

4

8

8

9

**Tematická příručka
k československým dějinám
1948–1989**

Jiří Kocian (ed.) | Ústav pro soudobé dějiny AV ČR

4

8

8

9

**Tematická příručka
k československým dějinám 1948–1989**

Jiří Kocian (ed.) | Ústav pro soudobé dějiny AV ČR

88

44

99

88

Recenzovali PhDr. Jiří Křesťan, CSc. a prof. JUDr. Jan Kuklík, DrSc.

Tematická příručka k československým dějinám 1948–1989

Jiří Kocian (ed.)

Redakce: Jiří Dvořák, Jakub Marek, Lucie Nasserredine Marková

Grafická úprava a sazba: Markéta Kudláčová

Pro studijní účely jako volnou elektronickou publikaci vydal Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i.

Vydání první

Praha 2019

Publikace je výstupem projektu „Příběhy míst. Topografie soudobé paměti národa“ podpořeného Ministerstvem kultury ČR v rámci programu NAKI (DF11Po1OVVo34).

© Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i., 2019

ISBN 978-80-7285-239-0

Obsah

Úvod 11

1 | Politický režim v Československu

<u>Jan Bureš</u> Periodizace komunistického režimu v Československu 1948–1989	21
<u>Karel Kaplan</u> Počáteční období systému monopolní moci 1948–1953	28
<u>Michal Barnovský</u> První krize komunistického režimu a její řešení 1953–1957	37
<u>Jiří Pernes</u> Politický režim v Československu v letech 1957–1963	44
<u>Michal Barnovský</u> Nástup a rozvoj reformního hnutí 1963–1967	48
<u>Ondřej Felcman</u> Československá reforma 1968–1969	54
<u>Milan Otáhal</u> Komunistický režim v období tzv. normalizace 1969–1989	64
<u>Jiří Suk</u> Demokratická revoluce v Československu 1989	69

2 | Komunistický stát, orgány státní moci a správy

<u>David Weber</u> Soustava ústředních orgánů státní správy	76
<u>Jan Wintr</u> Ústřední parlamenty	79
<u>Jan Wintr</u> Česká národní rada	84
<u>Jozef Žatkuliak</u> Slovenská národní rada	88
<u>David Weber</u> Volby do zastupitelských sborů	92
<u>Václav Pavlíček</u> Prezident republiky	97
<u>David Weber</u> Vláda (federální vláda)	99
<u>David Weber</u> Vláda České socialistické republiky	104
<u>Jozef Žatkuliak</u> Vláda Slovenské socialistické republiky	106
<u>Jozef Žatkuliak</u> Sbor pověřenců	108
<u>Dušan Janák</u> Územní a správní vývoj	110
<u>David Weber</u> Vývoj veřejné správy a samosprávy	113
<u>Jiří Pernes</u> Samosprávné snahy na Moravě	121
<u>Dušan Janák</u> Samosprávné snahy ve Slezsku	123

3 | Právní systém

<u>Pavel Maršálek</u> Právní teorie a myšlení v Československu 1948–1989	126
<u>Pavel Maršálek</u> Tzv. socialistická zákonnost	130
<u>Václav Pavlíček</u> Občanská a lidská práva	132
<u>Ladislav Soukup</u> Soudy a soudnictví	136
<u>Ladislav Soukup</u> Prokuratura	141
<u>Vladimír Březina</u> Státní soud a Státní prokuratura	144
<u>Dušan Janák</u> Vězeňství	146

4 | Armáda a bezpečnostní aparát

<u>Jan Pešek</u> Ministerstvo vnitra	151
<u>Jan Pešek</u> Sbor národní bezpečnosti	154
<u>Iva Kvapilová</u> Předpoklady formování SNB před únorem 1948	156

<u>Iva Kvapilová Proměna SNB po roce 1948</u>	158
<u>Iva Kvapilová Organizace a struktura SNB a VB v letech 1953–1989</u>	161
<u>Jan Pešek Státní bezpečnost</u>	165
<u>Jan Pešek Akce StB proti disentu</u>	170
<u>Jan Pešek Provokace jako metoda práce StB</u>	172
<u>Jan Pešek Fyzické a psychické násilí při vyšetřování</u>	174
<u>Jan Pešek Sovětští poradci v bezpečnostním aparátu</u>	175
<u>Jiří Bílek Vojska Ministerstva vnitra</u>	178
<u>Jiří Bílek Pohraniční stráž</u>	179
<u>Jiří Bílek Civilní obrana</u>	181
<u>Jiří Bílek Vnitřní stráž</u>	183
<u>Jiří Bílek Lidové milice</u>	185
<u>Pavel Minařík Ministerstvo národní obrany</u>	187
<u>Pavel Minařík Generální štáb</u>	195
<u>Pavel Minařík Vojenská rozvědka</u>	198
<u>Pavel Minařík Vojenská kontrarozvědka</u>	201
<u>Vladimír Březina Branná povinnost</u>	204
<u>Jaroslav Pažout Odpůrci vojenské služby</u>	205
<u>Vladimír Březina Svazarm</u>	207
<u>Ondřej Felcman Sovětská vojska v Československu 1968–1991</u>	208

5 | Politické strany a společenské organizace

<u>Jiří Pernes Strany a stranictví v letech 1945–1989</u>	214
<u>Jiří Kocian Národní fronta</u>	218
<u>Jiří Pernes Komunistická strana Československa – dějiny a úloha v systému</u>	225
<u>Jiří Pernes Komunistická strana Československa – organizace a stanovy</u>	230
<u>Stanislav Sikora Komunistická strana Slovenska – dějiny a úloha v systému</u>	233
<u>Stanislav Sikora Komunistická strana Slovenska – organizace a stanovy</u>	236
<u>Miloš Hájek Československá sociální demokracie</u>	238
<u>Jiří Pernes Československá strana socialistická</u>	241
<u>Michal Pehr Československá strana lidová v letech 1948–1968</u>	243
<u>Milan Otáhal Československá strana lidová po roce 1968</u>	246
<u>Viera Hlavová Strana slovenské obrody</u>	248
<u>Viera Hlavová Strana svobody</u>	251
<u>Dušan Janák – Dalibor Státník Revoluční odborové hnutí</u>	254
<u>František Kolář Československý svaz tělesné výchovy</u>	260
<u>Jan Pešek Ústřední rada družstev</u>	262
<u>Karel Pech Jednotný svaz českých zemědělců</u>	263
<u>Viera Hlavová Jednotný svaz slovenských zemědělců</u>	265
<u>Jan Pešek Svaz družstevních zemědělců</u>	267
<u>Václav Vrabec Československý svaz protifašistických bojovníků</u>	268
<u>Daniela Brádlarová Československá vědeckotechnická společnost</u>	269
<u>Martin Franc Socialistická akademie</u>	272
<u>Jiří Knapík Svaz československo-sovětského přátelství</u>	275
<u>Denisa Nečasová Československý svaz žen</u>	276

6 | Stát Čechů, Slováků a národnostních menšin

<u>Helena Nosková Národnostní politika</u>	279
<u>Helena Nosková Národnostní složení v Československu</u>	284
<u>Jiří Kocian Československo – stát Čechů a Slováků</u>	289
<u>Jozef Žatkuliak Federalizační snahy z let 1968–1969</u>	297

<u>Jozef Žatkuliak Jednání o federaci na sklonku 80. let</u>	301
<u>Helena Nosková Slováci v českých zemích</u>	303
<u>Tomáš Staněk Němci</u>	306
<u>Dušan Janák Polská národnostní menšina na Těšínsku</u>	310
<u>Marián Gajdoš – Stanislav Konečný Ukrajinci a Rusíni</u>	315
<u>Helena Nosková Maďaři</u>	318
<u>Pavel Hradečný Řekové</u>	320
<u>Pavel Hradečný Bulhaři</u>	322
<u>Kateřina Čapková Židé</u>	324
<u>Nina Pavelčíková Romové v českých zemích</u>	327
<u>Anna Jurová Romové na Slovensku</u>	329
7 Sociální systém a vývoj ekonomiky	
<u>Lenka Kalinová Geneze a proměny sociálního státu</u>	333
<u>Lenka Kalinová Transformace sociálního systému v 50. letech</u>	335
<u>Lenka Kalinová Sociální důsledky restrukturalizace (1948–1953)</u>	336
<u>Lenka Kalinová Sociální reforma v druhé polovině 60. let</u>	337
<u>Lenka Kalinová Sociální postavení obyvatelstva</u>	339
<u>Lenka Kalinová Pracovní příjmy</u>	342
<u>Lenka Kalinová Sociální příjmy a výdaje</u>	344
<u>Lenka Kalinová Národní pojištění – sociální zabezpečení</u>	346
<u>Lenka Kalinová Příjmy, výdaje a spotřeba domácností</u>	349
<u>Lenka Kalinová Bydlení</u>	351
<u>Lenka Kalinová – Magdalena Piscová Populační vývoj</u>	352
<u>Lenka Kalinová Sociální struktura</u>	354
<u>Bohumil Búzík Proměny sociální struktury v českých zemích a na Slovensku</u>	356
<u>Bohumil Búzík Sociální mobilita</u>	360
<u>Lenka Kalinová Dělnictvo a změny v zaměstnanosti</u>	363
<u>Lenka Kalinová Duševní pracovníci</u>	366
<u>Lenka Kalinová Zdravotnictví</u>	368
<u>Denisa Nečasová Ženská otázka</u>	370
<u>Zdislav Šulc Transformace (systémové změny) ekonomického systému</u>	371
<u>Zdislav Šulc Ekonomická teorie a ekonomické myšlení v českých zemích</u>	373
<u>Miroslav Londák Ekonomická teorie a ekonomické myšlení na Slovensku</u>	376
<u>Zdislav Šulc Politická ekonomie socialismu</u>	377
<u>Zdeněk Jirásek Znárodnění</u>	379
<u>Jana Burešová Kolektivizace zemědělství</u>	382
<u>Lenka Kalinová Likvidace soukromých živnostníků</u>	385
<u>František Vencovský Přídělový systém</u>	387
<u>František Vencovský Peněžní reforma 1953</u>	388
<u>Zdislav Šulc – Miroslav Londák První ekonomická reforma</u>	390
<u>Zdislav Šulc – Miroslav Londák Druhá ekonomická reforma</u>	393
<u>Zdislav Šulc Soubor opatření a Program pro osmou pětiletku (1981, 1984)</u>	397
<u>Zdislav Šulc Komplexní přestavba hospodářského mechanismu 1987–1989</u>	399
<u>Zdislav Šulc Systém centrálního plánování</u>	401
<u>Zdislav Šulc Cenový systém</u>	404
<u>Zdislav Šulc Daňový systém</u>	405
<u>Zdislav Šulc Mzdová soustava</u>	407
<u>Zdislav Šulc Podnik a jeho postavení</u>	409
<u>Viera Hlavová Jednotná zemědělská družstva</u>	412

<u>Lidmila Němcová Nezemědělské družstevnictví</u>	414
<u>František Vencovský Finance, peněžní a bankovní soustava</u>	416
<u>Antonia Štefániková RVHP a Československo</u>	421
<u>Antonia Štefániková Československo-sovětské hospodářské vztahy</u>	425
<u>Josef Vlček Československo a ekonomická mezinárodní seskupení a organizace</u>	428
<u>Josef Vlček Úroveň československého hospodářství v mezinárodním srovnání</u>	430
<u>Václav Průcha Ekonomické a sociální vyrovnávání Slovenska na úroveň českých zemí</u>	433
<u>Václav Průcha Industrializace Slovenska</u>	437

8 | Školství a věda

<u>Jan Průcha Školská politika v letech 1948–1989</u>	442
<u>Jan Průcha Vývoj školství v letech 1948–1989</u>	444
<u>Doubravka Olšáková Struktura a vědecká činnost vysokých škol</u>	448
<u>Jan Průcha Vývoj pedagogické vědy</u>	450
<u>Elena Londáková Vývoj školství na Slovensku</u>	452
<u>Jiří Knapík Mimoškolní výchova</u>	453
<u>Martin Franc Lidové školy umění</u>	454
<u>Doubravka Olšáková Organizace a vývoj vědy</u>	456
<u>Antonín Kostlán Československá akademie věd</u>	459
<u>Doubravka Olšáková Popularizace vědy</u>	463
<u>Elena Londáková Slovenská akademie věd</u>	465
<u>Doubravka Olšáková Mezinárodní kontakty československé vědy</u>	466
<u>Doubravka Olšáková Mezinárodní uznání československé vědy</u>	467

9 | Kultura

<u>Alexej Kusák Kultura a moc</u>	470
<u>Alexej Kusák Kultura a komunismus</u>	472
<u>Alena Fialová Tzv. socialistický realismus</u>	476
<u>Jiří Knapík Akční výbory Národní fronty v oblasti kultury</u>	478
<u>Michal Bauer Jiráskovská akce</u>	479
<u>Michal Bauer Fučíkův odznak</u>	481
<u>Michal Bauer Pracující do literatury</u>	483
<u>Jiří Brabec Česká literatura v totalitním systému</u>	485
<u>Vladimír Petrík Slovenská literatura v totalitním systému</u>	488
<u>Miroslav Zelinský Kulturní noviny a časopisy</u>	491
<u>Michal Bauer Konference Svazu československých spisovatelů 1950</u>	495
<u>Michal Bauer Druhý sjezd Svazu československých spisovatelů 1956</u>	497
<u>Elena Londáková Třetí sjezd Svazu slovenských spisovatelů 1963</u>	500
<u>Michal Bauer Mezinárodní kafkovská konference v Liblicích 1963</u>	501
<u>Michal Bauer Čtvrtý sjezd spisovatelů 1967</u>	504
<u>Vladimír Just České divadlo v totalitním systému</u>	508
<u>Miloslav Blahynka – Elena Londáková Slovenské divadlo v totalitním systému</u>	517
<u>Lukáš Skupa Vývoj československého filmu 1948–1989</u>	520
<u>Lukáš Skupa Československá nová vlna</u>	523
<u>Lukáš Skupa Struktura a zázemí Československého státního filmu</u>	524
<u>Terezie Petišková České a slovenské výtvarné umění v totalitním systému</u>	525
<u>Terezie Petišková Organizace výtvarných umělců</u>	530
<u>Josef Kotek Populární hudba</u>	533
<u>Josef Kotek Trendy posluchačských priorit</u>	535
<u>Josef Kotek Distribuce a poslech populární hudby</u>	537
<u>Jan Dehner Česká vážná hudba v totalitním systému</u>	539

<u>Jan Dehner Organizace hudebních umělců</u>	544
<u>Jan Dehner Hudební festivaly</u>	547
<u>Tomáš Vrba Česká alternativní kultura</u>	548
<u>Juraj Marušiak Alternativní kultura na Slovensku</u>	553
10 Církev a náboženské společnosti	
<u>Jaroslav Cuhra Stát, církev a náboženské společnosti</u>	558
<u>Jaroslav Cuhra Státní dohled nad církvemi</u>	561
<u>Jaroslav Cuhra Římskokatolická církev</u>	564
<u>Michal Barnovský Řeckokatolická církev</u>	567
<u>Jan Pešek Nekatolické církve a náboženské společnosti</u>	568
<u>Kateřina Čapková Židovská náboženská obec</u>	571
<u>Jaroslav Cuhra Křesťané a odpor proti režimu</u>	573
<u>Jan Pešek Církevní procesy</u>	575
<u>Jaroslav Cuhra Katolická akce</u>	577
<u>Zdeněk Vališ Akce K (kláštery)</u>	578
<u>Michal Barnovský Akce P (pravoslaví)</u>	579
<u>Jaroslav Cuhra Církevní samizdat</u>	581
<u>Jaroslav Cuhra Vztahy a jednání s Vatikánem</u>	583
<u>Jaroslav Cuhra Křesťanská mírová hnutí</u>	586
<u>Jaroslav Cuhra Nová orientace</u>	588
<u>Jan Pešek Dílo koncilové obnovy</u>	589
<u>Jaroslav Cuhra Desetiletí duchovní obnovy</u>	590
<u>Jaroslav Cuhra Petice Podněty katolíků k řešení situace věřících občanů v ČSSR, 1987</u>	591
<u>Jan Pešek Tajná církev</u>	592
11 Organizování mládeže a studentstva	
<u>Nina Pavelčíková – David Weber Organizace mládeže v komunistickém Československu</u>	595
<u>Nina Pavelčíková Junák</u>	601
<u>David Weber Studentské demonstrace v únoru 1948</u>	602
<u>David Weber Studentské hnutí v 60. letech</u>	604
<u>David Weber Studentské časopisy</u>	607
<u>David Weber – Juraj Marušiak Studenti v období pádu komunismu</u>	609
<u>Zbyněk Vokrouhlický Mezinárodní svaz studentstva</u>	612
12 Životní styl a volný čas	
<u>Martin Franc – Jiří Knapík Životní styl a volný čas</u>	614
<u>Martin Franc Styl bydlení</u>	617
<u>Martin Franc Péče o tělo a odívání</u>	619
<u>Martin Franc Stravování</u>	621
<u>Martin Franc Společenské módy chování</u>	623
<u>Martin Franc Svátky a oslavy</u>	625
<u>Martin Franc – Jiří Knapík Volný čas</u>	627
<u>Jiří Knapík Zájmová činnost</u>	630
<u>Jiří Knapík – Martin Franc Cestování</u>	631
<u>Martin Franc Kutilství, zahrádkaření a chovatelství</u>	632
<u>Jiří Knapík Kulturní vyžití</u>	634
<u>František Kolář Sport</u>	635
<u>Dušan Janák Sokol</u>	639
<u>Martin Franc – Jiří Knapík Sex</u>	643
<u>Martin Franc Patologické formy – alkoholismus, narkomanie a chuligánství</u>	645

13 | Způsoby ovládnání společnosti

<u>Vladimíra Hradecká Kádrová politika a nomenklatura KSČ</u>	648
<u>Barbara Köpplová Média a jejich role v totalitním systému</u>	653
<u>Jakub Končelík Cenzura</u>	656
<u>Barbara Köpplová Tisk</u>	660
<u>Eva Ješutová Československý rozhlas</u>	663
<u>Jarmila Cysařová Československá televize</u>	667
<u>Ludmila Trunečková Československá tisková kancelář</u>	670
<u>Ludmila Trunečková Orbis</u>	672
<u>Barbara Köpplová Novinářské organizace</u>	673
<u>Jarmila Cysařová Svaz československých filmových a televizních umělců (FITES)</u>	676
<u>Barbara Köpplová Mezinárodní organizace novinářů</u>	678
<u>Zuzana Beňušková Režimní rituály</u>	679
<u>František Kolář Spartakiády</u>	682
<u>Petr Blažek Československé oficiální mírové hnutí</u>	683
<u>Karel Šebesta Jazyk totalitního režimu</u>	685

14 | Soudní a mimosoudní represe

<u>Jaroslav Cuhra Politické procesy</u>	689
<u>Radek Slabotínský Mimosoudní perzekuce</u>	693
<u>Prokop Tomek Horáková a spol.</u>	697
<u>Prokop Tomek Slánský a spol.</u>	699
<u>Juraj Marušiak Proces s Viliamem Žingorem a spol.</u>	702
<u>Michal Štefanský Proces s tzv. slovenskými buržoazními nacionalisty</u>	704
<u>Jaroslav Cuhra Léto procesů 1972</u>	705
<u>Juraj Marušiak Proces s tzv. bratislavskou pětkou</u>	706
<u>Prokop Tomek Vojenské procesy</u>	707
<u>Michal Barnovský Poúnorové čistky</u>	709
<u>Prokop Tomek Akce D</u>	711
<u>Štefan Šutaj Akce Jih</u>	712
<u>Prokop Tomek Akce T-43</u>	714
<u>Viera Hlavová Akce K (kulaci)</u>	715
<u>Jan Pešek Akce B</u>	717
<u>David Kovařík Vysídlování z pohraničí</u>	718
<u>Jaroslav Cuhra Seznamy tzv. nepřátelských osob</u>	720
<u>Juraj Marušiak Prověrky v roce 1958</u>	722
<u>František Koudelka Čistky na přelomu šedesátých a sedmdesátých let</u>	724
<u>Jiří Bílek Pomocné technické prapory</u>	727
<u>Dušan Janák Tábory nucené práce</u>	729
<u>Prokop Tomek Jáchymov</u>	732
<u>Radek Slabotínský Amnestie</u>	735
<u>Radek Slabotínský Soudní a politická rehabilitace a vyšetřování nezákonností</u>	738

15 | Protirežimní aktivity

<u>Tomáš Bursík – Jaroslav Pažout Protirežimní aktivity v letech 1948–1989</u>	745
<u>Dušan Janák XI. všesokolský slet</u>	752
<u>Dušan Janák Pohřeb Edvarda Beneše</u>	754
<u>Jaroslav Cuhra Babice</u>	756
<u>Jaroslav Cuhra Bílá legie</u>	757
<u>Jiří Pernes Brno 1951</u>	758
<u>Zdeněk Jirásek Protestní akce proti vyhlášení peněžní reformy 1953</u>	759

	<i>Jiří Pernes</i> <i>Majáles</i>	761
<i>Juraj Marušiak</i> Protestní akce studentů v Bratislavě 1956		763
	<i>Nina Pavelčíková</i> Strahovské demonstrace	765
	<i>Milan Otáhal</i> Hnutí revoluční mládeže	766
	<i>David Weber</i> Černá kniha	768
	<i>Jiří Pernes</i> Brněnští socialisté proti tzv. normalizaci	771
	<i>Blanka Císařovská</i> Charta 77	772
	<i>Milan Otáhal</i> Výbor na ochranu nespravedlivě stíhaných	779
<i>Juraj Marušiak</i> Výbor na ochranu práv maďarské menšiny v Československu		781
	<i>Petr Blažek</i> Underground	783
<i>Milan Otáhal</i> Proces s undergroundovou hudební skupinou		
	The Plastic People of the Universe	785
	<i>Miroslav Vaněk</i> Jazzová sekce	786
<i>Blanka Císařovská</i> Manifest Sto let socialismu (Nezávislí socialisté)		788
	<i>Milan Otáhal</i> Demokratická iniciativa	789
	<i>Blanka Císařovská</i> Hnutí za občanskou svobodu	791
<i>Zdeňka Kokošková – Stanislav Kokoška</i> Obroda – Klub za socialistickou přestavbu		794
	<i>Antonín Benčík</i> Dubčekovy aktivity (1969–1989)	798
<i>Petr Blažek</i> Nezávislé mírové sdružení – Iniciativa za demilitarizaci společnosti		802
	<i>Milan Otáhal</i> Kruh nezávislé inteligence	806
	<i>Petr Blažek</i> České děti	808
<i>Tomáš Vrba</i> Východoevropská informační agentura		810
	<i>Petr Blažek</i> Mírový klub Johna Lennona	811
	<i>Tomáš Vrba</i> Samizdat v českých zemích	813
	<i>Jiří Pernes</i> Lidové noviny	815
	<i>Juraj Marušiak</i> Samizdat na Slovensku	816
	<i>Juraj Marušiak</i> Bratislavské listy	819
	<i>Tomáš Vrba</i> Letáky	820
<i>Blanka Císařovská</i> Bytové univerzity, semináře		821
	<i>Jaroslav Pažout</i> Bytové divadlo	822
	<i>Norbert Kmeť</i> Katolický disent na Slovensku	824
<i>Jaroslav Cuhra</i> Velehradská pouť 7. července 1985		825
<i>Jaroslav Cuhra</i> Aktivity kardinála Františka Tomáška		826
	<i>Jaroslav Cuhra</i> Anežské poutě 1988 a 1989	827
<i>Jozef Žatkuliak</i> Vigilie v Bratislavě 25. března 1988		829
	<i>Milan Otáhal</i> Iniciativa kulturních pracovníků	831
<i>Blanka Císařovská</i> Povolená manifestace nezávislých iniciativ 10. prosince 1988		832
	<i>Blanka Císařovská</i> Několik vět	833
<i>Jaroslav Pažout</i> Československý helsinský výbor		834
	<i>Jaroslav Pažout</i> Společnost přátel USA	836
<i>Jaroslav Pažout</i> Společnost za veselejší současnost		838
<i>Jaroslav Pažout</i> Protestní akce na konci osmdesátých let 20. století		840
	16 Exil a emigrace	
	<i>Jiří Pernes</i> Československý exil 1948–1989	844
	<i>Jiří Pernes</i> Exilové organizace	848
<i>Jiří Pernes</i> Rada svobodného Československa		851
	<i>Jiří Pernes</i> Vztahy exilu a domova	854
<i>Jiří Pernes</i> Národní výbor pro svobodnou Evropu		856
	<i>Jiří Pernes</i> Kulturní exil	858
	<i>Jiří Pernes</i> Politické strany v exilu	862

<u>Karel Hrubý</u> <u>Sociální demokracie v exilu</u>	864
<u>Věra Olivová</u> <u>Ústav dr. Edvarda Beneše pro politické a sociální studium</u>	866
<u>Miloš Trapl</u> <u>Československá (česká a slovenská) krajanská sdružení</u>	868
<u>Jiří Pernes</u> <u>Zahraniční rozhlasové stanice</u>	869
<u>Olga Kopecká</u> <u>Vysílání a osobnosti RFE</u>	871
<u>Jiří Pernes</u> <u>Letákové akce RFE</u>	873
<u>Eduard Strouhal</u> <u>BBC</u>	875
<u>Aleš Zach</u> <u>Exilová nakladatelství</u>	877
<u>Petr Blažek</u> <u>Svědectví</u>	880
<u>Karel Skalický</u> <u>Studie</u>	882
<u>Karel Hrubý</u> <u>Proměny</u>	883
<u>Jiří Vančura</u> <u>Listy</u>	884
<u>Richard Belcredi</u> <u>Opus Bonum</u>	886
<u>Petr Blažek</u> <u>Palach Press</u>	887
<u>Karel Skalický</u> <u>Křesťanská akademie v Římě</u>	888
<u>Róbert Letz</u> <u>Slovenský politický exil roku 1945</u>	890
<u>Slavomír Michálek</u> <u>Slovenský demokratický exil roku 1948</u>	892
<u>Norbert Kmet'</u> <u>Stálá konference slovenských demokratických exulantů</u>	895
<u>Robert Letz</u> <u>Slovenský osvobozovací výbor</u>	896
<u>Michal Barnovský</u> <u>Slovenská národní rada v zahraničí</u>	898
<u>Michal Štefanský</u> <u>Světový kongres Slováků</u>	899

17 | Ekologie

<u>Miroslav Vaněk</u> <u>Ekologické problémy Československa</u>	902
<u>Miroslav Vaněk</u> <u>Černobyl a Československo</u>	906
<u>Miroslav Vaněk</u> <u>Devastace severozápadních Čech</u>	908
<u>Miroslav Vaněk</u> <u>Ekologická hnutí v Československu</u>	910
<u>Miroslav Vaněk</u> <u>Demonstrace v Teplicích 1989</u>	912
<u>Stanislav Sikora</u> <u>Bratislava nahlas</u>	914

18 | Únorový převrat 1948

<u>Karel Kaplan</u> <u>Poválečný vývoj v Československu jako předpoklad únorových událostí 1948</u>	916
<u>Karel Kaplan</u> <u>Únor 1948 – kronika událostí</u>	921
<u>Karel Kaplan</u> <u>Nastolení a upevnění mocenského monopolu KSČ</u>	931
<u>Michal Barnovský</u> <u>Akční výbory Národní fronty</u>	935
<u>Slavomír Michálek</u> <u>Únor 1948 na půdě OSN</u>	937

19 | Československá reforma 1968–1969

<u>Jitka Vondrová</u> <u>Mezinárodní souvislosti pražského jara</u>	940
<u>Jiří Hoppe</u> <u>Srpnové dny 1968 – kronika událostí</u>	947
<u>František Koudelka – Jitka Vondrová</u> <u>Akční program KSČ</u>	961
<u>Jiří Hoppe</u> <u>Dva tisíce slov</u>	963
<u>Jiří Hoppe</u> <u>Občanská společnost v roce 1968</u>	966
<u>Jiří Hoppe</u> <u>Společnost pro lidská práva</u>	971
<u>Jiří Hoppe</u> <u>Klub angažovaných nestraníků (KAN)</u>	973
<u>Jiří Hoppe</u> <u>K 231</u>	975
<u>Jiří Hoppe</u> <u>Pokus o obnovu sociální demokracie v roce 1968</u>	978
<u>Jiří Hoppe</u> <u>Kordinační výbor tvůrčích svazů</u>	980
<u>Jiří Hoppe</u> <u>Dělnické výbory na obranu svobody tisku</u>	982
<u>Jiří Hoppe</u> <u>Federace lokomotivních čt</u>	984

<u>Jan Pešek Aktivity církvi v roce 1968</u>	985
<u>Jitka Vondrová Vojsko-politická příprava okupace, srpen 1968</u>	986
<u>Jitka Vondrová Moskevský protokol</u>	991
<u>Jitka Vondrová Mimořádný XIV. sjezd KSČ</u>	992
<u>Michal Štefanský Mimořádný XIV. sjezd KSS</u>	994
<u>Ondřej Felcman Období od srpna 1968 do dubna 1969</u>	995
<u>Ondřej Felcman Oběť Jana Palacha (a dalších)</u>	1001
<u>Ondřej Felcman Hokejový týden</u>	1003

20 | Pád komunismu 1989

<u>Jan Bureš Pád komunismu</u>	1005
<u>Jan Bureš Přestavba v Československu</u>	1012
<u>Jiří Suk – Miroslav Vaněk 17. listopad 1989 – kronika událostí</u>	1017
<u>Jiří Suk Občanské fórum</u>	1020
<u>Jozef Žatkuliak Veřejnost proti násilí</u>	1024

Summary 1027

Seznam zkratk 1028

Seznam doporučené literatury 1036

Seznam autorů 1047

Úvodem. Svědectví o jedné éře výzkumu soudobých dějin

Syntézy poskytující čtenářům soubor základních poznatků a reprezentující zároveň stav vědění dané doby, a to včetně seznamování s poznatky historickými, provázely lidstvo a jeho poznávání a vysvětlování světa odedávna. Zatímco starověké a středověké syntézy byly zprostředkovávány ručním opisováním na zakázku movitých zadavatelů, raný novověk provázelo velké oživení zájmu o zejména antickou minulost a bezprecedentní možnost šířit tyto znalosti mezi široký okruh zájemců prostřednictvím knihtisku. V osmnáctém století se pak zrodila moderní encyklopedická díla, jak je známe dnes.¹ Právě v časech osvícenského „věku rozumu“ se mělo vydávání encyklopedií stát jedním z nástrojů univerzálního vymezení se vůči údajným negativním vlivům minulosti, za jaké bylo pokládáno například náboženství. Záhy došlo také ke spojení vědecky založené encyklopedistiky s národními emancipačními hnutími. Z tvorby encyklopedií a přehledových příruček se stal znak srovnávání „vyspělosti“ novodobých národních společenství, v němž rozhodující úlohu sehrávalo právě souborné podchycení a zároveň šíření znalostí o „národní minulosti“. Jak před lety připomněl český historik a rovněž organizátor a popularizátor historicky zaměřené encyklopedistiky Jaroslav Pánek, od této doby existují v podstatě dva základní směry tvorby souborných příruček: kosmopolitní a národní.²

Vstupem do třetího milénia se vlivem rozvoje užívání nových technologií a také s postupnou proměnou informačních toků a způsobů komunikace začal i v této oblasti stále více prosazovat internet jako zdroj a úložiště poznání, včetně vzniku online utvářených, průběžně editovaných a zdarma sdílených elektronických encyklopedických platforem, z nichž asi nejznámější, nejrozsáhlejší a zároveň nejpulárnější je Wikipedie. Právě tyto donedávna netušené možnosti a zároveň i nová rizika – zejména problém objektivitě či ověřitelnosti zdrojů, trvalé dostupnosti elektronických dokumentů a podobně – postavily tvůrce přehledových prací před zcela nové výzvy a úskalí.³

V tuzemském prostředí má systematická tvorba encyklopedických příruček reflektujících historický výklad nedávne i starší minulosti tradici vedoucí do devatenáctého století. Ne nadarmo patřili mezi tvůrce historicky zaměřených hesel a přispěvatele do výkladní skříně české encyklopedistiky, *Ottova slovníku naučného*, i spoluzakladatelé moderní české historiografie, jako byli například Josef Emler (1836–1899), Anton Gindely (1829–1892), Vincenc Prasek (1843–1912), Josef Pekař (1870–1937), Jaroslav Bidlo (1867–1937), Ladislav K. Hofman (1876–1903), Justin V. Prášek (1853–1924) nebo Julius Glücklich (1876–1950). Výrazný zásah do tvorby encyklopedických příruček přineslo období nacistické okupace a záhy poté také éra státního socialismu, a to zejména vzhledem k potlačování tvůrčí svobody a vsudy-přítomnému ideovému i personálnímu dohledu nad vznikajícími publikacemi a nad jejich autorskými kolektivy. V žádném případě však nelze paušálně tvrdit, že veškerá encyklopedická tvorba s historickou či

---

1 Blíže o dobovém náhledu na vývoj encyklopedických příruček v obecném kontextu viz např. heslo Encyklopaedie. In: Ottův slovník naučný. 8. díl. Praha, J. Otto 1894, s. 599; viz též heslo Slovník In: Ottův slovník naučný. 23. díl. Praha, J. Otto 1905, s. 463–464; viz též heslo History of Encyclopedias. Wikipedia. K dispozici na https://en.wikipedia.org/wiki/History_of_encyclopedias (citováno 20. 3. 2019).

2 Viz PÁNEK, Jaroslav: Historické encyklopedie (Současný stav zpracování – nástin typologie – perspektivy). In: *Český časopis historický*, roč. 102, č. 1 (2004), s. 1–31, cit ze s. 27.

3 Blíže k debatě o mezích a přednostech internetových online encyklopedií viz např. SMYČKA, Václav: Dějiny zachycené v síti. In: *Dějiny – teorie – kritika*, roč. 11, č. 1 (2014), s. 93–107; LORENZ, Maren: Prezentace dějin na Wikipedii aneb touha po neměnnosti uprostřed nekonečné změny. In: *Tamtéž*, s. 122–143.

společenskovědní tematikou vzniklá před rokem 1989 by nebyla hodnotná. Některá díla lze i z dnešního pohledu považovat za cenná a užitečná, a to zejména díky jejich faktografickému přínosu.⁴

Viděno v delší časové perspektivě představuje tedy období po roce 1989 zlatý věk vydávání (nejen) historických encyklopedií, neboť v atmosféře nových ekonomických možností, vzniku desítek soukromých nakladatelství, transformující se vědy a především obnovené svobody bádání bylo až živelně doháněno letité zpoždění oproti zemím s odlišnou historickou zkušeností.⁵ Tvorba a vydávání encyklopedií se zároveň staly odpovědí na postupující expanzi a současně fragmentarizaci historického bádání. Redakční a zpracovatelské týmy řešily v řadě případů nejen klíčovou otázku zodpovědného výběru, zhodnocení a následného zprostředkování dosavadních poznatků čtenářům a čtenářkám, ale tvorba jednotlivých výkladových hesel měla často také zásadní význam pro zaplňování „bílých míst“, jež ve výkladu nedávných i starších dějin zůstala po desetiletích ideologického ovládní historiografie, původním výzkumem. V průběhu tří desetiletí v českém prostředí vykrytalizovalo pět základních typů historických encyklopedií: výkladové encyklopedie základních pojmů; encyklopedie specifických historiografických (pod)oborů; encyklopedie soustředěné na určitý kratší dějinný úsek; komplexní encyklopedie jednoho kontinentu, státu (národa), regionu či města; lexikony světových dějin.⁶

Tematická příručka k československým dějinám 1948–1989 je finálním výstupem ze série projektů řešených Ústavem pro soudobé dějiny Akademie věd České republiky.⁷ V autorském týmu, jež vedl Jiří Kocian, se v průběhu let sešlo několik generací interních badatelů ústavu i externích spolupracovníků, kteří vystupovali jako autoři hesel, konzultanti či jako odborní garanti zvolených tematických bloků. Další kolegové jednotlivé fáze rukopisu lektorovali a oponovali.

---

4 Ze slovenských prací viz např. *Encyklopédia Slovenska*. 4. díly. Bratislava 1977–1982; k odborně úspěšným encyklopedickým projektům, které doznaly svého kontinuálního pokračování i po roce 1989, viz např. FORST (ed.), *Lexikon české literatury. Osobnosti, díla, instituce*. 1. díl. Praha, Academia 1985. Přehledově k postizení vývoje oboru viz HARTMANOVÁ, Dagmar: Historie československé encyklopedistiky 1945–1992. *Národní knihovna. Knihovnická revue*, roč. 11, č. 2–3 (2000), s. 80–88. K dějinám tvorby přehledových prací v příbuzném oboru sociologie a začlenění do historického kontextu viz např. NEŠPOR Zdeněk: *Česká sociologická encyklopedistika*. Praha, Sociologický ústav AV ČR – Academia 2017.

5 Pokud jde o příručky věnované nejnovějším etapám dějin, uvnitř začínající badatelské generace a zejména mezi studenty historických oborů si velkou popularitu v devadesátých letech vydobily např. práce Marka Pečenky a Petra Luňáka a také Libora Vykoupila, jež se dočkaly několika vydání a dodnes patří mezi běžně používanou referenční literaturu. Viz PEČENKA, Marek – LUŇÁK, Petr (eds.): *Encyklopedie moderní historie*. Praha, Libri 1995; viz též VYKOUPILO, Libor (ed.): *Slovník českých dějin*. Brno, Georgetown 1994.

6 Podrobněji viz PÁNEK, *Historické encyklopedie*, s. 2–28. Z nejvýznačnějších dlouhodobých a úspěšně dokončených encyklopedických projektů s původně regionálním zaměřením, jež však posléze překročily svůj úzký geografický záběr a jsou relevantní jak z pohledu celostátního, tak z pohledu problematiky soudobých dějin, viz např. MYŠKA, Milan (ed.): *Biografický slovník Slezska a severní Moravy*. Ostrava, Ostravská univerzita 1993–2009; BARTOŠ, Josef – TRAPL, Miloš – SCHULZ, Jindřich (eds.): *Historický místopis Moravy a Slezska*. Olomouc, Univerzita Palackého v Olomouci 1963–2011. Mezi nejambicióznější projekty posledních let pak patřila koncepce čtrnácti svazků *Akademické encyklopedie českých dějin* (pod vědeckým redaktorstvím Jaroslava Pánka), na níž se podle původních plánů vedle Historického ústavu AV ČR měli podílet také pracovníci Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR. Viz PÁNEK, Jaroslav – TŮMA, Oldřich (eds.): *Manuál Encyklopedie českých dějin*. Praha, Historický ústav AV ČR 2003. Zatím jsou z této encyklopedie vydány první čtyři svazky.

7 Jednalo se o projekt s názvem *Slovníková příručka k československým dějinám 1948–1989*, který byl realizován s podporou Grantové agentury České republiky v letech 1998–2000. Na jeho přípravě se podílel tříčlenný tým pracovníků ÚSD – Jiří Kocian (hlavní řešitel), Marie Jirásková a František Koudelka (†). Díky spolupráci s dalšími historiky z ÚSD a s řadou dalších odborníků a specialistů z ČR a ze Slovenska byla příručka redakčně připravena a v roce 2006 na stránkách ústavu zveřejněna jako elektronická publikace ÚSD pod názvem *Online slovníková příručka k československým dějinám 1948–1989*. Viz: <http://usd.cas.cz/elektronicke-publikace/> (citováno 9. 4. 2019). Encyklopedickou přípravu, kterou realizovali Vladimír Březina, Barbora Čermáková a Jiří Kocian, zahrnoval také projekt Příběhy míst. Topografie soudobé paměti národa, podpořený v letech 2011–2015 Ministerstvem kultury České republiky v rámci Programu aplikovaného výzkumu a vývoje národní a kulturní identity – NAKI (DF11P01OVV034), hlavní řešitel Oldřich Tůma, na kterém ÚSD spolupracoval s Univerzitou Jana Evangelisty Purkyně v Ústí nad Labem. Oba ústavní projekty posunuly do finální fáze přípravu a zpracování *Tematické příručky k československým dějinám 1948–1989*.

Nyní tematická příručka vychází jednak knižně a jednak bude jakožto interaktivní elektronická publikace dostupná k online vyhledávání i stahování na webové stránce Ústavu pro soudobé dějiny. Cílem této podoby prezentace příručky je nabídnout široké odborné veřejnosti, studentům, pedagogům, publicistům a dalším zájemcům co nejsnazší přístup k základním tematickým okruhům československých dějin v letech 1948–1989, jako jsou politický a právní systém socialistického Československa, jeho ekonomika, společenské instituce, kulturní život a životní styl obyvatel. Uživatelé se tak prostřednictvím výkladových a popisných hesel budou moci seznámit nejen s vývojem a charakterem komunistického režimu, ale i s tím, jak ve sledovaném období ovlivňoval a postihoval politickou, ekonomickou, sociální a kulturní sféru společnosti. Vedle shrnutí výkladu jednotlivých širších jevů a problémů umožní příručka zejména ve své elektronické podobě rychlé vyhledávání spolehlivých faktografických údajů o nejrůznějších jevech, konceptech, událostech a institucích.

Svým zaměřením se tedy publikace soustřeďuje na postižení charakteru, fungování a mocenskopolitické podstaty komunistického vládnutí v Československu v období 1948 až 1989, avšak klade si jak otázky po jeho původu a vývoji, tedy co systém komunistické diktatury v Československu utvářelo, tak otázky po tom, jak zasahoval důležité sféry společenského života, od vlastnických vztahů přes sociální postavení obyvatel po umělecký život či volný čas, a tedy jak se odrážel v každodenním životě lidí. Vedle komplexní interpretace těchto významných fenoménů obsahuje tato historická pomůcka rovněž základní kvantitativní a časové údaje, výklad dobových pojmů, základní charakteristiku institucí, organizací a zákonů, které fungování režimu naplňovaly a zabezpečovaly jeho chod. Autoři v tomto smyslu přihlédli i k zahraničním zkušenostem, zejména ke slovníkovým pracím německých historiků týkajících se fungování komunistického režimu v bývalé Německé demokratické republice.⁸

Příprava a realizace projektu tematické příručky však podpořila v některých oblastech i samotné bádání a dala řadu impulzů pro vědeckou práci. Ukázalo se totiž, že mnohá témata, a to i v tomto užším záběru, nejenže nejsou pokryta koncentrovaným výzkumem, ale chybí k nim dokonce shoda o základní faktografii. Právě tak si projekt od počátku vyžadoval i úzkou spolupráci mezioborovou, řešitelský tým se proto obrátil na řadu badatelů a badatelek z dalších společenskovědních disciplín – politikology, sociology, právníky a ekonomy.

Vzhledem k tematickému a časovému záběru projektu řešitelé pracovali nejen s domácími odborníky, ale i s kolegy ze Slovenska. Z více než sta odborníků, kteří se na zpracování hesel autorsky podíleli, tvořili slovenští autoři bezmála třetinu. Tato spolupráce se ukázala jako oboustranně velmi přínosná, zejména proto, že slovenští kolegové vnesli do spolupráce cenné zkušenosti z již zmíněných encyklopedických projektů na Slovensku.⁹ Éra socialistické diktatury v Československu vytvářela důležitou, byť v mnoha ohledech tragickou etapu v historii společného státu Čechů a Slováků a společných národních dějin. Účast slovenských kolegů se stala zárukou zachování potřebné česko-slovenské dimenze výkladu a rovněž kvalifikovaného zpracování důležitých témat a hesel, která se dotýkají zejména vývoje na Slovensku. Interdisciplinární a mezinárodní spolupráci lze proto oprávněně považovat za jeden z významných přínosů tohoto projektu.

Seriózní a přitom přístupnou formu má zajistit propracovaná struktura 377 výkladových hesel. Jejich soubor vychází z dvaceti tematických bloků, jež pokrývají témata charakteru komunistické diktatury a periodizaci základních etap jejího vývoje na jedné straně a důležitých sfér společenského života, které více či méně násilně pronikla a formovala, na straně druhé. Konkrétně se jedná o periodizaci hlavních etap režimu a nejvýznamnější státní orgány a instituce (oddíl 1–2), o jejich právní zakotvení (oddíl 3), o bezpečnostní složky státu (oddíl 4), o politické strany a společenské organizace (oddíl 5).

---

8 Srov. EPPELMANN, Rainer – MÖLLER, Horst – NOOKE, Günter – WILMS, Dorothe (eds.): *Lexikon des DDR-Sozialismus: Das Staats- und Gesellschaftssystem der Deutschen Demokratischen republik*. Band 1: A-M, Band 2: N-Z. 2., aktualisierte und erweiterte Auflage. Paderborn, Ferdinand Schöningh 1997.

9 Viz pozn. 4.

Dále se jedná o témata: národnostní poměry v Československu (oddíl 6), ekonomický a sociální systém (oddíl 7) školství, kulturní život, církev, mládež, životní styl (oddíly 9–12), o téma média a způsoby ovládání společnosti (oddíl 13), dále o formy represe a odporu obyvatelstva proti tomuto uspořádání (oddíly 14–15), o politickou a kulturní činnost českého a slovenského exilu (oddíl 16), o ekologii (oddíl 17) a konečně o podrobnější vysvětlení několika převratných událostí či období, jako byl únor 1948, pokus o reformu v roce 1968 či demokratická revoluce 1989 (oddíly 18–20).

Výkladová hesla jsou podle významu hierarchicky rozčleněna do tří kategorií: takzvaná velká hesla několikastránkového rozsahu otevírají celý tematický blok, obsahují hlavní výkladový text nebo několik textů k tématu a uvádějí následující hesla nižšího řádu. Charakterizují historický vývoj, kotví téma periodicky a uvádějí hlavní aktéry. Takzvaná střední hesla, většinou zhruba dvoustránková, popisují již důležité konkrétní výseky z daného tématu, často na stejné úrovni významnosti rozpracovávají téma v chronologické posloupnosti nebo popisují další položky tématu. A konečně takzvaná malá hesla představují nejkratší položky, které stručně popisují vybranou instituci, opatření či společenský jev.

Koncipování i vlastní tvorba tematické příručky narážely na řadu obecnějších metodologických otázek, na dilemata týkající se periodizace daného období a užívané terminologie. Těto problematice bylo též v průběhu přípravy tematické příručky věnováno několik pracovních seminářů, odborných diskusí či prezentací. Konaly se jak v Ústavu pro soudobé dějiny, tak na některých domácích partnerských pracovištích, na Slovensku byl uspořádán seminář v Historickém ústavu SAV v Bratislavě. Projekt tematické příručky byl též připomenut v rámci odborného mezinárodního sympozia na Univerzitě Adama Mickiewicze v polské Poznani v roce 2015. Při zpracování hesel týkajících se institucí, legislativy, politických koncepcí či ideologických kampaní se ukázala další častá obtíž, s níž se při psaní o soudobých dějinách autoři utkávají, totiž náročnost oprošťování se od dobového jazyka, periodizací a pojmů a nesnadné hledání analytických kategorií na jejich místo.

O některých zásadních koncepčních přístupech ke studiu komunistických diktatur se přitom začalo diskutovat a pochybovat právě během prací na přípravě tematické příručky. Typickým příkladem jsou pojmy a nástroje vycházející z totalitárního paradigmatu, jež nahlíží na komunistické diktatury jako na příklady totalitních systémů tak, jak je popsala teorie vzniklá v prostředí německé emigrace před nacismem ve čtyřicátých a padesátých letech minulého století ve Spojených státech amerických. Ta prohlásila, že se jedná o zcela nové typy diktatur, jež vznikly ve 20. století a jež se vyznačují specifickými mechanismy totálního ovládnutí politického života, hospodářství, ozbrojených sil, médií, celé společnosti i osobních životů obyvatel ze strany státu.¹⁰ V první fázi historického výzkumu československého socialismu následující po roce 1989 byl takový pohled na celé období dosti neproblematicky přijímán, zejména proto, že se výzkum zaměřoval na hlavní „bílá místa“ československých dějin, na nejvýznamnější politické procesy padesátých let, mašinerii Komunistické strany Československa a tajné policie a podobně.¹¹ Spíše než z autentické recepce klasických děl pojednávajících o teorii totalitarismu přitom užívání totalitárního přístupu vycházelo z běžného lidového úzu, jenž právě skončené období jako „totalitu“ popisoval. Kritických reflexí tohoto přístupu ovšem přibývalo

---

10 Česky vyšly základní práce teorie totalitarismu příznačně během prvních pár let po pádu režimu: ARENTOVÁ, Hannah: *Původ totalitarismu*. Praha, OIKOYMENH 1996; POPPER, Karl: *Otevřená společnost a její nepřítel*, sv. 1: *Okouzlení Platonem*; sv. 2: *Vlna prorocství: Hegel, Marx a co následovalo*. Praha, OIKOYMENH 1994.

11 K této fázi hledání témat nového historického výzkumu podrobně KOPEČEK, Michal: Search for „National Memory“. The Politics of History, Nostalgia and the Historiography of Communism in the Czech Republic and East Central Europe. In: KOPEČEK, Michal (ed.): *Past in the Making. Historical Revisionism in Central Europe after 1989*. Budapest – New York, CEU Press 2008, s. 75–96.

a již v roce 2009 vydaly časopisy *Soudobé dějiny* a *Bohemia* společné číslo, které si položilo otázku, zda totalitarismus v Českých zemích vůbec existoval a ve kterých obdobích a pro které jevy se jedná o užitečnou analytickou perspektivu.¹²

Při prvním zveřejnění části hesel příručky přitom editoři s pojmem „totalitní“ pracovali hned v předmluvě a pojem dosud zůstává, jakkoli reflektovaně a nuancovaně, součástí řady hesel i v předkládané kompletní verzi. V tomto smyslu je tedy tematická příručka rovněž pozoruhodným svědectvím o zakladatelském období výzkumu československého socialismu a soudobých dějin.

Nabízí se srovnání se současným výzkumným obdobím, v němž se často i titíž autoři a autorky, kteří se dříve zabývali politickými dějinami, přiklánějí k tématům sociálněhistorickým a k dějinám každodennosti. Namísto studia režimu, toho, jak ovládal jednotlivé sféry společnosti a jak se proti tomu některé skupiny snažily bránit, se mnohé současné projekty zaměřují na zajímavé niky svobodnějšího prostředí a na mechanismy mnohostranného „vyjednávání“ výkladu zdánlivě zcela rigidních pravidel. V Ústavu pro soudobé dějiny byly v posledních letech dokončeny výzkumy zaměřené například na odborná prostředí za socialismu,¹³ environmentální dějiny,¹⁴ etnické vztahy¹⁵ a nejrůznější otázky každodenního života zkoumané zejména prostřednictvím orálněhistorického výzkumu.¹⁶ Výjimkami potvrzujícími pravidlo jsou v probíhajícím výzkumu dějiny parlamentarismu a dalších politických institucí, protikomunistické opozice či politické dějiny sportu.¹⁷ I politickohistorická témata jsou však zkoumána z nových metodologických pozic takzvaného nového institucionalismu či nových politických dějin, jež se inspirují sociologickým pojetím institucí a kulturněantropologickým pohledem na politické zvyklosti a rituály, čímž vytvářejí odlišné obrazy komunistického vládnutí. Důležitá je

---

12 Viz např. HAVELKA, Miloš: Srovnání nesrovnatelného aneb Existovala v nejnovějších českých dějinách epocha totalitarismu?! In: *Soudobé dějiny*, roč. 16, č. 4 (2009), s. 607–624, jež upozornil na sociologickou dimenzi pojmu a přítomnost sociálních manipulací v nedemokratických režimech na našem území ve 20. století. Dále srov. VOLLNHALS, Clemens: Pojem totalitarismu v proměnách dvacátého století. In: *Tamtéž*, s. 625–639; HOENIGOVÁ, Bianca: Možnosti a meze jednoho paradigmatu. Teorie totalitarismu aplikovaná na státní socialismus středovýchodní Evropy. In: *Tamtéž*, s. 640–652; LOEWENSTEIN, Bedřich: O užitečnosti a neprospěchu pojmu totalitarismu při zpětném pohledu na starší koncepty. In: *Tamtéž*, s. 674–687.

13 Např. HOPPE, Jiří – ŠKODOVÁ, Markéta – SUK, Jiří – CACCAMO, Francesco: „O nový československý model socialismu.“ *Čtyři interdisciplinární vědecké týmy při ČSAV a UK v 60. letech*. Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR 2015; SUK, Jiří: *Veřejné záchodky ze zlata. Konflikt mezi komunistickým utopismem a ekonomickou racionalitou v předsrpnovém Československu*. Praha, Prostor 2016; KOPEČEK, Michal a kol.: *Architekti dlouhé změny: Expertní kořeny post-socialismu*. Praha, Argo – Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 2019.

14 OLŠÁKOVÁ, Doubravka (ed.): *In the Name of the Great Work. Stalin's Plan for the Transformation of Nature and Its Impact in Eastern Europe*. New York – Oxford, Berghahn 2016; SPURNÝ, Matěj: *Most do budoucnosti. Laboratoř socialistické modernity na severu Čech*. Praha, Karolinum 2016; OLŠÁKOVÁ, Doubravka – JANÁČ, Jiří: *Kult jednoty: stalinský plán přetvoření přírody v Československu 1948–1964*. Praha, Academia 2018.

15 ČAPKOVÁ, Kateřina: *Czechs, Germans Jews? National Identity and the Jews of Bohemia*. New York – Oxford, Berghahn Books 2012; SPURNÝ, Matěj: *Der lange Schatten der Vertreibung. Ethnizität und Aufbau des Sozialismus in tschechischen Grenzgebieten (1945–1960)*. Wiesbaden, Harrassowitz Verlag 2019.

16 VANĚK, Miroslav – KRÁTKÁ, Lenka (eds.). *Příběhy (ne)obyčejných profesí: česká společnost v období tzv. normalizace a transformace*. Praha, Karolinum 2014; VANĚK, Miroslav – MŮCKE, Pavel. *Velvet revolutions: an oral history of Czech society*. New York, Oxford University Press 2016; SCHINDLER-WISTEN, Petra: *O chalupách a lidech: České chalupářství v období tzv. normalizace a transformace*. Praha, Karolinum 2017; MŮCKE, Pavel – KRÁTKÁ, Lenka: *Turistická odyssea: krajinou soudobých dějin cestování a cestovního ruchu v Československu v letech 1945 až 1989*. Praha, Karolinum 2018.

17 GJURIČOVÁ, Adéla – ZAHRADNÍČEK, Tomáš: *Návrat parlamentu: Češi a Slováci ve Federálním shromáždění 1989–1992*. Praha, Argo – Ústav pro soudobé dějiny AV ČR 2018; VILÍMEK, Tomáš – TŮMA, Oldřich (eds.): *Projevy a podoby protirežimní rezistence v komunistickém Československu 1948–1989*. Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR 2018; SUK, Jiří – KOPEČEK, Michal – ANDĚLOVÁ, Kristina – VILÍMEK, Tomáš – HERMANN, Tomáš – ZAHRADNÍČEK, Tomáš: *Šest kapitol o disentu*. Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR 2017; ROUBAL, Petr: *Československé spartakiády*. Praha, Academia 2016.

rovněž genderová perspektiva, jež je dnes již automatickou součástí každého bádání, avšak předkládaná příručka jej nevyužívá jako analytický nástroj ani explicitně netematizuje. V tomto smyslu tedy tato publikace, jak už bylo naznačeno, spadá do specifického, dnes již do značné míry uzavřeného období výzkumu soudobých dějin, avšak pokouší se ukázat, že v dobrém slova smyslu tradiční výzkum může být dlouhodobě využíván odbornou i laickou veřejností. Platí totiž, že každý badatel, který se pouští třeba do drobného tématu z dějin každodennosti, učitel, který se s žáky rozhodne vstoupit na půdu nejnovějších dějin, nebo novinář píšící v roce třicátého výročí konce komunismu z různých úhlů články o tom, jak se žilo za socialismu, ocení, je-li k danému tématu hotová přehledná faktografie a základní výklad postavený na tradičních otázkách, kdo byli hlavní aktéři, kdy nastaly nejdůležitější zlomy a kde se místně odehrávaly. Jistěže takové tázání netvoří jakkoli vyčerpávající cestu k poznání komunistického vládnutí a společnosti, avšak je to také důležitý předpoklad, bez něhož by například práce založené do značné míry na vzpomínkách pamětníků postrádaly potřebnou validitu.

Náš dík proto patří všem garantům jednotlivých bloků, spoluautorům, lektorům, oponentům i kolegům, s nimiž jsme mohli o průběhu prací diskutovat. Zvláště děkujeme Ústavu pro soudobé dějiny Akademie věd a jeho vedení za dlouholeté tvůrčí zázemí a stejně tak kolegům z partnerských institucí a blízkých oborů za inspirativní diskuse. Děkujeme Vladimíru Březinovi a Barboře Čermákové za pečlivou závěrečnou redakční práci. Za redakční a jazykovou úpravu textů slovenských autorů děkujeme Vojtěchu Čelkovi, za koordinaci kontaktů se slovenskými autory děkujeme „in memoriam“ Jozefu Žatkuliakovi, vědeckému pracovníkovi Historického ústavu SAV v Bratislavě. Za podnětné kritické připomínky a věcné náměty děkujeme též oběma recenzentům, Jiřímu Křesťanovi a Janu Kuklíkovi.

Doufáme, že nabízáme nejen užitečnou pomůcku badatelům, studentům, učitelům, novinářům či politikům, nýbrž i důležité svědectví o zakladatelské fázi výzkumu československého socialismu a soudobých dějin u nás.

Za redakční tým i za kolektiv autorů
Jiří Kocian

Politický režim v Československu

1

Periodizace komunistického režimu v Československu 1948–1989 | *Jan Bureš*

Počáteční období systému monopolní moci 1948–1953 | *Karel Kaplan*

První krize komunistického režimu a její řešení 1953–1957 | *Michal Barnovský*

Politický režim v Československu v letech 1957–1963 | *Jiří Pernes*

Nástup a rozvoj reformního hnutí 1963–1967 | *Michal Barnovský*

Československá reforma 1968–1969 | *Ondřej Felcman*

Komunistický režim v období tzv. normalizace 1969–1989 | *Milan Otáhal*

Demokratická revoluce v Československu 1989 | *Jiří Suk*

Periodizace komunistického režimu v Československu 1948–1989

Komunistický režim v Československu – přes svou zdánlivou strnulost – prošel během jednačtyřiceti let svého trvání řadou zvrátů, zásadnějších i méně významných, které byly většinou inspirovány změnami vnějších podmínek jeho existence – nejčastěji pohyby a zvraty v sovětské politice. Nemalou roli však hrály také domácí faktory, zejména dynamika ekonomického vývoje.

Obecně můžeme tedy rozdělit éru komunistického režimu na tyto etapy:

- Zakladatelské období režimu (1948–1953)
- Krize režimu a její řešení (1953–1963)
- Nástup a rozvoj reformního hnutí (1963–1967)
- Československá reforma (1968–1969)
- Tzv. normalizace (1969–1989) se zvláštním zřetelem k specifickému období československé varianty přestavby v letech 1986–1989

Zakladatelské období režimu (1948–1953)

Nástupu komunistického režimu předcházelo období tzv. třetí republiky, fungující v systému omezené **socializující „lidové demokracie“**, v němž si KSČ připravila podmínky pro mocenský nástup. Zásadním přelomem však zůstává únor 1948, neboť tímto datem demokratický režim fakticky zaniká. Zakladatelské období komunistického režimu začíná jmenováním nové Gottwaldovy vlády „obrozené“ Národní fronty (25. února 1948), založené na demisi demokratických ministrů a jejich nahrazení vůči komunistům poslušnými reprezentanty ostatních politických stran, a končí smrtí zakladatele režimu Klementa Gottwalda v březnu 1953. Tzv. **vítězství pracujícího lidu** v únoru 1948 se stane základním symbolem, od kterého budou představitelé režimu odvíjet svou legitimitu až do listopadu 1989. V tomto období byly jednak odstraněny legislativní, politické a společenské základy dosavadního demokratického ústavního systému, likvidována občanská společnost, jednak byly **vybudovány základy monopolního mocenského systému KSČ**. V podobě masových projevů nezákonností a represí se plně rozvinul **totalitní model politického režimu**, kopírující **stalinistický vzor v SSSR**. Tato etapa představuje radikální zlom ve vývoji české i slovenské společnosti. Ve všech oblastech života společnosti byly uskutečněny hluboké změny, které ji na dlouhá léta poznamenaly.

V oblasti ekonomiky došlo k přeorientování výroby na **těžký průmysl**, s preferencí **zbrojní výroby**. Došlo tak k likvidaci přes století budované struktury československé ekonomiky, byly odstraněny zbytky soukromého podnikání, zejména živností a řemesel. Podíl **znárodněné ekonomiky** na celkovém národním důchodu byl v Československu nejvyšší ze všech zemí v sovětském bloku. Nová, Sověty vyžadovaná orientace ekonomiky se ukázala být nejen nevýhodná pro společnost, ale naprosto devastující pro národní ekonomiku: již na začátku 60. let se 3. pětiletý plán pro svou nereálnost zhroutil. Ekonomika tak byla stále méně schopna zajišťovat obyvatelstvu uspokojení základních potřeb, zejména v lehkém průmyslu. **Kolektivizace zemědělství**, zahájená také na počátku 50. let, nejenže rozvrátila tradiční vztahy na venkově, ale především poškodila zemědělskou výrobu ještě výrazněji než změny v průmyslu. Změny hospodářství realizované v této etapě skončily měnovou reformou v červnu 1953, ovšem na účet domácího obyvatelstva. Na druhé straně režim přijal v tomto období řadu sociálních opatření, jež významně zlepšila životní úroveň obyvatelstva, s výjimkou postižených bývalých majetných vrstev.

V oblasti politiky a života společnosti došlo k **likvidaci** veškerých **základů demokratického ústavního systému**. Aparát KSČ ovládl celou společnost a byrokraticko-centralistickými opatřeními zlikvidoval prostor pro svobodné uplatňování zájmů jednotlivců. Parlament byl redukován na poslušnou hlasovací mašinerii a likvidací demokratického volebního systému byl zbaven legitimacy. Ovládnutím nekomunistických stran komunistickou stranou byla zlikvidována jejich potenciálně opoziční role. Cenzurním podřízením médií, likvidací spolkového života, zastrašením církví a prosazením monopolu marxisticko-leninské ideologie ve vědě, výchově, vzdělávání a umění došlo k **likvidaci svobodné občanské společnosti**. V samotné komunistické straně byla likvidována vnitrostranická demokracie a strana byla proměněna v poslušný nástroj úzké mocenské kliky kolem K. Gottwalda a R. Slánského. Pod vlivem Stalinova SSSR došlo v rámci příprav na další světovou válku k **militarizaci společnosti** a značnému nárůstu vlivu armády. Uzavřením státních hranic a systémem zákazů a omezení v cestování byla společnost izolována od vnějšího světa. Režim šířil ve společnosti třídní nenávisť a antisemitismus.

Nejzávažnější negativní důsledky poúnorového vývoje se však projeví v **masové nezákonnosti** uplatňované vůči obyvatelstvu. Došlo k likvidaci nezávislé justice. Ústavním i stranickým orgánům se (s jejich vědomím) vymkla z kontroly **politická policie** (Státní bezpečnost), jež pod silným vlivem sovětských poradců rozpoutala teror proti domnělým či skutečným nepřátelům režimu, včetně toho, že na příkaz Stalina vykonstruovala „protistátní spiknutí“ vrcholných představitelů KSČ (proces s Rudolfem Slánským a spol.). Výsledkem nekontrolované moci StB a justiční zvůle byl **rozklad právního státu**, politické procesy, justiční vraždy a statisíce nespravedlivě vězněných a mučených občanů. Režim a jeho představitelé nejenže zlikvidovali občanská práva a svobody, ale nerespektovali ani vlastní zákony.

Politické procesy a justiční vraždy pokračovaly i po smrti K. Gottwalda až do konce 50. let. S obludným dědictvím této zátěže se komunistický režim přes snahy o rehabilitace v 60. letech nevyrovnal až do svého konce. Samotnou KSČ a její mocenskou elitu nezákonnosti hluboce poznamenaly, neboť v jejich důsledku stranu ovládli zastánci radikálních řešení, kteří pomocí atmosféry strachu udržovali v pasivitě k odporu nejen společnost, ale i stranické funkcionáře na všech úrovních řízení. Poznání pravdy o dění v první polovině 50. let bylo v následujícím období pro řadové členy i nezasvěcené funkcionáře natolik bolestné, že mnozí jej odmítali akceptovat, jiní odmítali uvěřit, ale všichni se báli nahlas vyslovit své pochybnosti. Za tuto situaci byli plně zodpovědní členové nejužšího politického vedení (Klement Gottwald, Rudolf Slánský, Antonín Zápotocký, Alexej Čepička, Viliam Široký, Karol Bacílek, Václav Kopecký, Jaromír Dolanský, Antonín Novotný), kteří se bez odporu podřizovali požadavkům sovětského vedení a poddali se atmosféře strachu, vyvolané represivními složkami.

Krise režimu a její řešení (1953–1963)

Krise režimu se v 50. letech otevřeně projevila dvakrát – v letech 1953–1955 a 1956–1957. Toto období je personálně spojeno především s postavou nového prezidenta Antonína Zápotockého (1953–1957), předsedy vlády Viliama Širokého a také již nového prvního tajemníka ÚV KSČ Antonína Novotného.

Poprvé byla krize manifestována **měnovou reformou** v červnu 1953, kdy stát prakticky vyvlastnil občanům veškeré úspory a došlo ke snížení příjmů. K tomu se přidávalo postupné vystřízlivění občanů ze slibů, jež jim zejména v ekonomické a sociální oblasti režim zpočátku dával. Na obyvatelstvo zároveň působila zkušenost s masovou nezákonností stalinského období. Veřejné protesty proti měnové reformě mocenskou elitu vystrašily a spolu s výtkami sovětského vedení vůči dosavadnímu ekonomickému i politickému kurzu, které si vyslechl A. Zápotocký v červenci 1953 v Moskvě, vedly k určité korekci dosavadního přístupu. V souvislosti s měnovou reformou vláda zrušila **přídělový systém**, čímž došlo k odstranění dvojího trhu zboží (zrušen vázaný trh). Dočasně byla zastavena kolektivizace zemědělství, zvýšeny investice do spotřebního průmyslu a bytové výstavby na úkor těžkého a vojenského průmyslu, učiněna opatření na zlepšení zásobování a výživy obyvatelstva.

Změny směřovaly jednak ke snížení represivního, administrativního i ekonomického tlaku na obyvatelstvo a jednak k určité korekci dosavadní hospodářské politiky. Byly doplněny rozsáhlou amnestií politických vězňů, **zrušením táborů nucených prací a pomocných technických praporů**, jakož i reorganizací v KSČ, jejímž smyslem bylo především posílit princip kolektivního vedení. Přesto však

k zásadnímu obratu v politické praxi nedošlo, dokonce pokračovaly i politické procesy. Revize dosavadních procesů, nesměle zahájená tzv. **Barákovou komisí** (ustavena v lednu 1955), přinesla jen zmírnění nejkřiklavějších trestů a týkala se výhradně obětí z řad členů strany. Nicméně výše zmíněné změny ukazují, že původně klasický totalitní režim ze zakladatelského období se pozvolna začal proměňovat v jinou, méně agresivní formu nedemokratického režimu; hovoříme o konzervativním byrokraticko-direktivním autoritářském modelu.

Představitelé režimu se, podobně jako v NDR po berlínském povstání, zaměřili na opatření ke **zvýšení životní úrovně** a sociálních jistot obyvatelstva, jež by utlumila kritiku systému a rozšířila jeho sociální základnu. Bolestná zkušenost s masovou nezákonností vedla členy stranického vedení ke snaze znovu dostat pod kontrolu KSČ bezpečnostní složky – v rétorice vedoucích funkcionářů bylo nově zdůrazňováno dodržování tzv. socialistické zákonnosti. Tato opatření byla uvnitř mocenské elity doprovázena bojem o moc mezi A. Zápotockým (prosazujícím určitou emancipaci ústavních orgánů od dominance KSČ) a A. Novotným, který usiloval právě naopak o rozšíření vlivu stranických orgánů. Již v roce 1954 tento zápas v podstatě vyhrál A. Novotný, když moskevské vedení obvinilo A. Zápotockého z „pěstování kultu prezidenta“.

Krise však pokračovala i po roce 1956, kdy se novým impulzem pro požadavek reformy stalo zejména **částečné odhalení Stalinových zločinů** na XX. sjezdu KSSS (14.–25. února 1956). Reakce československého vedení byla spíše rozpačitá a vyznačovala se neochotou rozvíjet širší vnitrostranickou, natožpak celospolečenskou debatu o nezákonnostech první poloviny 50. let, neboť se obávala delegitimace svého mocenského postavení. Tomu také odpovídal způsob „vyrovnání se“ s tímto dědictvím: vedení KSČ svalilo hlavní vinu na R. Slánského, jenž byl nyní zpětně obviňován ze snahy ovládnout stranu. Na jednání ÚV KSČ (29.–30. března 1956) byl většiny funkcí zbaven také A. Čepička. Autorita K. Gottwalda jako zakladatele a hlavního symbolu režimu však nesměla být pošpiněna. Představitelé strany zjevně nebyli ochotni zásadně přehodnotit nedávnou minulost ani praxi politických procesů. Na druhé straně však byly učiněny některé kroky v legislativní oblasti, jež by do budoucna měly zabránit opakování nezákonností.

Vedení se snažilo odvést pozornost od politicky nepřijemné minulosti k reformám, jež měly dát veřejnosti naději na mírné zlepšení: zkvalitnění řízení hospodářství, snížení administrativní zátěže, decentralizaci ve prospěch národních výborů. Ani tak se však nepodařilo udržet diskusi o nezákonnostech pouze v rámci strany a s protestem proti zásahům do umění se ozvali spisovatelé (II. sjezd Svazu čs. spisovatelů v dubnu 1956), s vlastními stanovisky vystoupily odbory, církev, svaz mládeže. Stranické vedení pak raději v květnu 1956 debatu o závěrech XX. sjezdu KSSS ukončilo. V závěru této etapy pak přece jen byla přijata opatření (snížení cen, zvýšení důchodů a platů), která zmírňovala sociální napětí ve společnosti. V politické a právní oblasti se prosadila decentralizace moci, posílení pravomocí národních výborů a slovenských orgánů, byly posíleny kontrolní mechanismy uvnitř KSČ a zmírněny represe. V listopadu 1957 byl po smrti A. Zápotockého zvolen prezidentem A. Novotný, jehož cílem bylo především posílit optimistické nálady ve společnosti cestou dobudování „základů socialistické společnosti“, což se v deklaratorní rovině promítlo v textu nové ústavy ČSSR v červenci 1960.

Nástup a rozvoj reformního hnutí (1963–1967)

Éra šedesátých let v Československu je spjata především s osobností A. Novotného, který ve svých rukou koncentroval nejvyšší státní i stranickou funkci. Reformní hnutí se na počátku 60. let rozvinulo v Československu spíše navzdory očekáváním a záměrům vedení KSČ než s jeho aktivním přispěním. Sílicí poptávka po reformách v ekonomické oblasti (revize byrokratických metod řízení, kritika zastávání ekonomiky za vyspělým světem) a politické oblasti (požadavek rehabilitací obětí z 50. let) byla důsledkem působení vnějších vlivů (pokračující destalinizace v SSSR po XXII. sjezdu KSSS) i vnitřních faktorů (krach 3. pětiletky v roce 1962). Po změně vedení v SSSR (nástup L. I. Brežněva v říjnu 1964) také československé vedení utlumilo reformní tón, který v (neo)konzervativním vedení KSSS vyvolával obavy.

Výrazný pokles výkonnosti ekonomiky v roce 1963 vedl četné představitel vedení k příklonu k myšlence **ekonomické reformy**, jež by byla založena na hlubších změnách než doposud. Ambiciózní plán reformy připravený týmem Oty Šika a realizovaný v letech 1966–1967 však v praxi spíše zklamal původní očekávání a vedl především k prohloubení ekonomické nerovnováhy.

V politické oblasti narůstal tlak společnosti na znovuotevření problematiky **revize nezákonnosti z 50. let a rehabilitaci** jejich obětí. Snaha stranického vedení provádět rehabilitace spíše v tichosti, aby veřejnost nekladla nepříjemné otázky po zodpovědnosti stávajících členů vedení, se minula účinkem (po vnitrostranickém zveřejnění závěrů **Kolderovy komise** pro revize procesů počátkem roku 1963). Závěry Kolderovy komise a důkazy o spoluvinně nejvyšších stranických funkcionářů na nezákonnostech v 50. letech šokovaly stranickou veřejnost a vzaly argumenty posledním odpůrcům rehabilitací. I tak však stranické vedení vyvodilo jen polovičaté závěry: okruh „viníků“ nezákonností byl sice rozšířen (odvolání K. Bacílek, B. Köhler, V. Široký, z KSČ vyloučení A. Čepička a L. Kopřiva, plus někteří vyšetřovatelé StB), rehabilitace ale nadále probíhaly nedůsledně. Nicméně i tak bylo dosaženo jistého pokroku. Především se podařilo částečně vymanit ústavní orgány z područí stranického vedení, vzrostla role parlamentu (Národního shromáždění), v němž se objevovali i kritičtější vystupující poslanci. Došlo také k podřízení bezpečnostních orgánů politickému vedení. Ve vedení strany se výrazněji prosadili funkcionáři, kteří již nebyli přímo zodpovědní za vývoj v 50. letech. Právě vzhledem k výše zmíněným proměnám, jimiž režim v první polovině 60. let prošel, jej můžeme charakterizovat jako **demokratizovanou variantu autoritářského režimu**. Především po XIII. sjezdu KSČ (31. května – 4. června 1966) zřetelněji vykristalizoval souboj konzervativců se zastánci reformem, a to na pozadí diskusí o způsobu uplatňování vedoucí role strany a vnitřních demokratizačních změnách. Tyto spory vyvrcholily v roce 1967 do takové míry, že paralyzovaly schopnost stranického vedení účinně reagovat na podněty společnosti.

Československá reforma (1968–1969)

Konflikt mezi konzervativci v čele s A. Novotným a příznivci reformem ve stranickém vedení vyvrcholil v roce 1967, když si reformisté uvědomili Novotného příklon k (neo)konzervativní brežněvovské linii, jež se projevovala obnovením represí vůči kritizujícím spisovatelům (reakce KSČ na průběh IV. sjezdu Svazu čs. spisovatelů, 27.–29. června 1967), zpomalování ekonomické reformy (vč. neplnění usnesení XIII. sjezdu KSČ) a nejnověji konfliktem s Maticí slovenskou. V průběhu dvou zasedání ÚV KSČ (19.–21. prosince 1967 a 3.–5. ledna 1968) došlo k tak ostré kritice politického kurzu A. Novotného, že se jeho setrvání ve funkci prvního tajemníka strany stalo neudržitelným a byl nahrazen reformistickým předsedou slovenských komunistů Alexandrem Dubčekem. **Pražské jaro** či „**polednový obrodňý proces**“, jak bude následující půlrok reformního snažení v československých dějinách pojmenován, ve skutečnosti znamenal nejrozsáhlejší pokus o reformu státněsocialistické diktatury, který se za celou éru existence sovětského bloku objevil. V průběhu osmi měsíců došlo v Československu k tak prudkému společenskému pohybu, jaký tato společnost neprožila od roku 1948 ani do roku 1989.

Po období vnitrostranického souboje mezi „novotnovci“ a jejich odpůrci v průběhu ledna až března 1968 byl A. Novotný po aféře gen. Šejny donucen i k opuštění poslední významné funkce, postu prezidenta republiky. Na jeho místo byl 30. března 1968 zvolen všeobecně (doma i v SSSR) respektovaný Ludvík Svoboda.

V průběhu ledna až března 1968 došlo k nebyvalé **politické aktivizaci** vnitrostranického života, společenských organizací, médií i široké veřejnosti. Faktické zrušení cenzury rozproudilo otevřenou kritiku politických i ekonomických poměrů, umožnilo veřejnou debatu o celé řadě dosud zapovězených témat. Veřejnou debatu zpočátku určovali spíše čelní představitelé reformního křídla vedení strany svými obsáhlými novinovými články vysvětlujícími jejich záměry, později se nastolování témat chopila sama média. To spolu s faktickou likvidací zákazu sdružování a shromažďování oslabovalo mocenský monopol KSČ, přičemž však přirozená autorita reformisty ovládané komunistické strany ve společnosti nebyvala vzrostla. Postupně se z pasivity probouzely i **politické strany** a sdružení Národní fronty, odbory, a především samovolně vznikaly **nové společenské organizace**, jež chtěly vyjadřovat zájmy svých členů (K 231, KAN).

Tento proces **emancipace československé společnosti** byl se stále většími obavami pozorován vedoucími představiteli ostatních socialistických zemí, především Brežněvova SSSR, Polska, NDR, Bulharska a zpočátku sympatizujícího Maďarska. Naopak reformní proces výrazněji podpořili představitelé Jugoslávie a Rumunska. První varování před možnými důsledky „ztráty kontroly nad vývojem“ přišlo vůči československým komunistům od představitelů pěti států Varšavské smlouvy na drážďanské schůzce (23. března 1968).

Bouřlivý proreformní vývoj akceleroval po personálních změnách provedených ve prospěch reformistů na zasedání ÚV KSČ ve dnech 1.–5. dubna 1968. Následovalo vytvoření nové československé vlády v čele s Oldřichem Černíkem, zvolení Josefa Smrkovského předsedou NS či zvolení Františka Kriegla předsedou ÚV NF. Přijatý **Akční program KSČ** i program nové vlády představovaly rozsáhlé reformní záměry v oblasti politického systému, vnitrostranických poměrů, struktury a řízení ekonomiky i zahraniční politiky státu. Obecně se reformisté shodovali na potřebě demokratizovat rozhodovací procesy ve straně i státě, oddělit moc ústavních orgánů od rozhodovacích procesů v KSČ, na rozsáhlé nápravě nezákonností z 50. let včetně rehabilitací obětí a federalizaci státu jako prostředku uspokojení ambicí Slovenska, ale i předpokladu další politické emancipace české společnosti. Zároveň straničtí představitelé, poučení tragickými důsledky maďarské revoluce z roku 1956, zdůrazňovali meze reformního snažení: nemají být nikterak zpochybněny základní stavební kameny socialistického systému (společenské vlastnictví výrobních prostředků, mocenská dominance komunistické strany jako představitelky dělnické třídy, spojenectví se SSSR a z toho vyplývající mezinárodní zakotvení a závazky ČSSR vůči socialistickému světovému společenství).

To byl ovšem základní problém pražského jara, neboť nikdo z vedoucích představitelů obrodného procesu nedokázal odpovědět na otázku, kam až bude liberalizační fáze reformy sahat a kde se zastaví, neměla-li překročit onu výše zmíněnou nepřekročitelnou mez. Právě tento rozpor nabýval v následujících měsících uvnitř strany na významu, především ve vztahu k obavě z možné reakce Brežněvova vedení. Otevřená kritika poměrů ve společnosti překročila mez přijatelnou i pro reformisty, když se v tisku začaly objevovat antikomunistické výpady a postoje. Tento vývoj rozštěpil stranické vedení. Postupně se profilující (neo)konzervativní křídlo (Vasil Biľak, Alois Indra, Drahomír Kolder, Jozef Lenárt) se spojilo s dřívějšími příznivci A. Novotného. Zatímco na úrovni krajských organizací získali reformisté podporu, již okresní tajemníci byli k reformistickému programu skeptičtější. K obavám konzervativců i reformistů přispívaly stále tvrdší reakce sovětského vedení, které již v květnu 1968 otevřeně hovořilo o ohrožení Československa kontrarevolucí a o možnosti vojenské intervence. Pokusy stranického vedení zbrzdit reformní radikalismus byly však odmítány širšími orgány strany (ÚV), členskou základnou KSČ, médií i domácí veřejností. Na přelomu jara a léta 1968 byly učiněny další konkrétní reformní kroky: soudy začaly rozhodovat první případy rehabilitací, na 9. září 1968 byl svolán mimořádný, XIV. sjezd KSČ, který měl rozhodnout o dalších personálních změnách a podrobnějším harmonogramu i obsahu reformy. Národní shromáždění přijalo řadu liberalizačních zákonů.

Na druhé straně pokus o obnovení sociální demokracie (byť byl nakonec samotnými iniciátory zastaven) či vydání silně proreformní a protikonzervativní **výzvy Dva tisíce slov** (27. června 1968) zvyšovalo ve společnosti obavy z možné reakce SSSR. Po odmítnutí závěrů tzv. varšavské schůzky, neúspěchu jednání československé a sovětské delegace v Čierné nad Tisou a po bratislavské schůzce představitelů šesti států Varšavské smlouvy se sovětské vedení spolu s představiteli NDR, Polska, Maďarska a Bulharska rozhodlo pro zastavení čs. reformního procesu silou. **Okupace Československa** (21. srpna) však **v politické rovině neuspěla**, neboť vedení KSČ ji veřejným prohlášením ostře odsoudilo (stejně tak vláda, NS a mimořádný, XIV. sjezd KSČ) a Sovětům se nepodařilo převzít moc v Praze prosovětskou skupinou československých komunistů. Na následných jednáních s československou delegací v Moskvě proto museli akceptovat politický kompromis: československá strana odsouhlasila okupaci výměnou za setrvání stávajícího vedení KSČ ve funkcích.

I když Dubček a jeho spojenci ve vedení strany doufali, že se po uklidnění situace postupně podaří zachovat některé reformy pražského jara, následující vývoj svědčil o jejich postupném útlumu a zastavení. Vedení strany postupně odvolalo většinu reformy, parlament zrušil liberalizační zákony, byla obnovena

cenzura médií a zahájeny čistky ve stranickém vedení. Jediným trvalejším výdobytkem reformního hnutí se tak fakticky stalo přijetí **zákona o československé federaci** (30. října 1968), jehož původní decentralizační smysl byl znehodnocen obnoveným monopolem strany na řízení celé společnosti. Po tragické a heroické sebevraždě Jana Palacha v lednu 1969 sice ještě došlo k opětovnému vzednutí vlny národního odporu proti posrpnovým poměrům, ale nemohlo to změnit nic na záměru Sovětů zbavit se všech klíčových představitelů pražského jara. Po výtržnostech a provokacích v souvislosti s vítězstvím čs. hokejistů nad Sověty byl osud A. Dubčeka zpečetěn. Na zasedání ÚV KSČ dne 17. dubna 1969 jej ve funkci prvního tajemníka strany nahradil G. Husák.

Tzv. normalizace (1969–1989)

Poslední dvacetiletá fáze československého komunistického režimu je nejčastěji označována pojmem „normalizace“. Toto označení symbolicky vyjadřuje nejenom bezprostřední cíl vedení KSČ po dubnu 1969, ale i trvalou přítomnost potřeby vyrovnávat se s (nevypořádaným) dědictvím reformy pražského jara i v celém zbývajícím období až do roku 1989. Strašák reformy a vědomí její nebezpečnosti se staly základními axiomy přístupu představitelů normalizačního režimu k řešení politických i ekonomických problémů.

Zpočátku usilovali vedoucí představitelé režimu především o stabilizaci poměrů ve státě a KSČ. Jejich politiku opět určovala kombinace vnějších a vnitřních faktorů. Na jedné straně byli limitováni **přítomností sovětských vojsk**, na druhé straně pak faktem naprosté diskreditace myšlenky socialismu v pookupační československé společnosti a z ní pramenící hluboké nedůvěry vůči nim jako představitelům normalizačního režimu. Nejprve se rozhodli (v souladu se zájmem Sovětů i zájmem svým) obnovit kontrolu nad samotnou komunistickou stranou, do značné míry personálně i ideově rozvrácenou zápasem o reformu a posrpnovým vývojem. Ve straně byly zrušeny všechny demokratizační principy prosazené v době pražského jara. Kvůli prověrkám bylo z KSČ vyškrtáno/vyloučeno na půl milionu členů. Základním dokumentem, jenž měl stranu vyrovnat s dědictvím pražského jara, se stalo **Poučení z krizového vývoje ve straně a společnosti** po XIII. sjezdu KSČ, přijaté v prosinci 1970. Reformní hnutí bylo prohlášeno za „kontrarevoluci“, okupace za „bratrskou pomoc.“ Takto tvrdé vymezení se vůči nedávné minulosti ve spojení s probíhajícími čistkami se do budoucna stalo pověstným kladivem proti jakýmkoli dalším pokusům o reformy. Zároveň však lpění na platnosti Poučení znemožňovalo straně (ještě na samém konci 80. let) účinně reagovat na probíhající změny v domácí i mezinárodní politice. Rigidní přístup k pokusům o zpochybnění posrpnového vývoje vedl pak k obnovení praxe politických procesů s opozičními skupinami a některými reformisty.

Období tzv. normalizace (ve smyslu konsolidace systému po politické krizi v roce 1968) fakticky končí v roce 1972, kdy po provedení čistek získalo vedení KSČ pod svou kontrolu celou stranu i společnost. Takto definovaný režim odpovídá označení **posttotalitního byrokraticko-autoritářského systému**. Takový režim stále zůstal autoritářským, protože neumožňoval svobodné volby a přístup k moci, až na nečetné výjimky, mohli mít pouze členové komunistické strany. Její postavení ve společnosti ale není již stejně dominantní jako v předchozím období. Strana je řízena spíše byrokraty a technokraty než charismatickým vůdcem. Podotkněme, že v KSČ byla od 50. let systematicky potlačována mobilita mladších stranických kádrů směrem do vyšších pozic na centrální vedení strany a státu. Negativní důsledky tohoto jevu se projevily zejména po smrti zakladatele režimu K. Gottwalda, kdy strana dlouho hledala charismatického lídra, který by byl schopen vzbuzovat alespoň nějaké sympatie a důvěru veřejnosti. Podařilo se jí to víceméně nechtěně a v důsledku pádu A. Novotného na podzim 1967 v osobě A. Dubčeka a později nakrátko také v osobě prezidenta L. Svobody.

V atmosféře, v níž v ideály socialismu již věřil jen málokdo, většina občanů se vůči režimu rychle uzavřela a orientovala se pouze na své osobní zájmy a potřeby, nezbývalo normalizačnímu vedení prakticky nic jiného než se pokusit udržovat stabilitu režimu alespoň již dříve osvědčenými sociálně-ekonomickými motivačními nástroji. Hovoříme proto o uzavření tzv. **nepsané společenské smlouvy režimu s občany**, na jejímž základě se režim zavázal zajistit občanům relativně dostačující životní

úroveň a sociální jistoty výměnou za jejich politickou pasivitu. Většina veřejnosti tuto vnucenou smlouvu dobrovolně přijala a tím stabilitu režimu skutečně posílila. Jakmile však v 80. letech režim ztrácel schopnost plnit své sociální a ekonomické závazky, adekvátně k tomu byla také společnost stále častěji ochotna proti němu veřejně vystupovat.

Tuto druhou fázi normalizačního režimu (1972–1985) je možno výstižně označit jako **zamrzlý posttotalitní režim**, neboť je charakteristický neochotou vůdčích představitelů provádět jakékoli liberalizační reformy na jedné straně, ale zároveň odmítá systém vrátit do jeho radikální podoby z 50. let.

Schopnost režimu až do poloviny 80. let udržovat (vzhledem k ostatním socialistickým státům) relativně vysokou životní úroveň spolu s obavou z tvrdých soudních či kariérních postihů byly také příčinou slabé pozice **opozičních hnutí**. Ta vznikala od druhé poloviny 70. let, zejména po podpisu Závěrečného aktu KBSE v Helsinkách v roce 1975, kterým se signatářské státy zavazovaly k dodržování základních lidských práv a svobod. V prohlášení Charty 77 (1. ledna 1977) se poprvé sešli zástupci bývalých členů KSČ, reformních komunistů, liberálů, křesťanského disentu, undergroundu a do určité míry i dělnické vrstvy (největší podíl mezi prvními signatáři tvořili právě dělníci). Až do poloviny 80. let zůstávala československá opozice spíše izolovaná od širší veřejnosti. Po nástupu M. S. Gorbačova a s následným částečným uvolňováním poměrů začíná docházet k diferenciaci opozice.

Od poloviny 80. let hovoříme o třetí fázi normalizačního režimu, která je spojena s pokusy o přestavbu systému (1986–1989). Gorbačovem prosazované politické a ekonomické reformy sovětského systému získávaly v domácí veřejnosti širokou popularitu a tím oslabovaly autoritu normalizačního režimu, jehož představitelé jen neochotně a spíše v rétorické rovině přijímali reformní výzvy. Nicméně i tak sovětská přestavba uvolnila prostor pro reformní názory uvnitř nejužšího stranického vedení. Přestože nedošlo ke vzniku vyprofilované skupiny reformistů, přinejmenším federální premiéři Lubomír Štrougal a Ladislav Adamec, s podporou některých dalších představitelů (Gustáv Husák, Antonín Kapek), upozorňovali na nezbytnost strukturálních reforem ekonomiky, ale i politického systému. Každopádně však ani oni nenašli dostatečnou podporu pro své záměry. Naopak zvolením M. Jakeše generálním tajemníkem strany (prosinec 1987) a demisí premiéra L. Štrougala (říjen 1988) byly jejich pozice marginalizovány. Přestože se v průběhu roku 1989 v rámci příprav XVIII. sjezdu KSČ (měl se konat v květnu 1990) zvažovaly významné personální i programové změny a reformy, ukazovalo se, že strana již nemá schopnost vstřebat hluboké politické změny probíhající v okolních státech sovětského bloku. Personální „omlazení“ předsednictva ÚV KSČ v roce 1988 (Jan Fojtík, Miroslav Štěpán) ve skutečnosti znamenalo posílení konzervativců, kteří se – právem – obávali, že proreformní politika, uplatňovaná již tehdy v okolních státech, povede nakonec spíše k pádu komunistických režimů.

Kombinace vnitřních a vnějších faktorů již poněkolidáté, a v roce 1989 naposledy, výrazně zasáhla do pozice KSČ ve společnosti. Faktický rozpad mocenských, informačních a kontrolních mechanismů v kombinaci s absencí zájmu veřejnosti, intelektuálních, kulturních a ekonomických elit společnosti i značného množství níže postavených stranických funkcionářů na zachování režimu, který již nenabízel žádné pozitivní alternativy budoucího vývoje společnosti, vedl ke ztrátě schopnosti nejvyššího vedení strany pozitivně reagovat na probíhající změny. Poté co vedení strany po propuknutí masových protestů veřejnosti po 17. listopadu 1989 zjistilo, že není ani v zájmu Gorbačovova vedení angažovat se v udržení komunistických režimů ve střední a východní Evropě, rezignovali čelní představitelé KSČ na obranu vlastního režimu a během jednoho týdne vyklidili dlouho držené mocenské pozice. Následná dohoda sil demokratické opozice (Občanské fórum, Veřejnost proti násilí) s pragmaticky uvažujícími ústavními činiteli komunistického režimu (L. Adamec, ale především Marián Čalfa) znamenala počátek přechodu k demokracii a demontáž režimu státněsocialistické diktatury. Jejím symbolickým ústavním vyústěním byla rezignace G. Husáka na funkci prezidenta republiky (10. prosince 1989) a následně zvolení opozičního představitel Václava Havla do této funkce (29. prosince 1989).

Počáteční období systému monopolní moci 1948–1953

Změna režimu hluboce zasáhla do života celé společnosti, jednotlivých sociálních vrstev, skupin občanů, rodin a jednotlivců. Toto období se vyznačovalo **nejvýraznějšími změnami v systému státní a politické moci, v ekonomické a sociální struktuře, v kulturní oblasti**. Základy režimu se tvořily v době vystupňované studené války mezi Východem a Západem. Státním převratem roku 1948 se Československo stalo pevným článkem sovětského bloku, bezvýhradně sloužícím zájmům sovětské velmocenské politiky. Moskva předpokládala, že dojde k válečnému konfliktu, a sovětská vedoucí politická a armádní místa prosazovala rychlou výstavbu velkých armád ve státech svého bloku. Sovětské vedení budovalo svůj mocenský blok jako pevně organizovaný útvar řízený z jednoho centra a likvidovalo všechny náznaky nebo jen předpokládané případy neposlušnosti, k čemuž sloužila také roztržka s Jugoslávií v červnu 1948 a politické procesy s vedoucími komunisty v lidových demokraciích v letech 1948–1953. K prosazení a udržení centralizace a bezvýhradné podřízenosti států bloku používala Moskva účinné nástroje. Patřila k nim například rozšířená teorie o zostřování třídního boje, strach komunistického vedení vyvolaný politickými procesy s předními funkcionáři, příkazy a pokyny tlumočené nebo z vlastní iniciativy sdělované sovětskými diplomaty, požadavky sovětského generálního štábu, systém sovětských poradců, hospodářská spolupráce, ve které Sověti prosazovali své zájmy a jejíž realizace vedla k ekonomické závislosti. Důležitým faktorem podřízenosti zůstávalo tradiční politické myšlení komunistických funkcionářů, které si osvojili v předválečné době, jejich názorové ztotožnění s Moskvou, oddanost první socialistické velmoci a důvěra v ni.

Vyhrocené napětí mezi Východem a Západem vedlo k cílené izolaci Československa hlavně od západní Evropy a USA. Očekávaný válečný konflikt se měl odehrát s těmito státy, proto byly vztahy vůči nim nepřátelské a byla snaha odpoutat se od nich i ekonomicky. V tomto směru působilo tzv. sofijské usnesení Rady vzájemné hospodářské pomoci (RVHP) z roku 1949 i embargo některých států na vývoz do zemí sovětského bloku. Byly omezeny nebo zcela **přerušeny tradiční kulturní styky a ideové vazby se Západem**. Pro Československo to znamenalo zprerhání tradičních politických, kulturních a hospodářských vazeb, a to v době, kdy se v západní ekonomice ohlašovaly počátky vědeckotechnické revoluce.

Československo dobrovolně vystoupilo z více než padesáti mezinárodních institucí, umrtvilo diplomatické a kulturní styky se západoevropskými státy a USA. Silně omezilo hospodářskou spolupráci a obchodní dohody, čímž plnilo zmíněné usnesení RVHP. Uzavřelo naopak smlouvy o hospodářské spolupráci a dlouhodobé obchodní dohody s členskými státy RVHP, z nichž nejdůležitější byla dohoda se SSSR z listopadu 1950. Sovětský generální štáb prosadil dohodu o stavu, výzbroji československé armády a o zbrojním průmyslu. I v kulturní oblasti se uplatnila východní, zejména sovětská orientace – do společnosti rychle pronikaly sovětské knihy, filmy, výstavy ap.

Mezinárodní události, poměry v sovětském bloku a příprava na válku ovlivňovaly průběh a výsledek výstavby režimu, avšak neurčovaly jej. Komunističtí vůdci znali a uznávali jeden „model socialismu“ – **sovětský**, který byl považován za obecně platnou šablonu marxisticko-leninské ideologie. Československé vedení postupně ustupovalo od svých původních nesmělých pokusů přizpůsobit sovětský model podmínkám své země a nakonec je zatratilo. Tehdy zcela běžné politické heslo „Sovětský svaz náš vzor“ se stalo skutečností a **Klement Gottwald** je ve svém posledním projevu v lednu 1953 povýšil na zákonitost socialistické výstavby.

Výchozím bodem s klíčovou pozicí v novém režimu se stal **komunistický monopol moci**. Tvořil základ mocenskopolitické struktury režimu, diktatury, která zlikvidovala svobodu, demokratická a politická práva občanů a citelně omezila jejich ostatní práva. Počet členů komunistické strany se po dvou prověrkách snížil z 2,5 mil. v roce 1948 na 1,8 mil. koncem roku 1953. KSČ se hned po státním převratu 1948 začala přetvářet z organizace bojující o moc ve stranu moci. Její velmi početné členstvo se dělilo na aktivní část a pasivní masu. Aktivní část, kterou tvořilo 200–300 tisíc funkcionářů, se dělila na nositele moci, tj. členy orgánů všech stupňů s rozhodovací pravomocí, a vykonavatele moci, kteří zajišťovali plnění usnesení a politiku své strany.

Od roku 1948 se tvořila rozsáhlá **sít komunistických organizací** v obcích, podnicích, úřadech, školách i ve společenských organizacích. V roce 1952 jich bylo přes 40 tisíc a další přibývaly. Stranické organizace měly dvojí poslání, samy uskutečňovaly rozhodnutí nadřízených institucí a kontrolovaly, jak je provádí státní aparát, orgány hospodářského řízení a společenských organizací. Strana moci si vybudovala svůj aparát. Počet jeho pracovníků od roku 1947 stále rostl a dosahoval deseti tisíc zaměstnanců, z čehož dvě třetiny tvořili političtí pracovníci. Mimoto působil stejný počet politických pracovníků v armádě a několik set funkcionářů v centrálních úřadech, ve velkých závodech a v útvech Ministerstva vnitra.

Transformace ve straně monopolní moci si vynutila změny v jejím fungování. Důsledně se prosazovala tzv. **ideová jednota**, ve skutečnosti **bezvýhradný souhlas** s politikou ústředního vedení. S tím souviselo uplatnění principu tzv. demokratického centralismu, který v praxi znamenal naprostou podřízenost nižších orgánů vyšším a povinnost komunistů prosazovat ve svých funkcích a na svých pracovištích stranickou politiku a usnesení. Byl jedním z mechanismů, které sloužily k naplňování mocenského monopolu. K důležitým mechanismům patřila tzv. **kádrová nomenklatura**, která vyjmenovávala funkce obsazované pouze osobami schválenými příslušným stranickým orgánem, a dále právo stranické organizace kontrolovat vedení podniku.

K nejdůležitějším znakům systému monopolní moci patřila **nadřazenost usnesení a směrnic stranických orgánů a funkcionářů nad zákony včetně ústavy**. Tato skutečnost změnila činnost a postavení ústavních a státních institucí i útvarů ekonomického řízení, vedla k rozvratu právního řádu a k masové nezákonnosti. Zanikla dělba a kontrola moci, která funguje v demokratických státech. Také zanikla nadstranickost **prezidenta republiky** – K. Gottwald i nadále vykonával funkci předsedy KSČ. **Národní shromáždění** přijímalo zákony, které předtím schválilo vedení KSČ, a poslanci na jejich textu nemohli nic měnit. **Vláda** jako celek ani jednotliví ministři nebyli odpovědní parlamentu, ale pouze ústřednímu výboru KSČ. Vláda vydávala nařízení k záležitostem, jejichž řešení mělo být upraveno zákonem, a o třech oblastech státní politiky – armádě, bezpečnosti a zahraniční politice – nerozhodovala vůbec, anebo jen o podružnostech; rozhodování si v těchto záležitostech přisvojilo komunistické vedení. I v jiných oblastech měla vláda značně okleštěnou pravomoc: v personálních otázkách ji omezovala kádrová nomenklatura a vláda či ministři jmenovali do vyšších funkcí pouze osoby, jež byly předem schváleny příslušnými komunistickými institucemi. V hospodářské sféře, která v činnosti vlády vysoce převažovala, se řídila směrnicemi KSČ a často i jejími konkrétními usneseními. Vláda nebyla tvůrcem státní politiky, pouze vykonavatelem politické linie a rozhodnutí vedení KSČ, které vládě zadávalo úkoly, kontrolovalo jejich plnění a jemu byla vláda odpovědná.

Soudnictví – třetí článek moci – pozbylo nezávislost, která je podmínkou právního státu. O jmenování soudců rozhodovaly příslušné komunistické instituce. Změny v uspořádání justice, prosazené Ministerstvem spravedlnosti v čele s A. Čepičkou už v roce 1948, vedly k likvidaci soudcovské nezávislosti. Zrušení institutu vyšetřujících soudců pomohlo nadřadit **Bezpečnost** soudům. Uplatnění zásady, že hlavním a rozhodujícím činitelem soudního řízení v trestních věcech je prokurátor, a nikoliv soudce, zvýšilo závislost soudu na státním úředníku – prokurátorovi. Po politické prověrce obhájců následoval výběr těch, kteří mohli působit v trestních věcech; Ministerstvo spravedlnosti od nich vyžadovalo, aby prokazovali správnost žaloby. Skutečná obhajoba neexistovala. Zanikl Ústavní soud a jeho funkce přešla na předsednictvo Národního shromáždění, jemuž příslušel výklad zákonů a jejich ústavnosti.

Likvidace nezávislosti soudů se dotkla v největším rozsahu trestních věcí politické povahy. O jejich konání, o žalovaných osobách, o obžalobě a trestech rozhodovaly komunistické instituce, nikoliv ústavně příslušné justiční orgány.

Zrušení tradiční dělby moci patřilo k základním principům komunistického mocenského monopolu. **Všechny ústavní instituce byly podřízeny vedení KSČ**, případně nižším orgánům, ústavně a zákonem neodpovědným. Místo dělby moci se uplatňoval princip součinnosti a spolupráce všech ústavních institucí při realizaci rozhodnutí a politických záměrů komunistické strany a jejího vedení. Zrušením dělby moci byl odstraněn jeden z nástrojů přirozené a samočinné kontroly moci. Režim po **likvidaci přirozených kontrolních mechanismů** vytvořil nové, které byly nejdříve součástí stranického aparátu: komise stranické kontroly ustavená v roce 1948 a později Ministerstvo státní kontroly. Obě instituce podléhaly komunistickým orgánům a především sledovaly plnění jejich rozhodnutí.

Přirozeným důsledkem a rovněž podmínkou fungování mocenského monopolu byla **centralizace moci**, centralizovaný stát. Od 1. ledna 1949 se měnila administrativně-správní organizace. Zanikly zemské národní výbory a nahradilo je **krajské zřízení**. Centrálním úřadům a institucím zůstaly velké rozhodovací pravomoci, které si ještě svévolně zvětšovaly. Rozsah pravomoci nižších orgánů státní moci, národních výborů, omezovaly nadřízené instituce. Politické vedení zdůvodňovalo oprávněnost centralizovaného státu nezkušeností nižších funkcionářů a nedůvěrou v politickou správnost jejich rozhodování. Centralizovaný stát a krajské zřízení značně oslabily roli a politickou váhu slovenských národních orgánů. Jejich omezená až bezvýznamná pozice ve státním ústrojí patřila k zárodkům pozdějšího odporu slovenských funkcionářů proti státní centralizaci.

Centralizace moci postupovala tak, že se rozhodování o důležitých záležitostech přesouvalo na úzké skupiny funkcionářů. Ve struktuře komunistického vedení se největší díl moci koncentroval v osmičlenném politickém sekretariátu ÚV KSČ a také v různých nepočetných komisích. Obdobně tomu bylo ve vládě, kde se rozhodujícím útvarem stalo předsednictvo, a rovněž v parlamentě. Nejvyššího stupně dosáhla centralizace moci v ústředí, a to zavedením společných schůzí a společných rozhodnutí předsednictva vlády a politického sekretariátu ÚV KSČ. Tato praxe, uplatněná nejprve v lednu 1953, jen o několik měsíců přežila svého autora K. Gottwalda, který si na stupnici moci i odpovědnosti stále udržoval nejvyšší příčku.

Výstavbu centralizovaného státu provázelo **bujení státního aparátu a byrokratismu**. Oba tyto jevy byly trvalým předmětem kritiky občanů i funkcionářů. Všechny pokusy komunistického vedení tento vývoj zastavit, a dokonce snížit početní stav úřednictva se do roku 1953 míjely účinkem. **Akce 77 tisíc do výroby** z roku 1951 skončila polovičním výsledkem. Příčina tkvěla v systému řízení státu a hospodářství. Činnost rozbujejších státních úřadů si žádala takový výkon nižších složek, který potřeboval další úředníky. Zároveň značné omezení pravomoci národních výborů vedlo k jejich nečinnosti a jejich fungování zajišťovali pouze úředníci. V letech 1948–1953 se původních 18 ministerstev rozrostlo na 34, počet náměstků předsedy vlády vzrostl ze tří téměř trojnásobně. Ministerstva se dělila na politická (vnitřní, zahraničních věcí, školství, kultury a informací aj.) a hospodářská či oborová (dolů, strojírenství aj.). Statistiky uváděly růst počtu úředníků v českých zemích z 521,5 tis. v roce 1946 na 652,9 tis. v roce 1950, na Slovensku ze 106,7 tis. na 163,7 tis. a růst dále pokračoval.

Některé útvary státního aparátu měly výsadní postavení. **Státní plánovací úřad** si udržoval nadřazenou pozici vůči tzv. hospodářským ministerstvům. Mimořádné postavení útvarů bezpečnosti, zejména státní, bylo produktem masové nezákonnosti, perzekuce a represe, které dosáhly v šestiletém pouťorovém období režimu nejvyšší míry a nejostřejších forem a na nichž se největším dílem podílela **Státní bezpečnost**. Ta patřila k oporám komunistického režimu a svým působením spoluvytvářela ve společnosti atmosféru strachu. V roce 1953 v ní pracovalo kolem 9,5 tis. osob. Od nástupu A. Čepičky do funkce ministra národní obrany v polovině roku 1950, hlavně však v důsledku vojenských plánů SSSR a rychlé výstavby velké armády, se i v Československu posunula **armáda** na privilegované místo ve státním aparátu. Zdůrazňování významu armády z mezinárodněpolitického hlediska, vazba jejího vedení na sovětská vojenská místa se promítly do uspokojování stále rostoucích nároků Ministerstva

národní obrany. Armáda se změnila v instituci, jež se vymykala kontrole nejen ústavních, ale i stranických orgánů. V roce 1953 měla přes 240 tis. vojáků, z toho kolem 40 tis. vojáků z povolání. Privilegované postavení ozbrojených mocenských složek státního aparátu vnášelo do režimu rysy policejního státu a militarizace společnosti.

Původní představa, že po politických čistkách státního a hospodářského aparátu bude následovat převýchova jeho pracovníků pro potřeby monopolní moci, se záhy změnila. Ústřední výbor KSČ rozhodl 17.–18. listopadu 1948 o postupu dělníků, většinou komunistických funkcionářů, do řídicích funkcí a IX. sjezd KSČ uložil, že **nová inteligence** má pocházet z **dělnických a maloroľnických rodin**. Během dvou let přešlo několik desítek tisíc dělníků do všech složek státního a hospodářského aparátu, kde začali zastávat funkce dříve vykonávané příslušníky inteligence. Většina z nich neměla vzdělání ani potřebné zkušenosti, část prošla krátkodobým školením a malá část absolvovala nanejvýš roční školy pracujících zřizované ministerstvy, ústředními úřady a hospodářskými institucemi. Důsledkem „třídního přesunu“ byl úbytek kvalifikovaných odborníků a celkový pokles kvalifikace a úrovně řízení státu a hospodářství.

Důležitou součástí státního aparátu a hospodářského řízení se stali **sovětští poradci**. První z nich přišli v říjnu 1948 na pozvání Gottwalda a Slánského do Státní bezpečnosti. Následující tři roky jich stále přibývalo, působili v Bezpečnosti, v armádě, v hospodářství. Po zatčení R. Slánského projevovali nejen ministři zájem o získání sovětských poradců, aby tak svou činnost kryli souhlasem poradců a vyvarovali se obvinění, že nevyužívají sovětských zkušeností. Celkem jich bylo kolem pěti set (kromě poradců v uranových dolech). Poradce požadovali i funkcionáři na málo významných postech, poradci byli též určitou zárukou, že se funkcionářům podaří prosadit své požadavky. V nejdůležitějších oblastech, v bezpečnosti, armádě a v hospodářství, tvořili sovětští poradci jakýsi ucelený útvar, který měl svého vedoucího, zástupce a jim podřízené osoby. Prostřednictvím vedoucího byli podřízeni centrále v Moskvě, ostatní poradci byli podřízeni sovětským institucím, které je vysílaly přímo. Sovětští poradci měli zvláštní postavení, nebyli československým orgánům politicky ani ústavně odpovědní, byli **odpovědní pouze sovětské centrále**. Avšak jejich pokyny, rady a rozhodnutí plně respektovali a prováděli ti, u nichž poradci působili a kteří ústavní a politickou odpovědnost alespoň formálně měli.

Jednou ze základních podmínek prosazení mocenského monopolu byla **likvidace občanské společnosti**. Celý proces byl potvrzen společným zákonem z roku 1951. Z osmi tisíc spolků, organizací a občanských sdružení působících v roce 1947 zbylo kolem tří set. Komunistické vedení nejdříve prosadilo **sjednocení organizací** mládeže, organizací sportovních a tělovýchovných, odbojových aj. Charakteristickým rysem společenských organizací bylo jejich postavení ve struktuře systému monopolní moci. Nesměly vznikat organizace, které by zastupovaly politické zájmy občanů, fungovat mohly pouze jako prostředek podpory oficiální politiky. Komunistická moc integrovala už existující zájmové organizace nebo vytvořila nové a zapojila je do systému „převodových pák“. Tento systém působil jako stabilizační prvek režimu a zároveň fungoval jako součást mechanismu na výrobu veřejného mínění, zajišťoval veřejnou demonstraci souhlasu s režimem, s jeho politikou a jednotlivými akcemi.

Ovládnutí společenských a zájmových organizací komunistickou mocí, likvidace občanské společnosti a vytváření systému „převodových pák“ narážely u některých organizací na odpor. Jejich funkcionáře pak postihovaly kromě politických čistek i administrativně-mocenské a trestní zákroky. Dopadly na vedoucí činovníky tělovýchovných organizací Sokol a Orel, na funkcionáře Junáka. Nejtvrději postihly některé **círky**, sekta svědci Jehovovi a církev adventistů byly zakázány. Úsilí moci podřídit si katolickou církev vyústilo v ostrý konflikt. V něm sice moc nedosáhla původního cíle vytvořit národní církev oddělenou od Vatikánu, ale řádnou vnitřní strukturu církve narušila a vytvořila si státní aparát na její řízení, takže katolickou církev podřídila své kontrole. Klíčovou roli v tomto úsilí sehrály církevní zákony z října 1949 a opatření, jež hierarchii izolovala a nahradila církevními činiteli ochotnými spolupracovat s režimem.

Postupně se tvořil mechanismus **řízení kultury** a způsob jeho fungování. Všechny kulturní instituce – divadla, film, nakladatelství, galerie ap. – vlastnil stát a také jejich činnost byla podřízena dohledu ministerstev informací, školství a kultury. Ideologickou a politickou kontrolu kulturního života prováděla

kulturní rada ÚV KSČ a různé komise, její i ministerské – lektorská rada, národní ediční rady, filmová rada ap. Důležitým nástrojem ideového a politického řízení kultury se staly **tvůrčí svazy**. Dosavadní volná sdružení a spolky umělců zanikly. Po poučovací čistce vznikly místo nich svazy s výběrovým členstvím. Tvůrčí svazy, v jejichž vedeních měli komunisté většinu, spadaly do systému „převodových pák“ moci a měly za úkol prosazovat mezi umělci oficiální kulturní politiku. S obdobným posláním jako svaz spisovatelů, výtvarných umělců, skladatelů, divadelních umělců vznikl i svaz novinářů.

Hromadné sdělovací prostředky byly také buď ve vlastnictví státu, politických stran, nebo společenských organizací. Již v roce 1948 se velmi snížil počet novinových a časopiseckých titulů. Zanikly nebo byly úředně zakázány všechny krajské noviny nekomunistických stran, většina církevních tiskovin a časopisy zrušených společenských organizací. Ideologická a politická kontrola sdělovacích prostředků se postupně vyvíjela. Prováděla se prostřednictvím pokynů Čs. tiskové kanceláře, porad šéfredaktorů na ústředním výboru KSČ, příslušných tiskových komisí KSČ a odpovědnosti redakcí za politický obsah tiskovin. Vedoucí komunističtí funkcionáři považovali redakce novin a významných časopisů za „vedlejší stranická pracoviště“ a redaktory řadili mezi své nejbližší spolupracovníky. Návrhy na zavedení státní cenzury, které se objevovaly už od roku 1948, došly naplnění zřízením **Hlavní správy tiskového dohledu**. Vláda ji zřídila v rámci Ministerstva vnitra svým nařízením č. 17/1953.

Hluboké změny v letech 1949–1954 prodělalo hospodářství. Změnily se vlastnické vztahy a způsob řízení, ekonomická struktura i místo v evropské a světové ekonomice. Vývoj československého hospodářství předurčilo několik faktorů. Příslušnost k sovětskému bloku přivedla Československo do svazku hospodářsky méně nebo málo vyvinutých států, které byly od ledna 1949 sdruženy v **RVHP**. Úsilí Rady o dosažení ekonomické nezávislosti na kapitalistických státech přerostlo ve snahu o vytvoření samostatného trhu, vyčleněného z trhu světového. Členské státy RVHP plánovaly a prováděly **rychlou industrializaci**. Požadovaly dodávky československých strojů a velkých investičních zařízení. Domácí hospodářství se těmto požadavkům podřizovalo a měnilo ekonomickou strukturu, která se vyvíjela sto let. Převzalo roli strojírenské velmoci s velkým podílem **těžkého strojírenství**. Jeho rozvoj v izolovaném seskupení států vyžadoval investice nejen do strojírenských podniků, ale mnohem víc jich spotřebovala odvětví nezbytná pro strojírenskou výrobu (těžba uhlí a rud, hutě, elektrárny aj.). Československé strojírenství mělo trhy zajištěné dlouhodobými dohodami, z nichž nejdůležitější byla dohoda se SSSR z listopadu 1950.

Druhým původcem změn československé ekonomiky byly důsledky vyhocené studené války, konkrétně **vojenské plány** Sovětského svazu na rychlou výstavbu velkých armád jeho bloku. Náklady na vyzbrojení a udržování čtvrtmilionové armády spotřebovaly v letech 1951–1953 obrovskou část národního důchodu na úkor všech hospodářských odvětví. Druhý důsledek výstavby velkých armád byl neméně závažný. Československo mělo už v minulosti poměrně rozsáhlý a vyspělý zbrojní průmysl. Nároky na zvyšování jeho produkce a na výstavbu nových podniků prudce stouply a v letech 1951–1953 se výroba měla zvýšit téměř čtyřnásobně. Zajištění nároků armády a zbrojního průmyslu se stalo hlavním úkolem, jemu se podřizovalo celé hospodářství a vedl k **militarizaci ekonomiky**.

Role strojírenské velmoci s vysokým podílem těžkých oborů a rozmachem zbrojní výroby rozbila dosavadní ekonomickou strukturu a vytvořila novou. Tomuto vynucenému nasměrování hospodářské politiky se čs. odborníci i politikové nejprve bránili, později začali považovat privilegované strojírenství za přednost. Nová hospodářská struktura neodpovídala možnostem Československa, odporovala nejen dosavadnímu hospodářskému vývoji, ale také trendům ekonomiky v obdobných západoevropských průmyslových státech. Tak nákladnou a především politicky motivovanou přestavbu ekonomické struktury bylo možno v krátké době uskutečnit jen na úkor ostatních hospodářských odvětví a sociálního postavení občanů. Přivodila zaostávání a úpadek zemědělství, služeb, spotřebního, potravinářského a lehkého průmyslu. Výsledkem byl rozvrat hospodářství, které ztratilo schopnost plnit svou společenskou funkci, tj. uspokojovat hmotné potřeby obyvatel.

Přestavba ekonomické struktury a konkrétní úkoly hospodářství byly nad síly Československa. Způsobovaly růst krizových prvků, jejichž důsledky byly dlouhodobé. Od roku 1953–1954, kdy došlo ke zmírnění studené války, se komunistické vedení snažilo využít počátečního uvolnění v mezinárodních

ekonomických vztazích, avšak naráželo na překážky. Dosavadní ekonomická politika způsobila, že Československo se stalo zemí s širokým, ale **technicky zaostávajícím průmyslem**. Tato skutečnost snižovala konkurenceschopnost vůči zahraničním trhům. Československo nebylo schopno zajistit plynulý chod hospodářství jako celku, bylo izolováno od průmyslových států Evropy, z předválečného a poválečného dlužníka v mezinárodních hospodářských stycích se změnilo ve věřitele států sovětského bloku. Tyto určující faktory byly velmi proměnlivé, každou jejich změnu čs. hospodářství pocítilo. Nedostávalo se mu zdrojů, schopností, politické odvahy účinně se přizpůsobovat zmírňování mezinárodního napětí, změnám sovětské politiky a překonat hospodářskou izolaci. Ekonomická struktura vytvořená v letech 1948–1953 působila v reagování na změny ve světě, a dokonce i v sovětském bloku jako brzda.

V zakladatelském období režimu doznaly vlastnické vztahy tak rozsáhlých změn, že se přetvořily ve zcela novou strukturu. V některých oblastech hospodářství už byly dovršeny, v jiných ještě probíhaly. Průmyslové podniky byly **znárodněny**, ačkoliv ústava zaručovala soukromé vlastnictví podniků s méně než padesáti zaměstnanci. Znárodněny byly podniky velkoobchodní, zahraničního obchodu a banky. Hospodářský sektor ve státním vlastnictví, přímo řízený vládními orgány, byl rozhodujícím faktorem ekonomického vývoje. Už v druhé polovině roku 1948 připravovalo komunistické vedení postupnou **likvidaci soukromých živností, maloobchodu a řemesel**. Tyto skupiny byly vystaveny politickému a ekonomickému tlaku a jejich likvidace probíhala pod heslem přechodu na vyšší stupeň hospodaření. Do roku 1954 zbyla jen malá část soukromých živnostníků, ostatní přešli jako kvalifikovaní dělníci do továren, stávali se zaměstnanci státních podniků a družstev nebo se zapojili do komunálních podniků. Likvidace soukromých živností způsobila, že státní nebo státem nepřímo řízené podniky nebyly schopny zajistit služby, jež dosud vykonávali soukromí vlastníci.

Ve stejné době jednalo komunistické vedení o přechodu rolníků „k vyšším formám výroby“, o kolektivizaci zemědělství. Výsledkem byl **zákon o jednotných zemědělských družstvech** z února 1949. Kolektivizace zemědělství byla součástí sovětského modelu socialismu a jednotné zemědělské družstvo tvořilo její základní organizační jednotku. **První vlna** zakládání družstev, ve kterých se sdružovali zemědělci ke společné výrobě, proběhla již v letech 1949–1950 jako rozsáhlá politická kampaň. Rolníci byli vystaveni silnému politickému tlaku včetně různých forem perzekuce a represe. Drtivá většina rolníků se bránila vstoupit do družstva. Proto začala roku 1952 **druhá vlna** kolektivizace, která byla vyvolána mj. naléhavou potřebou dostat pracovní síly ze zemědělství do těžkého průmyslu. Ekonomický a politický nátlak a jiné formy represe ještě zesílily. Kolektivizace zemědělství, která v oficiální politice stanula na předním místě důležitosti, vyústila v krizi. V letech 1953–1954 došlo k hromadnému útěku rolníků z družstev, mnoho družstev zaniklo a ještě víc jich bylo úbytkem členů existenčně ohroženo. Proto v roce 1955 rozhodlo komunistické vedení o další a **poslední vlně** kolektivizace, která měla být do pěti let dovršena.

Provedené nebo probíhající změny vztahů v hospodářství, jejichž společným rysem byla likvidace soukromého vlastnictví, vytvořily dva typy podniků: jedny, které vlastnil stát přímo, a druhé, které ovládal nepřímo. Likvidace soukromého vlastnictví se výrazně podílela na likvidaci jednoho ze zdrojů podnikatelské iniciativy. K jejímu umrtvení vedl rovněž systém ekonomického řízení.

V letech 1948–1954 prošel řídicí systém určitým vývojem. Již v roce 1948 zapadly návrhy na tzv. hospodářskou demokracii. Vystřídal je **systém socialistického podnikového hospodářství**. Oba systémy v sobě spojovaly prvky tržního hospodářství, byť omezené, a prostor pro podnikatelskou iniciativu s centrálním plánováním. Od roku 1951 se v čs. hospodářství uplatnil sovětský model organizace a řízení. Představa politiků i odborníků, že sovětská praxe povede k překonání hospodářských obtíží, se nesplnila, naopak potíže rostly. Základem systému bylo **centrální řízení** prostřednictvím plánu. Dlouhodobé hospodářské plány vypracovával plánovací úřad, schvalovalo komunistické vedení, vláda a parlament jako zákon. Jednoroční plány zpracovával plánovací úřad, schvalovala vláda, rozpracovávala ministerstva a od nich je obdržely podřízené útvary a poté už určené úkoly dostaly podniky. Centralistické řízení prostřednictvím plánu a jeho rozpisu prováděl velký úřednický aparát, který vyloučil prvky tržní ekonomiky, výrobní i obchodní iniciativu podniků. Činnost podniků se omezovala na plnění úkolů, které jim nadřízené instituce přikázaly.

Důsledkem ekonomického a politického vývoje v období 1948–1955 byla zásadní proměna **sociální struktury společnosti**. Hlavním jejím znakem se stala **nivelizace**. Ta se projevila ve třech podobách: více než 90 % občanů pracovalo v podnicích a institucích, které byly ve státním vlastnictví nebo státem ovládané, a tito občané byli v pracovněprávním poměru zaměstnanců. Byla dokonána likvidace středních vrstev, což výrazně přispělo k nivelizaci společnosti. Pokles významu vzdělání a kvalifikované práce se odrazil v nivelizaci příjmů obyvatel. Příjmy převážně většiny zaměstnanců se pohybovaly kolem průměru, což bylo záměrem mzdové politiky.

Velké změny prodělaly jednotlivé sociální vrstvy. Několik desítek tisíc dělníků postoupilo do míst v mocenském a řídicím aparátu, do **dělnických funkcí** přišly tisíce obětí politických čistek a jiných druhů perzekuce (dělníci z trestu a proti své vůli), včetně osob odsouzených v politických procesech; rychle přibývalo **zaměstnaných žen**, rolníků, kteří utekli před kolektivizací do továren; velké množství dělníků z lehkého průmyslu přešlo natrvalo nebo jako brigádníci do podniků těžkého průmyslu. Podíl dělníků vykonávajících svou původní profesi se v této sociální vrstvě pronikavě snížil a její kvalifikovanost poklesla. Druhá sociální skupina – **intelligence** – utrpěla citelným snížením svého společenského postavení a prestiže, což mělo sociální důsledky. Z řad příslušníků této skupiny pocházelo mnoho **obětí perzekuce** a naopak se do ní začlenila zcela odlišná část – tzv. nová intelligence, převážně bývalých dělníků. Proměnu prožívala i sociální vrstva **rolníků**. Téměř před likvidací se ocitla skupina velkých rolníků (tzv. vesnických boháčů), mnoho zemědělců opustilo své hospodářství, což zvýšilo podíl žen zaměstnaných v zemědělství, a početnou skupinu tvořili družstevní rolníci.

Nivelizace mezd a příjmů měla nepříznivý dopad na ekonomiku, nepodněcovala pracovní iniciativu a potřebu zaměstnanců zvyšovat si kvalifikaci. Snaha vedoucích funkcionářů institucí změnit stav a od roku 1954 prosadit program denivelizace narážela na odpor nemalé části zaměstnanců, a to jak dělníků, tak „nové intelligence“.

K nejvýraznějším znakům šestiletého poúnorového období patřila **perzekuce a represe**, včetně politických procesů. Tyto metody vládnutí byly přirozenou součástí oficiální politiky, běžně používaným způsobem jejího provádění. V uvedeném období dosáhly největšího rozsahu a nejvyšší míry krutosti. Jednou z hlavních příčin těchto jevů byl přechod dosavadní lidové demokracie k režimu komunistické monopolní moci. Výstavba nového společenského zřízení s aplikací sovětského modelu socialismu přerušila historický vývoj české a slovenské společnosti. Působily i další okolnosti, např. vystupňování studené války, velmocenská politika Sovětského svazu a konflikty v jeho bloku (např. s Jugoslávií). Perzekuce, represe a politické procesy vyrůstaly z masové nezákonnosti. Její základní příčinou bylo nadřazení usnesení, pokynů a příkazů vedení a dalších orgánů komunistické strany ústavě a zákonům. **Masová nezákonnost** pronikala do všech oblastí společenského života a do osudů tisíců občanů. Nositelé a vykonavatelé moci často nerespektovali všeobecně uznávané právní normy a nedodržovali ani vlastní zákony. Vedoucí straníci a státní funkcionáři na všech úrovních se běžně dopouštěli politické zvůle. Největší míra nezákonností, perzekuce a represe provázela **politické procesy**. Na jejich výrobě se vedle politických orgánů podílely útvary Státní bezpečnosti a příslušné složky justice. Masová nezákonnost a její důsledky, které se staly součástí každodennosti, rozvrátily právní řád a otráslы právním vědomím obyvatel. Největší měrou přispívaly k atmosféře strachu ve společnosti, k šíření existenční nejistoty a k pocitu nespravedlnosti, bezmoci proti bezpráví.

Každou významnější politickou událost, změnu či ekonomické opatření provázely různé formy perzekuce, represe a politické procesy. Postihly sociální vrstvy, skupiny občanů, rodiny a jednotlivce. Počet přímých obětí činil několik set tisíc občanů. Spolu s příslušníky jejich rodin bylo postižených několikánásobně víc. **Masová nezákonnost** ve svých rozdílných podobách a míře fungovala v době nastolení a zajišťování režimu monopolní moci **jako jeho stabilizační faktor**. Jednak vyvolávala strach, který oslaboval odvahu postavit se proti režimu, a jednak se komunistickému vedení podařilo silnou ideologickou ofenzivou získat veřejně vyjadřovaný souhlas a podporu většiny obyvatel s jeho politikou vůbec a s jeho „bojem proti nepřátelům“ režimu, a to skutečným i účelově vyráběným.

Zakladatelské období komunistického režimu vyústilo v jeho krizi. V letech 1953–1956 postihla všechny oblasti: politickou, hospodářskou i kulturní. Vynutila si korektury dosavadní politiky. Následovaly nepodstatné úpravy vztahu společnosti a moci: zmírnění nezákonností, malé změny v hospodářské politice a první náznaky uvolnění ve sféře kultury.

Záměrně zkonstruované politické procesy se staly nejvyšší formou nezákonnosti, ale ne jedinou. Tisíce občanů a jejich rodin trpěly ve vězení bez soudu (táboři nucených prací, pomocné technické prapory v armádě), šlo také o oběti politicky motivovaných trestů hospodářské povahy (při kolektivizaci zemědělství), o postižené nuceným vystěhováním z bytů, o postižené uplatňováním třídních a politických hledisek v zaměstnání a při výběru ke studiu na středních a vysokých školách aj. Strach podlamoval odhodlání lidí postavit se veřejně proti oficiální politice, a to jak proti režimu vůbec, tak proti jednotlivým jeho aktům.

K tomuto stavu vydatně přispíval mechanismus na výrobu veřejného mínění, který komunistické vedení vytvořilo a ovládalo. K nejdůležitějším článkům mechanismu patřila masová komunistická strana a aktivita tzv. převodových pák. Důležitá role připadla iniciativě hromadných sdělovacích prostředků (tisk, rozhlas), veřejným schůzím a ideologickým kampaním (např. k veřejným politickým procesům, k usnesením strany a vlády). Zmíněné důsledky masové nezákonnosti a organizovaná činnost mechanismu na výrobu veřejného mínění vytvářely atmosféru, ve které se dařilo získávat formální souhlas velké části občanů s politikou nebo s jednotlivými kroky režimu.

Šestileté poúnorové období se vyznačovalo změnami v poměru mezi společností a mocí. Masový souhlas a podpora poválečné politiky komunistické strany nedlouho po únoru 1948 začaly dostávat stále větší trhliny. **Nespokojenost s novým režimem** pocítovala většina členů, a zejména funkcionářů bývalých nekomunistických stran i mnozí z těch, kteří pod nátlakem nebo z jiných důvodů vstupovali do jediné vládnoucí strany. Řady nespokojených a kritiků se rozšiřovaly o ty, kteří komunisty dříve podporovali, ale v důsledku poúnorových událostí, represí a nesplněných slibů a nadějí přecházeli k nespokojeným a zklamaným. Převažovali mezi nimi lidé ze středních vrstev, rolníci (obavy z kolektivizace), živnostníci (vystavení tlaku převedení na „vyšší formy hospodaření“) nebo oběti politické čistky. Přibývalo také občanů, kteří se programově nezajímali o politiku a omezovali se na hledání svého místa v nových podmínkách. Do této skupiny propadala většina předúnorových členů a funkcionářů nekomunistických stran. Nejmenší změny v poměru ke komunistické straně se odehrávaly v závodech, mezi dělníky. Průmyslové podniky se při rozhodujícím vlivu komunistů přeměnily v „baštu“ jejich monopolní moci. Avšak ani tak „disciplinovanou“ stranu neuchránil mocenský převrat před názorovými rozdíly a spory, které se z různých důvodů vyvinuly v politické procesy s nejvyššími funkcionáři. Vnitrostranické události nicméně neotřáslu stranou natolik, aby její funkci páteře moci narušily. Komunisté zůstávali hlavní oporou režimu a funkcionáři hlavními vykonavateli moci.

Uvedené i další metody totální komunistické nadvlády nad společností byly jednou z hlavních příčin, proč se při různých kampaních a akcích dařilo odhlasovat rezoluce a usnesení vyslovující souhlas s politickými akty vedení KSČ a vlády. Vedoucí komunisté označovali takto získané dokumenty za podporu svého režimu a politiky. Tento organizovaný „masový souhlas“ rušily na veřejných i stranických schůzích jednotlivé kritické připomínky a názory. Vnitrostranické informace sdělovaly, že k takovým případům docházelo ve větším počtu okresech.

Veřejná vystoupení pořádaly i organizované skupiny odpůrců a kritiků režimu. Jejich aktivita ve dvou poúnorových letech velmi slábla. Vydávaly a rozšiřovaly letáky, provolání k některým politicky závažným událostem (k parlamentním volbám 1948, ke smrti Jana Masaryka, k úmrtí prezidenta Beneše aj.). Účinnou formou šíření kritiky a nespokojenosti se stala tzv. **šeptaná propaganda**. Komunistické ústředí dostávalo zprávy z krajů o rostoucím **poslechu zahraničního rozhlasu**. Některá ekonomická opatření, která nepříznivě ovlivňovala sociální postavení dělníků, se stávala podnětem ke stávkám. Většina jich vznikala živelně a omezovala se na část postižených zaměstnanců. Státní bezpečnost pak označila stávku za důsledek působení reakce a „odhalovala“ organizátory jako „nepřátele režimu“.

Šestiletá poučnorová existence komunistického režimu zaznamenala pouze několik velkých veřejných projevů odporu. Už v roce 1948 došlo k takové události na **XI. všesokolském sletu** a poté **při pohřbu prezidenta E. Beneše**. Následovaly demonstrace v Prostějově a Brně. V řadě obcí propukl odpor rolníků proti násilné kolektivizaci, docházelo k protestům proti církevní politice, zejména represivním zásahům proti katolické církvi. Nejvíce protestujících a stávek, jakož i nejvyšší stupeň projeveného odporu podnítila **měnová reforma** v květnu až červnu 1953. Většina **demonstrací a stávek** propukla živelně, v několika případech došlo ke střetu s ozbrojenými složkami. Na mnohé účastníky následně dopadly různé formy represe a perzekuce.

Komunistické vedení považovalo nepokoje vyvolané měnovou reformou za velmi nebezpečné jak pro stranu jako celek, tak pro její vedení. K nepokojům totiž došlo na mnoha místech a byly mohutné (zejména v Plzni), takže musely zasahovat ozbrojené síly. Mimo to převažovali mezi protestujícími dělníci a byli velmi aktivní, navíc se protestů účastnili v hojném počtu členové strany. Někteří vedoucí komunisté nevyučovali, že se jim situace vymkne z rukou, otrěse se „bašta jejich moci“ a vedení se propadne ve vlastní straně do izolace. Vedení se rozhodlo ostře zakročit, aby nepokoje potlačilo, a rozšířit následné represe proti „organizátorům“ a velkému množství účastníků. Zároveň se usneslo postupně zavádět opatření, která by zmírnila sociální důsledky měnové reformy.

Zmíněné okolnosti – strach z perzekuce, masovost komunistické strany, ideové a existenční vazby jejích členů, víra v její politiku a upadající zájem občanů, zejména členů a funkcionářů předúnorových politických stran o veřejný a politický život – nebyly jedinými příčinami toho, že projevy nespokojenosti a odporu vůči novému režimu nedosáhly větších rozměrů. Přidružily se k tomu i další skutečnosti: na nemalou část občanů, zejména dělníků, dobře působila sociální politika režimu, zajištěná zaměstnanost ap.; odpor se nepodařilo sjednotit, vytvořit orgán společného ústředního vedení, bývalé politické strany postupovaly izolovaně. Ani v exilu nevznikl respektovaný řídicí orgán – exilovou Radu svobodného Československa trápily vnitřní krize, vyvolávané spory mezi politickými směry. Státní bezpečnost a komunistický aparát budovaly již před únorem tzv. kontrolní síť. Do nekomunistických stran nasazovaly svoje agenty a po únoru v této praxi pokračovaly ve skupinách odpůrců režimu, takže se jim dařilo mít je pod kontrolou. Navíc StB, zcela ovládaná komunisty, podněcovala své agenty k větší aktivitě, dokonce je pověřovala zakládáním ilegálních organizací a jejich činnost pak řídila. K nejznámějším takovým činům patřily akce Skaut, Kámen a další.

Šestiletý vývoj plodil krizové prvky ve všech sférách společnosti. Nabírané zkušenosti způsobovaly postupné změny ve vztahu společnosti a moci. Zejména se názorově diferencovala početná část občanů, kteří komunisty podporovali nebo s jejich politikou sympatizovali před únorem 1948, v únoru a různě dlouho po něm. Přibývalo mezi nimi těch, kteří pochybovali o správnosti některých kroků v oficiální politice a odsuzovali je, mnozí ztráceli důvěru v proklamované cíle komunistické strany. Tyto proměny prožívalo také mnoho dělníků i někteří komunisté.

V druhé polovině roku **1953** začalo docházet v dosavadní politice k určitým změnám. Po smrti Stalina se ohlášily první náznaky změn, které byly v zemích sovětského bloku prezentovány jako „boj proti kultu osobnosti“ a „za socialistickou zákonnost“. Pro československé vedení bylo příznačné, že **korektury** provádělo z **vnějšího podnětu**, nikoliv z vlastní iniciativy. Jejich rozsah vyvolal ve vedení (Zápotocký – Novotný) spor, který na jaře 1954 řešila Moskva. Druhým příznačným rysem komunistického vedení byl **strach z větších změn**, zejména při nápravě nezákonností. V Sovětském svazu a v některých zemích jeho bloku už nevinné oběti politických procesů opouštěly věznice, zatímco v Československu takové procesy ještě probíhaly.

Další vývoj potvrzoval omezenost dosavadních změn v politice, k nimž došlo v letech 1953–1954. Pokračující **nárůst krizových prvků** si vynutil další změny ve vztahu společnosti a moci. Následoval velmi omezený pokus o řešení důsledků nezákonností, mírné změny hospodářské politiky a počáteční náznaky uvolnění v oblasti kulturní. Nadále však bylo československé komunistické vedení motivováno vnějšími vlivy, zejména událostmi v Sovětském svazu a v zemích jeho bloku. Obávalo se, aby „hlubší změny“ příliš nenarušovaly dosavadní systém jeho monopolní moci.

První krize komunistického režimu a její řešení 1953–1957

Komunistické režimy v zemích sovětského bloku během své existence zaznamenaly několik společenských krizí. První z nich v letech 1953–1957 – stejně jako ta poslední z konce 80. let – měla obecný charakter a týkala se všech zemí. Měla dvě etapy: první v letech 1953–1955 a druhou v letech 1956–1957. Kořeny krize sahaly do tzv. zakladatelského období komunistického režimu (1948–1953), doprovázeného rychlou industrializací s preferováním těžkého průmyslu, kolektivizací zemědělství, likvidací soukromých živností a masovými nezákonnostmi, represemi a politickými procesy, které se ideologicky zdůvodňovaly Stalinovou teorií o zostřování třídního boje během přechodu k socialismu. Ekonomika nebyla schopna unést břímě, které jí moc uložila, ocitla se na pokraji krachu, stále méně uspokojovala materiální potřeby občanů, jejichž trpělivost dosáhla krajní meze. Teror vnesl do společnosti pocit nejistoty a strachu. Výrazně poklesla důvěra širokých vrstev veřejnosti v politiku KSČ. V této atmosféře přišla z Moskvy zpráva o smrti J. V. Stalina (5. března 1953). Krátce nato, 14. března, zemřel vůdce čs. komunistů Klement Gottwald. Personální změny v sovětském vedení přinesly částečné změny ve vnitřní i zahraniční politice. Uskutečnila se rozsáhlá amnestie, zastavily se připravované politické procesy, zdůraznila se kolektivnost vedení, změnily se priority v hospodářské politice, které dostaly název „**nový kurz**“.

Po smrti K. Gottwalda bylo třeba obsadit dvě nejvyšší funkce – předsedu KSČ a úřad prezidenta republiky. 21. března byl prezidentem republiky zvolen **Antonín Zápotocký** a předsedou vlády jmenován **Viliam Široký**. Vedení komunistické strany se rozhodlo zrušit funkci předsedy KSČ a jednoho z tajemníků ústředního výboru – **Antonína Novotného** pověřilo řízením práce sekretariátu ÚV KSČ. (Od září 1953 byla tato funkce označena první tajemník ÚV KSČ a postupně se stala klíčovou.) Staronová mocenská elita zprvu nepomýšlela na žádné změny.

Jakousi zkouškou její schopnosti a politické prozíravosti se stala **měnová reforma**, která se začala připravovat již v roce 1952. Uskutečnila se k **1. červnu 1953** a současně byl **zrušen přídělový systém**. Podle záměrů stranického a státního vedení mělo toto opatření vyřešit více problémů: odstranit nesoulad mezi vývojem příjmů obyvatelstva a vývojem fondů spotřebního zboží a potravin, zastavit inflaci, podnitit zájem zaměstnanců o zvýšení výroby a přispět k překonání krize a ozdravení ekonomiky. Reformou byly z oběhu staženy existující peníze a nahrazeny novými. Občanům, kteří nezaměstnávali pracovní síly, bylo vyměněno v hotovosti 300 Kčs na osobu v poměru 5 : 1, tedy za 5 starých Kčs dostali 1 Kčs v nové měně. Ostatní peníze v hotovosti a zbývajícím soukromým podnikatelům se všechny peníze měnily v poměru 50 : 1. Úspory na vkladních knížkách se měnily diferencovaně podle velikosti vkladu v poměru 5 : 1 až 25 : 1 a vklady nad 50 tisíc v poměru 50 : 1. Vázané vklady z měnové reformy v roce 1945 a státní cenné papíry se anulovaly. Mzdy, platy a důchody se přepočítávaly v poměru 5 : 1. Byl zrušen dvojitý trh: volný a přídělový. Nové ceny na jednotném volném trhu byly v průměru dvojnásobné oproti předchozím cenám na vázaném trhu.

Důsledky měnové reformy a přechod na volný trh dolehly téměř na celou společnost. Reforma **znehodnotila úspory občanů** a přechod na volný trh postihl především preferované zaměstnance a rodiny s více dětmi, protože ztratili výhody z přídělového zásobování. Klesly reálné příjmy obyvatelstva a snížila se spotřeba, což vyvolalo vlnu nespokojenosti, která na více místech vyústila do stávek a demonstrací. **Největší demonstrace byla v Plzni**, kde přerostla v obsazení radnice a krajského soudu. Na rozeznání demonstrantů musela moc použít ozbrojené složky, asi 650 osob bylo zatčeno. Během několika týdnů

se nespokojenost přenesla na vesnici, kde **zemědělci začali vystupovat z jednotných zemědělských družstev**. Do konce roku 1954 se počet členů JZD 3. a 4. typu snížil o 77 256, což představovalo přibližně jednu pětinu z jejich celkového počtu v předcházejícím roce. Největší útek zemědělců z družstev byl na východním Slovensku, kde se v roce 1953 rozpadlo více než 200 JZD. Vznikla situace, kdy komunistická moc nebyla schopna pokračovat v dosavadním způsobu vládnutí, aniž by ohrozila stabilitu režimu, a ovládaní nebyli ochotni poslušně plnit její příkazy.

Komunistické vedení, které bylo poprvé po pěti letech konfrontováno s otevřeným odporem proti své politice, reagovalo zpočátku podrážděně a nekompromisně. Stávky a demonstrace byly potlačeny. Stovky osob byly zatčeny a postaveny před soud, současně proběhla vlna mimosoudních perzekucí s odpůrci peněžní reformy. Vláda přijala 3. června 1953 **nařízení proti absenci a fluktuaci**, které umožňovalo trestní postih za neomluvenou absenci v zaměstnání. 18. června 1953 politický sekretariát ÚV KSČ projednal a schválil opatření na zabezpečení výsledků měnové reformy a zrušení přidělového systému. O týden později příslušná opatření schválila vláda. Stranické orgány, ministři a odborové orgány dostali za úkol zbavit funkcí a potrestat ty, kteří během měnové reformy zaváhali nebo zaujali „nepřátelské postoje“. Ze státního a hospodářského aparátu měli být odstraněni „panikáři“, „byrokrati“ a ti, kteří zaviniili poruchy v zásobování, peněžnictví a porušili státní disciplínu. Ministr národní bezpečnosti **Karol Bacílek** byl kritizován za to, že jeho resort nedokázal včas odhalit plány „reakce“.

Stávky a demonstrace v Československu po měnové reformě roku 1953 zřejmě znepokojily Moskvu, zejména po vzpouře dělníků v Berlíně 16.–17. března 1953. Sovětské vedení se obávalo sociálních výbuchů nespokojenosti. Během pobytu prezidenta Zápotockého v Sovětském svazu v první polovině července 1953 sovětské činitelé konstatovali, že se zmírnilo mezinárodní napětí, a proto lze snížit výdaje na armádu a zbrojní průmysl. Poukázali na neúměrný rozvoj těžkého průmyslu v Československu, zanedbání lehkého průmyslu a zemědělství a podcenění růstu životní úrovně. Kritizovali oslabení „dělnicko-rolnického svazku“ a narušení spojení strany s lidem. Doporučili **korekturu politické linie**, která by uvedené chyby odstranila. V červnu vyhlásili „nový kurz“ v NDR a Maďarsku. Až po těchto událostech vedení KSČ definitivně upustilo od politiky tvrdé ruky, učinilo ústupky a postupně měnilo dosavadní politickou linii.

Vláda 6. července 1953 zrušila opatření proti absenci a fluktuaci a odbory se zavázaly upevňovat pracovní disciplínu v závodech. Když se v červenci a srpnu začala rozpadat zemědělská družstva, establishment už nesahal k policejně-administrativním opatřením, ale snažil se rozpadu družstev čelit politickými prostředky a později i materiální pomocí. Po návratu A. Zápotockého z Moskvy vypracovalo vedení KSČ tzv. teze o současné hospodářské a politické situaci a úkolech strany a vlády v nejbližším období, které sice byly povrchní analýzou, ale přece jen obsahovaly kritický pohled na výsledky vlastní politiky. Po jejich doplnění a úpravě na základě konzultací s představiteli ÚV KSSS se staly východiskem pro referát A. Zápotockého přednesený na zasedání ÚV KSČ 4. září 1953. Chvála se v něm snoubila s kritikou a nedostatky vyvažovaly úspěchy. Vyzdvihl hospodářský vzestup zejména průmyslové výroby, ale zároveň kritizoval ekonomické disproporce a zpomalení růstu životní úrovně. Vzpomenul pozitivní výsledky v kolektivizaci zemědělství, ale zmínil se o porušování principu dobrovolnosti při jejím uskutečňování. Kritická slova padla na adresu nerespektování kolektivního vedení a socialistické zákonnosti, pranýřován byl i nezdravý gigantismus. Dále byla v referátu zdůrazněna potřeba zvýšení kvality výrobků, zlepšení zásobování a podpory výrobního úsilí soukromých zemědělců. V otázce JZD A. Zápotocký podtrhl nutnost jejich zakládání s „tužkou v ruce“, tzn. tam, kde jsou pro to ekonomické a politické podmínky. Záříjové zasedání ÚV KSČ v roce 1953 zaujalo kritický postoj k předešlé politice strany, schválilo „nový kurz“, ale nezpochybnilo její generální linii. Jeho závěry v ekonomické oblasti se promítly do programového prohlášení vlády 15. září 1953.

Ikdyž „**nový kurz**“ nepředstavoval zásadní obrat v politice a způsobu vládnutí KSČ, během přípravy a realizace vyvolal názorovou diferenciaci ve stranickém aktivu i ve vlastním vedení KSČ. Tam se prolínala s mocenským zápasem o vedoucí postavení ve straně mezi prezidentem republiky Zápotockým a prvním tajemníkem ÚV KSČ Novotným. Konflikt nastal, když se Zápotocký postavil do čela úsilí o změnu politického kurzu, volal po sebekritice, veřejné diskusi a změně zemědělské politiky v oblasti

kolektivizace. Přestože názorové rozdíly mezi Zápotockým a Novotným nelze přeceňovat, ve dvou otázkách měly zásadnější význam. Zatímco Zápotocký prosazoval zvýšení autority státních orgánů, Novotný usiloval o posílení pozic orgánů komunistické strany a jejich aparátu. Zápotocký trval na tom, že zemědělská družstva je třeba zakládat pouze tam, kde místní podmínky zaručují jejich prosperitu. Nebyl stoupencem udržování rozpadajících se družstev za každou cenu. Novotný hlásal tezi: „I kdyby zůstali na vesnici tři soudruzi v družstvu, budeme to družstvo udržovat a přijde doba, kdy půjdeme do ofenzivy.“ Zápas o vedoucí postavení ve straně nakonec rozhodla Moskva v dubnu 1954, když Zápotockého kritizovala za to, že pěstuje kult prezidenta a nepodřizuje se vedení strany.

Straničtí a státní funkcionáři nižšího řádu změny v politice nepřijímali s nadšením, protože narušovaly jejich dosavadní styl práce. Neochotně poslouchali kritiku činů a jevů, například diktátorství a násilných metod kolektivizace, na nichž se podíleli jako vykonavatelé moci, o to víc, že „nahore“ nikdo žádnou sebekritiku nepodstoupil. Změny vnímali jako novou kampaň. V politické oblasti „nový kurz“ přinesl málo. Obsahoval několik všeobecných proklamací o dodržování socialistické zákonnosti, o kolektivním vedení, získání důvěry pracujících apod. O odčinění dosavadních nezákonností se vůbec neuvažovalo, naopak stále pokračovaly – včetně politických procesů. V lednu 1955 byla sice zřízena **komise na přezkoumání politických procesů**, ale její činnost se v podstatě omezila jen na **zmírňování trestů**. K výsledkům částečného uvolnění možno počítat v letech 1953–1954 **zrušení táborů nucených prací a pomocných technických praporů** jako zvláštních jednotek armády, které byly nástrojem perzekuce skutečných i domnělých odpůrců komunistického režimu. Jisté úlevy byly poskytnuty církvím. V červenci 1954 vláda zrušila úřední evidenci náboženského vyznání. Velký význam byl připisován **volbám do národních výborů**. Měly být „očistnou akcí od byrokratů a cizích živlů“. Konaly se v květnu 1954 pod administrativním nátlakem a na principu tzv. jednotné kandidátky Národní fronty. Pro kandidáty Národní fronty hlasovalo 94 % voličů a moc výsledky voleb interpretovala jako demonstraci souhlasu s politikou KSČ.

Významnější dopad měly změny v ekonomické politice. Vláda v září 1953 pozměnila plán na poslední tři měsíce roku a v podobném duchu byl sestaven i roční hospodářský plán na rok 1954. „**Nový kurz**“ v **hospodářské politice** se vyznačoval těmito aspekty:

1. Zpomalilo se tempo hospodářského růstu, ustoupilo se od preferování výstavby a rozvoje těžkého průmyslu a hlavní pozornost byla zaměřena na odstranění hospodářských disproporcí.
2. V souladu s tím došlo ke změnám investičních priorit. Nastal útlum investic ve strojírenství, zbrojní výrobě, stavebnictví a dopravě a zvýšily se investiční prostředky vkládané do palivové a surovinové základny, lehkého průmyslu, zemědělství a bytové výstavby.
3. Byl zdůrazněn význam zemědělství. X. sjezd KSČ v červnu 1954 určil za cíl podstatné zvýšení zemědělské výroby v průběhu dvou až tří let. Stouply výkupní ceny zemědělských výrobků, dočasně se zastavila kolektivizace, odročeno bylo splácení úverů a úroků JZD a podpory se dostalo i výrobě soukromých zemědělců.
4. Velká pozornost byla věnována vzestupu životní úrovně, zejména zlepšení výživy, rozšíření dodávek spotřebního zboží na vnitřní trh, bytové výstavbě a snižování maloobchodních cen.

Korektury hospodářské politiky byly vyvolány vnějšími vlivy a vnitřními ekonomickými a sociálně-politickými potřebami. Ty souvisely se změnou koncepce sovětské velmocenské politiky, s uvolněním napětí v mezinárodních vztazích a s uplatněním „nového kurzu“ v ostatních zemích sovětského bloku. Československo tím ztratilo značnou část objednávek na dodávky strojního zařízení a zbrojní techniky a v důsledku toho těžké strojírenství nebylo schopno plnit svůj základní úkol – exportem zabezpečovat dovoz surovin a potravin. Vzniklé disproporce v národním hospodářství nejprve způsobily stagnaci a po měnové reformě pokles osobní spotřeby, což mělo za důsledek růst sociálního napětí. Za této situace nebylo myslitelné pokračovat v dosavadní hospodářské politice. Straničtí a státní vedení motivované snahou překonat společenskou krizi, a tím i svou politickou izolaci, rozhodlo další hospodářský vývoj zaměřit tak, aby co nejdříve přinesl **zvýšení životní úrovně** i za cenu zpomalení ekonomického růstu. Vycházelo při tom z předpokladu, že uspokojení materiálních potřeb obyvatelstva je nejučinnějším

prostředkem pro získání důvěry občanů a zabezpečení stability režimu. V letech 1953–1955 se **tříkrát snížily maloobchodní ceny** a cenová hladina poklesla o 17,7 %, což při současném růstu příjmů mělo za následek zvýšení osobní spotřeby v přepočtu na jednoho obyvatele o 20 %.

Realizované i proklamované ekonomické záměry měly rozhodující podíl na utlumení ostré kritiky. Vládnoucím kruhům se podařilo zastavit pro ně nepříznivé politické přesuny ve společnosti a rozšířit sociální základnu režimu. „Nový kurz“ se však nestal východiskem hlubších a trvalejších změn. Mocenská elita ho chápala jako nevyhnutelný ústup a v polovině roku 1955 dospěla k závěru, že dozrál čas k novému nástupu. Červnové zasedání ÚV KSČ roku 1955 rozhodlo o zahájení druhé etapy kolektivizace a při přípravě druhého pětiletého plánu na léta 1956–1960 už se počítalo s obnovením přednostního rozvoje produkce výrobních prostředků. Plánované přezbrojení armády prosazované Moskvou tyto záměry jen umocňovalo.

První etapa krize režimu v Československu v letech 1953–1955 byla jedním z důsledků ekonomické krize a sociální vzpoury. Nespokojenost vyvěrala z nitra dezorganizované společnosti, z těžkých životních podmínek a poklesu životní úrovně. **Stávky a demonstrace** v závodech a vystupování zemědělců z družstev **nepřerostly v politické požadavky ani nepodnítily demokratizační změny**. Přišly příliš brzy na to, aby mohly sehrát úlohu katalyzátoru. Vládnoucí elita eliminovala vzrůstající nebezpečí dříve, než proces nabyl hrozivých rozměrů. Kořeny **druhé etapy společenské krize (1956–1957)** sahaly do **sféry politiky a ideologie** a souvisely s první vlnou **destalinizace**. Impulz přišel z Moskvy, z **XX. sjezdu KSSS** (14.–25. února 1956), který přinesl nové myšlenky a odsoudil kult osobnosti J. V. Stalina a jeho zločiny. Navzdory tomu, že XX. sjezd KSSS stalinismus analyzoval povrchně, zodpovědnost za teror a zločiny se téměř výlučně připisovala Stalinovi a obľudnost systému se nekritizovala, jeho ohlas byl velký a destalinizace v některých komunistických zemích nabyla dramatických rozměrů.

Pro vedení KSČ byl XX. sjezd sovětských komunistů velkým překvapením i problémem, s kterým nepočítalo. Na jeho závěrečném uzavřeném zasedání přednesl N. S. Chruščov, první tajemník ÚV KSSS, referát o kultu osobnosti a jeho důsledcích, v kterém odhalil a pranýřoval Stalinovy zločiny. Delegation KSČ – podobně jako ostatní zahraniční i domácí hosté – se této části sjezdu nezúčastnila, ale vedoucí zahraničních delegací komunistických stran po skončení sjezdu dostali „**tajný referát N. S. Chruščova**“. 27. února se v Kremlu konala porada vedoucích zahraničních delegací (za KSČ se jí zúčastnili A. Novotný a R. Barák, člen politického byra a ministr vnitra), na které se dohodl společný postup. Otázku kultu osobnosti Stalina měly nejprve projednat ústřední výbory a následně měli být informováni členové strany. Počítalo se jen s **vnitrostraníckou diskusí**. Politické byro ÚV KSČ v týž den (bez účasti Novotného a Baráka) pověřilo V. Širokého, aby vypracoval materiál k některým otázkám vyplývajícím z jednání XX. sjezdu KSSS. Široký jej předložil 1. března a druhý den byl návrh předmětem jednání politbyra. Kult osobnosti se v něm sice kritizoval, ale Stalinovo jméno se neuvádělo. Až později Novotný, který znal obsah „tajného“ referátu Chruščova a instrukce dohodnuté v Moskvě, upozornil, „že je třeba hovořit o kultu osobnosti Stalina“ a „vést stranu tak, aby se kritizovalo nahoru“.

Ve dnech 5. a 6. března 1956 se konaly krajské aktivity komunistických funkcionářů, na kterých referenti předčítali obsah dokumentu schváleného vedením KSČ. Po nich následovaly aktivity v okresech a větších závodech a poté členské schůze základních organizací KSČ. Do konce března tak proběhlo první kolo informací o XX. sjezdu KSSS. Aktivity a schůze se vyznačovaly vysokou účastí a živým zájmem přítomných o výsledky sněmování sovětských komunistů. Otázek bylo mnoho a odpovědí málo. Největší počet otázek se týkal hodnocení činnosti Stalina. Referenti byli bezradní, nevěděli, jak mají odpovídat, protože „tajný“ referát Chruščova neznali. Ze zahraničí o něm sice pronikaly různé zprávy, ale funkcionáři KSČ nedostali od ústředí pokyny, jak na tyto zprávy mají reagovat. Mnozí se domnívali, že jde o „nepřátelskou propagandu“. Výsledkem byla všeobecná nespokojenost. Nespokojení byli ti, kdo na aktivech „pohořeli“, i nižší funkcionáři a členové KSČ, u kterých vznikl dojem, že vedení před nimi cosi tají.

Dne 29. března 1956 se sešel ÚV KSČ, aby projednal zprávu o XX. sjezdu KSSS a o závěrech z něj vyplývajících pro činnost KSČ. Hlavní projev přednesl A. Novotný. Měl dvě části: první obsahovala výtah z „tajného“ referátu Chruščova a druhá aplikovala závěry XX. sjezdu KSSS na československé poměry.

Analýza kultu osobnosti byla poplatná tehdejší komunistické interpretaci a uplatnění závěrů XX. sjezdu KSSS ve vlastní politice prozrazovalo, že vedení KSČ nepochopilo nebo nechtělo pochopit jeho význam. Na jedné straně hodnotilo kult osobnosti jako systém deformací, A. Novotný v této souvislosti prohlásil, že „v naší straně jsme kultu osobnosti všichni bez výjimky nejen podlehli, ale také jsme ho šířili“, na druhé straně konstatoval, že linie X. sjezdu KSČ byla správná. **Za hlavního viníka „deformací“** byl označen někdejší generální tajemník ÚV KSČ **Rudolf Slánský**. Evidentní byla neochota přehodnotit minulost a dotknout se autority Klementa Gottwalda. I po odhalení Stalinových zločinů chyběla vůle důsledně přezkoumat politické procesy.

Plénium ÚV KSČ 29.–30. března 1956 rozhodlo **funkcionářům a členům strany** zcela **zpřístupnit informace o referátu** A. Novotného a tím zahájit druhé kolo vnitrostranické diskuse. V prvních dubnových dnech projednaly Novotného referát stranické aktivity a po 10. dubnu se diskuse přenesla do základních organizací. První reakce byla emotivní. Mnozí komunisté byli šokováni Stalinovými zločiny. Nechtěli se s tím smířit, protože v jejich očích Stalin symbolizoval pravdu, spravedlnost a hrdivost. Zvláště stoupcí tvrdé linie o pravdivosti informace pochybovali. Ostatní se cítili oklamáni. Teprve po překonání emocionálního vzrušení začaly racionální úvahy, směřující ke kritice nedostatků institucí a osob. Kritika nebyla programově cílena, měla živelný charakter a různé výchozí pozice. Byla namířena proti místním i ústředním funkcionářům. Mezi nejkritizovanější přední funkcionáře patřili: Václav Kopecký, Alexej Čepička, na Slovensku Karol Bacílek a Pavol David.

Diskuse ukázala, že ve straně neexistuje názorová jednotu. Zvláště propastné byly rozdíly mezi stanovisky řadových členů a vrcholných funkcionářů, včetně vedení KSČ. Zasedání ÚV KSČ 19.–20. dubna 1956 pokračovalo v jednáních k tomuto tématu a zhodnotilo dosavadní průběh vnitrostranické diskuse. Pod vlivem kritických připomínek „zdola“ byli tentokrát i členové ÚV KSČ a jeho politického byra otevřenější a občas i sebekritičtí. V centru pozornosti byly otázky kultu osobnosti, nezákonnosti a politických procesů. Ojedinele zazněly i hlasy žádající rehabilitaci nevině odsouzených a prošetření komisí ústředního výboru „kdo, s jakým úmyslem a proč porušil zákonnost“. Nenašly však patřičnou odezvu. Ti, kteří se podíleli na přípravě a realizaci inscenovaných soudních procesů, neměli na odhalení pravdy zájem. Plenární zasedání ústředního výboru uložilo politickému byru, aby do celostátní konference vypracovalo opatření na zlepšení plánování a řízení národního hospodářství, snížení počtu pracovníků státního a hospodářského aparátu, zjednodušení administrativy a na uskutečnění decentralizace. Současně dalo směrnici pro přípravu právních norem v oblasti soudů, prokuratury a trestního práva k posílení socialistické zákonnosti. Na návrh politického byra **odvolalo A. Čepičku** z funkcí člena politického byra ÚV KSČ, prvního náměstka předsedy vlády a ministra národní obrany s odůvodněním, že se dopustil chyb, které poškodily stranu. To byla jediná výraznější personální změna na nejvyšších postech.

Dubnové zasedání ÚV KSČ zhodnotilo průběh vnitrostranické diskuse a souhlasilo s jejím pokračováním v naději, že vlna kritických hlasů už dosáhla kulminačního bodu. Zároveň upozornilo na extrémy a na „vliv nepřátelské propagandy“. Diskusní příspěvky rozdělilo do dvou kategorií – z výrobních a nevýrobních odvětví. Diskutéry z organizací první skupiny plénium označilo za politicky pevné a z organizací druhé skupiny za nerozhodné, nespolehlivé a podléhající „nepřátelské propagandě“. Pro další vývoj diskuse byly příznačné dva rysy: zvyšoval se počet rezolucí volajících po svolání mimořádného sjezdu KSČ a **diskuse přerostla rámcem strany**. Poprvé se požadavek svolat mimořádný sjezd strany objevil v rezoluci komunistů ze Svazu československých spisovatelů 16. dubna 1956. Koncem dubna takových rezolucí bylo už 146 a v následujících týdnech jich přibývalo. Byly odrazem nárůstu počtu stranických organizací, které nedůvěřovaly vedení KSČ. Diskusi nebylo možné udržet v rámci strany a postupně se přenesla i do **společenských organizací, nekomunistických stran**, některých institucí a částečně pronikla i na stránky tisku. Odbory žádaly autonomní postavení a právo hájit pracovní právní, sociální a mzdové požadavky zaměstnanců. Domáhaly se vymezení vztahů vůči hospodářským a státním orgánům. Probudil se také Československý svaz mládeže, radikální požadavky – jako obnovení akademických svobod, svobodný přístup k informacím apod. – předložili studenti. Politického uvolnění

využily církve k předložení některých vlastních požadavků. K otevřenému konfliktu došlo **mezi spisovateli a vedením KSČ**. Druhý sjezd československých spisovatelů 22.–29. dubna 1956 vystoupil proti administrativním a ideologickým zásahům do umělecké tvorby, vyhlásil spisovatele za „svědomí národa“, odmítl komunistickým vedením schválenou kandidátku při volbě vedoucích orgánů svazu a zvolil si vlastní vedení.

Po těchto událostech politické byro ÚV KSČ vyhlásilo 2. května diskusi ke XX. sjezdu KSSS za ukončenou. 14. května přijalo příslušné usnesení s pokynem „provést postupně na všech úsecích, kde se projevuje váhání, podrobnou analýzu a přijmout příslušné závěry“. Provést „kádrová opatření u různých stranických a státních funkcí“. Vedení KSČ postupně převzalo iniciativu a na celostátní konferenci KSČ 11.–15. června 1956 už zcela kontrolovalo situaci ve straně. Konference měla původně jednat jen o druhém pětiletém plánu. Dubnové zasedání ústředního výboru však rozšířilo její program o projednání politické situace. K tomuto bodu referoval A. Novotný. Celostátní konference KSČ schválila směrnice k druhému pětiletému plánu, zjednodušené zásady plánování a řízení národního hospodářství, decentralizaci státní správy a zvýšení pravomocí slovenských národních orgánů. Rozhodla o snížení počtu ministerstev, uložila komunistům v příslušných resortech vypracovat trestněprávní změny, které měly upevnit socialistickou zákonnost, schválila program sociálních opatření na zvýšení životní úrovně a také změny ve stanovách KSČ. Když 9. července vedení KSČ hodnotilo průběh konference, konstatovalo, že byla úspěšná. Mělo však výhrady k některým diskusním příspěvkům (A. Čepičky, J. Ďuriše, V. Kopeckého). Po **dramatických událostech v Polsku** a hlavně po **protikomunistickém povstání v Maďarsku** na podzim 1956 přešlo do protiofenzivy. Uvědomovalo si strategický význam Československa, vklíněného mezi Polsko a Maďarsko, a udělalo vše, aby odvrátilo podobný vývoj v Československu. Souhlasilo se zásahem sovětských vojsk v Maďarsku, ba dokonce nabídlo vojenskou účast Československa. Maďarské události zpochybnily neotřesitelnost komunistické moci, ale na čs. veřejnost měly opačný účinek. Krveprolití v Budapešti **vystrašilo nejen establishment, ale i mnohé stoupence reform a odpůrce režimu**. Kritických postojů k politice KSČ a proreformních nálad ubývalo. Konzervativní síly využily situaci k upevnění svých pozic. Z maďarských událostí si vedení KSČ odneslo poučení o nevyhnutelnosti upevnění přímého řízení a kontroly společnosti.

Společenská krize v Československu – na rozdíl od Polska a Maďarska – nevedla k masovému lidovému hnutí, nerozštěpila **vládnoucí skupinu**, naopak ji **sjednotila na konzervativní platformě**, pouze na krátkou dobu znejistila funkcionářské sbory a nahlodala komunistickou ideologii. **Sociálně-ekonomická opatření**, přijatá v letech 1953–1956, do určité míry **neutralizovala** či **zmírnila nespokojenost** vyvolanou poměry v politické oblasti a tím působila jako stabilizační faktor. V roce 1956 vláda dvakrát **snížila maloobchodní ceny** (k 1. dubnu a k 1. prosinci), upravila platy některým kategoriím zaměstnanců, zvýšila nízké důchody. Národní shromáždění schválilo zákon o **zkrácení pracovní doby na 46 hodin** (s platností od 1. října 1956) a pro občany výhodnější zákony o sociálním zabezpečení a nemocenském pojištění zaměstnanců (s platností od 1. ledna 1957). Tato opatření nesporně přispěla ke zlepšení sociálních podmínek a ke zvýšení životní úrovně obyvatelstva. Vzhledem k tomu, že výbuchu kritiky a volání po změnách nepředcházelo období liberalizace a politické rehabilitace, nevytvořily se podmínky pro zformování demokratických sil. Uvnitř KSČ se nezrodila skupina, jež by prosazovala demokratické požadavky. KSČ neměla svého N. S. Chruščova, W. Gomulku nebo I. Nagy. Společenská krize nenarušila monopol moci KSČ. Vynutila si jen **částečné korektury v mocenské oblasti, přesuny kompetencí** v rámci politického systému a mechanismu moci. Proběhla jistá **decentralizace**, částečně byla rozšířena pravomoc národních výborů a slovenských národních orgánů, oslabila se podřízenost společenských organizací státní moci při zachování a posílení kontrolní funkce stranických orgánů a jejich aparátu. Během krize se **zmírnily represe a perzekuce**, částečně se prolomila bariéra strachu. Mocenská elita byla nucena učinit ústupky a rozšířit paletu nástrojů k ovládnutí společnosti. Společenskou krizi se jí podařilo překonat, její příčiny však neodstranila.

Konec 50. let se nesl ve znamení neostalinismu, tažení proti revizionismu a obnovy „tvrdého kurzu“. Nechyběly ani politické čistky a procesy, i když rozsudky byly mírnější a politické procesy neměly charakter monstrprocesů z počátku 50. let. Politické byro ÚV KSČ přijalo 10. prosince 1957 usnesení

o prověrcce třídní a politické spolehlivosti pracovníků ministerstev, ústředních úřadů, vědeckovýzkumných ústavů a některých dalších institucí. V některých místech, zejména na Slovensku, se však jejich rozsah rozšířil na vysoké školy, učitele atd. I když prověrky byly původně zaměřeny proti tzv. bývalým lidem, mezi oběťmi čistek se ocitli také lidé, kteří se v roce 1956 angažovali ve prospěch destalinizace. Konec padesátých let byl zároveň obdobím **upevnění mocenských pozic Antonína Novotného**, který po smrti A. Zápotockého (13. listopadu 1957) byl zvolen prezidentem republiky a současně i nadále vykonával funkci prvního tajemníka ÚV KSČ. Kumulace funkcí upevnila jeho osobní moc. XI. sjezd KSČ v červnu 1958 orientoval komunistickou stranu na dovršení socialistických přeměn společnosti. Celostátní konference KSČ na začátku července **1960** konstatovala, že „socialismus v naší zemi zvítězil“. Tyto závěry se promítly i v **nové ústavě**, jejíž návrh konference projednávala a kterou 11. července schválilo Národní shromáždění. Ústava změnila název státu na **Československá socialistická republika**, zakotvila **vedoucí úlohu komunistické strany** a její ideologie a v podstatě odstranila zbytky slovenské autonomie. Konference rovněž projednávala a schválila směrnice třetí pětiletky, které obsahovaly odvážné, ale nereálné optimistické prognózy v ekonomické a sociální oblasti.

Politický režim v Československu v letech 1957–1963

Odhalení XX. sjezdu KSSS, vystoupení proti komunistickému režimu v Polsku a protikomunistická revoluce v Maďarsku v roce 1956 ovlivnily také vnitropolitické dění v Československu. Dokonce i mezi členy KSČ se objevily iniciativy směřující k liberalizaci komunistické politiky. Zejména hlasitě zaznělo volání po větší svobodě na II. sjezdu Svazu československých spisovatelů, při studentských majáles a požadavek **destalinizace** byl slyšet i během příprav II. celostátní konference KSČ. Přesto koncem roku 1956 docházely vedení strany rezoluce základních organizací i dopisy jednotlivců oceňující jeho politiku v uplynulých měsících a vyjadřující přesvědčení, že stávající situace v Československu je lepší než demontáž socialismu, která hrozila v Maďarsku či Polsku. V zemi se konaly stranické „aktivy“ s pracovníky vysokých škol, vědci a umělci. Interní dokumenty KSČ z této doby konstatují, že „diskuse potvrdila, že na všech úsecích, kde se aktivity konaly, je zdravé a pevné stranické jádro, které se v poslední době ještě upevnilo“.

Tyto skutečnosti dodaly vedení KSČ sebevědomí a povzbudily je ke zúčtování s kritiky dosavadní politické praxe. Nástrojem k vyřízení účtů se stala **prověrka třídní a politické spolehlivosti**, která proběhla v **únoru a březnu 1958**. Ačkoliv měla původně zasáhnout pouze ústřední orgány, přeměnila se v největší čistku, kterou čs. společnost prošla od roku 1948. Počet jejích obětí se zatím nepodařilo zjistit; Karel Kaplan se domnívá, že postiženo bylo nejméně 50 tisíc lidí. Důsledkem prověrky bylo posílení pozic tzv. nové inteligence, kterou si KSČ vytvářela po únoru 1948, a další uvedení komunistů do vedoucích funkcí.

K nepříjemným překvapením roku 1956 patřil fakt, že mezi organizacemi KSČ, které po XX. sjezdu KSSS požadovaly svolání mimořádného sjezdu KSČ místo původně plánované celostátní konference, bylo velké množství organizací u vojenských útvarů a na vojenských školách. Proto vedení strany přikročilo v létě 1958 k personální čistce ve Vojenské politické akademii a na podzim téhož roku i v politickém aparátu Československé lidové armády. V důsledku toho se podařilo vymýt z ní všechny zárodky samostatného politického myšlení.

Souběžně s tím vedení KSČ zahájilo ideologickou ofenzivu. Zasedání ÚV KSČ 13. a 14. června 1957 se věnovalo otázkám „ideologického boje“. Jiří Hendrych v referátu O některých současných otázkách ideologické práce strany označil za hlavní nebezpečí „revizionismus“. Nástrojem ideologického tažení proti spisovatelům se měly stát týdeníky *Kultura* a *Tvorba*, které začaly vycházet počátkem roku 1957. Silný tlak, který stranický aparát vyvíjel na **Svaz československých spisovatelů**, brzy přinesl výsledky. Na plenárním zasedání 26. června 1957 vystoupili mnozí svazoví funkcionáři i spisovatelé se sebekritikou i s kritikou II. sjezdu spisovatelů. Vzdor tomu se i v této době podařilo několik kulturních počínů, které byly v rozporu s komunistickým úsilím: v roce 1958 vyšel román Josefa Škvoreckého *Zbabělci*, který vzbudil senzaci u čtenářů a pobouření u stranických funkcionářů a který představuje výrazný mezník ve vývoji české poválečné prózy. Na Slovensku byl významným literárním počinem, který narušoval ideologické tažení komunistické strany, *Démon souhlasu* Dominika Tatarky.

Významným krokem ke stabilizaci komunistického režimu v ČSR se měl stát XI. sjezd KSČ, konaný 18.–21. června 1958. Před jeho zahájením si politické byro ÚV KSČ dalo předložit zprávu o „nepřátelské činnosti“ ve společnosti. Ta konstatovala, že „zahraniční i vnitřní nepřátelé“ vyvíjejí v této době zvýšenou aktivitu a že zejména rozvědky USA a Spolkové republiky Německo usilují o proniknutí do republiky. Zpráva hovořila i o pokusech západních států „o infiltraci nepřátelské ideologie do řad uměleckých

a vůbec intelektuálských kruhů v Československu“. Vedení KSČ si uvědomovalo, jaké nebezpečí v boji o světónázorové postoje veřejnosti představuje vysílání zahraničních rozhlasových a televizních stanic. V ČSR začalo pravidelné **televizní vysílání** v roce 1953 a během pěti let se počet televizních přijímačů mezi lidmi výrazně zvýšil. Režim spatřoval problém v tom, že občané žijící v blízkosti rakouských a německých hranic mohou nerušeně přijímat signál tamních vysílačů. Na jaře 1958 odhadovala policie počet televizorů přijímajících rakouské a německé vysílání na čtyři tisíce, spíše jich však bylo více. Vedení KSČ uložilo ministrům vnitra Barákovi a pošt Neumanovi „vypracovat návrh opatření na zamezení pronikání zahraničního vysílání na naše území a předložit ho politickému byru ÚV KSČ“. Ale ani s využitím početného štábu specialistů se jim úkol splnit nepodařilo a vliv zahraničního televizního vysílání na smýšlení československé veřejnosti v nadcházejících letech naopak vzrůstal.

Dalším vážným problémem komunistického režimu v ČSR byl neuspokojivý stav hospodářství, především **zemědělské výroby**. Politické byro ÚV KSČ 26. února 1957 konstatovalo „nutnost socialistického přebudování zemědělské výroby cestou rozvoje a upevňování JZD“. Stranické orgány, národní výbory i tzv. masové organizace dostaly za úkol soustavně působit na zemědělce a přimět je ke vstupu do JZD. Direktivy opakovaně zdůrazňovaly – na rozdíl od počátku 50. let – nutnost získat zemědělce pro členství v JZD dobrovolně a varovaly před případy, kdy „využívání administrativních opatření převažuje nad masově politickou prací“. Současně však úřady dostaly za úkol soukromým rolníkům znepříjemňovat život všemi legálními prostředky, zejména důsledným vymáháním dodávek, které byly stanoveny tak vysoko, že většina hospodářství je nebyla schopna splnit.

Kombinace nátlakových metod se snahou skutečně zlepšit situaci družstevního zemědělství se již v roce 1957 projevila zvýšeným vstupem nových členů do JZD. Současně vedení KSČ usilovalo o zvýšení produktivity práce v zemědělství a hospodárnosti; na rozdíl od minulosti už nešlo pouze o politický úspěch kolektivizace, nýbrž také o úspěšné fungování družstev. Vedení KSČ si uvědomovalo důležitost zemědělské výroby pro další rozvoj národního hospodářství a pro spokojenost veřejnosti a bylo ochotno do podpory kolektivizace a zdárného fungování „socialistického sektoru“ zemědělství investovat obrovské prostředky. Ve snaze podpořit JZD kladlo mimořádný důraz na **mechanizaci práce** a **dodávání nové zemědělské techniky**. Druhým krokem, který ovlivnil obrat zemědělského družstevnictví k lepšímu, bylo rozhodnutí o změně hospodaření s pracovními silami. Zatímco v první polovině 50. let sloužil venkov jako rezervoár pracovních sil pro těžký průmysl, nyní se situace změnila. Cílevědomý tlak přinášel ovoce. Počet soukromě hospodařících rolníků se zmenšoval a počet jednotných zemědělských družstev a jejich členů rostl. Celostátní konference KSČ v červenci 1960 konstatovala, že „socialistické výrobní vztahy zvítězily v celém národním hospodářství“, a vyslovila předpoklad, že do konce roku 1960 bude „socialistická přestavba vesnice dokončena“. V dalších letech se zmínky o nutnosti pokračovat v kolektivizaci zemědělství skutečně již neobjevovaly; režim ji pokládal za dokončenou.

XI. sjezd KSČ se měl stát manifestací politických i hospodářských úspěchů. V rámci předsjezdové aktivity proběhla „celonárodní diskuse“ o dokumentu nazvaném **Dovršit socialistickou výstavbu v naší vlasti**. Vedení KSČ v něm konstatovalo: „Značně jsme se již přiblížili k uskutečnění svého velkého cíle – vybudování socialistické společnosti. V našem lidově demokratickém zřízení je prakticky zcela odstraněno vykořisťování člověka člověkem.“ Na rozdíl od minulých let sjezd nehovořil o nutnosti dalšího zostrování třídního boje a neviděl hlavní úkol ve vyhledávání „třídního nepřítele“. Překvapivě „hlavní bitevní pole“, na němž se mělo rozhodovat o „dovršení socialistické výstavby“, spatřoval v **národním hospodářství**. A kupodivu nezaznívaly jen výzvy k lámání rekordů v tunách vyrobené oceli a vytěženého uhlí, ale objevovala se i slova o nutnosti zavádění automatizace, o výrobě „elektronických zařízení, měřicích a regulačních přístrojů a počítačích strojů“. Novotný mluvil o nezbytnosti elektrifikace železnic, budování sítě ultrakrátkovlnných vysílačů, televize se dvěma programy a o výstavbě automatických telefonních ústředí. V oblasti energetiky zdůrazňoval nezbytnost budování jaderných elektráren.

Následně schválilo Národní shromáždění zákon o **druhém pětiletém plánu** rozvoje národního hospodářství, který byl vydán zpětně pro léta **1956–1960**. Vedení KSČ upřesňovalo cíle druhé pětiletky tak, že jejím hlavním úkolem bylo dobudovat „materiálně-technickou základnu socialismu“, preferovat technický pokrok, dovršit socialistické výrobní vztahy v zemědělství – tedy dokončit jeho kolektivi-

zaci, rychle překonat zaostávání některých výrobních odvětví a zvyšovat životní úroveň obyvatelstva. Vzdor rozpačitému startu druhé pětiletky byl její průběh úspěšný. Hospodářský vývoj se vyznačoval poměrně vysokými a meziročně vyrovnanými přírůstky makroekonomických veličin, průmyslová produkce stoupla o dvě třetiny. Na rozdíl od první pětiletky se souběžně s růstem investic zvyšovala i životní úroveň obyvatelstva. Bylo však pořád zřejmější, že hospodářský rozvoj je extenzivní, že výrobní programy ve strojírenství mají příliš široký záběr, a proto se nemohl uplatňovat technický pokrok, že metody řízení národního hospodářství jsou zastaralé. Proto došlo k pokusu o zavedení ekonomické reformy založené na decentralizaci, posílení samostatnosti podniků a pravomoci národních výborů. Příznivé vnitropolitické i mezinárodní podmínky spolu s reálně stanovenými úkoly druhé pětiletky a s pozitivním dopadem reformy se kladně projevily na rozvoji čs. národního hospodářství, na zvyšování životní úrovně veřejnosti i na upevňování komunistického režimu v zemi.

Díky tomu vedení KSČ na přelomu 50. a 60. let dospělo k závěru, že se podařilo odstranit nejvážnější překážky, které až doposud „výstavbu socialismu“ v zemi brzdily. „Vítězství socialismu v naší zemi je skutečností a naše republika je silná jako nikdy předtím,“ konstatoval ÚV KSČ 15. dubna 1960. Režim se cítil dostatečně silný, aby udělal gesto vůči poraženým odpůrcům a vyhlásil **amnestii, zaměřenou především na politické vězně**. Proběhla k **9. květnu 1960** a týkala se 212 845 osob. Z vězení vyšlo 7092 vězňů, z toho 5601 politických. Na svobodu se tak dostali někteří významní představitelé předúnorového veřejného života, ale také bývalí komunističtí funkcionáři.

Vítězství socialismu v Československu konstatovala celostátní konference KSČ, konaná 5.–7. července 1960. První tajemník ÚV KSČ v jejím průběhu oznámil, že Národnímu shromáždění byl předložen návrh **nové ústavy** a návrh, aby název státu nově zněl **Československá socialistická republika**. V platnost měl vstoupit také **nový státní znak** a v nové ústavě byl zakotven **článek o „vedoucí úloze“ KSČ ve společnosti**. Národní shromáždění návrh nové ústavy, nový název republiky a státní znak 11. července 1960 schválilo.

Průběh **třetího pětiletého plánu** rozvoje národního hospodářství pro léta **1961–1965** již tak úspěšný nebyl. Už v roce 1961 se nepodařilo splnit stanovené úkoly a vedení KSČ a státu muselo konstatovat, že dosažené výsledky „ohrožují nejen přípravu plánu na rok 1962, ale i cíle třetí pětiletky“. Potíže se projevily nejen v průmyslu, ale i v kolektivizovaném zemědělství, které nedokázalo uspokojivým způsobem zásobovat domácí trh potravinami. Vedle negativních dopadů špatně organizované a řízené ekonomiky se dostavila i nepředvídatelná nepřízeň počasí – tuhá zima, sněhová kalamita, neúroda a chřipková epidemie. Obdobné potíže muselo československé hospodářství řešit také o rok později, kdy se navíc projevily poruchy v zásobování plynem a elektrickou energií, výpadky v dopravě a situace se nezlepšila ani v roce následujícím. Situace vyústila v pokles národního důchodu, v roce 1963 o 2 %. Pokles ekonomického růstu, k němuž došlo poprvé od roku 1945, hodnotilo vedení KSČ a státu jako alarmující. **Hospodářská stagnace** sice neměla vážnější sociální důsledky, protože redistributivní systém, který byl v Československu zaveden, umožňoval režimu žít po jistou dobu na dluh, přesto však byla pro vládní garnituru vážným varováním. Podstatné bylo, že stav se nelepšil. Národní důchod v běžných cenách byl v roce 1963 o 862 milionů korun nižší než v roce 1961, peněžní příjmy obyvatelstva se však ve stejném období zvýšily o neuvěřitelných 7 miliard korun! Pokles výroby a národního důchodu byl řešen na úkor akumulace a částečně i za cenu zahraničního zadlužení. Rok 1963 byl z hlediska hospodářských výsledků nejméně úspěšný od roku 1948 a rozhodl o neúspěchu třetí pětiletky a o nutnosti revidovat dosavadní plány rozvoje československé společnosti do roku 1970. Pětiletka byla potichu odvolána a na její místo nastoupily provizorní plány řízení národního hospodářství na jednotlivé roky.

Tyto neúspěchy se nutně promítaly do smýšlení lidí, včetně členů KSČ, a vyvolávaly jejich nespokojenost. Společnost se oproti roku 1948 výrazně změnila. Jiná byla její věková, vzdělanostní i profesní skladba a změnami procházelo i složení komunistické strany. Počátkem 60. let vstupovala do veřejného života **nová generace**, která byla méně politická a kritičtější než ta předchozí. Společenskou realitu posuzovala na základě vlastní zkušenosti, zatímco hláсанé principy a proklamace oficiální moci již na ni takový vliv neměly. Rostl podíl **vzdělaných lidí**: v letech 1960–1967 se na pracovištích objevilo přes

340 000 nových absolventů středních a vysokých škol, z nich asi 72 000 mělo vysokoškolské vzdělání a více než 226 000 bylo středoškoláků. Charakteristický byl vysoký podíl **technicko-ekonomické inteligence**. Tito lidé nastupovali na místa ve výrobě i v řídicím aparátu. Šlo o **generaci, která již vyrostla v tzv. socialistické společnosti** a dovedla si představit, že s ní spojí svůj osud. Proto její příslušníci vstupovali do KSČ, zastávali v ní funkce, angažovali se v odborech, národních výborech i jiných tzv. společenských organizacích. Část z nich si začala uvědomovat hluboký rozpor mezi hláсанou teorií a praxí, kterou zažívali na pracovištích. Z jejich řad pocházeli nejčastější kritikové poměrů v dílnách, v odborech i ve straně a jejich postoje jim získávaly vážnost a autoritu.

Vývoj v ČSSR hluboce ovlivnil XXII. sjezd KSSS v říjnu **1961**. Nejenže schválil nový program strany, který vyhlásil, že ještě tato generace sovětských občanů bude žít v komunismu, ale také zahájil **další etapu destalinizace**. Jejím projevem bylo odstranění Stalinových ostatků z mauzolea na Rudém náměstí v Moskvě. Závěry XXII. sjezdu KSSS měly silný vliv na politiku KSČ. Její vedení se ztotožnilo s kritikou Stalina, rozhodlo o stržení Stalinova pomníku na Letné a přijalo usnesení o odstranění Gottwaldových ostatků z mauzolea na Vítkově. Gottwald byl podroben kritice a byly **zpochybněny politické procesy 50. let**. Tento trend pokračoval i v průběhu XII. sjezdu KSČ, který se konal 4. až 8. prosince 1962 a který byl pro další vývoj čs. společnosti velmi důležitý. Znamenal jednu provzdu rozchod se Stalinem a jeho politikou, otevřel dveře **kritice Klementa Gottwalda**, připustil možnost **revize politických procesů**, byť zatím jen s komunistickými funkcionáři, a upozorněním na nebezpečí „dogmatismu“ otevřel diskusi o ideologických otázkách. To tvořilo důležitý základ pro reformní opatření, k nimž v Československu v dalších letech začalo docházet. Do funkcí nyní nastupovali lidé mladší, nezkompromitovaní stalinistickou minulostí, většinou vzdělanější než jejich předchůdci. Na vysoká místa ve stranické hierarchii se vraceli i někteří funkcionáři, kteří se počátkem 50. let stali obětí perzekuce. Tyto skutečnosti příznivě ovlivňovaly pozici těch, kteří přímo v řadách KSČ chtěli dosáhnout společenských změn, a podněcovaly jejich aktivitu. Zejména mezi funkcionáři nižších stranických orgánů a státních úřadů se pořád častěji objevovalo odmítání tuhého centralismu, sílila potřeba autonomie a samosprávných principů, například v práci národních výborů. Ve státním a hospodářském aparátu všech stupňů přibývalo těch, kteří s dosavadním způsobem řízení projevovali nespokojenost. Nejdříve jedinci, poté i skupiny zaměstnanců vyjadřovali potřebu reformu, angažovali se za ně nebo s nimi souhlasili.

Ke změnám docházelo i v přístupu k politickým procesům. Na základě závěrů **Kolderovy komise** přednesl Novotný na zasedání ÚV KSČ v dubnu 1963 Zprávu o porušování stranických zásad a socialistické zákonnosti v období kultu osobnosti a *Rudé právo* zveřejnilo 22. srpna 1963 zprávu o **přezkoumání 481 soudních případů**. Značná část odsouzených byla osvobozena, amnestována nebo jim byl trest zmírněn. Československá veřejnost se tehdy oficiálně dozvěděla, že se KSČ dopustila zločinů. Také další komise, tzv. **barnabitská**, která zkoumala oprávněnost kritiky slovenského „buržoazního nacionalismu“ a postihu jeho nositelů, dospěla k názoru, že obvinění Husáka a jeho skupiny bylo nesprávné.

Za takto změněných podmínek stoupenci starých konceptů jen s těžší prosazovali své myšlenky. Ti funkcionáři, kteří řídili československou společnost v 50. letech a chtěli nadále používat stejné metody, se ocitli v defenzivě, pozvolna docházelo k liberalizaci veřejného života. Doposud tuhá cenzurní kazajka, která svírala duchovní život země, začala pozvolna polevovat. Podstatně **svobodnější atmosféra**, která od počátku 60. let zavládla, dovolila vznik celé řady nových děl, a to v oblasti literární, v hudbě, ve výtvarném umění atd. Umožnila celonárodní diskusi o vlastní minulosti, o palčivých otázkách současnosti, čemuž napomohly i změny ve vedení hlavních médií, například v Československé televizi. Začala „zlatá šedesátá léta“.

Nástup a rozvoj reformního hnutí 1963–1967

Snaha o společenskou reformu v Československu, která kulminovala v roce 1968, byla dlouholetým procesem, který probíhal v protikladných mezinárodních i vnitropolitických podmínkách. Nástup reformního hnutí sahá do počátku 60. let a za klíčový lze označit rok 1963. V té době už komunistický svět ztratil svou pověstnou politickou a ideologickou jednotu a narůstaly v něm rozpory, které se nejdříve vyhrtyly mezi mocenskou elitou Sovětského svazu a komunistické Číny. Množily se **rozpory i uvnitř sovětského bloku**. Albánie vypověděla Moskvě poslušnost a politicky se přiklonila k Číně. V dubnu 1964 deklarovalo svou „nezávislost“ Rumunsko. Vedení KSČ autoritu Moskvy nikterak nezpochybňovalo. Stálo pevně po jejím boku ve sporech s jinými komunistickými stranami a tím na sebe nepoutalo pozornost ze strany sovětských vládních struktur, které pokládaly Československo za věrného a spolehlivého spojence.

Vzniku reformního hnutí přála i **druhá vlna destalinizace** vyhlášená XXII. sjezdem sovětských komunistů v říjnu 1961 a s ní spojený ideologický **boj proti dogmatismu**. Opětovná, tentokrát již veřejná kritika Stalinových zločinů umocnila existující rozpory mezi stoupenčí a odpůrci destalinizace. V Československu byla druhá etapa kritiky stalinismu delší a hlubší než ta první po XX. sjezdu KSSS v roce 1956. Stala se doprovodným jevem reformních snah, pro něž byla dalším pozitivním impulzem diskuse v Sovětském svazu o hospodářské reformě, kterou vyvolal článek E. G. Libermana uveřejněný v moskevské *Pravdě* v září 1962. A v neposlední řadě na reformní proces v Československu příznivě působilo rovněž určité politické uvolnění v Maďarsku na počátku 60. let a liberální kulturní politika Jánose Kádára vyjádřená heslem „Kdo není proti nám, je s námi“.

Tyto vnější faktory vytvářely vhodné podmínky pro zrod reformního hnutí v Československu a poskytovaly mu určitý manévrovací prostor. Od poloviny 60. let se však situace začala měnit. Pád N. S. Chruščova v říjnu 1964 byl pro vedení KSČ velkým překvapením, což také dalo Moskvě najevo. Už samotný tento akt vyvolal pozornost nového sovětského stranického a státního vedení. **Brežněvova politika konzervativní stability** nebyla sice recidivou tvrdého stalinismu, ale obsahovala silné neostalinické prvky. Liberalizace v Československu vyvolávala obavy vládnoucích kruhů nejen v Moskvě, ale i ve východním Berlíně, Sofii a Varšavě. Moskva se obávala možného prohloubení rozporů v sovětském bloku, což při narůstajících sporech a konfliktech s Pekingem pokládala za zvlášť nebezpečné, a současně všichni představitelé moci v těchto komunistických zemích měli strach z nůkazy a destabilizačních následků reformního hnutí v Československu.

Z vnitřních faktorů ovlivňujících vznik a rozvoj reformního hnutí v Československu byly rozhodující zejména **změny v sociální struktuře a zájmech občanů**, krach třetího pětiletého plánu (1961–1965), ztráta iluzí o budování sociálně spravedlivé a prosperující společnosti, změny v politické atmosféře, ale také krizové prvky v česko-slovenských vztazích. V 60. letech dosáhla produktivního věku generace, která nezažila předválečné a válečné poměry, hospodářskou krizi v letech 1929–1933, mnichovskou tragédií ani válečné útrapy. Proto neporovnávala komunistický režim s minulostí, ale s okolním světem, především s poměry v západních zemích, a hodnotila jej na základě vlastních zkušeností. Měla vlastní hodnotovou orientaci, odlišnou od generací předešlých, byla kritická k režimu, jenž jí vnucoval způsob života, který neodpovídal jejím představám. S nástupem nové generace rostla také vzdělanost občanů, zvyšoval se příliv kvalifikovaných dělníků a příslušníků inteligence. V důsledku růstu zaměstnanosti a nominálních mezd se zvyšovaly příjmy občanů a současně přibývalo domácností s nadprůměrnými

příjmy, čímž se diferenciovaly zájmy a potřeby. Stoupala poptávka po zboží dlouhodobé spotřeby, osobních automobilech, turistice apod., ale ekonomika nebyla schopna tyto potřeby uspokojit. Pod vlivem uvedených proměn se měnily postoje občanů ke společenským otázkám, přibývali nositelé a šířitelé reformních tendencí.

Podle komunistické ideologie se právě v 60. a následujících letech měly výrazně projevit přednosti nového společenského zřízení, neboť socialismus se už měl rozvíjet na vlastní sociálně-ekonomické základně. V tomto duchu byly koncipovány i hospodářské a sociální plány a vize. Vládnoucí elitě se zdálo, že „světle zítřky“ jsou na dosah ruky, o čemž svědčí výrok A. Novotného v říjnu 1961, že program KSSS „v nás posílil jistotu a odhodlání udělat všechno, aby i v Československu už dnešní pokolení žilo v komunismu“. Místo harmonického společenského vývoje a hospodářské prosperity však na začátku 60. let přišel pravý opak – ekonomický kolaps, projevy nespokojenosti. Optimismus a naděje vystřídaly skepse a zklamání. Režim nebyl schopen řešit „dozrálé a přezrálé“ společenské problémy, které nebyly jen dědictvím minulosti, ale i produktem změněných vnějších a vnitřních podmínek: zmírnilo se mezinárodní napětí, ve vyspělých zemích klepala na dveře vědecko-technická revoluce, výrobky československého strojírenství ztratily monopolní postavení na trzích RVHP, bylo nutné přejít od extenzivního k intenzivnímu ekonomickému růstu a uspokojit náročnější a diferencovanější potřeby občanů.

Důležitým katalyzátorem liberalizace režimu a reformního hnutí byly **rehabilitace vedoucích komunistických funkcionářů** odsouzených v politických procesech, které traumatizovaly celou společnost. Vedení KSČ zpočátku usilovalo o vyrovnání se s procesy tichou cestou – omilostněním, amnestií či přerušením výkonu trestu odsouzeným. Z rehabilitací mělo strach, neboť by nastolily otázku zodpovědnosti a návratu rehabilitovaných do politického a veřejného života. Až v létě 1962 zřídilo politické byro ÚV KSČ komisi pro přezkoumání soudních procesů s komunistickými funkcionáři. (V jejím čele byl Drahomír Kolder.) Revizi procesů už nebylo možné odkládat, jestliže se vládnoucí garnitura nechtěla úplně zdiskreditovat. Oběti politických procesů propuštěné na svobodu hovořily o nelidském utrpení, nezákonných vyšetřovacích metodách a domáhaly se rehabilitací. Kromě toho přicházely zprávy o druhém kole rehabilitací v Sovětském svazu. To vše ovlivňovalo veřejné mínění.

K rozhodnutí o zřízení komise na přezkoumání politických procesů snad nejvíc přispěla skutečnost, že se vedení KSČ podařilo najít **viníka**. Stal se jím bývalý ministr vnitra a předseda rehabilitační komise v letech 1955–1957 **Rudolf Barák**, který se dostal do konfliktu s vedením KSČ. Na jaře 1962 byl zbaven funkcí a odsouzen na 15 let vězení „za zpronevěru státních peněz, zneužití úřadu a šíření nedůvěry vůči stranickému vedení a vládě“. A. Novotný na XII. sjezdu KSČ v prosinci 1962 připsal podstatnou část viny za nedůslednou rehabilitaci v minulých letech R. Barákovi, i když skutečná zodpovědnost byla mnohem širší. Ani v roce 1962 nemělo vedení KSČ zájem podstatně rozšířit okruh rehabilitovaných, ale výsledky **Kolderovy komise** značně předčily očekávání většiny členů předsednictva ÚV KSČ. Zasloužili se o to členové komise, zejména její pracovní skupiny, kde měli převahu zástupci mladší generace, kteří pracovali s velkým zanícením a předložili taková fakta a argumenty, před kterými museli kapitulovat i odpůrci rehabilitací. Výsledky Kolderovy komise projednalo a schválilo zasedání ÚV KSČ 3.–4. dubna 1963 a později se s jeho závěry seznámila členská základna KSČ.

Takzvaní slovenští buržoazní nacionalisté byli rehabilitováni jen zpoloviny. Konstatovalo se, že se nedopustili žádných trestných činů, ale obvinění z nacionalistické úchyvky zůstalo v platnosti. G. Husák a další žádali úplnou rehabilitaci a slovenská veřejnost je v tom podporovala. V červnu 1963 byla zřízena komise na přezkoumání závěrů IX. sjezdu KSS, která vstoupila do dějin jako **barnabitská**, podle barnabitského kláštera v Praze na Hradčanech, kde sídlila. A. Novotný, který ještě v červnu tvrdil, že kritika nacionalismu na IX. sjezdu KSS v roce 1950 byla „v zásadě správná“, očekával, že komise tento závěr potvrdí. Ta však dospěla k opačnému závěru a v prosinci jej předložila ÚV KSČ a ÚV KSS.

Rehabilitace nebyly důsledné a roušku pravdy o minulosti pouze poddhalily. Týkaly se v podstatě **jen komunistických funkcionářů** a zodpovědnost za politické procesy byla svalena na mrtvé, politické mrtvoly a na jednotlivce ve Státní bezpečnosti. Přesto přispěly k šíření reformních myšlenek a mnozí z rehabilitovaných se stali zastánci společenských reforem. Odhalená fakta o nezákonnostech, zločinech

a justičních vraždách byla pro mnohé komunisty šokem. Otrásla důvěrou v neomylnost strany, podkopala autoritu představitelů moci, znejistila funkcionářské sbory a znásobila volání po takových úpravách politického systému, které budou zárukou, že se podobné případy nebudou opakovat. Vynutila si určité, i když nevelké personální změny na vedoucích stranických a státních postech. Funkcí byli zbaveni **Karol Bacílek, Pavol David, Bruno Kohler a Viliam Široký**. Z KSČ byli vyloučeni **Alexej Čepička a Ladislav Kopřiva**. Na jejich místa přišli mladší, minulostí méně zatížení lidé.

Rehabilitace slovenských „buržoazních nacionalistů“ nastolovala širší okruh problémů, souvisejících s politickou odpovědností za kampaň proti tzv. buržoaznímu nacionalismu, s **postavením slovenských národních orgánů**, s přehodnocením nedávné minulosti apod. V kruzích slovenské inteligence narůstala nespokojenost s existujícími poměry, která se zřetelně projevila na konferenci slovenských spisovatelů 22. dubna 1963 a zejména na sjezdu slovenských novinářů v květnu téhož roku. Kritický tón většiny vystoupení, odsouzení kampaně proti tzv. buržoaznímu nacionalismu, kritika nefunkčnosti slovenských národních orgánů, nekoncepčnosti industrializace Slovenska a požadavek nápravy předznamenaly začátek vzrůstajícího se národněpolitického a **emancipačního hnutí na Slovensku**, které mělo různé zdroje. **Alexander Dubček** právě v té době přebíral funkci prvního tajemníka ÚV KSS a byl nucen zaujmout k němu stanovisko. Nezvolil tradiční postup odsouzení a perzekuce. Pokusil se tohoto hnutí zmocnit či jej alespoň ovlivnit, aby zvýšil autoritu komunistické strany na Slovensku. Nenašel však pochopení v Praze, zejména u A. Novotného. Musel proto lavírovat a hledat kompromisy.

V důsledku víceméně shovívavého postoje většiny členů vedení KSS ke kritikům a nespokojencům vzniklo na Slovensku jisté politické uvolnění, nadnesené nazvané „slovenské předjaří“, které umožňovalo otevírat na stránkách tisku, zejména *Kultúrného života*, dříve tabuizovaná témata. Tento částečný předstih Slovenska v liberalizaci oproti západní části republiky trval přibližně jen do poloviny 60. let. Pozvolná liberalizace byla projevem neschopnosti moci udržet pod kontrolou všechny složky politického systému a veřejného života a v určité míře také ústupkem a snahou přizpůsobit režim novým podmínkám. Liberalizace uvolnila prostor pro hledání řešení společenských problémů a současně otevírala nové problémy, stala se důležitým faktorem reformního hnutí.

Hospodářská situace na počátku 60. let byla klíčovým impulzem pro zrod ekonomické reformy a ta byla pilířem reformního hnutí. Již od počátku třetí pětiletky se reálné výsledky vzdalovaly plánovaným. Nejprve se snížilo tempo hospodářského růstu a v roce 1963 nepříznivý vývoj vyústil do **absolutního poklesu národního důchodu a výroby**. Vytvořený národní důchod poklesl o 2,2 % a v následujícím roce zaznamenal jen nepatrný vzestup (0,6 %). Vzniklo napětí mezi zdroji a potřebami ve všech základních oblastech: v investiční výrobě, osobní spotřebě, energetické bilanci i v bilanci pracovních sil. Část potřeb byla zabezpečena z vnějších zdrojů za cenu zhoršení devizové bilance. Hospodářské disproporce měly negativní dosah i na industrializaci Slovenska.

Vedoucí straníci a státní činitelé si vážnost situace zpočátku neuvědomovali. Příčinu nedostatku viděli v nereálném plánování investic, v decentralizaci a ve vnějších okolnostech, zvláště v poklesu obchodu s Čínou, který byl motivován ideologicko-politickým konfliktem. **Nereálnost třetího pětiletého plánu** si sice uvědomili už na začátku roku 1962, ale stále věřili v rychlé překonání hospodářských těžkostí osvědčenými metodami. Zasedání ÚV KSČ 12. dubna 1962 upustilo od záměrů třetí pětiletky a hospodářským orgánům uložilo vypracovat sedmiletý plán pro období 1964–1970. Rok 1963 měl být rokem konsolidačním. V tomto duchu vyzněly také závěry XII. sjezdu KSČ z prosince 1962. Přijatá opatření ale nepřinesla očekávaný výsledek. Rok 1963 se nestal konsolidačním, ale naopak rokem hospodářského propadu.

Nepříznivé hospodářské výsledky vystrašily mocenskou elitu. Pokleslo její sebevědomí a mnohé vyléčily z ekonomického idealismu. Bezradné vedení zoufale hledalo nějaký všelék, a proto bylo přístupnější k argumentům, tolerovalo kritickou diskusi o ekonomických otázkách a nakonec se přiklonilo k myšlence ekonomické reformy. **Hospodářská krize** nevyvolala sociální nepokoje ani bouři protestů, protože základní existenční potřeby občanů ekonomika uspokojovala. **Ovlivnila však ve prospěch reformy mocenskou elitu, manažerské kruhy a veřejné mínění.** Vládnoucí kruhy neměly odvahu podstatně

snížit osobní spotřebu občanů, neboť se obávaly veřejných projevů nespokojenosti. Napětí mezi zdroji a potřebami v oblasti životní úrovně bylo zmírněno snížením akumulace a investic. Spotřeba rostla rychleji než národní důchod, společnost tedy žila na účet budoucnosti. K jistým úsporným opatřením však bylo nutno sáhnout; snížila se společenská spotřeba, byla zavedena daň z důchodů, motorových vozidel, zvýšilo se nájemné atd. Vzhledem k tomu, že koupěschopnost občanů převyšovala nabídku, se na trhu projevoval nedostatek určitého druhu zboží a občas vznikaly nákupní horečky. To všechno ztrpčovalo lidem život, a proto vítali každý krok směřující ke změně poměrů.

S krachem třetí pětiletky zanikla i soustava řízení z roku 1958, která byla prvním nesmělým pokusem o ekonomickou reformu. Obnovil se předchozí centralistický, direktivní systém řízení. Ale už od roku 1962 se mezi ekonomy vedla diskuse o systému řízení, během které se zformovala skupina zastánců využití tržního mechanismu. O rok později se jí podařilo získat pro své názory vedení KSČ včetně prvního tajemníka ÚV KSČ A. Novotného. V září 1963 byla ustavena Ekonomická komise ÚV KSČ vedená Drahomírem Kolderem. Vzápětí vznikla pracovní skupina při Státní komisi pro řízení a organizaci. Do jejího vedení sice byli jmenováni dva předsedové (ředitel Ekonomického ústavu ČSAV Ota Šik a předseda Státní komise pro rozvoj a koordinaci vědy a techniky František Vlasák), ale skutečným vedoucím týmu byl O. Šik. Ideový **námět ekonomické reformy** byl zpracován na **podzim 1963**. Na společném zasedání předsednictva ÚV KSČ a vlády 15. září 1964 byly schváleny Zásady zdokonalení plánovaného řízení národního hospodářství a zasedání ÚV KSČ 17.–19. ledna 1964 přijalo usnesení O hlavních směrech zdokonalování plánovitého řízení národního hospodářství a o práci strany.

Ekonomická reforma měla dva úkoly: **změnit systém řízení** a **změnit ekonomickou strukturu**. V centru pozornosti byl první úkol, druhý byl chápán v širším kontextu jako součást hospodářské politiky a jako dlouhodobý. Podstatu nového hospodářského řízení charakterizovaly tyto principy: skloubit hospodářský plán s tržním prostředím, jehož obnova je nevyhnutelná; plán má určovat jen základní vývoj ekonomiky; direktivní směrnice mají být nahrazeny ekonomickými nástroji; pravomoc podniků má být rozšířena tak, aby mohly samostatně podnikat; hospodářské výsledky podniku jsou hlavním kritériem jeho úspěchu a závisí na nich i výše mezd.

Původní návrh počítal s postupným zaváděním reformy v průběhu několika let. Realizace prvních částečných opatření začala v průmyslu a ve stavebnictví v lednu 1966, ale výsledky neodpovídaly očekáváním. Při hledání příčin se názory ekonomů rozcházel. Zvítězilo stanovisko ekonomů skupiny O. Šika o nutnosti reformu urychlit. Orgány komunistické strany tento návrh akceptovaly. K 1. lednu 1967 se uskutečnila **přestavba velkoobchodních cen**, byly zavedeny jednotné **odvody do státního rozpočtu** a byl zrušen cenový strop. Základní systémové změny tak vstoupily v platnost o rok dříve oproti původnímu termínu. Výsledky opět neodpovídaly očekávání. Zvýšením velkoobchodních cen o 29 % zbohatly mnohé podniky přes noc. Vymanily se ze závislosti na úvěrové soustavě a zahájily nové investiční akce v neefektivních oborech. Místo tlaku trhu se upevnil monopol výrobce. Ekonomická nerovnováha se prohloubila. Aby vláda zabránila inflaci, musela sáhnout k administrativním opatřením, čímž porušila slibovanou zásadu dlouhodobé platnosti ekonomických pravidel. Ukázalo se, že hospodářské disproporce, deformované ceny a monopolní postavení výrobců na trhu představují vážné překážky účinnosti nové soustavy řízení.

Nepříznivé ekonomické výsledky narušily autoritu reformy, ale oficiálně ji nikdo neodmítal. Její bývalí stoupenci a odpůrci se rozdělili do dvou táborů. Jedni nabádali k opatrnosti, prosazovali pomalejší postup, na první místo kladli řešení věcných problémů. Urychlení ekonomické reformy k 1. lednu 1967 pokládali za chybný krok. Druzí, k nimž patřil i O. Šik, byli pro prohloubení a urychlení reformy a své názorové oponenty podezírali z maření reformního procesu. Později ekonomickou reformu spojovali s nutností demokratizace politického systému.

Ekonomická reforma nebyla izolovaným procesem. Svými důsledky ovlivňovala i jiné sféry společenského života a **vytvářela podmínky pro změnu politického systému**. Ten se částečně měnil nezávisle na ekonomické reformě, ale princip vedoucí úlohy komunistické strany zůstal nedotknutý. Ekonomická reforma však zužovala jeho uplatnění. Od poloviny 60. let rostla úloha **parlamentu**. Skončilo období

poslušného schvalování vládních návrhů zákonů bez připomínek. V diskusi se objevovaly i kritické hlasy. Ve vládě přibývalo **ministrů** a především jejich **zástupců s odbornou kvalifikací**, kteří těžko snášeli nekompetentní zásahy stranického aparátu do svých resortů. Poklesl vliv silových ministerstev na politiku (vnitřní, obrany). Částečně se modifikovalo postavení **národních výborů**. Zákon č. 69 z 29. června 1967 je definoval jako samostatné státní orgány a rozšířil jejich pravomoc a hospodářskou autonomii.

Na **Slovensku** rostla nespokojenost s tuhou centralizací a omezenými kompetencemi slovenských národních orgánů. Kritika padala na unitární a asymetrický model státoprávního uspořádání. Pod tlakem vzedmuté vlny **národněemancipačního hnutí** přijaly ÚV KSČ a ÚV KSS 7. května 1964 společné usnesení Za plnější uplatnění Slovenské národní rady, na jehož základě se kompetence tohoto orgánu částečně rozšířily. Byla zdůrazněna **funkce SNR** jako národního subjektu ústředního řízení a navíc SNR získala pravomoci v oblasti řízení národních výborů a výrobně-hospodářských jednotek. Příslušné články ústavy z roku 1960 se však nezměnily a sbor pověřenců jako samostatný výkonný orgán se neustavil. Česko-slovenské vztahy ve státoprávní oblasti zůstaly i nadále sporným bodem, který ještě prohlubovala Novotného averze vůči Slovensku. Požadavky na zvýšení kompetencí slovenských národních orgánů a později také návrh na uznání Bratislavy za hlavní město Slovenska se stupňovaly a v roce 1967 dosáhly takové intenzity, že se staly předmětem jednání předsednictva ÚV KSČ. V některých případech se předsednictvo názorově rozdělilo podle národnosti. Slovenská otázka se stala jedním ze zdrojů vnitrostranické krize, která propukla v roce 1967. V řadách komunistických funkcionářů na Slovensku přibývalo těch, kteří si začali uvědomovat nevyhnutelnost společenských reforem jako základního předpokladu pro prosazení slovenských požadavků ve státoprávní oblasti. Patřil k nim také A. Dubček. Jako stoupenec reforem na zasedání ÚV KSS v květnu 1967 zdůrazňoval myšlenku, že „strana společnost neřídí, ale vede“, tedy klíčovou ideu budoucího demokratizačního procesu. Řešení slovenské otázky se tak začlenilo do proudu reformního a demokratizačního hnutí.

Nezanedbatelnou úlohu v rozvoji reformního hnutí měla i čs. věda. **Společenské vědy**, které se již po XX. sjezdu KSSS začaly vymaňovat z pout silného dogmatismu typického pro první období komunistického režimu, v šedesátých letech výrazně pokročily ve své emancipaci. Otevřely se světu a výsledky jejich badatelského úsilí často zpochybňovaly strnulou ideologii i praxi režimu. Pod patronací ČSAV pracovaly tři interdisciplinární vědecké týmy, jejichž závěry se staly teoretickou výzbrojí reformních demokratických snah. Byl to především tým ředitele Filozofického ústavu ČSAV **Radovana Richty**, zkoumající společenské a lidské souvislosti vědeckotechnické revoluce. Jeho závěry souhrnně publikované v roce 1966 upozorňovaly důrazně a v širokých souvislostech na zaostávání a nepřipravenost Československa obstát v tomto celosvětovém procesu. Pod vedením **Oty Šika** pracoval vědecký tým, který vlastně připravil koncepci ekonomické reformy. Pracovník Ústavu státu a práva ČSAV **Zdeněk Mlynář** pak vedl od počátku roku 1967 tým, který se zabýval výzkumem rozvoje socialistického politického systému. Výsledky tohoto týmu ovlivňovaly politickou praxi prostřednictvím angažovanosti Mlynáře a jiných členů týmu. Mnozí filozofové, ekonomové, právníci, historici aj. se k významným společenským problémům vyjadřovali také v tisku. Jejich názory, kvalifikovanější a věrohodnější než propagandistické fráze ideologů a politiků, tak získávaly ohlas u širší veřejnosti.

V řadě konfliktů s představiteli moci se **postupně emancipovaly i česká a slovenská kultura**. Literatura, film, divadlo i jiné oblasti umělecké tvorby dosahovaly v 60. letech vysoké úrovně, oceňované i ve světě. Umělecká tvorba vnímala a svými prostředky dokázala aktuálně vyjádřit pocity deziluze z dosavadního vývoje a nespokojenosti občanů. Do jisté míry se tak stávala politickou záležitostí. Svým širším a hlubším viděním světa a společenských problémů pak trvale odhalovala a diskreditovala omezenost a povrchnost ideologie a propagandy establishmentu. Mnozí umělci i umělecké svazy svými veřejně vyslovanými názory, trvalým úsilím o zrušení cenzury a o svobodu umělecké tvorby získávali sympatie veřejnosti. Na druhé straně ovšem vyvolávali nelibost u představitelů moci. Napětí mezi komunistickým ústředím a spisovateli, které vyvrcholilo na IV. sjezdu spisovatelů 27.–29. června 1967, přerostlo v otevřený konflikt.

Významnými nositeli nových myšlenek a tvůrci reformní atmosféry byli **čeští a slovenští novináři**. Vedle jednostranné ideologické interpretace událostí nacházela v médiích stále častěji své místo i **kritická publicistika**, odhalující mnohá tabu minulosti a analyzující problémy současné. Určité uvolnění poměrů i respektování zájmů čtenářů vedly ke vzniku nových kulturních a společenských časopisů, které se spolu s *Literárními novinami* a *Kultúrnym životem* staly platformou pro věcné a hodnotné diskuse o kultuře i politice. V polovině 60. let se probudily zájmové organizace. Odbory, Československý svaz mládeže, umělecké svazy a další společenské organizace usilovaly o zvýšení své nezávislosti na mocenských institucích. Slábla jejich funkce „převodových pák“ v politickém systému. Významnou úlohu mělo v tomto směru studentské hnutí.

Postupně se měnily poměry i v komunistické straně, hlavním článku mocensko-politického systému. V komunistických totalitních systémech, kde neexistuje politická pluralita, vykonává společnost tlak na mocenskou elitu také prostřednictvím vládnoucí strany, v jejímž lůně se odrážejí v deformované podobě zájmy jednotlivých sociálních a jiných skupin. Tento jev byl evidentní zejména v období politického uvolnění a vnitrostranických krizí. Změny ve společnosti se promítly také do **členské základny KSČ**. V roce 1967 měli v KSČ absolutní převahu (více než dvě třetiny) členové vstoupivší do strany po roce 1948. Výrazně vzrostl podíl příslušníků inteligence. I ve vedení KSČ a KSS tvořili většinu funkcionáři střední generace, kteří nebyli bezprostředně spjatí s represemi a politickými procesy první poloviny 50. let. Tyto přesuny napomáhaly růstu stoupenců reformem. Reformní myšlenky měly velkou odezvu také v řadách straníků střední a mladé generace, v kruzích komunistických intelektuálů a bývalých svazáckých aktivistů, kteří se cítili podvedeni a zklamáni, neboť se nenaplnily jejich mladické ideály. Pronikly i do stranického a státního aparátu, ovšem konzervativní síly rekrutující se převážně z věkové starších členů strany si i nadále udržovaly značné pozice ve všech řídicích článcích strany.

Komunistická strana už nebyla monolitem, ale **politicky a ideově rozkolísanou stranou**. Působily v ní proreformní i konzervativní síly, značná část členů nedůvěřovala vedení a byla pasivní. Po XIII. sjezdu KSČ, který se konal 31. května – 4. června 1966, začala diskuse o úpravách politického systému. Klíčovým problémem reformy politického systému byla otázka uplatňování vedoucí úlohy strany a její vnitřní demokratizace. Existovala pestrá paleta názorů. Konzervativní síly nechtěly na stávající podobě vedoucí úlohy KSČ nic měnit. Reformní komunisté volali po změně, ale neměli dost jasně a vyhraněné představy o rozsahu a hloubce reformy politického systému. Jedni si přáli pouze nepatrné korektury, jiní chtěli reformou rozrušit politickou diktaturu při zachování hegemonie komunistické strany do té doby, než se v praxi uplatní mechanismy demokratického systému. Předpokládali, že si to vyžádá asi deset reformních let (Z. Mlynář).

V roce 1967 v KSČ dosáhly spory a rozpory mezi stoupenci a odpůrci reformem takového stupně, že ochromily její akceschopnost. **Strana se ocitla v hluboké krizi**. Její další vývoj, stejně jako vývoj celé společnosti, závisel z velké míry na tom, jaký proud v KSČ zvítězí.

Československá reforma 1968–1969

Sklonek šedesátých let představoval v komunistickém Československu přelomové období, v němž se naplno projevila krize poststalinského modelu sovětského socialismu a současně došlo k pokusu prosadit podstatné změny v již nevyhovujícím systému. Reformní proces, který reagoval na otevřené napětí mezi společností a vedením vládnoucí komunistické strany, vyplynul z mnoha hlubších faktorů utvářejících celospolečenskou nespokojenost. Patřily mezi ně vnitřní aktuální příčiny a různé podněty včetně historických, jako nespokojenost s nenaplňováním vzbuzovaných iluzí, se způsobem vlády a nepřekonaným traumatem ze stalinských nezákonností a teroru, se sociálně-ekonomickým zaostáváním země za vyspělým západním světem, s přetrvávající mzdovou nivelizací, bráněním podnikavosti a možnostem vysoce kvalifikovaných pracovníků prosadit se, s podřízeností republiky Sovětskému svazu. Do popředí vystupovaly také reminiscence na předválečnou demokracii a ideje demokratického socialismu z poválečných let. To vše se odráželo i v narůstající diferenciaci ve vládnoucí straně.

Hluboká krize, do níž se československá společnost dostala, byla **krizí systému, jeho ideologie, způsobu vlády i mocenských špiček**. Potvrzovala neschopnost vedoucí garnitury KSČ řešit nahromaděné ekonomické a politické rozpory. Stoupenci reformu, zejména **reformně smýšlející komunistická inteligence**, dovršující svůj rozchod s neostalinismem, hledali východiska z krize režimu v uvolnění systému, v prohloubení jeho jisté demokratičnosti. K přesné podobě cílových změn v povaze socialismu však reformní úsilí ještě nedospělo. Jako holá nezbytnost se stále více jevilo především **odstranění Antonína Novotného** z funkce prvního tajemníka ÚV KSČ, aby mohla být zachována její vedoucí role. Směřovali proto k němu nejen reformně vystupující komunističtí intelektuálové, progresivně smýšlející přední funkcionáři KSČ a státu, ale přidávali se i ti z představitelů vládnoucí skupiny, kteří si chtěli zachovat své pozice (Jiří Hendrych). Možnosti vznikající protinovotnovské koalice však byly přes vzniklou krizi moci pro stále tužší odpor Novotného a jeho příznivců značně omezeny. A. Novotný – také pod tlakem Moskvy a jejího sílicího imperiálního kurzu – se rozhodl ukončit období liberalizace a řešit krizi moci obratem k neokonzervativní politické linii; stranické tresty pro spisovatele kritizující na IV. sjezdu československých spisovatelů jeho vládu nebyly prvním krokem. Předcházela jim opatření posilující vládu stranického aparátu nad společenskými organizacemi, přibrždění ekonomické reformy a vyhlášení boje s revizionismem. Následoval srpnový **konflikt A. Novotného s představiteli Matice slovenské** a následné vyzdvihnutí úlohy mocenských složek ve změněné politické linii. Zvětšující se riziko obnovy neostalinismu a tím i úplné ztráty autority a vlivu KSČ na společnost utvrzovalo stoupence reformu v rozhodnutí hledat způsob, jak přežilé formy Novotného vlády odstranit, a hledat a prosazovat potřebné reformy.

První příležitost poskytl **zasedání ÚV KSČ v říjnu 1967**: při projednávání tezí o postavení a úloze KSČ v současné etapě navrhl **Alexander Dubček** nejprve zhodnotit novou etapu socialismu a na základě toho určit jak úlohu strany ve společnosti, tak její dlouhodobý program. Strana podle něho neměla nadále společnost řídit, ale jen vést, protože vládnout má vláda. Nakonec Dubček požadoval, aby se ústřední výbor vážně zabýval dekulací funkcí. Ve vrcholovém orgánu KSČ se tak začal odvíjet zápas, který byl po mnoha peripetiích a za vrcholné angažovanosti některých reformátorů (O. Šik, F. Vodsloň) i členů mocenské špičky (O. Černík, J. Hendrych, D. Kolder, A. Dubček, L. Štrougal) na zasedání ÚV KSČ 19.–21. prosince 1967 a poté 3.–5. ledna 1968 ukončen abdikací A. Novotného a zvolením A. Dubčeka do funkce prvního tajemníka ÚV KSČ.

Výsledky **lednového zasedání ÚV KSČ** představovaly kompromis, odrážející jistou rovnováhu sil mezi antinovotnovskou koalicí a stoupenci Novotného. Předsednictvo ÚV KSČ bylo sice rozšířeno o čtyři nové členy, avšak pozice „novotnovců“ neutrpěly vážnější škody. Pouze z funkcí vedoucích oddělení ÚV KSČ byli odvoláni dva zkompromitovaní aparátníci – M. Mamula, dosud hlídající branně-bezpečnostní oblast, a F. Havlíček, strážící ideologickou frontu. Novotný zůstal v předsednictvu i sekretariátu ústředního výboru a velmi brzy začal podnikat praktické kroky pro svůj návrat. K mobilizaci věrných mělo přispět jeho objížďení průmyslových závodů, projevy k dělníkům i tvrzení, že leden 1968 byl převratem inteligence. Chtěl tak získat podporu dělníků a funkcionářů závislých na existenci třídních kritérií nomenklaturního systému. Veřejnost však tyto pokusy přehlížela. Zájem vzbuzovaly spíše novinové články proreformně vystupujících politiků Josefa Smrkovského a Václava Slavíka, na Slovensku ostře protinovotnovsky laděného Gustáva Husáka a požadavek spisovatelů na revizi usnesení vedení KSČ ve věci jejich potrestaných kolegů.

Rychlejší společenský pohyb přinesly události na sklonku února. Nejprve se rozšířila zpráva o **úteku generála Jana Šejny**, vysokého vojenského funkcionáře s úzkými styky s Novotného rodinou, který z důvodu rozkrádání státního majetku ilegálně emigroval do USA. Otevřenou kritiku Šejnovy aféry umožnil v dalších dnech **faktický zánik cenzury**. V tisku se objevily četné otázky o poměrech v nejvyšších politických místech a posléze i volání po vyvození personální zodpovědnosti včetně prezidenta. Nastolení tiskové svobody mělo závažnější důsledky: rychle zrušilo dosavadní informační vakuum a do veřejné debaty přineslo řadu dosud tabuizovaných témat. V místy až nemilosrdné kritice poměrů a v zrcadle nastaveném médiu vládnoucí straně padaly bariéry společenské pasivity, rodila se veřejná kontrola a pro demokratizaci poměrů nezbytná zpětná vazba. Současně obnovení svobody sdružování a shromažďování dalo do pohybu celou společnost. Pod tlakem nových informací se rušily dosavadní stereotypy veřejného života, mizely doposud respektované politické zákazy, vazby a normy diktované monopolem komunistické strany, což se odrazilo i v životě Národní fronty. Proces **politické a společenské emancipace** začal nejprve ve zbyrokratizovaných odborech, o něco později jej nastoupily nekomunistické strany, po založení **Svazu vysokoškolského studentstva Čech a Moravy (SVS)** se jako zcela nefunkční rozpadl jednotný svaz mládeže, více samostatnosti žádaly i další organizace Národní fronty. Mimo ni vznikaly nové organizace (**K 231, KAN, Společnost pro lidská práva** a řada dalších), k oživení došlo i mezi církvemi, které byly doposud výrazně utlumovány. Objevily se aktivity neinstitucionální povahy – různé rezoluce, petice a manifesty, ale i veřejné schůze a mítinky, jako třeba dvě velká březnová diskusní shromáždění Mladí se ptají, svolaná nejprve do Slovanského domu a o týden později do Parku kultury a oddechu v Holešovicích některými proreformními intelektuály a politiky (např. J. Procházkou, J. Smrkovským, F. Vodsloněm, P. Kohoutem). Rychlá **obnova občanské společnosti uskutečněná v několika týdnech se stala faktickým nástupem pražského jara**.

Živelný pohyb probouzející se společností, nikým nespoutané aktivity médií a jejich zjevný tlak na komunistickou stranu, ztrácející místy kontrolu nad politickým děním, byly však se stoupající nelibostí vnímány ze strany „spojenců“. Ukázala to **schůzka šesti komunistických stran zemí Varšavské smlouvy v Drážďanech 23. března**, kde delegace pěti komunistických stran – KSSS, PSDS, SED, MSDS a BKS („pětka“) – ostře kritizovaly představitele KSČ za ztrátu kontroly nad společností, přirovnávající situaci v Československu k začínající kontrarevoluci. Delegace vedení KSČ (Dubček, Lenárt, Černík, Kolder, Biřák) hodnotila situaci odlišně; zdůrazňovala, že poměry se zkonsolidují, protože kritizované věci se odstraní v procesu realizace nového akčního programu usilujícího o obrodu socialismu. Drážďanská schůzka upozornila československé vedení, že zástupci ostatních zúčastněných stran nechápou vývoj v Československu jen jako vnitřní záležitost KSČ, že s dosavadním vývojem nejsou spokojeni a že nehodlají pasivně přihlížet. Tato skutečnost se v dalším období stala jedním z klíčových faktorů ovlivňujících vývoj čs. reformy.

Tlak veřejnosti umožnil Dubčekovi a ostatním stoupencům reformy odstranit přívržence A. Novotného z četných vedoucích funkcí. V polovině března byli odvoláni ministr vnitra J. Kudrna a generální prokurátor J. Bartuška, o týden později, **22. března, abdikoval sám Novotný**. Po dalším týdnu byl

30. března zvolen prezidentem generál Ludvík Svoboda. Rychlý průběh volby pramenil z obav, že by přílišný zájem veřejnosti o vybírání kandidáta a jeho předpoklady mohl ještě více zdramatizovat již tak vzrušenou politickou atmosféru. Na zasedání ÚV KSČ 1.–5. dubna byly potom provedeny zásadní personální změny ve složení předsednictva a sekretariátu ÚV KSČ, kde získali převahu reformně orientovaní politici. Ústřední výbor také schválil návrhy na vytvoření nové vlády s **Oldřichem Černíkem** jako premiérem, na předsedu ÚV NF (**František Kriegel**) a na předsedu Národního shromáždění (**Josef Smrkovský**).

Základní aspekty připravovaných reformních kroků byly zakotveny v **Akčním programu KSČ**, přijatém v závěru zasedání ústředního výboru. Program nadále sice respektoval – byť v pozměněné podobě – vedoucí úlohu KSČ a neuznal ani právo na vznik opozičních stran, ale přes jistou obecnost počítal s řešením mnoha existujících rozporů formou demokratizace politického, společenského a ekonomického života.

Četné teze akčního programu přešla v rozpracovanější podobě do svého programového prohlášení nová vláda (jmenovaná 8. dubna), v níž se objevila řada reformně založených osobností (O. Šik, J. Hájek, J. Pavel, M. Galuška, V. Kadlec, V. Valeš, B. Sucharda). **Vládní program** počítal s demokratizací rozhodování a řízení, představující i emancipaci vrcholných státních orgánů vůči vedení KSČ, s dalšími změnami v oblasti občanských práv a ve společenském, kulturním a duchovním vyžití lidí. Napraveny měly být nezákonnosti z období formování komunistické diktatury a **rehabilitování** všichni neprávem obvinění a potrestaní. Vláda hodlala vyhovět i oprávněným **slovenským požadavkům** na státoprávní změny a změnit dosavadní asymetrickou povahu státu, deformující jak česko-slovenské vztahy, tak uplatňování slovenských a českých národních zájmů. Nezanedbatelnou součástí změn mělo být **rozvíjení ekonomické reformy**. Komunistická strana a vláda považovaly rozvoj spolupráce se Sovětským svazem a ostatními zeměmi sovětského bloku za neměnnou součást své politiky. Avšak s Moskvou již nekonzultované personální změny ve vedoucích funkcích KSČ i státu, obdobně jako jiná opatření přijímaná vedením KSČ, opětovné podřízení resortů obrany, vnitřní bezpečnosti a zahraniční politiky vládě a obnovení jejich kontroly parlamentem znamenaly faktické nastolení jisté samostatnosti v rozhodování o osudech Československa. V praxi se tak rodila tzv. **polednová politika**, proces složitě působících vlivů „shora“ (úsilí reformní části vedení KSČ o praktické naplňování akčního programu) a „zdola“ (působením svobodné žurnalistiky a občanských aktivit).

Československý obrodný proces, jak byla reforma také nazývána, si proto získal značné množství příznivců doma i v zahraničí, kde nejen západoevropské komunistické strany, ale i širší veřejnost začaly považovat události v Československu za naději pro nalezení východisek k odstranění nedemokratičnosti systému sovětského socialismu, ale i rozporů vyspělých západních demokracií.

Vítězství lednové koalice, které spočívalo v přijetí akčního programu strany a ve vytlačení „novotnovců“ z vrcholových funkcí, zároveň předznamenalo závěr její existence. Tisková svoboda se svou otevřeností a místy i radikálním kritikem, rozvíjející se pohyb v odborech, mezi mládeží, v církvích, a zejména na půdě donedávna neexistujících organizací, kde bylo možné zaznamenat i protikomunistické výpady, vzbuzovaly u mnohých funkcionářů KSČ nejrůznější obavy, a urychlovaly tak diferenační procesy vedoucí k postupnému **rozpadu antinovotnovské fronty** již v druhé polovině dubna. Část politického vedení (V. Biřák, A. Indra, D. Kolder, J. Lenárt) – také s přihlédnutím k sílící sovětské nespokojenosti – se začínala odklánět od dosavadní podpory důsledné proreformní linie, názorově sblížovat s Novotného příznivci, tzv. starokonzervativci, a profilovat tak své neokonzervativní zaměření. Velmi složitě, jako zápas mezi stoupenci demokratizace a federalizace, se vyvíjely poměry na Slovensku, kde si, především ve funkcionářských strukturách komunistické strany, uchovával silný vliv Vasil Biřák. Naopak na krajských konferencích KSČ koncem dubna podpořili delegáti reformní program; zazněly i jednoznačné požadavky na svolání mimořádného sjezdu. Také oslavy 1. máje v Praze i dalších městech manifestovaly rostoucí podporu veřejnosti politice reformem, k nelibosti neokonzervativců ve vedení KSČ a nejen jich.

Na přelomu dubna a května 1968 došlo ve vedení KSSS k výraznému přitvrzení v hodnocení československého vývoje. Obavy ze ztrát pozic prosovětských sil a z toho vyvozované falešné argumenty o odklonu Československa od sovětského bloku vedly Brežněvovo vedení na **schůzce s československými představiteli v Moskvě 4.–5. května** k tvrdé kritice vedení KSČ a zjevnému nátlaku. Potvrdily to závěry následné schůzky vedoucích politiků „pětky“ 8. května v Moskvě, dávající nové a značně nebezpečné teze o existenci nepřítelů uvnitř vedení KSČ, o potřebě zformovat uvnitř komunistické strany a jejího vedení „trojského koně“ a také o možné vojenské alternativě řešení československé krize. Její předzvěstí bylo důrazné Brežněvovo naléhání, aby československé vedení přistoupilo na přesunutí termínu spojeneckého vojenského cvičení Šumava a jeho rychlé zahájení již v polovině května. Demonstrací vojenské síly tak Moskva hodlala zastavit proces reformem. Mezinárodní a také vnitřní podmínky reformního procesu se tím výrazně zhoršovaly, neboť domácí neokonzervativní proud se stále více sblížoval s odmítavým sovětským postojem.

Předsednictvo ÚV KSČ na své schůzi 8. května dospělo pod dojmem sovětských stanovisek a po dlouhé diskusi, v níž zazněla i slova o kontrarevoluci, k rozhodnutí zahájit zápas proti „extrémním“ silám a politickými prostředky se vyrovnat s rozmachem radikalismu, který zhoršoval nespokojenost Moskvy a vyvolával obavy z možného boje o moc. Snaha zatlačit v rámci této linie i konzervativce a v politické praxi věci nevyostřovat se však reformním činitelům, k nimž jako by chvíli nepatřili O. Černík i J. Smrkovský, v místy nepřehledné situaci obtížně prosazovala. Jednání krajských a okresních tajemníků KSČ 12.–13. května vyznělo dokonce výrazně ve prospěch formujícího se neokonzervativního proudu. Na druhé straně oslavy majálesu, odmítnutí pokusů omezit tiskovou svobodu v redakci *Rudého práva* a v centrálních médiích, zrod nezávislých platforem v KSČ (Praha a Ostrava) svědčily nejen o **prohlubující se diferenciaci uvnitř KSČ a v celé společnosti**, ale současně i o reálné síle reformních snah, které nebylo možné utlumit. V polovině května se již rýsovala podoba zákona o soudní rehabilitaci, zahrnující nejen komunisty, ale všechny neprávem postižené občany.

V komunistické straně se poměry dále komplikovaly; začal zápas mezi neokonzervativním prosovětským směrem a proreformním proudem (s centristickým a vyhraněným proreformním křídlem) o interpretaci Akčního programu KSČ, ale také o to, kdo bude ve straně vládnout a tím určovat podobu politické praxe. Se sovětskou podporou se konzervativní síly pokusily získat převahu na květnovém zasedání ÚV KSČ. Nástupu konzervativců zdánlivě odpovídala i díkce Dubčekova projevu kritizující média a pravicové síly, odmítající obnovu mocenského zápasu a limitující rozvoj občanské společnosti zdůrazněním vedoucí úlohy KSČ, zamítnutím jakékoliv opozice a ještě více Biřakem demonstrovaná vlastní platforma. Avšak v závěrečné rezoluci vyhlášená linie boje proti extrémům na obě strany byla spojena s pozitivní politikou spočívající v plnění úkolů akčního programu, tj. v postupné transformaci společnosti v reformním duchu. Zcela opominuta zůstala sovětská teze o kontrarevoluční situaci; podařilo se také vyloučit A. Novotného z ÚV KSČ a pozastavit mu s několika dalšími konzervativci členství ve straně. Navíc ústřední výbor překvapivě svolal na 9. září XIV. mimořádný sjezd strany; s jeho svoláním spojovaly totiž naděje oba směry. Z toho hlediska bylo podstatné, že závěry zasedání neposílily tažení proti „pravici“. Naopak takový záměr narazil na odpor ve společnosti i v komunistické straně.

Navzdory pokračujícímu mocenskému zápasu šel nepřehledný tok událostí **června 1968** také k pozitivním a zřetelným proměnám ve společenském ústrojí. Napomohly tomu zákony schválené na sklonku června Národním shromážděním. **Zákon o soudních rehabilitacích** hodlal napravit důsledky represálií z 50. let, občansky rehabilitovat neprávem postižené a finančně je odškodnit. Novela tiskového zákona, schválená po dramatické diskusi, přinesla legislativní potvrzení tiskové svobody a ústavní zákon o **přípravě federativního uspořádání republiky** otevřel cestu k nápravě česko-slovenských vztahů a k utvoření doposud chybějícího orgánu české politické reprezentace – České národní rady. Mezi pozitivní proměny náležela pokračující rehabilitace odborového hnutí v roli zájmové sociálněpolitické organizace zaměstnanců. V tomto směru plnila své reformní cíle i vláda: s předsednictvem ÚRO projednala

program zlepšování životní úrovně, reagující na široký proud sociálně-ekonomických požadavků, a již 6. června vydala prozatímní zásady pro zřizování rad pracujících. Pokračovala **emancipace nekomunistických stran** ve svéprávné politické subjekty, které usilovaly o partnerské postavení vůči KSČ, aniž by zatím oficiálně zpochybnily její vedoucí úlohu. V prohlášení z 15. června se organizace Národní fronty sice přihlásily k Akčnímu programu KSČ a k vládnímu prohlášení jako politickým východiskům pro další společné úsilí, ale současně odmítly monopolizaci státní moci jednou stranou. Pohyb občanského hnutí odrážel i **manifest KAN** vycházející z ideálů občanství a humanity, ale hlásící se i k „impozantní myšlence čs. experimentu“, v němž budou skloubeny osobní svobody s demokratickým socialismem. Avšak vznik přípravného výboru sociální demokracie, posunutí sdělovacích prostředků do role nositele pluralizačních společenských trendů, zesílený příklon novinářů k ostře proreformním směrům a také radikální trendy v občanském hnutí odmítající mocensko-politický monopol komunistické strany prohlubovaly napětí ve společnosti a vyvolávaly ve vedení KSČ obavy, zvláště když ve straně nezažáhal ani protireformní proud, což zápas o další postup reformy mezi jejími zastánci a odpůrci v červnu výrazně zesílilo.

Zjevnou snahou zastavit rozmach občanských politických aktivit a přibrzdit pokračující trend proreformních kroků byl pokus vedení Lidových milic uspořádat průvody jejich ozbrojených jednotek. Dubčekovi se nakonec podařilo změnit tento plán na celostátní sraz v Praze-Ruzyni, kde se 19. června vedení KSČ pokusilo Lidové milice získat na svou stranu. Potvrdilo zde nezměnitelnost výsledků února 1948, ale odmítlo Lidové milice uzákonit. Na srazu schválený dopis „sovětským pracujícím“ však byl Kremlem využit jako podnět pro tvrdší postup vůči československé reformě.

Sovětské vměšování do vnitřního čs. vývoje bylo v té době v plném proudu. Po květnových návštěvách sovětských vojenských delegací na nejvyšších úrovních a pobytu Alexeje Kosygina v Karlových Varech se hlavní formou nátlaku stalo v **polovině června** zahájené **spojenecké vojenské cvičení Šumava**. Zvýšením počtu jednotek na téměř tři desítky tisíc vojáků a propojením s navazujícími cvičeními v Polsku, NDR a SSSR se stalo praktickým nácvikem intervence a demonstrací vojenské síly, kterou měla být podpořena domácí prosovětská klika.

Patrná troufalost odpůrců reforem, stejně jako přesvědčení, že obrodný proces je vážně ohrožen a že nepronikl do závodů a okresů, vedly proto zastánce důsledného postupu reformy ke kroku, který dále zdramatizoval domácí situaci. Byla jím **výzva Dva tisíce slov**, sepsaná spisovatelem Ludvíkem Vaculíkem a podepsaná předními osobnostmi čs. vědy, kultury a sportu, kterou uveřejnily 27. června tři deníky a také *Literární noviny*. Zákonitě proto vzbudila obrovský ohlas, zvláště když vedle podpory reformy vyzvala k občanské neposlušnosti proti konzervativním silám. Jejich hlučná reakce byla nasnadě, ale při posuzování dosahu výzvy na politické dění v zemi se názorové rozdíly projevil také uvnitř proreformní skupiny ve vedení KSČ a státu.

Pokusem komunistického ústředí vrátit na počátku **července** politickou scénu pod svou kontrolu byl návrh ústavního zákona o Národní frontě, připravený na základě usnesení předsednictva ÚV KSČ. Zákon se měl stát legislativní bariérou proti vzniku nových politických subjektů, především sociálnědemokratické strany. Vzhledem k věcným i formálním námitkám členů ústavně-právního výboru i expertů jej však vedení parlamentu odmítlo v požadovaném čase projednávat, takže usnesení předsednictva nebylo realizováno. (Obdobně předtím neuspělo ve vládě usnesení předsednictva o urychleném vyčlenění Státní bezpečnosti v čele s V. Šalgovičem z resortu Ministerstva vnitra, což byl další z klíčových požadavků Sovětů.) Jednoznačně ve prospěch reformy vyzněly naopak předsjezdové **mimořádné okresní konference KSČ**, konané na přelomu června a července. Přivítaly svolání sjezdu, a přestože se některé, zejména na Slovensku, přiklonily k odsouzení manifestu Dva tisíce slov, vesměs požadovaly urychlení demokratizačního procesu. Stávaly se tak s následnými mimořádnými krajskými konferencemi důležitým mezníkem v transformaci KSČ z mocenského organismu ve standardní politickou stranu a přispěly ke zformování spojenectví aktivních zastánců polednové politiky v komunistické straně i ve společnosti.

Zveřejnění Dvou tisíc slov i vyznění mimořádných konferencí KSČ podnítilo Moskvu k nové, tvrdší fázi nátlaku, který nakonec – stále výrazněji podporovaný zevnitř skupinou odpůrců reformy – přerostl v otevřený konflikt mezi KSČ a stranami „pětky“. Série jejích dopisů požadujících společné jednání

k čs. událostem s vedením KSČ vedla pětici stran po odmítnutí Prahy k rozhodnutí uspořádat **schůzku ve Varšavě bez účasti čs. delegace**. Jejich společný dopis zasláný do Prahy ostře kritizoval situaci v Československu; vyjádřil obavy z nástupu „pravcových sil“ a z ohrožení jednoty sovětského bloku a požadoval odstranit všechny „negativní“ jevy. Vedení KSČ a také plénum ústředního výboru (19. července) ve svém veřejně publikovaném stanovisku závěry varšavského dopisu odmítly. Tento postoj, chápaný jako obrana suverenity, nalezl pozitivní ohlas jak u komunistů, tak u veřejnosti. Masovou občanskou podporu představitelům KSČ a zájem na jejich odvaze bránit polednový vývoj vyjadřovalo více než milion podpisů shromážděných pod Poselstvím občanů předsednictvu ÚV KSČ, které bylo zveřejněno 26. července, před odjezdem čs. představitelů do Čierné nad Tisou na jednání s vedením KSSS. Jeho autorem byl Pavel Kohout.

Na druhé straně vedení KSČ učinilo jisté kroky pro usnadnění připravovaných jednání. Odvolalo sovětskými politiky kritizovaného generála Václava Prchlíka z funkce vedoucího oddělení ÚV KSČ, jednáním s novináři usilovalo o zastavení veřejné polemiky s tiskem zemí „pětky“ a na dvou schůzkách předsednictva dokonce jednalo o přijetí návrhu na mimořádná zákonná opatření, která by vládě umožnila razantnější zásahy vůči tisku a organizacím stojícím mimo Národní frontu. Návrh nenalezl podporu ani u přizvaných expertů, ani u vedení Národního shromáždění, takže jej předsednictvo nakonec neschválilo s odůvodněním, že platné zákonné normy jsou dostačující.

Jednání vedení KSSS a KSČ v Čierné nad Tisou na přelomu července a srpna hodlalo sovětské vedení využít pro své záměry. Jeho členové vystoupili – v duchu varšavského dopisu – s kritikou poměrů v Československu i v KSČ a požadovali „masivní úder proti antisocialistickým silám“, ovládnutí médií, zákaz klubů a organizací stojících mimo Národní frontu, vyčlenění Státní bezpečnosti pod Šalgovičovým vedením z resortu Ministerstva vnitra a také personální změny ve vedení KSČ a státu. (Pro Moskvu byli nepřijatelní F. Kriegel, J. Pavel a Č. Císař.) I když někteří členové vedení KSČ vyšli vstříc sovětské kritice (V. Bílak, D. Kolder, E. Rigo), většina bránila dosavadní politiku a vystupovala v souladu se stanoviskem k varšavskému dopisu. Jednání nedospělo ani po čtyřech dnech ke konkrétním závěrům. Jediným výsledkem byla dohoda o svolání schůzky představitelů šesti zemí Varšavské smlouvy, která se již neměla zabývat výtkami vůči československým komunistům, ale ve společném prohlášení měla pozitivním způsobem řešit další vzájemné vztahy.

Schůzka představitelů šesti komunistických stran se uskutečnila **3. srpna v Bratislavě**. Schválila společné prohlášení, které formálně deklarovalo jednotu zúčastněných stran. Československým zástupcům se sice do schváleného dokumentu podařilo prosadit tezi o respektování národní suverenity, nicméně prohlášení zdůrazňovalo společnou povinnost chránit socialistické zřízení i zákonitost vedoucí role komunistické strany – tedy teze, kterými později představitelé „pětky“ obhajovali oprávněnost a legitimitu intervence.

Českoslovenští politici (i média) vydávali **výsledky bratislavské schůzky** za důkaz zahlazení napětí mezi „bratrskými stranami“ a za **získání souhlasu s pokračováním reformy**. Tato interpretace (sdílená nejen čs. představiteli) přehlušila hlasy vyjadřující pochybnosti a upozorňující na to, že příčiny sporu trvají i nadále. Pozitivem této interpretace bylo, že napomohla uklidnit veřejnost, zabránit nebezpečí nové silně protisovětské vlny a ještě podnítila další masové hnutí solidarity – Fond republiky. Jako podpora československé nezávislosti byly vnímány i státní návštěvy představitele Jugoslávie J. B. Tita (9.–11. srpna) a Rumunska N. Ceaușesca (15.–16. srpna).

V předsednictvu ÚV KSČ se bezprostředně po jednání v Čierné ještě uvažovalo o „tvrdých opatřeních“ vůči médiím. Avšak díky intenzivní spolupráci s novináři po Čierné i Bratislavě média působila v souladu se záměry většiny členů vedení KSČ a výrazně přispěla ke zklidnění celkové politické atmosféry v zemi i ke zvýšení autority vedoucích představitelů komunistické strany a státu. Razantní řešení nevyžadovala ani činnost organizací mimo Národní frontu. Sociální demokraté ještě před jednáním v Čierné oficiálně zastavili svoji činnost směřující k obnově strany. U K 231 se předpokládalo, že podle dohody s představiteli vlády přestane působit v dosavadní podobě a bude pracovat v rehabilitačních komisích, vnitřními rozpory zmítaný Klub angažovaných nestraníků se ocitl stranou veřejného zájmu. Postavení médií i společenských organizací měly stanovit připravované zákony o tisku a o Národní frontě, o Státní

bezpečnosti mělo předsednictvo jednat 13. srpna – jednání však bylo odloženo, personální změny mělo (a mohlo) řešit až zasedání ÚV KSČ, plánované na 29. srpna. Reformní představitelé ve vedení KSČ se snažili vyhnout se konfliktům uvnitř vedení a soustředit činnost aparátu a funkcionářů komunistické strany na přípravu sjezdu KSČ. Tento postup nezměnilo ani stálé sovětské urgování neodkladného plnění „závazků“ z Čierné, ani naléhání A. Indry, D. Koldera a V. Biřaka. Rovněž provokace s nálezem údajně amerických zbraní na Sokolovsku koncem července, podepisování petice za zrušení Lidových milic a pokusy vyprovokovat protikomunistické demonstrace v srpnu nebyly pro vedoucí reformní funkcionáře KSČ důvodem k Moskvou požadovanému politickému obratu.

Moskevské vedení již od konce července intenzivně dokončovalo **vojenskou a politickou přípravu vojenského zákroku proti Československu**. Jeho součástí byla Ulbrichtova návštěva v Karlových Varech 12. srpna, Brežněvův telefonát s Dubčekem o den později, doručení dalšího zvacího dopisu prosovětských sil ve vedení KSČ do Moskvy 17. srpna a soustředěná kampaň médií zemí „pětky“ o nástupu kontrarevoluce v Československu, o nedostatečné ochraně západních hranic Varšavské smlouvy a neplnění „slibů“ z Dubčekovy strany.

Navzdory hlasům upozorňujícím na nebezpečí vojenské akce proti Československu **většina reformních představitelů nevěřila v možnost vojenské intervence**. Odrážely se v tom přežívající iluze o sovětském vedení a nedostatek informací o jeho skutečných záměrech. Obavy u reformních členů vedení sice narůstaly, ale veškerá jejich pozornost byla napřena na přípravu XIV. sjezdu, který měl s konečnou platností dořešit zápas o společenskou reformu. Pro sjezd byly připravovány tři dokumenty. Návrh nových stanov značně narušoval obvyklá schémata bolševických organizačních principů. Dokument o principech státoprávního uspořádání státu měl ukončit složité údobí příprav ústavního zákona o česko-slovenské federaci. Návrh zprávy o činnosti a úkolech KSČ byl připravován krátce před invazí, a ačkoliv vzbuzoval řadu diskusí, měl na základě nové politické reality určit dvou- až tříletý výhled dalšího pokračování reformem. Sjezd byl proto v centru pozornosti nejen komunistické strany – vedení i členské základny –, ale také médií a veřejnosti. Jeho konání mohlo vzhledem ke složení delegátů a k celkové společenské atmosféře výrazně oslabit prosovětské síly v KSČ a zbavit je podílu na moci.

Politbyro ÚV KSSS rozhodlo o invazi do Československa 17. srpna, což o den později odsouhlasila celá „pětka“. **Intervence vojsk pěti států Varšavské smlouvy** začala v noci z **20. na 21. srpna**. Politické zabezpečení měl zajistit puč ve vedení KSČ připravovaný prosovětskými členy vedení. Nové vedení mělo po převzetí moci legalizovat okupaci země vydáním oficiálního pozvání. To mělo být následující den potvrzeno ústředním výborem KSČ a Národním shromážděním. Akce byla sice díky kumulaci obrovské síly (zhruba půl milionu mužů a velké množství těžké techniky) **vojensky úspěšná, ale politicky „zvatelé“ ani okupanti neuspěli**, stejně jako v dalších dvou dnech při pokusu ustavit dělnicko-rolnickou vládu. Prohlášení předsednictva ÚV KSČ z ranních hodin 21. srpna představovalo pro čs. občany významnou informaci. Na jejím základě začal heroický neozbrojený **všelidový odpor proti okupantům**. Také Národní shromáždění, legální vláda a mimořádný, XIV. sjezd KSČ se jednoznačně postavily proti okupaci země. Sovětští představitelé byli proto nuceni, nechtěli-li nastolit vojenský okupační režim, přistoupit na jednání s československým vedením a zapojit do něj také jeho od 21. srpna internované členy (Dubčka, Černíka, Smrkovského a další). Po čtyřdenním jednání – souběžně jednalo Brežněvovo vedení i s činiteli ostatních intervenujících zemí – byl **26. srpna** podepsán tzv. **moskevský protokol**.

Českoslovenští vůdci se po podpisu moskevského protokolu vraceli do mocensky zcela změněných vnitropolitických poměrů. Brežněvovu vedení se sice nepodařilo nastolit prosovětskou vládu a muselo ponechat ve vysokých funkcích Dubčka a další přední funkcionáře, avšak vynutilo si řadu ústupků, které personálně i věcně oslabovaly dosavadní reformní vedení státu. Přítomnost vlastních vojsk v Československu pak dávala sovětskému vedení garanci, že úsilí o zastavení reformního procesu a obnovení sovětského systému bude nakonec úspěšné, i když poněkud zdlouhavější, než se zdálo před invazí. Dubček a další reformní činitelé se naopak domnívali, že při ukázněném plnění závěrů moskevských jednání a při volnějším tempu bude možné zachovat v omezené míře reformní ráz tzv. polednové politiky. Avšak již mimořádný, XIV. sjezd KSS konaný 26.–29. srpna v Bratislavě odmítnutím platnosti vysočanského sjezdu potvrdil oprávněnost sovětských předpokladů.

Jen některé změny schválené na zasedání ÚV KSČ 31. srpna 1968 vzbudily jisté naděje na zformování linie, která snad zabrání úplné porážce reformy a zachová její lidský potencial. Patřila k nim kooptace 80 delegátů XIV. sjezdu do ústředního výboru a posílení proreformních sil v předsednictvu. Těmito kroky chtěl Dubček zmírnit dikci moskevského protokolu. Jinak zasedání vyhovělo sovětským požadavkům. Schválilo podpis protokolu, s přispěním kooptovaných členů odvolalo platnost vysokanského sjezdu a provedlo požadované **odstranění některých reformátorů** ze stranických (Č. Císar, F. Kriegel), vládních (J. Hájek, O. Šik, J. Pavel) a dalších funkcí (Z. Hejzlar, J. Pelikán), poněkud zmírněné jen ukončením členství D. Koldera, E. Riga a O. Švestky v předsednictvu ÚV KSČ a u posledního z nich i ve funkci šéfredaktora *Rudého práva*. Na přání Sovětů však ponechalo v předsednictvu V. Biřaka a jako tajemníky A. Indru a J. Lenárta, tedy jádro skupiny tzv. zvatelů. O týden později byla vytvořena tzv. pětka (A. Dubček, L. Svoboda, O. Černík, G. Husák a J. Smrkovský), odůvodněná potřebou vyšší operativnosti jednání vedoucích orgánů KSČ.

Do realizace moskevského protokolu se zapojily i vrcholné státní orgány. Na návrh vlády schválilo Národní shromáždění **13. září zákon o Národní frontě**, který **obnovoval kontrolu KSČ nad politickými stranami** (KAN a K 231 byly již zakázány), i když deklaroval zachování principu plurality, humánního socialismu a demokracie. Další přijaté zákony posílily státní kontrolu nad médii i nad veřejným pořádkem. Vedle personálních změn, představujících pro moskevské vedení přes etapovitost řešení základní otázku, si Moskva brzo vynutila **dohodu o pobytu sovětského kontingentu v Československu**. V rychlém tempu projednanou a podepsanou Smlouvu o podmínkách dočasného pobytu sovětských vojsk v Československu schválil zjevně přinucený parlament naprostou většinou hlasů **18. října 1968**.

Důsledky 21. srpna redukovaly demokratické rozměry federalizačních snah, když zastavily další reformu politického systému i jeho komplexní federalizaci (především samotné KSČ). Obavy slovenských politiků, že intervence zkomplikuje dokončení federalizačního úsilí, jednání ještě urychlily, takže **zákon o česko-slovenské federaci** byl včas přijat a slavnostně vyhlášen při 50. výročí vzniku společného státu **30. října 1968**. V podmínkách ztracené suverenity a zatlačované demokracie však výsledek úsilí slovenského národa dosáhnout státoprávní rovnoprávnosti nabyt v mnohém formální charakter.

Sovětům se dařilo rozkládat jednotu vedení KSČ při politice ústupu. S cíleným stranickým, diplomatickým a ideologickým nátlakem zvenčí a nepřestávající aktivitou posádek Střední skupiny sovětských vojsk zevnitř se začalo ještě na podzim 1968 štěpit odhodlání mnoha komunistických vůdců udržet ve změkčené podobě akční program a s podporou veřejnosti i jádro reformy. Stálý tlak Moskvy příliš omezoval, v nevyjasněných poměrech podporoval váhání, kolísavost a při ochotě přizpůsobit se poddajnost a ústup. Část politiků – pragmatici typu G. Husáka či E. Erbana, zkušený technokraté O. Černík, L. Štrougal a později další – začala v různé intenzitě **přijímat okupační realitu** a přizpůsobovat se jí. Postupný přechod těchto politiků – tzv. realistů – na sovětské pozice přinášel Dubčekově nevyhraněné politice další neúspěchy. Na Brežněvův nátlak nebyl svolán sjezd českých komunistů, původně uvažovaný jako náhražka za nepovolený XIV. sjezd KSČ, k sovětským záměrům zřejmě loajální G. Husák se prosadil mezi vedoucí politiky, započala izolace J. Smrkovského, byly zastaveny časopisy *Reportér* a *Politika* aj.

Úspěchem prosovětského křídla ve vedení komunistické strany bylo také zasedání ÚV KSČ 14.–17. listopadu, provázené ofenzivou konzervativců a kritikou Dubčekovy předsrpnové politiky a radikálního reformismu ze strany G. Husáka a dalších realistů. Porážku a rozpad reformního křídla symbolizoval odchod Z. Mlynáře z funkce tajemníka ústředního výboru, stejně jako volba V. Biřaka a J. Kempného novými tajemníky odrážela rostoucí vliv konzervativců. Jejich ofenzivu předznamenaly prosovětské skupiny libeňských „ultras“ E. Famíry a J. Jodase, ostravští a olomoučtí stalinisté. Tlak na upevnění mocenské role strany potvrdilo ustavení osmičlenného výkonného výboru v rámci předsednictva s převahou realistů a zřízení byra pro řízení stranické práce v českých zemích v čele s L. Štrougalem, připojujícím se rovněž k realistům. Ústřední výbor však setrval na domácí interpretaci srpnových událostí, protože tlak ze strany veřejnosti ještě bránil úplné kapitulaci. Pojem polednové

politiky nezmizel ani z rezoluce, i když byla pod dohledem L. Brežněva na nočním setkání ve Varšavě upravena a řada podstatných ústupků korigovala představu o zformování omezené linie reformní politiky na ekonomickou sféru.

I když euforie veřejnosti ze srpnových dnů a vyvzdorovaného návratu vůdců z Moskvy postupně opadávala a objevovaly se pocity skepse a nedůvěry, **občanská společnost se nevzdávala**. Potvrzovaly to demonstrace mládeže 28. října a 7. listopadu, četné studentské akce z té doby i aktivity organizací umělců a vědců. Všechny tyto akce byly protestem proti ústupkům vedení komunistické strany a státu od tzv. lednové politiky a obranou vydobytých politických svobod. Pokračovala také obnova nezávislého odborového hnutí ve volbách výborů a delegátů na VII. sjezd ROH v základních odborových organizacích a na sjezdech odborových svazů. Živelné zakládání podnikových rad trvalo i přes zákaz vlády, takže v lednu 1969 působily rady již ve 120 podnicích s téměř milionem zaměstnanců (většinou v českých zemích).

Vlastní příprava federace zhoršila prohlubující se společenské napětí, jakmile se naplno rozhořel **zápas o J. Smrkovského** zastávajícího funkci předsedy dvoukomorového federálního parlamentu, parlament vznikl – bez voleb – v lednu 1969 z dosavadního Národního shromáždění. Gustáv Husák využil vyhlášení federace a pod záminkou rovnoprávného zastoupení obou národů ve vrcholných ústavních institucích vznesl požadavek, aby tuto funkci zastával Slovák. Tento požadavek, za normálních okolností oprávněný, byl v českých zemích pochopen jako přímý útok na polednovou politiku symbolizovanou Smrkovským. Na jeho obranu vystupovali delegáti odborových sjezdů i představitelé společenských organizací. Ponechat Smrkovského ve funkci požadovala veřejnost v tisících rezolucích a telegramů zasílaných vrcholným institucím a také rezoluce největšího českého odborového svazu kovářů. Předsednictvo ÚV KSČ tyto akce odmítlo jako neodůvodněné, neboť Josef Smrkovský byl ve vysokých politických funkcích ještě ponechán. Zasedání ÚV KSČ konané 16.–17. ledna 1969 jej navrhlo na funkci předsedy Sněmovny lidu a prvního místopředsedy FS, ale na funkci předsedy Federálního shromáždění vybralo dosavadního místopředsedu federální vlády **Petera Colotku**. Salámová taktika slavila úspěch: Smrkovský sice zatím zůstal v odpovědném postavení, ale z funkce ústavně druhého nejvyššího činitele musel odejít a ještě s tím veřejně souhlasit. České demokratické hnutí bitvu prohrálo.

Zoufalý čin **Jana Palacha** v polovině **ledna 1969** chtěl varovat vrcholovou politiku před dalšími ústupky a povzbudit veřejnost k odhodlání bránit státní suverenitu a demokratické formy vlády. Podnítil novou vlnu celospolečenského vzepětí proti politice ústupků a existující napětí ještě prohloubil.

„Realisté“ se postupně sblížovali s konzervativci novotnovské éry, z nichž někteří se znovu objevovali v politickém životě. Usilovně rozšiřovali svůj vliv v řadách centrálního i regionálního komunistického aparátu. Mocenskou oporou prosovětského křídla se stalo velení ozbrojených sil. Obdobně se v resortu Ministerstva vnitra a ve Státní bezpečnosti rozvíjela zvýšená aktivita ostře protireformních skupin. S ní byly propojeny akce ultrakonzervativců, např. setkání v hotelu Tichý v Praze na Žižkově v březnu 1969, otevřeně volající po odstavení Dubčeka a po návratu k dogmatickému komunistickému režimu.

Počátek roku 1969 však přinesl i pozitivní, poměry zklidňující kroky. V platnost vstoupila dohoda vlády a ÚRO o zvýšení životní úrovně v roce 1969. Hotova byla zatímni osnova zákona o socialistickém podniku. V případě schválení mohl zákon znamenat výrazný posun v legalizaci podnikové samosprávy a v odbourání staré institucionální struktury ekonomického řízení. Moci se ujaly **národní vlády**, přičemž zejména česká představovala stále sbor reformně smýšlejících osobností. Proreformním orgánem zůstávala o padesát poslanců rozšířená Česká národní rada. **Pokračoval proces soudních rehabilitací** osob postižených politickou nezákonností z přelomu 40. a 50. let. Dokladem nezastavené demokratizace ve strukturách občanské společnosti byly národní odborové sjezdy koncem ledna v Praze a v Bratislavě, jež zvolily **reformně složené národní rady odborových svazů**, a posléze VII. všeodborový sjezd konaný 4.–7. března 1969. Jím přijatá Charta odborového hnutí zakotvovala všechny pokrokové myšlenky předchozího období.

Sněmování odborářů a pokračující aktivity občanské společnosti svědčily o tom, že zejména česká společnost přes nedobrý vývoj ve vedení státu zatím nekapitulovala. Také proto, ačkoliv pronormalizační trendy sílily, hodnotila Moskva normalizaci poměrů v Dubčekově podání jako nedůraznou. Setrvání Dubčeka v čele bylo nežádoucí i pro jeho další záměry – například projednat obsahem výbušnou zprávu Pillerovy komise o rehabilitacích a znovu jednat o konání voleb a přípravě stranického sjezdu. Kromě toho by ve své funkci vedl delegaci KSČ na chystaném mezinárodním kongresu komunistických stran v Moskvě. Intenzivně se proto hledal způsob, jak Dubčeka z funkce vytlačit. Teprve **oslav y veřejnosti po dvojm vítězství československých hokejistů** nad sovětskými na mistrovství světa, mající charakter všelidové manifestace odporu proti postupné sovětizaci politiky, **posloužily jako záminka pro masivní sovětskou ofenzivu** sledující změnu v čele KSČ. V zákulisních jednáních se ukázalo, že nejvhodnějším kandidátem je **Gustáv Husák**. Získal nejen podporu většiny rozhodujících realistů, ale i důvěru konzervativců a mnohých reformních představitelů.

Půldenní zasedání ÚV KSČ **17. dubna 1969**, které ho zvolilo do čela KSČ, se stalo zásadním přelomem ve vývoji okupovaného Československa. V projevu po zvolení se G. Husák přihlásil k polednové politice, ale s apelem na obnovu marxisticko-leninského charakteru komunistické strany. Jeho první kroky, stejně jako nová politická linie vyhlášená na zasedání ústředního výboru 29.–30. května, však ukázaly, že politika nového vedení KSČ směřuje k **obnovení sovětského modelu socialismu** v Československu.

Komunistický režim v období tzv. normalizace 1969–1989

Období tzv. normalizace ve vývoji komunistického režimu v Československu je zasazeno do let 1969–1989. Za výchozí mezník je považován rok 1968. Pro normalizační režim bylo určující, že byl reakcí na reformní proces v Československu. Ten představoval ojedinělý pokus o strukturální reformu sovětského modelu socialismu, což byl také důvod vojenské intervence pěti států Varšavské smlouvy do Československa 21. srpna 1968. Základním cílem protireformního proudu bylo obnovit a stabilizovat mocenský monopol komunistické strany, soustředit veškerou moc do rukou jejího vedení a aparátu a získat znovu kontrolu nad celou společností. Konec období tzv. normalizace v Československu je potom spojen s proměnou celého komunistického bloku. Od druhé poloviny 80. let se komunistické vedení v Československu dostalo do komplikované situace. Politika perestrojky a glasnosti uplatňovaná od roku 1985 sovětským komunistickým vůdcem M. S. Gorbačovem se vzdala původní bolševické strategie, vyžadující mj. bezmeznou poslušnost sovětských satelitů. Politická linie KSČ spojená po celé období komunistické vlády v Československu s podřízeností vůči SSSR dostala trhliny. Komunistická moc začala vykazovat řadu známek hluboké vnitřní destrukce a nebyla již schopna smysluplně a adekvátně reagovat na probíhající politické změny. Listopadové události roku 1989 pak zastihly komunistickou stranu nepřipravenou na výraznou společensko-systémovou změnu. 29. listopadu 1989 zrušilo Federální shromáždění ústavně zakotvenou vedoucí roli KSČ. Znamenalo to nejen konec mocenského monopolu KSČ, ale uzavřelo se tak definitivně i dvacetileté období tzv. normalizace.

Normalizační režim byl ovlivněn vnitřními a vnějšími faktory. Porážka pražského jara postavila před Sovětský svaz a prosovětskou část československých komunistů otázku, jak překonat celospolečenskou krizi, jak vrátit vývoj zpět a nastolit systém, který by zabránil jakékoli snaze o reformy. Normalizační režim však nebyl pouhým návratem do padesátých, a tím méně šedesátých let, ale vzhledem ke konkrétní situaci měl své specifické rysy.

Klíčovou roli při nastolování normalizačního režimu hrály **vnější faktory**, tj. Sovětský svaz. Jeho pozice a vliv byly posíleny **přítomností sovětské armády v Československu**, která měla zabezpečit západní hranice, ale stala se i důležitou vnitropolitickou silou, jež měla zasáhnout v případě masové nespokojenosti Čechů a Slováků. Příkladem může být přímá intervence do příprav na potlačení demonstrací v srpnu 1969. Hlavní zájem soustředila Moskva na komunistickou stranu. Pod jejím přímým nátlakem byly provedeny **personální změny v nejvyšších orgánech**, které byly obsazeny protireformními a prosovětskými silami. Jedním z určujících mezníků počátků období tzv. normalizace se v tomto smyslu stala výměna na postu prvního tajemníka ÚV KSČ. Na zasedání ÚV KSČ **17. dubna 1969** byl **odvolán Alexander Dubček** a novým prvním tajemníkem se stal se souhlasem Moskvy **Gustáv Husák**. Ovládnutí komunistické strany bylo totiž první a základní podmínkou nastolení normalizačního režimu a důsledkem byla přímá závislost československé politické reprezentace na sovětském vedení, které se stalo jeho spolehlivou a vlastně jedinou oporou; taková závislost neexistovala v žádné další socialistické zemi.

Rozhodujícím faktorem realizace sovětské politiky v Československu se stala komunistická strana. Aby mohla splnit tento úkol, nestačilo pouze vyměnit nejvyšší funkcionáře, nýbrž bylo třeba obnovit její vedoucí úlohu, tj. diktaturu aparátu a vedení, v jehož rukou se soustředila veškerá moc. Proto byly postupně odstraněny všechny demokratické prvky, které se ve straně prosadily za obrodného procesu,

a KSČ se opět přeměnila v byrokraticko-centralistickou organizaci. Politickým nástrojem při realizaci tohoto cíle se staly tzv. **prověrky**. Jejich smyslem bylo zbavit se všech, kteří podporovali obrodný proces, a vytvořit ideově jednotnou a pevnou stranu, což byla základní podmínka ovládnání společnosti. **Čistky z let 1969–1971**, kdy bylo z KSČ **vyloučeno či vyškrtáno téměř půl milionu členů**, které v podobném rozsahu neproběhly v žádné jiné východoevropské zemi, představovaly jeden ze základních rysů politiky normalizačního vedení KSČ vůči společnosti. Čistky byly hlubokým zásahem nejen do organismu strany, ale do společnosti vůbec.

S pražským jarem se Husákova skupina pokusila vyrovnat i ve sféře politické a ideologické. Výsledkem bylo **Poučení z krizového vývoje ve straně a společnosti po XIII. sjezdu KSČ**, přijaté v prosinci 1970, které prohlásilo nejen československý obrodný proces, ale i každý další reformní pokus za kontrarevoluci. Jak čistky, tak Poučení ovlivnily rozhodujícím způsobem další vývoj. Znemožnily totiž vznik reformního proudu ve straně, která se tak stala rigidní, neschopnou reagovat na změny ve vnitřní i mezinárodní situaci, a nemohla se proto stát subjektem při řešení akutní krize v listopadu 1989.

Čistky byly součástí represe, která byla při formování normalizačního režimu hlavním prostředkem ovládnutí společnosti, ale svůj význam neztratila ani v dalších letech, i když nabyla jiných forem. Přímé mocenské prostředky použilo komunistické vedení při upevnění své moci proti všem, kteří se s ním nechtěli smířit a postavili se otevřeně proti němu. Svědčily o tom **politické procesy v letech 1970–1972** s potenciálně opozičními skupinami a s některými předními nositeli myšlenek reformy z řad KSČ. Soudní postihy nebyly až na výjimky uplatněny proti představitelům obrodného procesu. Jejich cílem nebylo jen odstranit aktivní odpůrce režimu, ale i vyvolat strach, který byl jedním z faktorů, jenž podstatně ovlivnil vztah obyvatelstva k mocenské garnituře, neboť ho měl odradit od veřejných projevů nespokojenosti s celkovou situací. Nastolení normalizačního režimu bylo tedy spojeno s násilím, neboť komunistické vedení nemělo jiné prostředky, jak zavést „pořádek“ ve společnosti, která se z velké části ztotožnila s obrodným procesem a ztratila důvěru v politické elity dosazené sovětskými tanky.

Česká společnost se po roce 1969 rozpadla do tří skupin. První, **nomenklatura**, požívala mimořádných výhod a soustřeďovala ve svých rukou veškerou moc. Její sociální oporu tvořili lidé, kteří se dostali na místa existenčně postižených a sami takzvanou normalizací získali, ať již materiálně, nebo kariérně. Druhou skupinu představovali **ti, kteří s režimem nesouhlasili**; patřili mezi ně i ti, kteří byli postiženi především prověrkami. Byli to občané, kteří neměli ani taková práva jako občané řadoví, například nesměli vykonávat určitá povolání či jejich děti nesměly studovat. Stali se tak základnou opozice. Prostor mezi těmito dvěma vrstvami vyplňovali **ostatní**, i když netvořili zcela jednotnou skupinu, přičemž významnou úlohu hrála tzv. šedá zóna.

Vztah k obyvatelstvu nemohli komunističtí představitelé opírat jen o násilí. Po zformování normalizačního režimu jej založili na tzv. **společenské smlouvě**. Spočívala však na odlišných základech než v Maďarsku. Svými předchozími opatřeními dali totiž zřetelně najevo, že nepočítají s občany jako s aktivními činiteli, a proto se řídili heslem: „Kdo nejde s námi, jde proti nám.“ Byli si vědomi, že lidé po zkušenostech z pražského jara přestali věřit nejen v možnost reformovat socialismus, ale i v socialismus jako takový a jsou ochotni se pro něj obětovat ani angažovat, nýbrž se začali soustřeďovat na své soukromé zájmy a potřeby. Za této situace se podstatně změnila úloha ideologie, a to jednak její zaměření – přestala se soustřeďovat na vykreslení komunistického ideálu a spíše zdůrazňovala vady a nedostatky kapitalismu; jejím dalším úkolem bylo organizování rituálních slavností, na nichž měli lidé veřejně projevovat svou loajalitu k režimu, aniž se od nich žádala víra v socialismus; přestala být důležitým nástrojem mocenských elit v ovládnání společnosti. Proto se komunistické vedení orientovalo na tzv. **konzumní socialismus**, který ovšem nebyl československým specifíkem. Protože podstatou jeho politiky vůči občanům byla nedůvěra, nejen že nepočítalo s jejich účastí v politickém životě, ale snažilo se jim všemi prostředky zabránit, aby se podíleli na správě veřejných záležitostí. Za to jim nabídlo zajištění jisté životní úrovně, která patřila v rámci socialistického tábora k nejvyšším, a sociální jistoty a zároveň slíbilo, že vůči loajálním občanům nebude uplatňovat násilné prostředky. V dané mezinárodní i vnitropolitické situaci řada občanů na tuto dohodu přistoupila, zvláště když po roce 1969 propadli

depresi a ztratili naději na změnu poměrů; proto se vzdali účasti na veřejném životě i demokratických hodnot a prostorem, v němž se realizovali, byla soukromá sféra. Důsledkem této politiky byl mj. vznik specifického jevu, tzv. chalupářské subkultury, jejíž podstatou byl útek na venkov a uzavírání se do rodin, to vše přispívalo k atomizaci společnosti. Mnohé z těchto jevů existovaly již před rokem 1968 a souvisely s rozvojem civilizace, ale v období tzv. normalizace nabývaly politického charakteru.

Uplatněním této strategie se vedení KSČ podařilo dosáhnout toho, že občané přestali vystupovat jako homo politicus, že zaujali vůči normalizačnímu režimu neutrální či loajální postoj. Neznamená to však, že se s ním ztotožnili, ale pouze se s ním smířili a přizpůsobili se mu. Vzhledem k mezinárodní a vnitropolitické situaci ani jiná reálná alternativa nebyla, aktivní vystoupení občanů nebylo možné. Společenská smlouva platila, dokud se komunistickému vedení dařilo plnit sociální sliby a utvrzovat nedůvěru občanů vůči dopadu případných změn.

Klíčovou součástí společenské smlouvy byla **sociální politika**, která přes všechny potíže zajišťovala obyvatelstvu **slušnou životní úroveň**. Významně ji ovlivňovala i **šedá ekonomika**; některé vrstvy, které se na ní podílely, se obohacovaly, neboť v jejím rámci byly přerozdělovány velké peněžní prostředky. Část obyvatelstva měla dokonce problémy s jejich realizací. Důsledkem byla majetková diferenciacie, i když mzdová nivelizace nadále trvala. S šedou ekonomikou počítal sám režim, neboť přispívala k odstranění řady nedostatků, například ve službách. Problémem československé ekonomiky byl nedostatek některých druhů zboží a jeho kvalita. Obyvatelstvo se je snažilo překonávat pomocí korupce a jistého klientelismu, jednotlivé skupiny mohly totiž za zboží, které potřebovaly, nabídnout jiné zboží nebo služby.

Účinnost sociální politiky závisela na ekonomice. I v této oblasti musela mocenská skupina obnovit vedoucí úlohu strany; předpokladem bylo odmítnutí reformy z roku 1968 a **návrat k centrálnímu řízení**, které však v dané situaci mělo jiné společenské důsledky. Funkční vady systému doléhaly na obyvatelstvo sice i v 50. letech, avšak po roce 1969 již nebyly vyvažovány nadějí na lepší zítřek. Proto systém centrálního řízení, které nebylo schopno zajistit větší výkonnost ekonomiky, přispíval k růstu nespokojenosti obyvatelstva.

Vliv na změnu role ekonomiky měla i společenská smlouva. Na rozdíl od Šikovy reformy, jejímž cílem bylo vytvořit výkonnější ekonomiku a zlepšit její mezinárodní konkurenceschopnost jako podmínky pro zvyšování životní úrovně, se za tzv. normalizace stimulem pro další rozvoj ekonomiky mělo stát **zlepšování materiální situace a velkorysá sociální opatření**. Tato orientace však předpokládala, že se lidé alespoň částečně ztotožní s režimem a že za sociální opatření, která měla zajistit či zvýšit jejich životní úroveň, budou lépe pracovat; tato kalkulace se však ukázala jako nerealistická.

Vady systému se začaly projevovat již na přelomu 70. a 80. let a komunistická strana na ně reagovala mírnými reformami, například vytvářením státních podniků, povolením drobných živností a hlavně zdokonaleným systémem řízení, avšak bez většního úspěchu. Přesto však ekonomická a sociální situace nedala – na rozdíl od Polska a také Maďarska – impuls k revoluci, ale zvýšila její potenciál.

V období normalizace byla uzavřena možnost vzniku opozice uvnitř strany, a tak se formovala mimo ni. Po roce 1969 se její sociální oporou i reprezentanty stali vyloučení komunisté a jejím programem bylo odstranění Husákova vedení a návrat k polednové politice. Nové Husákovo vedení použilo proti ní mocenských prostředků, což ovlivnilo další vývoj opozičního hnutí. Řada jejich představitelů byla totiž odsouzena k několikaletému vězení a tím na určitou dobu vyřazena z aktivního působení. Jejich místo začali zaujímat **liberální intelektuálové**, kteří představovali jeden ze **základních opozičních proudů**. Změnil se i program, místo bezprostředních politických požadavků se hlavním stala **občanská a lidská práva**. Druhý proud v opozici představovali **exkomunisté**, třetí **underground**, který se do konfliktu s režimem dostal nikoli pro své politické postoje, ale protože se chtěl, zejména v oblasti hudby, svobodně vyjadřovat. Každou takovou snahu muselo ovšem mocenské centrum potlačit. Všechny tyto tři proudy se shodly na společném programu, tj. občanských a lidských právech, a společně založily **Chartu 77**, která byla specifickým českým jevem a výrazem skutečnosti, že klíčovou roli v opozici hráli intelektuálové soustředění kolem **Václava Havla**. S jejich vztahem k moci a k realitě je spojen další charakteristický rys českého disentu, tj. **nepolitická politika**. Její podstatou nebyla orien-

tace na řešení politických problémů, na politickou revoluci, nýbrž na nápravu člověka, na existenciální revoluci. Nepolitická politika u nás přetrvávala i v době, kdy již byl na pořadu boj o moc, a ovlivnila i způsob jejího předání.

Disidenti nedokázali svými požadavky oslovit větší skupiny obyvatelstva a ocitli se i v důsledku opatření režimu v jakémsi ghettu. Jejich postavení bylo ovšem ztíženo i tím, že v Československu na rozdíl od Polska **nevzniklo opoziční dělnické hnutí**, které tvořilo masovou základnu opozice. Po **nástupu M. Gorbačova** vzrůstal počet **nezávislých skupin**, které se začaly programově diferencovat. Některé z nich kladly důraz na politiku jako prostředek změn, nová stanoviska vnesla mladá generace, která vystupovala mnohem radikálněji a zakládala vlastní nezávislé organizace. Názorové rozdíly se projevily například v postoji k formám odporu, zejména k demonstracím, což nepříznivě ovlivnilo v srpnu 1989 i účast občanů. Vedle zásahu Bezpečnosti byly také příčinou, že nezávislé iniciativy nebyly schopny vytvořit společný orgán. Disentu se nepodařilo až do sametové revoluce v listopadu 1989 překonat izolovanost od společnosti, i když jej mocenské centrum považovalo za největší nebezpečí. Bránila tomu také celkem příznivá ekonomická a sociální situace, která ovlivnila především chování dvou klíčových vrstev, tj. družstevních rolníků a dělníků. Žádná z nich nevstoupila před listopadem 1989 do veřejného života a nestala se společenským subjektem. Tuto roli převzala tvůrčí inteligence, která byla jednou z významných opor reformního procesu v roce 1968, a proto byla nejvíce postižena v čistkách. Po nástupu tzv. normalizace se stáhla z veřejného života a soustředila se na svou práci. Režim však její příslušníky, zvláště umělce, kteří byli mezi obyvatelstvem populární, nutil, aby jej – hlavně v kritických obdobích, jako bylo vystoupení Charty 77 – veřejně podpořili. Inteligence, ať již vědecká, či umělecká, pocítovala více než ostatní vrstvy omezené možnosti seberealizace a nechtěla se s tímto postavením smířit, proto ochotněji přijímala program lidských a občanských práv. Podmínky pro její otevřené vystoupení proti stávajícímu vedení se vytvořily po nástupu M. Gorbačova.

V Československu začalo docházet k **veřejným projevům nespokojenosti** zejména **od poloviny roku 1988**. Svůj nesouhlas s vývojem dávali občané najevo jednak **peticemi**, které měly méně riskantní charakter, neboť se signatáři nedostávali do bezprostředního kontaktu s mocí, jednak **demonstracemi**, které měly větší politický význam, a proti kterým normalizační moc neváhala brutálně zasahovat – například **v lednu 1989** při tzv. **Palachově týdnu** v Praze. Jak se totiž ukázalo, teprve masové demonstrace donutily komunistické představitele, začali jednat či kapitulovali. Podíleli se na nich lidé z různých vrstev obyvatelstva, ale jako jednotlivci, i když aktivní skupinou byla mládež. Jako vrstva se postupně začala projevat tvůrčí inteligence, jak to dokazují známá petiční hnutí umělců na obranu V. Havla a akce vědeckých pracovníků, která vedla k založení nezávislé organizace, v níž také můžeme spatřovat zárodky občanské společnosti.

Nejnámější peticí bylo **Několik vět** a masový charakter měla **Navrátilova petice za náboženské svobody**, kterou podepsalo více než 600 000 občanů. Klíčovou roli hráli studenti, kteří se od počátku roku 1989 stávali politickým subjektem. V studentském hnutí existovaly dva proudy: nezávislí a tzv. aktivisté, tj. studenti, kteří ke své činnosti využívali oficiální organizace Socialistického svazu mládeže, a proto jejich vliv na vysokoškoláky mohl být větší. Společně připravili **manifestaci k výročí 17. listopadu**, po jejím surovém **potlačení na Národní třídě v Praze** dali podnět k revoluci a po první dva dny stáli v jejím čele. K některým vystoupením občanů dal disent popud, ale tyto akce měly převážně spontánní charakter a vyvíjely se nezávisle na něm, takže u nás až do listopadu 1989 nedošlo k spojení disidentského a občanského proudu.

Od druhé poloviny 80. let byl i normalizační režim v Československu nucen adaptovat se v praktické rovině na nové podmínky a hledat odlišné způsoby řešení aktuálních problémů. V prosinci roku 1987 – téměř po dvaceti letech – vystřídal ve funkci generálního tajemníka ÚV KSČ G. Husáka **Miloš Jakeš**. V říjnu 1988 se stal novým předsedou federální vlády **Ladislav Adamec** namísto Lubomíra Štrougala. Tyto změny ovšem neznamenaly jakoukoli transformaci stranické linie. V platnosti zůstávalo usnesení z roku 1970 o kádrové práci a členství v KSČ znamenalo nadále podmínku profesionálního uplatnění. Personální změny nemohly skrýt, či dokonce řešit latentní konflikt mezi pragmaticky orientovaným

křídlem ve vedení KSČ (L. Adamec, František Pitra), ochotným přistoupit zvláště v ekonomické oblasti na jisté ústupky, a ideologicky ortodoxním proudem (Jan Fojtík, M. Jakeš, Miroslav Štěpán). Tito konzervativní činitelé odmítali tuto možnost jako pravděpodobný začátek procesů, které v okolních zemích vedly k postupné demontáži monopolu komunistické strany jak v ekonomické, tak v politické sféře a které pro komunistické elity znamenaly ztrátu dosavadních mocenských pozic.

Od roku 1988 byl normalizační systém bez ohledu na sílící mocenskou perzekuci konfrontován s nebývalým pohybem na neoficiální opoziční scéně. A to již nikoli pouze v disidentských kruzích, nýbrž ve stále širších vrstvách společnosti. V této době lze také zaznamenat uvnitř KSČ rozpad mocenských, informačních i kontrolních mechanismů, což jí do značné míry znemožňovalo vnímat reálně a posuzovat probíhající politické proměny. Režim se dostal do zcela nové situace. **Absence sovětského dozoru** nad personálním, programovým a strategickým směřováním komunistické strany a nemožnost opřít se o vojenský, ekonomický, surovinový či ideologický potenciál sovětského bloku stavěly před normalizátory nové skutečnosti, které neodpovídaly základním poučkám marxisticko-leninské ideologie a do značné míry předurčily i osud KSČ. Otřes a posléze **ztráta mocenského monopolu komunistické strany** v listopadu 1989 byly provázeny **hlubokou deziluzí**, tvrdým prohlédnutím a nemilosrdným kontaktem s realitou a současně otevřeným a výrazně většinovým odmítnutím komunistického systému včetně normalizační etapy ze strany společnosti.

Demokratická revoluce v Československu 1989

V druhé polovině osmdesátých let 20. století procházelo sovětské komunistické impérium – jež mělo trvat „na věčné časy“ – změnami, které vedly k jeho rozpadu a novému rozdělení sil a hodnot ve světě. Někdejší Československo bylo součástí těchto změn, většinou pouze pasivní, avšak na přelomu let 1989 a 1990 po krátký čas výrazně spoluurčovalo jejich tvářnost. **Sovětská perestrojka** – spojená se jménem **Michaila Gorbačova** a znamenající pokus o hlubší reformy zkorumpovaného a strnulého byrokratického systému – nechtěla být strůjcem takového obratu, avšak vytvořila pro něj podmínky – uvolnila železnou obruč obepínající „vnitřní“ i „vnější“ sovětské impérium a umožnila národům a státům osvobodit se z tuhých vazalských poměrů. V prvních letech perestrojky se vše odehrávalo v rámci těch komunistických stran, které se s novým větrem vanoucím z Moskvy do té či oné míry a s těmi či oněmi motivacemi ztotožnily – v národních státech SSSR, Maďarsku, Polsku, Československu a Bulharsku; Rumunsko a východní Německo zaujaly k perestrojce rezervovaný postoj. Od let 1987–1988 však dění přerůstalo možnosti osvícených (či osvícení předstírajících) center a vymykalo se jim z těžší. Dlouhou dobu tabuizované politické, hospodářské a národnostní problémy se draly na povrch, převratné události se kumulovaly, vzájemně ovlivňovaly a urychlovaly politický vývoj.

Hlavní důvod odstředivého pohybu tkvěl v reformních záměrech sovětského vedení, které proklamovalo svobodu slova (**glasnost**), úmysl zásadním způsobem demokratizovat Komunistickou stranu Sovětského svazu, nahradit nomenklaturní byrokratické řízení ekonomiky řízením manažerským a nově uspořádat vztahy Východu se Západem („nové myšlení“). Hledaly se způsoby, jak skloubit demokratické, pluralitní a tržní principy s realitou státu ovládaného komunistickou stranou a založeného na marxisticko-leninské ideologii. Liberalizační a demokratizační tendence však vesměs nevedly k očekávaným výsledkům, naopak prohlubovaly sociální, ekonomickou a národnostní krizi. Gorbačov a jeho lidé ztráceli popularitu. Ve stranické špičce se ostře polarizovaly názory. Reformy uvízly ve strukturálních rozporech. Sovětský blok překypoval odstředivými silami a jeho vedení z nezbytí proklamovalo svobodu podřízených národů a rezignovalo na roli přísného čteníka. V roce 1989 se rozpadlo vnější impérium zahrnující státy střední a východní Evropy.

Nové „jaro národů“ začalo v **Polsku**. Silná a nezávislá odborová organizace **Solidarita** – akceptovaná státní mocí jako politický partner, který se měl podílet na odpovědnosti alespoň částečně diskreditovat – ustavila už v **prosinci 1988 Občanský výbor** složený ze 119 zástupců opozičních struktur. Výbor byl rozdělen do patnácti skupin v čele s předsedy odpovědnými za perfektní připravenost Solidarity při náročných rozhovorech u kulatého stolu, které se měly týkat stěžejních politických, sociálních a hospodářských témat. Většina požadavků, které chtěla Solidarita uplatnit, navazovala na původní požadavky z let 1980–1981 (zrušení cenzury, svoboda tisku, přístup opozice do médií, likvidace nomenklatury a organizačních monopolů, svoboda sdružování, nezávislá územní samospráva, ekonomická reforma atd.). Solidarita chtěla u kulatého stolu působit jako mocná nátlaková skupina, jež přiměje režim k uvolnění poměrů a uspořádání svobodných voleb v blízké budoucnosti. **Kulatý stůl** začal **6. února 1989**. Rokování, která se vedla ve třech základních oblastech – hospodářská a sociální politika, politické reformy a hospodářský pluralismus – skončila 5. dubna dohodou o postupné liberalizaci a demokratizaci režimu. V zájmu budoucího uskutečnění svobodných voleb přistoupila Solidarita na model **přechodných voleb**, v nichž mohla získat v dolní komoře polského parlamentu (Sejmu) maximálně

35 % mandátů; volby do druhé komory (Senátu) se měly konat bez omezení. Solidarita se rozhodla, že po volbách nebude usilovat o moc ani se na ní podílet kvůli „prohlubující se hospodářské krizi, reálné síle v podobě armády a bezpečnostního aparátu a také kvůli nejistotě ohledně postoje Moskvy“. Předpokládala, že v přechodném období bude působit jako parlamentní opozice, iniciovat legislativní změny a kontrolovat vládnoucí Polskou sjednocenou dělnickou stranu při výkonu moci. Naprosto jednoznačný a pro vládnoucí stranu zdrcující byl výsledek voleb ze 4. a 18. června. Solidarita v čele s Lechem Wałęsou obsadila takřka všechna místa ponechaná ke svobodné volbě: v sejmu 260 z celkových 560 (a z 260 možných) a v Senátu 99 ze 100. Jednoznačné vítězství přimělo Solidaritu změnit strategii – ohlásila, že pokud vládnoucí strana obsadí funkci prezidenta republiky, bude opozice požadovat premiéřské křeslo. 19. srpna pověřil polský prezident Wojciech Jaruzelski sestavením vlády katolického aktivistu ze Solidarity **Tadeusze Mazowieckého**. Nová vláda, v níž ze čtyřiaadvaceti křesel obsadila Solidarita polovinu, začala pracovat 12. září 1989.

Také v **Maďarsku** se daly věci do prudkého pohybu. Rozhodující impulzy vzešly z vládnoucí Maďarské socialistické dělnické strany (MSDS), která pod silným společenským tlakem uznala politický pluralismus a vzdávala se svého mocenského monopolu. Již v lednu schválil komunisty ovládaný parlament zákon o shromažďovacím a sdružovacím právu, který umožnil **legálně zakládat politické strany**. Nové strany vytvořily 22. března **kulatý opoziční stůl**, který měl sjednotit a připravit opozici pro vyjednávání s vládnoucí stranou o přechodu k demokratickému systému. Po určitých peripetiích začala **13. června** politická vyjednávání u „**trojhranného stolu**“, kterého se zúčastnily MSDS, strany kulatého opozičního stolu a tzv. třetí strana tvořená oficiálními společenskými organizacemi. Citelnou prohru utrpěli vládnoucí komunisté 16. června, kdy se konal **veřejný pohřeb ostatků předsedy maďarské vlády Imreho Nagye** a jeho druhů, popravených za podporu protisovětského povstání v roce 1956. Pohřeb se změnil v pokojnou celonárodní trýznu a manifestaci vůle ke svobodě a demokracii. **Mimořádný sjezd MSDS (6.–10. října)** uzavřel liberalizační období – zrušil Maďarskou socialistickou dělnickou stranu a **vytvořil Maďarskou socialistickou stranu** jako její nástupkyni, která se vzdala mocenského monopolu a přihlásila se k **pluralitní parlamentní demokracii**, smíšenému vlastnictví, sociálně-tržní ekonomice a občanské samosprávě. Ve dnech 17.–20. října schválilo Národní shromáždění ústavní a další zákonné dodatky dohodnuté u „trojhranného stolu“ o činnosti a hospodaření politických stran, zrušení Prezidentské rady, volbě poslanců a prezidenta republiky a nápravě rozsudků souvisejících s povstáním v roce 1956. Vypustilo z názvu státu slovo „lidová“ a **vyhlásilo Maďarskou republiku** za nezávislý právní stát. Na přelomu března a dubna 1990 se uskutečnily svobodné parlamentní volby, v nichž výrazně uspělo opoziční pravicové Maďarské demokratické fórum (43 %), Maďarská socialistická strana se ziskem 8,5 % hlasů nepropadla.

Vývoj v **Německé demokratické republice** neměl kompromisní charakter. Zdejší komunistický režim – vedený neostalinskými politiky v čele s **Erichem Honeckerem** – nepřipouštěl jakékoliv změny a trval na realitě dvou německých států s protikladným státním zřízením. Nespokojenost východoněmeckých občanů se všudypřítomným policejním režimem a nízkou životní úrovní – především ve srovnání s životní úrovní západních Němců NDR výrazně zaostávala – vyvolávala nálady zmaru. Za jediné východisko považovali mnozí lidé útěk do kapitalistické Spolkové republiky Německo. V květnu 1989 odstranilo Maďarsko zátarasy na své hranici s Rakouskem a umožnilo mnoha východním Němcům **útěk na Západ**.

Přechod hranice přestal být tolik riskantní a podněcoval další a další nespokojence. Počet uprchlíků vzrůstal a začal nabývat podoby exodu. V **září** se ustavila **opoziční formace Nové fórum** a vyzvala státní moc k „demokratickému dialogu o úkolech právního státu, hospodářství a kultury“. Na podzim se vládnoucí elitě věci vymkly z rukou a další dění rozhodujícím způsobem ovlivnily masy, které zaplavily ulice a náměstí. Na počátku října demonstrovalo v Lipsku 20 tisíc lidí, o tři týdny později již 300 tisíc. Policie se neodvážila zasáhnout. Demonstrace se rozrostly do dalších měst, lidé požadovali svobodné volby a občanské svobody. **9. listopadu** si vynutili **otevření hraničních přechodů mezi východním a Západním Berlínem**, padla „berlínská zeď“ jako symbol rozděleného Německa

a Evropy. Původní opoziční požadavky liberalizace a demokratizace Německé demokratické republiky přerostly v jednoznačnou touhu demonstrujících občanů po sjednocení obou německých států. V **březnu 1990** se v NDR konaly **volby**, v nichž výrazným způsobem uspěla Křesťanskodemokratická unie (CDU) západoněmeckého kancléře Helmuta Kohla – tedy program **sjednocení NDR a SRN**. Kandidáti Nového fóra ve volbách propadli. 1. července vstoupila v platnost měnová, hospodářská a sociální unie obou států, 23. srpna rozhodl východoněmecký parlament velkou většinou hlasů o přistoupení NDR ke Spolkové republice Německo. Německá demokratická republika zanikla 3. října po téměř 41 letech existence.

Změny se nevyhnuly zbývajícím státům vnějšího sovětského impéria. **Bulharský „palácový převrat“** v listopadu a **rumunská „krvává revoluce“** v prosinci 1989 vyjevily obě krajní možnosti – buď se vše podstatné odehraje jen v rámci vládnoucí strany, anebo se o moc bude bojovat na ulicích. Československo se nevydalo ani jednou z těchto cest. V první fázi sametové revoluce připomínalo spíše německý obraz – zaplněná náměstí požadující konec komunistické hegemonie a svobodné volby, aby se pak přiklonilo k polsko-maďarskému vlivu, představujícímu historický kompromis mezi opozicí a státní mocí dojednaný u kulatého stolu.

Přísloušným spouštěčem revolučních dějů se stala pokojná **studentská manifestace 17. listopadu 1989 v Praze**, tvrdě potlačená policejními jednotkami. Vysokoškolští studenti bezprostředně po policejním zásahu kontaktovali intelektuály, umělce, divadelní a filmové herce a v návalu rozhořčení vytvářeli první aktivní ohniska občanské nespokojenosti. Zrodilo se **stávkové hnutí**. Dva dny poté vzniklo v Praze **Občanské fórum** (OF) jako politické hnutí zahrnující nejen disidentské skupiny, ale všechny nespokojené a pobouřené občany, mezi nimiž se ocitli dokonce i někteří komunisté a členové stran Národní fronty. Všeobecně respektovanou vůdčí osobností OF byl nejznámější středoevropský disident **Václav Havel**. Ve stejných chvílích se v hlavním městě Slovenska Bratislavě ustavilo obdobné občanské hnutí **Veřejnost proti násilí** (VPN) – tribuny VPN se stali disidentský kulturní aktivista **Ján Budaj** a populární herec **Milan Kňažko**. Cílem OF a VPN byl dialog se státní mocí o liberalizaci a demokratizaci Československa. Pod silným tlakem zaplněných ulic a náměstí – který vyvrcholil **27. listopadu** masovou **generální stávkou** – zahájila komunistická moc, reprezentovaná předsedou federální vlády **Ladislavem Adamcem**, na sklonku prvního revolučního týdne rozhovory s opozicí.

Bezprostředním důsledkem rozhovorů byly první liberalizační kroky – propuštění politických vězňů, odstranění ústavních článků o vedoucí úloze komunistické strany ve společnosti a v uzavřeném politickém systému Národní fronty, legalizace opozičních seskupení, jejich přístup do médií atd. Občanské fórum a Veřejnost proti násilí požadovaly zásadní změny ve složení a programovém zaměření vlády, avšak samy nebyly ochotné se v tomto procesu angažovat. Neochota uchopit moc, či se na ní alespoň podílet vyplývala z toho, že občanská hnutí vznikla příliš překotně, vlastně až po 17. listopadu 1989, a potřebovala čas na zformování svých organizačních, programových a politických struktur. Premiér **Adamec** využil poskytnutého prostoru a **3. prosince sestavil vládu, v níž nadále dominovali komunisté**, kteří obsadili 15 z 20 funkcí. Nejdůležitějším faktorem ovšem zůstávala nespokojená masa, která ještě zdaleka nevydala všechnu akumulovanou energii a federální vládu prudce odmítla. Protesty měly bouřlivý, ale kultivovaný charakter a nepřerostly v násilí. Opoziční hnutí si v následujících dnech uvědomilo, že – nechce-li se propadnout – musí usilovat o moc. Premiér Adamec, jehož OF nikdy nevyzvalo k rezignaci, ztratil manévrovací prostor a pod silným tlakem zdola odstoupil. OF prosadilo do „**vlády národního porozumění**“, vedené vstřícným komunistou **Mariánem Čalfou**, sedm ministrů do klíčových hospodářských a legislativních resortů, neobsadilo však Ministerstvo vnitra a Ministerstvo národní obrany, a navíc VPN ve vládě nezastupoval žádný ministr.

10. prosince, v den **jmenování federální vlády a rezignace** komunistického prezidenta **Gustáva Husáka**, oznámily OF a VPN, že jejich společným kandidátem do funkce prezidenta je Václav Havel. Proti této kandidatuře se však postavili komunisté. Federální shromáždění jako nejvyšší zákonodárny sbor československé federace byl složen z převážně většiny právě z komunistů a ti se rozhodli prosazovat přímou volbu prezidenta, v níž očekávali vítězství svého kandidáta – odstoupivšího premiéra **Ladislava**

Adamce. Rovněž slovenské politické strany a společenské organizace odmítaly Havla ve prospěch politického symbolu roku 1968 **Alexandra Dubčeka**. Nastala paradoxní situace: OF jako revoluční politické hnutí chtělo, aby prezidenta v souladu s komunistickou ústavou zvolilo komunisty ovládané Federální shromáždění, naproti tomu komunistická strana se chystala provést zásadní ústavní změnu účelovým nastolením prezidentského systému. Tomu chtělo OF zabránit, ale nevědělo jak. Poněvadž proklamovalo svoji státotvornost a vůli převzít všechny ústavní a státní struktury, nedokázalo zpacifikovat parlament, v němž nedisponovalo ani jedním poslaneckým mandátem. Nemělo k dispozici žádné formální nástroje, jen mobilizaci veřejnosti. Zdráhalo se však uvést ji znovu do chodu, mohla vyvolat rozklad Federálního shromáždění a vrátit společnost na revoluční cestu a to Občanské fórum rozhodně nechťelo.

Východisko z patové situace nabídl tápajícím demokratům premiér Čalfa. Na schůzce mezi čtyřma očima, která se na jeho podnět uskutečnila **15. prosince** na Úřadu předsednictva vlády, se domluvil s Václavem Havlem na řešení. Cílem jejich společného plánu bylo, aby Federální shromáždění ve stávajícím složení ještě v roce 1989 zvolilo Havla československým prezidentem. **Čalfova rychlá a důrazná intervence v parlamentu** rozhodla, komunističtí poslanci se už na schůzi 19. prosince vzdávali svých plánů na přímou volbu a bez výjimky se podrobovali vůli demokratického hnutí. Aby při volbě prezidenta nepropukla krize v česko-slovenských vztazích, bylo nutné oboustranně uspokojivým způsobem odstranit napětí mezi oběma konkurenty na prezidentskou funkci – Havlem a Dubčekem. Oba nejvážnější kandidáti se několikrát za tímto účelem setkali. Výsledkem komplikovaných rozhovorů, paralelně doprovázených jednáními politických stran u kulatého stolu, byla dohoda o rozdělení nejvyšších státních funkcí – **Alexander Dubček** byl **28. prosince** zvolen **předsedou Federálního shromáždění** a **Václav Havel** o den později **československým prezidentem**, oba jednomyslně. Až po těchto slavnostních aktech ukončili vysokoškolská studenti – kteří byli od 17. listopadu hybnou silou a symbolem protestního hnutí – svou stávkou; považovali další vývoj za nezvratný.

Odstranění ústavních článků o vedoucí roli Komunistické strany Československa – ve společnosti a ve státě, obsazení klíčových ministerstev ve federální vládě a zvolení Václava Havla prezidentem republiky zlomily moc KSČ jako politického hegemonu. Na přelomu ledna a února 1990 **přestala být komunistická strana dominantní silou** i v nejvyšších zákonodárných sborech, nicméně v důsledku historického kompromisu si až do svobodných voleb udržela v politice velmi silné a strategické postavení. Konkrétní představu poskytnou základní čísla dokumentující výsledky **kooptačí do nejvyšších zákonodárných sborů**. Na rozsahu a způsobu koptací se dohodly tzv. rozhodující politické síly scházející se od 8. prosince 1989 u kulatého stolu. „Rozhodující politické síly“ tvořily velmi nesourodý konglomerát složený ad hoc a improvizovaně z politických stran, hnutí a organizací velkého, menšího i zanedbatelného významu. V podstatě je tvořily strany předlistopadové Národní fronty (KSČ, Socialistický svaz mládeže, Československá strana lidová, Československá strana socialistická, Strana svobody, Strana slovenské obrody; některých jednání se účastnily i další subjekty) doplněné o OF a VPN.

Hlavní změna ve složení 350členného **Federálního shromáždění ČSSR (FS)** byla provedena **30. ledna 1990**. Z 242 poslanců Komunistické strany Československa rezignovalo nebo bylo odvoláno 122 (120 mandátů si KSČ ponechala); Občanské fórum a Veřejnost proti násilí obsadily 114 míst (šest jich zůstalo neobsazeno); bezpartijním poslancům bylo z 64 ponecháno 41 míst; české a slovenské strany bývalé Národní fronty si podržely dosavadní počet křesel – Československá strana lidová a Československá strana socialistická po 18 a Demokratická strana a Strana svobody po 4. Počátkem února 1990 byla rekonstruována dvousetčlenná **Česká národní rada (ČNR)**. Komunistická strana, která měla 133 mandátů, odvolala 51 svých poslanců; na jejich místa kooptovalo své poslance Občanské fórum (KSČ tedy zůstalo 82 křesel); 33 křesel si ponechali bezpartijní a po 17 mandátech zůstalo Československé straně lidové a Československé straně socialistické. O několik dní později byla provedena hlavní změna ve složení stopadesátičlenné **Slovenské národní rady (SNR)**: z původního počtu 106 komunistických poslanců jich 21 rezignovalo a dalších 20 jich Komunistická strana Slovenska sama odvolala, takže jí zůstalo 65 mandátů. O zbývajících 85 mandátů se zhruba půl na půl podělily ostatní politické strany a společenské organizace (Demokratická strana, Strana svobody, Křesťansko-demokratické hnutí,

Trend třetího tisíciletí, Sociální demokracie, zemědělci, odbory) s poslanci bez politické příslušnosti (do této parlamentní skupiny kooptovalo vítězné hnutí Veřejnost proti násilí pouze 21 poslanců, zbývající nestraníci se rekrutovali z nedemokratických voleb v roce 1986).

V **únoru 1990** přešlo politické rozhodování od kulatého stolu **do zákonodárných sborů**; v Československu tak byla formálně **obnovena parlamentní demokracie**. Dosavadní ústava a struktura státních orgánů zůstaly v platnosti. Občanskému fóru se v lednu – kvůli nejednotnosti ve vlastních řadách a posléze nesouhlasu VPN – nepodařilo prosadit restrukturalizaci federativního státního uspořádání, kterou – podporováni prezidentem Havlem – navrhli představitelé rady Koordinačního centra Občanského fóra (KC OF) **Josef Vavroušek** a **Petr Pithart**. Cílem návrhu bylo zajistit větší a účelnější komunikační propojenost a zlepšit funkčnost státních orgánů (zejména ve vzájemných vztazích obou republik a federace) v nadcházejících podmínkách svobody a politické plurality. Nad pokusem o výraznější změnu však zvítězila setrvačná koncepce ústavní kontinuity, obhajovaná funkcionáři Federálního shromáždění (především jeho novým místopředsedou Zdeňkem Jičínským) a slovenskými politiky, kteří federativní uspořádání státu z roku 1968 považovali za největší politický zisk a nechtěli připustit žádné změny.

Jaká byla povaha restaurované parlamentní demokracie? Masivní aparát, převzatý z minulého režimu, představoval pro novou politiku komplikované podloží. Dvoučlennou česko-slovenskou federaci reprezentovalo více než 50 ministrů ve třech vládách (české, slovenské a federální) a 700 poslanců ve třech zákonodárných sborech (FS, ČNR a SNR). Složitý ústavní systém obsahoval výrazné konfederativní prvky (nepředpokládal pravidelnou a institucionalizovanou kooperaci poslanců národních rad a federálního parlamentu; neřešená zůstala klíčová otázka kompetencí mezi republikovými a federativními orgány atd.).

V částečně rekonstruovaných vládách a parlamentech – složených z politiků a poslanců nejrůznějších zkušeností, orientací a zájmů – zavládly svérázné poměry. Ráz politiky přechodného období ovlivňovaly určité, v jistém smyslu vyhraněné politické typy. Dominovali politici více či méně spjatí s komunistickou stranou a zpravidla i s komunistickou či socialistickou ideologií. Byli jimi v první řadě **exkomunisté** (bývalí reformní komunisté), kteří se do veřejného života vrátili po dvacetileté nucené odmlce (předseda Federálního shromáždění Alexander Dubček, místopředseda FS Zdeněk Jičínský ad.); dále **neokomunisté** jako reprezentanti „nové“ polistopadové KSČ (Vasil Mohorita, Jozef Stank, Peter Weiss, Pavol Kanis); **starokomunisté**, zachovávající si své přesvědčení i politický styl, většinou z nejvyšších míst odešli nebo byli odvoláni; **postkomunisté** – političtí pragmatici, kteří se od komunistické strany a jejího učení odklonili, zpravidla ve prospěch jiné politické doktríny (předseda federální vlády Marián Čalfa, místopředseda federální vlády Vladimír Dlouhý, předseda SNR Rudolf Schuster, předseda slovenské vlády Milan Čič ad.). Jistou protiváhu k vyjmenovaným čtyřem typům tvořily dva základní typy reprezentující občanskou politiku: **nekomunističtí občanští aktivisté** vzešlí z disentu a šedé zóny (prezident Václav Havel, předseda české vlády Petr Pithart, první náměstek federálního ministra vnitra Jan Ruml ad.) a **pragmatictí aktivisté**, kteří do politiky vstoupili v okamžiku revoluce (federální ministr financí Václav Klaus, federální ministr práce a sociálních věcí Petr Miller, aktivisté okresních a krajských OF a VPN). V politice dále působilo několik vlivných funkcionářů ze čtyř politických stran bývalé, komunisty ovládané Národní fronty – **Československá strana lidová** (ČSL), **Československá strana socialistická** (ČSS), **Demokratická strana** (DS) a **Strana svobody**. Načrtnutou typologii nelze absolutizovat, měla by plnit jen funkci vodítka při analýze politického procesu a rozhodování.

V této ústavní a mocenské konstelaci byla zahájena postupná liberalizace a demokratizace politického, společenského a hospodářského života. **23. ledna 1990** přijalo Federální shromáždění „malý zákon o politických stranách“ umožňující vznik **pluralitního politického systému**. Výhody se dostalo etablovaným stranám předlistopadové Národní fronty, jež se bez omezení staly součástí rodícího se politického systému (včetně KSČ); nový prvek v systému představovala politická hnutí Občanské fórum a Veřejnost proti násilí. Vedle těchto parlamentních formací vznikaly četné další politické strany s ambicí, že uspějí v lednových a únorových kooptacích nebo pak v červnových volbách. **Nový volební zákon**, přijatý **27. února**, stanovil, že se bude volit podle systému poměrného zastoupení, ve 12 obvodech, s 5% omezovací klauzulí (v SNR 3%); volební období bude dvouleté a klíčovým úkolem poslanců

a politiků bude vypracovat a přijmout nové ústavy. **Důležité zákony zakotvující základní občanské svobody – o sdružování občanů, o právu shromažďovacím, o právu petičním, novelu tiskového zákona a občanského zákoníku** – přijal parlament 27.–29. března 1990. Základní podmínky pro nadcházející změny v ekonomické oblasti měly vytvořit zákony o zrovnoprávnění všech forem vlastnictví, o akciových společnostech, o individuálním podnikání fyzických osob, o státním podniku; ty byly schváleny v druhé polovině dubna. Parlamenty přijaly **nové názvy státu a státní symboly** – z názvů obou republik bylo vypuštěno slovo „socialistická“ – **Česká republika (ČR), Slovenská republika (SR)** a společný stát byl pojmenován **Česká a Slovenská Federativní Republika (ČSFR)**. Na počátku května zrušil parlament trest smrti, přijal novelu zákona o soustavě základních a středních škol a nový vysoškolský zákon poskytující akademickým obcím svobodu a autonomii.

Také změny v zahraničněpolitické orientaci měly být velmi dynamické a naznačovat, že Československo opouští „svět včerejška“ a vydává se na novou cestu. Tuto tendenci symbolicky podtrhly dvě neobvyklé zahraniční návštěvy – 2. února přijel 14. tibetský dalajláma Tändzin Gjamcho, čerstvý držitel Nobelovy ceny míru, a 21.–22. dubna navštívil Čechy, Moravu a Slovensko papež Jan Pavel II. Prezident Václav Havel – vítaný a oceňovaný ve světě jako symbol rychlého a klidného předání moci – navštívil již 2. ledna oba německé státy, podpořil jejich sjednocení a vyjádřil politování nad divokým odsunem Němců z poválečného Československa. Triumfálním přijetím v Kongresu vyvrcholila návštěva česko-slovenské delegace vedené prezidentem Havlem ve Spojených státech amerických ve dnech 19.–23. února. O tři dny později byla v Moskvě uzavřena **dohoda mezi vládami ČSSR a SSSR o odchodu sovětských vojsk z Československa** (27. června 1991 odešel poslední sovětský voják). Zahraniční politika ČSFR předpokládala, že oba vojenské bloky – NATO a Varšavská smlouva – postupně zaniknou a nahradí je Komise pro bezpečnost v Evropě; později měla vzniknout Konfederace evropských států jako předstupeň Spojených států evropských. S tímto ambiciózním návrhem vystoupil ministr zahraničních věcí a bývalý disident Jiří Dienstbier 3. dubna v Královském institutu mezinárodních vztahů v Londýně. V Moskvě 6. června bylo na setkání členských států **Varšavské smlouvy dohodnuto postupné rozpuštění paktu** ve prospěch budování kolektivní bezpečnosti. Československo projevilo zájem o spolupráci se západoevropskými strukturami. Rada Evropy mu 7. května udělila status zvláštního hosta, týž den byla v Bruselu podepsána **dohoda o obchodní a hospodářské spolupráci s Evropským společenstvím**.

Komunistický stát, orgány státní moci a správy

2

Soustava ústředních orgánů státní správy | *David Weber*

Ústřední parlamenty | *Jan Wintr*

Česká národní rada | *Jan Wintr*

Slovenská národní rada | *Jozef Žatkuliak*

Volby do zastupitelských sborů | *David Weber*

Prezident republiky | *Václav Pavlíček*

Vláda (federální vláda) | *David Weber*

Vláda České socialistické republiky | *David Weber*

Vláda Slovenské socialistické republiky | *Jozef Žatkuliak*

Sbor pověřenců | *Jozef Žatkuliak*

Územní a správní vývoj | *Dušan Janák*

Vývoj veřejné správy a samosprávy | *David Weber*

Samosprávné snahy na Moravě | *Jiří Pernes*

Samosprávné snahy ve Slezsku | *Dušan Janák*

Soustava ústředních orgánů státní správy

Při popisu celkového uspořádání soustavy ústředních orgánů státní správy v komunistickém Československu v letech 1948–1989 je nutné vzít na zřetel především skutečnost, že v celém období byla pro všechny oblasti života společnosti základním měřítkem vládnoucí mocí interpretovaná ideologie marxismu-leninismu. Na tomto základě utvořená právní a správní praxe se během doby různě měnila.

Pro první období **od roku 1948 do roku 1956** je charakteristický zásadní důraz na prosazení „dikatury proletariátu“ a praktická realizace Stalinovy teze, že stát neodumře zeslabením státní moci, ale jejím maximálním zesílením. Zcela v jejím duchu dochází především na konci čtyřicátých a na začátku padesátých let k výraznému **rozšiřování pravomocí vlády na úkor parlamentu**. Vláda působila jako nejdůležitější nástroj realizace rozhodnutí stranického vedení. Ve sféře organizace veřejné správy bylo zákonem č. 132/1949 Sb. nejprve vládě umožněno, aby jen formou vládních nařízení rušila i zákonem vytvořené orgány veřejné správy, případně měnila jejich zákonem stanovenou působnost. Další extenzi pravomocí vlády zakotvil ústavní zákon č. 47/1950 Sb. Ten dal vládě pravomoc, opět formou pouhých vládních nařízení, zřizovat nebo rušit ministerstva i jiné orgány veřejné správy a upravovat jejich působnost. K přijetí zákona došlo dne 18. května 1950, s účinností od 22. května, a bylo naprosto účelově vyvoláno záměrem ustanovit **Ministerstvo národní bezpečnosti**, kterému pak příslušely některé kompetence a činnosti odebrané Ministerstvu vnitra. Ministerstvo národní bezpečnosti vzniklo vládním nařízením č. 48/1950 Sb. hned následující den po vstupu zákona č. 47/1950 Sb v platnost.

Dále jednotlivé **zákony o pětiletých plánech** zmocňovaly vládu, při spolupodpisu prezidenta republiky, provádět opatření nutná ke splnění státního plánu, která by jinak vyžadovala změnu zákona. S ohledem na úplné centrální plánování to přinášelo mimořádně široké pravomoci a vláda se stala hlavním organizátorem „socialistické výstavby“. Od roku 1951 vzniká celá řada především **hospodářských odvětvových ministerstev**, kterým mělo příslušet řízení výroby v podřízených hospodářských organizacích. Zřizování odvětvových ministerstev znamenalo vznik úplně nového typu ústředních orgánů státní správy. Těžiště jejich činnosti nebylo ve správním řízení a správním dozoru, ale přímo v organizování výrobních procesů, a to hlavně pomocí direktivních nástrojů. Mezi ně patřily zejména plán na jedné straně a operativní příkazy na straně druhé. Nástup administrativně-direktivního způsobu řízení národního hospodářství se odrazil i v uspořádání vnitřní organizace těchto ministerstev. Byly vytvořeny štábní útvary pro jednotlivé odborné činnosti a hlavní správy jako složky pro přímé řízení výroby. Takové pojetí funkce ministerstev vedlo ke značnému rozšíření vlády. V září roku 1951 bylo zákonem č. 74/1951 Sb. zřízeno jedenáct nových odvětvových ministerstev, čímž se celkový počet ústředních orgánů státní správy zvýšil na dvacet osm.

Do roku 1955 počet ústředních orgánů státní správy stále stoupal, takže k jeho konci jich existovalo čtyřicet osm. Kromě ministerstev, která ale zásadně převažovala – v roce 1955 jich existovalo třicet –, začaly v padesátých letech vznikat i další centrální instituce, v jejichž čele stál člen vlády. Jednalo se zejména o různé **vládní nebo státní komise a výbory**, označované jako „objektivní orgány vlády“. Byly to orgány sborové a jejich úkolem nebylo řídit určitý resort, ale vykonávat správu pro určitou oblast státní, hospodářské nebo kulturní činnosti. V roce 1955 jich už působilo patnáct, např. Státní výbor pro věci umění, Státní výbor pro výstavbu.

Právě **resortismus v řízení státní správy** a stále větší snaha o užší specializaci, které vycházely z názoru, že nejlepším řešením jakéhokoliv problému je zřídit pro něj zvláštní úřad, vedly k častým změnám v počtu i obsahu kompetencí jednotlivých ministerstev a ostatních ústředních úřadů.

Po roce 1956 přichází další etapa organizace „socialistické“ státní správy. V důsledku politického uvolnění, kdy je upouštěno od nejhrubších forem uplatňování diktatury, a zejména s růstem hospodářských problémů se začínají projevat snahy o změnu pojetí funkce ústředních orgánů státní správy. Nejdříve došlo zákonem č. 19/1956 Sb. ke **sloučení některých ministerstev** a tím i ke snížení jejich počtu, který se nyní pohyboval okolo třiceti. V roce 1958 ÚV KSČ přijal dokument nazvaný *Zásady zvýšení ekonomické účinnosti řízení průmyslu*. Pro vytváření vnitřní struktury jednotlivých ministerstev znamenala jeho aplikace zrušení „hlavních správ“ a „štábních útvarů“. Výrobní podniky pak byly podle jednotlivých oborů sdruženy do nově utvořených tzv. výrobně-hospodářských jednotek.

Pro komunistický režim charakteristickým krokem (primárně zaměřeným na oblast ekonomiky) bylo vytvoření **Státní plánovací komise zákonem č. 41/1959 Sb.** Pozice komise se v rámci ústředních orgánů státní správy záhy stala výlučnou, protože její rozhodování zásadním způsobem ovlivňovalo řízení národního hospodářství včetně tvorby státního rozpočtu. Předseda Státní plánovací komise byl z titulu funkce členem předsednictva ÚV KSČ a místopředsedou vlády. V dalších letech panovaly mezi ministerstvy a ostatními státními komisemi a výbory na jedné straně a plánovacím úřadem na straně druhé většinou rozpory a napjaté vztahy vyplývající z rozdílných názorů na příčiny a hlavně řešení problémů a potřeb jednotlivých odvětví.

Zásadní změnu do formálního vytváření ministerstev a ostatních ústředních orgánů státní správy přineslo přijetí nové ústavní listiny v roce 1960. Ústava ve svém článku č. 47 znovu zavedla zákon jako jedinou možnou formu pro zřízení ústředních orgánů.

Neustálá snaha komunistické moci o řešení hospodářských problémů, která se s různou intenzitou projevovala během šedesátých let, se odrazila i v organizaci a kompetencích ústředních orgánů státní správy. V prvních letech dekády stranické orgány požadovaly jednostranné zaměření na ekonomické záležitosti a státní správa s vládou v čele byla v podstatě odkázána na plnění směrnic vydaných komunistickými institucemi. V souvislosti se zaváděním tzv. **nové soustavy řízení po roce 1965** předsednictvo ÚV KSČ pravidelně jednou do roka jednalo o otázce změny dosavadní role a uspořádání ústředních orgánů státní správy. Nejvíce diskutovanou otázkou byl **počet ministerstev a jejich struktura**. Zde převládla argumentace o nutnosti ponechat odvětvová ministerstva a také bylo odmítnuto jejich slučování. Například v roce 1966 byl přijat návrh na vytvoření **Ministerstva kultury**, tj. na vyčlenění tohoto resortu z Ministerstva školství. Druhým bodem změn vždy bylo postavení tzv. objektivních orgánů vlády a z nich zejména Státní plánovací komise. Ta si své výlučné postavení udržela, ačkoliv „nová soustava řízení“ předpokládala výrazné zmenšení role plánu a tím i moci plánovacího úřadu. V roce 1966 se také objevil návrh na výrazné omezení až odstranění hlavního kontrolního orgánu – Ústřední komise lidové kontroly a jí podléhajících úřadů. Návrh takové zásadní změny ale neprošel. Docházelo také ke zjednodušování vnitřní organizace ministerstev. Ve většině z nich se snížil počet odborů a úseky, za které jednotlivé odbory zodpovídaly, se rozšířily. Změny se dotkly i práce jednotlivých úřadů, zejména hospodářských ministerstev. Jejich dosavadní činnost spojená s bezprostředním řízením výroby zanikla a jednotlivá ministerstva se měla orientovat na přípravu projektů dlouhodobého vývoje.

Přelomovým rokem organizace státní správy v komunistickém Československu měl být rok **1968**. I z hlediska správy byl nejzávažnějším aktem ústavní zákon č. 143/1968 Sb., o československé federaci. **Federalizace státu** znamenala vedle změny ve státoprávním uspořádání také výrazný zásah do organizace správních orgánů. Novou soustavu federálních ústředních orgánů státní správy stanovil ústavní zákon číslo 171/1968 Sb., o zřízení **federálních ministerstev a federálních výborů**, a tvořilo ji sedm ministerstev a sedm federálních výborů. Počet členů jednotlivých federálních výborů byl stanoven vládou a pohyboval se mezi čtyřmi a deseti. Federální vládě také příslušelo na návrh vlád obou republik jednotlivé členy výborů jmenovat. Byl zachováván princip parity českých a slovenských členů.

Tato struktura federálních orgánů byla ale po dvou letech existence změněna ústavním zákonem č. 126/1970 Sb., o opatřeních v soustavě federálních ústředních orgánů. Zákon zrušil všechny federální výbory a ze stávajících ministerstev Ministerstvo plánování. Do oblasti působnosti zrušených federálních výborů ustavil šest ministerstev a současně zřídil Státní plánovací komisi jako ústřední orgán státní správy pro národohospodářské plánování, Výbor lidové kontroly ČSSR pro výkon správy na úseku kontroly a Federální cenový úřad. S charakterem prováděcího zákona k zákonu č. 126/1970 Sb. byl ve stejný den, tj. 20. prosince 1970, přijat ústavní zákon č. 133/1970 Sb., o působnosti federálních ministerstev, který taxativně vymezoval jejich konkrétní kompetenční prostor a pravomoci. Provedení zákonů č. 126/1970 Sb. a 133/1970 Sb. bylo součástí probíhajícího procesu **opětovného vytváření centralizované moci**, kterou původní koncepce československé federace zrušila. Pro novou, „posrpnovou“ komunistickou elitu byla tuhá centralizace jedním z kroků, jak si zajistit získanou moc.

V následujícím téměř dvacetiletém období tzv. normalizace došlo v soustavě federálních ústředních orgánů k několika změnám. Nejdříve bylo ústavním zákonem č. 157/1973 Sb. existující Federální ministerstvo hutnictví a strojírenství rozděleno na samostatné Federální ministerstvo hutnictví a těžkého strojírenství a Federální ministerstvo všeobecného strojírenství. Ústavní zákon č. 149/1979 Sb. pak zřídil Federální ministerstvo elektrotechnického průmyslu a ústavní zákon č. 114/1983 Sb. ustavil Státní komisi pro vědeckotechnický a investiční rozvoj, přičemž současně zrušil federální ministerstvo se stejnou působností. Reálně ale bylo konzervováno podřízené postavení federálních ústředních státních orgánů vůči orgánům komunistické strany a hlavním smyslem jejich existence bylo zajišťování rozhodnutí stranického aparátu závazných pro příslušný resort.

K legislativním změnám ve struktuře federálních ústředních orgánů a k novému vymezení jejich působnosti došlo až v roce 1988 v souvislosti s deklarováním „přestavby celého systému řízení společnosti“ a „přestavby hospodářského mechanismu“. Nejdříve ústavní zákon č. 42/1988 Sb. spojil Federální ministerstvo dopravy a Federální ministerstvo spojů do jednoho celku a totéž učinil i s federálními ministerstvy hutnictví a těžkého strojírenství, všeobecného strojírenství a elektrotechnického průmyslu. Zdání dalšího pohybu přinesly do soustavy federálních ústředních orgánů státní správy ústavní zákony č. 193/1988 Sb. a 194/1988 Sb. z prosince téhož roku. V této době byla už státní moc v Československu stále častěji konfrontována s projevy odporu proti režimu. Přijetí zmíněných zákonů bylo součástí účelových snah, které měly vytvořit alespoň **vnější dojem změn nicneříkajícími přestavbovými frázemi**. Zákon č. 193/1988 Sb. upravoval působnost Státní plánovací komise, která se nyní stala orgánem „... pro tvorbu sociálně ekonomické strategie a národohospodářského plánování“ místo původního „... pro národohospodářské plánování a rozvíjení soustavy plánovitého řízení národního hospodářství“. Zákon č. 194/1988 Sb., označovaný jako „nový kompetenční zákon“, nahrazoval zákon č. 133/1970 Sb. Jeho díkce v první řadě stále předpokládala jednoznačné podřízení ústředních správních orgánů orgánům stranickým a ani v dalších pasážích neopustila ustálené fráze komunistického „newspeaku“, a tak ani on nepřinesl do působnosti a pravomocí jednotlivých úřadů žádné systémové změny.

Během celé doby trvání komunistického režimu v Československu stály **všechny orgány státní správy v podřízeném postavení vůči stranickým orgánům**, které je nejen kontrolovaly, ale často přímo řídily. Všechna zásadní opatření k výkonu a organizaci státní správy **podléhala schválení stranického vedení** a správní orgány byly povinné jeho rozhodnutí vykonat. K uvolnění vazeb mezi příslušnými stranickými orgány a státní správou docházelo jen v okamžicích krize režimu. Nikdy ale nebyly přerušeny úplně.

Ústřední parlamenty

Podoba a ústavní úprava ústředního parlamentu se v komunistickém Československu poměrně často měnila. Na **Ústavodárné Národní shromáždění (ÚNS)** zvolené v roce 1946 navázalo **Národní shromáždění (NS)** podle Ústavy 9. května (z roku 1948). I podle Ústavy ČSSR z roku 1960 bylo ústředním parlamentem jednokomorové Národní shromáždění. S federalizací státu je od 1. ledna 1969 nahrazeno **Federálním shromážděním (FS)**, složeným ze **Sněmovny lidu** a **Sněmovny národů**. Tento ústřední parlament zanikl až se zánikem Československa 31. prosince 1992. NS v letech 1946–1968 čítalo 300 poslanců (s výjimkou let 1954–1960, kdy volební systém vedl k počtu 368 poslanců). FS se skládalo z 200 poslanců Sněmovny lidu (v přechodném období let 1969–1971 měla Sněmovna lidu 300 poslanců) a 150 poslanců Sněmovny národů. Volební období parlamentu trvalo nejprve šest let, podle ústavy z roku 1960 čtyři roky a po roce 1971 pět let. Parlamentu zvolenému v roce 1964 bylo však dvakrát ústavním zákonem prodlouženo volební období, a tak poslanci zvolení v roce 1964 setrvali v parlamentu sedm a půl roku.

Po volbách do Ústavodárného Národního shromáždění **26. května 1946** obsadili komunisté 114 mandátů, národní socialisté 55, lidovci 46, slovenská Demokratická strana 43, sociální demokraté 37, slovenská Strana svobody 3 a Strana práce 2 mandáty.

Komunistům se podařilo po únorovém převratu v roce 1948 rychle ovládnout parlament. ÚNS se ani nepokusilo vyslovit rekonstruované Gottwaldově vládě nedůvěru a poprvé se sešlo k plenární schůzi až 10. března 1948. Jako jinde se i v ÚNS vytvořil **akční výbor Národní fronty**, který měl zajistit provládní většinu. 229 poslanců z 300 obdrželo písemnou výzvu, aby podporovali obrozenou Národní frontu, a jen tři odmítli podepsat; naopak se hlásili poslanci, kteří výzvu nedostali.

10. března 1948 se na schůzi ÚNS sešlo 259 poslanců, aby vyslechli **vládní prohlášení Gottwaldovy rekonstruované vlády**. Klement Gottwald ve své řeči interpretoval únorové události jako vítězný boj s buržoazní reakcí a mj. uvedl: „V květnu 1945 jsme ze zasedací síně vlády vyhodili reakci dveřmi a v únoru 1948 se ukázalo, že nám tam reakce vlezla oknem.“ V následné diskusi zástupci komunistů (Rudolf Slánský) a sociálních demokratů (Oldřich John) triumfovali, zástupci akčních výborů obrozené strany lidové (Alois Petr) a strany národněsocialistické (Štěpán Kobylka) se distancovali od bývalého vedení svých stran a otevřeně podpořili Gottwaldovu vládu a její program. Četní poslanci byli akčními výbory svých stran vyloučeni z poslaneckých klubů a nyní v debatě připojovali své kající projevy. Atmosféru schůze dokreslovaly soustrastné projevy ministra vnitra Václava Noska a R. Slánského, plné lítosti nad sebevraždou ministra Jana Masaryka. 11. března Shromáždění jednomyslně schválilo Gottwaldovo vládní prohlášení 230 kladnými hlasy (z toho 106 komunistů a 124 poslanců jiných stran). Je však třeba vzít v úvahu, že někteří poslanci se ještě před schůzí vzdali poslaneckého mandátu (25. února Jan Šrámek, dále mj. Vojta Beneš, Jaroslav Stránský a Fráňa Zemínová a ještě 10. března Milada Horáková), jiní poslanci odešli na dovolenou a řada poslanců se do schůze vůbec nedostavila. V následném období pokračovaly **resignace a emigrace poslanců**. Naprostá většina poslanců však v ÚNS setrvala a podílela se na jednomyslném schvalování znárodňovacích zákonů i nové ústavy (pro Ústavu 9. května hlasovalo 246 poslanců).

30. května 1948 se podle této ústavy konaly první **parlamentní volby**; volilo se na základě **jednotné kandidátky Národní fronty**, která získala téměř 90 % hlasů. Toto Národní shromáždění bylo poslušným vykonavatelem vůle KSČ. Komunistické vedení schvalovalo pořad zasedání parlamentu i seznam řečníků a hlavní myšlenky jejich projevů, poslanci prováděli „právníkou dvouletku“ (1949–1950) podle intencí strany.

Po roce 1948 se **těžiště parlamentu přesunulo na předsednictvo**. Zásadní byla zejména ústavní pravomoc předsednictva přijímat opatření s mocí zákona v době, kdy parlament nezasedá. Předsednictvo setrvalo ve funkci i po uplynutí volebního období parlamentu až do volby nového předsednictva. Uvolnila-li se funkce prezidenta republiky, vykonávalo ji přechodně právě předsednictvo jako kolegiální orgán. Schůze předsednictva byly zásadně neveřejné.

Jednací řády komunistické éry kladly až **přehnaný důraz na výbory**, a v letech 1949 až 1954 dokonce zakotvily neveřejnost jejich jednání. Tento jev patrně nelze interpretovat jinak než jako snahu přesunout hlavní část činnosti parlamentu do neveřejných orgánů, výborů a předsednictva, a tím ještě dál oslabit jednu z hlavních funkcí parlamentu: být tribunou nejrůznějších názorů a postojů. Poslanecké kluby byly z jednacích řádů vypuštěny až v roce 1954 a nahrazeny krajskými sdruženími poslanců. Představitelé krajských sdružení poslanců spolu s členy užšího předsednictva NS tvořili radu poslanců, která byla poradním sborem předsednictva. Krajská sdružení poslanců se ještě objevila v jednacím řádu z roku 1960 a definitivně zmizela roku 1964. Naléhavá potřeba opět řádně upravit fungování poslaneckých klubů vyvstala teprve po listopadové revoluci.

Obecně řečeno, v komunistické politické kultuře je patrné, že parlament a vláda jsou pouhou fasádou moci, která rozhoduje jinde. Komunistická strana sice využívala parlamentní půdu k zásadním projevům a bilancím své politiky, avšak pouze velmi zřídka se o vládních zprávách či programových prohlášeních vedla nějaká kontroverzní debata. O povaze této parlamentní hry vypovídá i neustálá jednomyslnost, s níž byly vládní návrhy přijímány.

Funkční období tohoto Národního shromáždění (1948–1954) se krylo s dobou největších **politických procesů**, jimž padla za oběť i řada poslanců NS (mj. **R. Slánský, V. Clementis**). Desítky poslanců se buď vynuceně vzdaly mandátu, nebo byli zbaveni mandátu rozhodnutím NS poté, co mandátový výbor zjistil, že se „poslanec, jehož odvolání navrhla volební skupina, na jejíž kandidátní listinu byl zvolen, provinil proti zájmům lidu“. Ústavně zakotvená **imunita poslanců** byla policií často ignorována.

Od roku 1954 dochází k **poklesu zákonodárné aktivity parlamentu**. Zatímco v letech 1948–1954 NS přijalo 316 zákonů, v letech 1954–1960 už jen 118 zákonů a v letech 1960–1964 pouhých 72 zákonů, mezi nimi ale novou ústavu a kodexy občanského, hospodářského, rodinného, trestního a procesního práva.

Ústava ČSSR z roku 1960 v čl. 4 výslovně zakotvila vedoucí úlohu KSČ ve společnosti i ve státě; pro komunistické ústavní právníky byla vedoucí úloha KSČ „alfou a omegou celého státního (a vůbec politického) ústrojí“ (Stanislav Zdobinský). V 60. letech působila v NS stranická skupina KSČ v čele s předsedou NS. Své schůze konalo vedení stranické skupiny, stranická skupina předsednictva NS, stranické skupiny výborů, plénum stranické skupiny a komise stranické skupiny. O personálních otázkách rozhodoval ÚV KSČ.

Atmosféra v parlamentu se začala měnit od roku **1964**. Novým předsedou NS se stal **Bohuslav Laštovička** (dosud předsedali NS bývalí představitelé sociální demokracie sloučené v roce 1948 s KSČ: v letech 1948–1953 **Oldřich John** a 1953–1964 **Zdeněk Fierlinger**). Parlament se začal více zabývat sám sebou, přijal **nový jednací řád** a ve Sbírce zákonů vydal své Zásady dalšího prohloubení činnosti NS. Poslanci v diskusi kritizovali dosavadní styl parlamentní práce. Parlament začal více ovlivňovat podobu přijímaných zákonů a **posílila se i kontrolní funkce parlamentu** vůči výkonné moci. Poslanci diskutovali o vládních návrzích zákonů a nezřídka je vládě i vraceli. NS sehrálo významnou úlohu v roce 1968. Svobodomyšlnější prostředí ovládlo i parlament, padla zásada jednomyslnosti, probíhaly kontroverzní debaty, poslanci přicházeli s vlastními návrhy a zamítali návrhy vládní, předsednictvo NS vyslovilo 11. dubna 1968 nedůvěru ministru vnitra J. Kudrnovi a o tři týdny dříve se dokonce NS chystalo k jednání o nedůvěře prezidentu A. Novotnému (ten nakonec abdikoval). 18. dubna 1968 se volilo nové vedení

NS; namísto odstoupivšího B. Laštovičky byl zvolen (proti 68 záporným hlasům) **Josef Smrkovský**. NS pak v předsrpnovém vývoji přijalo **zákon o soudní rehabilitaci** a zahájilo **přípravu federalizace státu** (10. července 1968 ustavilo NS 150 členů České národní rady).

V prvním týdnu po okupaci Československa NS sehrálo významnou úlohu. **Předsednictvo NS** se sešlo ke schůzi hned **21. srpna 1968** ráno a v prohlášení předsedům vlád a parlamentů pěti států vyjádřilo „hluboký a zásadní nesouhlas“ s postupem vojsk porušujícím suverenitu ČSSR. Za dramatických okolností, kdy sovětsí vojáci bránili některým poslancům ve vstupu do budovy, zasedlo **22. srpna 1968** plénum NS za účasti 162 poslanců. Ti schválili **dopis parlamentům pěti států, provolání občanům Československa a prohlášení**, v němž NS „kategoricky protestuje u vlád a parlamentů pěti států Varšavské smlouvy... a před tvářmi celé světové veřejnosti prohlašuje, ... že považuje okupaci ČSSR za samozvaný akt násilí v mezinárodním měřítku,“ a žádá mj. okamžitý odchod vojsk, propuštění internovaných představitelů a vysvětlení nezákonných aktů. NS jednalo až do 28. srpna 1968, kdy po ukončení moskevských jednání v Prohlášení všemu lidu Československa stále považuje obsazení státu za protiprávní a žádá vládu, aby trvala na co nejrychlejší odchodu vojsk.

Pak se ale odhodlání NS rychle lámalo. Na schůzi **13. září 1968** NS schválilo zákon o některých **opatřeních k upevnění veřejného klidu a veřejného pořádku** a zavedlo **cenzuru**. Na další schůzi **18. října 1968** NS v rozporu se svými předchozími vyjádřeními schválilo smlouvu o podmínkách **dočasného pobytu sovětských vojsk na území ČSSR**, proti hlasovali pouze čtyři poslanci. **27. října 1968** přijalo NS ústavní **zákon o československé federaci**, ale to byl již poslední krok roku 1968.

Ústavním zákonem č. 143/1968 Sb., o československé federaci, se stala ČSSR federativním státem Čechů a Slováků. Vznik federace vyvolal rozsáhlé změny ve struktuře ústavních orgánů. Nejvyšším orgánem státní moci a zákonodárným sborem federace se stalo dvoukomorové **Federální shromáždění (FS)**. Tvořila ho Sněmovna lidu s 200 členy a Sněmovna národů se 150 členy volenými po 75 v každé z republik federace. Dvoukomorovost parlamentu kladla vyšší nároky na úpravu procedurálních pravidel. Ústavní zákon o čs. federaci vyžadoval pro platné usnesení FS souhlas obou komor; ve vybraných otázkách existoval navíc zákaz majorizace, kdy bylo třeba dosáhnout stanovené většiny jak v české, tak ve slovenské části Sněmovny národů. Odlišná stanoviska sněmoven měl řešit paritně složený dohodovací výbor. I nová ústavní úprava zachovala široká oprávnění předsednictva FS včetně pravomoci vydávat zákonná opatření s mocí zákona. Předsednictvo FS mělo 40 členů, 20 volila Sněmovna lidu a 20 Sněmovna národů (10 Čechů a 10 Slováků). Předsedu FS zastupoval první místopředseda a další místopředsedové. Byl-li předsedou Čech, musel být prvním místopředsedou Slovák a naopak. Vedle federálního parlamentu existovaly ještě zákonodárné sbory republik, Česká národní rada a Slovenská národní rada. Sněmovnou lidu se stalo dosavadní NS, 150 členů Sněmovny národů zvolily paritně národní rady. Vytváření orgánů FS umožnilo odstavit J. Smrkovského do funkce předsedy Sněmovny lidu; předsedou FS se stal Peter Colotka, v dubnu 1969 vystřídáný již bývalým prvním tajemníkem ÚV KSČ A. Dubčekem.

V druhé polovině roku 1969 pokračovala destrukce pražského jara. **22. srpna 1969** přijalo předsednictvo FS nechvalně známé zákonné opatření č. 99/1969 Sb., o některých **přechodných opatřeních nutných k upevnění a ochraně veřejného pořádku**, v září 1969 museli odstoupit ze svých funkcí **Alexander Dubček** a **Josef Smrkovský**, 15. října byla zrušena veškerá usnesení NS a jeho předsednictva ze srpna 1968. Téhož dne FS přijalo ústavní zákon č. 117/1969 Sb., o prodloužení volebního období národních výborů, národních rad a Federálního shromáždění. Tento ústavní zákon kromě prodloužení volebních období do konce roku 1971 stanovil ve svém § 3, že parlament může na návrh Národní fronty zprostit funkce poslance, pokud ten „svou činností narušuje politiku Národní fronty“. V letech 1969–1971 opustilo FS 122 poslanců.

Nehybnost politického režimu po roce 1970 postihla i FS. Parlament se opět stal poslušným nástrojem stranických orgánů a místem pro jednomyslné schvalování vládních a stranických předloh. Formální byl i vztah parlamentu k vládě. V tzv. normalizačních letech přicházel premiér Lubomír Štrougal v pětiletém cyklu po každých parlamentních volbách s programovým prohlášením nové vlády před Federální shromáždění. Pokaždé jeho vláda získala jednomyslně důvěru. Mimo to předkládal

L. Štrougal parlamentu téměř každý rok podrobnou zprávu o plnění programového prohlášení vlády, i tyto zprávy FS pravidelně jednomyslně schvalovalo. L. Štrougal setrval ve funkci předsedy vlády přes 18 let a podobně nehybné bylo i vedení FS. Po volbách v roce 1971 byl předsedou FS zvolen **Alois Indra**, který setrval v této funkci až do listopadu 1989. Předsedou Sněmovny lidu byl v letech 1971–1986 **Václav David**, předsedou Sněmovny národů v letech 1971–1987 **Dalibor Hanes** (předtím předseda FS, nástupce A. Dubčeka). Význam parlamentu v normalizační éře dokládá i míra zákonodárné aktivity. FS přijalo v letech 1972–1989 pouhých 197 zákonů, čili průměrně 11 zákonů ročně. Naproti tomu rapidně narůstal počet nižších předpisů.

S výjimkou turbulencí na začátku 50. let a v letech 1968–1970 zůstávalo složení parlamentu velmi stabilní. Tak v letech 1971–1989 z 350 poslanců FS bylo vždy 237–245 členů KSČ, 18–20 členů ČSS, 16–18 členů ČSL, 8 členů menších slovenských stran a 64–70 bezpartijních; před rokem 1968 bylo 225 z 300 poslanců NS členy KSČ. Rekordmany parlamentu byli **Evžen Erban** (1969–1981 předseda ČNR) a **V. David** (1953–1968 ministr zahraničí, 1971–1986 předseda SL FS), kteří drželi poslanecký mandát nepřetržitě od roku 1945 do roku 1990.

K určitému pohybu dochází ve FS až v letech 1988–1989. V souvislosti s procesem přestavby se zvýšila zákonodárná aktivita FS, byly zahájeny přípravné práce na nové ústavě. Do složení FS zasáhlo usnesení předsednictva ÚV KSČ z 18. listopadu 1988, podle kterého mají skončit kumulace poslaneckých mandátů federálních a republikových (s výjimkou předsedů ČNR a SNR) a poslanci nevykonávající funkci z důvodu nemoci a velvyslaneckého postu mají odstoupit. Na uprázdněných devět mandátů se 20. 4. 1989 konaly doplňovací volby, v nichž bylo poprvé možno vybírat z více kandidátů.

Ještě 14. listopadu 1989 předstoupila Adamcova vláda před obě komory Federálního shromáždění s pravidelnou zprávou o plnění programového prohlášení. L. Adamec a jeho ministři vyslechli řeči poslanců v rozpravě a odpovídali na jejich dotazy. 15. listopadu 1989 byla komunistická vláda naposledy podpořena v hlasování obou komor FS.

Na následující revoluční události FS nejprve nereagovalo a sešlo se na společné schůzi obou komor až **29. listopadu 1989**. Na této schůzi rezignoval předseda FS A. Indra, byla zřízena **vyšetřovací komise k událostem 17. listopadu** a ústavním zákonem č. 135/1989 Sb. byl zrušen proslulý článek 4 ústavy a změněna dikce čl. 6 o Národní frontě a čl. 16 o kulturní politice a výchově (s výjimkou změny čl. 6 jednomyslně). V prosinci 1989 stanul v čele FS na šestnáct dní **Stanislav Kukrál** a 28. prosince byl předsedou FS zvolen **A. Dubček** (předseda FS z roku 1969). 12. prosince FS odsoudilo vstup vojsk v roce 1968 a 29. prosince FS jednomyslně zvolilo **Václava Havla** prezidentem republiky.

FS se rychle chopilo revoluční úlohy zakotvit zákonné základy demokratického režimu a tržního hospodářství a vydalo do voleb v červnu 1990 řadu zásadních zákonů. Změnilo se i složení parlamentu. Podle ústavního zákona č. 14/1990 Sb. z 23. ledna 1990 mohli být odvoláni svou politickou stranou nebo orgánem NF v dohodě s OF či VPN ti poslanci FS, kteří v zájmu vyrovnaní rozložení politických sil nebo vzhledem k dosavadnímu působení neskýtají záruky rozvoje politické demokracie. Do konce ledna 1990 rezignovalo nebo bylo odvoláno 79 poslanců Sněmovny lidu a 56 poslanců Sněmovny národů, kteří byli nahrazeni nově kooptovanými poslanci. Ani FS zvolenému v červnu 1990, ani FS zvolenému v červnu 1992 se však nepodařilo splnit hlavní úkol – schválení nové demokratické ústavy. Rozpory mezi českou a slovenskou politickou reprezentací nakonec vedly k zániku československé federace a tím i k zániku československého parlamentu.

Předsedové parlamentu

Ústavodárné Národní shromáždění

Josef David	18. července 1946 – 10. června 1948
-------------	-------------------------------------

Národní shromáždění

Oldřich John	10. června 1948 – 15. září 1953 (rezignace)
--------------	---

Zdeněk Fierlinger	15. září 1953 – 23. června 1964
-------------------	---------------------------------

Bohuslav Laštovička	23. června 1964 – 18. dubna 1968 (rezignace)
---------------------	--

Josef Smrkovský	18. dubna 1968 – 29. ledna 1969
-----------------	---------------------------------

Federální shromáždění

Peter Colotka	30. ledna 1969 – 28. dubna 1969 (rezignace)
---------------	---

Alexander Dubček	28. dubna 1969 – 15. října 1969 (odvolán)
------------------	---

Dalibor Hanes	15. října 1969 – 9. prosince 1971
---------------	-----------------------------------

Alois Indra	9. prosince 1971 – 29. listopadu 1989 (rezignace)
-------------	---

Stanislav Kukrál	12./13. prosince 1989 – 28. prosince 1989 (rezignace)
------------------	---

Alexander Dubček	28. prosince 1989 – 7. listopadu 1992
------------------	---------------------------------------

Česká národní rada

Česká národní rada (ČNR) byla od 1. ledna 1969 „představitelem národní svrchovanosti a svébytnosti českého národa, nejvyšším orgánem státní moci v České socialistické republice, nejvyšším zastupitelským sborem České socialistické republiky (ČSR) a jejím jediným zákonodárným orgánem“ (čl. 102 ústavního zákona č. 143/1968 Sb., o československé federaci). Zákonodárným sborem České republiky zůstala ČNR i v polistopadové éře a **1. ledna 1993** se přeměnila na **Poslaneckou sněmovnu Parlamentu České republiky**. Historie tohoto sboru však začíná již na jaře 1968, kdy se začala připravovat federalizace Československa.

V **březnu 1968** formulovala požadavek **federalizace Československa** Slovenská národní rada, v dubnu 1968 hovořil Akční program KSČ o potřebě **symetrického uspořádání státu**, v květnu 1968 vláda zřídila pro přípravu nového státoprávního uspořádání komisi v čele s vicepremiérem G. Husákem. Poměrně záhy byl v této komisi formulován požadavek na vytvoření české politické reprezentace, která by při jednáních o federalizaci státu mohla být partnerem Slovenské národní rady. Tento požadavek akceptovaly v červnu 1968 ÚV KSČ a vláda.

24. června 1968 byl přijat ústavní zákon č. 77/1968 Sb., o přípravě federativního uspořádání ČSSR. V něm se praví: „Česká národní rada se zřizuje jako prozatímní orgán ústavní politické reprezentace českého národa. (...) Českou národní radu volí Národní shromáždění na návrh Národní fronty z poslanců Národního shromáždění zvolených v českých krajích a z významných představitelů veřejného života českého národa, kteří nejsou poslanci Národního shromáždění.“

Na Pražském hradě volilo **10. července 1968** Národní shromáždění v bouřlivé atmosféře **150 členů České národní rady**. Kandidáty navrhl jménem Národní fronty předseda ÚV NF František Kriegel. V tajné volbě hlasovalo 242 poslanců a jen minimum kandidátů bylo zvoleno jednomyslně. Vicepremiér Lubomír Štrougal dostal 51 hlasů proti, rektor Vysoké školy politické Milan Hübl 74 hlasů proti, ministr kultury Miroslav Galuška 94 hlasů proti, budoucí předseda ČNR Čestmír Císař a předseda Čs. svazu spisovatelů Eduard Goldstücker shodně 80 hlasů proti, akademik Otto Wichterle 83 hlasů proti, vicepremiér a ekonom Ota Šik dokonce 119 hlasů proti. Cestovatel Jiří Hanzelka a spisovatel Pavel Kohout se 135, resp. 136 zápornými hlasy nebyli vůbec zvoleni, a tak se musela konat, již veřejně, doplňovací volba. Ze 150 zvolených poslanců ČNR bylo 85 členů KSČ, po 22 členech ČSS a ČSL a 21 bezpartijních; napříč těmito skupinami značný počet zástupců akademické a kulturní sféry. Téhož dne večer zvolila ČNR na své první schůzi svým předsedou **Čestmíra Císaře**.

Druhá schůze ČNR se konala 31. července 1968, ČNR na ní zvolila své místopředsedy, předsednictvo a výbory. Od tohoto data **sídlila ČNR v Thunovském paláci ve Sněmovní ulici** na Malé Straně, v budově bývalého zemského sněmu. Poslanecká sněmovna na tomto místě sídlí dodnes (pouze v letech 1985–1989, po dobu rekonstrukce budovy, zasedala ČNR v Paláci kultury).

Od začátku srpna 1968 mohly orgány ČNR zahájit svou práci na přípravě federativního uspořádání státu. Hlavní spornou otázkou byla v této době iniciativa některých zástupců Moravy a Slezska, kteří navrhovali trojčlennou federaci. Složitá vyjednávání narušila okupace Československa 21. srpna 1968. Předsednictvo ČNR okupaci odsoudilo a vyjádřilo vůli spolu se Slovenskou národní radou pokračovat na přípravě federalizace.

Zdeněk Jičínský, tehdejší předseda ústavněprávního výboru a později místopředseda ČNR, upozorňuje na narůstání rozporů mezi českými a slovenskými postoji. Okupace hluboce rozčarovala českou veřejnost, zatímco pro řadu Slováků byla hlavním smyslem pražského jara federalizace. Formování české státnosti v této době zklamané Čechy už nezajímalo. Lišily se i názory na rozdělení kompetencí mezi

federaci a republiky; česká strana prosazovala silnější postavení federálních orgánů.

Za této situace a v atmosféře posrpnového prosazování tzv. **moskevských protokolů** projednávala ČNR zásady (18. září 1968) a text (4. října 1968) vládního návrhu ústavního zákona o československé federaci. Rozpory přetrvávaly a ČNR sice schválila s připomínkami vládní návrh, avšak současně předložila i vlastní návrh ústavního zákona (tak učinila i Slovenská národní rada). Závěrečná fáze přípravy federalizace státu probíhala v hektickém tempu; ústavní zákon měl být přijat do symbolického 28. října 1968. Všechny tři návrhy (vládní i obou národních rad) byly projednávány ve výborech Národního shromáždění za účasti zástupců vlády a národních rad. Výsledný společný návrh vlády ČSSR a obou národních rad schválily s doprovodnými usneseními nejprve Slovenská národní rada a ve dnech 23.–24. října 1968 ČNR. 27. října 1968 byl ústavní zákon č. 143/1968 Sb., o československé federaci, schválen Národním shromážděním.

Podle tohoto ústavního zákona (čl. 102–123) je **dvousetčlenná ČNR** s účinností od 1. ledna 1969 nejvyšším orgánem státní moci v České socialistické republice (ČSR) a jejím zákonodárným orgánem. Poslanci měli být voleni na čtyři roky; po novele ústavním zákonem č. 43/1971 Sb. byli **voleni na pět let**. Zákon o volbách do ČNR (č. 53/1971 Sb.) byl přijat až v červenci 1971. Volilo se z **jednotné kandidátky Národní fronty**. Volby se konaly v letech 1971, 1976, 1981 a 1986 a končily obvyklými výsledky mezi 99 a 100 % pro kandidáty Národní fronty.

Formálně ústavní zákon zakotvoval systém jednoty moci – ČNR byla nejvyšším orgánem státní moci a všechny ostatní orgány mohla volit a odvolávat (vládu, ministry, soudce, prokurátory). Po celou dobu až do roku 1989 však platil čl. 4 Ústavy ČSSR z roku 1960 o vedoucí úloze KSČ ve státě i společnosti.

ČNR příslušela podle čl. 107 ústavního zákona o čs. federaci především **zákonodárná moc, schvalování státního rozpočtu ČSR** a kontrola vlády ČSR včetně **jednání o důvěře vládě** (mohla vyslovit nedůvěru vládě i jejímu jednotlivému členu); další pravomoci, jako udělování souhlasu k mezinárodním smlouvám, k jejichž provedení je třeba zákona národní rady, nebo pravomoc jmenovat a odvolávat členy ústavního soudu republiky, nebyly v praxi používány. ČNR mohla přijímat ústavní zákony republiky, počítalo se s přijetím republikových ústav, ale ani k tomu do pádu režimu nedošlo. Důležitou a často využívanou pravomocí byla **volba a odvolávání soudců z povolání** všech soudů republiky podle § 43 zákona č. 36/1964 Sb., o organizaci soudů a o volbách soudců, ve znění zákona č. 156/1969 Sb.

Klíčovou roli hrálo podle ústavního zákona o čs. federaci předsednictvo ČNR. Bylo kolektivní hlavou republiky, jmenovalo a odvolávalo vládu a její členy a přijímalo jejich demisi. V době, kdy ČNR nezasedala, vykonávalo její funkce předsednictvo a mohlo s výjimkou ústavních zákonů a státního rozpočtu přijímat v neodkladných záležitostech zákonná opatření s mocí zákona (tato zákonná opatření pak musela být potvrzena národní radou na nejbližší schůzi). Institutu zákonných opatření bylo relativně hojně využíváno.

Podle přechodných ustanovení ústavního zákona o čs. federaci vykonával až do voleb funkci ČNR dosavadní sbor, zvolený Národním shromážděním 10. července 1968. Na schůzi 21. prosince 1968 bylo zvoleno nových 50 poslanců ČNR. Proměnu atmosféry charakterizuje skutečnost, že 14 z těchto 50 nových poslanců byli dělníci, zatímco v červenci bylo mezi 150 poslanců ČNR zvoleno pouhých 20 dělníků. I při těchto volbách hlasovala řada poslanců proti jednotlivým kandidátům; všichni však byli zvoleni. **8. ledna 1969** jmenovalo předsednictvo ČNR první **českou vládu** v čele se **Stanislavem Rázlem**. 9. ledna 1969 na první schůzi ČNR schválila důležité zákony – **zákon o zřízení ministerstev** (dodnes platný zákon č. 2/1969 Sb.), zákon o vyhlásování zákonů a především zákon č. 1/1969 Sb., o jednacím řádu ČNR.

Jednací řád České národní rady pozoruhodným způsobem vybočuje z řady jednacích řádů 60. let a některými svými ustanoveními se vrací ke vzorům těsně poválečným, či dokonce prvorepublikovým (obnovení jistých demokratických prvků, zvýšení preciznosti návrhu, návrat k některým institutům omezujícím práva jednotlivých poslanců, zejména předčasné ukončení rozpravy, právo předsedy vyloučit poslance ze schůze či cenzurní pravomoc předsednictva v případě těsnopisných zpráv). Do roku 1971 obsahoval jednací řád institut poslaneckých klubů, čímž se zásadně odlišoval ode všech parlamentních jednacích řádů československých, českých i slovenských od roku 1954 do roku 1989. Platí-li teze, že roz-

sáhlost a poměrná složitost jednacích řádů ukazuje na význam, který je jednání parlamentu přikládán, pak můžeme tvrdit, že i tento jednacích řád potvrzuje názor Z. Jičínského, že **ČNR si nejdéle ze všech institucí udržela atmosféru roku 1968.**

Na další schůzi 23. a 24. ledna 1969 ČNR zvolila 75 poslanců Sněmovny národů FS, schválila programové prohlášení vlády a přijala zákon o Nejvyšším kontrolním úřadu ČSR. Během roku 1969 ČNR připravovala řadu zákonných předloh, které už nemohly být projednány (mj. zákony související s hospodářskou reformou, novela zákona o hospodaření s byty, zákon o právu spolčovacím a shromažďovacím i zákon o volbách do ČNR, který čekal na své přijetí až do roku 1971). Do činnosti ČNR stále aktivněji zasahuje byro ÚV KSČ pro řízení stranické práce v českých zemích, zřízené v listopadu 1968 za předsednictví L. Štrougala. Od zasedání ÚV KSČ v dubnu 1969, kde byl první tajemník ÚV KSČ A. Dubček vystřídán G. Husákem, začala postupná „normalizace“ České národní rady.

Ke **konfliktu mezi zastánci pražského jara a normalizátory** došlo na schůzi předsednictva ČNR **27. srpna 1969** při jmenování nového ministra školství. Byro ÚV KSČ pro řízení stranické práce v českých zemích donutilo pět členů předsednictva ČNR k rezignaci a už bez nich 25. září 1969 odsouhlasilo předsednictvo ČNR vydání poslance **Rudolfa Battěka** k trestnímu stíhání pro podvracení republiky. Poté rezignovali další členové předsednictva.

Dalším krokem k normalizaci bylo vytvoření **nové české vlády** v čele s **Josefem Kempným** 29. září 1969. Dne 2. října 1969 odvolalo předsednictvo ČNR dokumenty ČNR ze srpna 1968, které odsuzovaly okupaci. A konečnou ránu ČNR zasadilo přijetí ústavního zákona č. 117/1969 Sb. z 15. října 1969, o prodloužení volebního období národních výborů, národních rad a Federálního shromáždění. Tento ústavní zákon kromě **prodloužení volebních období do konce roku 1971** stanovil ve svém § 3, že parlament může na návrh Národní fronty zprostit funkce poslance, pokud ten „svou činností narušuje politiku Národní fronty“. 53 poslanců ČNR se vzdalo mandátu, dalších devět poslanců (mj. R. Battěk, E. Goldstücker a O. Šik) bylo 26. listopadu 1969 zproštěno funkce. Na téže schůzi bylo zvoleno 62 nových poslanců, kteří dokonali proměnu ČNR. Předseda ČNR Č. Císař rezignoval a novým předsedou ČNR byl zvolen dlouholetý poslanec NS a dosavadní předseda ÚV Národní fronty ČSSR **Evžen Erban**. V průběhu roku 1970 opustilo ČNR z politických důvodů dalších 32 poslanců. ČNR se stala poslušným nástrojem normalizace, což platilo i po volbách proběhnuvších v letech 1971, 1976, 1981 a 1986.

Postupem času **aktivita ČNR značně upadala**. Zatímco ve třech letech 1969–1971 přijala ČNR ještě 33 zákonů, za osmnáct následujících let jen 97 zákonů, často krátkých novel nebo národohospodářských plánů či každoročních státních rozpočtů. O její činnosti po listopadu 1969 výmluvně svědčí stenografické záznamy. Od konce listopadu 1969 do revoluce v listopadu 1989 se konalo 125 jednacích dnů pléna ČNR (pro srovnání – plénum Poslanecké sněmovny jednalo v roce 2003 v 79 dnech). Do dějin se ČNR po roce 1969 už nezapsala. Zůstala neoblíbeným, zbytečným a nehybným orgánem, fasádou režimní moci, v níž se jen občas měnily tváře, ale ani ty ne výrazně. Předseda ČNR E. Erban setrval v čele ČNR do června 1981, kdy jej vystřídal předseda české vlády z let 1969–1970 J. Kempný.

V únoru 1989 přijalo předsednictvo ČNR zákonné opatření č. 17/1989 Sb., o přestupku proti opatřením k upevnění veřejného pořádku. 20. listopadu 1989 vydalo předsednictvo ČNR prohlášení k událostem posledních dnů v Praze, v němž se mj. píše: „Manifestačního shromáždění studentů vysokých škol k uctění památky Jana Opletala a mučedníků protifašistického zápasu bylo po ukončení zneužito částí účastníků k otevřenému vystoupení protisocialistických sil. (...) Zabraňme činům, které jsou namířeny proti socialismu a přestavbě! Nedovolme provokatérům, aby k nám pod demagogickými hesly zavlékali stávky a demonstrace! Nedejme se strhnout do víru dramatických událostí, jejichž konce nelze dohlédnout, které by však s určitostí znamenaly znatelný pokles životní úrovně obyvatelstva a úpadek morálních hodnot! Jsme přesvědčeni, že všechen československý lid, který nejednou prokázal svoji historickou odpovědnost, projeví i v tomto okamžiku jednotně svoji vůli pokračovat pod vedením KSČ a celé Národní fronty v nastoupené cestě přestavby a demokratizace, v cestě všestranného rozkvetu naší drahé socialistické vlasti.“

Už 5. prosince 1989 rekonstruovalo předsednictvo ČNR vládu F. Pitry a do vlády se dostala nekomunistická většina. **18. prosince 1989** rezignoval J. Kempný, novým předsedou ČNR byl zvolen člen ČSS **Jaroslav Šafařík** a vedení ČNR se podstatně obměnilo.

Podle ústavního zákona č. 14/1990 Sb. z 23. ledna 1990 mohli být odvoláni svou politickou stranou nebo orgánem NF v dohodě s Občanským fórem ti poslanci ČNR, kteří v zájmu vyrovnaní rozložení politických sil nebo vzhledem k dosavadnímu působení neskýtají záruky rozvoje politické demokracie. Do 6. února 1990 rezignovalo 46 poslanců a 18 bylo odvoláno. Téhož dne bylo kooptováno nových 64 poslanců ČNR a poslancům se představila nová česká vláda vedená Petrem Pithartem. ČNR tak vstoupila do nové éry.

Slovenská národní rada

Slovenská národní rada (SNR) navazující na krátkou existenci během Slovenského národního povstání **obnovila svou činnost na jaře 1945** a v letech 1945–1948 působila v podmínkách tzv. omezené demokracie. Do květnových parlamentních voleb roku 1946 měla paritní složení ze zástupců Demokratické strany a Komunistické strany Slovenska. Po volbách 1946 měla DS 63 mandátů, KSS 31, Strana svobody a Strana práce po třech. Politický vývoj na Slovensku byl jednou z hlavních příčin, že v období mezi zářím 1946 a červencem 1948 předčasně ukončilo svůj poslanecký mandát 47 členů SNR z celkového počtu 100.

Po **únoru 1948** se nástupcem demokrata **Jozefa Lettricha** (tuto funkci zastával v letech 1945–1948) na postu předsedy národní rady stal umírněný komunistka **Karol Šmidke** (26. února 1948 – 14. července 1950). Oba funkcionáře nakonec postihly politické čistky. Dále vznikl **akční výbor SNR**, který přezkoumal činnost a politickou „únosnost“ členů SNR. Akční výbor odvolal ze SNR 25 poslanců Demokratické strany a tři rezignovali sami. KSS odvolala **Viliama Žingora**. Po volbách v květnu 1948 bylo v doplněné SNR ze 100 poslanců 79 za KSS. V období od července 1948 do prosince 1954 předčasně ukončilo mandát 23 poslanců, z toho jich 14 odvolal ÚV KSS. Před volbami v listopadu 1954 měla SNR jen 85 poslanců ze 100. Politické perzekuce souvisely nejprve se snahou komunistické strany o likvidaci slovenských demokratů a později s kampaní proti tzv. buržoaznímu nacionalismu a jejími důsledky.

Pro režim 50. let bylo symptomatické, že další předsedové SNR, jako **František Kubač** (ve funkci 1950–1958), **Ludovít Benada** (1958–1960) a **Rudolf Strechaj** (1960–1962), byli spojeni s politickými procesy a první dva ve 30. letech „studovali“ v Moskvě. V 50. letech SNR nedosáhla reprezentativního postavení slovenského národa a s výjimkou krátkého období v roce 1956 ani potřebných kompetencí. **Jozef Lenárt** byl později ve funkci (1962–1963) pro personální změny v řízení státu. **Michal Chudík** (1963–1968) prezentoval na půdě SNR protislovenskou politiku Antonína Novotného. **Ondrej Klokoč** (1968–1975) byl zpočátku zastáncem reformního procesu, ale později se podepsal pod anulování dokumentů SNR po 21. srpnu 1968 a dostal se do vleku normalizační politiky. Jejím výrazným představitelem byl **Viliam Šalgovič** (předseda SNR 1. července 1975 – 30. listopadu 1989), pozdější odpůrce demokratických společenských změn po 17. listopadu 1989.

V celém období 1948–1989 nebyla SNR demokraticky volena. Volby s **jednotnou kandidátkou Národní fronty** se uskutečnily v květnu 1948 jen do Národního shromáždění a podle výsledků voleb se upravilo složení SNR. Úvahy o vícemandátových volebních obvodech a s tím spojených více kandidátkách se sice v roce 1968 objevily, ale ani konstituce československé federace se neuskutečnila na základě demokratických voleb (měly proběhnout až v listopadu 1968), ale kooptacemi poslanců. Volby, a to s jednotnou kandidátkou Národní fronty, se konaly až v roce 1971, kdy se normalizační režim plně zmocnil státu. Stejným způsobem byla SNR volena v 70. a 80. letech a výsledek 99 % potvrzoval nadvládu komunistické strany nad slovenskou společností. Národnostní a sociální složení SNR zhruba odráželo složení slovenské společnosti.

Ústava z 9. května 1948 zakotvila asymetrický model státoprávního uspořádání v intencích **třetí pražské dohody**. Mocenský monopol komunistické strany způsobil, že se zastupitelské orgány, Národní shromáždění a SNR, dostaly do podřízeného postavení vůči politickým orgánům. Ty prosazovaly svou politiku spíše přes výkonné složky moci než přes zastupitelské sbory. Pravomoc slovenských národních

orgánů rovněž omezil zákon č. 280/1948 Sb., o krajském zřízení. O zákonodárné iniciativě zastupitel-
ských orgánů v první polovině 50. let vůbec nemůže být řeč a navíc **v letech 1950–1953 SNR prakticky
nezasedala**. SNR měla omezenou zákonodárnou moc zakotvenou již v ústavě. Její aktivita narůstala až
od roku 1956, ale na přelomu 50. a 60. let opět opadla v souvislosti s další centralizací státu.

Vzrůstající aktivita SNR **po roce 1956** vyplývala z dvouleté **snahy o decentralizaci státu**. Usne-
sení politbyra ÚV KSČ z dubna 1956 o zvýšení pravomocí slovenských národních orgánů ale předem
stanovilo „neuplatňovat ani důslednou koncepci socialistického federalismu nebo autonomie, ale na
základě dosavadních principů účelně rozšířit pravomoc slovenských národních orgánů“. Karol Bacílek
tyto orgány dokonce obvinil, že neplní ani ty funkce, které jim určovala ústava. Úpravy se vztahovaly
na zákonodárnou moc SNR a výkonnou moc sboru pověřenců. Podle ústavního zákona č. 33 z 31. čer-
vence 1956 byla SNR národním orgánem státní moci na Slovensku. Usnášela se na zákonech, jmenovala
a odvolávala sbor pověřenců a projednávala a schvalovala rozpočet Slovenska. Pravomoci slovenských
národních orgánů se zvýšily **v oblasti školství, kultury, zdravotnictví, zemědělství** atd. Zákony SNR
už nepodepisoval předseda vlády, ale předseda SNR.

Rozdělením státu na nové a větší kraje, respektive **přesunem kompetencí na KNV**, se po roce 1960
opět zhoršilo postavení slovenských národních orgánů. Bylo to dáno rozhodnutím politického byra
ÚV KSČ z února 1960, podle kterého SNR měla být „jeden národní orgán státní moci a správy na Sloven-
sku jako nedělitelná součást jednotné soustavy československých státních orgánů“. Změny projednal
ÚV KSS v březnu a dubnu 1960. Když se prosadily představy vedení KSČ o přechodu socialistické státnosti
ke komunistické samosprávě, staly se pravomoci SNR pouze formalitou a sbor pověřenců byl zrušen
úplně. **Sloučení SNR a sboru pověřenců** v ústavě z roku 1960 se hodnotilo jako zákonitost v „rozvoji“
socialistického státu. Ze SNR se stala politicky bezvýznamná instituce poté, co byla zrušena dělba
moci mezi ústřední a slovenské národní orgány. Pravomoci pověřenců přešly na odbory SNR. Podle
ústavy z 11. července 1960 se změnil název státu a podle zákona č. 163 byl ze státního znaku odstraněn
tradiční slovenský znak v podobě dvouramenného kříže na trojvrší a nahrazen plameny zasazenými
v husitské pavěze.

Tyto hlavní změny v postavení SNR ale neřešily státoprávní vztah Čechů a Slováků ani neupravily
vztahy mezi Národním shromážděním a SNR. Ve vztazích mezi národy nebyly uplatněny principy rov-
nosti, rovnoprávnosti a svéprávnosti. Teprve od roku 1963, po nástupu Alexandera Dubčeka do funkce
prvního tajemníka ÚV KSS, se uvolňoval prostor pro otevření tématu postavení Slováků ve státě. Přes
složitost situace v začínajícím „slovenském předjaří“ se upravovalo postavení Národního shromáždění
a SNR, a to na základě usnesení ÚV KSČ a ÚV KSS (ze 7. května 1964) s názvem Za plnější uplatnění
Slovenské národní rady. Byla zvýrazněna úloha pléna SNR a obnovena pověřenectva. Oživil se de facto
asymetrický model uspořádání státu. Slovenská otázka se zredukovala na dosažení hospodářského
a sociálního vyrovnání Slovenska úrovni českých zemí. Politika KSČ v letech 1948–1967 nepřipouštěla
prosazení federalismu ani autonomie Slovenska. Unitární stát byl jediným „přípustným“ modelem.
Politická činnost SNR byla velmi omezena také proto, že československý prezident Antonín Novotný
často „hrozil nacionalismem a separatismem“ Slovenska. Postavení SNR ve struktuře státu se měnilo
podle toho, jak se v politice KSČ prosazoval centralismus, který byl odůvodňován „upevňováním“ státu
a udržováním jeho jednoty.

Antonín Novotný projevil svoji necitlivost vůči Slovákům a jejich národním institucím v Martině
26.–27. srpna 1967, kdy ve zinscenovaném konfliktu odmítl dar Matice slovenské a urážlivým chová-
ním pohoršil slovenskou veřejnost. Novotný rovněž odmítl pokusy o zvýšení pravomocí SNR tak, aby
schvalovala rozpočty národních výborů, a „novotnovsky“ orientovaný předseda SNR Michal Chudík
se zasadil o zamítnutí návrhu, aby se Bratislava stala hlavním městem Slovenska.

SNR se výrazně angažovala v obrodném procesu roku 1968, zejména nastolením slovenské otázky
a podílem **na vzniku československé federace**. Slovenská národní rada z pozice nejvyššího slovenského
národního orgánu navrhla na zasedání 14.–15. března 1968 překonat jednotný model uspořádání státu

na základě úpravy vztahů mezi státotvorným slovenským a českým národem na principu rovnosti, rovnoprávnosti a národní svébytnosti v podobě demokratického svazku dvou národních států. SNR zároveň ocenila, že se tato úprava stala neoddělitelnou součástí „demokratizačních opatření“. **Státoprávní iniciativa SNR** se stala součástí Akčního programu KSČ a vládního programu. Na půdě SNR vznikly tři komise pro různé oblasti přípravy federalizace ČSSR. Tyto komise úzce spolupracovaly s odbornou **vládní komisí pro vypracování ústavního zákona o novém státoprávním uspořádání republiky** místopředsedy vlády Gustáva Husáka a s vládním Výborem pro vypracování návrhu ústavního zákona o novém řešení státoprávního vztahu Čechů a Slováků předsedy vlády Oldřicha Černíka. Vznikem České národní rady získala SNR partnera pro řešení státoprávních otázek. SNR přijetím zákonů o hlavním městě Slovenska Bratislavě a o Matici slovenské přispěla k odstranění některých deformací v postavení slovenského národa. Dne **27. června 1968** byl předsedou SNR zvolen **Ondrej Klokoč**.

Po 21. srpnu 1968 vydalo předsednictvo SNR řadu prohlášení, která zpočátku neměla protiokupační akcent. Plénum SNR podpořilo 21. srpna prohlášení předsednictva ÚV KSČ a postavilo se **za odvolání okupačních vojsk z území republiky**. Předsednictvo SNR, které své postoje koordinovalo s Národním shromážděním a Českou národní radou, vydalo 25. srpna spolu s jejími zástupci komuniké, v němž se nemluvilo o vstupu vojsk, ale o okupaci Československa. Následně rovněž odsoudilo protiprávní obsazení státních institucí, včetně budovy SNR.

Zasedání pléna SNR **6. září 1968** přineslo navzdory traumatické atmosféře v ČSSR výrazný posun v přípravě federativního uspořádání ČSSR. Plénum v rámci konsolidačního programu společenského života na Slovensku projednalo **vlastní návrh Ústavního zákona o Československé federaci**, který původně mělo projednat 21. srpna, a přijalo stanovisko k návrhu zásad federativního uspořádání ČSSR, vypracovanému 7. srpna odbornou vládní komisí. Jednání vlády ČSSR 1. října zohlednilo výsledky paralelních jednání ČNR a SNR a závěry vládního výboru. Vláda potvrdila, že československá federace se skládá ze dvou rovnoprávných republik. V rozdělení kompetencí mezi federací a republikami se rozeznávala výlučná kompetence federace, společná kompetence federace a republik a výlučná kompetence republik. Nejvyšším orgánem federace je Federální shromáždění. Jeho dvě rovnoprávné sněmovny, Sněmovna lidu (SL) s 200 poslanci a Sněmovna národů (SN) složená ze 150 poslanců, se měly volit přímo v obou národních republikách. V SN se uplatňuje zákaz majorizace při důležitých otázkách. Politická komise ÚV KSČ však 17. října rozhodla, že zůstane původní název státu ČSSR, a ne slovenský návrh ČSFSR.

Po přijetí ústavního zákona č. 143/1968 Sb. z 27. října 1968, o československé federaci, se zpočátku zdálo, že SNR a ČNR získaly prostor pro prosazování národně-státních zájmů. Jisté možnosti rozvíjení zákonodárné funkce národních rad poskytovaly články 37 a 38 zákona, ale okupace Československa 21. srpna 1968 a počínající normalizace byly hlavními příčinami toho, že SNR neplnila své poslání a funkce v potřebné míře. Národní orgány se plně podřídily ústředním politickým a státním orgánům v právních normách č. 125 a 133 v prosinci 1970, rovněž i v pozdějších legislativních pravidlech vlády ČSSR.

Normalizační režim v letech 1969 a 1970 přehodnotil působení SNR během pražského jara. Označil činnost SNR za „kontrarevoluční“, kritizován byl její Akční program z léta 1968 a působení „pravice“ na její půdě, zejména v srpnu 1968 (Alexander Dubček, Samuel Falán, František Barbírek, Jozef Zrak, Irena Ďurišová, Anton Ťažký, Róbert Hárenčár, Jozef Rosa, Štefan Sádovský, Štefan Brenčič, Vojtech Hatala, Hvezdoň Kočtúch, Ján Uher, Viktor Pavlenda a další). Na konci roku **1969** se spustila **vlna „normalizačních“ opatření**. Prohlášení SNR po 21. srpnu byla anulována a označena za nemarxistická a politicky nesprávná. „Pevné jádro“ ve SNR pro normalizační režim tvořili: O. Klokoč, František Mišej, Štefan Fábry, Matěj Lúčan, Ján Marek a další. Na základě tzv. zmocňovacího ústavního zákona č. 117 z října 1969 zbavili normalizátoři šest poslanců jejich mandátu a 29 poslanců, kteří byli označeni za „nositele pravice“, se pod politickým nátlakem normalizátorů své poslanecké funkce vzdalo. Po jejich odchodu měla SNR v srpnu 1970 103 poslanců za KSS, 10 za SSO (Strana slovenské obrody), 7 za Stranu svobody a 16 bezpartijních. Pro rozporuplnou atmosféru ve SNR bylo příznačné, že ještě před volbami roku 1971 ze 126 (nikoliv 150) poslanců kandidovalo jen 36 %. 26.–27. 11. 1971 se volila opět jednotná kandidátka Národní fronty. Proti této praxi se objevily letáky v Nitře, Bratislavě a Zvolenu.

SNR nedokázala v 70. a 80. letech vážněji ovlivnit problémy Slovenska, zejména v hospodářské sféře. Její zákonodárná činnost se rozšiřovala jen díky tomu, že Federální shromáždění od roku 1986 přijímalo v rámci „přestavby“ větší množství zákonů. SNR přijala v letech 1969–1970 22 zákonů, v letech 1971–1975 jen 27, 1976–1980 16, 1981–1985 jen 27 zákonů a celkem v letech 1969–1988 pouze 130 zákonů (nejvíce v oblasti plánu a rozpočtu Slovenska, zemědělství, školství, kultury, národních výborů apod.). SNR nenaplnila funkci nejvyššího orgánu státní moci a jediného zákonodárného orgánu v SSR a nevykonávala ani kontrolní činnost. Příkladem je, že v letech 1971–1983 nebyla podána ani jedna interpelace.

SNR nepřijímala politická prohlášení, která by korigovala dosavadní politický kurz komunistické strany, a byla tak její převodovou pákou. Zákonodárná činnost SNR se rozvíjela od roku 1986, částečně v souvislosti s **přípravou návrhu federální ústavy a národních ústav**, návrhem zákonů o veřejné správě, změn v hospodářství apod. Návrhy ústav měly vztah také k novému státnímu znaku federace (návrhy na půlený státní znak jako spojení dvou národních symbolů a vyjádření čs. federace složené z dvou rovnoprávných států podle čl. 1 ústavního zákona č. 143/1968 Sb.), stejně jako republikových symbolů. Zpočátku na tomto projektu pracovala odborná komise předsednictva ÚV KSČ pod vedením místopředsedy federální vlády Karola Paca. Po odstavení Husákova křídla z vedení státu a KSČ (L. Štrougal, K. Laco, J. Korčák, P. Colotka a další) se od původních návrhů upustilo. Předseda Federálního shromáždění a člen předsednictva ÚV KSČ Alois Indra, který měl v rukou výraznou politickou moc, v srpnu 1988 uvedl, že bylo politicky rozhodnuto o tom, aby ústava byla schválena jako ústava ČSSR a obou republik. Odbornou přípravu ústavy měla na starosti komise, kterou vedl federální ministr pro legislativu Marián Čalfa. Komisi však opustili právní a ekonomičtí odborníci Antonín Červinka, Milan Čič, Július Hanus a další.

Na programu zasedání SNR 31. října 1989 bylo projednání návrhu skupiny poslanců Federálního shromáždění ČSSR na vydání ústavního zákona o způsobu přijetí nové ústavy ČSSR, ČSR a SSR. Návrh předpokládal ústavní úpravu všech základních vztahů federace a národních republik v jednom ústavním dokumentu (tzv. trojjediná ústava). Proto bylo třeba přijmout ústavní zákon o způsobu přijetí ústavy, jinak by se musely navrhovat tři ústavy a muselo by jít o tři návrhy do všelidové diskuse, což požadovala část poslanců SNR.

Předseda SNR Viliam Šalgovič, federální ministr M. Čalfa, místopředseda FS Ján Marko a další se vyslovili pro společnou ústavu a vyvíjeli v tomto smyslu tlak na poslance. Část poslanců se snažila přímo vyhnout hlasování a čtyři výbory z devíti se k návrhu zákona postavily odmítavě. Pod hrozbou stranických trestů, resp. výzvou k dodržování stranické disciplíny byli opoziční poslanci „zpacifikováni“. Pro návrh hlasovalo 118 poslanců, proti sedm a šest poslanců se zdrželo hlasování. Odmítavé postoje poslanců byly v „hlasovací mašinerii“ komunistického režimu velmi vzácným jevem. SNR v jednom z prvních usnesení po 17. listopadu 1989 návrh ústavního zákona o způsobu přijetí „trojjediné“ ústavy zrušila (6. prosince), což odůvodnila zejména porušením čl. 142 ústavního zákona č. 143/1968 Sb.

Nový politický kurz na půdě SNR přineslo po 30. listopadu zvolení **Rudolfa Schustera** předsedou (po dohodě s VPŇ). Dne 6. prosince bylo zvoleno rovněž nové předsednictvo, v jehož řadách zůstalo 38 % komunistů. Předsednictvo jmenovalo 12. prosince novou vládu „národního porozumění“ Milana Čiče. Od ledna do poloviny dubna 1990 se uskutečnily **kooptace poslanců**, z velké části z řad členů VPŇ, jako vyjádření tvorby parlamentní demokracie. SNR kromě jiného přijala 9. února 1990 usnesení, ve kterém obnovila platnost dokumentů přijatých v období mezi 21. a 28. srpnem 1968 a rehabilitovala 35 poslanců. SNR v březnu 1990 uzákonila slovenské národně-státní symboly a název – Slovenská republika. Ale teprve na základě svobodných parlamentních voleb v červnu 1990 se vytvořila demokratická SNR. Předsedou byl zvolen František Mikloško (VPŇ), prvním místopředsedou Ivan Čarnogurský (KDH). 3. září 1992 schválili nově zvolení poslanci SNR Ústavu Slovenské republiky a SNR se přejmenovala na **Národní radu Slovenské republiky** (tj. i současný název slovenského parlamentu).

Volby do zastupitelských sborů

Volby do všech stupňů zastupitelských sborů existujících v letech 1948–1989 v Československu měly jediné poslání: **sloužily jako jedna z demokratických kulis komunistického režimu**. Při způsobu, jakým probíhaly, nemohlo nikdy jít o svobodné demokratické volby ani o referendum. Pro vývoj režimu neměly v podstatě žádný význam. Občané-voliči přistupovali k volbám s vědomím o jejich naprosté formálnosti a nemožnosti dosáhnout jejich prostřednictvím jakékoliv významné změny režimu a jeho politiky. Pravidelnou vysokou účast občanů je možné vnímat jako jeden z ukazatelů míry přizpůsobivosti k formálním, režimem vyžadovaným rituálům. Naopak komunistické vedení i mnoho funkcionářů nižších úrovní volby považovalo za politicky významné, téměř jednoznačné potvrzení správnosti směru oficiální politiky. Z jejich strany tedy nešlo o jeden ze způsobů propagandy režimu, ale o potvrzení vztahu společnosti k vládnoucí moci.

Volby v zásadě splňovaly požadované formální standardy. Byly **přímé, rovné a až na konkrétní výjimky tajné**. Větší nebo menší respektování zmíněných demokratických znaků ale v žádném případě neznamenovalo možnost vyjádření svobodné vůle voličů. Všichni navrhovaní kandidáti byli výhradně na takzvané **jednotné kandidátce Národní fronty**, samostatná kandidatura politické strany ani jednotlivce nepřicházela v úvahu. Na jednotné kandidátce byl uveden vždy přesný počet osob, který bylo nutné pro konkrétní volební obvod do zastupitelského orgánu „zvolit“ podle principu poměrného zastoupení, nebo jen jméno jednoho kandidáta, pokud šlo o způsob většinový. Jednotlivé kandidáty vždy navrhovaly a schvalovaly příslušné orgány komunistické strany, které rozhodovaly podle nařízení nadřízených institucí také o zástupcích nekomunistických stran a nestranících.

V rámci předvolební kampaně se jednotliví kandidáti představovali na veřejných schůzích. Celá **kampaně** měla především **charakter oslavy dosavadních celospolečenských výsledků** a propagace příštích úkolů a plánů. Účast voličů na předvolebních schůzích, ale hlavně u volebních aktů samotných se podle oficiálních součtů blížila bez několika procent a ještě častěji bez pouhých několika desetin procenta maximální hranici a statistiky uváděly čísla těsně se blížící sto procentům také u počtu hlasů odevzdaných pro navržené kandidáty.

Takových výsledků dosahovala vládnoucí moc především vytvořením **nátlakové atmosféry** a někdy docházelo i k „úpravám“ odevzdaných počtů hlasů. Neúčast na volbách byla režimem chápána jako projev záporného vztahu k lidovědemokratickému a později socialistickému zřízení a běžně s ní byly spojovány přímé perzekuční následky v zaměstnání, v místě bydliště nebo záznamy v osobních spisech. Jen výjimečně se stalo, především na malých obcích při volbách do místních národních výborů, že kandidáti neprošli nebo bylo nutné volby z jiných důvodů opakovat.

První **volby do Národního shromáždění** po únorovém převzetí moci komunistickou stranou proběhly **30. května 1948**. Komunisté jim přikládali značný význam. Výsledky voleb měly potvrdit legitimitu režimu doma i v zahraničí. Ještě koncem března 1948 trvalo komunistické vedení na samostatné účasti jednotlivých politických stran ve volbách alespoň v českých zemích. Na Slovensku naopak předpokládalo jednotnou kandidátku. Jako důvod bylo uváděno silné postavení církve. Vedení komunistické strany se domnívalo, že uvažovaný cíl mohou volby splnit za předpokladu, že KSČ získá nejméně 75 % hlasů. Odhad volebních výsledků provedený na začátku dubna okresními a krajskými stranickými orgány ale ukázal, že ani v Čechách a na Moravě by KSČ nepřekročila 60% hranici. Na základě tohoto zjištění

ÚV KSČ rozhodl, že v celé zemi proběhnou volby s **jednotnou kandidátkou Národní fronty**. Na ní tvořili komunističtí kandidáti 70 %, ostatním stranám připadlo po 10 %. Sociálnědemokratická strana se ale ještě před volbami sloučila s komunisty, a jejich podíl tedy vzrostl na 80 %. Jediným politickým představitelem, který **nesouhlasil se zavedením jednotné kandidátky**, byl **prezident Edvard Beneš**. Prezident požadoval kodifikovat možnost sestavit opoziční kandidátní listinu ve volebním zákoně. To se sice nestalo, ale komunistické vedení nižším stranickým orgánům doporučilo při organizaci voleb připustit možnou opoziční kandidátku. Její vytvoření by ale muselo být potvrzeno nejméně jedním tisícem ověřených podpisů případných voličů v jednotlivých obvodech. Žádná taková listina nebyla předložena k registraci.

Volby Národního shromáždění prvního volebního období se konaly na základě zákona č. 75/1948 Sb., který formálně ještě zachovával systém poměrného zastoupení. Území republiky bylo rozděleno na dvacet osm vícemandátových volebních krajů ve dvou oblastech (v českých zemích a na Slovensku). Ústava předpokládala volbu tří set poslanců na dobu šesti let. Vlastní volby se konaly v atmosféře strachu a voliči byli vystaveni silnému politickému a morálnímu tlaku. V řadě obcí byly organizovány „**manifestační volby**“, tj. volby veřejné, nebo byly vyhlášovány „vlastenecké obce“, kde se místní funkcionáři zavazovali, že se postarají o to, aby všichni občané hlasovali pro jednotnou kandidátku. Také **při sčítání hlasů docházelo k manipulacím**. Téměř všechna krajská vedení KSČ hlásila ústředí, že upravovala volební výsledky. Rozsah takových „korektur“ se pohyboval v rozmezí 1–5 %. Jako oficiální výsledky byla zveřejněna tato čísla: pro kandidátku Národní fronty odevzdalo v českých zemích hlasy 82,12 % voličů, na Slovensku 84,91 %. V Čechách 9,32 % a na Slovensku 13,98 % voličů vhodilo do volebních uren bílé lístky. Neplatných odevzdaných hlasů bylo v Čechách 3,56 % a na Slovensku 1,11 %.

Vůbec první **přímé volby do národních výborů** se podle zákona č. 14/1954 Sb. konaly **16. května 1954**. Uskutečnily se na základě **většinového volebního systému**. V jednomandátových obvodech ale kandidoval vždy jen pečlivě vybraný kandidát Národní fronty. Tak byla zcela vyloučena jakákoliv volba nejen mezi případnými rozdílnými politickými programy, ale i mezi osobami kandidátů. Jednotná kandidátka získala v těchto volbách podle oficiálních výsledků 93,60 % hlasů pro kandidáty do krajských národních výborů, 93,62 % pro kandidáty do okresních národních výborů a 94,21 % do místních národních výborů.

Úplný přechod k sovětskému volebnímu modelu, který byl v československých podmínkách poprvé realizován zmíněnými volbami do národních výborů, dovršil ústavní zákon č. 26/1954 Sb. Organizaci **voleb do Národního shromáždění** pak upravil zákon č. 27/1954 Sb. Na jejich základě se **28. listopadu 1954** uskutečnily volby. Také v tomto případě se tedy jednalo o volby podle většinového systému v jednomandátových obvodech. Jeden poslanec připadl na třicet pět tisíc obyvatel. Tím se stal počet poslanců pohyblivým. Pro volby do Národního shromáždění v roce 1954 bylo vytvořeno 368 volebních obvodů a zvolen stejný počet poslanců. **Kandidáti** na jedinou registrovanou kandidátku Národní fronty byli **vybírání hlavně podle statistických hledisek**. Předem byl stanoven přesný podíl mužů a žen; dělníků, rolníků a „příslušníků pracující inteligence“; mládeže, straníků a nestraníků – zde samozřejmě s naprostou převahou členů KSČ. Jednotliví kandidáti se formálně podle zákona v dvoukolovém procesu představovali voličům. V prvním kole jako návržení a v druhém už jako registrovaní.

Přůběh i výsledky voleb odpovídaly realitě doby. K „manifestování“ co neúplnější oddanosti občanů vládnoucímu režimu se opět hodil jakýkoliv prostředek. Kromě popsané vnější manipulace to byl zejména „zvláštní“ způsob posuzování platnosti odevzdaných hlasovacích lístků. Pro dosažení co nejlepších výsledků byl dán volebním komisím na základě rozhodnutí vedení KSČ pokyn, aby se při sčítání hlasů za hlas „proti“ – a tedy neplatný – považoval jen takový hlasovací lístek, na němž volič přeškrtnl vodorovně celé jméno a příjmení kandidáta. Jiný způsob, například přeškrtnutí diagonálně přes celý hlasovací lístek, měl být počítán jako platný hlas „pro“ kandidáta. Oficiálními výsledky voleb pak byla čísla 97,89 % pro kandidáty Národní fronty, 2,11 % bílých lístků a 0,39 % neplatných hlasů.

Dne **19. května 1957** se uskutečnily další **volby do národních výborů**. Podle oficiálních údajů se jich v celé republice zúčastnilo 99,12 % oprávněných voličů a z nich dalo 99,12 % hlas jediné pro volby zapsané kandidátní listině Národní fronty.

V roce 1960 byli znovu voleni poslanci národních výborů, Slovenské národní rady i Národního shromáždění. Nové zákony č. 37/1960 Sb., o volbách do Národního shromáždění, č. 38/1960 Sb., o volbách do Slovenské národní rady, a č. 39/1960 Sb., o volbách do národních výborů, byly součástí komplexu zákonů předcházejících přijetí nové Ústavy ČSSR v červenci 1960 a přípravy voleb v rámci nového územního členění státu. Volitelní byli znovu jen kandidáti na jednotných kandidátních listinách Národní fronty sestavených pro jednotlivé orgány. Změnou v organizačním uspořádání bylo, že počet poslanců Národního shromáždění byl při čtyřletém volebním období opět pevně stanoven na tři sta. Z nich dvě stě třináct bylo voleno v českých zemích a osmdesát sedm na Slovensku. Počet poslanců Slovenské národní rady byl odvozeně stanoven podle počtu poslanců Národního shromáždění volených na Slovensku na osmdesát sedm.

Vlastní volební akty do všech zastupitelských sborů proběhly **12. června 1960**. Oficiálně se voleb zúčastnilo 99,68 % oprávněných voličů. Kandidáti do parlamentu a krajských národních výborů od nich dostali 99,93 % hlasů, do Slovenské národní rady, okresních a místních národních výborů 99,85 % hlasů. Během volebních příprav se objevilo nepatrné množství anonymních výhružných dopisů, letáků a protistátních a hanlivých nápisů. Ve volebních místnostech došlo k několika případům provokace. Komunistické vedení tak mohlo průběh voleb zhodnotit jako „dobrý“.

Po uplynutí funkčního období zastupitelských sborů zvolených v roce 1960 se konaly volby **14. června 1964**. V únoru téhož roku byl pod č. 39/1964 Sb. přijat nový zákon o **volbách do Národního shromáždění, Slovenské národní rady a národních výborů**. Přinesl ale jen nepodstatné dílčí změny. Základní systém – většinový princip s jedním mandátem a jedním kandidátem Národní fronty ve volebním obvodu, s možností „manifestační“ – tj. veřejné volby, s jedinou alternativou – škrtnout nebo neškrtnout jediného kandidáta – zůstal zachován. Tomu také odpovídaly oficiální výsledky. Pro kandidáty Národní fronty do Národního shromáždění odevzdalo svůj hlas 99,96 % voličů, do Slovenské národní rady 99,98 % voličů a do národních výborů 99,87 % voličů.

V průběhu roku 1967 byl na základě víceméně objektivních sociologických průzkumů a zkušeností z jiných socialistických zemí, zejména Polska, ve kterých se už neuplatňoval sovětský systém jednomandátových obvodů s jedním kandidátem, učiněn **pokus o změnu volebního systému**. Výsledkem práce týmu pro výzkum a modelování volební soustavy ČSSR byl **návrh nového zákona o volbách do Národního shromáždění**, který částečně umožňoval uplatnění výběru osob a programů, demokratičtější systém navrhování a registrace kandidátů a záruky tajnosti voleb. Sice v omezené podobě proti původnímu návrhu, ale přece jen byl pod č. 113/1967 Sb. návrh zákona o volbách do Národního shromáždění přijat. Základní princip – jednotná kandidátní listina Národní fronty i monopol KSČ – při jejím sestavování zůstal nezměněn. Demokratizační pohyb ale znamenal vytvoření čtyř- až osmimandátových volebních obvodů s **možností výběru kandidátů**. Ačkoli se podle tohoto zákona měly konat volby v červnu roku 1968, **nikdy se podle něj nevolilo**. Nejdříve byl termín voleb vzhledem k vývoji politické situace na jaře 1968 posunut do konce listopadu 1968, pak do konce roku 1969 a nakonec bylo na jaře 1969 stanoveno, že volby proběhnou nejpozději do konce roku 1971. Vždy se tak stalo ústavním zákonem. Volby do Federálního shromáždění v listopadu 1971 se ale už konaly podle jiného volebního zákona.

Volební zákon do Federálního shromáždění byl přijat 6. července 1971 a publikován pod číslem 44/1971 Sb. Zákon samotný i volební zákony do obou národních rad a do národních výborů přijaté ve stejné době, které byly v podstatě jen jeho upravenými kopiemi, nejenže zcela negovaly demokratizační posun zachycený ve volebním zákoně z roku 1967, ale odstraňovaly i některé alespoň formálně existující volební instituty z voleb v padesátých a šedesátých letech. Nová „normalizační“ vládnoucí garnitura si tak účelově připravila jeden z nástrojů pro upevnění moci. Stav, který zákon zavedl, ale oficiálně vykládala jako opatření dočasné, vyvolané situací po období 1968–1969 a sedmileté volební přestávce. Z „dočasnosti“ v případě úpravy voleb se ale nakonec stala stejná „dočasnost“ jako z pobytu sovětských vojsk: **volební zákon z roku 1971 platily až do roku 1990**.

Volby všech zastupitelských sborů probíhaly stále na základě většinového systému. Pro volby do Federálního shromáždění se v případě Sněmovny lidu vytvářelo dvě stě volebních obvodů v celé republice. Pro volby do Sněmovny národů bylo osmdesát pět volebních obvodů v ČSR a osmdesát pět

v SSR. Volební obvody stanovovalo usnesením předsednictvo Federálního shromáždění. Obvody byly jednomandátové a pro řádné volby až do roku 1989 se nestalo, aby se o mandát ucházel více než jeden kandidát. Ti byli stejně jako v předcházejících letech nominováni za celou Národní frontu na jednotné kandidátní listině. Z procesu registrace kandidátů vypadl v padesátých a šedesátých letech volebními zákony stanovený a uplatňovaný dvoukolový proces představování kandidátů voličům. První – i když v podstatě jen formální, ale přece jen existující – kolo představování ještě neregistrovaných kandidátů voličům na předvolebních schůzích bylo od roku 1971 nahrazeno jednorázovým setkáním už registrovaných kandidátů s voliči. Jakékoliv připomínky voličů k jednotlivým kandidaturám tím odpadly. Vliv voličů na sestavení kandidátky byl tak i formálně nulový.

Organizační novinkou, kterou zákon přinesl, bylo **rozložení voleb do dvou dnů** (pátek–sobota). Dosud se volby konaly vždy v jeden den, a to v neděli. Rozdělení bylo vyvoláno obavou z menší účasti voličů na volbách po zavedení pětidenního pracovního týdne a novým způsobem trávení víkendového volna na venkově.

Většina voličů, vědoma si naprosté formálnosti voleb, volila „manifestačním“ způsobem a nevyužívala možnosti úpravy volebních lístků, přesto se pro posuzování a sčítání odevzdaných hlasů znovu objevil pokyn vedoucích stranických orgánů počítat hlasovací lístky, kde nebylo vodorovně přeškrtnuto celé jméno i příjmení kandidáta, jako hlas „pro“ kandidáta.

Průběh voleb i oficiálně ohlášené výsledky dosahované během dvaceti letí období tzv. normalizace si byly velmi podobné. V jednom termínu proběhly volby všech zastupitelských sborů. V roce **1971** se volby konaly ve dnech **26. a 27. listopadu**. Zúčastnilo se jich 99,41 % oprávněných voličů. Z nich pro kandidátku Národní fronty odevzdalo do Sněmovny lidu Federálního shromáždění hlas 99,81 %, do Sněmovny národů Federálního shromáždění 99,77 %, do České národní rady 99,78 %, do Slovenské národní rady 99,94 %, do krajských národních výborů 99,84 %, do okresních národních výborů 99,77 % a do místních národních výborů 99,85 %. V roce **1976** proběhly volby ve dnech **22. a 23. října** a přišlo k nim 99,70 % registrovaných voličů. Z nich pro kandidátku Národní fronty odevzdalo do Sněmovny lidu Federálního shromáždění hlas 99,97 %, do Sněmovny národů Federálního shromáždění 99,97 %, do České národní rady 99,96 %, do Slovenské národní rady 99,98 %, do krajských národních výborů 99,96 %, do okresních národních výborů 99,94 % a do místních národních výborů 99,94 %. V roce **1981** se volby uskutečnily ve dnech **5. a 6. června**. Hlas v nich odevzdalo 99,51 % zapsaných voličů. Z nich pro kandidátku Národní fronty odevzdalo do Sněmovny lidu Federálního shromáždění hlas 99,96 %, do Sněmovny národů Federálního shromáždění 99,96 %, do České národní rady 99,96 %, do Slovenské národní rady 99,98 %, do krajských národních výborů 99,97 %, do okresních národních výborů 99,96 % a do místních národních výborů 99,69 %. V roce **1986** byly termínem voleb dny **23. a 24. května** a volit přišlo 99,39 % voličů. Z nich pro kandidátku Národní fronty odevzdalo do Sněmovny lidu Federálního shromáždění hlas 99,94 %, do Sněmovny národů Federálního shromáždění 99,94 %, do České národní rady 99,94 %, do Slovenské národní rady 99,95 %, do krajských národních výborů 99,95 %, do okresních národních výborů 99,92 % a do místních národních výborů 99,91 %.

Posledními volbami reálného socialismu byly doplňovací volby poslanců Federálního shromáždění v devíti obvodech, dvou poslanců České národní rady a dvou poslanců Slovenské národní rady. Kandidátní listiny byly samozřejmě připraveny v rámci Národní fronty, ale poprvé a zároveň naposled měli voliči možnost vybírat ze dvou kandidátů. Oficiálním zdůvodněním pro to bylo, že se tak ověřují prvky, které by se mohly stát základem nového volebního systému. Voleb se zúčastnilo 95,31 % zapsaných voličů a z nich 99,68 % odevzdalo platný hlas se jménem jednoho vybraného kandidáta.

Způsoby a konstrukce voleb zastupitelských sborů organizovaných komunistickým režimem jasně vypovídají o jejich naprosté formálnosti. Je možné konstatovat, že ve skutečnosti o volby ani nešlo. Až na výjimku posledních voleb z roku 1989 neměli voliči možnost vybírat, a to nejen z politických programů, ale ani z více osob kandidátů. Když už se občané-voliči vhozením volebního lístku do urny „kvazivolebního“ aktu zúčastnili, a většina z nich tak činila jen proto, aby podle svého názoru na sebe

zbytečně nepřítahovali pozornost a nevystavovali se možným perzekucím, v rozhodující většině si uvědomovali, že jejich hlas o ničem nerozhoduje. Takto přijímané volby ztratily smysl a staly se pouhou dekorací.

Volby v Československu v letech 1948–1989

30. května 1948	volby do Národního shromáždění
16. května 1954	volby do národních výborů všech stupňů
28. listopadu 1954	volby do Národního shromáždění
19. května 1957	volby do národních výborů
12. června 1960	volby do Národního shromáždění, Slovenské národní rady a do národních výborů všech stupňů
14. června 1964	volby do Národního shromáždění, Slovenské národní rady a do národních výborů všech stupňů
26. a 27. listopadu 1971	volby do Sněmovny lidu Federálního shromáždění, České/Slovenské národní rady a do národních výborů
22. a 23. října 1976	volby do Sněmovny lidu Federálního shromáždění, České/Slovenské národní rady a do národních výborů
5. a 6. června 1981	volby do Sněmovny lidu Federálního shromáždění, České/Slovenské národní rady a do národních výborů
23. a 24. května 1986	volby do Sněmovny lidu Federálního shromáždění, České/Slovenské národní rady a do národních výborů

Prezident republiky

Prezident republiky jako individuální hlava státu je příznačnou ústavní institucí pro republikánskou státní formu. Již v listopadu 1918 byl nově utvořeným Národním shromážděním zvolen prvním prezidentem Československa prof. T. G. Masaryk. Tradice individuální hlavy státu se udržela po celou dobu existence československé republiky. Příliš se nezměnily ani jeho pravomoci. Tradice republiky s parlamentní formou vlády trvaly navenek i v době vlády komunistické strany v Československu. Československo nepřevzalo jako ostatní státy sovětského bloku v žádné etapě svého vývoje institut kolektivní hlavy státu.

Struktura **Ústavní listiny z roku 1920** státní orgány odlišovala podle principu přísně oddělené dělby moci. Pravomoci prezidenta republiky byly obsaženy zejména v její hlavě třetí nazvané Moc vládní a výkonná. Systematické zařazení prezidenta republiky do této hlavy zároveň vyjadřovalo těsné vztahy této instituce k vládě. Prezident republiky byl **volen Národním shromážděním** (Poslaneckou sněmovnou a Senátem) **na sedm let**. Zvolen mohl být státní občan Československé republiky, který byl volitelný do Poslanecké sněmovny a dosáhl věku 35 let. Z výkonu svého úřadu nebyl odpovědný a za jeho projevy související s touto funkcí odpovídala vláda. Z toho vyplývalo i další ustanovení, že jakýkoliv prezidentův úkon moci vládní nebo výkonné potřeboval ke své platnosti spolupodpis (kontrasignaci) odpovědného člena vlády. Prezident republiky nemohl žádnou svou ústavní pravomoc uplatnit bez takové kontrasignace předsedy nebo jiného člena vlády. Bez ní by byl úkon prezidenta republiky neplatný.

I když měl prezident republiky **významné symbolické a ceremoniální postavení** (mohl se účastnit schůzí vlády a předsedat jim, jeho podpis na zákonech byl považován za akt, kterým se zákon vyhlášoval – promulgace), jeho **reálné ústavní pravomoci samostatně rozhodnout byly malé**. To se projevilo i při řešení ústavní a politické krize v **únoru 1948**, kdy nemohl další existenci vlády neporažené v parlamentu ovlivnit, neboť by byl neplatný úkon, který by nepodepsal předseda vlády. Samostatně mohl prezident republiky rozhodnout o své abdikaci. Ústava nestanovila, komu ji má podat. Podle ústavní tradice ji podával předsedovi vlády, neboť vládě příslušelo, aby vykonávala jeho funkci, pokud nebyl zvolen nový prezident republiky nebo když byl zaneprázdněn nebo nemocen. Dne 9. června 1948 vstoupila v účinnost nová ústava (Ústava 9. května). Prezident republiky **Edvard Beneš** ji odmítl podepsat a dne **7. června 1948 abdikoval**. Místo něho podepsal ústavu dosavadní předseda vlády Klement Gottwald, kterého Národní shromáždění již podle nové ústavy a zákona o volbě prezidenta republiky ze dne 12. června 1948 veřejným hlasováním zvolilo prezidentem republiky. K. Gottwald si i nadále ponechal funkci předsedy Komunistické strany Československa. Ústavní tradice „nadstranického prezidenta“ byla tak porušena. Byla formálně porušena i tradice sekulárního státu založená T. G. Masarykem a dodržovaná E. Benešem, neboť pražský arcibiskup k počtu při příležitosti jeho zvolení sloužil za jeho přítomnosti a přítomnosti dalších politických představitelů slavnostní bohoslužbu Te Deum.

Ústava z roku 1948 zvolila jinou systematiku a postavení prezidenta republiky bylo vyjádřeno v samostatné kapitole nazvané Prezident republiky. Ústava se svou formální strukturou více přiblížila dělbě moci v parlamentní republice. Pravomoci prezidenta republiky se však příliš nelišily od ústavní listiny z roku 1920. Důvodová zpráva uváděla, že postavení prezidenta republiky „zůstává v té podobě, jako v první ústavě, kromě snad nepřímých reflexů, které vyplývají ze změn v jiných kapitolách“. Po smrti K. Gottwalda byl podle této ústavy zvolen prezidentem republiky **Antonín Zápotocký** (1953) a **Antonín Novotný** (1957), který nadále zastával funkci prvního tajemníka ÚV KSČ.

Koncepčně jiné pojetí funkce prezidenta republiky vyjádřila až **ústava z roku 1960** (č. 100/1960 Sb.), přijatá dne 11. července 1960. Ústava byla založena na odmítnutí principu dělby moci a proklamovala teorii jednoty moci, což se promítlo do ústavního postavení všech orgánů státu. Ústava o prezidentu republiky stanovila, že je volen Národním shromážděním jako představitel státní moci a z výkonu své funkce je **odpovědný Národnímu shromáždění**. Funkční období bylo zkráceno **na pět let**. Volitelný byl každý občan, který by mohl být volen za poslance Národního shromáždění. Zvolen mohl být každý, kdo dosáhl 21 let.

Přes změněnou ústavní koncepci se výčet ústavních pravomocí prezidenta příliš nezměnil. Tím, že byl ze své funkce odpovědný, však rozhodoval bez kontrasignace a jeho ústavní postavení se formálně posílilo. Na návrh Národního shromáždění mohl odvolat vládu nebo jednotlivé její členy. Získal i právo zákonodárné iniciativy. Na návrh vlády mohl vyhlásit válečný stav a na základě rozhodnutí Národního shromáždění i vypovědět válku. Zůstala mu pravomoc vyhlášovat amnestii i pravomoci v oblasti individuální milosti, ale bez kontrasignace příslušného ministra. Ministr spravedlnosti se i nadále k těmto aktům vyjadřoval. Trestněprávní předpisy nově umožňovaly, aby ten, proti němuž bylo řízení vedeno a byl omilostněn, mohl požádat, aby se v řízení pokračovalo, a pokud jej soud shledal vinným, nemohl mu uložit trest. Pro ústavní postavení prezidenta republiky bylo rozhodující ustanovení čl. 4 ústavy o vedoucí úloze komunistické strany ve společnosti a ve státě. Ústava nic nestanovila o imunitě prezidenta republiky, jeho odpovědnost ale nebyla právně podrobněji upravena.

Ústavní zákon o československé federaci (č. 143/1968 Sb.) do postavení prezidenta republiky nepřinesl nic nového. Ústavně vyjádřená priorita úřadu prezidenta republiky mezi státními a veřejnými funkcemi byla ještě výrazněji a trvale zatlačována do pozadí funkcí prvního tajemníka ÚV KSČ, a to jak ve vztahu mezi státy sovětského bloku, tak v ústavním systému uvnitř Československa, a vesměs byla respektována i v ostatních mezinárodních vztazích. Dlouhodobá těžká nemoc prezidenta republiky gen. **Ludvíka Svobody** a jeho neochota z funkce odstoupit vedla k přijetí ústavního zákona č. 50/1975 Sb., který umožnil, aby po uplynutí jednorozhodné nepřerušené lhůty, po kterou prezident republiky nemohl vykonávat svůj úřad a jeho funkce oficiálně vykonávala vláda, mohlo Federální shromáždění zvolit nového prezidenta republiky. Výslovně se však nestanovovalo, že dosavadnímu prezidentovi republiky jeho úřad zaniká. Místo L. Svobody byl tak zvolen prezidentem republiky **Gustáv Husák**, který vykonával funkci prezidenta republiky až do prosince 1989. Jen v době výkonu prezidenta republiky A. Zápotockého a L. Svobody byla oddělena funkce prezidenta republiky a nejvyššího funkcionáře komunistické strany. V závěru svého působení ve funkcích na sklonku osmdesátých let rovněž G. Husák vykonával jen úřad prezidenta republiky.

Odstranění vedoucí úlohy KSČ z ústavy v roce 1989 nezměnilo koncepci jednoty moci založené v ústavě z roku 1960. Rozkladem moci komunistické strany však ve skutečnosti došlo k posílení ústavní moci prezidenta republiky. Takto vzniklá silná ústavní pravomoc prezidenta republiky trvala až do skončení československé federace a některými pravomocemi (včetně zákonodárné iniciativy) V. Havel výrazně ovlivňoval politický a ústavní život státu a nesl za něj odpovědnost. V té době po formální i věcné stránce ustupovala do pozadí ústavní síla předsedy vlády.

Prezidenti republiky v době vlády komunistické strany

Edvard Beneš	do 7. 6. 1948, abdikoval
Klement Gottwald	14. 6. 1948 – 14. 3. 1953, zemřel
Antonín Zápotocký	21. 3. 1953 – 13. 11. 1957, zemřel
Antonín Novotný	19. 11. 1957 – 22. 3. 1968, abdikoval
Ludvík Svoboda	30. 3. 1968 – 29. 5. 1975, byl zvolen G. Husák
Gustáv Husák	29. 5. 1975 – 10. 12. 1989, abdikoval

Vláda (federální vláda)

Vláda zaujímala ve struktuře orgánů, jejichž pomocí komunistické vedení země uplatňovalo svou moc, prvořadé místo. Ačkoliv všechny tři ústavní modely fungující během čtyřicetiletí komunistického režimu v Československu formálně zachovávaly princip dělby nejvyšší státní moci a upravovaly působnost i pravomoci vlády jako nejvyšší ústavní instituce výkonné moci, realita jejich výkonu byla naprosto odlišná. **Vláda jako celek vždy podléhala** centrálnímu politickému orgánu v zemi – **ústřednímu výboru KSČ**, zejména jeho politickému byru, resp. předsednictvu a sekretariátu. Postavení jednotlivých ministrů bylo navíc podřízeno nejen voleným funkcionářům stranického vedení, ale i vysokým stranickým byrokratům – vedoucím oddělení ÚV KSČ, která byla organizována podle resortního principu. Vláda musela všechna opatření, která chtěla provést, **předkládat ke schválení stranickému vedení** a vykonávat všechna jeho rozhodnutí, za což byla přímo odpovědná. Přímému řízení i kontrole podléhal také každý ministr. Zcela byly **z pravomoci vlády vyňaty armáda, Bezpečnost a zahraniční politika**. V prvních dvou případech přejímaly řízení přímo stranické orgány nebo jednotliví funkcionáři a vláda odpovídala jen za jejich finanční a materiální zajištění. V otázkách mezinárodního charakteru rozhodovalo komunistické vedení země a ministerstvu zahraničí pouze příslušelo rozhodnutí provést. Stranickému řízení vlády odpovídalo i její personální složení. Předseda a minimálně jeden z náměstků a později místopředsedů byli vždy **členy předsednictva ÚV KSČ**. Ministři byli v naprosté většině nejen členy KSČ, ale i jejího ústředního výboru. Ten také schvaloval do funkcí ministrů příslušníky nekomunistických stran a předsednictvo ÚV KSČ jim ve svých usneseních ukládalo úkoly. K částečnému uvolnění vazeb mezi vrcholnými stranickými orgány a vládou došlo jen na konci šedesátých a osmdesátých let, tedy v okamžicích krize režimu.

Ústavní listina z roku 1948, tj. **Ústava 9. května**, věnovala vládě čtvrtou kapitolu v části Podrobná ustanovení. Podle textu ústavy se vláda skládala z předsedy, jeho náměstků, ministrů a státních tajemníků. Funkce státních tajemníků, které měly původ v Košickém vládním programu a v ústavním dekretu prezidenta republiky č. 1/1945 Sb., se už ale od června 1948 neobsazovaly. Jmenovat členy vlády a určit jejich resortní příslušnost příslušelo prezidentu republiky. Formálně byl zachován i princip odpovědnosti vlády a jejích jednotlivých členů Národnímu shromáždění, které mohlo kvalifikovanou většinou vláde i jejím jednotlivým členům vyslovit nedůvěru. Jestliže by se tak stalo, musela vláda, resp. jednotliví ministři podat demisi a povinností prezidenta republiky bylo vládu nebo její jednotlivé členy odvolat.

Jednotlivá ministerstva se podle původního znění ústavy zřizovala zákonem. To změnila hned první novela ústavy. Ústavní zákon č. 47/1950 Sb. umožňoval zřizovat a rušit ministerstva a upravovat jejich působnost vládě samotné. Přijetí tohoto oprávnění souviselo s tendencí rozšiřování soustavy ústředních orgánů státní správy, vyvolané snahou soustředit rozhodování o všech politických, hospodářských i ostatních otázkách v ústředních stranických a administrativních orgánech.

Rozsáhlé pravomoci dával vládě původní text ústavy také **vůči slovenským národním orgánům**, tj. Slovenské národní radě (SNR) a sboru pověřenců (SP). Především vládě příslušelo následně kontrolovat legislativní činnost SNR, včetně **možnosti absolutního veta k přijatým zákonům**, a to pokud měla za to, že odporují ústavě nebo ústavním zákonům, překračují pravomoci SNR nebo jsou v rozporu s jednotným hospodářským plánem, případně státním rozpočtem. Kromě toho měla vláda vůči SNR zákonodárnou iniciativu. Ještě silnější byl vztah vlády ke sboru pověřenců. Příslušelo jí jmenovat předsedu a členy SP

a určovat jejich resortní příslušnost. Od roku 1952 mohla vláda také pověřenectva zřizovat a rušit vládním nařízením. Sbor pověřenců i jeho jednotliví členové byli odpovědní především vládě a jen v oboru zákonodárné pravomoci SNR také jí. Vláda mohla rušit akty SP nebo pozastavit výkon opatření pověřenců.

Změnu ve prospěch slovenských orgánů znamenalo přijetí ústavního zákona č. 33/1956 Sb., který nahradil celou pátou kapitolu ústavy. Politické rozhodnutí, na jehož základě byl zákon připraven, tak chtělo „napravit chyby přílišného centralismu“ v asymetrickém modelu státoprávního uspořádání. Vláda ztratila právo absolutního veta k zákonům SNR i právo zákonodárné iniciativy. Sbor pověřenců od té doby jmenovala SNR a také byl odpovědný pouze jí. Při své práci se ale měl řídit směrnicemi vlády a opatření, které by bylo s nimi v rozporu, mohla vláda i nadále zrušit.

První vládou zcela ovládanou komunisty byla tzv. **vláda obrozené Národní fronty**, kterou jmenoval prezident republiky **25. února 1948**. Jejím předsedou byl **Klement Gottwald**, dále ji tvořili tři náměstci předsedy vlády, osmnáct resortních ministrů a dva státní tajemníci.

Další vláda byla už na základě Ústavy 9. května jmenována po volbách do Národního shromáždění dne **15. června 1948** a její funkční období trvalo až do 12. prosince 1954. Předsedou vlády byl **Antonín Zápotocký**, kterého po jeho zvolení prezidentem republiky vystřídal 21. března 1953 **Viliam Široký**. Na jejím resortním složení se zřetelně odrazila platnost ústavního zákona č. 47/1950 Sb. Během pěti a půl roku pracovalo **třicet šest ministerstev**. Některá z nich, např. Ministerstvo stavebních hmot nebo Ministerstvo vysokých škol, ale vydržela v roce 1953 fungovat jen osm měsíců. Rozbuzení mělo za následek, že **vláda přestala jako orgán fakticky fungovat**, jen výjimečně rozhodovala ve sboru. V podstatě ji nahradilo **předsednictvo vlády**, zřízené vládním nařízením č. 5/1953 Sb. To mělo osm členů, z nichž každý odpovídal za několik ministerstev a přenášel na ně úkoly a usnesení předsednictva vlády. Také personální přesuny byly velké. Mnohé z nich souvisely se „zostřováním třídního boje“ a v jeho intencích vykonstruovanými obviněními. Po volbách do Národního shromáždění v roce 1954 byla jako součást rituální hry na demokracii jmenována nová vláda. Předsedou byl opět Viliam Široký a její funkční období skončilo 11. července 1960.

Vlastní účast vlády na tvorbě státní politiky (byť jen ve smyslu podávání návrhů) byla na konci čtyřicátých a v průběhu padesátých let malá. Omezena byla její legislativní činnost. Předsednictvo ÚV KSČ ustavilo v roce 1948 svou právní komisi, která vytvořila plán legislativních prací vlády a schvalovala osnovy zákonů a vládních nařízení. V oblasti hospodářství rozhodovala místo vlády většinu více i méně důležitých záležitostí hospodářská rada ÚV KSČ. Po zániku obou orgánů na sklonku roku 1950 převzaly jejich úkoly ostatní složky stranického aparátu. Politická realita padesátých let tedy v zásadě popřela platnost většiny ustanovení ústavy vztahujících se k vládě. Vzhledem ke stále úplnější koncentraci moci v rukou aparátu ÚV KSČ, a sekundárně i výkonných složek státní moci na úkor zastupitelských orgánů všech úrovní, se ale vláda stala nejdůležitějším „převodem a pákou“ při prosazování stranických rozhodnutí.

Zatímco v Ústavě 9. května byla funkce vlády vymezena v podstatě podobně jako v běžné parlamentní demokracii, kodifikace, kterou přinesla **ústavní listina z roku 1960**, byla jen velmi rámcová. Působnosti a pravomocím vlády bylo věnováno osm článků páté hlavy ústavy. Vláda, charakterizovaná jako „nejvyšší výkonný orgán státní moci“, byla sice jmenována prezidentem republiky a odpovědná (jako celek i jednotliví ministři) Národnímu shromáždění, ale schvalována a úkolována byla vedoucími stranickými orgány. Její postavení bylo nyní i ústavou v podstatě redukováno na administrativně-realizační složku stranického řízení státu, kde ústřední pozici zaujímal aparát KSČ. Taková úprava odpovídala do té doby bezkonfliktnímu fungování státní správy.

Vláda byla také stále početným útvarem a přes různé reorganizace neměla, až do změny v roce 1968, nikdy méně než třicet členů. Rozhodující úlohu v její činnosti proto opět hrálo předsednictvo vlády – předseda a místopředsedové, jejichž počet kolísal mezi třemi až pěti. Vysoký stav ovlivňovalo především množství hospodářských odvětvových ministerstev a na jejich úroveň postavených státních komisí, neboť tehdy přetrvávalo přesvědčení, že nejlepší cestou k vyřešení jakýchkoliv obtíží je vytvořit pro to zvláštní úřad.

Během celé první poloviny šedesátých let a vlastně až do pádu Antonína Novotného na začátku roku 1968 rostlo napětí mezi vládou a komunistickým vedením. Příčinou bylo právě vágní vymezení postavení a pravomocí vlády v ústavě. Vláda se, obrazně řečeno, stala hromosvodem většiny neúspěchů při realizaci oficiální politiky. Podle mínění stranického vedení a zejména prvního tajemníka vláda i její jednotliví členové nedůsledně zajišťovali provádění správných stranických rozhodnutí a na některých ministerstvech se o jejich správnosti dokonce diskutovalo. Kritika vlády tak zazněla na zasedáních ÚV KSČ v září 1963, v listopadu 1965, v prosinci 1966 a v září 1967.

K datu **11. července 1960** se kromě schválení nové, „socialistické“ ústavy vztahuje i jmenování první vlády ČSSR. Jejím předsedou se znovu stal **Viliam Široký**. Vláda působila do 19. září 1963, kdy na nátlak většiny členů předsednictva ÚV KSČ podala demisi. Viliam Široký byl z funkce předsedy vlády oficiálně odvolán pro vážné nedostatky v její práci a osobní pasivitu. 20. září byla jmenována nová vláda v čele s **Jozefem Lenártem**. Personální změny se dotkly i všech funkcí místopředsedů i většiny resortních ministrů. Ani tato vláda, jak naznačují kritické výpady na její adresu, ale nevládla podle představ vedení strany. Nespokojenost stranických institucí se promítla jednak v častých personálních změnách a reorganizacích vlády (v letech 1964–1967 bylo vyměněno patnáct ministrů) a jednak v rozhodnutí o přípravě „zdokonalené soustavy řízení“, což v komunistickém „newspeaku“ znamenalo novou organizaci ústředních státních orgánů a úpravu jejich vzájemných vztahů.

Později se právě **požadavek změny poměru mezi politicko-mocenskými orgány ÚV KSČ a zákonodárnými a výkonnými orgány státu stal důležitou součástí reformních konceptů**. V případě vlády se reformní úvahy zpočátku soustředily na reorganizaci ministerstev, na přestavbu vládních funkcí a metod práce vlády. Hlavním cílem bylo odlišit státněpolitickou oblast od hospodářské. **Přestavba vlády** se v tomto okamžiku ale nijak nedotýkala její podřízenosti centrálním stranickým orgánům. Úsilí, aby vláda skutečně vládla, se muselo stát až součástí zápasu o ovládnutí vedení KSČ. Po lednovém plénu ÚV KSČ v roce 1968 a zvolení nového prvního tajemníka pokračoval rozsáhlý pohyb ve všech významných stranických a státních funkcích. Místo původně uvažované rekonstrukce vlády bylo rozhodnuto o vytvoření vlády nové, s novým premiérem. Od **8. dubna 1968** tedy pracovala vláda vedená **Oldřichem Černíkem**. Část jejich členů působila i v odstoupivší vládě, ale v čele klíčových resortů se objevili noví lidé. Místopředseda vlády Gustáv Husák a ministr vnitra Josef Pavel patřili dokonce mezi rehabilitované politiky.

Základní linii práce nové vlády nadále určovaly nejvyšší orgány komunistické strany. Novým měřítkem pro formulování vládních usnesení se ale stal **Akční program KSČ**. Posun je v období jarních a letních měsíců uvolnění možné zaznamenat ve vlastní praktické činnosti vlády. Celá řada opatření uváděných vládou do praxe výrazně pozměňovala politické a ekonomické determinanty platného systému. Vláda zahájila legislativní práce na přípravě federativního uspořádání republiky, připravila osnovy zákonů o soudní rehabilitaci, zákon o právu sdružovacím a shromažďovacím, novelu tiskového zákona. Při tvorbě návrhů zákonů bylo přihlíženo k mezinárodním paktům o lidských právech a vláda v říjnu 1968 realizovala přistoupení Československa k nim.

Zásadní regresivní obrat do všech emancipačních snah přinesla srpnová okupace. Vládu už v **září 1968** zasáhly první, sovětským stranickým vedením vynucené **personální změny**. Odejít museli místopředseda vlády **Ota Šik**, ministr zahraničních věcí **Jiří Hájek** a ministr vnitra **Josef Pavel**.

Novým momentem pro organizaci exekutivy v ČSSR se stalo přijetí ústavního zákona č. 143/1968 Sb., o československé federaci, který vstoupil v platnost 1. ledna 1969. K témuž datu byla jmenována nová vláda ČSSR, nadále běžně označovaná jako „**federální vláda**“. V jejím čele opět stanul **Oldřich Černík**. Koncept zákona o československé federaci připravený během jarních a letních měsíců roku 1968 v sobě nesl výrazné rysy obrodného procesu. Kompetence federální vlády byla vcelku omezená. Relativně **slabé postavení ústřední vlády** ale neodpovídalo potřebám zahájeného procesu tzv. normalizace, který ke svému úspěšnému prosazení potřeboval znovu zásadním způsobem centralizovat politickou i státní moc. Koncem roku 1970 byl proto přijat **ústavní zákon** č. 125/1970 Sb., který podstatným způsobem změnil celou ústavní koncepci československé federace. V případě vlády ČSSR značně **posílil její po-**

zici ve vztahu k vládám republik. Nyní jí příslušelo zabývat se zásadními a koncepčními otázkami celospolečenského významu i v těch oblastech, které patřily do působnosti republik, koordinovat řešení otázek, které vyplývaly z potřeby jednotného zabezpečení státní politiky federace, a po dohodě s vládami republik mohla zřizovat potřebné koordinační orgány vlády ČSSR. Také měla možnost pozastavit nebo případně i zrušit výkon opatření vlády republiky, jestliže odporovalo opatření vlády ČSSR, které bylo vydáno v oblasti působnosti federace. Zákon č. 125/1970 Sb. přinesl také změny do složení vlády. Podle textu ústavního zákona o československé federaci se vláda skládala z předsedy, místopředsedů ministrů a státních tajemníků. **Státní tajemníci** měli působit ve všech federálních ministerstvech; byl-li ministrem Čech, státní tajemník byl Slovák a opačně. Původně bylo také federálních ministerstev jen sedm, pro resorty svěřené do výlučné působnosti federace a pro oblast působnosti společné. Kromě toho bylo zákonem č. 171/1968 Sb. zřízeno sedm federálních výborů, které působily ve vybraných oblastech společné působnosti a tvořily je stejné počty občanů obou republik. Jako součást procesu mocenské centralizace přinesl další zákon č. 126/1970 Sb. zrušení institucí státních tajemníků i federálních výborů, které nahradila federální ministerstva. Také bylo zřízeno **předsednictvo vlády**, což umožnilo další koncentraci moci do rukou úzkého okruhu osob pevně zakotvených ve vedoucí garnituře KSČ.

V průběhu roku 1969 se v Československu plnou silou prosadila politika tzv. normalizace, jejíž tvůrci a představitelé v dalších dvaceti letech ovládli nejvyšší stranické i státní funkce. Tomu odpovídala obměna i personální složení federálních vlád. První vláda ČSSR, jmenovaná **1. ledna 1969**, pracovala do 29. září 1969, kdy byla po jednání ÚV KSČ jmenována nová vláda. V jejím čele ještě zůstal **Oldřich Černík**. Ten byl jako poslední představitel obrodného procesu, který stále zůstával ve vysoké funkci, **28. ledna 1970** nahrazen **Lubomírem Štrougalem**. Funkční období v pořadí druhé federální vlády skončilo 9. prosince 1971. Na konci listopadu téhož roku totiž proběhly volby do všech stupňů zastupitelských orgánů, a tak komunistické vedení země považovalo za vhodné, opět v rámci hry na demokracii, po ustavení nového Federálního shromáždění vytvořit i novou vládu. Stejný a v zásadě jen formální postup trval až do roku 1988. Vláda byla tedy vyměněna po volbách v roce 1976, 1981, 1986. V jejím čele stál plných osmnáct let Lubomír Štrougal. Personální změny na ministerských postech byly častější, ale ze zřejmých příčin se nikdy nemohlo jednat o změny systémové. Úpravy, oficiálně deklarované jako „přestavba celého systému řízení společnosti“, ve skutečnosti ale spočívající v reorganizaci a sloučení několika ministerstev, přinesly do struktury a vymezení pravomocí federální vlády ústavní zákony č. 42/1988 Sb., č. 193/1988 Sb. a zákon č. 194/1988 Sb. Za mnohem významnější je možné považovat personální pohyb ve všech vrcholných stranických i státních orgánech, ke kterému docházelo na konci osmdesátých let – změna na postu generálního tajemníka strany s výměnami osob na dalších důležitých místech. Dne **12. října 1988** odešel z funkce předsedy vlády ČSSR Lubomír Štrougal a nahradil ho **Ladislav Adamec**. V nové vládě byly také personálně obměněny dva posty místopředsedů a šest resortů. Už na konci funkčního období poslední vlády Lubomíra Štrougala a hlavně za vlády Ladislava Adamce docházelo k názorovým střetům jak obou premiérů, tak jednotlivých ministrů s předsednictvem ÚV KSČ a funkcionáři aparátu ÚV KSČ. Většinou se jednalo o otázky odborného, ekonomického rázu. Právě Ladislav Adamec se do povědomí veřejnosti zapsal jako člověk, který se snažil o provedení hospodářských reforem v duchu tehdejší politiky tzv. přestavby. Nicméně v případném ostřejším konfliktu s předsednictvem strany by mu jeho postavení neposkytovalo velkou oporu, a když se svými ekonomickými návrhy nespěl, raději na změny rezignoval.

Předsedové vlád Československa

Klement Gottwald	2. července 1946–25. února 1948, 25. února 1948–15. června 1948
Antonín Zápotocký	15. června 1948–21. března 1953
Viliam Široký	21. března 1953–12. prosince 1954, 12. prosince 1954–11. července 1960, 11. července 1960–20. září 1963
Jozef Lenárt	20. září 1963–8. dubna 1968
Oldřich Černík	8. dubna 1968–31. prosince 1968, 1. ledna 1969–27. září 1969, 27. září 1969–28. ledna 1970
Lubomír Štrougal	28. ledna 1970–9. prosince 1971, 9. prosince 1971–11. listopadu 1976, 11. listopadu 1976–17. června 1981, 17. června 1981–16. června 1986, 16. června 1986–20. dubna 1988, 21. dubna 1988–11. října 1988 (rezignace)
Ladislav Adamec	12. října 1988–7. prosince 1989 (demise)
Marián Čalfa	7. prosince 1989–10. prosince 1989, 10. prosince 1989–27. června 1990

Vláda České socialistické republiky

Změny ve státoprávním uspořádání ČSSR, tedy federalizace zatím unitárního státu zakotvená v ústavním zákoně č. 143/1968 Sb. z 27. října a fakticky účinná od 1. ledna 1969, s sebou přinesly **vznik národních politických orgánů**. Nejvyššími zákonodárnými orgány na úrovni republik byly Česká a Slovenská národní rada, nejvyššími orgány moci výkonné pak byly vlády České, respektive Slovenské republiky.

Působnost republikových vlád byla vymezena zákony Federálního shromáždění a národních rad, jejichž předsednictvo vládu nebo její jednotlivé členy jmenovalo a odvolávalo. Vlády byly výkonným orgánem výlučných zákonodárných kompetencí národních rad a společné působnosti federace a republik. K provádění zákonů národních rad a v případě, že je k tomu zmocňoval zákon, také k provádění zákona přijatého Federálním shromážděním mohly republikové vlády vydávat svá nařízení. Vlády rozhodovaly ve sboru a vládní usnesení byla závazná pro členy vlády a orgány, které vláda řídila.

Podle původní koncepce československé federace náležel republikám výkon všech kompetencí, které nebyly výslovně svěřeny do správy federace. Tomuto stavu odpovídal i vztah mezi vládou ČSSR, označovanou běžně jako federální vláda, a oběma republikovými vládami, formálně mezi nimi neexistovaly vztahy nadřízenosti a podřízenosti. Faktický konec demokratizačního procesu spojený s nástupem Gustáva Husáka do funkce prvního tajemníka ÚV KSČ v **dubnu 1969** a následné úplné prosazení politiky tzv. normalizace v první řadě znamenaly **návrat k centralizaci politické i státní moci**. V mechanismu exekutivy to znamenalo posílení úlohy vlády ČSSR. Podmínky k deformaci původního modelu organizace výkonné moci utvářela už tzv. realizační směrnice k nejbližším úkolům strany při překonávání krizové situace a konsolidaci poměrů ve společnosti pro období do XIV. sjezdu KSČ přijatá na zasedání ÚV KSČ 30. května 1969. Zde se mimo jiné mluvilo o nutnosti posílit postavení centrálních orgánů a mezi nimi, zejména při řízení ekonomiky, federální vlády. Přesně o dva měsíce později předložilo předsednictvo vlády ČSSR předsednictvům vlád republik **návrh dohody o koordinaci činností**, který byl přes připomínky po jednáních přijat v polovině **září 1969**. V dohodě se konstatovalo, že kompetence federální vlády a národních vlád tvoří jeden celek, který je třeba upevnit integrační a řídicí činností právě federální vlády. Proto měla být nadále její usnesení závazná i pro vlády republikové. Dále se podle této dohody předsedové národních vlád zároveň stali místopředsedy federální vlády a ministři národních vlád členy příslušných federálních výborů. Tím byla podřízenost české a slovenské vlády vládě ČSSR ještě zesílena.

Konečnou, tentokrát už formou zákona vyjádřenou úpravu poměru republikových vlád a vlády ČSSR, platnou do konce komunistického režimu v Československu, přinesl ústavní zákon č. 125/1970 Sb. měnící původní zákon o československé federaci č. 143/1968 Sb. V kontextu vrcholící centralizace politické a státní moci novela posilovala postavení vlády ČSSR ve vztahu k vládám republik. Tento stav pak beze změny setrval až do konce komunistického režimu.

Základní struktura ministerstev a dalších ústředních orgánů státní správy ČSR byla kodifikována zákonem ČNR č. 2/1969 Sb. z 8. ledna 1969. Zákon stanovil 17 resortních ministerstev. Původní počet se ale postupně zmenšoval. Nejprve bylo k 21. dubnu 1970 zrušeno Ministerstvo pro mládež a tělesnou výchovu, jehož agenda přešla do gesce Ministerstva školství. S účinností od 1. ledna 1970 bylo zrušeno Ministerstvo plánování, které nahradila Česká plánovací komise, a také ministerstva dopravy a pošt a telekomunikací, jejichž kompetence od té doby vykonávalo Federální ministerstvo dopravy a spojů. Jako nový ústřední orgán státní správy pro kontrolu v ČSR vznikl k témuž datu Výbor lidové kontroly.

K 1. listopadu 1983 bylo zrušeno Ministerstvo výstavby a techniky, které co do vykonávaných kompetencí jako ústřední orgán státní správy nahradila Česká komise pro vědeckotechnický a investiční rozvoj. Poslední změnou v soustavě ústředních orgánů státní správy ČSR, v jejichž čele stál člen vlády, bylo od 21. dubna 1988 sloučení plánovací komise a komise pro vědeckotechnický a investiční rozvoj v Českou komisi pro plánování a vědeckotechnický rozvoj.

První česká vláda jmenovaná ČNR také **8. ledna 1969** a vedená předsedou vlády **Stanislavem Rázlem** měla celkem 21 členů. Ve funkčním období, které trvalo do 29. září 1969, byli vyměněni dva členové – ministr kultury Miroslav Galuška a ministr školství Vilibald Bezdíček. Odvolání obou bylo motivováno jejich činností během obrodného procesu a postojem k tzv. normalizaci. Také pozice technokrata Stanislava Rázla v čele vlády se s postupem tzv. normalizace stala neudržitelnou, byť on sám ve vysoké státní funkci zůstal. V dalších českých vládách až do roku 1986 vykonával funkci místopředsedy vlády a ministra plánování, respektive předsedy České plánovací komise. Druhá vláda ČSR byla jmenována **29. září 1969** a její funkční období trvalo do 9. prosince 1970. V čele vlády stál nejprve **Josef Kempný**, kterého 20. ledna 1970 vystřídal **Josef Korčák**. Ve vládě zasedalo opět 21 členů. Korčákov nástup do funkce je možné pokládat za jeden z projevů upevňování pozic představitelů konzervativního proudu v KSČ, a tedy stabilizace normalizačního režimu. Josef Korčák pak předsedal české vládě nepřetržitě přes 16 let. V čele vlády tedy byl od 9. prosince 1970 do 4. listopadu 1976 (vláda měla 20 členů), od 4. listopadu 1976 do 18. června 1981 (vláda měla 20 členů), od 18. června 1981 do 18. června 1986 (vláda měla 24 členů) a od 18. června 1986 do **20. března 1987**, kdy ho nahradil **Ladislav Adamec**, který do té doby byl bez přestávky od jmenování první republikové vlády, tedy přes 18 let, jejím místopředsedou. Poslední změnou na postu předsedy české vlády před pádem komunistického režimu bylo po nástupu Ladislava Adamce do čela vlády ČSSR **12. října 1988** jmenování **Františka Pitry**. Změn na jednotlivých ministerských postech proběhlo více, kromě dvou výše zmíněných případů, ale ty, ke kterým došlo v letech 1970–1989, byly v naprosté většině motivovány jinými než politickými důvody – odchod příslušného ministra do jiné funkce, případně odchod do důchodu nebo úmrtí.

Vláda Slovenské socialistické republiky

Zformování národních orgánů umožnilo vznik československé federace (1. ledna 1969), která se stala svazkem dvou národních republik. Vznikly dvě národní vlády a v jejich rámci ministerstva jako národní instituce. Otevřel se větší prostor pro formulování a provádění hospodářských a společenských zájmů Slovenska. Základní otázka spočívala v tom, do jaké míry slovenská vláda spravovala a řídila svůj stát a v rámci svých „omezených“ kompetencí rozhodovala o dění ve své zemi.

Vláda Slovenské socialistické republiky se ujala svého mandátu v lednu 1969 za situace, kdy se národní orgány nemohly kvůli tlaku normalizační politiky KSČ zejména po dubnu 1969 plně projevat jako reprezentanti vůle suverénních národů. Národní republiky neměly všechny atributy státnosti (ústavy, ústavní soudy atd.). Vytvořením československé federace sice de iure vznikla tři rovnocenná státní centra, ale tzv. **realizační směrnice KSČ z května 1969** znamenala jasný zpětný kurz směrem k **centralizaci československého státu**, který snižoval postavení (zužoval výkonné kompetence) slovenských a českých národních orgánů ve struktuře státu. Mezi federálními a národními orgány měl platit princip rovnosti v jejich vzájemném postavení. Ale od počátku existence federace byl tento princip porušován hned z několika příčin. Politickým rozhodnutím ve vedení KSČ, dále pro legislativní mezery a nakonec kvůli **problematickému rozdělení tzv. společných kompetencí mezi federální a národní orgány**. Slovenská vláda pocítovala politické tlaky ze strany federální vlády na centralizaci státu, zejména v hospodářské sféře, což mělo oslabit obě národní vlády. Hospodářská politika KSČ, založená na centrálním plánování a od roku 1969 ustupující od ekonomické reformy, eliminovala řídicí střediska charakteristická pro složený stát.

Za této situace se v lednu 1969 obě národní vlády ujaly svých mandátů. V prosinci 1968 byl připraven návrh struktury výkonných orgánů SSR, který upřesňoval jejich kompetence. Rozhodující výkonnou moc, po odmítnutí ještě proreformního návrhu tzv. **kompetenčního zákona z března 1969**, ovšem podle ústavního zákona o kompetencích federálních ministerstev z prosince 1970 měla federální vláda. Její kompetence rovněž vyplývala ze širokých pravomocí v rozhodujících odvětvích hospodářství celého československého státu. Spory o kompetence mezi federální a národními vládami byly průvodním jevem celých 70. a 80. let. Vláda SSR měla pravomocí v oblasti plánování, financí, průmyslu (nikoliv pro rozhodující odvětví slovenského hospodářství), stavebnictví, zemědělství, ve vnitřním obchodě, zdravotnictví, kultuře a ve školství. Dalším sporným bodem ve vymezení kompetencí bylo přerozdělování prostředků a investic, dále těžkosti už při tvorbě prvního rozpočtu federace a republik nebo daňového a cenového systému pro rok 1969.

Slovenská vláda musela většinu resortů vybudovat od nuly. **Sbor pověřenců už deset let neexistoval** a pouhých několik útvarů SNR nebylo dostatečným základem pro zřízení ministerstev. **2. ledna 1969** se předsedou vlády SSR stal **Štefan Sádovský**, ale již **4. května 1969** jej vystřídal **Peter Colotka**, což bylo výsledkem politického nátlaku na výměny osob na nejvyšších politických a státních postech. Colotka ukončil své působení ve funkci předsedy Federálního shromáždění ČSSR a na jeho místo nastoupil Alexander Dubček. Změny, či spíše politické čistky ve složení národních vlád, národních rad a rovněž ve federálních orgánech a národních výborech, které realizovaly záměry slovenské vlády, umožnil tzv. zmocňovací ústavní zákon č. 117/1969 Sb. z října 1969. Ze slovenské vlády, a to ve funkčním období

do prosince 1971, museli z místopředsednických postů odejít **Herbert Ďurkovič** a **Jozef Zrak**, kteří se podíleli na kritice úprav ve fungování česko-slovenské federace po květnu 1969, a z ministerských křesel lidé spojení s reformami roku 1968.

Postavení a činnost slovenské vlády v 70. a 80. letech určovaly právní normy č. 125 a č. 133 z prosince 1970, což byly novelizace ústavních zákonů č. 143 a 171 z roku 1968. Nové zákony změnily vztahy mezi federací a národními republikami a vytvořily systém jednotné ekonomiky ČSSR, jednotného plánování a sestavování rozpočtu. V roce 1973 se podle statutů ústředních orgánů státní správy federace a republik opět zúžily kompetence republik, zejména slovenského Ministerstva průmyslu. Úplný **přechod na centralizaci řízení hospodářství** v rámci federace umocnil vznik **výrobně-hospodářských jednotek (VHJ)** tím, že rozložil původní kompetence republik v řízení a financování národních hospodářství. V situaci, kdy se završil systém jednotného toku financí, odvodů a daní v rámci celé federace, bylo na území Čech a Moravy 80 % sídel VHJ a finalizujících podniků a také 90 % podniků zahraničního obchodu. Navíc přesun kompetencí v rámci „integrující“ funkce federální vlády znamenal, že od roku 1970 federální resorty řídily průmysl energetický, palivový, hutnický, elektrotechnický, železářský, strojírenský, automobilový, zbrojní, zahraniční obchod, plánování, finanční a sociální politiku. Většinou se jednalo o odvětví, která byla pro hospodářství Slovenska klíčová.

Hospodářství Československa od počátku 80. let stagnovalo. Slovenská vláda nedokázala a za daných politických podmínek ani nemohla vhodně reagovat na tzv. přestavbu hospodářského mechanismu. Její tradiční činnost byla v mnohých oblastech pouze formální. Na nové ústavě se sice pracovalo od roku 1986, ale až v roce 1989 se začalo jednat o její podobě v navrhované tzv. trojjediné ústavě federace a obou republik, která však nadále preferovala centralistický systém řízení státu na úkor českých a slovenských republikových výkonných orgánů. Zejména hospodářské kompetence zůstávaly v rukou federální vlády a republikové vlády neměly dostatečné nástroje na správu a řízení rozhodujících hospodářských odvětví (řízení výrobně-hospodářských jednotek, odvodů a daní, sestavování rozpočtů atd.).

Ve slovenské vládě stejně jako ve SNR panovala, kromě počátečního období 1969–1971, jistá personální stabilita. Peter Colotka byl ve funkci předsedy slovenské vlády až do října 1988, kdy se jeho nástupcem stal **Ivan Knotek** (12. říjen 1988 – červen 1989). Kromě personálních obměn přinesl rok 1988 redukce počtu členů vlád: počet členů federální vlády klesl z 26 na 20 a počet členů slovenské vlády se zredukoval z 18 na 15.

Po pádu komunistického režimu se předsedou slovenské vlády „národního porozumění“ stal **Milan Čič** (od 12. prosince 1989 do parlamentních voleb v červnu 1990). Po sporech o tzv. kompetenční zákon na podzim 1990 bylo ústavním zákonem č. 556/1990 Sb. z **15. prosince 1990** upraveno rozdělení **kompetencí mezi federací a republikami**.

Sbor pověřenců

Počátky formování sboru pověřenců (SP) ve slovenský národní vládní a výkonný orgán souvisely se slovenským národním povstáním roku 1944. Za dobu své existence do roku 1960 bylo sestaveno **12 sborů pověřenců**. Z hlediska periodizace slovenského vývoje sboru pověřenců a změn v jeho postavení byly mezníkem tzv. pražské dohody, parlamentní volby 1946, podzimní politická krize 1947, únor 1948 a rovněž politické události v roce 1950. Na základě ústavního zákona č. 33 z roku 1956 se rozšířily kompetence, čímž se zlepšilo postavení SP. 11. července 1960 byl pod tlakem centralizačních tendencí SP zrušen.

Postavení a složení SP v letech 1945–1947 bylo determinováno vnitropolitickým vývojem na Slovensku, dohodami o státoprávních otázkách mezi vládou ČSR a SNR a rovněž i výsledkem **parlamentních voleb roku 1946**, ve kterých výrazně zvítězila Demokratická strana (DS). Podle třetí dohody mezi vládou ČSR a předsednictvem SNR byl SP podřízen vládě a jeho pověřenectva ministerstvům. Přes volební vítězství DS se předsedou SP stal komunista Gustáv Husák. DS měla devět míst a KSS pět včetně předsedy a jedno místo obsadil nestraník. Součástí řešení **podzimní politické krize na Slovensku roku 1947** se stala po demisi šesti pověřenců (čtyř pověřenců za KSS i předsedy SP) jeho reorganizace, schválená vládou ČSR. Od září 1945 sice SP jmenovalo předsednictvo SNR, ale až po schválení vládou. Demokratická strana ztratila pod nátlakem komunistů místo v několika resortech. V novém SP měla DS místo devíti zástupců již jen šest, čímž si komunisté připravili na půdě SP výhodnou pozici k únorovým událostem roku 1948.

Komunisté provedli další vlnu politických změn ve SP v únoru 1948. Jeho předseda G. Husák podal dopisem z 21. února demisi podle „vzoru“ vlády pověřenců za DS (Milana Poláka, Jozefa Styka, Matěje Josky, Martina Kvetka, Jozefa Lukačoviče a Ivana Štefánika – všichni pověřenci za DS). Na jejich místa přišli s pověřením k dočasnému řízení jejich političtí protivníci z KSS. Předsednictvo SNR přijalo o několik dní později demisi pověřence vnitra Mikuláše Ferjenčíka a odvolalo pověřence spravedlnosti Andreje Buze.

Mocenské změny ve SP umožnily, aby už **6. března 1948** jmenovalo předsednictvo SNR se souhlasem vlády devátý SP s osmi novými členy (ze 14členného SP bylo 10 komunistů), jehož předsedou byl až do května 1950, kdy jej vláda ČSR v souvislosti s obviněním z tzv. buržoazního nacionalismu odvolala z funkce, **G. Husák**. Bylo příznačné, že se jeho nástupcem stal jeden ze strůjců politických procesů **Karol Bacílek**, kterého v září 1951 vystřídal další komunistický „radikál“ **Július Ďuriš**. Situace se opakovala v lednu 1953, kdy na předsednické křeslo SP usedl spolutvůrce politických procesů **Rudolf Strechaj**, jenž ve funkci setrval až do zrušení SP Ústavou ČSSR z 11. července 1960.

Po politickém **procesu z tzv. slovenskými buržoazními nacionalisty** byli v dubnu 1954 rovněž postíženi funkcionáři, kteří zastávali hospodářské zájmy Slovenska nebo se v řízení hospodářství Slovenska odlišovali svými názory od oficiální linie KSČ. Byli to například místopředseda SP **Ján Púll** (nedostatky ve výstavbě strojírenských závodů), předseda Slovenského plánovacího úřadu **Július Bráňnik** (jeho rezoluce o strojírenství byla určena pro předsednictvo ÚV KSS) a v roce 1958 místopředseda SP **Štefan Šebesta**. Jeho návrh na zřízení nových pověřenectev pro strojírenství, hutnictví, energetiku a paliva, chemii a dopravu byl hodnocen jako projev „buržoazního nacionalismu“.

Kompetence SP se měnily během období 1945–1948 i v průběhu 50. let. Pod změny se podepsaly politické procesy s tzv. slovenskými buržoazními nacionalisty. Po únoru 1948 se změny zaměřily na výstavbu socialismu na Slovensku, řízení a zabezpečení jeho industrializace, na zemědělství, školství,

kulturu, veřejnou správu atd. SNR neměla podle Ústavy 9. května 1948 právo jmenovat a odvolávat SP, jeho předsedu ani pověřence, ale ani neschvalovala plán a rozpočet Slovenska. **Vláda ČSR měla právo veta** vůči nařízením SP a ten neměl v kompetenci ani **správu národních výborů na Slovensku**. Tento stav trval i po vzniku krajského zřízení v lednu 1949 i přes částečnou decentralizaci vládní a výkonné moci. SP se tomu bránil, neboť přesun výkonu moci a správy směřoval ke krajským národním výborům, a nikoliv do kompetencí SP. Až v roce 1954 se zvýšily pravomoci SP vůči národním výborům. Postavení SP vzhledem k vládě ČSR podkopala tzv. zmocňovací zákon z května 1950, který jí dal značné pravomoci k provádění změn ve struktuře a postavení státních orgánů.

Výraznějším právním aktem, který zlepšil postavení a funkce SP v 50. letech, byl ústavní zákon č. 33/1956 Sb. Podle něj byl SP národním orgánem vládní a výkonné moci na Slovensku a řídil všechna odvětví a úseky státní správy, s výjimkou záležitostí v přímé pravomoci vlády (zahraniční obchod aj.). Kompetence SP se rozšířily zejména v **resortu školství, kultury, zdravotnictví, zemědělství, potravinářského průmyslu a výkupu**. Východiskem zákona byla celostátní konference KSČ z června 1956, na které se jednalo o úpravách v oblasti řízení, plánování a financování hospodářství, dále o pravomocích nižších státních a hospodářských orgánů, o kompetencích slovenských národních orgánů a v neposlední řadě se rokovalo o národních výborech. Smyslem těchto změn nebylo řešení státoprávního vztahu Slováků a Čechů, ale rozšíření činnosti slovenských národních orgánů, i když podle zákona č. 33 SNR jmenovala a odvolávala SP. SP zajišťoval výstavbu Slovenska, disponoval materiálními a finančními prostředky a řídil národní výbory na Slovensku. Vláda státním plánem určovala jen hlavní úkoly a základní ukazatele. Spory o kompetence mezi ministerstvy a pověřenectvy trvaly a většinou se vyřešily ve prospěch ministerstev.

Asymetrický model státu se však nezměnil, zmírnila se jen podřízenost SP vládě. Decentralizační opatření nepředstavovala podstatný zásah do řešení slovenské a české otázky. Přitom se jednalo o dočasné změny, neboť na konci 50. let se prosadila unitarizace státu a jeho úplná centralizace (reorganizace krajů a řízení krajských národních výborů přímo vládou, řízení průmyslu přímo z ministerstev, jeden centrální plán a rozpočet atd.). V **červenci 1960** byl **sbor pověřenců zrušen**. Kompetence pověřenectev v okleštěné podobě přešly na odbory SNR a na krajské národní výbory, které odpovídaly za hospodářský rozvoj regionů.

Územní a správní vývoj

Konec druhé světové války přinesl Československu řadu územních změn. Nejpodstatnější byla ztráta Podkarpatské Rusi, zabrané Sovětským svazem, jenž si na základě dohody z roku 1946 vynutil i předání třinácti obcí z území Slovenska, k němuž byla připojena pouze obec Lekárovce. Podle mírové smlouvy s Maďarskem byly ústavním zákonem č. 171 Sb. ze 14. října 1947 připojeny k Československu tři obce.

V letech 1945–1947 probíhal **československo-polský spor** o pohraniční území na Oravě a Spiši, obsazené Polskem, československou část Těšínska a bývalá německá území Ratibořsko, Hlubčicko a Kladsko, předaná Polsku. Po zásahu Moskvy spor v březnu 1947 ukončila **československo-polská smlouva o přátelství a spolupráci** potvrzující status quo s tím, že celá záležitost bude uzavřena do dvou let. Smlouva o konečném vytyčení hranic mezi ČSR a PLR však byla ratifikována až v roce 1958 a platnost nabyla v únoru 1959, kdy začala delimitace. Po celé délce hranice byly provedeny stovky místních drobných úprav, potřebných ke scelení zemědělských pozemků pro zemědělskou „socialistickou velkovýrobu“, k zajištění zdrojů pitné vody a odstranění tzv. dvojvládníckých poměrů (vlastnictví pozemků na druhé straně hranice).

Správní členění republiky se vrátilo v podstatě k stavu před říjnem 1938. Na Slovensku byly nařízením Slovenské národní rady (SNR) č. 9/1945 Zbierky nariadení SNR (Zb.) obnoveny předválečné okresy. Územní obvody obcí, okresů a zemí podle stavu k 29. září 1938 s určitými úpravami potvrdil dekret prezidenta republiky č. 121/1945 Sbírky zákonů a nařízení republiky Československé (Sb.) o územní organizaci správy vykonávané národními výbory. Dekret **obnovil země Českou a Moravskoslezskou**, v jejímž rámci vznikla ostravská expozitura Moravskoslezského zemského národního výboru (MZNV), kterou tvořilo osm slezských správních (dříve politických) okresů: Bílovec, Bruntál, Český Těšín, Fryštát (Karviná), Frývaldov (Jeseník), Hlučín, Krnov a Opava venkov, moravské okresy Nový Jičín a Místek a statutární města Moravská Ostrava a Opava. **Statutárními městy** se v českých zemích staly hlavní město Praha, Liberec, Plzeň, Brno a Olomouc, na Slovensku Bratislava a Košice. Dekret recipoval nařízení protektorátní vlády č. 265 Sb. z roku 1941, jimž byly v českých zemích zrušeny osady ve smyslu obecního zřízení, a provedl i dílčí změny v síti okresů (např. zrušení některých dřívějších politických okresů nebo vytvoření venkovských okresů statutárních měst).

Součástí těchto procesů bylo v prvních poválečných měsících i konstituování počtu a struktury obcí v jednotlivých okresech, které ovšem záhy doznaly řady změn vzhledem ke slučování obcí. Zdá se, že v letech 1945–1948 bylo typickým rysem zejména v industrializovaných oblastech **slučování měst a příměstských obcí** (např. na Karvinsku, Novojičínsku, Opavsku), i když docházelo i k jednotlivým případům spojení menších obcí v jeden správní celek (např. Prostřední Suchá). Iniciativa obvykle vycházela z měst, v připojovaných obcích naopak někdy existovaly dosti silné odstředivé tendence.

Mocensko-politický boj v letech 1946–1947 se ve sféře územní správy projevoval snahami komunistů nahradit dosavadní zemské zřízení centrálně řízenými kraji s menšími okresy, proti nimž vystoupili především národní socialisté a lidovci s koncepcí přeměny stávajících zemí v podstatě ve státoprávní celky a posílení úlohy okresů.

Po komunistickém převratu v únoru 1948 se **územní reorganizace**, o níž se definitivně rozhodovalo v ÚV KSČ podle sovětského modelu, stala součástí kroků k centralizaci a **ovládnutí státní správy komunisty a likvidaci samosprávy**. Zákonem č. 280/1948 Sb., o krajském zřízení, bylo s působností od 1. února 1949 území státu rozděleno do **19 krajů**, jejichž součástí byla i statutární města. V českých

zemích vzniklo 13 krajů, vytvořených bez ohledu na historické zemské hranice, na Slovensku šest krajů. Nové kraje do značné míry kopírovaly župní zákon č. 126/1920 Sb., měly však fungovat především jako základní jednotky centrálního plánování a jejich orgány jako opěrné body totalitního režimu.

Územní celky nově vymezilo vládní nařízení č. 3/1949 Sb., o územní **reorganizaci okresů** v českých krajích, a nařízení SNR č. 14/1949 Sb., o územní reorganizaci okresů na Slovensku. Dřívější soudní okresy byly zrušeny a působnost okresních soudů se měla krýt se správními okresy. Počet okresů se zvýšil v českých zemích ze 151 na 179, na Slovensku ze 79 na 91. Změny vycházely z představy, že menší okresy s plánovaným průměrným počtem 35 tisíc obyvatel budou využity k upevnění totalitní moci v obcích a likvidaci soukromého sektoru.

Nová územní reorganizace ještě výrazně neměnila strukturu **dřívějších politických okresů**, ale např. v českých zemích zůstaly zachovány pouze hranice pěti okresů a při výběru nových sídel okresů rozhodovaly mj. ideologické důvody (např. přednost dostávaly obce s početnějšími „třídně uvědomělými kádry“). Zvýšily se také regionální rozdíly, zejména na severní Moravě a ve Slezsku (např. průmyslová Ostrava s 245,2 tisíce obyvatel desetinásobně převyšovala nedaleký okres Vítkov) a pouze 50 okresů v českých zemích a 25 na Slovensku patřilo do skupiny s 30–40 tisíci obyvatel. To následně prohloubilo zaostávání víceméně voluntaristicky vytvořených nových okresů s malým počtem náhodně či mechanicky sesbíraných obcí (např. již zmíněného okresu Vítkov nebo Frenštát p. Radhoštěm v Ostravském kraji).

Vzniklá síť okresů a obcí doznala v následujících desetiletích řady změn. Už zákonem č. 142/1949 Sb., o výkonu lidové správy v sídlech krajů, byla **zrušena statutární města**. Území Prahy, Brna a Bratislavy řídily ústřední národní výbory, krajská města s okolním územím jednotné národní výbory, které se v roce 1954 (v Ostravě teprve v roce 1957) znovu rozdělily na dva správní celky – město a tzv. venkovský okres.

Počet obcí, jichž bylo k 1. březnu 1950 v Československu 14 230, z toho v českých zemích 10 871 a na Slovensku 3359, se různými způsoby snižoval. Vedle **připojování příměstských obcí k městům** se slučovaly i menší obce, takže zejména v **pohraničních okresech** postižených odsunem Němců se **počet obcí podstatně zredukoval** (např. v okrese Krnov zůstalo z 66 obcí v roce 1949 na jaře 1960 jen 35 obcí). I když se ojediněle projevovaly i opačné tendence (např. na Karvinsku bylo v roce 1955 rozděleno město Bohumín, ale zase vzniklo město Havířov), počet obcí se v českých zemích snížil do počátku roku 1961 na 8726, tj. téměř o pětinu (19,7 %). Na Slovensku, kde jak poválečný odsun Němců a Maďarů, tak pozdější „socialistická industrializace“ spojená s přesunem obyvatel do měst probíhaly s mnohem menší intenzitou, klesl počet obcí jen na 3237, tj. o 3,6 %.

Důsledkem první krize režimu byl v letech 1956–1958 **pokus o tzv. decentralizaci správy**, který představoval jeden z impulsů k následné reorganizaci provedené na základě zákona č. 36/1960 Sb., o územním členění státu. V českých zemích bylo vytvořeno sedm velkých krajů se 75 okresy kromě území hlavního města Prahy, které se stalo samostatnou územní jednotkou na úrovni kraje a dělilo se na 10 obvodů na úrovni okresů, na Slovensku tři kraje se 33 okresy. Celkem tedy existovalo v Československu počátkem 60. let hlavní město Praha s 10 obvody a 10 krajů se 108 okresy a 11 963 obcemi.

Reorganizace vycházela ze **sovětské teorie rajonizace** a nově vymezované územní jednotky označovala za ekonomicko-administrativní oblasti, skrytě ovšem sledovala i politické cíle. Její přípravy, zahájené na přání prezidenta Antonína Novotného teprve na podzim 1959, poznamenal dobový voluntarismus vycházející z představ o „dokončení výstavby socialismu“, uspěchanost, improvizace i direktivně byrokratický přístup. To vše se promítlo v neústrojných zásazích do správní struktury, z nichž připomeňme např. zrušení pohraničních okresů Jeseník a Hlučín, správní roztržení těšínsko-třínecké aglomerace, které administrativně rozdělilo polskou menšinu na Těšínsku a podřídilo její tradiční centrum převážně dělnické Karviné, či obdobný postup vůči maďarské menšině při vytváření nových okresů na jižním a jihovýchodním Slovensku. K výrazným nedostatkům patřilo **nerespektování spádovosti existujících center**, takže řada středisek různého významu se ocitla na hranicích nově zřízených krajů a okresů.

Pokračující slučování obcí v první polovině 60. let, kterému často předcházelo zřízení tzv. společného národního výboru pro více obcí, bylo ovlivněno vytvořením velkých zemědělských podniků a vykazovalo značné regionální rozdíly. Zahájení ekonomické reformy a uvolnění politických poměrů vedly mj. k nové legislativní úpravě postavení národních výborů, s níž souviselo i vládní nařízení č. 100/1967 Sb.

k vývoji osídlení, na něž v roce 1968 navázala pracovní skupina pro nové územní členění státu působící při Ministerstvu vnitra. Vznikla podobně jako další komise a skupiny při bouřlivé diskusi o novém státoprávním a územněsprávním uspořádání státu, která začala na jaře 1968.

Zatímco již v červnu 1968 bylo rozhodnuto o státoprávní podobě Československa, vyhlášené ústavním zákonem č. 143/1968 Sb., o československé federaci, jímž vznikly k 1. lednu 1969 Česká a Slovenská socialistická republika, otázky jejich územního členění se řešily prakticky do počátku 70. let. Přípravu **nového územního členění v roce 1968** na rozdíl od dřívějšíka alternativním způsobem zajišťovali odborníci, kteří vycházeli ze základních územních celků, tj. obcí, a jejich **střediskových funkcí**. Struktura okresů měla navazovat na síť střediskových obcí a eliminovat její případné nedostatky, **připravovalo se i zrušení krajů** a přechod na dvojestupňový systém správy, kdy by se obě republiky dále dělily na okresy, resp. oblasti, blížící se malým krajům před rokem 1960.

Již na podzim 1968 se ukazovala řada problémů. Četné změny po únoru 1948 způsobily, že se rozvinuly jen některé složky střediskového systému (např. zdravotnictví), zatímco jiné se oslabily, nerovnováha zasáhla především pohraničí. K otevřeným otázkám patřilo začlenění větších obcí se střediskovými funkcemi na okraje měst a správní uspořádání městských aglomerací, narážející už dříve na lokální zájmy (např. rozpad mostecké aglomerace, neuskutečněné sloučení obcí ve velké Karlovy Vary, velmi obtížné rozšíření obvodu Prahy). Koncem roku 1968 bylo také zaregistrováno přes 100 žádostí o úpravy okresů. Podle zkušeností ze Slovenska, kde byly vládním nařízením č. 36/1968 Sb. k 24. listopadu 1968 nově zřízeny okresy Velký Krtiš ve Středoslovenském a Svidník, Stará Lubovňa a Vranov nad Topľou ve Východoslovenském kraji, by si jen náklady na jejich zřízení vyžádaly tři miliardy korun.

Připravované změny územněsprávního členění zastavil nástup normalizace. Zákonem SNR č. 71/1969 Sb., o územním členění Slovenské socialistické republiky, byly sice kraje zrušeny, ale obdobným zákonem v prosinci 1970 obnoveny. Protože k dalším změnám okresů ani v jedné části federace nedošlo, tvořilo až do roku 1989 ČSR hlavní město Praha a sedm krajů se 75 okresy a 7511 obcemi, území SSR hlavní město SSR Bratislava a tři kraje s 37 okresy a 3091 obcemi. Počet obcí se tak proti počátku 60. let snížil v českých zemích o 13,9 %, na Slovensku jen o 4,5 %.

Na přelomu 60. a 70. let se měnilo i postavení některých dřívějších statutárních měst. Ústavním zákonem č. 28/1968 Sb. a zákonem SNR č. 4/1968 Sb. bylo upraveno postavení **Bratislavy** jako hlavního města Slovenska a samostatné územní jednotky na úrovni kraje. V roce 1968 byl přijat zákon č. 175 Sb., o městě **Brně**, v roce 1969 zákony ČNR č. 40 Sb., o městě **Ostravě**, a č. 41 Sb., o městě **Plzni**, které se tak na krátkou dobu staly statutárními městy podřízenými vládě, spravovanými národními výbory v čele s primátory a vybavenými řadou pravomocí KNV. V roce 1969 se začalo připravovat i jejich rozdělení na územní obvody, zavedené ale až koncem roku 1971, souběžně se zrušením statutárních měst zákonem ČNR č. 146/1971 Sb. Podobně bylo od 1. července 1969 upraveno postavení města **Košice**, které získalo pravomoci na úrovni ONV a na základě zákona SNR č. 29/1970 Sb. v něm byly vytvořeny obvody národní výbory.

Jediným významnějším pozůstatkem připravované územní reorganizace po roce 1971 tak zůstaly snahy o tzv. **integraci obcí**, ovšem v podobě připomínající spíše centralizační tendence z počátku totalitního režimu. Hlubší znalosti o těchto procesech dosud chybějí, jejich těžiště však bylo v českých zemích, kde souvisely s kategorizací tzv. střediskových obcí, začínaly vytvářením tzv. společných NV a proběhly ve dvou hlavních časových etapách. První z nich představují léta 1973 až 1976, kdy se počet obcí v ČSR snížil ze 7391 na 6008, tj. o 17,6 %, další probíhala koncem 70. let a v některých regionech či okresech (např. na Opavsku) i počátkem 80. let. Od 1. prosince 1970 do 1. listopadu 1980 počet obcí v ČSR klesl z 7511 na 4778, tj. o 36,4 %, v SSR z 3091 na 2725, tj. o 11,8 %; celkově v Československu poklesl z 10 602 na 7503, tj. o 29,2 %. O funkčnosti těchto direktivně-administrativních zásahů do územněsprávní struktury nejlépe vypovídá stabilita „integrovaných obcí“ po pádu totalitního režimu. K 3. březnu 1991 existovalo v českých zemích 5768 obcí, takže proti listopadu 1980 vzrostl jejich počet o pětinu (20,7 %), na Slovensku 2834 obcí, což znamenalo nárůst o 4 %; na území tehdejšího Československa pak bylo 8602 obcí, tj. o 14,6 % více než v listopadu 1980.

Vývoj veřejné správy a samosprávy

Události února 1948 a následující vývoj s sebou přinesly výrazné zásahy i do oblasti veřejné správy a samosprávy. V obecné rovině je možné konstatovat, že došlo k výraznější centralizaci státní správy, byla posilována úloha centrálních úřadů a u regionálních orgánů (národních výborů) ustupovala stále více do pozadí jejich funkce jako institucí samosprávy. V době **únorové krize** byly ustaveny, stejně jako v ostatních oblastech hospodářského a společenského života, i v oblasti veřejné správy, tj. při národních výborech všech stupňů, tzv. **akční výbory**. Jejich úkolem bylo pod záminkou pasivity nebo nepřátelského postoje k uskutečňovaným politickým změnám provést **personální čistky**, neboť stranické obsazení národních výborů všech úrovní bylo do té doby v podstatě dáno výsledky, kterých jednotlivé politické strany dosáhly ve volbách do Národního shromáždění v květnu 1946. Zásahy akčních výborů ale tento stav výrazně změnil ve prospěch komunistů, představitelů ostatních stran ochotných s komunisty spolupracovat a zástupců společenských organizací, mezi nimiž také převládli členové KSČ.

Novou úpravu postavení a funkce národních výborů v systému orgánů veřejné správy a samosprávy kodifikovala **ústava z května 1948**. V jejím článku X byly národní výbory sice charakterizovány jako nositelé a vykonavatelé státní moci v obcích, okresech a krajích a strážci práv a svobod lidu, konkrétně ale měly národní výbory na území, pro které byly zvoleny, vykonávat veřejnou správu vnitropolitickou, finanční, kulturní a osvětovou, zdravotní a sociální. Národní výbory nižších stupňů byly podřízeny národnímu výboru vyššího stupně a všechny byly podřízeny orgánům moci vládní a výkonné, zejména Ministerstvu vnitra. Z toho je zřejmé, že úloha národních výborů všech stupňů stále více směřovala k **výkonu státní správy a funkce samosprávné byly omezovány**. V červnu 1948 se konal v Kroměříži celostátní sjezd zástupců národních výborů. Na této spíše propagační akci byl přijat tzv. **kroměřížský program** vypracovaný Ministerstvem vnitra, který v osmnácti bodech představoval základní úkoly, působnost a způsob výkonu veřejné správy národními výbory a zároveň potvrzoval plán změny jejich organizace.

Ústava z roku 1948 také poprvé odkazuje na **krajské národní výbory**. Předpokládá tak plánovanou změnu územněsprávního rozdělení, která vstoupila v platnost **1. ledna 1949** a zaváděla na celém území Československa **novou správní organizaci**. Územní rozdělení fungující od začátku roku 1949 bylo určeno zákonem č. 280/1949 Sb., o krajském zřízení, z 21. prosince 1948. Reflektovalo zejména geografická, hospodářská a demografická kritéria. Do určité míry byly zohledněny i stav dopravní infrastruktury a určité regionální tradice. Důležitou úlohu hrálo i politické hledisko akcentující v první řadě upevnění mocenské pozice komunistické strany v nově vzniklých územních celcích. Místo dosavadního zemského uspořádání bylo zřízeno 19 krajů (13 v českých zemích a šest na Slovensku). Jednotlivé kraje byly vytvořeny tak, aby měly rozlohu přibližně pět tisíc kilometrů čtverečních, pět set tisíc obyvatel a zahrnovaly třináct až čtrnáct okresů. V Čechách a na Moravě proto bylo sedm okresů zrušeno, třicet tři nových jich ale bylo vytvořeno. Byly případy, kdy území okresu bylo rozděleno mezi dva kraje. Do Jihlavského kraje pak bylo zařazeno území, které bylo dříve ve dvou různých zemích. Na Slovensku v souvislosti se zavedením „krajského“ zřízení k výrazným územním změnám nedošlo. Zvláštním zákonem č. 76/1949 Sb. bylo upraveno postavení hlavního města Prahy, která představovala samostatnou správní jednotku na úrovni kraje, a její území bylo rozděleno do šestnácti obvodů.

Zákon o krajském zřízení stanovil rovněž ustavení **krajských národních výborů** (KNV). Jejich členové měli být voleni ve všeobecných volbách a mohli být ze své funkce odvoláni. Protože ale nebyly připraveny příslušné volební zákony, byli členové i vedoucí funkcionáři ustanoveni po předchozím projednání v krajských orgánech KSČ a následně v dosud fungujících akčních výborech Národní fronty. Změnu správního systému tak KSČ využila k posílení svých mocenských pozic ve státním a správním aparátu. Všichni nově **jmenovaní předsedové KNV byli členy KSČ** a působili v jejím krajském aparátu – v krajských výborech nebo předsednictvech krajských výborů. Takto ustavené KNV působili až do roku **1954**, kdy proběhly **první volby do národních výborů**. Pokud docházelo do roku 1954 k odvolání jednotlivých členů KNV nebo k jejich odvolání z příslušné funkce, vycházela iniciativa vždy z krajských orgánů KSČ, případně na jejich pokyn z krajských výborů Národní fronty.

Zákon o krajském zřízení také stanovil jednotné zásady pro vnitřní organizaci národních výborů všech stupňů. Vzhledem k počtu členů národních výborů a jejich agendě se sjednocovací snahy uplatnily hlavně u krajských a okresních národních výborů. Nejvyšším orgánem národního výboru bylo **plénium**, které se mělo zaměřovat na obecné záležitosti, na určování hlavních směrů činnosti příslušného národního výboru, na schvalování plánu a rozpočtu a mělo volit jeho další orgány (předsedu, jeho náměstky, referenty a komise). Vlastní výkon správy zajišťovala **rada příslušného národního výboru**. Jejimi členy byli **předseda**, jeho **náměstci** a **referenti**. I když zákon charakterizoval radu jako „výkonný orgán“, příslušelo jí řízení a správa všech záležitostí náležejících do působnosti krajského národního výboru, pokud nebyly vyhrazeny plenárnímu zasedání nebo předsedovi. V praxi to znamenalo, že většina závažných rozhodnutí byla nejen připravována, ale i přijímána radou národního výboru a plénium je v mnoha případech a někdy i dodatečně vlastně jen schvalovalo. Ve srovnání s předcházejícím obdobím výrazně **vzrostl** (na úkor pléna) **význam rady a zásadní důležitost dostala funkce předsedy národního výboru**, jemuž zákon dával pravomoc v případech, že má pochybnost o tom, zda přijímané usnesení plenárního zasedání krajského národního výboru nebo rady nebo opatření komise nebo rozhodnutí referenta překračuje meze jejich působnosti, nebo má za to, že odporuje předpisům nebo že je v rozporu se směrnicemi a pokyny nadřízených orgánů, výkon takového usnesení zastavit a oznámit to, pokud jde o usnesení plenárního zasedání nebo rady, věcně příslušnému ústřednímu úřadu a Ministerstvu vnitra, pokud pak jde o opatření komise nebo o rozhodnutí opatření referenta, radě národního výboru. Dokud o věci nerozhodl věcně příslušný ministr, respektive rada národního výboru, nesmělo být usnesení vykonáno. Toto ustanovení znamenalo, že předseda měl v podstatě právo „**sistačního veta**“ vůči rozhodnutí všech ostatních složek národního výboru.

Vlastní **provádění správních činností** příslušelo jednotlivým **referátům** národního výboru. V jejich čele stál vždy **volený referent**, který byl z tohoto důvodu současně členem rady národního výboru. Odborný výkon správních, administrativních a dalších činností byl pod kontrolou **přednosta referátu**. Ten byl vybírán ze zaměstnanců přidělených příslušnému referátu radou národního výboru. Jeho **ustanovení ale podléhalo schválení ministra vnitra**. V oblasti státní správy zajišťovaly referáty krajských národních výborů i národních výborů nižších stupňů činnosti v resortech, které byly na centrální úrovni v kompetenci příslušných odvětvových ministerstev. Proto se k potvrzení příslušného přednosta odboru ministr vnitra vyjadřoval zpravidla po konzultaci s příslušným resortním ministrem. Systém organizace národních výborů a jejich referátů zaváděl propojení mezi příslušnými referáty KNV a odpovídajícími referáty národních výborů nižších stupňů, v případě krajských národních výborů s příslušnými resortními ministerstvy. Takto byl tedy příslušný referát odpovědný nejen předsedovi, radě či plénu „svého“ národního výboru, ale současně i příslušnému referátu národního výboru vyššího stupně nebo věcně příslušnému ministerstvu. Až do začátku účinnosti zákona 280/1948 Sb. nebyla skladba referátů nijak upravena. Nyní ale měl každý krajský i okresní národní výbor **jedenáct referátů** (pro všeobecné vnitřní věci; plánovací; bezpečnostní; pro školství, osvětu a tělesnou výchovu; práce a sociální péče; zdravotní; finanční; hospodářský; zemědělský; pro vnitřní obchod; technický). Platila zásada, že předseda národního výboru stál v čele referátu pro všeobecné vnitřní věci a jeho

náměstek řídil plánovací referát. Za pozornost stojí i fakt, že tímto zákonem byla v rámci bezpečnostního referátu začleněna do struktury krajského národního výboru i krajská velitelství Sboru národní bezpečnosti.

Součástí organizační struktury KNV a ONV byly také **komise**, kterým příslušela především **poradní funkce**. Rada je ale mohla pověřit, aby v rozsahu, který stanovila, rozhodovaly jejím jménem. Členy komisí kromě volených členů národního výboru mohli být i **ostatní občané, nečlenové národních výborů**. Byli to zpravidla buď odborníci v příslušných oblastech, v nichž komise působila, představitelé nebo zástupci společenských organizací, kterých se činnost komise dotýkala, nebo pracovníci příslušných referátů národního výboru. Komise zpravidla připravovaly podklady k jednání rady nebo pléna národního výboru, ale také podklady pro rozhodnutí předsedy, jeho náměstků či příslušných referentů.

Novou funkci na krajské a analogicky na okresní úrovni představoval **tajemník**. Byl vybírán radou ze zaměstnanců přidělených národnímu výboru, tj. **nebyl voleným členem**. Jeho **ustanovení** ale v případě tajemníka KNV **podléhalo schválení ministra vnitra, v případě tajemníka ONV schválení rady KNV**. Tajemník byl pracovním představeným přednostů referátů a dalších zaměstnanců národního výboru a zastupoval předsedu v jeho funkci služebního představeného zaměstnancům. Byl povinen účastnit se plenárních zasedání a schůzí rad. Na schůzích rady měl poradní hlas. Jeho pozice ale byla **mimořádně důležitá**. Jak zákon doslovně uváděl, byl „pomocníkem předsedy krajského národního výboru při výkonu jeho působnosti podle § 18, odstavce 2 až 5“, což znamená, že byl fakticky nejbližším spolupracovníkem předsedy a velmi často se podílel na nejzávažnějších rozhodnutích.

Na úrovni místních národních výborů byla později, v roce 1949, zavedena nová funkce „**újezdních tajemníků**“, jednoho vždy pro obvod několika MNV. Jejich úkolem bylo především zajišťovat **politické řízení místních národních výborů**, tj. působit jako nástroj silnější státní kontroly nad místní správou a v mnoha případech i zefektivnit komunikaci mezi nimi a národními výbory vyššího stupně (především okresními).

Zavedení krajského zřízení bylo nejvýznamnějším zásahem do struktury **výkonu** veřejné správy, k němuž u nás v období let 1948 až 1989 došlo. Struktura a vnitřnímu uspořádání krajských národních výborů se, jak už bylo uvedeno výše, postupně přizpůsobila i organizace národních výborů nižších stupňů. Zvolená struktura a systém řízení práce národních výborů postupně znamenaly, že **regionální a komunální záležitosti byly řešeny stále více správním aparátem než volenými orgány**. Ztráta samosprávné funkce pak velmi rychle vedla ke značnému poklesu zájmu občanů o práci národních výborů. Na tuto situaci reagovalo vládní nařízení č. 14/1950 Sb., o organizaci místních národních výborů. Do systému práce národních výborů začleňovalo „veřejné hovory“, jejichž účelem mělo být výrazné oživení komunikace orgánů národních výborů s občany. Předpokládalo se, že na tyto „hovory“ budou přicházet občané se svými náměty, připomínkami, ale i kritickými výhradami a stížnostmi na činnost místních národních výborů. Po vzoru národních výborů vyšších stupňů i místní národní výbory měly zintenzivnit zřizování, a pokud byly zřízeny, pak činnost **svých** komisí, jejichž členy byli kromě poslanců i občané. Činnost komisí na úrovni místních národních výborů ale byla poměrně problematická, protože ne každý z nich se mohl v tomto směru opřít o odborníky nebo o představitele společenských organizací. Rozhodovací proces v rámci místních národních výborů byl koncentrován do kolektivních orgánů, především pléna a rady, bylo zdůrazněno, že referáty (referenti) mohou rozhodovat jen na základě pověření.

Počátkem 50. let se aparát národních výborů potýkal s problémem **kvalifikace odborných zaměstnanců**. Omezující politická kritéria, uplatňovaná v personální práci v oblasti veřejné správy, vedla k tomu, že aparát národních výborů opouštěli zkušení pracovníci, mnohdy ještě bývalí pracovníci obecních, okresních a zemských úřadů, a místo nich přicházeli pracovníci noví, nejen nezkušení, ale velmi často i odborně nepřipravení. Tato situace vyústila ve výrazný **pokles efektivity výkonu veřejné správy**. Pokus ústředních orgánů o zlepšení úrovně činnosti národních výborů znamenalo v roce 1953 přijetí **ústavního zákona č. 81/1953 Sb., o řízení národních výborů vládou**. Podle tohoto zákona bylo **všeobecné řízení národních výborů vyňato z působnosti ministra vnitra a národní výbory byly podřízeny přímo vládě republiky, při níž vznikla zvláštní komise vedená předsedou vlády nebo**

jeho náměstkem. Další realizace tohoto zákona ale byla problematická. Zvýšila se poněkud aktivita resortních ministerstev ve vztahu k příslušným referátům zejména krajských národních výborů, ale vliv Ministerstva vnitra v oblasti řízení administrativních záležitostí se v podstatě nezmenšil.

Důvěryhodnost národních výborů narážela také na skutečnost, že od počátku jejich existence v roce 1945 se do nich nekonaly žádné řádné volby. Proto bylo rozhodnuto přistoupit k vypracování nových zákonů, které měly řešit všechny vzniklé problémy komplexním způsobem. V březnu roku 1954 byl přijat **ústavní zákon č. 12/1954 Sb., o národních výborech**. Podle něj byly národní výbory „místními orgány státní moci pracujícího lidu Československa“ a „řídí ve svých obvodech hospodářskou a kulturní výstavbu socialismu podle směrnic vlády a zákonů republiky. Soustavně se starají, aby byly stále lépe a plněji uspokojovány rostoucí hmotné a kulturní potřeby pracujících. Veškerou svou činností pečují o člověka a jeho blaho a upevňují důvěru pracujících k orgánům lidově demokratického státu.“. Pokud se týká vlastní praktické činnosti národních výborů, toto značně široké – a spíše ideologické než ve vlastním slova smyslu správní – vymezení jejich úlohy umožňovalo široký rozsah interpretací.

Uvedený zákon dělil **soustavu národních výborů na národní výbory krajské, okresní, městské, obvodní, místní** a pro hlavní město republiky Prahu – **Ústřední národní výbor hlavního města Prahy** a pro Bratislavu – **Ústřední národní výbor města Bratislavy**. Dosud jednotná skupina místních národních výborů byla rozdělena na **městské národní výbory a místní národní výbory**. V sídlech krajů vznikly městské národní výbory, které pro příslušné město plnily funkce místního i okresního národního výboru. Kromě nich pak byl ustaven i zvláštní ONV pro přilehlý okres. Zákon rovněž uváděl, že **národní výbory** jsou ve své činnosti (nikoliv jen při výkonu funkcí státní správy) **podřízeny vládě**. Na ústavní zákon navazovaly dva prováděcí zákony, přijaté Národním shromážděním tentýž den. Byl to zákon č. 13/1954 Sb., o národních výborech, a zákon č. 14/1954 Sb., o volbách do národních výborů. Uvedené zákony dávaly národním výborům právo vydávat k plnění svých úkolů pro svůj obvod **nařízení** za podmínek stanovených zákonem. Centralistická tendence k řízení národních výborů byla posílena ustanovením, které říkalo, že „národní výbory jsou řízeny vládou, přičemž národní výbor nižšího stupně je řízen národním výborem vyššího stupně a jemu odpověden“. Totéž se týkalo i rad národních výborů jako výkonných orgánů. Rada byla podřízena jednak svému národnímu výboru (jehož plénum ji volilo), jednak radě národního výboru vyššího stupně. Rada KNV byla opět podřízena vládě.

Ve vnitřní organizaci národních výborů tyto normy **zrušily referáty** a tím i **způsob referentského rozhodování**. Místo referátů byly **zřízeny odbory národního výboru, v jejichž čele** nestáli volení členové národního výboru jako dosud, ale úředníci – **vedoucí odborů** (ti pochopitelně nebyli členy rady národního výboru). **Vedoucí odborů** zodpovídali především za důsledné plnění rozhodnutí rady nebo pléna národního výboru. Rozhodování bylo téměř výhradně záležitostí těchto kolektivních orgánů.

Zmíněné zákony přinesly také změnu do způsobu **práce komisí národních výborů**. Komise, jejichž funkce zůstávala především poradní, ale zabývaly se také přípravou podkladů a materiálů pro jednání kolektivních orgánů, se skládaly z volených poslanců – členů národního výboru. Pro svoji činnost však mohly ustavovat „**aktivy**“ komisi, které zpravidla vedl některý z členů komise – člen národního výboru, ale na jejich práci se mohli účastnit i běžní občané. Právě tyto „aktivy“ se měly stát prostředkem širší účasti občanů na práci národního výboru.

V květnu roku 1954 se konaly první **přímé volby do národních výborů**. Probíhaly na podobném principu jako volby Národního shromáždění v roce 1948, tedy voličům byla předložena **jednotná kandidátka Národní fronty**, jejíž kandidáti pro svůj tříletý mandát obdrželi 93,6 % hlasů.

Na odhalení kultu osobnosti na XX. sjezdu KSSS a občanské nepokoje v jiných státech sovětského bloku se československý komunistický režim snažil reagovat mírnými korekcemi dosavadní praxe, jejichž společným teoretickým jmenovatelem měla být decentralizace moci a rozhodování. Mělo dojít k rozšíření kompetencí, respektive měl být důsledně dodržován zákon o národních výborech a agenda, která se do té doby v rozporu s ním přesunovala k centrálním orgánům, měla zůstat

v rukou národních výborů. Jednalo se hlavně o oblasti zemědělství, místního hospodářství, školství, zdravotnictví a kultury. I v rámci hierarchie národních výborů se předpokládal přesun rozhodování z krajské na okresní a místní úroveň. Z krajských národních výborů se měly stát především řídicí orgány a vlastní rozhodovací pravomoci by přešly na národní výbory nižších stupňů. Pilíři celé soustavy měly být okresní národní výbory.

V nových volbách do národních výborů v roce 1957, jimž předcházela novelizace zákonů o národních výborech, která upravovala počty jejich členů tak, že na místní úrovni jich přibýlo a naopak na okresní a krajské úrovni ubylo, získala jednotná kandidátka Národní fronty 99,1 % hlasů.

Činnost národních výborů v průběhu 50. let byla ještě poznamenána někdy i násilně vyvolávanými změnami ve struktuře měst a obcí. V této době docházelo se zdůvodněním, že větší obce dokážou lépe zajistit potřeby svých obyvatel, k postupnému **sdužování obcí**.

Ke konci padesátých let bylo zjevné, že veřejná správa stále nefunguje dobře. Vyhlašovaná decentralizace skončila na krajské úrovni, takže výkon správy zůstal občanům vzdálen. Navíc se začaly projevovat hospodářské nedostatky. Přesto režim tvrdil, že se v Československu podařilo vybudovat základy socialismu a že se země ocitá na prahu nové etapy na své cestě ke komunismu – rozvinuté socialistické společnosti. Vznikala proto nová pravidla plánování a nová organizace hospodářství, tomu se mělo přizpůsobit i správní členění státu.

Rok 1960 přinesl dvě podstatné právní normy, ovlivňující jak vývoj veřejné správy, tak vývoj společnosti jako celku. Chronologicky první z těchto norem byl **zákon č. 36/1960 Sb.** ze dne 9. dubna 1960, **o územním členění státu**. Bylo vytvořeno 10 krajů a území hlavního města Prahy tvořilo samostatnou územní jednotku, rozdělenou na 10 obvodů. Byly vytvořeny tyto kraje: Středočeský se sídlem v Praze, Jihočeský se sídlem v Českých Budějovicích, Západočeský se sídlem v Plzni, Severočeský se sídlem v Ústí nad Labem, Východočeský se sídlem v Hradci Králové, Jihomoravský se sídlem v Brně, Severomoravský se sídlem v Ostravě, Západoslovenský se sídlem v Bratislavě, Středoslovenský se sídlem v Banské Bystrici a Východoslovenský se sídlem v Košicích. Jednotlivé kraje se dělily na okresy, jejichž počet byl sloučením ve větší celky také redukován z 306 na 108. Okresy se dělily na jednotlivé obce. V souladu s tímto zákonem došlo k přebudování územní organizace národních výborů a ostatních státních orgánů v krajích, okresech a obcích tak, aby nová struktura mohla začít fungovat od 1. července 1960.

Realizace tohoto zákona v podstatě znamenala sloučení dřívějších, menších krajů ve větší územní celky. Současně s tím došlo i ke změně územního rozdělení okresů. **Mnoho okresů** (a tím i okresních národních výborů) **bylo** na základě zákona **zrušeno**. Vznikly okresy výrazně větší a předpokládalo se, že vzroste i úloha místních národních výborů. Na zákon o územním členění státu navazoval **zákon č. 65/1960 Sb.** ze dne 25. května 1960, **o národních výborech**. I když byl schválen a v platnost vstoupil ještě před schválením nové ústavy, měl ve vztahu k ní charakter prováděcího zákona. Jeho první část charakterizuje opět postavení a funkci národních výborů, a to již s ohledem na změny obsažené v nové ústavě. **Soustavu národních výborů tvořily: krajské národní výbory, okresní národní výbory, v obcích městské a místní národní výbory.** Městské národní výbory působily ve městech, která byla sídly krajů a okresů, a v ostatních velkých obcích městského charakteru, které určil krajský národní výbor. Zákon současně ustanovil, že **městské národní výbory v Bratislavě, v Brně, v Košicích, v Ostravě a v Plzni mají postavení okresního národního výboru.** V obvodech těchto měst pak působily **obvodní národní výbory s působností místního národního výboru.** V Praze byl ustaven **Národní výbor hlavního města Prahy**, který měl postavení krajského národního výboru. V jednotlivých obvodech pak byly ustaveny **obvodní národní výbory s působností okresního národního výboru.** Zákon rovněž dával krajským národním výborům právo, aby v případě souhlasu obyvatel mohly **zřídit jeden místní národní výbor i pro více obcí.** Pokud se týká vzájemných vztahů mezi národními výbory různých stupňů, event. vztahu krajských národních výborů k orgánům centrální státní správy, zůstaly v podstatě novou legislativní úpravou nezměněny. Jako **kolektivní orgány národního výboru** uváděl zákon **plénium, radu a komise.** Plénium se skládalo ze všech poslanců a bylo základním a hlavním orgánem národního výboru. Byl vy-

mezen okruh problémů, které náležely výlučně do jeho kompetence. To platilo především o vytváření ostatních orgánů národního výboru. **Hlavním výkonným orgánem** národního výboru zůstávala nadále jeho **rada**. Zákon také předpokládal, že se bude aktivním způsobem rozvíjet široká spolupráce s občany. Budou pořádané veřejné diskuse, vytvářeny různé výbory k zajištění konkrétních akcí atd.

K výrazné změně došlo v oblasti postavení a činnosti **komisí**. Nová zákonná úprava je měnila **z převážně poradních institucí ve výkonný orgán**. Byly vybaveny rozhodovacími pravomocemi k řešení problémů, které vznikly na úsecích, pro něž byly příslušné komise zřízeny. Kromě poslanců, členů národního výboru, byli jejich členy i občané, zejména odborníci z příslušné sféry působnosti komise.

V kompetenci **odborů národních výborů** zůstávala především **příprava odborných podkladů** pro jednání kolektivního orgánu. Byly rovněž pověřeny zajišťováním a prováděním rozhodnutí kolektivního orgánu. Byly řízeny plénum a radou národního výboru. Kolektivní orgány také měly, vzhledem ke změně postavení komisí, rovněž jejich doporučení a usnesení zohledňovat při svém rozhodování.

Na postavení a kompetence národních výborů měla velký vliv základní intence **nové ústavy**, že v Československu byla již dovršena výstavba socialismu a že československá společnost začíná budovat základy komunismu. Z toho, podle tehdejších teorií, vyplývala i skutečnost klesající úlohy státu, jehož funkce měly být postupně nahrazovány orgány pracujících. Protože **národní výbory** byly jak vzpomínaným zákonem č. 65/1960 Sb., tak dalšími zákony charakterizovány **jako základní orgány pracujících, byla jejich kompetence výrazně zvýšena**. Do oblasti jejich působnosti byla převedena řada ekonomických úkolů, v mnoha případech jim bylo svěřeno řízení podniků, které se nacházely na území jejich působnosti. Svým způsobem byly pověřeny i dohledem nad výkonem státní správy, který uskutečňovaly centrální orgány prostřednictvím svých regionálních pracovišť. Byly také výrazně zvýšeny jejich kompetence v oblasti školské, zdravotní atd. Tím před orgány národních výborů vyvstávala řada úkolů hospodářského i organizačně-správního charakteru, které při řešení často vyžadovaly kvalifikovaný profesionální přístup. Právě tyto problémy byly mnohdy svěřovány do kompetence komisí národních výborů. Ty však vzhledem k tomu, jak byly budovány, měly příslušných odborníků naprostý nedostatek. Proto často zejména k hospodářským problémům zaujímalý stanoviska, která je možno označit přinejmenším za nekompetentní. Vezmeme-li v úvahu skutečnost, že legislativa upravující činnost národních výborů nebyla vždy v právním slova smyslu jednoznačná, pak je zřejmé, že vzniklá situace byla více než komplikovaná.

Další tezí, která vyplývala z ideologického charakteru nově přijaté ústavy, byl požadavek neustále se zvyšujícího podílu občanů na správě státu. Zde jsou znovu zdůrazňovány snahy **zapojit do spolupráce s národními výbory širší občanské aktivity**. Zákon č. 65/1960 Sb. v tomto smyslu určuje povinnost nejen orgánům národních výborů, **ale přímo jejich poslancům**, když v § 37 mimo jiné říká: „Poslanec národního výboru zastupuje své voliče v národním výboru. Radí se s nimi o všech důležitých opatřeních, řeší s nimi problémy volebního obvodu a uplatňuje jejich zkušenosti, návrhy a připomínky v národním výboru a jeho orgánech. ... pravidelně se schází se svými voliči, vysvětluje jim politiku Komunistické strany Československa, seznamuje je se zákony, s nařízeními a usneseními vlády, s usneseními národního výboru i národních výborů vyšších stupňů, mobilizuje a organizuje je k jejich uskutečňování. Skládá voličům pravidelně účty ze své činnosti. ... upevňuje styk s kolektivem pracujících v závodech svého volebního obvodu, získává je pro spolupráci s národním výborem a jeho orgány. Pravidelně je informuje o úkolech národního výboru a vyžaduje si od nich podněty pro svou práci.“

Podobně zákon č. 65/1960 Sb. **všem pracovníkům** jednotlivých odborů národních výborů ukládal **pořádat besedy s občany**, účastnit se schůzí a besed občanů s poslanci národních výborů a všestranně podporovat aktivitu občanů a přímo vedoucím odborů pak „správné a včasné vyřizování připomínek, návrhů, stížností a záležitostí občanů“, které patří do jejich působnosti. V neposlední řadě uvedený zákon rovněž **prodloužil funkční období národních výborů ze tří na čtyři roky**.

V průběhu první poloviny 60. let byla ale centralizace v rozhodování o všech oblastech života společnosti dále posilována. Prohlášení o decentralizaci správy pak byla s těmito tendencemi ve zřejmém rozporu. Když se ale ve druhé polovině 60. let rozvinuly diskuse o vhodnosti centrálního řízení ekono-

miky a o úloze centrálního plánování, znovu se objevily i kritické úvahy o způsobu fungování veřejné správy. K nim se řadí pokus navrátit národním výborům určitý charakter samosprávných orgánů, který našel v jádru v novém zákonu o národních výborech č. 69/1967 Sb. Reformní ovzduší, v němž byl přijat, se promítlo do snahy zapojit co nejvíce občanů do výkonu správy. Zákon proto dával místním a městským národním výborům možnost předložit například otázky týkající se územního plánu nebo možného sloučení obcí nejprve k vyjádření občanům. Chybělo ovšem ustanovení, jak by takové posouzení mělo proběhnout a jakou by mělo závaznost. Z podobných důvodů mohly ONV a KNV svolávat konference národních výborů nižších stupňů. Jako akcentování samosprávného charakteru národních výborů bylo přijímáno určení kompetencí při výkonu státní správy (především hospodářských aktivit) podle zvláštních předpisů. Zákon stanovil, že při zřizování a řízení svých hospodářských organizací, v otázkách správy majetku, stanovení hospodářského plánu a rozpočtu a hospodaření podle něho, v otázkách zřizování a správy svých fondů, v oblastech péče o zlepšování životního prostředí, úrovně bydlení a uspokojování dalších potřeb občanů službami, o rozvíjení kulturního a společenského života a o vytváření podmínek pro rozvoj tělesné výchovy vykonávají národní výbory svou působnost samostatně a řídí se jen zákony a jinými obecně závaznými právními předpisy. Vzhledem k tomu, že i tento zákon národní výbory pojímal jako nositele jednotné státní moci a ani nijak neměnil systém podřízenosti národních výborů nižšího stupně výborům vyššího stupně, šlo i v případech výše zmíněných hospodářských aktivit o výkon jednotné státní správy, jejímiž vykonavateli v obvodu své působnosti byly příslušné národní výbory. Vzhledem k invazi vojsk států Varšavské smlouvy do Československa v srpnu 1968 a následnému prosazení politiky tzv. normalizace, kdy byly zastaveny všechny reformy, se moc vrátila do rukou úzkého vedení KSČ a byl znovu zaveden tuhý centralismus, nebylo možné ani ověřit, zda důsledná aplikace zákona mohla přinést určité oživení samosprávy, nebo alespoň emancipaci veřejné správy od bezprostředního politického tlaku a řízení.

Samotný **zákon o národních výborech z roku 1967** zůstal v platnosti s jedenácti novelizacemi i následujících více než dvacet let do konce komunistického režimu v Československu. **Zákonem o československé federaci byly regionální územní orgány veřejné správy dány do kompetencí republikových orgánů.** Jejich řízení tedy nadále příslušelo **České národní radě a Slovenské národní radě** a nejvyšší zastupitelské sbory republik se také měly pravidelně zabývat podněty a připomínkami, které jim národní výbory předkládaly. Přesun řízení národních výborů do pravomoci republikových orgánů vedl na krátkou dobu k rozdílnosti v jejich struktuře v České socialistické republice a Slovenské socialistické republice, když od 1. července 1969 bylo zákonem Slovenské národní rady zrušeno krajské uspořádání a zrušeny krajské národní výbory v Bratislavě, Banské Bystrici a v Košicích. K obnově krajů na Slovensku došlo 1. ledna 1971. Poslanci krajských národních výborů byli na období do konání všeobecných voleb do národních výborů, které proběhly až ve dnech 26. a 27. listopadu 1971, zvoleni na základě zvláštního ústavního zákona č. 127/1970 Sb. Slovenskou národní radou.

V 70. a 80. letech se v Československu začala realizovat koncepce **střediskové soustavy osídlení**, jejíž aplikací měl být regulován rozvoj, respektive stagnace jednotlivých obcí. Pro komunistický režim typickým **byrokraticko-direktivním způsobem** spojeným s nucenou integrací malých sídel byly obce rozlišeny do čtyř kategorií. Investice byly soustřeďovány do střediskových obcí obvodního a místního významu, ostatní sídla byla rozdělena na nestředisková sídla trvalého významu a nestředisková ostatní. Právě sídla spadající do poslední kategorie byla de facto odsouzena k zániku, neboť postupné rušení služeb, jako jsou školy, obchody, zdravotní střediska, přiměla mladší část populace k odchodu. Z hlediska bezprostřední organizace a výkonu státní správy je důležitý právě **vznik střediskových obcí v roce 1982.** V nich působily **místní národní výbory s rozšířenou pravomocí** i pro blízké obce, které střediskovými obcemi nebyly, takže od této doby existovaly v podstatě tři typy místních národních výborů: **místní národní výbory s působností pro několik obcí**, **místní národní výbory s rozšířenou kompetencí** (ve střediskových obcích) a **ostatní místní národní výbory**, tj. výbory působící bez rozšíření kompetencí v **jedné obci**. Do tří kategorií, podle toho, zda bylo město sídlem kraje, nebo okresu, a podle velikosti a celkového významu byly rozděleny i městské národní výbory. Zvláštní status získaly Brno, Ostrava,

Plzeň a Košice, které byly rozděleny na obvody spravované obvodními národními výbory. Po vzniku federace bylo také upraveno postavení Bratislavy jako hlavního města Slovenské socialistické republiky a samostatné územní jednotky na úrovni kraje. Zvláštní zákon přijatý v roce 1967 platil pro Prahu a její Národní výbor hlavního města Prahy.

V případech určených zákony mohly národní výbory vytvářet **ještě další zvláštní orgány v oblasti své působnosti** (byly to sbory požární ochrany, okresní a krajské hygienické stanice atd.). Při místních, městských a v případě velkých měst obvodních národních výborech působily jako svým způsobem zvláštní aktivity občanů „**občanské výbory**“. Jejich kompetence však nebyly nikdy přesně legislativně vymezeny. Jejich úkolem bylo komunikovat s příslušným národním výborem, zejména pak s konkrétními odbory při řešení problémů, které se týkaly místa jejich působnosti. Ve většině případů bylo územní působení občanských výborů shodné s volebním okrskem příslušného národního výboru (místního, městského či obvodního). Jejich činnost se zpravidla omezovala na organizování svépomocných akcí, ať již z vlastní iniciativy, či na pokyn příslušného národního výboru, na soustředění připomínek a námětů pro činnost národních výborů atd.

V případech stanovených zvláštním zákonem mohly národní výbory vytvářet „**správní komise**“, které rozhodovaly o právech a povinnostech fyzických i právnických osob na úseku, pro který byly zřízeny, případně mohly plnit i další úkoly stanovené radou či plénem národního výboru. Pro tyto komise však na rozdíl od „běžných“ komisí národního výboru platil princip dvojí podřízenosti. Byly podřízeny jak plénu či radě „svého“ národního výboru, tak správní komisi národního výboru vyššího stupně, v případě správních komisí KNV příslušnému ústřednímu orgánu státní správy. Zpravidla se jednalo o posudkovou komisi sociálního zabezpečení, regresní komisi, komisi pro projednávání přestupků nebo komisi péče o děti. Ještě je třeba připomenout, že od roku 1971 bylo prodlouženo funkční období národních výborů všech stupňů na dobu pěti let.

V období druhého dvacetiletí komunistického režimu v Československu zůstávaly národní výbory hlavními, i když nikoliv jedinými orgány státní správy. Na úrovni krajů a okresů (v oblasti výkonu státní správy) působily i další územní orgány veřejné správy, které byly součástí některých federálních nebo republikových orgánů. Patřily k nim například okresní a krajské finanční správy, vojenské správy, zemědělské správy, krajské správy a okresní oddělení Českého statistického úřadu, orgány celní správy, Sboru národní bezpečnosti nebo báňské správy. Tyto tzv. dekoncentrované orgány musely s národními výbory spolupracovat a příslušné národní výbory byly v některých případech kompetentní k výkonu dohledu nad jejich činností.

Organizace a výkon veřejné správy za dobu trvání komunistického režimu v Československu prošly celou řadou změn a potýkaly se s mnoha problémy. Při jejich hodnocení je nutné zdůraznit, že rozhodování o všech podstatných otázkách s nimi souvisejících probíhalo v první řadě v rovině odpovídajících výborů a orgánů komunistické strany. **Národní výbory** všech stupňů jako orgány veřejné správy ve většině případů sehrávaly pouze úlohu **výkonného mechanismu k realizaci rozhodnutí příslušných orgánů KSČ**. Ne vždy dostačující, zejména po personálních čistkách na konci čtyřicátých a na začátku sedmdesátých let, byla i úroveň jejich odborného aparátu. Velmi proměnlivý, často bez zájmu, byl proto také vztah občanů k činnosti národních výborů.

Samosprávné snahy na Moravě

Komunistická strana Československa dlouhodobě připravovala **zrušení zemského zřízení**. Klement Gottwald na VIII. sjezdu KSČ 28. března 1946 prohlásil: „Přechod od administrativy zemské k administrativě župní je podle mého soudu více než zralý.“ Tento požadavek pak podporovaly i jednotlivé organizace KSČ, které ve svých rezolucích zdůrazňovaly, že „zemské národní výbory se ukázaly těžkopádné a těžko kontrolovatelné“, a požadovaly zavedení župního zřízení. Po převzetí moci ve státě v únoru 1948 mohli komunisté své plány na reorganizaci státní správy bez problému prosadit a **zemské zřízení zrušit**; stalo se tak k **1. lednu 1949**. Po staletí existující historické a správní celky – zemi Českou a zemi Moravsko-slezskou, k nimž v roce 1918 přibýlo Slovensko – nahradilo devatenáct krajů, uměle vytvořených, bez historických a hospodářských vazeb. Postupem doby se ukázalo, že krajské zřízení v podobě z roku 1949 není efektivní, a proto v roce 1960 došlo k nové územní a správní reorganizaci: počet krajů se snížil na deset, Morava a Slezsko byly rozděleny do dvou krajů, jež ovšem nerespektovaly historické hranice Čech a Moravy, takže mnohá moravská města a obce se ocitly na území Východočeského a Jihočeského kraje, zatímco například české město Polná a jeho okolí se stalo součástí Jihomoravského kraje.

Přestože v prvním dvacetiletí existence komunistického režimu v Československu nedocházelo k žádným veřejným protestům proti tomuto řešení, existují důkazy, že **pocit přináležitosti k Moravě** její obyvatelé prožívali i v této době a že **postupně sílil**. Projevoval se zejména při různých kulturních akcích (například v průběhu výstavy Velká Morava, která byla zahájena 16. srpna 1963 v Brně) a při sportovních podnicích (například v událostech, k nimž došlo po nedokončeném hokejovém zápase mezi mužstvy ZKL Brno a Spartak Sokolovo Praha 6. února 1965).

Spontánní a široce založené hnutí za obnovu zemského zřízení v Československu se plnou silou projevovalo v letech 1968–1969. Již **2. dubna 1968** u příležitosti **oslav 150. výročí založení Moravského muzea v Brně** vydali jeho vědečtí a odborní pracovníci prohlášení, v němž požadovali **obnovu Moravy** v souvislosti „s očekávaným federativním zřízením čs. státu“. O dva dny později, **4. dubna 1968**, vystoupili v denním tisku s obdobným prohlášením moravští spisovatelé, později také novináři a další osobnosti. Ve druhé polovině **května 1968** byla v Brně založena **Společnost pro Moravu a Slezsko**, která vystoupila s programem tzv. trialismu, tedy přeměny Československé socialistické republiky ve federativní stát, jenž by se skládal ze tří rovnoprávných celků: země České, země Moravskoslezské a země Slovenské. Jejím předsedou se stal rektor tehdejší Univerzity J. E. Purkyně v Brně (dříve a nyní Masarykova univerzita) prof. **Theodor Martinec**. Společnost pro Moravu a Slezsko se těšila podpoře širokých vrstev veřejnosti. Během krátké doby založila své pobočky – výbory – ve většině okresů obou bývalých zemí. V polovině července 1968 vykazovala 140 000 registrovaných členů, v srpnu již její vedení uvádělo téměř **200 000 členů** a více než 600 místních a závodních výborů. Své představy o reorganizaci státu vyjádřila Společnost pro Moravu a Slezsko ve výzvě **Všem Moravanům**, zveřejněné **30. května 1968**, a v Moravskoslezské deklaraci. Požadavek rehabilitace Moravy a Slezska se stal ideálem, o jehož dosažení chtěli usilovat příslušníci všech společenských vrstev: 28. června 1968 se v První brněnské strojárně konal aktiv zástupců závodních organizací tehdejšího odborového hnutí (ROH), kteří jednali o výraznějším zapojení odborů Moravy a Slezska do obhajoby zájmů „této oblasti“, a uvažovalo se dokonce i o tom, že nepůjde-li to jinak, bude třeba si vymoci obnovení zemského zřízení stávkou. V polovině července 1968 se objevil požadavek na konání plebiscitu o této otázce a podpořil jej jak Městský národní výbor v Brně, tak jihomoravská krajská konference KSČ.

Společnost pro Moravu a Slezsko demonstrovala svoji sílu **18. srpna 1968**, kdy se v **Olomouci** konala její **první konference**. Člen jejího vedení **Boleslav Bárta** zde oznámil, že ve Společnosti je organizováno více než čtvrt milionu občanů. Konference podpořila **požadavek trojfederace a vyslovila nedůvěru prozatímní České národní radě**, kterou obvinila z toho, že „její dosavadní jednání naznačuje, že tento orgán chce pokračovat v nedobré tradici českého centralismu“. Vedení společnosti přitom vycházelo z informací o chystané podobě federalizace Československa jakožto státu Čechů a Slováků, který požadavky Moravy a Slezska pomíjel. Tento koncept řešení tehdejší vedení KSČ skutečně prosadilo: přestože někteří poslanci z Moravy názory Společnosti pro Moravu a Slezsko prosazovali i v Národním shromáždění, neuspěli. Ústavní zákon č. 143/1968 Sb., o česko-slovenské federaci, postavení Moravy a Slezska v československém státě neřešil vůbec.

Situace po okupaci Československa armádami států Varšavské smlouvy 21. srpna 1968 nebyla pro obnovu zemského zřízení příznivá. Po nástupu Husákova vedení KSČ a začátku tzv. normalizace byla Společnost pro Moravu a Slezsko **rozpuštěna**. Moravská problematika však svoji aktuálnost neztratila. Lidé požadující obnovení moravské zemské samosprávy začali opět vyvíjet činnost počátkem 80. let. Tehdy se v Brně zformovalo nepovolené **Gorazdovo bratrstvo**, jež bylo prodchnuto katolickým duchem a současně se hlásilo k moravské myšlence. Členové tohoto nepolitického sdružení pořádali poutě na významná místa spjatá s velkomoravskou a moravskou historií, pěstovali liturgický zpěv a vedli diskuse o otázkách moravanství a postavení Moravy v Československu. V listopadu 1989 se tato iniciativa transformovala v **Moravské občanské hnutí**, vedené **Miroslavem Richterem**, které vstoupilo do politického života. Druhou významnou skupinu, která se problémům Moravy soustavně věnovala, tvořili mladí lidé, reprezentovaní **Františkem Mikšem**, vydávající **brněnskou verzi samizdatového periodika Střední Evropa**. Na jeho stránkách vedli diskusi o moravanství, postavení Moravy v českém státě a o obnově zemského zřízení. Do diskuse přispěli básníci Zdeněk Rotrekl a Jiří Kuběna, historikové Jaroslav Mezník a Radomír Malý, politik Jaroslav Šabata, spisovatel Jan Trefulka, evangelický duchovní Jan Šimsa a další.

Rozklad komunistického režimu na podzim 1989 vytvořil příznivé podmínky pro obnovu a legální působení moravskoslezských politických iniciativ. Vedle Moravského občanského hnutí to bylo také **Hnutí za samosprávou demokracii – Společnost pro Moravu a Slezsko**, jež navázalo na tradice stejnojmenné společnosti vyvíjející činnost v letech 1968–1969, zúčastnilo se voleb na všech úrovních a dosáhlo nezanedbatelného úspěchu.

Samosprávné snahy ve Slezsku

V roce 1945 se ve Slezsku projevil poměrně silné tendence k **restituci zemské samosprávy**, podporované vedle zdejších korporací (Slezská národní rada, Matice opavská aj.) částečně i z Prahy (např. Slezským kulturním ústavem) a spojené s nároky na území bývalého pruského Slezska v podobě samosprávné země České Slezsko. Výsledkem těchto snah a jednání bylo kompromisní rozhodnutí vlády z 15. května 1945 o zřízení expozitury Moravskoslezského zemského národního výboru (MZNV) v Brně se sídlem v Moravské Ostravě, která měla prozatímně vykonávat ve své oblasti pravomoci zemského národního výboru. Oblast ostravské expozitury MZNV tvořily slezské správní (dříve politické) okresy Bílovec, Český Těšín, Bruntál, Fryštát (Karviná), Frývaldov (Jeseník), Hlučín, Krnov a Opava-venkov, moravské okresy Nový Jičín a Místek a statutární města Moravská Ostrava a Opava.

V letech 1946–1947 probíhal mezi komunisty a demokratickými stranami politický boj o nové územněsprávní členění a postavení národních výborů, kterých v oblasti ostravské expozitury MZNV komunisté využívali k prosazení svých mocenských cílů. Zjednodušeně řečeno, spory o zemské a krajské zřízení zde byly vedeny ve dvou rovinách. Jednak to byly **kompetenční půtky s vedením MZNV v Brně**, které měly kořeny ve sféře politické (v Brně převažoval vliv lidovců a národních socialistů) i ve střetávání regionálních zájmů, jednak **spory mezi zastánci krajského a zemského zřízení uvnitř expozitury MZNV**. Názory prvních reprezentoval její komunistický předseda Vladimír Chamrád, s nímž polemizoval především národní socialista Vladimír Mařádek, předseda ÚNV v Opavě. **Statutární město Opava** i Opavsko se staly centrem snah o obnovení slezské zemské samosprávy, jak o tom svědčí memorandum Slezské národní rady zaslané 26. ledna 1948 ostravské expozituře MZNV, které ještě 20. února 1948 podpořila rezoluce ONV Opava-venkov, jehož předsedou byl lidovec Jan Homola.

Po státním převratu v **únoru 1948** byli prostřednictvím čistek prováděných akčními výbory Národní fronty odstraněni z národních výborů protivníci komunistů, kteří zakotvili svou koncepci v Ústavě 9. května, materiálech kroměřížského sjezdu národních výborů i v zákonu č. 280/1948 Sb., o krajském zřízení, z 21. prosince 1948. Při **zavedení krajského zřízení** nebyly respektovány historické zemské hranice, stejně jako pro totalitní režim nebyly přijatelné projevy tradičního zemského cítění, které potlačoval pod různými záminkami (např. že se jedná o „slezský separatismus“). Po únoru 1948 tak na dvě desetiletí mizí myšlenka slezské zemské samosprávy a Slezsko figuruje na veřejnosti jen jako fenomén geografický či historický.

Komunistický režim ale z politických důvodů potlačoval i toto pojetí historické či kulturní svébytnosti Slezska. Byl **zrušen Slezský kulturní ústav v Praze** i dva další spolky působící ve Slezsku, které byly v letech 1945–1947 do značné míry nositeli „slezské idey“ v její české podobě. V první řadě se jednalo o **Slezskou matici osvěty lidové** působící na Těšínsku, poměrně ostře protipolsky zaměřenou a s úzkými vazbami na Československou stranu národně socialistickou, mj. i přes osobnost národněsocialistického poslance Františka Uhlíře. Slezská matice byla zlikvidována ještě v únoru 1948.

V komplikované situaci se ocitla i **Matice opavská**, sdružující řadu předních českých intelektuálů na Opavsku. Nějakou dobu sice ještě působila, ale už v roce 1949 začala být novou mocenskou garniturou považována za jeden z pozůstatků „buržoazního nacionalismu“ a tlak na její likvidaci narůstal, až byla donucena k poněkud nejasnému ukončení činnosti, přičemž část majetku byla předána **Slezskému studijnímu ústavu v Opavě** a **Slezskému muzeu v Opavě**.

Téměř dvě desetiletí představovaly tyto dvě instituce prakticky jediné viditelné relikty povědomí českého Slezska, jehož zkoumání se však mohly věnovat jen zčásti. Patrnější to bylo u Slezského ústavu, který se stal v roce 1958 součástí ČSAV a od 60. let se specializoval na výzkum tzv. průmyslových oblastí a národnostní problematiky v Československu. Při liberalizaci komunistického režimu **ve druhé polovině 60. let** však **myšlenka obnovy slezských institucí a samosprávy zase oživila**. Jako ideový nástupce obou dřívějších Matic vznikla Matice slezská v Opavě, mající své pobočky na Opavsku i na Těšínsku, která začala vydávat revue Slezsko, zasazovala se o vznik vysoké školy v Opavě a její představitelé se zapojili i do diskusí o novém územněsprávním členění státu.

Na jaře 1968 se bouřlivě hlásily o slovo různé koncepce a názory na změnu státoprávního i územněsprávního uspořádání republiky. V procesu federalizace Československa se kromě oficiálního návrhu dvoučlenné federace objevil návrh na trojdílné státoprávní uspořádání, v němž Morava se Slezskem měly mít stejné postavení jako Čechy a Slovensko. **Projekt trojdílné federace** předložený Jihomoravským KNV vznikl ve spolupráci se Společností pro Moravu a Slezsko v Brně. V souvislosti s postavením Slezska ve federaci se spíše okrajově objevil i **návrh na čtyřfederaci**. Přípravný výbor pro Slezsko, který vznikl rovněž na jaře 1968 v Opavě, podporoval variantu obnovení Slezska jako země v rámci dvojfederace a jako další alternativu existenci Slezska rozděleného do dvou oblastí při dvojstupňovém řízení. Na rozdíl od situace na jižní Moravě řídicí orgány Severomoravského kraje i většiny okresů zastávaly oficiální koncepci dvojfederace a dvoustupňového správního členění, tj. zrušení krajů. Vedle oživení myšlenky slezské zemské samosprávy a rehabilitace Slezska i dalších politických i společenských aktivit, vycházejících zejména z Opavy, se objevily i konkrétnější požadavky na obnovení hranic slezských okresů před rokem 1960, v nichž ovšem nepanovala vždy názorová shoda (např. diskuse na Hlučínsku ohledně obnovení okresu Hlučín či Ostrava-venkov), později aspoň na změnu názvu kraje na Slezskomoravský či Moravskoslezský.

Po přijetí ústavního **zákona o československé federaci** ztratily samosprávné snahy na Moravě a ve Slezsku opodstatnění. Pro normalizační režim však nebyla přijatelná ani další existence **Matice slezské**. Na počátku 70. let byla proto opět zlikvidována, **revue Slezsko** přejmenována na **Vlastivědné listy**, jejichž vydávání převzalo Slezské muzeum v Opavě. Teprve v roce 1990 obnovila Matice slezská svou činnost.

Právní systém

3

Právní teorie a myšlení v Československu 1948–1989 | *Pavel Maršálek*

Tzv. socialistická zákonnost | *Pavel Maršálek*

Občanská a lidská práva | *Václav Pavlíček*

Soudy a soudnictví | *Ladislav Soukup*

Prokuratura | *Ladislav Soukup*

Státní soud a Státní prokuratura | *Vladimír Březina*

Vězeňství | *Dušan Janák*

Právní teorie a myšlení v Československu 1948–1989

V poúnorovém Československu – stejně jako v ostatních zemích východního bloku – se právo a stát staly významnými prostředky k realizaci komunistických plánů na přebudování společnosti. To se nevyhnutelně odrazilo i v právní teorii, resp. v právním myšlení vůbec. Případly jim totiž dva důležité úkoly. Prvním bylo vytvoření **teoretických základů nově se formujícího socialistického práva a právní vědy**. Jejich druhý úkol pak spočíval v tom, že měly **kritizovat soudobé i starší buržoazní teorie státu a práva**, odhalovat jejich pravou „imperialistickou“ podstatu a tím být důležitou zbraní „v boji za vítězství socialismu a komunismu“. Východiskem jim přitom měla být nová státní ideologie, jíž se stal marxismus-leninismus.

Pro splnění těchto požadavků kladených na právní myšlení bylo nejprve nutné zformovat novou, institucionalizovanou **socialistickou právní vědu**. Protože pro to byly od počátku mimořádně příznivé podmínky, byl její nástup takřka raketový. Faktorů, které se o to zasloužily, byla celá řada. Asi největší vliv měl státní zájem na jejím rozvoji diktovaný vyostřením rozporů se Západem v prostředí počínající studené války. Nemenší roli sehrál také téměř **obecný příklon k levici** a její ideologii, k němuž došlo v důsledku traumatických zážitků z předchozích šesti válečných let. Bez významu ale nebyla ani činnost skupiny **komunistických právovědců**, kteří po osvobození aktivně vystupovali v diskusi o hledání nových cest a míře návazání na starší přístupy (iniciativní v tomto směru byli zvláště V. Vaněček, J. Tureček a V. Procházka).

Rodící se socialistickou právní vědu reprezentovala celá řada nových tváří, které tvrdě prosazovaly linii nastolenou vedením strany a státu. Patřili k nim zejména J. Bartuška, A. Čepička, I. Daxner, A. Dressler, V. Procházka, Š. Rais, V. Knapp, F. Boura, I. Bystřina, R. N. Foustka, P. Levit a po nějakou dobu také Z. Jičínský a J. Boguszak (oba posledně jmenovaní byli ale později čelnými stoupenci reformního hnutí). Společná jim byla hlavně větší či menší míra víry ve správnost toho, co hlásali, a často rovněž to, že kombinovali své působení ve vědě se zastáváním významných funkcí v praxi. Jejich profesní vzestup byl díky schopnostem, jimiž vládli, a příznivým okolnostem (personální ztráty zaviněné válkou, které bylo nutno nahradit, probíhající generační výměna, čistky po únoru 1948, jež zdecimovaly profesorský sbor na právnických fakultách, a popř. též emigrace) velice strmý. Ponenáhlu k nim přibývali mladí indoktrinovaní radikálové, které produkovalo komunistům podřízené školství. Nakonec se přidali i lidé zjištění, tušící před sebou možnost slibné kariéry.

Jejich společným přičiněním ovládla zakrátko teorii práva pojímanou nyní šířeji jako teorii státu a práva, resp. celé právní myšlení, **marxisticko-leninská ideologie** v té nejdogmatictější, **stalinistické podobě**. Plně se uplatnila volitivní definice práva (právo jako výraz vůle dělnické třídy) a také instrumentální pojetí státu (stát – nástroj sloužící k potlačení nepřátel nového pořádku), které byly výrazem třídního chápání spravedlnosti. Rozvíjelo se učení o právu jako části nadstavby nad ekonomickou základnou, o historických typech a formách státu. Vysvětlován byl pojem **diktatury proletariátu**. Značná pozornost se také věnovala úloze, formám i vývoji socialistického práva a mechanismu socialistického státu. Jako prvořadá byla traktována problematika úkolů práva a státu při výstavbě a řízení socialistické společnosti. Zanedbávána však nebyla ani témata jako socialistická morálka, právní vědomí, jakož i právní vztahy v nových poměrech. Nemilosrdná kritika naproti tomu stíhala vše buržoazní, vykořisťovatelské a přežilé.

Vedle naprostého podřízení právního myšlení ideologii byl nepřehlédnutelný ještě jeden trend, který šel s procesem ideologizace ruku v ruce. Šlo o **dogmatické přejímání sovětských vzorů**. K tomu docházelo jak při **formování institucionální základny** právní vědy (to se týkalo např. založení Ústavu státu a práva ČSAV), tak při **výchově mladých vědeckých kádrů** (nahrazení seminární výuky katedrálním systémem na PF UK). Patrné to bylo také z výběru témat, která se řešila, či z rozvíjení sovětských koncepcí a stanovisek (čerpalo se nejen z četných překladů sovětské právnícké literatury, které se u nás začaly objevovat, ale i ze spolupráce se sovětskými vědeckými institucemi). Vycházelo se přitom z toho, že veškeré diference mezi naším a sovětským modelem socialismu jsou pouze dočasné a že v procesu přibližování sovětskému příkladu naše specifika samozřejmě zmizí (to psal např. V. Knapp). Této „sovětizaci“ právního myšlení se jen málokdo stavěl na odpor. I z nepatrného počtu nesouhlasících se toho totiž téměř nikdo neodvážil.

V důsledku postupu procesů ideologizace a sovětizace rezignovalo právní myšlení na mnohé staletími prověřené přístupy tradiční právní nauky. Kvapně byly opouštěny některé osvědčené právní instituty a klasická terminologie a zaváděny nové. Jen někde, zásluhou uvážlivého postupu pamětníků pvorepublikových časů (zejména J. Krčmáře), nedošlo k úplnému vítězství jalového novátorství. Bohužel však nikoli nadlouho (srov. kodifikace z první poloviny 60. let).

Daleko lépe než platné právo, jehož tvorby se právní vědci aktivně účastnili, však dokládá skutečný stav právního myšlení tehdejší vědecká produkce. Ačkoli bylo publikovaných prací celkově velké množství, jejich hodnota byla zásluhou zideologizování a absence nadčasových témat nevalná. Je to vidět i z toho, že až na výjimky (např. práce P. Levita nebo J. Klouboucha) nebyly později vůbec nikde citovány. Smutné je, že to bezesbýtku platí i o četných pracích, jejichž překlady vyšly v zahraničí (kupř. knihy V. Knappa).

Vedle těchto prací pak vznikala i opravdu hodnotná díla – např. B. Tomsy a některých dalších účastníků tzv. **bytových seminářů**, kteří se rekrutovali z právních vědců vyhozených po únorovém převratu ze zaměstnání. Bohužel však zůstávala v rukopisech a neměla nikdy spatřit světlo světa. Jejich autoři je směli – pokud vůbec – psát pouze do šuplíku. Režim byl při postihování svých nepřátel a všeho ideologicky „závadného“ naprosto neúprosný.

K lepšímu se poměry měnily teprve pozvolna od poloviny 50. let v souvislosti s kritikou Stalinova kultu. V odborném právníckém tisku se objevily např. značně kritické příspěvky V. Knappa odsuzující atmosféru právního nihilismu předchozího období, degradaci právníckého vzdělání a pokles společenské prestiže právníků. Kritizováno bylo i nedostatečné spojení právní vědy s praxí. Dokonce začaly vycházet práce ryze vědeckého zaměření, které neměly s ideologií vůbec nic společného (některé články J. Boguszaka). Rozebírána byla též některá dříve tabuizovaná témata. Částečné osvobození právního myšlení z pout ideologie se zřetelně projevilo při počínající diskusi o socialistické zákonitosti, v níž se utkali stoupenci právních forem činnosti státu při aplikaci práva i jeho tvorbě J. Boguszak a R. N. Foustka se zastáncem byrokratické zvůle stalinského období I. Bystřinou.

Na druhé straně bylo možné zaznamenat i opačné trendy, znamenající spíše prohloubení dosavadních dogmatických přístupů. To se ukázalo zejména při přijetí **socialistické ústavy** z roku 1960, která byla více politickou proklamací než základním zákonem státu (na její tvorbě se z právních vědců podíleli zvláště V. Procházka a P. Levit), nebo při vydání celé řady nových kodexů v první polovině 60. let, jež oproti předchozí úpravě představovaly zřetelný krok zpět. Výrazem toho bylo i přes mohutný nesouhlas velké části odborné veřejnosti prosazené uznání **hospodářského práva jako zvláštního právního odvětví**, k němuž připravilo půdu vydání samostatného hospodářského zákoníku (pro tuto dezintegraci občanského práva byl zejména S. Stuna, nejvíce mu odporovali V. Knapp, J. Boguszak a A. Kanda). Ve všech těchto případech zvítězilo méně „juristické“ řešení. Důvodem byl stále ještě přehnaný budovatelský optimismus (hlásání teze o vítězství socialismu), často i jen prostý konjunkturalismus nebo se o to zasloužily politické tlaky. Výjimkou však nebylo ani prolnutí všech těchto faktorů.

Další změny v právním myšlení přinesla až druhá polovina 60. let. Podíl na tom mělo především společenské uvolnění, jež vyústilo až v pokus o reformu socialismu. To vše vytvořilo dostatečný prostor pro to, aby právní myšlení opustilo mnohá ideologická schémata a rozvinula se v něm alespoň relativně svobodná diskuse. Výsledky tohoto částečného nabytí svobody na sebe nedaly dlouho čekat. Na bázi již dříve provedené kritiky nedávných chyb (např. Z. Jičínský veřejně odsoudil přecenění násilné stránky diktatury proletariátu, J. Boguszak odmítl praxi absolutizace poučky o třídnosti práva, jiní se obraceli proti dogmatismu) se rodily plány na základní systémovou proměnu fungování společnosti. Významné bylo, že u většiny z těchto projektů, jejichž smyslem bylo demokratizovat společnost, stáli právě čelní **představitelé obrozeného právního myšlení**: Z. Mlynář, J. Hájek, J. Boguszak, Z. Jičínský, P. Pithart, V. Klokočka, F. Šamalík, I. Bystřina a mnozí další.

Jeich zásluhou bylo, že se právní myšlení stalo živou silou, která významně spoluutvářela poměry v praxi (srov. účast těchto právních expertů na vypracování základních politických dokumentů, jako byl např. **Akční program KSČ**, nebo jejich výzvy k federalizaci státu). Jen díky nim a jejich společenské angažovanosti byl zlomen odpor, se kterým se dříve setkávali progresivní kritici dědictví stalinismu z řad právní teorie u konzervativních zástupců praxe při diskusích o téměř každém důležitějším legislativním záměru.

Ani na poli teoretickém se v této době nezháňlo. Rodilo se nové pojetí práva (právo jako objektivace a fixace společenských vztahů) i státu (koncepce všelidového státu). Značná pozornost byla věnována také metodologickým otázkám. Došlo přitom z větší části k odklonu od přístupů minulých let, ačkoli ne zcela bezvýhradně. V řadě prací, drobnějších i monografických, bylo možné zaznamenat **snahu navázat na tradiční právní nauku** (o to se zasazoval zejména J. Boguszak), vedle hledání nových cest – např. aplikace logických (O. Weinberger), sociologických (F. Šamalík), popř. i kybernetických (V. Knapp) metod. Inspirace byla často hledána i v zahraničí (např. v Polsku, které zprostředkovávalo vlivy Západu) a nejednou u mladého Marxe či u sovětské právovědy dvacátých let (P. I. Stučka, J. B. Pašukanis). Za dobré bylo považováno vše, co umožní pozvednout právní myšlení na vyšší úroveň bez ohledu na zdroj.

Z témat, která se těšila zvýšenému zájmu autorů, lze uvést např. právní záruky ústavnosti a zákonnosti. Zde bylo poukazováno na jejich nezbytnost pro **demokratické fungování společnosti**, jakož i zajištění práv a svobod občanů. Konkrétně se pak obracela pozornost právovědců k dělbě moci, soudcovské nezávislosti, ústavnímu a správnímu soudnictví, tj. k tomu, co bylo ještě nedávno pokládáno za buržoazní nebo přinejmenším historicky překonané. Všechny tyto motivy rozvíjela řada článků a v komplexní podobě je rozpracovávala syntéza celého období – kolektivní dvoudílná učebnice Teorie státu a práva, která vyšla za redakce J. Boguszaka v letech 1967–1968. Následně byly tyto impulzy zohledněny v diskusi o přijetí nové ústavy.

Tento slibný vývoj nakonec přerušil vpád vojsk Varšavské smlouvy v srpnu 1968, a to na více než dvacet let. Z velkých plánů nezbylo prakticky nic. Vlastně zde byl jediný pozitivní výsledek – **federalizace státu** – dluh minulosti, právní vědou citlivě vnímaný (srov. předchozí rozsáhlou diskusi k tomu), ovšem na závěr rozhodnutý prakticky bez její účasti.

Samotný **úpadek celého právního myšlení** v nastupujícím období tzv. normalizace se pak sice nedostavil naráz, zato se později projevil o to tíživěji. Zpočátku byly ještě uveřejňovány práce představitelů reformního procesu psané v kritickém duchu. Zakrátko se však začaly objevovat v některých časopisech příspěvky, které pomalu vycházely vstříc normalizační linii (viz četné články věnované učení V. I. Lenina v časopisu *Právník*). I když motivem jejich napsání byl převážně strach autorů o existenci, bylo z nich cítit, jak se dosud silný reformní proud v právním myšlení rozkládá.

Definitivně ale ukončil existenci reformního křídla až mocenský zásah proti jeho čelným představitelům. Do konce roku 1971 byli z PF UK donuceni k odchodu zejména J. Boguszak, Z. Jičínský, F. Šamalík, P. Pithart, B. Rattinger, V. Baudyšová, O. Novotný, I. Tomeš, V. Pavlíček a V. Mikule (jiní raději emigrovali – např. O. Weinberger). Stejně tomu bylo i na nedávno obnovené brněnské právní fakultě. Tam se

to týkalo zvláště jejího děkana V. Klokočky a lidí jako V. Kubeš, kteří z ní byli po únoru 1948 „vyakčnění“ a na konci 60. let dostali možnost znovu učit. Patříčnou očistu prodělal také Ústav státu a práva ČSAV: opustilo jej celkem 15 zaměstnanců (z toho čtyři emigrovali – např. I. Bystřina nebo Z. Kryštůfek).

Uvolněná místa postupně zaplnili představitelé „zdravého jádra“, jako byli např. na PF UK právní teoretik E. Kučera nebo na katedře státního práva S. Zdobinský. Jejich řady postupně doplnili četní konvertité, kteří se stejnou vehemencí, s jakou dříve hlásali reformní myšlenky, nyní prosazovali novou linii (kupř. R. Richta, jenž se v roce 1968 podílel na přípravě Akčního programu KSČ). Časem je posílili též čerstvě odchovaní absolventi vědecké výchovy.

Ti všichni, napojení na instituce podporující režim (např. Vysoká škola SNB nebo Vysoká škola ÚV KSČ), se postarali o to, aby byla provedena patřičně kritická analýza chyb minulého období. Právní myšlení se napříště mělo vyvarovat jakéhokoli popírání třídních přístupů, fetišizace institutů buržoazního práva a jiných deformací. Zcela přestat se mělo s pluralitním modelováním politických práv a svobod. Naopak se právní myšlení mělo zasadit o ideologickou mobilizaci, plné prosazení vedoucí úlohy KSČ ve společnosti a také o opětovné zapojení naší země do socialistického tábora.

Ukutečnění tohoto programu, k němuž bylo vzápětí energicky přistoupeno, **vrátilo právní myšlení někam na konec 50. let.** Absolutně v něm převládla ideologie, skončily všechny experimenty i veškerá diskuse. Vše bylo podřízeno obnovení otřeseného komunistického panství. Patrné to bylo i z toho, že se dokonce více citovaly stranické dokumenty než myšlenky klasiků. Nejvíce tím byly postiženy teorie státu a práva a veřejnoprávní disciplíny (snad s výjimkou vědy trestního práva, a to díky V. Solnařovi), věd soukromoprávních oborů se to dotklo méně. Dobrou úroveň časem získaly pouze komentáře platného práva, které pro mnohé právní vědce představovaly možnost publikace a přitom způsob, jak si nezadat s režimem (toho hojně využíval V. Knapp a mnozí další).

Úpadek právního myšlení nebyl evidentní jen z publikační činnosti. Zrcadlil se i v ostatních formách vědecké práce. Jeho výrazem byly vědecké konference, konané obvykle na počest výročí slavených států a stranou, nebo nedostatek kontaktů se zahraničím (mimo Východ). Jeho nejžalostnějším projevem však byla četná veřejná vystoupení, v nichž právní vědci demonstrovali věrnost politice KSČ a ostouzeli všechny, kteří se moci postavili na odpor.

Tuto zkázu, která postihla právní myšlení, nemohla bohužel vyvážit ani aktivita některých významných právních vědců, resp. mnoha dalších právníků, kteří se navzdory neustálému pronásledování zapojili do **disentu** (jde např. o J. Hájka, P. Pitharta, F. Šamalíka nebo Z. Jičínského). Jejich práce, publikované formou samizdatu, mohly oslovit jen omezený počet osob. I tak je ale cenný jejich občanský postoj a statečnost, s níž se potýkali s každodenními ústrky zažívanými ze strany systému.

Jisté oživení v právním myšlení nastalo až v polovině 80. let a souviselo s marným pokusem o přestavbu ve společnosti, inspirovaným reformními snahami M. S. Gorbačova v SSSR. Právní myšlení nejprve poněkud zaostávalo za právní praxí. Ta díky novele občanského zákoníku z roku 1982, vracející se k některým tradičním právním institutům, získala totiž malý náskok. Tento rozdíl však byl brzy srovnán a vzápětí právní myšlení převzalo rozhodující iniciativu. Právní vědci, zvláště z mladé nastupující generace, se aktivně zapojili do diskuse na téma úlohy práva v reformním procesu (srov. články J. Čapka, A. Gerlocha a Z. Pítrové). Jejich požadavky na **demokratizaci systému** pohnaly nabývaly na síle. Poukazováno bylo na nutnost zavedení **právního státu**, který měl vystřídat zcela zprofanovanou socialistickou zákonnost. Na programu dne se ocitla i režimem opomíjená **lidská práva**. Podnětů vzešlých ze strany právní vědy byla celá řada. Nešlo přitom jen o posílení formálněprávních záruk pro občany. Její představitelé navrhovali též hospodářské reformy a změny v politickém systému. Své návrhy se pak pokoušeli realizovat v praxi.

Příznivé bylo i to, že se znovu po dlouhé době začaly objevovat také hodnotné teoretické práce (např. V. Knappa, J. Čapka, J. Klaboucha nebo i P. Holländera). Ty vhodně doplňovaly praktickou orientaci právního myšlení, vyvolanou potřebami doby. Z témat, která v této době dominovala, můžeme zmínit např. problematiku interpretace práva nebo působení práva ve společnosti.

Tzv. socialistická zákonnost

Socialistická zákonnost byla jedním z klíčových a také velmi rozporuplných pojmů **marxistické právní teorie**. Představitelé této právní školy ji definovali různě (jak z hlediska použitých definičních znaků, tak šířky pojetí – tj. především toho, ve kterých oblastech by se měla uplatnit). Shoda naopak vládla v tom, čím zájmům má sloužit, a rovněž v závěru, že se jedná daleko spíše o pojem politický než čistě právní.

U nás – přes některé dílčí diference v přístupech jednotlivých autorů – byla chápána jako jedna z nezbytných metod uskutečňování **funkcí socialistického státu**, a to prostřednictvím práva. Přitom byl tento pojem odlišován na jedné straně od právního pořádku (tj. systému právních vztahů vyjádřených, resp. zakotvených v socialistickém právu a jejich realizace – zachovávání) a na straně druhé od státní disciplíny (tzn. pořádku činnosti státních a společenských orgánů a organizací a plnění veřejných povinností, uložených zákony a jinými právními akty, jakož i zájmy státu a společnosti).

Toto pojetí, jak je patrné na první pohled, bylo velmi **účelové, obecné a pružné**, resp. náchylné k vnitřní proměně. Skrývalo v sobě totiž dynamický prvek v podobě funkcí socialistického státu. Úkoly státu se měly podle marxistických teoretiků v průběhu času měnit. Zpočátku, v přechodném období po převzetí moci dělnickou třídou (tj. za diktatury proletariátu), měla vystupovat do popředí především jeho funkce spočívající v potlačování nepřátel nového pořádku a vybudování společensko-ekonomické základny systému. Postupně, po zničení nepřátelských tříd, měla v právě nastoleném socialismu potlačovatelská funkce z větší části odpadnout, resp. být přítomná potenciálně. Stát se měl změnit ve všelidový, resp. nakonec za komunismu i s právem zcela odumřít. Toto základní určení se pak promítalo do pojmání obsahu, rozsahu a funkcí socialistické zákonnosti a bylo příčinou toho (vedle některých dalších důležitých faktorů), proč se její chápání v průběhu času značně měnilo. Věc se jeví dokonce tak, že můžeme v tomto směru rozlišovat několik diametrálně odlišných období.

Po převratu v únoru 1948 byla socialistická zákonnost uplatňována ve formě **revoluční zákonnosti**. Pro nové vládce bylo rozhodující **zničit třídního nepřítele**. Právní předpisy byly považovány za vhodný nástroj k tomu. Pro případ, že by na to z nějakého důvodu nestačily nebo bránily vykonání politického záměru a nebylo možné je přizpůsobit, postupovalo se bez ohledu na ně. Teorie práva tuto praxi posvěcovala. Argumentovala přitom Leninovou tezí, že „diktatura proletariátu je moc opírající se bezprostředně o násilí a nevázaná žádnými zákony, žádnými absolutními pravidly“, dále závěry sovětského právního vědce A. J. Vyšinského, popř. i slovy Stalina. Bylo připouštěno, že **praxe v zájmu uskutečnění cílů revoluce může „předběhnout“ konzervativnější právo** (to zastával např. J. Glos nebo M. Lakatoš).

Změna tohoto pojetí socialistické zákonnosti se prosazovala postupně od konce 50. let. Umožnilo ji zatracení stalinistických přístupů. Dřívější upřednostňování „účelnosti“ mělo ustoupit „zákonnosti“, a to i v případech, kdy stát plnil potlačovatelskou funkci. Občan také neměl být jen pasivním vykonavatelem příkazů státu, do popředí se dostával požadavek odpovědnosti státu vůči občanům a jeho vázanosti právními předpisy. Proměnu náhledů vyjadřovala především diskuse na téma socialistická zákonnost, v níž se střetli stoupenci kritického přístupu k tomuto problému J. Boguszak a R. N. Foustka s I. Bystřinou, jenž patřil k nejtvrdějším dogmatikům. Při ní se ukázala neudržitelnost Bystřinova pojmání socialistické zákonnosti jako činnosti „navýsost politické“. Praxe toto volání teorie opatrně následovala.

Další krok kupředu v této záležitosti přinesl **reformní proces**, který nabral na intenzitě od poloviny 60. let a vyvrcholil v roce 1968. Za této situace se zrodilo nové pojetí socialistické zákonnosti, která se vlastně již ničím podstatným nelišila od klasického výměru zákonnosti. Zasloužil se o to zvláště významný právní teoretik a zároveň profesor PF UK v Praze J. Boguszak. Ten požadoval nejen to, aby **aplikace práva odpovídala zákonu** a aby probíhala v právních formách, ale vztáhl pojem zákonnosti také na normotvorbu (což bylo novum). Kromě tohoto užšího pojetí zákonnosti prosazoval také její širší pojetí – tzn. postulát, aby byly společenské vztahy regulovány právem. Právo v jeho chápání již nepředstavovalo pouhý výraz vůle dělnické třídy, ale jeho smyslem se stalo **zajištění svobody občanů a právní jistoty**. V návaznosti na to pak Boguszak rozpracoval spolu se Z. Jičínským otázku záruk zákonnosti a demokracie.

Tento obrat, který našel ohlas i v praxi, naneštěstí rychle skončil. Byl vystřídán tzv. normalizací po okupaci země vojsky Varšavské smlouvy v srpnu 1968. Ze smělých plánů představitelů reformního procesu nezbylo prakticky nic. Neuskutečnily se představy o zavedení ústavního a správního soudnictví jako významných záruk zákonnosti, prosazen byl jen zákon o odpovědnosti státu za škodu způsobenou rozhodnutím jeho orgánů. Za daleko větší hřích než nezákonnost byla nyní považována „politická nesprávnost“. V teorii socialistické zákonnosti přišla znovu ke slovu „třídní hlediska“. Prezentoval je ve svých pracích zejména E. Kučera. Důraz byl kladen zvláště na to, že socialistická zákonnost je jen prostředkem k realizaci **politického panství dělnické třídy**. Teprve v druhé řadě bylo připomínáno učení o vázanosti státních orgánů při normotvorbě i aplikaci platným právem a problém garancí zákonnosti.

Závěr totality poznamenaly ještě pokusy o reformu společenského systému. Oprášen byl dokonce pojem právního státu, který se dříve z ideologických důvodů nehodil (právní teorie s čestnou výjimkou J. Boguszaka jej také neužívala). Ten měl nahradit zpola fiktivní a zkompromitovanou socialistickou zákonnost.

Občanská a lidská práva

Na počátku roku 1948 platila ještě ústavní listina z 29. února 1920. Ústavním dekretem o obnovení právního pořádku z 3. srpna 1944 byla potvrzena její platnost, i když nikoliv beze změny. Hlava pátá této ústavní listiny nesla název Práva a svobody, jakož i povinnosti občanské. Hlava šestá se nazývala Ochrana menšin národních, náboženských a rasových. Obsah hlavy šesté reagoval na závazky vyplývající z povinností uložených Československu „malou“ Saintgermainskou smlouvou, hlava pátá se inspirovala některými ustanoveními tzv. prosincové ústavy rakouské z roku 1867 i novými jevy v demokratizující se Evropě po první světové válce, zejména idejemi republikánskými. Ústavní filozofie byla založena na pozitivistickém pojetí.

Po druhé světové válce se do pojetí občanských a lidských práv prosazovaly ideje připravované **Všeobecné deklarace lidských práv**, přijaté až v prosinci 1948. Vyjádřením nové interpretace ústavní listiny z roku 1920 v poválečných československých podmínkách byl Košický vládní program. V kontextu nového mezinárodního postavení Československa se tento dokument zabýval i opatřeními v oblasti práv a svobod občanů i dalších obyvatel Československa a vyjádřil slovanský charakter státu. Hluboké zásahy do vlastnických vztahů uplatňované do února 1948 se uskutečňovaly ještě za platnosti ustanovení § 109 ústavní listiny, která stanovila, že soukromé vlastnictví lze omezit jen zákonem a vyvlastnění je možné jen na základě zákona a za náhradu, pokud zákonem není nebo nebude stanoveno, že se náhrada dáti nemá. Ústavní předpis z roku 1920 umožnil, aby zákonem bylo určeno, že se náhrada za odejmuté vlastnictví neposkytne. Ochrana vlastnického práva v ústavě z roku 1948 se příliš nelišila od formulace z roku 1920. Všechna ustanovení však bylo třeba vykládat v souladu se základními články, které obsahovaly ustanovení o směřování k socialismu.

K některým **omezením politických a osobních svobod** docházelo na území Československa ještě **před rokem 1948**. Zčásti byla vyvolána objektivními faktory spojenými s potřebou vykořenit zbytky nacismu a fašismu, jak to obsahovaly mezinárodní dokumenty přijaté vítěznými velmocemi. Tato nezbytná omezení byla však již tehdy zneužívána některými politickými silami, které se odvolávaly na „**revoluční právo**“, a proti požadavkům dodržování platných zákonů a záruk práv a svobod založených v předválečném právu. Zápas o kontinuitu práva byl vyřešen nastolením monopolu moci komunistické strany v únoru 1948. Československo poté přijímalo řadu principů sovětského systému.

Již **zásahy akčních výborů Národní fronty**, které vznikly v únoru 1948, zásadním způsobem narušily svobody osobní, práva majetková i některá práva sociální (nucené stěhování z bytů), právo na vzdělání popřené vylučováním z vysokých škol z politických důvodů, hromadné výpovědi z práce. Zásahy do politických práv byly zdůvodňovány „**revolučními principy spravedlnosti**“, které byly stavěny nad platné právo vyjádřené v zákonech, jež údajně vyjadřovaly skutečnou vůli lidu. Tyto zásahy do práv a svobod byly **zpětně legalizovány** zákonem č. 213/1948 Sb., o úpravě některých poměrů na ochranu veřejných zájmů.

Ústava 9. května z roku 1948 (úst. zák. č. 150/1948 Sb.) byla ve svém znění ještě plodem předúnorového období a obsahovala řadu demokratických práv a svobod. Svým obsahem byla srovnatelná s ústavami jiných demokratických států přijímanými v té době v Evropě (ve Francii, v Itálii apod.). V ústavě z roku 1948 obsažený katalog práv odpovídal připravované Všeobecné deklaraci lidských práv. Kapitola první Ústavy 9. května byla nazvána Práva a povinnosti občanů. Obsahovala především **tradiční práva a svobody**. V § 1 vyjadřovala **rovnost všech před zákonem** a zdůrazňovala **rovnost mužů a žen**

v rodině a ve společnosti. V dalších ustanoveních byla vyjádřena **svoboda osobní**, která vedle tradičních záruk soudního přezkumu zásahů do těchto práv umožňovala i omezení na základě rozhodnutí jiného úřadu, pokud by tak zákon stanovil. Podobným způsobem byly vyjádřeny i svoboda domovní, tajemství listovní, svoboda pobytu, svoboda svědomí a vyznání, svoboda projevu a ochrana kulturních statků, právo petiční a svoboda shromažďovací a spolčovací.

Ochrana rodiny a mládeže, vyjádřena již v ústavní listině z roku 1920, byla rozšířena o ustanovení, že stát pečuje o to, aby rodina byla zdravou základnou rozvoje národa. Dále se stanovilo, že rodinám s malými dětmi poskytuje stát zvláštní úlevy a podporu. Ústava zaručovala dětem zvláštní péči a ochranu, zejména přislíbila činit soustavná opatření v zájmu populačního rozvoje národa. Uváděla, že původ dítěte nemůže být jeho právům na újmu. Zaručovala dětem a mládeži možnost plného tělesného a duševního rozvoje. Všem občanům se proklamovalo **právo na vzdělání** a stát se zavazoval pečovat o to, že se každému dostane vzdělání a výcviku podle jeho schopností a se zřetelem k potřebám celku. V řadě ustanovení se vyskytovaly formulace obdobné těm, jež byly v ústavní listině z roku 1920. I **svoboda majetková** byla zaručena, a to jednak v § 8 a 9 ústavy „tradičními“ formulacemi dosavadní ústavní listiny, jednak v kapitole Hospodářské zřízení, kde se výslovně stanovilo (§ 158 a 159), že se zaručuje soukromé vlastnictví drobných a středních podniků do 50 zaměstnanců, nedotknutelnost osobního vlastnictví a soukromého vlastnictví půdy do 50 ha u zemědělců, kteří na půdě pracují. Ústava zaručila v souladu se zněním Všeobecné deklarace lidských práv řadu **sociálních práv** – právo na práci, zvláštní péči a pomoc ženám v těhotenství a mateřství, spravedlivou odměnu za vykonanou práci a stejnou odměnu za práci pro muže a ženy, právo na odpočinek, právo na ochranu zdraví atd. O zvýšenou ochranu dětí, žen a rodiny se zasazovaly některé poslankyně nekomunistických stran, např. Milada Horáková.

Zvláštní část této kapitoly tvořila ustanovení o **základních povinnostech občanů ke státu** a ke společnosti (věrnost státu, zachovávání zákonů, ochraňování národního majetku, pracovní povinnost, povinnost vykonávat veřejné funkce, platit daně, obrana vlasti atd.). Některá tato ustanovení byla **porušována brzo poté vydanými zákony** (zák. č. 247/1948 Sb., o táborech nucených prací, zák. č. 231/1948 Sb., o ochraně lidově demokratické republiky, zák. č. 52/1949 Sb., o hlášení obyvatelstva a o povolování pobytu cizincům, atd.). Jiná byla **porušována praktickou činností státních orgánů** bez zřetele na platnou ústavu a zákony. V ústavě obsažená práva byla též omezena nebo **popřena předpisy druhého či třetího řádu nebo často utajenými interními instrukcemi**. Režim „diktatury proletariátu“ za stavu „studené války“ zavedl diskriminaci podle „třídních“ hledisek, represi bez ohledu na znění ústavy. Nedbalo se rovněž záruk práv vlastnických, a to ani v omezené formě, jak je ústava z roku 1948 slibovala.

Ústava 9. května **neobsahovala nic o právech menšin**. Nevybočovala tím z ústavních úprav jiných států v té době ani z mezinárodních smluv. Všeobecná deklarace lidských práv po negativních zkušenostech s ochranou menšinových práv v meziválečné době do svého textu tato práva tehdy nezařadila. Diskriminace zejména německé menšiny se jen postupně odstraňovala. Zákon č. 245 ze dne 25. října 1948, o státním občanství **osob maďarské národnosti**, stanovil, že osoby, které dne 1. listopadu 1938 byly československými státními občany, mají bydliště na území Československa a nejsou příslušníky cizího státu, nabývají československé státní občanství, když složí slib věrnosti Československé republice. Vládním nařízením č. 252/1949 z 29. listopadu 1949 byla změněna dosavadní úprava československého státního občanství **osob německé národnosti**, pokud toto občanství pozbyly podle § 1 dekretu prezidenta republiky o státním občanství a pokud neporušily povinnosti československých státních občanů a složily předepsaný slib věrnosti Československé republice.

Ústava Československé socialistické republiky z roku 1960 (úst. zák. č. 100/1960 Sb.) obsahovala kapitolu Práva a povinnosti občanů v hlavě druhé. Ústava vycházela z teze, že zájmy každého příslušníka státu jsou v souladu se zájmy celé společnosti a že práva, svobody a povinnosti občanů slouží svobodnému, všestrannému rozvoji a uplatnění osobnosti občanů a současně upevnění socialistické společnosti. Na základě této ideologické koncepce byla spojována práva a svobody občanů s plněním

občanských povinností. **Katalog práv a svobod byl formulován úžeji** a zejména méně konkrétně než v Ústavě 9. května a práva a svobody byly s povinnostmi spojeny a jimi podmíněny. V čele tohoto katalogu práv, svobod a povinností byla uvedena povinnost pracovat ve prospěch celku a právo na práci. Rovnost občanů byla spojována jak s právy, tak s povinnostmi. **Rovnoprávnost občanů** byla proklamována bez zřetele na národnost a rasu, vyjadřovalo se rovné postavení mužů a žen v rodině, práci i ve veřejné činnosti. Důraz se kladl nikoliv na procesní (především soudní) garance, ale především na ekonomické záruky jednotlivých práv. Z hlediska systematiky této kapitoly byla na prvním místě uvedena práva hospodářská a sociální: právo na práci a odměna za ni, právo na odpočinek, právo na ochranu zdraví a léčebnou péči a na hmotné zabezpečení ve stáří a při nezpůsobilosti k práci, právo na bezplatné vzdělání.

Z předchozích ústavních úprav byla převzata **ústavní ochrana rodiny** a formulována jako ochrana mateřství, manželství a rodiny. Politické svobody a práva se zaručovaly „v souladu se zájmy pracujícího lidu“. V těchto obecných limitech byly vyjmenovány svoboda projevu, slova a tisku, svoboda shromažďovací a svoboda pouličních průvodů a manifestací. Všechny tyto svobody měly sloužit nejen zájmům občanů, ale i k účasti na správě státu a hospodářství a kulturní výstavbě země. Dále se proklamovalo místo tradičního petičního práva právo občanů i organizací obracet se k státním orgánům a dalším institucím s návrhy, podněty a stížnostmi a stanovovala se těmto institucím povinnost taková podání vyřizovat. Zaručovala se nedotknutelnost osoby a do vazby mohl kdokoli být vzat jen na základě předchozího rozhodnutí soudu nebo prokurátora. Zaručovala se též nedotknutelnost obydlí, listovního tajemství, tajemství dopravovaných zpráv i svoboda pobytu. Svoboda vyznání se zaručovala, pokud to nebylo v rozporu se zákonem. Náboženská víra nebo přesvědčení však nesměly být důvodem odpírat plnění občanských povinností. V praxi se toto ustanovení promítlo do trestního postihu osob odpírajících z náboženských důvodů vojenskou službu.

Občané byli povinni **dbát zájmů státu** a společnosti pracujících, **chránit socialistické vlastnictví**. Ústava ukládala povinnost vykonávat veřejné funkce, bránit vlast a uvědoměle zachovávat pravidla socialistického soužití. Pro aplikaci práv a svobod mělo velký význam ustanovení čl. 4 ústavy **o vedoucí úloze KSČ ve státě a ve společnosti** a ustanovení čl. 16 ústavy **o marxismu-leninismu jako základní ideologii pro kulturní politiku, výuku a vyučování**. S výjimkou krátkého období roku 1968 však nebyla přijata významnější zákonná úprava, která by práva a svobody konkretizovala a upravovala. V platnosti zůstala většinou právní úprava z padesátých let (vztah státu a církví a tím i omezená možnost uplatnit náboženské svobody, shromažďovací a sdružovací právo atd.).

Ústava nebyla považována za bezprostředně platné právo, ale spíše za politickou deklaraci. Obecné a málo určité ústavní formulace zakládaly možnosti značně rozdílných legislativních úprav i politické praxe. V roce 1968 beze změny ústavního textu byla **zrušena cenzura** (vládní nařízení č. 69/1968 Sb., kterým se zrušuje statut Ústřední publikační správy, zák. č. 84/1968 Sb. ze dne 26. června 1968, kterým se mění zák. č. 81/1966 Sb., o periodickém tisku a o ostatních hromadných sdělovacích prostředcích), otevřela se možnost soudních rehabilitací protiprávně odsouzených (zák. č. 82/1968 Sb. ze dne 25. června 1968, o soudní rehabilitaci). Vytvořil se prostor pro **shromažďovací svobodu** i pro vznik nejrůznějších dobrovolných sdružení (Klub angažovaných nestraníků – KAN, Společnost pro lidská práva, různorodé organizace mládeže atd.), obnovila se sdružení dříve rozpuštěná, jako např. Junák.

Po roce 1969 opět beze změny ústavní úpravy byl nastolen **režim potlačování politických práv a svobod**. Demokratické organizace byly rozpuštěny a vznikaly či byly připuštěny jen organizace podporující politiku nového režimu a sovětských vojsk (Leninský svaz mladých atd.). V dosavadních sdruženích i státních orgánech započaly rozsáhlé politické čistky a plně se opět uplatnil v oblasti politických práv čl. 4 ústavy **o vedoucí úloze KSČ**. **Soukromé vlastnictví nebylo ústavně chráněno**, zaručeno bylo pouze právo osobního vlastnictví k spotřebním předmětům. Jen **deklaratorní význam těchto ústavních formulací** a absence účinných procesních záruk zejména v oblasti politických práv a osobních svobod umožňovaly představitelům moci, aby při změně politického režimu a nastolení zostřené represe nebylo možno se účinně dovolávat těchto ústavních práv a svobod, i když formulovaných velmi omezeně.

Řada **občanských iniciativ** vzniklých v době tzv. normalizace (od roku 1969) na protest proti tomuto režimu se programově dovolávala dodržování ústavně zaručených práv a mezinárodních závazků, k nimž Československo přistoupilo, a namítala, že stát nedodržuje ústavu a přijaté zákony. Stoupenci těchto občanských iniciativ byli postihováni sankcemi trestněprávními i perzekucí pracovněprávní. K těmto iniciativám patřila **Charta 77**, **Výbor na obranu nespravedlivě stíhaných**, **Československý helsinský výbor** atd.

Tradiční dualistické pojetí práva mezinárodního a ústavního, které vycházelo z představy, že mezinárodní závazky se mohou stát součástí vnitrostátního práva teprve tehdy, až budou vnitrostátním předpisem do vnitrostátního práva převedeny, umožňovalo vládnoucímu politickému režimu vyhnout se plnění těchto závazků (např. závazku z Mezinárodního paktu o občanských a politických právech a Mezinárodního paktu o hospodářských, sociálních a kulturních právech, které byly vnitrostátně publikovány vyhláškou č. 120/1976 Sb.). **Ústava z roku 1960** do katalogu práv a svobod zahrnuje opět **práva menšin**. V čl. 25 stanovila, že **občanům maďarské, ukrajinské a polské národnosti** zabezpečuje stát všechny možnosti a prostředky k vzdělání v mateřském jazyce a ke kulturnímu rozvoji. Tato péče státu se vztahovala jen na takto vymezené příslušníky národnostních menšin. Nebrala zřetel na práva příslušníků jiných menšin, kteří na území Československa žili. Důvodová zpráva o příslušnících německé menšiny uváděla, že nežijí v kompaktních celcích, ale rozptýleně, z čehož dovozovala, že jim nelze tato práva zajistit. O menšině romské či jiných menšinách se důvodová zpráva nezmiňovala.

Mnohem rozsáhlejší změnu ústavní úpravy těchto menšinových práv přinesl **ústavní zákon č. 144/1968 Sb. z 28. října 1968, o postavení národností** v Československé socialistické republice. Obsahoval ustanovení, že stát českého a slovenského národa a národností žijících na jeho území zabezpečuje v duchu socialistické demokracie a internacionalismu **maďarské, německé, polské a ukrajinské (rusínské) národnosti** možnosti a prostředky vlastního rozvoje. Vedle práv příslušníků německé národnosti ústavní úprava vyjadřovala i práva rusínské národnosti jako alternativy k národnosti ukrajinské. Příslušníkům těchto národností proklamovala v rozsahu přiměřeném zájmům jejich národního rozvoje a za podmínek stanovených zákonem právo na vzdělání v jejich jazyku, právo na kulturní rozvoj, právo užívat jejich jazyka v úředním styku v oblastech obývaných příslušníky národnosti, právo spolčovat se v národnostních kulturních a společenských organizacích a právo na tisk a informace v jejich jazyku. Ústavní zákon stanovil, že národnosti jsou přiměřeně ke své početnosti zastoupeny v zastupitelských sborech a v jiných volených orgánech. Tento princip se uskutečňoval stanovením kvót do zastupitelských sborů pro zastoupení menšin, nekomunistických stran i jiných skupin.

Tento ústavní zákon z roku 1968 se v čl. 4 vrátil i k některým formulacím z ústavní listiny z roku 1920 a k tehdy platným zákonům. Stanovil, že **občan se svobodně rozhoduje o své národnosti podle vlastního přesvědčení**, příslušnost ke kterékoliv národnosti nemůže být žádnému občanu na újmu při jeho uplatnění v politickém, hospodářském a společenském životě, a zakazoval všechny formy nátlaku směřující k odnárodnňování. Provedení všech těchto práv vyhradil zákonům. Některá z těchto individuálních práv byla provedena v procesních předpisech, právo na vzdělání ve vlastním jazyku bylo vyjádřeno ve školském zákoně. Direktivní rozhodování o složení zastupitelských sborů se uplatnilo i při realizaci kolektivního práva zastoupení menšin v těchto orgánech.

Hlava druhá ústavy z roku 1960 a ústavní zákon č. 144/1968 Sb. zůstaly v platnosti až do přijetí ústavního zákona č. 23/1991 Sb., který uvozoval **Listinu základních práv a svobod**. Teprve tato Listina, inspirovaná Všeobecnou deklarací lidských práv, mezinárodními pakty o lidských právech a idejemi Charty 77, jakož i evropskou Úmluvou o lidských právech a svobodách, znamenala novou etapu ústavní úpravy práv a svobod.

Soudy a soudnictví

Základem reformy soudní organizace i činnosti soudů z formálněprávního pohledu byla ústava z roku 1948, ve skutečnosti však strukturu a fungování soudní soustavy určovaly požadavky a cíle vrcholných orgánů a nejvyšších činitelů komunistické strany. V jejich duchu ústava stanovila nezávislost soudů, vedle soudců z povolání zaváděla nově soudce z lidu a stanovila jejich vzájemnou rovnost při rozhodování.

Nový zákon č. 319/1948 Sb., o **zlidovění soudnictví**, přizpůsobil organizaci soudů správnímu členění státu. Územní organizaci krajských a okresních soudů zakotvil zákon č. 320/1948 Sb. ze dne 28. prosince 1948. Zákon o zlidovění soudnictví **zjednodušil celou soudní soustavu** a zajistil její unifikaci na celém území republiky. Zrušil porotní soudy a soudy mládeže, dále Okresní a Krajský soud obchodní v Praze, pracovní soudy, rozhodčí soudy sociálního pojištění, pojišťovací soudy, hornické rozhodčí soudy a Vrchní hornický rozhodčí soud.

Zavedením nového institutu byli **soudci z lidu** formálně postaveni naroveň soudcům z povolání a měli nad nimi početní převahu. Senáty první instance zásadně tvořili vždy jeden soudce z povolání jako předseda a dva soudci z lidu jako přísedící. Senáty druhé instance včetně nejvyššího soudu se skládaly ze dvou soudců z povolání, z nichž jeden předsedal, a ze tří soudců z lidu. Při rozhodování Nejvyššího soudu o stížnosti pro porušení zákona byl senát složen ze tří soudců z povolání a dvou soudců z lidu. Soudci z lidu **dělnického původu** měli přechýlit v rozhodování soudů dosavadní soudce z povolání, u kterých se nemohlo komunistické vedení státu spoléhat na jejich přizpůsobivost novému politickému kurzu, a zajistit fungování soudů podle programu KSČ. Přípravu pracovníků justice nového typu zahájilo Ministerstvo spravedlnosti na konci roku 1948 zřízením „právnícké školy pracujících“ k výchově nových soudců a prokurátorů, osob původně dělnických a rolnických profesí bez odborného vysokoškolského vzdělání. Ministr spravedlnosti současně dostal zákonem č. 323/1948 Sb. pravomoc prominout „ze zvlášť závažných služebních důvodů“ v jednotlivých případech požadavek úplného vysokoškolského právníckého vzdělání, jinak nutný pro ustanovení soudce nebo prokurátora do funkce. Absolventi uvedené právnícké školy pracujících pak nahrazovali již před ukončením svého právníckého studia při zaměstnání soudce a prokurátory propuštěné podle zákona č. 96/1948 Sb.

Podstatným způsobem zákon o zlidovění soudnictví měnil dosavadní **soudy trestní**. Pravomoc v trestních věcech vykonávaly okresní a krajské soudy, Státní soud a Nejvyšší soud. Rozhodovat o soudně trestných činech v první instanci byly příslušné okresní soudy a Státní soud. Krajské soudy rozhodovaly zásadně o opravných prostředcích proti rozhodnutí okresních soudů.

Zákon v této souvislosti upravil v návaznosti na starou hmotněprávní i procesní úpravu některé dílčí otázky. Např. stanovil pořadí při hlasování senátu, kdy první měli hlasovat soudci z lidu, po nich soudci z povolání a mladší před staršími, stanovil podmínky nutné obhajoby, pro prodloužení vazby nad dva měsíce byl příslušný senát okresního soudu. Z dalších procesních otázek upravil např. přípravné vyšetřování, obžalovací řízení, podrobně řešil odvolání proti rozsudku okresního soudu a řízení o něm. Lhůta pro podání odvolání byla pouze tři dny.

Občanskoprávní věci projednávaly jako tzv. soudy řádné okresní soudy, krajské soudy a Nejvyšší soud, vedle nich zákon uváděl soudy zvláštní a soudy rozhodčí. V první instanci prováděl řadu úkonů a vyřizoval některé věci soudce z povolání jako samosoudce, např.: zajištění důkazů nebo vydání pla-

tebních rozkazů v řízení upomínacím, knihovní a rejstříkové věci (firemní); vybrané věci soudnictví nesporného a exekučního a úkony soudce dožádaného. Ministr spravedlnosti mohl nařízením stanovit další věci, v nichž měl vykonávat soudní moc soudce z povolání jako samosoudce.

Před okresní soudy nově náležely i občanskoprávní věci, které podle dosavadních předpisů projednávaly v první instanci krajské a zemské (hlavní) soudy, pracovní soudy nebo hornické rozhodčí soudy. Krajským soudům zůstaly nadále jen věci majetkového práva, v kterých jednou stranou byl národní podnik. Spory o příslušnost mezi řádnými a zvláštními soudy a soudy rozhodčími rozhodoval krajský soud, případně Nejvyšší soud. Veřejné knihy o nemovitostech vedly okresní soudy. Zemské desky a pozemkové knihy vedené dosud Krajským civilním soudem v Praze přešly na Okresní civilní soud pro vnitřní Prahu; zemské desky od Krajského soudu v Brně přešly na Okresní civilní soud pro Brno-město; zemské desky od Krajského soudu v Opavě přešly na Okresní soud v Opavě. Horní knihy podle obvodů krajských soudů spravovaly vybrané okresní soudy, a to v Plzni, v Mostě, v Kutné Hoře, v Chebu, Okresní soud pro Ostravu-západ v Ostravě, Okresní soud v Banské Bystrici a ve Spišské Nové Vsi. Železniční knihy spravovaly Okresní civilní soud pro vnitřní Prahu, pro Brno-město a Okresní soud v Bratislavě. Obchodní (firemní) a společenstevní rejstříky začal vést okresní soud v sídle krajského soudu pro celý obvod krajského soudu.

V řízení před soudy první instance nebyli účastníci povinni se dát zastupovat advokátem; nepřesáhla-li hodnota předmětu sporu v pracovních věcech 5000 Kč, bylo zastoupení advokátem vyloučeno. V odvolacím řízení však bylo zastoupení advokátem povinné, v pracovních sporech mohl zaměstnanec zastoupit i práva znalý zaměstnanec jednotné odborové organizace. Zmocněncem mohla být každá způsobilá osoba, avšak svéprávná, státně spolehlivá a občansky bezúhonná, a pokud, mimo advokáta nebo notáře, místopřísežně prohlásila, že účastníka zastupuje bez úplaty.

Proti pravomocnému rozhodnutí soudu řádného, zvláštního nebo rozhodčího mohl generální prokurátor podat nejvyššímu soudu stížnost pro zachování (porušení) zákona, s odůvodněním, že v řízení nebo při rozhodování byl porušen zákon. Generální prokurátor pro posouzení důvodů k podání stížnosti pro zachování zákona mohl vyžadovat od kteréhokoliv soudu spisy o pravomocně skončeném řízení. Podání stížnosti nebylo časově omezeno. O stížnosti pro zachování zákona rozhodoval Nejvyšší soud rozsudkem po ústním jednání.

Další změny v soudní organizaci přinesl ústavní zákon č. 64/1952 Sb., o soudech a prokuratuře, jímž byla dokončena jednotná, **dvojinstanční soudní struktura**, zahrnující dosavadní soudnictví občanské i vojenské s jediným Nejvyšším soudem. K provedení tohoto zákona byl vydán zákon č. 66/1952 Sb., o organizaci soudů. Reorganizace byla součástí řady opatření tehdejšího režimu údajně k „rozvinutí hospodářsko-organizační a kulturně výchovné funkce lidové demokratického státu“ a k prohloubení účasti lidu na výkonu soudnictví, a to nad rámec dosavadního znění ústavy.

Zákon rozlišoval dva druhy soudů: obecné a zvláštní. **Obecnými soudy** se staly lidové soudy, krajské soudy a Nejvyšší soud. **Zvláštními soudy** byly vojenské soudy a soudy rozhodčí. K vojenským soudům patřily vojenské obvodové soudy a vyšší vojenské soudy. Státní soud byl zrušen, jeho pravomoc přešla na krajské soudy. Zanikl také Nejvyšší vojenský soud, Nejvyšší správní soud a labské plavební soudy. Odvolací instancí u lidových soudů byl krajský soud, u nižších vojenských soudů vyšší vojenský soud. Pokud v první instanci rozhodoval krajský, resp. vyšší vojenský soud, byl druhou instancí Nejvyšší soud. Zákon zakotvoval zásadu volitelnosti všech soudců z povolání i soudců z lidu, avšak první volby soudců lidových a krajských soudů se uskutečnily až o pět let později.

V úvodních ustanoveních zákona bylo formulováno poslání soudů mimo jiné takto: chránit společenský řád a státní zřízení republiky, její socialistickou výstavbu a socialistické vlastnictví, osobní, pracovní a majetková práva a zákonem chráněné zájmy občanů, práva a zákonem chráněné zájmy socialistických právnických osob a jiných společenských organizací.

Lidové a krajské soudy se skládaly z předsedy, náměstků, z dalších soudců a ze soudců z lidu. **Vojenské soudy** měly v čele náčelníky soudů, dále u nich působili jejich zástupci, další vojenští soudci a soudci z lidu. Lidové soudy a vojenské obvodové soudy rozhodovaly v senátech složených ze soudce

jako předsedy a dvou soudců z lidu. Krajské soudy v první instanci rozhodovaly v senátech složených ze soudce jako předsedy a dvou soudců z lidu, ve druhé instanci v senátech složených ze tří soudců, z nichž jeden byl předseda, a dvou soudců z lidu; jinak rozhodovaly v senátech složených ze tří soudců. Obdobně byly složeny senáty soudů vojenských. Sídla a obvody lidových soudů se shodovaly se sídly a obvody okresních národních výborů, podobně sídla a obvody krajských soudů se shodovaly se sídly a obvody krajských národních výborů. Lidové soudy obstarávaly trestní nebo občanskoprávní agendu nebo některé její druhy, vztahující se k určité územní části jejich obvodu.

Sídlo **Nejvyššího soudu** bylo v Praze, skládal se z předsedy, jeho náměstků, z dalších soudců a vojenských soudců a ze soudců z lidu. Měl tři soudní kolegia: trestní, občanskoprávní a vojenské. Trestní a občanskoprávní kolegium rozhodovalo jako soud druhé instance v senátech složených ze tří soudců příslušného kolegia a dvou soudců z lidu, vojenské kolegium v senátech složených ze tří vojenských soudců vojenského kolegia a dvou soudců z lidu; jinak rozhodovalo trestní a občanskoprávní kolegium v senátech složených ze tří soudců příslušného kolegia, vojenské kolegium v senátech složených ze tří vojenských soudců. Plénum Nejvyššího soudu rozhodovalo o stížnostech pro porušení zákona podaných proti rozhodnutím senátu některého soudního kolegia Nejvyššího soudu a vydávalo soudům směrnice pro správný výklad zákonů a jiných právních předpisů. Svolával je a předsedal mu předseda Nejvyššího soudu. Zasedání pléna Nejvyššího soudu byla neveřejná; plénum se skládalo z předsedy, jeho náměstků a ostatních soudců a vojenských soudců Nejvyššího soudu.

Do činnosti soudů jako represivních orgánů státu pronikaly a byly v nich uplatňovány za podpory komunistického vedení státu postupy porušující základní občanská práva garantovaná ústavou. S odkazem na politické cíle lidové demokracie podle dogmatických idejí mezinárodního komunistického hnutí nebyla respektována soudcovská nezávislost ani tzv. socialistická zákonnost, trestní represe skutečných i domnělých odpůrců oficiální politiky byla zejména na počátku padesátých let nepřiměřeně a bez objektivních důvodů zvyšována.

Podle **kritiky fungování soudů** v duchu stalinské diktatury, která podle sovětského vzoru zazněla v nejvyšších orgánech KSČ v první polovině roku 1956, byly novelizovány zákony týkající se soudnictví, a to zákonem č. 63/1956 Sb. (trestní zákon), zákonem č. 64/1956 Sb. (trestní řád) a zákonem č. 66/1956 Sb. (organizace soudů). K nim byl pak v červenci 1957 připojen zákon č. 36/1957 Sb., o volbách soudců a soudců z lidu lidových a krajských soudů a o úpravě některých jejich poměrů. Jím byla zakotvena **volitelnost všech soudců všech instancí**.

Soudcem lidového nebo krajského soudu, tedy **soudcem z povolání**, mohl být zvolen každý občan ČSR, který byl oddán lidovědemokratickému zřízení, občansky bezúhonný, pokud měl právo volit do národních výborů, měl, mimo soudce z lidu, potřebné odborné znalosti a věk od 23 let. Soudce a soudce z lidu lidového soudu **volil na dobu tří let na návrh rady okresní národní výbor**, u krajského soudu krajský národní výbor. A stejně tak je i z funkce odvolával. Soudci byli povinni podávat národním výborům, které je zvolily, o své činnosti pravidelné zprávy. Soudci lidových a krajských soudů byli tedy **volenými funkcionáři**. Příslušel jim funkční plat odstupňovaný podle rozsahu, odpovědnosti a významu funkce.

Počet soudců pro jednotlivé lidové a krajské soudy stanovil ministr spravedlnosti, který také ustanovoval předsedy lidových a krajských soudů a jejich náměstky ze soudců zvolených pro příslušný soud. Pro každý senát lidového soudu mělo být zvoleno 50 až 60 soudců z lidu.

Další změny soudnictví se datují na počátek šedesátých let. Organizaci soudů zakotvila **ústava z roku 1960** a prováděcí zákon č. 62/1961 Sb., o organizaci soudů. Podle něj soudnictví vykonávaly **volené a nezávislé lidové soudy** – nejvyšší soud, krajské a okresní soudy, vojenské soudy (vyšší vojenské soudy a vojenské obvodové soudy) a místní lidové soudy. Posláním soudů opět bylo mj. chránit socialistický stát, jeho společenské zřízení a vztahy ke světové socialistické soustavě, politická, osobní, rodinná, pracovní, sociální, bytová, majetková a jiná práva a zákonem chráněné zájmy občanů. Rozhodování soudů bylo zásadně sborové. Senáty tvořili soudci, kteří svou funkci vykonávali jako své povolání, a soudci, kteří svou funkci vykonávali vedle svého zaměstnání. Zákon stanovil jejich rovnost a nezávislost při výkonu funkce. Současně měli povinnost vykládat zákony v souladu se socialistickým právním vědomím.

Místní lidové soudy byly zřizovány v obcích a na pracovištích. **Okresní soudy složené** z předsedy soudu, náměstků a dalších soudců rozhodovaly v senátech. Senáty okresního soudu tvořili jeden soudce z povolání a dva soudci. Rozhodovaly jako soudy prvního stupně o opravných prostředcích proti rozhodnutí místních lidových soudů a popřípadě prováděly řízení v dalších věcech, kde to stanovily zvláštní předpisy. **Krajské soudy** se podle tohoto zákona skládaly z předsedy soudu, jeho náměstků a dalších soudců. Rozhodovaly v senátech a v prezidiu. Senát krajského soudu jako soud prvního stupně tvořil soudce z povolání a dva soudci, tři soudci z povolání a dva soudci rozhodovali v druhém stupni, v ostatních případech působili tři soudci z povolání.

Vojenskými soudy byly vojenský obvodový soud a vyšší vojenský soud. Tvořili je náčelníci, jejich zástupci a další soudci. Rozhodovaly rovněž v senátech složených analogicky jako soudy občanské. Vojenské soudy projednávaly trestné činy příslušníků ozbrojených sil a ozbrojených sborů, válečných zajatců, popřípadě i jiných osob, u nichž to stanovil zákon.

Nejvyšší soud se skládal z předsedy soudu, jeho náměstků a dalších soudců. Rozhodoval v senátech, v prezidiu a v plénu. Senáty Nejvyššího soudu se skládaly, rozhodoval-li Nejvyšší soud jako soud druhého stupně, ze tří soudců z povolání a dvou soudců, v ostatních případech ze tří soudců z povolání. Soudci z povolání Nejvyššího soudu tvořili podle úseku své činnosti trestní, občanskoprávní nebo vojenské kolegium. Předsedy kolegií byli náměstkové předsedy Nejvyššího soudu.

Soudci Nejvyššího soudu, krajských a okresních soudů **byli voleni na dobu čtyř let**. Soudci vojenských soudů a soudci vojenského kolegia Nejvyššího soudu byli voleni na dobu, po kterou vykonávali vojenskou činnou službu nebo po kterou byli příslušníky ozbrojených sborů, nejdéle však na dobu čtyř let. Soudcem z povolání podle tohoto zákona mohl být zvolen každý občan Československé socialistické republiky, který byl oddán socialistickému zřízení, byl občansky bezúhonný, měl právo volit do zastupitelských sborů, v den volby dosáhl věku 23 let a měl potřebné odborné znalosti. Věková hranice pro soudce z lidu byla nižší, 21 let. Pro každý senát okresního a vojenského obvodového soudu se volilo 40–60 soudců z lidu. Kandidáty na funkce soudců navrhovaly orgány Národní fronty, volily je příslušné národní výbory. Soudce Nejvyššího soudu volilo Národní shromáždění.

Zákon č. 62/1961 Sb. však byl poměrně brzy nahrazen zákonem č. 36/1964 Sb., o organizaci soudů a o volbách soudců. Pozměnil mj. rozsah pravomoci a příslušnost soudů v souvislosti s vydáním nového **občanského soudního řádu a notářského řádu**. Také komplexně upravil volby všech soudců. Roku 1964 byly občanským zákoníkem vyňaty z pravomoci soudů některé otázky, např. bytové, a svěřeny do pravomoci národních výborů. Některé další občanskoprávní záležitosti rozhodovala státní notářství. Pracovní spory mezi organizací a pracovníkem o nároky vyplývající z pracovního poměru mohly vedle soudů v rozhodčím řízení rozhodovat rozhodčí komise, ustanovené na základě zákoníku práce.

Na úseku trestního řízení projednávaly okresní soudy v prvním stupni všechny přečiny a trestné činy s výjimkou těch, pro které byly v prvním stupni příslušné soudy krajské. Okresní soudy rozhodovaly v senátech nebo samosoudcem. Senáty byly složeny z předsedy, kterým byl soudce z povolání, a dvou soudců z lidu. Okresní soudy v sídlech krajských soudů rovněž vedly podnikové rejstříky zřízené podle hospodářského zákoníku a podle vyhlášky Ministerstva spravedlnosti č. 114/1964 Sb., o podnikovém rejstříku. Krajské soudy rozhodovaly zejména o závažných trestných činech, na které zákon stanovil trest odnětí svobody s dolní hranicí nejméně pět let, a o trestných činech, za které bylo možné uložit trest smrti. Také přezkoumávaly rozhodnutí jiných orgánů, např. ve věcech důchodového zabezpečení. V trestních věcech byly jejich pětičlenné senáty složeny ze dvou soudců z povolání a tří soudců z lidu. V prvním stupni občanskoprávního řízení rozhodovaly tříčlenné senáty, soudce z povolání a dva soudci z lidu. V tomto složení krajské soudy také přezkoumávaly rozhodnutí jiných orgánů. Při rozhodování v druhém stupni a v ostatních případech byly senáty složeny ze tří soudců z povolání.

Po **federalizaci státu** v roce 1968 byla zachována soudní soustava ze začátku šedesátých let, tj. obecné soudy a vojenské soudy. Místní lidové soudy zanikly. Nově byly zřízeny **Nejvyšší soud ČSR, Nejvyšší soud SSR a Nejvyšší soud ČSSR**. Nejvyšší soudy republik rozhodovaly o řádných opravných prostředcích, o stížnostech pro porušení zákona a vydávaly stanoviska k výkladu právních předpisů.

Nejvyšším soudním orgánem ČSSR byl Nejvyšší soud Československé socialistické republiky, jeho sídlem bylo hlavní město ČSSR Praha. Jeho úkolem bylo především dozírat na zákonnost v činnosti soudů a na zajištění jednotnosti jejich judikatury.

Vojáci v činné službě a příslušníci vojensky organizovaných a jiných sborů, včetně Sboru nápravné výchovy, a další podléhali jurisdikci **vojenského soudnictví**. Na nižší úrovni působily v prvním stupni vojenské obvodové soudy ve složení buď vojenský soudce z povolání a dva vojenští soudci z lidu, anebo samosoudce. Ve druhé instanci fungovaly vyšší vojenské soudy jako senáty složené ze tří soudců z povolání.

Soudci z povolání byli **voleni na dobu deseti let Českou národní radou** nebo **Slovenskou národní radou**, soudci z lidu příslušným národním výborem na dobu tří let.

Prokuratura

Institut prokuratury byl upraven zákonem č. 319/1948 Sb., o zlidovění soudnictví. Součástí dosavadního státního zastupitelství dostaly název prokuratura. Jejich uspořádání se shodovalo s členěním soudů – generální prokurátor, státní prokurátor, krajské a okresní prokuratury – a bylo podřízeno ministru spravedlnosti.

Podle zákona č. 320/1948 Sb., o územní organizaci soudních orgánů, se sídla krajských soudů a prokuratur shodovala se sídly krajských národních výborů. U Státního soudu vznikla samostatná Státní prokuratura v čele se státním prokurátorem (zákon č. 232/1948 Sb., o Státním soudě). Pravomoc **okresních prokurátorů** se rozšířila např. v rámci vyšetřování, kdy mohli vyslýchat, zakázat opuštění místa pobytu svědkům i podezřelým, konat domovní prohlídky, dávat příkazy k zatčení a hájit zájmy poškozeného. **Krajští prokurátoři** působili většinou při jednání druhé instance, v první instanci u závažnějších trestných činů. Krajské prokuratury vedly trestní rejstříky. Trestry osob narozených v cizině evidovala Krajská prokuratura v Brně.

Okresní i krajští prokurátoři měli právo podat odvolání proti rozsudku. U osvobozujícího rozsudku pak bylo odloženo propuštění z vazby. **Generální prokurátor** mohl podat „stížnost pro zachování zákona“ proti pravomocným rozhodnutím v trestních i občanskoprávních věcech s výjimkou rozhodnutí Nejvyššího soudu s odůvodněním, že byl porušen zákon. (Tato stížnost byla v kodexech z roku 1950 přejmenována na „stížnost pro porušení zákona.“) Podle trestního řádu (zákon č. 87/1950 Sb.) byla oprávnění generálního prokurátora dále rozšířena např. o možnost napadnout stížností pro porušení zákona i pravomocné rozhodnutí prokurátora nižšího stupně.

Po vydání zákona č. 67/1950 Sb. jmenoval do funkce okresní a krajské prokurátory ministr spravedlnosti, generálního prokurátora prezident republiky, státního prokurátora vláda. **Činnost prokuratury se koncentrovala na trestněprávní problematiku.** V občanskoprávních věcech však byly úkoly prokuratury rozšířeny o kontrolu zákonnosti civilního rozhodování. Podle zákona č. 142/1950 Sb. mohl prokurátor jako zástupce státu a strážce zákonnosti vstupovat do každého zahájeného řízení, pokud to vyžadoval zájem státu nebo pracujících. Byl oprávněn podat návrh na zahájení řízení o neplatnosti právního úkonu, který odporoval zákonu nebo důležitému veřejnému zájmu. Dozor prokuratury se rozšiřoval i na další oblasti. Např. zákonem č. 99/1950 Sb., o hospodářských smlouvách a státní arbitráži, byl prokurátor oprávněn navrhnout zrušení arbitrážního rozhodnutí, jestliže porušilo zákon nebo bylo v rozporu s obecným zájmem, především zaváděným plánovaným hospodářstvím. Rozhodnutí krajských arbitrážních komisí posuzovala generální prokuratura.

Vojenská prokuratura byla oddělena od civilní soustavy. Měla třístupeňový systém – nižší, vyšší a nejvyšší vojenský prokurátor.

Po zrušení správního soudnictví a finanční prokuratury roku 1952 vydáním ústavního zákona č. 64/1952 Sb., o soudech a prokuratuře, a zákona č. 65/1952 Sb., o prokuratuře, byla podle sovětského vzoru vytvořena prokuratura **jako samostatný, nezávislý, jednotný, centralizovaný a monokratický orgán nejvyššího dozoru** na přesné provádění a zachovávání zákonů a jiných právních předpisů ústředními a jinými úřady, soudy, národními výbory, dalšími orgány, institucemi i jednotlivými osobami. Vojenská prokuratura se stala součástí jednotné prokuratury.

Všeobecný dozor prokuratury nad dodržováním zákonnosti umožňoval zasahovat do všech oblastí veřejného i soukromého života v duchu tzv. třídních zájmů společnosti. Povinností prokuratury bylo mimo jiné **chránit nově vzniklý společenský řád a státní zřízení** proti jeho odpůrcům a narušitelům, chránit bojeschopnost ozbrojených sborů, upevňovat velitelskou pravomoc, kázeň a pořádek, vychovávat občany k dodržování zákonů, pravidel socialistického soužití a k plnění občanských povinností. Měla upozorňovat úřady, národní výbory a další instituce na zjištěné závady a **podávat podněty k přezkoumání rozhodnutí**, která odporovala zákonu, pečovat o zjišťování trestných činů a spravedlivého potrestání pachatelů. Dohlížet na výkon uložených trestů, na zákonnost postupů orgánů národní bezpečnosti, účastnit se soudního řízení a dozírat na správné a jednotné užívání zákonů, dále zajišťovat ochranu zájmů státu a pracujících v civilním řízení. Nově byla pod názvem všeobecného dozoru zakotvena podle sovětského vzoru působnost prokuratury dozírat na dodržování zákonnosti v činnosti úřadů, orgánů, institucí i jednotlivých úředních osob obstarávajících státní a hospodářskou správu. Jako prostředky k nápravě zjištěných chyb sloužily protest nebo upozornění.

Celá soustava civilních i vojenských složek prokuratury samozřejmě sloužila k nekompromisnímu **prosazování tvrdé stranické linie** likvidace všech odpůrců režimu, a to nejen v pověstných a nejkřiklavějších politických trestných procesech, ale i v širší činnosti státních a veřejných institucí. „Dodržování zákonnosti“ se řídilo všeobecnými politickými směrnicemi nejvyšších orgánů KSČ a na nižších instancích bylo aplikováno podle místních poměrů. Vedle všeobecně prospěšných opatření tak orgány prokuratury prosazovaly svými mocenskými nástroji opatření podle nadnárodního stalinského diktátu komunistické strany.

Po změně politického kurzu v Sovětském svazu i satelitní Československo přistoupilo k dílčím korekcím a nápravě nedostatků v praxi naplňování komunistického programu. Postavení a úloha prokuratury – podle tehdejší terminologie – nejvyššího strážce socialistické zákonnosti, orgánu zajišťujícího jednotné užívání zákonů, ochránce práv a zájmů státu, organizací i osobních politických a majetkových práv občanů.

Zákonem č. 65/1956 Sb., o prokuratuře, byl nově upraven a **rozšířen dozor prokuratury** při stíhání pachatelů trestných činů v přípravném a soudním řízení, při výkonu vazby, trestu odnětí svobody, ochranného léčení a ochranné výchovy. Ke zlepšení všeobecného dozoru mělo mimo jiné přispět oprávnění prokurátorů přezkoumávat zákonnost obecně závazných nařízení vydávaných národními výbory, obecně závazných právních předpisů ministerstev a jiných úřadů a zabývat se „podněty a stížnostmi pracujících“. Podle sovětského vzoru byl **zaveden institut vyšetřovatelů prokuratury**. Dosavadní struktura orgánů prokuratury byla rozšířena o oblastní a obvodní dopravní prokurátory. Generální prokurátor se stal jedním z nejvyšších orgánů státního mechanismu a nebyl již podřízen vládě.

Ústava z roku 1960 v čl. 104–106 stanovila generálnímu prokurátorovi odpovědnost pouze vůči Národnímu shromáždění. Další zákon o prokuratuře (č. 60/1965 Sb.) přizpůsobil formulace o všeobecném dozoru prokuratury tehdejšími změnám v soudnictví, státním notářství, zákonu o lidové kontrole a hospodářské arbitráži. Zákon zdůraznil **jednotný prokurátorský dozor a centralizaci prokuratury**.

Územní organizace prokuratury byla přizpůsobena správnímu uspořádání ČSSR. Soustavu tvořila Generální prokuratura, jejíž součástí byla hlavní vojenská prokuratura, krajské prokuratury a Městská prokuratura v Praze, vyšší vojenské prokuratury, okresní prokuratury a vojenské obvodové prokuratury. Sídla prokuratur se shodovala se sídly odpovídajících národních výborů. Generální prokurátor měl postavení ministra. Do funkce jej jmenoval a odvolával prezident republiky. Odpovídal Národnímu shromáždění. Podle zákona o soudní rehabilitaci **měl generální prokurátor přispět k nápravě porušování zákonnosti** v 50. letech. Byla mu uložena povinnost podávat stížnosti pro porušení zákona.

Připravovaná reforma v duchu demokratizace státu a společnosti měla výrazně omezit široká oprávnění a mocenské prostředky prokuratury a měla působit pouze jako **orgán obžaloby v trestním řízení a zastupovat zájmy státu v řízení civilním**. Např. vyšetřování mělo být svěřeno vyšetřujícím soudcům zařazeným do resortu Ministerstva spravedlnosti. Uvažovalo se také o zřízení samostatné

soustavy vyšetřovacích orgánů v čele s ústavním činitelem. Prokuratura měla plnit funkci bývalé finanční prokuratury, tj. zastupovat zájmy státu v civilním soudním řízení. Vojenská intervence a tzv. normalizace však zabránily realizaci těchto navrhovaných změn a vrátily vývoj prokuratury k původnímu socialistickému modelu.

Přeměna unitární republiky na **federaci** přinesla ústavním zákonem č. 155/1969 Sb. změny do jednotné soustavy prokuratury. Vznikla Generální prokuratura ČSSR, jejíž součástí byla hlavní vojenská prokuratura, a byly jí podřízeny vyšší vojenské prokuratury a vojenské obvodové prokuratury. Vedle ní byly zřízeny Generální prokuratura ČSR a Generální prokuratura SSR. V republikách působily krajské a okresní prokuratury, podřízené generálním prokurátorům republik.

Další právní úpravu organizačních otázek a činnosti přinesl zákon č. 147/1969 Sb., který novelizoval zákon č. 60/1965 Sb., o prokuratuře (úplné znění zákon č. 20/1970 Sb.). Charakteristickým rysem socialistické prokuratury byla především „ochrana zájmů vládnoucí třídy“ a **široké možnosti prokurátorského dozoru** na zachování právních předpisů státními orgány, soudy, hospodářskými organizacemi i občany.

Zákonem č. 168/1990 Sb., který nabyl účinnosti dnem 1. června 1990, byly prokuratura a jí prováděný dozor na zachování zákonů a jiných právních předpisů odpolitizovány. Prokurátoři a vyšetřovatelé prokuratury, kteří byli ke dni účinnosti zákona členy politické strany, museli pro udržení předpokladů k výkonu své funkce členství v nich ukončit a ve lhůtě jednoho měsíce od data účinnosti zákona složit slib věrnosti republice nového znění. Tak byla eliminována dosavadní vedoucí úloha komunistické strany v orgánech prokuratury.

Státní soud a Státní prokuratura

Ovládnutí justice bylo jedním z hlavních cílů komunistického režimu po únorovém převratu 1948. Pod vedením ministra spravedlnosti Alexeje Čepičky došlo k čistkám v justici, které nejprve postihly pouze přes 3 % pracovníků. Základem zásadní reorganizace soudnictví se stal zákon č. 319/1948 Sb., o **zlidovění soudnictví**, na jehož základě byly v sídlech okresních a krajských soudů zřízeny okresní a krajské prokuratury jako úřady veřejné žaloby. Zároveň byla upravena příslušnost soudů ve věcech civilních a trestních, zrušeny zemské soudy, zemská státní zastupitelství a fakticky také instituce vyšetřujících soudců. Okresní a krajské prokurátory jmenoval a odvolával ministr spravedlnosti. Ministrovi byl také podřízen generální prokurátor. Nové kodexy civilního a trestního práva přijaté v roce 1950 v rámci tzv. **právnícké dvouletky** dále posilovaly oprávnění prokurátorů, kteří mohli nově nařít orgánům povolaným k vyhledávání, aby vykonávaly také jednotlivé vyšetřovací úkony. Pokud to vyžadovala ochrana zájmu státu a pracujících, mohl prokurátor nově vstupovat do řízení civilních procesů.

Státní soud a Státní prokuratura byly zřízeny zákonem č. 232/1948 Sb., který tvořil procesní normu k zákonu č. 231/1948 Sb., na ochranu lidově demokratické republiky. Tento zákon nově stanovil více než 40 skutkových podstat trestných činů proti státu a také velmi přísné tresty. Do pravomoci Státního soudu spadaly **trestné činy stanovené zákonem** č. 231/1948 Sb., pokud za ně hrozil **trest smrti, trest odnětí svobody na více než deset let**, případně pokud to navrhl státní prokurátor. Další důležitou právní normou ovlivňující řízení u Státního soudu se stal trestní zákon č. 86/1959 Sb., který zavrhoval dosavadní střeoevropskou právní kulturu na úkor stalinských pouček o zostřujícím se třídním boji.

Státní prokurátor byl podřízen přímo **ministru spravedlnosti**. Územní působnost Státního soudu a Státní prokuratury zahrnovala celou republiku. Sídlem obou institucí byla Praha, později byly zřízeny pobočky v Brně a Bratislavě. Státní soud se skládal z prezidenta, určitého počtu viceprezidentů, občanských a vojenských soudců z povolání a soudců z lidu.

Hlavním důvodem vzniku obou institucí byla snaha komunistického režimu **soustředit vedení politických procesů do specializovaného úřadu**, který mu bude zcela oddán a jehož personální složení bude zaručovat bezpodmínečné provádění přání nejvyšších stranických orgánů. Během existence Státního soudu (tzn. do konce roku 1952) před ním stálo téměř 27 000 osob a vyneseno bylo 249 rozsudků smrti a téměř 500 trestů doživotního vězení.

Jednání Státního soudu bylo založeno na úzké spolupráci soudů a prokurátorů a mělo **výrazně formální charakter**. Podstatně větší význam než otázky právní a procesní mělo hledisko ideologické. Návrhy k jednání připravovali vyšetřovatelé Státní bezpečnosti, přičemž tyto návrhy byly závazné jak pro prokurátory, tak pro soudce Státního soudu. Prokurátor pouze formálně převzal výsledky vyšetřování Státní bezpečnosti a doplnil k nim žalobu. Jeho povinností bylo také **důsledné krytí nezákonností při vyšetřování**. V některých případech se soudci i prokurátoři přece jen odchylovali od předem připraveného scénáře, ale pouze v tom smyslu, že přicházeli s vlastní iniciativou a doporučovali často vyšší tresty, než jaké navrhovalo komunistické vedení či bezpečnostní komise.

Nejvýznamnější soudní procesy byly detailně projednávány na stranické úrovni. Na nejvyšší úrovni předkládal ministr spravedlnosti návrhy na tresty smrti ke schválení **bezpečnostní komisi ÚV KSČ**, jejímiž prvními členy byli Rudolf Slánský, Karel Šváb, Václav Nosek, Jindřich Veselý a Josef Pavel, později

také Alexej Čepička. Na krajské úrovni připravovaly procesy tzv. pětky, složené z krajského politického tajemníka, bezpečnostního referenta KNV, krajských velitelů StB a SNB a bezpečnostního tajemníka KV KSČ.

Role obhajoby byla při procesech před Státním soudem víceméně formální a měli ji vykonávat pouze obhájci vedení ve zvláštním seznamu. Obecně měla přelíčení u Státního soudu podobu **veřejného divadla**, přičemž hlavním cílem bylo ideologicky a propagandisticky působit na obyvatelstvo s cílem zastrašení a disciplinace.

Naprostou většinu vedoucích míst na krajských i okresních prokuraturách obsadili postupně tzv. **dělničtí prokurátoři**, absolventi zrychleného právnického studia, u soudů byla situace obdobná. Při Ministerstvu spravedlnosti byla zřízena **Právnická škola pracujících**, na které si kádrově spolehlivé osoby měly osvojit základy právnického vzdělání. Studium trvalo deset měsíců, přičemž z jedné třetiny bylo tvořeno marxismem-leninismem a ze dvou třetin právem, zejména trestním. Po dvouměsíční stáži nastupovali absolventi této školy na soudcovské a zejména prokurátorské pozice. Snahou bylo, aby tito „noví lidé“ postupně nahradili pracovníky justice, kteří ještě zažili předúnorovou, resp. prvorepublikovou právní praxi, což se také víceméně dařilo. Z těchto důvodů byli také dělničtí soudci a prokurátoři upřednostňováni při služebním postupu. Někteří z nich si sice v průběhu 50. let doplnili klasické právnické vzdělání studiem na příslušné fakultě, ale o jejich odborné i lidské úrovni si nelze dělat iluze. Na Státní prokuratuře působily na přelomu 40. a 50. let takové nechvalně proslulé osoby jako **Josef Urválek**, **Ludmila Brožová-Polednová** či **Karel Vaš**.

Jakmile režim seznal, že jeho pozice v justici je již pevná a zajištěná, přistoupil ke zrušení Státního soudu i Státní prokuratury jako dočasných nástrojů revoluční spravedlnosti. Ústavním zákonem č. 641/1952 Sb., o soudech a prokuratuře, byly nově stanoveny pravomoci soudů i prokuratury a zřízena jednotná centrálně řízená soustava prokuratury podřízená výlučně generálnímu prokurátorovi.

Státní soud a Státní prokuratura se staly účinným nástrojem komunistické strany a totalitního státu k potlačení domnělých i skutečných oponentů. Příprava procesů, způsob řízení před soudem, spektrum trestných činů a vynášené těžké tresty přispívaly k potlačení jakékoliv protirežimní opozice a k celkovému utopení obyvatelstva. Prokurátoři Státní prokuratury žalovali nevinné, o jejichž nevině nebylo pochyby, a soudci Státního soudu je na základě vykonstruovaných obvinění odsuzovali k mnohaletým trestům odnětí svobody i k trestům smrti.

Vězeňství

Československé vězeňství prošlo v letech 1948–1989 několika vývojovými fázemi. V období 1945–1948 převažovaly snahy obnovit vězeňství na demokratických principech jako nástroj trestu, společenské izolace a resocializace jedinců právoplatně odsouzených nezávislým soudem či správním úřadem, jehož činnost systematicky kontroluje občanská i politická společnost; přitom ovšem rušivě působila řada faktorů.

Především to byly přeplněné soudní věznice a trestnice, desetitisíce osob byly internovány či vězněny v **táborech pro Němce** nebo v policejních a správních věznicích spadajících do kompetence Ministerstva vnitra (MV), popř. v **donucovacích pracovnách** řízených zemskými národními výbory, na Slovensku byly v **pracovních táborech** i další kategorie mimosoudně internovaných osob. Došlo k zavedení nucené práce mimo vězeňská zařízení, která se měla týkat retribučních vězňů, jichž bylo v Československu odsouzeno na 30 tisíc, ale postihla bez zákonného podkladu i další vězňi.

Podle dostupných údajů se počet vězňů v českých zemích pohyboval do podzimu 1948 mezi 20 a 24 tis., z čehož bylo v letech 1947–1948 na 12 tis. retribučních vězňů. Na území republiky se nacházelo více než 400 soudních věznic, trestnic a dalších zařízení spadajících do resortu spravedlnosti a řízených a kontrolovaných soudy i ústavními komisaři, řada menších okresních věznic však nebyla po roce 1945 obnovena. Výkon služby v soudních věznicích a trestních ústavech byl svěřen **Sboru uniformované vězeňské stráže**, který se potýkal s nedostatkem personálu i individuálními excesy některých příslušníků. Neklid přinášely i politicky motivované střety Ministerstva spravedlnosti s komunisty ovládaným Ministerstvem vnitra.

Další etapa ve vývoji vězeňství začala přibližně na podzim 1948 a skončila o čtyři roky později. V tomto období se vězeňství mění podle sovětského vzoru v součást represivního aparátu totalitního komunistického režimu, sloužící k zajištění nekontrolovatelného policejního teroru a masových perzekucí obyvatelstva. Byla podstatně omezena základní lidská i občanská práva vězňů ve výkonu trestu i vyšetřovací vazbě, zrušeny kontrolní mechanismy a instituce k jejich ochraně (např. funkce vyšetřovacího soudce, soudní řízení i kontrola vězeňských zařízení) a legalizován „třídní“ princip umožňující rozdílný přístup k vězněným osobám a kruté zacházení s politickými vězňi, jejichž počet rychle narůstal. V květnu 1950 bylo v Československu již 32,6 tis. vězňů, z toho nejvíce (přes 11 tis.) tzv. protistátních. Počátkem roku 1953 již bylo v 355 věznicích a pracovních táborech 46 tis. vězňů, což byl největší počet v historii československého vězeňství, z toho téměř 15 tis. v táborech na Jáchymovsku, Slavkovsku a Příbramsku. K 1. únoru 1949 byl také ke střežení vězňů a řízení vězeňských zařízení vytvořen nový, vojensky organizovaný **Sbor vězeňské stráže (SVS)** s počátečním systemizovaným počtem 2273 osob.

Právě **soustava vězeňských táborů u Jáchymovských dolů** sehrávala klíčovou roli nejen ve vývoji různých typů pracovních táborů, jejichž prostřednictvím se masivně rozšířila práce vězňů, vyšetřovaných i mimosoudně internovaných osob, ale i celého vězeňství. Počátkem 50. let probíhala redukce sítě okresních a krajských soudních věznic i likvidace menších správních věznic, začala unifikace vězeňských zařízení a centralizace jejich řízení, přičemž v roce 1950 bylo slovenské vězeňství podřízeno pražskému ústředí. **Rostl vliv i úloha Státní bezpečnosti**, která si zřizovala vlastní věznice (např. Praha-Ruzyně, Leopoldov) a řídila stále větší část vězeňství (od poloviny roku 1951 včetně jáchymovských táborů), které zcela ovládla po jeho sjednocení a podřízení Ministerstvu národní bezpečnosti v září 1952, kdy byla zřízena **Správa nápravných zařízení (SNZ) MNB**, která převzala většinu příslušníků zrušeného SVS.

Také v následujícím období do poloviny roku 1957 se vězeňství, podřízené od září 1953 **Ministerstvu vnitra**, dále považovalo za nástroj „třídního boje“. V tomto duchu pokračovala jeho organizační přestavba a centralizace, takže počátkem roku 1956 zůstalo jen 31 věznic a 17 nápravně-pracovních táborů. Chod vězeňství v této době mj. ovlivňoval sovětský poradce Ponomarenko, který se patrně podílel i na vzniku I. odboru SNZ v březnu 1954 k zajištění agenturně-operativní činnosti ve vězeňských zařízeních.

V mírnější podobě přetrvával **třídní přístup k vězněným osobám i důraz na nucenou práci** jako hlavní prostředek „převýchovy“. Současně se ale objevily první signály uvolnění jako součást víceméně vynucených ústupků komunistického režimu. Jednalo se např. o **velké amnestie**, při nichž bylo na jaře 1953 propuštěno přes 15 tis. vězňů a o dva roky později více než 7 tis. vězňů, takže jejich počet v roce 1956 klesl na necelých 27 tis., **likvidaci TNP a PTP** a zmírnění správních trestů v roce 1954, sjednocení řádů a předpisů pro vězeňská zařízení omezujících alespoň formálně svévoli vězeňského personálu či proklamování presumpce nevinu obviněných a zahájení první, byť velmi omezené revize politických procesů. Po celostátní konferenci KSČ v červenci 1956 se zdůrazňovalo dodržování socialistické zákonnosti, což ale ve vězeňské praxi znamenalo především posílení kontrolní funkce prokuratur, které představovaly téměř vojensky hierarchizovaný nástroj KSČ.

Prolomení informační bariéry v mezinárodním měřítku i „psychologie strachu“ ovlivnily i vývoj vězeňství od poloviny roku 1957 přibližně do léta 1965. V tomto období dochází k pozvolné liberalizaci právních předpisů, z nichž mizí „třídní“ pojetí trestu, na přelomu 50. a 60. let se začíná prosazovat **pedagogicko-psychologický přístup k vězňům**. Změny nepochybně souvisely s činností různých odborných komisí SNZ MV, jako byla kupř. od roku 1957 studijní skupina či počátkem roku 1965 zřízená vědecká rada, jejichž členové znali soudobé mezinárodní trendy a normy.

Počet vězňů začátkem roku 1959 přechodně vzrostl v souvislosti s omezením podmíněných trestů téměř na 38 tis., ale po amnestiích v letech 1960 a 1962 se v polovině 60. let pohyboval kolem 23 tis. osob. Přitom výrazně klesl i počet politických vězňů ze 4,3 tis. v roce 1958 na 737 v roce 1964.

Souběžně s přípravou nových vězeňských předpisů, která vyvrcholila v červnu 1965 přijetím zákona č. 59/1965, o výkonu trestu, se zvyšovaly požadavky na odbornou přípravu a kvalifikaci vězeňského personálu, zejména na úseku výchovy. Měnily se podoby i organizační struktura vězeňských zařízení, došlo k oddělení ostrahy od dalších činností, **zanikaly dřívější vězeňské tábory sovětského typu** a pokračoval **proces centralizace útvarů nápravných zařízení**, řízených od roku 1960 přímo SNZ, kromě táborů u jáchymovských uranových dolů, které se definitivně změnilly v běžné útvary nápravných zařízení (ÚNZ) v letech 1961–1962.

I když se vězeňství nadále řídilo direktivami ÚV KSČ, od srpna 1965, kdy nabyl účinnosti zákon č. 59/1965 Sb. a vznikl **Sbor nápravné výchovy (SNV)**, se prostor pro modernější reformní názory postupně otevíral především v ústředí SNV v Praze. Předzvěstí těchto změn bylo nové vymezení postavení a úkolů SNV i změny organizační struktury Správy SNV v prosinci 1966, kdy zanikl politickovýchovný odbor i funkce zástupce náčelníka pro politickovýchovnou činnost a naopak byl založen **Výzkumný ústav penologický (VÚP)**.

S těmito trendy korespondovalo i zlepšení sociálně-profesní struktury SNV, v němž se v letech 1966–1968 zdvojnásobil počet lidí se středoškolským (z 368 na 788) i vysokoškolským (z 56 na 120) vzděláním, mj. díky novému systému kvalifikačních požadavků. Změnila se i organizace vězeňství, jehož vrcholným orgánem se stala Správa SNV, která přímo řídila tři účelová zařízení (VÚP, Ústřední eskortní středisko a výrobní organizaci MIVEX) a 32 nápravnévýchovných ústavů (NVÚ) pro výkon trestu odnětí svobody a vazebních věznic; některé skupiny pracovníků (např. lékaři) však nadále podléhaly SNB. Celkový počet vězňů v letech 1964–1967 jen mírně vzrostl na téměř 24 tis., počet politických vězňů se však překvapivě ztrojnásobil na 2,5 tisíce.

Zcela specifický a svým způsobem i plný paradoxů byl ve vězeňství rok 1968. V období pražského jara se objevuje **kritika poměrů ve vězeňství** zejména v 50. letech, a to včetně několika set stížností na 136 osob, hlavně z nejtěžších věznic (Leopoldov, Mírov, Plzeň-Bory a Brno) a jáchymovských táborů, z nichž přibližně polovina ještě sloužila v SNV.

Rychlá celospolečenská liberalizace, včetně zahájení **revize politických procesů a rehabilitací a sdružování bývalých politických vězňů** (vznik K 231 aj.), ovlivnila projevy nespokojenosti se stávajícími nedostatky ve věznicích. Rostoucí neklid v řadě ústavů přerostl v dubnu ve vzpuru vězňů v Minkovicích a skončil v srpnu hromadným pokusem o útěk v Příbrami. Napjatou situaci přitom příliš nezměnila ani rozsáhlá amnestie v květnu 1968, po níž počet vězňů klesl na 14 tis. a ve věznicích zůstalo údajně jen 111 politických vězňů. V této době se součástí Akčního programu KSČ stalo převedení Sboru nápravné výchovy a tím i celého vězeňství do působnosti **Ministerstva spravedlnosti** a úprava právního postavení příslušníků SNB i SNV, včetně možnosti určité obměny definitivy, založení profesní zájmové či odborné organizace apod.

Delimitace vězeňství do resortu spravedlnosti se realizovala až po okupaci Československa na základě zákona č. 173/1968 Sb. s účinností od 1. ledna 1969, kdy došlo k rozdělení vězeňství a správy SNV do kompetence obou republikových ministerstev spravedlnosti. Ministr spravedlnosti ČSR Václav Hrabal i náčelník české Správy SNV Jaroslav Placr zastávali reformní stanoviska. Kladli důraz na dodržování zákonnosti, výchovnou funkci vězeňství včetně zavádění alternativních trestů a postpenitenciární péči, aplikování vědeckých poznatků, profesionalitu a odbornost příslušníků SNV apod. Je to zřejmé ještě z jejich vystoupení na celostátní poradě 19. března 1969, z některých rozkazů J. Placra (např. zákaz šíření ilegálních tiskovin, zaměřený proti kolaborantským Zprávám, zavedení apolitické přísahy) i provedených personálních změn.

V tomto směru pokračovala i činnost VÚP, jenž počátkem roku 1969 např. publikoval základní dokument OSN k vězeňství (Standardní minimální pravidla pro zacházení s vězni a příslušná doporučení vydaná v roce 1958 Hospodářskou a sociální radou OSN) i závěry V. mezinárodního kriminologického kongresu v Montrealu z roku 1965 o metodách zacházení s vězni.

Současné ovšem v SNV působily normalizační tendence, řada funkcionářů i útvarů začala záhy po okupaci navazovat kontakty se sovětskými jednotkami, poskytovat jim konkrétní pomoc a zakládat pobočky Svazu československo-sovětského přátelství. V říjnu 1968 již podpořily některé základní organizace KSČ oprávněnost okupace a značná část příslušníků sboru se na přelomu let 1968–1969 připojila k volání po „konsolidaci“ poměrů a obnovení komunistické diktatury.

Definitivní nástup normalizace v českém SNV přichází počátkem léta 1969, kdy na svou funkci rezignoval J. Placr, který odmítl aplikovat v podmínkách SNV realizační směrnici ÚV KSČ z května 1969, a byl vystřídán Václavem Kloubcem, dosazeným aparátem ÚV KSČ, jenž řídil český SNV do října 1973. Za jeho působení byly reformní snahy roku 1968 označeny za nepřátelský útok „protistátních, pravicových a protisocialistických sil“ na SNV a vyhlášeny politické čistky.

Normalizační záměry byly spolu s obnovením donucovací a izolační funkce vězeňství jako represivního politického nástroje KSČ a odsunutím výchovné polohy na druhou kolej realizovány do konce roku 1972. Prostor pro pokračování odborné práce se stále zmenšoval, kontinuita s předchozím vývojem se udržovala především v činnosti VÚP, stále více však omezované ideologickými a politickými aspekty normalizace. Zpochybňovalo se také převedení vězeňství do resortu Ministerstva spravedlnosti a začaly opakované neúspěšné pokusy o návrat do působnosti Ministerstva vnitra.

Ve vězeňských zařízeních se zvyšoval počet osob ve vazbě i výkonu trestu, takže koncem roku 1973 bylo v českých zemích 26,4 tis. a na Slovensku 11,7 tis. vězňů. Přibývali i **političtí vězni**, jejichž počet kulminoval v roce 1970 (1576 osob) a vůči nimž se používaly zostřené metody zacházení vrcholící zavedením tzv. politické izolace v roce 1972.

Faktický návrat k poměrům z konce 50. let včetně bezvýhradného podřízení vězeňství orgánům, ale především aparátu KSČ symbolicky uzavřelo **opětovné zřízení politickovýchovného aparátu SNV ČSR**, jenž byl politicky podřízen oddělení státní administrativy ÚV KSČ a služebně ministru spravedlnosti ČSR. V říjnu 1973 byl pak náčelníkem správy SNV ČSR jmenován pracovník aparátu ÚV KSČ a někdejší zemědělský ekonom Oldřich Procházka.

Období od sklonku roku 1973 do listopadu 1989 představuje z hlediska vývoje českého vězeňství dosud prakticky nezkoumaný vývojový celek, v němž se jako určitý předěl jeví rozhraní let 1980 a 1981. Pro 70. léta je příznačné přizpůsobování organizační struktury vězeňství potřebám širokého pracov-

ního nasazení vězňů, jejichž počet se v českých zemích pohyboval mezi 26 a 27 tis. a v Československu kolem 38–39 tis. osob. Několik set politických vězňů bylo izolováno zejména ve věznicích v Litoměřicích a Ostravě a v NVÚ na Mírově, v Plzni a v Opavě.

Počet zařízení v této době mírně kolísal. V českých zemích existovalo 9–11 věznic, v nichž se vykonávala vazba, 23 nápravněvýchovných ústavů pro výkon trestu odnětí svobody, zčásti s pobočkami, rozdělených do tří nápravněvýchovných skupin (NVS) a tři ústavy pro mladistvé. V celém Československu pak např. koncem roku 1975 podle údajů Charty 77 existovalo 45 věznic a NVÚ (bez poboček). O postupném zotřívání poměrů a politizaci vězeňství svědčí oficiální obnovení agenturně-operativní činnosti v roce 1974 v rámci odboru ochrany Správy SNV a v červnu 1978, bezprostředně po zveřejnění dokumentu č. 16 Charty 77 o československém vězeňství, zřízení samostatného oddělení vnitřní ochrany SNV podléhajícího přímo náčelníkovi SNV. Ve stejném roce došlo k omezení výzkumných aktivit a koncem roku 1980 k **likvidaci VÚP**.

Počátek 80. let byl ve znamení odstraňování posledních reliktních liberalizace českého vězeňství ze 60. let a pokusu o nastolení jakéhosi neostalinismu. Z tohoto pohledu se jako určitý předěl jeví rok 1983, kdy byl jmenován náčelníkem správy SNV Jaroslav Konečný a krátce nato bylo oddělení vnitřní ostrahy změněno v samostatný odbor.

Ve druhé polovině 80. let se v českém vězeňství opět projevují protichůdné trendy. Na straně jedné se v trestní politice objevují snahy kriminalizovat činnost zastánců politických práv, za použití policejních a justičních prostředků včetně vězeňství je izolovat a omezovat jejich vliv ve společnosti. Vedení SNV se snažilo v těchto intencích udržovat ve sboru přísnou disciplínu a odbornost nahradit ideologií. Na straně druhé celkové společenské klima, ovlivněné mezinárodním vývojem i pokusy o vnitropolitické i ekonomické změny, směřovalo k volnějším poměrům ve vedení sboru i ve vězeňských zařízeních.

Počet vězňů se přitom od roku 1982 do počátku roku 1988 udržoval v českých zemích mezi 28 a 29 tis. a v Československu těsně pod hranicí 43 tis. osob; teprve pak zhruba o 4 tis. klesl. Snížil se i počet politických vězňů, přesto ještě na začátku roku 1989 bylo z politických důvodů vězněno 246 osob.

Armáda a bezpečnostní aparát

4

Ministerstvo vnitra | *Jan Pešek*

Sbor národní bezpečnosti | *Jan Pešek*

Předpoklady formování SNB před únorem 1948 | *Iva Kvapilová*

Proměna SNB po roce 1948 | *Iva Kvapilová*

Organizace a struktura SNB a VB v letech 1953–1989 | *Iva Kvapilová*

Státní bezpečnost | *Jan Pešek*

Akce StB proti disentu | *Jan Pešek*

Provokace jako metoda práce StB | *Jan Pešek*

Fyzické a psychické násilí při vyšetřování | *Jan Pešek*

Sovětské poradci v bezpečnostním aparátu | *Jan Pešek*

Vojska Ministerstva vnitra | *Jiří Bílek*

Pohraniční stráž | *Jiří Bílek*

Civilní obrana | *Jiří Bílek*

Vnitřní stráž | *Jiří Bílek*

Lidové milice | *Jiří Bílek*

Ministerstvo národní obrany | *Pavel Minařík*

Generální štáb | *Pavel Minařík*

Vojenská rozvědka | *Pavel Minařík*

Vojenská kontrarozvědka | *Pavel Minařík*

Branná povinnost | *Vladimír Březina*

Odpůrci vojenské služby | *Jaroslav Pažout*

Svazarm | *Vladimír Březina*

Sovětská vojska v Československu 1968–1991 | *Ondřej Felcman*

Ministerstvo vnitra

V čele Ministerstva vnitra (MV), centrálního úřadu s převládající bezpečnostní náplní práce, stál už od roku 1945 člen KSČ a komunisté udělali ze složek MV jeden z nástrojů na cestě k uchopení moci. V **únoru 1948** dal **Václav Nosek** jako ministr vnitra rozkaz SNB k hlídání strategických bodů v Praze, k obsazení sekretariátů politických stran, k vyzbrojení protizákonně vytvořených Lidových milicí apod. Jeho rozkazy se v Bratislavě řídili i vedoucí funkcionáři pověřenectva vnitra – členové KSS, kteří vyřadili pověřence (nestraník) Mikuláše Ferjenčíka z možnosti ovlivňovat situaci v bezpečnostních složkách na Slovensku. Příslušníci Ministerstva vnitra – členové KSČ a osobně V. Nosek tak významně přispěli **k uchopení moci KSČ**.

Po únoru 1948 se ministerstvo rozdělilo na dvě samostatné a téměř nezávislé skupiny: **Bezpečnost**, kterou řídil Josef Pavel, a **Vnitřní správu**. Skupina Bezpečnost měla v kompetenci bezpečnostní složky, skupině Vnitřní správy zůstaly tradiční civilněsprávní činnosti, tj. řízení národních výborů, věci spolkové a shromažďovací, záležitosti státních symbolů, archivnictví atd. Bezpečnostní záležitosti, zejména státobezpečnostní, získávaly postupně převahu a z MV se stávalo policejní ministerstvo, zodpovědné za teror a represe proti obyvatelstvu. Už od října 1948 mu byla např. uložena úloha zřizovat a spravovat tábory nucené práce.

Bezpečnostní složky se v letech **1950–1953** osamostatnily do **Ministerstva národní bezpečnosti (MNB)**. Nestalo se tak zákonem, ale pouhým vládním nařízením č. 48/1950 Sb. z 23. května 1950 (umožňoval to zákon č. 47/1950 Sb., podle kterého mohla vláda svými nařízeními upravovat působnost ministerstev, pověřenectev i dalších orgánů veřejné správy, rušit je apod.). Do čela MNB byl postaven **Ladislav Kopřiva**, kterého v lednu 1952 vystřídal **Karol Bacílek**. Do kompetence nového, vojensky organizovaného ministerstva patřilo nejen řízení tajných služeb a policie, ale i dalších ozbrojených sborů, Pohraniční stráž a Vnitřní stráž. Do kompetence ministerstva patřila i Správa vězeňství. V roce 1951 převzalo MNB z kompetence MNO vojenskou kontrarozvědku, a stalo se tak jakýmsi „superministerstvem“, ústředním řídicím a bezpečnostním orgánem, který spravoval i rozsáhlou civilněbezpečnostní agendu. Do jeho kompetence patřily evidence zbraní, střeliva, výbušnin a jedů, přihlašování obyvatelstva, agenda občanských průkazů a pasů, tábory nucené práce apod.

Ministerstvo vnitra v čele s V. Noskem sice zůstalo po vyčlenění bezpečnostních složek do podoby MNB v roce 1950 zachováno, avšak v náplni práce mělo jiné úlohy. Spravovalo v té době jen poměrně málo významnou agendu, kromě usměrňování národních výborů např. povolování spolků a shromáždění, ochranu před požáry, civilní protiletectkou obranu, evidenci správních přestupků, ztráty a nálezy. Některé dřívější kompetence byly přeneseny na Ministerstvo národní obrany, dopravy, informací, zemědělství a zdravotnictví, respektive Státní úřad pro tělesnou výchovu a sport.

V září **1953** se obě ministerstva opět sloučila do jednoho **Ministerstva vnitra** v čele s **Rudolfem Barákem**. Nově vytvořené ministerstvo mělo sice název Ministerstvo vnitra, náplní práce však zůstalo především bezpečnostním ministerstvem s výrazně represivním charakterem působení. K dosavadním bezpečnostním složkám v jeho kompetenci, Státní bezpečnosti, Veřejné bezpečnosti, Pohraniční stráž a Vnitřní stráž (později přejmenované na vojska Ministerstva vnitra) přibyla v roce 1954 ještě Civilní obrana. **Bezpečnostní charakter ministerstva** zvýrazňovala i skutečnost, že agenda národních výborů se přenesla do působnosti vlády a agenda místního hospodářství (komunální podniky) do nově

vytvořeného Ministerstva místního hospodářství. Bezpečnostní agenda v působnosti ministerstva výrazně převyšovala agendu všeobecné vnitřní správy. Zájům a potřebám bezpečnostního aparátu byla podřízena veškerá činnost MV.

Centrální správy a velitelství všech bezpečnostních složek tvořily součást ministerstva a jeho zaměstnanci byli z velké části příslušníky Sboru národní bezpečnosti, Pohraniční a Vnitřní stráž. Z ministerstva se stal **svérázný vojensky organizovaný útvar** (asi 100 000 zaměstnanců) a ministr byl jeho nejvyšším velitelem. V rukou R. Baráka došlo postupně k obrovskému soustředění moci, protože ve svém působení spojoval správu a řízení složek MV; svými rozkazy nejen určoval organizaci a vydával předpisy upravující výkon služby, ale rozhodoval i o konkrétních otázkách, o jednotlivých akcích a případech. **Postavení R. Baráka jako ministra vnitra** bylo navíc posíleno tím, že od X. sjezdu KSČ (červen 1954) byl členem politického byra ÚV KSČ, tedy mocenského centra státu. Jeho narůstající politické ambice vyústily do konfliktu s A. Novotným a dalšími vedoucími funkcionáři KSČ. V červnu 1961 ho odvolali z funkce ministra vnitra (stal se místopředsedou vlády), v únoru 1962 ho zbavili všech funkcí, zatkl a odsoudili za „ekonomické kriminální činy“, ve skutečnosti však z politických důvodů, k dlouholetému trestu vězení.

R. Baráka vystřídal ve funkci ministra vnitra **Lubomír Štrougal** (od června 1961), od dubna 1965 ji zastával **Josef Kudrna**. Ani jeden z nich se po svém jmenování ministrem členy politického byra nebo předsednictva ÚV KSČ nestal; bylo to opatření, které mělo zamezit přílišné koncentraci moci v rukou ministra vnitra, jako se to stalo v případě R. Baráka. Vedení KSČ prosazovalo zásadu „příмого řízení“ ministerstva komunistickou stranou, tj. aparátem ÚV KSČ. Rozhodující vliv na Ministerstvo vnitra získal 1. tajemník ÚV KSČ A. Novotný a po něm i jeho nástupci (G. Husák, M. Jakeš), i když po formální stránce byl ministr vnitra podřízen předsedovi vlády, které byl členem. Podstatný vliv na činnost MV měli **sovětští poradci**, respektive později představitelé; plnili úlohu „konzultantů“, s kterými se vedoucí funkcionáři ministerstva radili a jejichž názory byly důsledně respektovány.

Pokus o společenskou reformu po lednu 1968 přinesl určité změny i v působení MV, i když převážně zůstalo jen u záměrů jeho nového vedení v čele s **Josefem Pavlem** (ministrem se stal 8. dubna 1968). Tyto reformní záměry vyjadřoval akční program ministerstva, vycházející z Akčního programu KSČ. Ministerstvo se mělo stát orgánem všeobecné vnitřní správy a bezpečnostní správy, orgánem centrálního řízení bezpečnostních složek, oddělených od výkonného aparátu. Předpokládalo se, že řada agend bude převedena na jiné úřady. Z resortu měla být **vyjmuta rozvědka, útvary vyšetřování a nápravné ústavy**. Byla **zrušena publikační správa**. Zůstalo však jen u plánů a představ, protože přišel srpen 1968 a okupace Československa vojsky Varšavské smlouvy. Ministr vnitra J. Pavel byl na nátlak sovětského vedení koncem srpna 1968 zbaven funkce a MV se pod vedením nového ministra Jana Pelnáře začalo, i když jen pomalu a ještě nedůsledně, „konsolidovat“, tj. obnovovat podobu svého působení do předlednové podoby. Z plánů roku 1968 se uskutečnil jen **přechod vězeňství** (nápravné ústavy) do resortu Ministerstva spravedlnosti.

Federalizace československého státu podle zákona o československé federaci z října 1968 přinesla změny v organizaci MV. Začátkem roku 1969 se ustavilo **Federální ministerstvo vnitra** (FMV) a republiková ministerstva, **Ministerstvo vnitra ČSR** a **Ministerstvo vnitra SSR**. Do čela FMV se v lednu 1970 po J. Pelnářovi dostal **Radko Kaska** (v únoru 1973 zahynul při havárii); po něm tuto funkci zastával **Jaromír Obzina** (od března 1973), **Vratislav Vajnar** (od června 1983) a **František Kincl** (od října 1988). Právě R. Kaska byl představitelem těch sil ve vedení KSČ, které za pomoci Moskvy zvítězily v letech 1968–1969 v mocenskopolitickém zápase a prosadily tvrdou normalizaci. Pod jeho vedením proběhla na FMV hlavní vlna normalizačních čistek, vedoucí k jeho „upevnění“, tj. k návratu do předlednových poměrů. V rámci působení republikových ministerstev vnitra byla tato úloha v podstatě realizována již v průběhu roku 1969, především proto, že už při svém konstituování se oba úřady budovaly jako „pevné“ a „stabilizované“.

V rámci FMV byly od roku 1970 soustředěny centrály státobezpečnostních složek. Původně, od začátku roku 1969, působily i v rámci republikových MV, pro normalizační vedení KSČ však bylo výhodné soustředit je v „centru“ a využívat je pro realizaci svých záměrů. Řídící státobezpečnostní složky republikových ministerstev vnitra byly zrušeny; na Slovensku přitom zůstala zachována určitá asymetrie, složka StB však nebyla řídicím, ale převážně jen výkonným orgánem „centra“. V působnosti **republikových ministerstev** – MV ČSR (ministři Josef Grösser, od října 1970 J. Junk, od dubna 1988 Václav Jireček) a MV SSR (ministři Egd Pepich, od listopadu 1973 Štefan Lazar) – zůstala **kromě civilněsprávního úseku Veřejná bezpečnost**. Federální i republiková ministerstva vnitra byla až do zhroutilí komunistického režimu koncem roku 1989 jeho spolehlivou mocenskou oporou.

Ministři vnitra

Václav Nosek	5. dubna 1945 – 14. září 1953
Rudolf Barák	14. září 1953 – 23. června 1961
Lubomír Štrougal	23. června 1961 – 26. dubna 1965
Josef Kudrna	26. dubna 1965 – 15. března 1968
Josef Pavel	8. dubna – 30. srpna 1968
Jan Pelnář	31. srpna 1968 – 28. ledna 1970
Radko Kaska	28. ledna 1970 – 28. února 1973
Jaromír Obzina	30. března 1973 – 20. června 1983
Vratislav Vajnar	20. června 1983 – 12. října 1988
František Kincl	12. října 1988 – 3. prosince 1989
František Pinc	3. – 10. prosince 1989
Marián Čalfa, Ján Čarnogurský a Valtr Komárek	10. – 30. prosince 1989 (pověřeni společným řízením)
Richard Sacher	30. prosince 1989 – 27. června 1990

Ministři národní bezpečnosti

Ladislav Kopřiva	23. května 1950 – 23. ledna 1952
Karol Bacílek	23. ledna 1952 – 14. září 1953

Sbor národní bezpečnosti

Sbor národní bezpečnosti (SNB) byl oficiální název policejních a zpravodajských složek v Československu po 2. světové válce. Základem pro budování SNB bylo usnesení čs. vlády ze 17. dubna 1945 o budování národní bezpečnosti; odtud Den SNB, oslavovaný po roce 1948 jako oficiální svátek této mocenské složky komunistického režimu. SNB sjednotil uniformované bezpečnostní složky (dřívější státní i obecní policii a četnictvo) a měl i úkol ochrany státních hranic. Zákon č. 194/1947 Sb., o národní bezpečnosti, z 11. července 1947 zahrnul do SNB i Státní bezpečnost a kriminální službu, obě složky přitom pracovaly odděleně. Mimo SNB zůstala zpravodajská služba, v prosinci 1947 se však spojila se složkou StB.

Podle zákona č. 194/1947 Sb., o národní bezpečnosti, byl SNB chápán jako výkonný orgán správních úřadů národní bezpečnosti, kterými byly **Ministerstvo vnitra a národní výbory**. Hlavní velitelství SNB bylo součástí MV a podléhala mu velitelství na nižší úrovni, budovaná v souladu se strukturou národních výborů. Zásada dvojí podřízenosti SNB – velitelské a správní – byla zakotvena i v zákoně č. 286/1948 Sb., o národní bezpečnosti, z 21. prosince 1948; stanovoval, že „je výkonným orgánem Ministerstva vnitra a krajských a okresních (ústředních) národních výborů“. Postupně však byla tato zásada odstraňována a několika vyhláškami prakticky zrušena po vytvoření Ministerstva národní bezpečnosti v květnu 1950 (na Slovensku podobně i vazba na sbor pověřenců). Bezpečnostní orgány byly nyní řízeny jen po vertikální linii, což vyhovovalo potřebám mocenského centra nastoleného komunistického režimu. Do popředí byla jednoznačně stavěna jednotnost a vojenská organizace sboru.

O charakter SNB se od konce 2. světové války až do února 1948 sváděl urputný politický zápas, KSČ však v něm už od samého začátku získala rozhodující pozice. Použila ho jako jeden z nástrojů uchopení moci, což se také stalo předmětem ostrého politického zápasu. Jakousi rozbuškou **vládní krize v únoru 1948**, vedoucí k nastolení komunistické diktatury, se stal právě **spor o obsazení několika míst velitelů SNB v Praze** (rozkaz ministra vnitra V. Noska, který odmítl odvolat). SNB byl v celém poúnorovém období v kompetenci MV (v letech 1950–1953 MNB) jako důležitého mocenského orgánu sloužícího zájmům KSČ a udržování její moci. Až na výjimky všichni velitelé a převážná většina příslušníků SNB byli členy KSČ.

Všechny zákony upravující po roce 1948 činnost SNB zdůrazňovaly jeho **základní poslání sloužit existenci komunistického režimu**. Zákon č. 286/1948 Sb., o národní bezpečnosti, z 21. prosince 1948 stanovil, že úlohou SNB je „chránit lidově demokratické zřízení“ a jeho důstojnický sbor „se doplňuje ze zvláště spolehlivých a lidově demokratickému zřízení oddaných československých občanů“. Zákon č. 70/1965 Sb., o Sboru národní bezpečnosti, z 30. června 1965 zdůrazňoval „přímé zabezpečování ochrany socialistického společenského a státního zřízení“, přičemž „při veškeré svojí činnosti vychází z cílů a směrnic stanovených Komunistickou stranou Československa“. Zákon č. 40/1974 Sb., o Sboru národní bezpečnosti, z 24. dubna 1974 navíc doplnil, že SNB se „zúčastňuje na upevňování bezpečnosti států světové socialistické soustavy“; za tímto účelem spolupracuje s bezpečnostními službami těchto států.

SNB se v období let 1948–1989 členil na složku (odbor) **Státní bezpečnosti** a složku (odbor) **Veřejné bezpečnosti**. V zákoně č. 286/1948 Sb. se to sice neuvádělo, upravovaly to však vnitřní směrnice ministra vnitra. Poprvé se toto členění objevilo až v zákoně č. 70/1965 Sb. a obsahoval ho i zákon č. 40/1974 Sb. Ani v jednom z těchto zákonů však nebyly specifikovány úkoly státobezpečnostní a veřejnobezpečnostní složky SNB. Ty se v obecné podobě určovaly pro celý SNB, což umožňovalo ministrovi vnitra usměrňovat

a ovlivňovat svými nařízeními činnost jednotlivých složek Bezpečnosti podle aktuálních politických potřeb. Složka Státní bezpečnosti byla v rámci SNB považována za privilegovanou; projevovalo se to i jejím lepším personálním a materiálním vybavením, vzbuzujícím averzi vůči StB ze strany veřejno-bezpečnostní složky sboru.

SNB jako jednotný a vojensky organizovaný mocenský orgán sloužil především k **represivním a zastrašovacím zákrokům** proti odpůrcům komunistického režimu (skutečným i potenciálním) a ke **kontrole a ovládnutí celé společnosti**. Toto působení SNB bylo spojováno především s jeho státobezpečnostní složkou, tj. s StB, intenzivně však byly vyžívány i složky Veřejné bezpečnosti. Angažovaly se např. při násilné kolektivizaci zemědělství v 50. letech, při vystěhovávání „nežádoucích osob“ z velkých měst i při potlačování nepokojů po měnové reformě v roce 1953. Velký ohlas vzbudil zákrok příslušníků Veřejné bezpečnosti proti pražským studentům v areálu strahovských kolejí v noci z 31. října na 1. listopad 1967. Svým způsobem symbolickým se stal zásah veřejnobezpečnostních složek SNB v Praze na Národní třídě 17. listopadu 1989, po kterém následoval pád komunistického režimu. SNB zanikl v roce 1991 zřízením Federálního policejního sboru ČSFR, České a Slovenské policie.

Předpoklady formování SNB před únorem 1948

Představy o uspořádání československého bezpečnostního aparátu vznikaly již během válečných let. První závaznou základní politicko-právní normou v osvobozeném Československu se stal Program československé vlády Národní fronty Čechů a Slováků přijatý 5. dubna 1945 v Košicích. 17. dubna pak byl na 4. schůzi vlády přijat návrh ministra vnitra V. Noska (člen KSČ) nazvaný **Hlavní zásady výstavby nového bezpečnostního aparátu** (tento den byl poté slaven jako den zrodu SNB, i když název SNB byl stanoven až výnosem MV z 2. června 1945). Schválený dokument obsahoval nejdůležitější zásady výstavby jednotného bezpečnostního aparátu a jeho doplňování osobami, které se zúčastnily protifašistického odboje.

Na základě vládního nařízení č. 4/1945 Sb. z 5. dubna 1945, jímž byla správa věcí veřejných, tedy i péče o vnitřní národní bezpečnost, svěřena do **pravomoci vznikajících národních výborů**, vydal ministr vnitra 29. června 1945 výnos o organizaci MV a vzápětí, 30. června, oznámil dalším výnosem zásady uspořádání Sboru národní bezpečnosti. Nově vytvořený **Sbor národní bezpečnosti** tedy vznikl jako výkonný orgán správy národní bezpečnosti a po provedené čistě do něho měli být zařazeni i příslušníci dosavadních bezpečnostních sborů – **četnictva, státní policie a tzv. obecní výkonné policie**. Tímto výnosem zaniklo zároveň Generální velitelství uniformované policie, inspektoráty uniformované policie, zemská četnická velitelství a velitelství četnických oddělení. Současně bylo na MV zřízeno **hlavní velitelství SNB**, v jehož čele stál důstojník sboru. Vrcholným orgánem všech bezpečnostních složek tedy bylo Ministerstvo vnitra se svým hlavním velitelstvím SNB. V zemích pak působila zemská velitelství SNB, v jejichž čele stáli zemští velitelé. **Zemská velitelství** (ZV SNB) sídlila v Praze, Brně a v Ostravě byla zřízena expozitura Zemského velitelství SNB Brno. V obvodu každého krajského soudu začalo v říjnu 1945 fungovat **oblastní velitelství SNB**, které mělo tutéž organizační strukturu jako velitelství zemské. Oblastní velitelství byla podřízena příslušnému zemskému velitelství a jeho prostřednictvím podléhala zemským národním výborům. Do působnosti ZV SNB v Praze spadalo 17 oblastních velitelství, do zemského velitelství v Brně pět oblastních velitelství a v pravomoci expozitury v Ostravě byla dvě oblastní velitelství. Oblastní velitel byl představeným velitelem okresním velitelstvím a skrze ně i velitelstvím stanic SNB v jejich obvodu. **Stanice SNB** pak byly nejnižším článkem organizace sboru. Kromě těchto útvarů byly v roce 1946 zřizovány také silniční kontrolní stanice, eskortní stanice, pohotovostní a pohraniční stanice SNB. V **pohraničním území** působila také **Finanční stráž** řízená Ministerstvem financí. Pohraniční pásma chránily též pohotovostní pluky NB, 4. září 1946 přejmenované na **pohraniční pluky SNB**. Až do vydání zákona o bezpečnosti (v roce 1947) stojí vedle sebe v Čechách a na Moravě (na Slovensku byly jisté odlišnosti) tři bezpečnostní složky: složka pořádková uniformovaná, neuniformovaná státněbezpečnostní a kriminální. Všechny tři složky dosud stály právně samostatně vedle sebe, měly tedy po vertikální linii vybudovaný samostatný aparát, ale de facto se vzhledem k připravované zákonné úpravě organizačně přizpůsobovaly a chystaly ke splnutí.

11. července 1947 byl přijat nový zákon č. 149/1947 Sb., o národní bezpečnosti. Spolu s vládním nařízením č. 229 z 19. prosince 1947 upravoval působnost a úkoly správních úřadů národní bezpečnosti v jednotlivých stolicích i organizaci a pravomoci sboru. Zákon pokračoval v zásadě dvojí podřízenosti bezpečnostních složek, a to vyšším článkům SNB a příslušným národním výborům.

Politický a společenský vývoj v Československu samozřejmě ovlivňoval nejen poslání, ale i náplň činnosti bezpečnostního aparátu. V období bezprostředně po válce bylo **centrem pozornosti pohraniční území**, kde bylo třeba obnovit klid a pořádek. Nové úkoly pro SNB vyvstaly také v souvislosti s odsunem Němců a následným osidlováním pohraničí novými obyvateli. Vážnou trestnou činností v době ohrožení zásobování obyvatelstva potravinami byl tzv. **černý obchod**, jehož potírání si vyžádalo nemalé úsilí. Dalším úkolem sboru byla **ochrana znárodněných dolů, některých průmyslových podniků, bank a pojišťoven** (na základě dekretů prezidenta republiky č. 100–103/1945 Sb.). Po schválení zákona o dvouletém hospodářském plánu 25. října 1946 se bezpečnostní složky zabývaly také ochranou národního majetku a dvouletého plánu. Na podzim roku 1947 vrcholil rovněž **boj proti banderovským oddílům**, kterého se zúčastnili příslušníci sboru ve spolupráci s armádou. Pozornosti bezpečnostního aparátu neunikla ani situace na vesnici. Postih při neplnění povinných dodávek některými zemědělci, sledování církevních akcí, zásahy proti Selským jízdám (jezdecké spolky, rozvíjející jezdecký sport a chovatelství koní, v meziválečné době propojené s agrárníky), ostražitě pozorování činnosti politických stran, zákroky proti tzv. politickým domácím i zahraničním nepřátelům byly díky převážně komunistickému resortu ve středu zájmu nových bezpečnostních složek.

Proměna SNB po roce 1948

Vítězství komunistů v únoru 1948 přineslo také brzkou reorganizaci nejen státní správy, ale i Sboru národní bezpečnosti. Snahy o přizpůsobení bezpečnostního aparátu nové politické situaci, samozřejmě již plně v režii ÚV KSČ, vyústily v přijetí nového zákona č. 286/1948 Sb., o národní bezpečnosti. Tento zákon navazoval na zákon č. 280/1948 Sb., o krajském zřízení. V Čechách, na Moravě a ve Slezsku vzniklo 13 krajů, v rámci bezpečnostních referátů KNV byla vybudována **krajská velitelství Sboru národní bezpečnosti a krajská velitelství Státní bezpečnosti**, jejichž organizaci, činnost a kompetence stanovilo Ministerstvo vnitra výnosem z 20. prosince 1948 (oblastní velitelství byla zrušena k 31. prosinci 1948, zemská velitelství k 31. březnu 1949). Chod bezpečnostních referátů KNV pak upravovalo vládní nařízení č. 301 z 28. prosince 1948. Podle nového zákona o národní bezpečnosti pak SNB nadále zůstal výkonným orgánem Ministerstva vnitra, krajských a okresních národních výborů „při ochraně lidově demokratického zřízení, střežení státních hranic, zajištění bezpečnosti osob a majetku a udržování veřejného pořádku“. Ovšem již **v listopadu 1948** došlo na **Ministerstvu vnitra** k důslednému oddělení řízení státní správy (NV) a řízení bezpečnostního aparátu vznikem dvou na sobě zcela nezávislých skupin – **skupiny I. Bezpečnost a skupiny II. Vnitřní správa**, které spojovalo pouze jednotné ministerstvo. Vztahy mezi sborem a národními výbory se tedy začaly vyvíjet na nových zásadách. Zároveň došlo ke změnám v obsahu práce a pravomoci národních výborů. Do **kompetence bezpečnostních složek** byly přesunuty zejména záležitosti pasové, cizinecké, shromažďovací, spolkové, tiskové, ohlašovací atd., v průběhu 50. let pak navíc i agenda občanských průkazů a v souvislosti s vytvořením zakázaného a hraničního pásma podél hranic s kapitalistickými státy v roce 1951 také propustky do hraničního pásma, evidence obyvatel a dopravní agenda (evidence motorových vozidel a řidičů, dohled nad technickým stavem motorových vozidel, zkoušky řidičů a vydávání řidičských průkazů a státních poznávacích značek – jež byly začleněny do dopravních inspektorátů, zřízených k 1. dubnu 1953). Patřila sem také evidence tiskáren, rozmnožovacích přístrojů a úředních razítek. Ze zákona však jistá pravomoc národních výborů v oboru národní bezpečnosti zůstala zachována, ovšem postupně se hlavním úkolem bezpečnostního referenta stalo politické vedení referátu a všeobecný dohled nad národní bezpečností.

Ve znění zákona o krajském zřízení byla s určitým zpožděním (v lednu 1949) na základě vládního nařízení č. 3/1949 Sb. provedena nová organizace okresů. Území dosavadních okresů se tedy přizpůsobila novým krajským hranicím. Začátkem března pak byla vydána MV pouze prozatímní směrnice pro **zřízení nových okresních velitelství národní bezpečnosti**. Stále zde platila zásada řízení okresních velitelství okresními národními výbory prostřednictvím jejich bezpečnostních referátů. Uvedená směrnice ale v zásadě rušila dvojkoľejnost organizace národní bezpečnosti ve městech, kde dosud fungovaly ústřední národní výbory; ty měly být brzy zrušeny. Ke konci **března 1949** byly Ministerstvem vnitra konečně vydány **zásady pro působnost a organizaci okresních velitelství národní bezpečnosti**, organizační zásady pro stanice SNB a působnost velitelství oddílů Státní bezpečnosti a oddílů Státní bezpečnosti. Tato směrnice tedy definitivně rušila (dnem 31. března 1949) okresní i místní velitelství SNB a okresní kriminální úřadovny. Současně byla ukončena činnost oblastních úřadoven StB a jejich působnost se přenesla na velitelství oddílů StB. Co se týká kriminální služby, byly bývalé oblastní a okresní kriminální úřadovny začleněny jako II. oddělení do OV NB. Nově tedy došlo ke **spojení pořádkové a kriminální služby pod jednotné vedení jednotlivých velitelství NB**, a naopak k vytvoření dvou samostatných

složek státní a veřejné bezpečnosti (i v pojmenování bezpečnostních útvarů se upouští od názvu SNB). Další změna nastala v organizaci bezpečnosti v pohraničí. Na základě zákona č. 275/1948 Sb. se působnost Finanční stráže přenesla na útvary SNB a **od 1. ledna 1949 pohraniční území zajišťuje Pohraniční stráž** pod vedením velitelství Pohraniční stráže při MV. Nová směrnice ukládala nové úkoly i stanicím SNB. Stanice měly ještě těsněji spolupracovat se Státní bezpečností. Zařazení zpravodajské činnosti do úkolů stanic přineslo i jejich novou dislokaci. Kromě snahy o odstranění údajné roztržičnosti stanic, zmenšení jejich počtu a vytvoření nových (na strategických místech) bylo hlavní motivací reorganizace vytvoření silných a úderných jednotek pro boj s tzv. třídním nepřitelem. Takové stanice se měly vytvořit především ve městech se sídlem ONV. Zvláštní uspořádání bezpečnostního aparátu v Praze bylo na základě zákona č. 76/1949 Sb. určeno vládním nařízením z 5. dubna 1949. Pro teritorium Prahy a Pražského kraje bylo zřízeno krajské velitelství NB se sídlem v Praze podřízené přímo Ministerstvu vnitra. Pro území jednotlivých obvodů hlavního města byla určena obvodní velitelství NB, která tedy stála na úrovni okresních velitelství.

Situace v jednotlivých složkách bezpečnostního aparátu se v tomto období dost lišila. Pro komunisty bylo po únoru 1948 prvořadým úkolem upevnění své moci, tedy moci dělnické třídy, a ochrana „revolučních vymožeností pracujících před podvratnou činností vnitřního i zahraničního nepřitele“. To vyžadovalo zlikvidovat zbytky mocenských pozic i jednotlivých představitelů jim nepřátelských politických stran a organizací, popř. jejich sympatizantů a zabezpečit tak ochranu budovatelských plánů KSČ, což bylo jednoznačně úkolem **Státní bezpečnosti**. Jakkoliv Státní bezpečnost přebrala i část úkolů **Veřejné bezpečnosti**, zachovala si veřejněbezpečnostní složka v celé řadě bezpečnostních činností své nezastupitelné postavení. Jednalo se především o zajišťování klidu a pořádku, o řízení dopravy (zvláště ve větších městech) a vyšetřování dopravních nehod, zajišťování ochrany osob a majetku apod. Účinkovala také při vyvlastňování majetku statkářů a živnostníků, odhalovala trestné činy v zásobování, černý obchod i nedodržování či ohrožování jednotného hospodářského plánu. Je nepochybné, že při výstavbě nového bezpečnostního aparátu se staly určujícím požadavkem na příslušníky sboru jejich třídní původ a oddanost věci komunistické strany a dělnické třídy. Těmto požadavkům byla podřízena kádrová práce v SNB. Bezprostředně po únoru 1948 byli z jeho řad **odstraněni zbylí funkcionáři nekomunistických stran ve všech složkách** a na všech organizačních stupních. Novým jevem se stalo postupné budování základních organizací KSČ i tzv. stranických vedení v bezpečnostním aparátu.

Pro zvládnutí nových úkolů jednotlivých složek sboru bylo bezpodmínečně nutné přebudování stávajícího právního řádu, samozřejmě v duchu únorového vítězství komunistů. Přijetí nového zákona o národní bezpečnosti předcházelo schválení dvou závažných předloh o postihu protistátní nepřátelské činnosti. **Zákon na ochranu lidově demokratického zřízení** pak umožnil nový výklad trestných činů namířených proti tomuto zřízení, specifikoval trestné činy proti vnější bezpečnosti republiky a stal se účinným nástrojem proti všem formám a projevům nesouhlasu. K tzv. očistě společnosti měl přispět také v **říjnu 1948 přijatý zákon o táborech nucených prací**. Zásadní význam pro činnost státního a tím i bezpečnostního aparátu měl nový československý **trestní zákon** schválený **23. května 1950**, ve kterém byly vyjádřeny všechny podstatné změny, k nimž v Československu došlo. Důležitým znakem každého trestného činu byla podle tohoto zákona jeho tzv. společenská nebezpečnost. Z hlediska třídnosti nebyl posuzován jenom pachatel, ale i nebezpečnost spáchaného činu.

Politický vývoj v Československu a s tím související působení sovětských poradců přinesly další změny a úpravy v organizaci státní správy. Vládním nařízením z **23. května 1950** bylo zřízeno **Ministerstvo národní bezpečnosti**. Rozdělení původního Ministerstva vnitra na dvě ministerstva – národní bezpečnosti a vnitra – bylo vlastně už jen vyjádřením skutečně existujícího stavu, vyplývajícího z dvouskupinové organizace původního ministerstva. Zmíněné vládní nařízení pak upřesňovala společná vyhláška MV a MNB ze 7. července 1950 obsahující podrobná vymezení působnosti zúčastněných ministerstev. Do kompetence MNB (řízeného Ladislavem Kopřivou, který byl v lednu 1952 vystřídán Karolem Bacílkem) se tedy přeneslo řízení a správa SNB, agenda zbraní, střeliva a výbušnin, hlášení o pobytu obyvatel i cizinců, občanské průkazy, cestovní pasy, správa a střežení táborů nucených prací, vysílání rádiových

stanic, bezpečnost silniční, železniční, letecké a vodní dopravy. V jeho rámci se vytvořila vedle složek Státní a Veřejné bezpečnosti díky zavedení vojskového střežení státní hranice (Pohraniční stráž) a některých zvláště důležitých průmyslových, dopravních a energetických podniků (Vnitřní stráž) také vojska MNB. **Ministerstvu vnitra** (stále v čele s Václavem Noskem) zůstalo řízení národních výborů, z bezpečnostní problematiky pak vedení hasičů, spolkové záležitosti, shromažďování, správné přestupky, divadla, kina, výstavy, produkce, licence, sbírky a sázky apod., lesní a polní pých, ochrana zvířat, ztráty a nálezy. Prostřednictvím referátů ONV nebo KNV pro vnitřní věci a bezpečnost byly řešeny pouze záležitosti týkající se hlášení obyvatelstva a vydávání obecně právních předpisů ve věcech národní bezpečnosti. V těchto bodech podléhali referenti přímo Ministerstvu národní bezpečnosti, ostatní jejich činnost řídilo MV. Krajská velitelství NB a StB, okresní velitelství NB a velitelství oddílů StB byla tedy již samostatná, vojensky organizovaná, řízená pouze po vertikální linii Ministerstvem národní bezpečnosti s jeho velitelstvími VB a StB. V tomto období tak dochází ke zformování veřejněbezpečnostní složky bezpečnostního aparátu. Už v roce **1951** se však přistoupilo k další reorganizaci VB, byly zrušeny stanice SNB a nahrazeny **systémem okrskové služby** a zřízením funkce okrskových zmocněnců. Města a okresy byly rozděleny na okrsky podle počtu obyvatel. Hranice okrsků nesměly narušovat územní organizaci státní správy, na venkově se okrsky skládaly z jedné až pěti obcí, ve městech tvořila okrsek většinou jedna čtvrt. Okrsky byly zřízeny také na železnici a jejich velikost závisela na důležitosti a frekventovanosti železničních tratí, uzlů a zastávek, železničních objektů a počtu železničních zaměstnanců. Činnost stanic SNB převzala po odborné stránce venkovní oddělení VB a poté v roce 1953 budovaná okresní a městská oddělení VB. Pro posílení okrskové služby byla **15. července 1952** zřízena **Pomocná stráž VB**.

V roce 1952 došlo na další úpravy MNB zrušením jednotlivých velitelství a zavedením systému správ. Krajská velitelství NB byla přejmenována na krajské správy VB a StB. Podstatné změny se však dočkalo vězeňství, když byli tajným rozkazem MNB z **18. července 1952** úsek **vězeňství** a příslušníci **Sboru vězeňské stráže** převedeni z působnosti Ministerstva spravedlnosti **pod pravomoc MNB**. Zde pak byla 20. srpna 1952 vytvořena Správa nápravných zařízení a k 15. září měla začít fungovat její krajská oddělení. V roce 1953 přišla na řadu též reforma útvarů zajišťujících udržování pořádku v železniční dopravě přenesením jejich řízení plně na Veřejnou bezpečnost. Na železnici vzniklo šest oblastních železničních odborů VB a 19 železničních oddělení VB. Tyto útvary byly zcela nezávislé na KS VB a StB a byly řízeny přímo HS VB.

Organizace a struktura SNB a VB v letech 1953–1989

K podstatné reorganizaci státní správy došlo opět v roce 1953. Vládním nařízením z 11. září 1953 bylo **zrušeno MNB** a bezpečnostní složky byly začleněny do **reorganizovaného Ministerstva vnitra** (v čele s Rudolfem Barákem). Ministr vnitra však řídil pouze bezpečnostní aparát (do jeho působnosti byl k 5. květnu 1954 začleněn také systém civilní obrany a její vojenské jednotky), všeobecné řízení národních výborů přešlo přímo na vládu; některé úkoly pak přešly i na jiné ústřední úřady – např. úsek místního hospodářství či některé legislativní práce. Do působnosti MV se ale vrátilo (z MNB) i značné množství správních agend. Lze tedy říci, že po roce 1953 se MV opětovně vytvářelo v duchu jeho tradičního pojetí působnosti, tj. bezpečnostní a správní povahy. **Bezpečnostní aparát**, jemuž se v řízení MV věnovala hlavní pozornost, však jevil snahu využívat správní úsek především pro své účely a ve skutečnosti ho také řídil. V důsledku toho pronikaly do výkonu státní správy metody práce bezpečnostního aparátu. Tato deformace byla umožněna jak stávajícím politickým prostředím, tak nahodilostmi a subjektivními chybami při provádění četných reorganizací MV podle okamžité potřeby bez přihlídnutí k vývojovým perspektivám.

K 1. lednu 1954 byly nově zformovány **krajské správy MV** a **okresní oddělení MV** a obě bezpečnostní složky – státní a veřejná – se dostaly pod řízení náčelníků KS MV a odbory ekonomické, spojovací a později i kádrové byly pro Státní a Veřejnou bezpečnost společné. Veřejnou bezpečnost tedy v rámci krajských správ řídí správy VB. Podobná organizace začala fungovat i na okresních odděleních MV a městských odděleních VB.

Hlavním úkolem VB zůstávalo udržování klidu a veřejného pořádku, boj proti nejrůznější trestné činnosti a ochrana tehdy ještě národního majetku. Nutno ovšem říci, že v tomto období docházelo k výtržnostem většího rozsahu jen zcela výjimečně, a to zejména kolem roku 1953 v souvislosti s měnovou reformou, odstraňováním soch T. G. Masaryka na Olomoucku, další případy výtržnictví (potluchy, trampské akce, majálesy apod.) neměly větší politický význam. Charakteristickým rysem těchto hromadných akcí byly naprosto rozdílné podněty a lokální omezenost, což usnadňovalo jejich likvidaci většinou vlastními silami VB. Až v průběhu 60. let se hromadné akce množí a soustřeďují hlavně ve velkých městech; jejich hlavními iniciátory jsou zpočátku tzv. chuligáni – např. akce proti vlasatcům, později se začali aktivizovat zejména studenti. Vlivem enormní **politizace práce bezpečnostního aparátu** (u StB dosahovala stranická organizovanost téměř sta procent, u ostatních složek včetně vojsk MV přesahovala 75 %), upevňování „vedoucí úlohy KSČ“ a neustálého hledání vnějšího i vnitřního nepřítele se měnil i obsah činnosti VB. Při tradičních formách a metodách boje proti trestné činnosti se začaly používat i agenturně-operativní techniky. Na Hlavní správě (HS) VB a krajských správách MV a správách VB byly zřízeny **operativně pátrací odbory**, jejichž náplní bylo sledování osob podezřelých z trestné činnosti.

Také **úsek vyšetřování** doznal podstatných změn. Koncem roku 1953 byl zatím jednotný kriminální odbor rozdělen na odbor boje proti všeobecné kriminalitě a proti hospodářské kriminalitě. Rozkazem náčelníka HS VB byl v roce 1953 zřízen na Hlavní správě VB nový samostatný odbor vyšetřování. Během roku 1954 pak toto rozdělení přešlo i na podřízené útvary a začaly fungovat vyšetřovací skupiny na okresních odděleních MV.

Organizace **dopravní služby** se v průběhu let rovněž měnila. V letech **1945–1953** spadala dopravní agenda do působnosti **Ministerstva dopravy**. Sbor národní bezpečnosti se zabýval problematikou bezpečnosti silničního provozu jen velmi všeobecně (kontrola chování účastníků dopravy, kontrola řidičských oprávnění a dokladů k vozidlům i jejich technického stavu) v rámci péče o veřejný pořádek. Přímý dozor nad silničním provozem byl zpočátku prováděn v systému stanic SNB, v roce 1946 se začaly zřizovat **silniční kontrolní stanice (SKS)** dislokované většinou v sídlech ONV, jinak to byly samostatné útvary podřízené přímo oblastnímu veliteli SNB. Po vzniku krajského zřízení byly vybudovány i v sídlech krajů. SKS prováděly dozor nad silničním provozem, stejně jako stanice SNB, později se zabývaly i vyšetřováním dopravních nehod (nehody se smrtelnými následky vyšetřovaly oblastní kriminální úřadovny). S postupným rozvojem motorismu dochází k další **specializaci dopravní služby**, která je **od roku 1952 organizována v rámci VB** (na HS VB vzniká odbor dopravní služby, stejně tak u KS VB na správách VB) a přebírá stále více agend, např. provádění zkoušek uchazečů o řidičské průkazy (vydávání řidičských oprávnění přísluší dosud ještě KNV). SKS se ruší a u některých oddělení VB se zřizují dopravní oddíly řízené správami VB. V roce **1953** došlo k další změně a od 1. ledna začínají působit **dopravní inspektoráty VB** zřízené jak na okresech, tak v krajích. Přenesla se na ně veškerá odpovědnost za oblast silniční dopravy i z jiných orgánů státní správy, zejména národních výborů. V roce 1957 byly dopravní inspektoráty zrušeny a následně sloučeny s odbory a skupinami vnější služby v odbory a skupiny vnější a dopravní služby, avšak jejich úkoly se nezměnily. Další reorganizace přišla v roce 1964, kdy se dopravní služba vrací k dřívější organizaci dopravních inspektorátů VB zúžené o úkoly delimitované na správní službu (práce technických inspektorů, evidence řidičů a motorových vozidel).

K určitému docenění veřejněbezpečnostní složky přispělo vydání nového statutu VB a HS VB v roce 1956, ovšem obsah činnosti a organizace VB zůstaly v původním rozsahu zachovány. Vývojem prošel i **systém resortních škol**. Samozřejmě stále více byly využívány možnosti přípravy vybraných příslušníků v sovětských bezpečnostních školách. V průběhu 50. let vykrytalizoval u nás jednotný **třístupňový systém školení příslušníků SNB**. Prvním stupněm byly základní školy MV a VB, druhý stupeň tvořila Střední odborná škola MV, třetím stupněm pak byl kurz při Právnické fakultě UK. Mimo tuto školskou soustavu existovala řada speciálních odborných a zdokonalovacích kurzů.

Další zásadní **reorganizace z hlediska územního** byla provedena v roce **1960**. V souvislosti s rozsáhlou územní reorganizací státní správy, kdy došlo k redukci krajů, byla upravena i územní organizace krajských správ MV a okresních oddělení MV. Jejich sídla a územní obvody se shodovaly se sídly a obvody nových KNV a ONV. Bylo vytvořeno 10 krajských správ MV, v jejich rámci byly zřízeny správy VB. Městská správa VB v Praze s deseti obvodními odděleními zůstala zachována. Ve 108 okresních odděleních MV pracovala oddělení VB. Dosavadní organizace odborů železniční dopravy MV a oblastních železničních odborů VB zůstala beze změny.

Určité politické uvolnění v průběhu 60. let zaznamenal i bezpečnostní aparát, zvláště jeho veřejněbezpečnostní složka (rozkazem MV byl v březnu 1963 zrušen u VB politický aparát), která se potýkala se stále větší nedůvěrou a nezájmem veřejnosti, neustálými organizačními změnami a v neposlední řadě i vzrůstající trestnou činností. K citlivým a závažným problémům patřila stále ještě nedořešená otázka nevinně odsouzených osob z 50. let. Povědomí veřejnosti o nezákonnosti postupů bezpečnostního aparátu prohlubovaly i některé neuvážené akce – zásahy v oblasti kulturní fronty, vysokého školství (např. tzv. strahovské události v roce 1967) ad.

Podstatná změna v organizaci VB nastala v roce **1964**, kdy byla provedena **přestavba řídicích článků** v centrále, na krajích i okresech. Místo zrušeného systému okrskových zmocněnců se začala budovat **obvodní oddělení VB**, která se tak stala základními výkonnými organizačními útvary VB. Oddělení VB byla budována i na železnici. Také soustředění správní agendy do jednoho úseku mělo usnadnit výkon služby VB. Organizační přestavba VB (i Státní bezpečnosti) byla dovršena přijetím nového zákona č. 70/1965 Sb., o Sboru národní bezpečnosti, který nabyl účinnosti dne 1. srpna 1965. Tento zákon opět potvrdil SNB jako ozbrojený a podle vojenských zásad organizovaný celek podřízený ministru vnitra a tvořený dvěma oborově samostatnými složkami – Státní a Veřejnou bezpečností.

Vzápětí došlo k další významné reorganizaci SNB. Vydáním rozkazu MV č. 12 ze dne 24. března 1966 byly dosavadní **krajské správy MV zrušeny** a nově **zřízeny krajské správy SNB** s upravenou organizační strukturou. V rámci KS SNB jako výkonný útvar působila správa VB spolu s odborem vyšetřování VB. V této podobě organizace VB v krajské působnosti zůstala nezměněna v podstatě až do pádu totalitního režimu. V obvodech okresů byla Veřejná bezpečnost po **zrušení okresních oddělení MV** reprezentována **okresním oddělením VB**, jemu podléhaly nejnižší organizační celky – **obvodní oddělení VB**. Zastřešujícím orgánem VB zůstala i nadále Hlavní správa VB.

V souvislosti s **federalizačními změnami** na přelomu 60. a 70. let došlo k podřízení Státní bezpečnosti včetně útvarů vyšetřování StB federálnímu ministru vnitra, Veřejná bezpečnost včetně útvarů vyšetřování VB zůstala v podřízenosti republikových ministrů vnitra. V průběhu 70. let docházelo postupně k posílení akceschopnosti Veřejné bezpečnosti, k utužení její organizační struktury a k završení oborového vzdělávání příslušníků SNB.

K 1. září 1971 byla dokončena etapová výstavba Pohotovostního útvaru VB MV ČSR naplněním celkového početního stavu příslušníků (1200 frekventantů a 400 osob stálého stavu). Pohotovostní útvar VB byl později nazýván **Pohotovostním plukem VB** (PP VB), o jeho zřízení bylo rozhodnuto usnesením vlády ČSSR č. 180 ze dne 23. července 1969, které bylo realizováno dnem 1. června 1970 rozkazem ministra vnitra ČSR č. 37 ze dne 28. května 1970. Vláda ČSSR tak svým usnesením ze dne 23. července 1969 reagovala na politické události následující bezprostředně po 21. srpnu 1968 (protisocialistické a protisovětské nálady občanů vedoucí k masovým vystoupením). Nařízením ministra vnitra ČSSR č. 10 ze dne 10. března 1970 byly vydány jednotné pokyny pro zřizování pohotovostních útvarů VB a stanoveny tři základní úkoly: **vytvářet stálou pohotovost** příslušníků a technických prostředků ke zvládnutí mimořádných událostí, demonstrací a porušování veřejného pořádku velkými skupinami osob, posilovat výkon bezpečnostní služby VB **ve velkých městech a při velkých soustředěních obyvatelstva** (slavnosti, manifestace apod.) a plnit funkci **odborné nástupní školy** Veřejné bezpečnosti pro příslušníky zařazené u pohotovostních útvarů.

V roce 1973 byla zákonným opatřením předsednictva FS s účinností od 1. října 1973 zřízena **Vysoká škola SNB** se sídlem v Praze pro další vzdělávání příslušníků SNB, vojáků z povolání a příslušníků Sboru nápravné výchovy.

Zákon č. 40/1974 Sb., o Sboru národní bezpečnosti, pouze prohloubil, rozšířil a upravil pro podmínky federativního uspořádání státu předchozí zákon č. 70/1965 o Sboru národní bezpečnosti. Tajným rozkazem MV ČSSR č. 61 ze dne 30. prosince 1975 byla zřízena jednotná Správa SNB hlavního města Prahy a Středočeského kraje, Městská správa VB v Praze byla postavena v řídicí hierarchii na úroveň správy VB a její nižší složky – obvodní správy VB na úroveň útvaru VB s okresní působností.

K závažné změně v organizační struktuře Veřejné bezpečnosti došlo v roce 1977, kdy byly rozkazem MV ČSSR č. 8 ze dne 21. září 1977 zřízeny **okresní správy Sboru národní bezpečnosti**. V osobě náčelníka OS SNB bylo zabezpečeno jednotné řízení všech útvarů SNB v okresní působnosti. V rámci OS SNB se jedním z výkonných útvarů stal odbor VB, který nahradil dosavadní okresní oddělení VB a spolu s oddělením vyšetřování zabezpečoval chod aparátu po linii VB a zároveň řídil základní útvary VB na okrese.

Po celou dobu své existence (1945–1989) se Veřejná bezpečnost starala především o ochranu veřejného pořádku, majetku a osob, o bezpečný provoz motorových vozidel, prostřednictvím vyšetřovacích útvarů odhalovala a objasňovala trestné činy, přečiny a přestupky, zajišťovala pachatele těchto činů. Vykonávala správní činnosti ve věcech hlášení pobytu obyvatelstva, povolování držby a evidence zbraní a střeliva, vydávání a evidence občanských průkazů a řidičských oprávnění, tedy tu správní agendu, která byla v průběhu první poloviny 50. let odňata úřadům státní správy a předána do kompetence Veřejné bezpečnosti.

Je zároveň nutné poznamenat, že Veřejná bezpečnost byla nedílnou částí jednotně řízeného bezpečnostního aparátu totalitního státu a nejenže existovala v jednom svazku vedle Státní bezpečnosti, ale byla povinna s ní spolupracovat a podílet se účastí svých příslušníků na nejrůznějších státobezpečnostních akcích a opatřeních.

Proto i příslušníci Veřejné bezpečnosti procházeli nejpřísnějším kádrovým prověřováním, na prvním místě museli být „oddáni socialistickému společenskému zřízení“ a teprve pak „duševně a tělesně způsobilí pro výkon služby“ (zákon č. 100 ze dne 17. listopadu 1970, o služebním poměru příslušníků Sboru národní bezpečnosti). Po pádu totalitního režimu a zrušení Státní bezpečnosti začal být bezpečnostní aparát za probíhající rozsáhlé personální obrody budován na demokratických principech.

Přijetím zákona ČNR č. 283 Sb. ze dne **21. června 1991**, o Policii České republiky, byla vytvořena nová organizační struktura policejního aparátu – **Policie České republiky**.

Státní bezpečnost

Po roce 1945 se Státní bezpečnost jako **složka Sboru národní bezpečnosti (SNB)** stala mocenským nástrojem KSČ na cestě k uchopení moci. Po únorovém převratu 1948 se podílela na upevňování komunistického režimu a chránila ho až do jeho zhroutilí. Ve svém působení spojovala funkce zpravodajské služby a politické policie.

V zákonech o SNB byla složka StB chápána jako jeho součást, nikde se však konkrétně neuvádělo, co je jejím posláním (takovéto poslání se formulovalo obecně pro celý SNB) a z jakých složek se skládá. To určovaly jen interní rozkazy a nařízení ministra vnitra. Podle nich základ StB tvořily **operativní složky**: rozvědka, vykonávající v zahraničí (pochopitelně „nepřátelském“) politickou, hospodářskou a vědeckotechnickou špionáž a rovněž diskreditační a dezinformační činnost; **kontrarozvědka**, působící proti „vnějšímu nepříteli“, tj. proti činnosti zahraničních rozvědek a jejich spolupracovníkům na území Československa i „vnitřnímu“ nepříteli: nejdříve to byli tzv. bývalí lidé, tj. představitelé a členové bývalých nekomunistických stran, organizací a spolků a příslušníci „vykořisťovatelských“ tříd, později všichni (i potenciální) odpůrci a oponenti komunistického režimu; **vojenská kontrarozvědka**, původně samostatná složka armády, převedená do StB roku 1951; tzv. **ochranka**, tj. ochrana státních a stranických činitelů. Součástí StB byly dále útvary pro sledování osob, útvary zpravodajské techniky, vyšetřovací útvary aj.

Organizace StB se v průběhu její existence mnohokrát změnila. Ještě před únorovým převratem 1948, v říjnu 1947, zřídil komunistický ministr vnitra Václav Nosek pod jednoznačnou kontrolou členů KSČ Skupinu bezpečnostní, jejíž součástí byla i Ústředna Státní bezpečnosti. V této organizační podobě působila v době únorového převratu 1948 a krátce po něm. Vedení KSČ v létě 1948 rozhodlo rozdělit agendu MV na sektor bezpečnostní a sektor civilněsprávní a stanovilo vytvořit zvláštní skupinu pro řízení bezpečnostních složek v čele se zástupcem ministra, který „by otázky bezpečnosti řešil samostatně pod přímým dohledem předsednictva strany“. Podle tohoto rozhodnutí se v říjnu 1948 vytvořila Skupina I – Bezpečnost v čele s Josefem Pavlem jako zástupcem ministra pro bezpečnost.

Skupina I – Bezpečnost se skládala z prezidia, odboru BA, označovaného jako odbor nebo **Velitelství Státní bezpečnosti** (v čele s **Jindřichem Veselým**) a odboru BC, který měl v kompetenci otázky všeobecné bezpečnosti. V rámci formálně jednotného SNB (podle zákona č. 286/1948 Sb.) se postupně formovaly dvě základní a mezi sebou stále méně propojené složky, Státní a Veřejná bezpečnost. Za nejdůležitější a privilegovanou část SNB se začala považovat StB, což se projevovalo v lepším personálním, technickém a materiálním vybavení. Obdobné členění se od začátku roku 1949 uskutečnilo i na Slovensku a nově zřízený odbor StB nyní už přímo podléhal Ministerstvu vnitra v Praze. Existoval sice v rámci Pověřectva vnitra, pověřenec však už na rozdíl od předcházejícího období tuto složku neřídil. Od začátku roku 1949 byla celostátně vytvořena (v souvislosti s krajským zřízením) krajská velitelství StB (od roku 1952 krajské správy) a velitelství StB existovala i v jednotlivých okresech.

Na jaře 1950 bylo vytvořeno samostatné **Ministerstvo národní bezpečnosti (MNB)**; v podstatě šlo o to, že z kompetence MV byla vyčleněna **Skupina I – Bezpečnost** a zformovala se do podoby **samostatného ministerstva**. V jeho rámci jako nejdůležitější složka existovalo velitelství StB, v polovině roku 1952 přejmenované na **Hlavní správu StB**. Tak jako v předcházejícím odboru BA zůstávala zachována obrovská koncentrace řízení státobezpečnostních složek v jedné ruce. Prvním velitelem StB v rámci MNB se stal **Osvald Závodský**, po zatčení celého vedení Bezpečnosti včetně StB v únoru 1951 ho vystřídal

Jaroslav Hora. Od ledna 1952 působil v této funkci **Antonín Prchal**, později též odsouzený. Vytvoření samostatného MNB přineslo v rámci unifikace a centralizace zrušení odboru StB v rámci Pověřenectva vnitra na Slovensku. Všechny struktury StB na Slovensku nyní podléhaly bez jakéhokoliv mezičlánku MNB a v jeho rámci velitelství (Hlavní správě) StB.

V činnosti StB jako nástroje politické perzekuce začala po roce 1948 postupně dominovat **příprava politických procesů**, které představovaly **rozhodující smysl její existence**. Výrazný podíl na tom měli **sovětští poradci**, kteří přicházeli do StB od podzimu 1949. Z StB se stala mašinerie na „výrobu“ nepřátel a jejich likvidaci, která měla čím dál širší záběr. Ve své činnosti běžně používala metodu provokací a podle potřeby sama organizovala „protistátní činnost“ svých obětí. Při vyšetřování v masovém rozsahu používala **fyzické a psychické násilí**. Brutální bití a mučení, noční výslechy, dlouhodobý pobyt v samotce, násilné odepírání spánku a pití i jiné prostředky směřovaly k tomu, aby se vyšetřovaný „přiznal“. Fyzické násilí doprovázel psychický teror, např. ponižováním lidské důstojnosti, vyhrožováním zatčením rodinných příslušníků a u zatčených komunistů apelováním na to, aby přiznáním „pomohli straně“.

Početní stavy StB od roku 1948 výrazně narůstaly. Jestliže v prosinci 1947 pracovalo v útvech StB a zpravodajství asi **2800 osob**, do února 1949 se jejich počet téměř zdvojnásobil. V této době začal nábor komunistické straně oddaných **nových příslušníků StB**, v jehož rámci přicházeli mladí lidé a členové Lidových milicí; průměrný věk pracovníků StB činil v roce 1950 25 let. Kromě toho přicházely do StB skupiny zaměstnanců stranického aparátu a absolventi stranických škol přímo po jejich ukončení. Výhradně třídní a stranicko-politické měřítko při náboru otevřelo brány přílivu mladých nezkušených lidí bez základních znalostí práce v Bezpečnosti a potřebného vzdělání. To se negativně projevilo v úrovni a metodách práce. V polovině roku 1950 se už StB rozrostla asi na 5700 osob a do konce roku 1951 následoval vzestup na více než 8600 osob. Na podzim 1953 dosáhl početní stav StB asi **13 000 osob**, tj. nejvíce za celé období její existence.

Vedení Státní bezpečnosti ve svých rukou koncentrovalo obrovskou moc, která byla zvenku víceméně nekontrolovatelná. Postihovala v masovém rozsahu nejen „třídní nepřátele“, odpůrce režimu, ať už skutečné, nebo jen potenciální, popřípadě i lidi celkem indiferentní, ale ohrožovala i samotné špičky totalitního režimu. Bylo to součástí **zápasu o pozice v mocenské špičce**, který měl často doslova likvidační charakter. „Mocní“ proto ve vlastním zájmu hledali cesty, jak omezit a zregulovat moc StB. Příležitost k tomu se naskytla po smrti J. V. Stalina a krátce poté K. Gottwalda v březnu 1953, a to pod vlivem pohybu v SSSR. Nejdříve se uskutečnily jen dílčí úpravy v organizaci StB, v létě 1953 však už v politickém vedení převážil názor, že je potřeba uskutečnit změny přece jen zásadnějšího charakteru; o skutečně zásadních změnách se však hovořit nedá. Rámcový prostor pro tyto změny vymezovalo **sloučení Ministerstva národní bezpečnosti s dosavadním Ministerstvem vnitra** v září 1953.

Na nově vytvořeném MV v čele s **Rudolfem Barákem** se uskutečnily podstatné změny v organizaci Státní bezpečnosti, v podstatě kopírující „sovětský vzor“; v SSSR se taková reorganizace uskutečnila bezprostředně po Stalinově smrti. **Hlavní správa StB** byla **zrušena** a jednotlivé odbory se staly samostatnými organizačními jednotkami, ne však Státní bezpečnosti, ale Ministerstva vnitra. Namísto jednotné Státní bezpečnosti, řízené jedním náměstkem ministra, působilo po reorganizaci **devět správ a několik samostatných odborů**, na jejichž přímém řízení se podílel ministr a jeho náměstci; byl to pravý opak předcházejícího stavu. Základními pilíři nové struktury byla I. správa MV (**rozvědka**), II. správa MV (**kontrarozvědka**), III. správa MV (**politická kontrarozvědka**), IV. a V. správa MV (**ekonomická kontrarozvědka**), VI. správa MV (**vojenská kontrarozvědka**) a **Správa vyšetřování**. Byly reorganizovány i nižší složky nového MV. Sloučením krajských správ StB a krajských správ VB vznikly krajské správy MV; organizace státobezpečnostních složek v jejich rámci byla v podstatě stejná jako u centrálních správ s výjimkou vojenské kontrarozvědky (VI. správa MV), přizpůsobené struktuře armády. V okresech existovaly okresní správy MV, v rámci kterých působily „operativní skupiny“ StB.

Od podzimu 1953 do začátku 60. let se **název Státní bezpečnost** téměř nepoužíval a obvykle ho nahrazoval termín „operativní“ či „vyšetřovací“ orgány Ministerstva vnitra. Až do července 1965, kdy přijatý zákon o SNB stanovil, že ho tvoří Státní bezpečnost a Veřejná bezpečnost, StB formálně vlastně neexistovala. Fakticky tu však byla a intenzivně působila v zájmu komunistického režimu. Počet jejich pracovníků poklesl, zejména v souvislosti s reorganizací na přelomu let 1953–1954 a také v roce 1956 (údaje za roky 1954–1962 nejsou k dispozici). Výrazně však narůstala **agenturní síť** jako základní předpoklad toho, aby StB mohla plnit svoji nově se rodící úlohu systematického dozoru a dohledu nad celou společností. Ještě roku 1956 sice zaznamenala pokles (odraz vývoje vnitropolitické situace), od roku 1957 však křivka získaných spolupracovníků StB prudce stoupala a koncem roku **1959** dosáhla vrcholu; počet tajných spolupracovníků tehdy činil téměř **42 000 osob**, tedy nejvíc v době existence StB. Paradoxně to bylo právě v době, kdy bylo vyhlášeno vítězství socialismu. Začátkem 60. let dosáhl vrcholu i počet „rozpracovaných“, tj. sledovaných osob.

Změna politických a právních poměrů v letech 1956–1957, vyvolaná odhalením stalinských zločinů na XX. sjezdu KSSS v únoru 1956, ukončila období, kdy StB hrubě a masově porušovala i režimem přijaté zákony. Viníci však až na výjimky nebyli potrestáni a tisíce nevinných obětí nadále zůstaly ve vězení. StB koncem 50. a na samém začátku 60. let vyvíjela horečnou aktivitu směřující k odhalení „rafinovanější činnosti nepřitele“. Skutečný počet protistátních trestných činů se však podstatně snížil (s výjimkou trestného činu opuštění republiky), proto počet vyšetřovaných a odsouzených ani zdaleka nedosáhl úrovně z první poloviny 50. let. Narůstal rozsah činnosti StB, která byla později nazvána **vnitřním zpravodajstvím**. Začala více shromažďovat poznatky o názorech a postojích obyvatelstva, především jednotlivců a skupin, u nichž se projevovaly výhrady a opoziční tendence vůči politice komunistické strany a kteří se svými aktivitami stávali nepohodlnými. Protože poměry už nedovolovaly tyto lidi masově soudně stíhat, **StB** o nich „**pouze**“ **informovala vedoucí stranické funkcionáře**, popřípadě činila i „vlastní opatření“. StB – v 50. letech nástroj masové trestní represe – se postupně přeměnila především na nástroj **plošné politické kontroly společenského života a intenzivní kontroly některých jednotlivců a skupin**, jejichž aktivitami se režim cítil ohrožen nebo které pokládal za „nepřátele“ vzhledem k jejich činnosti a postavení v minulosti. „Informační“ a „preventivní“ působení StB vystupovalo do popředí, v žádném případě však nevyklučovalo eventuální trestní postih.

Od roku 1963 se v zaměření činnosti StB (k 1. lednu 1963 měla asi 9300 pracovníků) prosazovaly další změny; v čele Ministerstva vnitra stál už od června 1961 Lubomír Štrougal, který vystřídal R. Baráka. Podle usnesení XII. sjezdu KSČ v prosinci 1962 se mělo těžiště operativní činnosti StB přenést proti tzv. vnějšímu nepříteli, tj. proti agenturním sítím zahraničních zpravodajských služeb. O takovémto zaměření činnosti StB si však není možné dělat iluze a neobstojí tvrzení, že šlo jen o klasickou kontrašpionáž, bez které se neobejde žádný stát. Nicméně se nové oficiální zaměření činnosti StB promítlo do podstatné změny v její organizaci; takovouto změnou bylo vytvoření (k 1. lednu 1964) tzv. **jednotné kontrarozvědky**, označované jako II. správa MV. Spojovala v sobě dosavadní kontrarozvědku, politickou kontrarozvědku a ekonomickou kontrarozvědku. Náčelníkem jednotné kontrarozvědky byl jmenován dosavadní náčelník III. správy **Miloslav Košnar** a řídil ji 1. náměstek ministra Josef Kudrna. Po jeho jmenování ministrem v dubnu 1965 převzal řízení nové II. správy MV náměstek Jaroslav Klíma. K další reorganizaci StB došlo na jaře **1966**, kdy byla opět vytvořena **Hlavní správa StB**. Její součástí byla jednotná kontrarozvědku, vojenská kontrarozvědku, správa sledování a statisticko-evidenční odbor. Současně byly zrušeny krajské správy MV a nahradily je krajské správy SNB, v rámci kterých působily i složky StB (obdobně tomu bylo i v rámci okresů).

Pokus o společenskou reformu po lednu **1968** přinesl i snahu zásadně změnit zaměření působnosti StB (koncem dubna 1968 měla asi 10 000 pracovníků). Už 12. května 1968 zrušil nový ministr vnitra **Josef Pavel** (ve funkci od 8. dubna 1968) platnost některých směrnic pro práci StB, které podle jeho názoru odporovaly Akčnímu programu KSČ. Návrh akčního programu Ministerstva vnitra z 20. května 1968

nově koncipoval poslání rozvědky i kontrarozvědky. Rozvědka jako součást informačního systému zahraniční služby měla být vyčleněna z působnosti MV a podřízena předsednictvu vlády. Kontrarozvědka měla „vést boj“ proti cizím tajným službám, „plnit úlohy“ proti emigračním a jiným zahraničním „centrům“ a specializovat se na zvláště vymezené trestné činy (kromě vyzvědačství nebyly specifikovány). Početní stav kontrarozvědky se měl výrazně snížit. Proti záměrům J. Pavla a jeho stoupenců (Stanislav Padrůněk, Ladislav Čada a další) se postavila část vysokých funkcionářů resortu, především z řad kontrarozvědky, kteří byli nejvíce spojeni s minulostí a obávali se důsledků polednového pokusu o společenskou reformu; zásadní nesouhlas dávali najevo představitelé KGB. Změna společenské atmosféry po lednu 1968 přinášela i **snížování počtu spolupracovníků StB.** Na začátku roku 1968 měla asi 12 000 tajných spolupracovníků, do konce roku však jejich počty klesly na polovinu a dále se snižovaly v důsledku odmítání nebo prozrazení spolupráce, emigrace apod.

Hlavním prostředkem, který měl Pavla zbavit vlivu na StB, bylo vytvoření Ústřední správy zpravodajských služeb a její vyčlenění z působnosti Ministerstva vnitra. Na návrh předsedy vlády O. Černíka a pod sovětským tlakem schválilo toto řešení předsednictvo ÚV KSČ 28. května 1968. **Josef Pavel** to nerespektoval a postupoval podle svých záměrů. Svým rozkazem z 8. srpna 1968 zahájil první etapu **změn v kontrarozvědce.** Její působnost zúžil jen na ochranu před cizími tajnými službami a na ochranu státního tajemství. Rozkaz **zrušil výkonné útvary StB** pracující na tzv. **vnitřních problematikách,** sloučil a početně **zmenšil všechny útvary** zabývající se tzv. ochranou národního hospodářství. V první etapě (do října 1968) J. Pavel počítal se snížením stavu StB asi o 2000 lidí, v následující etapě o další dva až tři tisíce.

Realizaci rozkazu J. Pavla z 8. srpna 1968 zabránila **okupace Československa vojsky států Varšavské smlouvy** v noci z 20. na 21. srpna 1968. Většina struktur StB, především kontrarozvědky, „zůstala na pozicích marxismu-leninismu“. Někteří se přímo podíleli na **spolupráci s okupačními vojsky** (zastavili civilní provoz na letišti v Ruzyni, podíleli se na zatčení reformních představitelů KSČ a státu, naváděli vozidla se sovětskými vojáky k důležitým objektům, plnili úkoly podle pokynů představitelů KGB apod.) a na aktivitách konzervativních sil při pokusech o ustavení „dělnicko-rolnické vlády“. Výrazně se v tomto smyslu angažoval náměstek ministra vnitra pro řízení StB **Viliam Šalgovič;** do této funkce byl ustaven k 1. červnu 1968. Podobně postupovala celá řada dalších vysokých funkcionářů kontrarozvědné složky StB (**Josef Rípl, Bohumil Molnár, Jaroslav Klíma** a další). Intenzita angažovanosti rozvědných a kontrarozvědných složek StB při zabezpečování průběhu okupace v srpnu 1968 i v následujícím období našla později svůj odraz v rozsahu normalizačních čistek. Daleko více zasáhly méně početné složky rozvědky (značná část jejich příslušníků „zakolísala“ nebo přímo „zradila“) než početnější složky kontrarozvědky.

Strukturu státobezpečnostních složek ovlivnily státoprávní změny vyvolané ústavním **zákonem o čs. federaci** z října 1968. Ve výlučné kompetenci Federálního ministerstva vnitra (FMV) zůstala od začátku roku 1969 pouze hlavní správa rozvědky, zatímco kontrarozvědné správy působily v trojím vydání, tedy na úrovni FMV i MV ČSR a SSR. Vedlo to nejen ke kompetenčním sporům, ale přímo ke konfliktům, kterým nedokázalo zabránit ani vytvoření zvláštního koordinačního orgánu. Působení kontrarozvědných složek v trojím vydání však nebylo jen důsledkem federalizace státu, ale mělo i jednoznačný politický cíl. Směřovalo k **oslabení reformního seskupení v centru** (na Federálním ministerstvu vnitra) tím, že se rozšířily pravomoci republikových ministerstev vnitra, ta byla „kádrově posílena“ a složky StB působící v jejich kompetenci se v důsledku toho rychleji „konsolidovaly“. Tento úkol byl splněn už v průběhu roku 1969 a normalizační politické vedení se rozhodlo opět soustředit řízení StB do svých rukou. Na Federálním ministerstvu vnitra ho od začátku roku 1970 reprezentoval ministr vnitra **Radko Kaska;** když v únoru 1973 zahynul při havárii, převzal tuto funkci **Jaromír Obzina.** Bylo charakteristické, že náměstkem R. Kasky pro Státní bezpečnost se stal Miroslav Košnar, který stál od roku 1964 jako hlavní představitel boje proti „ideologické diverzi“ v čele tzv. jednotné kontrarozvědky. Byla zrušena Hlavní správa StB v ČSR; na Slovensku sice zůstala zachována, nebyla však už řídicím, ale převážně výkonným orgánem. Na začátku 70. let byly přeformovány i krajské správy StB, v jejichž rámci se zřídily správy StB s výhradně kontrarozvědnou orientací.

„Stabilizované“ kontrarozvědné složky StB se **aktivně podílely na nástupu tzv. normalizace**. Postupovaly tak, jak to vyplývalo ze závěrů XIV. sjezdu KSČ, symbolu postupující normalizace: „řídít se usneseními stranických orgánů“ (až po nich se poukazovalo na zákony, další právní předpisy, rozkazy a nařízení ministra) a zaměřit se na boj „proti zbytkům vnitřního nepřítele, proti pronikání antikomunismu a proti organizování ideologické diverze“. Početní stav příslušníků StB se v období tzv. normalizace ustálil na **10–11 tisících**. Obrovského nárůstu dosáhla **síť spolupracovníků StB** všech kategorií (rezident, agent, důvěrník atd.). Údaje o její početnosti se velmi různí, od zhruba 25 000 osob až po **100 000 osob**. StB se vrátila k tzv. **vnitřnímu zpravodajství**, tj. ke koncepci činnosti, která se postupně formovala od konce 50. let. Fungovala opět jako nástroj politické kontroly, a to jak plošně (vůči celé společnosti), tak cílené proti „nepřátelsky“ orientovaným jednotlivcům a skupinám. Přes důraz na „informační“ a „preventivní“ působení však StB nadále zůstávala aktivním represivním orgánem komunistického režimu; svědčí o tom časté případy soudního i mimosoudního postihu „nepohodlných“ osob, za kterými stála v normalizačním období právě StB.

Jedním z „poučení“, které StB vyvodila z vývoje v 60. letech, bylo zrušení jednotné čs. kontrarozvědky (existovala od roku 1964). Operativní správy se opět rozdělily na samostatné útvary a byly zřízeny (k 1. červenci 1974) **samostatné správy kontrarozvědky** pro boj proti vnějšímu nepříteli, vnitřnímu nepříteli a pro ochranu socialistické ekonomiky, dále správa kontrarozvědky v Bratislavě (neměla pendant na české straně) a správa vyšetřování StB. Přesun důrazu v činnosti StB na boj s tajnými službami cizích států, k němuž došlo po roce 1962, byl aparátem ÚV KSČ hodnocen jako omyl a podcenění spojení činnosti agenturních sítí těchto služeb s aktivitou domácích odpůrců socialismu, což prý bylo jednou z příčin vývoje v letech 1968–1969. Správy StB v rámci krajů zůstaly zachovány s výjimkou Bratislavy. Nebyla tu zřízena správa StB, ale existovalo jen městské oddělení StB, řízené jako všechna okresní oddělení Západoslovenského kraje přímo Správou kontrarozvědky v Bratislavě. Ta v sobě slučovala dvě funkce centrály StB pro území Slovenska a správy StB pro Bratislavu a Západoslovenský kraj.

Existující struktura a zažitá metody práce poměrně dlouho StB vyhovovaly. Umožňovaly jí v podmínkách „normalizované“ a atomizované společnosti víceméně bez problémů zajišťovat potřebné množství informací pro vedení KSČ či provedení případných represivních opatření proti opozici. Uskutečňovala množství **akcí proti disentu**, jednotlivé skupiny opozice měla pod svojí zpravodajskou kontrolou a cílevědomě se snažila znemožnit jejich úsilí o jednotný postup. Krize sovětského systému v SSSR a nástup Gorbačovovy přestavby od poloviny 80. let, která postupně zasáhla i Československo, však vytvářely novou situaci. Vedení FMV a StB, reprezentované ministrem vnitra **Vratislavem Vajnarem** (ve funkci od června 1983 do října 1988), jeho nástupcem **Františkem Kinclem** a 1. náměstkem MV pověřeným řízením StB **Alojzem Lorencem** se proto snažilo zracionalizovat a zefektivnit působení rozhodujících mocenských nástrojů režimu; nešlo přitom o žádnou přestavbu, která by změnila podstatu působení Státní bezpečnosti. Součástí tohoto úsilí byla i poslední organizační reforma StB v roce 1988.

Při reformě StB šlo v zásadě o **opětné sloučení operativních správ** v jednu hlavní kontrarozvědnou správu. K 1. srpnu 1988 tak existovala Hlavní správa rozvědky SNB (I. správa SNB), Hlavní správa kontrarozvědky (II. správa SNB, náčelník Karel Vykypěl), Správa sledování (IV. správa SNB), Správa ochrany stranických a ústavních činitelů SNB (V. správa), Správa zpravodajské techniky SNB (VI. správa SNB), Správa kontrarozvědky v Bratislavě (XII. správa SNB), Zvláštní správa (XIII. správa SNB) a Správa vyšetřování StB. Ministr vnitra řídil rozvědku, 1. náměstek ministra (Alojz Lorenc) kontrarozvědku a správu v Bratislavě, zbylé správy řídili další náměstci. Posláním rozhodující složky StB, II. správy SNB, bylo řídit, organizovat a provádět kontrarozvědnou činnost „proti speciálním službám nepřítele, na ochranu československé ekonomiky a k ochraně ČSSR a zemí socialistického společenství proti vnitřnímu nepříteli a ideologické diverzi“. Tato organizační reforma vytvořila poslední podobu StB, protože koncem roku 1989 se komunistický režim zhroutil. Pro StB, chránící komunistický režim až do konce jeho existence, už v novém politickém systému nebylo místo. Nový federální ministr vnitra **Richard Sacher** ji rozkazem č. 16/1990 k 15. únoru 1990 zrušil.

Akce StB proti disentu

StB jako politická policie vyvíjela v celém období tzv. normalizace rozsáhlou aktivitu s cílem potlačit a znemožnit jakoukoliv nezávislou občanskou vůli. Rychle překonala otřes z roku 1968, „zkonsolidovala se“ a opět pracovala „na plné obrátky“. Dodávala politickému vedení „důkazy“ o **protistátní činnosti vnitřního nepřítele**. Výsledkem byla vlna trestní represe, začínající již v roce 1969 a vrcholící v letech 1971–1972 velkými politickými procesy. Nejvyšší úroveň dosáhla tato **represe v létě 1972**; v průběhu července a srpna 1972 odsoudily soudy v Praze a Brně za „politickou trestnou činnost“ v několika skupinách 46 osob převážně k nepodmíněným trestům vězení, z toho šest osob na pět a více let vězení. Nešlo jen o postih konkrétních osob, ale i o zastrašení dalších, třeba jen potenciálních oponentů. K takto širokému soudnímu postihu odpůrců režimu už v následujícím období nedocházelo (i proto, že to bylo politicky neúnosné), na alternativu soudního postihu však vedení režimu ani StB nikdy nerezignovaly.

Současně s dodáváním informací o „vnitřním nepříteli“, směřujících k možnosti trestní represe, uskutečňovala StB své vlastní akce (komplexy akcí). Každá akce měla stanovený plán provedení, scénář a realizaci, byla označena **krycím názvem** a byl na ni založen **operativní svazek**. StB při nich používala všechny typické metody a nástroje svého působení, od budování agenturní sítě přes technické prostředky (odposlech, kontrola korespondence, sledování atd.) až po kriminalistické metody identifikování „pachatelů protisocialistické činnosti“, popřípadě „rozšiřování nelegálních tiskovin“. Počet akcí s tímto zaměřením postupně gradoval tak, jak rostla aktivita disentu.

Základním cílem StB bylo **znemožnění jednotného postupu různých seskupení** stojících v aktivní nebo pasivní opozici proti normalizačnímu režimu, respektive i těch, kteří by se takovouto opozicí mohli stát. Už v roce 1972 formulovalo vedení StB základní směr rozkladných opatření: narušit akceschopnost vnitřního nepřítele, vyvolávat vzájemnou nedůvěru, narušit vazby a spojení a dosáhnout diskreditace „nositelů nepřátelské činnosti“. Toto úsilí **zesílilo po vytvoření Charty 77**. Už od roku 1978 byla v rámci **akce Prevence** prováděna kontrola „pravice“, omezování jejího spojení do zahraničí a „opatření k jejímu rozkladu“, tzn. vytváření vlastní agentury v řadách disentu, dezinformace jejích vedoucích představitelů a vyvolávání rozporů mezi nimi. Podobný charakter měla i **akce Izolace** v roce 1981.

Především proti hlavním signatářům Charty 77 směřovala celostátní **akce Asanace**. Probíhala v letech 1978 až 1984 a jejím cílem bylo pomocí výhrůžek, nátlaku a šikanování dosáhnout vystěhování nepohodlných osob z republiky na Západ. V rozkaze ministra vnitra z 21. prosince 1977 se cíl akce charakterizoval následovně: „Docílit úplného rozložení a izolace hlavních organizátorů akce Charta 77 od ostatních signatářů, u vytipovaných organizátorů této akce dosáhnout vystěhování z ČSSR.“ Vytipováno bylo asi 50 osob; někteří pod nátlakem skutečně odešli do ciziny, jiní naopak odolali a zůstali v republice. K diskreditaci disentu byla začátkem roku 1981 využita **akce Delta**. StB kontrolovala spojení, pomocí kterého byly kamionovou dopravou do Československa posílány zásilky pro disent. V dubnu 1981 zadrželi na hraničním přechodu v Dolním Dvořišti francouzský kamion a v něm byly tyto zásilky „objeveny“; využilo se to na velkou ostouzející propagační kampaň proti disentu, řada občanů byla zatčena a vyšetřována.

Pod vlivem rostoucí aktivity opozičních sil a jejich úsilí o akční sjednocování se od roku 1987 uskutečňovala celostátní **akce Klín**. Smysl této akce vyjadřovala další část jejího dlouhého názvu „k zamezení programového sjednocení protisocialistických elementů“. Dlouhodobý cíl akce Klín byl

jejími organizátory formulován takto: „Formující se opoziční proud rozdrobit do skupinek tak, aby byla jejich iniciativa vybíjena na odstraňování vzájemných rozporů, a u radikálních skupinek odhalovat jejich řízení ze zahraničí pro čs. veřejnost nepřijatelnými reakčními kruhy.“ V prostředí Charty 77 byly např. povzbuzovány protesty méně významných signatářů při rozdělování finančních prostředků ze zahraničí především prominentním chartistům. U umírněných exkomunistů bylo povzbuzováno jejich prosocialistické smýšlení a nečinnost, naopak radikální exkomunisté byli diskreditováni za svou komunistickou minulost a před ostatními exkomunisty za své spojení s nesocialistickými proudy opozice. Akce Klín probíhala až do prosince 1989, kdy byla zastavena.

V době gradace aktivity disentu v letech 1988–1989 přistoupila StB k „vyzkoušení“ **operačně-bezpečnostního úkolu (OBÚ) Norbert**, v jehož rámci se měla (na základě jejich evidence) provést izolace „osob ohrožujících vnitřní pořádek a bezpečnost státu“. Úkol se připravoval od roku 1977 pro dobu bran-
né pohotovosti státu, akci však bylo možné vyhlásit i na základě „zákonného opatření předsednictva Federálního shromáždění o mimořádných opatřeních v zájmu obrany a bezpečnosti ČSSR“ a též při nepokojích „ohrožujících vnitřní pořádek a bezpečnost státu“. Praktickou zkouškou OBÚ Norbert byla razie provedená 27. října 1988 proti aktivistům nezávislých občanských iniciativ. V celém Československu se tehdy uskutečnilo asi 50–60 domovních prohlídek a zadrženo bylo až 500 osob. Další podobné akce, i když v menším rozsahu, se uskutečnily v srpnu a říjnu 1989.

K dalším typickým akcím StB proti disentu patřila např. **akce Ambice** na rozkládání exkomunistické opozice, vyhlášená roku 1987; směřovala k „rozložení snahy zorganizovat společné programové vystoupení bývalých členů předsednictva a sekretariátu ÚV KSČ“. Později se akce Ambice stala součástí akce Klín. **Akce Kruh**, uskutečňovaná až do listopadu 1989, byla koncipována jako „ochrana dělnického prostředí před zneužitím vnitřním a vnějším nepřítelem“. Realizovala se od léta 1980 pod vlivem událostí v Polsku (vznik nezávislých odborů Solidarity), které tehdy vedly k hospodářskému kolapsu. Cílem akce bylo „nepřipustit činnost nepřátelsky zaměřených seskupení a osob v ekonomických objektech“, dále izolace „exponentů a organizátorů nepřátelských projevů“, odhalování příprav „nepřátelských akcí a pokusů o hromadná protisocialistická vystoupení“ atd.

Provokace jako metoda práce StB

Metoda práce Státní bezpečnosti typická pro nejkrutější období její existence, tj. období od roku 1948 do poloviny 50. let. Komunističtí příslušníci StB využívali provokací ještě **před únorovým převratem 1948**, od konce 40. let se však staly **běžným systémem práce**. Jejich používání vyplývalo z názoru, převládajícího v řadách StB, o všeobecné nedůvěře ke všem občanům, neboť všichni jsou potenciálními nepřáteli režimu. Vedoucí funkcionáři StB považovali provokace za „jedinou správnou metodu k odhalení a usvědčení našich třídních nepřátel“. Výsledkem provokací „prováděných různými formami a s vynalézavou rafinovaností“ bylo množství politických procesů s velkým počtem odsouzených k vysokým trestům vězení i trestům smrti. Jejich skutečný podíl na inscenování politických procesů, právě tak jako celkový počet provokací není zatím přesněji objasněn.

Po únoru 1948 StB často používala takové triky, jako bylo posláni nebo „nalezení“ **ilegálních letáků** při domovních prohlídkách, **zasílání dopisů** (např. z ciziny či s výzvami k protistátní činnosti), **návštěvy „sledovaných objektů“** **agenty**, kteří se vydávali za spojky ze zahraničí nebo za činitele ilegality. Obvyklým záměrem provokace tohoto druhu bylo dostat budoucí oběť do vazby, do „svých rukou“, kde se vynutí potřebné přiznání. Ze známých obětí zatčených po návštěvě agenta-provokatéra je možné uvést gen. Karla Kutlvašra (1895–1961), zatčeného v prosinci 1948 a v květnu 1949 odsouzeného na doživotí. Ještě roku 1954 byl tento zpravodajský trik použit v několika případech v akci Obnovitelé, tj. ve výrobě procesu s bývalými funkcionáři sociální demokracie.

Zejména v prvních dvou letech po únoru 1948 patřilo k běžným trikům StB **organizování útěku za hranice**. Šlo o sliby příslušníků nebo spolupracovníků StB, že převedou vybrané osoby přes hranice na Západ. Původně ojedinělé případy se rozrostly v jakýsi systém, v **akci Kámen** (nebo Kameny). Princip byl takový, že příslušníci nebo spolupracovníci StB navázali kontakt s vybranými „nepřátelskými“ osobami a slíbili jim převedení za hranice. Před skutečnou státní hranicí byly postaveny fingované hraniční kameny a za nimi stanice německé hraniční policie. Do ní přivedli „převaděči“ svoje oběti. Zde je vyslyšeli příslušníci StB, přestrojení za pracovníky americké zpravodajské služby. Přejechání skončil tak, že buď při údajném dalším pochodu do Německa zabloudili a dostali se na československé území, kde je Bezpečnost zatkla, nebo je „američtí zpravodajci“ prohlásili za agenty čs. rozvědky a vrátili je Bezpečnosti. Podobné akce, i když se už nejmenovaly Kameny, probíhaly ještě v letech 1950–1951.

Za velmi účinnou formu provokace považovali příslušníci StB nasazování svých lidí do existujících ilegálních skupin, popřípadě „**protistátní skupiny**“ přímo utvářeli a organizovali. Takoví agenti se objevili v největším politickém procesu v poúnorovém Československu, v procesu s Miladou Horákovou a spol. Na základě provokace příslušníků StB se uskutečnil proces s Viliamem Žingorem (1912–1950) a spol. Provokace tohoto druhu byly použity i v případě Bílé legie. Dalším příkladem může být akce Hrad, která se rozběhla od začátku roku 1949. Šlo o skupinu osob, které pracovaly v Kanceláři prezidenta republiky v době Benešova prezidentství. Příslušník StB vystupoval jako člověk, který aktivně pracuje proti režimu, a zapojením dalších osob do činnosti vytvořil „protistátní skupinu“, ve skutečnosti řízenou StB. Její příslušníci se roku 1950 ocitli před soudem. Podobných případů bylo mnoho, ale jen málokdy se to podařilo dokázat. Zvláštní kategorii provokací tvořily **únosy osob ze zahraničí do Českoslo-**

venska. Zřejmě nejznámějším byl únos Bohumila Laušmana, poúnorového sociálnědemokratického místopředsedy vlády a pozdějšího emigranta, v prosinci 1953. Svoji úlohu sehrál i únos Jozefa Vicena, slovenského poválečného emigranta, v květnu 1957 a jeho využití při pokračování kampaně proti „slovenským buržoazním nacionalistům“.

Fyzické a psychické násilí při vyšetřování

Fyzické násilí patřilo už před únorem 1948 k často používaným metodám StB a po únoru 1948 se rozšířilo natolik, že se až do poloviny 50. let stalo **každodenní samozřejmostí**. Násilí se nejen změnilo v přirozenou součást vyšetřování, ale převládající bití vyšetřovaných se rozmnožilo o další způsoby mučení a o účinně promyšlené formy psychického nátlaku. Na zavádění „nových vyšetřovacích metod“ se v největší míře podíleli **sovětští poradci v Bezpečnosti**. Formálně bylo sice používání fyzického násilí při vyšetřování zakázáno, bylo však veřejným tajemstvím, že tento zákaz se nedodrží. Používání násilí se dokonce stávalo hodnotícím kritériem práce vyšetřovatelů. Ti, kteří nedosahovali požadovaných doznání a nepoužívali násilí nebo je používali s nedostatečnou razancí, byli považováni za neschopné a měkké.

Cílem fyzického násilí při vyšetřování bylo donutit vyšetřovaného, aby se „přiznal“. Směřovaly k tomu **dlouhodobé a noční výslechy**, které, pokud nepřinesly očekávané výsledky, přecházely do **nepřetržitých výslechů**. Zavedli je sovětští poradci a trvaly 3–4 dny a noci. Vyšetřovatelé se střídali, vyšetřovaný musel obvykle celou dobu stát a byl vystaven fyzickému nátlaku, např. bití. Fyzické násilí gradovalo při ostrých výsleších. Obvyklou formou bylo bití do obličeje, gumovou hadicí nebo obuškem na těle, do chodidel nebo do žaludku. Bylo provázeno křikem a hrubými nadávkami vyšetřovatelů. Někdy byly krutosti používány před výslechem s cílem „připravit“ vyšetřovaného a pokračovaly i po skončení vlastního vyšetřování, ve vyšetřovací vazbě (buzení vězňů v noci každých 15–20 minut, nepřetržitá chůze na cele, dřepy, bití, připoutání k posteli, spoutání do svěrací kazajky atd.).

Nedílnou součástí vyšetřovacího systému StB tvořil **psychický nátlak**. Čs. vyšetřovatelé používali už od února 1948 některé jeho prvky, sovětští poradci je obohatili o nové praktiky a společně dovedli k naprosté dokonalosti. Fyzické a psychické násilí tvořily celek a vzájemně se doplňovaly. K často používaným formám psychického nátlaku patřilo vyhrožování perzekucí rodinných příslušníků, příbuzných a známých. Běžně docházelo k hrubému ponižování lidské důstojnosti vyšetřovaného. K nejkřutějším způsobům patřilo vyhrožování fyzickou likvidací. Na vězněné vedoucí komunistické funkcionáře apelovali vyšetřovatelé „zájmem strany“, jejich stranickou povinností přiznat se a „pomoci straně“. Docházelo i k **používání narkotik** a jiných podobných látek.

Systém vyšetřování, používaný StB až do poloviny 50. let, tj. kombinace fyzického a psychického násilí, měl za cíl dovést vyšetřovaného do takového stavu, aby byl ochoten přiznat jakékoliv obvinění a přistoupit na formulace vyšetřovatele. Vyšetřovatelé StB tomu vulgárně říkali „rozbít člověka duševně, aby byl jako kravské lejno“. Většina vyšetřovaných neměla tolik sil, aby obludné kombinaci fyzického a psychického násilí odolala. Od poloviny 50. let už takovéto extrémní metody vyšetřování používány nebyly. Neznamená to, že násilí a psychický nátlak z činnosti StB vymizely; docházelo k nim, i když v mírnějších podobách (na základě vlastní „iniciativy“ některých pracovníků StB), např. při vyšetřování disidentů v 70. a 80. letech. V činnosti StB už byly při dosahování stanovených cílů prioritní jiné, rafinovanější způsoby.

Sovětští poradci v bezpečnostním aparátu

První sovětští poradci přišli do čs. Bezpečnosti v říjnu 1949. Sovětské bezpečnostní orgány tu však měly vliv už od roku 1945, a to prostřednictvím čs. spolupracovníků v bezpečnostní a zpravodajské (zejména vojenské) službě i prostřednictvím vlastní agenturní sítě. Tuto síť řídili dva zpravodajští důstojníci, vystupující pod jmény Tichonov a Chozjanov. V létě 1948 se při svém odvolání (protože „neodhalili“ čs. Rajka) snažili přimět čs. politiky, aby pozvali sovětské poradce, Rudolf Slánský, kterému byla tato doporučení především adresována, však návrh tehdy ještě odmítl.

Tlak na pozvání poradců se opět objevil v polovině roku 1949 a zesílil na podzim tohoto roku. K. Gottwald a R. Slánský pro to velké porozumění neměli, svůj názor však **pod vlivem vnějšího tlaku**, konkrétně pod vlivem přípravy procesu s Lászlem Rajkem v Budapešti, změnili. Vedoucí maďarští a polští komunisté do Prahy vzkazovali údiv nad neúspěchem „odhalování československého křídla mezinárodního spiknutí“. Pracovníci čs. Bezpečnosti, vyslaní Gottwaldem, přivezli z Varšavy a Budapešti naléhavá doporučení, aby pozval do ČSR sovětské poradce, kteří se osvědčili při odhalování nepřátel, a podobné výzvy přicházely i odjinud. Gottwald a Slánský se zalekli, že by mohli být v Moskvě podezříváni z neochoty odhalit spiknutí ve vlastní zemi. V září 1949 odeslal Gottwald žádost sovětskému vedení, koncipovanou Slánským, o vyslání několika odborníků, kteří se zúčastnili přípravy procesu s Rajkem a spol. a „kteří by nám pomohli provést vyšetřování v této věci“. V říjnu 1949 už v Československu působili dva poradci, **Lichačov a Makarov**, s jednorázovým úkolem (podle Gottwaldova pozvání) **odhalit „československého Rajka“** a připravit velký proces.

První dva poradci své původní poslání nesplnili. Velký politický proces s „československým Rajkem“, který by svým rozsahem a politickou důležitostí dosáhl úrovně procesů v Budapešti (s L. Rajkem a spol.) a Sofii (s T. Kostovem a spol.), se jim nepodařilo vyvolat. Nicméně se zaměřili na „výrobu“ největšího politického procesu v poválečném Československu – s **Miladou Horákovou a spol.** Jejich podíl na tomto procesu byl významný, dokonce rozhodující, mimo jiné i proto, že poprvé použili „**sovětskou výrobní technologii**“ **monstrprocesů**. Poradci od samého počátku svého působení kritizovali dosavadní činnost Státní bezpečnosti, vytýkali jejím pracovníkům, že práce Bezpečnosti „je příliš měkká a nerozhodná“ a s „třídním protivníkem jedná v rukavičkách“. Svě poslání v ČSR doslova chápali tak, že musí vyrobit velký politický proces, a k jeho splnění neváhali použít všech prostředků. Často opakovali, že přišli do Československa kroutit krky nebo že budou padat hlavy.

Neúspěch při hledání „československého Rajka“ vedl k zesílení tlaku na **pozvání většího počtu sovětských poradců**. Po Rajkově procesu v září 1949 a zasedání Informačního byra komunistických stran v listopadu 1949 následovaly výzvy k zesílení bdělosti a ostražitosti a k odhalování domácích a zahraničních nepřátel režimu. Krátce po zasedání ÚV KSČ koncem února 1950, na kterém Ladislav Kopřiva líčil možné ohrožení režimu a volal po zvýšené ostražitosti a bdělosti, adresoval R. Slánský sovětskému vedení žádost o poslání dalších poradců; ti začali postupně přicházet už v květnu 1950. V **červnu 1950** byla mezi vládami ČSR a SSSR uzavřena **Dohoda o přidělení sovětských odborníků** k práci v úřadech, organizacích a podnicích ČSR, dotýkající se i poradců v Bezpečnosti. Na základě ní a po opětovných žádostech čs. strany přicházeli do resortu MV další a další poradci. V roce 1956 působil v ozbrojených složkách MV **padesát sovětských poradců**, přičemž v předcházejících letech (1953–1955)

byl jejich počet ještě vyšší; přesný počet není možné zjistit, protože někteří poradci zde pracovali i několik let, zatímco jiní plnili jen určitý úkol a po kratším pobytu odcházeli. Ve Státní bezpečnosti včetně krajských správ působilo v roce 1956 39 sovětských expertů.

Sovětské poradci v Bezpečnosti všeobecně a ve Státní bezpečnosti zvláště tvořili od jara 1950 ucelený, **vnitřně organizovaný útvar**, který Bezpečnost plně ovládl a zaujal v ní **vedoucí postavení**. Vedoucím útvaru byl **hlavní poradce u ministra**. V letech 1950–1951 tuto funkci zastával **Vladimír Bojarskij**, vystřídal ho **Alexej Besčasnov**, po něm roku 1954 nastoupil **Pavel Medveděv**. Vedoucí poradců měl zástupce pro Státní bezpečnost, pro rozvědku a pro Vnitřní stráž, později Vnitřní vojska MNB (MV). Poradci formálně stáli na úrovni funkcionářů, u kterých působili, ve skutečnosti se však vytvořil stav, kdy se funkcionáři Bezpečnosti řídili jejich radami a pokyny a téměř bez výhrad je plnili. Podřízenost ministrů Ladislava Kopřivy a Karola Bacílka dosáhla takového stupně, že bez jejich stanovisek nerozhodli v žádné významnější záležitosti. Až po nástupu Rudolfa Baráka do funkce ministra vnitra na podzim 1953 se vytvořila poněkud odlišná situace a ministr vystupoval jako rovnoprávnější partner hlavního poradce.

Sovětské poradci „obohacili“ dosavadní praxi československých pracovníků StB „v boji proti nepříteli“ a ve výrobě politických procesů o nové metody. Už před jejich příchodem pracovníci StB běžně používali fyzické násilí, provokace a jiné nezákonné metody. Některé praktiky přebírali jako zkušenosti z Polska, Jugoslávie a Bulharska, kde už sovětské poradci delší dobu působili. Poradci dosavadní praxi nejen rozšířili o další, **účinnější formy násilí**, ale především ho zavedli **jako ucelený systém**. Prosadili nepřetržitě výslechy, noční výslechy, stání u výslechů, buzení na cele, chození na cele, přerušování spánku a několikadenní zákaz spánku, tresty za „neposlušnost při výslechu“ (tj. odmítání přiznat se podle přání vyšetřovatelů), krácení stravy, pobyt v temnici apod. Uplatňovali i silný psychologický nátlak, např. hrozby zatčením rodinných příslušníků při „neposlušnosti u výslechů“. Prostřednictvím poradců pronikaly do praxe čs. Státní bezpečnosti **kruté a nelítostné pracovní metody i způsob myšlení**, běžné v moskevské centrále, až nakonec převládly. V boji proti „nepříteli“, v úsilí o jeho odhalení a potrestání bylo všechno dovoleno, protože nade vším stála svatá povinnost sloužit komunismu, straně a jejímu režimu. Takovéto myšlení směřovalo až k absurdnímu vyvrcholení: jedině StB a její oddaní pracovníci jsou zárukou nejen komunistické moci, ale i správně prováděné komunistické politiky. Takovým myšlením i vyslovenými názory **vybudovali sovětské poradci nadměrné sebevědomí funkcionářů StB** a pocit jejich výjimečnosti.

Dalším posláním poradců bylo začlenit Československo do sdružení bezpečnostních a zpravodajských služeb států sovětského bloku a plně je **podřídit moskevské centrále**. Poradci působili ve všech státech bloku, zavedli v nich sovětskou praxi a ve všech zemích zaujímali stejnou nebo podobnou vedoucí pozici. Jejich podřízenost moskevské centrále byla úplná, v centrále se sbíhaly všechny poznatky, které získali poradci. V žádné zemi sovětského bloku nebylo před nimi nic utajováno. Z moskevské centrály přicházely hlavnímu poradci na ministerstvu směrnice, doporučení a v důležitých případech dokonce i konkrétní otázky pro vyšetřování. Moskevská centrála tak prostřednictvím poradců ovládala bezpečnostní a zpravodajské služby celého sovětského bloku. Od roku 1950 se československá Bezpečnost stávala pevným článkem tohoto tajného mezinárodního mocenského sdružení. Fakticky ji přestaly řídit československé orgány, které byly degradovány na pouhé vykonavatele záměrů a příkazů z Moskvy.

Krize, která zasáhla sovětský blok **roku 1953**, změnila dosavadní systém jeho ovládnutí včetně systému působení poradců. Důležitou součástí této změny se stalo podstatné **omezování počtu poradců**, a dokonce jejich odchod, **prosazovaný sovětským vedením** již v roce 1955 a zejména na začátku roku 1957, po maďarských a polských událostech. Vedení KSČ s výraznějším snižováním počtu poradců v Bezpečnosti nesouhlasilo (na rozdíl např. od hospodářské sféry) a dávalo najevo, že by mohlo znamenat „vážnou újmu na práci Bezpečnosti“, zájem Moskvy byl však určující. Politické byro ÚV KSČ v únoru 1957 rozhodlo snížit počet poradců na 33 a v srpnu 1959 na 18. Od roku 1960 už v československé Bezpečnosti oficiálně zůstávalo jen 10 poradců a tento počet zakotvila i dohoda vlád ČSSR a SSSR z července 1962.

Dohoda z července 1962 již nehovořila o poradcích, ale o „**spolupráci mezi MV a KGB**“ (název KGB – Komitét gosudarstvennoj bezopasnosti – nesla sovětská státní bezpečnost od roku 1954). Podle ní byli při MV ČSSR „představitelé Výboru státní bezpečnosti při Radě ministrů SSSR v tomto složení: vedoucí, dva zástupci (jeden pro rozvědku, druhý pro kontrarozvědku), sedm operativních pracovníků a nezbytný počet technických pracovníků“. Pro pracovníky KGB v Československu se od 60. let vžil pojem „přátelé“, objevovaly se i termíny „kolegové“, „spojenci“, popřípadě v dokumentech odkaz „pro soudruha XY“. **Změna v postavení poradců** (formálně byla vyjádřena až ve smlouvě z července 1962, ale prakticky se projevila už v 2. pol. 50. let) určovala jejich praktickou činnost a vystupování. Do práce StB už nezasahovali přímo a direktivně, ale přijali **roli „konzultantů“**, s nimiž se „radili“ nejen vedoucí funkcionáři StB, ale i jejich podřízení. Nadále dostávali všechny informace, které StB získala, a jejich názory, byť vyslovované jiným způsobem než na začátku 50. let, byly důsledně respektovány. Představitelé KGB na MV se spolu s dalšími pracovníky KGB podíleli na **přípravách sovětské intervence v srpnu 1968** a usměrňovali činnost některých příslušníků StB při pokusu o ustavení tzv. dělnicko-rolnické vlády. V období tzv. normalizace StB „pracovala“ v intencích a pod kontrolou KGB, která ji využívala v zájmu imperiální politiky SSSR.

Vojska Ministerstva vnitra

Vojska Ministerstva vnitra (vojska MV) byl název pro specifickou složku Ministerstva vnitra tvořenou zpočátku **Pohraniční a Vnitřní stráží** a kádrovými vojenskými jednotkami **Civilní obrany**. Vojska MV představovala vojensky organizovanou součást čs. ozbrojených sil určenou k plnění speciálních úkolů: k vojskové ochraně hranic, klíčových průmyslových objektů, dopravních sítí a staveb a k ochraně obyvatelstva před následky nepřátelského vzdušného napadení. V padesátých letech byla k vojskům MV zařazována také **Požární ochrana** a IV. odbor Ministerstva vnitra. Původní název byl vojska Ministerstva vnitřní bezpečnosti, k dotvoření uskupení došlo v roce 1953 v souvislosti se zrušením Ministerstva národní bezpečnosti a zařazením CO a jejich vojenských jednotek. Jednotnost vojsk MV byla posílána vybudováním jejich společného týlu k 1. říjnu 1956, který byl zrušen na konci padesátých let.

Po podřízení **Pohraniční a Vnitřní stráže Ministerstvu národní obrany k 1. lednu 1966** zůstalo v rámci štábu CO ČSSR velitelství svazku vojsk MV, které se k 31. květnu 1975 osamostatnilo jako Správa vojsk MV s podřízenou Hradní stráží, tělovýchovnými a sportovními útvary a zařízeními MV a dalšími složkami. K 10. červnu 1976 byla správa včleněna do Hlavní správy Pohraniční stráže a ochrany státních hranic, odkud byla k 31. květnu 1978 opět vyčleněna jako samostatná složka MV. Na základě zákona č. 333 Sb. z 10. července 1991 byla vojska MV zrušena a jejich úkoly i objekty postupně převzaly správy policie jednotlivých krajů a statutárních měst.

Pohraniční stráž

Pohraniční stráž (PS) byla speciální součást čs. ozbrojených sil zřízená k **vojskové ochraně státních hranic**. Její vznik souvisel se snahou komunistického režimu zajistit oboustrannou neprůchodnost hranic a izolovat Československo od západní Evropy. PS byla zřízena na základě zákona č. 69 Sb. z **11. července 1951**, o ochraně státních hranic, z bývalých pohraničních útvarů SNB, které byly již na podzim 1950 organizačně přebudovány a doplněny vojáky v základní službě i z povolání z 13. pěší divize a 64. pěšího pluku čs. armády. Současně bylo uzákoněno **zakázané a hraniční pásmo** a byly přijaty směrnice pro **vysídlení obyvatel z těchto pásem**. V tzv. zakázaném pásmu sahajícím asi 2 km do hloubky od hranic byl zakázán jakýkoliv pohyb a vstup všech osob s výjimkou příslušníků PS. Do pohraničního pásma (2–12 km hloubky) byl nevojenským osobám povolen vstup pouze na propustku. Do roku 1953 byla na státních hranicích s SRN vybudována nákladná **ženijně-technická opatření** – souvislý drátěný zátaras, který byl na některých úsecích elektrifikován a zesílen minovým polem, orná pásma umožňující zjištění narušení státní hranice a později i signalizační systém. V polovině padesátých let v souvislosti s odchodem sovětských jednotek z rakouského území došlo k posílení ochrany na čs.-rakouské hranici, kde byla rovněž vybudována obdobná ženijně-technická opatření. V menším rozsahu byla provedena také na hranicích s NDR, Polskem a Maďarskem.

Při svém vzniku byla PS podřízena **Ministerstvu národní bezpečnosti** (Hlavní správě Pohraniční a Vnitřní stráže), později **Ministerstvu vnitra** (od 1. července 1954 Hlavní správa Pohraniční stráže) jako součást vojsk Ministerstva vnitra, od 1. ledna 1966 do 1. ledna 1972 byla v rámci čs. armády podřízena **Ministerstvu národní obrany**, poté opět přešla pod **Ministerstvo vnitra**. Vojskovou sestavu na hranicích tvořilo původně pět pohraničních brigád MNB (**Cheb, Planá, Poběžovice, Sušice, Volary**) na hranicích se SRN, na zbývajících úseky hranic byly zpočátku dislokovány čtyři pohraniční oddíly (**Karlovy Vary, České Budějovice, Znojmo, Bratislava**), které byly v roce 1952 reorganizovány na brigády, k nimž přibyl nový pohraniční svazek v **Děčíně** určený k ochraně hranic s NDR. Vyčleněné jednotky zajišťovaly rovněž ostrahu Jáchymovska. Od roku 1953 přešly všechny útvary PS na třítypový systém rot. V té době měla PS téměř **22 000 mužů**. V roce 1954 byl vytvořen samostatný dunajský pohraniční prapor (říční). Výzbroj PS tvořily pušky a nové samopaly vz. 23, vedle automobilů a dalších technických prostředků bylo využíváno i koní a služebních psů. Především čs. hranice se SRN představovala v té době místo četných srážek s narušiteli, které si vyžádaly oběti na obou stranách. PS vedle neprodyšného uzavření hranic začala klást důraz na agenturně-operativní práci a vybuodovala si k tomu **vlastní zpravodajský aparát**, který měl spolupracovníky i za hranicemi. Připravila také řadu provokací namířených především proti čs. občanům pokoušejícím se emigrovat na západ (akce Kámen). Velká pozornost byla věnována politickým aspektům činnosti PS, především těsné spolupráci s orgány a organizacemi KSČ, veřejnou správou a civilním obyvatelstvem v pohraničním území, která byla nedílnou součástí militarizace společnosti. Velmi úzká byla součinnost PS s jednotkami Vnitřní stráže, SNB a v příhraničním pásmu s útvary čs. armády. Po podřízení Ministerstvu národní obrany došlo ke snížení početních stavů PS a zavádění technických prostředků včetně moderní bojové techniky do výzbroje jednotek s cílem změnit je v prvosledové jednotky armády. Tomu odpovídal i nový způsob výcviku. Výsledkem bylo zhoršení vlastního střežení státní hranice.

V roce 1957 byly vydány směrnice ministra vnitra o **pomocnících Pohraniční stráže (PPS)** vybíraných z řad dobrovolně se hlásících čs. občanů oddaných komunistickému režimu, kteří byli organizováni do družstev a čet řízených veliteli příslušných jednotek PS. PPS měli při výkonu služby postavení veřejných činitelů a podíleli se na mnoha zadrženích skutečných i údajných narušitelů. Organizovány byly také oddíly Mladých strážců hranic z pionýrských oddílů v příhraničních oblastech a vznikla soutěž o titul Vzorné pohraniční obce, jehož podmínkou byla i úzká aktivní spolupráce občanů s jednotkami PS.

V roce 1966 se PS poprvé zúčastnila **spojeneckého cvičení Vltava**, byla zařazena do systému obrany hranic zemí Varšavské smlouvy a začala úzce spolupracovat s pohraničními vojsky a orgány zemí sovětského bloku. Po zrušení vojenské ochrany hranic s Polskem a Maďarskem byl změněn také systém ochrany hranic s NDR (20. listopadu 1965 převzal ostrahu SNB) a jejich ženíjně-technické zabezpečení. V srpnu 1969 se příslušníci PS podíleli s Lidovými milicemi, SNB a čs. armádou **na násilném potlačování protestů občanů** proti sovětské okupaci a normalizačnímu režimu.

Při přechodu PS pod Ministerstvo vnitra byla k 15. červnu 1973 vytvořena **Hlavní správa Pohraniční stráže a ochrany státních hranic** (HS PS OSH, její součástí byla v letech 1976–1978 Správa vojsk MV) s podřízenými brigádami PS a správami ochrany státních hranic (SOSH, na hranicích se socialistickými zeměmi), která byla k **1. lednu 1991 reorganizována** na Hlavní velitelství Pohraniční stráže a ochrany státních hranic (HV PS OSH). Současně byly zrušeny brigády PS a zřízeny SOSH v Chebu, Sušici, Znojmě, Ústí nad Labem, Hradci Králové, Ostravě, Banské Bystrici a Košicích.

Dnem Pohraniční stráže byl stanoven **11. červenec**, pro aktivní příslušníky PS a PPS byly určeny čestný odznak Za ochranu hranic ČSSR a medaile Za službu vlasti, udělované ministrem vnitra nebo ministrem národní obrany.

PS byla od svého vzniku doplňována na základě **všeobecné branné povinnosti**, její příslušníci měli postavení vojáků čs. armády, řídili se vojenskými řády a předpisy a podléhali vojenské jurisdikci. Při ochraně státních hranic měli též práva a povinnosti příslušníků SNB stanovené v zákoně č. 40/1974 Sb. PS byla jedním z ozbrojených mocenských nástrojů totalitního režimu, jehož příslušníci při ostraze neprůchodnosti státní hranice mnohokrát použili zbraň a zranili nebo zastřelili čs. občany i státní příslušníky jiných zemí, v některých případech dokonce na jejich území.

Již 23. prosince 1989 v místě zvaném Hraničky (u Rozvadova) došlo k symbolickému přestřizení hraničních drátěných zátarasů ministry zahraničních věcí ČSSR a SRN J. Dientsbierem a H.-D. Genscherem a postupně byla odstraněna všechna ženíjně-technická zabezpečení. Zákonem č. 333 Sb. z **10. července 1991** byla **PS zrušena** a k 15. září 1991 **nahrazena pohraniční policií** v čele s Hlavním velitelstvím Pohraniční policie Federálního policejního sboru.

Civilní obrana

Civilní obrana (CO) představovala specifický druh zabezpečení obrany státu a systém opatření k zajištění ochrany a obrany obyvatelstva před následky nepřátelských vzdušných útoků a k odstranění následků těchto útoků. Jako organizace řízená Ministerstvem národní bezpečnosti byla CO vytvořena **podle sovětského vzoru** na základě vládního Nařízení o základních úkolech a povinnostech CO na území ČSR z **13. července 1951** a její výstavba a činnost probíhaly ve dvou vzájemně neoddělitelných částech – vojenské a nevojenské. Po podřízení Ministerstvu vnitra na jaře 1954 se stala součástí vojsk Ministerstva vnitra. Usnesení ÚV KSČ z 20. listopadu 1959 stanovilo tzv. **všenárodní přípravu obyvatelstva k civilní obraně** (POCO) a zákon o obraně ČSSR č. 40/1961 Sb. prohlásil CO za nedílnou součást obrany ČSSR. Po federalizaci státu získala CO federální i národní působnost (CO ČSSR, ČSR a SSR) a byla zapojena také do jednotného systému branné výchovy obyvatelstva (JSBVO – 1971). K 1. lednu 1976 byla CO podřízena federálnímu Ministerstvu národní obrany a vojenská část CO se stala druhem vojska. V osmdesátých letech přijal ÚV KSČ několik dokumentů k dalšímu rozvoji a zdokonalení CO.

Od svého vzniku spolupracovala CO s ministerstvy a dalšími státními orgány, s národními výbory, organizacemi Národní fronty (především se Svazarmem, kde byla vytvořena sekce CO, Československým červeným křížem a Svazem požární ochrany), s průmyslovými a zemědělskými podniky, školami, s pořádkovými složkami (SNB, VB), Lidovými milicemi a čs. armádou. Po roce 1955 byla CO ČSSR zapojena do systému CO zemí Varšavské smlouvy.

K plnění úkolů byly síly a prostředky CO včleněny do vojenské složky (součást vojsk Ministerstva vnitra), kterou tvořily územní štáby CO (federální, republikové, krajské, okresní, městské), vojenské útvary CO (okružové, územní) a zabezpečující jednotky štábů CO. Nevojenská část byla tvořena územními složkami CO (federální, republikové, krajské, okresní, městské), jednotkami a útvary CO na objektech (podniky, zařízení, úřady, školy, zemědělské závody) a útvary svépomoci v obcích. V průběhu padesátých let bylo vytvořeno 13 služeb CO (zdravotnická, protipožární, komunální, krytová, obnovovací, silniční a mostní, spojovací, energetická, pořádková a bezpečnostní, veterinární, zatemňovací, maskovací a protichemická), které byly později reorganizovány podle určení na průzkumné jednotky, jednotky stavebně-technických služeb, zdravotnických služeb, komunálních služeb apod.

Až do poloviny padesátých let vycházela CO z **koncepce obrany proti konvenčním zbraním**, tj. především proti vzdušným útokům na důležitá správní, průmyslová, dopravní a další centra, která byla rozdělena do tří kategorií podle stupně ohrožení. V městech byla zřizována velitelská stanoviště štábů CO spolu s pozorovatelnami, pro spojení byla využívána stávající zařízení a prostředky. V roce 1956 bylo v součinnosti s generálním štábem čs. armády vytipováno 11 měst, u nichž byl předpoklad napadení jaderným úderem. Následně přešla celá CO na **školení a výcvik obyvatel k ochraně před účinky zbraní hromadného ničení** (ZHN) a k poskytování pomoci při odstraňování následků jejich použití. Základními úkoly se staly příprava, řízení a provedení evakuace obyvatel z ohrožených prostorů, zabezpečení protiradioaktivní, protichemické a protibiologické ochrany obyvatel a ochrany nejdůležitějších životních prostředků, budování staveb CO a plánování ženižně-technických opatření CO pro ochranu obyvatel na území republiky před účinky ZHN. Dále organizace a příprava útvarů, zařízení

a prostředků CO, varování obyvatelstva před nebezpečím nepřátelských útoků a před jejich následky, záchrana obyvatelstva, materiálních a kulturních hodnot v místech postižených nepřátelskými útoky, provádění záchranných prací při živelních pohromách a velkých provozních haváriích.

Důraz byl kladen na individuální protichemickou ochranu. Ve skladech CO byly vytvářeny **zásoby ochranných masek, vaků a obleků** pro obyvatelstvo včetně dětí. V březnu 1962 byla přijata nová koncepce CO vycházející z potřeb vyvedení obyvatelstva z ohrožených prostorů a od poloviny šedesátých let se konala velitelsko-štabní cvičení CO s jednotkami, obvykle v rámci jednotlivých krajů, při nichž došlo k součinnosti vojenských a nevojenských složek. Důraz byl kladen na **budování úkrytů** a pro tento účel byla upravena řada staveb, mj. pražské metro. Na počátku sedmdesátých let došlo k nové kategorizaci míst a objektů z hlediska potřeb jejich ochrany. Novým druhem se stala zemědělská služba CO.

Vojenské útvary CO byly postupně vybavovány moderní technikou a prostředky. Jejich připravenost byla na vysoké úrovni, jak prokázaly výsledky pravidelných cvičení (včetně cvičení v rámci Varšavské smlouvy: Hanzám-Dunaj 1978, Záštitá 1979 a 1982, Sojuz 1983) i jejich nasazení při **likvidaci následků řady živelních pohrom a provozních havárií**. Např. v roce 1965 to byla ekologická katastrofa při protržení nádrže v Zemianských Kostolanech a velké povodně na Dunaji, kdy bylo nasazeno přes 10 000 příslušníků CO, na 1000 nákladních automobilů, 32 vrtulníky i další technika. Evakuováno bylo téměř 54 000 obyvatel ze 46 obcí a na 100 000 kusů hospodářského zvířectva. Jednotky CO likvidovaly také následky záplav na Berounce a Labi, havárií v podnicích Duslo Šaľa a Synthesia Semtín, výbuchu plynu v zásobníku Gajary, velkých požárů apod.

Především **nevojenská část CO**, provádějící školení občanů, cvičení apod., byla součástí propagandy a agitace komunistického režimu, který jejím prostřednictvím ukazoval údajnou agresivitu imperialismu a vyvolával někdy až válečnou hysterii. Již v šedesátých letech měla CO 140 000 profesionálních i dobrovolných instruktorů a cvičitelů, kteří proškolili téměř šest milionů občanů. Ve stejné době bylo vytvořeno na 6000 svépomocných skupin CO v místech, závodech, školách apod.

Po roce 1989 byla CO transformována v podstatně **redukovanou vojenskou Civilní ochranu**, která se stala **součástí Armády České republiky** a jejíž jednotky plnily humanitární úkoly zaměřené na ochranu civilního obyvatelstva před následky nepřátelských akcí, živelních pohrom, technologických nebo ekologických havárií a epidemií velkého rozsahu.

Vnitřní stráž

Vnitřní stráž (VS) byla vojensky organizovaný ozbrojený sbor určený k **ostraze objektů důležitých pro obranu státu**, zejména průmyslových podniků, podniků zbrojního průmyslu, komunikačních objektů a staveb. Dalším úkolem VS byly zásahy proti tzv. teroristům a diverzantům a narušitelům vnitřního klidu a pořádku. VS úzce spolupracovala s SNB, zejména StB, čs. armádou, Pohraniční stráží a Lidovými milicemi. Jako součást čs. ozbrojených sil patřila k důležitým mocenským nástrojům komunistického režimu a představovala jednu z významných složek jeho mocenského a represivního aparátu.

VS byla vytvořena v době zesílení třídního boje jako **součást vojsk Ministerstva národní bezpečnosti** (od roku 1953 vojsk Ministerstva vnitra) na základě usnesení politického sekretariátu ÚV KSČ, rozkazu ministra národní bezpečnosti z **2. května 1952** a usnesením vlády z 10. června 1952. Po velitelské stránce byla VS **podřízena Hlavní správě Pohraniční a Vnitřní stráže (HS PVS)** při Ministerstvu národní bezpečnosti. Základem pro velitelský sbor VS bylo 600 strážmistrů SNB, kteří absolvovali kurz v Olomouci, doplnění byli důstojníky Pohraniční stráže a armády. K 15. květnu 1952 byl vytvořen sbor VS o více než **12 000 mužích** (z toho asi **10 000 vojáků základní služby**), jeho velitelem se stal plk. **Josef Koruna** z MNO. Délka základní služby vojáků VS byla 24 měsíců a prodlužovala se zpravidla o sedm týdnů, do vycvičení nových povolanců; tato doba se počítala jako cvičení.

Střežení 179 vtypovaných objektů zahájila VS na jaře 1953, kdy byly její prapory dislokovány v **Praze, Plzni, Záluží u Mostu, Pardubicích, Brně, Ostravě, Uherském Brodě a Dubnici**. Jako tzv. úderné jednotky určené k součinnosti při státobezpečnostních opatřeních byly vytvořeny motomechanizovaný pluk v **Praze**, motomechanizovaný prapor v **Bratislavě** a úderné roty v **Plzni, Brně, Vsetíně a Košicích**. Byla vypracována pravidla pro výkon strážní služby, který byl organizován ve směnách po 24 hodinách a měl několik stupňů podle významu střeženého objektu.

Po sloučení Ministerstva národní bezpečnosti a Ministerstva vnitra v září 1953 rozhodl politický sekretariát ÚV KSČ o reorganizaci vojsk VS, která vstoupila v platnost 10. února 1954. Jednotky přešly na brigádní organizaci (tři brigády průmyslové ochrany se 14 prapory, motomechanizovaná brigáda s třemi prapory, samostatný pohotovostní prapor a čtyři pohotovostní roty, prapor Hrad, prapor železniční ochrany), počty byly zvýšeny na téměř **15 000 osob** a ke střežení byly určeny **122 objekty zvláštní důležitosti**. K 1. červenci 1954 se osamostatnila Správa VS na Ministerstvu vnitra a k 1. říjnu 1954 došlo k reorganizaci vojska zachovávající brigádní systém; nově byl vytvořen svazek k vnější ochraně Jáchymovska. V roce 1955 byl vydán statut VS, který zpřesnil úkoly vojska a jeho součinnost s ostatními ozbrojenými složkami. K dalším organizačním změnám došlo v letech 1962–1963, kdy byla zrušena motomechanizovaná brigáda v Praze a z jejích členů vytvořen 14. pluk VS v Trnavě. Počty VS byly sníženy na necelých 10 000 mužů. Výzbroj tvořily ruční zbraně (pistole, pušky, samopaly, lehké kulometry, pancéřovky, tarasnice), zásahové jednotky byly vyzbrojeny protitankovými kanony, minomety a tanky T-34.

K 1. lednu 1966 byla VS podřízena Ministerstvu národní obrany s tím, že do 1. července 1966 bude jako složka ozbrojených sil zrušena. Proces **likvidace** proběhl **od 1. dubna do 30. září 1966**, kdy byly strážní jednotky předány do podřízenosti krajských vojenských správ jako součást čs. armády. Pouze samostatný **prapor Hrad** a zabezpečovací jednotky krajských správ MV zůstaly v podřízenosti Ministerstva vnitra.

Vnitřní stráž za dobu své existence byla vedle střežení objektů zvláštní důležitosti využita při měnové reformě v roce 1953, na východním Slovensku při potlačení nepokojů, které vypukly v roce 1953 v souvislosti s kritickým stavem tamních JRD, při tzv. poznaňských událostech a maďarském povstání v roce 1956, kdy posílila ochranu hranic na jihu Slovenska, a v době kubánské krize. Podílela se rovněž na demolicích objektů v pohraničním pásmu (tzv. akce D1 a D2). Několikrát se zúčastnila součinnostních cvičení s ostatními ozbrojenými složkami včetně Lidových milicí. VS patřila po celou dobu svého trvání k nejvýznamnějším mocenským nástrojům komunistického režimu s výrazně vnitřním represivním posláním.

Lidové milice

Lidové milice (LM) byly **vojensky organizovaným ozbrojeným sborem KSČ**. Vytvořily se v **únoru 1948** pod názvem **Dělnické milice** ze strážních oddílů průmyslových závodů složených z komunistů a závodních stráží existujících již od roku 1945, za den jejich vzniku lze označit 21. únor 1948. Následující den byl vytvořen Hlavní štáb Dělnických milicí v čele s **Josefem Pavlem**, na veřejnosti se **neozbrojení milicionáři** objevili poprvé **23. února**, kdy posilovali hlídkovou službu SNB. V době vyvrcholení vládní krize byly **25. února 1945 milice v Praze vyzbrojeny** a spolu s SNB rozehnaly demonstraci pražských studentů na podporu prezidenta E. Beneše. V **březnu 1948** bylo velení Dělnických milicí převedeno na **Ministerstvo vnitra** (odbor BP-9), název byl **změněn na Lidové milice** a byly chápány především jako pomocný orgán SNB určený k ochraně a obraně závodů.

Podle zákona o národní bezpečnosti č. 286/1948 Sb., který existenci LM dočasně legalizoval, byly milice podřízeny Ministerstvu vnitra (na Slovensku Pověřenectvu vnitra), které zajišťovalo jejich výstavbu, výzbroj, výcvik apod. V roce 1952 se podle Organizačního řádu Lidových milicí vydaného ÚV KSČ staly LM „ozbrojeným sborem KSČ“, jehož **příslušníky mohli být výhradně členové KSČ starší 18 let**. Vrchním velitelem LM byl předseda KSČ, vojsková organizace končila stupněm pluk a o použití LM rozhodovaly výhradně orgány KSČ. Od svého vzniku do konce roku 1953 se LM spolu s SNB a armádou podílely na 67 akcích, kdy přímo nebo nepřímo plnily vnitřní represivní poslání – posilovaly ochranu státních hranic, likvidovaly tzv. protistátní skupiny, zasahovaly proti demonstracím při měnové reformě v roce 1953. Velká část jejich aktivit směřovala do brigádnické činnosti při budování Tratě družby, Nové huti Klementa Gottwalda či odstraňování kalamit. Významné represivní poslání plnily v rámci kolektivizace při nucení rolníků ke vstupu do JZD a pomoci při počátcích jejich činnosti.

Podle Řádu Lidových milicí z listopadu 1953, novelizovaného v roce 1955, přešlo jejich **řízení výhradně na orgány a organizace KSČ** (vrchním velitelem byl první, resp. generální tajemník ÚV KSČ) a řadu úkolů spojených s výstavbou LM převzala místo SNB čs. armáda. Snahy začlenit milice do branného systému státu se projevovaly zejména úpravami jejich součinnosti s armádou a budováním tzv. rychlých oddílů, které byly dispozičními jednotkami KV KSČ k plnění vnitřních represivních úkolů. Nový Řád Lidových milicí z roku 1962 v souladu s „všelidovým charakterem obrany socialistické vlasti“ a nově kodifikovanou vedoucí úlohou KSČ charakterizoval LM jako „ozbrojený sbor dělnické třídy a KSČ“, který se podílí na obraně socialistického zřízení. Snahy o právní ukotvení existence a činnosti LM se nepodařily, milice byly vypuštěny i z nového zákona o SNB z června 1965 a de facto se od té doby staly protiprávními.

V letech **1968–1969 stály LM na straně nejkonzervativnějších sil v KSČ**, jak potvrdil i jejich **aktiv v červnu 1968 v Praze-Ruzyni**. Po okupaci Československa vojsky Varšavské smlouvy a zejména po nástupu G. Husáka do čela KSČ představovaly pevnou oporu normalizačního režimu. Již v srpnu 1969 tvrdě zasáhly s Bezpečností a armádou proti demonstracím občanů a byly zapojeny do systému tzv. mimořádných bezpečnostních opatření, připravených pro případ „hromadných protispolečenských vystoupení“. Příslušníci LM měli být nasazeni zejména v rámci společných pořádkových hlídek VB a jako **posilové pořádkové jednotky k potlačení demonstrací** a jiných projevů nesouhlasu občanů s komunistickým režimem.

Od roku 1971, kdy byly LM pověřeny některými bezpečnostními úkoly, získávaly v jejich činnosti prioritní zásahy proti ideovým odpůrcům totalitního režimu. Podle nového Řádu LM ze září 1973 byly „nedílnou součástí KSČ a její ozbrojenou složkou“ plnící v mírové době „úlohu politického aktivu strany“. Proto byl mimořádný důraz položen na politickou a ideologickou přípravu milicionářů, což bylo dáno i tím, že 70 % z nich představovali členové, kteří do LM vstoupili po roce 1970. Podle vyhlášky FMV z října 1977 bylo možné v mimořádných případech povolovat příslušníky LM k plnění úkolů SNB „při udržování veřejného klidu, pořádku a bezpečnosti uvnitř státu“.

Od roku 1988, kdy zesílily projevy nespokojenosti s komunistickým režimem, **zasahovaly LM proti demonstrantům v Praze** (28. říjen 1988, tzv. Palachův týden v lednu 1989 apod.). V té době měly přes 86 000 příslušníků včetně necelé tisícovky žen. Po 17. listopadu 1989 se pokusilo vedení KSČ využít LM proti demonstracím občanů zejména v Praze a po zrušení ústavního článku o vedoucí úloze KSČ se snažilo milice zachránit převedením pod Ministerstvo vnitra nebo národní obrany. Pod tlakem celkového vývoje rozhodl **mimořádný sjezd KSČ** ve dnech **20.–21. prosince 1989** o **definitivním ukončení činnosti LM** a jejich **rozpuštění k 21. prosinci 1989**. Výzbroj LM převzala čs. armáda.

Ministerstvo národní obrany

Ministerstvo národní obrany (MNO) působilo jako ústřední orgán státní správy pro **zabezpečení obrany republiky** a zároveň jako **orgán pro velení čs. armádě**. Vzniklo na základě ústavního dekretu prezidenta republiky č. 1/1945 Sb. Jeho vedoucí představitelé se ujali funkcí počátkem dubna 1945 v Košicích, kdy byla přijata i první organizace ministerstva. V květnu 1945 přeneslo svoji činnost do Prahy a během léta postupně vznikaly další organizační součásti. Činnost ministerstva řídil ministr, kterému podléhal státní tajemník a náčelník **Hlavního štábu čs. branné moci (HŠ)**. S výjimkou kabinetů ministra a státního tajemníka z počátku všechny složky MNO podléhaly náčelníkovi HŠ. Postupně se ale oddělila vojenská správa v podobě několika specializovaných „odborů“, jejichž řízení převzal ministr. Jednalo se o následující odbory: I. (všeobecně vojenský), II. (materiální), III. (intendanční) a IV. (právní), jež od 15. září 1945 doplnil V. odbor (sociální). Jako samostatná součást MNO působila Kancelář legií, obnovená v červenci 1945.

Organizace ministerstva se v následujících letech dále vyvíjela. Složení MNO od 1. května 1946 doplnil VI. odbor (zdravotnický). 1. září 1946 zanikl dosavadní V. odbor (sociální) a místo něj se vytvořil nový V. odbor (letecko-technický). K 1. listopadu 1946 se změnilo pojmenování II. odboru na „technický“ a nově vznikly VII. odbor (dopravní) a VIII. odbor (válečného průmyslu). Vyčleněním ze IV. odboru se 1. ledna 1948 vytvořilo samostatné legislativní oddělení. Funkce státního tajemníka a jeho kabinet byly zrušeny k 31. srpnu 1948. Zásadní změnu znamenalo zřízení tří funkcí náměstků ministra, kteří od 15. listopadu 1948 převzali řízení jednotlivých subsystémů MNO. V bezprostřední podřízenosti ministra tak zůstaly pouze jeho kabinet a legislativní oddělení. 1. října 1949 se stávající V. odbor (letecko-technický) transformoval na Letecký týl Velitelství letectva a současně se VIII. odbor přeměnil na 13. oddělení HŠ. K 1. lednu 1950 zanikl IX. odbor a legislativní oddělení. Později ve struktuře MNO vznikl nový V. odbor (vojenský stavební). K 1. únoru 1950 byli náměstek pro věci osobní a X. odbor přejmenováni na „kádrové“.

V srpnu 1950 došlo k zásadní reorganizaci MNO, která nahradila stávající systém a zavedla systém zcela nový. Místo dosavadních odborů byly zavedeny „správy“ (buď samostatné, nebo uskupené podle působnosti do „hlavních správ“), podřízené náměstkům ministra či přímo ministroví. Náměstkovi ministra pro věci kádrové podléhala Hlavní kádrová správa a Hlavní informační správa. Náměstkovi ministra pro věci materiální – veliteli Hlavního týlu byly podřízeny Hlavní intendanční správa, Hlavní automobilová a traktorová správa, Hlavní zdravotnická správa, Hlavní hospodářská správa, Ubytovací a stavební správa a Správa pro plánování a evidenci, společně s oddělením PHM, silničním oddělením a veterinárním oddělením. V podřízenosti ministra zůstala Hlavní politická správa, vytvořená sloučením Hlavní správy výchovy a osvěty a Armádního vedení stranické práce (vzniklo v roce 1948), společně s nově vzniklou Hlavní soudní správou a Všeobecnou správou. Kromě toho do podřízenosti ministra přešla od původního Hlavního štábu všechna velitelství druhů vojsk: letectva, výsadkového vojska, dělostřelectva, tankového a mechanizovaného vojska, protiletadlového vojska, ženijního vojska, spojovacího vojska a chemického vojska. Funkce náměstka pro věci politicko-právní zanikla.

Složení ministerstva se během 50. let poměrně výrazně měnilo za současného **výrazného zvýšení počtu jeho příslušníků**. Již 15. prosince 1950 proběhla reorganizace Velitelství protiletadlového vojska na Velitelství protiletadlové obrany státního území. K 1. dubnu 1951 byla Hlavní informační správa

převedena k nově vytvořenému Ministerstvu národní bezpečnosti. 1. října 1951 byla opětovně zřízena funkce náměstka ministra pro věci politicko-právní, který do své podřízenosti převzal Hlavní politickou správu, Hlavní soudní správu a Administrativně hospodářskou správu (tj. původní Všeobecnou správu). Od náměstka pro věci materiální byl do přímé podřízenosti ministra převeden Hlavní týl s Intendanční správou, Automobilní a traktorovou správou, Zdravotnickou správou, oddělením PHM, silničním oddělením a veterinárním oddělením. V podřízenosti náměstka ministra pro věci materiální nadále zůstala pouze Hlavní hospodářská správa, Hlavní stavební a ubytovací správa (tj. dosavadní Ubytovací a stavební správa) a Správa pro plánování a evidenci. Vzhledem ke zrušení funkce náměstka ministra pro věci kádrové přešla Hlavní kádrová správa do přímé podřízenosti ministra. Současně byla ze složení **Generálního štábu** (GŠ) vyjmuta Správa bojové přípravy, která přešla do přímé podřízenosti ministra.

Pro řízení neustále **rostoucího počtu pomocných technických praporů** vzniklo v přímé podřízenosti náměstka ministra pro věci materiální k 1. lednu 1952 Velitelství vojenských pracovních jednotek. Počátkem listopadu 1952 byla zrušena Hlavní hospodářská správa, zatímco Správa pro plánování a evidenci se transformovala na Správu plánování výzbroje a techniky. Od Hlavního týlu byla do přímé podřízenosti ministra převedena Automobilní a traktorová správa. 1. ledna 1953 se stávající Hlavní soudní správa přejmenovala na Hlavní správu vojenských soudů. K 1. listopadu 1953 zanikla funkce náměstka ministra pro věci politicko-právní a Hlavní politická správa společně s Hlavní správou vojenských soudů přešly do přímé podřízenosti ministra. Stávající Administrativně hospodářská správa byla podřízena prvnímu náměstkovi ministra, jehož funkce vznikla již 1. října 1953 a který současně od ministra převzal řízení Správy bojové přípravy a Správy vojenského školství. K 1. červenci 1954 zanikla Správa plánování výzbroje a techniky. 1. listopadu 1954 proběhlo přejmenování Velitelství protiletadlové obrany státního území na Velitelství protivzdušné obrany státu (PVOS). Současně v rámci ministerstva vznikla funkce náměstka ministra pro PVOS a letectvo, kterému kromě Velitelství PVOS bylo podřízeno i Velitelství letectva. Od 1. května 1955 se změnil název Velitelství vojenských pracovních jednotek na Velitelství vojenských technických jednotek. K 1. září 1955 bylo z podřízenosti ministra vyjmuto Velitelství spojovacího vojska a nadále se stalo součástí GŠ.

Ve 2. polovině 50. let změny ve složení MNO pokračovaly a směřovaly k postupné **redukci jeho početních stavů**. Již k 1. lednu 1956 se **Hlavní správa vojenských soudů** stala součástí **Ministerstva spravedlnosti**. Následně se 1. listopadu 1956 Velitelství tankového a mechanizovaného vojska reorganizovalo na Velitelství tankového vojska a oddělení PHM rozšířilo na Správu PHM. 1. ledna 1957 došlo ke sloučení Velitelství letectva a Velitelství PVOS do integrovaného Velitelství letectva a PVOS, v jehož čele stál náměstek ministra. K 1. říjnu 1957 zaniklo Velitelství tankového vojska, které nahradila Tanková technická správa. Současně byla Administrativně hospodářská správa převedena od prvního náměstka ministra do podřízenosti náměstka ministra pro věci materiální. Proces snižování počtu zaměstnanců MNO pokračoval i v létě 1958, když 15. července došlo ke zrušení funkcí náměstka ministra pro věci materiální a náčelníka hlavního týlu, které nahradil náměstek ministra – náčelník týlu. Do jeho podřízenosti přešly všechny jim doposud podléhající složky. V přímé podřízenosti ministra kromě toho vznikla Inspekce Ministerstva národní obrany. Zrušenou Technickou správu GŠ nahradil náměstek ministra pro technické věci, který ale měl ve své podřízenosti pouze technické oddělení, což k řízení výzkumné činnosti v čs. armádě nedostačovalo. U náměstka ministra národní obrany se vytvořily oddělení služby vojsk společně s oddělením řádů a předpisů. K 31. prosinci 1958 zaniklo Velitelství vojenských technických jednotek, které se sloučilo s n. p. POSISTA a od 1. ledna 1959 vznikl n. p. Vojenské stavby.

V 60. letech probíhalo další zdokonalování organizační struktury ministerstva. 1. října 1960 zaniklo Velitelství letectva a PVOS v čele s náměstkem ministra a součástí ministerstva zůstal pouze náměstek ministra pro PVOS a letectvo, zatímco velení vojskům převzala nově vytvořená 7. armáda PVOS a letectva. Současně se nově zformovalo Velitelství vojska protivzdušné obrany, které zodpovídalo za ochranu pozemních vojsk před vzdušným napadením. V podřízenosti náměstka pro technické věci se vytvořila Správa technického rozvoje, jež měla za úkol koordinovat řízení výzkumné činnosti v čs. armádě. Současně byla převedena Správa vojenské dopravy ze složení GŠ do struktury Hlavního týlu. K 1. září 1961

vznikla funkce ekonomického náměstka ministra, kterému byly předány Ubytovací a stavební správa, Finanční správa a nově vytvořená Správa souhrnného plánu a ekonomických rozborů. Současně zanikla funkce náměstka ministra pro technické věci a jemu podřízená Správa technického rozvoje přešla do složení GŠ, stejně jako Všeobecná správa od náměstka ministra pro věci materiální. Ve stejné době došlo ke zrušení Inspekce Ministerstva národní obrany. Od téhož data převzalo MNO povinnost vytvářet při přechodu na válečný stav velitelství frontu.

Od 1. září 1962 se silniční oddělení Hlavního týlu rozrostlo na Provozní a silniční správu. K obnovení Inspekce ministra národní obrany došlo 1. dubna 1963, kdy zároveň zanikl subsystém ekonomického náměstka ministra, místo něhož se v rámci ministerstva vytvořil Stavební a výrobní úsek, jemuž podléhala Ubytovací a stavební správa. Finanční správa se od zrušeného ekonomického náměstka vrátila do přímé podřízenosti ministra, který naopak řízení Tankové a automobilní správy delegoval na náměstka ministra národní obrany. Zároveň zanikla Správa souhrnného plánu a ekonomických rozborů MNO z rušeného úseku ekonomického náměstka. 1. ledna 1964 se Provozní a silniční správa Hlavního týlu přeměnila na Velitelství silničního vojska, vyčleněné mimo rámec ministerstva. V rámci vytvoření tzv. jednotných ozbrojených sil, realizovaného k 1. lednu 1966, do složení ministerstva přešlo Velitelství **Pohraniční stráže**, jehož velitel získal postavení zástupce ministra.

Zásadní **reorganizace MNO** byla provedena k **1. listopadu 1966**. V jejím rámci se vytvořily nové subsystémy ministerstva v podobě Hlavní správy pozemních vojsk a Hlavní správy letectva a vojsk PVOS, v jejichž čele stáli zástupci ministra. Do Hlavní správy pozemních vojsk byla začleněna Správa bojové přípravy, reorganizovaná na Správu operační a bojové přípravy, doposud samostatná velitelství raketového vojska a dělostřelectva, vojska protivzdušné obrany, spojovacího vojska (dříve tvořilo součást GŠ), ženijního vojska a chemického vojska, která prodělala transformaci na „správy“, a velitelství Pohraniční stráže, společně s Tankovou a automobilní správou. Hlavní správa letectva a vojsk PVOS vznikla na základě dosavadního Velitelství letectva a PVOS, přičemž ji tvořilo několik správ a samostatných oddělení. Složení Hlavního týlu, jehož náčelník i nadále zůstal zástupcem ministra, se nezměnilo.

K 25. říjnu 1967 byla zřízena funkce generálního inspektora ČSLA, na což 1. prosince 1968 navázalo zrušení Inspekce ministra národní obrany a zřízení Generálního inspektorátu ČSLA v čele s generálním inspektorem ČSLA – zástupcem ministra. Již k 1. lednu 1968 bylo velitelství Pohraniční stráže vyjmuta ze složení Hlavní správy pozemních vojsk a vyčleněno z organizačního rámce ministerstva. Dnem 6. května 1968 byl zrušen kádrový úsek Hlavní politické správy a opětně vznikla Kádrová správa přímo podřízená ministroví. K **1. červenci 1968** se v přímé podřízenosti ministra vytvořila **rehabilitační komise MNO**. Jako bezprostřední důsledek intervence vojsk Varšavské smlouvy v srpnu 1968 a trvalého rozmístění Střední skupiny sovětských vojsk na československém území byl **21. listopadu 1968** ustanoven **zmocněnec vlády ČSSR pro řešení otázek spojených s dočasným pobytem sovětských vojsk v ČSSR**. Jeho úkolem bylo řešit ve spolupráci se zmocněncem vlády SSSR především škody na zdraví a majetku občanů obou smluvních stran. Později se přestalo jednat o samostatnou funkci a došlo k jejímu přenesení na 1. zástupce náčelníka GŠ ČSLA. Podle ústavního zákona č. 171/68 Sb. se MNO dnem 1. ledna 1969 stalo ústředním federálním orgánem státní správy. K témuž datu byl jmenován státní tajemník vlády ČSSR na Ministerstvu národní obrany, který se ve své činnosti soustřeďoval zejména na všestranné ekonomické, finanční a technické zabezpečení armády. Funkce zanikla 31. března 1970.

Reorganizace MNO, která proběhla k **1. říjnu 1969**, ve své podstatě znamenala **návrat ke stavu před 1. listopadem 1966**. V rámci ministerstva zanikla Hlavní správa pozemních vojsk. Většina jejích součástí byla převedena do přímé podřízenosti ministra, přičemž Správa operační a bojové přípravy se zpětně transformovala na Správu bojové přípravy (v čele s náčelníkem – zástupcem ministra). Pouze Správa spojovacího vojska se již k 15. května 1969 vrátila do složení GŠ. Rovněž zanikla Hlavní správa letectva a vojsk PVOS, kterou nahradila Správa letectva a vojsk PVOS v čele s náčelníkem letectva a vojsk PVOS – zástupcem ministra. Generální inspektorát ČSLA byl vystřídán Inspekcí ministra národní obrany. Nově taktéž vznikla Výzbrojní správa. Vzhledem k velkému počtu samostatných organizačních složek delegoval ministr na svého „čistého“ zástupce pravomoc v řízení náčelníků druhů vojsk, Tankové

a automobilní správy, Výzbrojní správy, Správy vojenského školství a vědy a na státního tajemníka pravomoc v řízení Ubytovacího a výrobního úseku, Finanční správy a Správy vojenských soudů. Současně MNO přestalo plnit úkoly spojené s vytvářením velitelství frontu, které převzalo nově zřízené velitelství Západního vojenského okruhu.

V 70. a 80. letech se změny ve složení MNO týkaly především subsystému výzbrojního a technického zabezpečení, stavební a ubytovací služby, Civilní obrany a řízení jednotlivých druhů ozbrojených sil. Již 1. dubna 1970 se Ubytovací a výrobní úsek stal součástí Hlavního týlu. K 30. červnu 1970 zanikla rehabilitační komise. Na základě ústavního zákona č. 126/1970 Sb. se 1. ledna 1971 změnil název ministerstva na Federální ministerstvo národní obrany. 1. září 1971 se dosavadní funkce zástupce ministra národní obrany změnila na prvního zástupce ministra národní obrany, na kterého ministr delegoval pravomoc v řízení náčelníků druhů vojsk (raketového vojska a dělostřelectva, vojska protivzdušné obrany, ženijního vojska a chemického vojska), tankové a automobilní služby, výzbrojní služby, Správy vojenského školství a vědy a Správy vojenských soudů. Tím došlo k paradoxní situaci a ministr měl dva první zástupce, protože náčelníkovi GŠ ČSLA byla současně zachována funkce „1. zástupce ministra“. Od 1. ledna 1972 začalo v rámci MNO působit oddělení služby vojsk. Změna v oblasti výzbrojního a technického zabezpečení nastala 1. září 1972, kdy vznikla funkce zástupce ministra pro výzbroj a techniku a jemu podřízená Technická správa, která zpracovávala dlouhodobé prognózy rozvoje vojenské techniky a kontrolovala její dodávky z čs. průmyslu. K 1. říjnu 1974 se vytvořila Správa vrcholového a výkonnostního sportu, podléhající Správě bojové přípravy. 1. března 1975 se konstituovala Hlavní stavební a výrobní správa, které podléhaly Výrobně ekonomická správa a Správa svépomocné výstavby. V čele nově vzniklé hlavní správy stanul náčelník – zástupce ministra (ZMNO). Zásadní změna v řízení činnosti vojenského letectva a PVOS nastala 1. ledna 1976, kdy proběhla reorganizace Správy letectva a vojsk PVOS na Velitelství letectva v čele s náčelníkem letectva – ZMNO. Veškeré úkoly při řízení PVOS ČSSR a její výstavby přešly na velitelství 7. armády PVOS ve Staré Boleslavi, které se transformovalo na Velitelství PVOS. Ve stejné době se Civilní obrana ČSSR vyčlenila z působnosti Federálního ministerstva vnitra a byla převedena do resortu obrany. Součástí MNO se tak stal štáb Civilní obrany ČSSR v čele s náčelníkem CO ČSSR – ZMNO.

K 1. srpnu 1985 proběhla celková reorganizace úseku výzbrojního a technického zabezpečení, sledující těsnější propojení technického zabezpečení s řízením technického rozvoje a dodávek výzbroje do armády. V rámci MNO došlo ke zrušení Hlavní technické správy. Její dosavadní náčelník – ZMNO se stal zástupcem ministra pro výzbroj – náčelníkem vyzbrojování a technického zabezpečení ČSLA. Do jeho podřízenosti náležely jak dřívější součásti, tj. Správa technického rozvoje, Správa výroby a dodávek a Správa vojenské přejímky, tak nově převedené složky MNO, tj. Správa raketového a dělostřeleckého vyzbrojování (dosavadní Výzbrojní správa) a Tanková a automobilní správa. Od 10. června 1988 se snížil počet zástupců ministra z osmi na tři. Postavení zástupce ministra ztratili náčelník vyzbrojování a technického zabezpečení ČSLA, náčelník letectva, náčelník Hlavního týlu, náčelník Hlavní stavební a ubytovací správy a náčelník Civilní obrany ČSSR. Nezměněno zůstalo postavení náčelníka GŠ ČSLA – 1. ZMNO a náčelníka Správy bojové přípravy – ZMNO, zatímco dosavadní první ZMNO se stal „pouhým“ zástupcem ministra. Zásadní reorganizace ministerstva proběhla k 1. lednu 1989 a byla současně spojena s výrazným snížením počtu jeho zaměstnanců. Nejpodstatnější změnu představovalo vytvoření Hlavní správy pozemního vojska v čele s náčelníkem – ZMNO. Do jejího složení byly převedeny Správa bojové přípravy, Správa raketového vojska a dělostřelectva, Správa vojska protivzdušné obrany, Správa ženijního vojska, Správa chemického vojska a Správa vrcholového sportu. Protože se „čistý“ zástupce ministra národní obrany v rámci reorganizace stal také zmocněncem vlády ČSSR pro řešení otázek spojených s dočasným pobytem sovětských vojsk v ČSSR, byl k němu od náčelníka GŠ – 1. ZMNO převeden Úřad zmocněnce. V úseku výzbrojního a technického zabezpečení došlo ke sloučení Správy výroby a dodávek se Správou vojenské přejímky do nové Správy dodávek a vojenské přejímky. V uvedené struktuře ministerstvo setrvalo až do konce roku 1989. Již v prvních dnech následujícího roku v jeho složení ale nastaly další podstatné změny, plynoucí ze změny politického systému státu, vedoucí v roce 1991 k vytvoření nového organizačního uspořádání.

Ministři národní obrany

brig. gen. – arm. gen. Ludvík Svoboda	4. 4. 1945 – 24. 4. 1950
arm. gen. JUDr. Alexej Čepička	25. 4. 1950 – 24. 4. 1956
genplk. – arm. gen. Bohumír Lomský	25. 4. 1956 – 23. 4. 1968
genpor. – arm. gen. Ing. Martin Dzúr	24. 4. 1968 – 10. 1. 1985
genplk. – arm. gen. Ing. Milan Václavík	11. 1. 1985 – 3. 12. 1989
genplk. – arm. gen. Ing. Miroslav Vacek	4. 12. 1989 – 17. 10. 1990

Počty osob a divizí čs. armády

datum	vojáků	pozemních divizí *	– z toho tankových	dělostřelecká + protiletadlová divize	leteckých divizí	divizí PVOS
1. 3. 1946	176 000	16	(1 tankový sbor)	1 + 0	5	0
31. 12. 1950	170 000	14	2	1 + 0	2	0
1. 12. 1951	287 000	14	2	1 + 4	4	0
31. 12. 1958	184 000	11	3	3 + 2	6	0
31. 12. 1962	207 000	11	5	1 + 0	3	(2 sbor PVOS)
1. 9. 1966	222 000	10	5	0 + 0	4	(2 sbor PVOS)
1. 1. 1990	198 000	10	5	1 + 0	2	2
31. 12. 1992	165 000	9	3	0 + 0	0	2

* Zahrnutý divize: pěší, rychlé, motorizované, mechanizované, motostřelecké a tankové

Organizační struktura čs. armády k 1. 5. 1948

1. oblast (Praha)

- 1. rychlá divize (Praha)
- I. sbor (Litoměřice)
  - 12. divize (Litoměřice)
  - 13. brigáda (Karlovy Vary)
- II. sbor (Hradec Králové)
  - 14. divize (Mladá Boleslav)
  - 8. rychlá divize (Kolín)

2. oblast (Tábor)

- III. sbor (Plzeň)
  - 5. divize (České Budějovice)
  - 11. divize (Plzeň)

3. oblast (Brno)

- 7. brigáda (Olomouc)
- IV. sbor (Brno)
  - 8. divize (Brno)
  - 3. rychlá divize (Kroměříž)

4. oblast (Bratislava)

- V. sbor (Trenčín)
  - 9. divize (Nitra)
  - 4. rychlá divize (Žilina)
- VI. sbor (Banská Bystrica)
  - 2. brigáda (Banská Bystrica)
  - 10. divize (Košice)

Velitelství tankového vojska Hlavního štábu čs. branné moci (Praha)
tankový sbor (Olomouc)

Velitelství dělostřelectva Hlavního štábu čs. branné moci (Praha)
dělostřelecká divize (Kolín)

Velitelství letectva Hlavního štábu čs. branné moci (Praha)

- II. letecký sbor (České Budějovice)
  - 2. letecká divize (České Budějovice)
- III. letecký sbor (Brno)
  - 3. letecká divize (Brno)
- 4. letecká divize (Trenčín)

Organizační struktura čs. armády k 1. 5. 1951

1. vojenský okruh (Praha)

- II. armádní sbor (Písek)
  - 1. pěší divize (České Budějovice), 2. pěší divize (Sušice)
  - 8. motostřelecká divize (Kolín)
- III. armádní sbor (Plzeň)
  - 11. pěší divize (Plzeň), 12. pěší divize (Karlovy Vary)
  - 5. motostřelecká divize (Slaný)

2. vojenský okruh (Trenčín)

- I. armádní sbor (Banská Bystrica)
  - 9. pěší divize (Trnava), 10. pěší divize (Košice)
  - 14. motostřelecká divize (Olomouc)

IV. armádní sbor (Brno)

6. pěší divize (Brno), 7. pěší divize (Opava)

13. motostřelecká divize (Kroměříž)

Velitelství tankového a mechanizovaného vojska Ministerstva národní obrany (Praha)

3. tanková divize (Mladá)

4. tanková divize (Tábor)

Velitelství dělostřelectva Ministerstva národní obrany (Praha)

dělostřelecká divize (Mladá Boleslav)

Velitelství letectva Ministerstva národní obrany (Praha)

3. stíhací letecká divize (Kbely)

4. bitevní letecká divize (Brno)

1. letecká technická divize (Praha), 2. letecká technická divize (Brno),

3. letecká technická divize (Piešťany)

Velitelství protiletadlové obrany státního území Ministerstva národní obrany (Praha)

71. protiletadlová dělostřelecká divize (Praha)

Organizační struktura čs. armády k 1. 10. 1956

1. vojenský okruh (Praha)

2. střelecká divize (Sušice), 15. střelecká divize (České Budějovice), 19. střelecká divize (Plzeň),

20. střelecká divize (Karlovy Vary)

1. motostřelecká divize (Slaný), 8. motostřelecká divize (Kolín)

9. tanková divize (Tábor), 13. tanková divize (Mladá)

4. dělostřelecká divize (Jince), 5. dělostřelecká divize (Mladá Boleslav)

82. protiletadlová dělostřelecká divize (Jaroměř)

2. vojenský okruh (Trenčín)

4. střelecký sbor (Brno)

4. střelecká divize (Trnava), 16. střelecká divize (Brno)

3. motostřelecká divize (Kroměříž), 14. motostřelecká divize (Olomouc)

17. střelecká divize (Opava), 18. střelecká divize (Košice)

6. dělostřelecká divize (Holešov)

83. protiletadlová dělostřelecká divize (Brno)

Velitelství letectva Ministerstva národní obrany (Praha)

3. stíhací letecká divize (Líně), 6. stíhací letecká divize (Čáslav), 22. stíhací letecká divize (Chrudim)

34. bitevní letecká divize (Brno)

46. bombardovací letecká divize (Přerov)

3. letecká technická divize (Piešťany)

Velitelství protivzdušné obrany státu Ministerstva národní obrany (Praha)

1. stíhací letecká divize (České Budějovice), 2. stíhací letecká divize (Zvolen),

5. stíhací letecká divize (Žatec)

71. protiletadlová dělostřelecká divize (Praha), 72. protiletadlová dělostřelecká divize (Stará Boleslav)

Organizační struktura čs. armády k 1. 9. 1964

1. armáda (Příbram)

1. tanková divize (Slaný), 13. tanková divize (Mladá)

19. motostřelecká divize (Plzeň), 20. motostřelecká divize (Karlovy Vary)

4. armáda (Tábor)

4. tanková divize (Havlíčkův Brod), 9. tanková divize (Písek)

2. motostřelecká divize (Sušice), 15. motostřelecká divize (České Budějovice)

2. vojenský okruh (Trenčín)

- 3. motostřelecká divize (Kroměříž), 18. motostřelecká divize (Prešov)
- 14. tanková divize (Olomouc)

10. letecká armáda (Hradec Králové)

- 1. stíhací letecká divize (Bechyně)
- 2. stíhací bombardovací letecká divize (Zvolen), 34. stíhací bombardovací letecká divize (Čáslav)
- 46. dopravní výsadková letecká divize (Olomouc)
- 3. letecká technická divize (Pardubice), 5. letecká technická divize (Olomouc)

7. armáda protivzdušné obrany státu (Praha)

- 2. sbor protivzdušné obrany státu (Brno), 3. sbor protivzdušné obrany státu (Žatec)

Organizační struktura čs. armády k 1. 11. 1985

Západní vojenský okruh (Tábor)

- 7. dělostřelecká divize (Pardubice)
- 1. armáda (Příbram)
  - 1. tanková divize (Slaný)
  - 2. motostřelecká divize (Sušice), 19. motostřelecká divize (Plzeň), 20. motostřelecká divize (Karlovy Vary)
- 4. armáda (Písek)
  - 4. tanková divize (Havlíčkův Brod), 9. tanková divize (Tábor)
  - 3. motostřelecká divize (Kroměříž), 15. motostřelecká divize (České Budějovice)

Východní vojenský okruh (Trenčín)

- 13. tanková divize (Topolčany), 14. tanková divize (Prešov)

10. letecká armáda (Hradec Králové)

- 1. stíhací letecká divize (Bechyně)
- 34. stíhací bombardovací letecká divize (Čáslav)

Velitelství protivzdušné obrany státu (Stará Boleslav)

- 2. divize protivzdušné obrany státu (Brno), 3. divize protivzdušné obrany státu (Žatec)

Generální štáb

Hlavní štáb čs. branné moci (HŠ) se začal formovat v průběhu dubna 1945 v Košicích, kde byli ustanoveni do funkcí jeho vedoucí představitelé. Jednotlivé součásti HŠ vznikaly postupně podle potřeby a možností personálního obsazení. Svoji činnost plně rozvinul až v letních měsících, po přemístění do Prahy. HŠ tvořil velitelskou složku MNO a jeho úkolem bylo řídit a kontrolovat veškeré přípravy branné moci pro brannou pohotovost státu. V čele HŠ byl náčelník, který měl zástupce a několik podnáčelníků (nejprve dva, později čtyři), mezi něž rozdělil kompetence v řízení jednotlivých součástí HŠ. Jádrem HŠ se stala následující oddělení: 1. (operační), 2. (zpravodajské), 3. (spojovací), 4. (organizační), 5. (materiální), 6. (průmyslové), 7. (zvláštních úkonů) a oddělení pro styk se spojeneckými armádami. Dále do jeho složení náležela velitelství druhů vojsk: pěchoty, tankového vojska, dělostřelectva, letectva, ženijního vojska a spojovacího vojska. Kromě toho HŠ dotvářely Hlavní správa obranného zpravodajství a Hlavní správa výchovy a osvěty.

Průběžné dotváření organizace HŠ pokračovalo i v následujícím období. Již od 6. listopadu 1945 se na základě dosavadního 5. a 6. oddělení vytvořilo Velitelství hlavního týlu. Místo nich se konstituovalo 5. oddělení (studijní a služebních předpisů) a 6. oddělení (šifrovací). 30. dubna 1946 zaniklo oddělení pro styk se spojeneckými armádami, 3. oddělení (spojovací), 5. oddělení (studijní a služebních předpisů) a 6. (šifrovací). Místo nich se od 1. května 1946 vytvořilo 3. oddělení (školské a předpisové) a 5. oddělení (obrného zpravodajství), které nahradilo dosavadní Hlavní správu obranného zpravodajství. Týmž dnem bylo zřízeno Velitelství zvláštních bojových prostředků. Od 15. července 1946 začal v rámci HŠ působit Ústřední inspektorát branné výchovy, který se po měsíci přejmenoval na Hlavní inspektorát branné výchovy. K 1. listopadu 1946 zaniklo Velitelství hlavního týlu, místo něhož se vytvořilo 6. oddělení (materiální), 7. oddělení (dopravní) a 9. oddělení (válečného materiálu), zatímco stávající 7. oddělení (zvláštních úkonů) bylo přečíslováno na 8. oddělení. 15. února 1947 byl zřízen Inspektorát protiletdecké ochrany, jehož poslání spočívalo v přípravě ochrany obyvatelstva a národního hospodářství před vzdušnými útoky. Od 1. března 1947 začalo u HŠ působit Ředitelství opevňovacích prací. Mělo na starosti práce na obnově prvorepublikového pohraničního opevnění, ale již 15. března 1948 zaniklo. K 1. dubnu 1948 bylo zrušeno 8. oddělení (zvláštních úkonů) a 1. srpna 1948 přestalo existovat také 9. oddělení (válečného materiálu). Počínaje 15. srpna 1948 začalo v rámci HŠ působit Velitelství výsadkového vojska. Dílčí reorganizace HŠ proběhla 15. února 1949, kdy nově vzniklo 8. oddělení (komerční), 9. oddělení (šifrové) a 10. oddělení (teritoriální obrany proti letadlům). Současně se stávající Inspektorát protiletdecké ochrany transformoval na 11. oddělení (protiletadlové obrany), stejně jako dosavadní Hlavní inspektorát branné výchovy na 12. oddělení (branné výchovy). K 1. lednu 1950 bylo Velitelství vojska zvláštních bojových prostředků přejmenováno na Velitelství chemického vojska a zároveň se na základě dosavadního 11. oddělení (protiletadlové obrany) zformovalo Velitelství protiletadlového vojska, což představovalo počátek budování pozdější protivzdušné obrany státu (PVOS). Místo něj složení HŠ doplnilo 13. oddělení (válečného průmyslu), nahrazující dosavadní VIII. odbor MNO, a později i nové 11. oddělení (předpisové). 1. května 1950 zaniklo 10. oddělení (teritoriální obrany proti letadlům).

V srpnu 1950 proběhla zásadní reorganizace HŠ, který byl přejmenován na Generální štáb čs. armády (GŠ). Stávající oddělení postupně nahradily „správy“ a velitelství druhů vojsk přešla do přímé podřízenosti ministra. GŠ nadále působil jako hlavní orgán ministerstva pro rozpracování problematiky obrany státu, řízení a velení armády, jakož i plánování její výstavby. Činnost GŠ řídil náčelník, který měl k dispozici několik zástupců, na něž delegoval pravomoc v řízení vybraných složek. Jádrem GŠ tvořily Operační správa, Organizační a mobilizační správa a Správa bojové přípravy, které doplňovalo několik oddělení: zpravodajské, šifrovací, dopravní, plánování materiálního zabezpečení a vojenské cenzury.

Organizační struktura GŠ v následujících letech doznala řady podstatných změn. Již 1. října 1951 byla z jeho složení vyjmuta Správa bojové přípravy, která přešla do přímé podřízenosti ministra. Současně se Zpravodajské oddělení rozrostlo na Zpravodajskou správu a oddělení plánování materiálního zabezpečení na Správu mobilizačního plánování. Dále došlo k přejmenování dopravního oddělení na oddělení vojenské dopravy a vyjmutí topografického oddělení ze složení Operační správy. Kromě toho strukturu GŠ doplnilo oddělení služebních knih, Inspektorát vojenských hudeb a Kancelář Generálního štábu. V říjnu následujícího roku se oddělení vojenské dopravy rozšířilo na Správu vojenské dopravy. Po zrušení Vojenského technického ústavu složení GŠ od 1. ledna 1954 rozšířila Technická správa, která převzala odpovědnost za koordinaci technického rozvoje. K 1. červenci 1954 došlo ke sloučení Správy mobilizačního plánování GŠ a Správy plánování výzbroje a techniky MNO do nové Správy materiálního plánování GŠ. 1. července 1955 vznikla Vojenskovědecká správa, do které bylo zařazeno i doposud samostatné oddělení služebních řádů a předpisů (do roku 1954 oddělení služebních knih). Současně se v rámci GŠ vytvořilo oddělení ochrany. K 1. srpnu 1955 proběhlo přejmenování dosavadního šifrovacího oddělení na 6. oddělení. Od 1. září 1955 se součástí GŠ stalo Velitelství spojovacího vojska, doposud podléhající bezprostředně ministrově. 1. listopadu 1955 v rámci GŠ vznikla Správa doplňování a služby vojsk. K 1. říjnu 1956 se na GŠ konstituovalo protiradiotechnické oddělení. K témuž datu se zformovala i Hlavní správa železničního vojska, ale již od 1. ledna 1957 byla převedena do složení Ministerstva dopravy. V rámci GŠ k 1. říjnu 1957 zaniklo oddělení ochrany. 15. dubna 1958 se vytvořilo oddělení pro zahraniční styk, do jehož kompetence náleželo řízení vojenských a leteckých přidělců doma i v zahraničí. V návaznosti na snižování celkových stavů armády proběhla k 15. červenci 1958 taktéž reorganizace GŠ. K uvedenému datu zanikly Vojenskovědecká správa, Správa doplňování a služby vojsk, Technická správa, oddělení vojenské cenzury, Inspektorát vojenských hudeb a Kancelář GŠ.

V 60. letech se složení GŠ dále zdokonalovalo. 1. října 1960 byla převedena Správa vojenské dopravy z GŠ do struktury Hlavního týlu. Od 1. září 1961 se naopak součástí GŠ staly Správa technického rozvoje (od náměstka ministra pro věci technické) a Všeobecná správa (doposud podléhala náměstkovi ministra pro věci materiální). Nově vznikly Informační správa, dočasně vyčleněná ze složení Zpravodajské správy, společně s oddělením technické pomoci, zprostředkovávajícím působení čs. technických odborníků v zahraničí a školení cizích státních příslušníků v Československu. V září 1962 se Správa technického rozvoje transformovala na Technickou správu. 1. dubna 1963 v rámci GŠ vznikl Souhrnný plán, který nahradil zrušenou Správu souhrnného plánu a ekonomických rozborů MNO z úseku ekonomického náměstka. Ve stejné době se stal náčelník GŠ prvním náměstkem ministra. Zásadní reorganizace GŠ proběhla k 1. listopadu 1966. V jejím rámci zanikly Správa materiálního plánování, Technická správa a Souhrnný plán, přičemž místo nich se zformovala Správa ústředního plánování. Současně přestalo samostatně působit topografické oddělení, oddělení protiradiotechnické služby (obě se včlenila do Operační správy) a 6. oddělení, které se společně s oddělením řádů a předpisů MNO stalo základem pro nově vzniklou Správu vojenských informací. Zároveň se oddělení zahraničních styků sloučilo s oddělením technické pomoci do Správy pro zahraniční styky. Složení GŠ dočasně opustilo Velitelství spojovacího vojska, převedené k MNO. Současně náčelník GŠ ztratil postavení prvního náměstka ministra. Další reorganizace GŠ se uskutečnila 1. října 1969 a v podstatě znamenala návrat k organizační struktuře platné před 1. listopadem 1966. Do jeho složení se především vrátila Správa spojovacího vojska. Zároveň zanikly Správa pro zahraniční styky a Správa vojenských informací. Strukturu GŠ naopak doplnily topografické oddělení (vyjmuté ze složení Operační správy) a oddělení mechanizace a automatizace. Náčelník GŠ se opětovně stal 1. zástupcem ministra.

V 70. a 80. letech nastaly ve struktuře GŠ jen dílčí změny. Od února 1971 se 1. zástupce náčelníka GŠ stal zároveň zmocněncem vlády ČSSR pro řešení otázek spojených s dočasným pobytem sovětských vojsk. K 1. září 1971 bylo ze složení Správy spojovacího vojska vyjmuto 8. oddělení (ochrany utajovaných skutečností). Současně došlo k osamostatnění oddělení pro zahraniční styk, které doposud tvořilo součást Zpravodajské správy. 1. září 1972 vzniklo vojenskovědecké oddělení GŠ, které převzalo část dosavadní působnosti Správy vojenského školství a vědy MNO. K 1. září 1974 bylo v rámci GŠ zřízeno oddělení radioelektronického boje (REB), jehož úkolem bylo organizovat rušení radioelektronických systémů nepřítele a boj s nimi, koordinovat radioelektronické maskování vlastních vojsk a řídit kontrolu radio-technických prostředků při dodržování ochrany před nepřátelským průzkumem. K 1. září 1975 vznikla Administrativně hospodářská správa, která zajišťovala týlové a technické zabezpečení nejenom GŠ, ale celého ministerstva. 15. května 1979 nastala změna ve výkonu funkce zmocněnce vlády ČSSR pro záležitosti dočasného pobytu sovětských vojsk, když byla převedena na náčelníka GŠ – 1. ZMNO, jemuž se podřizoval nově vytvořený Úřad zmocněnce vlády ČSSR pro záležitosti dočasného pobytu sovětských vojsk v ČSSR. Při reorganizaci GŠ realizované k 1. lednu 1989 byl zredukován počet samostatných oddělení. Místo vojenskovědeckého oddělení a oddělení mechanizace a automatizace se vytvořila Správa rozvoje velení a vědy (její složení dále doplnilo oddělení rozvoje velení). Z dosavadního oddělení pro zahraniční styky a oddělení zvláštních úkolů a mezinárodních vztahů vznikla Správa zahraničních vztahů. Ve struktuře GŠ poté došlo ke změnám až na počátku 90. let.

Náčelníci Hlavního štábu čs. branné moci (Generálního štábu čs. armády) *

brig. gen. – arm. gen. Bohumil Boček	12. 4. 1945 – 31. 7. 1948
brig. gen. – arm. gen. Šimon Drgáč	1. 8. 1948 – 25. 4. 1950
sbor. gen. – arm. gen. JUDr. Jaroslav Procházka	26. 4. 1950 – 30. 1. 1952
div. gen. – genplk. Václav Kratochvíl	31. 1. 1952 – 27. 7. 1958
genpor. – arm. gen. Otakar Rytíř	28. 7. 1958 – 18. 4. 1968
genpor. – genplk. Ing. Karel Rusov	19. 4. 1968 – 25. 11. 1979
genpor. – genplk. Ing. Miloslav Blahník	26. 11. 1979 – 12. 10. 1987
genplk. Ing. Miroslav Vacek	13. 10. 1987 – 3. 12. 1989
neobsazeno, řízením pověřen 1. zástupce náčelníka GŠ genplk. Ing. Jozef Hrebík	4. 12. 1989 – 26. 12. 1989
genmjr. – genpor. Ing. Anton Slimák	27. 12. 1989 – 30. 4. 1991

* Do srpna 1950 náčelník Hlavního štábu, poté náčelník Generálního štábu

Vojenská rozvědka

Vojenská rozvědka zodpovídala za získávání zpráv o pravděpodobném protivníkovi, především o jeho ozbrojených silách, vojensko-ekonomickém potenciálu a mobilizačních možnostech, k čemuž využívala zejména agenturní a technické prostředky. V rámci čs. armády ji nejprve řídilo **2. (zpravodajské) oddělení Hlavního štábu čs. branné moci**, vytvořené v polovině dubna 1945 jako součást MNO obnoveného na domácí půdě (nejprve v Košicích, následně přesunutého do Prahy). Struktura oddělení vycházela z předválečného uspořádání, které bylo dílčím způsobem modifikováno a skládalo se z následujících skupin: A (studijní), B (pátrací), C (výcvikové), D (technické), E (organizační), F (pomocné) a G (osobní). Do 31. října 1945 rovněž existovala i zvláštní skupina pro vyhodnocování činnosti paravýsadků. Zpravodajské orgány se vytvořily i v rámci vyšších velitelství a vojenských útvarů. U oblastí, sborů a divizí existovala 2. (zpravodajská) oddělení štábů a v rámci pluků zpravodajští důstojníci. Zpravodajským oddělením jednotlivých oblastí byly dále podřízeny tzv. předsunuté agenturní ústředny (PAÚ). Kromě toho velitelství sborů v jihozápadních Čechách měla své vlastní předsunuté agenturní ústředny. Ve své činnosti se 2. oddělení HŠ zaměřovalo především na teritorium Německa, Rakouska, Maďarska, dále pak Francie, Velké Británie, Švýcarska, Beneluxu, Skandinávie, Polska a počátku i SSSR. Koncem roku 1945 u vojenských zpravodajských složek všech stupňů působilo **228 příslušníků**. V letech 1946 až 1947 postupně ustávala zpravodajská činnost proti Polsku, Maďarsku i SSSR.

Počínaje rokem 1948 efektivita zpravodajské činnosti výrazně poklesla vzhledem ke **značné personální obměně** (spojené s propuštěním kvalifikovaných důstojníků a nástupem nových bez odborných či jazykových znalostí) a **snížení počtu příslušníků vojenské zpravodajské služby** (31. prosince 1947 – 147 důstojníků, 31. prosince 1948 – 68 důstojníků). Z těchto důvodů postupně ustal agenturní průzkum u vojsk a snížil se počet předsunutých agenturních ústředen. K 1. únoru 1949 se 2. oddělení HŠ skládalo z následujících skupin: A (studijní), B (pátrací), C (zahraniční), D (obrné), E (výcvikové), F (pomocné), G (osobní) a H (hospodářské).

V srpnu 1950, v rámci celkové reorganizace Ministerstva národní obrany, se 2. oddělení HŠ transformovalo na Zpravodajské oddělení Generálního štábu čs. armády (ZO/GŠ), přičemž vnitřní ochrana zpravodajských orgánů byla převedena k Hlavní informační správě MNO. Činnost armádní rozvědky se od této doby soustředila především na získávání informací spojených s přípravami protivníka na zahájení války. Od října 1950 se u **Vojenského výcvikového střediska Chlum** (vzniklo 1. října 1949 a probíhalo v něm speciální kurzy 2. a 5. oddělení HŠ) vytvořila tzv. **zakrytá část**, ve které byla administrativně vedena většina příslušníků ZO/GŠ (přibližně 140 vojáků). Rozvědná činnost u vojsk byla zastavena a soustředila se u ZO/GŠ, které převzalo řízení všech předsunutých agenturních ústředen.

K 1. říjnu 1951 proběhlo rozšíření ZO/GŠ na Zpravodajskou správu Generálního štábu čs. armády. Nově konstituovaná ZS/GŠ byla složena z těchto skupin: politické, A (studijní), B-1 (operačního agenturního průzkumu), B-2 (náboru), B-3 (strategického agenturního průzkumu), C (vojenských přidělců v zahraničí), D (kádrové), E (výcvikové), G (technické), H (týlové) a R (radiotechnické). Skupině B-1 zůstaly podřízeny tři předsunuté agenturní ústředny v Praze, po jedné v Plzni, Brně a Bratislavě, zatímco skupina B-3 řídila činnost ústředen v Chebu, Plzni a Českých Budějovicích. Součástí Zpravodajské správy se rovněž stala **radioluštitelská skupina**. V podřízenosti ZO/GŠ, respektive ZS/GŠ, se na základě Vojenského výcvikového střediska Chlum k 1. červnu 1951 vytvořil 73. pěší pluk, přičemž administrativně zůstala součástí útvaru i tzv. zakrytá část ZO/GŠ (ZS/GŠ). Po zrušení pluku byla od 1. listopadu 1954 převedena

k 55. radiovému praporu Kralovice (VÚ 6174) a v této době čítala již 250 osob. Hlavním úkolem uvedeného útvaru bylo **zaměřování a odposlech rádiové komunikace jednotek protivníka v jižní části SRN** pro potřeby ZS/GŠ. V říjnu 1956 se prapor rozrostl na 55. radiový pluk, který kromě odposlechu a zaměřování krátkých a středních vln začal monitorovat i rádiový provoz na VKV. Přípravu agentů (tzv. pátračů) pro ZS/GŠ začala zajišťovat zpravodajská škola v několikaměsíčních kurzech, později prodloužených na dva roky.

V dubnu 1958 převzalo řízení vojenských přidělců ve spřátelených zemích nově vzniklé Oddělení pro zahraniční styk GŠ. Postupně rovněž došlo ke zrušení většiny předsunutých zpravodajských ústředí a v této době mimo ZS/GŠ působila pouze tři pracoviště – dvě skupiny operačního agenturního průzkumu v Plzni a Karlových Varech společně se skupinou výstavby a řízení záložních agenturních prostředků v Brně. V říjnu 1960 se 55. radiový pluk přestěhoval z Kralovic do Litoměřic a prodělal reorganizaci na 7. spojovací pluk, přičemž z něj byla vyčleněna tzv. zakrytá část, ze které vznikl 248. provozní prapor Praha (VÚ 4438). V zakryté části sloužilo téměř 470 vojáků. Od počátku 60. let začala ZS/GŠ používat krycí označení VÚ 1313 či MNO-5 a při vypuknutí války měla za povinnost vytvářet Zpravodajskou správu Čs. frontu.

Po útěku čs. vojenského a leteckého přidělence v USA **pplk. Tišlera** byl v letech 1961 až 1963 ze ZS/GŠ dočasně vyčleněn agenturní průzkum v podobě tzv. Informační správy GŠ. V létě 1963 proběhla další reorganizace Zpravodajské správy GŠ a její nové vnitřní uspořádání bylo následující: politické oddělení, subsystém agenturního průzkumu (oddělení operačně agenturního průzkumu – působilo především v SRN, Francii a Rakousku; oddělení strategického agenturního průzkumu – operovalo v ostatních zemích; oddělení náboru a přípravy; oddělení dokladové dokumentace; skupina agenturní evidence; skupina agenturního spojení), oddělení radiového a radiotechnického průzkumu, oddělení vojenského průzkumu, skupina diverzního průzkumu, oddělení luštitelské, oddělení informační, oddělení šifrového spojení, subsystém materiálně-technického zabezpečení (oddělení týlové, oddělení automobilní, spisovna), oddělení kádrové, skupina organizační a mobilizační a skupina finanční. Dosavadní Technické středisko 062 se přeměnilo na Vývojové technické středisko 08 Praha-Butovice (zajišťovalo rádiovou techniku pro agenturní průzkum) a zpravodajská škola na Výcvikové středisko 06 Praha-Staré Město. Současně vzniklo Vývojové technické středisko 07 Praha-Břevnov (s tajnou tiskárnou), které zabezpečovalo speciální prostředky pro práci agentů v zahraničí (polygrafické, chemické, fotografické nebo mechanické).

Zásadní reorganizace ve struktuře vojenské rozvědky a jí podřízených útvarů proběhla v létě 1969 v návaznosti na vytvoření Západního vojenského okruhu v Táboře jako velitelství frontového typu. Součástí štábu nově konstituovaného okruhového velitelství se stala **Zpravodajská správa (ZS/ZVO)**, i když většina jejích příslušníků byla opět z důvodu utajení administrativně zařazena u nově zformovaného 247. provozního praporu Tábor (VÚ 2985). V případě vypuknutí válečného konfliktu by ZS/ZVO vytvářela Zpravodajskou správu Čs. frontu. V zakrytých částech ZS/GŠ a ZS/ZVO sloužilo téměř 520 vojáků, zatímco v oficiálních strukturách jich bylo zařazeno pouze 70. Změnila se i struktura ZS/GŠ, která nadále používala krycí označení MNO-12. V subsystému agenturního průzkumu se oddělení dokladové dokumentace a agenturní sítě přejmenovalo na oddělení speciálního zabezpečení agenturní činnosti (jeho součástí byl i tzv. archiv svazků agenturního úseku v Rychnově nad Kněžnou) a oddělení náboru a přípravy na oddělení legalizace a přípravy s odloučenou skupinou v Bratislavě.

Změny ve složení vojenské rozvědky probíhaly i v 70. letech. Nejprve se k 1. září 1971 ze ZS/GŠ vyčlenilo oddělení pro zahraniční styky. Poté k 1. dubnu 1972 zaniklo informační oddělení s operačním střediskem a nahradila ho tzv. informační služba s oddělením strategické informace, oddělením operačně taktické a technické informace, zpravodajským střediskem a oddělením šifrové služby a kódového spojení. V témže roce byl zároveň zahájen průzkum troposférických spojů. V únoru 1973 se dosavadní skupina u oddělení strategického agenturního průzkumu rozšířila na oddělení strategického agenturního průzkumu pro oblast Středního a Dálného východu, jehož působnost se později rozšířila na celou Asii, Afriku a Balkán.

V 80. letech nastaly ve složení ZS/GŠ jen dílčí změny. V roce 1987 vzniklo Projekčně výpočetní středisko, které zabezpečovalo počítačové zpracování informací. Zároveň se v agenturním úseku vytvořilo oddělení strategického agenturního průzkumu blízkého dosahu, které převzalo řízení rezidentur v SRN, Francii, Rakousku, Švýcarsku, Nizozemsku, Belgii, Švédsku a Západním Berlíně. Oficiálně bylo v ZS/GŠ zařazeno pouze 21 vojáků, zatímco v zakryté části působilo zbývajících 650.

Vedoucí představitelé vojenské rozvědky *

mjr. just. JUDr. Anton Rašla	14. 4. 1945 – 14. 10. 1945
plk. gšt. Karel Hanus	15. 10. 1945 – 31. 3. 1948
plk. gšt. – brig. gen. Ludvík Klen	1. 4. 1948 – 13. 2. 1951
brig. gen. – genmjr. Antonín Racek	14. 2. 1951 – 12. 10. 1959
neobsazeno, řízením pověřen zástupce náčelníka ZS/GŠ plk. Vasil Valo	13. 10. 1959 – 27. 8. 1960
pplk. – genmjr. Antonín Burda	28. 8. 1960 – 26. 12. 1968
genmjr. Ing. Josef Turošík	27. 12. 1968 – 17. 11. 1969
genmjr. – genpor. Ing. Josef Brož	18. 11. 1969 – 19. 9. 1988
genmjr. Ing. Anton Slimák	20. 9. 1988 – 26. 12. 1989

* Do 30. 9. 1949 přednosta, od 1. 10. 1949 náčelník

Vojenská kontrarozvědka

Vojenská kontrarozvědka měla za úkol bránit čs. ozbrojené síly před činností zpravodajských služeb protivníka. Kromě toho působila v odvětvích národního hospodářství důležitých pro obranu státu (zejména ve 2. polovině 40. let) nebo se snažila pronikat do nepřátelských vojenských rozvědek (především od poloviny 60. let). Současně realizovala opatření vůči „zahraniční ideologické diverzi“ a „domácím protistátním silám“. V čs. armádě vznikla na základě tzv. **obrného zpravodajství (OBZ)**, vytvořeného již počátkem **ledna 1945** v rámci 1. čs. armádního sboru. Organizační prvky OBZ byly zastoupeny na všech stupních velení, odděleními u brigád počínaje a přidělenými důstojníky u samostatných praporů konče. Do podřízenosti nově vytvořeného obrného zpravodajství přešla i trestní rota a polní četnictvo, které se postupně přeměnilo v bezpečnostní oddíly OBZ. Obrné zpravodajství tak provádělo nejenom vyšetřování veškerých trestných činů, ale i zatýkání obviněných osob.

Po ustanovení domácí vlády a vytvoření Ministerstva národní obrany v Košicích vznikla v jeho rámci 15. dubna 1945 **Hlavní správa obrného zpravodajství (HS OBZ)**. Během léta 1945 se vytvořily součásti OBZ u oblastí, sborů, divizí, brigád a pluků v podobě tzv. správ, oddělení, skupin a přidělených důstojníků. Kromě nich zůstaly v rámci OBZ zachovány i bezpečnostní oddíly, realizující zatýkání obviněných. Současně si OBZ začalo vytvářet **vlastní agenturní síť**. Na počátku roku 1946 HS OBZ tvořilo pět oddělení (všeobecné, pátrací, ochrany a obrany, organizační a výcvikové, průmyslu) a čítala 97 osob, z nichž bylo 58 důstojníků. Kromě toho jí podléhala i **zpravodajská škola**, která pro výkon funkcí u OBZ připravovala v šestiměsíčních kurzech důstojníky z povolání a ve dvouměsíčních kurzech aspiranty (tj. absolventy škol na důstojníky v záloze). Působnost OBZ v této době částečně směřovala i mimo armádu, a to nejenom na domácí půdu, ale také do zahraničí, čímž **zasahovala do kompetencí ostatních civilních i vojenských tajných služeb**.

Krátce po nástupu Alexeje Čepičky do funkce ministra národní obrany proběhla reorganizace vojenského obrného zpravodajství. K **15. srpnu 1950** se vytvořily tzv. informační orgány, přičemž z dosavadního 5. oddělení Hlavního štábu se stala **Hlavní informační správa (HIS)**. HIS čítala 115 důstojníků a 25 civilních zaměstnanců, přičemž se skládala z oddělení: pátracího, studijního, výslechového, průmyslového a všeobecného. Přejmenování orgánů OBZ proběhlo i na nižších stupních velení.

1. dubna 1951 byla HIS MNO převedena k Ministerstvu národní bezpečnosti (MNB) a přejmenována na **Velitelství vojenské zpravodajské služby (VVZS)**. Reorganizací se omezila činnost vojenského obrného zpravodajství mimo armádu v tuzemsku i zahraničí, kterou dříve provádělo na úkor ostatních zpravodajských služeb. Tabulkově mělo ústředí čítat **873 důstojníků** a mimo jiné mu podléhala zpravodajská škola ve Veltrusech. Pro zabezpečení činnosti velitelství již od 1. března 1951 existoval tzv. 70. pěší prapor (VÚ 3290 Praha), který nahradil původní Bezpečnostní oddíl. V podřízených složkách u okruhů, sborů, divizí, brigád a pluků se nacházelo dalších 1170 důstojníků.

S účinností od **1. července 1952** proběhlo přejmenování VVZS na **Hlavní správu vojenské kontrarozvědky (HS VKR)**, opětně tvořenou sedmi odbory: (protivýzvědným, pro centrální úřady, pro pozemní vojsko, pro letectvo a protiletadlovou obranu státního území, pro Pohraniční a Vnitřní stráž, sledovacím, vyšetřovacím), které později doplnil i kádrový odbor. Do působnosti vojenské kontrarozvědky (VKR) tak byla zařazena i nově vytvořená **Vnitřní stráž MNB**. Jako výkonné orgány dále působily tzv. správy VKR (u vojenských okruhů), oddělení VKR (u sborů, divizí a brigád) a referáty VKR (u jednotlivých útvarů). V souhrnu působilo u VKR téměř dva tisíce osob, z nichž 250 sloužilo na ústředí.

Po sloučení MNB s Ministerstvem vnitra (MV) byla HS VKR v říjnu 1953 přejmenována na **VI. správu MV – vojenskou kontrarozvědku**, i když vůči podřízeným orgánům nadále vystupovala jako HS VKR. Její složení doplnil odbor pro operativní práci u druhů vojsk a současně se protivýzvědný odbor změnil na protišpionážní, což VKR opětovně umožňovalo v omezeném měřítku působit i v zahraničí, především v Bavorsku a Rakousku. Po reorganizaci z roku 1955 klesly celkové počty příslušníků VKR na 1600 osob, z čehož na centrále zůstalo zařazeno 180.

Po reorganizaci Ministerstva vnitra, provedené k 1. březnu 1964, VKR nadále figurovala jako III. správa MV – vojenská kontrarozvědka. V září 1965 se dosavadní odbory VKR u velitelství 1. a 4. armády i 2. vojenského okruhu přejmenovaly na odbory VKR u Západního, Středního a Východního vojenského okruhu. Počátkem léta 1966 došlo k **zařazení VKR do obnovené Hlavní správy Státní bezpečnosti (HS StB)** jako III. správy HS StB – vojenské kontrarozvědky. V této době se vyšetřovací odbor přejmenoval na odbor vyšetřování StB ve VKR, začleněný u Správy vyšetřování StB. K 1. říjnu 1966 se sloučily dosavadní kádrový odbor a organizačně mobilizační odbor do kádrového a organizačně mobilizačního odboru. Současně vznikl vnitřní odbor (doposud sekretariát náčelníka) a studijně analytický odbor. V dubnu 1968 bylo v rámci VKR předepsáno celkem 1117 tabulkových míst, z toho 126 přímo na centrále. V prosinci 1968 došlo k převedení odboru Pohraniční stráže od HS VKR přímo k velitelství Pohraniční stráže a ve složení ústředního orgánu ho nahradil odbor pro práci v zahraničí, koordinující působení v týlu protivníka – tzv. zafrontovou práci. Od října 1968 začala HS VKR spolupracovat při zajišťování tzv. státobezpečnostní ochrany Střední skupiny sovětských vojsk v ČSSR se zvláštním odborem KGB při jejím velitelství v Milovicích.

Odbor pro práci v zahraničí měl za úkol již v míru agenturně rozpracovávat vojenská zpravodajská centra protivníka a připravovat výstavbu válečné agenturní sítě na jeho území. V roce 1990 bylo **identifikováno 75 agentů VKR působících v zahraničí**. Dále do náplně činnosti odboru patřila příprava a realizace výsadků v týlu protivníka v době války, kde by plnily diverzní úkoly spočívající v ničení určených objektů, likvidaci či zajímání osob a získávání důležitých dokumentů. Pro plnění těchto úkolů měla VKR již od roku 1965 k dispozici rotu hloubkového průzkumu u 7. výsadkového pluku v Holešově (od roku 1969 u 22. výsadkového pluku – později brigády – v Prostějově).

Po vytvoření Federálního ministerstva vnitra byla VKR od 1. března 1969 začleněna do nově vytvořené Federální správy zpravodajských služeb. V září 1969 se konstituovala správa VKR u nově vzniklého velitelství Západního vojenského okruhu v Táboře, které byly podřízeny odbory VKR 1. armády v Příbrami a 4. armády v Písku, tj. původního Západního a Středního vojenského okruhu. Po zrušení Federální správy zpravodajských služeb počátkem roku 1971 VKR nadále působila jako III. správa HS SNB – vojenská kontrarozvědka.

Vnitřní složení HS VKR se v následujících letech dále vyvíjelo. Od 1. prosince 1974 do jejího složení patřily: odbor pro řízení a koordinaci zpravodajské práce, odbor pro ofenzivně zpravodajskou práci, odbor pro FMNO a GŠ ČSLA, odbor pro útvary, ústavy a zařízení ČSLA, odbor vyšetřování StB ve VKR, vnitřní odbor, studijně analytický odbor a kádrový a organizačně mobilizační odbor. HS VKR v 70. a 80. letech řídila činnost správy VKR Západního vojenského okruhu (s odbory VKR 1. a 4. armády), odboru VKR Východního vojenského okruhu, odboru VKR Velitelství PVOS, odboru VKR 10. letecké armády, odboru VKR Hlavní správy Pohraniční stráže a ochrany státní hranice. Kromě toho jí nadále podléhal 70. provozní prapor Praha.

Na rozdíl od ostatních složek Státní bezpečnosti nezankla VKR k 15. únoru 1990, ale s platností od **1. června 1990 přešla do resortu Federálního ministerstva národní obrany**. Do čs. armády tak bylo převedeno 1056 tabulkových míst, z toho 895 pro vojáky z povolání a šest pro občanské zaměstnance. Výjimku tvořil odbor VKR u Hlavní správy pohraniční stráže a ochrany státní hranice, ze kterého se stal Úřad FMV pro obranné zpravodajství ve Vojskách ministerstva vnitra a Pohraniční stráže. Vojenská kontrarozvědka byla v rámci čs. armády zrušena 30. června 1990, zatímco 70. provozní prapor zanikl již 31. března 1990.

Vedoucí představitelé vojenského obranného zpravodajství – vojenské kontrarozvědky*

kpt. – plk. Bedřich Reicin	15. 4. 1945 – 14. 11. 1948
plk. gšt. – brig. gen. Josef Musil	15. 11. 1948 – 18. 3. 1951
mjr. Jan Raban	19. 3. 1951 – 30. 4. 1951
kpt. – pplk. František Chalupa	1. 5. 1951 – 29. 1. 1953
plk. – genmjr. Ing. Josef Stavinoha	30. 1. 1953 – 31. 12. 1971
genmjr. Ing. Cyril Ohrablo	1. 1. 1972 – 28. 2. 1981
genmjr. Ing. Pavel Vrlík	1. 3. 1981 – 23. 8. 1989
genmjr. Ing. Josef Červášek	24. 8. 1989 – 30. 6. 1990

* Do 30. 4. 1946 náčelník, od 1. 5. 1946 přednosta,
od 1. 10. 1949 náčelník

Branná povinnost

Instituce branné povinnosti má dlouhou historii, během které prošla mnoha změnami. Po roce 1945 a především po únorových událostech roku 1948 byly branná povinnost a z ní plynoucí výkon povinné **základní vojenské služby** ovlivňovány novým směřováním státu, mezinárodní situací a závazky Československa v souvislosti s členstvím ve Varšavské smlouvě. Všechny tyto aspekty rozhodovaly o počtu branců v činné službě i o způsobech a délce výcviku.

V roce 1949 byl přijat **nový branný zákon**, který stanovil délku základní vojenské služby pro muže od 17 do 60 let na **24 měsíců**. Služba byla povinná pro každého občana Československé republiky mužského pohlaví staršího 18 let, který byl odvodovou komisí uznán schopným výkonu vojenské služby. Na vyzvání okresní vojenské správy se mladí muži, kteří dosáhli požadovaného věku, museli dostavit před **odvodní komisí**. Pokud byli uznáni schopnými služby, obdrželi po určité době **povolávací rozkaz s datem a místem nástupu**. Následoval většinou měsíční přípravný výcvik (tzv. **přijímač**), jehož hlavním úkolem bylo naučit odvedence základním vojenským dovednostem, přísaze a vojenským řádům. Po **slavnostní vojenské přísaze** byl každý voják zařazen do příslušné roty a následoval další půlroční výcvik. Tyto první měsíce byly většinou nejobtížnějším obdobím, jelikož se nováčci stávali častým cílem šikany starších vojáků. Po příchodu nových odvedenců se z nováčků stávali tzv. **mažáci** a historie se opakovala. Po skončení vojenské základní služby byl každý voják povinen dostavit se na okresní vojenskou správu, kde byl **zařazen do zálohy**.

Specifickým druhem povinné vojenské služby byly **pomocné technické prapory**, do kterých byly v letech 1950–1954 zařazovány politicky nespolehlivé osoby. Vedle snah o jejich internaci a převýchovu bylo dalším důvodem vzniku těchto jednotek zajištění levné pracovní síly.

Mnoho mladých mužů se snažilo vojenské službě různými způsoby vyhnout. Důvody tohoto odmítání mohly být náboženské, morální, ale také za nimi mohla stát prostá snaha neztratit zbytečně dva roky života. Jedinou legální alternativou, jak se **vyhnout vojenské službě**, bylo získání uznání o trvalé neschopnosti ze zdravotních důvodů (tzv. **modrá knížka**), pro duševní onemocnění či toxikomanii atd., ať už skutečné, nebo fingované. Jistou formu vyhýbaní se vojenské službě představoval také její odklad ze studijních důvodů. Po dokončení studia bylo ovšem stejně nutné vojenskou službu absolvovat. Speciální úlevy měli zaměstnanci v hornických profesích, kteří byli za určitých podmínek vojenské služby zproštěni.

Pro část branců představoval výkon vojenské služby psychické trauma, což nejpřesvědčivěji dokládají údaje o množství **sebevražd**. Vedle vysloveně negativního vnímání se lze u některých absolventů, zejména s jistým časovým odstupem, setkat také s pozitivními vzpomínkami na dva roky strávené ve vojenském prostředí.

V roce 1990 byla služba zkrácena na **18 měsíců** a uzákoněna **možnost náhradní civilní služby**. Novela branného zákona v roce 1993 stanovila délku vojenské služby na **12 měsíců**. Definitivně byla **povinná základní vojenská služba zrušena v roce 2004** a zachována zůstala pouze branná povinnost v případě ohrožení státu nebo za válečného stavu.

Odpůrci vojenské služby

V Československu existovala branná povinnost, které na základě branného zákona schváleného v roce 1949 podléhali všichni muži od sedmnácti do šedesáti let. Nejvíce občanů se dotkla **základní prezenční služba**, která ve své standardní podobě trvala 24 měsíců, v případě vysokoškoláků, kteří při studiu absolvovali povinnou vojenskou přípravu, byla její délka zkrácena. Branný zákon umožňoval ze zvláštních sociálních, hospodářských nebo rodinných důvodů některým brancům absolvovat tzv. náhradní vojenskou službu trvající pět měsíců. Vojenská služba se obecně netešila přílišnou oblibě, i vzhledem k úloze, kterou československá armáda v nových dějinách hrála, což bylo umocněno po roce 1968 přítomností sovětských vojsk na československém území. Služba v armádě navíc znamenala sociální a osobní komplikace, často probíhala daleko od domova a byla doprovázena šikanou. Československé právo navíc až do roku 1990 nenabízelo na rozdíl od většiny západoevropských zemí možnost absolvovat náhradní civilní službu ani službu beze zbraně, jako tomu bylo v **Německé demokratické republice**, kde mohli **od roku 1964** odpůrci služby se zbraní sloužit jako stavební vojáci (**Bausoldaten**).

Jistou možností vyhnout se vojenské službě představovalo získání dokladu o zdravotní nezpůsobilosti (tzv. modré knížky). Přesný počet mužů, často simulujících zdravotní problémy, nežádka psychického rázu, není možno stanovit, lze nicméně konstatovat, že se od šedesátých let postupně výrazně zvyšuje procento neodvedených mužů. Toto skryté odpírání vojenské služby souviselo spíše s výrazným poklesem prestiže armády ve společnosti a proměnou životního stylu mládeže, v neposlední řadě též s obavou z rozšířené šikany mezi nováčky. Určitou možností pro odpírače vojenské služby představovalo i **vládní usnesení z roku 1958**, na jehož základě bylo možné dosáhnout **dlouholetého odkladu a následného prominutí vojenské služby tomu, kdo se zavázal do třiceti let pracovat jako horník v podzemí**. Předtím byli někteří odpůrci vojenské služby z náboženských důvodů zařazováni k pomocným technickým praporům, kde vykonávali těžkou manuální práci.

Otevření **odpůrci vojenské služby** byli vystaveni **trestnímu stíhání a věznění**, a to často opakovaně, proto nebyly v Československu tyto případy tak rozšířeny. K rozhodnutí otevřeně odepřít výkon vojenské služby v armádě vedly různé důvody – politické, náboženské, filozofické nebo národnostní, někdy se jednalo o spontánní rozhodnutí. Největší skupinu odpíračů představovali příslušníci různých minoritních náboženských skupin, především **svědci Jehovovi**, v menší míře pak **adventisté** a výjimečně **baptisté** či členové **Československé církve evangelické**. Brannou povinnost odmítali plnit s odkazem na biblická přikázání, svou volbu většinou nevnímali jako politicky motivovanou. Řada z nich byla opakovaně odsuzována k nepodmíněným trestům odnětí svobody. Jako příklad lze uvést svědka Jehovova Michala Habiňáka, který byl odsouzen čtyřikrát a dohromady strávil ve vězení za odpírání vojenské služby mezi roky 1975 a 1989 téměř deset let.

Zvláštní skupinu odmítající vojenskou službu tvořili **muži německé národnosti**, kteří zůstali v Československu. V roce 1953 jim bylo vráceno československé státní občanství, čímž podléhali branné povinnosti. Při odvodovém řízení se hlásili **k občanství Spolkové republiky Německo a žádali o možnost vystěhování**, někteří s vysvětlením, že nechtějí vykonávat těžké práce v pomocných technických praporech. Jako příklad odmítání vojenské služby z politických důvodů je možno uvést signatáře Charty 77 Aleše Březinu, který v roce 1977 svůj postoj odůvodňoval mimo jiné tím, že Československá

lidová armáda neslouží k obraně jednotlivce nebo určitého společenství, ale k manipulaci s nimi, k potlačování jejich práv. K rozhodnutí odmítnout vojenskou službu či se jí nějakým způsobem vyhnout přispívaly i sovětská invaze do Afghánistánu na konci roku 1979 či polská krize na počátku osmdesátých let.

Na konci sedmdesátých let a v osmdesátých letech se tak **odpírání vojenské služby** stalo podobně jako v Polsku nebo Maďarsku **významným tématem pro opoziční prostředí**, zvláště po přijetí rozhodnutí o rozmístování sovětských jaderných hlavic v Československu a NDR v roce 1983 v odvetě za dislokaci amerických raket středního doletu v západní Evropě. Kauzami perzekvovaných odpíračů se zabýval Výbor na obranu nespravedlivě stíhaných, který též spolu s Chartou 77 podpořil mezinárodní petiční kampaň za zavedení civilní služby iniciovanou v roce 1987 vydavatelem maďarského samizdatového časopisu *Beszélő*. V československém prostředí představoval bezprostřední podnět k rozsáhlejší diskusi o nemožnosti absolvovat náhradní civilní službu případ Petra Obšila, který byl na počátku roku 1987 odsouzen Vojenským obvodovým soudem v Olomouci k dvaadvacetiměsíčnímu nepodmíněnému trestu odnětí svobody za to, že se ve snaze vyhnout se vojenské prezenční službě úmyslně poranil a po ošetření ji odmítl dodatečně nastoupit, což odůvodňoval svým pacifistickým přesvědčením. Za jeden ze svých základních cílů označilo prosazení náhradní civilní služby **Nezávislé mírové sdružení – Iniciativa za demilitarizaci společnosti**, jedna z nezávislých iniciativ, které se zformovaly na konci osmdesátých let. Na podporu tohoto požadavku pořádali jeho aktivisté od jara 1988 petiční akce a veřejná shromáždění. Po pádu komunistického režimu se také výrazně podíleli na přípravě zákona o náhradní civilní službě.

Svazarm

Svaz pro spolupráci s armádou (Svazarm) byl československou brannou organizací. Vznikl **4. listopadu 1952** podle **sovětského vzoru** jako „celostátní branná, vlastenecká, dobrovolná organizace pracujících, jedna z masových složek Národní fronty. Jejím posláním je pomáhat při upevňování obranyschopnosti země a bojové síly armády předvojenskou výchovou branců a zvyšováním brannosti obyvatelstva.“. Do nově ustavené organizace přešly mnohé již existující spolky a kluby, jako např. **Aeroklub, Autoklub, Svaz chovatelů poštovních holubů, Svaz radioamatérů a kynologické spolky**. Zejména v počátečním období byl svaz **zaměřen na militarizaci společnosti** a její přípravu na nové válečné střetnutí se západními nekomunistickými státy: „Zocelit odvalu a vůli pracujícího lidu, vycvičit k bojové zdatnosti technické, obeznámit se s všeobecnými předpisy, s organizací obrany zápolí všeho druhu, s přímou obranou obcí, měst a továren, zocelit odolnost a kázeň lidu, aby vydržel v pevném odhodlání splnit úkoly obrany vlasti stůj co stůj.“

Svazarm **sdružoval zájemce o branně-sportovní činnost**, což zahrnovalo např. kynologii, střelbu, radioamatéry, sportovní letce. Hlavní snahou bylo získat přehled o těchto aktivitách, mít nad nimi kontrolu a případně je využít. Vedle ústředního výboru a okresních výborů vznikaly pobočky v jednotlivých obcích i ve větších podnicích.

Svaz měl sice bezprostřední vztah k československé armádě, ale zejména od konce 50. let se pod jeho značkou realizovalo množství aktivit, jejichž vztah k branné činnosti byl velmi volný nebo žádný. Zde je možné jmenovat Klub přátel divadla Semafor, HI-FI klub, J-Klub elektroniky 602 atp. Pod Svazarm spadaly také **autoškoly, kluby vojenské historie, sportovní kluby, spolky historického šermu, kroužky modelářů** či kurzy her na vojáky. V čele organizace, zejména ve vyšších funkcích, byli vysloužilí důstojníci Československé lidové armády. Svaz provozoval v Praze na Národní třídě Dům obchodu a služeb Svazarmu (DOSS), který si díky červené barvě interiéru vysloužil přezdívku Rudý dům. Obchod byl častým cílem pražských i mimopražských zájemců o stavbu modelů a maket letadel, lodí atd.

V souvislosti se společenskými změnami došlo v březnu 1990 k přeměně Svazu pro spolupráci s armádou na Sdružení technických sportů a činností (později **Sdružení sportovních svazů České republiky**). Do nově vzniklé organizace přešlo také dosavadní vedení a zůstala jí i většina majetku.

Sovětská vojska v Československu 1968–1991

4

21. srpna 1968 se na území Československa ocitlo jako **intervenční síly pěti států Varšavské smlouvy** (SSSR, Polsko, Maďarsko, Bulharsko a NDR) **více než půl milionů cizích vojáků**. Vojenská intervence byla akcí neslučitelnou s normami vztahů mezi suverénními státy a představovala jejich několikeré porušení. Porušila zásadu svrchované rovnosti států, zákaz použití ozbrojených sil vůči jinému státu (v tomto případě vůči státu přátelskému a spojeneckému) a zásadu o nevměšování se do vnitřních záležitostí svrchovaného státu. Nerespektovala ani závazky vyplývající z ustanovení Varšavské smlouvy a vzájemných spojeneckých dvoustranných smluv, ani povinnosti vůči Chartě OSN. Sama intervence byla počátkem konce domácí reformní politiky, nástrojem potlačení československé státní svrchovanosti a suverenity a počátkem více než dvě desetiletí trvající přítomnosti cizích vojsk na státním území. Proto ji ani moskevský protokol, podepsaný představiteli ČSSR a SSSR, nemohl zlegalizovat: jako jeden z nepříznivých důsledků intervence byl totiž protiprávní svou podstatou.

Podle 5. bodu protokolu se neměla okupační vojska – toto pro Sověty nepřijatelné označení ale text dokumentu nepřipouštěl – vměšovat do vnitřních záležitostí obsazené země a měla se stahovat z měst a vesnic, jakmile státní moc obnoví pořádek, a po etapách odcházet ze země. O podmínkách pobytu a úplného odsunu měla být mezi spojenci a Československem uzavřena smlouva. Českoslovenští představitelé brzy pochopili, že přítomnost sovětských vojsk a jednotek ostatních států Varšavské smlouvy nebude rychle ukončena. Sověti totiž považovali vojska za podmínku dosažení tzv. normalizace poměrů v zemi. Již při návštěvě O. Černíka v Moskvě 10. září 1968 dali jasně najevo, že jejich částečné setrvání zabezpečí normalizaci i v budoucnu, a to v míře odpovídající velmocenským zájmům SSSR. Československý premiér nakonec přiznal, že vedení státu počítá se setrváním části sovětských jednotek na jeho území, a přistoupil na to, že většina vojsk bude stažena až po podpisu smlouvy o podmínkách jejich pobytu. Odmítl ale požadavek na ponechání 250 000 vojáků a navrhl zhruba pětinu tohoto počtu.

O **technických a organizačních podmínkách dohody o pobytu sovětských vojsk na československém území** jednali ministři obrany obou států (generálplukovník M. Dzúr a maršál A. Grečko) v Mukačevě ve dnech **16.–17. září 1968**. Ministr Dzúr se sice pokusil navrhnout, aby přezimovalo 10 % intervenčních vojsk a ta se postupně v následujícím roce stahovala, ale po seznámení se sovětským stanoviskem se smířil s tím, že interventi z Československa úplně neodejdou. Vzhledem k blížící se zimě vznášeli sovětsští vojenští představitelé dalekosáhlé požadavky na vhodné ubytovací a výcvikové prostory a jejich co nejrychlejší uvolnění, a dokonce navrhovali, že mohou převzít i obranu československých hranic, což velení ČSLA odmítlo. Za únosné bylo nakonec považováno, že v zemi zůstane osm divízií a dva letecké svazky. Přesto urychleně prováděná a rozsáhlá redислоkace a sestěhovávání posádek do menších prostor způsobily jak velení československé armády, tak tisícům důstojníků a jejich rodin značné komplikace. Pro **nedostatek potřebných vojenských objektů** musel být také o půl roku odložen termín nástupu branců na základní vojenskou službu a nástup pro budoucno rozložen do dvou termínů.

Na další utajené schůzce s představiteli ostatních intervenujících zemí 27. září 1968 získalo Brežněvovo vedení pro své stanovisko politický souhlas. V tomto smyslu jednalo také s oficiální československou stranickou a vládní delegací v Moskvě 3.–4. října 1968. Ačkoliv sám L. Brežněv vyjádřil obavu, zda Čechoslováci smlouvu v chystané podobě přijmou, povolnost a nedostatečný odpor jejich představitelů umožnily Sovětům prosadit, aby část vojsk zůstala v zemi na neurčitou dobu. Navíc se

základem jednání o podobě mezistátní smlouvy stala sovětská předloha, v níž československá strana prosadila pouze jisté úpravy. Text **Smlouvy o dočasném pobytu sovětských vojsk na území Československa** byl podepsán O. Černíkem a A. Kosyginem **16. října 1968 v Praze** a o dva dny později ji pod značným politickým tlakem **schválilo Národní shromáždění**. Proti hlasovali pouze čtyři poslanci – F. Kriegel, F. Vodslon, G. Sekaninová-Čakrtová a B. Fuková, a deset se jich zdrželo hlasování. Smlouva měla zajistit intervencí vynucené přítomnosti početných sovětských jednotek v zemi trvalou politickou a právní legalizaci a garanci časově nikterak neurčeného pobytu jejich početného kontingentu na území republiky. V tajném dodatku určovala smlouva počty kontingentu a přípravu několika mezistátních dohod o podmínkách a materiálním zabezpečení pobytu vojsk (nejdůležitější z nich byly přijaty počátkem února 1969). Okupační charakter setrvávání sovětských vojenských jednotek v zemi se však nezměnil, smlouva totiž odvozeně od protiprávnosti intervence byla jako její důsledek, podobně jako moskevský protokol, neplatná od samého počátku. Protiprávní byla i z toho důvodu, že v rozporu s mezinárodním právem neobsahovala určení doby platnosti smlouvy a ustanovení o možnosti ji vypovědět. Zcela také opomíjela řešení ztrát na životech a zdraví občanů způsobených při srpnové agresi a materiálních a hospodářských škod.

Ztráty na životech způsobené převážně střelbou interventů a bezohlednou manipulací s vojenskými vozidly za období do 3. září 1968 činily 72 osob; do konce roku vzrostl počet mrtvých na 122 (především již pro porušování pravidel silničního provozu). Těžce zraněných bylo evidováno 345, počet lehce zraněných nemohl být nikdy přesně odhadnut, minimálně však představoval tisíc osob. Bezprostřední **hospodářské škody** byly ke konci září vyčísleny na 1,43 miliardy Kčs, postupně se však ukázalo, že přímé škody dosáhly výše přibližně 4,4 miliardy Kčs a nepřímé ztráty až 5,8 miliardy Kčs.

Sovětský vojenský kontingent nazvaný **Střední skupina sovětských vojsk** s hlavním **velitelským v Milovicích u Mladé Boleslavi** se skládal z tankových, motostřeleckých, dělostřeleckých, raketových a protiletadlových jednotek, letectva a pontonového pluku, týlové základny, školního praporu a centrálního skladu. Celkový počet vojáků činil **75 tisíc mužů**, umístěných v širokém pásu území sahajícího od východního Krušnohoří přes střední a východní Čechy až na severní Moravu a do západního Slezska a v menší míře na slovenské Pováží a při hranicích s Maďarskem. Celkem se jednalo o **64 lokalit**, ale jejich počet nebyl definitivní. Smlouva a následné dohody dávaly sovětským jednotkám právo obsadit velké množství vojenských objektů (kasárna a posádková velitelství, letiště a menší vojenská cvičiště s doplňkovými objekty, nemocnici v Jaroměři, skladové prostory a domy s byty v rámci vojenských areálů i mimo ně). K dispozici byly sovětským vojskům také **čtyři velké vojenské výcvikové prostory**: **Mimoň-Ralsko** v oblasti Milovic, **Libavá** na Moravě, **Boletice** v jižních Čechách a **Kežmarok** na východním Slovensku. K mohutným sovětským útvarům s tisíci vojáky, důstojníky a civilními pracovníky z řad rodinných příslušníků patřila především **posádka v Milovicích** (15. gardová tanková divize), blízké **Mladé Boleslavi** (18. gardová motostřelecká divize) a dále posádka v **Olomouci** (štáb 28. armádního sboru), značně velké byly však také posádky v **Bruntále** (31. tanková divize), **Vysokém Mýtě** (48. motostřelecká divize) a ve **Zvolenu** (30. gardová motostřelecká divize).

Sovětský vojenský kontingent plnil v Československu několik úkolů sovětského velmocenského politického a vojenskostrategického zájmu. Z těchto důvodů se jeho setrvávání na československém území protáhlo na více než dvě desetiletí. Základním úkolem sovětských jednotek bylo prosazení návratu Československa k sovětskému modelu byrokraticko-centralistického socialismu, neboť tento primární politický cíl invaze zůstával nesplněn. Proto se působení sovětského kontingentu až do úplného potlačení reformního hnutí vyznačovalo politicky a vojensky dominantním postavením vůči československým státním orgánům. Střední skupina vojsk byla zapojována i do příprav na odstranění A. Dubčeka na jaře 1969. Při oslavách hokejového vítězství československého mužstva nad sovětskou sbornou sovětských vojáků v některých českých městech provokovali shromážděné občany natolik, že mnohé jejich posádky byly neozbrojenými manifestanty napadeny. Sovětský vojenský a diplomatický nátlak poté zesílil. Několik dní před dubnovým plénem ÚV KSČ byl dokonce sovětský kontingent na příkaz maršála Andreje Grečka posílen jednotkami z NDR, aby mohl případně zasáhnout ve prospěch prosovětských sil.

Nátlaková politika sovětských vojsk byla také patrná na všech dalších stupních stranické a státní administrativy, měla řadu podob a systematicky dotvářela tlak sovětských politických představitelů na vedoucí činitele KSČ a vlády. Její významnou část v podobě organizovaných besed, vnučených návštěv a družebních akcí zajišťovaly vojenské komandatury umístěné ve všech větších českých a slovenských městech. Ačkoliv velitelé okupačních jednotek zasahovali bezprostředně do života společnosti a jednotlivců hlavně ve dnech invaze, objevovaly se i v dalších týdnech pokusy o přímé řízení stranických orgánů a organizací a také o ovlivňování provozu velkých průmyslových závodů. Výrazným vměšováním do československé reality, znamenajícím porušování zákonů, byla **distribuce časopisu Zprávy**, vydávaného velitelstvím okupačních vojsk, a činnost vysílače Vltava z území NDR. Mnohé z těchto aktivit nebyly přerušeny ani po podpisu smlouvy z října 1968, která sice ukončila existenci většiny sovětských komandatur v českých a slovenských městech, ale jinak poskytovala sovětským jednotkám dostatečné podmínky pro politické působení.

Pro záměry Moskvy bylo důležité, že se sovětskému vojenskému velení podařilo rychle obnovovat úzké svazky s československou generalitou a normalizací ČSLA tak dostat plně pod kontrolu. Rychlé **přizpůsobení československé armády** a bezpečnostních sil novým poměrům umožnilo Husákovu vedení KSČ svěřit potlačení odporu obyvatelstva při prvním výročí srpna vybraným jednotkám ČSLA, Bezpečnosti a Lidových milic. I tehdy byl ale sovětský kontingent v pohotovosti a jeho velení bylo se zasahujícími jednotkami v trvalém kontaktu.

Po úplném potlačení reformního hnutí a obnovení společnosti sovětského typu byla úloha sovětských jednotek v Československu jen nepatrně modifikována. Její politicky nátlakový a policejní charakter byl utlumen, ale zůstávala povinnost **garantovat režim vnučené normalizace** a ochrany jeho politické elity. Paralelně plnil sovětský vojenský kontingent vojenskostrategické cíle ve střední Evropě, vyplývající z pozměněné sovětské bezpečnostní doktríny a jiného přístupu sovětské generality k jejímu zajištění. Trvalá přítomnost sovětských vojsk a jejich vojenské a širší politické úkoly poznamenávaly život mnoha československých občanů a nebylo to jen stálé narušování jejich každodenního života v blízkém okolí sovětských posádek, ale také přetrvávající kriminalita příslušníků kontingentu. V důsledku invaze a „zlegalizované“ okupace opustilo zemi v letech 1968–1969 několik desítek tisíc občanů, v dalších letech tzv. normalizace ilegální emigrace pokračovala, i když postupně převládaly spíše ekonomické motivy.

S obnovením politické a ideologické spolehlivosti Československa v sedmdesátých letech a při bezvýhradném respektování sovětských zájmů, kterým se Husákovu československé vedení vyznačovalo v letech polské krize (1980–1981), Sovětský svaz dále uvolňoval kontrolu československých vnitřních poměrů prostřednictvím Střední skupiny sovětských vojsk (SSkSV), ale jeho zájem na vojenské přítomnosti na československém území se nezměnil. Naopak pokračovala **prostorová expanze usídlených sovětských jednotek**. Počet jimi používaných lokalit se ještě rozrostl, takže v roce 1990 při zahájení odsunu byly umístěny již v 67 posádkách v českých zemích a v 16 posádkách na Slovensku, které včetně odloučených jednotek byly umístěny v 93 obcích republiky (63 v ČSR a 30 v SSR). Oproti roku 1968 byly sovětské posádky již v 11 obcích Západočeského kraje a stejně tak i Severočeského kraje, ale nejvíce obcí se sovětskými jednotkami měl Východočeský kraj (16) a Severomoravský a Středoslovenský kraj (po 13 obcích). Nejméně sovětských posádek bylo v Jihočeském a Jihomoravském kraji (vždy po dvou obcích). Pevné zakotvení okupačních vojsk v životě podrobené země vedlo nakonec ke zmenšení konfrontační podoby vztahů domácího obyvatelstva a příslušníků sovětských posádek a též k různým formám koexistence. Nebyly to jen družební akce komunistických politických a vojenských funkcionářů s představiteli SSkSV, ale také občany využívané výhodné nákupy pohonných hmot, barevných televizí a dalšího zboží dováženého bezcelně z SSSR a nabízeného sovětskými vojáky. Snad i proto, a nejen kvůli oživení disidentského hnutí, oslabil StB doposud striktně zajišťovanou ochranu sovětských vojsk, neboť přestávala být nejdůležitější částí jejího normalizačního politického dozorování. Přesto ve vědomí národa (včetně mnoha řadových členů KSČ) nepřijatelnost okupace přetrvávala, byť se omezovala na neoficiální komunikaci, anekdoty a jiné žánry živé ústní tradice. Až Charta 77 učinila požadavek stažení sovětských vojsk základním bodem všech svých prohlášení vydaných k výročí invaze od roku 1978 nebo v jiných souvislostech dotýkajících se roku 1968.

V činnosti Střední skupiny sovětských vojsk nastaly podstatné změny až **po nástupu M. S. Gorbačova** do funkce generálního tajemníka KSSS v dubnu 1985. V krátké době se projevil jak v charakteru a zaměření úkolů sovětského kontingentu, tak v metodách jejich zabezpečování. Rozchod nového sovětského vedení s konzervativním chápáním leninismu a jeho dogmatickým uplatňováním ve společenské praxi uvnitř SSSR i v zemích sovětského bloku vedl nakonec k **faktickému zániku politicko-ideové a kontrolní úlohy okupačních sovětských jednotek** v Československu a k omezení jejich role na **ryze vojenské funkce**. Kontingent přestal dohlížet na vývoj v zemi a vazby mezi ním a československým státním a stranickým vedením se uvolnily. Dokonce i vyznamenání předávaná z funkce odcházejícím velitelům Střední skupiny sovětských vojsk se změnila; místo nejvyšších státních řádů jim byla předávána pouze vojenská vyznamenání.

Úzká spolupráce ČSLA a kontingentu ale přerušena nebyla, jak potvrzovalo pořádání dalších společných vojenských cvičení. Vojenskostrategické poslání sovětského kontingentu zůstávalo zachováno, neboť mělo trvalý charakter. Souviselo s udržováním rovnováhy sil mezi oběma supervelmocemi a s vojenskou obranou sovětského bloku, jeho teritoria i společenského systému. K jeho uplatňování sloužily také sovětské jaderné zbraně na československém území, nejprve bojové hlavice umístěné v roce 1969 na základě dohody z roku 1965 ve speciálně vybudovaných skladech v Bílině, Bělé pod Bezdězem a Borovnu a poté v roce 1983 sovětské rakety SS-22 rozmísťované jako odpověď na podobné vyzbrojení zemí NATO americkými pershingy a křídlatými raketami. Výstavbu objektů pro sovětské rakety středního doletu dotvrdila dvoustranná československo-sovětská dohoda z února 1986. Na druhé straně z iniciativy M. Gorbačova začala mezi SSSR a USA **série odzbrojovacích rozhovorů**, která vyústila v prosinci 1987 ve Washingtonu v podepsání Smlouvy o likvidaci raket středního a kratšího doletu. Úspěšně také pokračovala evropská odzbrojovací jednání ve Stockholmu a ve Vídni na bázi helsinského procesu a v květnu 1987 Varšavská smlouva oznámila přechod na obrannou doktrínu. Avšak v diplomatické interpretaci vojenské úlohy sovětského kontingentu v Československu a v dalších zemích sovětského bloku začala sovětská strana na sklonku osmdesátých let znovu zdůrazňovat aspekt obrany socialistického společenství, protože představoval významný argument pro výchozí pozici v dalších jednáních o snížení strategických sil. Z československého pohledu takový postoj odrážel nepřipravenost sovětského vedení přiznat pravdu o srpnové invazi roku 1968, vyplývající z neochoty mnoha sovětských vojenských strategiů i politických expertů a analytiků zcela ustoupit od tradičních schémat založených na oprávněnosti sovětské vojenské dominance ve východní Evropě. Československé normalizační vedení se tomu nikterak nebránilo. Nová vládnoucí **garnitura M. Jakeše**, který v prosinci 1987 vystřídal ve vedení KSČ G. Husáka, totiž v **pobytu sovětského kontingentu v zemi stále viděla významnou záruku pro udržení normalizačního režimu**, i když sovětský kontingent projevoval v rostoucí celospolečenské krizi a politickém napětí v zemi naprostou politickou nestrannost. Dokonce na základě pokroku v sovětsko-amerických jednáních o omezení strategických zbraní byla v předjaří roku 1988 odsunuta část sovětských raket i s jejich obsluhou. Na to navazovalo stažení části sovětského kontingentu naplánované na léta 1989 a 1990 jako součást odzbrojovacích opatření SSSR na území střední a východní Evropy. Z československého území byl již na jaře 1989 stažen jeden výsadkový prapor (obdobně i z NDR), poté automobilový prapor z Olomouce a tanky. Do konce roku se tak snížil počet vojáků Střední skupiny sovětských vojsk o 1500 mužů, 192 tanků a 20 letadel. Perestrojka tak sice vytvářela předpoklady pro změny politické situace v sovětských satelitech, ale k ukončení okupace Československa nepřistoupila a ponecháním vojenského kontingentu v zemi nadále podporovala existenci normalizačního režimu.

Sovětský svaz uznal neoprávněnost a faktickou protiprávnost vstupu svých vojsk do Československa až po pádu komunistického režimu, a na vyzvání československé strany. Z toho vyplývající povinnost ukončit jejich pobyt však nehodlal naplnit a případný odsun vojenských jednotek chtěl podmínit dalšími pokroky v meziblokových jednáních. Teprve **moskevské rozhovory československé vládní delegace v prosinci 1989** otevřely cestu k bilaterálnímu jednání o odsunu sovětských vojsk. **Dohoda o odsunu** byla podepsána ministry J. Dienstbierem a E. Ševardnadzem za přítomnosti předsedy Nejvyššího sovětu SSSR M. Gorbačova a prezidenta ČSFR V. Havla v Moskvě **26. února 1990**, přičemž pro odsun stanovila osmnáctiměsíční lhůtu. **Postupný odchod sovětských jednotek následoval ve třech fázích**

azahrnoval veškerý lidský a materiální potenciál SSKSV. Jednalo se konkrétně o 73,5 tisíce vojáků a důstojníků s rodinnými příslušníky, o 1220 tanků, 2505 bojových vozidel pěchoty a transportérů, 1218 děl s ráží nad 100 mm, 77 letadel a 146 bojových vrtulníků, 251 prostředků PVO a 18,5 tisíce automobilů, ale z nepublikovaných pramenů je zřejmé, že počty osob, tanků a letadel byly vyšší. Kromě toho měl sovětský okupační kontingent ve výzbroji 50–60 raket typu země–země s krátkým a středním doletem, 120 vícelahňových raketometů a 210 protiletadlových raket s krátkým a dlouhým doletem. Již v první etapě do 31. května 1990 měla republika opustit významná část tohoto potenciálu – dvě vševojskové divize, dvě raketové brigády, vrtulníkový pluk a další samostatné jednotky, tj. 26 tisíc vojáků, 540 tanků, 480 BVP, 350 děl, 19 letadel a 48 vrtulníků. Ve skutečnosti byly tyto počty v některých ukazatelích překročeny (tanky, děla, u BVP a vrtulníků téměř dvojnásobně). Odcházeli také vojenští poradci, přesto jich v létě 1990 zůstávalo na Ministerstvu národní obrany z původního počtu 42 ještě sedm. Také v druhé etapě odsunu (1. 6.–31. 12. 1990) se po dohodě se sovětským velením podařilo zvýšit objem odsouvaných vojsk, takže 18. října 1990 bylo sice odsunuto jen 58 % vojáků a 53,4 % rodinných příslušníků, ale u odvezených zbraní dosahovaly tyto počty 2/3–4/5 celkových stavů a etapa byla ukončena s předstihem. V poslední etapě do 30. června 1990 měli být odsunuti všichni zbývající vojáci, stejně jako veškerá zbývající technika. Přijetím volnějšího tempa odsunu vojáků a jejich rodinných příslušníků respektovala československá strana skutečnost, že SSSR nedisponoval dostatkem náhradního ubytování pro rodiny důstojníků.

Souběžně s odsunem byla prováděna **kontrola opouštěných vojenských prostorů a objektů** a zjišťována jejich značná devastace (nemluvě o značném množství staveb realizovaných ze sovětských prostředků a bez povolení a v rozporu s československými předpisy) a velké škody na životním prostředí (poničené lesní porosty a cesty, nepovolené skládky s nebezpečnými odpady, zamořené vodní zdroje a zejména spodní vody). Jednání o náhradě veškerých škod a finančním vyrovnání se však nepotkávala s přílišným úspěchem. Podle dokumentu projednaného vládou v květnu 1991 činily československé pohledávky v 16 položkách na 14,78 miliardy Kčs. K největším pohledávkám patřila náhrada škod na majetku způsobených okupačními jednotkami do 18. října 1968 (3,91 miliardy Kčs), náhrada nákladů na výstavbu objektů pro sovětský kontingent (4,74 miliardy Kčs) a náhrada nákladů na sanaci a odstranění ekologických škod (2 miliardy Kčs). Menší, ale o to bolestnější položku činily škody na zdraví československých občanů vyjádřené sumou 30,54 milionu Kčs. Ukázalo se proto, že bylo nejlepší taktické nevázat na odchod vojsk jednání o náhradě důsledků invaze a okupace, neboť trvání na včasném řešení těchto závazků by způsobilo průtahy v odchodu okupačních jednotek. I když nakonec byl do května 1991 připraven návrh dohody o vypořádání finančních a majetkových otázek spojených s odsunem vojsk, byla po dalších jednáních **1. dubna 1992** podepsána **nulová varianta** příslušné dohody, v níž se obě strany vzdaly svých nároků.

Nejvýznamnějším výsledkem celého úsilí směřujícího k odstranění okupace a jejích následků bylo proto ukončení okupace potvrzené odchodem posledního sovětského vojáka v červnu 1991 a podepsání příslušného protokolu zmocněnci obou vlád 25. června 1991. Společně se zbraněmi bylo rovněž odvezeno 101 tisíc tun nábojů, munice a náhradní techniky a 172 tisíc tun proviantu, výstroje, zdravotnického materiálu a pohonných hmot. Tak byl dovršen proces znovunabytí a obnovy československé suverenity. Výrazný podíl na úspěšném a rychlém provedení odsunu sovětského kontingentu měly obě **komise pro dohled na odsun sovětských vojsk Federálního shromáždění ČSFR** (předsedou první komise obou sněmoven zvolené 28. března 1990 byl poslanec **J. Macek**, předsedou druhé komise schválené FS ČSFR 20. září 1990 byl poslanec **M. Kocáb**).

Politické strany a společenské organizace

5

Strany a stranictví v letech 1945–1989 | *Jiří Pernes*

Národní fronta | *Jiří Kocián*

Komunistická strana Československa – dějiny a úloha v systému | *Jiří Pernes*

Komunistická strana Československa – organizace a stanovy | *Jiří Pernes*

Komunistická strana Slovenska – dějiny a úloha v systému | *Stanislav Sikora*

Komunistická strana Slovenska – organizace a stanovy | *Stanislav Sikora*

Československá sociální demokracie | *Miloš Hájek*

Československá strana socialistická | *Jiří Pernes*

Československá strana lidová v letech 1948–1968 | *Míchal Pehr*

Československá strana lidová po roce 1968 | *Milan Otáhal*

Strana slovenské obrody | *Viera Hlavová*

Strana svobody | *Viera Hlavová*

Revoluční odborové hnutí | *Dušan Janák – Dalibor Státník*

Československý svaz tělesné výchovy | *František Kolář*

Ústřední rada družstev | *Jan Pešek*

Jednotný svaz českých zemědělců | *Karel Pech*

Jednotný svaz slovenských rolníků | *Viera Hlavová*

Svaz družstevních rolníků | *Jan Pešek*

Československý svaz protifašistických bojovníků | *Václav Vrabec*

Československá vědeckotechnická společnost | *Daniela Brá德勒ová*

Socialistická akademie | *Martin Franc*

Svaz československo-sovětského přátelství | *Jiří Knapík*

Československý svaz žen | *Denisa Nečasová*

Strany a stranictví v letech 1945–1989

Po skončení války v roce 1945 byl v Československu vytvořen politický systém **Národní fronty Čechů a Slováků**, který umožňoval existenci omezeného počtu politických stran. V českých zemích mohla obnovit činnost **Československá strana národně socialistická** (ČSNS), Československá sociálně demokratická strana dělnická (na sjezdu v říjnu 1945 se přejmenovala na **Československou sociální demokracii**), **Československá strana lidová** (ČSL) a **Komunistická strana Československa** (KSČ), na Slovensku vyvíjela činnost **Komunistická strana Slovenska** (KSS), nově vznikla **Demokratická strana** (DS) a o něco později **Strana svobody** a **Strana práce**. Pravicové politické strany, které se o přízeň veřejnosti ucházely v letech 1918–1938, povoleny nebyly. V důsledku toho byl politický systém v Československu po roce 1945 výrazně levicový a vykazoval socializující tendence.

Za těchto podmínek se výrazně upevňovala pozice **Komunistické strany Československa**, která od roku 1945 – mimo jiné – ovládala Ministerstvo vnitra a Ministerstvo informací, v nichž na řídicí místa dosazovala své členy a sympatizanty. Těchto pozic využívala k ovlivňování veřejného života ve svůj prospěch. Nejenže se brzy stala nejpočetnější československou politickou stranou, ale v roce 1946 dokonce vyhrála parlamentní volby, v nichž získala 40,17 % hlasů. Na Slovensku získali komunisté 30,37 % hlasů, zatímco vítězná DS dosáhla 62 %. KSČ pak ve veřejném životě dosáhla dominantního postavení, její předseda Klement Gottwald se stal předsedou vlády, přesto však neměla v Národním shromáždění většinu a musela přihlížet k názorům politických partnerů v Národní frontě. Proto vedení strany po volbách vyhlásilo za svůj cíl získat „nadpoloviční většinu národa“.

Své pozice KSČ neupevňovala pouze získáváním nových členů, nýbrž také útoky na ostatní strany Národní fronty. Ve snaze oslabit postavení **Demokratické strany na Slovensku** obvinila její vedení z **protistátního spiknutí (září 1947)**. Komunistům se podařilo vzbudit obavy o jednotu československého státu také u českých nekomunistických stran, které pak hleděly na činnost slovenských demokratů se značným podezřením a ve prospěch slovenské DS nevystoupily. Komunistické intriky došly tak daleko, že generální tajemníci DS **Miloš Bugár** a **Ján Kempný** a místopředseda strany **Ján Ursíny** skončili ve vězení, přestože trestní oznámení, která na ně byla podána, neobsahovala žádný důkazový materiál. Vzdor těmto krokům se komunistům slovenskou DS rozložit a zlikvidovat nepodařilo.

Druhým politickým rivalem, kterého se komunisté snažili poškodit všemi prostředky, byla **Československá strana národně socialistická**. Také některé její členy komunisté nařkli z úkladů proti státu a ze špionáže. Kromě toho měly obviněné osoby připravovat puč proti vládě Národní fronty, a to s vědomím vedoucích funkcionářů národněsocialistické strany, zejména předsedy **Petra Zenkla**, generálního tajemníka **Vladimíra Krajiny** a ministra **Prokopa Drtiny**. Také v tomto případě byla komunisty ovládanou policií zatčena řada lidí.

Za těchto okolností si vedení nekomunistických stran začala uvědomovat nebezpečí, které demokracii v Československu hrozilo, a vůči KSČ zaujímala neústupnější stanoviska. V Brně se 14. až 16. listopadu 1947 konal sjezd **sociálnědemokratické strany**, který z čela strany odstranil **Zdeňka Fierlingera** a novým předsedou zvolil **Bohumila Laušmana**, méně svázaného s komunisty. Také vedení národně-socialistické strany jevílo pořád menší ochotu ustupovat a naopak začalo upozorňovat na rostoucí vliv KSČ v policii. Stále se **stupňující napětí v zemi vyvrcholilo vládní krizí v únoru 1948**, která přerostla ve státní převrat, v jehož průběhu se komunisté v Československu chopili moci a nastolili totalitní režim, trvající čtyři desetiletí.

Bezprostředně po únoru 1948 neměli komunisté zcela jasno, jakou roli v novém režimu ostatním politickým stranám přisoudí. Nejprve hovořili jen o jejich tzv. **očistě**, čímž mínili odstranění nepohodlných funkcionářů. V prvních týdnech své vlády dokonce uvažovali o tom, že ve volbách, chystaných na květen 1948, jim umožní, aby kandidovaly samostatně – samozřejmě pod dohledem KSČ. Na druhé straně ovšem existovaly odlišné názory, totiž že nekomunistické strany v Československu je třeba zrušit a nastolit systém jediné vládnoucí strany podle vzoru Sovětského svazu. Vedení KSČ nakonec došlo k závěru, že optimálním řešením bude nechat ostatní strany Národní fronty existovat, avšak v takové podobě, aby se staly **převodovou pákou** její politiky.

V procesu ovládnutí a faktické **likvidace ČSNS** mohli komunisté využít skutečnosti, že procházela hlubokou vnitřní krizí. Na její vrcholné činitele a funkcionáře, kteří nechtěli na spolupráci s KSČ přistoupit, se zaměřila Státní bezpečnost a snažila se je nevybíravými způsoby zbavit možnosti ovlivňovat vývoj v zemi. Za těchto okolností se mnoho z nich rozhodlo pro odchod do exilu. Někteří skončili v rukou komunistické policie a následně ve vězení. O **bezradnosti vedení národněsocialistické strany**, které svým postupem v únorových dnech rozehrálo vládní krizi, jež přerostla až ve státní převrat KSČ, svědčí i fakt, že se jeho členové bezprostředně poté, co Beneš jmenoval Gottwaldem navrženou vládu, vzdali funkcí ve straně i poslaneckých mandátů a oznámili, že **odcházejí do ústraní**, aniž měli připraven jakýkoli alternativní plán pro další postup své strany. Tím fakticky uvolnili ruce páté koloně tajných spolupracovníků, kterou si KSČ v řadách ČSNS od roku 1945 budovala a která se jí dala okamžitě k dispozici. Do jejího čela se postavil hospodářský expert strany **Emanuel Šlechta**, který se **ujal organizování vnitrostranického převratu**. V nové vládě Klementa Gottwalda se stal ministrem techniky, přidal se také předseda Národního shromáždění **Josef David** a další vysoce postavení funkcionáři strany. Většina řadových členů ze strany odešla. Někteří na situaci reagovali masovým přestupem do KSČ (přibližně 120 000 lidí), jiní rezignací na politický život vůbec. ČSNS procházela vnitřním rozkladem, provázeným zánikem závodních, místních a okresních organizací. Nové vedení strany se zřeklo dosavadního programu budování demokratického „národního“ socialismu a přijalo název **Československá strana socialistická (ČSS)**.

Likvidace **Československé strany lidové** neprobíhala tak hladce. Křesťanský světový názor, který její členy především spojoval v jeden ideový celek, nemuseli po komunistickém vítězství podrobit výraznější revizi. Zatímco po únoru přestupovali členové národněsocialistické strany do KSČ masově, počet lidovců, kteří se odhodlali ke stejnému kroku, byl jen omezený. Navíc ani organizační základna strany neutrpěla v únoru 1948 a bezprostředně po něm takový otřes jako organizace ostatních nekomunistických stran. Zejména na Moravě a částečně i v jižních Čechách zůstala její struktura v podstatě nedotčena. I když ve vrcholných orgánech strany se k moci dostali otevření **spolupracovníci KSČ**, především **Alois Petr** a **P. Josef Plojhar**, mnohé okresní a místní organizace si uchovaly legálně zvolené funkcionáře. Výrazem nesouhlasu moravských lidovců s novým vedením strany se stal zemský sjezd strany 22. srpna 1948 v Kroměříži. Tyto události vyvolaly neklid nejen v „**obrozeném**“ vedení ČSL, ale především v ústředních orgánech Národní fronty a KSČ. Na zasedání předsednictva ústředního akčního výboru Národní fronty koncem září 1948 vystoupili s ostrým odsouzením vývoje v ČSL Rudolf Slánský a Alexej Čepička. Předsednictvo ČSL následně rozhodlo o nové **prověrce všech funkcionářů a členů**, která měla ze strany vyloučit „všechny nehodné a nehodící se“ a zabezpečit vybudování politického a organizačního aparátu „z lidovců, věrných křesťansko-sociálního programu strany, věrných a oddaných republice, její vládě a jejímu presidentovi“. Tak se i z ČSL stala poslušná složka „obrozené“ Národní fronty.

Podobný vývoj probíhal i v politických stranách na Slovensku. Hlavní tlak byl zaměřen proti DS, doposud největší překážce komunistické dominance v zemi. I zde došlo k likvidaci demokraticky zvoleného vedení, k drastickému zmenšení členské základny a nakonec i k přejmenování strany – nově nesla název **Strana slovenské obrody**.

Přestože **sociální demokracie** nepatřila ke stranám poraženým, byla i ona po únoru 1948 vydána komunistům na milost a nemilost. Funkcionáři, kteří kolaboraci s nimi odmítali, museli své pozice opustit a většina z nich odešla do exilu. **Bohumil Laušman** se vzdal předsednické funkce a 18. března 1948 se do ní vrátil **Zdeněk Fierlinger**. Když akční výbory Národní fronty začaly vyhazovat sociální

demokraty z dosavadních pozic ve státní správě, v továrnách, sdělovacích prostředcích i nepolitických organizacích, bralo to vedení jejich strany pasivně na vědomí. Jedna jeho část si totiž uvědomovala, že strana není schopna komunistům vzdorovat, druhá s komunistickými opatřeními souhlasila. Bezprostředně po únorovém převratu se zdálo, že – pokud se sociální demokracie dokáže transformovat podle představ KSČ – komunisté budou její samostatnou existenci tolerovat. Optimisticky se vyjadřoval především staronový předseda strany Zdeněk Fierlinger. Vedení KSČ v prvních dnech po převzetí moci skutečně vážně uvažovalo o tom, že by sociální demokracie mohla existovat samostatně – samozřejmě v takové podobě, aby mocenský monopol KSČ neohrozila.

Avšak už **9. dubna 1948 ÚV KSČ rozhodl o sloučení obou stran**. Na všech úrovních měly vzniknout tzv. slučovací komise, které „ve skutečnosti budou pracovat jako komise přijímací“, vedení KSČ vyhlásilo zásadu **individuálního přijímání sociálních demokratů** do KSČ a dalo pro to vydat zvláštní přihlášky, jež zájemci o členství v KSČ z řad sociální demokracie museli vyplnit. Uložilo stranickému aparátu vypracovat seznam spolehlivých sociálních demokratů, které by bylo možno kooptovat do orgánů komunistické strany, a naopak 31. května 1948 přijalo usnesení, že je třeba dbát na to, aby „při přijímání sociálních demokratů do strany a kooptování jejich funkcionářů do našich stranických orgánů ... funkcionáři vychovávaní v duchu Hamplově a Vilímově nebyli připuštěni k funkcím“. Když komunisté a jejich spolupracovníci v sociální demokracii zdůvodňovali sloučení obou stran, argumentovali potřebou vytvořit jednu dělnickou marxistickou stranu a odstranit historický rozkol, k němuž došlo v roce 1921. Skutečnost však byla mnohem prostší: **ve všech zemích sovětského bloku docházelo v této době ke slučování sociálnědemokratických stran s komunisty** a bylo jasné, že Československo nemůže zůstat výjimkou. Pro komunisty bylo velkou výhodou, že v čele československé sociální demokracie stála skupina lidí ochotných poslechnout jejich příkazy. Fierlinger již 11. dubna 1948 v *Právu lidu* prohlašoval, že ke sloučení obou stran „dříve nebo později dojít musí, chceme-li mít u nás skutečný socialismus“. Šel dokonce tak daleko, že když vedení KSČ rozhodlo o sloučení, tlačil na Gottwalda, aby se tak stalo co nejdříve. Jeho naléhání mělo racionální jádro. Z dokladů organizačního oddělení ÚV KSČ víme, že po 9. dubnu 1948, kdy vstoupilo ve známost, že ke spojení obou stran dojde, přestoupilo do KSČ více než 40 000 sociálních demokratů, tedy 11 % členů této strany. A Fierlinger se logicky bál, že čím později ke sloučení dojde, tím větší hrozí nebezpečí, že nebude mít komunistům co nabídnout a tím víc se jeho osobní pozice oslabí. Na schůzi předsednictva ÚV KSČ 12. dubna 1948 však padlo rozhodnutí Fierlingerových obav nedbat a „vydati společné prohlášení se soc. dem. o sloučení po volbách“. Datum sloučení bylo stanoveno na 27. červen.

Ne všichni sociální demokraté samozřejmě se sloučením strany s komunisty souhlasili. Poukazyvali na skutečnost, že podle stanov strany mohl k takovému kroku dát souhlas pouze sjezd, což se nestalo, a že ústřední výkonný výbor sociální demokracie, který tak učinil – navíc ještě bez účasti tzv. pravicevých funkcionářů, kteří byli svých funkcí zbaveni – nebyl k takovému kroku kompetentní. Ti, kterým se podařilo uniknout za hranice, založili **exilovou sociální demokracii**, která sloučení s komunistickou stranou odmítla a nikdy je neuznala. Vzdor tomu **slučovací shromáždění** – neprávem označované jako sjezd – **27. června 1948** proběhlo a samostatnou existenci Československé sociální demokracie ukončilo: k 4. lednu 1949 bylo **do KSČ přijato 118 104 sociálních demokratů**. K nim je ale třeba připočítat ještě **48 962 členů**, kteří do KSČ vstoupili **mimo slučovací akci**. Slučovací shromáždění KSČ a Československé sociální demokracie bylo truchlivým výsledkem nevyhraněné politiky sociální demokracie, která ji nakonec dovedla až k politické sebevraždě.

Sociálnědemokratická strana na Slovensku vznikla v roce 1946 pod názvem **Strana práce**. V únorovém slovenském politickém spektru však ani pro ni nezůstávalo místo; 14. dubna 1948 vydalo její vedení svolání ke svým členům, v němž konstatovalo, že založení Strany práce „bylo velkou chybou“, a vyzvalo je, aby **individuálně vstupovali do KSS**.

Když vedení KSČ po převzetí moci reorganizovalo Národní frontu podle svých představ, hovořilo o její „obrodě“. Ta spočívala v **přeměně předúnorových politických stran v neplnoprávné subjekty**, které uznávaly vedoucí úlohu komunistické strany ve společnosti, nevyvíjely samostatnou politickou aktivitu, měly omezenou členskou základnu (o přijímání nových členů rozhodovaly okresní výbory

Národní fronty, ovládané KSČ), členové jejich vedení i stranických sekretariátů velmi často spolupracovali se Státní bezpečností a pravidelně dostávali pokyny od pracovníků aparátu Národní fronty a KSČ. Prostředky na svoji činnost, včetně platů svých zaměstnanců, dostávaly ze státního rozpočtu.

Tato „obrozená“ **Národní fronta** se v Československu v letech 1948–1989 stala **jediným rámcem legálně vyvíjeného politického a veřejného života**. Po únoru 1948 přestala totiž být sdružením politických stran, jako tomu bylo dosud, členství v Národní frontě se naopak stalo povinným pro všechny tzv. masové či společenské organizace, které v té době vyvíjely činnost – Revoluční odborové hnutí, mládežnické, tělovýchovné a ženské organizace, povolené zájmové spolky a sdružení atd. Národní fronta se svou vlastní organizační strukturou a s profesionalizovaným aparátem, ovládaným KSČ, byla efektivním prostředkem k řízení činnosti všech složek v ní sdružených, včetně politických stran, které ovšem stranami byly pouze podle jména. **Jedinou výjimkou v této praxi se stal rok 1968**. Demokratizační proces, kterým tehdy procházela KSČ, provázený pokusem o hospodářskou a politickou reformu společenského systému, se výrazně projevil i v činnosti Národní fronty. V nekomunistických stranách – především ČSS a ČSL – se zrodily aktivity směřující k jejich návratu do podoby plnoprávných politických subjektů. Do jejich řad vstupovali noví členové, v mnoha případech se dostali do funkcí lidé neschválení komunistickým aparátem, který ostatně na tuto činnost rezignoval. Podobným demokratizačním procesem procházely i jiné organizace Národní fronty, především odborové hnutí, které se zejména v podzimních měsících roku 1968 a prvních měsících roku 1969 výrazně emancipovalo, zatímco jiné organizace, jako například Československý svaz mládeže, se zcela rozpadly. V této bouřlivé době dokonce vznikaly i nové organizace a zárodky nových politických stran mimo rámec Národní fronty. Byl to především **Klub angažovaných nestraníků (KAN)**, sdružení bývalých politických vězňů **K 231**, odborová organizace Federace lokomotivních čet, Svaz vysokoškolských studentů a také byly vyvíjeny snahy o obnovení sociálnědemokratické strany.

Konec všem těmto iniciativám učinil nástup nového vedení KSČ v čele s Gustávem Husákem v **dubnu 1969** a začátek tzv. normalizace. **Činnost všech organizací stojících mimo Národní frontu byla zakázána** a v rámci Národní fronty samotné byl s využitím administrativních prostředků obnoven stav srovnatelný se stavem před rokem 1968. Až do zhroutení komunistického režimu na přelomu let 1989/1990 hrály všechny složky Národní fronty – včetně politických stran – trapnou roli převodových pák komunistické politiky.

Národní fronta

Národní fronta začala vznikat za druhé světové války – z **podnětu komunistů** – jako jednotný orgán hlavních proudů národního odboje. K jejímu formování došlo na začátku jednání o poválečné vládě a jejím programu, které se uskutečnilo od 22. do 29. března 1945 v Moskvě. Nová vláda, jmenovaná prezidentem Benešem 4. dubna 1945 v Košicích, už vystupuje jako vláda Národní fronty. Prakticky to byla koalice čtyř českých a dvou slovenských politických stran, která v zakladatelském období komunistického režimu tvořila významný mocenský orgán.

Komunisté také, již od konce roku 1941, začali formovat socialistický blok, ve kterém se sdružili exiloví představitelé politických stran hlásících se k socialismu: komunistické, sociálnědemokratické a národněsocialistické. Tento blok, nazývaný Národní blok pracujících lidí měst a venkova, měl – podle představ komunistů – rozhodujícím způsobem ovlivňovat charakter a program budoucí Národní fronty.

Národní fronta jako koalice politických stran se stala v poválečné době **politickou základnou nového, „lidově demokratického“ režimu**. Určovala linii politiky státu a rozhodovala o všech důležitých politických a mocenských problémech. Všechny centrální mocenské orgány uznávaly a realizovaly **program Národní fronty**. Vláda byla **vládou Národní fronty**, prezident rozhodnutí Národní fronty respektoval a zpočátku platila i závaznost dohod Národní fronty v parlamentě. Zájem na této koalici měli jak komunisté, tak ostatní politické strany. Pro komunisty byla prostředkem k realizaci jejich mocenských záměrů, pro nekomunistické strany byla základnou pro politické dohody a kompromisy a prostředkem, jak přimět komunisty, aby zachovávali princip demokratické, parlamentní společnosti.

Komunisté chtěli původně vybudovat Národní frontu jako politicky mocnou instituci s pevnou organizační strukturou od místních až po ústřední orgány. Jejím jádrem měl být socialistický blok a její součástí měly být i jednotné společenské organizace. Toto pojetí však narazilo na odpor zejména lidové a národněsocialistické strany. Velké společenské organizace, kromě ROH, buď nedospěly k jednotě, nebo se jako jednotné rozpadly a členy Národní fronty se nestaly. Socialistický blok přestal asi po půl roce po osvobození existovat. Národní fronta se tak postupně ustálila jako **koalice politických stran, působící prakticky jen v ústředním měřítku**. Scházela se podle potřeby či dohody a svolával ji předseda vlády. Schůzí se zúčastňovaly delegace politických stran s dohodnutým počtem členů. Obvykle šlo o předsedy a generální tajemníky stran, ministry nebo jiné funkcionáře. Existovala i tzv. **malá Národní fronta**, kterou tvořili předsedové politických stran, tedy vlastně předsednictvo vlády. Kromě toho se scházela i tzv. odborná Národní fronta k řešení konkrétních problémů různých oblastí společenského života. Ta se skládala z odborníků jednotlivých politických stran. Na principu Národní fronty byla postavena i Ústřední plánovací komise. Na nižších stupních se Národní fronta scházela jen výjimečně. Jednání Národní fronty končila dohodou, o které se nehlasovalo, ale vyžadoval se **souhlas všech**. Žádná ze stran **nemohla zaujmout opoziční stanovisko** k programu Národní fronty. Ke vzniku nové politické strany bylo třeba souhlasu celé Národní fronty a podmínkou jejího případného povolení byl vstup do Národní fronty. Komunisté se velmi důrazně snažili prosadit **závaznost dohod** Národní fronty nejen pro vedení politických stran, ale i **pro jejich poslance a tisk**. Zpočátku se to dařilo, ale později docházelo stále častěji k „neposlušnosti“ poslanců, nižších funkcionářů i tisku. Stále častěji se z jejich strany objevovala i kritika vládní politiky a dohod Národní fronty. Vážnější rozpory se objevily už v předvolebním boji v roce 1946, ale po volbách se situace poněkud uklidnila. Od poloviny roku 1947 však **přibývalo**

sporných otázek, na nichž se politické strany nemohly dohodnout. Začátkem roku 1948 se rozpory mezi komunisty a nekomunistickými stranami vyhrcovaly a schopnost Národní fronty dojít k dohodě stále více slábla a hrozila krize. Když si komunisté uvědomili, že Národní fronta přestává sloužit jejich plánům, ztratili o její zachování v dané podobě zájem a v daleko větší míře používali k prosazení svých požadavků účinnějších prostředků. Využívali k tomu masových organizací, zejména odborů, „mobilizovali nespokojené masy“ a přenášeli spor „na ulici“. S větším či menším úspěchem využívali „levice“ v nekomunistických stranách a svých pozic ve státním aparátu, zejména v bezpečnostních složkách.

Bezprostředně po vypuknutí vládní krize v únoru 1948 se komunisté rozhodli využít vzniklé krize k nastolení mocenského monopolu KSČ. Již 20. února schválilo předsednictvo ÚV KSČ usnesení o zakládání tzv. **akčních výborů Národní fronty**, které se v dalších dnech staly klíčovou mocenskou silou ve státě. Akční výbory, ovládané komunisty, se staly hlavním nástrojem **čistek**, v nichž komunisté likvidovali své politické protivníky z předúnorového období. Jejich činnost legalizoval zákon č. 213/1948 Sb. z 21. června 1948, podle nějž (kromě jiného) měly veřejné orgány a úřady respektovat rozhodnutí akčních výborů. Akční výbory (do roku 1954), později výbory Národní fronty se staly komunistickým nástrojem politické kontroly nad ostatními společenskými organizacemi, především nad nekomunistickými politickými stranami.

Složení a úloha poúnorové Národní fronty – několik let po únoru nazývané **obrozenou** – se podstatně změnilo. Nekomunistické politické strany měly v „obrozené“ Národní frontě nevýznamnou, okrajovou úlohu. V jejich čele stáli funkcionáři, kteří byli ochotni podřídit činnost těchto stran komunistickým záměrům. **Členská základna** těchto stran, z nichž některé měly před únorem 1948 statisíce členů, se **rapidně snížila**. Lidová strana, která nejdéle odolávala tlaku komunistů, měla v roce 1951 třicet pět tisíc členů, ostatní daleko méně. Počet členů českých nekomunistických stran až do roku 1967 dále klesal, minimální členská základna slovenských stran v letech 1964–1967 nepatrně vzrostla. Ve větší či menší míře postrádaly nekomunistické strany některé atributy politických stran: vlastní program, stanovy, ucelenou organizační výstavbu, pořádání sjezdů aj. V první vládě po květnových volbách v roce 1948 měly nekomunistické strany šest ministrů, v Národním shromáždění 46 (15,3 %) poslanců. Jejich zastoupení ve vládě, zákonodárných sborech i v národních výborech postupně klesalo.

Důležitější součástí Národní fronty se staly **společenské**, podle dobové terminologie **masové organizace**. Komunisté postupně likvidovali široké spektrum společenských a zájmových organizací, které vyjadřovalo politický pluralismus předúnorových poměrů. Snížili rozsah těchto organizací tak, aby **pro každou sociální či zájmovou skupinu existovala jen jedna organizace**, působící v duchu programu Národní fronty. Usnadňovalo to jejich ovládnutí a odpovídalo úloze, kterou jim komunistická strana přisuzovala. Vedle jednotné odborové organizace byly vytvořeny i jednotné organizace mládeže, žen, družstevníků a protifašistických bojovníků. Členskými organizacemi Národní fronty se staly Svaz československo-sovětského přátelství (SČSP), Československý výbor obránců míru a další nově vznikající organizace. Do Národní fronty byly zařazeny i tradiční organizace, Československý červený kříž, svazy invalidů a hasičů (požárníků).

Politika státu již nevznikala dohodou politických stran, ale byla jednoznačně určována komunistickou stranou. Její vedoucí úlohu uznávaly všechny organizace sdružené v Národní frontě. Změnil se i mechanismus rozhodování uvnitř Národní fronty. O přijímaných usneseních se hlasovalo, usnesení byla závazná pro všechny organizace Národní fronty, a protože se uplatňoval princip tzv. demokratického centralismu, byla závazná i pro nižší orgány Národní fronty. Komunisté zaujali dominující pozice v orgánech Národní fronty a zcela ovládli její aparát.

Oficiálně byla Národní fronta prezentována jako výraz jednoty třídních, národních a internacionálních zájmů čs. občanů a jejím hlavním úkolem mělo být sjednocovat a koordinovat aktivity občanů při „výstavbě socialistické společnosti“. **Národní fronta formálně organizovala volby** a různé další akce, kterými „manifestovala“ deklarovanou jednotu. Ve vytvořeném modelu totalitního politického systému však komunistická strana chápala ostatní **organizace Národní fronty** jako tzv. **převodové páky**, které měly prosazovat politiku KSČ – podle svého zaměření. Národní fronta svou existencí a činností zakrývala

faktický mocenský monopol komunistické strany, stala se jakousi demokratickou fasádou neomezené komunistické moci, což mělo určitý význam zejména směrem do zahraničí. V čele Národní fronty stál od února 1948 **Antonín Zápotocký**, po jeho nástupu do funkce prezidenta republiky pak **Viliam Široký**. V dubnu 1959 se předsedou ÚV NF stal první tajemník KSČ a prezident republiky **Antonín Novotný**.

Také na Slovensku, v krajích a okresech stáli v čele výborů Národní fronty vedoucí představitelé KSČ. Po skončení čistek byly rozpuštěny akční výbory vytvořené v závodech, společenských organizacích, ve státní a hospodářské správě. Postupně zanikaly akční výbory i v místech. Na Slovensku místní výbory zanikly všude, neboť zde nekomunistické strany měly velmi slabou členskou základnu a mezi komunistickými funkcionáři byly rozšířeny názory o zbytečnosti Národní fronty. V českých zemích v některých místech zůstaly. Na Slovensku byl v okresech zrušen i aparát Národní fronty a jeho úkoly zastával aparát komunistické strany. V českých zemích se tak stalo jen v několika okresech. Aktivita výborů Národní fronty na všech stupních postupně upadala a výbory vesměs vyvíjely činnost jen příležitostně, při volbách a některých významných výročích. Stále aktivní však byl aparát výborů Národní fronty, který pro vedení KSČ monitoroval situaci v nekomunistických politických stranách i v některých dalších organizacích. Postavení výborů a aparátu Národní fronty posilovala skutečnost, že od roku 1953 dostávaly jednotlivé organizace (kromě odborů) státní dotace jejich prostřednictvím. Generální sekretariát Národní fronty (od 1954 ÚV NF) se stal ústředním rozpočtářem organizací Národní fronty.

Na přelomu 50. a 60. let se vedení KSČ pokusilo činnost Národní fronty aktivizovat a rozšířit. Její součástí se staly v roce 1960 tzv. **zájmové svazy** (myslivců, rybářů, včelařů, zahrádkářů, chovatelů drobného zvířectva). V roce 1961 převzal ÚV NF péči o **kulturní fondy**, dosud spravované Ministerstvem kultury, a řídil hospodářství uměleckých svazů. Jestliže v roce 1953 ústředí Národní fronty ekonomicky spravovalo 19 organizací, v roce 1964 jejich počet vzrostl na 32. Ministerstvo vnitřní v roce 1964 registrovalo kromě politických stran 28 společenských organizací řízených ústředím Národní fronty. (Kromě nich existovalo dalších 34 společenských organizací a 181 různých spolků.)

Snaha o aktivnější činnost Národní fronty a organizací v ní sdružených však nebyla úspěšná. Úsilí komunistické strany o zapojování členů organizací Národní fronty do plnění úkolů politiky KSČ a jejich výchovy v duchu komunistické ideologie na úkor vlastní specifické činnosti, spolu s odbouráním demokracie ve vnitřním životě, nutně vedlo k formálnosti v činnosti těchto organizací a k pasivitě jejich členů. Na druhé straně komunisté nemohli zcela zabránit přirozené tendenci těchto organizací k větší emancipaci a příklonu k činnosti jim vlastní. Zřetelně se tato tendence projevovala v krizových obdobích režimu, zejména v období určitého uvolnění v druhé polovině 60. let. V rámci těchto organizací někdy docházelo k aktivitám, které byly v rozporu s politikou vedení KSČ a státu. Nejvíce se to projevovalo v rámci organizace mládeže.

Nové podmínky pro činnost Národní fronty vytvořily změny ve vedení KSČ v **lednu 1968**, tzv. polednová politika nového vedení, formulovaná na zasedání ÚV KSČ začátkem dubna, zrušení cenzury, obnovení občanských svobod a narůstání občanské aktivity. Od konce března a zejména po dubnovém zasedání ÚV KSČ **ožila činnost jednotlivých organizací Národní fronty** a snaha po jejich **emancipaci**. Dochází k výměně některých vedoucích funkcionářů – nositelů dosavadního politického kurzu, k hledání nového programu a funkce odpovídající novým, demokratičtějším podmínkám.

Výrazně se zvýšila i aktivita **nekomunistických politických stran**. Několikanásobně vzrostl počet jejich členů. Akční program KSČ schválený dubnovým zasedáním inspiroval také nekomunistické strany k přípravě programových dokumentů. Ty sice byly v zásadě v souladu s Akčním programem KSČ, přesto však v nich jednotlivé strany formulovaly své vlastní priority a odlišnosti. (Socialistická strana zdůraznila, že základ socialismu spatřuje v humanismu, demokracii a svobodě člověka, lidová strana a Strana svobody deklarovaly, že východiskem jejich činnosti je křesťanský světový názor.) Nekomunistické strany shodně zdůrazňovaly svou nezávislost a rovnoprávnost politických stran. V některých projevech a statích se představitelé nekomunistických stran hlásili k tradicím svých předchůdců z období před únorem 1948. Zvýšená aktivita organizací Národní fronty a jejich emancipační snahy byly jedním z významných proudů rodící se občanské společnosti v roce 1968.

Komunistická strana se v akčním programu i v dalších dokumentech zřekla dosavadního chápání své vedoucí role jako mocenského monopolu a odmítla praxi přímého direktivního řízení všech částí společenského ústrojí. Požadovala naopak samostatné postavení všech jeho složek, tedy i Národní fronty a v ní sdružených organizací. Podle akčního programu se na tvorbě politiky měla podílet „celá Národní fronta“. Na její platformě se měly řešit případné spory „o politiku státu“ – cestou dohody a na bázi socialismu. V tomto smyslu hovořil o úkolech Národní fronty na zasedání jejího rozšířeného ústředního výboru 8. dubna 1968 člen vedení KSČ **František Kriegel**, který byl na tomto zasedání zvolen **předsedou ÚV NF**.

KSČ odmítala systém svobodného soutěžení o politickou moc, obvyklý v západních demokratických státech. Nechtěla připustit vytváření opozičních organizací a usilovala o realizaci svého programu demokratizace společnosti „bez konfliktů, bez nežádoucích otrěsů a bez rozpoutání boje o moc“ (A. Dubček). Tato politika se však zdála být ohrožena spontánním demokratickým pohybem společnosti, který přesahoval záměry komunistické strany. Vedení KSČ se proto snažilo získat **souhlas všech organizací Národní fronty se svým programem a zabránit případné opoziční činnosti** nekomunistických politických stran či některých nově vzniklých organizací stojících mimo Národní frontu. Předsednictvo ÚV KSČ ve svém usnesení z 22. května požadovalo souhlas Národní fronty s „principy socialismu“, které zahrnovaly vedoucí úlohu strany, nepřijatelnost existence politických organizací mimo Národní frontu aj. V prohlášení hlavních politických **organizací Národní fronty**, zveřejněném **15. června**, se tyto organizace **přihlásily k Akčnímu programu KSČ** jako východisku pro svoji činnost v nejbližším období, přihlásily se k ústavě a zákonům socialistického státu. Akční program však chápaly jako program otevřený a v prohlášení kladly důraz na demokratické stránky rozvoje socialistické společnosti a na zajištění občanských svobod. V druhé polovině července, před jednáním s delegací KSSS, se předsednictvo ÚV KSČ snažilo o urychlené schválení zákona o Národní frontě, který by obsahoval „principy socialismu“, a zabránil tak v činnosti organizací stojících mimo Národní frontu a pokusům o obnovení sociální demokracie. Orgány Národního shromáždění však urychlené schválení zákona odmítly, a zhatily tak původní představy předsednictva, že zákon bude schválen ještě před jednáním v Čierné nad Tisou. Snahy předsednictva ÚV KSČ nemohly zastavit dynamický **pohyb společnosti**, který **měnil Národní frontu v živý organismus**, poskytující prostor pro vyjádření nejrůznějších, do té doby často potlačovaných názorů a zájmů. Národní fronta tak ztratila dřívější jednosměrný charakter. Vedení komunistické strany se i nadále snažilo jejím prostřednictvím prosazovat svoji politiku a udržet živelný společenský pohyb v pro něj přijatelných mezích. Ostatní organizace Národní fronty však zdůrazňováním vlastních priorit i konkrétními aktivitami ovlivňovaly politiku komunistické strany i situaci v zemi.

Aktivita orgánů Národní fronty i členských organizací vrcholila v protiokupačních postojích v srpnu 1968. Po podepsání tzv. moskevského protokolu 26. srpna bylo československé vedení donuceno k ústupkům od principů polednové politiky i k personálním změnám. Moskevské dohody se bezprostředně dotýkaly i orgánů a postavení Národní fronty. Významný představitel proreformní politiky **F. Kriegel** byl nucen již **2. září rezignovat na funkci předsedy ÚV NF**. Jeho místo 6. září zaujal **Evžen Erban**, místopředsedou byl zvolen Samuel Faltan a tajemníkem František Dvorský. **13. září** schválilo Národní shromáždění zákon o Národní frontě, v **prosinci** schválil ÚV NF **Statut Národní fronty**, v němž byla zakotvena vedoucí úloha komunistické strany.

V důsledku realizace moskevského protokolu, přítomnosti sovětských vojsk a stálého tlaku sovětského vedení se postupně měnila situace v nejvyšších orgánech a aparátu komunistické strany i státu. Někteří výrazní představitelé reformní politiky se museli vzdát svých funkcí, postavení ostatních bylo oslabeno. Zesílil naopak vliv prosovětsky orientovaných funkcionářů a do politiky se vraceli někteří z těch, kteří z ní museli v období reformního procesu odejít. Řada vysokých funkcionářů spojovaných s reformním obdobím stále více vycházela vstříc sovětským požadavkům. Výsledkem tohoto posunu bylo vystřídání A. Dubčeka ve funkci prvního tajemníka ÚV KSČ G. Husákem v dubnu 1969 a vyhlášení nové, „normalizační“ politiky na zasedání ÚV KSČ v květnu 1969.

Tento posun se projevil jen u špiček aparátu Národní fronty. Členské organizace však setrvaly na politické linii deklarované prohlášením z 15. června 1968. Nejvýrazněji se to projevilo u největší organizace Národní fronty, odborů. **Národní sjezdy odborové organizace** (v lednu 1969) i **celostátní sjezd ROH** (v březnu 1969) byly připravovány a proběhly podle demokratických pravidel a delegáti svobodně zvolili svá vedení, v nichž měli většinu **stoupenci reformem**. Také aktivity ostatních organizací svědčily o tom, že i nadále zůstávají věrny demokratickým principům polednové politiky. Výjimkou byl SČSP, který se svými „uzavřenými mítinky“ (jen pro pozvané) stal místem, kde se formovaly nejradikálnější antireformní a prosovětské síly.

Nové vedení KSČ v poměrně krátké době likvidovalo všechny demokratické prvky, které do společenského ústrojí přinesl reformní proces, a odstranilo jejich představitele z politického života. Tento proces probíhal ve společenských a zájmových organizacích – oproti komunistické straně, státním orgánům a médiím – poněkud opožděně. Začínal již v létě **1969 obnovením činnosti tzv. stranických skupin při vrcholných orgánech společenských organizací**, které měly zajistit jednotný postup komunistů v duchu politiky nového vedení KSČ. Výsledky jejich působení však vedení KSČ neuspokojovaly. Kriticky hodnotilo nekomunistické politické strany, odborové, mládežnické a jiné organizace, které prý nedostatečně podporovaly vedení KSČ při opatřeních proti spontánnímu protestnímu vystoupení občanů 20. a 21. srpna 1969. Ještě na konci roku 1969 konstatovalo, že realizace jeho politiky v organizacích Národní fronty je „nedostatečná“ v důsledku silného vlivu „pravicově oportunistických sil“.

K dalším personálním změnám ve vrcholném orgánu Národní fronty došlo v **říjnu 1969**, kdy z něho odešli tři výrazní představitelé reformního hnutí (**Ludvík Pacovský, Zbyněk Vokrouhlický, Miluše Fischerová**). Ústřední výbor Národní fronty se jednoznačně přihlásil k vedoucí úloze KSČ a pohrozil členským organizacím, že nebude trpět opoziční tendence vůči komunistické straně. K personálním změnám postupně také docházelo v jednotlivých organizacích Národní fronty. Podle vzoru KSČ Národní fronta i její složky **postupně odvolávaly protiokupační usnesení** ze srpna 1968 i některé programové dokumenty. Po čistce v komunistické straně (1969–1970) následovaly **čistky v jednotlivých organizacích Národní fronty**, ve kterých reformně orientované funkcionáře kooptací nahradili stoupenci normalizačního kurzu Husákova vedení. Přes odlišnosti vývoje v jednotlivých organizacích lze konstatovat, že v letech **1969–1971 získala KSČ kontrolu** nad všemi organizacemi Národní fronty. Na celostátní konferenci koncem ledna **1971** byl **předsedou ÚV NF** zvolen **Gustáv Husák**. (Úřadujícím místopředsedou se stal profesor Tomáš Trávníček.) „Konsolidaci“ jednotlivých organizací pak dovršily sjezdy (převážně v roce 1972), které dokončily personální obměnu funkcionářů a schválily nové programové dokumenty, zpracované v intencích „normalizační“ politiky KSČ.

Bezprostředně po porážce reformního hnutí se počty členů společenských a zájmových organizací snížily. S postupnou „konsolidací“ poměrů však opět narůstaly. Tento trend zřetelně dokládá přehled počtu členů společenských a zájmových organizací Národní fronty v letech 1971–1985.

	1971	1976	1985
Revoluční odborové hnutí	5 612 526	6 586 017	7 542 425
Socialistický svaz mládeže	541 240	1 361 010	1 660 909
Pionýrská organizace Socialistického svazu mládeže	681 000	1 495 259	1 807 780
Československý svaz žen	399 592	853 860	961 167
Svaz družstevních rolníků	876 245	915 779	996 149
Svaz československo-sovětského přátelství	905 020	2 172 172	2 440 737
Ústřední rada družstev (spotřební, výrobní, bytová)	2 918 411	3 319 493	3 758 104
Československý svaz tělesné výchovy	1 221 300	1 643 680	1 920 450
Svaz pro spolupráci s armádou	452 117	707 399	988 438
Československý svaz protifašistických bojovníků	nesledováno	142 142	118 046

	1971	1976	1985
Československý červený kříž	nesledováno	1 233 438	1 245 148
Svaz požární ochrany ČSSR	588 406	630 057	645 302
Československá vědecko-technická společnost	208 096	387 618	591 215
Socialistická akademie ČSSR	nesledováno	36 500	39 491
Československý svaz novinářů	v r. 1972 3 759	v r. 1975 4 767	6 670
Svaz invalidů	od 1974 163 956	160 118	200 000
Svaz československých filatelistů	53 231	52 587	74 084
svazy zahrádkářů	341 732	380 998	617 361
svazy chovatelů	104 259	76 363	166 701
svazy myslivců	150 065	161 278	159 367
svazy rybářů	165 401	220 951	319 464
svazy včelařů	127 966	121 514	114 456
Polský svaz kulturně osvětový	21 722	23 658	23 887
Kulturní sdružení občanů ČSSR německé národnosti	9 241	10 415	7 732

I když činnost těchto organizací byla často jen velmi formální a značná část členů zůstávala pasivní, měla početnost organizací Národní fronty pro režim velký význam. **Členstvím a případnými aktivitami byli lidé vtahováni do totalitního politického systému.** Při různých příležitostech (volby, oslavy 1. máje apod.) přinášeli režimu určitou úlitbu i členové zdánlivě nepolitických organizací.

„Normalizace“ **nekomunistických politických stran** měla zhruba stejné rysy jako normalizace společenských a zájmových organizací. Rozdíl spočíval v tom, že se jejich **členská základna a také politický vliv ve společnosti postupně snižovaly.** (I když počet členů neklesl pod úroveň roku 1967.) V roce 1989 měla ČSS 14 405 členů, ČSL 46 928, Strana slovenské obrody 1194 a Strana svobody 1089 členů. Nepatrný faktický politický vliv lze dokumentovat rozsahem účasti jejich členů v exekutivních, zákonodárných a zastupitelských orgánech. Ve federální a slovenské vládě neměly nekomunistické strany své zástupce. V české vládě měli lidovci i socialisté po jednom ministru, ovšem bez odpovědnosti za resort. Funkci náměstka ministra (ve federální i v národních vládách) nezastával žádný člen nekomunistické strany. Relativně nejsilnější zastoupení měly nekomunistické strany v zákonodárných sborech. Po volbách v červnu 1986 bylo ve Federálním shromáždění 44 poslanců (tj. 12,4 %) členy nekomunistických stran, v České národní radě 28 (14 %) a ve Slovenské národní radě 14 (9,4 %). V těchto sborech zastávali představitelé nekomunistických stran funkce místopředsedů. Slabší bylo zastoupení nekomunistických stran v národních výborech. V krajských 6,8 %, v okresních 3,3 % a v místních 1,2 %. Ve vedení krajských a okresních národních výborů neměly nekomunistické strany zastoupení. Ve všech orgánech Národní fronty naopak své zastoupení měly. Avšak v aparátu federálního ústředního výboru Národní fronty a také mezi tzv. uvolněnými funkcionáři společenských organizací (od okresních výborů až po ústředí) nebyl ani jeden člen nekomunistických politických stran.

Ústřední orgány Národní fronty na úrovni federace a obou republik **řídily hospodářství** nejen vlastních výborů, ale i dalších **22 organizací.** (Vedle ROH nespádaly do ekonomického řízení Národní frontou také Svazarm a tzv. zájmové svazy, které byly financovány z rozpočtů příslušných resortů.) Tyto organizace disponovaly mnohamiliardovým majetkem. V jejich aparátu pracovalo přes **16 tisíc pracovníků.** Ústřední výbory těchto organizací zřídily **57 samostatných podniků** (vydavatelství, nakladatelství, výrobní podniky, podniky spravující tělovýchovná zařízení, cestovní kanceláře, Sazka aj.), v nichž pracovalo **23 tisíc osob.** Celkové výkony těchto podniků byly pro rok 1988 plánovány ve výši 3,5 mld. Kčs a zisk ve výši 1,3 mld. Kčs. Zisk ve stanovené výši 65 % plynul do vlastních příjmů zřizovatele.

Celkové výdaje organizací v ekonomickém systému Národní fronty byly pro rok 1989 plánovány ve výši přesahující 5,7 mld. Kčs. Vlastními příjmy pokryly tyto organizace 61,6 % výdajů. Dotace činily zhruba 2,2 mld. Kčs. Nejvyššími částkami byly dotovány ČSTV (přes 1 mld. Kčs) a SSM (653 mil. Kčs). Dotace pro aparát Národní fronty byly plánovány ve výši 96,5 mil. Kčs, pro nekomunistické politické strany se počítalo s částkou 25,3 mil. Kčs.

Jedním z úkolů, kterým chtělo vedení KSČ reagovat na sovětskou **perestrojku**, byla **aktivizace Národní fronty**. Předsednictvo o něm jednalo v říjnu 1987. Poměrně kritická zpráva odhaluje – byť v režimním jazyku – podstatné problémy Národní fronty: nesamostatnost jednotlivých organizací, přílišný centralismus, nevhodné zásahy orgánů Národní fronty do činnosti jednotlivých organizací, „podceňování“ Národní fronty funkcionáři KSČ, kteří ji chápou „jako přítěž“ aj. Schválené usnesení předsednictva (ve stručnější podobě obsažené i dokumentech ústředního výboru) obsahuje jen velmi obecné úkoly: růst účasti Národní fronty na tvorbě, realizaci i kontrole politiky, prohloubení demokratického charakteru a specifického poslání jednotlivých organizací, zkvalitnění jejich činnosti apod. Obsahuje rovněž nezbytnou pojistku – rozmístit komunisty v organizacích Národní fronty tak, aby KSČ mohla uplatnit „účinný stranický vliv“. Nekomunistické strany jsou označovány jako spojenci komunistické strany, která s nimi konzultuje zásadní politické problémy. V tomto rámci se pohybovalo i projednávání postavení a úkolů Národní fronty v jejich nejvyšších orgánech. Navzdory perestrojkovým usnesením se však v činnosti aparátu komunistické strany a Národní fronty nic podstatného nezměnilo a vžité stereotypy dosavadní praxe přetrvávaly. Na společném zasedání ústředních orgánů Národní fronty (národních i federálního) 3. února 1988 byl **předsedou** federálního ústředního výboru zvolen nový generální tajemník ÚV KSČ **Miloš Jakeš**.

Občanské fórum a Veřejnost proti násilí – nejvlivnější politické subjekty po listopadu 1989 – byly jednoznačně **pro zrušení Národní fronty**. Nekomunistické politické strany se však ještě několik týdnů snažily udržet Národní frontu v jakési redukované podobě (jen hlavní politické organizace) a fungující na základě rovnosti všech partnerů. Chtěly si tím vytvořit lepší pozice při jednáních o personálních změnách v zákonodárných sborech i exekutivě. Občanské fórum pak po určitou dobu využívalo tyto strany jako spojence při jednání s představiteli KSČ. Dohoda o svobodné soutěži politických stran a hnutí v připravovaných volbách však definitivně odsoudila Národní frontu k zániku. Ta proto **7. února 1990 ukončila svoji činnost**.

Komunistická strana Československa – dějiny a úloha v systému

Komunistická strana Československa obnovila v roce 1945 svoji legální činnost v osvobozené republice jako složka Národní fronty, jedna z politických stran, jejichž existence byla v českých zemích povolena. Na Slovensku působila pod názvem **Komunistická strana Slovenska**, která formálně **vystupovala jako samostatný politický subjekt**, ve skutečnosti však vedení KSČ od dubna 1945 podnikalo kroky k upevnění jednoty obou stran. Existence dvou formálně samostatných komunistických subjektů totiž byla pro KSČ velmi výhodná. Skupina vedená Viliamem Širokým, která stála v čele KSS, sice zaručovala, že slovenští komunisté budou dělat takovou politiku, jakou si přálo pražské vedení, současně však zdůrazňováním své samostatnosti dávala komunistům do rukou argument proti snahám českých demokratických stran rozšířit svoji činnost na Slovensko, stejně jako zase naopak Demokratické straně expandovat do českých zemí. Výhoda samostatné existence KSS se projevila i při konstituování prozatímního Národního shromáždění v roce 1945, jehož poslanci byli voleni nepřimo.

V předválečném období se KSČ prezentovala jako strana opozičně naladěná vůči Československé republice, kterou označovala za imperialistický stát. Cílem její činnosti byl mimo jiné „boj třídy proti třídě“, proletářská revoluce a nastolení diktatury proletariátu. Po uzavření sovětsko-německého paktu v roce 1939 bezvýhradně akceptovala pakt Molotov-Ribbentrop. Po skončení války Češi a Slováci neviděli v KSČ politickou organizaci řízenou z ciziny, naopak, stále větší část společnosti naslouchala jejím vlasteneckým proklamacím a slovanskému horování. Mimořádný podíl na tom má osobní **angažmá Edvarda Beneše**. Mnichov a následný vývoj otrásl jeho pozici a abdikace 5. října 1938 zpochybnila jeho prezidentskou funkci. Vývoj války mu však nabídl možnost situaci změnit a vrátit se z exilu jako uznávaný státník. Beneš si uvědomoval význam komunistů a SSSR pro uskutečnění svého úmyslu a **snažil se získat jejich podporu**. Od roku 1943, kdy v Moskvě podepsal spojeneckou smlouvu, jednal i s představiteli KSČ jako s důvěryhodnými partnery, a pomohl je tak legalizovat v očích široké veřejnosti v okupované vlasti.

Komunisté se stali ministry československé vlády a spolu s dalšími jejími členy se přes Moskvu vrátili do Československa. Byla to jiná vláda, než jaká v exilu vznikla v roce 1940. Reprezentovala nový politický systém Národní fronty Čechů a Slováků a komunisté byli jeho hlavními architekty. Beneš a představitelé československé demokratické elity připustili, aby se komunisté stali autory nového vládního programu a politického systému. Při jednáních o podobě nové republiky měli hlavní slovo a představitelé demokratických stran uspěli jen s dílčími připomínkami.

Navíc bezprostředně po návratu do vlasti vystoupilo vedení **KSČ s programem „specifické československé cesty k socialismu“**, odlišné od sovětského modelu a vycházející z domácích demokratických tradic. Gottwald dokonce hovořil o možnosti, že v Československu by mohl být budován socialismus „bez diktatury proletariátu“. Tato argumentace výrazně oslabovala ostatní socialistické strany. Komunistům pomáhala skutečnost, že od konce války **systematicky obsazovali pozice v mocenské struktuře státu**, v národních výborech a snažili se ovládnout vedení masových celostátních organizací, jako Revoluční odborové hnutí, Svaz české mládeže, Jednotný svaz českých zemědělců atd. Přitažlivá rétorika a líbivá politika KSČ získávaly podporu pořád větší části společnosti. Nelze se divit, že za této situace dosahovala výrazných politických úspěchů.

První poválečné volby do Ústavodárného Národního shromáždění proběhly 26. května 1946. V českých zemích zvítězila KSČ, která získala 40,17 % odevzdaných hlasů. Na Slovensku dostala KSS 30,37 % hlasů. Výsledek voleb postavení komunistů v Československu ještě upevnil, **Gottwald se stal předsedou nově jmenované vlády.** Vedle ministerstev, která spravovali v kabinetu předchozím (vnitro, informace, zemědělství, školství a osvěta), komunisté nově obsadili také Ministerstvo financí a Ministerstvo vnitřního obchodu. Jejich vliv na vývoj státu výrazně vzrostl, tím spíše, že ve všech resortech, jež řídili, dosazovali na vedoucí místa své soudruhy či lidi, které si dokázali nějakým způsobem zavázat.

Mimořádné nebezpečí pro československou demokracii vyplývalo ze skutečnosti, že komunisté **od roku 1945 ovládali Ministerstvo vnitra.** Svě členy a stoupence dosazovali do důležitých pozic v tomto úřadě a zmocňovali se i policie. Právě spor o policii se stal záminkou k propuknutí vládní krize v únoru 1948, která vedla k nastolení komunistického režimu. Umožnila to nejen neschopnost vůdců demokratických stran a slabost prezidenta Beneše, ale především podpora většiny československé veřejnosti, která se postavila na stranu komunistů. Bez tisícových shromáždění Gottwaldových stoupců ve všech částech republiky, bez spontánní generální stávky, jakož i bez lavinovitě vznikajících akčních výborů Národní fronty by se komunisté moci v zemi nemohli chopit. Nelze samozřejmě říci, že všichni občané nastolení totalitního režimu KSČ podporovali. Avšak těch, kdo jej odmítali, bylo méně, byli hůř organizovaní a měli vůdce, kteří v této dějinné zkoušce neobstáli.

Komunisté okamžitě po převzetí moci podnikli kroky k omezení svobodného výjezdu čs. občanů za hranice, zavedli cenzuru a začali odstraňovat z veřejných funkcí, ze státní správy, armády, policie i vysokých škol osoby, které jim byly nepohodlné. Na jejich místa dosazovali své vlastní lidi. A to vše v krátkém období po únorovém převratu. V následujících letech čistky ve všech oblastech veřejného života pokračovaly. Československá veřejnost tato opatření buď schvalovala, nebo je brala pasivně na vědomí.

KSČ pak v podstatě **zlikvidovala ostatní politické strany:** zatímco sociální demokracii pohltila pod heslem „sloučení“, z Československé strany národně socialistické, Československé strany lidové a Demokratické strany Slovenska udělala převodové páky své politiky. Některé dokonce změnilly název a všechny v následujících volbách až do roku 1989 vystupovaly s tzv. **jednotnou kandidátkou Národní fronty,** v níž měla vedoucí postavení KSČ. Stejně tak vzal za své spolkový život: komunisté vyměnili funkcionáře ve všech organizacích sportovních, studentských, mládežnických, v ženských spolcích atd. a ty nepohodlné zrušili. Následovalo nepřátelské tažení proti církvím, zejména proti církvi římskokatolické, neboť ty jediné ještě představovaly jakousi politickou i duchovní alternativu k vládnoucí komunistické straně a její ideologii. Církev v tomto období začínající nesvobody zůstávaly jedinými společenskými organismy, které si uchovávaly jistou svébytnost a komunisté je neovládali.

Přestože období následující bezprostředně po státním převratu není ještě podrobně prozkoumáno, zdá se, že vedení KSČ po několik týdnů usilovalo o uplatňování vlastního politického kurzu. Avšak již 5. dubna 1948 vyhotovili pracovníci aparátu ústředního výboru VKS(b) – Všesvazové komunistické strany (bolševiků) – materiál O některých chybách v činnosti Komunistické strany Československa, který nevbíravým způsobem odmítl předúnorovou politiku KSČ. Vedení KSČ sovětskou kritiku přijalo a vznesené výtky akceptovalo; o možnosti vlastní cesty k socialismu se už dále nehovořilo. Důležitým momentem formujícím charakter politiky komunistického režimu v Československu byla sovětsko-jugoslávská roztržka v létě 1948 a ztotožnění se vedení KSČ s rezolucí Informbyra. To se projevilo **zostřováním „třídního boje“**, tedy tvrdším postojem vůči skutečným i potenciálním nepřátelům komunistického režimu, a zahájením násilné kolektivizace zemědělství, která probíhala i za cenu naprostého rozvratu zásobování.

Odpor demokraticky smýšlející části československé veřejnosti se projevil poprvé v průběhu XI. všesokolského sletu v Praze v červenci 1948 a pak v souvislosti s pohřbem bývalého prezidenta Beneše v září 1948. Vedení KSČ reagovalo přijetím zákona č. 231/48, **na ochranu lidově demokratické republiky,** který umožnil snadnější perzekuci nepohodlných lidí, a vydáním zákona č. 247/1948, **o zřizování táborů nucené práce,** který dovolil uvrhnout do nich lidi i bez soudního rozsudku. Obrovské

pravomoci dostala tajná policie, která v zemi budovala síť udavačů. Hned v letech 1948–1949 začaly první **politické procesy** s představiteli poraženého demokratického režimu. K nejvýznamnějším patří proces s tzv. vedením záškodnického spiknutí proti republice, v čele s národněsocialistickou poslankyní Miladou Horákovou. **Komunistický režim během svého trvání v letech 1948–1989 z politických důvodů soudně postihl více než 264 000 obětí.**

Značný počet čs. občanů se proto rozhodl odejít do demokratické ciziny; většina z nich v přesvědčení, že přechod hranic jim umožní podílet se na osvobození republiky po boku západních armád. Naopak nemalý počet Čechů a Slováků se rozhodl zahájit ozbrojený boj proti komunistickým uzurpátorům doma. Problematika „**třetího odboje**“, jak je hnutí odporu proti vládě KSČ nazýváno, dosud není podrobněji zpracována, je však nesporné, že Státní bezpečnost dokázala protikomunistický odboj úspěšně infiltrovat a efektivně proti němu zakročit. Většina účastníků boje za demokracii skončila ve vězení, mnozí na popravišti: během existence komunistického režimu bylo v Československu **popraveno 244 lidí z politických důvodů**. Perzekuci byli vystaveni také rodinní příslušníci pronásledovaných, těch, kteří uprchli do zahraničí, případně lidé, jejichž chování se odlišovalo od norem stanovených komunistickým režimem.

Aby zajistil, že se na vedoucí místa dostanou jen politicky spolehliví lidé, zavedl režim tzv. **kádrový pořádek**, jemuž podléhali všichni čs. občané. Kádrová politika hrála v mechanismu komunistické moci zásadní roli. Režim její pomocí dosazoval do vedoucích funkcí osoby ideově spjaté s KSČ, případně z jiných důvodů ochotné vykonávat její pokyny. Kádrová politika KSČ ovlivňovala i složení zákonodárných orgánů státu. Poslanci Národního shromáždění se mohly stát pouze osoby, na nichž měla komunistická strana zájem a které bezvýhradně plnily její pokyny. To mělo zpětně za důsledek, že poslanci přijímali zákony, které dále upevňovaly moc KSČ a její „vedoucí úlohu“. Kádrová politika komunistického státu ovlivňovala i přijímání studentů na střední a vysoké školy, udělování vědeckých hodností atd.

Počátkem 50. let se komunistický režim v Československu dostal do hluboké ekonomické krize, která byla důsledkem horečného zbrojení, k němuž země pod tlakem Moskvy přikročila. S hospodářskou krizí souvisela rovněž krize sociální, vyplývající z nedostatku pracovních sil a rozvráceného zásobování potravinami a spotřebním zbožím. To vedlo k nespokojenosti dělnictva, včetně těch vrstev, které v roce 1948 i v letech následujících Komunistickou stranu Československa bezvýhradně podporovaly. V zemi se množily případy dělnických stávek i demonstrací. Ve stejné době se projevila také krize politická, způsobená **zatýkáním komunistických funkcionářů**, které probíhalo v souvislosti s kampaní za „odhalení nepřátel ve vlastních řadách“. V jejím průběhu skončilo ve vězení několik stovek vysoce postavených činitelů KSČ, kteří byli obviněni ze zrady, špionáže a také z prosazování **titoismu, sionismu** či **trockismu** do politiky strany. Většina z nich skončila před soudem, nejznámější byl proces s vedením protistátního spikleneckého centra v čele s Rudolfem Slánským. V jeho průběhu bylo odsouzeno 14 vysokých komunistických funkcionářů, včetně bývalého generálního tajemníka KSČ, z nich 11 k trestu smrti a tři k doživotnímu vězení. Přestože politické procesy umožnily vedení KSČ najít obětího beránka a ukázat údajného viníka dosavadních neúspěchů, neměly pro komunistický režim pouze pozitivní přínos. Jejich vedlejším efektem byla rostoucí nedůvěra k vedení strany a vládnoucímu systému, který umožnil, aby se do vedoucích funkcí dostali „zrádci“ a „agenti imperialistů“. Současně rostla kritika nedemokratických poměrů ve straně. Krize uvnitř KSČ, která byla současně krizí komunistického režimu v zemi, vyvrcholila počátkem **března 1953 úmrtím** sovětského vůdce **J. V. Stalina** a předsedy KSČ a prezidenta republiky **K. Gottwalda**.

Stejně jako Stalin v SSSR, ani Gottwald si nevychoval nástupce, který by mohl po jeho smrti stanout v čele KSČ. Z rozhodnutí předsednictva ÚV KSČ se sice 21. března 1953 novým prezidentem republiky stal Antonín Zápotocký, ale v čele KSČ – obdobně jako v čele KSSS – stálo „**kolektivní vedení**“. Řízením práce stranického aparátu byl pověřen **Antonín Novotný**; jeho funkce dostala označení „**první tajemník ÚV KSČ**“. Nové vedení strany bylo postaveno před úkol vymanit zemi z hluboké krize hospodářské, sociální a politické, v níž se komunistický režim již několik let nacházel. Velkou pomocí se mu stala skutečnost, že rovněž vedení KSSS muselo řešit takový problém a že východisko našlo ve

snižování mezinárodního napětí, zmenšování výdajů na zbrojení a přijetí doktríny o „mírovém soužití států s rozdílným společenským zřízením“. Vedení KSČ provedlo v zemi peněžní reformu a zrušilo přidělové zásobování, snížilo výdaje na armádu, a když se v létě 1953 zhroutila koncepce násilné kolektivizace zemědělství, dokázalo dočasně akceptovat existenci soukromě hospodařících rolníků a ve snaze odstranit krizi zásobování je i finančně a jinak podporovat. K uklidnění pracujících, pobouřených peněžní reformou, přispělo opakované snížení státních maloobchodních cen potravin a spotřebního zboží; od podzimu 1953 do konce roku 1956 proběhlo šestkrát a výrazně pomohlo k obnově důvěry většiny dělnictva v KSČ a její režim.

Pozitivní dopad těchto opatření se projevil v roce 1956, kdy sovětský blok zachvátila hluboká politická krize: v **Sovětském svazu XX. sjezd KSSS** otřásl základy stalinismu, v **Polsku** došlo k nepokojům obyvatelstva, nespokojeného s politikou tamní komunistické strany, a v **Maďarsku** propukla lidová protikomunistická revoluce. Jen Československo zůstalo oázou stability. I zde se sice ozvaly hlasy požadující větší míru svobody, jako např. na II. sjezdu Svazu čs. spisovatelů, při studentských majáles či v rámci hnutí uvnitř KSČ za uspořádání jejího mimořádného sjezdu. Nebyly to však akce primárně namířené proti KSČ a jejímu režimu, naopak požadovaly jeho „zlepšení“, reformy a větší míru demokracie v rámci panujícího systému.

Druhá polovina 50. let se nesla ve znamení stabilizace KSČ a upevňování jejího režimu. Vedení strany zahájilo ideologické tažení proti „revizionismu“ a v roce 1958 provedlo tzv. **třídní a politické prověrky**, které byly největší politickou čistkou od státního převratu v roce 1948. Pozici KSČ upevnily dobré hospodářské výsledky, jichž se podařilo dosáhnout, stejně jako úspěch závěrečné vlny kolektivizace zemědělství, zahájené v roce 1957. V důsledku všech těchto skutečností bylo na **celostátní konferenci KSČ 23. června – 3. července 1960 proklamováno vítězství socialismu v Československu**. Národní shromáždění pak 11. července 1960 schválilo novou ústavu, která tuto skutečnost akceptovala, proklamovala „**vedoucí úlohu KSČ ve společnosti**“, schválila nový státní znak a republiku přejmenovala na Československou socialistickou republiku. Svoje pevné postavení ve společnosti vedení KSČ demonstrovalo amnestiemi politických vězňů v letech 1960 a 1962.

Po celou dobu existence komunistického režimu v zemi přejímalo vedení KSČ sovětské podněty. Na přelomu 50. a 60. let to byly především myšlenky vyjadřované prvním tajemníkem ÚV KSSS **N. S. Chruščovem**, který inicioval revizi stalinského modelu vládnutí, odmítl masové pořádání politických procesů a zahájil rehabilitaci jejich obětí. Chruščov také vystoupil s heslem, že „ještě dnešní generace bude žít v komunismu“, z čehož vyplývala myšlenka na přerůstání socialistického státu ve stát všelidový. To mělo za důsledek oslabování třídního boje, neboť – podle jeho pojetí – v socialistickém státě již antagonistické třídy neexistovaly. Nejzřetelněji tyto myšlenky formuloval XXII. sjezd KSSS v roce 1961.

Vedení KSČ v čele s Novotným s jistým váháním závěry XXII. sjezdu KSSS akceptovalo a promítlo do závěrů XII. sjezdu KSČ v roce 1962. Také v Československu došlo k **revizi politických procesů**, především s komunisty, a k větší demokratizaci a liberalizaci poměrů. Jedním z důsledků revize politických procesů a rehabilitace jejich obětí byl odchod většiny funkcionářů doposud působících v nejvyšších orgánech KSČ a **nástup nové generace**, mladší a většinou vzdělanější, reprezentované osobnostmi, jako byl **Alexander Dubček, Ota Šik, Čestmír Císař** a další. Výraznějšímu uplatnění jejich představ o politice KSČ a vývoji společnosti napomáhala hluboká krize, do níž se československé hospodářství propadlo na počátku 60. let a jejímž důsledkem byl krach třetího pětiletého plánu rozvoje národního hospodářství.

Nutnost vybědnout z ekonomických potíží vyvolávala potřebu provést hluboké reformy v organizaci a řízení národního hospodářství v Československu, které však současně vyžadovaly reformy politické. Po odstranění Chruščova z čela KSSS v roce 1964 byly myšlenky na přerůstání socialistického státu ve stát všelidový a na oslabování třídního boje odsunuty v SSSR do pozadí a také první tajemník ÚV KSČ Novotný chtěl liberalizaci komunistického režimu v Československu udělat konec. Pomoci tomu měl XIII. sjezd KSČ v roce 1966, ale jeho snaha nebyla úspěšná. Generační výměna, k níž v první polovině 60. let v KSČ došlo, stejně jako potřeba hlubokých společenských změn vedly k tomu, že to byl naopak Novotný, kdo musel 5. ledna 1968 ze své funkce odejít. Novým **prvním tajemníkem ÚV KSČ** se stal **A. Dubček**.

Personální výměna ve vedení KSČ počátkem roku 1968 měla za důsledek prudký politický pohyb ve straně i společnosti. Na vedoucí pozice ve stranických i státních orgánech se dostávaly osobnosti, které si uvědomovaly **naléhavost hlubokých systémových změn**. Jejich provádění bylo spojeno s bouřlivou demokratizací – KSČ souhlasila se zrušením cenzury, byly podniknuty kroky k úplné rehabilitaci obětí politických procesů 50. let, a to nejen z řad členů KSČ, vznikaly nové společenské organizace, a to i mimo rámec Národní fronty, jako byl Klub angažovaných nestraníků, K 231 či Svaz vysokoškolských studentů. Pokusem o ustavení nezávislé odborové organizace byl vznik Federace lokomotivních čet, vznikla iniciativa k obnovení sociálnědemokratické strany. Vedení KSČ schválilo v dubnu **Akční program KSČ**, který se měl stát základnou nové práce strany v moderní společnosti, a **připravovalo svolání mimořádného XIV. sjezdu KSČ**. Tyto a další změny, kterými procházelo socialistické Československo a KSČ, vyvolávaly znepokojení u vedení KSSS a dalších komunistických stran států Varšavské smlouvy. První tajemník ÚV KSČ Dubček nedokázal na situaci adekvátně reagovat, napětí se stupňovalo a vyvrcholilo rozhodnutím vedení KSSS zabránit dalším demokratizačním změnám v Československu násilím. Dne 21. srpna 1968 došlo k vojenské invazi pěti států Varšavské smlouvy do Československa a následné okupaci země sovětskou armádou. Vedoucí představitelé KSČ byli odvečeni do SSSR, kde (s výjimkou Františka Kriegla) 26. srpna podepsali tzv. **moskevský protokol**. Zavázali se jím provést v zemi „**konsolidaci**“ poměrů a anulovat závěry mimořádného XIV. sjezdu KSČ, který se 22. srpna sešel v Praze.

Sovětská okupace neznamenalala přerušení demokratizačních snah v Československu a v řadách KSČ. Naopak v podzimních měsících roku 1968 a na jaře 1969 docházelo k radikalizaci postojů odborových svazů, organizací vysokoškolských studentů, samotné KSČ i dalších organizací Národní fronty. Jejich snahy o rozšíření, či alespoň udržení demokratických svobod dosažených v minulých měsících však narážely na **váhavý postoj Dubčekova vedení**, které lavírovalo mezi požadavky čs. veřejnosti a závazky vyplývajícími z tzv. moskevského protokolu. Tento složitý proces vyvrcholil 17. dubna 1969 odstoupením Dubčka z funkce **prvního tajemníka ÚV KSČ** a zvolením **Gustáva Husáka** do této funkce.

Období symbolizované působením G. Husáka v čele KSČ je označováno jako tzv. normalizace. V jejím průběhu došlo k rozchodu strany s intelektuálními elitami, ke zplanění a vyprázdňení jejího ideového náboje a ke **ztrátě podpory většinové společnosti**. Jestliže se v 50. a 60. letech KSČ mohla opřít především o značnou část dělnictva, družstevních rolníků a některé skupiny inteligence, které z příslušnosti k ní profitovaly, v 70. a 80. letech docházelo ke vzájemnému odcizování těchto vrstev společnosti a strany. Způsobila to většina politických opatření, k nimž Husákovo vedení KSČ přikročilo, ať již šlo o tzv. **výměnu stranických průkazů** v roce 1970, v jejichž důsledku byly ze strany vyloučeny nebo vyškrtuty statisíce členů, kteří se pak stali občany druhé kategorie, o odbourání všech demokratických svobod a znemožnění cest do zahraničí či o opětné obnovení tzv. kádrového pořádku, který lidem znepříjemňoval život. Vedení KSČ nedokázalo adekvátně reagovat ani na nové politické podněty, které přicházely ze SSSR po nástupu M. S. Gorbačova do funkce generálního tajemníka KSSS. Odchod Husáka z čela strany a jeho nahrazení neschopným **Milošem Jakešem** v roce 1987 **krizi uvnitř KSČ ještě prohloubily**. Když v závěru roku 1989 ztratila podporu Sovětského svazu, která jediná byla zárukou jejího setrvání u moci, nedokázala se KSČ vyrovnat se změněnou situací a její totalitní režim se bez použití násilí zhroutil. Na přelomu let 1989/1990 byly položeny základy přeměny Československa v demokratický stát a Komunistická strana Československa rychle ztrácela na významu.

Komunistická strana Československa – organizace a stanovy

Při svém vzniku se Komunistická strana Československa musela zavázat, že akceptuje 21 podmínek Komunistické internacionály. V důsledku toho zpočátku nepůsobila jako samostatná politická strana, nýbrž jen jako „sekce Komunistické internacionály“. V roce 1945 byla ovšem situace zcela jiná: Komunistická internacionála přestala dva roky předtím existovat a KSČ od té doby vystupovala jako strana formálně zcela samostatná. Po celou svoji existenci však byla **závislá na Moskvě**, na vedení VKS(b), Všesvazové komunistické strany (bolševiků), později Komunistické strany Sovětského svazu. Názory sovětské strany a stanoviska jejího vedení byly závazné i pro vedoucí představitele KSČ. V roce 1949 se tato závislost objevila v organizačním řádu strany, schváleném IX. sjezdem KSČ, a pak s větší či menší naléhavostí i ve stanovách schválených dalšími sjezdy.

Součástí dědictví po Komunistické internacionále byl princip „**demokratického centralismu**“, který byl uplatňován v činnosti a organizaci všech komunistických stran. Platil po celou dobu existence KSČ a jako „základní zásadu“ v organizační výstavbě strany jej zmiňovaly i stanovy strany. Již Organizační řád KSČ, přijatý jejím VIII. sjezdem v březnu 1946, uváděl, že demokratický centralismus – kromě jiného – znamená:

- „demokratickou volbu všech vedoucích stranických orgánů zdola až nahoru;
- stranické orgány pravidelně podávají zprávy o činnosti, a to jak organizacím, které je volily, tak i vyšším orgánům;
- menšina se podrobuje většině, jakmile bylo učiněno příslušné rozhodnutí;
- všechna usnesení vyšších stranických orgánů a jich důsledné plnění je závazné pro každou organizaci a každého člena strany;
- kázeň, které se dobrovolně podrobuje každá organizace a každý člen strany.“

Tato zásada se pravidelně opakovala i ve stanovách přijatých sjezdy KSČ v následujících letech, maximálně doznávala drobné změny formulační, směřující ke **zdůraznění stranické kázně**. Stanovy přijaté X. sjezdem v roce 1954 již hovořily o „přísné stranické disciplíně“ a plnění usnesení přijatých vyššími stranickými orgány se stalo „bezpodmínečnou závazností“. Jakkoli zásada „demokratického centralismu“ na první pohled vypadala demokraticky, praxe ukázala, že **veškerou moc dávala do rukou malé skupiny lidí v nejvyšším vedení strany**, funkcionářům vyšších stranických orgánů a pracovníkům stranického aparátu, zatímco řadové členstvo odsuzovala k povinnosti pasivně plnit usnesení vyšších stranických orgánů.

Nejmenší jednotkou v organizační struktuře KSČ byly **základní organizace**, a to jak místní, tak závodní. Již v roce 1945 vydalo vedení KSČ směrnici, že místní organizace mají být založeny v každé obci, a koncem února 1948 se tohoto cíle skutečně podařilo dosáhnout. V červenci 1945 vyzval Rudolf Slánský k zakládání organizací závodních, neboť – jak uvedl – „na závodech je soustředěna největší masa pracujícího lidu“. Jejich počet rychle rostl, přesto však ještě v polovině roku 1949 působilo v **závodních organizacích** pouze 28,8 % členů KSČ a většina se angažovala v místě bydliště. Po převzetí moci v únoru 1948 vyvinulo vedení KSČ úsilí ke změně a postupem doby se skutečně podařilo dosáhnout toho, že se většina členů zapojila do stranické práce v závodech. Nejvyšší „instancí“ základní organizace byla **členská schůze**, která se měla scházet nejméně jednou měsíčně a účast na ní patřila k základním

povinnostem členů KSČ. Jednou za rok se konala výroční členská schůze, která volila výbor základní organizace; pokud si to přála nadpoloviční většina členů, mohla se výroční členská schůze sejít i dříve a zvolit nový výbor.

O stupeň výše stály **okresní organizace KSČ**, které sdružovaly všechny základní organizace působící v hranicích konkrétního okresu. Nejvyšším orgánem okresní organizace byla **okresní konference KSČ**, která se scházela jednou ročně, mohla však být svolána i dříve, pokud se ukázala „naléhavá potřeba“. Okresních konferencí se účastnili delegáti zvolení podle daného klíče na členských schůzích základních organizací a ti zase ze svých řad volili delegáty krajských konferencí KSČ a okresní výbor KSČ.

Obdobně byla organizována stranická práce v rámci krajů; reprezentovaly ji **krajské organizace KSČ**. I v tomto případě byla nejvyšším orgánem krajské organizace **krajská konference KSČ**, kterou tvořili delegáti zvolení na okresních konferencích. Krajská konference volila delegáty na sjezd strany a krajský výbor KSČ. Od roku 1945 se krajské konference konaly jednou ročně, Organizační řád KSČ, schválený IX. sjezdem strany v roce 1949, stanovil periodicitu dvouletou.

Nejvyšším orgánem KSČ byl **sjezd strany**. Organizační řád z roku 1946 požadoval jeho svolání nejméně jednou za tři roky, IX. sjezd KSČ v roce 1949 prodloužil tento termín na čtyři roky, od roku 1971 se sjezdy konaly po pěti letech. Sešly se v letech 1946, 1949, 1954, 1958, 1962, 1966, 1971, 1976, 1981, 1986 a 1990. V letech 1968 a 1989 byly svolány **mimořádné sjezdy KSČ**. V letech 1952, 1956 a 1960 se navíc konaly **celostátní konference KSČ**. Stranické sjezdy určovaly „zásady a politickou linii strany“, později „základní linii politiky a taktiky strany“, schvalovaly organizační řád – od roku 1954 stanovy – strany a také její program. Sjezd KSČ schvaloval zprávu dosavadního vedení o činnosti od minulého sjezdu a volil nový ústřední výbor a ústřední revizní komisi. Do roku 1949 volil také předsedu strany a jejího ústředního tajemníka.

Ústřední výbor byl nejvyšším orgánem strany mezi sjezdy, byl odpovědný za plnění usnesení sjezdu a řídil práci strany mezi sjezdy, do roku 1962 měl právo svolávat celostátní konference strany. Členové ústředního výboru volili **předsednictvo**, které v letech 1954–1962 nahradilo **politické byro** ÚV KSČ, a do roku 1962 volili rovněž Komisi stranické kontroly. K řízení běžné práce strany volil ÚV KSČ rovněž **sekretariát**, který existoval až do roku 1989. Vedle něj existoval v letech 1947–1954 politický sekretariát ÚV KSČ a organizační sekretariát; oba byly složeny z vybraných vrcholných funkcionářů strany. Přestože podle platného organizačního řádu se měl ústřední výbor KSČ scházet nejméně jednou za čtyři měsíce, praxe byla – zejména počátkem 50. let – odlišná: v letech 1950 a 1952 se sešel pouze jednou. **Předsednictvo** ÚV KSČ, zvolené roku 1946 na VIII. sjezdu strany, mělo 14 členů, do IX. sjezdu bylo kooptací rozšířeno o dalších šest členů. Počet členů předsednictva nebyl pevně stanoven, měnil se podle potřeby, v letech 1971–1989 kolísal **mezi 11 a 12**. Od roku 1954 užívalo užší vedení strany označení **politické byro** ÚV KSČ, v roce 1962 se vrátilo k označení **předsednictvo** ÚV KSČ.

Od roku 1945 stáli v čele strany **předseda** a ústřední tajemník, které volil sjezd strany. Předsedou byl **Klement Gottwald**, ústředním tajemníkem (takto tuto funkci označoval Organizační řád KSČ, v praxi se však používalo označení „**generální tajemník**“) se **stal Rudolf Slánský**. V roce 1951, v souvislosti s odhalováním „**třídního nepřítele ve straně**“, byl Slánský odvolán, funkce ústředního tajemníka byla zrušena a její kompetence přešly na předsedu strany. V roce 1953 byla zřízena **funkce prvního tajemníka**; stal se jím **Antonín Novotný**, který ji zastával až do počátku roku 1968, kdy jej nahradil Alexander Dubček. V dubnu 1969 se novým prvním tajemníkem ÚV KSČ stal **Gustáv Husák**, v květnu 1971 byla tato funkce přejmenována na „**generální tajemník**“. Husák ji zastával do prosince 1987, kdy jej vystřídal Miloš Jakeš. V převratových dnech roku 1989 se generálním tajemníkem ÚV KSČ stal Karel Urbánek. Gottwald byl předsedou KSČ až do své smrti v březnu 1953, pak byla tato funkce zrušena a po sovětském vzoru ji nahradilo „**kolektivní vedení**“. V praxi ovšem po roce 1953 výrazně vzrostla role a kompetence prvního, později generálního tajemníka.

Komunistická strana Československa se od roku 1945 těšila ve společnosti velké oblibě, což se projevilo v prudkém **nárůstu jejího členstva**. Na jaře 1945 vykazovala KSČ 475 304 členy, k 31. 12. 1945 už 956 616 členů, v květnu 1946 to již bylo přes milion členů (1 158 193), v únoru 1948 celkem 1 409 661

členů a do konce roku (k 31. 12. 1948) 2 674 838 členů. Protože takto bouřlivý nárůst členské základny vyvolával nespokojenost vedení sovětských komunistů, přikročilo vedení KSČ na přelomu let 1948 a 1949 k první prověrce členů, která vedla ke snížení jejich počtu. I tak ovšem byl mimořádný. Rudolf Slánský na IX. sjezdu v květnu 1949 řekl: „Naše strana má dnes přes 2 300 000 členů. K počtu 12 000 000 obyvatel naší země jsme jistě nejmasovější komunistickou stranou.“ Po prověrce v roce **1948 zastavilo vedení strany přijímání nových členů**. Až IX. sjezd KSČ rozhodl, aby strana přijímání nových členů obnovila, avšak jen z řad dělníků, a to ještě měli být přijímáni jen ti „nejlepší z nejlepších“. Slánský jmenovitě zmiňoval „dělníky, kteří jsou úderníky, kteří jimi jsou alespoň tři měsíce, kteří alespoň tři měsíce překračují normy“. Ještě po dobu dalších skoro dvou let byla zásada pouze výjimečného přijímání do strany přísně dodržována. Přijímání nových uchazečů obnovilo až zasedání ÚV KSČ 21.–24. února 1951. Do té doby bylo do KSČ přijato jen necelých 8000 zájemců o členství. Po sovětském vzoru byl zaveden a do organizačního řádu strany zakotven **institut kandidáta strany s čekací lhůtou**. Pro dělníky byla stanovena na rok a na dva roky pro ostatní, ovšem s tím, že „z řad nedělnických nové členy až na další přijímat nebudeme“. Další prověrka v KSČ proběhla na přelomu let 1950–1951 a po jejím skončení strana vykazovala 1 677 413 členů. Na poměrně dlouhou dobu se počet členů strany ustálil na zhruba této hranici.

K poměrně **výrazným změnám ve složení členské základny KSČ** došlo až v souvislosti s děním v letech **1968–1970**, kdy do ní vstoupilo značné množství lidí, kteří chtěli podpořit reformní kurz Dubčekova vedení. K velkému úbytku pak došlo po sovětské okupaci a v důsledku tzv. normalizace. Historikové dospěli k závěru, že od srpna 1968 do zahájení čistky spojené s výměnou stranických legitimací v roce 1970 odešlo z KSČ asi 150 000 tisíc členů, kteří tak většinou vyjádřili nesouhlas s okupací Československa a s poměry, které se následně ve straně a společnosti vytvářely. Při tzv. **výměně stranických legitimací** v roce **1970** ze strany odešlo 326 817 členů, z nich 67 147 bylo vyloučeno a 259 670 bylo zrušeno členství. Nucený i dobrovolný odchod členů ze strany však pokračoval i v dalších letech, takže v letech 1969–1975 činil jejich počet 489 648. Současně však noví členové do strany vstupovali, takže k 1. lednu 1976 již KSČ vykazovala opět 1 381 090 členů a kandidátů. Na XVII. sjezdu KSČ v roce 1986 Husák uvedl, že strana má 1 670 000 členů, a tento počet se v podstatě nezměnil až do změny režimu v roce 1989. Jak však ukázal vývoj na přelomu let 1989/1990, nebyl počet členů strany tím nejdůležitějším. Podstatné bylo, že politika KSČ v letech 1969–1989 vedla k **vnitřnímu rozchodu strany a společnosti**, která v kritickém okamžiku dala jednoznačně najevo, že si další setrvávání KSČ u moci nepřeje.

Komunistická strana Slovenska – dějiny a úloha v systému

Slovenští komunisté byli v předmnichovské republice organizováni v KSČ, která sdružovala komunisty všech národností Československa v jedné straně. Po vyhlášení autonomie Slovenska a rozpadu republiky založili vlastní – **Komunistickou stranu Slovenska**. Stalo se tak v květnu 1939 na základě usnesení sekretariátu Exekutivy Komunistické internacionály z února 1939. Sekcí Komunistické internacionály však nová strana nebyla. S KSČ ji spojovala společná politická linie a společné zahraniční vedení v Moskvě. Až do začátku Slovenského národního povstání 29. srpna 1944 působila v ilegalitě.

V lednu 1943 přijalo prezidium Exekutivy Komunistické internacionály usnesení o politické linii a nejbližších úkolech KSČ v národněosvobozenckém boji. Orientovalo hnutí odporu českých a slovenských komunistů na stupňování boje proti německým okupantům a bratislavské vládě s perspektivou celonárodního povstání – ve spojitosti s vývojem událostí na frontách druhé světové války. Jako cíl boje se výslovně uvádělo osvobození Československa, obnoveného na nových zásadách v oblasti hospodářské, politické i národnostní a zahraničněpoliticky orientovaného na Sovětský svaz. Přejít k socialismu se označovalo za dlouhodobější perspektivu poválečného vývoje. Tyto představy prosadili představitelé KSS do Vánoční dohody z prosince 1943 – programu ilegální Slovenské národní rady, v které měli, zastoupeni Karolem Šmidkem, Gustávem Husákem a Ladislavem Novomeským, významné postavení.

V době **Slovenského národního povstání** vystoupila KSS na povstaleckém území z ilegality a na sjednocovacím sjezdu 17. září v Banské Bystrici **se sloučila s Československou sociálně demokratickou dělnickou stranou na Slovensku**. Sjednocením však nevznikl kvalitativně nový politický útvar, který by byl syntézou komunismu a sociáldemokratismu, neboť byla přijata **ideologická platforma komunistické strany**. (Část sociálních demokratů proto se sjednocením nesouhlasila a v lednu 1946 založila **Stranu práce**.) Přijatá sjezdová rezoluce stavěla do popředí tři úkoly: boj proti fašistickým okupantům a jejich pomahačům, zabezpečení rovnoprávnosti národů Československé republiky a uskutečnění společenských reforem. Rezoluce deklarovala požadavek na socializaci továren, bank, odevzdání půdy malým rolníkům, přiměřené postavení inteligence a úpravu celého státního a společenského ústrojí „podle našich socialistických ideálů“. Po potlačení povstání přešla KSS opět do ilegality.

Na postupně osvobozovaném území Slovenska vstoupili slovenští komunisté do veřejného života jako organizovaná politická síla. Na konferenci v Košicích 28. února a 1. března 1945 přijala KSS svůj **akční program**. V hlavním referátu jej zdůvodnil G. Husák, který se vrátil z Moskvy s instrukcemi od K. Gottwalda. Program v základních otázkách korespondoval s později přijatým Košickým vládním programem. V některých otázkách však překračoval jeho rámec (**federativní státoprávní uspořádání, požadavek všeobecné pozemkové reformy**). Po vyhlášení Košického vládního programu (5. dubna 1945) se KSS ztotožnila s jeho obsahem a vyhlásila jej za svůj program. Na společném zasedání předsednictev ÚV KSČ a ÚV KSS 1. června 1945 se rozhodlo, že KSS bude, s ohledem na vzniklou strukturu Národní fronty na Slovensku a v celé republice, působit jako formálně **samostatná strana** a že jako součást jednotné celostátní KSČ **se bude i v budoucnu řídit usneseními a směrnicemi ÚV KSČ**. Od poloviny roku proto politickou linii KSS stále více určovalo vedení KSČ. Vedoucí činitelé KSČ vyslovili v červenci nespokojenost s vývojem situace na Slovensku a podrobili ostré kritice vedení KSS. Vyčítali mu sektářství a „zaostávání“ Slovenska v plnění vládního programu. Pod tlakem předsednictva ÚV KSČ slovenští komunisté opustili myšlenku federativního uspořádání státu, předtím nastolenou zejména

jejich přispěním a jednomyslně schválenou Slovenskou národní radou 26. května 1945. **Posílení vlivu předsednictva ÚV KSČ** na politiku KSS odpovídaly i **personální změny ve vedení KSS** na konferenci v Žilině 11. a 12. srpna 1945, kde K. Šmidkeho vystřídal ve funkci předsedy KSS místopředseda vlády **Viliam Široký**, jehož prostřednictvím pak vedení KSČ určovalo politiku KSS. Generálním tajemníkem ÚV KSS se stal **Štefan Baštovanský**. V novém, devítičlenném předsednictvu zůstali z předcházejícího, povstaleckého vedení jen tři členové – K. Šmidke, G. Husák a Jozef Šoltéz.

Ve volbách do **Ústavodárného Národního shromáždění** 26. května 1946 získala KSS 489 596 hlasů, tj. 30,37 % z celkového počtu hlasů odevzdaných na Slovensku. Většina funkcionářů KSS byla výsledky voleb zklamaná, neboť strana ztratila předcházející mocenské pozice. Slovenští komunisté proto po volbách korigovali svoji politickou linii; její podstatou byl **tvrdý útok na pozice Demokratické strany**, jak řekl na zasedání ústředního výboru V. Široký – „opírajíce se o Prahu“. Podpora ze strany Prahy však byla možná jen za určitých podmínek, ke kterým patřilo i **omezení kompetencí slovenských národních orgánů** v podobě tzv. **třetí pražské dohody z 24. června 1946**. Tím ovšem KSS ztratila část politického kapitálu, který získala na začátku revoluce prosazováním slovenských národních zájmů. Demokratickou stranu obvinili komunisté ze zrady Slovenského národního povstání a sabotáže vládního programu a pokoušeli se ji vyřadit z politického života, nebo alespoň odstranit její majoritu ve slovenských národních orgánech. S pomocí Státní bezpečnosti využili pokusy luďácké emigrace zorganizovat podzemní hnutí pro kompromitaci Demokratické strany. **Vykonstruované „protistátní spiknutí“** v polovině **září 1947**, jehož nitky vedly k vedoucím funkcionářům Demokratické strany, posloužilo nakonec k tomu, že demokraté neuhájili své mocenské pozice. Ale ani komunisté nedosáhli všech svých cílů.

V únorových dnech 1948 postupovala KSS společně s KSČ, kopírujíc její kroky a opatření, a významně přispěla k monopolnímu převzetí moci komunisty. Po únoru 1948 se také KSS přeměnila ze strany spoluvládající na „státostranu“ s mocenským monopolem. V souladu s prohlubující se koncentrací a centralizací moci se na základě **rozhodnutí předsednictva ÚV KSČ** (z 29. července) a **ÚV KSS** (27.–29. září 1948) **obě dosud formálně samostatné strany sloučily v jednu**. Komunistická strana Slovenska se změnila na územní organizaci KSČ, plně podléhající jejím ústředním orgánům.

V souvislosti s vývojem v rodícím se sovětském bloku, po roztržce Sovětského svazu i dalších států s Jugoslávií, se i v Československu dostal na pořad dne boj s tzv. **slovenským buržoazním nacionalismem**. Někteří funkcionáři, kteří se v nedávné minulosti angažovali za rovnoprávné postavení Slováků, v něm byli nejdříve politicky diskreditováni a posléze i soudně stíháni. Významné místo v tomto „boji“ měl **IX. sjezd KSS** (24.–27. května 1950), na kterém došlo k **vykonstruovanému obvinění komunistů** v nejvyšších stranických a státních funkcích na Slovensku z buržoazního nacionalismu. Z funkce předsedy Slovenské národní rady byl poté odvolán K. Šmidke, z funkce předsedy sboru pověřenců Gustáv Husák, z významných funkcí byli odvoláni i další. Někteří z nich byli později také odsouzeni k vysokým trestům.

Proti oprávněnosti těchto procesů se v KSS ozvaly ojedinělé hlasy (Ondrej Pavlík, Pavol Pollák aj.) již po XX. sjezdu KSSS v roce 1956. K rehabilitaci neoprávněně odsouzených však došlo až v roce 1963. **Rehabilitace** vedly ke změnám ve vedení KSS. Na zasedání ústředního výboru **8. dubna 1963** byl z funkce prvního tajemníka ÚV KSS **odvolán Karol Bacílek**, kterého vystřídal **Alexander Dubček**. Po jeho nástupu došlo na Slovensku k určité liberalizaci režimu a ke změnám práce v komunistické straně. Nové vedení se rovněž pokusilo – i když jen velmi obezřetně – etablovat se jako slovenský **národně-politický subjekt**. I tyto opatrné snahy však narážely na ostrý odpor vedení KSČ v čele s Antonínem Novotným, který je považoval za opětné vzepětí slovenského „buržoazního nacionalismu“. Opatrný postoj nejvyšších orgánů k novotnovskému vedení KSČ, stejně jako snaha uplatnit se v politickém životě vedly po roce 1963 ke vzniku jakési **opozice**, která se začala formovat **kolem G. Husáka**. Kolem něho se soustředili novináři (zejména redaktoři *Kultúrného života*), pracovníci Slovenské akademie věd – historici, právní teoretici, ekonomové, filozofové aj. – v drtivé většině členové komunistické strany. Tato skupina mnohem vehementněji než oficiální vedení KSS **prosazovala potřebu emancipace slovenského národa** a v podstatě navazovala na ty proudy slovenské politiky, které si po druhé světové válce kladly za cíl **federativní státoprávní uspořádání Československa**.

Bezprostřední předejrou událostí v lednu 1968 bylo zasedání ÚV KSČ 30. a 31. října 1967, kde ve svém diskusním vystoupení A. Dubček kritizoval metody práce vedení KSČ. Za toto vystoupení ho Novotný ostře napadl a obvinil ze šíření slovenského nacionalismu. Tato skutečnost vedla k prohloubení **napětí mezi ÚV KSS a ÚV KSČ**. Nespokojenost vedení KSS s postojem A. Novotného a jeho stoupců se spojila s nespokojeností opozičních sil v nejvyšších orgánech KSČ a výsledkem bylo **odvolání A. Novotného** z funkce prvního tajemníka ÚV KSČ a jeho **nahrazení A. Dubčkem** na zasedání ÚV KSČ 3.–5. ledna 1968.

Na zasedání ÚV KSS 22.–23. ledna 1968 byl **prvním tajemníkem ÚV KSS** zvolen **Vasil Biľak**. Ten se již po schůzce vedoucích představitelů komunistických stran v Drážďanech 23. března 1968 přidal ke skupině konzervativců v ústředních orgánech KSČ a stal se brzdou demokratizačního procesu. Proti Biľakově skupině ve vedení KSS, skládající se především z pracovníků aparátu strany, se vytvořila opozice, reformní komunisté pod vedením G. Husáka. Její základ se zformoval již v polovině 60. let. V souladu s hlavním zaměřením slovenské politiky v tomto období – bojem za federaci – požadovala také federalizaci komunistické strany, v níž by fungovaly podobné mechanismy proti majorizaci slovenských komunistů, jako byly později zakotvené v zákoně o československé federaci: potřeba nejméně tří pětina hlasů českých i slovenských delegátů na přijetí sjezdového usnesení.

Po invazi vojsk pěti států Varšavské smlouvy v noci z 20. na 21. srpna 1968 nastal také v KSS postupný obrat od převážně umírněné reformní činnosti k **restauraci poměrů před lednem 1968**. Tento proces začal již na **mimořádném sjezdu KSS 26.–29. srpna 1968**, na kterém delegáti zvolili do funkce **prvního tajemníka ÚV KSS Gustáva Husáka**. Mezi přední normalizátory politické situace na Slovensku dále patřili: Jozef Lenárt, Peter Colotka, Ľudovít Pezlár, Miloslav Hruškovič, Ján Janík, Viliam Šalgovič, Ladislav Abrahám, Emil Peťko aj.

Čistky v komunistické straně a společnosti a restaurace překonaného modelu organizace společnosti vedly ke společenskému traumatu, stagnaci a úpadku ukazatelů civilizačního vývoje. Tento vývoj – podobně jako v celém sovětském bloku – vyvrcholil pádem komunistického režimu a nastolením systému pluralitní demokracie. Komunistická strana Slovenska se v tomto období snažila přizpůsobit vývoji. Zpřetrhala úzké svazky s KSČ a po vytvoření **Akčního výboru KSS v prosinci 1989** začala uskutečňovat složitý manévr transformace na demokratickou stranu levicového typu. Za ukončení činnosti KSS lze považovat její sjezd 20.–21. října 1990 v Prešově, na kterém byly přijaty dokumenty odrážející snahy o překonání předcházejících marxisticko-leninských východisek a na kterém byl přijat také nový dočasný název strany – **KSS – Strana demokratické levice**.

Komunistická strana Slovenska – organizace a stanovy

Komunistická strana Československa a Komunistická strana Slovenska působily před únorem 1948 jako dvě formálně samostatné strany. Jedním z podstatných rysů vytváření poúnorového politického systému, ve kterém komunistická strana získala monopolní mocenské postavení, bylo i **sloučení obou komunistických stran**. Na základě rozhodnutí předsednictva ÚV KSČ z 29. července 1948 se uskutecnilo na zasedání ÚV KSS 27.–28. září 1948. Komunistická strana Slovenska se změnila na **územní organizaci KSČ, plně podléhající ústředním orgánům strany**. Ve své činnosti i organizaci se řídila Organizačním řádem (stanovami) KSČ. V organizační výstavbě byl plně uplatněn „leninský“, tzv. územně-výrobní princip. Základní organizace se zakládaly na pracovištích (v závodech, školách, úřadech a dalších institucích) a v místech. Od 1. ledna 1949, kdy vstoupil v platnost zákon o krajském zřízení a byla unifikována územní správa v celé republice, vyšší územní orgány komunistické strany kopírovaly územní rozčlenění státu (okresní, krajské a ústřední výbory).

Nejvyšším orgánem KSS byl **sjezd**, který posuzoval činnost strany na území Slovenska a rozpracovával linii KSČ v podmínkách slovenské společnosti. Podle stanov z prosince 1952 měl být svoláván každé dva roky, podle pozdějších každé čtyři roky. Počínaje rokem 1958 se konal **vždy před celostátním sjezdem** a dovršoval přípravy slovenských komunistů na sjezd KSČ. Mezi sjezdy, které ovlivnily vývoj strany, patřily **IX. sjezd** (24.–27. května 1950), který se zabýval tzv. **slovenským buržoazním nacionalismem**, a **mimořádný sjezd 26.–29. srpna 1968**. Podle stanov byl v období mezi sjezdy nejvyšším orgánem KSS ústřední výbor.

V předvečer únorových událostí 1948 měla KSS asi 200 000 členů. Po únoru 1948 se **počet jejich členů** rapidně zvýšil, k 31. červenci 1948 na více než 407 000, tedy zhruba na dvojnásobek předúnorového stavu. Po prověrkách (od 1. října 1948 do 31. ledna 1949) poklesl počet členů a kandidátů na 267 560. V následujících letech došlo k dalšímu poklesu – k 28. únoru 1953 na 183 936 členů a kandidátů. Po X. sjezdu KSČ (1954) nastal pomalý a pravidelný nárůst členské základny KSS. V dubnu 1955 měla 191 690 členů a kandidátů, v dubnu 1957 204 564, v květnu 1958 211 632 a v květnu 1966 – 314 480 členů a kandidátů. V období demokratizačního procesu po lednu 1968 se počet členů dále zvýšil. Koncem roku 1968 měla 327 817 členů (kandidátská lhůta byla v červnu 1966 zrušena). V období stranických prověrek v roce 1970 pak počet členů poklesl o 21,7 %, na 274 611. Po XIV. sjezdu KSČ v květnu 1971 došlo znovu k růstu členské základny KSS: normalizační režim opět členy komunistické strany oproti nestraníkům výrazně a všeobecně zvýhodnil a mnozí jedinci neodolali a vstoupili do KSČ. V březnu 1976 měla KSS 319 606 členů a kandidátů (kandidátskou lhůtu opět zavedl XIV. sjezd KSČ), v březnu 1981 již 388 534 a v lednu 1986 dokonce 435 537 členů a kandidátů, nejvíce ve své historii.

V letech 1945–1948 prosazovala komunistická strana své zájmy především prostřednictvím svých zástupců ve volených orgánech státu a společenských organizacích. Úroveň vnitrostranické demokracie byla ještě relativně vysoká a aparát strany malý. Po získání monopolní moci v únoru 1948 se realizovalo přesvědčení vedení KSČ (za vydatného přispění „sovětských zkušeností“), že bez dostatečně silného aparátu strany není možné řešit složité úkoly upevnování moci a výstavby socialismu, že právě na výstavbě profesionálního aparátu strany závisí efektivnost řídicího procesu. **Aparát komunistické strany** proto byl budován podle principu odvětvového řízení, ve kterém se prosazovala byrokratická hierarchie. Jestliže tento aparát měl v rámci tzv. vedoucí úlohy strany kontrolovat odpovídající oblasti řízení státu

a společnosti, vznikla **charakteristická duplicita stranických, státních a společenských organizací a jejich aparátů**. S výstavbou aparátu komunistické strany na Slovensku se začalo prakticky od nuly. Ještě začátkem roku 1949 pracovali v aparátech okresních a krajských výborů KSS jeden až dva političtí pracovníci. V době konání IX. sjezdu KSS (koncem května 1950) tu pracovalo osm až deset politických pracovníků. V celém aparátu KSS pracovalo v květnu 1950 744 politických pracovníků, z toho 81 v aparátu ústředního výboru. V době konání X. sjezdu (červen 1953) to bylo již 1348 politických pracovníků (z toho v aparátu ÚV KSS 237), tj. o 81,6 % více než v roce 1950. V souladu s centralisticko-byrokratickým charakterem komunistického režimu aparát komunistické strany rostl i nadále a stal se – prorostlý se státním byrokratickým aparátem – rozhodující složkou celého politického systému.

Československá sociální demokracie

Poválečná Československá sociální demokracie se snažila udržet postavení demokratické levice v zemi navzdory rostoucímu prosazování KSČ. Byla však oslabována **vnitřními rozpory** a snahami některých svých členů o užší spolupráci s komunisty. Ve volbách v roce 1946 získala ČSSD 12,3 % všech hlasů, a umístila se tak až na 5. místě. Prokomunistická frakce uvnitř strany byla na sjezdu 1947 dočasně poražena, když předsedu Zdeňka Fierlingera nahradil **Bohumil Laušman**. V průběhu vládní krize v únoru 1948 navrhl Václav Majer, aby se sociálnědemokratičtí ministři připojili k demisi ministrů ostatních nekomunistických stran. Z 65 členů ústředního výkonného výboru však jeho návrh podpořilo jen 13, ti pak byli vyloučeni ze strany. Předseda ČSSD Bohumil Laušman se stal na několik měsíců místopředsedou Gottwaldovy vlády. Vedení strany se zmocnilo **menšinové levé křídlo** (**Zdeněk Fierlinger, Evžen Erban, Oldřich John, Ludmila Jankovcová, Jiří Hájek** aj.).

Toto levé křídlo se domnívalo, že ČSSD zůstane i v poúnorových poměrech samostatnou stranou. Komunisté se však rozhodli sociálnědemokratickou stranu zlikvidovat formou sloučení. Ovšem zatímco někteří leví sociální demokraté chtěli sloučení KSČ s celou ČSSD, komunisté se tak velkého přílivu do svých řad obávali a prosadili **individuální přijímání**. Nakonec z 370 000 členů přešla do KSČ asi třetina, dvě třetiny neprojevíly o přechod zájem. Formálně bylo tzv. **sloučení potvrzeno společnou konferencí 27. června**. Tím však celý akt nenabyl legitimacy: o skutečném sloučení mohl rozhodnout pouze sjezd.

Řada představitelů ČSSD odešla do exilu. V **květnu 1948** ustavili v **Londýně ústřední výkonný výbor** (ÚVV) a sekretariát, místnosti mu dala k dispozici Labour party. Základ ÚVV tvořili členové zvolení do něj na brněnském sjezdu (v listopadu 1947). Předsedou se stal **Václav Majer**, po něm se v této funkci vystřídali **Vilém Bernard** a **Karel Hrubý**. Post ústředního tajemníka zastávali postupně Blažej Vilím, Václav Holub, Josef Šádek, Josef Jíša, Miroslav Tuček, Karel Hrubý a Jiří Löwy. Ustavení exilové organizace bylo uznáno řadou sociálnědemokratických stran a organizací COMISCO (předchůdkyně Socialistické internacionály – SI, která byla obnovena v roce 1951). ČSSD, stejně jako jiné exilové strany z východní poloviny Evropy byla v SI zastoupena prostřednictvím **Socialistické unie střední a východní Evropy** (Bernard byl jejím generálním tajemníkem). Na kongresech SI měl zástupce ČSSD poradní hlas. ČSSD byla zastoupena v **exilové Radě svobodného Československa**, v letech rozkolu této organizace (1953–1968) stála mimo její řady. Politická práce směřovala hlavně do západních socialistických stran. Zároveň se ČSSD snažila udržovat kontinuitu českého socialistického myšlení. Nejdříve vydávala cyklostylovaný časopis *Demokracie a socialismus*, od roku 1978 tištěné *Právo lidu*. Finanční prostředky dostávaly strany Socialistické unie od SI, amerických odborů a americké administrativy.

Někteří sociální demokraté počítali s krátkým trváním komunistické diktatury a odhodlali se k **aktivnímu odporu**. **Jaromír Nechanský, Veleslav Wahl** a **Jaromír Vrba** skončili na popravišti. Perzekuce zasáhla brzy i sociální demokraty, kteří se pokoušeli obnovit stranické organizace nebo se pouze scházeli a diskutovali. V sérii protizákonných procesů byly **stovky funkcionářů odsouzeny** k mnohaletým trestům, včetně doživotí (Vladimír Görner, Josef Jíša, Václav Koubek, Zdeněk Kreidl, Josef Veverka); Josef Šádek byl odsouzen k smrti, poté mu byl trest snížen na 22 let. Teprve v šedesátých letech tato perzekuce pominula, do roku 1963 byli vězňeni sociální demokraté propuštěni; někteří se ovšem této chvíli nedožili (Vojta Dundr, Antonín Remeš).

Příkladem politického gangsterství se stal osud **Bohumila Laušmana**. Koncem roku 1949 uprchl do **Rakouska** a byl velmi aktivní, navázal i kontakt s Titem. Proto v něm pražský režim viděl nebezpečí a koncem roku 1953 ho dal unést. V neveřejném procesu byl Laušman odsouzen k 17 letům, v roce 1963 ve vězení zemřel. Exilová organizace ho již v roce 1948 vyloučila ze strany a svůj postoj ani později nezměnila.

Začátek pražského jara poskytl sociálním demokratům příležitost, aby se pokusili o **obnovu legální činnosti**. 25. dubna 1968 se sešla **konference bývalých stranických funkcionářů**. Až na výjimky to byli lidé, kteří prošli komunistickými (a někdy i nacistickými) kriminály. Rozhodli se zahájit přípravy k obnově legální činnosti ČSSD. Odmítli ilegální jednání a nechtěli učinit nic, co by „mohlo Dubčekovi podtrhnout židli“. Zvolili pětičlenný výbor, jeho předsedou se stal **Zdeněk Bechyně**, jeho členy Josef Veverka, František Čoupek, Josef Munzar a Přemysl Janýr. Bechyně kontaktoval Josefa Smrkovského, s nímž byl v padesátých letech společně vězněn, 23. května došlo ke schůzce sociálnědemokratické „pětky“ s Josefem Smrkovským, Františkem Krieglem a Aloisem Indrou. **Představitelé KSČ se vyslovili proti obnově ČSSD**, projevíli však vůli sociální demokraty politicky rehabilitovat, přijmout do KSČ a pověřit státními i stranickými funkcemi pod podmínkou, že přiznají násilnému „sloučení“ z roku 1948 legitimitu. Sociálnědemokratická „pětka“ to odmítla a prohlásila, že bude v přípravách pokračovat. Obě strany – reformní komunisté a sociální demokraté – jednaly pod silným tlakem, jemuž bylo Československo vystaveno ze strany Moskvy a jejích spojenců. Tento tlak postupně sílil, v dopise z jednání komunistických stran Sovětského svazu, Polska, Bulharska, Maďarska a NDR počátkem července ve Varšavě bylo československé straně výslovně vyčteno, že připouští obnovu sociální demokracie.

Předsednictvo ÚV KSČ se počátkem července rozhodlo prosadit ústavní zákon o Národní frontě, který by obnovu ČSSD znemožnil. Zároveň si však reformní komunisté uvědomovali nemožnost řešit záležitost represí. A sociální demokraté chápali rizika a nutnost vstřícného jednání. Ve svém dokumentu z 21. června prohlásili: „Strana hodnotí s obdivem obrodný proces zahájený KSČ a plně jej podporuje. Zejména si přitom váží osobní statečnosti těch, kteří jej zahájili a dále provádějí, v čele s A. Dubčekem. Vedoucí úloha KSČ je v tomto směru nepopíratelným faktem.“ Došlo k několika schůzkám reformních komunistů se sociálními demokraty, vrcholem bylo setkání Zdeňka Bechyně s vedoucím tajemníkem pražského výboru a kandidátem předsednictva ÚV KSČ Bohumilem Šimonem. Výsledkem těchto jednání byla gentlemanská dohoda: **sociální demokraté budou kroky k obnovení činnosti konzultovat s KSČ**, obě strany pak zastaví vzájemné útoky v tisku.

21. srpen znamenal tečku za těmito snahami. V té době měla ČSSD přípravné výbory ve všech krajích, ve většině okresů a 500 místních, závodních a studentských organizací. V dopise předsednictvu ÚV KSČ z 2. září oznámili sociální demokraté **definitivní zastavení své činnosti**. Pokus o obnovu činnosti ČSSD se u exilového vedení i v Socialistické internacionále setkal jak se sympatiemi, tak se skepsí.

Vpád vojsk pěti států Varšavské smlouvy měl za následek novou velkou **vlnu emigrace**. S ní přišli na západ i předúnoroví sociální demokraté nebo lidé, kteří se k sociálnědemokratické myšlence a organizaci po srpnu přihlásili. Poslední předseda a poslední ústřední tajemníci byli z této exilové vlny. Nejvýznamnější novum normalizačního období spočívalo v tom, že sociálnědemokratické ideje se začaly projevovat i mimo rámec tradiční ČSSD. Při výročí břevnovského sjezdu vyšel doma manifest **Sto let českého socialismu** (1978). Jeho 23 signatářů, mezi nimiž figurovala i jména **Rudolfa Battěka, Václava Havla, Petra Pitharta, Františka Kriegla a Jaroslava Šabaty**, se přihlásilo k tradicím české sociální demokracie. Záhy poté se ustavila skupina **Nezávislí socialisté (Rudolf Battěk, Pavel Bergman, Jaroslav Mezník, Jiří Müller)**, která posílala pozdravy kongresům SI a sjezdům některých jejích stran. Když byl Battěk v roce 1980 odsouzen k sedmiapůlletému vězení, Socialistická internacionála protestovala a exilová ČSSD ho zvolila čestným členem ústředního výkonného výboru. Battěk se tak stal symbolem aktivního sociálního demokrata žijícího na půdě Československa.

V posrpnovém období se sociálním demokratům objevil nový partner na levém křídle politické scény: **reformní komunisté**. V exilu vytvořili skupinu kolem časopisu *Listy* a navázali úzké vztahy se sociálnědemokratickými stranami Rakouska, Německa, Švédska, s Italskou socialistickou stranou aj. Postoj ČSSD k této skupině byl rozpačitý, teprve po deseti letech dospěla po vzrušených debatách

ke stanovisku o prospěšnosti otevřené diskuse s nimi. Ke zlepšení vztahu ke skupině *Listy* tlačily exilové vedení západoevropských sociálních demokratů. Z **iniciativy Bruna Kreiského** se v roce 1978 ve **Vídni** uskutečnilo jednání Viléma Bernarda a Karla Hrubého s Jiřím Pelikánem, Zdeňkem Mlynářem a Zdeňkem Hejzlarem. Zúčastnilo se ho šest členů vedení SPÖ (Sociálně demokratická strana Rakouska) v čele s Kreiským, generální tajemník Socialistické internacionály Bernt Carlsson, představitelé švýcarské a švédské strany i Přemysl Janýr. Schůzka skončila pouze dohodou, že je dobré udržovat vzájemné kontakty. **Diskuse započatá ve Vídni nepokračovala**, ČSSD a skupina *Listy* působily nadále samostatně bez užších kontaktů. Pozice exilového vedení byla oslabena, evropské sociálnědemokratické strany považovaly za představitele odporu v zemi spíše bývalé komunisty, kteří se přihlásili k demokratickému socialismu. Rozpory ve vedení, které se objevovaly i dříve, se nedařilo překonat. Nechuť exilového vedení ke spolupráci se skupinou *Listy* se setkala s kritikou menšiny členů ČSSD. Na sjezdu v Curychu 1983 nebyli Radomír Luža, Jiří Horák a Přemysl Janýr zvoleni do ÚVV, začali pak pracovat samostatně a vydávali časopis *Korespondence*, který stejně jako *Právo lidu* byl pašován do Československa.

Na domácí půdě došlo k dalšímu oživení sociálnědemokratické aktivity. Skupina poválečných sociálních demokratů, včetně těch, kteří v roce 1948 přešli do KSČ a kteří z ní byli později vyloučeni, ustavila **Společnost pro studium demokratického socialismu (SSDS)**. Byl to pokus využít perestrojky a vzít vládnoucí establishment za slovo. SSDS požádala Ministerstvo vnitra o registraci. Její ustavení bylo přijato kladně rakouskou i německou sociální demokracií. Předsedou se stal **Břetislav Nedbálek**, se skupinou úzce spolupracoval i **Jiří Hájek**. A právě osoba spoluzakladatele Charty 77 byla pro exilové vedení nepřekonatelnou překážkou pro sblížení; nedokázali mu odpustit jeho minulost.

Zatímco oficiální exilové vedení udržovalo kontakty jen s nezávislými socialisty, Luža, Horák a Janýr se orientovali na SSDS. SPD (Sociálnědemokratická strana Německa) vyzývala exilové vedení ke smíření s touto skupinou, ale bez výsledku. Bylo to v době, kdy v Maďarsku a Polsku obnovovali tradiční socialisté svou činnost, na řadě bylo Československo. Slavomír Klaban, předúnorový funkcionář sociálnědemokratické mládeže a v té době člen SSDS, vyzval nejednou Battěka k součinnosti na obnově ČSSD doma, ten však odmítl. Ministerstvo vnitra zamítlo žádost SSDS o registraci krátce před 17. listopadem.

V prvních revolučních dnech bylo vydáno prohlášení přípravného výboru sociálnědemokratické strany oznamující obnovení činnosti. Podepsali je Slavomír Klaban, Břetislav Nedbálek a Vladislav Všetěčka. Horák, Luža a Janýr tento krok jednoznačně uvítali. Tento přípravný výbor však podchytil jen část (i když značnou) sil, které se hlásily k sociálnědemokratickým myšlenkám.

Československá strana socialistická

Politická prohra československých nekomunistických stran v průběhu vládní krize v únoru 1948 se zásadním způsobem promítla také do činnosti Československé strany národně socialistické (ČSNS), jedné z nejstarších českých, později československých politických stran. Byla založena v roce 1897 a v průběhu existence nejednou změnila svůj program, organizační strukturu, a dokonce i název. V roce 1945 obnovila činnost jako jedna ze složek Národní fronty. Zásady demokratického národního socialismu, jejichž splnění si vytyčila jako základní programový cíl, dokázaly oslovit širokou veřejnost. Československá strana národně socialistická se stala druhou nejpočetnější stranou českého politického tábora (k 31. lednu 1948 měla 623 386 členů v 9127 organizacích), ve volbách v roce 1946 získala po KSČ druhý největší počet hlasů (18,29 %) a úměrně tomu, jak se vyostřovala vnitřní krize poválečného politického systému v Československu, se stávala pro velké množství demokraticky smýšlejících občanů hlavním představitelem odporu proti totalitním praktikám KSČ.

Únor 1948 přinesl porážku politických koncepcí Československé strany národně socialistické a odhalil slabost jejího vedení, stejně jako nedokonalost strategie, kterou při řešení vnitropolitické krize zvolila. Poté, co prezident Beneš přijal demisi nekomunistických ministrů, vypukla hluboká krize také v národněsocialistické straně. Její vedoucí funkcionáři v čele s předsedou Petrem Zenklem se vzdali svých poslaneckých mandátů, 27. února se ustavil Akční výbor Československé strany národně socialistické, do jehož čela se postavili národněsocialističtí funkcionáři Emanuel Šlechta, Alois Neuman, Jaroslav Mátl a František Koptán, v minulosti svou činností těsně spjatí s KSČ. Ústřední akční výbor ČSNS vyhlásil podporu „vládě obrozené Národní fronty“ Klementa Gottwalda a začal organizovat akční výbory na nižších úrovních strany, které přebíraly její sekretariáty; podle dostupných informací se na činnosti akčních výborů podílelo asi 2500 členů ČSNS.

Dne 29. února 1948 předsednictvo ústředního akčního výboru Československé strany národně socialistické rozhodlo o změně jejího názvu na Československá strana socialistická (ČSS; tento název strana používala v letech 1918–1926), ze strany byli vyloučeni přední funkcionáři podílející se na vytváření politické linie předchozích let a bylo zvoleno nové vedení, ochotné spolupracovat s KSČ: novým předsedou se stal Emanuel Šlechta, prvním místopředsedou Alois Neuman, dalšími místopředsedy Josef David (dosavadní předseda Národního shromáždění), Ferdinand Richter a Božena Pátková, generálním tajemníkem byl jmenován Miroslav Klinger. ÚV ČSS zveřejnil 4. března 1948 ve *Svobodném slově* prohlášení, v němž za hlavní úkol označil dokončení čistek; zdůraznil, že ČSS musí „být stranou socialistickou, výběrovou a programově ukáznenou“. Strana v této době procházela vnitřním rozkladem: legální vedení bylo odstraněno, většina jeho členů uprchla za hranice. Neúspěch dosavadní politiky byl zřejmý. Přesto většina členů odmítala podporovat samozvané vedení spolupracující s KSČ a ze strany vystoupila, jiní podlehli atmosféře doby a naopak přestoupili do KSČ, další byli ze strany vyloučeni.

Ani vedení KSČ nemělo jistý čas po převzetí moci jasno, jak s Československou stranou socialistickou naložit. Názory na její další osud oscillovaly od snahy o její zrušení po snahu o zachování její existence, avšak jako subjektu zcela závislého na KSČ, který by v žádném směru nevyvíjel samostatnou činnost. Po celou tuto dobu byla Československá strana socialistická – bez ohledu na loajální prohlášení jejího nového vedení – soustavně sledována složkami Státní bezpečnosti, jež o její činnosti a jejích členech podávaly pravidelná velmi podrobná hlášení.

Nakonec vedení Komunistické strany Československa rozhodlo – ve snaze o vytvoření iluze o přetrvávajících demokratických poměrech v zemi – uchovat Československou stranu socialistickou při životě. Vytvořilo však pro její existenci takové podmínky, aby nebyla schopna samostatné politické činnosti a nemohla ohrozit politický monopol KSČ. V jejím čele byli potvrzeni funkcionáři spolupracující již dlouhou dobu s KSČ, někteří byli dokonce již léta tajnými členy KSČ (např. šéfredaktor *Svobodného slova* Ladislav Technik). **Počet členů** byl výrazně **omezen** (k 1. 1. 1950 bylo ve straně organizováno 10 749 členů) a přijímání nových se mohlo dít pouze se souhlasem okresních výborů Národní fronty. Organizace strany byly prolezlé **informátory Státní bezpečnosti** a její členové byli formou nejrůznějších druhů stranického vzdělávání cvičeni **k poslušnosti a oddanosti KSČ** a ideologii takzvaného vědeckého socialismu. Funkcionáři na všech úrovních, stejně jako placený aparát byli prověřováni orgány Národní fronty a KSČ a většinou aktivně spolupracovali s komunisty, Státní bezpečností a orgány státní správy.

Snaha o uvržení Československé strany socialistické do politické bezvýznamnosti byla úspěšná. **ČSS od počátku 50. let nevykazovala žádný z atributů politické strany**: nejenže nemohla vyvíjet vlastní politickou aktivitu a iniciativu, ale neměla ani vlastní politický program, nesměla svobodně přijímat nové členy atd. Také její vnitřní organizace byla podle vzoru KSČ formována v duchu takzvaného demokratického centralismu a byla plně podřízena stranickému aparátu a jím ovládána. K tomu navíc přistupovala kontrola prováděná Národní frontou a později také postupně se prosazující hospodářská kontrola, prováděná rovněž orgány Národní fronty. Československá strana socialistická totiž byla plně financována ze státního rozpočtu, tudíž vyšší příspěvku na její činnost schvalovaly orgány KSČ. Bezprostředně po státním převratu v roce 1948 ji sice po nějaký čas financoval Melantrich, ale postupně, jak byl tento tiskový a vydavatelský podnik strany omezován ve svých ekonomických aktivitách, přecházelo financování strany na Národní frontu. **Melantrich** a vůbec celý **tisk Československé strany socialistické** prodělával obdobný vývoj jako ona: postihly jej limitované příděly papíru, čistky v redakcích, prověřování redaktorů orgány Národní fronty a sledování Státní bezpečností a nakonec i zařazení vedoucích funkcí v redakci *Svobodného slova* do nomenklatury KSČ.

Podrobení Československé strany socialistické Komunistické straně Československa tak dosáhlo dokonalosti. Dokonce i po formální stránce musela být její politická neplnohodnotnost vyjádřena: na rozdíl od KSČ neměla stanovy, ale jen organizační řád a nepořádala sjezdy, nýbrž jen celostátní konference. Nelze se tedy divit, že ani v kritických okamžicích komunistického režimu, např. v letech 1953–1957, nesehrála ČSS naprosto žádnou úlohu. Vnitřní rozpory, v nichž se občas ocitla, například v souvislosti se záhadnou smrtí předsedy strany Emanuela Šlechty a jeho manželky v roce 1960, byly způsobeny spory o moc a vliv, a nikoli rozdílnými programovými či ideovými názory. Přesto však Šlechtova smrt vyvolala uvnitř ČSS pohyb: novým předsedou se stal **Alois Neuman**, generální tajemník Klinger z funkce odešel a jeho nástupcem se stal **Bohuslav Kučera**.

K pozoruhodnému vývoji uvnitř ČSS došlo až v průběhu demokratizačního procesu, jímž Československo procházelo v letech **1968–1969**. K 1. lednu 1968 bylo ve straně organizováno 10 705 členů, postupem doby jejich počet rychle narůstal: k 31. prosinci 1968 měla strana již 24 665 členů a 31. srpna 1969 dokonce **28 463 členy**. To bylo maximum, jehož se podařilo dosáhnout, pak se již jejich počet snižoval. Do strany se vraceli členové bývalé ČSNS a zároveň přicházeli noví lidé, kteří se snažili přeměnit ji v samostatný politický nástroj. Nejvýznamnějšího úspěchu dosáhli v městské organizaci v Brně a v okresní organizaci v Karlových Varech. Po nástupu tzv. normalizačního režimu se pod vedením nového předsedy, jímž se v roce 1968 stal Bohuslav Kučera (generálním tajemníkem byl od roku 1968 Jiří Fleyberk) Československá strana socialistická vrátila ke své poslušné roli v československém politickém systému. Pokusy o radikální změnu politického postupu v posledních dnech roku 1989 se nesetkaly s úspěchem a strana se nedokázala z politické bezvýznamnosti vymanit.

Československá strana lidová v letech 1948–1968

Československá strana lidová (ČSL) procházela v období po únoru 1948 složitým vývojem. Záměrem stranického vedení v čele s předsedou strany **Janem Šrámkem** bylo okamžité pozastavení činnosti. Vedení strany proto vydalo **25. února 1948 prohlášení**, ve kterém se mimo jiné praví: „Československá strana lidová se nerozchází, nýbrž jen zastavuje činnost navenek, pokud se za daných okolností nedá provádět. Strana trvá a bude uplatňovat činnost všude způsobem a na místě, jak to za daných poměrů bude možné. Vstoupí do činnosti, jakmile poměry dovolí plné svobodné rozvinutí. Vedoucí funkcionáři strany, kteří budou mít možnost, svolají orgány a sjezd strany.“ Zároveň s tím byli pro svá separátní jednání s komunisty vyloučeni Alois Petr s Josefem Plojharem. To bylo ovšem poslední svobodné prohlášení strany, které již nebylo možno realizovat.

Někteří lidovečtí politici v čele s výše jmenovanými **Aloisem Petrem** a **Josefem Plojharem** se s pomocí komunistických bezpečnostních sil ujali vedení ve straně. Snažili se přesvědčit své spolustraníky, že jednali v zájmu zachování strany, a dokonce svůj postup obhajovali Šrámkovými idejemi o nutnosti vstoupit do politiky i za situace politickému katolicismu nepříznivé. Domnívali se zároveň, že i po komunistickém puči bude ČSL umožněna relativně nezávislá politika. Toto přesvědčení se ukázalo jako naprosto liché: veškeré změny se odehrávaly v režii akčních výborů Národní fronty, respektive KSČ.

Stranická struktura se výrazně změnila s poukazem na novou „**obrozenou**“ ČSL. Uvnitř strany se od místních až po krajské organizace budovaly se souhlasem akčních výborů Národní fronty příslušné **akční výbory ČSL**, které mohly převzít stranické sekretariáty. Mnoho členů opustilo stranu – ať už dobrovolně na znamení protestu proti novým změnám, nebo naopak při čistkách v souvislosti s **výměnou stranických průkazů**. Navíc byli lidovci ve velké míře pronásledováni, propouštěni ze zaměstnání, vězněni atd. Začala vláda teroru a bezpráví. To vše mělo za následek **velký pokles členské základny**. Úbytek členstva prezentovalo nové vedení jako pozitivní změnu: z masové strany čítající kolem 450 000 členů se během roku stala strana „výběrová“ s třiceti tisíci občany, prezentovanými jako zastánci nových pořádků.

V některých okresech, kde komunistická strana získala ve volbách roku 1946 nadpoloviční většinu odevzdaných hlasů (např. v severozápadních Čechách), byla činnost ČSL zakázána a teprve později, v 60. letech, došlo k postupné obnově i v těchto okresech. **Vydávání některých stranických periodik** bylo okamžitě **zastaveno**. To se týkalo především časopisů *Vývoj* a *Obzory*, které byly komunisty vnímány jako ty nejreakčnější. Postupně se pozastavil i tisk ostatních novin a časopisů kromě deníku *Lidová demokracie* a časopisu *Důvěrník* (vycházel pro vnitřní potřebu strany v letech 1948–1971). Rušení lidoveckého tisku bylo většinou zdůvodňováno nedostatkem papíru.

Pro existenci této strany v rámci proměněného politického systému Národní fronty hovořily dva důvody. Za prvé již samotná přítomnost Československé strany lidové měla být v tomto systému důkazem, že v Československu jsou povoleny i další strany kromě komunistické, a za druhé tato taktika měla napomoci akceptování nového totalitního režimu katolickými křesťany. V žádném případě však ČSL neměla nadále výrazněji ovlivňovat politiku. Snad nejlépe o tom vypovídají **osudy lidoveckých poslanců** Ústavodárného národního shromáždění. Ze 46 předúnorových poslanců jich 10 uprchlo do exilu a 20 skončilo dříve či později ve vězení. Ze zbývajících počtu odešlo do ústraní 12 poslanců; i tak byli různou formou sledováni či jinak omezováni. Pouze čtyři s novým režimem plně spolupracovali, a nebyli tudíž vystaveni represím.

Lidovci, kterým se podařilo uprchnout, pak v exilu vytvořili **zahraniční reprezentaci ČSL**, jež se snažila prosazovat křesťanské ideály a podle svých možností upozorňovat demokratický Západ na situaci v Československu. Mnozí se v té době zapojili do činnosti **Rady svobodného Československa** a dva představitelé ČSL v exilu, **Jaroslav Pecháček** a **Ivo Ducháček**, se rovněž podíleli na činnosti rozhlasových stanic *Svobodná Evropa* a *Hlas Ameriky*. Exilové snahy však byly oslabovány nezájmem Západu, nedostatkem peněz, ale i vnitřní nejednotností, a to jak ve smyslu rezistence jako celku, tak ve smyslu poměrů uvnitř exilové Československé strany lidové. Zde se záhy utvořilo několik skupin oscilujících od tradičních lidoveckých uskupení až po moderní křesťanskodemokratické organizace, které však na základě programové rozdílnosti nebo i kvůli osobním sporům nedokázaly vzájemně spolupracovat. Zvláště aktivními v pokusech vytvářet tyto organizace, které by spolupracovaly s dalšími exilovými křesťanskými stranami z východní a střední Evropy, byli někdejší lidovecký poslanec Bohumír Bunža, předúnorový ministr zdravotnictví Adolf Procházka, žurnalista Edmund Řehák a další.

V nepoměrně horší situaci se ovšem ocitli lidovci, kteří v totalitním státě zůstali. Poslední zbytky svobodné činnosti strany byly rychle zlikvidovány a organizace spjaté se stranou a katolickou církví (například tělovýchovná organizace Orel, ale i další katolické či lidovecké spolky, jako byl mládežnický Klub lidových akademiků či ženské organizace) byly rozpuštěny. Vše možně omezována byla i činnost samotné katolické církve: věřící čelili diskriminaci a perzekuci. Mnozí někdejší i stávající členové ČSL se zapojili do **protikomunistické rezistence**, a dříve či později se tak stali obětí režimní represe jako údajní členové vykonstruovaných protistátních skupin. Lidovecký činitel **Bedřich Hostička** byl odsouzen v procesu s Miladou Horákovou. V souvislosti s obžalobou vznesenou proti němu komunisté zatkli i spisovatelku **Ninu Svobodovou**, odsouzenou posléze k patnácti letům odnětí svobody. Počátkem roku 1949 byla na jihu Čech tvrdě zlikvidována skupina lidovců, kteří pomáhali při útěku na Západ, a mnohé další případy. Státní bezpečnost bedlivě sledovala činnost lidovců a podezřívala je z pokusů o vytvoření nezávislé opoziční a tajné křesťanskodemokratické strany. Tak byl obviněn prvorepublikový lidovecký ministr **Jan Dostálek** či politik **Jaroslav Cuhra** a mnoho dalších. Tragické byly osudy někdejšího poslance **Aloise Janáčka**, který byl v letech 1949–1960 vězněn za údajnou velezradu a po propuštění na amnestii znovu zatčen pod záminkou zakládání ilegální křesťanskodemokratické strany; ve vězení tak strávil další tři roky (1961–1964).

V padesátých letech byla jakákoli činnost strany v podstatě nemožná. V jejím čele stál nejprve Alois Petr a po jeho smrti v prosinci 1951 sedmáct let Josef Plojhar, který slepě vykonával přání komunistů. Organizačně stranu vedl její generální tajemník (v roce 1948 Eduard Hála, v letech 1949–1951 Antonín Pospíšil, 1952–1965 Josef Gemrot a 1965–1968 Václav Pacner). ČSL se měla proměnit ve spolek pod patronací Národní fronty, resp. KSČ, který bude pouze poslouchat rozkazy. V tomto ohledu byli komunisté úspěšní jen zčásti. Podařilo se jim zlomit odpor, ale v žádném případě nezvítězili. To se ukázalo v květnu 1948: **Josef Plojhar**, katolický kněz, neuposlechl výzvy svých církevních představených a v rozporu s kodexem kanonického práva kandidoval do československého parlamentu. Za tento přečin byl **suspendován**. Vedení strany se pod vlivem komunistů za něj postavilo a zahájilo **kampaň proti katolickým biskupům**. Řadoví členové strany se ale do této akce nezapojili: stáli na straně biskupů a katolické církve. V podobně opozičním duchu vyznělo i **setkání moravských funkcionářů strany v Kroměříži** v srpnu 1948, na kterém většina účastníků podrobila pounorovou politiku tvrdé kritice.

Aktivita mnohých stranických organizací se v tomto období omezila pouze na plnění stranických závazků a rezolucí týkajících se budování socialistické společnosti a organizaci stranických školení. Z hlediska programového strana v tomto období zdůrazňovala svoji blízkost se socialismem s poukazem na křesťansko-sociální ideály a označovala se za pokrokovou a budovatelskou. Oficiálně měla své místo v politickém systému Národní fronty, ale podíl lidovců na čemkoliv byl spíše symbolický. V československé vládě obsadila strana v letech 1948–1968 post ministra zdravotnictví (Josef Plojhar), mezi lety 1948 a 1960 též ministra dopravy (1948–1951 Alois Petr a 1951–1958 Antonín Pospíšil) a v letech 1958–1960 Ministerstvo energetiky, pozdější Ministerstvo energetiky a vodního hospodářství (Antonín Pospíšil). V československém pounorovém třisetčlenném parlamentu měli lidovci mezi lety 1948 a 1968 vždy zastoupení **přibližně dvaceti poslanců** (nejméně ve volebním období 1960–1964, 16 zastupitelů).

V praxi nemohli členové strany téměř nic změnit, stali se z nich pouzí statisté. Mnozí si toho byli vědomi a svou činnost tomu přizpůsobili. Teprve koncem 50. a na počátku 60. let se situace začala postupně zlepšovat v souvislosti s celkovým uvolňováním poměrů. Tento proces vyvrcholil pražským jarem, které i pro ČSL znamenalo jisté období renesance, projevující se nejenom svržením starého stranického vedení v čele s Josefem Plojharem, ale také značným nárůstem členské základny. V roce **1968** měla ČSL již **90 000 členů**. Toto nadějně období však trvalo příliš krátce a brzy je ukončil vpád vojsk Varšavské smlouvy 21. srpna 1968.

Československá strana lidová po roce 1968

Porážka obrodného procesu zabrzdila i emancipační snahy v Československé straně lidové (ČSL). Již zasedání ÚV ČSL 16. prosince 1969 odvolalo pracovní návrh programu lidové strany a další usnesení z roku 1968. V procesu tzv. konsolidace sehrál důležitou roli I. sjezd ČSL, který se konal 8.–10. června 1970. Za přední úkol stanovil sdružovat křesťansky smýšlející občany, které chtěla ČSL vést k aktivní účasti na společenském dění a k práci ve prospěch socialistické vlasti. Přihlásila se k Národní frontě v čele s KSČ a ke společenství socialistických zemí vedených Sovětským svazem. Před sjezdem proběhla výměna legitimací, v jejímž průběhu se strana zbavila řady schopných funkcionářů i členů, kteří usilovali o její autonomii. ČSL se tak stala opět spolehlivým článkem systému převodových pák. Tato skutečnost byla potvrzena v červnu 1973, kdy zemřelého předsedu Antonína Pospíšila nahradil Rostislav Petera, tajný člen KSČ z doby předúnorové.

II. sjezd ČSL proběhl ve dnech 29. června až 1. července 1977 pod heslem Za rozvoj socialistické vlasti – za vítězství světového míru. Podobně jako III. sjezd, který se konal v květnu 1982, vyzněl jako hold socialismu. V přijatém usnesení se pravilo, že lidová strana chce „v souladu se závěry XV. sjezdu KSČ usilovat o co nejčtetnější podíl při plnění současných úkolů budování vyspělé socialistické společnosti v naší socialistické vlasti“. Ke změnám ve vrcholových funkcích docházelo v souvislosti s úmrtím funkcionářů. Rostislava Peteru nahradil v září 1979 František Toman, kterého vystřídal v listopadu 1981 Zbyněk Žalman. Ústředním tajemníkem byl již od roku 1973 Josef Andrš.

Od druhé poloviny 80. let procházela společnost zásadními změnami. V aktivizaci obyvatelstva sehrálo významnou roli náboženství, které ovlivnilo i část mladé generace, a katolická církev, jak to ukázalo i masové shromáždění v roce 1985 na Velehradě u příležitosti 1100. výročí smrti sv. Metoděje. Více než sto tisíc účastníků zde dalo veřejně najevo nesouhlas s vystoupením státních činitelů. Dalším důkazem byla petice za náboženskou svobodu, kterou podepsalo přes 600 tisíc občanů. Pod vlivem měnící se situace se od poloviny 80. let formovalo v ČSL hnutí, které se postupně přeměnilo v organizovaný obrodný proud, jehož cílem byl návrat strany ke křesťanské, demokratické, vlastenecké a sociálně-reformní podstatě. Nositelem těchto aktivit byla lidovecká inteligence, která však našla oporu i mezi řadovými členy. Tradičně silné pozice měla především v Jihomoravském kraji, kde působil od roku 1982 jako krajský tajemník ČSL Josef Bartončík, dále toto hnutí podpořila obvodní organizace v Praze 6, kde byl místopředsedou Bohumil Svoboda, a Ústřední politická škola v Klínci, kterou vedl Richard Sacher. Především prostřednictvím této školy mohli její pracovníci, mezi nimiž významné místo zaujímal Ogňan Tuleškov, působit na funkcionáře, kteří touto institucí procházeli. Někteří představitelé obrodného proudu navázali spojení s občanskými iniciativami, s polskými katolickými intelektuály z organizace Znak a s katolickým spolkem Opus bonum ve Spolkové republice Německo. Úsilí představitelů tohoto proudu se soustředilo především na kritiku vedoucích funkcionářů; jejich cílem bylo dosáhnout odchodu ústředního tajemníka J. Andrše, popřípadě dalších personálních změn. V tomto duchu se obrátil R. Sacher dopisem na delegáty IV. sjezdu ČSL, který se konal 27.–28. března 1987. I když se výměny funkcionářů nepodařilo dosáhnout, přece jen získali představitelé opozice ve vedení jisté pozice. Členem předsednictva se stal Bohumil Servus, předseda jihomoravské organizace ČSL, který měl blízko k obrodnému proudu, a členem ústředního výboru J. Bartončík a někteří jeho další stoupenci.

Dopis R. Sachera adresovaný všem členům ústředního výboru ČSL, kteří zasedali 26. října 1988, představuje první **platformu obrodného proudu**. Základní otázkou, kterou se autor zabýval, byla „přestavba a naše strana“. Šlo o to, aby se ČSL vrátila k svému původnímu určení, které se vytratilo po únoru 1948, aby se vyjadřovala k problémům společnosti z pozice křesťansky žijícího a myslícího občana a aby se mohla podílet na tvorbě politiky, její realizaci a kontrole. Autor dále požadoval, aby se v ČSL prosadila demokracie a křesťanský duch. Její vedení se neúspěšně pokusilo zabrzdit obrodný proud a na Sacherovu iniciativu reagovalo tím, že jej zbavilo funkcí a spolu s O. Tuleškovem vyloučilo ze strany.

Další krok ve formulování programu obrodného proudu představuje dokument schválený Obvodním výborem ČSL v Praze 6 na základě podnětů z několika organizací, nazvaný Pro křesťanský, demokratický, vlastenecký a socialistický charakter ČSL. Autoři vycházeli z analýzy situace, kterou nepokládali za příznivou pro zásadní změny, proto uznali Národní frontu a socialistický řád. Šlo jim však především o změnu charakteru ČSL, která se podle jejich představ měla stát stranou křesťanskou a demokratickou. Za tento požadavek se postavili i mnozí delegáti řady okresních konferencí konaných počátkem roku 1989, kteří žádali svolání mimořádného sjezdu a odsoudili zásah bezpečnostních sil proti demonstrantům v lednu 1989. Vnitrostranícký boj probíhal i na krajských konferencích v červnu 1989.

Vývoj v sousedních zemích urychlil i **radikalizaci opozice v ČSL**, která se rozhodla svolat **shromáždění zástupců krajů a okresů**, jež mělo zvolit mluvčí obrodného proudu a schválit program. Bylo připravováno konspirativně a konalo se **14. října 1989 v restauraci Savarin**. Účastníci schválili Ideové a politické zásady činnosti ČSL, Zásady organizačních principů strany a Náměty k nové ústavě. V prvním dokumentu zdůraznili, že ideologie ČSL musí vycházet z křesťanského chápání světa, společnosti a místa člověka v ní a že povinností křesťana je účastnit se veřejného života. Přihlásili se k svému podílu na budování socialismu jako spravedlivého uspořádání sociálních vztahů, žádali však pluralitu vlastnictví a podporu drobného podnikání. Nejradiálnější postoje byly formulovány v Námětech k nové ústavě, kde se již nemluvílo o Národní frontě a kde byla odmítnuta vedoucí úloha KSČ. Delegáti současně vybrali za **mluvčí obrodného proudu** mj. **R. Sacher**a **B. Svobodu**. Předsednictvo ČSL na svém zasedání 19. října 1989 veřejně tuto akci odsoudilo jako frakční činnost. Podporu hledalo i u vedení KSČ, 25. října 1989 se sešla předsednictva obou stran, aby situaci projednala. Závěr však vyzněl v tom smyslu, že své problémy si musí ČSL vyřešit sama.

Po 17. listopadu 1989 se vedení ČSL od postojů KSČ nedistancovalo, ale **k Občanskému fóru se přihlásili představitelé obrodného proudu**; stalo se to již na aktivu pražské městské organizace ČSL, na kterém krátce promluvil i Václav Havel. 23. listopadu oslovil z balkonu Melantrichu demonstranty také R. Sacher. 26. listopadu pak podalo předsednictvo a sekretariát ÚV ČSL demisi a ústřední výbor zvolil den poté **nové vedení**. Předsedou se stal J. Bartončík, prvním místopředsedou B. Svoboda a ústředním tajemníkem R. Sacher.

Strana slovenské obrody

Strana slovenské obrody (Strana slovenskej obrody, SSO) vznikla na přelomu února a března 1948 z těch členů **Demokratické strany (DS)**, kteří **akceptovali komunistický převrat** a byli ochotni spolupracovat s vládou komunistickou stranou. Vedení DS ztratilo v únoru 1948 kontrolu nad vývojem situace ve straně. V jejích řadách vznikaly opoziční skupiny, které vytvořily **akční výbor** (Anton Granatier, Jozef Mjartan, Jozef Lukačovič, Jozef Kyselý, Ján Ševčík). Úřadujícím předsedou se stal **Milan Polák**. Akční výbor odvolal 25 členů DS ze Slovenské národní rady a 20 poslanců Ústavodárného národního shromáždění vyloučil ze strany. **Většina předních funkcionářů DS emigrovala do zahraničí** (Jozef Lettrich, Martin Kvetko, Emanuel Bohm, Rudolf Fraštacký, Fedor Hodža ad.). Ti, kteří zůstali, byli souzeni, vězněni a diskriminováni (Ján Ursíny, Miloš Bugár, Jozef Kempný, Ján Lichner, Jozef Styk ad.). Část členů přešla do komunistické strany. Ze zbytků DS se pod patronátem KSS začala utvářet SSO. Akční výbory DS se začaly přejmenovávat na **akční výbory Strany slovenské obrody** a převzaly na sebe všechny politické, organizační a hospodářské záležitosti strany. 8. března 1948 byla SSO přijata za **člena Slovenské národní fronty**.

Nejvyšším stranickým orgánem byla slovenská konference, v období mezi konferencemi ústřední výbor SSO a jeho výkonné orgány – předsednictvo ÚV SSO a sekretariát ÚV SSO. Ve všech krajích měla SSO od roku 1949 krajské výbory. Okresní výbory SSO i městská organizace strany v Bratislavě se etablovaly až koncem 60. let. Slovenské konference se konaly v letech 1956, 1966, 1972, 1978 a 1983. Až v roce 1988 se uskutečnil I. sjezd SSO.

V čele SSO stál předseda, který spolu s ústředním tajemníkem reprezentoval stranu a její orgány. V letech 1948–1952 funkci předsedy vykonával **Ján Ševčík**. Tento významný poválečný představitel DS (místopředseda Ústavodárného národního shromáždění) byl **zatčen v květnu 1952** na základě provokace StB a byl zbaven veškerých stranických i státních funkcí (byl místopředsedou vlády). Po dvou letech vyšetřovací vazby Nejvyšší soud v Praze 25. června 1954 odsoudil Jána Ševčíka za velezradu a špionáž na 18 let vězení a k zabavení majetku. V rámci amnestie v roce 1960 byl propuštěn na svobodu, ale rehabilitován byl až v roce 1965. V letech 1952–1965 byl předsedou SSO **Jozef Kyselý**, od roku 1966 **Jozef Mjartan**, od roku 1983 **Jozef Šimúth**. Ve funkci generálního (nejprve ústředního) tajemníka se vystřídali: v letech 1948–1951 Jozef Kyselý, 1951–1952 Jozef Válek, 1952–1970 Jozef Gajdošík, od roku 1971 Justín Polák.

Tiskovým orgánem SSO se stal deník *Lud*. V polovině 50. let vycházel v nákladu 3700 výtisků, jeho náklad se postupně zvyšoval. Na podzim 1968 dosáhl 25 000 výtisků. SSO neměla vlastní politický program ani linii. Základním principem její činnosti byla realizace politiky Národní fronty a KSČ. SSO souhlasila se všemi poúnorovými změnami a uznávala vedoucí úlohu komunistické strany, její důvěru si však – jako „dědička reakční Demokratické strany“ – nezískala. Navzdory tomu si bezprostředně po únoru 1948 SSO udržela podstatné zastoupení ve strukturách státu. Po květnových volbách 1948 na základě jednotné kandidátky Národní fronty „dostala“ 12 křesel v Národním shromáždění a 20 poslaneckých mandátů ve Slovenské národní radě. V červnu 1948 se místopředsedou Národního shromáždění a sboru pověřenců stal Jozef Mjartan, místopředsedou vlády Ján Ševčík, pověřencem zdravotnictví Milan Polák (zahynul při autonehodě v srpnu 1951), pověřencem techniky Jozef Lukačovič a místopředsedou Slovenské národní rady Anton Granatier. Strana však postupně ztrácela pozice a mnozí její funkcionáři

(jako bývalí členové DS) byli politicky šikanováni a vězněni. V letech 1955–1960 zastupovalo SSO ve Slovenské národní radě pouze 10 poslanců a ve sboru pověřenců obsadila jen tři posty. SSO a Strana svobody jako nekomunistické politické strany posloužily totalitnímu komunistickému režimu jako zástěrka pro vytváření iluze o demokratickém pluralismu. Jejich existence i činnost však byly pouze formální, bez jakéhokoli politického vlivu. Prostřednictvím orgánů Národní fronty řídila KSČ jejich činnost a pravidelně vykonávala kontrolu.

Na rozdíl od DS (v únoru 1948 měla 217 004 členů) vykazovala SSO na jaře 1949 pouze 950 členů. V dalších letech se její **členská základna neustále zmenšovala** – v roce 1953 měla SSO 478 členů, roku 1960 119 a o tři roky později už jen **86 členů**. Dělo se tak na základě doporučení ústředního akčního výboru Slovenské národní fronty (SNF) z května 1955, aby strana pracovala bez masové členské základny (strana aktivistů) ve svém vlastním zájmu, aby tím předešla nebezpečí přílivu „reakčních živlů“ do svých řad. SSO tuto směrnicí důsledně dodržovala až téměř k hranici svého zániku z obavy, aby nezavdala nejmenší záminku k nespokojenosti ze strany státní moci. Vzhledem k takřka nulové členské základně spočívala činnost SSO v aktivitě funkcionářů a ve vydávání novin. Ústřední orgány SSO se omezovaly na formální projednávání materiálů a usnesení ÚV KSČ a ÚV KSS a na účast na společných akcích v rámci Národní fronty.

V první polovině 60. let se v souvislosti s pokusy o komplexnější rozvoj činnosti orgánů Národní fronty aktivizovaly i nekomunistické politické strany. Ve SSO se rozvíjela diskuse o postavení strany, o jejím tehdejší stavu, který byl alarmující, i o další existenci SSO v systému Národní fronty. Vedoucí funkcionáři strany usilovali především o rozšíření dohody o individuálním přijímání členů, do té doby platné pouze pro Československou stranu socialistickou a Československou stranu lidovou. Na základě Zprávy o současném stavu nekomunistických politických stran, kterou připravil sekretariát ÚV SNF, se dne 22. listopadu 1963 situací zabývalo předsednictvo ÚV KSS. Protože zánik strany byl „nežádoucí“, přijalo usnesení o individuálním přijímání členů do SSO a Strany svobody tak, aby měly průměrně v každém kraji 100–150 funkcionářů a aktivistů. SSO zahájila nábor nových členů do svých řad, k 1. březnu 1967 stoupl jejich počet na 383 a v dubnu 1969 měla již 1441 členů. Její členskou základnu tvořili z 20 % dělníci, z 20 % zemědělci a ze 43 % inteligence.

Prostor pro politickou emancipaci se SSO začal otevírat až v roce 1968 v souvislosti s demokrati-začním procesem ve společnosti. Po dvaceti letech stagnace a kolaborace s komunistickým režimem se obrodny proces uvnitř strany rozbíhal velmi pomalu. Vedení SSO se dostalo pod tlak vlastních členů, kteří volali po změnách. V březnu 1968 přivítalo rozšířené předsednictvo SSO společenské změny, pluralitu politických stran a názorů na platformě Národní fronty, přihlásilo se ke slovenským národním tradicím, k humanismu, občanským právům, vyjádřilo se pro federaci, rehabilitace, ale také pro vedoucí úlohu KSČ ve společnosti. **21. června 1968 SSO přijala akční program**, v němž se profilovala v rámci Národní fronty jako nemarxistická politická strana sdružující občany bez rozdílu náboženského vyznání, která se hlásí k humanismu a lidským právům. V hospodářské oblasti byla SSO pro podporu družstev a drobného soukromého podnikání. Důraz kladla na rodinu, sociální politiku a rozvoj školství. Podporovala také Dubčekovo vedení KSČ, odsoudila okupaci ČSSR vojsky Varšavské smlouvy. Uvnitř strany se postupně vyhranily dva proudy. Část vedení a členů volala po změnách ve struktuře Národní fronty i v postavení SSO v politickém systému a podrobila tvrdé kritice činnost strany před lednem 1968. Druhá část vedení podpořila listopadovou rezoluci ÚV KSČ a kritiku své práce považovala za antisocialistickou. Oba proudy svedly zápas o akční program strany a o její budoucí směřování. **Rozštěpenost SSO** trvala i v roce 1969 na okresních a krajských konferencích. Vývoj ve společnosti však v tomto období nahrával **konzervativnímu křídlu**. Květnové zasedání ÚV KSČ v roce 1969 odsoudilo působení „extrémních sil“ ve SSO a vyzvalo její vedení k očištění svých řad od nositelů „antisocialistických“ a „antisovětských“ nálad. Začal proces „navrácení“ SSO na socialistickou platformu, v souladu s nastupující normalizací.

V dubnu 1970 odvolala SSO dokumenty z let 1968–1969, upustila od vlastního politického programu a v následujícím období **vyloučila ze strany představitele reformního křídla**. Ze SSO postupně odešli Štefan Záreczký, Vojtech Torok, Jozef Lukačovič, Anton Korman, Ervín Mikula, Juraj Alner, Jozef

Dubníček a mnozí další. Postavení SSO v Národní frontě a ve státních orgánech se výrazně nezměnilo, spíše se zhoršilo. Po volbách do zastupitelských sborů na podzim 1971 měla SSO v národních výborech 63 zástupců (ze 61 798), ve Federálním shromáždění čtyři a ve Slovenské národní radě sedm poslanců. Pod tlakem normalizačního kurzu KSČ nevyvíjela SSO v 70. a v 80. letech vlastní politickou činnost a v Národní frontě zaujala prakticky stejné postavení, jaké měla před rokem 1968. K určitému oživení činnosti SSO došlo až v druhé polovině 80. let pod vlivem myšlenek přestavby a glasnosti. Stojaté vody vnitrostranického života rozvířila výměna členských legitimací v roce 1987. Tato nejvýznamnější vnitrostranická událost vedla k přílivu nových členů do strany, ke zkvalitnění členské základny, což potvrdily krajské konference a městská konference SSO v Bratislavě na podzim 1987 a I. sjezd strany, který se konal v únoru 1988 v době 40. výročí vzniku SSO. Sjezd zvolil novým předsedou strany Jozefa Šimútha.

Radikální změnu pro SSO znamenal až **listopad 1989**. Ústřední orgány strany odsoudily zákrok policie proti studentům 17. listopadu, přihlásily se k občanským aktivitám a východisko z krizového stavu společnosti viděly v její demokratizaci. SSO hledala vlastní politickou tvář. 24. listopadu 1989 představil předseda SSO Jozef Šimúth Principy činnosti SSO v procesu demokratizace společnosti, které se opíraly o závěry I. sjezdu SSO. Byly založeny na evropských křesťanských kulturních a morálních hodnotách a tradicích a na demokratickém uspořádání společnosti. SSO se vyslovila pro demokratický a právní stát, pro občanská práva a svobody. Definitivní rozhodnutí o dalším směřování strany přineslo mimořádné zasedání ÚV SSO 1. prosince 1989. To odsoudilo více než 40leté paralyzování činnosti strany a podalo **návrh na obnovu původního názvu strany – Demokratická strana**. Stalo se tak na **mimořádném sjezdu strany 10. prosince 1989**, který zvolil nové vedení (Jozef Šimúth, Peter Mattoš, Stanislav Novák, Jozef Dubníček, Karol Hranai, Fedor Beniač, Ivan Brndiar), 120členný ústřední výbor a přihlásil se ke svému původnímu programu a tradicím z let 1944–1948. Do budoucna kladl sjezd důraz na budování občanské společnosti, samosprávu, svobodu jednotlivce i na evropské civilizační a demokratické hodnoty a tržní ekonomiku. Staronovým tiskovým orgánem DS se stal týdeník *Čas*. Historický oblouk ve vývoji SSO se definitivně uzavřel v **lednu 1990**, kdy se předsedou DS stal **Martin Kvetko**, její čelný předúnorový představitel.

Strana svobody

Strana svobody (Strana slobody, původně Křesťansko-republikánská strana, ale Národní fronta tento název zamítla) **vznikla 1. dubna 1946**. Na jejím zrodu mělo zájem několik politických subjektů: katolické kruhy, aby se mohly uplatnit v poválečném politickém životě, slovenští komunisté, aby rozštěpili Demokratickou stranu, a nakonec „šrobárovsko-benešovský proud“, aby upevnil své pozice na Slovensku. Přestože se Strana svobody vydávala za jedinou reprezentantku **katolíků**, přízeň katolické hierarchie si nezískala. Ta podpořila předvolební Dubnovou dohodu s Demokratickou stranou. (Dubnová dohoda byla smlouva mezi Demokratickou stranou a představiteli katolických politických sil o zastoupení katolíků a evangelíků v poměru 7:3 v orgánech strany a na kandidátních listinách Demokratické strany do parlamentních voleb 1946 v poměru 2:1.)

Předsedou Strany svobody se stal **Jozef Dieška**, místopředsedy Jozef Hanzel a Pavol Blaho, generálním tajemníkem Jozef Brúha. Čestným předsedou Strany svobody od jejího vzniku byl Vavro Šrobár, bývalý člen Demokratické strany a představitel povstalecké Slovenské národní rady (DS jej ze svých řad vyloučila 5. dubna 1946).

V letech 1946–1948 zůstala Strana svobody **na periferii politického dění**, bez výraznějšího politického vlivu. V parlamentních volbách v roce 1946 získala pouze 3,73 % hlasů. Na základě volebních výsledků ji v Ústavodárném Národním shromáždění zastupovali tři poslanci (Jozef Brúha, Jozef Hanzel, Tibor Šabo) a ve Slovenské národní radě také (Ján Beharka, Július Gašperík a Štefan Velgoš, toho později nahradil Jozef Dieška). Z podzimní politické krize roku 1947 vytěžila křeslo pověřence pošt (Pavol Blaho) ve sboru pověřenců. V období vládní krize v únoru 1948 zvolilo vedení strany nejprve vyčkávací taktiku. Nepodpořilo jednoznačně způsob řešení vládní krize navrhovaný komunisty a k vytváření akčních výborů zaujalo záporný postoj. Až **27. února** pod tlakem Komunistické strany Slovenska vydalo předsednictvo Strany svobody **prohlášení o podpoře Gottwaldově vládě** a později také souhlasilo s jednotnou kandidátkou „obrozené“ Národní fronty.

Únorový převrat 1948 znamenal pro Stranu svobody zásadní zlom, neboť byla nucena rezignovat na svůj tehdejší, na křesťanských základech založený program. Posléze akceptovala „vedoucí úlohu KSČ“ a jejím cílem se stala **realizace politiky Národní fronty a KSČ**, čímž se ze samostatné politické strany transformovala v satelitní organizaci a převodovou páku komunistické strany. Po rozpadu Demokratické strany vnímala veřejnost Stranu svobody jako **jedinou politickou stranu s křesťanským programem**. Aby zamezil přechodu členů Demokratické strany do Strany svobody a v duchu porevoluční „očistné“ taktiky, rozhodl ústřední akční výbor Národní fronty Slovenské republiky o vykonání očisty ve stranách Národní fronty. **Akční výbory Strany svobody** měly přezkoumat složení vedoucích orgánů strany a postarat se o to, aby z nich byly odstraněny „reakční síly“.

Po **únoru 1948** opustili republiku nejvýznamnější představitelé Strany svobody, kteří se nedokázali vyrovnat s novou situací nebo se obávali represí ze strany nového režimu. V období od května do června 1948 **emigrovali** Jozef Dieška, Pavol Blaho, Ján Beharka, Jozef Brúha, Juraj Pavlov, Jozef Hanzel. Značná část členů ze strany **vystoupila**. Straníci, kteří otevřeně odmítali spolupráci na platformě Národní fronty, byli ze Strany svobody vyloučeni. Další existenci Strany svobody sice politický sekretariát ÚV KSČ označil za žádoucí, ale zároveň zdůraznil, že v jejích řadách nesmí zaujmout významné postavení

„kompromitovaná garnitura“. Funkce předsedy se **4. června 1948** ujal **Vincent Pokojný**, místopředsedy se stali Vincent Bohuš a Vojtech Róbert Bunda a na post generálního tajemníka nastoupil Ladislav M. Čada (začátkem roku 1955 jej vystřídal František Štefánik).

Organizační strukturu Strany svobody tvořilo předsednictvo, ústřední sekretariát a ústřední výbor, ve všech krajích existovaly od roku 1949 krajské výbory Strany svobody, budování okresních organizací bylo zakázáno (první dvě – v Košicích a Prešově – vznikly až v roce 1988). Nejnižším článkem byly místní organizace Strany svobody. Tiskovým orgánem Strany svobody byl týdeník *Sloboda*. V roce 1956 se konala 1. slovenská konference Strany svobody, další následovaly v letech 1966, 1972, 1978 a 1983, v roce 1988 se konal I. sjezd Strany svobody.

Strana svobody si ještě po volbách do nejvyšších zákonodárných sborů v květnu 1948, které měly potvrdit změnu pounorového složení politických sil, udržela tři poslanecké mandáty v Národním shromáždění a čtyři ve Slovenské národní radě. Ve výkonných orgánech (vládě nebo sboru pověřenců) zastoupení neměla. Po volbách v roce 1954 „přidělili“ Straně svobody tři mandáty v Národním shromáždění a pět mandátů ve Slovenské národní radě, ve struktuře národních výborů měla minimální zastoupení. Nový režim straně nedovoloval rozvinout vlastní politickou činnost a v polovině 50. let v jejích řadách nikdo kromě funkcionářů a aktivistů nebyl. V 70. a 80. letech se její postavení rozšířilo pouze symbolicky (čtyři poslanecké mandáty ve FS a sedm v SNR). Také **členská základna** Strany svobody **se rapidně snižovala**. Od března 1948, kdy vykazovala ještě 18 318 (předúnorových) členů, jejich počet klesl na 2245 v roce 1954 a v roce 1960 dokonce na **119**.

Na sklonku roku 1954 a v průběhu roku následujícího došlo v úsilí o zaktivizování činnosti strany a zvýšení počtu členů ve vedení Strany svobody k vnitrostranickému konfliktu s hlubokými důsledky. Vedoucí tajemník Strany svobody František Štefánik odevzdal v prosinci 1955 na ÚV Slovenské národní fronty čtyři dokumenty – Programové zásady Strany svobody, Vysvětlivky k programovým zásadám, Materiál o zemědělské otázce a Organizační řád Strany svobody – pocházející z let 1948–1954 (měly být pokusem o revitalizaci politické činnosti Strany svobody), které měly kompromitovat předsedu strany Vincenta Pokojného. Uvedené dokumenty prudce rozvířily hladinu politického života, vedení KSS je označilo za protistátní a protisocialistické a volalo po vyvození tvrdých důsledků. Doporučilo Straně svobody zmrazit členskou základnu v duchu Zásad pro činnost Strany slovenské obrody a Strany svobody, přijatých ÚV SNF v květnu 1955.

Jedním z důsledků „spiknutí“ ve Straně svobody byla **rozsáhlá personální výměna** ve vedení strany. Proběhla na **I. slovenské konferenci** Strany svobody **26. února 1956**, a to zcela v režii vedení KSS. Ze strany byli vyloučeni Vincent Pokojný, Vincent Bohuš, Viktor Čársky, Ladislav Čada, Teodor Bažány a Stanislav Šuster. Novým předsedou Strany svobody se stal **Michal Žákovič** a v čele strany setrval až do své smrti v roce 1986. Vedoucím tajemníkem ÚV Strany svobody zůstal František Štefánik, který požíval plné důvěry vedení KSS. V době konání konference byli V. Pokojný, V. Bohuš a čtyři další funkcionáři Strany svobody vyšetřováni Státní bezpečností. V červenci 1956 odsoudil Krajský soud v Bratislavě skupinu Pokojný a spol. k vysokým trestům: V. Pokojného a V. Bohuše za vlastizradu na 11 let vězení, S. Schustera na osm let, V. R. Bundu na šest let a V. Čárského na tři roky vězení. Jejich odsouzení bylo zároveň varováním pro členy dalších satelitních politických stran.

V souvislosti s novou územní organizací republiky v roce 1960 došlo ke změně organizační struktury Strany svobody. Podle krajů byly ustanoveny tři krajské výbory strany a zvoleno jejich vedení. Vysoký věkový průměr členské základny a její neustálý pokles (v roce 1964 měla strana pouze 93 členů) vedl vedení strany k předložení návrhu na individuální přijímání členů do Strany svobody. Na základě Zásad pro doplňování členské základny Strany svobody a Strany slovenské obrody, přijatých na doporučení ÚV KSS a SNF v roce 1964, mohla rozvinout nábor nových členů. Její činnost ale nadále stagnovala, neboť byla zcela pod kontrolou KSČ a omezovala se na propagaci komunistické politiky mezi občany. II. slovenská konference Strany svobody, která se konala v roce 1966, proto mohla s uspokojením konstatovat, že Strana svobody důsledně naplňuje politiku Národní fronty.

Závažnou změnou ve vnitrostranickém životě Strany svobody byl až rok **1968**. Příliv nových členů do strany (tehdy měla už 864 členů) přinesl nové názory, polemiky a diskuse, na což ovšem vedení strany nebylo připraveno. Ve stranickém týdeníku *Sloboda* v dubnu 1968 vedení své členy obeznámilo se stanoviskem ke společenskému vývoji v zemi. Přihlásilo se k socialismu, ale nespojovalo jej už s vedoucí úlohou KSČ, volnou soutěž politických sil však odmítlo. Členská základna žádala víc – vlastní program a změny ve vedení strany. K výměně došlo pouze na postu vedoucího tajemníka ÚV Strany svobody, když rezignoval F. Štefánik (koncem května 1968 ho ÚV Strany svobody vyloučil ze strany), nahradil jej Ludovít Hanúsek, novými místopředsedy se stali Ondrej Súlety a Jozef Škula. Vedení strany pod tlakem členů zkoncipovalo nový program, který navazoval na starší, z roku 1946, podle něhož Strana svobody představovala nezávislou demokratickou a národní nemarxistickou stranu.

Rok **1969** a nástup normalizace veškeré emancipační snahy Strany svobody přerušil. III. slovenská konference Strany svobody v roce 1972, které předcházely krajské konference a prověrky členské základny, signalizovala návrat k předešlé činnosti strany, tzn. k plnému podřízení politice KSČ. De facto se jednalo o **návrat do padesátých let**, kdy existence Strany svobody byla čistě formální. Následující stranické konference v letech 1978 a 1983 neznamenal pro vnitrostranický život ani politický význam žádný posun.

V roce **1988** se konal **I. sjezd Strany svobody**, který zvolil nové vedení strany. Předsedou se stal **Kamil Brodziansky** (funkci předsedy zastával od smrti M. Žákoviče v roce 1986), místopředsedou Jozef Škula a ústředním tajemníkem Ján Pampúch. Sjezdová jednání se soustředila na organizační otázky strany, což se odrazilo v ustanovení dvou okresních organizací v Košicích a v Prešově a 13 nových místních organizací Strany svobody. Pod vlivem vývoje ve společnosti, deklarované přestavby, se výrazně zvýšila aktivita členské základny, která často předčila činnost vlastního stranického vedení. Ukázalo se to i po 17. listopadu 1989, kdy až pod tlakem zdola bylo v **prosinci 1989** svoláno mimořádné zasedání ÚV Strany svobody, zvoleno nové vedení strany v čele s předsedou **Dušanem Metodem Janotou** a ústředním tajemníkem Silvestrem Minarovičem a byl svolán mimořádný sjezd na leden 1990.

Mimořádný sjezd Strany svobody zahájil novou, i když krátkou (protože v roce **1992** Strana svobody **zanikla**) kapitolu v rozvoji strany přijetím dvou závažných dokumentů – programu a stanov Strany svobody – postavených na základní myšlence: „Ve svobodné vlasti svobodně myslet a svobodně jednat.“

Revoluční odborové hnutí

Po osvobození Československa v roce 1945 již nebyl obnoven předválečný odborový pluralismus. Na Slovensku se pro jednotné odbory vyslovila konference v Podbrezové na podzim 1944 a následně je prosazovalo i Ústředí odborových svazů Slovenska, v roce 1945 sdružující 16 odborových svazů. Do čela vznikajícího Revolučního odborového hnutí (ROH) v českých zemích se postavili někteří představitelé Národní odborové ústředny zaměstnanecké (Evžen Erban aj.), kteří působili v tzv. ilegální ústřední radě odborů (ÚRO). Ti již 9. května 1945 převzali Národní odborovou ústřednu zaměstnaneckou a další protektorátní odborovou centrálu – Ústředí veřejných zaměstnanců.

Důsledkem **silných pozic komunistů** v ústředních odborových orgánech byly vedle koncepce jednotných odborů i snahy o formování všeodborových orgánů a jednotného ústředního řízení. Hned první oběžník ÚRO ze 7. června 1945 nařizoval vytváření místních, okresních a krajských odborových rad, zatímco struktura odborových svazů se v českých zemích ustálila až koncem roku. Ke **sjednocení českých a slovenských odborů** došlo na prvním celostátním **všeodborovém sjezdu** ve dnech **19.–22. dubna 1946**. Sjezd zvolil do funkce předsedy jednotných odborů komunistu **Antonína Zápotockého**. Potvrdil také výstavbu odborů na principu „jeden závod – jedna organizace“ a odmítl osamostatnění odborových svazů, jichž bylo v organizačním řádu taxativně definováno 22. Do svazů byli zaměstnanci začleňováni podle zaměření podniků, v nichž pracovali. Svazovým výborům byly – na všech stupních řízení – nadřazeny všeodborové rady. Současně byl vytvořen asymetrický model řízení odborů, které na Slovensku zajišťovala Slovenská odborová rada. V ústředí získali rozhodující pozice komunisté a stoupenci levicových frakcí jiných stran. Prokomunistickou orientaci zvýraznilo vytyčení tzv. nové hospodářské politiky, zdůrazňující orientaci odborů na „budovatelské“ úkoly. Výsledky sjezdu legislativně potvrdil zákon č. 144/1946 Sb., o jednotné odborové organizaci v Československu, přijatý Prozatímním národním shromážděním 16. května 1946, který do budoucna fakticky zamezil zakládání alternativních odborů. Monopolní postavení ROH upevňovala **vysoká odborová organizovanost**, která v období sjezdu činila 73,5 % a v dalších dvou letech přibližně **80 % zaměstnanců**.

Důležitou roli sehrávala i skutečnost, že odbory ovládaly závodní rady, které vznikaly již v květnových dnech roku 1945 (tzv. revoluční závodní rady) a byly kodifikovány dekretem prezidenta republiky č. 104/1945 Sb. **Závodní rady** sice nebyly formálně součástí odborové organizace a zastupovaly všechny zaměstnance daného podniku, závodu nebo úřadu, ale závodní skupiny ROH sestavovaly jejich kandidátky, potvrzovaly jejich volbu a v případě, že kandidátka nebyla zvolena 80 % zúčastněných voličů, ustanovovaly místo nich tzv. náhradní orgány. Volby do závodních rad na jaře 1947 signalizovaly politickou diferenciaci odborů, neboť rady byly sice nakonec zvoleny v 70 % podniků, ale v 59 % závodů s více než 500 zaměstnanci kandidátky neprošly. Přesto sjezd závodních rad 22. února 1948 jednoznačně podpořil komunisty.

Po nastolení komunistického monopolu moci odbory rychle ztratily původní smysl své existence a v rámci Národní fronty se proměnily v pouhou „převodovou páku“ komunistické strany. Zatímco vedoucí odborové orgány, složené většinou z komunistů, tuto roli přijaly, řadoví členové a nižší funkcionáři se s ní dlouho nechtěli smířit. Ztráceli o práci v odborech zájem a v mnoha případech stáli v čele živelných, sociálně motivovaných stávek a protestů. V atmosféře masové nezákonnosti proto často docházelo k zásadnímu porušování odborových stanov, násilným byrokratickým zásahům do

vnitřní organizace ROH i k perzekucím odborových představitelů. Odborová činnost i rozhodování se přesouvaly na **rostoucí placený aparát** a uvolněné funkcionáře-komunisty a z odborové organizace se stala direktivně řízená, centralizovaná a byrokratická instituce. Pro období do poloviny 50. let je příznačná **tuhá centralizace** spojená s dalším nadřazováním všeodborových orgánů. Odborové svazy se změnily ve vykonavatele směrnic všeodborových orgánů i aparátu a jejich struktura byla v roce 1952 přizpůsobena novému členění resortních ministerstev. Všeodborová linie byla nadále představována odborovými radami v ústředí, v krajích a okresech. Okresní odborové rady však byly v roce 1952 zrušeny.

Výstavba odborů se opírala o princip tzv. **demokratického centralismu**, zdůrazněný i v nových stanovách schválených na III. všeodborovém sjezdu. Formálně byla nejvyšším odborovým orgánem **Ústřední rada odborů (ÚRO)** s přibližně **120 členy** volenými na sjezdu. Ve skutečnosti tuto úlohu převzal **sekretariát**, složený z **tajemníků** („sekretářů“) **rady** pro jednotlivé oblasti činnosti. Ti připravovali a předkládali materiály pro jednání představenstva (později předsednictva). To zdánlivě rozhodovalo o nejdůležitějších odborových otázkách, ale ve skutečnosti pouze rozpracovávalo a konkretizovalo směrnice dané nejvyššími grémii komunistické strany. Ta také schvalovala personální obsazení nejvyšších odborových orgánů. (Podle tzv. kádrových pořádků byli analogicky schvalováni příslušnými výbory KSČ i vedoucí funkcionáři odborů na nižších úrovních.)

V roce **1950** odstoupil A. Zápotocký z funkce předsedy ÚRO, aby otupil kritiku pro střet zájmů, neboť byl současně předsedou vlády. (Spolu s ním odstoupil i generální tajemník Evžen Erban, jehož funkce nebyla nadále obsazována.) Byl nahrazen **Františkem Zupkou**. Ten byl z vedení odborů spolu s dalšími činiteli odstraněn v létě **1952**, kdy jej vystřídal nemocný **Augustin Kliment**. Po jeho smrti v září **1953** se prvním sekretářem ÚRO (fakticky úřadujícím předsedou) stal **Josef Tesla**, kterého na sklonku roku 1954 nahradil opět **F. Zupka**.

Negativní tendence, které se v činnosti odborů postupně prosadily, se setkaly s bouřlivou kritikou a snahou o nápravu v období celospolečenské diskuse po XX. sjezdu KSSS. Odborové vedení do ní vstoupilo opožděně, v době, kdy již dávno probíhaly **vzrušené debaty na nižších člancích odborové organizace**, především na členských schůzích závodních organizací. Čtvrté plenární zasedání ÚRO se konalo 26.–27. dubna 1956. Odbory se zde snažily nově definovat své vnitřní mechanismy (ovšem v rámci demokratického centralismu a dodržování stanov) a nově a důstojněji postulovat svůj vztah především k hospodářským orgánům jako předpoklad zlepšení péče o své členy. Rázně však odmítly tzv. dělnické rady jako možného konkurenta ROH.

Odborová tematika byla též projednávána na celostátní konferenci KSČ 11.–15. června 1956 (referoval F. Zupka) a byla jí věnována plenární schůze ÚV KSČ 27.–28. září, kde hlavní referát přednesl A. Zápotocký. Jistým epilogem „diskusní“ vlny v ROH byla celostátní všeodborová konference 15.–17. listopadu 1956, která se však konala již ve změněné politické situaci, po potlačení maďarského povstání. Mnohé slibné naděje počátku roku 1956 tak byly opět utlumeny do běžného byrokratického systému odborové organizace. Jedním z projevů tohoto systému bylo další **slučování odborových svazů** v roce **1958**. Ani postupné rozšiřování formálních pravomocí ROH nemohlo zakrýt vyprázdněný obsah vlastní odborové činnosti.

Dobové snahy o omezenou decentralizaci se promítly na IV. všeodborovém sjezdu v květnu 1959 zdůrazněním úlohy základních organizací a přijetím usnesení o postavení závodních výborů ROH, potvrzeného zákonem č. 37/1959 Sb., jenž rozšiřoval jejich pravomoci. K novému právnímu zakotvení svých základních článků odbory přistoupily také proto, že dekret o závodních radách již v podstatě vyhasl. Sjezd také rozhodl obnovit okresní odborové rady, které měly koordinovat činnost okresních svazových orgánů. Současně se paradoxně proklamovalo omezení administrativně-byrokratických metod a snížení počtu pracovníků aparátu.

Po přijetí nové ústavy a po územněsprávní reorganizaci státu v roce 1960 se poměrně výrazně změnilo postavení slovenských odborových orgánů. V srpnu **1960** plenární schůze ÚRO **zrušila slovenské výbory odborových svazů**, takže Slovenská odborová rada, jejíž postavení bylo oslabováno už od II. všeodborového sjezdu v roce 1949, nemohla ovlivňovat svazovou činnost, ztratila postavení

slovenského národního orgánu a stala se součástí centralizovaného řízení odborů v rámci ústřední rady. Politický tlak na řešení „slovenského problému“ i nástup nové garnitury vedoucích slovenských komunistů ale vedly k **posilování pozic slovenských orgánů**. Plenární zasedání slovenské rady v září 1963 rozhodlo o vytvoření tzv. odvětvových pracovních skupin, zajišťujících její spojení s krajskými a okresními výbory odborových svazů. Také slovenská všeodborová konference v prosinci 1966 požadovala obnovení pozice slovenské rady jako národního článku řízení odborové organizace a partnera dalších orgánů s celoslovenskou působností.

V polovině 60. let začínají opětovně **pokusy vedoucích odborových funkcionářů o změnu podřízeného postavení odborů** a zaznívají požadavky na návrat k obraně členských zájmů. Konflikt, který se v roce 1965 vyhroutil mezi F. Zupkou a předsedy několika odborových svazů na jedné a komunistickým ústředím na druhé straně, skončil odvoláním neposlušných odborářů. Poměrně oblíbeného F. Zupku nahradil dosavadní místopředseda a Novotného exponent **Miroslav Pastyřík**. Kritika postavení i činnosti odborů, požadavky a návrhy změn z řad členské základny, nižších a svazových funkcionářů však od roku 1965 neustávaly. Narůstaly i snahy o posílení pozic Slovenské odborové rady. VI. všeodborový sjezd na přelomu ledna a února 1967 s odvoláním na ekonomickou reformu zrušil krajské a okresní výbory svazů, jejichž úlohu přejala krajské a okresní odborové rady. Střední články odborových svazů představovaly nyní podnikové výbory, které spolu s oborovými komisemi měly řešit hlavně úzce odvětvové hospodářské a pracovní záležitosti ve vztahu k hospodářským orgánům. Postavení Slovenské odborové rady bylo upraveno podle požadavků slovenské všeodborové konference, která se změnila ve sjezd.

Činnost ROH se po únoru 1948 přesunula do ekonomické a částečně i sociální oblasti. Hlavním úkolem odborů se podle sovětského vzoru stala „mobilizace pracujících“ při plnění výrobních úkolů a organizaci tzv. **socialistického soutěžení**, které od **údernického hnutí**, začínajícího v roce 1948, přes **brigády socialistické práce**, objevující se o deset let později, přetrvávalo v různých formách do konce 80. let.

Druhý hlavní směr odborářské činnosti představovalo postupné převzetí řady funkcí státní správy na úseku **nemocenského pojištění**, v oblasti **bezpečnosti práce** a po zrušení Ministerstva pracovních sil též iniciativy ve sféře **pracovní legislativy**, jejímž nejvýraznějším počinem bylo přijetí zákoníku práce v roce 1965. Tyto zdánlivě velké pravomoci zakrývaly ve skutečnosti ryze administrativní úkony a bezobsažnost odborové činnosti, jíž si byli vědomi i vysocí odboroví funkcionáři. Skutečné „zájmy pracujících“ proti přehmatům hospodářského vedení hájila odborová organizace jen sporadicky.

Přesto zůstávala **odborová organizovanost** stále **vysoká**. K 31. prosinci 1955 činila v Československu 84,5 %, přičemž v českých zemích byla vyšší než na Slovensku, kde nedosahovala ani 80 %, v roce 1959 činil celostátní průměr již 90,8 % a na této úrovni se udržel do poloviny 60. let (v roce 1963 činil dokonce 92,3 %, o dva roky později 90,9 %). Ve srovnání se sousedními zeměmi sovětského bloku, např. Maďarskem či Polskem, se jednalo o značně vysoká relativní čísla, za nimiž se ale skrývala **rostoucí formálnost členství**. Úpadek autority odborů nezastavila ani jejich role při poskytování různých hmotných „výhod“ v podobě masové rekreace, laciného závodního stravování, pravidelného předávání vánočních kolekcí či pořádání oslav Mezinárodního dne žen apod.

V době pražského jara roku 1968 se odbory zbavily poručnictví komunistické strany, proklamovaly se jako **samostatná, dobrovolná a demokratická organizace**, rovnocenný partner hospodářských orgánů i vlády a politická síla, která uznávala vedoucí úlohu KSČ jen v obecné rovině. Jednotné odbory se začaly znovu formovat jako dobrovolné spojení autonomních českých a slovenských svazů při zachování národnostní parity. Hlavním obsahem odborové činnosti se stalo **hájení práv a sociálněpolitických požadavků členů**, a to všemi zákonnými prostředky včetně stávků.

Prvním předělem v emancipaci odborů bylo jednání stranické skupiny ÚRO v březnu 1968 (stranické skupiny volených orgánů se scházely před jejich zasedáními), které se změnilo v erupci kritiky M. Pastyřika a jeho kliky ve vedení ústřední rady. Podobný průběh měla i samotná **5. plenární schůze ÚRO** ve dnech 21.–23. března, která se do historie ROH zapsala jako vůbec nejdelší. Přijátá rezoluce odmítla direktivní metody řízení a přehnanou centralizaci omezující autoritu svazů i slovenské rady. Předsednictvo ÚRO mělo urychleně analyzovat situaci a zorganizovat celoodborovou diskusi k řadě otázek včetně posta-

vení, úlohy a uspořádání jednotlivých článků odborové organizace. Rezoluce předpokládala zásadní obrat v pojetí odborových orgánů, přesun pravomocí a odpovědnosti na podnikové a závodní výbory, podstatné posílení pozic i samostatnosti odborových svazů i přehodnocení vztahů mezi všeodborovými a svazovými orgány. Na schůzi rezignovali na své funkce či byli odvoláni prakticky všichni vedoucí představitelé rady v čele s M. Pastyříkem. Novým předsedou byl – poprvé bez předchozího souhlasu ÚV KSČ – zvolen **Karel Poláček**, dosavadní místopředseda a předseda Svazu zaměstnanců v kovo-průmyslu.

V dosud jednotném odborovém hnutí se projevil i **tendence zakládat nezávislé organizace**. Koncem dubna 1968 se v Praze konala ustavující celostátní konference **Federace lokomotivních čet**, která jako jediná odborová organizace vyhlásila nezávislost na ROH a působila vedle odborového svazu zaměstnanců železnic a mnohdy proti němu. Větší samostatnost požadovaly ale na jaře 1968 i odborové svazy zůstávající na půdě jednotné odborové organizace. Současně začalo dělení odborových svazů a z původních 15 velkých celostátních svazů vzniklo postupně 31 českých a 27 slovenských svazů, v jejichž rámci působilo ještě 15 relativně samostatných sekcí. Ve druhé polovině roku 1968 bylo jasné, že decentralizace odborového hnutí podle svazového a národního principu je nezvratitelná. Dělení svazů bylo nezbytnou a přirozenou reakcí na předchozí přílišnou centralizaci.

Měnily se i dřívější všeodborové orgány: **ústřední rada** se transformovala v orgán zastřešující **vznikající národní větve odborového hnutí**, s předpokládaným zánikem krajů čekala krajské odborové rady likvidace a okresní se změnilly ve volné koordinační orgány svazů. Od března do června 1968 proběhla také první fáze výrazných **personálních změn** v předsednictvu a sekretariátu ÚRO, která znamenala odchod řady starých funkcionářů a nástup českých i slovenských stoupců reformem; nadále však zůstala konzervativní většina členů ÚRO. Celostátní **porada delegátů základních organizací ROH 19.–20. června 1968** projednávala mj. nástin programu ROH, který již uvažoval o odborech jako o nezávislé zájmové organizaci, a také **návrh zákona o socialistickém podniku**, jenž umožňoval zřizování podnikových rad pracujících, představující v krátkém období po srpnu 1968 vlastně jednu z nemnoha možných platforem skutečné účasti zaměstnanců na správě podniků. Snad všechny odborové orgány a organizace včetně sekretariátu a předsednictva ÚRO zaujaly jednoznačný, nekompromisní a vlastenecký postoj k okupaci Československa vojsky Varšavské smlouvy v srpnu 1968.

Vývoj v odborech **po srpnu** dostával – zdánlivě paradoxně – novou dynamiku. Odbory totiž byly jedinou z významných a legálně působících organizací, která **pokračovala v demokratické obnově svých struktur a měla svobodně zvolené všechny své orgány** od závodních výborů až po ústřední radu. Nově byla vytvořena **Česká rada odborových svazů**, na Slovensku se dřívější Slovenská odborová rada analogicky přeměnila na **Slovenskou radu odborových svazů** a obě samostatná národní hnutí byla spojena v Ústřední radě Československého revolučního odborového hnutí. V tomto složitém procesu nového konstituování odborové organizace byl uplatněn princip tzv. delegované pravomoci, kdy nositelem základních práv byly základní organizace. Ty delegovaly, tedy odevzdávaly, část své pravomoci vyšším orgánům, které tak neměly autentické, ale pouze odvozené pravomoci.

Odbory se významně zapojily do přetrvávající společenské rezistence. Některé svazy, jejichž sjezdy se konaly na přelomu let 1968/1969, podepsaly smlouvy o společném postupu se Svazem vysokoleškolského studentstva, jako např. Svaz zaměstnanců v kovoprůmyslu, který vystupoval neaktivněji a výrazně se angažoval i ve sporu o Josefa Smrkovského při obsazování funkce předsedy nového Federálního shromáždění. Reformní kurz v odborech vyvrcholil na **VII. všeodborovém sjezdu** ve dnech **4.–7. března 1969**. Sjezd přijal **řadu zásadních dokumentů** (Program, Chartu, Stanovisko odborů k návrhu zákona o socialistickém podniku), které zakotvovaly všechny nové myšlenky předchozího období, účast a samostatnost odborů v politické organizaci společnosti, úkol hájit sociální a lidská práva odborářů, podporu demokracii, socialismu, ekonomické reformě a podnikovým radám. Po výměně téměř 90 % bývalých členů ÚRO převládli v novém ústředním orgánu, jeho **předsednictvu a sekretariátu stoupců reformního procesu** a bylo zavedeno paritní zastoupení českých a slovenských delegátů. Sjezd potvrdil suverenitu odborových svazů a zásadním způsobem omezil pravomoci všeodborových orgánů, které

zůstaly zachovány kromě ústřední rady a národních rad jen na okresní a městské úrovni. (Neukončená diskuse o zrušení krajů a nepřiliš vstřícný přístup svazů ke spolupráci uvnitř nové struktury odborového hnutí nakonec vedly k tomu, že místo krajských odborových rad, které přežívaly ve značně redukované podobě až do jara 1969, byly zřízeny krajské komise odborových svazů jako dočasné orgány s pravomocemi delegovanými odborovými svazy. Jejich status však nebyl zakotven v žádném dokumentu a na jaře 1970 se změnila opět v krajské odborové rady.)

Závěry a usnesení všeodborového sjezdu se však v době nastupující „normalizace poměrů“ nedaly realizovat. **Normalizační snahy** v odborech začaly po nástupu nového komunistického vedení v dubnu 1969. 10. května byla nařízena **čistka ve vedení vydavatelství Práce**, v červenci byla obnovena činnost stranické skupiny v ústřední radě. Po 3. plenární schůzi ústřední rady v září 1969, na níž byla mj. odvolána usnesení k 21. srpnu 1968, narůstaly tlaky na obnovení tzv. demokratického centralismu a posílení pozic předsednictva ústřední rady i okresních odborových rad jako územních všeodborových orgánů. Do jara 1971 byl opět **obnoven předreformní centralistický model** s posílenou řídicí a kontrolní úlohou především ústřední rady, ale i nižších všeodborových orgánů, tj. národních, krajských a okresních odborových rad. V průběhu roku 1970 došlo také k násilnému slučování odborových svazů na konečný počet 17 českých a slovenských svazů.

První personální čistky v ústředí odborové organizace proběhly od listopadu 1969 do jara 1970, kdy z předsednictva ústřední rady odešli zastánci reformu včetně předsedy K. Poláčka, jenž rezignoval a byl nahrazen **Janem Pillerem**, který do té doby nebyl ani členem rady. Z národních rad muselo odejít 280 členů. Druhá, podstatná fáze čistek v odborových orgánech se odehrála ve druhé polovině roku 1970 a jejich epilog představovala **výměna nejužšího vedení ústřední rady** v březnu 1971. Z ústředí českých odborových svazů odešlo 28 % členů, z českých okresních odborových rad pak 46 % předsedů a 27,7 % členů. Ze 17 českých členů předsednictva ústřední rady včetně předsedy a tajemníka v něm zůstal po 10. březnu 1971 pouze jediný. Plénium ústřední rady pak muselo opustit 42 českých členů, tj. 60 %, a osm náhradníků, tj. 53,3 %. „Očista“ české části ústřední rady byla tedy daleko tvrdší než čistky v nižších orgánech a podle komunistických tradic smetla i svého hlavního organizátora J. Pillera, který byl v březnu 1971 – údajně pro pomalý postup normalizace – vystřídán **Karlem Hoffmannem**.

Noví členové volených odborových orgánů byli dosazováni nedemokratickou cestou tzv. **koop-tace**, kterou se do ústřední rady např. dostali oba normalizační předsedové i další osvědčení „aparátníci“ z ÚV KSČ do funkcí tajemníků (Marie Kabrhelová, Ladislav Jašík, Viliam Kožík), jejichž příchod pokračoval ještě na podzim 1971 (Vladimír Mařík aj.). Průběh čistek a jejich dopad na členskou základnu signalizují údaje z roku 1970, kdy organizovanost poklesla na 85,2 %, přičemž na Slovensku byla mnohem vyšší než v českých zemích.

Na jaře 1971 začaly přípravy **VIII. všeodborového sjezdu**, jenž měl oficiálně potvrdit návrat do starých, předreformních kolejí; jejich součástí bylo obnovení stálých komisí v ústředí i na nižších stupních a přijetí Závěrů z krizového vývoje v ROH. Sjezd ve dnech **12.–15. června 1972 potvrdil všechny normalizační kroky**, zrušil dokumenty VII. sjezdu a přijal stanovy ROH, které zakotvily staronové principy výstavby odborů jako poslušné převodové organizace KSČ, centralizovanou strukturu svazových výborů a odborových rad na okresní, krajské, republikové a celostátní úrovni i převahu všeodborových orgánů nad odvětvovými. V podstatě se tedy vše vrátilo ke stavu před rokem 1967, přičemž se znatelně rozšířily pravomoci a kompetence ÚRO. Paritní národnostní složení celostátních orgánů bylo nahrazeno poměrným zastoupením podle počtu členů s tím, že podíl slovenských zástupců musí být minimálně třetinový a v taxativně vymezených případech platil zákaz majorizace.

Složitá organizační struktura odborů přetrvávala prakticky až do konce 80. let bez podstatnějších změn s tím, že se dále posilovala úloha všeodborových orgánů, v nichž se rozhodování přesunulo zpočátku na předsednictvo, později opět na sekretariát, složený z profesionálních funkcionářů. Svazové aktivity se omezovaly na řešení pracovních záležitostí. Teprve v únoru 1988 se na pořad jednání 3. plenární schůze ÚRO dostaly některé otázky organizační výstavby odborové organizace, ovšem v rovině obecných úvah o „demokratizaci“, jednotném postupu svazových a všeodborových orgánů a větší samostatnosti i zod-

povědnosti základních organizací. Usnesení celostátní všeodborové konference z 25. září 1988 ukládalo ústřední radě, aby rozhodla o změnách v organizační výstavbě a přijala opatření k racionalizaci a snížení aparátu. Na 6. plenární schůzi ÚRO v říjnu 1988 byly skutečně projednány dílčí změny v organizaci odborových svazů, na 8. schůzi v červnu zásady pro členství umělců a pracovníků bez stálého zaměstnání v odborech a nové personální předpisy ROH. Tím snahy o organizační změny skončily.

Organizovanost v odborech v 70. letech postupně opět formálně přesáhla devět desetin zaměstnanců. Odbory organizovaly tzv. **socialistické soutěžení a zlepšovatelské hnutí** včetně zemědělských brigád, podílely se na nejrůznějších **ideologických akcích a kampaních**, které měly rituální charakter, přidělovaly rekreace, navrhovaly různá vyznamenání a osobní důchody zasloužilým funkcionářům, schvalovaly nejrůznější státní plány, normy, opatření a předpisy v pracovní, mzdové a sociální oblasti. Předsedou ÚRO byl až do března 1987 K. Hoffmann. Vystřídal ho **Miroslav Zavadil**. Změny ve funkcích tajemníků byly častější. První normalizační skupina těchto profesionálních „aparátníků“ byla postupně obměněna do poloviny 80. let, ale např. V. Kožík ve funkci setrval do roku 1987. Poté se změny výrazně zrychlily, což mj. svědčí o bezradnosti odborového vedení v období „perestrojky“.

Revoluční odborové hnutí udržovalo poměrně rozsáhlé **mezinárodní styky**, byť jednoznačně orientované na země sovětského bloku či na prokomunistické odborové centrály v dalších zemích. Zajímavou kapitolu představovalo uvolňování značných finančních částek pro odbory z asijských a afrických komunistických zemí, pro odbory kubánské i zemí představujících ohniska mezinárodního napětí (Libanonu, Sýrie apod.). Je nepochybné, že tyto dary měly širší mocenské konsekvence. Určitou kuriozitou byla podpora rodin stávkujících britských horníků na počátku 80. let, zhruba v tomto období proudily přes ROH finanční prostředky na podporu protireformních sil do sousedního Polska.

Souhrnně lze říci, že léta 1972–1989 znamenala v mnohém návrat k předreformnímu období – i když v mírnější podobě. V odborech znovu převládla tuhá centralizace, administrativně-direktivní řízení, formální činnost orientovaná na výrobní úkoly a pasivita členů. Zhroucení komunistického režimu v **listopadu 1989** pak vedlo k **zániku předsednictva i sekretariátu ÚRO**. 26. listopadu 1989 byl Miroslav Zavadil spolu se všemi pěti tajemníky odvolán z funkce. Členem a předsedou ÚRO (nikoliv už sekretariátu, který se po odvolání profesionálních odborářů rozpadl) se poté stal relativně neznámý dělník a „hrdina socialistické práce“ **Karel Heneš**. Ten 9. prosince stanul i v čele tzv. **akčního výboru ROH**, který měl připravit mimořádný sjezd „nezávislého“ ROH. Pokus o záchranu alespoň torza totalitních odborů, inspirovaný rokem 1968, však neuspěl, protože základní organizace i členové ignorovali rozpadající se strukturu ROH a orientovali se na nově konstituované stávkové nebo koordinační výbory, resp. přípravné **výbory nezávislých odborů**.

Československý svaz tělesné výchovy

Československý svaz tělesné výchovy, společenská organizace a složka NF, řídil v letech 1957–1989 československou tělesnou výchovu a sport. ČSTV vznikl na základě zákona o organizaci tělesné výchovy, přijatého Národním shromážděním dne 20. prosince 1950, na ustavujícím sjezdu ve dnech **3.–4. března 1957**. V jeho čele se střídali zkušení komunističtí funkcionáři (1957–1967 **František Vodsoň**, 1970–1972 **Richard Nejezchleb**, 1973–1988 **Antonín Himl**, 1988–1989 **Jindřich Poledník**), pouze v letech 1967–1970 byl předsedou tělovýchovný odborník **Emanuel Bosák**. Po několikaletém období hledání, jak organizovat v československém komunistickém režimu tělovýchovu a sport, kdy se vůbec neujaly pokusy zavést sovětský model řízení tělovýchovy podle pracovišť, představoval ČSTV **kompromis mezi komunistickým požadavkem centrálního ústředí** s hlavními rozhodovacími pravomocemi a **tradičním systémem organizování tělovýchovy a sportu podle jednotlivých odvětví** tak, jak se v českém prostředí vyvinul od poloviny 19. století. Byl kompromisem mezi administrativním řízením tělovýchovy a sportu a dobrovolným charakterem jeho vlastní podstaty.

Vrcholné orgány ČSTV se staly představitelem celého tělovýchovného hnutí s právem vytyčovat jednotné zásady pro provádění veškeré tělovýchovy a sportu (vedle ČSTV byly pověřeny péčí o tělovýchovu a sport ještě další společenské organizace – Svazarm, ČSM, ROH – a státní instituce – ministerstva školství, národní obrany a vnitra) a s právem a povinností pečovat o vědeckou a výzkumnou činnost v oblasti tělesné kultury, o výchovu cvičitelů a trenérů, o mezinárodní styky a o plánovitou výstavbu a údržbu a účelné využívání tělovýchovných a sportovních zařízení. Do správy ČSTV byl **převeden všechn majetek** dosavadní ústřední organizace Státního výboru pro tělesnou výchovu a sport a všech dobrovolných sportovních organizací. Nejvyšším orgánem ČSTV byl **ústřední výbor**, kterému hierarchicky podléhaly nižší složky, krajské a okresní výbory, vlastními právními subjekty se staly tělovýchovné jednoty, které spravovaly jednotlivá sportoviště. **Tělovýchovné jednoty** se však dělily na oddíly podle jednotlivých druhů sportu a na odbory základní a rekreační tělesné výchovy a turistiky a tyto oddíly a odbory vytvářely podle stejných kritérií základní články tzv. svazového principu, který se uplatňoval hlavně při organizaci sportovních soutěží a při řízení vlastní tělovýchovné a sportovní činnosti. V rámci federativního uspořádání Československa byl ČSTV v roce **1968** rozdělen do dvou republikových organizací – **České tělovýchovné organizace** a **Slovenské tělovýchovné organizace** –, které řídily tělovýchovu a sport na území vlastní republiky. V rámci procesu tzv. normalizace československé společnosti se však hlavní rozhodovací pravomoci vrátily do rukou **ústředního výboru ČSTV**, který byl **úzce spojen s ÚV KSČ** (od roku 1976 byl předseda ČSTV dokonce jeho členem). Po celou dobu existence ČSTV jeho předseda zároveň v rámci tzv. personální jednoty vykonával též funkci předsedy Československého olympijského výboru.

Úsilí o demokratizaci a liberalizaci československé společnosti **na konci 60. let** zasáhlo i Československý svaz tělesné výchovy. Jeho vedoucí funkcionáři přestávali lpět na výsadním postavení ČSTV v systému československého tělovýchovného a sportovního hnutí a podporovali větší samostatnost sportovních svazů, umožňovali obnovu po únoru 1948 zrušených organizací, jako byly **Sokol**, **Orel**, **Junák** či **Klub československých turistů**. Vliv státu na tělovýchovu a sport se podle jejich návrhu měl uplatňovat prostřednictvím zvláštního ministerstva. Činnost ČSTV podléhala požadavkům komunistické strany a měla **silný politický akcent**, zejména v **70. a 80. letech**. Na jedné straně se rozvíjela maso-

vost, a to hlavně prostřednictvím **spartakiád**, jejichž hromadná tělovýchovná vystoupení navazovala na tradici sokolských sletů a navzdory proklamovanému ideologickému podtextu si získala přízeň statisíců cvičenců. V 80. letech bylo podporováno celosvětové hnutí **Sport pro všechny**, v jehož čele stál zpočátku A. Himl. Populární se mezi obyvateli staly i různé turistické akce, jako např. 100 jarních kilometrů, soutěž lyžařských hlídek Po hřebenech Krkonoš či mnohé dálkové pochody.

V čele pozornosti ČSTV však stál především **vrcholový sport**. Komunistický režim si totiž stále více uvědomoval nejen **propagační význam sportovních vítězství**, ale i skutečnost, že na poli sportu může nejnáze soutěžit s nejvyspělejšími státy světa a „potvrzovat přednosti socialismu“. V 60. letech proto byly zřizovány komise pro olympijskou přípravu a vrcholový sport. Změna v systému přípravy vrcholových sportovců nastala v roce 1973, kdy se po vzoru Německé demokratické republiky začala budovat **střediska vrcholového sportu**, v nichž byli soustředěni talentovaní jedinci. Střediska byla podporována materiálně i finančně, stala se však i základnou **dopingu**, tj. užívání nepovolených prostředků, které měly proti duchu fair play zvyšovat výkonnost sportovců a přinášet nová sportovní vítězství.

V době, kdy československou tělovýchovu a sport řídil Československý svaz tělesné výchovy, dosáhlo Československo řady sportovních úspěchů na olympijských hrách a na mistrovstvích světa. V 60. letech to byly především výkony sportovních gymnastek, zvláště fenomenální **Věry Čáslavské**, a **volejbalistů**, v 70. a 80. letech pak čtyřnásobné vítězství reprezentačního týmu na světových šampionátech v ledním hokeji, dvacet titulů mistrů světa v kolové **bratří Pospíšilových** či výkony atletů a veslařů.

Ústřední rada družstev

Ústřední rada družstev vznikla již 17. května 1945 jako vrcholový orgán ve sféře družstevnictví. Sdružovala však jen **družstevní organizace v českých zemích**, ne na Slovensku. Působila, aniž by její existenci stanovoval zákon. O něm se sice jednalo, z politických důvodů (jako součást boje o moc) však do února 1948 přijat nebyl. Podle původních dohod se měly všechny družstevní organizace budovat jako jednotné, s dobrovolným členstvím a s demokraticky voleným vedením. Komunistická strana však už krátce po vzniku ústřední rady začala tyto zásady opouštět s cílem stát se hegemonelem družstevního hnutí, s čímž ostatní politické strany pochopitelně nesouhlasily.

Státní převrat v **únoru 1948** a nastolení mocenského monopolu KSČ přinesly prosazení komunistických představ o družstevnictví. Zákon č. 187/1948 Sb. z 21. července 1948, o **Ústřední radě družstev** jako vrcholovém orgánu s celostátní působností, vyjadřoval přerušeni dosavadního vývoje družstevnictví v Československu. Ústřední rada jako součást Národní fronty vznikla ze zákona, a ne na základě dobrovolného rozhodnutí družstev. Vytvořila se z vůle KSČ a sloužila jako jedna z převodových pák realizace její politiky. **Členství všech družstev** v radě bylo **povinné**. Disponovala vůči družstvům širokými pravomocemi a v praxi je také uplatňovala, často v rozporu s družstevními zásadami dobrovolnosti a samosprávnosti. Územním orgánem ústřední rady na Slovensku se stala Slovenská rada družstev, ta však existovala jen do roku 1953, kdy v rámci upevnování centralismu zanikla.

V rámci rady se po přijetí zákona č. 187/1948 Sb. vytvořily pro jednotlivá družstevní odvětví následující odbory: I. Zemědělská družstva provozní a výrobní, II. Spotřební družstva, III. Ústavy lidového peněžnictví, IV. Výrobní, pracovní a živnostenská družstva, V. Stavební a bytová družstva. Tato struktura však dlouho nevydržela, protože **peněžní družstevnictví roku 1949 zaniklo**, odvětví stavebních a bytových družstev se podstatně zredukovalo a zemědělské družstevnictví bylo úplně vyřazeno ze sféry působení rady. (Do kompetence Ministerstva zemědělství oficiálně přešlo v roce 1951, fakticky tam však bylo už dříve.) Tyto změny kodifikoval zákon č. 53/1954 Sb. z 27. října 1954, o lidových družstvech a družstevních organizacích. **Zemědělské družstevnictví** zůstalo oddělené od družstevnictví nezemědělského a to bylo vtěsnáno do strnulé struktury tvořené odvětvím spotřebního, výrobního a bytového družstevnictví.

Kromě úlohy zastřešovat a v intencích politiky KSČ „řídit“ družstevní organizace rada navenek zastupovala československé družstevnictví v rámci **Mezinárodního družstevního svazu** a později realizovala i zahraniční obchod. Její jednotlivé sjezdy se stávaly místy povinného zdůrazňování účasti družstev na budování socialistické společnosti. Byla rovněž využívána k „odkládání“ různých stranických a státních funkcionářů. Její vliv a význam se snižovaly úměrně tomu, jak byla závislá na aparátu KSČ a jak disciplinovaně plnila jeho „doporučení“.

Struktura ústřední rady podle zákona č. 53/1954 Sb. zůstala v podstatě nezměněna až do konce 60. let. Jako důsledek **federalizace** československého státu vznikly v roce **1969** české a slovenské svazy spotřebních, výrobních a bytových družstev a rada je zastřešovala jako celostátní orgán, přímo je však už neřídila; družstevní svazy byly „navázány“ na republikové vlády. Kompetence ústřední rady byly zredukovány na oblast zahraničních vztahů, personální a výchovnou práci. Po pádu komunismu koncem roku 1989 se na svém XI. mimořádném sjezdu v **říjnu 1990** změnila na **Družstevní unii ČSFR** jako zájmovou organizaci českých a slovenských družstev.

Jednotný svaz českých zemědělců

Jednotný svaz českých zemědělců (JSČZ) byla samosprávná zájmová rolnická organizace působící v letech 1945–1952 v českých zemích (na Slovensku ve stejné době Jednotný svaz slovenských rolníků – JZSR). Na jejím vzniku se spolu s politickými stranami Národní fronty podíleli i představitelé některých předválečných demokratických hnutí: Ústřední jednoty československých malozemědělců, Svazu československých lidových zemědělců, Ústředního svazu domkářů a malorolníků, Svazu domkářů, malých a středních rolníků, Svazu katolických zemědělců v Čechách aj.

Poslání a postavení obou národních svazů ve společnosti vymezoval zákon ze dne 11. července 1947 č. 145/1947 Sb., o organizaci zemědělců republiky Československé, na jehož základě byla také ustavena zastřešující **Ústřední rada zemědělců republiky Československé**. Společným úkolem bylo sdružovat zemědělce slovanských národností československé státní příslušnosti, podporovat je za účelem zvelebení zemědělské a lesní výroby a povznesení hospodářské, sociální a kulturní úrovně venkova. Základními organizačními články svazů byla **místní a okresní sdružení**, jejichž řídicí orgány se volily s uplatněním zásad poměrného zastoupení představitelů politických stran Národní fronty.

JSČZ, vycházející ve svých počátcích z principů Košického vládního programu, se zasazoval o návrat k mírovým podmínkám **tržní výroby a odbytu**, o prosperitu limitovaného soukromého hospodaření i o zdokonalení a modernizaci tradičních forem zemědělského družstevnictví. Prosazoval stanovisko, že půda patří těm, kdo na ní pracují, a proto podporoval vládní úsilí jak o **urychlené využití půdy ve vysídleném pohraničí**, tak o dokončení předválečné **pozemkové reformy**, směřující k posílení malých a středních usedlostí na úkor velkostatkářské držby půdy. To také patřilo k hlavním příčinám, proč mnozí členové a funkcionáři JSČZ až do roku 1948 důvěřovali programovým a volebním slibům KSČ, že československé zemědělství se bude vyvíjet vlastní cestou a že nedojde k zavádění obávaných kolchozů.

V mnoha obcích iniciovala místní sdružení JSČZ snahy o ulehčení pracovních a rodinných podmínek života zemědělských žen (společné vesnické prádelny, dětské žňové útulky, pojízdny prodejny potravin aj.). Rozhodnutím vlády z roku 1949 byly do JSČZ začleněny původně samostatné organizace vinařů, chmelařů, ovocnářů a chovatelů hospodářského zvířectva, postupně pak i jednoty včelařů, rybářů a zahrádkářů. JSČZ byl **vydavatelem ústředního deníku *Zemědělské noviny***, spoluvydavatelem okresních vesnických novin, spolujednatel oborového nakladatelství Brázda a provozovatelem Vesnického divadla. To ve svém souhrnu poskytovalo rozsáhlé příležitosti k rozvíjení odborných, **kulturních a osvětových služeb**. Koncem roku 1951 měl JSČZ 389 tis. členů a členek organizovaných v 9956 místních sdruženích (tj. v 89 % obcí); i když někteří členové byli pouze pasivní, trval zájem o řadu společných akcí (o vzdělávací Hovory se zemědělci, filmová představení apod.) a rovněž o odběr zemědělského tisku (náklad okresních vydání *Zemědělských novin* v roce 1951 činil přibližně 400 tis. výtisků).

Celkové působení JSČZ se však po roce 1948 stávalo politicky nežádoucím, neboť mechanicky přejímanému sovětskému modelu centralistického řízení zemědělství a režimu direktivního ovládnutí rolnictva a kontroly vesnického života byl princip nezávislé demokratické organizace a zemědělské samosprávy naprosto cizí. Docházelo tak k poručnickovému ze strany politických funkcionářů, ke zneužívání zemědělských shromáždění pro nátlak na rolníky, aby se podřídili kolektivizačním záměrům. Již v roce 1951 byla existence JSČZ umrtvována **snížením státní finanční podpory** (na výplaty zaměstnanců, na rekreaci zasloužilých zemědělců apod.), vzápětí pak postátňováním a **vynuceným převodem odborných,**

osvětových a kulturních aktivit do přímé podřízenosti ministerstev zemědělství, vnitra či informací. Samosprávná akceschopnost volených orgánů na ústřední i regionální úrovni byla do značné míry ochromena již **personálními čistkami** akčních výborů Národní fronty. Z podnětu a podle prováděcích pokynů vedení KSČ došlo pak během roku **1952** k likvidaci JSČZ i JZSR, a to bez zveřejňování metodou tzv. **samorozpuštění místních a okresních sdružení**.

Jednotný svaz slovenských zemědělců

Jednotný svaz slovenských zemědělců (Jednotný zväz slovenských roľníkov, JZSR) vznikl z **iniciativy komunistické strany** krátce po osvobození jako dobrovolná zájmová organizace rolníků. První neformální rozhovory o vytvoření jednotné rolnické organizace vedli komunisté s představiteli Demokratické strany od února 1945. K oficiální dohodě došlo 17. března 1945 a o necelý měsíc později (12. dubna) zahájil svou činnost osmičlenný přípravný výbor složený paritně ze zástupců KSS a Demokratické strany. Při zakládání prvních místních sdružení (zatím jen na východním Slovensku) byla iniciativní KSS, která v nich získala významné pozice. Demokratická strana o činnost svazu zpočátku neprojevovala větší zájem. Dočasné vedení nahradil v červenci nový desetičlenný přípravný výbor jmenovaný předsednictvem Slovenské národní rady. Byly v něm opět paritně zastoupeny obě strany. Generálním tajemníkem nové organizace zemědělců se stal komunist **Michal Falťan**, předsedou přípravného výboru demokrat **Július Gašperík** (prezidiální šéf pověřenectva zemědělství a pozemkové reformy). Přípravný výbor zakládal v součinnosti s národními výbory místní a okresní organizace svazu. Tiskovým orgánem, jehož první číslo vyšlo 4. srpna 1945, byl *Rolnícky hlas*. Tím, že svaz vyvíjel aktivity, sice existoval de facto, ale vzhledem k chybějící právní normě nikoliv de iure.

Prostřednictvím jednotné rolnické organizace se chtěla KSS etablovat ve slovenském družstevnictví, kde měla dominantní postavení Demokratická strana. Jednotný svaz slovenských zemědělců se **angažoval v pozemkové reformě, v cenové politice** zemědělských produktů, **v reorganizaci družstevnictví** a při propagaci dvouletého plánu v zemědělství. Jedním z jeho úkolů bylo nahradit **Rolnickou komoru** v Bratislavě, která byla „baštou“ demokratů a jejíž činnost zastavilo Ministerstvo zemědělství vyhláškou. Všechny majetek komory měl být převeden na přípravný výbor JZSR. Slovenské pověřenectvo půdního hospodářství, které bylo v rukou Demokratické strany, toto nařízení nerespektovalo. Po parlamentních volbách v roce 1946, kdy většina slovenských rolníků dala hlas Demokratické straně, chtěli její představitelé získat převahu i v místních a okresních sdruženích JZSR.

Jednotný svaz slovenských zemědělců se – pro svůj potenciální vliv na převážně agrárním Slovensku – stal od svého vzniku **součástí boje o politickou moc**. V tomto smyslu sehrály až do jeho uzákonění rozhodující roli ideové a politicky motivované konflikty a ostré názorové střety dvou koncepcí zemědělské politiky mezi KSS a Demokratickou stranou. Zákon o jednotné zájmové organizaci zemědělců přijalo Národní shromáždění až po dvou letech, **11. července 1947**, jako zákon celostátní. Na jeho základě vznikly **samostatné svazy českých a slovenských rolníků**. V duchu zákona a dohody v Národní frontě z 12. prosince 1947 jmenoval ministr zemědělství Július Ďuriš přípravný výbor slovenského svazu. Měl celkem 70 členů, z toho 25 za Demokratickou stranu, 19 za KSS, 10 za Stranu svobody a 10 členů bylo za Sociální demokracii na Slovensku. Předsedou se stal demokrat **Kornel Filo**, generálním tajemníkem komunist **Michal Falťan**.

Přípravný výbor se poprvé sešel v polovině **února 1948**. Již v březnu ministr zemědělství odvolal předsednictvo svazu a jmenoval nové. Předsedou se stal komunist **Marek Čulen**. Přípravný výbor prošel reorganizací a „očistil se od reakčních členů“ z řad Demokratické strany, **většinu jeho nových členů tvořili komunisté**. Po únorovém převratu 1948 se stal převodovou pákou komunistické strany, spolurealizátorem její zemědělské politiky, šířitelem družstevní myšlenky a po roce 1949 také **propagátorem zakládání jednotných zemědělských družstev**. Neměl vlastní program, který by odrážel

zájmy a potřeby rolníků, ti ve svazu viděli vykonavatele zemědělské politiky státu, a nikoliv obhájce jejich zájmů, a proto postupně ztráceli o tuto organizaci zájem. Se záměrem aktivizovat činnost JZSR a transformovat jej na organizaci malých a středních zemědělců proběhla v roce **1950** z podnětu KSS rozsáhlá **reorganizace** jeho struktur. Jmenováni byli kromě předsedy a ústředního tajemníka všichni členové ústředního výboru. Na krajské úrovni bylo vyměněno 75 funkcionářů a z celkového počtu 941 okresních činitelů jich bylo vyměněno 817. Konečným výsledkem reorganizace bylo téměř stoprocentní **ovládnutí svazu komunisty**. Na podzim roku 1950 měl JZSR 196 499 registrovaných, většinou pasivních a jen **formálních členů**. Z toho bylo 51 722 žen, organizovaných v místních zemědělských odborech pro ženy. Místní sdružení nevyvíjela téměř žádnou organizační a politickou činnost. Ztrácela smysl a opodstatnění také proto, že problémy rolníků v souvislosti s kolektivizací měly ve své kompetenci národní výbory a jejich komise.

Sekretariát ÚV KSS **10. května 1951** na základě zprávy o činnosti JZSR rozhodl o jeho **likvidaci**. Jak byla postupně zakládána JZD v okresech, rušily se okresní organizace svazu. O jeho definitivním rozpuštění rozhodlo rozšířené předsednictvo ÚV JZSR dne 14. března 1952.

Svaz družstevních rolníků

Podnět ke vzniku Svazu družstevních rolníků vzešel z jednání VII. sjezdu JZD (1.–3. února 1968). Delegáti sjezdu tak reagovali na skutečnost, že rolníci neměli od zrušení Jednotného svazu českých rolníků a Jednotného svazu slovenských zemědělců na začátku 50. let svoji **zájmovou organizaci**. Nutnost vytvoření takovéto organizace byla všeobecně uznávána, lišily se však názory na její poslání a obsah činnosti.

V podmínkách pokusu o společenskou reformu po lednu 1968 vznikla **idea ustavení Svazu zemědělců** (později Socialistického svazu zemědělců), zastupujícího **nejen zájmy družstevních rolníků, ale všech obyvatel venkova** včetně těch, kteří se s ním cítili určitým způsobem spřízněni. Konzervativní síly ve vedení KSČ i v nižších strukturách moci v tom spatřovaly pokus o vytvoření organizace politické opozice v podobě blízké bývalé agrární straně a jejímu heslu „Venkov jedna rodina“. Nebyly proto ochotny připustit vznik svazu a prosadily odmítnutí této myšlenky. (Vznik svazu nebyli ochotni připustit ani někteří stoupcí reformy.) V polovině roku 1968 se rozhodlo o vytvoření Svazu družstevních rolníků jako **společensko-zájmové organizace** obhajující společenské, sociální a ekonomické **zájmy družstevních rolníků**. Na konferenci delegátů VII. sjezdu JZD v Nitře 9.–11. července 1968 byly vytvořeny **Český svaz družstevních rolníků** a **Slovenský svaz družstevních a jednotlivě hospodařících rolníků**. Celostátní Svaz družstevních rolníků v důsledku střetávání se diametrálně protikladných názorů „marxisticko-leninských sil“ a proreformních představitelů ještě ustaven nebyl.

Po nástupu tzv. normalizace byla většina původně zvolených funkcionářů národních svazů donucena k odchodu z funkcí a **činnost svazů byla utlumena**, respektive přeměrována. Na VIII. sjezdu JZD (26.–28. dubna 1972) byly přijaty stanovy celostátního **Svazu družstevních rolníků ČSSR**, které **nahradily dosavadní stanovy národních svazů**. Úlohy svazu byly zredukovány na prosazování politiky KSČ ve výchově, soutěžení a péči o využívání volného času družstevníků. Národní svazy se přeměnily na nedružstevní, tj. „společenské“ organizace, tvořící **součást Národní fronty**. De facto sehrávaly úlohu jakýchsi odborových organizací zemědělských družstevníků, pracujících až do pádu komunistického režimu stejně formálně jako všechny ostatní odborové organizace.

Československý svaz protifašistických bojovníků

Jednotná dobrovolná společenská organizace sdružující jako složka Národní fronty (která svaz metodicky řídila a poskytovala mu finanční prostředky) účastníky národního odboje za první a druhé světové války, oběti nacistické perzekuce a jejich pozůstalé. Svaz vznikl v roce 1951 na **slučovací konferenci** českého **Svazu bojovníků za svobodu** a slovenského **Zvazu lidových bojovníků**, které nepřímo navazovaly na Československou obec legionářskou, Svaz osvobozených politických vězňů, Svaz národní revoluce a Svaz partyzánů, jež působily po osvobození (1945) a byly rozpuštěny po roce 1948. V roce 1969 byl Svaz protifašistických bojovníků, jak se oficiálně nazýval, opět transformován do federální podoby jako Československý svaz protifašistických bojovníků (ČSSPB) se dvěma národními svazy – Českým svazem protifašistických bojovníků a Slovenským zväzem protifašistických bojovníků. Společné ústřední vedení mělo převážně koordinační funkci. Stalo se členem Mezinárodní federace účastníků odboje Fédération Internationale des Résistants (FIR) se sídlem ve Vídni.

Svaz se podle svých možností a střídavého vlivu staral o **sociální postavení svých členů**, demonstrativně podporoval a obhajoval politiku KSČ, jejíž poslušní a sítím kádrovacích prověrek vybraní členové stáli s výjimkou let 1968 a 1969 v jeho čele. Čestným předsedou byl Klement Gottwald a výkonným předsedou **Jan Vodička** (1951–1961). Funkci předsedy dále vykonával **Josef Hušek** (1961–1969), **Samuel Falťan** (1969–1970), **Miloš Hrušovský** (1970–1973) a **František Mišeje** (1973–1990), který měl k ruce ještě úřadujícího předsedu **Františka Šádka**. V roce 1988 měl svaz 42 758 členů.

Po celou dobu své existence ČSSPB nikdy oficiálně **neprotestoval proti komunistické zvlášti a perzekuci**, i když postihla jeho členskou základnu, včetně čelných funkcionářů, z nichž mnozí byli popraveni. Právě odbojáři se stali prvními oběťmi poučkových čistek a represí. V letech normalizace byli ze svazových funkcí odvoláváni ti, kteří nesouhlasili se sovětskou okupací a Husákovým režimem, paradoxně často právě ti, kteří byli krátce předtím v době pražského jara rehabilitováni. Někteří členové na protest svaz opustili a někteří byli i pod různými záminkami z jeho řad vyloučeni. Svaz se připojil k odsudkům Charty 77 a jiných projevů opozičního hnutí.

Místní organizace se až na výjimky soustřeďovaly na **pietní udržování pomníků padlým** v bojích za druhé světové války a na **organizování oslav a propagandistických akcí** připomínajících a jednostranně vysvětlujících tradice protifašistického odboje. Nemnozí členové, zejména z řad bývalých vězňů nacistických koncentračních táborů, se v listopadu 1989 postavili po bok revoltujících pražských studentů. ČSSPB v roce 1990 zanikl a jeho nástupnickou organizací se stal **Český svaz bojovníků za svobodu**.

Československá vědeckotechnická společnost

V roce 1948 působilo na území Československa na **50 technických spolků**, jejichž činnost byla často duplicitní. Idea založit jednotnou technickou organizaci se na pořad dne dostala v létě roku **1948** na schůzi ústředního akčního výboru Národní fronty (ÚAV NF). Zde byla ustavena technická sekce, která měla připravit návrh na **nové uspořádání technických organizací v ČSR**. Již první návrh této sekce počítal s vytvořením jednotné odborné organizace techniků na široké základně s vnitřním členěním na odborné svazy (společnosti). Organizace měla vést techniky k aktivní účasti na zvyšování technické úrovně, k prosazování nových technologií, k vyšší produktivitě, usnadňovat zvyšování odborné kvalifikace apod. O odstranění organizační roztržitosti technických spolků usilovalo též Revoluční odborové hnutí (ROH).

K určitému zvratu došlo na přelomu let 1950/1951. Dosavadní stavovské technické spolky měly být zrušeny a namísto nich zřízeny kluby techniků a zlepšovatelů a vědečtí pracovníci měli být soustředěni do vědeckotechnických společností. Vlastní realizace projektu byla ale odsunuta do doby, kdy bude založena nová akademie (Československá akademie věd, ČSAV) a upraven její status. Dne **6. října 1952** byla zřízena **Komise pro vypracování návrhů organizačních řádů budoucích vědeckotechnických společností (VTS)**. Komise čerpala inspiraci především z organizačních řádů podobných institucí v ostatních socialistických zemích. VTS měly být dobrovolnými výběrovými vědeckými sdruženími se samostatnou právní subjektivitou, v jejichž čele by stál Svaz vědeckotechnických společností. Dne 18. prosince 1952 byla ustavena Komise pro organizaci vědeckotechnických společností. V průběhu roku 1953 prezidium ČSAV schválilo stanovy a 27. listopadu 1953 schválilo vytvoření přípravného výboru VTS (PV VTS) z dosavadní komise. Po celou dobu přípravných prací se řešila otázka, zda budou VTS samostatné, nebo budou-li pracovat při ČSAV. Nakonec bylo rozhodnuto ve prospěch ČSAV.

K samotnému zřízení VTS došlo na základě vládního nařízení č. 594 ze dne **16. března 1955**, o zřízení vědeckotechnických společností a jejich koordinačního orgánu **Rady vědeckotechnických společností (R VTS) při ČSAV**. Prezident ČSAV měl za úkol zajistit organizační výstavbu a financování VTS a R VTS. Dále měl určovat hlavní zásady činnosti VTS a jejich práci sledovat prostřednictvím technické sekce ČSAV. Ministři a předseda Státního úřadu plánovacího měli zajistit peníze pro úhradu úkolů, jejichž řešení budou požadovat a které nebyly v plánu společností. V roce 1955 byly založeny: VTS pro hutnictví a slévárenství, VTS pro elektrotechniku, VTS pro energetiku, VTS pro stavebnictví, VTS pro hornictví, VTS pro využití paliv, VTS pro vodní hospodářství. V roce 1956: VTS pro dopravu, VTS pro silikátový průmysl, VTS pro strojnictví, VTS pro svařování, VTS pro zdravotní techniku a vzduchotechniku, VTS pro potravinářský průmysl. V roce 1957: VTS pro průmysl textilní a kožedělný.

Základním úkolem společností bylo poskytovat výrobě všestrannou pomoc a seznamovat ji co nejrychleji s **pokrokem vědy a techniky ve světě**. Hlavní formou práce byly **konference**, pak přednášky, kurzy, semináře, exkurze, pracovní zasedání apod. Současně byly pořádány dny a burzy nové techniky, novátorské školy, instituty novátorů, konzultační střediska, výstavy, zpřístupňování technické literatury, filmů a besedy. Dne 17. září 1956 se konalo ustavující shromáždění Rady VTS, která byla konstituována jako samostatná právnická osoba. Jejím hlavním úkolem bylo zastupování jednotlivých společností ve styku s ČSAV, ministerstvy, státními úřady a se zahraničními institucemi. Ustavením R VTS a ukončením činnosti PV VTS skončila první etapa činnosti ČVTS.

V té době se ale ukázalo, že patronace ČSAV práci VTS brzdí a situaci komplikuje i velmi nízký počet členů společností. Přelom let 1957/1958 byl proto ve znamení bouřlivých **diskusí o odloučení VTS od ČSAV**. Většina společností se vyjádřila pro odloučení a vytvoření jednotné masové organizace s napojením na ROH. V roce 1958 byl přijat nový organizační řád, podle kterého měly být společnosti přebudovány na vnitřní orgány nezávislé instituce, které by byly po odborné stránce zcela samostatné. Ve dnech **23.–24. dubna 1959** se konala **první celostátní konference transformované organizace** přidružené k ROH pod novým názvem **Československá vědeckotechnická společnost (ČSVTS)**.

Na nejnižší úrovni stály v hierarchii organizace závodní pobočky (s požadavkem minimálně 10 členů), dále VTS v podnicích, závodech, výzkumných ústavech, projektových organizacích, vysokých a odborných školách apod. Ve všech krajích byly zřizovány krajské rady, jež odpovídaly za práci všech vědeckotechnických společností v rámci kraje. Veškerou činnost VTS koordinovala a řídila ústřední rada s pobočkou na Slovensku (Slovenská rada ČSVTS).

Snížení počtu krajů v roce 1960 mělo za následek redukci počtu krajských rad ČSVTS. Zároveň došlo k zásadnímu obratu v činnosti ČSVTS, kdy dosud převládající formu práce, tj. konference, vystřídal praktická pomoc závodům při řešení úkolů. V polovině 60. let se ve struktuře a činnosti ČSVTS začínají projevovat společenskopolitické změny. V březnu 1966 se II. sjezd ČSVTS usnesl, že VTS ztrácí status společenské organizace. V následujícím roce probíhala vnitřní jednání o případné změně struktury, z nichž nakonec vykrystalizovaly dvě alternativy: a) organizační struktura společnosti zůstane stejná, tedy bez právní subjektivity jednotlivých VTS, nebo b) dojde k decentralizaci a VTS budou samostatné s vlastním statutem a právní subjektivitou.

V **dubnu 1968** definitivně zvítězila druhá alternativa. Tato změna však nebyla konečná. O dva měsíce později se ČSVTS stala, jako samostatná organizace, členem Národní fronty, čímž byla **vyňata z vlivu ROH**. Následující období bylo charakterizováno snahou omezit na minimum pravomoci centrálních řídicích orgánů a přeměnit ČSVTS na **federaci odborných společností**, sdružujících se podle vlastního uvážení. V **dubnu 1969** se konal III. sjezd ČSVTS, na kterém byla ustavena **Ústřední rada ČSVTS** a vědeckotechnická společnost přeměněna na **federativní orgán**. Oficiální název české sekce VTS zněl do roku 1971 Český svaz vědeckotechnických společností, pak byl změněn na konečné znění Česká vědeckotechnická společnost. Slovenská sekce nesla stabilně název Slovenská vědeckotechnická společnost.

S nástupem normalizace přijala ÚR ČSVTS roli „vykonavatele normalizace“ v oblasti ekonomie, vědy a techniky. Prvořadým cílem rady bylo zlikvidovat tzv. elitářství, které podle mínění normalizátorů ovládlo ČSVTS, a důsledně uplatňovat marxismus-leninismus ve vědecko-technickém rozvoji, ekonomice apod. Posláním ČSVTS zůstalo v podstatě stejné – realizace technické politiky, propagace nových technologických postupů, podpora vynálezckého a zlepšovateľského hnutí, řešení hospodářských a technických problémů ve spolupráci se státními a politickými orgány apod. Novum bylo, že ČSVTS měla výslovně realizovat politiku a program NF a KSČ. ČSVTS se v **70. letech transformovala** tak, aby plnila funkci exponenta KSČ. Její hlavní cíl spočíval v **prosazování politiky strany v řadách vědecko-technické inteligence, zlepšovatelů a vynálezců** a ve snaze získávat vědecko-technickou inteligenci pro politiku KSČ formulovanou v závěrech XIV. sjezdu KSČ. ČSVTS převzala v průběhu 70. a 80. let řadu organizací vyvíjejících podobnou činnost, jako Československou marketingovou společnost, Český svaz vynálezců a zlepšovatelů, Agrolán – institut pro racionalizaci zemědělství a potravinářské výroby, Československý komitét pro vědecké řízení atd. Jak již bylo uvedeno, důležitou součástí činnosti ČSVTS, která vyplývala z jejího členství v NF ČSSR, bylo plnění volebních programů NF. Konkrétně šlo o zajišťování akcí pro poslance a členy komisí NV, vyhotovování expertiz pro státní správu, zřizování a činnost konzultačních středisek, spolupráce se SSM a ROH.

V 80. letech ČSVTS nadále oficiálně sledovala linii určenou orgány KSČ. Zprávy o činnosti VTS z té doby vyjadřují snahy rozšířit **počítačovou techniku ve výrobě a státní správě**, snahy napomoci výzkumu v oblasti **jaderné energetiky** nebo v oblasti nových **biotechnologií**. Přestože se společnost navenek řídila příkazy KSČ, praxe byla jiná, ČSVTS poskytovala volné pole působnosti pro řadu odborníků, jejichž aktivity byly minimálně ovlivněny tehdejší ideologií. Tento trend byl v ČSVTS přítomen

sice již dříve, ale v průběhu 80. let, v závislosti na politických změnách, nabýval na intenzitě. ČSVTS se současně zaměřila na intenzivnější rozšíření vlastní členské základny a zvýšení počtu poboček. S tím souvisela snaha ústředních orgánů KSČ zapojit do organizace nejen více žen, ale i středoškolskou mládež a děti. Od roku 1986 proto v rámci ČSVTS pracovala komise České rady pro vědeckotechnickou tvořivost dětí a mládeže. Závodní pobočky měly za úkol uzavírat s místními organizacemi SSM a pomáhat na stanicích mladých techniků.

Důležitou součástí činnosti ČSVTS byla **propagace** (popularizace formou novinových článků, letáky, přednášky, semináře, kurzy). V roce 1985 se ČSVTS stala sídlem sekretariátu Federace vědeckotechnických společností socialistických zemí a tuto funkci zastávala až do roku 1989. V letech 1989–1995 ČSVTS prodělala rozsáhlou transformaci a od roku 1995 funguje nová organizace Česká vědeckotechnická společnost.

Socialistická akademie

V roce 1952 se na Dobříši sešel ustavující sjezd dobrovolné organizace nazvané **Československá společnost pro šíření politických a vědeckých znalostí**. Tato organizace, později ironicky přezdívaná „společnost s dlouhým názvem“, měla plnit úkoly osvětové činnosti, vědeckotechnické propagace a popularizace věd a techniky způsobem vyhovujícím vládnoucí moci. Přes **zřetelný ideologický aspekt** v její činnosti najdeme mezi lektory Čs. společnosti pro šíření politických a vědeckých znalostí i nejvýznamnější představitele tehdejší české vědy – např. nositele Nobelovy ceny akademika Jaroslava Heyrovského nebo akademika Ottu Wichterleho. Prvním předsedou společnosti se stal vodohospodář a rektor ČVUT v Praze **Vilibald Bezdíček**, vzhledem k jeho přesídlení do Brna ho však již v roce 1955 nakrátko vystřídal chemik a vědecký sekretář ČSAV **František Šorm**, který se však vzhledem k jiným povinnostem nemohl jednání společnosti příliš často účastnit, a tak se na dlouhou dobu stal předsedou historik a ředitel Historického ústavu ČSAV **Josef Macek**. Na sílící tendence mnoha lektorů podávat ve svých přednáškách objektivní pohled na jednotlivé problémy vědy a na další příznaky „tání“ reagovala KSČ v roce 1965 na III. sjezdu Čs. společnosti pro šíření politických a vědeckých znalostí **utuzením dohledu nad touto organizací**. Zároveň došlo ke změně názvu na **Socialistickou akademii** (SAK). Tímto názvem se přihlásila k tradicím stejnojmenné organizace, která vznikla roku 1936 jako lidov ýchovné učiliště a sdružovala prokomunistické intelektuály v čele se Zdeňkem Nejedlým, L. Štollem, I. Sekaninou a J. Dolanským, předtím organizované v Mezinárodním sdružení marxistických akademiků (zal. 1920). Socialistická akademie v této podobě působila do roku 1939. Obnovena byla po válečné pauze v roce 1946 jako organizace přímo řízená ÚV KSČ, který SAK svěřil v letech 1947–1949 vydávání ideologického časopisu *Nová mysl*. Finance poskytoval v předúnorovém období tzv. Gottwaldův kulturní fond. V roce 1952 byla Socialistická akademie nahrazena právě Čs. společností pro šíření politických a vědeckých znalostí.

Společně s názvem se v roce 1965 částečně proměnila orientace Socialistické akademie. Zatímco v předchozím období byl kladen důraz hlavně na klasickou osvětovou činnost, nová Socialistická akademie se především pomocí tzv. **lidových univerzit** a podobných institucí snažila zaujmout pozici hlavního **garanta mimoškolního vzdělávání dospělých**. K tomuto cíli měl přispět i Socialistickou akademií vypracovaný návrh zákona o výchově dospělých.

Ve druhé polovině šedesátých let pracovala Socialistická akademie se strukturou okresních výborů zastřešovaných ústředním vedením v čele s ústředním výborem a jeho předsednictvem a speciálním slovenským republikovým vedením kopírujícím celostátní vedoucí strukturu. Jako tzv. tvůrčí orgány působily na úrovni okresních výborů odborné sekce, při ústředním a slovenském republikovém vedení vědecko-metodické rady. V čele Socialistické akademie stál předseda jejího ústředního výboru.

Na sjezdu 1965 došlo také k obměně ve vedení Socialistické akademie – na základě rozhodnutí sekretariátu ÚV KSČ musel z postu generálního tajemníka odejít liberálně orientovaný **Robert Horák**, kterému bylo kladeno za vinu, že umožnil kritická vystoupení osobností, jako byli K. Kosík, A. J. Liehm, O. Šik, I. Sviták, M. Hübl, A. Radok, a „neřešil kádrově slabá místa“. Na místo R. Horáka nastoupil **Jaroslav Pecen**, předsedou Socialistické akademie se stal akademik **Ivan Málek**.

Socialistická akademie vyvíjela v šedesátých letech bohatou ediční činnost. V jejím rámci vycházela řada periodik zaměřených především na popularizaci výsledků vědy a techniky. Šlo o časopisy *Mezinárodní politika*, *Dějiny a současnost*, *Věda a život*, *Magazín aktualit a zajímavostí socialistické vesnice*, *Technický magazín* a časopis pro bytovou kulturu *Domov*. Později přibyla i *Ekonomická revue*. Z knižní produkce jmenujme alespoň *Československou vlastivědu* nebo řadu *Malá encyklopedie*.

V roce 1968 se Socialistická akademie, podobně jako mnoho dalších společenských organizací, pokusila o vnitřní reformu odpovídající podmínkám tehdejšího vývoje. Na post generálního tajemníka byl opět instalován **Robert Horák**. Připravovalo se i ustavení Socialistické akademie českých zemí. Nedočtena však zůstávala představa Socialistické akademie jako základní organizační struktury k masovému ovlivňování společnosti, poté co neuspěly snahy o přeměnu SAK na instituci reprezentující intelektuální složky společnosti. Celková změna poměrů se pozitivně projevila především v **periodikách a v ediční činnosti SAK**. Hlubší přeměnu ovšem výrazně brzdila tradiční těžkopádnost mohutné organizace.

Počátkem sedmdesátých let dolehla i na Socialistickou akademii tvrdým způsobem tzv. normalizace. Z vedení museli odejít všichni stoupenci progresivního směru (včetně předsedy Ivana Málka a generálního tajemníka Roberta Horáka) a některá její periodika, jako například *Dějiny a současnost*, byla zrušena. V roce 1971 byla normalizace SAK dovršena její **transformací na Socialistickou společnost pro vědu, kulturu a politiku**, která v sobě vedle dřívější Socialistické akademie integrovala i **Levou frontu**, organizaci založenou roku 1969 a hlásící se svým názvem k významnému komunistickému spolku z období první republiky. V souvislosti se zákonem o československé federaci byla v roce 1973 federalizována – celostátní vedení se změnilo na federální a vedle slovenského vedení vzniklo i republikové české vedení, zároveň byl obnoven název Socialistická akademie. Určitým způsobem byly přeformulovány i cíle Socialistické akademie.

V nové podobě bylo jejím hlavním úkolem podílet se na **všestranném objasňování marxisticko-leninské teorie a politiky KSČ** a na uskutečňování **socialistické výchovy občanů**, její pozice na poli mimoškolního vzdělání jasně vymezovaly Zásady vzájemné spolupráce s Ministerstvem kultury ČSR z roku 1974, které rozhodující roli přiznávaly právě ministerstvu. SAK se tak změnila na **nesvéprávný přívěsek KSČ** a jednoznačně dominantní roli získala již v předchozích letech rozbujelá funkce SAK jako ideologické převodové páky KSČ. Samo tehdejší vedení považovalo za čest, že Socialistická akademie je „jedinou ideologickou organizací řízenou přímo ÚV KSČ“. Právě novému zaměření dobře odpovídala i skutečnost, že v čele normalizované Socialistické akademie stanul představitel ortodoxní marxisticko-leninské filozofie **Vladimír Ruml**. Značná část celostátních akcí SAK v sedmdesátých a osmdesátých letech nesla pečeť nezázivného přežvykování sterilních ideologických pouček. Za svoji ideologickou věrnost byla roku 1977 Socialistická akademie odměněna Řádem práce. Přes odpor ústředního vedení však zejména mnohé okresní a městské výbory dokázaly organizovat zajímavé akce, ať už v rámci tzv. lidových univerzit a akademií, nebo jako samostatné přednášky či kurzy. Tento trend ještě zesílil ve druhé polovině osmdesátých let, v období **přestavby**, kdy SAK sehrála závažnou roli mj. v **seznamování veřejnosti s novými trendy v technice** (výpočetní technika) **i v dalších oborech**. Částečně se angažovala i v otázkách ochrany přírody. Tlak na větší podíl samofinancování si vynutil i větší rozvoj jazykových kurzů, kurzů šití, vaření, fotografování apod., které předtím byly ústředím omezovány. Za zmínku stojí i podíl SAK na sexuální výchově, na organizování předmanželských poraden i poraden psychologických a pedagogicko-psychologických. Některé materiály ze závěru osmdesátých let se pokusily nově definovat roli SAK ve společnosti – kromě ovlivňování mínění občanů měla sloužit i jako „médiium“ dialogu ve společnosti a jako prostředek výzkumu veřejného mínění.

V sedmdesátých letech existovalo na ústřední a republikové úrovni 13 vědecko-metodických rad (marxisticko-leninské filozofie a světonázorové výchovy, politické ekonomie a hospodářské politiky, vědeckého komunismu, mezinárodní politiky a mezinárodního dělnického hnutí, přírodovědecké a technické propagandy, propagandy branné a bezpečnostní politiky, historie, státu a práva, zemědělství a zemědělské politiky, kultury a kulturní politiky, zdravotnictví a tělesné výchovy, pedagogiky a psychologie, vědeckého ateismu) a tři komise (pro mimoškolní vzdělávání, pro mládež a ediční). Na

federální úrovni působila ještě komise pro zahraniční styky. Na úrovni okresních a městských výborů existovaly tři výše zmíněné komise, místo vědecko-metodické rady se používal podobně jako v minulosti výraz sekce (obligatorních bylo šest – marxisticko-leninské filozofie a světonázorové výchovy, politické ekonomie a hospodářské politiky, vědeckého komunismu, mezinárodní politiky a mezinárodního dělnického hnutí, přírodovědecké a technické propagandy, propagandy branné a bezpečnostní politiky).

V rámci tehdejší Socialistické akademie působilo od 1. ledna 1969 nakladatelství Horizont. I jeho produkce nesla nasmazatelnou stopu ideologičnosti celé organizace, ale přesto se v jeho produkci objevovaly i zajímavější tituly věnované popularizaci především přírodních věd. Z periodik vydával SAK v osmdesátých letech měsíčník *Věda a život* a čtvrtletník *Rozvoj a sociálněekonomický pokrok*, který vycházel v angličtině a francouzštině.

Počet členů Socialistické akademie přesahoval koncem osmdesátých let 42 tisíc. Vesměs se jednalo o představitele tzv. **socialistické inteligence** a většina z nich patřila mezi **členy nebo kandidáty KSČ**. Jen v roce 1987 bylo v rámci Socialistické akademie předneseno 380 867 přednášek pro 13 596 480 posluchačů, průměrný počet osob naslouchajících jednotlivým přednáškám tedy činil asi 36. Největší zájem posluchačů vzbuzovaly tematické okruhy zdravotnictví a tělesná výchova a branná a bezpečnostní politika. Suchá statistická čísla však nedávají příliš možností nahlédnout do skutečného obsahu přednášek a obtížně se posuzuje i míra dobrovolnosti přednášejících, ale i posluchačů.

Socialistická akademie ukončila svou činnost v březnu 1990, kdy se transformovala na organizaci nazvanou nejprve Akademie, později **Akademie J. A. Komenského**. Nakladatelství SAK bylo z obchodního rejstříku vymazáno v květnu 1992.

Svaz československo-sovětského přátelství

Masová společenská organizace deklarující oficiální spojenectví a kulturní spolupráci Československa se SSSR. Podobné organizace působily i v dalších zemích sovětského bloku. Svaz československo-sovětského přátelství (SČSP) přitom mohl navázat na činnost předválečných předchůdců. Společnosti pro kulturní a hospodářské styky s SSSR a Svazu přátel SSSR. Tyto organizace se v únoru 1948 sloučily do SČSP. Celostátní působnost pak zajistilo připojení Zvazu přátelov ZSSR na Slovensku v květnu 1949.

Komunistický režim označoval svaz za celonárodní a nadstranickou organizaci, **členství v SČSP se chápalo jako projev kladného postoje k režimu**. Na propagaci SSSR svaz vydával značné prostředky; vyzdvihoval v ní sovětský politický systém, hospodářství, vědu i kulturu. Glorifikací sovětských „budovatelských úspěchů“, „pracovních a novátorských metod“ či „zkušeností“ při kolektivizaci zemědělství systematicky vytvářel iluzi „nejpokrokovější“ země a „sovětského člověka“ představoval jako typ hrdiny, vzor morálních a pracovních kvalit. Za tím účelem SČSP organizoval **přednášky** spojené s kulturním programem, **filmové večery**, vytvářel „kroužky přátel sovětské literatury“, zřizoval **knihovny SČSP** apod. Už na podzim 1949 zorganizoval svou první masovou akci, **Dny československo-sovětského přátelství**. Na ni v roce 1951 navázal **Měsícem československo-sovětského přátelství**, který se poté stal hlavní politickou akcí svazu pořádanou až do roku 1989. Mezi další masové akce náležely **lidové kurzy ruštiny** (pořádány 1949–1964). SČSP se podílel na organizaci pravidelných výročí, např. narození a úmrtí V. I. Lenina, vzniku sovětské armády, osvobození Československa, narození A. S. Puškina (jako Puškinův památník od roku 1967). Pořádal také Dny sovětského filmu.

Obrovské finanční prostředky svaz využíval i k rozsáhlé **vydavatelské činnosti**. V nakladatelství Svět sovětů vycházela ruská a sovětská literatura, řada popularizačních titulů a agitačních brožur pro funkcionáře SČSP. Kromě týdeníku *Svět sovětů* (na Slovensku vycházel *Svet socializmu*) nakladatelství vydávalo od roku 1946 reprezentativní revue *Praha–Moskva*, od roku 1950 vycházel popularizační měsíčník *Čtení o SSSR* (zanikl 1966), materiál pro aktivity *Poznáváme Sovětský svaz* a měsíčník *Kulturní besedy SČSP* (1950–1962). Pro činovníky byl už od roku 1945 vydáván organizační věstník *Přítel SSSR*, který po svém sloučení s *Priatelem ZSSR* v roce 1960 vycházel pod názvem *Družba*. V letech 1948–1968 vycházel ještě časopis *Šestina světa SSSR v obrazech*. Svazové nakladatelství se v roce 1969 přejmenovalo na Lidové nakladatelství a zaniklo až v roce 1993.

Prvním a dlouholetým předsedou SČSP byl **Zdeněk Nejedlý**, kterého po jeho smrti nahradil **Zdeněk Fierlinger** (1962–1969). V dalších letech stáli v čele svazu **Dalibor Hanes** (1970–1972), **Václav David** (1972–1987) a **Zdeněk Hoření**. Svaz tvořily základní organizace (odbočky) v místech, závodech (do roku 1965), na úřadech a vysokých školách. Dále byl svaz budován na městské, okresní, krajské a celostátní úrovni. V době založení SČSP měl 260 000 členů. Už na jaře 1948 se však jejich počet zdvojnásobil, stanovy navíc umožňovaly kolektivní členství organizací, pracovních skupin apod. Skutečně masovou organizací se stal až v roce 1949, kdy evidoval přes milion členů. V roce 1954 už měl svaz zhruba dva miliony členů, v roce **1961 téměř dva a půl milionu členů**. To také představovalo maximum, na této hranici se členská základna udržela až do roku 1989. Po roce 1968 upadal svaz do stále větší formálnosti a mechanicky zajišťoval potřebné **režimní rituály**. Poslední, X. sjezd SČSP se sešel v prosinci 1987 a po pádu komunistického režimu se jeho nástupcem v únoru **1990** stala **Společnost přátel národů východu**, přejmenovaná v roce 2006 na **Česko-ruskou společnost**.

Československý svaz žen

V letech 1948–1989 existovalo postupně několik masových organizací žen. Setkáme se se čtyřmi subjekty, které na sebe navazovaly: **Rada žen** (1948–1950), **Československý svaz žen** (1950–1952), **Výbor československých žen** (1952–1967) a znovu obnovený **Československý svaz žen** (1967–1990).

Rada žen vznikla únorovou „očistou“ v roce 1948 z jednoho z největších poválečných spolků, Rady československých žen, vedené **Miladou Horákovou**. Nová Rada žen již vykazovala většinu znaků charakteristických pro celé další období: transformace stanov i reálné činnosti ve prospěch podpory KSČ a budování socialismu, **přímé napojení vedení organizace na ÚV KSČ**, kde byly vytvářeny a schvalovány všechny důležité záležitosti, členství v Národní frontě, přeměna na státní instituci čerpající prostředky ze státního rozpočtu. Organizace měla hierarchizovanou strukturu se sítí místních poboček v čele s předsedkyní **Anežkou Hodinovou-Spurnou**, která zastávala tento post i v dalších organizacích žen až do své smrti v roce 1963. Výrazná unifikace a monopolizace však v praxi probíhala postupně a markantněji se projevuje až v rámci následujících organizací.

Kvůli většímu prostoru pro naplňování představ vedení KSČ se v roce 1950 Rada žen sloučila s hlavní organizací žen na Slovensku, **Živenou – Svazem slovenských žen**. Československý svaz žen se lišil svou celorepublikovou působností a především absencí snahy o prosazování rovnoprávnosti či emancipace žen ve výčtu svých cílů. Důležitá změna nastala také v rámci reálné činnosti organizace. Pod pojmy politickovýchovné činnosti, promírových aktivit a budování socialismu se skrývala především **brigádnická práce**, pořádání **besed** k oslavám výročí, **nábor žen do zaměstnání**, série prosovětských přednášek *Sovětská žena – náš vzor* apod.

Nekoncepční přístup KSČ k organizacím žen se projevil opět v roce 1952, kdy byl Československý svaz žen zrušen. Jednalo se zvláště po formální stránce o radikální změnu a vytvoření zcela nového systému, který trval dalších 15 let. **Podle sovětského modelu** byl zřízen pouze **osmdesátičlenný Výbor československých žen** tvořený převážně bývalým předsednictvem svazu. Po smrti Anežky Hodinové-Spurné byla do jeho čela dosazena **Helena Leflerová**. Hlavním úkolem výboru byla **reprezentace žen na mezinárodním fóru**, pořádání oslav velkých svátků, náborová činnost apod. Lokální iniciativy žen vedly tzv. výbory žen přivtělené k místním národním výborům (MNV). Výbory žen se měly podílet na budování socialistického státu s ohledem na lokální záležitosti. Prosazování rovnoprávnosti a emancipace žen opět chybí. Prakticky se jednalo o stejné typy aktivit jako v případě Československého svazu žen. Z hlediska organizační struktury byly výbory žen izolovaně působící subjekty, mezi nimiž nebyla žádná institucionální vazba. Vztah výborů žen a MNV měl jednoznačně hierarchický charakter, pravomocí výborů žen byly mizivé a veškerou jejich činnost schvalovalo vedení MNV. Kvůli mobilizaci obyvatel a novým podnětům byly členky výborů voleny jen na jeden rok. Ve skutečnosti tento systém vedl pouze k **formálnímu působení** s mizivou či nárazovou aktivitou. Období let 1952–1967 představuje výjimečnou etapu, kdy v Československu žádná masová organizace žen neexistovala.

Situace se změnila až s jistým uvolňováním společnosti a otevřenější kritikou nefunkčního systému výborů žen. Četné **výhrady** zaznívaly také v **souvislosti s nerovným postavením žen ve společnosti** a disproporcí mezi proklamovanými právy žen a limity jejich praktické realizace. Ačkoli plán vzniku masové organizace žen se ve vedení KSČ zrodil již dříve, oficiálně byla založena v červenci **1967** v Praze.

Předsedkyní se stala **Helena Leflerová**, kterou v roce 1968 vystřídala **Miluše Fišerová**. Od roku 1969 se této funkce na pět let ujala **Gusta Fučíková**, následovaná **Marií Kabrhelovou**, která v ní působila až do roku 1989.

Československý svaz žen v mnoha ohledech navazoval na stejnojmenného předchůdce. Organizační struktura v zásadě kopírovala model z 50. let včetně celorepublikového působení. V roce **1969** se v souvislosti s **federalizací organizace** formálně rozdělila na Český svaz žen a Slovenský svaz žen, které byly spojeny koordinačním orgánem – Československou radou žen. V roce 1974 došlo k obnovení Československého svazu žen s centralizovaným řízením. Existence Českého svazu žen i Slovenského svazu žen byla formálně zachována, Československá rada žen byla zrušena. Výraznější změnu představovalo oficiální zaměření organizace. Vedle obvyklé podpory KSČ a budování socialistického státu **se objevila snaha o řešení nerovného postavení žen**. V praxi se k dobrovolným směnám, brigádám, besedám a oslavám apod. připojily konkrétní návrhy na zlepšení postavení žen adresované řadě státních institucí, které se ale s nástupem normalizace utlumily. Československý svaz žen zanikl v roce 1990.

Postavení všech organizací žen nebylo ve společnosti prestižní ani vlivné, valnou podporu neměly reálně ani u vedení KSČ. Členstvo organizací se většinou vyznačovalo pasivitou nebo formální činností, **ve společnosti přetrvávaly genderové stereotypy a nerovné postavení žen**. Organizace žen mnohem více působily jako podporovatelky politiky KSČ než jako silné prvky měnící genderové uspořádání společnosti.

Stát Čechů, Slováků a národnostních menšin

6

Národnostní politika | *Helena Nosková*

Národnostní složení v Československu | *Helena Nosková*

Československo – stát Čechů a Slováků | *Jiří Kocián*

Federalizační snahy z let 1968–1969 | *Jozef Žatkuliak*

Jednání o federaci na sklonku 80. let | *Jozef Žatkuliak*

Slováci v českých zemích | *Helena Nosková*

Němci | *Tomáš Staněk*

Polská národní menšina na Těšínsku | *Dušan Janák*

Ukrajinci a Rusíni | *Marián Gajdoš – Stanislav Konečný*

Maďaři | *Helena Nosková*

Řekové | *Pavel Hradečný*

Bulhaři | *Pavel Hradečný*

Židé | *Kateřina Čapková*

Romové v českých zemích | *Nina Pavelčíková*

Romové na Slovensku | *Anna Jurová*

Národnostní politika

Národnostní politika po únoru 1948 navázala na zásadní proměny z let 1945–1947, na nichž se podílely všechny strany Národní fronty. Prvním krokem bylo významné **zjednodušení národnostní skladby obyvatelstva**, následoval útlum péče o národnostní menšiny ze strany vládních institucí a přenesení pravomocí ve vztahu k menšinám na národní výbory. Dalším krokem bylo přijetí **internacionalismu**, podobně jako v **Sovětském svazu**, jako základního programu pro řešení národnostní otázky. Spočíval v tzv. leninském teoretickém přístupu k národnostem a v stalinském pojetí koncepce národnostní politiky. Předpokládal završení socialistické revoluce, jež vyústí v zavedení beztrždní společnosti, ve které **příslušnost k národu i národnosti přestane hrát roli**.

Podle výchozích představ všech předúnorových politických stran, i pouónorové KSČ s nově nabytým monopolem politické moci, měly být české země národně homogenní částí státu s českým obyvatelstvem, ve které budou žít také **Slováci**, nikoliv v postavení menšiny, ale jako část rovnoprávného státotvorného slovenského národa. Dále se komunistická vláda zabývala dvěma menšinami na tomto území. Původně nejpočetnější **německou menšinu** transfer radikálně početně zmenšil a diasporizoval. V důsledku dekretů prezidenta republiky byli Němci zbaveni všech politických i majetkových práv a neměli právo na automatickou obnovu československého občanství. Transfer vážně narušil demografickou strukturu této skupiny obyvatel (generační zastoupení, poměr pohlaví) a zničil tradiční sociální struktury. Do budoucna měly v Československu zůstat jen slovanské menšiny, u kterých se předpokládala rychlá asimilace.

Polská menšina, soustředěná především v oblasti Těšínska, měla mít díky svému slovanství zaručena rovná práva s Čechy a Slováky. Setkala se však také s rozporem mezi zákony a jejich aplikací. Dlouhodobé vytváření česko-polské hranice, nerealizovaný záměr výměny Poláků v ČSR za Čechy v Polsku, politické klima na obou stranách státní hranice, to vše poznamenalo její demografickou strukturu, i když změny nebyly tak výrazné jako u německého obyvatelstva.

S dalším jinonárodním obyvatelstvem, většinou slovanského původu, se na území Čech a Moravy takřka nepočítalo. Jednak pro malou početnost (Bulhaři, Lužičtí Srbové), jednak z důvodů politických (Rusové, Ukrajinci, Chorvati). Část příslušníků předválečné **ruské a ukrajinské tzv. bílé emigrace** byla již před únorem 1948 odvečena na území SSSR, zbylá část Rusů a Ukrajinců byla vystavena tlaku politické moci KSČ. Diaspory **Chorvatů z jižní Moravy** byly nařčeny z kolektivní kolaborace za protektorátu, vystěhovány ze svých tradičních vesnic a jejich domovy osídlovali reemigranti z Jugoslávie s partyzánskou minulostí z let druhé světové války. Novou zvláštní skupinou se stali **Řekové**, kteří se na území Čech a Moravy dostali po roce 1948 v důsledku československé zahraniční politiky podporující řecké komunistické povstale spolu s dalšími státy sovětského bloku.

Slovensko se mělo rovněž stát územím s převážně homogenním obyvatelstvem slovenské národnosti, se slovanskou **menšinou ukrajinské národnosti** a s **maďarskou menšinou**, početně ztenčenou a diasporizovanou výměnou obyvatelstva i tzv. rozptylem Maďarů v Čechách. Další jinonárodní obyvatelstvo rovněž nebylo bráno v potaz pro malou početnost (Němci, Poláci), anebo s odůvodněním nedokončené národní sebeidentifikace (Rusíni, Romové). Rusínská národnost nebyla od roku 1952 vykazována.

Nová národnostní politika československé vlády byla **plně odvislá od zahraniční politiky SSSR**. První poválečná léta však rovněž poznamenal zásadní obrat v politice všech evropských zemí vůči národnostním menšinám. Menšiny, které do druhé světové války požívaly ochrany vzešlé z rozsáhlého

systemu mezinárodněprávních ujednání, kdy byla chráněna jejich kolektivní a hmotná práva a měly přiznány procesní záruky v petičním právu k Radě společnosti národů, se v poválečných letech ocitly bez těchto záruk. Vlády evropských států, včetně Československa, hodlaly migracemi a transfery docílit stavu **národně homogenních států** pouze s početně nevýznamnými menšinami. Slovanské státy navíc prosazovaly existenci pouze slovanských menšin na svém území. V případě Československa a politiků národněsocialistické strany sice existoval návrh na transfer části polské menšiny z území české části Slezska, ten ale po uchopení moci KSČ nebyl realizován.

Z hlediska mezinárodních vztahů se vztah k národnostním menšinám projevil v koncepci **Všeobecné deklarace lidských práv** v roce 1948. Deklarace nehovořila o žádných menšinových právech a vůbec se o menšinách nezmiňovala. Převládá poválečný názor, že není vhodné společnost rozdělovat na skupiny; naopak, je nutné posílit homogenitu obyvatelstva občanským principem; zacházet se všemi stejně jako s lidskými bytostmi a chránit lidskou důstojnost všech, bez ohledu na národní či národnostní příslušnost.

V zemích sovětského bloku doznal tento princip zvláštního skloubení s ideou internacionalismu, založenou na předpokladu postupného sblížování až splyvání národů v budoucí beztrždní společnosti v socialistické společnosti, které sice zachová kulturní rysy více národů, nebudou však dominující, stávají se pouze etnickou charakteristikou. Z internacionalismu vycházela komunisty připravená **Ústava 9. května 1948**. Řešila vztah Čechů a Slováků rovněž na bázi internacionalismu a zesílené centrální moci, která omezila právní moc slovenských orgánů. Po sjednocení KSČ a KSS se politická moc soustředila v ÚV KSČ, který pak byl jediným tvůrcem národnostní politiky i ochráncem před zanedlouho proklamaným „buržoazním nacionalismem“.

Definice národnosti odpovídala postavení národností v Československu, jež získaly po přijetí ústavy v roce 1948. Jejím přijetím byla **politická rovnoprávnost národů a národností** právní i skutkovou podstatou založená na přiznání stejných práv všem občanům bez ohledu na jejich národnost a národnostním menšinám nezaručovala žádná kolektivní práva. Určila všeobecný právní rámec pro chápání a uplatnění kulturních práv příslušníků těchto menšin, který byl pak případ od případu, podle charakteru samotné menšiny, jejich potřeb a požadavků, dotvářen nebo naopak omezován vládnoucí politickou mocí KSČ. Kolektivní práva pro obyvatelstvo zaručovala příslušnost k vládnoucí politické straně – KSČ.

Přihlášení se k některé z národností vycházelo z ústavního principu, a tedy z vágního pojetí národnosti, kdy nerozhodoval mateřský jazyk. Ústavní princip nabízel volné **rozhodování o národnosti na základě volby**. Zvolená národnost politicky ztrácela na významu a náležela do oblasti kulturních charakteristik. Toto pojetí národnosti, ukončený transfer obyvatel německé národnosti, internacionalismus, ústava a sovětizace sousedních států – Polské lidové republiky, tehdejší Německé demokratické republiky a Maďarské lidové republiky – byly zárukami, jež umožnily od roku 1948 do roku 1953 **individuální i kolektivní vracení československého státního občanství Maďarům a Němcům**. V následujícím desetiletí pak vedlo k značně improvizované národnostní politice, řízené z ÚV KSČ, zejména z jejího ideologického oddělení. V souladu s usneseními ÚV KSČ se na národnostní politice podílely referáty Ministerstva vnitra, Ministerstva národní obrany, Ministerstva národní bezpečnosti, Ministerstva školství a osvěty, Ministerstva kultury, Ústřední rada odborů a ROH, krajské, okresní a místní národní výbory a členské organizace KSČ. Okrajově se dotýkala také resortu Ministerstva sociální péče, od roku 1951 Ministerstva pracovních sil.

Činnost oddělení Ministerstva vnitra a Ministerstva národní bezpečnosti vůči národnostem nabývala v letech 1948–1956 i represivní charakter (obdobně jako u obyvatel české a slovenské národnosti) zejména v souvislosti s hledáním nepřátel lidovědemokratického zřízení. Národnostní menšiny, ale i Slováci, čelili obviněním z „**buržoazního nacionalismu**“. Velkou pozornost věnovala obě ministerstva a ÚV KSČ Němcům a jejich organizačním útvarům **Antifám**, které pak byly na základě politického rozhodnutí stranického aparátu rozpuštěny. Němcům věnovaly pozornost také krajské, okresní a místní národní výbory, rovněž stranické orgány. Sledovaly ohlasy „nepřátelské propagandy“ ze SRN i reakce na NDR. V roce 1956 ÚV KSČ vymezil Zásady práce mezi německými obyvateli, které dodržovaly veškeré instituce.

V letech 1949–1956 ovlivnila národnostní politiku KSČ a dalších institucí vůči polské a posléze maďarské menšině situace v Polsku a revoluce v Maďarsku. ÚV KSČ vymezil národnostní politiku vůči polské menšině ve směrnících z roku 1959 nazvaných Zásady pro práci mezi občany polské národnosti v ČSR. Byro ÚV KSS sepsalo pokyny pro svoji národnostní politiku vůči maďarské menšině v dokumentu Informativna zpráva o súčasnej politickej situácii medzi občanmi maďarskej národnosti v roce 1958 a v roce 1959 v brožůře O niektorých politických otázkach života občanov maďarskej národnosti na Slovensku. Pokyny pro práci mezi ukrajinským a rusínským obyvatelstvem vydalo byro ÚV KSS v roce 1955 jako svůj stranický dokument O národnostnej otázke medzi ukrajinským obyvatelstvom. Dle pokynů ÚV KSČ se ministerstva vnitra, národní bezpečnosti a národní výbory v Čechách a na Moravě začaly zabývat Romy, kteří již od roku 1946 přicházeli do Čech a jejichž počet vzrůstal. V roce 1958 z ÚV KSČ vzešel Návrh na politicko-organizační zabezpečení usnesení ÚV KSČ o práci v ČSR, který převzal ÚV KSS.

Výše uvedené instituce se věnovaly i Ukrajincům v Čechách, protože v této době přetrvávala nařčení z ukrajinského „buržoazního nacionalismu“. Spolupráce uvedených ministerstev s národními výbory vedla také ke **kontrolě církevního života národností**, kde zvláštní pozornost byla věnována Němcům, Maďarům a Polákům. Specifickým problémem se stali Rusíni (Ukrajinci) s ohledem na zákaz řeckokatolické církve a také zrušení rusínské národnosti.

Přes uvedená negativa došlo k prosazení některých práv na zachování rozvoje národnostní kultury a školství u Poláků, Ukrajinců a Maďarů, nikoli však u německé menšiny. O tyto pozitivní rysy národnostní politiky v Československu se zasloužily samotné menšiny svým vlivem na centrální instituce, zejména Ministerstvo školství, věd a osvěty a posléze Ministerstvo kultury. Na dalších stupních řízení pak působily referáty krajských, okresních a místních národních výborů.

Německé menšinové školství nebylo po válce obnoveno. S pozbytím občanských práv Němci zbyli i právo na vzdělání v mateřském jazyce. V některých lokalitách na počátku 50. let základní školy na pokyn krajských a okresních národních výborů organizovaly kroužky s odpolední nepovinnou výukou německého jazyka jak pro české, tak pro německé děti. Teprve v letech 1956–1958 se přistoupilo ke zřízení těchto kroužků podle platných předpisů pro nepovinné předměty. Proti vyučování němčiny bylo často místní české obyvatelstvo.

Polská národnostní menšina považovala poválečnou rekonstrukci svého polského školství za prvořadou záležitost již od května 1945, kdy se utvořil Polski Komitet Szkolny. Dosáhl toho, že Ministerstvo školství dekretem obnovilo **polské měšťanské školy na Těšínsku** v rozsahu, jaký zaznamenaly před rokem 1938. Situaci ztěžovaly silné antipolské postoje a různé neregulérní zásahy ze strany národních výborů. Poláci aktivovali všechny své **spolky** a obnovili vydávání časopisů, včetně časopisů pro děti. Vlastní důsledností si postupně vynutili respekt českých institucí. Zatímco ústřední a krajské orgány respektovaly polské menšinové školství, situace v okresech a obcích byl méně příznivá. Proti polským školám se často stavělo české obyvatelstvo. Přestože národní menšiny byly v prvním desetiletí vystaveny silným tlakům, polská menšina udržela své školství a prosadila i své kulturní zájmy prostřednictvím **PZKO** (Polski Związek Kulturalno-Oświatowy – Polský kulturně-osvětový svaz).

Obdobně tomu bylo na jižním Slovensku v prostředí maďarské menšiny po uzavření Smlouvy o přátelství, spolupráci a vzájemné pomoci mezi ČSR a Maďarskem zprostředkované SSSR, kdy také byla ukončena výměna obyvatelstva. Nastalo zrovnoprávnění Maďarů, přijímání Maďarů do zastoupení národních výborů, zavedení dvojjazyčného úřadování i **podporování maďarského školství a kultury** (spolek **Csemadok**, Csehszlovákiai Magyar Dolgozók Kultúregyesülete – Kulturní spolek maďarských pracujících v Československu).

Ukrajinská menšina na Slovensku měla své zastoupení v národních výborech, měla své školství, svůj tisk a oplývala některými menšinovými právy. Zajistila jí je Ukrajinská národní rada Prjaševščiny, která pracovala od roku 1945, od roku 1954 ji nahradil Kulturný zväz ukrajinských pracujících (**KZUP**).

Postavení Slováků, kteří na území českých zemí žili ve vlastním státě, bylo i po květnové ústavě zcela specifické. Měli nadále nárok na své školy i užívání mateřského jazyka, neboť Ministerstvo školství se pro užívání češtiny i slovenštiny vyslovovalo ve svém školském zákoně a vyhláškách, které měly platnost na celém území Československa. Avšak řádově několik slovenských kulturních minorit v prvním více než dvacetiletí života v Čechách toto právo neprosazovalo, protože ve své kulturní rozmanitosti nenašly jednotící prvek, který by minority stmelil a dal jim společný cíl. Výjimkou byla **Karviná**, kde byla v roce 1956 otevřena **slovenská základní škola**, která měla záhy asi 1000 žáků slovenské národnosti, u kterých se ale předpokládal návrat na Slovensko. Proto se ve škole vyučovalo podle slovenských osnov s důrazem na zachování kontability a slovenského jazyka.

Další minoritou, která neprosazovala vzdělávání ve vlastním ani ve slovenském jazyce, byli **Romové**. Vzhledem k vágnímu pojetí národnosti a mateřského jazyka při sčítání v roce 1950 byli **vykazováni v kolonkách jako Češi i Slováci**. V poválečném období se jejich počet v českých zemích pohyboval v rozmezí 16–30 tisíc. Romské děti navštěvovaly české školy, a to i v Karviné, kde vzhledem k svému původu mohli inklinovat ke škole se slovenským vyučovacím jazykem. Instrukce reprezentující národnostní politiku v Československu nechávaly Romy jako jinonárodní obyvatelstvo. Zahrnovaly je pod obyvatelstvo nepřizpůsobivé anebo obtížně přizpůsobivé a jako takové spadalo do péče vnitřních referátů národních výborů, ale také referátů sociální péče, zdravotních a školských referátů, referátů pro ochranu mládeže. Při těchto referátech pracovaly komise „pro péči o obyvatelstvo cikánského původu“, komise „pro převýchovu osob cikánského původu“ a další komise. Skutečnost, že pracovníci institucí zařadili Romy mezi skupiny se sociální charakteristikou s nutnou převýchovou, způsobila, že národnostní politika se Romů netýkala, nepodpořila uchování jejich kultury, neumožnila věnovat se možnostem vzniku národnostního školství atd. Naopak je instituce pod vlivem stranických rozhodnutí měly vést různými metodami k asimilaci.

V národnostně smíšených oblastech se v uvedeném období zavedla částečná dvojazyčnost pro polskou, ukrajinskou a maďarskou národnost. Podkladem se stalo usnesení vlády ČSR o vyučování dětí slovenské, maďarské a německé národnosti jejich mateřskému jazyku ze dne 12. října 1954. Příslušníci menšiny polské, maďarské a ukrajinské měli své zastoupení v národních výborech, založili své kulturně-osvětové organizace, měli svůj tisk. Obdoba těchto kulturních organizací, lidová umělecká tvořivost a kulturní soubory, byla tolerována i u Němců, vzhledem k tomu, že část se stala aktivními členy KSČ. Němci rovněž vydávali svůj týdeník.

Rovněž Slováci měli v letech 1947–1954 své kulturní pobočky v Čechách a na Moravě – **místní odbory Matice slovenské**. Jejich čtrnáctideník *Slovenské hlasy* vycházel v letech 1947–1948. Při některých vnitřních odborech národních výborů pracovaly na počátku 50. let národnostní komise (Krnov, Ostrava, Bruntál, Karlovy Vary).

Ústava z roku 1960 zakotvovala některá **práva národnostních menšin** (nikoliv však německé, rusínské či romské) **na rozvíjení kulturních aktivit a národnostního školství**. Národnostní politiku řídilo nadále ideologické oddělení KSČ. V šedesátých letech se na něj obraceli představitelé kulturních spolků národnostních menšin se svými požadavky na rozšíření kulturní i vzdělávací činnosti a se snahou prosadit některá politická práva. Stranický aparát usiloval o přehled stavu o národnostech v Československu, pravidelně sestavoval prostřednictvím podřízených orgánů zprávy o situaci občanů a dával pokyny pro zacházení s těmito občany národním výborům i svým členským organizacím. Předsednictva okresních výborů KSČ vydávala ve svých usneseních pokyny k činnosti mezi občany nemajoritních národností, které byly směrodatné pro celý okres. Zatímco předsednictva OV KSČ v Čechách a na Moravě se soustředila na německé obyvatelstvo, slovenská předsednictva se soustředila na obyvatelstvo maďarské. Činnost ukrajinského KZUP byla vnímána jako bezproblémová, obdobně se jevil PZKO, který však od roku 1966 zintenzivnil svoji činnost a předložil řadu požadavků, včetně požadavku spoluúčasti na politických rozhodnutích týkajících se polské menšiny.

Léta 1966–1968 poznamenal tlak zástupců dalších národnostních spolků na ÚV KSČ směřující k prosazení významnějších politických práv. Obraceli se na stranický aparát se žádostmi o změny stanov. Na tuto situaci musel stranický aparát v silícím demokratizačním procesu zasahujícím do jeho špiček i členských organizací reagovat. S federalizací vláda přistoupila na vydání **ústavního zákona č. 144** ze dne 27. října 1968 o **postavení národností v ČSSR**. Zákon vnímal národnosti jako státotvorné subjekty a určoval jejich přiměřené zastoupení v zastupitelských orgánech. Přiznával jim právo na vzdělávání v mateřském jazyce, na všestranný kulturní rozvoj, právo na užívání svého jazyka na území obývaném svojí národností, přiznával jim právo na tisk a informace v jazyce národnosti. Uznal tím etnickou (dle tehdejší terminologie) individualitu čtyř národností – **Poláků, Němců, Maďarů a Ukrajinců**. Bez příslušných vládních nařízení, která k němu nebyla vydána, však ztrácel na významu.

Romové zůstali sociální (problémovou) skupinou. V roce 1969 Romové založili **Svaz Cikánů-Romů (SCR)**, začali vydávat vlastní tisk a navázali kontakty s Romy ve světě. Neúspěšný pokus o demokratickou reformu v roce 1968 poznamenal i národnostní menšiny. Z vedení spolků, redakcí i škol musela odejít řada jejich významných osobností. Tyto ztráty a následující léta tzv. normalizace poznamenaly život národnostních menšin. Deziluze vyvolala emigraci i asimilaci. Po roce 1968 se ÚV KSČ snažil o řízenou národnostní politiku, podloženou vědeckým výzkumem, a soustředil se na urychlení internacionalismu v podmínkách nastupující normalizace. K tomu hodlal využít stranické vzdělávání a různé stupně školení stranických kádrů i řadových pracovníků.

Od roku 1969 byl oficiální název národnostní politiky „**národnostní politika strany**“. Národnosti v České a Slovenské republice získaly přívlástek „**socialistické**“. Na pokyn ÚV KSČ vědecké instituce pracovaly na výzkumu národnostních menšin v Československu, na výzkumu národního vědomí, věnovaly se rozborům vlastenectví a internacionalismu, zpracovávaly sociologické rozborů postavení národností v Československu, zkoumaly vztah Čechů a Slováků, zabývaly se českým nacionalismem a etnicitou po vzoru sovětské vědy, aby tak dodávaly podklady pro jejich stranická řešení a koncipování tehdejších základů vědecké národnostní politiky dle zásad učení marxismu-leninismu.

Komunistická strana cele řídila národnostní politiku jako v předchozích letech. Orgánem vlády pro práci s národnostmi byla **Rada pro národnosti vlády ČSR** a **Rada pro národnosti vlády SSR**. Tyto rady a jejich komise měly zajistit naplnění práv národností. Kulturně-osvětové organizace již neměly zasahovat do politických úkolů ani se angažovat v politických problémech vlastní menšiny. Velký důraz byl kladen na ideologii – posilování internacionalismu a zastrahování domnělým nacionalismem.

Podle stranických pokynů s národnostmi nadále spolupracovalo Ministerstvo vnitra, Ministerstvo kultury, Ministerstvo školství, mládeže a tělovýchovy a dle potřeb i další ministerstva. Ministerstvo kultury financovalo ze státního rozpočtu kulturní aktivity, Ministerstvo školství financovalo školy a další vzdělávání. V konečném důsledku se však národnostní politika podřizovala rozhodnutí stranických orgánů, kde **hlavní roli sehrávala příslušnost ke KSČ**. Pouze tato příslušnost zajišťovala kolektivní práva právě tak u většinového obyvatelstva jako u kolektivit národnostních menšin. V celém období let 1948–1989 nebyla národnostní politika a její představitel samostatným činitelem. Byla pouze součástí politiky komunistické strany, její značně improvizovanou variantou, protože v rámci tzv. národnostní politiky museli komunisté reagovat na podněty většinového společenství, organizovaného a řízeného KSČ, na podněty z prostředí uznaných národnostních menšin, které nebyly totožné, na podněty z prostředí jionárodního obyvatelstva, které však nenáleželo k oficiálně uznávaným národnostním menšinám, a reagovat také na situaci v mateřských zemích těchto menšin.

Právě vývoj v mateřských zemích opět zasáhl do života menšin v osmdesátých letech. Nejdřív se projevilo politicky motivované omezení kontaktů s Polskem, postupně s dalšími zeměmi. Konec osmdesátých let znamenal i konec národnostní politiky KSČ, která ztratila svůj vzor v národnostní politice Sovětského svazu, neboť idea internacionalismu se ukázala neuskutečnitelnou.

Národnostní složení v Československu

Poválečný vývoj v Československu poznamenaly výrazné změny v národnostní skladbě obyvatelstva. V předválečném Československu představovaly jinonárodní menšiny necelých 31 % obyvatelstva; v českých zemích 31,6 %, na Slovensku 28,6 %. Při prvním poválečném sčítání lidu v roce 1950 se jejich podíl v Československu snížil na méně než 6 %; z toho v českých zemích na 3,3 % (se slovenskou národností na 6,2 %), Slovensku na 12,2 % (s českou národností na 13,4 %). Československo se během pěti let stalo proklamovaným národním státem Čechů a Slováků s nízkými počty obyvatel jiných národností.

Podle prvních poválečných údajů z roku 1945, zpracovaných ze sumářů vydávaných potravinových lístků, žilo v Československu 7 760 000 Čechů, 2 908 000 Slováků, 63 000 obyvatel ukrajinské a ruské národnosti, 82 000 Poláků, 475 000 Maďarů, 2843 tisíc Němců a 55 152 obyvatel jiné a neudané národnosti. Celkem 14,152 milionu obyvatel, z nich 3,513 milionu (25 %) náleželo k jiným národnostem. Původní předválečnou národnostní skladbu Československa poznamenalo odtržení Podkarpatské Rusi, genocida Židů a Romů v letech druhé světové války, válečné ztráty na životech, emigrace i váleční běženci různých národností.

V letech 1946–1949 trvale klesal podíl jinonárodního obyvatelstva **transferem Němců a výměnou obyvatelstva** mezi Československem a Maďarskem a posléze také **reslovakizací Maďarů**. V roce 1949 žilo na území Československa 175 000 Němců, 372 000 Maďarů, 73 000 Poláků, 67 000 obyvatel ukrajinské a ruské národnosti, 36 000 obyvatel ostatních a nezjištěných národností. Souhrn jinonárodního obyvatelstva činil 727 000 obyvatel. Vzrostl počet českého a slovenského obyvatelstva. K české národnosti se hlásilo 8,393 milionu obyvatel a ke slovenské národnosti 3,219 milionu obyvatel, úhrnem 11,619 milionu obyvatel.

Vyjádření národní příslušnosti, čili přihlášení se k národnosti, bylo v předválečném Československu politikum a zůstalo jím i v poválečných letech, byť v duchu marxisticko-leninské politiky. Na rozdíl od předchozího důrazu na identitu národních menšin s jejich kolektivními právy směřovala národnostní politika k internacionalismu a k nové definici národnosti.

První poválečné řádné sčítání lidí, domů a bytů se uskutečnilo k **1. březnu 1950**. V návodu bylo uvedeno, že národností se rozumí příslušnost k národu, s jehož kulturním a pracovním společenstvím je sčítaný vnitřně spjat a k němuž se hlásí. Definice odpovídala postavení národností v Československu, které získaly po přijetí Ústavy 9. května v roce 1948. Jejím přijetím byla politická rovnoprávnost národů a národností právně i skutkovou podstatou redukována na přiznání stejných práv všem občanům bez ohledu na jejich národnost. Nezaručovala tedy národnostním menšinám žádná kolektivní práva. Sčítání vycházelo z ústavního principu a nabízelo volné **rozhodování o národnosti na základě volby** a inklinace k některé z národností. Zvolená národnost politicky ztrácela na významu a náležela do oblasti kulturních charakteristik. Do sčítání bylo zahrnuto přítomné obyvatelstvo okrsku, bez ohledu na trvalé bydliště.

Národnostní skladba obyvatelstva v Československu podle sčítání lidu z roku 1950

První poválečné sčítání lidu, domů a bytů v roce 1950 mělo statisticky potvrdit, že Československo je národním státem dvou rovnoprávných národů Čechů a Slováků. Výchozí předpoklad byl potvrzen. V Československu žilo celkem 12 338 450 obyvatel. Z toho 8 383 923 Čechů (67,9 %) a 3 240 549 (26,3 %) Slováků, 367 733 obyvatel maďarské národnosti (3,6 %), 165 117 obyvatel německé národnosti (1,3 %), 70 816 obyvatel polské národnosti (0,6 %), 67 615 obyvatel ukrajinské a ruské národnosti (0,6 %) a 40 889 obyvatel ostatních a nezjištěných národností (0,3 %). Také zde žilo asi 100 000 Romů, kteří byli početně zahrnuti mezi příslušníky slovenské, maďarské a české národnosti. Podíl obyvatel českého a slovenského národa se zvýšil v celostátním úhrnu na 94,2 %; v českých zemích pak dokonce na 96,7 %, na Slovensku na 87,8 %. Národnostní menšiny tvořily 5,8 %.

V českých zemích v roce 1950 žilo celkem 8 896 133 obyvatel. Z toho 8 348 558 Čechů (93,8 %), 258 025 Slováků (2,9 %), 159 938 Němců (1,8 %), 70 816 Poláků (0,8%), 19 384 obyvatel ukrajinské a ruské národnosti (0,2%). 13 201 (0,3%) obyvatel se hlásilo k ostatním a nezjištěným národnostem, kde vyšším procentem byli zastoupeni Řekové a Bulhaři, méně např. Italové a Rumuni. Nárůst českého obyvatelstva byl závislý na přirozené reprodukci, poznamenal jej **návrat českých emigrantů a českých krajanů** – reemigrantů, kteří se v úhrnném počtu asi 160 000 vrátili z různých zemí i ze zámoří. Počet navrátilivších se emigrantů byl odhadnut přibližně na 600 000 osob. Ovlivnila jej však zpětná emigrace a pouónorová emigrace, takže konečný počet byl nutně nižší. Při sčítání se nevykazovala rusínská národnost. **Rusíni byli přiřazeni k ukrajinské národnosti** nebo se hlásili k slovenské národnosti, případně také k ostatním a nezjištěným. Podle údajů stanic SNB zde žilo 16 700 Romů, kteří však byli vykazováni v počtech slovenské a české národnosti, protože **romská národnost** se v tomto sčítání také **neuváděla**. Rozložení jinonárodního obyvatelstva bylo, s výjimkou polské národní menšiny soustředěné převážně v severomoravských okresech Český Těšín, Frýdek-Místek, Karviná a Ostrava, značně diasporické. Ostrůvky obyvatel německé národnosti přetrvaly v severočeských, západočeských a severomoravských okresech.

Slováci žili rozptýleně ponejvíce v pohraničních okresech severní Moravy, západních, severních i jižních Čech, kde díky osídlení slovenskými krajanými navrátilivšími se ze zahraničí vznikly i malé slovenské diaspory. Slováci se soustřeďovali také ve městech, kde byli výrazněji zastoupeni v Praze, Ostravě, Sokolově, Chebu, Mostě, Chomutově atd. Obyvatelé ukrajinské a ruské národnosti žili v Praze, dále ve městech a obcích západních, v menším počtu i severních Čech. Větší procento obyvatel maďarské národnosti žilo v Praze. Vzhledem k předchozímu řešení maďarské otázky nuceným rozptylem Maďarů v českých zemích žilo maďarské obyvatelstvo také v pohraničních okresech západních, jižních a severních Čech.

Na Slovensku žilo celkem 3 442 317 obyvatel. Z úhrnného počtu bylo Slováků 2 982 524 (86,6 %), Čechů 40 365 (1,2 %), Maďarů 354 532 (10,3 %), obyvatel ukrajinské a ruské národnosti 48 231 (1,4 %), Němců 5179 (6,1 %), Poláků 1808 (0,1 %) a obyvatel ostatní a nezjištěné národnosti 9678 (6,3 %). Na Slovensku bylo podle údajů SNB 84 178 Romů, kteří však byli početně vykazováni ve statistikách slovenského, maďarského, případně jiného a nezjištěného obyvatelstva. Poválečný nárůst slovenského obyvatelstva způsobila přirozená reprodukce, návrat emigrantů, reemigrace slovenských krajanů ze zahraničí a reslovakizace maďarského obyvatelstva.

Maďarská menšina žila kompaktně v jižních okresech a diasporicky ve východoslovenských okresech. Úbytek způsobil **odchod části Maďarů do Maďarska** v rámci výměny obyvatelstva mezi Československem a Maďarskem a **reslovakizace**. Ve východoslovenských okresech žilo ukrajinské a ruské, či spíše (neuváděné) rusínské obyvatelstvo. Vyšší procento (rusínského) ukrajinského obyvatelstva vykazovaly okresy Humenné, Svidník, Bardejov, Stará Lubovňa, Prešov a Košice. Ve východoslovenských okresech žilo, mimo oficiální statistiky, vyšší procento romského obyvatelstva. Prakticky veškeré německé obyvatelstvo bylo transferováno do roku 1948. Malá německá menšina zůstala na Spiši a také ve slovenských městech, především v Bratislavě, Košicích, Kežmaroku atd.

Národnostní skladba obyvatelstva v ČSSR podle sčítání lidu v roce 1961

Desetiletí do sčítání lidu v roce 1961 bylo z demografického hlediska a z hlediska změn v národnostní skladbě méně dramatické. Vyznačovalo se hlavně **populačním přírůstkem** českého a slovenského obyvatelstva, **přílivem Slováků do českých zemí** v rámci doosídlování pohraničí a pracovních migrací do preferovaných průmyslových staveb prvního a druhého pětiletého plánu, ale i některými změnami v národnostní skladbě obyvatelstva.

Do sčítání lidu bylo tentokrát zahrnuto bydlící obyvatelstvo, nikoliv přítomné obyvatelstvo, jako tomu bylo v předchozím sčítání v roce 1950. Toto sčítání trvale bydlícího obyvatelstva poznamenalo počet Slováků v českých zemích, neboť díky časté sezonnosti pracovních migrací byl zaznamenán faktický úbytek Slováků v Čechách a na Slovensku nepatrný přírůstek. Z národnostního hlediska zůstala **zachována možnost volby**, protože národností se opět rozuměla příslušnost k národu, s jehož kulturním a pracovním společenstvím byl sčítaný spjat a k němuž se hlásil. Pokud se rodiče nedospělých dětí hlásili k různým národnostem, zapisovala se národnost nezletilých dětí na základě dohody rodičů podle jednoho z nich.

Podle sčítání lidu v roce 1961 žilo v Československu 13 745 577 obyvatel; z toho Čechů 9 069 222 (66,0 %), Slováků 3 836 213 (27,9 %), Maďarů 533 934 (4,6 %), Němců 140 402 (1,6 %), Poláků 67 552 (0,5 %), obyvatel ukrajinské a ruské národnosti 54 984 (0,4 %) a 43 270 obyvatel ostatních a nezjištěných národností (0,3%). Ve sčítání se opět nevykazovala rusínská národnost. Rusíni byli vykazováni v počtech ukrajinské a ruské národnosti. Také nebylo možné uvádět romskou národnost. Romové byli opět vykazováni v souhrnech slovenské, maďarské, české, případně jiné národnosti.

V českých zemích v roce 1961 trvale žilo a bydlelo úhrnem 9 571 531 obyvatel; z toho 9 023 561 Čechů (94,3 %), 257 997 Slováků (2,9 %), 134 143 Němců (1,4 %), 66 540 Poláků (0,7 %), 19 549 Ukrajinců a Rusů (0,2 %), 15 152 Maďarů (0,2 %) a 36 649 obyvatel ostatních a nezjištěných národností (0,3 %). Pohyb v demografických údajích byl rovnoměrný a plynulý. U českého obyvatelstva byl patrný reprodukční nárůst. Počet slovenského obyvatelstva se zvýšil o další migrace, trvalé usídlení a populační přírůstek obyvatelstva slovenské národnosti. Přítomný stav Slováků však byl znatelně vyšší díky pracovním migracím. Stabilitu v uplynulém desetiletí vykazovaly také ukrajinské a ruské obyvatelstvo. Oproti předchozímu sčítání vzrostlo maďarské obyvatelstvo. O nárůst se zasloužil mírný příliv Maďarů do některých měst (Praha, Brno), **návrat k maďarské národnosti po reslovakizaci** a přirozený populační přírůstek.

Úbytek naopak vykazovala **polská a německá národnost**. Byl způsoben zřejmě přirozenou asimilací polských a německých partnerů ve smíšených manželstvích. U německého obyvatelstva mohla také část osob emigrovat do ciziny díky scelování rodin, vzhledem k věkové skladbě německého obyvatelstva se zde projevila i úmrtnost ve starších ročnících. Územní rozvrstvení obyvatelstva jiných národností zůstalo stejné jako při sčítání v roce 1950.

Na Slovensku byla situace z národnostního hlediska složitější. Z úhrnu 4 174 646 bydlícího obyvatelstva se hlásilo 3 560 216 k slovenské národnosti (85,3 %), 45 721 k české národnosti (1,1 %), 518 782 k maďarské národnosti (12,4 %), 35 435 k ukrajinské a ruské národnosti (0,9 %), 6259 k německé národnosti (0,2 %), 1012 k polské národnosti (méně než 0,1 %) a 6621 patřilo k ostatním a nezjištěným národnostem (0,2 %). K největším změnám náležel nárůst obyvatel maďarské národnosti, který se promítl do celostátního měřítka i do českých zemí. Způsobily ho subjektivní důvody a uvolnění v politickém tlaku na řešení maďarské otázky na Slovensku v poválečném období, což se promítlo do sčítání obyvatelstva v roce 1950. Tehdy se dle přibližných odhadů v rámci reslovakizace přihlásilo asi 75–100 tisíc obyvatel maďarské národnosti ke slovenské národnosti. V roce 1961 se tyto obyvatelé přiklonili zpět k maďarské národnosti, čímž se snížil v celostátním měřítku podíl českého a slovenského obyvatelstva na 93,9 % a počet obyvatelstva jiných národností na 6,1 %.

Vývoj obyvatelstva v českých zemích zůstal plynulý. Vzhledem k nárůstu českého a slovenského obyvatelstva a mírnému poklesu počtu obyvatelstva polské a německé národnosti, který zčásti znamenal i příklon k české národnosti, dosáhl podíl Čechů a Slováků 97,2 %. Na Slovensku byl podíl

obyvatelstva slovenské a české národnosti 86,4 % a podíl jinonárodního obyvatelstva stoupl na 13,6 %.

Územní rozložení obyvatelstva v obou zemích zůstalo prakticky totožné, jako tomu bylo v uplynulém desetiletí. Jedinou kompaktněji usídlenou menšinou v českých zemích zůstali Poláci v severomoravských okresech a ve Slezsku. Větším podílem trvale bydlícího německého obyvatelstva v českých zemích se vyznačovaly podkrušnohorské okresy a okresy Jablonec nad Nisou a Šumperk.

Na Slovensku žila kompaktně usídlená maďarská menšina v jihoslovenských okresech a částečně ve východoslovenských okresech. Ukrajinské (rusínské) obyvatelstvo žilo ve východoslovenských okresech.

Demografické odlišnosti v národnostních menšinách oproti demografické skladbě většinového obyvatelstva české a slovenské národnosti se výrazně projeví ve sčítáních v roce 1970 a 1980.

Národnostní skladba obyvatelstva ČSSR podle sčítání lidu v roce 1970

Výsledky sčítání lidu 1970 byly bilancí přirozeného pohybu obyvatelstva a jeho přirozené reprodukce. Staly se také bilancí **ilegálního vystěhovalectví** v letech 1968–1969. V předchozích desetiletích obě sčítání lidu emigraci prakticky nezachytila, protože v těchto desetiletích již byla ilegální a početně nevýznamná. V souvislosti s přihlášením se k národnosti se nabízela naprosto svobodná volba národnosti podle vlastního přesvědčení. Mateřský jazyk se mohl lišit od přiznané národnosti. Poprvé se odděleně sčítalo obyvatelstvo hlásící se k ukrajinské národnosti a obyvatelstvo ruské národnosti.

Podle sčítání lidu v roce 1970 mělo ČSSR 14 344 987 obyvatel. Českou národnost uvedlo 9 318 019 (65,0 %) obyvatel, slovenskou 4 199 902 (29,3 %) obyvatel. K maďarské národnosti se přihlásilo 570 478 obyvatel (4,0 %) k německé národnosti 85 663 (0,6 %) obyvatel, k polské národnosti 68 176 (0,5 %) obyvatel, ukrajinskou národnost uvedlo 48 754 (0,3 %) obyvatel, ruskou 9897 (0,1 %) obyvatel, k ostatním a nezjištěným se přihlásilo 47 142 (0,2 %) obyvatel.

V ČSR žilo celkem 9 807 697 obyvatel, z toho českou národnost uvedlo 9 270 617 (94,5 %) obyvatel, slovenskou národnost uvedlo 320 998 (3,3 %) obyvatel. K německé národnosti se přihlásilo 80 903 (0,8 %) obyvatel, k polské národnosti 64 074 (0,7 %) obyvatel, k maďarské 18 472 (0,2 %) obyvatel, k ukrajinské 9794 (0,1 %), k ruské 6616 (0,1 %) obyvatel, k ostatním a nezjištěným národnostem 36 220 (0,3 %) obyvatel.

V SSR žilo celkem 4 537 290 obyvatel, z toho slovenskou národnost uvedlo 3 878 904 (85,5 %) obyvatel, českou 47 402 (1,0 %) obyvatel, maďarskou 552 006 (12,2 %) obyvatel, ukrajinskou 38 960 (0,9 %) obyvatel, ruskou 3278 (0,1 %) obyvatel, německou 4760 obyvatel (0,1 %), polskou 1058 (méně než 0,1 %) ostatní a nezjištěnou 10 922 (0,3 %) obyvatel.

V tomto sčítání byl zaznamenán významný **úbytek obyvatelstva německé národnosti** v ČSR, k němuž došlo emigrací v letech 1968–1969 a také vyšší úmrtností. Svoji roli sehrál i příklon k české národnosti. Pokračoval **pokles počtu obyvatel polské národnosti**. Jedním z důvodů byl nárůst národnostně smíšených česko-polských sňatků, v jejichž důsledku docházelo k příklonu jednoho z partnerů k české národnosti a k uvádění české národnosti u dětí z česko-polských manželství.

Sčítání vykazovalo významný **vzrůst počtu slovenského obyvatelstva**, který způsobila **federalizace**. Příliv Slováků do českých měst a průmyslových center zaznamenala Praha, Ostrava, Karviná a severomoravské okresy vůbec. Další vzrůst obyvatelstva slovenské národnosti byl dán příznivou věkovou strukturou a přirozeným populačním přírůstkem. Projevil se plynulý **nárůst obyvatelstva maďarské národnosti** a setrvalý stav obyvatel vykazujících ostatní a nezjištěnou národnost, kde vyšší procento náleželo Řekům a Bulharům. Romská národnost byla zjišťována namátkou a podle různých ukazatelů v ČSR žilo na 60 000 Romů.

V SSR byl významný nárůst maďarského obyvatelstva přirozenou reprodukci a také příklonem k maďarské národnosti části obyvatel jiných národností. Významný byl **nárůst obyvatelstva ukrajinské národnosti**, patrný i přes první oddělené sčítání ruské národnosti.

Procentuální zastoupení české a slovenské národnosti v ČSSR se zvýšilo na 94,3 %. Češi a Slováci tvořili 97,8 % (v ČSR) a 86,5 % (v SSR) obyvatel.

Národnostní skladba obyvatelstva v ČSSR podle sčítání lidu v roce 1980

V tomto roce se stala národnost deklarativní, nebyla rozhodující mateřská řeč ani zápis v občanském průkazu. Rozhodující bylo přihlášení se k národnosti, mimo „cikánskou národnost“, „cikánští občané“ byli považováni za zvláštní **sociální skupinu**.

Podle sčítání lidu v roce 1980 žilo v ČSSR 15 283 095 obyvatel; české národnosti 9 791 122 (64,1 %), slovenské národnosti 4 676 376 (30,6 %), maďarské národnosti 579 166 (3,9 %), polské 68 176 (0,5 %), německé 61 129 (1,3 %), ukrajinské 47 121 (0,3 %), ruské 7461 (0,1 %), ostatní a nezjištěné 52 542 (0,3 %).

V ČSR žilo 10 291 927 obyvatel. Z toho se k české národnosti hlásilo 9 733 925 (94,6 %) obyvatel, ke slovenské národnosti 359 370 (3,5 %), k polské 66 123 (0,6 %), k německé 58 211 (0,6 %), k maďarské 19 679 (0,2 %), k ukrajinské 10 271 (0,1 %), k ruské 5051 (méně než 0,1 %), k ostatním a nezjištěným 39 300 (0,4 %) obyvatel.

V SSR žilo celkem 4 991 168 obyvatel; z toho se hlásilo ke slovenské národnosti 4 317 008 (86,5 %) obyvatel, k české 57 197 (1,1 %), k maďarské 559 490 (11,2 %), ukrajinské 38 850 (0,7 %), německé 2918 (0,1 %), k ruské 2410 (0,1 %), polské 2053 (méně než 0,1 %), k ostatním a nezjištěným 13 242 (0,3 %) obyvatel.

Podle výsledků sčítání byla ČSR **národnostně vysoce homogenní** republikou, kde spolu se slovenským obyvatelstvem (3,5 %) činilo zastoupení dvou národů Čechů a Slováků 98,2 %. Ve všech krajích představovali po celé období nejsilnější národnostní menšinu Slováci. Největší podíl měli v kraji Severočeském, Západočeském a Severomoravském. Nejvyšší počty Maďarů, Ukrajinců a Rusů byly sečteny v Severočeském, Západočeském a Severomoravském kraji. Nejvýraznější úbytek byl zaznamenán u obyvatel německé národnosti. Většina Němců žila v Severočeském a Západočeském kraji a také v okrese Šumperk v kraji Severomoravském. Polské obyvatelstvo nadále zůstává soustředěno v Severomoravském kraji a také v Praze a v kraji Středočeském.

V SSR byl intenzivnější nárůst obyvatel slovenské národnosti přirozenou reprodukcí. Z ostatních národností se zvýšil počet Maďarů a Poláků a úbytek byl zaznamenán u obyvatel německé, ukrajinské a ruské národnosti. Územní rozložení jinonárodního obyvatelstva zůstalo beze změn.

Československo – stát Čechů a Slováků

Ačkoliv předmnichovská republika byla podle oficiálního výkladu národním „československým“ státem, jinonárodní menšiny tvořily více než 30 % obyvatelstva. Poválečné transfery národnostní poměry v Československu výrazně změnilly. Sčítání lidu z **března 1950** ukázalo, že **94,2 % obyvatel republiky jsou Češi a Slováci** (67,9 % Češi, 26,3 % Slováci). Československo se stalo opravdu státem Čechů a Slováků. Jejich vzájemné vztahy proto patřily ke klíčovým problémům vývoje státu. Vztahy mezi Čechy a Slováky po druhé světové válce byly podmíněny rozdílným historickým vývojem obou národů, především však bezprostředními zkušenostmi z let předmnichovské republiky a druhé světové války. Řada jednání, vrcholících v březnu 1945 v Moskvě a podepsáním Košického vládního programu 4. dubna 1945, ukázala, že politická a právní úprava vztahů Čechů a Slováků v nové republice není jednoduchým problémem. Beneš a představitelé politických stran působících v exilové **londýnské vládě** se snažili o zachování stavu z předmnichovské republiky. Zůstávali u myšlenky **jednotného československého národa** a zvláštní postavení Slovenska mělo být vyjádřeno zemským zřízením. To však bylo nepřijatelné pro zástupce **Slovenské národní rady**. Ta již v povstání vystupovala jako představitelka **svébytného slovenského národa** a nositelka zákonodárné, vládní a výkonné moci na Slovensku. V této roli působila i po obnovení činnosti v únoru 1945 a postupně se ujímala vlády na osvobozeném území Slovenska. Na jednání v Moskvě požadovali její představitelé řešení vzájemných vztahů Čechů a Slováků na principu rovný s rovným. Za státoprávní řešení vzájemných vztahů považovali (na základě usnesení SNR z 15. března) **federativní uspořádání nového společného státu**. Zástupci moskevského vedení KSČ zprvu podporovali požadavky SNR, ale při jednání prosadili určitý kompromis. **Košický vládní program** pak na jeho základě akceptoval uznání svébytnosti slovenského národa, princip rovný s rovným a Slovenskou národní radu jako představitelku slovenského národa a nositele státní moci na území Slovenska. Neobsahoval však ani zmínku o národních orgánech v českých zemích a prakticky tím **vytvořil asymetrický model státoprávního uspořádání česko-slovenských vztahů**.

Již brzy po osvobození celého území republiky si praktický život vynutil upřesnění konkrétních kompetencí mezi ústředními a slovenskými státními orgány. Jednání mezi zástupci vlády a SNR vedlo **2. června 1945** k uzavření tzv. **první pražské dohody**. Podle ní měly být prezidentské dekrety (které až do vzniku prozatímního Národního shromáždění v říjnu 1945 nahrazovaly zákony) vydávány na základě návrhů vlády a po schválení SNR. Také výkonná moc na Slovensku zůstala v rukou slovenských orgánů a celostátně platné normy měly být na Slovensku zajišťovány prostřednictvím sboru pověřenců SNR. Slovenské národní radě rovněž příslušelo rozhodování o všech personálních otázkách na Slovensku včetně jmenování sboru pověřenců. Slovenská národní rada touto dohodou udržela své dosavadní kompetence. Slovenští představitelé však ustoupili od prosazování požadavku federativního uspořádání státu. Stalo se tak poté, co vedení slovenských komunistů – pod nátlakem předsednictva ÚV KSČ – schválilo 31. května usnesení, že ústavněprávní otázky řešení vztahů Čechů a Slováků „nejsou na pořadu dne“. Dohodnuté rozdělení kompetencí bylo upřesněno **11. dubna 1946** v tzv. **druhé pražské dohodě**. Podle ní měl ministr projednat s příslušným pověřencem návrhy zákonů či nařízení ještě před tím, než je předloží vládě. Také pověřenci měli své návrhy pro SNR předběžně projednat s příslušným ministrem. Dohoda

rovněž obsahovala některá opatření pro koordinaci činnosti v oblasti statistické služby, cen, plánování a kontroly státního hospodářství. Rozšiřovala také pravomoc prezidenta v personálních záležitostech. Pravomoci slovenských národních orgánů se však nijak zásadně neměnily.

Slovenská společnost se v mnohém odlišovala od české. Sociální strukturou (zemědělské obyvatelstvo tvořilo více než polovinu populace), nižší ekonomickou úrovní, vyšším stupněm religiozity a silným vlivem katolické církve, odlišnou kulturou i politickými poměry. Parlamentní volby 26. května 1946 ukázaly, že česká společnost je podstatně vstřícnější socialistickému směru vývoje společnosti. V českých zemích získali komunisté 40 % hlasů a spolu se sociálními demokraty více než polovinu. (I druhá největší strana – národní socialisté – se hlásila k socialismu.) Na Slovensku získali komunisté 30 % a spolu se Stranou práce (později přejmenovanou na sociální demokracii) jen třetinu voličských hlasů. Vítězem voleb na Slovensku se stala nesocialistická Demokratická strana, která díky tzv. dohodě mezi katolíky a evangelíky z dubna 1946 získala přízeň 62 % slovenských voličů. Komunisté okamžitě po volbách zaútočili na Demokratickou stranu a snažili se oslabit její politický vliv. Zpochybňovali její státní spolehlivost, poukazovali na nebezpečí separatismu a „novoluďáctví“. Svá tvrzení zdůvodňovali právě dubnovou dohodou, která katolíkům zajišťovala převahu ve veřejných i politických funkcích v poměru 7:3. Komunisté získali podporu všech českých stran, které po zkušenostech z konce 30. let viděly ve slovenských národních požadavcích nebezpečí pro jednotu republiky. Demokratická strana si pod tímto tlakem vykoupila účast v nové vládě a Národní frontě souhlasem s omezením pravomocí slovenských státních orgánů. Stalo se tak tzv. **třetí pražskou dohodou**, která byla výsledkem jednání Národní fronty **14.–27. června 1946**. Dohoda podřizovala slovenské národní orgány vládě. Slovenská národní rada musela všechny návrhy svých zákonů a nařízení předkládat předběžně vládě, která rozhodovala o tom, zda patří do kompetence SNR a zda neodporují celostátním normám či vládnímu programu. Předsednictvo SNR mohlo jmenovat sbor pověřenců až po souhlasu vlády.

O státoprávním uspořádání česko-slovenských vztahů měla rozhodnout připravovaná nová ústava. Jedinou stranou, která chtěla dosavadní stav vylepšit ve prospěch slovenských orgánů, byla Demokratická strana. Vzhledem k nejednotnosti ve vlastních řadách i neprůchodnosti požadavku federativní formy státu požadovala v podstatě jen návrat k poměrům po první pražské dohodě. Dokončení prací na nové ústavě bylo po únoru 1948 již v režii komunistů. Slovenští komunisté s některými požadavky na posílení slovenských orgánů neuspěli. Vedení KSČ považovalo Slovensko za „slabý článek“ a kontrola slovenských orgánů ústřední vládou byla jakousi pojistkou proti případným nežádoucím jevům. Zřejmě stejný motiv mělo i zrušení ústavního zákona č. 65/1946 Sb., který zakazoval přijetí ústavy bez získání ústavní většiny poslanců volených na Slovensku. Stalo se tak zákonem č. 74/1948 Sb., schváleným Národním shromážděním 16. dubna 1948. **Ústava** jednomyslně schválená **9. května 1948** sice deklarovala svébytnost a rovnoprávnost slovenského národa, ale **kontrola slovenských národních orgánů vládou** se prohloubila. Slovenské národní radě ústava taxativně vymezila poměrně úzký okruh otázek, o nichž mohla rozhodovat, a sbor pověřenců jmenovala přímo vláda. Postavení slovenských národních orgánů bylo ještě více oslabeno **zrušením zemských a zřízením krajských národních výborů** (s platností od **1. ledna 1949**) přímo podřízených vládě.

Komunisté po získání monopolní moci v několika následujících letech hluboce zasáhli do stávajících vlastnických vztahů, likvidovali demokratický politický systém a transformovali jej v totalitní systém podle modelu existujícího v Sovětském svazu. Rozhodující moc ve státě byla v rukou komunistické strany a jejího vedení. Státní aparát i další instituce a organizace se staly vykonavateli politické linie a usnesení KSČ s omezenou možností vlastního rozhodování. Vzhledem k těmto změnám ztrácely spory o kompetenci slovenských národních orgánů svůj původní význam. Důležitějším se stalo postavení slovenských komunistů v rámci KSČ. **Komunistická strana Slovenska** zůstávala i po válce **formálně samostatnou stranou**. Svoji politiku však podřizovala záměrům vedení KSČ. V **září 1948** obě strany splynuly a **KSS se změnila v územní organizaci KSČ**. Její vedení bylo plně podřízeno orgánům ÚV KSČ.

Politickou a ideologickou zbraní proti snahám o zvýšení pravomocí slovenských orgánů se stala kampaň proti tzv. **slovenskému buržoaznímu nacionalismu**. I když tažení proti „buržoaznímu nacio-

nalismu“ nebylo jen československou záležitostí a mělo širší mezinárodní souvislosti, v Československu bylo zaměřeno proti těm politikům, kteří v poválečném období prosazovali rovnoprávnost slovenského národa a suverenost jeho politických orgánů. Na IX. sjezdu KSS v květnu 1950 byli obviněni přední funkcionáři SNR a sboru pověřenců z „buržoazního nacionalismu“, posléze zbaveni funkcí a někteří z nich ve vykonstruovaných procesech dokonce odsouzeni k dlouholetým trestům. Některé návrhy členů sborů pověřenců z roku 1954 a 1958, směřující k rozšíření kompetencí sboru, označilo vedení KSČ za projevy slovenského nacionalismu, odmítlo je a autoři byli zbaveni svých funkcí.

Soustředění moci v rukou vedení KSČ odpovídala tuhá **centralizace státu**. Prosadit některá demokratická opatření včetně zvýšení pravomocí SNR či sboru pověřenců bylo možné jen v obdobích, kdy se režim v důsledku vnitřních potíží i vnějších podmínek ocitl v krizi a byl nucen připustit určité uvolnění poměrů. Poprvé se tak stalo po Stalinově smrti (březen 1953), kdy vedení KSSS vyhlásilo tzv. nový kurz, a zejména po XX. sjezdu KSSS v únoru 1956, na kterém N. S. Chruščov odhalil nezákonnosti a zločiny Stalinovy vlády. Odsouzení tzv. kultu osobnosti J. V. Stalina vyvolalo velký ohlas a krizi režimů v zemích sovětského bloku včetně Československa. V rámci určité decentralizace schválené celostátní konferencí KSČ v červnu 1956 přijalo Národní shromáždění 31. července ústavní zákon (č. 33/1956 Sb.), který nově definoval **postavení a pravomoci SNR a sboru pověřenců**. Slovenskou národní radu zákon označil jako „národní orgán státní moci na Slovensku“. Rozšířil její pravomoci včetně práva jmenovat a odvolávat sbor pověřenců. Větší prostor získal i sbor pověřenců, který byl v zákoně označen za „národní orgán moci vládní a výkonné“. Měl se však řídit směrnicemi vlády, které také zůstávalo právo zrušit jeho usnesení.

Tento zákon stál na začátku asi dvouletého zvýšení aktivity SNR a sboru pověřenců. Poté však – navzdory frázím o rozvoji socialistické demokracie v období tzv. dovršení socialistické výstavby – se opět prosazovaly centralizační tendence. Faktické omezení pravomocí slovenských orgánů přinesla již **nová územní organizace státu** (v souvislosti s volbami v červnu 1960), která zúžila počet krajů z 19 na 10. Zvětšené kraje, kterým zákon o národních výborech z května 1960 dal větší pravomoci, podléhaly vládě a slovenské národní orgány se na jejich řízení nepodílely. Výrazem centralizačních snah byla i nová **ústava** schválená Národním shromážděním **11. července 1960**. Ústava znovu definovala SNR jako národní orgán státní moci a správy na Slovensku a vymezila její pravomoci. **Zrušila** však **sbor pověřenců**. Výkonnou moc na Slovensku zajišťovalo **předsednictvo SNR** a jeho komise, které nahradily dosavadní pověřenectva. K okleštění pravomocí slovenských orgánů sloužil svérázný výklad tezí o sblíživání národů a národností a o odumírání státu, které převzala KSČ do svého ideologického arzenálu ze závěrů XXI. sjezdu KSSS. Svůj podíl zde však nesporně měl i **osobitý přístup Antonína Novotného**, který jakékoliv snahy o zvýšení úlohy slovenských národních orgánů ostře odmítal a viděl v nich nebezpečí pro jednotu čs. státu.

Hlavní cestu k řešení vzájemných vztahů mezi Čechy a Slováky vidělo vedení KSČ v **industrializaci Slovenska**. Ta měla vyrovnat historicky vzniklé rozdíly mezi oběma částmi republiky a tím zajistit rovnoprávné postavení Slovenska. Politika industrializace Slovenska se začala uplatňovat již ve dvouletém hospodářském plánu (1947–1948) a při přípravě navazující první pětiletky. Stala se součástí tzv. generální linie výstavby socialismu, formulované IX. sjezdem KSČ v květnu 1949. Zde ji v samostatném referátu zdůvodnil předseda slovenských komunistů a náměstek předsedy vlády Viliam Široký. Průmyslová výroba rostla na Slovensku rychlejším tempem a již začátkem 60. let se Slovensko stalo průmyslově-agrární zemí. Vedení KSČ v té době zároveň rozhodlo o zvýšení tempa industrializace Slovenska. Industrializací se rovněž změnila sociální a profesní struktura slovenského obyvatelstva. Zvýšil se nejen počet pracujících v průmyslu, ale i (relativně více) v terciární sféře. I když sociální situace obyvatelstva Slovenska stále zaostávala za českými zeměmi, **životní standard** se výrazně zlepšil. V sociologickém výzkumu na Slovensku v prosinci 1968 více než tři čtvrtiny respondentů odpověděly, že ekonomická úroveň jejich rodiny je lepší než za předmnichovské republiky, a 93,9 % ji považovalo za dobrou či částečně dobrou. Rychleji rostla rovněž vzdělanost obyvatel Slovenska. Industrializace Slovenska vrcholila až v 70. letech a k vyrovnání ekonomických a sociálních rozdílů došlo zhruba v polovině 80. let. Výsledky industrializace však podstatně ovlivňovaly postoje občanů Slovenska již

v 60. letech. Nepůsobily jednoznačně. Posilováním národního vědomí zejména početně silící vrstvy slovenské inteligence vzrůstala – v rozporu s představami a politikou vedení KSČ – snaha po vlastním rozhodování Slováků o svých záležitostech.

Nový rozměr dostalo řešení vzájemných česko-slovenských vztahů v 60. letech. V důsledku řady vnějších i vnitřních faktorů bylo komunistické vedení přinuceno k určitému uvolnění poměrů. Zejména po politickém otřesu v roce 1963, způsobeném zveřejněním (byť neúplným) informací o nezákonnostech z 50. let a rehabilitací tehdy odsouzených bývalých vysokých funkcionářů komunistické strany, vedení KSČ již nemohlo zabránit tomu, aby se mnohé, dosud nedotknutelné pravdy staly předmětem veřejné kritické diskuse a v ní byly postupně přehodnocovány. Otevíraly se rovněž nové problémy, které přinášel vývoj a na něž režim nedovedl adekvátně reagovat. Ve společnosti i v komunistické straně se zformoval demokratický reformní proud vystupující proti dogmatismu vedení KSČ v čele s Antonínem Novotným. **Národně-politické a emancipační hnutí na Slovensku** se stalo součástí tohoto proudu, součástí snah o **reformu společnosti**.

Jeden ze strůjců procesů z 50. let Karol Bacílek musel na začátku dubna 1963 odejít z funkce prvního tajemníka ÚV KSS a jeho místo zaujal **Alexander Dubček**. Zatímco Bacílek i jeho předchůdce Široký vždy prosazovali centralistickou politiku vedení KSČ, Dubček zvolil odlišnou cestu. Vůči často i velmi radikálním vystoupením slovenských spisovatelů a novinářů v roce 1963 uplatňoval mírnější přístup, než na něm vyžadoval Novotný a vedení KSČ. Vzhledem k tlakům z Prahy i ze strany stoupenců Novotného v předsednictvu ÚV KSS lavíroval, vystupoval proti některým, podle něho nesprávným názorům, ale spíše než represí vůči nespokojencům volil kompromisní postup a toleranci. Na rozdíl od Novotného, který v oficiální tezi o sblížení národů akceptoval spíše splynutí českého a slovenského národa, Dubček zdůrazňoval rozvoj a rozkvět obou národů jako cestu k jejich sblížení. Orientoval se rovněž na postupné rozšiřování kompetencí a vlivu slovenských orgánů a předsednictvo ÚV KSS se pod jeho vedením postupně stalo centrem slovenské politiky a mluvčím slovenských národních zájmů.

Myšlenku federativního uspořádání vztahů Čechů a Slováků na několik let vyřadilo z reálné politiky individuální vystoupení slovenského historika **Miloše Gosiorovského**. Ten v březnu 1963 (tedy ještě před rehabilitací slovenských politiků odsouzených za tzv. slovenský buržoazní nacionalismus) zaslal vedoucím představitelům KSČ svoji studii zdůvodňující oprávněnost federativního uspořádání česko-slovenských vztahů. Gosiorovský se v 50. letech sám podílel na kampani proti slovenským „buržoazním nacionalistům“. Části jeho studie se navíc zásluhou ilegální organizace dostaly na veřejnost. Iniciativu Gosiorovského ostře napadl A. Novotný a odmítlo ji i vedení KSS.

Tlak slovenské společnosti se projevil ve společném usnesení ÚV KSČ a ÚV KSS ze 7. května 1964 a v následném schválení zákona č. 93/1964 Sb., kterým se **zvýšily kompetence SNR**. Slovenská národní rada se měla podílet na přípravě celostátních zákonů, odbory SNR se opět proměnily v pověřenectva. Do pravomoci SNR spadal Slovenský statistický úřad zřízený na začátku roku 1967 a některé další instituce a zařízení. Při jednání předsednictva a pléna ÚV KSČ v březnu 1967 (o připravovaném zákonu o národních výborech) požadovali Dubček a Peter Colotka pro SNR právo schvalovat rozpočty národních výborů na Slovensku. Navrhovali rovněž, aby Bratislava získala postavení hlavního města Slovenska. Pro odpor A. Novotného však se svými návrhy neuspěli. Ve svých projevech, mj. i na zasedání ÚV KSČ v září 1967, Dubček prosazoval větší pravomoci slovenských orgánů v oblasti ekonomiky. Požadoval také vyšší investice pro Slovensko a některá další opatření, která měla kompenzovat nepříznivé dopady začátku ekonomické reformy na Slovensku.

Slovenští představitelé si postupně uvědomovali, že své národní požadavky mohou prosadit jen v demokratičtějších poměrech. Reformně orientovaní Češi vnímali slovenské požadavky vstřícněji než oficiální představitelé KSČ a státu. Společnou překážkou se stále zřetelněji ukazoval Antonín Novotný. Ten personifikoval jak nechuť a neschopnost změnit dogmatické a nedemokratické metody vlády a přizpůsobit je stavu a potřebám společnosti, tak neochotu vyjít vstříc slovenským požadavkům. Jeho

známá nevraživost vůči národním požadavkům Slováků pak přerostla ve **skandál při jeho návštěvě Martina** koncem **srpna 1967**. Po věčné neshodě při setkání se správcem Matice slovenské rozčilený Novotný z jednání odešel a odmítl přijmout dary připravené pro něho i manželku.

Nebylo proto nijak náhodné, že rozhodující kolo jednání v nejvyšších orgánech ÚV KSČ, která řešila krizi ve společnosti i v komunistické straně, zahájil právě **Alexander Dubček** svým projevem na zasedání ústředního výboru **30. října 1967**. Vystoupil zde s **ucelenou a koncepční kritikou politiky A. Novotného** a formuloval myšlenky, které se později staly základem politiky vedení KSČ. Po řadě dramatických jednání byl A. Novotný přinucen vzdát se funkce prvního tajemníka ÚV KSČ a na jeho místo nastoupil právě A. Dubček. Novotného pád vedl k výrazným změnám ve složení předsednictva ÚV KSČ a k formulování nové politické linie KSČ na zasedání ústředního výboru na počátku dubna 1968. Dne 8. dubna jmenoval prezident Ludvík Svoboda novou vládu v čele s Oldřichem Černíkem. Personální změny se uskutečnily ve vedení Národního shromáždění, Národní fronty i v dalších institucích. Byly provázeny nebyvalou aktivitou veřejnosti.

Změny po lednu 1968 přivítala většina Čechů i Slováků. Zvýšený společenský pohyb však ukazoval některé rozdíly a odlišné priority. V českých zemích se větší část občanů aktivně zapojila do úsilí o zavedení obecně demokratických přeměn. Na Slovensku byla naopak větší ta část společnosti, která se k přijímaným demokratickým změnám stavěla pasivně a silnější pozice zde měli i odpůrci reform. Prioritou se zde stalo **státoprávní řešení postavení Slovenska**. Potvrdil to i výzkum veřejného mínění z dubna 1968. Souhlas s federativním uspořádáním státu vyjádřilo na Slovensku 94 % dotázaných (15 % s výhradami). Souhlas vyjádřilo i 83 % dotázaných v českých zemích (31 % s výhradami). Proti se zde vyslovilo jen 10 % dotázaných. Problém federalizace však nebyl v centru pozornosti českých občanů.

Reformní proces po lednu 1968 vytvořil příznivé podmínky i pro řešení vzájemných česko-slovenských vztahů. Původní návrhy SNR z ledna a února 1968 směřovaly k opatřením obnovujícím postavení slovenských národních orgánů před tzv. třetí pražskou dohodou. Již **15. března** však SNR schválila usnesení, ve kterém odmítla asymetrický model česko-slovenských vztahů a vyslovila se pro **federativní uspořádání republiky**. Požadavky SNR akceptoval **5. dubna** schválený **Akční program KSČ**, který se přihlásil k federativnímu uspořádání státu, stejně jako prohlášení nové vlády z 24. dubna. V polovině května vytvořila vláda **zvláštní výbor pro přípravu federace v čele s předsedou vlády**. Praktická příprava federace však připadla komisi pro přípravu ústavního zákona o čs. federaci, vedené místopředsedou vlády Gustávem Husákem. Součástí přípravy federace bylo schválení ústavního zákona č. 77/1968 Sb. z 24. června, o přípravě federativního uspořádání. Zákon obnovil zákaz majorizace z dubna 1948. Na jeho základě byla **10. června** ustavena **Česká národní rada**, která se stala partnerem SNR a vlády při dalších jednáních o federaci. Četná, často i tvrdá jednání ukázala složitost sladění principu majority, který je základem každé demokracie, a snahy po racionalizaci státní správy s principem rovnoprávnosti obou národů a často složitou soustavou jejích záruk. Zákon se urychleně dokončoval již po srpnové okupaci Československa v obavách, zda sovětské představitelé federativní uspořádání dovolí. Po nezbytných kompromisech zúčastněných stran se však podařilo zákon připravit a Národní shromáždění ho schválilo 27. října (ústavní zákon č. 143/1968 Sb.). O tři dny později byl na Bratislavském hradě slavnostně podepsán nejvyššími představiteli státu.

Podle zákona se Československá socialistická republika **1. lednem 1969** proměnila ve **federativní stát dvou rovnoprávných, svébytných a suverénních národů**. Zákon formuloval základní principy vzájemných vztahů a stanovil z nich vyplývající změny pro organizaci státu. Vznikly **dvě národní vlády**. Národní shromáždění se změnilo ve Federální. Vedle **Sněmovny lidu** byla nově zřízena **Sněmovna národů** s paritním zastoupením poslanců obou republik. U důležitých zákonů platil zákon majorizace. Zákon vcelku vyváženě vymezoval výlučné pravomoci federace a oblasti společné působnosti, pro které bylo ve vládě vytvořeno šest federálních výborů s paritním složením představitelů obou národů. Na federálních ministerstvech byla vytvořena funkce **státních tajemníků**. Pokud byl ministrem Čech, funkce státního tajemníka náležela Slovákovi – a opačně.

Schválený zákon s takto stanovenou dělbou moci byl významným demokratickým počinem. Zda se federace v této podobě udrží, či zda převáží tendence k jakési volnější konfederaci nebo k unitárnímu státu, záviselo na politických poměrech. Po nástupu G. Husáka do čela vedení KSČ v dubnu 1969 se brzy stalo zřejmým, že jednoznačným centrem moci se znovu stalo vedení nefederalizované KSČ. To v podstatě likvidovalo demokratický charakter federace. Potřebám vedení komunistické strany samozřejmě vyhovoval i silný centralismus státu, především silná federální vláda. Opětný proces **centralizace** byl završen **novelizací ústavního zákona o čs. federaci** (zákon č. 125/1970 Sb.) i schválením několika dalších zákonů v **prosinci 1970**. Federální výbory byly nahrazeny ministerstvy, funkce státních tajemníků zrušena, národní vlády byly podřízeny vládě federální a její pravomoci podstatně rozšířeny. Znovu se ukázalo, že plná suverenita obou národů není možná v podmínkách totalitního, centrálně byrokratického režimu.

Okupaci Československa v srpnu 1968 český i slovenský národ spontánně a jednoznačně odmítly. Rozdíl v prioritách a průběhu reformního procesu se však ukazoval i v dalším vývoji. Podíl slovenské veřejnosti na obranných akcích proti odbourávání demokratických svobod v posrpnovém období byl znatelně menší a projevy veřejného odporu se v podstatě omezily na mládež. Postupné politické změny vedly v dubnu 1969 k odstoupení A. Dubčka z funkce prvního tajemníka ÚV KSČ. Jeho nástupcem se stal G. Husák. Zasedání ÚV KSČ koncem května 1969 zřetelně ukázalo, že politika nového vedení KSČ směřuje k likvidaci demokratických přeměn roku 1968 a k znovunastolení totalitního politického systému sovětského typu, což se mu v několika následujících letech podařilo.

Čeští i slovenští autoři, kteří se zabývají vzájemnými vztahy obou národů, se v podstatě shodují v tom, že **slovenská společnost přijala normalizační režim pozitivněji než česká**. Pостоje slovenské společnosti nesporně ovlivnil vznik federace, který většina Slováků uvítala jako významný akt národní emancipace. Na počátku ledna 1969 se ustavila slovenská vláda, která postupně budovala svůj aparát, vznikaly nové slovenské instituce, federalizovaly se i společenské organizace. Tento proces – pro rozvoj slovenského národa jistě pozitivní – se však odehrával v období odbourávání demokratických vymožeností reformního procesu a utužování totalitního režimu. Centralismus politického rozhodování i státních orgánů, který učinil federální uspořádání v podstatě formální záležitostí, však již nebyl předmětem veřejné politické diskuse, ale jen dohadováním politických elit. Občané Slovenska si proto skutečný charakter federativního uspořádání státu uvědomovali teprve postupně. I omezená federace však vedla k rozšíření agendy slovenských národních institucí. Vznikaly tak možnosti k uplatnění početné sílíci vrstvy státních zaměstnanců a manažerů. Podobné možnosti dávalo i uplatňování principu, že třetinu funkcí ve federálních úřadech obsadí Slováci. V letech 1969–1975 tak přišlo do Prahy šest tisíc slovenských občanů. Pro slovenskou veřejnost zřejmě pozitivně působil fakt, že nejmocnějším mužem v republice se stal slovenský politik G. Husák, který byl v počátcích svého návratu do vrcholné politiky vnímán jako statečný bojovník za práva Slováků, hlavní strůjce federalizace státu a jeden z prominentů reformního procesu.

Odlíšné priority české a slovenské společnosti v reformním období 1968–1969 se promítly do průběhu normalizační politiky. Zatímco obecné snahy o demokratizaci poměrů se staly těžko odpustitelným hříchem, úsilí o federální uspořádání státu zůstávalo pozitivní činností. Čistky v komunistické straně, ve státní a hospodářské správě i v dalších institucích byly proto v českých zemích razantnější. Také **důsledky čistek byly na Slovensku mírnější**. Lidé, kteří museli opustit své funkce či pracovní místa, měli většinou možnost pracovat ve svém oboru, i když na podřadnějších místech. Kladně se zde rovněž projevil – pro slovenskou společnost charakteristický – silný vliv příbuzenských, krajských, profesních či náboženských vztahů.

Na počátku 70. let působily v českých zemích různé skupiny osob vyřazených z veřejného života, které se rozhodly neustoupit od svých názorů a postojů a nadále se angažovat proti normalizačnímu režimu, byť v podmínkách pro ně značně nepříznivých. Režim proti nim tvrdě zakročil a zejména v sérii veřejných politických procesů v létě 1972 byly odsouzeny desítky osob známých svou angažovaností

v reformním procesu. Stovky dalších byly podrobeny výslechům Státní bezpečnosti a zastrašovány. **Na Slovensku k vytvoření obdobných opozičních skupin nedošlo.** Také později, když vznikla Charta 77, měla na Slovensku jen minimální ohlas.

Postoje slovenské společnosti v 70. letech nepochybně ovlivňovaly i ekonomické a sociální poměry na Slovensku, intenzivní industrializace a postupné **vyrovnávání rozdílů mezi oběma částmi státu.** Vliv materiálních podmínek a sociálních jistot na „netečnost ke svobodě“ a smíření se s absencí demokracie zde byl zřejmě výraznější než v českých zemích. Normalizační režim v sociální oblasti navazoval na vzestupný trend z let 1968–1969. Reálné mzdy rostly v první polovině 70. let v průměru o 3,5 %, příjmy zemědělců se postupně přibližovaly platům zaměstnanců, zlepšovalo se sociální zabezpečení (důchody, podpora v mateřství, zvýšení přídavků na děti). Tato opatření měla větší význam právě pro Slovensko, kde zemědělci a občané s nízkými příjmy tvořili relativně větší skupiny obyvatel. Vybavenost slovenských domácností dosahovala standardu v českých krajích. Bytová výstavba rostla na Slovensku rychleji než v českých zemích aj.

Pozitivnější vztah Slováků k normalizačnímu režimu se projevoval i v relativně rychlejším růstu počtu slovenských občanů, kteří vstupovali do komunistické strany. Počet komunistů ve slovenských krajích činil v lednu 1971 21 % celkového počtu členů KSČ. Na přírůstku členů a kandidátů KSČ v letech 1971–1975 se však slovenské kraje podílely 37 procenty. **Počet členů KSS** již v březnu 1976 dosáhl nejvyššího čísla v celé historii strany. Celostátně však počet členů KSČ převýšil stav z ledna 1968 až v roce 1986.

Hlubší historické kořeny rozdílných postojů české a slovenské veřejnosti k normalizačnímu režimu lze hledat i v odlišné historii a tradicích obou národů. Občanská společnost v období předmnichovské republiky na méně rozvinutém Slovensku nedosáhla takové úrovně jako v českých zemích. Ani v dalším období (kromě let 1944–1948) neposkytoval nedemokratický režim podmínky pro její rozvoj. Větší frustraci po likvidaci reformního hnutí v českých zemích lze spatřovat nejen v silnějších demokratických tradicích, ale také v tom, že zde více než ve slovenské společnosti byly zakotveny nejen demokratické, ale i socialistické ideály a myšlenky.

V období umrtvení politického života normalizačním režimem se zdálo, že otázka vztahů mezi Čechy a Slováky není problémem. Spory o kompetence či výši rozpočtů zůstaly pro občany utajeny a o problémech státoprávního uspořádání se veřejně nemluvilo. Výjimkou byly jen některé články v časopise slovenských spisovatelů *Literárny týždenník* a diskuse pořádané redakcí tohoto časopisu v letech 1988 a 1989. V nich se vedle příznivého hodnocení dosavadního stavu federativního uspořádání objevila i jeho kritika a také úvaha o možnosti samostatného slovenského státu. Do popředí se však dostala nespokojenost s tím, že Slovenská republika nemá vlastní ústavu –, ačkoliv její existenci zákon o čs. federaci předpokládal –, a nesouhlas s tím, že připravovaná nová ústava má být společná pro federaci i národní republiky. Tyto postoje se projeví i ve Slovenské národní radě, kde navrhovaný zákon o způsobu přijetí nové, tzv. trojediné ústavy neprošel čtyřmi výbory (z devíti) a kde navzdory politickému nátlaku sedm poslanců hlasovalo proti návrhu a šest se zdrželo hlasování. To byl v tehdejších poměrech ojedinělý jev, neboť bývalo zvykem schvalovat podobná usnesení jednomyslně.

Vzájemné vztahy Čechů a Slováků byly i v období normalizačního režimu kaleny historicky podmíněnými **falešnými představami, fámami a stereotypy**, které se v menší či větší míře promítaly do postojů k jednotlivým politickým problémům. U Čechů to byly názory, že jim vládnou Slováci (vyvolávané federativním uspořádáním státu a významným postavením G. Husáka a V. Biřáka), že na Slováky doplácí apod. Na Slovensku pak pocity, že jim i nadále vládnou Češi, kteří Slováky využívají a na jejich úkor si žijí lépe, že se stále rozhoduje v Praze aj. Váhu těchto fám a myšlenkových stereotypů lze však těžko přesněji stanovit. Částečně to umožňují výsledky výzkumu veřejného mínění ze září 1989. V něm 44 % dotázaných občanů v českých zemích považovalo zastoupení Slováků v politicko-hospodářských funkcích za nadměrné, 26 % pak zastoupení Čechů za nedostatečné. Dotázaní na Slovensku si mysleli opak, jen těch, kteří považovali zastoupení Čechů za nadměrné, bylo o 3 % méně. O tom, že zásobením kvalitním zbožím je lepší v druhé republice, bylo přesvědčeno 77 % dotázaných na Slovensku a 59 %

v českých zemích apod. Výzkum také prokázal pokles oceňování významu federativního uspořádání státu. Oproti roku 1979 poklesl (v obou republikách) počet těch, kteří příznivě hodnotili význam federace pro zajištění rovnoprávnosti obou národů, přibližně o 30 procent. Větší význam federaci přikládali občané Slovenska, kde počet dotázaných, kteří její význam považovali za velký, činil 52 % (v českých zemích 36 %). Přes odlišnosti vývoje v obou republikách a existenci nejrůznějších fám a nálad vůči vzájemnému soužití Čechů a Slováků citovaný průzkum ukázal, že přátelské vztahy převažují. Za přátelské či spíše přátelské považovalo vzájemné vztahy Čechů a Slováků 69 % dotázaných (v českých krajích 66 %, na Slovensku 76 %). Za lhostejné je považovalo 23 % respondentů (24 % : 20 %), za spíše nepřátelské 7 % (10 % : 3 %) a za nepřátelské jen 1 %.

Hospodářská krize na počátku 80. let, chronické potíže čs. ekonomiky ve druhé polovině 80. let a stále zřejmější zaostávání za vyspělými státy, neschopnost Husákova i Jakešova vedení KSČ zbitvat se normalizačních stereotypů (stále zřetelnější ve světle Gorbačovovy perestrojky), to vše ukazovalo, že komunistický režim již není schopen uspokojovat ani materiální potřeby společnosti, demonstrovalo jeho sterilitu a neperspektivnost. Stále širší vrstvy české i slovenské společnosti si uvědomovaly, že rozhodujícím zdrojem jejich obtíží není to, zda vládne Novotný, Husák či Jakeš – Čech či Slovák –, ale komunistický režim jako takový.

Vzájemné vztahy Čechů a Slováků pozitivně ovlivňovaly vedle společně sdílených zkušeností i vzájemné poznávání v každodenním životě. Ve zmíněném výzkumu na otázku: jaký máte vztah k příslušníkům jiné národnosti na základě vlastních zkušeností, odpovědělo 82 % dotázaných v českých zemích, že ke Slovákům má vztah dobrý či spíše dobrý. Na Slovensku se k pozitivnímu vztahu k Čechům přihlásilo 81 % respondentů. Vzájemné poznávání ovlivňovaly jak tzv. **vnitřní emigrace** (v českých zemích v roce 1980 trvale žilo téměř 360 tisíc Slováků, na Slovensku 57 tisíc Čechů), tak **rozvinuté pracovní, profesní, společenské a jiné styky**. Zvláště významnou úlohu měly česká a slovenská kultura a intenzivní spolupráce jejich tvůrců. Vzároste rovněž počet rodin, v nichž jeden z rodičů byl Čech a druhý Slovák.

Positivně působily i vzájemné **kontakty představitelů českého a slovenského disentu**, ačkoli otázky vzájemného vztahu obou národů stály spíše na okraji pozornosti odpůrců režimu. Přes různé východisek a zaměření disentu v obou částech státu byly významnými počiny podpora Charty 77 vydavateli katolického samizdatu Ivanu Polanskému, podpora petiční akce věřících katolíků i veřejný protest proti brutálnímu zásahu policie vůči pokojné demonstraci věřících v Bratislavě 25. března 1988. Zatímco v některých zemích byl pád komunistického režimu spojen s vyhrocením národnostních rozporů, v Československu v listopadové revoluci 1989 postupovaly rozhodující opoziční síly ve vzájemné spolupráci. Český sociolog Milan Šimečka, žijící dlouhodobě na Slovensku, v prosinci 1989 napsal, že ve třech týdnech „národního pozdvižení“ pro něho bylo nejpříjemnějším překvapením, že se na Slovensku neobjevil ani náznak separatismu a že za 35 let života v Bratislavě „nikdy nic tak československého nezažil“. Prozíravě však také napsal, že po skončení euforie bude nutné zkoumat „naše bídně vedené soustátí“ a že Slovensko s nově nabytým sebevědomím bude chtít vystoupit ze stínu Čechů.

Vývoj v demokratické republice dal Milanu Šimečkovi za pravdu. České a slovenské politické elity nedospěly k přijatelné dohodě o státoprávním uspořádání vzájemných vztahů a dlouhodobá jednání skončila na konci roku 1992 rozdělením společného státu.

Federalizační snahy z let 1968–1969

Myšlenka řešit státoprávní uspořádání vztahů Čechů a Slováků na federativním základě měla hlubší kořeny a nevznikla až v roce 1968. Širokospektrální reformní proces roku 1968 z ní však učinil jednu z nejdůležitějších aktuálních otázek demokratických přeměn společnosti.

S iniciativou přišla **Slovenská národní rada**, která požadavek federace vnesla na svém zasedání **14.–15. března 1968**. Úpravu vztahů Čechů a Slováků si představovala jako demokratický svazek dvou národních států vytvořených na základě principů rovnosti, rovnoprávnosti a národní svébytnosti, což se přeneslo do Akčního programu KSČ a vládního programu. Komise SNR vypracovaly různé materiály **k přípravě federalizace států**. Uprostřed rozsáhlého společenského diskurzu čeští právníci, zejména Zdeněk Jičínský a Jiří Grospič, připravili několik variant návrhu ústavního zákona o československé federaci. Odmítali však ty prvky z návrhu SNR (Karol Laco, Vojtech Hatala, Jozef Kríž, Viktor Pavlenda a další), které směřovaly ke konfederaci nebo k návrhu tzv. volné federace Jiřího Boguszaka. Slovenská národní rada navrhla, aby se národní orgány pokládaly za nositele originální státotvorné suverenity. Národní státy měly část své suverenity (kompetencí) podstoupit federaci, čímž mělo vzniknout soustátí, svazek dvou národních států ve federaci. Ve slovenských návrzích, které se staly základem pro jednání vládní komise místopředsedy vlády Gustáva Husáka pro přípravu ústavního zákona o česko-slovenské federaci v Kolodějích, byl kladen důraz na národní princip a zákaz majorizace jednoho národa druhým, stejně tak byla akcentována i tzv. integrovaná ekonomika složená ze dvou národních ekonomik.

Národní shromáždění schválilo **24. června 1968** ústavní zákon č. 77/1968 Sb., **o přípravě federativního uspořádání ČSSR**, na jehož základě vznikla **Česká národní rada** jako dočasný orgán ústavní a politické reprezentace českého národa. Zákon vytvořil ústavní předpoklady pro přípravu změny unitárního československého státu ve stát symetrický, federativní. Klíčovým momentem pro realizaci federalizace státu se stalo překonání bariéry politického centralismu moci. Avšak **asymetrie ve struktuře KSČ**, ve srovnání se symetrií státních orgánů, zůstala nezměněna až do roku 1989. Částečnou výjimku tvořily pouze roky 1968–1970. Česká část KSČ neměla svoji politickou reprezentaci a slovenská KSS se ocitla ve formálním, podřízeném postavení vůči předsednictvu a ústřednímu výboru KSČ.

Čeští členové odborné vládní komise prosazovali koncepci tzv. **tuhé federace**, založené na jejich rozsáhlých kompetencích a směřující k vytvoření silné československé státnosti. Zároveň kladli důraz na demokratickou přípravu federace tak, aby vznikla po parlamentních volbách. Akční program KSČ z dubna 1968 však příliš nedocenil důležitost zápasu o spojení občanského a národního principu při vytváření občanské společnosti a federativní podoby státu. Situaci ve směřování reformního procesu ztížil uměle politicky vyvolaný spor, na co se více zaměřit: na proces demokratizace, nebo na proces federalizace? Konečně se uznalo, že jde o dva synchronní procesy, které souvisejí s přepracováním politického a volebního systému. Odborná vládní komise, složená paritně z předních českých a slovenských odborníků a dvou zástupců Moravy, ve své zdůvodňující zprávě k návrhu ústavního zákona z 26. září 1968 zdůraznila: „**Federace může řádně fungovat jen v demokratickém politickém systému.**“ Ve sporech sehrálo svou roli i **postavení Moravy**, neboť její představitelé přednesli návrh tzv. **trojjediné federace**. Základem připravovaného návrhu zákona se stalo uznání národní suverenity slovenského a českého národa, a tedy demokratického fungování společného státu a utvoření plnohodnotného státního útvaru pro oba národy v jeho rámci. Do demokratizačních procesů však negativně zasáhla

okupace Československa v srpnu 1968. Federalizace státu mohla sehrát svoji roli při federalizaci komunistické strany, jak ji požadoval mimořádný sjezd KSČ v Praze-Vysočanech. Sjezd počítal v rámci politické reformy v „ústavodárné“ etapě 1969–1971 s přijetím nové ústavy ČSSR, která by stabilizovala a legalizovala společenské reformy. Traumatická posrpnová situace to však neumožnila. Nastal soumrak reformem, i když předsednictva Národního shromáždění a národních rad se jednoznačně postavila za pokračování přípravy federalizace státu.

Politická komise předsednictva ÚV KSČ (O. Černík, A. Dubček, J. Smrkovský, O. Klokoč, Č. Císař, G. Husák) se stala dohodovacím orgánem pro přijetí kompromisních stanovisek. Dne **17. října 1968** rozhodla o rovnoprávnosti obou komor Federálního shromáždění parlamentu, o vytvoření jeho paritně sestavené **Sněmovny národů** na základě delegování poslanců národních rad, když se odsunul termín voleb, dále o zachování původního názvu státu ČSSR, o vynětí konstituování výkonných federálních orgánů z ústavního zákona atd.

Ústavní zákon č. 143/1968 Sb. z 27. října 1968, o československé federaci, slavnostně podepsal prezident Ludvík Svoboda na Bratislavském hradě 30. října 1968. Zákon ve svých základních ustanoveních formuloval základní principy vzájemných vztahů českého a slovenského národa, stanovil působnost federace a národních republik a zakotvil **změny ve struktuře a činnosti zákonodárných i exekutivních státních orgánů federace a republik**, které vyplynuly z federativního uspořádání státu. Ústavní zákon, který položil základ k vytvoření české a slovenské státnosti, nabyl účinnosti 1. ledna 1969.

Podle preambule a článku 1. ústavního zákona se Československá socialistická republika (s platností od 1. ledna 1969) stala **federálním státem dvou rovnoprávných, svébytných a suverénních národů** – Čechů a Slováků –, výrazem jejich vůle žít ve společném státu. Federální stát tvořily **dvě národní republiky** (Česká socialistická republika a Slovenská socialistická republika), které měly rovnoprávné postavení. Obě republiky i federace měly navzájem respektovat svoji suverenitu. Hospodářství ČSSR bylo (podle zákona) integrací dvou národních ekonomik a národním republikám příslušelo hospodařit s vytvořeným společenským produktem, s výjimkou té části, kterou svěřily federálním orgánům. Občané obou republik byli občany ČSSR a měli stejná práva i na území druhé republiky. Český i slovenský jazyk byly rovnoprávné. Přes federativní uspořádání společného státu a naléhání slovenských představitelů o doplnění názvu republiky slovem federativní (ČSFSR) se jeho název nezměnil.

Zákon dal do výlučné **pravomoci federace** zahraniční politiku, národní obranu, federální hmotné rezervy, federální zákonodárství a správu v rozsahu působnosti federace a ochranu federální ústavnosti. Do společné působnosti federace a obou republik patřilo šestnáct v zákoně vymezených oblastí společenského života, v nichž zákon taxativně vymezil působnost federace. Národní shromáždění se zákonem změnilo ve **Federální shromáždění**, tvořené **Sněmovnou lidu** a **Sněmovnou národů**. Sněmovna národů reprezentovala nové postavení obou republik a z jejich 150 poslanců měla být polovina volena v České a polovina ve Slovenské republice. V případě ústavních zákonů pak bylo nutné, aby potřebná třípětinová většina byla ve Sněmovně národů získána u poslanců zvolených v České republice i u poslanců ze Slovenské republiky. Podobně tomu bylo i se získáním prosté většiny u dalších důležitých, přesně vymezených zákonů, při jejichž schvalování platil zákaz majorizace.

Na všech **ministerstvech** měla být zavedena **funkce státních tajemníků**. V případech, že ministrem byl Čech, byl státním tajemníkem Slovák – a naopak. Pro některé úseky státní činnosti spadající do společné působnosti federace a republik měly působit federální výbory složené rovným dílem z občanů obou republik. (Tyto změny ve struktuře federální vlády byly konkretizovány zákonem č. 171 z 19. prosince, který vedle zřízení sedmi federálních ministerstev zřídil i sedm federálních výborů.)

Českou a Slovenskou národní radu zákon definoval jako představitele národní svrchovanosti a svébytnosti a nejvyšší orgán státní moci v republikách. Stanovil počet jejich poslanců (ČNR 200, SNR 150), působnost i základní pravidla jejich činnosti. Nejvyšším výkonným orgánem státní moci v republikách měly být **národní vlády**, které se za výkon své funkce zodpovídaly národním radám. Vznik československé federace a následné konstituování federálních a národních orgánů znamenalo, přes

politické změny v důsledku vojenské okupace Československa, výrazný posun v řešení slovenské a české národní otázky, resp. řešení státoprávních vztahů mezi českým a slovenským národem. Nevyšel však záměr místopředsedy ČNR Zdeňka Jičínského, předsedy Ústavněprávního výboru NS Viktora Knappa, člena předsednictva ÚV KSČ Zdeňka Mlynáře a člena předsednictva KSS Jozefa Zraka a dalších, aby se federace připravila demokratickým způsobem a zákonodárné sbory vznikly na základě voleb, původně plánovaných na listopad 1968 s reálnou šancí na změnu politické struktury.

Pro odpor sovětského vedení na jednáních s československým vedením v Moskvě začátkem října 1968 a v prosinci v Kyjevě se také **neuskutečnila připravovaná federalizace komunistické strany**, kterou odmítlo i listopadové zasedání ÚV KSČ, na kterém se spojili centristé (politici realisté) s konzervativci. Nástup normalizační politiky KSČ v Československu, kterou se všemi důsledky potvrdilo zasedání ÚV KSČ v dubnu 1969, když do čela komunistické strany nastoupil Gustáv Husák, přinesl výrazné personální změny v politických a státních orgánech v neprospěch reformistů. Naplno to ukázala už kandidatura **Josefa Smrkovského** na předsedu nově ustanoveného Federálního shromáždění na konci ledna 1969. O obsazení funkce předsedy Federálního shromáždění se jednalo na zasedání ÚV KSS 21. až 22. prosince 1968 a na zasedání ÚV KSČ 16.–17. ledna 1969. Nakonec se J. Smrkovský stal po velkých sporech za asistence G. Husáka a konzervativců předsedou Sněmovny lidu a předsedou paritně složené Sněmovny národů se stal pronormalizační Dalibor Hanes. Předsedou FS byl zvolen **Peter Colotka**. Tzv. zmocňovací ústavní zákon číslo 117 z října 1969 se sice nazýval zákon o prodloužení volebního období, ve skutečnosti ale umožnil masové politické čistky v státních zákonodárných a výkonných federálních a republikových orgánech. Čistky smetly též nakrátko zvoleného předsedu FS A. Dubčeka, předsedu a místopředsedu ČNR Č. Císaře a Z. Jičínského (celkem 62 poslanců a ze SNR 35 poslanců).

Kodifikace česko-slovenské federace, založené na rovnoprávném svazku republik, však v tehdejších politických podmínkách nepřinesla svazek svéprávný. Již tzv. realizační směrnice z května 1969 znamenala jasný zpětný kurz směrem k centralizaci československého státu, což revidovalo nejen mechanismus česko-slovenské federace, ale také samotnou křehkou „rovnováhu“ koexistence její suverenity a jejich národních republik. Rozhodující moc byla soustředěna v rukou předsednictva ÚV KSČ a stát jako takový byl plně podřízen politice komunistické strany a jejím rozhodnutím. **Normalizace československého státu zachovávala jeho formálně právní federalizovanou podobu, ale fakticky byla návratem k jeho unitární podobě** jako k součásti restaurace politického systému reálného socialismu. KSČ přitom plnila „všeobecně integrující“ roli v intencích svého politického monopolu a principu „demokratického centralismu“. Tento proces byl spjat s vedením KSČ **Gustáva Husáka**, který měl v roce 1968 na prosazení federativního uspořádání státu nemalý podíl. Pro politické ovládnutí státu z jednoho centra však „obětoval“ i federaci. Ve státním mechanismu, jehož způsob fungování takto určila KSČ, převzala tuto roli federální vláda. Podle společné dohody předsednictev federální i obou národních vlád ze září 1969 o koordinaci činnosti se usnesení federální vlády stávala závaznými i pro národní vlády. K podřízení národních vlád vládě federální přispěla rovněž skutečnost, že se jejich předsedové stali zároveň místopředsedy federální vlády. Důležitou postavou při úpravách federace byl místopředseda federální vlády stojící v čele její legislativní rady a jeden z hlavních tvůrců federace – Karol Laco. Právě jemu připadla úloha předložit návrhy na změnu federace po jejich „vyhodnocení“ třemi vládami během podzimu 1969 (ve vládní federální komisi byli také B. Kučera, L. Adamec, A. Červinka, J. Hanus a další). Sledovala se posilující role „federálního centra“ a celková **novelizace ústavního zákona o čs. federaci**. Po zasedání české vlády 6. ledna a vlády ČSSR 9. ledna 1970, společném zasedání předsednictva ÚV KSS a slovenské vlády 13. a 19. ledna 1970 schválilo revizi česko-slovenské federace i předsednictvo ÚV KSČ. Podle závěrů lednového zasedání ÚV KSČ, které vystupňovalo politické čistky, začala konkrétní příprava nových zákonů „upravujících“ federativní uspořádání státu.

Po schválení v předsednictvu ÚV KSČ (2. října) pak Federální shromáždění 20. prosince přijalo novelizaci ústavního zákona o čs. federaci (zákon č. 125/1969 Sb.), ústavního zákona č. 171/1968 Sb. (zákon č. 133/1970 Sb.) a několik dalších zákonů, kterými se zvýraznila jednota čs. ekonomiky a upravila společná

kompetence ve prospěch federálních orgánů. Zřízena byla Státní plánovací komise, zrušeny federální výbory i funkce státních tajemníků. Prosadil se tzv. silný federální rozpočet a byla zřízena **nová federální ministerstva**. Do kompetence federálních orgánů patřila všechna klíčová odvětví průmyslu, která dotovala rozpočet federace. Přijatými zákony vrcholil **proces upevňování byrokraticko-centralistického systému**, který zdeformoval demokratický charakter federativního uspořádání státu. Slovenská a česká otázka se reálně řešily jen v letech 1968–1969 a v 70. a 80. letech přetrvávaly závažné problémy v nedůsledném vymezení společných kompetencí federálních a národních orgánů.

Jednání o federaci na sklonku 80. let

Generální tajemník ÚV KSČ Gustáv Husák na XVII. sjezdu KSČ 24.–28. března 1986 vytyčil přípravu nové ústavy, ale vedení KSČ navzdory avizovaným změnám nedokázalo reflektovat skutečné problémy ve fungování česko-slovenské federace. Po odstavení Husákova křídla z vedení KSČ a státu nový generální tajemník ÚV KSČ Miloš Jakeš, ačkoli vyhlašoval zakotvení přestavbových „revolučních“ změn v ústavě, od listopadu 1988 nastoloval s předsedy federální vlády Ladislavem Adamcem a federálního shromáždění Aloisem Indrou ještě tvrdší protifederalizační kurz. Samotná federace (sovětského typu) byla nadále nástrojem centralizační a konzervativní politiky. Přípravu ústavy řídil federální ministr pro legislativu **Marián Čalfa**.

Návrh ústavy zachovával princip suverenity lidu jako jediného zdroje moci, dále vedoucí úlohu KSČ ve státě a ve společnosti, princip socialistické hospodářské soustavy a široce postavené kompetence federálních orgánů, které oklešťovaly pravomoci národních orgánů. Tuto linii prosazovali konzervativci Dalibor Hanes, Bohuslav Kučera, Karel Hoffmann, Ján Janík, Jan Fojtík, Vasil Biľak, Viliam Šalgovič a jiní, kteří se podíleli na režii přípravy návrhu ústavy. Ale ani personální změny ve vládách roku 1988 nepřinesly korekce v centralizačním kurzu politiky státu. Na druhé straně předsednictvo ÚV KSČ 3. dubna 1989 navrhovalo v systému všeobecných voleb vícemandátové volební obvody (jako se předpokládalo v roce 1968) s počtem kandidátů převyšujícím počet mandátů. Volby do Federálního shromáždění ČSSR a národních rad, podobně jako v roce 1968, se měly časově oddělit od voleb do národních výborů, pasivní volební právo se mělo upravit na 18 let do národních výborů a 21 let do zákonodárných sborů. Předsednictvo ÚV KSČ schválilo 29. září 1989 při studiu kompletního návrhu ústavy ČSSR, ČSR a SSR harmonogram všelidové diskuse k návrhu ústavy, kterou měl uzavřít XVIII. sjezd KSČ. Obě národní rady schválily 31. října 1989 po politickém nátlaku návrh ústavního zákona o přijetí ústavy. Předsednictvo ÚV KSČ navrhlo, aby se po přijetí nového volebního zákona schválil návrh nové ústavy v roce 1990. O ní by rozhodlo lidové hlasování 28. října 1991 a konaly by se všeobecné volby.

Část české opozice oponovala návrhům KSČ zejména v oblasti nedodržování ústavních svobod občanů a masivního prosazování vedoucí úlohy KSČ. Opoziční **Hnutí za občanskou svobodu**, které sdružovalo část české a slovenské opozice v manifestu z října 1988 pod názvem Demokracii pro všechny, zdůraznilo mimo jiné národní svébytnost a důležitost obnovy právního pořádku. Ústava měla zaručit všem občanům rovnost před zákonem a veškerá základní občanská práva. Hnutí navrhlo zavést institut referenda o některých otázkách závažného celospolečenského významu a zřídit Ústavní soud, který zakotvil už ústavní zákon o česko-slovenské federaci v říjnu 1968.

Nezávislá **Demokratická iniciativa** zase ve výzvě Helsinská iniciativa k demokratizaci a vytvoření právního československého pořádku z května 1989 reagovala na evidentní těžkosti režimu s jeho vyrovnáváním se se závazky ze zasedání KBSE ve Vídni. Podle iniciativy bylo třeba vypracovat novou demokratickou ústavu a přijmout návrh zákona o svobodných volbách. Nová federální ústava by vzešla ze svobodných voleb a realizoval by se článek 142 ústavního zákona č. 143/1968 Sb., o vypracování národních ústav. Schválení ústav podmiňovala uskutečněním referenda.

Ve skutečnosti, navzdory opozičním návrhům, nabídl vedení KSČ v letech 1988–1989 **návrh nové ústavy ČSSR**, který ideologicky a politicky nepřekročil centralistickou ústavu z roku 1960. Pro postup předsedy FS A. Indry a dalších bylo příznačné, že o přijetí základního zákona společného státu se jednalo 23. října 1989 na konci schůze předsednictva. (Scházel dokonce materiál a podpisy per rollam.)

Zde formovaná česko-slovenská federace nemohla splnit očekávání slovenské a české společnosti. Návrh ústavního zákona o přijetí nové ústavy ČSSR, ČSR a SSR sice národní rady pod politickým nátlakem schválily 31. října 1989, ale v prosinci 1989 jako jeden z prvních demokratických aktů návrh odmítly a jako jednu z klíčových úloh si spolu s Federálním shromážděním vytyčily demokratickou transformaci česko-slovenské federace a vypracování všech tří ústav. Národní rady přijaly v **březnu 1990** zákony o názvech republik a národně-státních symbolech – **Česká republika** a **Slovenská republika**. Federální parlament schválil po tzv. pomlčkové válce v dubnu 1990 nový název česko-slovenské federace v jazykových mutacích – **Česká a Slovenská Federativní Republika**.

Slováci v českých zemích

Mnozí Slováci žili v českých zemích trvale od vzniku Československa. Přicházeli **za prací** do různých průmyslových podniků jak v pohraničí tak i ve vnitrozemí. Žádaný byl příliv **slovenských úředníků do centrálních orgánů** v Praze. I když do roku 1948 slovenské vládní instituce nebyly odlivu obyvatel ze Slovenska příliš nakloněny, nebylo možné jej zastavit. Svým dílem k **osídlování pohraničí** po transferu německého obyvatelstva přispěly velké skupiny slovenských reemigrantů, které se vracely z Rumunska, Maďarska, Francie, Belgie a dalších zemí v letech 1946–1949. V těchto letech žilo v Čechách, na Moravě a ve Slezsku na 200 000 obyvatel slovenského původu. První poválečné sčítání přítomného obyvatelstva v roce 1950 vykázalo 258 025 přítomných obyvatel slovenské národnosti, tedy 2,9 %. Z toho asi 50 000 bylo slovenských krajanů, asi 14 000 Romů, blíže neurčený počet Rusínů, Ukrajinců a reslovakizovaných Maďarů.

Jazyková blízkost češtiny a slovenštiny vedla k **rychlému příklonu k majoritní společnosti**. V mnoha českých oblastech pak žilo sice slovenské obyvatelstvo, ale bez znalosti slovenštiny a bez gramotnosti ve slovenském i českém jazyce. Rychle organizované kurzy **místních odborů Matice slovenské** zakládané v českých zemích v letech 1947 a 1948 se snažily pozvednout gramotnost místních Slováků v mateřském jazyce a organizovat jejich společenský a kulturní život. Avšak ani v pohraničních městech a obcích s vyšším procentuálním zastoupením Slováků se jim nepodařilo jejich zájem udržet. Z iniciativy Matice slovenské v Martině vzniklo v Čechách a na Moravě 53 místních odborů. Rychle zanikaly pro nezáměr svých členů a také přičleňováním k masovým organizacím Národní fronty po únoru 1948.

Jen v Praze a Brně se udržely poněkud déle, i když zde měly konkurenci v Československé společnosti, která rovněž podporovala kulturní život Slováků v Čechách. V roce 1947 začaly v Praze vycházet *Slovenské hlasy*. Informovaly o životě Slováků v české části republiky. Tento čtrnáctideník pro Slováky žijící v českých zemích byl pod výrazným vlivem KSČ. O jeho zaměření vypovídá také to, že na jeho stránkách nenalezme zmínku o činnosti a programech Československé společnosti, které mohly Slováky v Čechách oslovit. Čtrnáctideník vycházel ještě v roce 1948, pak však zanikl. Jeho roli převzal stranický tisk – *Rudé právo* psané v češtině a *Pravda* ve slovenském jazyce, obojí běžně dostupné v obou částech republiky.

Okamžitě po únorovém převratu vznikl na krátkou dobu slovenský spolek **Kriváň**. Svůj ideologický cíl deklaroval v zakládací listině. Měl podporovat Slováky v českých zemích při výstavbě socialismu budováním kluboven, čítáren, ubytoven, slovenských domů apod., ale ještě v témže roce zanikl. V rozmezí let 1947–1949 se na některých školách v pohraničí vyučoval slovenský jazyk, na žádost rodičů však pouze jako nepovinný předmět v odpoledních hodinách. Slovenštinu vyučovali aprobovaní učitelé – Češi, kteří se v roce 1939 vrátili ze Slovenska do Čech. Zájem byl malý, postupně zanikl a s ním i vyučování slovenštiny v Čechách. Tehdejší Československý rozhlas měl také své slovenské vysílání. Slovenské vysílání mělo několik vysílačů – známé byly slovenské relace z Teplíc v Čechách, Plzně a Liberce.

Slováci nebyli příliš stabilními osídlenci a dělníky. Podléhali častým vlnám odlivu zpět na Slovensko, včetně reemigrantů, které pak střídal nové přílivové vlny tzv. **náborantů**. Největší odliv Slováků z českých zemí byl zaznamenán v letech 1948–1949. Způsobilo ho únorové uchopení moci komunisty, šířené zvěsti o budoucí kolektivizaci vesnice a také příslib industrializace Slovenska. Část Slováků se v následujících letech 1949–1954 navracela zpět do českých zemí jako tzv. náboranti s **krátkodobými opakovanými pracovními smlouvami do průmyslových podniků a zemědělství**, v rámci uzavřených

smluv o přibližných počtech slovenských dělníků dodávaných z partnerských slovenských okresů do českých okresů. Slováci byli „náborováni“ také v první a druhé pětiletce do preferovaných staveb pětiletého plánu a do preferovaných průmyslových odvětví. V rozmezí let 1950–1958 tak významně vzrostlo procento slovenského obyvatelstva v severomoravských městech – **Ostrava, Kunčice, Karviná, Třinec, Havířov**, kde se usídlovali Slováci z nedalekých Kysúc, Žiliny, Považské Bystrice, Bytče a dalších okresů severozápadního a středního Slovenska. V Karviné byla v roce 1956 založena první slovenská základní škola v českých zemích. Slováci žijící na severní Moravě udržovali stálé a pravidelné kontakty se svým domovem na Slovensku a i u dlouhodobých pobytů na Moravě počítali s návratem na Slovensko.

V dalších českých okresech se zvýšil počet Slováků pocházejících zejména z východního Slovenska pracovními migracemi a náborů. Práci a bydlení nacházeli v **Sokolově** a v sokolovském okrese vůbec, v okrese **Karlovy Vary, Cheb**, v samotném městě **Jáchymově**, ze severočeských okresů pak v městě **Chomutově, Mostě, Ústí nad Labem** a v **Děčíně**. Trvale usídlení Slováci již žili v okrese **Tachov**, na **Sokolovsku** i v samotném Sokolově, v tehdejší okrese **Kraslice** a jeho dalších obcích, v tehdejšímašském okrese a samotné **Aši**, která tak získala přívlastek slovenská. V jižních Čechách se trvalým usídlením obyvatel slovenského původu vyznačoval okres **Český Krumlov, Prachatice** a tehdejší okres **Kaplice**. Trvalí slovenští osídlenci byli většinou svým původem reemigranti z Rumunska, zejména ze Sedmihradského Rudohoří, také reemigranti z Maďarska, optanti z Podkarpatské Rusi, reemigranti z Francie a Belgie. Tito osídlenci dali vznik malým slovenským diasporám v českém prostředí, z nichž některé se udržely až do osmdesátých let. Ačkoliv si vytvořili vlastní kulturní klima obcí, u svých dětí dávali přednost jejich adaptaci na české prostředí. Nevyžadovali vzdělávání ve slovenském jazyce a nedomáhali se zajištění svých kulturních potřeb cestou různých institucí. Ve svých diasporách přestovali vlastní duchovní kulturu přenosem různých lidových tradic a folkloru z bývalého krajanského prostředí v cizině. V mnoha českých a moravských okresech takto žilo slovenské obyvatelstvo a dodávalo často neopakovatelný, dnes již dobový kolorit původně německým obcím a městečkům. Nepočítalo již se svým návratem na Slovensko, proto v dalších generacích dávalo přednost přirozené integraci s většinovým obyvatelstvem.

Jiná byla situace ve velkých městech a ve vnitrozemí. Specifické podmínky pro slovenské migranty nabízela města a obce severní Moravy. Co do výhodnosti výdělků, ubytování a sociálního zajištění jim mohly konkurovat jen obce severních a západních Čech, ale pro velkou vzdálenost od původních domovů na Slovensku byly zmíněné regiony daleko méně vyhledávané a migrace Slováků sem byly spíše krátkodobé. Ani v případě trvalého usídlení nepřicházely od Slováků požadavky na slovenské školy a pokrytí kulturních potřeb.

Odliv Slováků z Čech však neustal ani v padesátých letech a byl opětovně doplňován různými dělníckými a zemědělskými profesemi i v druhé polovině padesátých let v rámci doosídlování pohraničí v letech šedesátých. Většina příchozích počítala s různě dlouhým pracovním pobytem v Čechách a trvalé usídlení pak vyplynulo z různých okolností, ke kterým náleželo založení rodiny, výhodné pracovní podmínky, získání bytu či lepší sociální zajištění rodiny. V tomto období sílí **migrace slovenských vojáků z povolání** do Čech a na Moravu a výkon základní vojenské služby slovenských vojáků tamtéž. Mnozí z nich již v Čechách zůstali trvale. I v těchto letech Slováky v české části republiky charakterizovala větší migrační pružnost, z ní plynoucí nelpění na zajišťování svých kulturních potřeb a vzdělávání potomků ve slovenském jazyce či dobrá přizpůsobivost českému nebo moravskému prostředí.

Slováci nebyli v české části republiky národnostní menšinou a toto postavení nezískali ani socialistickou ústavou z roku 1960. Ostatní menšiny pak měly právo na svůj kulturní rozvoj prostřednictvím různých kulturních svazů. Sami Slováci se jako národnostní menšina necítili a práva na vzdělávání v mateřském jazyce, které jim umožňoval zákon, nevyužívali, kromě školy v Karviné.

Situace se změnila po vzniku federace, tedy na přelomu let 1968–1969 a v letech sedmdesátých, také v souvislosti se zákonem č. 140/1968 Sb. V dubnu 1968 slovenští vysokoškolští studenti v Praze založili **Slovenský akademický klub**. Sdružoval slovenské a české studenty všech vysokých škol se zájmem o slovenskou kulturu. V letech normalizace se změnil v **Matičnj akademický klub**. V únoru 1969 v Praze

vznikl opět **místní odbor Matice slovenské** (MO MS), který měl vytvořit kulturní zázemí pro asi 20 000 Slováků, kteří již žili v Praze. Navíc se očekával jejich další příliv do federálních orgánů. Rovněž byla v Praze otevřena slovenská základní škola, ale nesetkala se se zájmem slovenských rodičů a dětí. Slovenské děti nadále navštěvovaly pražské základní školy s českým vyučovacím jazykem. V Karviné v roce 1969 vznikla druhá slovenská škola. Obě karvinské školy navštěvovalo 1297 žáků, na konci osmdesátých let se však začal počet slovenských dětí snižovat. Činnost MO MS v Praze však neustala. Byla bohatá a těšila se zájmu nejenom u místních Slováků, ale i u Pražanů. V lednu 1977 se MO MS změnil na **Klub slovenské kultury** a byl začleněn do Pražského informačního střediska. Existenci MO MS v České republice nepřipouštěl slovenský zákon o Matici slovenské.

V sedmdesátých a osmdesátých letech opět vzrostl počet Slováků v České republice na 367 533 obyvatel. **Federalizace vytvořila nová pracovní místa** ve vládních, parlamentních a dalších institucích, včetně ústředních orgánů KSČ, v různých federálních podnicích, Bezpečnosti či v armádě. Slováci tak zastávali řadu významných funkcí zejména v institucích a podnicích v Praze, ale i v dalších městech. V těchto městech se pak vytvářela societa **slovenské inteligence a intelektuálů**.

S ohledem na kulturní potřeby Slováků v České republice a se záměrem výraznější expanze slovenské kultury do českého prostředí došlo v listopadu 1985 k založení **Domu slovenské kultury** v Praze. Pod jeho střechem našel své sídlo Klub slovenské kultury a jeho sekce, ve kterých pracovala slovenská a česká inteligence, včetně vysokoškolské sekce a sekce pro děti a mládež.

Různorodost Slováků v České republice byla a je značná. V regionech, městech a obcích žijí Slováci, kteří prošli různým historickým vývojem, často mimo vlast. Mnozí zde žijí v druhé i třetí generaci, další přišli nedávno. Jsou trvalým přínosem česko-slovenské vzájemnosti a posílením kulturní plurality v České republice.

Němci

Po skončení hlavní fáze hromadného vysídlení více než 2,9 milionu Němců zbylo v Československu asi **250 000 osob (z toho přes 25 000 na Slovensku)**, na které se tehdy pohlíželo jako na příslušníky německé národnosti. Skutečnost, že mnozí lidé se již k německé etnicitě nehlásili nebo nebyli ze strany úřadů za Němce považováni, byla důvodem, proč se počet německého obyvatelstva, které začátkem roku 1947 zůstalo v ČSR, odhadoval jako vyšší, někdy až do 300 000. V důsledku nesouhlasného postoje okupačních orgánů v Německu nedošlo k novému rozsáhlejšímu transferu. Byly organizovány pouze tzv. **dodatečné odsuny v rámci slučování rozdělených rodin** (v letech 1947–1948 vycestovalo v menších transportech téměř 13 000 a do poloviny roku 1949 ještě dalších více než 5000 osob). Kromě toho odešlo „**vedlejší evakuační cestou**“ ve směru Aš–Hof, zpočátku bez vědomí americké okupační správy, kolem 30 000 lidí. Za hranice byli rovněž transportováni **říšskoněmečtí zajatci**. V letech 1948–1949 pobývalo podle oficiálních údajů v českých zemích kolem **170–180 000 Němců, na Slovensku** jich bylo přibližně **24 000**.

Existenční podmínky německého obyvatelstva se začaly postupně konsolidovat. Nadále však neposkytovaly dostatečné záruky plnoprávného, lidsky důstojného života. Část Němců byla **nuceně přesídlena z pohraničí do vnitrozemí**. Akce byla zahájena v létě 1947 a pokračovala v poněkud organizovanější formě v následujícím roce (do konce dubna 1948 bylo přesunuto do zemědělských závodů ve vnitrozemí více než 10 000 osob). Někteří Němci byli z pohraničí **přidělováni také do dolů a dalších průmyslových podniků**. Tento „rozptyl“ motivovala nejen potřeba pracovních sil, ale sledoval se jím rovněž záměr zajistit po „státně bezpečnostní“ stránce hranice, narušit koncentraci německého osídlení a urychlit proces asimilace (na Slovensku došlo k přesídlování jen ve velmi omezeném rozsahu).

Po komunistickém převratu v únoru 1948 se vzhledem k vizi budování „nové společnosti“ na principech „proletářského internacionalismu“ a též pod vlivem mezinárodní situace, zejména vývoje v Německu (vznik NDR a její začlenění do sovětské mocenské sféry), začaly postupně, nikoli však bezkonfliktně, odbourávat některé nejtěživější restriktive vůči německému obyvatelstvu v občanskoprávní, sociální a kulturní oblasti. Vládními nařízeními č. 76/1948 Sb. a č. 252/1949 Sb. byly **rozšířeny možnosti Němců žádat o vrácení čs. státního občanství**. Mnoho z nich však tuto nabídku nevyužilo, protože získání občanství nezakládalo nárok na vrácení zkonfiskovaného majetku, řada Němců se navíc chtěla natrvalo vystěhovat nebo se nadále považovala za německé státní příslušníky (pro muže nebyla příliš lákavá představa nástupu vojenské služby v Československé armádě). Osoby, které neměly osvědčení o státním občanství, byly považovány za „bezdomovce“. Již tehdy vystoupily do popředí některé závažné skutečnosti (rozptýlené osídlení, neúplná sociální skladba, ztráta vzdělaných vrstev, nepříznivá struktura co do věku a pohlaví), které následně podmínily vývojové anomálie německého etnika. Určující roli sehrávaly mechanismy adaptace na stávající poměry (nezanedbatelný význam měly v tomto směru mj. národnostně smíšené sňatky), v nichž se leckdy uplatňovaly i politické a administrativní tlaky.

Ve sčítání lidu v roce 1950 uvedlo v ČSR německou národnost **165 117 osob** (1,3 % přítomného obyvatelstva), z toho v českých zemích 159 938 a na Slovensku 5179. Za daných podmínek se část lidí se svou etnicitou neidentifikovala. Reálný počet německého obyvatelstva se tehdy zřejmě pohyboval nad hranicí 200 000 (ve věznicích a trestně-pracovních táborech bylo ještě 6300 Němců odsouzených mimořádnými lidovými soudy). V zahraničí se počet Němců v Československu odhadoval na zhruba 250 000, z nichž se několik desítek tisíc již ke svému původu či národnosti nehlásí. Od jara 1950

do dubna 1951 proběhlo ve větším měřítku další **spojování rozdělených rodin**. Do západního Německa se vystěhovalo více než 16 000 a současně do NDR a Rakouska 1800 osob. Ústavní listina z 9. května 1948 sice zaručovala rovnost před zákonem bez ohledu na národní příslušnost, zakotvení občanských práv a svobod v tomto dokumentu a dalších zákonných normách však bylo jen veskrze formální proklamací. Národnostní menšiny se nepovažovaly za svébytná společenství jak v nacionálně-politickém, tak etno-kulturním ohledu. Na postavení Němců ve společnosti měla podstatný vliv úprava státoobčanských otázek. V letech 1951–1952 nemělo o státní občanství zájem stále kolem 40 000 Němců. Komunistický stát tuto situaci řešil **zákonem č. 34/1953 Sb.**, kterým bylo **jednorázově uděleno občanství všem Němcům**, kteří o ně zatím nežádali a měli v republice trvalé bydliště. V dubnu příštího roku ovšem odmítaly převzít občanské průkazy ještě téměř 2 000 osob. V SRN byli Němci, kteří získali po Mnichovu a za okupace německou příslušnost a sami o čs. občanství nepožádali, dále považováni za německé státní příslušníky, o čemž byla do ČSR také zasílána zvláštní potvrzení.

Komunisté usilovali o politickou a názorovou „převýchovu“ německého obyvatelstva a současně mu nabízeli určitý prostor pro kulturní vyžití v mateřském jazyce, pochopitelně v ideologicky usměrněné podobě. **Absence národnostního školství** (české školy navštěvovalo začátkem 50. let asi 15 000 žáků německé národnosti), které nemohly nahradit tzv. **kroužky dobrovolné výuky němčině** (na jaře 1958 se jich v českých zemích uvádělo 223 s 4500 žáky), vážně narušila etnický kontext generační návaznosti uvnitř menšiny. Na situaci Němců působily také vztahy ČSR k oběma německým státům a v souvislosti s tím propagandou šířené stereotypy „hodného“ a „pokrokového“ Němce v NDR a „zlého“ či „revanšistického“ v SRN. Cílem vládnoucí garnitury bylo vytvořit podmínky pro všestrannou integraci Němců do systému a využití jejich schopností a sil všude tam, kde to vyžadovalo plnění úkolů „socialistické výstavby“. Od září 1950 začal v německém jazyce vycházet týdeník *Aufbau und Frieden* (od roku 1953 dvakrát a od dubna 1958 třikrát týdně), v roce 1957 bylo rovněž zahájeno vysílání krátkých rozhlasových relací v němčině. Kulturní činnost a osvětová práce mezi Němci podléhaly důsledné kontrole a náznaky samostatnějšího postupu, jak tomu bylo v případě některých kulturních skupin (v roce 1957 např. odborové orgány uváděly přes 40 uskupení, v letech 1954–1961 působila také německá profesionální zájezdová divadelní scéna), se označovaly za projevy „separatismu“, „nacionální izolace“ apod. Aktivizace části Němců v pracovním procesu a veřejném životě dosáhla v 50. letech poměrně vysokého stupně, což se také patřičně propagandisticky využívalo. Míra účasti na společenském dění a její motivace byly samozřejmě diferencované. Německá národnostní skupina ztrácela vnitřní soudržnost a její specifické rysy se postupně stíraly. Možnosti vystěhování byly omezené. Početnější skupinu vystěhovalců (více než 1500) tvořili **retribuční vězni německé národnosti**, kteří byli propuštěni po amnestii v roce 1955. V následujícím roce měl Německý červený kříž v evidenci asi 57 000 žádostí Němců o povolení k vystěhování z ČSR, začátkem 60. let pak ještě přes 50 000.

V roce 1961 se v Československu přihlásily k německé národnosti **140 402 osoby**, z toho v českých zemích 134 143 (1,4 % bydlícího obyvatelstva). Dosavadní vývoj vedl k poklesu koncentrace německého etnika, nepříznivě se utvářela jeho **věková a pohlavní struktura**. Téměř 46 % všech Němců bylo vykázáno ve věkové kategorii nad 50 let, podíl žen dosáhl v celostátním měřítku 57 %. Mezi ekonomicky aktivními Němci výrazně převažovali dělníci. Vzhledem k proklamované tezi o „definitivním vyřešení“ německé otázky poválečným odsunem a následně proběhnuvším „sžíváním“ Němců s většinovou společností, jež našla výraz také v ústavní listině z roku 1960, došlo k utlumení podle „třídních“ a „internacionalistických“ zásad řízené politické a kulturní práce mezi občany německé národnosti. Hromadění neřešených problémů, které režim ze své logiky produkoval, a někdy též necitlivé zásahy oslabovaly důvěru nemalé části Němců k stávajícím metodám národnostní politiky a současně i k typu společenského zřízení, v němž žili. Bylo to mj. patrné ve zvýšené pozornosti, kterou věnovali dění v SRN a Rakousku, i ve stoupajícím počtu žádostí o vystěhování (v letech 1965–1969 se podařilo odejít více než 48 000 lidem, kteří byli ve Spolkové republice považováni za Němce).

Demokratizační trend po lednu 1968 inspiroval také aktivnější skupiny německého obyvatelstva, které projevovaly zájem o zrovnoprávnění minority jako specifického etnického společenství a státotvorného subjektu (svědčilo o tom i zaměření v němčině vydávaného periodika – od dubna 1966 opět jako týde-

níku s názvem *Volkszeitung*, od března 1968 jako *Prager Volkszeitung*). Současně se ovšem ukazovalo, že pokročilá asimilace, neexistence národnostního školství (ve školním roce 1968–1969 bylo v základních školách jen 4450 žáků německé národnosti, výuka němčině v tzv. kroužcích spíše stagnovala) a autentické kultury, nedostatek inteligence a konec konců též mnohaleté zkušenosti získané v každodenním životě představují bariéry pro větší angažovanost příslušníků menšiny. Jedním ze stěžejních požadavků bylo vytvoření vlastní reprezentace, resp. organizace, jež by obhajovala a prosazovala oprávněné zájmy národnostní skupiny. První kroky v tomto směru byly podniknuty v létě 1968, slibný vývoj ale přerušila invaze vojsk Varšavského paktu. Zákon č. 144/1968 Sb., o postavení národnosti v ČSSR, sice naznačil možnosti realizace některých pozitivních opatření, ale k rozpracování konkrétních legislativních záruk a k jejich praktické aplikaci scházely potřebné předpoklady a účinná vůle. V této atmosféře bylo v červnu 1969 ustaveno **Kulturní sdružení občanů ČSSR německé národnosti** (KSONN, Kulturverband). Nová kulturně-společenská organizace vyvinula zpočátku poměrně agilní činnost, která však byla záhy vtěsnána do zavedených rámců odpovídajícího politicko-ideologického rámce.

Ve sčítání lidu v roce 1970 se na celém státním území přihlásilo k německé národnosti 85 663 osob, z toho v českých zemích 80 903. Početní úbytek menšiny byl ve srovnání se začátkem 60. let značný. Podílely se na něm jak přirozená měna, přiklání k české (slovenské) národnosti a asimilace, tak vystěhovalectví, jež ovšem čs. úřady brzdily i po uzavření mezistátní smlouvy se SRN v roce 1973. Zatímco čs. statistika zachycovala v etapě od poloviny 50. let do roku 1985 asi 52 000 vystěhovaných Němců, západoněmecké zdroje se pro období od podzimu 1950 do poloviny 80. let zmiňovaly o celkem více než 96 000 imigrantech s rodinami, na něž se pohlíželo jako na Němce. V censu z roku 1980 deklarovalo v Československu německou národnost jen 61 129 lidí (0,4 % obyvatel), z toho v českých zemích 58 211. Zahraniční odhady se stále pohybovaly kolem čísla 100 000. Přestože došlo k určitým pozitivním změnám v sociální skladbě ekonomicky aktivních příslušníků minority (dále v ní početně převažovali dělníci, ale zvýšil se podíl zaměstnanců) a také v její kvalifikační a vzdělanostní struktuře, přetrvávalo z hlediska reprodukce skupiny značně nepříznivé složení co do věku (více než 50 let dosáhlo v Čechách, na Moravě a ve Slezsku téměř 55 % Němců) a pohlaví (v českých zemích 62,2 % žen).

Po porážce pražského jara vzaly za své mnohé naděje také v prostředí německé menšiny. Ve vedení KSONN i v redakci *Prager Volkszeitung* proběhly kádrové „čistky“. Takzvaná normalizace byla na postupu také v místních organizacích svazu, z nichž pouze jedna vznikla na Slovensku (obec Medzev). Kolem KSONN (koncem roku 1977 vykazovalo v 63 místních organizacích 10 300 členů, v červnu 1980 v 62 místních organizacích 9800 – věkový průměr činil 64 let, koncem roku 1984 pak v 61 místní organizaci 7700 členů) se vytvořil okruh osob přijímajících činnost svazu alespoň jako minimální předpoklad zachování některých etnokulturních zvláštností menšiny. U mladších lidí byl zájem o aktivity KSONN poměrně malý. Dále se snižoval počet žáků německé národnosti na základních školách (v roce 1985 jich bylo v českých zemích 926 a na Slovensku jen 37), došlo také k úbytku dětí v kroužcích nepovinné výuky němčině (ve školním roce 1986–1987 to byly 24 kroužky s 378 žáky). Situace německého etnika v 80. letech byla zřetelně podmíněna celkovým charakterem této etapy „reálného socialismu“. KSONN s asi 8000 členy v 60 místních organizacích sehrávalo jako člen Národní fronty úlohu jakéhosi jádra ideologicko-politicky adaptovaných veřejných a kulturních aktivit části Němců. Svaz se snažil udržet možnosti jejich kulturního vyžití v mateřském jazyce, ale na druhé straně nedokázal vzhledem k manifestovaným postojům nalézt takové formy působení, jež by oslovily mladší a méně konformní jedince.

Zásadní změny, ke kterým došlo na přelomu 80. a 90. let, zasáhly také do života německého etnika. Podnítily veřejnou aktivitu jeho příslušníků, ale současně též diferenciaci a názorové tříbení uvnitř skupiny. Mezi nově zakládanými organizacemi (svazy) Němců a vedením Kulturního sdružení došlo k roztržce v otázce způsobu ustavení společné reprezentace minority. V listopadu 1992 vznikla z iniciativy zástupců samostatných regionálních svazů střešová organizace s názvem **Shromáždění Němců v Čechách, na Moravě a ve Slezsku – SNČMS** (Landesversammlung der Deutschen in Böhmen, Mähren und Schlesien – LV). SNČMS sdružovalo v první polovině 90. let v 17–19 regionálních svazech kolem 5000 členů (koncem roku 1997 se ke Shromáždění hlásilo 22 svazů a skupin), paralelně působilo

Kulturní sdružení (v polovině 90. let kolem 4000 členů). Na Slovensku se již v roce 1990 zformoval **Karpatoněmecký spolek (KNS)**, který ve svých organizacích postupně sdružil více než 4200 členů. Demokratické poměry, změny v právním řádu a aplikace zásad obsažených v článku 20 smlouvy mezi ČSFR a SRN z února 1992 vytvořily vcelku příznivé prostředí pro seberealizaci příslušníků německé menšiny. Svazy a vedení SNČMS rozvinuly širokou škálu různorodých aktivit směřujících k posílení společenského statusu menšiny, k zachování jejích etnických tradic, k obohacení kulturního života společenství a zároveň k zlepšení česko-německých vztahů v domácím i mezinárodním měřítku, jak o tom mj. svědčil postoj k Česko-německé deklaraci z ledna 1997. Ohnisky bohatého kulturního života se stala zejména **Střediska setkávání** (Begegnungszentren), kterých bylo na přelomu let 1997–1998 v českých zemích patnáct. Představitelé menšiny upozorňovali na její specifické postavení a problémy (např. v otázce školní výuky dětí, poskytování finančních příspěvků od státu na kulturně-spoločenské akce a tisk apod.), poukazovali také na potřebu zmírnit v rámci možností následky některých křivd z minulosti.

Možnosti dalšího vývoje německé minority naznačily výsledky sčítání lidu z jara **1991**. S výjimkou Slovenska se nenaplnila některá očekávání, že počet osob hlásících se k německé národnosti bude v důsledku změněných společensko-politických okolností vyšší. V celé ČSFR deklarovalo německou národnost celkem **53 970 osob** (proti roku 1980 úbytek o 11,7%), z toho v ČR 48 556 (úbytek o 16,6%) a na Slovensku 5414 (přírůstek ve výši přes 85%). V českých zemích bylo mezi Němci jen 5,3% dětí mladších čtrnácti let a naopak 43,4% osob v postproduktivním věku. Vysoký byl podíl žen, navíc s těžištěm ve věkové skupině 60–69 let. Jen kolem 28% německých žen bylo v plodném věku – německé minoritě scházely děti. Důležitým faktem zůstává, že v průběhu 90. let si nezanedbatelná část majoritní společnosti uvědomovala, že život a výkony německého obyvatelstva – přes všechny tragédie a hořkosti minulosti – tvořily integrální součást českých dějin, že dnešní německá minorita je dědicem těchto tradic a že její rovnoprávné postavení v demokratické společnosti je třeba plně respektovat.

Polská národnostní menšina na Těšínsku

Po druhé světové válce byla polská národní menšina v Československu soustředěna převážně na území dnešní České republiky. Obyvatelstvo polské národnosti sídlilo hlavně v **národnostně smíšené části Těšínska**, tj. v úzkém pruhu podél státní hranice od Ostravy po Jablunkovsko, nazývaném polsky Zaolzie (do roku 1948 součást politických okresů Fryštát a Český Těšín, v letech 1949–1960 okresů Karviná a Český Těšín a od 1. července 1960 do listopadu 1989 okresů Karviná a Frýdek-Místek). Jen přibližně desetina polské populace v českých zemích žila jinde (zejména v Praze, severočeském a východočeském pohraničí) a tvořili ji hlavně polští občasně, kteří sem přišli za prací. K polské menšině lze ještě volně přiřadit i část tzv. **góralské populace** žijící na slovenském území Oravy a Spiše.

Početní stav polské menšiny v Československu od konce 30. let trvale klesal. Podle sčítání lidu v roce 1930 žilo v českých zemích 92 600 Poláků, kteří tvořili 0,9 % obyvatelstva, z toho v národnostně smíšené části Těšínska 76 200, tj. 35,3 % obyvatel. Podle výsledků stejné akce v roce 1950 žilo v ČSR na **72 000 Poláků** (0,6 % obyvatel), v českých zemích 70 800 (0,8 % obyvatel) a na Těšínsku 59 000 (26,8 % obyvatel). Do roku 1970 počet Poláků v Československu mírně klesl na 65 000 (0,4 % obyvatel), z nichž v České republice žilo 64 000 (0,7 % obyvatel). Na Těšínsku, kde pokles začal až v 60. letech, žilo v roce 1970 stále ještě 56 000 Poláků, kteří ale vzhledem k sociálně-ekonomickým přeměnám zdejšího území představovali už jen 16 % obyvatel. V dalších dvou desetiletích se ve vývoji polské populace v tehdejší České republice a na Těšínsku projevují zcela rozdílné trendy. Zatímco počet Poláků v České republice v důsledku imigrace z Polska za prací, zvláště intenzivní v letech 1976–1984, přechodně vzrostl na 66 100 v roce 1980 (0,6 % obyvatel), na Těšínsku pokračoval jejich úbytek – v roce 1980 jich zde sídlilo 51 600 (14,1 % obyvatel) a v roce 1991 polskou národnost uvedlo jen 43 500 osob (11,8 % obyvatel); to se promítlo v celkovém poklesu polské populace v ČR na **59 400** v roce 1991 (0,6 % obyvatel). Uvedený vývoj měl řadu složitých a nejednoznačných příčin. Významnou roli sehrávaly uměle vyvolané procesy tzv. **socialistické industrializace a urbanizace průmyslového Ostravska**, které zde vedly ke kritické koncentraci těžkého průmyslu a mohutné imigraci z vnitrozemí českých zemí a Slovenska do nových sídlišť, vznikajících často na území dřívějších menších obcí (Havířov, Orlová aj.), takže se pronikavě změnila národnostní struktura území obývaného polskou menšinou. Další faktory představovala **přirozená měna obyvatelstva a asimilační procesy**, u nichž se dosud vedou spory o míru ovlivnění přímými zásahy i nepřímými tlaky komunistického režimu.

V letech 1945–1947 situaci polské menšiny na Těšínsku výrazně ovlivňoval **československo-polský pohraniční spor** o toto území, které zůstalo součástí Československa, a bývalá německá území předaná Polsku (Kladsko, Hlubčicko, Ratibořsko a Kozelsko). Neklidnou situaci udržovaly národnostní třenice, drobné pohraniční incidenty i různé manifestace síly a otevřené problémy na obou stranách (rozsáhlá propagandistická kampaň za připojení Těšínska vedená z Polska, návrat českých repatriantů a příprava k vyhoštění asi 6000 tzv. polských okupantů, tj. Poláků, kteří přišli na Těšínsko v době polského záboru 1938–1939, pozastavené na jaře 1946, rehabilitace tzv. volkslistářů, kteří často z existenčních důvodů přijali podmíněčně německou státní příslušnost, spojená s konfiskacemi majetku, neúspěšné pokusy o obnovení činnosti polských spolků apod.). Situace se zlepšila až poté, co na zásah Moskvy byla **10. března 1947** podepsána **Smlouva o přátelství a vzájemné pomoci mezi ČSR a**

Polskem, odsunující mj. definitivní stanovení státní hranice o dva roky, k němuž však došlo až koncem 50. let. Její součástí byl dodatkový protokol upravující na základě principu vzájemnosti národnostní práva polské menšiny. Patřilo k nim právo ustavit **Polský kulturně-osvětový svaz** (Polski Związek Kulturalno-Oświatowy, PZKO), jehož statut schválila 27. června 1947 expozitura MZNV v Ostravě, a **Sdružení polské mládeže** (Stowarzyszenie Młodzieży Polskiej, SMP), dále právo rozvíjet polské národní školství, družstevnictví apod. PZKO v této době vystupoval jako právní zástupce i oficiální mluvčí polské menšiny a jeho aktivity organizované v rámci sekcí přesahovaly mnohdy (např. v oblasti školství, družstevnictví, majetkových poměrů) původní zaměření. Rovněž v rámci SMP pracovalo několik zájmových sekcí včetně tělovýchovné rady.

Ostrá protipolská stanoviska v poválečných letech zastávali zejména národní socialisté v čele s poslancem Františkem Uhlířem. Naproti tomu komunisté, jejichž noviny *Głos Ludu* vycházející v Českém Těšíně se staly hned po osvobození důležitým hlasem polské menšiny, zaujali z taktických důvodů daleko vstřícnější postoje, i když ani oni neměli zájem na obnově menšinového statusu, a po podpisu smlouvy zdůrazňovali nutnost naplnit dodatkový protokol. KSČ si tak zajistila podporu převážné části polské menšiny, kterou dokázala v únoru 1948 využít. Zastoupení **polských komunistů**, zástupců PZKO i SMP v mocenských orgánech značně převyšovalo podíl polského obyvatelstva zvláště v československém okrese a na 1. okresním sjezdu PZKO v Českém Těšíně 4. května 1948 byla znovu proklamována řada polských národnostních požadavků. Tato situace vyvolávala národnostní spory a neklid mezi českým obyvatelstvem v řadě míst, zejména na Jablunkovsku, kde při prvních nedemokratických parlamentních volbách květnu 1948 bylo odevzdáno 13,7 % bílých lístků. Národnostní problémy se znovu rozvířily při reorganizaci místních akčních výborů Národní fronty (MAV NF) na podzim 1949 i při obdobné akci týkající se místních národních výborů (MNV) na jaře 1950.

Rostoucí ambice polské menšiny na Těšínsku vyjádřil předválečný předseda KSČ v Třineckých železárnách **Paweł Ciešlar**, jenž jako člen byra Krajského výboru KSČ v Ostravě, předseda Okresního výboru KSČ a místopředseda Okresního národního výboru v Českém Těšíně kritizoval na stranické půdě poúnorovou národnostní politiku KSČ na Těšínsku. Na jaře 1950 vystoupil s uceleným návrhem řešení této problematiky, kterou v listopadu 1950 rozpracoval do podoby čtyř materiálů označovaných jako tzv. **Ciešlarova platforma**. Jeho představa se opírala o všestrannou preferenci tzv. autochtonního obyvatelstva, které prohlašoval za Poláky. Vedle oprávněných požadavků na odstranění křivd a přehmatů z retribučního a rehabilitačního řízení nastínil nereálný program sledující **repolonizaci národnostně smíšeného území**, úplný zvrát stávajících národnostních poměrů a postupné vytvoření polské územní autonomie na Těšínsku. V období prohlubující se sovětsko-jugoslávské roztržky a sovětských útoků vůči tzv. národnímu komunismu se ale jakékoliv požadavky na větší samostatnost národů i menšin považovaly podle sovětského vzoru za „šovinismus“ a „buržoazní nacionalismus“ a jejich nositelé byli vystaveni tvrdým represím. Také Krajský výbor KSČ v Ostravě opakovaně připisoval národnostní problémy na Těšínsku „buržoazním nacionalistům“ z obou stran. V létě 1950 začaly přípravy útoku proti P. Ciešlarovi. Na 7. okresní konferenci KSČ v Českém Těšíně v dubnu 1951 „**ciešlarovštinu**“ zdrcujícím způsobem kritizoval hlavní ideolog ústředního výboru KSČ Gustav Bareš a počátkem roku 1952 byl Ciešlar **vyločen z KSČ i veřejného života**.

Komunistický režim nehodlal připustit existenci samostatného politického a správního subjektu v podobě nacionálně vyhraněné minority orientované na Polsko a oficiálně zastupované PZKO, byl však ochoten vytvořit určitý prostor pro kulturní vyžití a v omezeném rozsahu i hospodářské aktivity polské menšiny, zajistit její zastoupení ve státní správě a menšinové školství. Na přelomu 40. a 50. let se rozšiřovala organizační základna a činnost PZKO, jehož okresní organizace se sloučily na I. sjezdu v únoru 1950 v Českém Těšíně, kde byly přijaty nové stanovy PZKO jako organizace NF. Obě okresní organizace SMP se sice staly na jaře 1949 **polskou sekcí Československého svazu mládeže (ČSM)**, ale měly zaručenou rozsáhlou autonomii. Na skautské tradice navazovaly **polské harcenské skupiny** působící od roku 1949 jako **součást Pionýrské organizace ČSM** ve školách. Více než dvě desítky polských

tělovýchovných klubů s dvěma a půl tisíci členů se na jaře roku 1948 staly sokolskými jednotami řízenými Polskou sokolskou radou. V červenci 1949 se vytvořilo česko-polské spotřební družstvo Jednota-Jedność se sídlem v Orlové, které převzalo od ostravské Budoucnosti zásobování na Těšínsku i pronájem majetků předválečných polských spotřebních družstev.

Postupně se rozšiřovaly i možnosti a formy kulturního vyžití polských obyvatel. V září 1948 se konal první ročník horalských slavností v Jablunkově, v prosinci 1949 začal vycházet měsíčník PZKO *Zwrot*, v červenci 1950 bylo zahájeno **polské vysílání Československého rozhlasu v Ostravě** a v říjnu 1951 začala působit **polská scéna divadla v Českém Těšíně**. Inscenované tažení proti tzv. ciešlarovštině se stalo záminkou k ukončení autonomní činnosti většiny polských organizací spadající časově do poslední fáze likvidace většiny spolků a zájmových organizací v komunistickém Československu. Počátkem roku 1952 byly skupiny SMP mechanicky včleněny do ČSM, harcerské skupiny na polských školách přes nesouhlas některých vedoucích změněny v pionýrské skupiny a Polská sokolská rada začleněna do Československé obce sokolské. Zachován zůstal jen PZKO, který představoval jakousi modelovou organizaci pro další menšiny a **vyvíjel bohatou kulturní a osvětovou činnost prostřednictvím 80 „swietlic“**, tj. kulturních místností a kluboven, 75 divadelních a 69 pěveckých souborů, 23 loutkových scén, 68 knihoven se 14 tisíci svazků, několika knihkupectví a restauračních zařízení (mj. vlastnil katolicko-lidovou čítárnu v Jablunkově, dělnické domy v Dolní Líštné, Albrechticích a Třinci, chatu na Kozubové, hotel Piast v Českém Těšíně a budovu Práce v Karvině); kromě toho vykonával národní správu nad 230 nemovitostmi bývalých polských spolků. Byl však ostře kritizován za snahy být představitelem Poláků na Těšínsku, v létě 1951 bylo vyměněno vedení svazu, takže v hlavním výboru převažovali dělníci, a v roce 1952 byly pod dohledem AV NF vytvářeny okresní výbory PZKO v Českém Těšíně, Karvině a tehdejším bohumínském okrese KSČ. Snahy přeměnit PZKO na „typickou“ masovou organizaci vyvrcholily na jeho třetím sjezdu v květnu 1953, kde byl ale současně bez předchozího souhlasu Ministerstva vnitra přijat návrh nových stanov prohlášujících PZKO za dobrovolnou společenskou organizaci, což znamenalo větší samostatnost, byla proklamována velká „kulturní ofenziva“ a požadavek získávat polskou mládež. Od roku 1954 pak byla činnost PZKO, podobně jako další polské aktivity dotována ze státního rozpočtu.

Tyto snahy souvisely s určitým uvolněním národnostní politiky na počátku společenské krize let 1953–1957. Obavy z případných problémů při volbách v roce 1954 přiměly komunistické orgány na Ostravsku otevřít znovu **otázku dvojjazyčnosti**, jejíž zavedení tehdy polská menšina považovala za jakýsi symbol své národní existence. Princip dvojjazyčnosti, který neměl oporu v tehdejší právní řádě, byl sice oficiálně potvrzen usnesením rady KNV v Ostravě o dvojjazyčných nápisech v červnu 1956, narážel ale na nepochopení až odpor části českého obyvatelstva. Ve stejném roce také byl, ovšem jen formálně, dořešen i problém majetku bývalých polských spolků. Tím však dočasné politické ústupky i diskuse o národnostních otázkách na Těšínsku skončily.

V roce 1956 se dostala do popředí zájmu na Těšínsku tzv. **teorie dvou vlastí**, podle níž mělo polské obyvatelstvo materiální vlast v Československu a duchovní v Polsku, publikovaná v článku tehdejšího tajemníka Hlavního výboru PZKO **Bogumiła Goje**. Tato teorie se zvláště v souvislosti s liberalizací polských poměrů po říjnu 1956 stala terčem ostré kritiky krajských představitelů, kteří ji považovali za prostředek pronikání nežádoucích politických vlivů a usilovali o oslabení existujících vazeb PZKO na Polsko, mj. prostřednictvím nových stanov předložených konferenci PZKO v březnu 1958. Teorii dvou vlastí odmítl v roce 1959 i ÚV KSČ, který schválil Zásady pro práci mezi občany polské národnosti, z nichž vycházelo obdobné usnesení Krajského výboru KSČ v Ostravě v roce 1960, potvrzující existenci polské národní skupiny na Těšínsku a odmítající její násilnou asimilaci. Nové územněsprávní členění státu z července téhož roku ale zrušilo dosavadní okres Český Těšín s přibližně třetinovým podílem polského obyvatelstva, přičemž malá část jeho území s městem Český Těšín byla připojena k okresu Karviná a zbytek byl začleněn do okresu Frýdek-Místek. Současně došlo ke zrušení okresních výborů PZKO a k převedení jejich kompetencí na hlavní výbor. Tyto změny oslabily soudržnost polské menšiny i koncentraci jejích zástupců v zastupitelských orgánech.

Pozvolná liberalizace poměrů v 60. letech přinesla vzestup kulturně-osvětových i politických aktivit polského obyvatelstva. Obnovilo se úsilí o vyřešení existujících problémů, mezi něž patřila rehabilitace

polských představitelů, uznání odbojových zásluh Poláků atd. Aktivizovala se členská základna PZKO, kam vstoupily dva tisíce nových členů, což se mj. projevilo ostrou kritikou hlavního výboru na 9. sjezdu PZKO v roce 1965. Hledaly se i nové formy práce s mládeží a např. v roce 1967 působilo v PZKO 57 klubů mladých a 42 zájmových kroužků.

V roce 1968 znovu výrazně ožily snahy přeměnit PZKO v politickou reprezentaci polské menšiny. Mezi požadavky, které spolu s kritikou národnostní politiky KSČ a servilních postojů vedení organizace tehdy zazněly, patřila spoluúčasť na politických rozhodnutích týkajících se polské menšiny, hospodářskou samostatnost na družstevní bázi, vytvoření vlastního pracoviště pro výzkum polského etnika, nové učebnice (zejména dějepisu) pro polské školy a změna *Głosu Ludu* na deník. Současně se ale ozývaly např. protesty proti narušení tradičních polských komunit urbanizačními procesy, které nebraly ohled na přirozený vývoj. To vše vyvolávalo nacionálně zabarvený odpor části českého obyvatelstva a **lokální národnostní třenice**. Na jaře 1968 se také znovu konstitovalo **Sdružení polské mládeže**, k němuž se připojily téměř všechny mládežnické kluby a soubory. V květnu 1968 se ustavilo i zatímní vedení **harcerské organizace**, která od listopadu 1968 byla autonomní součástí pionýrské organizace.

Národnostní struktury Těšínska a polského sousedství se pokoušeli konzervativní komunističtí funkcionáři využít k akcím na podporu totalitního režimu, jako byla např. Česko-polská manifestace 9. května 1968 v Českém Těšíně. Po vpádu okupačních vojsk však rozhodující část polské menšiny zůstala loajální vůči republice a **invazi odmítla**. I když po nastolení normalizačního režimu nemohla být bez příslušných vládních nařízení uplatněna národnostně-politická práva podle ústavního zákona č. 144/1968 Sb., až do druhé poloviny roku 1969 pokračovaly přípravy na vytvoření reprezentačních orgánů polské menšiny. Postupující normalizace přinesla **postih stoupců reformního kurzu**, především ve sdělovacích prostředcích a kulturních institucích. Represe postihly např. z šéfredaktorů polského tisku **Henryka Jasiczka, Tadeusze Siwka a Jana Rusnoka**, většinu redaktorů *Głosu Ludu* i demokraticky zvoleného vedení PZKO včetně předsedy **Ernesta Sembola**. Za jisté završení první fáze normalizace z hlediska polské menšiny lze považovat zasedání Hlavního výboru PZKO v květnu 1970, po němž se tato organizace opět stala výlučně základnou kulturní a zájmové činnosti polských obyvatel v rámci Národní fronty obnovené podle modelu z počátku 50. let. V červnu téhož roku ztratilo polské harcerstvo svou autonomii v rámci pionýrské organizace a později Sdružení polské mládeže podobně zaniklo ve Svazu socialistické mládeže.

V období normalizace se zrychlila asimilace polské menšiny, považované nyní za skupinu československých občanů lišících se od ostatních jen jazykem. Směrnice Severomoravského KNV z roku 1976 pro postup v národnostní politice na Těšínsku proto mj. obsahovala seznam obcí, v nichž měla platit dvojjazyčnost při označování veřejných míst a budov. Podle dobového klíče mechanicky kopírujícího složení obyvatelstva měli sice Poláci své zastoupení v orgánech Národní fronty, v národních výborech, v České národní radě i ve Federálním shromáždění, ale veškerá činnost jejich jediné povolené organizace PZKO byla až téměř do konce roku 1989 kontrolována a usměrňována orgány KSČ, jejich tisk vystaven předběžné cenzuře a v souvislosti s činností hnutí Solidarita v Polsku byla počátkem 80. let hranice uzavřena a řada polských občanů na Těšínsku postavena pod dohled Státní bezpečnosti. Přesto se v rámci PZKO vedle tradičních aktivit až do poloviny 80. let úspěšně rozvíjela činnost mládeže zejména v oblasti sportu, působila zde ženská sekce, pokračovaly každoroční festivaly PZKO i celá řada dalších akcí apod.

Důležitým ukazatelem postavení polského etnika na Těšínsku bylo **polské školství**. Po osvobození byla obnovena většina předválečných polských škol prvního a druhého stupně, kolem jejichž postavení i postavení polských učitelů však probíhala řada sporů, činnost obnovilo polské gymnázium v Orlové a polské třídy vznikly na několika českých středních školách. V letech 1945–1947 byly některé školy zrušeny, především pro malý počet žáků a nechuť místních úřadů zajišťovat jejich provoz, svou roli přitom sehrávaly i silné pozice národních socialistů v resortu školství. Rovněž 21 mateřských škol otevřených v roce 1945 bylo již počátkem roku 1946 ostravskou expoziturou MZNV zrušeno pod formální záminkou. V září 1947 na Těšínsku působilo 62 obecných a 9 měšťanských polských škol se 192 třídami a 6582 žáky, dalších několik set studentů navštěvovalo polské gymnázium v Orlové a několik polských tříd zřízených u českých středních škol hlavně v Českém Těšíně a Orlové.

Po únoru 1948 byly znovu otevřeny čtyři desítky polských mateřských škol pro více než 1300 dětí. Počet školek i dětí rychle stoupal do roku 1956, kdy 64 školek navštěvovalo 2112 dětí, do počátku 70. let se počet dětí snížil přibližně o třetinu, pak prudce vzrostl a v 80. letech začal opět trvale klesat. V letech 1970–1989 stabilně existovalo 46–47 polských školek a sedm až devět polských oddělení v českých mateřských školách.

Také polské základní školství se od roku 1948 rozvíjelo v podmínkách srovnatelných se sítí českých škol. Po komunistickém převratu zahájilo znovu činnost 16 škol a do roku 1980 bylo otevřeno ještě dalších šest. Souběžně se zvyšováním jejich kapacity a koncentrace žáků rostl počet škol druhého stupně. Zhruba od poloviny 60. do konce 70. let klesl počet škol i žáků o více než polovinu, takže ve školním roce 1978/1979 existovalo už jen 36 polských základních škol se 180 třídami (odděleními) a 4215 žáky, přičemž nejvýraznější úbytek spadal do let 1968 až 1972. V další dekádě pokles pokračoval podstatně mírnějším tempem a ve školním roce 1988/1989 existovalo 15 škol. Vedle slabé natality a urbanizačních i asimilačních trendů se na tomto vývoji podepsaly i administrativně-správní změny směřující již od 60. let k rušení malých škol, v 70. letech pak zejména malotřídních škol prvního stupně (např. v letech 1976–1989 bylo na Těšínsku zrušeno 19 z 34 těchto škol) a vytváření velkých, tzv. spádových škol druhého stupně, jejichž vznik urychlily snahy o územní koncentraci a centralizaci správy v období normalizace. Tyto kroky vedly fakticky ke vzniku nové sítě polských škol, mnohdy značně vzdálených od bydliště žáků. Přesto ještě v období 1966–1967 školská síť v poměru k počtu žáků převyšovala potřeby polské populace, zatímco období po roce 1980 bylo z tohoto hlediska již krajně nepříznivé.

Sít polských středních škol se výrazně rozšířila na přelomu 40. a 50. let, kdy vzniklo druhé polské gymnázium v Českém Těšíně, s nímž bylo v roce 1964 sloučeno gymnázium v Orlové, a vznikly polské třídy na různých odborných školách v Českém Těšíně a Karviné i na pedagogickém gymnáziu v Orlové, resp. později v Českém Těšíně, které do roku 1961 připravilo 250 učitelů pro polské školy.

Ukrajinci a Rusíni

Rusíni obývají region podél jižních a severních svahů severního centrálního řetězce Karpat. Tato oblast dnes náleží čtyřem státům: Ukrajině, Polsku, Slovensku a Rumunsku. Malá část Rusínů se nachází v severovýchodním Maďarsku, od 18. století v oblasti Vojvodiny (Bačka) a Sremu v Srbsku, ale také na východě Slovinska a v Chorvatsku. Hlavně po druhé světové válce vznikly menší enklávy tohoto etnika rovněž v Čechách. Od konce 19. století mnozí Rusíni a Ukrajinci žijí v diasporách v USA, v Kanadě a v některých jiných zemích po celém světě.

Rusínské osídlení na Slovensku se téměř výlučně nachází v severovýchodních okresech (tzv. **Prjašiv-ščyna**). Tento termín je odvozen od názvu města Prešov, které je politickým, kulturním a náboženským centrem této oblasti. Po územní reformě (1996) jde zejména o okresy **Bardejov, Humenné, Medzilaborce, Snina, Stará Ľubovňa, Stropkov, Svidník** a město **Prešov**. Termín Rusíni je jedno z mnoha označení, kterými se toto etnikum nazývá (Ukrajinci, Rusíni-Ukrajinci, Rusíni/Ukrajinci, Karpatští Rusíni, Karpatorusové, Lemkovci, Rusnáci apod.). Svědčí to o nedokončeném procesu hledání vlastní identity. Podstatným problémem je otázka, zda jsou Rusíni součástí ukrajinského národa, ruského národa, anebo zda jsou samostatným východoslovanským národem. V tomto smyslu se od začátku 20. století postupně vytvořily tři koncepce, které chtěly být základem národní ideologie tohoto etnika (velkoruská, karpatoruská [rusínská] a ukrajinská). Velkoruská orientace zanikla po druhé světové válce a dožívá už jen v podobě jistých reminiscencí. Státní a politické orgány Československa od roku 1948 do konce 80. let plně akceptovaly jenom ukrajinskou koncepci.

Ve druhé polovině 20. století měla početnost rusínského etnika v Československu klesající tendenci. Při sčítání lidu v roce **1950** se k ruské a ukrajinské národnosti přihlásilo **67 615** obyvatel (na Slovensku 48 231) a v roce **1991** rusínskou a ukrajinskou národní příslušnost uvedlo **45 232** občanů, z toho na Slovensku 30 478 (17 197 Rusínů a 13 281 Ukrajinců). V českých zemích se spolu se Slováky a repatrianty podíleli na osidlování pohraničí, rovněž často přicházeli v rámci nábory pracovních sil. Hlavní příčinou tohoto jevu byla skutečnost, že velká část Rusínů nepřijala ukrajinskou identitu a přihlásila se ke slovenské národnosti. V tomto směru působila i tzv. **akce P**, která spočívala ve **zrušení řeckokatolické církve** a v násilném převedení duchovních a věřících do pravoslavné církve.

Důležitou roli při poklesu početnosti menšiny sehrála rovněž **přirozená asimilace**, kterou urychlovalo slovenské prostředí ve městech a malý zájem občanů o ukrajinský tisk a menšinový kulturní život vůbec. To vytvářelo prostor pro působení slovenských a českých médií. Kromě toho neexistovaly reálné možnosti přímé komunikace s etnicky totožným obyvatelstvem v Zakarpatské oblasti Ukrajinské SSR. Sporadické kontakty měly jen oficiální charakter. Asimilační procesy usnadňovala podobnost východoslovanských dialektů, náboženství a smíšená manželství, v nichž se slovenština stala dominantním jazykem. Na národním vědomí se rovněž stále více projevovaly změny, k nimž došlo v sociální struktuře občanů.

Politické, hospodářské a kulturní poměry po osvobození vytvářely příznivé podmínky pro uznání a rozvoj minority. Občané, kteří se hlásili k ukrajinské, rusínské nebo ruské národnosti, byli často bývalí účastníci domácího nebo zahraničního protifašistického odboje. Získali početné zastoupení v okresních i místních národních výborech na severovýchodním Slovensku i v centrálních orgánech a byli přijímáni do státních služeb. Měli nejen všechna občanská, ale na rozdíl od jiných minorit získali i některá men-

šinová práva. Dne 1. března 1945 založená **Ukrajinská národní rada Prjaševščiny** (UNRP) zaujala, po krátké etapě úvah o možném připojení severovýchodního Slovenska k USSR, pročeskoslovenský postoj a až do voleb v roce 1946 měla vlastní poslanecké kluby v Dočasném národním shromáždění i ve Slovenské národní radě. Do roku 1951 vydávala vlastní tisk, aktivně se podílela na rozvoji národnostního školství a vyvíjela aktivity v kulturně-osvětové oblasti. Pozitivní roli sehrála při odstraňování válečných škod a při rekonstrukci regionu. Přes velkou snahu jejích vedoucích představitelů nedošlo k zakotvení UNRP a dalších národnostních institucí této menšiny do právního systému státu.

Ústava z 9. května 1948 otázku národnostních menšin zcela ignorovala. Po únorovém převratu v roce 1948 totiž snaha o homogenizaci společnosti vedla k likvidaci všech prvků a projevů politické plurality včetně naprosté depolitizace života menšin, včetně Ukrajinců, kteří měli do té doby specifické postavení. Proto v roce 1951 UNRP zanikla a nahradil ji formující se **Kulturní svaz ukrajinských pracujících** (KZUP) založený v květnu 1954. V rámci zavedení krajského zřízení byl zrušen Referát ukrajinských škol, stejně tak ukrajinské školní a osvětové inspektoráty v okresech. Návrhy na řešení ukrajinské otázky formou autonomie nebo určité územní samosprávy byly zamítnuty. Podstatnější úpravy v politicko-právním postavení národnostních menšin nepřinesla ani Ústava ČSSR z 11. července 1960. V důsledku územněsprávní reformy z roku 1960 doprovázené rušením menších okresů došlo k posílení majorizace ukrajinské menšiny, což vedlo k narůstání její nespokojenosti. V tisku se objevovaly kritické názory na řešení ukrajinské otázky po roce 1948 a národně-politické hnutí, které se dovolávalo jisté formy autonomního postavení menšiny, se postupně radikalizovalo. Důležitou roli v tomto směru sehrál KZUP, který v březnu 1968 vystoupil s ostrou kritikou národnostní politiky vůči ukrajinským občanům ukrajinské národnosti. Tato kritika nezískala širší podporu, naopak mezi Slováky vyvolala protiukrajinské nálady. To byla jedna z příčin, proč byla v roce 1971 tato organizace vyčleněna ze struktury Národní fronty a podřízena Ministerstvu kultury SSR. Znamenalo to rovněž omezení další politické aktivity na půdě KZUP a jeho kulturní a osvětové činnosti i společenského vlivu.

Významnou kvalitativní změnou bylo přijetí **ústavního zákona č. 144/1968 Sb. z 27. října 1968**, ve kterém byla zakotvena rovnoprávnost minorit a určitá kolektivní práva. Ve vztahu k Ukrajincům **připouštěl označení Rusín**, třebaže v subalterním postavení vůči základnímu etnonymu Ukrajinec. Další impulzy k politickým změnám přinesl až proces perestrojky v SSSR ve druhé polovině 80. let, kterou však konzervativní režim v Československu ignoroval a která se do národnostního života menšiny výrazně nepromítla. Jedinou změnou provedenou po roce 1985 bylo opětovně přijetí KZUP do NF (1987). Národnostní práva Ukrajinců (Rusínů) zůstala de facto omezena na kulturní oblast, která měla překrýt všechny nedostatky v postavení této menšiny, ale i nejasnosti v rozhodujících záležitostech jejího dalšího vývoje. Otevření těchto otázek přinesla až listopadová revoluce v roce 1989.

V duchu marxistické doktríny byl hlavní formou řešení ukrajinské otázky v období socialismu ekonomický rozvoj severovýchodního Slovenska a odstranění jeho tradiční zaostalosti. Přestože byl tento úkol ztížen rozsáhlými válečnými škodami v regionu, bylo dosaženo pozitivních výsledků. Politika industrializace přinesla zvýšení životní úrovně, ale zároveň prostřednictvím zvýšeného sociálního pohybu přispěla k početnému oslabení menšiny a k jejímu poslovenšťování. Realizace plánů v hospodářské a sociální sféře vedla ke snižování zaostalosti severovýchodního Slovenska. Rozmístění a odvětvová struktura průmyslu, tempo a metody kolektivizace zemědělství ani jeho další rozvoj ne vždy respektovaly specifickou regionů a potřeby jeho občanů.

Rovněž pozitivní stránky vývoje v 70. a 80. letech (nárůst investic, zvyšování příjmů i růst dotací kulturním svazům) fakticky přispěly k rychlejšímu rozptýlení této menšiny mimo její sídelní oblast. V praxi to mimo jiné vyvolávalo rezignaci a nezájem o etnické otázky vůbec. Ke stejným výsledkům vedlo úsilí státních a politických orgánů vyřešit problematiku národní identity prosazením ukrajinské orientace. Od roku 1951 docházelo k **ukrajinizaci národnostního tisku, kulturních institucí menšiny a národnostního školství**. Uvedená rozhodnutí byla realizována bez ohledu na stávající podmínky a projevené stanovisko občanů, což se odrazilo ve výrazném snížení počtu občanů hlásících se k ukrajinské národnosti.

Složitým vývojem prošlo **ukrajinské školství**. Počet ukrajinských (ruských) škol na východním Slovensku po osvobození rychle narůstal. Ve školním roce 1947–1948 existovalo 11 mateřských, 272 lidových a 25 měšťanských škol a 5 škol třetího stupně. Zatímco jejich počet stoupal, množily se zároveň žádosti o změnu vyučovacího jazyka v obcích, jejichž občané v poválečné euforii souhlasili se zavedením ruského vyučovacího jazyka. Tuto situaci měly řešit komisionální zápisy, které v roce 1949 proběhly v 15 okresech východního Slovenska. Na jejich základě bylo 20 ukrajinských škol zrušeno a ve 48 školách byl ruský vyučovací jazyk nahrazen slovenským. Ve školním roce 1951/1952 byla do ukrajinských škol zavedena ukrajinština jako vyučovací předmět a v následujících letech jako vyučovací jazyk. Přes mnohé problémy došlo v uvedeném období k výraznému rozvoji vzdělanostní úrovně rusínského a ukrajinského obyvatelstva. Významnou roli v tomto směru sehrála příprava učitelů pro ukrajinské školy na pobočce Vysoké školy pedagogické a na Vyšší pedagogické škole, později také na katedrách ukrajinského jazyka a literatury na Filozofické fakultě a Pedagogické fakultě Univerzity P. J. Šafárika v Prešově. Změna územního členění v roce 1960, rušení malotřídních škol a uplatňování zásady výběru vyučovacího jazyka rodiči způsobilo značné snížení počtu ukrajinských škol. V průběhu let 1960–1963 došlo k nahrazení ukrajinského vyučovacího jazyka slovenským na více než 160 školách. Tento trend pokračoval i v dalších letech. Zatímco ve školním roce 1966/1967 existovalo 58 ukrajinských škol s 5154 žáky, ve školním roce 1985/1986 to bylo jen 19 škol s 1343 žáky. Každoroční pokles počtu žáků vyvolával obavy z postupného zániku ukrajinského národnostního školství a národnostní menšiny vůbec.

Přínosem pro její kulturní život byla činnost UNRP a Duchnovičovy společnosti, po roce 1951 rovněž přípravného výboru aktivistů KZUP. V letech 1954–1989 v této oblasti působil KZUP, který se výrazně podílel zejména na zájmové umělecké činnosti a na organizování pravidelných folklorních festivalů a jiných kulturně-osvětových akcí. Velmi dobré úrovně postupně dosáhlo **Ukrajinské národní divadlo** (od začátku 90. let Divadlo A. Duchnoviče), které vzniklo v listopadu 1945 a stalo se známým za hranicemi regionu i Slovenska. V rámci tohoto divadla se zrodil také zpěvoherní soubor (rok 1954), který se stal základem **Poddukelského uměleckého lidového souboru** (PULS) založeného v roce 1956.

Významné místo v kulturním životě regionu mělo dokumentování a prezentování materiální a duchovní kultury prostřednictvím muzejní činnosti. Na aktivity Muzejní společnosti (1947) navázal Přípravný výbor pro založení Ukrajinského muzea v Prešově, které bylo v roce 1957 přestěhováno do Krasného Brodu. Od roku 1964 se sídlem **Muzea ukrajinské kultury** stal Svidník. Jeho expozice a výstavy do konce roku 1985 navštívilo víc než 300 000 lidí. Součástí muzea se stala **Galerie Dezidera Millyho**.

Vydavatelskou činnost v prvním období po válce zajišťovala Kulturně-osvětová rada při UNRP. Od roku 1951 se vydavatelství UNRP stalo součástí KZUP. Na jeho zkušenosti navázala **Ukrajinská redakce Slovenského vydavatelství umělecké literatury** (1956) a **Oddělení ukrajinské literatury Slovenského pedagogického nakladatelství v Bratislavě** (1960), které vydalo víc než 700 učebnic a metodických příruček a 666 titulů umělecké a vědecké literatury v ukrajinském jazyce. V letech 1945–1951 vycházely ruské a ukrajinské noviny a časopisy, vysílání rovněž obnovilo **Ukrajinské studio Československého rozhlasu**. Dominantní místo mezi nimi měly noviny *Prjaševščina* (1945–1951) vydávané UNRP. Od roku 1951 vycházel týdeník *Nove žyttá*, který byl do roku 1959 tiskovým orgánem KV KSS v Prešově, poté se jeho vydavatelem stal ÚV KZUP. Současně od roku 1951 KZUP vydával společensko-kulturní měsíčník *Družno vpred*. V březnu 1953 začal v Prešově vycházet almanach *Dukla*, který se v roce 1967 stal orgánem sekce ukrajinských spisovatelů při Slovenském svazu spisovatelů. Dětem školního věku byl určen měsíčník *Kolokolčik-Dzvinočok* (1947–1950) a čtrnáctideník *Pionerskaja gazeta* (1951–1968), který byl nahrazen časopisem *Veselka*. V 50.–60. letech rovněž vycházelo několik regionálních a náboženských periodik.

Maďaři

6

Velká maďarská národní menšina, čítající před druhou světovou válkou 744 651 obyvatel, žila v roce 1945 na jižním a jihovýchodním Slovensku v oblastech přímo sousedících s Maďarskem. V roce 1938 byly oblasti s maďarským obyvatelstvem připojeny k fašistickému Maďarsku, a proto se v roce 1945 Maďaři v Československu ocitli ve stejném postavení jako Němci. Odsun Maďarů konzultovali čeští a slovenští politici s představiteli sovětské vlády v Moskvě od ledna 1945. Sovětští vládní představitelé, kteří podpořili odsun Němců, se k vysídlení Maďarů nevyjádřili ani kladně, ani záporně. Ponechávali je na československé vládě a podpořili pouze vysídlení těch Maďarů, kteří přišli na slovenské území po roce 1939 jako příslušníci maďarských fašistických organizací a okupanti.

Na základě Košického vládního programu a prezidentského ústavního dekretu č. 33/1945 všichni Maďaři na území Československa **ztratili československé občanství** a s ním všechna občanská práva. Dalšími dekrety jim byl, stejně jako Němcům **konfiskován majetek** a byla jim uložena **pracovní povinnost** (dekret prezidenta republiky č. 88/1945). Majetek většiny Maďarů na Slovensku byl dle direktiv slovenských, zejména komunistických politiků (Gustáv Husák, Daniel Okáli, Július Ďuriš) ihned osídlen slovenskými kolonisty z vnitrozemí Slovenska za účelem odmaďarizování navrácených jihoslovenských a východoslovenských oblastí. Maďarské školy a kulturní instituce na Slovensku byly dle výše uvedených zákonů a nařízení v témže roce zrušeny.

Ačkoliv československá vláda počítala s vysídlením nejméně 400 000 Maďarů a předložila tento požadavek jednání Postupimské konferenci v červnu 1945, ta se k němu nevyjádřila, protože nekladla rovnítko mezi Němce a Maďary v Československu. Velmoci oběma zemím doporučily, aby se dohodly na dobrovolné výměně obyvatel. Vycházely ze skutečnosti, že v Maďarsku žila početná slovenská menšina čítající kolem 200 000 obyvatel. Tito Slováci již od konce 18. století tvořili v oblasti Bukových hor, Sarvaše a Békeščaby slovenské jazykové ostrovy, měli zde slovenské menšinové školy a kulturní centra.

V roce 1945 bylo z Československa do Maďarska vysídleno 93 000 slovenských Maďarů. Po dlouhém jednání mezi československou a maďarskou vládou došlo v únoru 1946 k uzavření **dohody o výměně obyvatel**. Na základě dobrovolnosti měli být Maďaři ze Slovenska vyměněni za Slováky z Maďarska. Maďarská vláda trvala na stejném počtu příchozích Maďarů a odchozích Slováků, protože Maďarsko se nacházelo v katastrofické hospodářské situaci a nemohlo přijmout lidi bez půdy a majetku, aniž by je osídlilo na majetky Slováků v Maďarsku, kteří měli naopak získat majetek zanechaný Maďary na Slovensku.

Výměna obyvatel proběhla v letech 1946–1948. Vázla z důvodu neochoty Slováků k přesídlení na Slovensko, kde již byla většina majetku Maďarů osídlena slovenskými kolonisty z vnitrozemí. V roce 1946 byl kromě výměny obyvatel připraven **plán reslovakizace slovenských Maďarů**. Na tomto tzv. vědeckém projektu reslovakizace se podíleli slovenští sociologové, historici, etnografové a lingvisté. Spočíval v přesvědčení, že slovenští Maďaři byli v dávné minulosti Slováky, kteří byli po staletí pomaďaršťováni a nyní měli možnost návratu zpět k původním slovenským kořenům, tj. přihlášení se k slovenské národnosti, zvládnutí slovenského jazyka a poslání dětí do slovenských škol. Reslovakizantům bylo navráceno čl. občanství a mohli zůstat na Slovensku. K reslovakizaci se v roce 1946 přihlásilo na 400 000 Maďarů. Dle výběrového řízení však bylo schopnými reslovakizace uznáno pouze 200 000 Maďarů, ostatní slovenskou národnost nezískali a počítalo se s jejich tzv. rozptylem v Čechách, na Moravě, ve Slezsku a v hornatých oblastech severního Slovenska.

V únoru 1946 bylo 44 169 Maďarů ze Slovenska **vysídleno do českých zemí**, kde měli v rámci pracovní povinnosti nahradit již odsunutě Němce, a počítalo se s dalšími přesuny Maďarů do českých zemí. V roce 1947 to byli zejména reslovakizanti vykazující již slovenskou národnost. Dne 26. září 1947 vystoupili maďarští komunisté na mezinárodní poradě vedení komunistických stran v polské Szklarské Porębě proti jednání českých a slovenských komunistů s maďarskou menšinou, které označili za ne-internacionální a žádali nápravu. Sovětský svaz přiměl slovenské komunistické politiky, aby zastavili perzekuci Maďarů v Československu.

V roce **1948** na **zásah SSSR** nastal mírný obrat v politice čsl. vlády vůči Maďarům. Byly zastaveny další nucené přesuny Maďarů do Čech i výměna obyvatel. I nereslovakizovaným Maďarům bylo vráceno čs. občanství a postupně byly na jižním Slovensku v obcích s vysokým procentem obyvatelstva maďarské národnosti otevírány menšinové školy. V roce 1949 byl povolen maďarský kulturní spolek **Csemadok** (Csehszlovákiai Magyar Dolgozók Kultúregyesülete – Kulturní spolek maďarských pracujících v Československu). Maďaři na jižním Slovensku tak získali část práv národnostní menšiny.

V roce **1950** se v Československu k maďarské národnosti hlásilo **367 733 obyvatel**. V roce **1961** se počet zvýšil na **533 934 Maďarů**, protože většina „reslovakizantů“ se opět přihlásila k maďarské národnosti. V českých zemích se v roce 1950 přihlásilo k maďarské národnosti 20 154 obyvatel, v roce 1961 pak 15 152 obyvatel. Tito Maďaři netvořili enklávy. Žili rozptýleně, tudíž nezískali žádná menšinová práva a byli jako neslovanská menšina vystaveni asimilaci.

V roce **1970** vznikla Rada pro národnosti vlády ČSSR. Maďaři se stali **oficiálně uznávanou národností** a mohli se sdružovat v jediném centrálně řízeném spolku, kterým se stal **Csemadok**. Jejich kulturní a vzdělávací aktivity na Slovensku byly financovány Ministerstvem kultury a Ministerstvem školství, mládeže a tělovýchovy. Maďaři v českých zemích nemohli do roku 1990 vytvářet žádné spolky.

Řekové

6

Formování řecké národnostní menšiny v Československu započalo teprve v roce 1948 (do té doby žil u nás jen zanedbatelný počet Řeků) a mělo příčinnou spojitost jak s vývojem událostí v samotném Řecku (kde občanská válka let 1946–1949 nezadržitelně směřovala k porážce komunistů), tak s konečným začleněním Československa do sovětského bloku po únorovém puči roku 1948. Usazování Řeků u nás bylo vyvoláno jednoznačně politickými důvody a představovalo součást širšího migračního přesunu, směřujícího **po skončení řecké občanské války** především do Sovětského svazu a do dalších komunistických zemí střední, východní a jihovýchodní Evropy. První fáze procesu utváření řecké minority u nás, probíhající ještě před definitivním ztroskotáním řeckého komunistického povstání (od jara 1948 do léta 1949), zahrnovala umístění téměř 4 tisíc řeckých dětí z území nacházejícího se tehdy ještě pod kontrolou řeckých komunistů, jež byly do Československa hromadně evakuovány přes Jugoslávii.

Hlavní vlna řeckých přistěhovalců v počtu více než 8000 lidí k nám dorazila teprve po skončení občanské války v Řecku, v období **od podzimu 1949 do poloviny roku 1950**. Mezi imigranty této druhé etapy jednoznačně převládaly osoby dospělého věku. Byli mezi nimi nejen **bývalí bojovníci poražené povstalecké armády DSE** (Řecká demokratická armáda – Dimokratikos Stratos tis Elladas) a jejich stoupenci či rodinní příslušníci, ale i osoby, které byly odsunuty z Řecka proti své vůli jako rukojmí či váleční zajatci. Úhrnný počet imigrantů z Řecka dosáhl v roce 1951 svého maximálního čísla – kolem **13 000 osob**. Zhruba jednu čtvrtinu až jednu třetinu z nich tvořili ovšem lidé, kteří se již při svém příchodu do Československa či postupně později označili nikoliv za Řeky, ale za příslušníky **makedonského** (tj. slavomakedonského) národa.

Třetí, závěrečná fáze procesu formování řecké minority u nás – od poloviny roku 1950 do roku 1956 – již nepřinesla žádný další početní nárůst příslušníků řecké komunity. Měla spíše podobu vzájemných výměn těchto uprchlíků mezi jednotlivými zeměmi sovětského bloku a směřovala ve většině případů k **slučování dosud rozdělených rodin**. Z politických důvodů přišlo ovšem do Československa na podzim 1956 v době maďarské revoluce kolem 600 Řeků z Maďarska. Již v průběhu této třetí etapy, v roce 1954, započal na druhé straně i opačný proces, postupný návrat některých řeckých imigrantů z Československa (i z některých dalších zemí sovětského bloku) do vlasti, částečně i do jiných nekomunistických států. Ve své první fázi, v roce 1954, opustilo Československo hromadně kolem 1000 Řeků, zejména z řad těch osob, které byly v roce 1949 přinuceny k odchodu z Řecka násilím. Od roku 1955 však již probíhala repatriace Řeků nikoliv kolektivně, ale pouze na individuálním základě.

Oficiálním reprezentantem řeckých imigrantů po jejich příchodu do Československa se stal ústřední výbor **Svazu řeckých politických emigrantů** se sídlem v Jeseníku. Skutečné řízení řecké komunity bylo však plně v rukou stranického výboru **KS Řecka pro Československo** (KS Řecka, Komunistická strana Řecka – KKE, Kommunistiko Komma Elladas), který podléhal ÚV KS Řecka sídlícímu v Bukurešti. K ideovému usměrňování Řeků v Československu sloužilo tomuto orgánu i vydávání listu *Agonistis* (*Bojovník*), rozšiřování učebnic a komunisticky orientované literatury a zřízení řeckého vysílání československého rozhlasu. Na výslovnou žádost exilového vedení KS Řecka byla většina dospělých přistěhovalců zprvu kompaktně soustředěna do několika vybraných pohraničních okresů severní Moravy (**Jeseník, Bruntál, Krnov**) a severovýchodních Čech (**Žamberk, Trutnov**), zejména do těch venkovských obcí, z nichž bylo v předchozích letech vysídleno německé obyvatelstvo. Část imigrantů byla rozmístěna i do větších

městských center na Moravě a ve Slezsku (zejména do **Ostravy, Karviné, Třince a Brna**) a zapojena do průmyslové výroby. Děti z Řecka byly v téže době podle svého věku umísťovány do zvláštních dětských a mládežnických domovů a internátů, které zajišťovaly i jejich výchovu a vzdělávání a zahrnovaly mimo jiné i výuku v mateřském řeckém, případně i ve slavomakedonském jazyce. V souvislosti s dospíváním dětské populace a s přechodem mladých Řeků do pracovního poměru či do škol vyššího typu se počet těchto vybraných domovů postupem doby snižoval (z nejvyššího počtu 40 na počátku 50. let).

Charakteristickým rysem vývoje řecké menšiny již od poloviny 50. let bylo **rychlé tempo adaptace a integrace** většiny jejich příslušníků do českého a slovenského prostředí. Ke konkrétním projevům tohoto procesu patřilo mimo jiné stěhování Řeků z jejich původních izolovaných „ghett“ do ostatních částí země, ukončení činnosti posledních zbylých speciálních dětských domovů, uzavírání smíšených sňatků a aktivní včleňování zejména mladé generace Řeků do společenského a kulturního života. Příslušníci řecké menšiny si přesto v plné míře zachovali svou jazykovou i národní svébytnost a identitu. Hlavním nositelem nejrůznějších společenských aktivit menšiny byly **komise a spolky**: do roku 1963 zejména Výbory emigrantů z Řecka (EPE), v letech 1960–1964 osvětové a kulturní komise, v letech 1964–1969 Spolek řeckých politických emigrantů (SPPT) a posléze Kulturní komise, Spolek účastníků národního odporu, Komise boje proti diktatuře a Komise pro repatriaci, které se nacházely pod plnou kontrolou funkcionářů KS Řecka i československého komunistického režimu. Návrat do vlasti zůstal i po mnoha letech pobytu v emigraci prvořadým cílem snažení většiny československých Řeků. Příznivější podmínky k jeho uskutečnění se vytvořily teprve po vydání řeckého **zákona o svobodné repatriaci politických emigrantů** z konce roku 1982, na jehož základě dostali řečtí účastníci komunistického povstání z let 1946–1949 a jejich potomci možnost znovuzískat řecké státní občanství a vrátit se z exilu do Řecka. Významným stimulem pro repatriaci se stalo i uzavření **dohody mezi vládami ČSSR a Řecka ze 17. května 1985** o vypořádání nároků z důchodového zabezpečení. Na jejím základě se československá vláda zavázala vyplátit jednorázovou částku v úhrnné výši 24 milionů amerických dolarů ve prospěch důchodců z řad politických emigrantů, kteří se „vrátili nebo vrátí do 5 let po podepsání této dohody“ (to jest do května 1990) k trvalému pobytu do Řecka. Za přispění těchto okolností početní stav Řeků u nás v druhé polovině 80. let prudce poklesl. Podle výsledků sčítání obyvatelstva z roku 1991 žilo v Československu již jen **3379 osob**, které se hlásily k řecké národnosti.

Bulhaři

6

Různorodá bulharská komunita v Československu, v níž v meziválečném období tradičně převažovali především zahradníci-zelináři a částečně cukráři – obchodníci i výrobci – a studenti (a v níž se ovšem tehdy vyskytovali i političtí emigranti, buď agrární, nebo komunistické orientace) – se krátce po roce 1945 rozrostla nejen o nové (v některých případech vlastně staronové) příslušníky zmíněných sociálně-profesních skupin, ale i o reprezentanty dalších povolání, zejména o větší počet zemědělských dělníků. Na základě zvláštní **dohody mezi Československem a Bulharskem z 16. 9. 1946**, jejímž smyslem bylo napomoci k odstranění nedostatku pracovních sil v zemědělství v pohraničních oblastech Čech a Moravy a současně ovšem i k řešení problému relativní agrární přelidněnosti bulharského venkova, přišlo k nám od listopadu 1946 do jara 1947 více než sedm tisíc **námezdních zemědělských dělníků** (v některých případech i s rodinami), kterým bylo poskytnuto zaměstnání ve státních a soukromých podnicích v příhraničních oblastech Čech a Moravy. Podle dodatkového protokolu k tomuto ujednání z 4. června 1948 se počet bulharských zemědělských dělníků zvýšil o další 3 tisíce osob.

Původní smluvní dokument předpokládal, že **bulharští „gastarbeiteři“**, jejichž nábor ovšem probíhal jen v řadách bulharských venkovanů postrádajících jakékoliv vyšší vzdělání, budou pracovat v československém zemědělství pouze časově omezenou dobu (jeden rok s možností dalšího prodloužení) a že se poté vrátí zpět do svých domovů. V rozporu s výchozími předpoklady obou smluvních stran část těchto pracovníků neodcestovala do Bulharska a zůstala natrvalo v Československu. Většina z nich navíc opustila původní místa, která jim byla vyčleněna v rostlinné či živočišné výrobě, a našla si zaměstnání v jiných hospodářských odvětvích (a to nezřídka ještě před vypršením svých pracovních kontraktů). Součástí tohoto procesu byla i masová migrace těchto lidí z pohraničí do měst v českém a moravském vnitrozemí. Přeorientace původního profesního zaměření bulharské komunity od zemědělství k průmyslové výrobě, hornictví a stavebnictví byla právně sankcionována teprve československo-bulharskou dohodou ze 4. dubna 1950. Nejvýznamnější a nejprestižnější složku bulharských hospodářských aktivit u nás tvořilo přesto až do poloviny 50. let nadále tradiční působení zahradníků-zelinářů.

Na první etapu organizované **pracovní migrace Bulharů** do Československa z let 1946–1950 navázala v druhé polovině 50. let, po podpisu zvláštní československo-bulharské dohody z 15. dubna 1957, obdobná druhá a poslední vlna, charakterizovaná příchodem téměř 5 tisíc nových bulharských občanů mladších věkových kategorií a umístěním většiny z nich **do stavebnictví**. Jen nevelký počet těchto pracovníků však změnil svůj dočasný pobyt u nás za trvalý. V průběhu následujících desetiletí nemělo již stěhování Bulharů do Československa kolektivní charakter a probíhalo výlučně na individuálním základě. Mezi Bulhary, kteří se u nás tehdy natrvalo usadili, byli i někteří **bývalí studenti československých vysokých škol**, kteří se po absolutoriu nevrátili do vlasti. Počet Bulharů v Československu se však již celkově nejen dále nezvyšoval, ale naopak až do konce 80. let neustále snižoval. Podle výsledků sčítání obyvatelstva k 1. března **1961** pobývalo v Československu celkově **8957 osob** bulharské národnosti (z toho 582 mělo přitom československé státní občanství). O 30 let později, v březnu **1991**, se hlásilo k bulharské národnosti u nás jen **3487 osob** (z nich mělo českou státní příslušnost jen 692, slovenskou 11). Svou roli v tomto směru nepochybně sehrála i okolnost, že nejen děti ze smíšených česko- či slovensko-bulharských manželství, ale nezřídka i potomci druhé a třetí generace někdejších čistě bulharských imigrantů si postupně přisvojili v Československu novou etnickou identitu.

O udržování národního povědomí, o pěstování svébytných kulturních, společenských a osvětových aktivit a o prosazování specifických zájmů jednotlivých profesních skupin bulharského společenství v Československu (zejména zahradníků a studentů) pečovalo v prvním poválečném období několik spolků a sdružení. Na počátku 50. let došlo k jejich zrušení. Jediným reprezentantem bulharské komunity v Československu se od té doby stala kulturně-osvětová **organizace Georgi Dimitrov** založená v roce **1948**, jež měla své odbočky nejen v Praze, Brně a Bratislavě, ale i v řadě dalších měst a obcí, v nichž žili příslušníci územně velmi rozptýlené a atomizované bulharské komunity.

Psát o Židech v poválečném Československu jako o národnostní menšině je svým způsobem nepřesné. Židé podle nové legislativy za národnostní menšinu uznáni nebyli. Diskuse o postavení Židů v nově ustavené československé republice začala již hluboko za druhé světové války. Jak přesvědčivě analyzuje historik Jan Láníček, mezinárodní ohlas vyvolal především Benešův článek z ledna 1942 v časopise *Foreign Affairs* nazvaný *Organization in Postwar Europe*. Edvard Beneš se v něm vyslovil pro národní homogenizaci poválečných evropských států a hájil přesuny obyvatelstva tak, aby se oslabil vliv národnostních menšin. Ty by měly tak jako tak ztratit status mezinárodně uznávaných právních korporací, protože předválečné smlouvy o menšinových právech se podle Beneše neosvědčily a staly se pro státy spíše břemenem. Pro Československo měl Beneš samozřejmě především na mysli otázku Němců a Maďarů, jeho teze se však nepřímou týkaly i židovské menšiny.

Po otištění přišly proto reakce i od představitelů předních židovských organizací, jako YIVO v New Yorku, které Benešův text vyděsil. Benešovo prohlášení bylo navíc v příkrém kontrastu k jeho předválečným projevům na ochranu menšinových práv, protiřečilo obrazu demokratického Československa, jak ho československá vláda a především její ministr zahraničí a později prezident Beneš od vzniku Československa budoval. Tlak na Edvarda Beneše a Jana Masaryka ohledně uznání židovské národnosti v poválečném Československu se vystupňoval s koncem války. Jestliže uznání židovské národnosti se stalo jedním z pilířů demokratického obrazu Československa v meziválečném období, **odmítnutí menšinových práv Židů po válce**, navíc po šoa, se mohlo stát na mezinárodním poli jasným signálem, že československá politika nabrala jiný směr a od demokratických principů se odklání.

Přestože i v poválečném období pokračovala jednání o uznání židovské národnosti, nevedla k žádnému pozitivnímu konci. Neuznání židovské národnosti mělo přitom pro československé Židy osudné důsledky. Předně tím pádem i u židovského obyvatelstva platilo, že mezi nimi **mají na československé občanství nárok pouze osoby české či slovenské (či československé) národnosti**. Zákonodárství, které si kladlo za cíl potrestat menšiny údajně spoluodpovědné za nacistický režim v Československu, tak vedlo k diskriminaci i skupiny nacismem nejvíce postižené.

O československé občanství tak po válce musela usilovat (často marně) zhruba polovina židovského obyvatelstva Československa, z nichž naprostá většina byli přeživší koncentračních táborů, na Slovensku byla mezi přeživšími řada lidí, kteří přežili v úkrytu nebo mezi partyzány. Diskriminováni byli po válce především Židé, kteří se v roce 1930 při sčítání lidu **přihlásili k německé a maďarské národnosti**. V českých zemích odhadovala Rada židovských náboženských obcí (RŽNO), že se to týká zhruba **dvou tisíc osob** ze zhruba dvaceti čtyř tisíc přeživších. Na Slovensku je poválečná situace ještě velice neprobádaná. Neexistuje výzkum zaměřený na poválečnou diskriminaci tamních maďarsky (nebo německy) mluvících Židů. Hrubý odhad však je, že problémy s občanstvím se týkaly zhruba poloviny židovského obyvatelstva na Slovensku.

Německy mluvící Židé dostávali až do vyřízení své žádosti o občanství (což trvalo od několika měsíců až do roku a půl, často s negativním výsledkem) potravinové lístky pro Němce (stanovené podle tzv. židovských potravinových lístků za protektorátu), museli často nosit pásku pro Němce, dostávali nižší plat (pokud získali práci) a byli předvoláváni do sběrných táborů pro osoby určené pro odsun. Přesný počet německy mluvících Židů, kteří byli **zahrnuti do odsunu**, není znám. RŽNO uvedla ve své zprávě,

že všichni, kteří se na Radu obrátili ze sběrných táborů o pomoc, byli z odsunu vyňati. Počet osob, které o pomoc nepožádaly, lze velice těžko zjistit. Oficiálně bylo začlenění osob z židovských rodin do odsunu zakázáno až výnosem Ministerstva vnitra z 13. září 1946. I poté však tito lidé bojovali o občanství a velká část z nich se rozhodla pro individuální emigraci.

Pro české země ještě významnější skupinou, která žila často celá léta v právním vakuu, byli Židé, kteří do českých zemí utíkali z **Podkarpatské Rusi anektované Sovětským svazem**. Pro české země se jejich počet odhaduje na **osm tisíc**, z nichž většina se usadila v pohraničí. Na východním Slovensku jich tamní židovské obce zaznamenaly jen jeden až **dva tisíce**. Československé občanství jim bylo upíráno, protože vládní nařízení z 24. srpna 1945 o přípravě opce podle Smlouvy mezi ČSR a SSSR o Zakarpatské Ukrajině ze dne 29. června 1945 umožňovalo optovat pro československou národnost opět pouze lidem, kteří roku 1930 zvolili československou národnost. Naprostá většina Židů na Podkarpatské Rusi však tehdy volila národnost židovskou.

Otázka občanství pak byla úzce propojena i s otázkou **restituce „arizovaného“ majetku**. Navíc i osoby narozené v českých zemích, které se v roce 1930 přihlásily k židovské národnosti a upřednostňovaly pro komunikaci německý jazyk, měly s restitucí problémy. Proces restituce se navíc prolínal s procesem znárodnování.

Zpočátku povolené sionistické organizace, silně především na Slovensku, kde byl založen Ústřední sionistický svaz, byly po únorovém puči zakázány a mnozí jejich členové využili možnosti vycestovat do Palestiny a později státu Izrael, případně na Západ. Díky **dohodě mezi izraelským vyslancem Ehudem Avrielem Ueberallem a československou vládou** mohla **emigrace československých občanů do Izraele** pokračovat až do první poloviny roku 1950. Na konci roku 1950 se odhaduje počet Židů v Československu na čtrnáct až osmnáct tisíc.

Neuznání židovské národnosti pak šlo ruku v ruce s neuznáním specifické židovské zkušenosti za druhé světové války. Holokaust byl zahrnut pod všeobecné utrpení za fašismu. V organizacích protifašistických bojovníků ale byli Židé považováni za oběti druhé kategorie za tzv. politickým odbojem.

Během komunistické diktatury se pak židovský nacionalismus, a především jeho sionistická forma, používal v propagandě pouze s negativní konotací ve spojení s americkým imperialismem, špionáží či černým obchodem. Největší publicity doznal **antisíonismus za tzv. Slánského procesu**, jehož oficiální název zněl proces s protistátním spikleneckým centrem Rudolfa Slánského. Přestože při prvotním zatýkání údajných vnitřních nepřátel komunistické strany nehrál ještě antisemitismus nijak důležitou roli, od roku 1951 došlo pod vlivem sovětských poradců ke změně v rétorice a na dominanci získala **konstrukce tzv. sionistického konspiračního centra**. Ze čtrnácti obviněných pocházelo jedenáct z židovských rodin a informace o „židovském původu“ se též opakovaně objevovala v obvinění i vyhlášení rozsudku v listopadu 1952. Jedním z výkladových klíčů pro proces je teze, že Sovětský svaz chtěl protisíonistickým zaměřením procesu zdůraznit arabským zemím svůj již dřívější obrat v politice vůči Izraeli, a to právě v Československu, které dříve (se souhlasem SSSR) vznik státu Izrael výrazně podpořilo.

Slánského proces doprovázela vlna antisemitismu, která židovské obyvatelstvo svojí brutalitou často zaskočila. Mnozí lidé z židovských rodin byli sledováni, vylučováni z různých pracovních či politických organizací, mnozí ztratili práci. Pod rouškou „antisíonismu“ byly uvězněny i desítky židovských funkcionářů z židovských obcí v českých zemích i na Slovensku, často ti, kteří se podíleli na rozdělování podpor ze zahraničí, především pro přeživší šoa, kteří od státu dostávali nedostatečnou podporu. Vzhledem k vysokému počtu Židů v emigraci zaviněné šoa i poválečnou diskriminací bylo také pro mnohé Židy osudné, že byli v kontaktu se svými často blízkými příbuznými na Západě. Neveřejné procesy a věznění Židů byly časté především od roku 1953 až do počátku 60. let. V sousedním Polsku přitom tou dobou došlo naopak k výraznému zlepšení situace židovského obyvatelstva a v zemi byla opět povolena činnost American Jewish Joint Distribution Committee, která poskytovala Židům sociální podporu.

Antisíonistická rétorika byla opět výrazně oživena v roce **1967** v souvislosti s tzv. šestidenní válkou, po které nejen Československo, ale všechny státy východního bloku mimo Rumunsko **zrušily diplomatické styky s Izraelem**. Protiizraelská, a tudíž i protisíonistická a antisemitská propaganda, která

v sousedním Polsku rezonovala ve společnosti a vedla k emigraci velké části židovského obyvatelstva, se v Československu nicméně nesetkala s takovým ohlasem. Na obranu Izraele se vyslovilo několik osobností v rámci IV. sjezdu Svazu československých spisovatelů, pro židovskou komunitu se stal významný projev Jana Wericha na židovské radnici v Maislově ulici v dubnu 1968, který pronesl při otevření původně velkolepě plánovaných oslav milénia příchodu Židů do českých zemí. Werich se v něm vyjádřil nejen proti antisemitismu, ale i proti nadbíhání československého státu arabským zemím a proti označování Izraele za „agresora“. I Rada židovských náboženských obcí v českých zemích se ostře postavila proti antiizraelské kampani.

Aktivita sionistických organizací však mohly být obnoveny až po sametové revoluci, kdy také byly obnoveny diplomatické vztahy s Izraelem.

Romové v českých zemích

Z moravských a českých romských obyvatel přežilo nacistický holokaust jen asi 600–1000 osob, které se většinou v poválečném období asimilovaly. Od roku 1949 sílil příliv **romských migrantů ze Slovenska**, kteří hledali v českých zemích nové zdroje obživy a nový domov. Část z nich pracovala v zemědělství a na velkých stavbách (přehrady, železnice, později nová sídliště), většina nacházela zaměstnání ve velkých průmyslových centrech. Byli to většinou usedlí Romové ze slovenských osad, pouze asi 10 % přistěhovalců představovali kočovní olašští Romové v typických vozech či maringotkách tažených koňmi. Většina imigrantů byla negramotná a neměla žádnou kvalifikaci.

Komunistický režim zrušil zákonem č. 88/1950 diskriminační, zvláštní právní režim pro „obyvatele cikánského původu“ a zrovnoprávnil je před zákonem. Zároveň však jeho představitelé odmítli uznat romské etnikum za svébytnou národnostní skupinu. Podle jejich názoru představovali jakousi svéráznou **etnosociální skupinu**, která žije v bídě a na okraji společnosti vinou předcházejících vykořisťovatelských systémů. Za cíl své politiky vůči romskému obyvatelstvu stanovili jeho rychlou asimilaci s majoritou zapojením do pracovního procesu, celkovým sociálním povznesením a školním vzděláním. V průběhu padesátých let sílil příliv romských imigrantů ze Slovenska, kam jezdili náboráři z velkých průmyslových závodů a staveb zajišťovat rostoucí poptávku po nekvalifikovaných pracovních silách. Imigranti nebyli řádně evidováni, nedařilo se pro ně zajistit vhodné ubytování ani pravidelnou docházku dětí do školy. Ve starých částech měst (dělnické kolonie, hygienicky nevhodné hromadné ubytovny, demolice) se vytvářela **romská ghetta**. Romové se z velké části nedokázali přizpůsobit prostředí průmyslových velkoměst a sžít se s majoritní společností. Jejich tradiční rodinné vazby a zvyklosti i lokální vazby na majoritu komunistický režim ve snaze po asimilaci rozbíjel, zlepšil sice poněkud jejich sociální úroveň a umožnil vysokou zaměstnanost, ale zesiloval závislost na státní sociální péči. Postupně se zvyšoval počet romských dětí, které pravidelně navštěvovaly školu, velká část z nich však byla přeřazena do zvláštních škol nebo nedokončila základní školu, následkem toho kvalifikace a vzdělanost Romů zůstávaly na nízké úrovni a většina z nich žila na okraji společnosti.

Narůstání problémů s tzv. nepřizpůsobivými skupinami cikánského obyvatelstva, zejména s kočovníky a sociálně nezakotvenými (v dobové terminologii „polousedlími“) Romy, bylo podnětem ke změně politiky režimu vůči nim. Dne **17. října 1958** byl vydán zákon č. 74/1958 Sb., o **povinném usazení kočujících osob**. Na základě jeho prováděcích nařízení a **soupisu romského obyvatelstva z února 1959** bylo pod trestem vězení nařízeno všem trvale neusazeným osobám přihlásit se v místě pobytu a bylo jim zakázáno volně se stěhovat bez souhlasu příslušného národního výboru. Ten jim měl poskytnout ubytování a zaměstnání a dohlížet na jejich „převýchovu“. Na základě tohoto diskriminačního opatření byla z maringotek kočovníků odstraněna kola, stát jim násilím odebral koně, soupis však postihl neprávem i množství usazených Romů. Měl za následek další nárůst nedostatku vhodných bytů, nejasností v evidenci a v zařazování Romů do skupin podle „stupně přizpůsobivosti“, nezabránil však dalšímu nekoordinovanému pohybu romských skupin po území státu a vytváření ghatt ve městech. Tomu mělo zabránit usnesení vlády č. 502/1965, na základě něhož mělo dojít k rozptylu obyvatelstva ze slovenských romských osad, resp. z „míst nežádoucího soustředění“ v českých městech po celém území státu. Akce nebyla opět organizačně zvládnuta a v průběhu dvou let ztroskotala. V roce 1967 se do českých zemí přestěhovalo v rámci rozptylu 3178 osob, 1043 se přestěhovalo zpět na Slovensko.

Česká města (např. Ostrava) odmítala přijmout nové romské obyvatelstvo, neboť nedokázala zvládat ani problémy s dosavadním přírůstkem Romů. Vládním usnesením č. 384 z listopadu 1968 byla koncepce rozptylu definitivně odmítnuta.

V letech 1968–1969 došlo pod vlivem tzv. obrodného procesu k aktivizaci romské inteligence a předáků, kteří zaslali na podzim 1968 na ústřední orgány žádost o vytvoření romské organizace. Dne **30. srpna 1969** se konal v Brně ustavující sjezd českého **Svazu Cikánů-Romů (SCR)**. Ten založil několik hospodářských organizací, začal vydávat romský časopis, zakládal místní a oblastní organizace, hudební kroužky a soubory, rozvíjel kulturní a sportovní činnost. Předsedou ÚV SCR České republiky se stal **Miroslav Holomek**. **Tomáš Holomek** byl v roce 1969 zvolen poslancem Federálního shromáždění a České národní rady. V roce 1971 se zástupci SCR zúčastnili prvního kongresu Světové romské unie v Londýně. V roce 1972 měla organizace v celé ČSSR osm a půl tisíce členů. V rámci pokračující tzv. normalizace byla v dubnu 1973 pod záminkou nesrovnalostí v hospodaření činnost SCR zastavena. Skutečnou příčinou jejího zrušení byla zejména sílící snaha romských představitelů o uznání národní svébytnosti romského etnika. Od roku 1970 se tlak na asimilaci Romů zmírnil, na základě usnesení vlády ČSSR č. 231/1972 byla vytyčena koncepce všestranné kulturní a společenské integrace romského etnika na základě uznání jeho kulturních zvláštností, rozvoje romského jazyka a folkloru, důrazu na zvýšení úrovně jeho vzdělanosti a kvalifikace. Na Jazykové škole v Praze byla v roce 1976 zahájena výuka romštiny, probíhaly sociologické a etnografické výzkumy romských obyvatel českých měst.

V letech 1967–1968 byla obnovena celostátní evidence romského obyvatelstva, k **31. prosinci 1968** bylo v českých zemích evidováno celkem **61 085 romských obyvatel**. Další příliv romských imigrantů ze slovenských osad do průmyslových center českých zemí v 70. a 80. letech (zejména severní Čechy) prohluboval problémy s „nepřizpůsobivými“ romskými obyvateli. Od poloviny sedmdesátých let vzrůstala snaha po omezení porodnosti „nezdravé populace“ – mj. romských žen – jejich sterilizací za úplatu. Při sčítání lidu v roce **1980** bylo zjištěno na území ČSR celkem **88 587 Romů**. Vláda vydávala další usnesení o všestranné péči o romské obyvatelstvo, většina z nich však měla pouze formální charakter. Převážná část romského obyvatelstva žila stále izolovaně na okraji společnosti, do níž se nedokázala sociálně ani kulturně integrovat. V roce 1978 přijala skupina signatářů Charty 77 dokument nazvaný *O postavení Cikánů-Romů v Československu*, věnovaný zejména otázkám národní, kulturní a sociální diskriminace romského etnika. Tyto otázky byly znovu nastoleny až po revoluci roku 1989.

Romové na Slovensku

Romská menšina na Slovensku tvoří autochtonní obyvatelstvo, které i díky své vysoké početnosti a koncentraci přežilo události a perzekuce druhé světové války. Migrací Romů za prací a řešením neutešené sociálně-ekonomické situace v jejich původních sídlech se tzv. cikánská otázka rozšířila do celé republiky. Etnické aspekty nebyly akcentovány a Romové byli chápáni jako zaostalá sociální skupina s odlišným způsobem života, která se během výstavby socialistické společnosti měla přizpůsobit „životu našich pracujících“.

Slovenští a maďarští Romové, kteří se usadili, žili ve svých tradičních osadách na kraji měst nebo po vyhnání za Slovenského státu často na hranicích katastru obcí. Snaha o znemožnění jejich návratu do domovských sídel a pokusy o další vyhoštění z obce pokračovaly i po válce. Valašští, olašští Romové kočovali až do přijetí zákona č. 74/1958 Sb., o trvalém usídlení kočujících a polokočujících osob. Vysoká **koncentrace Romů na území východního Slovenska** – navíc poznamenaném válečnými událostmi, bez zdrojů obživy, pracovních příležitostí a bez infrastruktury – vedla ve snaze násilným způsobem řešit jejich sociálně-ekonomické problémy k převážně represivnímu postupu státních orgánů vůči nim. Proto po převzetí moci komunisty v únoru 1948 docházelo k **zařazování Romů do pracovních táborů** v intencích nařízení SNR č. 105/1945 Sb. n. SNR, **do táborů nucených prací** a následovaly rovněž živelné odchody i organizované **nábory na práci v Čechách**. Ovšem zásahy státní moci otázku koncentrace Romů na východním Slovensku nevyřešily. Naopak, nevhodnou a násilnou koncepcí rozptýlu a organizovaného přesunu z míst jejich nežádoucího soustředění (rok 1965) a s tím spojené prohloubení kategorizace Romů podle stupně jejich vyspělosti zakotvilo na východním Slovensku nejzaostalejší, sociálně a kulturně nejnížší vrstvy (ty se nesměly odsouvat a rozptylovat do Čech) s perspektivou dalšího růstu nezdravé populace. Katastrofální důsledky této politiky se promítají až do současnosti, kdy koncentrace Romů a početní růst v tomto regionu mají progresivní charakter.

Po bouřlivých, rozporných a protichůdných diskusích o otázkách potenciálního vývoje „cikánské národnosti“ a připomínkových řízeních k připravovaným materiálům byla počátkem 50. let určena linie socialistické paternalistické politiky vůči romskému etniku. Následná opatření, postupně přijímaná nejvyššími stranickými i státními orgány, naplňovala obsah sociální asimilace realizované střídavě násilnými a mírnějšími postupy.

Při neúspěšném praktickém naplňování směrnic resortu vnitra z roku 1952 byly slovenské orgány nuceny vyvinout intenzivnější úsilí při prosazování požadovaných záměrů řešení problémů romského etnika. V polovině 50. let proběhlo několik detailních průzkumů **romských osad** na Slovensku, které odhalily katastrofální poměry v 1305 osadách, kde v 14 935 domcích (chatrčích, zemnicích) žilo 95 092 lidí. Osady byly označeny za vážnou hygienicko-epidemiologickou hrozbu a zdroj onemocnění, dále za místa izolace a nežádoucího způsobu života Romů. Proto se jejich likvidace stala součástí všech plánů a koncepcí řešení tzv. cikánské otázky pro následující desetiletí. Nedostatek finančních prostředků a prudký poválečný populační nárůst romské populace znamenaly vznik dalších osad s nevyhovujícími podmínkami k bydlení. Direktivně stanovená linie násilné asimilace z roku 1958 a striktní úkoly v oblasti řešení likvidace osad přesunuly těžiště odpovědnosti na stát, který neustálým tlakem na přidělování bytů a rozpisem kvót na likvidaci osad a chatrčí postupně své záměry prosazoval. Povinné usazení se bývalých kočujících a polokočujících jedinců jednak v duchu zákona č. 74/1958 Sb., jednak na základě

soupisu těchto osob z února 1959, prohloubilo těžkosti v bytové oblasti. Plán na likvidaci osad byl proto dominantní součástí v praxi velmi neúspěšné a násilné koncepce rozptylu a odsunu z roku 1965. Celoplošným řešením bytové problematiky dosáhl bývalý režim snížení počtu osad na konci 80. let na zhruba 300, z nichž 80 % zůstalo na východním Slovensku. Místo zlikvidovaných osad vznikala nová romská ghetta – městské ulice, celé čtvrtě (Luník IX. v Košicích, sídliště na Dúžavské cestě v Rimavské Sobotě).

Navzdory neustálému asimilačnímu tlaku existovala **neoficiální romská reprezentace**, která se v krizových momentech – před jednáním ÚV KSČ v roce 1958 a 1964 – na různých jednáních či rozesíláním dopisů nejvyšším státním orgánům domáhala změny v nazírání na romskou problematiku, požadovala pro toto společenství akceptaci etnické příslušnosti a statusu národnosti. V období tzv. obrodného procesu byl – dříve než jeho český protějšek – povolen **Svaz Cikánů-Romů na Slovensku** (ustavující sjezd se konal 27. dubna 1969). Jejich činnost byla podobná, jen slovenský Svaz byl víc manipulován státní mocí a od svých požadavků v etnické oblasti ustoupil. Mocenské boje uvnitř Svazu dobře posloužily státní mocí při zrušení Svazu v roce 1973. Šlo o spory o předsednictví, kdy byli postupně odvoláni Anton Facuna a po něm Jozef Daniš a Svaz ovládal 1. tajemník Alojz Pomp se svou klikou, k tomu se přidaly finanční nesrovnalosti v hospodářském družstvu Bútiker v čele s Gustavem Karikem.

Jistý rozkol nastal v té době i ve vědecké obci, když slovenská etnologie ještě koncem 80. let přispívala ke zdůvodňování nereálnosti vlastního etnokulturního vývoje Romů a potřeby asimilace, praktikované mírnějšími prostředky a od začátku 70. let maskované vytčenou koncepcí všestranné kulturní a společenské integrace Romů. Její podstatou nadále zůstávalo řešení sociálně-ekonomických otázek života Romů, rozpracovaných do kvót na jednotlivé pětiletky a léta, které se týkaly zaměstnávání, přidělování bytů, likvidace osad a chatrčí, zvyšování školní docházky, výstavby předškolních a školních zařízení atd. Zároveň se v intencích komise vlády pro řešení otázek cikánských občanů zakazovalo vytvářet samostatné romské soubory, zkoumat historii a kulturu Romů, psát slovo Cikán s velkým písmenem. Jen s velkými těžkostmi se prosadilo uvedení programu Lidé z rodu Romů na folklorním festivalu ve Východné v roce 1986 a vydání monotematického čísla *Slovenského národopisu* v roce 1988.

Statisticky lze dokumentovat demografický vývoj a neustálý růst romské populace na Slovensku i dosažené „výsledky“ při řešení tzv. cikánské otázky bývalým režimem. Sporné úspěchy komunistického období se naplno projevily až po roce 1989. Pro téměř třístatisícovou romskou menšinu je typická nevzdělanost, pologramotnost až negramotnost v důsledku absolvování zvláštních škol mnoha generacemi, dále nezaměstnanost, sociální a kulturní úpadek celých lokalit, špatný zdravotní stav, izolace a neschopnost změny vlastními silami. To jsou kruté důsledky diskriminace romského etnika a paternalistické sociální politiky bývalého režimu.

Sociální systém a vývoj ekonomiky

7

Geneze a proměny sociálního státu | *Lenka Kalinová*
Transformace sociálního systému v 50. letech | *Lenka Kalinová*
Sociální důsledky restrukturalizace (1948–1953) | *Lenka Kalinová*
Sociální reforma v druhé polovině 60. let | *Lenka Kalinová*
Sociální postavení obyvatelstva | *Lenka Kalinová*

Pracovní příjmy | *Lenka Kalinová*
Sociální příjmy a výdaje | *Lenka Kalinová*
Národní pojištění – sociální zabezpečení | *Lenka Kalinová*
Příjmy, výdaje a spotřeba domácností | *Lenka Kalinová*
Bydlení | *Lenka Kalinová*

Populační vývoj | *Lenka Kalinová – Magdalena Pišcová*
Sociální struktura | *Lenka Kalinová*
Proměny sociální struktury v českých zemích a na Slovensku | *Bohumil Bůžik*
Sociální mobilita | *Bohumil Bůžik*
Dělnictvo a změny v zaměstnanosti | *Lenka Kalinová*
Duševní pracovníci | *Lenka Kalinová*
Zdravotnictví | *Lenka Kalinová*
Ženská otázka | *Denisa Nečasová*

Transformace (systémové změny) ekonomického systému | *Zdislav Šulc*
Ekonomická teorie a ekonomické myšlení v českých zemích | *Zdislav Šulc*
Ekonomická teorie a ekonomické myšlení na Slovensku | *Miroslav Londák*
Politická ekonomie socialismu | *Zdislav Šulc*

Znárodnění | *Zdeněk Jirásek*
Kolektivizace zemědělství | *Jana Burešová*
Likvidace soukromých živnostníků | *Lenka Kalinová*
Přídělový systém | *František Vencovský*
Peněžní reforma 1953 | *František Vencovský*

První ekonomická reforma | *Zdislav Šulc – Miroslav Londák*
Druhá ekonomická reforma | *Zdislav Šulc – Miroslav Londák*
Soubor opatření a Program pro osmou pětiletku (1981, 1984) | *Zdislav Šulc*
Komplexní přestavba hospodářského mechanismu 1987–1989 | *Zdislav Šulc*

System centrálního plánování | *Zdislav Šulc*

Cenový systém | *Zdislav Šulc*

Daňový systém | *Zdislav Šulc*

Mzdová soustava | *Zdislav Šulc*

Podnik a jeho postavení | *Zdislav Šulc*

Jednotná zemědělská družstva | *Viera Hlavová*

Nezemědělské družstevnictví | *Lidmila Němcová*

Finance, peněžní a bankovní soustava | *František Vencovský*

RVHP a Československo | *Antonia Štefániková*

Československo-sovětské hospodářské vztahy | *Antonia Štefániková*

Československo a ekonomická mezinárodní seskupení a organizace | *Josef Vlček*

Úroveň československého hospodářství v mezinárodním srovnání | *Josef Vlček*

Ekonomické a sociální vyrovnávání Slovenska na úroveň českých zemí | *Václav Průcha*

Industrializace Slovenska | *Václav Průcha*

Geneze a proměny sociálního státu

Sociální systémy s rozhodující úlohou státu jsou historickou kategorií a vznik sociálního státu má kořeny v industriální společnosti. Také Československo bylo již od dob hospodářské krize 30. let a po válce zralé pro sociální změny. Toho si byli vědomi představitelé zahraničního i domácího odboje, proto se po vzoru anglického programu a v duchu mezinárodních tendencí, vlastních tradic a radikalizace obyvatelstva po skončení války formoval návrh nejvýznamnějšího projektu té doby. Přijetí **zákona o národním pojištění** bylo pro odpor části politických sil odkládáno, zákon byl přijat až v **červnu 1948** jako gesto nové garnitury. Tento program počítal se zabezpečením všech občanů při všech sociálních událostech, zejména v nemoci, ve stáří, při ztrátě živitele, počítal se zabezpečením matek a dětí atd. K zajištění **plné zaměstnanosti** a financování velkorysé sociální politiky mělo přispět znárodnění a mzdové úpravy, jejichž cílem bylo odstranit „hladové mzdy“ a zmírnit chudobu. Výsledkem přerodění příjmů a majetku ve prospěch nejhůře placených skupin bylo **zmírnění sociální diference**. Tyto první kroky poválečného vývoje odpovídaly požadavkům obyvatelstva a potřebám doby. Přijatý sociální program připravený v podmínkách pluralitního politického systému představoval demokratickou alternativu sociální ochrany obyvatelstva. Počítal s pojištěním zaměstnanců i samostatně výdělečně činných osob a jejich rodinných příslušníků.

Likvidace pluralitního politického systému po únoru 1948, uplatnění „teorie o neustálém zotřívání třídního boje při budování socialismu“ od poloviny roku 1948 a přebírání sovětského modelu centrálního plánování znamenaly přechod na novou etapu transformace v ekonomické i v sociální oblasti. Počátek likvidace soukromé malovýroby ve městech a postupně i na vesnici, změny rozdělovacích procesů nutně vedly i k **transformaci sociálního pojištění**. Pojišťovací systém jako veřejnoprávní institut byl znárodněn, změnil se v centrálně řízený zabezpečovací systém, označovaný pojmem **sociální zabezpečení**. Zestátnění sociálního pojištění a změna pojetí sociální politiky znamenaly, že stát přiděloval zdroje do sociální ochrany a zdravotnictví podle vůle centra. Sociální systém tím nepřestal být sociálním státem, nabyl však paternalistické podoby.

V následujících letech se sociální politika měnila podle politických priorit i na úkor ekonomické efektivity. Po krizi důvěry v roce 1953 se vládnoucí strana snažila obnovit svou otrěsenou legitimitu zvýšením příjmů a spotřeby a snižováním cen. Začátkem **60. let**, v době zpomalení, a dokonce stagnace ekonomického růstu, však bylo vedení nuceno poněkud omezovat dotace do dříve levně poskytovaných sociálních služeb. Patřilo sem zvýšení nájemného, poplatků v sociálních zařízeních, zvýšení cen dětského odívání a nakonec i zdanění starobních důchodů. Nahromaděné problémy, ovlivněné centrálním řízením, vedly již koncem 50. let k pokusům o určité změny, ale teprve pokles ekonomického růstu začátkem 60. let vedl ke kritické reflexi dosavadního systému. Pod tímto tlakem bylo vedení nuceno v roce 1964 přijmout návrh hlubší **ekonomické reformy**. Její součástí bylo o dva roky později schválení **strategie sociálního vývoje**. Reformní kroky se setkaly se souhlasem velké části obyvatelstva. Vyvrcholením tohoto procesu byl rok 1968, kdy se projevil reálné výsledky reformy v urychlení tempa růstu ekonomiky, příjmů obyvatelstva a rozvoj nebývalé politické aktivity obyvatelstva.

Začátkem **70. let** v reakci na odpor proti rušení vymožeností ekonomické reformy (mimo jiné podnikových rad) zavedlo nové vedení v sociální oblasti zejména pro mladou generaci a rodiny s dětmi některé sociální výhody. Zatímco v **ekonomické oblasti** byly **reformní zákony rušeny**, v **sociální oblasti** byly realizovány původní **návrhy na zvýšenou ochranu rodin s dětmi** z roku 1966.

Také koncem **80. let** – přes určité zpochybňování dosavadní sociální politiky v otázkách vztahu mezi vývojem pracovních a sociálních příjmů – bylo z obav před narůstajícím politickým napětím navrženo další **zvýšení některých příjmů**. V důsledku naznačené „pružnosti“ paternalistického sociálního státu za socialismu nebyla sociální situace v Československu od roku 1953 natolik výbušná, aby ohrozila daný systém. Na pádu systému se podílela jeho neschopnost uspokojit vyšší než základní potřeby společnosti, a zejména zabezpečit demokratické svobody občanů.

Fenomén sociálních jistot neztratil po roce 1989 na významu. Ani počáteční euforie ze svobody nemohla otřást sociálními jistotami. V prvním období příprav ekonomické transformace se počítalo s tím, že růst nezaměstnanosti a zvýšení životních nákladů budou vyžadovat ochranu nejvíce ohrožených skupin obyvatelstva. Proto se počítalo se **zajištěním životního minima** a se **zavedením minimální mzdy**. Proti riziku nezaměstnanosti byly rychle budovány **úřady práce**, v jejichž činnosti měla mít důležité místo aktivní politika zaměstnanosti. Po krátkou dobu se systém veřejného zdravotnictví a školství udržoval, ale postupně se proměňoval.

S prosazováním neoliberální orientace po roce 1992 i v sociální oblasti se instituce sociálního státu deformovaly, **sociální jistoty slábly**, začaly se rodit pochybnosti a v druhé polovině 90. let i první protesty proti omezování sociálních práv občanů. I v této době se potvrdilo, že sociální funkce státu mají na rozdíl od ekonomické oblasti tu zvláštnost, že se dotýkají bezprostředních zájmů obyvatelstva, proto je jejich skokové omezování sociálně a politicky nereálné. Proto také byly první radikální návrhy a kroky v sociální oblasti poněkud mírněny a odloženy na pozdější dobu.

Transformace sociálního systému v 50. letech

Změny sociálního systému v 50. letech označujeme pojmem transformace proto, že nebyly jen reformou regulačních nástrojů téhož systému, ale vytvořily odlišný mechanismus fungování sociálních vztahů. Společné pro systémové změny ve všech oblastech sociální sféry byly jejich etatizace a podřízení centrálnímu plánování a řízení. Zásadní systémovou změnou bylo **zestátnění sociálního pojištění**. Novelizace zákona o veřejnoprávním pojištění a **zrušení Národní pojišťovny** z dubna 1948 a jeho přestavba ve **státní systém „sociálního zabezpečení“** od roku 1951 změnila jeho podstatu. V téže době byla **zestátněna i zdravotnická zařízení** a postupně vytvářen systém státních ústavů národního zdraví v centru a v okresech.

Již od roku 1945 se měnila situace v oblasti zaměstnanosti. Snížení počtu obyvatel a pracovních sil v souvislosti s odsunem německého obyvatelstva se projevilo **nedostatkem pracovníků** zejména v některých oblastech. K vážnému deficitu pracovních sil došlo v souvislosti se strukturálními změnami a rychlým tempem **růstu těžkého průmyslu** začátkem 50. let. Řešení se hledalo v mobilizaci pracovníků ze zemědělství, živností, žen z domácností i mladých lidí. S tím souvisely i změny ve vzdělávací soustavě. Postupně byly sít škol, délka jednotlivých stupňů a typů vzdělání podřízeny napětí v oblasti zaměstnanosti.

Jednotná devítiletá škola, vytvořená z národní a měšťanské školy a nižších tříd gymnázií, se od roku 1951 měnila. Základní škola byla zkrácena na osm let a byla zavedena jedenáctiletá všeobecná střední škola, tzn. že se **základní a střední vzdělání zkrátilo o dva roky**. Tím se však problém pracovních sil ve skutečnosti neřešil. Protože většina mladých lidí nastupovala do učňovských škol, které byly zkráceny ze tří na dva roky, mladí lidé měli nastupovat do zaměstnání v době, kdy ještě nedosáhli 18 let (jako povolené hranice nástupu do výkonu mnoha dělnických profesí). V souvislosti s likvidací soukromých řemesel, kde se velká část mladých lidí připravovala na dělnické profese, se měnilo i učňovské školství. V roce 1952 byl podle sovětských zkušeností zaveden systém tzv. **státních pracovních záloh**, který byl spravován Ministerstvem pracovních sil a financován ze státního rozpočtu. Příprava učňů oddělená od podniků se ukázala jako nákladná a neefektivní. Po negativních zkušenostech byly státní pracovní zálohy po několika letech zrušeny.

Jedním z nástrojů centrálního plánování byly i časté změny regulace mezd. K nim patřilo i **zavedení mzdových fondů a pracovních norem**. Skutečný vývoj mezd se odchyloval od plánů a bylo nutné jejich organizaci měnit. Tlak na zvyšování dělnických mezd vedl ke změnám mzdových relací v neprospěch nemanuálních pracovníků. Pokusy o denivelizaci mezd byly dočasně a částečně řešeny až koncem 60. let. Snahy o přednostní získání pracovních sil pro těžký průmysl vedly ke **zvýšení stimulace mezd a důchodů pro pracovníky preferovaných odvětví**, zejména v těžebním a hutním průmyslu. V roce 1957 bylo zavedeno **diferencované vyplácení důchodů** podle tří pracovních kategorií. Do prvních dvou kategorií s vyššími důchody byli zařazováni pracovníci v dolech a hutích a na dalších zdraví škodlivých pracovištích. V téže době byly odstraněny poslední zbytky dřívějších výhod v nemocenském a důchodovém zabezpečení státních a veřejných zaměstnanců.

Nahromaděné problémy předchozího vývoje vedly koncem 50. let k pokusům o dílčí reformy. Ty však byly jen částečné a při poklesu ekonomického růstu začátkem 60. let se jejich realizace zastavila. K hlubším řešením v systému řízení došlo až v souvislosti s ekonomickou reformou v druhé polovině 60. let.

Sociální důsledky restrukturalizace (1948–1953)

Charakter změn po únoru 1948 silně ovlivnily vnější podmínky. Podřízení Československa plánům sovětského bloku bylo spojeno s **vypjatou industrializací** a restrukturalizací a s vytyčením nereálných hospodářských plánů. Jejich plnění mělo být usnadněno převzetím sovětského modelu centrálního plánování. Vysoké tempo rozšiřování těžkého, zvláště zbrojního průmyslu vyžadovalo rozsáhlé investice i na úkor výdajů na spotřebu. V letech 1948–1953 se akumulace zvýšila o 113 % a výdaje na spotřebu o 19 %. Podíl výdajů na zbrojení se v těchto letech zvýšil ze 2 na 10 % národního důchodu, zatímco osobní spotřeba se snížila ze 75,3 % na 58,9 %.

Přehnané tempo **růstu těžkého průmyslu**, navíc při neefektivním využívání pracovního potenciálu, nárokovalo rychlý růst zaměstnanosti. Zvýšení poptávky po pracovních silách pro tato odvětví vyvolalo velký pohyb obyvatelstva mezi odvětvími, regiony a sociálními skupinami. Tato situace přispěla ke **zrychlení tempa kolektivizace** a k **likvidaci soukromých řemesel**. Počet pracovníků v zemědělství se v těchto letech snížil o půl milionu lidí. Tyto přeměny byly spojeny s **rozsáhlou sociální mobilitou**, během níž se měnilo postavení a způsob života statisíců lidí. Protože nové kapacity byly budovány v některých lokalitách (zejména na Ostravsku), zvýšil se počet dočasných pracovníků (brigádníků), dojíždění do zaměstnání a ubytování tisíců dělníků v ubytovnách mimo domov.

V uvedených letech se měnilo i **složení dělníků podle sociálního původu**. Do jejich řad nastoupili dřívější rolníci, živnostníci, část nemanuálních pracovníků a žen z domácností. Zároveň probíhal i opačný pohyb, přechod dřívějších dělníků do státních a hospodářských funkcí. Při těchto změnách bylo přihlíženo k „třídně-politickým“ kritériím a méně k odborné připravenosti. Důsledkem podobných praktik byla neúnosně nízká kvalifikace řídicích pracovníků, kterou se ani při rostoucím počtu absolventů vysokých škol dlouhodobě nedařilo zásadně měnit.

Neúměrné zvyšování výdajů na investice omezovalo zdroje na růst pracovních příjmů i u preferovaných pracovníků. Na příjmovou situaci obyvatelstva působilo i přidělové hospodářství a vysoké ceny zboží na volném trhu. Zhoršení hospodářské situace v letech 1951 a 1952 se projevilo stagnací mezd, snížením přidělů některých druhů potravin a odbouráním mimořádných příjmů (např. vánočního příspěvku v roce 1951). Celkově se **průměrné reálné mzdy** do roku 1953 **snížily** o 12 %. Navíc se velmi nepříznivě vyvíjely možnosti spotřebitelů pořizovat si za své příjmy spotřební předměty a služby. Tento trend byl v rozporu se sliby a očekáváním obyvatelstva. Nesplnily se naděje, že vlastnické a „třídní přeměny“ a odstranění „zrádců“ přinesou zvýšení životní úrovně.

Měnová reforma vyhlášená 30. května 1953 postihla všechny vrstvy obyvatelstva. Její vyhlášení proto vyvolalo ve společnosti šok. Setkalo se s bouřlivým odporem dělnictva zejména ve velkých závodech a s nesouhlasem i uvnitř vládnoucí strany. Tuto skutečnost potvrdila **spontánní vystoupení dělníků**: stávky proběhly ve 129 závodech a demonstrace ve čtyřech městech. Potvrdilo se, že udržení podpory moci dělnictvem je relativní a je podmíněno plněním slibů o zajištění sociálních jistot. Na otevřené vystoupení tisíců dělníků vládnoucí moc reagovala tvrdými represemi.

V souvislosti s ohrožením komunistické moci i v ostatních zemích sovětského bloku musela vládní garnitura provést určité **změny hospodářské a sociální politiky**. V reakci na vážné varování před sociálním výbuchem byla přijata opatření směřující k viditelnému zvyšování osobní spotřeby cestou opakovaných snižování cen bez ohledu na ekonomické možnosti. Sociální napětí v roce 1953 se stalo trvalou hrozbou režimu. Po celou svou existenci proto **režim považoval sociální jistoty dělnictva za prioritu své politiky i na úkor dlouhodobé výkonnosti ekonomiky**.

Sociální reforma v druhé polovině 60. let

Reformní proces se mohl v 60. letech zrodit jen v podmínkách změn vnějšího a vnitřního klimatu, započatých roku 1953. Formování a přijetí projektu ekonomické a sociální reformy bylo bezprostředně ovlivněno poklesem ekonomického růstu (v letech 1962–1963), kdy i odpůrci reforem byli nuceni připustit určité změny.

V sociální oblasti se podobně jako v ekonomické vytvářely předpoklady pro hlubší analýzy stavu a pro přijetí zásadnějších změn. Sociální politika přestala být považována za nepotřebnou, jako tomu bylo začátkem 50. let, a byly obnoveny některé její instituce. V roce 1964 byl znovu zřízen **Československý ústav práce** a byl vytvořen i **Výzkumný ústav životní úrovně**. **Ministerstvo práce a sociálních věcí** bylo obnoveno až v dubnu 1968. Po dlouhém oddalování (z obav před mezinárodní kritikou pracovního zákonodárství) byl v roce 1965 přijat modifikovaný návrh **zákoníku práce**. V něm bylo mimo jiné obsaženo i ustanovení o kolektivních smlouvách, které se staly součástí zvyšování samostatnosti podniků a účasti pracujících na rozhodování o sociálních otázkách. V 60. letech se rozšířila i statistická šetření a vydávání odborných časopisů a výzkumných prací k sociálním otázkám. V roce 1967 bylo provedeno statistické šetření sociální diferenciací a mobility. V druhé polovině 60. let také tým historiků v koordinaci se sociology zkoumal vývoj sociální struktury společnosti. Přes určitou renesanci institucí sociální politiky nebyla do roku 1966 vypracována ucelená koncepce reformy sociální oblasti.

Jako reakce na pokles ekonomického růstu byla přijata již v letech 1963–1964 některá **opatření na snížení sociálních výdajů**. Šlo o nevelké úpravy: zvýšení nájemného, zavedení daně z motorových vozidel, zdanění vyšších důchodů, zvýšení poplatků ve školním stravování atd. Tato a další opatření již odpovídala duchu připravované ekonomické reformy. Také v Zásadách mzdové politiky z konce roku 1964 byl vysloven požadavek vytvořit pevný vztah mezi tvorbou podnikových zdrojů pro odměňování a mezi dosahovanými hospodářskými výsledky. V praxi však nebylo možné tuto zásadu naráz uplatnit. V omezené míře i nadále trvalo přerozdělování mezi podniky a regulace mezd. Také pokusy o zavedení stabilizačního fondu zaměřeného na úsporu pracovních sil nemohlo být důsledné z obav před vznikem sociální nejistoty u části pracujících.

V souvislosti s přípravou na urychlení ekonomické reformy byla v roce 1966 zpracována **kritická analýza sociální oblasti** a naznačena koncepce jejího dalšího vývoje. V podstatě v ní šlo o překonání stavu, kdy ekonomika suplovala sociální politiku (mimo jiné v oblasti přezaměstnanosti a dotací k cenám), a o to, aby sociální politika plnila své vlastní funkce. Hlavní důraz v růstu životní úrovně měl být kladen na zvyšování mezd a platů. Měly se uplatnit takové formy přerozdělování, aby se zvýšil ekonomický tlak na efektivnost a na změny struktury spotřeby. Konkrétně to znamenalo postupně **odstraňovat cenové deformace vzniklé sociálními dotacemi**. V systému sociálního zabezpečení se měly výrazněji uplatnit vazby na odměny podle práce. V dokumentu **Hlavní aspekty sociální politiky** ještě nebyla konkretizována sociální opatření. Byly v něm jen vysloveny zásady, podle nichž se měly další práce řídit. Počítalo se s tím, že odstranění sociálních výhod v cenách bude kompenzováno **zvýšením sociálních dávek** rodinám s dětmi, důchodcům a dalším potřebným skupinám. V dokumentu se předpokládalo i postupné odstraňování sociálních prvků v nájemném a jejich náhrada příspěvkem na bydlení potřebným domácnostem. Stejně tak měly být odstraněny nadměrné sociální výhody všem (nízké platby v předškolních zařízeních, bezplatné školní pomůcky atd.), které měly být kompenzovány zvýšením přídávků na děti. Již v té době byl vytčen cíl zavést delší placenou mateřskou dovolenou do jednoho roku věku dítěte. Předpokládala se rozsáhlá opatření na podporu družstevní bytové

výstavby a zavedení zvýhodněných novomanželských půjček. Zmíněný program zdůrazňoval, že pro oblast školství a zdravotnictví je veřejné financování nejvhodnější formou zajištění vzdělanosti a zabezpečení zdraví obyvatelstva. Protože touto cestou se poskytovaly jen standardizované zdravotní služby, uvažovalo se o perspektivní možnosti poskytovat tyto potřeby i na nadstandardní úrovni za úplatu. Ke konkrétním opatřením patřilo zvýšení pravomoci vedení škol a zdravotnických zařízení v hospodářských a personálních otázkách.

Zvyšování stimulační úlohy mezd a zpomalování růstu rozdělování ze společenských fondů vyžadovalo i změny v oblasti cen. Odstranění dotací k cenám se dařilo uplatnit jen v omezené míře. Na rozdíl od druhé poloviny 50. let se uplatňovala zásada, že rozdělovací a přerozdělovací procesy budou směřovat k rychlejšímu růstu nominálních mezd než životních nákladů. Tyto změny měly vytvořit prostor pro prohloubení diferenciace mezd. V praxi se tato zásada prosazovala zvýšením pohyblivé složky mezd, zejména podílů na hospodářských výsledcích. Pod vlivem stabilizačních odvodů (měly zvýhodňovat mzdovou stimulaci před růstem zaměstnanosti) a pod tlakem výrobních organizací se od roku 1967 **zrychlil růst průměrných mezd**. V roce 1969 byl tento trend přerušen zastavením výplaty záloh na podíly z hospodářských výsledků.

V souvislosti s **urychlením ekonomické reformy** od roku 1967 a s jejím praktickým uskutečňováním v roce 1968 byla přijata nezbytná sociální opatření: úprava důchodů, zvýšení dětských přídavků a některá opatření pro případ propuštění ze zaměstnání. Navíc bylo přijato usnesení o **zkrácení pracovní doby**. Velká očekávání a naděje vzbuzovaly i návrhy a počátky **působení podnikových rad**, od nichž zejména pracovníci průmyslových podniků očekávali vytvoření prostoru pro lepší hospodaření a pro důslednější prosazování svých zájmů.

Tyto a další návrhy týkající se sociální sféry nestačily být přeneseny do zákonných norem. Reálný sociální vývoj tak nestačily ovlivnit, neboť většina z návrhů počítala s postupným uváděním do života, zpravidla od roku 1970. Reformní vývoj byl však v roce 1969 přerušen. Některé **původní návrhy týkající se pomoci rodinám s dětmi převzalo normalizační vedení**. Jejich částečné uskutečňování však bylo vydáváno za dar tohoto vedení zvláště mladým lidem.

Sociální postavení obyvatelstva

Pod pojmem sociální postavení obyvatelstva rozumíme nejen hmotné zajištění, ale i sociální práva občanů a jejich sociální bezpečnost v různých situacích. V Československu bylo již za předmnichovské republiky dosaženo značného pokroku v sociálních právech občanů. Možnosti uplatňování těchto práv však byly diferencované. V prvních poválečných letech se diferenciacie zmírňovala, v dalším období se měnil její charakter. V podmínkách poválečného strádání a podvýživy bylo nezbytně nutné uspokojit základní potřeby obyvatelstva ve výživě, odívání, bydlení, zabezpečení v nemoci atd. Již v létě 1945 byly provedeny nejnaléhavější úpravy pracovních a sociálních příjmů (byly zavedeny rodinné přídatky a přiznán příspěvek k nejnižším důchodům). První jednorázová zvýšení mezd byla provedena v zemědělství, v hornictví a v dalších odvětvích s těžkými pracovními podmínkami.

Sbližování úrovně příjmů přinesla **měnová reforma** a s ní spojené **úpravy cen a mezd** koncem roku 1945. Tyto kroky měly vytvořit rovnováhu mezi cenami a příjmy tak, aby mzdy zajišťovaly všem skupinám pracujících nejnutnější životní potřeby. V podmínkách nedostatku zdrojů bylo možné tento požadavek plnit jen za předpokladu, že reálné příjmy budou sníženy u lépe placených kategorií pracovníků. Výsledkem této reformy bylo, že se nejnižší mzdy zvýšily čtyřnásobně, zatímco nejvyšší platy (nad 20 Kčs za hodinu) se nezvýšily vůbec. Již v prvním poválečném roce se tak změnila mzdová relace mezi kategoriemi pracovníků a mezi odvětvími, které se při nevelkých modifikacích udržovaly několik desetiletí.

V souvislosti s vlastnickými přeměnami proběhly velké přesuny v rozdělování důchodů i mezi třídami a sociálními skupinami. V letech 1937–1948 se zvýšil podíl pracovních příjmů na celkových důchodech společnosti (z 53 % na 61 %) a dávek sociálního pojištění (ze 3,9 % na 7,2 %). Důchody z kapitálu a domovního majetku se v téže době snížily z 8,7 % na 3 %. V důsledku uvedených změn klesl podíl dělníků v nejnižší příjmové skupině o polovinu. Podobné tendence „**lечение chudoby redistribucí**“ se po druhé světové válce prosazovaly i v jiných zemích. Sociální podmínky života dělnictva se i přes mzdovou preferenci měnily pomalu. Nedostatkovost všeho druhu, přidělové hospodářství, fronty a shánění zboží vzbuzovaly jejich nespokojenost a vyvolávaly **tlak na další přerozdělování příjmů a majetku**.

V letech 1948–1953 došlo k největším zásahům do politického a sociálního postavení všech sociálních skupin. Nejdrastičtější se dotkly tradičních **středních vrstev**. Jejich příslušníci přestali být samostatně výdělečně činní a stali se námezdně pracujícími nebo jim naroveň postavenými družstevníky. Mnozí z nich byli při této změně i po ní politicky a sociálně perzekvováni. Podobný osud stihl i část duševně pracujících. V souvislosti s těmito přesuny se změnilo i **sociální postavení části dělnictva**. Jejich řady se rozšířily o příslušníky dřívějších středních vrstev a o ženy z domácnosti a naopak, část z nich přešla do skupiny nemanuálně pracujících.

Sama sociální mobilita a přesuny majetku a příjmů nepřinesly zásadní změny materiálního postavení ani dělnictvu. Oficiálně bylo proklamováno, že ve mzdové politice je nutné přejít od preference nejnižší placených pracovníků z předchozích let k odměňování „podle zásluh“. Zavedení **centrální regulace mezd** (mzdových tarifů a mzdových fondů) nezastavilo sociální tlaky na zvyšování mezd. Poskytnutí mzdových a dalších preferencí pracovníkům těžkého průmyslu (např. tzv. věrnostní přídatky horníkům) přineslo určité změny dosavadních příjmových relací. Nejrychleji se zvyšovaly **mzdy dělníků v těžkém průmyslu**, za nimiž zaostávaly mzdy dělníků v ostatních průmyslových odvětvích a platy technických a hospodářských pracovníků. Nejvýrazněji zaostaly mzdy v oblasti služeb (mzdy ve školství poklesly o 3,5 %).

Zavedení volného trhu u některých druhů spotřebního zboží za několikanásobně vyšší ceny v roce 1949 a zhoršení hospodářské situace od roku 1951 přispělo ke **snížení průměrných reálných příjmů**, u dělníků ke stagnaci mzdové úrovni. Trh navíc nemohl zabezpečit mnohé druhy potravin a průmyslového zboží. Přes mzdovou a sociální preferenci dělníků se i jejich hmotné postavení od roku 1951 zhoršovalo. Stagnovaly mzdy i sociální příjmy, navíc byla rušena část naturálních požitků. Zvýšení sociálního napětí, zejména v řadách dělnictva, vyvolalo **zrušení vánočního příspěvku** v roce 1951. V některých podnicích probíhaly stávky a demonstrace (největší byly v Brně). Tyto protesty byly prvním otevřeným vystoupením dělníků proti vládnoucí moci.

Sociální napětí pak vyvrcholilo ve dnech vyhlášení **měnové reformy** v roce 1953. Ta postihla i skromné úspory občanů a vyústila v otevřený odpor dělníků zejména velkých závodů. V několika městech proběhly protistátní demonstrace. Drastické řešení hospodářské a sociální situace pomocí měnové reformy nevyřešilo sociální problémy žádné skupiny obyvatelstva. **Zrušení lístků a zavedení jednotných cen** znamenalo, že se jednorázově zvýšily životní náklady. Protože tomuto zvýšení neodpovídaly kompenzační příplatky ke mzdám a důchodům, nespokojenost obyvatelstva se ani po potlačení odporu proti reformě nesnížila. Krizová situace v roce 1953 se stala vážným varováním pro vládnoucí garnituru, která si v následujícím období nemohla dovolit takovou hospodářskou a sociální politiku, která by zhoršovala sociální postavení pracujících.

Na rizika pokračování sociálního odporu a na obavy z politických důsledků reagovala vládnoucí garnitura (podobně jako v dalších zemích sovětského bloku) změnami hospodářské a sociální politiky. Přesunem části investic z těžkého do spotřebního průmyslu byly zvýšeny spotřební fondy. Hlavním prostředkem růstu životní úrovně se stalo **snížování cen**. Na podzim 1953 byly také poskytnuty **příplatky příjemcům sociálních dávek**. Orientace na přednostní růst osobní spotřeby přinesla dočasné výsledky (v roce 1954 se zvýšila o 14 %, v dalších třech letech průměrně o 7 % ročně). Tomuto růstu však neodpovídala tvorba zdrojů, a proto jej bylo dosaženo na úkor proporcionalního vývoje v dalším období.

V 60. letech se změnila vnější a vnitřní podmínky, které přinesly nové problémy a požadavky v sociální oblasti. Po neodůvodněném optimismu z konce 50. let (představy o brzkém přechodu ke komunismu) se v dalších letech již zjevně projevilo napětí mezi zdroji a potřebami obyvatelstva. Protože si vládní garnitura nemohla dovolit podstatně snížit životní úroveň, rostly příjmy a spotřeba rychleji než národní důchod (v roce 1962 se snížil o 2 %). Situace byla řešena na úkor akumulace a zahraničního zadlužení. Zároveň však bylo přikročeno k **úsporným opatřením v oblasti sociálních výdajů**: bylo zvýšeno nájemné, zavedena daň z motorových vozidel, byly zvýšeny poplatky v jeslích, mateřských školách, ve školním stravování, byly zdaněny vyšší důchody atd.

Hospodářské a sociální problémy urychlily přijetí reformních návrhů. Pro sociální oblast měly velký význam **Zásady mzdové politiky** z prosince 1964. Jejich hlavním smyslem bylo, že podniky měly vytvářet zdroje na mzdy vlastní prací, oceněnou reálným trhem. Tato orientace a na ni navazující opatření měly přispět i ke **snížení přezaměstnanosti** s rizikem určité nezaměstnanosti a prohloubení sociální nejistoty některých skupin obyvatelstva. Tato rizika byla zažehnána obnovením ekonomického růstu a zvyšováním pracovních příjmů. Růst mezd byl urychlen vyrovnáváním některých mzdových disparit z minulosti. V roce 1967 byly **zvýšeny mzdy** ve spotřebním průmyslu, ve vnitřním obchodě, v železniční dopravě, ve spojích, školství a zdravotnictví. K prudkému vzestupu mezd došlo vlivem politických událostí po srpnu 1968.

Ekonomická a sociální reforma 60. let počítala se zvyšováním stimulační úlohy mezd, a proto i s jejich rychlejším růstem oproti sociálním příjmům. Odbourání některých dotací k cenám, růst životních nákladů, rozšíření plného důchodového zabezpečení na všechny pracovníky v zemědělství si vynutily zvýšení sociálních výdajů. Navíc byla přijata **opatření ve prospěch rodin s dětmi**. Bylo ohlášeno zavedení mateřského příspěvku pro matky se dvěma dětmi a další propopulační opatření, která se již v roce 1969 projevila zvýšenou porodností. Poněkud se snížil podíl neplacených služeb a zvýšil se podíl služeb hrazených obyvatelstvem.

V 60. letech se změnilo sociální postavení občanů nejen v důsledku růstu pracovních a sociálních příjmů. Zvýšila se **dostupnost vzdělání pro širší okruh mládeže** a celková vzdělanost obyvatelstva. Rostoucí péče o vzdělání se v druhé polovině 60. let projevila návratem z osmiletého na **devítileté povinné školní vzdělání**, přechodem od jedenáctiletých ke gymnáziím a zvýšením podílu studujících na středních a vysokých školách. Růst vzdělání měl vliv na přesuny ve struktuře spotřeby, na trávení volného času a celkový způsob života. Rozšířily se možnosti **cestování do zahraničí**, které znamenalo uspokojování jedné z preferenčních potřeb obyvatelstva. Velký význam mělo i prodloužení volného času, zvláště **zavedení pětidenního pracovního týdne** v roce 1968. Uvedené a další procesy se projeví v postojích obyvatelstva ke společenským změnám i k vlastním životním hodnotám. Během pražského jara a na podzim 1968 se zvýšila **společenská aktivita občanů**. Projevila se i při přípravách a v činnosti podnikových rad pracujících, jejichž rušení začátkem roku 1969 vyvolalo značný odpor dělnictva.

Nová mocenská garnitura, utvořená v dubnu 1969, musela současně s obnovením starých pořádků učinit některé kroky k uklidnění veřejného mínění. **Hlavní politickou prioritou se staly sociální jistoty**, které měly přispět k loajalitě obyvatelstva vůči normalizačnímu vedení. Byla proto přijata některá naléhavá **opatření ve prospěch mladých rodin**, navrhovaná již v sociálním programu z roku 1966. Od 1. ledna 1971 byl vyplácen **mateřský příspěvek** matkám, které pečovaly aspoň o dvě děti, z nichž jedno nedosáhlo dvou let.

V souvislosti s orientací na sociální jistoty a bez ohledu na ekonomickou efektivnost se v 70. a 80. letech opět prosazovala tendence **rychlejšího růstu sociálních příjmů**. Rozšířené redistribuční procesy sloužily k posílení vládnoucí moci a oslabovaly mzdovou stimulaci a iniciativu lidí na úkor výkonnosti. Ve skutečnosti se iniciativa přenesla do soukromé sféry: do chataření, zahradničení, výstavby a úprav bytů a rodinných domků. Trvajících nedostatků zboží a služeb byla hlavní příčinou rozmachu **šedé ekonomiky**. Ke skrytému přerozdělování patřily příjmy z fušek, ze spropitného, z rozkrádání státního majetku, z úplatků apod. Rozšíření šedé ekonomiky přispělo k prohloubení sociální diferenciaci ve společnosti. Do kategorie bohatých se dostali vedle nomenklaturních kádrů i občané, kteří se obohacovali z šedé ekonomiky.

Způsob života obyvatel ovlivňovalo i prudké **zhoršení životního prostředí**, které v průmyslových centrech již vážně ohrožovalo zdraví obyvatelstva. Devastace životního prostředí se proto také stala zdrojem ostrých protestů občanů na mnoha místech země. Sociální postavení obyvatelstva se koncem 80. let celkově zhoršovalo. V důsledku snížení výkonnosti ekonomiky neprokazoval sociální systém ani takovou štedrost jako v předchozích letech. Poskytoval však i nadále obyvatelstvu určité sociální jistoty především proti nezaměstnanosti, skromné bydlení, péči o matky a děti a ve využívání zdravotnických a dalších sociálních služeb. V listopadu 1989 proto také nešlo o sociální vzpouru, ale o politický odpor proti zdiskreditované moci, jejíž odchod ze scény se stal i v mezinárodním kontextu nevyhnutelným.

Pracovní příjmy

Požadavky na spravedlivé rozdělování se od roku 1945 nezastavily u vlastnických přeměn, ale týkaly se i pracovních příjmů. Především se v důsledku znárodnění a pozdějšího omezování a zatlačování soukromého podnikání i v malovýrobě zvýšil podíl pracovních příjmů na celkových příjmech obyvatelstva. Tyto změny byly umožněny snížením podnikatelských důchodů, zejména důchodů z kapitálu a z malo-výroby. V 50. letech se s likvidací soukromého podnikání dále **zvyšoval podíl pracovníků pobírajících mzdu v zaměstnaneckém poměru**. V těchto a dalších letech se však měnily relace mezi pracovními a sociálními příjmy ve prospěch sociálních. Podíl pracovních příjmů včetně příjmů ze zemědělské činnosti se postupně pohyboval kolem 80 % všech důchodů obyvatelstva.

Systémové změny v letech 1945–1948 přinesly zásadní **přeskupení struktury pracovních příjmů**. Mzdové úpravy již od prosince 1945 odstranily nejen nejnižší mzdy, ale snížily rozpětí i mezi mzdami kvalifikovaných a méně kvalifikovaných pracovníků. Již v prvních poválečných měsících začalo **zmírňování diferenciac příjmů**, které se v důsledku politických tlaků a fungování mechanismu centrálního plánování prohlubovalo. Přestože se od roku 1945 zvyšoval podíl nemanuálních pracovníků na celkové zaměstnanosti, podíl jejich platů na celkových důchodech obyvatelstva se do roku 1948 snížil ze 14 na 12 %.

Od druhé poloviny 50. let proběhla řada denivelizačních akcí, přesto se nedařilo vzniklé mzdové relace zásadněji zvrátit. K příčinám jejich setrvačnosti patřily:

- relativně pomalý růst produktivity práce spojený s trvalým zvyšováním míry zaměstnanosti. Většinu přírůstků mzdových fondů pohlcoval růst zaměstnanosti,
- pomalý růst nominálních mezd (mzdy jsou vždy směrem dolů nepružné),
- mzdové soustavy umožňovaly živelné tlaky dělníků na růst mezd, zatímco platy technických a hospodářských pracovníků ve výrobě a v rozpočtové sféře byly centrálně stanoveny a zvyšovaly se jen v případech neúměrného zaostávání za úrovní dělnických mezd.

První větší **denivelizační akce** probíhala v druhé polovině 50. let jako součást prvních reformních snah o lepší využívání kvalifikace a **zvýšení zainteresovanosti pracovníků na výkonnosti ekonomiky**. Denivelizace měla zvýšit rozpětí mezd podle kvalifikace, mezi kategoriemi pracovníků i v rámci kategorií (často měli pomocní pracovníci vyšší mzdy než vysoce kvalifikovaní dělníci). Tohoto cíle však nebylo možné dosáhnout za podmínek, kdy se v důsledku snižování cen nominální mzdy zvyšovaly pomaleji než reálné. Snižování nebo stagnace mezd dělníků preferovaných odvětví nebyly v tomto období průchodné.

V první polovině 60. let se udržely mzdové relace z předchozích let. Až v druhé polovině tohoto desetiletí se situace začala měnit. Rychlejší růst nominálních mezd a změna regulace mezd umožnily zvýšení jejich diferenciac. V tomto období se změnilo rozpětí mezd mezi odvětvími, které vzniklo začátkem 50. let. **Zvýšily se příjmy v zemědělství a v odvětvích terciární sféry**. V roce 1960 dosahovaly pracovní příjmy v zemědělství 61 % a v terciárním sektoru 91 % průměrných mezd průmyslu a stavebnictví. V roce 1969 činily tyto relace 92 a 96 %. Podstatně se také změnily **mzdové relace mezi dělníky a technickohospodářskými pracovníky (THP)**. V roce 1955 byly platy THP o 26 % vyšší a v roce 1968 o 41 % vyšší než mzdy dělníků. Tato změna byla umožněna zvýšením prémie a podílů na hospodářských výsledcích. V druhé polovině 60. let se poněkud zmírnila dřívější preference dělnických mezd v těžebním průmyslu a rychleji se zvyšovaly ve spotřebním.

Změny mzdových relací mezi odvětvími a kategoriemi pracovníků se projeví i v **diferenciaci mezd podle vzdělání**. Jak ukázalo zvláštní šetření, byla v roce 1968 relace mezd podle stupňů vzdělání následující: základní vzdělání = 100, vyučení 120, úplné střední 127 a vysokoškolské 174. V souvislosti s růstem vzdělání žen se nepatrně zvýšily mzdy žen v poměru ke mzdám mužů (v roce 1960 činily 100 : 66,8, v roce 1969 100 : 69). Z uvedených a dalších dat vyplývá, že v souvislosti s ekonomickou reformou byla zmírněna nivelizace mezd, ale do značné míry i neúměrná diferenciací mezi průmyslem a zemědělstvím a mezi těžkým a ostatním průmyslem.

V 70. a 80. letech se s návratem k direktivnímu řízení a se zpomalením růstu mezd mzdové relace vrátily k předreformním hodnotám. V 70. letech se nominální a reálné mzdy zvyšovaly v průměru ročně o 3 %, v 80. letech nominální o 2 % a reálné mzdy jen o 0,2 %. **Mírné tempo růstu mezd** a změna regulace podnikových důchodů neumožňovaly výraznější mzdovou diferenciací. Proto také se snížilo rozpětí mezi mzdou dělníků a THP (v roce 1970 činilo 100 : 135).

Srovnání mzdové diferenciací podle různých ukazatelů potvrzuje, že spíše než kvalifikační připravenost a výkonnost pracovníků **vyjadřovaly mzdy rozdíly podle pracovních míst, podle odvětví, pohlaví a podle postavení v řídicí hierarchii**. Existovala tak i kontraproduktivní diferenciací mezd mezi těžebním a zpracovatelským průmyslem, mezi výrobními a rozpočtovými organizacemi, mezi muži a ženami, mezi pracovníky podle věku a podle podílu na moci. V 70. a 80. letech se zvýšila diferenciací příjmů i podle podílu na stínové ekonomice.

Sociální příjmy a výdaje

Pracovní příjmy tvoří ve všech vyspělých zemích důležitý, ale nikoliv jediný zdroj příjmů domácností. Kromě příjmů z majetku a samostatné ekonomické činnosti se v těchto zemích v různé míře uplatňuje **system redistribuce**, který zmírňuje diferenciaci příjmů podle majetku i podle práce. I v tržních ekonomikách se v sociálních příjmech uplatňuje **princip solidarity**, tzn. že jejich prostřednictvím stát zmírňuje příjmovou diferenciaci mezi pracujícími a práce neschopnými, mezi zdravými a nemocnými, vícedětnými a bezdětnými rodinami. Jedním z nástrojů tohoto přerozdělování je **progressivní daňový systém**, který umožňuje poskytovat z veřejných prostředků sociální dávky a některé druhy sociálních služeb. V **podmínkách centrálního plánování** se redistribuce uplatňovala i přes mzdovou a odvodovou politiku. **Pracovní a sociální příjmy nebyly striktně odděleny**. Odměny za práci často přihlížely k sociálním kritériím a podniky navíc poskytovaly sociální služby (rekreaci, levné stravování, často i bydlení). Struktura příjmů a spotřeby byla deformována i cenovými relacemi.

Již od roku 1945 se prosazovala snaha omezit získávání příjmů z majetku a postupně i ze samostatné ekonomické činnosti. Proces zmírňování diferenciacie příjmů se uplatňoval i v zaměstnaneckých vrstvách. Tomu sloužila **nivelizace mezd**, ekonomicky neodůvodněné snižování cen a **zmírňování rozdílů v důchodovém zabezpečení**. V 50. letech se přerozdělovací procesy staly všeobecnými i v ekonomické oblasti. Redistribuce byla nástrojem koncentrace moci v rukou mocenské skupiny a často působila v rozporu s principem výkonnosti i solidarity. To se týkalo zvláště některých sociálních služeb. Sociální příjmy v peněžní formě jen do jisté úrovně příjmů přihlížely k předchozím pracovním příjmům, u vyšších příjmů však plnily převážně vyrovnávací úlohu. Čím byla mzda vyšší, tím byl důchod v poměru ke mzdě nižší. (V roce 1969 činil starobní důchod v poměru ke mzdě do 2000 Kčs 59 %, kolem 5000 Kčs 35 %.)

Do sociálních výdajů statistiky zahrnovaly **všeobecné sociální pojištění** (penzijní, nemocenské), **rodinné přídatky**, **výdaje na veřejnou zdravotní a sociální péči**. Nezahrnovaly výdaje na školství, dotace bytové výstavby a cen potravin. V 50. letech se v rámci sociálních výdajů státu nejrychleji zvyšovaly výdaje na naturální služby, jejichž podíl na celkových sociálních výdajích se od roku 1949 do roku 1953 zvýšil ze 37 % na 43 %. Celkový růst sociálních výdajů v těchto letech kolísal. Jejich růst souvisel se zvýšením výdajů na zdravotnictví a na ostatní dotované služby. Sem patřila **levná doprava**, **nízké nájemné** a navíc různé druhy **naturálních požitků poskytovaných podniky**. Zhoršení hospodářské situace v roce 1952 vedlo k pokusům o odbourání některých dříve poskytovaných požitků. Tyto snahy však narazily na velký odpor zejména dělnictva.

V první polovině 60. let si zpomalení a v roce 1962 pokles ekonomického růstu vynutily úsporná opatření v sociální oblasti. Poněkud se zvýšily příspěvky obyvatelstva na některé sociální služby. Tato tendence odpovídala reformním snahám. Program Hlavní aspekty sociální politiky z roku 1966 počítal s postupným odstraňováním cenových deformací v oblasti spotřebních předmětů a služeb. Kompenzace dotací k některým cenám se měla řešit zvýšením sociálních dávek rodinám s dětmi a důchodcům. **Některé části sociálního programu z roku 1966 převzalo a částečně realizovalo normalizační vedení po roce 1969**, aniž by přiznalo jejich kontinuitu s reformním obdobím. Byl zaveden **mateřský příspěvek** ve výši 500 Kčs ekonomicky činným matkám a **zvýhodněné půjčky novomanželům**. Přijatá opatření byla popularizována jako dar nového vedení mladým lidem, na jejichž získání měla moc zvláštní zájem. Ve skutečnosti mělo „posílení sociálních jistot“ (mimo jiné i zastavení růstu cen) kompenzovat ústup

od reformy, rušení podnikových rad a omezení práv občanů. Pokles ekonomické výkonnosti v 80. letech byl provázen zpomalením a stagnací pracovních i sociálních příjmů. Přesto byly základní sociální jistoty zachovány.

Celkově nebyly za celé období „socialismu“ sociální výdaje mimořádně štědré. Podle kvantitativních ukazatelů, jako je jejich podíl na hrubém domácím produktu, byly nižší než v západoevropských sociálních státech. Kompenzace sociálních rizik ve stáří a v případě invalidity byla v Československu nižší než např. v Rakousku. Průměrný důchod činil v roce 1948 necelých 40 % průměrné mzdy, v roce 1960 51 %, v roce 1975 47 %. Za průměrnými hodnotami se skrývaly značné rozdíly. Nejnižší důchody dosahovaly v roce 1956 jen 20 % průměrné mzdy. Jako ukazatel úrovně sociální ochrany se často používá podíl sociálních výdajů na HDP. V zemích OECD se v letech 1961–1981 zvýšil ze 13,1 % na 25,6 %, v Německu v téže době z 20,5 % na 31,5 %, zatímco v USA z 10,9 % na 20,8 %. Podle stejné metodiky OECD činil podíl sociálních výdajů na HDP v Československu v roce 1960 11 %, v roce 1981 17 %. Při podobném srovnání je důležitý i mechanismus přerozdělování. V Československu existovaly rozdíly v rozdělování odpovědnosti mezi státem, podniky a jednotlivci. Větší podíl podniků na sociálních výdajích a na garancích zaměstnání byl dosahován na úkor jejich efektivnosti.

Národní pojištění – sociální zabezpečení

7

Po druhé světové válce byla ve všech vyspělých zemích přijímána zákonná opatření na zvýšení sociální bezpečnosti obyvatelstva. Pod vlivem velké hospodářské krize a války obyvatelstvo těchto zemí, včetně Československa, očekávalo obnovení občanských práv a jejich rozšíření o sociální práva. V duchu Keynesovy teorie o rozšíření úlohy státu v hospodářské a sociální oblasti vznikly projekty na zvýšení sociální bezpečnosti obyvatelstva (Rooseveltův New Deal v USA ve 30. letech a Beveridgův plán za války). Tyto projekty, které ovlivnily rozvoj sociálních států v dalších desetiletích, počítaly se zajištěním plné zaměstnanosti a s ochranou obyvatelstva při všech sociálních otřesech.

Pod vlivem uvedených projektů a jejich ohlasů ve světě připravovali i českoslovenští odborníci na sociální otázky z londýnského exilu i z odborového hnutí doma již na sklonku války a po válce **zákon o národním pojištění**. V důsledku neshod mezi politickými stranami byl schválen až v **dubnu 1948** (č. 99/1948 Sb.). Koncepce národního pojištění byla inspirována pojištěním stejného názvu ve Velké Británii, navazovala však na československé tradice sociálního pojištění z předmnichovské republiky. Zákon o národním pojištění deklaroval zmírnění dřívějších rozdílů v sociálním pojištění, počítal s **pojištěním zaměstnanců i samostatně výdělečně činných a jejich rodinných příslušníků** pro případ nemoci, stáří, invalidity, zahrnoval ochranu dětí, matek a starších občanů. Zaváděl nové druhy dávek, zejména **dětské přídávky** a dávky v případech ztráty živitele. **Důchodové pojištění** bylo chápáno jako odložená spotřeba. Na jeho financování se měli podílet pojištěnci, v případě zaměstnanců i zaměstnavatelé a stát. **Mateřský příspěvek a přídávky na děti** byly uznávány jako plnění reprodukční funkce státu. Správou národního pojištění byla pověřena **Ústřední národní pojišťovna** s úřadovny v krajích a okresech. Dřívější pojišťovny podle kategorií a odvětví byly zrušeny, čímž mělo být dosaženo vyšší efektivity jeho správy. Státním a veřejným zaměstnancům měly být dočasně zachovány nároky z dřívějšího pojištění a až postupně se měly podmínky pojištění sblížovat. Zatímco dělníkům bylo vypláceno nemocenské pojištění podle mzdových tříd, státním a veřejným zaměstnancům byla i nadále dočasně vyplácena po dobu šesti týdnů plná mzda. Původně měli pojistné platit jen zaměstnavatelé – 10 % na důchodové a 8 % na nemocenské pojištění. Později bylo stanoveno, že se na národním pojištění budou podílet 8,9 % i zaměstnanci. Z nemocenského pojištění měla být hrazena polovina nákladů na zdravotní péči, druhou polovinu nákladů veřejných zdravotnických zařízení měl hradit stát. Součástí zákona o národním pojištění bylo **prodloužení mateřské dovolené z 12 na 18 týdnů**. K úplnému sjednocení nároků na sociální dávky mělo docházet postupně. Zákon o národním pojištění byl svou koncepcí zákonem pojišťovacím, ale spolu s plnou zaměstnaností počítal se zabezpečením sociálních jistot všech občanů. Zásady na tu dobu vyspělého systému sociálního pojištění však nebyly v plné míře respektovány a brzy po přijetí zákona začala příprava na jeho změny.

Již v roce 1949 byl přijatý zákon o národním pojištění podroben kritice. Bylo mu vytýkáno, že sliboval příliš mnoho výhod, že „odpovídá předúnorovým poměrům“ a není v souladu s centralizací státní správy. Podle zákona o přebudování národního pojištění č. 102/1951 Sb. a předpisů vydaných podle zákona č. 103/1951 Sb. bylo **odděleno nemocenské a důchodové zabezpečení**. Nemocenské mělo postupně přecházet na závody a pod správu ÚRO a důchodové zabezpečení měl zajišťovat **Státní úřad důchodového zabezpečení**. **Národní pojišťovna** jako veřejnoprávní instituce tím byla **zrušena**. Od roku 1952 se měnilo i financování sociálního pojištění. Pojistné, dříve hrazené zaměstnanci, zaměstnavateli

a státem, bylo sloučeno s daní ze mzdy a sociální dávky a zdravotnictví začaly být financovány ze státního rozpočtu. **Národní pojištění** tak bylo **zestátněno a přeměněno na sociální zabezpečení**. Dosavadní státní garance veřejnoprávně spravovaných pojišťovacích fondů tím byla proměněna v zabezpečovací fondy. **Zestátnění pojišťovacích fondů** umožňovalo přerozdělovat prostředky podle centrálně stanovených preferencí, omezit nemocenské pojištění samostatně hospodařících osob a rušit dřívější výhody státních a veřejných zaměstnanců v sociálním pojištění.

Přechod od sociálního pojištění k sociálnímu zabezpečení se po druhé světové válce uskutečnil i v mnoha vyspělých evropských zemích. **Sociální zabezpečení** se lišilo od sociálního pojištění tím, že **se vztahovalo na veškeré obyvatelstvo**, že dávky nepřihlížely, nebo jen částečně přihlížely k pojistnému a délce zaměstnání, a orientovalo se na uspokojování základních potřeb všech občanů. V těchto případech se jednalo a dosud jedná o sociální zabezpečení na občanském principu v kombinaci s prvky pojištění. Vyšší uspokojování potřeb příjemců sociálních dávek bylo postupně v mnoha vyspělých zemích zajišťováno z různých forem připojištění. V Československu však bylo podle zákona z roku 1951 **sociální zabezpečení omezeno na zaměstnance a jejich rodinné příslušníky**. Navíc byly postupně **likvidovány různé doplňkové penzijní a příplatkové instituce**, jejichž milionové fondy a majetky přešly na Státní úřad důchodového zabezpečení. Pojištění soukromě hospodařících osob bylo upraveno zvláštním nařízením č. 46/1952 a týkalo se členů vyšších typů jednotných zemědělských družstev a jen ve velmi omezené míře i dalších samostatně hospodařících osob a pomáhajících členů rodin.

Další etapou ve vývoji sociálního pojištění byl zákon z roku 1956 č. 55/1956 Sb. s platností od 1. ledna 1957. Podle tohoto zákona byly **zrušeny zbytky dřívějších privilegií státních a veřejných zaměstnanců** v nemocenském a důchodovém zabezpečení a bylo zavedeno **diferencované vyplácení důchodů** (ve třech kategoriích) podle pracovních podmínek a politických preferencí. Pracovníci první kategorie pracující pod zemí v uhelných a rudných dolech pobírali vyšší důchody a mohli odcházet do důchodu v 55 letech. Druhou kategorií tvořili pracovníci v horkých provozech, v povrchových dolech a na jiných zdraví škodlivých pracovištích. Do těchto dvou kategorií byli zařazováni i příslušníci ozbrojených sil. Do uvedených dvou skupin patřilo asi 10 % všech pojištěnců. Do třetí kategorie patřili ostatní pracovníci.

Ke konkrétním **sociálním opatřením** roku 1968 patřilo **zvýšení 350 tisíc nejnižších důchodů a poskytování peněžní podpory v mateřství po dobu 26 týdnů**. Snížení reálné hodnoty důchodů měl vyrovnat zvláštní příplatek (45 až 100 Kčs) v roce 1969. Po porážce pražského jara použilo nové normalizační vedení do svého sociálního plánu některé návrhy z reformního programu. Protože tento plán příliš připomínal reformní období, nebyl publikován a kontinuita přijímaných opatření s předchozím vývojem byla zamlčena. Opatření v sociální oblasti přijatá po roce 1970 se měla stát nástrojem uklidnění veřejného mínění po likvidaci demokratických vymožeností z roku 1968.

V zájmu **získání mladé generace** se uskutečnila dříve navrhovaná opatření ve prospěch mladých manželství. V roce 1970 byl **zaveden mateřský příspěvek** (ve výši 500 Kčs měsíčně) pro matky, které pečovaly aspoň o dvě děti, z nichž jedno ještě nedosáhlo dvou let. V roce 1982 byl tento příspěvek zvýšen na 600 Kčs, od roku 1987 na 800 Kčs a jeho výplata byla prodloužena na tři roky. Od roku 1987 byla také **zvýšena peněžní pomoc v mateřství z 26 na 28 týdnů**. Od roku 1973 byly **zvýšeny přídavky na děti** diferencovaně podle počtu dětí v rodinách. U prvního dítěte se udržel na úrovni 90 Kčs, u druhého se zvýšil na 300 Kčs, u třetího na 880 a u čtvrtého na 1230 Kčs. Uvedená opatření dočasně přispěla k růstu porodnosti, ale jejich působnost postupně slábla a porodnost opět klesala.

Normalizační vedení komunistické strany a státu, usilující o loajalitu početně silné skupiny důchodců (v roce 1970 to bylo již přes tři miliony občanů), přijalo také některá opatření ke zvýšení důchodů. Zákonem č. 106 byly v roce 1971 **zvýšeny důchody starodůchodců a některé nízké důchody**. Další změny přinesl zákon č. 121/1975 Sb., který (s platností od 1. ledna 1976) **zrušil zdanění důchodů**, zvýšil hranici nejvyšší možné výměry důchodu a diferencovaně zvýšil vyplácené důchody. V dalších letech byly důchody několikrát jen nepatrně zvyšovány (v souvislosti s růstem životních nákladů), především u starodůchodců a u důchodů, které byly jediným zdrojem příjmu. Průměr vyplácených starobních

důchodů činil v roce 1970 863 Kčs, v roce 1980 pak 1181 Kčs a o pět let později 1339 Kčs. V důsledku této reformy stoupl průměrný důchod v roce 1989 na 1509 Kčs. Průměr důchodů nově přiznaných v tomto roce byl o 436 Kčs vyšší.

Charakteristický je pro sledované období **rychlý růst počtu příjemců důchodu v důsledku stárnutí obyvatelstva**, relativně **nízkého věku odchodu do důchodu** (muži 60 let, ženy podle počtu dětí 55–57 let) a přiznání důchodu prakticky všem občanům v postproduktivním věku. Zvyšoval se také počet příjemců **invalidních a vdovských důchodů**. V roce 1980 dosáhl počet vyplácených důchodů 3774 tisíc, v roce 1989 4149 tisíc. (V roce 1950 to bylo 1711 tisíc, o deset let později 2298 a v roce 1970 pak 3318 tisíc vyplácených důchodů.)

Výše vyplácených důchodů nebyla v Československu vysoká a za celé období se i přes některé výkyvy zvyšovala pomalu. Především proto, že **nebyla zákonem zajištěna valorizace důchodů podle růstu životních nákladů**, resp. podle růstu mezd. S relativně nízkými důchody a se stimulací zaměstnávání lidí v důchodovém věku (za každý rok práce po dosažení tohoto věku se zvyšoval důchod o několik procent) souvisela i **vysoká ekonomická aktivita občanů v postproduktivním věku** (např. v roce 1970 to bylo 22 %). Část z nich pokračovala v ekonomické aktivitě, aniž by pobírala důchod – zvyšovala si tak budoucí důchod –, a část byla zaměstnána a současně pobírala důchod. Tímto způsobem bylo možné si v profesích nemanuálních pracovníků přivydělat částku jen do výše 22 tisíc Kčs ročně, v dělnických povoláních (v nichž trvala neuspokojená poptávka po pracovních silách) nebylo toto omezení uplatňováno. **Pracující důchodci** v obou uvedených skupinách se na celkové zaměstnanosti podíleli přibližně 11–12 %. Přestože většina důchodců si přivydělávala na méně placených pracovních místech, byly jejich příjmy významným příspěvkem k rozpočtu domácnosti.

Důležitou součástí sociálního zabezpečení bylo **nemocenské pojištění**. Podle zákona č. 54/1956 Sb., o nemocenském pojištění, platného od roku 1957, bylo stanoveno pro všechny kategorie pracovníků podle výše mzdy a délky pobírání těchto dávek. (Do nemocenského pojištění se zahrnovala péče o matky a děti, a proto se v dalších letech měnilo v souvislosti se zmíněnými úpravami o prodloužení mateřské dovolené, o dávkách v mateřství a o přídavicích na děti.) V rámci zabezpečení v nemoci se poskytovaly jednak **peněžité dávky**, na které byl právní nárok (nemocenské, podpora při ošetřování člena domácnosti, peněžité pomoci v mateřství, podpora v těhotenství a mateřství, přídavky na děti, mateřský příspěvek a pohřebné). Vedle toho byly poskytovány i **věcné dávky**, na něž nebyl právní nárok (lázeňská péče, dětská a výběrová rekreace).

V rámci sociálního zabezpečení byla poskytována sociální pomoc občanům v případech, kdy nemohli vlastními silami překonat nepříznivé životní situace. Patřily sem služby a dávky sociální péče o občany se změněnou pracovní schopností, péče o zdravotně postižené občany, poskytování pečovatelské služby, příspěvky v mimořádných situacích, které spravovaly místní národní výbory.

Celkově byla v Československu – i když na skromné úrovni – zabezpečena sociální ochrana obyvatelstva natolik, že omezená spotřeba základních životních potřeb na úrovni existenčního minima se dočasně dotýkala jen malé části důchodců a některých okrajových skupin. V podstatě neexistovali občané vyřazení ze společnosti. **Sociální zabezpečení tak mělo významnou úlohu při zajišťování sociálních jistot obyvatelstva a tím přispívalo k udržování komunistického režimu.**

Příjmy, výdaje a spotřeba domácností

V domácnostech, které sestávají z ekonomicky činných osob a ze závislých členů, nemajících vlastní příjem, se přerozdělují pracovní a ostatní příjmy a podle mikrocenzů se zjišťuje podíl členů domácnosti na spotřebě. V důsledku nestejně struktury domácností se diferenciaci pracovních příjmů domácností liší od diferenciaci příjmů na obyvatele. Do nejvyšší příjmové skupiny nepatří vždy kategorie s nejvyššími pracovními příjmy, pokud žijí v domácnostech s větším počtem závislých členů. Zvláště v Československu nebyla diferenciaci pracovních příjmů tak velká, aby zatlačovala vliv rodinné struktury. Tento vliv byl jen částečně zmírňován vyššími sociálními příjmy u vícedětných než u bezdětných domácností. **Důležitým činitelem diferenciaci příjmů domácností byla zaměstnanost žen.** Její trvalý růst byl ovlivněn hlavně tím, že příspěvek žen do rodinného rozpočtu se postupně stal nepostradatelnou součástí udržení přiměřené životní úrovně. Proto také byla v Československu zaměstnanost žen i s malými dětmi neúměrně vysoká.

Do roku 1953 byl **lístkový systém** a dvojí ceny největší brzdou růstu spotřeby. Snižování cen v druhé polovině 50. let bylo provázáno růstem reálných příjmů, jimž neodpovídala nabídka náročnějších spotřebních předmětů a služeb. Ani v 60. letech se **nabídka sortimentu spotřebního zboží nedokázala přizpůsobit růstu příjmů.** Trval nesoulad mezi příjmy a kupními fondy, zejména u průmyslového zboží. V druhé polovině 60. let se poněkud **zvýšila nabídka některých služeb,** a to včetně nejžádanějšího cestování. S nedostatkostí zboží různého druhu a se zvýšením politické nejistoty po srpnu 1968 souvisely i nákupní horečky.

V 70. a 80. letech kolísal poměr mezi pracovními a sociálními příjmy. V první polovině 70. let rychle rostly sociální příjmy, ale v dalších letech v důsledku zvyšování cen jejich reálná hodnota klesala. (Životní náklady se v rodinách s dětmi zvýšily od roku 1975 do roku 1985 o 23 %.) Vyvstal proto mimo jiné podobný problém jako začátkem 70. let. Opět poklesla porodnost (počet živě narozených dětí na 1000 obyvatel se od roku 1975 snížil z 19,1 na 13,1 v roce 1985). Bylo proto nutné zvýšit dávky rodinám s dětmi – dětské přídatky, mateřský příspěvek – a byla prodloužena doba pobírání mateřského příspěvku ze dvou na tři roky dítěte.

Vliv **počtu dětí** na příjmy na osobu se projevil i na diferenciaci těchto příjmů podle sociálních skupin. V domácnostech „ostatních zaměstnanců“ byl počet dětí v průměru nižší než v domácnostech dělníků. Pracovní příjmy v těchto domácnostech, vyšší o 10 %, tak byly částečně vyrovnávány nižšími sociálními příjmy v peněžní formě. O sblížení příjmů podle sociálních skupin svědčí skutečnost, že v nejvyšších a nejnižších příjmových skupinách byly zastoupeny všechny sociální skupiny. Podle šetření třídní a sociální struktury tvořily v roce 1984 domácnosti s příjmem do 1000 Kčs měsíčně na osobu, představujícím hranici životního minima, 11 %. Podobný podíl tvořila skupina s nejvyššími příjmy, nad 2600 Kčs. V ní byly zastoupeny všechny sociální skupiny, ale nadprůměrným podílem družstevní rolníci.

Na diferenciaci spotřeby měly značný vliv **příjmy v naturální formě.** Dotace na bydlení a na jiné služby nevyužívaly domácnosti stejnou měrou. U služeb veřejné dopravy, rekreace, bydlení a kultury měly větší spotřebu vyšší příjmové skupiny ve městech. Při nedostatku těchto služeb byla ovšem důležitá i jejich dostupnost. Nedostatek bezplatných nebo cenově výhodných služeb vedl ke skrytému rozdělování podle známostí a za protislužby. Rozmach šedé ekonomiky v 70. a 80. letech prohloubil příjmovou a spotřební diferenciaci.

Cenové relace významně ovlivňovaly strukturu spotřeby. **Levné potraviny** a bezplatně nebo **cenově výhodně poskytované služby** ovlivnily jejich trvajících vysokou spotřebu. Jejich nedostatku a vysokým cenám odpovídal nižší podíl placených služeb spojených s bydlením a trávením volného času. Se stagnací reálných příjmů v 80. letech se **podíl placených služeb na úhrnu všech služeb snižoval** (od roku 1970 do roku 1987 ze 46 % na 39 %). V téže době byla ve vyspělých zemích tendence opačná (v Rakousku se tento podíl zvýšil z 59 % na 63 %).

Rozdělovací a přerozdělovací mechanismus nepřispíval k modernizaci struktury spotřeby a tím i výroby. Zvláště sortiment a kvalita zboží a služeb neodpovídaly náročnějším potřebám. U spotřeby potravin se udržoval vysoký podíl živočišných tuků a nižší spotřeba vitaminů. Tato skutečnost a nadměrná spotřeba alkoholu a cigaret nepříznivě ovlivňovaly zdravotní stav obyvatelstva. Vybavenost domácností standardními výrobky dlouhodobé spotřeby se zvyšovala. (V 80. letech disponovala každá domácnost barevnou televizí a každá druhá domácnost měla automobil.) Vzhledem k jejich vysokým cenám a často i nedostupnosti na trhu se prodlužovala jejich životnost a udržovaly se opotřebované a zastaralé typy spotřebních předmětů. Rozšiřovala se i luxusní spotřeba, jejímž zdrojem byla šedá ekonomika.

Bydlení

Úroveň bydlení je jedním z významných faktorů růstu životní úrovně a má velký vliv na způsob života obyvatelstva. Při nedostatečném uspokojení standardu bydlení, kdy mladé rodiny nemají vlastní byt, stává se tento problém jedním z limitujících činitelů rovnovážného populačního vývoje. Přestože během čtyřiceti poválečných let bylo postaveno 3,1 milionu nových bytů, nemělo (podle zprávy předložené předsednictvu ÚV KSČ v roce 1986) 14 procent většinou mladých rodin samostatný byt.

Po druhé světové válce byl bytový fond v Československu ve špatném stavu, částečně byl za války poškozen a jeho stav se zhoršil i nedostatečnou obnovou. Více než polovina bytů byla starší sedmdesáti let, a dokonce i v Praze bylo (podle sčítání lidu v roce 1950) 70 % bytů o dvou místnostech s nízkou úrovní vybavenosti. Od roku 1948 do roku 1958 bylo postaveno 440 tisíc většinou malometrážních bytů, které však nestačily krýt populační přírůstek, **příliv obyvatel do měst a úbytek bytů**. V druhé polovině 50. let se poněkud zrychlila státní a částečně i individuální bytová výstavba. Průměrný roční přírůstek nových bytů se pohyboval kolem 60 tisíc, ale v téže době ubylo v průměru 12–15 tisíc bytů ročně. Tento stav do jisté míry souvisel i s **nízkým nájemným**, které již od prvních poválečných let nekrylo rostoucí potřeby údržby zchátralého bytového fondu.

Koncem 50. let se **zvýšení bytové výstavby** stalo velmi naléhavým problémem a centrální orgány přijaly v rámci orientace na růst životní úrovně usnesení o výstavbě 1,2 milionu bytů do roku 1970. Tento plán předpokládal, že během této doby bude každé domácnosti zajištěn přiměřený byt. Již začátkem 60. let se i v souvislosti s poklesem výkonnosti ekonomiky potvrdila nereálnost tohoto plánu. Ve skutečnosti dosahovala výstavba nových bytů v první polovině 60. let v průměru ročně 81,7 tisíce bytů a v druhé polovině tohoto desetiletí 87,8 tisíce. Čistý přírůstek bytů však byl zhruba o 10 tisíc ročně nižší. K urychlení bytové výstavby přispělo **zavedení výhodné družstevní bytové výstavby** (příspěvky státu činily 30 % nákladů na byt a na dlouhodobou půjčku byl stanoven 3% úrok). Tato opatření změnila relace mezi státní, družstevní a individuální bytovou výstavbou. V letech 1960–1975 se podíl státní bytové výstavby snížil ze 64 % na 24 %, družstevní výstavba dosáhla 35 %, podniková výstavba činila 13 % a zbytek tvořila individuální bytová výstavba.

Od konce 50. let tak k bytové výstavbě výrazně přispívalo obyvatelstvo. Účastníci družstevní bytové výstavby se na ní podíleli určitým vkladem, velmi často vlastní prací (tzv. svépomocí) a splácením státních půjček. Navíc byly náklady na údržbu těchto bytů nejméně dvojnásobně vyšší než nájemné ve státních bytech. Podstatné **urychlení bytové výstavby** v 70. letech umožnila **hromadná panelová výstavba**. V tomto desetiletí bylo dokončeno 1263 tisíc bytů, v první polovině 80. let dalších téměř půl milionu bytů. Koncem 80. let se snížil počet nových bytů ve všech formách výstavby.

S novou bytovou výstavbou se **zvyšoval i standard bydlení**. Přestože i nové byty byly nadále většinou malých rozměrů a nižší kvality, většine nájemníků a družstevníků poskytly nesrovnatelně vyšší komfort, než jaký měli dříve. Při sčítání bytů v roce 1970 měla celková obytná plocha nově postavených státních a družstevních bytů v průměru 42,4 m², v roce 1980 44,3 m². V téže době se zvýšil podíl třípokojových bytů ze 46 na téměř 50 %. Nové byty byly většinou moderně vybaveny, převažovaly byty s teplou vodou a ústředním topením. Převažující podíl nové výstavby byl soustředěn hlavně v nových sídlištích, na Slovensku byl vyšší podíl rodinných domků. Celkově se bytová výstavba na Slovensku zvyšovala rychleji než v českých zemích. Na nové výstavbě se Slovensko podílelo v roce 1960 39,7 % (na obyvatelstvu 29 %), v roce 1989 39,4 % (a na obyvatelstvu 33 %).

Populační vývoj

Do vývoje počtu obyvatelstva se promítají biologické zákonitosti, společenský vývoj a mimořádné události. Populační vývoj má v každé době návaznost na předchozí vývoj porodnosti a úmrtnosti, který předurčuje věkovou strukturu obyvatelstva. Zastoupení jednotlivých věkových kategorií v populaci pak ovlivňuje budoucí reprodukci obyvatelstva, rozsah a kvalitu pracovního potenciálu a náklady na sociální zabezpečení občanů. Populace v Československu po roce 1945 byla ovlivněna dřívějšími mimořádnými událostmi: poklesem porodnosti v době hospodářské krize 30. let a ztrátami na životech a zdraví obyvatelstva za druhé světové války. Ty ovlivnily nepravidelnost věkové struktury a tím i výkyvy v populačním vývoji. Ve dnech, kdy končila válka, žilo na území Československé republiky asi 14,3 milionu obyvatel (v českých zemích 10,84 milionu, na Slovensku 3,46 milionu). První poválečná léta byla poznamenána **mimořádnou migrací** (vysídlení Němců a návraty repatriantů), která se dotkla čtyř a půl milionu lidí. Po skončení hlavních migračních proudů (k 31. prosinci 1946) mělo Československo 12 075 002 obyvatel (České země 8 689 248, Slovensko 3 385 754). Počet obyvatel republiky se tedy snížil o více než dva miliony, a to především v českých zemích. Slovenska se dotkl jen nepatrně. Rozsáhlé migrační procesy podstatně změnily národnostní složení Československa.

V poválečné euforii se značně **zvýšila sňatečnost** a na ni navazující **porodnost**. Počet živě narozených dětí na tisíc obyvatel se v letech 1946–1952 pohyboval mezi 22,2 a 24,2 a průměrný roční přírůstek obyvatelstva činil 138,5 tisíce. Vysoký přírůstek obyvatelstva ovlivňovalo i **snížení úmrtnosti**. V roce 1946 připadlo na tisíc obyvatel 14,1 a v roce 1952 již jen 10,6 zemřelých. Úmrtnost se snižovala i v dalších letech (v roce 1960 klesl počet zemřelých na tisíc obyvatel na 9,2). Příznivě při tom působilo zlepšení lékařské péče, snížení kojenecké a dětské úmrtnosti a podstatně **menší výskyt některých infekčních chorob**. V padesátých letech se rovněž výrazně **zvýšila průměrná délka života**: od roku 1948 do roku 1958 u mužů ze 60,4 na 67 let, u žen ze 65,5 na 72 let. Postupně však porodnost i přírůstek obyvatelstva klesaly. V roce 1959 připadlo na tisíc obyvatel jen 16 živě narozených dětí a roční přírůstek obyvatelstva klesl na 85,7 tisíce. Podle sčítání lidu v březnu 1961 činil počet obyvatel Československa 13 746 tisíc. Od prosince 1946 tedy vzrostl o 1671 tisíc, tj. o 13,8 % (v českých zemích o 10,2 %, na Slovensku o 23,2 %).

V šedesátých letech se v zemích západní Evropy objevovaly výrazné změny v reprodukčním chování obyvatelstva, někdy označované jako **druhá demografická revoluce: pokles sňatečnosti a porodnosti, zvýšení rozvodovosti** aj. V Československu (podobně jako v dalších státech sovětského bloku) se tyto rysy populačního chování projevovaly s určitým zpožděním – 10 až 15 let – a nerovnoměrně. Zůstávala zde poměrně vysoká sňatečnost, kolem 92 % dětí se rodilo v manželství. Porodnost byla soustředěna do nižších věkových skupin žen (20–24 let) a typickou se stala dvoudětná rodina. V šedesátých letech se růst počtu obyvatel oproti předcházejícímu období zpomalil. Při sčítání lidu k 1. prosinci 1970 žilo v republice 14,345 milionu lidí. Počet obyvatel se od roku 1961 zvýšil o 599 tisíc, tj. o 4,4 % (v českých zemích o 2,5 %, na Slovensku o 8,7 %).

V první polovině sedmdesátých let zaznamenala republika (především české země) novou **populační vlnu**, která vyvrcholila v letech **1974–1976**. Počet živě narozených dětí na tisíc obyvatel se zvýšil z 15,9 v roce 1970 na 19,6 v roce 1974, přirozený přírůstek obyvatel ze 4,3 na 8,2. Vývoj porodnosti v té době příznivě ovlivňovaly dvě okolnosti: zvýšení počtu žen ve fertilním věku, narozených v prvních

povaléčných letech, a přijetí propopulačních opatření na konci šedesátých a počátku sedmdesátých let. Nová populační vlna sice oddálila stárnutí obyvatelstva, ale zároveň prohloubila nerovnoměrnost ve vývoji populačních ročníků a tím rozkolísání reprodukce obyvatelstva v dalším období.

Předchozí pokles úmrtnosti a prodlužování střední délky života se již na konci šedesátých let zastavily. Počet zemřelých na tisíc obyvatel se v sedmdesátých letech vrátil k hodnotám z počátku padesátých let. Dosažené **hodnoty střední délky života v Československu a ve vyspělé Evropě se postupně začaly rozcházet** – v náš neprospěch. V souvislosti se zhoršováním životního prostředí a narůstáním některých negativních jevů ve způsobu života (kouření, obezita) se zvýšila úmrtnost mužů kolem 40 let. Tím se prohloubil rozdíl středního věku u mužů a žen, který v roce 1980 činil u mužů 67 a u žen 74 let. Sčítání lidu k 1. listopadu 1980 ukázalo, že počet obyvatel republiky za uplynulých deset let vzrostl o 938 tisíc, tj. o 6,5 %, (v českých zemích o 4,9 %, na Slovensku o 10 %) a činil 15,283 milionu.

V osmdesátých letech se **porodnost a celkový přírůstek obyvatelstva opět snížily**. Dřívější propopulační opatření se stala samozřejmostí a ztratila stimulační účinek, nová víceméně jen vyrovnávala vliv inflace a nijak významně neovlivnila porodnost. V tomto období také již nepůsobily jen finanční pobídky, ale vystupovaly do popředí další faktory: nedostatek bytů, pomalý rozvoj služeb, vysoká míra zaměstnanosti žen a růst jejich vzdělanosti. Pokusy o řešení nízké porodnosti a stárnutí obyvatelstva dřívějšími metodami nebyly v 80. letech účinné. V Československu se již zřetelně projevovaly demografické trendy, které se – pokud jde o reprodukční chování – přibližovaly evropským standardům. Úmrtnost v Československu však zůstávala na úrovni počátku 50. let a v evropském srovnání byla jednou z nejvyšších. Počet obyvatel však do konce 80. let neklesal. Na konci roku 1989 měla republika 15 649 765 obyvatel. (České země 10 362 102, Slovensko 5 267 663.) Od sčítání lidu v listopadu 1980 se tedy počet obyvatel zvýšil o 366 670, tj. o 2,4 % (v českých zemích o 0,7 %, na Slovensku o 5,9 %). Od prosince 1946 se počet obyvatel republiky zvýšil o 29,6 %, českých zemí o 19,3 %, Slovenska o 56,1 %.

Při shodě základních tendencí a etap si **populační vývoj na Slovensku** udržoval určité zvláštnosti. Souvisely s rozdílnou ekonomickou a sociální úrovní, demografickou strukturou, s odlišným historickým a kulturním vývojem a stupněm religiozity. S postupným vyrovnáváním rozdílů mezi oběma částmi republiky se zmenšovaly i rozdíly v populačním chování. K hlavním zvláštnostem populačního vývoje na Slovensku patřily: větší rovnoměrnost, vyšší míra sňatečnosti i porodnosti, nižší rozvodovost, přetrvávání nízkého věku snoubenců a nízkého věku matek při narození prvního dítěte.

Počet živě narozených dětí na tisíc obyvatel se zde v letech 1948–1956 pohyboval mezi 26,3 a 28,3 (v českých zemích 17,7 až 22,2), průměrný počet dětí narozených jedné ženě mezi 3,29 a 3,60 (v českých zemích 2,58 až 2,89). Tyto hodnoty zůstávaly na Slovensku vyšší i v dalších letech, včetně období vzestupu porodnosti v českých zemích v letech 1974–1976. **Mimořádně nízká** byla na Slovensku **rozvodovost**, která se – přes zvyšování od 70. let – pohybovala zhruba na polovičních hodnotách oproti českým zemím. (V roce 1989 činil počet rozvodů na tisíc obyvatel v českých zemích 3,03 a na Slovensku 1,57.) Také úmrtnost se vyvíjela na Slovensku příznivěji. V roce 1950 zde počet zemřelých na tisíc obyvatel činil 11,5, v roce 1980 – kdy v republice dosáhl nejvyššího počtu – 10,1 (v českých zemích 11,6 a 13,1).

Díky relativně vyššímu přírůstku obyvatel **se zvýšil podíl Slovenska na celkovém počtu obyvatel republiky**: z 28 % v roce 1946 na 33,8 % v roce 1989. Slovensko se tak výrazně podílelo na celkovém přírůstku obyvatel republiky, v posledních devíti letech komunistického režimu 80,9 procenta.

Sociální struktura

7

Postavení lidí ve společnosti se obecně odvozuje od nerovnosti mezi různými skupinami obyvatelstva, která souvisí s nerovností hmotných prostředků, jimiž občané disponují. Různý stupeň nerovnosti související s nestejnou úrovní přerozdělování zdrojů existoval ve všech dosavadních typech sociálního státu včetně období „reálného socialismu“. Dřívější nerovnosti se v československých podmínkách měnily již za okupace, ale zásadně se ve směru snižování sociálně-ekonomické diferenciacce proměnily v prvních poválečných letech. Přes mnohé další změny tato tendence pokračovala i v dalších letech. Sociální složení obyvatelstva se nejvýrazněji měnilo bezprostředně po druhé světové válce a v letech 1948–1953. Velká migrace obyvatelstva souvisela s odsunem německého obyvatelstva, se znárodněním, pozemkovou reformou a změnami struktury zaměstnanosti. Již tyto změny vedly k **odstranění dvou hlavních pólů – majetných a nejchudších vrstev obyvatelstva**. Ubylo přes čtvrt milionů bezzemků, kteří se po získání půdy stali samostatně hospodařícími rolníky, někteří přešli do dělnických profesí v průmyslu a stavebnictví. Největší vlastníci ztratili v důsledku znárodnění průmyslu a bank své dřívější postavení. V roce 1947 statistika vykazovala podle tehdejšího kritéria tři a více zaměstnanců 3,9 % „kapitalistů“ v Čechách a 1,2 % na Slovensku. **Největší přírůstek vykazovaly střední vrstvy**. Do jejich řad přibyli střední rolníci a zvyšující se počet úředníků v nově vzniklých institucích. Do průmyslu nastoupila část dělníků ze zemědělství a řemesel. V téže době stovky dělníků získaly v pohraničí usedlosti, někteří se uplatnili v nemanuálních profesích.

Mimořádná horizontální a vertikální mobilita pracovníků včetně brigádníků, spojená s těžkými pracovními a životními podmínkami (dojíždění z větších vzdáleností, bydlení dělníků oddělených od rodin v provizorních ubytovnách) při pomalém zvyšování mezd a dvojích cenách na vázaném a volném trhu se v letech 1952–1953 projevila určitou nespokojeností dělnictva. Nejcitlivěji dělníci reagovali na rušení některých dříve poskytovaných naturálních dávek. K vyvrcholení sociálních protestů došlo v souvislosti s měnovou reformou v červnu 1953. Tyto události znepokojily stranické orgány, které proto přistoupily k určitým kompromisům v sociální a do jisté míry i v politické oblasti, jež souvisely i se změnami v sovětském bloku. Podobné kompromisy se opakovaly i v dalších krizích po roce 1968 a koncem 80. let. Obecně platilo, že i když za komunistické vlády neexistovala demokratická soutěž politických sil, stranické a státní vedení bylo nuceno přihlížet k postojům početných skupin obyvatelstva. Nejpochetnější skupinou, tvořící nadpoloviční podíl na zaměstnanosti, bylo po celou dobu socialismu dělnictvo. Po zkušenostech z roku 1953 se vedení vládnoucí strany v dalších letech, v obavách ze ztráty dřívější legitimity, neodvážilo sáhnout na slibované a dříve zavedené sociální vymoženosti a na existující mzdové relace.

Celkově se v 50. letech podstatně změnilo **sociální postavení dělnictva**. Bylo zbaveno největšího zla – obav z nezaměstnanosti, po roce 1953 se postupně zvyšovaly příjmy domácností i v důsledku růstu zaměstnanosti žen a u části dělnictva pracujícího v těžkém průmyslu v souvislosti se mzdovou a dalšími preferencemi. Rostoucí úloha paternalistického státu se projevila i v sociálním zabezpečení, ve zvyšování dětských přídavků, výstavbě jeslí a mateřských škol. Pozitivní ekonomické a sociální výsledky byly omezené nedostatkem zboží denních a zvláště dlouhodobých potřeb v důsledku nižších investic do výroby spotřebního zboží, rušení drobného podnikání v soukromém sektoru a omezených možností dovozu ze zahraničí.

Začátkem 60. let vyústil dosavadní systém centrálního plánování a řízení v pokles ekonomického růstu a v přerušení třetí pětiletky. Zhoršení hospodářské situace se řešilo snížením investic, restriktivními opatřeními, skrytým zvyšováním cen a dílčími úpravami společenské spotřeby. Vzhledem k tomu, že se již od roku 1956 poněkud uvolnila možnost kritického hodnocení situace, vytvářely se od začátku 60. let podmínky pro změnu systému řízení a přijetí návrhu ekonomické reformy. Schválený nástin reformy z roku 1964 a jeho další rozvoj postupně modifikovaly mechanismus fungování ekonomiky a společnosti. Změny se dotkly i uvolnění dosavadního plánování práce, vzdělávací soustavy i mzdového systému. Poskytnutí širší pravomoci podnikům přispělo ke zvýšení zainteresovanosti podniků a zaměstnanců. Nejvýznamnější nadějí dělnictva se staly plány na **vytváření podnikových rad**. Uvedené změny přispěly k urychlení ekonomického růstu, zvýšení životní úrovně a společenské aktivity dělnictva. Součástí ekonomické reformy bylo schválení konceptu sociální reformy v roce 1966.

Ve druhé polovině 50. let byly mimořádné vlastnické změny v podstatě ukončeny. Základní společenské změny lze zkoumat na základě empirických statistických dat ze sčítání lidu, která uvádějí údaje o sociální struktuře obyvatelstva, odvozené od sociálního postavení „hlavy rodiny“. Tato data jsou v podmínkách vysoké zaměstnanosti žen v různých kategoriích zaměstnání velmi obecná a je možné k nim přihlížet jen s výhradami. Za přesnější lze považovat data o sociálním složení ekonomicky aktivních, kteří tvoří kolem 50 % veškerého obyvatelstva. Do druhé skupiny tzv. vydržovaných patří: děti, studující, většina občanů v důchodovém věku, matky na mateřské dovolené a práce neschopní.

Podle pravidelných desetiletých intervalů sčítání lidu, domů a bytů za celé období od roku 1950 do roku 1991 se **počet ekonomicky aktivních obyvatel** v ČR zvýšil ze 4,056 milionu na 5,042 milionu. Od roku 1950 do roku 1980 se počet dělníků zvýšil ze 47 % na 60,3 %, další sčítání v roce 1991 již zachytilo první důsledky transformace, kdy se podíl dělníků skokově snížil na 43 %. Podíl ostatních zaměstnanců se zvýšil za celé období do roku 1991 z 18,6 % na 45,6 %. Podíl drobných a středních rolníků činil v roce 1950 15,7 %, do roku 1961 klesl na 2 %. Od vzniku zemědělských družstev počet pracovníků v nich kolísal a koncem 80. let činil 6 % celkového počtu ekonomicky aktivních.

Podrobnější data podle sociálně-profesních skupin, zjišťovaná od roku 1976 podle Jednotné klasifikace zaměstnání, vyjadřují poněkud přesněji sociální diferenciaci. Podle ní jsou data o dělnictvu členěna do pěti podskupin. Další skupinu kolem 14 % ekonomicky aktivních tvořila **skupina provozních a obsluhujících pracovníků**. Z nich většina působí v obchodních, ubytovacích, stravovacích a dalších službách. Velká část ekonomicky aktivních, **duševní pracujících**, tvořící kolem 32 % podílu na ekonomicky aktivním obyvatelstvu, je členěna do pěti podskupin. Toto členění umožňuje podobně jako u dělnictva blíže identifikovat jejich vzdělanostní, příjmovou diferenciaci a místo ve společnosti. Srovnání takto členěných ekonomicky aktivních i podle stupňů vzdělání a příjmů ukazuje, že mzdy většinou vyjadřovaly spíše rozdíly podle pracovních míst, odvětví činnosti, demografických charakteristik, postavení v řídicí hierarchii a v menší míře podle kvalifikační připravenosti.

Uvedená diferenciacie se měnila po roce 1989. Na nejvyšší příčku příjmové úrovně se dostaly činnosti spjaté s tržní ekonomikou. Sem patřili noví podnikatelé, manažeři a pracovníci ve finančních institucích, tvůrčí pracovníci vědy, část umělců a další.

Proměny sociální struktury v českých zemích a na Slovensku

Pro sociální strukturu československé společnosti v letech 1948–1989 byly rozhodující vztahy mezi jednotlivými vrstvami (dobovou terminologií společenskými třídami), přičemž **centrální postavení zaujímala dělnická třída**. Toto místo jí připisovala ústřední moc v souladu s marxisticko-leninskou ideologií, jež chápala uchopení moci dělnickou třídou jako realizaci historické zákonitosti ve vývoji společnosti. Vládnoucí moc se vydávala za reprezentantku dělnické třídy, definovala třídy a vztahy mezi dělnickou třídou a ostatními třídami. Všechny ostatní vztahy v rámci sociální struktury podřídila třídním aspektům. V souladu s tím třídy nevystupovaly jako sociální kategorie, ale jednoznačně jako reálné sociální skupiny v různých stupních svého vývoje. Pohyb v těchto stadiích vývoje se v dobové terminologii označoval jako „růst třídní uvědomělosti“ a vztahy mezi třídami nabývaly podobu různých forem třídního boje. Až ke konci socialismu, od začátku 80. let, se tento vztah interpretoval jako **sblížení tříd pod vedoucí rolí dělnické třídy**.

Sebereflexe společnosti prostřednictvím sociální struktury se objevuje v československých vědách až začátkem 60. let. V té době se sociální struktura nechápala jako abstraktní teoretická konstrukce, která slouží jako poznávací či ideologický nástroj, nýbrž jako reálné existující stav společnosti, který je výsledkem a zároveň předpokladem různých vlivů a procesů, a to jak politickomocenské, tak ekonomické a demografické povahy. Na rozdíl od společnosti jiného typu utváření sociální struktury Československa po roce 1948 silně ovlivnila **cílevědomá snaha likvidovat třídy a vytvořit tzv. beztřídní společnost**.

Uchopení moci komunistickou stranou v únoru 1948 radikalizovalo procesy změn v sociální struktuře, které začaly poválečnou migrací, vyhnáním sudetských Němců z českého pohraničí a znárodněním v roce 1945. Z hlediska sociální struktury bylo znárodnění považováno za nejdůležitější proces, protože vlastnictví výrobních prostředků sloužilo za hlavní kritérium pro určování tříd. V důsledku znárodnění se oslabily pozice vlastníků výrobních prostředků a pod kontrolu státu se už v roce 1945 dostalo 55,3 % z celkového počtu činných osob. V době nástupu monopolu komunistické moci se znárodnovací proces odehrával především v průmyslové sféře. V československém průmyslu ke státní formě vlastnictví patřilo v roce 1948 okolo 60 % ekonomicky aktivních pracovníků (údaj je průměrem dvou odlišných společností – české a slovenské). I když **na Slovensku byl průmysl výrobních prostředků znárodněn na 83,1 % a spotřební průmysl na 52,9 %, pod kontrolu státu se znárodněním dostalo méně pracovníků než v Čechách**. Většina námezdních pracovníků byla na Slovensku zaměstnána v řemeslech, obchodu, drobné výrobě a ve velkostatecích. Rovněž odlišná odvětvová struktura ekonomicky aktivního obyvatelstva v Čechách a na Slovensku naznačuje, že znárodnění mělo rozdílný dopad na jejich sociální strukturu. Většina občanů Slovenska byla ekonomicky aktivní v oblastech, jichž se znárodnění dotklo pouze okrajově. V roce 1948 patřilo na Slovensku 60,8 % ekonomicky aktivní populace k zemědělství, lesnictví a rybářství. K průmyslu a výrobním činnostem patřilo 15,28 % občanů. Z hlediska odvětvové struktury vstupovalo Slovensko do období monopolu komunistické moci jako agrárně-průmyslová země. V té době byly Čechy považovány za industrializovanou společnost (k průmyslu zde náleželo 34,86 % populace a k zemědělství 34,78 %).

Rozdíly mezi Českem a Slovenskem spočívaly rovněž v odlišném zastoupení jednotlivých skupin samostatně výdělečně činných osob. V dobové terminologii třídní struktury se tito vlastníci označovali jako kapitalisti nebo různé druhy buržoazie. Údaje o tom, v jakém stavu byla třída buržoazie v době vítězství komunistické strany, se rozcházejí podle toho, jak tehdejší moc definovala buržoazii, neboť obsah tohoto pojmu pružně přizpůsobovala vlastním záměrům.

Znárodnění už v roce 1945 výrazně zredukovalo počty velkých soukromých vlastníků výrobních prostředků (označovaných jako velká buržoazie) a fakticky přivedlo soukromé vlastníky (drobné výrobce a střední buržoazii) při jejich podnikatelských aktivitách k závislosti na státním sektoru. Kapitalisti (tzn. osoby zaměstnávající tři a více osob) tvořili na přelomu let 1946 a 1947 v českých zemích 3,9 % a na Slovensku 1,2 % ekonomicky aktivních osob. **Kategorie ekonomicky samostatných osob** byla v průběhu roku 1948 dále početně oslabena druhou vlnou znárodnění. A přestože nová ústava v květnu 1948 možnost soukromého podnikání zaručovala (v případě zaměstnávání méně než 50 zaměstnanců a vlastnictví méně než 50 ha půdy), koncem roku 1948 již téměř neexistovaly podniky s víc než 20 zaměstnanci. Souviselo to s opuštěním tzv. československé cesty k socialismu a přijetím stalinského modelu „zostřování třídního boje“. V letech před válkou i po ní definovala KSČ malovýrobce, rolníky a střední třídu jako spojence v boji proti reakci a velkokapitálu. Po listopadovém plénu ÚV KSČ v roce 1948 se tento vztah radikálně změnil a **kategorie maloburžoazie, drobných výrobců a obchodníků** byly vymezeny jinak. Za drobného výrobce a obchodníka byl považován jen ten, kdo nezaměstnával žádnou pracovní sílu. Všechny ostatní zahrnoval pojem maloburžoazie. Ve vztahu k ní začala KSČ uplatňovat Leninovu poučku, podle které je maloburžoazie živnou půdou pro růst kapitalismu a v rámci zostřování třídního boje je třeba ji jako nepřítelku likvidovat.

V letech 1949–1950 se postupně vytvořily podmínky pro **likvidaci celé sféry soukromé malovýroby**. V průběhu let 1948–1953 přešlo ze soukromého do socialistického sektoru 1 326 000 osob a téměř 80 % obyvatel se stalo zaměstnanci státu. V případě městských středních vrstev skončila druhá vlna znárodnění v relativně krátkém čase během několika let. Většinu samostatně výdělečně činných lidí tvořili v roce 1948 drobní a střední rolníci. Zatímco v Čechách dosáhl jejich podíl na ekonomicky aktivním obyvatelstvu 23,6 %, na Slovensku patřila do této sociální kategorie většina (53,3 %) ekonomicky činných lidí.

Proces kolektivizace nevznikl z iniciativy rolníků, ale byl rovněž mocenským zásahem shora a využíval různých forem nátlaku a donucování. Na rozdíl od znárodnování živnostníků a řemeslníků probíhala kolektivizace celé desetiletí. Jejím výsledkem byl vznik nové socialistické třídy – **družstevních rolníků**, jejichž vztah k dělnické třídě byl podle vládní moci spojenecký. Svého největšího početního stavu dosáhla v době ukončení kolektivizace na počátku 60. let. V roce 1961 k ní patřilo v Čechách 13,2 % a na Slovensku 17,9 % ekonomicky aktivní populace. Podíl **soukromých rolníků** se v té době v Čechách snížil na 1,3 % a na Slovensku na 6,3 %. Rovněž v dalším období podíl družstevních rolníků, soukromých rolníků i celkový **počet lidí zaměstnaných v zemědělství stále klesal**. Většinu v zemědělství působící populace postupně absorbovala začínající socialistická industrializace Slovenska a reindustrializace Čech. Zemědělské obyvatelstvo, hlavně na Slovensku, odešlo do průmyslu a podílelo se na prudkém růstu počtu průmyslových dělníků. Po pádu komunistické moci, v roce 1991, patřilo k družstevním rolníkům v Čechách 6,1 % a na Slovensku 7,2 % ekonomicky aktivních občanů.

Přeměnou drobných a středních rolníků na třídu družstevních rolníků se na počátku 60. let většina obyvatel Československa dostala do závislosti na státu. **Sociální struktura bez soukromých vlastníků se označovala za socialistickou**. Občané se stali na centralizované moci plně závislími jak z hlediska zaměstnání, tak z hlediska mzdové a cenové politiky. Přestože znárodněním majetku buržoazie jako společenská třída a politická a ekonomická síla zmizela, její bývalí příslušníci a jejich rodiny byli i v dalším období existence socialismu s větší či menší intenzitou vystaveni perzekucím či jinak znevýhodňování. **Změna vlastnických vztahů zjednodušila a homogenizovala sociální strukturu**. K tomu přispělo i řízení mzdové politiky tak, že příjmy se udržovaly okolo průměru, což vyústilo v celkovou **nivelizaci příjmů občanů**.

Mzdová nivelizace byla také jedním z projevů **neúcty ke vzdělání a kvalifikaci**, což ovlivnilo postavení a prestiž **inteligence**. Ta byla po celé období komunistické moci obviňována z třídní a politické nepevnosti a v teoretické rovině byla označována za sociální vrstvu. KSČ se snažila vytvořit **novou inteligenci z řad dělnické třídy**, což vedlo k úpadku společenské prestiže inteligence. „Nová inteligence“ obsadila většinu vedoucích míst v mocenském a řídicím aparátu a v roce 1953 tvořila již 25 % veškeré inteligence. Odhaduje se, že 200–250 000 dělníků přešlo v té době na pozice vyhrazené inteligenci. Nedostatečné vzdělání potřebné pro výkon obsazených funkcí, náhlý sociální vzestup (odvíjející se spíše od třídního původu než od schopnosti a pracovního výkonu) a věrnost komunistické ideologii vedly k tomu, že **nová inteligence byla plně závislá na stávajícím režimu a stala se jeho hlavní oporou**. Na druhé straně se tyto zkušenosti staly pro značnou část občanů hlavním znakem socialismu a v jejich hodnotové orientaci posilovaly egalitářství. Nedostatečná kvalifikace nové inteligence se odrážela v nízké úrovni řízení, což vedlo k mnoha ekonomickým problémům. Přesná kvantifikace inteligence prostřednictvím existujících statistik není možná, neboť se v ní uvádí pouze kategorie zaměstnanců, do které se zařazovali i pracovníci vykonávající málo kvalifikované nemanuální práce. Ani vzdělání ji přesně nezachytává, neboť období od roku 1948 do roku 1989 se vyznačovalo nedostatečným využíváním kvalifikace občanů. Na místech s požadovaným vzděláním pracovalo v jistých obdobích až 50 % pracovníků s nižším než požadovaným vzděláním. Přes pokles prestiže inteligence si ale vzdělání uchovalo v celém Československu vysokou prestiž. Druhou výraznou změnou prošla inteligence v normalizačním procesu na začátku 70. let, který postihl hlavně inteligenci v mocenských a řídicích postech, a to výrazněji v Čechách než na Slovensku. I když během celého období od roku 1948 **stoupal počet vzdělaných i počet odborníků rychleji na Slovensku než v Čechách**, po roce 1970 byla přijata opatření na vyrovnání vzdělanostní úrovně Slovenska z hlediska zastoupení vysokoškolsky vzdělaných pracovníků. Zatímco v Čechách počet vysokoškoláků vzrostl od roku 1970 ze 4,4 % na 8,8 % v roce 1989, na Slovensku se za stejné období zvýšil z 4,9 % na 10 %.

Dělnická třída, jejímž jménem probíhaly změny v sociální struktuře Československa, měla na začátku socialistické etapy vývoje společnosti početnější zastoupení pouze v jeho české části. Až v důsledku druhé vlny znárodnění a zvýšení zaměstnanosti žen se dělníci stali ve velmi krátkém čase nejpčetnější vrstvou i na Slovensku. Toto krátké období znamenalo i z hlediska dělnické třídy prudké změny, které byly výsledkem hlavně mocensko-politických zásahů. V letech 1948–1953 prudce **stoupl počet dělníků**. Po odchodu 200–250 000 dělníků do řad „nové inteligence“ byla téměř třetina, tj. asi 550 000 dělníků, nová. Téměř polovinu z nich tvořili **rolníci** a čtvrtinu **bývalí živnostníci**. Zbytek představovaly **ženy, politicky perzekvovaní** a zaměstnanci, kteří byli v důsledku snižování počtu administrativních míst zařazeni mezi dělníky. Podobné změny proběhly rovněž v rámci průmyslu. V přednostním rozvoji těžkého průmyslu byla podle sovětského vzoru podstata industrializace. Přesuny mezi odvětvími vedly ke snížení kvalifikace. Stejně působila i zvyšující se zaměstnanost žen. Počátkem 50. let se tento proces dotýkal víc Čech než Slovenska. Na Slovensku byly výrazné změny v dělnické třídě důsledkem industrializace. Začátkem 60. let **se dělníci stali nejpčetnější skupinou zaměstnanců**, a to v Čechách i na Slovensku. V roce 1961 tvořili dělníci v Čechách 53,2 % ekonomicky aktivní populace a na Slovensku to bylo 49,4 %. Rovněž u dělníků se projevilo podceňování kvalifikované práce a stírání mzdových rozdílů mezi kvalifikovanými a nekvalifikovanými dělníky. **Privilegovaná odvětví**, jako například hornictví, hutnictví a těžké strojírenství, se vyznačovala vysokým podílem fyzicky namáhavé a ruční práce. Tato práce byla nejen oficiálně oslavována, ale byla také lépe materiálně ohodnocována a v jistých případech se jí dostalo i vysoké společenské prestiže. Na konci šedesátých let se povolání horníka dostalo mezi deset nejprestižnějších povolání v ČSSR a tuto pozici si udrželo až do konce socialismu. Zvýhodňování některých skupin dělníků z hlediska příjmů působilo jako účinný politický faktor, který stabilizoval stávající režim. Stejně tak v následujícím období podnikala vládní moc různé kroky k neustálému růstu podílu dělníků v sociální struktuře Československa. Tento růst byl provázen snížením počtu zaměstnanců v zemědělství a zvyšováním zaměstnanosti nejen žen, ale i lidí

v postproduktivním věku. V českých zemích dosáhl podíl dělníků v sociální struktuře svého maxima na počátku 80. let, kdy tvořil 58 %. Na Slovensku byl růst podílu dělníků mnohem prudší a pokračoval až do konce 80. let, kdy dosáhl maxima 59,1 %.

Vztahy mezi zmíněnými třídami nebyly výsledkem přirozeného vývoje sociální struktury, ale vyústěním mocenských zásahů a manipulace v zájmu vládnoucí ideologie. Na konci 40. let a v 50. letech prosazovala státní moc **zostření třídního boje mezi dělnickou třídou a zbytky buržoazie**. Po likvidaci buržoazie jako třídy se v 60. letech od třídního boje upouštělo a převládla myšlenka spolupráce. V 70. letech se opět oživila **rétorika třídního boje, nyní mezi dělnickou třídou a částí inteligence**. Z hlediska smýšlení státní moci se potvrdila správnost Leninových myšlenek o nepevnosti a váhavosti inteligence, když byla „odhalena“ jako nositelka buržoazní ideologie, revizionismu a oportunistu řízení společnosti. Ve skutečnosti šlo o snahu legitimizovat mocensko-politicky prosazovanou sociální mobilitu označovanou jako tzv. normalizace. V 80. letech začala státní moc prosazovat sblížování jako formu vztahů mezi existujícími třídami. **Sblížování probíhalo pod vedením dělnické třídy** v čele s komunistickou stranou. Podle dobové ideologie to byla zákonitá a univerzální tendence ve vývoji sociální struktury socialistických společností na konci 70. let. Sblížování bylo posledním stupněm v přechodu od třídní společnosti k beztřídní. Podstatou tohoto stupně bylo odstranění rozdílů mezi lidmi fyzické a duševní práce. I když hlubinným zdrojem překonávání rozdílů, a tedy i primární oblastí sblížování byl obsah a charakter práce, sám proces sblížování měl nastat rovněž v oblasti vzdělání a kvalifikace, v materiální úrovni života, v sociálně-politických aktivitách a sociálněreprodukčních procesech. **Ideologie sblížování** byla ve skutečnosti nástrojem **legitimizace důsledků nivelizačních procesů**, které provázely budování socialismu v Československu od jeho počátku.

Přestože interpretaci sociální struktury prostřednictvím třídního schématu podporovala státní moc během celého období socialismu v Československu, prvním rozsáhlejším výzkumem sociální struktury vycházejícím z teorie a opírajícím se o její empirické ověřování se stal stratifikační **výzkum sociální struktury**. Provedl jej tým sociologů pod vedením Pavla Machonina v roce 1967. Výzkum vycházel z předpokladu, že v tehdejší socialistické společnosti nesehrávají třídy rozhodující roli z hlediska dalšího vývoje společnosti. Ve společnosti, ve které zvítězily socialistické výrobní vztahy, tak jak určovala nová ústava z roku 1960, byly pro další vývoj rozhodující vertikální diference v charakteru práce. Z nich vyplývaly rozdíly, které tvořily podstatu sociální struktury socialistické společnosti. Tyto rozdíly nebylo možné redukovat na jeden znak, kterým bylo v případě tříd vlastnictví. Ve společnosti bylo víc diferencí a po výběru těch nejdůležitějších se autoři pustili do konstrukce charakteristiky jednotlivce, resp. společenské vrstvy. Dospěli k závěru, že sociální strukturu československé společnosti v roce 1967 tvořily čtyři relativně konzistentní vrstvy odstupňované podle dosaženého vzdělání, pozice v systému řízení, složitosti vykonané práce, příjmu a způsobu trávení volného času. Definování sociální struktury někým jiným než vládou a ještě tak, že třídy v ní nesehrávaly žádnou roli, později sama vládní moc interpretovala jako vážný útok na svůj ideologický monopol. Proto byl výzkum zakázán a jeho autoři diskriminováni.

Sociální mobilita

Termín sociální mobilita označuje pohyb jednotlivců a sociálních skupin z jedné sociální pozice nebo vrstvy do druhé v rámci konkrétní sociální struktury. Rozlišujeme horizontální a vertikální mobilitu. Horizontální mobilita je pohyb z jedné sociální pozice do druhé v rámci stejné sociální vrstvy nebo třídy. Vertikální mobilita je vzestupný nebo sestupný pohyb jednotlivce ve stratifikačním systému. Sociální mobilitu lze sledovat v různých dimenzích – ekonomické, politické a profesní. V odborné literatuře se rozlišuje intergenerační, intragenerační a strukturální mobilita. Intergenerační (mezigenerační) mobilita označuje změny pozic dětí vůči svým rodičům. Intragenerační (vnitrogenerační) mobilita znamená pohyb mezi pozicemi, k němuž dochází během života jednotlivce. Zatímco tyto dva druhy mobility představují výměnu – cirkulaci osob mezi sociálními statusy umístěnými na stratifikačním žebříčku, termín strukturální mobilita označuje obsazování dostatečného množství nově vzniklých nových statusů.

Změny v sociální struktuře Československa po roce 1948 byly z hlediska sociální mobility historicky zvláštní nejen svým rozsahem, ale i způsobem, jakým se dosahovalo společenských pozic. Z hlediska rozsahu a intenzity lze hovořit o dvou výrazných mobilitních procesech. První nastal ihned po únoru 1948 a druhý na počátku 70. let. Likvidaci soukromého vlastnictví (a potažmo i buržoazie) doprovázel **prudký pohyb jednotlivců směrem k dělnické třídě**. Pochopitelně nedobrovolný, neboť pro většinu dotčených znamenal sociální pokles. Vládnoucí moc vyvíjela nemalé úsilí, aby tento pohyb kontrolovala a usměrňovala v duchu vlastní ideologie. Součástí třídního boje byla opatření, která příslušníkům likvidované třídy zabránila obsazovat společensky významnější pozice. K sociálnímu sestupu byli nuceni bez ohledu na své vzdělání a schopnosti. Přesun do dělnické třídy byl rovněž doprovodným jevem kolektivizace zemědělství. Vzhledem k odporu proti kolektivizaci lze předpokládat, že rolníkům byl tento přechod vnucen a znamenal pro ně sociální pokles. V obou případech to bylo paradoxní, neboť sestupovali do třídy, která byla dle oficiální ideologie považována za nejvyspělejší a nejdůležitější pro další vývoj společnosti.

Na druhé straně, politicky loajální příslušníci dělnické třídy byli všemi prostředky stimulováni k obsazování mocenských, řídicích a administrativních pozic, tzn. k sociálnímu vzestupu. Tato forma **pozitivní diskriminace** byla považována za **prosazování vedoucí úlohy dělnické třídy ve společnosti**. Oficiální snaha vysoce hodnotit dělnickou třídu z hlediska jejího historického poslání a jako nositele pokrokových tradic vedla k ideologickému odmítání vertikální mobility, neboť ta předpokládala rozdělení společnosti na vyšší a nižší společenské pozice, což se přičilo všeobecně deklarovaným heslům o společenské rovnosti socialistické společnosti. Respektování vertikální diferenciaci rovněž odporovalo **snaze homogenizovat a nivelizovat společenskou strukturu**. Také opatření, jakými byly perzekuce bývalých příslušníků buržoazie, nivelizace příjmů, neúcta ke vzdělání a kvalifikaci, vyzdvihování namáhavé ruční práce, odsuzování inteligence za její nepevné postoje a znejišťování jejího postavení, sledovala rozvrácení těch kulturních hodnot (vzdělání a výkon) o které se opíralo dělení mobility na vertikální a horizontální.

Přes všechny oficiální snahy oslavovat a velebit manuální práci byla ve vědomí společnosti hodnocena hůře než práce nemanuální. První výzkumy sociální mobility provedené na konci 60. let ukázaly, že v československé společnosti na konci 60. let byla velmi výrazně vnímána diferenciaci v prestiži

povolání s manuální a nemanuální prací. Mezi nejprestižnějšími profesemi byly s manuální prací spojeny pouze dvě – horník a televizní opravář. Jejich vysoká společenská prestiž vyplývala z jejich mimořádně vysokého společenského ohodnocení. Na druhé straně v rozporu s homogenizačními a nivelizačními tendencemi bylo přísné sledování **třídního původu jednotlivců**. Třídní původ se stal hlavním diferenačním kritériem v československé společnosti po roce 1948 a přetrval až do pádu komunismu. Třídní původ působil jako selekční mechanismus nejen při dosahování vyššího vzdělání nebo společenského postavení, ale i při různých druzích perzekucí vůči osobám buržoazního původu. Tím, že postavení jednatelce v přítomnosti se odvozovalo z jeho třídního postavení nebo třídního postavení jeho rodičů či příbuzných v minulosti, byl třídní původ analogický zděděnému statusu v sociologické terminologii. Ten byl vlastní předmoderním společnostem stavovského, případně kastovního typu.

Dělnický původ byl předpokladem pro společenský vzestup 200–250 000 dělníků kteří přešli v letech 1948–1953 do mocenského, politického, řídicího či administrativního aparátu. Paralelně s tímto přesunem byla přinucena vykonat **společenský sestup mezi manuálně pracující značná část inteligence a živnostníků**. Takto vynucená sestupná mobilita vyvolala pocit nejistoty ve všech společenských vrstvách, které uplatňovaly ve své práci vyšší kvalifikaci. Tyto skutečnosti se ale při výzkumu sociální mobility neuváděly. Výzkum se zaměřoval na kvantitativní stránku sociální mobility, která vypovídala o podílu osob, které byly z hlediska společenského vzestupu nebo poklesu v pohybu. Zjištěná rozsáhlá cirkulace osob se ideologicky využívala pro demonstraci otevřenosti socialistického systému. Největší rozsah mobility tak v Čechách i na Slovensku byl v letech 1952–1960. V tomto období byl podíl sociálního vzestupu a poklesu téměř shodný (13,9 % a 13,4 %).

Největší podíl **vzestupných mobilitních drah** byl v období 1946–1952. Do roku 1967, kdy výzkum proběhl, nebyl podíl poklesu větší než podíl sociálního vzestupu. Na tomto stavu se do značné míry podílela industrializace, která vytvářela dostatek volných pozic, což vedlo ke vzniku strukturální mobility. Ta se výrazněji prosazovala na Slovensku. Strukturální mobilitou se dá například doložit skutečnost, že v roce 1967 zastávali na Slovensku posty odborných zaměstnanců a úředníků z větší části (46,7 %) potomci profesí, které se definovaly jako samostatní výrobci s námezdními silami. Nutno ovšem dodat, že jejich podíl mezi nemanuálními pracovníky v roce 1967 tvořil pouze dvě procenta. Tato skutečnost mimo jiné také dokládá oslabení kritéria třídního původu, a to především v obdobích, kdy bylo nutné řešit vážné ekonomické problémy. Svou úlohu při **oslabování mobilitních bariér** sehrálo rovněž politické uvolnění v 60. letech a působení rodinných a lokálních sítí, které akumulovaly kulturní a sociální kapitál využitelný pro vzestupnou sociální mobilitu. Tímto kapitálem disponovaly právě skupiny s nežádoucím třídním původem.

Další rozsáhlá sociální mobilita provázela zahájení tzv. normalizačního procesu **na počátku 70. let**. Svým rozsahem byla největší od roku 1948. Podle odhadů zasáhla okolo 400 až 500 000 občanů. Proběhla formou **prověrek členů strany** a následně formou **komplexního hodnocení ostatních pracovníků**. Kritériem pro sociální sestup a vzestup byla činnost jednotlivců v tzv. krizovém období roku 1968 a postoj k okupaci Československa. Z hlediska třídní a sociální příslušnosti se nejvíc **dotkla inteligence a víc postihla českou společnost než Slovensko**. Údaje o poměru vzestupné a sestupné mobility z tohoto období zatím nejsou známy.

Z dostupných čísel o mobilitě v normalizačním období máme zatím ta o intergenerační vzdělanostní mobilitě z výzkumu o sbližování dělnické třídy a inteligence z roku 1979. Podle jeho závěrů byla úroveň vzdělání všech skupin obyvatelstva, kromě dělnic v Čechách, vyšší než úroveň vzdělání jejich rodičů. Rozdíly mezi strukturou vzdělání rodičů a jejich dospělých dětí byly na Slovensku výraznější než v Čechách. Pro obě části státu však všeobecně platilo, že děti dělníků dosahovaly v roce 1979 vyššího vzdělání než jejich rodiče. V případě technicko-hospodářských pracovníků platil opačný proces – sestupná mobilita: jejich děti měly v roce 1979 nižší vzdělání než jejich rodiče. Tato zjištění jsou v souladu se statistikami, které ukazují výrazně rychlejší růst vysokoškolsky vzdělaných osob na Slovensku než v Čechách v 70. a 80. letech. Stále ovšem přetrvávalo nedostatečné využívání kvalifikace.

Jednu z příčin lze hledat v nízké úrovni kvalifikace vedoucích pracovníků, která souvisela s mimokvalifikačními kritérii pro výběr do jejich funkcí. Počátkem 80. let se problémy nevyužívání kvalifikace vyostřily, když nastaly těžkosti s umístěním víc než 5000 absolventů středních a vysokých škol. Až do konce trvání socialismu v Československu nedošlo k výraznějším změnám z hlediska sociální mobility. Tento trend nenarušil ani nástup perestrojky v polovině 80. let.

Dělnictvo a změny v zaměstnanosti

Průmyslový charakter Československa byl tradičně spojen s relativně vysokým počtem a podílem dělnictva na obyvatelstvu. Již na přelomu 19. a 20. století dosáhl podíl dělníků příslušných k průmyslu a řemeslu kolem 38 % z celkového počtu obyvatelstva. Po druhé světové válce se v souvislosti s migrací obyvatelstva počet průmyslových dělníků v českých zemích snížil o 230 tisíc, tj. téměř o 20 %. Tento úbytek byl do roku 1948 nahrazen pracovníky ze zemědělství, řemesel a žen z domácností. Po zkušenostech z hospodářské krize a masové nezaměstnanosti z 30. let bylo **hlavním požadavkem dělnictva zajištění plné zaměstnanosti**, za jejíž podmínku považovali znárodnění a posílení pravomocí závodních rad. V důsledku znárodnění již v roce 1945 pracovalo kolem 60 % dělnictva ve znárodněném průmyslu. Mzdová opatření a měnová reforma koncem roku 1945 přispěly ke zvýšení mezd dělníků i v soukromém sektoru. Celkově se již v prvních poválečných letech zvýšil podíl pracovních příjmů na úkor důchodů z kapitálu a z domovního majetku. Během krátké doby se zmírnila třídní a příjmová diferenciaci ve společnosti.

Během čtyřiceti let státního socialismu se v důsledku plné zaměstnanosti, pod vlivem strukturálních změn ekonomiky a tím i profesního a kvalifikačního složení dělnictva měnilo i jeho sociální postavení. Od místa dělníků ve světě práce se odvíjelo jejich sociální postavení, společenské aktivity a v zásadě i jejich politické hodnoty a postoje. Se zásadou a praxí plné zaměstnanosti souvisel i vývoj regulace, dynamiky a struktury pracovních příjmů. Mzdový vývoj byl součástí změn ekonomického mechanismu a mzdových soustav a zároveň plnil důležité sociální funkce. K sociálnímu postavení dělnictva a dělnických domácností i způsobu jejich života významně přispívaly vedle pracovních příjmů sociální příjmy a služby. Sem patří péče o zdraví, vzdělání a sociální zajištění rodin s dětmi, v době nemoci a stáří, bydlení a další oblasti. Rozdíly v relacích těchto příjmů závisely na redistribučním mechanismu státních výdajů.

Nejvýznamnější změnu v počtu a postavení dělnictva přinesla přestavba odvětvové struktury zaměstnanosti začátkem 50. let. **Přednostní rozvoj těžkého průmyslu** byl zajišťován získáváním mužů z lehkého průmyslu, na jejichž místo přicházeli noví pracovníci z řemesel, živností, ženy z domácností a dorost. Ke zvýšení mobility v těchto letech přispěl i opačný pohyb, a to **přechod tisíců dělníků** do jiných kategorií, **do funkcí v řídicím aparátu, do státní a veřejné správy, bezpečnostních sborů** a do dalších nemanuálních profesí.

Takový pohyb obyvatel byl spojen s masovým dojížděním do oblastí rozvoje těžkého průmyslu a s bydlením pracovníků mimo domov. V uvedených letech se změnila i příjmová diferenciaci. Mobilizace pracovníků do těžkého průmyslu si vynutila mimořádnou mzdovou stimulaci dělnictva v těchto oborech. S nimi nedržel krok růst příjmů nemanuálních pracovníků. V souvislosti s úvahami o intenzivnějším technickém rozvoji a zvýšení kvalifikace řídicího aparátu se hledaly cesty, jak snížit nivelizaci. Ta však byla omezena rozdílnými mzdovými pravidly u dělnických mezd a platů ostatních zaměstnanců.

Do průmyslu a stavebnictví se od počátků kolektivizace zemědělství zapojovali soukromě hospodařící rolníci, kteří i nadále bydleli na vesnici a zároveň si udrželi drobné hospodářství. Vznikla tak nová početná skupina tzv. **kovorolníků**. Mezi dělníky v těžkém průmyslu přicházeli pracovníci z lehkého průmyslu a do toho zase nastupovali dřívější soukromí živnostníci a ženy z domácností. Tento mimořádný pohyb obyvatel byl spojen s masovým dojížděním do oblastí rozvoje těžkého průmyslu.

Masový pohyb obyvatel byl začátkem 50. let spojen s nedostatky v zásobování spotřebním zbožím, které v souvislosti s **měnovou reformou** v roce 1953 přispěly k **sílicímu sociálnímu napětí**. Měnovou reformou a zrušením dvojího trhu se spotřebním zbožím bylo dělnictvo postiženo nejen znehodnocením skromných úspor, ale i ztrátou dosavadních výhod, možnosti nákupu za zvláštní přídavky pro těžce pracující za nízké ceny. Poprvé od roku 1945 dělníci některých závodů veřejně vyjádřili nespokojenost stávkami a demonstracemi. Na obecnou **nespokojenost dělnictva** muselo vedení vládnoucí komunistické strany reagovat. Byly dočasně zmírněny investice do těžkého průmyslu, zvýšila se výroba spotřebních předmětů a pokračovalo každoroční snižování cen.

Po optimistickém očekávání a vyhlášení nereálných plánů koncem 50. let se ekonomický růst začátkem 60. let poprvé od roku 1945 zastavil. Pod tímto tlakem a po rozmachu kritiky dosavadního centrálního řízení bylo vedení vládnoucí strany nuceno přistoupit na projekty rodící se ekonomické reformy. Její tvůrci si byli vědomi, že změna direktivního plánování vyžaduje **posílení samostatnosti podniků** i účasti zaměstnanců na řízení a aktivizaci odborů. Zásada demokratické účasti na řízení podniků se setkala s nadějami a aktivní podporou dělnictva. Již od června 1968 se začaly spontánně vytvářet přípravné výbory a první podnikové rady. Jejich činnost pokračovala i po srpnu 1968, kdy se boj o jejich legalizaci stal podnětem k rozmachu společenské aktivity dělnictva za jejich udržení.

Pod vlivem vnějších sil a nového vedení uvnitř země se **podnikové rady** jako poslední vymoženost reformy začaly od jara 1969 rušit. Svou nespokojenost část dělníků vyjádřila tím, že v době prověrek v roce 1970 se někteří dobrovolně vzdali členství v komunistické straně. Angažovanost dělníků v reformním procesu v roce 1968 byla v době prověrky omlouvána jejich „pomýlením“. Ostatně z jejich řad nebylo kam sestupovat. V 70. letech se nová vládnoucí garnitura snažila poskytnout dělnictvu kompenzaci za rušení jejich demokratické účasti na správě podniků, a to zaváděním určitých sociálních výhod mladým lidem a rodinám s dětmi.

Změny ve struktuře a postavení dělnictva v 70. a 80. letech lze poznat z podrobnějších dat o odvětvové a profesní struktuře zaměstnanosti. Statistická data o celkovém podílu dělnictva na zaměstnanosti ukazují snížení od roku 1976 do roku 1989 o 3 %. Tato změna však souvisela s nově zavedenou Jednotnou klasifikací zaměstnání (JKZ) od roku 1976, která poskytuje podrobnější členění než dřívější statistiky. Tyto údaje umožňují sledovat změny profesní struktury dělnictva a podrobněji i mzdovou diferenciaci. Podle nich se v letech 1976–1988 **podíl dělníků snížil** z 54 % na 52 %. Toto snížení připadá na pokles podílu zemědělských a lesních dělníků, částečně i podílu stavebních dělníků. Podíl dělníků-zpracovatelů se udržel na stejné úrovni. Tato skupina měla nejvyšší kvalifikaci, 54 % z nich bylo vyučených a 4 % měla plné střední vzdělání, ostatní byli vyučení nebo zaučení. V těžbě, hutnictví a energetice pracovalo kolem 4 % z celkového počtu zaměstnaných. V některých službách v terciárním sektoru se podíl manuálně pracujících, ve školství, zdravotnictví, ve správě a jiných službách zvyšoval.

Přes návrat k předchozím praktikám po roce 1969 se obraz české a slovenské společnosti v 70. a 80. letech měnil i v souvislosti s přirozenými procesy. Dynamizujícím faktorem byla sama **generační obměna obyvatelstva**. Do řad ekonomicky aktivních dělníků nastoupila **generace s vyšší odbornou přípravou**. Mladí dělníci se po zklamání po roce 1968 přestali zajímat o veřejné záležitosti a věnovali se soukromým aktivitám, částečně i ve stínové ekonomice. Za těchto podmínek ideologická hesla o vedoucí úloze dělnické třídy ve společnosti přestala dělníkům zvyšovat sebevědomí („já jsem horník, a kdo je víc?“). Mladí dělníci podobným heslům nevěřili ani o ně nestáli. Spíše toužili patřit do vyšší střední třídy, a proto se snažili napodobovat způsob života jejich příslušníků.

Výhody poskytované dělnictvu zejména v oblasti sociálních příjmů v 70. letech napomáhaly tomu, že **dělnictvo vnímalo aktivity hnutí za lidská práva v podstatě pasivně**. Vysvětlení této skutečnosti lze mimo jiné hledat i v charakteru tohoto hnutí. Jeho složení, ideje i praxe, orientované na dodržování lidských práv, nepatřily k prioritám dělnictva. Poté, co jeho odpor proti ztrátě suverenity země v roce 1968 byl marný, stejně jako možnost podílet se na řešení pracovních sporů a na řízení podniků, vzdalo se dělnictvo odporu na celospolečenské úrovni. Jeho ústup od otevřeného nesouhlasu s politikou stáronového vedení byl nesporně ovlivněn i změnou ve složení a chování hlavního reprezentanta dělníků –

vedení odborů. Toto dosazené vedení přispělo k tomu, že se několikamilionová odborová organizace přizpůsobila novým poměrům. Dělnictvo se sice ani poté zcela nevzdávalo svých práv, ale omezovalo se především na každodenní požadavky na pracovištích.

Při zkoumání sociální ochrany, postojů a chování obyvatelstva a sociální diferenciace v 70. a 80. letech je nutné přihlížet k tomu, že období 70. a 80. let nebylo izolovanou etapou, která by se dala hodnotit nezávisle na tom, co jí předcházelo a kam směřovala. V prvním poválečném dvacetiletí byla pro sociální bezpečnost dělnictva rozhodující jistota zaměstnání a zajištění odpovídajících pracovních a sociálních příjmů. Základní potřeby poskytoval paternalistický stát v 50. letech dělnictvu přednostně, od 60. let skromné sociální zabezpečení a služby v nemoci a stáří prakticky všemu obyvatelstvu. Tyto mechanismy působily proti chudobě a vyřazení ze společnosti. K tomu přispívaly i slevy a dotace na některé druhy zboží a služby, které však měly na společenskou diferenciaci nestejný vliv.

Během téměř dvaceti let tzv. normalizace se změny ve věkové struktuře obyvatelstva projevíly i v postojích a chování dělníků podle věku. Za dvacet let došlo kromě civilizačních a vnějších změn ke střídání generací, které přispělo ke změnám sociálního složení obyvatelstva i složení, postavení, hodnot a chování dělnictva.

Duševní pracovníci

České země patřily již v 19. století a za první publiky ke kulturně vyspělým evropským zemím s všeobecně vzdělaným obyvatelstvem a s početnou skupinou duševně pracujících. Tato heterogenní skupina prodělala zejména ve 20. století velké změny co do počtu, složení a postavení ve společnosti. Proto je i její vymezení složité. Ve statistikách se dříve používal pojem úředníci, později ostatní zaměstnanci, duševní pracující a v politických souvislostech pojem inteligence. Ve skutečnosti tvořili vědečtí, kulturní a řídicí pracovníci menší část celé skupiny nemanuálně pracujících. V sociologických analýzách se pro celou skupinu používal i pojem „nová střední třída“.

Celá tato skupina a zvláště její tvůrčí část prodělala zásadní změny za německé okupace. Její představitelé byli vyřazeni z vedoucích pozic, mladí lidé byli přidělováni na nucené práce a mnozí z nich byli vězněni. Vážný zásah do reprodukce této skupiny představovalo uzavření vysokých škol. Přesto se i za války a po ní zvýšil podíl „úředníků“ na ekonomicky aktivním obyvatelstvu. V českých zemích se mezi soupisem obyvatel v roce 1930 a v roce 1947 zvýšil podíl „úředníků“ z 9,4 % na 16,7 %. Do roku 1970 stoupl jejich podíl na ekonomicky aktivním obyvatelstvu na 26 % a do roku 1989 na 31,2 %. Na Slovensku byl tento růst ještě rychlejší. Od roku 1930 do roku 1970 se jejich počet zvýšil šestinásobně a činil 23 %, v roce 1989 dokonce mírně přesáhl podíl této skupiny na obyvatelstvu v českých zemích. Kromě zaměstnaných duševních pracovníků existovalo v roce 1947 kolem 12 tisíc a v roce 1961 3,5 tisíce příslušných ke svobodnému povolání.

Srovnání profesní skupiny duševních pracovníků je vzhledem ke změnám jejich zařazování do jednotlivých kategorií obtížné. V roce 1947 byli nejpočetnější skupinou **administrativní a řídicí pracovníci ve správě podniků**, na dalším místě byli **státní a veřejní zaměstnanci**, z nichž větší část tvořili pedagogičtí, kulturní a zdravotničtí pracovníci. Podle Jednotné klasifikace zaměstnání z poloviny 70. let činil v roce 1988 podíl duševních pracovníků na celkovém počtu ekonomicky aktivních 31,9 %. Nejpočetnější mezi nimi byli techničtí pracovníci ve výrobě s 11,3 %, na úseku řízení a správy pracovalo 10,1 %, ve školství, kultuře a zdravotnictví působilo 9,2 % a konečně tvůrčí pracovníci vědy, výzkumu a vývoje tvořili 1,2 % celkového počtu ekonomicky aktivních.

Přes několik vnějších zásahů do složení duševních pracovníků v minulých desetiletích se v souvislosti s celkovým růstem vzdělání **zvýšoval v této kategorii podíl pracovníků s vyšším vzděláním**. V jejich řadách pracovalo v 50. a začátkem 60. let v českých zemích kolem 11 % pracovníků s vysokoškolským vzděláním, 40–45 % s úplným středním vzděláním. Přes 35 % z nich mělo nižší střední vzdělání nebo absolvovali střední odborná učiliště. Relativně nízký podíl pracovníků s vysokoškolským vzděláním, zejména v náročných funkcích řídicích pracovníků, souvisel s výběrem lidí do těchto funkcí podle mimokvalifikačních kritérií. K této situaci přispívaly i opakované prověrky, které se dotkly především řídicích pracovníků.

Od druhé poloviny 60. let se při obsazování profesních rolí výrazněji prosazoval požadavek odpovídající **profesní připravenosti**. Dokonce se i do vrcholového vedení dostali nebo v něm měli vliv i pracovníci s vědeckou erudicí, kteří měli značný vliv na formování a prosazování ekonomické reformy. V této době se částečně projevilo i zmírnění nivelizace mezd. Po porážce pražského jara a následných prověrkách se opět prosazoval systém politických kritérií při čistce a novém obsazování vedoucích funkcí.

Nehledě na zmíněné akce a „odliv mozků“ v několika emigračních vlnách se v důsledku výměny generací zvyšoval podíl pracovníků s vyšším vzděláním. V roce 1989 mělo v České republice přes 56 % duševních pracovníků úplné střední vzdělání a 25 % vysokoškolské vzdělání. V souvislosti s rychlejším přibýváním absolventů vysokých škol na Slovensku byl podíl pracovníků s vysokoškolským vzděláním v kategorii duševních pracovníků vyšší než v České republice. V roce 1989 dosáhl jejich podíl v této kategorii 31 %.

Po válce a v 50. letech se v souvislosti se změnou vlastnických vztahů a příjmovou preferencí dělnictva relativně zhoršovalo hmotné postavení některých skupin nemanuálních pracovníků. Přispělo k tomu mimo jiné odbourání některých dřívějších výhod v nemocenském a důchodovém zabezpečení státních a veřejných zaměstnanců. Od druhé poloviny 50. let byly v souvislosti s nutností zvýšit technickou úroveň výroby vyhlášovány programy na zmírnění nivelizace mezd změnou mzdových relací mezi dělníky a technicko-hospodářskými pracovníky. Kroky v tomto směru byly nedůsledné. Teprve koncem 60. let se mzdové relace změnilly ve prospěch technických a řídicích pracovníků. V sociálních příjmech na osobu se v domácnostech nemanuálních pracovníků projevil protichůdné tendence. Jejich celkové příjmy byly zhruba o 10 % vyšší než v domácnostech dělníků. Ve struktuře výdajů však existovaly mezi uvedenými domácnostmi větší rozdíly. V domácnostech některých skupin duševních pracovníků byl podíl výdajů na kulturní služby vyšší, lépe využívali výhod levného bydlení, cestování i vzdělávacích možností než ostatní skupiny, což svědčí o určitých rozdílech ve způsobu života v těchto domácnostech.

Po únoru 1948 se omezila možnost příslušníků inteligence uplatnit svůj vliv na společenské dění, zúžil se jejich prostor pro aktivitu ve společenských a profesních organizacích. V druhé polovině 60. let se **iniciátory reformního programu** a hnutí za jeho realizaci staly za široké podpory obyvatelstva vědecké, politické a umělecké složky inteligence. Také po porážce pražského jara, v průběhu obrany jeho vymožeností a později při ochraně lidských práv měli hlavní iniciativu intelektuálové. Od 60. let již společnost nebyla uzavřená. Mladí lidé s vyšším vzděláním měli informace o způsobu života ve vyspělých zemích, toužili proto po svobodě, po možnostech cestovat a obecně po životě v demokratické zemi. Mladá generace se vyznačovala změnou chování a způsobu života. Pryč byla doba asketismu, doba dobrovolných brigád a organizovaného trávení volného času. Ve společnosti se rozšířil **individualismus a snaha napodobovat způsob života ve vyspělých zemích**. Mladí lidé vnášeli do společnosti nové způsoby chování, trávení volného času i aktivity za změnu ve společnosti. Nikoliv náhodou se tak v listopadu 1989 stalo vystoupení studentů impulzem ke skoncování se zdiskreditovaným režimem.

Zdravotnictví

7

Ochrana zdraví je jednou z podmínek sociální bezpečnosti občanů, proto je dostupnost a úroveň zdravotnických služeb důležitým ukazatelem naplňování občanských práv. Náročnost těchto služeb na finanční a lidské zdroje, na výzkum, na kvalifikovanou práci a na technické vybavení, nestejně nároky obyvatelstva na tyto služby a především jejich společenský význam z nich činí věc veřejnou. Již od poloviny 19. století byly přijímány zákony na ochranu zdraví při práci a proti infekčním nemocem. Po druhé světové válce se jako součást zvýšení sociální bezpečnosti obyvatelstva ve všech vyspělých zemích prosazoval **požadavek státní záruky práva na zdraví pro všechny občany**. Od té doby v nich existují veřejné zdravotní služby, které jsou garantovány a v různé míře financovány a regulovány státem. Soukromé zdravotnictví je většinou jen doplňkem veřejných zdravotních služeb. V Československu byl **požadavek bezplatné lékařské péče pro všechny** obsažen v zákonu o národním pojištění, který byl připravován od roku 1945 a **schválen v dubnu 1948**. Tento zákon zavedl **povinné pojištění**, které zajišťovalo bezplatnou lékařskou péči pro všechny pojištěnce a jejich rodinné příslušníky. Po likvidaci soukromého podnikání se od konce 50. let na bezplatné lékařské péči podílelo veškeré obyvatelstvo. V roce 1948 byly také **znárodněny nemocnice, léčebné ústavy a lázně** a bylo dokončeno znárodnění výroby a distribuce léčiv.

Do roku 1951 byla zdravotnická zařízení **řízena místní správou a financována z pojištění za účasti státu**. Podle zákona 103/1951 Sb. se měnila organizace zdravotnictví. Byla sjednocena lékařská a preventivní péče, která přešla pod správu Ministerstva zdravotnictví. Od roku 1953 se rušila svobodná volba lékaře a zdravotnické služby byly sjednocovány v **jednotnou soustavu zdravotnických zařízení, v okresní a krajské ústavy národního zdraví**. Změnil se i systém odměňování lékařů. Do roku 1951 pobírali plat podle počtu zapsaných pacientů. S přechodem na obvodní systém dostávali pevný plat bez ohledu na počet pacientů. Na zdravotní péči se začaly podílet podniky. Ve velkých závodech byly zřizovány polikliniky, v některých i nemocnice. Na závody přešlo i vyplácení nemocenských dávek, organizace rekreace a lázeňské péče. Do okresních a krajských ústavů národního zdraví byly postupně začleňovány i hygienicko-epidemiologické stanice, zdravotní školy a lékárny.

Od roku 1958 bylo zrušeno odvětvové financování zdravotnictví po linii ministerstvo – národní výbory a bylo převedeno na finanční odbory národních výborů. Financování zdravotnictví tím bylo odtrženo od řízení resortu. Od druhé poloviny 60. let ekonomické řízení **zdravotnictví přešlo na Ministerstvo financí a ekonomické odbory národních výborů**. Jednotlivá zdravotnická zařízení i okresní a krajské ústavy národního zdraví neměly v 70. a 80. letech právní ani ekonomickou samostatnost. Podléhaly direktivnímu řízení příslušnými národními výbory. Hlavní parametry zdravotnictví byly **centrálně plánovány**.

Se stárnutím obyvatelstva a s rozvojem lékařské vědy se ve zdravotnictví postupně prohlubovaly problémy. V kvantitativních ukazatelích, jako je počet lékařů a počet nemocničních lůžek, vykazovalo čs. zdravotnictví vysoké hodnoty. Počet lůžek se od roku 1948 do roku 1960 zvýšil ze 71 tisíc na 103 tisíc a do poloviny 80. let na 122 tisíc. V 70. a 80. letech, kdy náklady na zřízení nových nemocničních lůžek v důsledku nároků na technické vybavení prudce rostly (ze 400 tisíc na 1 milion Kčs na jedno lůžko), počet lůžek stagnoval (osm lůžek na 1000 obyvatel), a dokonce se mírně snížil. Počet lékařů se i v této době dále zvyšoval. V letech 1948–1960 se zvýšil z 11 tisíc na 24 tisíc a do poloviny

80. let na 54 tisíc. Další růst uvedených kvantitativních ukazatelů nebyl postupně pro úroveň zdravotnictví rozhodující. Nižší úroveň technického vybavení zdravotnických zařízení prodlužovala diagnostické a léčebné postupy a kladla vyšší nároky na růst počtu lůžek a zdravotnického personálu.

Úroveň zdravotnictví nesporně ovlivňuje výše nákladů společnosti na jeho fungování a rozvoj. S rostoucími nároky na jeho vybavení se ve všech zemích **podíl výdajů na zdravotnictví soustavně zvyšoval**. V evropských zemích se jejich podíl na HDP pohyboval v 80. letech kolem 7 %, v USA dosáhl v roce 1987 10 %, v Československu činil v polovině 80. let 4,2 % z HDP. Při hledání cest k zastavení růstu veřejných výdajů na zdravotnictví se ve většině vyspělých zemí část z nich začala výrazněji přenášet na obyvatelstvo. Také v Československu se od 60. let zavedl příspěvek pacientů na některé druhy lázeňské péče, byly zavedeny malé poplatky za recepty, zvýšily se také příspěvky na jesle a pobyty v zařízeních sociální péče. Celkový příspěvek občanů na úhradě zdravotnických služeb však byl i nadále nepatrný.

Zdravotní péče je jen jedním z faktorů zlepšování zdraví obyvatelstva, nemenší vliv na ně má životní prostředí a způsob života. K důležitým ukazatelům těchto a dalších činitelů patří střední délka života, kojenecká úmrtnost, odstranění infekčních nemocí a v posledních desetiletích výsledky boje s civilizačními chorobami. V prvních dvou poválečných desetiletích se i v Československu zvýšila střední délka života a podstatně klesla i kojenecká úmrtnost. Masovým očkováním a preventivním snímkováním se dařilo **překonat mnohé infekční nemoci (obrnu a tuberkulózu)**.

Postupně zvyšování rizikových faktorů životního prostředí a **nezdravého způsobu života obyvatelstva** (alkoholismus, kouření, nezdravá výživa, nedostatek fyzického pohybu) a problémy v samotném zdravotnictví se projevily **zhoršením zdraví populace**. Ve zprávě pro předsednictvo ústředního výboru komunistické strany z října 1988 byl i na základě mezinárodního srovnání konstatován nepříznivý vývoj zdraví obyvatelstva. Prohloubil se rozdíl proti srovnatelným zemím ve střední délce života (rostla úmrtnost zejména mužů i v produktivním věku, zvýšila se úmrtnost na kardiologická a onkologická onemocnění), vzrůstala onemocnění horních cest dýchacích u dětí a mládeže a jen pomalu klesala kojenecká úmrtnost. Tento stav byl důsledkem mnoha faktorů.

V samotném zdravotnictví to byl systém řízení zdravotnických služeb, centrálně plánované rozdělování zdrojů a nedostatečná odpovědnost jednotlivých zdravotnických zařízení za to, že jsou efektivně využívána. Také rozsah prostředků vynakládaných na zdravotní péči neodpovídal novým potřebám, dokonce ani udržování a prosté reprodukci technického vybavení zdravotnických zařízení. Vážným problémem byla značná **izolace čs. zdravotnictví** od tendencí ve světě. To se týkalo omezených možností dovozu diagnostických a terapeutických zařízení, informačních technologií a léků i malé možnosti lékařů získávat zkušenosti v oblasti moderních metod diagnostiky a terapie.

Omezené zdroje určené pro zdravotnictví se projevily i v neúměrně **nízkých příjmech zdravotnických pracovníků**. Průměrné platy pracovníků ve zdravotnictví byly v roce 1980 o 3 % a v roce 1987 již o 9 % nižší než průměrné mzdy v národním hospodářství. Měsíční platy lékařů byly jen o 100 Kčs vyšší, než činila průměrná mzda. Přesto se udržela vysoká prestiž lékařského povolání a počty uchazečů o medicínské studium trvale převyšovaly plánované počty přijímaných na lékařské fakulty. Mzdy středních zdravotních pracovníků byly podstatně nižší než v méně náročných povoláních v jiných odvětvích. Důsledkem této skutečnosti byl odchod vyškolených zdravotních sester do jiných oborů a jejich trvalý nedostatek ve zdravotnických zařízeních.

Ženská otázka

7

Ačkoli v současnosti se termín ženská otázka již v genderových teoriích nepoužívá, ve sledovaném období již od 19. století označoval sociální problém reflektující nerovné postavení žen ve společnosti. Ženská otázka je dnes odborníky a odbornicemi považována za široký, mnohvrstevnatý a nejednoznačný jev prostupující všechny vrstvy společnosti. V období let 1948–1989 však byla její interpretace jednodušší. Rozhodující význam měly jen některé sféry společnosti a na její řešení existoval poměrně jasný návod.

Velkou roli hrál marxismus-leninismus, který ženskou otázku považoval za nedílnou **součást emancipačního boje dělnické třídy**. Z toho důvodu mohly ženy získat skutečnou rovnost (nikoli jen formální, např. právní) pouze díky socialistické revoluci a příchodu socialistické, potažmo komunistické fáze dějin. Přibližně do konce 50. let převažovala interpretace únorového převratu jako revoluce, která již nastolila socialistickou společnost, a tedy i rovnost žen. Později se naopak prosadila interpretace chápající únor 1948 jako otevření cesty k řešení ženské otázky přinášející rovnost žen až v blízké budoucnosti. Ještě na konci 80. let se **postavení žen v reálné praxi oficiálně kritizovalo a považovalo stále za nerovné**. Komunistický režim věnoval ženské otázce s jistými výkyvy pozornost po celou dobu své existence. Důvodem nebyla pouze snaha naplnit ideologickou doktrínu, ale politicky ovlivňovat a využívat ženy jako polovinu populace. Nezáměr o problémy žen by tak podle dobového pojetí mohl vést k tomu, že nepřátelé socialismu získají tuto sociální skupinu na svoji stranu, a tím ohrozí celý socialistický systém.

Tyto motivy ovlivňovaly charakter, způsoby a intenzitu „řešení“ ženské otázky. Pro komunistický režim byla prvořadá **oblast politickovýchovná a sféra zaměstnání žen**. Další sféry (např. sexualita, partnerské vztahy) nebyly většinou v souvislosti s ženskou otázkou tematizovány. Veřejný prostor opanovaly výzvy k většímu zastoupení žen ve veřejném životě, **zdůrazňoval se význam organizací žen**, do poslaneckých křesel zasedlo vyšší procento žen apod. Na druhou stranu se ženy až na výjimky neobjevovaly v důležitých stranických či státních funkcích. Tlak na zaměstnanost žen spolu s dalšími faktory dostal Československo na jedno z předních míst z hlediska procentuální míry výdělečně činných žen na světě. Mediální podporu získávaly také pracovnice objevující se v tradičně „mužských“ profesích – řidičky tramvají, jeřábnice apod. V součinnosti s tím se zakládaly **mateřské školy a jesle**, zejména zpočátku i **veřejné prádelny a jídelny**, které měly pracujícím ženám ulehčit jejich „povinnosti“. Otázka zaměstnanosti tak ovlivňovala i soukromou sféru, zejména v souvislosti s výchovou dětí a domácími pracemi. Genderová nerovnost však přetrvávala, mužů se tyto oblasti života primárně dotýkat neměly. Od poloviny 60. let se tak kritizuje tzv. dvojí břemeno žen – směna v zaměstnání a následná několikahodinová pracovní směna doma –, které je považováno za důkaz nerovného postavení žen. Ozývaly se ale i další kritické hlasy pranýřující nedostatečný zájem státu o řešení ženské otázky, nízkou míru zastoupení žen ve vedoucích funkcích, disproporcii mezi vysokou kvalifikací a nízkým finančním ohodnocením, podceňování schopností žen apod. Hlasitost této kritiky souvisela s politickým klimatem státu, např. v době relativního uvolňování v 2. polovině 60. a 80. let byla větší.

Komunistické pojetí ženské otázky odkazuje k jistému účelovému přístupu k ženám jako sociální skupině. Ačkoli řada momentů „bývalého systému“ je považována v současnosti za emancipační, směřující k genderové rovnosti (zařízení pro předškolní mládež, zaměstnanost žen jako standard atd.), tehdy převažovalo chápání žen jako nástrojů budování socialismu nad reálným zájmem o změnu jejich nerovného postavení ve společnosti.

Transformace (systémové změny) ekonomického systému

Pojem **transformace** zdomácněl ve společenskovedním, politickém i občanském životě po listopadu 1987. Do té doby se zpravidla požadované i realizované společenské (zejména ekonomické) změny vyjadřovaly pojmem **reforma**. V politické oblasti šlo o vztah mezi občany a státem (problém demokracie), v ekonomické sféře pak o roli centrálního (státního) plánu a trhu, reprezentovaného samostatně rozhodujícími a jednajícími ekonomickými subjekty.

Pojem **ekonomická reforma** se používal ve dvojím slova smyslu. První, širší jeho význam měl na mysli jakoukoli **změnu mechanismu fungování ekonomiky** (soustavy národního hospodářství), bez ohledu na to, zda se změna dotýká jeho systémotvorných či regulativních prvků. Jako systémotvorné označujeme ty prvky soustavy národního hospodářství, které determinují základní stereotypy chování ekonomických subjektů jako více či méně aktivních aktérů ekonomického procesu, tj. domácností, podniků a států; jako regulativní prvky označujeme způsoby a nástroje, jimiž je fungování systému udržováno v rovnováze, přičemž povaha je systémotvornými prvky předurčena; nekonzistentní kombinace obou skupin těchto prvků je zdrojem nerovnováhy, disfunkcí či dokonce rozpadu systému. Z tohoto hlediska rozlišujeme tři základní typy mechanismu fungování ekonomiky: peněžně-tržní, mechanismus s centrálním plánováním a smíšený či hybridní mechanismus. Druhý, užší význam pojmu ekonomická reforma se nejčastěji používal pro takové změny v soustavě národního hospodářství, při nichž se měnily pouze **prvky regulativní**, ač při tom určující prvky systémotvorné zůstávaly beze změny (tak tomu bylo v Československu zejména v období let 1953–1989; v oficiálních dokumentech se ovšem pojem „reforma“ z ideologických důvodů zpravidla nepoužíval a byl stereotypně nahrazován pojmem „nová“ či „**zdokonalená soustava řízení národního hospodářství**“).

Dvojí význam pojmu ekonomická reforma byl zdrojem mnoha nedorozumění. Zavedení pojmu transformace ekonomiky, označujícího výlučně takové změny v mechanismu fungování ekonomiky, při nichž dochází souběžně k proměně jak systémotvorných, tak regulativních prvků, umožnilo zřetelně odlišit oba podstatně odlišné fenomény, jejich charakter a důsledky pro celkový společenský vývoj. Právě toto nové pojmové vymezení umožňuje pochopit, že v poválečné historii Československa (České republiky) došlo ke dvěma **transformacím soustavy národního hospodářství**. První se udála bezprostředně po válce (1945–1953) a došlo při ní k proměně smíšeného (hybridního) systému na netržní mechanismus s centrálním plánováním a téměř stoprocentně zestátněným podnikáním. K druhé transformaci došlo po listopadu 1989, když mírně decentralizovaný systém centrálního plánování státně vlastněných podniků byl transformován na peněžně-tržní mechanismus s postupně privatizovanou podnikovou sférou a s instrumentáři tržně konformních prvků v hospodářské politice státu.

Tato teoretická východiska umožňují přesněji vymezit **periodizaci vývoje ekonomických reforem** (v širším slova smyslu) v poválečných dějinách Československa (České republiky). Toto období lze rozčlenit do tří etap, z nichž u prvních dvou možno zřetelně rozeznat další „podetapy“. Případná další periodizace třetí etapy, která stále ještě trvá a zasahuje do příliš živé současnosti, bude věcí budoucích historiků, kteří již budou moci na ni pohlédět s větším odstupem. Vycházíme tedy z tohoto rozčlenění:

1. první systémová transformace čs. ekonomiky (1945–1952): znárodnění a centrální plánování
– předúnorové období (květen 1945 – únor 1948): demokratický politický systém (omezený existencí Národní fronty), částečné znárodnění a spojení plánu s trhem.

- poúnorové období (1948–1952): nastolení totalitního politického systému a převzetí sovětského modelu mechanismu fungování ekonomiky.
- 2. pokusy o reformu systému a jejich nezdar (1953–1989)
  - počátek krize sovětského modelu (1953–1956)
  - první ekonomická reforma a její nezdar (1957–1964)
  - druhá ekonomická reforma a její násilné potlačení (1965 – duben 1969)
  - období tzv. normalizace (1969–1989)
- 3. druhá systémová transformace čs. ekonomiky (1990–1999)
  - spor o strategii transformace čs. ekonomiky a její zformování (leden 1990 – září 1990)
  - realizace systémotvorných a regulativních prvků nového mechanismu fungování ekonomiky (1991–1999)

První transformace ekonomiky se postupně uskutečnila v období od května roku 1945 do konce roku 1952. Rozhodujícím bodem obratu byl 25. únor 1948. První fáze této transformace započala ještě v podmínkách demokratického politického systému **znárodněním klíčového průmyslu, bank a pojišťoven** (čtyři dekrety prezidenta republiky č. 100–103/1945 Sb.) a prvními pokusy o **makroekonomické plánování** (dvouletka pro léta 1947–1948 a na ni navazující příprava 1. pětiletého plánu). Dovršena pak byla po únoru 1948 již v podmínkách faktické vlády jedné strany. Ve druhé fázi této první transformace se míra **zestátnění** přiblížila hranici 100 %, když zestátnovací proces zahrnul i většinu soukromého podnikání včetně živností a původní – spíše indikativní – způsob makroekonomického plánování byl nahrazen direktivním, naturálně-bilančním plánováním. To se již – prostřednictvím rozpisu centrálně stanovených plánových ukazatelů – snažilo o přímé řízení podniků.

Druhá transformace ekonomiky se uskutečnila po rozpadu komunistického systému po listopadu 1989. K jejím základním systémotvorným změnám patřilo **vytvoření trhů** zboží a služeb s liberalizovanými cenami, trhu práce a trhu peněz i kapitálu; došlo k vlastnické **transformaci státního sektoru** zejména v průmyslu, stavebnictví a obchodu za použití různých metod **privatizace** s dominující rolí kuponové privatizace, při níž více než polovina zestátněného majetku byla bezplatně rozdělena mezi obyvatelstvo. Tomu odpovídala i podstatná změna regulativních prvků ekonomické soustavy. Centrální plánování bylo nahrazeno tržně konformními nástroji hospodářské politiky státu (zejména vymezení „pravidel hry“ prostřednictvím obchodního zákoníku, série privatizačních zákonů a dalších hospodářských i pracovněprávních norem; uplatnění fiskální politiky používající daňových nástrojů a státního rozpočtu a politiky měnové realizované nezávislou centrální bankou).

Ekonomická teorie a ekonomické myšlení v českých zemích

O podobě mechanismu fungování ekonomiky v poválečném Československu rozhodovaly hlavně politické, nikoli teoretické faktory. Ty však byly skryty v pozadí politických postojů hlavních společenských sil na čs. politické scéně v období do února 1948. Dominoval zde – ve shodě s celkovou situací v Evropě – konsensus o klíčových společenských změnách týkajících se zejména **zestátňování** (znárodnování) a **makroekonomického plánování** (teoretickým základem bylo zejména dílo Johna Maynarda Keynesa).

V obou případech však existovala značná pluralita názorů na způsob a rychlost realizace těchto změn. Komunisté usilovali o maximalizaci tempa i rozsahu znárodnění a od zahájení prací na 1. pětiletce v říjnu 1947 o co nejširší záběr centrálního plánování s maximem jeho direktivity. Jejich političtí partneři prosazovali spíše keynesovské přístupy akcentující zachování tržních a podnikatelských principů jak v procesu znárodnování, tak ve způsobech centrálního plánování. Z národněsocialistických politiků to byl především **Jiří Hejda**, opírající se vedle teoretických znalostí i o svou mnohaletou podnikatelskou zkušenost generálního ředitele ČKD, ze sociálnědemokratické strany pak první český keynesovec, profesor Vysoké školy obchodní **Josef Macek** a jeho kolega, předseda Státního úřadu statistického a profesor nově zřízené Vysoké školy politických a sociálních věd **Karel Maiwald**.

Po únoru 1948 se KSČ stala jedinou vládnoucí stranou, neměla však ucelenou konzistentní teorii, z níž by vycházela při realizaci dalekosáhlých společenských změn. Její čelní ekonomové (Ludvík Frejka, Josef Goldmann, Vladimír Kadlec a další) přistupovali k makroekonomické problematice nedoktrinářsky. Cíle první pětiletky byly formulovány na základě strukturální analýzy vývoje a stavu čs. ekonomiky. V řízení zestátněných podniků se měly uplatňovat baťovské principy vtělené do „soustavy podnikového hospodářství“ (později „socialistického podnikového hospodářství“, které po sovětizaci čs. ekonomiky bylo nahrazeno chozrasčotem).

Po čistkách na počátku 50. let však byli tito ekonomové nahrazeni garniturou mladých, často narychlo vyškolených ekonomů, kteří se – za účasti sovětských poradců – ujali úkolu okopírovat **sovětský ekonomický model**. Ten v Československu začal působit od roku 1952, tedy v době, kdy na scénu v SSSR vstoupila politická ekonomie socialismu, navíc ověněná gloriolou „geniálního vůdce a teoretika“ J. V. Stalina, který ve svém díle *Ekonomické problémy socialismu v SSSR* zformuloval či posvětil hlavní „poučky“ této „teorie“. Ty se pak staly stěžejními postuláty ekonomického myšlení v celém sovětském bloku.

Třebaže okopírování sovětského modelu značně zklamalo očekávání spojená s urychlením ekonomického růstu, a vynutilo si proto na konci 50. let jeho korekci v **první ekonomické reformě**, k přezkoumání validity jeho teoretických východisek nedošlo. Výchozím teoretickým zdůvodněním reformy byla teze o dvou typech ekonomických zákonů socialismu: prvním typem byly zákony, které ke svému působení vyžadují vědomou společenskou činnost (zejména zákon plánovitého rozvoje) a v soustavě ekonomických zákonů hrály vedoucí úlohu; druhým typem byly zákony, které ke svému působení vědomou celospolečenskou činnost nevyžadují, mohly tedy působit živelně (zákon hodnoty), ale živelný charakter jejich působení byl vyloučen jejich podřízením zákonům prvního typu. Z toho pak vyplývaly hlavní kroky reformy: posílení perspektivního (zejména pětiletého) plánování určujícího základní směry

rozvoje ekonomiky při současné decentralizaci podnikové sféry a posílení hmotné zainteresovanosti podniků i jednotlivců. Tím mělo být dosaženo „plného souladu mezi zájmy jednotlivců a zájmy celé společnosti“.

K významnému pokusu o prolomení bariér oficiální politické ekonomie socialismu však došlo v souvislosti s **druhou ekonomickou reformou**. Jejími hlavními nositeli se stali pracovníci Ekonomického ústavu ČSAV **Ota Šik** (od roku 1962 jeho ředitel), **Bohumil Komenda** a **Čestmír Kožušník**, k nimž se připojila řada dalších ekonomů (**Otakar Turek**, **Drago Fišer**, **Luděk Urban**, **Karel Kouba**, **Miroslav Sokol**, **Milan Horálek**, **Rudolf Kocanda** aj.).

Průkopnickou práci vykonal především **Ota Šik**, když v obsáhlé knize *Ekonomika, zájmy, politika* (1962) podrobil kritické revizi řadu politicky velmi citlivých klíčových dogmat politické ekonomie socialismu spojených zejména s pojetím tzv. **socialistického vlastnictví**. Šik především vyvrátil její základní teorém, podle něhož se výrobní vztahy redukovaly na vztahy vlastnické, z čehož se pak odvozovala představa, že „zespolečenštění“ výroby se dosahuje jejím zestátněním. Tento způsob myšlení vedl Stalina k tomu, že příčinu „přežívání“ zbožně-peněžních vztahů v socialistické ekonomice viděl pouze v existenci dvou forem vlastnictví – družstevního (kolchozního) a státního. Tento podle něho nesocialistický prvek měl být překonán postátněním družstev. Tím měly být vytvořeny předpoklady pro zcela netržní, administrativně-direktivní, centrálně plánovanou ekonomiku. V tomto státním superpodniku neměly být podniky zájmově diferencovanými ekonomickými subjekty, ale jen výkonnými články uskutečňujícími celospolečenský zájem tlumočený jim centrálním plánem. Šik v přímé polemice se Stalinem, v duchu klasické smithovské a Marxovy ekonomie, odvodil příčiny existence zboží výroby (trhu) z rozvinuté dělby práce v industriální společnosti, rehabilitoval kategorii podnikových zájmů, jejich diferenciaci a rozpornost. Propracoval tak sociálně-psychologický aspekt ekonomie, jehož důsledkem bylo behaviorální pojetí této vědy, kde rozhodující význam nabýval fenomén chování ekonomických subjektů, zejména podniků. Důsledkem byla nezbytnost tržního postavení podniků pro fungování ekonomiky a nová interpretace takových kategorií jako cena, náklady, zisk, ale i role státu a jeho plánových aktivit.

Bohumil Komenda a **Čestmír Kožušník** soustředili hlavní pozornost na vytvoření cenového mechanismu založeného na myšlence **rovnovážných cen skutečné nabídky a poptávky na trhu** (nejen spotřebním, ale i investičním a trhu práce). Zprvu ještě uvažovali o cenách plánových, jejichž rovnovážnost mělo plánové centrum řešit jejich permanentním korigováním na základě pokusu a omylu. Závažnou změnu do tohoto uvažování však v roce 1964 vnesl O. Turek požadavkem na „objektivizaci“ všech ekonomických kategorií, především pak cen. Teoretičtí ekonomové však – s ohledem na obrovskou deformaci existujících cen – vycházeli z nemožnosti okamžitého, jednorázového přechodu k cílovému řešení, spočívajícímu ve volném pohybu všech cen. Předpokládali proto přechodné období s kombinací trojích cen, pevných, limitních a volných, s postupným rozšířením cen volných.

Významným faktorem probíhající revize stalinské politické ekonomie socialismu bylo postupné odstraňování její izolovanosti od vývoje **světové ekonomické vědy**. Reformní ekonomové překonávali svou úzce jednostrannou vzdělanost a otevírali se zahraničním poznatkům. Významnou roli v tomto směru sehrálo české vydání Keynesovy *Obecné teorie zaměstnanosti, úroku a peněz* (1963) a knihy polského ekonoma Włodzimierze Bruse *Modely socialistického hospodářství* (1964). Vedle reformního ekonomického myšlení, které bylo v 60. letech jeho hlavním proudem s přímou vazbou na formulování praktické hospodářské politiky, se však již v druhé polovině tohoto období objevuje nový, zatím ojedinělý teoretický přístup. Představuje ho **Václav Klaus**, po skončení vysokoškolského studia pracovník Ekonomického ústavu ČSAV. Jednoznačně vystupoval jako představitel nemarxistického myšlení používajícího paradigmatu neoklasického (P. Samuelson, M. Friedman aj.) a keynesovského myšlení.

V druhé polovině 60. let vnesli někteří slovenští ekonomové do ekonomického myšlení v Československu nový prvek – **národnostní otázku**. V roce 1967 obhájil a v roce 1968 publikoval svoji disertační práci **Viktor Pavlenda**. Přišel v ní s koncepcí česko-slovenské ekonomiky jako dvou národních ekonomik.

Tato koncepce se v roce 1968 stala součástí úsilí o korekci dosavadního asymetrického státoprávního uspořádání na principu federace. Čeští reformní ekonomové přijímali s porozuměním federativní uspořádání státu, ke koncepci dvou národních ekonomik však zaujali kritický postoj.

S porážkou pražského jara skončila éra samostatného tvůrčího rozvíjení ekonomického myšlení, které dostalo punc nepřátelského revizionismu. Opět zavládla oficiální politická ekonomie socialismu. Velká část „revizionistických“ ekonomů emigrovala a přednášela na univerzitách v západní Evropě, USA či Kanadě. Pouze **O. Šik** se pokusil o další rozvíjení teorie navazující na druhou ekonomickou reformu zformováním své **teorie „třetí cesty“**. Ta nejen předpokládala rozchod s dirigistickým plánovým ne-tržním systémem, ale i překonání některých slabých stránek systému kapitalistického.

Obnovení proreformní atmosféry v Sovětském svazu po nástupu M. Gorbačova osmělilo ideologicky neoslepenou část ekonomů ve výzkumu k pokusům o obnovení kritického ekonomického myšlení. To se však ve svých publikovaných projevech vyznačuje vysokou mírou opatrnosti a autocenzury (např. práce kolektivů vedených **Václavem Klusoněm** z Ekonomického ústavu ČSAV a **Valtrem Komárkem** z Prognostického ústavu ČSAV). Participovali na nich **Otakar Turek, Lumír Mlčoch, Václav Klaus, Tomáš Ježek, Růžena Vintrová** aj.). Hlavní posun v ekonomickém myšlení zejména v druhé polovině 80. let nastal „pod povrchem“, mimo oficiální struktury. Usnadnil to i poměrně slušný přísun odborné literatury do ekonomických knihoven a rozšiřující se možnosti komunikace se zahraničními vědeckými a univerzitními institucemi.

Pod hlavičkou různých společenských organizací (Československá vědeckotechnická společnost, SSM aj.) se uskutečňovaly semináře, na nichž vystupovali Václav Klaus, Václav Kupka, Jan Klacek, Kamil Janáč, Tomáš Ježek, Ivan Kočárník, Miloš Zeman a další, z mladší generace Aleš Bulíř, Roman Češka, Jiří Jonáš, Josef Kotrba, Karel Kříž, Pavel Kysilka, Jan Mládek a další. Od poloviny 80. let se u **Vladimíra Kadlece**, bývalého rektora VŠE a ministra školství z roku 1968, pravidelně scházeli okruh patnácti až dvaceti ekonomů k diskusím o ekonomické problematice. Teoretická témata sem vnesla samizdatová studie Z. Šulce Stát a ekonomika. Vedle rozsáhlé kritické analýzy fungování centrálně plánované ekonomiky obsahovala i nástin její transformace na peněžně-tržní. Po listopadu 1989 tak byla v Československu k dispozici poměrně početná skupina vzdělaných ekonomů s rozsáhlými znalostmi poznatků světové ekonomické vědy.

Ekonomická teorie a ekonomické myšlení na Slovensku

Únor 1948 znamenal konec svobodného myšlení, což negativně poznamenalo také vývoj ekonomické teorie na Slovensku. Mezi ty, které komunistický režim perzekvoval, patřil i jeden z nejvýznamnějších teoretiků své doby **Peter Zaťko** (1903–1978). Tento první doktor obchodních a ekonomických věd na Slovensku, který se významnou měrou podílel na finančních přípravách SNP a byl rovněž členem povstalecké SNR, byl v rámci akce B i s rodinou násilně vystěhován z Bratislavy do Tisovce, poté pracoval v kamenolomu a nakonec byl dva roky vězněn za „podvracení republiky“.

Nová generace ekonomických teoretiků mohla pouze opakovat marxisticko-leninská a stalinská dogmata. Postupné překonávání tohoto myšlení dokládá práce **Viktora Pavlendy** (1928–1990) *Politická ekonomie socialismu*, která je zároveň dokladem o těžkostech snažení o setrvávání na některých zjednodušených formulacích. V atmosféře 50. let, pod hrozbou tzv. slovenského buržoazního nacionalismu, se k nové problematice přistupovalo velmi zjednodušeným metodickým postupem a vznikaly jen všeobecné a popisné práce. Postupně přibývala nová fakta o probíhajícím industrializačním vývoji na Slovensku a objevovaly se první rozpory mezi režimem proklamovanou plnou podporou tohoto procesu a jeho skutečnými výsledky. Někteří kritikové (**H. Kočtúch, V. Pavlenda, J. Porvazník, J. Mihálik**) například upozorňovali na nepoměr mezi územním rozmístěním výrobních sil a skutečnými počty pracovních sil, což podle nich vedlo k bezdůvodným přesunům slovenských zaměstnanců do českých zemí.

Do 60. let chápali slovenští ekonomičtí teoretikové národní hospodářství na Slovensku jako nedělitelnou **součást společné československé ekonomiky**. Ale postupně s gradací politického uvolňování se do popředí dostávala snaha principiálně řešit celý komplex slovenské národní otázky. Slovensko se začalo pojímat jako národně-politická oblast, což se nutně projevilo rovněž v oblasti ekonomické teorie. Důležitou roli sehrála potřeba poznat skutečný stav národního hospodářství na Slovensku i to, jaký je slovenský podíl na tvorbě celostátního národního bohatství. Projevily se **snahy přesněji vyčíslit slovenský národní důchod** (A. Džuban, H. Kočtúch, E. Pračko), neboť ten se pravidelně nevypočítával. Po druhé světové válce byly známy výpočty jen za léta 1946, 1948, 1958 a za rok 1962. Zmínění autoři odhalili hlavní nedostatky oficiálního výpočtu slovenského národního důchodu za rok 1962 a na základě přesnější metodiky výpočtu dospěli v roce 1965 k závěru, že se „Slovensko rozvíjelo de facto ze zdrojů jím vytvořených“.

V celém sledovaném období, kdy byl v českých zemích kritizován především centrálně-přídělový mechanismus ekonomiky a kdy se připravovala druhá ekonomická reforma, se slovenští teoretikové zabývali hlavně **slovenskou otázkou**. Vedle H. Kočtúcha to byl V. Pavlenda, kdo se nejsystematičtěji zabýval problematikou ekonomického vyrovnávání Slovenska na úroveň českých zemí. V. Pavlenda nejdále dospěl v práci *Ekonomické základy socialistického riešenia národnostnej otázky v ČSSR*. Na základě dlouholetého studia došel k závěru, že tak jako je v oblasti státoprávní nevyhnutelný přechod k symetrickému modelu uspořádání (federaci), tak v oblasti ekonomické – i v souvislosti s právě tehdy probíhající ekonomickou reformou – je nutné zajistit **řízení národního hospodářství slovenskými národními orgány**. Podle V. Pavlendy se tak mělo stát v nejširším smyslu, aby mohly také slovenské národní orgány aktivně ovlivňovat cenovou politiku a aby Slovensko získalo (např. prostřednictvím výsadních společností) přímý přístup k zahraničnímu obchodu.

Normalizace ale vnesla do praxe pouze okleštěnou formu federativního uspořádání státu, v teoretickém myšlení se opět zastavily možnosti svobodného bádání a nastala další etapa školometského opakování marxisticko-leninských frází a legitimizace principů reálného socialismu.

Politická ekonomie socialismu

Politická ekonomie socialismu byla oficiálně uznávanou teorií socialismu sovětského typu nejen v SSSR samotném, ale i u jeho satelitních následovníků zejména ve východní a střední Evropě, včetně Československa. Paradoxně se však zformovala až desítky let po vzniku sovětského systému. Dlouho po revoluci (1917) mezi čelnými sovětskými ekonomy (E. A. Preobraženskij, N. I. Bucharin) převládal názor, že programový přechod k bezpečnější, netržní, centrálně plánované ekonomice znamená konec politické ekonomie jako společenské vědy. Tu měla nahradit věda o organizaci výroby či „sociální technologie“. Teprve po roce 1929 v souvislosti s odstavením Bucharina od politické moci byly účelově zveřejněny Leninovy *Poznámky ke knize N. I. Bucharina Ekonomika přechodného období*, v nichž Lenin Bucharinovu teorii o konci politické ekonomie popíral. Mezi sovětskými ekonomy se začalo prosazovat pojetí „politické ekonomie v širším smyslu“. Neexistence obecně uznávané ekonomické teorie přiměla ÚV KSSS přijmout na podzim 1936 usnesení, aby Ústav ekonomiky Akademie věd SSSR do roku 1938 vypracoval učebnici politické ekonomie. Návrh učebnice, která poprvé obsahovala samostatný rozsáhlý oddíl věnovaný socialismu, však byl zpracován až v polovině roku 1951. Byla o něm vedena diskuse, ukončená známými *Ekonomickými problémy socialismu v SSSR* J. V. Stalina (1952). Stalinův příklon k „politické ekonomii v širším smyslu“ pak byl kodifikován v sérii oficiálních učebnic vydávaných od roku 1954. Třebaže realita fungování ekonomiky každodenně prokazovala neadekvátnost základních „pouček“ této „teorie“, a odhalovala tak její nevědecký, ideologický charakter, její představitelé tuto skutečnost většinou nebrali na vědomí. Spíše se řídili heslem: tím hůř pro realitu.

V únoru 1948, kdy v Československu KSČ plně převzala moc do svých rukou, ještě politická ekonomie socialismu neexistovala. Navíc čelní komunističtí ekonomové (**Ludvík Frejka**, **Josef Goldmann**, **Vladimír Kadlec**, někteří generální ředitelé znárodněného průmyslu) získali vzdělání na „buržoazních“ vysokých školách v Československu či ve Velké Británii a v Německu. Ve svých vystoupeních a studiích sice hojně citovali Marxe, Engelse, Lenina a Stalina, zejména při akcentování centrálního plánování v ekonomice (tento aspekt však byl zdůrazňován a přímo praktikován v celé poválečné Evropě), přitom však sovětský systém prakticky neznali. Zprvu se proto orientovali na aplikaci zkušeností domácích (zejména baťovských), či dokonce západních.

Po odstartování čistek na počátku 50. let však byla většina těchto ekonomů zbavena svých funkcí (někteří i věznění či popraveni). Za účasti sovětských expertů byl do čs. ekonomiky implantován sovětský model centrálně plánované ekonomiky a spolu s ním byla převzata ve stejné době se zrodilší politická ekonomie socialismu. Jaké byly hlavní rysy politické ekonomie socialismu? Jejím východiskem je **soustava kategorií rozvinutá Marxem**, nejuceleněji v *Kapitálu*.

Pokud je to možné, přejímá ekonomie socialismu **pojmový aparát Kapitálu** beze změny. Jde zejména o nejobecnější kategorie, jako výrobní síly a výrobní vztahy, hodnota a užitná hodnota, peníze, cena, mzda, zisk, úvěr, úrok, daně atd. Kde se původní pojmy pro politickou ekonomii socialismu nehodí, dochází k jejich přejmenování: nadhodnota je nazvána nadproduktem, nadpráce je prací pro společnost, na místo kapitálu nastupují fondy atd. To je první zdroj konfuze v ekonomickém myšlení – většina převzatých kategorií má zcela jiný obsah a rozdílnou funkci v peněžně-tržní ekonomice než v centrálně plánované. Zatímco v první existují jediné peníze schopné fungovat nejen jako všeobecný ekvivalent, měřítko cen, nástroj směny (platidlo), ale i přeměňovat se v aktivně fungující kapitál, v centrálně plánované ekonomice existují dvojí peníze: reálné, které působí na trhu spotřebního zboží, a počítací, uplatňované

ve sféře vymezené plánovými velkoobchodními cenami působícími výhradně mezi podniky a podniky a centrem. Ty mají pouze evidenčně-účetní funkci (dovolují převádět různé užitné hodnoty jinak nesčitelných jablek a hrušek na společného jmenovatele, a umožňují tak tvorbu, rozpis a kontrolu plnění makroekonomického ukazatelového plánu). Ani reálné, ani počítací peníze se nemohou přeměnit na fungující kapitál. Podobně je tomu s ostatními pojmy.

Dalším znakem je systematický **sběr výroků klasiků** (především Marxe) o podobě ekonomiky budoucí socialistické (komunistické) společnosti. Ten pak slouží jako východisko pro doplnění kategorií převzatých z *Kapitálu* o pojmy specifické právě pro tuto „společensko-ekonomickou formaci“. **Náhodné, nesoustavné, izolované** a většinou velmi **abstraktní výroky** (Marx se nikdy o pozitivní souhrnnou definici socialismu a jeho ekonomiky nepokoušel) učinila východiskem teoretických (a na jejím základě i praktických) projektů. Snad nejfatálnější byl důsledek tohoto metodologického postupu při „rozvíjení“ Marxovy teze o bezprostředně společenské práci. Tato abstrakce se stala základem pro formování nepeněžního, netržního, v podstatě naturálně přídělového mechanismu fungování ekonomiky jako jedině adekvátního pro socialismus (komunismus). Přestože praxe mnoha desítek let a zkušenost řady národních ekonomik potvrzovala nereálnost fungování této v podstatě neekonomické ekonomiky, žádána z čtených ekonomických reforem se neodvážila s touto tezí rozejít. Šlo o základní dogma víry, jehož překročení či opuštění se rovnalo herezi.

Rozpačitost, ba přímo bezradnost prokazovala politická ekonomie socialismu tam, kde klasikové mlčí, kde však přitom **reálné fenomény ekonomické skutečnosti** volají po analýze a vysvětlení. Zvláště názorné to bylo u kategorie „zbožně-peněžních vztahů“, s nimiž klasikové pro socialismus nepočítají. Přes četné a neutuchající pokusy o jejich omezení a vytlačení se tento dveřmi vyháňný „zloduch“ vždy znovu vrací okny v nejrůznějších podobách: tu jako černý trh, a to nejen ve sféře spotřebního zboží, ale i výrobních prostředků s průvodním fenoménem korupce, jindy jako legální kolchozní trh či jako vymezený prostor pro soukromé podnikání, anebo zvláštní, oddělený trh dováženého zboží za zvláštní „peníze“ (např. Tuzex), v zestátněných podnicích jako více či méně úplný chozrasčot atd.

Protože Marx zformoval „zákony ekonomie kapitalismu“, cítili se představitelé politické ekonomie socialismu povinni učinit totéž pro socialismus. Právě Stalin ve zmíněné publikaci položil základy „**zákonománie**“, která od té doby formovala ekonomické myšlení v politické ekonomii socialismu. Obecně se zdůrazňoval **deterministicko-přírodní charakter ekonomických zákonů**, působících „objektivně“, tj. nezávisle na vůli a vědomí lidí. Analýza však zjistí, že mají vesměs spíše povahu normativní či teleologickou. Platí to nejen o „základním zákonu socialismu“, vyjadřujícím vlastně jenom přání „zabezpečit maximální uspokojování neustále rostoucích materiálních a kulturních potřeb celé společnosti“, ale i o dalších, „subalterních“ zákonech, jichž různé učebnice vypočítávaly větší či menší množství (zákon plánovitého rozvoje, zákon růstu produktivity práce, zákon proporcionality, zákon rozdělování podle práce atd.).

Charakteristickými znaky politické ekonomie se tak stala její **dogmaticčnost** a **antiempiričnost**. Pokud byla realita v rozporu s jejími poučkami, rozpory neřešila, ale více či méně složitě je „zdůvodňovala“ a „vysvětlovala“, odkládajíc jejich řešení do budoucnosti „úplného socialismu“ (komunismu). Spíše než nástrojem analýzy byla **nástrojem propagandy**. Byla konzervativní, neschopná vlastního rozvoje a zdokonalování. Neobyčejně složitou realitu chtěla reflektovat nevelkým počtem nejobecnějších „kategorií“, které se často tautologicky zdůvodňovaly navzájem. Rozhodující roli přitom přisuzovala kategorii „socialistického vlastnictví“, jež vystupovalo v úloze záračného stvořitele, který kouzelným proutkem obrací všechny kategorie klasické politické ekonomie kapitalismu v jejich pravý opak. Nedokázala vytvořit operabilní pojmový aparát pro analýzu a pozitivní řešení problémů ekonomiky. Byla proto od počátku sterilní, nepraktická.

Na počátku 60. let dospěli čeští a slovenští ekonomové k názorům, které prolomily bariéry oficiální politické ekonomie socialismu. Částečně na ně reagovali i autoři učebnic politické ekonomie socialismu, vydaných v roce 1965. (V českých zemích vedl autorský kolektiv K. Kouba, na Slovensku V. Pavlenda.) Po porážce pražského jara byly názory předních ekonomů z 60. let označeny za revizionistické a politická ekonomie socialismu (povinně vyučovaná na všech vysokých školách) dostala opět svou dogmatickou podobu.

Znárodnění

7

S úvahami o nutnosti převést rozsáhlé ekonomické kapacity pod přímé státní vedení a o omezení soukromého sektoru v hospodářství se setkáváme v období druhé světové války v prostředí domácího i zahraničního odboje. Pramenily jednak z určitých politických a ideových představ o potřebě nastolit v poválečném svobodném Československu „spravedlivější řád“, opíraly se však v nemalé míře i o traumatizující zkušenosti z období velké hospodářské krize počátku 30. let. V tomto případě i část známých národohospodářů spatřovala ve **zvýšení přímé angažovanosti státu v ekonomice** jistou záruku bezkrizového vývoje. V domácí protinacistické rezistenci se s takovýmito názory setkáváme např. u Petičního výboru Věrní zůstaneme, blízko k nim měli samozřejmě komunisté. Zestátnění řady hospodářských kapacit v poválečném období pokládala za nezbytné i část londýnského nekomunistického exilu (např. Jaromír Nečas, významný sociálnědemokratický ekonomický expert, mající již od 30. let blízko k prezidentu Benešovi). V prostředí exilu byl často chápán problém zestátnění či socializace v souvislosti s **plánovanými poválečnými konfiskacemi průmyslového vlastnictví Němců, Maďarů, zrádců a kolaborantů**. Úvahy o znárodnění určitou měrou ovlivnila i relativně rozsáhlá konfiskační nařízení Slovenské národní rady v době Slovenského národního povstání. Při jednání o vládním programu (v březnu 1945 v Moskvě) komunisté z taktických důvodů znárodnění nenavrhli. Do programu vlády schváleného 5. dubna 1945 v Košicích byla zařazena pasáž požadující postavit celý peněžní a úvěrový systém, klíčové průmyslové podniky, pojišťovnictví, přírodní a energetické zdroje „pod všeobecné státní vedení“.

V poválečném období výrazně zesílilo **evropské levicové hnutí**. Představitelé socialistických a komunistických stran zaujali v řadě států významné postavení v zákonodárných sborech i ve vládách. V rámci této poválečné vlny se uskutečnilo poměrně rozsáhlé **znárodnění ve Velké Británii** (doly, železniční doprava, plynárenský průmysl, elektrárny), ve **Francii** (pět největších bank, největší pojišťovny, letecký průmysl, automobilka Renault a některé další podniky zejména těžkého průmyslu), ve **Švédsku** aj. Důvody vedoucí ke znárodnění byly politické (zmíněný posun veřejného mínění doleva), ideologické (představa, že demokracie politická má být doplněna demokracií hospodářskou) i hospodářské (soukromý kapitál neměl příliš ochoty vstupovat do mnohých podniků, i strategicky významných, pro dlouhou dobu návratnosti investic či jejich nízkou rentabilitu).

Vize znárodnění „velkého kapitalistického vlastnictví“ nalezla příznivou reakci i u silné a nepřehlédnutelné části českého a slovenského obyvatelstva. Komunistická strana především aktivizací dělnictva v závodech připravila půdu pro vznesení požadavku na znárodnění. Počátkem července 1945 ustavila se sociálnědemokratickou a národněsocialistickou stranou **Národní blok pracujících lidu měst a venkova** a tyto strany zpracovaly první návrh dekretu o znárodnění. Sociální demokraté, v této věci reprezentovaní hlavně tehdejším ministrem průmyslu **Bohumilem Laušmanem**, se přikláněli k širokému pojetí znárodnění, které prakticky korespondovalo s představou komunistické strany. Národní socialisté se ztotožňovali s návrhem svého národohospodářského experta **Jiřího Hejdy**, který doporučoval realizovat ideu znárodnění převedením 51 % akcií znárodněvaného podniku na stát. Zbývající akcie měly zůstat v soukromých rukou a prostřednictvím jejich volné obchodovatelnosti na burze měla být zajištěna kontrola prosperity znárodněného podniku. Pouze lidovci zaujímali ke znárodnění víceméně negativní, v politickém ohledu však spíše neutrální postoj. Obdobně tomu bylo u slovenských demokratů, kteří se snažili minimalizovat rozsah znárodnění na Slovensku zdůrazňováním – ve srovnání s českými

zeměmi – nižšího zprůměrnění i slovenskými specifiky. Pro masivní znárodnění se vyslovovalo rovněž jednotné odborové hnutí, v jehož čele stál komunista Antonín Zápotocký. Odbory se staly organizátory mnoha nátlakových akcí dělnictva, před nimiž se odpůrci či zastánci umírněnějších forem zestátnění dostávali nutně do defenzivy.

Ministr Bohumil Laušman jmenoval 18. července 1945 ústřední **pracovní komisi pro znárodnění** s úkolem připravit osnovy znárodnovacích **dekretů prezidenta republiky**. O rozsah i formu znárodnění se vedly rozsáhlé spory ve vládě a jednání se protáhlo až do října. Vláda osnovy dekretů schválila 15. října, prezident Beneš přes osobní nesouhlas s některými částmi dekrety podepsal 24. října 1945. (Jako Den znárodnění byl však v období komunistického režimu připomínán 28. říjen.)

Dekrety byly čtyři: č. 100, o **znárodnění dolů a některých průmyslových podniků**, č. 101, o **znárodnění některých podniků průmyslu potravinářského**, č. 102, o **znárodnění akciových bank** a č. 103, o **znárodnění soukromých pojišťoven**. Podle těchto dekretů byl soukromý sektor v podstatě vyloučen z finančnictví, znárodněny byly veškeré doly, hutě, energetické zdroje a zbrojní průmysl. V dalších odvětvích průmyslu se kritériem pro znárodnění podniků stal počet zaměstnanců, lišící se nejen podle jednotlivých odvětví, ale i podle určitých specializací v jejich rámci. (Zpravidla byl hranicí počet 500 zaměstnanců, ale např. u textilních podniků 400, u dřevařských a papírenských 300, u pil a tiskáren 150.) Zároveň byla přijata klauzule, že pro jiná léta nebude brán na počet zaměstnanců zřetel. V zákonné normě byla rovněž přítomna doložka o možnosti znárodnění bez limitu zaměstnanců, a to v případě kapacit „klíčových“ pro stát. Hovořilo se o „zestátnění znárodněním“. Znárodněno bylo celkem **3348 průmyslových podniků**. Bylo to jen 16,4 % všech podniků, ale na celkové průmyslové výrobě se podílely dvěma třetinami.

Znárodněování se dělo vyhláškami příslušného ministra, z průmyslových podniků vznikaly následně „**národní podniky**“. Takováto praxe byla uplatňována až do roku 1947. Znárodnění se na rozdíl od probíhajících konfiskací mělo dít za náhradu, její vyplácení se však v dalších letech výrazně zkomplikovalo a protáhlo. První dohoda o **náhradách za znárodnění kapitálových podílů zahraničních vlastníků** byla uzavřena koncem roku 1947 se Švýcarskem, poslední dohody o odškodnění za znárodněný majetek byly podepsány až v roce 1982, a to s USA a Velkou Británií. Náhrada za znárodnění byla příznána i domácím vlastníkům (s výjimkou těch, kteří náleželi do kategorie „nepřátel, zrádců a kolaborantů“), a to formou nově emitovaných akcií, které jim měl vydávat **Fond znárodněného hospodářství** (zřízen byl až v listopadu 1948). Cenné papíry znárodněných podniků byly uloženy v Národní bance československé, která se v březnu 1950 transformovala ve Státní banku československou. Z těchto cenných papírů náležela část (přibližně 2,1 mld. Kčs nominále) soukromému sektoru a představovala pro něj určitý příjem. Např. za rok 1952 bylo fyzickým osobám, držitelům cenných papírů, vyplaceno 24 mil. Kčs. Bylo tomu tak naposled, neboť peněžní reformou z roku 1953 byly cenné papíry zrušeny. Pod státní vedení v Československu po znárodnění přešly rozsáhlé hospodářské kapacity, které spolu s konfiskáty (21 % podniků) a družstevními či komunálními podniky (9 %) silně ovlivňovaly i zbývající soukromý sektor (53 % podniků, v nichž pracovalo jen 20 % zaměstnanců průmyslu).

Tzv. **průmyslovými konfiskáty** byly podniky konfiskované na základě dekretu prezidenta republiky z 25. října 1945 o nepřátelském majetku, které po osvobození stály pod národní správou. Jednalo se především o podniky střední a menší velikosti, a proto se na ně nevztahovala kritéria pro znárodnění. Snaha o udržení smíšené ekonomiky vedla k pokusům o jejich privatizaci – jen málo z nich bylo úspěšných. O osud konfiskátů byly sváděny politické zápasy, které ukončilo rozhodnutí vlády v roce 1947 (zejména pod tlakem komunistické strany) upřednostnit jejich včleňování do formujících se národních podniků či je převést do správy obcí.

V období narůstajících politických rozporů, v roce 1947, komunistická strana spolu s odborovým hnutím vznesla požadavek dalšího znárodnění, tentokrát s limitem 50 zaměstnanců. Intenzivní propagandistickou kampaň proti privátním průmyslovým podnikům a velkoobchodům doplňovala zvýšená aktivita bezpečnostních struktur ovládaných komunisty.

Dva měsíce po únorovém převratu (28. dubna 1948) schválil parlament zákony č. 114, 115 a 121 **znárodnující průmyslové, potravinářské a stavební firmy nad 50 zaměstnanců, velkoobchod a zahraniční obchod**. V průběhu druhé vlny znárodnění bylo do státního sektoru převedeno na 1700 podniků s více než 50 zaměstnanci, ale také podniky menší. Celkem jich bylo kolem **3700**. Znárodněné podniky měly být vyvlastněny za náhradu, avšak většinou k tomu nedošlo. Proces likvidace soukromého sektoru v průmyslu byl dovršen činností národních správ již bez ohledu na zákonnou normu. Dříve soukromé podniky byly většinou přiřazeny k již existujícím národním podnikům (dělo se tak hromadnými vyhláškami resortního ministra), v některých případech, např. ve stavebnictví, vznikly i podniky nové nebo byly „uvedeny do klidu“, což fakticky znamenalo jejich likvidaci.

V relativně rychlém časovém sledu následovalo „zkomunálnění“ či „združstevnění“ řemesel a soukromých obchodů. V první polovině 50. let tak soukromý sektor ve sféře průmyslu, řemesel i širších služeb fakticky zanikl.

Kolektivizace zemědělství

Kolektivizace zemědělství znamenala převrat v životě a práci zemědělců po nastolení komunistické vlády. Časově se odehrávala v průběhu padesátých let (1949–1960). Vývoj zemědělství v těch zemích střední a jihovýchodní Evropy, které se po druhé světové válce dostaly do sféry vlivu Sovětského svazu, se v hlavních oblastech vyznačoval shodnými nebo podobnými rysy. Ve všech těchto zemích byly do konce čtyřicátých let provedeny **pozemkové reformy**. Od konce čtyřicátých let, kdy ve všech těchto zemích převzaly absolutní moc ve státě komunistické strany (s výjimkou východní, tedy sovětské okupační části Německa na začátku padesátých let), se začal ve společnosti zavádět centrálně-administrativní systém řízení, jehož jádrem byla v oblasti zemědělství **kolektivizace**. Důležitým mezníkem pro další vývoj zemědělské politiky byla rezoluce Informbyra komunistických a dělnických stran o Jugoslávii z června 1948, která znamenala prvotní impulz k brzkému nastoupení cesty urychleného a násilného **zakládání kolektivizovaných zemědělských útvarů** podle praxe realizované ve třicátých letech v Sovětském svazu.

V Československu byl nástup ke kolektivizaci oficiálně zahájen v únoru **1949** přijetím **zákona o jednotných zemědělských družstvech (JZD)**. Hovořilo se o potřebě združstevňování zemědělství. Ale v pravém slova smyslu, ve srovnání s podstatou družstev v západní Evropě a v Československu v období do roku 1948, nešlo v podmínkách komunistické vlády o družstva. Výstižnější je hovořit o kolektivizaci, kolektivních výrobních zemědělských organizacích, jejichž pravým vzorem byly **kolchozy známé ze Sovětského svazu**, kde měl sledovaný proces v zemědělství počátky na přelomu dvacátých a třicátých let. Po přijetí zákona o JZD pokračovalo hledání modelů zemědělské činnosti. Dotváření podoby JZD skončilo v únoru **1953 schválením vzorových stanov JZD**, které zakotvily princip společného, tzv. družstevního hospodaření. Závazně se zde konstatovalo, že podmínkou správného fungování JZD je sloučení všech výrobních prostředků, živého a mrtvého inventáře a především půdy do společného, tzv. družstevního hospodaření. Proces kolektivizace se měl odvíjet postupně, od nižších typů JZD k vyšším.

V JZD I. typu byly výrobní prostředky v soukromém vlastnictví. Společný byl osev půdy a používání strojů. Sklizeň se rozdělovala podle nákladů a výměry půdy jednotlivých členů. Živočišná výroba byla samostatná, v individuálních hospodářstvích. Tento typ JZD ještě nediskriminoval velké vlastníky, byl pro ně naopak nejvýhodnější vzhledem k zajištění levné pracovní síly. Ovšem brzy bylo nařízeno upustit od zakládání tohoto typu JZD.

JZD II. typu měla společnou rostlinnou výrobu, živočišná výroba byla individuální. V těchto typech JZD byla provedena tzv. hospodářsko-technická úprava půdy, tedy rozorání mezí a scelování pozemků. Společná práce se oceňovala podle stanovených norem, úroda se rozdělovala podle výměry vložené půdy.

JZD III. typu měla společnou rostlinnou i živočišnou výrobu. Práce byla organizována ve stálých pracovních skupinách. Členové byli odměňováni především podle vykonané práce a pouze částečně podle vlastnictví půdy. Podle velikosti výměry vložené půdy smělo být rozděleno maximálně 15 procent čistého peněžního důchodu JZD.

V JZD IV. typu byli členové odměňováni pouze podle práce. Členům družstev bylo umožněno obhospodařovat ve vlastní režii záhumnkové hospodářství (zpravidla do 0,5 ha zemědělské půdy a omezený počet hospodářského zvířectva). Ke konci padesátých let mohla být zakládána jenom JZD tohoto typu.

Komunistická vláda hájila zakládání JZD mimo jiné argumenty, že družstevnictví mělo v Československu tradice, že je to nevyhodnější forma pro zemědělskou výrobu. Není ale možné klást svépomocné zemědělské družstevnictví a JZD do jedné vývojové linie. Družstevnictví bylo v Československu do nástupu komunistické éry velmi rozšířené, ale šlo převážně o družstva nevýrobního charakteru (družstva úvěrní, družstva skladištní), výrobních (např. mlékařských, lihovarských, dobytkařských, semenářských) bylo ve srovnání s nevýrobními velmi málo. Především ale šlo o **družstva založená na soukromém vlastnictví**, fungující v podmínkách tržní ekonomiky, kdežto JZD existovala v naprosto odlišném prostředí. Typické pro „družstva“ země sovětské sféry vlivu bylo jejich přímé podřízení státním orgánům komunistické vlády, a to ve všech sférách jejich činnosti, od plánování výroby a odbytu až po dosazování předsedů JZD.

Ke kolektivizaci zemědělství v Sovětském svazu, stejně jako zhruba o dvacet let později v zemích v sovětské sféře vlivu, se přistupovalo proto, že tuto výrobní formu potřeboval komunistický režim a jeho doktrína. Ta spočívala na přesvědčení, že tak jako v ostatních oblastech života také v zemědělství zabezpečí **centrálně-administrativní systém** prosperitu a rozvoj, odstraní živelnost v hospodářském životě a překoná nerovnoměrnost ve vývoji odvětví. Nikoliv tedy individuální schopnosti, iniciativa, aktivita a především zájem výrobců, nýbrž mocenské centrum mělo určovat směry rozvoje společnosti. Na základě této doktríny byly vytvořeny **specifické výrobní organizace na venkově**. V Sovětském svazu dostaly název kolchozy, v Československu jednotná zemědělská družstva. Ovšem nikdy a nikde v daných režimech neměly charakter družstev v pravém smyslu slova. Zachovaly si pouze několik formálních znaků, které družstevnictví připomínaly, např. stejný název, dále v organizační struktuře byly zavedeny členské schůze, valné hromady, představenstva, dozorčí rady a revizní komise.

Pro doložení toho, že organizace, které vznikly pod názvem JZD, v podstatě družstvy nebyly, lze uvést nejzákladnější **principy družstevnictví**. Družstvo ve své pravé podstatě musí být především dobrovolná organizace, do níž lidé vstupují, jestliže uspokojuje nebo pomáhá uspokojovat jejich zájmy. Důležité je i to, že člen z družstva také vystupuje, když družstvo přestane vyhovovat jeho zájmům. Právě princip dobrovolnosti byl při kolektivizaci úplně ignorován. Daňovým zatížením, výší předepsaných dodávek a dalšími nástroji administrativního, nezřídka i mocenského nátlaku komunistická vláda učinila rolníkovi jeho soukromé vlastnictví půdy tak nesnesitelným břemenem, že se dříve nebo později rozhodl pro vstup do JZD. Základním znakem družstevnictví jsou podíly členů. Jimi členové družstva vyjadřují vztah k družstvu i odpovědnost za ně. Rolníci sice vložili do JZD svou půdu, stroje, dobytek, nářadí a nejednou i hospodářské budovy a jiná zařízení. Ovšem otázka podílů nebyla nikdy řešena. Jedním ze základních družstevních principů je samospráva. Samospráva v družstevnictví, obdobně jako ve správě obcí, vždy znamenala samostatnost navenek a demokracii uvnitř. Samostatnost v rozhodování, ve vnitřním uspořádání, a jestliže jde o výrobní organizaci, pak také v podnikání a hospodářském manévrování. Ovšem v postupně upevňovaném centrálně-administrativním systému, kde centrum určovalo výrobní plány, vstupy, výstupy, dodávky na trh, ceny prodeje i nákupů, stanovilo dokonce i vnitřní organizaci a rozsah obhospodařované půdy a vysílalo do nich vlastní správce, nebylo možné hovořit o samosprávě, a tím tedy JZD nebyla družstvy v pravém smyslu slova. V otázkách vnitřního uspořádání JZD také neodpovídala opravdové podobě družstev. Nejvyšším orgánem JZD nebyla ve skutečnosti členská schůze pověřující správou představenstvo, ale postupně se jím stal jednoznačně předseda. Ten byl v podstatě prodlouženou rukou státních orgánů a tím v systému komunistické diktatury i rukou vládnoucí strany, jeho zvolení do funkce schvalovaly stranické orgány. Tak se ovšem postupně staly členské schůze formálním shromážděním, stejně jako představenstvo a kontrolní a revizní komise se staly v podstatě pomocnými orgány předsedy. Členové JZD se velmi brzy začali vzhledem k uvedeným postupům komunistického systému cítit jako zaměstnanci, a ne jako praví družstevníci, čili ne jako vlastníci a samostatní hospodáři, což se stalo pro tradiční vztah k půdě a zemědělské hospodárné práci osudovým.

První JZD, vzniklá na přelomu čtyřicátých a padesátých let, nedosahovala lepších výsledků než soukromí zemědělci, narážela na mnoho organizačních, ekonomických a technických problémů. Chyběly mechanizační prostředky, půda se obdělávala primitivními metodami, jež do JZD přinášeli **bezzemci**

a **zemědělstí dělníci**, kteří se zpravidla stávali prvními členy JZD. Od začátku padesátých let prováděla komunistická vláda v rámci kolektivizačního procesu mírnější či ostřejší politické a ekonomické zásahy proti majetnějším rolníkům s cílem ekonomicky, někdy dokonce i fyzicky je zničit. Vše probíhalo v zemích s komunistickými diktaturami v duchu státněideologických hesel o „zostřování třídního boje na vesnici“ v procesu kolektivizace a o „**zatlačování a omezování kulaků**“. Teoretické teze komunistické vlády o tom, že s procesem kolektivizace poroste i zemědělská výroba, se hned od počátku jejich realizace v praxi nepotvrzovaly. Vznikaly **problémy se zásobováním** městského obyvatelstva potravinami, které vláda řešila nátlakovými administrativními opatřeními ve vztahu k zemědělcům, především **nuceným výkupem zemědělských výrobků**. Tyto postupy ještě zkomplikovaly situaci na vesnici a vyostřily napětí mezi zemědělci. Navíc se výnosy ze zemědělství využívaly jako jeden ze zdrojů získávání prostředků k urychlenému rozvoji těžkého, zvláště vojenského průmyslu.

Vládnoucí síly v Československu v zajetí své teorie a ideologie a v souvislosti se svým podřízením sovětské praxi prohlašovaly, že problémy pomalého růstu zemědělské výroby a potíže v zásobování jsou způsobeny pomalým tempem kolektivizace, a rozhodly, že se za každou cenu tempo likvidace soukromého zemědělství musí urychlit. Ovšem takto vytvářená JZD, násilnou cestou a nařízením shora, bez zainteresovanosti na společné práci a bez základního technického vybavení, nejenže neukazovala proklamované přednosti společného hospodaření a velkovýroby, nýbrž myšlenku kolektivizace zemědělství úplně kompromitovala. V Československu poklesla zemědělská výroba, snížila se životní úroveň rolníků a zhoršilo se zásobování měst. Po celá padesátá léta, kdy probíhala kolektivizace, **neplnilo československé zemědělství centrálně plánované úkoly** jak z hlediska objemu, tak struktury i kvality produkce a rovněž z hlediska vývoje ekonomické efektivnosti výroby. Plánovaného objemu produkce se do počátku šedesátých let nedosáhlo a předválečná úroveň z let 1936/1937 byla vyrovnána a zároveň mírně překročena teprve v roce 1960, přičemž následující pětiletí zemědělská výroba stagnovala.

Na konci čtyřicátých let komunistická vláda v Československu počítala s tím, že zemědělská výroba už v průběhu kolektivizace velmi vzroste. Na konci padesátých let se však pokládalo za úspěch, že zemědělská výroba po zkollektivizování neklesla. JZD nebyla schopna do konce sledovaného období zvýšit podstatněji výrobu, pracovat beze ztrát, a už vůbec ne se ziskem. Vzhledem ke slabosti technického vybavení, nedostatkům v řízení a organizaci práce a neschopnosti zainteresovat zemědělce na práci byla zemědělská výroba Československa na začátku šedesátých let ve srovnání s vyspělými západoevropskými státy značně neefektivní a nákladná. Na úroveň kvality a efektivnosti práce působila i skutečnost, že ve společnosti neexistovalo tržní prostředí. **Kolektivní zemědělská výroba byla v podstatě malo-výroba ve velkém**. Pro velkovýrobu v roce 1960 neexistovaly ani výrobní, ani materiální předpoklady a zemědělství nemělo pro velkovýrobní způsob hospodaření ani dostatek kvalifikovaných pracovníků. Do roku 1960 se v praxi nepotvrdily komunistické teoretické postuláty o výhodách, lepších výsledcích a vyšší úrovni tzv. socialistické zemědělské velkovýroby, jak zněl dobový výraz. Podařilo se realizovat pouze první část vládní zemědělské teorie, a to destruktivní, kdežto konstruktivní budování pokrokového vyspělého a efektivního zemědělství, jak předpokládaly teoretické postuláty, se prosazovalo nesmírně těžce a začalo až v následujícím období šedesátých let.

Ve druhé polovině padesátých let rolníci začali více vstupovat do JZD. Nešlo ovšem o výraz jejich vnitřního ztotožnění se s myšlenkou kolektivního způsobu hospodaření. Mnozí rolníci totiž pod vlivem uměle vytvořeného ekonomického nátlaku, celkové vnitropolitické i širší mezinárodněpolitické situace rezignovali na možnost soukromého hospodaření. Celkově bylo období padesátých let v dějinách zemědělství Československa velmi dramatické a pro mnoho rolníků těžké a kruté. Komunistická vláda se snažila odstranit z povědomí rolníků hluboko zapuštěné kořeny tradičního přesvědčení, že soukromé vlastnictví půdy představuje největší sociální jistotu a základní podmínku obživy rolnických rodin. Snažila se překonat dlouhodobé návyky, tradice, dědictví rodinných vazeb i nedůvěru k novotám.

Likvidace soukromých živnostníků

7

V Československu, zvláště v českých zemích, tradičně existovala početná střední třída. V odborné literatuře se obvykle mluví o dvou složkách střední třídy (vrstvy). „Staré“ střední třídy zhodnocují ekonomický kapitál (vlastní výrobní prostředky), zatímco „nové“ střední třídy zhodnocují vyšší vzdělání, kvalifikaci a jiné dovednosti. **Soukromí řemeslníci a obchodníci** patřili ke **staré střední třídě**: samostatně hospodařili a většinou zaměstnávali sami sebe a příslušníky své rodiny, případně několik námezdních pracovníků nebo jen učňů. Zabývali se produkcí a distribucí zboží a služeb a byli diferencováni podle velikosti podnikání, podle oboru, kvalifikace a příjmů. Nejpočetnější skupinu tradiční střední třídy tvořili drobní a střední rolníci. Již v předmnichovské republice se snižoval podíl drobných živnostníků a obchodníků na ekonomicky činném obyvatelstvu: od roku 1921 do roku 1938 v českých zemích z 12,8 % na 8,2 % a na Slovensku z 10,7 na 6 %. Za války a v prvních poválečných letech byl počet a složení živností ve značném pohybu. Po roce 1945 pracovali v 60 % řemeslných živností jen majitel a příslušníci jeho rodiny, v ostatních dva nebo tři a jen výjimečně až pět činných osob v námezdním poměru. V maloobchodě bylo začátkem roku 1946 184 tisíc ekonomicky aktivních osob, z nichž 40 % tvořili majitelé, přes 50 % členové rodin majitelů a jen 3–6 % námezdně pracující.

V předúnorovém období a bezprostředně po únoru 1948 se ještě počítalo s tím, že v rámci **smíšené ekonomiky** bude zachováno **právo drobných malovýrobců na samostatné podnikání**. S likvidací pluralitního politického systému však byla tato idea opuštěna. Vnější impulzem k tomu se stala rezoluce Informačního byra komunistických stran z června 1948, která deklarovala, že „drobné individuální hospodaření plodí kapitalismus“. V listopadu téhož roku pak již byla vyhlášena politika omezování a zatlačování „kapitalistického sektoru“, do něhož byly v té době započítávány živnosti s více než jednou pracovní silou.

Od konce roku 1948 začal proces **radikálního rušení živností**. Pod sebemenší záminkou – zejména v rámci boje proti černému obchodu – byla soukromému řemeslu a obchodu odnímána živnostenská povolení a byly jim snižovány a postupně zastaveny přiděly materiálu, zboží a pracovních sil. Součástí omezování jejich rozvojových možností a jakýchkoliv podnikatelských aktivit byla i jejich politická, sociální a ekonomická diskriminace. Ta spočívala např. v **omezování přidělů potřebných surovin**, a zejména ve vysokém **progresivním zdanění**. Zavedení „třídního zásobování“ domácností živnostníků spotřebním zbožím znamenalo, že jim byly sníženy přiděly na potravinové lístky, nebo vůbec potravinové lístky nedostávaly a tím byly odkázány na volný trh za podstatně vyšší ceny. Jednou z forem diskriminace této skupiny občanů bylo i omezování přístupu jejich dětí na výběrové střední a vysoké školy. Důsledkem všestranného tlaku na drobné podnikatele a masivní podpory státních, komunálních a družstevních podniků byla **hromadná odhlašování živností a obchodů** a přechod jejich majitelů do kolektivně hospodařících podniků. Mnozí kvalifikovaní řemeslníci přecházeli do průmyslu, čímž prudce klesl počet pracovníků drobné řemeslné výroby a služeb. Rušení opravárenských provozoven, které prodlužovaly životnost nedostatkových spotřebních předmětů, mělo negativní vliv na uspokojování potřeb obyvatelstva.

Pod vlivem uvedených procesů prudce klesl počet soukromých řemeslníků a obchodníků. Ze 173 tisíc výrobních řemeslných živností v českých zemích s téměř půl milionem pracovníků v roce 1948 jich v roce 1952 zbylo jen 47 tisíc a v roce 1960 tři tisíce. V nich působili již jen sami majitelé, většinou v důcho-

dovém věku. Masové **snižování počtu soukromých živnostníků** se uskutečnilo v letech 1948–1952. Na Slovensku bylo v roce 1948 40 tisíc řemeslných živností a v nich přes 100 tisíc ekonomicky aktivních osob. Jejich počet se do roku 1960 snížil na necelých tisíc jednotek, v nichž působil jen majitel. Likvidace drobného živnostenského podnikání významně modifikovala hospodářskou a sociální strukturu země. Podle sčítání lidu se v roce 1930 drobní podnikatelé mimo zemědělství podíleli na obyvatelstvu českých zemí téměř 9 %, v roce 1950 3,4 % a v roce 1961 0,4 %. Podstatně se také změnily možnosti občanů obstarat si své životní potřeby. Československo mělo před rokem 1948 ze všech východoevropských zemí nejrozvinutější síť drobných soukromých živností a obchodů, kterou v dalších letech nejradikálněji likvidovalo. V Německé demokratické republice a v Maďarsku si tento sektor udržel i v dalších desetiletích důležité místo v ekonomice a při zásobování obyvatelstva.

V roce 1968 byla přijata řada opatření na **rozšíření sítě vnitřního obchodu a služeb**. V rámci toho bylo národním výborům doporučeno povolovat jednotlivcům prodej zboží a v malých provozovnách opravárenské činnosti ve vlastní režii s možností nákupu materiálu přímo od výrobců. Podobná doporučení mohla být v praxi realizována jen v omezené míře, jednak pro krátkost času (v roce 1969 již nepřicházela v úvahu), jednak pro nedůvěru potenciálních zájemců v trvalejší možnosti rozvoje soukromého podnikání.

Přes neexistenci tradičních soukromých řemesel a obchodů se udrželo a postupně sílilo **soukromé podnikání v šedé (černé) ekonomice**. Zaměstnanci státních komunálních a družstevních podniků získávali vedlejší příjmy z přednostního poskytování nedostatkového zboží a služeb nebo z prací ve formě tzv. fušek vykonávaných v pracovní i v mimopracovní době (často z materiálu a s využíváním zařízení podniku, v němž působili) a fakticky se stávali drobnými podnikateli uvnitř „socialistického sektoru“. Rozmach těchto činností, který spadá hlavně do 70. a 80. let, přispěl k příjmové diferenciaci ve společnosti.

Přídělový systém

Tímto termínem byl označován způsob, jakým bylo upraveno **zásobování domácností** hlavními předměty životních potřeb v přesně stanoveném množství jednotlivých statků, které bylo možno koupit za úřední ceny. Šlo hlavně o **potraviny, textil a cigarety**. Takto stanovené množství se označovalo jako „příděl“, a to zpravidla na měsíc, u některých výrobků i na delší dobu (například u textilu a bot). Forma přídělování byla jednoduchá – v pravidelně předávaných tzv. potravinových (nebo i jinak označovaných) lístcích s útržky, které se předávaly při nákupech zboží v obchodě (odtud také pojmenování „lístkový systém“). Tento způsob zásobování byl zaveden v roce 1939 po nacistické okupaci a s menšími úpravami přešel i do poválečných poměrů. Skončil v souvislosti s peněžní reformou v květnu 1953.

Přídělový systém byl konkrétním výrazem obtížné ekonomické situace, která ve svých důsledcích ohrožovala plynulé zásobování obyvatelstva aspoň v přijatelné minimální míře a za úřední ceny. **Normy přídělů** byly částečně **diferencovány**. Byly zavedeny vyšší příděly některého zboží pro těžce pracující, pro určité profese nebo pro určité kategorie občanů (pro významnější politické pracovníky, nositele státních vyznamenání atp.). Naproti tomu byly sníženy příděly pro tzv. samozásobitele (pro zemědělce); počátkem 50. let byly dokonce z politických důvodů některým občanům příděly potravin sníženy nebo potravinové lístky vůbec odňaty (tzv. třídním nepřítelům, politicky diskriminovaným atp.). K jeho uvolňování, tj. ke stanovení vyšších přídělů, docházelo v průběhu roku 1952, kdy byl zaváděn i tzv. volný prodej některých výrobků za vyšší ceny.

Pro poslední měsíc přídělového systému, tj. pro květen 1953, bylo například stanoveno pro dospělého osobu: 1,2 kg cukru, 4 kg mouky, 1,3 kg masa a uzenin, 0,3 kg sádla, 5,2 kg pečiva, půl litru mléka denně atd. (To několikanásobně převyšovalo příděly, jaké byly stanoveny pro duben 1945.)

Přídělový systém však nepokrýval jen běžnou spotřebu a neměl jen formu potravinových, textilních, tabákových atp. odběrních lístků, ale zasahoval individuálně i do jiných potřeb a zájmů obyvatel. Týkal se zejména **přídělování bytů**, nejrůznějších konstrukcí tzv. **pořadníků na nákup** auta, pračky, na prodej valut pro zahraniční cesty atp., a to ještě u různých výrobků v různé intenzitě až do 80. let. Na přídělovém systému bylo ostatně založeno celé centrální a direktivní řízení výroby a investic. Podle úkolů rozepisovaného státního plánu byly výrobním podnikům limitovány, tedy v podstatě přídělovány vybrané suroviny, stroje, přesně určovány nákupy z dovozu, bankovní úvěry, rozpočtové subvence atd. Rozsah konkrétního limitování hmotných i finančních zdrojů, resp. jejich přídělování z centrálních zdrojů se měnily a uvolňovaly podle celkové hospodářské situace a podle vývoje reformních názorů na podstatu a funkce řízení socialistické ekonomiky. Nejdetaileji bylo propracováno **přídělování centrálních zdrojů pro podniky** v první polovině 50. let.

Peněžní reforma 1953

7

Byla provedena k **30. květnu 1953** podle zákona č. 41/1953 Sb. z téhož dne a na základě předchozích usnesení předsednictva ÚV KSČ a vlády. Její oficiální vysvětlení a zdůvodnění zdůrazňovalo nedokonalost měnové reformy z roku 1945. Hlavním důvodem peněžní reformy však byla **totální transformace ekonomiky na tzv. socialistický sovětský systém**. Nové orientaci muselo odpovídat také **řízení peněžního oběhu**, které nemohlo převzít nic z dřívějšího systému, aby nebylo zatěžováno jeho pozůstatky v tak citlivé oblasti, jako jsou peníze. Šlo o radikální opatření, které bylo připravováno v téměř **dokonalém utajení**. Zasvěcen byl jen úzký okruh stranického a státního vedení a skupina vybraných a spolehlivých expertů. Až do posledního dne byla veřejnost dokonce z předních oficiálních míst uklidňována tvrzením, že různé pověsti o chystané reformě se nezakládají na pravdě a jsou záměrně vyvolávány „reakcí“. Reforma byla provedena podle těchto zásad:

Platidla z roku 1945 a z dalších let byla vyměněna za nová v silně redukovaném poměru. Občanům, kteří nezaměstnávali žádnou pracovní sílu, bylo vyměněno na osobu 300 Kčs starých peněz v poměru 5 : 1. Ostatní jejich hotovosti a všechny hotovosti občanů, kteří někoho zaměstnávali, se měnily v poměru 50 : 1. Hospodářské, rozpočtové a ostatní organizace včetně JZD musely odevzdat své pokladní hotovosti peněžnímu ústavu, u kterého měly svůj obrátový nebo běžný účet; tyto hotovosti se jim přepočety v poměru 50 : 1.

Vklady v peněžních ústavech se přepočítávaly na nové peníze velmi diferencovaně. Na vkladních knížkách závodního či školního spoření a vklady z prémie laureátů státních cen se přepočítaly v poměru 5 : 1. Ostatní vklady se převedly na nové peníze tak, že vklad do 5000 Kčs se přepočítal v poměru 5 : 1; částky nad 5000 Kčs do 10 000 Kčs se přepočítaly v poměru 6,25 starých korun za 1 Kčs novou; částky nad 10 000 Kčs do 20 000 Kčs v poměru 10 : 1; částky nad 20 000 Kčs do 50 000 Kčs v poměru 25 : 1; vklady nad 50 000 Kčs v poměru 30 : 1. Přepočet se provedl tak, že se celý vklad rozdělil podle jednotlivých pásem a každé pásmo se přepočítávalo zvlášť. Vklady, které vznikly po 16. květnu 1953, se přepočítávaly poměrem 50 : 1.

Peněžní prostředky na obrátových a běžných účtech hospodářských, rozpočtových a ostatních organizací a na běžných účtech JZD III. a IV. typu se přepočítaly v poměru 5 : 1. Byly anulovány všechny prostředky, které zůstaly na zablokovaných, tj. vázaných vkladech z měnové reformy v roce 1945. Šlo o částku přibližně 80 mld. Kčs. Byly anulovány všechny pojistky (814,9 mld. Kčs) a státní cenné papíry bez ohledu na to, zda byly vydány před měnovou reformou roku 1945 nebo později (3,4 mld. Kčs).

Byl stanoven zlatý obsah koruny na 0,123426 gramu zlata. Podle toho se určil poměr nové koruny k cizím měnám, například k americkému dolaru 7,20 Kčs, k libře šterlinků 20,16 Kčs a k sovětskému rublu 1,80 Kčs. Vzhledem k tomu, že pro vnitřní peněžní oběh se stará měna přepočítávala na novou poměrem 5 : 1, znamenalo to, že vůči tzv. volným měnám, například vůči dolaru, byla nová koruna silně nadhodnocena, což v pozdějších letech vyvolalo potřebu nápravy této disparity řadou složitých kurzových koeficientů. (Protože byly tyto kurzové úpravy provedeny bez dohody s Mezinárodním měnovým fondem, přestalo být Československo jeho členem.)

Mzdy, příjmy zemědělců za jejich dodávky, **sociální dávky, starobní důchody** atd. se proplácely v poměru 5 : 1. Byl **zrušen přidělový systém** v zásobování obyvatelstva. Nové **jednotné maloobchodní ceny** byly přibližně dvojnásobné ve srovnání s dřívějšími cenami vázaného trhu, ale nižší než ceny

dřívějšího volného trhu, u potravin v průměru o 31 %, u průmyslového zboží v průměru o 37 %. (Tyto cenové úpravy znamenaly snížení reálné mzdy u dělníků v průmyslu o 12 % a u úřednických platů o 21,8 %.)

Vyhláškou ministra financí č. 45/53 Sb. rovněž z 30. května 1953 byly popsány a dány do oběhu **nové peníze**. Byly předtím narychlo vyrobeny v Moskvě. Výměna peněz trvala tři dny. Oběživo ve starých penězích za 52,1 mld. Kčs bylo nahrazeno novými penězi v částce 1,4 mld. Kčs (z toho jen asi polovina – 725 mil. Kčs – byla nahrazena v poměru 5 : 1).

Uvedenými operacemi získal stát více než 14 miliard Kčs, které využil při řešení bezprostředních problémů i k vytvoření finanční rezervy pro zajištění ekonomických a sociálních opatření v dalším období. Celá reformní akce se setkala – i přes nebývalou politickou propagandu – s těžko potlačovanou **nespokojeností obyvatelstva**, na některých místech s otevřenými demonstracemi.

První ekonomická reforma

První ekonomická reforma, nazývaná též Rozsypalova (podle Kurta Rozsypala), se uskutečnila poté, kdy transformace poválečné smíšené ekonomiky Československa na sovětský model řízení a centrálního plánování po únoru 1948 nesplnila očekávání a plány na zrychlení ekonomického vývoje a jeho vyšší „společenskou efektivnost“ se v praxi nenaplnily.

Deprimující byly především propastné rozdíly mezi chtěnými tempy ekonomického růstu, vyjádřenými akcelerační korekcí první pětiletky pro její poslední tři roky (1951–1953), a skutečně dosaženými výsledky. Kvalitu růstu přitom velmi problematizoval způsob, jakým ho bylo dosaženo. „**Ocelová koncepce**“ přednostního rozvoje těžkého průmyslu se totiž uskutečňovala za cenu „desakumulace“ ve většině ostatních odvětví. Amortizační odpisy strojního zařízení zejména v průmyslových odvětvích vyrábějících spotřební zboží byly převáděny do investic realizovaných v preferovaných odvětvích, především v dolech, hutích či těžkém strojírenství. V „nepreferovaných“ odvětvích proto zůstávaly stroje v provozu daleko přes lhůtu své životnosti. Takto založený „investiční boom“ velmi brzo narazil na nedostatečné kapacity stavebních a strojních dodavatelů. Vznikl všeobecný nedostatek výrobních činitelů. Poslední rok pětiletky (1953) a rok bezprostředně následující byly léty prudkého poklesu tempa růstu národního důchodu s minusovými hodnotami a ještě prudší decelerace výrobních investic.

Druhou skupinu nesplněných očekávání představovalo **chování zestátněných podniků**. To nebylo ušlechtilé (socialisticky) normativní, ale mělo neméně „zjistnou“ povahu než chování podniků soukromokapitalistických. Rozdíl byl v tom, že místo přebytků tržeb nad náklady skutečně prodaného zboží, jako je tomu v podniku kapitalistickém, zde záleželo hlavně na tom, jak „tvrdé“ či „měkké“ jsou úkoly plánu, které si podnik „vyjedná“ s centrem, a jaké pak dokáže objevit substituce (výrobních činitelů i výrobků), jejichž prostřednictvím maximalizuje své důchody (mzdy, příp. zisk) při minimální námaze (tzv. převrácený mini-max).

Od poloviny 50. let bylo stále zřetelnější, že převzatý model mechanismu fungování ekonomiky vyžaduje hlubší korektury, aby se čelilo možnému opakování nepokojů, k nimž došlo v roce 1953 při peněžní reformě. Proto **celostátní konference KSČ** v červnu 1956 dala podnět k tomu, aby vláda připravila „**novou soustavu plánování a financování průmyslu**“. Ekonomickou reformu připravovaly týmy, jejichž práci řídil náměstek předsedy Státního úřadu plánovacího **Kurt Rozsypal**. V zásadních rysech byla inspirována sovětským ekonomem Jevgenijem Libermanem. Byla koncipována jako jeden systémově konzistentní celek, k realizaci však došlo postupně v letech **1958–1960** ve třech krocích.

Prvním byla **reorganizace podnikové sféry**, při níž byly **vytvářeny větší výrobně-hospodářské jednotky (VHJ)**. Nejčastějším způsobem bylo vytvoření většího podniku složeného z několika závodů, přičemž funkci vedení podniku převzalo vedení největšího závodu. Druhou formou VHJ byl tzv. vedoucí podnik s jedním nebo několika pobočnými podniky. Pobočné podniky si přitom podržely postavení samostatně hospodařící jednotky na základě tzv. úplného chozrasčotu, s vlastní právní subjektivitou. Vedoucímu podniku však podléhaly při rozhodování o dlouhodobých, koncepčních otázkách rozvoje daného oboru. Tato forma se nejvíce uplatnila **ve strojírenství a ve spotřebním průmyslu**. Třetím typem bylo sdružení podniků. Podniky zde opět hospodařily samostatně. Současně však byl vytvořen nadpodnikový orgán pro organizaci a řízení VHJ jako celku a pro obstarávání některých všem společných činností (odbyt, výzkum, vývoj). Tato forma byla zvolena zejména v oborech s velkým počtem malých

podniků (sdružení mlékáren, masného průmyslu, cukrovarů atp.). Počet ústředně řízených podniků se tak snížil z 1417 na 368 VHJ s 929 podniky. Došlo k **decentralizaci řízení**, neboť současně bylo **zrušeno 94 hlavních správ resortních ministerstev**, které dosud činnost národních podniků operativně řídily a plánovaly. Některá ministerstva byla zrušena a jiná sloučena. Jádrem jejich činnosti se mělo stát dlouhodobé a střednědobé plánování, řešení zásadních otázek mzdových, cenových a financování technického a investičního vývoje.

Reorganizace podnikové sféry měla i svůj **národnostní aspekt**. Podniky a VHJ v českých zemích byly řízeny ministerstvy, na Slovensku ještě pověřenectvy (pokud byla pro dané odvětví zřízena). V resortech, v nichž pověřenectva neexistovala, byly VHJ z velké části zřízeny v českých zemích a řídily i slovenské podniky. Např. v polovině roku 1961 měla z 31 VHJ a organizací těžkého strojírenství jen jedna sídlo na Slovensku (Komárno), avšak podniky na Slovensku patřily do devíti různých VHJ v českých zemích. V závislosti na tom byly do značné míry omezeny možnosti slovenských národních orgánů podílet se na řízení slovenských podniků. Po přijetí nové ústavy v roce 1960, a tedy po zrušení pověřenectev se tento způsob organizace, který můžeme nazvat odvětvovým, nadále prohluboval. V praxi zůstal zachován v podstatě až do pádu komunistického režimu v Československu. Při neexistenci ústředního národního řídicího orgánu slovenské ekonomiky a při množství orgánů, které ji řídily (ministerstva, VHJ, vláda, KNV, ONV, MNV), vnímala většina ekonomů a hospodářských pracovníků na Slovensku tyto skutečnosti jako ztrátu homogenity národního hospodářství na Slovensku.

Už v druhé polovině 50. let se o řešení této problematiky pokoušela **Komise pro otázky organizace a systematizace správy při sboru pověřenců**, vedená Š. Šebestou. Na podzim 1957 začala prosazovat návrh na **rozšíření pravomocí slovenských národních orgánů v ekonomické oblasti** na všechny úseky a odvětví, i na ty, které byly dosud řízeny centrálně, vládou. Pokud měl podle členů komise sbor pověřenců spolehlivě napomáhat činnosti vlády, musel mít on i jednotlivá pověřenectva odpovídající kompetenci. Duch ústavního zákona č. 33/56 Sb. měl být důsledně naplňován tak, aby bylo sboru pověřenců přiznáno právo zásadně řídit hospodářství na Slovensku. Pokud měl sbor pověřenců z právního hlediska možnost vykonávat kontrolu podniků řízených centrem, ministerstvy, neměl už zajištěnu možnost bezprostředně zasáhnout v případě nutnosti v nadpodnikových orgánech. Právo sboru pověřenců pouze signalizovat případné negativní jevy bez možnosti přímých zásahů se považovalo za nedostatečné. Proto se navrhovalo: 1. vytvoření pověřenectva strojírenství, pověřenectva chemického průmyslu a rudných dolů, 2. začlenění všech dosud ústředně řízených podniků a zařízení do správy příslušných pověřenectev, tj. do kompetence sboru pověřenců. Šebestova komise připravovala dokument v přesvědčení, že navrhované rozšíření kompetencí slovenských národních orgánů zároveň posílí řídicí funkce vlády, že se zefektivní řízení hospodářství na Slovensku a zajistí organičtější propojení ústředního vedení v zásadních otázkách s řízením na národní úrovni. Ještě neúplný materiál projednávalo byro ÚV KSS 1. listopadu 1957. Podrobilo jej kritice a zamítlo. Na dalším zasedání v lednu 1958 byl už návrh komise kritizován z pozice ortodoxního uplatňování tzv. teorie slovenského buržoazního nacionalismu, zejména Karolem Bacílkem. Podle něj Šebestova koncepce nesprávně vychází z „buržoazně nacionalistické představy“ o rozdělení československého hospodářství na dva samostatné ekonomické celky, s vlastním bilancováním materiálů, vlastním plánováním a řízením celého průmyslu včetně těžkého.

Samu podstatu první ekonomické reformy však představoval druhý krok, realizovaný od **1. ledna 1959**: změna způsobu plánování v centru i podnicích a nový způsob tzv. **hmotné zainteresovanosti podniků jako celku i jednotlivců**. Státní úřad plánovací spolu s ministerstvy měl především vypracovávat plány dlouhodobé s charakterem prognózy hospodářského vývoje, jež pak měly sloužit jako východisko pro formování plánů střednědobých (pětiletých), které již měly být pro podniky závazné, direktivní. Novost zde spočívala zejména v tom, že právě s plněním závazných úkolů pětiletky byly spojeny všechny rozhodující nástroje tzv. hmotné zainteresovanosti. Těmito nástroji, jež měly vytvořit určitý prostor pro samostatné rozhodování podniků, se staly tzv. normativy dlouhodobé zainteresovanosti. Projekt rozlišoval dva druhy: podnikové a osobní. K prvním patřil **podíl z přírůstku zisku**, resp. podíl na zisku a podíl z odpisů. Z nich mohl podnik podle vlastního uvážení financovat tzv. decentralizované (centrálně neplánované)

investice. Další normativy růstu produktivity práce a průměrných mezd spolu s normativem pro tvorbu prémiového fondu vytvářely prostor pro samostatné rozhodování o odměňování.

Třetím, posledním krokem reformy byla **mzdová přestavba**. Jejím hlavním cílem bylo zvýšení role centrálně stanovených mzdových tarifů. Ty se od roku 1945 neměnily, takže jejich podíl na mzdě představoval sotva polovinu, což vedlo k masovému „změkčování“ výkonových norem. Podíl tarifů se měl zvýšit u úkolových mezd na 75–85 %, u časových na 80–90 %.

Platnost dlouhodobých normativů měla být podnikům zaručena pro celé období pětiletky. Ty tak měly získat jistotu, že výsledky jejich podnikatelské iniciativy jim plánové centrum neodčerpá, jak tomu bylo v předchozím direktivním systému, ale že s nimi budou moci nakládat podle vlastního uvážení. Podmínkou úspěchu však byla stabilita pětiletého plánu. Průběh tvorby a realizace třetí pětiletky (1961–1965), ve kterém se již měla uplatnit systémová vazba mezi pětiletým plánem a „hmotnou zainteresovaností“ podniků, však již od jejího prvního roku naznačoval, že s její stabilitou nelze vůbec počítat. V letech 1961–1963 se pětiletka de facto zhroutila. Značná část podniků místo předpokládaných zisků vykazovala velké ztráty. Na počátku pětiletky sice řada z nich vytvořila poměrně značné „vlastní zdroje“, které použily na centrálním plánem nekalkulovanou decentralizovanou investiční výstavbu. Tím však jen zvýšily „disproporce“ mezi efektivní nabídkou a poptávkou na investičním „trhu“ narušenou již stornováním původních centrálně plánovaných zakázek jednak pod vlivem změněné mezinárodní situace (konflikt s Čínskou lidovou republikou), jednak nadsazením domácích centralizovaných investic.

Hlavní nástroj reformy – normativy dlouhodobé zainteresovanosti – tak nemohl fungovat. Četné podniky nejenže nezískávaly do prémiových fondů a fondů rozvoje žádné zdroje, ale mnohé neměly ani dostatek peněz na základní mzdy podle platných mzdových předpisů. Nová soustava řízení přestala ve skutečnosti již v průběhu roku 1962 fungovat. Od roku 1963 bylo národní hospodářství opět řízeno z centra „operativně“, na základě rozpisu ročních plánů sestavovaných bez dlouhodobějšího výhledu, pod tlakem okamžitých „havarijních situací“ a „úzkých profilů“. První pokus o reformu mechanismu fungování ekonomiky tak ztroskotal.

Druhá ekonomická reforma

Selhání dvou rozdílných forem centrálně plánovaných ekonomik (direktivně-přídělové a „reformní“, založené na tzv. hmotné zainteresovanosti podniků a jednotlivců) během jediného desetiletí výrazně přispělo k narůstání celospolečenské krize v ČSSR. Zejména po odhalení zločinů a nezákonností stalinické éry po XX. sjezdu KSSS příznaky krize stále zřetelněji zasahovaly i samotnou KSČ. Její intelektuální část – na rozdíl od konzervativních představitelů ve vedení strany, často zatížených více či méně aktivní spoluúčastí na stalinských nezákonnostech – se pokoušela přehodnotit své dosavadní postoje a způsoby myšlení a hledat východisko z krize. V ekonomické oblasti docházelo počátkem 60. let k **výrazné revizi základních „pouček“ oficiální stalinské politické ekonomie socialismu**. Ideologicky zaujaté konzervativní vedení KSČ sice tyto nestandardní způsoby myšlení nevívalo, současně však cítilo naléhavou potřebu podniknout něco závažného pro překonání politicky nebezpečné krizové situace.

Východisko přineslo víceméně náhodné **přijetí Oty Šika** prvním tajemníkem ÚV KSČ a prezidentem republiky **Antonínem Novotným**, jemuž si stěžoval na neochotu *Rudého práva* otisknout jeho článek o potřebě uplatnění zbožně-peněžních (tržních) vztahů v mechanismu fungování ekonomiky. A. Novotný, pro kterého tehdy ještě O. Šik nepředstavoval potenciálního politického rivala (znal se s ním z koncentračního tábora, kde mu jako spoluvězeň poskytl významnou pomoc), uvěřil řediteli Ekonomického ústavu ČSAV, že je schopen předložit pozitivní program řešení problémů spojených s neuspokojivým fungováním ekonomiky. Po této schůzce vedení strany počátkem roku 1963 rozhodlo vytvořit tým pověřený vypracováním návrhu na „novou soustavu řízení“. Organizováním těchto prací byla pověřena **Státní komise pro řízení a organizaci (SKŘO)**. Po **Františku Vlasákov**i, který byl jejím předsedou do února 1965, byl do jejího čela jmenován **Josef Toman**, do té doby zástupce vedoucího národohospodářského oddělení ÚV KSČ. Tato instituce, podřízená přímo předsedovi vlády, nedisponovala velkým aparátem. Pracovala na bázi komisí složených z externích pracovníků pověřených vypracováním jednotlivých součástí projektu reformy.

Klíčové postavení měla tzv. **teoretická skupina v čele s O. Šikem**. Právě ona formulovala celkovou koncepci reformy. Vstupním materiálem této skupiny se stal Návrh tezí o zdokonalení soustavy řízení národního hospodářství (autoři B. Komenda a Č. Kožušník z Ekonomického ústavu ČSAV a R. Kocanda, L. Matějka, L. Říha a J. Prošek z Výzkumného ústavu národohospodářského plánování). Hlavní pozornost věnoval návrh vytvoření situace, za které by se podniky staly – řečeno dnešní terminologií – reálnými tržními subjekty. Pojem trh však byl pro vládnoucí garnituru nepřijatelný, proto ekonomové mluvili o zbožně-peněžních vztazích. Navrhovaný systém nepředpokládal direktivní určování objemu a struktury výroby a limitování spotřeby jednotlivých „činitelů výroby“, nýbrž stanovení „obecných ekonomických podmínek“, jejichž jádro měl představovat nový **cenový mechanismus** založený na rovnovážných cenách **odpovídajících skutečné nabídce a poptávce** a nový systém „hmotné zainteresovanosti podniků“. Jejich důchody „musí být přísně vázány na skutečnou realizaci zboží“. Návrh nepočítal s vytvořením kapitálového trhu. Kromě již zmíněných podnikových zdrojů obnovovacích a modernizačních investic plynoucích z podílu na zisku a z odpisů mělo být řízení investiční činnosti v zásadě prováděno centrálně. Počítal však i s **financováním investic** dlouhodobými úvěry poskytovanými bankou. Podobně pokud šlo o trh práce, předpokládal ještě vysokou míru jeho regulace (závažné katalogy a tarify podle profesí, rozmisťování mládeže na školy atp.).

Proti předchozí reformě znamenal posun vpřed v oblasti vytváření podmínek pro fungování trhu zboží a služeb. Pokud však šlo o investiční rozhodování a monopolní strukturu podnikové sféry, zůstával návrh stále ještě v zajetí zastaralých představ, jež byly hlavním zdrojem potenciální nekonzistentnosti fungování navrhované „nové soustavy řízení“. Vlastní text nebyl nikdy zveřejněn. V jeho duchu však vystoupil vedoucí teoretické skupiny O. Šik na veřejnost svým článkem v *Hospodářských novinách* v únoru 1964 (ještě předtím byla veřejnost informována o hlavních zásadách připravované reformy v *Rudém právu* 12. prosince 1963). Tento článek zmobilizoval konzervativní zastánce centralistického pojetí mechanismu fungování ekonomiky. Nejzávažnějším bylo vystoupení náměstka ministra – předsedy Státní plánovací komise K. Rozsypala, který základní principy návrhu označil za nereálné a v podstatě se dožadoval návratu ke „svému“ projektu reformy z roku 1959.

Neméně závažné pro další vývoj reformy však byly pro většinu veřejnosti neviditelné tlaky vykonávané na teoretickou skupinu z vrcholného grémia KSČ. Zásady „nové soustavy řízení“ byly předsednictvu předloženy v polovině roku 1964. Do konce září, kdy byly konečně schváleny, byl odtud text čtyřikrát vrácen k úpravám. Ty měly převážně ideologickou povahu, odrážející brožurkové znalosti stalinské verze marxismu většiny členů předsednictva (zakotvení „priority socialistické plánovitosti“ a „vedoucí role strany“). V této době **podporovali reformu** především tajemník pro ekonomiku **Drahomír Kolder** a předseda vlády **Jozef Lenárt**. Ani postoj A. Novotného nebyl nepřátelský. Většina členů předsednictva ÚV KSČ však předloženým textům vůbec nerozuměla. Jejich hlavní starostí bylo, aby neschválili něco, co by mohlo ohrozit jejich mocenské pozice. V aparátu ÚV KSČ, na který byla většina členů předsednictva při posuzování textu odkázána, pracovala však v té době řada reformě nakloněných pracovníků. A tak vlastně hlavní problém připomínkového řízení spočíval v hledání formulací umožňujících, aby se „vlk nažral a koza zůstala celá“. To vtisklo zejména úvodní části Návrhu zásad zdokonalení soustavy plánovitého řízení národního hospodářství (*Rudé právo* 17. října 1964) poněkud „upovídaný“ charakter. Přece jen se však podařilo v dalších částech zachovat základní „progresivní“ prvky. Platí to především o cenovém mechanismu. Zde se již počítá se třemi kategoriemi cen (pevné, limitované, volné). Postupně se má podíl posledních dvou zvyšovat. Konkrétněji než v Návrhu tezí bylo definováno postavení podniku:

- základním zdrojem příjmu podniku jsou tržby, tj. peněžní částky za realizovanou produkci;
- po odečtení nákladů na materiál, energii, odpisy a dopravné zůstane podniku hrubý důchod, jediný zdroj dalších vydání;
- z hrubého důchodu bude podnik hradit odvod ze základních fondů, splátky a úroky z bankovního úvěru, vlastní investice a odvod ze zisku;
- odvod do státního rozpočtu bude podniku určen podle předem stanoveného klíče, buď procentem z hrubého důchodu, nebo procentem dosaženého celkového zisku, případně jiným vhodným ukazatelem;
- tržba, hrubý důchod, zisk ani jiná položka finančních zdrojů podniku nebudou stanoveny ukazatelem plánu, ale budou vyplývat z plánu výroby, který sestavil podnik, a z efektivní výroby;
- po odečtení těchto položek zbude podniku fond odměn pracujících, do kterého bude patřit odměna podle individuální práce – základní mzda a její složky, stanovené podle množství, jakosti a společenské užitečnosti výsledků hospodaření podniků.

Sotva však předsednictvo ÚV KSČ politicky požehnilo na svou dobu poměrně radikální, i když z hlediska konzistentnosti systému stále ještě omezenou koncepci ekonomické reformy, v metropoli „reálného socialismu“ byl z vedení státu i strany **sesazen Nikita Chruščov** (říjen 1964). Právě proreformní atmosféra v jeho éře (i když svým obsahem již z hlediska čs. reformátorů značně překonaná) bránila konzervativním silám ve vedení KSČ postavit se otevřeně proti reformě. Ostrá kritika Chruščovova „reformátorství“ novým sovětským vedením v čele s Leonidem Brežněvem byla vodou na jejich mlýn. I když zatím nebyli s to veřejně zahájený reformní proces zvrátit, snažili se jej zpomalit **odkládáním nejzávažnějších rozhodnutí** a získat tak čas pro jeho pozdější zastavení. Tato rizika byla dále zvyšována rozhodnutím předsednictva ÚV KSČ, podle něhož byla odpovědnost za realizaci reformy přenesena

na Státní plánovací komisi. Ve stejné době totiž probíhaly opožděné práce na sestavení 4. pětiletky (1966–1970), při nichž se silně uplatňovala technokratická orientace většiny plánovačů této instituce, kteří se snažili prosadit maximální vliv centrálního plánu na determinaci vývoje hospodářství.

Realizace reformy se však setkávala ještě se dvěma dalšími „nepřáteli“, které „teoretická fronta“ nebyla vždy ochotna brát v úvahu. Především to byla reálná ekonomická situace, vyznačující se značnými deformacemi celkové struktury ekonomiky i nerovnováhou efektivní nabídky a poptávky. Dále to pak byly gnozeologické limity samotných reformátorů, kteří v té době ještě nevstřebali poznatky soudobé, zejména keynesovské, ekonomické teorie o tržním hospodářství a její aplikaci na regulativní instrumentárium hospodářské politiky státu.

Analogicky s první ekonomickou reformou i během tzv. Šikovy reformy hrály svou roli i **národní aspekty**. Tým okolo O. Šika vnímal celý hospodářský prostor jako homogenní a dostatečně nereflektoval tehdejší ekonomické podmínky na Slovensku. Slovenské národní orgány dostaly projekt reformy k posouzení v polovině roku 1964 a konstatovaly, že tzv. regionální problematika je nedostatečně zapracovaná. I přesto byly zásady reformy schváleny. Uvedené skutečnosti a fakt, že **slovenští ekonomové neměli vliv na přípravu druhé ekonomické reformy**, se negativně projevil v dopadech na ekonomiku, především po změně velkoobchodních cen po 1. lednu 1967. Tyto dopady, které již na podzim 1967 kritizoval také Alexander Dubček, předznamenaly reformní snahy roku 1968.

Po schválení projektu reformy lednovým zasedáním ÚV KSČ v roce 1965 připravila Státní plánovací komise **soubor právních norem**, který umožnil již od 1. ledna 1966 alespoň v omezené míře realizovat některé prvky reformy. Došlo především k radikálnímu **omezení závazných úkolů centrálního plánu**. Byly přijaty obecně platné podmínky pro **samostatné hospodaření podniků**. Jejich základem bylo stanovení systému a sazeb odvodů, které nahrazovaly dřívější vztah podniků ke státu zprostředkovaný direktivními ukazateli centrálního plánu vztahem založeným na daňovém principu. Sazby však ještě nebyly jednotné, jak předpokládalo cílové řešení. Byly diferencovány podle odvětví se zárukou platnosti na tři roky. Předpokladem přechodu k jednotným odvodům byla nezbytná reforma vysoce deformované cenové soustavy, se kterou se – pro její pracovní náročnost – počítalo až pro rok 1968. Našel se však způsob pro její urychlení, takže k **jednotným odvodům** se mohlo přistoupit již od 1. ledna 1967. Patřil k nim jednak odvod z hrubého důchodu podniku (tržby bez materiálových nákladů a odpisů), dále pak odvod ze základních fondů a odvod ze zásob a tzv. stabilizační odvod z mezd (měl čelit rychlejšímu růstu mezd než produktivity práce). Podle rámcových podmínek schválených vládou v červenci 1966 měly jednotné odvody platit nejméně do roku 1970. Na jejich základě „podniky budou výdaje na investiční výstavbu uhrazovat zásadně z vlastních zdrojů a použitím investičního úvěru; jen výjimečně budou poskytovány dotace ze státního rozpočtu“. Úvěry měla přitom Státní banka poskytovat na základě výběrového řízení, přičemž doba splatnosti neměla překročit dobu životnosti „základních prostředků“, na které byl úvěr poskytnut.

Od 1. ledna 1967 byly zavedeny **tři kategorie velkoobchodních i maloobchodních cen**: **pevné** u základních životních potřeb obyvatelstva, u hlavních zemědělských produktů a u těch surovin a materiálů, které měly rozhodující vliv na vývoj cen výrobků konečné spotřeby; **volné ceny** tam, kde budou vytvořeny konkurenční podmínky u výrobků zvláštní jakosti, módních novinek atd.; **limitované ceny**, stanovené dohodou mezi dodavateli a odběrateli v mezích centrálně určených limitů. V průběhu roku 1967 měla být zahájena druhá etapa cenové reformy, která měla vytvořit podmínky pro plné uplatnění nabídky a poptávky při tvorbě cen.

Skutečný vývoj po přestavbě velkoobchodních cen však ukázal, že metody, které umožnily její urychlení, mají řadu slabin. Zatímco její organizátoři očekávali, že po přestavbě budou podniky vykazovat v průměru rentabilitu 22 %, pak skutečnost byla hned v prvním roce 1967 zhruba čtyřnásobná (78 %) a v následujícím roce 80 %. Tvrdé „parametrické“ prostředí pro podniky vytvořeno nebylo. Ekonomicky neodůvodněné rozdíly mezi podniky byly přitom tak veliké, že se muselo přistoupit k přerozdělování (v roce 1968 např. dotace „chudým“ podnikům na úkor bezdůvodně „bohatých“, dodatečné odvody představovaly polovinu celkového výnosu odvodů z hrubého důchodu).

Politická vůle k prohloubení a urychlení reformy v období pražského jara byla podpořena i personální změnou: **místopředsedou vlády pro ekonomickou reformu** byl v květnu 1968 jmenován **O. Šik**. Politická situace naléhavě vyžadovala zformování konkrétního pozitivního programu dalšího rozvíjení reformy. Prvním pokusem předloženým k veřejné diskusi byl rozsáhlý text čtyř autorů (Horálek, Kožušník, Sokol, Turek) nazvaný **Nástin koncepce dalšího rozvíjení ekonomické soustavy řízení**. Ten kombinoval teoretické úvahy s praktickými doporučeními jak na systémové, tak na regulativní změny v mechanismu fungování ekonomiky. S přihlédnutím k dnešnímu stavu poznání signalizoval jak značný pokrok, tak stále ještě jisté gnozeologické limity pro další rozvíjení ekonomické reformy.

Čas poskytnutý pražským jarem k propracování oficiální vládní koncepce prohloubení reformního procesu však byl příliš krátký. Uplynuly sotva čtyři měsíce od prvního, zatím jenom diskusního Nástinu, když vstup vojsk Varšavské smlouvy 21. srpna 1968 přerušil slibně započatý proces. Až do nástupu „normalizačního“ vedení G. Husáka v dubnu 1969 ještě přežívaly naděje na jeho pokračování. Vládní instituce však již v tomto směru nevyvíjely žádnou iniciativu a někteří jejich pracovníci (zejména ve Státní plánovací komisi) již tajně připravovali návrat k centrálnímu plánování. Místopředsedu vlády odpovědného za ekonomickou reformu O. Šika zastihl příchod vojsk na dovolené v Jugoslávii. Pookupační režim mu neposkytl záruky bezpečnosti při jeho případném návratu a nakonec mu nezbylo než uchýlit se do exilu. Další nástinu projektů rozvíjení ekonomické reformy, zpracované několika skupinami ekonomů, zůstaly jen na papíře. Některé principy v nich obsažené se ještě promítly do velmi revolučního paragrafovaného znění návrhu zákona o podniku a podnikání z roku 1969, ten však již nebyl, a v obnovené centrálně plánované ekonomice ani nemohl být, realizován.

Soubor opatření a Program pro osmou pětiletku (1981, 1984)

Období tzv. normalizace, které přineslo v ekonomice návrat rigidního systému centrálního plánování sovětského typu, opět vrátilo dřívější problémy spojené s fungováním tohoto ekonomického mechanismu: **disproporce hospodářského vývoje** spojené s nedostatkostí na jedné a nepotřebnými „nadnormativními zásobami“ na druhé straně, **zpomalování tempa růstu** a pokles celkové efektivity. Po vyčerpání zdrojů relativně příznivého vývoje vytvořených některými kroky reformního procesu druhé poloviny 60. let dochází od poloviny 70. let k sedmiletému poklesu přírůstků národního důchodu, který v roce 1981 dokonce dosáhl negativní hodnoty (-0,4 %). Zhoršily se směnné relace ve vývozu a dovozu, narůstala **pasivní obchodní bilance** a v návaznosti i **zahraniční zadluženost**, zhoršilo se „zásobování“ spotřebního trhu.

Situace dozrála k tomu, aby centrum znovu uvažovalo o „zdokonalování soustavy řízení a plánování“, začal se rodit „soubor opatření“. Problém byl ovšem v tom, že předchozí mnohaletá antireformní kampaň vytvořila nepřekročitelné ideologické bariéry, které jakýkoli projekt „zdokonalování“ nemohl překročit. Po rozsáhlých čistkách ostatně neexistovali ve stranickém ani v hospodářském aparátu „dobrodruzi“ ochotní riskovat, že je vládnoucí garnitura označí za ideologické heretiky, či dokonce za osoby provádějící „protisocialistickou činnost“.

To určilo charakter vládního usnesení č. 42 z 31. ledna 1980 **Soubor opatření ke zdokonalení soustavy plánovitého řízení hospodářství po roce 1980**. Byl to jakýsi pokus o opakování první nezdařené reformy z roku 1959, založené na kombinaci střednědobého (pětiletého) ukazatelového plánu s tzv. normativy **dlohodobé hmotné zainteresovanosti podniků**, které měly podnítit jejich zájem na vypracování a plnění „**mobilizačních plánů**“. Základním předpokladem fungování takové soustavy řízení je však stabilita pětiletého plánu. Právě v druhé polovině 70. let, kdy se „soubor opatření“ připravoval, byla tato stabilita opět problémem. Ve chvíli, kdy měla tato „nová soustava řízení“ začít fungovat (1981), nebyla Státní plánovací komise pro stejné období (1981–1985) vůbec schopna sestavit pětiletý plán. První dva roky 7. pětiletky byla ekonomika „řízena“ pouze ročními plány. Pětiletka byla „dotvořena“ teprve na počátku třetího roku „svého“ období.

Přechod k „souboru opatření“, který si vyžádal změnu či novelizaci a vytvoření 90 nových právních předpisů pro oblast plánování, technického rozvoje, financování, práce a mezd, cen a investiční výstavby, tak skončil dříve, než započal. O uplatnění normativů dlouhodobé hmotné zainteresovanosti podniků namohlo být ani řeči.

Opětný neúspěch „zdokonalování“ soustavy řízení se snažilo centrum zastříť tím, že Soubor opatření označilo za „otevřený“. V roce 1982 vytvořilo při federální vládě komisi v čele s tehdejšími náměstkem ministra financí **Leopoldem Lérem**, která dostala za úkol připravit „soustavu řízení pro 8. pětiletku“. Výsledkem byl pětiletý program federální vlády nazvaný **Řízení pro 8. pětiletku**. Předpokládal řadu normativních změn, hospodářským zákoníkem počínaje a odvětvovými směrnici konče. Požadoval sice vypracování dlouhodobých plánů (tehdy do roku 2000), avšak základem měl být plán pětiletý (počet závazných státních bilancí se zvýšil z 200 na 340 a ty postihovaly zhruba polovinu produkce). Od jeho ukazatelů měla být opět odvozována „hmotná zainteresovanost“ podniků. Zprofanovaný ukazatel hrubé výroby byl nahrazen ukazateli typu „čistá výroba“ (tzv. upravené vlastní výkony, tj. odpisy, mzdy a zisk). Ty sice eliminují podnikový zájem na materiálově náročné výrobě, ve fázi tvorby plánu však stimulují

podniky k minimalizaci tohoto nového ukazatele, aby pak jeho překročením snadno dosahovaly poněkud jiným typem substitucí (místo dřívější „pracnosti“ a materiálové náročnosti výrobků se kritériem rozhodování podnikového managementu stává podíl zisku v plánované ceně – tzv. rentabilita). Podle „míry rentability“ pak podniky ze svého výrobního programu vypouštějí „nevýhodný“ sortiment, kterého je pak na trhu nedostatek. A naopak zachovávají sortiment „výhodný“, i když po něm není poptávka (pak vznikají „nadnormativní zásoby“) anebo zařazují „inovované“ výrobky, pro které do nově navrhovaných plánových cen prosazují vyšší podíl zisku. Specifikem tohoto programu byly tzv. státní cílové programy, spojené s dodatečnými způsoby „hmotné zainteresovanosti“, jejichž prostřednictvím se centrum marně snažilo do ekonomiky „protlačit“ vědecký a technický pokrok.

Nová, **nadsazená investiční vlna**, založená 8. pětiletkou, však podlomila ekonomický růst, sotva započal. Pouze první rok dosáhl růst národního důchodu téměř plánované výše 3,7 %. Následující rok byl však již plně ve znamení nastupující decelerační fáze cyklu. Více než třetina podniků v průmyslu a téměř polovina ve stavebnictví nesplnila plánované ukazatele. V dodavatelsko-odběratelských vztazích zavládl dosud nepoznaný chaos. Prudce se zvýšil počet podniků vykazujících **platební neschopnost**. Skrytá inflace se začala přeměňovat v otevřenou. Obdobně jako „soubor opatření“ i tento „program“ skončil dříve, než mohl začít reálně fungovat.

Komplexní přestavba hospodářského mechanismu 1987–1989

Po dvou neúspěšných pokusech normalizačního režimu o reformu existujícího mechanismu fungování ekonomiky byla třetím pokusem tzv. **komplexní přestavba hospodářského mechanismu**. Vládní výbor pro plánovité řízení národního hospodářství začal na tomto projektu pracovat již v létě **1986**, kdy **nezdár Programu pro 8. pětiletku** byl již nepochybný. Avšak vrcholné politické grémium (předsednictvo ÚV KSČ), vyvedené z míry nejistotami vyvolanými gorbačovskou **perestrojkou** v SSSR, nijak nenaléhalo na urychlení reformy v obavách z možného narušení „stability“ normalizačního režimu. Proces vypracování dalšího dokumentu o „zdokonalování hospodářského mechanismu“ v ČSSR byl rozvržen do konce roku 1987. Hlavní důraz přitom politické vedení kladlo na postupnost změn. Připomínkové řízení k první variantě návrhu vedlo spíše ke zhoršování než k vylepšování dalších verzí projektu.

Koncem roku 1986 se však situace radikálně změnila. Po listopadové **schůzce vedoucích představitelů členských států RVHP v Moskvě** již bylo zřejmé, že na připravovaném zasedání ÚV KSSS (konalo se v lednu 1987) prosadí **M. Gorbačov** další, **radikální reformní kroky**. Potvrzoval to i dosud nezveřejněný sovětský návrh zákona o podniku, který mělo vedení KSČ k dispozici. Ten se – z mocenskopolitického hlediska – zdál normalizačnímu vedení ještě „revolučnější“ než jeho zatracený československý předchůdce z roku 1969: počítal např. nejen s volbou ředitelů, ale všech vedoucích podnikových pracovníků až po mistry a brigádyry.

Vedení komunistické strany se rozhodlo na novou situaci rychle zareagovat. Aparát zmíněného vládního výboru dostal příkaz doslova přes noc připravit z dosavadních podkladů text projektu čs. reformy tak, aby mohl být zveřejněn ještě před zasedáním ÚV KSSS v lednu 1987. Projekt tak měl zachránit značku Made in ČSSR a čelit představám, že jde o kopii vynucenou zahraničním vzorem. Proto již 9. ledna **1987** zveřejnilo *Rudé právo* dokument **Zásady přebudování hospodářského mechanismu ČSSR**. Sám název tohoto textu, který opustil doposud jedině dovolené „zdokonalování“ existujícího mechanismu, měl vzbudit dojem, že tentokrát má jít o jiný, nový mechanismus. Také zákon o podniku, na který do té doby v Československu nikdo nepomýšlel, je zde avizován dříve, než se veřejnost dozví o jeho sovětské předloze. Na březnovém zasedání ÚV KSČ pak G. Husák poprvé připravovanou přestavbu ekonomického mechanismu pojmenoval dosud zakázaným termínem „reforma“ a nadneseně ji charakterizoval jako „od znárodnění největší zásah do systému řízení hospodářství“. Podobným „přestrojením“ zareagovali na perestrojku i příslušníci „zdravého jádra“. Vytvářeli si tak půdu, aby při očekávané první návštěvě M. Gorbačova (duben 1987) získali jeho požehnání pro své další vládnutí. Urychleně zveřejněné Zásady přebudování hospodářského mechanismu ČSSR svým skutečným obsahem ani v nejmenším neznamenalý nějaký revoluční posun v pojetí ekonomické reformy. Text byl – zřejmě díky vynucené rychlovýrobě – velmi obecný a nepřiliš rozsáhlý. Po měsíci proto předsednictvo ÚV KSČ a federální vláda schválily **Konkretizaci Zásad přestavby hospodářského mechanismu ČSSR**. Podle ní pak měl být do konce roku 1987 zpracován „komplexní dokument“ jako východisko pro realizaci zamýšlených změn a pro vydání nových předpisů.

Tento dokument, schválený ústředním výborem KSČ 18. prosince 1987, však byl jen poněkud **aktualizovanou variantou reformy z roku 1959**. Základním systémotvorným prvkem ekonomického mechanismu zůstával **centrální pětiletý plán**. Od jeho ukazatelů, i když poněkud odlišných od těch dřívějších, měly být opět odvozovány dlouhodobé normativy **hmotné zainteresovanosti podniků**

i jednotlivců. Jistý pokrok přinášel požadavek jednotnosti těchto normativů. Ten však už v samotném projektu zpochybnilo zachování dalšího dílčího prvku – soustava pevných, **centrálně určovaných plánovaných cen**. Cenová problematika se zde opět v podstatě redukovala na provedení další přestavby centrálně plánovaných velkoobchodních cen. Podobně mzdový systém měl být založen na centrálně určených tarifech a katalogích práce. Regulace mzdového vývoje se měla opět uskutečňovat prostřednictvím ukazatelového mechanismu, i když tentokrát vycházejícího z jiných ukazatelů typu „čistá výroba“.

„Komplexní přestavba“ měla být podle původních představ realizována jako celek k 1. lednu 1991. Některé její jednotlivé kroky však byly uskutečněny v letech **1988 a 1989**. V dubnu 1988 schválily zákonodárné sbory zákony o změnách v soustavě ústředních úřadů (federálních i národních) a na jejich základě prezident republiky a národní rady jmenovali nové vlády. Počet jejich členů se snížil ze 64 na 52. Organizačními změnami se měl počet pracovníků ústředních úřadů snížit téměř o pět tisíc. (Podle M. Jakeše dosáhlo v prosinci 1988 snížení zhruba poloviny předpokládaného počtu.)

Již v únoru 1988 schválila vláda zásady, podle nichž měla proběhnout **přestavba organizační struktury podnikové základny**. V plánovaných dvou etapách (k 1. červenci 1989) měly být **zrušeny výrobně-hospodářské jednotky** a dosavadní státní organizace a založeny **nové státní podniky**. 14. června 1988 schválilo Federální shromáždění zákon o podniku (s účinností od 1. srpna 1988). Zákon i organizační přestavba měly **zvýšit samostatnost podniků a jejich podnikatelskou aktivitu**. S podobným zdůvodněním schválilo Federální shromáždění 15. června zákon o zemědělském družstevnictví a zákon o bytovém, spotřebním a výrobním družstevnictví. Zdání reformní aktivity posilovalo experimentování se „zvýšenou samostatností a odpovědností“ podniků (v roce 1988 se týkalo podniků s téměř 700 tisíci zaměstnanců), které – při zachování dosavadních pravidel u ostatních podniků i v nadpodnikové sféře – se ukázalo být velmi problematickým. Federální shromáždění schválilo postupně několik dalších zákonů (novel) – zákoník práce, hospodářský zákoník aj. –, které měly tvořit právní rámec reformy.

„Komplexní přestavba“ se opožďovala v centru i na podnikové úrovni. Postupně se začala projevovat její nesourodost, nekonzistentnost (zejména zachováním starého mechanismu plánování a mechanismu cenového). Váhavost přístupu k reformě podporoval i **zhoršující se stav ekonomiky**, který centrum přinutil k rozsáhlé investiční restrikci. Předseda vlády L. Adamec na zasedání ÚV KSČ v prosinci 1988 označil za příčiny opožďování reformy „nedůslednost“ centrálních orgánů a nedostatek „odvahy, vůle a někde i schopností“ na podnikové úrovni. Připustil rovněž, že prolínání prvků „starého a nového vážně komplikuje řídicí a plánovací procesy“.

Vzhledem ke zřejmým potížím a problémům se přestavba hospodářského mechanismu setkala s kritikou některých odborníků. Ekonom **Milan Matějka** dokonce veřejně (v *Hospodářských novinách*) vyjádřil pochyby o její kvalitě. Navzdory potížím a problémům se nová federální vláda v říjnu 1988 rozhodla reformu urychlit a jako celek ji realizovat o rok dříve, a to k 1. lednu 1990. Revoluce v listopadu 1989 však tuto quasireformu definitivně ukončila. Na pořad dne se dostala systémová transformace čs. ekonomiky.

System centrálního plánování

Jako první v moderní historii zavedl tento systém regulace ekonomiky Sovětský svaz, kde se koncem 20. let ustálila praxe sestavování **pětiletých plánů** na základě makroekonomických agregátních bilancí, rozepisovaných prostřednictvím plánových ukazatelů do zestátněných podniků. Od poloviny 30. let se s centrálním plánováním (čtyřletky) započalo i v nacistickém Německu, avšak bez zestátnění podniků, které zůstaly v soukromém vlastnictví. Silná tendence k zestátnění a centrálnímu plánování se široce uplatnila zejména po druhé světové válce ve většině vyspělých evropských zemí – ve Velké Británii, Francii, Nizozemsku, v Norsku.

V Československu se **centrální plánování** při částečném zestátnění (znárodnění) začalo uplatňovat v letech **1947–1948**. **Dvouletý plán** pro toto období se orientoval na obnovení národního hospodářství narušeného válkou. Zajištění výroby i investiční výstavby surovinami, materiálem, palivy a energií se uskutečňovalo na základě **přídělů** (kontingentů) převzatých ze systému řízeného válečného hospodářství zavedeného německou okupační správou v Protektorátu Čechy a Morava. Plánem stanovené úkoly se omezovaly jen na řešení tzv. úzkých profilů (hmotné bilance se týkaly 165 položek) a dotýkaly se jen asi poloviny průmyslové výroby. Investiční plán pouze vymezil finanční kvóty pro jednotlivá odvětví a podniky bez podrobnější specifikace jejich účelu. Plán se však vztahoval i na soukromý sektor. Pro všechny podniky byl závazný jednotný **mzdový systém**, daňová opatření omezující zisky a přidělování surovin státem.

Byla vytvořena **Ústřední plánovací komise**, jejímiž členy byli hospodářští odborníci stran Národní fronty v čele s předsedou vlády. Výkonným (úřadujícím) předsedou byl generální sekretář **Hospodářské rady vlády**. Byla zřízena řada dílčích komisí (průmyslová a stavební, pro industrializaci Slovenska, pro pomoc hospodářsky slabým krajům atd.). Nově utvářené národní podniky jako základní článek zestátněného hospodářství byly tehdy ještě samostatnými právníckými osobami, ve kterých platily principy obchodního podnikání; stát za jejich závazky neručil.

Vážnější spory o způsob plánování se projeví až v souvislosti s **přípravou prvního pětiletého plánu** zahájenou v říjnu 1947. Zatímco představitelé KSČ akcentovali zejména normativnost a závaznost státních plánů, představitelé ostatních politických stran preferovali spíše indikativní (orientační) charakter centrálního plánu a uplatňování státní regulace odpovídající spíše keynesovskému pojetí. Definitivní rozhodnutí těchto sporů přinesl mocenský zvrat po 25. únoru 1948; od té doby se již práce na první pětiletce rozvíjely **podle programu KSČ**. Nešlo však ještě o kopírování sovětského systému (k tomu došlo až po roce 1950). Hlavní protagonisté tohoto procesu se sice často ve svých vystoupeních v obecné rovině odvolávali na autority, jako K. Marx, B. Engels, V. I. Lenin, J. V. Stalin či N. A. Vozněsenski (tehdejší předseda sovětského Gosplanu). Ve skutečnosti však sovětský systém plánování v jeho konkrétní podobě neznali a hledali vlastní cestu. Názorně to charakterizují směrnice pro reorganizaci vrcholných hospodářských institucí i podnikové sféry projednané v nejvyšším poradním grémiu KSČ – v Hospodářské radě ÚV KSČ 28. června 1948. Ministr financí a od dubna 1949 předseda **Státního úřadu plánovacího Jaromír Dolanský** ji interpretoval tak, že při reorganizaci centrálních úřadů a celého státního aparátu budou uplatněny „zásady baťovské organizace“. Podle Dolanského měly být ve všech sektorech průmyslu zavedeny do konce roku „**baťovské metody organizace práce**“ do několika závodů. Tyto závody pak měly sloužit výchově „kádřů“ a po získání zkušeností k „přenesení baťovské organizace na celý průmysl“.

Od roku 1950 však dochází v těchto přístupech k výrazným změnám. Vzhledem k vyhocení studené války (válka v Koreji), poměrům v zemích sovětského bloku i vnitřnímu politickému vývoji se stal sovětský model organizace, plánování a řízení ekonomiky závazným i pro Československo. Pod **tlakem sovětských představitelů**, na základě expertizy sedmadvaceti sovětských odborníků (z druhé poloviny roku 1951) a **za přímé účasti sovětských poradců** (od následujícího roku) byl převzat **sovětský model centrálního plánování národního hospodářství**. Stalo se tak v době, kdy v důsledku rozsáhlých čistek odešli ze svých funkcí ve státních i podnikových institucích četní odborníci. Na jejich místa často nastupovali **funkcionáři z řad „dělnických kádrů“**, bez zkušeností a potřebného vzdělání, jen narychlo vyškolení v různých kurzech. (Např. v ročních ústředních dělnických školách bylo v letech 1949–1952 vyškoleno 1338 posluchačů, kteří po absolvování nastoupili do vedoucích hospodářských funkcí.) Mnozí z nich byli (a často dlouho zůstali) poplatní zaváděnému systému.

Jak fungoval tento systém, který zde v různých obměnách působil až do roku 1989? Vrcholným orgánem vertikální organizace celého hospodářství se stal **Státní úřad plánovací** (od roku 1960 **Státní plánovací komise**), jehož plánovací aktivita se týkala téměř deseti tisíc centrálně určovaných položek. Prostřednictvím **dvanacti hospodářských ministerstev** s devadesáti čtyřmi hlavními správami roze-
pisoval plánované úkoly do asi **1500 národních podniků** zastřešujících celou výrobní sféru.

Plánovací úřad se snažil předem v **makroekonomickém plánu** (většinou pětiletém), sestaveném pomocí tzv. meziodvětvových a oborových bilancí, vyjádřit optimální vztah všech makroekonomických agregátů (souborů odvětví či oborů nebo peněžních veličin) zaručující maximální růst národního důchodu a realizaci některých mimoekonomických cílů a preferencí. Plán byl potom rozepsán na jednotlivé podniky pomocí soustavy plánových ukazatelů. Historický vývoj však ukázal neschůdnost této cesty, zejména z těchto důvodů:

Plánové bilance jsou vždy neúplné, tzn. přímo určují pouze část, a to zpravidla menší, výrobních i jiných proporcí (např. v ČSSR i po rozšíření závazných státních bilancí v 7. pětiletce z dřívějších 200 na 340 byla do nich zahrnuta jen asi polovina produkce).

Plánové bilance jsou vždy stupňovité, tzn., že pouze menší část z nich se sestavuje přímo v plánovém centru (v ČSSR např. v 7. pětiletce byla v kompetenci vlády třetina bilancí, o zbytek se stejným dílem dělily resortní ministerstva a řídicí orgány podnikových sdružení).

Plánové bilance operují převážně s globálními agregáty v peněžním vyjádření, neboť vymezení plánových úkolů přímo v naturálních jednotkách je v makroekonomickém měřítku nereálné. Proto je spíše výjimkou než pravidlem. Každé globální vymezení plánového úkolu ovšem vždy skýtá širokou škálu možností při jeho naplnění konkrétními naturálními výrobky; plán je stejně možno plnit výrobky, po nichž je poptávka, či výrobky pouze na sklad, ba neexistující fiktivní výrobou.

Podnik tak může plnit plán a získávat důchod (mzdy, zisk), i když svou produkci neprodá a neuhradí její náklady. Chování, které by podnik v tržním mechanismu přivedlo „na buben“, mu v centrálně plánové ekonomice přináší největší prospěch (důchod). Podle zákonů tohoto mechanismu (tzv. **převrácený mini-max**) maximální důchod získává podnik, který při tvorbě plánu dokáže minimalizovat parametry (ukazatele), kterými plán vymezuje jeho výkony pro plánované období, maximalizovat přiděly mzdových fondů a výrobních činitelů a při plnění plánu skutečnou takovou substituce (záměny) v alokaci (umístění) výrobních činitelů, které umožní s minimálním úsilím „naplnit“ ukazatele plánu, na jejichž splnění závisí „příděl“ základních a doplňkových mezd, příp. fondů na rozvoj podniku.

Souhrnným výsledkem působení tohoto systému byly všeobecně známé kvality ekonomického vývoje v tzv. socialistických zemích: efektivní nabídka a poptávka se odkláněly od plánové, vznikaly mezi nimi četné deficity (disproporce); trh spotřebního zboží a ještě více výrobních prostředků trpěl **permanentní nedostatkostí**, zatímco se současně ve skladech hromadily nepotřebné zásoby; výroba i výrobky svou kvalitou i technickou úrovní nesnesly většinou srovnání se světem; hospodárnost (efektivnost) byla špatná, produktivita práce nízká; největší důchody měly často ty podniky a jejich zaměstnanci, kteří nejméně přispívali k reálné tvorbě národního důchodu, a naopak.

Za celou dobu existence centrálního plánování v ČSSR se nepodařilo sestavit jediný pětiletý plán (bylo jich celkem osm), který by nebylo nutno v jeho průběhu podrobit výrazným korekcím. Některé pětileté plány se podařilo sestavit teprve v době, kdy už končilo jejich období. Většina centrálního plánování se tak de facto realizovala pouze prostřednictvím jednoročních plánů, které spíše dodatečně „hasily“ problémy vyvolané vytyčováním nereálných cílů v plánech pětiletých.

Cenový systém

V poválečném Československu byly až do poloviny roku 1949 ceny regulovány obdobným způsobem, jak bylo obvyklé v podmínkách válečného hospodářství. **Pevné ceny** byly určovány **Nejvyšším cenovým úřadem** (zřízeným po okupaci českých zemí v roce 1939) pouze pro vybraný, poměrně úzký soubor výrobků. Pro ostatní výrobky si výrobci tvořili ceny ve vlastní pravomoci. Byli ovšem povinni dodržovat určitá pravidla, zejména tzv. limity režijních přírážek. Ustanovení o výši kalkulovatelného zisku byla velmi neurčitá. Dovolovala započtení „přiměřeného zisku“, tento pojem však nebyl v úředních vyhláškách vysvětlen. Velkoobchodní ceny měly přímou vazbu na ceny maloobchodní prostřednictvím úředně stanovených obchodních rozpětí, sazeb daně z obrátu, u některých výrobků pak i sazeb spotřební daně. Charakteristickým rysem tohoto systému byl **nepřetržitý růst cen**, kterému cenový úřad dokázal čelit jen u cen základních surovin a materiálů a u levných standardních výrobků, které byly zahrnuty do spotřebního koše. To vedlo k deformaci struktury cen a k narůstání inflace. Tento reálný vývoj podpořil názory požadující podřízení cenové tvorby potřebám plánování. V průběhu roku 1949 se tvorba cen přesunula na **Státní úřad plánovací**.

Nejvýznamnějším rysem cenové soustavy v centrálně plánované ekonomice bylo vytvoření dvou cenových hladin, od sebe navzájem oddělených a na sobě nezávislých. **Velkoobchodní ceny** platily pro podniky, **maloobchodní** pro obyvatelstvo (spotřebitele). Úroveň těchto cen byla určena státním plánem, přičemž čas od času docházelo k jejich generální „přestavbě“. Z různých důvodů mohly být přitom maloobchodní ceny výrazně nižší či naopak vyšší než velkoobchodní, a to bez ohledu na skutečné výrobní náklady určitého zboží a stav nabídky či poptávky. Rozdíl mezi těmito dvěma druhy cen představovala tzv. **daň z obrátu** stanovená buď individuálně pro určitý výrobek (tzv. rozdílová obrátová daň), anebo sazbou pro určité skupiny zboží (sazbová daň). Byla-li maloobchodní cena vyšší než cena velkoobchodní, šlo o tzv. kladnou daň, v opačném případě se jednalo o tzv. zápornou obrátovou daň (de facto to byla státní dotace). Struktura takovýchto plánovaných cen se tak značně lišila od cen vytvářených na trhu podle efektivní nabídky a poptávky, neboť byla přizpůsobena cílům vytyčeným centrálním plánem.

Názornou představu o **míře deformací plánovaných cen** si možno učinit z těchto údajů z roku 1981. Tehdy byla **záporná sazbová daň** uplatněna u 136 skupin výrobků v rozptylu od -1 do -227 % (nejvyšší míra dotací se vztahovala na některé ropné výrobky, u polotovarů a nealkoholických nápojů činila -196 %, u palivového jehličnatého dřeva -100 % a u listnatého dřeva -72 %, dotována byla většina výrobků potravinářských). V roce 1982 se míra dotací dále zvýšila např. u hovězího masa z -13 % na -52 %, u másla z -6 % na -68 % atd. Další skupiny výrobků byly dotovány formou rozdílové daně. Naproti tomu u 934 výrobků byla uplatněna kladná obrátová daň, která dosahovala až 110 % (nejvíce výrobků se pohybovalo v pásmu od 10 do 50 %). Tím se vytvářely zdroje ke krytí dotací u výrobků se „zápornou“ obrátovou daní.

Deformaci této cenové struktury dále prohlubovala skutečnost, že vnitřní nabídka a poptávka byly izolovány od přímého vlivu světových cen prostřednictvím složité soustavy individuálně určených normativů (přírážek a srážek), tedy dotací a odvodů na dovoz a vývoz.

Daňový systém

Přechodem k centrálně plánované ekonomice podle sovětského vzoru, dokončeným v roce 1952, byl dosavadní daňový systém, odpovídající standardním podmínkám tržní ekonomiky, nahrazen systémem, ve kterém rozhodující roli měly tzv. **odvody**. Teoreticky byla tato změna spojována s rozhodující úlohou socialistického (státního) vlastnictví v tomto modelu. Nejvýznamnější tezí této teorie byla definice odvodů jako „nové ekonomické kategorie adekvátní socialistickým výrobním vztahům“. Lakmusovým papírkem pro identifikaci těchto dvou základních zdrojů příjmů státního rozpočtu je právě povaha vlastnictví: u odvodů, uplatňovaných u státních podniků, nedochází ke změně vlastníka, u daní, uplatňovaných vůči obyvatelstvu a družstvům, však ano.

Přechod k systému odvodů však vyžadoval, aby byl z mechanismu fungování ekonomiky „vyoprován“ mechanismus efektivní nabídky a poptávky založený na volné tvorbě a pohybu cen. Proto byl vytvořen **mechanismus plánovaných cen** s několika navzájem oddělenými cenovými okruhy (velkoobchodní a nákupní ceny, ceny zahraničního obchodu, maloobchodní ceny), které umožňují stanovit ceny bez ohledu na náklady, dokonce i značně pod či nad jejich úrovní. To umožňuje existence tzv. **daně z obratu rozdílového typu** (je paradoxní, že tento podle teorie „čistý“ odvod si od svého vzniku ve 20. letech v SSSR po celou dobu existence centrálně plánovaných ekonomik sovětského typu podržel název daň). Tento odvod-daň vyjadřující **odchylky cen od skutečných nákladů** měl jak kladnou hodnotu, která byla hlavním zdrojem příjmů státního rozpočtu, tak zápornou (tzv. záporná daň z obratu), což de facto představovalo státní dotaci maloobchodních cen. Kladné i záporné odchylky se pohybovaly v řádu desítek i stovek procent a přivodily obrovskou míru deformací cenové struktury. **Sazebník daně z obratu** obsahoval více než 1500 položek, v jednotlivých letech se však měnil – např. v roce 1982 dosáhl 1750 položek. Asi čtvrtinu z toho tvořily položky rozdílové daně (do roku 1966 se tento podíl pohyboval kolem 70 %). Tři čtvrtiny položek (asi 1200 sazeb) připadalo na daň sazbovou. Vysoký počet sazeb daně z obratu naznačuje vysokou míru **individualizace zdanění podniků**.

Zdanění zisku prošlo v Československu řadou peripetií. V počátcích formování ekonomického mechanismu podle sovětského vzoru v 50. letech byla role zisku minimalizována v duchu ideologického vlivu politické ekonomie socialismu. Projevilo se to v **koncipování plánových cen s minimálním podílem zisku**, který přitom podléhal stoprocentnímu odvodu. V souvislosti s první ekonomickou reformou na přelomu 50. a 60. let došlo k určité rehabilitaci zisku, avšak pouze jako plánovaného ukazatele. Odvody zisku byly koncipovány jako dlouhodobé normativy dělby plánového a nadplánového zisku mezi centrum (státní rozpočet) a podniky. Negativní zkušenosti s tímto pojetím vedly v druhé polovině 60. let k pojetí zisku jako přebytku tržeb z prodeje zboží a služeb nad výrobními náklady. Odrazilo se to v přechodu ke **zdaňování hrubého důchodu podniku**. Protože však tržby i úroveň nákladů byly i nadále determinovány převážně plánovými cenami, a nikoli cenami efektivní, skutečně projevované poptávky a nabídky, ani tento mechanismus nefungoval dobře. K překonání jeho slabín přechodem k převážně volné tvorbě cen v rámci druhé ekonomické reformy však pro její násilné zastavení nedošlo. Ekonomika se opět vrátila k mechanismu z 50. let, včetně pojetí zisku a jeho zdanění.

Reálné fungování tohoto systému prokázalo **silný destimulační vliv na ekonomickou aktivitu podniků i jednotlivců**, které mimoekonomické tlaky (apely na socialistické uvědomění, tzv. socialistické soutěžení) nebyly s to kompenzovat. Naopak, postupem času se zrodil vysloveně negativní stimul

v podnikové motivaci, tzv. **převrácený mini-max**, při kterém podniky maximalizovaly plánové přiděly svých důchodů (mezd) a investičních zdrojů při současné minimalizaci svých výkonů. To vedlo k ekonomickým reformám, jejichž součástí byly i reformy soustavy odvodů a daní.

Hlavním produktem těchto reformních snah byl vznik tzv. **kriteriálních odvodů** (odvod z fondů, tj. základních i oběžných prostředků, odvod z mezd či pracovní síly, odvod z přírodních zdrojů). Tento typ odvodů vyjadřoval snahy o překonání jejich výlučně fiskální či plánově přerozdělovací funkce a vytvoření pozitivních stimulů v chování podniků i jednotlivců. Jevově, způsobem své formulace (jednotné, všeobecně platné sazby) budily tyto odvody dojem, že mají povahu obecně platných „pravidel hry“, jako je tomu ve standardních tržních ekonomikách. Že tedy už nejsou odvozeninou centrálního bilančně-ukazatelového plánu. Ve skutečnosti však byly „hlavním výstupem“ tohoto plánu. Tak **sazba odvodu** ze základních fondů byla **odvozena od plánem předpokládaného objemu centralizovaných investic**. Odvod z mezd byl odvozován z plánového objemu nákladů reprodukce pracovní síly financovaných z centrálních zdrojů atp. Výše těchto odvodů byla zakalkulována do centrálně stanovených pevných plánových cen (přechod k tomuto typu odvodů byl vždy spojen s přestavbou velkoobchodních cen; i poslední cenová přestavba u nás před 17. listopadem 1989, původně koncipovaná bez kriteriálních odvodů, musela být o rok posunuta ve chvíli, kdy se při tzv. komplexní přestavbě ekonomického mechanismu s těmito odvody začalo počítat, aby mohly být do velkoobchodních cen zakalkulovány).

Pokud jde o **zdanění obyvatelstva**, kde se tento pojem zachoval, byla pro centrálně plánovanou ekonomiku ideálním typem nulová daň. Proto občas předkládané návrhy na „stát bez daní“, tj. přechod od zdaňování hrubých mezd k čistým mzdám bez daní, měl v tomto ekonomickém systému svou logiku. Nikdy se však nerealizoval. Podíl **přímého zdanění obyvatelstva** na celkovém daňovém výnosu byl však v tomto systému malý a nikdy nedosáhl ani 10 %.

Mzdová soustava

V poválečném Československu se uplatňoval systém smluvního sjednávání mzdových tarifů zpravidla na principu individuálního nebo kolektivního vyjednávání zaměstnavatelů se zaměstnanci a jejich odborovými organizacemi. Inflační vývoj však přinutil vládu k **politice zmrazených mezd**. Změny tarifů proto podléhaly schválení státními orgány. Tarify byly přitom odlišné pro různá odvětví, pro muže, ženy a mladistvé, pro města a venkov a často i podle doby trvání zaměstnání.

Při první **mzdové reformě** v roce 1948 byla pro všechna odvětví zavedena **jednotná tarifní křivka**. Extrémní sjednocení tarifů se však ukázalo jako neúnosné. Již na samém počátku padesátých let si praxe vynutila zavedení **diferencovaných mzdových křivek**.

V souvislosti s přechodem k sovětskému modelu centrálně plánované ekonomiky se ustálila praxe státem určované „ceny pracovní síly“ (mzdy). Dlouhodobě se tak dělo prostřednictvím **centrálně určených tarifně-kvalifikačních katalogů**. Ty stanovily pro jednotlivé profese výši i rozpětí mzdových sazeb v jednotlivých kvalifikačních třídách (zpravidla jich bylo osm) a současně definovaly, co pracovník v dané kvalifikační třídě musí znát a umět. Ve víceletých intervalech docházelo ke změnám tarifně-kvalifikačních katalogů a jejich sazeb podle potřeb ekonomického vývoje požadovaného pětiletými plány. Krátkodobě (zpravidla v souvislosti s ročními plány) se plánové centrum pokoušelo působit na vývoj zaměstnanosti stanovením zásad pro přemiování a rozdělování doplňkových odměn, ale i zaváděním některých nemzdových preferencí (odlišná úprava pracovní doby, přiděl tzv. stabilizačních bytů pro vybrané obory, podniky či profese atp.).

Centrálně stanovené mzdové tarify však zdaleka nevyjadřovaly skutečnou cenu pracovní síly. **Reálné náklady** na ni **byly značně vyšší**, nehradil je však podnik, ale stát ze svého rozpočtu (značná část nemocenských a sociálních dávek). To silně deformovalo podnikové kalkulace. V jejich světle se jako nevýhodné jevil **investovat do techniky** (tyto investice vycházely o polovinu dražší než investice do pracovní síly). Podniky proto ve svých jednáních s centrem o plánovaných ukazatelích maximalizovaly své požadavky na počet pracovních sil, od kterého se pak odvozoval i objem přidělovaných mzdových fondů. Centrálně plánovaná ekonomika se tak permanentně setkávala s **nedostatkem pracovních sil**.

Podniky hledaly různé cesty, jak pro sebe získat nedostatkové pracovníky, kterým nemohly nabídnout vyšší mzdu, než jakou připouštěly centrálně stanovené mzdové tarify. Nejčastěji řešily tuto situaci tím, že za tyto tarifní mzdy umožňovaly pracovat s nižšími výkony než „konkurenční“ podnik. K tomu docházelo zejména u profesí, kde práce nebyla normována (údržbářské a jiné obslužné či administrativní činnosti). Obtížnější to bylo u prací normovaných (zejména práce u pásů a výrobních linek, u obsluhy textilních či obráběcích strojů), kde navíc často docházelo k centrálně vynučeným prověrkám norem, tj. k jejich zpevňování. Proto míra nedostatkovosti byla u těchto profesí největší. Východisko nacházely podniky ve **zvyšování tzv. pohyblivé složky mzdy** (prémie, odměny), takže podíl tarifních mezd na celkovém výdělků dlouhodobě klesal a v některých obdobích nedosahoval ani jeho poloviny. Jiným způsobem „mzdové konkurence“ bylo snižování či odpouštění kvalifikačních podmínek pro zastávání určitých profesí (např. v roce 1978 téměř 40 % pracovních míst s předepsaným vysokoškolským vzděláním bylo obsazeno pracovníky se vzděláním nižším, dokonce i jen základním). Rozšířenou praxí „přetahování“ pracovníků na nedostatkovém trhu se stalo vytváření fiktivních pracovních poměrů:

k základní pracovní smlouvě se přidávala ještě smlouva na vedlejší pracovní poměr pro práci, kterou zaměstnanec buď vůbec nevykonával, anebo ji plnil v normální pracovní době. **Mzdový systém** v centrálně plánované ekonomice tak silně deformoval efektivní nabídku a poptávku po práci a **pracovní morálku**. Ideologicky zavržený trh práce se i zde projevoval v křivém zrcadle černého či šedého trhu.

O vyřešení těchto problémů mzdové soustavy se pokusila **druhá ekonomická reforma** zejména zavedením **systému jednotných odvodů z hrubého důchodu podniků**. Ten tvorbu zdrojů na vyplácní základních (tarifních) i doplňkových (prémie) mezd vázal na tržby podniků za skutečně prodané zboží či služby. Neúspěšně provedená přestavba velkoobchodních cen v roce 1967 však nevedla k uvolnění cenové tvorby respektující skutečně projevenou nabídku a poptávku, ale naopak k tvorbě mzdových systémů odpovídajících potřebám centrálně plánované ekonomiky.

Podnik a jeho postavení

Poválečné Československo převzalo ekonomiku, ve které převažovaly podniky v soukromém vlastnictví. Výjimkou byl jen nevelký sektor veřejných podniků (železnice, výroba tabáku atp.). I soukromé podniky však bezprostředně po zániku Protektorátu Čechy a Morava podléhaly určité míře centrální regulace vytvořené po okupaci nacistickým Německem (systém kontingentů s přidělováním základních surovin a materiálů, centrálně regulované ceny a mzdy atp.). Dříve dobrovolné členství v **Ústředním svazu československých průmyslníků** se za okupace změnilo v povinné. Všechny podniky se podle výrobního principu musely stát členy příslušné hospodářské skupiny Ústředního svazu průmyslu pro Čechy a Moravu, z něž po osvobození vznikl **Ústřední svaz československého průmyslu**, který prostřednictvím hospodářských skupin sledoval a řídil celý průmysl. V souvislosti s výstavbou centrálně-direktivního modelu řízení byl v prosinci roku **1950 zrušen**. Obdobně jako ve Velké Británii, Francii a jiných vyspělých kapitalistických zemích i v Československu došlo v říjnu 1945 ke znárodnění dolů, průmyslových podniků s více než 500 zaměstnanci aj.

Organizační struktura zestátněného průmyslu byla vybudována na horizontálním principu. Nově vytvářené **národní podniky** jako základní článek zestátněného hospodářství byly relativně velkými trusty či kombináty. Do jednoho národního podniku byly soustředěny stejné, resp. i navazující výroby. V průměru připadalo **na jeden národní podnik 10 závodů**. Z 3348 technických jednotek (většinou závodů) vzniklo do konce roku 1947 **321 národních podniků**. Ty však byly samostatnými právními osobami, ve kterých platily principy obchodního podnikání. Stát za jejich závazky neručil. Hospodaření národních podniků nebylo napojeno na státní rozpočet. Byly součástí **Fondu znárodněného hospodářství** (vznikl až v listopadu 1948 a k jeho zrušení došlo v souvislosti s peněžní reformou roku 1953), jehož vztahy ke státnímu rozpočtu se realizovaly jen výsledným zůstatkem jeho samostatného hospodaření. Fond podniky neřídil, to byla věc **generálních ředitelství** fungujících rovněž na zásadách samostatného hospodaření a principu rentability. Ústřední (generální, pro Slovensko oblastní) ředitelství vznikla v roce 1946 jako celostátní orgány. V březnu následujícího roku znárodněný průmysl spravovalo **17 ústředních a 12 oblastních ředitelství**, představujících mezičlánek mezi ministerstvem a národním podnikem.

Tato situace se od základu změnila po téměř sto procentním zestátnění ekonomiky a její postupné transformaci na **sovětský model centrálně plánovaného hospodářství**, jež byla dovršena v letech **1949–1952**. Generální ředitelství byla v roce 1951 zrušena a národní podniky se dostaly **pod přímou správu výrobních ministerstev**, v nichž byly zřízeny pro jednotlivé druhy výrob hlavní správy. V převzatém sovětském modelu, odpovídajícím tehdy jeho nejrigidnější „čisté“ podobě, byl **podnik** pouhým **výkonným článkem centrálního plánu**. Přestal působit jako podnikatelský tržní subjekt a stal se pouhou technicko-organizační jednotkou. Neúspěch tohoto byrokratického „čistého“ modelu vedl k řadě pokusů o jeho reformu, usilující o „decentralizaci“. Ty však situaci podniků příliš nezměnily.

Jak v „čistém“, tak „decentralizovaném“ modelu centrálně plánované ekonomiky se uplatňoval tzv. **převrácený mini-max**: podnik se v obou případech choval opačně než v tržním prostředí. Místo tradiční minimalizace vstupů a maximalizace výstupů, jež v tržním podniku vedou k maximalizaci jeho důchodu (zisku), zde naopak maximum důchodu (mezd i zisku) umožňovala minimalizace výstupů (výkonů) a maximalizace vstupů (výrobních činitelů). Byl to důsledek vazby tvorby těchto důchodů

(mezda a zisků) na plnění ukazatelů rozepsaného makroekonomického plánu, což ve fázi sestavování plánu vedlo ke „hře o parametry“ mezi podnikem a plánovacím centrem.

Chování podniku však bylo odlišné nejen ve srovnání s podnikem tržním, ale i ve srovnání s představou centra vyjádřenou v plánu. I když podniky formálně plán plnily, a získávaly tak nárok na přiděl mezd či jiného důchodu, efektivní nabídka a poptávka se vyvíjely jinak, než předpokládaly plánové bilance. Docházelo k „disproporcím“, ekonomika byla permanentně „nedostatková“ a současně se vedle neuspokojené poptávky hromadily i „nadnormativní“ zásoby neprodejného zboží, narůstala „rozestavěnost“ i rozpočtové náklady v investiční výstavbě. Plánovací centrum si s tímto „záhadným“ chováním podniků nevědělo rady. Řešení hledalo hlavně v osobních vlastnostech lidí, zejména v jejich nedostatečné „socialistické uvědomělosti“ (proto stále apelace na tuto uvědomělost a výzvy k uzavírání socialistických závazků), v nedostatečné kázní (proto se budovaly celé soustavy kontrol) a v malých schopnostech řídicích pracovníků.

Jediným významnějším pokusem o překročení tabuizovaných systémových bariér byla **druhá ekonomická reforma**. Ta chtěla vymanit podniky z nadvlády centrálního ukazatelového plánu jejich přeměnou v deetatizované podniky působící v reálném tržním prostředí. Nejvýraznější formulací tohoto systémově nového postavení podniku byly **návrhy zákona o socialistických podnicích a zákona o podnikatelské činnosti** z konce roku 1968. Jak vyplývá z řady paragrafů obou zákonů, základní transformační změnou mělo být faktické odstátnění (deetatizace) podnikové sféry a vytvoření pluralitního vlastnictví (společenský podnik, veřejný podnik, podniky drobného socialistického podnikání, družstvo, akciová společnost, zahraniční podnik). Výchozím krokem deetatizace měla být kapitalizace dosavadních státních podniků na základě vymezení jejich jmění (kapitálu) při založení. Prvotním zakladatelem byl – stejně jako v 90. letech – dosavadní vlastník, tedy stát. Zákon však vytvářel předpoklady pro následné fungování pluralitního zakladatelského systému, při němž se subjektem zakladatelské aktivity (ale i případného rušení či slučování) mohly stát již samostatné konstituované podniky. Tak se realizoval základní princip fungování vlastnických práv – dělitelnost a převoditelnost majetku.

Vymezením základního jmění a jeho zápisem do podnikového rejstříku mělo dojít k **oddělení podniku od státu** (státního rozpočtu). Stát pozbýval právo přímo zasahovat do podniku a přestal ručit za jeho závazky. Podnik měl vystupovat nadále „vlastním jménem“, tj. mohl nabývat práv a zavazovat se a nést majetkovou odpovědnost vyplývající z těchto vztahů. Zákony buď přímo definovaly některé instituce, anebo předpokládaly další právní úpravy zaručující vymahatelnost majetkových práv a závazků (likvidace podniku, nucená správa, nabývání či ztráta podnikatelského oprávnění, sankce za porušení zásad konkurence atd.). Zvláštní pozornost byla věnována institucionálnímu uspořádání výkonu vlastnických práv v odstátněných podnicích. **Podnikové rady** jako základní instituce demokratického modelu nebyly pojaty jako samosprávný orgán kolektivu pracujících podniku, ale jako podnikatelský orgán. Došlo tak k rozlišení dvojí zájmové roviny podniku: podnik jako ekonomická jednotka, jejímž cílem je hospodařit se ziskem, a podnik jako sociální jednotka, reprezentovaná jeho zaměstnanci, jejichž cílové chování bylo spojeno s maximalizací mzdy. Podniková rada představovala první zájmovou rovinu, druhou pak měly vyjadřovat odbory, případně i jiné zájmové organizace pracovníků podniku. Vlastní výkon podnikatelské funkce byl vyhrazen řediteli podniku.

Návrhy taxativně vymezovaly činnosti, které vyžadovaly předchozí souhlas státní správy pro nabytí podnikatelského oprávnění, aby při něm nemohly být ohroženy bezpečnost, zdraví a životy obyvatelstva. Pravidla podnikatelské činnosti čelila zneužívání postavení na trhu a získávání nepřiměřených výhod, omezování či vylučování hospodářské soutěže či nekalé soutěži (tzv. protimonopolní zákonodárství). Oba návrhy zákonů předpokládaly vstup zahraničních účastníků do čs. ekonomiky. Realizaci tohoto pokusu o změnu postavení podniku však zmařila porážka reformního hnutí a politika Husáкова vedení KSČ.

K poslednímu pokusu nově vymezit roli podniku došlo v rámci tzv. **komplexní přestavby hospodářského mechanismu** zákonem č. 88 ze 14. června 1988. Zákon poskytl podnikům i větším závodům dosud začleněným do mamutích výrobně-hospodářských jednotek možnost z nich vystoupit a osa-

mostatnit se. Z celkového počtu 1700 podniků jich 1500 předložilo ministerstvům tzv. **individuální návrh na osamostatnění**. Ministerské komise však většinu návrhů odmítly (podíl zamítnutých návrhů se v jednotlivých odvětvích pohyboval od 50 do 80 procent).

Zákon sice legalizoval **orgány socialistické samosprávy** (shromáždění pracovního kolektivu, rada pracovního kolektivu) s pravomocí schvalovat a kontrolovat plány hospodářského a sociálního rozvoje podniku, rozhodovat o rozdělení podnikatelského zisku a volit ředitele. Hospodářský zákoník však mimo jiné zachoval institut plánovacího aktu (§ 115), který **podnik zavazoval k přijetí úkolů vyplývajících z centrálního státního plánu**. Nadále tak byly i právně zakotveny administrativně-direktivní metody centrální regulace podniků a bylo podlomeno jejich samostatné rozhodování opírající se o ekonomickou kalkulaci.

Jednotná zemědělská družstva

Jednotná zemědělská družstva (JZD) byla v letech 1949–1989 základní organizační a výrobní formou v zemědělství. Vznikala na základě zákona č. 69/1949 Sb., přijatého Národním shromážděním 23. února 1949. Ve stejné době vstoupilo v platnost nařízení ministra zemědělství č. 75/1949 Sb. a Vzorové stanovy JZD vydané Ústřední radou družstev. Úlohu JZD spatřovaly ve scelování pozemků, společném výkonu zemědělských prací i plnění dodávek, v zajišťování osiva, hnojiv, zemědělské techniky a jiných potřeb, obecně v povznesení ekonomických, sociálních i kulturních poměrů na venkově.

Podle zákona o JZD se všechna do té doby na venkově existující družstva (strojná, vodní, elektrifikační aj.), měla sloučit do jediného družstva (proto je v názvu adjektivum jednotné). Známým Gottwaldovým heslem „Nebude u nás socialismu bez přechodu venkova k socialismu“ zahájil IX. sjezd KSČ (v květnu 1949) **masivní politickou kampaň za budování JZD a proces kolektivizace československého zemědělství**. Konečnou podobu JZD vymezily Vzorové stanovy přijaté na I. celostátním sjezdu JZD v roce 1953. Určovaly vlastní chod družstva a K. Gottwald je označil za „základní zákon“ života JZD. Později byla tato podoba zakotvena v **zákoně o JZD z roku 1959**. Vzorové stanovy zabráňovaly družstvům samostatně se rozhodovat a rozvíjet svou činnost. Ta byla vymezena doporučujícími právními normami a provozními řády, které vydávalo Ministerstvo zemědělství a pro JZD byly závazné.

I když vznikající JZD spadala do řízení **Ústřední rady družstev**, fakticky byla **podřízena Ministerstvu zemědělství**, respektive pověřenectvu, které je řídilo prostřednictvím orgánů státní správy – **národních výborů**. Později, v roce 1963, bylo řízení zemědělských družstev vyčleněno z kompetence národních výborů a přeneseno na nově utvořené orgány státní správy – **výrobní okresní a krajské zemědělské správy** (v roce 1967 byly přeměněny v zemědělská sdružení) podřízené přímo Ministerstvu zemědělství.

V čele družstva stál **předseda**, který byl nomenklaturním kádrem KSČ. On řídil členské schůze a jemu bylo podřízeno představenstvo a revizní orgány družstva. Družstevní samosprávu nahradila tzv. vnitrodružstevní demokracie. Družstva si nemohla vytvořit vlastní svaz a sjezdy JZD svolávala vláda. Hospodaření jednotlivých družstev bylo určeno plánem, který sestavovaly státní orgány. V tomto smyslu lze mluvit o mnohostranné etatizaci družstev, která umožňovala narůstání intenzity administrativně-direktivních zásahů do řízení každého JZD.

Vývoj JZD prošel několika etapami. První etapa se odvíjela v letech 1949–1960 a přinesla zásadní přestavbu zemědělské výroby. Ta se odvíjela ve třech fázích. Léta **1949–1953** byla dobou **zakládání a budování**, kdy se družstva potýkala s finančními a materiálními těžkostmi, absencí zkušeností při řízení kolektivního hospodářství. Druhá fáze (**1953–1954**) znamenala vzhledem k nástupu „nového kurzu“ a určité liberalizaci **dočasné přerušování kontinuity v zakládání JZD**. Po projevu A. Zápotockého na Klíčavské přehradě v srpnu 1953, v němž odsoudil násilnosti při kolektivizaci, akcentoval dobrovolnost i právo vystoupit z JZD, se mnohá **JZD začala rozpadat**. V této fázi zaniklo přibližně tisíc JZD. Ve třetí fázi (**1955–1960**) byla **kolektivizace završena**. Odstartovala ji nová kampaň proti kulakům, kterým mohla být odebrána půda „zaviněně a soustavně“ neobdělávaná (zákon č. 50/1955 Sb.). Po skončení této etapy (1960) bylo v celé republice 10 816 JZD, z toho 2683 na Slovensku. Počet členů JZD dosáhl téměř milionu. Jen 12 % zemědělské půdy (v českých zemích 7,5 % a na Slovensku 19,5 %) zůstalo v rukou soukromě hospodařících rolníků.

Druhá etapa (1960–1975) se vyznačovala koncentrací a modernizací, kdy se družstva slučovala (zejména v letech 1960–1962) do větších celků. Družstva s vážnými hospodářskými potížemi (zejména v pohraničí) zanikala a byla **začleňována do státních statků**. Ve druhé polovině 60. let – v souvislosti s celospolečenským vývojem a v duchu prosazované nové soustavy řízení národního hospodářství – se družstvům pootevřely dveře k **samostatnému podnikání** (dříve potírané provozování přidružené výroby a záhumenkového hospodářství) i k nesmělému prosazování zásad vnitrodružstevní demokracie. JZD se ekonomicky a organizačně upevňovala. Hned na počátku pražského jara se objevily pokusy o obnovení tradičních forem svépomocného zemědělského družstevnictví. V některých okresech zejména JZD založila **hospodářská skladištní družstva**. Podle Akčního programu KSČ mohla družstva podnikat v různých oborech podle svých možností. V červenci 1968 na VII. sjezdu delegátů JZD v Nitře vznikly **Český svaz družstevních rolníků** a **Slovenský svaz družstevních rolníků** jako zájmové organizace zemědělských družstev.

Proces tzv. normalizace ale zrušil všechny změny v postavení družstev, kterých bylo dosaženo v letech 1968–1969. Sjezd JZD v roce 1972 potvrdil normalizační politiku vedení KSČ v zemědělství, odmítl právo JZD podnikat s částí vlastní produkce, **posílil vliv státu** na plánování, řízení družstev a na distribuci zemědělských výrobků. JZD se opět stala „státními družstvy“ s velmi omezenými pravomocemi a samosprávou. Stejně tak činnost organizací družstevních rolníků byla odsouzena do role odborových organizací a jejich úloha zredukována na prosazování politiky komunistické strany. Na druhé straně ale **zemědělská výroba vzrůstala a zlepšovalo se i sociální postavení družstevních rolníků**. V roce 1969 dosahovaly jejich průměrné mzdy již 85 % průměrných mezd v průmyslu. JZD se začínala **specializovat** (např. na velkokapacitní chov prasat, hovězího dobytka či drůbeže). Začínalo se i s kooperací či společným podnikáním mezi zemědělskými podniky. Ve snaze o intenzifikaci a **racionalizaci výroby** normalizační režim podpořil specializaci a kooperaci JZD (ale i jiných zemědělských podniků), a otevřel tak cestu k výstavbě moderního agroprůmyslového komplexu.

Třetí etapa vývoje JZD v podmínkách socialistického zemědělství zahrnuje léta **1975–1989**. Byl pro ni charakteristický proces **koncentrace, integrace a kooperace – slučování JZD do gigantických celků**. Od roku 1970 do roku 1975 se jejich počet snížil z 6720 na 2736. Úměrně tomu se zvyšovala průměrná velikost družstev – ze 420 ha v roce 1960 na 638 ha v roce 1970 a 2736 ha v roce 1980. Plošná koncentrace půdy v 70. a 80. letech urychlila nástup nových organizačních forem výrobní integrace a kooperace, uplatňovaly se **velkovýrobní technologie**, vznikaly **společné zemědělské podniky** i tzv. **kooperační sdružení**, která se kromě přímé zemědělské produkce zaměřovala na specializované služby (stavební, meliorační, agrochemické apod.). Vznik těchto kooperačních sdružení podpořil i zákon č. 90/1988 Sb., o zemědělském družstevnictví. Pro 70. a 80. léta byl typický nárůst zemědělské produkce, čímž bylo dosaženo soběstačnosti ve výrobě základních zemědělských produktů. Rozvíjela se **přidružená výroba**, která se významnou měrou podílela na ekonomické stabilitě družstev. Uměle vytvářené, často těžko zvládnutelné celky měly svá negativa, ale i pozitiva. Neúměrně rostly náklady na výrobu, vytrácely se z nich družstevní vztahy a narůstalo odcizení mezi lidmi, z družstevníků se stávali zaměstnanci a tím ztráceli osobní zájem na produkci.

K těm pozitivním náležela **možnost výrobní expanze** i mimo zemědělskou výrobu. Jako první jí využilo **JZD Slušovice**, které se rozrostlo na mohutný a vysoce progresivní a efektivní agrokombinát. V roce 1986 se na jeho výkonech podílela nezemědělská činnost z 94,4 %. Tato činnost byla silně diverzifikovaná, zahrnovala mimo jiné biotechnologické i mikroelektronické obory (výroba počítačů), ale i zemědělské strojírenství. Zisky z této činnosti byly vkládány též do zefektivnění zemědělské výroby (např. dosažené průměrné výnosy obilovin či průměrná doживost v mezidobí 1984–1986 byla vyšší než v Rakousku, Nizozemsku či v jiných vyspělých státech). V 80. letech následovaly příkladu Slušovic i další zemědělské podniky, včetně jednotných zemědělských družstev.

Principy družstevnictví, na nichž měla JZD vznikat a které byly komunistickým režimem během kolektivizace v 50. letech nejvíce zdeformovány, se uvolnily až po společensko-politických změnách v listopadu 1989. Na prahu reformu a transformace stálo v roce 1990 v Československu 1655 JZD.

Nezemědělské družstevnictví

Podle zákona č. 187/1948 Sb. se stala **Ústřední rada družstev** (ÚRD) představitelkou jednotného československého družstevnictví. Byly likvidovány dosavadní svazy a všechna družstva se povinně stala členy ÚRD. Likvidační akce vyvrcholila v letech 1952–1953 a postihla víceméně všechna družstevní odvětví. Zanikla např. **družstva spořitelní a úvěrní**, kulturní, živnostenská a téměř všechna zemědělská družstva, která do té doby poskytovala služby jednotlivě hospodařícím rolníkům. Byla zestátněna také **družstevní banka** a **družstevní pojišťovna**. V centrálně-administrativním hospodářství se družstevnictví postupně stávalo představitelem druhé oficiálně uznávané formy socialistického vlastnictví, přičemž se počítalo s tím, že státní vlastnictví (jako vyšší forma) a družstevní vlastnictví (jako nižší forma) se budou v budoucnosti sblížovat a že postupně splynou. Tato teorie měla vliv i na postoj státu k nezemědělskému družstevnictví.

Situace nezemědělského družstevnictví v socialistických státech byla různá, ve značné míře závisela na prostoru, který byl komunistickými a dělnickými stranami v jednotlivých zemích družstevnictví vymezen. Např. družstva úvěrní a spořitelní existovala dále v Polsku, Maďarsku i Rumunsku. V Československu se přeměnila v rozhodující družstevní odvětví **družstva spotřební, výrobní, bytová a výrobní zemědělská**. Jiné typy nebyly povolovány. Řízení nezemědělských družstev podléhalo změnám v závislosti na uplatňování zásad plánovitého řízení. Po roce 1968 bylo uspořádání družstevních organizací podřízeno také federálnímu principu v souladu s novým uspořádáním státu (národní svazy).

Družstevnictví postupně měnilo svůj ekonomický rozsah, cíl, původní funkci i formy činnosti včetně řízení. Došlo k delimitaci úkolů se státním sektorem, což znamenalo vymezení činnosti družstvům, která přitom z hlediska užití finální produkce měla především uspokojovat celospolečenské potřeby, a nikoli úzké zájmy svých členů. Družstva se stávala **součástí centrálně plánovaného hospodářství** včetně plánování a řízení mzdové soustavy. Družstva pozbyla možnosti samostatného rozhodování a podnikání. Do čela družstev byli dosazováni místními orgány schválení členové KSČ, jejichž prostřednictvím strana prosazovala svůj politický vliv apod. Zvláště v padesátých letech se **porušovaly zásady vnitrodružstevní demokracie** a družstva se stávala socializačním faktorem (zapojování drobných řemeslníků a obchodníků do socialistické hospodářské soustavy). Např. združstevňování řemesel se provádělo tím, že řemeslníci a živnostníci zakládali nová družstva nebo se zapojovali do stávajících dělnických a výrobních družstev anebo přeměňovali nákupní a prodejní družstva samostatných živnostníků na družstva výrobní.

Spotřební družstva se zaměřovala především na rozvoj obchodu mezi venkovským obyvatelstvem, i když původně navazovala spíše na síť zavedených družstevních prodejen ve městech. Těžiště činnosti bylo přeneseno na venkov v roce 1952, od konce šedesátých let se začala aktivita spotřebních družstev opět rozšiřovat i ve městech, a to především na sídlištích. Vedle maloobchodních prodejen fungovaly také družstevní obchodní domy. Hlavní ekonomické úkoly spotřebních družstev:

- zásobování potravinářskými a průmyslovými výrobky prostřednictvím sítě maloobchodních prodejen (v řídké obydlených oblastech bylo toto zásobování zajišťováno sítí pojezdných prodejen),
- oblast cestovního ruchu a pohostinství,
- nákup lesních plodů,

- výkup zemědělských přebytků od obyvatelstva (vejce, zelenina, ovoce, med),
- vlastní výroba potravinářského zboží (např. lahůdkářství, cukrárenská výroba, po určité období též výroba masná, konzervářská a výroba nealkoholických nápojů,
- družstevní velkoobchod.

Ve venkovském prostoru se uskutečňovala **výstavba obchodní sítě formou nákupních středisek**, která znamenala zlepšení obchodní vybavenosti venkovského sídelního prostoru (zejména po roce 1970). Podíl spotřebních družstev na celkovém maloobchodním obratu v českých zemích činil přibližně 25 %, na Slovensku téměř 30 %.

Družstva výrobní se zaměřovala na **poskytování služeb pro obyvatelstvo**, na zakázkovou výrobu a na výrobu malosériovou, a doplňovala tak státní velkosériovou výrobu. Do tohoto sektoru patřila také **družstva lidové a umělecké výroby** a družstva občanů se změněnou pracovní schopností (**družstva invalidů**). Do roku 1989 působila družstva s průmyslovou činností v odvětvích chemie, strojírenství, elektrotechniky a elektroniky, konfekce, stavebních hmot, zpracování dřeva, kůží, textilu, papíru, celulózy aj. Oproti státním podnikům měla výrobní družstva poněkud rozšířenější možnosti v rozdělování zisku do družstevních fondů i větší volnost v dodavatelsko-odběratelských vztazích. V některých oborech měla možnost udržet si ve vlastní kompetenci **výchovu dorostu** (učiliště při družstvech, vlastní vzdělávací systém, odborné školení zaměstnanců). Družstva také poskytovala pracovní příležitosti pro ženy. Podíl výrobních družstev na tvorbě národního důchodu byl nízký.

Bytová družstva spravovala a udržovala již dříve postavený bytový fond (až do roku 1949 mělo bytové družstevnictví u nás významnou tradici) a podílela se na **výstavbě nových bytů**. Družstevní výstavba nových bytů byla vždy silně podporována státem (výhodné půjčky a státní dotace, daňová politika apod.). Vedle existujících bytových družstev byl vytvořen nový typ družstev – **stavební bytová družstva**. Zájem státu na přímé účasti občana při řešení bytového problému vedl k politické podpoře při zakládání stavebních bytových družstev a náboru členů. Do roku 1964 byla družstevní výstavba bytů svěřena národním výborům, pak byla převedena na ústřední družstevní orgány. V letech 1966–1970 dosáhla družstevní bytová výstavba nejvyššího podílu na celkové výstavbě bytů, a to 56 %. Ve sféře blízké bytovému družstevnictví se také uplatnila tzv. **družstva vzájemné občanské pomoci** (družstva pro výstavbu rodinných domků, družstva pro výstavbu a správu garáží, družstva rekreační) a družstva různého zaměření (vodovodní družstva zahrádkářů, družstva pro elektrifikaci chatových osad apod.). Na přelomu osmdesátých a devadesátých let obhospodařovala bytová družstva asi jednu čtvrtinu bytového fondu.

Do sektoru spotřebního družstevnictví můžeme zařadit i **družstevní podniky zahraničního obchodu** (v Československu do roku 1968 UNICOOP, od roku 1969 pro Českou republiku UNICOOP, pro Slovensko INTERCOOP). Tyto organizace napomáhaly rozvoji obchodních vztahů především mezi družstevními podniky a v některých případech se orientovaly také na výměny zboží v pohraničních oblastech (tzv. pohraniční výměny) a na výměny družstevních obchodních domů.

Finance, peněžní a bankovní soustava

Financemi se rozumělo hospodaření s penězi u všech subjektů, které se v systému centrálně řízené ekonomiky podílely na tvorbě a užití společenského produktu. Podle svého postavení v rámci celkového ekonomického řízení a podle pravidel finančního hospodaření se ekonomické subjekty členily do pěti sektorů:

- **podnikový sektor**, který zahrnoval průmyslové, stavební, zemědělské, dopravní a obchodní podniky; tvorba, rozdělování a používání peněžních prostředků v tomto sektoru byly podstatou podnikových financí;
- **sektor státního hospodaření**, do kterého patřila tvorba, rozdělování a používání peněžních prostředků na úrovni státu jako státní finance; byl to především **státní rozpočet**, který se při federativním uspořádání státu skládal z rozpočtu federace a rozpočtů národních republik; kromě nich byly ještě rozpočty místních orgánů státní správy, které byly úzce napojeny na státní rozpočet;
- **bankovní sektor**, do kterého patřily banky a spořitelny; soustřeďovaly se a rozdělovaly se u nich na principu úvěrové návratnosti peněžní prostředky obyvatelstva, podniků, pojišťoven a státu;
- **sektor pojišťoven**, u kterého se soustřeďovaly a používaly pro účely pojištění peněžní prostředky obyvatelstva;
- **sektor devizový**, do kterého patřily ekonomické subjekty, které měly peněžní vztahy k zahraničí a u kterých se soustřeďovalo propojení národní měny s cizími měnami.

Pravidla, kterými bylo upraveno finanční hospodaření v jednotlivých sektorech, resp. u ekonomických subjektů těchto sektorů vycházela z jednotné centrálně plánované hospodářské politiky a představovala ve svém souhrnu finanční politiku státu. Výrazem tohoto finančního propojení a jednotného usměrňování všech peněžních vztahů v zemi byl **úhrnný finanční plán**, který se skládal z oborových a resortních souhrnů finančních plánů podniků, ze souhrnu státních rozpočtů, tj. rozpočtů federace, národních republik a národních výborů včetně jejich organizací, ze souhrnného úvěrového plánu, který obsahoval nejen finanční vztahy bank a spořitelen, ale i pojišťoven a celou oblast devizového hospodářství. Šlo tedy o vyčíslení všech peněžních zdrojů (příjmů) a potřeb (výdajů) státu. Úhrnný finanční plán byl tedy ze své podstaty **vyrovnaný** a byl výrazem **finanční bilance centrálního plánu hospodářského a sociálního rozvoje** země. Byl hlavním podkladem pro rozpis centrálně plánovaných finančních vztahů do ročních plánů resortů, oborů a podniků.

Základním problémovým rysem **finanční politiky státu** bylo její celkové **podřízení** základní koncepci, orientaci a závaznosti **centrálního plánu rozvoje národního hospodářství**, jak byl konstruován ve Státní plánovací komisi. Míra této podřízenosti, resp. míra samostatnosti finančního hospodaření podniků byla závislá na vývoji zásadního pohledu na centrální plánování – od tuhé hospodářské podřízenosti ke značné finanční samostatnosti podniků a od tuhé podřízenosti bankovního úvěrového systému relacím centrálního plánu až k určité míře uvolnění, jež bylo výrazem reformních snah v druhé polovině 50. let, v druhé polovině 60. let a v 80. letech (od systému, kdy „finance šly za zbožím“, k systému, kdy „zboží půjde za financemi“).

V podnicích ve vlastnictví státu (státních hospodářských organizacích) se soustřeďovala – vedle družstev – výroba, doprava a obchod. Otázka jejich hospodářské samostatnosti i jejich financování se stala rozhodujícím problémem fungování celé ekonomiky. Principy jejich finančního mechanismu, resp. určitá

míra závislosti financování na dosažených příjmech se označovala sovětským termínem **chozrasčot** (z ruského chozjajstvennyj rasčot, tj. způsob plánovitého řízení hospodářské činnosti podniků), a proto se také označovaly jako **chozrasčotní organizace**.

V roce 1950 se stala hlavním rysem jejich finančního hospodaření závislost vývoje mezd (mzdových fondů) na direktivně určeném (tj. rozepsaném) vývoji hmotného objemu výroby (tzv. hrubé výroby, která zahrnovala i nedokončenou výrobu a spotřebu tzv. mrtvé práce – odpisy, spotřebu surovin, materiálu, energie atd.). Téměř bezvýznamná byla část zisku, která byla podnikům ponechávána na hmotnou stimulaci zaměstnanců. V polovině 50. let byl tento systém kritizován jako příliš centralistický a vedoucí k extenzivnímu chování podniků, bez zájmu na zvyšování efektivnosti výroby. Proto byla v roce **1958** přijata nová opatření, kterými se zavedly tzv. **finanční normativy zainteresovanosti**:

- podnikové zainteresovanosti, tj. stanovení jednak procentního podílu na přírůstku zisku (příp. na zisku) a jednak procentního podílu na odpisech; tyto podíly zůstávaly podniku pro vlastní rozhodování o zvýšení zásob a investic;
- osobní zainteresovanosti, tj. jednak stanovení vztahu mezi produktivitou práce a průměrnými výdělky jako procentní podíl přírůstku objemu mezd všech zaměstnanců na plánovaném přírůstku ukazatele produktivity práce a jednak stanovení tvorby prémiového fondu v závislosti na plnění závazně stanovených tzv. kvalitativních ukazatelů plánu, ve většině případů ve vztahu k přírůstku zisku.

V roce 1960 byl pro podniky zaveden **fond technického rozvoje** určený k financování drobných progresivních investic z podílu na zisku. V souvislosti s rozpadem třetího pětiletého plánu (na roky 1960–1965) byly normativy podnikové a osobní zainteresovanosti zrušeny, došlo k návratu důsledného centrálního řízení podnikových financí. Novou etapou ve vývoji systému podnikového financování byly reformní snahy z druhé poloviny 60. let, a to nejprve pokusem z ledna **1965** a posléze tzv. urychleným zavedením soustavy řízení na jaře **1968**. Jejich hlavním rysem mělo být výrazné **posílení finanční samostatnosti podniků** v souvislosti s omezením centrálního státního plánování a s uplatněním tržních prvků v chování a financování podniků.

Již v roce **1964** byla provedena dalekosáhlá **přestavba velkoobchodních cen**, která měla zabezpečit ziskovost hlavně v prvovýrobě a která byla v roce **1967** doplněna dalšími opatřeními, podle kterých byly **zavedeny velkoobchodní ceny tzv. výrobního typu** (včetně nové kategorizace cen na pevné, limitní a volné) a nahradily ceny tzv. nákladového typu. Pro podniky byl zaveden jako **hlavní finanční veličina hrubý důchod**, který představoval nově vytvářenou hodnotu, tedy určitou analogii národního důchodu. Tato opatření znamenala opuštění mechanismu direktivně určených (tj. z centra rozepisovaných) ekonomických a výrobních úkolů. A dále byly podnikům odčerpány obrátové fondy, aby byly plně nahrazeny bankovním úvěrem. Po roce 1969 však byla podstatná část těchto reformních opatření odvolána, zejména vazba podnikových financí na tržní kritéria. Byla obnovena funkce národohospodářského plánu jako základního nástroje řízení. Uvolněním měly být nové reformní snahy a experimenty v 80. letech.

Veřejné finance zahrnovaly finanční prostředky, které byly centralizovány ve veřejných rozpočtech, používaly se k nenávratnému financování veřejných potřeb. Byly rozděleny do dvou skupin:

- rozpočty státní – centrální, tj. federální ČSSR, České socialistické republiky, Slovenské socialistické republiky a státní fondy (zejména Fond ochrany ovzduší, Fond pro zúrodnování půdy, Fond vodního hospodářství);
- rozpočty národních výborů (krajských, okresních, městských a místních) a jejich organizací (rozpočtové organizace).

Tyto skupiny byly navzájem propojeny a vyčísleny jednak v úhrnném finančním plánu a jednak ve státním závěrečném účtu. Hlavními **příjmovými položkami** byly daně placené obyvatelstvem a družstvy, odvody podniků (například odvody ze zisku, z odpisů, z majetku), poplatky z určitých právních úkonů, cla a tzv. příspěvky (např. na zdravotní péči, na sociální zabezpečení). **Výdaje** se členily takto: na rozvoj národního hospodářství (hlavně na investice), na kulturní a sociální potřeby (zejména sociální dávky

a starobní důchody), na obranu a bezpečnost státu a na vydržování státní správy. Příjmy a výdaje státního rozpočtu byly vyrovnané (s malým výkyvem v roce 1967). Prostředky veřejných financí všech skupin byly uloženy na účtech Státní banky československé.

Prostřednictvím **úvěrů** se rozdělovaly dočasně volné peněžní prostředky k návratnému profinancování deficitů, které vznikaly u některých organizací. Jejich souhrn tvořil úvěrový fond, který byl součástí úhrnného finančního plánu. Úvěrovými činnostmi se zabývaly dvě banky (**Státní banka československá a Československá obchodní banka**) a **dvě státní spořitelny**, česká a slovenská. Nikdy nedošlo k přímému úvěrovému vztahu mezi veřejnými financemi (například státním rozpočtem) z jedné strany a podniky nebo obyvatelstvem z druhé strany (například emisí státních obligací nebo poukázek); rozpočtový deficit v roce 1967 ve výši 0,8 mld. Kčs byl profinancován úvěrem od Státní banky. Hlavními **úvěrovými zdroji** byly úsporné vklady obyvatelstva, tedy domácností, přebytky státních financí, dočasně volné peněžní prostředky podniků na účtech bank a zdroje ze zahraničí (zejména od Mezinárodní banky hospodářské spolupráce v Moskvě a od Mezinárodní investiční banky v Moskvě, částečně od jiných zahraničních bank ve volných nebo clearingových měnách). Každý podnik měl své volné peněžní prostředky uloženy u své místní pobočky Státní banky a od ní také mohl čerpat případné úvěry.

Bankovní úvěry byly poskytovány na financování krátkodobých potřeb, zejména na přírůstky zásob hospodářských organizací jako provozní úvěry (které nahradily po roce 1967 i odčerpané obrátové fondy), na financování dlouhodobých potřeb jako investiční úvěry a v omezené míře na nákupy strojů ze zahraničí jako devizové úvěry (poskytované prostřednictvím obchodní banky). V menší míře byly poskytovány spořitelny úvěry obyvatelstvu na nákupy spotřebního zboží spíše jako úvěrová výpomoc (novomanželské půjčky, na pořízení družstevního bytu atp.). Nepřipouštěl se mezipodnikový úvěr, a to ani úvěr spojený s prodejem a fakturací zboží. Důsledné a výlučné depozitní a úvěrové spojení každé hospodářské organizace s místní pobočkou banky bylo výrazem koncentrovaného věřitelského přístupu a celý takto konstruovaný bankovní systém byl označován jako „socialistická kontrola korunou“.

Finanční vztahy k zahraničí byly vždycky důsledně centralizovány a podléhaly podrobně rozpracovanému provádění **devizového monopolu**. Jeho konkrétním výkonem bylo pověřeno Ministerstvo financí se Státní bankou československou a od roku 1965 ještě s Československou obchodní bankou, na kterou byly finančně napojeny organizace (později podniky) zahraničního obchodu, jejichž prostřednictvím se prováděl vývoz a dovoz. V souvislosti s reformními kroky v 80. letech se určité vývozní a dovozní aktivity převedly přímo na vybrané výrobní podniky. Na výrobní podniky byly rozepisovány jako závazné úkoly státního plánu objemy a teritoria vývozu; devizové inkaso bylo soustředováno v bankách a použití těchto devizových zdrojů bylo rovněž velmi detailně určováno státním plánem. Volnějším režimem byly upraveny finanční vztahy k členským zemím RVHP, a to prostřednictvím Mezinárodní banky hospodářské spolupráce a Mezinárodní investiční banky.

Velmi opatrně – ve srovnání s jinými státy sovětského bloku – se utvářely platební, zejména **úvěrové vztahy v konvertibilních měnách**. Devizová rovnováha byla prioritním požadavkem, kterému byly podřízeny vývozní i dovozní úkoly státního plánu. I přes tyto výrazné regulační postupy (včetně vnitřních úprav měnových kurzů) byl vývoj finančních devizových vztahů a výsledné devizové pozice státu výsledkem nevyhovující výrobní struktury průmyslu, která byly charakterizována z jedné strany vysokou dovozní materiálovou a energetickou náročností a z druhé strany nízkou exportní výkonností pro vyspělé zahraniční trhy. To se odrazilo ve vývoji **obchodní bilance**, která vyústila v růst deficitního salda vůči tzv. kapitalistickým zemím (za rok 1988 už v částce 2,3 mld. Kč) a v růst aktivního salda zejména vůči SSSR (za rok 1988 už v částce 5,1 mld. Kč). V konvertibilních měnách dosáhla koncem roku 1988 hrubá zadluženost částky 8,8 mld. USD.

Základní tendencí **vývoje bankovnictví** po roce 1945 bylo úsilí o jeho důslednou centralizaci a podřízení politickým, hospodářským a sociálním zájmům vlády. Výchozí orientací pro tento postup byl už Košický vládní program z dubna 1945, který určoval, že „peněžní a úvěrový systém musí být postaven pod všeobecné státní vedení a do služeb znovuvýstavby národního hospodářství“. Nešlo tedy jen

o znárodnění, ale o zásadní změnu v názorech na uspořádání a na funkce československých bank. V prvních měsících po osvobození došlo pouze k očištění od kolaborantů, k likvidaci německých bank (zejména České banky Union a České eskomptní banky) a k zavedení národních správ u významných peněžních ústavů, hlavně u akciových bank. Rozhodujícím obratem byl teprve **znárodnovací dekret prezidenta republiky č. 102/1945 Sb.**, podle kterého byly všechny **akciové banky přeměněny** dnem 24. října 1945 v **národní podniky**. Mimo okruh znárodnění zůstaly záložny, úvěrová družstva, spořitelny a kampeličky.

I přesto zůstávala stále nevyjasněna základní funkce znárodněného peněžnictví, především jeho zapojení do nového hospodářského systému, jehož základním rysem byl přechod k centrálnímu plánování. Určitým pokrokem v tomto směru bylo vládní opatření z **ledna 1948**, kterým byl **počet obchodních bank zaměřených na poskytování provozních úvěrů snížen** na tři banky v českých zemích (Živnostenská banka, Legiobanka a Moravská banka) a dvě na Slovensku (Slovenská banka a Tatrabanka). Další centralizační proces dostal nový impuls po únoru 1948. Ještě v průběhu tohoto roku byly **obchodní banky sloučeny** v jednu provozní banku v českých zemích (**Živnostenskou banku**) a jednu na Slovensku (**Slovenskou Tatrabanku**). Financování a kontrola investic byly soustředěny do jedné celostátní Investiční banky. Emisním ústavem zůstávala Národní banka. V této době byl také utvořen jednotný typ lidových družstevních peněžních ústavů. Jejich hlavním úkolem bylo přijímat a spravovat úsporné vklady od obyvatelstva a poskytovat úvěry organizacím, které nebyly v peněžním spojení s bankami. Po organizačních změnách roku 1948 fungovaly v československém peněžnictví: **Národní banka** (emisní peněžní ústav, zajišťuje platební styk se zahraničím, 28 poboček), **Živnostenská banka** a **Slovenská Tatrabanka** (provozní banky se 171 pobočkami), **Investiční banka** (se 3 pobočkami), **729 lidových peněžních družstev** (sběr úspor a úvěrování drobných podniků, 129 poboček).

Toto uspořádání peněžní soustavy odpovídalo situaci v řízení národního hospodářství, jaká byla v první polovině roku 1948. V dalších měsících se však prudce rozšiřoval okruh znárodněných podniků a hledaly se finanční nástroje, které by odpovídaly zájmům jednotné státní hospodářské politiky a důsledně usměrňovaly tvorbu a užití peněžních prostředků podle nově konstruovaného státního národohospodářského plánu. Doposud převažující obchodní prvky v bankovní praxi a decentralizace v tvorbě a rozdělování úvěrového fondu se dostaly do rozporu s tímto vývojem. To byly hlavní důvody, které vedly k nové **reformě bankovní soustavy**. Dnem 1. dubna 1950 byla podle zákona č. 31/1950 Sb. **založena Státní banka československá**, která zahájila činnost 3. července 1950. Byla zřízena jako státní peněžní ústav podřízený Ministerstvu financí, který je pověřen funkcí centrální emisní banky, monopolním poskytováním provozních úvěrů, peněžními vztahy se zahraničím, vedením účtů státního rozpočtu a ústřední organizací platebního a zúčtovacího styku v zemi. Vykonávala tyto funkce na základě jednotného státního plánu. Vedle Státní banky působila dále **Investiční banka**, která byla pověřena financováním a úvěrováním investiční výstavby, byla i místem provozního úvěrování a financování stavebních podniků. **Živnostenská banka** byla ponechána v podstatě jen jako peněžní ústav se zvláštním zaměřením pro styk s domácími klienty se zahraničím.

Zkušenosti dalších let však ukázaly, že oddělené financování provozních a investičních potřeb jednoho podniku různými bankami narušuje komplexnost jednoho pohledu na jeho financování. Proto bylo v roce 1958 rozšířeno působení **Státní banky** i na oblast financování a **úvěrování investic**. Současně převzala i provozní úvěrování stavebních podniků. Další činnost Investiční banky se omezila převážně jen na úschovu a správu cenných papírů. Těmito opatřeními **vyvrcholila centralizace československého bankovníctví** a všechny bankovní aktivity byly podřízeny – prostřednictvím vládní hospodářské politiky – jednotnému státnímu plánu.

K prvnímu průlomů do tohoto uspořádání došlo k 1. lednu 1965, kdy byla zřízena **Československá obchodní banka** jako akciová společnost, do které přešel ze Státní banky platební, zúčtovací a úvěrový styk se zahraničím a úvěrování organizací zahraničního obchodu. (Majiteli akcií nové banky byly Státní banka, podniky zahraničního obchodu a některé centrální orgány. V hospodářsky významných místech

republiky měla své pobočky.) V tomto roce bylo také nově upraveno postavení Státní banky zákonem č. 117/65 Sb., ve kterém byly shrnuty všechny předchozí dílčí úpravy její činnosti. Banka byla vyňata z podřízenosti Ministerstvu financí a podřízena přímo vládě. V druhé polovině šedesátých let se v souvislosti se snahami o uvolnění direktivního centrálního řízení národního hospodářství prosazovaly požadavky na adekvátní změny v uspořádání bankovníctví a vůbec celého peněžního systému (např. obnovení samostatné emisní banky, vznik obchodního bankovníctví). Nástupem tzv. normalizace však byly tyto snahy zmařeny.

Jediným výsledkem reformních snah byl **nový zákon o Státní bance československé** č. 144/70 Sb. a **zákon o devizovém hospodářství** č. 142/70 Sb. Státní banka byla pověřena sestavováním měnového plánu, který zahrnoval všechny depozitní, úvěrové a devizové vztahy v národním hospodářství a který byl spolu se státním plánem hospodářského a sociálního rozvoje, jak ho sestavovala Státní plánovací komise, předkládán československé vládě k projednání a schválení. Rovněž provádění devizového monopolu státu bylo svěřeno Státní bance. Banka podle nového zákona podléhala vládě. Státní banka československá byla řízena ústředím v Praze. Jeho vedoucím byl předseda (generální ředitel), který zároveň řídil banku jako celek. Předsedu zastupoval v plném rozsahu místopředseda, přičemž bylo stanoveno, aby se obě funkce dělily mezi představitele obou národů (byl-li v jedné funkci Čech, připadla druhá Slovákovi a naopak). Předsedu jmenoval a odvolával prezident na návrh vlády, místopředsedu jmenovala a odvolávala vláda na návrh předsedy. Poradním orgánem předsedy byla bankovní správa. Ve vedení banky se od jejího vzniku v roce 1950 vystřídali generální ředitelé (od 4. ledna 1971 předsedové): **Otakar Pohl** (1950–1954), **Jaroslav Kabeš** (1954–1957), **Otakar Pohl** (1957–1969), **Svatopluk Potáč** (1969–1981), **Jan Stejskal** (1981–1988), **Svatopluk Potáč** (1988–1989).

Ústředí provádělo svou činnost ve dvou směrech – horizontálně vůči orgánům centrálně řízeným a vůči zahraničí a vertikálně směrem dolů vůči orgánům, organizacím a institucím s působností národní a místní, a to prostřednictvím hlavních ústavů pro obě části republiky. V čele hlavních ústavů byli generální ředitelé. Práce banky v jednotlivých krajích byla řízena krajskými správami. Konkrétní úvěrová činnost ve vztahu k jednotlivým podnikům byla prováděna okresními pobočkami banky, kterých bylo v Čechách 85 a na Slovensku 38. Vedení každého úvěrovaného podniku bylo v úvěrovém spojení s okresní pobočkou banky, kde mělo sídlo. Vedení Státní banky určovalo v souladu se zákonem o československé koruně a v souladu s vládní politikou kurz koruny k cizím měnám a stanovovalo podmínky hospodaření s cizími měnami.

Organizace a funkce **státních spořitelen** se po roce 1945 několikrát měnila podle názorů na uspořádání peněžnictví v nových politických a hospodářských podmínkách. Podle poslední zákonné úpravy (č. 163/1968) působily od 1. ledna 1969 **Česká státní spořitelna** a **Slovenská státní spořitelna**; podléhaly ministerstvům financí příslušné republiky jako státní ústavy a svou činnost vykonávaly prostřednictvím okresních poboček. Základním úkolem spořitelen bylo soustředování úspor domácností, které pak byly hlavním zdrojem pro úvěrovou činnost Státní banky československé. Jejich druhým úkolem bylo poskytování půjček domácnostem. Od roku 1972 zavedly spořitelny sporožirové účty pro umožnění bezhotovostního placení.

RVHP a Československo

Zakládajícími členy **Rady vzájemné hospodářské pomoci (RVHP)** se v **lednu 1949** kromě relativně průmyslově vyspělého Československa staly země, které byly na různém stupni ekonomického vývoje. Převažovaly mezi nimi agrární a agrárně-průmyslové země, které stály před zahájením anebo dokončením industrializace (Bulharsko, Rumunsko, Maďarsko a Polsko; Albánie vstoupila do RVHP měsíc po jejím založení). Podobně na tom byl i Sovětský svaz, i když ten disponoval rozsáhlým průmyslem. Industrializace byla ze sovětského hlediska jednoznačně chápána jako **výstavba těžkého průmyslu**, což nejvíce ovlivňovalo obsah a formy činnosti RVHP při jejím vzniku. Prostřednictvím této organizace vyvíjela Moskva tlak na průmyslové země, zejména na Československo a později na NDR (členem RVHP se stala v říjnu 1950), aby se podřídily **industrializačním požadavkům méně rozvinutých zemí**. Československo mohlo v té době přejít k ekonomicky moderní průmyslové společnosti, a namísto toho bylo ke své škodě nuceno rozvíjet odvětví typická pro těžký průmysl, která neodpovídala jeho ekonomickým možnostem, potřebám ani tradicím, naopak jim odporovala.

Do vzniku RVHP se mezi zeměmi střední a jihovýchodní Evropy rozvíjely dvoustranné zahraničněobchodní vztahy, v nichž měl dominantní postavení Sovětský svaz. Výjimku tvořilo **Československo**, které bylo v letech 1946–1948 **orientováno na trhy západních průmyslových zemí** a vztahy s budoucími členskými zeměmi RVHP začalo teprve rozvíjet. Také tehdejší představa československých politiků a ekonomů vycházela z předpokladu, že ČSR bude udržovat ekonomické vztahy se svým politickým spojencem – Sovětským svazem, dále že zaujme bývalé místo Německa na uvolněných trzích v zemích střední a jihovýchodní Evropy, kde bude získávat část surovin a potravin za své výrobky zpracovatelského průmyslu. Důležité přitom bylo, že podstatnou část moderních technologií a strojů plánovalo Československo nadále tradičně získávat z vyspělých zemí západní Evropy a USA.

Do RVHP vkládala každá země vlastní naděje a snažila se prosadit to, co odpovídalo potřebám její ekonomiky. Československo a Polsko měly snahu rozvíjet komplexnější formy kooperace zasahující do výrobní sféry (budování společných podniků), kooperaci a specializaci výroby, společné řešení surovinové problematiky apod. S podobnou dvoustrannou spoluprací již měly první organizační zkušenosti. Méně rozvinuté země dávaly přednost rozvoji obchodu v rámci RVHP. Hlubší formy spolupráce byly krátce po vzniku RVHP ze strany sovětského vedení zamítnuty a návrh získaly hospodářsky zaostalé země, které výrazně ovlivnily obsah a formu činnosti RVHP.

Po lednové ustavující schůzi RVHP se v **srpnu 1949** konalo 2. zasedání RVHP, které vešlo do dějin jako **sofijské dohody**. Byl to počátek zahraničněekonomické politiky směřující k **izolaci od světového hospodářství**. Tlak na realizaci sofijského usnesení potvrdilo i následující 3. zasedání RVHP v listopadu 1950. Sofijské zasedání rozhodlo, že hlavní formou spolupráce členských zemí RVHP bude rozšíření vzájemného bilaterálního zahraničního obchodu, ze kterého byly vytlačovány ekonomické principy a nástroje. Cílem byla **maximální nezávislost na „kapitalistických trzích“**. Na nich měly země RVHP nakupovat jen ty výrobky, které samy nevyrobí nebo jich byl nedostatek, a vyvázet ty, jichž měly dostatek. V Československu, které v roce 1948 přibližně stejným dílem obchodovalo se Západem i s Východem, což už samo o sobě znamenalo jistý posun v porovnání s předválečným obdobím, narostl obchod se zeměmi RVHP od roku 1948 do začátku 50. let z 32,6 na 70 % a na této vysoké úrovni se ustálil. Jen na Sovětský svaz připadla polovina tohoto objemu, tedy přibližně 35 %. Tento trend se v letech

1951–1952 ještě více vystupňoval a pro **Československo** znamenal izolaci od průmyslově vyspělých zemí, **ztrátu tradičních trhů na Západě**, omezení a přechodně i **vyloučení možnosti nákupu moderních technologií** apod. Zároveň bylo pro Československo značně nevýhodné, že na základě sofijských dohod si měly členské státy RVHP předávat licence a patenty, a to bezplatně.

V RVHP se upevňovala centralizace rozhodování o hospodářské politice členských zemí a jejich podřízení velmocenským zájmům Moskvy. Neposkytovala prostor pro možnost ochrany proti sovětským nárokům a radám, ale naopak, každý náznak odporu či neposlušnosti orgány RVHP v zárodku potlačily. Neospravedlnitelné ani politicky, ani ekonomicky bylo zavedení **sovětského industrializačního modelu** s důrazem na budování a rozšiřování těžkého průmyslu a těžkého strojírenství, které mělo pro československou ekonomiku katastrofální důsledky. Vedlo to k nedocení významu infrastruktury a služeb, zanedbávání zemědělství a spotřebního průmyslu, k nedostatku spotřebního zboží a v souvislosti s tím i k finančnímu tlaku na měnu. Zdeformovaná struktura československého hospodářství byla na dlouhou dobu příčinou disproporcí v národním hospodářství a zdrojem krizového napětí. Suroviny a palivo byly v té době dostupné jen na sovětském trhu, což na druhé straně nutilo ke zvýšenému exportu zboží do SSSR. Finální výrobky Československa byly tedy zaměřeny převážně na sovětský trh, který měl menší nároky na kvalitu než trh světový. Důsledkem byla rostoucí produkce výrobků na světových trzích neprodejných.

V členských zemích RVHP se v důsledku nekoordinovaného rozvoje těžkého průmyslu paralelně rozvíjela stejná výrobní odvětví bez ohledu na místní podmínky a princip komparativní výhodnosti nákladů. Způsobovalo to vzájemnou konkurenci na zahraničních trzích, vysoké výrobní náklady při malém objemu výroby, nízkou technickou úroveň atd. Změna kurzu hospodářské politiky přišla až po Stalinově smrti, kdy nastalo částečné uvolnění. Do činnosti RVHP se to promítlo až v letech **1955–1956**, a to ze sovětského podnětu (iniciativa N. Chruščova). Důraz byl položen na „**pokrokové formy spolupráce**“, které byly výrazem poučení z dosavadních krizí. RVHP se měla zaměřit na **specializaci některých odvětví výroby** v oblasti strojírenství, chemie, metalurgie a **výstavby společné elektrické sítě**. Jednotlivé národní plány měly být vzájemně koordinovány a sjednoceny do společného celkového plánu. V květnu 1956 rozhodlo 7. zasedání RVHP o ustavení stálých orgánů: sekretariátu v Moskvě, komisí pro koordinaci průmyslových odvětví a výrob i pro zahraniční obchod (se sídly v jednotlivých zemích RVHP). Byl to ústup od dosavadní priority, kterou byl rozvoj bilaterálního zahraničního obchodu. To částečně oživilo zájem Československa na činnosti RVHP, neboť tyto formy spolupráce preferovalo již při jejím vzniku.

Snahy o nové formy spolupráce byly završeny v roce 1962 přijetím dokumentu **Základní principy mezinárodní socialistické dělby práce a zřízením nového vrcholového orgánu – výkonného výboru**, v němž zasedali stálí představitelé členských zemí. Aby se podařilo oprostit zahraniční obchod od bilaterálního, byla v prosinci **1963 založena Mezinárodní banka pro hospodářskou spolupráci**. Následně byla zavedena společná měna – **převoditelný rubl**, který de facto sloužil jako zúčtovací, nikoliv platební jednotka. Měl to být začátek vytváření prostředí pro přechod od bilaterálního platebního styku k multilaterálnímu. Ovšem už tehdy všeobecně chápanou nutnost nových forem spolupráce odrážela tato direktiva opožděně. I z hlediska Československa to byly kroky bezpochyby pokrokové, ale přišly příliš pozdě a nebyly příliš účinné. O rozvoj **mezinárodní dělby práce** usilovaly zejména rozvinuté země, jako Československo a NDR, a později se pro ni podařilo získat i Polsko a Maďarsko. Svůj nesouhlas s principy mezinárodní dělby práce vyjádřilo jako první Rumunsko, ke kterému se připojilo Bulharsko, neboť se obávaly, že jim připadne role dodavatelů surovin a potravin na úkor průmyslového rozvoje, proto byly spíše pro vyrovnávání ekonomické úrovně.

V první polovině 60. let došlo k závažným otřesům v ekonomice většiny členských zemí RVHP. Československo, které vyčerpalo možnosti extenzivního hospodářského růstu, naléhavě potřebovalo radikální systémové změny. V lednu 1965 schválil ÚV KSČ decentralizaci vedoucích hospodářských struktur, následně se hledalo řešení, jak princip decentralizace přenést rovněž do zahraničněobchodních vztahů a plánování. S **kritikou dosavadní politiky RVHP** veřejně vystoupil československý delegát

na XXXI. zasedání RVHP v prosinci 1967 v Budapešti s tím, že Československo usiluje o to, aby se přes mezistupeň mnohostranného účetnictví dosáhlo konvertibility měny v rámci RVHP a postupné liberalizace trhu. V Akčním programu KSČ z 5. dubna 1968 se hovoří o „socialistickém tržním hospodářství“, kterým se měla řídit i spolupráce v rámci RVHP. KSČ navrhovala **odstranění monopolu zahraničního obchodu** a požadovala **přímé zapojení podniků do zahraničněobchodních vztahů**. Československo kritizovalo dosavadní politiku v oblasti vnějších ekonomických vztahů – nekonceptnost, neodbornost, podřízenost politickým kritériím, utajování údajů, nemožnost výměny názorů o těchto otázkách apod. K činnosti RVHP v té době ministr zahraničního obchodu V. Valeš konstatoval, že její dosavadní práce neodpovídá československým potřebám. V proklamacích se sice kladl důraz na správné cíle, ale v praktické činnosti k jejich realizaci nedošlo. Především se nevytvořil jednotný trh RVHP s možností uplatňování výrobní specializace jednotlivých zemí, která by brala v úvahu jednak jejich specifika a jednak světovou míru sériovosti a rentability. Polsko a Maďarsko se přikláněly k obdobným reformám, které navrhovalo Československo. NDR projevila negativní stanovisko jak vůči vnitřní československé reformě, tak vůči návrhům reformy RVHP, přičemž obě reformy dávala do souvislostí.

Po porážce pražského jara přibyl do slovníku členských zemí RVHP nový pojem „**socialistická ekonomická integrace**“. Panovala všeobecná shoda na tom, že dosavadní reformy spolupráce už nestačí dané etapě rozvoje výrobních sil. Pro uvěrování integračních investičních akcí byla v lednu 1971 v Moskvě založena **Mezinárodní investiční banka**. Dvouletá příprava koncepce integrace vyústila v setkání na nejvyšší stranické úrovni v červenci 1971, kdy byl přijat Komplexní program dalšího prohlubování a zdokonalování spolupráce a rozvoje socialistické ekonomické integrace. Tento obsáhlý dokument byl výsledkem kompromisů. Suverenita členských zemí, kterou požadovalo Rumunsko, byla zakotvena jako princip socialistické integrace. Princip zainteresovanosti umožnil vytvářet na rozdíl od principu jednohlasnosti užší skupiny zemí pro konkrétní formy spolupráce. Při řešení sporu o metodách řízení v RVHP rozhodla většina členských zemí ve prospěch plánovaného hospodářství na úkor tržního systému.

V průběhu 70. let se podstatně změnily vnější podmínky hospodářských vztahů v důsledku ropných šoků (1973, 1979). Na světových trzích soustavně stoupaly ceny surovin a celkově se vyhrotila konkurence, což byl výsledek zvyšujících se nároků na technickou úroveň a kvalitu výrobků, především strojů. To mělo nepříznivý dopad také na československé strojírenství, jehož postavení se zhoršovalo nejen na západních trzích, ale i na trzích společenství RVHP. V členských zemích RVHP se od poloviny 70. let zostřilo napětí v celkové palivově-energetické a surovinové bilanci. V Československu, ale i v jiných zemích RVHP se značně zpomalilo tempo hospodářského rozvoje, stejně jako dynamika růstu produktivity práce. Od poloviny 70. let začala ztrácet na dynamice rovněž spolupráce členských zemí RVHP. Projevovalo se to ve zpomalení růstu vzájemné výměny zboží a služeb a v neuspokojivém rozvoji mezinárodní kooperace a specializace výroby, nízké efektivity vědeckotechnické spolupráce apod.

Jednou z posledních snah, jak povznést spolupráci i ekonomiku členských zemí RVHP na kvalitativně novou úroveň, byl Komplexní program vědeckotechnického pokroku do roku 2000, který schválila rada RVHP v roce 1986. Na jeho základě také Československo realizovalo **vědeckotechnickou spolupráci**, která však byla přínosná jen částečně a nebyla rozhodujícím faktorem pro urychlování ekonomického rozvoje. Aktivita byly zaměřeny převážně do oblasti vědy a výzkumu a otázky výrobního osvojení nebyly řešeny v potřebné intenzitě ani na špičkové úrovni a jejich aplikace ve společenské výrobě probíhala pomalu.

V roce 1989 na zasedání RVHP při oslavách 40. výročí založení se o Komplexním programu už ani nehovořilo. Nespokojenost se stavem spolupráce byla již v té době prakticky všeobecná. Ukázalo se, že kořeny problémů hospodářské kooperace jsou v politickém systému. Také proto projekt na zformování jednotného socialistického trhu s volným pohybem zboží, služeb a kapitálu (vzniklý v čase sovětské perestrojky v letech 1987–1988) postrádal reálný základ. Tak jak se uvolnily politické bariéry, které odstranily staré systémy v několika zemích RVHP, dostaly i otázky hospodářské spolupráce úplně jiný význam. Československo dalo na **45. zasedání RVHP v lednu 1990** jasně najevo, že se tentokrát ne-

spokojí s kosmetickými úpravami, ale navrhlo buď **zásadní reformu spolupráce**, která měla vycházet z tržních principů, nebo požadovalo rovnou její rozpuštění. Za ignorování zboží-peněžních vztahů už Československo zaplatilo deformacemi struktury zahraničněekonomických vztahů, což zkomplikovalo řešení vnitřních problémů ekonomiky. K oficiálnímu **rozpuštění RVHP** došlo v roce **1991**.

Československo-sovětské hospodářské vztahy

7

Československo se po skončení druhé světové války nacházelo ve velmi složitém mezinárodním postavení. Jeho geografická poloha ve středu Evropy a relativně vysoká úroveň ekonomického rozvoje vyžadovaly, aby se hospodářsky orientovalo na Západ i na Východ. Znamenalo to spojenectví se SSSR a prohlubování tradičních hospodářských vztahů se západními velmocemi, především USA, Velkou Británií a Francií. Bezprostředně po konci druhé světové války nebylo zasahování Sovětského svazu do vnitřního ekonomického vývoje Československa příliš výrazné – s výjimkou **jednání o těžbě československé uranové rudy a jejím dodávání do Sovětského svazu**. V této otázce zasáhla sovětská strana viditelně a tvrdě, neboť uranovou rudu považovala za „vojenskou kořist“. 23. listopadu 1945 byla uzavřena tajná dohoda o vyhledávání, těžbě a dodávkách radioaktivních surovin do SSSR.

Signálem nové zahraničněpolitické orientace Československa byl rozvoj zahraničního obchodu. Už v závěrečné etapě války si SSSR začal budovat své pozice v oblasti zahraničního obchodu formou „**vojensko-ekonomické pomoci**“, když Československu poskytoval potraviny a suroviny. Oplátkou se očekávala protidodávka do SSSR (součástí ujednání dočasné obchodní dohody ze září 1945 a řádné obchodní dohody z roku 1946). Závažnou otázkou, která od začátku ovlivňovala ceny ve vzájemném československo-sovětském zahraničněpolitickém styku, byla **parita československé koruny k sovětskému rublu**. V dubnu 1946 sovětská strana tento kurz změnila z původních 5,50 Kčs na 9,43 Kčs za jeden rubl, nakonec se rada lidových komisařů (sovětská vláda) usnesla na paritě za 100 Kčs 10 rublů a 60 kopějek. Reálná parita kupní síly čs. koruny dosahovala podle Národní banky Československa 2 Kčs za jeden rubl. Takže parita čs. koruny vůči rublu nevyjadřovala skutečnou míru hodnoty vzájemných dodávek mezi oběma zeměmi.

V roce 1945 Sovětský svaz zaujímal s podílem 26,1 % první místo v **československém zahraničním obchodu** a o rok později klesl s 12,5 % na druhé místo za Švýcarsko. Souviselo to s prohlubováním tradičních hospodářských vztahů ČSR s vyspělými zeměmi Západu. Tato tendence pokračovala v roce 1947, kdy 80 % obrátu československého zahraničního obchodu směřovalo na Západ. Západní země, na rozdíl od SSSR, byly ochotny odebírat od ČSR tradiční spotřební zboží, zatímco sovětská strana při vzájemných jednáních prosazovala především dovoz válcovaného materiálu, strojů, přístrojů a zejména na začátku 50. let výrobky těžkého strojírenství. Po únoru 1948 se územní orientace československého zahraničního obchodu začala zaměřovat na země sovětského bloku, zvláště po **nuceném odmítnutí Marshallova plánu**. Tento obrat vyvrcholil v roce 1953, když na socialistické země připadly téměř čtyři pětiny celkového obrátu zboží (78,5 %), z toho na Sovětský svaz 35,5 %. V následujícím období se toto číslo ustálilo na poměru 70 % pro socialistické země (z toho 30–35 % SSSR), 20 % vyspělé země Západu a 10 % rozvojové země. Tato územní orientace převládala de facto až do pádu komunistického režimu v roce 1989. Obchodní vztahy mezi Československem a SSSR se opíraly o dlouhodobé dohody, které se uzavíraly v pravidelných, většinou pětiletých cyklech. Konkrétnější podobu získávaly v **ročních protokolech o výměně zboží**. Tyto protokoly určovaly objem možných dodávek paliv, surovin, potravin a dalšího zboží ze SSSR za reciproční dodávky většinou strojů a zařízení a výrobků zpracovatelského průmyslu z Československa. Tato pravidelně se opakující situace umožňující v pětiletých cyklech plánovat a zabezpečit odbyt produkce na méně náročném sovětském trhu zmrazila růst produktivity práce, inovace, ale především impulzy pro vědecko-technický rozvoj.

V hospodářských vztazích mezi Československem a SSSR nabývala ve druhé polovině 50. let na důležitosti nutnost rozvoje nových, vyšších forem spolupráce. RVHP měla koordinovat plány rozvoje nejdůležitějších odvětví národních hospodářství. Začínala se praktikovat tzv. účelová úvěrová účast více členských zemí RVHP při budování nejdůležitějších odvětví, především **dobavkami zařízení a strojírenských výrobků na dlouhodobý úvěr**. Nedostatkem byla slabá koordinace plánů, komplikace se zajišťováním surovin, energie a paliv, jež se neřešily preventivně s časovým předstihem, ale opožděně, když ohrožovaly chod ekonomiky. Koordinace klesla na úroveň formálních informací o národohospodářských plánech. Nejasná perspektiva rozvoje se v letech 1956–1957 částečně odrazila ve struktuře čs. exportu, hlavně v poklesu odběru našich strojů Sovětským svazem. V té době vzrostl zájem ze strany SSSR o **dovoz spotřebního zboží**, nedošlo proto ke snížení podílu SSSR na československém obchodu, ale naopak k jeho růstu z 31,8 % na 34 %.

Na základě československo-sovětských jednání v Moskvě z ledna 1957 byla zřízena dvoustranná **komise pro hospodářskou spolupráci**, přičemž se hledaly cesty směřující k rozsáhlejší kooperaci průmyslové výroby v Československu a SSSR. Na základě protokolu SSSR poskytl Československu na jeho žádost úvěr ve zlatě ve výši 54 mil. rublů na modernizaci čs. průmyslu. ČSR do roku 1960 splatila Sovětskému svazu úvěr i s 2% úrokem v dohodnutých splátkách ve formě výrobků. Průběh jednání, která pokračovala v červenci téhož roku, obracel pozornost na otázky kooperace, ale na druhé straně Sovětský svaz při uzavírání konkrétních protokolů neustále požadoval víc druhů a větší množství československých strojírenských výrobků. To mělo za následek rozšíření sortimentu československého strojírenství, což z dlouhodobého hlediska na růst jeho efektivity nepůsobil.

Na řešení národněhospodářských těžkostí byl zaměřen dokument s názvem Protokol o vzájemných dobavkách základních druhů zboží a hospodářské spolupráci do roku 1965, podepsali jej (v dubnu 1958) v Moskvě zástupci ČSR a SSSR. Týkal se především **výstavby ropovodu**, dále vědeckotechnické pomoci při výstavbě hutnických závodů na Slovensku a také některých otázek kooperace a specializované výroby. Bezprostředně na něj navazovala pětiletá obchodní dohoda pro období 1961–1965.

Na začátku 60. let Československo ztrácelo své dosavadní monopolní postavení dodavatele strojů a zařízení na trzích RVHP, přičemž extenzivní vývoj ekonomiky s rostoucími dovozy surovin, paliv a potravin limitoval zdroje pro dovoz vyspělé techniky ze západních zemí. Disproporce a rozpory mezi potřebami a zdroji postupně narůstaly, což nakonec vedlo k rozpadu 3. pětiletky. Nepříznivý vývoj se zákonitě odrazil i v československo-sovětských hospodářských vztazích. Docházelo k závažnému **neplnění vývozních dobavek do SSSR**, což bylo odrazem celkových těžkostí v československém národním hospodářství. Proto se začalo jednat o prohlubování mezinárodní dělby práce cestou specializace. Progresivnější formy spolupráce měla uvádět do života v Moskvě podepsaná dohoda ze září 1963 mezi ČSSR a SSSR o vytvoření **mezinárodní československo-sovětské komise pro hospodářskou a vědeckotechnickou spolupráci**. Problematika vnějších zahraničněobchodních vztahů byla také součástí **hospodářské reformy**, kterou schválil ÚV KSČ v lednu 1965. Neočekávaly se přitom zásadnější změny v územní orientaci vnějších ekonomických vztahů, ale struktura zboží se měla více přizpůsobit postupující výrobní specializaci a kooperaci v rámci RVHP. Hospodářská spolupráce mezi ČSSR a SSSR se nadále rozšiřovala převážně na dvoustranné základně a smysl dělby práce byl redukován mimořádně vysokou specializací Sovětského svazu na vývoz energie, surovin, kovů a chemikálií a na dovoz tradičního spotřebního zboží a zemědělské produkce. Tak velkou závislost nebylo možno zrušit bez nenapravitelných škod na straně účastníků obchodních transakcí.

Ve druhé polovině 60. let se v ČSSR značně zvýšila dynamika hospodářského růstu. Po stagnaci začala stoupat i zemědělská výroba, zvyšovala se osobní spotřeba občanů atd. V zahraničním obchodu přetrvávaly dosavadní těžkosti, jako byla snaha vyvážet na nenáročném trhu, tvorba aktiva v obchodu s RVHP, na druhé straně napjatá platební bilance v obchodu s vyspělými kapitalistickými zeměmi a následkem toho zadlužení ve volných měnách. Po porážce pražského jara byla československá ekonomická reforma zmrazena a opuštěna, a to i přes dřívější sliby o jejím pokračování ve formě „zbavení revizionistického nánosu“.

V té době vnímalo Československo, stejně jako většina socialistických zemí, naléhavou nutnost nových forem spolupráce a zaměření činnosti v RVHP. V dubnu 1969 RVHP na svém mimořádném zasedání poprvé určila směrnicí na přípravu Komplexního programu socialistické ekonomické integrace, který byl připraven a přijat na nejvyšší stranické úrovni v červenci 1971. **Integrační postupy**, které z tohoto programu vyplývaly, tvořily **součást národohospodářských plánů ČSSR a SSSR** pro období 1976–1980. Na tyto snahy bezprostředně navazovaly a dále je konkretizovaly v pětiletých cyklech dohodnuté plány mnohostranných integračních opatření členských zemí RVHP, které byly zaměřeny na **výstavbu velkých objektů a nových výrobních kapacit pro zlepšení zásobování surovinami a energií** převážně na území SSSR za československé investiční účasti (dálkový plynovod, ropovod, elektrické vedení vysokého napětí, stavby kombinátu na těžbu a úpravu azbestu, výrobu železnorudných koncentrátů, výrobu krmného droždí atd.). Československo dodávalo stroje, strojní zařízení, dopravní prostředky, přístroje, roury s velkým průměrem apod. Výsledky těchto investic se měly ukázat až v následujícím období, po dobudování uvedených kapacit, kdy měl Sovětský svaz po určitou dobu splácet československý podíl dodávkami ropy, plynu, železné rudy, elektrické energie, barevných kovů apod.

V průběhu 70. let docházelo na světových trzích ke stálému **růstu cen ropy a surovin**. Československo nedocenilo důsledky ropných šoků a cenových pohybů na světových trzích a reagovalo na ně opožděně. Částečně k tomu přispěl i **systém cen RVHP**, kde se cenové pohyby na světovém trhu promítaly se zpožděním a prudký cenový růst se v plné míře projevil až koncem 70. let. V případě ČSSR byl účinek růstu cen ropy a surovin oddálen také tím, že část dodávek sovětské ropy představovaly splátky poskytnutých úvěrů za původní, nezvýšené ceny. Po roce 1975 se ale přešlo od stálých cen na pětileté období ke **každoročně upravovaným cenám** na bázi klouzavých průměrů světových cen za pět předchozích let. Tak se například mohlo stát, že v době, kdy už cena na světových trzích klesla, se v klouzavém průměru ještě projevovaly předešlé vysoké ceny. Po roce 1975 došlo k výraznému zhoršení výměnných relací, růst vývozních cen podstatně zaostával za růstem cen dovozu, takže za shodné fyzické množství surovin či výrobků bylo třeba vyvázet stále větší množství domácí produkce.

Netečnost k základním jevům světového trhu se výrazně zhoršilo postavení československého strojírenství, především na vyspělých trzích. Tyto faktory přispěly k poklesu československého podílu na světovém strojírenství i na celkovém vývozu. Souhrnným výsledkem uvedených tendencí byl od druhé poloviny 70. let až do roku 1982 prudký nárůst zahraniční zadluženosti. V té době československý obchod se Sovětským svazem rostl rychleji než celkový obrat československého zahraničního obchodu, čímž se **posílilo postavení SSSR mezi ostatními obchodními partnery ČSSR** – ze 32 % v roce 1971 na asi 36 % v roce 1980. Celkový obrat zahraničního obchodu ČSSR a SSSR dosáhl v letech 1971–1975 v běžných cenách 14,7 mld. převoditelných rublů a v letech 1976–1980 už 29,1 mld. převoditelných rublů. Vzájemná výměna zboží se v obou pětiletkách vyvíjela zhruba stejnou dynamikou.

V osmdesátých letech klíčovou otázkou v oblasti vnějších ekonomických vztahů nadále zaujímala pružná adaptace československé ekonomiky na měnící se podmínky na zahraničních trzích, zejména zahraničněobchodní relaci se SSSR. Nadále rostl vzájemný obrat zahraničního obchodu ČSSR se socialistickými zeměmi, kde se zvýšil **podíl strojírenských výrobků na vývozu** (v roce 1987 na 65,5 %). Bylo to do značné míry ovlivněno vzestupem kooperace a specializace mezi členskými zeměmi RVHP. Ovšem byly zde stále značné rezervy, zejména v nových, technicky náročných oborech, jako byla automatizace výrobních procesů, elektronika apod. Potíže nastaly nejen v mezioborové, ale především v o mnoho efektivnější součástkové, uzlové a technologické specializaci. Dohody o kooperaci se v praxi nakonec omezily na obvyklé zahraničněpolitické transakce. Na druhé straně vývoj efektivity československého zahraničního obchodu byl v roce 1987 příznivě ovlivněn zejména poklesem cen dovážené ropy a zemního plynu, kdy se po dlouhodobém trendu zhoršování výměnných relací poprvé od roku 1970 výrazně zlepšily. Obchodní bilance s vyspělými kapitalistickými zeměmi skončila pro ČSSR pasivem ve výši 3,9 mld. Kčs. Československé výrobky nacházely „plánovaný“ odbyt převážně jen na trhu RVHP, kde v roce 1988 bylo realizováno 75,4 % celkového obratu zahraničního obchodu.

Československo a ekonomická mezinárodní seskupení a organizace

7

Československo mělo vzhledem ke své závislosti na zahraničním obchodě vždy zájem na vypracování závazných pravidel pro mezinárodní ekonomické vztahy. Zapojení československé ekonomiky do mezinárodní dělby práce bylo základní cestou, jak překonat její omezený tržní potenciál a nedostatečnou surovinovou základnu. Československo bylo tzv. původním (zakládajícím) členem **Mezinárodního měnového fondu (MMF)** a **Mezinárodní banky pro obnovu a rozvoj** (Světová banka). O založení těchto institucí bylo rozhodnuto na Měnové a finanční konferenci Organizace spojených národů 1.–22. července 1944 v Bretton Woods (USA). Československo zde bylo zastoupeno pětičlennou delegací, kterou vedl Ladislav Feierabend (ministr financí exilové vlády Edvarda Beneše v Londýně). O jeho formálním přistoupení k oběma institucím bylo rozhodnuto na zasedání Prozatímního Národního shromáždění dne 18. prosince 1945. Československý podíl na finančních prostředcích MMF byl stanoven na 125 milionů dolarů, výše této kvóty zařadila ČSR na dvanácté místo mezi čtyřiceti pěti členskými zeměmi. Mezinárodní měnový fond potvrdil 19. prosince 1946 kurz nové československé koruny k americkému dolaru (1 USD = 50 Kč), který byl stanoven v rámci peněžní reformy provedené k 1. listopadu 1945.

Vztahy nového Československa k brettonwoodským institucím byly narušovány postupnou změnou v orientaci vnějších ekonomických a politických vztahů. Prvním výrazným projevem rozchodu se Západem bylo **odmítnutí Marshallova plánu hospodářské pomoci** v červenci 1947. Gottwaldova vláda se tehdy podvolila nátlaku J. V. Stalina a odvolala pozorovatele z pařížské konference, kde byly projednávány podmínky rozdělení americké pomoci. Po politickém převratu v roce 1948 se Československo jednostranně orientovalo na spolupráci se Sovětským svazem a ostatními státy sovětského bloku. V lednu 1949 se stalo **členem RVHP** a v důsledku této politiky se postupně izolovalo od světového hospodářství. V letech 1949–1952 převzalo sovětský model organizace a regulace ekonomiky, v němž byl peněžní, kapitálový a devizový trh nahrazen direktivním řízením všech finančních vztahů. Centralizace peněžního systému vyvrcholila přijetím zákona č. 31/1950 Sb., o Státní bance československé, která postupně převzala řízení všech peněžních vztahů. Tento model centrálního bankovníctví nebyl slučitelný s principy měnových a finančních vztahů, které doporučoval Mezinárodní měnový fond.

Pro potřeby centrálního plánování ekonomiky bylo nutné snížit množství peněz v oběhu a vypořádat se s následky poválečné měnové reformy, proto byla k 1. červnu 1953 provedena **peněžní reforma**. Jako členská země mělo Československo předem konzultovat s MMF změny provedené peněžní reformou. Československá delegace však s ním jednala teprve v listopadu 1953. MMF novou paritu koruny neuznal a Československo označil za nezpůsobilé v důsledku neplnění základních členských povinností (Československo neposkytovalo informace požadované fondem už od roku 1949). **Členství Československa v Mezinárodním měnovém fondu bylo ukončeno** na IX. zasedání sboru guvernérů 28. září 1954, kde většina členů vyjádřila souhlas s vyloučením. Členství v Mezinárodní bance pro obnovu a rozvoj bylo na zasedání sboru guvernérů v září 1953 suspendováno od 1. ledna 1954 pro nezaplacení členského podílu (šlo o nedoplatek ve výši 652 000 USD) s tím, že nedoplatí-li Československo svůj podíl do konce roku 1954, přestane být ve smyslu stanov členem banky. Tak se také stalo. Sondážní jednání

s představiteli brettonwoodských institucí o možnostech obnovy členství vedli čs. zástupci až v květnu 1989. (V té době již byly členy MMF a Světové banky Rumunsko, Maďarsko, Polsko; Sovětský svaz o členství jednal.) Členství bylo obnoveno až v roce 1990.

Československo se zúčastnilo i dalších forem mezinárodní spolupráce v oblasti financí. Československá státní banka byla jako centrální banka zakládajícím členem **Banky pro mezinárodní platy** (1930) se sídlem v Basileji. Po druhé světové válce tato banka přispívala k rozvoji spolupráce mezi centrálními bankami, vytvářela příznivé podmínky pro mezinárodní finanční operace a vystupovala jako agent nebo zplnomocněnec v mezinárodních úvěrových a platebních transakcích nebo jednáních.

Československo bylo rovněž zakládající smluvní stranou **Všeobecné dohody o clech a obchodu** (GATT), která byla sjednána v roce 1947 jako prozatímní smluvní úprava mezi původními třiatřiceti signatářskými státy (členy přípravného výboru OSN pro mezinárodní obchodní organizaci) v Ženevě a nabyla účinnosti dnem 1. ledna 1948. Československo podepsalo Protokol o prozatímním provádění dne 21. března 1948 a Všeobecná dohoda o clech a obchodu nabyla pro ně účinnosti dnem 20. dubna 1948 (vládní vyhláška č. 59/1948 Sb.). Po ukončení členství Československa v MMF byla Československu v rámci Všeobecné dohody povolena odchylka na základě ujištění, že v devizových záležitostech bude ČSR postupovat způsobem, který je plně ve shodě se zásadami zvláštní devizové dohody z 20. června 1949 a v souladu s cílem Všeobecné dohody. Členství v GATT poskytovalo Československu řadu výhod. Například úspory na clech, které přinášely devizové úspory. Dále mělo právo se v rámci GATT dovolávat nediskriminace pro své vývozy. Československo se zúčastnilo všech celnětarifních konferencí. Například celní slevy získané na celně-obchodní konferenci zvané Kennedyho kolo (1964–1967) převýšily svým významem i rozsahem koncese získané na všech předchozích konferencích a týkaly se téměř 65 % vývozu československého zboží do zúčastněných zemí. Všeobecná dohoda o clech a obchodu byla z hlediska formálního mezinárodní smlouvou a teprve postupem doby si budovala organizační strukturu. V roce 1975 byla zřízena poradní skupina, ve které se Československo střídalo v členství s Maďarskem a Polskem. Úkolem této skupiny bylo sledování vývoje mezinárodního obchodu a zabraňování náhlým poruchám, které by mohly ohrozit mnohostranný systém mezinárodního obchodu, jakož i koordinaci mezi GATT a MMF.

Československo není zemí bohatou na suroviny, proto se ve vlastním zájmu stalo členem mezinárodních surovinových dohod. Například jako vývozce cukru bylo členem Mezinárodní cukerní rady, dále bylo členem Mezinárodní studijní skupiny pro kaučuk, pro vlnu apod. Mezinárodní obchod Československu usnadňovalo jeho členství v řadě dalších vládních i nevládních organizací, například v Mezinárodní jednotě pro uveřejňování celních tarifů, Organizaci pro spolupráci železnic, Dunajské komisi, Mezinárodní unii telekomunikační, Světové poštovní unii a jiných sdruženích. Československo aktivně působilo v rámci OSN v Hospodářské komisi pro Evropu (též Evropská hospodářská komise), kde byl například v letech 1953 a 1954 zástupce ČSR zvolen předsedou. Zástupci Československa se podíleli i na činnosti tzv. podřízených orgánů, například výboru pro rozvoj obchodu, který řešil otázky spolupráce Východ–Západ.

Vztah Československa k integračním celkům v západní Evropě (**Evropské hospodářské společenství** – EHS, **Evropské sdružení volného obchodu** – EFTA) byl především obchodní a odpovídal tomu, že na zahraničním obchodě EHS se ČSSR v roce 1987 podílela 0,25 %. Na druhé straně role zemí EHS v zahraniční směně ČSSR byla nezastupitelná. Na obratu československého zahraničního obchodu se světem se EHS podílelo v roce 1987 zhruba 10 %. Obchodněpolitické podmínky západoevropského trhu se vyznačovaly řadou ochranných a diskriminačních prvků. Československo se snažilo těmto praktikám do určité míry čelit uzavřením několika **odvětvových dohod** (vývoz hutnických výrobků, textilu, vybraných zemědělských položek). V roce 1988 byla podepsána mezi ČSSR a EHS **dohoda o obchodu s průmyslovými výrobky**.

Úroveň československého hospodářství v mezinárodním srovnání

7

Ekonomická úroveň (vyspělost) je v ekonomické literatuře definována ne zcela jednoznačně a na různé úrovni abstrakce. Jde o komplexní a vícerozměrnou kategorii, která musí zahrnovat nejen kvantitativní a kvalitativní stránky ekonomického rozvoje, ale i kvalitu života společnosti obecně. Ekonomická úroveň není sama o sobě měřitelná a její vyjadřování a komparaci lze provádět pouze pomocí ekonomicko-statistických ukazatelů. Makroekonomické ukazatele produkce v socialistických a kapitalistických zemích se liší výčtem zahrnutých aktivit a rozdílným pojetím výrobní a nevýrobní sféry. Zkreslení způsobuje i **deformovaná cenová struktura**, která společně s nedostatečnou nabídkou deformovala strukturu spotřeby v socialistických státech. Komparaci ztěžuje také **nekonvertibilita měn** a systém účelově tvořených směnných kurzů v těchto zemích. Pro mezinárodní komparaci je třeba zvolit bázi konverze, a to buď směnný kurz, nebo paritu kupní síly. Pro socialistické země neexistoval ekonomicky smysluplný směnný kurz a mezinárodní srovnání založené na paritách kupní síly je zvýhodňovalo díky tzv. veřejné spotřebě.

Východiskem objektivní analýzy postavení československého národního hospodářství ve světové ekonomice je identifikace jeho ekonomického rozměru, která umožňuje nalézt „srovnatelné“ země. Ekonomický rozměr dané země je nejčastěji definován na základě ukazatelů – počet obyvatel, zaměstnanost, souhrnný produkt vyjádřený v mezinárodně srovnatelném měnovém ekvivalentu. Podle těchto ukazatelů je ekonomický rozměr československého národohospodářského komplexu srovnatelný s ekonomikami NDR, Maďarska, Belgie, Nizozemska, Rakouska a Švédska.

Československo se podílelo na rozloze světa pouhými 0,08 %. Suroviny byly ze dvou třetin (v hodnotovém vyjádření) zabezpečovány z domácích zdrojů. Podíl Československa na světové těžbě surovin (0,6 %) převyšoval podíl na obyvatelstvu světa (0,4 %). Charakteristickým rysem ekonomické aktivity obyvatelstva v Československu byl **vysoký podíl žen**, v roce 1950 tvořily ženy 33,6 % a v roce 1979 již 48,1 % pracujících (například v SRN ve stejném období tento podíl nepřekročil třetinu ekonomicky aktivního obyvatelstva).

Postavení československého národního hospodářství ve světové ekonomice bylo v letech 1948–1989 ovlivňováno průběhem jeho adaptace na změny ve vnitřních a vnějších ekonomických podmínkách jeho rozvoje. Relativně rychlý růst československé ekonomiky v první a druhé pětiletce (v letech 1950–1960 se národní produkt zvyšoval ročně průměrně o 7,4 %) byl do značné míry „nesen“ extenzivními faktory rozvoje. Cenou tohoto růstu byla relativně vysoká materiálová, investiční a pracovní náročnost produkce, která nebyla adekvátní dosažené ekonomické úrovni. V období tří dekad 1948–1978 došlo ve většině významných průmyslových odvětví k **enormnímu zvýšení produkce klasického industriálního charakteru**. Výroba hnědého uhlí vzrostla z 22 579 tis. t v roce 1948 na 92 450 tis. t v roce 1978; výroba oceli z 2621 tis. t na 15 294 tis. t; výroba cementu z 1658 tis. t na 10 204 tis. t; výroba dusíkatých hnojiv z 29 389 t/N na 625 339 t/N a výroba elektrické energie z 7515 mil. kWh na 69 097 mil. kWh. Fyzický objem industriální produkce v Československu v uvedených třech dekadách rostl podle oficiální statistiky asi 2,5–3krát rychleji než ve většině průmyslově vyspělých zemí.

Porovnáme-li u **klíčových industriálních výrobků** výrobu na jednoho obyvatele v ČSSR s jinými průmyslově vyspělými zeměmi, pak lze konstatovat, že Československo disponovalo největším konvenčním průmyslovým potenciálem na světě. Ve **výrobě cementu** v kg na obyvatele patřilo ČSSR jednoznačně

první místo (622 kg proti 201 až 562 kg), stejně tak u **spotřeby cementu** na srovnatelnou jednotku HDP (83 t na mil. USD HDP v cenách roku 1980 proti 24–34 t v západoevropských zemích a USA). **Spotřeba oceli** v tunách na obyvatele v roce 1981 byla v ČSSR 0,735 t, v Rakousku 0,301 t (tj. 41 % spotřeby ČSSR), v Nizozemsku 0,272 t (37 %), ve Švédsku 0,412 t (56,1 %), v Belgii 0,319 t (43,4 %), v SRN 0,503 t (68,4 %) a v NDR 0,561 t (76,3 %). Objem hrubých **tunokilometrů přepravených po železnici** v roce 1986 činil v ČSSR 9326 na jednoho obyvatele oproti 683 až 3365 v druhých zemích (v Rakousku 3365, ve Finsku 3246, v SRN 2619, v Belgii 1873, v Nizozemsku 529, v Dánsku 904 atd.). Použitím 344 kg **umělých hnojiv na 1 ha** patřilo Československo na 4. místo ve světě. Hypertrofie těžkého průmyslu vytvářela nadměrný vnitřní trh pro výrobní prostředky, a posilovala tak „výrobu pro výrobu“.

Relativně realističtější porovnání úrovně československé ekonomiky umožňuje **komparace pomocí hrubého domácího produktu v přepočtu na jednoho obyvatele**. V tomto srovnání se ovšem objevují všechny výše uvedené metodologické problémy, které vedou řadu autorů ke konstatování, že je „srovnáváno nesrovnatelné“. V Prognostickém ústavu ČSAV byl metodou nepřímého přepočtu odhadnut hrubý domácí produkt připadající na jednoho obyvatele ČSSR v roce 1985 podle parity kupní síly zhruba na 8500 USD. Na základě tohoto odhadu bylo Československo řazeno před Španělsko (7595 USD), za Rakousko (10 729 USD), Belgii (10 680 USD), Nizozemsko (11 269 USD), SRN (12 179 USD) a Švédsko (12 639 USD). Méně vyspělé evropské země (Řecko, Portugalsko a Irsko) byly o 15 až 40 % pod ekonomickou úroveň ČSSR. Mexiko a Argentina dosahovaly v polovině osmdesátých let zhruba poloviny ekonomické úrovně Československa. Řešitelský kolektiv v Ústředí vědeckých, technických a ekonomických informací (ÚVTEI) vedený Jindřichem Chaloupkou ve studii z roku 1987 odhadl, pravděpodobně v simulovaném konvertibilním kurzu, HDP na jednoho obyvatele v roce 1985 na 6037 USD.

Československá ekonomika dlouhodobě vykazovala značně **vyšší nároky na spotřebu energetických zdrojů** než rozvinuté kapitalistické země. V roce 1985 bylo v ČSSR na výrobu 1 mld. HDP spotřebováno 0,683 mil. tun měrného paliva. V Rakousku to bylo 0,259 mil. t (tj. 38 % úrovně dosahované v ČSSR), v Belgii 0,328 mil. t (48 %), v Nizozemsku 0,356 mil. t (54 %) a v USA 0,404 (59 %). Menší rozdíly byly v úrovni spotřeby energie na jednoho obyvatele. Nejbližší její úrovni v ČSSR bylo Nizozemsko a SRN (92 %), Belgie a Švédsko (80 %).

Významným ukazatelem, který souhrnně charakterizuje postavení jednotlivých zemí ve světové ekonomice, je dosažená **úroveň produktivity práce**. V roce 1987 dosahovala ČSSR zhruba 105 % průměrné úrovně produktivity práce sedmi evropských zemí RVHP, měřeno ukazatelem vytvořeného národního důchodu na pracovníka výrobní sféry. Československo tehdy dosahovalo 115 % úrovně produktivity práce v Maďarsku, 106 % její úrovně v SSSR a 83 % její úrovně v NDR. Při použití mezinárodně srovnatelných ukazatelů (HDP na jednoho pracovníka) lze charakterizovat i úroveň produktivity práce v ČSSR vůči hospodářsky vyspělým zemím. Československo v roce 1985 dosahovalo 61 % úrovně produktivity práce v Rakousku. Při porovnání se SRN to bylo 53 %, s Belgií 54 %, s Nizozemskem 55 %.

Další možný přístup ke srovnání ekonomické úrovně států je vyjádření této kategorie **pomocí skupin nepeněžních ukazatelů**, v jejichž rámci je analyzována struktura ekonomiky, průmyslová a zemědělská výroba, infrastruktura, životní úroveň a zahraniční obchod. Tato metoda umožňuje komplexně charakterizovat ekonomickou úroveň a eliminuje problém převodu hodnotových ukazatelů socialistických zemí do konvertibilních měn. Aplikaci tohoto multikriteriálního hodnocení použila v roce 1990 Eva Zamrazilová (Ekonomický ústav ČSAV) k porovnání ekonomické úrovně vybraných zemí s úrovní Rakouska. Podle ní dosahovalo Československo v roce 1960 75 % úrovně Rakouska, v roce 1970 došlo k poklesu na 66 % a v roce 1985 to bylo již jen 54 %. Porovnání dalších zemí s Rakouskem ukazuje, jaká byla pozice Československa ve světové ekonomice v polovině osmdesátých let. Maďarsko dosahovalo 48 % ekonomické úrovně Rakouska, NDR 60 %, SRN 113 %, Belgie 106 % a Dánsko 105 %.

Celkové ekonomické postavení Československa v Evropě se oproti období před druhou světovou válkou zásadně nezměnilo. To byl závěr expertní studie Jaromíra Koláře a Karla Zemana (Ústřední ústav národohospodářského výzkumu), předložené v říjnu 1989 předsednictvu ÚV KSČ. Ekonomický potenciál Československa, vyjádřený podílem československého národního důchodu na evropském souhrnu

národního důchodu 18 zemí, činil v roce 1929 (kulminační rok příznivého hospodářského vývoje) 3,40 % a v roce 1985 byl odhadován na 2,85 až 3,42 %. V roce 1937 se Československo pohybovalo na 10. místě, pokud jde o výrobu dvaceti základních průmyslových výrobků na jednoho obyvatele (uhlí, surové železo, obuv, bavlněné tkaniny atd.), ale na 18. místě v úrovni národního důchodu ve světě. V roce 1985 bylo Československo řazeno na 7.–8. místo na světě v úrovni výroby průmyslových výrobků a na 19. místo v přepočtu národního důchodu na jednoho obyvatele. Také v úrovni produktivity práce (národní důchod na jednoho pracovníka) Československo zůstalo ve vztahu k evropskému průměru v podstatě na stejné úrovni. V roce 1929 bylo dosaženo 74 % celoevropské úrovně, v roce 1937 60 % a v roce 1985 se odhad pohyboval v rozmezí 63 % až 76 %. Autoři studie však zároveň upozornili, že vcelku příznivé ukazatele úrovně vytvořeného domácího produktu na hlavu dosahuje Československo (ve srovnání s ekonomicky vyspělými státy) díky vysoké zaměstnanosti a delší pracovní době a že od 60. let, kdy tyto extenzivní faktory růstu nebylo lze dále zvyšovat, se postavení Československa zhoršuje. Poukázali rovněž na nepříznivý stav při srovnávání produktivity práce. Také náročnost ekonomiky na zdroje – vysoká již v předmnichovské republice – se podle autorů zhoršila a „rozestup“ v míře materiálové a energetické náročnosti reprodukčního procesu mezi Československem a vyspělými státy se stále zvětšovala.

Ekonomické a sociální vyrovnávání Slovenska na úroveň českých zemí

V meziválečném období bylo Slovensko opožděno za českými zeměmi dle hlavních ukazatelů hospodářské a životní úrovně i v ekonomické a sociální struktuře o 30 až 70 let. Od poloviny 30. let do roku 1989 probíhal na území Československa **dlouhodobý proces postupného překonávání těchto výchozích, historicky podmíněných rozdílů** mezi východní a západní částí státu. Tento proces se prosazoval v odlišných obdobích – začal skromnými náznaky za pokrizového oživení hospodářství v 30. letech, pokračoval ve válečných podmínkách rozděleného státu i v průběhu poválečné obnovy a plně se rozvinul během několika desetiletí centrálně direktivního systému řízení hospodářství.

Po přijetí Košického vládního programu bylo všeobecně uznáváno, že od deklarované rovnoprávnosti slovenského národa s českým národem je možno dospět ke skutečné rovnoprávnosti jen podporou rozvoje Slovenska, především překonáváním ekonomických rozdílů. Za hlavní cestu k tomu byla pokládána **industrializace** země. Počínaje dvouletým národohospodářským plánem (1947–1948) patřilo úsilí o vyrovnání ekonomické úrovně východní a západní části státu až do první poloviny 80. let k **prioritám hospodářské politiky**. I když se nesplnily některé představy, např. prognóza z roku 1960 o dovršení procesu vyrovnávání kolem poloviny 70. let, podařilo se do roku 1989 vytčeného cíle v hlavních rysech dosáhnout.

Úspěch politiky hospodářského vyrovnávání závisel při počáteční slabosti slovenské ekonomiky do značné míry na tom, bude-li na Slovensko přesouvána část zdrojů vytvořených v českých zemích. **Podíl Slovenska na celostátních investicích** byl dlouhodobě vyšší než jeho podíl na obyvatelstvu – rostl z 30,3 % v roce 1948 a 30,7 % v letech 1949–1960 na 34,4 % v letech 1985–1989. O přesunech zdrojů svědčil i trvale vyšší podíl Slovenska na užití národního důchodu než na jeho tvorbě. K přesné kvantifikaci transferů mezi českými zeměmi a Slovenskem však nelze v neprůhledném systému centrálně řízené ekonomiky dospět. Tento systém však zabezpečoval relativně fixní podíl investic určených k hospodářskému rozvoji Slovenska, což umožňovalo nepřetržitost procesu vyrovnávání bez ohledu na výkyvy v dynamice hospodářského růstu. Průběh sblížení ekonomik obou částí republiky v letech 1948–1989 ukazují relace mezi Slovenskem a českými zeměmi u makroekonomických veličin v přepočtu na jednoho obyvatele nebo jednoho pracovníka. Je z nich zřejmé, že koncem 80. let se tyto podíly již těsně přiblížily zastoupení Slovenska na obyvatelstvu. V 80. letech se proces vyrovnávání proti předcházejícím desetiletím zpomalil.

Úroveň Slovenska v relaci k českým zemím v přepočtu na jednoho obyvatele nebo pracovníka v letech 1948–1989 (české země = 100)

Ukazatel	1948	1955	1960	1970	1980	1989
Vytvořený národní důchod^a	61,2	65,7	74,4	78,9	85,2	85,7
na 1 pracovníka výrobní sféry	58,9	67,1	87,2	90,8	92,1	95,1
Užitý národní důchod	70,9	81,1	83,1	90,8	94,1	92,4
Investice^b	106,5	112,0	102,9	106,2	107,9	101,5
Výrobní základní fondy^c	57,9	66,7	80,2	85,9	98,5	98,0
Nevýrobní základní fondy	53,3	59,9	64,8	70,8	80,8	82,6
Hrubá zemědělská výroba^b	106,7	118,8	115,2	102,6	99,3	94,8
na 1 pracovníka v zemědělství^b	59,4	60,1	65,5	74,8	77,9	78,4
na 1 ha zemědělské půdy^b	69,8	70,1	73,9	77,2	82,0	83,9
Hrubá průmyslová výroba	40,1	49,7	56,4	69,1	84,5	89,0
na 1 pracovníka průmyslu	95,4	104,4	107,3	106,1	108,4	109,8
Stavební výroba	121,6	119,7	108,6	100,1	105,2	94,7
Maloobchodní obrat	76,1 ^d	74,1	76,6	83,6	90,9	91,2
Osobní spotřeba	62,9	76,3	82,3	86,3	91,4	91,6
Hmotná společenská spotřeba^e	59,8	69,2	71,0	78,2	82,5	85,3
Peněžní příjmy obyvatelstva	71,3 ^d	69,0	74,7	81,3	90,0	90,9
Průměrná měsíční hrubá mzda	91,6	94,6	96,7	98,2	98,3	98,5

^a Bez zahraničního obchodu.

^b V letech 1955–89 pětileté průměry končící uvedeným rokem.

^c V přepočtu na 1 pracovníka výrobní sféry.

^d Rok 1953.

^e Hmotná společenská spotřeba zahrnuje spotřebu hmotných statků v nevýrobních odvětvích národního hospodářství.

Dynamickým vývojem prošel v letech 1948–1989 **slovenský průmysl**. Industrializací se radikálně změnila nejen ekonomická struktura země, ale i sociální a profesní skladba obyvatelstva. Došlo k **přesunu dvou třetin zemědělsky činných pracovních sil do průmyslu, stavebnictví a terciární sféry**. Při celkovém růstu počtu pracovních sil o 65 % se na Slovensku zvýšila zaměstnanost v průmyslu a stavebnictví 3,5krát, v dopravě a spojích 4,2krát, ve školství a kultuře 9krát, ve zdravotnictví a sociální péči 11krát a ve vědě, výzkumu a vývoji dokonce téměř 19krát. V některých oblastech předstihlo Slovensko české země, např. vlivem relativně novějšího výrobního zařízení v produktivitě práce v průmyslu nebo vyšším podílem mládeže přijímané na vysoké školy. Značnější rozdíly v neprospěch Slovenska existovaly v produktivitě práce v **zemědělství** a v celkově nižší intenzitě zemědělské výroby, což je možno jen zčásti vysvětlit větším podílem horských oblastí nebo méně úrodných půd na celkové výměře zemědělské půdy ve srovnání s českými zeměmi (např. finančně náročné zúrodnění Východoslovenské nížiny nepřineslo očekávaný ekonomický efekt). Přetrvávající rozdíly u některých ukazatelů na jednoho obyvatele souvisely i s **demografickými rozdíly** – s vyšším podílem mladých lidí v předproduktivním věku na Slovensku a s nižší zaměstnaností žen vzhledem k početnějším rodinám.

Zároveň s vyrovnáváním ekonomické úrovně obou částí státu probíhaly obdobné procesy **sblížení životního standardu a životního stylu**. Rychle postupovala **urbanizace**, od základu se změnil způsob života na vesnici a významně **vzrostla vzdělanostní a kulturní úroveň obyvatelstva**. Při sčítání

lidu v roce 1950 bylo na Slovensku zjištěno 13 457 obyvatel s vysokoškolským vzděláním, při sčítání v roce 1991 to bylo již 306 920 obyvatel. Následující tabulka rekapituluje informace ze sociální sféry. Pokud je údaj ve sloupci Relace Slovensko/České země nad 50 %, dokládá příznivější situaci na Slovensku. Srovnání let 1948 a 1989 ukazuje pozoruhodný vzestup Slovenska a sblížení obou částí Československa. Vyrovnávání se v podstatě dovršilo i v takových oblastech, jako je počet vysokoškolských studentů na 1000 obyvatel (1948–1989 na Slovensku vzestup z 2,6 na 9,0 a v českých zemích z 5,5 na 9,5 studenta) nebo počet obyvatel připadajících na jednoho lékaře, kde Československo dosáhlo celosvětově jednoho z nejpříznivějších ukazatelů (na Slovensku v uvedených letech pokles ze 1679 na 282 a v českých zemích z 1033 na 264 obyvatel).

Údaje o sociálním vývoji Slovenska v letech 1948 a 1989 ve srovnání s českými zeměmi

Ukazatel	Slovensko		České země		Relace SL/ČZ (v %, ČZ = 100)	
	1948	1989	1948	1989	1948	1989
Počet pracujících v tis. (fyzické osoby)						
vnitřní obchod	61,8	225,7	288,6	491,4	21,4	45,9
věda, výzkum a vývoj	3,2	60,1	14,3	122,3	22,3	49,1
školství	19,8	172,3	86,4	307,4	22,9	56,1
kultura	3,1	35,7	19,7	92,8	15,7	38,5
zdravotnictví	11,5	115,9	68,5	233,8	16,7	49,6
sociální péče	0,8	17,7	5,8	38,5	13,8	49,4
Školství, kultura a zdravotnictví						
místa v jeslích v tis.	0,8	49,2	5,3	65,1	15,1	75,6
děti v mateřských školách v tis.	56,6	241,5	148,8	395,2	38,0	61,1
žáci všeobecných vzdělávacích škol v tis.	19,3	52,0	51,5	101,2	37,8	51,4
žáci středních odbor. a odborných škol v tis.	15,4	87,7	77,2	186,6	19,9	47,0
studenti vysokých škol v tis. ^a	9,0	58,9	46,8	109,6	19,2	53,7
profesoři a docenti na VŠ	177	2972	1253	4020	14,1	73,9
tituly vydaných knih	1194	3096	5446	3767	21,9	82,2
dokončené filmy (všechny druhy)	3	273	125	992	2,4	27,5
divadelní představení v tis.	1,4	4,8	18,4	15,8	7,6	30,4
lůžka ve zdrav. zařízeních v tis.	21,7	59,8	88,4	138,0	24,5	43,3
lékaři ve zdrav. zařízeních	2052	18687	8607	39253	23,8	47,6
Sociální zabezpečení						
důchodové zabezpečení v tis. osob	1113	2613	3626	5574	30,7	46,9
dávky v mil. Kčs	857 ^b	18037	3872 ^b	43612	22,1	42,1
dávky nemoc. pojištění v mil. Kčs	294	11690 ^c	1276	21676 ^c	23,0	53,9

^a Jen čs. státní příslušníci.

^b Rok 1949.

^c Dávky bez léčebně preventivní péče.

Jedna z oblastí, v níž byl proces vyrovnávání zvláště markantní, je **úroveň bydlení**. Poválečné sčítání domů a bytů 1. března 1950 ukázalo zaostávání Slovenska za českými zeměmi nejen ve velikosti bytů, ale i v jejich vybavenosti. Byty byly na Slovensku v průměru menší, ale připadalo na ně více bydlících. Na Slovensku nebyla ještě zavedena elektřina do 42 % bytových domů (v českých zemích do 7 %) a vodovod mělo k dispozici jen 7 % domů (v českých zemích 30 %). Podíly bytových domů napojených na kanalizaci, přívod plynu a s ústředním topením se na Slovensku pohybovaly mezi 3,9 a 0,2 % všech bytů. Žádné z uvedených vybavení nemělo na Slovensku 42 % bytových domů ve srovnání s 6 % v českých zemích. V dalších letech se rozdíly zmírňovaly rozsáhlou výstavbou bytů a modernizací staršího bytového fondu. Sčítání uskutečněné 3. března 1991 ukázalo, že v bytovém standardu České republiky a Slovenské republiky již nebyly významnější rozdíly. Na Slovensku však bydlel větší podíl obyvatel v rodinných domcích (50 % ve srovnání s 41 % v ČR) a proti nejvyspělejšími zemím zaostávaly obě republiky v telefonizaci domácností a ve vybavení osobními automobily.

Bytový standard v republikách ČSFR podle sčítání bytů v březnu 1991

(podíly z úhrnného počtu obydlených bytů v %)

Ukazatel	SR	ČR	Ukazatel	SR	ČR
byty I. kategorie	48,9	46,9	kanalizace	55,8	68,1
obyt. místností na 1 byt ^a	2,85	2,66	mimobyt. zdroj teplé vody	54,5	43,9
obytná plocha (v m ²) ^b	47,3	45,9	ústřední nebo etážové topení	77,0	77,6
byty s 3 a více pokoji	48,8	52,9	plyn ze sítě	51,6	50,0
vodovod v bytě	91,8	96,9	koupelna nebo sprchový kout	90,9	88,5

^a Jen místnosti s více než 8 m².

^b Celková plocha bytů 72,3 a 70,5 m².

Při formování hospodářské politiky se nezdálo, že by se projevovaly rozdílné názory na řešení problému Slovenska. Počátkem 50. let byly snahy o posílení vlivu slovenské reprezentace na utváření politiky na Slovensku a požadavky respektovat „slovenská specifika“ označovány za „buržoazní nacionalismus“ a docházelo přitom i k soudním postihům slovenských představitelů. V 60. letech, zejména v souvislosti s ekonomickou reformou, bylo hledáno racionálnější vymezení kompetencí mezi centrálními a národními orgány státní správy, což v politické oblasti vyústilo v roce 1969 ve **federativní uspořádání státu** a v dělbu pravomocí mezi federálními a republikovými orgány. Hospodářské resorty byly svěřeny zčásti federální vládě a zčásti republikovým vládám. V reformním roce 1968 soustřeďovali čeští ekonomové pozornost hlavně na základní systémové otázky reformy, zatímco většina slovenských ekonomů kladla důraz na její regionální aspekty. Na Slovensku byla také formulována teorie dvou národních ekonomik v rámci Československa, kterou však čeští ekonomové neakceptovali s ohledem na vzájemné hospodářské propojení českých zemí se Slovenskem a na riziko dezintegrace hospodářství v době silících integračních procesů ve světě.

Industrializace Slovenska i proces hospodářského vyrovnávání byly provázeny mnoha nedostatky a slabinami, které nelze oddělit od problémů celé československé ekonomiky. Hypoteticky lze soudit, že obrovské prostředky vložené do slovenské ekonomiky mohly při jiné hospodářské orientaci přinést větší efekt, a to i za daných mezinárodních podmínek determinujících československou ekonomiku. Přesto nelze opomíjet skutečnost, že na Slovensku došlo po druhé světové válce ke kvalitativnímu posunu civilizační úrovně a že slovenský národ v relativně krátké době prošel industriální fází vývoje až na práh postindustriální společnosti.

Industrializace Slovenska

Ačkoliv industrializační proces začal na Slovensku již na konci 19. století, zůstávala tato část Uher-
ska a později Československé republiky ještě dlouhou dobu **agrární zemí**. Slovenský průmysl byl
slabě rozvinutý, měl nekompletní odvětvovou strukturu a nerovnoměrné bylo i jeho územní roz-
místění. V **meziválečném období** proběhla na Slovensku pod tlakem české i zahraniční konkurence
částečná **restrukturalizace a technická modernizace průmyslu**, ale jeho podíl na průmyslové výrobě
ČSR nepřesáhl 8 %. Industrializační programy byly vypracovány opožděně až ve druhé polovině
30. let a nemohly již být realizovány. Přesto se po překonání krize z let 1929–1933 průmyslový potenciál
Slovenska rozšířil zejména výstavbou nových zbrojovek ve středním Pováží, expanzí Baťova koncernu
a později militarizací ekonomiky podřízené válečným potřebám Německa. Ještě v roce 1948 – i po vý-
razném vzestupu průmyslové výroby v době poválečné obnovy – pracovalo na Slovensku v průmyslu
včetně výrobních řemesel, stavebnictví, geologické a projekční činnosti jen 324 tis. osob ve srovnání
s 943 tis. pracovníky v zemědělství a lesnictví (bylo to 21,4 % a 62,3 % z úhrnného počtu pracovních
sil). Vyrovnaného poměru pracovníků obou odvětví, který existoval v českých zemích již při sčítání
v roce 1910, dosáhlo Slovensko až o půl století později, v letech 1960–1961.

S programem poválečné industrializace Slovenska, nazývané později „**socialistickou industrializa-
cí**“, vystoupili na podzim 1945 a počátkem roku 1946 představitelé Komunistické strany Slovenska a tento
program podpořili i čeští komunisté. Zprůmyslnění země chápali jako cestu k vyřešení slovenské národní
otázky, k vyrovnání historicky podmíněných rozdílů v ekonomické úrovni a sociální sféře s českými
zeměmi a tím i k plné rovnoprávnosti slovenského národa. Po volbách v květnu 1946 se industrializace
Slovenska stala **jednou z priorit celostátní hospodářské politiky zakotvené v programu nové vlády**
a z něho vycházejícího dvouletého plánu. Industrializační program uvítaly i slovenské nekomunistické
strany, přičemž Demokratická strana poukazovala na podceňování slovenských národních orgánů
při koncipování a realizaci hospodářské politiky.

Start k industrializaci Slovenska podpořil **přesun průmyslových objektů z těch částí českého
pohraničí**, které byly silně industrializovány a trpěly nedostatkem pracovních sil. Do konce roku
1948 bylo na Slovensko přestěhováno **338 závodů**, čímž zde vzniklo kolem 24 tis. nových pracovních
míst, nejvíce v textilním a kovozpracujícím průmyslu. V závěrečném roce dvouletky 1948 zaměstná-
val slovenský průmysl o 60 % více pracovníků než v roce 1938 a výroba byla o 96 % vyšší (proti roku
1946 o 62 % vyšší).

I po skončení dvouletky zůstávala industrializace Slovenska trvale důležitou součástí hospodářské
politiky a promítala se až do první poloviny 80. let do všech pětiletých plánů. Celostátní plánování
s centrálně stanovenými a direktivně zabezpečovanými úkoly vytvářelo předpoklady k uskutečnění
vytčeného cíle, jak o tom svědčila **trvale vyšší dynamika růstu průmyslové výroby na Slovensku
ve srovnání s českými zeměmi**.

O rozmístění nově budovaných průmyslových kapacit rozhodovaly vedle politických motivů i další
důvody. Slovensko mělo v tehdejších podmínkách rozděleného světa příznivou geografickou polohu,
protože sousedilo se zeměmi, na které se přeorientoval československý zahraniční obchod. Přírůstky
pracovních sil v průmyslu a stavebnictví mohly být zabezpečovány přesunem ze zemědělství, pro něž
bylo charakteristické agrární přelidnění. Také z vojenskostrategických důvodů, jejichž význam v období

studené války vzrostl, považoval režim za účelnější umístit nové kapacity **zbrojního průmyslu** na Slovensko než do západní části státu. Vzhledem k vnitrostátním přesunům investičních zdrojů mělo Slovensko k dispozici větší objem investic ve srovnání s jejich tvorbou, české země také poskytovaly pomoc při zprůmyslňování země nejen dodávkami investičních celků, strojů, paliv a energie, ale i zaškolováním kvalifikovaných pracovních sil. Omezenost celostátních zdrojů však limitovala i objem prostředků použitelných k rozvoji slovenského hospodářství.

Při uskutečňování industrializačního programu bylo Slovensko pokládáno za integrální součást jednotné celostátní ekonomiky. Chyběla však důkladná analýza slovenských podmínek a z nich vycházející optimální varianta výstavby průmyslu. Navíc v důsledku studené války byly zejména v 50. letech opouštěny některé výhodné projekty, protože Slovensko muselo respektovat naléhavé celostátní úkoly, které měly zpravidla i mezinárodní vazby. Koncepčnost hospodářské politiky oslabovalo postupné omezování pravomoci slovenských národních orgánů, které vyvrcholilo v roce 1960.

Analýza stavu slovenské ekonomiky v letech 1957–1958 odhalila mnohé nedostatky industrializačního procesu, které měla odstranit návažná koncepce dlouhodobého hospodářského rozvoje. Předmětem kritiky se v této době stalo neracionální využívání části pracovních sil, **zaostávání industrializace na východě Slovenska**, neujasněná koncepce některých strojírenských oborů, nedostatečné využívání místních surovinových zdrojů (zejména nerudných nalezišť a bukového dřeva), slabé kooperační vztahy mezi slovenskými podniky a nízký stupeň finalizace výroby.

Objevovaly se i složité problémy objektivního charakteru. Absence průmyslu v některých částech země vyžadovala rozsáhlou **výstavbu „na zelené louce“** v lokalitách bez tradice průmyslové práce. To oddalovalo modernizaci již existujících kapacit, přičemž ani nové objekty neměly špičkovou technickou úroveň. Výsledkem byl extenzivní typ průmyslového rozvoje. Těžkosti vznikaly i pro častou protikladnost ekonomických a sociálních hledisek. Celospolečenským zájmem bylo povznesení hospodářsky nejzaostalejších regionů, které měly zpravidla horší ekonomické předpoklady k efektivní výrobě než rozvinutější oblasti s kumulací ekonomických aktivit a vyspělejší infrastrukturou. Mnohá rozhodnutí o umístění a výrobním zaměření nových závodů byla motivována spíše snahou zvýšit zaměstnanost a lokálními tlaky než komplexním zhodnocením všech podmínek. Snaha pokrýt co největší území novými závody vedla k značnému rozptylu investic a zpomalovala proces koncentrace výroby. Orientace na nové velké průmyslové aglomerace se prosadila až na konci 50. let v hutním a chemickém odvětví.

Z nejvýznamnějších průmyslových podniků, které byly uvedeny do provozu do roku 1960 nebo se v této době dokončovaly, je možno uvést několik zbrojovek, hliníkárn v Žiaru nad Hronom, Východoslovenské strojírn v Košicích, Podpolianské strojírn v Detvě a Krupině, Mostáreň v Breznu nad Hronom, Turčianské strojírn v Martině, podnik Vihorlat ve Snině s pobočným závodem v Medzilaborcích, závod na chladničky ve Zlatých Moravcích, Chemické závody v Novákách, výrobu viskóзовého vlákna v Bratislavě, Chemko v Strážském, Kapron v Humenném, továrnu na antibiotika ve Slovenské Lupči, cementárnu v Banské Bystrici, dřevařské kombináty ve Zvolenu, Banské Bystrici a Hencovcích, výrobu televizorů v Nižné na Oravě, Teslu ve Stropkově, oděvní závody v Prešově a Svidníku, obuvní závod v Bardejově aj. Energetická základna se rozšířila zejména o Oravskou přehradu, sedm hydroelektráren na Váhu a tepelné elektrárny v Novákách. Začátkem 60. let dosáhlo Slovensko takové intenzity průmyslové zaměstnanosti (103 pracovníků na 1000 obyvatel), jaká byla v celém Československu před druhou světovou válkou. Slovensko se přeměnilo v průmyslově-agrární zemi.

V roce 1960 byl stanoven úkol urychlit industrializační proces. Na **přelomu 50. a 60. let** odstartovala na Slovensku **druhá industrializační vlna**, spojená s výstavbou řady velkých průmyslových objektů, které patřily v jednotlivých odvětvích k nejvýznamnějším v Československu. Na novou hutní základnu – Východoslovenské železárn u Košic – navázala výstavba řady strojírenských podniků. Dále je třeba jmenovat Slovnaft v Bratislavě, Duslo v Šaľe, Niklovou huť v Seredi, výrobu feroslitin v Široké na Oravě, další hydrocentrály a východoslovenskou tepelnou elektrárnu ve Vojanech. Přes nesplnění ambiciózního investičního programu v době zpomalení hospodářského růstu v letech 1961–1965 vytvářel

slovenský průmysl v polovině 60. let větší produkci než v roce 1937 celá ČSR. Zvláště významnou pozici zaujímalo Slovensko v rámci celého státu např. ve výrobě neželezných kovů, pohonných hmot, chemických vláken, plastů, celulózy, nákladních vagonů, transformátorů, chladniček, rozhlasových přijímačů a televizorů.

Od poloviny 60. let se na Slovensku měnil charakter industrializačního procesu. Rozvoj průmyslu pokračoval stále více **doplňováním, rozšiřováním a rekonstrukcemi už vybudovaných kapacit**, sílila snaha **zvýšit stupeň finalizace výroby** a v průmyslu ustupovaly do pozadí převážně sociálně motivované akce. Pro tehdejší názorový posun byla charakteristická teze sjezdu KSS z května 1966: „Vtáhnout všechny zdroje růstu, které na Slovensku existují a jejichž využívání bylo v minulosti poznamenáno nedostatečným respektováním aspektu národohospodářské efektivity, do procesu intenzifikace celostátní ekonomiky.“ Tento požadavek se s určitými obměnami opakoval až do roku 1989, ale skutečný vývoj byl poznamenán pomalým vzestupem technické úrovně a efektivity výroby v celostátním měřítku, přičemž ve výkonnosti slovenského průmyslu se jen málo odrážela skutečnost, že jeho technické vybavení bylo v průměru mladší než v českých zemích.

Pro 70. léta bylo pro Slovensko stále příznačně vyšší tempo růstu průmyslové výroby ve srovnání s Českou republikou, ale v dalším desetiletí se při celostátně nižší dynamice růstu předstih Slovenska zmenšil. Průmyslová základna Slovenska se v této době významně rozšířila ve výrobě elektřiny, kde byla v roce 1980 spuštěna **první československá jaderná elektrárna** v Jaslovských Bohunicích, ve výrobě mnoha hutních, strojírenských a chemických výrobků, stavebních hmot, zpracování bukového dřeva i v průmyslovém zpracování potravin. Začala výstavba další jaderné elektrárny v Mochovcích u Levic, velkého vodního díla na Dunaji u Gabčíkova a do provozu byl uveden tranzitní plynovod.

Podle údajů z roku 1989 dosahovalo Slovensko nadpolovičního podílu na celostátní produkci (a někdy bylo i výlučným producentem) ve výrobě mědi, hliníku, magnezitu, jedlé soli a listnatého řeziva, v produkci elektřiny z jaderných a vodních elektráren, u dusíkatých a draselných hnojiv, chemických vláken, pláštů pro osobní auta, valivých ložisek, polovodičů, tranzistorů, slévárenských zařízení, hrotových soustruhů, tvářecích strojů, jeřábů, rýpadel, jednostopých motorových vozidel, rozhlasových přijímačů a televizorů, automatických praček aj. Významným dílem bylo Slovensko zastoupeno ve výrobě pohonných hmot, plastů, celulózy, nákladních vagonů, transformátorů a chladniček. Naopak slabší podíl Slovenska přetrvával v těžbě uhlí nebo v textilním, sklářském a keramickém odvětví a výroba porcelánu zcela chyběla.

Průměrný roční **přírůstek hrubé průmyslové výroby** se na Slovensku dlouhodobě snižoval. V letech 1949–1960 dosáhl 14,8 %, v 60. letech 8,7 %, v 70. letech 7,6 % a v letech 1981–1989 3,0 %, přičemž však absolutní roční přírůstky odvozené z vyšších základů většinou rostly. Z podrobnějšího rozboru dynamiky růstu lze zjistit její cykličnost – střídání vyšších přírůstků s nižšími; pomalejší růst nebo stagnace se projevily v letech 1954, 1963 a 1981–1982. Slabinou průmyslového rozvoje Slovenska – stejně jako v českých zemích – bylo opožďování technického pokroku za průmyslově nejvyspělejšími zeměmi.

V celém období od roku 1948 do konce 80. let se podstatně změnila **odvětvová struktura slovenské průmyslové výroby**. Strukturální přeměny byly stejně jako územní rozmístění nově budovaných kapacit nezřídka posuzovány kriticky a nespokojenost vyvolávala i organizační struktura podnikové sféry zavedená v roce 1958. Výhrady se týkaly např. pomalého rozvoje potravinářského průmyslu, zhoršování životního prostředí při výstavbě řady nových objektů nebo včleňování slovenských podniků do výrobně-hospodářských jednotek s centrály v českých zemích. Nadměrné soustředění zbrojní výroby na Slovensko vyvolalo mnoho nesnází při konverzi této výroby zahájené kolem roku 1987.

Strukturální přesuny a zároveň i srovnání s českým průmyslem ukazuje tabulka. Závěrečný rok 1983 je uveden proto, že až k němu zveřejnila úřední statistika metodicky jednotné údaje. Později se metodika měnila, ale odvětvová struktura výroby již byla stabilnější než dříve. Slovensko vykazovalo výrazný růst podílu progresivních odvětví – průmyslu strojírenského, elektrotechnického a chemického – a přes klesající podíl na celostátní produkci si udržovalo ve srovnání s českými zeměmi vyšší zastoupení průmyslu stavebních hmot, dřevozpracujícího, papírenského, kožedělného a potravinářského.

Odvětvová struktura průmyslové výroby v letech 1948, 1960 a 1983

(v % z úhrnné hrubé výroby)

Odvětví	Slovensko			České země		
	1948	1960	1983	1948	1960	1983
Výroba výrobních prostředků	47,0	59,3	69,0	56,7	63,8	67,6
Výroba spotřeb. předmětů	53,0	40,7	31,0	44,3	36,2	32,4
z toho průmysl:						
paliv	4,1	3,9	6,3	14,3	10,7	6,6
energetický	2,2	2,9	3,0	3,0	3,0	3,4
hutnictví železa	4,8	3,9	6,7	10,3	12,0	8,4
hutnictví neželezných kovů	1,3	3,9	2,1	3,6	2,0	2,3
chemický ^a	3,6	7,9	10,5	2,7	4,4	7,8
strojírenský ^b	10,7	21,5	32,8	11,1	21,4	33,5
stavebních hmot	5,3	6,5	4,0	2,1	3,3	3,2
dřevozpracující	8,4	5,3	4,0	2,7	2,9	3,1
papíru a celulózy	7,9	3,3	2,3	2,4	1,8	1,7
skla, keramiky a porcelánu	0,5	0,3	0,8	1,7	1,4	1,6
textilní	5,9	4,5	3,7	10,1	7,1	5,5
konfekční	4,0	2,8	2,1	2,1	1,9	1,5
kožedělný	5,5	3,3	2,6	4,0	2,8	2,2
polygrafický	1,1	0,6	0,6	1,1	0,7	0,7
potravin a pochutin ^c	32,6	25,1	13,9	27,0	20,3	13,5
ostatní průmyslová výroba	2,1	4,3	4,6	1,8	4,3	5,0

^a Včetně gumárensko-osinkového průmyslu.

^b Včetně elektrotechnického a kovodělného průmyslu
(v roce 1983 na Slovensku 12,3 %, v českých zemích 6,1 %).

^c Včetně mrazírenské, zřídelní a tabákové výroby
(v roce 1983 na Slovensku 0,6 %, v českých zemích 0,4 %).

Pokud pokládáme za závěrečný bod industrializačního procesu stav, kdy skončil růst podílu sekundární sféry (průmyslu, stavebnictví, geologické a projektové činnosti) na celkové zaměstnanosti, pak české země dosáhly zvratu k postindustriální společnosti v druhé polovině 70. let při podílu 49 % a Slovensko o deset let později, ale při nižším podílu kolem 44 %. V letech 1948–1989 vzrostl na Slovensku počet pracovních sil v sekundární sféře přibližně 3,5krát (celková zaměstnanost vzhledem k odlivu pracovních sil ze zemědělství jen 1,7krát) a podíl sekundární sféry na úhrnném počtu pracovních sil se zvýšil z 20,8 % na 43,8 %. V průběhu čtyř desetiletí se podařilo téměř vyrovnat velký výchozí rozdíl v průmyslové úrovni obou částí státu, a to při poměrně rychlém vzestupu výroby i v českých zemích. V letech 1948–1989 vzrostl podíl Slovenska na celostátním počtu obyvatel z 29,7 % na 33,7 % a na průmyslové výrobě z 13,5 % na 30,0 %. V roce 1989 dosáhlo Slovensko v přepočtu na jednoho obyvatele 89 % průmyslové výroby českých zemí, přičemž produktivita práce na jednoho pracovníka v průmyslu byla na Slovensku o 10 % vyšší. Z regionálního hlediska přetrvávalo opoždění východního Slovenska za západní a střední částí země.

Školství a věda

8

Školská politika v letech 1948–1989 | *Jan Průcha*

Vývoj školství v letech 1948–1989 | *Jan Průcha*

Struktura a vědecká činnost vysokých škol | *Doubravka Olšáková*

Vývoj pedagogické vědy | *Jan Průcha*

Vývoj školství na Slovensku | *Elena Londáková*

Mimoškolní výchova | *Jiří Knapík*

Lidové školy umění | *Martin Franc*

Organizace a vývoj vědy | *Doubravka Olšáková*

Československá akademie věd | *Antonín Kostlán*

Popularizace vědy | *Doubravka Olšáková*

Slovenská akademie věd | *Elena Londáková*

Mezinárodní kontakty československé vědy | *Doubravka Olšáková*

Mezinárodní uznání československé vědy | *Doubravka Olšáková*

Školská politika v letech 1948–1989

Vývoj a proměny školství v historickém pohledu nelze hodnotit bez souvislosti se školskou politikou a legislativou. Tyto dvě složky činnosti státních orgánů řídí a ovlivňují školství v každém typu společnosti; v československé společnosti reálného socialismu to platilo dvojnásob, v důsledku centralizace moci zákonodárné a výkonné v rukou monopolní politické strany. Hlavní akty školské legislativy v daném období spočívaly ve schvalování a uvádění do praxe různých zákonných norem týkajících se struktury školství, jeho cílů a obsahu, a to ve formě jednak školských zákonů, jednak vyhlášek a nařízení ministerstev školství (českého a slovenského).

Souběžně s tím byla realizována školská politika, jejíž charakter byl v československé společnosti specifický. Zatímco v demokratických společnostech je školská politika věcí veřejnou a transparentní, v socialistické společnosti měla zásadně odlišný charakter. Její tvůrci byli anonymní, zdrojem bylo jen jedno politické centrum (obvykle ÚV KSČ, resp. jeho oddělení pro školství), odkud byla šířena formou stranických usnesení, proklamací a školení (především pro učitele). K podpoře této školské politiky měla sloužit i tzv. **marxistická pedagogika**, jejíž protagonisté deformovali pedagogiku v souladu s ideologickou orientací KSČ.

Pro vývoj školství byl zásadní školský zákon č. 95/1948 Sb., schválený Ústavodárným Národním shromážděním Československé republiky dne 21. dubna 1948. Tento zákon se vztahoval na všechny druhy a stupně škol (kromě škol vysokých, vojenských a teologických). Poprvé v historii českého a slovenského vzdělávání zavedl **jednotnou školskou soustavu** – zkráceně nazývanou **jednotná škola**. Zákon prodloužil **povinnou školní docházku na devět let** a měl umožnit veškeré mládeži společné vzdělávání v národní škole a v nižší střední škole ve věku 6–15 let. Tento zákon znamenal zásadní změnu vzdělávacího systému, jenž v různé reformovaných variantách přetrval po několik desetiletí až do roku 1990.

Již pět let poté byla uskutečněna další školská reforma, a to na základě zákona č. 31/1953 Sb., o školské soustavě a vzdělávání učitelů, schváleného dne 24. dubna 1953. Tento školský zákon přinesl změnu k horšímu. **Povinná školní docházka** byla zkrácena **na osm let** (od 6 do 14 let věku žáků) a podle sovětského vzoru byla zavedena **osmiletá střední škola** a **jedenáctiletá střední škola**. Učební plány škol a učební osnovy předmětů byly postaveny na politickém základě, se zdůrazněním „výchovy mládeže k vědeckému světovému názoru“. Rovněž příprava učitelů byla zákonem z roku 1953 negativně ovlivněna. Do té doby platný progresivní zákon č. 100/1946 Sb. zakotvil vzdělání učitelů na pedagogických fakultách při univerzitách, včetně učitelů národních škol. Od 1. září 1953 se pedagogické fakulty musely přeměnit na **vyšší pedagogické školy**, resp. na Vysokou školu pedagogickou (v Praze, Olomouci a Bratislavě). V důsledku toho bylo zlikvidováno vysokoškolské vzdělávání učitelů národních škol (1.–4. ročník), kteří se nově připravovali na středních pedagogických školách (až do roku 1959). Učitelé 2. stupně (5.–8. ročník) se vzdělávali ve dvouletých vyšších pedagogických školách a do zaměstnání nastupovali v 19 letech (absolvovali pouze jedenáctiletou střední školu a dvouletou vyšší pedagogickou školu).

V 50.–60. letech byl vzdělávací systém v Československu regulován několika politickými dokumenty: Usnesením předsednictva ÚV KSČ o učebnicích pro střední a národní školy (1951, které jednoznačně určilo marxistickou orientaci v obsahu školního vzdělávání), usnesením O zvýšení úrovně a dalším rozvoji všeobecně vzdělávacího školství (1955). Tento dokument poukazyval také na nedostatky v učebních osnovách a učebnicích: velký rozsah učiva, značná obtížnost nerespektující věkové zvláštnosti dětí,

přenášení některých úkolů školy na rodinu, zanedbávání polytechnické, tělesné a estetické výchovy aj. I vedení KSČ dospívalo k zjištění, že zavedení osmileté školní docházky v roce 1953 bylo vážným omylem, a proto v dubnu 1959 přijal ÚV KSČ usnesení O dalším spojení školy se životem a o dalším rozvoji výchovy a vzdělávání v Československu, v němž se vytyčoval požadavek opětného zřízení základní devítileté školy. To bylo realizováno dalším školským zákonem č. 186/1960 Sb. ze dne 15. prosince 1960. Tento zákon stanovil opět **povinnou devítiletou školní docházku** a změnil dosavadní osmiletou střední školu na **základní devítiletou školu**.

V 60. letech následovaly dílčí úpravy tohoto zákona a některá nová zákonná opatření týkající se přípravy učitelů. Nejdůležitější změnou byla transformace dosavadních středních všeobecně vzdělávacích škol na **gymnázia** se čtyřmi ročníky (zákon č. 168/1968 Sb.). V přípravě učitelů nastala změna zákonným opatřením č. 166/1964 Sb., které zrušilo tzv. pedagogické instituty (neuváženě zřízené v roce 1959), a vzdělávání učitelů všech stupňů se opět vrátilo na **pedagogické fakulty**.

Období tzv. normalizace v 70. letech se vyznačovalo zvýšenou aktivitou v oblasti školské politiky. Ta byla zřejmě vyvolávána nutností vypracovat dlouhodobou koncepci reformy českého a slovenského školství vzhledem k projevu jícímu se ekonomickému zaostávání Československa za nejnáspěšnějšími zeměmi Západu. Důležitým mezníkem se stal zveřejněný dokument ÚV KSČ z července 1973 s názvem *Vývoj, současný stav a další úkoly československého školství*. Byl to v podstatě prognostický dokument, jenž však nebyl založen na důkladné analýze stavu a fungování všech úrovní vzdělávacího systému. Poprvé se v něm mezi stranickými dokumenty o školství objevil požadavek, aby se na přípravě školské reformy podíleli i vědci.

Na základě tohoto dokumentu a politického jednání XV. sjezdu KSČ (1976) byl vypracován a zveřejněn rozsáhlý dokument *Další rozvoj československé výchovně vzdělávací soustavy* (Projekt a důvodová zpráva; Dílčí projekty), schválený vládou ČSSR a oběma národními vládami. Ten měl zakládat přestavbu všech úrovní vzdělávacího systému, od předškolní výchovy až po vysoké školy. Byl pojat komplexně a zahrnoval i vzdělávání učitelů a vzdělávání dospělých. Posledním závažným legislativním aktem v období socialismu byl zákon č. 29/1984 Sb., o soustavě základních a středních škol, přijatý Federálním shromážděním ČSSR v březnu roku 1984. Tento zákon zavedl **povinnou desetiletou školní docházku**, jež měla být dokončována v některém druhu střední školy. Zákon přešel i do školské legislativy po roce 1989, kdy byl ovšem několika novelami zásadně pozměněn, počínaje rokem 1990. Nastala nová éra vzdělávací politiky, bez řídicí role a cenzury jedné politické strany.

Vývoj školství v letech 1948–1989

Vývoj školství v době komunistického režimu charakterizují dva hlavní rysy: na jedné straně školství procházelo negativními etapami, především v 50. letech; na druhé straně přinesl školský systém také pozitivní výstupy, např. kvantitativní rozvoj středního odborného a vysokého školství a širší přístup populace k vyšším úrovním vzdělávání.

Jak dokazují některé komparativní analýzy, vzdělávací systém Československa 20.–30. let byl mezi systémy středoevropských a západoevropských zemí svými parametry na jednom z předních míst. Tento rozvoj navazoval na vynikající tradice českého školství ještě v rámci Rakousko-Uherska. V období předmnichovské republiky docházelo k intenzivnímu rozvoji školství, včetně vysokého. Stále ale platilo, že školství a vzdělanost byly významně **odlišné v českých zemích a na Slovensku**. Např. podle sčítání z roku 1921 bylo v Čechách 2,52 % negramotných obyvatel, kdežto na Slovensku 15,1 %. Velké rozdíly byly také v síti škol, v počtu vysokoškolsky vzdělaných osob aj. Teprve v desetiletích po 2. světové válce se tyto rozdíly snižovaly, resp. v některých parametrech dokonce eliminovaly. Ale ještě v roce 1950 (podle oficiálních statistik) přetrvávaly významné rozdíly ve struktuře vzdělanosti populace. Zatímco v českých zemích bylo v dospělé populaci (obyvatelé od 15 let výše) 9,06 % osob s dosaženým středním vzděláním (různého druhu) a 0,91 % s vysokoškolským vzděláním, na Slovensku činily tyto proporce vzdělanosti 6,66 % (střední vzdělání), resp. 0,55 % (vysokoškolské vzdělání). Stav školství v poválečném Československu byl celkově příznivý, ale teritoriálně diferencovaný. I když oficiální dokumenty školské politiky z konce 40. let a počátku 50. let výrazně neproklamovaly odstraňování diferencí ve školství a vzdělanosti mezi českou a slovenskou částí státu, fakticky se tento cíl sledoval a úroveň slovenského školství se rychle a úspěšně zvyšovala a v 70. letech rozdíly téměř vymizely.

Jednotná škola byla zavedena v Československu již školským zákonem č. 95/1948 Sb. a uchovala se až do počátku roku 1990, kdy bylo jednotné vzdělávání mládeže v České i Slovenské republice zrušeno a nahrazeno pluralitním systémem (včetně vstupu soukromého a církevního školství do vzdělávacího systému, které v letech 1948–1989 neexistovalo). Princip jednotné školy spočívá v **maximálním rovném přístupu ke vzdělání**, tj. poskytuje veškeré populaci mládeže obsahem a kvalitou rovnocenné vzdělávání, od zahájení povinné školní docházky až do určitého věku (14–15 let nebo i výše), a to ve školské instituci téhož typu. O prosazení jednotné školy byl veden dlouholetý politický a vědecký zápas jak v předmnichovském Československu, tak po druhé světové válce na Západě. Československo zavedlo jednotnou školu jako jedna z prvních zemí na světě a v tom lze spatřovat **pozitivní krok ve vývoji vzdělávání**. Bohužel problematickou se stala československá jednotná osmiletá či devítiletá škola svým obsahem. Obsah vzdělávání byl striktně regulován marxistickou ideologií a politickým charakterem řízení školství.

Nejnižším stupněm vzdělávacího systému byla **předškolní výchova** začleněná do systému jednotného školství zákonem č. 95/1948 Sb. V resortu školství byly **mateřské školy**, pro děti ve věku 3–6 let, kdežto **jesle** pro děti mladší zůstávaly v působnosti Ministerstva zdravotnictví nebo jiného. Rozvoj mateřských škol v průběhu 50.–80. let byl vskutku enormní, a to v různých parametrech: rostoucí počet dětí začleněných do předškolní výchovy, počet mateřských škol a tříd, počet učitelek v mateřských školách aj. Na tomto růstu se výrazně podílelo zřizování mateřských škol v závodech, zemědělských družstvech a obcích. Počet dětí začleněných do předškolní výchovy se tak postupně zvyšoval: z celkové populace dětí ve věku 3–6 let (před zahájením povinné školní docházky) to bylo 38 % dětí v roce 1960/61, ale koncem 80. let již kolem 90 %.

Politizace základního školství se nejvýrazněji projevila ve výuce společenskovedních předmětů a jazyků. Například v dějepise byly neproporcionálně zdůrazněny dějiny SSSR, mezinárodní dělnického a komunistického hnutí, naopak národní dějiny Čechů a Slováků byly jednak omezeny, jednak zkresleny, či dokonce falšovány (role prvního prezidenta Československé republiky T. G. Masaryka apod.). **Ruština** byla ze zákona prvním cizím jazykem povinným pro všechny žáky v základním vzdělávání a teprve v některých typech středních škol (gymnázia a střední odborné školy) byl zaveden druhý cizí jazyk. Velká část mládeže (asi 50–60 %), která po ukončení základního vzdělávání procházela přípravou pro dělnická povolání na odborných učilištích, se v průběhu své vzdělávací dráhy ani s jiným cizím jazykem než s ruštinou nesetkávala.

Československá základní škola trpěla scientistním pojetím výuky, tj. přetížeností učiva odbornými pojmy a termíny, encyklopedičností a důrazem na detaily – učivo tak nebylo přizpůsobeno kognitivním schopnostem žáků příslušného věku. Učebnice jednotlivých předmětů byly vytvářeny odborníky z ČSAV a z vysokých škol, kteří ale neměli pedagogické zkušenosti s vyučováním dětí v základní škole, a naopak učitelé s praxí ve školách nebyli do tvorby učebních osnov a učebnic v náležitě míře začleňováni. Tato situace byla sice kritizována jak pedagogickými odborníky, tak nejvyššími stranickými orgány, ale nikdy se problém nepodařilo vyřešit. V průběhu 80. let poukázovaly pedagogické výzkumy na negativní stránky české a slovenské základní školy, a to ve snaze vzdělávací systém zlepšit. Ale tyto nálezy byly ignorovány.

Zároveň se zlepšovala **materiálně-technická vybavenost škol** a učeben, byly postaveny četné školní budovy, školní jídelny, družiny, zájmové kluby, sportovní zařízení při školách aj. I v rámci jednotné školy se prosazovala také určitá diferenciacie vzdělávání, a to v podobě základních škol s rozšířeným vyučováním. Od 60. let byly ve větších městech otevírány třídy pro talentované žáky, jež byly zaměřeny na matematiku, cizí jazyky a sporty. Počet těchto tříd se postupně zvyšoval, stejně jako počet žáků procházejících tímto nestandardním vzděláváním. Dalším pozitivním rysem vývoje základního školství byl **rostoucí počet učitelů**, a to i za situace, kdy se v důsledku demografického vývoje počet žáků v základních školách v některých letech snižoval. Tak např. v roce 1958/59 působilo na základních školách v Československu 51 890 učitelů (při 1 331 070 žáků); v roce 1988/89 to bylo 62 007 učitelů (při 1 283 640 žáků).

Také **středoškolské vzdělávání** v období 1948–1989 procházelo vývojem, který měl jak pozitivní, tak negativní stránky. Především v 50. letech, kdy se sovětské školství stavělo jako vzor pro strukturu a obsah československého vzdělávacího systému, docházelo k neškodlivějším deformacím. Největším zásahem bylo **zrušení gymnázií** a jejich nahrazení „jedenáctiletou střední školou“ zákonem č. 31/1953 Sb. Spolu s tím byl deformován obsah všeobecného středního vzdělání, a to potlačováním předmětů humanitního typu a neúměrným zdůrazňováním předmětů matematicko-přírodovědných.

V 50.–60. letech, kdy se československá ekonomika orientovala na budování těžkého průmyslu, se příprava kvalifikovaných dělnických kadrů stávala jednou z priorit vývoje školství. K tomu účelu bylo celé tzv. **učňovské školství** převedeno do sféry státního sektoru, k čemuž byly vytvářeny specifické vzdělávací instituce, tzv. **státní pracovní zálohy** (zejména pro obory hornictví, hutnictví, stavebnictví). Vyvinuly se tak tři formy středoškolského vzdělávání: gymnázia – střední odborné školy (průmyslové, zdravotnické, zemědělské, ekonomické aj.) – učňovské školy, odborná učiliště a střední odborná učiliště. Tato strukturální diferenciacie se udržela až do roku 1990. Zásadní rozdíl mezi nimi byl v tom, že gymnázia a střední odborné školy poskytovaly úplné středoškolské vzdělání s maturitou (umožňující i přístup k vysokoškolskému studiu), kdežto vzdělávání na učňovských školách bylo kratší (většinou 2–3leté) a neposkytovalo úplné středoškolské vzdělání (teprve počátkem 70. let byly zavedeny učební obory s maturitou, které přetrvaly dodnes).

Stále vyšší počty mládeže vstupovaly do některého typu vyššího vzdělávání následujícího po základní škole – v roce 1953/54 celkem 120 818 žáků, v roce 1960/61 336 309 žáků, v roce 1988/89 536 168 žáků. V Československu docházelo k poměrně **výrazné mezigenerační vzdělanostní mobilitě**,

kdy (podle některých sociologických výpočtů) asi 30 % osob v každé následující generaci dosahovalo o stupeň vyššího vzdělání, než jaké měl jejich otec. Tento proces probíhal v druhé polovině století ve všech vyspělých zemích.

V souvislosti s tím se měnila i **vzdělanostní struktura československé populace**. Zatímco v roce 1950 bylo ve věku 25–29 let jen 9,1 % osob se středním vzděláním všeobecným nebo odborným, v 70. a 80. letech to bylo zhruba 25 %; podobně se zvýšil podíl osob s vyučením ze 14 % (1950) na 43 % v roce 1980. V roce 1988 měla Česká republika ve věkové kategorii obyvatel 15–64 let celkem 63 % osob s vyšším středním vzděláním a Slovenská republika 58 %, kdežto USA 46 %, Švýcarsko 52 %, Francie 33 %, Velká Británie 24 % atd. K tomu je třeba zohlednit zvláště intenzivní vývoj středního školství na Slovensku. Také ženám se během socialismu výrazně zvýšily šance na získání úplného středního a vysokoškolského vzdělání. Údajná **demokratizace vzdělávání** byla výrazně narušována **politickou diskriminací**. Zvláště v 50. letech a v období tzv. normalizace po roce 1968 byl ztěžován, či dokonce znemožňován přístup ke středoškolskému studiu dětem z některých rodin na základě politických kritérií.

Vysoké školství bylo v období socialismu hluboce postiženo politickými zásahy KSČ. Negativní dopady měla legislativa výrazně deformující sféru vysokoškolského vzdělávání, stejně jako nelegální zásahy proti akademické svobodě. Po únoru 1948 převzaly faktickou moc na vysokých školách **akční výbory**, jež prováděly **čistky** jak v **akademických sborech fakult**, tak **mezi studenty**. První komunistický zákon o vysokých školách byl vyhlášen až v květnu roku 1950 – zákon č. 58/1950 Sb. přinesl odstranění autonomie vysokých škol a likvidoval i tradiční organizaci vysokých škol, studentské a akademické spolky aj. Podle tohoto zákona byly také vysoké školy zbaveny veškerého majetku; ten byl zestátněn. **Ztráta autonomie vysokých škol** se projevovala také zrušením tradičních absolventských titulů a zavedením titulu „promovaný“ (s označením oboru). Od roku 1952 byly na vysokých školách zakládány **katedry marxismu-leninismu**, zajišťující povinné studium v této oblasti pro všechny vysokoškoláky. Z působnosti zákona byla ovšem vyňata později zřízená **Vysoká škola politická ÚV KSČ**, která měla status vysoké školy, avšak byla podřízena výhradně stranickému vedení. Dalším z rozhodujících legislativních aktů byl zákon o vysokých školách č. 19/1966 Sb. Znamenal výrazné posílení centrální pravomoci ministra školství, a to nejen pokud jde o přidělování finančních prostředků, ale také v řízení koncepce, cílů a realizace pedagogické a vědecké činnosti na vysokých školách.

Silná centralizace v rozhodování o vysokých školách byla ještě prohloubena zákonem č. 163/1969 Sb. z 16. prosince 1969. Ten byl vyhlášen již v období počínající tzv. normalizace a umožňoval svými ustanoveními odstranit všechny akademické funkcionáře, profesory a docenty, kteří byli shledáni politicky nevyhovujícími z hlediska kádrové politiky KSČ. Svoboda vysokých škol byla nadále okleštována tím, že **ministr školství** měl ze zákona **četná práva ovlivňovat chod vysokých škol a fakult**. Bylo to zejména právo ministra navrhnout vládě jmenování a odvolání rektorů, prorektorů, děkanů a proděkanů; právo zřizovat, zrušovat, rozdělovat a slučovat katedry, vědecká pracoviště a jiné útvary a další. Ministr školství mohl jmenovat docenty bez řádného habilitačního řízení a předkládat vládě i návrhy na jmenování profesorů bez jmenovacího řízení. Toto ustanovení, jež nemělo a nemá v demokratických zemích obdoby, bylo ještě stvrzeno zákonem č. 39/1980 Sb. z 10. dubna 1980, jenž byl poslední zákonnou normou pro vysoké školství před listopadem 1989. Vedoucí úloha KSČ se zde projevovala v tom, že ministr školství v řadě případů jmenoval docenty bez habilitačního řízení, tj. v případě odborníků, kteří vycházeli ve své práci „z vědeckého světového názoru“ a prokázali vědeckou, pedagogickou nebo uměleckou způsobilost atd. Není přesně známo, jak velký počet nehabilitovaných docentů a profesorů byl z vůle politického vedení ustanoven, avšak celkově mohlo jít o stovky osob (vzhledem k počtu fakult a téměř 20 letům platnosti této úpravy).

Samozřejmě nelze objektivními procedurami popsat klima, které vládlo v období socialismu na vysokých školách, kde politické orgány rozhodovaly prakticky o všech záležitostech fungování kateder, fakult a škol a kde vládla **tvrdá cenzura** při jakémkoli publikování vědeckých výsledků, zvláště ovšem na fakultách humanitních oborů. Na druhé straně nelze nevidět, že i v období socialismu vyrůstali

na vysokých školách četní kvalifikovaní odborníci, v některých případech i s mezinárodním vědeckým renomé, kteří přispívali k růstu vědeckého potenciálu země. Od začátku 50. let až do konce 80. let se na českých vysokých školách stále zvyšoval počet studentů (jak v denním studiu, tak při zaměstnání) a počet profesorů, docentů a ostatních pracovníků.

Zároveň docházelo i k jinému příznivému jevu – **zvyšování počtu žen** mezi vysokoškolskými studenty. Obdobné relace se projevovaly ve vysokých školách na Slovensku. Celkem úměrně k počtu obyvatel v české a v slovenské části státu tvořil počet studentů na slovenských vysokých školách zhruba třetinu z celkového počtu vysokoškoláků v Československu. Z hlediska sociálního původu bylo zastoupení jednotlivých sociálních tříd ve vysokoškolském studiu celkem vyrovnané. V 70.–80. letech existovaly v tomto ohledu významné rozdíly mezi Českou republikou a Slovenskou republikou. Na středních a vysokých školách byly proporce dětí z dělnických rodin vždy nižší v České republice a vyšší ve Slovenské republice.

Absolventi českých vysokých škol (1953/1954–1985/1986)

Školní rok	Denní studium		Studium při zaměstnání	
	<i>Celkem</i>	<i>Ženy</i>	<i>Celkem</i>	<i>Ženy</i>
1953/1954	5 686	*	*	*
1960/1961	6 129	1 992	1 988	552
1980/1981	15 222	6 572	3 098	1 168
1985/1986	18 168	8 580	3 230	1 070

* údaje nejsou publikovány

Vývoj středoškolského vzdělání v letech 1950–1980 (procentní podíl)

Dosažené vzdělání	Bez maturity		S maturitou	
	<i>Muži</i>	<i>Ženy</i>	<i>Muži</i>	<i>Ženy</i>
1950	90	95	7	3
1961	85	90	10	8
1970	79	85	15	12
1980	75	79	17	17

Struktura a vědecká činnost vysokých škol

Činnost československých univerzit byla po válce zahájena na základě vládního nařízení z 25. května 1945, které obnovovalo činnost univerzit k právnímu stavu ze dne 29. září 1938. Veškeré univerzity prošly v té době zásadní denacifikací, degermanizací a demokratizací. Univerzity se po druhé světové válce musely primárně soustředit především na zajištění výuky, poválečné ročníky představovaly v průměru 140 % předválečného stavu, v Praze s největší koncentrací vysokých škol to však bylo často až 160 % předválečného stavu. Díky svému propagandistickému potenciálu se však vysoké školství ocitlo velmi brzy v zorném poli KSČ.

Již při volbě rektora UK v roce 1947 bylo jasné, že politický tlak na akademické svobody v rámci univerzit stoupá: volbu **Karla Engliše** ostře napadl ministr informací Václav Kopecký. Tento trend po únoru 1948 potvrdil nástup **akčních výborů Národní fronty**, které vyloučily z akademické obce „reakční živly“. Po nich nastoupily v listopadu 1948 „studijní prověrky“.

V rámci snah koordinovat činnost všech univerzit vznikla z popudu rektora UK prof. Jana Bělehrádka v květnu 1946 rada rektorů, která však fungovala pouze do listopadu 1949. V té době vznikal **nový vysokoškolský zákon**, který byl přijat dne 18. května 1950 (zákon č. 58/1950 Sb.) a který jasně stanovil, že „úkolom vysokých škol, jako škol nejvyššího stupně, je vychovávat odborně a politicky vysoce kvalifikované pracovníky, věrné lidově demokratické republice a oddané myšlence socialismu, tvořivě vědecky a umělecky pracovat a spolupracovat na šíření vědy a umění mezi lidem“ (§ 2). Zákon vedl fakticky k plnému **podřízení vysokých škol Ministerstvu školství, věd a umění** (§ 4) a jeho poradnímu orgánu – Státnímu výboru pro vysoké školy (§ 5–6). Majetek univerzit i studentských spolků byl znárodněn.

Překotné a radikální změny v organizaci vysokých škol odrážel také vznik samostatného **Ministerstva vysokých škol v únoru 1953**. Do jeho čela byl dosazen **Ladislav Štoll** a kromě řízení vysokého školství mělo Ministerstvo vysokých škol spravovat také československou vědní politiku. Dne **1. října 1953** bylo však toto ministerstvo **sloučeno zpět s Ministerstvem školství, věd a umění**. I přes tyto nekoncepční kroky byly základy poválečného uspořádání vysokých škol položeny právě v tomto období, v letech 1952–1954, po krátkém, přechodném období hledání nových vzorů a typů univerzitního vzdělávání (například typu **Vysoké školy politických a hospodářských věd** v Praze a **Vysoké školy hospodářských věd** v Bratislavě, které zanikly k akademickému roku 1953/1954).

Nejvýznamnějšími změnami prošly technické a přírodovědné vysoké školy a fakulty. Z ČVUT byla v roce 1953 vydělena **Vysoká škola chemická** v Praze a také **Vysoká škola železniční** v Praze. Zásadním způsobem byl rozšířen počet fakult ČVUT, z nichž některé byly ustaveny i mimo Prahu (například v Poděbradech). V rámci posílení strojírenského průmyslu byla zřízena **Vysoká škola strojní** v Liberci, která fungovala paralelně s plzeňskou **Vysokou školou strojní a elektrotechnickou**. V rámci posílení hutnictví na Ostravsku byla **Vysoká škola báňská** přestěhována z Příbrami do Ostravy. Vedle technických věd se vývoj soustředil také na propagaci ruštiny, což se odrazilo ve vládním nařízení č. 63/1952 Sb., kterým byla zřízena **Vysoká škola ruského jazyka a literatury**. Ta fungovala až do akademického roku 1959/1960. Poslední významnou strukturální změnou byl vznik **Vysoké školy ekonomické** v Praze, která byla ustavena z hospodářské fakulty zrušené Vysoké školy politických a hospodářských

věd, a Vysoké školy ekonomické v Bratislavě, která vznikla k 1. září 1953 na základech Vysoké školy hospodářských věd v Bratislavě. Další změny pak probíhaly po celá 50. léta především na úrovni transformací jednotlivých fakult.

Významnou kapitolu poválečného vysokého školství však tvořila výchova pedagogických pracovníků. Krátká existence pedagogických fakult byla ukončena školským zákonem z dubna 1953 a pro výchovu budoucích pedagogů byla vytvořena samostatná školská **soustava tzv. pedagogických škol**, jejichž absolventi získávali titul promováný pedagog a specializaci pro určitý stupeň školy. V roce 1959 byla tato specifická školská soustava pedagogických škol zrušena a stala se **součástí běžné agendy vysokých škol** a od roku 1964 vznikaly v rámci stávajících univerzit také **samostatné pedagogické fakulty**.

Klasické rozdělení výzkumu, výuky a praxe narušil až zákon o vysokých školách z 16. března 1966 (zákon č. 19/1966 Sb.), který uvádí jako jeden ze čtyř úkolů vysokých škol „rozdílet vědeckou nebo uměleckou činnost a vychovávat nové vědecké nebo umělecké pracovníky“ (§ 2, odst. b). Oddíl III. tohoto zákona (§ 20–22) navíc plně definuje vědeckou činnost a výchovu k vědecké práci na vysokých školách. Zároveň je vysokým školám povoleno provádět výzkum pro externí organizace a instituce (§ 5). Vysoké školství zůstalo podřízeno Ministerstvu školství a kultury, vláda a ministr školství a kultury však pouze určují směr, zásady a cíle činnosti vysokých škol. Zcela tak mizí direktivní podřízení ministerstvu a vysoké školy získávají co do způsobu realizace daných cílů jistý díl autonomie.

Nový zákon o vysokých školách z 10. dubna 1980 (zákon č. 39/1980 Sb.) však po slibném vývoji 60. let znamenal návrat k 50. letům: vysoké školy jsou sice nadále vnímány jako „vědecké a kulturní instituce nejvyšší úrovně“ (§ 1), ovšem fakticky bylo rozhodnuto o tom, že „ministerstvo školství řídí vysoké školy v souladu s politikou Československé socialistické republiky“ (§ 21). Tím byla zásadním způsobem omezena předchozí autonomie a univerzity – a s nimi i univerzitní výzkum – se dostaly do vleku politiky. Rektor byl například jmenován na návrh vlády (§ 12) a prezident jmenoval profesory na návrh vlády bez doporučení vědecké rady (§ 74). Univerzity byly de facto řízeny státem a věda byla plně podřízena politice a politickým prioritám.

Vývoj pedagogické vědy

Historie školství a vzdělávání v socialistickém Československu je těsně spjata s pedagogickou vědou. Ta měla v předmnichovské republice vynikající úroveň jak ve složce teoretické, tak ve složce výzkumné a významně ovlivňovala i školskou praxi. Po únoru 1948 se její postavení a role podstatně změnily. Stejně jako jiné sociální vědy byla i pedagogika ovládnuta komunistickou stranou a jí prosazovanou filozofií marxismu, ztrácela vědeckou nezávislost a svobodu bádání, výrazně omezila své kontakty s vývojem pedagogiky na Západě, procházela i vlnami diskriminace a represí.

V období od února 1948 do poloviny 60. let byla československá pedagogická věda nejvíce deformována. Skvělé výsledky pedagogiky z předválečného období byly zavrženy a nahrazeny sovětskými publikacemi (překlady knih I. A. Kairova, N. K. Gončarova, N. K. Krupské aj.). Nastalo „přehodnocování“ děl nekomunistických pedagogických teoretiků z Československa a zahraničí. Pedagogická věda byla donucena propagovat a **zdůvodňovat** chybné, až diletantské **zásahy KSČ do školství**. Např. akademik Otokar Chlup, nejvýznamnější marxistický pedagog té doby, publikoval v 50. letech články, v nichž obhajoval zkrácení základního vzdělávání na osm let, i když s tím sám nesouhlasil. Nejvýznamnější představitel pedagogického výzkumu, profesor Václav Příhoda, byl na dlouhá léta umlčen. Oficiálně byla rozlišována „**marxistická pedagogika**“ jako jediné správná a vědecká a „buržoazní pedagogika“ (tj. existující na Západě a v předmnichovské republice) jako nevědecká, sloužící zájmům vykořisťovatelů apod.

Situace se liberalizovala v druhé polovině 60. let a hlavně v roce 1968. Objevovaly se kritické výhrady k ideologizaci pedagogické vědy, požadovalo se otevření československé pedagogiky světovému vývoji teorie a metodologie aj. Vyvrcholením liberalizačních snah byla **programová stať Pedagogika a pedagogové** (*Literární noviny*, 2. května 1968), v níž skupina čelných odborníků z českých a moravských univerzit (J. Kotásek, V. Pařízek, J. Maňák aj.) požadovala v podstatě to, aby se pedagogika obnovila jako skutečná věda zbavená ideologických pout.

V letech tzv. normalizace stovky odborníků na vysokých školách musely odejít ze svých pracovišť nebo byly postiženy zákazem publikování či výjezdů do zahraničí, zastavením kariérního růstu apod. Část horlivých komunistů prováděla očistu od „revizionistů a oportunistů“ a sama se prostřednictvím stranických orgánů dosazovala na vedoucí místa na katedrách a fakultách. Proslulými normalizátory byli v té době zejména K. Galla, K. Angelis, F. Kozel, Z. Kolář aj., na Slovensku G. Pavlovič, R. Pravdík, O. Baláž aj. Vyvrcholením „boje proti revizionismu v pedagogice“ se měl stát Celostátní ideologický seminář komunistů v oborech pedagogika a psychologie (duben 1973), z něhož byl publikován rozsáhlý sborník *Ideologické problémy rozvoje marxistické pedagogiky a psychologie v ČSSR* (1974), jenž je dnes významným historickým dokumentem o této ponižující době.

Jako poslední etapu ve vývoji pedagogiky před listopadem 1989 lze označit období od poloviny 80. let, jež se vyznačovalo **postupnou mírnou liberalizací**. Začaly se objevovat názory a publikace, organizovat semináře a skupiny, v nichž se česká a slovenská pedagogika opírala více o **empirické výzkumy** než o ideologicky zatížené teorie. I v rámci tehdejšího Státního plánu základního výzkumu se prováděly analýzy skutečného stavu a fungování českého a slovenského školství. V časopise *Pedagogika* (v němž publikovali jak čeští, tak slovenští odborníci) se objevovaly stati o pedagogických teoriích

a výzkumech na Západě apod. Liberálnější byla situace v ústavech akademií, tj. v **Pedagogickém ústavu ČSAV** (Praha) a v **Ústavu experimentální pedagogiky SAV** (Bratislava) než na pedagogických a filozofických fakultách.

Pro toto období – stejně jako pro všechna předcházející – je nutno rozlišovat mezi tehdejší oficiální pedagogikou, jejíž představitelé prosazovali stranické zájmy a těžili z toho pro své osobní kariéry, a neoficiální pedagogickou vědou, kterou udržovali někteří řadoví odborníci, mnohdy za cenu existenčního ohrožení. Díky nim nebyla pedagogika v Československu zcela degradována jen na úslužný servis pro uskutečňování „komunistické výchovy“ ve školách, udržela si určitou kontinuitu s vývojem této vědy ve světě, na který mohla navázat po roce 1989.

Vývoj školství na Slovensku

Jedním z prvních nařízení Slovenské národní rady (SNR, 6. září 1944) byl dekret o **zestátnění školství**, kterým se rušil nábožensky a rasově definovaný vzdělávací systém Slovenského státu. Státní a jednotná škola se stala leitmotivem i pro poválečné období, a to i přes odpor Demokratické strany (DS), jež varovala před nivelizací a úpadkem vzdělání. Nová koncepce školské reformy byla připravena už na podzim 1945 pod vedením G. Pauloviče a O. Pavlíka a jednotná škola byla zakotvena i ve školském zákonu č. 95/1948. Ten zásadním způsobem změnil tzv. dvoukolejnou strukturu vzdělávání tím, že sjednotil lidovou, měšťanskou školu a nižší gymnázium do I. a II. stupně základní devítileté školy (ZDŠ). III. stupeň se dělil na tříleté povinné odborné školy a čtyřleté výběrové odborné školy a gymnázia, při nichž byly zřízeny vzdělávací kurzy pro dospělé.

Jenom postupně se řešily personální a materiálně-technické problémy školství. V roce 1949 chybělo v ZDŠ kolem 4000 učitelů. Ještě v roce 1953 nespĺňovali mnozí z učitelů kvalifikační předpoklady: 30 % učitelů ZDŠ, 77 % na nižších středních školách, 28 % na gymnáziích a 45 % na pedagogických gymnáziích. Neméně složité byly i prostorové problémy – z původně 4529 lidových a měšťanských škol bylo 3143 poškozených nebo zničených válkou. Totéž se týkalo internátů a ostatních školních zařízení. Nová koncepce školy (100% účast na povinném základním vzdělání včetně odborného) znamenala také vyšší nároky na prostory a náklady vůbec.

Proměnou prošla obsahová náplň vyučování, jež se rychle stala předmětem **ideologizace výuky** v rámci všech vyučovacích předmětů i v rámci zavedení nových předmětů (povinné vyučování ruského jazyka, masivní nástup marxismu-leninismu). Už na podzim 1948 se z rozhodnutí komunistické strany přistoupilo k **třídně regulovanému výběru žáků** na výběrové střední a vysoké školy, čímž se paradoxně dosáhlo opaku slibovaného demokratického vzdělávání pro všechny. Ani „zrychlené“ **vzdělávání v jednoletých kurzech**, které nahradily celou výběrovou střední školu a umožnily vstup dělníků na vysoké školy (ve školním roce 1949/1950 jich na vysoké školy nastoupilo 1800), neprospělo hospodářské praxi. Ve 40. a 50. letech vyrůstala na Slovensku jedna vysoká škola za druhou; v 60. letech se začalo stavět jejich materiálně-technické zázemí.

Školství prošlo několika vlnami reform (1948, 1953, 1960, 1976–1984). Ukázalo se, že tehdejší obavy ze zpolitizování školy a jejího podřízení stranickým zájmům, ze snížení flexibility jednotné a centrálně řízené školy vůči proměnám okolního světa, z upřednostnění sociálních kritérií před talentem a nadáním, které svého času vyslovovali oponenti komunistické koncepce, byly opodstatněné. Vzdělání se skutečně nivelizovalo. Na druhé straně přes tyto omezující skutečnosti dosáhlo v mnoha oborech evropské úrovně. Bezplatné školství nabízelo možnost vzdělávání, i když ne pro všechny (třídní výběr, omezený počet míst na vysokých školách), tak pro většinu zájemců. Problémy s nedostatečným počtem vysokých škol, s nízkým podílem investic, se sociální denunciací učitelů však nemohou převážit fakt, že období 1948–1989 znamenalo pro Slovensko dynamický vzdělanostní růst.

Mimoškolní výchova

Změny v poválečném školství vedly od roku 1948 k celkovému přehodnocení přístupu ke vzdělávání školou povinných dětí. Komunistický režim deklaroval zájem děti nejen vzdělávat v socialistickém duchu, ale také na ně výchovně působit po dobu jejich pobytu ve škole i po vyučování. Podle vzoru sovětského školství a pedagogiky vznikl **system tzv. mimoškolní výchovy** (od 60. let se prosadil pojem „výchova mimo vyučování“), považované za součást komunistické výchovy mladé generace.

Rejstřík aktivit mimoškolní výchovy byl sice poměrně omezený, nicméně naplňoval hlavní cíle působení společnosti na děti. Tvořila jej především organizovaná zájmová činnost dětí v různých **kroužcích** (mj. s cílem usměrnit volbu budoucího povolání), dále pak pomoc při přípravě na vyučování a také tzv. vlastní služby žáků spojené s pracovními návyky. Součástí mimoškolní výchovy byla i tzv. **mimotřídní činnost**, která označovala výchovné působení na děti ve školách mimo vlastní vyučování, tedy o přestávkách, v době stravování či během různých školních akcí. Patřila sem také široká škála individuálních (ale organizovaných) aktivit dětí s vazbou na výchovu a vzdělávání: dopisování s dětmi, pořizování sbírek, výroba modelů, pěstování rostlin, sběr léčivých rostlin a odpadových surovin, domácí četba doporučené literatury a dětských časopisů apod. Principy socialistického soužití měla přibližovat **třídní samospráva**.

Obsah a metody socialistické mimoškolní výchovy se samozřejmě v letech 1948–1989 měnily a vyvíjely. V zásadě lze konstatovat, že bylo vždy deklarováno, že kromě rodičů musí na dítě také **výchovně působit socialistická společnost**, a to zejména prostřednictvím školy. Frekventovanou představou byla zásada co největší organizovanosti mimoškolní činnosti, od níž se ale v polovině 60. let začala školská politika odklánět s tím, že ji musí doplňovat také vhodné činnosti dospělými neorganizované. Jednalo se o důležitou koncepční inovaci, jež uznávala legitimitu spontánní dětské činnosti. Koncepce mimoškolní výchovy byla proto rozšířena i o snahu pomáhat dětem učit se účelně využívat svůj volný čas.

Za garanta mimoškolní výchovy se pokládala škola, což poprvé konstatoval školský zákon č. 186/1960 Sb. Současně začala vznikat **sít mimoškolních zařízení**; v případě škol se jednalo zejména o **družiny mládeže** (od roku 1965 nazývané „školní družiny“), zřizované u nás od počátku 50. let v souvislosti s programovou zaměstnaností žen, a dále **školní kluby** pro starší školáky (od počátku 60. let). Epizodní roli sehrály na přelomu 50. a 60. let tzv. **školy s celodenní péčí**, jimiž vrcholily tendence maximální organizovanosti a kontroly aktivit dětí mimo rodinu. Kromě školy se na mimoškolní výchově podílely i společenské organizace a instituce. Kromě ROH tuto roli plnila zejména Pionýrská organizace ČSM a její zařízení určená k zájmové činnosti dětí: **domy pionýrů a mládeže**, stanice mladých techniků, přírodovědců a turistů. Specifickým způsobem cíle mimoškolní výchovy naplňovala média (rozhlas, časopisy, televize), která na počátku režimu oslovovala děti spíše jazykem propagandy a teprve později si opět osvojila formy dětem blízké, osvědčené a atraktivní. Podoba sítě mimoškolních zařízení se ustálila zákonem č. 76/1978 Sb., o školních zařízeních.

Lidové školy umění

Rozsáhlý program demokratizace kultury předpokládal také zásadní změny v systému seznamování nejmladší generace s uměním a s výukou základů aktivní umělecké tvorby. Velké tradice měla zejména výuka hraní na hudební nástroje, jejíž navštěvování patřilo k základnímu kulturnímu kánonu výchovy středních vrstev. Původně soukromá síť byla v padesátých letech do značné míry transformována do sítě tzv. **základních hudebních škol**. Ve výrazně menší míře vznikaly základní výtvarné školy. Složitější situace však panovala u dalších druhů umění – dramatického, pěveckého či tanečního. Výuka v těchto oborech probíhala především v rámci kroužků při školách či dalších zařízeních pro děti a mládež, částečně byla také součástí školní výuky (hudební výchova). Výrazné podpory se dočkala především různá folkloristická uskupení.

Zásadní změnu v systému základního uměleckého školství přinesly až snahy o vytvoření nového, socialistického člověka, maximálně rozvinutého všemi směry, na samém sklonku padesátých let. Školský zákon z roku 1960 počítal s **vybudováním sítě lidových škol umění (LŠU)**, jejichž úkolem se mělo stát poskytování základního odborného vzdělání v oborech umění (vedle hudebních a výtvarných oborů se počítalo i s různými větvemi dramatického a tanečního umění včetně loutkářství). Lidové školy umění měly sloužit primárně dětem a mládeži, výslovně se však připouštělo i poskytování služeb dospělým. Lidové školy umění podléhaly příslušným národním výborům, stejně jako normální základní školy. Na rozdíl od nich se však v lidových školách umění, stejně jako v základních hudebních či výtvarných školách **platilo školné**, ovšem spíše v symbolické výši (v šedesátých letech se jednalo řádově o několik desítek korun měsíčně a ani v následujících desetiletích se tato suma příliš neměnila). Navíc existovala možnost za určitých podmínek platbu odpustit. U žáků základních škol se návštěva LŠU považovala za činnost v zájmovém kroužku a zaznamenávala se na vysvědčení. V pozdějším období vydávaly lidové školy umění vlastní vysvědčení.

V září 1960 přijal ÚV KSČ Zásady perspektivního a postupného zřizování lidových škol umění, které konkretizovaly pravidla pro budování celé sítě. Počítalo se nejprve s budováním dvou až tří plnohodnotných LŠU (tedy se zastoupením pokud možno všech základních oborů) v jednotlivých krajích, s tím, že do roku 1970 se předpokládal vznik LŠU v každém okrese. Tento model LŠU v podstatě přetrvával v podobě sítě základních uměleckých škol do současnosti, i když zejména v některých velkých městských centrech působí na území jednoho okresu či městského obvodu více než jedna základní umělecká škola. Podle usnesení ÚV KSČ ze září 1960 byly LŠU zařízení, která rozvíjejí **aktivní umělecký amatérský projev** (zejména v podobě lidové umělecké tvořivosti) a pomáhají vyhledávat **talenty pro profesionální dráhu**. Již od šedesátých let se však vedly diskuse, zda se mají LŠU soustředit na výchovu talentovaných dětí, nebo spíše usilovat o zvyšování uměleckého cítění nejširších vrstev školáků a sloužit tak spíše jako instituce obecné umělecké výchovy. Výuku v LŠU zajišťovali především absolventi uměleckých škol. LŠU tak sloužily v mnoha případech i jako záchranná sociální síť pro umělce. Uplatnění v nich přitom našli v některých případech i ti, kterým byla z nejrůznějších důvodů znemožněna aktivní přímá umělecká činnost. Přes určité ideologické tlaky projevující se v jednotlivých oborech přispěly lidové školy umění významnou měrou ke kultivaci života a umožnily přístup k základům aktivní umělecké činnosti širokým vrstvám obyvatelstva. Zejména v některých lokalitách se LŠU staly významnými centry kulturního

života a přispěly k odhalení mnoha uměleckých talentů. Zároveň byl v jejich rámci vytvořen důležitý prostor pro zajímavé aktivity v rámci trávení volného času dětí a mládeže. Zejména v sedmdesátých a osmdesátých letech se rozvinuly v rámci sítě lidových škol umění různé **soutěžní přehlídky**, konané často ve třech stupních – okresním, krajském a republikovém. Do značné míry tak nahrazovaly v uměleckých oborech dřívější soutěže tvořivosti mládeže a pracujících.

Organizace a vývoj vědy

Vědecký výzkum byl v poválečném Československu zastoupen díky hlavní tezi marxismu-leninismu o rozdělení výzkumu, výuky a praxe především v **neuniverzitním prostředí**. Tato teze však platila pouze do 60. let, kdy došlo pod vlivem ekonomických problémů k rozvolnění tohoto rozdělení. Věda a výzkum měly v poválečném uspořádání specifický význam: věda se měla stát hlavním **hybatelem zlepšení hospodářské situace země** a tím pádem také sociální situace v zemi. Komunističtí činitelé pak tento trend posílili v duchu hlavních tezí marxismu-leninismu. Z toho důvodu bylo například v první fázi přechodu ke komunismu potvrzeno privilegované postavení vědců ve společnosti, jak je uvádí například dílo V. I. Lenina *Nejbližší úkoly sovětské moci*. Jejich výjimečnost spočívala ve znalostech, které dělnické třídě doposud scházely. Paralelně však byl rozvíjen **kult „lidového vědce“**, jehož ideálem se stal dělník-stachanovec či zlepšovatelé. Inteligence měla postupně splývat s dělnickou třídou a stát se její součástí, k čemuž bylo zapotřebí inteligenci „převychovat“. Tato „převýchova“ probíhala ve dvou směrech: odstavením neloajálních vědců a indoktrinací inteligence jako celku.

V Československu byla agenda indoktrinace československé vědy vytvořena na I. ideologické konferenci vysokoškolských vědeckých pracovníků, která se uskutečnila ve dnech 27. února – 1. března 1952 v Brně. Její název zněl **Proti kosmopolitismu a objektivismu ve vědě** a marxistické reinterpretaci zde byly podrobeny všechny vědní obory a disciplíny s výjimkou technických věd. Pro ty byla zorganizována na podzim téhož roku samostatná ideologická konference Proti kosmopolitismu a objektivismu ve stavitelství. Tyto dvě konference fakticky vymezily oficiální mantinely ideologicky přijatelného vědeckého výzkumu v daných disciplínách.

Zmíněné **ideologické kongresy** vytyčily hlavní rysy vědeckého prostředí 50. let: **mechanické přejímání sovětských metod** a jejich uplatňování i tam, kde bylo třeba přihlédnout k lokálním specifikům. Sovětizace 50. let byla založena na výhradně bilaterálních vztazích ČSR–SSSR a pouze omezené výměně informací s dalšími socialistickými státy. Mezinárodní spolupráce se západním blokem v rámci globálních vědeckých projektů se odehrávala výhradně pod dohledem Moskvy.

V 60. letech byla tato bilaterální spolupráce nahrazena multilaterální **spoluprací mezi zeměmi socialistického bloku v rámci RVHP**. Tento model byl poprvé navržen v průběhu moskevských jednání v letech 1959–1960, v Polsku, Československu a NDR aplikován od roku 1960 pro vytváření patnáctiletých prognóz vývoje, v roce 1961 byla tato časová prognóza zvýšena na 20 let. V tomto období také dochází k zásadním změnám na úrovni státních komisí a výborů koordinujících rozvoj vědy a techniky v Československu.

K zásadní reformě vědeckého prostředí v Československu došlo však již záhy po ukončení 2. světové války. Prvotní návrhy se objevují již v první dvouletce (1947–1948), kdy byly v návaznosti na § 11 zákona o dvouletém hospodářském plánu (zákon č. 192/1946) vytyčeny **zásadní úkoly československého výzkumu** a budoucnost vědeckých institucí. Prioritou se staly následující oblasti a úkoly: rozšíření surovinové základny státu, rozšíření energetické základny státu, rozvoj a zlepšování výroby kvalitních technických materiálů, racionalizace výroby a zvýšení kvality důležitých výrobků a polotovarů, racionální využití půdy pro účely zemědělství a lesnictví, zužitkování odpadních látek z průmyslu a hospodářství, racionalizace lidské práce, řešení problémů osídlení, bydlení a dopravy, zvýšení zdravotní úrovně obyvatelstva a ochrany jeho zdraví, zlepšení výživy obyvatelstva a zvýšení kvality potravin.

V oblasti vědy a výzkumu bylo navrženo vytvoření Vědecké rady československých akademií, jejímiž členy by se stali zástupci **České akademie věd a umění (ČAVU)**, **Masarykovy akademie práce**, **Zemědělské akademie** a **Slovenské akademie věd a umění**. Mělo se jednat o nejvyšší vědecký výkonný orgán, který měl mít vlastní sekretariát a měl být vybudován po vzoru Hospodářské rady. Mezi její úkoly patřila mj. správa ústředních státních výzkumných ústavů, kam patřil polarografický ústav, geologický ústav, matematický ústav, biologický ústav a dále ústavy astronomický, ústav fyzikální a ústav chemický. Věda a výzkum měly být financovány zvláštní kapitolou státního rozpočtu, přičemž průmyslové a hospodářské podniky měly do tohoto fondu pravidelně přispívat. K realizaci těchto plánů nedošlo a pod vlivem politických okolností se po přechodném období 1948–1950 prosadila sovětská koncepce centralizovaného a hierarchicky uspořádaného vědeckého výzkumu.

Zatímco v 50. letech byl rozvoj vědy a techniky koordinován v rámci **Státního úřadu plánovacího**, který byl zřízen Dekretem prezidenta republiky 1945 o Hospodářské radě ze dne 25. srpna (63/1945 Sb.) a transformován 6. prosince 1951 na základě vládního nařízení revidujícího jeho status, již na konci 50. let došlo pod vlivem transformace ekonomické politiky v Moskvě k revizi jeho postavení. Dne 22. července 1959 byl tento státní úřad transformován ve **Státní komisi plánovací**, vrcholný koordinační orgán, paralelně byl ale také zřízen **Státní výbor pro rozvoj techniky**, jehož cílem bylo koordinovat rozvoj techniky napříč všemi ministerstvy i odbornými institucemi typu ČSAV. Pod vlivem změny přístupu ke koordinaci rozvoje vědy a techniky v zemích socialistického bloku byla na základě zákona č. 17/1962 Sb. zřízena **Státní komise pro rozvoj a koordinaci vědy a techniky**. Tento zákon nabyl účinnosti 1. března 1962 a byl zrušen 10. listopadu 1965. V listopadu 1965 však komise nezanikla, byla pouze transformována do **Státní komise pro techniku**, v jejímž čele stál zpravidla ministr techniky.

Největší změnu přinesla federalizace Československa v roce 1968, kdy vzniklo také samostatné **Federální ministerstvo pro technický a investiční rozvoj**, jehož poradním orgánem se stala **Federální rada pro vědecké a technické informace**. Toto ministerstvo vzniklo ze samostatného Výboru pro technický a investiční rozvoj, který byl ustaven 1. ledna 1969 a transformován v samostatné ministerstvo od 1. ledna 1971, kdy byly všechny výbory tohoto typu po přechodném období zrušeny a na jejich základě vznikla samostatná federální ministerstva. Ministerstvo pro technický a investiční rozvoj fungovalo až do roku 1984, kdy bylo znovu transformováno ve Státní komisi pro vědeckotechnický a investiční rozvoj.

Po celou druhou polovinu 20. století byl důraz kladen především na rozvoj technických věd, strukturální vývoj rozhodovacích orgánů zodpovědných za koordinaci vědy a výzkumu proto do velké míry kopíroval strukturální změny řízené RVHP.

Původně zamýšlenou Vědeckou radu nahradilo v novém prostředí **Ústředí vědeckého výzkumu**, které bylo zřízeno zákonem č. 261/1949 Sb. Záhy však bylo zákonem č. 185/1950 Sb. reorganizováno a vzniklo **Ústředí výzkumu a technického rozvoje**. Pod vlivem **sovětizace československého prostředí** a s ním i výzkumného prostředí však došlo po několika studijních cestách do SSSR k ustavení Vládní komise pro vybudování Akademie věd Československé republiky. Komise byla zřízena k 15. lednu 1952 a část její agendy nahradila také agendu Ústředí výzkumu a technického rozvoje, které bylo nakonec definitivně zrušeno vládním nařízením ze 7. listopadu 1951.

Vládní komise pro vybudování Československé akademie věd, jak zněl její pozdější oficiální název, navrhla radikální rozchod se stávající praxí a na místo již působících vědeckých institucí navrhla zřídit jednu centrální výzkumnou instituci **po sovětském vzoru Akademie věd SSSR**. K tomuto kroku nedošlo a **Československá akademie věd (ČSAV)** vznikla na základech stávajících výzkumných institucí a organizací: Královské české společnosti nauk, České akademie věd a umění, Masarykovy akademie práce, Československé národní rady badatelské a sedmi tzv. státních ústředních výzkumných ústavů. ČSAV pohltila absolutní většinu vědeckých a výzkumných ústavů, které v té době působily na území Československa: přešly sem jak vědecká pracoviště v gesci Ministerstva školství, věd a umění, jako například Státní historický ústav, Slovanský ústav, Státní archeologický ústav či Orientální ústav, tak

tzv. ústřední ústavy a sekretariát základního vědeckého výzkumu, stejně jako ústavy působící v rámci ČAVU, jako například Ústav pro českou literaturu, Ústav pro jazyk český či Kabinet pro studia řecká, římská a latinská. Celkem se jednalo o 54 ústavů, kabinetů, laboratoří a institutů.

Situace na Slovensku byla však mnohem specifičtější: 18. června 1953 zde byla zřízena **Slovenská akademie věd**, která představovala nejvyšší národní vědeckou instituci na Slovensku. Její struktura byla naprosto shodná se strukturou ČSAV a fakticky lze mít za to, že kopírovala sovětský systém národních akademií věd v plném rozsahu: vedle ústřední akademie věd tak existovaly i jednotlivé národní akademie. Česká akademie věd však nikdy nevznikla, dokonce ani poté, co vstoupil v platnost zákon o federalizaci země z 27. října 1968 (zákon č. 143/1968 Sb.).

Obdobným, přesto však specifickým vývojem prošly v poválečném období především zemědělské vědy a zemědělské výzkumné ústavy. Činnost **Československé akademie zemědělské (ČAZ)**, která byla ustavena v roce 1924, byla obnovena již v říjnu 1945. Návrh na vznik **Československé akademie zemědělských věd (ČSAZV)**, která měla představovat nejvyšší vědeckou autoritu v oblasti zemědělských věd v zemi, připravil ministr zemědělství Josef Nepomucký k projednání vládou 1. listopadu 1952. ČSAZV byla nakonec zřízena zákonem č. 90/1952 Sb. k 1. lednu 1953. Na přípravě zákona a jejího statutu se na Ministerstvu zemědělství prokazatelně podíleli také sovětsí poradci (na rozdíl od ČSAV, kde tento vliv nelze prokázat).

ČSAZV byla přímo podřízena Ministerstvu zemědělství, kromě vlastní vědecké činnosti byla nová akademie zemědělských věd pověřena také vytvářením vědecko-výzkumných plánů, výchovou kádrů, osvětovou činností apod. Na území celé republiky existovala pevná síť vědecko-výzkumných ústavů s dvěma centry, v Praze a v Bratislavě. ČSAZV spravovala zhruba 8000 hektarů zemědělské a lesní půdy a v roce 1960 zaměstnávala téměř čtyři a půl tisíce osob. V jejím čele stál po celou dobu její existence **Antonín Klečka**. ČSAZV byla zrušena z popudu ministra zemědělství, lesnictví a vodního hospodářství **Lubomíra Štrougala**, který zastával tuto funkci v letech 1959–1961, z důvodů zaostávání zemědělství za průmyslem a za praxí. Ostatně právě krach zemědělské výroby stál za zrušením třetí pětiletky. Dne 25. dubna 1962 rozhodla vláda na popud usnesení politického byra ÚV KSČ z října 1961 o **integraci ČSAZV do struktury ČSAV**, čímž fakticky došlo k poslednímu kroku ke sjednocení veškerého základního výzkumu pod vedením ČSAV.

V tomto centralizovaném systému však přesto existovaly četné výjimky, které se týkaly tzv. **aplikovaného výzkumu**. Ten byl ČSAV pokrýván pouze částečně (jejím hlavním úkolem byl základní výzkum), a proto byl tento výzkum soustředěn do tzv. **resortních výzkumných ústavů**, které byly spravovány jednotlivými výbory, komisemi či ministerstvy pro rozvoj vědy a techniky.

Změnu v organizaci akademií věd přinesl až zákon o federalizaci z 27. října 1968. Na jeho základě mělo dojít k vyrovnání asymetrického postavení akademií věd. Pod vlivem tzv. normalizace však k **federalizaci akademií** nikdy nedošlo – s jedinou výjimkou, kterou tvořilo obnovení Československé akademie zemědělské v nové, již federalizované podobě. ČAZ vznikla k 1. lednu 1969 a skládala se z České akademie zemědělské a ze Slovenské poľnohospodárskej akademie, po pěti letech, roku 1974, však byla znovu zrušena a převedena jak pod ČSAV, tak pod resortní výzkumné ústavy Ministerstva zemědělství.

Československá akademie věd

Myšlenka na vybudování akademie věd po sovětském vzoru se objevila záhy po květnu 1945, v červenci 1946 byla zakotvena i ve dvouletém budovatelském plánu Gottwaldovy vlády, v dubnu 1948 v rezoluci Sjezdu národní kultury. Jejím velkým **propagátorem** se stal zejména **Zdeněk Nejedlý**, po návratu z moskevského exilu první poválečný ministr školství (1945–1946, znovu 1948–1953) a jediný poválečný prezident České akademie věd a umění (po sebevraždě Josefa Šusty od 3. července 1945). V prosinci 1951 se **příprav na vytvoření akademie** ujal ministr informací **Václav Kopecký**, z jehož iniciativy pak byla k **15. lednu 1952** ustavena **Vládní komise pro vybudování Akademie věd** (předseda **Ladislav Štoll**). Komise se vyslovila pro zásadní diskontinuitu s Českou akademií věd a umění. S tímto názorem však polemizoval Zdeněk Nejedlý v rychle napsané a vydané brožuře *Vybudujeme Československou akademii věd* (Praha 1952), kterou se mu podařilo prosadit jako závaznou normu pro práci komise. Tímto zásahem přispěl k uchování vyšší míry **kontinuity akademie věd s předchůdcovskými institucemi**, což se projevilo nejen v preambuli navrhovaného zákona, ale i v nezanedbatelném podílu členů těchto institucí v členské základně ČSAV (mezi 162 členy ČSAV v letech 1952–1955 bylo 82 někdejších členů Královské české společnosti nauk a České akademie věd a umění, tedy 51 %).

Komise rozhodla, že akademie věd vznikne zrušením a sloučením potenciálu dosud autonomních vědeckých společností (**Královská česká společnost nauk, Česká akademie věd a umění, Masarykova akademie práce, Československá národní rada badatelská** aj.) a že sem budou převedeny 24 již **existující státní ústavy různého typu** (z České akademie věd a umění, ze Státního úřadu plánovacího i z kompetence Ministerstva školství a osvěty). Zákon o ČSAV č. 52/1952 Sb. přijalo jednomyslně Národní shromáždění a prezident Klement Gottwald jmenoval **12. listopadu 1952** (tj. v den, kdy zákon nabyl účinnosti) 12členné **prezidium ČSAV** (prezident **Zdeněk Nejedlý**, jeho dva zástupci **Vilém Laufberger** a **Jaroslav Böhm**, hlavní sekretář **František Šorm** a předsedové osmi odborných sekcí) a dalších 40 řádných členů ČSAV. K oficiálnímu zahájení činnosti ČSAV došlo na slavnostním zasedání v Národním divadle **17. listopadu 1952**.

V ČSAV se soustředilo bádání v širokém spektru přírodovědných, technických a společenských vědních oborů; stranou zpočátku stály jen zemědělské a lékařské nauky, pro něž měly být po sovětském vzoru vytvořeny samostatné akademie. Československá akademie zemědělských věd, která byla ustavena v prosinci 1952, však byla v roce 1962 částečně integrována do ČSAV, v níž řada ústavů tehdy i později pracovala na příbuzné, často ekologické problematice. Integrace lékařských věd do ČSAV probíhala souběžně s výstavbou rozsáhlého resortního výzkumu v této oblasti a byla sankcionována přejmenováním biologické sekce v roce 1958 na sekci biologicko-lékařskou. Na počátku normalizačního období se vedly diskuse o zrušení jaderného výzkumu v ČSAV, a to v souvislosti s převedením Ústavu jaderné fyziky ČSAV pod Československou komisi pro atomovou fyziku, nakonec tu však byl tento výzkum částečně ponechán.

ČSAV byla po celé období své existence především **institucí základního výzkumu**. V letech 1957–1962 byla sice pověřena i koordinací vědeckých úkolů stěžejního hospodářského významu a součinností při převádění výsledků výzkumu do praxe, později však byly tyto úkoly převedeny na jiné, vládní orgány. Uplatňoval se tu však i **aplikovaný výzkum** a spolupráce s výrobou, zejména některé chemické ústavy dokázaly své výsledky dovést až k udělení zahraničních licencí a devizovým ziskům (zejména

výzkum hydrofilních gelů a nových technologií výroby kontaktních čoček v Ústavu makromolekulární chemie ČSAV a léčiva desmopresinu v Ústavu organické chemie a biochemie ČSAV). V 80. letech představoval základní výzkum v ČSAV již jen asi 70–75 % celkové kapacity, to však bylo do značné míry vynuceno administrativními a rozpočtovými opatřeními státu; v podmínkách plánovitého hospodářství a při neexistenci svobodných tržních mechanismů si ČSAV nemohla vytvořit ke sféře aplikovaného výzkumu přirozené vazby.

Z hlediska územní příslušnosti se u ČSAV projevovala podobná asymetrie jako u komunistické strany: proklamativně se hlásila k zodpovědnosti za celou československou vědu, ale (po vzoru Akademie věd SSSR, vedle níž byly vytvořeny i formálně samostatné akademie v jednotlivých sovětských republikách vyjma ruské) spolu s ní na Slovensku v roce 1953 vznikla i samostatná **Slovenská akademie věd (SAV)**. V praxi však byla ČSAV institucí české vědy, jejíž ústavy byly rozmístěny vždy jen na území Čech a Moravy (s výjimkou Virologického ústavu ČSAV, který v roce 1953 vznikl v Bratislavě). K 1. červenci 1960 se sice na zásah stranických orgánů, které tehdy usilovaly o splnutí obou akademií, prosadily nové zásady vztahu mezi nimi, v praxi to však mělo za důsledek jen ustálení zvyklostí, podle níž se předseda SAV stával místopředsedou ČSAV a slovenským zástupcem se vyhrazoval přibližně třetinový podíl na vedení ČSAV a v orgánech mezinárodní vědecké reprezentace.

V čele ČSAV stálo jako její kolektivní orgán **prezidium**, složené z prezidenta ČSAV (od 1963 předsedy) a jeho zástupců (1957 náměstků, 1963 místopředsedů), hlavního sekretáře zodpovědného za hospodářské otázky a administrativu a dalších členů. Tyto funkcionáře do roku 1970 formálně volilo na časově omezená funkční období (3–5 let) **valné shromáždění členů ČSAV** ze svých řad (výkon významnějších funkcí a právo je volit býval však omezen jen na akademiky) a potvrzovala vláda. Vedle těchto funkcionářů stále výrazněji zasahoval do vývoje vědy i **byrokratický aparát** soustředěný v úřadu prezidia (název a kompetence této instituce se často měnily), který si vytvářel samostatné dlouhodobé vazby k orgánům komunistické moci. Vedle něj při ČSAV existovalo ještě několik společných pracovišť, která měla zajišťovat **společný servis pro vědecké ústavy**; mezi ně patřily zejména Základní knihovna ČSAV, Archiv ČSAV, Vývojové dílny ČSAV, Encyklopedický institut ČSAV (měl veřejnosti zpřístupňovat poznatky vědy slovníkovou formou – *AZ encyklopedicky*, 1964; *Malý encyklopedický slovník*, 1972; *Malá československá encyklopedie*, 1984–1987); a Nakladatelství ČSAV (později nakladatelství Academia, vycházelo tu ročně zhruba 120 knižních titulů, po založení 43 a v 80. letech 67 odborných periodik).

Zákonem byla ČSAV přiznána **funkce reprezentační** směrem domů i do zahraničí a **právo vědecké výchovy** (především tzv. vědecká aspirantura) a propůjčování hodností kandidáta a doktora věd (CSc. a DrSc.). Byly k ní přiřazeny **oborové vědecké společnosti** (Jednota matematiků a fyziků, Jednota klasických filologů, Matice moravská aj.). Jakožto „nejvyšší“ vědecká instituce zaujímal akademie protektorský postoj vůči vysokým školám a v letech 1957–1962 rovněž vůči resortním výzkumným ústavům. Tato neúměrná kumulace řídicích, kontrolních, poradních i pracovních funkcí v jediné instituci se v ČSAV pojila s prosazováním marxisticko-leninské ideologie. Její činnost byla až do roku 1990 kontrolována a řízena komunistickými orgány různé úrovně (od ÚV KSČ až po základní organizace na pracovištích).

Budování ČSAV jakožto soustavy pracovišť mělo dynamický ráz: celkový počet vědeckých pracovišť ČSAV vzrostl mezi lety 1953 a 1954 z 39 na 66, a během dalších dvou let dokonce již na 79; po celou dobu její další existence se pak pohyboval s různými výkyvy způsobenými ekonomickými a politickými zásahy přibližně mezi 60 a 80. I přes dynamický růst soustavy ústavů nedosahovaly však vědecké výsledky srovnání s podobnými západními institucemi; porovnání s německou Max-Planck-Gesellschaft (založena 1948) ukazuje, že obě instituce měly po svém vzniku srovnatelný počet pracovníků i vědeckých ústavů, avšak vědecký impakt německé instituce byl mnohonásobně vyšší. Efektivitu ústavů ČSAV podvazoval zejména **ideologický dohled**, nedostatek prostorů, zaostávání v přístrojovém vybavení a **odtrženost od světové vědy**. Zahraniční styky se původně omezovaly téměř výhradně na akademie věd zemí sovětského bloku, teprve postupně a částečně po roce 1960 se opět otvíraly možnosti výjezdu do svobodného světa. I ČSAV zasáhla částečně **politická čistka** v roce 1958, protože však měla tvrdší

průběh na vysokých školách, ČSAV paradoxně v jejím důsledku odborně posílila, protože sem přešli někteří významní badatelé, kteří nadále nesměli pedagogicky působit (pod vedením jednoho z nich, Otty Wichterle, tu např. v letech 1957–1959 vznikl Ústav makromolekulární chemie ČSAV).

Pro vývoj po roce 1965 je příznačná řada mezinárodních úspěchů československých badatelů zejména v oblasti makromolekulární a organické chemie, molekulární genetiky, mikrobiologie a fyzikální chemie. Společenskovědní ústavy ČSAV byly úzce propojeny s reformním křídlem vládnoucí strany a nabízely mu své odborné služby v oblasti ekonomie, práva a politologie, filozofie, sociologie, průzkumu veřejného mínění i historie. Početně rostl i sbor akademiků a členů korespondentů, skutečné rozhodování v ČSAV však měla ve svých rukou skupina přibližně 10–15 funkcionářů a byrokratů úzce svázaných s komunistickou mocí (vedle čelných „volených“ funkcionářů také předseda stranické skupiny prezidia, ředitel úřadu prezidia aj.), přičemž prezident ČSAV **Z. Nejedlý** (ve funkci až do své smrti 9. března 1962) zasahoval do dění spíše již jen sporadicky. Hlavní slovo v této skupině patřilo **Františku Šormovi** (hlavní vědecký sekretář 1952–1957, náměstek prezidenta 1957–1962, po Nejedlého smrti předseda ČSAV), **Jaroslavu Kožešníkovi** a **Jaroslavu Pluhařovi**.

Pražské jaro s sebou přineslo útlum ideologického dozoru a umožnilo relativně vysokému počtu pracovníků ČSAV vycestovat do zahraničí. Přineslo i pozoruhodný **vzrůst občanského sebevědomí pracovníků ČSAV**, kteří požadovali řadu změn v životě této instituce. Byly připravovány návrhy nových zákonů o ČSAV a České akademii věd, jež měly odstranit asymetrický model vůči SAV a zakotvit řadu demokratizačních prvků, došlo k pokusům o sjednocení odborové a stranické organizace v rámci ČSAV. Řada společenskovědních ústavů ČSAV se tehdy podílela na **přípravě reformu hospodářského a politického systému** Československa připravovaného reformními silami v ÚV KSČ (tým prosazující ekonomické reformy pod vedením **Oty Šika**, tým pro reformu politického systému pod vedením **Zdeňka Mlynáře** a tým pro tzv. vědecko-technickou revoluci pod vedením **Radovana Richty**). Pracovníky ČSAV byl inspirován vznik **Svazu vědeckých pracovníků** jakožto stavovské organizace. Přední vědci (Otto Wichterle aj.) se podíleli na formulaci a vyhlášení politického manifestu **Dva tisíce slov** z června 1968 a řada dalších jej podepsala. Všechny tyto iniciativy pokračovaly ještě i po srpnu 1968, postupujícím normalizačním režimem byly však vesměs zastaveny.

Po vstupu okupačních vojsk došlo k hromadným protestům pracovníků ČSAV a k akcím odporu patřilo i vydání tzv. **Černé knihy** obsahující dokumentaci okupace, které připravil **Historický ústav** (*Sedm pražských dnů. 21.–27. srpen 1968. Dokumentace*). Přesto i v ČSAV se postupně prosazovala normalizační politika, která si posléze vynutila i rezignaci F. Šorma na funkci předsedy ČSAV 10. října 1969. Jestliže dosud **odchod vědeckých pracovníků z ČSAV do exilu** byl jen okrajovým jevem, stal se nyní masovou záležitostí: z celkového počtu 760–790 osob, které takto z ní odhadem odešly v letech 1952–1989, jich od srpna 1968 do konce roku 1970 odešlo (anebo, pokud právě byly na zahraničních pobytech ve svobodném světě, do Československa se již nevrátilo) asi 585–590. Nejvíce byly emigrací v období let 1968–1970 postiženy Ústav jaderného výzkumu ČSAV v Řeži u Prahy, Ústav teoretických základů chemické techniky ČSAV, Fyzikální ústav ČSAV, Ústav organické chemie a biochemie ČSAV a Ústav makromolekulární chemie ČSAV.

Funkční období normalizačních funkcionářů nebylo zprvu vymezeno a upravila je až novelizace zákona o ČSAV z 15. prosince 1977 (č. 91/1977 Sb.), a to na pět let. Tzv. normalizace v ČSAV byla spojena především se jmény jejich tehdejších předsedů **Jaroslava Kožešníka** (1970–1980), **Bohumila Kvasila** (1981–1985) a **Josefa Řimana** (1985–1989). Na počátku sedmdesátých let byla ČSAV jako celek i její jednotlivá pracoviště podrobena represím, v jejichž rámci muselo z této instituce odejít asi 2 tisíce pracovníků; vedle vědců odešlých do exilu tak došlo k dalšímu citelnému personálnímu oslabení československé vědecké obce. Na všech úrovních došlo k **výměně vedoucích pracovníků** a k **restrukturalizaci řady pracovišť**, tedy k opatřením, která vesměs snižovala vědeckou výkonnost akademie jako celku; nejtěživěji byly postihnuty společenskovědní obory. I když se plánování vědy v Akademii věd uplatňovalo již od jejího vzniku, teprve na začátku normalizace se ustálilo do pravidelného rituálu pětiletkových intervalů Státního plánu základního výzkumu. Veškerý vědecký život v ČSAV byl opět podroben přís-

nému ideologickému dohledu, každé důležitější rozhodnutí podléhalo „kádrovému pořádku“ ústředních a místních komunistických orgánů. Došlo opět k zásadním omezením v oblasti mezinárodní vědecké spolupráce (jednoznačná preference socialistických států, v oblasti jaderné fyziky orientace na výzkum ve Spojeném ústavu jaderných výzkumů v Dubně u Moskvy a v oblasti kosmického výzkumu na program socialistických zemí Interkosmos), podstatně se ztížil přístup k zahraniční odborné literatuře. Přístrojové vybavení stále výrazněji zaostávalo, zcela byl podceněn nástup moderní počítačové techniky.

Celkově došlo k **zastavení růstu ČSAV** (až do poloviny 80. let počet pracovníků příliš nepřevyšoval 10 tisíc osob), narůstání byrokratického aparátu zvyšovalo těžkopádnost celé instituce. Snaha o oslabení jedinečné pozice hlavního města v intelektuálním životě země vedla plenární zasedání ÚV KSČ o vědeckotechnickém rozvoji v roce 1974 k tomu, aby iniciovalo **budování nových areálů** – center ČSAV **mimo pražskou aglomeraci**. V roce 1976 se rozhodlo o výstavbě Jihočeského biologického centra, do něhož byly do roku 1985 z Prahy přesídleny čtyři ústavy. V roce 1982 byla ustavena Jihomoravská základna pracovišť ČSAV, sdružující devět tamních ústavů a osm poboček pražských ústavů ze všech vědních oblastí, podobné centrum vzniklo v Ostravě. Tuhý normalizační dohled nad vědeckým životem v akademii začínal však kolem poloviny osmdesátých let polevovat a obnovující se občanský život v zemi přispíval pak spolu s experimenty ve financování vybraných ústavů k jistému oživení této zmrtnělé instituce. K 31. prosinci 1989 v ČSAV pracovalo 13,8 tisíce osob (z toho 3,1 tisíce vědeckých pracovníků).

Změnu přinesl až rok 1989, kdy se skupina funkcionářů akademie sdružených kolem předsedy stranické skupiny prezidia z roku 1968 Miloslava Katětova (tzv. konzultační skupina) posléze konstituovala jako dočasný orgán **Komora volených zástupců pracovišť Akademie**. Ta prosadila v červnu roku 1990 za předsedu akademie jednoho z nejváženějších československých vědců s velkým morálním kreditem, **Ottu Wichterle**, a provedla řadu změn souvisejících s **rehabilitací postižených členů i pracovníků**, **odstraňováním ideologického monopolu marxismu-leninismu**, **posílením autonomie vědeckých pracovišť** a prosazením nových forem financování.

Popularizace vědy

V novém prostředí hrála prim ideologie, v níž hrál vědecký pohled na svět zásadní roli. Součástí indoktrinace obyvatelstva se proto stala také popularizace vědy. Hesla jako „Věda jde s lidem!“ či „Věda na pomoc vesnici!“ byla běžnou součástí každodennosti československé společnosti od samého počátku 50. let 20. století. Významu popularizace vědy a jejího indoktrinačního potenciálu si byla komunistická moc dobře vědoma. Na troskách tří nejvýznamnějších meziválečných organizací majících za cíl popularizovat vědu (Dělnická akademie, Socialistická akademie a Volná myšlenka československá) vznikl proto roku 1952 po sovětském vzoru nový typ této organizace: **Československá společnost pro šíření politických a vědeckých znalostí**. Na jejím počátku stála „spontánní výzva“ pokrokové inteligence, která byla otištěna 7. dubna 1952 v *Rudém právu* a podepsalo ji 80 osobností české vědy. Záhy poté následovala v červnu 1952 první, zakládající konference této společnosti, na níž byl do jejího čela zvolen **Vilibald Bezdíček** (1906–1991).

Československá společnost pro šíření politických a vědeckých znalostí fakticky pohltila své předchůdkyně a na poli popularizace vědy vytvořila monopol. Její činnost proto rychle expandovala do všech oblastí veřejného života. V roce 1952 například organizovala pouze 2000 přednášek, roku 1954 již však více než 24 000. Spolu s tím stoupal i počet posluchačů: roku 1952 to bylo 281 000, roku 1954 již 1 762 000, přičemž po zbytek její existence počet posluchačů rostl a dosahoval několika milionů ročně. Po odstoupení Vilibalda Bezdíčka z vedení společnosti v roce 1955 jej nahradil **František Šorm**, který tuto funkci zastával do roku 1957, kdy jej nahradil **Josef Macek**. Ten setrval v čele společnosti, která se roku 1965 přejmenovala na **Socialistickou akademii**, až do roku 1965, kdy do jejího čela nastoupil **Ivan Málek**. Volbou Františka Šorma v roce 1955 došlo k úzkému propojení aktivit společnosti s ČSAV, což bylo charakteristickým rysem její činnosti až do roku 1989.

Československá společnost pro šíření politických a vědeckých znalostí, pozdější Socialistická akademie, fakticky kontrolovala **tisk popularizačních materiálů** a do její gesce spadalo vydávání časopisů *Dějiny a současnost*, *Mezinárodní politika*, *Věda a život*, *Magazín aktualit a zajímavostí*, *Technický magazín* či *Domov*, ale také slovenská *Príroda a spoločnosť* nebo *Svet vedy* a maďarský časopis *Természet és Tarsadalom*. Kromě toho spravovala ediční řady typu Malá moderní encyklopedie, Polytechnická knihovna a jiné, které publikovala v nakladatelství Orbis, ve Státním nakladatelství politické literatury či ve Státním nakladatelství technické literatury. Teprve na základě rozhodnutí z roku 1968 vzniklo nové, fakticky její vlastní nakladatelství Horizont.

Československá společnost pro šíření politických a vědeckých znalostí také kontrolovala mimoškolní vzdělávání, v jehož rámci vznikly **lidové univerzity a akademie**. Fakticky se jednalo o tři typy dlouhodobého, cyklického vzdělávání dospělých: lidové univerzity, lidové akademie a univerzity mládeže. Zatímco lidové univerzity fakticky nabízely získat po absolvování určitých kurzů ekvivalent odborného diplomu, který sloužil absolventovi jako doklad o zvyšování kvalifikace, lidové akademie byly mnohem volnějšího charakteru a nabízely různé tematické přednáškové cykly. Lidové akademie zahrnovaly také tzv. rodičovské akademie, filmové akademie a zemědělské akademie. Jednalo se o neúspěšnější koncept: roku 1960 například působilo na území Československa přes 2000 lidových akademií, které uspořádaly přes 9500 přednáškových cyklů. Počet pravidelných posluchačů kolísal mezi 250 a 500 tisíci.

V oblasti indoktrinace mas se činnost společnosti soustředila z rozhodnutí ÚV KSČ především na **výchovu obyvatelstva k vědeckému ateismu**. Ta byla propracována na mnoha úrovních v celý systém, v němž hrála významnou roli mj. planetária či technická muzea. Liberalizace poměrů v 60. letech vedla k deformaci původní myšlenky výchovy k ateismu a místo ní byla v Československu poprvé otevřeně formulována otázka vztahu marxismu a křesťanství.

Ivan Málek byl z čela Socialistické akademie odvolán roku 1969, kdy končilo období liberálních poměrů. V té době bylo například zastaveno vydávání časopisu *Dějiny a současnost*, který se podle všeho vymkl kontrole stranických orgánů. V té době je také dokončen akční program Socialistické akademie, který však již nemohl být realizován. Jeho základním bodem bylo oddělení vědy, ideologie a politiky.

V rámci tzv. normalizace poměrů ve společnosti došlo pod tlakem ÚV KSČ ke splnutí ultralevicové organizace **Levá fronta** se Socialistickou akademií. **Socialistická společnost pro vědu, kulturu a politiku** v letech 1971–1973, která vznikla po splnutí obou organizací, je výrazem normalizačních poměrů v obou společnostech. Po jejím ukončení se tato společnost vrátila roku 1973 k názvu **Socialistická akademie**, v jejím čele setrval posléze až do roku 1989 filozof **Vladimír Ruml**.

V té době fakticky činnost Socialistické akademie stagnovala a stala se plně závislou na propagandistických direktivách ÚV KSČ. Teprve v 80. letech se začínají objevovat nové pokusy o uchopení reality a vznikají práce věnované tabuizovaným tématům, jako péči o postižené, ochraně životního prostředí atd.

Slovenská akademie věd

Slovenská akademie věd (SAV) se konstituovala zákonem SNR č. 1/1953 z 18. června 1953 ze **Slovenské akademie věd a umění** (SAVU, 1942) v době, kdy tato instituce již disponovala 200 pracovníky (v roce 1990 byl jejich počet 6450). V roce vzniku měla SAV pět sekcí (matematickou a přírodní, biologicko-lékařskou, zemědělskou, technickou a společenskovední), později specializovaných na počet dvanácti, resp. osmi vědeckých kolegií. Po roce 1976 se vyprofilovala tři základní oddělení (1. technické vědy, matematika, fyzika, astronomie, vědy o Zemi, 2. biologie, chemie, lékařství, zemědělství, 3. společenské vědy).

Výrazným způsobem ovlivnilo vývoj SAV uzákonění jejího **včlenění do Československé akademie věd** (ČSAV) v roce 1963, čímž vznikl asymetrický model organizace vědy, protože ČSAV měla do té doby své ústavy výhradně na území Čech a Moravy. Centralistické tendence, odrážející situaci v celé společnosti, působily na jedné straně na odstředivé snahy a několik pokusů o návrat k relativně samostatné SAV. Na druhé straně určité omezení v řízení a financování bylo do jisté míry kompenzováno jejím zapojením do vzájemných společných projektů, a to formou jednodušší spolupráce, novými podněty a novou zkušeností. V 80. letech působila SAV víceméně autonomně, ČSAV měla plnit hlavně funkci gestora mezinárodních aktivit a spolupráce.

Zákon Federálního shromáždění č. 39/1974 potvrdil výchovně-vzdělávací funkci SAV a odstartoval extenzivní růst počtu jejích pracovníků. Odrážela se tu však i reakce na jejich úbytek na začátku 70. let, kdy mnozí vědečtí pracovníci – aktivně se podílející na obrodném procesu a politickém dění 60. let – museli opustit SAV, případně byli zbaveni řídicích funkcí. Kvantitativní nárůst však nebyl vždy přímo úměrný kvalitě a provázela ho i fluktuace. V roce 1989 měla SAV již 62 pracovišť (z toho 51 vědeckých). Kontakty se zahraničím byly redukovány na nevyhnutelné minimum a soustředily se výhradně na země socialistického bloku. Vynálezci též zpravidla věnovali více času administrativnímu prosazení svého díla než jeho tvorbě. Po několikaletém zápase s těžkopádnou byrokracií se jim většinou nedostalo ani odpovídajícího finančního či společenského ocenění.

V 60. letech se společenskovední ústavy přesunuly počtem a významem z vrcholu celé struktury na jeho konec (38,4 %), méně měly jen technické disciplíny (4,4 %), přírodovědné (5,5 %), lékařské a chemické (kolem 15 %). V polovině 70. let se do popředí dostaly biologické a lékařské vědy (33 %), přírodní a chemické (20 %), technické (18 %) a společenské (16 %). V tomto období bylo dobudováno i pracoviště SAV v Košicích.

Nová materiálně-technická základna odpovídala uvedenému zastoupení jednotlivých věd, a tak byl vybudován rozsáhlý areál pracovišť a laboratoří na Patrónce v Bratislavě, na Kramárech, objekt Astronomického ústavu ve Vysokých Tatrách apod. Specializované vydavatelství Veda dodnes publikuje vědeckou literaturu, monografie, sborníky, vychází množství odborných časopisů. Zrodila se základní díla slovenských společenských věd z oblasti filozofie, byly rozpracovány dějiny Slovenska od nejstarších dob, vývoj slovenské literatury, hudby, umění, školství atd., technické a přírodovědné ústavy postupně pronikaly i na zahraniční (tzv. západní) vědecká fóra.

Mezinárodní kontakty československé vědy

Mezinárodní kontakty československé vědy a výzkumu určovaly po celé 20. století mezinárodní organizace globálního charakteru, jejichž členem Československo bylo. V tomto smyslu představuje základní instituci tohoto typu UNESCO, jehož základní dokument – Constitution of UNESCO – ratifikovalo Československo v den, kdy vstoupil v platnost, tj. 4. listopadu 1946. Pod tlakem SSSR, který se členem UNESCO nestal, však Československo jednostranně opouští UNESCO dne 29. ledna 1953. Tento fakt zásadním způsobem ovlivnil mezinárodní spolupráci československé vědecké komunity, neboť **International Council of Scientific Union (ICSU)** představuje zastřešující platformu globálních vědeckých programů a aktivit. Sovětský tlak byl o to citelnější, že místopředsedou ICSU (Vice-chair) byl roku 1946 zvolen **Bohumil Němec**, prominentní československý biolog. Izolace však netrvala dlouho, záhy poté, co do UNESCO vstoupil SSSR (21. dubna 1954), obnovilo své členství také Československo (9. září 1954). Cílem tohoto kroku bylo zamezit asynchronnímu vývoji vědy v Československu a v SSSR, kdy SSSR na mezinárodní scéně zřetelně zaostával za státy, jimž měl sloužit jako vzor.

V době, kdy byla československá vědecká komunita izolována od mezinárodních institucí, podílela se pod dozorem SSSR na ustavení a činnosti dvou významných mezinárodních organizací, jejichž cílem bylo indoktrinovat mezinárodní vědeckou komunitu. Jednou z nich byla **Světová rada míru** (World Peace Council), která vznikla roku 1950 a krátce sídlila také v Praze. Jejím cílem bylo sdružovat intelektuální pracovníky v boji za mír, mnoho jejích členů se rekrutovalo z řad vědců – fyziků, biologů i sociálních vědců (pozdějším paralelním hnutím se stalo na Západě Pugwashské hnutí).

Další významnou organizací levicového typu byla **Světová federace vědeckých pracovníků** (World Federation of Scientific Workers), která vznikla v roce 1946 jako odborové hnutí pracovníků ve vědě. Na konci roku 1947 měla přes 18 000 členů po celém světě, její příklon ke komunistické ideologii však vedl UNESCO k tomu, že jí roku 1950 odebral status konzultanta (typu B). Její regionální centrum pro země socialistického bloku sídlilo po celou dobu existence v Praze.

Zásadní změnu v mezinárodní spolupráci ve vědě přinesla ženevská konference čtyř velmocí (SSSR, USA, Francie, Velká Británie), která se uskutečnila ve dnech 18.–23. července 1955 a která byla prvním setkáním těchto států po Postupimské konferenci. Jedním z bodů bylo také uvolnění a rozvoj vztahů mezi Východem a Západem, kam spadalo i uvolnění mezinárodní spolupráce ve vědě. Již na konci roku 1955 proto bylo jasné, že izolace vědeckých komunit obou bloků je nadále neudržitelná.

Významným hybatelem mezinárodní spolupráce ve vědě se stalo UNESCO a ICSU, které v roce 1957 iniciovalo první globální vědecký program: Mezinárodní geofyzikální rok (1957–1958), kterého se účastnili zástupci obou bloků. Úspěch tohoto programu opakovaly i další programy obdobného typu.

Členství v jednotlivých uniích ICSU z let 1954–1976 (dle ročenek ICSU)

	1954	1956	1958	1959	1960	1963	1964	1966	1972	1976
SSSR	2	6	14	14	14	15	15	16	17	18
ČSR	11	11	13	13	14	15	15	16	17	18

Mezinárodní uznání československé vědy

Nejvyšší uznání československé vědy ve 20. století představuje bezesporu udělení **Nobelovy ceny Jaroslavu Heyrovskému** v roce 1959 za objev polarografie. V 50. letech však patřilo k nejvyššímu uznání československé vědy i to, že generálním sekretářem Světové meteorologické organizace (World Meteorological Organization, WMO) se stal **Gustav Swoboda**, pražský Němec, spoluzakladatel Státního ústavu meteorologického (1918), který v roce 1938 emigroval z Československa. Funkci generálního sekretáře této významné organizace zastával v letech 1951 až 1955, kdy odešel do důchodu. Jeho zásluhou došlo k reorganizaci Mezinárodní meteorologické organizace (založena 1873) a ke vzniku WMO. Za oba tyto bezprecedentní úspěchy však československá věda vdělila především poválečné kontinuitě a návaznosti na meziválečné období.

Na tyto úspěchy navázal v jistém slova smyslu také **Otto Wichterle** se svým vynálezem gelových kontaktních čoček, na kterém pracoval již v 50. letech, ovšem k dokonalosti byl doveden teprve v 60. letech 20. století.

V 60. letech však československá věda začala za světovým vývojem zaostávat. Nové metody pronikaly na Východ velmi těžce, kontakty však do velké míry stále čerpaly z meziválečné či těsně poválečné spolupráce. Díky nim například rozvinul **Milan Hašek**, ředitel **Ústavu experimentální biologie a genetiky**, další výzkum imunologické tolerance, kterou se zabýval již roku 1953. Další výzkum pak rozvíjel ve spolupráci s londýnskou skupinou Petera B. Medawara a ve spolupráci s australským virologem a imunologem Frankem M. Burnetem, kteří za tento objev získali roku 1960 Nobelovu cenu v oblasti lékařství. Z Prahy se díky této spolupráci stalo významné výzkumné centrum imunologické tolerance v zemích socialistického bloku.

Významným impulzem pro upevnění mezinárodního renomé československé vědy bylo **zapojení Československa do velkých mezinárodních programů**, které byly iniciovány napříč jednotlivými bloky Organizací spojených národů a především institucemi působícími pod záštitou UNESCO, jako například ICSU (International Council of Scientific Unions). V letech 1957–1958 proběhl **International Geophysical Year (IGY)**, o němž Čechoslováci pod vedením Františka Šorma zprvu nejevili zájem, ovšem pod tlakem Moskvy se tohoto mezinárodního výzkumného projektu zúčastnili s významnými výsledky. Po IGY následoval v letech 1964–1965 **International Quiet Sun Year (IQSY)**, Mezinárodní rok klidného slunce, který v sobě skloubil astronomická pozorování slunce a přístupy geofyzikálních věd, které se profilely v rámci IGY.

Nejvýznamnějším programem, kterého se Češi a Slováci v rámci mezinárodních projektů zúčastnili, byl jeden z největších projektů druhé poloviny 20. století: **International Biological Programme (1964–1974)**. Právě tento program nastartoval pozdější vlnu zájmu o životní prostředí v širším slova smyslu.

Další významný impulz představovalo zapojení československých vědců do Pugwashského hnutí, které jim v roce 1960 umožnilo setkávat se ve jménu „pokroku a míru“ se západními vědci. K vyvrcholení této iniciativy patří organizace **mezinárodní konference v Mariánských Lázních** v roce 1964, které se na pozvání Antonína Šnejdárka, ředitele Ústavu mezinárodních vztahů, zúčastnili také profesori Harvardovy univerzity Henry Kissinger, Paul M. Doty a další významné osobnosti, které posléze ovlivňovaly vztahy mezi oběma bloky.

Po roce 1968 byl vývoj československé vědy v mezinárodním kontextu poznamenán odchodem mnoha vědců do exilu. Sedmdesátá a osmdesátá léta ve vědě lze však víceméně charakterizovat jako ústup československé vědy z mezinárodní scény, což bylo zapříčiněno především ztrátou její konkurenceschopnosti v globálním kontextu. I v té době však působili na akademických pracovištích vědci, kteří se významným způsobem zapíší do světové vědy, jako například **Antonín Holý**, v současnosti nejcitovanější chemik na světě, který započal svou kariéru v roce 1960 v **Ústavu organické chemie a biochemie ČSAV**.

Kultura

9

Kultura a moc | *Alexej Kusák*

Kultura a komunismus | *Alexej Kusák*

Tzv. socialistický realismus | *Alena Fialová*

Akční výbory Národní fronty v oblasti kultury | *Jiří Knapík*

Jiráskovská akce | *Michal Bauer*

Fučíkův odznak | *Michal Bauer*

Pracující do literatury | *Michal Bauer*

Česká literatura v totalitním systému | *Jiří Brabec*

Slovenská literatura v totalitním systému | *Vladimír Petrík*

Kulturní noviny a časopisy | *Miroslav Zelinský*

Konference Svazu československých spisovatelů 1950 | *Michal Bauer*

Druhý sjezd Svazu československých spisovatelů 1956 | *Michal Bauer*

Třetí sjezd Svazu slovenských spisovatelů 1963 | *Elena Londáková*

Mezinárodní kafkovská konference v Liblicích 1963 | *Michal Bauer*

Čtvrtý sjezd spisovatelů 1967 | *Michal Bauer*

České divadlo v totalitním systému | *Vladimír Just*

Slovenské divadlo v totalitním systému | *Miloslav Blahynka – Elena Londáková*

Vývoj československého filmu 1948–1989 | *Lukáš Skupa*

Československá nová vlna | *Lukáš Skupa*

Struktura a zázemí Československého státního filmu | *Lukáš Skupa*

České a slovenské výtvarné umění v totalitním systému | *Terezie Petišková*

Organizace výtvarných umělců | *Terezie Petišková*

Populární hudba | *Josef Kotek*

Trendy posluchačských priorit | *Josef Kotek*

Distribuce a poslech populární hudby | *Josef Kotek*

Česká vážná hudba v totalitním systému | *Jan Dehner*

Organizace hudebních umělců | *Jan Dehner*

Hudební festivaly | *Jan Dehner*

Česká alternativní kultura | *Tomáš Vrba*

Alternativní kultura na Slovensku | *Juraj Marušiak*

Kultura a moc

V období mezi léty 1948–1989 se politická moc snažila kulturu ovládnout, použít ji pro své cíle, instrumentalizovat ji. **Represivní opatření, sociální korupce a masivní indoktrinace** se staly hlavními prostředky v tomto zápase. Vedle toho politická moc asistovala při přirozených civilizačních procesech, které vedly k postupné změně životního stylu, a tyto změny ideologicky zneužívala. Šlo tu zejména o dokončení elektrifikace venkova, obnovu válkou zničených území, výstavbu sídlišť ve městech, překonávání analfabetismu v zaostalých územích státu, šíření zdravotnické osvěty, rozvoj kulturních a školních zařízení, změny ve využívání volného času. Společnost, duchovně narušená šestiletou vládou nacismu na území Protektorátu a předtím ještě morálním zhroucením za druhé republiky, zbavovaná postupně své politické a kulturní elity (procesy, emigrace) začala po kratší fázi exaltace ve znamení ztrivializovaných socialistických a pseudovlasteneckých myšlenek („Buduj vlast, posílíš mír!“) akceptovat tendence k zesoukromění a ke konzumismu. Výstavba komunikačních sítí a s ní související rozvoj automobilismu, jakož i změny ve vybavení domácnosti (plynofikace, pračky, nové typy topení) či zvýšení pracovních kvalifikací a sociálních schopností posunuly českou a slovenskou společnost směrem k Západu, zatímco jejich izolace od západní kultury, odstřížení duchovních horizontů a s tím související nedostatečná samoregulace je posunou směrem k Východu s jeho vulgárním hédonismem (alkoholismus, nutriční zlovyky).

Složité zápasy mezi kulturou a politickou mocí nevyústil v totální podrobení kultury komunistické moci a ideologii. Vždy znovu se pokoušeli ti, kteří v oblasti kultury pracovali, získat pro sebe a pro svou činnost prostor, v němž by se mohli pohybovat podle svých představ a potřeb. Zejména po roce 1956 se v několika vlnách uskutečňoval tento **pohyb ke svobodě**. Vznikaly malé divadelní scény, byly zakládány nové kulturní časopisy, hudební tělesa rezonovala zejména v oblasti populární hudby západní produkce, nastoupily nové literární generace vyjadřující celou škálu subjektivních citů a odklánějící se od kolektivistických ideálů, mladí malíři navázali, zprvu přes oblast užitého umění, záhy však i ve volné tvorbě jednak na dědictví domácí avantgardy, jednak na trendy světového umění. To vše pomáhalo homogenizovat vědomí mladé generace ve smyslu protirežimní revolty a stále více určovalo charakter české a slovenské kultury.

Významnou roli při tom sehrály rozvíjející se **kontakty se západní kulturou**, zejména překlady literárních děl, ale také osobní zkušenosti těch, kteří vyjížděli stále v hojnější míře – zejména v 60. letech, za západní hranice státu. Podnětná byla účast Československa na Světové výstavě Expo 58 v Bruselu, kde se na československém pavilonu, který získal na této výstavě nejvyšší uznání, podílela řada významných tvůrců (Jiří Trnka, Antonín Kybal aj.). To mělo velký vliv na domácí výrobu, na tříbení vkusu a estetiku všedního dne (bruselský styl).

Rigidní **idea socialistického realismu**, navíc zpočátku zúžená na míru vulgárních projevů A. A. Ždanova a podporovaná rozsáhlou publikační činností českých a slovenských ideologů (Gustav Bareš, Zdeněk Nejedlý, Ladislav Štoll, František Nečas, Jiří Taufer aj.), byla v rozsáhlých a nezáživných diskusích stále více rozměňována, až v 60. letech vyústila v myšlenku „realismu bez břehů“, jak ji propagovali tehdejší reprezentanti kulturní politiky Komunistické strany Francie (Roger Garaudy, Louis Aragon). Mezinárodní konference o díle Franze Kafky (Liblice 1963) se stala mezníkem v průniku svobodného myšlení do kulturní sféry. Pro mnohá díla z oblasti literatury, divadla, hudby a výtvarného

umění padly dosavadní zábrany. Malíři, kteří do té doby nemohli ani pomyslet na veřejnou prezentaci, se mohli představit veřejnosti svými díly (Mikuláš Medek, Jan Koblasa aj.), prosadila se díla absurdního divadla (Eugène Ionesco, Samuel Beckett, Václav Havel), objevují se původní díla reflektující soudobé filozofické proudy (Karel Kosík), vznikají **nové časopisy** mladé literární generace (*Tvář, Sešity pro literaturu, Mladá tvorba* ad.). Do kulturní oblasti proniká stále více polemický tón, ať už v časopisecké publicistice (*Literární noviny, Kulturní tvorba, Kultúrny život*), nebo v literatuře (Milan Kundera, Ludvík Vaculík, Jan Procházka). Otvírají se témata, kterých se až do té doby nebylo možné ani dotknout (odsun Němců, politické procesy, lágry).

Ani pokus o návrat do 50. let v kultuře po roce 1969 v zemi okupované sovětskou vojenskou mocí, snaha o restalinizaci poměrů, o zavedení tuhé cenzury a „sekyrnické“ politiky neuspěl. Politická moc se snažila pouze existenčně postihnout ty kulturní pracovníky, kteří byli zhodnoceni jako politicky nespolehliví. Byli to zejména ti, kteří se aktivně podíleli na aktivitách pražského jara, paradoxně zejména příslušníci Komunistické strany Československa. Kulturu přirozeně zasáhla také **silná emigrační vlna**, když někteří umělci a lidé pracující v kulturní sféře dali přednost před perzekucí odchodu do zahraničí (Josef Škvorecký, Miloš Forman, Ludvík Aškenazy, Milan Kundera) nebo k němu byli později donuceni (Pavel Kohout). Směřování české a slovenské kultury k svobodnějšímu výrazu staronová politická moc zabránit nemohla. Pokusila se pouze etablovat druhořadé tvůrce a několik věrných služebníků do řídicích struktur, ale v zásadě jsou tato léta hledáním modu vivendi mezi politikou a kulturou. Přihlášení se k myšlenkám reálného socialismu zůstávalo pouhou prázdnou proklamací (Bohumil Hrabal, Miroslav Holub, Jiří Šotola). Konformní díla měla pouze velmi nízkou úroveň a nemohla na veřejnost působit. Státní kulturní politika se stále více omezovala na dozorování kultury a na organizování oficiálních akcí manifestačního charakteru. Ztížené publikační podmínky daly vzniknout samizdatu a celému proudu **neoficiální kultury** (Plastic People, bytová univerzita apod.), stále více se projevovala neudržitelnost situace, v níž politická moc, reprezentovaná komunistickou stranou, se snažila sféru kultury pacifikovat a byla ochotna zejména ve druhé polovině 80. let tolerovat mnohé, co až do té doby bylo na indexu. Do roku 1989 vstupovala česká a slovenská kultura s posíleným sebevědomím, nabitá energií a touhou po rozbití všech snah, které ohrožovaly její rozmach.

Kultura v období 1948–1989 byla řízena příslušnými odděleními aparátu KSČ, a to jak na ústřední úrovni, tak v krajích a okresech. Významnou roli převodových pák v tom hrály **umělecké svazy**, které byly cechovně-politickými organizacemi, **na nichž byli umělci existenčně závislí**. Jejich komise rozhodovaly o přijetí členů, o publikaci děl a výstavní činnosti a měly významný vliv na výši honorářů. Měly také významnou hospodářskou složku, vlastnily nakladatelství, výstavní síně, ale také nemovitosti, které měly sloužit jako rekreační střediska pro členy. Svazy sdružující tvůrčí pracovníky v oblasti kultury umožňovaly svým členům podílet se na mnoha výhodách, které režim poskytoval (ateliéry a pracovny, cesty do zahraničí, vysoké příjmy, které mnohonásobně převyšovaly běžnou hladinu výdělků obyvatelstva, a s tím související nízké zdanění). Ekonomické zvýhodnění tvůrčích pracovníků vytvářelo zcela nový status této skupiny obyvatelstva a začalo ji oddělovat jako „novou šlechtu“ od ostatních členů společnosti. Zavádění státních titulů (národní a zasloužilý umělec) a dekorování umělců řády toto oddělení pouze podtrhovalo.

Sociologie kultury, omezená pouze na marxistický model, nemohla tyto nové skutečnosti v kulturní sféře postihnout, a tak tato oblast zůstala badatelsky nezpracovaná. Teprve přesnější rozbor sociologicko-ekonomické situace umělců a tvůrčích pracovníků v období komunismu ukáží, jak fungovaly určité vazby mezi státem a kulturou. Již dnes je možné konstatovat, že vzorem při odměňování umělců byl způsob, jak se toto odměňování, v němž byla skryta určitá sociální korupce, provádělo v Sovětském svazu.

Kultura a komunismus

Komunistická strana vstupovala do poválečného života Československa s tváří liberála navazujícího na avantgardní tradice meziválečného kulturního života. Jména umělců, kteří reprezentovali levicovou kulturu první republiky, se objevovala pod prohlášeními komunistické strany, avantgardní umělci vydávali svá díla ve stranickém nakladatelství a ve stranickém tisku a kulturněpolitický program KSČ formuloval **Vincenc Kramář**, bývalý ředitel Národní galerie, teoretik kubismu a sběratel Picassových obrazů. **Karel Teige**, vůdce avantgardy, píše na oficiální objednávku Ministerstva informací, řízeného Václavem Kopeckým, publikace o československé fotografii a architektuře, výstava sovětského umění v roce 1947 je v českém tisku mnoha komunistickými kritiky odmítnuta jako málo umělecká. Zejména mladá generace umělců pocituje tvůrčí a ideovou diferenciaci jako přirozený stav moderního ducha a žije v ideově rozrůzněných skupinách, které jsou schopny vzájemné komunikace, jak o tom svědčí jejich vystoupení na večerech Umělecké besedy na podzim 1947 a posléze i konference mladých spisovatelů na Dobříši v březnu 1948. Ještě na Sjezdu národní kultury, který se stal v kulturní politice KSČ po jejím převzetí moci přelomovou událostí, mluví **Václav Kopecký** o projektu svého ministerstva, který by měl zpřístupnit čtenářům dějiny výtvarného umění, a jmenuje jako budoucí autory teoretiky a historiky svázané s avantgardou a kulturou první republiky: Václava Nebeského, Jaromíra Pečírku, Antonína Matějčka, Karla Teiga, Vincence Kramáře a Jindřicha Chaloupeckého.

Současně s tím vystupují někteří komunističtí politici s názory, které se buď shodují se sovětskou linií, jak byla patrná zejména v projevech **A. A. Ždanova**, nebo se snaží orientovat českou kulturu na starší proudy kultury obrozené. I tato ideová rozrůzněnost se stává nástrojem v politickém zápase o moc, jak o tom svědčí různá, zejména předvolební prohlášení, pod něž komunisté získávají podpisy zastánců různých názorových směrů. Vedení KSČ dokonce brzdí vlastní příslušníky tam, kde by chtěli zakládat samostatné kulturní organizace, a nutí je ke společenství s umělci a kulturními pracovníky jiných politických názorů. Kulturní politika KSČ má v této fázi přesvědčit masu o tom, že většina kulturní elity, většina tvůrců buď přímo podporuje komunisty, nebo s nimi spolupracuje. Má doprovázet dalekosáhlé změny v ekonomické a sociální sféře a neutralizovat odpor, který by se proti těmto změnám stavěl.

Záhy po převzetí moci se projeví druhá, **represivní tvář kulturní politiky KSČ**. Akční výbory jako nové orgány moci vyloučí z řad původně profesních, nyní však ideových organizací řadu umělců, novinářů a dalších tvůrčích pracovníků, o kterých bylo známo, že s komunisty nesympatizují. Někteří volí raději exil než nesvobodu (**Ferdinand Peroutka, Egon Hostovský, Ivan Blatný, František Listopad, Jiří Voskovec, Zdeněk Němeček, Jaroslav Dresler, Antonín Kratochvíl** a řada dalších). Byla zastavena výroba mnoha knih a knihy již vytištěné byly poslány do stoupy. Soukromá **nakladatelství** byla zrušena a z ostatních byla zachována pouze ta, která patřila politickým stranám a masovým organizacím sdruženým v Národní frontě (Svoboda, Melantrich, Lidová demokracie, Mladá fronta, Práce). Vedle nich vznikla – jako sovětské odličky – státní nakladatelství: Státní nakladatelství krásné literatury, hudby a umění (pozdější Odeon), Státní nakladatelství dětské knihy (Albatros), Státní nakladatelství technické literatury, Státní pedagogické nakladatelství a několik dalších. Podle sovětského vzoru dostal také Svaz československých spisovatelů své nakladatelství. Stalo se jím prestižní soukromé nakladatelství František Borový, přejmenované na nakladatelství Československý spisovatel. V celé české a slovenské kultuře se otrocky aplikovaly sovětské vzory. **Umělecké svazy**, které tehdy vznikaly, byly pouze převo-

dovými pákami komunistické kulturní politiky. Následná **cenzura tisku**, která podléhala policii, byla zostřena a nechyběly případy, kdy byly celé náklady časopisů stahovány z distribuční sítě a zodpovědní redaktoři podrobeni trestnímu stíhání, odsuzováni do vězení či finančně postihováni. To vyvolávalo atmosféru strachu, v redakcích začala působit silná autocenzura a v redakcích se ustavovaly – opět po sovětském vzoru – sekretariáty, které měly kromě jiného také hlídat texty odevzdávané do tisku. Uvnitř stranického aparátu se jak v ústředí, tak v krajských a okresních orgánech prosazovali zastánci tvrdé linie v kulturní politice, zejména pak ti, kteří se pokusili prosadit tezi o buržoazním charakteru moderní kultury. Smyslem jejich úsilí bylo prosadit teorii o diskontinuitě české a slovenské kultury. Podle jejich názoru bylo třeba vrátit se k demokratické kultuře 19. století, jak byla reprezentována jmény Jana Nerudy, Boženy Němcové, Bedřicha Smetany, Mikoláše Alše a dalších tvůrců, nebo navázat na proletářský proud v literatuře, jak ho vyznačovala jména Václava Šolce, Rudolfa Mayera či Františka Chládky.

Přelomem v nové kulturní politice se stal **Sjezd národní kultury (10.–11. dubna 1948)**, na kterém pronesl **programový projev Klement Gottwald**. Podle něho by nás měla kultura „posilovat v práci i zápasu“ a „ukazovat cestu vpřed“. „Náš lid [...] potřebuje kulturu [...] srozumitelnou a přístupnou.“ Kultura se stává polem prudkého ideologického boje, v němž se někteří komunističtí funkcionáři stávají dohlížiteli a soudci. Tito „**sekyráři**“, jak byli tehdy označováni, se snaží vnutit celé kultuře **sovětský model řízení** z jednoho stranického centra a prosadit v umění metodu **socialistického realismu** v její nejdogmatictější podobě. Současně jsou rozpoutány zuřivé kampaně, které mají z vědomí obyvatelstva vyhladit vše, co by je spojovalo s první republikou. Je to především kampaň proti humanistickému odkazu T. G. Masaryka, proti náboženství, proti modernímu umění. Důraz je kladen na **lidovost, srozumitelnost a ideovost bez ohledu na uměleckou či myšlenkovou úroveň**. Situaci vyhrcojuje korejský ozbrojený konflikt, na němž se podílejí obě velmoci a do kterého vstupuje také komunistická Čína. Důsledkem je **militarizace kultury**, zavádění vojenských pořádků do mnoha oblastí kultury. Významné kulturní celky přecházejí pod přímou vojenskou správu (Armádní umělecké divadlo v čele s plukovníkem E. F. Burianem a řada dalších). V rychle se šířící atmosféře strachu mnozí umělci podlehnou, snaží se přizpůsobit a několik jich řeší svou situaci dobrovolným odchodem ze světa (Konstantin Biebl, Jiří Frejka, Saša Machov).

Ikdyž v souvislosti se zatčením generálního tajemníka KSČ Rudolfa Slánského dochází k významným přesunům ve stranickém aparátu a nejhrolivější zastánci tvrdé linie v kultuře jsou označeni za sektáře a nositele „slánštiny“, v oblasti kultury dochází jen k relativnímu uvolnění. Je sice zastavena v únoru 1952 *Tvorba* jako tribuna dogmatických ideologů a Svaz spisovatelů začíná vydávat týdeník *Literární noviny* a měsíčník *Nový život*, ale současně se konají **procesy**, při kterých jsou k dlouholetým žalářům odsouzeni básníci a spisovatelé **Jan Zahradníček, Václav Renč, František Křelina, Zdeněk Kalista, Josef Knap, Bedřich Fučík, Václav Prokůpek** a několik dalších.

Odchod hlavních protagonistů dogmatismu z vedoucích funkcí v kulturní oblasti přece jen způsobí, že se do vedení kulturních organizací dostanou liberálněji smýšlející komunisté, kteří vytvoří prostor pro nástup mladé generace tvůrčích pracovníků. Stalinova smrt v březnu 1953 a několik dní poté i smrt Klementa Gottwalda se staly další přelomovou událostí ve vývoji poválečné kultury. Dramatický a stále znovu přerušovaný proces destalinizace započal. Impulzy přicházející ze Sovětského svazu jsou významné, avšak dvojznačné. Chruščovův útok proti přebujelému ozdobnictví v architektuře je sice útokem proti socialistickému realismu, jak byl doposud chápán a jehož odraz nalezneme i v české architektuře 50. let, ale záhy poté se Nikita Chruščov utkal s novou generací sovětských výtvarníků, jejichž díla byla označena za formalistické výtvary.

V druhé polovině 50. let se dostává kulturní scéna v Československu do pohybu. Její tvůrci pochopili, že je možné o svobodu uměleckého projevu bojovat. Vedle jednotlivých umělců, jejichž tvorba byla po roce 1948 nepublikovatelná a kteří tvořili svá díla vskrytu, se ke slovu začali hlásit příslušníci mladé generace. Zejména ve výtvarném umění můžeme sledovat rychlé vytváření skupin, které se úspěšně domáhají kolektivních výstav, v divadelní sféře se velmi rychle začínají etablovat **malá divadla**, která si svépomocí upravují pro svou činnost prostory (**Semafor, Divadlo Na zábradlí**), v literatuře se šéfredaktoři dvou nejvýznamnějších nakladatelství (**Jan Řezáč** ve Státním nakladatelství krásné literatury

a umění a **Ladislav Fikar** v Československém spisovateli) zasadí o publikování nových autorů (**Milan Kundera**, **Jiří Šotola**, **Miroslav Florian**). Začínají vycházet také **nové kulturní časopisy**, v Brně měsíčník *Host do domu*, v Bratislavě *Kultúrny život* a *Mladá tvorba*, v Praze týdeník *Kultura*, měsíčníky *Plamen*, *Květen*, *Sešity pro mladou literaturu* a „tlustý“ dvouměsíčník *Světová literatura*, který tiskne ukázky ze současných západních autorů, a otevírá tak dveře do světa. Později k těmto časopisům přibude ještě ostravský *Červený květ*, teoretický časopis *Orientece* a skupinový časopis mladé generace *Tvář*.

Současně s tímto relativním ideologickým uvolňováním se utužuje administrativní tlak na kulturu. Cenzura se institucionalizuje jako **Hlavní správa tiskového dohledu** a musí jí být předkládáno ke schválení všechno, co se veřejně produkuje. Existence umělců je svázána s jejich členstvím v některé umělecké organizaci. Kdo není členem nebo alespoň kandidátem některého monopolního uměleckého svazu, nemá právo žít „na volné noze“, podléhá všeobecné pracovní povinnosti a ztrácí řadu dalších významných výhod (ateliér, pracovní, státní zakázky, účast na výstavách a soutěžích, možnost pobytu v některém domově umělců či novinářů, usnadněné cesty do zahraničí a další).

Účast Československa na **Světové výstavě v Bruselu (1958)** dává příležitost řadě moderních umělců, aby se představili na světové úrovni. Úspěch československého pavilonu, který získá v silné mezinárodní konkurenci nejvyšší vyznamenání, je velkou posilou pro onu část české a slovenské kultury, která i za nejtěžších podmínek dogmatismu nepřestala usilovat o moderní výraz a nenechala se svázat rigidními pravidly socialistického realismu. To je také doba, kdy se česká kultura začíná rozpomínat na svou avantgardní minulost, na svou někdejší sounáležitost s evropským uměním. Předělem tu byla brněnská **výstava Zakladatelé moderního českého umění**, kterou zorganizovali výtvarní teoretici **Miroslav Lamač** a **Jan M. Tomeš** (říjen 1957). Ta zpřítomnila heroickou dobu českého kubismu, do té doby považovaného za nebezpečnou větev kosmopolitní dekadence. V kyvadlovitém pohybu kulturní politiky mezi uvolňováním a represí mnohé z toho, co se v liberálnějším ovzduší zrodilo, vzalo za své. Zanikl časopis *Květen*, *Kultura* po pěti letech byla prohlášena za revizionistickou a místo ní byla založena *Kulturní tvorba* na půdě stranického vydavatelství, zakázáno bylo také vydávání *Tváře*.

Avšak rigidní myšlenka socialistického realismu, jak prosakovala do české a slovenské kultury již od druhé poloviny 30. let a jak se stala estetickým kánonem na počátku 50. let, byla v nekonečných a nezáživných diskusích postupně rozmělnována. Byly rozkolísávány hlavní myšlenky marxistické estetiky: umění jako součást společenské nadstavby, jeho vazba na dělnickou třídu, angažovanost umělce v zápase této nastupující třídy, neschopnost zanikající buržoazní třídy produkovat jiné než dekadentní umění a realismus jako jediná metoda odpovídající novým společenským poměrům. Čím dále tím více se ukazovalo, že umění, které podle těchto zásad vznikalo, bylo schematické, mělo charakter plakátu a ztrácelo možnost působit na vnímatele.

Na počátku 60. let se začalo ukazovat, že umění nelze řídit tak, jak si to představovali funkcionáři KSČ. „Tání“, jak se toto období začalo nazývat podle románu **Ilije Erenburga (1954)**, se stále více proměňovalo v nový proud uměleckých činů, které se již nedaly poměřovat pravidly socialistického realismu. Místo nich pronikala do oblasti kultury myšlenka „**realismu bez břehů**“, jak ji razili západoevropští komunisté (**Roger Garaudy**, **Louis Aragon**, **Ernst Fischer**). Jejím potvrzením a zároveň mezníkem v kulturní politice se stala **konference o díle Franze Kafky** (Liblice, květen 1963). Přes odpor východoněmeckých dogmatických účastníků konference se podařilo dílo Franze Kafky „odzbroit“, jak to žádal ve svém moskevském projevu (1962) **Jean-Paul Sartre**. Pro mnohá díla, do té doby nepublikovatelná, padly zábrany. Prosazují se **díla absurdního divadla** (**Eugène Ionesco**, **Samuel Beckett**, **Václav Havel**), malíři a sochaři, kteří byli na indexu, pořádají samostatné výstavy (**Mikuláš Medek**, **Jan Koblasa**), v literatuře se otvírají témata, která byla doposud tabuizovaná: politické procesy, lágry, odsun Němců. **Jiří Mucha**, **Jan Procházka**, **Ludvík Vaculík**, **Milan Kundera**, **Ladislav Mňačko** a další publikují díla, která reflektují politickou atmosféru českého a slovenského stalinismu.

Ve dnech 27.–29. června 1967 **IV. sjezd Svazu československých spisovatelů** nejen potvrdil tendenci vymanit kulturní politiku z područí komunistické strany, ale stal se v projevech několika spisovatelů přímo vyjádřením zápasu za svobodu. Odpověď na sebe nedala čekat. Vedení KSČ reagovalo

vyločením několika spisovatelů ze strany a zastavením *Literárních novin*. Napětí v kulturní politice bylo pouze odrazem rozporu ve vrcholových orgánech KSČ, které skončily výměnou vedení. Jedním z prvních politických činů Alexandra Dubčeka a jeho politických druhů bylo vyřazení a posléze **zrušení cenzury**. Nový kulturněpolitický kurz umožnil neobvyklý rozmach politických polemik. Ve statisícovém nákladu byl vydán protokol IV. sjezdu Svazu československých spisovatelů. Byl obnoven časopis spisovatelů s názvem *Literární listy*. Týdeníky *Reportér* a *Student* se staly tribunami nových myšlenek a zároveň soudními stolicemi nad minulostí. Poprvé bylo možné otevřeně diskutovat o justičních vraždách a vyslovovat pochybnosti o smrti Jana Masaryka. **Manifest Dva tisíce slov** koncipovaný **Ludvíkem Vaculíkem** a podepsaný širokou českou a slovenskou kulturní obcí, se stal politickou výzvou ke změně systému vládnutí v zemi.

Pražské jaro skončilo vojenským vpádem armád pěti zemí Varšavského paktu, okupací a procesem tzv. normalizace, za níž byl vztah mezi komunismem a kulturou znovu definován. Byl to brutální **návrat k represivním metodám řízení kultury z 50. let**. Řada titulů periodického tisku a knižních publikací byla zakázána, vyřazena z knihoven, byly zrušeny nebo zreorganizovány tvůrčí svazy, na vedoucí místa kulturních institucí byli dosazeni spolehliví, leč často druhořadí funkcionáři. Jako v 50. letech byly tyto násilné změny doprovázeny **emigrací mnoha tvůrců**, a to emigrací, která byla zpočátku dobrovolná, později vynucená orgány Státní bezpečnosti. Mezi těmi, kteří odešli z Československa, byla řada umělců, jejichž odchod byl pro českou kulturu velikou ztrátou (**Milan Kundera, Jiří Kolář, Miloš Forman, Ivan Passer, Ludvík Aškenazy, Alfred Radok, Vratislav Blažek, Karel Krautgartner, Jan Koblasa** a řada dalších). Současně s represí se však proti této staronové kulturní politice zvedl aktivní odpor, který se záhy artikuloval v podobě **samizdatových a exilových edic**. Česká kultura se začala aktivně bránit a její obrana posléze vyústí do hnutí **Charty 77**, na níž se významně podílejí nejen aktéři pražského jara (**Pavel Kohout, Ludvík Vaculík, Václav Havel**), ale také příslušníci mladší generace.

Komunistický režim reaguje na novou situaci dvojím způsobem. Na jedné straně krutě postihuje zejména ty umělce, kteří se nějak aktivně podíleli na akcích pražského jara. Většina těchto tvůrců je postižena zákazem publikování, vystavování nebo vystupování. Někteří jsou takto postiženi až do listopadu 1989, jiní jsou vzati na milost, když učiní často ponižující **politické prohlášení** (**Bohumil Hrabal, Jiří Šotola, Miroslav Holub**). Na druhé straně však režim toleruje nebo dokonce preferuje umělce a tvůrčí pracovníky, kteří se nepodíleli v minulosti na žádných významnějších politických akcích. Na rozdíl od 50. let však nový kulturní establishment neprosazoval socialistický realismus jako jedinou tvůrčí metodu. Také síto, kterým procházely publikace ze Západu, bylo řidší, než jak tomu bylo po roce 1948. Díla dříve považovaná za vrchol dekadence vycházejí nyní bez zábrán, i když pouze v omezených nákladech (Franz Kafka: *Povídky*, James Joyce: *Odyseus*, Robert Musil: *Člověk bez vlastností*, Robert Desnos: *Básně*). Postupně se uvolňuje také vydávání autorů, jejichž díla byla dlouho zakázána, i když, jako v případě děl Bohumila Hrabala, pouze výběrově a v upravovaných edicích. Podobně však jako v 50. letech souběžně s tímto uvolňováním pronásledují orgány státní moci ty umělce a kulturní pracovníky, kteří se aktivně podílejí na politickém disentu. Jejich šikanování, existenční postihování a v mnoha případech i věznění trvá až do listopadu 1989. I když se v poslední fázi komunistický režim chystal vzhledem k stále narůstajícímu odporu mnohá restriktivní opatření a zákazy revidovat a byl ochoten k dialogu s ineditními a exilovými autory, byl nesmiřitelný tam, kde šlo o vyhraněné **politické odpůrce** (**Václav Havel, Ivan M. Jirous**). Další historické bádání může toto rozporuplné období – 80. léta – ještě obohatit o nová zjištění a učinit je plastičtější, nemůže však nic změnit na skutečnosti, že komunistická moc nebyla schopná vnímat kulturu jako autonomní oblast, které je třeba k jejímu rozvoji poskytnout svobodu vyjadřování. Komunismus a kultura zůstaly tak až do konce v nesmiřitelném protikladu.

Tzv. socialistický realismus

Socialistický realismus byl umělecký směr těsně spjatý s politikou a vládou komunistické strany. Vznikl v Sovětském svazu jako původně literární program, jeho ideje se však uplatnily také ve filmu, divadle, hudbě, výtvarném umění a architektuře, a to ve všech zemích pod sovětským vlivem. První teze vymezující jeho podobu byly zformulovány v roce 1932, jako závazné pak byly potvrzeny v roce 1934 na I. všesvazovém sjezdu sovětských spisovatelů, a to zejména v referátech **Andreje Ždanova**, **Nikolaje Bucharina** a **Maxima Gorkého**. V Československu se k tomuto směru začali hlásit levicově orientovaní literáti sympatizující se socialistickou myšlenkou, byť sovětský model byl mnohdy v rozporu s jejich tehdejší orientací na avantgardní poetiku a imaginaci. Nejvýrazněji se ve 30. letech socialistickorealisticke postulaty prosadily v žánru **sociálněkritického společenského románu** (např. v prózách Marie Pujmanové a Marie Majerové) a v literární kritice, která prosazovala spojení avantgardní a agitační linie domácí tvorby (Kurt Konrad, Bedřich Václavek).

Polemiky o tomto pojmu, případně o zástupně užívaném označení „revoluční realismus“, zesílily bezprostředně po druhé světové válce, kdy se v Československu začaly projevovat stále silnější sympatie k politice komunistické strany a socialismu (polemiky o socialistickém realismu byly spojené se jmény Václava Černého, Gustava Bareše, Ladislava Štolla a dalších). Souběžně s těmito diskusemi, mj. i na přímý popud z Moskvy, pak v Praze v roce 1947 proběhla výstava, která měla reprezentovat nejlepší **sovětské socialistickorealisticke výtvarné umění**. Umělecký tradicionalismus a ideový schematismus ovšem v levicových uměleckých kruzích odchovaných avantgardou vzbudily notné rozpaky a zklamání.

Situaci radikálně změnil únorový převrat v roce 1948, po němž socialistický realismus přestal být možností, ale získal **status závazné normy**, kterou museli akceptovat všichni umělci, kteří chtěli v Československu oficiálně tvořit a publikovat. **Jiné směry** (existencialismus, surrealismus ad.) byly **prohlášený za formalisticke**, a tudíž škodlivé a zakázané. Ti, kteří se nechtěli přizpůsobit, ztratili možnost svá díla vydávat, někteří byli dokonce kriminalizováni či raději sami zvolili emigraci. Za nejdůležitější znaky socialistického realismu byly považovány **principy lidovosti** (volba takových uměleckých forem a postupů, které jsou schopny oslovovat a vychovávat široké masy), **stranickosti a pravdivosti** (soulad s postulaty marxismu-leninismu a tzv. vědeckého komunismu) a **typizace** (zpodobování takových prvků reality, které jsou v souladu s tímto učením a jeho představou o ideální budoucnosti, byť v přítomnosti nebyly až tak četné). Jedním z prvků propojujících sovětskou inspiraci s českou národní tradicí byl obrat k „revolučním“ a „pokrokovým“ obdobím dějin, v Československu propagovaný hlavně **Zdeňkem Nejedlým**. Zejména husitství a národní obrození se tak staly námětem řady literárních děl i dalších kulturních akcí a kampaní (Jiráskovská akce, nová výzdoba Betlémské kaple ad.).

Na I. sjezdu Svazu československých spisovatelů v roce 1949 tak straničtí ideologové požadovali v nové tvorbě „sepětí s lidem“, zobrazení revolučního optimismu, boje za lepší budoucnost a výhled do nové, socialistické budoucnosti. Spisovatelé se měli věnovat zpodobování typických představitelů společenských tříd: dělníci a zemědělci měli vystupovat jako kladní hrdinové, zástupci buržoazie naopak jako nepřátelé, mnohdy i ve službách zahraniční „reakce“. Zobrazení inteligence se proměňovalo od prvotního odmítnutí „zbytečných intelektuálů“ až po požadavek ukázat názorovou a osobnostní proměnu „pracující inteligence“. Mezi základní témata preferovaná v socialistickorealisticke budovatelské próze i dramatu pak patřilo **osidlování pohraničí** a následná **kolektivizace venkova**

(např. romány *Nástup* a *Bitva Václava Řezáče*, *Dvě jara* Bohumila Říhy), jakož i a překonání těžkostí na stavbách a při **práci v továrnách** (román *Cesta otevřená* Aleny Bernáškové, výrobní drama Vaška Káni *Parta brusiče Karhana* ad.). Mezi ustálené atributy komunistických hrdinů patřila víra v komunismus, motivy věčného mládí a optimismu, revoluční nadšení, ale i vyzrálá moudrost a rozvážnost (jedním z nejvýraznějších dobových **hrdinských kultů** se stal nacisty popravený **Julius Fučík** a jeho *Reportáž psaná na oprátce*). Účel politické agitace ovládal i soudobou poezii: zdůrazňována byla láska k vlasti (např. v Kainarově sbírce *Český sen*), **uctívání komunistických vůdců** (příkladem může být Nezvalova poema *Stalin*), vymezování se vůči nepřátelskému kapitalistickému světu a válce (v tvorbě Ivana Skály ad.). Příkladem nové, „socialistické morálky“ měla být i milostná lyrika, která měla dotvrzovat proměnu nových, socialistických hrdinů, jimž je práce a budování nové společnosti nadevše (příznačný je název básnické sbírky Pavla Kohouta *Čas lásky a boje*).

K socialistickému realismu se přihlásila i znárodněná **kinematografie**, produkující převážně filmové adaptace režimem propagovaných dramatických (*Karhanova parta*) a prozaických děl (*Vstanou noví bojovníci*). Jejím vrcholným projevem byla na jedné straně Vávrova – Jiráskem inspirovaná – **Husitská trilogie**, na straně druhé *Pyšná princezna*, která bezděčně ukazuje blízkost pohádky a komunistické utopie.

Ve **výtvarném umění** se základním pilířem socialistického realismu, zvaného též **sorela**, stal popisný **idealizující realismus**, tematicky pak oslava práce reprezentovaná obrazy továren, velkých staveb a polních prací, respektive portréty dělníků a zemědělců, jakož i politiků a vojáků a dalších ikon socialistické společnosti (viz tvorba Karla Skály, Vincence Živného, Jana Čumpelíka a dalších). Vítěny byly také **inspirace tradiční lidovou kulturou**, uctívaným vzorem se stal Mikoláš Aleš. Monumentální podoby socialistický realismus nabyl vybudováním Stalinova pomníku na pražské Letné, největšího skupinového sousoší v Evropě, jehož autorem byl **Otakar Švec**. Slavnostně odhaleno bylo 1. května 1955, avšak v roce 1962, šest let po odhalení Stalinova kultu osobnosti, již bylo zbouráno. **Architektonická tvorba** počátku padesátých let je pak dokladem osobitého urbanistického konceptu: pro „nového“ člověka žijícího v socialismu měly být vytvořeny nové budovy pro společný život (nejvýraznější tendencí tohoto trendu byly tzv. **koldomy**) i celá **nová města vybudovaná v historizujících stylech** (citace antiky, renesance, klasicismu), přičemž snaha estetizovat životní prostor nové společnosti a přiblížit jej lidu vedla k **ornamentální výzdobě** této architektury tematicky angažovanými reliéfy, sgrafity či mozaikami. (Specifickým projevem této tendence je např. novodobá podoba olomouckého orloje navržená Karlem Svobinským.) Urbanistické celky jsou zachovány zejména v Ostravě-Porubě, Kladně, Ostrově nad Ohří, Odolena Voda a jsou dnes již často památkově chráněné. Mezi nejvýznamnější stavby patří také pražský hotel International v Dejvicích (původní název Družba).

V průběhu padesátých let, zvláště po určitém uvolnění v jejich druhé polovině, se pojem socialistický realismus začal rozostřovat a stal se předmětem četných diskusí a neúspěšných pokusů o jeho uchopení a zživotnění. S rostoucí pluralitou v umělecké tvorbě během šedesátých let zcela ztratil na významu. Během následného utužení v období tzv. reálného socialismu v 70. a 80. letech se pak tento termín udržoval už jen v literatuře, kde se stal víceméně vyprázdněným pojmem, pod nějž se dalo zahrnout vše, co neodporovalo vládnoucí garnituře a neznejišťovalo ji.

Akční výbory Národní fronty v oblasti kultury

Akční výbory Národní fronty zahájily činnost během únorové vládní krize a záhy začaly ovlivňovat i dění v kulturní sféře. Jejich aktivitu usměrňoval ústřední akční výbor Národní fronty (ÚAV NF) ustavený 23. února 1948, v němž působili i kulturní činitelé. Počátkem března vznikla také **kulturní komise ÚAV NF** v čele s **Janem Drdou**. V ní figurovali přední komunističtí kulturní pracovníci, ale i někteří nekomunisté. Hlavním posláním akčních výborů bylo zajistit odstranění odpůrců komunistů z kulturního a uměleckého života, v další fázi se pak podílely na transformaci kulturní sféry tím, že připravovaly slučování a likvidaci řady organizací a spolků, které byly v nových podmínkách pokládány za zbytečné.

Nejdříve se akční výbory zformovaly v médiích. Zejména Československý rozhlas ovládly ještě během vládní krize bezpečnostní složky a záhy zde vznikl klíčový akční výbor pražského rozhlasu, podle stejného vzoru se postupovalo v regionálních stanicích. Dne 25. února začal pracovat i akční výbor československého filmového podnikání či akční výbor Svazu českých novinářů. Současně *Svobodné noviny* a *Rudé právo* publikovaly provolání Kupředu, zpátky ni krok!, formulované předními komunistickými kulturními činiteli, jež vyzývalo k zakládání akčních výborů ve všech kulturních organizacích, institucích i ve školách. V dalších dnech se ustavily akční výbory v uměleckých syndikátech a jiných centrálních organizacích: v Syndikátu českých spisovatelů, Syndikátu českých skladatelů, Syndikátu českých výkonných hudebních umělců, Svazu československých výtvarných umělců. Mimoto působil Akční výbor českých výtvarníků, který schvaloval akční výbory jednotlivých výtvarnických spolků. Akční výbory českých divadelních scén zastřešil až Ústřední akční výbor divadelníků počátkem března 1948; ten koordinoval a kontroloval ostatní akční výbory a potvrzoval či revidoval jejich verdikty.

Činnost akčních výborů legalizoval až zákon č. 213/1948 Sb. z 21. 7. 1948 a zároveň připouštěl možnost revize některých rozhodnutí. Dříve se postižení mohli teoreticky odvolat ke kulturní komisi ÚAV NF. Restriktivní opatření akčních výborů v kulturní sféře nabývala mnoha podob. První etapu (do poloviny března 1948) vyplnilo především **vylučování aktivních odpůrců či jinak nepohodlných osob z veřejného života**, zvláště publicistů, spisovatelů, divadelníků či rozhlasových pracovníků. Kromě názorových a politických sporů se ovšem otevřel i prostor pro vyřizování osobních účtů. O setrvání v určité organizaci totiž často rozhodovali jednotlivci či omezená skupinka zaštitěná pověřením či autoritou akčního výboru či komunistické strany. Verdikt akčního výboru se nevztahoval pouze na členství jedince v konkrétní organizaci, ale jako politický akt měl profesní důsledky; tento výklad prosazoval aparát ÚV KSČ, který se na jaře 1948 začal ujímat řízení čistek. V této druhé etapě začala systematická **revize členských kartoték kulturních organizací**, čímž počet vyloučených začal narůstat. Akční výbory postihovaly nepohodlné osoby i tím, že jim dočasně pozastavily členství v kulturních organizacích, udělovaly napomenutí, platové sankce, nařizovaly přeložení působiště apod. Lze odhadnout, že akční výbory na centrální úrovni postihly mnoho stovek osob; jednalo se nejen o umělecky tvůrčí osobnosti, ale také o technické zaměstnance kulturních institucí.

Po naplnění svého poslání jednotlivé akční výbory během roku 1948 zanikaly. Jistou koordinační roli si ponechával ještě ÚAV NF, který se na přelomu let 1948–1949 podílel na organizačním zajišťování Jiráskovské akce. V uměleckých syndikátech akční výbory působily až do let 1949–1950 a zanikaly v souvislosti s jejich přeměnou na tzv. **tvůrčí svazy**, tedy **ideové organizace s výběrovým členstvím**.

Jiráskovská akce

Jiráskovská akce byla jedním z příkladů normativnosti umění v době komunistického režimu, který se měl podílet na přetváření vědomí lidí. Podle oficiálních informací se jednalo o masové rozšíření Jiráskova díla, jež mělo být nejen připomenuto a reaktualizováno, ale mělo také nahradit tvorbu aktuálně nepřijatelných autorů, resp. sloužit jako vzor v době stanovování závazných kritérií kladenými na uměleckou tvorbu i její hodnocení. Zároveň byla deklarována souvislost umění nedávné minulosti s tehdy vznikající socialisticky angažovanou literaturou, ale i filmem či výtvarnými díly.

Této akce se ujal prezident Klement Gottwald, který ve středu **10. listopadu 1948** přijal na Pražském hradě ministra školství, věd a umění **Zdeňka Nejedlého**, ministra informací a osvěty **Václava Kopecného** a předsedu Společnosti Aloise Jiráska **Alberta Pražáka**. Zde **Gottwald přečetl projev**, který se stal základem tzv. **Jiráskovské akce** (vyšel v dobovém tisku a v brožurce *Klement Gottwald o Jiráskovi*, 1952). Oficiálně bylo vyhlášováno, že smyslem této akce je zdůraznit „význam díla našeho velikého národního, lidového spisovatele Aloise Jiráska a dáti je do rukou lidu“, z čehož vyplývalo „připraviti a uskutečniti lidové vydání vybraných Jiráskových spisů, (...) aby Jirásek pronikl do ještě širších vrstev“. Vzhledem k tomu, že teprve v roce 1947 bylo dokončeno **vydávání souborného Jiráskova díla**, které vycházelo od roku 1936 ve 44 svazcích (jemuž předcházela již dvě vydání rozsáhlých sebraných spisů Aloise Jiráska), nemělo toto vyhlášení jinou než propagandistickou povahu. Co nejdříve měla tedy vyjít – znovu – hlavní Jiráskova díla ve velkém nákladu a za dostupnou cenu. S celkovou popularizací tohoto spisovatele souvisel i podnět Zdeňka Nejedlého, který stál za celou Jiráskovskou akci, aby v letohrádku Hvězda bylo zřízeno **muzeum Aloise Jiráska**. Akce se měla rovněž stát podle Gottwalda „počátkem velkého kritického přehodnocení našich tradic a odkazu naší kultury“, takže zapadala do všeobecné atmosféry přehodnocení historie, umění i existence člověka na počátku nového režimu na konci 40. let 20. století. Jirásek byl interpretován jako autor historické beletrie, prostřednictvím jehož díla lze re/dezinterpretovat dějiny i literaturu (umění) národa. Jeho osobnost i jeho tvorba (příznačné je, že byly negovány rozdíly mezi fikčním a reálným univerzem) se staly prostředkem pro potlačování ideologických odpůrců, především katolicismu v ČSR (už v Gottwaldově projevu nalézáme invektivy v podobě formulace „reakční pekařovští dějepisci i spisovatelé“, proti Jiráskovi byl v umělecké a tím i ideové rovině stavěn Jaroslav Durych – z děl těchto tvůrců byly literárními kritiky i politiky ve vyhroceném vztahu uváděny především romány *Temno* a *Bloudění*). Zároveň byla vyzvedávána „**husitská tradice**“ přetrvávající údajně v českém národě a zosobněná v osobě prezidenta Gottwalda, který byl například Janem Drdou označen za „hejtmana lidového boje proti fašismu“. Ke zdůraznění husitství docházelo zejména z toho důvodu, že mělo představovat kontinuitu dějin a také materialistickou linii v rámci duchovně zaměřené existence, jejímž projevem byla představa o materializaci víry a přesunutí či akcentování smyslu bytí nikoli v nadpozemském prostoru, nýbrž zde na zemi.

Jiráskovy knihy se měly stát jedním z **prostředníků výchovy, resp. převýchovy tzv. nového člověka**, „výzbrojí pracujícího lidu“. Prvním svazkem, který byl vydán v roce 1949, byly Staré pověsti české, neboť Nejedlý naplánoval edici chronologicky nikoli podle data vzniku rukopisů či jejich prvního vydání, nýbrž podle doby, které jsou věnovány: tedy od nejstarších dějin dále. Celá akce měla být ukončena ke stému výročí Jiráskova narození v roce 1951. Kvůli rozporům mezi těmi, kdo byli za její realizaci zodpovědní, a vzhledem k sebestopozování Zdeňka Nejedlého, který edičně do připravených

textů zasahoval a zavázal se napsat ke každému svazku doprovodnou studii, takže nezvládal včas své závazky splnit, docházelo při vydávání knih k velkému zpoždění. Původně bylo plánováno editování Jiráskova díla ve 35 svazcích, počet byl záhy snížen na 34, nakonec na 32 svazků. (Tři předcházející vydání Jiráskových sebraných spisů, realizovaná v letech 1890–1930, 1927–1934 a již připomenutý soubor z let 1936–1947, tvořilo 45, 47 a 44 svazků.)

Jirásek byl představen jako „básník-klasik“, jak jej označil Jaroslav Závada, ale především jako filozof dějin, **Jiráskova beletrie byla prohlašována za učebnice historie** a měla dokonce nahradit či alespoň výrazně doplnit publikace odborné či školní učebnice dějepisu. Kromě toho byl Jirásek zařazen mezi tzv. klasiky, což odpovídalo dobovému požadavku na stanovování vzorů pro ostatní spisovatele i čtenáře a dále to korespondovalo s polarizací umělců na klasiky socialistického umění a na autory odmítané a zakázané. Recipient měl být a skutečně byl vychováván (resp. řízen) ke kladnému vztahu k Jiráskovi (což byl pouze první krok), jeho prostřednictvím k vybraným autorům literatury 19. století (Janu Kollárovi, J. K. Tylovi, Boženě Němcové, Janu Nerudovi). V oblasti našich dějin pak šlo o rozčlenění na období preferovaná (husitství a národní obrození) a zavrhaná (zejména šlo o dobu po bitvě na Bílé hoře a kulturu baroka). Vztah k Jiráskovi se stal jedním z kritérií hodnocení člověka v počátcích totalitního režimu. (Na Slovensku probíhala podobně zaměřená **Hviezdoslavovská akce**, kterou vyhlásil K. Gottwald 2. března 1949.)

Jiráskovská akce měla velkou státní podporu a byla doprovázena hned od začátku řadou nejrůznějších aktivit (Jiráskův cyklus v Národním divadle, na vesnicích se konaly osvětové večery, na nichž byly promítány filmy a hovořilo se o Jiráskově díle, v roce 1951 byl natočen film *Temno* a první část loutkového filmu *Staré pověsti české*, v roce 1953 vznikl film o Jiráskovi *Mladá léta*, o rok později vytvořil Karel Pokorný spisovatelovu sochu, jež byla umístěna na Jiráskově náměstí v Praze až v roce 1960, atd.). Důležitým krokem bylo **založení Jiráskova fondu**, jenž shromažďoval peněžní dary na pokrytí nákladů spojených s vydáním spisovatelových knih a s vybudováním muzea. Peníze začaly chodit od poloviny prosince 1948 po výzvě vlády a ústředního akčního výboru Národní fronty, aby místo novoročních přání lidé a instituce posílali peníze. Začala tak masová podpora Jiráskovské akce, při níž přicházely kromě peněz často i děkované dopisy. Ve fondu se za tři měsíce nashromáždilo 15 milionů korun, což znamenalo pro představitele oficiální politiky možnost prohlásit, že Jirásek je skutečným autorem všeho lidu a že údajně teprve poúnorová společnost ho dokázala ocenit. V tomto tzv. prezidentském vydání, které vycházelo v edici Odkaz národu, byl nakonec vydán výbor z Jiráskových spisů ve 32 svazcích. Vyšly v nakladatelstvích Mladá fronta, Práce, Naše vojsko, Melantrich, Československý spisovatel, Svoboda, Orbis, Brázda, SNKLHU; **doslovy** k nim napsal **Zdeněk Nejedlý** (knižně byly vydány v roce 1960 s názvem *Doslovy k souboru spisů Aloise Jiráska „Odkaz národu“*). Náklad činil u prvních čtyř svazků 50 000 výtisků a od 5. svazku se zvýšil ještě o 5000 kusů. Třebaže původní plán počítal s dokončením vydání tohoto výboru v roce 1951, poslední dva svazky vyšly až v roce 1958. Už od října 1952 začalo vycházet druhé vydání celého souboru; náklad byl opět většinou 55 000 výtisků. Ve výboru Odkaz národu vyšlo všech 32 svazků Jiráskova díla ve dvou vydáních v celkovém nákladu 3 485 000 výtisků. (Další Jiráskovy texty vycházely i nadále mimo tuto edici, takže celkový počet jeho knih vydaný v letech 1949–58 byl ještě vyšší.) Rozšíření Jiráskova díla bylo vnímáno jako politická záležitost, a stalo se tak projevem prolnutí politiky a umění, resp. podřízení umělecké oblasti politice – podle slov iniciátora celé akce Zdeňka Nejedlého „šlo i o velkou otázku politickou. A řeknu ještě dále, že šlo o velkou otázku naší třídní politiky.“

Fučíkův odznak

Vyhlásit akci Fučíkův odznak (FO) se rozhodl **ústřední výbor Československého svazu mládeže** (ÚV ČSM) na svém zasedání 1. a 2. října 1949, aby podpořil dobově proklamovanou oficiální potřebu vychovávat nejen čtenáře, ale především zastánce a šířitele stalinistické podoby socialismu u nás. (Na Slovensku probíhala podobná akce – **Jilemnického odznak**. Byli dokonce nositelé obou odznaků, kteří tak měli dokazovat zájem českého čtenáře o slovenskou literaturu a naopak.) Akce byla prezentována jako snaha prohloubit vztah mladých lidí ke knize, zvýšit jejich vzdělanost a učinit z nich, podle dobového slovníku, uvědomělé budovatele socialismu a bojovníky za spravedlivý a šťastný život národa i celého lidstva. Vedle toho si představitelé nového režimu chtěli vychovat zejména z mladých lidí spisovatele, kteří budou psát podle jejich představ a budou prosazovat zájmy tohoto režimu (akce Pracující do literatury, školení začínajících spisovatelů apod.), vedle toho jim šlo o **výchovu čtenářů**, kteří budou interpretovat veškerou beletrii i umění v intencích zájmů komunistického režimu. Dále se jednalo o potřebu nastolit **kult vzorů**, které měly nahradit v uctívání jiné (především spojené s katolickým náboženstvím), v této době již nežádoucí vzory; mezi těmito nově ustavenými symboly byla osobnost Julia Fučíka mimořádně produktivní.

Z ideologického základu FO vyplývá, že bylo předepsáno, které knihy musí budoucí nositel odznaku přečíst. Bylo to 11 knih, z toho 2 odborné z uchazečova povolání nebo oboru, jemuž se hodlá věnovat, a dále měl za povinnost zhlédnout 5 filmů, a to 3 sovětské a 2 československé nebo jiných lidově demokratických států. Adept musel přečíst povinně 3 knihy politické (*Klement Gottwald mládeži* – název této knihy se změnil od 2. vydání na *Prezident Klement Gottwald mládeži*, *Ústava 9. května a Lenin, Stalin, Kalinin mládeži*, resp. *Lenin, Stalin mládeži*), Jiráskův román *Proti všem*, dále dva z pěti titulů (byly paradoxně označeny jako romány, ačkoli jsou mezi nimi Fučíkovy knihy *Reportáž psaná na oprátce* a *V zemi, kde zítra již znamená včera*, dále se vybíralo z knih *Vítr se vrací* od Jilemnického, *Anna proletářka* od Olbrachta a *Siréna* od Majerové), dvě knihy básní (ze čtveřice – J. Neruda: *Zpěvy páteční*, *Volker pracujícím*, P. Bezruč: *Slezské písně* a S. K. Neumann: *A hrdý buď*), ze tří sovětských románů si čtenář musel vybrat jeden (A. A. Fadějev: *Mladá garda*, N. A. Ostrovskij: *Jak se kalila ocel*, B. N. Polevoj: *Příběh opravdového člověka*). Určené knihy vycházely v první vlně (v letech 1950 a 1951) hlavně v nakladatelství Svoboda s označením „Knihy Fučíkova odznaku ČSM“; jejich náklad byl od 30 000 do 60 750 výtisků, později byla připojena další vydavatelství.

Akce byla pečlivě organizována. Ve skupinách ČSM se zakládaly **čtenářské kroužky**, jež vedl „vhodný soudruh nebo soudružka, který hodně čte“, členové výboru měli smysl celé akce probírat jednotlivě se členy skupiny, přičemž v čtenářských kroužcích směli pracovat také nečlenové ČSM. Svazáci si pořizovali **čtenářské sešity**, do nichž zapisovali své poznámky ze schůzek a výpisky z knih. Na schůzkách se četly pasáže z knih, besedovalo se o autorovi, o době vzniku knihy apod. Byl stanoven postup čtení a podoba i výsledek interpretace textů, což korespondovalo s dobovým pojetím, že vše se dá naplánovat a určit – tedy i umění a jeho výklad. Od počátku 50. let vycházely desítky rozličných interpretačních brožurek a metodických textů. V nakladatelství Mladá fronta vznikla ediční řada Na pomoc čtenářským kroužkům ČSM, která sloužila k práci s předepsanými knihami. Byly to zhruba dvacet- až čtyřicetistránkové sešity, na jejichž obálkách byla velkými modrými písmeny vytištěna zkratka FO. Mimo zmíněnou edici vycházely ještě další sborníky, např. *O práci čtenářského kroužku*, *Za masové rozšíření Fučíkova odznaku*, *O práci čtenářských kroužků ČSM* nebo *Pořádáme besedy ke knihám Fučíkova odznaku*.

Ákce FO byla stále pečlivě sledována a kontrolována, velká pozornost jí byla věnována ve školách a mezi vojáky. Po roce jejího trvání nebyly podle pověřených komunistických politiků a hlavních svazáckých organizátorů výsledky dostatečně úspěšné, a proto ÚV ČSM a Ministerstvo informací a osvěty svolaly společně do Prahy na 30. září a 1. října 1950 dvoudenní konferenci o Fučíkově knize *Reportáž psaná na oprátce*. Zde byla prováděna veřejná oficiální interpretace a propagace Fučíkovy knihy, osobnosti autora, akce Fučíkův odznak i celého režimu. První předávání odznaku proběhlo 30. ledna 1950 v Hustopečích u Brna, kde bylo komisí složenou z členů ÚV ČSM úspěšně vyzkoušeno deset svazáků. První zkoušky ve velkém rozsahu se uskutečnily 12. a 13. března 1950 v rekreačním středisku ČSM na Svaté Markétě u Prachatic, kde byli vyzkoušeni členové krajských a předsedové okresních zkušebních komisí. Cílem bylo do konce roku 1950 pro FO získat 100 000 mladých lidí a do poloviny roku 1951 čtvrt milionu. Další zkoušky, tentokrát členů okresních zkušebních komisí, se konaly o víkendu 1. a 2. dubna 1950, aby komise mohly začít co nejdříve pracovat. V dubnu 1950 se také uskutečnily v mnoha okresech českých zemí první řádné zkoušky k získání FO, k nimž se přihlásilo 10 000 mladých lidí a dalších 40 000 bylo přihlášeno na červnový termín. Třetí zkoušky proběhly v září 1950. Zkoušky se konaly jednou za čtvrt roku a nositelé FO, hlavně vysokoškoláci, se často masově hlásili na brigády na Stavbu mladých budovatelů socialismu. Zdaleka ne všichni přihlášení ovšem ke zkouškám přišli, což bylo pokládáno za nezdar a nedostatek uvědomělosti.

Opakovaně bylo při rozličných příležitostech a na různých úrovních řízení a kontroly FO konstatováno, že výsledky nejsou tak výrazné, jak se čekalo. Ke zkouškám se hlásili nebo byli nuceni hlásit především studenti, pracující mladé lidi (z továren a zemědělství) se již tolik získat nedařilo, pod kontrolou měl režim mladé ještě tehdy, když byli v armádě, nebo se nositeli odznaku stávali příslušníci SNB. Knihy určené k přečtení a filmy ke zhlédnutí byly postupně obměňovány a aktualizovány, některé tituly přibýly brzy (díky Škvoreckého knize *Tankový prapor* je nejznámější z nich román *Daleko od Moskvy* od Vasilije N. Ažajeva), některé byly zachovány velmi dlouho (Jiráskův román *Proti všem*, Ostrovského *Jak se kalila ocel*), mnohé nové knihy později zastupovaly zahraniční literaturu „nesovětskou“ (např. román *Devadesát tři* Victora Huga, rozsah výběru se ovšem značně zvýšil, v polovině 50. let to bylo přes dvě stě titulů). Objevily se také nové návodné texty. Členové ČSM a posléze SSM měli možnost odznak získávat až konce 80. let 20. století.

Pracující do literatury

Na jaře 1949 začaly Ministerstvo informací a osvěty a Svaz československých spisovatelů (SČSS) organizovat akci Pracující do literatury. V dubnu 1949 dostaly redakce periodik (např. *Obrana lidu*, *Práce*, *Rudé právo*, *Osvěta práce*) dopis ze SČSS s informací o vyhledávání **nových literárních talentů mezi dělníky, zemědělci a ostatními pracujícími**. V redakcích těchto listů byl stanoven redaktor, jenž Svazu spisovatelů sděloval jména autorů mezi dělníky a zemědělci, kteří podle jeho názoru posílali nejzajímavější literární příspěvky do novin a časopisů. Soutěž byla oficiálně vyhlášena k 1. květnu 1949, „hlavním účelem je najít mezi pracujícími talenty, kterým by se dostalo delšího soustavného školení v technice literární tvorby“. V červenci 1949 žádal SČSS kulturní oddělení Revolučního odborového hnutí (ROH) o propagaci v závodních časopisech velkých podniků, protože z došlých příspěvků bylo jen velmi málo psáno průmyslovými dělníky. Ministerstvo a SČSS zaměřily svou pozornost právě na dělníky: v záhlaví soutěže byla uvedena slova Maxima Gorkého, že „proletariát může vytvořit svou krásnou literaturu“, a podle vzoru SSSR byly hledány literární talenty mezi dělníky i v ČSR. Akce byla propagována jako „vyhledávací veřejná neanonymní soutěž na povídku nebo verše s náměty z údobí dvouletého plánu a z prvního roku pětiletky. Práce mají především čerpat z velkého pracovního úsilí našeho lidu, z jeho politického růstu, z nového radostnějšího společenského i rodinného života, z velikých sociálních vymožeností, jako je například národní a hornické pojištění.“

Soutěže se zúčastnilo **750 autorů** (z nichž bylo 35 Slováků) a výsledky byly vyhlášeny k 28. říjnu 1949. Práce hodnotili lektori Zdeněk Bláha, Jindřich Hilčr, Vašek Káňa, Jan Kloboučník, J. S. Kupka, Jiří Marek, Vladimír Mináč, Stanislav Neumann, Jan Noha, Jan Pilař a Kamila Jiroudková. Kromě těchto jedenácti členů SČSS byli v porotě zástupci ÚRO, JSČZ, ČSM a Ministerstva informací a osvěty. Příspěvky tvořily povídky, romány, divadelní hry, sbírky veršů, jednotlivé básně (včetně rozsáhlých poem) a reportáže. Celkem bylo **oceněno 30 prací** (29 individuálních a jeden kolektiv žákyň národní školy v Rudolfově), z toho 6 cen bylo hlavních: dostali je Jan Ulčák, Jiří Havel, Marie Dušková, Františka Semeráková, Anna Banovská a Miloš Pergler; z dalších oceněných, kteří později knižně publikovali, jsou nejznámější Jiří Binek, Rudolf Černý, Milan Ferko, Otto Ježek, Jiří Ostaš (vlastním jménem Zdeněk Sláma), Milan C. Smolík. Ukázky vítězných prací byly publikovány v samostatném dvojčísle měsíčníku SČSS *Nový život* (č. 9–10, 1949).

Udělením cen akce nekončila, naopak začala „soustavná péče o literární talenty“, tedy **udělování stipendií, ustanovení patronů** (svého patrona mělo 21 vybraných účastníků soutěže), zasílání vzorových knih k četbě i ke studiu, vydávání rukopisů v knižní podobě nebo poskytování lepších pracovních podmínek, mimo jiné z toho důvodu, aby vybraní dělničtí autoři měli více prostoru k literární tvorbě a více času k seznamování se s prostředím, o němž měli psát, i pracujícími, kteří se pak stávali či měli stávat hrdiny jejich textů. V říjnu 1949 rozdělila lektorská komise nejlepší účastníky – podle dobových kritérií – do dvou skupin: na tvůrce děl již literárně hodnotných, kteří připadali v úvahu pro seminář, a na autory prací literárně zajímavých, které by bylo možno otisknout v novinách. Těmto spisovatelům pak hodlal Svaz spisovatelů věnovat důkladnou péči. Dále došlo k sestavení seznamu padesáti účastníků soutěže, kteří byli pozváni na **celodenní „pracovní schůzku“ na Dobříši** dne 12. února 1950, v jiných svazových materiálech se používalo označení „konference“. Hlavní referát měl Jan Drda, který hovořil o roli dělníků mezi spisovateli, o tzv. revoluční tradici české literatury (v intencích Štollova

rozdělení literatury na konferenci SČSS o socialistické poezii v lednu 1950), o socialistickém realismu a revolučním romantismu. Ivan Skála hodnotil poezii jako „politickou sílu v našem národním životě“ a při interpretaci básnických pokusů dělníků opět vyzvedával „slavnou bojovou tradici české poezie“. Josef Štefánek se soustředil na hodnocení prozaických příspěvků a Zdeněk Nejedlý poté shrnul úkoly dělnických spisovatelů do několika hlavních bodů: přinést do literatury nová témata, „ozdravit naši literární řeč“ tím, že si zachovají „jadrnou lidovou řeč“, a pročištění myšlenkové. Na pracovní schůzku, která se uskutečnila v únoru 1950, navázalo **školení začínajících spisovatelů**, které mělo původně trvat tři měsíce. Konalo se ve dnech 6. až 26. srpna 1950 na Dobříši a zúčastnilo se ho 35 začínajících autorů. Dělničtí a rolničtí spisovatelé měli napomoci řešit „nebezpečí povrchnosti frézismu“, o němž se tehdy psalo v novinách i hovořilo na různých jednáních SČSS. Smyslem této akce rovněž bylo vytvářet umění pro nové čtenáře, tedy pro dělníky a rolníky, jako nové „konzumenty umění“. Akce Pracující do literatury ovšem žádná hodnotná díla nepřinesla, spíše naopak. Vybraní účastníci psali další **povrchní schematické texty**; činili tak ve snaze vyjít vstříc stanoveným požadavkům a imitovat tehdy uznávané autory, kteří jim na školeních přednášeli nebo jim byli předkládáni jako vzory – opět ve smyslu Štollůva referátu o socialistické poezii, v němž došlo ke stanovení závazných norem pro slovesné tvůrce i pro literární kritiky se striktním požadavkem jejich dodržování.

Česká literatura v totalitním systému

9

Každý totalitní režim prosazuje ve všech sférách lidských aktivit systém norem, které se stávají zdrojem či oporou kontrolních a regulativních opatření. To platí i pro oblast umění, včetně literatury. Nicméně právě zde se důsledná realizace oficiálně hlášených norem ideových (socialistická doktrína v dobové interpretaci), obsahových (preferenze určitých témat) i tvárných (realismus) dostává do trvale konfliktní situace, neboť sama podstata uměleckého díla je vázána na individuální, svobodný rozvrh nově vytvářeného světa. Norma, tj. co býti má a co býti nemá, předpokládá, že usměrňovací princip se zakládá na vytyčení a formulování představy správného a nesprávného, dovoleného a zakázaného. V totalitním systému je norma zakotvena v ideologickém rozvrhu světa, který usiluje radikálně eliminovat rozpor mezi obecným (pro všechny platným) a jedinečným tím, že jedinečné ztrácí svoji samostatnost a je hodnoceno v rámci identifikace s ideologickým konceptem. V umění je však rozhodující individuální rámec, tj. stvořený fiktivní svět, a nikoli svět známý, který má být popisován či poetizován. Proto také ve všech totalitních systémech je oblast umění, a zejména literatury, konfliktním polem, jehož zrod je dán samotným charakterem umění. V dobách moderny se akcent na jedinečnost obrazu vyhroutil jako nikdy předtím. Proto také všechny totalitní režimy – navzdory ideologickým odlišnostem – odmítají základní principy moderní tvorby. V převážné části moderny, a to i v případech, kdy se jednotliví představitelé hlásili k té či oné ideologii, byla v konkrétní umělecké tvorbě destruována ideologická sféra, neboť byla pocíťována jako složka eliminující specifickou, tj. nezastupitelnou projevu. Estetická orientace je u mnohých moderních autorů úzce spjata s jejich orientací etickou, filozofickou, náboženskou, které ovšem znemožňovaly přijmout diktát vládnoucí ideologie, preferující ten či onen estetický model. Vágnost hlášených norem, které se pod nejrůznějšími tlaky v průběhu dějin proměňují, dokumentují např. osudy základní normy tzv. socialistického realismu.

Vítězstvím totalitního systému v únoru 1948 se česká literatura rozštěpila na tři větve. Část autorů, často bezprostředně ohrožených, musela emigrovat, část autorů nemohla doma vydávat či na vydávání svých děl v oficiálních nakladatelstvích rezignovala, a další část, nejpčetnější, se snažila s hlášenými normami vyrovnat. Po únoru **odešli do emigrace** např. Ivan Blatný, Jan Čep, Viktor Fischl, Jindřich Heisler, Egon Hostovský, Ivan Jelínek, Jiří Kovtun, František Listopad, Zdeněk Němeček, Ferdinand Peroutka, Milada Součková, Jiří Voskovec či Pavel Tigrid. **Zákaz vydávání** postihl mnoho autorů, kteří zůstali v Československu (např. Egon Bondy, Vratislav Effenberger, Jaroslav Durych, Václav Černý, Jan Hanč, Zbyněk Havlíček, Jiří Kolář, Karel Teige, Eduard Valenta, Vladimír Vokolek, Jiří Weil). Někteří spisovatelé byli zatčeni a **dlouhá léta věznění** (např. Jan Dokulil, Zdeněk Kalista, Josef Knap, Josef Kostohryz, František Křelina, Josef Palivec, Václav Renč, Zdeněk Rotrekl, Jan Zahradníček), kritik a historik Závěš Kalandra byl popraven. Druhá – ještě mohutnější – emigrační vlna se vzedmula koncem šedesátých let (Ludvík Aškenazy, Vratislav Blažek, Antonín Brousek, Ivan Diviš, Ota Filip, Ladislav Grosman, Josef Jedlička, Věra Linhartová, Arnošt Lustig a mnoho dalších). V téže době dochází k opatřením, která znemožnila desítkám autorů vydávat svá díla v domácích nakladatelstvích (Adolf Branald, Lumír Čivrný, Jiří Fried, Jiřina Hauková, Václav Havel, Zbyněk Hejda, Bohumila Grögerová, Josef Híršal, Petr Kabeš, Eva Kantůrková, Ivan Klíma, Alexander Kliment, Oldřich Mikulášek, Jiří Mucha, František Pavlíček, Karel Pecka, Jan Procházka, Karel Ptáčník, Jaroslav Putík, Zdena Salivarová, Jaroslav Seifert,

Jan Skácel, Karel Šiktanc, Josef Topol, Jan Trefulka, Milan Uhde, Zdeněk Urbánek, Ludvík Vaculík, Ivan Vyskočil, Ivan Wernisch a desítky dalších). Někteří „zakázaní“ emigrovali v sedmdesátých letech: např. Jiří Gruša, Jiří Kolář, Pavel Kohout, Milan Kundera či Karol Sidon.

Pro celé období totalitního systému je tedy příznačná existence těchto tří paralelních proudů, jejichž vztah se ovšem proměňuje. Pro padesátá léta je příznačná značná izolovanost jednotlivých větví, pro léta šedesátá pomalé sblížení, pro léta sedmdesátá a osmdesátá prorůstání literatury emigrační a literatury v Československu zakazované. Nicméně celá rozloha tvorby, ať již vznikala kdekoli, tvoří národní literaturu, jejíž hodnota není vytvářena pouze či zejména v tom či onom okruhu. Rozpornost mezi normotvorným úsilím a charakterem tvůrčího činu se projevila již záhy po únoru 1948, a to ve dvou směrech. Na jedné straně přijetí **ideologického modelu** způsobilo zautomatizování výstavby textu (např. v tzv. **budovatelském románu**), na straně druhé hledání adekvátního tvaru pro tematizaci politicky a ideologicky aktuálních motivů vyústilo v tázání po vhodnosti těch či oněch tvárných postupů (toto tázání je nejzřejmější v poúnorové poezii). „Budovatelský“ román a „budovatelské“ drama se opírají o **tradice realismu** usilujícího o typologii postav příznačných pro určité společenské vrstvy a třídy. Primitivní půdorys této tvorby spočíval ve **schematickém rozvržení vylučujících se protikladů**. Na jedné straně jsou nositelé historií stvrzeného pokroku (dělníci nebo pracovník komunistické strany), na straně druhé představitelé historií odepsané reakce (kapitalisté, diverzanti, málo bdělí občané). Romány a dramata jsou situovány převážně do **prostředí továren a mohutných staveb** (přehrady, stavby mládeže) – např. práce Květoslava Františka Sedláčka, T. Svatopluka, Alexeje Pludka, Zdeňka Pluhaře ad. – nebo zobrazují **združstevnění vesnice** – např. prózy Pavla Bojara, Bohumila Říhy. Z podobných schémat zápasu protikladných sil vycházeli také autoři historických próz – např. Marie Pujmanová, Miloš Václav Kratochvíl, František Kubka, Václav Kaplický ad. Z dramát byly poplatné těmto apriorním intencím hry Vaška Káni, Miloslava Stehlíka, Milana Jariše ad. Záhy se však ukázala stereotypnost výstavby těchto prací, které se sice snažily naplnit dobovou normou, ale obnažené schéma demonstrovalo jejich okrajovou hodnotu. Snaha o obnovu tohoto ideologicky zaměřeného žánru se projevila v několika směrech. Po románu *Nástup* se pokusil Václav Řezáč vtisknout románu *Bitva* zajímavost využitím kriminální zápletky. Jan Otčenášek v *Občanu Brychovi* přesunul těžiště pozorování do středu obou konfliktních stran. V některých prózách se zesílila kritika stranického aparátu (K. Ptáček: *Město na hranici*). Edvard Valenta v románu *Jdi za zeleným světlem* využil postupů psychologického románu. Známky radikálního předělu se ohlašovaly koncem padesátých let v prózách jiného typu. Oproti tzv. objektivnímu vypravěči, od kterého se žádalo „správně“ komentovat a hodnotit děj, přichází na scénu vypravěč, který tuto roli nemůže převzít. Např. v Aškenazyho povídkách se objevuje dítě, pohádkové motivy, v prózách Arnošta Lustiga mladí účastníci mezních situací válečných let, v románu Josefa Škvořeckého *Zbabělci* jsou dějiny reflektovány v rámci privatisima mladého muže. Právě tato díla otevírala další možnosti pro rozmach prózy v šedesátých a dalších letech.

Podobně nejednoznačným procesem procházela ve vymezeném rámci socialistického realismu **česká poezie padesátých let**. Někteří mladí autoři se pokoušeli vrátit k poezii „klasiků“ devatenáctého století (např. Stanislav Neumann, Jan Štern), další pokusy se nesly ve znamení příklonu k jednostranně interpretované **poezii Majakovského** (např. Josef Kainar: *Veliká láska*). Obě tyto tendence byly namířeny proti značně deformovanému dědictví české avantgardy, které tehdy reprezentovali Vítězslav Nezval a Konstantin Biebl. Své politické krédo vyjádřil Nezval v poemátech *Stalin* a *Zpěv míru*, ale v řadě svých básní odkazoval čtenáře ke své šťastnější minulosti. Podobně tomu bylo u Biebla ve sbírce *Bez obav*. Nicméně oba umožnili, aby byl tolerován přesun od velkých témat k tématům intimním (Jaroslav Seifert: *Maminka*), s nimiž souzněla i část poezie emigrační. Proti ideologické přímočarosti vystoupili koncem padesátých let mladší básníci sdružení kolem časopisu *Květen*, s tematizací etické odpovědnosti (Miroslav Holub) a civilních dramát, nepostrádajících romantickou gestací (Jiří Šotola, Miroslav Florian). Skutečný posun ve vývoji české poezie však znamenala díla Vladimíra Holana (*Bolest, Příběhy*), Jana Zahradníčka (*Znamení moci*), Jiřího Koláře (*Prométheova játra*), Jaroslava Seiferta, Františka Hrubína či Josefa Hiršala, která zůstávala v padesátých letech v rukopisech. Neznámí zůstávali pro širší čtenářský

okruh mladí autoři, kteří pokračovali v surrealistické aktivitě (básně Zbyňka Havlíčka, Karla Hynka, Vratislava Effenbergera) nebo hledali novou poetiku (tzv. totální realismus Egona Bondyho). Skutečné proměny české poezie se tedy daly zcela mimo oficiální svět. Podobně tomu bylo také v próze, kterou v emigraci psal např. Egon Hostovský (*Nezvěstný, Půlnoční pacient*) nebo Zdeněk Němeček (*Tvrdá země*). Zcela mimo sféru vydávané literatury vyrůstalo také pozdní dílo Jaroslava Durycha.

Šedesátá léta znamenají **ve všech žánrech překvapivý rozmach**. Celá umělecká oblast se vzájemně prostupovala (literatura, divadlo, zejména malé scény, film, výtvarné umění, hudba) a záhy byla vnímána jako neslučitelná s vládnoucími ideologickými normami. Totalitní moc – nechtěla-li nebo nemohla-li používat zprofanované prostředky – se musela tomuto mohutnému proudu přizpůsobit „změkčením“ svých požadavků. V praxi to znamenalo **oslabení cenzury**, vydávání starších i nových textů autorů dříve zakazovaných, nekontrolovaný příliv nových tvůrčích osobností, rozšíření tematické, včetně **tabuizovaných témat**, bohatou **diferenciací poetik**. S tím také souvisel **rozmach nových periodik** věnovaných umění.

Těžiště vývoje prózy spočívalo zejména na mladší generaci. Téma **okupace a holokaustu** se stalo tématem lidské svobody (např. v dílech Ladislava Fukse, ze starších Jiřího Weila). Významný okruh představovala díla bilancující cestu **člověka v totalitním systému** (Milan Kundera: *Žert*, Ludvík Vaculík: *Sekyra*, Jaroslav Putík). Objevují se první svědectví z českých poválečných koncentráků (Karel Pecka, Jiří Stránský, Jiří Mucha), tematizován je **groteskní všední den** reálného socialismu (Josef Škvorecký, Vladimír Páral), významné místo zaujímaly **experimentální prózy** (Věra Linhartová), renesancí prochází **historický román** (Karel Michal, Jiří Šotola). Také v oblasti dramatu došlo k značné proměně zejména díky iniciativám tzv. divadel malých forem a studiových divadel (Ivan Vyskočil, Jiří Suchý). Repertoár divadel tvořily texty pestré škály autorů (Pavel Kohout, František Hrubín, František Pavlíček), z nichž nejvýznamnější byla dramata Václava Havla a Josefa Topola. V poezii se objevují vrcholná díla jak u autorů starší generace (Vladimír Holan, Jaroslav Seifert, Oldřich Mikulášek), tak autorů mladších (Ivan Diviš, Jan Skácel, Karel Šiktanc). Pro šedesátá léta je příznačný nástup mladé generace, zejména v básnictví (Antonín Brousek, Petr Kabeš, Jiří Gruša ad.).

Po **srpnu 1968** se komunistická strana pokoušela prosazovat kritéria typická pro padesátá léta. Nebyla však schopna vytyčit ideální normu, která by byla alespoň pro část spisovatelů inspirativní. Proto **těžiště kulturní politiky** spočívalo **v perzekučních opatřeních**. Pokusy regulovat literaturu pomocí specifických norem stojí v pozadí. Tato rezignace na usměrňování, které alespoň částečně dbá na zvláštní charakter uměleckého projevu, svědčí o vnitřním rozkladu režimu. Okruh autorů, kterým je dovoleno publikovat, se zúžil jako nikdy předtím. V poezii dominují epigoni Nezvalovy poetiky nebo Skupiny 42, v próze převažovaly stereotypně vystavené příběhy (např. díla Jana Kozáka). K nim se uchýlovali také významní autoři, kteří vycházeli vstříc ideologickým požadavkům režimu (Ladislav Fuks, Vladimír Páral aj.). Jen zcela výjimečně se objevil talent, který rázem získal značnou pozornost čtenářů (např. Ota Pavel). V posrpnových letech však dochází k daleko větší aktivitě **autorů-emigrantů**, kteří realizují vydávání české literatury (např. nakladatelství manželů Škvoreckých), i autorů, kteří měli být vehnáni do izolace (vydávání **strojopisných edicí**). Jen obtížně se mohla v Československu vydávaná tvorba preferovaná režimem měřit s díly, která došla ohlasu i v cizím prostředí (Milan Kundera, Václav Havel, Josef Škvorecký, Ludvík Vaculík), nebo s díly, která rozšiřovala tradice evropské tvorby (např. básnická díla Jaroslava Seiferta, Ivana Diviše, Jana Skácela, Karla Šiktance).

Slovenská literatura v totalitním systému

Po „vítězství dělnické třídy“ v únoru 1948 mělo literární dílo upevňovat a dále iniciovat revoluční změny ve společnosti, mělo sloužit myšlence přestavby ve všech oblastech „základny“ i „nadstavby“. Stalo se nástrojem ideologie a politiky. Únorová „revoluce“ postavila proti sobě dvě složky společnosti – „buržoazii“ a „lid“, zavedla do života zásadu „třídního boje“. Tuto optiku přijala za svou i literatura a v konkrétních literárních dílech ji realizovala s určitými obměnami během celých čtyřiceti let vlády socialismu. Naprostá většina tvůrců pochopila novou situaci jako historickou nevyhnutelnost a dobrovolně na sebe vzala povinnost aktivně pomáhat procesu sociální a politické přestavby společnosti a této úloze přizpůsobila svoji tvorbu.

V poválečných letech byly pro situaci ve slovenské literatuře určující ještě stále dva proudy: v poezii nadrealismus (vyrůstal z Nezvalova surrealismu), v próze naturismus, který se vyvinul z lyrizujících tendencí meziválečného období. Po roce 1945 se obě tyto poetiky dostaly do určité krize, a proto se objevovaly požadavky obrodit poezii „novou sociálností“ a v próze uvést do života principy nějakého „nového realismu“ (kritik Jozef Felix razil termín magický realismus).

Únor 1948 smetl ze stolu všechny diskuse o nové tváři slovenské literatury a bezohledně vrátil tvůrce k metodě **socialistického realismu**. Popravdě nešlo o navazování na domácí tradici (v poezii na Laca Novomeského, Jána Poničana, příp. jiných, a v próze na Petra Jilemnického, Fraňa Krále či dalších), ale o **mechanické napodobování sovětské literatury**, kde se dělala propaganda nejen v publicistice, ale především početnými čtenářskými konferencemi (o románech S. P. Babajevského, V. N. Ažajeva, G. J. Nikolajevové atd.).

V první polovině 50. let se slovenská poezie vyžívala v **tématech boje za mír, industrializace a združstevňování**. V próze převládala témata kolektivizace (František Hečko: *Drevená dedina*, 1951) a zápasu dělnické třídy za socialistickou budoucnost (Dominik Tatarka: *Prvý a druhý úder*, 1950, Fraňo Král: *Bude ako nebolo*, 1950; Peter Karvaš: *Toto pokolenie*, 1949; *Pokolenie v útoku*, 1952). Téma revolučního zápasu dělnické třídy se nejčastěji spojovalo s **tématem Slovenského národního povstání**, jež se v marxistické interpretaci pokládalo za historický „předstupeň“ února 1948 (Vladimír Mináč: *Smrt chodí po horách*, 1948, *Včera a zajtra*, 1949; Alfonz Bednár: *Sklený vrch*, 1954; Miloš Krno: *Dve cesty*, 1952, *Lavína*, 1954). Ideologické požadavky kladené na literaturu se netýkaly jen nově vznikajících děl, ale měly také „zpětný“ vliv. Mnozí autoři sahali k textům starších prací ve snaze je ideově vylepšit, a tak se druhé a další vydání dost podstatně odlišují od prvních vydání (František Hečko: *Červené víno*; Dominik Tatarka: *Farská republika*; Margita Figuli: *Tri gaštanové kone, Babylon*). Slovenská literatura první poloviny 50. let se vyznačuje naprostým schematismem, jenž se marně snažil ukrývat za snahu o tzv. demokratizaci umění a přibližování se masovému čtenáři.

Předělem ve vývoji slovenské (ale i české) literatury byl rok **1956**. V politické a ideologické rovině znamenal kritiku kultu osobnosti a pád stalinismu a v kultuře a literatuře sebekritické ohlédnutí se do nedávné minulosti a **závazek nepodléhat tak silně politickému tlaku** a tvořit skutečné umění. Nešlo ani tak o poetiku jako právé o etiku, protože autoři si uvědomili, že v minulém období lhali, a tak zradili vysoké poslání umění. Na Slovensku to vyjádřil za všechny mladý básník Milan Rúfus takto: „Naši generaci vede touha dopátrat se pravdy v životě a v umění a odpor k lhaní sobě i jiným.“ V tomto období se vývojové těžiště (především v poezii) na Slovensku přesunulo na mladou generaci. Roku

1956 vznikl časopis pro mladá *Mladá tvorba* (obdoba českého *Května*) a kolem něj se soustředil široký okruh začínajících autorů. I přesto, že proces ozdravování zasáhl celou literaturu, nejvíce impulzů – především v poezii – vzniklo mezi mladými. Z básníků se prosadil Milan Rúfus (*Až dozrieme*, 1956), Miroslav Válek (*Dotyky*, 1959, *Príťažlivosť*, 1961) a později skupina tzv. konkretistů (Ján Stacho, Lubomír Feldek, Ján Ondruš, Jozef Mihalkovič, Ján Šimonovič). Mladí básníci se nespokojovali s jednou provždy danou „pravdou“ o životě jako předtím generace otců, chtěli ji sami soustavně objevovat, proto volali po vlastní tváři umělce, po vyhraněném autorském subjektu. Takto postupovali též mladí prozaici (např. Jaroslava Blažková, Jozef Kot, Anton Hykisch, Peter Jaroš, Ján Johanides, Vincent Šikula, Rudolf Sloboda). Důraz na autorský subjekt byl zároveň **rehabilitací literárního „soukromí“** (tak se jmenoval prozaický debut Jána Johanidese: *Súkromie*, 1963), tedy právo vyjadřovat citový a emocionální svět mladého člověka (Jaroslava Blažková: *Nylonový mesiac*, 1961). Bez skutečného „návratu k sobě“ nebyl autor schopen pronikavěji objevovat ani skutečnost kolem sebe. Nosným tématem mladé generace prozaiků se totiž stala **kritika stalinismu** a odhalování různých společenských deformací, což se však velmi krátce nato stalo novým schématem. Roku 1956 začala vycházet česká *Světová literatura*, hojně čtená i na Slovensku. Mladí autoři dychtivě vstřebávali **evropské a světové podněty**. Módním se znovu stal existencialismus, absurdní divadlo či francouzský nový román. Stopy této četby, bohužel vnitřně málo zažité, nacházíme u Johanidese (*Súkromie*) a u Petra Jaroše (*Zdesenie* aj.). Větších úspěchů dosáhli mladí prozaici, kteří se odhodlali podívat se na současnost pod zorným úhlem lidí na periferii nebo dětských charakterů. Dařilo se jim objevit novou lidskost na odvrácené straně skutečnosti (Vincent Šikula: *S Rozarkou*, 1960, *Možno si postavím bungalov*, 1964; Rudolf Sloboda: *Narcis*, 1965, *Britva*, 1967).

Na rozdíl od poezie, v níž dominovala tvorba mladé generace, konstrukci slovenské prózy koncem 50. a v 60. letech tvoří tzv. **povstalecká generace**, která se znovu vrátila k tématu SNP – tentokrát bez viditelnějších ideových deformací a s cílem důstojně se vyrovnat i s touto kapitolou slovenské historie. Apriorní východiska nahradila generační zkušeností a důraz položila na **charakter v hraniční situaci** (Vladimír Mináč: *Dlhý čas čakania*, 1958, *Živí a mŕtvi*, 1959, *Zvony zvoní na deň*, 1961; tato trilogie vycházela později pod společným názvem *Generácia*; Katarína Lazarová: *Šarkan na retazi*, 1962; Dominik Tatarka: *Rozhovory bez konca*, 1959; Ladislav Mňačko: *Smŕť sa volá Engelchen*, 1959). Uvedená díla navazovala na ten typ povstalecké literatury, který vnesl do slovenské prózy Alfonz Bednár (*Hodiny a minúty*, 1956, *Cudzí*, 1960) a ještě předtím Vladimír Mináč (*Smŕť chodí po horách*, 1947) nebo Ján Bodenek (*Z vlčích dní*, 1947). V tomto směru pokračovali také dva autoři, již měli bezprostřední zkušenost z „východní fronty“ (Rudolf Jašík: *Mŕtvi nespievajú*, 1961; Ladislav Ťažký: *Amenmária*, 1964). Jeden z vrcholů povstalecké prózy představují novely emigranta Leopolda Laholy *Posledná vec* (1968), který v nich zkoumá proměny lidského charakteru na hraně života a smrti. Zkušenost válečného slovenského státu a povstání zobrazil v trilogii *Zhasnuté svetlá*, 1957, *Kto seje vietor*, 1964, *Železom po železe*, 1996, vnitřní „emigrant“ Milo Urban. Součástí povstalecké prózy se v posledních letech stal i „protipovstalecký“ román Jozefa Cígera Hronského *Svet na Trasovisku* (1960, USA; 1991 MS Martin).

Roku 1963 komunistický režim **rehabilitoval Laca Novomeského**, Daňa Okáliho a další davisty, odsouzené v 50. letech ve vykonstruovaných procesech s „buržoazními nacionalisty“. Všichni se opět zapojili do kulturního dění. Laco Novomeský vydal krátce po sobě tři básnické sbírky, napsané částečně ve vězení (*Vila Tereza*, 1963, *Do mesta 30 minút*, 1963, *Stamodtiaľ a iné*, 1964). Důležité bylo, že se do literárního procesu vrátila také davistická koncepce socialistické literatury (reeditoval se DAV), která byla liberálnější a demokratičtější než soudobá, neboť za součást socialistické literatury pokládala avantgardu. Liberalizované ovzduší druhé poloviny 60. let pozitivně ovlivňovalo všechny druhy umění a žánry včetně dětské literatury (např. Klára Jarunková). V poezii se tak prosadili starší autoři (Andrej Plávka, Ján Kostra, Pavol Horov, Vojtech Mihálik), stejně jako mladí, kteří postupně zabírali místo kolem literárního centra (například Milan Rúfus, Miroslav Válek, konkretisté Ján Buzássy, Štefan Strážay, „osamělí běžci“ Ivan Laučík, Ivan Štrpka, Peter Repka a další). V 60. letech se do literatury vrátili někteří předtím „exkomunikovaní“ básníci (Valentín Beniák, Emil Boleslav Lukáč, Janko Silan). Z prozaiků se jedním románem „vrátil“ emigrant J. C. Hronský (*Andreas Búr Majster*, 1970).

Proces tzv. normalizace jako důsledek okupace Československa vyřadil mnohé autory a rozdělil literární frontu na tři části: na autory legálně publikující, na autory samizdatu a na emigranty. Do **emigrace** odešli a publikovali tam Ladislav Mňačko, Jaroslava Blažková, Emil Knieža, Rudolf Skukálek, Agneša Gundová a další. V **samizdatu**, ale i v zahraničí publikovali autoři doma umlčovaní (Dominik Tatarka, Ivan Kadlečík, Pavel Hružík, Martin M. Šimečka, Hana Ponická). Mnozí z nich udržovali těsné styky s českými disidentskými autory (Dominik Tatarka, Ivan Kadlečík, Milan Šimečka). Na rozdíl od situace v Čechách hlavní literární proud vytvářeli autoři, kteří uveřejňovali své práce legálně v jednotlivých domácích nakladatelstvích. Ideologové režimu a kulturní politici vyžadovali od autorů především současná a společensky závažná témata. Znovu se oprášila metoda socialistického realismu. Přestože již neměla normativní charakter, znamenala výrazné omezení. Autoři už neměli chuť vracet se k panegyrikům na přítomnost, a tak se většina z nich obrátila do bližší či vzdálenější historie. V próze lidsky a umělecky dozrála generace, jež vyrostla v kontaktu s *Mladou tvorbou*, a právě ona se zasloužila o „**nový historismus**“. Ten souvisel rovněž s novým státoprávním uspořádáním Československé republiky (federace), které posílilo **prvek národní svébytnosti a vlastenectví** (Vincent Šikula: *Majstri*, 1976, *Muškrát*, 1977, *Vilma*, 1979; Ladislav Ballek: *Pomocník*, 1977, *Agáty*, 1981; Ivan Habaj: *Kolonisti I–III*, 1980, 1981, 1986).

V 80. letech se poměry ve slovenské literatuře do jisté míry znovu zliberalizovaly, výrazněji v období přestavby a glasnosti. Vznikly nové časopisy (*Literárny týždenník*, měsíčník pro mladou literaturu *Dotyky*), diskutovalo se o vážných společenských a kulturních problémech, do poezie vstoupila hravost (Štefan Moravčík), psalo se i o tabuizovaných tématech, jakým byl sex (Tatjana Lehenová), začal se systematictěji pěstovat civilismus (Daniel Hevier, Ján Štrasser), vznikala plnokrevná satira (Tomáš Janovic). V prozaické tvorbě byla dynamickým žánrem povídka a novela (Pavel Vilikovský, Dušan Dušek, Dušan Mitana, Martin Bútora) koketující s postmodernou, humorná, parodující vážná témata (historismus) a relativizující ustálené hodnoty.

V době čtyř desetiletí reálného socialismu byly nejslabším článkem ve slovenské literatuře **dramatické psaní a divadlo**. Dlouhé roky byl stabilním dramatikem na scéně SND jen Peter Karvaš. Jeho hry hlavně z 60. let (*Antigona a tí druhí*, *Jazva*, *Velká parochně*, *Experiment Damokles*, *Absolutný zákaz*), v nichž se postavil proti kultu osobnosti a totalitě, měly značný společenský dosah. Ostatní dramatici (Ján Solovič, Oswald Zahradník) dosahovali střídavých úspěchů. V příznivém ovzduší konce 60. let vznikala divadla malých forem – např. Divadlo na korze, které se stalo populárním svými protagonisty Milanem Lasicou a Júliem Satinským. Normalizační proces toto divadlo zlikvidoval, obnovilo se až po roce 1989. Trochu lepší osud zastihl Radošinské naivní divadlo Stanislava Štepy, jež hrálo nepřetržitě od svého založení (1962), také ve své době vystaveno režimním perzekucím a nepřízni čelných politiků. Se studentským divadlem pracuje už několik desetiletí experimentující dramatik Karol Horák.

O větší prostor pro literární tvorbu a vyslovení názoru bojovali spisovatelé i publicisté. Svoje kritické názory uveřejňovali v *Kultúrném životě*, *Slovenských pohľadech* a *Mladé tvorbe*. Roku 1956 vyšel v *Kultúrném životě* Tatarkův „fantastický traktát“ *Démon súhlasu* (knižně 1963), v němž se vysmíval z pozice věčně přitakávajícího spisovatele. Roku 1963 vydal Ladislav Mňačko svoje *Oneskorené reportáže*, v nichž odmítl politické procesy z 50. let. Právě tyto projevy vzbuzovaly velkou pozornost čtenářů, protože odkrývaly temné stránky totalitní přítomnosti.

Kulturní noviny a časopisy

Situace literárních a literatuře blízkých časopisů je v průběhu let 1948–1989 neodmyslitelná od politického dění, které určuje její povahu, periodizační mezníky, stejně jako má vliv na podobu konkrétních časopiseckých titulů. Je charakteristická střídáním vlády dogmatických politických sil s obdobími, kdy je tato dominance rozrušována. Po celou dobu se ovšem pohybujeme v rámci jednoho mocensky pevně vymezeného ideologického diskurzu, který je ve šťastných chvílích nanejvýš diverzně rozrušován, nikdy však neztratí vládu nad svými věcmi úplně. Vnitřní periodizace tohoto období pak kopíruje data vlivných politických a kulturních akcí, sjezdů komunistické strany, spisovatelských sjezdů a konferencí, které dobovou atmosféru zakládaly.

Poválečné tříletí, na dlouhou dobu poslední období demokratického fungování společnosti, bylo únorovými událostmi do základů rozvráceno. Přestávají existovat vydavatelské a především politické podmínky pro normální prezentaci literárního života na stránkách periodických tiskovin. Mizí mnohohlasí a za své bere naprostá většina jednotlivých titulů. Časopisy se tak po únorovém převratu ocitají v situaci, která je v některých klíčových znacích podobná té po květnu 1945. Jde především o přesvědčení, že se společnost opět ocitla na startovní čáře tentokrát již opravdu nové skutečnosti, která není založena na pokračování jedné tradice, jak se k tomu hlásila česká společnost v období poválečném, ale která, právě naopak, vytváří tradici novou, kvalitativně zcela odlišnou. Ta již není vymezena široce jako v období těsně poválečném, tentokrát jde o zúžený, přísně výběrový vztah k tradicím humanitství, obrozeneckých ideálů, sociálně stylizovaného realismu konce 19. století a levicové avantgardy 20. a 30. let 20. století. Přestože je kontinuita výrazně proklamovanou tendencí, stává se určující vlastností silná diskontinuita, protože jsou pominuty výrazné domácí i zahraniční umělecké inspirace ovlivňující novodobou českou kulturu.

V první polovině tohoto období postupně **zanikají takřka všechny dosavadní listy kulturní, kulturně-politické i odborné**, které byly po válce obnoveny nebo vznikly v bezprostředním poválečném kvasu. Druhá polovina je pak ve znamení **zakládání nových časopisů**. Další důležitou charakteristikou průběhu celého období je fakt získávání prostoru pro propagandistické cíle komunistické kulturní politiky a jeho pozdější postupné ztracení ve prospěch větší názorové svobody a plurality. V průběhu let 1948 a 1949, ještě s jednotlivými přesahy do roku 1952, končí z rozličně prezentovaných důvodů postupně činnost všechny časopisy z meziválečného tříletí. Bezprostředně po únoru jsou mocensky zastaveny listy, které byly v přímé a příkré **ideové opozici vůči socialistické orientaci české kultury** – katolický *Akord* s redaktorem Janem Zahradníčkem, Peroutkův *Dnešek* a Tigridovy *Obzory*, dva týdeníky demokratické orientace. Končily ale také revue výslovně prosocialistické, jejichž redakce tak proklamovaly vůli pro sjednocení sil ke společnému postupu v zájmu věci socialismu. Důvodem k ukončení činnosti byla i prohlášení o nutnosti úspor, reorganizování vydavatelských institucí, jejich **slučování a převádění pod nového majitele – stát, komunistickou stranu a jejich organizace**, svou roli sehrály také osobní konflikty mezi představiteli názorově odlišných tendencí, z nichž jedni začali v nové situaci disponovat výkonnou mocí. Tato druhá vlna zastavování činnosti literárních časopisů přichází na podzim a v zimě 1948 a týká se v říjnu brněnského *Listu Sdružení moravských spisovatelů*, *Kritického měsíčníku* Václava Černého, Chalupeckého *Listů*, v listopadu brněnského *Kola* a katolického *Vyšehradu*, v prosinci Seifertovy *Kytice*. V roce následujícím k nim přibývají na počátku roku Obrtelův *Kvart*, mladoboleslav-

ské *Mladé archy*, více než půlstoletí vycházející a ještě Masarykem založená *Naše doba*, v srpnu další brněnská revue *Blok*, končící kuriózně „pětičíslem“, dále v září Burianova *Kulturní politika* a v listopadu časopis Evropského literárního klubu *Růst*. Ještě na počátku roku 1950 pak *Lidová kultura* a až v roce 1951 *Literární noviny Evropského literárního klubu*. Do situace literárních časopisů na počátku padesátých let silně zasahují také vnitřní spory v komunistické straně. Tvrdý a bezskrupulózní boj o moc, končící pro mnohé protagonisty na popravištích a v žalářích, se projevil i v životě literárních časopisů. Tak v roce 1952 zaniká na pět let v souvislosti se stranickými čistkami *Tvorba* a ze stejného důvodu vznikají *Literární noviny*.

Všechny časopisy, které na veřejné scéně zůstaly, i ty, které nově vznikly, musely být „kádrově dostatečně zabezpečeny“ a svou orientací jednoznačně **propagovat kulturní politiku komunistické strany**. V letech 1948–1949 k nim patří především měsíčníky *Var* (1948–1953), *Dar* (1948–1952), *Nový život* (1949–1959), od roku 1952 týdeník *Literární noviny* (do 1967), od poloviny 50. let *Host do domu* (1954–1970), *Květen* (1955–1959), *Červený květ* (1956–1969), *Světová literatura* (1956–1996). Nástup právě těchto posledně zmíněných periodik, i přes onu společnou charakteristiku, signalizuje pomalu se zvětšující prostor veřejně komunikovaného literárního života.

Podstatným rozdílem oproti období bezprostředně předcházejícímu je fakt vzniku exilové kultury, a tedy i **exilových periodik**. Jejich orientace je převážně politická. Z těch, která do svého programu podstatně zařadila i kulturu, jsou nejdůležitější již v roce 1949 vzniklá *Skutečnost* (do 1953), redigovaná postupně v Ženevě, Paříži, Londýně a Mnichově mladými, především z řad bývalých univerzitních studentů se rekrutujícími redaktory (Peter Demetz, Ladislav Matějka, ke spolupracovníkům patřili např. Karel Brušák nebo Pavel Tigrid), v letech 1953–1969 v Hamburku vycházející *Skližeň* Antonína Vlacha a především Tigridovo *Svědectví*, založené v roce 1956 v New Yorku, v roce 1960 přenesené pak do Paříže.

Léta 1959–1970 jsou dobou vnitřně velmi dynamickou. Základní tendencí tohoto desetiletí je postupně se dynamizující nárůst liberalizačních vlivů, jehož zprostředkovávajícím a zároveň reflektujícím médiem jsou opět a hlavně literární a, šířeji, kulturní časopisy, domácí i zahraniční. **Šedesátá léta** jsou tak na časopiseckém poli **dobou aktivního edičního ruchu**. V jejich průběhu vycházejí takřka **tři desítky titulů časopisů literárních a literatuře blízkých**, v zahraničí je to pak desítky periodik.

Samotný počátek tohoto období, rok 1959, je opět mezníkem návratu k dogmatickému pojetí kultury a jejích projevů. Relativně „uvolňující duch“ II. sjezdu spisovatelů z roku 1956 byl potlačen zesílenou aktivitou dogmatického stranického křídla a jeho prodlouženou rukou v podobě spisovatelské organizace. Dobovou atmosféru **rigidního pojetí kultury** vytvářejí především tři kulturně-politické listy. Pod patronací Ministerstva školství a kultury vychází *Kultura* (1957–1962, red. Josef Kadlec), orgánem ÚV KSČ je *Tvorba* (1945–1952, 1957–1962, red. postupně S. K. Neumann, Gustav Bareš, Vojtěch Dolejší), třetím periodikem jsou *Literární noviny* (red. postupně od 1959 Josef Rybák, Milan Jungmann), tribuna spisovatelské organizace. Jejich společnou dobovou rolí bylo vystupovat jako ochránci a strážci ideové čistoty literatury a literární kritiky. S konceptem jedné a jednotné socialistické literatury se k nim v roce 1959 ještě přidává nově založený, po vzoru sovětských časopisů „tlustý“ měsíčník *Plamen* (1959–1969), redigovaný Jiřím Hájkem. Kriticky jsou na stránkách těchto listů komentovány aktivity, které chtějí přivést zpět do širšího povědomí autory oceňované nálepkami individualismu a pesimismu, mluví se také o **úpadkovosti západní civilizace** a jejích kulturních projevech. Tato druhá výtka se týkala především časopisu *Světová literatura*, který se bezprostředně po svém založení a potom na celá šedesátá léta stal důležitým informačním a inspiračním zdrojem literární kultury. Naopak *Literární noviny* pod vedením J. Rybáka tisknou množství ukázek z ideologicky „správných“ děl literatur „bratrských“ národů, především pak samozřejmě literatury sovětské, preferují **žánr reportáže a publicistické příspěvky českých autorů** konfrontující se s realitou socialistické kultury a přitakávající jí.

V roce 1959 zanikají dva měsíčníky spisovatelského svazu, *Nový život* a *Květen*. Namísto nich je zřízen právě *Plamen*, který se v programovém prohlášení hlásí jednoznačně k socialistické orientaci literatury. Ovšem ani zaměření dalších vycházejících měsíčníků není odlišné. *Host do domu* je v tomto období periodikem, které nevstupuje do celostátních polemik a soustřeďuje se k **prezentování současné**

domácí i zahraniční literatury a k pravidelné recenzentské činnosti. Jeho role se proměňuje od roku 1963, kdy se šéfredaktorem stal Jan Skácel a *Host do domu* se vyvíjel do podoby otevřeného literárního periodika s celostátní působností, jednoho z nejvýznamnějších v daném období.

Roku 1963 začíná pozvolně a zesilující rozrušování mocenského paradigmatu, zevnitř i zvenčí, až k tragickému závěrečnému „obnovení pořádku“ (Milan Šimečka). Toto otevírání se děje postupně a dostává podobu **rozdvojování „kulturní fronty“ na dva protikladné tábory**. Jeden tvoří příznivci, propagátoři a vykonavatelé onoho nového, volnějšího přístupu k okolnímu světu, druhý pak nesmiřitelní kritikové tohoto procesu. V roce 1962 právě v souvislosti s narůstajícími liberalizačními tendencemi zanikají *Tvorba* a *Kultura* a transformují se do podoby *Kulturní tvorby* (1963–1968). Tento týdeník se po počátečním liberálnějším období postupně proměnil v tribunu autorů, kteří polemizovali s názorovou svobodomyšlností české kultury a stavěli se do role strážců „pokrokového odkazu“ meziválečné avantgardy a poválečných levicových tendencí.

V roce 1964 začíná Československé ústředí knižní kultury vydávat v nakladatelství Orbis měsíčník *Knižní kultura* (1964–1965), který svým zaměřením na literární a úžeji **básnický experiment** (redaktorem literární části byl Josef Hiršal) jako jeden z prvních ve své době začal vykračovat za hranice tzv. socialistické literatury. Mnohem intenzivněji v tomto smyslu pak působilo **nejvyprofilovanější periodikum celých 60. let – Tvář** (1964–1965, 1968–1969). Ta rozrušuje výše zmíněnou zdánlivou symetrii dobové časopisecké reflexe kultury a politiky, protože staví svou alternativu proti oběma tendencím – dogmatické i antidogmatické. Antidogmatický proud, kam bychom ji zdánlivě s její opoziční dikcí mohli řadit, se redaktorům *Tváře* nezdál „únosným lidským východiskem. Zdá se nám, že antidogmatické myšlení má stejně dvojozměrnou dimenzi jako to, na co reaguje.“ (Jan Lopatka). *Tvář* otevírá jiné než kanonizované horizonty, neuvažuje v kategoriích revize socialismu, jeho obrody, ale postuluje pluralitu názorů jako jediný zdravý stav společnosti. Existenční a ediční osudy *Tváře* jsou zdánlivě, vnějšími projevy, pro celé období příznačné (dvojitý zákaz, permanentní spory se zřizovatelem, Svazem československých spisovatelů), vlastními příčinami konfliktů však dobu přesahují. Jde zde především o neochotu jejich tvůrců vycházet vstříc požadavkům svazového sekretariátu jak v personálním obsazení redakce, tak, a hlavně, v obsahovém zaměření. *Tvář* se ve svém druhém ročníku vyprofilovala jako kritické periodikum, které chápe literární dílo jako vážnou, estetickou a mravní aktivitu, bez ochoty ke kompromisu především s ideologickými postuláty vládnoucí doktríny. Od roku 1966 se na stranu tohoto názoru stavějí také *Sešity pro mladou literaturu* (1966–1968, 1968–1969 pod titulem *Sešity pro literaturu a diskusi*), založené původně jako nástupce *Tváře* po prvním zrušení v roce 1965. *Sešity* byly zaměřeny na aktuální trendy v literatuře a výtvarném umění, zajímaly se o film, drama, sociologii.

Od poloviny šedesátých let se časopisecký prostor otevírá také geograficky, když do dobového kontextu poměrně intenzivně zasahují **regionální literární periodika**. Vedle již existujícího ostravského *Červeného květu* (pod novým redakčním vedením – Věnceslav Juřina – se z původně služebního a nudného mění v názorově podstatně širší periodikum) je Morava v roce 1968 ještě posílena časopisem *Index* (1968–1969), listem širšího než literárního záběru s ostravskou a olomouckou redakcí. V Ústí nad Labem začíná vycházet *Dialog* (1966–1969, obnoven 1990–1992), periodikum skoro profilově zaměřené na představování moderních uměleckých směrů v literatuře (např. konkrétní poezie). *Dialog* také otevřel problematiku poválečného odsunu Němců a soustavně uváděl německé autory. V Hradci Králové vzniká měsíčník *Texty* (1969–1971), soustředěný k programu regionalismu, ale se zájmem také o jiné jazykové oblasti. V témže roce vychází v nakladatelství Růže v Českých Budějovicích první číslo měsíčníku *Arch* (1969), který je orientován na texty a autory křesťansky zaměřené a na aktualizující odkazy ke starší české literatuře.

Programoví marxisté začali po nástupu liberalizačních tendencí publikovat v *Impulsu* (1966–1968). I ten byl ovšem, přes dobovou rétoriku, otevřen širším diskusím (Ernst Fischer, Roger Garaudy). Jeho protiváhou jako listu zaměřeného na literární kritiku a vědu se stala v témže roce *Orientace* (1966–1970). Skladbou textů, zaměřením autorů a ideovou orientací se evidentně přiklání k dědictví českého strukturalismu, které dále rozvíjely práce Jiřího Brabce, Miroslava Červenky, Milana Jankoviče aj. Svě slovo dostaly také nemarxistické myšlenkové směry a metody – např. psychoanalýza a fenomenologie.

Zahraniční periodika vycházející v českém jazyce si kladou za cíl především informovat o dění v exilových komunitách, zprostředkovávat literární díla těch autorů, kteří nemohou doma publikovat, ať už žijí v zahraničí, nebo v Československu. Intenzivněji než domácí časopisy o činnosti exilu také informují o politickém a kulturním dění v původní vlasti. Hlavním sjednocujícím principem, obzvláště se stupňujícím se procesem společenské a politické obrody, je zájem exilových periodik o stav politické kultury a umění v Československu, o možnosti vzájemné komunikace. Patří sem především tři obsáhlé revue. K profilujícímu se *Svědectví* se přidávají ještě římské filozoficky zaměřené *Studie* (1958–1992) a newyorské *Proměny* (1964–1991), které byly soustředěny na prezentování literární kultury českého a později také slovenského exilu. Podobně vymezeny byly i *Perspektivy* Ladislava Radimského (1961–1966, New York). Literární příspěvky exilových autorů i reflexi oficiálně vydávané literatury, portréty a díla zakázaných a vězněných autorů, kritické komentáře k domácí situaci, analýzy komunistického režimu a jeho kulturních projevů přinášely také *České slovo* (Mnichov, 1955–1990), *Nový život* (Řím, od 1954), *Zpravodaj* (Mnichov, 1952–1953), *Zápisník* (New York, 1958–1962). Spektrum doplňuje ještě křesťansky orientovaná *Archa* (Mnichov 1958–1963).

V posledním období tohoto desetiletí, na konci šedesátých let, se **role domácích kulturních periodik ještě zvyšuje**. V takřka všech literárních a kulturních časopisech se k vedoucímu a výkonnému slovu dostávají autoři víceméně jednoznačně vyznávající, propagující a tím **vytvářející atmosféru „obrodného procesu“**. Časopisy, a především pak *Literární listy* (1968, 1968–1969 *Listy*), plní funkce, které by v demokratické společnosti měly **politické deníky – přinášejí komentáře, názory, stanoviska, polemiky k celému společenskému dění**. Toto vypětí trvá ještě několik měsíců po vojenské okupaci v srpnu 1968, postupně jsou však redakce normalizačním režimem rozpouštěny, autoři zbavováni vydavatelských možností, nastupuje násilná perzekuce osobností spjatých s pražským jarem a postupné „obnovení pořádku“.

Jako byl rok 1948 rokem prudkého konce demokracie, o dvě desetiletí později se datem likvidace pokusu o její znovunastolení stávají léta **1969 a 1970, kdy zanikají takřka všechna periodika**. Předznamenáním situace je zmíněné obnovení *Tvorby* v roce 1969 pod vedením Jiřího Hájka jako listu, který důsledně naplňuje normalizační politiku Husákova stranického vedení, politiku „očisty“ společenského a kulturního života od osobností, které podle dobové politické interpretace přivedly Československo do krize. V roce 1969 končí svou činnost hned po prvním čísle surrealistická revue *Analogon*, po prvním ročníku *Arch*, dále *Červený květ*, *Dialog*, *Index*, *Listy*, *Plamen*, *Sešity pro mladou literaturu*, *Tvář*. Rok 1970 je rokem zániku pro *Divadlo*, *Host do domu*, *Orientaci*. Výjimkou jsou *Světová literatura* a odborná bohemistická periodika – *Česká literatura*, *Naše řeč*, *Slovo a slovesnost*, *Listy filologické*, kde dochází „jen“ k zásadní proměně personálního obsazení redakcí.

Husákovské „obnovení pořádku“ let 1971–1989 se tedy na poli veřejně komunikovaného literárního života projevilo velmi radikálně. Zůstává zde pouze *Tvorba* (1969–1991), společensko-kulturní týdeník prosazující principy normalizace na kulturním poli. V roce 1983 se její literární přílohou stává *Kmen*. Od 1972 (do 1990) vychází *Literární měsíčník*, výpravné a nákladné, ale obsahově vyprázdňené periodikum důsledně naplňující kulturní politiku KSČ. Oč mizivější pohyb na oficiální scéně, o to aktivnější jsou samizdatová vydavatelství a ineditní časopisecké aktivity. Mezi nimi má časové prvenství revue *Spektrum* (1977–1979). K nejvýznamnějším pak patří *Obsah* (1981–1989), neredigovaný sborník beletristických, esejistických a literárněkritických prací daného autorského okruhu. K této tzv. juntě (termín L. Vaculíka) patřili mj. Ivan Klíma, Eva Kantůrková, Miroslav Červenka, Milan Jungmann. Kritický sborník (od 1981) byl kvartálním výslovně metaliterárním, soustřeďoval literárněvědné, teatrologické, muzikologické i filozofické studie, tiskl odborné recenze.

Periodiky, která reprezentovala zájmy **kulturního undergroundu**, byly *Vokno* (1979–1995) a *Revolver revue* (od 1985 pod názvem *Jednou nohou*, od 1987 *RR*). Důležitou roli sehrávají opět exilová periodika. K těm již zmíněným přibývají vídeňský *Paternoster* (1983–1992), napojený na publikační okruh undergroundový, a mnichovský *Obrys – Kontur* (1981–1990) Daniela Strože.

Po listopadu 1989 nastává kvalitativně i kvantitativně zcela nová situace, charakteristická naprostou publikační volností, obrovskou šíří tematickou, žánrovou, konfesní a hodnotovou.

Konference Svazu československých spisovatelů 1950

Plenární schůze SČSS se konala v pražském Obecním domě v neděli 22. ledna 1950, zúčastnilo se jí více než 200 zejména českých, ale také slovenských spisovatelů, což představovalo výraznou většinu členů a kandidátů Svazu československých spisovatelů.

Podobu jednání představil Josef Rybák v článku, který byl otištěn v *Rudém právu* v den akce, tedy 22. ledna 1950. Od plenární schůze se očekávalo stanovení základních rysů současného umění, jež bylo označováno jako **nové umění nové doby**, v jejímž centru bude **nový člověk** – adjektivum „nový“ se stalo jedním ze symptomů této doby i tehdejší rétoriky. Úkolem poezie mělo údajně být „ukazovat dnešek v jeho převratné tvářnosti, vyzdvihoval jeho hodnoty, jeho krásu“ a „ukazovat perspektivu tohoto našeho života směřujícího k vysokým cílům socialismu a komunismu“. Do centra pozornosti umělce byla postavena přítomnost, především v rozporu s minulostí, k níž bylo třeba přistupovat obezřetně a ideologicky. Umělec se měl zaměřit na **oslavu aktuálního stavu** a narysovat **jasný pohled do budoucnosti**, vizi šťastného světa, která mohla být realizována až právě po překonání toho minulého (obvykle spojovaného s konzervativismem a nespravedlností) a po **porážce ideologických nepřátel**. Poezie, respektive veškeré umění, tak měla být „vysoce ideová a bojovná“, měla být „zbraní třídního boje“, pomáhat „k novým a novým vítězstvím socialistické myšlenky“ a měla „ostře a nelítostně“ vést „boj proti všemu starému“. Prvotnost estetiky v rámci umění zde byla popřena, naopak zdůrazněna byla ideologická funkce umění. Nebezpečí se podle tohoto myšlení skrývalo v minulosti, proto bylo třeba se od bývalého oprostít a najít v minulosti přesně danou cestu, po níž došly dějiny – nejednou personifikované – až k současnému stavu.

Po úvodních pozdravech a přivítání hostů předal předsedající **Jan Drda** slovo hlavnímu a jedinému dopolednímu řečníkovi, jímž byl člen ÚV KSČ a rektor Vysoké školy politických a hospodářských věd **Ladislav Štoll**, který ve dvouapůlhodinovém referátu přednesl svou **interpretaci české poezie posledních třiceti let**. Periodizačním mezníkem pro něho byla z mezinárodního hlediska Velká říjnová socialistická revoluce v Rusku v roce 1917 a z domácího prostředí s tím úzce související vznik Komunistické strany Československa v roce 1921. Na základě propojení historických událostí s uměním, nadto v prolnutí umění a ideologie, tedy při uplatnění ideologizace estetiky, argumentoval při svém stanovování „kritérií pro posuzování jednotlivých básnických projevů, zjevů, osobností a směrů“; tato kritéria označoval jako základní, objektivně spolehlivá, ideová. Podle Štolla „zájmy a sny skutečně veliké poezie splývají se zájmy dělnické třídy“; v lednu 1950 to demonstroval na příkladu poezie, očekával ovšem, že vzápětí bude tento přístup uplatněn na próze a jiných – jak je označoval – speciálních odvětvích naší literatury. V duchu dobového pojetí postavil proti sobě dva proudy: první označil jako socialistický, reprezentovali ho především Neumann a Wolker, ten byl podle Štolla vůdčí a na něj bylo nutno navázat; druhý označoval jako úpadkový, zahnívajících, buržoazní.

Na rozdíl od Zdeňka Nejedlého, který hledal vzory pro socialistické umění po únoru 1948 zejména v období 19. století, Štoll se zaměřil na hledání vzorů v literatuře první poloviny 20. století. Neumanna a Wolkera měli básníci pouňorové doby uznávat, vztah k Neumannovi dokonce označil za umělecké i mravní kritérium. Do hodnocení a interpretace uměleckých textů vnáší Štoll hledisko, jež označuje jako objektivní, a hovoří v této hodnotící souvislosti o vědeckosti, správnosti či pravdivosti, kterou má nabízet a umožňovat jediné marxisticko-leninistická ideologie.

V odpolední části schůze navázal na Štollův referát **Jiří Taufer**, básník a politický pracovník, který se zaměřil na **poezii od osvobození až do roku 1949**. Hovořil také o vývoji poezie a podával ho jako stav nikoli náhodný, nýbrž jasně pochopitelný a vysvětlitelný – a zároveň usměrnitelný. Následoval příspěvek ministra školství **Zdeňka Nejedlého**, který básníky obecně považoval za nadřazené tvůrce, za umělce vyššího řádu, „básnictví je příliš velká věc, příliš vysoká“; každý skutečný básník podle něho musí být „náležitě politicky uvědomělý“ a optimistický, umění musí být spjaté se životem, lidové a vždy krásné. Z celkového jednohlasu se poněkud vymykal **Vítězslav Nezval**, který alespoň částečně ocenil Františka Halase, Jiřího Koláře a Karla Teigeho. Schůze o poezii ukazovala, podle tehdejšího pojetí, budoucí směřování a otevírala řadu zasedání, konferencí a schůzek či diskusních večerů věnovaných jednotlivým literárním druhům i žánrům, autorům i jejich konkrétním textům, a to při uplatnění tehdejších ideologicky pojatých metod.

Štollův referát vyšel knižně s názvem *Třicet let bojů za českou socialistickou poesii* (1950), avšak kniha se na mnoha místech liší od referátu předneseného na konferenci. Knižní verze se vyznačuje ještě tvrdším postojem vůči těm, koho Štoll zařadil mezi nesocialistické autory, a dále přejal hodnocení básníků období 1948–1949 z Tauferova příspěvku a rozvinul je. Brzy se objevily námitky proti takto schematickému rozdělení literatury na dvě vyhrocené protikladné linie a proti vyhraněně ideologicky pojaté umělecké tvorbě. Veřejně tak zpochybnil Štollův metodu především František Hrubín, a to až na II. sjezdu SČSS v dubnu 1956. Přesto se Štollův model znovu vracel a v obdobích posilování moci totalitního režimu (třeba v roce 1959 nebo v 70. letech 20. století) byl znovu ožívován a připomínán.

Druhý sjezd Svazu československých spisovatelů 1956

Na ustavujícím sjezdu **Svazu československých spisovatelů** (SČSS) v březnu 1949 byl za nejvyšší orgán Svazu vyhlášen sjezd, který se měl konat každé tři roky, k čemuž však za celou dobu existence SČSS ani jednou nedošlo. Sjezd měl stanovit tzv. **generální linii tvůrčích spisovatelských úkolů**; tyto úkoly měly být konkretizovány výbory národních sekcí, resp. výbory poboček. V souhlase s tímto usnesením byl II. sjezd SČSS připravován na rok 1952. Na základě vnějších, politických zásahů, tedy z neliterárních důvodů, byly však tyto přípravy stále prodlužovány a **konání sjezdu odkládáno**, nejprve o měsíce, po Stalinově a Gottwaldově smrti o několik let; nový termín tak již v roce 1953 určen nebyl. V průběhu následujícího roku 1954 byl ale stále více stupňován tlak na literaturu a rostla potřeba definovat slovesnou tvorbu v aktuální situaci a jasněji a pevněji ji dále usměrňovat.

Od počátku roku 1955 začal být **podle vzoru II. sjezdu sovětských spisovatelů** postupně připravován II. sjezd SČSS, včetně kopírování témat referátů. Po souhlasu politbyra ÚV KSČ vydalo v květnu 1955 plénum ÚV SČSS dokument o svolání sjezdu, v němž byly uvedeny názvy jednotlivých referátů a jména jejich autorů. Autoři některé své referáty na sjezdu rozšířili o další témata, nejvýrazněji se to projevilo u Vítězslava Nezvala, který se hojně věnoval polemikám z počátku 50. let, které se týkaly života a díla Františka Halase, nebo ideologicky pojaté negativní interpretaci Seifertovy poezie ze strany Ivana Skály, některé referáty na sjezdu nezazněly nebo byly zkráceny. Celkově měly mít referáty podobu syntéz shrnujících podobu české literatury po 2. světové válce.

II. sjezd SČSS se uskutečnil ve dnech **22. až 29. dubna 1956 v Praze**, z důvodu velkého počtu účastníků a důrazu, jaký byl na tuto akci kladen, to bylo **v budově Národního shromáždění**. Jako první z řečníků vystoupil prezident a vedoucí delegace ÚV KSČ **Antonín Zápotocký**, který přečetl poselství tohoto stranického orgánu. Vedoucí představitelé komunistické strany se prezentovali jako zástupci všeho lidu, hovořilo se zde o očekávání směrem ke spisovatelům, jejichž úkolem bylo, aby – opět ve spojení s lidem – „vytvářeli nové umění, umění nadcházející socialistické a komunistické epochy našich dějin, umění socialistického realismu“. Jako druhý vystoupil předseda SČSS **Jan Drda**, který hovořil o stavu a úkolech české a slovenské literatury. Upozornil na nutnost opravdového socialistického rozvoje literatury, omyly spojoval s kultem osobností a pramenily podle něho především z dogmatického výkladu pravidel a pouček. V retrospektivě do 19. století označil Drda spisovatele jako „socialistického buditele lidu“, což pro něho znamenalo být součástí kolektivu, dále aktivitu, zodpovědnost, pravdivost, stranickost, lidovost, tedy dobově prosazovaná hesla, která doprovázejí teorii socialistického umění od jejího začátku.

Marie Majerová se zaměřila na literaturu pro děti a mládež, nechtěla, aby byla vnímána jako okrajová záležitost slovesné tvorby, naopak ji označila za vrchol literatury, požadovala, aby byla součástí socialistického realismu a výchovně působila na malé a mladé čtenáře. Po referátu o dětské literatuře následovala diskuse, v níž největší pozornost vyvolalo vystoupení **Ladislava Mňačka**. V jeho příspěvku se slovo svědomí a spojení svědomí národa objevilo nejčastěji. „Pálí mne především otázka, kdo vlastně jsem. Namlouvali mi a namlouvají, že jsem inženýrem lidských duší. V poslední době se říká, že jsem – jako spisovatel – veřejnou kontrolou, svědomím národa.“ Mňačko se dotkl problému cenzury, odmítal bezhlavě a poslušně sloužit, nepřemýšlet, „nebudu už jednat pouze podle jednoho z tří činitelů vytvářejících důstojnost lidskou. Tam, kde není vědění, víra a cítění v jednotě, tam se nepoddej, tam buď ostražitý, tam řádně važ, než odsoudíš, a hlavně – neodkládej, ale jednej!“ Postavil se proti kádrování,

proti nespravedlivému osočování lidí, žádal návrat k základům lidské mravnosti. Vystoupení Ladislava Mňačka bylo na tomto sjezdu prvním vyjádřením vzdoru vůči moci a omezování lidské svobody a důstojnosti, včetně umělecké.

Třetí den začal referátem o některých problémech současné poezie, jehož autorem byl **Vítězslav Nezval**. Vrátil se k situaci přelomu 40. a 50. let na případu Skálovy kritiky Seifertovy poezie, především básnické knihy *Píseň o Viktorce*. Citoval schematické verše Ivana Skály, odmítal antipoetickou demagogii a tažení podprůměrných básníků proti těm skutečným. V české poezii přelomu 19. a 20. století viděl počátek cesty k socialistické literatuře, vyzvedl S. K. Neumanna a Jiřího Wolкера, pozitivně se však zmínil i o některých autorech, jejichž tvorba byla v té době (zejména po referátu Ladislava Štolla na plenární schůzi o poezii a jeho knize *Třicet let bojů za českou socialistickou poezii* z roku 1950) vnímána jako problematická a nežádoucí – J. S. Machara, Viktora Dyka, Karla Tomana ad.

V následné diskusi vystoupil **František Hrubín**. Ve svém osobním vyznání, jak to pojmenoval, uvedl nejprve, že to byl „nezdravý a ponižující stav pro českou literaturu, že v minulých letech nebylo možno mluvit o jejích problémech otevřeně“. Žádal návrat k velkým básnickým tvůrcům, ke skutečné poezii, nikoli oslavování, deklamování, hesla, hovořil však také o nejistotě, úzkosti, zoufalství – a započal řadu svých řečnických otázek. Hrubín hovořil o cenzuře, o nedostatku odvahy, když všichni mezi členy SČSS o některých věcech věděli, ale nic neudělali, uvedl jména dalších, z ideologických pozic kritizovaných a perzekvovaných básníků – Jaroslava Seiferta, Josefa Horu a především Františka Halase, když se vrátil k situaci po jeho skonu, kdy byl nejprve uctíván jako básník „národní hrdosti“ a brzy poté zavržen. Přestože nikdy na svazových akcích nepatřil k razantním a hlasitým řečníkům, tentokrát se stal jedním z nejvýraznějších mluvčích vyjadřujících svár svědomí a poslušnosti. Hrubínův projev byl několikrát přerušen potleskem a nakonec oceněn potleskem dlouhotrvajícím, při němž účastníci sjezdu povstali.

Bouřlivou odezvu vyvolal také diskusní příspěvek **Jaroslava Seiferta**. Seifert (si) položil otázku, zda by se mrtví básníci hlásili k těm současným, když ti dnešní se vracejí k těm, kteří již zesnuli. V reakci na tehdejší požadavky psát pravdu se logicky tázal: „To mi znamená, že spisovatelé v posledních letech pravdu nepsali. Psali, nebo nepsali? Dobrovolně, či nedobrovolně? Ochotně, či neochotně? Bez nadšení, či s vřelým souhlasem?“ Jeden z nejbouřlivějších potlesků na sjezdu sklidil Seifert za věty: „Smlčí-li pravdu kdokoliv jiný, může to být taktický manévr. Smlčí-li pravdu spisovatel, lže.“ V narážce na Pavla Reimana dále připomněl ničení knih a rozmetávání sazeb publikací připravovaných k tisku. Vliv umělců na politiky pokládal za pozitivní, ale odmítal, aby tomu bylo naopak. Z perzekvovaných autorů vyjmenoval pro příklad tři: Vladislava Vančuru, jehož označil za jednoho z našich největších moderních básníků a jednoho „z největších, z nejpevnějších, z nejstatečnějších a z nejčistších lidí, které měla nejen česká literatura, ale i tato země v našem století“, Karla Teigehe, když požadoval hovořit brzy o jeho „omylech, chybách a vinách“, a Josefa Horu, jehož poezie z 30. let byla tehdy přezírána. Dále žádal okamžité odčinění křivd, k nimž došlo.

Posledního, osmého dne se účastníci sjezdu věnovali **schválení rezoluce a odpovědi na dopis ÚV KSČ**. Původní návrh rezoluce byl na základě připomínek upravován, takže nejprve byl potleskem odsouhlasen text dopisu. Spisovatelé v něm zdřavili komunistickou stranu „jako inspirátorku a organizátorku velké revoluční proměny, která vytváří z naší vlasti socialistickou zem a zajišťuje její šťastnou budoucnost“, děkovali za „správné a moudré podněty“ i důvěru. Byl zde opět zdůrazněn význam XX. sjezdu KSSS jako obrodného podnětu pro české a slovenské spisovatele, průběh sjezdu SČSS byl hodnocen jako zabývání se palčivými otázkami života, tematikou zvyšování „umělecké kvality a upevňování a prohlubování jejího vztahu k životu (...). Diskuse ukázala, jak se nezdravé jevy, jako kult osobnosti, dogmatismus, byrokratismus, projevovaly jak v literární tvorbě a kritice, tak v celé práci našeho Svazu. Uvědomujeme si, jak mnohem důsledněji než dosud musíme ve své práci a v celém literárním životě uplatňovat komunistickou ideovost, otevřenou soudružskou kritiku a sebekritiku a důsledný demokratismus. Uvědomujeme si velkou odpovědnost spisovatele vůči lidu, odpovědnost mluvit pravdu o našem životě a pomáhat výstavbě socialismu. Chceme dát všechny své schopnosti, zkušenosti a síly k tomu, abychom vytvořili umělecká díla, hodná naší veliké doby. Přes všechny názorové rozdíly v otázkách

umění jsme jednotni ve své oddanosti lidu a věci socialismu.“ V odhlasované rezoluci byla vyjádřena jednota spisovatelů s komunistickou stranou a lidem, autoři se zavázali, že „dají všechny síly, aby duch nových socialistických vztahů, nových socialistických forem života pronikl hluboko do vědomí lidu“, cítili zodpovědnost za přátelství mezi národy, zejména socialistických zemí, od zjednodušeného chápání marxismu, které mělo způsobit mnohé omyly a nespravedlnost, hlásili návrat k leninismu, za smysl svých životů i tvorby označili „rozvíjení a dovršení spravedlivého socialistického řádu“. Za tři aktuální úkoly spisovatelské organizace zde bylo označeno **odbyrokratizování SČSS, úžeji spolupracovat s dalšími tvůrčími organizacemi** a rozhodování **co nejširší obce spisovatelů**. Výsostným posláním slovesných tvůrců „je být průzkumníky myšlení a tužeb svého lidu, stát při něm v dobrém i zlém, rozvíjet učení marxismu-leninismu, uskutečňovat socialismus a komunismus. V tom je obsah našeho pojetí tvůrčí svobody spisovatele, věc touhy lidu a jeho básníků.“

Také v následujících měsících po skončení sjezdu se projevoval střet dvou principů, tedy sloužit komunistické straně při výchově členů společnosti, anebo se pokusit o emancipaci od vnější moci. Někteří vedoucí představitelé SČSS se pokusili prosadit **omezení cenzurního orgánu**. Ve stejné době se objevily rovněž žádosti o **propuštění některých vězněných básníků** (Jana Zahradníčka, Václava Renče, Zdeňka Kalisty), jež vedení SČSS oficiálně podporovalo a angažovalo se v nich. Zásadním způsobem však ovlivnilo další situaci v Československu i v SČSS potlačení tzv. maďarského povstání v říjnu a listopadu 1956 sovětskými vojsky. Kritiku sjezdového jednání započal Václav Kopecký již v červnu 1956 na II. celostátní konferenci KSČ. Na dalších velkých spisovatelských akcích docházelo k návratu k některým z rigidních postupů moci vůči spisovatelům a umělcům celkově. Jejich vyjádřením byl Štollův požadavek „skoncovat s tradicí ‚ducha II. sjezdu spisovatelů‘“. Přesto odmítnutí právě Štollovy koncepce a ideologizace umění nebo požadavek zrušení cenzury, které na sjezdu spisovatelů zazněly několikrát, byly pro další dění významné. Nikoli nepodstatné bylo také, že výňatky z referátů a hlavně diskusních vystoupení se ve velkém počtu objevily v *Literárních novinách*, takže si čtenáři mohli vytvořit představu o sjezdovém dění. Poměrně výrazně reflektoval jednání domácích autorů také exilový tisk. Čeští a slovenští spisovatelé usilující o emancipaci umělců od politiky a vnějších zásahů do umění si také vyzkoušeli akt vzdoru vůči nadřazenému postavení ÚV KSČ a potvrdili si jeho pevnost.

Třetí sjezd Svazu slovenských spisovatelů 1963

Význam III. sjezdu (konference) slovenských spisovatelů, který se uskutečnil **22. dubna 1963 v Bratislavě**, vyplýval už z atmosféry doby, v níž proběhl – doby dozrávání politického kvasu obrození společnosti, jež právě prostřednictvím tehdejších médií výrazně ovlivňovala československý konzervativní stranický aparát a tlačila ho ke změnám a k ústupkům od dosavadního ortodoxního vládnutí.

Obavy ze sjezdu jako potenciálního fóra pro otevřené kritické postoje radikálnější části slovenské inteligence vedly vedení komunistické strany ke zvýšené pozornosti, kterou mu věnovala již v jeho přípravné fázi. Delegaci vyslanou na sjezd vedl tajemník ÚV KSS Vasil Biľak, zúčastnil se i Matej Lúčan, pověřenec a předseda Komise Slovenské národní rady (SNR) pro školství a kulturu. Sjezd zahájil **Vladimír Mináč** spolu s rovněž spolehlivým komunistickým básníkem **Andrejem Plávkou** (tehdejší předseda Zvazu slovenských spisovatelov – ZSS), jenž přednesl zprávu o činnosti svazu. Jeho atmosféra se postupně s přibývajícimi diskusními vystoupeními vyhrocovala. Nakonec v bouřlivé atmosféře kritických postojů ke stavu a vývoji společnosti obzvláště emocionálně vyznělo vystoupení nedávno rehabilitovaného a do veřejného života se navrátilivšího **Laca Novomeského** a jeho hluboce lidská a otřásající **obhajoba Vlada Clementise**, popraveného v roce 1952 a souputníka mnohých přítomných na sjezdu. Byl výraznou osobností slovenského kulturního života a zároveň jednou z nejznámějších obětí vykonstruovaných politických procesů a následných cynických politických vražd. Lacovi Novomeskému obnovili členství ve ZSS, z něhož ho vyloučili 12. března 1951. Neobyčejně citlivě vnímané trauma tzv. buržoazních nacionalistů, kteří na důslednou rehabilitaci stále ještě čekali (pod tlakem veřejného mínění k tomu došlo až koncem roku 1963 na prosincovém plénu ÚV KSČ), vylulo na povrch i na tomto fóru spisovatelů. Nešlo už jen o přiznání „určitých omylů a chyb“ stranického vedení, ale i o vyvození konkrétní odpovědnosti za ně.

Sjezd (konference) slovenských spisovatelů se tak na svou dobu neobvykle otevřeně vyjadřoval k aktuálním problémům i díky svému týdeníku *Kultúrny život* (tiskový orgán svazu ZSS), který se stal v 60. letech tribunou kritických názorů a polemik podporujících reformní hnutí. III. sjezd československých spisovatelů, konaný 22. až 24. května 1963 v Praze, se nesl ve formálnějším a organizovanějším duchu. O to radikálněji působil bezprostředně konaný sjezd slovenských novinářů, útočící na samotnou stranickou špičku.

Mezinárodní kafkovská konference v Liblicích 1963

Na konci 50. let 20. století dochází k situaci, kdy je na jednu stranu stupňován tlak představitelů totalitního režimu na umění a zároveň jsou v jednotlivostech patrné ústupky moci vůči umělcům. Částečně je možno tuto taktiku současného přitvrzování a v ojedinělých případech zase uvolňování dávat do souvislosti s jednáním XX. sjezdu KSSS v únoru 1956; avšak zároveň přicházely ze Sovětského svazu jasné náznaky, že se vlivu na dění ve svých středo- a východoevropských satelitech nevzdá (jak o tom svědčí například vojenský zásah v Maďarsku na podzim 1956). Závěr 50. let je v oblasti slovesné kultury ve znamení návratu k určitým principům z počátku této dekády, včetně zvýšeného cenzurního dohledu, vystoupení proti jakémukoli revidování a úpravám oficiální ideologie, do významné pozice se na různých kulturních akcích vrací představitelé moci, kteří jsou členy ÚV KSČ, především Ladislav Štoll. Na druhé straně byl v roce 1957 vydán *Mistr Sun o básnickém umění* od Jiřího Koláře, osm let po smrti Františka Halase vychází soubor jeho poezie s názvem *Básně* a sbírka *A co?*, roku 1958 je publikován výbor *Deníky* Jiřího Ortena a v téže roce se značným zpožděním vychází román Josefa Škvoreckého *Zbabělci*. Všechny naposledy uvedené tituly vyvolaly negativní ohlas ze strany představitelů oficiální kulturní politiky, po němž následovaly represe vůči autorům, redaktorům i zákazy vydat některé připravované knihy.

V tomto ovzduší vychází na sklonku 50. let po dlouhé odmlce román *Proces Franze Kafky*, v roce 1962 je vydán v překladu Dagmar Eisnerové román *Amerika*, roku 1963 vychází *Proměna*, v roce 1964 jsou vydány dvě knihy Kafkových próz v překladu Vladimíra Kafky – *Zámek* a *Povídky*. Kromě toho se začalo Kafkovo jméno objevovat ve druhé polovině 50. let v časopiseckých příspěvcích ve *Světové literatuře*, *Novém životě*, *Hostu do domu*, *Květnu*, *Nové myslí*, *Tvorbě*, *Slovenských pohladech*.

Příprava a uspořádání konference věnované dílu Franze Kafky souvisely se dvěma vnějšími faktory: první z nich vycházel z faktu **80. výročí spisovatelova narození**, jež bylo uváděno do souvislosti s Jaroslavem Haškem, který se narodil ve stejném roce 1883 jako Kafka a jehož jméno bylo tehdy využíváno jako argument úspěchů a světovosti české literatury. Druhý faktor byl složitější; byl podmíněn mírným **uvolňováním mocenského tlaku na literaturu i umění** v Československu celkově. Jeho výsledkem byl návrat některých do té doby proskribovaných a publikačními omezeními či zákazy postižených autorů. Zásluhy na myšlence uspořádat kafkovskou konferenci si především ve svých memoárech a vzpomínkově laděných textech dělá několik jejích účastníků – **Alexej Kusák**, tehdejší sekretář redakce časopisu *Československý novinář* (spolu s vědeckým pracovníkem Ústavu pro českou literaturu ČSAV **Františkem Kautmanem**, který měl navrhovat vytvoření Kafkova muzea), **Pavel Reiman** (resp. Paul Reimann), ředitel Ústavu dějin KSČ a člen korespondent ČSAV, kde působil jako předseda germanistické sekce, a **Eduard Goldstücker**, vedoucí katedry germanistiky na Filozofické fakultě UK.

Konference se konala **27. a 28. května 1963 v Liblicích** nedaleko Mělníka, oficiálně k 80. výročí Kafkova narození. Uspořádala ji Československá akademie věd (Komise československých germanistů při Kabinetu pro moderní filologii ČSAV) za spolupráce FF UK a SČSS. Diskusní příspěvky přednesli domácí i zahraniční badatelé. Konference byla svolána jako reakce na velký zájem, jaký Kafkova tvorba, jeho život a další vnější okolnosti vyvolávaly na Západě, s cílem „především vyjasnit stanovisko marxistické literární vědy k dílu Kafkovu, shrnout dosavadní výsledky bádání, osvětlit uměleckou velikost Kafkova díla a zaujmout kritický postoj k těm stránkám jeho filozofie a tvorby, kterými zůstal poplatný své třídě“. Zatímco jednání III. sjezdu SČSS přineslo v mnoha vyjádřeních kritiku pounorové kulturní

politiky, četná vystoupení na následující konferenci o Franzi Kafkovi byla ve vztahu k projevům i podstatě mocenského přístupu k umění opatrná až vstřícná. Tyto dvě akce, které se uskutečnily ve stejném čase, jsou dokladem komplikovanosti tehdejší situace u nás (respektive v širším středoevropském prostoru) nejen v oblasti kultury: jedna jako obraz zřetelného vzdoru vůči dobové mocenslosti, druhá naopak jako stav převažující stagnace a loajality.

Kafkovské jednání otevřela **Marie Majerová** velmi krátkým prolovem, v němž v mnohém předznamenala atmosféru konference. Hovořila o Kafkovi jako o Pražanovi – jak on sám, tak jeho dílo byli tedy nyní zřetelně lokalizováni –, který zaujal pozornost již svým vzezřením, ale zároveň nezapadal do společnosti ostatních umělců, šel jinou cestou než ostatní jeho vrstevníci. Zahraniční účastníci se soustředili na recepci Kafkova díla v jiných zemích – v Maďarsku (J. Krammer), tehdejší Německé spolkové republice (H. Richter), Jugoslávii (D. Ludvik), severovýchodních zemích (J. B. Michl); první české reflexe v podobě raných překladů do češtiny připomněl **O. F. Babler**, který kromě Mileny Jesenské, jejíž jméno zaznělo na konferenci mnohokrát, uvedl poměrně podrobně (v kontextu této konference) zejména staroříšský okruh kolem Josefa Floriana a tiskaře Josefa Portmana. Vzhledem k tomu, že jedním z taktických kroků, jak vrátit Kafku do oficiálně reflektované a editované literatury, bylo opakované uvádění souvislosti s S. K. Neumannem a vydání povídky *Topič* v časopise *Kmen*, v čele jehož redakce působil právě Neumann, bylo vyslovení florianovských a Portmanových aktivit kolem Kafky velmi důležité.

Odlisný přístup ke Kafkovi ukazují dva podobně tematicky vymezené příspěvky: zatímco **Helmut Richter** pojal své vystoupení jako sledování Kafkových epigonů v západoněmecké literatuře, **František Kautman** se snažil naopak najít inspirativní dopady tohoto autora v české literatuře. Vedle zdůrazňování Kafkova kladného vztahu k české kultuře se pokoušel osvětlit – někdy poměrně komplikovaně a nedostatečně podloženě – vazbu k S. K. Neumannovi, bratřím Čapkům, Jaroslavu Haškovi, Richardu Weinerovi, hovořil o Mileně Jesenské, ale připomněl rovněž tisky vydané Josefem Florianem a Josefem Portmanem. Kautman také oslaboval interpretaci zatíženou ideologickým přístupem, jak ji na konferenci představoval například **Pavel Reiman**, který žádal vykládat Kafkovu osobnost na základě „konfrontace díla s dobou, životem a poměry, v nichž vznikalo“, pro československou literární vědu osboval právo na tento výklad, neboť prý lze tohoto autora pochopit z Prahy; snažil se tak omezit mezinárodní ohlas a umístit Kafku zpět do českého, resp. československého prostoru. Podle Reimana byl Kafka významným spisovatelem, který ovšem podlehl zoufalství kapitalismu a nebyl schopen najít pozitivní východisko.

Reiman otevřel jeden z problémových bodů ve vztahu ke Kafkovi, tedy že je možno akceptovat Kafku jako kritiku kapitalistické společnosti – což je mimochodem opakování původní levicové interpretace z poloviny 20. let –, ale problémem bylo, jak vysvětlit takový nárůst čtenářského zájmu o jeho dílo v tehdejší Československu. Základní otázkou se tak pro některé účastníky konference stal vztah současné společnosti ke Kafkovi a jeho dílu. Pro **Eduarda Goldstückera** bylo podstatné vrátit Kafku do Prahy, protože „odpovědi na některé otázky souvisící s životem a dílem Franze Kafky lze přece jen nejlépe dát z Prahy“. Goldstücker četl některá Kafkova díla jako cestu ke splnutí či alespoň ke sblížení s dělníky, což by ho dovedlo patrně k nalezení východiska; bohužel měl pochopit dělníky jen z hlediska soucitu, jednalo se prý o sblížení „s pracujícími nikoli jako třídou revoluční, nýbrž jako třídou nejvíce trpící“. Goldstücker nesouhlasil s černobílou simplifikací obrazu světa, k níž došlo na počátku 50. let, pozitivní impuls shledával ve XX. sjezdu KSSS, avšak zůstal u pojetí střetu dvou protikladných tendencí, který se projevuje nejen v ideologii, ale i v umění. Odmítal zákaz, potlačování, paušální zatracování projevů (mj. uměleckých) protilehlého světa, kam řadil také dílo Kafkovo, ale žádal „důkladným studiem a rozbořením docházet ke pečlivě odůvodněným soudům, které by svou všestrannou fundovaností byly přesvědčivé, a umělecká tvorba vycházející z našich předpokladů musí především vydávat díla, která by světové závodění na tomto poli rozhodla v náš prospěch“.

S Reimanem i Goldstückerem polemizoval následně **Alexej Kusák**, který se zaštiťoval zahraničními autoritami marxistické literární teorie (Györgym Lukácsem, Ernstem Fischerem, Stefanem Žočkiewským ad.) a žádal přistupovat k recepci děl s opravdovou stranickostí „spočívající na správné poznávací funkci umění“. Kusák kritizoval Reimanovo pojetí Kafky jako oběti kapitalistické společnosti, jako ztroskotance,

jako slabého člověka nebo, jak to činili jiní, jako metafyzika, nýbrž ho viděl jako autora, který reagoval na stav společnosti a blížil se k realismu, což dosavadní marxistická interpretace odmítala. Franz Kafka nebyl pro Kusáka tvůrcem minulosti, nýbrž smysl a dosah jeho děl viděl v přítomnosti, nebyl podle něho spojen jen s kapitalismem, neboť absurdní, nepochopitelné situace vedoucí k pocitu odcizení člověka se odehrávají i v přítomnosti, v době, která sama sebe označovala za socialistickou, spravedlivou, humánní. Nejdále od ideologického pojetí, které tehdy převládalo nejen při interpretaci textů Franze Kafky, dospěli autoři, kteří se zaměřili na filozofický aspekt tohoto díla a na jeho mnohoznačnost: Petr Rákos, Ivan Sviták a Pavel Trost. V závěrečném shrnutí tyto myšlenky negoval Pavel Reiman, který se vrátil k ideologicky pojatému výkladu Kafkova díla, k potřebě vnímat tohoto spisovatele z Prahy v rámci tzv. národní tradice, uplatňovat při recepci národní hlediska a „v celé šíři zkoumat“, co dědictví, kam byl Franz Kafka nyní vrácen a s nímž byl spojován, „může znamenat v úsilí o širší přístup k budování socialistické kultury“.

Liblická konference o Franzi Kafkovi otevřela několik témat: týkala se záležitostí obecnější, kulturně-politické povahy, tedy otázek metodologie a teorie interpretace, při nichž se docházelo k základním filozofickým a ideologickým východiskům, ale i záležitostí konkrétní interpretace děl tohoto autora. V příspěvcích převládá bipolární přístup ke světu, tvorba Franze Kafky tuto bipolaritu měla dokládat, respektive sloužila k dokladu takto pojímaného univerza (nejrigidnější stanovisko zaujali především východoněmečtí účastníci konference, volnější pak někteří z domácích literárních vědců, například Eduard Goldstücker), cestu k univerzalitě je možno najít ve vystoupeních jen výjimečně (nejvýznamněji ji představovaly myšlenky Ivana Svitáka). Pozitivní bezesporu bylo, že Kafkovo dílo bylo dále vydáváno v nesrovnatelně větším rozsahu než dosud; tato situace trvala do konce 60. let. Avšak již samotné východisko konference, tedy **zhodnocení Kafkovy tvorby z marxistických pozic**, bylo problematické a svazující. Málomterý z jejích účastníků se dokázal tomuto omezení vyhnout nebo se vůči němu vymezit. Přesto se i tyto hlasy, jež byly v menšině, podílely na vytváření proměňující se a postupně se rozrůstající emancipační tendence v české literatuře 60. let 20. století, jejímž výrazem bylo rozšiřování prostoru pro svobodnější umělecké vyjádření i obecně existenci člověka této doby.

Čtvrtý sjezd spisovatelů

1967

V polovině 60. let lze mezi spisovateli pozorovat výrazně sílící pokusy o větší důraz na požadavky směřující k demokratičtější podobě společnosti. Jedním z projevů této tendence je snaha o proměnu organizační struktury Svazu československých spisovatelů (SČSS). Podle představy 1. tajemníka Jiřího Šotoly měl mít Svaz podobu volné, demokratické, jednotné a akceschopné organizace. S tím souvisely rovněž diskuse o cenzurním orgánu HSTD (Hlavní správa tiskového dohledu), proti jehož činnosti se předsednictvo ÚV SČSS stavělo v této dekádě zřetelně již od roku 1962, i jednání o některých literárních periodikách – v první řadě se jednalo o *Literární noviny* a *Tvář*.

O možnosti svolání IV. sjezdu SČSS v roce 1966 se poprvé hovořilo 3. září 1965 na schůzi předsednictva ÚV SČSS. Tento termín byl potvrzen na schůzi pléna ÚV SČSS 26. listopadu 1965: sjezd se měl konat v druhé polovině roku 1966. Tehdy byly také jmenovány dvě skupiny pro sjezdovou přípravu: skupina pro přípravu ideových otázek sjezdu (ve složení A. Brousek, J. Hájek, V. Havel, P. Karvaš, P. Kohout, K. Kosík, M. Kundera, V. Mináč, J. Otčenášek, K. Rosenbaum, I. Skála, J. Šotola, J. Špitzer, P. Števček) a skupina pro organizační otázky Svazu a vypracování návrhu nových stanov (do níž byli jmenováni A. Branald, M. Ferko, V. Maršíček, V. Mihálik, I. Mojík, J. Pilař, K. Ptáčník, J. Trefulka, M. Uhde). Stranická skupina ÚV SČSS projednala program sjezdu 17. ledna 1967, hned poté byl připraven sekretariátem SČSS návrh pro ÚV KSČ na svolání sjezdu na druhou polovinu května 1967. Dne 22. února 1967 se **přípravou sjezdu zabýval sekretariát ÚV KSČ**, který určil, že chce, aby vedení SČSS předložilo ideologické komisi ÚV KSČ teze sjezdového referátu, návrh stanov i návrh rezoluce a dodalo stranickým orgánům všechny sjezdové dokumenty, návrh kandidátky nových členů Svazu a další kádrové návrhy, stejně tak mělo za povinnost předložit vedoucím ideologického oddělení a předsednictvu ÚV KSČ návrh na prvního tajemníka, resp. předsedu SČSS a na složení předsednictva. Sjezd se připravoval nejen v situaci, kdy si ústřední výbor KSČ vynucoval maximální kontrolu nad jeho podobou, ale na druhé straně zároveň v době rozličných aktivit jednotlivých spisovatelů i uměleckých skupin, jejichž motivací byla snaha o co největší svobodu – výsledkem tohoto procesu bylo mimo jiné množství vystoupení týkajících se problému cenzury a umělecké svobody, který se pak stal jedním z hlavních sjezdových témat.

Sjezd se nakonec konal ve dnech **27. až 29. června 1967 v Ústředním kulturním domě dopravy a spojů** v Praze 2-Vinohradech, prezenční listina obsahuje **800 jmen českých a slovenských členů a kandidátů SČSS**, včetně zástupců překladatelské sekce. Sjezd zahájil v úterý 27. června 1967 **Vilém Závada**, poté následovala volba předsednictva sjezdu, volba komisí, schválení sjezdového programu a následně vystoupil člen předsednictva ÚV SČSS **Milan Kundera** s úvodním slovem ke sjezdové diskusi, která po jeho příspěvku skutečně proběhla. Úvodním řečníkem druhého dne byl **Jiří Šotola**, první tajemník ÚV SČSS, se vstupem ke zprávě o činnosti SČSS, poté následovala opět diskuse. Třetího dne hovořil tajemník ÚV SČSS **Karel Ptáčník** o návrhu nových stanov, předseda kontrolní komise SČSS **Zdeněk Pluhař** přednesl zprávu této komise, probíhala diskuse, schválení nových stanov SČSS a uskutečnily se volby nového ústředního výboru SČSS. Jednání bylo přímo na sjezdu oproti původně schválené představě upraveno, protože příspěvky některých autorů (M. Kundery, P. Kohouta, A. Klimenta, I. Klímy, V. Havla, L. Vaculíka) vzbudily negativní ohlas u tajemníka ÚV KSČ **Jiřího Hendrycha**, který třetího dne vystoupil mimo původně stanovený program. Diskusi vyvolala **četba dopisu Alexandra Solženicyna** IV. sjezdu Svazu sovětských spisovatelů (na návrh Eduarda Goldstückera byl dopis považován za interní

záležitost sjezdu; SČSS chtěl pozvat Solženicyna do Československa, ale Svaz sovětských spisovatelů s tím nesouhlasil), požadavek zrušení cenzury či vystoupení kritizující komunistický režim.

Vedení SČSS se rozhodlo upustit od dosavadního schématu spisovatelských sjezdů, tedy s referáty a na ně navazujícími – volněji či úžeji pojatými – diskusními vystoupeními. Základní sjezdové materiály, tedy návrh stanoviska ÚV SČSS k některým otázkám československé literatury, zprávu o činnosti Svazu, návrh stanov SČSS a návrh volebního řádu, byly účastníkům sjezdu poslány deset dní před touto akcí. Prostor tak měl být využit především pro diskusi. Úvodní vystoupení **Milana Kundery** ovšem průběh sjezdu výrazně poznamenalo: vymezil se vůči autoritativnímu institucionálnímu přístupu k umění a tvůrcům. Dalším řečníkem byl vedoucí stranické delegace **Jiří Hendrych**, který hovořil o komplikované situaci světového vývoje i československé společnosti, která se podle jeho slov musí ještě pevněji přimknout k Sovětskému svazu a socialistickým zemím, odmítal jakékoli vlivy z tzv. kapitalistického zahraničí, v této souvislosti hovořil o kontinuitě dějin národa a odvolával se na jména spisovatelů, kteří stáli údajně v bojích komunistické strany po jejím boku, žádal upevnění marxismu-leninismu a větší angažovanost při řešení otázek současného světa.

Následující vystoupení se nesla především ve znamení kritiky cenzury a požadavků na svobodné vyjádření spisovatelů. **Pavel Kohout** hovořil mimo jiné o své zkušenosti s cenzurou, vyjádřil údiv nad tím, že nebyla dosud ani jednou žalována, žádal novelizaci tiskového zákona „v tom smyslu, aby právo hájit svobodu svého projevu v rámci, zdůrazňuji, v rámci ústavy, měl každý autor sám“. **Alexandr Kliment** mluvil o napětí mezi svědomím spisovatele, včetně jeho díla, a oficiální doktrínou, přednesl požadavek, aby sjezdové stanovisko obsahovalo manifest o svobodě slova a aby zde byly formulovány záruky pro spisovatele a jejich práci. Navrhl zrušení cenzury a hlasování o tomto svém návrhu. Žádal větší informovanost členů SČSS o různých děních a ptal se, jak je možné, že se teprve z pařížského *Le Monde* a západoněmeckého vysílání dozvěděl o **Solženicynově dopisu IV. sjezdu sovětských spisovatelů**, kterého se tento prozaik nesměl zúčastnit. Kliment chtěl, aby byl sjezd s tímto psaním seznámen a aby vyjádřil solidaritu s jeho autorem. Pavel Kohout pak dopis přečetl. Bylo patrné, že někteří čeští spisovatelé se jím inspirovali pro svá diskusní vystoupení: byla zde řeč o nesnesitelném útlaku, jemuž je vystavena sovětská literatura tím, že desítky let existuje cenzura, která však není zakotvená v ústavě, takže je nezákonná. Solženicyn vyjmenovává příklady spisovatelů, jejichž díla byla zakázána či zakazována. Při čtení tohoto dopisu opustil Jiří Hendrych a spolu s ním i další straničtí funkcionáři jednací sál. Eduard Goldstücker žádal, aby se o dopisu v další diskusi již nehovořilo, zdůvodnil to nutností nekritizovat veřejně „přátele ze socialistických zemí“ a nevměšovat se do vnitřních záležitostí Svazu sovětských spisovatelů. Zároveň se pokoušel udržovat rovnováhu mezi oběma stranami na sjezdu, odmítal jednotnou podobu literatury nedávné minulosti, především však dával najevo loajalitu k představitelům režimu, když pozitivní východisko spatřoval v rezoluci XIII. sjezdu KSČ a slovech Jiřího Hendrycha na sjezdu.

Následující příspěvek nepřítomného **Laca Novomeského** přečetl Vojtech Mihálik – slovenský básník protestoval proti cenzuře, požadoval svobodu tvůrců při volbě témat i psaní celkově. Napětí mezi oběma proudy, tedy odpůrci stranického dozoru nad umělci a naopak zastánci tohoto přístupu, pokračovalo i v následujících vystoupeních. **Karel Kosík** se vrátil k Janu Husovi a na jeho příkladu doložil nutnost mluvit pravdu, nezbytnost jednoty rozumu a svědomí. **Jan Skácel** pronesl krátkou řeč symbolického významu – hovořil o kanárovi, který má leccos společného s básníkem, přestane zpívat, když se mu sype příliš, je umístěn v kleci, avšak odmítá zpívat ve tmě, což je mnohde využíváno, když se stává obtížným apod. **Václav Havel** přednesl sedm konkrétních návrhů, mezi nimiž byl požadavek na změnu snížení počtu členů ÚV SČSS ze 45 na 21, na podporu vzniku uměleckých skupin v rámci SČSS, které dostanou podporu publikačních možností, včetně vzniku nových časopisů, navrhoval vypracování fundovaného stanoviska k české a slovenské literatuře v zahraničí s možností jejího publikování v Československu, žádal, aby byli do Svazu spisovatelů přijati autoři postižení perzekucemi. Největší rozruch na sjezdu vyvolal svým vystoupením **Ludvík Vaculík**, jenž **otevřeně kritizoval dosavadní režim**, uvažoval o moci, o kontrole, o dohledu nad spisovateli i občany. Hlásil se k socialismu, s nímž ovšem odmítal spojovat tehdejší vládnoucí kruhy, tehdejší vedoucí představitele komunistické strany. Vaculíkova kritika

byla všeobecná, dosahovala až k tehdy nedotknutelnému pojetí marxismu-leninismu jako vědeckého názoru. Vaculíkův projev vyvolal nadšený souhlas mnoha účastníků sjezdu, ale i reakci opačnou. Jeho vystoupení je dokladem odvahy, neboť směřovalo také k počátkům postihu a represí ze strany vrcholných funkcí komunistické strany.

Jedenáct účastníků reagovalo na příspěvek Ludvíka Vaculíka prohlášením, v němž se ohradilo proti dosavadnímu průběhu sjezdu a k němuž se připojila většina pracovního předsednictva sjezdu, vzápětí oznámil František Havlíček svolání schůze komunistických členů SČSS, ke které došlo 29. června ráno, před zahájením třetího dne jednání. Vedoucí stranické delegace Jiří Hendrych pak účastníky sjezdu informoval, že stranická a vládní delegace je znepokojena průběhem sjezdu, jehož bylo údajně zneužito k „útokům a pomluvám na adresu socialistického zřízení, vlády, vnitřní a zahraniční politiky Československa a komunistické strany“. Vaculíkově vystoupení bylo označeno za aristokratické, měl se dopustit urážek „našeho lidu a jeho zástupců, kterým svěřil správu a řízení společnosti a státu“, měl prý překonat i nejprimitivnější antikomunistickou propagandu. Na závěr sjezdového jednání předložila volební komise návrh kandidátky, který byl předtím projednán a schválen stranickou skupinou sjezdu, jež byla instruována zástupci stranických orgánů. Ačkoli z pléna přicházely další návrhy, jiní autoři nebyli do verze návrhové komise zařazeni.

Vystoupení některých účastníků nesměly Literární noviny otisknout (diskusní příspěvky Ivana Klímy, A. J. Liehma, Václava Havla), s otištěním textu Laca Novomeského musely vyčkat, neboť s autorem nejprve chtěli hovořit zástupci ideologického oddělení ÚV KSČ, z příspěvku Milana Kundery musely být vyškrtnuty všechny pasáže, které se týkaly interpelace poslanců Národního shromáždění o filmu, pasáže o vandalismu a o paralele stalinismus–fašismus, znovu mělo být na ideologickém oddělení probráno vystoupení Alexandra Klimenta, text Jana Skácela byl projednán s brněnskými orgány, u ostatních příspěvků bylo ponecháno na rozhodnutí redakce, v jaké podobě a zda je otisknou. V *Literárních novinách* bylo v té době publikováno úvodní vystoupení Viléma Závady, dále diskusní příspěvek vedoucího delegace ÚV KSČ Jiřího Hendrycha a úvodní slovo ke zprávě o činnosti SČSS Jiřího Šotoly, usnesení IV. sjezdu československých spisovatelů, dopis IV. sjezdu SČSS ústřednímu výboru KSČ, stručný, několikařádkový výňatek z vystoupení Milana Kundery a strohý a především zavádějící, dezinterpretující Přehled sjezdové diskuse, v němž například o Ludvíku Vaculíkovi stálo, že „promluvil v obsáhlém příspěvku o vztahu občana a moci, moci a kultury“, nebo řeč Jana Skácela byla shrnuta do vyjádření, že „pronesl malou řeč o nezávadném žlutém kanárovi, který odmítá zpívat ve tmě“. Po měsíci byl v *Literárních novinách* ještě otištěn závěrečný sjezdový projev Jana Procházky. O možnostech a způsobech publikování sjezdové diskuse v *Literárních novinách* a *Kultúrném životě* se jednalo v ÚV SČSS ještě v polovině září 1967. Redakce obou těchto periodik a zástupci vedení SČSS jednali o této věci s činiteli ideologického oddělení ÚV KSČ a Ústřední publikační správy. Výsledkem byl zákaz publikování textů A. J. Liehma, I. Klímy, L. Vaculíka, P. Kohouta, V. Havla a A. Klimenta i L. Novomeského, upraveny měly být příspěvky M. Kundery, E. Goldstückera, J. Skácela, D. Hamšíka, J. Hanzlíka a P. Kabeše. Plénum ÚV SČSS pověřilo dne 14. září 1967 D. Hamšíka, J. Trefulku a I. Mojíka, aby předložili návrh na řešení této situace. Nejucelenějším souborem sjezdových materiálů je **protokol IV. sjezdu Svazu československých spisovatelů**, který **vyšel** nejprve nákladem SČSS ještě v roce 1967 a poté v obrovském nákladu 100 000 výtisků **v roce 1968** v nakladatelství Československý spisovatel za spolupráce sekretariátu SČSS.

Negativní vyjádření představitelů ÚV KSČ vůči některým spisovatelům během sjezdu pokračovalo i po jeho skončení. Jiří Hendrych jako mluvčí ÚV KSČ vyjádřil, že stranický orgán odmítá tolerovat tyto jevy a že je třeba proti jejich šířitelům zakročit; naopak za podstatné považoval vyzvednutí těch spisovatelů, kteří se již na sjezdu vůči kritickým hlasům vymezovali. **Hendrych** se vymezil zejména **proti Milanu Kunderovi a Ludvíku Vaculíkovi**, kterého přiřazoval k anarchii, jejímž výsledkem je naprostý rozchod s marxismem i komunistickou stranou. V rámci tzv. souboru opatření, která „mají upevnit těsné soudružské sepětí mezi stranou a spisovateli, vytvořit potřebné podmínky pro rozvoj tvorby a její uplatnění bez úzkých skupinových nebo dokonce ideově cizích vlivů, založit proces dalšího vyhraňování charakteru socialistické literatury a celé československé kultury“, rozhodl ÚV KSČ o **vyloučení Ivana**

Klímy, A. J. Liehma a Ludvíka Vaculíka z komunistické strany, Jan Procházka byl „pro politické chyby“ tzv. uvolněn z funkce kandidáta ÚV KSČ, s Milanem Kunderou probíhalo disciplinární řízení, postih Pavla Kohouta byl zmírněn na udělení důtky.

Dalším perzekučním zásahem bylo to, že ústřední výbor KSČ doporučil převést *Literární noviny* od 1. října 1967 do sféry Ministerstva kultury a informací. Toto periodikum se tak z týdeníku Svazu československých spisovatelů stalo kulturně-politickým týdeníkem. Svaz spisovatelů se pokusil proti postihu bývalých redaktorů *Literárních novin* protestovat nebo alespoň poukázat na jejich existenční problémy.

Na jednání IV. sjezdu SČSS se projevilo napětí mezi představou rozhodovat sám o sobě a předurčeností existence člověka, že jedinec (se) má rozhodovat sám a přitom být (s)vázán. Napětí spočívalo v tom, že kultura měla sloužit, plnit úkoly ve společnosti a měla být vybavena mnoha funkcemi, ale zároveň klást otázky, znepokojovat – tedy jasnost se spojovala s nejistotou. Umělec měl stále a vždy směřovat ke kolektivu, k národu, k lidu, tato myšlenka zůstávala v platnosti. Výrazně u účastníků sjezdu převažovala kritika situace v umění nejen po únoru 1948. Zároveň byla na jedné straně prováděna dezinterpretace – literárních – dějin i držena myšlenka na jednotnou, jedinou podobu umění a současně otevírán prostor pro širší spektrum uměleckých směrů a autorů (podle požadavků některých účastníků sjezdu se měli do SČSS vracet surrealisté, katoličtí autoři apod.). Sloučit tyto dvě tendence však nebylo možné.

České divadlo v totalitním systému

Osudy české divadelní kultury v letech 1948–1989 nelze vyložit bez klíčového období omezené demokracie let 1945–1948. Pro organizační bázi českého divadelnictví nebyl únor 1948 tak zásadním přelomem jako květen 1945. Do té doby totiž bylo divadlo na našem území – až na výjimky jako Národní divadlo provozované přímo státem – organizováno na soukromopodnikatelském principu, kterému dal právní základ Bachův Divadelní řád z roku 1850 založený na „reální koncesi“ (budova), „licenci na fyzickou osobu“ a „cenzurním dohledu“ (schválení textu před provozováním, kontrola během provozování). Divadlo na našem území mohla v letech 1850–1945 v podstatě provozovat kterákoli soukromá osoba, jež získala příslušnou podnikatelskou licenci a jejíž repertoár prošel cenzurou. To radikálně změnila tzv. **divadelní revoluce v květnu až červenci 1945**, připravená již za okupace agilní tzv. Kouřilovou skupinou komunistických divadelníků, jejíž nezakryvanou inspirací byl především Dekret o znárodnění divadel v sovětském Rusku z roku 1919. Divadla v Praze a dalších městech byla v prvních poválečných týdnech a měsících revolučními závodními radami násilně obsazována bez ohledu na práva dosavadních nájemců či majitelů (v Praze např. Divadlo revolučních gard obsadilo Divadlo Anduly Sedláčkové, Divadlo kolektivní tvorby vyvlastnilo Divadlo Vlasty Buriana, Divadlo 5. května Nové německé divadlo a Malou scénu atd.). Tato předem připravená revoluční akce byla shora posvěcována a petrifikována ministerskými dekrety, iniciovanými opět komunisty. Výnosem ministra školství a osvěty Zdeňka Nejedlého z 6. června 1945, doplněným dvěma dalšími dekrety, byly s okamžitou platností **zrušeny dosavadní divadelní koncese** i produkční licence a **kodifikována nová divadelní síť**. Divadla nesměla být nadále provozována jako soukromý podnik, jejich provozovatelem musela být jediné instituce, dočasně pak družstvo (např. v letech 1946–1948, resp. 1949, Družstvo Divadla V+W, E. F. Burianovo Družstvo Divadla práce, Družstvo Realistického divadla atd.). Provozovatelské subjekty byly de iure různé, de facto to byl stále větší měrou stát, jeho administrativa a „převodové páky“ (vnitro, národní výbory, armáda, Revoluční odborové hnutí, Československý svaz mládeže atd.). Tato organizační základna a divadelní síť (jakož i systém jejich administrativně-direktivního řízení a kontroly), vytvořené v prvních pokvėtnových měsících roku 1945, zůstaly zachovány v podstatě beze změny až do listopadu 1989. Únorovým převratem byl nový status quo českého divadelnictví pouze potvrzen, nikoli vytvořen. Dopršil se tak proces přeměny českého divadelnictví, započatý po osvobození 1945 červnovými dekrety.

Příznačně prvním schváleným poúnorovým zákonem v ČSR (**20. března 1948**) byl právě **Divadelní zákon**, předložený ministrem školství a osvěty **Zdeňkem Nejedlým**. Prvním byl Divadelní zákon ne snad proto, že by nová moc spatřovala prioritně v divadle nejdůležitější oblast veřejného života (i když masový účín divadla v letech 1948–1955, do vzniku a rozšíření televize, obecně značně přeceňovala), ale proto, že to byl zákon už mnoho let precizně připravený a v praxi de facto už realizovaný. Zákon nebyl de iure schválen jen kvůli odporu národněsocialistického ministra Jaroslava Stránského, jemuž se v letech 1946–1948 podařilo divadelní revoluci pouze zbrzdit a zmrazit, nikoli však zrušit. Přijetím komunistické podoby Divadelního zákona byl tedy daný stav na půl století kodifikován: rozhodovací a kontrolní pravomoci přešly v letech 1948–1953 postupně ve větší míře než dosud z rukou samotných „revolučních“ divadelníků a umělců (**Divadelní dramaturgická rada**, vedená zprvu Miroslavem Kouřilem, později Josefem Rybákem aj., byla zrušena 1953) přímo do rukou anonymních ministerských úředníků (Ministerstvo kultury, Ministerstvo školství, národní výbory, resp. Ministerstvo vnitra). Členství

v KŠČ se stává prakticky po celé sledované období 1948–1989, pouze s řídkými výjimkami v „uvolněných“ letech šedesátých, klíčovou podmínkou při jmenování ředitelů a uměleckých šéfů divadel. Od roku 1949 byla také stávající **divadelní periodika** převedena pod jednotné zastřešení měsíčníku *Divadlo*. (Ten byl zprvu vydáván Divadelní dramaturgickou radou při Ministerstvu školství a kultury a Svazem československých spisovatelů, od roku 1960 pak vrcholným „ideovým“ orgánem divadelníků, Svazem českých divadelních umělců: teprve v tomto posledním období, až do zákazu měsíčníku v roce 1970, se časopis z ideologicky normativního věstníku postupně vypracoval v teatrologickou revui špičkové evropské úrovně).

Významnou změnou divadelní sítě bylo v roce 1950 i ustavení **Ústředního loutkového divadla** (ÚLD) v Praze, s pobočkami v Brně, Českých Budějovicích, Kladně a Liberci. Tento komplex byl koncipován podle sovětského vzoru a v prvních pounorových sezonách se produkce všech profesionálních loutkářských souborů odvíjela od programu a tvorby pražského ÚLD, jež v letech 1949–1966 umělecky i provozně vedl Jan Malík (začínal v Divadle S+H, loutkářský dramatik, historik, teoretik, kritik a divadelní ředitel). Relativně svobodnější ráz v rámci své „prostořeké“ klaunské stylizace si po celé pounorové období – mj. i kvůli zahraničnímu věhlasu – udrželo Skupovo (od 1957 Kirschnerovo) Divadlo Spejbla a Hurvínka. Teprve od poloviny šedesátých let dochází i tady k potřebné diferenciaci, v Divadle S+H vzniká generační skupina loutkářů Salamander, jejíž někteří členové významně ovlivnili poetiku hradeckého Divadla Drak. Původně, od roku 1958, východočeská zájezdová loutková scéna se za uměleckého šéfovství Jana Dvořáka, zejména v režii Josefa Krofty (od 1971) a scénografií Petra Matáska (od 1974), propracovala na uznávaný vrchol české divadelní kultury: zejména svou osobitou dramaturgií pro všechny věkové vrstvy, schopností kriticky reflektovat českou národní mytologii i klasiku, antiiluzivním hereckým projevem i scénografií a celkovým emotivním umocněním jevištní, předmětné, nikoli jen slovní metaforičnosti a obrazotvornosti. Pražské i zahraniční zájezdy Draku se v sedmdesátých a osmdesátých letech staly, podobně jako zájezdy brněnské Husy na provázku, prvořadou uměleckou událostí. Důkazem spontánní diferenciaci divadla šedesátých let, již zcela nezničilo ani divadlo normalizačního období, je i konkurence dalších stylově vyhraněných, profesionálních loutkářských souborů (plzeňská Alfa, Severočeské loutkové, později Naivní divadlo Liberec, z jehož hravé poetiky se zrodilo autorské generační Studio Y, 1963–1978 Liberec, od 1978 Praha).

Mocenskou **likvidací Ústřední matice divadelních ochotníků českých** (1950) byla zrušena zhruba stoletá tradice nezávislé spolkové divadelní činnosti, v níž se tradičně uplatňovaly středostavovské vrstvy, zejména maloměstská inteligence. Nový systém, výhradně napojený na společenské organizace a pracoviště, zajišťoval patřičné ideologické usměrnění a umrtvení ochotnické činnosti, jež spontánně ožívá až počátkem šedesátých let v souvislosti s hnutím tzv. **divadel malých forem** (v šedesátých letech šlo většinou o masovou renesanci autorského kabaretu či tzv. divadla poezie, v sedmdesátých a osmdesátých letech o tzv. studiová divadla). Divadla tohoto typu vznikla „zdola“, nenadekretované a z amatérského podhoubí, některá z nich (v šedesátých letech Divadlo X, Brno; Orfeus, Praha; Docela malé divadlo, Litvínov; Divadelní studio Josefa Skřivana, Brno; v sedmdesátých a osmdesátých letech pražské Křesadlo; Studio pohybového divadla; Bílé divadlo; Vedené divadlo; Divadlo na tahu; Lampa; Paraple; Vizita; Vrata; Sklep; Vpřed; Mimoza; Křeč; Kolotoč aj.) si svůj „amatérismus“ střežila programově dál jako určitý prostor svobody, jako obranu proti estetické a ideologické unifikaci profesionálního provozu. Cílem špičkových amatérů už nebylo, zejména v letech 1969–1989, stát se v daném systému profesionálem ani „zabít“ volný čas: **amatérství** se stalo nejvlastnější životní náplní, **manifestací nezávislosti na systému**. To byl také důvod, proč od šedesátých let prakticky po celou dobu tzv. normalizace dosahovalo české amatérské divadlo stabilně vynikajících výsledků jak v konfrontaci s profesionály, tak zejména při konfrontaci se zahraničními soubory (domácí i zahraniční festivaly, zájezdy, dílny apod.). Časopis *Amatérská scéna*, v němž se od šedesátých let transformovalo dřívější *Ochotnické divadlo*, se stal v sedmdesátých letech odbornou revuí s obecným přesahem, s nímž se oficiální časopisy pro „profesionály“ (*Scéna*, *Dramatické umění* aj.) až do poloviny osmdesátých let těžko mohly měřit. Nebylo také náhodou, že mravně i umělecky patrně nejstatečnější čin české divadelní kultury v nejhroším období

normalizace, premiéra *Žebrácké opery* zakázaného Václava Havla, se odehrál na půdě amatérského divadla – i s patřičnými represivními následky pro všechny zúčastněné (Divadlo Na tahu, 1. listopadu 1975 v Horních Počernicích, režie Andrej Krob). De facto až k amatérské bázi obrozené doby (a ještě dál) se vrátili pronásledovaní čeští profesionálové v jiné z podob odvážné kulturní rezistence za tzv. normalizace – v **bytovém divadle**.

Radikální zlom znamenal ovšem únor 1948 pro celé české divadlo zejména v oblasti dramaturgické: **dramaturgie** se stala z nezávislé tvůrčí disciplíny, formující repertoár i osobitý profil divadla, nejdůležitější „**převodovou pákou**“ **moci**. Bděla úzkostlivě nad literou i správným ideologickým vyzněním textu, nad dodržováním stranické linie repertoáru, hlídala, aby se text (i podtext) režisérovou, scénografovou i hereckou interpretací ani o milimetr neposouval, nepřetvářel, neměnil. Až do poloviny padesátých let tím byly z českého divadla pod přísnými sankcemi vyloučeny – a to v mnohem větší míře než za nacistické okupace – všechny divadelní projevy vycházející z improvizace a významových posunů textu. V prvních sedmi letech komunistického režimu zcela zanikl žánr jevištní satiry, zlikvidovány byly kabaretní scény a komediální divadla postavená na výrazných herecko-autorských osobnostech, tedy scény typu Osvobozeného divadla V+W či Divadla Vlasty Buriana.

Na **celorepublikových ideologických konferencích** pořádaných Divadelní a dramaturgickou radou (1949: Bratislava, Teplice) se jednotlivým divadlům stanovovaly po způsobu pětiletého hospodářského plánu **závazné úkoly a kvóty**: tolik a tolik původních her ze současnosti i s historickými náměty, tolik a tolik her z oblasti tzv. přehodnocení českého a slovenského dramatického dědictví, tolik a tolik her sovětských, ruských a „her lidových demokracií“, dále tolik a tolik titulů „přehodnocené světové klasiky“ a úplně na závěr se výjimečně připouštěly i „pokrokové hry západní“, čímž se rozuměly především práce autorů-komunistů z kapitalistických zemí (Howard Fast, Lilian Hellmannová aj.). Tuto komunisty detailně připravenou direktivu vypracoval a pod názvem Československá dramaturgie a pětiletý plán jako závaznou směrnici přednesl na bratislavské konferenci (leden 1949) Ota Ornest (divadelní režisér a dramaturg, překladatel a divadelní ředitel, v letech 1950–1973 vedl Městská divadla pražská).

Důsledky byly zásadní. Kvalitní nové hry v záplavě ideologického braku, neštítícího se dokonce glorifikovat či zastírat politické zločiny a stupňující se třídní represí (E. F. Burian: *Pařeniště*, 1950, Jaroslav Zrotal: *Slepice a kostelník*, 1950, Vašek Káňa: *Patroni bez svatozáře*, 1952 aj.), vůbec nevznikly. Pouhým náběhem na krotkou, jen relativně odvážnou „komunální“ politickou satiru zůstalo i pásmo Václava Jelínka *Skandál v obrazárně* (1953, DČA Praha), jež se po úspěšném startu rozlétno jako „hit“ sezony na více než deseti scénách v republice, než bylo mocenským zásahem předčasně staženo. První závažnější původní dramatické pokusy, byť i ony nezůstaly ušetřeny ideologických úliteb, přišly až koncem padesátých let s dramatikou Hrubínovou (*Srpnová neděle*, 1959 a *Křišťálová noc*, 1960), Topolovou (*Jejich den*, 1959 a *Konec masopustu*, 1963), popř. Pavlíčkovou (*Zápas s andělem*, 1961) či Kunderovou (*Majitelé klíčů*, 1962).

Ze standardního světového repertoáru v první poúnorové dekádě postupně vypadli – nebo se do něj vůbec nedostali – autoři německé, popř. italské jazykové oblasti, ať už klasičtí, nebo současní. Zanikly nebo byly dočasně **potlačeny k bezvýznamnosti celé dramatické žánry** (satira, náboženská hra, groteska, tragédie, v hudebním divadle: barokní opera česká i světová, náboženské oratorium, muzikál, kabaret). Tím vším ztratilo české divadlo zhruba na celé desetiletí kontakt s celosvětovým děním. Neustálé vyrovnávání těchto „dluhů“, včetně dýchavičného rozpoutávání nových a nových kampaní a sezonních mód (viz opožděné „brechtování“ v druhé polovině padesátých let, náhlá vlna absurdního dramatu v polovině let šedesátých, sovětského „perestrojkového dramatu“ v druhé polovině let osmdesátých aj.) je charakteristické pro deformovaný vývoj v iracionálních podmínkách totalitního systému, s jeho pravidelně se opakujícími vlnami „uvolnění“ i „utužení“ poměrů.

Ještě pustošivější vliv měly tyto determinující podmínky na konkrétní inscenační podobu (styl) českého divadla, zejména v prvním poúnorovém desetiletí. **Rozchod se světovými inscenačními trendy** byl neméně nápadný než v oblasti dramaturgie. Objevily se sice některé záhy nemilosrdně zlikvidované výjimky, jakými byla Radokova (a Svobodova) hluboce imaginativní a divácky úspěšná inscenace

v Divadle státního filmu, F. F. Šamberk: *Jedenácté přikázání* (1950), kombinující novátorsky jevištní akci s akcí na filmovém plátně, popř. jejich spolupráce v Národním divadle (ND) Praha (D. Faltis: *Chodská nevěsta*, 1950 aj.), nebo jako byly Frejkovy (a Trösterovy) poslední opusy v Divadle na Vinohradech (Beaumarchais: *Figarova svatba*, 1950 aj.). Jinak však opustilo pouňorové české divadlo v podstatě všechno, k čemu dospěl bouřlivý inscenační vývoj od druhé poloviny minulého století. Vrátilo se k triviální, polopatistické, **doslovné ilustraci textu**, k popisnému, kopistickému realismu až naturalismu (viz iluzivní scénografie, kostýmy, ilustrativní hudba, vedení herců). Scénografie se opět uzavřela do tří stěn (nejčastější dekorací byla schůzovní místnost, obývací, dílna, kancelář či tovární hala), vrátila do hry dokonce i dávno opuštěnou „čtvrtou“ horní stěnu – strop. Režie se v 90 % případů proměnila v **bezduché aranžování příchodů, odchodů, sošných postojů jednotlivců či strojových pohybů masových scén** (stávky, manifestace, plenárky, selské vzpoury, bitvy atd.). V herectví se vrátila dávno překonaná technika **deklamace**, rétorika schůzovních či táborových projevů, doprovázená příslušným ilustrativním gestem. Tak jako činoherní dramaturgie byla zavázána přímými direktivami a kvótami k povinnému každoročnímu uvádění Aloise Jiráska a J. K. Tyla (a analogicky operní divadla ke každoročnímu uvádění alespoň jednoho Bedřicha Smetany, což znamenalo mnohem menší dramaturgickou retardaci než v činohře), musely se i **scénografie, režie a herectví vrátit zpět k dávno překonaným vývojovým fázím**. K těmto retardujícím postupům se nedůstojně uchýlovali – popř. byli nuceni uchýlit se – nejen průměrní režiséři a scénografové, ale i někdejší významní avantgardní tvůrci, kteří již měli za sebou inscenační výsledky, znamenající často vrchol dosavadního vývoje české divadelní kultury. Většina z nich tak zcela popřela svou minulost. Byli to zejména divadelníci-komunisté, E. F. Burian, Miroslav Kouřil a Jindřich Honzl. Mnohem déle vzdoroval glajchšaltujícím tlakům tvůrce velkého lyrického („hyperrealistického“) divadla, režisér Jiří Frejka, jehož poválečný sestup z Národního divadla přes Vinohradské až do Karlínské operety, kde spáchal 17. října 1952 sebevraždu, byl pro vývoj divadelní kultury dobově příznačný. Série sebevražd právě těch nejméně přizpůsobivých jedinců v letech 1951–1952 (kromě Frejky a básníka Konstantina Biebla např. vynikající choreograf ND Saša Machov, dále charakterní herec ND, i ve filmu hojně obsazovaný Jiří Plachý) tragicky kontrastovala s oficiálním optimismem prvních pouňorových sezon.

Diktátu ideologie a primitivního realismu se přizpůsobili i ti nejprogresivnější scénografové, kteří v předchozích letech svou antiiluzivní imaginací a originální básnivostí dokázali povznést české divadlo na světovou úroveň, oceňovanou i později mj. mezinárodními cenami na bienále v Sao Paulu (viz Trösterovy scénografie k Frejkovým inscenacím od poloviny třicátých let nebo Svobodovy scénografie k Radokovým inscenacím ve Velké opeře 5. května v letech 1946–1948). Také František Tröster i Josef Svoboda prefabikovali v ND v letech 1948–1953 až na výjimky nedůstojné, popisně realistické výpravy, ilustrující ty nejtriviálnější ideologické slátaniny v podprůměrných „aranžovacích“ režiiích (František Rachlík: *Kulový král*, režie: František Salzer, 1958; Alexandr Štejn: *Čestný soud*, režie Jan Škoda, 1950; Jurij Burjakovskij: *Lidé, bděte!*, režie dtto, 1951; Anatolij Sofronov: *Moskevský charakter*, režie Jindřich Honzl, 1949 aj.). Dokonce i starší „klasik“ české architektonicky orientované scénografie, Vlastislav Hofman, se snížil k podobnému popření vlastního díla v poklesle realistických inscenacích typu *Vstanou noví bojovníci* (Antonín Zápotocký, Jaroslav Nezval, režie: Jaroslav Průcha, 1949). Ani klasický repertoár – opět až na řídké výjimky – nedokázal v prvním pouňorovém desetiletí inspirovat naše nejlepší scénografy a režiséry k výraznější kreaci. A tak zůstávají v prvním desetiletí komunistické totality umělecky nejcennější – a nejméně ideologicky zmanipulovanou – složkou většiny inscenací herecké (pěvecké) výkony.

V padesátých a šedesátých letech na velkých jevištích dozrává a završuje se tvorba výrazných příslušníků neobyčejně silné herecké generace, narozené kolem roku 1900 a nastupující v českém divadle (často z mimopražských, popř. malých, experimentálních scén) po první světové válce, ve svobodných dvacátých a třicátých letech. Mezi tyto vyzrálé osobnosti, jejichž výkony vycházely z psychologicko-realistické, expresionistické či poetisticko-dadaistické inscenační školy, syntetizovaly však bohatě zvrstvené vklady velkých režisérských osobností dvacátých a třicátých let (K. H. Hilar, Karel Dostal, Jiří

Frejka, E. F. Burian, Jindřich Honzl aj.), se velmi šťastně vklínili talentovaní debutanti let čtyřicátých a padesátých, narození již po převratu. Pro ně i pro jejich diváky bylo vytváření alespoň trochu věrohodných, věcných, analytických obrazů člověka v nesvobodných časech poslední relativně svobodnou, tvůrčí možností v rámci jinak skrz naskrz sešněrovaného divadla i filmu. To měla padesátá léta společné s érou tzv. normalizace: **velký herecký výkon zachraňoval (přesahoval) jinak podprůměrné, ideologicky poplatné inscenace**, v některých případech (Dana Medřická v Ůrkényho *Kočičí hře*, 1974–1982, přes 400 repríz) z nich udělal dokonce divadelní událost desetiletí. Jednotlivé individuální výkony českých herců, jež ve šťastnějších případech i po únoru 1948 jako by ignorovaly šed' požadovaného masového kolektivismu i zvlgarizované tzv. Stanislavského metody herecké práce, byly samozřejmě vykoupeny i spoustou jalové deklamační hlušiny a dutého patosu, zejména v inscenacích sovětských i českých politických agitek a her historických. Po násilném splynutí Velké opery 5. května s pražským ND (1948) se výrazně imaginativní kreaace, jimiž tato scéna předstihla vývoj našeho hudebního divadla o řadu desetiletí, zejména v tvorbě režijní, např. u Václava Kašlíka, a scénografické (Josef Svoboda) z hudebního divadla, až na výjimky, postupně vytratily. Tou ojedinělou výjimkou byl v padesátých letech vynikající režisér Bohumil Hrdlička, jehož inscenace Mozartovy *Kouzelné flétny* (ND, 1957) vyvolala vzápětí ostrou denunciační kampaň, v jejímž důsledku talentovaný režisér emigroval. Při převažující absenci režijní a scénografické invence zůstávaly individuální pěvecké a dirigentské výkony často jedinými kvalitami vybočujícími z popisně realistické či folklorně naturalistické konvence, jež v padesátých letech již zcela rozmělnila „pujmanovskou“ režijní tradici, ideově se opírající o nejedlovskou koncepci „lidovosti“.

Zejména však v klasickém činoherním repertoáru (Shakespeare, Molière, Čechov), v rolích relativně nejméně poznamenaných ideologickou doktrínou, udržovali herci i v padesátých letech často jako jediní nejen určitý rezervoár kvality, ale předávali dál i inscenační tradici šťastnějších uměleckých období české divadelní kultury, bezděčně zakódovanou v jejich uměleckých výkonech. Na tuto tradici mohli pak navázat (popř. se vůči ní mohli vymezovat) tvůrci se skutečnými uměleckými ambicemi, jež umožnily realizovat, byť se značnými potížemi a zvraty, relativně svobodnější poměry od druhé poloviny padesátých let. Mezníky tu byly kupř. návrat Alfréda Radoka do ND (1954), nástup Otomara Krejčí do vedení činohry ND (1956) a Miloše Hynšta do vedení Mahenovy činohry Státního divadla v Brně (1959), jakož i Jana Grossmana jako uměleckého šéfa pražského Divadla Na zábradlí (1962).

Až do konce padesátých let si česká divadelní kultura, jež se ocitla v nesvobodných poměrech převážně přičiněním komunistů z řad samotných divadelníků a jejich sympatizantů, nevytvořila životadárnou polaritu kultury „oficiální“ a „neoficiální“. Tato polarita přichází výraznějším způsobem ke slovu až s **nástupem malých scén (divadel malých forem) po roce 1958**. Snad kromě přísně uzavřených večerů surrealistické skupiny kolem Vratislava Effenbergera, jenž se stal po smrti Karla Teigehe (1951) jejím vůdčím duchem – tyto večery předčítání a hraní tzv. ineditních textů byly od roku 1950 předchůdcem bytového divadla let sedmdesátých a osmdesátých –, nenalézáme v prvním poúnorovém desetiletí žádný „neoficiální“ (opoziční, alternativní) divadelní proud. Toto sedm let fatálně prázdné místo ve veřejném prostoru zaplnilo od poloviny padesátých let snad jen Werichovo Divadlo ABC (1955: Divadlo estrády a satiry, Divadlo satiry, od 1957: Divadlo ABC), zejména na svou dobu občansky odvážnou i nadčasovou satirou klaunských výstupů v obnovených revuích V+W (*Caesar*, 1955, *Balada z hadrů*, 1957, *Těžká Barbora*, 1958), v nichž Jiřího Voskovce nahradil Miroslav Horníček.

Zatímco první poúnorové desetiletí českého divadla se může uměleckými hodnotami vykázat jen výjimečně (mravní i estetický úpadek, v němž se tehdy české divadlo jako celek ocitlo, nemá v jeho celých dějinách obdoby), jsou šedesátá léta naopak jednou z jeho nejsvětějších kapitol. Zejména proto, že je vytvářeli či inspirovali lidé, kteří mravně i umělecky obstáli v předchozí zkoušce charakterů. Především to byl **Alfréd Radok**, jenž už svou inscenací Osbornova *Komika* v ND (1957) definitivně prokázal, že umí spojit originální režijní a výtvarnou stylizaci s výjimečnými hereckými výkony (Ladislav Pešek, Jaroslav Marvan aj.). Ne náhodou právě Radokův tvůrčí tým slavil se svou **multimediální Laternou magikou** po desetiletí izolace první významné zahraniční úspěchy na Západě (cena Světové výstavy na Expo 58 v Bruselu). Po zákazu II. programu Laterny magiky (mj. Bohuslav Martinů: *Otvírání studánek*, 1960)

však pro Radoka i české divadlo nastalo paradoxně další vynikající období jeho tvorby – éra Městských divadel pražských (Komorní divadlo), již završila velká metafora divadla světa, kterou spolu se scénografem Ladislavem Vychodilem vybudoval na půdorysu Rollandovy *Hry o lásce a smrti* (1964). Spolupráci s J. Svobodou obnovil Radok až inscenací Gorkého hry *Poslední v ND* (1967). Za Radokova žáka a nástupce se právem považoval i tvůrce mimořádně šťastné éry pražského Divadla Na zábradlí z let 1962–1968, režisér **Jan Grossman**. Jeho originální jevištní montáž z Jarryho *Krále Ubu* (1964), v kongeniální scénografii Libora Fáry a v titulní roli s Janem Libíčkem, či osobitý přepis Kafkova *Procesu* (1966) svou věcně analytickou metodou, nevylučující hereckou komediálnost, aktuálně odhalovaly skrytou perverzi a neosobní mechanismus moci, tedy důvěrně známou „banalitu zla“ každého totalitního režimu. Tyto Grossmanovy opusy (stejně jako *Vyrozumění*, 1965 a další inscenace „domáčího“ autora Václava Havla) byly skutečným vývojovým mezníkem, jenž signalizoval, že české divadlo přestává zaostávat za vývojem divadla ve světě a je schopno vlastního uměleckého vidění světa, jehož mechanismy a konflikty umí velmi přesně analyzovat.

V žánrově i politicky bohatě zvrstvených šedesátých letech na prahu let sedmdesátých umělecky i mravně kulminuje i tvorba **Otomara Krejčí**, jehož tým tvořil kromě Josefa Svobody, Josefa Topola a skupiny „věrných“ herců i dramaturg a překladatel Karel Kraus. Krejčův a Krausův pražský program lyrického divadla s dominující čechovovskou a topolovskou dramaturgií byl kladen do protikladu vůči tzv. brechtovskému programu epického, politického divadla Hynštova týmu Mahenovy činohry v Brně (1959–1971), který tvořil mj. dramaturg Bořivoj Srba, dramaturg, překladatel, básník a dramatik Ludvík Kundera a režiséři Evžen Sokolovský a Alois Hajda. Krejčovy vrcholné inscenace šedesátých a počátku sedmdesátých let, ať už v Národním divadle (Milan Kundera: *Majitelé klíčů*, 1962, William Shakespeare: *Romeo a Julie*, 1963; Josef Topol: *Konec masopustu*, 1964 aj.), v Divadle Na zábradlí (Václav Havel: *Zahradní slavnost*, 1963) nebo ve vlastním Divadle za branou (Arthur Schnitzler: *Zelený papoušek*, 1968, Alfred de Musset: *Lorenzaccio*, 1969) byly ovšem také (byť neprvoplánově) velkým politickým divadlem, reflektujícím základní mravní problémy krizové doby. A naopak, program brněnské činohry hledal i autonomní jevištní řeč ve velké poetické jevištní stylizaci, navazující na tradici poetického divadla E. F. Buriana (viz např. strhující úspěch barokní lidové *Komedie o umučení a slavném vzkříšení Pána a Spasitele našeho Ježíše Krista*, 1965, v režii E. Sokolovského a úpravě Jana Kopeckého). Společně oběma programům bylo i to, že nastupující normalizační režim je shodně považoval za nebezpečné, „protisocialistické“ politikum a brutálně oba týmy zlikvidoval (popř. rozehnal) ve fázi jejich vrcholného tvůrčího vzepětí (srov. Hynštovy inscenace Strindbergova/Dürrenmattova *Play Strindberg*, 1969, či Molièrova *Tartuffa*, 1970, resp. Krejčovu/Krausovu sofoklovskou koláž *Oidipús-Antigone*, 1971, aj.). V sedmdesátých a osmdesátých letech se podařilo někdejší avantgardní invenci a průbojnost na velkých scénách v Brně udržet pouze v oblasti divadla hudebního, díky invenční dramaturgii dirigenta tamní opery Václava Noska, který propagoval jak soudobou, tak stejně opomíjenou barokní operní tvorbu (první provedení oper J. B. Lullyho či Josefa Myslivečka, stejně jako opusy Daria Milhauda či Josefa Berga). Ne náhodou se právě tato operní scéna a její Miniopera stala v nejhroších normalizačních letech pravidelným azylem pro řadu „nepohodlných“ tvůrců, v čele s režisérem Evaldem Schormem. V době normalizace – a vlastně ani těsně předtím – Praha nemohla nabídnout nic, co by se hudebnědramaturgickou i inscenační průbojností dalo s brněnským děním srovnat.

Opravdová polarizace a nebývalá diferenciacce nastala v české divadelní kultuře od počátku šedesátých let teprve razantním nástupem malých divadel. Z původně nenápadné, komorní formy autorského literárně-hudebního kabaretu (tzv. text-appealu), kterou roku 1958 v pražské vinárně Reduta probudili k životu spisovatel Ivan Vyskočil a písničkář Jiří Suchý, vzniklo **Divadlo Na zábradlí** (DNZ) (1958) a **divadlo Semafor** (1959). V DNZ byl mj. nastartován bouřlivý vývoj moderní české pantomimy, od její „fiolkovské“ baletní renesance až po groteskně absurdní mimohru či krutou existenciální klauniádu, reprezentovanou jmény Ctibor Turba, Boris Hybner, Bolek Polívka aj. Vlna založená Redutou, Zábradlím a Semaforem se záhy přelila i mimo Prahu (**Večerní Brno**, 1959, broumovské, kadaňské a posléze ústecké Kladivadlo, 1959–1971, jež se transformovalo přes divadlo Groteska do **Činoherního studia** Ústí n. Labem,

1972–, liberecké **Studio Y**, 1963– aj.). Impulz se ukázal být natolik silný, že – snad díky předchozími lety totálně vyprázdněnému společenskému a psychologickému prostoru – vyvolal lavinu malých, generačně zaměřených scének, amatérských i profesionálních, jejichž stopy a důsledky jsou v českém divadle patrné minimálně do konce století. České divadlo se zde rozpomnělo na tradici scén typu V+W, tj. společensky aktuálních divadel autorsko-herecké či písničkářské dvojice a také na padesátými lety zasutou tradici metaforického, básnického divadla, již u nás založil E. F. Burian. V typických „studiových“ divadlech sedmdesátých a osmdesátých let, jež vytvářela tzv. šedou zónu nejistého, pouze trpěného, ale různými zásahy ohroženého umění, se oba tyto vstupní vlivy slily do syntetizujících poetik divadel, skupin a komun, soustředěných kolem výrazných režisérských osobností (Divadlo Husa na provázku, Brno: Peter Scherhauser, Eva Tálská, Zdeněk Pospíšil, Bolek Polívka; Studio Y, Liberec, Praha: Jan Schmid; Činoherní studio, Ústí n. L.: Ivan Rajmont; Divadlo na okraji, Praha: Zdeněk Potužil; HaDivadlo, Prostějov, Brno: Svatopluk Vála, Arnošt Goldflam; Doprapo, Jak se vám jelo atd.: Petr Lébl; Ochotnický kroužek, Brno: Jan Antonín Pitinský, vl. jm. Zdeněk Petrželka aj.). Syntetizující tvar (spojení kabaretních a poetických, divadelně metaforických prvků) nabídlo svým divákům i dříve vysloveně kabaretní divadlo Semafor Suchého divácky mimořádně úspěšným přepisem Erbenovy *Kytice* (1972, cca 600 repríz).

Významnou změnou bylo, že od počátku osmdesátých let, kdy se politická moc pokusila některé z malých scén paralyzovat administrativním připojením k velkým, kamenným scénám (**Divadlo na provázku** a **HaDivadlo** k Státnímu divadle v Brně, Studio Y k pražskému Divadlu Jiřího Wolkerka aj.), tyto dříve izolované „komuny“ začaly spolu vzájemně komunikovat a sdružovat se jak privátně, tak na „oficiální“ svazové půdě ke společným obranným akcím (navíc některé z těchto scén – jako Divadlo na provázku – měly i silné kontakty zahraniční, např. polské). To vše se až manifestačním způsobem zúročilo ve společném projektu dvou brněnských a dvou pražských scén *Cesty*, 1984 (Divadlo na provázku, HaDivadlo, Divadlo na okraji, Studio Y): ač pod ochrannými křídly Svazu českých dramatických umělců (SČDU), a aniž opustil metaforický divadelní jazyk, podařilo se tímto „průlomovým“ společným projektem obrazně formulovat řadu zásadních kritických výhrad ke stavu společnosti a morálky. Tyto společenskokritické trendy, jejichž diváckou popularitu spolehlivě zvyšovaly administrativní zákazy, pokračovaly eticky zaměřeným „sabinovským“ projektem *Prodaný-Prodáná* (1987), k němuž byl přizván i hradecký **Drak**, a vyvrcholily brněnským Scénickým časopisem *Rozrazil I. a II.* (O demokracii), který v letech 1988 a 1989 tvořil již jakýsi přímý a logický prolog k listopadové revoluci. (V *Rozrazilu II.* se konala vlastně utajená světová premiéra dramatické montáže Václava Havla *Zítřka to spustíme!*, věnovaná 28. říjnu 1918.) Obdobně zahraniční kontakty studiových divadel ústily do zahraniční divadelní akce *Karavana Mir*, jež měla v létě 1989 v našich poměrech už rovněž otevřeně opoziční charakter.

Impulz malých scén poznamenal i činoherní linii českého divadla, včetně výrazných režisérských osobností a týmů velkých kamenných scén. Kromě týmů režisérů vyhnaných z center (Miloš Hynšt v Slováckém divadle v Uherském Hradišti, Alois Hajda v Divadle pracujících Gottwaldov/Zlín, Jan Grossman v Západočeském divadle Cheb) to byla v sedmdesátých a osmdesátých letech např. výrazná dvojice Karel Kříž – Vlasta Gallerová. Jejich důsledně antiiluzivní pohled na divadlo a na svět vydal plody mj. v občansky angažovaných pásmech *Res-publika I. a II.* (1988, 1989), jež sehrály, byť v tradičnější divadelní podobě, obdobně důležitou roli obnovy historické paměti jako brněnský *Rozrazil*. Činoherní program „objevování hereckých i lidských možností“, postavený na polyfonii osobních témat a na autenticitě hereckého výkonu, vytvářeného v intimním dialogu s divákem a se společností, dospěl nejdále v pražském **Činoherním klubu** (ČK), založeném 1965 Jaroslavem Vostrým a Ladislavem Smočkem v prostorách kabaretu Paravan. ČK byl jednou z mála opravdových tvůrčích dílen, jež, podobně jako v šedesátých letech Divadlo Na zábradlí a Krejčův/Krausův tým v Divadle za branou, přinesly české kultuře původní dramatickou tvorbu, zde především v podobě absurdních, existenciálně znepokojivých tragikomických grotesek Ladislava Smočka (*Piknik*, 1965, *Bludiště/Podivné odpoledne dr. Zvonka Burkeho*, 1967 aj.). Scéna ČK se otevřela jednak „alternativním“ výtvarníkům generace šedesátých let (Jan Švankmajer, Luboš Hruza, Libor Fára), jednak celé generační „směně“ mladých herců a režisérů

z ostravského Divadla Petra Bezruče. Jan Kačer byl nejen spoluzakladatelem, ale i jedním z tvůrců poetiky Činoherního klubu, jež se herecky profilovala mj. právě jeho proslulou inscenací Gogolova *Revisor* (1967). V roli hejtmana našel svou ideální mocensko-plebejskou polohu Pavel Landovský a v titulní roli Jiří Kodet, od roku 1968 několikrát alternovaný hostujícím sovětským hercem Olegem Tabakovem. Podobně zásadní profilující vliv měly na poetiku ČK i inscenace Evalda Schorma (Dostojevského a Vostrých *Zločin a trest*, 1966, Landovský: *Hodinový hoteliér*, 1969) a Jiřího Menzela (Machiavelliho *Mandragora*, 1965; *Tři v tom*, 1979). Ač politická moc usilovala od počátku sedmdesátých let o rozvrat („konsolidaci“) ČK zevnitř, šikanami jeho duchovních vůdců (z ČK musel odejít např. i dramaturg, překladatel a z nouze časem vynikající herec Leoš Suchařípa) i hereckých protagonistů, zejména však dosazováním „svých“ lidí do vedení souboru, po několika krizových sezonách v polovině sedmdesátých let se ČK podařilo sérií diváckých, herecky virtuózních inscenací (*Tři v tom*, *Hráči* aj.) rozpad souboru i jeho diskreditaci bez větších úliteb odvrátit. Podobný vytrvalý zápas o udržení pozic vedli s nepřízní úřadů po celou dobu normalizace i tvůrci pražského **Divadla Jára Cimrmana** (DJC), založeného roku 1967 Jiřím Šebánkem, Zdeňkem Svěrákem a Ladislavem Smoljakem. DJC bylo postupně vyobcováno z centra Prahy, ale několikerou vynucenou změnu působiště (z Malostranské Besedy a Reduty do Braníka, Žižkova, Vysočan atd.) přežilo bez újmy na návštěvnosti i úrovni humoru: stovky, později tisíce repríz jednotlivých inscenací, jež se udržely na jevišti dvacet i více let, naznačovaly, že původně „nevinná“ hra na fiktivního národního génia nabyla ve stále zjitřenějším vnímatelském kontextu aktuálních, reálně kritických významů, jež si obecnost do fikce promítalo.

Na rozdíl od padesátých let se v období tzv. normalizace totalitní moci nepodařilo jeho vnitřní diferenciaci, rozrůzněnost a polaritu zlikvidovat. Divadlo normalizační doby je všechno jiné než divadlo unifikované: zaznamenáme tu nejnechtanější polohy kolaborace s režimem a jeho ideologií („zlomová“ se ukazuje v tomto směru sezona 1970/1971, již např. v činohře ND otevírá Kačerova inscenace Brechtovy *Matky Kuráže* s Danou Medřickou v titulní roli, a končí Stehlíkovým/Zápotockého/Vejražkovým škvárem *Vstanou noví bojovníci*. Ale i z jiných jevišť mizí přes noc autoři šedesátých let typu Friedricha Dürrenmatta či Václava Havla a vracejí se přízraky let padesátých: „Kremelské orloje“ s „živými“ Leniny a Staliny, po českých jevištích chodí a deklamují A. S. Makarenko, Pavlík Morozov, Jula Fučík, Klement Gottwald, Antonín Zápotocký aj.). Tento typický trend sedmdesátých let pokračoval přes ostudný mítink výkvětu českého divadla a filmu v ND, nazývaný přízračně **Anticharta**, a vyvrcholil servilní inscenací textů L. I. Brežněva ve Státním divadle v Ostravě 1982, kde „živého“ Brežněva hrál Karel Vochoč. Vedle toho však zaznamenáváme i významné „**alternativní**“ **divadelní projevy** tzv. šedé zóny (malé scény, amatérské divadlo, pantomima, loutky, jevištní produkce písničkářů, např. ze skupiny Šafrán). A také divadelní projevy otevřeně opoziční, ilegální. V bytovém divadle šlo vlastně o nelegální činnost, neboť se jednalo o předem neohlášené shromáždění většího počtu osob, kde zněly texty vesměs nepovolených autorů v podání nepovolených interpretů. V prvním plánu to vůbec nebylo divadlo politické – prvek občanské odvahy a bytostné opozičnosti byl obsažen již v samotném aktu jeho konání, tj. v ignorování mravně nelegitimního zákazu. Nebylo jej tedy třeba nijak zvlášť manifestovat (též publikum si nepotřebovalo dodávat odvahy anonymními potlesky v setmělém sále: odvahou bylo vůbec přijít a zúčastnit se). Proto se mohlo jít divadlem rovnou k podstatě: např. **domácí divadlo** *Šlépej v okně* v bytě Jiřího Frišaufa ve Veveří ulici v Brně prezentovalo v letech 1973–1974 zásadní filozofické a básnické texty Pavla Švandy, Jiřího Kuběny či Josefa Šafaříka (*Mefistův monolog*, květen 1974). Šafaříkovy eseje zněly v brněnských soukromých bytech též při scénickém čtení *Průkaz totožnosti* (březen 1989, dramaturgie Antonín Přidal, interpreti Jan Vlasák a František Derfler, později se tentýž večer zopakoval už legálně v pražském klubu Trojická). Bytovým divadlem par excellence byla i pravidelná autorská čtení Milana Uhdeho (*Smrt u telefonu*, *Velice tiché Ave*, *Hodina obrany* aj., Brno, 1977). Též v pražském bytě herečky Vlasty Chramostové se nepěstovaly „aktuální“ politické nářky, ale například Seifertova nádherná mateřština (*Všecky krásy světa*, režie a dramaturgie Luboš Pistorius, říjen 1976) nebo Shakespearovo věčné podobenství o svůdnosti zla (*Hra na Macbetha*, režie a dramaturgie Pavel Kohout, v titulní roli Pavel Landovský, hudba a zpěvy Vlasta Třešňák). Nebylo též třeba komentovat konformismus kolegů,

byl-li po ruce modelový příběh velké české spisovatelky a její střety s ubohostí poměrů v policejním státě, to vše z pera Františka Pavlíčka (*Dávno, dávno již tomu. Zpráva o pohřbívání v Čechách*, prosinec 1979, režie: Luboš Pistorius, Boženu Němcovou hrála Vlasta Chramostová).

Půl století existence českého divadla v totalitním systému jej mnohé naučilo: od servilní pomoci a slepé iniciativy při instalaci systému přes kritickou reflexi některých jeho projevů a nově nabyté sebevědomí z objevu své tvůrčí autonomie a jen částečně úspěšný pokus o novou restalinizaci, provázený nedůstojnými akty konformity a posluhy vládnoucí moci a ideologii, až k diferencovanému vyjádření tvořivě kritického postoje k okolnímu světu. Rozporuplným půlstoletým vývojem bylo nakonec české divadlo vnitřně připraveno ke zdánlivě překvapivé opoziční roli, již sehrálo v roce 1989 i s koncovkou listopadové divadelní stávkou, historických mítinků a schůzí (Realistické divadlo – vyhlášení stávkou, Činoherní klub – ustavení Občanského fóra).

Slovenské divadlo v totalitním systému

Společensko-politický zlom roku 1948 měl na slovenskou kulturu v několika vrstvách významový a kontroverzní vliv. Na jedné straně znamenal nezpochybnitelný posun v materiálním a institucionálním etablování prakticky všech jejích oblastí ve společenském životě. V divadelnictví došlo k postupnému **dobudování uměleckého školství**. Zatímco v první československé republice zabezpečovala vyšší vzdělávání slovenských divadelníků jediná soukromá Hudební a dramatická škola, orientována zejména na hudební žánr (od roku 1936 akademie, od roku 1941 Státní konzervatoř), v roce 1949 byla v Bratislavě založena **Vysoká škola múzických umění (VŠMU)** s hudební a divadelní fakultou. Divadelníky tak připravovala kromě dramatického oddělení konzervatoře a Odborného divadelního kurzu nejen na prkna, která znamenají svět, ale i do rozvíjejícího se slovenského filmu a později i televize.

Divadelní zákon č. 32/1948 Sb. významně zasáhl do organizace divadelního života. Měl zabezpečit materiální rozvoj divadel a jejich zestátnění, převzít tíži jejich financování a dobudování celé sítě na území republiky. Na druhé straně mu ekonomická závislost kulturních institucí umožňovala vytvořit předpoklady k jejich lehčí ideologické manipulaci. Zatímco bezprostředně po skončení druhé světové války fungovaly na Slovensku **čtyři profesionální divadelní soubory** – kromě Slovenského národního divadla (SND) ještě zájezdové v Nitře (1941), v Martině (1944) a v Prešově (1944) a studentské Akademické divadlo v Trnavě (1944), které na profesionální dráhu jenom aspirovalo. Po roce 1948 nastal boom v budování kulturních zařízení a kulturních domů, které se staly prostorem pro místní aktivitu a především ochotnická divadla. Až do roku 1980 se **zvyšoval počet stálých scén** – z jediné v roce 1938 (SND) na 21 v roce 1982 (Štúdio S).

Začala a v některých případech se i dokončila výstavba nových divadelních objektů (Nitra, Bratislava, Prešov, Komárno). Největší nárůst nových divadel byl zaznamenán symptomaticky v období „zlatého věku“ v 60. letech. Většina divadel byla zrekonstruována. Razantně narostl i počet divadelních souborů, ze šesti v roce 1948 na 26 v roce 1970, 30 v roce 1980 a ustálených 25 v roce 1985. Po roce 1970 se naopak začala relativně prudce snižovat tzv. soběstačnost (rentabilita) divadel ze stabilních 20–27 % na 9,8 % roku 1985. Ve druhé polovině osmdesátých let se začala snižovat i návštěvnost divadelních představení – z 2 360 000 na začátku 60. let na jeden a půl milionu v 80. letech. Vzestup zaznamenalo i společenské ocenění divadelnického povolání, které se díky rozvíjejícím se médiím stalo obdivovanou a brzy i finančně lukrativní oblastí a popularita zejména interpretačního umění překonávala všechny rekordy.

Skutečná cena za úspěch, finanční zajištění a společenské postavení však byla někdy příliš vysoká. Kultura musela zaplatit svou morální daň státotraně, která ji protežovala. Strana včas pochopila vliv kultury na veřejné mínění, a proto ji i důsledněji kontrolovala a svazovala do ideologických pout ve snaze využít ji pro své propagandistické potřeby a cíle. K ideovému ovládnutí divadel přispělo založení **Divadelní a dramaturgické rady**, jež se jako poradní orgán Pověřenectva školství a osvěty v době své existence (1948–1953) spolu s Divadelní propagandistickou komisí stala převodovou pákou centrálního řízení a dramaturgického determinování divadelní produkce v intencích státní kulturní politiky. V repertoáru divadel začaly převažovat **hry sovětských autorů**, preferoval se též slovenský klasický repertoár. Depresivní hry reagující ex post na válku musely ustoupit optimistickým **budovatelským tématům** a novým hrdinům, jednoduchému ději a jasné výpovědi.

I když se kromě uvedených technicko-organizačních záležitostí v zásadě hned po převratu roku 1948 ještě ponechalo doznívání „starých časů“, státní moc si vytvářela právní a institucionální základnu k ovládnutí kulturního života. Rok 1949 se už nesl ve znamení prvních sporadických zásahů do chodu divadla. Z repertoáru SND byla hned po premiéře stažena hra do té doby jednoho z nejnadanějších dramatiků Leopolda Laholy (*Atentát*), on sám dostal cejch kosmopolitního existencionálního autora. Ani ostatní jeho souputníci, Ivan Stodola, Peter Karvaš či Štefan Králik, neunikli kritice. Pro mnohé z nich znamenala „nová epocha“ konec tvorby (Július Barč-Ivan, Ivan Stodola), jiní změnili názor a přizpůsobili se, někteří uvěřili a dali se do služeb „démону súhlasu“ (jako ho nazval D. Tatarka v roce 1956). Období schematismu, socialistického realismu v divadle (1949/1950–1956) provázela agilnost nemohoucích kritiků, kteří společně (i ti významnější z nich) „poháněli“ váhající dramatiky do chomoutu socialistické tzv. tvořivé umělecké metody.

Nijak zvlášť se nezakrývala státní objednávka na hry s tematikou těžkého průmyslu či budování mládežnických staveb atd., které měly pomoci náboru pracovních sil do těchto oblastí. **Divadlo plnilo agitační a propagační funkci**, účastnilo se známých kampaní, stalo se součástí alegorických obrazů režimu, za jehož kulisami se v 50. letech pomalu roztahoval paralyzující strach o život, většinou o holou existenci, o budoucnost vlastních dětí, o zničenou kariéru. Zanedlouho se začaly uvádět „nové hry nové doby“, které charakterizoval nerozpoznatelný rukopis autorů (Štefan Králik – *Buky podpolianske*, 1949, Ján Skalka – *Kozie mlieko*, 1949), které měly být vzorovými díly pro dramaturgickou tvorbu. Jednalo se většinou o **budovatelské a „kolektivní“ hry** (Viktor Egri, Štefan Králik, Peter Karvaš či Ladislav Mňačko). Ze světové klasiky a moderny se stále dokola uvádělo několik her od Shakespeara, Molièra, Goldoniho či G. B. Shawa a na důkaz zahnívající západní společnosti hry od Lillian Hellmanové nebo Howarda Fasta. Divadlo soustředěné na formu ve skutečnosti úplně rezignovalo na obsah. Až v polovině 50. let, kdy nastává první uvolnění společenské atmosféry (smrt Stalina a Gottwalda – 1953, XX. sjezd KSSS a jeho kritika dogmatismu – 1956) dochází k pozvolnému návratu od naturalistického divadla podřízeného falešnému realismu a jednosměrně citujícího Stanislavského k divadlu poetizujícímu, metaforizujícímu a stylizujícímu se, které diferencuje autora i obsah hry. Začali ho v Bratislavě Jozef Budský a Tibor Rakovský, v Nitře Pavol Haspra, v Žilíně Jozef Palka, ale i v Martině čerstvý absolvent režie Miloš Pietor.

V 60. letech se otevřela okna do světa a uvolnilo se sevření ideologie i pro slovenské divadlo. Začíná se více hrát B. Brecht, F. Dürrenmatt, S. Mrožek. Otevřel se prostor pro **avantgardní a studentská divadla**, zelenou mají malé **komorní soubory**. Zakladatelskou generaci divadelních tvůrců a interpretů postupně vystřídala nová generace profesionálně připravených a talentem vybavených herců a režisérů (Š. Kvietik, I. Rajniak, I. Mistrík, L. Haverl, Z. Grúberová, E. Poláková, E. Vašáryová, J. Adamovič, M. Dočolomanský, J. Kukura), kteří doplnili „velkou“ generaci H. Melíčkové, M. Huby, V. Záborského, J. Pántika, L. Chudíka a dalších. Rostl počet divadelních scén – přibýlo **Divadlo poézie** (1960–1968) v Bratislavě, v roce 1962 otevřeli i Malou scénu SND jako další scénu činohry SND (po Divadle P. O. Hviezdoslava, 1955). Roku 1962 začala v jejích prostorech pracovat pantomima M. Sládka (do roku 1967), v roce 1960 se osamostatnila **Nová scéna Bratislava** (do té doby od roku 1946 při SND). V letech 1967 až 1971 vzniklo **Divadelné štúdio** v Bratislavě, které organizačně sdružovalo uvedené menší divadelní soubory – M. Sládka, Divadlo na korze, divadlo Lasici a Satinského a Poetické divadlo. Od prosince 1963 se oficiálně etablovalo i **Radošínské naivní divadlo** atd.

Samostatnou kapitolou se stala aktivita divadelníků v Československé televizi (od roku 1956), která nekonkurovala divadlu negativně, ale naopak, vydatně saturována státním rozpočtem, propagovala a medializovala jeho práci. Z hereckých a režisérských osobností udělala naplno vytížené hvězdy pracující často na čtyři úvazky (divadlo, film, televize a dabing). Utvářely se nové profesionální vztahy mezi tvůrci. Zatímco předtím byl dramaturg jen úředník, režisér organizátor a scénograf nepodstatný ilustrátor – začíná éra jejich tvořivé spolupráce počínaje od divadelních dílen až po premiéru. Přistupovali k inscenaci jako k ucelenému uměleckému dílu, v němž měla každá složka vlastní vysoké tvořivé ambice, ale zároveň byla plnohodnotnou součástí konečného divadelního útvaru. Ani dramatická a nečekaná změna politické situace po okupaci Československa v roce 1968, ani normalizační tlak nemohly úplně vyplenit novou zkušenost divadelnictví.

Černým mezníkem se stalo období 1971–1973, kdy bylo **zrušeno Divadlo na korze** (v němž recitoval svou poezii Allen Ginsberg), orientované na absurdní dramatické psaní. Sdružovalo režiséry M. Pietra, V. Strnisku, P. Mikulíka, dramaturga M. Porubjaka, kolektivní tvorbu souboru doplňovali herci – M. Labuda, S. Dančiak, M. Kňažko, M. Vášáryová, později K. Magálová a další. Pantomima M. Sládka a E. Žlábka zůstala v emigraci, z Poetického divadla se vyvinula Poetická scéna, později byla přičleněna k Nové scéně. Rok po zániku Divadla na korze zanikla i jediná kabaretní scéna **Tatra revue**, v jejichž prostorech od roku 1982 funguje **Štúdio S**. V oblasti teorie byla odsouzena kniha Júlia Pašteky *Eстетické paralely umenia*. Normalizace přiměla k emigraci některé divadelníky a filmaře. Čím hlasitěji režim proklamoval návrat k pseudohodnotám socialistického realismu a slovenské klasice, tím opatrněji a skrytěji – pomocí metafor a dvojsmyslů – se umění tlumeně hlásilo k životu. Prakticky všichni aktivní činovníci divadla museli zároveň odevzdávat nevyhnutelnou daň režimu. Odmlčeli se Milan Lasica a Július Satinský, ale závažnější byl zákaz uvádění her Petra Karvaše, prakticky až do poloviny 80. let. Ostatní pokračovali buď jako Osvald Záhradník – orientací na lidské mezigenerační problémy (*Sólo pre bicie hodiny*), nebo útekem do exotických témat – Ivan Bukovčan, další se stali oddanými prezentátory státní politiky par excellence (Ján Solovič) se vším, co k tomu patřilo (posledně uvedený byl svého času vedoucím tajemníkem, od roku 1971 a od roku 1984 předsedou Svazu slovenských spisovatelů, od roku 1971 poslancem SNR a později i kandidátem ÚV KSS).

Sveření schematismem se začalo postupně uvolňovat již koncem 70. let, kdy byl zaznamenán **nástup nové generace působící ve všech slovenských divadlech**, již charakterizoval scelený kolektiv jednoho dvou ročníků nejen herců, ale i režisérů, scénografů a dramaturgů. Nejexaktněji tento trend reprezentovalo **trnavské Divadlo pre deti a mládež**, založené v roce 1974, které právě díky silné generaci absolventů VŠMU vedené Blahem Uhlárem a Jurajem Nvotou vzápětí prokázalo vyšší ambice zaujmout experimentátorstvím a novátorstvím odpovídající místo ve společnosti ostatních slovenských divadelních souborů. Uvedené trendy vedly v konečném důsledku ke krystalizaci svébytného repertoáru, jenž již nebyl jen seznamem požadovaných her, avšak společnou inklinací – názorem celého týmu divadla. Byla to témata současného mladého člověka, jeho kritické postoje ke starému světu, k jeho současnosti. V tom vynikalo **martinské Divadlo SNP**, které po odchodu invenčního Miloše Pietora do Bratislavy pokračovalo rovněž kvalitními inscenacemi S. Párnického a M. Vajdičky. Nezaostávali ani dramaturgové a scenáristé (O. Šulaj, M. Čibeková, D. Kárová v **Nitře**, mladší generace nezatížená scénickými výtvarníky L. Vychodilem a J. Cillerem přirozeně inklinovala k týmové práci svých generačních kolegů v divadle a k mladé dynamické akční scénografii – T. Berka, J. Fábry, M. Matejka aj.).

V 70. a 80. letech se tento vývoj nezastavil, zpočátku ideologicky omezovaný se rozvíjel zejména v **nově vznikajících studiích** (Štúdio NS v Bratislavě, Divadlo pod hradom v Nitře, Štúdio 83 v Prešově, později v roce 1980 Štúdio Smer v Košicích a známé Štúdio S v Bratislavě), jež nezatížena těžkopádnou administrativou kamenných divadel otevřela prostor pro experiment a zkoušku vlastní umělecké výpovědi pro budoucí osobnosti slovenského divadelnictví (O. Šulaj, M. Vajdička, J. Bednárík, R. Polák, E. Gürtler, B. Uhlár, J. Ciller a další). Často jim předcházely i **ochotnické premiéry her**, které potom pokračovaly přes tato profesionální studia a mohly překročit stín „oficiálních“ dramaturgických možností. Roku 1982 Bednáríkův *Dom Bernardy Alba* úspěšně reprezentoval uvedené trendy i na světové prohlídce Divadlo národů v roce 1982. Už méně kreativní byly soubory národnostních menšin (Ukrajinské národní divadlo v Prešově, Maďarské oblastní divadlo v Komárně a Thália v Košicích), jež se omezily většinou jen na realisticko-folklorní inscenace klasiků, dlouho poznamenané ochotnickými začátky a publikem, kterému se přizpůsobovaly. Objevily se však v nich později i některé náročnější inscenace prezentující dozrávání těchto divadel.

Není možné vyjmenovat celou plejádu tvůrců zúčastněných na dynamickém vývoji slovenského divadla, díky nimž dosáhl v historicky krátké době vynikající úrovně. Nemohlo sice čerpat z dlouholeté tradice, ovšem na druhou stranu nemuselo ani překonávat její zažitá stereotypy. Nezatížená konvencemi nedočkavě vstřebávalo všechny podněty z divadelního „okolí“, aby je dychtivě transformovalo na významnou součást slovenské národní kultury.

Vývoj československého filmu 1948–1989

Československá kinematografie byla **zestátněna jako vůbec první odvětví státního hospodářství v srpnu 1945**. Zpočátku relativně přirozený vývoj, který z hlediska charakteru tvorby, personální skladby a částečně i organizace navazoval na protektorátní éru kinematografie, přerušily změny v politice a kultuře po roce 1948. Film se měl podobně jako jiná média podílet na (pře)výchově nového, socialistického člověka. Zábavní a odpočinková funkce musela ustoupit **společenské angažovanosti** a uměleckým nárokům vymezeným ideami **socialistického realismu**, který byl v dubnu 1950 vyhlášen oficiální uměleckou metodou. Filmaři se měli ve své práci řídit velmi vágně formulovanými principy stranickosti, srozumitelnosti či pravdivosti uměleckého vyjádření.

Z příslušné perspektivy pronikala do české i slovenské hrané tvorby, jež se v 50. letech teprve pomalu rozvíjela, **budovatelská tematika**. Populární žánry dostaly novou náplň – komedie se přeměnila v agitku (*Karhanova parta*, *Dovolená s Andělem*, *Katka*), detektivní film ve špionážní drama (*Akce B*, *Expres z Norimberka*, *DS 70 nevyjíždí*). Prosazovaly se též žánry, jež neměly v domácích podmínkách příliš velkou tradici: pohádka, film pro děti a mládež (*Pyšná princezna*, *Zítřka se bude tančit všude*), politické drama (*Únos*). Především v českém prostředí představoval další klíčovou tendenci **historismus**. V duchu tezí Zdeňka Nejedlého patřily mezi **preferované historické etapy husitství a národní obrození**. Současné vznikaly také filmy z dějin dělnického hnutí a ohlas ve filmové dramaturgii nalezla i Jiráskovská akce. Za monumentální vyústění tohoto trendu lze považovat husitskou trilogii Otakara Vávry *Jan Hus*, *Jan Žižka a Proti všem*. Do jisté míry únikovým žánrem, umožňujícím vyhnout se budovatelským námětům, se stal životopisný film, jenž byl doménou Václava Kršky.

Z kontextu hrané produkce vyčnívala svou tematickou a/nebo formální jinakostí pouze **individuální díla**, která se nejednou potýkala s námitkami schvalovacích orgánů: *Daleká cesta a Divotvorný klobouk* Alfréda Radoka, *Stříbrný vítr a Měsíc nad řekou* Václava Kršky, *Svědomy* Jiřího Krejčíka, *Pytláková scho-vanka* Martina Friče nebo *Vlčie diery* Paľa Bielika. Naopak **česká animovaná tvorba** – přestože byla po roce 1948 nucena orientovat se na dětské publikum a přestože i do ní pronikaly ideologicky tendenční motivy – obecně upevňovala svou pozici „výkladní skříně“ československé kinematografie, kterou si začala utvářet již těsně po roce 1945. Snímky Jiřího Trnky, Karla Zemana, Hermíny Týrlové a jejich spolupracovníků a následovníků (Břetislav Pojar, Eduard Hofman, Zdeněk Miler a další) znamenaly záruku umělecké kvality, vysoce ceněné i v zahraničí.

Zestátnění umožnilo stabilní rozvoj také tvorbě **nonfiktivní, včetně populárně-naučných a školních filmů**, které stejně jako filmy animované dosahovaly světového vřehlasu. V Praze se danému typu produkce věnovali Bohumil Vošahlík či Václav Jan Staněk, v Brně působil Jan Calábek a ve Zlíně pokračoval v „baťovské“ tradici školních a instrukčních filmů Jaroslav Novotný. Zlínské studio také zaštitilo výrobu celovečerních dokumentů cestovatelů Jiřího Hanzelky a Miroslava Zikmunda, které patřily k největším diváckým hitům 50. let. Výrazní dokumentaristé, jejichž talent se naplno projevil v 60. letech, se objevili ve slovenském zpravodajském filmu – Vlado Kubenko, Ladislav Kudelka nebo Otakar Krivánek pomohli etablovat krátký film coby plnohodnotnou uměleckou formu.

Nový směr v kinematografii nastal v době „tání“ po roce 1956. V návaznosti na kritiku Stalinovy politiky po XX. sjezdu KSSS mohli filmaři otevřeněji **reflektovat některé problémy současnosti** (kriminalita mládeže, alkoholismus, bytová otázka) a aspoň naznačit jejich příčiny, což kulminovalo

ve „filmech občanského konceptu“. K režii se dostala „druhá generace FAMU“ – Karel Kachyňa, Vojtěch Jasný, Zbyněk Brynych nebo Ladislav Helge, hlásící se k realistické tradici domácího filmu. Namísto typizovaných hrdinů a schematických zápletek budovatelských dramát vystupovali v jejich dílech **obyčejní lidé s všedními starostmi**. Změnil se například i výběr literárních předloh určených ke zfilmování – podle děl moderní meziválečné a soudobé literatury vznikly oceňované adaptace *Vlčí jáma*, *Romeo, Julie a tma* nebo *Vyšší princip*.

Naznačené uvolnění bylo dočasně utlumeno v roce 1959 v důsledku kritiky pronesené na **I. festivalu československého filmu v Banské Bystrici**, kde zástupci KSČ obvinili část tvůrců předešlých let ze zkraslování socialistické skutečnosti. Kromě distribučních zákazů snímků *Tři přání*, *Zde jsou lvi* či *Škola otců* a několikaletého zákazu práce pro režisérskou dvojici Ján Kadár – Elmar Klos došlo také k obměně lidí v řídicích funkcích státního podniku Československý film (do roku 1956 Československý státní film, ČSF). Počátek 60. let tak sice poznamenala větší ostražitost dramaturgů a autocenzura filmařů, jednalo se však o stagnaci krátkodobou. Právě v 60. letech procházela domácí kinematografie zásadním rozvojem, provázeným nebyvalým mezinárodním ohlasem. Jde zároveň o etapu **výrazného rozmachu slovenského filmu**, v němž se na přelomu 50. a 60. let uskutečnilo generační oživení. Průkopnické osobnosti Paľa Bielika, Vladimíra Bahnu nebo Andreje Lettricha doplnili mladší režiséři Stanislav Barabáš, Peter Solan, Martin Hollý, Štefan Uher. Jejich snímky z počátku 60. let *Pieseň o sivom holubovi*, *Boxer a smrť*, *Havriania cesta* nebo *Slnko v sieti* anticipovaly příští vývoj nejen ve slovenském filmu.

Šedesátá léta platí za nejdůležitější a nejvlivnější periodu v celých dějinách československé kinematografie, a to nejen díky úspěchům nové vlny, spatět se jmény Miloše Formana, Věry Chytilové, Jana Němce, Jiřího Menzela, Juraje Jakubiska, Ela Havetty nebo Dušana Hanáka. Paralelně se totiž rozvíjela také tvorba mimo okruh těchto mladých absolventů FAMU, prosazujících vizi **autorského filmu**. Velkou proměnu prodělal přístup historického filmu k dějinným událostem i z hlediska formálního zpracování, které vstřebávalo moderní postupy nové vlny. Starším dějinám se věnovaly snímky Františka Vláčila (*Marketa Lazarová*, *Údolí včel*), Eduarda Grečnera (*Drak sa vracia*), Oldřicha Daňka (*Spanilá jízda*) nebo Otakara Vávry (*Kladivo na čarodějnice*). Největší revize se ovšem dočkaly **filmové obrazy druhé světové války**, z nichž zmizely nacionálně vyhocené konflikty a nově se objevila tematika holokaustu: *Transport z ráje*, *Organ*, *Kočár do Vídně*, *Zvony pre bosých*, *Atentát*, *Nebeští jezdci* nebo Oscarem oceněný *Obchod na korze*. Ve filmech jako *Noc nevěsty*, *Tri dcéry* či *Všichni dobří rodáci* byla reflektována rovněž nedávná minulost 50. let, především ve vztahu ke kolektivizaci venkova.

Detektivní filmy se odvracely od záškodnických a špionážních zápletek k psychologicky motivovaným zločinům (trojdílné série Petra Schulhoffa nebo Andreje Lettricha). **Komedie** vedle kvalitní zábavy (*Světáci*, *Svatba jako řemen*, *Happy end*) nabízely i podvrtnější satiru (*Až přijde kocour*, *Případ Barnabáš Kos*, *Bílá paní*). Vynořily se v kontextu státní kinematografie zcela nové či opomíjené žánry **muzikálu** (*Starci na chmelu*, *Dáma na kolejích*), **sci-fi** (*Ikarie XB1*) či **parodie** (*Limonádový Joe*, *Kdo chce zabít Jessii?*). Snímky jako *Trápení*, *Ivana v útoku* nebo *Máte doma lva?* udávaly svěží směr hraným filmům pro děti, které začaly pravidelně vznikat také ve Zlíně a na Slovensku.

V oblasti **animace** vrcholila tvorba Jiřího Trnky, jenž uzavřel svou filmografii podobenstvím *Ruka*, a Karla Zemana, který pokračoval v linii kombinovaných filmů *Bláznovou kronikou* či *Ukradenou vzducholodí*. Mezi přední filmové animátory významně vstoupil Jan Švankmajer, který své dílo spojil se surrealistickým odkazem. Animovaný film konečně zakořenil také na Slovensku – právě v 60. letech debutovaly zásadní osobnosti slovenské animace Viktor Kubal a Ivan Popovič. **Dokumentaristé** se inspirovali zahraničními trendy cinéma vérité a cinéma direct a jejich snímky z hlediska kritické revize historických faktů, reflexe současných témat i formálního experimentátorství nijak nezaostávaly za tehdejšími snímky hranými. Nové podoby dokumentu určovali například Jan Špáta, Karel Vachek, Václav Táborský, Kurt Goldberger nebo i někteří autoři nové vlny (Evald Schorm, Věra Chytilová).

Počátky stagnace lze spatřovat v posrpnovém období 1968, přičemž rozhodující změny nastaly po nástupu nového normalizačního vedení kinematografie koncem roku 1969. V produkci uplynulých let byla identifikována „**černá série**“ filmů, které buď putovaly **do trezoru** (*Ucho*, *Skřivánci na niti* či *Zabitá*

neděle), nebo zůstaly **nedokončeny** (*Pasták, Archa bláznů*). Režiséři z různých důvodů nevyhovující novému vedení dostali výpověď, případně neurčitý zákaz tvorby. Například debutantům ze závěru 60. let – Drahomíře Vihanové, Ivanu Renčovi, Petru Tučkovi nebo Ivanu Balaďovi – se někdy přezdívá „ztracená generace“, protože většina z nich už žádný další celovečerní film v rámci československé státní kinematografie nenatočila. Vojtěch Jasný, Miloš Forman, Ján Kadár, Stanislav Barabáš a jiné klíčové osobnosti odešly v důsledku politických událostí do exilu. Příležitosti naopak čekaly přednostně na ty, kteří se oficiálně přihlásili k politice normalizační kinematografie. Do této skupiny se zařadili Otakar Vávra, Karel Zeman, Jiří Sequens, Karel Steklý, Vladimír Čech, Jaroslav Balík, Paľo Bielik, Vladimír Bahna a další.

Na počátku tzv. normalizace stále ještě doznívala poetika 60. let, neboť dramaturgie musela kvůli nedostatku nových látek zprvu čerpat z dřívějších scenáristických zásob (viz filmy *Valérie a týden divů, Petrolejové lampy, Lalie polné*). Restrikce se proto v produkci významněji projevy až po roce 1971 **návratem schémat socialistického realismu** 50. let. Historické snímky zdůrazňovaly úlohu komunistické strany a jejích stěžejních figur (*Klíč, Zajtra bude neskoro* nebo trilogie *Dny zrady, Sokolovo a Osvobození Prahy*). Natáčely se rovněž filmy ukazující reformní proces 60. let z normalizační perspektivy (*Hroch, Tobě hrana zvonit nebude, Bouřlivé víno*). Zároveň ovšem vznikaly snímky poznamenané dobovou ideologií jen minimálně nebo vůbec. Jednalo se třeba o komedie, které spolu s detektivními filmy náležely ve výrobě ke kvantitativně nejzastoupenějším a které v konkrétních případech sloučovaly uměleckou originalitu s diváckou popularitou (tvorba Oldřicha Lipského, Jiřího Menzela, Václava Vorlíčka, Zdeňka Svěráka a Ladislava Smoljaka). V historickém žánru šlo například o díla Karla Kachyni (*Lásky mezi kapkami deště*), Jiřího Svobody (*Zánik samoty Berhof*) nebo tituly jako *Božská Ema* a *Signum laudis*, jež dokonce sváděly k podvrtnému typu čtení. Únikovým žánrem, díky němuž se do studií postupně vraceli někteří „nežádoucí“ autoři, byl **film pro děti**, který během normalizace zažíval svůj zlatý věk, jak dokládají mezinárodně úspěšné autorské snímky Věry Plívové-Šimkové nebo série moderních pohádek s panem Tau v režii Jindřicha Poláka.

Zajímavé autorské osobnosti, jež zachycovaly socialistickou současnost mnohdy otevřeněji než tvůrci hraných filmů, se soustřeďovaly ve **studiiích Krátkého filmu**. Václav Hapl, Jan Špáta, Olga Sommerová nebo Helena Třeštíková se ve svých dokumentech nevyhýbali otázkám destrukce životního prostředí, problémům partnerských a rodinných vztahů nebo příběhům handikepovaných či jinak sociálně vyloučených lidí. V dokumentu přitom nacházeli uplatnění i režiséři, jimž bylo znemožněno natáčet hrané filmy – například Věra Chytilová, František Vláčil, Drahomíra Vihanová, Juraj Jakubisko. V oblasti animace se vedle Jana Švankmajera, který snímkem *Něco z Alenky* zahájil vlastní dlouhometrážní tvorbu, prosadil zejména Jiří Barta. Jeho díla *Krysař* nebo *Poslední lup* lze rovněž interpretovat jako metaforická svědectví o stavu společnosti.

Viditelnější oživení v hrané produkci probíhalo od druhé poloviny 70. let, kdy se k práci po vynucených odmlkách vraceli Věra Chytilová, František Vláčil, Juraj Jakubisko, Dušan Hanák nebo Jiří Krejčík. Filmy typu *Panelstory, Prodavač humoru* či *Straka v hrsti* můžeme pokládat za vrchol kritického postoje vůči tehdejší realitě s využitím různé míry stylizace. Od konce 70. let bylo navíc do studií postupně zváno více nových režisérů, mezi nimiž vynikli Fero Fenič, Karel Smyczek, Miloš Zábranský nebo Vladimír Drha. Na Slovensku v 80. letech přešli z televizní do filmové produkce Stanislav Párnický či Miloslav Luther. Snímky této „ne-generace“, jak bývají zmiňováni autoři pro svou různorodost souhrnně nazýváni, se již mohly explicitněji vyjadřovat k tabuizovaným tématům alkoholismu, toxikomanie, sexuality, násilí a delikvence. Filmy *Džusový román, Pavučina, Proč?, Dům pro dva* či *Bony a klid* však zůstaly spíše ojedinělými pokusy a svým významem zpravidla nepřesáhly domácí hranice. Silná debutantská vlna, v níž se ocitli Tomáš Vorel, Zdeněk Tyc, Irena Pavlásková nebo Milan Šteindler, se objevila ještě na samém sklonku státního filmového monopolu. Očekávání do ní vkládaná se však v éře polistopadové kinematografie převážně nenaplnila.

Československá nová vlna

Nová vlna se začala v československé kinematografii prosazovat kolem roku 1962 vlivem decentralizace dramaturgického systému a řízeného nástupu nových režisérů, kameramanů či scenáristů, kteří ve své tvorbě reagovali na **zahraniční filmové trendy** (francouzská nová vlna, cinéma vérité, italský neorealismus, světový autorský film apod.). Roli sehrálo například i **dočasné uvolnění cenzury** a liberálnější charakter kulturní politiky. Nová vlna nebyla hnutím se společným manifestem ani jednotným názorem na filmovou poetiku – různorodé osobnosti spojovala spíše snaha o autorské vyjádření a pravdivou reflexi skutečnosti.

Startovními filmy nové vlny, označovanými přívlastky jako „autentický“ či „pocitový“, se staly *Konkurs* **Miloše Formana**, *O něčem jiném* **Věry Chytilové**, *Křik* **Jaromila Jireše**. Autentická linie směřující k zachycení každodennosti v tragikomickém podání pak pokračovala v tvorbě Miloše Formana (*Lásky jedné plavovlásky*), **Ivana Passera** (*Intimní osvětlení*), **Jaroslava Papouška** (*Ecce Homo Homolka*) a částečně **Jiřího Menzela** (*Ostře sledované vlaky*). Jiní autoři inklinovali k podobenství, metafoře, filozofickým přesahům a častěji též naráželi na odpor cenzury. Tyto tendence reprezentovala díla **Věry Chytilové** (*Sedmikrásky*), **Jana Němce** (*O slavnosti a hostech*), **Evalda Schorma** (*Každý den odvalu*), **Pavla Juráčka** (*Případ pro začínajícího kata*) či **Ester Krumbachové** (*Vražda ing. Čerta*). K představitelům nové vlny se dále zařadili **Jan Schmidt**, **Antonín Máša** a **Hynek Bočan**. S odstupem k nim historikové přidali některé další, již se k této skupině původně nepočítali – **Juraje Herze** a **Zdenka Sirového**, zejména díky snímkům *Spalovač mrtvol* a *Smuteční slavnost*.

Nástup nové vlny na Slovensku předznamenal v roce 1962 **Štefan Uher** se *Slnkem v sieti*. V následujících letech vzniklo na Kolibě několik novátorských děl v režii **Eduarda Grečnera** (*Každý týždeň sedem dní*, *Nylonový mesiac*) nebo **Petera Solana** (*Kým sa skončí táto noc*, *Případ Barnabáš Kos*), avšak za zástupce slovenské nové vlny bývají pokládáni až debutanti druhé poloviny 60. let, kteří stejně jako jejich čeští kolegové studovali na pražské FAMU: **Juraj Jakubisko** (*Zbehovia a pútnici*), **Elo Havetta** (*Slávnosť v botanickej záhrade*) a **Dušan Hanák** (322).

Filmy nové vlny se soustřeďovaly na současnost, avšak kriticky se vracely také do období 50. let či druhé světové války. Zajímaly se o problémy obyčejných lidí s antihrdinskými rysy, zkoumaly jejich pocity osamělosti, odcizení, absurdity. Z hlediska zpracování budovaly autenticitu v paradokumentárním pojetí nebo volily radikálnější stylové experimenty za účelem vyjádření subjektivních prožitků či autorského komentáře. Na tyto novinky ve filmovém stylu a vyprávění reagovali i režiséři jiných generací mimo okruh nové vlny: **Otakar Vávra** (*Romance pro křídlovku*), **Karel Kachyňa** (*Ať žije republika*), **Ladislav Helge** (*První den mého syna*), **Antonín Kachlík** (*Třiatřicet stříbrných křepelek*) či **Pavel Kohout** (*7 zabitých*). Postupy nové vlny pronikaly rovněž do historických a detektivních filmů nebo tvorby pro děti a mládež.

Zánik nové vlny, která zaznamenala silný mezinárodní ohlas a získala důležité místo v dějinách domácího i světového filmu, souvisel s organizačními změnami uvnitř domácích studií po roce 1968. Nové normalizační vedení kinematografie zkritizovalo předešlý vývoj a dočasně či trvale odstavilo od práce většinu autorů spjatých s novovlnnou poetikou. Přesto ještě koncem 60. let tato poetika doznívala ve snímcích jako *Zabitá neděle*, *Hlídač*, *Svatej z Krejcárku*, *Takže ahoj* nebo *Archa bláznů*. **Drahomíra Vihanová**, **Ivan Renč**, **Ivan Balada** a další debutanti by za jiných okolností patrně navázali na odkaz svých předchůdců. Počínající normalizace v kinematografii však tuto slibnou kontinuitu přerušila.

Struktura a zázemí Československého státního filmu

Se zestátněním kinematografie v srpnu 1945 započal komplexní rozvoj a přeměna domácího filmového průmyslu, připravovaná už v době protektorátu. Jednotný podnik **Československý státní film** (ČSF) kontroloval jak oblast produkce, tak distribuce a uvádění. Česká hraná tvorba měla nejlepší zázemí v Praze ve **Filmovém studiu Barrandov** (FSB), dále v ateliérech v Hostivaři a od 60. let pravidelněji také ve zlínském studiu. Výrobu dokumentárních, populárně-vědeckých či naučných snímků zajišťovala studia **Krátkého filmu** v Praze, Zlíně a Brně. Ve stejných centrech pokračovala produkce kreslených a loutkových filmů, přičemž brněnská studia se od roku 1963 začlenila pod správu Československé televize. Dokumentární a sporadicky i hrané snímky vznikaly též v Československém armádním filmu. Ateliéry na Kolibě, které se staly střediskem slovenské tvorby, byly otevřeny v Bratislavě v září 1953. Do té doby využívaly slovenské štáby provizorních ateliérů nebo českých studií. Slovenská produkce přitom směřovala k totožnému profilu jako česká – tedy k výrobě hraných, populárně-vědeckých a dokumentárních filmů. Animovaná tvorba se zde rozvíjela až od druhé poloviny 60. let.

Klíčovou složkou zestátněné kinematografie byla dramaturgie, která se řídila dramaturgickými plány a jejíž charakter závisel mimo jiné na aktuálních tendencích stranické kulturní politiky. Praktická realizace dramaturgie, spočívající především v ovlivňování literární přípravy scénářů, se odehrávala v tvůrčích skupinách uvnitř filmových studií a zasahovaly do ní také speciálně pověřené sbory a rady, jejichž organizace a personální složení se mnohokrát měnily (Filmový umělecký sbor, Filmová rada apod.). Zřejmě nejefektivnější dramaturgický model se podařilo prosadit v 60. letech, kdy tvůrčí skupiny fungovaly na způsob samostatných produkčních jednotek s vlastními ideově-uměleckými radami. Posuzování filmových projektů probíhalo i v cenzurních institucích jako **Hlavní správa tiskového dohledu** či **ideologická komise ÚV KSČ**. Strategie cenzury či autocenzury však pronikaly také do interních struktur studií, zřetelně například v 50. nebo v 70. letech.

Počet realizovaných filmů postupně narůstal. Zatímco do poloviny 50. let nevzniklo ročně více než 20 celovečerních filmů v Česku a tři na Slovensku, následně byl roční objem výroby plánovitě zvyšován: v 60. letech a v období normalizace se natáčelo kolem 30 českých celovečerních filmů, na Slovensku v 60. letech průměrně sedm filmů a přibližně 10 titulů během normalizace. Podobný trend se týkal rovněž krátkometrážní tvorby, která například v roce 1970 čítala celkem 1042 dokončených titulů (oproti 98 v roce 1948). Tržby z kin měly pokrýt náklady na filmovou produkci, což bylo jednou z motivací rozšiřování sítě kin. V roce 1945 promítalo v Československu 1650 kin, počátkem 60. let to bylo přibližně 3600 kin. Spolu s kinofikací zprvu vzrůstala i návštěvnost, jež kulminovala v roce 1957 se 186 miliony diváky. Poté však i vlivem nástupu televize docházelo k permanentnímu poklesu návštěvnosti. V roce 1989 fungovalo 2025 kin s návštěvností „pouhých“ 51 milionů diváků. Vnitrostátní distribuci a přípravu kinoprogramů zajišťovala Ústřední půjčovna filmů, záležitosti dovozu a vývozu filmů obstarával Československý filmexport.

Se zestátněním se rozvíjela také festivalová kultura. Kromě **festivalu v Karlových Varech**, jehož tradice sahá do roku 1946, byl nejmasovější akcí **Filmový festival pracujících** založený roku 1948 a pořádaný každoročně v krajských městech Československa. Konec státního filmového monopolu, a tedy i finální rozpad popsané infrastruktury, je datován 11. listopadem 1993.

České a slovenské výtvarné umění v totalitním systému

Reprezentativní výtvarné umění československého totalitního systému zaujímá dvě odlišná údobí. První můžeme vymezit lety 1948–1958, únorovým komunistickým převratem, po kterém byl československé scéně vnucen vliv stalinské kultury, a realizací československé výstavy na Expu 58 v Bruselu. Československá expozice tehdy znamenala oficiální uznání moderní podoby umění státem. Podruhé došlo k rozdělení výtvarné scény na reprezentativní autory a pro stát nepřijatelné osobnosti v roce 1968. Tento stav trval až do roku 1987, kdy se opět pomalu dostávaly k veřejné prezentaci všechny podoby výtvarného umění.

V poválečném desetiletí československé totalitní výtvarné kultury se spojuje několik různorodých tendencí domácí a sovětské provenience. V oficiálním umění 50. let se odráží přirozená reakce na krizi avantgardního umění z konce 30. let, která přinesla v celé Evropě potřebu epické, srozumitelné tvorby. Krize společnosti a válečné události vyvolaly v druhé polovině 30. let silný zájem části umělců o realismus v plastice, inspirovaný tvorbou J. V. Myslbeka. Během 40. let se stala pro řadu umělců nosná národní a folklorní tematika.

Prosazení stalinského vzoru v českém umění po roce 1948 předcházela v letech 1946–1948 diskuse o podobě socialistické kultury. Rozdílnost sovětské a české představy o podobě socialistické výtvarné kultury se markantně projevila především v reakci na výstavu čtyř sovětských národních umělců v Praze na Slovanském ostrově v roce 1947 (O. Mrkvička, *Střetnutí*, Praha 1947). Výchozí diskuse pro místní stalinskou výtvarnou kulturu se stal překlad textu Andreje Alexandroviče Ždanova *O umění* (Praha 1949), který za závazný pro české umění vyhlásil ministr informací Václav Kopecký na IX. sjezdu KSČ. **Ždanovova teorie socialistického realismu**, formulovaná na příkladu sovětské literatury, se svou ideologičností a narativností vzpírala výtvarnému zpracování. Definice socialistického realismu nikdy nebyla vypracována. Ždanov ho vymezil řadou protichůdných zásad, které nebylo možné zároveň naplnit. Pro radikálně stalinsky orientované výtvarné umělce byly spíše závazné vzory sovětské oficiální tvorby. Rozporuplné vymezení „metody“ socialistického realismu se stalo mocenským nástrojem manipulace s uměleckou obcí. Propagaci stalinské ideologie ve výtvarném umění šířil dlouho jediný odborný časopis *Výtvarné umění* (od roku 1950), vedený Vladimírem Šoltou.

Ideologický model stalinské kultury se podařilo napodobit především mladším autorům: Aleně Čermákové, Václavu Junkovi, Jiřímu Horníkovi, Karlu Skálovi, Martinu Sladkému, Richardu Wiesnerovi, Adolfu Zábranskému, ale i starším Janu Čumpelíkovi nebo Vojtěchu Tittelbachovi, umělcům, kteří byli později sdruženi okolo Armádního výtvarného studia nebo kteří působili jako aktivní funkcionáři Svazu československých výtvarných umělců. Ústřední postavou liberálnější a nacionálně orientované české oficiální výtvarné tvorby 50. let byl ministr školství a osvěty, historik Zdeněk Nejedlý. Z řad moderně či avantgardně tvořících umělců to byli například Karel Pokorný, Jan Lauda, Vincenc Makovský, Otakar Švec nebo členové Umělecké besedy Václav Rabas, Vlastimil Rada, Vojtech Sedláček, Lev Šimák a další. Někteří z nich se podíleli od 30. let na diskusi o monumentalitě (Vladimír Sychra, Antonín Pelc), mnozí byli představiteli oficiálního umění první republiky (Max Švabinský, Václav Nechleba, Otakar Španiel, Willi Nowak a další). K socialistickému realismu se hlásili bývalí členové skupiny Sedm v říjnu (Josef Liesler, Arnošt Paderlík, František Jiroudek) nebo členové Skupiny 42 (František Gross, Jan Smetana, Karel Souček). Nejedlého pojetí socialistického realismu navazovalo na vlnu českého poválečného

vlastenectví a obsahovalo úctu ke kulturním a estetickým hodnotám. Na tradiční a konzervativní realismus orientovaná část autorů udržovala dosaženou předválečnou úroveň umělecké kvality. Ke slovu se dostala po roce 1952, kdy pro oblast výtvarného umění získala čtrnáctideník *Výtvarná práce*, vedený Miroslavem Lamačem.

První rozměrná díla v duchu sovětského socialistického realismu vznikla hned v roce 1948 pro Slovanskou zemědělskou výstavu v Praze. Monumentální přenosné **mozaiky s realistickými figurálními výjevy** z pracovního prostředí vytvořili Václav Junek, Jiří Horník ad. Sovětským akademismem se nechali inspirovat: Vojtěch Tittelbach (freska ve vestibulu Muzea Klementa Gottwalda, 1955), Vladimír Sychra (Síň Rudé armády, mozaika, 1955, Památník národního osvobození, Vítkov) nebo skupina Jan Čumpelík, Alena Čermáková, Jaromír Schoř (*Díkůvzdání Československého lidu generalissimu Stalinovi*, olejotempera, 1952). Z propagační schematické sovětské kresby a malby se poučili především pro tvorbu **sgrafit** Adolf Zábanský (*Se Sovětským svazem na věčné časy*, sgrafito, 1951, nádvoří Hrzánského paláce), Richard Wiesner (Smíchovské nádraží, sgrafito, 1952). Ojedinelé monumentální realizace provedli autoři, kterým byla blízká národní, lidová kultura a kteří se jinak zabývali ilustrací (např. Karel Svolinský, *Hanácká Jízda králů*, mozaika, orloj radnice, Olomouc, 1955). V řadě míst vznikaly **monumentální pomníky**: např. Konrád Babraj, *Památník vítězství*, Znojmo; Rudolf Dostál, pomník V. I. Lenina; Josef Malejovský, *Vitání Rudé armády*, Pardubice a především socha J. V. Stalina (1955) v Praze na Letenské pláni od Otakara Švece (spolupracoval s architekty Jiřím a Věrou Štursovými a Adolfem Zábanským). Umístění a velikost pomníku (výška 30 m) byly určeny politickou reprezentací. Představoval jednotu československého a sovětského lidu spolu s lidovým vůdcem J. V. Stalinem.

Vymezením námětových okruhů pro tzv. **tematickou malbu** se u nás zabýval především Zdeněk Nejedlý. Měla být prováděna jasnými barvami a prodchnuta optimistickým pohledem na svět, který měl odpovídat budoucím úspěchům socialismu. „Z obrazu musí zářit nový svět, který se otevřel dělnické třídě.“ Pracovní proces měl být zobrazován jako pozitivní, radostná činnost. Byl hledán typ nového, kladného hrdiny-dělníka-svazáka. Tematické obrazy vznikaly v rámci úkolových akcí a především při rozsáhlých soutěžích na výzdobu muzeí Aloise Jiráska (1951), Vladimíra Iljiče Lenina (1953) a Klementa Gottwalda (1955). Oficiální plastika 50. let kontinuálně navazovala na silný historismus, přítomný v českém sochařství od 40. let (Karel Dvořák, Bohumil Kafka, Otakar Švec), na aktuální myslbekovský realismus 30. a 40. let (Karel Pokorný, Karel Lidický, Jan Lauda, Vincenc Makovský). Myslbekovský monumentální realismus postavený na nové obsahové rovině přinesl výsledky především v poválečném dvouletí 1946–1948 v dílech Karla Pokorného (*Sbratření*, 1947), Jana Laudy (busta Vladimíra Iljiče Lenina, 1946) a Vincence Makovského (*Partyzán*, 1946, a *Vítězství*, 1947). Modely těchto děl byly posléze vystavovány na řadě významných výstav 50. let jako příklady správného řešení socialistickorealistickej plastiky.

Ve velkých sériích vznikaly **sochy v Armádním výtvarném studiu**. Od roku 1953 zde působili Václav Kýn, Miroslav Hejný, Vendelín Zdrubecký, Bohumil Burian a další. Mimo Armádní výtvarné studio se socialistickorealistickej plastikou postavenou na ideologickém obsahu zabývali Václav Bejček, František David, Vladimír David, Miroslav Pangrác, Miroslav Zet nebo Zdeněk Kovář.

Výsledky socialistickorealistickej tvorby byly prezentovány na **mohutných výstavách**. V roce 1950 a 1951 se konala výstava *Výtvarná úroda*, v roce 1951, 1953 a 1958 *Přehlídka současného československého výtvarného umění* a v roce 1955 rekapitulující výstava *Deset let v díle našich výtvarníků*. Od roku 1953, po smrti J. V. Stalina, můžeme pozorovat postupné uvolňování politického tlaku. První oficiální výstava, která se vrátila k prezentaci moderní meziválečné tvorby, Zakladatelé moderního českého umění, se konala v Domě umění města Brna v roce 1957. Od roku 1956 se postupně **obnovoval provoz v menších výstavních síních** a československá **expoze na Expu 58 v Bruselu** zrušila vyloučení moderního umění z oficiální sféry.

Základy reprezentativního, státního umění socialistického Československa po okupaci v roce 1968 vytvořili protagonisté socialistického realismu 50. let. Působili jako členové a spolupracovníci Armádního výtvarného studia nebo zastávali významné funkce v obnoveném svazu (Adolf Zábanský, Richard Wiesner ad.). Řada z nich hledala inspiraci k uvolnění své původně realisticky popisné tvorby

v impresionistické malbě (například Alena Čermáková, Vladimír Šolta). Typické jsou dynamické, rychle vytvářené, barevné struktury komponované s fragmenty reálných tvarů (Radomír Kolár). U důsledného realismu v plastice zůstali např.: Václav Bejček, Bohuslav Burian, Jan Červ, František David, Miroslav Pangrác nebo Zdeněk Krybus a Vendelín Zdrubecký, v malbě Jaromír Schoř. Ke stylizovanému povrchnímu realismu zjednodušených základních forem tendovali sochaři Miloš Axman, Josef Malejovský a Jan Habarta, v mozaice Saura Ballardiniová, Oldřich Opl a hlavně Martin Sladký. K tradici české realistické plastiky lyrických a národních námětů, ovlivněné dílem J. V. Myslbeka, se hlásili zejména Jan Hána, Jan Simota a Miloš Zet. Na rozdíl od předešlé periody české sořely umělecká vedoucí garnitura nevytvořila vyhraněný kulturní program. Její tvorba i organizační práce postrádaly nadšení a víru socialistické utopie řemeslnou kvalitu, kterou jsme mohli pozorovat např. na české realistické válečné a poválečné plastice. Oficiální výtvarné umění normalizované československé společnosti je možné charakterizovat jako nevýrazný, rozvolněný realismus lyrického, tradicionalistického nebo expresivního zaměření. Na řadě děl lze pozorovat ohlas tvorby vystavené na Expu 58. Část oficiální výtvarné produkce zobrazovala ideologické nebo militantní náměty, které se týkaly především osvobození Československa Rudou armádou v roce 1945 nebo historie roku 1948. Z větší míry zůstala reprezentativní díla apolitická. Zpracování bylo často dekorativní, značně schematické a kvalitou problematické.

K oficiální scéně patřila část bývalých členů skupiny Sedm v říjnu a Skupiny 42 (Jaroslav Grus, Josef Brož, František Jiroudek, Arnošt Paderlík, Karel Souček, Josef Liesler, František Gross a další). Zvládnutím techniky malby a osobitým výrazem působila díla těchto autorů ve spektru oficiální kultury sedmdesátých let kvalitně. Jejich tvorba však zůstala po desetiletí bez výraznějšího vývoje. K stylizované plastice abstraktních tvarů tíhnul Rudolf Svoboda a Alois Sopr. Stylizovanou plakátovou kresbu hrubých obrysů používal grafik Jaroslav Lukavský. Lyrizovaným fotografickým realismem se zabýval malíř Vladimír Suchý, volněji malovanými portréty, především členů rodiny, Jiří Peca. Od konce sedmdesátých let, po vyhlášení programu zaměřeného na mladé autory, byli do rámce oficiálního umění zahrnováni jako expresivní realisté Michael Rittstein a Jiří Anderle. Na okraj oficiální scény byl přijat malíř osobitého imaginárního světa Josef Jíra a František Ronovský, který se zabýval duchovně laděnými výjevy ze života rodiny. Krajiny abstrahované do podoby znaku vystavoval oficiálně Ivan Ouhel a v plastice a realizaci v architektuře se prosadili Elen Jilemnická a Bohumil Zemánek. Oficiální výtvarné umění bylo prezentováno na **rozsáhlých přehlídkách, které se tematicky vztahovaly k politickým výročím**, např.: Výtvarní umělci k 50. výročí KSČ (1971), Výtvarní umělci k 25. výročí Února (1973), Národní umělci ČSSR (1976), Výtvarní umělci k 60. výročí VŘSR (1977), Přehlídka československého výtvarného umění k 35. výročí osvobození naší vlasti Sovětskou armádou (1980), Vyznání životu a míru k 40. výročí osvobození (1985). Vznik děl pro tyto přehlídky byl zajišťován svazovými stipendii a úkolovými akcemi. K materiálnímu zabezpečení oficiálních autorů přispívaly **zakázky na výzdobě monumentálních novostaveb**. Díla měla oživovat a individualizovat prostředí nových institucí, sídlišť i celých měst (Praha-Jižní Město, Most, Ústí nad Labem a další). Důkazem humánního vztahu socialistické společnosti k občanovi jako individuální bytosti se měla stát stavba pražského metra. Šlo o vzorovou realizaci moderní dopravní sítě, která byla vytvářena jako struktura ideových a symbolických významů. **Díla v metru** představovala reprezentativní galerii soudobé oficiální výtvarné kultury. Významnou příležitostí k realizaci výtvarných děl byla **výzdoba sjezdového centra Palác kultury** (1981). Kontinuitu soudobého umění s ideály a kulturou národního obrození měla manifestovat **výzdoba rekonstruované historické budovy Národního divadla a prostor Nové scény** (1983).

Volnější pojetí umělecké práce nalezneme v 50. letech v oblasti **knižní ilustrace**. Dobová ideologie zde nevyžadovala důsledně realistickou formu a knižní ilustrace byla podporována z několika hledisek. Splňovala požadavek masového šíření kultury, byla považována za předstupeň tematické figurální malby a spoléhalo se na její výchovné působení. V oblasti knižní ilustrace se tedy mohli uplatnit různorodě orientovaní autoři jako Cyril Bouda, Antonín Strnadel a Karel Svolinský nebo Josef Liesler, Vojtěch Tittelbach a Adolf Zábranský. Ústředními postavami výtvarné práce pro děti se stali Jiří Trnka a Josef Lada, jejichž osobitý rukopis vznikl již před válkou. Hlavními představiteli novinové ilustrační kresby

a karikatury se stali Antonín Pelc a Lev Haas. Výjimečných výsledků bylo dosaženo v oblasti **dětské ilustrace a filmu** také v 70. a 80. letech, kdy byla systematicky podporována a sledována (Adolf Born, Dagmar Berková, Jiří Šalamoun, Miroslav Jágr ad.). Ideologie přikládala ilustraci a filmu nadále velký význam. Dětské ilustraci bylo věnováno **Bienále dětské ilustrace v Bratislavě**, v roce 1980 se konala výstava **Čeští ilustrátoři dětem** (Výstavní síň Mánes).

Umělecké řemeslo a design přinesly během padesátých let řadu výsledků. Politická moc se soustředila na realizaci masové výroby, ale značně nefunkční model socialistického hospodářství omezoval produkci zajímavých návrhů. Druhá světová válka a padesátá léta zmařily výrobní podmínky designu i zavedené obchodní vztahy. Přesto vzniklo mnoho kvalitních návrhů, navazujících na československý funkcionalismus. Většinou však byly provedeny jen v jednotlivých exemplářích pro reprezentativní zahraniční výstavy. Socialistickorealistickou ideologii propagovaly výstavy: *Výtvarník ve výrobě*, 1948, *Stavíme na lidové tvorbě*, 1949, *Výstava vnitřního zařízení pracoviště a obydlí*, 1952, *Stroj a nářadí jako dílo výtvarné*, 1953, ad. Umělecké řemeslo a design mapoval jediný časopis, *Tvar*. Charakteristické pro styl 50. let se staly organické formy, **dekorativismus s asymetrickými kompozicemi**. Oblíbené byly mléčné barvy, ledvinovité tvary, šikmé, tenké nohy nábytku a umakartové plochy. Důležitou úlohu hrál ornament. Kvalitní realizace zajišťovala **malosériová, družstevní a komunální výroba**. S družstvy spolupracovali architekti Alan Fuchs, Jiří Kříž, Jaroslav Kadlec, Ladislav Vrátník, Bohuslav Rychlík a jiní. Významnou kapitolu sehrálo pojetí stroje jako sochy sochaře Vincence Makovského, zlínské Školy umění a Zdeňka Kováře (ergonometrické nástroje, vůz Tatra 603 a kabina nákladního vozu Tatra). V roce 1954 byl v Brně založen vývoj nábytkářského průmyslu pod vedením Jindřicha Halabaly (první sektorový nábytek, první židle z laminátu). V roce 1949 byla založena Textilní tvorba a Ústřední výtvarné středisko pro průmysl skla a jemné keramiky, z nichž později (1959) vznikl **Ústav bytové a oděvní kultury**. Oldřich Skalník, Jaroslav Horný, Ivan Nedoma, Karel Koželka a Eva Hružová vytvořili na konci 50. let studii interiéru pro experimentální byty na Invalidovně. Výsledky práce textilního oboru ukázala výstava *Současné textilní umění v Praze* (1956). V závěru 50. let se vytvořil slohově jednotný tzv. **bruselský styl**. Jde o emotivní, expresivní výraz, čerpající často z podnětu moderní malby a dokonalého řemesla a techniky. Pavilon vytvořili František Cubr, Josef Hrubý a Zdeněk Pokorný.

Těžkopádný státní průmysl omezoval rozvoj a uplatnění designu i v 70. a 80. letech. Tvorba autorů z této oblasti se tedy soustředila na volnou ateliérovou práci, a prospěla tak rozvoji **uměleckého skla** (Stanislav Libenský, Jaroslava Brychtová, René a Miluše Roubíčkovi, Václav Cigler, Vladimír Kopecký, v oblasti rytého skla Jiří Harcuba, užitkové soubory Adolfa Matuly, Věry Liškové), **keramiky** (Pravoslav a Jindřiška Radovi, Lubor Těhník, Dagmar Hendrychová, Václav Šerák ad.), **tapiserie** (Jan a Jenna Hladíkovi, Jindřich Vohánka, Jiří Tichý, Bohdan Mrázek, Eva Brodská ad.), **typografie a knižní kultury** (Oldřich Hlavsa, Josef Týfa ad.). Dobová ideologie považovala dekorativní umění za ideově bezobsažné, a tím zde vznikala prostor i pro různorodější, abstraktní a experimentální tvarosloví.

Hlavním zastáncem levicově orientované **architektury** konstruktivistického směru byl u nás Karel Teige. Prosazoval zásady, které pojmají architekturu jako vědu, nikoli jako umění. Ve 30. letech se levicově uvažující architekti sdružili v Levé frontě a Svazu socialistických architektů. Změny v kulturní politice v SSSR za Stalina ve 30. letech, které přinesly pojetí socialistického realismu jako historizujícího slohu, vnesly mezi československé avantgardní architektky zmatek. Po válce se avantgardní architekti sdružili v Bloku pokrokových architektů – spolku BAPS, byly obnoveny časopisy *Architekt ČSR* a *Architekt SIA*. První soutěže po válce se týkaly obnovení Lidic, Staroměstské radnice, stavby nového parlamentu na Letné, kolektivního domu v Litvínově a ve Zlíně. Únorový převrat přinesl znárodnění stavitelství. Vznikly Československé stavební závody a architekti byli sdruženi do **Stavoprojektu**, jehož prvním ředitelem byl funkcionalista Jiří Voženílek. V roce 1950 vyšel dvanáctisvazkový *Typizační sborník*, který redukoval projekční práci na pouhou produkční disciplínu. V roce 1949 se konala výstava **Architektura národů SSSR**, která přinesla vzory tvorby pro místní. Architektura měla vyjadřovat velikost nastupující socialistické epochy, heroismu a revolučního romantismu, byla vnímána jako umění, zážitek ze stavby měl být obecný, lidový, národní. V 50. letech zbyl jen časopis *Architektura ČSR* pod řízením

Oldřicha Starého. Předními tématy architektury 50. let se staly kompozice urbanistického ansámblu, **věžová budova a inspirace renesanční architekturou**. Stalinskou architekturou jsou u nás ovlivněny pražské návrhy na stavby: Dům armády, soubor budov Vysoké školy stranické, hotel International, soutěž na slavnostní fórum na Starém Městě. Částečně byl realizován záměr **výstavby nových měst socialismu**: Ostrava, Most, Příbram, Ostrov nad Ohří. Abstraktní ideologické požadavky na architekturu byly často řešeny výtvarným doprovodem, **mozaikou** nebo **sgrafitem**. Mělo jít o syntetický tvar. Po roce 1953 začalo být zdůrazňováno hledisko hospodárnosti, které se ale sráželo s požadavky ideovosti. Protagonisty racionalistického a industriálního stavebnictví se u nás stali Karel Janků a Jiří Voženílek. V prosinci 1954 N. S. Chruščov kritizoval mrhání prostředky a zbytečnosti v architektuře. Propagoval funkční architekturu zbavenou ornamentu. To mělo za následek radikální **industrializaci a typizaci architektury** v Československu.

Racionální funkcionalismus v pokleslé formě je také výrazem architektury komunistické ideologie 70. a 80. let. Nové mohutné městské celky a čtvrti vznikaly na místě staré zástavby. Monolitní, často prosklená věžová architektura stavěná do volných sestav, omezená možnostmi socialistického stavebnictví, představuje značně jednotvárný celek. Z monotónního celku většinou obytných sídlišť vybočují solitérní stavby státních institucí a nejrůznějších veřejných budov. Jmenujme alespoň: Federální shromáždění, Praha, 1973 (Karel Prager), pražské metro, obchodní dům Máj, Praha 1975 (Miroslav Masák, John Eisler, Martin Rajniš), pražské hlavní nádraží, 1977 (Josef Danda, Jan Bočan, Jan Šrámek, Alena Šrámková). Bombastickými tvary manifestujícími stabilitu a moc se vyznačují stavby Palác kultury, Praha, 1981 (Jaroslav Mayer, Vladimír Ustohal, Antonín Vaněk, Jan Králík), Merkuria, Praha, 1971 (Vratislav Růžička, Eva Růžičková, Vlastibor Klimeš, Milan Vašek), Koospol, Praha, 1977 (Vladimír Fencel, Stanislav Franc, Jan Nováček), Motokov, Praha 1977 (Zdenek Kuna, Olivier Honke-Houfek, Zdeněk Stupka, Milan Valenta, Jaroslav Zdražil), Federální ministerstvo paliv a energetiky, Praha, 1977 (Vladimír Aulický, Jiří Eisenreich, Ivo Loos, Jindřich Malátek), Kotva, Praha, 1975 (Věra Machoninová, Vladimír Machonin), Nová scéna, Praha 1983 (Karel Prager). Poněkud různorodější jsou některé stavby reprezentativních hotelů: InterContinental, Praha 1974 (Karel Filsak, Karel Bubeniček, Jaroslav Švec, interiéry: František Cubr, Zdenek Pokorný, Jan Šrámek, Jan Bočan, Zdeněk Rothbauer, Zdeněk Hřivnáč); nebo nemocnice: Urologická klinika Karlovy univerzity, Praha 1976 (Václav Růžička, Boris Rákosník).

Organizace výtvarných umělců

Uvedení Svazu československých výtvarných umělců (SČSVU) do života bylo úkolem akčních výborů Národní fronty. Provolání Svazu československých výtvarných umělců a založení **družstva Tvar** s výhradním právem prodeje a nákupu uměleckých děl pro stát proběhlo v týdnu před Sjezdem národní kultury, konaným od 10. dubna 1948. Důležitou úlohu při vzniku socialistickorealistických výtvarných děl sehrál praktický **model plánování výtvarné tvorby** i způsob komunikace svazu s umělci, převzatý ze Sovětského svazu. Umělci se nyní sdružovali pouze podle místa bydliště. Tzv. střediska Svazu československých výtvarných umělců prováděla první výběr z organizovaných autorů, vyzývala je k účasti na úkolové akci, soutěži, stipendiu či výstavě. Svaz sloužil k rychlému zajištění socialistickorealistických děl, k sociálnímu zabezpečení umělců i důsledné centralizované kontrole života kulturní obce. Pro myšleným systémem materiálního zabezpečení i poměrně jednoduše napodobitelným vzorem oficiální sovětské tvorby nabídl možnost uplatnění řadě průměrných umělců.

Změny politického klimatu se bezprostředně odrážely v činnosti svazu. O práci SČSVU v počátečních dvou letech jeho existence 1948–1950 se dozvídáme z uskutečněných výstav a soutěží. Působení SČSVU zaznamenával od července roku 1949 pouze měsíčník *Výtvarnický věstník*. Svaz se podílel na rozsáhlé organizaci tzv. kulturních patronátů a brigád a programu **Kultura výroby**, ve kterém byli **umělci vysíláni do továren a na vesnice**, aby pracovali na probuzení masového zájmu o výtvarné umění. V roce 1949 byla činnost svazu stabilizována. Pracovala **krajská střediska**, byl otevřen Dům umění U Hybernů v Praze, centralizován prodej materiálu i děl družstvem Tvar, probíhaly přípravy I. celostátní konference a na tvorbě stanov „nového“ svazu. Posun od utopických plánů k jejich realizaci prostřednictvím státní moci přineslo Prohlášení Svazu zaměstnanců umělecké a kulturní služby, které požadovalo uskutečnění plánů, důslednou organizaci podniku a kulturních brigád.

Roky 1950–1952 představují nejtvrďší období stalinizace české kultury. Prosazování tvrdé militantní a schematické linie ve výtvarném umění je možné vymezit I. a II. celostátní konferencí SČSVU. Po dvouletém, vágnějším fungování přijal v roce 1950 svaz tzv. **akční plán práce**. Ústředním tajemníkem se na **I. celostátní konferenci delegátů československých výtvarných umělců** (29.–31. března 1950 v Praze) stal téměř neznámý sochař **Václav Jícha** a předsedou architekt **Karel Stráník**. Na konferenci byl vyhlášen záměr pořádání úkolových akcí a akční plán, který byl formulován poměrně obecně:

1. prosazovat socialistický realismus,
2. potírat formalismus a naturalismus,
3. orientovat se na výchovu mládeže, pionýrské hnutí, kulturní patronáty.

Ve dnech 29.–30. září 1950 se konalo důležité zasedání ústředního výboru Svazu československých výtvarných umělců v Bratislavě. Zde se přistoupilo ke zkonkrétnění akčního plánu a zhodnocení výsledků úkolových akcí. Svaz měl nyní za úkol:

1. zabezpečit stipendia a ateliéry pro umělce,
2. vyčlenit z každého rozpočtu plánované stavby 2 % prostředků na její výzdobu,
3. 2 % nákladů na výzdobu z rozpočtu staveb by měly zahrnout do svých plánů i lidové správy v obcích,
4. vypracování honorářových tabulek a soutěžního řádu.

Referent pro tvůrčí věci Vladimír Šolta vyhlásil ve své sekci za důležité:

1. dbát na ideologii prostřednictvím organizovaného školení výtvarných umělců,
2. zaměřit se na zobrazení současného hrdiny,

3. osvojit si zkušenosti sovětských umělců,
4. navázat spolupráci s armádou,
5. provést reformu vysokého a středního výtvarného školství.

Výtvarný život v tomto dvouletí téměř ustal a omezil se na **velké státní výstavy**. Inscenovaný proces s Rudolfem Slánským v roce 1951 přinesl odstoupení celého radikálního prostalinského křídla československé kulturní politiky, vedeného Gustavem Barešem. Pro výtvarné umění znamenal tento fakt především výměnu vedení svazu. Ve dnech 27.–29. října 1951 se konala první část **II. celostátní konference Svazu československých výtvarných umělců**, která připravila volbu nového ústředního výboru, tajemníka a předsedy. Poněkud pozměněný směr dalšího programového vývoje signalizovalo **zdůrazňování kontinuity české národní kultury**. Druhá část II. celostátní konference SČSVU, která se konala ve dnech 5.–7. července 1952, přinesla zvolení sochaře **Karla Pokorného** do funkce ústředního tajemníka, předsedou svazu zůstal architekt Karel Stráník. Nový ústřední výbor se distancoval od metod Jichova vedení. Program činnosti svazu nyní spočíval především v realizaci tzv. výběrového svazu, v dokončení likvidace výtvarných spolků, v rozvinutí práce teoretiků a v zavedení její kontroly. Podporovalo se **začlenění výtvarných děl do architektury**.

Významným mezníkem v proměnách kulturněpolitického klimatu byla úmrtí J. V. Stalina a K. Gottwalda v roce 1953. Na konci téhož roku na plenárním zasedání ÚV KSČ zazněl projev ministra informací Václava Kopeckého o „sucharech“, ve kterém kritizoval dogmatické pojetí socialistickorealistickej kultury, a na X. sjezdu KSČ, konaném v červnu 1954, došlo ke kritice „schematismu v umění bez poetické krásy“, zde se V. Kopecký zastal individuální odlišnosti tvorby každého umělce. Řešení vytyčených úkolů II. celostátní konference SČSVU přinesl až rok 1956. Do té doby se pouze opakovaně hovořilo o nutnosti založit výběrový svaz a o potřebě připravit III. celostátní konferenci. V roce 1954 byl přijat nový autorský zákon, který umožnil zřídit podle sovětského vzoru Fond výtvarných umění jako záchytnou organizaci pro umělce, kteří nebudou přijati do výběrového svazu. Po několika odkladech se konečně ve dnech 21.–22. ledna 1956, v atmosféře kritiky kultu osobnosti, konala zahajovací část **III. celostátní konference SČSVU**. Jednání vedl přípravný výbor řízený předsedou Antonínem Pelcem. Usnesení ustavující konference, která se konala 27.–28. října téhož roku, obsahovalo důraz na tvůrčí a umělecké otázky, mluvilo se zde o **zajištění svobody projevu**. Práce svazu se měla nadále orientovat na **podporu mladých umělců**, na vytvoření podmínek pro vznik tvůrčích skupin a rozdělení SČSVU na svaz architektů a výtvarných umělců. Účastníci konference se příliš neohlíželi za uplynulou činností svazu, nikdo neprováděl kritiku kultu osobnosti. Předsedou ÚV SČSVU byl zvolen krajinář **Bohumír Dvorský**. Dochází k uvolňování politického tlaku, který je střídán jeho utužováním. V roce 1957 proběhly prověrky Ministerstva školství a kultury ve svazu i fondu. Od roku 1958 se svaz zaměřil na práci se začínajícími umělci. Stále se zdůrazňovala důležitost spolupráce výtvarníků s architekty. Neustále odkládanému sjezdu svazu předcházela diskuse o nových stanovách. **IV. sjezd SČSVU** zvolil za předsedu **Josefa Malejovského**. Složení ústředního výboru stále podléhalo politickému postavení kandidátů. Diskuse na sjezdu nepřinesly změnu politického klimatu. Přesto je na stránkách *Výtvarné práce* a časopisu *Umění* tištěno stále více odborných informací o vývoji soudobého evropského umění.

Zásadní změnu vedení svazu i jeho stanov přinesl **V. sjezd SČSVU**, který se konal 9.–11. prosince 1964. Předsedou byl zvolen **Adolf Hoffmeister**, v předsednictvu zasedli mimo jiné Stanislav Libenský, Jiří Kotalík, Jindřich Chaloupecký, Luděk Novák, Jan Kotík. Dalším výrazným posunem bylo pojetí svazu jako „**demokratické stavovské organizace**“, která by odrážela širokou škálu názorů ve výtvarném umění, které zazněly na celostátní konferenci SČSVU ve dnech 12. a 13. prosince 1966. Reorganizace svazu měla nastat za předsednictví opět zvoleného A. Hoffmeistera. V roce 1968 se diskutovalo o převedení svazu na odborovou, nikoli hodnotící a „předvojovou“ organizaci. Byl formulován akční program SČSVU, směřující k demokratizaci a samostatnosti svazové organizace v rámci Národní fronty.

V 70. a 80. letech sloužil svaz výtvarných umělců znovu k prosazování ideologické kultury. K tomuto účelu musely být zřízeny nové, **národní svazové organizace**. Jejich utváření sledoval týdeník pro politiku a kulturu KSČ *Tvorba* a podrobné zprávy obsahují také poslední čísla časopisu *Výtvarná práce* (1971). Existence dosavadního SČSVU, který se stavěl otevřeně proti okupaci Československa a proti politice

KSČ, byla v důsledku federativního uspořádání státu a zřízením samostatného **Svazu slovenských výtvarných umělců** (9. prosince 1969) a **Svazu českých výtvarných umělců** (21. prosince 1970) anulována. Přípravné výbory nových uměleckých svazů vznikly na Celostátním aktivu předních umělců-komunistů, který se konal 19. prosince 1970. Na prvním zasedání přípravného výboru SČSVU (11. února 1971) se stal jeho předsedou **Jaroslav Grus** a místopředsedy Adolf Zábranský, Otto Eckert a Karel Kolumek. **Český fond výtvarného umění** byl zbaven samostatnosti organizace Národní fronty a od roku 1969 byl začleněn do přímé správy Ministerstva kultury. Český fond výtvarných umění byl podřízen svazu a jeho činnost se soustředila na organizační, technické a sociální zajištění práce výtvarných umělců, na realizaci ideových plánů svazu. Získat oficiální oprávnění k vykonávání činnosti bylo možné jedine členstvím ve svazu nebo fondu. Zdůrazňovala se obsahová stránka díla, jeho angažovanost, pozitivní ladění, srozumitelnost a sepětí výtvarného umění s architekturou, konkrétněji se k umělecké formě nebo politickému poslání nevyslovoval.

Ustavující sjezd **Svazu českých výtvarných umělců** (SČVU), který se konal 20. prosince 1972, přinesl obsáhlejší kritiku reformních tendencí let 1968 a 1969. Konstatoval překonání krize a obnovil diskusi o metodě socialistického realismu a funkci umění. Tvrdé **nastolení ideologické linie** signalizoval výběr autorů, kteří se pravidelně vyslovovali k přípravě a jednání svazu (Rudolf Svoboda, Richard Wiesner, Jaroslav Grus, Arnošt Paderlík, Jaroslav Bejček, Václav Fiala, Karel Kolumek, Josef Peca a další) v týdeníku *Tvorba*. Jako náhrada za bývalý SČSVU byl v roce 1973 založen Československý výbor svazu výtvarných umělců.

V průběhu sedmdesátých let, zejména po XV. sjezdu KSČ (1976), prosazovalo Ministerstvo kultury prostřednictvím svazu program inspirovaný kulturní politikou padesátých let. Vrátilo se k plánu na sblížení rozdílu města a vesnice, duševní a fyzické práce v masovém měřítku a rozvíjení tvořivých mas jako subjektu kulturní revoluce. K významným manifestacím loajality uměleckých svazů vůči politice KSČ došlo prostřednictvím tzv. prohlášení *Za nové tvůrčí činy socialistického umění* (1974), ve kterém svazy vyzývaly k oslavám 30. výročí Slovenského národního povstání a 30. výročí osvobození Československa Sovětskou armádou, a *Za nové tvůrčí činy ve jménu socialismu a míru* (1977) proti imperialismu a Chartě 77.

Diskuse na II. sjezdu SČVU (13.–14. dubna 1977) se týkala především představy o právě probíhajícím vytváření základů nového uměleckého slohu a životního stylu a o podmínkách pro práci mladých umělců. Svaz inicioval **vznik stipendií a tvůrčích pobytů** pro absolventy AVU a založení speciální komise zaměřené na mladé autory. Novým předsedou byl zvolen **Josef Malejovský**. Začal vycházet jediný soudobý časopis o výtvarném umění *Výtvarná kultura* (od poloviny roku 1977), vedený Dušanem Konečným. Federální SČSVU byl ustanoven 16. února 1978. Předsedou byl zvolen Josef Malejovský a náplní činnosti svazu se stala práce bývalého Československého výboru svazu umění, tj. koordinovat spolupráci národních svazů a zajišťovat reprezentaci československého soudobého umění v zahraničí.

Za nového předsednictví Karla Součka se konal III. sjezd SČVU (25.–26. května 1982) a II. sjezd SČSVU (8.–9. června 1982). Mluvil se zde o potřebě kritiky a sebekritiky, o zlepšení teoretické práce a zvýšení podílu výtvarných umělců na socialistické výstavbě. Od počátku osmdesátých let začaly také vycházet interní informativní občasníky *Bulletin Svazu českých výtvarných umělců* a *Zprávy Českého fondu výtvarných umění*. „O křižovatce dějinného vývoje a nelehkém hledání budoucí cesty kupředu“ se rozpačitě diskutovalo na IV. sjezdu SČVU (24.–25. března 1987), za předsednictví Jana Simoty. K výraznější změně programu nedošlo ani na III. sjezdu SČSVU, který se konal 9. a 10. června 1987. Politický vývoj v Sovětském svazu vedení SČVU evidentně zaskočil. Teprve v roce 1988 začal pod vedením Františka Kšajta vycházet časopis *Ateliér*. Pomalé scelování uměle rozdělené výtvarné scény bylo patrné na půdě svazu na tzv. **aktivech mladých výtvarníků**, které se konaly v průběhu roku 1988 a 1989. V časopise *Výtvarná kultura* začaly být publikovány také informace o aktuálním západoevropském a americkém umění 20. století. Od konce roku 1987 se dosud **neoficiální umění** začalo vracet veřejnými výstavami alespoň na okraj Prahy (Tvrdohlaví, Lidový dům, 1987, Konfrontace VI, Lidový dům, 1987, 12/15 a hostě, Lidový dům, 1988, Forum '88, Holešovická tržnice).

Populární hudba

Socialistický realismus byl po únoru 1948 kanonizován jako jediný výchozí umělecký směr, a to i v hudební oblasti. Úkolem socialistickorealistickeho umělce bylo odhalit typičnost (čili „ducha doby“ nebo ještě lépe „nejnovější stranickou direktivu“, nikoli „průměrnost“) a tu umělecky a realisticky ztvárnit. Dílo umělce bylo poté jasným svědectvím toho, jak dotyčný rozumí duchu doby. Zároveň stát převzal nad uměním kontrolu.

V hudbě byla okamžitě zrušena soukromá agentáž a vznikla státní **Hudební a artistická ústředna** (HAÚ) se dvěma centry (pražské a bratislavské), která zprostředkovala všechny hudebníky z povolání, a každý koncert jí musel být oznámen v časovém předstihu. Přílišná centralizace (a z ní vyplývající neschopnost efektivní kontroly) byla brzy podrobena kritice z oficiálních míst a už v letech 1957–1960 vznikl mnohem pružnější kontrolní systém, který jednak zrodil **krajskou síť** zprostředkovatelských agentur (v zákoně nazvaných krajská jednatelství), jednak precizoval **kontrolní pravomoci okresních národních výborů** a pořadatelů. Systém z těchto let – v roce 1960 vznikla rovněž vyhláška o lidových hudebnících – bez velkých legislativních úprav vydržel až do roku 1989. Výjimkou nebylo ani období pražského jara, kdy zákony sice nepřestaly platit v teorii, ale v praxi se obcházely. Tzv. normalizace se v hudební sféře řídila heslem: Návrat k platnému právu! Vrcholem této politiky se staly tzv. **rekvalifikace**, které ukládal metodický pokyn Ministerstva kultury z roku 1973. Rekvalifikační zkoušky byly povinné pro všechny umělce, kteří chtěli legálně vystupovat.

V československé populární hudbě se v padesátých letech projevoval socialistický realismus důrazem na trojí typ projevu: na **masovou píseň**, **tradiční národní lidovou píseň** a **estrádní píseň** (novotvar, který se poprvé objevil právě v padesátých letech). Heslem dne byla jistá „pódiovost“, což dokládá velký nástup festivalů, a lidová tvořivost – hudební projevy byly součástí přehlídek **Soutěže lidové umělecké tvořivosti**. A. A. Ždanov, sovětský ideolog socialistického realismu, mluvil ve svých projevech sice hlavně o vážné hudbě, ale jeho myšlenky byly přenášeny i na hudbu populární. Důraz byl kladen na lidovost (proti nesrozumitelnému umění) a národní prvky (proti kosmopolitismu). Nároky socialistického realismu podle těchto kritérií nespĺňoval například jazz nebo rock'n'roll. Útoky proti oběma žánrům bychom našli v padesátých letech jak v odborných periodikách, tak v odborných knihách (např. V. M. Gorodinskij: *Hudba duševní bídy*), i v dětské literatuře (např. kapitola o Větroplaších v Nosovově knížce *Neználek ve Slunečném městě*).

S přelomem padesátých a šedesátých let socialistický realismus ustupuje, což mimo jiné dokládá „omilostnění“ jazzu. Šedesátá léta přinášejí řadu hudebních filmů nového typu – ve srovnání s například typicky schematickým *Zítرا se bude tančit všude* (1951) –, jako jsou *Starci na chmelu* (1964), *Dáma na kolejích* (1966) či hudební revue *Kdyby tisíc klarinetů* (1965). Vzniká hudební měsíčník *Melodie* (1963), věnovaný domácí i zahraniční populární hudbě a jazzu (prvním šéfredaktorem byl Lubomír Dorůžka). Neopominutelný vliv mělo rozšíření **divadel malých forem** (Semafor), kde svou dráhu začínalo mnoho budoucích populárních zpěváků a zpěvaček, a rozšíření **televizního vysílání**. V tvorbě mladých autorů a interpretů 60. let se čím dál více prosazuje **rocková hudba** a do Československa přichází i **angloamerický folk**, který brzy našel své „české“ následovníky. Z oficiálně produkované populární hudby vyprchává od šedesátých let nejen socialistický realismus jakožto do té doby autoritativní umělecký směr, ale z písní mizí i viditelné „politično“ propagující moc. Mimořádnou úlohu sehrály **písňové hity v době pražského jara** a zejména po srpnové okupaci.

Angažovaná politická píseň se v 70. letech neprosadila, výjimkou jsou Festival politické písně Sokolov (od roku 1973) a „normalizační song“ Josefa Lauferu oslavující kapitána Minaříka. Československou populární hudbu v sedmdesátých a osmdesátých letech charakterizuje **apolitičnost**, kdy zpěváci zpívali o lásce, přátelství či rodině – čili de facto o z místa a času vytržené každodennosti „socialistické společnosti“. Což je mimo jiné příčina, proč někteří zpěváci a zpěvačky populární hudby zažili úspěch i po roce 1989. Příkladem „věčné“ **popularity** některých interpretů je soutěž Zlatý slavík, organizovaná od roku 1962 časopisem *Mladý svět*. Od sedmdesátých let se také rozvíjely hudební **žánry pro menší-nové publikum**. Režim zasahoval především proti hudebníkům i příznivcům žánrů, které nabourávaly tradiční obraz životního stylu, případně některým umělcům byly podsouvány protirežimní aktivity. Mimořádného významu dosáhl **festival Porta**.

Trendy posluchačských priorit

Co se týče vlivů sociálně- a kulturněpolitické povahy, začala se hned v prvních poválečných letech (1945–1948) k dosud převažující funkci užitkové a rekreační připojovat aktuální **funkce politicko-agitační**. K radikálnímu vyhranění došlo však až po únorovém puči 1948. Sem totiž spadá pokus populární hudbu zcela oprostit od jakýchkoli ekonomických závislostí a současně ji i převést do roviny účinného **ideologického nástroje**. K vládě nastoupivší komunistická strana, upevňujíc svou politickou moc, kladla hlavní důraz na agitační, přesvědčovací a kvazi výchovnou stránku umění a hudby. V tomto smyslu také usilovala podřídit novou tvorbu (a provozování hudby vůbec) svým aktuálním politickým cílům. V sociální sféře bylo takové úsilí podloženo i tím, že teprve v poúnorovém období se do pravidelné hudební spotřeby začlenily všechny vrstvy obyvatelstva, jimž načas se zvyšující životní úroveň a zlepšené zásobování nově umožňovaly nákupy radiopřijímačů, gramofonů a desek. Shora i zdola se tak prosazovala tendence ovlivňovat hudbu podle požadavků a převládajícího vkusu nejpočetnějších vrstev dělnických a zemědělských. Přirozeným nositelem ideovosti a současně i východiskem tehdy předpokládané ryze socialistické kultury se proto dobovému nazírání jevily takové druhy hudby, jež byly spjaty s kulturněpolitickou činností souborů lidové tvořivosti (především **masová a mládežnická píseň**), a dále populární hudba vycházející jednak z domácích zdrojů (**tradiční a lidovkové tance a pochody**, revivalismus lidové písně v pojetí regionálních dechových kapel apod.), jednak z příkladů hudby sovětské. Tomuto okruhu tvorby se v politicky vzrušeném poúnorovém období a v celé první polovině padesátých let načas dostávalo nejen široké veřejné odezvy, ale také podpory ze strany politických a masových organizací (Svaz mládeže, odbory), úřadů a kulturních institucí (Svaz skladatelů, osvětové domy, rozhlas, znárodněná nakladatelství aj.). Úže vymezený a relativně kladný přínos modernější populární hudby (tehdy hlavně swingového stylu a jazzu) byl naproti tomu odmítán, ba administrativními metodami často i násilně potlačován jako nežádoucí „hudba amerického imperialismu“, či dokonce „hudba duševní bídy“.

Mezi tvrdým kulturněpolitickým tlakem na straně jedné a mezi nově se vyjevujícími, mnohem širšími potřebami a požadavky konzumentů na straně druhé se ovšem už v druhé polovině padesátých let začal vyhrcovat zřejmý rozpor. Stranicky proklamovaný hudební model, který se měl v podobě masové písně a po sovětském vzoru vnučované „estrádní hudby“ inspirovat především folklorní a lidovou (mnohdy spíše jen pseudolidovou) tradicí, neodpovídal už ani při svém vzniku životnímu stylu širokých vrstev obyvatelstva – slohu, jenž se tehdy rychle stabilizoval na převaze městského způsobu života. Nečekaný vkusový tlak se objevil hlavně ze strany nejmladší generace. V souvislosti s růstem životní úrovně a s dostatkem finančních prostředků, jakož i vlivem **nástupu nových masových médií** se totiž **snížil věkový průměr zájemců o populární hudbu** až k pubertální hranici (teenageři, tj. mladiství v rozmezí 13–19 let) a takto i psychicky posunul do jiné roviny posluchačské vyspělosti. Tím se také změnilы nároky na to, co tato nová vrstva konzumentů od populární hudby vlastně očekávala. V druhé polovině padesátých let, a to v souvislosti s jistým politickým uvolněním po XX. sjezdu KSSS (1956), se proto prudce obnovil **zájem o jazz a taneční hudbu jím ovlivněnou** (písně swingu a stylově širšího popu). Spolu s tím též zintenzivnělo úsilí překonat mnohaletou izolaci naší populární hudby od ostatního vývoje ve světě. I tím si možno vysvětlit, proč se vkus nejmladších konzumentů začal brzy nato přesunovat ještě aktuálněji: totiž od líbivého popu ke zcela novému stylově žánrovému druhu populární hudby – k hudbě rockové.

O něco později, v sedmdesátých letech a po neblahých následcích srpnového sovětského vpádu 1968, se ke **vzdorně pojímanému rocku** připojil i nový vzestup spontánní zpěvnosti mládeže. Tentokrát ovšem se zcela jiným posláním než v padesátých letech. Nyní naopak šlo o vlnu **folksongů**, tj. písní spontánně, povětšinou jen amatérsky vytvářených; přitom však **společensky angažovaných** a hlavně v kruzích intelektuální mládeže tak či onak reagujících na oficiální dobové tlaky. Podobně silná byla též vlna **písní country & western**, které u nás bezprostředně navazovaly na silnou předválečnou tradici trampského zpěvu. Vyhraněným okruhem svých táborských provozovatelů a publika, romantizující cizokrajnou tematikou, jakož i záměrnou izolací od posrpnových tendencí a obnovovaného politického tlaku dávala tak i spontánně uplatňovaná tvorba c&w najevo trvalý odpor proti potlačovatelskému husákovskému režimu.

Při nezřídka až fanatickém obdivu teenagerů vůči idolům pop-music a rocku nebo při silně akcentované sdružovatelské funkci folku a písní c&w znovu tak v širokém okruhu populární hudby zesilovaly i psychické vazby propojující tuto hudbu s jejím posluchačstvem. Nové žánry počaly do značné míry smazávat někdejší hranici mezi zpěvákem či muzikantem „nahore“ a posluchačem „dole“. Mladý fanoušek se tak mohl i generačně naplno ztotožnit s tím, kdo mu přímo z jeho řad zprostředkoval kvalitativně nový citový nebo psychofyziologický zážitek: kdo mu jako rovný s rovným mluvil „ze srdce“, vytvářeje mu tak jeho vlastní image. Pouhý výčet zúčastněných autorů, zpěváků, hudebníků, jakož i orchestrů a skupin by tu ovšem představoval mnoho desítek jmen. Jen orientačně lze proto připomenout např. taneční a jazzové orchestry Karla Vlacha, Gustava Broma a Karla Krautgartnera (spolu s mnoha jejich sólisty a zpěváky). Mezi úspěšné podniky otevírající nové obzory náležela ve své době zejména **akce Hledáme písničku pro všední den** (1958–1962), pražské **Mezinárodní jazzové festivaly** (od 1964) a písničkové festivaly **Bratislavská lyra** (od 1966), které dokonce ještě v ročníku 1969 vyvrcholily nadšeně přijímanými písničkovými protesty proti sovětské okupaci (Marta Kubišová ad.). S mimořádným ohlasem se u mladých lidí setkával též **písňový repertoár malých divadel** vznikajících na rozhraní 50. a 60. let; vedoucí místo náleželo přitom dvojici Jiří Suchý a Jiří Šlitr. Ještě před polovinou šedesátých let se populární hudba a její písně začaly úspěšně prosazovat i prostřednictvím **hudebních filmů a televizních programů**. Při bouřlivém nástupu domácího rocku si nejtrvalejší a patrně i nejvýznamnější místo nadlouho udržela rocková skupina Olympic, vedená Petrem Jandou (od 1963). Po sovětské okupaci nabyl silného vlivu na mládež i **repertoár malých folkových skupin** (Spirituál kvintet aj.), jakož i **sólově vystupujících písničkářů** v čele s nekompromisním Karlem Krylem.

Aktuálně reagující populární hudba pomáhala takto zejména svým mladým posluchačům překonávat únavu a nejistotu z příliš racionálního (nebo naopak fráзовitého či bezútešného) způsobu myšlení, jaké je obklopovalo v denním styku se světem přizpůsobivých dospělých: se světem obnovovaných ideologických frází i přímého politického omezování a nátlaku. Pro mladé lidi se tak zároveň otevíral i prostor pro zdůrazněné emoční a fantazijní reakce na tento svět, a tím i možnost zaujmout k němu vlastní vyhraněná, často i ostře kritická stanoviska: někdy třeba až kolektivními reakcemi, nebo dokonce generačně či sociálně motivovanými provokacemi, kde ovšem populární hudba měla a stále má už jen roli jednoho z mnoha vektorových podnětů. Při všem tomto – leckdy třeba i značně neujasněném – psychickém podílu populární hudby je ovšem třeba znovu připomenout, že zejména její novější žánry (rock, folk, c&w, ale i disco) se u nás už za komunistického režimu postupně stávaly trvalou součástí myšlenkového a kulturního světa dobové mládeže. Ve srovnání s předválečným dosahem populární hudby takto také odrážely a dodnes odrážejí daleko víc z objektivní životní reality a postojů nejmladších generací vůči současnému dění.

Oblibu rockové hudby, prudce nastupující mezi nejmladšími generacemi od počátku šedesátých let, poprvé zjišťoval teprve až výzkum z roku 1973. Zájem o rock tehdy projevilo 37 % celé české veřejnosti: v jejím rámci však až 85 % mladých lidí ve věku 15–25 let. Podle dalšího, naší tabulkou již nesledovaného výzkumu z let 1981–1982 se o rock zajímalo 33 % všech dotázaných. Z toho opět ovšem 68 % mládeže ve výše uvedeném věkovém rozmezí. Zájem o rock tedy již poněkud opadával, velkou oblibu u mladých zato vzbuzovaly **diskotéky** a jejich tzv. discosound: vlastně tedy dále modernizovaná a svým zvukovým náparem přitažlivá hudba vyrůstající z rocku (78 % mladé oblby).

Distribuce a poslech populární hudby

I přes oficiálně zdůrazňovanou ideovou a kulturněpolitickou funkci populární hudby pokračovalo také stále rostoucí začleňování této hudby do sféry tržní ekonomiky. Populární hudba se přitom již před nástupem komunistické moci blížila a připodobňovala k výrobkům uměleckých (nebo i jen pseudouměleckých) řemesel, kde nebylo pochyby o významu jejich tržní hodnoty, komerční směnitelnosti a praktické funkci. Únorový puč a halasně vyhlášené zásady jakési zbrusu nové, socialistické kultury omezily takový vývoj jen celkem nakrátko. Už od poloviny padesátých let se populární hudba znovu a stále účinněji přiřazovala ke „zboží“, vyráběnému a současně i **distribuovanému zcela průmyslovým způsobem**. Po už zmíněném útlumu masových písní a estrádní hudby začínala totiž i sebebřitažlivější nová skladba mít velmi malou naději k širšímu prosazení výlučně jen před obecnstvem taneční zábavy, divadla či koncertního pódia.

Mezi skladatelem a interpretem na straně jedné a obecnstvem na straně druhé nabýval proto stále většího vlivu mezičlánek zprostředkovatelů. Ti skladbu jednak technicky rozmnožovali, dávajíce jí formu širě uplatnitelného výrobku (rozpisy pro různá instrumentální obsazení, tisk not, gramofonová nahrávka, filmový a později i televizní záznam), jednak udržovali příslušnou distribuční síť, která měla výrobkům tohoto druhu zajistit hromadný odbyt. Tedy např. rozmáhající se **obchody s gramofonovými deskami** a notovými materiály, střediska publicity a agentáže, pořádání koncertů a koncertních turné, diskotéky atd. V této souvislosti je třeba poukázat na dalekosáhlý význam, jaký u nás mělo postupné zestátňování uvedených zprostředkovatelských mezičlánků: soukromých gramofonových a filmových společností hned v roce 1945, o tři léta později pak i soukromých nakladatelství, obchodů s hudebninami a deskami, jakož i agentáže. Pro naši kulturu to po únorovém puči 1948 načas představovalo jakýsi filtr proti hudebnímu braku. Finančních výtežků z populární hudby se nadto mohlo využívat k podpoře nové tvorby, k pokusům o hudební výchovu širokých vrstev a zároveň k dobudování moderního gramofonového průmyslu. Na účinnosti základních, latentně působících ekonomických mechanismů, jež v populární hudbě byly a jsou spjaty s kteroukoli vlastnickou formou jejího rozmnožování a distribuce, nemohla ovšem nic změnit ani léta komunistického panství a jejich intenzivní, byť nevalně úspěšné úsilí určovat vývoj této hudby především kulturněpolitickými hledisky.

Citlivý a stále se obnovující vztah mezi poptávkou a nabídkou populární hudby měl nadto i další závažné příčiny. Zatímco ve vážné hudbě zůstává bezprostřední živé provozování (koncert, operní představení) dodnes primárním způsobem její existence, přesunovalo se sdělné fungování populární hudby stále více do druhotného, zprostředkovaného zaznívání, souvisejícího s **rozvojem masových sdělovacích médií**, zejména v okruhu radiofonie, videofonie a elektroakustiky. Již před rokem 1945 patřily u nás k celkem běžným zdrojům populární hudby rozhlas, zvukový film a standardní deska. Teprve od rozhraní čtyřicátých a padesátých let se však saturuje poválečný nedostatek radiopřijímačů a i gramofon se stává plně přístupným pro všechny vrstvy obyvatelstva. Zcela **nové cesty v šíření populární hudby** u nás otevřela v druhé půli padesátých let **televize** a opožděně i **magnetofon** a **dlouhohrající deska**. (Opožděně proto, že např. prodej populárních nahrávek na mikrodeskách přesáhl u nás odbyt týchž titulů na standardních deskách až teprve v roce 1962; ve srovnání se zahraničím tedy velmi pozdě.) Z celosvětového – a opět opožděně i z našeho – hlediska je přitom příznačné, že vstup každého z těchto nových médií se velmi záhy odrazil i ve startu nového žánru populární hudby.

U nás např. s nástupem **televize** a jejích písničkových šotů a revuí souvisela v druhé polovině padesátých let dočasná **obnova zájmu o domácí i zahraniční hity swingového typu**. Předpokladem vlny popu a vzrušeného kultu jeho zpěváků se kromě televizní „intimity na dálku“ stala na rozhraní 50.–60. let právě laciná, trvanlivá a lehká mikrodeska a tranzistory. Intenzivní **zájem o rockové skupiny** podložilo už před první polovinou šedesátých let hlavně **rozšíření magnetofonů**, tj. možnost libovolných přetáček ze zahraničních vysílačů, a tím i nezávislost na domácím gramotruhu, kde nahrávky vzorových zahraničních souborů nebyly ve volném prodeji. Sdělná potencialita nových žánrů jako by namnoze, tedy bezprostředně, závisela na vhodném prostředníku, klestícím jim cestu k posluchačům. Již od začátku osmdesátých let bylo ostatně možno sledovat, že s explozivním **rozvojem diskoték** a s už aktuální perspektivou videofonie se začala formovat i další vlna populární hudby, vycházející jednak z nových možností elektroakustiky a různých jejích elektronických instrumentů a syntetizátorů, jednak ze stále se prohlubujícího propojování populární hudby se složkou vizuálně-pohybovou, scénickou a technickou (až přepjatá intenzita zvuku, blikání barevných světel, mlžení a barevné dýmy aj.). Takto provozovaná rocková hudba jako by tím leckdy až ztrácela svou někdejší prioritu a stávala se vlastně jen součástí tvarové mnohoznačné pódiové symbiózy.

Rozsah přesunů v hudbě spojených s rozvojem masových sdělovacích prostředků ozřejmuje pro léta komunistické totality i statistika Ochranného svazu autorského (OSA). Zatímco v roce 1955 obnášel u nás autorský výnos z veřejného (tj. živého) provozování veškeré hudby 55 % celkového příjmu OSA a naproti tomu tantiémy z rozhlasu, televize, filmu a z prodeje gramofonových desek pouze 45 %, o třicet let později (1984) se výnosy z obou zdrojů v podstatě vyrovnaly (50,5 % proti 49,5 %). Není pochyby, že rozhodující podíl je tu třeba přičíst právě populární hudbě. Masová média začala takto náležet ke klíčovým prostředníkům ovlivňujícím v hudební oblasti vývoj obecného vkusu. V tomto smyslu se zároveň potvrzuje, že v době rozvinutých masových médií nelze nikterak zabránit expanzivnímu pří-
sunu hudebních informací a tím i trendu, který ve všech průmyslově vyspělých zemích vytváří nové, od dosavadních tradičních typů značně se odlišující formy hudební kultury, jakož i způsoby jejich šíření a konzumace. Odtud se také stále zřejměji projevovала bezmocnost komunistické kulturní politiky, jakkoli maskovaná málo účinnými příspěvky několika „ochotných“ (nebo ovšem i agentázně donucených) skladatelů a zpěváků a pokusem o pořádání festivalů „mírových písní“.

Všechny takto připomenuté vlivy a tlaky politického a ekonomického rázu nepřestávaly po celou dobu komunistického režimu ovlivňovat, ba často až předurčovat vývoj domácí populární hudby přímo i v jednotlivých jejích žánrových okruzích a družích. Po odlivu masových písní a estrádní hudby v polovině padesátých let se tak namnoze dále ve stále rostoucím nesouhlasu se snahami tehdejší kulturní politiky. Zájem českého publika směřoval ke třem hlavním okruhům dobové hudební produkce, tj. ke klasické a romantické hudbě vážné a naproti tomu k tradiční i moderní hudbě populární (dechová hudba a lidovka proti swingu a jazzu).

Česká vážná hudba v totalitním systému

Sotva začala česká hudba navazovat kontakty se světem, přerušené druhou světovou válkou, zasáhla ji vlna restrikcí. V rámci uplatňování sovětských zkušeností bylo přijato také usnesení ÚV VKS(b) z 10. února 1948 o opeře Vana Muradeliho *Velké přátelství*; jeho východiskem byly teze A. A. Ždanova o lidovosti, angažovanosti a naopak formalismu, subjektivismu, kosmopolitismu a protilidovosti hudebních skladatelů a jejich děl. Pro českou soudobou hudbu to znamenalo požadavek „**návratu ke Smetanovi**“ (už ne tolik ke Dvořákovi) ve smyslu epigonského napodobování a také odmítnutí prakticky celé meziválečné hudby domácí (včetně vrcholných děl Leoše Janáčka) i světové.

Publicitu a podporu těmto závazným estetickým dogmatům měl získat **II. mezinárodní sjezd skladatelů a hudebních vědců** (Praha, 20.–29. května 1948). Domácím nástrojem prosazování kulturní politiky KSČ se stal **Svaz československých skladatelů** (SČS, 1949), protagonisty této aktivity byli skladatelé Miroslav Barvík, Václav Dobiáš, Jan Kapr, Jan Seidel, Josef Stanislav, z hudebních vědců Antonín Sychra a Jaroslav Jiránek. Do první vlny oslavných kompozic spojených s koncem války jako by organicky zapadaly Dobiášovy kantáty *Stalingrad* (1945) a *Stalinův rozkaz k osvobození Prahy Sovětskou armádou* (1946), vlastně však byly předznamenáním mnoha dalších oslavných kantát (Seidlův triptych *Odkaz Julia Fučíka* 1946–1949, Sommerova *Kantáta o Gottwaldovi* 1949, Dobiášova *Buduj vlast, posílíš mír* 1950, Barvíkova *Ruky přeč od Koreje* 1951, Podešvova *Stranická legitimace* 1951, ad.). Ještě 1961 byla v Dobiášově osobním hesle v Československém hudebním slovníku osob a institucí hodnocena kantáta *Buduj vlast* jako základní pilíř naší nové hudební tvorby. Motivem vzniku mnohých těchto děl byl zájem být hrán a později podílet se na systému podpor a odměn **Českého hudebního fondu** (1953). Požadovaná ideovost se projevovala v orchestrální tvorbě volbou názvů či námětů (R. Drejsl *Raymonda Dienová – bojovnice za mír*, která si lehla před vlak, údajně vezoucí kulometry) nebo zpracováváním folklorních motivů. Vznikalo také mnoho hudebně-dramatických děl na tzv. pokrokové historické náměty, jako např. Zbyněk Vostřák: *Králov mincmistr* (1950–1953), Maxmilián Hájek: *Jan Výrava* (1950), Karel Horký: *Jan Hus* (1950), Hejtman *Šarovec* (1953), Vladimír Ambros: *Maryla* (1953), Ivo Jirásek: *Pan Johanes* (1951–1952), Osvald Chlubna: *Kolébka* (1951–1952).

Prísne vzato, bez úlitby estetickým dogmatům komunistického režimu dokázalo projít 50. léty jen málo českých skladatelů: Pavel Bořkovec, Miloslav Kabeláč, Klement Slavický; je paradoxem, že z Bořkovcovy kompoziční třídy na AMU vyšli mnozí ze skladatelů socialistického realismu (např. Radim Drejsl, Oldřich Flosman, Jiří Pauer, Vladimír Sommer).

Obecnou potřebu populární hudby měly uspokojit tzv. **masové písně**, žánr převzatý ze sovětské hudby; jejich námětem byly glorifikace Klementa Gottwalda a komunistické strany, podpora „boje za mír“ k oslavě armády a různých profesí (např. hornictví). Nezanedbatelnou funkcí těchto písní byla indoktrinace obyvatelstva. S touto tvorbou souvisela také podpora lidové umělecké tvořivosti; centrálně řízené hnutí mělo nahradit rušené pěvecké spolky. Odbornou poradenskou a dozorní funkci nad amatérskými soubory vykonával **Ústřední dům lidové umělecké tvořivosti** (zřízený 1951 pod názvem Ústředí lidové tvořivosti); po čtyřech letech byla jeho činnost odměněna Řádem práce. První amatérské soubory pracovaly v rámci ČSM a ROH: k vzorovým patřil Soubor Julia Fučíka ZK Automobilových závodů Kl. Gottwalda v Praze (od 1948, nejprve recitační, pak se sborem, orchestrem a taneční skupinou). Vznikl (1948) také profesionální soubor zaměřený na „rozvíjení folkloru“: **Československý státní soubor písní a tanců**, jenž měl v 60. letech 220 členů a stal se vývozním artiklem.

Významný rozvoj proběhl v oblasti interpretačního umění. Dekretem prezidenta republiky z 22. října 1945 byla **zestátněna Česká filharmonie** a vznikly **nové symfonické orchestry především v krajských (ale i lázeňských) městech**: Gottwaldov (1946), Teplice v Čechách (1948), Brno, Karlovy Vary, Olomouc, Ostrava (všechny 1951), Mariánské Lázně (1954), rozhlasový orchestr v Plzni byl založen 1946. Česká filharmonie začala být budována jako instituce poskytující existenční bázi sólistům (už od 1949 klavírista Josef Páleníček a houslista Alexandr Plocek), komorním souborům (České noneto a Smetanovo kvarteto od 1951) i Českému pěveckému sboru (1953). Od 60. let byla zřizována místa pro sólisty a komorní soubory i u dalších státních orchestrů (FOK, Brno, Ostrava, Teplice, Karlovy Vary ad.). K zestátnění Symfonického orchestru hl. m. Prahy FOK došlo až 1952 (poměrně pozdě), jeho správou bylo pověřeno město Praha.

V budovách, které do 1944 sloužily německému divadelnímu provozu (Ústí nad Labem, Liberec, Opava, Neues Deutsches Theater Prag), začaly hrát české operní soubory už roku 1945. V budově pražského německého divadla vznikla po 1945 progresivně zaměřená Velká opera 5. května, jež byla po únorovém převratu 1948 násilně sloučena se souborem Národního divadla a budova byla přejmenována na Smetanovo divadlo.

Hudební školy, do 1945 soukromé spolkové nebo městské, byly zestátněny podle oběžníku Ministerstva školství, věd a umění z 5. července 1951. Ještě roku 1963 je v Československém hudebním slovníku osob a institucí jako hlavní cíl sjednoceného hudebního školství (jednorozhodná příprava pro 7–8leté děti, pak devítiletá škola pro mládež od 8 do 17 let, od počátku s placením školného) definováno zlidovění hudebního umění v duchu socialistického realismu, příprava nadaných žáků k působení v souborech lidové umělecké tvořivosti a těch vynikajících pak ke studiu na konzervatořích, vychovávajících hudební profesionály. Konzervatoř dostala status vyšší odborné školy (po 4 letech maturita, pak 2 roky studia do absolutoria); ke dvěma v českých zemích (Praha, Brno) přibýly dvě vyšší hudebně-pedagogické školy (Gottwaldov 1950, později přesídlila do Kroměříže, Ostrava 1953), z nichž později vznikly konzervatoře (Ostrava 1959, Kroměříž nejprve jako odbočka Brna). Nová konzervatoř byla založena 1961 v Plzni.

Situaci **hudební vědy** po roce 1948 ovlivňoval **Zdeněk Nejedlý**, i když už na univerzitě nepůsobil a věnoval se politické činnosti. Z katedry hudební vědy Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze byl odvolán prof. Josef Hutter, významný medievalista, a již v únoru 1948 nahrazen politicky vyhovující Annou Patzakovou, odborně ovšem natolik nezpůsobilou, že už v roce 1950 její univerzitní činnost musela skončit. Brněnská hudební věda, zaštitěná jménem svého zakladatele Vladimíra Helferta, který zemřel na následky nacistické perzekuce a věznění, se mohla poněkud více věnovat odborným aktivitám. Olomoucká univerzita, obnovena 1945, měla od 1946 katedru hudební vědy, orientovanou na přípravu učitelů hudební výchovy na středních školách. Hlavním nástrojem prosazování socialistického realismu byla **hudební kritika**. Jejím hlavním působištěm byly *Hudební rozhledy*, jediný časopis, který od roku 1949 vycházel.

Zásadně se změnila organizace hudebního života: soukromá koncertní jednatelství a agentury byly zrušeny a byla založena **Hudební a artistická ústředna** (1948–1957). Jedním z jejích úkolů byly také pravidelné **kvalifikační zkoušky tzv. hudebníků z povolání** (vystupujících v restauračních zařízeních), jejichž součástí byly i politické pohovory; na výsledku zkoušek závisela výše honorářů těchto hudebníků. Ideologické reglementaci podléhal operní a koncertní repertoár. Světová soudobá hudba byla prakticky redukována na díla autorů sovětských a socialistických (a několik málo výjimek západních „pokrokových“ skladatelů). Z koncertního provozu prakticky vymizela církevní hudba.

První náznaky kritiky dogmatického socialistického realismu zazněly už roku 1952: Josef Páleníček konstatoval, byť dobovou frazeologií, stylový anachronismus Dobiášova nonetu *O rodné zemi*. Skladatel však za dílo dostal státní cenu II. stupně a vyšel velký apologetický článek Antonína Sychry. Po uvedení Šostakovičovy X. symfonie došlo také k diskusím o symfonickém tragismu a jeho přípustnosti v poměru k optimistickým perspektivám socialismu. Změna politického klimatu, uvolnění v roce 1956 umožnilo pootevření se světu také v hudbě. Do koncertního repertoáru vstupují díla Honeggerova, Hindemithova, Stravinského. Práce autorů II. vídeňské školy (Schoenberg, Berg, Webern), nemluvě o skutečně současně

západoevropské a americké hudbě, zůstávají stále mimo zorné pole. Na česká pódia a scény se také postupně vrací **hudba Leoše Janáčka a Bohuslava Martinů**. Operní a baletní dramaturgie „objevuje“ Orffa, Bartóka, Brittena ad.; tento proces se odehrává především v Plzni, Brně a Olomouci. Nadlouho ojedinělým je provedení Bergovy opery *Vojcek* v pražském Národním divadle (25. května 1959), zařazené do programu festivalu Pražské jaro.

Zřetelný je **rozvoj interpretačního umění**: po Smetanově kvartetu (1945) vzniká Janáčkov (1949), Vlachovo (1950), Dvořákov (1953), Kvarteto hl. m. Prahy (1955); mnohá z nich vyrůstají v tělesa evropské úrovně a zakládají také pedagogicky **českou kvartetní školu**. V roce 1950 nastupuje jako umělecký ředitel **České filharmonie** dirigent Karel Ančerl, který začíná budovat z dotud pouze orchestrálního tělesa umělecký ústav (přičleněním Českého pěveckého sboru a instrumentálních sólistů); 1954 se k filharmonii vrací Václav Talich, po válce neprávem obviněný z kolaborace. K provozování starší hudby se orientuje soubor **Ars rediviva** (1951, vedený Milanem Munclingerem), vzniká i **Pražský komorní orchestr bez dirigenta** (1951); o něco později, 1956, zakládá Miroslav Venhoda vokální soubor Noví pěvci madrigalů a komorní hudby (od 1967 Pražští madrigalisté).

Také počátek vstupu skladeb II. vídeňské školy do českého hudebního života souvisí s nově založenými soubory: **Komorní harmonie** (1960, dirigent Libor Pešek), jejíž koncerty se konaly v nově otevřeném Divadle Na zábradlí, a **Musica viva Pragensis** (1961). Prvním autorem, který komponoval pro Komorní harmonii, byl Jan Klusák: *Čtyři malá hlasová cvičení* na text Fr. Kafky (1960), *Obrazy* (1960), *Černé madrigaly* (1961), *První invence* (1962). Pro soubor Musica viva Pragensis psali především Marek Kopelent a Zbyněk Vostřák. Brněnským protějškem pražských souborů bylo sdružení **Musica nova** (1961), s nímž souvisely aktivity skladatelů Josefa Berga, Pavla Blatného, Miloslava Ištvana, Ctirada Kohoutka, Aloise Piňose, Jana Nováka či Zdeňka Pololánika. Paralelní byl i vývoj elektronické hudby v českých zemích: roku 1964 začala fungovat zvuková laboratoř Výzkumného ústavu rozhlasu a televize v budově Československého rozhlasu v Plzni, konaly se tam první kurzy (s účastí zahraničních odborníků – P. Schaeffer, G. M. Koenig) a vznikaly první skladby.

Nová hudba měla však dlouho oficiální punc nepatřičného – ještě roku 1963 vyslovil SČS „principiální nesouhlas [...] se spekulativností novodobých komposičních směrů“. Už o rok později však v rámci diskuse nad knihou Jaromíra Podešvy *Současná hudba na Západě* (Panton, Praha 1963) vyslovuje Jindřich Feld implicitně ostrou kritiku vývoje československé hudby po roce 1948 (viz *Hudební rozhledy*, 1964). Odborné námitky vůči Podešvovi formuluje slovenský skladatel Peter Kolman, který označuje jako dogmatika ze starých časů jednoho z „nedotknutelných“, Josefa Stanislava. Přetrvávající způsob řízení kultury KSČ dokumentuje historie odkladu premiéry *Vokální symfonie* Vladimíra Sommera; byla dokončena 1958, ale poprvé provedena až 1963. Hlavní překážkou nebyla stylová orientace, ale užití textů Franze Kafky, Fjodora M. Dostojevského a Cesara Paveseho a zřejmě i značně pesimistické vyznění díla.

Atonalita a dodekafonie byly i v době svého vzniku přijímány v českém prostředí spíše rezervovaně (možná i pro svůj „německý“ původ). Také proto byla převažující v hudbě po období dogmatického socialistického realismu neoklasická stylová orientace (v širším slova smyslu). Pavel Bořkovec a Klement Slavický dále rozvíjeli svoje autorské idiomy, obdobně psal např. i Jan Hanuš, z mladších Ilja Hurník, Jan Novák, Svatopluk Havelka, Jindřich Feld, Ivo Jirásek, Petr Eben. Šedesátá léta (zvl. jejich druhá polovina) jsou obdobím takřka invaze skladatelských technik spjatých s II. vídeňskou školou i do tvorby autorů dotud orientovaných na „tradiční modernu“ (Šostakovič, Honegger, neoklasicismus). Správné je dobové konstatování, že „celá řada autorů dnes volně hospodáří s technikami Nové hudby, aniž jim je ochotna přisoudit závažnost, vedoucí k zásadnímu rozchodu s tonalitou a tematickou prací“ (Vladimír Lébl: *Nové cesty hudby*). Stylovou čistotu si zachovávají práce Jana Klusáka, Marka Kopelenta a Zbyňka Vostřáka, k zásadní proměně došlo u Jana Kapra, druhdy prominentního režimního autora, nositele Stalinovy ceny (za hudbu k filmu *Nové Československo*). (Je vlastně signifikantní, že právě kromě negativního také tento vztah k postupům odvozeným z II. vídeňské školy se vyskytuje u skladatelů, z nichž se později, v době normalizace, rekrutovalo tzv. zdravé jádro, základ nové, prorežimní skladatelské organizace.)

Od druhé poloviny 60. let se intenzivně rozvíjely **styky se zahraničím** (byť stále prostřednictvím SČS), vzrůstal nejen počet českých návštěvníků významných mezinárodních festivalů a kurzů soudobé hudby (Varšava, Darmstadt), ale také skladby českých autorů začaly pronikat na tato pódia (kromě uvedených ještě Donaueschingen, Graz, Witten). Logickým vyvrcholením byl mezinárodní **festival Mezinárodní společnosti pro soudobou hudbu**, konaný v Praze 1967.

V této době také dochází k výrazné polarizaci stylové orientace skladatelských tříd obou vysokých škol. Brněnská JAMU se věnovala soustavnému vzdělávání v technikách „nové hudby“, pražská AMU zůstává tradičněji orientována, i když ani zde se pedagogové (Václav Dobiáš, Emil Hlobil, Jiří Pauer) nechovají dogmaticky. Hudební věda získává institucionální bázi: v rámci ČSAV vzniká roku 1962 **Ústav pro hudební vědu** (iniciátorem a prvním ředitelem byl Jaroslav Jiránek); hlavním úkolem je nejprve zpracování dějin české hudby 20. století, postupně se však záběr rozšiřuje i na jiná historická období. Významným pracovištěm je zvuková laboratoř ústavu, v níž se především Vladimír Lébl věnuje problematice soudobé hudby. Rozšiřuje se také spektrum **hudebních časopisů**: od 1964 vycházejí odborné zaměřené *Hudební věda* a *Hudební nástroje, Hudební výchova* (1968–1970), populární *Gramorevue* (od roku 1965 vydával Supraphon). Do zahraničí jsou zaměřeny *Hudební zprávy z Prahy*, které vydává od roku 1964 Hudební informační středisko anglicky, francouzsky, německy, rusky a španělsky.

Intervence vojsk Varšavské smlouvy v srpnu 1968 znamená hluboký zásah také do rozvoje české hudby. Postupně se přerušují pracně navázané oficiální kontakty se Západem. Do zahraničí odešlo jen několik tvůrců – skladatelé Jan Novák a Ivo Vyhnaněk a dirigenti Zdeněk Mácal, Martin Turnovský, ze zahraničního angažmá se nevrátil Karel Ančerl (šéf České filharmonie), podobně jako někteří další interpreti (např. Zdeněk Bruderhans). Období největší izolace začíná s ustavením nové skladatelské organizace (**Svaz českých skladatelů a koncertních umělců, SČSKU**) roku 1972. Režimním požadavkům „pokrokové tematiky“ vyhovují nejlépe autoři dotud profilovaní příklonem k šostakovičovsko-prokofjevovské větvi moderny 20. století (jako Jiří Pauer, Václav Felix, Josef Matěj, Oldřich Flosman, Lubomír Železný, Ivan Jírko ad.). Obnovuje se praxe finančně výhodných „**tvůrčích objednávek**“, jejichž výsledkem jsou většinou neživotná, často přímo špatná díla. Vedle této produkce stále vznikají i skladby standardní stylové orientace, řemeslně solidní (Viktor Kalabis, Petr Eben, Otmar Mácha, Ivo Jirásek, Emil Hlobil, Klement Slavický ad.). Ve srovnání se Slovenskem je z hudebního života vyřazeno daleko více skladatelů (namátkou Miloslav Kabeláč, Klement Slavický, Marek Kopelent, Jan Klusák, Zbyněk Vostřák); stanovit jejich přesný počet je obtížné, protože neexistují písemné doklady zákazů, jejichž vykonavatelé byli funkcionáři SČSKU. Snad někdo z nich vnitřně nesouhlasil se stranickými direktivami, výsledná morální devastace byla o to masivnější (a zdá se, že záměrná). Situace pro „**exkomunikované**“ skladatele byla nejtěžší v prvních letech ustavování nového svazu, byl totiž záměrně omezován počet jeho členů, noví byli přijímáni podle politického klíče (nežádka to byli autoři druhého či třetího řádu). Být členem znamenalo mít šanci na provedení na svazových a následně i dalších koncertech a na zapojení se do hudebního provozu.

SČSKU se v duchu dobového trendu zaměřuje na mladší generaci tvůrců, které brzy nabízí i „autonomní“ platformu (Aktiv mladých, od 1973 festival Mladé pódium). Tato skladatelská generace se zřetelně rozčleňuje na tradicionalisty a progresivně orientované. Na rozdíl od svých starších kolegů nejsou zásadně vylučováni z hudebního života, ti z konzervativních, kteří vykazují schopnost spolupráce na „konsolidaci“, jsou pověřováni funkcemi (také placenými). Prakticky nezávisle na ideologických omezeních (s výjimkou stálé konzervativní orientace repertoáru) vyrůstala **nová generace interpretačních umělců**, z níž ti nejlepší měli možnost účastnit se zahraničních soutěží a poté mohli dosáhnout významných pozic doma a postupně pronikat do zahraničí. Významná byla česká kvartetní škola, vychovávaná především v Praze členy Smetanova kvarteta; v Brně se pedagogické práci věnovali členové Janáčkova kvarteta. Z pražské školy vyšlo **Panochovo kvarteto** (1968), **Doležalovo kvarteto** (1972), **Kocianovo kvarteto** (1972), **Pražákovo kvarteto** (1972), **Kvarteto Martinů** (1976), z brněnské **Kvarteto města Brna** (1969), **Kynclovo kvarteto** (1969), **Kubínovo kvarteto** (1972). V oblasti sólových nástrojů byli nadějemi např. Ivan Klánský – klavír, Igor Ardašev – klavír, Čeněk Pavlík – housle, Ivan Ženatý –

housle, Daniel Veis – violoncello, dirigenti Jiří Bělohlávek, Petr Vronský, Petr Altrichter. Beztak hustou síť konzervatoří doplnily další ústavy: 1971 Teplice a Kroměříž (vlastně pouze osamostatnění existující školy), v roce 1978 Pardubice. V Pardubicích čerpá konzervatoř svoje pedagogické síly z místního orchestru založeného v 70. letech jako Východočeský státní komorní orchestr. Dokladem o nadměrném **zahušťování hudebního provozu** ve východních Čechách byl vznik profesionálního orchestru v Hradci Králové roku 1978. (Svého druhu protiargumentem je fakt, že obě tělesa stále fungují, ačkoli jsou jejich sídla od sebe nepříliš daleko.)

Osmdesátá léta byla ve znamení ochabování režimního tlaku, opět v souvislosti s politickým vývojem v Sovětském svazu. KSČ povolovala jen neochotně, nicméně do hudebního života přece jen pronikaly **skladby zakázaných autorů**, protagonistů stylového pokroku české hudby v 60. letech, Jana Klusáka a Marka Kopelenta, hrál se i Zbyněk Vostřák. Skladby, kterými zvláště Klusák a Kopelent znovu vstoupili na českou hudební scénu, doložily, že tito autoři si zachovali kontakt se světovým děním i schopnost reagovat na stav společnosti. Jejich vysoká umělecká úroveň nepochybně souvisela také s občasnými objednávkami ze zahraničí, které jim umožňovaly alespoň částečnou přítomnost v evropském hudebním životě. Oficiální obraz české hudební kultury v době tzv. normalizace „zachraňovali“ stranou schválení pokrokoví autoři Ladislav Kubík (1946) a starší Václav Kučera (1929), jejichž kompozice byly pozitivně hodnoceny ve skladatelských soutěžích (V. Kučera: *Obraz*, cena v soutěži královny Marie-José, Ženeva 1970; L. Kubík: *Nářek bojovnickovy ženy*, UNESCO 1974, *Koncert pro klavír a orchestr*, UNESCO 1978). Prezentovat se oficiálně v zahraničí jim usnadňovala funkcionářská aktivita v SČSKU, odměňovali se za ni režimu také občasnou kompoziční „úlitbou“ (zvl. L. Kubík: *Pocta Majakovskému* 1977, *Únor* 1973 apod.)

Radikální rozchod s dobou oficiální hudební scénou znamenala iniciativa skupiny kolem skladatelů Petra Kofroně (1955), Miroslava Pudlák (1961) a Martina Smolky (1959), kteří vytvořili roku 1983 **Orchestr Agon**, variabilní instrumentální soubor interpretující jejich i cizí hudbu orientovanou na minimalismus. Občasné koncerty Agonu měly v sobě moment lehce undergroundové atmosféry; publikum bylo průmětem odborných zájemců a obecnstva koncertů rockových skupin. Ve své době to byly večery otevírající dotud netušené obzory, které stály v zásadní opozici ke koncertnímu provozu SČS i SČSKU. Kvalitativní úroveň rozsáhlé nové produkce prezentované na svazových koncertech byla totiž spíše nízká, skutečně hodnotná díla se prosazovala často obtížně. Protože však všechny tyto koncerty byly přístupné zdarma a na propagaci se nešetřilo, zdálo se, že o takovou hudbu je mezi obecnstvem zájem. Na druhé straně vznikal u publika dojem, že soudobá hudba je právě taková, jaká je prezentována na svazových koncertech. O to větší byl pak smysl aktivity Agonu, i když bylo stylové zaměření jeho produkcí značně monolitní a nepokrývalo velké mezery ve znalostech českého koncertního publika (především II. vídeňská škola a z ní vyrůstající styly).

Organizace hudebních umělců

Jedním z tradičních spolků byla Umělecká beseda, vzniklá jako reprezentativní sdružení českých umělců v letech 1861–1963 (v čele hudebního odboru stál např. Bedřich Smetana). Po únoru 1948 už jen tiše přežívala, oficiálně byla rozpuštěna až v roce 1972.

Ochranný svaz autorský (OSA), založený 1919, fungoval po únoru 1948 jako „lidové družstvo autorů hudebních děl“. Od počátku 60. let byla organizace zaměřena na ochranu práv hudebních autorů prakticky podřízena Ministerstvu kultury. Pokus valné hromady z roku 1968 o osamostatnění se nezdařil. Za tzv. normalizace v 70. letech se do vedení sdružení OSA dostali také prorežimní skladatelé (zvl. Oldřich Flosman a Arnošt Košťál). Podezření z machinace s rozdělováním poplatků za užití autorských práv zveřejnil v polovině 80. let časopis *Mladý svět*. Po provedených kontrolách byl roku 1988 jmenován nový výbor v čele s Jiřím Šustem. Úplné nezávislosti na Ministerstvu kultury dosáhl OSA v říjnu 1992. Vedle toho existovalo také Ochranné sdružení výkonných umělců (zkratka OSVU), vzniklo roku 1953 na stejné bázi jako OSA, jehož se stalo roku 1976 součástí.

Československé divadelní a literární jednatelství (1949–1961) pokračovalo v ochraně autorských práv k dílům literárním a divadelním (tj. dramatickým, hudebně-dramatickým, choreografickým a pantomimickým) od 1961 jako **DILIA**.

Syndikát českých skladatelů (ustavený 20. února 1946), organizující přední představitele české hudební kultury, se v únoru 1948 stal faktickým nástrojem záměrů komunistické kulturní politiky a zanikl v květnu 1949 začleněním do **Svazu československých skladatelů (SČS)**. Svaz československých skladatelů vznikl na II. sjezdu československých skladatelů a hudebních vědců v Praze 14.–15. května 1949. Prvním předsedou svazu vzniklého podle sovětského modelu byl Otakar Jeremiáš, pro jeho nemoc byl od roku 1952 úřadujícím předsedou Václav Dobiáš, který zůstal v čele svazu až do roku 1963; generálním tajemníkem byl do roku 1953 Miroslav Barvík. Finanční zabezpečení svazu a podpora nové, především režimu vyhovující tvorby, byly enormní; k tomuto úkolu byl zřízen zákonem č. 115/1953 Sb. Český hudební fond. SČS byl zřízen jako nástroj prosazování komunistické kulturní politiky; míra jeho závislosti na rozhodnutích KSČ byla přímo úměrná stupni represe. V 50. letech tvrdě prosazoval principy socialistického realismu, odsuzoval formalismus (např. tvorbu Aloise Háby). Základními formami jeho práce byly jednak veřejné koncerty (zprvu nazývané plenárky, později přehlídky), tzv. tvůrčí diskuse, ale také neveřejné jednání, na němž se rozhodovalo o uvádění skladeb nebo jejich vylučování z hudebního života. Pro členy pořádal svaz konference, soustředění a ideologická školení. První přehlídka nových skladeb se konala pod příznačným heslem „Skladatelé jdou s lidem“ roku 1950; každoroční přehlídky (od 1955 také samostatná přehlídka koncertního umění) tvořily, spolu s pravidelně pořádanými komorními a orchestrálními koncerty, ucelenou koncertní sezonu v Praze, později v menším rozsahu i v regionech. Kromě svazového ústředí v Praze existovala už od roku 1949 pobočka v Brně, později i v Ostravě a nakonec také v Plzni. Svaz se zpočátku skládal ze dvou sekcí, české a slovenské; na přelomu let 1952 a 1953 vznikl systém tzv. tvůrčích komisí (skladatelská a hudebně-vědecká), v lednu 1955 vznikla sekce koncertních umělců. Od II. sjezdu (1959) existovaly tři sekce: skladatelská, hudebních vědců a kritiků a koncertních umělců. Od poloviny 50. let se SČS významně podílel na akcích věnovaných pokusům řešit problémy hudebního života: otázkám hudební výchovy ve školách se věnoval

od roku 1956, o odbornou úroveň usilovaly konference či kongresy o Mozartovi (1956), Janáčkově (1958), Dvořákovi (1959), Haydnovi (1959), věcnější názory zazněly na konferenci o postavení hudby v socialistické společnosti – 1963. V roce 1958 prosadil SČS vznik nového **hudebního nakladatelství Panton** (v roce 1971 přešlo pod správu Českého hudebního fondu), zaměřeného na vydávání soudobé hudby tiskem i na nahrávkách (brzy se ukázalo, že je třeba vyvažovat ztráty z oblasti vážné produkce publikováním titulů zábavné hudby). S uvolňováním politické situace (a také pod vlivem změn v organizační struktuře svazu) rostla míra odbornosti v rozhodování. III. sjezd (1963) sice zrušil funkci předsedy a nahradil ho vedoucím tajemníkem, stal se jím ovšem prorežimní Jiří Pauer (tehdy ředitel České filharmonie); ku podivu ve stejném roce začala pracovat svazová komise pro elektroakustickou hudbu. Teprve IV. sjezd (1967) přinesl významnější změnu: do vedení svazu se dostali vedle prorežimních i liberálně smýšlející členové. Postupně vznikaly kromě styků se socialistickými partnery také kontakty se západní hudbou. Logickým vyústěním bylo konání mezinárodního festivalu ISCM v Praze roku 1967. SČS stejně jako ostatní umělecké svazy reagoval na politický vývoj roku 1968 jednak podporou reformního proudu v KSČ, jednak kritickou reflexí vlastního vývoje a snahou o nápravu největších křivd. Organizační strukturu přizpůsobil na mimořádném sjezdu (25. února 1969) vzniku federativního uspořádání státu: zcela se oddělily česká a slovenská část, které se staly autonomními organizacemi. Český svaz se tehdy skládal ze čtyř sekcí: vážná hudba, populární hudba, koncertní umělci, hudební vědci a kritici. Na tzv. politickou konsolidaci reagovala většina členů ústředního výboru svazu 20. listopadu 1969 abdikací. Zbytek vedení, doplněný o shora jmenované členy, začal jako prozatímní výbor připravovat vznik nástupnické organizace, nazvané Svaz českých skladatelů a koncertních umělců.

Svaz českých skladatelů a koncertních umělců (zkratka SČSKU) převzal své stanovky 23. prosince 1970, předsedou přípravného výboru se stal Josef Páleníček, místopředsedy Josef Matěj a Karel Horký. Na podzim 1971 byl v těsné součinnosti s oddělením kultury ÚV KSČ dokončen výběr členů nové organizace. Ustavující sjezd se však konal až 19. prosince 1972; předsedou se stal Lubomír Železný, místopředsedy Dagmar Baloghová, Karel Horký a Josef Matěj, vedoucím tajemníkem (realizujícím přijaté úkoly) Václav Kučera. Koncertní činnost nebyla zánikem starého SČS přerušena, také dále vycházely oba časopisy, *Hudební rozhledy* v Praze a *Opus musicum* v Brně. Nová organizace se stala nástrojem normalizační kulturní politiky, svým prominentním členům zprostředkovávala finančně výhodné tzv. tvůrčí objednávky. Krajská organizace SČSKU v Brně vznikla v roce 1973, následovaly Plzeň a Ostrava, od roku 1983 působila pobočka i ve východních Čechách. Při SČSKU se ustavily Kruh houslařů (1973), Kruh textařů (1974) a Kruh sborníků (1978). Federální orgán, Československý výbor svazu skladatelů (předseda Eugen Suchoň), vznikl v červnu 1973 a pracoval do ledna 1978, kdy se konal ustavující sjezd nového Svazu československých skladatelů. Hlavním úkolem této organizace bez členů byla reprezentace navenek.

Po smrti Lubomíra Železného se stal roku 1979 předsedou SČSKU Jan Seidel, jeden z předních funkcionářů v 50. letech. Novým vedoucím tajemníkem se stal 1983 Ladislav Kubík, členská základna se, v souladu s proměnami politického klimatu, mohla postupně rozšiřovat. Svaz se skládal ze tří oblastí: skladatelské (vážná a populární), koncertního umění hudební vědy, kritiky a publicistiky; jeho součástí byly už zmíněné kruhy a také Aktiv mladých. V krajských odbočkách bylo uspořádání analogické, komise byly ovšem podřízeny pražským. Organizace sloužila režimu k ideové, politické a administrativní kontrole oficiálních profesionálních hudebních aktivit především na poli tzv. vážné hudby. Represe vůči jednotlivým osobnostem byly motivovány politicky, ale také osobní averzí (také vůči kompozičnímu stylu). Uvolnění přinesly změny zahraniční (a tedy i domácí) politické situace v průběhu 80. let, kdy začala být ojediněle uváděna na svazových koncertech i díla takových nečlenů, jako byli Jan Klusák a Marek Kopelent. Posledním předsedou SČSKU byl od dubna 1987 Jiří Dvořáček, který 28. listopadu 1989 na jednání s delegací Občanského fóra hudebníků rezignací svou i celého ústředního výboru existenci SČSKU uzavřel. Nástupnickou organizací se stala Asociace hudebních umělců a vědců, vzniklá na shromáždění 6.–7. února 1990.

Svaz autorů a interpretů (SAI), vznikající v průběhu roku 1989 kolem Michaela Kocába, byl sdružením především osobností populární a nonkonformní vážné hudby.

Český hudební fond (ČHF) byl jedním ze šesti kulturních fondů zřízených roku 1953 v souvislosti s autorským zákonem. Jeho posláním byla podpora umělecké, vědecké a publicistické tvorby nebo činnosti v oblasti hudby. Kromě finančních dotací, odměn a cen se věnoval rozmnožování hudebních materiálů (od roku 1971 bylo jeho zařízením také nakladatelství Panton), půjčování hudebních nástrojů, propagaci soudobé české hudby v zahraničí a provozu rekreačních zařízení (Hromovka, Bechyně, Tři Studně). V pozdější době (80. léta) patřilo k účelovým zařízením ČHF také hudební studio, jež kromě péče o mladé hudební umělce zajišťovalo také provoz Pražského komorního orchestru bez dirigenta a sekretariátů České hudební společnosti a Hudební mládeže. Jako právní nástupce Leoše Janáčka v oblasti autorských práv zřídil účelové zařízení Fond Leoše a Zdenky Janáčkových a pečoval o Janáčkův památník na Hukvaldech. Jako dědic autorských práv Bohuslava Martinů spravoval Nadaci Bohuslava Martinů. (Obě tyto nadace se po roce 1990 osamostatnily.) Finančním základem činnosti ČHF byly příspěvky příjemců autorských odměn a odměn výkonných umělců, výnosy majetku, podniků a účelových zařízení, dary a dědictví a podíl na výnosech příspěvků za užití volných děl i příspěvků uživatelů děl. Poplatnost orgánů fondu oficiální kulturní politice vedla ke zvláštnímu typu masové korupce. Na druhé straně byl ČHF významným zdrojem finančních prostředků pro umělce ve svobodném povolání (do jisté míry i po roce 1969, kdy se všechny fondy staly závislými na Ministerstvu kultury).

Hudební festivaly

Předním československým festivalem bylo **Pražské jaro**, založené roku 1946 Českou filharmonií, později spravované výborem řízeným Ministerstvem kultury. Od počátku své existence bylo koncipováno jako vyvrcholení pražské koncertní sezony, uvádějící na pódia vedle domácích především zahraniční interprety a tělesa. Heslo „Hudbou za mír a přátelství mezi národy“ bylo natolik obecné, že mohlo být naplňováno jakýmkoli způsobem. Tak už v 50. letech mohl na festivalu vystupovat vedle čínské opery a sovětských umělců (často skutečně špičkových; pro nejednoho z nich byla Praha nástupištěm ke světové kariéře) např. houslista Váša Příhoda, žijící tehdy v Rakousku. Zvláště v prvních letech festivalu bývalo mnoho koncertů přenášeno rozhlasem, a tak se mnohonásobně zvětšovala posluchačská obec pražských koncertů. Soudobá hudba nebyla nikdy dramaturgicky významnou součástí programů, zaznívala spíše náhodně. Když začalo být v 80. letech festivalovým výborem vynucováno na umělcích ze socialistických zemí nastudování a provedení děl prorežimních českých skladatelů, docházelo k nepříjemným odmítnutím. Až na tento ojedinělý exces (který samozřejmě zůstal veřejnosti utajen) se Pražské jaro příliš neproměnilo, i v letech normalizace si zachovalo svůj charakter posluchačsky přitažlivé přehlídky zahraničních sólistů a těles; úroveň kolísala nikoli v závislosti na ideologii, ale na finančních možnostech. (S výjimkou sovětských umělců, kteří emigrovali – ti samozřejmě nebyli zváni a nepochybně by ani hypotetické pozvání nepřijali.) Souhrnně řečeno, Pražské jaro byl pragmaticky vedený festival.

V polovině 50. let vznikly v dalších kulturních centrech (Brno, Ostrava, Olomouc) festivaly konané v době Pražského jara; vystupovali na nich ti ze zahraničních umělců hostujících v Praze, kteří byli ochotni zajíždět také do provincie. Charakter festivalů (i když konaných nepravidelně) měly **janáčkovské akce v Brně** (1948, 1954, 1958); **Mezinárodní hudební festival Brno** vznikl roku 1966, brzy doprovázený také mezinárodním hudebním kolokviem. **Mezinárodní hudební festival v Mariánských Lázních** vznikl roku 1958, **Olomoucké hudební jaro** v roce 1959, **Mezinárodní varhanní festival Olomouc** pak 1968. Po několikaleté pauze obnovil hudební festival socialistických zemí **Janáčkův máj** tradici festivalů **v Ostravě** (1976). Vděčnou lokalitu amfiteátru na Hukvaldech využíval od roku 1948 festival **Janáčково hudební Laško**. Monograficky zaměřeným (také plenérovým) festivalem byla **Smetanova Litomyšl** (1949), **Dvořákův karlovarský podzim** vznikl až roku 1959. **Smetanovský festival v Plzni** (1981) byl ojedinělý svými mezioborovými konferencemi, které byly jedním z ostrovů neideologizovaných společenských věd své doby; dramaturgie se snažila připomínat dílo Smetanových dnes opomíjených současníků.

Na amatérské pěvecké hnutí byly zaměřeny **Festival vokální tvorby Jihlava** (1958), **Festival dětského sborového zpěvu Olomouc** (1975) či **Mezinárodní festival akademických sborů IFAS v Pardubicích**. V oblasti folkloru je nejstarší **Mezinárodní folkloristický festival Strážnice** (1946). Postupně vzniklo mnoho dalších slavností orientovaných na folklor jednotlivých oblastí. Jejich náplň se proměňovala podle dominantního názoru na lidovou hudbu a tanec.

Mladým interpretům a skladatelům dávaly příležitost festivaly: **Mladé pódium v Karlových Varech** (1973), **Preludium v Šumperku** (od počátku 70. let), **Mladé varhany Brno** (1981), **Mladá Smetanova Litomyšl** (1974). Na sklonku 80. let bylo evidováno na 30 českých profesionálních festivalů vážné hudby.

Česká alternativní kultura

Česká alternativní kultura je soubor nejrozmanitějších uměleckých, edičních, dokumentačních a vědeckých výkonů v různých oborech a žánrech, který vznikal převážně v padesátých až osmdesátých letech 20. století navzdory nepřízni tehdy panujících politických poměrů nebo v přímé opozici k nim, případně i vzájemně se prolínající okruhy jeho tvůrců a jeho publika.

Fenomén alternativní kultury (AK) dosud postrádá jednoznačné vymezení. Pro jednotlivé definiční pokusy je příznačné, že se liší šíří, hloubkou a časovým i místním určením. Společné jim naopak je, že se stejně jako v případě použití příbuzných nebo synonymických označení **paralelní, nezávislá, neoficiální, opoziční, podzemní** či **druhá kultura** pokoušejí pojem vymezit negativně, vůči něčemu, k čemu je zkoumaná skutečnost alternativní nebo paralelní, proti čemu se staví, na čem je nezávislá, před čím se utíká do svobodných enkláv. Podle nejobecnějšího výměru existuje všude v rozvinutém světě většinová, převládající, mocnými médii prosazovaná a v tom smyslu oficiální kultura a proti ní AK jako **kultura nezávislá na komerčních tlacích**. Jiný hojně sdílený názor označení AK vyhrazuje pro boj svobodomyšlných tvůrců proti evropským totalitním režimům zejména v 40. až 80. letech 20. století. Někdy je pojem zužován jen na kulturní underground nebo na vyhraněné směry hudební scény. Václav Havel v roce 1984 definuje paralelní kulturu jako kulturu, která nemůže oslovovat veřejnost ze státem řízených médií, a je tedy vymezena zcela vnějškově, nikoli svou kvalitou, názorem nebo estetikou.

AK bývají a priori přisuzovány kvality inovace, experimentu, progresivnosti a provokativnosti, veškeré generalizace jsou však nutně zjednodušující. S aktéry AK jsou někdy podobně paušálně spojovány psychologické charakteristiky odvahy a vzdoru, pro což v řadě jednotlivých případů není důvod, skutečností však je, že mnohé z nich situace faktické konfrontace s režimem nutila zaujímat vyhraněné morální, společenské i politické postoje. Nezávislá kulturní tvorba a její šíření byly natolik spjaty s životními osudy zúčastněných, že nutně zahrnují řadu aspektů mimouměleckých či mimoliterárních. Z toho důvodu je nelze zkoumat pouze hledisky odbornými, ale rovněž jako součást historických, psychologických a sociálních proměn české společnosti druhé poloviny 20. století. Zejména pohled sociologický je schopen zachytit specifické sociální funkce AK, např. její roli při zakládání a posilování nezávislých společenských struktur.

Pojem AK lze považovat za otevřený, stále se vyvíjející pracovní koncept, za průnik řady různých motivovaných popisů rozdílné kvality a váhy, přičemž valná většina se shodně zaměřuje na postavení širších okruhů neoficiální kultury sedmdesátých a osmdesátých let 20. století v českých zemích s přihlédnutím k situaci na Slovensku a podle souvislostí a v různé míře s překryvem s kulturou exilovou. Společenskou roli a význam AK neurčovaly jen interní kritické rozpravy, ale i periodicky se opakující **perzekuce ze strany tehdejších státních úřadů**. Od druhé poloviny sedmdesátých let, kdy režim ztratil plnou kontrolu nad společností a různorodé vrstvy neoficiálního veřejného mínění se solidarizovaly s věcí potlačované české kultury, se stávalo z každé události AK politikum, a to bez ohledu na to, zda se v díle samém jakákoli společensky kritická myšlenka skutečně objevila. Situace se radikalizovala, když režim reagoval tvrdě, avšak neúčinně, a kulturní opozici sílilo sebevědomí.

Koncem sedmdesátých let se v okruzích české AK objevily požadavky odmítnout sebeoslavné stylizace a podrobit i nezávislou tvorbu přísným měřítkům. Kritika byla povinná dát na srozuměnou, že nestačí sama „alternativnost“: důležitá je kultura jako jasně deklarovaná snaha o osobně ručenou výpověď.

AK projevila schopnost sebereflexe. **Neoficiální časopisy a literatura**, nezávislé umění a myšlení předkládaly vedle dokumentace a předběžné analýzy stavu celé země i popis nekonformní části společnosti. Umělecká a literární tvorba měla své teoretiky a kritiky (Jindřich Chalupecký, Petr Rezek, Jiří Šetlík, Václav Černý, Jiří Pechar, Josef Vohryzek), v roce 1981 začal čtvrtletně vycházet *Kritický sborník*, širší souvislosti zaznamenávaly nezávislé sociologické a historické práce.

Poněkud jiná situace panovala v hudebním a literárním undergroundu, k jehož obrazu patřila sebeidealizace, patos a budování legend, jakož i určitý amatérismus projevu: v tomto prostředí roli kritické sebereflexe suplovala značná dávka sebeironie. **Ironie patří k charakteristickým znakům** české AK. Ironie, ba sarkasmus značné části alternativní hudební scény i některých projevů výtvarných, divadelních a literárních má dvojí funkci: už na dálku signalizuje odmítání režimní reality a současně poskytuje tvůrcům i publiku nepřetržité pouto spřízněnosti. Sborník *Pražská ironie* (ed. Bohumil Hrabal, 1987) spolu s manifestem české grotesky (sborník *Betlém* 1980, ed. Josef Kroutvor, 1980) a pražsko-brněnskou Křížovnickou školou čistého humoru bez vtípu (Karel Nepraš, Jan Steklík a další) rozvíjejí inspiraci haškovskou, surrealistickou i válečně recesistickou. **Ironie a mystifikace** byly ostatně jednou z **metod malých klubových divadel 60. let**, která se převážně vztahovala k předválečnému Osvobozenému divadlu Voskovce a Wericha (Semafor, Nedivadlo Ivana Vyskočila, Studio Ypsilon). Mystifikační poetika Divadla Járy Cimrmana doznala masové obliby, ba komerčního úspěchu. Celý jeden proud neoficiální české poezie 70. a 80. let má povahu ironických komentářů k podivné době (Eugen Brikcius, Václav Jamek coby Eberhardt Hauptbahnhof, Andrej Stankovič, Jan Vodňanský, zčásti i Ivan Wernisch).

Historickým vývojem procházely i skutečnosti, vůči nimž představovala AK alternativu. Oficiální československá kultura padesátých až šedesátých let se liší od oficiální kultury let sedmdesátých a osmdesátých. Ani první, ani druhé období nebylo jednotné, zvláště závěr prvního měl zcela zvláštní povahu. Relativně liberální šedesátá léta otevřela nejen kulturní scénu, ale celou československou společnost, a v některých ohledech ji velmi přiblížila evropským a světovým trendům. Vymezovacím antipodem tehdejších prvků alternativní kultury byla stejně jako v západním světě kultura masová, konzumní; agresivní komunistická ideologie padesátých let byla již téměř mrtva nebo alespoň rychle mizela z umělecké scény. V letech 1963–1968 se do kontextu české kultury vracely (nebo teprve, často opožděně, debutovaly) desítky autorů, překlady se pokoušely překlenout dlouhou pauzu v kulturních kontaktech se světem. Malá divadla a nová česká filmová vlna se obracely na široké publikum a mimo hlavní proud zůstávalo již jen několik dosud tabuizovaných ostrovů (psychoanalýza, tvorba katolíků a emigrantů, některé kapitoly moderní historie).

Sedmdesátá léta představovala pro kulturu destruktivní návrat militantní ideologie, upadlé konzervativní estetiky a tvrdých existenčních postihů. Situace byla dramatická, ale jasně čitelná. Společnost a s ní kulturní obec se opět rozštěpily na vládnoucí menšinu, lhostejnou nebo z veřejného prostoru vytačenou většinu a exil. Pozdní osmdesátá léta pak přinesla atmosféru analogickou životnímu pocitu sklonku šedesátých let, kdy bylo den ze dne zřejmější, že staré pořádky jsou i bez výraznějšího tlaku zvenčí v koncích. Devadesátá léta charakterizují úplně jiné podmínky, v nichž lze o AK uvažovat jako o tvorbě programově nonkonformní a nekomerční.

O existenci **tří českých kultur**, českých literatur, **prorežimní, podzemní a exilové**, se vedly opatrné spory koncem 80. let už i v oficiálním literárním tisku. Až tehdy bylo možné v nezáporném kontextu zmínit mezitím světově úspěšného Milana Kunderu, jehož dílo ovšem stále doma nesmělo vycházet. Česká AK vznikala a vyvíjela se v nepřetržitém duchovním kontaktu s hodnotami kultury světové a v dobách nepřirozené izolace našich zemí věnovala mnoho sil jejich zprostředkování domácímu publiku, a to včetně tvorby českých exilových autorů. V tomto smyslu není omezena na tehdejší území státu: kulturní exil je její neoddelitelnou součástí.

Styky českého exilu s domovem před rokem 1968 kromě obav z postihu a z policejních provokací tlumila i generačně názorová bariéra. Po okupaci země v srpnu 1968 se situace sice zvolna, avšak zásadně změnila a do podzimu 1969 z Československa odešlo značné množství umělců, novinářů a vědců. V průběhu 70. let byly ze země vypuzeny další desítky autorů, písničkářů a výtvarníků. I mezinárodně

uznávaní umělci, jako Karel Ančerl, Miloš Forman, Milan Kundera, Petr Sís či Ivan Theimer, kteří i v emigraci dosáhli ve svých profesích úspěchu, zůstávali doma stále de facto „alternativní“, protože byli zakázaní. Ve světě se postupně prosadilo i několik českých spisovatelů, ač zůstali v Československu: Václav Havel, Bohumil Hrabal, Ivan Klíma. Nová emigrační vlna nikdy nezformovala dostatečně silnou politickou reprezentaci, a přestože byla vzdělaná a ekonomicky úspěšná, nebyla schopna účinně podporovat těch několik málo institucí, které ji mohly stmelit navzájem i s pouornovou emigrací, totiž exilové časopisy a nakladatelství. Nesentimentální typologii českého exilu, ale i stejně nehrdinský portrét domácí intelektuální společnosti představil ve své próze *Příběh inženýra lidských duší* Josef Škvorecký (1977).

Počátkem 70. let bylo jediným a nadlouho jednosměrným spojením nové i staré emigrace s československou veřejností **rozhlasové vysílání**. Zatímco české a slovenské **programy Hlasu Ameriky** a **BBC** poskytovaly především důvěryhodné zpravodajství, **Svobodná Evropa** představovala i silný emocionální kontakt (např. písně Karla Kryla). Postupně nabývaly na významu činnosti vydavatelské, a to souběžně první vlna domácího samizdatu a aktivity Čechů a Slováků v cizině. V exilu vycházely po roce 1945 stovky českých a slovenských časopisů. Jejich katalog *Exilová periodika* (1999), který publikovala společnost Libri prohibiti, má 1093 položky. Zahrnuje množství časopisů, jež čítají jedno dvě čísla, i publikace s půlstoletou tradicí, periodika jasně politicky vyhraněná i věstníky náboženské či spolkové povahy. Většina **exilových časopisů** vznikala z přirozené potřeby jednotlivých komunit po komunikaci uvnitř lokálního společenství a jen malá část se pokoušela o přímý kontakt s domovem. Novinářská či technická profesionalita byly výjimkou, v tom se většina exilových periodik podobala jakémusi utilitárnímu samizdatu: mnohé tituly byly pouze hektografovanými strojopisy. Jen některé exilové časopisy byly kvalitně a pečlivě redigovány (mj. římské *Studie*, londýnské *Rozmluvy*), největší rozšíření, ohlas a vliv v Československu mělo čtvrtletní *Svědectví*, řízené od roku 1956 Pavlem Tigridem zprvu v New Yorku, posléze v Paříži, a *Listy*, dvouměsíčník založený v roce 1971 Jiřím Pelikánem v Římě, po roce 1989 stejně jako *Svědectví* přenesené do Prahy. Oba tyto časopisy, stejně jako obě nejdůležitější exilová nakladatelství, Sixty-Eight Publishers v Torontu a Index v Kolíně nad Rýnem, spolupracovaly s domácími „zakázanými“ autory do té míry, že exilová literatura začala s domácím svobodným písemnictvím organicky prorůstat.

Někteří čeští slovesní autoři v emigraci splynuli s novým kulturním prostředím dokonale, přijali jazyk, asimilovali se – Gabriel Laub a Ota Filip v Německu, Viktor Fischl (Avigdor Dagan) v Izraeli, Pavel Kohout v Rakousku, František Listopad v Portugalsku (jako divadelník pod jménem Jorge Listopad). Někteří změnili profesi, avšak psali nadále pouze česky, jiní přestali psát úplně. Mnozí čeští hudebníci, výtvarníci, fotografové, filmaři a vědečtí pracovníci se ve svém oboru dobře uplatnili, jejich tvorba však ztratila obsahovou vazbu na domov. Z těch, kdo emigrovali z prostředí blízkého undergroundu nebo alternativní kultury, se většina věnovala běžným občanským profesím a tvorbě jen polosoukromě, při příležitostných koncertech (např. vídeňský klub Nachtasyl) nebo příležitostnou publikací (rovněž ve Vídni undergroundový čtvrtletník *Paternoster* redigovaný Zbyňkem Benýškem, Jaroslav Hutka v Rotterdamu provozoval své hudební nakladatelství Fossil). Michael Konůpek se stal úspěšným norským spisovatelem. Až v Německu začala psát a publikovat Libuše Moníková. V Chicagu žije dvojjazyčný český a americký spisovatel Jan Novák. Josef a Zdena Škvorečtí se rozhodli zůstat v Kanadě. Nakladatelství zavřeli počátkem roku 1994, kdy vyšel poslední, 227. svazek.

Kulturní exil dbal o to, aby část nákladu knih a časopisů byla tajně dopravována do vlasti, a někteří exulanti se práci na shromažďování svědectví národní paměti věnovali systematicky, např. Čs. dokumentační středisko nezávislé literatury vedené historikem Vilémem Prečanem na zámku Schwarzenberg v Scheinfeldu. Starost o archivaci a dokumentaci české nezávislé literatury se tehdy již zdvojovala, někteří samizdatoví nakladatelé vedli svůj archiv ještě v době, než se ustavila praxe „povinných výtisků“, jež byly různými cestami zaslány přes hranice.

Někteří protagonisté AK se ke své roli dostali více či méně svobodným rozhodnutím, predestinováni svým tvůrčím směřováním nebo životním způsobem, jiní do ní byli vypuzeni z etablovaných kulturních pozic jako oběti politické msty. Nemuseli se nutně lišit věkem (v obou skupinách byly zastoupeny

různé generace), rozhodně se však lišili životní a pracovní zkušeností a často stupněm profesionality. V prostředí AK byla zřetelná snaha v opozici k ideologickému falšování historie a oficiálním ceremonálům vytvářet vlastní dějiny, vlastní kalendář, vlastní rytmus života. Slavily se vlastní svátky, konaly se **utajené festivaly a skupinová setkání**, populární zejména v undergroundu. Alternativní společnost vydává své časopisy, které podporují její periodizaci a dávají jí řád.

Dynamiku vztahů a vlivů v nesourodém a členitém prostředí AK lze porovnávat s jiným specifickým prostředím, které navíc lze z hlediska historického a sociologického studovat téměř exaktně, a to podle jmenného seznamu. **Společenství Charty 77** působilo mimo jiné jako sociální laboratoř, v níž se podařilo prokázat, že alespoň v extrémních podmínkách a po určitý čas je možno mezi lidmi různého politického smýšlení, vzdělání a minulosti udržet vysokou míru názorové tolerance, svornosti a akceschopnosti. Ve vzorku zhruba tisíce chartistů byla mimořádně **vysoká koncentrace jak autorů a tvůrců, tak výrobců a šířitelů** různých děl AK a ti spolu se zbývajícími signatáři tvořili **publikum s privilegovaným přístupem k informacím**, ale i k samizdatové produkci a k veřejnějším prezentacím různých odvětví AK.

Česká AK byla značně různorodá, zahrnovala šokující umělecké experimenty (body art, některé hudební produkce) i hodnoty a výkony exemplárně konzervativní (překlady církevních otců, organizace aristotelských seminářů). Její obraz je o to plastičtější, že někteří tvůrci nebo díla se během doby přesouvali z oficiální sféry do tzv. šedé zóny (dobový výraz pro sféru neoficiálního, avšak trpěného a perzekucí ušetřeného uměleckého a společenského provozu) či až do podzemí a někdy i zpět. Výjimečné jsou případy dvojí publikace, jak samizdatové, tak oficiální (Bohumil Hrabal, Jaroslav Seifert). Podobná dvojdomost nebyla tak mimořádná u výtvarníků (Olbram Zoubek) nebo fotografů (Jaroslav Barta).

Pro většinu alternativní kulturní produkce byl charakteristický **materiální nedostatek**, a společenství jejích organizátorů se proto snažila být co možná soběstačná. Zajišťovala **vlastní služby, vlastní komunikace, vlastní zpravodajství, vlastní zásobování** (např. papírem a psacími stroji) a distribuci nebo znala lidi, kteří by tyto systémy v případě potřeby oživil. Měla i vlastní „školství“. Nebyly to jen tajné přednášky a filozofické semináře, ale i kurzy praktické: knihvazačství, fotografie. Mnoho spolutvůrců alternativní kultury se vyučilo mechanickým dovednostem v dělnických zaměstnáních, jiní se jako noční hlídači či měřiči vod dlouhodobě vzdělávali.

Již v průběhu šedesátých let si nejrůznější zájmové skupiny osvojily „alternativní životní styl“. K nejpočetnějším patřili vyznačující se evropskou jógou, ale i trampingu či nakrátko obnoveného skautingu. V letech sedmdesátých a osmdesátých pak vedle stoupců doznávajícího hnutí hippies a jiných pokusů o **život v komunách** nastupují příznivci vegetariánství, makrobiotické či na jiné dietě založené stravy, horoskopů a kondiciogramů, tělesných cvičení a léčivých bylin, většinou s příslušným ideovým doprovodem. Tato společenství se snažila hájit svůj životní styl, často těžko odlišitelný od pouhé módy, a měla specifické inklinace k určitému druhu četby či hudby, těžko však o nich uvažovat jako o samostatných subkulturách. Po roce 1989 tyto zájmové skupiny zaznamenaly ohromný rozmach a naplňování jejich rozmanitých potřeb je dosud ekonomicky výnosné.

S aktivitami AK blízce souviselo konání všech, kteří se věnovali svobodným pracím teoretickým. Filozofie je sice povahou svého usilování nezávislá na jakýchkoliv vymezeních, tedy i na příslušnosti k podzemní či alternativní kultuře, vyžaduje ale určitý způsob provozování, a tehdy, kdy se přednášky, semináře a publikace uchýlily do nouzových podmínek, lze mluvit i o **filozofii alternativní či podzemní**. V Praze již počátkem sedmdesátých let pořádal Zdeněk Pinc v soukromých bytech filozofický seminář, Petr Rezek později vedl několik cyklů přednášek s širokým záběrem od opery ke konceptuálnímu umění, Radim Palouš psal úvahy pedagogické, Ladislav Hejdaček se po vzniku Charty 77 v *Dopisech příteli* ujal úkolu demokratické občanské výchovy, později vznikla skupina okolo časopisu *PARAF*. V Brně byla v centru filozofického dění Božena Komárková. Prvotním motivem řady v soukromí vedených kurzů byla snaha přednášejících, kteří byli vesměs po školním roce 1969–1970 vypuzeni z univerzit, dokončit připravený školní běh. Tak tomu bylo i v případě Jana Patočky, ten však posléze chystal i přednášky další, které trvaly až do jara 1976. Podzemní univerzita hostila kromě místních učenců mnohé významné evropské myslitele, kteří zajížděli do Československa k jednotlivým přednáškám. Ty se často neobešly

bez zájmu policie, posluchače to však většinou neodradilo. Řadu let probíhal, jako typický příklad úspěšného průlomu do šedé zóny, pod neutrálním krycím názvem *Kybernetické problémy přírodovědy přednáškový cyklus* (Zdeněk Neubauer, Zdeněk Kratochvíl, Jiří Fiala a další), který na oficiální půdě předváděl veřejnosti zcela svobodné, živé filozofování. I v nepříznivých poměrech pokračovala činnost překladová, ediční a publikační. Mnohaletou práci na překladu stěžejního díla Martina Heideggera *Bytí a čas* sledovala zasvěcená veřejnost již díky sešitovému vydání (šlo mimochodem o jeden z prvních případů použití xeroxu), stejně úctyhodná byla ediční příprava spisů Jana Patočky (přes 7000 stran).

Vedle autorských počinů individuálních lze v sedmdesátých a osmdesátých letech sledovat **práci skupin odborníků**, ale i poučených laiků, jejímž výsledkem jsou **příležitostné svazky, časopisy a sborníky** filozofické, historické, politologické, sociologické, teologické, psychoanalytické a psychotherapeutické. Podařilo se vytvořit půdu pro společné uvažování, pro (jakkoli okolnostmi omezenou) veřejnou diskusi. Proto lze mluvit ne pouze o izolovaných myšlenkových činech, ale o nezávislém myšlení filozofickém, ekologickém, politickém atd. Čeští opoziční historikové a publicisté tehdy zahájili tak důležité debaty o vztazích česko-německých, ekonomové se přeli o správný poměr vlivů státu a volného trhu, začínalo se souvisleji myslet o lidských právech, o právech menšin, rýsují se tu základy českých gender studies. Ekologicky uvažující a opozičně naladěni odborníci i nadšenci (mezi nimi tři budoucí ministři životního prostředí) stojí u počátku environmentalistického hnutí, které brzy daleko přesáhlo kruhy disentu i tzv. šedé zóny, když se jeho tématům podařilo oslovit široké vrstvy české, ale i slovenské společnosti. Ústředním tématem většiny těchto proudů uvažování se tak či onak stává pojem obec, občan, občanská společnost.

Tehdejší myšlenkové úsilí má od počátku budoucnostní rozměr: připravuje se na život ve svobodných poměrech i tím, že klade **důraz na vzdělání**. Vycházejí i učebnice a čítanky, především se však přednáší. Zčásti je zdokumentována přednášková aktivita nezávislých kurzů filozofických, zejména návštěvy zahraničních lektorů. Do širšího kontextu AK ji spolu s obdobnými nezávislými počiny ve speciálnějších vědeckých disciplínách, jako v literární vědě, archeologii, ale též v matematice a jiných přírodovědách, řadí i určitá slavnostnost, radost ze společné tvorby, smysl pro interdisciplinaritu a spojitost odborného i občanského hlediska. AK byla kromě textů v dobových samizdatových časopisech a sbornících dokumentována i obrazově (fotografie Bohdana Holomíčka, Jaroslava Krejčího aj.), zvukově (především hudební nahrávky, ale i záznamy přednášek) či audiovizuálně (*Originální videojournal*).

Alternativní kultura na Slovensku

Podobně jako v českých zemích byl vznik tzv. alternativní kultury na Slovensku vyvolán represivními zásahy komunistického režimu proti kultuře a intelektuálnímu životu vůbec začátkem 70. let v důsledku tzv. normalizace, jakož i intelektuální, duchovní a morálně-politickou atmosférou, která panovala na Slovensku v 70. a 80. letech. Její fungování sledovalo primárně politické cíle. V období před rokem 1968 na Slovensku nelze mluvit o existenci alternativní kultury jako výsledku systematické činnosti jednotlivců anebo skupiny tvůrců. Objevovaly se jenom sporadické individuální projevy alternativní kultury, z nichž nejvýznamnějším bylo vydání čísla časopisu mladých autorů *Mladá tvorba* v roce 1958, které obsahovalo **básně příslušníků skupiny tzv. konkréťistů** (Lubomír Feldek, Jozef Mihalkovič, Ján Stacho a Ján Ondruš) a vyšlo bez souhlasu Správy tiskového dozoru (STD). Příčinou absence významnějších projevů alternativní kultury byla především nepřítomnost tradice organizovaného odporu proti režimu a později i relativně liberální atmosféra v kultuře v období 60. let.

Mezi aktivitami alternativní kultury je nejnámější činnost spisovatelů, kteří byli umlčeni po roce 1970. Ti v těsné spolupráci s podobně postiženými českými spisovateli publikovali svá díla v **exilových periodikách**, resp. vydavatelstvích (např. Index, Sixty-Eight Publishers), jakož i v **domácích samizdatových edicích**, resp. periodikách. V Praze v edici Petlice, vydávané Ludvíkem Vaculíkem, byly vydány první slovenské literární samizdaty *Reči z nížiny* (1973) a *Tváre a oslovenia* (1974), jejichž autorem je spisovatel Ivan Kadlečík. Později, v druhé polovině 70. let v samizdatu, resp. v zahraničí, začali uveřejňovat svá díla i další autoři. Nejvýznamnějšími představiteli slovenské krásné literatury, kteří po roce 1970 publikovali v samizdatu, resp. v exilu, byli Dominik Tatarka, Hana Ponická, Martin Šimečka, Albert Marenčin, Miroslav Pius, Pavol Hruš aj. Mezi autory literatury faktu je do tohoto okruhu třeba zařadit Milana Šimečku, Miroslava Kusého, Jozefa Jablonického aj. Na Slovensku vycházely i překlady zahraniční umělecké literatury (např. *Farma zvierat* od George Orwella, *Svet sexu* Henryho Millera aj.). Značnou část slovenské samizdatové knižní produkce tvořily **publikace náboženského charakteru**. V letech 1945–1989 na Slovensku vyšlo přibližně 1300 samizdatových neperiodických publikací.

Na Slovensku jsou však začátky alternativní kultury spjaty s aktivitami **skupiny výtvarníků**, kteří se snažili od druhé poloviny 50. let hlásit ke kontinuitě se slovenskou výtvarnou modernou před druhou světovou válkou. Tato skupina profesionálních výtvarníků (Stanislav Filko, Alex Mlynárčik, Vladimír Havrilla, Rudolf Sikora, Jozef Jankovič, Dezider Tóth, Lubomír Ďurček, Július Koller, Peter Bartoš, Vladimír Popovič aj.) i s teoretiky kultury (Tomáš Štraus, Rastislav Matuščík a Igor Gazdík), která začala tvořit v 50. a 60. letech, setrvala po roce 1970 v tiché **rezistenci vůči normalizačnímu režimu**. Část z nich byla předmětem odsuzujících kampaní za svou tvorbu již od poloviny 50. let, když vypukla ostrá kampaň proti výtvarné skupině tzv. galandovců. A. Mlynárčik, S. Filko, J. Koller, P. Bartoš a V. Popovič patřili do skupiny konceptualistů, která se na Slovensku vytvořila v polovině 60. let. Její podstata spočívala ve zpochybnění významu formy i estetiky a v redukci umění na jeho funkcionální smysl. Pro **slovenské konceptualisty** byla zároveň typická skepse vůči oficiální kultuře, světu velkoměsta a moderní technice. Svým uměleckým gestem reagovali též na beznadějnou realitu společnosti 70. a 80. let, označovanou jako „léta nehybnosti“. Proto právě v kruzích bratislavských výtvarníků začaly diskuse o globálních civilizačních trendech a ekologických problémech o mnoho dříve než v oficiálních vědeckých kruzích i mezi intelektuály, kteří se později sdružili kolem Charty 77. Na svá setkávání zvali i matematiky

a přírodovědce. Jedním z témat přednášek byl např. světový terorismus. Bratislavský výtvarník František Guldán vydával v letech 1983–1984 časopis *Kvartál*, obsahující překlady zahraničních článků a úvah o výtvarném umění.

Vzhledem k tomu, že mnozí z okruhu nezávislých výtvarníků byli zbaveni možnosti vystavovat, rozmnožovali mezi sebou grafické listy, kresby i texty ve dříve domluveném množství a řadili je do tematicky nebo jinak sjednocených alb. V roce 1988 se této skupině povedlo proniknout do oficiálního Svazu slovenských výtvarných umělců a ustanovit městskou organizaci v Bratislavě v čele s Miroslavem Cipárem, který nepatřil k nomenklатурním funkcionářům. Díky tomu se mohly na půdě této organizace hlásat i názory, které nebyly v souladu s oficiální politikou KSČ, a v listopadu 1989 na této platformě vzniklo hnutí Veřejnost proti násilí.

S uvedenou skupinou nonkonformních výtvarníků navázala v druhé polovině 70. let kontakty skupina mladých, většinou neprofesionálních intelektuálů a umělců, odmítajících vzory a oficiální estetiku normalizačního režimu i způsob života, který vnucoval svým občanům. Členové této skupiny se zpravidla ani nesnažili etablovat na oficiální intelektuální, resp. umělecké scéně a publikovat v oficiálních periodikách. V roce 1973 takto vznikla **neoficiální skupina DG** (Degenerovaná generácia). Příslušníci této skupiny se věnovali vizuálnímu umění, textové tvorbě, umění performance. Radikálně odmítali stávající režim a jeho instituce včetně vysokých škol. I když se věnovali kultuře i sebevzdělávání, volili raději zaměstnání určená pro občany „druhé kategorie“ (např. lepič plakátů, topič, uklízečka, skladník). Jiní členové zase byli z vysokých škol z politických důvodů vyloučeni (např. Ján Budaj a Tomáš Petřivý). Jiní vysoké školy opustili z vlastní vůle. Skupina se postupně rozšířila o nezávislé umělce a vytvářela otevřenou generační skupinu. Stejně jako podobné seskupení v Praze se pokoušela prezentovat i v rámci polooficiálního systému místní kultury. Orientovala se hlavně na prostředí vysokoškoláků. Kromě J. Budaje a T. Petřivého byli členy skupiny Vladimír Archleb, Igor Kalný, Jaroslav Štuller a další. První **undergroundové výstavy obrazů, fotografií i textů** se v Bratislavě uskutečnily v únoru 1974. I když se signatáři Charty 77 udržovali kontakty, jen málo z nich tento dokument podepsalo (např. Tomáš Petřivý, Gabriel Levický), protože její prohlášení neoslovovalo jejich generační skupinu, která neaspirovala na účast v politickém životě. Oni sami měli zájem vyvíjet činnost nezávisle na panujících politických poměrech. Blízké kontakty udržovali tito mladí umělci i s některými vysokoškoláky, přičemž jistým střediskem nezávislých mladých intelektuálů se stala komunita vysokoškoláků a umělců bydlících v pronajatém domě v Bratislavě v Gorazdově ulici.

Díky kontaktům, které navazovali s profesionálními výtvarníky, se v Bratislavě a v blízkém okolí uskutečnilo více undergroundových akcí. Koncem 80. let do této komunity patřilo přibližně 30–40 rodnin ze Slovenska i z Česka. Odtud s touto komunitou udržovali kontakty např. zpěváci Vladimír Mišík a Vladimír Merta. V létě 1976 a 1977 uspořádali v **Pezinku u Bratislavy** dva velké, oficiálně zakázané **bigbítové koncerty**, jejichž hlavním organizátorem byl Ladislav Snopko. Kromě rockových skupin z Čech a ze Slovenska na nich vystupovali i folkoví zpěváci z českého písničkářského sdružení Šafrán (např. Jaroslav Hutka a Vlastimil Třešňák), kteří měli zakázáno vystupovat. Pro J. Hutku a V. Třešňáka to byl jejich poslední koncert v Československu před emigrací. V dubnu 1978 se na půdě pracoviště J. Langoše, v Ústavu technické kybernetiky SAV, kde pracovali i další aktivisté bratislavské nezávislé intelektuální i politické scény, např. František Mikloško, uskutečnila výstava děl nonkonformních výtvarníků.

Výsledkem spolupráce nonkonformních výtvarníků a uměleckého undergroundu byly **nelegální výstavy v prostorech bratislavského koupaliště Lido**, v bratislavském Podhradí, **pouliční prezentace akcí a performance**, mezi organizátory patřili např. Ján Budaj a Gabriel Levický. V letech 1977–1978 se podíleli i na pokusu o pořádání **bytové univerzity** (tzv. antiuniverzity), v rámci které byli na přednášky zváni perzekvovaní politici a intelektuálové (např. Miroslav Kusý, Milan Šimečka, Tomáš Štraus, Jan Šimsa z Brna). Tématy přednášek byly např. dějiny filozofie, problematika aktuálních civilizačních trendů či otázky moderního umění. Bytové univerzity navštěvovali převážně mladí lidé hledající zdroje informací, které nebylo možné získat studiem na oficiálních univerzitách. Tato aktivita ztroskotala po zásazích komunistické Státní bezpečnosti. I umělecké aktivity této skupiny nezávislých intelektuálů

byly předmětem pozornosti StB, její členové byli často vyslýcháni, byly jim odebrány pasy, nemohli pořádat oficiálně výstavy, někteří byli na výsledích bití, bezdůvodně zatýkáni a propouštěni ze zaměstnání. Později, koncem 70. let, údajně vzniklo na bratislavské StB dokonce i zvláštní oddělení zabývající se problematikou nezávislých skupin moderního umění. Jejich aktivity byly označovány za nedovolené sdružování, pobuřování anebo rozvracení republiky. Umění performance československý establishment charakterizoval jako západní druh úpadkového umění. Příznivci alternativní kultury v Bratislavě udržovali kontakty s podobnými seskupeními v Praze, např. s literárním disentem, s undergroundovou skupinou Plastic People of the Universe, se signatáři Charty 77, folkovými zpěváky a nezávislými výtvarníky (např. s Milanem Knižákem). V bytě J. Budaje se uskutečňovala setkání a diskuse, jejichž hosty byli i zahraniční odborníci. Udržovali kontakty i s nezávislými intelektuály v Polsku, např. se skupinou kolem Andrzeje Jagodzińskiego či Aldony Jawłowské, resp. s budoucími aktivisty KOR a Solidarity.

Uvedená undergroundová skupina se vyznačovala procesuálním chápáním umění. Snažila se o stírání hranic mezi uměním a skutečností. Byla to reakce na apatii a dvoutvářnost, která vládla ve slovenské společnosti v 70. a 80. letech, na kulturní diktát tzv. socialistického realismu. Členové skupiny se snažili o tvorbu dění, událostí a nové skutečnosti. Jednou z jejich neúspěšnějších akcí se v roce 1978 stal tzv. **týden fiktivní kultury**, v jehož rámci na plakátech rozmístěných na frekventovaných místech v centru Bratislavy avizovali pořady, které se v daných politických podmínkách uskutečnit nemohly, např. koncert skupiny ABBA a Boba Dylana, výstavy Salvadora Dalího a René Magritta, resp. představení hry Eugèna Ionesca v neexistujícím divadle v Bratislavě. V roce 1979 J. Budaj inicioval vznik **Společnosti intenzivního přžívání**. Cílem akcí „intenzivního přžívání“ bylo vytvořit situaci pro vykonání jistého osobního gesta na veřejném prostranství, překonání každodenní lhostejnosti a strachu. Svými akcemi se snažili překonat „všude převládající hrozivé ticho a nehybnost“. Takovou akcí se stalo např. ležení na chodníku na frekventované ulici v centru Bratislavy. Její protagonisté se tak zároveň včlenili do role bezbranné oběti vystavené na milost a nemilost šlapajícímu davu. Jiný aktér, Vladimír Archleb, se zase dal připoutat na mříže Domu politické výchovy. Skupina pořádala i večery hyperrealistické poezie a umění, jejichž cílem bylo reagovat na zaběhlé umělecké postupy, tradiční výrazové prostředky, ale i všudypřítomnou atmosféru triviálnosti, trapnosti, rozčarování a banality. K dalším akcím této skupiny patřily rozličné **pouliční happeniny** organizované ve spolupráci s členy bratislavských amatérských divadel Faust, Pegasník a Labyrint, při kterých např. mimové napodobovali chůzi kolemjdoucích anebo je s hlavou v papírových krabicích žádali o pomoc při orientaci v ulicích města. Přitom zjišťovali postoj veřejnosti k takovým projevům nezávislého myšlení. Většina kolemjdoucích tyto akce nepovažovala za protizákonné, ale domnívala se, že jejich protagonisté se mohou za ně dostat do vězení.

V tomto okruhu se zrodila i myšlenka začít vydávat první **samizdatové časopisy** v Bratislavě. Od roku 1981 vycházel první nenáboženský samizdatový časopis na Slovensku *Kontakt*, jehož redakci tvořili Oleg Pastier, Ján Budaj, Jaroslav Štuller, Martina Šimečka, Igor Kalný, Vladimír Archleb a Jiří Olič. Ve druhém čísle tohoto časopisu vyšel překlad eseje George Orwella *Přečo píšem?* Časopis *Kontakt* měl od podzimu 1981 více paralelních redakcí, čímž se na jedné straně posílil jeho pluralitní charakter, na druhé straně se jeho redaktoři snažili vyhnout možným perzekucím ze strany Státní bezpečnosti. M. Šimečka ml. v časopise *Kontakt* publikoval více svých povídek a článků. Časopis kromě české a slovenské samizdatové umělecké a esejistické produkce uveřejňoval i zakázaná díla západních autorů. Mimořádný zájem projevovali redaktoři časopisu o **nezávislé myšlení v Polsku**. Tento samizdatový časopis zanikl v roce 1983 po osmi číslech. Příčinou byla atmosféra rezignace, příznačná pro první polovinu 80. let, po potlačení hnutí Solidarita v Polsku. Slovenská undergroundová komunita rezignovala na vydávání samizdatového periodika s výjimkou časopisu *Altamira* (1983–1985), který vycházel jednou ročně. Jeho vydavatelé byli Ján Langoš a Boris Lazar.

Až v roce 1987 začal vycházet časopis *Fragment* navazující na časopis *Kontakt*. V tomto časopise vyšly *Navrávačky* D. Tatarky, vyprávěné poeticko-reflexivní vzpomínky, které nahrála pražská historička umění Eva Štolbová a edičně zpracovali M. Šimečka ml. spolu s J. Langošem pro pražskou samizdatovou edici Petlice. Paralelně s časopisem *Fragment* začal vycházet i časopis *K*, jehož redakci

tvořili M. Šimečka ml., J. Budaj a J. Langoš. Začátkem roku 1988 došlo ke sloučení obou časopisů, které od té doby vycházely pod názvem *Fragment K*. Jeho redakci tvořili M. Šimečka ml., O. Pastier, J. Olič a Ivan Hoffman. M. Šimečka ml. se podílel na tvorbě koncepce nového samizdatového periodika. Publikoval v něm více svých povídek i publicistické články, ve kterých reagoval na aktuální politické dění, např. na potlačení demonstrace za náboženskou svobodu 25. března 1988 v Bratislavě.

V oblasti hudebního umění se alternativní kultura rozvíjela jednak v okruhu písničkářů (např. Ivan Hoffman), jednak v prostředí křesťansky orientovaných umělců. V Košicích a v Bratislavě působily křesťanské pěvecké sbory a další hudební tělesa, ze sólistů byla nejvýznamnější zpěvačka Jana Daňová.

Součástí alternativních duchovních aktivit v okruhu tzv. **křesťanského disentu** byly kromě výslovně náboženských, teologických a politických aktivit i kulturně-vzdělávací a vědecké aktivity. Pro mládež byly určeny časopisy *Zrno*, *Plátok*, *Príloha mladých* aj. Na vydávání překladů zahraničních filozofických děl a organizování neoficiálních vzdělávacích filozofických cyklů se významnou měrou podílel Ján Letz. Další **neoficiální vzdělávací cykly** organizované příslušníky křesťanské inteligence se týkaly fyziky a astronomie (Anton Hajduk a Ján Štohl), politologie (Ivan Šimko st., Viliam Volko), kybernetiky, matematiky, etiky apod.

Druhý okruh undergroundových umělců existoval v **Košicích**, přičemž jeho nejvýznamnější reprezentanti byli básník, výtvarník a filozof Marcel Strýko, básník Erik Groch a sochař Juraj Bartusz. V roce 1978 M. Strýko založil undergroundovou skupinu Lesní speváci, později přejmenovanou na The Nace (nás). V letech 1983–1984 vydali dva sborníky netradičních textů písní *Nacelle*, v letech 1978–1980 vydali čtyři čísla samizdatových sborníků *Trinásta komnata*. Udržovali kontakty hlavně s pražským uměleckým a filozofickým undergroundem. I když M. Strýko byl křesťansky orientován, mimořádně přátelské kontakty udržoval s českým levicovým filozofem Egonem Bondym, jehož filozofické semináře pravidelně navštěvoval. Na podzim 1988 začal M. Strýko v Košicích **cyklus přednášek z antické filozofie**, které se zpočátku konaly v ateliéru košického sochaře Juraja Bartusze, později v bytě M. Strýka. Tyto přednášky navštěvovali i další, většinou mladí intelektuálové. Na jaře 1989 se M. Strýko rozhodl cyklus přednášek přerušit a obnovil jej na podzim 1989. Kontakty s pražským intelektuálním prostředím zprostředkovali i studenti z východního Slovenska, kteří studovali v Praze. Autoři z tohoto okruhu publikovali i v pražských samizdatových časopisech (*Vokno*, *Revolver Revue*, *Ztichlá klika* aj.). Přesto v jejich případě taktéž šlo o primárně nepolitické aktivity, podobně jako v bratislavských samizdatových časopisech, z okruhu autorů košického samizdatu vycházely i politologické texty.

V důsledku informační bariéry vytvořené normalizačním režimem **bratislavský a košický okruh alternativní kultury** navzájem komunikovaly **prostřednictvím pražských disidentských, resp. undergroundových kruhů**. Samizdat vydávaný v Čechách byl pro slovenskou alternativní kulturu zdrojem informací i inspirace v mnohem větší míře než naopak. Slovenští protagonisté alternativní kultury často publikovali v českých nezávislých periodikách a ve slovenských samizdatových periodikách se objevovalo velké množství děl českých autorů. Nevzniklo žádné fórum alternativní kultury, které by se svou činností, případně okruhem autorů omezovalo jenom na území Slovenska anebo které by mělo dosah na celé území Slovenska. Proto lze vyslovit názor, že fenomén alternativní kultury byl společný pro celé Československo a alternativní kultura na Slovensku byla součástí československé alternativní kultury.

Církyve a náboženské společnosti

10

Stát, církve a náboženské společnosti | *Jaroslav Cuhra*

Státní dohled nad církvemi | *Jaroslav Cuhra*

Římskokatolická církev | *Jaroslav Cuhra*

Řeckokatolická církev | *Michal Barnovský*

Nekatolické církve a náboženské společnosti | *Jan Pešek*

Židovská náboženská obec | *Kateřina Čapková*

Křesťané a odpor proti režimu | *Jaroslav Cuhra*

Církevní procesy | *Jan Pešek*

Katolická akce | *Jaroslav Cuhra*

Akce K (kláštery) | *Zdeněk Vališ*

Akce P (pravoslaví) | *Michal Barnovský*

Církevní samizdat | *Jaroslav Cuhra*

Vztahy a jednání s Vatikánem | *Jaroslav Cuhra*

Křesťanská mírová hnutí | *Jaroslav Cuhra*

Nová orientace | *Jaroslav Cuhra*

Dílo koncilové obnovy | *Jan Pešek*

Desetiletí duchovní obnovy | *Jaroslav Cuhra*

Petice Podněty katolíků k řešení situace věřících občanů v ČSSR, 1987 | *Jaroslav Cuhra*

Tajná církev | *Jan Pešek*

Stát, církve a náboženské společnosti

Únor 1948 a následná absolutizace moci v Československu komunistickou stranou znamenaly pro všechny církve a náboženské společnosti zásadní proměnu jejich společenského postavení a role ve společnosti. Do duálního vztahu stát–církev vstoupila KSČ jako třetí účastník, v zásadě rozhodující činitel nové politiky státu (tzv. **státní církevní politiky**), a to ve skutečnosti „nepřímým“ způsobem. Vedení KSČ určovalo základní směr této politiky, odpovědnost za její vykonávání však zůstávala na podřízených státních orgánech, s kterými bylo také vedení církví jedině oprávněno jednat. Tento nepřirozený vztah přetrvával až do roku 1989 a zásadním způsobem podvazoval možnost nalezení vyváženého vztahu státu a církví. S výjimkou krátkého období pražského jara, kdy i část vedení KSČ byla schopna akceptovat tezi o možné koexistenci tzv. dvou světových názorů, tj. oficiálního marxisticko-leninského a křesťanského, byla v podstatě možnost dlouhodobě vyváženého vztahu k náboženství a církvím znemožněna premisou o konečném zániku náboženství a nutnosti „zániku náboženství napomáhat užitím všech prostředků, které jsou po ruce“ (stanovisko Komise pro církevní a náboženské otázky ústředního akčního výboru Národní fronty v srpnu 1948). Kompromisní a vstřícná řešení tak byla možná jen v kontextu aktuálních potřeb upevnění komunistické moci. Svůj paradoxní odraz měl tento mocenský pragmatismus v rozdílných formulacích o politice vůči církvím v jednotlivých obdobích komunistického režimu, takže v prvním období, provázeném neskrývaným násilím, se zároveň tvrdilo, že „náboženství však nemusí nutně působit jako síla sociálně reakční“ (1948), zatímco upevněný normalizační režim nepochyboval: „Není možné připustit názor, že náboženství by snad mohlo v podmínkách socialismu hrát nějakou pokrokovou úlohu“ (1971). Na pokraji svého zhroucení pak režim opět hledal spojení a sám sobě oponoval: „náboženství může v socialistické společnosti působit také jako pozitivní činitel“ (1989), tato poslední proměna však již nenalezla ani praktické vyjádření, ani odezvu ze strany církví.

Přibližně do roku 1952 bylo charakteristickým rysem této politiky její **zaměření proti katolické církvi**, nikoliv přímo proti náboženství. Katolická církev byla pro své spojení s Vatikánem postavena do role protinárodní církve a **proticírkevní propaganda** obratně využívala nejrůznějších dějinných reminiscencí k vykreslení tohoto obrazu, zároveň ve spojení s taktickou podporou některých nekatolických církví, použitých jako doklad rozvoje náboženské svobody. Ve zkratce lze shrnout politiku státu vůči katolické církvi (viděné jako opoziční politická síla) v těchto cílech:

- zbavit církev politického vlivu,
- podrobit ji státnímu dohledu a kontrole,
- omezit její činnost pouze na náboženské obřady v kostelích,
- zlikvidovat odpor proti nové církevní politice,
- izolovat církevní hierarchii od domácích i zahraničních církví,
- uměle vytvořit hnutí, které by reprezentovalo církev v souladu se zájmy státní správy,
- vytvořit národní katolickou církev odloučenou od Vatikánu.

Katolická církev nebyla, přes svou velikost, schopna soustředěnému náporu odolat a většinu úkolů se státnímu aparátu podařilo (často násilným způsobem) dokončit. Neuspěla **snaha o vytvoření tzv. národní církve**, původně jeden z hlavních cílů, věrnost Vatikánu zachovávala i většina duchovních angažovaných ve státem řízených organizacích. Radikálním krokem pak byla **likvidace řeholních řádů**

v roce 1950 a hlavně **řeckokatolické církve**, která byla násilně sloučena s církví pravoslavnou. Zásadním způsobem církev postihla postupná **likvidace majetkové základny**, která vyvrcholila v souvislosti s útokem proti řeholním řádům a zabavením veškerého řádového majetku.

V této první etapě lze hovořit o relativní toleranci vůči ostatním církvím, přestože i ony byly postiženy v rámci likvidace nejrůznějších společenských organizací, omezování svobody tisku a slova apod. Klíčovým zásahem do jejich práv a svobod bylo přijetí tzv. **církevních zákonů z 14. října 1949**, proti kterým protestovala nejen církev katolická, ale i řada církví nekatolických. Zákonem č. 217/1949 Sb. byl zřízen **Státní úřad pro věci církevní (SÚC)**, který se stal jediným orgánem kompetentním k jednání s církvemi a převzal odpovědnost za naplňování následného zákona ze stejného dne č. 218/1949 Sb., o hospodářském zabezpečení církví a náboženských společností státem. Podle znění tohoto zákona, na který navázala vládní nařízení č. 219–223, rozvíjející jej konkrétně k jednotlivým církvím a náboženským společnostem, byly zrušeny všechny předchozí předpisy upravující vztah mezi státem a církvemi. Připuštěna byla v Československu postupně do roku 1956 **registrace 17 církví a náboženských společností**: římskokatolické církve, Církve československé (od 1971 československá husitská), Starokatolické církve, Náboženské společnosti československých unitářů, Pravoslavné církve, Bratrské jednoty baptistů, Církve adventistů sedmého dne, Církve bratrské (původně Jednota českobratrská), Českobratrské církve evangelické, Evangelické církve metodistické, Jednoty bratrské, Křesťanských sborů, Novoapoštolské církve, Reformované křesťanské církve na Slovensku, Slezské církve evangelické augsburského vyznání, Slovenské evangelické církve augsburského vyznání a Židovské náboženské obce, stereotypně řazené mezi církve. V roce 1968 byl tento počet rozšířen znovuregistrací řeckokatolické církve. Čtrnáct paragrafů zákona v podstatě přeměnilo církve a náboženské společnosti v **státu podřízené organizace**, včetně **pojetí duchovních jako státních zaměstnanců**. Zákon ukládal duchovním složení **slibu věrnosti republice** a ponechával mocenským orgánům právo rozhodovat o jejich zaměstnání pomocí **státního souhlasu k výkonu duchovenské činnosti**, bez něhož nemohl úřad vykonávat. Zákon obsahoval řadu dalších omezení a přes protesty církví byl přijat v nezměněné podobě. Nezaregistrované církve buď přijaly sloučení s církví jinou, nebo spadly mezi tzv. nelegální a staly se terčem mocenské perzekuce.

Úspěch tažení proti katolické církvi přinesl přibližně od roku 1952 a znovu (po krátkém období mírné liberalizace v roce 1956) pak od roku 1957 proměnu dosavadní mocenské politiky. Za veřejný signál změny je možné považovat vystoupení Václava Kopeckého na sjezdu Československé společnosti pro šíření politických a vědeckých poznatků v červnu 1952, ve kterém vyzval k boji proti „náboženskému tmářství“ vůbec a pohrozil, že v tomto tažení se nelze zastavit před nikým a ničím. Nová politika tak nebyla již zaměřena proti konkrétní církvi, nýbrž **proti náboženství vůbec** a provázela ji silná **kampaň za vystupování z církví** (nejprve mezi komunisty, následovala mezi učiteli apod.) i tažení **proti výuce náboženství**. Tato opatření postihla většinu církví a vedla k protestům a snahám o změnu tohoto postupu (protestovala katolická církev, Českobratrská církev evangelická, slovenská evangelická církev). Paradoxně však přispívala také k odbourávání bariér mezi jednotlivými denominacemi. K částečné korekci tohoto tvrdého tažení však došlo v druhé polovině šedesátých let.

Neúplné narovnání vztahu k církvím i zlepšení jejich postavení přineslo až pražské jaro, včetně nové formulace vztahu KSČ k náboženství – odmítnutí nátlaku v politice státu vůči církvím, slova o právu věřících „vyslovovat se ke všem základním otázkám socialismu“ a „hájit svoje oprávněné zájmy ve společnosti“. Tato nová politika, reprezentovaná reformním vedením Sekretariátu pro věci církevní, měla své praktické důsledky v dílčích úpravách zákonných norem, nesetkala se však s plnou podporou funkcionářů KSČ a s ukončením reformního procesu byla jednoznačně odmítnuta.

Po celé období tzv. normalizace lze hovořit o jednoznačném návratu k rigidnímu náhledu na úlohu církví a náboženství jako na dočasné jevy a úkolem státního aparátu se opět stala snaha zlikvidovat náboženství vůbec, slovy Vasilu Biľaka: „vymanit věřícího z duchovního útlaku“ (1972). Tuto snahu provázelo prohloubení státního dozoru nad církvemi, pokračující omezování jejich pravomocí a zesílený **tlak na vedení církví s cílem zapojit je do režimní politiky** a využít v zájmu státní moci. Výsledkem byla postupná kompromitace některých představitelů církví v očích vlastních příslušníků církví, stejně jako

z pohledu opozičního hnutí, a eliminace jejich případného podílu na odporu proti normalizační politice. S úspěchem byla tato strategie užívána až do počátku osmdesátých let, v poslední dekádě režimu se některé církve – zvláště katolická a Českobratrská církev evangelická – stále výrazněji stavěly na odpor a usilovaly o změnu církevních zákonů a svého postavení ve společnosti. K výrazné změně vztahu moci k náboženství a církvím však nedošlo.

Čtyřicetiletý ateizační tlak, doprovázený hlubokými zásahy do vnitřního života církví, ovlivnil zásadním způsobem jejich strukturální podobu, „členskou“ základnu i míru vlivu na dění ve společnosti. Na jedné straně lze konstatovat, že církve prokázaly značnou schopnost rezistence a jako nereálná se ukázala mocenská idea o postupném „odumírání“ náboženství a zániku církví. Na straně druhé nepochybně zanechal nátlak na církvích a jejich postavení značné negativní stopy. Průvodním jevem byl **silný pokles početního stavu příslušníků církví**, zvláště ve formální příslušnosti: v roce 1950 se jako „bez vyznání“ definovalo jen 529 000 občanů (tj. 4,3 %) Československa, při prvním sčítání v nových podmínkách v roce 1991 to však již bylo 4 598 000 (téměř 30 %) občanů. Všechny církve se musely vyrovnávat s **úbytkem počtu duchovních**, zásadním **nedostatkem teologické a náboženské literatury**, částečným zaostáváním za světovým teologickým a vzdělanostním pokrokem i s **narušenou církevní strukturou** – neobsazené, případně nedostatečně vykonávané církevní funkce, uměle udržované generační propady apod. Jen s obtížemi se církve i dosud srovnávají s dalším dědictvím tohoto období – následky kolaborace některých církevních představitelů, problémem policejních agentů v církvích apod.

Přes všechna tato a další negativa lze vidět i některé pozitivní momenty. Tím nejdůležitějším je odbourání řady původních stereotypů bránících rozvoji ekumenismu, na kterém měla podíl praktická spolupráce křesťanů v tajné církevní nebo opoziční činnosti. Zároveň proticírkevní tlak vedl k mobilizaci všech schopností příslušníků církví v hledání nových pastoračních a teologických východisek a za „nenormálních“ podmínek dokázaly některé církve přesunout svou hlavní pozornost od někdy povrchních projevů víry ke skutečně základním otázkám, včetně hlubšího vhledu do rozhodujících sociálních otázek, a k otázce všeobecných lidských práv.

Státní dohled nad církvemi

Aparát k řízení politiky vůči církvím se konstituoval postupně a prošel částečnými změnami. Charakteristickým rysem však bylo jednoznačné podřízení státních orgánů ideovému i praktickému **dozoru komunistické strany**. Ať již formou přímého úkolování politickým byrem či předsednictvem KSČ, nebo cestou konzultací s ideologickými a dalšími odděleními ÚV KSČ.

Ihned po únoru 1948 vzniká **Komise pro církevní a náboženské otázky** ústředního akčního výboru Národní fronty řízená jejím generálním tajemníkem Alexejem Čepičkou, zrušená teprve v říjnu 1949 v souvislosti se vznikem **Státního úřadu pro věci církevní (SÚC)**, který převzal její úlohu. Komise odpovídala za praktické provádění církevní politiky, strategii však určovala **církevní komise ÚV KSČ** (řízena opět A. Čepičkou), nahrazená od jara 1949 do března 1950 „**církevní šestkou**“ se stejným předsedou. Do září 1951 pak stranický dozor vykonávala tzv. **církevní rada**, řízená Zdeňkem Fierlingerem. Od roku 1951 přestala být církevní agenda v komunistické straně věcí speciálního orgánu a tyto otázky řešilo celé předsednictvo (politické byro) ÚV KSČ. Tato praxe přetrvala až do roku 1989.

Hlavním vykonavatelem politiky byl **Státní úřad pro věci církevní**, který ukončil činnost v roce 1956 vládním nařízením č. 19/1956. Nahrazen byl nejprve odborem, následně **Sekretariátem pro věci církevní** (církevním sekretariátem) při některém z ministerstev (1956–1968 Ministerstvo kultury a školství, 1968 Ministerstvo kultury a informací), na Slovensku byl součástí pověřenectva Slovenské národní rady. V souvislosti s federalizací Československa vznikly 1. ledna 1969 dva sekretariáty pro věci církevní při ministerstvech kultury, v lednu 1971 byl pro koordinaci církevní politiky v Československu a řízení zahraničních vztahů církví zřízen Sekretariát pro věci církevní Úřadu předsednictva vlády ČSSR. Na konci osmdesátých let byla připravena další reforma, která měla posílit pravomoci církevních sekretariátů, dosud fungujících pouze jako odbor příslušného ministerstva cestou podřízení sekretariátů přímo vládě, prakticky již však nebyla naplněna.

Systém řízení církevní politiky doplňovala sestava krajských a okresních církevních tajemníků, na místní úrovni byl církevní dozor již součástí dalších funkcí. Pravomoci **církevních tajemníků** nebyly definovány specifickým zákonem a v praxi je lze označit za značně široké, včetně práva zakázat církevní shromáždění a odebrat státní souhlas k duchovenské činnosti, což se stávalo příčinou opakovaných stížností církví.

Specifickým způsobem, který nebyl dosud dostatečně historicky zvážen, pak působily v církevním prostředí a v zájmu mocenské politiky jednotlivé složky aparátu Ministerstva vnitra, zejména **Státní bezpečnosti**. Zatímco o jejím klíčovém podílu na vytváření a prosazování otevřené trestně-politické represe, včetně přímého či nepřímého podílu na násilné smrti některých příslušníků církví, lze již dnes nalézt dostatek relevantních informací, nevyřešena dosud zůstává faktická úloha státobezpečnostního aparátu v každodenní praxi postupu vůči církvím. Dosavadní historické výzkumy naznačily značný podíl bezpečnostních složek na jeho prosazování, včetně využívání státního „církevního“ aparátu v zájmu operací StB. Otevřena zůstává i otázka **působení tajných agentů** Státní bezpečnosti v církvích, podle kusých údajů o některých z nich dosáhl jejich počet i více než 10 % duchovních vybrané církve. Nakolik tak Státní bezpečnost ovlivňovala postoje církví, včetně jejich vedení, musí být teprve seriózně řešeno.

Rámec života církví a mocenské politiky vymezovalo znění zákona č. 218/1949 Sb. jen obecně a tomu odpovídala i proměnlivá intenzita míry jeho omezování. Období po roce 1948 charakterizovalo rychlé rušení svobodného prostoru církví, spojené často s obecně zaváděnými změnami – omezení tisku, veřejného působení, možnosti kontaktu se zahraničím apod. Radikálním zásahem do svobody církví byla **likvidace církevního školství**, a zvláště **zřízení státních bohosloveckých fakult** v roce 1950. Na základě vládního nařízení č. 112/1950 Sb. tak přípravu duchovních zajišťovalo pouze šest ústavů – katolické bohoslovecké fakulty v Litoměřicích a Bratislavě, Husova československá a Komenského evangelická fakulta v Praze, Slovenská evangelická fakulta v Bratislavě a Pravoslavná v Prešově. Součástí této změny bylo i uplatňování státního dozoru nad přijímacím řízením (směřovaného k omezení počtu studujících) a kontrola obsahu výuky (včetně zavedení povinné výuky marxisticko-leninské filozofie).

Ze specifických opatření zaměřených vůči církvím je nutné sledovat uplatňování „státního souhlasu k výkonu duchovenské činnosti“ a praxe administrativního omezování prostoru pro výkon náboženství. **Zavedení státního souhlasu** zákonem č. 218/1949 provázelo jeho neudělení všem duchovním, kteří odmítli složit slib věrnosti republice, případně jim toto složení nebylo umožněno. S největší intenzitou dopadlo toto opatření na katolickou církev, která zároveň v průběhu přípravy slibů (1950) postupně ztratila kontakt s takřka celou dosavadní hierarchií, internovanou, případně uvězněnou bez složení státního slibu. Teprve v průběhu padesátých let bylo části hierarchie umožněno slib složit, takže se ujala za značně ztížených podmínek svých funkcí. Zásadní výnos o podmínkách udělení státního souhlasu vydal Státní úřad pro věci církevní v roce 1955, oproti původnímu znění zákona uvedl jako nutnou podmínku k výkonu místní duchovenské služby (kromě složení slibu a souhlasu krajského církevního tajemníka) i **souhlas okresního církevního tajemníka**, což v praxi takřka znemožňovalo operativní přesun duchovních a vzájemnou výpomoc. Státní souhlas byl pro mocenské orgány nejučinnějším nástrojem k zásahům do života církví a praxe jeho odnímání (dočasného či trvalého) byla užívána vůči všem církvím. Stala se příčinou mnoha protestů, které ovšem nevedly k nápravě. V průběhu **pražského jara** byl výnos z roku 1955 zrušen a Sekretariát pro věci církevní novelizoval výklad zákona, **zrušil dodatečný souhlas na úrovni okresu** a zároveň byl **souhlas k výkonu duchovenské služby automaticky udělen všem soudně rehabilitovaným duchovním** (za podmínky složení slibu). Nová normalizační církevní politika však rychle vyšla vstříc tlaku krajských a okresních církevních tajemníků, nespokojených s omezením jejich pravomocí, a metodický výklad z roku 1970 opět vrátil ustanovení o potřebě **dodatečného souhlasu na okresní úrovni**. Toto opatření, které ve stejné míře postihovalo katolickou i nekatolické církve, se setkalo opět s protesty, které ovšem nevedly k nápravě, a nový výnos z roku 1975 podmínky udělení souhlasu ještě ztížil. K úpravě podmínek udělování souhlasu do roku 1989 nedošlo a v celém průběhu tzv. normalizace byl předpis užíván v široké míře, zvláště v prostředí církve katolické a Českobratrské církve evangelické. Specifickým způsobem bylo udělení souhlasu uplatněno u katolické hierarchie – **souhlas k výkonu biskupské funkce** byl v celém čtyřicetiletí udělen přes opakované žádosti domácí církve i Svatého stolce pouze jedinému z tajně vysvěcených biskupů (F. Tomáškoví), ostatním byl buď vůbec znemožněn výkon duchovní služby (J. Korec), nebo byli nuceni vystupovat v duchovní správě jako řadoví duchovní (K. Otčenášek, P. Dubovský).

Školní výuka náboženství byla omezována již po únoru 1948, ze zákona však nadále přetrvávala praxe jejího zařazení do řádných školních osnov (zákon č. 95/1948 Sb., vládní nařízení č. 196/1948). Církevní zákon č. 218 z roku 1949 výuku neomezil, zavedl jen povinnost vyučovat bezplatně a pouze duchovními. Zásadní změnou se staly vyhláška o výuce náboženství z roku 1952 a zákon č. 31/1953 Sb., které změnily dosavadní praxi: náboženství mělo být vyučováno jako **mimořádný neklasifikovaný předmět**, na nějž se žáci museli individuálně přihlásit, výuka mohla probíhat pouze v prostoru školy a podléhala státnímu dozoru včetně jejího obsahu. Od roku 1953 státní moc rozvinula masivní **kampaň směřovanou k omezení počtu přihlášených**, při níž byla omezena výuka pouze na 2.–7. ročník základních škol a k účasti byl bezpodmínečně požadován souhlas obou rodičů. Součástí kampaně bylo zastrasování rodičů před přihlášením a **následná studijní omezení** pro žáky, kteří výuku navštěvovali. Výsledkem bylo průběžně

snižování počtu přihlášených i řada protestů církví, ke změně této administrativně-represivní politiky však do roku 1968 nedošlo. Mnohé církve se pokusily tomuto tlaku čelit náhradním programem pro mládež, včetně tajné výuky náboženství a prázdninových pobytů pro mládež spojených s podobnou výukou. Reformní vedení církevního sekretariátu v době pražského jara novelizovalo podmínky výuky náboženství výnosem z října 1968, který rozšířil možnost výuky až po 9. třídu základních škol, umožnil její provádění i mimo školní budovy v rozsahu dvou hodin týdně (dosavadní úprava umožňovala pouze jedinou hodinu), zavedl možnou výuku laiky i honorář pro vyučující.

Normalizační vedení církevního sekretariátu akceptovalo již v roce 1970 výhrady církevních tajemníků, kteří byli s úpravou nespokojeni, nová směrnice však pro formální nedostatky mohla být plně uplatněna jen na Slovensku, český církevní sekretariát sjednotil postoj se slovenským vyhláškou z roku 1971. V zásadě šlo o návrat k původnímu omezenému pojetí výuky. Úprava se stala terčem ostré kritiky některých církví, které se také postupně pokoušely o obnovení **skrytých forem práce s mládeží**. Charakteristickým rysem normalizační církevní politiky byl její silný důraz na znemožnění takového kontaktu, včetně trestního stíhání duchovních zapojených do této činnosti, případně odebrání státních souhlasů. Postihováni v zaměstnáních byli v některých případech i rodiče, kteří přihlásili dítě na výuku legální. Neúplné zdroje, jež jsou k dispozici, dokumentují, že tento tlak školní výuku náboženství silně omezil, a to zvláště v českých zemích – v roce 1955 se výuky v Čechách zúčastnilo 43 % žáků, v roce 1960 – 15 %, 1969 – 24 %, 1975 – 10 % a v roce 1985 pouhá 3 %. Na Slovensku nepřinesl tento tlak tak markantní pokles, přesto i zde je zřetelný (1955 účast 61 %, 1969 – 62 %, 1975 – 30 %, 1985 – 15 %).

Římskokatolická církev

Římskokatolická církev představovala v roce 1948 **nejpočetnější církev na území Československa**, podle údajů z roku 1950, kdy bylo naposledy provedeno sčítání obyvatel i podle náboženské příslušnosti, se k ní hlásilo 9 415 000 obyvatel, tj. 76,31 %. Na území republiky existovaly dvě církevní provincie (česká a moravská), specifická situace byla na území Slovenska, kde dosud přetrvávalo provizorní řešení z počátku první republiky, část diecézí patřila pod přímou správu Vatikánu, část do zahraničních církevních provincií. Celkem se na území Československa nacházelo 12 diecézí a apoštolských administratur, přičleněna byla tzv. českočeská apoštolská administratura. V únoru 1948 měla církev ve funkci dva arcibiskupy a 12 biskupů, výchovu kněží zajišťovaly tři teologické fakulty, řádné diecézní semináře a řádové instituty. Ve více než tisícovce klášterů a řeholních domů působilo přibližně 2500 řeholníků a přes 12 000 řeholnic, církev vydávala přes 130 časopisů a spravovala téměř tři sta sociálních ústavů. Právní postavení církve vymezovala i nadále dohoda mezi Svatým stolicem a Československou republikou z roku 1928, úmluva *Modus vivendi*.

Společensky se katolická církev nacházela v částečně odlišném postavení oproti předválečnému období. Na jedné straně vzrostla prestiž církve v českém prostředí díky **statečnému postoji řady duchovních v průběhu okupace**, včetně popravky nebo smrti v koncentračních táborech více než osmdesáti duchovních (vězňeni byli i někteří z biskupů, včetně nového pražského arcibiskupa Josefa Berana), na straně druhé negativně působil **podíl duchovních na zřízení a vedení samostatného slovenského státu**. K nejvýznamnějším střetům mezi církví a československým státem do roku 1948 tak patřila otázka popravky Jozefa Tisa, zestátnění církevního školství na Slovensku a prováděná konfiskace církevní půdy. Tříleté poválečné období provázela výrazná intelektuální obroda církve, hledání nových forem pastorační i příprava na možnou existenci v marxistickém státě – výrazný vliv na tuto obrodu mělo působení chorvatského jezuita **Tomislava Kolakoviče** a jeho hnutí Rodina, které se přes Slovensko rozšířilo i do českých zemí.

Do dění v únoru 1948 však katolická církev přímo nevstoupila, nejznámější (opožděnou) reakcí byl pastýřský list arcibiskupa Berana z 26. února 1948 zvaný Arcibiskupe, nemlč, nesmíš mlčet, ve kterém vystoupil proti politické perzekuci a nezákonnosti.

Přestože si katolická církev byla vědoma nepřátelského postoje ze strany nové komunistické moci, nenalezla účinnou strategii, jak nastolenému tlaku bezprostředně čelit. V květnu 1948 se poprvé sešla církevní a vládní delegace k projednání hlavních sporných bodů vztahu státu a církve (v podstatě proti duchu dosud platného *Modus vivendi*, který nepředpokládal přímou dohodu mezi československým episkopátem a státem). Ze strany církve šlo o pokus zastavit nezákonné zásahy do života církve i proti jednotlivým duchovním a věřícím. Jednání, vedená s delšími přerušeními, skončila v dubnu 1949 po tzv. smokovském incidentu (při jednání biskupů v březnu 1949 bylo v zasedací místnosti nalezeno odposlouchávací zařízení) a nevedla k uzavření žádné zásadní dohody. Dosavadní vstřícné kroky církve – např. Beranova účast na slavnostním *Te Deum* po zvolení Klementa Gottwalda československým prezidentem – nepovažovalo vedení KSČ za dostatečné a ve formulování dalšího postupu vůči církvi převážil směr prosazující zesílený tlak vedoucí k vytvoření tzv. **národní církve**, odtržené od Vatikánu. Podnětem k zostření postupu byl i narůstající počet **incidentů s církevními představenými**, kteří na proticírkevní tažení odpověděli několika pastýřskými listy, v nichž protestovali proti opakovanému porušování

náboženské svobody v Československu. V červnu 1949 po zahájení **státem řízené Katolické akce** vydali biskupové nejostřejší pastýřský list Hlas československých biskupů a ordinářů věřícím v hodině velké zkoušky, po jehož veřejném čtení přestala vládnoucí moc o dohodu a případné přihlášení se katolické církve k novému režimu usilovat. Dosavadní **biskupové** (do vydání církevních zákonů v říjnu 1949 byli vysvěceni ještě čtyři, tři z nich však režim již neakceptoval) byli postupně **internováni** a diecéze měli spravovat státem dosazení kapitulní vikáři. Církve v reakci na narůstající tlak začala vytvářet „**skryté vedení církve**, včetně svěcení tajných biskupů. V průběhu padesátých let tak na území Československa veřejně a se státním souhlasem působili pouze jeden český a tři (od roku 1956 čtyři) slovenští biskupové, ostatní členové biskupského sboru se nacházeli v internaci, případně ve vězení.

Do konce roku 1950 byla provedena řada dalších kroků vedoucích k minimalizaci vlivu katolické církve na dění ve státě a společnosti. Nejprve moc omezila suverenitu církve zákonem č. 218/1949, který delegoval řadu vnitrocírkevních pravomocí na nově zřízený Státní úřad pro věci církevní. Radikálním krokem byla **akce K v dubnu 1950**, při které byly **nezákonně zrušeny mužské řeholní řády**, členové internováni a na základě dodatečného výnosu Státního úřadu pro věci církevní byl zabaven majetek řádů. Na podzim následoval podobný krok vůči **ženským řeholním řádům**, vzhledem k jejich nezastupitelné práci v sociálních ústavech a nemocnicích jim byl ponechán omezený prostor k činnosti, zrušeny však byly kláštery a řády nemohly přijímat nové členky. V březnu 1950 došlo k vypovězení vatikánského zástupce na československém území Ottavia de Liva a byl fakticky **ukončen kontakt katolické církve s Vatikánem**. Administrativní cestou byly postupně zrušeny téměř všechny církevní časopisy, v úplnosti církevní školství, v létě 1950 byla výchova duchovních převedena do dvou centrálních seminářů pod státním dozorem a veškeré další vzdělávací ústavy uzavřeny. V souvislosti s akcí K byl také v zásadě ukončen proces **zabavování majetku církve** (probíhající postupně zvláště s využitím pozemkových zákonů č. 142/1947 Sb. a č. 46/1948 Sb.) a ta již neměla možnost samostatné hospodářské činnosti a ocitla se v úplné závislosti na státu, i dosud rozsáhlá **charitativní činnost byla podřízena státnímu dozoru** a marginalizována. Zásadní význam k ovládnutí církve měla i ustanovení církevních zákonů o slibu duchovních a státním souhlasu k výkonu duchovenské činnosti, prostřednictvím nichž se **duchovní stal fakticky státním zaměstnancem** a stát mohl rozhodovat o jeho zařazení. Výsledkem těchto a dalších opatření byla „paralyzovaná“ církev, jejímiž státem řízenými reprezentanty se navenek stali „loajální“ duchovní, od počátku padesátých let sdružení v **Mírovém hnutí katolického duchovenstva**.

V reakci na tlak vznikla tzv. **tajná církev**, nebo též podzemní, skrytá, nelegální, laická církev. Celkově však mocenské zásahy skutečně vedly k **snížování religiozity v Československu**, s rozdílnou úrovní – vliv katolické církve slábl hlavně v českých zemích a zvláště v pohraničních oblastech, menší dopad měla opatření na Slovensku. Utajené církevní struktury, vybudované počátkem padesátých let, nebyly schopny v úplnosti odolat perzekučnímu tlaku, navíc byla většina tajně vysvěcených biskupů, případně jiných tajných představitelů církevních úřadů uvězněna a odsouzena v **církevních procesech**. Stejný osud postihl většinu aktivních laiků, kteří se ve ztížených podmínkách pokoušeli uchovat a rozvíjet výchovné poslání církve, včetně vytváření „nelegální“ sítě kroužků podporujících rozvíjení hlubšího náboženského života. Přes všechna omezení a perzekuční tlak nedosáhla však moc hlavního cíle – oddělení katolické církve v Československu od Vatikánu a papeže, kterého i nadále respektovala celá církev, včetně tzv. loajálních duchovních.

Zásadní vliv na další vývoj měly dvě události: první velké **amnestie politických vězňů** v roce 1960 a 1962, kdy byla z vězení propuštěna část duchovních i laiků, kteří následně svou aktivitou přispěli k postupnému ožívání intelektuálního života katolické církve, a **nástup mladší laické generace**, usilující o rozvoj závěrů II. vatikánského koncilu (1962–1965). Toho se v Československu účastnili tři (od druhého zasedání čtyři) biskupové, mezi nimi i tajně vysvěcený český biskup František Tomášek. V roce 1963 byl také na základě žádosti Vatikánu **obnoven dialog mezi vládou a Svatým stolcem**, jehož hlavním výsledkem byla kompromisní dohoda z roku 1965 o odchodu dosud izolovaného arcibiskupa Berana (1965 jmenován kardinálem) do římského exilu a jeho nahrazení biskupem Tomáškem ve funkci pražského apoštolského administrátora. Poslední český biskup se státním souhlasem Antonín Eltschkner

zemřel v roce 1961, veškeré biskupské funkce od této doby vykonávali slovenští biskupové. **Jmenování biskupa Tomáška** tak bylo spojeno i s formálním **oživením veřejného života církve** v českých zemích. Snaha o zavedení reformy a ducha koncilu do života církve v Československu, státními orgány značně blokována, byla určujícím rysem druhé poloviny šedesátých let, včetně rozvoje ekumenických snah, a gradovala v průběhu pražského jara. Základní požadavky církve uvedl ve svém listě již 25. března 1968 pražský biskup Tomášek v dopisu vládě ČSSR, 9. dubna s podobným listem vystoupili i slovenští biskupové. V zásadě se církev orientovala na obnovení hierarchické struktury: návrat biskupů bez státního souhlasu do diecézí; jmenování dalších biskupů; obnovení řádového života, ukončení protiprávních zásahů do vnitrocírkevního života (výuka náboženství, způsob udělování státních souhlasů, prostor pro aktivitu laiků v církvi apod.). Rozhodující význam pro uvedení závěrů koncilu do praxe mělo sehrát **Dílo koncilové obnovy** vytvořené na celorepublikovém základě a nahrazující církví odmítané Mírové hnutí katolického duchovenstva. Konec reformního procesu znemožnil hlubší úpravu právních vztahů vymezujících prostor pro aktivitu církve. Úspěchem však bylo celkové oživení zájmu o život církve a využití prostoru pro načerpání zkušeností a poznatků o životě církve ve svobodném světě. Zároveň bylo částečně obnoveno obsazení diecézí návratem tří českých biskupů na místa, která zastávali před svou internací, respektive uvězněním.

Nástup normalizačního režimu byl spojen s praktickou likvidací většiny úprav postavení církve vzniklých za pražského jara a v řadě případů normalizační režim zacházel ve svých opatřeních hlouběji než k pouhému návratu před „leden“. Na tento postup však katolická církev reagovala v některých směrech efektivněji než v předchozích letech a lépe se podařilo udržet spojení mezi legální a nelegální církví, včetně participace duchovních se státním souhlasem na činnosti podzemní církve. Pokračující dialog vlády s Vatikánem také umožnil alespoň částečné zachování biskupského sboru po úmrtí všech slovenských a dvou českých biskupů do roku 1972. Zásadní změnu znamenalo i **vytvoření samostatné slovenské církevní provincie** v roce 1978, přestože nebylo spojeno se jmenováním slovenského metropolitů.

V průběhu sedmdesátých a osmdesátých let nabývala katolická církev stále silnější významu v kontextu celého protitotalitního odporu, zvláště pak na Slovensku; tento úspěch však měl své limity v jednoznačném trendu k snižování skutečné religiozity a narůstajícího **nedostatku duchovních** (pouze částečně zapříčiněného státní restrikcí při přijímání bohoslovců). K prvním zásadním konfliktům mezi mocí a církví došlo v otázce aplikace vatikánského dekretu *Quidam episcopi* z roku 1982, jímž byla duchovním zakázána činnost v politických organizacích, za kterou bylo označeno i prorežimní **Sdružení katolického duchovenstva Pacem in terris** (SKD PIT), vzniklé v roce 1971. Díky aktivnímu přispění kardinála Tomáška a slovenského biskupa Júlia Gábríše, kteří na rozdíl od dalších biskupů splnění dekretu jednoznačně požadovali, byla tato organizace v podstatě rozložena, navzdory jednoznačné podpoře státní mocí. K novým konfliktům došlo v souvislosti s petičními akcemi (**Navrátilova petice**), církevními poutěmi a řadou dalších aktivit spojených často s postavou kardinála Tomáška. Zásadní význam pro toto probuzení mělo zvolení krakovského arcibiskupa Karola Wojtyły papežem **Janem Pavlem II.** (1978), zvláště vzhledem k jeho předchozím kontaktům se slovenským církevním prostředím i k jeho zájmu o dění v Československu. V českém prostředí došlo v druhé polovině osmdesátých let k **propojení podzemní a oficiální církve** v projektu **Desetiletí duchovní obnovy** a lze konstatovat, že římskokatolická církev byla v roce 1989 přes čtyřicetiletý útlak značně aktivní. Na druhou stranu zanechalo toto období řadu negativ, která nebyla vždy na první pohled zřejmá – razantní pokles religiozity, nedostatek vzdělaného kléru, jeho přestárlost, uměle udržovaná bariéra mezi duchovními a laiky, otázka vyrovnání se s různými selháními ve vztahu ke komunistickému režimu.

Řeckokatolická církev

Řeckokatolická (uniatská) církev je západní věrouka s východní liturgií, téměř totožnou s pravoslavnou církví. Podle soupisu z roku 1948 se k řeckokatolické církvi v Československu hlásilo 305 645 věřících, z toho 237 242 na Slovensku (především na východě), měla 282 kněží včetně dvou biskupů a sedm mužských a pět ženských klášterů. Řeckokatolická církev sestávala ze tří administrativních jednotek – z prešovské diecéze a dvou administratur. Pod **prešovskou diecézi** patřily farnosti v českých zemích, na západním, středním a většina farností na východním Slovensku. **Mukačevské administratuře** podléhaly farnosti ve čtyřech nejvýchodnějších okresech ČSR (Sobrance, Sečovce, Michalovce a Trebišov) a pod **hajdudorožskou administraturu** spadaly čtyři farnosti okresu Kráľovský Chlmec. Obě zmíněné administratury byly pod jurisdikcí biskupa prešovské diecéze.

Během tažení komunistické moci proti církvím byla nejhůře postižena právě řeckokatolická církev. Jestliže ostatní církve byly oslabeny, rozloženy či podřízeny státní kontrole, řeckokatolická církev byla **akcí P přímo zlikvidována**. Státní moc za podpory vedení pravoslavné církve zinscenovala **28. dubna 1950 církevní sněm (sobor)**, který zrušil Užhorodskou unii z roku 1646 a **ohlásil návrat k pravoslaví**. Tím řeckokatolická církev v Československu oficiálně přestala existovat a pojem řecký katolík se vytratil z úředních záznamů. Duchovní, kteří odmítli pravoslaví, byli zbaveni kněžského povolání a čekala je diskriminace, pronásledování a mnohé z nich také vězení. Sídlní **řeckokatolický biskup Pavel Peter Gojdič** byl v roce **1951 odsouzen na doživotí** a o devět let později ve vězení v Leopoldově zemřel. Světící **biskup Vasiľ Hopko** byl odsouzen na **15 let vězení**. Postoje věřících k novému vyznání byly rozdílné, někteří se smířili s pravoslavnou církví alespoň do konsolidace poměrů, která by umožnila obnovu činnosti řeckokatolické církve. Jiní hledali cestu k římskokatolické církvi, což bylo ovšem velmi složité. Oficiální přestup byl zejména v 50. letech téměř nemožný a navíc katoličtí duchovní měli pro bývalé řecké katolíky zakázáno vykonávat náboženské úkony. Poslední skupinu tvořili ti věřící, kteří setrvali na pozicích řeckokatolické církve, přestože neměli ani chrámy, ani kněze. Sami si sloužili bohoslužby u kříže, na hřbitově nebo v domě. Tento stav trval s drobnými změnami až do roku 1968.

Během demokratizačního procesu v roce **1968** vzniklo na východním Slovensku **hnutí za obnovu řeckokatolické církve**. **10. dubna** toho roku se v **Košicích** sešlo 133 bývalých řeckokatolických kněží a řeholníků. V přijaté rezoluci účastníci vyhlásili prešovský sobor za neplatný a žádali vládu o rehabilitaci řeckokatolické církve. Na shromáždění byl zvolen **akční výbor řeckokatolického duchovenstva**. Jeho úkolem bylo navazovat kontakty s úřady a zastupovat zájmy řeckokatolické církve. Pod tlakem kněží a věřících přijala **13. června 1968 vláda usnesení o povolení činnosti řeckokatolické církve** a nařízení o jejím hmotném zabezpečení státem. V **dubnu 1969 vznikl v Prešově ordinariát** v čele s ordinářem, apoštolským administrátorem Mons. Jánem Hirkem. Obnovení řeckokatolické církve bylo doprovázeno majetkoprávními spory s pravoslavnou církví a konflikty mezi věřícími obou konfesí. Během tzv. normalizace se řeckokatolická církev opět dostala do nemilosti stranických a státních orgánů. Majetkoprávní otázky mezi řeckokatolickou a pravoslavnou církví zůstaly nedořešeny. Řeckokatolická církev byla plně rehabilitována až po pádu komunistického režimu v roce 1989.

Nekatolické církve a náboženské společnosti

Poúnorový komunistický režim se v rámci boje proti katolické církvi jako „hlavnímu nebezpečí“ snažil určitým způsobem **využít nekatolické církve** a náboženské společnosti. I na ně sice dopadal omezující tlak státní moci (ztráta materiální základny, zásahy do vnitrocírkevního života atd.), formálně však jako by po uchopení moci komunisty získaly „lepší“ postavení než doposud. Týkalo se to zejména církve pravoslavné a Československé církve. Podpora pravoslavné církve, řízené z Moskvy, byla součástí tažení proti řeckokatolické církvi a v konečném důsledku měla oslabit dokonce i katolickou církev. Preferování Československé církve směřovalo k prosazení plánu na přetvoření katolické církve na tzv. národní katolickou církev bez pevného vztahu k Vatikánu, např. cestou hromadných přestupů do Československé církve (představa o obdobném vývoji jako po první světové válce), eventuálně k jejímu využití jako pozitivního příkladu vztahu církve ke státu.

Nekatolické církve a náboženské společnosti, tak jako katolická církev, byly na základě tzv. církevních zákonů z podzimu 1949 postaveny **pod státní dozor a kontrolu**. Některé přijaly tyto zákony s uspokojením, a dokonce projevovaly režimu svoji vděčnost. Kromě **pravoslavné a Československé církve** to byla zejména **Reformovaná křesťanská církev** na Slovensku, která se prostřednictvím zákonů dočkala zrovnoprávnění s ostatními církvemi. Důvody uspokojení však nebyly náboženské, ale nacionální; církev s věřícími především maďarské národnosti byla do té doby z národnostních příčin výrazně diskriminovaná. Další církve proti přijetí tzv. církevních zákonů protestovaly už ve stadiu příprav i po jejich přijetí a žádaly změny. Nejvýraznější nesouhlas dávala najevo **Československá církev evangelická** (působící v českých zemích) a **Slovenská evangelická církev augsburského vyznání**. Režim však nebyl ochoten přistoupit na žádné ústupky a církve a náboženské společnosti byly přinuceny zákony respektovat. Paradoxní přitom bylo, že jeden z předních představitelů právě Československé církve evangelické Josef Lukl Hromádka v následujících letech nejvýrazněji reprezentoval vstřícný postoj vůči režimu. Několik menších církví a náboženských společností (**Křesťanské sbory, Novoapoštolská církev, Svědci Jehovovi** a další) nezískalo vůbec právo k legální činnosti a buď byly nuceny se spojit s jinými společenstvími, nebo působily v ilegálně.

Určité zvýhodnění uznaných nekatolických církví a náboženských společností názorně demonstrovalo skládání slibů věrnosti duchovními začátkem roku 1950. Zatímco u katolické církve bylo složení slibu umožněno jen nižším a středním hodnostářům, u ostatních církví a společností mohli slib složit i vedoucí funkcionáři včetně biskupů. Žádný duchovní složení slibu neodmítl. Režim se orientoval na ovládnutí vedení církví prostřednictvím prosazení loajálních duchovních, eventuálně i laiků, a odstavením „nespolehlivých“. Kromě pravoslavné a Československé církve měly „nejspolehlivější vedení“ Slovenská evangelická církev a. v. (v čele s generálním biskupem Jánem Chabadou) a od začátku 50. let i Reformovaná křesťanská církev (biskup Imrich Varga).

Mocenské zlomení odporu církví, zejména katolické, vedlo v letech 1952–1953 k modifikaci dosavadní církevní politiky režimu. Představy o vybudování jakési „národní církve“ se ukázaly být iluzí a představitelé režimu od nich upustili. Nová linie už nediferencovala církve na katolickou a nekatolické a v rámci boje proti „náboženským přežitkům“ směřovala de facto jednotně proti všem církvím. Všechny byly považovány za „reakční“, protože odporovaly „pokrokovému vědeckému názoru“, tj. marxisticko-leninskému ateismu, a nechťely rezignovat na své poslání. Určitou výjimkou byla jen pravoslavná církev,

ketou režim podporoval v zájmu překonávání odporu bývalých řeckých katolíků. Roku 1952 došlo k **zákazu adventistů** (pro odmítání příslušníků církve pracovat v sobotu) a v témže roce byl připraven zásah proti tzv. církvím amerického původu (**baptisté, metodisté, unitáři**). Jejich registrace byla nakonec ponechána, došlo však k ostrému zásahu Státní bezpečnosti vůči Bratrské jednotě baptistů; na podzim 1952 bylo 16 ze 17 kazatelů vzato do vazby a v létě 1953 byli čtyři čelní představitelé církve odsouzeni za údajnou velezradu a špionáž.

Ke změnám v postavení některých nekatolických církví a náboženských společností došlo v roce 1956. Některým do té doby nepovoleným církvím (**Křesťanské sbory, Novoapoštolská církev**) byla **umožněna registrace** a opět byla **povolena činnost adventistů**. Uvolnění však netrvalo dlouho a znovu začal sílit perzekuční tlak a boj proti „náboženským přežitkům“. Množilo se odebírání státního souhlasu k výkonu duchovní funkce. Zřejmě nejsilnější vlna perzekuce postihla Slovenskou evangelickou církev a. v., kde se proti „spolehlivému“ vedení formovala vnitrocírkevní opozice. V průběhu roku 1962 proběhlo několik soudních procesů s „reakčními elementy“ včetně bývalých vedoucích představitelů této církve. V roce 1964 se uskutečnil **proces s představiteli letničních křesťanů** v souvislosti s žádostí o znovuregistraci (v roce 1950 byli na nátlak státních orgánů sloučeni s Jednotou českobratrskou). V Českobratrské církvi evangelické vzniká od přelomu 50. a 60. let hnutí **Nové orientace**, orientující se kromě teologického bádání i na dialog s jinými myšlenkovými proudy a rozvíjení ekumenismu. Všem nekatolickým církvím a náboženským společnostem byl nadále administrativními zákroky omezován styk se zahraničím, pastorence mládeže i volné obsazování církevních funkcí. Státní moc včetně StB usilovala se stále větší intenzitou o využívání československých delegátů při činnosti mezinárodních křesťanských organizací, zvláště Křesťanské mírové konference a Světové rady církví.

Pokus o reformu po lednu 1968 umožnil nekatolickým církvím a náboženským společnostem obnovit řadu do té doby nepovolených aktivit, zvláště v práci s mládeží. Pravoslavná církev s těžištěm věřících na východním Slovensku byla po opětovném **povolení činnosti řeckokatolické církve** hluboce otrčena. Většina bývalých řeckých katolíků ji opustila a pravoslavná církev se změnila na malou církev s velkými vnitřními problémy. V některých církvích se projevovala **snaha změnit vedení**. Ostrý konflikt uvnitř Slovenské evangelické církve a. v. nakonec vyřešily státní orgány ve prospěch dosavadního „loajálního“ vedení, naopak nové vedení nastoupilo v Českobratrské církvi evangelické a Starokatolické církvi. Neúspěšně skončily snahy nezaregistrovaných církví a společností o legalizaci činnosti. V „obrodném procesu“ se nejvíce angažovala Českobratrská církev evangelická, která i díky své aktivitě v předcházejících letech jasně formulovala požadavky na změnu svého postavení ve společnosti. Všechny církve včetně katolické se v reakci na srpnovou okupaci Československa roku 1968 dokázaly poprvé v moderních dějinách sejít nad společným prohlášením, ve kterém se solidarizovaly s vedením státu a odmítly okupaci.

Odpor proti normalizačnímu režimu byl v nekatolických církvích a náboženských společnostech většinou krátkodobý. Pod nátlakem státní moci provedly, některé dříve, jiné později, změny ve vedení a v redakcích tiskových orgánů a zřekly se „nesprávných“ postojů a prohlášení. Starokatolická církev se zdráhala (až do roku 1971) odvolat „nepohodlného“ biskupa Augustína Podoláka, potom však ustoupila a nadále nekladla mocenským zásahům odpor. Nejvýrazněji se bránila Českobratrská církev evangelická, v letech 1971–1972 však i její vedení ustupovalo tlaku státní moci. Přispěl k tomu i zákrok Státní bezpečnosti, která v této době zahájila trestní stíhání duchovních i laiků církve, angažovaných v řadách protinormalizační opozice.

Vedení všech nekatolických církví a náboženských společností nakonec akceptovala normalizační realitu a do větších otevřených konfliktů se státní mocí se nedostávala. Pokud k některým střetům přece jen docházelo, pramenily ze zákroků státních orgánů proti „přílišné aktivitě“ v práci s mládeží a projevům pacifismu, popřípadě u menších církví pro podíl na „pašování“ náboženské literatury ze zahraničí nebo do zahraničí (do SSSR). Na nátlak státní moci téměř utichl oficiální ekumenický dialog s katolickou církví. Za nejvíce „problematickou“ byla nadále považována **Českobratrská církev evangelická**. Řada jejích duchovních a věřících se podílela na **činnosti disentu**. K Chartě 77 se z jejich řad připojilo nejméně 24 duchovních a absolventů Komenského evangelické bohoslovecké fakulty, její členové zpracovali

v roce 1977 petici Federálnímu shromáždění s doklady o porušování náboženské svobody atd. V osmdesátých letech počet členů církve angažovaných v různých formách nezávislé činnosti ještě vzrostl, včetně zapojení nejmladší generace. V tomto smyslu byla situace v českých zemích úplně jiná než **na Slovensku**, kde **účasť na protirežimní opozici** zůstávala až na výjimky záležitostí **katolické církve**.

Židovská náboženská obec

V českých zemích byla jasným a jediným zástupcem židovské komunity **Rada židovských náboženských obcí v Čechách, na Moravě a ve Slezsku** (dále jen RŽNO), která byla ustavena na začátku září 1945. Na Slovensku byla situace složitější. O reprezentaci židovských obcí a židovských obětí holocaustu se přely tři organizace: **Ústřední svaz židovských náboženských obcí na Slovensku** (dále jen ÚŽŽNO), Sdrúžení fašistickým režimom rasove prenasledovaných a Ústřední Svaz Cionistický. Navíc ortodoxní komunity odmítly uznat autoritu ÚŽŽNO a k jejich připojení došlo až pod tlakem komunistického komisaře pro vzdělání a veřejnou osvětu v lednu 1947. Vzhledem k neuznání židovské národnosti a kvůli odporu státu vůči organizacím, které by zastupovaly specifické skupiny obětí fašismu, se postupně prosadil jako jediný oficiální zástupce slovenských Židů ÚŽŽNO, který také nejvíce odpovídal struktuře RŽNO.

Neuznání židovské národnosti však také znamenalo, že náboženské židovské obce musely převzít péči i o osoby postižené norimberskými zákony, které byly bez vyznání nebo se hlásily ke křesťanství. I jim se RŽNO a ÚŽŽNO snažily poskytnout **právní pomoc** při snaze o získání občanství či při restitučních řízeních, i jim rozdávaly **materiální pomoc**, kterou získaly od UNRRA (United Nations Relief and Rehabilitation Administration) nebo od AJJDC (American Jewish Joint Distribution Committee). Bez rozdílu vyznání se obce snažily poskytnout i **sociální pomoc** obětem šoa. Se zahraniční pomocí byly zakládány sirotčince, domovy důchodců i nemocnice. Zahraniční pomoc (především od AJJDC) byla zvláště v prvních poválečných letech naprosto nepostradatelná, protože státní podpora přeživším byla minimální. Zhruba **polovina všech Židů v poválečném Československu se musela po válce domáhat občanství** a do vyřízení jejich žádostí jim navíc byla **odepřena i výplata zdravotního pojištění či penze**, na kterou by jako občané měli nárok.

Vzhledem ke genocidě Židů obnovilo činnost v českých zemích jen padesát tři židovských obcí oproti zhruba 208 obcím z předválečné doby. Na Slovensku bylo obnoveno čtyřicet tři obcí. Všechny obce se snažily zajistit jak vybavení synagog, tak pro vedení obcí nutné zaměstnance – především šochtim a kantory. Počet rabínů v poválečném Československu byl nedostatečný. V českých zemích se zemským rabínem stal roku 1947 **Gustav Sicher**, který přežil válku v Palestině. V roce 1960, kdy Sicher zemřel, ho na tomto postu vystřídal **Richard Feder**, přeživší z Terezína, který v této funkci zůstal do své smrti v roce 1970. Další zemský rabín **Daniel Meyer** byl zvolen až roku 1984. Funkci složil v průběhu sametové revoluce.

V českých zemích byly vedle Prahy, Brna, Olomouce a Plzně **nejaktivnější obce v pohraničí**, které byly **znovuzaloženy převážně podkarpatoruskými Židy**, kteří zde hledali nový domov poté, co byla Podkarpatská Rus (po válce přejmenovaná na Zakarpatskou Ukrajinu) anektována Sovětským svazem. Většina z těchto obcí zavedla **ortodoxní ritus**. Jediným rabínem, který v pohraničí po válce působil, byl **Bernard Farkaš**, rabín v Děčíně, později v Karlových Varech. Na počátku šedesátých let emigroval do západního Německa, kde pokračoval v rabínském povolání.

Právní nejistota poválečných let, antisemitismus a vyvraždění většiny příbuzenstva vedly mnohé přeživší k **emigraci**. Často za i vzdálenými příbuznými, kterým se podařilo přežít válku v emigraci, v mnoha případech pak také do DP camps (displaced persons camp) v Německu, odkud doufali v možnost emigrace do Palestiny. **Vznik státu Izrael** emigraci výrazně akceleroval, také proto, že se v podstatě překrýval s komunistickým převzetím moci v Československu. Počet židovských obcí v českých zemích a na Slovensku v důsledku emigrace výrazně klesl.

Tak jako u jiných náboženských skupin i chod židovských obcí výrazně ovlivnil vznik Státního úřadu pro věci církevní v říjnu 1949. Každá obec musela ustavit **akční výbor**, vedení RŽNO a ÚZŽNO bylo vyměněno za lidi, kteří byli ochotni s komunistickou mocí spolupracovat. Většina bývalých vedoucích funkcionářů – Arnošt Frischer, Kurt Wehle, na Slovensku Oskar Neumann, Emanuel Frieder a Vojtěch Winterstein – hned po únoru 1948 emigrovala. Všichni funkcionáři ŽNO včetně rabinů se stali státními zaměstnanci. Pro svoji činnost tudíž potřebovali státní souhlas.

V roce 1952 došlo k **reorganizaci židovských obcí** v českých zemích. Bylo určeno devět obcí – **Praha, Brno, Karlovy Vary, Liberec, Plzeň, Olomouc, Ostrava, Ústí nad Labem a Kyjov**. Další obce měly jen status synagogálních sborů a spadaly pod jednu z obcí.

Významnou událostí pro všechny členy židovských obcí i pro osoby, které se k židovskému náboženství nehlásily, ale které postihlo šoa, se staly **tryzny v Terezíně**, které se již od roku 1946 konaly **8. března**, v den výročí vyvraždění tzv. rodinného tábora Židů z Terezína v Osvětimi-Birkenau v noci ze 7. na 8. března 1944. Od roku 1960 se tryzna konala také v **Pinkasově synagoze**, kde byl otevřen jedinečný památník obětem šoa z českých zemí.

Po invazi armád Varšavské smlouvy v roce 1968 emigrovala další významná část židovského obyvatelstva. Většina obcí pak měla problém zajistit chod bohoslužeb, při kterých je nutný minimální počet deseti mužů starších třinácti let.

Na přelomu tisíciletí žilo v České republice zhruba pět tisíc a na Slovensku zhruba šest tisíc osob, které se nějakým způsobem vztahovaly k židovské identitě, i když jejich definice židovství se velice různí.

Křesťané a odpor proti režimu

Protináboženské a proticírkevní tažení, zahájené v podstatě ihned po únoru 1948, se neobešlo bez protireakce jednotlivých církví, církevních struktur i samotných věřících. V první řadě se na odpor mocenským zákrokům postavilo vedení postižených církví – nejvýrazněji římskokatolické a řeckokatolické. S narůstajícím tlakem proti náboženství a víře vůbec se v omezenější míře přidala i vedení dalších církví a náboženských společností, jež byly zákonem z roku 1949 rušeny, případně od počátku padesátých let stále více omezovány ve svobodné činnosti. Po potlačení první vlny této formy odporu, tj. od počátku padesátých let až do roku 1968, je pro tuto rovinu charakteristická omezenost vznášených požadavků na nápravu jednotlivých křivd, případně zmírnění některých opatření (úprava způsobu výuky náboženství, amnestie jednotlivých duchovních apod.) a nedůrazné požadování jejich splnění při vědomí oprávněnosti. Skutečný odpor vyplývající z křesťanských životních postojů (v různé interpretaci) se posléze výrazněji profiloval v nižších stupních církevního života, případně v laických kruzích. Jeho charakteristickými znaky jsou buď individuální reakce na protiprávní a represivní charakter nového režimu, vedoucí k zapojení křesťanů do odboje a později opoziční činnosti, nebo vytváření skrytých okruhů hlubšího náboženského života.

Nejvýrazněji se po celé období vlády KSČ do celkového odporu vůči moci zapojovala katolická církev, což lze jen částečně zdůvodnit její velikostí a vyšší mírou mocenské represe, která byla vůči ní zpočátku uplatňována. Svou roli sehrál i setrvalý odmítavý vztah oficiálního učení církve k marxistické ideologii a marxisticko-leninskému pojetí socialismu vůbec, čímž se katolictví často odlišovalo od dalších větších křesťanských denominací, formulujících svůj vztah k socialismu s menší jednoznačností. Bezprostředně po únoru 1948 se tak katolická věřící zapojili do tzv. nelegální činnosti, jejíž stupeň intenzity byl značně rozdílný. Nejkrasnější formou byla **přímá účast ve vytvářených odbojových skupinách**, přičemž tato činnost neměla přímou podporu církve. Naopak se skrytou podporou církve, včetně části hierarchie, se rozvíjela **tajná církev**, která se pokoušela suplovat scházející náboženskou činnost – skrytou výukou náboženství a nemarxistické filozofie, tajným svěcením duchovních apod. Paralelně se část křesťanů angažovala v činnostech, které nelze přímo zařadit do sféry působení tajné církve, neboť nejde o aktivitu spojenou čistě s církevní strukturou. V katolickém prostředí tyto snahy reprezentovali **bývalí příslušníci katolických organizací** (Orel, katolický Junák); **hnutí** (původní Katolická akce, vysokoškolské vzdělávací kroužky); **a politických stran** (Československá strana lidová, slovenská Demokratická strana), kteří se s vědomím hrozby uvěznění pokoušeli o **pokračování práce v konspiračních podmínkách**. Spojení s církevním prostředím bylo dáno jejich osobní vírou, případně staršími kontakty a tento způsob odporu představoval pravděpodobně nejšířší a posléze nejmasověji represí zasaženou část křesťanského odporu. Až do počátku šedesátých let StB pravidelně „odhalovala“ nepřátelské skupiny tohoto rázu – tj. **katolický Junák, Katolická akce**, tzv. **bývalí lidovci**, posléze „**ilegální**“ **křesťanskodemokratická strana** –, jejichž skutečným „proviněním“ byla neagresivní snaha o předání víry, politických zkušeností a odborných znalostí dalšímu okruhu osob.

Zcela specifická pak byla **činnost uvězněných duchovních i laiků v prostředí věznic a táborů**, kde představovali nezanedbatelnou část odsouzených, ochotnou i nadále odporovat represí a bezpráví, včetně tajné výuky náboženství, případně i svěcení kněží.

Další formou intelektuálního vzdoru, jehož význam byl zhodnocen již v průběhu pražského jara, se stalo iniciativní zapojení mladší katolické generace do **ekumenického dialogu** (zvláště tzv. ekumenický seminář v Jirchářích) a dialogu křesťanů a marxistů, kterého se zúčastnila řada marxistických filozofů a sociologů později angažovaných v reformě církevní politiky v roce 1968.

Největší **nekatolické církve** hledaly svůj postoj k režimu složitěji, neboť socialistický rámec byl v tomto prostředí často považován za perspektivní a perzekuce je postihla v omezenější míře (některé menší však byly ihned zatlačeny do nelegality). Jednotlivé kroky odporu měly jen výjimečně podporu oficiálního vedení církví – protest proti některým ustanovením církevních zákonů z roku 1949, úprava výuky náboženství, vyhlášení boje proti náboženství vůbec v roce 1952 apod. –, do organizování nenásilných forem odporu se tak zapojili jen jednotlivci. Od druhé poloviny padesátých let se však i v tomto prostředí v reakci na rostoucí ateizační tlak rodila neformální seskupení snažící se vzepřít této politice. Nejvýraznějšími reprezentanty byly **Nová orientace** v Českobratrské církvi evangelické a aktivní skupiny **duchovních Slovenské evangelické církve augsburského vyznání**, z nichž někteří byli počátkem šedesátých let za svou činnost přímo odsouzeni (včetně dvou „bývalých“ biskupů církve).

Novým rysem odporu křesťanů proti mocenské politice v průběhu normalizačního období je **rozšíření počtu aktivních okruhů**, v nichž působila i nejmladší generace – tajná výuka náboženství, společenství mládeže –, **rozvoj církevního samizdatu** (v předchozím období byl minimální) a posléze zapojení do řad občanského odporu vůbec a spolupráce mezi křesťany jednotlivých denominací navzájem.

Zřetelný rozdíl byl mezi situací v českých zemích a na Slovensku. **Slovenský křesťanský odpor** byl na jedné straně v podstatě **nejsilnější složkou „opozice“**, na straně druhé až do druhé poloviny osmdesátých let se slovenští křesťané v rámci činnosti tajné církve prioritně zaměřovali na čistě náboženské otázky, bez kladení politických požadavků a snahy o spojení se slovenským disentem. Zároveň v řadách aktivních odpůrců **jednoznačně převažují příslušníci katolické církve**, z ostatních denominací zasluhuje pozornost činnost některých dalších křesťanů podílejících se na přípravě samizdatu a distribuci náboženské literatury na území bývalého Sovětského svazu. Pro **křesťanský odpor v českých zemích** byl také charakteristický příklon k nejmladší generaci, formované za účasti duchovních bez státních souhlasů či tajně svěcených (zvláště u katolické církve), **větší ekumenický základ** a prohlubující se **sepětí s občanským odporem**. Zvláště výrazné bylo zapojení křesťanů do činnosti Charty 77 – výraznou roli zde sehrála skupina duchovních i laiků z Českobratrské církve evangelické – i do činnosti Výboru na obranu nespravedlivě stíhaných (VONS).

Od poloviny osmdesátých let **vystupují** křesťané na obranu náboženské svobody **veřejně** – na náboženských poutích, modlitebních shromážděních –, i v petičních akcích, nejznámější je tzv. Navrátilova petice, kterou podepsalo přes půl milionu osob. Od počátku osmdesátých let získává křesťanský odpor na váze i díky **podpoře části vedení církví** (zvláště katolické), které projevilo ochotu angažovat se v kladení požadavků i podporovat jednotlivé aktivity. Výrazem této změny se stala **veřejná vystoupení pražského arcibiskupa Františka kardinála Tomáška**. Přes neustálý perzekuční tlak, včetně soudních procesů, podíl křesťanů stále narůstal, pozitivním rysem byl vzestup prestiže křesťanů v necírkevním prostředí. Snaha o formování křesťanského odporu na politické bázi – idea křesťanské demokracie od počátku padesátých let –, se formálně projevila až v druhé polovině osmdesátých let, ještě před listopadem 1989 se vytvořil v rámci Hnutí za občanskou svobodu **Křesťansko demokratický klub**.

Církevní procesy

V celém více než čtyřicetiletém období své existence vedl komunistický režim proti církvím urputné tažení, někdy intenzivnější, jindy spíše zastřené. Perzekuce směřovaly především proti katolické církvi jako početně největší a pevně spojené s Vatikánem, zasahovaly však i další církve, respektive ty skupiny v nich, které vyvíjely „nežádoucí“ činnost. Církevní procesy v klasické podobě byly **procesy s duchovními osobami** (kněz, řeholník, biskup) souzenými za činnost bezprostředně spojenou s jejich působením v církvi, paralelně však moc zasahovala i **proti laikům** angažujícím se v náboženském životě. Jednoznačně šlo o **součást proticírkevního tažení**, přestože obžaloba často jen velmi vágně souvisela s církevním prostředím. Zejména pro normalizační období byla typická **snaha žalovat stíhané osoby za hospodářské delikty** (rozkrádání, ohrožování devizového hospodářství atd.), ačkoliv šlo o činnost bezprostředně spojenou s naplňováním poslání církvi.

Nejvyhrocenější podobu měly veřejné monstrprocesy začátkem 50. let, ve kterých byli souzeni téměř výhradně duchovní z řad katolické církve. Na jaře 1950 proběhl **proces s představiteli řádů (Augustin Machálka, Bohumil Vít Tajovský a spol.)**, při němž bylo deset z nich odsouzeno k trestům od doživotí po dva roky odnětí svobody za údajné velezrady a špionáž ve prospěch Vatikánu. Na přelomu let 1950 a 1951 navázaly dva procesy s vedoucími církevními hodnostáři, český a slovenský; koncem roku 1950 **proces s olomouckým světícím biskupem Stanislavem Zelou** (odsouzen na 25 let) a začátkem roku 1951 **proces se slovenskými „velezrádnými biskupy“ Jánem Vojtaššákem, Michalem Buzalkou a Pavlem Gojdičem** s tresty od 23 let po doživotí. Souběžně probíhaly i často početně větší soudní procesy na „nižší úrovni“ s duchovními osobami i laiky, například ve velké vlně procesů se členy zrušené katolické tělovýchovné organizace Orel, s aktivisty Katolické akce nebo s příslušníky zrušené řeckokatolické církve. V roce 1951 byli **odsouzeni slovenští biskupové Štefan Barnáš a Vasil' Hopko**, oba k 15 letům. Vlna velkých procesů doznívala v letech 1953–1954, i když už šlo o procesy neveřejné; v létě 1954 stanul před soudem **biskup Štěpán Trochta** a krátce po něm tajný **biskup Karel Otčenášek**, kteří byli odsouzeni k 25, respektive 13 letům. Jako velký proces se od roku 1952 připravovala akce Russicum, v níž měla být „odhalena“ protisovětská politika Vatikánu, nakonec se však realizovala v letech 1954–1955 řadou menších procesů s duchovními i laiky.

Další vlna perzekuce je spojena s novým upevňováním režimu po roce 1956. Vyústila zejména v letech 1958–1962 ve velkou **vlnu církevních procesů**. V první řadě opět postihly katolickou církev. Začaly zatýkáním v ilegálním řeholním prostředí na území celé republiky. Na Slovensku to souviselo s aktivitami biskupa J. Vojtaššáka (roku 1956 mu byl dočasně přerušen výkon trestu) a před soud se v roce 1958 dostala velká skupina katolických duchovních a laiků v čele s římskokatolickým duchovním **Viktorem Trstenským** (odsouzen na 15 let). Následovala další represe členů řeholních řádů, zázrak proti laickým seskupením v českých zemích, obviněným z organizování nelegální Katolické akce a politicky z organizování ilegální křesťanskodemokratické strany (odsouzeny byly stovky osob). V roce 1960 byli odsouzeni tajní biskupové, v českých zemích **Ladislav Hlad**, na Slovensku **Ján Korec** a krátce poté i **Dominik Kaľata** a **Peter Dubovský**.

Mimo katolickou byla v této době zasažena Slovenská evangelická církev augsburského vyznání. Orgány Státní bezpečnosti vykonstruovaly „velkou spikleneckou organizaci s celoslovenským působením“. V roce 1962 proběhlo **několik procesů se skupinami evangelických duchovních**, hlavní „směr

úderu“ však mířil proti představitelům bývalého vedení církve (**Vladimír Pavol Čobrda**, **Fedor Fridrich Ruppeldt**) odstaveným za pomoci státní moci na začátku 50. let. Vznesená obvinění by na začátku 50. let nepochybně vedla k politickému monstrprocesu, na začátku 60. let však už pro to nebyly „vhodné podmínky“. Proces proto skončil, s výjimkou duchovního **Jozefa Juráše**, obviněného z organizování ilegálního vedení církve a odsouzeného na 12 let vězení, relativně mírnými rozsudky.

K obnovení církevních procesů došlo v období tzv. normalizace. Většinou nebyly vedeny proti skupinám, ale proti jednotlivcům z řad duchovních i laiků a obžaloba je často vinila z činnosti, která po formální stránce přímo nesouvisela s oficiální církevní činností. Podnětem ke stíhání bylo většinou vydávání samizdatů a zapojení do různých skupin odporu, ale též „nelegální“ pastorační, řádová činnost, případně organizování různých setkání s mládeží. Již počátkem sedmdesátých let tak bylo odsouzeno několik duchovních a laiků Českobratrské církve evangelické (**Jan Dus**, **Jaromír Dus**, **Ladislav Hejránek** a další), z katolické církve například duchovní **Jaroslav Studený**. Z celé řady procesů lze připomenout proces v Olomouci v září 1981 (duchovní **Rudolf Smahel**, **František Lízna** a několik laiků), kde byli obvinění odsouzeni za přípravu samizdatů (tresty až tři roky), proces s třemi mladými slovenskými katolíky (**Alojz Gabaj**, **Branislav Borovský**, **Tomáš Konc**) odsouzenými za pašování náboženské literatury přes polské hranice a odsouzení **Ivana Polanského** za vydávání samizdatu v roce 1988 na čtyři roky. Jen podmíněnými tresty skončil proces v Praze v květnu 1986 (duchovní **Radim Hložánka** a několik laiků), vedený na základě paragrafu o „maření dozoru nad církvemi“.

Katolická akce

V polovině roku 1949 převládá ve vedení KSČ názor, že dosavadní strategii postupu proti katolické církvi, spojující represivní zákroky s předstíranou ochotou k dohodě s katolickou hierarchií, je vhodné radikalizovat. Ve spolupráci Církevního oddělení Národní fronty a tzv. církevní šestky KSČ byl vypracován nový plán operující s možností rozdělit církev. Podle plánu bylo třeba využít předpokládané nespokojenosti nižšího duchovenstva s představenými, **rozštěpit dosavadní jednotu církve** a tím likvidovat její vytrvalý odpor vůči komunistické církevní politice. Pro tento účel mělo vzniknout prostřednictvím tzv. vlasteneckých kněží a laiků **hnutí „pokrokových katolíků“ Katolická akce**, které by se stalo protipólem katolické hierarchie a působilo by na celou církev **v intencích státních záměrů**. V konečné fázi mohlo toto hnutí přispět k plánovanému vytvoření „národní církve“, odtržené od Vatikánu. Název Katolická akce nebyl vybrán náhodně, svůj původ měl v encyklice Pia XI. Ubi arcano Dei z prosince 1922, která se stala základem pro rozvíjení laických aktivit v církvi a důležitým textem pro prohloubení laického apoštolátu. **Kroužky opravdové Katolické akce** působily v poválečném Československu na celém území, úzce spojeny s intelektuální a studentskou aktivitou, po únoru 1948 pokračovaly v činnosti méně veřejnou formou. Církevní šestka předpokládala převzetí základní struktury Katolické akce a následné obrácení k vlastnímu účelu.

Již prováděný plán schválilo předsednictvo ÚV KSČ **8. června 1949**. O dva dny později zorganizovala státní moc **ustavující konferenci nové Katolické akce**, která přijala šest programových úkolů a zároveň kritizovala biskupy za údajnou neochotu k dohodě se státem. Zároveň nižší složky komunistické strany a státní správy pokračovaly v **kampani za masové podepisování prohlášení Katolické akce**, získané podpisy duchovních i laiků byly průběžně publikovány tiskem. V reakci na dění **vydali katoličtí biskupové 15. června 1949** dosud nejostřejší **pastýřský list**, nazvaný Hlas československých biskupů a ordinářů věřícím v hodině velké zkoušky, ve kterém tuto Katolickou akci označili jako rozkolnou a věřící vyzvali k odvaze a věrnosti církvi. List měl být přečten na všech bohoslužbách **19. června 1949** a stal se **záminkou k represivním akcím státu**, včetně soudních procesů s těmi, kdo pokyn k přečtení uposlechli. Pražský arcibiskup **Josef Beran** byl ihned po zorganizovaném narušení bohoslužby v katedrále sv. Víta **Státní bezpečností internován a izolován od ostatních biskupů i veřejnosti**. Dne **20. června 1949** byla oficiálním dekretem Vatikánu Katolická akce označena za rozkolnou a exkomunikován (vyobcován z církve) byl každý, kdo se jí vědomě a dobrovolně účastnil. Po informaci o vatikánském rozhodnutí a pro přetrvávající odpor biskupů počáteční úspěch akce rychle odezněl, v průběhu následujících měsíců své podpisy odvolala řada dosavadních signatářů, v souvislosti se zásahy proti duchovním, kteří přečetli pastýřský list, došlo na Slovensku k několika střetům mezi policií, armádou a věřícími. V následujících měsících a letech (do roku 1951) Katolická akce v zásadě skomírala a nakonec ji nahradila tzv. **mírová hnutí duchovních**, neusilující natolik otevřeně o rozdělení církve.

Akce K (kláštery)

Akce K byla součástí uceleného systému opatření, jehož účelem bylo bezvýhradně podřídit katolickou církev komunistickému režimu, přeměnit ji v poslušný nástroj moci a zlomit její dosavadní vliv ve společnosti. Byla zaměřena **vůči katolickým řeholním řádům a kongregacím**, které režim považoval za jeden ze zdrojů odporu. Již brzy po únoru 1948 začalo **zatýkání vybraných řeholníků** a útoky vůči řádovému životu, v létě 1949 pak začal krystalizovat konkrétní plán na jejich úplné odstranění. Dne 22. srpna 1949 předsednictvo ÚV KSČ schválilo návrh tzv. církevní šestky na soustředění řeholníků na několika místech, krátce poté byl Státní úřad pro věci církevní pověřen jeho provedením. K 20. lednu 1950 byly získány poměrně přesné údaje – v 891 klášteře a řádovém domě bylo 14 230 řeholníků a řeholnic. Akci K však měl předcházet **zinscenovaný politický proces**, který by na veřejnosti zdůvodnil radikalitu zákroku. Na přelomu března a dubna 1950 tak bylo po brutálním vyšetřování **odsouzeno deset představitelů vybraných mužských řádů** k trestům až po doživotí, mimo jiné za údajnou špionáž ve prospěch Vatikánu, velezradu či podporu nacismu. První etapa akce K byla provedena **v noci z 13. na 14. dubna 1950**. StB tehdy odvezla do centralizačních a internačních středisek 1746 řeholníků ze 137 řádových domů; druhá etapa trvala **od 26. dubna do 4. května**. Celkově bylo postiženo 2376 řeholníků z 28 řeholí a 219 řeholních domů, z toho **2201** bylo soustředěno **do centralizačních klášterů** a **175 internováno** (tedy v podstatě uvězněno). Akce neproběhla zcela hladce, na některých místech Slovenska se srotili občané na obranu řeholníků a došlo ke střetům s armádou a střelbě. Kromě toho ji provázelo bezohledné rabování a ničení kulturních památek v klášteřích a řádových domech, včetně likvidace místních knihoven, archivů apod. Mladí řeholníci byli po krátké internaci odesláni na vojenskou službu k Pomocným technickým praporekům, ostatní byli drženi v táborech nejméně do roku 1953. Část internovaných však byla buď následně odsouzena k vysokým trestům odnětí svobody, nebo držena v internaci bez soudu až do roku 1960.

Vedení KSČ hodnotilo akci K jako úspěšnou, a proto se rozhodlo zakročit také **proti ženským řádům**. Již 17. dubna 1950 uložilo „církevní šestce“, aby navrhla „pozvolné a pokud možno dobrovolné soustředění jeptišek a jejich pracovní využití“. Nový ministr národní obrany A. Čepička již 3. května naléhal na rychlejší postup proti ženským řádům, protože čs. armáda „potřebovala“ jejich budovy. Zásahy byly provedeny v několika etapách **od 26. července do listopadu 1950** (na Slovensku pod názvem **akce R**): z celkového počtu více než jedenácti tisíc bylo 4362 řeholnic z 439 objektů soustředěno do 33 středisek, z nich bylo poté asi 2000 řeholnic převedeno do průmyslu. Část slovenských řeholnic byla také násilím přesunuta do českých zemí, aby v cizím prostředí postupně opouštěly řády. Akce K přispěla k rozbití tradiční struktury katolické církve v ČSR, v následujících letech byly postupně přesouvány i zbývající řeholnice. Uvolněné budovy získala čs. armáda a jiné státní instituce. Jednalo se o největší majetkový přesun od vypovězení Němců z pohraničí, znárodnění průmyslu a pozemkové reformy v letech 1945–1946. Většinu zabaveného majetku sice převzala **Náboženská matice** (na Slovensku Náboženský fond) pro církevní účely, výdaje ale často odporovaly původnímu určení. Např. Státní bezpečnost získala z těchto fondů 800 000 Kčs „za vzorné vyplnění akce K“, nemluvě o „drobných“ krádežích atd. Řádové sestry a bratři v centralizačních klášteřích a domech, kde byl oproti internačním centrům „mírnější“ režim, byli **přiděleni na práci v průmyslu nebo zemědělství**. Podle jejich vztahu ke komunistickému režimu byli **přemisťováni z internačních do centralizačních klášterů a naopak**. Řeholnice byly nejdříve **nuceně převáděny do civilu**, později vedení KSČ pod tlakem ekonomické situace rozhodlo, že řádové sestry budou drženy pod dozorem jako ošetřovatelky v charitativních ústavech pro přestárlé a nevyлéčitelně nemocné.

Akce P (pravoslaví)

Akce P – pod tímto názvem státní moc za podpory vedení pravoslavné církve **likvidovala řeckokatolickou církev** v Československu. Pravoslavná akce měla politické a církevní pozadí. Pro vedoucí funkcionáře KSČ byla rozhodující stanoviska a činy sovětských představitelů, a to i v otázce církevních záležitostí. Také v akci P sehrály klíčovou roli vnější vlivy, když analogickým způsobem byly likvidovány uniatské církve v západní a Zakarpatské Ukrajině, Rumunsku (Sedmihradsku) a Polsku. Nepočtená pravoslavná církev v Československu už od roku 1946 usilovala o rozšíření svého vlivu na účet řeckokatolické církve. O dva roky později se toto úsilí stalo součástí církevní politiky státu. Politicky to bylo zdůvodňováno potřebou oslabit vliv „reakčního“ Vatikánu na občany.

Otázka obrácení řeckokatolické církve na pravoslaví byla v mocenských strukturách poprvé nastolena 30. srpna 1948 v souvislosti s myšlenkou vytvoření „národní“ katolické církve v Československu. Závěr zněl: řeckokatolická církev by se neetablovala jako samostatná, ale přidružila by se k pravoslaví. O rok později církevní komise ÚV KSČ doporučila pravoslavné církvi zaměřit svou činnost na uniáty na východním Slovensku a přislíbila jí finanční podporu ve výši 3 mil. Kčs. Tehdy se ještě počítalo s postupným přestupem řeckokatolických věřících k pravoslaví.

Pravoslavná církev v ČSR byla v letech 1946–1951 **pod pravomocí patriarchátu Moskvy** a celé Rusi. V jeho čele byl exarcha, **arcibiskup** (později metropolita) **Jelevferij** (Benjamin Voroncov, 1892–1959). V září 1949 Jelevferij přijal plán misijní činnosti pravoslavné církve na východním Slovensku, připravený v Moskvě. Jeho součástí bylo zvolení a vysvěcení eparchiálního biskupa v Prešově. Za tím účelem měla přijet do ČSR delegace Ruské pravoslavné církve. Církevní komise ÚV KSČ 4. ledna 1950 s tímto návrhem souhlasila. Následná **mise Ruské pravoslavné církve** proběhla ve dnech **31. ledna až 15. února 1950**. Vedoucí straničtí a státní činitelé s ní spojovali **zahájení akce P**. Po zhodnocení ohlasu návštěvy ruské delegace pravoslavné církve rozhodlo předsednictvo ÚV KSČ (27. února 1950) o zahájení vysvětlovací kampaně a utváření tzv. návratných výborů (návrat k pravoslaví).

Po několikátýdenní propagandě a agitaci byl na 28. dubna 1950 **do Prešova svolán tzv. malý sobor**, sněm zástupců řeckokatolické církve. Podle původního záměru měly proběhnout sobory dva – malý a velký. Úkolem prvního mělo být **zvolení ústředního návratového výboru** a vyhlášení **výzvy k věřícím a kněžím**, druhý měl akci ukončit vyhlášením odluky od Říma a návratu k pravoslaví. Z podnětu místních funkcionářů, kteří se obávali vzrůstajícího odporu duchovních, bylo 27. dubna rozhodnuto, že bude jen jeden sobor. Sobor se konal v Prešově v hotelu Černý orl **28. dubna** v dopoledních hodinách za účasti 820 delegátů, z toho bylo 73 duchovních. Některé z nich Bezpečnost dopravila do Prešova násilím. Účastníci aklamačním hlasováním schválili zrušení Užhorodské unie z roku 1646, **odluky od Říma** a návrat do lůna „otcovské“ pravoslavné církve a nakonec přijali manifest. Státní úřad pro věci církevní koncem května 1950 dopisem exarchovi uznal oprávněnost rozhodnutí prešovského soboru. Tím byla akce P završena, neboť řeckokatolická církev byla zlikvidována. Zbývalo však ještě získat pro pravoslaví kněží a věřící, neboť delegáti soboru nebyli skutečnými delegáty řeckých katolíků. To se nikdy nepodařilo, protože většina řeckokatolických duchovních a velká část věřících nebyla ochotna přijmout pravoslavnou víru.

Státní moc **kněze perzekvovala**, zbavila je kněžského svěcení, vyhnala je z far a ty nejodbojnější internovala v určených kláštorech. Koncem roku **1951** v rámci **akce P 100** bylo z východního Slovenska vystěhováno do českých zemí 105 řeckokatolických kněží s rodinami, včetně již intervenovaných. Práceschopní byli zařazeni do výroby.

Akce P byla protiústavním, do svobody svědomí zasahujícím činem, hrubým porušením lidských a občanských práv. Na dlouhá léta destabilizovala církevněpolitickou situaci na východním Slovensku.

Církevní samizdat

Mimořádná situace brzy po únoru 1948, kdy církve poměrně rychle ztrácely jakýkoliv státem necenzurovaný publikační prostor, si vynutila vznik specifického církevního samizdatu (většinou katolického), odlišného od tzv. samizdatu občanského. Zákony z roku 1949 církvím umožňovaly publikovat jen prostřednictvím státem řízených institucí (Charita, Kalich, Blahoslav, Petr) a neperiodické tiskoviny, včetně pastýřských listů, oznámení apod., podléhaly od téhož roku státnímu schválení, tj. předběžné cenzuře. V prosinci 1952 vzniklo **Ústřední církevní nakladatelství** (řízené státem), které jediné mohlo oficiálně připravovat vydání náboženské literatury a schvalovat její výběr a tisk.

Přes tuto situaci nelze do začátku 70. let hovořit o samizdatu jako masivním prostředku obrany proti omezení rozsahu a kvality církevního tisku. V ojedinělé míře se do té doby vyskytoval periodický **interní samizdat** (např. v prostředí zrušených církevních řádů), ve větší míře se rozšiřovaly **opisy důležitých církevních prohlášení a svolání** (pastýřské listy, text O. Mádra *Slovo o této době*), z iniciativy jednotlivců vznikaly opisy nepřístupných publikací křesťanských autorů. Za samizdat lze do jisté míry označit i oběžníky či kolující dopisy zaměřené k duchovním otázkám v úzkém uzavřeném okruhu (evangelická Nová orientace). Specifická forma samizdatu se rozvíjela ve věznicích a pracovních táborech, kde duchovní i laici poskytovali psané podklady pro duchovní cvičení, výuku teologie či bohoslužby, v některých případech měla tato činnost pravidelný dlouhodobější rytmus.

Skutečný rozvoj církevního samizdatu začal **v druhé polovině 70. let** a byl nejvýrazněji spojen s katolickou církví. Často navazoval na pololegální aktivitu z dob pražského jara, kdy narychlo vznikla družstevní nakladatelství, která většinou z iniciativy jednotlivců publikovala řadu knih a studií, často ze zahraničního překladu. V počátku tzv. normalizace bylo několik osob za tuto činnost trestně stíháno, katolický duchovní Jaroslav Studený byl v roce 1972 odsouzen za vydavatelskou činnost na čtyři a půl roku odnětí svobody. První katolický **periodický samizdat** s širším dosahem *Orientácia* začal vycházet na Slovensku v roce 1973 (do roku 1985, kdy vydávání skončilo, vyšlo 135 čísel), v českém prostředí vznikl zásluhou O. Mádra a Josefa Zvěřiny nejprve *Teologický sborník* (1978–1979, vydáno pět čísel), vydávání skončilo po zásahu StB proti vydavatelům (Josef Adámek), na něj navázaly *Teologické texty* (do roku 1989 postupně 17 čísel). Určujícím periodickým samizdatem v českých zemích se od roku 1980 staly *Informace o církvi* (do roku 1989, přibližně 110 čísel). Významnou úlohu dále sehrály časopisy *Čtení do krosny* (zaměřené na mládež), *Vzkříšení* (zaměřené na rodiny), *PARAF* (filozofický) a řada dalších, celkový počet, vzhledem k obtížné identifikaci čistě církevního samizdatu, nelze přesně stanovit. Na Slovensku lze zdokumentovat více než dvě desítky samizdatových periodik, mezi nejdůležitější patří *Náboženstvo a súčasnosť* (1982–1989, 36 čísel), *Myšlienky z večera dľa* (1985–1989, 10 čísel), *Bratislavské listy* (1988–1989, pět čísel). Specifikem slovenské situace byla převaha církevního samizdatu nad samizdatem občanským, širší vydavatelská základna než v českých zemích (mezi nejdůležitější hybatele dění patřili tajný biskup Ján Korec, dále Vladimír Jukl, Silvestr Krčméry, Ján Čarnogurský) i vyšší náklad (v roce 1989 přesáhl náklad některých samizdatů tisíc výtisků).

Součástí samizdatové produkce byla i publikace neperiodických tiskovin – **původních či přeložených knih a studií**. V českém prostředí šlo hlavně o knižní edici *Duch a život* s jednotlivými řadami (O. Mádr), dále pak o produkci skupin v Olomouci a v Brně (Josef Vlček, Josef Adámek, Jaroslav Krumholc) a solitéra Radima Hložánky (tříkrát za tuto činnost vězněného). Ve slovenském prostředí patřili mezi

hlavní aktivisty neperiodického samizdatu Ján Maga a Ivan Polanský (odsouzený za tuto činnost v roce 1987), počet publikací byl řádově vyšší než v českých zemích. Se samizdatem úzce souvisela i **příprava textů pro zahraničí** a zajištění **tajného dovozu v cizině publikovaných knih a periodik**, pro tuto činnost byla řada aktivistů trestně stíhána, naopak úspěchem českého samizdatu bylo vydání trojčísla časopisu *Studie*, vydávaného v Římě (č. 4–106, 1986), sestaveného v Čechách, na Slovensku pak například publikace o tzv. svíčkové manifestaci.

Od padesátých let až do konce režimu byla za iniciativu v samizdatu soudně postižena celá řada osob. Mezi nejznámější zákroky patří **akce StB z roku 1979**, ve které byla zatčena skupina laiků i duchovních z Brna a Olomouce (**Rudolf Smahel, František Lízna, Josef Vlček, Jan Krumpholc, Josef Adámek**), odsouzená v roce 1981 zčásti k nepodmíněným trestům, podobný zásah se opakoval v roce 1985 proti pražskému samizdatu. **Na Slovensku** je možné připomenout odsouzení studentů **Alojze Gabaje, Tomáše Konce** a **Branislava Borovského** v roce 1985 za pašování literatury z Polska.

V rámci spolupráce na přípravě samizdatu, případně zajišťování tajného dovozu náboženské literatury, úzce spolupracovali křesťané různých církví, někteří z nich se podíleli i na přepravě literatury na území bývalého Sovětského svazu.

Vztahy a jednání s Vatikánem

Na rozdíl od bezprostředních zahraničních sousedů, spadajících po skončení druhé světové války do tzv. sovětské sféry vlivu, obnovilo Československo již v září 1945 **diplomatické vztahy s Vatikánem**. V červnu 1946 nastoupil na pražskou internunciaturu Xaverius Ritter, v srpnu 1946 odevzdal pověřovací listiny československý vyslanec ve Vatikánu Artur Maixner. Do února 1948 se přes určité neshody dařilo udržovat vzájemně korektní vztahy, změna politiky státu vůči církvi od jara 1948 však vedla k prohlubujícím se konfliktům. Internuncius Ritter opustil Prahu ze zdravotních důvodů již v lednu 1948, jeho zástupce chargé d'affaires Gennaro Verolino byl donucen odejít z republiky 13. července 1948, poté co byl vládou označen jako persona non grata. Již v listopadu 1948 byl odvolán A. Maixner, teprve v březnu 1949 jej nahradil Ilja Rath, pověřený zdržet se veškeré iniciativy ve vzájemných vztazích. Pokračující tlak na katolickou církev v Československu, spojený s útoky na Vatikán jako „základního spojence imperialismu“ a iniciátora boje proti socialismu, vedl v březnu 1950 k faktickému **zmrazení vzájemných vztahů**. Tajemník internunciatury Ottavio de Liva, fakticky dosud zastupující G. Veroliniho, byl v březnu 1950 obviněn z účasti na tzv. číhoštském zázraku a z protičeskoslovenské činnosti a následně vypovězen z republiky, v dubnu 1950 vyslanec I. Rath odecestoval „ke konzultacím“ a do Vatikánu se již nevrátil.

V průběhu 50. let nebyly z čs. strany s Vatikánem udržovány ani neformální kontakty, k opatrné komunikaci došlo počátkem 60. let po svolání **II. vatikánského koncilu**, na který byli pozváni všichni českoslovenští biskupové, včetně dosud vězněných. Prvního zasedání koncilu v **říjnu 1962** se zúčastnila trojice biskupů (**Eduard Nécsey**, **Ambroz Lazík** a biskup bez státního souhlasu k výkonu funkce **František Tomášek**). Prostřednictvím E. Nécseye byla po návratu biskupů československá vláda požádána o **rozhovory o normalizování vzájemných vztahů** i situace církve v Československu. Po zvážení výhod, které by dosažení shody v některých otázkách mohlo československé straně přinést (ukončení internace J. Berana, prosazení některého z kolaborantských kněží na biskupský stolec), schválilo předsednictvo ÚV KSČ v březnu 1963 zahájení rozhovorů. Ty začaly v Praze 12. května 1963 a nepravidelně se konaly až do června 1967 v Praze a v Římě. Vatikánskou delegaci vedl státní podsekretář Svatého stolce Agostino Casaroli (určující postava tzv. vatikánské východní politiky), československou Karel Hruža (vedoucí Sekretariátu pro věci církevní), plnicí ovšem pokyny předsednictva ÚV KSČ (zástupce ideologického oddělení ÚV KSČ se většinou účastnil jednání).

Rozhovory akcentovaly několik problémů. Československá strana primárně odmítla požadavek Vatikánu na změnu církevních zákonů i snahu o navázání skutečných diplomatických vztahů, jednání se tak zabývala řadou dílčích otázek. První z nich byl osud **pražského arcibiskupa Josefa Berana**, internovaného od června 1949. Vatikánem původně požadovaný návrat na biskupský stolec československá strana jednoznačně odmítla, v říjnu 1963 byl ale po složení slibu věrnosti uvolněn z internace, i nadále však setrval v částečné izolaci, bez možnosti vykonávat duchovní úřad. Československem požadovaný postup – zřeknutí se úřadu či odvolání z funkce – odmítl Vatikán i samotný Beran, k vyřešení otázky došlo v únoru 1965. Poté, co papež Pavel VI. jmenoval Josefa Berana kardinálem, se delegace shodly na řešení, které obsahovalo Beranův odchod z Československa k převzetí hodnosti s možností návratu pouze se souhlasem československé vlády, na druhé straně na pražský biskupský stolec měl nastoupit jako **apoštolský administrátor biskup František Tomášek**, do té doby působící jako duchovní na Moravě. Kardinál Beran řešení se sebezapřením přijal a 19. února 1965 opustil Československo, do kterého se již

nikdy nevrátil. O den dříve nastoupil po složení státního slibu do nové funkce František Tomášek. Další zásadní otázkou projednávanou delegacemi bylo **jmenování nových biskupů** pro opuštěné diecéze – do roku 1965 byly v Československu obsazeny jen tři z třinácti katolických diecézí, v českých zemích pak žádná. Přes poměrně zásadní význam, který Vatikán vyřešení této situace přikládal, ke shodě nedošlo. Personální návrhy ze strany Vatikánu byly československou stranou odmítnuty, případně podmíněny recipročním jmenováním prorežimních duchovních, které Vatikán nemohl jako biskupy akceptovat. Na této otázce v červnu 1967 rozhovory ztroskotaly a do pražského jara již nebyly obnoveny. Hubeným výsledkem rozhovorů tak kromě sporného ukončení Beranova případu zůstalo propuštění některých biskupů z internace či vězení, ústupek Vatikánu v otázce tzv. slibů věrnosti státu a zlepšení vzájemného kontaktu hierarchie a Vatikánu. Řada dalších otázek – obnova řeckokatolické církve, obnova řeholního života, úprava církevních zákonů apod. – nebyla nijak vyřešena.

V době pražského jara k vzájemným rozhovorům delegací nedošlo, přestože byly několikrát plánovány. Do léta 1969, kdy bylo odvoláno reformní vedení Sekretariátu pro věci církevní (řízeného Erikou Kadlecovou), vzniklo několik rámcových návrhů na podobu vzájemné dohody, založených na předpokladu oboustranných ústupků, včetně postupného plného obsazení biskupských stolců v Československu. Přes opakující se urgence vatikánské diplomacie však jednání začala až v říjnu 1970, kdy již staronová represivní státní politika vůči církvi podvazovala možnost oboustranně přijatelných výsledků. Nová československá delegace, vedená radou – vyslancem v Římě Aloisem Tichým, byla usnesením předsednictva ÚV KSČ ze září 1970 pověřena vyjednávat pouze o otázkách, jejichž řešení vyhovuje československé straně, a odmítnout veškeré návrhy, které by posílily postavení katolické církve v Československu.

Mezi léty 1970 a 1972 se ve čtyřech kolech rozhovorů prvořadě jednalo o obsazení některých biskupských stolců. Aktuálním i pro československou stranu se toto téma stalo v létě 1972, kdy v Československu zůstal již jen jeden sídelní biskup (Štěpán Trochta v Litoměřicích) a jeden apoštolský administrátor (F. Tomášek v Praze). Řešení akceptované Vatikánem v prosinci – jmenování čtyř nových biskupů (Olomouc Josef Vrana, Nitra Ján Pasztor, Banská Bystrica Jozef Feranec, Trnava Július Gábris) – se nesetkalo u části katolické církve v Československu s pochopením, neboť Vatikán v postavách některých biskupů přijal osoby spjaté s prorežimním Sdružením katolických duchovních Pacem in terris (SKD PIT). Naopak čs. strana označila toto řešení za svůj značný úspěch a předpokládala další oslabení vlivu církve a snazší manipulaci s československou církevní hierarchií. Nově jmenovaní biskupové byli vysvěceni v březnu 1973, předseda českého Pacem in terris Josef Vrana se při této příležitosti zavázal zřít se práce ve sdružení, což ovšem na nátlak státní správy nesplnil a nadále se na činnosti intenzivně podílel.

V následujících letech do roku 1977 se intenzivně probíralo několik témat navržených jak Vatikánem, tak Československem. Vatikánská delegace opakovaně předkládala nové návrhy na jmenování dalších biskupů, zároveň usilovala o ustavení dvou nových arcibiskupů – F. Tomáška v Praze, J. Gábriše v Trnavě –, znovu byla otevřena otázka vytvoření dosud neexistující slovenské církevní provincie a sjednocení diecézních hranic s hranicemi státními. Československá delegace trvala v první řadě na zákroku Vatikánu proti tzv. tajné církvi, tajně vysvěceným biskupům (F. Davídek, J. Korec, Peter Dubovský) a činnosti církevního exilu (biskup Pavol Hnilica, Rádio Vatikán apod.). Po zvážení případných dopadů a s vědomím, že tento krok může být prezentován jako úspěch socialistického státu, souhlasila vládní delegace se zřízením **slovenské církevní provincie** a sjednocením hranic. Apoštolskými konstitucemi Praescriptio-num sacrosanti a Qui divino z 30. prosince 1977 byla **zřízena samostatná slovenská církevní provincie**, zrušena českotěšínská apoštolská administratura (území začleněno do olomoucké arcidiecéze), provedeno několik dalších úprav a sídelní metropolí slovenské provincie bylo ustaveno **trnavské arcibiskupství**. Zároveň byl **pražským arcibiskupem jmenován F. Tomášek**, jmenování J. Gábriše podmínila státní správa stejnou funkcí pro J. Vranu, což Vatikán vzhledem k jeho postojům odmítl.

Po nástupu **Jana Pavla II.** na papežský stolec v roce 1978 postupně rostla neústupnost vatikánské delegace ve výběru témat, zesílil důraz na vlastní výběr kandidátů biskupských svěcení a zároveň při-

bylo **téma obecného dodržování lidských práv**, včetně práva na svobodu vyznání. V prosinci 1980 byly rozhovory na tři roky přerušeny, československá strana interpretovala postoje polského papeže jako součást „ofenzivy imperialismu“, Jan Pavel II. byl opakovaně označován jako nástroj americké zahraniční politiky a vzájemné rozhovory se postupně měnily ve dva monology. K obnově rozhovorů došlo v březnu 1984 (v prosinci 1983 byl papežem přijat československý ministr zahraničních věcí B. Chňoupek). Byly zahájeny v době, kdy **Vatikán** již jednoznačně **odsoudil činnost prorežimního Pacem in terris** (deklarací *Quidam episcopi* z 8. března 1982), takže tento nástroj státního vlivu na církve pozbýval pro úbytek členů významu, zároveň postupně rostla odvaha církve a jejích představitelů žádat dodržování zákonů a náboženskou svobodu. Výrazem této proměny byla velehradská pouť 7. července 1985, které se delegace Vatikánu zúčastnila. V letech 1984–1989 se rozhovory zaměřily opět prvořadě na jmenování nových biskupů, vatikánská delegace stále ostřeji kritizovala omezování náboženské svobody a protiprávní zákroky do vnitřních církevních záležitostí. V roce 1986 definitivně vystřídal v čele vatikánské delegace A. Casaroliho arcibiskup Francesco Colasuonno, v dubnu **1988** bylo dosaženo dílčí dohody o **jmenování trojice biskupů** – jako světící biskupové pražští byli oboustranně schváleni **Antonín Liška** a **Jan Lebeda**, apoštolským administrátorem v Trnavě (J. Gábriš zemřel v roce 1987) se stal **Ján Sokol**. K dalšímu posunu došlo o rok později, v srpnu **1989** byla vysvěcena **trojice nových biskupů** – **Josef Koukl** pro Litoměřice, **František Vaňák** pro Olomouc, **František Tondra** pro spišskou diecézi – a Ján Sokol byl povýšen na trnavského arcibiskupa. V plánovaných jednáních byla československá strana připravena k dalším ústupkům, k zásadní změně postoje vůči církvi však nedošlo, nadále přetrvávala neochota akceptovat vatikánské kandidáty spojené s tzv. podzemní církví a případná zásadní změna církevních zákonů.

Křesťanská mírová hnutí

Součástí mnohostranného tlaku proti aktivnímu a plnohodnotně žitému křesťanství bylo i úsilí státní správy o vybudování tzv. **mírových hnutí v rámci křesťanských církví**, jež by plnila více specifických cílů. Na prvním místě měla tato mocí skrytě řízená „spontánní“ aktivita **demonstrovat míru náboženské svobody v Československu** (zvláště pro zahraniční pozorovatele) a zároveň umožnit angažovanost křesťanům (převážně duchovním), pro které se „boj za mír“ stal prostředkem seberealizace a uplatnění (nelze však popírat, že obratné vyzdvihnutí mírové tematiky vedlo i k zapojení řady lidí s čestnými postoji). Z hlediska moci však existovaly i další důvody. Vytvořené výbory a organizace sloužily k **ovládání církví prostřednictvím „loajálního“ duchovenstva**, dále byly nástrojem k rozšiřování propagandy o mírové politice států sovětského bloku i prostředkem k šíření teze o jeho mírumilovnosti do zahraničí, včetně ovlivňování nadnárodních církevních organizací. Nejzřetelněji jsou tyto skutečnosti doložitelné na činnosti mírových organizací větších církví, zvláště církve římskokatolické, a na činnosti Křesťanské mírové konference, vzniklé před koncem padesátých let z iniciativy evangelických církví.

První pokusy o využití křesťanského úsilí o mír v souladu s mocenskými záměry nabraly na síle počátkem roku **1950**, u katolické církve v souvislosti s **neúspěchem Katolické akce**, hnutí zaměřeného na její rozštěpení a ovládnutí. Neúspěch plánu na vytvoření vlastenecké církve odtržené od Vatikánu a církevní hierarchie, znamenal změnu taktického postupu, která se projevila právě ve **vytváření tzv. mírových výborů**. K prvnímu spojení „vlasteneckého“ duchovenstva s mírovou tematikou došlo při přípravě velehradské konference vlasteneckých kněží v červenci 1950, spojeného s často vynuceným souhlasem s tzv. Stockholmskou výzvou obránců míru z téhož roku. Od léta **1951** vznikaly **za podpory státní správy** Mírové výbory katolického duchovenstva, po schválení vedením KSČ vznikl v září 1951 Celostátní mírový výbor katolického duchovenstva, vedený **Josefem Plojharem** a působící jako prorežimní antipod legitimní církevní hierarchie. Hnutí, brzy přejmenované na **Mírové hnutí katolického duchovenstva**, formálně reprezentovalo duchovenstvo katolické církve a v souladu se záměry moci obcházelo autoritu biskupů a vystupovalo jako mluvčí církve. Neúspěchem ale skončila mocenská snaha o využití organizace k postupnému odpoutání církve od Vatikánu a papeže. V průběhu šedesátých let hnutí ztratilo na aktivitě a vlivu, v březnu **1968** bylo **zrušeno** (slovenská část se pokusila krátce pokračovat, ovšem bez jakéhokoliv vlivu) a nahrazeno **Dílem koncilové obnovy**, které bylo autentickou církevní organizací.

V prostředí nekatolických církví snaha státní správy o vytvoření obdobných mírových výborů vedla v podstatě ke dvěma řešením: část církví vytvořila specifické mírové výbory – **Ústřední mírový výbor u Československé církve husitské**, **Mírový církevní výbor u Slovenské evangelické církve augšpurského vyznání** apod. –, v dalších církvích činnost mírového výboru suplovalo samo vedení církve, případně jiné organizace (duchovenské svazy apod.). Vzhledem k nižšímu stupni odporu vůči pounorovému režimu a jeho církevní politice než u katolické církve byly některé z těchto církví využity i v širším kontextu tzv. mírové politiky socialistických států, nejprve cestou jejich zapojení do stávajících mezinárodních křesťanských organizací, dále prostřednictvím Ekumenické rady církví (1955), posléze umožněním vytvoření **mezinárodní organizace** s obzvláštním československým vkladem – **Křesťanské mírové konference (KMK)**. Ta byla z velké části původním dílem československých evangelíků a rozhodující úlohu při jejím založení sehrál teolog **Josef Lukl Hromádka** svou koncepcí přijetí pounorové reality a dialogu s ateistickou mocí značně ovlivňující evangelické teologické myšlení a postupy. Původní

představa o mírovém koncilu všeho křesťanstva vedla ke svolání křesťanské mírové konference v roce 1958; měla se opakovat po dvou letech. V roce 1961 se sešlo první **Všekřesťanské mírové shromáždění v Praze**, které ustavilo orgány hnutí a zvolilo J. L. Hromádku svým prezidentem. Prvotní záměr působit jako víceméně nezávislý hlas, reprezentující však prvořadě ekumenické a mírové postoje církví žijících v prostředí socialistických států, nebyl však, přes zapojení řady reprezentantů církví demokratického i tzv. třetího světa, naplněn. Zčásti pro ohlas, které hnutí vyvolalo, vynaložila státní moc jednotlivých socialistických zemí značné úsilí, aby konferenci ovládla a přetvářela ji ve vlastní propagandistický i politický nástroj, včetně využití některých delegátů v zájmu operací speciálních bezpečnostních složek. Příprava pravidelných shromáždění tak byla úzce propojena se zájmy mocenského aparátu zemí východního bloku, včetně skryté manipulace obsahu diskusí a voleb vedení hnutí. Dokladem těchto zájmů byl i osud J. L. Hromádky, který byl pro svou kritiku sovětské okupace Československa v roce 1968 donucen v listopadu 1969 k rezignaci na prezidentskou funkci. V průběhu sedmdesátých a zvláště osmdesátých let se tato jednostranná závislost stala terčem kritiky části členské základny hnutí, včetně příslušníků československých nekatolických církví, kritizujících pasivní postoje vedení vlastních církví k porušování lidských i náboženských práv v ČSSR. Přes tuto skutečnost však konference obzvláště ve svých počátcích představovala ojedinělou možnost k vzájemnému **setkávání církve Východu a Západu**, a to na širokém ekumenickém základě. Součástí činnosti v Československu představoval pak Regionální výbor, v roce 1977 přejmenovaný na Regionální sdružení členských církví Křesťanské mírové konference v ČSSR, na jehož činnosti se podílelo všech 15 států uznaných nekatolických křesťanských církví, katolická církev byla zastoupena Sdružením katolického duchovenstva *Pacem in terris*.

V průběhu pražského jara se státem řízené domácí církevní mírové organizace u větších církví v zásadě rozpadly, případně jejich dosavadní vedení odstoupilo, po nástupu tzv. normalizace tak státní správa usilovala o jejich obnovení. U nekatolických církví se opakovala situace z počátku padesátých let a tuto úlohu v některých případech provádělo vedení církve, v dalších vznikly speciální organizace. Specifickým způsobem byla tato obnova provedena u katolické církve, když se prvotní snahy o obnovení bývalého mírového hnutí ukázaly jako neprůchodné pro jeho zkompromitovanost. Po rozhodnutí předsednictva ÚV KSČ z května 1970 státní orgány odpovědné za církevní politiku využily prvotní iniciativy menší skupiny duchovních a v průběhu let 1970–1971 byla vytvořena organizace **Sdružení katolických duchovních *Pacem in terris*** (SKD PIT), budovaná jako členská organizace (na rozdíl od svého předchůdce, který si nárokoval vystupovat za veškeré duchovní). Přes odpor církevní hierarchie i vatikánské diplomacie vznikly v srpnu 1971 dvě národní organizace, na které navázalo vytvoření federálního výboru, kterému předsedal odborný asistent litoměřické bohoslovecké fakulty Václav Medek. *Pacem in terris* se od počátku jednoznačně profilovalo jako moci služebná organizace, čímž limitovalo svůj vliv. Největším úspěchem sdružení byla kompromisní dohoda státu s Vatikánem o jmenování čtyř nových biskupů v roce 1973, kdy svěcení bylo uděleno i předsedovi české části Josefu Vranovi, ovšem za podmínky odchodu z vedení hnutí (Vrana podmínku nedodržel). Celkově negativní vztah většího církevní hierarchie i duchovenstva k činnosti sdružení měl odraz v **omezené členské základně** a gradoval po březnu 1982. Dekretem římské Kongregace pro klérus *Quidam episcopi* z 8. března 1982 byla **zakázána všechna kněžská sdružení zabývající se politickými cíli** a na následný dotaz kardinála Tomáška odpověděl prefekt kongregace kardinál Oddi jednoznačným potvrzením církevní zakázanosti hnutí. Na základě toho kardinál Tomášek a trnavský biskup Július Gábris informovali o dekretu a jeho závaznosti československé katolické prostředí, bez ohledu na intenzivní odpor státní správy i části vysoké hierarchie. Přes podporu mocenských orgánů tak **sdružení ztratilo značnou část své členské základny i vlivu**, koncem osmdesátých let pak již prakticky nemělo možnost výrazně působit v církevním prostředí jako nástroj politické moci.

Zásadním problémem hodnocení jednotlivých mírových sdružení i aktivit zůstává podíl části křesťanů účastníci se této práce v dobré víře a ve skutečné touze po míru. Přes toto omezení lze aktivní spolupráci označit za projev církevního a křesťanského selhání, zvláště vzhledem k mlčení těchto organizací k pošlapávání lidských a církevních práv v domácím prostředí.

Nová orientace

Hnutí Nová orientace bylo specifickou odpovědí části aktivních duchovních i laiků **Českobratrské církve evangelické** na nové požadavky kladené na křesťany poválečné doby. V československých podmínkách šlo o roli církve a jednotlivého křesťana v tzv. socialistickém a ateistickém státě, pochopitelně v kontextu hledání této úlohy v proměňujícím se moderním světě a v reakci na jeho nové problémy a otázky. Hnutí vzniklo **na konci padesátých let**. Založila je skupina mladších evangelických duchovních, filozofů a historiků, vycházejících v počátku z tzv. civilní interpretace evangelia a Ježíše Krista: křesťanství nelze uzavřít do církve, je nutné je žít svým životem ve světě. Písemně byly **zásady Nové orientace** formulovány v roce **1962** a publikoval je **evangelický časopis *Kostnické jiskry*** (v mírně zkrácené verzi). Sedmibodové provolání se – kromě odkazu na proudy, z nichž vychází, a upřesnění teologických východisek – hlásí **k angažovanému životu ve světě, zápasu o radikální nápravu lidských věcí a dialogu s ateistickým světem**. V duchu tohoto prohlášení se Nová orientace v šedesátých letech zaměřila na vymezení svého vztahu: k státu a společnosti, k socialismu, ke koncepci Josefa Lukla Hromádky o životě křesťana v socialismu, dále usilovala o rozvinutí skutečného dialogu (s marxisty, s Němci a dialogu ekumenického). O těchto problémech diskutovala jak v interním oběžníku *Problémy a úkoly*, tak v evangelických oficiálních časopisech. V rámci teze „křesťan se má účastnit veřejného života jako jednotlivec a jako církev“ (Jakub Trojan) vstoupila Nová orientace do **dialogu se státní správou**, aby protestovala proti mocenské politice vůči náboženstvím (dvě setkání s vedoucím Sekretariátu pro věci církevní Karlem Hružou), a podílela se i na rozvíjejícím se křesťansko-marxistickém a ekumenickém dialogu „v Jirchářích“. Do konfliktu se dostala v souvislosti s občanskoprávní příj. Jana Duse, zbaveného v roce 1964 státního souhlasu; spor skončil přesunutím Jana Duse do jiného sboru. Neobvyklým a odvážným krokem bylo vystoupení proti postupům StB v roce 1966, kdy se příznivci Nové orientace zapojili do protestu proti nucení občanů k tajné spolupráci.

V době pražského jara se Nová orientace výrazněji neangažovala jako jednotné hnutí, k obnovení společného postupu přispěl začátek tzv. normalizace. Při snaze státní správy podrobit evangelickou církev opětně důsledné kontrole jako před rokem 1968 a paralyzovat svobodnější podmínky vytvořené pražským jarem představovala Nová orientace centrum nejsilnějšího odporu, na který státní správa zaměřila svou pozornost. Do roku **1973**, kdy byl odpor Českobratrské církve evangelické vůči normalizačním opatřením v podstatě zlomen, Státní bezpečnost vyšetřovala a **uvěznila několik původních aktivistů Nové orientace** (Jan Dus, Jaromír Dus, Ladislav Hejdánek, Vlastimil Sláma), řada dalších byla zbavena státního souhlasu k výkonu duchovenské činnosti. V průběhu sedmdesátých let označovaly státní orgány veškeré neoficiální aktivity v rámci evangelické církve za činnost inspirovanou Novou orientací. Toto pojetí přetrvalo až do roku 1989, bez ohledu na skutečnost, že řada evangelických obhájců lidských práv z tohoto hnutí nevycházela. Někteří ze zakladatelů Nové orientace se od roku 1977 angažovali v **Chartě 77** (např. **Ladislav Hejdánek, Jan Šimsa, Milan Balabán, Alfréd Kocáb**), výrazný podíl mělo hnutí na formulaci tzv. **dopisu 31 evangelických duchovních**, kteří se v roce **1977** obrátili na Federální shromáždění s protestem proti porušování náboženské svobody. Do roku 1989 se mnozí ze zakládajících členů Nové orientace i nadále podíleli na obraně lidských práv a náboženské svobody.

Dílo koncilové obnovy

Organizace **laiků a duchovních katolické víry**, která vznikla na jaře 1968 ve snaze uskutečňovat závěry II. vatikánského koncilu (1962–1965). Prostor pro její vznik vytvořil pokus o společenskou reformu po lednu 1968, uvolňující mocenské sevření církví, zejména katolické. Prorežimní Mírové hnutí katolického duchovenstva se v březnu 1968 rozpadlo a vytvořil se **Akční výbor katolického duchovenstva** v čele s biskupem **Františkem Tomáškem**. Výbor připravil návrh akčního programu, ve kterém se hovořilo o přeměně bývalého mírového hnutí na Hnutí koncilové obnovy; později byl název nové organizace upraven (aby ani název nepřipomínal mírové hnutí) na **Dílo koncilové obnovy**.

Celostátní ustavující shromáždění se uskutečnilo při příležitosti **velké poutě na Velehradě 13. a 14. května 1968**. Konference českých a slovenských biskupů mu vyjádřila podporu a biskupové se stali jeho členy. Předsedou celostátního vrcholného orgánu se stal biskup **F. Tomášek**, místopředsedou trnavský biskup Ambróz Lazík a zároveň vznikly dva samostatné národní celky s vlastní právní subjektivitou, vedené Tomáškem a Lazíkem.

Dílo koncilové obnovy se charakterizovalo jako „dobrovolná organizace občanů katolického náboženství pod vedením biskupského sboru pro uskutečňování zásad II. vatikánského koncilu a k zajištění demokratických práv svých členů v naší společnosti“. Za své poslání pokládalo v souladu s církevní autoritou společnými silami a vlastní iniciativou prohlubovat, rozvíjet a šířit křesťanské smýšlení ve všech směrech a též upevňovat, **bránit a zastupovat zájmy katolíků v Československu**. Každý zájemce o členství (kromě biskupů, kteří se jeho členy stávali automaticky) si podával členskou přihlášku; tím se lišilo od mírového hnutí, kde bylo členství kolektivní.

Dílo se ve své činnosti zaměřovalo na **aktivizaci náboženského života** a masovou účast věřících na různých náboženských akcích, na **prosazování účasti laiků na životě a správě katolické církve** a velký důraz kladlo na **působení na mládež**. Zároveň usilovalo o rozšiřování znalostí koncilních dokumentů, o zvyšování úrovně teologického vzdělávání, participovalo na vydávání literatury apod. Aktivně vystupovalo proti těm duchovním, kteří v minulosti působili prorežimně a sehrávali úlohu „trojského koně“ uvnitř církve.

Bezprostředně po vzniku Díla koncilové obnovy na Velehradě v květnu 1968 předložili členové představenstva Václav Vaško a Jiří Němec, v souladu s platnými zákony, žádost o schválení organizačního řádu. Ministerstvo vnitra tuto žádost, už v nových podmínkách po srpnové okupaci Československa vojsky Varšavské smlouvy, v říjnu 1968 zamítlo. Argumentovalo údajnou nedostatečně demokratickou strukturou organizace, odporující zákonu o dobrovolných organizacích a shromážděních z roku 1951, a také tím, že úkoly, „které si její přípravný výbor vytyčuje, mohou být se zdarem plněny na půdě institucí římskokatolické církve samé“. Podle výslovného prohlášení Ministerstva vnitra tím zaniklo i oprávnění přípravného výboru organizace a dalších poboček na jakoukoliv činnost. Část aktivistů to však nerespektovala a snažila se nadále působit, nyní už **skrytě a neveřejně**, bez ohledu na to, že normalizační režim charakterizoval Dílo koncilové obnovy jako jednu z „protisocialistických“ a „reakčních“ organizací.

Desetiletí duchovní obnovy

Desetiletí duchovní obnovy patří mezi klíčové aktivity závěrečné fáze zápasu katolické církve v českých zemích o alespoň částečnou svobodu v socialistickém Československu. Jeho mimořádným přínosem bylo **propojení** dosud stále rozštěpených **aktivit tzv. tajné a tzv. oficiální církve** v jediném projektu, usilujícím o **prohloubení náboženské svobody**, rozšíření prostoru pro působení církve ve společnosti i o **oslovení širší společnosti mimo rámec katolické církve**. Víceletá příprava k významnému výročí – milénium mučednické smrti sv. Vojtěcha v roce 1997 – nebyla v církevních dějinách neobvyklá (např. sedmiletá příprava na milénium vzniku pražského biskupství k roku 1973), významnou změnou pro české prostředí byla propracovanost plánu přípravného období. Autory samotné ideje i obsahu desetileté přípravy byli v první řadě tajně vysvěcení duchovní **Tomáš Halík** a **Petr Piňha**, vystupující navenek jako laici v rámci tajné církve, kteří svůj projekt postupně prosadili jak ve vlastním církevním prostředí, tak u oficiálních představitelů české hierarchie. Podpora oficiální církve byla pro úspěch celé akce rozhodující, neboť tímto způsobem se dosáhlo zlegalizování a zařazení do běžné duchovenské činnosti. Po delším váhání **projekt schválil český primas kardinál Tomášek** a pastýřským listem čteným **29. listopadu 1987** byl **vyhlášen první rok Desetiletí** – rok blahoslavené Anežky – pod heslem Služba životu. Emotivní a otevřený tón pastýřského listu, uvedeného slovy Lukášova evangelia „vzpřimte se a zdvihněte hlavu“, předznamenal přístup církve k Desetiletí jako způsobu naplnění oprávněných požadavků na otevřené hlásání víry i jako cestě celkového ozdravení společenského života. Následně vyhlášený program specifikoval náplň jednotlivých roků až do miléniového svatovojtěšského (rok 1989 byl věnován svatým Klementu Maria Hofbauerovi a Janu Nepomuku Neumannovi s mottem Víra v moderním světě). K organizačnímu zajištění náplně Desetiletí vznikl současně Výbor pro Desetiletí duchovní obnovy národa, složený převážně z duchovních – včetně tajně vysvěcených a bez státního souhlasu –, vedený nově jmenovaným světícím pražským biskupem A. Liškou. Z nejrůznějších aktivit spojených s Desetiletím je třeba připomenout uskutečněné **poutě** – od anežské do pražské katedrály 6. března 1988 přes brněnskou pouť v květnu 1989 ke sv. Klementu Hofbauerovi až po mohutnou účast na **svatořečení blahoslavené Anežky v listopadu 1989 v Římě** – a **ekumenický ráz**, nejvýrazněji projevený v listu kardinála Tomáška o Velikonocích 1988 Velikonoční poselství duchovním a věřícím všech křesťanských církví a všem lidem dobré vůle v naší zemi. Od roku 1990 a změny režimu přestalo být Desetiletí v podstatě jediným legálním prostředkem k vystoupení ve společnosti, což trochu snížilo jeho podporu v církvi.

Petice Podněty katolíků k řešení situace věřících občanů v ČSSR, 1987

Petice, známá také jako **31bodová petice moravských katolíků** či **Navrátilova petice**, byla datována **29. listopadu 1987** (dnem, kdy bylo oficiálně zahájeno Desetiletí duchovní obnovy). Podpisová akce měla být zahájena 1. ledna 1988, autorem textu byl **Augustin Navrátil**, soukromý zemědělec z Lutopecen na Kroměřížsku, autor již několika petic a dopisů státní správě, opakovaně za tuto svoji aktivitu mocenskými orgány trestně stíhaný a označovaný za duševně nemocného.

Petice v úvodu odkazovala na dosavadní aktivitu kardinála Františka Tomáška a jeho dopis státním orgánům z roku 1986, ve kterém poukazyval na neřešené problémy vztahu státu a církve a nepřiměřenost platných předpisů. Po tomto úvodu uvádí petice 31 bodů potřebných pro komplexní řešení vztahu římskokatolické církve a státu. Mezi nejdůležitější patřila úplná **odluka církve od státu**, částečné **navrácení církevního majetku**, úprava **formulace ústavy** a uvedení československého právního řádu do souladu s přijatými mezinárodními dohodami o občanských a politických právech. Přes zpočátku odmítavé stanovisko části tzv. tajné církve **petici podpořil dopisem** ze 4. ledna 1988 **kardinál Tomášek** a vyzval k jejímu podepisování. V průběhu roku 1988 se petice rozšířila po území celého Československa a navzdory represivním opatřením státní správy přesáhl **počet signatářů půl milionu osob z českých zemí i Slovenska**. A. Navrátil byl za tuto iniciativu soudním příkazem opět podroben psychiatrické léčbě, od září 1988 ústavním způsobem. Na jeho obranu se postavili nejen obránci lidských práv v Československu, ale i ze zahraničí, včetně lékařů z Francie a Švýcarska. Nečekaný úspěch podpisové akce se odrazil v dalších vystoupeních církve, opakovaně na ni odkazoval kardinál Tomášek ve svých dopisech věřícím i vládě a zvláště přitom zdůrazňoval, že na petici nebyla dána žádná konkrétní odpověď, ke které také vyzýval.

Tajná církev

Pod tento název (někdy též **církev podzemní, skrytá, ilegální, laická** apod.) se zahrnují aktivity katolické církve zachovávající katolickou nauku, popřípadě z ní vycházející (a překračující ji), prováděné bez souhlasu státní moci a v utajení. Zárodky takovéto činnosti existovaly už v období druhé světové války v Protektorátu Čechy a Morava. V poválečném období měl v českém a slovenském prostředí pro budoucí vývoj podzemní církve velký význam chorvatský jezuita **Tomislav Kolakovič-Pogljajen** a **hnutí Rodina**, které se zaměřilo na **intenzivní pastoraci** a předpokládalo možný střet s komunistickou mocí. Vlastní fungování tajné církve je spojeno s existencí komunistického režimu, od jeho nastolení v únoru 1948 až do roku 1989. Procházelo vývojem a charakteristickými etapami; první začala koncem 40. let a trvala až do začátku 60. let, druhá je spojena s reflexemi II. vatikánského koncilu (v polovině 60. let) a třetí nastupuje v 70. a 80. letech.

Zjevné proticírkevní tažení komunistického režimu po únoru 1948, směřující především proti katolické církvi, vedlo Vatikán k přijetí opatření, která měla církvi napomoci čelit tlaku státní moci. Papež **Pius XII.** rozhodl o **udělení tzv. mimořádných fakult** (tajné nebo též mexické podle zplnomocnění poskytnutých pronásledované katolické církvi v Mexiku začátkem 20. století). Kromě jiného umožňovaly **tajná kněžská a biskupská svěcení** a tím i **vytváření paralelní utajené církevní struktury**. Tajně byla vysvěcena řada kněží, kterým státní moc znemožnila absolvovat bohoslovecká studia, a též několik tajných biskupů; v českých zemích v říjnu 1949 **František Tomášek**, v březnu 1950 **Ladislav Hlad** a v dubnu 1950 **Karel Otčenášek**, na Slovensku v lednu 1951 **Pavol Hnilica** a v srpnu 1951 **Ján Korec**, v roce 1955 **Dominik Kaľata** a **Peter Dubovský**. V českých zemích svěcení nepokračovalo až do roku 1967. V tomto roce byl Petrem Dubovským vysvěcen **Josef Blaha**, který sám vysvětil **Felixe Mariu Davidka**. Kromě těchto svěcení existují dohady o dalších tajných biskupech, v jejichž případech jsou však pochybnosti o právoplatnosti nebo vůbec uskutečnění vysvěcení.

Úsilí o vytvoření paralelní církevní struktury přineslo jen dílčí výsledky. Hlavním důvodem byl mimořádně silný perzekuční tlak, který rozrušil tradiční církevní struktury, přivedl do vězení většinu aktivních duchovních a laiků a zdecimoval mnohá nově vytvořená společenství. Působila také novost celkové situace církve, izolace od zahraničí i nepropracovanost změn liturgie a pastoračního působení. Po „reorganizaci“ bohosloveckých učilišť v roce 1950, tj. jejich drastické redukci a podřízení státní kontrole, usilovala řada bohoslovců o dokončení přerušného studia a kněžské vysvěcení, jejich postavení však bylo mimořádně komplikované. Ke **svěcení** docházelo i **ve věznicích**, od poloviny 50. let se v některých případech realizovalo **studium v bývalé NDR**. Poněkud příznivější situace existovala u bývalých příslušníků řeholí, kdy se díky zachovaným kontaktům mezi řeholníky a po návratu některých biskupů z internace svěcení provádělo s jejich pomocí. Aktivní byl po propuštění z vězení biskup **Š. Trochta**. Na řeholní společenství v ilegalitě dopadla zejména na přelomu 50. a 60. let tvrdá represe a desítky řeholníků se dostaly do vězení; začátkem 60. let tam skončili i tajní biskupové **L. Hlad**, **J. Korec**, **D. Kaľata** a **P. Dubovský**. Pro celé období od konce 40. do začátku 60. let byl nejvýraznějším projevem života tajné církve **intenzivní rozvoj především laických seskupení** zaměřených v maximálním utajení na prohlubování víry.

Druhý vatikánský koncil (1962–1965) a jeho závěry výrazně ovlivnily činnost tajné církve, staly se impulzem pro její oživení, tím spíše, že v této době se už celostátně projevovala určitá liberalizace vnitropolitických poměrů včetně prostoru pro (utajené) církevní aktivity. Do popředí více vystupují laikové. Rozvíjí se **neoficiální ekumenický dialog**, na kterém se podílí i řada dříve uvězněných duchovních a laiků, a také dialog s reformně orientovanými marxisty. Významnou úlohu sehrávali **neveřejně působící příslušníci církevních řádů**, kteří pro své členy zajišťovali teologické vzdělání a případné svěcení. V období pokusu o společenskou reformu po lednu 1968 vystoupila část tajné církve včetně řádů (ne v úplnosti) na veřejnost jako součást oficiálních církevních struktur, většinou však zůstal utajen rozsah tajných svěcení v cizině a kontakty do zahraničí. Významná část tajné církve, zejména okruh okolo F. Davídka a některé samostatné skupiny (složené hlavně z laiků, ale vedené duchovními), však nadále působila neveřejně.

Činnost tajné církve dosáhla **největšího rozsahu v letech normalizačního režimu**. Její aktivity se vyvíjely v mnohých směrech; zasahovaly oblast **pastorace mládeže**, utajovaného **teologického vzdělávání a přípravy na kněžství** (aktivní byly zejména některé církevní řády), působení **paralelní církevní struktury** (okruh okolo F. Davídka a jiné), **zapojení do disentu a vydávání samizdatů**, podíl na **obhajobě lidských práv** (v českých zemích např. římskokatoličtí duchovní Josef Zvěřina a Václav Malý, laik Václav Benda a další, na Slovensku laici Ján Čarnogurský a František Mikloško). Od začátku 80. let dochází k výraznějšímu **propojování působení oficiální a tajné církve**, užší spolupráci mezi pražským arcibiskupem F. Tomáškem a výraznými postavami skryté církve (zvláště zásluhou Oto Mádra a J. Zvěřiny), na Slovensku v okolí trnavského biskupa Júlia Gábríše a kapitulního vikáře na Spiši Štefana Garaje. Od poloviny 80. let sílí tato tendence v českých zemích v rámci přípravy Desetiletí duchovní obnovy. Velký ohlas má petice Podněty katolíků k řešení situace věřících občanů v Československu a tzv. svíčková demonstrace v Bratislavě v březnu 1988. Na poutních shromážděních zvláště na Slovensku byla právě tajná církev iniciátorem vystoupení za náboženskou svobodu a volnou pastorační činnost zejména mládeže. Činnost tajné církve nabyla takového rozsahu, že jí státní moc nebyla schopna eliminovat ani represivními opatřeními včetně církevních procesů.

Vývoj a působení tajné církve v letech normalizačního režimu přinesly i určité **problematické stránky**, zejména tehdy, když některé její proudy a skupiny začaly překračovat rámec oficiální katolické nauky. Nejvýrazněji se to projevilo v aktivitách **okruhu okolo F. Davídka** v českých zemích, který už od začátku 60. let vytvářel konspirativní strukturu církve. Postupně přibývalo svěcení vzbuzujících nesouhlas u oficiálních struktur církve; týkalo se to **svěcení ženatých mužů**, a to i do postavení biskupa, **svěcení žen** apod. Svatá stolice žádala ukončení takovéto činnosti, zejména Davídkův okruh to však nerespektoval. Na Slovensku takovéto problémy v podstatě nevznikly, ačkoli i zde se některé komplikace objevily. Jediný Vatikánem uznávaný tajný biskup J. Korec (D. Kařata po roce 1968 emigroval a P. Dubovský se zapojil do pastorace jako řadový kněz se státním souhlasem) respektoval požadavek, aby ukončil další tajná svěcení kněží (kompenzovali to katoličtí biskupové v NDR a Polsku). Od těch, kteří neuposlechli, se Vatikán distancoval. Tajná církev na Slovensku se tak do značné míry (ne úplně) vyhnula problémům, se kterými se potýkala v českých zemích.

Organizování mládeže a studentstva

11

Organizace mládeže v komunistickém Československu | *Nina Pavelčíková – David Weber*

Junák | *Nina Pavelčíková*

Studentské demonstrace v únoru 1948 | *David Weber*

Studentské hnutí v 60. letech | *David Weber*

Studentské časopisy | *David Weber*

Studenti v období pádu komunismu | *David Weber – Juraj Marušiak*

Mezinárodní svaz studentstva | *Zbyněk Vokrouhlický*

Organizace mládeže v komunistickém Československu

Komunistická strana považovala **jednotnou masovou mládežnickou organizaci** za významného pomocníka při prosazování svých mocenských zájmů a její členy za svoji „**kádrovou zálohu**“, a proto usilovala o vytvoření odpovídající organizace už před únorem 1948. Po nastolení komunistického režimu následoval masový vzestup členské základny ve sloučeném svazu, který představoval **jedinou možnost legálního sdružování dětí a mládeže**. 50. léta byla charakteristická budovatelským nadšením mládeže na jedné straně a perzekucí osob obviněných z nepovolených forem sdružování, např. v procesech s vůdci Junáka, na straně druhé. Nemálo skautů se zapojilo do protirežimních aktivit. V souvislosti s politickým uvolněním v 60. letech docházelo i mezi mládeží k odklonu od oficiálních struktur; nejčitelněji to dokazuje výrazný pokles počtu členů Československého svazu mládeže (ČSM). Rok 1968 přinesl mohutnou vlnu zájmu o alternativní formy sdružování, včetně obnoveného Junáka. ČSM po odtržení Pionýrské organizace fakticky zanikl a nahradila jej Rada sdružení organizací dětí a mládeže ČSR a SSR. Normalizace mládežnického hnutí byla završena v roce 1970 vznikem jednotného Socialistického svazu mládeže (SSM), který si udržel dominanci až do roku 1989. Ke konci 80. let vznikaly i na půdě SSM aktivity, které předznamenávaly události listopadu 1989.

Komunistická strana Československa usilovala o vytvoření jednotné organizace mládeže už od roku 1945, kdy z její iniciativy vznikly **Svaz české mládeže (SČM)** a **Zváz slovenskej mládeže (ZSM)**. Myšlenka jednotné mládežnické organizace našla ze začátku příznivou odezvu i v řadách nekomunisticky orientované mládeže. První organizací s celostátní působností se stalo v roce 1946 založené Ústředí mládeže. To bylo také zástupcem mladých lidí z Československa ve Světové federaci demokratické mládeže. S postupně narůstajícími rozpory mezi politickými stranami došlo ale k odlivu stoupenců nekomunistických stran z jednotlivých svazů. Ti pak zakládali organizace a kluby mimo strukturu svazů mládeže.

Zásadní změnu do organizace mládežnického hnutí přinesl únorový převrat v roce 1948. Vítězství KSČ otevřelo cestu k definitivnímu ustavení jednotné, masové a komunistickou ideologií zcela řízené organizace mládeže. Už **27. února 1948** přijal ústřední akční výbor Národní fronty na základě návrhu ústředního výboru SČM **usnesení o vytvoření jednotné organizace mládeže**. Současně byly na základě jeho nařízení **direktivně rozpuštěny** organizace **Československý Junák, Svaz vysokoškolského studentstva** a odbory, respektive **kluby mládeže ostatních politických stran**. Po provedení politických čistek byl zbytek jejich členů převeden do SČM. V prosinci 1948 bylo na jednáních zástupců ÚV SČM, ÚV ZSM, ÚV Svazu mládeže Karpat, ÚV Svazu polské mládeže a ÚV Svazu zemědělské mládeže dohodnuto vytvoření jednotné organizace s celostátní působností. Samotná organizace pojmenovaná **Československý svaz mládeže** vznikla na slučovací konferenci konané ve dnech **23. a 24. dubna 1949** v Praze. Prvním předsedou ústředního výboru ČSM byl zvolen dosavadní předseda SČM **Zdeněk Hejzlar**.

K tomu, aby jednotná organizace svým působením ovlivňovala co největší část mladé generace, bylo nutné vytvořit masovou členskou základnu. Tomu napomáhala skutečnost, že aktivní činnost v mládežnické organizaci byla **jedním z důležitých kritérií pro přijetí ke studiu na vysoké škole, při pracovním zařazení i dalším kariéřním postupu** mladých lidí. Monopolní postavení i velký počet členů jednotné mládežnické organizace ve svém důsledku ale také vedly ke skutečnostem, které byly z hlediska režimu nežádoucí. Na jedné straně právě masovost způsobovala pasivitu značné části členů

a na druhé straně docházelo pod hlavičkou organizace k rozvoji kulturních, ekologických a v druhé polovině šedesátých a na konci osmdesátých let také politických aktivit, které byly často v zásadním rozporu s funkcí, kterou režim mládežnické organizaci určil.

Organizační struktura ČSM byla vytvořena na základě výrobně-územního principu. Členy organizace mohli být **mladí lidé ve věku od 14 do 26 let**. Členskou základnu tvořila mládež všech sociálních i profesních skupin. Už v roce 1950 měl 1,026 milionu a v roce 1962 1,419 milionu členů, což představovalo 52 % mladých lidí z vymezené věkové skupiny. Během následujících pěti let do roku 1967 klesl počet členů téměř na polovinu. Největšími sociálními skupinami organizovanými v ČSM byli celou dobu jeho existence dělníci a učňovská mládež (38 %), studenti a žáci základních devítiletých škol (35 %). V zemědělství pracovalo 7 % členů, ostatních bylo 20 %. Nejvyšším orgánem svazu byl sjezd. V období od vzniku ČSM v roce 1949 do jeho zániku v roce 1969 se uskutečnilo celkem pět sjezdů, v letech 1950, 1955, 1958, 1963 a 1967. Mezi sjezdy řídil práci svazu ústřední výbor ČSM a jím volené předsednictvo a sekretariát. Předsedy ÚV ČSM byli: **Zdeněk Hejzlar** (1949–1951), **Ladislav Lis** (1951–1953), **Miloslav Vecker** (1953–1960), **Václav Vedra** (1960–1963), **Miroslav Zavadil** (1963–1967) a **Zbyněk Vokrouhlický** (1967–1969).

Základním úkolem organizace měla být podle jejích komunistických protektorů výchova mládeže k takzvanému socialistickému vlastenectví, proletářskému internacionalismu, ateismu a vyznávání komunistické ideologie, k účasti na „budování“ socialistické ekonomiky a společenského systému. O **politickou výchovu** se staraly především různé formy svazáckého školení, takzvané univerzity mládeže a besedy s funkcionáři KSČ nebo „zasloužilými budovateli socialismu“ pojmenované Strana hovoří s mládeží. Na **výstavbě hospodářství** se mladí lidé podíleli zejména účastí na stavbách mládeže, organizováním mládežnických brigád socialistické práce, závazkovým hnutím – Zelená Marsu nebo Olympiáda kvality a činností zaměřenou na kontrolu kvality – Reflektor. Politická angažovanost a uvědomělost byly v první řadě vyžadovány u kulturních aktivit mládeže. Prosazovány byly především činnosti kolektivního rázu, kde rozhodujícím hodnotícím hlediskem bylo zapojení co nejšířšího počtu členů. Velké oblibě se proto těšily **recitační a pěvecké soubory**, protože při jejich práci se podle dobového mínění mladí lidé stali nejen konzumenty, ale i aktivními propagátory a spolutvůrci „pokrokové“ kultury. „Vrcholem“ kulturní práce pak byly Soutěž tvořivosti mládeže a soutěže o Fučíkův odznak a Jilemnického odznak.

Na slučovací konferenci 23. dubna 1949 byla zároveň založena **Pionýrská organizace ČSM**. Jejím hlavním úkolem se stala **výchova dětí školního věku** (9–15 let, v roce 1967 byla stanovena spodní hranice osm let) v duchu socialistické ideologie, měla se stát masovou organizací čítající sto tisíc členů. Pro mladší děti vznikaly od roku 1956 oddíly **jisker**, které se připravovaly ke složení slibu, jenž obsahoval přísahu věrnosti socialistické vlasti. Při něm byl pionýr dekorován symbolem organizace – rudým trojčipým šátkem, odznakem (otevřená kniha se třemi rudými plamínky) a obdržel legitimaci. Na každé škole byla ustavena pionýrská skupina v čele s předsedou, jednotlivé ročníky navštěvovaly oddíly, vedené vybranými členy ČSM. Hlavní náplní pravidelných schůzek byla **ideová výchova**, která spočívala v předčítání sovětské, příp. i domácí dětské literatury, návštěvách filmů, poslechu přednášek a besed s „hrdiny socialistické práce“ apod. V menší míře se oddíly věnovaly **kolektivním hrám**, příp. sportu, turistice, přípravě na recitační, čtenářské a pěvecké soutěže. O prázdninách organizovaly pionýrské skupiny **letní tábory**, vybraní funkcionáři byli odměňováni pobytem v mezinárodních pionýrských táborech (Artěk v SSSR, Balaton v MLR aj.) Od roku 1956 převzaly organizaci letních pionýrských táborů závodní organizace ROH, které postupně budovaly stálé zděné základny s klubovny a jídelny. Účast dětí na organizaci činnosti a volný pohyb v přírodě se omezovaly.

Základním determinujícím faktorem jakékoliv činnosti svazu byla míra intenzity jeho řízení komunistickou stranou. Vztah KSČ k ČSM prošel během jeho dvacetileté existence několika fázemi. V padesátých letech bylo snahou komunistické strany v maximální možné míře přímo působit na organizaci svazu na všech úrovních. Tato skutečnost našla po XI. sjezdu KSČ konaném v červnu 1958 své vyjádření i ve stanovách komunistické strany, do nichž byla zařazena zvláštní pasáž o vztahu k mládeži, deklarující tzv. přímé vedení ČSM komunistickou stranou. Od poloviny šedesátých let pak dochází i v tomto vzta-

hu, podobně jako v celé společnosti, k oslabování direktivního řízení a uvolňování vzájemných vazeb a postupně oslabovány jsou i pozice vlastního byrokratického aparátu ČSM. Posledním pokusem komunistické strany znovu posílit svůj vliv v mládežnické organizaci bylo usnesení ÚV KSČ z února 1967 o obnovení přímého stranického řízení svazu. Nicméně emancipační proces se už zastavit nepodařilo. Ještě v roce 1967 bylo prosazeno řízení základních organizací prostřednictvím rad ústředního výboru a byl svolán mimořádný sjezd. Ten přijal nové stanovy, které umožnily vznik zájmových organizací uvnitř svazu.

Podobným vývojem prošla po roce 1956 také **Pionýrská organizace (PO)**, v níž byla původní zideologizovaná, pro děti nezáživná činnost postupně odbourávána. Vznikaly **specializované dětské soutěže** (Mladý technik, Mladý přírodovědec), které vrcholily celostátními přehlídkami a srazy, plnily se podmínky odznaků zdatnosti a v rámci organizace se tvořily **oddíly mladých turistů**. V roce 1957 byl vytvořen jednotný výchovný systém Co má znát a umět pionýr, přizpůsobený mentalitě dětského věku. Od roku 1966 se **výchovný systém** nazýval Cesty a Plameny a byl diferencován podle věku dětí. V šedesátých letech zpočátku rostl počet dětí organizovaných v Pionýru, v roce 1967 čítala organizace 1 634 000 členů, z toho 457 000 jisker. Koncem šedesátých let začal počet organizovaných dětí klesat, i když se PO stále více soustřeďovala na tělovýchovnou a turistickou a kulturně-osvětovou činnost a upouštěla od principů ideologických.

Společenské dění roku 1968 se výrazně podepsalo na atmosféře uvnitř oficiálních organizací mládeže i na autoritě ČSM a Pionýrské organizace ČSM. V průběhu roku 1968 docházelo k rozkladu ČSM, který **ztratil dosavadní status monopolní organizace**, neboť spontánně vznikala nová zájmově orientovaná sdružení. Do prosince 1968 vznikly **Česká tábornická unie, Svaz klubů mládeže**, samostatný **Československý pionýr, Svaz vysokoškolských studentů Čech a Moravy, JUVENA – Svaz mládeže českomoravského venkova, Unie středoškoláků a učňů, Svaz pracujících mládeže, Svaz vojenské mládeže, Svaz polské mládeže v ČSSR** a obnovily se organizace **Junáka**. Jednotlivé organizace vydávaly periodika i příležitostné a programové publikace, tribunami mládežnického hnutí se staly zejména časopisy *Mladý svět, Student a My68*. Na Slovensku se udržela jednotná organizace, demokratické hnutí mládeže zde mělo menší ohlas. Zástupci reformního hnutí české mládeže aktivně vystoupili i na IX. světovém festivalu mládeže a studentstva 1968 v Sofii.

V dubnu 1968 se ústřední rada PO ČSM distancovala od své mateřské organizace a vytvořila samostatnou organizaci **Československý pionýr**, který se po federalizaci země rozpadl na český Pionýr a Pionýrskou organizaci v SSR. Ty se na kongresech mládežnických organizací (v českých zemích v prosinci 1968, na Slovensku v únoru 1969) staly členy Sdružení organizací dětí a mládeže ČSR a SSR. Zájem dětí o práci v PO však v letech 1968–1969 výrazně poklesl v souvislosti s obnovením činnosti Junáka.

Po okupaci Československa vojsky Varšavské smlouvy v srpnu 1968 organizovaly mládežnické organizace akce odporu a demonstrace proti okupantům, vydávaly rezoluce a sepisovaly petice. V **prosinci 1968 dokončil kongres dětských a mládežnických organizací likvidaci ČSM v českých zemích**. Ze zástupců jednotlivých organizací byla vytvořena **Rada sdružení organizací dětí a mládeže ČSR**. O ukončení činnosti ČSM na Slovensku rozhodl jeho mimořádný sjezd v únoru 1969. Zde byla také ustavena **Rada sdružení organizací dětí a mládeže SSR**.

Na místní a okresní úrovni pokračovala činnost nově vytvořených a obnovených organizací celkem nerušeně ještě po celé jaro a léto 1969. Například **Junák** organizoval o prázdninách desítky táborů a tábornických škol; **Svaz klubů mládeže** organizoval cykly přednášek o historii, o právních otázkách, o občanské společnosti; **studentské organizace** sehrály významnou roli při organizaci demonstrací a protestních akcí mládeže a studentů po smrti **Jana Palacha** a **Jana Zajíce**, na jaře 1969 v souvislosti s vítězstvím československých hokejistů nad sovětskými na mistrovství světa a v den výročí okupace 21. srpna 1969.

Po zahájení procesu tzv. normalizace, spjatého s nástupem nového vedení KSČ v dubnu 1969, došlo, stejně jako v ostatních oblastech života v tehdejší Československu, k ukončení demokratizačních a decentralizačních snah uskutečňovaných během roku 1968 i v mládežnickém hnutí. Základním cílem

nové vládnoucí garnitury se v oblasti mládežnického hnutí stalo znovuvytvoření jednotné a masové organizace, zcela podřízené politické linii KSČ. Pro tento účel byla v první fázi jako nejvyšší orgán dětského a mládežnického hnutí zřízena **Federální rada dětských a mládežnických organizací v ČSSR**. Hned na jejím prvním zasedání, uskutečněném dne 27. listopadu 1969, bylo přijato prohlášení vyzývající „k plnému obnovení leninských principů výstavby a fungování ideově a politicky jednotné organizace mládeže“, pro kterou byl navrhován název **Socialistický svaz mládeže ČSSR (SSM)**. Současně bylo navrženo zahájit práce na stanovách. V průběhu roku 1970 se začaly nejprve utvářet **základní a nižší územní organizace**. Na Slovensku probíhal celý proces rychleji a ustavující konference SSM SSR se uskutečnila už ve dnech 24.–25. dubna 1970 v Bratislavě, zde byl také předsedou slovenského ústředního výboru zvolen Otto Moncman. Ustavující konference SSM ČSR se konala ve dnech 16.–17. října 1970 v Praze, předsedou českého ústředního výboru se stal Antonín Himl. K **ustavení nové jednotné mládežnické organizace v celostátním měřítku** došlo na konferenci ve dnech **9.–11. listopadu 1970** v Praze. Zde bylo přijato programové prohlášení a stanovy SSM a programové a organizační zásady **Pionýrské organizace SSM (PO SSM)**. V té době už měly obě organizace 113 tisíc, respektive 126 tisíc členů.

Svaz socialistické mládeže byl organizován na základě jednotných ideově-politických principů, ve všech ohledech podřízených „normalizační“ linii KSČ, programu a stanov, jednotného členství a včlenění všech základních organizací (s výjimkou armády) do územní struktury. Členy mohli být mladí lidé ve věku od 14 do 30 let. Za zásluhy v práci bylo možné udělit čestné členství. Členství mohlo být ukončeno vystoupením, vyškrcnutím nebo vyloučením. Součástí svazu také byla Pionýrská organizace SSM, v níž byly organizovány děti ve věku 8–14 let. Činnost mládeže na vysokých školách řídilo Československé ústředí vysokoškoláků SSM, jehož složení a činnost potvrzoval ústřední výbor. V celostátním měřítku tvořily SSM republikové organizace v ČSR a SSR. Nejvyšším orgánem byl sjezd, kde měli delegáti jednat o „nejdůležitějších“ otázkách mládežnického hnutí, určovat úkoly na následující období, hodnotit úkoly splněné, schvalovat změnu stanov, volit ústřední výbor, Ústřední kontrolní a revizní komisi a navrhopvat složení Ústřední rady PO SSM. Program každého sjezdu byl předem pečlivě připraven a jednání se vždy nesla v rámci „budovatelského úsilí mladé generace“. V období mezi sjezdy řídil práci ústřední výbor, který určoval hlavní koncepční a obsahové zaměření činností, volil předsednictvo, které řídilo organizaci mezi zasedáními ústředního výboru, a sekretariát, který byl operativním řídicím orgánem. Nižšími orgány byly republikové, krajské, okresní, městské nebo místní a podnikové výbory. Základním organizačním článkem struktury byly základní organizace. Nejvyšším orgánem základní organizace byla členská schůze.

První sjezd SSM se konal ve dnech 27.–30. listopadu 1972. Zhruba po dvouleté existenci měla organizace ve svých řadách už 790 tisíc členů. Dále se sjezdy opakovaly s pravidelnou pětiletou periodicitou až do konce komunistického režimu v Československu. Druhý sjezd byl tedy uskutečněn ve dnech 29. září – 2. října 1977 a k tomuto datu měl svaz 1360 tisíc členů. Třetí sjezd proběhl ve dnech 1.–3. října 1982 a čtvrtý ve dnech 7.–9. října 1987. V té době bylo organizováno 1629 tisíc, respektive 1786 tisíc členů. Předsedy ÚV SSM byli: **Juraj Varholík** (1970–1974), **Jindřich Poledník** (1974–1977), **František Dočkal** (1977–1982), **Jaroslav Jenerál** (1982–1987) a **Vasil Mohorita** (1987–1990).

V SSM bylo během jeho existence organizováno v průměru 40 % mladých lidí ve věku od 14 do 29 let. Nejpočetnější byla skupina členů ve věku od 14 do 18 let, která tvořila polovinu členské základny. Věková skupina 19 až 24 let představovala 28 % členů. Ve věku 24 až 29 let bylo 16 % a nad 30 let 6 % svazáků. Největší sociální skupinou zastoupenou v SSM byli studenti středních škol a učni, tvořící 46 % z členské základny, dělníků-svazáků bylo 26 %, tzv. hospodářsko-techničtí pracovníci představovali 16 % členů, na vysokých školách studovalo nebo pracovalo 9 % z členů svazu a 2 % svazáků pracovalo v zemědělské výrobě. Zbývajících 6 % byli členové nezařazení do žádné z těchto sociálních skupin.

Obě organizace, dětská i mládežnická, byly koncipovány jako důležité nástroje KSČ k ovlivňování dětí a mládeže v duchu komunistické ideologie. Jejich úkolem bylo získat mladé lidi pro podporu režimu a vytvářet z nich loajální a disciplinované občany. Jako základní prostředek k ovlivňování a podle dobové

terminologie ve výchově socialisticky myslícího a konajícího mladého člověka mělo sloužit **politické vzdělávání**. Jeho formy a metody byly přizpůsobeny věkovým a sociálním rozdílům členů. V případě pionýrské organizace byla ideologická indoktrinace prováděna formou získávání odznaků Cest a Plamenů, při kterém pionýři plnili různé „společensky angažované úkoly a seznamovali se s pokrokovými tradicemi“. U svazáků pak bylo nejběžnějším způsobem pořádání různých **ideově-politických školení, seminářů a besed**. Účast na těchto akcích byla samozřejmě na všech úrovních povinná a kontrolovaná. Svaz mládeže se také podílel na proklamovaném **zvyšování pracovní aktivity** a pomoci národnímu hospodářství. Základní formou pro zvyšování pracovních výkonů bylo „socialistické soutěžení“. Sem patří organizování do **mládežnických pracovních kolektivů** nebo **brigád socialistické práce** a přijímání pracovních závazků k různým příležitostem. Pracovní i společenskou angažovanost měly také zajistit pod patronátem svazu budované stavby mládeže nebo akce typu Reflektor mladých – zaměřená na upozorňování na nedostatečné využívání výrobních kapacit; Ani zrno nazmar – zaměřená na úspory při sklizni obilí; nebo ZENIT – zaměřená na zavádění nových výrobních postupů a zlepšovacích návrhů do praxe.

Základním měřítkem většiny akcí, které SSM připravoval v zájmové oblasti, byla masovost spojená s patřičnou dávkou angažovanosti a politické uvědomělosti, ale našly se i výjimky. Mezi kulturní podniky vynikající angažovaností, ale v převážné míře mdlého obsahu, patřily především **Festival politické písně Sokolov** a **Slovenský festival politické písně Martin**. Čestné místo mezi oficiálními kulturními událostmi zauímají **Porta** (oficiálně nazývaná Festival trampské písně) nebo přehlídka rockové hudby **Rockfest**. Podobná byla situace i ve sportovní oblasti. Celostátní masovou akcí byly **Sportovní hry mládeže a pracujících, Sokolovský a Dukelský závod branné zdatnosti** nebo **Výstup mládeže na Rysy**. Organizací oficiálně začleněnou pod SSM, jinak s jednoznačně pozitivním zaměřením, byla ekologická aktivita **Brontosaurus**.

V mnoha případech na nižší úrovni, zejména na školách nebo v místech, hlavně základní organizace na politicky a ideologicky zabarvenou činnost postupně rezignovaly nebo ji prováděly pouze formálně a staly se, především v osmdesátých letech, platformou pro realizaci kvalitní zájmové činnosti a v některých případech zašitily i aktivity, které by byly jinak vnímány jako protirežimní a nelegální. Stejně tak čísla, která svědčí o masové organizovanosti, nevyjadřují počet aktivních členů. Je možné říci, že většina členské základny byla pasivní a svou organizovanost v SSM považovala za formální a nutnou z pragmatických důvodů, například jako nezbytný předpoklad ke studiu na vysoké škole.

K určité změně tohoto stavu došlo **ke konci osmdesátých let**. Svaz mládeže se v podstatě stal jedinou organizací politického systému, ve které se pod tlakem členské základny začala projevovat **nespokojenost s vedením KSČ** a do jisté míry vliv Gorbačovovy politiky glasnosti a perestrojky. Určitou roli hrálo i generační hledisko. Svaz socialistické mládeže se stával platformou, která měla mladší generaci umožnit získat větší podíl na spolurozhodování o dění ve společnosti. Snahou i mezi funkcionáři bylo osamostatnit se a zabránit, aby komunistická strana nadále rozhodovala o věcech mládeže. Součástí trendu směřujícího k omezení vlivu tehdejšího vedení KSČ na mládežnickou organizaci byla i snaha o finanční nezávislost. Představitelé SSM proto přišli se záměrem založit vlastní banku. Názorové diferenciace se projeví nejdříve při projednávání hlavního referátu pro čtvrtý sjezd svazu na předsednictvu ÚV KSČ a svým způsobem vyvrcholily v souvislosti s **celostátní konferencí SSM**, která se konala ve dnech **11. a 12. listopadu 1989**. Na ÚV KSČ při kritice hlavního referátu konference dokonce padla slova o „rozbíjení a zradě socialismu“. Vlastní jednání konference potvrdilo, že mládežnická organizace sice představuje jeden z reformních proudů, ale části členské základny, zvláště vysokoškolákům, už jako platforma činnosti nevyhovuje. Tlak členské základny se projevil v návrzích na vznik víceméně samostatných zájmových organizací jednotlivých vrstev mládeže a federace mládežnických organizací, která měla plnit funkci zastřešující organizace.

Ve dnech následujících po **17. listopadu 1989** se především vedoucí funkcionáři snažili na vývoj událostí aktivně působit. Oficiálně zaujalo vedení SSM kritický postoj k policejnímu zásahu na Národní třídě a tehdejší předseda ústředního výboru **Vasil Mohorita** dokonce **20. listopadu vystoupil**

na Václavském náměstí, kde v reakci na jedno z hesel manifestujících „Mohorita od koryta!“ slíbil, že tak skutečně učiní, jestliže nebudou události ze 17. listopadu vyšetřeny. Později mezi akce připravené SSM patřila **podpora kandidatury Čestmíra Císaře** na funkci prezidenta republiky.

Tyto snahy se ale už staly pouze labutí písní jednotné mládežnické organizace komunistického typu v Československu. Poslední lednovou sobotu, tj. **27. ledna 1990**, se v Praze sešel mimořádný sjezd SSM, který po sedmnácti hodinách a čtyřiceti devíti minutách rozčileného jednání rozhodl o přejmenování na **Svaz mladých** a v programovém prohlášení deklaroval nezávislost na jakékoliv politické straně nebo síle.

Junák

Činnost Junáka byla v poválečném období obnovena na sněmu 10.–11. února 1946. Starostou byl zvolen **Velen Fanderlík**, náčelníkem chlapeckého kmene **Rudolf Plajner**, náčelní dívčího kmene **Vlasta Koseová**. Sněm schválil kolektivní členství v SČM, což spolu s levicovým zaměřením části vedení vyvolávalo spory mezi členy. Počet členů Junáka se na konci čtyřicátých let pohyboval kolem 145 tisíc. Některé oddíly a jednotlivci se zúčastnili protestních akcí proti komunistickému režimu v době konání XI. všesokolského sjezdu v Praze (19.–27. června 1948). Následovala řada zákazů a **cílená likvidace skautské organizace**. Na konferenci mládežnických organizací zemí sovětského bloku v Budapešti v srpnu 1948 byl skauting odsouzen pro svou ideologii, přípustné bylo pouze budování pionýrských organizací po sovětském vzoru. Skautské oddíly byly rušeny, členové starší 15 let byli nuceně převáděni do SČM. Část vedení Junáka odešla do **emigrace** (Velen Fanderlík, Jíří Kratochvíl), **část organizací pokračovala v činnosti ilegálně**. K 1. lednu 1951 ukončil ÚV ČSM činnost Junáka definitivně.

V květnu 1949 byla zatčena a k vysokým trestům odsouzena skupina členů obviněných z pokusu o vojenský převrat (**Dagmar Skálová, Karel Skála**), ve vazbě byl několik měsíců i Rudolf Plajner. V letech 1950–1952 bylo zatčeno několik desítek členů a funkcionářů Junáka, obviněných z nezákonného organizování ilegální činnosti mládeže, velezrady, špionáže apod. (**Karel Průcha, Pavel Křivský**). V dalších letech proběhlo ještě několik procesů, poslední z nich v květnu 1960. Až do počátku šedesátých let byli různým způsobem (výslechy na StB, postihy a šikana v zaměstnání, zákazy publikační činnosti apod.) pronásledováni také Rudolf Plajner a autoři dobrodružné literatury **Jaroslav Foglar, Jaroslav Novák, Vláda Zika** a další. Oficiální média zveřejňovala štvavé články proti skautingu. Bývalí členové Junáka se snažili udržovat programové prvky hnutí prostřednictvím turistických oddílů Sokola, ČSTV, Svazarmu, Pionýra a ČSM, od roku 1960 v neoficiálním trampském hnutí.

K plné rehabilitaci a obnově činnosti Junáka došlo v roce **1968**. V únoru byla v Praze otevřena **Junácká informační služba**, 13. 3. se ustavil pražský junácký klub Psohlavci, 29. 3. se konalo v závodním klubu Tesla Praha slavnostní **shromáždění k obnovení činnosti Českého Junáka**, jehož stanovy schválilo Ministerstvo vnitra 29. května 1968. Na III. junáckém sněmu 24. listopadu 1968 byl zvolen starostou **Antonín Sum**, náčelníky **Rudolf Plajner** a **Vlasta Litochlebová-Macková**. Organizace dostala federální charakter, třebaže obnova junáckého hnutí na Slovensku měla mnohem menší ohlas, celkem se k němu v roce 1968 hlásilo pouze 511 členů. Do léta 1969 se plně obnovila každodenní i letní tábornická činnost oddílů, v českých zemích se vytvořila rozsáhlá síť organizací, čítajících asi 66 tisíc registrovaných členů, ke dni 21. dubna 1970 vzrostl počet členů na 76 850. Přes snahu vedení vyjádřit loajalitu sílícímu „normalizačnímu“ režimu byla činnost Junáka postupně omezována a definitivně **ukončena** dopisem Ministerstva vnitra z 15. října 1970. Po roce 1970 někteří činitelé Junáka dále pracovali s mládeží v rámci pionýrské organizace (Rudolf Plajner byl v letech 1970–1977 členem Ústřední rady PO SSM).

Dne 27. listopadu 1989 vydali představitelé Junáka **prohlášení o obnově činnosti Junáka** v původním rozsahu, stanovy dobrovolné organizace **Český Junák – svaz skautů a skautek** schválilo Ministerstvo vnitra ČSR 28. prosince 1989.

Studentské demonstrace v únoru 1948

V době únorového převratu roku 1948 patřili mladí lidé demokratického smýšlení – zejména studenti vysokých škol – k jediným viditelným bojovníkům proti nastupující komunistické moci. Svě odhodlání bránit demokracii manifestovali pražští vysokoškoláci během dvou demonstrací.

První proběhla ve večerních hodinách v pondělí **23. února 1948**. Bezprostředně jí předcházelo shromáždění připravené studenty – **příznivci národněsocialistické strany a Klubem akademiků** v Obecním domě v Praze. Jeho hlavními organizátory byli **studentští předáci Emil Ransdorf a Miroslav Fic**. Cílem shromáždění svolaného na 19 hodin bylo manifestovat podporu politice vedení národněsocialistické strany a vytvořit alespoň částečnou protiváhu komunistickým veřejným schůzím. V úvodu promluvili **poslanci Vladimír Krajina a Josef Lesák**. Oba ujišťovali přítomné, že národněsocialistická strana bude hájit demokracii všemi prostředky. Po projevech předsedající Miroslav Fic vyzval shromáždění, které čítalo přes dva tisíce lidí, aby se přítomní vydali na Hrad **podpořit prezidenta** při obraně svobody. Organizátoři počítali s možností, že průvod bude rozehánán, a proto instruovali účastníky, že se v takovém případě sejdou v malých skupinkách na hradním nádvoří. Po 20. hodině se vysokoškoláci vydali na pochod. Cestou se přidávali další občané, až se průvodu účastnilo více než deset tisíc lidí. Byla provolávána hesla vyjadřující podporu a důvěru prezidentovi republiky. Trasa vedla od Obecního domu na náměstí Republiky, okolo sekretariátu národněsocialistické strany, Prašnou branou po Příkopech, nahoru po Václavském náměstí okolo budovy Melantrichu, ulicí Štěpánskou, V Jámě a Jungmannovou na Národní třídu, k Národnímu divadlu, po nábřeží, přes Karlův most, okolo kostela sv. Mikuláše, Nerudovou ulicí na Hrad. Na Hradčanské náměstí před Matyášovu bránu dorazilo čelo průvodu po 21.30. Pražský hrad byl v té době už obsazen příslušníky Sboru národní bezpečnosti. Přesto proběhlo čtvrt hodinové **setkání pětičlenné delegace manifestujících s prezidentem**. Studenti ho ujistili o své podpoře a vyzvali ho k dodržování ústavy. Edvard Beneš vystoupení studentů a mládeže uvítal a opakoval své rozhodnutí vyřešit politickou krizi ústavně a parlamentní cestou. Po návratu delegace prezidentovo prohlášení tlumočila čekajícím demonstrantům. Bližší podrobnosti o jednání slíbila podat po návratu na náměstí Republiky, před budovou ústředního sekretariátu národněsocialistické strany. Manifestující pak provolali slávu prezidentovi, zazpívali hymnu a vraceli se na náměstí Republiky. Zde už ale byly také připraveny jednotky Sboru národní bezpečnosti. Po 23. hodině vyslechli demonstranti zprávu o návštěvě u prezidenta a poté se na výzvy rozešli. Během této demonstrace nedošlo k žádným střetnutím a represivním zásahům.

Druhý pochod, který měl znovu vyjádřit podporu prezidentovi, připravili studenti na odpoledne **25. února 1948**. Střediskem příprav se stalo **České vysoké učení technické**. Účastníci se nejdříve shromažďovali v malých hloučcích na Karlově náměstí a na nádvoří techniky, kde se také v 15 hodin konala schůze. Promluvili na ní předseda Svazu vysokoškolských studentů **Antonín Navrátil a Milan Šroubek**. První navrhl uspořádat **pochod na Hrad** a vyslat k prezidentovi delegaci. Vyzval k tiché demonstraci a pro případ, že bezpečnostní složky budou pochodu bránit, doporučil „postupovat prolínáním“ na Hradčanské náměstí. Průvod, k němuž se cestou přidávali další občané, takže jeho početnost byla odhadována na pět tisíc lidí, se dal na pochod v 16 hodin Resslovou ulicí přes Jiráskův most na Újezd. Zde narazil na kordon příslušníků Sboru národní bezpečnosti. Větší část demonstrantů se oddělila a vydala se jinými cestami, hlavně přes Petřín. Ostatním se podařilo v 16.40 kordon prorazit a postu-

povat dále. Zastaveni byli až dalšími jednotkami pořádkových jednotek posílených o příslušníky Lidových milicí v Nerudově ulici. Druhou část manifestujících zastavil jiný kordon u Toskánského paláce. Přesto se pětičlenné delegaci podařilo dostat do Kanceláře prezidenta republiky, kde s ní hovořil kancléř **Jaromír Smutný**. Tentokrát dostaly zásahové jednotky povel k „vytlačení a rozptýlení“ demonstrantů. To se jim po 18. hodině podařilo. Při „vytlačování“ demonstrujících byl náhodně zraněn jeden student. Během celé manifestace bylo zadrženo 94 osob a z nich 76 bylo potrestáno správními tresty pro rušení veřejného pořádku.

Demonstrace vysokoškoláků zůstaly ojedinělými činy a nevyvolaly další akce proti nastolování komunistické moci a na obranu demokracie. To jejich význam ale nijak nezmenšuje. **Izolovanost studentských manifestací** je také důkazem o nepřipravenosti nekomunistických stran k účinnému odporu proti nástupu komunistů. Zůstaly jen symbolem odvahy vystoupit proti přesile.

Studentské hnutí v 60. letech

Intenzivnější vlnu emancipace studentského hnutí je možné pozorovat už od počátku šedesátých let. Právě mezi vysokoškoláky se nejčastěji vyskytovali jednotlivci i skupiny, kteří si zachovali, respektive obnovili občanský způsob myšlení. V květnu 1962 bylo třeba policejního zásahu k rozehnání několikatisícové spontánní demonstrace studentů a dalších mladých lidí na pražském Petříně. V letech 1963–1964 se z iniciativy studentů Fakulty jaderné fyziky a Fakulty strojního inženýrství Českého vysokého učení technického (ČVUT) a studentů Filozofické fakulty, Právnické fakulty a Přírodovědecké fakulty Univerzity Karlovy vytváří „skupina pěti fakult“. Tato iniciativa představuje první koncepčnější pokus o prosazení demokratizačních snah, zatím alespoň uvnitř svazu mládeže. Ve stejné době se obnovila **tradice studentských majálesů**, které byly ale obratem zakázány. Poprvé od roku 1948 se mohl v roce **1956** konat majáles, navíc v době velkých očekávání spojených s odhalením kultu osobnosti a prvními veřejnými kritikami režimu. Obnovení slavnosti podpořil i Československý svaz mládeže (ČSM). Atmosféra vyprovokovala studenty k satirickým heslům, která komentovala do té doby nepřijatelné požadavky: povolení zakázané literatury, revizi politických procesů, amnestii. Podobně jako týden předtím v Bratislavě proběhl i pražský majáles v klidu, bez konfliktu s bezpečnostními složkami. Svobodomyšlnost projevu studentů však způsobila, že další majáles byl povolen až v roce **1965**. Tehdy se jeho králem stal americký básník **Allen Ginsberg**. Majáles v roce 1966 se dokonce stal předmětem diskuse v sovětském politbyru a jedním z hlavních důvodů celkového hodnocení tehdejšího Československa jako ideologicky nejslabšího článku zemí Varšavské smlouvy.

Počáteční pokusy vysokoškolských studentů o vymanění se z vlivu politických struktur vyvrcholily na první **celostátní vysokoškolské konferenci ČSM** v prosinci **1965**. Student strojní fakulty **Jiří Müller** i další zde požadovali především **změnu práce ČSM**. Změna měla spočívat v provádění vlastní tvůrčí politiky, která by oponovala politice strany. Federalizací podle věku a zájmů měla být změněna i doposud jednotná forma svazácké organizace. Usnesení z konference doporučilo přednesené návrhy rozpracovat a orgány svazu posoudit ještě před V. sjezdem ČSM, který se měl konat v roce 1967. Nic z toho se ale nestalo. Byrokratický aparát svazu i jeho straničtí protektoři se snažili zabránit změnám pro sebe typickým způsobem. Řešení předložených problémů bylo odloženo a za vyjádření vlastního mínění následovaly sankce. Jiří Müller byl, poté co řádně přerušil studium, těsně před Vánoci 1966 vyloučen ze studia i z ČSM a povolán na vojnu. Nebylo mu dovoleno vyčkat zákonné odvolací lhůty, a na začátku ledna 1967 tedy narukoval. Na jaře 1967 je povolán na vojnu a vyloučen ze studia (v tomto pořadí!) jeho kolega z fakulty a spoluautor vystoupení na konferenci **Luboš Holeček**.

Poměr řady studentů k ČSM, ale i ke komunistické straně a k celému politickému systému dále vyhroutil **strahovské události z 31. října 1967**, kdy proti spontánní studentské demonstraci vyvolané technickými nedostatky na vysokoškolských kolejích (pod heslem **Chceme světlo**) tvrdě zasáhli příslušníci Sboru národní bezpečnosti. Studentů se zastali nejen představitelé univerzit a dalších vysokých škol, ale kauza pronikla i do denního tisku, kde se našly kritické hlasy směřující proti stranickému vedení i bezpečnostním složkám. Strahovská demonstrace nepřímou předznamenávala události roku 1968.

Významným centrem studentského hnutí se stala **Studentská vědecká společnost filozofických fakult**, kde se setkávali zástupci českých i slovenských filozofických fakult a pražské fakulty osvěty a novinářství. Zde se především podařilo vytvořit diskusní a informační základnu, která umožňovala

vzájemnou výměnu názorů a postřehů studentů z jednotlivých vysokoškolských center z celé republiky. Dne **29. února 1968** vzešly ze zasedání Studentské vědecké společnosti filozofických fakult v Olomouci závěry tzv. výboru třiceti, které otevřeně popsaly krizi ČSM a prohlásily **snahu o vytvoření vlastní vysokoškolské studentské organizace**. V té době už také hlavně na pražských vysokých školách spontánně vznikaly studentské akademické rady, spolky nebo samosprávy. O konečném vytvoření samostatné organizace vysokoškoláků **mimo rámec ČSM** rozhodlo setkání zástupců vysokých škol v Čechách a na Moravě konané ve dnech 22. a 23. 3. 1968 v Brně. O její formě a charakteru se v následujících týdnech vedla diskuse. Postupně se proti spolkové, výběrové koncepci s individuálním členstvím, zastávané takzvanými pražskými radikály, prosadila představa samostatných akademických rad integrujících spolky, samosprávy a skupiny na jednotlivých vysokých školách, které se dobrovolně sdružují v zastřešující organizaci. Rozdílné názory byly i na údajný nepochopitelný poměr mezi omezenou funkcí politickou a činností, kterou studenti nazývali „odborářskou“ (studijní a sociální). Znovu to byli „pražští radikálové“, kteří kladli důraz na politickou úlohu tvořící se studentské organizace.

Svaz vysokoškolského studentstva Čech a Moravy (SVS) pak vznikl na ustavujícím kongresu v **Olomouci ve dnech 25. a 26. května 1968**. Jednání se zúčastnilo 138 delegátů z 55 fakult českých vysokých škol. Nová organizace vysokoškolského studentstva se přihlásila k principům demokracie, socialistického vlastnictví výrobních prostředků a podílu studentů na řízení vysokých škol. Nijak tedy nezpochybnila základní pilíře tehdejšího politicko-ekonomického systému a tím také jednoznačně ukázala podporu obrodnému procesu. Rozporná stanoviska zůstala mezi delegáty v otázce případného vstupu SVS do Národní fronty. Tento sporný a citlivý bod byl nakonec odsunut na další jednání.

Vrcholným orgánem Svazu byl kongres jako shromáždění zvolených zástupců všech fakultních jednotek. V čele svazu stálo kongresem volené patnáctičlenné předsednictvo. Na ustavujícím kongresu byl předsedou zvolen **Petr Rybář** z Vysoké školy ekonomické. V době mezi kongresy byl nejvyšším zastupitelským sborem svazu parlament, který tvořili zástupci jednotlivých fakult. Každá fakulta měla jednoho delegáta. Autonomním orgánem byla dále městská centra, sdružující fakultní a školní jednotky, v jejichž čele stála akademická rada. Kontrolní a revizní funkci vykonávala dozorčí rada a vzniklé spory měl řešit smířčí soud volený kongresem. V listopadu 1968 se v jednotlivých vysokoškolských městech ustavily také akční a stávkové výbory a zvláštní výbory pro spolupráci s dělnictvem – takzvaná koordinační centra.

Do prázdnin roku 1968 ještě proběhly **volby zástupců do akademických rad a vysokoškolského parlamentu**. Svěbytné studentské organizace se ale v pravém slova smyslu konstituovaly až se začátkem nového akademického roku pod dojmem srpnové okupace. První akcí, kterou se SVS prezentoval na veřejnosti, bylo **položení věnců na hrob prezidenta Edvarda Beneše v Sezimově Ústí** dne 27. října 1968. V některých vysokoškolských centrech připravovali studenti na 28. říjen průvod a slavnostní shromáždění. Průvod ani jinou veřejnou manifestaci odpovědné orgány nepovolily. Naopak velká péče byla ze strany politické moci věnována výzdobě k oslavám Velké říjnové socialistické revoluce 7. listopadu. Tato skutečnost pobouřila studentskou obec natolik, že v některých městech proběhly spontánní demonstrace a poprvé od strahovských událostí proti studentům zasáhla Veřejná bezpečnost.

Isolované a spontánní akce ale rychle přerostly v jednotné koordinované studentské vystoupení. Přestože se tehdejší vedoucí straníční i státní představitelé snažili při setkání se zástupci SVS na Pražském hradě, které se uskutečnilo 13. listopadu, na studenty preventivně působit, došlo k němu při příležitosti Mezinárodního dne studentstva 17. listopadu 1968. V několika dnech přímo předcházejících tomuto datu totiž proběhlo plenární zasedání ÚV KSČ. Už před jednáním i v jeho průběhu přicházely na ústřední výbor rezoluce, které žádaly udržení a pokračování demokratizačního procesu. Mezi nimi byla zejména stanoviska vysokoškolských studentů, charakteristická rozhodnými výzvami k jeho obraně. Očekávání a požadavky široké veřejnosti ale zasedání nesplnilo. Bezprostřední odezvou byla studentská stávka.

Na výzvu pražských vysokoškoláků vstoupili od **18. listopadu 1968** do **třídenní okupační stávky studenti ve všech vysokoškolských městech**. Požadavky studentů byly formulovány do takzvaného **studentského desatera**. Jednalo se v zásadě o koncentrované vyjádření zásad Akčního programu KSČ, reakci na srpnovou invazi a její politické důsledky. To samo o sobě překračovalo úzce stavovský horizont

studentského hnutí. Jako nový prvek se v době listopadové stávkou objevuje také vazba na dělnictvo. Studenti si uvědomovali slabost samostatné akce a usilovali o spolupráci s ostatními sociálními a politickými silami. Na centrální úrovni i v jednotlivých městech navazovali především kontakty s odbory, které pak trvaly i po ukončení stávkou. Na těchto základech vznikla už zmíněná koordinační centra jako společné orgány studentů a dělníků. Další konkrétní výsledky však stávkou nepřinesla a během dalšího vývoje dochází k postupnému rozpadu studentsko-dělnické spolupráce. Studenti si bezprostředně po ukončení stávkou uvědomili, že svým vystoupením v podstatě ničeho nedosáhli, a uvnitř studentského hnutí dochází k rozkolu. Charakteristickou pro nastalý stav byla situace na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy. Zde působila **studentská skupina Kosmopolitas**, jejíž členové prosazovali pokračování stávkou bez časového omezení a společnou akci s dělníky, která by přinesla zásadní zvrat ve vývoji. Pro své názory se členové Kosmopolitas dostali do konfliktu s vedením SVS, které je odmítlo jako neprosaditelné. Došli proto k závěru, že za stávajících okolností není velká koordinovaná akce napříč celou společností možná, a nezbývá tedy nic jiného než přenést aktivitu do malých skupin a vystoupení jednotlivců.

Studentské prostředí hluboce zasáhly **oběti Jana Palacha a Jana Zajíce**. Sebeobětování dvou studentů bylo zoufalým pokusem oslovit celý národ a přimět ho k překonání pocitů bezmoci a poraženectví, které se ve společnosti usazovaly stále pevněji. Celospolečenská krize, stále hlouběji postihující i studentské hnutí, vyvrcholila v **dubnu 1969**. Vysokoškoláci pobouření průběhem a výsledky dubnového plenárního zasedání ÚV KSČ, se znovu **pokusili vyhlásit protestní stávkou**. Rozhodli se k tomuto kroku v domnění, že bude podnětem k akci většího dosahu, ke které se připojí i ostatní veřejnost. To se ale nestalo. Na účast ve stávce (**stávkovou pohotovost vyhlásili 14. dubna**) rezignovali mnozí ze studentů a odezvy ze společnosti také nedávaly naději na podporu. Studenti se doslali pod tlak vedení fakult, která stávkou odmítala. Organizátoři nátlaku podlehli a stávkou večer v neděli 20. dubna 1969 odvolali.

Plný nástup procesu takzvané normalizace po dubnovém zasedání ÚV KSČ s sebou přinesl i ukončení všech demokratizačních a emancipačních snah ve studentském hnutí. V květnu 1969 ještě proběhl v Olomouci II. kongres SVS. Zde delegáti odmítli vstup svazu do Národní fronty, což se stalo bezprostřední příčinou zániku vysokoškolské studentské organizace, završené jejím **rozpuštěním** Ministerstvem vnitra **20. června 1969**.

Studentské časopisy

Studentské časopisy vycházely na řadě vysokých škol po celá osmdesátá léta. Jejich obsah ale většinou zavedenými klíší informoval pouze o záležitostech SSM, o studentské vědecké odborné činnosti (SVOČ), o dobrovolných pracovních brigádách a občas se objevila nějaká forma studentské recese. Oživení a především vznik mnoha nových studentských časopisů patří až do období **posledních dvou let před listopadem 1989**. Časopisy sice v naprosté většině stále vycházely **pod hlavičkou SSM**, což bylo nutné jak z hlediska legalizace, tak z hlediska materiálního zajištění. Hlavní úlohu při jejich koncipování hráli ale studenti, jejichž články a příspěvky se svým obsahem vymykaly z ustálených tradic. Často v nich nechyběla ostrá kritika společenských i politických poměrů, úroveň vysokého školství i práce a fungování SSM nebo přinášely informace o tabuizovaných tématech i osobnostech.

Nejnámějším vysokoškolským časopisem té doby byla *Kavárna A. F. F. A.* (zkratka Art Fórum Fórum AMU), kterou vedl tehdejší student **Divadelní fakulty Akademie múzických umění Martin Mejstřík**. Podle jeho vlastních slov byla hlavním motivem pro vznik *Kavárny* snaha vytvořit platformu, v jejímž rámci by studenti mohli vyjádřit své základní myšlenky a pocity generace, kterou v úvodníku k prvnímu číslu nazval generací „čekací“. Časopis vycházel v nepravidelné periodicitě. Celkem bylo publikováno devět čísel (nulté číslo v říjnu 1987, deváté číslo v listopadu 1989). Publikované články přinášely informace o umělecké práci posluchačů jednotlivých fakult AMU i dalších vysokých škol uměleckého směru a o problémech, se kterými byli studenti při studiu konfrontováni. Frekventované byly také rozhovory s pedagogy i významnými představiteli kulturního života. Ve velké míře a s komentářem se také objevovaly informace z jednání jednotlivých uměleckých svazů a později i příspěvky věnované ekologickým tématům.

Na **Fakultě všeobecného lékařství Univerzity Karlovy** vycházel v letech 1987–1989 časopis *EM'* (název vznikl obrácením první slabiky slova medicína). Celkem bylo do listopadu 1989 publikováno osm čísel. Po 17. listopadu 1989, v době studentské stávky, bylo vydáno devět mimořádných čísel, kde se objevovaly především informace o vývoji politické situace, různá prohlášení, výzvy a stanoviska. Obsahový profil bulletinu *EM'* se vytvářel postupně. První ročník považovali sami autoři za období hledání tváře a výrazu. Publikované články informovaly hlavně o běžném dění na fakultě, zájmové činnosti a akcích SSM nebo představovaly vlastní literární tvorbu studentů. Zatím jen okrajově se objevovaly články věnované medicínským problémům nebo se vztahem k politickému dění. V celém druhém ročníku a v jediném předlistopadovém čísle třetího ročníku se naopak staly a diskuse s odbornou lékařskou problematikou a články reagující na aktuální politické nebo zpolitizované události stávají pravidelnou a obsáhlou náplní časopisu.

Na **Fakultě žurnalistiky Univerzity Karlovy** vycházel v letech 1987–1990 časopis *Proto*. Koncepce časopisu byla vyjádřena v úvodníku k prvnímu číslu: „... naučit se zaujímat stanoviska k politickému a kulturnímu dění, vyjadřovat své názory a dokázat je obhájit. Svými (možná nezralými) postoji chceme okolní svět přimět k dialogu a jeho pomocí zjišťovat skutečný stav věcí.“ Přes toto prohlášení se články s primárním politickým obsahem i dosahem začaly v časopise objevovat až od čtvrtého čísla. Pravidelně byly otiskovány vážné i satirické postřehy ze života tehdejších studentů, příspěvky komentující dění na fakultě, informace o kulturních akcích, rozhovory s umělci a vědci, fejetony a glosy. Celkem bylo připraveno čtrnáct čísel. Vyšlo jich ale pouze třináct. V letech 1987–1989 to bylo pět čísel. Poslední

předlistopadové číslo (v pořadí šesté) bylo z nařízení vedení fakulty zničeno v tiskárně. Pouze několik nedokončených výtisků zachránil tehdejší šéfredaktor **Pavel Žáček**. Čísla 7 až 10 vyšla v období studentské stávky a přinášela zejména prohlášení k vývoji politické situace a mnoho fotografií. Čísla 11 až 14 vyšla na začátku roku 1990 a byla věnována především školním záležitostem.

Na **Filozofické fakultě Univerzity Karlovy** vycházelo během roku 1989 periodikum *Situace '89*. Publikována byla tři čísla. Charakter příspěvků z obsahu prvních dvou čísel *Situace '89* byl velmi rozmanitý. Třetí, mimořádné číslo vzniklo v prvním stávkovém týdnu po 17. listopadu 1989 a vydáno bylo dne 25. listopadu. Jeho hlavní část tvoří formou deníku zpracovaný popis událostí od 17. do 24. listopadu a některá prohlášení a úvahy vzniklé v té době.

Na mimopražských vysokých školách se vznik studentských časopisů zřetelně opožďoval a ani jejich obsah a forma pražské úrovně většinou nedosahovaly. Mezi významné výjimky patřilo periodikum *Revue 88* – s podtitulem *Nezávislá vysokoškolská revue pro neformální iniciativy a kulturní aktivity mládeže*. Bylo vydáváno v letech 1988–1989 studenty a mladými **absolventy brněnských vysokých škol**. Celkem byla připravena čtyři čísla. Hlavním záměrem tvůrců *Revue 88* bylo připravovat nezávislý časopis, na jehož vzniku by se nijak nepodílel SSM. Domnívali se totiž, že časopisy vydávané na vysokých školách fakultními nebo celoškolskými výbory SSM příliš podléhají cenzurním zásahům a nemohou reflektovat společenský pohyb v celé šíři, se všemi jeho problémy. *Revue 88* se proto snažila své čtenáře informovat o veřejném dění v politice, kultuře a ekologii. Přinášela také informace o činnosti některých nezávislých iniciativ, reflexe o historii studentského hnutí v šedesátých letech, recenze, ukázky z původní literární tvorby studentů a různé typy dokumentů, které většinou dokládaly represivní kroky mocenského aparátu proti všem projevům nekonformních postojů. Historii jednání redakční rady s úřady pak shrnovala pravidelná redakční poznámka.

Při vydávání studentských časopisů narazili jejich tvůrci na ustanovení tehdy platného tiskového zákona, na jehož základě musely být studentské časopisy považovány za **interní tiskoviny**, což v podstatě znemožňovalo legální rozšiřování mimo organizaci nebo instituci, která je vydávala. Proto se skupina redaktorů pokusila získat pro vysokoškolské časopisy zvláštní status. Odpovědný za jejich vydávání měl být jen příslušný výbor SSM (nejčastěji fakultní nebo celoškolský), bez jakékoliv, zejména cenzurní, účasti vedení fakulty nebo školy. Zároveň skupina studentů prosadila vznik **čítárny studentských časopisů**, resp. informačního centra, kde bylo možné získat zprávy o situaci a aktivitách studentů na jednotlivých vysokých školách v Praze. Z toho také vznikl název **Studentské tiskové a informační středisko** – STIS. Formálně bylo stále nutné, aby STIS pracovalo pod hlavičkou Městské vysokoškolské rady SSM. Aktivně začalo STIS fungovat v březnu 1989 v prostorách klubu U Bílého koníčka na Staroměstském náměstí v Praze. Od počátku se zde scházely desítky lidí a kontakty navazovali studentští aktivisté nejen z Prahy, ale i z ostatních vysokých škol z celého Československa. Postupně se tak podařilo vytvořit strukturu, která byla plně využita v době studentské stávky.

Studenti v období pádu komunismu

Vzhledem ke specifické, na rozdíl od jiných zemí sovětského bloku relativně dobré hospodářské a sociální situaci v socialistickém Československu vyjadřovaly neartikulaněji nespokojenost s normalizačním režimem některé vrstvy inteligence, hlavně umělci a vědci. Nejdůležitější úlohu ale přechodně sehráli vysokoškolští studenti, kteří se na přelomu let 1988–1989 znovu stali významným politickým subjektem. Pro celou tehdejší mladou generaci, která neprožila obrodňný proces, a netrpěla proto „syndromem roku 1968“, přestal být socialismus ideálem a cílem.

Centrem studentských opozičních aktivit byla zejména díky koncentraci studentů Praha. V dalších vysokoškolských centrech významnější studentské iniciativy nevznikly a nezávisle naladění jednotlivci nebo skupinky, kteří sympatizovali se studentskou nebo občanskou opozicí, byli napojeni na pražské kolegy. Místem, kde studenti tříbili svá mínění a stanoviska k celé řadě celospolečenských i stavovských problémů, se stala **diskusní shromáždění**, nazvaná **studentská fóra**, která se začala objevovat na konci roku 1988 a největší četnosti dosáhla v první polovině roku 1989. Ve většině případů probíhala pod hlavičkou fakultní nebo celoškolské organizace SSM. Reálná iniciativa k uspořádání fóra ale často vycházela z okruhu lidí kolem studentských časopisů nebo i z řad nečlenů SSM.

V závislosti na konkrétních podmínkách, problémech a podnětech na jednotlivých školách se odlišovalo i obsahové zaměření jednotlivých akcí. Obecně je možné říci, že na technických vysokých školách převažovala témata úže související s postavením vysokoškoláků nebo s daným oborem studia a na školách humanitních se objevovala i témata širší a často vzrušeněji reagující na situaci ve společnosti a na aktuální politické události. Mezi nejfrekventovanější témata patřily: nová úprava vysokoškolského zákona, členství v SSM a pluralita mládežnických organizací, vytvoření nezávislého vysokoškolského svazu, participace studentů na vedení školy mimo SSM, posílení akademických svobod, faktické zajištění svobody slova a shromažďování.

První akce označovaná jako studentské fórum se konala dne 14. prosince 1988 na **Filozofické fakultě Univerzity Karlovy** a navazovala na jednání konference fakultní organizace SSM. Kromě hlavního tématu, vztahu studentů k SSM, se zde také objevil **požadavek na zpřístupnění knih ze zvláštních fondů knihoven**, tzv. knih na indexu, a návrh na uskutečnění studentského shromáždění na Staroměstském náměstí. Na **Pedagogické fakultě Univerzity Karlovy** byl bezprostředním podnětem ke svolání prvního studentského fóra návrh na vyloučení dvou studentů ze studia za účast na demonstracích na Václavském náměstí v lednu 1989. Důležitým mezníkem bylo fórum posluchačů **Akademie múzických umění** konané dne 30. dubna 1989 v Městské knihovně v Praze. Sem se nedostavil žádný ze sedmi pozvaných hostů, mezi kterými měli být i tehdejší vedoucí tajemník Městského výboru KSČ Miroslav Štěpán a předseda ústředního výboru SSM Vasil Mohorita. Tato arogance i bezradnost vládnoucí moci studenty jen radikalizovala. Na **Fakultě žurnalistiky Univerzity Karlovy** se uskutečnilo nejprve diskusní fórum za účasti tehdejšího šéfredaktora *Rudého práva* Zdeňka Hořeného. Následující akci, kam byl pozván představitel Nezávislého mírového sdružení, ale vedení fakulty zakázalo.

Poslední předlistopadové studentské fórum proběhlo za účasti zástupců několika fakult a funkcionářů Městské vysokoškolské rady SSM dne **6. listopadu 1989 na Ořechovce**. Zde zazněl i návrh na zrušení 4. článku Ústavy ČSSR, zakotvujícího vedoucí úlohu KSČ ve společnosti. Fórum demonstro-

valo také jasný **rozkol v řadách SSM**. Velmi silně zde zazněl požadavek na zrušení organizací SSM na vysokých školách a na hromadné vystupování členů ze SSM. Velká část účastníků požadovala vytvoření alternativní mládežnické organizace.

Vedle těchto aktivit, při jejichž přípravě a realizaci využívali studenti existujících, režimem povolených nebo alespoň trpěných struktur, se od počátku roku 1989 formovalo zcela **nezávislé studentské hnutí**. „Nezávislí“ studenti se v první fázi své činnosti věnovali především problémům spojeným se studiem. Formulovali požadavek **zrušení výuky marxismu-leninismu** na vysokých školách, **zrušení vojenských kateder** a **odstranění monopolu SSM** na zastupování studentů. V této souvislosti na některých fakultách vznikly i přípravné výbory studentské samosprávy. Činnost „nezávislých“ se postupně šířila i radikalizovala. Podařilo se i ustavit **sdružení** nazvané **STUHA**. Rozhodující příklon k politické činnosti studentů znamenala myšlenka a příprava manifestace proti komunistickému režimu 17. listopadu 1989.

Mezi vysokoškoláky v Bratislavě není koncem 80. let znám případ explicitně politické aktivity proti komunistickému režimu. Existovaly však mezi nimi nekonformní komunity, které své cíle nedeklarovaly jako primárně politické. Větší počet vysokoškoláků a středoškoláků pracoval v malých **neformálních mládežnických společenstvích římskokatolické tajné církve**, tzv. kroužcích. Na vysokých školách působilo několik desítek těchto dobře organizovaných tajných společenstev. Někteří členové kroužků se později zapojili do práce koordinačních stávkových výborů na vysokých školách. V letech 1988–1989 probíhaly bytové filozofické semináře u křesťanského filozofa Jána Letze.

Studenti měli silné zastoupení také v ekologickém hnutí. Např. na Filozofické fakultě Univerzity Komenského působila **Eko-sekce** (vedoucím byl Peter Maťovčík), formálně fungující při organizaci svazu mládeže, která organizovala brigády na záchranu chátrajícího kláštera v Mariánce nedaleko Bratislavy, rekonstrukci mohyly M. R. Štefánika v Ivánce pri Dunaji a dalšími způsoby se zapojovala do aktivit bratislavských ochránců přírody. Na její nástěnce vycházely články kritizující tehdejší systém a jeho představitele, texty protestující proti výstavbě nové budovy Slovenské národní rady a proti asanaci historických částí Bratislavy. Některé se zabývaly též kontroverzními otázkami slovenských dějin, mj. otázkou navrácení historického znaku Slovenska. Podobnou nezávislou ekologickou aktivitou bylo **hnutí Strom života**, formálně zastřešené oficiálním svazem mládeže. Při pracích na vykopávkách kláštera Kláštorisko ve Slovenském ráji došlo začátkem srpna 1989 k manifestačnímu vztyčení slovenského znaku. Bratislavští vysokoškoláci se zúčastňovali také demonstrací na podporu uvězněných představitelů tzv. bratislavské pětky před justičním palácem v Bratislavě 6. a 14. listopadu 1989.

Mezi členy Eko-sekce vznikla začátkem roku 1989 myšlenka vydávat na filozofické fakultě nezávislý studentský časopis. Od léta koordinoval přípravu časopisu Tomáš Hrivnák. Budoucí periodikum mělo mít název *Proglas*. Žádost o povolení vydávat časopis však děkan fakulty i fakultní výbor svazu mládeže zamítli. Skupina iniciátorů vydávání časopisu se proto rozhodla vydávat periodikum jako samizdat. První číslo bylo připraveno v říjnu 1989, pro akceleraci politického dění však vyšlo až v únoru 1990. Redakční rada připravovaného časopisu odeslala 8. listopadu 1989 dopis oficiálnímu Výboru československé veřejnosti pro lidská práva a humanitární spolupráci, ve kterém protestovala proti postupu příslušníků Veřejné bezpečnosti vůči účastníkům protestních demonstrací v říjnu 1989 na Václavském náměstí v Praze. Týž den redakční rada vypracovala požadavky studentů na reformu vysokoškolského systému na Slovensku, které však v mnoha aspektech znamenaly požadavek na reformu politického systému. Žádala zavedení volitelnosti přednášek a seminářů, demokratizaci a autonomii univerzit, akademickou svobodu, redukci předmětů tzv. společného základu (tj. marxismu-leninismu), zabezpečení neformální účasti studentů na řízení fakult, zvýšení počtu mezinárodních výměnných studijních pobytů, zvýšení stipendií, pluralitu mládežnických organizací, odstranění nedostatku studijní literatury atd. Tyto požadavky byly v polovině listopadu 1989 vyvěšeny na nejvýznamnějších vysokých školách v Bratislavě a na vysokoškolských kolejích.

Členové sdružení okolo časopisu *Proglas* se také podíleli na organizování **neoficiální studentské demonstrace 16. listopadu 1989 v Bratislavě**, požadující demokratizaci školského systému. Demonstrace se zúčastnilo přibližně 300 vysokoškolských a středoškolských studentů. Její účastníci položili květiny na místo, kde sovětští vojáci 21. srpna 1968 zastřelili studentku Danku Košanovou. Na demonstraci také zazněla hesla požadující propuštění v té době vězněného disidenta Jána Čarnogurského. Demonstrace končila před budovou Ministerstva školství, kde s účastníky diskutoval o jejich požadavcích tajemník ÚV KSS Gejza Šlapka a vedoucí odboru ministerstva J. Porvazník. Studenti však neměli společné schválené požadavky ani své mluvčí. Při diskusi s oběma funkcionáři prezentovali své individuální názory. Proti demonstraci nezasáhla policie a funkcionáři ÚV KSS a ministerstva přislíbili pokračování dialogu s vysokoškoláky na půdě fakult v následujícím týdnu.

Mezinárodní svaz studentstva

Mezinárodní svaz studentstva byl založen na prvním světovém kongresu studentstva v srpnu 1946 v Praze, kterého se zúčastnili delegáti ze 43 zemí. Pražskému kongresu předcházelo úsilí o sjednocení studentů již v průběhu 2. světové války (v Londýně 1942 a 1945). Vzhledem k uctění památky československých vysokoškoláků popravených v roce 1939 bylo rozhodnuto, že **stálý sekretariát Mezinárodního svazu studentstva (MSS)** bude v Praze a že představitelé československých studentů budou voleni za předsedy MSS.

Vývoj MSS výrazně poznamenala studená válka a rozdělení světa do bloků. Po únorových událostech v roce 1948 v Československu svaz stále více prezentoval stanoviska zemí sovětského bloku a komunistické ideologie. Řada západoevropských studentských svazů začala z MSS vystupovat a založila v roce 1950 druhou studentskou mezinárodní organizaci **International Student Conference (ISC)** se sídlem v Nizozemsku, která hlásala apolitičnost studentského hnutí a omezení jeho boje pouze na obhajobu akademických svobod.

V souvislosti se zmírněním mezinárodního napětí počátkem 60. let bylo umožněno zahájení **dialogu mezi MSS a ISC**. Došlo k němu během 8. světového festivalu mládeže a studentstva v roce 1962 v Helsinkách a jeho pokračování se uskutečnilo v roce 1963 v Brazílii na semináři, který v Belému zorganizoval MSS. V této době MSS podporoval boj studentů zemí třetího světa za jejich plnou nezávislost, poskytoval jim materiální pomoc a stipendia, usiloval o osvobození studentů vězněných fašistickými režimy v Portugalsku a Španělsku. Koncem 60. let MSS sdružoval přes 120 mezinárodních studentských svazů s nejrůznějším politicko-ideovým zaměřením. Konzervativní vedení MSS nijak nereagovalo na odpor studentů proti sovětské okupaci Československa, dokonce dopustilo, aby z vedení MSS byli vyloučeni ti českoslovenští představitelé, kteří se jednoznačně postavili proti sovětské intervenci a okupaci. Situace se opakovala i v listopadu 1989. Postupné ztrácení vlivu na mezinárodní studentské hnutí vedlo od 70. let k oslabení a v 90. letech k faktickému zániku.

Životní styl a volný čas

12

Životní styl a volný čas | *Martin Franc – Jiří Knapík*

Styl bydlení | *Martin Franc*

Péče o tělo a odívání | *Martin Franc*

Stravování | *Martin Franc*

Společenské mody chování | *Martin Franc*

Svátky a oslavy | *Martin Franc*

Volný čas | *Martin Franc*

Zájmová činnost | *Jiří Knapík*

Cestování | *Jiří Knapík – Martin Franc*

Kutilství, zahrádkaření a chovatelství | *Martin Franc*

Kulturní vyžití | *Jiří Knapík*

Sport | *František Kolář*

Sokol | *Dušan Janák*

Sex | *Martin Franc – Jiří Knapík*

Patologické formy – alkoholismus, narkomanie a chuligánství | *Martin Franc*

Životní styl a volný čas

Po únoru 1948 se významně prohloubily snahy o rychlé a přitom zásadní přebudování prakticky všech složek života společnosti, včetně těch sfér, které byly až doposud považovány za privátní záležitost občanů. Jako základní inspirace v mnoha ohledech sloužila tzv. sovětská skutečnost, respektive zkrslené povědomí o životě v Sovětském svazu – ve skutečnosti jen velmi málo lidí mělo reálnou představu o skutečném životě v SSSR, toto povědomí se formovalo podle oficiálního sovětského mediálního obrazu a na základě různých studijních pobytů s propagandistickým záměrem. Řada změn prosazujících se v poúnorovém životním stylu tkvěla svými kořeny již v době po skončení druhé světové války a v některých případech dokonce navazovala na jevy z éry nacistické okupace – rostoucí míra zasahování státu do života jednotlivců a oficiální podpora určitých forem **kolektivního života**.

Přes veškeré diskontinuitní tendence a prosazování nových trendů nebyl režim schopen totálně přebudovat celý systém společenských návyků a kulturních stereotypů. Vize alternativního „socialistického“ životního stylu formulovaná některými teoretiky se poměrně rychle ukázala jako neživotaschopná. Po celé období se setkáváme s jevy nesouvisejícími s oficiálními ideologickými představami, v některých případech dokonce i navzdory snahám o proměnu či vykořenění. Do Československa pronikaly zejména od druhé poloviny padesátých let nové impulzy změn životního stylu ze západní Evropy, byť s určitým zpožděním nebo ve specificky deformované podobě. Existence pozoruhodných vývojových paralel s některými civilizačně blízkými státy s odlišným společenským zřízením (Rakousko) dokládá, že mnoho jevů v oblasti životního stylu probíhalo do značné míry nezávisle na aktuálním politickém a hospodářském uspořádání.

Změny politického klimatu a hospodářská situace ovlivňovaly celkový životní styl zásadní měrou, což umožňuje při periodizaci vývojových změn vycházet primárně z politických a hospodářských zlomů. První epochu v letech 1948–1951 charakterizuje především snaha o razantní změnu celého životního stylu a jeho přizpůsobení „sovětským zkušenostem“, stejně jako **zdůrazňování kolektivistických prvků a akcentování mladistvého budovatelského nadšení**. Již v následující éře 1951–1953 se naplno projevil hospodářské obtíže, příznaky postupného ochabování původního nadšení vrstev představujících oporu dosavadního společenského uspořádání, šířilo se napětí a strach z mohutné vlny politických procesů. Typickým rysem celé první poloviny padesátých let a do značné míry celého pátého desetiletí 20. století byla **preferance průmyslového dělnictva** na úkor inteligence, administrativy, ale také zemědělců. Jedním z důsledků byla masivní vlna odchodů zejména mladých lidí z vesnic do měst. Oficiální snahy o sblížení životního stylu obyvatel měst a venkova měly v této situaci jen mizivé šance na úspěch. Značnou ranou oficiálnímu obrazu života v socialismu byla měnová reforma na jaře 1953, přičemž **reálný pokles životní úrovně** vedl také k nezanedbatelnému neklidu ve společnosti.

Následující éru v životním stylu významně poznamenala politika tzv. nového kurzu, která mimo jiné přinesla důraz na růst životní úrovně obyvatelstva a určité, byť váhavé, stopy obnovování mezinárodních kontaktů. Začínají se měnit i postoje k problematice luxusu a relaxační zábavy. Obecně dochází k erozi nejstrnulejších dogmatických představ v oblasti životního stylu. Všechny tyto trendy se dále prohloubily po roce 1956, v atmosféře tání souvisejícího s XX. sjezdem KSSS. I na základě sovětských diskusí (například o architektuře) proběhl příklon k **umírněnému modernismu**, v našem prostředí často s odkazy na meziválečnou kulturní avantgardu. Životní styl všestranně ovlivnila velmi

úspěšná československá expozice na Světové výstavě Expo 1958 v Bruselu, která dala vzniknout tzv. **bruselskému stylu**, jehož prvky se objevovaly v každodenním životě i v následujících desetiletích. Do československého prostředí postupně pronikaly **prvky konzumního života**. Nadřazenost životního stylu ve východním bloku měla podle některých dobových sociologů zajistit existence tzv. humanitní nadstavby, tedy především možnost všestranného rozvoje osobnosti jednotlivce a uspokojování jeho kulturních potřeb a aktivního odpočinku. V druhé polovině padesátých let zároveň dochází k návratu důrazu na středostavovské formy společenského chování, jejichž platnost byla v éře stalinismu poněkud oslabena. V této době vznikají rovněž mnohé instituce ovlivňující v následujících letech životní styl mladé generace, jako např. divadlo Semafor nebo časopis *Mladý svět*.

Postupně se měnily i způsoby trávení volného času. Stále silnější pozici získávala od druhé poloviny padesátých let televize na úkor poslechu rozhlasu, ale i návštěvy biografů a divadel. Modernizační snahy této éry měly odvrácenou tvář v rámci procesu tzv. dovršování kulturní revoluce, který se projevovat mj. snahou vyřadit ze života společnosti všechny „relikty“ upomínající na období před rokem 1948, včetně osobností, které je ztělesňovaly. Svůj další vrchol prožívaly zároveň snahy o vytvoření nového alternativního životního stylu. K jeho základním prvkům patřilo (znovu)posílení významu kolektivismu a rozsáhlé **rozšíření dohledu společnosti nad některými dosud zcela privátními sférami života jednotlivce** (volný čas, strava apod.). Rozšíření vlivu státu na život jednotlivců silně rezonovalo i v nové ústavě, přijaté v roce 1960. Zdůvodněním mnoha kroků se stala snaha o racionalizaci lidského života, která mj. vedla i k řadě kampaní, např. proti alkoholismu, kouření nebo obezitě. Nově vznikající **socialistický životní styl** měl být podle dobových teoretiků pouze předstupněm životního stylu v další společenské formaci – komunismu. Pronikání prvků komunismu podle tehdejších optimistických vizí mělo být záležitostí nejbližších let.

Tvrdé vystřízlivění ovšem přinesly hospodářské potíže začátku šedesátých let, které vedly mj. k výraznému zhoršení zásobování obyvatelstva především potravinářským zbožím živočišného původu. Byly zastaveny i některé nákladné experimenty v životním stylu, jako např. zavádění pětidenního pracovního týdne, plošné zřizování škol s celodenní péčí. Rostoucí obtíže v hmotném zabezpečení do určité míry vyvažovalo další uvolňování v kulturní oblasti a v související sféře ideologie. Životní styl začala významněji ovlivňovat **mládež ze silných poválečných ročníků**. Tato část společnosti intenzivně vnímala podněty ze západní společnosti, zejména v oblasti moderní hudby, ale např. i odívání a dalších módních trendů. Snahy o posílení **cestovního ruchu** a především o získání prostředků od turistů ze západních zemí vedly kolem poloviny šedesátých let k zásadnímu **posílení vlivů západní konzumní společnosti**. Především ve velkých centrech turistického ruchu (Praha, západočeské lázně) se infrastruktura a částečně i vzhled nejnavštěvovanějších veřejných prostor přizpůsobovaly potřebám západních návštěvníků. Zejména v letech 1967–1969 se výrazně zvýšil počet lidí, kteří měli možnost vycestovat z Československa na Západ, což tuzemský životní styl dále proměňovalo.

V období 1965–1968 se hospodářská situace poněkud stabilizovala a postupně zaváděná ekonomická reforma přinášela první známky tržního hospodářství. Výrazně narůstaly styky se západním světem všeho druhu a snahy o **nápodobu konzumních společností západního typu** výrazně sílily a vyvrcholily v roce 1968 – mj. jednáním o zakoupení licencí a výrobních linek na výrobu předmětů symbolizujících západní životní styl (Coca-Cola, bublinová žvýkačka). Zároveň se objevovaly i fenomény dříve odsuzované jako neslučitelné se socialistickým životním stylem, např. volba královny krásy.

V této éře došlo rovněž k výraznému zvýšení **tolerance k alternativním životním stylům**, rozšířeným zejména mezi mládeží. Místo represivních postupů se spíše prosazovaly snahy začlenit přívržence těchto alternativ do oficiálních struktur. Vstřícný postoj však měl své zřetelné limity, jak ukazuje pronásledování například mužů nosících dlouhé vlasy (tzv. mániček).

Důležitým aspektem změn životního stylu druhé poloviny šedesátých let bylo výrazné **oživení občanské společnosti**, které vyvrcholilo v roce 1968 vznikem různých sdružení a iniciativ naprosto nezávislých na oficiálních strukturách. Okupace Československa 21. srpna 1968 byla zásadním bodem zvratu, mnohé nastartované trendy však dobíhaly ještě v několika následujících letech, zhruba do roku 1970.

Z hlediska životního stylu přinesla první léta tzv. normalizace razantní redukci styků se západním světem. Politické čistky vedly k rozsáhlým přeměnám v sociální pozici mnoha lidí a ve spojení s emigrační vlnou také k poklesu kvality mnohých služeb. Na druhé straně se obecně zlepšila životní úroveň. Sociální klima ve společnosti stabilizovalo mimo jiné i zmrazení cen v roce 1969. Z hlediska hmotného zabezpečení se kladl důraz na dva faktory – zajištění dostupného bydlení a výrazné zlepšení v zásobování masem. **Bytová výstavba** především v podobě rozsáhlých panelových sídlišť na okrajích měst prudce stoupla a rozšířily se také počty stavitelů rodinných domků. Bytová výstavba byla také významným faktorem prorodinné a **propopulační politiky**, která vedla k baby boomu, vrcholícímu těsně před polovinou sedmdesátých let. Prorodinná politika výrazně přispěla k utlumení opozičních nálad ve značné části společnosti a umožnila bez problémů vyrovnat populační úbytek daný vlnou emigrace. Rozkvětu se dočkalo **chataření a chalupaření**, jehož kořeny však nacházíme již v šedesátých letech. Je ovšem sporné, zda zde hlavní roli sehrávala „vnitřní emigrace“ a stažení se do privátní ulity jako typický znak tzv. normalizace. Podobné pocity byly ve značné části společnosti rozšířeny již dříve. Nelze zapomínat na význam trvalého zavedení pětidenního pracovního týdne (1968), rozvoj motorizace, omezení možnosti výjezdů do ciziny a znovu i dopadu populační exploze.

V období tzv. normalizace se mezníky v oblasti životního stylu hledají podstatně obtížněji. Nicméně již ve druhé polovině sedmdesátých let se hospodářská situace země začala opět zhoršovat, což přineslo i vlnu zdražování sociálně citlivých komodit, především dětského oblečení. Demografická situace hrála v celkovém životním stylu české společnosti druhé poloviny sedmdesátých a první poloviny osmdesátých let důležitou roli – v mnoha oblastech byl silně zdůrazňován vztah k dětem (a zprostředkovaně i rodině). Důležitým fenoménem této epochy se také staly **televizní seriály** s naprosto mimořádnou mírou sledovanosti, které často sloužily jako jakési vzory očekávaného řešení životních situací. Proměny v životním stylu probíhaly v osmdesátých letech poměrně pozvolně a nechyběly ani občasné kroky zpět. Tempo se začalo zřetelně zrychlovat až v závěrečné fázi, zhruba v letech 1988–1989, v souvislosti s vlivem politiky přestavby. Postupně se znovu rozšiřovaly kontakty se západním světem, zesílily impulzy z této oblasti v pozitivním i negativním ohledu. Západní zboží stejně jako v sedmdesátých letech zůstávalo symbolem vrcholného luxusu, domácí produkty byly často vnímány jako nedůstojná náhražka západních vzorů. Životní styl zejména mladých lidí ve druhé polovině osmdesátých let významně ovlivnilo šíření videokultury, prvních osobních počítačů a různých módních vln (céčka aj.). Výrazně ožíval svět alternativních životních stylů a **subkultur**, v předešlém období silně represivně potlačovaný (např. punkeři, trampové, depešáci, heavy metal). Stejně jako v šedesátých letech se v závěrečném období objevovaly stále silnější snahy začlenit tyto subkultury do oficiálních struktur. Zejména v průmyslových oblastech se vyhroutil problémy se stavem životního prostředí. Snaha o jeho vylepšení a zároveň o obnovení kontaktů s přírodou se stala výraznou součástí životního stylu části především mladých lidí. Z dobového diskurzu se zdá, že na konci osmdesátých let ve společnosti sílilo napětí a strach před agresivitou mladé generace. Probíhaly rozsáhlé diskuse o problematice šikany (především na vojně), šíření násilné kriminality mezi mládeží či násilí na stadionech, drogové závislosti. Zcela zprofanované hledání alternativního socialistického životního stylu nebyly schopné oživit ani impulzy vycházející ze sovětské politiky přestavby, což přispělo k vyznění společenských změn v letech 1989–1992.

Styl bydlení

Zásadní řešení bytových problémů měl přinést program výstavby **mohutných obytných celků** na okrajích měst s využitím nových technologií (betonové panely), označovaných jako **sídlišťe**. Základními prvky byla snaha o zprůmyslnění výstavby, výroba prefabrikovaných součástí (bytová jádra) a unifikace. K nejrozsáhlejšímu budování bytových sídlišť došlo v první polovině 70. let. Převládajícím typem bytu tehdy bylo 3+1 na rozdíl od dříve dominujícího typu 2+1. Koncipován byl pro rodinu s dvěma dětmi, vícegenerační bydlení v těchto bytech však přinášelo velké komplikace.

Rozvoj sídlišť vedl k zásadní změně stylu bydlení. Na jedné straně došlo v mnoha ohledech k **zvýšení standardů života** (ústřední topení, sanitární jednotka), na straně druhé bydlení na sídlišťích vedlo k značné **unifikaci života**, k čemuž přispívaly i zabudované prvky vybavení bytu (vestavěné skříně, kuchyňské linky a spotřebiče apod.). Často kritizovány byly i technické nedostatky panelových domů (např. špatná zvuková izolace bytů) a zaostávání výstavby tzv. občanské vybavenosti sídlišť (obchody, školy, zdravotnická zařízení, kulturní střediska apod.).

Změnami procházelo i vnitřní vybavení bytů. Kvalitní nábytek byl trvale nedostatkovým zbožím, což vedlo k hledání různých nekvalitních náhražek dřeva a dřevěných dýh. Důležitou inovací se stalo šíření tzv. **sektorového nábytku**, který vycházel z trendů avantgardní funkcionalistické tvorby meziválečného období. I podobu bytového interiéru ovlivnila vlna umírněného modernismu reagující na úspěšnou čs. expozici na Světové výstavě v Bruselu v roce 1958. V průběhu následujících desetiletí se jako centrální kus nábytku prosadila tzv. **obývací stěna** – nábytek v obývacím pokoji s centrálně situovaným televizorem. Původní funkcionalisticky pojatý interiér nyní zaplavený množstvím suvenýrů a svědectvím rodinného života získával v sedmdesátých a osmdesátých letech poněkud *biedermeierovský* nádech. Přispívalo k němu i tzv. **domácí umění**, různé rukodělné výrobky zdobící interiér a jednotlivé kusy nábytku vyráběné podomácku „kutilským“ způsobem. Od šedesátých let se oproti dřívějšímu vymalování stěn stále častěji především v městských domácnostech prosazovalo tapetování (papír, látka) a z podlahové krytiny převažovalo linoleum, překrývané často různými zátežovými koberci (kovral).

Zejména od padesátých let probíhalo postupné vybavování domácností různými **domácími spotřebiči**, např. ledničkami, pračkami (později i automatickými), vysavači, mixéry, kuchyňskými roboty. Standardní součástí základního vybavení bytu se staly sporáky na plyn nebo elektřinu. V sedmdesátých a osmdesátých letech se začaly v domácnostech objevovat také mrazničky a na sklonku let osmdesátých let i mikrovlnné trouby.

Pokud se týká spotřební zábavní elektroniky, zpočátku hlavní roli hrál rozhlasový přijímač a gramofon. Později, od druhé poloviny padesátých let, enormně rostl význam **televizorů**, které se postupně staly nejpoužívanějším elektrickým přístrojem v domácnosti vůbec. Původní černobílé přijímače byly od sedmdesátých let nahrazovány přístroji umožňujícími barevný příjem. V osmdesátých letech se začaly ve větší míře vyskytovat televizory s dálkovým ovládním. Kombinace rozhlasu, gramofonu a případně i magnetofonu či televizoru se objevovaly v podobě tzv. *hudebních skříní*. V sedmdesátých a osmdesátých letech vybavení domácnosti často doplňovaly tzv. *hi-fi věže* z gramofonu, kazetového magnetofonu, zesilovače a rozhlasového přijímače. Velice ceněným doplňkem vybavení bytu v osmdesátých letech byly videopřijímače nebo videorekordéry (magnetoskop).

Vedle bydlení na sídlištích i nadále existovaly další formy bydlení, ať již ve starších nájemních bytech, nebo v rodinných domcích, které převládalo zejména na venkově. Právě na vesnicích docházelo k rozsáhlým změnám, které souvisely s novými formami v zemědělské výrobě. Na místě bývalých chlévů a stájí byly budovány obytné místnosti, garáže a sociální zařízení. Styl bydlení na venkově se tak stále významněji přibližoval bydlení ve městech, což bylo v souladu i se sociální a kulturní politikou státu.

Specifickou kapitolu představuje tzv. druhé bydlení na chatách a chalupách, v němž se často prosazoval styl bydlení s různými rustikálními a pseudorustikálními prvky.

Péče o tělo a odívání

K základním rysům životního stylu v Evropě po druhé světové válce patří růst hygienizace a s tím související růst péče o tělo u nejširších vrstev obyvatelstva. Podmínky pro změny vytvářel především **zlepšující se standard bydlení** (koupelny) a postupující **vybavenost domácností** např. pračkami, ale i fény a dalšími přístroji. Finančně přístupné byly i základní služby např. holičů.

V Československu v letech 1948–1989 byla otázka společensky přijatelného zjevu z hlediska úpravy těla i oděvů velmi intenzivně sledována a **prvky nesouladu s běžným průměrem** byly potlačovány často s naprosto neodpovídající brutalitou, zejména pokud se úprava těla (především účes) či oděvu považovala za výraz souznění s nějakou opoziční nebo potenciálně problematickou subkulturou nebo společenskou skupinou. Míra represe a projevů intolerance se samozřejmě lišila v závislosti na době (striktní regulace panovala v padesátých a sedmdesátých letech) i na místě (obecně Praha byla přístupnější zvláště novinkám). Subkulturami identifikovanými vnějškově způsobem odívání a úprav vlasů (a vousů) byli např. tzv. pásci v 50. letech, „máničky“ neboli vlasatci od 60. let, později punkeři, metalisti, depešáci apod. Například nošení vousů bylo považováno v padesátých a částečně i šedesátých letech za intelektuálskou úchytku.

Zatímco v období 1945–1948 se Československo úspěšně vracelo ke sledování evropských módních trendů, znamenal únorový převrat i v tomto ohledu významnou změnu. Prosadilo se spíše **hledání alternativ k módnímu průmyslu**, jehož centra ležela především v západní Evropě. Zvláštní důraz se kladl na návrhy pracovních oděvů nejrůznějšího druhu, které by spojovaly účelnost s nadčasovou elegancí. Stejně jako v jiných oblastech probíhaly spory o roli, jakou při vytváření návrhů budou hrát lidové tradice. Návrat k většímu sledování zahraniční produkce i mimo země sovětského bloku je možné pozorovat v druhé polovině padesátých let. Běžné odívání druhé poloviny čtyřicátých a první poloviny padesátých let silně ovlivňoval přetrvávající poválečný nedostatek a s ním související přísná regulace obchodu s textilem, oděvy a obuví. Významnou roli proto hrálo přešívání starších oděvů a u nově zakoupeného zboží se více hledělo na funkčnost než na estetickou kvalitu. Došlo k **unifikaci v odívání** s prvky, jako byly např. tepláky nebo rádiovky. Důležitou novinkou ve spodním prádle bylo zavádění punčoch a dalších podobných druhů **prádl z umělých vláken** (nylon, silon). V provozu zůstalo v padesátých letech i několik předních krejčovských salonů sloužících nové společenské elitě.

Od druhé poloviny padesátých let se silně oživil zájem o módní odívání. Postupně se stále více odlišovalo odívání na veřejnost a **domácí oblečení** (včetně přezouvání, které mělo tradice již z meziválečného období). V odívání se objevilo i několik specifických domácích módních trendů (švédské košile, tzv. šedý mor). V šedesátých letech došlo k výraznému rozšíření **kontaktů se západní módou**, ať již pořádáním módních přehlídek zahraničních salonů v Československu (Christian Dior), nebo dovozem západních módních časopisů (*Vogue*, *Burda*, *Brigitte*) využívaných jako předlohy při domácím šití. Stále rychleji se i v českém prostředí rozšiřovaly atraktivní módní inovace (např. minisukně, styl courrèges, kozačky). V druhé polovině šedesátých let se rozšířil i počet družstevních podniků nabízejících oděvy v malých sériích. Módní trendy zasáhly i oblast péče o tělo, především dámské účesy. Významnou roli přitom hrál rozšiřující se sortiment kosmetických přípravků (např. laky na vlasy). Odlišný vztah k ženskému tělu a jeho prezentaci dokládaly v druhé polovině šedesátých let rychle se rozšiřující soutěže královen krásy i detabuizace striptýzu.

I nadále však nejšířší vrstvy spotřebitelů musely zápasit s nepružností domácí masové produkce a malým dovozem. Rozšířilo se **domácí šití** nahrazující dřívější hustou síť živnostníků. Výrazně se prohlubovala diference v odívání mezi městy a venkovem. Velkou touhou značné části mladých lidí bylo vlastnictví kalhot z látky denim, tzv. jeansů, v dobové terminologii texasek, které se však zpočátku distribuovaly pouze v Tuzexu za speciální poukázky nebo západní měnu.

Kontakt se světovou módou nebyl přerušen ani v sedmdesátých a osmdesátých letech a novinky se objevovaly až s překvapivou rychlostí. Pro recepci módních trendů ze Západu zejména v některých regionech mělo velký význam **sledování televizního vysílání** ze SRN a Rakouska. V Praze fungovalo také několik **obchodů západních firem** s oděvy či kosmetikou (Umberto Severi, Christian Dior).

Tuzemská konfekční produkce se ovšem i nadále vyznačovala značnou nepružností v přijímání módních trendů. V běžném odívání došlo k jasnějšímu oddělení odívání jednotlivých věkových skupin a zejména u mladých lidí oděv často signalizoval příslušnost k určité subkultuře (punkeři, metalisti atp.). V osmdesátých letech se objevovaly stále častěji různé výstřední účesy a velmi výrazné bylo i líčení, zejména pro společenské příležitosti. Džíny se staly prakticky univerzální součástí oděvu hlavně mladých lidí.

Šperkařství po celé sledované období zápolilo s velkými potížemi v dodávkách surovin (zlato, drahé kameny), naopak svoji popularitu si hlavně od sedmdesátých let udržovala tradiční česká bižuterie.

Stravování

Stravování v českých zemích druhé poloviny čtyřicátých let a počátku následujícího desetiletí silně ovlivnily **problémy v dodávkách** zemědělských produktů a **přídělový systém** přežívající ještě z období druhé světové války. Přesto se konec čtyřicátých let nesl ve znamení rychlého zvyšování průměrné spotřeby některých významných komodit (např. masa, chleba a pečiva) a určitého zmírnění regulací. Naopak na počátku padesátých let se situace silně zhoršila, což vedlo k utužení přídělového systému, v němž byly posílány „třídní prvky“. Mezi nedostatkové potraviny patřil zejména tuk i živočišné potraviny (maso, vejce, mléko). Po **odstranění lístkového systému** roku 1953 se situace zlepšovala jen postupně. K dalším problémům zejména v zásobování živočišnými potravinami došlo na počátku šedesátých let kvůli potížím v zemědělství i mezinárodněpolitickým komplikacím, než se situace kolem roku 1965 stabilizovala. Zvýšené výkupní ceny surovin pomohly od druhé poloviny šedesátých let zlepšit zásobování trhu místními zemědělci. V průběhu sedmdesátých a osmdesátých let spotřeba hlavních živočišných potravin (maso, mléko a mléčné výrobky, vejce) rostla a hospodářské problémy na konci sedmdesátých let měly jen omezený vliv. Dodávky základních potravin se dařilo zajišťovat od druhé poloviny padesátých let po celé období (do roku 1989), s výjimkou některých komodit (v určitých obdobích např. čočka, játra, vícestupňové pivo, česnek, majoránka, šlehačka, některé druhy jižního ovoce a suchých plodů).

Výdaje na stravování činily největší položku v rozpočtech domácností, zpočátku se jednalo až o polovinu celého rodinného rozpočtu. Později se sice tento podíl snižoval, ale stále zůstával vyšší než ve vyspělých západních zemích. Srovnání však komplikuje rozsáhlé dotování některých jiných součástí rodinných rozpočtů v tehdejší Československu (např. výdaje za bydlení či za kulturní vyžití).

Stravování nejširších vrstev se mělo **racionalizovat**, k čemuž mělo napomoci i založení Společnosti pro racionální výživu na podzim 1945 a později i do počátku sedmdesátých let existujícího **Ústavu pro výzkum výživy lidu**. Pod sovětským vlivem bylo propagováno nejdříve zvýšení konzumace živočišných bílkovin, teprve později byly reflektovány některé další rizikové faktory ve stravování (negativní vliv cholesterolu, problém vlákniny, vysoká spotřeba sacharidů a tuků, rostoucí problém obezity, na nějž upozorňoval v 70. letech i populární „televizní lékař“ Rajko Doleček). Jednoznačně bylo oficiálními vědeckými kapacitami **zavrhováno vegetariánství**. Vliv odborníků na výživu však byl ve skutečnosti ve srovnání s ekonomickými faktory jen velmi omezený.

V domácnostech zůstávala příprava jídla většinou záležitostí žen. Vzhledem k jejich přechodu do zaměstnání však musela domácí strava projít určitými technologickými změnami s upřednostněním rychle připravovaných jídel. Velkou oblibu si postupně získalo smažení pokrmů, nicméně **skladba jídel** zůstávala ve většině domácností **velmi tradiční**, založená na moučných jídlech a přílohách a masu (často s omáčkou). Využívání polotovarů a hotových jídel nedosáhlo původně očekávaného rozsahu. Hojně se však udržovala tradice **domácího zavařování** ovoce, zeleniny a případně dalších potravin. Velký význam mělo prakticky po celé období **samozásobitelství**, včetně výtěžků ze záhumenků a z chovu drobného zvířectva na venkově.

Podle původních ideologických představ mělo být stravování v domácnosti nahrazováno účastí na **veřejném stravování**, především v podobě závodního a školního stravování. V případě závodního stravování se mohlo navazovat na tradice z období druhé světové války. Zpočátku tato oblast spadala pod odborové hnutí, v pozdějších letech ji spravovaly podniky Restaurací a jídelen a nakonec zde hrála

klíčovou roli samotná správa příslušného závodu. Síť závodních jídelen rychle houstla a rychle přibývalo i strážníků. Rozvoj však výrazně zpomalila úsporná opatření v první polovině šedesátých let. Velký vzestup počtu strážníků i počtu provozoven zaznamenaly i školní jídelny a jídelny v předškolních zařízeních. Přesto význam stravování v domácnostech zůstal zásadní.

V padesátých letech prožila velký **úpadek špičková kuchyně** (haute-cuisine), která se však vrátila s úspěchem na mezinárodní scénu v rámci Světové výstavy Expo 1958. Velké úspěchy slavili špičkoví čeští a slovenští kuchaři zejména v šedesátých letech, kdy se pokusili zformulovat originální verzi moderní československé haute-cuisine. V sedmdesátých a osmdesátých letech došlo k určité stagnaci a k dominanci konzervativních přístupů.

Společenské mody chování

Únorový převrat výrazně ovlivnil i společenské mody chování, i když došlo spíše jen k prohloubení trendů z poválečného období. Válečná okupace v českých zemích nepřinesla takový rozvrat společenských poměrů jako v některých jiných evropských státech, ale i zde došlo k mohutnému otřesu dosavadní společenské hierarchie a s tím spojených norem chování.

Budování nové společnosti se po únoru 1948 neslo ve znamení snahy o vytváření nových modů chování odpovídajících nové hodnotové stupnici. Ústředním bodem měl být respekt k práci, především manuální, a rovnostářství. Se značným podezřením se hledělo na formální vzdělání a na inteligenci jako celek. Odbourány měly být veškeré zbytečné, formální rysy společenského chování kritizované jako buržoazní nebo měšťácké přežitky. Prosazovaly se **nové typy pozdravů** (Čest práci! v ústním styku, Míru zdar!, Pětiletce zdar! ve styku písemném). Intenzivně se šířilo i nahrazování vykání zdánlivě srdečnějším a bezprostřednějším tykáním a používání **oslovení soudruhu**, a to i například ve školách.

V rámci odstraňování formálnosti ve společenském styku a dovršování budování nové společnosti byly otřeseny některé hluboce zažitě mody chování včetně norem odívání k různým společenským příležitostem nebo celý středostavovský systém společenské výchovy dospívajících (výuka hudby, taneční apod.). Nově se měl vyvíjet vztah k ženám, kde požadavek rovnoprávnosti byl vnímán především ve smyslu zapojení žen do zaměstnání. I vlivem jednoznačné **preferenci občanských sňatků** a dalších změn v životě rodiny výrazně stoupala **rozvodovost**. V prvotní fázi poúnorového režimu se silně problematizovaly generační vztahy a zpochybnula se i úcta projevovaná starším. Zřejmě již v době okupace a těsně poválečného dění kořenily sílící tendence k projevům verbální a někdy fyzické agresivity u části společnosti a vstřícnost k vykonávání trestů smrti. Výrazným rysem padesátých let byly tendence ke **kolektivnosti životních forem** a pro pozici člověka měla být určující jeho profese a zapojení se do kolektivu spolupracovníků.

V druhé polovině padesátých let dochází k **renesanci středostavovských norem** chování postavených však na jiném základě a spojených s **novou střední třídou**. Vycházejí nové příručky správného chování, obnovují se taneční kurzy apod. Některé prvky alternativního „proletářského“ modu chování jsou včleněny do nového systému: například oslovení soudruh, stejně jako některé typy pozdravů. Znovu se upevnily hierarchické vztahy ve společnosti, i když **prvky rovnostářství** se nadále projevovaly ve velkém rozsahu, výrazněji než v jiných zemích východního bloku (Polsko, Maďarsko, NDR). Tento vývoj pokračoval i v následujících desetiletích. Tradiční společenské mody chování částečně narušovaly nové prvky přicházející hlavně z vyspělých západních konzumních společností (neformální oblečení, diskotéky apod.), ale ohrožovaly je méně než v zemích jejich původu.

Již na počátku padesátých let se objevovaly různé subkultury se specifickými mody chování, stupnicemi hodnot, oblékáním apod., které oslovovaly především **mládež**. Po většinu doby však byly v Československu vystaveny různě silné represi s částečnou výjimkou v druhé polovině šedesátých let (i když pokračovalo pronásledování např. tzv. mániček). Výrazně oslabovala represe vůči subkulturám také na sklonku osmdesátých let, zejména pokud příslušnost k těmto subkulturám nebyla vnímána jako bezprostřední politický protest.

Od šedesátých let dochází k postupným proměnám v rodinných vztazích, když zřetelně **oslabuje tradiční patriarchální model**. Nicméně běžnou součástí výchovy dětí zůstávají **tělesné tresty**, i když jejich četnost a tvrdost jeví spíše klesající tendenci. I v této oblasti existovaly zřetelné regionální rozdíly, s vyšší mírou přetrvávání patriarchálního modelu zejména na slovenském venkově.

Jestliže v padesátých letech oficiální ideologové odvozovali postavení člověka ve společnosti především od jeho pracovních aktivit, v následujících desetiletích nabývala na významu rodina jako základní prvek společnosti. Zejména v sedmdesátých a osmdesátých letech obrat k **podpoře rodinného života** a opatření ke zvýšení porodnosti fungovaly jako prostředek ke stabilizaci společnosti a tlumení případných opozičních vystoupení.

Přestože v prodlužování lidského věku Československo zaostávalo za většinou nejvyspělejších západních států, přece jen se **počet seniorů ve společnosti zvyšoval**. Na základě zevšeobecnění penzijního pojištění se výrazně rozšířila kategorie důchodců. Vztah společnosti k seniorům však po celé období nebyl vždy bezproblémový. S ohledem k nepříliš vysokým důchodům se řada starších lidí dostala až na samotný **okraj společnosti** a zápasila s velkými sociálními problémy. Jejich sociální situace se zlepšila až na sklonku osmdesátých let. S projevy neúcty ze strany společnosti a marginalizováním však mnoho seniorů zápolilo i nadále.

I když se oficiální ideologové snažili konstruovat **spojení komunismu a mládí**, ve skutečnosti se mezigenerační vztahy už od druhé poloviny padesátých let nesly v silně konzervativním duchu a stále silněji rezonovala obava politických špiček před mládeží jako potenciálním nositelem chaosu a rozvratu ve společnosti. Právě s mládeží byl v samotném závěru osmdesátých let spojován vzestup násilí (např. při řádění fotbalových fanoušků nebo v růstu šikany na školách a v rámci základní vojenské služby).

Svátky a oslavy

V roce 1948 došlo k novelizaci o dva roky dříve přijatého zákona o **státních svátcích**, která počítala stejně jako dosud celkem s deseti dny pracovního klidu ročně – Nový rok, pondělí velikonoční, 1. květen – Svátek práce, pondělí svatodušní, 5. července (sv. Cyrila a Metoděje), 6. července (svátek Mistra Jana Husa), 28. října, Všech svatých, Hod boží vánoční a druhý svátek vánoční. Volno na další státem uznané svátky a památné dny bylo z hospodářských důvodů suspendováno. Již v následujícím roce 1949 ovšem získala vláda zmocnění, aby svátky podle hospodářských potřeb překládala.

Zásadní změnu ovšem znamenal zákon z roku 1951, který přinesl zcela jiné pojetí a nové státní svátky: **dny pracovního klidu** a významné dny. Jediným státním svátkem se stal 9. květen jako Den osvobození Československa Sovětskou armádou. Do práce se nechodilo ještě na Nový rok, pondělí velikonoční, na Svátek práce, 28. října (nyní se ovšem jednalo o Den znárodnění), na první a druhý svátek vánoční (tj. 25. a 26. prosince). Status **významných dnů** měly 25. únor, 29. srpen (výročí Slovenského národního povstání), 7. listopad (výročí VŘSR) a jako památné dny byly označovány svátky „slovanských věrozvěstů“ Cyrila a Metoděje a svátek Mistra Jana Husa. Tato podoba svátků vydržela až do roku 1975, kdy byl 28. říjen „degradován“ na významný den. Naopak o třináct let později, v souvislosti s oslavami 70. výročí vzniku Československa, byl 28. říjen ustanoven jako druhý státní svátek (nyní opět jako den vzniku samostatného československého státu).

Vedle státem stanovených svátků, významných a památných dnů byly připomínány i různé **dny spojené s jednotlivými profesemi** (Den horníků /a pracovníků v energetice/ 9. září, Den učitelů 28. března, Den stavbařů 14. července, Den pracovníků kultury 23. října), ozbrojenými složkami a jejich částmi (Den ČSLA 6. října; Den pohraniční stráže 11. července, Den Lidových milic 23. února, Den dělostřelectva a raketového vojska 15. ledna), jednotlivými genderovými a věkovými skupinami (Mezinárodní den žen 8. března; Mezinárodní den dětí 1. června) apod. Připomínány byly i další výroční dny spojené s **dějiny KSC** a s **děním v době okupace** (mj. Mezinárodní den studentů 17. listopadu), se státními svátky dalších zemí sovětského bloku nebo dny narození (či úmrtí) našich i zahraničních představitelů komunistického hnutí a marxismu-leninismu (např. narození Gustáva Husáka 10. ledna; narození V. I. Lenina 22. dubna, narození J. V. Stalina 21. prosince).

Pochopitelně charakter oslav jednotlivých svátků a výročních dnů se výrazně lišil, stejně jako míra jejich akceptace širokými vrstvami. Politicky motivované svátky byly slaveny mohutnými oficiálně organizovanými **průvody a manifestacemi**, doplněnými rozsáhlými akcemi k příslušné **výzdobě veřejného prostoru** (oslavy 25. února, 1. máje a někdy i jiné), případně vojenskými přehlídkami (9. května). Specifickou formou oslav výročí VŘSR se stalo pořádání lampionových průvodů dětí, naopak v jiných státech oblíbené průvody s pochodněmi se v českém prostředí příliš neprosadily kvůli spojování s nacistickými oslavami.

Profesní svátky byly připomínány především v příslušných resortech, na sklonku čtyřicátých a počátkem padesátých let se mohutné oslavy spojené s různými veselicemi a také prodejními akcemi konaly hlavně u příležitosti Dne horníků. V oblasti zemědělství se intenzivně využívala dlouhodobá tradice dožínek.

Velmi intenzivně byl připomínán hlavně na pracovištích **Mezinárodní den žen**, při němž ženy byly obdarovávány drobnými dárky a pořádaly se oslavy s pohoštěním a případně i kulturním programem. MDŽ nahrazovalo v minulosti populární Den matek. **Mezinárodní den dětí** se začal více slavit až s akcen-

továním významu rodiny v období tzv. normalizace, i když byl zaveden již v roce 1950. Významný impulz představoval v tomto ohledu i Mezinárodní rok dítěte v roce 1979, tedy v době, kdy v Československu žilo množství rodin s malými dětmi narozenými v éře baby boomu před polovinou sedmdesátých let.

Vedle oficiálního kalendária se ovšem utvářelo i **alternativní kalendárium**, v jehož rámci některé svátky nabývaly jiný význam (např. 28. říjen) a byly připomínány i svátky a výroční dny režimem neuznávané nebo přímo potlačované. Šlo například o výroční dny spojené s T. G. Masarykem, některé náboženské svátky (Velký pátek, Boží tělo), výročí okupace Československa v roce 1968 (21. srpen), výročí Jana Palacha (16. ledna) nebo Den lidských práv (10. prosince). O některých těchto výročích probíhaly demonstrace brutálně potlačované represivními složkami.

Oslavy nejvýznamnějších tradičních svátků, tedy Velikonoc a Vánoc, nebyly zpochybněny, ale zejména v padesátých letech probíhaly intenzivní snahy o změnu jejich obsahu. Především měl být odbourán jakýkoliv odkaz ke křesťanským tradicím a posilovány byly sekulární formy oslav. **Velikonoce** se tak přeměňovaly na **svátky jara** a akcentovaly se folkloristické prvky zbavené odkazů ke křesťanství. U **Vánoc** se posiloval jejich **rodinný charakter** a orientace na děti. Často se zdůrazňoval jejich charakter svátků hojnosti spojených s rekapitulováním úspěšné pracovní činnosti v průběhu roku a zpočátku i mírový apel spojovaný s heslem Pokoj lidem dobré vůle. Zejména v padesátých letech probíhaly rozsáhlé propagandistické akce směřující k implementaci ruské tradice Dědy Mráze do domácího prostředí, které ovšem skončily naprostým neúspěchem. Rozpaky vyvolávaly také oslavy sv. Mikuláše začátkem prosince, které byly koncem šedesátých let popisovány jako vymírající. Jejich tradice spojená s obdarováváním dětí drobnějšími dárky (suché plody, jižní ovoce, čokoláda) i s určitými odkazy ke křesťanské věrouce se však úspěšně rozvinula i v období tzv. normalizace.

V rámci vytlačování křesťanských tradic z veřejného prostoru **vymizel advent**. S ohledem na posílení konzumního aspektu oslav se změnilo označení tří posledních adventních nedělí na neděli bronzovou, stříbrnou a zlatou.

Specifické formy oslav se pojily i s posledním dnem roku, tedy **Silvestrem**, přestože se jednalo z hlediska zákonů o běžný pracovní den. Výrazným rysem byl ustálený program rozhlasu a televize zaměřený především na **estrádní zábavu** (proslulost získaly např. silvestrovské televizní pořady z let 1977–1979 režírované Jánem Roháčem). Dalším typickým průvodcem silvestrovských oslav byl vedle pikantních lahůdek či obložených chlebiček také alkohol.

Volný čas

Otázka volného času na konci čtyřicátých a v první polovině let padesátých nebyla politickým vedením příliš intenzivně reflektována. Pokud se již řešila, byla vnímána jen v kontextu produktivity práce. Volný čas se pojímal výhradně jako prostor pro **regeneraci pracovních sil** a v ideálním případě též pro **zvyšování kvalifikace**. Jeho objem byl všestranně redukován zapojením do manuální práce mimo zaměstnání na různých brigádách (v zemědělství, ale i např. v dolech) a vyžadovanou účastí na veřejném životě v podobě různých schůzí apod. Víceméně pozitivně působily snahy o demokratizaci kultury, o vyplnění volného času nejširších vrstev hodnotnými kulturními zážitky. Lze samozřejmě diskutovat o pojetí kulturní hodnoty v dobovém kontextu, ale problém zde představovaly spíše některé naivní představy o důvodech dosud jen omezeného zájmu nejširších vrstev o oblast náročné „vysoké kultury“.

Náznačky změn v pojmání volného času a hodnocení jeho významu v Československu můžeme pozorovat již od dob tzv. nového kurzu, který přinesl mj. zdůraznění zájmu o životní úroveň a spokojenost jednotlivců. Nová politika upravila i vztah k **relaxační zábavě**, jak to naznačil např. Václav Kopecký ve svém „projevu proti sucharům“. Dosud přitom k zábavě panoval značně ostražitý vztah, typický pro část představitelů dělnické kultury v 19. a první polovině 20. století.

Ve druhé polovině padesátých let začínají vznikat odborné sociologické texty o trávení volného času a začíná se rodit i nové pojetí tohoto termínu, které se rozvinulo zejména v šedesátých letech pod vlivem francouzského levicového sociologa Joffreho Dumazediera. Právě jeho myšlenky rozvíjené některými domácími teoretiky přispěly k jasnějšímu odlišení volného času od tzv. **mimopracovní doby**, do níž se řadily všechny nutné činnosti (např. naplňování fyziologických potřeb, ale i plnění povinností vůči společnosti) a aktivity bezprostředně související s výkonem zaměstnání (včetně doplňování si kvalifikace). Mnohé průzkumy ukázaly, že rozsah mimopracovní doby je v řadě případů v Československu výrazně vyšší než v jiných státech, což snižovalo objem skutečného volného času. Vliv na to mělo špatně fungující zásobování a služby, ale také vysoká míra dojíždění do zaměstnání, často i na značné vzdálenosti.

Nové průzkumy a teoretické podněty vedly i k formulování nových preferencí v oblasti volného času. Na pomyslném vrcholku už místo sebevzdělávání a zvyšování si kvalifikace stálo často poněkud vágně definované rozvíjení vlastní osobnosti. Právě umožnění svobodného a dokonalého rozvoje vlastní osobnosti bylo označováno za základní přednost socialismu ve srovnání s kapitalistickým zřízením. I nadále byly spíše **upřednostňovány aktivní formy trávení volného času**, i když někteří teoretici hranici mezi aktivitou a pasivitou značně rozostřili. Zvláštní význam byl přikládán aktivnímu pěstování kreativních činností, jako je umění nebo věda. I zde měl právě socialismus nabízet mnohem větší možnosti než kapitalistické zřízení. Často se diskutovalo i o otázce kompenzační funkce aktivit prováděných ve volném čase, což se úzce pojilo s ožehavým problémem existence pocitu odcizení vyvěrajícího z přeměn pracovního procesu i v socialismu.

K otázce podílu jednotlivých aktivit na celkovém objemu volného času vznikla zejména v šedesátých letech, stejně jako v následujících desetiletích řada sociologických studií a bylo provedeno mnoho empirických výzkumů. Při analýze dat z těchto průzkumů však často narážíme na jejich nesrovnatelnost, často i v základních obrysech. Snad nejobecněji můžeme shrnout, že pokud vyloučíme z volného času dobu strávenou naprostou nečinností, spánkem a fyziologickými potřebami (včetně sexu), patřily mezi nejoblíbenější formy trávení volného času **přátelské návštěvy** a **neformální společenský styk**,

četba, poslech rozhlasu a čím dál častěji také sledování televize (od počátku si značnou oblibu získaly sportovní pořady), různé **manuální činnosti** (jako např. kutilství a zahrádkaření, modelářství). Naopak do volného času se nedalo počítat v některých profesích velmi rozšířené „melouchaření“, které bylo vlastně formou druhého zaměstnání. Svůj význam měla i **zájmová činnost** nejrůznějšího druhu včetně sběratelství (u mladých lidí se velké oblibě těšila hudba, a to i její aktivní provozování) a od šedesátých let přes veškeré překážky rostl zájem o **cestování**, a to i do zahraničí. Zejména mladší lidé vyhledávali hojně také **sportovní aktivity**. Naopak jen relativně malá skupina lidí vyhledávala „vysokou kulturu“, snad vyjma filmového umění. Postupně klesala obliba návštěv biografů, i když se držela na relativně slušné úrovni; výrazný mezník v poklesu návštěvnosti představuje závěr padesátých let, a to v přímé souvislosti s rozvojem televizního vysílání, během šedesátých let se upevňuje okruh návštěvníků filmových klubů. Jen těžko lze z empirických výzkumů odhadnout rozsah forem trávení volného času označovaných jako patologické nebo antikulturní, tedy především nadměrnou konzumaci alkoholických nápojů, vandalství apod., na tyto jevy ovšem opakovaně upozorňovala média.

Výzkumy ukázaly na **značné genderové rozdíly** v množství volného času – ženy disponovaly mnohem menším objemem, protože strávily týdně mnoho hodin péčí o domácnost a děti, spadající do oblasti mimopracovní doby. Rozdíly byly zřetelné i podle věku a také postavení jednotlivce v sociální struktuře. Obecně můžeme konstatovat, že vyšší vrstvy měly pestřejší rejstřík aktivit a výsadou nejlépe situované skupiny občanů bylo na sklonku šedesátých let především pravidelné cestování do zahraničí. Významné **rozdíly** existovaly také ve způsobu využívání volného času **mezi městy a venkovem**; zatímco v padesátých letech se v případě venkovských obcí o volném čase nedalo téměř hovořit, v průběhu šedesátých a zejména sedmdesátých let (po konsolidaci družstevního hospodaření) se zde objem volného času postupně zvyšoval, což mimo jiné naplňovalo jeden z aspektů oficiální politiky sblížení města a venkova.

Specifickou skupinu z hlediska trávení volného času představovala mladá generace, **děti školního věku a mládež**. Komunistický režim zásadně upravil dosavadní podobu dětských organizací vytvořením „jednotného“ svazu mládeže, včetně pionýrské organizace, přitom současně začal realizovat zcela novou politiku **státem organizované mimoškolní péče** o děti zaměstnaných rodičů, která se opírala zejména o síť školních družin a dalších zařízení (domy pionýrů). Tato zařízení se orientovala hlavně na **podněcování zájmové činnosti dětí** apod., během šedesátých let však vzrůstala kritika snah o maximální organizovanost volného času dětí a naopak se přiznávala důležitost spontánních aktivit, být pod určitým dohledem dospělých. Od konce šedesátých let byl také reflektován problém pasivního trávení volného času dětí, zejména u televize.

Zájem o oblast volného času se zejména na konci padesátých let pojal s často deklarovanou snahou o výrazné zesílení dohledu společnosti nad formami jeho trávení, přestože nebo právě proto, že občané dávali před kolektivními činnostmi stále jasněji přednost **individuálním variantám**, případně činnostem v rodinném kruhu. V rámci procesu tzv. dovršování kulturní revoluce a obnovených snah o vytvoření „nového člověka“ uzpůsobeného pro život nejen v socialismu, ale i komunismu byla zdůrazňována nutnost regulovat i ty oblasti, které se dosud považovaly za zcela privátní. Výrazně tato skutečnost rezonovala i v textu ústavy z roku 1960.

Snahy o větší míru organizace volného času ale nakonec zůstaly spíše teoretickou vizí, na jejíž uskutečnění do značné míry chyběly finanční prostředky, stejně jako se z těchto příčin zdrželo až do konce šedesátých let plánované zkrácení pracovní doby v podobě zavedení **pětidenního pracovního týdne**.

Diskuse o dopadech rozšiřování volného času ve společnosti vedly v první polovině 60. let i k přehodnocování dosavadního pojetí **osvětové práce**, která se pomalu vymaňovala ze stereotypů ideologické mobilizace veřejnosti z konce 40. a první poloviny 50. let. Východiskem této „krize osvěty“, jak situaci vnímali sami osvětoví pracovníci, bylo přehodnocení dosavadních aktivit a proměna osvěty na formu určité služby občanům při vyhledávání volnočasových aktivit. Ale tehdy se však osvětáři (nyní označovaní spíše jako „kulturně-výchovní pracovníci“) nevzdávali edukačních nároků na oblast volného času a kromě přípravy podmínek pro kulturní formy oddechu viděli svou roli v úsilí učít lidi vhodně zacházet s jejich volným časem, zvláště pak rozšiřovat snahy o sebevzdělávání. Právě sebevzdělávání (formou kurzů, zájmové činnosti apod.) mělo vést ke zmíněnému vyvažování jednostrannosti moderního člověka.

Konstituování dvoudenního víkendu společně se zvyšující se mírou motorizace a obtíže při cestování do zahraničí se podílely zásadní měrou na výrazném rozvoji **chataření** a **chalupaření** jako formy trávení volného času v sedmdesátých letech. Změny v politické sféře a personální výměny zvýšily poměrně výrazně okruh osob, které jako hlavní prostor své seberealizace nevnímaly svoji pracovní aktivitu, ale naopak různé volnočasové aktivity, v nichž se mohli uplatnit bez ohledu na své politické postavení. Zároveň však nelze pochybovat, že tato skupina byla velmi četná již před rokem 1968. Dokládají to mj. v dané době velmi oblíbené vědomostní televizní soutěže, kde vysoká úroveň znalostí některých účastníků budila oprávněnou pozornost.

Politický a společenský vývoj po roce 1968 výrazně omezil věrohodnost a přitažlivost snah o budování alternativního „socialistického“ životního způsobu života, což se projevilo i v oblasti volného času. Nová politická elita do značné míry rezignovala na snahu výrazněji zasahovat do privátní životní sféry a formovat ji k nějakému ideálu. Naopak v zájmu stabilizace společnosti byla **posílena role relaxační zábavy**, zejména v oblasti televizního vysílání. To vedlo postupně k zásadním změnám i ve struktuře televizního programu.

Ve struktuře trávení volného času můžeme proto pozorovat vedle boomu chataření a chalupaření a s nimi spojeného **kutilství** a **zahrádkaření** výrazné posílení pozice **sledování televize**. Rozkvět zažívalo i cestování včetně výjezdů do zahraničí, i když výběr cílů byl pro značnou část veřejnosti hodně omezen na státy sovětského bloku. I v sedmdesátých a osmdesátých letech omezovala rozsah volného času různá výdělečná činnost mimo oficiální zaměstnání a mnoho rodin prakticky každou volnou chvíli věnovalo **zvelebování svého majetku**, především stavbě rodinných domků, která byla všestranně podporována. Nijak se neomezovaly ani genderové rozdíly prohlubované přetrvávajícími potížemi v zásobování a zajištění služeb pro domácnost. Určitý okruh obyvatel Československa především v druhé polovině osmdesátých let ovlivnil při způsobech, jak trávili volný čas, rozvoj šíření nových druhů elektroniky, jako byly např. videorekordéry. Jen velmi omezenou skupinu pak zasáhl již na konci osmdesátých let rozvoj domácích počítačů a s nimi spojených her.

Celkově lze konstatovat, že společnost sedmdesátých a osmdesátých let 20. století v Československu je podle značné části pamětníků možné označit jako společnost volného času spíše než pozdější desetiletí. Souvisí to jak s relativně nižším životním tempem, tak s poměrně nízkým tlakem na produktivitu práce na mnoha (i když zdaleka ne na všech) pracovištích v tomto období a s vysokým podílem lidí, kteří jako **hlavní prostor své seberealizace vnímali volný čas**.

Zájmová činnost

Významnou součástí využívání volného času představovaly nejrůznější typy zájmové činnosti. Zájmovou činnost pojímal komunistický režim jako svébytný typ kulturní aktivity, která vede k sebevzdělávání, rozvíjení uměleckých, technických, estetických či jiných vloh občanů. Stát se současně zasazoval o to, aby zájmová činnost naplňovala i určité **společenské poslání**, proto organizačně a hmotně podporoval takové druhy činnosti, jež odpovídaly politickým a ideovým představám. Osvětoví činitelé nejčastěji rozlišovali zájmovou činnost uměleckou, technickou, pěstitelsko-šlechtitelskou, tělovýchovnou a kulturní (sběratelskou).

V počátečním období komunistického režimu, tedy koncem 40. a v 50. let, podoby organizované zájmové činnosti deformovaly typické ideologické výstřelky: prosazovaly se zejména kolektivní činnosti, zdůrazňovala tzv. **lidovost a sepětí s lidovými tradicemi**, důraz byl kladen na vlastní uměleckou činnost (ochotnictví, literární činnost, závodní orchestry). Tzv. **lidová umělecká tvořivost**, jež v 50. a ještě 60. letech nabývala masových podob, byla chápána jako svébytné rozvíjení tradic národní kultury a jako forma společenského života.

Od 60. let se ovšem začala zdůrazňovat oprávněnost individuálních zájmů (začíná se hovořit o „koníčcích“, rychle se u nás ujímá anglický termín „hobby“). Namísto celospolečenské prospěšnosti je nově akceptován i význam **osobní motivace** a uspokojení. Zájmová činnost začala také podléhat různým **módním trendům** (například sběratelství), současně ji ovšem podvazovalo například nedostatečné zásobování vnitřního trhu různými potřebami nutnými k realizaci zájmové činnosti.

Zájmová činnost si po celé období 40. až 80. let udržela status důležité součásti kulturního zázemí české společnosti a stala se v určitém smyslu **náhradou za likvidovanou spolkovou činnost**. Těšila se přitom podpoře masových a společenských organizací (Revoluční odborové hnutí, svaz mládeže, Svaz pro spolupráci s armádou ad.), stabilnímu financování a vydávání řady specializovaných časopisů. Řada zájmových aktivit získala i velmi dobré renomé na mezinárodním poli (například modelářství, filatelie).

Značný zájem stát věnoval podpoře zájmové činnosti dětí a mládeže, která se stala pevnou součástí tzv. mimoškolní výchovy. Kromě institucionálního zázemí byla zájmová činnost významně popularizována v dětských časopisech a ostatních médiích.

Cestování

Cestování jako volnočasová aktivita prošlo v letech 1948–1989 řadou proměn, ať již máme na mysli cesty do zahraničí, nebo tuzemskou turistiku, rekreační pobyty apod. Tyto proměny souvisely na jedné straně s politicky motivovanými zásahy, tedy omezováním volného pohybu osob nebo novými organizačními formami, na straně druhé se dotýkaly obecných modernizačních trendů, jako byl například rozvoj motorismu.

V poúnorovém Československu se značně změnila síť **cestovních kanceláří**, jejímiž provozovateli mohly být pouze stát, družstva či společenské organizace. Zahraniční zájezdy se začaly občanům nabízet až od poloviny 50. let, v době uvolnění mezinárodního napětí; tradiční postavení si zde udržel **Čedok**, který zajišťoval také pobyty cizinců v Československu. Ačkoli Čedok nabízel i tuzemské zájezdy, na tomto poli se profilovala cestovní kancelář **Turista** s nabídkou rekreačních i poznávacích vlastivědných zájezdů. Ve 2. polovině 50. let dále vznikla **Rekrea**, cestovní kancelář svazu spotřebních družstev. Značnou oblibu si časem získala Cestovní kancelář ČSM (od roku 1955 původně jako účelové zařízení Československého svazu mládeže; později pod názvem **Cestovní kancelář mladých – CKM**); orientovala se na zájezdy pro mladé lidi do 30 let a kromě domácích cest organizovala i pobyty v zahraničí, spíše ve skromnějších podmínkách. V dalších letech vznikly i další specializované agentury (1964 **Sport-Turist**, 1967 **Autoturist**).

Možnost cestovat do zahraničí byla podrobována řadě omezení (s částečnou výjimkou let 1968–1969) až do pádu režimu; zejména v případě cestování do **západních států** existovaly překážky politického i ekonomického rázu (**výjezdní doložka**, **devizový příslib**, tj. potvrzení banky o prodeji deviz, souhlas zaměstnavatele apod.). Pro cesty do zemí sovětského bloku a přechodně i do Jugoslávie byla procedura jednodušší – na vycestování většinou stačily přílohy k občanskému průkazu.

Koncem 50. a zejména na počátku 60. let se u nás rozvíjela **individuální turistika** spojená s motorismem – v atraktivních lokalitách začala vznikat síť **autokempů**, někdy i s jednoduchými ubytovacími zařízeními. Vedle toho začaly v 60. letech vznikat i první motely. Mezi mladými lidmi byl oblíbenou formou cestování autostop, specifickou roli měla pěší turistika a tramping. Značné popularitě se těšila vodní turistika.

Významnou pozici si získaly **rekreace ROH**, zejména její dvě profilové formy – výběrová rekreace, jež se vyznačovala výraznou organizovaností a byla chápána jako vzorový typ dovolené, a závodní (podniková) rekreace. Oba typy byly zaměstnavatelem výrazně dotovány. V případě výběrové rekreace ROH bylo počátkem 60. let kolektivní pojetí zmírněno, když se otevřela možnost strávit pobyt se svou rodinou.

Na meziválečné tradice navazovalo rodinně pojaté **chataření**, které se dále výrazně rozvíjelo od druhé poloviny 50. let, často spojené se **zahrádkářením**. V některých osadách fungoval čilý a oficiální předpisy příliš nesvázaný komunitní život, zajišťující vyplnění volného času všech generací. Nucený odchod německého obyvatelstva, stejně jako vyliďňování venkova v 50. a 60. letech přispěly k popularitě další formy individuální rekreace městského obyvatelstva – chalupaření. Dalším impulzem na konci 60. let bylo definitivní zavedení pětidenního pracovního týdne a rozvoj motorismu a v 70. letech změna legislativy v oblasti bytového hospodářství. Chalupaření se stalo fenoménem symbolizujícím privatizaci životního stylu 70. a 80. let.

Kutilství, zahrádkaření a chovatelství

Velkou popularitu si mezi formami trávení volného času vydobylo v českých zemích kutilství, zahrádkaření a chovatelství drobného zvířectva, u nichž nelze zálibu oddělit od ekonomického efektu. Nešlo přehlédnout, že stav zásobování určitými potravinami a dalšími komoditami, stejně jako špatně fungující systém služeb pro obyvatelstvo činí z nemalé části populace kutily, zahrádkáře či chovatele víceméně z **donucení**. Na druhé straně různá sociologická šetření dokazovala, že subjektivně mnoho lidí tyto činnosti uvádí mezi svými nejoblíbenějšími aktivitami a vyhledávají je i v případech, že si to jejich ekonomická a rodinná situace nevyžaduje. Postupem doby nabýval **podíl záliby** na zdůvodnění kutilské, zahrádkářské a chovatelské činnosti na váze, **ekonomický efekt** však nadále představoval důležitý aspekt. Kutilství a do jisté míry i zahrádkaření prožilo v druhé polovině století velký boom i v západních státech, např. v podobě hnutí Do it yourself, populárním zejména na sklonku padesátých a v šedesátých letech. I tady svoji roli hrál ekonomický faktor, i vzhledem k stoupajícím cenám za řemeslnou práci. Stejně jako v Československu však mělo šíření oblíbenosti kutilství i další souvislosti – šlo o kompenzační činnost reagující na pocity odcizení prožívané v zaměstnání. Kutilové prožívali (a prožívají) uspokojení z vykonané práce, z vlastnoručně vyrobených užitečných předmětů, které jim nemohla přinést jejich aktivita v zaměstnání, kde často prováděli jen velmi dílčí operace.

Kutilství mělo svůj **výrazný genderový aspekt** – řemeslné práce při údržbě a vylepšování domácnosti, případně rekreačního objektu byly doménou mužů, stejně jako opravy a úpravy různých domácích spotřebičů, osobních automobilů a motocyklů nebo domácí výroba různých předmětů do domácnosti (hračky, kuchyňské náčiní apod.). Pod pojem kutilství však někdy byly řazeny i ruční práce, které naopak častěji prováděly ženy (například vlastní šití oděvů a oděvních součástí). Sporná je i otázka tzv. domácího umění, oblíbeného zejména od sklonku šedesátých let – jednalo se o výrobu drobných dekorativních předmětů do domácnosti, které nebyly v běžné nabídce.

Kutilství kvetlo celé sledované období, veřejná pozornost mu však byla věnována intenzivněji až v letech tzv. normalizace. Důvodem mohla být i skutečnost, že šlo o činnost určenou vesměs ve prospěch rodiny, zatímco v padesátých a částečně i v šedesátých letech měla být manuální kreativita jednotlivců využita primárně na jejich pracovištích. Určitý problém způsobovala skutečnost, že se jednalo o víceméně individuální aktivitu, kterou se na rozdíl např. od zahrádkaření nepodařilo organizačně podchytit. Jednotlivcům a organizujícím prvkem tak byla hlavně některá média, zpočátku zejména určitá **periodika** (*Domov, Technický magazín T...* – následovalo poslední dvojčíslí letopočtu, od sklonku šedesátých let i *Chatař – chalupář a Udělej/Urob si sám*), později hrály klíčovou roli zejména některé **televizní pořady** (*Receptář nejen na neděli* vysílaný od ledna 1987). Ve srovnání se západní Evropou vážla maloobchodní nabídka zboží pro kutily, i když od roku 1960 vznikaly prodejny s označením Domácí dílna.

Zahrádkaření mělo v českých zemích hluboké kořeny a ve sledovaném období se často pojilo s fenoménem chataření a chalupaření. Zejména v poválečném období měly zahrádky nezanedbatelný **hospodářský význam** především pro městské obyvatele, kteří si z výpěstků doplňovali jídelniček zeleninou a částečně i ovocem. Vzhledem k problematickému zásobování maloobchodu těmito komoditami hrály zahrádky významnou roli i v následujících desetiletích. S tímto fenoménem ostatně počítaly i vrcholné politické a hospodářské orgány země, což se odrazilo například i v podpoře vzniku

tzv. zájmových svazů. V roce 1957 let vznikl **Československý ovocnářský a zahrádkářský svaz**, který se stal roku 1960 součástí Národní fronty. Ve svazu bylo koncem roku 1965 organizováno více než 300 tisíc lidí a později počet členů narůstal. Přesto značná část zahrádkářů nebyla organizována, svaz však komunitu ovlivňoval mj. vydáváním příslušných periodik.

Chovatelství drobného zvířectva můžeme rozdělit na chovatelství drobného užitkového zvířectva (králíci, holubi, slepice, ale i např. norci nebo nutrie, svým způsobem i včely apod.), kde pochopitelně hrál klíčovou roli ekonomický aspekt, a na chovatelství okrasných, často exotických zvířat, ať již se jednalo o různé druhy ptactva, akvariijní rybičky, nebo jiná drobná terarijní zvířata. Zde naopak aspekt koníčku jednoznačně převažoval. I chovatelé byli od druhé poloviny padesátých let organizováni v **Československém svazu chovatelů drobného zvířectva** (včelaři v **Československém svazu včelařském**), od roku 1960 členskou organizací Národní fronty. V rámci svazu pak od roku 1965 působili i teraristé a akvaristé, jejichž počty v šedesátých letech výrazně narůstaly. Právě chovatelé akvariijních rybek či exotického ptactva a teraristé patřili také mezi nejčastější zákazníky obchodní sítě **Zverimex**, budované od druhé poloviny šedesátých let.

Na pomezí mezi chovem užitkového drobného zvířectva a chovem spíše okrasných druhů bylo mimořádně rozšířené chovatelství koček, a zejména psů. Vzhledem k rozsáhlému využívání psů v ozbrojených složkách byli kynologové organizováni ve Svazu pro spolupráci s armádou (Svazarm).

V chovatelství například holubů, ale i exotického ptactva nebo akvariijních rybiček dosahovali čeští jednotlivci i družstva po celé sledované období značné úspěchy i na mezinárodní scéně.

Intenzitou obliby kutilství, zahrádkaření či chovatelství drobného zvířectva se Československo nijak výrazně neodlišovalo od některých západoevropských zemí. Určitým specifíkem byla popularita těchto volnočasových činností i v sedmdesátých a osmdesátých letech, což možná souviselo se značně rozšířeným pocitem nemožnosti realizovat se prostřednictvím své profese a snad i s obecně nižším životním tempem.

Kulturní vyžití

Kulturní vyžití občanů mělo reprezentovat jednu ze základních forem využívání volného času a socialistického životního stylu. Poúnorový komunistický režim v podstatě vždy pracoval s představou, že jedním z hlavních znaků socialistické společnosti je nabídka bohatého kulturního života (tzv. **demokratizace kultury**), která na jedné straně umožňuje jednotlivci uspokojovat jeho kulturní potřeby, na straně druhé společnost jejím prostřednictvím kultivuje a vychovává jednotlivce v souladu s ideovými cíli. Zejména v 50. letech byly v oblasti kulturního vyžití prosazovány **kolektivistické formy** (lidová umělecká tvořivost, organizovaná masová návštěvnost kulturních akcí, závodní rekreace, svátky), jež však během 60. let postupně slábly a v dalším období se již tato sféra výrazně **individualizovala**, resp. vznikaly různé společenské skupiny a vrstvy s diferencovanými představami kulturního vyžití (filmové kluby, folk a country, turistika, chataření apod.). Prohlubovaly se také **pasivní formy** kulturního trávení volného času. Po celé období komunistického režimu přitom relativně samostatnou oblast tvořilo vytváření podmínek pro kulturní vyžití dětí a mládeže.

Po roce 1948 dochází k programovému **přebudování sítě kulturních zařízení**, kterou tvořily tradiční i nově vzniklé umělecké, kulturní a vzdělávací instituce (divadla, kina, knihovny, lidové školy umění, muzea, galerie, parky kultury a oddechu apod.) doplněné soustavou kulturně-osvětových zařízení. **Kulturní domy** ve městech a **osvětové besedy** na venkově byly chápány jako střediska společenského a kulturního života v obci, vedle toho však začaly působit **závodní kluby ROH**, jež brzy po roce 1948 mj. absorbovaly obrovské množství místních zájmových spolků. Během první poloviny 60. let se pak slučováním zařízení národních výborů a ROH prosadilo pojetí, v němž organizované kulturní vyžití zajišťovala tzv. zařízení klubového typu. Zatímco dříve byly aktivity závodních klubů ROH určeny pouze zaměstnancům podniku (a jejich rodinám), pozdější sloučené „kluby pracujících“ nabízely kulturní vyžití občanům celé obce. **Klubová zařízení** si pak udržela svou funkci až do sklonku 80. let. Kromě profesionálních kulturních zařízení se v různých kulturních aktivitách angažovaly také masové a společenské organizace.

Na sklonku 50. let se do kulturního života začal stále více promítat fenomén **televizního vysílání**. Přestože programovou náplň televize v prvních letech výrazně formovaly výchovné snahy (na přelomu 50. a 60. let probíhaly mezi osvětovými pracovníky diskuse o konkurenci televize s klasickými formami kulturní a osvětové práce), v 60. letech začala spíše převládat její zábavní funkce. Televizní vysílání začalo být dokonce vnímáno jako určitá překážka správně pojatého kulturního využití volného času. V 70. a 80. letech pak zábavní a oddechová funkce televize (seriály, estrády) sehrála důležitou roli při kompenzaci společenské frustrace a vytváření kompromisů s normalizačním systémem.

Sport

Pro československou tělovýchovu a sport v období 1948–1989 bylo charakteristické: časté **měnění organizační struktury**; důraz na **masovost** a s ní spojenou **brannou výchovu** obyvatel; propagandistické využívání sportovních úspěchů, které vedlo k podpoře vrcholového sportu, a to i za cenu užívání unfair prostředků.

Po pokusech sjednotit československou tělovýchovu a sport po přijetí mnichovské dohody na podzim 1938 se stejná myšlenka objevila v závěrečné fázi druhé světové války. Počátkem května 1945 vydali zástupci Československé obce sokolské, Svazu dělnických tělocvičných jednot, Federace proletářské tělovýchovy, Junáka a Československého všesportovního výboru společný **Manifest za sjednocení československé tělovýchovy a sportu**. Dne 9. května 1945 byl ustaven **Ústřední národní tělovýchovný výbor**, který měl provést sjednocení na tzv. organickém principu s tím, že všechny tělovýchovné a sportovní organizace a spolky ukončí svou činnost a vznikne nový jednotný Tělovýchovný svaz Sokol. Ke vzniku nové organizace mělo dojít na ustavujícím sjezdu v polovině září 1945. Proti plánovanému organickému sjednocení členstva, majetku a činnosti se však jednoznačně postavily Československý fotbalový svaz a Orel, opatrněji se připojily i ČOS a Svaz DTJ. Společně navrhly sjednocení volnější, tzv. federativní, které by jednotlivým organizacím zachovalo identitu. Takovému sjednocení se uskutečnilo na podzim 1946 v **Československém tělovýchovném svazu**, v jehož čele stanul starosta ČOS Antonín Hřebík. Mimo zůstal a své samostatné postavení si zachoval Československý olympijský výbor, jehož předseda Josef Gruss byl roku 1946 přijat za člena Mezinárodního olympijského výboru.

K myšlence jediné jednotné tělovýchovné organizace se vrátili komunisté po uchopení moci na konci února 1948. Již dne 27. února 1948 předsednictvo ústředního akčního výboru Národní fronty direktivně rozhodlo, že všechny tělovýchovné, sportovní a turistické svazy, spolky a kluby přejdou se svou členskou základnou a s majetkem do jednotné tělovýchovné organizace Sokol. Veřejně bylo sjednocení vyhlášeno dne 31. března 1948 a v červenci 1949 potvrzeno přijetím zákona o státní péči o tělesnou výchovu a sport, podle něhož veškeré řízení, všechny pravomoci i veškeré rozhodování v této oblasti spadaly do rukou **Státního úřadu pro tělesnou výchovu a sport**. Vlastní provádění tělesné výchovy a sportu zajišťovala **Československá obec sokolská** jako jednotná dobrovolná organizace. Její vedení i členská základna mezitím prošly tzv. očištěním, která byla reakcí komunistického režimu na sokolský protest proti únorovému převratu v průběhu průvodu při XI. všesokolském sletu v červenci 1948 a při pohřbu bývalého prezidenta Edvarda Beneše na počátku září téhož roku. Spousta členů byla z ČOS vyloučena, ve funkci starosty nahradil A. Hřebíka sokolský starosta z počátku války a vězeň koncentračního tábora Josef Truhlář.

Tělovýchovná a sportovní činnost se v poúnorovém Československu brzy ocitla ve vleku bezduchého přejímání sovětských zkušeností. Byla zavedena soutěž o Tyršův odznak zdatnosti, která měla přispět k masovému rozvoji tělesné výchovy a zároveň v duchu postupující militarizace totalitního režimu měla být jedním z prostředků k pěstování brannosti a k vojenské výchově. Mezinárodní kontakty, které se po válce postupně obnovovaly, byly rychle přetrhávány a omezovaly se pouze na styky sportovců v rámci „socialistického tábora“. Řada úspěšných sportovců (např. tenista **Jaroslav Drobný** či krasobruslařka **Alena Vrzáňová**) proto zůstala v exilu. Hledání „imperialistického nepřítele“ v řadách sportovců se pak nejvýrazněji projevilo v **aféře reprezentačního týmu v ledním hokeji**, kterému bylo v březnu 1950

zabráněno odjet do Londýna obhajovat titul mistrů světa. Po následující provokaci ze strany Státní bezpečnosti byla většina jeho členů zatčena a ve vykonstruovaném procesu odsouzena k mnohaletým trestům odnětí svobody. Dne 19. prosince 1951 pak zanikl Československý olympijský výbor jako samostatný spolek a nadále fungoval už jen jako zvláštní komise jednotné tělovýchovné organizace.

Nevidaný úspěch československých sportovců na XV. olympijských hrách 1952 v Helsinkách, zejména atleta **Emila Zátopka**, jakož i první úspěšná účast sportovců Sovětského svazu pak obrátily pozornost komunistického režimu nejen k masovosti, ale i k vrcholovému sportu. Do budoucna měl sport – jak se v 70. a 80. letech prokázalo zvláště na příkladu NDR a Kuby – sloužit jako významný propagační nástroj komunistických režimů a jako účinná ideologická zbraň ve „studené válce“.

Otázkami tělesné výchovy a sportu se na podzim 1952 zabývalo jedno ze zasedání ÚV KSČ, které dosavadní poúnorový vývoj v této oblasti podrobilo kritice. Na základě jeho usnesení byl urychleně vypracován a už dne 12. prosince 1952 schválen nový zákon o organizaci tělesné výchovy a sportu. Návrh vycházel zcela ze sovětského vzoru a znamenal zavedení tuhého státního řízení tělovýchovy a sportu prostřednictvím **Státního výboru pro tělesnou výchovu a sport**. Největší změna se týkala vlastního provádění tělovýchovné a sportovní činnosti. Byla zrušena jednotná a v českém prostředí tradiční organizace Sokol a místo ní byla direktivně zavedena nová a velice komplikovaná organizační struktura podle pracovních úseků. Hlavní postavení v ní připadlo Ústřední radě odborů, která organizovala tělovýchovu a sport v závodech, a to podle jednotlivých pracovních povolání v devíti **dobrovolných sportovních organizacích** (DSO): Baník, Dynamo, Jiskra, Lokomotiva, Slávie, Slavoj, Slovan, Spartak a Tatran. Ministerstvo školství pečovalo o povinnou tělesnou výchovu na školách všech stupňů a o dobrovolnou v oddílech DSO Slavia. Ministerstvo pracovních sil se o totéž staralo na učilištích a v rámci DSO Pracovní zálohy. Tělovýchova a sport v armádě byla organizována prostřednictvím DSO Ústřední dům armády a mezi příslušníky Sboru národní bezpečnosti a Pohraniční strážě prostřednictvím DSO Rudá hvězda. Tělesná výchova a sport na vesnicích a mezi zemědělci byla zajišťována v rámci DSO Sokol. V jednotlivých městech se začaly stavět centrální stadiony a další sportoviště. Zároveň byla v roce 1953 vybudována i teoretická základna pro sport a tělovýchovu – vznikla vysoká škola Institut tělesné výchovy a sportu v Praze, Výzkumný ústav tělovýchovný, Státní muzeum tělesné výchovy a sportu, k vydávání odborné literatury bylo zřízeno Sportovní a turistické nakladatelství. Závažným pro všechny účastníky tělovýchovného a sportovního hnutí se stalo plnění odznaku zdatnosti PPOV – BPOV (Připraven k práci a obraně vlasti – pro dospělé; Buď připraven k práci a obraně vlasti – pro mládež od 11 do 18 let), které brzy sklouzlo do formálnosti a výkaznictví. S daleko větším ohlasem se setkalo pořádání **I. celostátní spartakiády** v roce 1955, která se s postupem doby stala ve světě ojedinelou prezentací československé tělesné kultury, navazující na tradici sokolských sletů.

Systém přímého státního řízení tělesné výchovy a sportu se brzy ukázal jako příliš složitý a málo účinný. Zatímco ve vedení brzy zakořenil direktivní a centralistický způsob řízení, provázený administrativním a silnou ideologizací, organizace vlastní tělovýchovné a sportovní činnosti podle pracovních úseků narážela na tradiční dělení účastníků podle zájmu a podle územního principu. Proto i jeden z bodů usnesení celostátní konference komunistické strany, která se konala v červnu 1956 a která reagovala na závěry XX. sjezdu KSSS, navrhoval další zásadní změnu organizační struktury tělovýchovy a sportu v Československu.

Dne 20. prosince 1956 byl přijat Národním shromážděním nový zákon o organizaci tělesné výchovy, který stanovil organizační principy platné s menšími obměnami a opravami až do roku 1989. Klíčová úloha v řízení dobrovolné tělesné výchovy a sportu byla svěřena nově ustavené společenské organizaci – **Československému svazu tělesné výchovy** (ČSTV). Jeho vrcholné orgány byly pověřeny funkcí představitel celého tělovýchovného hnutí s právem vytyčovat jednotné zásady pro provádění veškeré tělovýchovy a sportu a s právem povinností pečovat o vědeckou a výzkumnou činnost v oblasti tělesné kultury, o výchovu cvičitelů a trenérů, o mezinárodní styky a o plánovitou výstavbu a údržbu a účelné využívání tělovýchovných a sportovních zařízení. Do správy ČSTV byl zároveň převeden všechen majetek Státního výboru pro tělesnou výchovu a sport a všech dobrovolných sportovních organizací. Vedle

ČSTV se tělovýchově a sportu měly věnovat další společenské organizace – Svazarm, který byl pověřen péčí o branné a motoristické sporty, Československý svaz mládeže a jeho Pionýrská organizace, jež se měly starat o mimoškolní sportování dětí a mládeže, a Revoluční odborové hnutí, které mělo za úkol zajišťovat rekreační tělesnou výchovu a sport pracujících v rámci odborové organizace. Dalšími prvky československé tělovýchovy a sportu byly oddíly Ministerstva národní obrany (Dukla) a Ministerstva vnitra (Rudá hvězda), na vesnicích připadla úloha organizátora tělovýchovy a sportu národním výborům.

ČSTV byl oficiálně založen na sjezdu ve dnech 3. a 4. března 1957 a do jeho čela byl postaven zkušený funkcionář komunistické strany František Vodsoň. V organizaci ČSTV se prolínal územní a svazový princip. Nejvyšším orgánem zůstal ústřední výbor, rozsáhlejší pravomoci však dostaly nižší složky, krajské a okresní výbory, vlastními právními subjekty se staly tělovýchovné jednoty, které spravovaly jednotlivá sportoviště. Tělovýchovné jednoty se však dělily na oddíly podle jednotlivých druhů sportu a na odbory základní a rekreační tělesné výchovy a turistiky a tyto oddíly a odbory vytvářely podle stejných kritérií základní článek tzv. svazového principu, který se uplatňoval hlavně při organizaci sportovních soutěží a při řízení vlastní tělovýchovné a sportovní činnosti. **Činnost ČSTV** podléhala požadavkům komunistické strany a **měla zprvu silný politický akcent**. Na jedné straně se i nadále rozvíjela **masovost**, a to jak prostřednictvím spartakiád, kde hromadná tělovýchovná vystoupení provázely sportovní soutěže a turistické srazy, tak řadou nových akcí – např. byly obnoveny **Sportovní hry mládeže**, se zájmem veřejnosti se setkala turistická akce **100 jarních kilometrů** či dones existující závod desetičlenných lyžařských družstev **Po hřebenech Krkonoš**. Na druhé straně byl podporován vrcholový sport, který měl propagovat Československou socialistickou republiku ve světě. Na **olympijských hráčích** a na mistrovstvích světa se prosazovali především sportovní gymnastky, veslaři, cyklisté, z kolektivních sportů lední hokejisté, volejbalisté, obrovským překvapením bylo druhé místo fotbalistů na mistrovství světa 1962 v Chile. Nad všechny úspěchy však čnily výkony fenomenální gymnastky **Věry Čáslavské**, která dobyla sedm zlatých olympijských medailí a v 60. letech patřila k nejlepším sportovcům světa.

Demokratizační změny, kterými procházela československá společnost na konci 60. let, zasáhly tělovýchovné a sportovní hnutí už na podzim 1967. V čele ČSTV vystřídal F. Vodsoň Emanuel Bosák, který vzápětí podal návrh na kandidaturu Prahy na pořádání XXII. olympijských her. ČSTV přestal aspirovat na své centrální řídicí postavení. Opětovnou samostatnost získal **Československý olympijský výbor**, obnovovaly se po únoru 1948 rozpuštěné tělovýchovné organizace, jako Sokol, Orel, Junák či Klub československých turistů. V rámci připravované federalizace Československa došlo k rozdělení kompetencí v oblasti tělovýchovy a sportu do jednotlivých republik. Místo ČSTV byly vytvořeny dvě samostatné republikové organizace – **Česká tělovýchovná organizace** a **Slovenská tělovýchovná organizace**. V lednu 1969 vzniklo v České republice (na Slovensku nikoliv) jako státní řídicí orgán Ministerstvo pro mládež a tělesnou výchovu, jeho jediným ministrem byl jmenován E. Bosák.

Ovšem i proměnu československé tělovýchovy a sportu zastavila okupace Československa státy Varšavské smlouvy v srpnu 1968. Ministerstvo pro mládež a tělesnou výchovu bylo po roce existence zrušeno v rámci opětovné obnovy totalitních forem vlády. Během „konsolidace“ politického systému a „normalizace poměrů“ ve společnosti byly zlikvidovány všechny obnovující se spolky a organizace. Tzv. antisovětské vystoupení veřejnosti na Václavském náměstí v Praze po vítězství československých hokejistů na mistrovství světa v březnu 1969 nad týmem SSSR se stalo záminkou k rozsáhlým kádrovým změnám, a to nejen v tělovýchově, ale i ve vedení komunistické strany. Obavy z obdobných akcí ovlivnily i rozhodnutí ÚV KSČ zrušit připravovanou IV. celostátní spartakiádu v roce 1970 a místo ní uspořádat pouze tělovýchovné slavnosti v okresním měřítku. S úkolem „normalizovat“ tělovýchovné a sportovní hnutí nastoupil do čela ČSTV zkušený funkcionář Richard Nejezchleb. Po rozsáhlých kádrových změnách byly sice zachovány obě republikové tělovýchovné organizace, ale rozhodující pravomoci se vrátily do rukou jednotného a vedoucí úlohu KSČ uznávajícího ČSTV. Do popředí pozornosti se znovu dostala především tzv. politickovýchovná práce vycházející ze základního normalizačního dokumentu Poučení z krizového vývoje ve straně a společnosti po XIII. sjezdu KSČ.

Ovšem teprve v roce 1973, po nástupu Antonína Himla do čela ČSTV, se československému tělovýchovnému a sportovnímu hnutí dostalo „zakotvení“ v normalizační společnosti. V mnohém přístup k tělovýchově a sportu připomínal „poúnorové“ období. Nejprve byla opětovně **upevněna organizační struktura**, stanoveny pole působnosti a rozsah odpovědnosti jednotlivých účastníků tělovýchovného procesu, tj. ČSTV, Svazarmu, Socialistického svazu mládeže, Revolučního odborového hnutí, ministerstev školství, národní obrany a vnitra. Znovu byl kladen důraz na **masovost**. Jejím nejvýznamnějším a ve světě uznávaným projevem byly **československé spartakiády**, které se konaly v letech 1975, 1980 a 1985 a navzdory proklamovanému ideologickému podtextu si získaly přízeň statisíců cvičenců. Obdobně i hnutí **Pohybem ke zdraví** si zejména televizními rozcvíčkami získalo zájem veřejnosti. Za státní finance se jako v 50. letech začala stavět sportovní zařízení, pozornost však byla tentokrát věnována náročnějším stavbám, jako byly plavecké bazény, víceúčelové sportovní haly a zimní stadiony s umělou ledovou plochou. S narůstajícími ekonomickými problémy ve druhé polovině 80. let však aktivita v tomto směru ochabla. Podporou sportu a tělovýchovy odváděl komunistický režim pozornost obyvatelstva od politiky a společenských a ekonomických problémů. Na druhé straně ve sportu, ať aktivním, či pasivním, hledali občané únik z šedivé každodennosti.

Stále více se však komunistický režim upínal na vrcholový sport, a to nejen kvůli osobnímu zájmu stranických a státních funkcionářů. Uvědomoval si totiž nejen **propagační význam sportovních vítězství**, ale i skutečnost, že na poli sportu může nejsnáze soutěžit s nejmypělejšími státy světa a „potvrzovat přednosti socialismu“. Po vzoru NDR se proto po roce 1973 začala budovat **střediska vrcholového sportu**, v nichž byli soustředěni talentovaní jedinci. Střediska byla podporována materiálně i finančně, stala se však i **základnou dopingu**, tj. užívání nepovolených prostředků, které měly proti duchu fair play zvyšovat výkonnost sportovců. Československo dosáhlo řady sportovních úspěchů na olympijských hrách a na mistrovstvích světa. Z nich k nejvýznamnějším patřily čtyři tituly světových šampionů reprezentačního družstva v ledním hokeji a titul mistrů Evropy 1976 ve fotbale, mezi jednotlivci to byly výkony atletů Imricha Bugára, Jarmily Kratochvílové a Heleny Fibingerové na prvním mistrovství světa v roce 1983 či zisk dvaceti titulů mistrů světa v kolové bratří Pospíšilových. Zcela mimořádné byly v 70. a 80. letech **úspěchy československých tenistů**, z nichž **Martina Navrátilová** a **Ivan Lendl** dlouhé týdny kralovali světovým žebříčkům. Mnozí z vrcholových sportovců (např. hokejista Václav Nedomanský nebo jmenovaní tenisté M. Navrátilová a I. Lendl) však během normalizace odcházeli – podobně jako po únoru 1948 – do emigrace a startovali později v dresu jiných států. Ovšem Československo se v 70. a 80. letech nezapsalo do dějin sportu jen uvedenými úspěchy. Ostudným se stalo rozhodnutí Československého olympijského výboru, učiněné pod tlakem postbrežněvovského Sovětského svazu, bojkotovat XXIII. olympijské hry 1984 v americkém Los Angeles.

Koncem 80. let se v duchu tehdy panující „perestrojky“ objevily pokusy reformovat i československou tělovýchovu a sport. ČSTV pod vedením Jindřicha Poledníka uvolnil mezinárodní styky a zejména se postavil proti jakémukoliv používání dopingových látek. Dřív než se mohla jeho rozhodnutí projevit, vše zcela změnily události v listopadu 1989.

Sokol

Už v poválečné euforii roku 1945 přišli komunisté s plánem na vytvoření jednotné a masové tělovýchovné organizace. Nástrojem unifikačních a centralizačních snah se měl stát **Ústřední národní tělovýchovný výbor** (ÚNTV) sdružující zástupce tělovýchovných organizací i sportovních svazů, základnou sjednocení **Československá obec sokolská** (ČOS, Sokol), jako nejsilnější a nejlépe uspořádaná tělocvičná organizace s bohatými národními tradicemi, do níž měli vstupovat komunisté i příslušníci bývalé **Federace proletářské tělovýchovy** (FPT) a pokusit se získat rozhodující vliv na členskou základnu. Už v průběhu roku 1945 narazily jejich plány na odpor organizací sdružených na půdě ÚNTV, v jehož čele stanul předseda ČOS a národněsocialistický poslanec **Antonín Hřebík**. Odpor vyvrcholil 10. ledna 1946 prohlášením zástupců ČOS, že sokolstvo odmítá vytvoření masové organizace a je pouze pro federativní sjednocení a samostatnou činnost jednotlivých tělovýchovných, sportovních a turistických organizací. Konec komunistických plánů představoval zánik ÚNTV a vytvoření **Československého tělovýchovného svazu** jako volného sdružení samostatných tělovýchovných a sportovních organizací v září 1946.

Součástí svazu měl být i **slovenský Sokol**, jehož zástupci se dožadovali obnovy samostatné činnosti už v červnu 1945. Tyto snahy podporovala i Demokratická strana, když však v květnu 1947 vyzval ústřední výbor Komunistické strany Slovenska komunisty ke vstupu do Sokola ze stejných důvodů jako předtím v českých zemích, podmiňovala Demokratická strana jeho uznání povolením činnosti katolických organizací (Orel, Spolek katolické mládeže). Nový sbor pověřenců legalizoval koncem roku 1947 činnost Sokola na Slovensku podle komunistických představ, existovalo zde ovšem jen 96 jednot.

Jednalo se tedy o zlomek sokolského hnutí rozvíjejícího se především v českých zemích, kde pokus komunistů proniknout do Sokola ztroskotal, což v říjnu 1947 potvrdila ideová rezoluce VIII. sjezdu ČOS hlásící se k tradičním demokratickým hodnotám v duchu národního socialismu a myšlenek Tomáše Garrigua Masaryka a Edvarda Beneše. ČOS tehdy sdružovala v 52 sokolských župách, z toho dvou zahraničních, 3686 jednot s více než milionovou členskou základnou, kterou tvořilo 328 tis. mužů, 241 tis. žen, 57 tis. dorostenců, 76 tis. dorostenek, 134 tis. žáků a 169 tis. žákyň.

Postoj a sympatie sokolské obce v době komunistického převratu vyjádřil pokus jejího vedení v čele s A. Hřebíkem navštívit ještě 25. února 1948 prezidenta E. Beneše. Když o dva dny později předsednictvo ústředního akčního výboru Národní fronty (ÚAV NF) rozhodlo, že **ČOS zůstane jedinou tělovýchovnou organizací, do níž budou všechny ostatní včleněny**, znamenalo to nejen návrat k dřívějšímu komunistickému plánu jednotné masové tělovýchovy, ale i pokus eliminovat potenciálního protivníka a v neposlední řadě využít nadcházejícího XI. všesokolského sletu k určitému ospravedlnění převratu v očích mezinárodní veřejnosti.

Z vedení Sokola byli proto ihned odstraněni stoupenci A. Hřebíka, jehož nahradil staříčkový **Josef Truhlář**, bývalý sokolský starosta vězněný za okupace v Dachau, který spolu s předsedou ÚAV ČOS Františkem Bláhou hovořil už 1. března v rozhlase o věrnosti Sokola nové vládě. Dne 23. března byl ÚAV ČOS rozšířen o zástupce všech tělovýchovných a sportovních organizací určených ke **sloučení**, které pak **bylo slavnostně proklamováno 31. března 1948** v Obecním domě v Praze. Obdobné koordinační orgány zajišťující sjednocení měly být zakládány v sokolských župách a jednotách, kde už existovaly vlastní **akční výbory pověřené prováděním čistek**. Na jaře 1948 však bylo postiženo jen minimum sokolských funkcionářů, protože s ohledem na přípravu XI. všesokolského sletu neměly AV NF povovo-

leny radikálnější zásahy do složení sokolských orgánů, zejména cvičitelských sborů, a v místech, kde zastavily činnost jednot, musely svá opatření na příkaz ÚAV NF odvolat. K vážnějšímu problému došlo až v polovině května, kdy výbor ČOS včetně přítomných komunistů zrušil bez souhlasu ÚAV NF akční výbory v Sokole, proti čemuž se postavil ÚAV Sokola. V atmosféře blížících se voleb i sletu se nakonec celá záležitost řešila kompromisem – akční výbory v Sokole byly zrušeny, ale měly je nahradit sokolské komise při místních AV NF.

Konflikt s totalitním režimem na **XI. všesokolském sletu** vedl k represím, které nabyly po **pohřbu E. Beneše** v září 1948 masového charakteru, a do počátku listopadu bylo v českých zemích **postiženo na 15 tis. členů** (11,5 tis. vyloučeno, 1,5 tis. zbaveno funkcí, přibližně stejný počet dostal důtku a zbytek různé jiné tresty). Počet postižených se dále zvýšil, protože v některých oblastech (např. na Ostravsku) nebyly čistky v jednotách zdaleka ukončeny. Řada členů a funkcionářů Sokola se také stala **obětí politických procesů**, byla **internována v táborech nucené práce** či jinak perzekvována. Do vedení ČOS byli postupně dosazováni představitelé různých tělovýchovných organizací a klubů (např. vzdělavatelem ČOS byl v říjnu 1948 jmenován dřívější levicový sociální demokrat Julius Dolanský-Heidenreich).

Vedle čistek určovalo vývoj sokolského hnutí do jara 1949 **vytváření závodních a vojenských sokolských jednot**, faktické organizační a hospodářské začlenění sportovních klubů a organizací do Sokola (administrativně se uskutečnilo k 1. květnu 1948, přičemž z polských klubů a jednot na Těšínsku vznikla Polská rada Sokola, která existovala do roku 1952) a přechod k nové vnitřní organizaci. V prosinci 1948 bylo údajně v českých zemích ustaveno 259 závodních jednot se 130 tisíci členy a 100 tisíci dorostenci a dorostenkami a téměř 200 jednot vojenských. Na přelomu let 1948–1949 probíhaly **čistky mezi funkcionáři bývalých sportovních klubů**, jejichž majetek byl převáděn sokolským jednotám. Současně začala 1. ledna 1949 platit nová organizační struktura ČOS, v níž sokolské župy nahradily nové sokolské kraje a okresy; župní orgány však pokračovaly v činnosti až do úplného předání agendy a majetku novým krajským a okresním výborům Sokola.

V dalších zhruba třech letech představovala **ČOS nesourodý konglomerát** více či méně kompaktních částí s různými zájmy, hluboce poznamenaný poúnorovými represemi. Funkcionářský aktiv na úrovni jednot i okresů byl rozbit, tradiční činnost skomírala. Neblaze působily jak snahy o řízení tělovýchovy státními a slovenskými výbory a úřady pro tělesnou výchovu a sport, zřízenými na základě zákona o státní péči o tělesnou výchovu a sport ze 14. července 1949, tak direktivní **zavádění prvků sovětské „fyzkultury“**, k nimž patřilo např. přeceňování významu sportů a branné přípravy, přehlížení základní tělesné výchovy a rušení cvičitelských sborů, zavedení masových akcí, jako byl Tyršův odznak zdatnosti, nahrazený ovšem zanedlouho soutěžími o odznaky Připraven k práci a obraně vlasti (PPOV) či Buď připraven k práci a obraně vlasti (BPPOV), štafety míru a přátelství. Aktivitu členů podlamovalo i **plnění tzv. společných úkolů Národní fronty** („dobrovolných“ brigád, sběru surovin apod.), problematická spolupráce s ČSM a ROH nebo ideologická indoktrinace pod heslem „Sokol patří pracujícím“ v rámci tzv. výchovně-propagační práce, která nahradila tradiční sokolskou vzdělavatelskou činnost. Hlavním cílem tří celostátních konferencí Sokola v roce 1950 i tzv. IX. sjezdu ČOS ve dnech 21.–24. června 1951 bylo rozšíření členské základny, která se přes všechny snahy zmenšovala. V roce 1952 sice existovalo 6958 sokolských jednot a 5246 sokolských kroužků ČSM s velmi nepravděpodobnou činností, ale ČOS měla jen 857,7 tis. členů.

Rozklad tělovýchovy prohloubilo **zavedení sovětského modelu organizace** tělesné výchovy a sportu. Zákonem z dne 12. prosince 1952 byla **zřízena hierarchizovaná soustava** okresních, resp. obvodních a krajských výborů pro tělovýchovu a sport při národních výborech, řízená státním výborem pro tělesnou výchovu a sport, jenž byl ústředním orgánem státní správy. Současně bylo usnesením strany a vlády nařízeno organizační rozdělení tělovýchovy a sportu formou dobrovolných sportovních organizací (DSO) mezi ROH, Sokol a čtyři resorty. DSO Sokol měla organizovat a provádět tělesnou výchovu a sport pouze mezi dospělými na venkově a v menších městech, kde nebyly odborářské jednoty; děti a mládež se začaly v Sokole sdružovat znovu až po I. celostátní spartakiádě v roce 1955.

V roce 1956 byl v duchu dobových „decentralizačních“ snah opuštěn princip přímého direktivního státního řízení tělovýchovy a sportu a po přijetí zákona č. 68/1956 Sb., o organizaci tělesné výchovy, z 20. prosince 1956 se ve dnech 3. a 4. března 1957 konal ustavující sjezd **Československého svazu tělesné výchovy (ČSTV)**, který byl jednotnou masovou organizací a jednou z „převodových pák“ komunistů v rámci NF; na Slovensku se ustavující konference uskutečnila 2. a 3. dubna 1957.

Prakticky celé další desetiletí sokoly i sokolské tradice připomínaly jen názvy tělovýchovných či tělocvičných jednot (TJ Sokol) a jejich zařízení, „sokoloven“, v nichž dále cvičila řada bývalých členů v rámci odborů základní tělesné výchovy (ZTV). Teprve v roce **1968** začalo **sokolské hnutí** usilovat o **samostatnou existenci**. Už 21. dubna 1968 se na Žofíně konal sjezd tzv. pražského pětižupí, 4. května se zde na setkání pěti desítek bývalých žup ustavil přípravný výbor ČOS, který vyzval mj. k aktivitě členů a ustavování obdobných orgánů v župách a jednotách. Sokolové se zúčastnili i prvomájových oslav, za což 4. května 1968 československé představitelky při jednání v Moskvě ostře napadl generální tajemník Komunistické strany Sovětského svazu (KSSS) Leonid Iljič Brežněv, který svou kritiku zopakoval i na zasedání zemí Varšavské smlouvy o několik dní později.

Sokolský přípravný výbor zahájil ještě v květnu 1968 jednání s ÚV ČSTV o obnovení ČOS a převzetí jejího majetku v českých zemích (na Slovensku nebyla tato otázka aktuální). Vedle technických problémů spojených s určením a delimitací majetku a osobních animozit se při jednáních jako problematický jevil např. vztah k odborům základní tělesné výchovy ČSTV. V polovině června 1968 na zesílený tlak ÚV ČSTV proti osamostatnění Sokola reagoval přípravný výbor (PV) ČOS programovým prohlášením požadujícím vytvoření samostatné sokolské organizace v rámci tělovýchovného hnutí a hlasování v jednotách, zda do ní chtějí vstoupit. Vzápětí žádali vytvoření vlastní organizace okresní funkcionáři odborů ZTV a 10. července 1968 byl s podporou ÚV ČSTV ustaven přípravný výbor Československého tělocvičného svazu Sokol. Vzájemná jednání za účasti ústředních orgánů ČSTV i Československé strany socialistické vyvrcholila v podvečer 21. srpna 1968 společným provoláním obou přípravných výborů proti okupaci Československa s výzvou k jednotě a spolupráci v duchu Tyršových myšlenek.

Další jednání s PV ČOS byla do dubna 1969 vedena za ČSTV hlavně ústředním výborem ZTV a vyústila v přípravu **Československého tělocvičného svazu (ČTS) Sokol**. Svaz se hlásil programově k sokolským tradicím a v jeho navržených orgánech převažovali bývalí členové Sokola, což vyvolalo požadavky na větší zastoupení příslušníků dřívější FPT a Svazu DTJ i uplatňování normalizačních usnesení ÚV KSČ.

Československý tělocvičný svaz Sokol se stal součástí **České národní tělovýchovné organizace (ČNTO)**, jejíž ustavující sjezd se konal až v červnu 1969. Normalizační úsilí o plnou obnovu jednotné a masové tělovýchovy směřovalo proti snahám o obnovení ČOS, které Rudé právo v listopadu 1969 označilo za „hazard s jednotnou tělovýchovou“, a v první řadě se zaměřilo proti tradiční sokolské vzdělávací činnosti. Požadavek „ideové očisty“ vznesený na II. plenárním zasedání ČNTO se na zasedání ÚV ČTS Sokol 25. dubna 1970 projevil nahrazením vzdělávací rady „ideově výchovnou“ radou. Současně probíhaly v ČNTO i ČTS Sokol personální čistky, které zakončilo v červnu 1971 přijetí normalizačního stanoviska ČNTO k vývoji od dubna 1968 do května 1971, v němž se oznamuje mj. nastolení nového systému ideově výchovné práce v ČTS Sokol. Tím vlastně začala poslední fáze existence ČTS Sokol, který zakrátko zakončil svou činnost.

Do února 1948 tvořily sokolské jednoty mimo území republiky sokolské župy Zahraňiční se sídlem v Praze a Vídeňskou ve Vídni. Po komunistickém převratu některé jednoty z ČOS vystoupily, jiné s ní přerušily styky. Příliv emigrantů však vedl k zakládání dalších sokolských jednot, a to i v uprchlických táborech. Např. v letech 1948–1954 tak vzniklo v Německu a Itálii 28 sokolských jednot, které vytvořily na přechodnou dobu župu dr. Edvarda Beneše v exilu s Italským okrskem, která ovšem při další emigraci členů zanikla.

V listopadu 1950 bylo vytvořeno **Ústředí československého sokolstva v zahraničí (ÚČSZ)**, sdružující sokolské jednoty a později župy z celého světa, v jehož čele byly až do 70. let takové osobnosti jako A. Hřebík či M. Provoznicová. V červenci 1952 ustavily západoevropské jednoty v Paříži Evropský okrsok

Československého sokolstva zahraničního, jenž se v roce 1957 přeměnil v sokolskou **župu Západoevropskou**. V roce 1952 vznikl i Kanadský Sokol, okrsek čs. sokolstva v zahraničí, později přejmenovaný na sokolskou **župu Kanadskou**.

Počet jednot a členů, jejich aktivita a činnost se měnily s tím, jak pokračoval odliv emigrantů do míst trvalého pobytu. Nová emigrační vlna po roce 1968 vedla v první polovině 70. let k podstatnému rozšíření sokolských jednot ve Švýcarsku, kde vznikl k 1. lednu okrsek Západoevropské župy a později samostatná **Švýcarská župa**, sdružující v roce 1981 celkem deset jednot. V roce 1980 pak vznikla sokolská **župa Australská**, i když sokolské župy v Sydney a Melbourne vznikly již v roce 1950. Její součástí byla i sokolská jednota Jižní Afrika, která vznikla v roce 1972, podobně jako do Kanadské župy patřila počátkem 80. let jednota Villa Dominici v Argentině.

Zahraniční sokolská organizace, přestože měla jen několik desítek jednot, které dělily obrovské vzdálenosti, a počet jejich členů se řádově počítal na tisíce, se snažila vyvíjet aktivní činnost i v mezinárodním měřítku, zejména přípravou a realizací zahraničních sokolských sletů.

Sokol byl v Československu obnoven po listopadu 1989 za významné spolupráce exilových sokolských jednot.

Sex

Především v padesátých letech byla problematika sexu v oficiálních médiích tabuizovaná, přestože např. některé mládežnické kolektivistické akce (jako brigády mládeže) k intenzivním sexuálním kontaktům vybízely – část pozdější beletrie tento aspekt reflektuje. V rámci svazáckých aktivit vznikla i řada dlouholetých svazků. Na prudérním tónu se podílela zřejmě i skutečnost, že politickou špičku tvořili v padesátých letech, stejně jako později, spíše starší muži s konzervativním pohledem na život. Veřejně byly pranýřovány také mimomanželské vztahy, např. na odborových rekreacích. Určitou výjimku v přístupu k sexu představovalo v tomto ohledu krátké období let 1968–1969, kdy byl první tajemník ÚV KSČ na veřejnosti prezentován i jako sexuálně přitažlivý muž.

Konec padesátých a zejména šedesátá léta přinesly výrazné uvolnění dosud velmi upjaté atmosféry především mezi mládeží, jak lze doložit na některých dobových literárních či filmových dílech (muzikál *Starci na chmelu*; 1964). Již v roce 1960 vydalo Ministerstvo školství a kultury pokyn k zahájení **sexuální výchovy**, která byla v té době ovšem označována jako „výchova k rodičovství“. Problematika partnerských vztahů pronikla i na stránky časopisů (vč. časopisu *Osvětová práce* a mládežnických listů).

Průzkum z poloviny šedesátých let však ukazoval, že až do předmaturitního období si ze zkoumaného souboru plných 82,1 % dívek uchovalo panenství. V následujících desetiletích se sex před dosažením plnoletosti stal přece jen běžnější záležitostí. **Manželství** pak byla uzavírána v **relativně nízkém věku**, často krátce po dosažení plnoletosti. Objevovaly se i poměrně četné případy mimomanželských sexuálních styků, i když u veřejně činných lidí nebo u politických funkcionářů byly tyto praktiky oficiálně velmi ostře kritizovány a zejména u středních kádrů se mohly stát problémem pro úspěšné budování kariéry. Vztah k sexu a sexuálně vyzývavému chování se lišil podle nejrůznějších sociálních kritérií, podle regionu apod.

V průběhu šedesátých let se začalo i v médiích hovořit o existenci **prostitutek**, které byly předtím prezentovány jako přežitek minulého měšťáckého vykořisťování ženy. Zatímco v padesátých letech vegetovaly prostitutky spíše na okraji společnosti, v následujícím desetiletí se podle tisku stále častěji vyskytovaly hlavně v některých exkluzivních restauracích nebo barech (hotel Jalta v Praze) a mezi jejich nejžádanější zákazníky patřili stále častěji turisté ze západní Evropy. V roce 1966 policie údajně registrovala celkem 9700 prostitutek.

V Československu v padesátých i po značnou část šedesátých let byla stíhána **pornografie** a prakticky veškeré otevřené znázorňování sexu, což vedlo i k cenzurování mnoha uměleckých děl. Nicméně i přes represi se hlavně v šedesátých letech šířila domácí výroba či distribuce pornografických materiálů (případně také proskribovaných ženských aktů). Zároveň sexuálně odvážné časopisy patřily k oblíbenému pašovanému zboží.

Stejně jako pornografie a prodejní sex byl odsuzován jako **symbol úpadkovosti západní konzumní kultury** i striptýz. Nicméně i ten se začal v šedesátých letech objevovat v některých podnikcích orientovaných především na západní turisty (varieté Alhambra v Praze, Brno). Podle některých pamětníků se však striptýz objevil až v roce 1968 – údajně se tak stalo ve Varietě Praga v rámci pořadu s uměleckým názvem *Krása bez závoje*, podle jiných dokladů se stala tato produkce součástí doprovodného programu k Mezinárodní výstavě bižuterie Jablonec 68 v tamějším hotelu Praha. Program *Krása bez závoje* byl po několika letech zrušen a podobné produkce již oficiálně neprobíhaly až do konce osmdesátých let.

V sedmdesátých a osmdesátých letech byla obnovena poměrně striktní pravidla omezující zobrazení sexu zejména ve filmu a v televizi, i když v této oblasti docházelo k postupnému uvolňování, především v osmdesátých letech, jak dokládají četné příklady z kinematografie a televizní tvorby. Výrazně do této oblasti zasáhl rozvoj videokultury. Od poloviny osmdesátých let patřily k nejžádanějším videokazety s pornografickými filmy. Do beletrie a poezie pronikaly sexuální motivy přece jen snáze, i když i zde bylo bráněno v uveřejňování vysloveně erotických nebo pornografických publikací. Nahé ženské tělo se časem uplatňovalo v reklamní fotografii (např. JZD Slušovice).

Do určité míry tolerantnější poměr k této problematice, spíše ale ve vztahu k odhalenému tělu jako takovému, byl zřetelný například v sousední Německé demokratické republice, kde legálně fungovaly nudistické pláže.

Diskuse o sexu a sexuální výchově v druhé polovině osmdesátých let ovlivnila problematika spojená s chorobou AIDS. I když počet případů v Československu nebyl nijak hrozivý, jednalo se o problém, který nebylo možno přehlížet. Hrozba nakažení vedla možná trochu paradoxně k rozprouzení veřejné diskuse o bezpečném sexu. Ten byl na samém konci 80. let výrazněji reflektován v médiích jako součást diskuse o fyzickém násilí ve společnosti a vztahu mezi agresivním chováním a sexem, zejména u mládeže.

Velký problém představovala po celé sledované období **homosexualita**, která byla zpočátku kriminalizována a později považována přinejlepším za chorobu, kterou je nutno léčit. Nový trestní zákon z roku 1961 kriminalizoval pouze homosexuální styk s osobou mladší osmnácti let, pokud partner sám byl starší než osmnáct let, pokud byl styk vykonáván za úplatu, byla zneužita závislost sexuálního partnera nebo tímto stykem vzniklo „veřejné pohoršení“. V šedesátých letech se začalo o tématu více hovořit i v médiích a šířily se informace o homosexuální orientaci některých osobností působících např. v kultuře. Veřejně se přiznat k homosexualitě však ani v tomto relativně uvolněném období nebylo možné. Velké potíže s homosexuální orientací měl při své návštěvě Prahy americký básník Allen Ginsberg a často byli jako homosexuálové označováni i mladí muži nosící dlouhé vlasy. Doklady o homosexualitě patřily k oblíbeným nástrojům Státní bezpečnosti ke kompromitování občanů ze zahraničí i vlastních občanů. V tomto ohledu se situace nijak výrazně neměnila ani v sedmdesátých a osmdesátých letech, i když se koncem osmdesátých let objevovaly určité snahy nahlédnout i na tuto problematiku trochu odlišným způsobem.

Patologické formy – alkoholismus narkomanie a chuligánství

Společensky nepřijatelné formy trávení volného času byly označovány většinou jako patologické. Někteří autoři však hovořili i o „antikultuře“ volného času. Zejména koncem padesátých let a počátkem šedesátých let mezi teoretiky silně rezonovala představa, že uvedené rysy v chování společnosti jsou přežitkem minulých epoch a v nejbližší budoucnosti se je podaří zcela potlačit. V dalších letech však mezi odborníky sílilo přesvědčení, že naprostá eliminace patologických jevů v nejbližších letech a desetiletích je spíše utopistickou vizí. Představy o patologičnosti určitých druhů chování se pochopitelně v průběhu doby proměňovaly, zejména v padesátých letech toto vymezení kromě běžných jevů zahrnovalo třeba poslech moderní západní hudby, respektive tancování na tuto hudbu nebo trampingu.

Po celé sledované období byla za nejrozšířenější patologickou formu trávení volného času považována **nadměrná konzumace alkoholických nápojů**. Zákon o potírání alkoholismu byl přijat již v roce 1948 a počítal se třemi směry boje proti nadměrnému užívání lihovin – šlo jednak o osvětu spojenou s výzkumem problematiky a léčením zdravotních následků, jednak o omezení podávání alkoholických nápojů určitým skupinám nebo v určených dnech a hodinách a také o trestání přestupků proti zákonu. Boje proti alkoholismu se dotkla i usnesení X., XI. a XII. sjezdu KSČ. Velkou kampaň proti alkoholismu ve druhé polovině padesátých let zahájilo zvláštní usnesení vlády (1956) a zřízení **Ústředního protialkoholního sboru** v lednu roku následujícího. Normu z roku 1948 nahradil nový zákon o boji proti alkoholismu, patřící do rozsáhlé skupiny předpisů vydaných v první polovině šedesátých let a reagujících na deklarovaný přechod k socialistické společnosti. I přes odlišnou rétoriku se však jeho základní zaměření příliš nelišilo od normy z roku 1948, spíše jen prohlubovalo preventivní činnost (zmiňme zde film Martina Friče *Dnes naposled* z roku 1958), zdůrazňovalo význam zásobování nealkoholickými nápoji a více podporovalo zřizování protialkoholních zařízení (poraden, záchytek apod.). Alkoholismu se také týkal v roce 1989 vyhlášený zákon České národní rady o ochraně před alkoholismem a jinými toxikomaniami. Ten však spíše rozšiřoval předcházející normu o další „toxikomanie“, tedy užívání omamných a psychotropních látek a také kouření, které zákon označoval jako „zvláštní druh toxikomanie, který škodlivě působí na zdraví kuřáků i nekuřáků bezprostředně vystavených účinkům kouření“. Ve druhé polovině osmdesátých let proběhla pod sovětským vlivem další kampaň proti alkoholismu, která však ovlivnila konzumaci příslušných nápojů jen velmi málo. Výrazněji než sebeširší kampaně ovlivňovala míru konzumace alkoholických nápojů jejich cena, zejména v případě piva se jednalo o sociálně citlivou komoditu, takže k razantnějšímu zvyšování cen bylo přistupováno jen s velkým váháním. Určitý význam pro omezení spotřeby měla i šířící se motorizace, zejména v sedmdesátých a osmdesátých letech. **Konzumace alkoholu v Československu** však zůstávala v celém sledovaném období v mezinárodním srovnání **značně vysoká**. Vedle přece jen slabého rozvoje motorizace ve srovnání se Západem se na tom podílel i menší tlak na mnoha pracovištích na pracovní výkonnost. Počet alkoholiků se již na konci šedesátých let odhadoval na 200 tisíc.

I když byl alkoholismus prezentován jako kapitalistický přežitek, výzkumy ukazovaly pro ideology nelichotivou skutečnost, že nejrozšířenější byl stále mezi **dělnictvem**. Alkoholismus měl i svůj regionální rozměr: největší problémy způsoboval v některých oblastech **na Slovensku** a průmyslových aglomeracích **na severu Moravy a severu Čech**. Zejména konzumace v hostincích měla i svůj genderový rozměr, protože ženy navštěvovaly tyto podniky přece jen vzácněji.

Zákony se zvláště soustředily na potlačení **alkoholismu mezi mládeží**. A mladých lidí se výrazně týkala další „patologická forma“ trávení volného času – **narkomanie**. Ta se však šířila ve větší míře až v sedmdesátých a zejména v osmdesátých letech. V sedesátých letech se objevovalo spíše zneužívání některých léků (fenmetrazin, yastyl aj.), jen na jejich konci se částečně i pod vlivem šíření hnutí hippies do našeho prostředí objevovalo i užívání marihuany. Probíhaly i různé pokusy s psychotropní látkou LSD. V pozdějších desetiletích se i na území Československa čím dál častěji objevovaly případy užívání „tvrdých drog“. Českou „specialitou“ se stal především **pervitin** (metamfetamin), připravovaný v drobných nelegálních výrobnách z běžně dostupných léků proti chřipce a rýmě. Veřejná diskuse o rozšíření drog zejména mezi mládeží výrazně zesílila v druhé polovině osmdesátých let (román Radka Johna *Memento*; 1986, poté zpracován v roce 1987 Jiřím Věřčákem jako filmový dokument). Stejně jako u alkoholismu byla akcentována skutečnost, že drogy neblaze působily na zdraví spotřebitelů a navíc stály v pozadí mnoha násilných i majetkových kriminálních činů. Koncem osmdesátých let se reflektovala i otázka šíření nemoci AIDS mezi narkomany.

Za patologické formy trávení volného času byly vedle užívání různých návykových látek zejména u mládeže považovány činnosti zahrnované do poněkud vágního termínu **chuligánství**. Většinou se s ním pojil komplex různých, zejména násilných, ale někdy i majetkových trestných činů a přečinů. Vágní vymezení chuligánství umožňovalo spojovat s tímto pojmem například různé alternativní mládežnické subkultury. Speciální skupinu představovalo spojení chuligánství se subkulturou fanoušků některých sportovních týmů, které se rozvinulo zejména v osmdesátých letech. První masivní kampaň proti chuligánství proběhla v Československu v roce 1957, nicméně v povědomí veřejnosti zůstával i soudní proces se skupinou Vyšehradští jezdcí ze září 1953, který údajně přenášel i rozhlas. Problém s „chuligánstvím“ nesdílelo Československo jen se Sovětským svazem a dalšími zeměmi východního bloku, ale intenzivně se projevoval i v západní Evropě a v USA. Podhoubí chuligánství a obecně kriminality mládeže bylo spatřováno v neoficiálních skupinkách – partách, v nichž mladí lidé trávili naprostou většinu svého volného času bez jakéhokoliv společenského dohledu. Motivem většiny trestných činů byla snaha o prolomení nudy a touha po dobrodružství. Zejména v druhé polovině osmdesátých let se poměrně často hovořilo o stoupající agresivitě a brutalitě části mladistvých. Situaci údajně zhoršoval šířící se kult násilí ve videokultuře (v padesátých letech byla často viněna četba brakové dobrodružné literatury) a celkové oslabení veřejných autorit i síly rodiny.

Způsoby ovládání společnosti

13

Kádrová politika a nomenklatura KSČ | *Vladimíra Hradecká*
Média a jejich role v totalitním systému | *Barbara Köpplová*

Cenzura | *Jakub Končelík*

Tisk | *Barbara Köpplová*

Československý rozhlas | *Eva Ješutová*

Československá televize | *Jarmila Cysařová*

Československá tisková kancelář | *Ludmila Trunečková*

Orbis | *Ludmila Trunečková*

Novinářské organizace | *Barbara Köpplová*

Svaz československých filmových a televizních umělců (FITES) | *Jarmila Cysařová*

Mezinárodní organizace novinářů | *Barbara Köpplová*

Režimní rituály | *Zuzana Beňušková*

Spartakiády | *František Kolář*

Československé oficiální mírové hnutí | *Petr Blažek*

Jazyk totalitního režimu | *Karel Šebesta*

Kádrová politika a nomenklatura KSČ

Kádři byli v komunistické terminologii **funkcionáři** komunistické strany, společenských organizací, vědeckých či kulturních institucí, státní a hospodářské správy, nositelé vědeckých hodností a vysokí důstojníci ozbrojených složek. Kádrovou politiku komunistické strany pak lze definovat jako činnost, kterou zabezpečovala, aby na rozhodujících místech ve straně i v celé společnosti byli lidé, kteří plní její záměry a úkoly.

Komunistická strana rozhodovala o početných personálních změnách již bezprostředně po únoru 1948, kdy při čistkách organizovaných akčními výbory Národní fronty musely odejít z důležitých míst v celé společnosti tisíce lidí z řad poražených politických protivníků nebo osob činných ve státní správě či hospodářství již v předcházejících obdobích. Na jejich místa přicházeli funkcionáři, jejichž hlavní a často jedinou kvalifikací pro vykonávání funkce byla **politická oddanost komunistické straně a věrnost režimu**. Důležitými kritérii byly rovněž „třídní příslušnost“ a „třídní původ“, neboť komunistická strana, která prezentovala své vítězství v únoru 1948 jako vítězství „všech pracujících“ a především **dělnické třídy**, za jejíž předvoj se vydávala, spatřovala v dělnictvu hlavní sociální oporu své vlády. S výjimkou roku 1956, kdy se v projevech komunistických představitelů i v usneseních strany objevoval požadavek na schopnost řešit problémy novým, tvůrčím způsobem, dominovala tato kritéria po celá padesátá léta.

Personální změny v prvním období po komunistickém převratu v únoru 1948 probíhaly živelně, bez koordinace a vymezení pravomocí stranických výborů na různých úrovních. Vedení strany proto již v červnu vydalo směrnici o kompetenci jednotlivých orgánů KSČ (od základních organizací až po ústřední výbor) při rozhodování o „kádrových“ otázkách. Obecná směrnice však nebyla příliš úspěšná, a tak vedení KSČ v dalších usneseních upřesňovalo seznam funkcí, o kterých rozhodovala jednotlivá grémia ústředního výboru, a hledalo nástroj k zajištění trvalého vlivu komunistické strany na obsazování nejdůležitějších funkcí ve společnosti. Staly se jím tzv. **kádrové pořádky** neboli nomenklatura – nejdříve ÚV KSČ a postupně i dalších článků komunistické organizace.

První kádrový pořádek ÚV KSČ schválil sekretariát ústředního výboru v únoru 1952. Zahrnoval 15 000 funkcí, jejichž obsazení – před jmenováním či zvolením – schvalovaly předsednictvo, politické byro nebo sekretariát ÚV KSČ. Kádrový pořádek byl postupně upravován. V roce 1957 obsahoval necelých 8000 funkcí. Podstatné snížení počtu schvalovaných funkcí bylo výrazem určité decentralizace, rozšiřování pravomocí nižších orgánů komunistické strany a vedoucích hospodářských pracovníků. V dalších letech však počet schvalovaných funkcí opět narůstal a podle kádrového pořádku z roku 1961 schvalovaly orgány ÚV KSČ (některé funkce schvalovalo rovněž plénum ústředního výboru, některé tajemníci či oddělení) již 9638 funkcí. Tento fakt naznačuje snahu vedení KSČ o větší kontrolu nad společností. (Údaje o rozsahu nomenklatury nižších orgánů KSČ z tohoto období chybějí.)

Do roku 1951 zajišťovala v aparátu KSČ úkoly samostatná **kádrová oddělení**, poté přešly jejich kompetence na ostatní oddělení. V hospodářských a státních institucích působily do roku 1958 samostatné útvary pro kádrovou práci. Jejich zrušení mělo – v souvislosti s první ekonomickou reformou – zvýšit úlohu vedoucích hospodářských pracovníků. (Nezbytnou personalistickou agendu zajišťovala personální, školní a další oddělení.)

Kádrová politika komunistické strany v 60. letech (zejména v jejich druhé polovině) byla výsledkem střetávání a určitého kompromisu mezi reformními snahami některých komunistických funkcionářů a vlivnou částí aparátu KSČ usilující o zachování dosavadního stavu. Mnohomluvné a frázovité usnesení ÚV KSČ o kádrové práci z prosince 1964 proto obsahovalo v jakési „vyvážené“ podobě snahy obou proudů. „Třídní hledisko“, „komunistické uvědomění“ funkcionářů a jejich „oddanost socialistickému zřízení“ zůstávaly spolu se znalostí marxismu-leninismu základními kritérii při posuzování „kádrů“. Současně však usnesení deklarovalo „vyšší nároky“ na odborné znalosti a řídicí schopnosti vedoucích pracovníků. Usnesení kladlo důraz na „maximální stabilizaci kádrů“, současně však vyhlášovalo nutnost vyměňovat „ty funkcionáře, kteří příliš dlouho ponecháni na stejném místě propadli rutině a prakticismu,“ apod. O tom, která z deklarovaných hesel budou mít větší váhu, rozhodovala praxe. V souladu s celkovým vývojem společnosti se **od poloviny 60. let** prosazovala spíše tendence k jistému **uvolňování i v kádrové politice**. Oproti předchozím létům byl kladen **větší důraz na odbornost a dosažené vzdělání**. Do funkcí se mnohdy vybíralo z více kandidátů, na některá místa se vyhlášovaly **konkurzy** aj. „Práce s kádry“ spočívající v obsazování vedoucích funkcí „spolehlivými“ a „oddanými“ lidmi se postupně v některých institucích měnila v kvalifikovanou personalistiku.

Rozdílné tendence se projevovaly i v rozhodnutích o rozsahu nomenklatury. Zatímco usnesení sekretariátu ÚV KSČ z června 1965 proklamovalo zúžení připravovaného kádrového pořádku ÚV KSČ na méně než 6000 funkcí a respektování odpovědnosti vedoucích funkcionářů hospodářských a jiných orgánů, pracovníci aparátu prosadili v dalším roce kádrový pořádek, který obsahoval téměř 9000 funkcí schvalovaných orgány ústředního výboru. Rozdílné přístupy ke kádrové politice uvnitř aparátu komunistické strany se projeví i v dalších otázkách. XIII. sjezd KSČ v červnu 1966 při formulaci nároků na vedoucí pracovníky akceptoval především jejich politickou spolehlivost. Také usnesení ústředního výboru z října 1967 vyznělo v tomto duchu. Naproti tomu podkladový materiál pro jednání sekretariátu ÚV KSČ o úkolech a organizaci dosavadních kádrových a personálních útvarů z prosince 1967, jehož autory byli dva vedoucí oddělení, byl spíše návrhem na vytváření moderních personálních útvarů a jejich koncepce neměla nic společného se stejnojmennými útvary vytvářenými v normalizačním období. Rok 1968 přinesl radikální změny i do kádrové politiky KSČ. Dosavadní pojetí vedoucí úlohy strany bylo i zde prolomeno a četná místa ve všech sférách společnosti byla obsazována **bez schválení příslušných výborů KSČ**. Nejvyšší orgány komunistické strany sice stále rozhodovaly o obsazení špičkových politických funkcí, léta budovaný systém nomenklatury jako důležitého nástroje moci se však rozpadl. Dokonce i do řad komunistické strany vstoupily **demokratičtější metody obsazování míst stranických funkcionářů**. Krajské a okresní konference suverénně rozhodovaly o obsazení funkcí krajských a okresních tajemníků bez předběžného schvalování v orgánech ústředního výboru. Delegáti konferencí často vybírali členy nových výborů z více kandidátů a volili je tajným hlasováním.

Nové, Husákově vedení KSČ se s velkou razancí a důsledností rychle vrátilo k „osvědčeným“ principům kádrové politiky. Jestliže v květnu 1969 na zasedání ústředního výboru oznamoval Husák, že vedení strany nezamýšlí „dělat nějakou prověrku ve straně“ a že se lidé budou prověřovat svou angažovaností při realizaci politiky komunistické strany, na zasedání v lednu 1970 již hovořil o „kádrové přestavbě celého našeho společenského života“: **Čistky na přelomu 60. a 70. let** nabyly obrovského rozsahu a staly se základem obnovy a konsolidace totalitního režimu v Československu.

V praxi uplatňované zásady kádrové politiky pak byly formulovány spolu s řadou konkrétních úkolů v usnesení předsednictva ÚV KSČ z 6. listopadu 1970. Nejbližší úkol v kádrové politice spočíval – podle usnesení – především v **postupné výměně všech vedoucích pracovníků**, kteří v tzv. krizovém období let 1968–1969 „politicky zklamali“. Usnesení se zabývalo „výběrem kádrů“, jejich hodnocením a vytvářením tzv. kádrových rezerv. „Leninské“ zásady měly být uplatňovány tak, že do funkcí budou vybíráni pracovníci, kteří „v kritickém období života strany a státu prokázali internacionální politickou vyspělost“, členové komunistické strany, „kteří pomáhali při očištění strany“, a ti nestraníci, kteří „v krizovém období prokázali občanskou statečnost a věrnost socialismu“. Usnesení ukládalo všem stranickým orgánům vypracovat „perspektivní plány výchovy a rozmisťování kádrů“. Nástrojem cílevědomé kádrové poli-

tiky měly být kádrové pořádky. Vedle průběžného hodnocení nomenklaturních funkcionářů ukládalo usnesení také povinnost nejméně jednou za dva roky provádět tzv. komplexní hodnocení. Vláda měla dokončit důslednou „očistu“ státního a hospodářského aparátu od „představitelů a nositelů pravického oportunistu“ a dobudovat a personálně posílit útvary pro kádrovou a personální práci ve státní a hospodářské správě. Zásady a úkoly kádrové politiky byly v usnesení formulovány velmi podrobně, stejně jako harmonogram jeho realizace. Usnesení bylo výslovně schváleno XIV. sjezdem KSČ v květnu 1971 a předsednictvo se až do roku 1975 velmi důsledně zabývalo kontrolou jeho plnění.

Změny v kádrové politice se promítaly do návrhů **nových kádrových pořádků** a zásad pro jejich zpracování. Politickoorganizační oddělení ÚV KSČ se již měsíce před nástupem Husákova vedení snažilo o „obnovení pořádku“ v kádrové politice a připravovalo návrh nového kádrového pořádku ÚV KSČ. Návrh sekretariátu ÚV KSČ dne 7. února 1969 sice projednal, ale na jednání předsednictva, které jej mělo podle zvyklostí schvalovat, se nedostal. Důrazněji postupovalo byro pro řízení stranické práce v českých zemích, které svůj kádrový pořádek schválilo 14. dubna, a podle něho pak v létě i krajské a později rovněž okresní výbory. Předsednictvo ÚV KSČ schválilo v říjnu kádrový pořádek pro armádu, resort Ministerstva vnitra, prokuraturu a soudy, tedy resorty, které pokládalo za zvláště důležité. Návrh nového, prozatímního kádrového pořádku projednal sekretariát ÚV KSČ až 8. prosince 1969. V návrzích kádrových pořádků a zásad pro jejich zpracování je na jedné straně zjevná snaha vrátit se – v rozporu s praxí roku 1968 – ke starému pojetí, současně však byly tyto návrhy „poznamenány“ reformním obdobím, jehož některé myšlenky se autoři neodvažovali zcela zavrhnout. Především se to projevilo v podstatném snížení rozsahu funkcí zahrnutých do kádrových pořádků. (Např. návrh kádrového pořádku ÚV KSČ z února 1969 a kádrový pořádek byra z dubna téhož roku zahrnovaly dohromady jen 4297 funkčních míst, tj. pouhých 48 % oproti období před lednem 1968, ačkoliv v důsledku federalizace vznikla řada nových republikových úřadů i výborů společenských organizací.) Zůstával tak větší prostor pro řešení personálních otázek vedoucími funkcionáři státu, společenských i hospodářských organizací a také nižšími články komunistické strany. Návrhy do určité míry respektovaly autonomii nekomunistických organizací, akceptovaly výběr z více kandidátů, připouštěly ve „výjimečných případech“ i konkurzy, ponechávaly v platnosti tajnou volbu stranických orgánů aj. Zásadní změnu přinesla až jednání předsednictva v lednu a únoru 1970, která z iniciativy G. Husáka zamítla všechny návrhy poznamenané reformním obdobím. Jediným rozdílem oproti kádrovému pořádku z roku 1967 bylo zrušení nomenklatury oddělení ústředního výboru, která přešla na tajemníky – jako volené funkcionáře. Zásady schválené v únoru 1970 převzalo předsednictvo při schvalování „definitivního“ kádrového pořádku v červenci 1972 a podle nich se zpracovávaly kádrové pořádky na nižších stupních komunistické organizace. Přestože zásady definovaly kádrové pořádky jako vnitřní záležitost KSČ – a byly tajné – týkaly se všech rozhodujících funkcí ve společnosti a příslušné výbory KSČ měly schvalovat všechny návrhy, a to jak straníků, tak nestraníků a členů jiných politických stran. Vedle ústředního výboru měly mít vlastní kádrové pořádky také krajské, okresní, městské, místní, podnikové a celozávodní výbory KSČ. Ty také o nomenklaturních funkcionářích vedly vlastní „kádrové spisy“. Základní organizace pak sestavovaly „seznamy funkcí“, k jejichž obsazení se v rámci své působnosti vyjadřovaly. Měly se při tom opírat o „vlastní poznatky“ a „kádrové spisy“ na tyto funkcionáře nevedly.

Podstatnou část nomenklatury tvořili **funkcionáři komunistické strany**. Příznačná zde byla značná centralizace, neboť klíčové funkcionáře nižších stupňů stranické organizace schvalovaly orgány vyššího stupně. Pro rozsah nomenklatury komunistické strany jsou však významnější údaje o tzv. vnější nomenklatuře, tj. o počtech **funkcionářů nekomunistických organizací a institucí zařazených do nomenklatury KSČ**. Podle informace předložené předsednictvu ÚV KSČ bylo v roce 1974 v nomenklatuře výborů komunistické strany, které měly kádrové pořádky (tj. od celozávodních výborů až po ústřední výbor), 192 212 funkcionářů společenských organizací a státní či hospodářské správy. Do seznamů funkcí vedených základními organizacemi KSČ bylo zahrnuto 342 886 těchto funkcionářů. Celkem jich tedy v nomenklatuře komunistické strany bylo 535 098. Jejich počet však v dalších letech ještě vzrostl. V polovině roku 1987 dosáhl počet nomenklaturních

funkcionářů ve státní a hospodářské správě čísla 717 395. Připočteme-li funkcionáře společenských organizací (v roce 1976 jich bylo v nomenklatuře KSČ více než 34 tisíc), zahrnovala „vnější“ nomenklatura KSČ v roce 1987 **více než tři čtvrtě milionu funkcionářů**. Tato ohromující čísla dokumentují silnou a stále rostoucí kontrolu komunistické strany nad společností v tzv. normalizačním období. Počet nomenklaturních funkcionářů vzrostl především u základních organizací a podnikových či celozávodních výborů. U ostatních článků (kromě ÚV KSČ) dokonce klesl, v podstatě z praktických důvodů – tyto výbory nebyly schopny zvládnout „péči“ o tak velký počet funkcionářů.

Podle usnesení předsednictva z listopadu 1970 se pravidelně **každé dva roky** provádělo tzv. **komplexní hodnocení nomenklaturních kádrů**. Komise v čele s funkcionáři příslušného výboru KSČ posuzovaly, jak hodnocený funkcionář plní své úkoly, zda má předepsanou kvalifikaci (vzdělání, praxi), náležité politické vzdělání a jak se politicky angažuje. Na základě hodnocení pak činily závěry, zda může funkci zastávat i nadále, a ukládaly mu pracovní úkoly i úkoly ke zvyšování odborného či politického vzdělání, případně k zapojení do politické práce. Uložené úkoly se pak v následujícím hodnocení kontrolovaly. V některých případech komise navrhovaly zařazení hodnocených funkcionářů do tzv. **kádrových rezerv** s perspektivou zařazení do vyšší funkce. Postupně se ukazovalo jako praktické provádět komplexní hodnocení u volených funkcionářů (uvnitř KSČ i mimo stranu) vždy před uplynutím volebního období. U ostatních se v 80. letech již nedodržovaly dvouleté intervaly a uskutečnilo se vlastně jen jediné – na přelomu let 1986 a 1987. Komplexní hodnocení nevedlo k výraznějším personálním změnám. V roce 1974 zůstalo ve funkcích 92,7 % hodnocených funkcionářů, v roce 1987 – navzdory nepřilíhajícímu úspěšnému vývoji národního hospodářství – dokonce 95,7 %. Význam „komplexního hodnocení“ spočíval především v tom, že nomenklaturním funkcionářům připomínalo, kdo rozhoduje o jejich postavení, a zavazovalo a nutilo je plnit pokyny komunistické strany. Dnes se zdá téměř neuvěřitelné, že v jednotně řízené akci hodnotila komunistická strana v roce 1974 více než 400 tisíc funkcionářů nekomunistických organizací a institucí a v roce 1987 dokonce téměř 650 tisíc.

V souvislosti s komplexním hodnocením zpracovával aparát KSČ rozboru struktury hodnocených funkcionářů z nomenklatury okresních, krajských a ústředních výborů KSČ a KSS. Vyplývá z nich, že v roce 1974 zastávalo **nomenklaturní funkce v nekomunistických organizacích** 91,5 % členů KSČ, 8,3 % nestraníků a jen 0,2 % členů jiných politických stran. V roce 1980 to bylo 92,3 % členů KSČ a v roce 1987 ještě o 0,4 procenta více. Věkový průměr nomenklaturních funkcionářů v 70. letech narůstal (v roce 1974 činil 46,5 roku, v roce 1980 pak 48,3), v 80. letech, kdy se zvětšil podíl funkcionářů mladších čtyřiceti let, klesl – v roce 1987 na 47,3. Postupně narůstal počet žen zastávajících nomenklaturní funkce. V roce 1976 činil podíl žen 11,7 %, v roce 1981 14,8 % a v roce 1985 18,2 %. Trvalým problémem režimu, který preferoval politickou oddanost, byly vzdělanost a odbornost „kádrů“. Jestliže uvolnění v druhé polovině 60. let přineslo v tomto směru určité zlepšení, kádrová politika normalizačního vedení a čistky na přelomu 60. a 70. let znamenaly zhoršení. Autoři rozboru struktury nomenklaturních funkcionářů z roku 1974 uvedli, že požadované vzdělání mělo jen 60,5 % funkcionářů. Ze zbývajících čtyřiceti si jen jedenáct procent vzdělání doplňovalo, neboť to „příslušné orgány důsledně nevyžadovaly“. Nicméně vzdělání nomenklaturních funkcionářů se v dalších letech zlepšovalo. V roce 1974 mělo vysokoškolské vzdělání 39,3 % prověřovaných funkcionářů a 29,2 % jen nižší odborné (bez maturity) či základní vzdělání. V roce 1980 mělo vysokoškolské vzdělání 46,2 % a v roce 1987 pak 57 % funkcionářů. Naproti tomu poklesl v těchto letech podíl funkcionářů s nižším odborným či základním vzděláním na 21,3 % a 10,5 %. Na Slovensku byla úroveň vzdělání nomenklaturních funkcionářů, stejně jako věková struktura, příznivější než v českých zemích.

Nezbytným předpokladem realizace kádrové politiky KSČ v praxi bylo vytvoření **husté sítě „kádrových pracovišť“**. Podle usnesení předsednictva federální vlády z února 1971 měly na všech ministerstvech a ústředních úřadech, v ČSAV, ostatních vědeckých a výzkumných ústavech, na vysokých školách, v projekčních kancelářích a v podnicích zahraničního obchodu vzniknout odbory pro práci s kádry, na generálních ředitelstvích, podnicích a velkých závodech útvary pro kádrovou a personální práci, v malých podnicích, v družstvech a národních výborech měl být pro kádrovou práci určen jeden pra-

covník, přímo podřízený vedoucímu organizace. Úkolem těchto pracovišť měla být hlavně příprava kádrů, jejich evidence, osobní evidence, péče o podnikové učební zařízení apod. Postupné vytváření „kádrových pracovišť“ bylo průběžně sledováno na všech stupních stranické hierarchie. Kontrolní zpráva pro předsednictvo ÚV KSČ z 8. února 1974 konstatuje téměř úplné splnění úkolu. Z dochovaných dokumentů je zřejmé, že „ryzímu kádrování“ se v polovině 70. let věnovalo přes deset tisíc pracovníků těchto útvarů. Kromě toho působily početné silné kádrové útvary v armádě a resortu Ministerstva vnitra.

Usnesení předsednictva ÚV KSČ o kádrové politice z listopadu 1970 zůstalo v platnosti až do prosince 1987, kdy bylo nahrazeno usnesením ústředního výboru o „zkvalitnění kádrové politiky“. Ústřední výbor v něm ocenil dosavadní „pozitivní výsledky v práci s kádry“ i samotné usnesení předsednictva z listopadu 1970, které považoval za jeden ze tří klíčových dokumentů (vedle Poučení z krizového vývoje a rezoluce k aktuálním otázkám jednoty strany z prosince 1970), které určily „zásadní politická východiska“ k obnově a rozvoji „leninských norem v kádrové práci“. Úkoly v kádrové politice však byly v usnesení formulovány v duchu perestrojky a výrazně se odlišovaly od předchozího z roku 1970. Usnesení sice obsahovalo obligatorní požadavek, aby v čele společnosti stáli lidé s potřebnými „třídně politickými“, odbornými a morálními vlastnostmi, „oddaní socialismu“, v dalších pasážích však preferovalo „komplexní připravenost“, vzdělání i odbornost. Doporučovalo se zde také vybírat „kádry“ z většího počtu kandidátů, využívat konkurzní řízení, zdůrazňovala se odpovědnost vedoucích pracovníků aj. Usnesení také požadovalo novelizaci kádrových pořádků i seznamů funkcí, při níž se měla posílit odpovědnost nižších stranických orgánů a základních organizací. (V listopadu 1988 pak předsednictvo rozhodlo o snížení počtu funkcí schvalovaných orgány ÚV KSČ.)

Navzdory „perestrojkové“ frazeologii usnesení k výraznějším změnám v kádrové politice za období Jakešova vedení zjevně nedošlo. Personální změny ve vedoucích funkcích komunistické strany i státu z let 1988 a 1989 žádnou podstatnější změnu v kádrové politice nepředstavovaly.

Média a jejich role v totalitním systému

V autoritářských, resp. totalitních režimech jsou média chápána jako nástroj prosazování politiky vládnoucí moci, jako **prostředek propagandy**. To je základní představa, která určuje jejich deklarovanou a režimem vynucovanou – i když ne vždy zcela naplňovanou – roli. Československo v období 1948–1989 nebylo v tomto směru výjimkou. Média měla postavení institucí, které je možné a žádoucí využít k prosazování idejí a hodnot, o něž se režim opíral – především k podpoře jedinečného historického poslání komunistického hnutí, a tím k ospravedlnění výlučného mocenského postavení komunistické strany. Toto chápání úlohy médií podstatným způsobem ovlivňovalo jejich chování, vnímání příjemci i nároky na média kladené komunistickým režimem.

Ze strukturního hlediska představovala československá média v období 1948–1989 mediální systém, v němž byla zastoupena tištěná periodická i neperiodická média, rozhlasové vysílání, od roku 1953 i televizní vysílání. Patřily do něho i tiskové agentury, především Československá tisková kancelář, která byla pro domácí i zahraniční média zdrojem oficiálních informací. Tento systém byl v co největší míře podřízen jednotnému, **vysoce centralizovanému řízení** umožňovanému především díky principu osobní odpovědnosti vedoucích pracovníků, šéfredaktorů i řadových pracovníků za ideologickou vhodnost obsahů, jejich nomenklaturnímu výběru a jejich permanentnímu existencnímu ohrožení v případě vykočení z rámce služebné role médií. Jedním z podstatných důsledků této skutečnosti byla proměna principu **autocenzury** z roviny mravně podmíněné sebekontroly do roviny pragmatického vyhovování tlaku režimu.

Přesvědčení vládnoucích o značné účinnosti médií a přímočarém dopadu distribuovaných obsahů na příjemce vedlo ke snaze mediované obsahy kontrolovat (v naději, že jsou tím kontrolovány i obsahy vědomí jejich příjemců) a dovést média k tomu, aby nabízela **vnitřně soudržný obraz světa**, v němž pozitivní významy budou spojeny s vlastním režimem a jeho spojenci, negativní významy s odpůrci a nepřáteli režimu. Právě tomuto cíli byla podřízena i vysoce selektivní personální politika (marginalizace, zastrasování nebo vylučování neloajálních profesionálů, a naopak poskytování výhod aktivně spolupracujícím a loajálním) a s takovýmto účelem řízena výchova stávajících perspektivních profesionálů i systematická příprava nových. Také politické a teoretické úvahy zdůrazňovaly formativní funkci médií a jejich zásadní podíl (zvláště žurnalistiky) na utváření, posilování a dalším rozvíjení uvědoměle pozitivního vztahu k režimu a jeho spojencům. Tento pohled na média jako na mocnou společenskou sílu vedl ke snaze o **soustavné zvyšování účinnosti médií**, tedy k hledání cest, jak mocný potenciál médií v praxi lépe využít.

Žádaná, deklarovaná či předpokládaná role médií se ovšem podstatně lišila od skutečné. Nejzávažnějším aspektem skutečné role médií v československé společnosti v období let 1948–1989 zůstává jejich relativně **omezená a nápadně kolísající účinnost**, přestože autoritářský režim v průběhu čtyřiceti let učinil všechno pro to, aby média ovládl, podřídil je svým ideologickým a propagandistickým záměrům a politickým zájmům a maximalizoval jejich efektivitu. Celé období zhruba čtyřiceti let se vyznačuje tím, že role centrálně řízených a reglementovaných médií (resp. moc režimu uplatňovaná prostřednictvím médií) se postupně oslabuje, i když moc režimu manifestující se prostřednictvím schopnosti ovládat a kontrolovat mediované obsahy kolísá a dostává se v průběhu oněch čtyř desetiletí vícekrát až do poloh zdánlivě neotřesitelnosti. Obecný rámec chápání role médií jako nástroje postojové integrace společnosti

ovšem nebyl neměnný a v průběhu let 1948–1989 se vyvíjel a pozměňoval spolu s proměnami celkové hospodářské situace, politiky KSČ, která si média usurpovala, i dispozic cílového publika. V závislosti na proměnách historického kontextu lze tedy sledovat, jak se měnila (deklarovaná i reálná) role médií.

Zprvu, v období mezi koncem 40. a druhou polovinou 50. let, hrály významnou roli synergické efekty budování autoritářské organizace médií, psychického nátlaku a teroru, ale současně také určité identifikace části cílového publika s působením médií. V tomto období definoval roli médií tiskový odbor ÚV KSČ, který dodával politické direktivy všem redakcím a kontroloval jejich plnění. Převládala představa, že **média mají možnost aktivně prosazovat žádoucí změny ve společnosti**. Tisk a rozhlas se plně podřizovaly stranické diktatuře, což stvrdil i I. sjezd československých novinářů v říjnu 1948. Novou situaci kodifikoval tiskový zákon z prosince 1950 a dovršilo zřízení Hlavní správy tiskového dohledu (HSTD) v roce 1953. Obsah novin byl jednotvárný, na počet informací chudý, žánrově velmi fádňí a tomu odpovídal i grafický vzhled novin. Důležitým informačním i zábavním médiem byl v tomto období rozhlas. Dne 1. května 1953 zahájila vysílání i televize. Do poloviny 50. let však měla jen nepatrný počet koncesionářů a její vliv byl minimální. Zásahy do systému médií spolu s řízením distribuovaných obsahů a vynuceným či spontánním pozitivním postojem příjemců vedly k tomu, že toto období charakterizuje relativně vysoká míra vnitřní **koherence politických záměrů komunistické strany a státu, obsahů médií a postojů publika**. V tomto období jsou si deklarovaná a reálná role médií nejbližší za celou dobu vlády KSČ.

Rozpad této postojové soudržnosti předznamenával vývoj v Sovětském svazu ve druhé polovině 50. let a diskuse kolem kultu osobnosti J. V. Stalina. V československé společnosti pak především diskuse o pravdivosti v umění, jehož některé projevy se vymykaly homogennímu obrazu, o který usilovala dobová propaganda (diskuse se týkaly kupříkladu románu Josefa Škvoreckého *Zbabělci* či divadelní hry Pavla Kohouta *Zářijové noci*). Autoritářský režim nebyl ve své víře v účinnost médií založené na kontrole a řízení obsahů připraven na zvládnutí vnitřního rozporu ve vlastním sebeobrazu (a nikdy tuto svou slabinu nedokázal překonat). **To rozkolísalo základní služebnou roli médií**, kterou režim považoval za jeden z prostředků posilování své stability. Následující desetiletí tento trend potvrdilo. Bylo fakticky obdobím pokusů o nastolení „ideálního“ postavení médií sloužících režimu na jedné straně a o reformu mediálního systému zevnitř, prosazovanou víceméně proti zájmům a představám vykonavatelů politické moci a v rámci systémových omezení daných vlastním politickým zřízením na straně druhé.

Veškerá restriktivní opatření, která byla v rukou vlády a KSČ (ať se jednalo o cenzurní úřady, nebo různá rušící centra pro vysílání ze zahraničí, či personální opatření), nedokázala dosáhnout žádaných ideologických účinků. Docházelo k **rozporu mezi tvrdě prosazovanou reglementací a vědomím společnosti**. V 60. letech (stejně jako později) se usnesení komunistické strany věnovaná oblasti médií opakovaně vracela k tomuto problému. Naději spatřovaly stranické orgány v novinářích, vyžadovaly od nich politickou vypělost, odbornost a morální kvality, požadovaly neustálé zvyšování kvalifikace. Režim tedy fakticky přistoupil k tomu, že se snažil vynucovat si deklarovanou roli médií prostřednictvím tlaku na jednotlivce a prosazováním principu osobní odpovědnosti, aniž přitom uvažoval o možnosti redefinovat postavení a roli médií.

Teprve v průběhu 60. let se komunistická strana snažila o pozměněný přístup k médiím. Představu o médiích, která prosazuje žádoucí změny ve společnosti, vystřídala představa, že **média jsou faktor, který se může podílet na prosazování a udržení komunistické ideologie**. V usneseních ÚV KSČ se opakovaně projevovalo úsilí o zvýšení účinnosti působení médií – a účinnost, respektive neúčinnost médií se stala hlavním nástrojem posuzování naplňování jejich role. Vina za nezdar politiky komunistické strany tak nebyla na politicích, nýbrž na médiích, přestože s výjimkou krátkého období let 1968–1969 byla média pod důslednou kontrolou KSČ.

Fungování autoritářsko-byrokratického modelu mediálního systému narušilo reformní období 1968–1969, které přineslo zrušení cenzury, výraznou obsahovou proměnu a liberalizaci médií a také podstatný růst jejich vlivu na proces veřejné komunikace. Změny se projeví v masivním – byť v důsledku společenského vývoje dočasném – posunu médií od politicko-mocenské k veřejné sféře a k faktickému

zájmu médií o převzetí role společenské odpovědnosti za artikulování postojů veřejnosti k fungování mocenských struktur. I když se lidé publikující v médiích ve velké většině i nadále hlásili k principům, na nichž stojí vize socialistické společnosti, fakticky vnášeli do centralizovaného modelu médií prvky modelu liberálního (požadavek svobody projevu a od něj odvozené právně garantované nezávislosti médií) a modelu odpovědnosti vůči společnosti jako celku. Reformní proces propůjčil médiím roli alternativní politické síly, která se mohla opřít o rozsáhlý společenský konsensus a vymanit se ze své služebnosti. Veřejnost se s médii identifikovala do té míry, že v době okupace Československa vojsky Varšavské smlouvy byla ochotna alespoň symbolickými prostředky bránit budovu Československého rozhlasu.

Po srpnu 1968 a nástupu normalizačního vedení KSČ následovala restaurace původního autoritářského modelu se všemi jeho atributy, včetně **obnovení centralizované kontroly a řízení prostředků masové informace a propagandy** od počátku sedmdesátých let. Období poslední třetiny 60. let bylo chápáno jako selhání, v němž významnou roli sehrála ztráta kontroly nad médii. Poučení z krizového vývoje ve straně a společnosti po XIII. sjezdu KSČ jako dobově závazná doktrína pro výklad předcházejícího vývoje konstatovalo, že ve vztahu k médiím se vedení komunistické strany a státu v podstatě zřeklo jejich řízení a kontroly, tedy že nedokázalo dosáhnout toho, aby média plnila deklarovanou roli.

Tomu odpovídaly i kroky, které režim vůči médiím na počátku 70. let podnikl. Významný prvek v opětovném získání ztracených pozic v médiích představovaly **personální změny** v médiích a snaha o všeobšáhlu kontrolu ideového působení na společnost. Opakoval se model uplatněný po roce 1948, kdy nepohodlní novináři museli odejít z redakcí, byli vylučováni ze svazu novinářů a současně došlo k zastavení řady titulů. Ve zprávě příslušného oddělení sekretariátu ÚV KSČ pro předsednictvo z ledna 1972 se uvádí, že podle dosavadních neúplných informací muselo z redakcí odejít více než 1200 novinářů a že „tento pohyb není konečný“. Intenzivní čistky pokračovaly ještě v celém roce 1972. I když o jejich výsledcích jsou k dispozici jen dílčí údaje, je zřejmé, že asi čtvrtina novinářů musela opustit svou profesi. Velký důraz se kladl nejen na politickou spolehlivost nových pracovníků médií, ale také na zavedení institucionálních kontrolních mechanismů – úřadů pro tisk a informace. Mnozí noví pracovníci nahrazující zkušené novináře, kteří museli z politických důvodů redakce opustit, procházeli urychlenými kurzy žurnalistiky, především na stranických školách.

Normalizační politika vnímala roli médií v období 1967–1969 v podstatě jako potvrzení správnosti svých tezí o velké účinnosti médií a nutnosti **média řídit a posilovala snahu o kontrolu distribuovaných obsahů** řadou dalších kroků, například zřízením samostatné Fakulty žurnalistiky na Univerzitě Karlově v Praze, což mělo umožnit efektivnější kontrolu přípravy budoucích novinářů podporou (a vynučováním) průběžného vzdělávání profesionálů působících v médiích. Politická moc však nedokázala v žádném ohledu zpracovat změněné společenské podmínky, proměnu zahraničněpolitického kontextu, prožitek rozporného obrazu světa. Snaha o urputnou manipulaci veřejností byla v dané situaci odsouzena k daleko zásadnějšímu nezdaru než v období 50. let, kdy bylo společenské klima zformováno pod vlivem meziválečného vývoje a následné válečné zkušenosti. (Potvrzují to i srovnatelné sociologické výzkumy veřejného mínění z let 1982 a 1989.) Nepřeklenutelná propast mezi účelově konstruovaným mediální obrazem na jedné straně a společenskou praxí a zkušeností apriorně negativně naladěného nebo rezignovaného a zlhostejnělého publika vedla k definitivnímu vyprázdnění autoritářského modelu mediální (a vůbec veřejné) komunikace a k jeho závěrečnému fiasku.

Cenzura

Po skončení války se obnovené Československo sice vrátilo k zákonům a nařízením první republiky, ale politické strany neuplatnily dřívější praxi preventivní cenzury. Od května 1945 tak média nebyla cenzurována (chápeme-li cenzuru jako cílený, institucionalizovaný a politicky motivovaný zásah státní moci do autorského záměru).

Po státním převratu v únoru 1948 se komunisté spolu s mocí ujali i řízení a kontroly médií. Z Leninovy představy o tisku jako o „kolektivním organizátorovi a propagátorovi“ politiky komunistické strany odvodili základní poslání médií – vyvolávat masový souhlas obyvatel státu s politikou KSČ. Úlohou cenzury v tomto systému bylo **izolovat občana Československa od „nevhodných“ domácích a zahraničních informací**, znemožňovat mu či alespoň deformovat kontakt se světovými názorovými proudy, a orientovat tak jeho názory žádoucím směrem.

S cílem upevňovat mocenský monopol KSČ, založený na aktivní podpoře i na poslušné rezignaci neinformovaných občanů, existovala cenzura jako nezbytná součást řízení médií nepřetržitě po celou dobu trvání komunistické moci – s významnou výjimkou části roku 1968. Zpočátku měla médiím všeobecně určovat agendu **Kulturní rada** ustavená komunisty v září 1948. Každodenní kontrolu nad médii a jejich řízení provádělo **kulturní a propagační oddělení ÚV KSČ** s obdobnými stranickými odděleními v krajích a okresech. Postupně řízení a kontrolu tisku převzal **tiskový a vydavatelský odbor ÚV KSČ** (tzv. lektorská rada) a tiskoví referenti v krajském komunistickém aparátu. Odbor dával redakcím závazné politické směrnice, hodnotil jejich činnost a měnil jejich vedení. Šéfredaktoři byli tiskovému odboru stranicky odpovědní. Kusý tiskový zákon (č. 184/1950 Sb.) přizpůsobil právní stav realitě.

Zaměstnání novináře bylo podmíněno jeho členstvím ve **Svazu československých novinářů** (toto ustanovení platilo do roku 1957). V prvních letech komunistického režimu se tedy novináři museli řídit vyjma právních norem, konkrétních rozhodnutí vedení KSČ a stranických dokumentů i materiály svazu novinářů, které detailně teoreticky vymezovaly „**socialistickou žurnalistiku**“.

Cenzurní úřad vznikl až pět let po převratu – pod názvem **Hlavní správa tiskového dohledu**. Vláda jej zřídila (usnesením č. 17 z 22. dubna 1953) jako samostatný **neveřejný orgán státní správy**. O půl roku později byl přičleněn k Ministerstvu vnitra. Ministr stanovil tajným rozkazem č. 109 dne 16. června 1955 nový statut úřadu. **Hlavní správa tiskového dohledu** (HSTD) sídlila v Praze, slovenská pobočka v Bratislavě, zmocněnci pak na všech krajských správách Ministerstva vnitra. Vedoucím – náčelníkem – pražské úřadovny byl **František Kohout**, od roku 1962 pak **Eduard Kovářík**. Správa měla dva úkoly: ochranu státního tajemství a tzv. ochranu jiných zájmů společnosti. V její činnosti dominovala aktivita druhá, vnitropolitická. Plánovaný stav předpokládal 271 stálých pracovníků, ale fakticky jich úřad zaměstnával jen zhruba polovinu.

Správa uplatňovala **předběžnou cenzuru** – k tisku (provozování) byly uvolněny texty (pořady) opatřené cenzurním číslem. Každý cenzor (plnomocník) měl svoje číslo, které bylo vyznačeno i v tirážích novin, knih, filmů atd. U tisku kontroloval obtahy (po signování hlavním redaktorem nebo jeho zástupcem) a podepisoval je k tisku, pak znovu schvaloval signální výtisky k rozšiřování (u časopisů s delší výrobní lhůtou byla prováděna navíc konečná kontrola před zahájením expedice). U Československé tiskové kanceláře kontroloval cenzor rukopisy před rozmnožením (vysíláním), u rozhlasu a televize schvalo-

val materiály před vysíláním (po podpisu odpovědného redaktora), v televizi kontroloval text i obraz (v případě potřeby i při generální zkoušce). Cenzorem nepovolené materiály nesměly být publikovány. Porušení této zásady bylo trestné.

Zřízením specializovaného úřadu KSČ částečně oddělila stranickou a státní moc. Zatímco do roku 1953 realizovaly dohled nad médií zejména instituce komunistické strany (za spolupůsobení projevů autocenzury a podpory vládních nařízení o ochraně státního tajemství), zřízením specializovaného úřadu byl dohled delegován do působnosti státní správy. Nový cenzurní úřad byl součástí Ministerstva vnitra a jemu také podléhal. Se vznikem oficiální cenzury nezanikla cenzorská role tiskového odboru ÚV KSČ, pouze se pozměnila. Odbor nadále zajišťoval „stranické řízení“ cenzurního úřadu a tím si ponechával faktické rozhodování o klíčových otázkách cenzurní praxe.

V souvislosti s přijetím Ústavy ČSSR v roce 1960 přistoupili komunisté i k úpravě mediální legislativy (v zákonech č. 17 a 18/1964 Sb., o Čs. rozhlasu a Čs. televizi, a č. 123/1965 Sb., o ČTK). V druhé polovině 60. let došlo i k reorganizaci kontrolního systému. Cenzura mimo jiné dostala zákonem č. 81/1966 Sb. pevné místo v československém právním řádu (dosud platila novela tiskového zákona č. 44/1958 Sb., nepublikovaná vládní usnesení a několik ministerských vyhlášek). Na přípravě zákona spolupracoval s Ministerstvem školství i svaz novinářů. Tento zákon znamenal významný posun – znamenal přiznání, definici a zároveň legalizaci cenzury.

Cenzurní úřad byl přejmenován na **Ústřední publikační správu** a jeho předsedou byl jmenován opět **Eduard Kovářík** (na Slovensku nově vznikla **Slovenská publikační správa**, předsedou byl jmenován staronový **Štefan Minárik**). Jako prováděcí norma k zákonu byl 21. prosince 1966 vládním nařízením č. 119 vydán statut úřadu. Cenzurní úřad již nebyl součástí Ministerstva vnitra – ministr vnitra jej pouze zastupoval ve vládě. Novým zákonem se také stal z neveřejného úřadu (existujícího pouze na základě vládní vyhlášky), jehož práce byla dosud tajná, **veřejným orgánem**, jehož rozhodnutí mohla být napadena a řešena soudní cestou. Publikační správa nesměla zakazovat zveřejnění politicky nevyhovujících materiálů, směla na ně pouze upozorňovat. V průběhu dvou let své existence si nevybudovala dostatečně silné postavení. Šéfredaktoři stále častěji odmítali cenzurním úředníkům naslouchat a uveřejňovali materiály navzdory upozornění publikační správy. Závažnější problémy se řešily na příslušném oddělení ÚV KSČ, kam chodili i sami autoři „projednávat“ své články. Proti cenzuře vystupovali zejména spisovatelé – systém citelně kritizovali na svém IV. sjezdu 27.–29. června 1967.

Po nástupu Alexandra Dubčeka do funkce prvního tajemníka (5. ledna 1968) se osmělili také novináři a koncem února začali i oni vystupovat s vážně míněnými požadavky na zrušení cenzury. Neudržitelnost stávajícího systému kontroly médií si uvědomovalo i vedení KSČ. Na přelomu února a března **zastavila publikační správa svoji činnost** – podle pamětníků (Z. Mlynář, V. Biřák) po dohodě tajemníka ÚV KSČ J. Hendrycha s předsedou svazu spisovatelů E. Goldstückerem. Také předsednictvo ÚV KSČ se 4. března postavilo proti předběžné cenzuře, když zrušilo své usnesení o publikační správě z roku 1966.

SVobodnější atmosféra ve společnosti vyústila mimo jiné i v mnohem zajímavější mediální obsahy. Dvacet let hromaděné skandály přitahovaly pozornost veřejnosti a přebíjely její dlouho pěstovanou rezignaci na společenské dění. **Náklady tisku podstatně rostly** – u některých deníků téměř na dvojnásobek. Podobně **rostly i poslechovost rádií a sledovanost televize**. Jedna dobová karikatura zpodobila vzepětí zájmu o dění jako občana sedícího před televizní obrazovkou, obklopeného novinami a s rádiem v ruce. Polednové vedení KSČ budovalo novou mediální politiku. Její základní tezi formuloval Akční program KSČ (přijatý 5. dubna 1968) tak, že lidem „nelze libovolným výkladem mocensky předepisovat, o čem smějí a o čem nesmějí být informováni, které své názory mohou a které nemohou veřejně vyslovit“.

Nařízením č. 69 z **13. června 1968 zrušila vláda statut Ústřední publikační správy**. Zrušeny byly rovněž všechny **seznamy závadné literatury**, směrnice pro práci s ní a usnesení vlády z října 1958 o zřizování zvláštních fondů pro závadný publikační materiál. Ochranu utajovaných skutečností měla mít do vydání nového zákona o státním tajemství na starosti **komise pro ochranu utajovaných skutečností**. Sestávala ze dvou konzultačních středisek (v Praze a v Bratislavě). Pracovat v ní mělo 47 bývalých zaměstnanců publikační správy, dalších 35 cenzorů přešlo do Ústřední správy spojů ke kontrole zahraničního tisku. Padla dřívější vydavatelská omezení.

Nový přístup komunistů k řízení médií vyvrcholil 26. června 1968 přijetím **novely tří paragrafů tiskového zákona** (zákon č. 84/1968 Sb.), která vyhlásila, že **cenzura „je nepřipustná“**. Cenzuru pak definovala jako „jakékoliv zásahy státních orgánů proti svobodě slova a obrazu a jejich šíření hromadnými informačními prostředky“. Kodifikovala tak zrušení cenzury. Novela rovněž ukládala šéfredaktorům odpovědnost za to, že v médiích nebudou zveřejněny utajované skutečnosti a upřesnila paragraf o tiskové opravě ve prospěch ochrany osobnosti. Jednalo se o mimořádně konfrontační normu – na jednu stranu třicet poslanců hlasovalo proti přijetí novely (17 se zdrželo hlasování), na druhou stranu žádali novináři silnější, ústavní zákaz cenzury a přijetí nového tiskového zákona. (Návrh měla vláda připravit do konce srpna.) Na počátku srpna 1968 byla československá média téměř plně svobodná. Vedení KSČ a státu nadále částečně kontrolovala personální a hospodářskou politiku médií, ale upravovat či pozastavovat informace tvořené a distribuované novináři již nemohla. Média ale představitele moci (zatím) bezprostředně neohrožovala. Konzervativní část vedení komunistické strany a také „bratrské strany“ chápaly omezování kontroly médií jako zásadní ústup od principu vedoucí úlohy strany a vykládaly si je jako příznak slabosti a ideologického rozkladu.

V prvních dnech okupace Československa vojsky Varšavské smlouvy v srpnu 1968 **svobodná mediální sféra** sjednocovala a do značné míry **vedla společnost**. Interventi se pokoušeli obsazováním sídla rozhodujících médií omezovat jejich vliv. Českoslovenští představitelé se na jednáních v Moskvě (26. srpna 1968) zavázali, že dostanou média pod kontrolu. Usnesením vlády z **30. srpna** byl zřízen **Úřad pro tisk a informace**, který měl jednotně řídit, kontrolovat a usměrňovat média a zároveň pracovat jako informační a konzultativní středisko předsednictva vlády pro styk s redakcemi. Ředitelem úřadu se stal **Josef Vohnout**. Vzhledem k tomu, že bylo obtížné nalézt dostatečný počet lidí ochotných zde pracovat (úřad měl mít 180 zaměstnanců), navrhl Josef Smrkovský, aby cenzory dělali sami novináři. Ti jednoznačně odmítli. První pokyny úřad vydal již 3. září 1968 – věnovaly se vztahu k intervenci (např. nepoužívat termínu okupant a okupace). Za necelé dva týdny (12. září 1968) vláda zřídila **Vládní výbor pro tisk a informace**, který měl sledovat a hodnotit média a koordinovat opatření a směrnice k zaměření jejich činnosti. Jeho řízením byl pověřen **Peter Colotka**. O den později schválil parlament zákon (č. 127/1968 Sb.), který upřesnil formu a smysl existence úřadů pro tisk a informace (na Slovensku vznikl Slovenský úřad pro tisk a informace) a přenesl na ně některé působnosti Ministerstva kultury a informací. Zákon znovu **umožnil předběžnou cenzuru** (a to přísnější než v původní podobě zákona z roku 1966), zřídil instituci zmocněnců a **rozšířil systém sankcí proti vydavatelům** (až po zrušení registrace). Skončilo krátké období zákonem ukotvené svobody tisku. Necelé tři měsíce po zrušení cenzury ji poslanci téměř jednomyslně znovu zavedli.

S počátkem roku 1969 a s federalizací ČSSR skončilo hledání a příprava vhodné formy kontroly a řízení médií a nadále již působily nově konstituované úřady: **Federální výbor pro tisk a informace** (nástupce Vládního výboru), **Český úřad pro tisk a informace** a **Slovenský úřad pre tlač a informácie**. Vládám jednotlivých republik odpovídali za svou činnost ředitelé Českého a Slovenského rozhlasu a České a Slovenské televize. Ve federální působnosti zůstala ČTK a vysílání rozhlasu pro zahraničí. Federální výbor pro tisk a informace především předkládal federální vládě návrhy (zásady) zákonů a opatření a odpovídal za činnost federálních organizací působících v oblasti médií. Byl to dvanáctičlenný kolektivní orgán v čele s ministrem federální vlády. Výbor zanikl již na počátku 70. let.

Úřady pro tisk a informace, které pracovaly na úrovni republik, měly především chránit zájmy státu před médii, hodnotit a analyzovat činnost médií a informovat národní a federální vládu, sledovat dodržování tiskového zákona a provádět aktivní informační politiku (směřovat obsahovou orientaci médií), řídit zmocněnce ve vybraných redakcích, sledovat zahraniční propagandu a její vliv na veřejné mínění, vyhodnocovat zahraniční média a spolupracovat se zahraničními novináři. Kromě toho vykonávaly správní činnost v oblasti periodického tisku, zejména jeho registraci, stanovení ekonomických nástrojů atd. Prvního ředitele českého úřadu **Josefa Vohnouta** vystřídal **Josef Havlín** (k 1. dubnu 1969). O půl roku později (od 1. září 1969) pak nastoupil do funkce ředitele úřadu **Vlastimil Neubauer**. Počet zaměstnanců úřadu byl schválen v celkovém stavu 121. Slovenský úřad vedl **Ondrej Grieš**. První „mírná“ etapa tzv. normalizace skončila zasedáním ústředního výboru KSČ 17. dubna 1969, na kterém byl do čela

komunistické strany zvolen Gustáv Husák. Nové vedení během několika měsíců zlikvidovalo nezávislost a samostatnost médií a v dalším období je proměnilo v poslušné nástroje své politiky. Hlavním prostředkem této proměny byla **personální opatření**. V čele médií se objevili lidé ochotní se angažovat za prosazení normalizační politiky. Následovaly čistky, při nichž musela svoji profesi opustit asi čtvrtina novinářů. Svoji roli sehrály i cenzurní úřady. Množily se cenzurní zásahy včetně těch nejrazantnějších. Již v prvním měsíci po nástupu Husákovy vedení **zastavily vydávání časopisů**, které nejvýrazněji reprezentovaly nezávislé a svobodné myšlení – *Listy*, *Reportér*, *Zitřek*, *Studentské listy* aj. Celkem došlo v průběhu let **1968 až 1971 ke zrušení registrace u 156 periodik**. Úřady uplatňovaly následnou cenzuru, pouze u vybraných médií v některých případech (např. při výročních intervence) přistupovaly k režimu cenzury předběžné. Tento systém vedl k výrazné unifikaci československé mediální krajiny. Jeho základním stavebním prvkem byla autocenzurní aktivita (s režimem vesměs neidentifikovaných) autorů a novinářů.

Všechna opatření a sankce, které úřady uplatňovaly vůči vydavatelům a šéfredaktorům, se sice po formální stránce opíraly o platné právní normy, ale rozhodující byly požadavky tehdejšího oddělení stranické práce ve sdělovacích prostředcích ÚV KSČ (později oddělení masových sdělovacích prostředků). Zákonem č. 180/1980 Sb. ze dne 16. prosince **1980** byl zřízen jako střešní cenzurní orgán **Federální úřad pro tisk a informace**. Formálně odpovídal za svoji činnost federální vládě. Prakticky byl však **řízen přímo oddělením masových sdělovacích prostředků ÚV KSČ**, kde byly každý týden sdělovány zástupcům úřadu, Národní fronty a vybraným šéfredaktorům požadavky na obsahové zaměření médií (od roku 1987 se schůzek mohli zúčastnit všichni šéfredaktoři). Na úřad byla přenesena řada kompetencí spadajících dosud pod republikové úřady pro tisk – těm zůstal v působnosti krajský, okresní a podnikový tisk. Předsedou federálního úřadu byl až do revoluce **Zdeněk Čermák**.

Oba republikové úřady byly nakonec v dubnu 1988 úplně zrušeny a jejich pravomoci přešly na odbory tisku a informací republikových ministerstev kultury. Nový tiskový zákon (jeho novela), který by nahradil zastaralou normu z roku 1966, nebyl až do roku 1989 přijat. Byl ale připravován, zejména v reakci na vznik řady samizdatových publikací i periodik v 70. a především v 80. letech.

Spolu s legální cenzurou existovala i nelegální, zejména **cenzura listovních zásilek**, prováděná speciálními útvary Státní bezpečnosti. V roce 1951 začala výstavba „vysílačů radioobrany“, které v různém rozsahu a s různou intenzitou **rušily vysílání západních rozhlasových stanic** v češtině a ve slovenštině až do roku 1988.

Tisk

Únor 1948 neznamenal pouhou změnu obsahu a struktury českých médií, ale především razantní nástup zcela odlišného, autoritářsko-byrokratického modelu veřejné komunikace, typického pro totalitní režimy, založeného na jiné společenské funkci, odlišné hospodářské základně médií i specifickém způsobu jejich kontroly a řízení. Základní vzor tohoto modelu přebírala KSČ ze Sovětského svazu. Charakteristickým rysem tohoto modelu byla snaha maximalizovat kontrolu státní moci, respektive komunistické strany jako rozhodující politické síly, nad průběhem mediální komunikace a podřízení této komunikace potřebám státní moci a aparátu komunistické strany.

Únorový převrat zastihl československý tisk v relativně rozvinuté podobě – se zastoupením všech běžných typů tištěných médií (byť v různé četnosti a společenské síle) a velkým počtem titulů celostátních i regionálních listů, a to zvláště v oblasti stranického tisku a tisku společenských a zájmových skupin a organizací. Nastupující režim musel urychleně vyřešit úkol, jak získat nad tímto disparátním mediálním prostředím co největší kontrolu. Vláda proto hned počátkem března 1948 uložila ministru informací, aby **prověřil všechna dosud vydaná povolení k tisku** a přijal potřebná opatření nutná k tomu, aby tisk napříště sloužil potřebám režimu. Bezprostředním dopadem politických změn v únoru 1948 pak bylo **zastavení zhruba 570 titulů celonárodních i regionálních listů** především nekomunistických politických stran.

K zavedení přísné kontroly obsahu zbývajících nekomunistických periodik napomohl po válce zavedený model veřejné komunikace v Československu, kdy vydavateli periodik byly politické strany či společenské organizace, tedy členové Národní fronty, popř. státní instituce, jako Ministerstvo obrany či Ministerstvo zemědělství. Odpovědnost vydavatelů za obsah a postoje médií je proto vedla k podřízení tohoto chování hlavní nosné sociální ideji té doby – budování socialistické společnosti, zajišťované vedoucí úlohou KSČ.

Řízení a kontrolu médií po roce 1948 umožňovalo komunistické straně i **ovládnutí Československého svazu novinářů**, jehož prostřednictvím získávala kontrolu nad personálním zajištěním mediální komunikace, neboť podle zákonných norem mohl být novinářem pouze člen svazu novinářů. Komunistická strana tak využila v předúnorovém období oprávněnou snahu profesního sdružení o zlepšení pracovních podmínek a větší pracovní jistoty novinářů k posílení své kontroly nad médii. Podřízení tištěných médií režimu zajišťoval i způsob **financování médií**. V plánovaném hospodářství bylo snadné převést média do rozpočtové sféry, a tím dosáhnout toho, že jejich ekonomická soběstačnost přestala být kritériem funkčnosti jejich chování. Média si na sebe nemusela vydělat, náklady na jejich vydávání či provoz převzal, ať již přímo, nebo nepřímo, státní rozpočet. Rizika možných ztrát zčásti vyrovnávaly různé formy vynucování odběru tiskovin na institucionální i individuální úrovni.

Účinným nástrojem kontroly a regulace tisku se stal systém **přidělování tiskárenských kapacit a přidělu papíru** zavedený již bezprostředně po válce, vzhledem k tehdejšímu hospodářským potížím. Dalším nástrojem státní kontroly tisku se stal **cenzurní úřad – Hlavní správa tiskového dohledu**, ustavená usnesením předsednictva vlády 22. dubna 1953. Tento základní model ovládnutí tisku, vytvořený v prvním období komunistického režimu, zůstal v platnosti více než čtyřicet let, i když v souvislosti s vývojem vnitropolitické a mezinárodní situace, v návaznosti na vývoj v oblasti technologií a do jisté míry i ve snaze vyjít vstříc uživatelům prodělával více či méně výrazné modifikace a úpravy.

Nejvýznamnější roli ve struktuře tištěných médií v období let 1948–1989 měly ústřední **deníky a listy politických stran** – *Rudé právo* (KSČ), *Svobodné slovo* (ČSS) a *Lidová demokracie* (ČSL). Důležité místo ve struktuře tisku zastávaly **listy společenských organizací** – *Mladá fronta* (ČSM/SSM – svazy mládeže), *Práce* (ROH) – a **státních orgánů** – *Zemědělské noviny* (Ministerstvo zemědělství) a *Obrana lidu* (Ministerstvo národní obrany). Svě významné a nezastupitelné místo ve struktuře tisku měly i **listy národnostních menšin** (*Aufbau und Frieden* či *Głos Ludu*), stejně jako listy regionální.

Přes důsledné podřízení mediální komunikace politické moci a propracovanost uplatňovaných kontrolních mechanismů se totalitní model musel alespoň zčásti přizpůsobovat potřebám hospodářského a společenského vývoje a s určitým zpožděním docházelo ke kopírování některých obecnějších trendů ve vývoji médií, např. růstu významu zábavní funkce tisku. Bezprostředně po únoru 1948 se režim orientoval na **rozvoj místního a regionálního tisku**, neboť vycházel z představy, že podporou místního (závodního a vesnického) tisku dokáže nejlépe získat a udržet pozornost těch, o které opíral svou legitimitu, tj. dělníků a rolníků. Nejpozději do poloviny 50. let však bylo zřejmé, že snaha o působení na čtenáře v regionech prostřednictvím závodních časopisů a vesnických novin je málo efektivní – také vzhledem k dlouhé periodicitě a nízké profesionální úrovni těchto titulů – a došlo k jejich výraznému omezení. Po roce 1960, po nové správní úpravě, se ustavil v každém kraji přehledný systém regionálních médií: v každém kraji **jeden krajský deník** a v každém okrese **jeden okresní list s týdenní periodicitou**.

Název krajského listu	Místo vydání	Průměrný náklad (všední den) 1973
Jihočeská pravda	České Budějovice	48 114
Pravda	Plzeň	63 255
Průboj	Ústí nad Labem	59 000
Pochodeň	Hradec Králové	47 843
Rovnost	Brno	106 700
Nová svoboda	Ostrava	174 626
Svoboda	Středočeský kraj / Praha	48 585

Důraz se rovněž kladl na **rozvoj časopiseckých titulů**, např. týdeníku *Vlasta*, který byl určený ženám, obrázkového rodinného týdeníku *Květy* nebo satirického listu *Dikobraz*. Svě místo na trhu tištěných médií zaujal i deník *Československý sport* či týdeník *Stadion*. Náznakem ústupků čtenářským preferencím, ale i potřeby srovnatelného mediálního trhu se zahraničím bylo rozhodnutí o vydávání prvního poválečného českého **večerníku** (*Večerní Praha*) v roce 1955.

Docházelo však i k dalším pozvolným změnám, zdůvodňovaným jako nezbytná opatření pro zlepšení působení médií. Nesměle se začaly rozvíjet **kulturně-politické časopisy** (např. *Tvorba*, *Divadelní noviny* nebo *Kultura* 57). Zakládaly se i další časopisecké tituly, například *Hospodářský týdeník*, *ABC mladých techniků a přírodovědců* či v roce 1958 časopis *Mladý svět*. Kolem poloviny šedesátých let došlo ve struktuře tištěných médií k dalšímu posunu. V souvislosti s politickým „táním“ se uvolnil prostor pro celkový rozvoj počtu titulů především v oblasti **kulturních a společenskovedních časopisů, které se postupně staly platformou reformního hnutí** druhé poloviny 60. let (mezi jinými *Orientace*, *Tvář*, *Reportér*, *Zitřek*, *Politika* a řada dalších). Významné místo v oblasti kulturní a politické informovanosti a kultivované diskuse zaujímaly *Literární noviny* (od roku 1968 *Literární listy*, později *Listy*).

Strukturní změny v systému médií a jistý – byť nijak dramatický – **posun směrem k respektování čtenářských zájmů** vedly k nutnosti upravit právní rámec fungování médií. Zákonem č. 81/1966 Sb. ze dne 25. října 1966, o periodickém tisku a o ostatních hromadných informačních prostředcích, se nově upravilo postavení a poslání především tištěných, ale i ostatních hromadných informačních médií v socialistickém Československu. Zákon se dále věnoval vydávání periodického tisku, postavení vydavatele, šéfredaktora a redaktorů, formuloval součinnost státních orgánů a organizací a zabýval se ochranou

proti zneužívání svobody projevu, slova a tisku a opravou nepravdivých údajů. Mimo jiné bylo součástí zákona i vymezení působnosti zahraničního tisku a agentur. Tento zákon s různými modifikacemi přetrval až do konce 90. let 20. století. Výraznou obsahovou proměnu a liberalizaci médií a také podstatný růst jejich vlivu na proces veřejné komunikace přinesl reformní proces v letech 1968–1969. **Denní tisk se názorově diferencoval**, zejména kulturní časopisy se staly výrazem snah o uvedení alternativních myšlenkových směrů do prostředí dlouhodobě uzavíraného před podobnými vlivy. V českých zemích vzrostl počet titulů a celostátně výrazně vzrostly náklady periodického tisku.

Následné období tzv. normalizace znamenalo rozsáhlý návrat k autoritářsko-byrokratickému modelu médií, striktní kontrole personálního obsazení redakcí, **znovuzavedení cenzury** a reglementace a vedlo i k **celkovému poklesu spotřeby médií**. Struktura tištěných médií zaznamenala řadu vynucených změn motivovaných snahou o posílení služebnosti celého systému. Podle údajů Českého úřadu pro tisk a informace byla v průběhu let 1968–1971 zrušena registrace celkem 156 ústředně registrovaným listům (9 v roce 1968, 35 v roce 1969, 33 v roce 1970 a 79 v roce 1971). Mezi periodika, kterým bylo již v průběhu roku 1969 odňato vydavatelské oprávnění, patřily např. *Listy* (týdeník svazu spisovatelů), *Reportér* (týdeník svazu novinářů), časopis *Zitřek* (ČSS), mládežnický časopis *My 69* aj. Počet titulů i náklady tištěných médií tak na počátku tzv. normalizačního období výrazně poklesly. Teprve v polovině 70. let opět vzrostl počet vydávaných titulů a až na konci 70. let a v 80. letech vzrostly i náklady. Nejvíce se zvýšil náklad *Rudého práva* (v roce 1980 činil denní náklad 942 400 výtisků, v roce 1987 to již bylo 1 025 300 výtisků, v sobotu dokonce 1 559 400), na Slovensku analogicky vzrostl náklad deníku *Pravda* (v roce 1980 činil 376 767 výtisků, v roce 1987 již 408 783 výtisků). Podobný nárůst zaznamenaly i další deníky a časopisy (např. časopis *Květy* v roce 1980 vykazoval náklad 351 300 výtisků, v roce 1987 to bylo již 402 100 výtisků).

Období tzv. normalizace vedlo i k výraznému **posílení prvků řízení a kontroly** tištěných médií zavedených a ověřených před rokem 1968. Masová média byla v 70. a 80. letech řízena oddělením masových sdělovacích prostředků ÚV KSČ. Od konce 60. let Český úřad pro tisk a informace, od roku 1980 pak především Federální úřad pro tisk a informace přebíraly správní úkoly jako stanovení výše přípustné remitendy, schvalování rušení nebo povolování titulů, dále věnovaly pozornost polygrafickému průmyslu, sledovaly personální obsazení jednotlivých redakcí a vyjadřovaly se i k obsahu a chování jednotlivých listů. Pro vývoj médií tak 70. a 80. léta představovala – především ve srovnání s reformním intermezem 1968–1969 – období útlumu a úpadku. V ideologicky vypjatém období 70. let lze jednoznačně hovořit o **obsahové i formální stagnaci**, jednotvárnosti a jazykové a stylistické chudobě především u denního tisku.

V průběhu celého období 1948–1989 docházelo k **zaostávání technického rozvoje a zastarávání výrobních kapacit tištěných médií**. Papírenský a polygrafický průmysl se stal limitujícím faktorem pro jakýkoliv další rozvoj novin a časopisů. Jednoznačným důvodem tohoto špatného materiálního stavu byly nedostatečné investice, které neumožňovaly modernizaci překonaného strojního vybavení. V 80. letech se tato problematika řešila na úrovni příslušných orgánů – Federálního úřadu pro tisk a informace, Tiskových podniků KSČ a Ministerstva průmyslu ČSR – avšak bez zjevného výsledku. S postupující ztrátou legitimacy politické moci a narůstáním ekonomických rozporů se autoritářsko-byrokratický model mediální komunikace v totalitním režimu stále obtížněji vyrovnával se selektivní expozicí a cynismem publika, které v sobě kultivovalo schopnost „číst mezi řádky“ a rozsáhle využívalo alternativní informační zdroje.

Československý rozhlas

Československý rozhlas, **monopolní provozovatel rozhlasového vysílání**, byl v letech 1948–1989 jedním z hlavních mocenských nástrojů plně zapojeným do služeb KSČ jako významný prostředek masové agitace a propagandy. Byl **nejvlivnějším a nejpohotovějším hromadným sdělovacím prostředkem**, navíc získal u posluchačů obrovský kredit svým vysíláním během Květnového povstání a činností v prvních poválečných letech, kdy se stal službou veřejnosti v nejširším slova smyslu. V roce 1948 měl Čs. rozhlas 2 000 000 koncesionářů, na konci tohoto období 3 400 000 koncesionářů. Svůj význam si zachoval i v době rozmachu televize, k čemuž přispělo především rozšíření tranzistorů a miniaturizace přijímačů.

Za své působení získal dvě vysoká státní vyznamenání – Řád republiky (1965) a Řád Vítězného února (1973), řada jeho zaměstnanců byla vyznamenána individuálně za svůj umělecký přínos (např. Miloslav Disman, Josef Kolář, František Gel, Mirko Očadlík), přičemž však jejich politické postoje byly nezanedbatelné, často podstatné (Jozef Vrabec, Ján Riško).

Důležitou roli sehrál Československý rozhlas, zejména jeho politické zpravodajství, při únorovém puči roku 1948. Od roku 1945, kdy byl rozhlas řízen Ministerstvem informací, postupně **rozhodující místa obsazovali členové KSČ**. Celozávodní výbor KSČ v čele se Zdeňkem Novákem převzal iniciativu již 17. února, kdy z příkazu ÚV KSČ získal **kontrolu nad rozhlasovým zpravodajstvím**. Od tohoto okamžiku se do vysílání dostávaly pouze **zprávy o akcích organizovaných KSČ**, vysílaly se přímé přenosy z manifestací a sjezdů konaných na podporu Gottwaldovy politiky. Akční výbor, ustavený 27. února 1948, provedl rozsáhlou zásadní čistku mezi rozhlasovými pracovníky, na vedoucí místa byli dosazováni členové KSČ, často bez patřičných odborných předpokladů. Dne 28. dubna 1948 byl vydán **zákon č. 137**, na jehož základě byl **vytvořen Československý rozhlas** sloučením a zestátněním Českého a Slovenského rozhlasu, v čele s generálním ředitelem, řízen byl Ministerstvem informací. Na Slovensku řídil rozhlas oblastní ředitel. Do organizační struktury byly včleněny i vysílače.

K 25. výročí zahájení rozhlasového vysílání se konala v Praze **Mezinárodní výstava rozhlasu** (MEVRO 1948). Po únoru 1948 odřekly západní rozhlasové účast, takže bylo nutné zaplnit vzniklé vakuum. Programový šéf Mirko Očadlík pověřil zajištěním vysílání Josefa Koláře, který se úkolu zhostil vynikajícím způsobem. Po celých osm týdnů trvání výstavy probíhalo živé vysílání na historické vlně 415 m (na ní vysílal rozhlas v době Pražského povstání) za aktivní účasti publika. Základním předpokladem úspěchu byla kolektivní týmová práce a tvůrčí svoboda, doplněné improvizacími schopnostmi a nadšením. MEVRO se stalo významným pojmem v rozhlasové historii, i když do běžné rozhlasové praxe jeho metody přejít nemohly především kvůli cenzuře, jejíž zavedení bylo negací jednoho ze základních principů MEVRO, svobody projevu.

V červnu 1948 byl dosavadní ředitel Čs. rozhlasu **Bohuslav Laštovička** (ředitelem od 25. května 1945) jmenován velvyslancem v SSSR, ve funkci jej vystřídal jeho náměstek **Kazimír Stahl**, který stál v čele rozhlasu do 17. června 1952.

V roce 1952 nastoupili **sovětští poradci**, byla provedena reorganizace podle sovětského vzoru, vytvořen systém čtyř hlavních redakcí – politického vysílání, literárně-dramatického vysílání, vysílání pro děti a mládež a hudebního vysílání. Vládním výnosem byl 8. dubna 1952 ustaven Čs. **rozhlasový výbor**, v jehož čele stál ministr **Václav Kopecký**. Výkonným náměstkem se stal dosavadní ředitel rozhlasu v Bratislavě Jozef Vrabec. Rovněž podle sovětského vzoru vznikla 22. dubna 1953 Hlavní správa tisko-

vého dozoru, orgán zajišťující cenzuru. V roce 1967 byla přejmenována na Ústřední publikační správu. V roce 1953 bylo zrušeno Ministerstvo informací a rozhlasový výbor, od září jej nahradila **Hlavní správa Ministerstva kultury**.

Vládním usnesením č. 62/1957 byl 29. listopadu 1957 zřízen **Československý výbor pro rozhlas a televizi** (ČVRT), složený z programových pracovníků obou institucí a podřízený předsednictvu vlády. Jeho předsedou byl jmenován **František Nečásek**. Rozhlas a televize byly samostatnými organizacemi v čele s vlastním ředitelem. Nadřízeným orgánem bylo Ministerstvo školství a kultury. Vládní nařízení 63/1959 zrušilo k 1. říjnu 1959 ČVRT, rozhlas a televize se staly **samostatnými ústředními organizacemi řízenými ÚV KSČ**. Čs. rozhlas na Slovensku řídil ústřední ředitel prostřednictvím oblastního ředitele, zároveň odpovědného předsednictvu Slovenské národní rady. Téměř každé dva roky se prováděly dílčí účelové reorganizace, které jen posilovaly byrokratický systém řízení a kontroly rozhlasu. Podřízení rozhlasu KSČ potvrdoval i zákon č. 17/1964 Sb. o Čs. rozhlase. V důvodové zprávě a na ni navazujícím statutu bylo přímo zakotveno, že Čs. rozhlas vyvíjí svou činnost a plní své úkoly podle směrnic KSČ a jejich řídicích orgánů. V roce 1967 byl rozhlas opět podřízen **Ministerstvu kultury a informací**.

K výraznějším změnám v činnosti Čs. rozhlasu došlo v období, kdy funkci ústředního ředitele vykonával **Karel Hoffmann** (1959–1967). Rozšířily se kontakty se zahraničními rozhlasy, mj. bylo do Československého rozhlasu zavedeno zpravodajství agentury Reuter. Rozhlasová technika procházela na počátku 60. let obdobím rekonstrukce a hledání nových technických realizačních prostředků, začínaly pokusy se stereofonním vysíláním, zároveň v letech 1954–1958 probíhala výstavba základní sítě **rozhlasu po drátě**, který měl „zajistit poslech i v případě vojenského ohrožení“. K. Hoffmanna ve funkci v krátkém časovém sledu vystřídali **Miloš Marko** (1967–1968), **Zdeněk Hejzlar** (25. červenec – 25. září 1968) a **Odon Závodský** (1. února – 20. června 1969). V období tzv. normalizace vykonával funkci ústředního ředitele nejprve **Bohuslav Chňoupek** (20. června 1969 – 7. září 1970), po něm **Ján Riško** (8. září 1970 – 30. června 1989) a **Karel Kvapil** (1. července – 3. prosince 1989).

V **období pražského jara** stál Čs. rozhlas v popředí veškerého dění, vysílal přímé přenosy z veřejných shromáždění, zejména v **živém vysílání pořadů**, jako byly Mikroforum (od roku 1965) či Písničky s telefonem (1967), umožňoval vyslovovat osobní politické názory. Aktivně se podílel na vytváření politiky. Po okupaci vojsky Varšavské smlouvy byla 21. srpna 1968 obsazena budova Čs. rozhlasu na Vinohradské ulici včetně studií a vysílacích pracovišť, Čs. rozhlas ovšem vysílal dále díky obrovskému nasazení téměř všech svých pracovníků. Na několika místech v Praze byla vybudována **provizorní pracoviště**. Rozhlas plnil podobně jako v květnu 1945 **roli informátora a koordinátora**, snažil se zabránit ozbrojeným srážkám. Za svou činnost byl oceněn 4. listopadu 1968 Československou cenou míru (o rok později mu byla odebrána).

Během tzv. normalizace bylo v průběhu čistek vyhozeno z rozhlasu na 600 pracovníků všech profesí. Do vedoucích funkcí byli dosazeni stalinisté a většinou v nich setrvali až do druhé poloviny 80. let. Hlavním kritériem pro přijímání pracovníků, především na redaktorská místa, bylo členství v KSČ a politická aktivita. Přijetí zákona o československé federaci se promítlo i do organizace a fungování Čs. rozhlasu, vznikl Čs. rozhlas, Český rozhlas a Čs. rozhlas na Slovensku. Počátkem 70. let se uskutečnila **reprofilace celoplošných vysílacích okruhů**, byl vytvořen federální zpravodajský okruh Hvězda (1. ledna 1971), národní okruhy Praha a Bratislava a pro náročné posluchače Vltava a Devín (4. září 1972). Od 1. května 1986 začala vysílat stanice Melodie orientovaná na orchestrální hudbu. Dne 4. září 1989 začal vysílat okruh EM, určený zejména mladým posluchačům. Zkratka EM vznikla spojením počátečních písmen pořadů Elan a Mikroforum.

Od roku 1980 byl základní vnitřní legislativní normou prozatímní organizační řád Čs. rozhlasu, vymezující postavení, působnost a hlavní úkoly. Organizačně se Čs. rozhlas členil na základní organizační složky (ZOS) – Ústřední ředitelství, Ústřední vysílání politického zpravodajství a publicistiky, Zahraniční vysílání, Český rozhlas (jehož součástí byla krajská studia v ČR a hlavní redakce), Čs. rozhlas na Slovensku a Techniku, ekonomiku, správu. V roce 1987 byl vydán Organizační řád, uznávající vedoucí roli KSČ, podle jejichž směrnic a pokynů měl rozhlas plnit své úkoly. V praxi to znamenalo, že Čs. rozhlas

přímo řídilo ideologické oddělení ústředního výboru KSČ. Vedoucí pracovníci na všech stupních řízení byli schvalováni stranickými orgány, od funkce šéfredaktora spadali přímo do nomenklatury ÚV KSČ. K hlavním úkolům Čs. rozhlasu patřilo napomáhat „socialistickému státu plnit jeho politicko-organizační a kulturně-výchovnou funkci při budování rozvinuté socialistické společnosti“ a rozvíjet „propagaci socialistického Československa v zahraničí“. Stanovenou politickou linií vedení Čs. rozhlasu prosazovalo bez ohledu na realitu až do svého odvolání na počátku prosince 1989.

Krajská studia Československého rozhlasu vysílala v omezeném časovém rozsahu, programově se orientovala na události a kulturu regionálního významu. V českých zemích to byly **Brno** (po Praze druhé nejstarší studio, zahájilo vysílání 1. září 1924), **Ostrava** (pravidelné vysílání zahájeno již v roce 1929, po válce činnost obnovena, zajišťovalo i vysílání pro polskou menšinu), **Plzeň** (vzniklo 5. května 1945, již v květnu podepsána dohoda mezi Českým rozhlasem a Revolučním výborem Plzeň o zřízení stálého rozhlasového studia pro Plzeňský kraj), **České Budějovice** (zahájily vysílání v květnu 1945, od 1. října 1945 začleněno do systému celostátního rozhlasu jako Jihočeský vysílač), **Hradec Králové** (od roku 1945, začleněno do systému celostátního rozhlasu 1. listopadu 1950, od 28. února 1954 samostatné relace pro Pardubicko), **Ústí nad Labem** (vznik 1945, od 1. března 1947 začleněno do Čs. rozhlasu), **Olomouc** (založeno 1949, v roce 1960 zrušeno, obnoveno k 1. prosinci 1993), **Středočeské krajské vysílání** (od 1. dubna 1964) a **Vysílání pro hlavní město Prahu** (31. srpna 1964). Dočasně fungovala i některá další – Jihlava, Gottwaldov (zahájení pravidelného vysílání 20. října 1956), Pardubice, Karlovy Vary, Liberec. Na Slovensku byla krajská studia v **Bratislavě** (kromě západoslovenského i vysílání pro hlavní město SSR Bratislavu), **Banské Bystrici**, **Košicích** a **Prešově**.

Zahraniční vysílání navazovalo po roce 1945 na tradice předválečného krátkovlnného vysílání, postupně se rozšiřovalo a měnilo svou úlohu, stávalo se „vývozcem světové revoluce“. Bylo štedře financováno ze státního rozpočtu. V letech 1953–1969 se neustále zvyšoval podíl hudby až na jednu třetinu z celkového vysílacího času, který rovněž stoupal. Rozsah a charakter zahraničního vysílání se přizpůsobovaly konkrétní politické situaci, jeho působení směřovalo do krizových oblastí. Vysílalo prakticky do všech světadílů na středních a krátkých vlnách, a to anglicky, arabsky, francouzsky, italsky, německy, portugalsky, španělsky, řecky. Dne 8. května 1972 bylo zahájeno vysílání Interprogramu, dopoledního zahraničního šestihodinového bloku zpráv, aktualit a hudby, původně v pěti základních jazykových mutacích (čeština, slovenština, angličtina, němčina, francouzština, později i ruština) se zaměřením na posluchače, jehož poslech je časově silně omezen. Poprvé byl ve vysílání do zahraničí aplikován typ „radioproudu“.

Od roku 1949, po podpisu smlouvy se sovětským rozhlasem, stoupl výrazně **podíl sovětské tematiky** ve vysílání. Od 15. září 1953 vysílaly všechny stanice denně půlhodinový propagandistický pořad Hovoří Moskva. Rozhlasu byla v tomto období přisuzována především propagandistická, výchovná a osvětová role, v hudebním i slovesném oboru byli preferováni autoři tzv. socialistického bloku, zejména sovětští. Po roce 1954, kdy byla na Ženevské konferenci obnovena dohoda o kulturní výměně mezi Východem a Západem, začala spolupráce s rozhlasem celého světa, zpočátku výrazněji orientovaná na země tzv. východního bloku sdružené v Mezinárodní organizaci pro rozhlas a televizi (Organisation Internationale De La Radio Et Television, OIRT). V roce 1958 byl v Praze z podnětu Čs. rozhlasu uspořádán Mezinárodní festival a konference zábavné a taneční hudby, v roce 1960 byly obnoveny výměnné koncerty s BBC.

V 60. letech nastalo částečné uvolnění poměrů, které se promítlo i do činnosti Čs. rozhlasu. Došlo k renesanci řady oblastí rozhlasové tvorby – **hry, publicistika, zpravodajství**. Do vysílání stále častěji pronikala do té doby tabuizovaná témata, výrazně se projevil odklon od socialistického realismu, došlo k odideologizování tvorby a zařazování moderní **angloamerické hudby**. Počátkem roku 1960 vznikl **Taneční orchestr Čs. rozhlasu (TOČR)** a **Jazzový orchestr Čs. rozhlasu (JOČR)**. Nositelem nových trendů publicistické tvorby se stala zejména redakce vysílání pro děti a mládež se svými pořady typu Mikrofon mladých nebo Večer po neděli.

Od roku 1963 se vysílal Meteor, magazín vědy a techniky pro mládež, o rok později zahájil Kolotoč, jeden z nejstarších zábavných pořadů. V prosinci roku 1964 začalo na VKV vysílat Československo II, tzv. třetí program, určený pro náročné posluchače. V pořadech jako Plná moc pro..., Gramotingtangl a další přivedl k rozhlasovému mikrofonu řadu výrazných kulturních osobností. V tomto období Čs. rozhlas získal i některá prestižní zahraniční ocenění (Prix Italia 1965 hra Ludvíka Aškenazyho *Bylo to na váš účet*, 1966 hra Miloslava Stehlíka *Linka důvěry*, 1969 hra Jiřího Vilímka *Neodvratný skon maratonského běžce*). Z iniciativy hudební redakce pro děti a mládež zahájila v roce 1966 mezinárodní hudební interpretační soutěž pro děti do 17 let, Concertino Praga. Od roku 1967 se v Brně konala mezinárodní veřejná autorská soutěž o nejlepší skladbu Prix musical de Radio Brno.

Během tzv. normalizace se rozhlasový program změnil zásadním způsobem, **zmizelo živé vysílání**, obnovila se **cenzura**, opět se sestavovaly seznamy zakázaných autorů, zdůrazňovala se angažovanost, vedení rozhlasu se soustředilo na plnění kulturněpolitických cílů. Vznikaly nejrůznější schvalovací komise, které dohlížely na ideologickou náplň celého vysílání Čs. rozhlasu. Důkladné revize z hlediska ideové, umělecké a politické „nezávadnosti“ byly podrobeny i programové fondy, řada hodnotných snímků byla vyloučena z vysílání, některé byly dokonce smazány. V roce 1971 byla vytvořena **Ústřední redakce politického zpravodajství a publicistiky**, sledující dodržování jednotné politické linie. Místo okruhu Československo vznikl celostátní zpravodajský okruh Hvězda vysílající bloky hudby a mluveného slova. Z literárně-dramatické tvorby zmizela, až na nepatrné výjimky, díla autorů tzv. západní provenience. Pokrokové tendence 60. let byly označovány jako deformace. Na podporu tzv. angažované tvorby vypisoval Čs. rozhlas řadu **tematických soutěží** (k 55. výročí VŘSR, k Vítěznému únoru, SNP apod.). K výrazným programovým počínům tohoto druhu patřil i typicky normalizační seriál *Jak se máte, Vondrovi?* (první díl byl odvysílán 25. prosince 1974, vysílání pokračovalo až do roku 1989). V roce 1976 se uskutečnil první ročník Prix Bohemia, festivalu původní rozhlasové hry (pokračuje do současnosti).

Na druhé straně však pokračovaly i nově vznikaly pořady, které navazovaly na tradičně dobrou úroveň přednormalizačního období (Meteor, Kolotoč, nově vzniklé pořady, např. 3 x 60, a to stereo, Domino, inscenace klasických děl, hudební pořady, pohádky a další). Přispěla k tomu mimo jiné i osobní statečnost a kolegalita některých redaktorů, kteří propůjčovali své jméno tvorbě zakázaných autorů. Ke kladům tohoto období patří i pokračující působení rozhlasových hudebních i dramatických těles – **Symfonického orchestru Čs. rozhlasu**, brněnských, plzeňského a ostravského rozhlasového orchestru, **Pěveckého sboru Čs. rozhlasu** a **Dismanova rozhlasového dětského souboru**.

Československá televize

Snaha o zavedení řádného televizního vysílání v poválečném období navázala na průkopnickou činnost Jaroslava Šafránka z 30. let a pokusný přímý přenos ze Vsesokolského sletu v roce 1948. Poté se televizní výzkum zpomalil, protože řada pracovníků se musela přednostně věnovat vývoji techniky pro armádu. Změna nastala v roce 1952, kdy vláda přijala vládní nařízení č. 13/1952, na jehož základě vznikl Československý rozhlasový výbor v čele s ministrem informací a osvěty Václavem Kopeckým. Nařízení pověřovalo Ministerstvo spojů a Hlavní správu radiokomunikací, aby technicky zajistily a vybavily pražské televizní studio, a Československý rozhlas měl na starosti zajištění programu. Dne **1. května 1953** zahájila televize, vybavená dvěma prototypovými kamerami a 35mm filmovým snímačem, **vysílání z provizorních prostor Měšťanské besedy ve Vladislavově ulici**. Vysílalo se přes vysílač instalovaný na petřínské rozhledně. V prvním roce se vysílalo jen 2–3 dny v týdnu, počet vysílacích dní se zvyšoval, ale až v prosinci 1958 se přešlo na **vysílání celotýdenní**. Rozšiřoval se počet odvysílaných hodin i zastoupení žánrů. Na území Československa byla postupně budována základní **síť vysílačů**, která byla dokončena v roce 1961, a **síť krajských studií** (Ostrava vysílala od 31. prosince 1955, Bratislava od 3. listopadu 1956, Brno od 6. července 1961, Košice od 25. února 1962).

Televizní vysílání umožňovalo v padesátých letech nadšení televizních pracovníků pro nové médium bez ohledu na ohrožení zdraví v tristních pracovních podmínkách. Programově bylo pražské studio součástí Československého rozhlasu, ředitelem byl jmenován v lednu 1953 **Karel Kohout**, který předtím pracoval ve Filmovém studiu Barrandov. Přenos signálu včetně studiové techniky však podléhal resortu spojů. Vládní komisi pro výstavbu televize schválilo politické byro ÚV KSČ až 3. října 1955, o pět let později rozhodla vláda o **výstavbě Kavčích hor** jako hlavní budovy Československé televize. Stavba ale nabírala v šedesátých letech zpoždění.

Počet televizních koncesionářů rostl po zahájení vysílání v roce 1953 nejprve jen pomalu, protože televizní přijímače byly drahé a lidé neměli po měnové reformě peníze. Ze začátku také byl televizní signál dostupný jen pro oblasti v dosahu petřínského vysílače. Od ledna 1955 bylo stanoveno, že každý televizní koncesionář musí platit 15 korun měsíčně. Postupná výstavba vysílačů, zlevnění televizorů a zkvalitnění programové nabídky vedly ve druhé polovině 50. let k růstu počtu **televizních koncesionářů**. Zájem o nákup televizorů hodně posílilo **vysílání přímých přenosů ze sportovních akcí od roku 1955**. Československá televize dosáhla prvního milionu koncesionářů v roce 1961, v roce 1965 to byly dva miliony, 1970 tři a v roce 1977 čtyři miliony – z toho na Slovensku bylo 979 799 koncesionářů.

Televize procházela v 50. letech organizačními změnami. Řízení televize programově rozhlasem a technicky spoji bylo neúnosné. V červenci 1957 politické byro ÚV KSČ rozhodlo o zřízení ústředního orgánu státní správy, **Československého výboru pro rozhlas a televizi (ČVRT)** a **Slovenského výboru pro rozhlas a televizi (SVRT)**. Hlavním úkolem výboru bylo zvýšení ideovosti programu obou médií. Předsedou ČVRT byl dle pokynu politického byra strany jmenován ústřední ředitel Československého rozhlasu **František Nečásek** a místopředsedy a členy dvacetičlenného výboru kromě pracovníků rozhlasu a televize zástupci aparátu KSČ a ministerstev. Prvního ředitele televize Karla Kohouta vystřídal v dubnu 1958 **Milan Krejčí**, dosud zástupce vedoucího odboru tisku, rozhlasu a televize ÚV KSČ. Dle usnesení politického byra ÚV KSČ z 15. září 1959 byly vládním nařízením z 30. září s platností od 1. října 1959 ČVRT a SVRT zrušeny. **Československá televize (ČST)** se stala samostatnou ústřední organizací

a jejím ředitelem byl jmenován dosavadní ředitel ČTK **Adolf Hradecký**. V květnu 1960 bylo přijato Usnesení ústředního výboru KSČ o stavu a nových úkolech Československé televize k ostatním kulturním institucím. Statut ČST schválila vláda 15. listopadu 1963 a 31. ledna 1964 přijalo Národní shromáždění zákon o Československé televizi.

Prvními stálými zaměstnanci televizního studia byli v 50. letech rozhlasoví redaktoři a moderátoři, odborníci různých profesí z oblasti filmu nebo absolventi Akademie múzických umění. V počátečním období nebylo podmínkou přijetí členství v KSČ ani tzv. třídní původ. Spolu s rostoucím počtem koncesionářů však sílil v druhé půli padesátých let nátlak mocenských struktur na program i personalistiku. V únoru 1958 rozhodl sekretariát ÚV KSČ o **třídně-politické prověrce nestraníků v televizi**; odbornost a charakter byly až za kritérii původu a politické angažovanosti. Prověrka postihla pouze v pražském studiu ve třech etapách sto lidí. Od prahu šedesátých let vázal přijetí lidí do televize „kádrový pořádek ČST“. Určoval schvalování téměř šedesáti programových i technických funkcí politickým byrem nebo sekretariátem či příslušným oddělením ÚV KSČ (či KSS), u nižších funkcí televizními stranickými organizacemi. Politickou způsobilost externích spolupracovníků televize stěžila rovněž součást Hlavní správy tiskového dohledu (HSTD), Oddělení zvláštních úkolů.

V počátečním období přebírala televize zpravodajství z rozhlasu, **pravidelnou zpravodajskou relací** byly od 1. října 1956 Televizní aktuality a zajímavosti a od ledna 1958 Televizní noviny. V literárně-dramatické tvorbě převažovaly v prvních letech živě vysílané inscenace a do studia přenesené **záznamy divadelních představení**. Původní televizní umělecká tvorba se však rychle rozvíjela a dosáhla v 60. letech řady úspěchů na mezinárodních televizních festivalech. Od roku 1964 ČST organizovala mezinárodní televizní **festival Zlatá Praha**. Za prvních 15 let uvedla ČST 1550 původních inscenací, dramatací literárních děl nebo přenosů z divadel. Již 5. listopadu 1953 bylo zahájeno vysílání pro děti a mládež, které položilo základy vysoké úrovně této tvorby.

Dne 17. května 1963 byl novým ředitelem Československé televize jmenován **Jiří Pelikán**, bývalý předseda Mezinárodního svazu studentstva. V jeho éře se až do roku 1967 odehrávají spory s mocí o vlastní názor tvůrců v literárně-dramatické tvorbě a v publicistice, např. alarmující reportáž Otty Bednářové z roku 1964 Volba povolání v pořadu Zvědavá kamera (na konkrétním případě dívky z Vysokého Mýta autorka kritizovala preferenci tzv. třídních kritérií při přijímání žáků do škol). Konflikty s mocí kvůli kritickým pořadům však pokračovaly (např. pořady Zvědavé kamery, dokumenty Jindřicha Fairaizla, polemika Věc veřejná).

Situace se změnila s nástupem Alexandra Dubčeka do čela KSČ. Od února 1968 již pracovníci médií cenzuru ignorovali. Zrušení Ústřední publikační správy předsednictvem ÚV KSČ 4. března 1968 a legislativní zrušení cenzury Národním shromážděním na zasedání 25.–26. června bylo pouze potvrzením statusu quo. Na jaře 1968 přestala pracovat ideologická komise ÚV KSČ, kádrová práce byla odepsána. V období pražského jara uvedla ČST dosud **trezorovaná díla**, informovala diváky o politických událostech, vysílala mnoho **politických diskusí**, v horečně připravovaných **dokumentech** odhalovali publicisté zkreslování nedávné historie, poměry ve vězeňství, nezákonné procesy 50. let. Pracovníci ČST ve velmi improvizovaných podmínkách od **21. srpna 1968** informovali občany o aktuálním vývoji. V srpnu 1968 měla ČST k dispozici desítky **náhradních prostor** (v Praze asi 70). Po intervenci vojsk Varšavské smlouvy se letité provizorium stalo výhodou. Nesplnil se předpoklad interventů, že obsazením hlavních televizních pracovišť bude vysílání blokováno. Signál ČST se ozýval s pauzami z různých studií **až do 26. srpna**.

Jednou z priorit moskevského protokolu bylo ovládnutí médií. Dne 30. srpna 1968 vláda usnesením č. 292 rozhodla o zřízení Úřadu pro tisk a informace. První pokyny z 3. září se týkaly **zákazu kritiky zemí Varšavské smlouvy i přítomnosti cizích vojsk** v republice. Dne 12. září byl ustaven Vládní výbor pro tisk a informace pro sledování tisku, rozhlasu a televize, sílily zásahy do programu ČST, **zákazy publicistických pořadů** a 25. září 1968 vláda odvolala z funkce ředitele ČST Jiřího Pelikána. Do ČST jmenovala vládního zmocněnce Bohumila Švece z ideologického oddělení ÚV KSČ a od prosince 1968 byl novým ředitelem **Josef Šmídmajer**, blízký spolupracovník předsedy vlády Oldřicha Černíka. Od prvního čtvrtletí 1969 Útvar svodné informace plánu a řízení ÚV KSČ podával Byru pro řízení stranické

práce v českých zemích týdenní hodnoticí zprávy. Ve funkci ústředního ředitele ČST přerazoval Josef Šmíd majer pracovníky mimo obrazovku nebo do přípravy druhého programu. Televize však neodsoudila svoji činnost v roce 1968, neuvedla žádný původní pořad, který by schvaloval intervenci vojsk Varšavské smlouvy v srpnu 1968.

Podstatný zlom nastal po nástupu nového ústředního ředitele **Jana Zelenky** 6. srpna 1969. V ČST zavládla pasivní rezistence, první živě propagandistické pořady točil jediný štáb Miroslava Hladkého. Vedení Jana Zelenky podporovaly pouze Lidové milice. Celozávodního výbor KSC se na jeho stranu postavil až v druhé polovině října 1969, po abdikaci předsedkyně Jarmily Roháčové a 16 z jedenadvaceti členů tohoto výboru. Dne 6. ledna 1970 schválil sekretariát ÚV KSC stálou komisi pro koordinaci boje proti antikomunismu. Od téhož roku byly znovu zavedeny kádrové pořádky a nový platový řád vyzdvihující politickou angažovanost novinářů. **Prověřkové komise** zrušily členství v KSC 151 pracovníkům a dalších 74 ze strany vyloučily. Před zahájením pohovorů odevzdalo legitimace nebo emigrovalo 75 členů strany. Z programových a technických pracovníků ubylo v televizní organizaci KSC 56,1 % členů.

V sedmdesátých a osmdesátých letech byly zpracovávány **pro všechny oblasti tvorby ideově-tematické plány**, v nichž vedení ČST stanovovalo plán tvorby na nejbližší dva roky, plány schvaloval v konečné verzi aparát ÚV KSC. Přednost měla tzv. společenská objednávka, pořady k různým tehdy slaveným výročím, ilustrující usnesení strany, falšování současnosti i historie, zvláště tzv. krizových let 1968–1969. Autocenzura vedení ČST i redakcí předčila cenzurní praxi předešlých desetiletí. Konflikty let šedesátých a objektivní informace roku 1968 nahradila služebnost vedení ČST instrukcím mocenských orgánů. Publicistika se nevymkla z řízení KSC ani v období perestrojky. Pokus o kritiku byl zadušen v zárodku. Publicisté, kteří se vyhýbali tvorbě poplatné režimu, se uchýlovali k tzv. nezavadným tématům. V umělecké tvorbě pak dramaturgové vyhledávali do jednotlivých kolonek ideově-tematických plánů hry z historie a náměty mezilidských vztahů. Velké popularity dosahovaly **televizní seriály**, zvláště díla scenáristy Jaroslava Dietla.

ČST převzala v roce 1970 první část **areálu Kavčích hor v Praze** a tři studia v **Mlynské dolině v Bratislavě**. Dne 10. května 1970 zahájila vysílání druhého programu, 9. května 1973 pravidelné barevné vysílání na druhém programu a 9. května 1975 na prvním programu. V lednu 1979 byl uveden do provozu objekt Televizních novin na Kavčích horách, který zajišťoval vysílání televizního zpravodajství. V červnu 1989 Jan Zelenka odešel z funkce ústředního ředitele ČST a na jeho místo byl jmenován dosavadní náměstek ČST **Libor Batrla**.

Odpor mlčící většiny se v televizi projevil až po 17. listopadu 1989. Rozhodující roli sehrála **odborová organizace přenosových techniků**, která na **21. listopad** svolala do garáží Kavčích hor **mítink** pod transparentem: Kdy uslyšíme pravdu ve vysílání ČST? Shromáždění se scházela v garážích denně, pracovníci ČST odepřeli poslušnost vedení Libora Batrly. K podstatnému programovému zlomu došlo **22. listopadu**, kdy se televizním pracovníkům podařilo odvysílat v rámci studia Kontakt **vstupy z demonstrace na Václavském náměstí**, a v pátek **24. listopadu**, kdy byl do večerního programu zařazen **záznam z policejního násilí proti studentům na Národní třídě** ze 17. listopadu i první dokument publicistického štábu Sond o současných událostech. Ve dnech **25. a 26. listopadu** televize vysílala **přímé přenosy z manifestací na pražské Letné**. Federální vláda odvolala 27. listopadu Libora Batrly z funkce a na jeho místo jmenovala **Miroslava Pavla**. Podíl televize na kolapsu totalitního režimu dokládají stenografické záznamy z obou listopadových mimořádných zasedání ÚV KSC i vnitrostranické informace z terénu.

Československá tisková kancelář

O vzniku Československé tiskové kanceláře (ČTK) rozhodlo předsednictvo Národního výboru československého bezprostředně po vzniku samostatné republiky 28. října 1918. Po celou dobu své existence byla ČTK **státní agenturou** a své sídlo měla v Praze. Postavení a působnost agentury upravoval v období před listopadem 1989 zákon o ČTK č. 123 z 12. listopadu 1965 (účinnosti nabyl 1. ledna 1966), postavení a působnost ČTK na Slovensku jako národního a regionálního zpravodajského orgánu upravoval zákon Slovenské národní rady č. 135 z 16. prosince 1965 (účinnosti nabyl 1. ledna 1966).

ČTK byla definována jako „zpravodajský orgán Československé socialistické republiky“, který zajišťuje na smluvním základě „čs. tisku, Čs. rozhlasu, Čs. televizi, státním i jiným orgánům, jakož i zpravodajským agenturám, tisku, rozhlasu, televizi a jiným organizacím v zahraničí“ všestranné informace slovem a obrazem o událostech domácích i zahraničních (politických, hospodářských, kulturních, sportovních aj.). Organizační řád (platný od 1. ledna 1974 a návazný z 1. března 1981) charakterizoval ČTK jako oficiální státní tiskovou agenturu ČSSR s celostátní působností, která „veškerou svou činnost uskutečňuje pod vedením Komunistické strany Československa“. K povinnostem agentury patřilo ze zákona i vydávání oficiálních textů, prohlášení vlády a ústředních úřadů (podle org. řádu vydávání oficiálních textů a prohlášení stranických, vládních a zastupitelských orgánů ČSSR, ČSR a SSR). ČTK také tlumočila na základě zmocnění svým jménem oficiální stanoviska k vnitřním a zahraničním událostem.

Za činnost agentury odpovídal vládě ČSSR **ústřední ředitel** ČTK, kterého jmenovala a odvolávala vláda. Činila tak na návrh místopředsedy vlády až po schválení návrhu předsednictvem ÚV KSČ. Ve vztahu k ostatním sdělovacím prostředkům plnila ČTK úlohu centrálně řízené organizace s celostátní působností, která k zajištění své činnosti „spolupracuje se státními orgány, s hospodářskými, společenskými, kulturními a vědeckými organizacemi i jinými institucemi“.

Zpravodajský úsek, byť prošel řadou reorganizací a měnily se názvy jeho součástí, se standardně členil do redakcí: **politické** (textové zpravodajství z domova), **mezinárodní** (textové zpravodajství ze zahraničí), **vysílání pro zahraničí** (textové exportní zpravodajství v angličtině, ruštině, francouzštině a španělštině, tištěné bulletiny v němčině), **ekonomické, dokumentační**, redakce **obrazového zpravodajství** (fotoinformace z ČSSR a ze zahraničí) a **telekomunikační**. V rámci ČTK působily i **článekové redakce** (Pragopress založená 1950 a Slovakopress založená 1953), jejichž úkolem byla především publicistická činnost sloužící státní propagaci v zahraničí, v roce 1977 úkol převzala nově zřízená agentura Orbis.

Na smluvním základě spolupracovala ČTK s desítkami **zahraničních agentur** (v 70. a 80. letech jich bylo 62, např. TASS, Reuter, AFP, AP, UPI, DPA, ADN, PAP, MTI, APA). Při uplatnění výlučného práva na distribuci zpravodajství zahraničních agentur (s výjimkou TASS a APN) na teritoriu vlastního státu a práva uzavírat příslušné dohody exkluzivního charakteru těžila ČTK z monopolního postavení v oblasti informací ze zahraničí. Velikost sítě stálých zpravodajů se rovněž v průběhu let měnila, zatímco v 50. letech měla ČTK v zahraničí pouze dva a dominantním zdrojem se stala sovětská agentura TASS, v 80. letech měla ČTK zastoupení ve více než dvou desítkách zemí, resp. většinou v jejich hlavních městech: Alžírú, Bejrútu, Berlíně, Bělehradě, Bonnu, Bruselu, Budapešti, Bukurešti, Dillí, Hanoji, Havaně, Kábulu, Londýně, Mexiku, Moskvě, New Yorku, Paříži, Pekingu, Římě, Sofii, Varšavě a Vídni.

V roce 1970 byla ČTK spolu s dalšími agenturami socialistických států přijata do **Aliance evropských tiskových agentur** (EAPA), od roku 1971 se účastnila práce jako řádný člen a její tehdejší ředitel Otakar Svěřčina byl opakovaně zvolen do nejvyšších funkcí EAPA (prezident, viceprezident). ČTK byla centrálou Photo International, fotosítě socialistických tiskových agentur, až do jejího zániku (1965–1990).

Agentura byla příspěvkovou organizací a měla samostatnou kapitolu ve státním rozpočtu. Podle zákona mohla ČTK při plnění svých úkolů vyvíjet obchodní činnost a k jejímu zabezpečení zřizovala účelová zařízení a specializované útvary: v roce 1963 nakladatelství **ČTK Pressfoto** s monopolním postavením na trhu pohlednic a agitačního materiálu a reklamní agenturu **Made in... (Publicity)** s monopolem na propagaci zahraničních výrobků a služeb. V roce 1964 povolil ÚV KSČ agentuře ČTK ediční činnost a její **časopis 100+1 zahraniční zajímavost** se stal jedním z nejprestižnějších domácích titulů. Díky těmto nezpravodajským aktivitám dosáhla ČTK v roce 1966 poprvé vyrovnaného rozpočtu.

Lze shrnout, že i pro tehdejší ČTK jako i pro jiné státní agentury platilo, že byla konstituována na základě zákonné normy, která určila její status centrálně řízené a vládě podřízené instituce, že plnila funkci informačního orgánu vlády, a ve vztahu k ostatním sdělovacím prostředkům tak působila jako zdroj oficiálních informací. Postavení v systému stranicky řízených „prostředků masové informace a propagandy“ (PMIP, dobový termín pro masová média) jí umožňovalo fungovat jako určitý regulátor výběru a zaměření informací odpovídajících prioritám vnitřní a zahraniční politiky země.

Bezprostředně po 17. listopadu 1989 (20. listopadu) ocenily změnu v přístupu ke zpravodajství světové agentury Reuter a AFP („oficiální ČTK ukázala bezprecedentní otevřenost“). ČTK se zbavila stranického řízení a začala usilovat o nestranné zpravodajství. Změny de iure následovaly. Zákon č. 123/1965 Sb. platil více než 25 let a novelizován byl až zákonem č. 310/1991 Sb. Ovšem zásadní změnu v postavení ČTK a zprerhání jejích vazeb se státní výkonnou mocí přineslo až zřízení **České tiskové kanceláře** zákonem České národní rady č. 517 z 21. října 1992.

Přehled ředitelů Československé tiskové kanceláře

Miloš Novotný	1939–1950
Václav Kořínek	1950–1952
Bedřich Vorel	1952–1955
Adolf Hradecký	1955–1959
Jaroslav Šmíd	1959–1961
František Kohout	1961–1962
Miroslav Sulek	1962–1968
Jindřich Suk	1968–1969
Otakar Svěřčina	1969–1989
Otto Čmolík – ved. odd. masových sdělovacích prostředků ÚV KSČ	1989–1989

Orbis

Tisková agentura Orbis byla zřízena 1. července 1977 podle par. 102 zákona č. 109/1964 Sb. zřizovací listinou vydanou předsednictvem Československé společnosti pro mezinárodní styky ze dne 6. června 1977. O vzniku Orbisu se jednalo a rozhodlo na předsednictvu ÚV KSČ 6. února 1973 a 15. března 1977. Obsahem činnosti agentury byla **propaganda do zahraničí včetně vydavatelské činnosti a spolupráce s krajanskými organizacemi** i dalšími vhodnými partnery v zahraničí. K titulům agentury Orbis vydávaným v cizích jazycích patřily: *Socialistické Československo*, *Československý život*, *Československý svět*. Sídlem agentury Orbis byla Praha (budova bývalého stejnojmenného nakladatelství na Vinohradské ulici), pobočku měla v Bratislavě.

Na rozdíl od státní zpravodajské agentury ČTK měla agentura Orbis charakter **instituce nevládní**. Protože její produkci směřovanou především do zahraničí byla publicistika, označovala se jako agentura článková. Analogický model fungoval tehdy i v jiných evropských socialistických státech. Vedle oficiálních státních zpravodajských agentur (uváděny jsou za názvem země jako první) existovaly mladší agentury společenských organizací, jejichž hlavním posláním byla činnost propagandistická, např. v SSSR: TASS, APN; ve východním Německu: ADN, Panorama a Zeit im Bild; v Polsku: PAP, Interpress; v Maďarsku: MTI, Budapestpress; v Bulharsku: BTA, Sofiapress či v Jugoslávii: Tanjug, Jugopress/Pre-servis.

Jaký význam ÚV KSČ Orbisu přikládal, dokládá i skutečnost, že jeho vznik zmiňuje Zpráva ÚV KSČ o plnění závěrů XVI. sjezdu strany: „Zvýšenou pozornost věnoval ústřední výbor otázkám kontrapropagandy a propagandy do zahraničí [...]. Pro působení do zahraničí byla zřízena tisková agentura Orbis. Úkol vybudovat systém pohotově ofenzivní kontrapropagandy však stále trvá. Nepodařilo se zatím dosáhnout toho, aby kontrapropaganda byla organickou součástí denní masové politické práce, aby napomáhala včas a účinně paralyzovat různé dezinformace a pomluvy o politice strany.“

Orbis sloužil do roku 1989 jako nástroj ÚV KSČ k **ideovému působení do zahraničí**. Po roce 1989 se agentura usnesením vlády ČSFR č. 314 ze 4. května 1990 stala s účinností od 1. prosince 1990 základní organizační složkou Československého rozhlasu s názvem Orbis ZOS Čs. rozhlasu. Následně byla 19. září 1990 uzavřena dohoda mezi Čs. rozhlasem a Československou společností pro mezinárodní styky, zřizovatelem agentury. Po rozpadu Československa zřídil ministr hospodářství ČR rozhodnutím č. 61 z 9. července 1993 s účinností od 12. července 1993 příspěvkovou organizaci Orbis.

Novinářské organizace

Způsob organizování novinářů (do Svazu českých, resp. československých novinářů) navázal po roce 1948 na významný trend z prvních poválečných let – na snahu vytvořit jednotnou organizaci. Úvahy o vytvoření jednotného novinářského svazu se zrodily již v době druhé světové války a lze je vyložit zkušenostmi ze spolkově roztříštěného období předválečného, potřebou vyřešit zřetelně a autoritativně problém novinářů, kteří během světové války kolaborovali, ale také celkovou atmosférou jednoty a kolektivity. Na valném shromáždění 17. března 1946 byl ustaven (Ústřední) svaz československých novinářů, jako přípravný výbor nové profesionální organizace novinářů. Současně byl konstituován Svaz českých novinářů a jeho předsedou byl zvolen Otto Wunsch. (Dne 17. března 1946 vznikl také Zvaz slovenských novinářů.) Po schválení Zákona o postavení redaktorů a Svazech československých novinářů 28. května 1947 získal **Svaz československých novinářů** pro svou existenci oporu v zákoně a stal se samosprávnou korporací o dvou členských organizacích – **Svazu českých novinářů** a **Svazu slovenských novinářů**. V této podobě se jednalo o organizaci s výrazně profesním, resp. **stavovským charakterem**.

Po převzetí moci v únoru 1948 mohla komunistická strana nastoupené sjednocující tendence využít ve svůj prospěch. Již 25. února 1948 byl na mimořádné schůzi předsednictva ustaven **akční výbor** Svazu českých novinářů a po **I. sjezdu novinářů** (ve dnech 23. a 24. října ve Smetanově síni Obecního domu v Praze) se velmi rychle projevilo směřování k těsné provázanosti mezi politikou komunistické strany, žurnalistikou a novinářskou obcí. Charakter Svazu československých novinářů se proklamativně změnil ze stavovského a zájmového na ideový, resp. „ideově výchovný“. Na sjezdu se projevilo zřetelné úsilí o naplnění **role médií jako nástroje propagandy**, konstituování žurnalistiky vycházející ze socialistických zásad a potlačení jakéhokoliv jiného projevu. Předsedou svazu (1948–1951) se stal šéfredaktor *Zemědělských novin* **Antonín Nedvěd**, místopředsedy **Vojtěch Dolejší** a **Mikuláš Šurina**. O tom, jaký význam komunistická strana přisuzovala tomuto setkání českých a slovenských novinářů, vypovídá skutečnost, že na sjezdu promluvil i předseda vlády Antonín Zápotocký a prezident Klement Gottwald přijal delegaci sjezdu. Součástí cesty k nové, socialistické žurnalistice se stala i personální politika svazu směřující k vyloučení těch žurnalistů, kteří by mohli deklarovanou jednotu a vůli naplňovat danou roli médií narušovat. Na témže sjezdu byli proto také ze Svazu českých novinářů **vyloučeni** přední představitelé „reakční žurnalistiky“, jako **Ferdinand Peroutka**, **Ivan Herben**, **Pavel Tigríd** aj. Celkem bylo v průběhu „poúnorové očisty“ vyloučeno asi **130 novinářů**, další byli disciplinárně potrestáni. Vyloučení postihlo především redakce národněsocialistického a lidoveckého tisku. K dalekosáhlým personálním změnám však docházelo i v jiných redakcích, nevylučuje redakce odborných a vědeckých časopisů.

Novinářská organizace se tak dostala do postavení potenciálně významného nástroje kontroly chování novinářů. K tomu bylo třeba její postavení posílit i legislativně. Stalo se tak zákonem č. 184/1950 Sb., o vydávání časopisů a o Svazu československých novinářů, z 20. prosince 1950. Ten stanovil, že **novinářem z povolání může být jen člen svazu**. (Podmínka členství v novinářské organizaci obecně byla pro novinářské povolání stanovena již v roce 1947.) Podle zákona si veškeré rozhodovací pravomoci o postavení každého novináře uvnitř všech redakcí ponechával svaz novinářů. Právo rozhodovat o tom, kdo smí nebo nesmí vykonávat novinářské povolání, ho stavělo do pozice velmi významného kontrolního orgánu v oblasti médií, takže lze svaz novinářů pokládat za zřejmý a účinný stupeň systému reglementace médií v tomto období.

Postavení Svazu československých novinářů bylo v poúnorové době velmi těsně provázané s komunistickou stranou. Funkci předsedy zastával v letech 1951 až 1963 **Vojtěch Dolejší**. Česká žurnalistika se v tomto období vždy řídila a ve své práci vycházela ze závěrů sjezdů KSČ. Nomenklатурní pracovníci svazu novinářů rozpracovávali výsledky těchto sjezdů do svazových směrnic, Svaz československých novinářů pak projednával úkoly, které stanovilo vedení KSČ, a vydával direktivy k jejich naplnění. Významně se rovněž zapojoval do přípravných propagandistických kampaní před sjezdy komunistické strany tím, že podporoval a rozvíjel „předsjezdové diskuse“.

Na **II. sjezdu svazu novinářů** v roce 1957 byl princip povinného členství pro novináře opuštěn a novinářské povolání se uvolnilo i pro nečleny svazu. To se projevilo i v úpravě znění zákona č. 44/1958 Sb. Sjezd proklamoval změnu charakteru svazu na „ideově tvůrčí“ organizaci, založenou na **dobrovolném členství**. Členská základna svazu novinářů se mezi prvním a druhým sjezdem značně rozrostla: v roce 1948 vykazoval svaz jen pro české země 1463 členů, zatímco v roce 1957 jich bylo již **2540**. Přechodem na princip dobrovolného členství se otevřela možnost přílivu nových novinářů do redakcí. Jednalo se vcelku o praktický a pragmatický krok, neboť to byla doba, kdy docházelo k rozšíření počtu tištěných médií a rovněž k rozšíření vysílání Československé televize.

Období konce 50. let se tedy odehrálo ve znamení jistého, byť velmi opatrného uvolnění poměrů v jedné části mediálního sektoru, v organizovaném působení novinářů. Zatímco mezi prvním a druhým sjezdem byl časový odstup devít let, **III. sjezd novinářů** se konal již v roce 1959. Už v předsjezdové diskusi se objevila témata literární a umělecké kritiky, potřeby zábavních prvků v žurnalistice, požadavek zvýšení kvality novinářské práce aj.

Výrazněji se tendence k uvolnění projevila v průběhu 60. let, a zvláště v jejich druhé polovině. Členská základna SČSN vykazovala k červnu 1967 celkem **4354 členů**. Významnou úlohu v myšlenkovém a názorovém osamostatňování novinářské obce představoval **V. sjezd** (v říjnu 1967), na kterém se část delegátů postavila za uvolnění poměrů v československých médiích, ale svoje postoje neprosadila. Sjezd naopak zaujal kritické stanovisko k tzv. negativním tendencím kulturních časopisů, především *Literárních novin*. Pro novinářskou komunitu to bylo velmi rušné období, naplněné snahami o nastolení podmínek pro svobodnou výměnu názorů.

Spolu se zřetelným uvolněním společenského klimatu došlo v průběhu roku 1968 k výrazným změnám také ve Svazu československých novinářů. Dne **1. dubna 1968** se ve velkém sále pražské Lucerny sešlo asi 870 novinářů z pražských redakcí všech médií a založili **radikálně orientovanou Pražskou organizaci novinářů**. Ve dnech 21.–23. června se konal **mimořádný sjezd Svazu československých novinářů**, při němž došlo k personálním změnám ve vedení svazu a sjezd se samostatnou rezolucí distancoval od závěrů V. sjezdu. Hlavním úkolem, jímž se mimořádný sjezd zabýval, byla **příprava tiskového zákona**, který měl podle účastníků sjezdu a představitelů svazu novinářů vytvořit demokratické podmínky pro novinářskou práci. Dílčí, ale klíčovou novelu, na které se podílel i svaz novinářů a která kodifikovala zrušení cenzury, schválilo Národní shromáždění 26. června jako zákon č. 84/1968 Sb. Návrh nového zákona měl být připraven do konce srpna. Sjezd rovněž změnil organizační strukturu svazu vycházející z **federálního uspořádání státu – tedy Svaz českých novinářů a Zváz slovenských novinářů**. Dne 26. června 1968 se v Bratislavě sešla předsednictva obou svazů a ustavila ve smyslu společných stanov **Ústředí novinářů ČSSR**. Předsedou Ústředí byl jednomyslně zvolen **Vladimír Kašpar**, předseda Svazu českých novinářů, ústředním tajemníkem se stal František Kaucký.

Již od podzimu roku 1968 sílila soustředěná snaha vlády a vedení KSČ o nastolení pevného, centralizovaného vedení médií jako instrumentu k prosazování své politiky. Na dubnovém plenárním zasedání ÚV KSČ 17. dubna 1969 prohlásil nově zvolený první tajemník Gustáv Husák, že aby komunistická strana mohla plnit svou úlohu vedoucí politické síly, je nezbytně nutné, aby si zajistila rozhodující ideový vliv na televizi, rozhlas a tisk. Ke slovu se dostaly prostředky, jejichž cílem bylo ukáznit novinářskou obec a znovu nastolit její konformitu. Prvním krokem k opětovnému získání ztracených pozic byla **výzva Slovo do vlastních řad** zpracovaná předními komunistickými ideology Janem Fojtíkem a Jiřím Stanem, uveřejněná v *Rudém právu* 17. května 1969. Do 9. června ji podepsalo na 350 českých a slovenských novinářů. Na výzvu navázal celostátní aktiv novinářů-komunistů 2. července, který se – v duchu nor-

malizačního kurzu – věnoval zhodnocení podílu médií na událostech roku 1968 a požadoval, aby se novináři sami podíleli na vytvoření podmínek, které opakování podobného zapojení médií „do aktivit nepřátelských režimu“ zabrání. Na aktivu byla rovněž ustavena komise pro přípravu novinářského sjezdu. Jejím předsedou byl zvolen Josef Valenta. Realizovala se přísná personální opatření proti všem redakcím a novinářům, kteří se angažovali v reformní politice. Další kroky vedly k oslabení pozice pražských novinářů (8. září 1969 byla **zrušena pražská novinářská organizace** a přímým řízením jednotlivých novinářských organizací v Praze byly pověřeny ústřední řídicí orgány svazu) a k radikální čistce (ze Svazu novinářů bylo již v roce 1969 vyloučeno přes 800 novinářů označených za výrazné představitele pravicového oportunistu).

V jarních měsících roku 1971 došlo k **výměně novinářských průkazů**, které byly v platnosti od roku 1964. Podnětem k výměně legitimačí byla skutečnost, že nové vedení svazu novinářů chtělo důsledně vystoupit proti všem, kteří z redakcí již sice museli odejít, ale měli dosud novinářské legitimize. Události v období 1969–1971 znovu – podobně jako na přelomu 40. a 50. let – jasně prokázaly, jak lze využít jednotné organizace k restriktivní personální politice.

Směr vývoje v dalším období určoval Československý svaz novinářů jako zastřešující organizace obou národních svazů. K jeho ustavení došlo ve dnech 17. a 18. května 1972 na **VI. sjezdu československých novinářů**. Předsedou se stal **Zdeněk Hoření** (1972–1983), v té době zástupce šéfredaktora *Rudého práva*. Sepětí mezi politikou svazu novinářů a komunistické strany bylo vyjádřeno především úsilím po co nejužším personálním propojení, mechanismem osobní zodpovědnosti vázané na členství ve svazu, stanovením míst, která ve vybraných médiích musela být obsazena členy KSČ, a hlavně důslednou snahou představitelů svazu novinářů o naplňování usnesení komunistické strany. Československý svaz novinářů představoval celostátní organizaci novinářů, která byla součástí Národní fronty. Na VI. sjezdu byly také přijaty zásady ukládající členům svazu povinnost dodržovat zásady „etiky socialistického novináře“ a svěřující samotnému svazu úkol bdít nad jejich dodržováním a prohlubováním. Snaha o vypracování **etického kodexu**, vyslovená na VI. sjezdu, byla snahou po vytvoření pozitivního obrazu a přijatelné představy o morálním profilu socialistického novináře. Etický kodex, který prošel organizovanou diskusí, byl nakonec předložen ke schválení **VII. sjezdu** v červnu 1977.

V 70. letech také sílilo organizační zázemí Svazu československých novinářů a škála jeho aktivit se zaměřila na úplné ovládnutí všech činností souvisejících se stavem a dalším vývojem československé novinářské obce. Do svazu novinářů bylo od roku 1974 organizačně začleněno vydavatelství a nakladatelství *Novinář* (založené v roce 1966). Vydával se tu kromě **časopisu *Svět v obrazech*** také profesní časopis *Československý novinář* a odborný novinářský časopis *Sešity novináře*. Nakladatelství vydávalo kromě periodik rovněž knihy převážně orientované na novinářskou tematiku. V průběhu 70. a 80. let se Československý svaz novinářů plně zaměřil na podporu a prosazování linie komunistické strany ve společnosti. Svědčila o tom i usnesení dalších, nepřítis významných sjezdů (v červnu 1982, v červenci 1987), která jen tlumočila novinářům závěry předcházejících sjezdů KSČ. Mimořádnou pozornost věnoval svaz „výchově“ novinářů v duchu komunistické politiky a ideologie. V tomto smyslu měl působit také systémem dalšího vzdělávání novinářů. Důvodem byla zásadní obměna redakcí v první polovině 70. let a výrazný nárůst počtu pracovníků médií v 80. letech. Svaz v roce 1982 uváděl 6280 novinářů, v roce 1985 již 6670 a v roce 1988 dokonce 7281. Z nich 61 až 62 % bylo členy či kandidáty KSČ. V roce 1985 mělo 58,3 % členů svazu pracujících v médiích vysokoškolské vzdělání, 39,3 % středoškolské.

Československý svaz novinářů – ideově podřízený principům, na nichž stála politika KSČ vnímající významnou a nezastupitelnou roli médií a žurnalistiky jako efektivního nástroje „působení na masy“, organizačně koncipovaný na federativním uspořádání, věcně a ideově kontrolující a ovládající veškeré dění v československé novinářské obci a statutárně sehrávající roli dobrovolné profesní organizace novinářů – setrval až do pádu komunistického režimu.

Svaz československých filmových a televizních umělců (FITES)

Předchůdcem Svazu československých filmových a televizních umělců byla v roce 1959 **filmová sekce Svazu čs. divadelních umělců (SČDU)**. Ustavení samostatného svazu politické byro ÚV KSČ 13. října 1958 zamítlo, protože v jedné organizaci měla komunistická strana lépe pod kontrolou tvorbu, která se již vymykala dogmatům první půle padesátých let. Pokrokem k ustavení samostatné ochranné organizace proti politické linii aparátu KSČ byla v roce 1961 na sjezdu SČDU transformace v dualistický **Svaz československých divadelních a filmových umělců (SČDFU)** s autonomní působností obou složek.

Postoje členů odborných filmových a televizních sekcí a pracovních komisí přispěly k uvolňující se politické atmosféře. Jejím důsledkem bylo usnesení předsednictva ústředního výboru KSČ s názvem **Řešení otevřených otázek ve filmu a informace o přehodnocení některých sporných jevů v literatuře a divadle**, přijaté 19. dubna 1963. Poté byly některé trezorové filmy uvedeny do kin.

Svaz československých filmových a televizních umělců (FITES) byl založen až 30. listopadu 1965. Ideologické oddělení ÚV KSČ odůvodnilo jeho vznik rozdílnou specifikou divadla a filmu, takže rozlučka s divadelníky umožní pružnější politické řízení. Reformní komunisté a nestraníci však založili svaz jako **výběrovou organizaci na obranu progresivní tvorby**. Přijetí členů podmiňovala komise za předsednictví režiséra **Jiřího Krejčíka** výhradně tvůrčími výsledky. Členy mohli být tvůrčí pracovníci podílející se na filmové a televizní tvorbě i teoretici, pedagogové a publicisté z oblasti filmu a televize. Volby do ústředního výboru a jeho předsednictva byly od počátku tajné z více kandidátů. Předsednictvo tvořili např. Radúz Činčera, Ladislav Helge, Eduard Hofman, Jan Matějovský, Ladislav Fikar, Jaromil Jireš, A. J. Liehm, sekce vedli Zdeněk Bláha, Jindřich Fairaizl, Otakar Vávra, Štěpán Koníček, Antonín Novák, Jiří Papoušek, Jiří Brdečka, Jiří Krejčík. Prvním předsedou celostátního FITES se stal režisér **Martin Frič**, předsedou svazu na Slovensku byl režisér **Štefan Uher**.

Představitelé FITES byli předvoláváni na ideologické oddělení ÚV KSČ, probíhaly spory o jednotlivá díla. Stanoviska předsednictva svazu i komisí mohla být zveřejněna pouze v interním členském bulletinu *Zprávy* (vycházel od roku 1966). Vlastní časopis, **čtrnáctideník *Filmové a televizní noviny***, byl registrován až k prvnímu červenci 1967 – teprve když se předsednictvo svazu rozhodlo v záporném případě podat demisi. Na podzim 1967 se *Filmové a televizní noviny* staly tribunou autorů, kteří odmítali nadále publikovat v *Literárních novinách* po jejich převedení do kompetence Ministerstva kultury a informací v roce 1967, kdy tak ÚV KSČ chtěl potrestat spisovatele za jejich vystoupení na IV. sjezdu Svazu československých spisovatelů.

Hlavní pozornost FITES, věnovaná filmu, se na jaře 1968, po útocích dogmatických představitelů KSČ na svobodnou publicistiku, přesunula na televizi. V květnu 1968 se stal filmový a televizní svaz centrem **Koordinačního výboru tvůrčích svazů** – předsedou byl filmový režisér **Ladislav Helge** a tajemník FITES **Ludvík Pacovský** zastával tutéž funkci i v **Koordinačním výboru tvůrčí inteligence**. Po úmrtí Martina Friče v srpnu 1968 vedl FITES krátce předseda výboru **Zvazu slovenských filmových a televizních umělců režisér Štefan Uher** a poté režisér **Elmar Klos**. Federalizace Československa iniciovala rozdělení FITES (na II. sjezdu 21.–22. února 1969) na český a slovenský svaz (**ČeFITES** a **SloFITES**), jejichž předsednictva tvořila federální výbor.

Od roku 1966 uděloval svaz prestižní **tvůrčí ocenění – Trilobity**. Dne 6. listopadu 1969 předal předseda Elmar Klos cenu za televizní publicistiku roku 1968 rovněž Vlastimilovi Vávrovi, který dokumentárním cyklem *Na pomoc generální prokuratuře* zpochybnil oficiální verzi o sebevraždě ministra zahraničních věcí Jana Masaryka. Toto ocenění se stalo záminkou k tvrdému postupu vůči FITES. Vedení Československé televize v čele s Janem Zelenkou se od ceny i svazu distancovalo. Český úřad pro tisk a informace odebral ke 14. listopadu 1969 *Filmovým a televizním novinám* registraci a dne 7. ledna 1970 rozhodlo předsednictvo ústředního výboru Národní fronty ČSR o **zániku členství Českého svazu filmových a televizních umělců v NF ČSR**, neboť jeho čelní představitelé „jsou známi mimořádnou iniciativou a organizátorskou aktivitou při vyvolávání koordinovaných nátlakových a posléze opozičních akcí, udržujících permanentní napětí a prohlubujících politickou krizi“. Jelikož existence občanských organizací byla podmíněna členstvím v NF, Ministerstvo vnitřní záležitostí ČSR **neschválilo českému svazu stanovy**. Podobný postup byl uplatněn v lednu 1970 i na Slovensku. FITES zanikl na dvacet let. Dne 13. června 1970 vyšla v *Rudém právu* první část trilogie prorežimního kulturního novináře Jana Klimenta Z přírodopisu samozvané elity, týkající se „instituce, která se postavila do čela všeho nejbojovnějšího, co na kulturní frontě u nás bylo, neslavně proslulého takzvaného Svazu filmových a televizních umělců“. FITES byl znovu založen na přelomu let 1989–1990.

Mezinárodní organizace novinářů

Mezinárodní organizace novinářů (MON – International Organization of Journalists) byla založena v roce 1946 v Kodani a ve své existenci stvrzena v roce 1947 v **Praze**, jež se stala **sídlem organizace**. Cílem bylo založit mezinárodní novinářskou organizaci sdružující národní novinářské organizace hlásící se k principu svobody slova a tisku a bránící a podporující novináře při výkonu jejich povolání. Od počátku měly v MON velký vliv novinářské organizace ze států spadajících do sféry vlivu Sovětského svazu. To vedlo k vystoupení řady organizací z demokratických zemí a v roce 1952 k založení **Mezinárodní federace novinářů** (MFN – International Federation of Journalists). MON ve své činnosti vykazovala výraznou politickou **angažovanost ve prospěch zemí socialistického tábora** a spolupracovala s jejich státními organizacemi. Mezi nejrozvinutější aktivity MON patřilo **pořádání kongresů a školení**, včetně zakládání školicích pracovišť, publikační činnost a podpora novinářů operujících v cizích zemích. Protože MON sídlila v Praze a byla těsně spjata s politickým zřízením, pocházela řada představitelů MON z československých novinářských a politických kruhů. Po roce 1990 byla MON pro spolupráci s represivními a výzvědnými složkami zemí sovětského bloku zbavena práva sídlit v Praze.

MON v období od konce 40. do konce 80. let plně podporovala ideologii zemí spadajících do sféry vlivu Sovětského svazu (i když v roce 1968 protestoval proti okupaci Československa armádami zemí Varšavské smlouvy nejen tehdejší prezident MON Jean-Maurice Hermann, ale celý sekretariát organizace). MON spolupracovala se státními orgány těchto zemí a aktivně podporovala politiku SSSR při získávání vlivu v zemích třetího světa. Ideologický aparát sovětského bloku využil vývoje v mezinárodním novinářském hnutí a pracoval s MON jako s nástrojem propagandistického působení. MON svými aktivitami přispívala k prosazení sovětského modelu žurnalistiky v zemích, kde měla členské zastoupení.

Režimní rituály

Socialistické svátky vycházejí z přelomových dějinných událostí a připomínají vazbu člověka a společnosti na základní myšlenky a historické momenty, které přispěly k formování komunistické ideologie a politického režimu. Jsou spojeny se zvláštními obřady a oslavami v reálné i nereálné podobě. Svátky a obřady mají světonázorový obsah, a proto se po nástupu komunistického režimu staly předmětem a nástrojem ideologického působení na jednotlivce i společnost. Měly institucionální podobu a promítly se i do tradiční neinstitucionální sféry slavení. Systém socialistických slavností tvořily výroční svátky pocházející z etnokulturních tradic (tradiční), výroční politické svátky a obřady životního cyklu.

Během tradičních výročních svátků byla zachována etnokulturní tradice a křesťanský kalendář, ovšem zjevná byla **snaha tradiční smysly svátků aktualizovat a vtisknout jim novou symboliku** s cílem minimalizovat a překrývat církevní význam svátků. To se týkalo zejména Velké noci a Vánoc, ze kterých se staly **svátky jara a svátky zimy**, v čemž lze pozorovat návrat k předkřesťanskému základu lidových tradic. Místo svátku Všech svatých se kladl důraz na **Památku zesnulých**, v době adventu zase pozornost poutal spíše sovětský **děda Mráz** a posezení u jedličky nebo u samovaru. Tradiční obřadní prvky se spojovaly s novým ideologickým obsahem rovněž při vztyčování májek v předvečer 1. května, při pálení vater – posun z 24. června (Jan) na 6. července (Jan Hus – v ČR) nebo na 25. srpna (SNP – v SR), ale také při dožínkách a vinobraní – oslava socialistického zemědělství.

Život celé společnosti se nesl ve znamení výročí politických a historických událostí, které byly klíčové pro komunistický režim. Připomínaly, oživovaly a mytizovaly principy, ideje a hodnoty, které formovaly komunistické zřízení, čímž přispívaly k centralizaci moci a integritě společnosti. Tato výročí měla stejnou 5–10letou periodizaci během celých čtyř desetiletí. V letech s koncovým číslem 1 a 6 se vše konalo na **půčest vzniku KSČ a SSSR (1921)**, čísla 2 a 7 znamenala **výročí VŘSR (1917)**, čísla 3 a 8 ohlašovala jednak oslavu **Vítězného února (1948)** a také „trojsvátek“ – **vznik ČSR (28. října 1918)**, **Den znárodnění (1948)** a **vznik federace (1968)**. Léta zakončená čísly 4 a 9 byla **výročím SNP (1944)** a roky s 0 a 5 na konci se nesly v duchu oslav **výročí osvobození Sovětskou armádou**. Kromě hlavních výročí se slavily i další důležité události – výročí narození a úmrtí významných osobností (V. I. Lenin, K. Gottwald), vznik Pionýrské organizace, začátek a konec pětiletých hospodářských plánů a sjezdy KSČ a KSSS. Svátky spojené s dny pracovního volna byly 1. leden – Nový rok, Velikonoční pondělí, 1. a 9. květen – Svátek práce a výročí osvobození Sovětskou armádou, 25. srpen – SNP, 28. října – vznik ČSR, znárodnění a federace, 2. listopad – Památka zesnulých a nakonec 25. a 26. prosinec – Vánoce. Významným dnem byl 25. únor (Den vítězství pracujícího lidu) – probíhaly například besedy s milicionáři. Oblíbě se těšil **Mezinárodní den žen (8. březen)** slavený na pracovištích, v restauracích a svazkem květin i doma. V ČR byl významným dnem 5. květen (Májové povstání českého lidu). Listopad – **Měsíc československo-sovětského přátelství** byl zasvěcen pěstování pozitivního vztahu k SSSR, konaly se besídky a v kinech se promítaly téměř výhradně sovětské filmy. V předvečer 7. listopadu (VŘSR podle juliánského kalendáře) se konala slavnostní shromáždění na náměstích a lampionový průvod.

Životní cyklus připomínaly **občanské nebo socialistické obřady**. Jejich zavádění se datuje od roku 1950, sloužily jako ideologický protipól církevních svátků a byly institucionálně organizovány. Zavedením civilních obřadů a slavností byly vytvořeny podmínky pro **omezování církevních rituálů** s cílem je postupně nahradit jejich světskými alternativami. Původně byly určeny jen ateistům, později

se okruh rozšířil rovněž o lidi světonázorově nevyhraněné a věřící občany. V nově se formujících rodinných rituálech i ve výročním svátečním cyklu byly světské či občanské hodnoty důmyslně propojeny s vazbami na socialistický stát a komunistickou ideologii. Tím se lišily od občanských svátků a obřadů v zemích západní Evropy, a proto nelze hovořit o srovnatelném sekularizačním vývoji. Formování tzv. nových nebo socialistických obřadů bylo projevem **ateizace společenského života** v Československu a jejich vzorem byly zkušenosti z tohoto procesu v Sovětském svazu. Svátky a obřady byly chápány jako indikátor společenského vědomí, ale i jako prostředek k jeho formování. V roce 1950 vstoupil v platnost nový zákon o rodinném právu, podle něhož se **uzavření manželství na národním výboru** stalo jedinou právoplatnou formou a církevní sňatek se stal pouze dobrovolným duplikátem svatby. Národní výbory měly v kompetenci rovněž **vedení matrik**, o které se do té doby staraly církve. Pomocným článkem národních výborů se v roce 1953 staly instituce, jejichž pracovní náplní bylo formování socialistických obřadů. Působily na osvětových besedách pod názvem **Aktivy pro občanské záležitosti** a od roku 1957 jejich činnost regulovalo Ministerstvo školství. Počínaje rokem 1963 se přejmenovaly na **Sbory pro občanské záležitosti** (SPOZ) a spadaly do kompetence vlády ČSSR, která schválila první směrnice o poslání a úkolech SPOZ. Název Aktiv pro občanské záležitosti si zachovaly buňky, které fungovaly ve větších podnicích. Jejich úkolem bylo spolupracovat se SPOZ a hlavně upozorňovat na lidi, kteří stáli před důležitým životním mezníkem, a byli tedy potenciálními účastníky socialistických obřadů.

Centrálním řídicím orgánem SPOZ byla **Rada pro občanské záležitosti** při Ministerstvu vnitra. Iniciovala zpracovávání metodických příruček pro aktivisty sborů, přehledky uměleckých programů pro občanské obřady a pod jejich záštitou vycházel **metodický časopis *Nová cesta***, který byl zaměřen na vytváření občanských obřadů a filozofické problémy s tím spojené. Kvalitativním zlomem v činnosti SPOZ byl rok 1972, kdy byly schváleny nové směrnice pro organizování občanských obřadů. Převážnou část **aktivistů SPOZ** tvořili administrativní pracovníci národních výborů nebo jiných institucí a z více než jedné čtvrtiny učitelé. Z demografického hlediska bylo těžiště činnosti na střední generaci a neaktivnější byly ženy. Pro mnohé z nich bylo organizační a umělecké zajišťování obřadů svébytnou formou seberealizace ve volném čase nebo koníčkem, zejména na vesnici, spojeným s jistým společenským uznáním a symbolickým honorářem, který byl spíše kompenzací nákladů na oděv (přibližně 30 Kčs za obřad). Práce SPOZ byla jednou z forem **aktivní účasti na tvorbě místní kultury**, přičemž se čerpalo z lokálních i národních tradic či z tvorby soudobých umělců. Obřady byly obohaceny o hudebně-verbální vložky a výtvarné prvky. S formováním občanských obřadů souvisela rovněž **výstavba obřadních síní a jejich výzdoba**. Slavnostní atmosféra a estetičnost měly konkurovat pompéznosti sakrálních objektů. Počínaje rokem 1953 se rozšířil **slavnostní zápis novorozenců** do matriky (vítání dětí do života) a **občanský pohřeb**. V průběhu 60. a zejména pak 70. let k občanským obřadům přibývaly nové slavnostní události v životě člověka: **oslavy výročí svatby, životní a pracovní jubilea, odchody a příchody branců ze základní vojenské služby, vydávání občanských průkazů, vítání prvňáčků** atp. Oslavy těchto událostí organizovaly Sbory spolu se společenskými organizacemi Národní fronty, školami a dalšími institucemi. Pro zkvalitnění průběhu, vyšší emocionální účinnost a přitažlivost občanských obřadů se hledaly cesty jejich kulturní kontinuity a estetického zpestření v navazování na lidové tradice, lidové písně, hudbu a výtvarné umění. V 80. letech byl vztah obyvatel k občanským obřadům ve stadiu krystalizace s lepšími či horšími výsledky. K nejoblíbenějším z občanských obřadů patřilo vítání do života, naopak se nepodařilo prosadit občanské pohřby, a to zejména na venkově. Naopak oblibu si získala tzv. občanská rozloučení při pohřbu, což byly promluvy na církevním pohřbu, které přibližovaly osobnost zesnulého. Přijetí a respektování občanských obřadů a jejich organizátorů dokládá zvyk je po obřadu obdarovat tradičním způsobem – lahví alkoholu a zákusky. Na vesnici se těmto organizátorům dostávalo častého pozvání na svatby.

Rozvoj občanských obřadů kulminoval ve druhé polovině 70. a v první polovině 80. let, v českých zemích přibližně o 10 let dříve, přičemž se lépe ujímaly v méně religiozním prostředí a v rámci konfesí snadněji u protestantů než u příslušníků jiných církví. Lidé občanské obřady akceptovali a pasivně přijímali – chápali je jako integrovaný prvek kultury bez uvažování o jejich ideologickém záměru a účastnili

se jich zpravidla bez pocitu nucení. Tři základní obřady, při narození, sňatku a úmrtí, si zachovaly svou aktuálnost i po pádu komunistického režimu, přičemž existují značné rozdíly mezi městem, venkovem a rovněž mezi jednotlivými regiony.

Novým prvkem ve zvykové kultuře venkova druhé poloviny 20. století byly **oslavý narozenin a jmenin**, které do našeho prostředí pronikly z jiného prostředí. Oslavy jubileí přerostly rámec rodiny, když se slavily i na pracovištích a značnou pozornost jim rovněž věnovaly národní výbory. V poměrně krátké době do těchto oslav přibýly i znaky celospolečensky uznávaných mnohostranných vztahů a hodnot, a tím přispěly k utužení a pocitu rodinného zázemí a sounáležitosti. Oslavy životních jubileí a jmenin na pracovišti získaly v 50.–80. letech na oblibě a značně se rozšířily. Oslavy se konaly většinou v pracovní době a jejich součástí bylo i pohoštění. Zejména oslavy rozšířených jmen (Anna, Marie, Josef, Štěpán, Jan) nabyly větších rozměrů a souvisely s tradicí zábav ve vesnickém i městském prostředí.

Spojování individuálních svátků a významných momentů v životě jednotlivce s **oslavou v pracovním kolektivu** mělo v období stalinismu zvláštní význam. Vyčleněním pracovního prostředí ze soukromého se život rozdělil minimálně na dvě různá působišť a dva okruhy lidí, s nimiž se člověk běžně stýkal a kteří se často ani neznali. Přemostěním těchto dvou prostředí byly právě oslavy individuálních svátků na pracovišti nebo zvaní spolupracovníků na soukromé oslavy. Potřeba tohoto přemostění ještě zesílila po masivním stěhování mladých rodin z vesnice do měst, když **pracovní kolektiv částečně nahrazoval roli příbuzných a přátel**, kteří zůstali v rodišti. Bez významu nebyly ani oslavy na pracovišti, které vyplývaly přímo z pracovní činnosti – oslavy kariérního postupu, odchod do důchodu, oslavy pracovních ocenění apod. Jestliže ekonomicky aktivní občan slavili životní jubileum na pracovišti, organizovaly národní výbory oslavy jubileí především pro důchodce nebo také pro občany mimořádně společensko-politicky angažované, pro poslance apod. Slavnostní přijímání starších občanů bylo příležitostí pro vyjádření úcty a vděku ze strany společnosti.

Přínosem socialistických občanských obřadů byl **vznik světské alternativy obřadů životního cyklu**, které svým důstojným slavnostním průběhem přesáhly charakter úředních aktů. Negativem ale byl tlak vyvíjený na občany, aby své životní mezníky slavili právě občanskou obřadní formou místo církevní. Pociťovali jej zejména lidé ve vysokém postavení, ve veřejné správě či pedagogové. Církevních obřadů se proto účastnili tajně, obvykle tam, kde je nikdo neznal. Po roce 1989 činnost Sborů na mnoha místech upadla, ale u bezvěrců a v oblastech, kde se svou kvalitou staly integrální součástí zvykové kultury, probíhají civilní obřady bez ideologického nánosu dodnes.

Spartakiády

Hromadná tělovýchovná vystoupení, která se pořádala od roku 1955 v pětiletých cyklech a formálně měla být vyvrcholením oslav osvobození Československa z nacistického područí. Zároveň však dostala i své ideologické poslání, na jedné straně měla vyjadřovat péči komunistického režimu o zdraví a tělesnou zdatnost pracujících, na druhé straně oddanost obyvatelstva komunistickému režimu a odhodlanost k jeho obraně. Proto pravidelným vyvrcholením spartakiád byla vystoupení Československé lidové armády.

Ideově se spartakiády hlásily k **tradici předválečných spartakiád** pořádaných komunistickou Federací dělnických tělocvičných jednot a později Federací proletářské tělovýchovy, zejména k maninské spartakiádě z roku 1921. Navazovaly však i na tradice masových tělovýchovných vystoupení, jež v českém prostředí našly projev ve **všesokolských sletech** České, později Československé obce sokolské, Orla a dělnických olympiád Svazu dělnických tělocvičných jednot. Od nich převzaly spartakiády nejen hromadná vystoupení, ale i slavnostní závěrečný průvod a doprovodné kulturní, sportovní a společenské akce.

Zpočátku se pořádaly jako **celostátní spartakiády** a účastnili se jich cvičenci všech věkových kategorií. Nejprve se konaly v okresním a krajském měřítku, vyvrcholením byla společná hromadná vystoupení na strahovském cvičišti pravidelně na přelomu června a července. V roce 1955 se 311 okresních spartakiád zúčastnilo ve 28 skladbách více než 750 tisíc cvičenců, na Strahově cvičilo přes 113 tisíc účastníků. V roce 1960 vystoupilo v 19 skladbách na 411 okresních spartakiádách téměř 1 200 000 cvičenců, na Strahově jich bylo 720 tisíc. V roce 1965 cvičilo na 410 okresních spartakiádách ve 12 skladbách 1 365 000 obyvatel, na Strahově jich poté vystoupilo přes 360 tisíc.

Pro rok **1970** byla připravována **IV. celostátní spartakiáda**, komunistický režim však hromadné setkání cvičenců na pražském Strahově zrušil kvůli obavám z možných nepokojů a povolil jen v **okresním měřítku** tzv. tělovýchovné slavnosti (účastnilo se jich přes 210 tisíc cvičenců).

Od roku 1975 se jako „přetržená kontinuita“ pořádaly československé spartakiády. Daleko větší důraz se kladl na místní, okrskové a okresní vystoupení. Na Strahově se ve 14 skladbách vystříдалo přes 180 tisíc cvičenců, poprvé bylo představeno hromadné cvičení rodičů s předškolními dětmi. O rok později bylo za spartakiádu 1975 uděleno Československému svazu tělesné výchovy nejvyšší vyznamenání Mezinárodního olympijského výboru – olympijský pohár – a to s odůvodněním, že je to „velký příklad i v mezinárodním měřítku“. V roce 1980 bylo na pořadu československé spartakiády 15 skladeb, cvičilo téměř 180 tisíc účastníků. Spartakiáda v roce 1985 měla obdobný charakter. V roce 1988 začal návik skladeb na československou spartakiádu 1990, po změnách v československé společnosti v listopadu 1989 se však konala jen v omezeném rozsahu.

Spartakiády byly „perlou“ v činnosti československého tělovýchovného hnutí. Byly materiálně a finančně výrazně podporovány komunistickým režimem, který jim přikládal stejnou váhu jako sportovním vítězstvím na vrcholných mezinárodních soutěžích. Často byla při náviku obcházena zásada dobrovolnosti. Na druhé straně si však spartakiádní skladby díky československým tělovýchovným odborníkům zachovávaly vysokou úroveň a mezi cvičenci byly velmi oblíbené. Návik i samotná účast na spartakiádních vystoupeních stmelovaly řadu kolektivů, které se tělovýchově a sportu věnovaly i nadále bez „spartakiádního impulzu“.

Československé oficiální mírové hnutí

Jedním z výrazných sociálních a politických fenoménů druhé poloviny dvacátého století bylo tzv. světové hnutí obránců míru, **iniciované sovětským blokem** jako účinný způsob posilování legitimacy komunistických režimů a **ovlivňování veřejného mínění především v západní Evropě**. Proklamačně se vyslovovalo proti případnému válečnému konfliktu, z jehož přípravy vinilo představitele USA a jejich západoevropské spojence. V listopadu 1950 byla založena **Světová rada míru**, která se po celých čtyřicet let své existence snažila vystupovat jako údajně reprezentativní a nezávislý orgán světového organizovaného mírového hnutí. Ve skutečnosti byl její vznik iniciován Moskvou, která s jistým úspěchem navázala na předválečné sympatie, výrazně posílené její aureolou vítěze nad nacismem. Ohlas vize nového, mírového uspořádání, jak ji předkládala sovětská propaganda, přitahoval zejména západoevropské levicově orientované intelektuály, kteří významně přispěli k legitimizaci sovětského úsilí. Mezi zakládajícími členy nové instituce, reprezentované zástupci tzv. národních mírových výborů z celého světa, byli Paul Éluard, Louis Aragon, Pablo Picasso či Renato Guttuso.

V jednotlivých státech sovětského bloku bylo mírové hnutí ustaveno pod přímou kontrolou vládních orgánů, které řídily po celých čtyřicet let jeho činnost. **Československé oficiální mírové hnutí** mělo po celých čtyřicet let pevnou organizační strukturu a bylo **součástí Národní fronty**, v níž byly vedle KSČ a satelitních politických stran sdruženy takřka všechny další povolené společenské organizace. V rámci tzv. zájmových skupin se do něho zapojili představitelé politických stran, společenských organizací, církví, odborů či uměleckých, vědeckých a univerzitních institucí. Přestože lze u uvedených skupin odlišit různou referenci mírové tematiky, pro všechny byla typická formálnost jejich aktivit a převažující absence dobrovolné občanské aktivity. Jejich vznik a činnost byly bez výjimky iniciovány mocenským aparátem, na jehož podobě se navíc představitelé těchto organizací ambivalentně podíleli. Zastřešujícím orgánem mírového hnutí se na konci čtyřicátých let stal **Československý výbor obránců míru (ČVOM)**, který zastupovali Jan Mukařovský, Anežka Hodinová-Spurná, Josef Plojhar, Miroslav Novák či Alois Neumann. Po krátkém reformním období v roce 1968, které pod předsednictvím Josefa Macka nepřesáhlo tradiční bipolární vidění světa, se ČVOM transformoval v **Československý mírový výbor (ČSMV)**. Jeho předsednictvo mělo v posrpnovém období dvacet členů; předsedou byl od roku 1973 akademik **Bedřich Švestka**, který v této funkci setrval až do rozpadu oficiálního mírového hnutí na počátku roku 1990. Místopředsedové federálního orgánu stáli zároveň v čele republikových mírových rad, na vrcholu pyramidové organizační struktury, v jejímž rámci působily krajské, okresní a městské mírové rady.

Československé oficiální mírové hnutí bylo financováno z Fondu míru a solidarity Národní fronty ČSSR, vzniklého dne 1. ledna 1982 sloučením původně samostatných fondů míru ČSMV a solidarity Národní fronty ČSSR. Příspěvky byly získávány různým způsobem: sbírkami ve školách a jiných institucích, dary jednotlivců či mimořádnými pracovními směňami brigád socialistické práce s mírovým názvem, kterých v osmdesátých letech působilo v průmyslových podnicích a zemědělských družstvech již více než tři tisíce. Z fondu se platila činnost jednotlivých mírových organizací, cesty prominentních osobností na různé světové i místní konference, pořádání kampaní, mírových setkání, slavností a seminářů, příspěvky na činnost Světové rady míru, jejíž činnost byla financována sovětským blokem, či dotace sovětských satelitních států ve třetím světě. Do oficiálního mírového hnutí se tradičně zapojovaly vedle jiných

zájmových skupin především církevní organizace. Specifické postavení mezi nimi měla mezinárodní **Křesťanská mírová konference (KMK)**, jejíž činnost byla po počátečním poněkud liberálnějším období v šedesátých letech od počátku sedmdesátých let již zcela řízena v **intencích zájmů sovětské zahraniční politiky**. Od roku 1977 bylo vytvořeno Regionální sdružení členských církví KMK v Československu, reprezentované **zástupci nekatolických církví** a náboženských společností.

V katolickém prostředí bylo v posrpnovém období obdobnou mírovou organizací **Sdružení katolického duchovenstva Pacem in terris (SKD PIT)**, které bylo ustaveno dne 31. srpna 1971 povolovacím dekretem ministra kultury ČSR a volně navazovalo na zdiskreditované **Mírové hnutí katolického duchovenstva (MHKD)**, rozpuštěné v období pražského jara. Svou existenci zaštiťovalo papežskou encyklikou *Pacem in terris* (Pokoj na zemi) vydanou dne 11. dubna 1963, která byla komunistickými ideology tradičně prezentována jako počátek procesu „specifického vydělování katolické církve ze světa imperialismu“. Sdružení spolupracovalo především s obdobně orientovanými organizacemi: z domácích organizací to byly zejména ČSMV a protestantská obdoba *Pacem in terris*, Křesťanská mírová konference, a ze zahraničních byla nejdůležitějším partnerem Berlínská konference evropských katolíků. Oficiální činnost, která se omezovala zejména na **pořádání shromáždění u příležitosti kalendářních výročí**, byla pod přímou kontrolou ideologických a bezpečnostních orgánů. Sdružení představovalo konfliktní téma uvnitř katolické církve a definitivně bylo dne 8. března 1982 papežským dekretem *Quidam episcopi* (Někteří biskupové) **církevně zakázáno**. Členská základna následně rychle poklesla na tři sta osob, jejichž věkový průměr byl velmi vysoký.

Činnost československých mírových organizací se od jejich vzniku soustřeďovala na pořádání řady **veřejných mírových manifestací, petičních kampaní, pochodů, slavností, konferencí, setkání mládeže, sportovních a branných soutěží** k různým výročím. Jak bylo typické pro totalitní režim, jejich hlavním účelem bylo vyjádření loajality a podpory veřejnosti a upevnění jeho stability. Od šedesátých let představovaly mírové manifestace také pokleslý pragmatický prostředek udržení sociálního smíru mezi obyvatelstvem a vládnoucí elitou. V tomto kontextu byly pro veřejnost zejména příležitostí pro nákup nedostatkového zboží, které se během slavností prodávalo na pultech stánků. Nejmasivnější **mírové manifestace** byly uspořádány v padesátých letech a v první polovině osmdesátých let, kdy došlo k oživení západního mírového hnutí. Vedle skandování jednotných hesel na nich byly formálně odsouhlaseny za přítomnosti vedoucích představitelů státu **předem připravené protestní rezoluce**. Například v listopadu 1983 došlo na adresu ČSMV, koordinátora petiční kampaně, více než pět tisíc peticí, které byly podepsány účastníky manifestací, mezi nimiž nechyběli ani žáci základních škol. Mezi další rozšířené formy prezentace oficiálního mírového hnutí patřily **pochody, sportovní a kulturní soutěže**, jejichž prostřednictvím se pořadatelé snažili ovlivnit zejména mladou generaci. Od šedesátých let se také uskutečnila řada hudebních festivalů, které se proti původnímu předpokladu v některých případech staly pro účinkující i návštěvníky místem pro vyjádření nespokojenosti s režimem. Snaha o účelové využití vyhraněného antimilitarismu rockové a folkové hudby se však zejména v posledních předlistopadových letech setkávala u mládeže s minimálním ohlasem.

Oficiální mírové hnutí udržovalo od svého vzniku řadu kontaktů se zahraničními organizacemi a jeho představitelé navštěvovali nejrůznější mírové konference, semináře a setkání v řadě zemí světa. ČSMV navíc uspořádalo několik vlastních konferencí, mezi nimi mělo od poloviny osmdesátých let zvláštní místo výroční setkání československých a západoněmeckých mírových hnutí v Mariánských Lázních. Významné postavení mezi pořadateli mírových setkání měla vědecká pracoviště, zejména Československá akademie věd (ČSAV). V létě 1987 bylo jako gestor závazků vyplývajících z činnosti komise socialistických zemí zřízeno Výzkumné středisko pro otázky míru a odzbrojení ČSAV.

Jazyk totalitního režimu

Jazyk totalitního režimu není zcela homogenní (liší se podle různých oblastí a žánrů komunikace) a není zcela jednotný ani v čase (jazyk 50. let se částečně odlišuje od jazyka doby normalizační). Jeho jádrem je nepochybně jazyk propagandy; pro totalitní společnost je však typické **pronikání prvků jazyka propagandy i mimo její vlastní teritorium** – do komunikace odborné, umělecké atd. Právě pro tento jev – rozšíření jazyka propagandy do ostatních sfér společenského dorozumívání – by bylo užitečné rezervovat termín „novořeč“, užívaný jinak dosti nejednotně. Pro totalitní propagandu je typické především prolínání tří funkcí, informační, rituální a působící, a hypertrofie funkce rituální, která obě zbylé funkce překrývá. Narušení či modifikace rituálu pak může druhotně sloužit i jako prostředek informace a působení.

Svět, který propaganda konstruuje, je důsledně rozlišen na svět „náš“, jemuž jsou vyhrazeny pouze pozitivní kvality, a svět **nepřátelský**, jemuž jsou vyhrazeny kvality přesně opačné. Tím je určena i specifičnost informační funkce totalitní propagandy: je pro ni typické podávání takového obrazu světa, který by uvedenému základnímu schématu odpovídal, tedy krajní zesilování pozitivních informací o totalitním režimu, a naopak zamlčování, redukování a zeslabování informací o jeho neúspěších (opak platí o informacích o protivníkovi).

Pro zesilování pozitivních informací o totalitním režimu je typické **užívání kvantifikujících prostředků**: *Historická usnesení XX. sjezdu Komunistické strany Sovětského svazu se setkávají s jednomyslným souhlasem všech stranických organizací, všeho sovětského lidu. / Na schůzích se projevuje naprostá jednota naší strany, její semknutost kolem bojového štábu – leninského Ústředního výboru. / Tyto schůze ukazují nezlomnou vůli všech komunistů bojovat za uskutečnění sjezdových usnesení.*

K zamlčování, redukování a zeslabování negativních informací se využívalo **neurčitých obecných označení** typu *srpnové události, události v ČKD, události minulých dnů, určité jevy; eufemismů* typu *potíže, problémy, komplikace, zanedbání, napětí, nepravidelnosti; uvádění negativních jevů* jako sporadických, ojedinělých, okrajových, přežívajících, popř. inspirovaných protivníkem (*Ne vždy a ne všecko se nám daří. / Objevují se ještě místy určité potíže. / Někdy se ještě vyskytnou problémy. / Nelze přehlížet případy, kdy některé prohnilé živly se pokoušejí využívat kritiky a sebekritiky k rozličným pomlouvačným výmyslům a protistranickým tvrzením. / Takové projevy jsou vlastně ozvěnou cizích hlasů, opakováním omšelých pomlouvačných výmyslů zahraniční reakční propagandy.*). Případně jsou negativní jevy prezentovány **na pozadí skvělých úspěchů**. V krajní poloze je negativní jev prezentován jako nutná cena za podstatně důležitější výsledky (*potíže růstu, napětí způsobené rychlým rozvojem průmyslu*); jako možnost dalšího úspěchu (*rezervy, možnosti, kapitál; Máme ještě obrovské rezervy v hospodaření s lidskými i materiálovými zdroji. / E. Ochab uvedl, že předpokladem pro zvyšování životní úrovně je především maximální využití výrobních rezerv a techniky. / Zdůraznil, že v diskusi o návrhu pětiletého plánu v podnicích a na závodech odhalili dělníci nevyužité rezervy ve výrobě a mnohé možnosti zvýšení a zlepšení výroby.*); popř. jako pozitivum, jako důkaz akceschopnosti a síly strany, která problém dokáže odstranit (*Skutečnost, že naše strana rozvinula rozhodný boj proti nedostatkům ve stranické a státní činnosti, v hospodářské výstavbě, boj za překonání následků kultu osobnosti, svědčí o veliké síle strany, o její neochvějné věrnosti leninismu.*)

Jak informování o skutečnosti, tak její hodnocení jsou ritualizovány. **Ritualizace vyjadřování** do jisté míry snižuje bezprostřední působivost propagandistického textu; udržování rituálu však zakládá jeho působení na vyšší úrovni – ritualizovaná propaganda vyplňuje komunikační prostor mezi držiteli moci a příjemci svou neměnnou existencí manifestuje nezměnitelnost stavu věcí. Tím, že držitel moci vnutí příjemcům ustálený způsob vyjadřování, prokazuje své postavení vůči nim. Rituálnost se projevuje nejvýrazněji v silné **frazeologizaci vyjadřování** (*bratrská spolupráce, plodná spolupráce, nerozborná jednota, neochvějná věrnost, země socialistického tábora, mírové budování, záštita míru a socialismu, široká podpora, síla lidu*), v užívání **ustálených způsobů označení** některých skutečností (*pravicový oportunismus a revizionismus, krizové období ve vývoji strany a společnosti po XIII. sjezdu*) a ustálených pojmenování osob, států a institucí. Charakteristické je užívání jmen představitelů socialistických států s **plnou titulaturou** (*Při závěru besedy, již byl přítomen také mimořádný a zplnomocněný velvyslanec Československé republiky v SSSR Jaromír Vošahlík, předseda presidia Nejvyššího sovětu SSSR K. J. Vorošilov požádal delegaci, aby tlumočila bratrský pozdrav všem československým pracujícím, československé vládě a prezidentu Československé republiky A. Zápotockému*) nebo **plného oficiálního pojmenování vlád a dalších institucí u socialistických zemí** (*Členové politbyra Ústředního výboru Jednotné socialistické strany Německa (SED) se v těchto dnech sešli s početnou delegací funkcionářů Sociálně demokratické strany Německa (SPD), kteří byli hosty na III. konferenci SED*). U institucí a osob **nepřátelské strany** se naopak ritualizovalo **pojmenování zkrácené** a u označení vlád zhusta metonymické, s nímž je v jazyce propagandy spjato negativní hodnocení (*Bonn je zděšen ohrožením svých plánů na vyzbrojení. Náměstek ministra zahraničních věcí NDR státní tajemník Georg Handke označil 9. dubna v rozhlasovém interviewu prohlášení bonnského ministerstva zahraničních věcí k londýnské konferenci o odzbrojení za úder proti mírovému sjednocení Německa*).

Totalitní propaganda je pouze v omezené míře založena na direktivních pokynech, většinou jsou pokyny vyjádřeny **neosobně** jako požadavek, který vyplývá objektivně ze situace, ne ze subjektivního rozhodnutí (*doba od nás žádá; situace vyžaduje; podmínky zostřeného zápasu vyžadují, aby každý z nás*); k tomu přispívá i užívání **inkluzivního plurálu**, zahrnujícího příjemce i autora (*my všichni musíme; na nás všechny to klade zvýšené nároky*). Místo imperativu nebo modálních výrazů se užívá často **budoucího času**, který pokyn podává jako společné rozhodnutí příjemce i autora nebo jako samozřejmý slib (*závěry XIV. sjezdu naplníme svou prací; všichni se budeme podílet na dalším budování*), popř. se pokyn objevuje v **eliptické konstrukci** (*za další rozvoj naší země, za lepší život pracujících lidu*), která rovněž imperativnost zakrývá. Častěji než direktivní pokyn se uplatňuje hodnocení. Obecně lze o něm říci, že ve světě totalitní propagandy je **protivník principiálně špatný**, nám cizí, jeho aktivity jsou bezcenné, nelegitimní, spjaté s minulostí, a proto nutně odsouzené k neúspěchu (*Některé prohnile živly se pod rouškou odsuzování kultu osobnosti pokoušejí vzbuzovat pochybnosti o správnosti politiky strany. Celý historický vývoj sovětské země vyvrací takové výmysly a nenechává z takových nekalých pokusů kámen na kameni.*). Naopak **představitelé „našeho“ světa** mají principiálně vysokou hodnotu (*Není sporu, že komunisté mají největší zásluhu o dosud vykonané dílo, že jsou iniciátory a strážci naší cesty. / Komunisté se tedy ukázali nejlepšími hospodáři, jaké kdy naše země měla.*), jsou nám blízcí (*nám všem drahý, náš blízký přítel a bratr, bratrský lid*), jejich aktivity jsou mimořádně významné (*historické závěry, světođejné úspěchy, epochální iniciativa*), legitimní, spjaté s budoucností, a proto historicky nutně vedoucí k úspěchu.

Hodnocení se vyjadřuje zhusta v **ritualizovaných obratech** a často bývá podáváno neosobně – jako by skutečnosti nebyly hodnoceny, ale hodnota jim byla inherentní. Vedle přímých hodnocení (*protilidové živly, protisocialistické síly, podle záměry, slavná Komunistická strana Sovětského svazu*) se v propagandě uplatňuje bohatý repertoár prostředků **hodnocení nepřímého**: volbou jednoho z dvojice hodnotové protikladných pojmenování (*bandité – partyzáni, separatisté – bojovníci za nezávislost, iniciativy – machinace, pomoc – agrese, dohodli se – kuli pikle, vedoucí – náčelník banditů apod.*), prostřednictvím hodnotících konotací ustálených u některých výrazů jejich ritualizovaným užíváním (pouze o protiv-

níkovi se uvádí, že *se snažil, pokoušel, usiloval něco udělat* – přisuzuje se mu snaha, ale upírá úspěch; že *chce, domáhá se, prahne, naléhá* – jde o příliš kategorické, a proto podezřelé subjektivní snažení; že zdůvodňuje, motivuje – důvody nejsou patrně zřejmé, nejsou objektivně dány). Hodnotící konotace vyvolává i ritualizované užívání plné titulatury „našich“ představitelů nebo naopak metonymických označení institucí protivníka.

Specifickým postupem je vytváření formulací, o jejichž pravdivostní hodnotě se nelze vyslovit, které nelze popřít. Především jde o **obraty fragmentární**, bez predikátu (*Mládež vždy se stranou; Mír – práce – socialismus*), **metaforické** (*Ostrava je ocelové srdce republiky*) a o vyjádření, v nichž je hodnotící soud vyjádřen implicitně (*Strana ještě těsněji semkla své řady* – implikuje, že už předtím byla strana semknuta; *Naše úspěchy jsou výsledkem pilné práce našeho lidu pod prozřetelným vedením Komunistické strany Československa* – implikuje existenci našich úspěchů, pilné práce lidu i toho, že vedení KSČ je prozřetelné).

Typické pro totalitní propagandu je **přehodnocení dřívějších pojmů**, k nimž se váže kladné hodnocení. Výrazy typu demokracie, svoboda, právo apod. jsou připojením přívlastků rozlišeny na pravé, skutečné, reálné, opravdové (*socialistické, lidové*) a falešné, pouze formální (*buržoazní, západní*). Obě sady pojmů jsou přitom prezentovány jako zásadně, principiálně odlišné. Tím je také vyloučen jakýkoli pokus o jejich srovnávání, jakékoli diskuse o nich s „ideologickým protivníkem“.

Soudní a mimosoudní represe

14

Politické procesy | *Jaroslav Cuhra*
Mimosoudní perzekuce | *Radek Slabotínský*

Horáková a spol. | *Prokop Tomek*
Slánský a spol. | *Prokop Tomek*
Proces s Viliamem Žingorem a spol. | *Juraj Marušiak*
Proces s tzv. slovenskými buržoazními nacionalisty | *Michal Štefanský*
Léto procesů 1972 | *Jaroslav Cuhra*
Proces s tzv. bratislavskou pětkou | *Juraj Marušiak*
Vojenské procesy | *Prokop Tomek*

Poučnorové čistky | *Michal Barnovský*
Akce D | *Prokop Tomek*
Akce Jih | *Štefan Šutaj*
Akce T-43 | *Prokop Tomek*
Akce K (kulaci) | *Viera Hlavová*
Akce B | *Jan Pešek*
Vysídlování z pohraničí | *David Kovařík*
Seznamy tzv. nepřátelských osob | *Jaroslav Cuhra*
Prověrky v roce 1958 | *Juraj Marušiak*
Čistky na přelomu šedesátých a sedmdesátých let | *František Koudelka*

Pomocné technické prapory | *Jiří Bílek*
Tábory nucené práce | *Dušan Janák*
Jáchymov | *Prokop Tomek*

Amnestie | *Radek Slabotínský*
Soudní a politická rehabilitace a vyšetřování nezákonností | *Radek Slabotínský*

Politické procesy

Politické procesy lze označit za **nejvyšší stupeň perzekuce spojený s nastolením a udržováním komunistické moci v Československu**. Byly průvodním jevem celého období let 1948–1989 (s krátkou výjimkou vrcholného období pražského jara do okupace Československa v srpnu 1968), a přestože jejich charakter, zaměření i rozsah užívání prošly změnami, k odbourání tohoto způsobu likvidace skutečné či potenciální politicky motivované opozice a odporu neexistovala v mocenských orgánech vůle. Procesy byly spojeny, zvláště v počátečním období režimu, s používáním násilných metod, které vedly až ke smrti řady nevinných občanů, s paušálním postihem dalšího širokého okolí obětí procesu a s naprostým pošlapáním základních lidských práv, včetně těch, která se režim veřejně zavázal dodržovat. Specifickým rysem tohoto násilí, jímž se zčásti vymyká z obvyklé definice politického násilí, byla často absence jakéhokoliv nepřátelského úmyslu vůči režimu, spojená s nezájmem vyšetřovatelů i justičních orgánů na zjištění skutečné viny obviněného a nahrazená umělým konstruováním případu a nucením oběti přiznat se k neexistujícím skutečnostem. Tak tomu bylo například při postihu věrných režimních služebníků.

Tendence k likvidaci případného protivníka cestou politického procesu a následným uvězněním byla **součástí strategie KSČ již před únorem 1948**. Nové mocensko-politické poměry po uchopení moci a rychlém totálním ovládnutí státního aparátu včetně „nezávislého“ soudnictví umožnily pak masové užití tohoto prostředku. Klíčovým předpokladem se staly zásahy do právního rámce, které jednoznačně odbouraly dosud přetrvávající zákonné zábrany zneužití práva. **Zrušením instituce vyšetřujícího soudce** (v polovině roku 1949), který teoreticky měl dosud možnost dozorovat práci vyšetřovatelů, se jednotlivé součásti Ministerstva vnitra či Ministerstva národní bezpečnosti (1950–1953), zvláště Státní bezpečnost (StB), staly nekontrolovanými institucemi, částečně řízenými pouze vedením KSČ. **Zákon č. 231/1948 Sb., na ochranu lidově demokratické republiky**, pak znamenal zlom v československém trestním právu a otevřel cestu k bezbřehému použití politických procesů, ať už novou definicí trestných činů, nebo drakonickým zvýšením míry trestu, včetně široké škály „trestných“ činů trestaných smrtí. Jeho ustanovení v zásadě převzal, případně i prohloubil nový zákon č. 86/1950 Sb., platný do konce roku 1961. Po novelizaci zákonem č. 63/1956, který zmírnil tvrdost některých paragrafů a ustanovení, včetně zrušení trestu doživotního vězení, pak tyto zákony působily jako základní inspirace i při formulování zákona č. 140/1961 Sb., který platil bez podstatných změn do roku 1989. Následným zákonem č. 232/1948 Sb. z října 1948 byl **zřízen Státní soud** (do roku 1953), specificky určený k přípravě a realizaci politických procesů a rušící prakticky deklarovanou, ale neexistující soudní nezávislost, včetně práva na vlastního obhájce apod. Další zákony nově definovaly povinnosti soudců, generální prokuratury, obhajoby apod. zcela v duchu zásady „soudce a soudnictví je nástrojem vlády lidové demokracie“, což zdůraznilo i podřízení advokacie Ministerstvu spravedlnosti a zaváděný princip povinnosti advokátů „napomáhat státním orgánům při vykonávání zákona“. V souhrnu toto zákonodárství vytvářelo předpoklad **absolutní podřízenosti všech zainteresovaných složek politickým zájmům KSČ** a uvolňovalo prostor pro **nezákonné jednání Státní bezpečnosti**.

Základním rysem užití politického procesu v letech 1948–1989 tak byla účelová podřízenost současné politice vedení KSČ, a to ve formulování obvinění, klasifikaci jeho vážnosti, výběru obětí i v následném propagandistickém využití. Tato závislost nezbavuje jednotlivé aktéry represe jejich odpovědnosti. Zájmy vedení KSČ (a případně **sovětských poradců**) měly rozhodující význam pro zrod některých vel-

kých vln procesů v časech potenciálního ohrožení mocenského monopolu KSČ (první období režimu do roku 1953, počátek normalizačního období), určovaly míru informování veřejnosti o konání procesů apod. Absolutní mocenský monopol KSČ byl v případě významných politických procesů uplatňován nejrůznějším způsobem, od přímého rozhodování o obviněných i výsledcích procesu, včetně rozhodnutí o uplatnění trestu smrti – zvláště od roku 1948 do konce padesátých let –, přes předběžné schvalování návrhu justičních orgánů v otázce trestu až po případné rozhodnutí o nekonání procesu vzhledem k jiným závažným okolnostem (negativní zahraniční ohlas apod.). Zatímco v padesátých letech se vedení KSČ do jednotlivých procesů zapojovalo intenzivně, v šedesátých letech se jejich okolnostmi zabývalo výjimečně. Normalizační vedení KSČ se jako celek mělo zabývat pouze nejvýznamnějšími případy z počátku sedmdesátých let, vzniklé požadavky KSČ však byly státním orgánům neformálně předávány prostřednictvím jednotlivých vedoucích funkcionářů.

Rozhodující díl konkrétní iniciativy si v celém období komunistického režimu podržela **Státní bezpečnost**, jen krátkodobě ji přebíraly jiné orgány (krátce po roce 1948 Ministerstvo spravedlnosti, počátkem normalizace část vedení generální prokuratury a Nejvyššího soudu ČSSR). Státní bezpečnost také, zvláště v padesátých letech, určovala konkrétní „procesní linii“ a dohlížela, zda ostatní justiční a další orgány tuto linii dodržují. Příprava politických procesů byla průvodním jevem její existence a zdůrazňovala tím svou nezbytnost i nutnost svých vysokých početních stavů, přestože politicko-spoločenská atmosféra v některých obdobích znemožňovala plné uplatnění této role. Nelze však opominout, že se tak vždy dělo v podřízenosti „zájmům“ vládnoucí KSČ a se souhlasem jejího vedení.

Celkový počet osob odsouzených v politických procesech nelze přesně stanovit. Základním zdrojem dat jsou výsledky rehabilitačních řízení podle zákona č. 119/1990 Sb., o soudní rehabilitaci, které teoreticky zahrnují veškeré politické procesy konané v letech 1948–1989. V praxi však existují některá omezení, jež výsledná čísla mírně deformují. Zákon o soudní rehabilitaci nezahrnul automaticky veškeré paragrafy zákonů užívané k politickým procesům, zvláště v případě paragrafů týkajících se násilí, obvinění spojených s nacistickou okupací, hospodářskou kriminalitou a od roku 1961 i procesů spojených s obviněním z vyzvědačství apod. Rehabilitační statistika také nezachycuje případy zneužití paragrafů, kterými se moc pokoušela kriminalizovat opoziční činnost – např. § 202, o výtržnictví, apod. Do nových výsledků nejsou zahrnuty případy, jež byly řádně rehabilitovány buď v šedesátých letech, nebo zákonem č. 82/1968 Sb. Přes zmíněná omezení jsou však výsledky rehabilitace relevantní a dokládají neobyčejnou míru užití politických soudních procesů. Podle zákona č. 119 tedy bylo **rehabilitováno** přibližně **265 000 odsouzených** (asi 200 000 z českých zemí a přes 60 000 ze Slovenska), celkový počet obětí politických procesů bude však vyšší a přesahuje číslo 270 000 osob. Z nich však přes 110 000 bylo odsouzeno podle § 109 zákona č. 140/1961, o opuštění republiky, a nelze odlišit případy politických procesů za přípravu emigrace a procesů za emigraci uskutečněnou, tedy bez přítomnosti obžalovaného, je pouze možné odhadnout, že v nepřítomnosti bylo souzeno 90–100 tisíc osob. Přímou obětí politických procesů se tak stalo kolem 170–180 tisíc občanů Československa. Mezi lety 1948 a 1960, kdy byl v Československu vyhlášen „socialismus“, bylo odsouzeno přibližně 150–160 tisíc občanů, do roku 1968 reálně další 4000–5000. V období 1969–1989 pak bylo za trestné činy proti republice souzeno 110 000 osob, po odečtení § 109 (odhad počtu souzených in absentio není možný) přibližně 5000, ale k tomuto údaji je třeba vést v patrnosti neznámý (ale ne nevýznamný) počet souzených z politických motivů podle hospodářských a jiných paragrafů.

Podle neúplných údajů bylo ve spojení s politickými procesy **popraveno** přibližně **250 občanů**, k nepodmíněným trestům bylo **odsouzeno přes 200 000 osob**, k podmíněným přes 40 000 osob, k propadnutí majetku, zabavení věcí či peněžitému trestu 160 000 osob. Strukturu výše trestů odhadují historici rovněž jen přibližně – **40 000 osob s trestem vyšším deseti let** do roku 1968 (K. Kaplan), na základě rozsáhlého sociologického průzkumu v devadesátých letech byl předložen údaj o průměrném trestu 119 měsíců (I. Gaďourek, J. Nehněvajsa) pro léta 1948–1968. Podle struktury rehabilitovaných trestů by vycházely údaje nižší – 35 000 osob s trestem nad pět let pro celé období 1948–1989, z toho **drtivá většina těchto vyšších trestů do roku 1960**.

Politické procesy se týkaly **všech společenských vrstev** a paradoxně jimi byli v nejširší míře postiženi **dělníci a rolníci**, zvláště v období 1948–1960. První významné politické procesy vycházely z předúrovňových premis – slovenské procesy s představiteli Demokratické strany, proces spjatý s připravovaným atentátem na tři československé ministry z léta 1947, proces s tzv. Krajínovou špionážní ústřednou apod. Od léta 1948 byla hlavní pozornost organizátorů procesů již zaměřena na koncepci boje proti „reakci“, zvláště v armádě, v prostředí zrušených nebo „obrozených“ politických stran, v církvích a nejrůznějších spolcích (Sokol, Orel, Junák apod.). Tento směr v zásadě přetrvál až do roku 1954, kdy vyvrcholil v procesech s údajnými ilegálními aktivitami sociálnědemokratické strany a tzv. křesťansko-demokratické strany. Vzorovým případem se stal **proces s tzv. vedením záškodnického spiknutí**, zvaným také **M. Horáková a spol.**, ve kterém se poprvé v široké míře uplatnil **sovětský model procesu**, včetně důsledného nucení obžalovaných k veřejnému doznání neexistujících skutečností, včetně veřejné kampaně a konstruování široké „spiklenecké“ sítě. V hlavním procesu byly v červnu 1950 odsouzeny čtyři osoby k trestu smrti (mezi nimi M. Horáková), celkově bylo v 35 souběžných procesech s 639 osobami vyneseno 10 trestů smrti, 48 doživotních trestů a dalších 7850 let odnětí svobody. Období doprovázelo konstruování dalších podobných „**monstrprocesů**“ – trockisté, sociální demokraté, armáda, církevní hierarchie a představitelé řádů – i řada menších procesů zaměřených na likvidaci skutečného nebo potenciálního odporu – slovenští partyzáni, skutečná či údajná špionážní činnost ve prospěch Západu apod. Novým prvkem se stalo využití procesů v úsilí o kolektivizaci zemědělství, které vyvrcholilo v dodnes nevyjasněném babickém případě, vyprovokované pravděpodobně činností StB. V jeho stínu pak proběhla řada procesů na místní úrovni, často spojených s drastickými tresty. Podobným způsobem byly politické procesy využity v eliminaci odporu v dělnickém prostředí, nespokojeném se ztrátou tradičních odborářských práv (celkem bylo podle § 135a, 136 zákona č. 86/1950, o ohrožení jednotného hospodářského plánu, odsouzeno téměř 60 000 osob).

Specifickým vrcholem stalinského období se staly **procesy s vysokými funkcionáři KSČ**, v zásadě **vyprovokované sovětským zájmem** a přímo řízené sovětskými poradci ve Státní bezpečnosti. Podklad pro jejich konstrukci poskytl případ amerického komunisty Noela Fielda a následně maďarského funkcionáře László Rajka. Na jejich základě sovětské bezpečnostní orgány zkonstruovaly teorii „mezinárodního spiknutí“, jehož účastníci museli být odhaleni ve všech lidově demokratických zemích. Po řadě menších procesů nebo pokusů o jejich přípravu se opožděným vrcholem tohoto tažení stal případ „**protistátního spikleneckého centra**“ **Slánský a spol.** V listopadu 1952 byli bývalý generální tajemník ÚV KSČ a dalších deset stranických funkcionářů odsouzeni k trestu smrti, tři zbývající obžalovaní k doživotnímu vězení. Na případ navázaly další procesy, včetně odsouzení bývalých funkcionářů StB a „**slovenských buržoazních nacionalistů**“ v čele s **G. Husákem**.

Poslední zásadní vlna procesů jednoznačně spojených s dosavadní koncepcí zostřování třídního boje proběhla ještě po smrti J. V. Stalina i K. Gottwalda, v roce 1954. V následujících letech docházelo k prvním částečným rehabilitacím, které se však v omezené míře týkaly pouze komunistických funkcionářů. Nová vlna procesů v letech 1958–1962 byla zaměřena zvláště do **církevního prostředí** (tajná řádová činnost, činnost tajně vysvěcené hierarchie, Katolická akce, křesťansko-demokratické hnutí) a postihla i amnestované politické vězně (**velké amnestie 1960, 1962**). V průběhu šedesátých let jsou politické procesy postupně opuštěny a minimalizuje se informovanost veřejnosti o jejich konání; výjimečnou pozornost vzbudil proces s bývalým ministrem vnitra R. Barákem v roce 1962 a v roce 1967 proces se spisovatelem J. Benešem a vydavatelem exilového časopisu *Svědectví* P. Tigridem, souzeným ovšem v nepřítomnosti.

Jako mocenskopolitický nástroj se procesy objevují opět s nástupem normalizačního vedení KSČ v dubnu 1969 a následným potlačováním odporu proti jeho politice. V souvislosti s demonstracemi v srpnu **1969** bylo na základě tzv. **zákoného opatření č. 99/1969** odsouzeno **1526 osob**, do roku 1974 bylo za trestné činy proti republice pravomocně odsouzeno (kromě §109, o opuštění republiky) **3078 osob**. Z celkového počtu odsouzených v politicky motivovaných procesech za celé období normalizačního režimu jde o 64,7 % ze všech odsouzených, což dokládá význam politických procesů během

„konsolidace“ poměrů po okupaci Československa. Vrcholem této politiky se stalo tzv. **léto procesů v roce 1972**, kdy bylo v devíti soudních jednáních odsouzeno 46 představitelů opozice celkem ke 116 letům odnětí svobody.

V následujícím období nelze politické procesy pojímat jako základní prostředek mocenských orgánů k udržení moci a jsou užívány v omezené míře proti skutečné společenské opozici, zvláště proti formujícímu se disidentskému hnutí – Charta 77, Výbor na obranu nespravedlivě stíhaných (VONS), v pozdních osmdesátých letech Hnutí za občanskou svobodu (HOS) apod., výrazně se uplatnily zvláště v letech 1978–1982. Ještě v roce 1989 však bylo v ČSSR stíháno za trestné činy proti republice 7264 osob, z toho 92 za jiný trestný čin než opuštění republiky / vniknutí na území republiky podle § 110. Odsouzeno jich pak bylo kolem 1500, respektive 52. Kromě zákroků proti disentu bylo politických procesů často užíváno v prostředí tzv. tajné církve a v souvislosti s náboženskou aktivitou (zvláště 1979, 1985), zároveň s tím pokračoval trend ke **kriminalizaci politické činnosti** formou obvinění podle jiných paragrafů. Politické procesy proběhly opakovaně i vůči prostředí tzv. undergroundu a mládeže, často právě ve spojení s nepolitickou klasifikací „trestného činu“ (1976 Plastic People), nezávislé kultury (hospodářské paragrafy) apod. Zásadní význam pro snížení jejich počtu měla změna mezinárodního postoje k této praxi, spojená s **protesty a účastí zahraničních občanů** při jejich konání, případně přípravě. I z tohoto důvodu byly procesy v normalizačním období jen výjimečně „popularizovány“ a moc usilovala o jejich maximální „diskrétnost“.

Mimosoudní perzekuce

Mimořádný rozsah mimosoudních perzekucí byl určujícím prvkem nového politického režimu nastoleného po únorovém státním převratu 1948. Komunisté se snažili hromadně porušování platných zákonů podložit ideologicky, a to tvorbou teorie o zostřování třídního boje, která se postupně přeměnila v myšlenkovou šablonu nejen komunistických funkcionářů, ale i velké části československé veřejnosti při jejich pohledu na společenské dění a hodnocení jednotlivých politických událostí. Mezi potenciální, údajně i opravdové **třídní nepřátele** byli zařazováni všichni, kteří nesouhlasili s komunistickým režimem a jeho formami vládnutí a ovládnutí společnosti jako takovými, ale i s prováděnou praktickou politikou a jednotlivými politickými rozhodnutími. Třídním nepřítelem se tak mohl stát učitel, profesor, lékař, inženýr, stejně jako živnostník, rolník, pracující dělník, člen ozbrojeného sboru, kněz a v neposlední řadě také příslušník jakékoliv povolené či rozpuštěné politické strany, KSČ nevyjímaje.

Kromě politických procesů používala komunistická moc po celou dobu trvání totalitního režimu proti svým nepřátelům různé formy mimosoudní perzekuce. Mezi první patřily **poúnorové čistky**, které fakticky dokončily únor 1948 a rozhodujícím způsobem přispěly k nastolení komunistického režimu. Postihly více než **250 000 občanů** Československa, kteří se rekrutovali ze všech oblastí státní správy a státní moci, v továrnách a podnicích, úřadech, kulturních a společenských institucích, masových organizacích a zájmových spolcích, armádě, Sboru národní bezpečnosti a v neposlední řadě v nekomunistických politických stranách. Čistky prováděly **akční výbory obrozené Národní fronty**, které začaly vznikat zpočátku živelně již 21. února 1948. Akční výbory fungovaly několik týdnů jako rozhodující mocenskopolitická síla v Československu, jejichž prostřednictvím ovládla komunistická strana všechny důležité mocenské orgány. Čistky sice pomohly nastolit komunistický monopol moci, zároveň tato jednorázová akce znamenala masovou politickou a sociální perzekuci namířenou proti odpůrcům nového režimu.

V létě 1948 se nový komunistický režim dostal do své první krize, která pramenila z hospodářských potíží a odrážela se zejména na domácím trhu v podobě nedostatečného zásobování některými druhy spotřebního zboží a potravinami. Tyto hospodářské obtíže spojené s rostoucí aktivitou odpůrců režimu vedly čelné komunistické funkcionáře k nastolení ostrého kurzu proti „reakci“, který se odrazil v přijetí zákona o **táborech nucené práce** (TNP) 25. října 1948. Tyto tábory měly sloužit jako „převýchovná střediska“ či jako prevence, ve skutečnosti však představovaly jednu ze specifických a tvrdých forem mimosoudní politické perzekuce, tzv. trestem bez trestu, nepohodlných skupin obyvatelstva, které měly po dobu svého pobytu v táborech nahradit nedostatek vhodných pracovních sil především v těžkém průmyslu a ve stavebnictví. O zařazování do táborů, kam měli směřovat převážně ti, kteří se vyhýbali práci nebo ohrožovali hospodářskou výstavbu státu, dále tzv. správní či administrativní vězni a v neposlední řadě také vězni, kteří si odpykali svůj trest na svobodě, zpočátku rozhodovaly tříčlenné tzv. **příkazovací komise**, od srpna 1950 pak **trestní komise okresních národních výborů** a u vězňů, kteří měli směřovat do táborů nucené práce z výkonu soudního trestu, pak komise pro podmíněně propuštění. Za celou dobu trvání táborů nucené práce, tedy v letech 1948–1954, prošlo celkem čtyřiceti TNP kolem **20 000 osob** (podle K. Kaplana to však bylo až 80 000 osob). Tábory se tak sice nestaly nástrojem masové perzekuce, mnohé sem zařazené osoby však těžce poznamenaly.

Další formou mimosoudní politické perzekuce byla **akce B**, tj. **vystěhování** nespolehlivých osob z Prahy, Bratislavy a dalších měst. Jejím cílem bylo postihnout především údajně i faktické odpůrce režimu a zároveň rychle přijít k volným bytům pro příslušníky armády, bezpečnostních složek a pracovníky a funkcionáře stranického a státního aparátu. O akci rozhodli čelní představitelé KSČ již v září 1948. Akce se však plně nerealizovala, některé její části převzala **akce T-43**, která probíhala od podzimu 1949 do ledna 1950. V jejím rámci byly zavedeny **kartotéky nepřátelských osob**, které pak byly v letech 1952–1953 využity v akci B (kartotéka obsahovala záznamy **210 000 osob**). Akce měla především sloužit armádě a jejím potřebám. Osoby určené k vysídlení byly vystěhovávány na základě rozhodnutí jednotlivých k tomuto účelu zřízených komisí, jejichž nejčastějším argumentem pro tento násilný akt byl třídní původ, nepřátelský vztah ke stávajícímu režimu, předcházející rodinné poměry ad. Akce, která probíhala od léta 1952 do podzimu 1953, kdy byla z rozhodnutí nejvyššího vedení KSČ zastavena, postihla několik tisíc rodin. Její provádění, které často provázelo hrubé porušování platných zákonů a nesplnilo svůj předpokládaný účel, nemilosrdně zasáhlo do osudů tisíce rodin a způsobilo jim nemalé utrpení.

Na akci B jistým způsobem navazovala **akce K (kulak)**, která měla za cíl, na základě tajných směrnic ministrů národní bezpečnosti, vnitra a spravedlnosti, vysídlit rodinné příslušníky „vesnických boháčů“ v rámci probíhající **kolktivizace zemědělství**. Tajné směrnice byly přijaty v říjnu 1951 a celá akce se rozběhla v listopadu 1951. Komunistický režim, který viděl ve vesnické vrstvě sedláků své nepřátele, se po prvotním neúspěšném omezování a zatlačování těchto „vesnických boháčů“ rozhodl přistoupit k radikálnějšímu řešení. V průběhu celé akce, tj. od listopadu 1951 do přelomu léta a podzimu 1953, muselo na základě organizovaného a centrálně řízeného vystěhování opustit svůj domov **více než 1600 rodin** odsouzených „vesnických boháčů“. Teprve mezinárodněpolitické poměry a nestabilní vnitřní podmínky rozhodly v létě 1953 o ukončení celé akce, která byla hrubým porušením platných právních předpisů a krutě zasáhla do osudů mnoha českých a slovenských rodin.

Častými oběťmi mimosoudní politické perzekuce byli rovněž příslušníci ozbrojených sil. Stalo se tak v rámci **akce D** v letech 1949–1950, která měla za cíl, a to na základě rozhodnutí příslušníků Vojenského obranného zpravodajství a Státní bezpečnosti, dostat do táborů nucené práce **bývalé armádní důstojníky**, a to z důvodu jejich „nepřátelské činnosti“. Všichni zatčení byli v jednotlivých vlnách akce D bez soudního rozsudku dopravováni do **TNP Mírov**, který zahájil svou činnost v dubnu 1949. Zatčení důstojníci byli v internaci vystaveni krutým podmínkám věznění, což se projevilo na jejich zdravotním i psychickém stavu. Situace se začala měnit k „lepšímu“ teprve v průběhu roku 1950, přesto po zrušení TNP Mírov v červenci 1951 a odchodu zatčených, kteří byli jako „nepřátelské osoby“ rozptýleni po celé republice, museli Ministerstvu národní bezpečnosti a poté Ministerstvu vnitra uhradit dluhy, které po nich zůstaly za stravu, ošacení a ubytování. Celkový počet postižených není znám, odhad však hovoří o několika stovkách perzekvovaných.

Vojáků se týkala také další perzekuční akce, vznik **pomocných technických praporů (PTP)** k 1. září 1950. Byly to speciální vojenské jednotky (vojáci sloužící beze zbraně), jejichž příslušníky tvořili **odvedení branci**, kteří byli režimem **označeni za tzv. státně nespolehlivé**. Po krátkém výcviku byli vojáci nasazováni na těžké práce v dolech a ve stavebnictví, další pak budovali vojenské objekty. K jednotkám PTP se branci dostávali na základě systému prověrek. Postupem doby byly jednotky PTP doplňovány záložníky. Základní vojenská služba u PTP byla z původních dvou let prodloužena v roce 1951 na neurčitou dobu. Jednotky PTP byly rozděleny na lehké a těžké, každý prapor měl pět nebo šest rot. Kromě namáhavé fyzické práce se příslušníci museli pravidelně podrobovat masivnímu ideologickému školení. Ušetření nebyli ani různých forem šikany a ponižování. Do PTP bylo v době jejich existence, tj. v letech 1950–1954, zařazeno kolem **60 000 mužů**. Vznik a existence PTP nejen znamenaly skrytou formu mimosoudní politické perzekuce, ale zároveň odporovaly platným právním předpisům.

Mimosoudní politické perzekuce se rovněž nevyhnuly nepočetnější církvi v tehdejší Československu, římskokatolické církvi. Ojedinelé negativní projevy státní moci proti církvi se projevily již v letech 1945–1947. Skutečné proticírkevní tažení se však rozhořelo až po únoru 1948, a to od počáteč-

ních opatrných kroků nové moci až po vyhlášení skutečného boje. Do jeho rámce také patřila **akce K (kláštery)**, jejíž počátky lze datovat již do dubna 1949. Tehdy se objevily první požadavky na zrušení klášterů. Celá příprava vyvrcholila v lednu 1950 na schůzi předsednictva ÚV KSČ přijetím plánu **likvidace mužských klášterů**, která měla proběhnout ve dvou etapách. První se uskutečnila v noci z 13. na 14. dubna 1950, kdy bylo obsazeno 75 klášterů. Na akci navazovala druhá etapa, která proběhla ve dnech 27.–28. dubna a bezpečnostní orgány při ní obsadily dalších 69 klášterů. Na Slovensku bylo obsazeno celkem 75 řeholních domů. Internováno nebo centralizováno bylo při těchto akcích 2376 řeholníků. Příprava i provedení akce měly kromě porušení všech platných právních předpisů i velké hospodářské důsledky. Došlo nejen k následné časté devastaci řeholních budov, ale rovněž ke zničení a zcizení četného mobiliáře a uměleckých předmětů. Na akci K navazovala **akce Ř (řeholnice)**, která byla zaměřena **proti ženským řádům**. První návrhy k provedení celé akce se objevily již v dubnu 1950. Konečný plán byl předsednictvem ÚV KSČ přijat 28. srpna 1950, tedy v době, kdy již ve dvou vlnách – od července do září 1950 – bylo více než 4000 řeholnic soustředěno do internačních nebo centralizačních středisek. V další etapě pak bylo 2000 řeholnic převedeno do průmyslu. Konečným cílem se mělo stát zrušení všech ženských řeholí a kongregací, nakonec však byla přijata linie postupného vytlačování řeholnic ze společnosti.

Cílem perzekuce se rovněž stala řeckokatolická církev v Československu, státní intervencí začleněná do pravoslavné církve, tj. pod moskevský patriarchát. **Akce P** se naplno rozběhla v únoru 1950. Církevní shromáždění sobor v Prešově s nadelegovanými členy 28. dubna 1950 rozhodlo o zrušení Užhorodské unie a „návratu“ do pravoslavné církve. Státní úřad pro věci církevní dne 26. května 1950 tento krok uznal, čímž v Československu **přestala řeckokatolická církev existovat** jako samostatný právní subjekt. Toto rozhodnutí většina kněží řeckokatolické církve odmítla přijmout za své, což mělo za následek pronásledování některých z nich.

Perzekučních zásahů rovněž nebyla ušetřena část **inteligence, která se odmítala zapojit do budování komunistického režimu**, a to již bezprostředně po únoru 1948. Nesouhlas se stávajícími poměry měl za následek vyloučení ze zaměstnání, propouštění do předčasného důchodu, odsunutí do výroby, čistku v zaměstnání, zrušení definitivy státního úředníka a v neposlední řadě vytlačování tzv. staré inteligence na úkor inteligence nové, která se rekrutovala z dělnických kádrů. Mimosoudní perzekuce postihla také mnohé **soukromé živnostníky** ve městech i na vesnicích. Zvláště ti, kteří byli označeni za nepřátele nového režimu, se stávali obětmi šikany a trestů za černý obchod. Jako jistý druh mimosoudní perzekuce živnostníků fungovalo také omezení přidělu surovin, zboží, pracovních sil a vyřazení z vázaného trhu. Politický a administrativní tlak vyvolal své: soukromníci hromadně odhlašovali své živnosti a odcházeli do průmyslu či zemědělských družstev.

Také **kolektivizace zemědělství** s sebou přinesla mimosoudní perzekuce. Již v listopadu 1948 vyhlásil ÚV KSČ program třídní diferenciaci a omezování „kapitalistických živelů“ na vesnici, který měl fakticky postavit malé a střední rolníky proti velkým sedlákům. Hlavními nástroji třídní diferenciaci vesnice byly třídní rozpis dodávek a výkup výrobků, nucený výkup strojů a zákaz zaměstnávat pracovní síly. Cílem těchto opatření, mezi která můžeme ještě zařadit nucený pacht, tj. přidělení opuštěné půdy do nuceného nájmu, a výměnu pozemků, kdy po scelení svého pozemku do velkého lánu dostával soukromý zemědělec pozemek na okraji vesnice a v nižší kvalitě, bylo donutit zemědělce, aby vstoupili do družstva; v některých případech byly použity i trestní zákroky.

Samostatnou formou rozsáhlé mimosoudní perzekuce byly **prověrky třídní a politické spolehlivosti**, o jejichž provedení rozhodlo politické byro ÚV KSČ v prosinci 1957. Vedení KSČ je odůvodňovalo jistou liberalizací v kádrové politice a upřednostňováním odborných kritérií před politickými při obsazování vedoucích postů ve státní a hospodářské správě. Prověrkám se měli podrobit všichni pracovníci ministerstev, centrálních úřadů a jejich podřízených orgánů a organizací kromě Ministerstva vnitra a Ministerstva národní obrany. Prověřování prováděly pěti- až sedmičlenné komise v čele s pracovníkem aparátu KSČ. Prověřování se postupně přeneslo i na krajskou a okresní úroveň, do některých závodů a na vysoké školy. Podle historika K. Kaplana prověrky **postihly kolem 50 000 osob**.

Mezi perzekuční zásahy můžeme rovněž zařadit **čistky na přelomu 60. a 70. let**, tj. na počátku normalizace. Celý proces byl nastartován na zářijovém zasedání ÚV KSČ v roce 1969. Jen do konce tohoto roku opustilo řady KSČ na 120 000 členů. Přesto vedení KSČ nebylo s probíhající čístkou spokojeno. Konečné slovo v celém procesu přineslo usnesení přijaté na zasedání ÚV KSČ v lednu 1970 a spojené s výměnou členských legitimací. Jen do konce října 1970 na základě rozhodnutí prověřkových komisí nebyla vydána členská legitimace asi 330 000 členům KSČ. Čistky poznamenaly všechny státní a stranické orgány a instituce od centrální úrovně až po místní organizace, stranou nezůstaly podniky, masové a zájmové organizace. Podle Karla Kaplana tyto čistky **postihly zhruba 750 000 osob** a také výrazně zasáhly do osudů rodin takto postižených. Na konci celého procesu stáli jako „vítězové“ lidé ochotní poslušně a bez odporu prosazovat normalizační politiku vedení KSČ.

Horáková a spol.

Proces s tzv. vedením záškodnického spiknutí (Miladou Horákovou a dvanácti dalšími obviněnými) je právem považován za **nejvýznamnější politický soudní proces** poúnorového Československa. Jeho význam pro perzekuci skutečných i možných oponentů režimu byl klíčový.

Milada Horáková (rozená Králová) se narodila 25. prosince 1901 v Praze. Vystudovala práva, pracovala v sociální péči a angažovala se v hnutí za práva žen. Od roku 1929 byla členkou Čs. strany národně socialistické. Dne 2. srpna 1940 byla spolu s manželem Bohuslavem Horákem zatčena gestapem pro spojení s ilegální organizací Petiční výbor Věrní zůstaneme. Po vazbě byla v říjnu 1944 odsouzena v Drážďanech na osm let vězení. Po válce ji prezident republiky vyznamenal čs. válečným křížem a čs. vojenskou medailí I. stupně. Stala se místopředsedkyní Svazu osvobozených politických vězňů a poslankyní Prozatímního národního shromáždění. Po únoru 1948 byla politicky odstavena a propuštěna ze zaměstnání pro své otevřené protikomunistické postoje. Milada Horáková ani po únoru 1948 nepřestala usilovat o změnu poměrů a udržovala kontakty s demokratickými politiky doma i v zahraničí. Dne 27. září 1949 byla zatčena Státní bezpečností. Morální a společenský profil hlavní hrdinky procesu tedy byl mimořádný.

Státní bezpečnost na základě dalších „svědectví“ vytvořila **konstrukci „záškodnického centra“** s Miladou Horákovou jako ústřední postavou. Její „činnost“ ale spočívala jedine v politických rozhovorech. V pečlivě připraveném procesu byla 8. června 1950 Milada Horáková odsouzena spolu s JUDr. **Oldřichem Peclem**, **Janem Buchalem** a **Závišem Kalandrou** k trestu smrti. Další obvinění, JUDr. **Josef Nestával** (1900–1976), **Jiří Hejda** (1895–1985), **František Přeučil** (1907–1996) a **Antonie Kleinerová** (1901–1982) dostali doživotní trest. JUDr. **Bedřich Hostička** (1914–1996) byl odsouzen na 28 let žaláře, JUDr. **Zdeněk Peška** (1900–1970) na 25 let, JUDr. **Jiří Křížek** (1895–1970) na 22 let, **Františka Zemínová** (1882–1962) na 20 let a **Vojtěch Dundr** (1879–1957) na 15 let (ve vězení ale zemřel). Přes protesty ze světa (Albert Einstein, Bertrand Russel), ale i z domova byla Milada Horáková spolu s dalšími třemi spoluodsouzenými **27. června 1950** na dvoře věznice Praha-Pankrác **popravena**.

Proces byl výjimečný již vzhledem k vynesení a vykonání absolutního trestu pro Miladu Horákovou. Byla to **jediná žena popravená z politických důvodů po únoru 1948**. Navíc šlo o protinacistickou odbojáčku odsouzenou již v době nacistické okupace. Na **proces navazovalo 35 dalších procesů**. Jejich celková bilance činí 639 osob, 10 trestů smrti, 52 doživotí. Odsouzení vyslechli tresty v celkovém úhrnu 7850 let odnětí svobody.

Na přípravě procesu se poprvé podíleli i **sovětští poradci**. Vyšetřování a příprava procesu byly naplánovány se zvláštní pečlivostí. Obžalobu posuzovalo a **schvalovalo vedení KSČ**. Soudci sice vedli proces **formálně podle zákona**, ale obžaloba závisela na výpovědích, nikoliv na věcných důkazech. Je třeba upozornit na skutečnost, že předseda senátu a hlavní prokurátoři v procesu vystudovali práva v době první demokratické republiky, kdy také začali svoji justiční dráhu. Tzv. dělničtí prokurátoři Ludmila Brožová a Antonín Havelka zatím pouze pomáhali. Ovšem stále bylo zachováváno zdání, že se vše děje podle práva.

Novinkou bylo i aktivní zapojení **mimosoudních nátlakových nástrojů** na přípravě, průběhu i výsledcích procesu. Aparát KSČ zorganizoval kampaň tzv. organizované veřejnosti. Na proces konaný v Praze se koordinovaně vysílaly zájezdy vybraných účastníků (celkem asi 4000 osob). Centrálně se po celé zemi organizoval hromadný poslech rozhlasových přenosů. Vyráběly se nástěnné noviny,

plakáty, konaly schůze a politické přednášky. Podle jednotného schématu se v podnicích, úřadech, školách po celé zemi odhlasovávaly a podepisovaly rezoluce požadující nejpřísnější tresty (soudu došlo asi 6300 takových žádostí) a současně i závazky slibující jako reakci vyšší pracovní výkony. Nechyběly ani rezoluce dětí ze základních škol.

Proces provázela **mohutná mediální kampaň**. Ve snaze prezentovat proces jako řádně vedený se publikovaly i obsáhlé ukázky z jeho průběhu. Šlo ale o citace tendenčně upravené k tíži obžalovaných a vytržené z kontextu. Do kampaně se zapojila i část veřejně známých literátů. Mnoho jejich výlevů v médiích daleko překračovalo hranice lidskosti. Cílem procesu bylo zastrašení společnosti i oponentů režimu. Proces byl důkazem, že „podle práva“ lze odsoudit a zavraždit kohokoliv. Snad to byla i snaha odvrátit pozornost obyvatel od nesplněných slibů zvýšení životní úrovně. A i nepřímá účast na procesu vedla vlastně k jakési kolektivní kompromitaci společnosti. Ale i v atmosféře této uměle vyvolané hysterie a strachu se našli jednotlivci, kteří se odvážili vyjádřit svůj odmítavý názor a požadovali změnu rozsudku.

Bohuslavu Horákovi se roku 1949 podařilo uniknout do ilegality a posléze tajně do zahraničí. Dcera Milady Horákové Jana se setkala se svým otcem až roku 1968, kdy se za ním mohla vystěhovat do USA. Rozsudek nad Miladou Horákovou byl sice zrušen také roku 1968, ale k **plné rehabilitaci** došlo až v roce 1990. Za zásluhy o demokracii a lidská práva jí byl roku 1991 udělen Řád T. G. Masaryka I. třídy in memoriam.

Z osob odpovědných za justiční vraždu byla trestně stíhána dělnická prokurátorka **Ludmila Brožová** (1921–2015). Po roce 1989 byla odsouzena na osm, nakonec šest let odnětí svobody. Část nepodmíněného trestu si odpykala v letech 2009–2010. Byla ochotna uznat přílišnou přísnost rozsudku nad Miladou Horákovou, nicméně nepovažovala proces z jeho podstaty za vykonstruovaný. Výročí popravu Milady Horákové se slaví od roku 2004 jako **Den památky obětí komunistického režimu**.

Slánský a spol.

Důležitými politickými procesy se počátkem padesátých let staly **soudní procesy s komunisty**. Proces s tzv. protistátním spikleneckým centrem Rudolfa Slánského měl svůj vývoj. Prvotním důvodem byly tendence jugoslávského vedení k jisté nezávislosti na Moskvě. Roku 1949 se začala rýsovat konstrukce **údajné mezinárodní špionážní sítě** sahající do nejvyšších vrstev komunistických stran v nově se tvořících satelitních zemích Sovětského svazu. Podle těchto převzatých teorií mělo mít každé spiknutí svého lokálního vůdce. V Československu se touto hlavou stal nakonec bývalý generální tajemník strany Rudolf Slánský.

Rudolf Slánský (1901–1952) byl členem KSČ od jejího založení roku 1921. Druhou světovou válku prožil v Sovětském svazu, kde se jako politik a organizátor podílel na odboji. V roce 1944 se zúčastnil i Slovenského národního povstání. Tento osvědčený a Moskvě věrný funkcionář se roku 1945 stal generálním tajemníkem KSČ. Významnou měrou se podílel nejen na převzetí moci komunisty v únoru 1948, ale poté i na řízení mocenských a zejména bezpečnostních struktur. Pomáhal zahájit čistky a politické procesy v období let 1948–1951. V září 1951 byl uvolněn ze stranické funkce a stal se místopředsedou vlády. Podezření posílila Slánským nevyvolaná akce zahraničního protikomunistického odboje, který si povšiml Slánského ústupu z mocenských pozic a poslal mu přes kurýra nabídku k převedení přes hranice. K Slánskému se dopis nikdy nedostal a on o něm neměl tušení, ale StB jej zachytila. V listopadu 1951 Slánského se souhlasem Klementa Gottwalda Státní bezpečnost tajně zatkla. Byl podroben velmi tvrdému vyšetřování, kterému se snažil ve vazbě uniknout dokonce neúspěšným pokusem o sebevraždu.

K procesu s uměle sestavenou skupinou došlo ve dnech 20. až 27. listopadu 1952. Obvinění znělo velezrada, špionáž a sabotáž. Ze čtrnácti obžalovaných v procesu bylo **popraveno jedenáct**. Byli to **Rudolf Slánský** (náměstek předsedy vlády), **Bedřich Geminder** (vedoucí mezinárodního oddělení sekretariátu ÚV KSČ), **Ludvík Frejka** (přednosta národohospodářského odboru Kanceláře prezidenta republiky), **Josef Frank** (zástupce generálního tajemníka KSČ), **Vladimír Clementis** (ministr zahraničních věcí), **Bedřich Reicin** (náměstek ministra národní obrany), **Karel Šváb** (náměstek ministra národní bezpečnosti), **Rudolf Margolius** (náměstek ministra zahraničního obchodu), **Otto Fischl** (náměstek ministra financí), **Otto Šling** (vedoucí tajemník Krajského výboru KSČ v Brně) a **André Simone** (redaktor Rudého práva). Všichni odsouzení se po rozsudku vzdali opravných prostředků. Ovšem odsouzení k trestu smrti alespoň podali žádosti o milost. Ty Gottwald všechny zamítl a jedenáct odsouzených bylo popraveno 3. prosince 1952.

Přežili pouze tři, **Artur London**, **Vavro Hajdů** (oba náměstci ministra zahraničních věcí) a **Eugen Löbl** (náměstek ministra zahraničního obchodu), kteří dostali trest doživotního vězení. Z vězení se dostali v roce 1956 na základě prověrky první komise vedené ministrem vnitra Rudolfem Barákem.

Zrádce ve vlastních řadách začali komunisté hledat v létě 1949. Karel Šváb byl pověřen ještě v aparátu KSČ vyšetřováním tzv. **Fieldova případu**, který se měl stát klíčem ke všem skupinám „zrádců“ v satelitních komunistických stranách. Američtí komunisté, bratři Noel a Herman Fieldové, působili za války i po válce v Evropě jako pracovníci americké charitativní organizace. Setkali se tak s mnoha komunistickými uprchlíky a podporovali je na útěku před nacismem. Po válce se díky rozvětveným stykům a zájmu o východní Evropu stali podezřelými jako možní američtí špioni a opěrnými body konstrukce velkého mezinárodního spiknutí.

Smíšenou komisi zřízenou sekretariátem KSČ tvořili asistent Rudolfa Slánského a o rok později ministr národní bezpečnosti Ladislav Kopřiva jako předseda, sekretář komise **Karel Šváb** a Státní bezpečnost zastupoval její velitel Osvald Závodský. Šváb odletěl do Budapešti, aby osobně vyslechl zatčeného Noela Fielda. Od 30. července do 5. srpna 1949 jej vyslyšal nepřetržitě šest nocí. Jak sám přiznal, bezvýsledně. Šváb se při další cestě do Budapešti 7. a 8. září 1949 setkal dokonce osobně s generálním tajemníkem maďarské dělnické strany **Mátyásem Rákosim**. Mluvil tam i se sovětským generálem Bělkinem, který doporučoval povolat do Československa „sovětské čekisty“, prý stejně jako to udělali Maďaři, protože lidé z československého bezpečnostního aparátu nemají potřebné zkušenosti a nepřítel je příliš rafinovaný. Karel Šváb se tak paradoxně intenzivně zapojil do vytváření předpokladů pro svoji pozdější osobní likvidaci. V souvislosti s hledáním „nepřítele ve straně“ vyslal Rudolf Slánský v září 1949 Karla Švába na Ministerstvo vnitra, aby zde řídil vyšetřování komunistických funkcionářů. V podstatě se tak Šváb stal zakladatelem vyšetřování nepřátel ve straně v rámci StB.

Na podzim 1949 zatkl prvního později odsouzeného v procesu, **Eugena Löbla**. Po celý rok 1950 pak probíhala skrytá šetření a vyhodnocovaly se informace. Prvním velkým terčem se stal krajský tajemník KSČ v Brně, autoritativní **Otto Šling**. Vzhledem k osobní provázanosti ve stranickém aparátu pak nebyl problém najít libovolné souvislosti s dalšími osobnostmi. Šlingův případ zahájil vlnu dalších zatýkání v nejvyšších vrstvách moci.

Vyšetřování a příprava procesu měly svůj vývoj. Kdo stane před soudem a jaký trest vyslechne, nebylo původně jasné. Významným rysem tedy bylo **přizpůsobování koncepce vyšetřování a procesu momentální politické situaci a potřebám KSČ**. To je patrné na tom, jak se mění požadavky vyšetřovatelů, kteří podle politického zadání vyslyšají obviněné směrem k původně nedotknutelným a bezúhonným osobám. Výrazné je zpracování obžalovaných takovým způsobem, že před soudem až na výjimky bezchybně **spolupracují na svém odsouzení**. Vyjadřují se nepřirozeným způsobem v ideologických frázích. K dosažení takového chování nebylo významné použití klasického fyzického násilí. Vyšetřovatelé spíše využili prostší nástroje, jimiž dosahovali naprostého fyzického a psychického vyčerpání (vytvoření podmínek ve vazbě a při vyšetřování) a postupné prosazování tendenčních formulací při výpovědích. Velmi častý byl tendenční výklad neúmyslných chyb či nedbalostí obviněných, které pak byly prezentovány jako záměr. Co bylo dříve nezávadným jednáním, se nyní, ve změněných politických podmínkách, zpětně stalo zločinem. U komunistů vyšetřovatelé navíc apelovali na jejich komunistické přesvědčení a vztah ke KSČ. Strana se nikdy nemýlí, strana potřebuje proces. Pokud je vyšetřovaný dobrý straník, nebude se stavět proti záměrům strany. Když se brání, je skutečně zrádce a je vězněn právem. Tato „skupina“ tedy reprezentovala různé úseky stranického, bezpečnostního a hospodářského aparátu. Postihovala i celé názorové spektrum v KSČ, od stalinistů, jako byl Slánský, po umírněné, jako byl třeba Vladimír Clementis. Toto rozpětí umožňovalo rozšíření vyšetřování „spiknutí“ do dalších úrovní společnosti.

Proces přinesl jednu novinku – **deklarovaný antisemitismus**. Antisemitismus ovšem tehdy nebyl vykládán jako nacistická rasová teorie. Faktický antisemitismus byl prezentován jako boj proti sionismu a židovskému kosmopolitismu, které jsou v rozporu se zájmy světového komunistického hnutí. Potíže v rozvoji zemí tzv. lidových demokracií byly sváděny jako již v historii mnohokrát na Židy (sionisty) a jejich spiknutí. Přesto byla charakteristika „židovského původu“ připojovaná několik let po válce v obžalobě jednotlivým souzeným šokující.

Procesu se dostalo **velké publicity v médiích**. Upravené dokumenty z procesu vyšly v samostatném svazku v řadě jazyků. Legendárním se stalo fanatické vystoupení státního prokurátora **Josefa Urválka** (1910–1978). Zachované na filmovém záznamu se stalo jedním ze symbolů politických procesů padesátých let. Urválek, podobně jako řada dalších prokurátorů a soudců podílejících se na procesech, vystudoval práva a soudil již v době první republiky. V navazujících procesech byli souzeni funkcionáři bezpečnostního a stranického aparátu, národohospodáři, zaměstnanci ministerstev a úřadů státní správy, důstojníci, tzv. slovenští buržoazní nacionalisté, sionisté, trockisté.

Již za několik let se začalo v KSČ hovořit o **revizi procesu**. První, Barákova komise z roku 1955 správnost Slánského procesu v podstatě potvrdila. Bylo ještě příliš brzy na to, přiznat, že dosud působící politické vedení má na rukou krev. Tři odsouzení k doživotním trestům byli propuštěni v roce 1956. Až další, **Kolderova komise** roku 1962 podstatně pohnula s klíčovou kauzou. V důsledku nálezu komise Nejvyšší soud – vojenské kolegium Praha projednal ve dnech 17. a 24. května **1963** stížnost pro porušení zákona. Soud rozhodl, že zákon porušen byl. **Zrušil rozsudek bývalého Státního soudu** v celém rozsahu včetně navazujících usnesení. Roku 1968 dostali někteří z odsouzených státní vyznamenání.

Proces s Viliamem Žingorem a spol.

Proces s Viliamem Žingorem a spol. byl vyústěním případu Turiec z let 1948–1951, který vykonstruovala Státní bezpečnost **proti bývalým účastníkům SNP a funkcionářům Demokratické strany (DS)**. Jeho hlavním protagonistou byl bývalý velitel 2. partyzánské brigády M. R. Štefánika mjr. **Viliam Žingor** (po roce 1945 generální tajemník Svazu slovenských partyzánů, 1946–1947 jeho úřadující předseda; 1945–1948 poslanec SNR za KSS, ze které v roce 1947 vystoupil). Po únoru 1948 byl Žingor z politických důvodů existenčně postižen a v letech 1948–1949 pracoval ve Státním ústavu pro chlapce v Hlohovci. Z politických důvodů byl nucen i toto místo opustit.

Poprvé byl vyšetřován 21. března 1948 v souvislosti s nálezem zbraní bývalých partyzánů u statkáře Jozefa Kubíka v Trebostově. StB zároveň vyšetřovala bývalého státního tajemníka MNO a poslance ÚNS za DS **Jána Lichnera** a bývalého poslance ÚNS **Jozefa Styka** (DS), kteří se po únoru 1948 stáhli z politického života. Už v září 1948 StB konstruovala vazby mezi Lichnerem a Žingorem v souvislosti s údajným připravovaným odchodem Lichnera do emigrace, na kterém se Žingor měl jako vojenský koordinátor podílet. Zároveň v listopadu 1948 Žingora udal Jozef Varga (otec jeho družky Eleny Lamošové) a označil jej za vůdce protistátní činnosti v Hlohovci. Vedle Žingora udal také další údajné členy „protistátní skupiny“ prof. **Vladimíra Jeršova** (během SNP styčný důstojník I. partyzánské brigády M. R. Štefánika), pozdějšího Žingorova spoluobžalovaného. Na základě těchto udání byl odbočkou StB v Martině Žingor podezříván jako vedoucí protistátní skupiny spolu s Alexandrem Sitárem, Vladimírem Jeršovem a Samuelem Bibzou.

Po propuštění z ústavu v Hlohovci v březnu 1949 se Žingor spolu s Lamošovou a jejich pětiletým synem uchýlili na chatu svého známého v Račkové dolině nedaleko Liptovského Hrádku. Od dubna 1949 se už StB zajímala o Žingora v souvislosti s činností tzv. protistátní skupiny Turiec. Žingor však přes různé pověsti nevyvíjel aktivity proti komunistickému režimu a neorganizoval ozbrojené skupiny. Přesto zůstal objektem zájmu jednak StB, která proti němu připravovala zásah, a jednak předsedy KSS Viliama Širokého a předsedy KNV v Žilíně Rudolfa Strechaje, kteří naléhali na provedení tohoto zásahu. V červnu 1949 byli, z iniciativy přednosta sektoru BAa na Pověřenectvu vnitra pplk. Teodora Baláže, proti Žingorovi **nasazení agenti provokatéři** StB. Pod vlivem provokačních řečí zajistili kolem 16. srpna 1949 Nosák s Bibzou Žingorovi a jeho družce tělesnou stráž tvořenou dvěma mladými muži se samopaly. StB zároveň pracovala na konstrukci druhé žilinské skupiny, tzv. protistátní organizace Turiec.

Samotné zatýkání v případě Turiec začalo 23. listopadu 1949. Ve vyšetřovací vazbě se ocitl rovněž J. Styk. V. Žingor byl po zatčení (zatčen byl v Račkové dolině 27. listopadu 1949) předveden před pplk. Baláže do Bratislavy a 8. prosince 1949 byli společně s Lichnerem eskortováni do Prahy. V prosinci 1949 rozdělila StB tzv. **protistátní organizaci Turiec** na dvě skupiny – žilinskou (pět osob) a martinskou (Žingor, Kubík, Bibza, Nosák, Jeršov, Lichner aj). Celkem bylo v případě Turiec vězněno víc než 150 osob.

Krajské velitelství StB v Bratislavě podalo 22. prosince 1949 trestní oznámení proti 22 lidem. Byli obviněni z velezrady, sdružování se proti státu, pobuřování proti republice, vyzvědačství, nedovoleného ozbrojování, hanobení ústavních činitelů, šíření poplašných zpráv a z podněcování k neplnění zákonných povinností. Podle trestního oznámení se Žingor snažil v duchu pokynů vedoucích činitelů DS vybudovat ze Svazu slovenských partyzánů nadstranickou organizaci, jejímž prostřednictvím by

mohli bývalí reakční činitelé DS „brzdit, případně zastavit vývoj k socialismu v ČSR“. Žingor byl navíc obviněn z vnášení antisemitismu mezi partyzány. V průběhu vyšetřování přiznal ještě spolupráci s jugoslávským konzulem v Bratislavě **Šefikem Kevičem** (ten byl zatčen 24. března 1950) a „některými buržoazně nacionalisticky smýšlejícími živly, dále přiznal přípravu ozbrojeného povstání proti ČSR s cílem svrhnout lidově demokratické zřízení, nastolit kapitalismus a dosáhnout odtržení Slovenska a jeho zapojení do Spojených států středoevropských“. Po procesu se Š. Kevičem (30. srpna až 2. září 1950) byl proces se Žingorem a spol. **zařazen do série protititovských procesů**. Během návštěvy zástupce velitele vyšetřovacího sektoru Ministerstva národní bezpečnosti škpt. Bohumila Doubka v Bratislavě dne 26. září 1950 bylo rozhodnuto o nezařazení tzv. žilinské skupiny do hlavního soudního procesu proti Žingorovi a spol. Proces se konal ve dnech 19. až 21. října 1950 před Státním soudem v Bratislavě. Předsedou senátu byl Karol Bedrna a žalobci Andrej Ujhélyi a Rudolf Mozolányi. Proces probíhal před tzv. organizovanou veřejností vybranou krajskými sekretariáty KSS. K **trestu smrti** byli odsouzeni **V. Žingor, S. Bibza a L. Nosák, J. Lichner** dostal trest 17 let, ostatní byli odsouzeni rovněž k dlouhým trestům vězení. Po hlavním soudním procesu následovaly ještě další. **V. Jeršov** byl 31. ledna 1951 odsouzen na šest let, **J. Styk** na 10 let vězení. V dubnu 1968 byli obvinění z procesu proti V. Žingorovi a spol. rehabilitováni.

Proces s tzv. slovenskými buržoazními nacionalisty

„Slovenští buržoazní nacionalisté“ byli soudně stíháni v několika velkých procesech. Ten první byl veden proti titovským špionům a rozvratníkům v Československu. V tomto procesu Šefík Kevič a spol. (jak zněl oficiální název prvního procesu) odsoudil dne 2. září 1950 Státní soud v Praze za velezradu a „buržoazní nacionalismus“ k trestu smrti Ernesta Ottu.

Jako „slovenský buržoazní nacionalista“ byl také označen bývalý ministr zahraničních věcí Vladimír Clementis. Nakonec ale nebyl odsouzen v samostatném politickém procesu, ale byl přiřazen do procesu s R. Slánským, do skupiny čtrnácti vedoucích funkcionářů, se záměrem prokázat záškodnickou činnost i na Ministerstvu zahraničních věcí. Od Slánského procesu se odvíjely další, i ten se skupinou „aktivních slovenských buržoazních nacionalistů, sionistů a jiných nepřátel v bezpečnostním aparátu na Slovensku“. Do této skupiny v čele s Oskarem Valáškem patřilo i devět vysokých důstojníků StB (na konci prosince soud vynesl tresty vězení od šesti do 17 let). Jejich proces před kolegiem Nejvyššího vojenského soudu se podobal tomu s příslušníky pražské centrály StB Osvaldem Závodským a dalšími.

Příprava dalšího soudního procesu se „slovenskými buržoazními nacionalisty“, tentokrát šlo o skupinu Gustáv Husák a spol. (Ladislav Novomeský, Ladislav Holdoš, Daniel Okáli a Ivan Horváth), začala v roce 1953 zřízením dvou komisí – na doplnění obžaloby a politické komise – složených ze členů předsednictva ÚV KSS. Do konstrukce obžaloby přímo zasahoval Viliam Široký a Karol Bacílek. Dne 8. března 1954 návrh obžaloby schválil politický sekretariát ÚV KSČ. Soudní proces s předem vyměřenými tresty se konal před Nejvyšším soudem v Bratislavě ve dnech 21.–24. dubna 1954. Obžalovaní se údajně dopustili velezrady, sabotáže a I. Horváth i špionáže proti Maďarsku. Podle obžaloby šlo o snahu zabránit vytvoření jednotného státu Čechů a Slováků odmítáním zásahů centrální vlády na Slovensku a o pokus Slovensko izolovat. Těchto skutků se měli dopustit požadováním posílení pravomocí Slovenské národní rady a Sboru pověřenců během obnovy Československa a při přípravě ústavy v roce 1948. Obvinění ze sabotáže dokazovaly příklady z různých úseků státní správy, hospodářství a národnostní politiky. Protistátními činy bylo chování obžalovaných z let 1945–1948, kdy se řídili zákony a nařízeními SNR a sboru pověřenců. Obžaloba musela změnit formulaci Košického vládního programu o společném státě Čechů a Slováků na jednotný stát podle Ústavy 9. května 1948, aby dokázala obviněným narušování jednotného státu.

Rozsudkem Nejvyššího soudu byl G. Husák odsouzen na doživotí, I. Horváth na 22 let, D. Okáli na 18, L. Holdoš na 13 a L. Novomeský na 10 let vězení. Amnestií z roku 1955 byl G. Husákovi trest snížen na 25 let. V únoru 1956 byl propuštěn L. Novomeský, v dubnu 1957 L. Holdoš, v lednu 1960 I. Horváth a na základě amnestie byli 10. května 1960 propuštěni rovněž G. Husák a D. Okáli.

V roce 1963 dosáhli rehabilitace obvinění z „buržoazního nacionalismu“ V. Clementis a skupina G. Husáka. Soudní procesy proti tzv. slovenským buržoazním nacionalistům byly vyvrcholením široce založené kampaně proti části vedení KSS, státnímu i bezpečnostnímu aparátu. Cílem bylo zastrašit a z politického života vyřadit všechny ty, kteří po druhé světové válce nebo ještě dříve obhajovali určitý stupeň autonomního postavení Slovenska v Československu. Velezrady ani sabotáže se nedopustili, tyto zločiny byly pouhou konstrukcí, za kterou z podnětu členů úzkého vedení KSČ stála bezpečnost a justice za pomoci sovětských poradců.

Léto procesů 1972

V létě 1972 byla (odsouzením více než čtyř desítek osob za politicky motivovanou činnost od roku 1969) v zásadě uzavřena první fáze soudních represí užitých normalizačním režimem proti jeho oponentům. Jejich příprava a obsah se odvíjely od **akce StB Opozice**, zahájené v době prvních normalizačních voleb do všech stupňů zastupitelských orgánů v Československu v listopadu 1971.

StB využila širší dohody několika opozičních seskupení i jednotlivců o **letákové akci**, která měla upozornit občany na jejich zákonná práva, včetně práva voleb se nezúčastnit, případně hlasovat tajně a vyškrtávat kandidáty. Smyslem bylo hlavně snížení počtu účastníků voleb, aby se demonstroval přetrvávající odpor k normalizační politice. Leták nazvaný *Občané* byl vytištěn v mnohatisícovém nákladu, část byla propašována ze zahraničí. StB ovšem již na začátku rozesílání letáků, 8. listopadu 1971, zadržela v Praze **Hedviku Hejdánkovou** a **Jiřího Jiráska** a následně se pokusila zachytit celý náklad výzvy, odhalit kolportérské sítě a autory akce. Při vylepování letáků v Brně byli zatčeni dva synové bývalého tajemníka jihomoravského krajského výboru KSČ Jaroslava Šabaty a zatýkání pokračovalo v Praze i v Brně (do konce roku 1971 postihlo několik desítek osob). StB využila situace i získaných informací k **eliminaci širšího spektra opozice** a 31. ledna 1972 tak zatkla naráz více než sto osob, z nichž bylo postupně vybráno **46 obviněných**, reprezentujících různé směry i myšlenkové zdroje opoziční aktivity. Stíháni byli jak bývalí členové KSČ, kteří se nadále hlásili k ideám pražského jara, tak nemarxističtí socialisté, příslušníci Českobratrské církve evangelické i studenti. Společným znakem bylo buď zapojení do letákové akce, nebo jiná „odhalená“ opoziční činnost.

Dne 14. července 1972 se procesy zabývalo předsednictvo ÚV KSČ, které projednalo předběžnou zprávu o přípravě a souhlasilo s jejich koncepcí. Obvinění byli rozděleni do devíti skupin, v Praze bylo souzeno 19 osob, v Brně 27 osob, u části souzených se projednávala pouze jejich účast na letákové akci, u dalších i jiná činnost od roku 1969 – účast v samizdatu, příprava politických programů, rozšiřování dalších „protisocialistických“ materiálů apod. Procesy byly zahájeny 19. července a skončily 10. srpna 1972, **všichni obvinění byli uznáni vinnými** a odsouzeni většinou podle § 98, podvracení, a to navzdory tomu, že většina z nich odmítala obsah žalob a poukazovala na vykonstruovanost a účelovost obvinění. Celková výše převážně nepodmíněných trestů činila 116 let, šest obžalovaných bylo odsouzeno k pěti- nebo víceletému trestu (**Jan Tesař, Jiří Müller, Milan Šilhan, Milan Hübl, Jaroslav Šabata, Antonín Rusek**).

Zjevně politicky motivované násilí se stalo terčem kritiky zahraniční zpravodajské obce i vládních či nevládních institucí, Československo bylo opakovaně vyzváno k ukončení represivní politiky. Pod tímto tlakem zorganizovaly státní orgány obrannou mediální kampaň, „dokazující“ zločiny odsouzených i jejich spojení s nepřáteli socialistického Československa. Se zvláštní nevolí přijala československá strana **protesty západních komunistických stran** (nejméně jedenácti), na něž předsednictvo ÚV KSČ reagovalo protestem proti souběhu „tendenčního tažení“ těchto komunistických stran s „nenávistnou antikomunistickou kampaní“, v dlouhodobější perspektivě však vzájemné vztahy narušeny nebyly. Z pohledu režimu však tvrdý zásah proti části opozice splnil **zastrašovací účel** a v několika následujících letech k dalšímu společnému otevřenému projevu nesouhlasu nedošlo.

Proces s tzv. bratislavskou pětka

Politicky motivovaný soudní proces se skupinou opozičních aktivistů proběhl v Bratislavě se členy **bratislavské skupiny Hnutí za občanskou svobodu (HOS)**. Filozof **Miroslav Kusý**, křesťanský aktivista **Anton Selecký**, spisovatelka **Hana Ponická**, lékař a publicista **Vladimír Maňák** a **Andrej Strýček**, zastoupený advokátem a aktivistou křesťanského disentu **Jánem Čarnogurským**, adresovali 4. srpna 1989 Úřadu vlády SSR **dopis, ve kterém odsoudili okupaci Československa v roce 1968** a označili ji za porušení mezinárodního práva. Na 20. srpna avizovali uctění památky padlých během invaze v Bratislavě, Košicích a dalších městech Slovenska. Brzy nato, 14. srpna 1989, následovalo zatčení J. Čarnogurského a M. Kusého a domovní prohlídky u ostatních signatářů. Předmět trestního stíhání se měnil, nakonec byli signatáři obviněni z trestného činu pobuřování, J. Čarnogurský a M. Kusý z podvracení republiky, M. Kusý navíc z trestného činu poškozování republiky v cizině. Po zahájení trestního stíhání se poškozeným dostalo od veřejnosti označení „bratislavská pětka“.

Protestní prohlášení proti perzekucím bratislavských aktivistů HOS přicházela během srpna, zejména z Čech. Mezi prvními protestovala Demokratická iniciativa. Na Slovensku jako první reagovali spisovatelé **Lubomír Feldek**, **Andrej Ferko**, **Ján Štrasser**, **Pavol Vilikovský** a literární vědec **Peter Zajac**. Dne 30. srpna 1989 byla uveřejněna **protestní petice více než třiceti významných osobností ze Slovenska**. Jako první signatář byl uveden bývalý generální tajemník ÚV KSČ v letech 1968–1969 **Alexander Dubček**. Do konce září 1989 petici podepsalo více než 600 osob, včetně lidí žijících mimo Bratislavu. Osobní prohlášení podporující postoj spisovatelů vydali někteří bratislavští výtvarníci a skladatelé a také 13 slovenských sociologů. Protestní prohlášení vydali i liberálně orientovaní aktivisté maďarské menšiny (**Károly Tóth** aj.) a slovenské centrum PEN klubu. Připravovaný proces urychlil sblížení občanského a křesťanského disidentského hnutí, přispěl rovněž k aktivizaci exkomunistů z roku 1968 seskupených kolem A. Dubčeka. Společnou řeč s příslušníky neoficiálních struktur na Slovensku našla i část intelektuálů působících v rámci oficiální kultury.

Definitivní obžaloba byla vypracována až 9. října 1989. Předmětem trestního stíhání J. Čarnogurského se dodatečně stalo vydávání samizdatového časopisu *Bratislavské listy*, kde obhajoval princip soukromého vlastnictví a hlásal nevyhnutelnost zániku komunismu. Začátkem října 1989 byl z vyšetřovací vazby propuštěn M. Kusý, o dva týdny soud vyloučil J. Čarnogurského ze skupiny obžalovaných a rozhodl se projednat jeho případ zvlášť.

Během **soudního jednání 6. listopadu 1989** (začátek procesu s J. Čarnogurským) a **14. listopadu 1989** (začátek procesu s ostatními obviněnými) podpořili obviněné svou přítomností v soudní síni mnozí opoziční aktivisté včetně Alexandra Dubčeka. Před Justičním palácem, kde se proces konal, se shromáždilo na 300 lidí požadujících osvobození obviněných. Během druhého procesu promluvil k demonstrantům Alexander Dubček. M. Kusý byl 14. listopadu odsouzen na osm měsíců podmíněně za poškozování zájmů republiky v cizině. H. Ponická, A. Selecký a V. Maňák byli zproštěni obžaloby a soud jejich čin označil pouze jako vyjádření občanských postojů. J. Čarnogurský byl 23. listopadu 1989 osvobozen. Soudní jednání s Čarnogurským bylo doprovázeno **mohutnou demonstrací občanů před Justičním palácem**. Prokurátor se proti osvobozujícímu rozsudku odvolal. Trestní stíhání proti J. Čarnogurskému a M. Kusému bylo na základě amnestie prezidenta ČSSR Gustáva Husáka 25. listopadu 1989 zastaveno.

Vojenské procesy

Poválečná armáda byla personálně složitým celkem, který komunisté dlouho neměli pod kontrolou, a celou řadou způsobů se snažili svoji pozici v armádě upevňovat. Soudní procesy s příslušníky československé armády představují vrchol politické perzekuce vojáků. Jejich smyslem nebyl pouze postih konkrétních jedinců, ale i zastrašení váhající nebo mlčící většiny.

Poúnorovou perzekuci vojáků lze rozdělit do několika etap. V prvních měsících po převzetí moci komunisty museli armádu opustit **důstojníci a generálové s jasně deklarovanými nekomunistickými postoji**. Komunisté chtěli rychle eliminovat riziko ozbrojeného odboje a zamezit možnému protikomunistickému využití armády. K zatýkání důstojníků propuštěných z armády docházelo v tomto období zatím spíše ojediněle. Pokud ano, soudem vynesené tresty nebývaly ještě příliš vysoké. S tím souvisela i přetrvávající demokratická legislativa a malý vliv komunistů na justici. Z armády bylo do jara propuštěno asi 850 důstojníků a generálů.

V květnu 1948 velení armády rozpoutalo novou vlnu perzekucí. Důstojnický sbor prošel **politickými prověrkami** s cílem vytvořit nové spolehlivé struktury v armádě. Tato perzekuční vlna skončila zhruba v únoru 1949. Armádu muselo z **tzv. preventivních důvodů** bez konkrétní příčiny opustit okolo 2000 důstojníků a generálů. Tato etapa již znamenala větší osobní ohrožení provokacemi vojenské kontrarozvědky (5. oddělení hlavního štábu) i postihem mezitím zmanipulované justice. Do počátku března 1949 bylo odsouzeno 51 generálů a důstojníků. Od 24. října 1948 do 31. prosince 1952 odsoudil Státní soud nejméně 1169 vojenských osob.

Nejnámějším vojákem zatčeným v této druhé perzekuční vlně se stal veterán druhého odboje divizní generál **Heliodor Píka**. Z armády byl propuštěn již v únoru 1948. Počátkem května 1948 byl zatčen. Po zmanipulovaném vyšetřování jej Státní soud odsoudil k trestu smrti. Generál Píka byl **popraven 21. června 1949 v Plzni**. Jeho případ se právem uvádí na čelném místě jako příklad jasné **justiční vraždy**. Heliodor Píka byl zcela bezúhonný a v době války prokázal vlasti neocenitelné služby. Přestože se k sovětské moci při budování československých vojenských jednotek choval loajálně, nahlédl příliš do jejího zákulisí. Na popud Sovětů byl obviněn a odsouzen.

Vojáci patřili zejména v roce 1949 k aktérům skutečných či vyprovokovaných úvah a příprav na vojenský odboj a násilný návrat k demokracii. Do soukolí vykonstruovaného procesu se dostal například velitel Pražského povstání z května 1945 generál **Karel Kutlvašr**, odsouzený v květnu 1949 na doživotí. O měsíc později byli za účast na přípravách protikomunistického převratu odsouzeni k trestu smrti podplukovník generálního štábu **Josef Gonic**, podplukovník **Vilém Sok-Sieger** a kapitán **Karel Sabela**. V červenci 1949 vyslechli za obdobné obvinění stejný ortel major **Květoslav Prokeš** a štábní kapitán **Vratislav Janda**. Spolu s vojáky byly souzeny i desítky civilistů.

Vojáci ztratili ve vlasti životní perspektivu a naopak mohli reálně počítat se soudní i občanskou perzekucí. Tomu se snažili uniknout **odchodem za hranice**. To vykládala komunistická moc jako nepřátelský skutek, a proto snahy o emigraci patřily k častým důvodům soudních postihů, zdaleka ne všem se totiž odchod zdařil. Armádní generál in memoriam RNDr. **Karel Janoušek** (1893–1971) organizoval v době nacistické okupace čs. letectvo ve Francii i Velké Británii. Téměř všichni Janouškovi příbuzní včetně manželky zahynuli v nacistických vězeních a koncentračních táborech. I Janoušek patřil k prvním třiceti generálům, jejichž odstranění z armády žádal hned v únoru 1948 ústřední akční výbor Národní fronty. Janoušek musel na dovolenou a do výslužby. Mezitím, 30. dubna 1948, Karla Janouška zatkli při

pokusu o opuštění země. Státní soud v Praze jej 9. února 1949 poslal do vězení na 19 let, později dostal ve vězení dokonce doživotní trest. Generál Janoušek strávil ve vězení dvanáct let. Po propuštění roku 1960 musel přes svůj věk z existenčních důvodů manuálně pracovat, a to až do svých 74 let. V roce 1968 jej armáda částečně rehabilitovala, ale k úplnému očištění došlo až po listopadu 1989, bezmála dvacet let po jeho smrti.

Poslední perzekuční etapu lze ohraničit podzím 1949 a rokem 1953. Jako v jiných oblastech bezpečnostních a obranných struktur i zde byli činní sovětsí poradci. Také v tomto období pokračovaly procesy s vojáky, kteří se snažili odejít do zahraničí. **Bývalé příslušníky RAF** škt. **Jana Prokopa**, mjr. **Václav Smrčku** a mjr. **Františka Cháberu** odsoudil v roce 1949 Státní soud na sedm, šest a pět let vězení za přípravu leteckého útoku do zahraničí. Dne 12. května 1950 dostal Jan Prokop znovu od Státního soudu v Praze dvacet let vězení za údajné spolčení ve věznicí Plzeň-Bory. Jde o známý tzv. **borský případ**, v němž byli odsouzeni k trestu smrti a posléze popraveni vězeňský dozorce **Čeněk Petelík**, vězni **Stanislav Broj** a mjr. **René Černý** (rovněž účastník odboje na Západě). V procesu s Janem Prokopem odsoudili znovu, také ke dvaceti letům vězení, i bývalého pilota 242. perutě RAF **Josefa Brykse**, který v jáchymovském vězeňském táboře 12. srpna 1957 zemřel na infarkt a neposkytnutí lékařské pomoci. A potřeťi poslal Jana Prokopa do vězení 28. září 1961 Krajský soud v Plzni, a to na 2,5 roku za údajné organizování ilegální křesťansko-demokratické strany. Vzhledem k tomu, že z předcházejícího trestu se dostal podmíněčně na amnestii v květnu 1960, musel se Jan Prokop za mříže vrátit, a definitivně tak opustil vězení až v květnu 1966. Celkem tak strávil ve vězení sedmnáct let!

Zvláštní kapitolu tvoří postihy vojáků, kteří se snažili v armádě zůstat. Byli obviňováni ze sabotáže budování nové armády podle sovětského vzoru. Po více než roční vazbě odsoudil 15. prosince 1950 Státní soud skupinu bývalých výsadkářů z **Velké Británie**, generála **Karla Palečka**, podplukovníka **Rudolfa Krzáka**, **Jaroslava Klemeše** a **Jan Bartejse**. Podle naprosto vykonstruované obžaloby měli odsouzení od roku 1945 usilovat o obnovu „buržoazně demokratické republiky“, sdružovat bývalé nespokojené parašutisty a připravovat násilný převrat. V oblasti profesionálního působení soud Palečkovi a Krzákovi vytýkal, že při výcviku výsadkového vojska údajně nevyužívali sovětské zkušenosti, ale naopak britské. Rudolf Krzák a Karel Paleček byli odsouzeni shodně k devíti letům vězení, Jan Bartejs ke třem a Jaroslav Klemeš ke dvěma letům vězení. K trestu vězení byly přidány i vedlejší tresty: vysoké peněžité pokuty, ztráta občanských práv.

Vražedný mechanismus paradoxně strávil i své tvůrce. Představitelé **vojenské kontrarozvědky**, generálové **Bedřich Reicin** a **Josef Musil**, iniciovali čistky v armádě, provokace a mučení vojáků ve vazbě. Byli odsouzeni k trestu smrti a popraveni jako sabotéři. Roku 1954 se jako návazné na proces se zrádci v KSČ (Rudolf Slánský a spol.) uskutečnilo neméně vykonstruované líčení s důstojníky-komunisty **Bedřichem Kopoldem**, **Antonínem Svobodou** a **Otakarem Hromádkem**. I ti byli obviněni ze sabotáže budování armády.

Významnou součástí procesů představovala jejich příprava. Probíhala za neuvěřitelně krutých a ponižujících podmínek, zvláště když šlo většinou o vojáky, kteří se s nasazením vlastního života zasloužili o svobodu vlasti. Do zatčení Bedřicha Reicina v lednu 1951 byli zatčení vojáci drženi a vyslýcháni v tzv. **domečku** v areálu vojenské věznice v Kapucínské ulici na pražských Hradčanech. Svědectví o otřesných podmínkách zanechali ve svých pamětech například veteráni protinacistického odboje generálmajor **Vladimír Přikryl** nebo generálporučík **Tomáš Sedláček**. **Správce** této **věznice** byl smutně proslulý škt. **František Pergl**. Ve věznicí se choval jako samovládce, mučil vězně a určoval pravidla vnitřního života. Roku 1951 se za své zacházení s vězni dokonce sám dočkal zatčení a odsouzení k patnácti letům vězení, z něhož se ale dostal již roku 1957.

Převážná většina odsouzených vojáků se dostala z vězení v květnu 1960. Propuštění se museli chovat velmi obezřetně, protože amnestie prezidenta republiky je osvobodila jen podmíněčně. Státní bezpečnost je dále sledovala, a jak dokládá například zmíněný postih Jana Prokopa, mohla je i snadno dostat znovu do vězení. Část postižených byla v **polovině šedesátých let rehabilitována**, zejména mimosoudně armádou a v některých případech i soudně. Ovšem na společenské ocenění a plnou soudní rehabilitaci museli veteráni bojů za svoji vlast čekat až do doby po roce 1989.

Poúnorové čistky

Poúnorové čistky završily únorový státní převrat v roce 1948. Jednalo se o **masovou politickou perzekuci**, která komunistické straně zajistila ovládnutí všech mocenských orgánů a zájmových organizací a pomohla jí paralyzovat a rozložit nekomunistické strany. Nejintenzivněji čistky probíhaly – prováděly je **akční výbory „obrozené“ Národní fronty – od konce února do dubna 1948**. Zpočátku čistky **neměly oporu v právním řádu**, což se změnilo až 21. července 1948, kdy Národní shromáždění přijalo zákon o úpravě ochrany veřejných zájmů, který čistky právně legalizoval a zároveň umožňoval revidovat rozhodnutí akčních výborů. Na základě tohoto zákona byla při ústředním akčním výboru Národní fronty (ÚAV NF) vytvořena očistná odvolávací komise, která většinu rozhodnutí akčních výborů potvrzovala.

Poúnorové čistky byly namířeny především **proti politickým odpůrcům** komunistické strany a jejím předúnorovým partnerům v Národní frontě. Čistky probíhaly jako jednorázová akce ve dvou základních oblastech: jednak **ve všech orgánech státní moci a správy, v závodech, úřadech a kulturních institucích**; jednak **v nekomunistických politických stranách, masových organizacích a spolcích**, kde je prováděly územní akční výbory a vlastní akční výbory dotyčných politických stran, masových organizací a spolků. Ve všech výzvách bylo zdůrazňováno, že čistky musí proběhnout rychle a důsledně, aby se neopakovaly chyby z minulosti. Pouze ve výrobě byla snaha přílišný radikalismus alespoň částečně tlumit.

Zpočátku neměly čistky pevně stanovená kritéria a probíhaly jako zúčtování s „reakcí“. Až 14. března 1948 zadal ÚAV NF generálnímu sekretariátu, aby vydal instrukce, které osoby mají být vyřazeny z veřejného a politického života. Následně byla sestavena kritéria, jež lze rozdělit do dvou kategorií. První obsahovala poměrně jasně definované pokyny, opírající se o trestněprávní normy. Z veřejného a politického života měli být vyloučeni odsouzení (nebo ti, proti nimž bylo vedeno trestní řízení) podle zákona na ochranu republiky, dále potrestaní za sabotáž dvouletého plánu, za černý obchod, ti, kteří přijímali úplatky, zneužívali veřejné funkce k vlastnímu obohacování atd. Kritéria spadající do druhé kategorie nabízela ve své všeobecnosti široké možnosti interpretace. Například šlo o vyloučení z veřejného života těch osob, které vědomě brzdily hospodářský a sociální vzestup Slovenska na úroveň českých zemí, usilovaly o oslabení slovanské spolupráce, poškozovaly jednotu odborů nebo šířily nepravdivé informace apod.

V Ústavodárném národním shromáždění, armádě, ve Sboru národní bezpečnosti a v podnicích měly čistky různá specifika. V podnicích čistky prováděly závodní rady, v parlamentu vzešlém z řádných voleb měl akční výbor omezené pravomoci, neboť nemohl poslance zbavit mandátu. Proto poslance rozdělil na provládní a mimovládní blok. O mandát přišli pouze ti, kteří se ho vzdali (11), emigrovali (35) nebo byli ve vazbě (10). Jiná byla situace ve Slovenské národní radě (SNR), která nebyla voleným orgánem. Akční výbor Demokratické strany (DS) do 12. března zbavil mandátu 25 členů SNR za DS a tři členové SNR za DS se vzdali mandátu sami. V armádě a ve Sboru národní bezpečnosti se akční výbory nezakládaly, ale krajské a okresní akční výbory předkládaly příslušným ministrům návrhy na potrestání „reakčních“ živlů. Vlastní čistky prováděly resortní státní orgány.

Z **národních výborů** bylo odvoláno více než **60 tisíc členů nekomunistických stran**. Na **Slovensku**, kde v národních výborech měli většinu členové DS, byly **dvě třetiny MNV zrušeny** a nahradily je dočasné správní komise. Součástí čistky byla i obnova retribučního soudnictví v březnu 1948. Podle oficiálních údajů pouťnorové čistky existenčně zasáhly 28 000 lidí. Celkový počet postižených byl však o mnoho vyšší – odhaduje se až na **250–280 tisíc**. Dopad čistek nebyl jednorázový a mnohé provázely i v následujících letech, mj. nedostupností kvalitního zaměstnání.

Akce D

Nejvýraznějším způsobem mimosoudní perzekuce obyvatel bylo zařazování do táborů nucených prací (TNP), zřízených zákonem 247/1948 ze dne 25. října 1948. Postižený mohl být internován v pracovním táboře rozhodnutím komise národního výboru od tří měsíců až na dvě léta. V případě vojáků podávalo návrhy na umístění krajským příkazovacím komisím 5. oddělení hlavního štábu (**vojenská kontrarozvědka**). Rozhodnutí o internaci pak bylo zcela formální.

Noční zatýkání vojáků probíhala hrubým a ponižujícím způsobem. Při souběžných domovních prohlídkách příslušníci StB postiženým kradli majetek. Následné výsledky probíhaly za použití násilí a mučení. Pro **vojáky z povolání** byl v **dubnu 1949** určen **tábor nucených prací na Mírově**. Od běžných TNP se lišil mj. tím, že zde byla jen malá možnost práce a pobyt zde měl mít perzekuční a izolační význam. Tábor vznikl ostatně v části areálu smutně proslulého trestního ústavu.

Akce D, tedy zadržování skupin předem **vytipovaných důstojníků**, proběhla postupně v pěti vlnách v letech 1949 až 1950. Celkový počet perzekvovaných důstojníků přesáhl **250 osob**. Na rozdíl od jiných TNP měli internovaní vojáci zpřísněný režim, včetně zákazu návštěv, takže šlo v podstatě o **věznění na základě pouhého administrativního rozhodnutí**. Poměry v internaci záměrně ponižovaly lidskou důstojnost. Lékařskou péčí byl pověřen bývalý příslušník SS odsouzený na doživotí, což bylo pro bývalé odbojáře trýznivé. Do internace v TNP se dostali i vážně nemocní důstojníci, ale bez odpovídající zdravotní péče. Ministerstvo obrany plánovalo prodlužovat internaci nad rámec zákonem umožněných dvou let.

Rodinní příslušníci internovaných bývali postiženi nuceným vystěhováním z bytů, zabavením majetku, omezením možnosti pracovního zařazení, studia apod. Jedním z důvodů pro příkaz k internaci byly také byty v Praze, které se takto MNO snažilo jednoduše získat. To se týkalo zejména poslední vlny akce, D-5, která byla za tímto účelem záměrně organizována zejména v oblasti žádané lokality Praha-Dejvice.

Od počátku roku **1951** se začala množit **kritika tohoto TNP** a objevovaly se stížnosti na nezákonnost internace a na nelidské poměry, které tam panovaly. Paradoxně se existence tohoto TNP stala jedním z argumentů **proti Bedřichu Reicinovi** a posloužila jako důkaz jeho „škúdcovské a zrádcovské činnosti“. Zvláštní komise stížnosti prověřila a shledala, že čtyři pětiny internovaných sem byly poslány neoprávněně. V období duben až červen 1951 byli všichni důstojníci z TNP Mírov propuštěni na svobodu.

Zařazení do TNP postihlo například pozdějšího generálporučíka v. v. **Františka Fajtla** (1912–2006). Předválečný letec, veterán bojů ve Francii 1940, Velké Británii a Sovětském svazu 1944–1945 se stal obětí čistky v armádě v únoru 1949. Na zvláštní dovolenou byl poslán 1. února 1949 a v listopadu téhož roku poslán do výslužby. Zatkli jej 10. ledna 1950 pro nedoložené podezření, že zpravodajsky pracuje proti státu, a bez soudu poslali na 16 měsíců do TNP Mírov. Po propuštění jej čekala nádenická práce. V šedesátých letech byl František Fajtl částečně rehabilitován. Rok a půl strávil na Mírově i štábní kapitán **Karel Tichý** (1904–1988), válečný parašutista z Velké Británie. V letech 1958–1960 byl navíc z politických důvodů uvězněn a roku 1968 se vystěhoval do Francie. Podobný osud měl další výsadkář **Antonín Petrák** (1912–2009). V roce 1951 byl rovněž internován na Mírově a v letech 1958–1960 byl také vězněn. Po roce 1989 byl jmenován generálmajorem ve výslužbě.

Velitel TNP Oldřich Kohlíček a jeho zástupce Carbol byli za fyzické násilí a zneužívání své funkce k obohacování koncem roku 1950 zatčeni a odsouzeni.

Akce Jih

Jedním z cílů akce Jih z roku 1949 bylo **řešení důsledků odsunu obyvatel maďarské národnosti ze Slovenska do Čech** v letech 1946–1948. Šlo o tzv. **náboristy** (nábor na práci do Čech), kteří byli odsunuti podle Dekretu prezidenta republiky č. 88 o pracovní povinnosti, a tzv. **důvěrníky**, kteří byli úřady posláni, aby osídlili jejich majetky. Druhým cílem akce byl odsun osob maďarské národnosti, kterým nebylo vráceno československé státní občanství, tedy odsun třídně a politicky nevyhovujících obyvatel jižního Slovenska.

Na práci do Čech byli odváženi lidé maďarské národnosti převážně ze sociálně slabších vrstev, kteří se měli v novém prostředí asimilovat. V rámci centrálně organizovaného „náboru“ pracovních sil mezi listopadem 1946 a únorem 1947 bylo do Čech odsunuto 44 129 obyvatel maďarské národnosti. Sbor pověřenců (SP) přijal 3. prosince 1948 usnesení o organizovaném **návratu náboristů** a o způsobu jejich umísťování. Rolníci, jejichž majetek byl konfiskován, měli být umístěni na jiných vhodných majetcích a nerolníci, jejichž majetek byl rovněž konfiskován, měli být umístěni na volná místa v jiných oblastech Slovenska. Ti, jejichž majetek konfiskován a přidělen jinému vlastníkovvi nebyl, se na svůj majetek mohli vrátit. Většina náboristů se na Slovensko vrátila dříve, bez souhlasu úřadů, a dožadovali se navrácení svých majetků. V lednu 1949 se jich z celkového počtu 44 129 vrátilo bez souhlasu úřadů na Slovensko 19 530.

Na majetky náboristů byli dosazováni tzv. **důvěrníci**, většinou sociálně slabí Slováci či Ukrajinci, ovšem jen někteří z nich měli na majetky vlastnické dekrety. Na jihu Slovenska byl akutní nedostatek bytů, který nebylo možné řešit na úkor náboristů ani důvěrníků. Pokusy získat náboristy pro trvalé osídlení v Čechách příslibem státního občanství a později sociální podpory nebyly úspěšné. Stát neuznával povinnost nahradit škody vzniklé jeho postupem proti obyvatelům maďarské národnosti a situaci řešil sociálními podporami, zajištěním náhradního ubytování nebo příspěvkem na výstavbu nového domu. Snahou slovenských úřadů bylo zároveň zbavit se těch obyvatel maďarské národnosti, kteří nedostali československé státní občanství. Akci Jih připravovaly v době od 7. září do 12. října 1949 KSS, slovenská pověřenectva a odborné komise.

Materiál z 3. června 1949 připravený pro předsednictvo ÚV KSS měl zohlednit nároky malých vlastníků maďarské a slovenské národnosti a sladit je se snahou o jejich asimilaci a s odsunem obyvatel maďarské národnosti, kteří neměli státní občanství. Zmíněna byla rovněž ochota českých „soudruhů“ přijmout tyto osoby na práci do Jáchymova. Politickým základem akce Jih bylo usnesení ÚV KSS ze 7. září 1949 o řešení některých otázek v jižním pohraničí. Byla vytvořena Ústřední komise akce Jih, která měla působit při Pověřenectvu vnitra (PV). Jejím předsedou byl pověřenec vnitra D. Okáli a členy komise byli: J. Krajčí za (PV), který komisi vedl, a dále zástupci pověřenectev a maďarských komunistů.

Cíle akce nabyly konkrétní podobu na zasedání SP dne 12. září 1949, na kterém bylo přijato usnesení Úprava některých otázek týkajících se jižního Slovenska. SP rozhodl o výstavbě domů pro neumístěné rodiny na jižním Slovensku, o dostavbě již zahájených staveb a o rekonstrukci válkou poškozených domů. Dále zadal pověřenci vnitra, aby sestavil **seznam osob**, které měly být ze státněbezpečnostních důvodů **z jižních okresů vysídleny**, a vyjednat toto opatření s centrálními úřady v Praze. SP sice kladl důraz na třídní charakter celé akce, ale pro odsun byli vybíráni výhradně obyvatelé maďarské národnosti.

V okresech byly utvářeny okresní a politicko-bezpečnostní komise, které měly zajišťovat vlastní realizaci akce Jih. Okresní komise měly urovnat **bytové a majetkové poměry** navrátilivších se z Čech a důvěrníků, kteří osídlili jejich majetky. Komise měly sestavovat seznamy „neuspokojených“ a vyřešit konflikty v obcích. O zařazení do odsunu v rámci akce Jih měly rozhodovat politické a politicko-bezpečnostní komise sestavené ze zástupce KSS maďarské národnosti, pracovníka StB a z jimi pozvaných místních funkcionářů KSS a národních výborů z regionů. Návrhy měla posoudit trojčlenná komise (Š. Fábry za ÚV KSS, L. Žitňan za PV a npor. Misál z StB), která byla zároveň nejvyšší instancí.

Podle prvního seznamu připraveného PV nemělo být československé státní občanství přiděleno 4761 rodinám hlásícím se k maďarské národnosti. Po prozkoumání tohoto seznamu III. odborem PV (státněbezpečnostní odbor) za účasti členů Maďarské komise (jejími členy byli: Š. Major, J. Lorincz, F. Rabay, Š. Fábry, J. Kugler) bylo do seznamu zařazeno 3010 rodin. V seznamu bylo až 80 % dělníků, což neodpovídalo politice KSS. Byli to například dělníci odsouzení lidovými soudy na víc než jeden rok vězení a dále ti, kteří vystupovali proti politice komunistické strany (v církevní otázce, při zakládání JZD apod.). Po revizi tzv. superkomisemi (14. října 1949) bylo do odsunu zařazeno 644 rodin.

PV již 1. října 1949 vydalo bezpečnostní opatření pro provedení akce. Dne 12. října 1949 bylo zahájeno nakládání odsouvaných osob ze Šamorína do sběrného tábora v Novákách. Dálnopisem z Prahy byla 12. října 1949 akce Jih „dočasně“ zastavena. Předsednictvo ÚV KSS kritizovalo (21. října 1949) zásahy Maďarské komise, kterou považovalo za strůjce zastavení akce prostřednictvím Budapešti. V. Široký navrhl Maďarskou komisi rozpustit. PV mělo stáhnout výměry o příkázání nuceného pobytu v Čechách a na Slovensku. Největší chybou podle komunistické strany bylo to, že akce nebyla projednána v nejvyšších orgánech KSČ. Až 24. října 1949 se akci Jih zabývalo předsednictvo ÚV KSČ za účasti představitelů KSS (Š. Bašťovanský a V. Široký) a definitivně rozhodlo o jejím zastavení.

Akce Jih po přerušení měla pokračovat jen uspokojováním náboristů a důvěrníků. S náboristy vracejícími se na jižní Slovensko měl být sestaven záznam o jejich potřebách. Jejich přiděl půdy nesměl přesáhnout 5 ha. Náboristé bez domu měli být umístěni do domu bohatého občana maďarské národnosti. Podle zprávy (z konce října 1949) z devíti okresů jižního Slovenska bylo ze 760 sporných případů, kterými se musely komise v rámci akce Jih zabývat, 512 vyřešeno a 248 případů bylo nutno ještě řešit. Předsednictvo ÚV KSS 3. února 1950 konstatovalo, že 171 náboristů nedostalo nazpět svou půdu a 453 rodin nedostalo nazpět inventář domu a svého hospodářství.

Akce T-43

Pod názvem akce T-43 se skrývá jeden z prvních projektů podchycení a evidování skutečných i předpokládaných nepřátel poúnorového režimu. Část oponentů komunistické moci mohl bezpečnostní a justiční aparát postihnout za nějaký konkrétní skutek nebo v souvislosti s jinými soudně perzekvovanými osobami. Vedle toho ale existoval i nemalý počet lidí, kterým komunisté sice nedůvěřovali, ale neměli konkrétní záminku k jejich postihu. Alespoň formálně totiž dodržovali zákony, které také jen postupně po únoru 1948 upravovali potřebným způsobem. O vzniku „černé kartotéky“ nepřátel se rozhodlo na mimořádné poradě Komise pro bezpečnost KSČ dne 15. října 1949, za účasti například generálního tajemníka KSČ Rudolfa Slánského nebo ministra spravedlnosti Alexeje Čepičky. Evidence se měla zaměřit především na „mladší živly“, tedy děti nepřátel režimu a „zlatou mládež“, která se navíc nezapojila do budování režimu.

Předmětem akce bylo vytipování osob ze soukromého sektoru vyhýbajících se práci a pořizování seznamů jinak bezúhonných osob z prostředí tzv. znárodněného podnikání a úřadů (tedy z tzv. poražených tříd) a evidování osob plánovaných pro případné zařazení do táborů nucených prací. Kancelář T-43 získávala seznamy „nepřátel“ z úřadů pod krytím Statistického úřadu. Pravý účel seznamů tedy zúčastnění pracovníci v institucích neznali. Kartotéka obsahovala na podzim 1949 na **210 000 jmen**.

Vznikly ústřední a krajské kanceláře akce T-43. Pořízená evidence později sloužila Státní bezpečnosti jako nástroj perzekuce. V dalších desetiletích se evidence transformovala v evidenci „bývalých lidí“, ještě později „nepřátelských osob“ a na konci režimu byla známa jako **akce Norbert**, tedy projekt izolace „osob ohrožujících vnitřní pořádek a bezpečnost státu“.

Akce K (kulaci)

Akce K (kulaci) byla celostátní státněbezpečnostní akce s cílem vysídlit **rodinné příslušníky odsouzených „vesnických boháčů“** během kolektivizace zemědělství. Dne 22. října 1951 byly vydány tajné směrnice tří ministrů (národní bezpečnosti, vnitra a spravedlnosti) o „úpravě poměrů rodinných příslušníků odsouzených vesnických boháčů“. Výchozí návrh textu směrnic schválila 19. září 1951 schůze politického sekretariátu ÚV KSČ. Politický pokyn k akci K souvisel s linií ostrého boje proti „vesnickým boháčům – kulakům“, který byl vyhlášen na únorovém zasedání nejvyššího stranického orgánu v roce 1951.

Komunistický režim pokládal vrstvu sedláků, proti které se obracela poúnorová zemědělská politika komunistické strany, za úhlavního nepřítele a odpůrce kolektivizace. Pojmy „**vesnický boháč**“ a „**kulak**“ (z ruštiny, v původním významu pěst, původně označení pro dobře hospodařící samostatné bohaté rolníky, ve 20. letech v období sovětské kolektivizace pojem označoval lichváře a odpůrce kolektivizace), užívané v komunistické propagandě, stranických materiálech i soudních spisech, měly silný pejorativní nádech schopný podněcovat nenávisť a závist vůči selskému stavu. Zdůrazňováním sociální propasti mezi nimi a ostatními vrstvami rolníků se z pojmu „kulak“ stal v rukou komunistických funkcionářů politický nástroj. Kritéria jeho vymezení (výměra půdy, strojové vybavení, využívání námezdní pracovní síly atd.) umožňovala jeho zneužití i vůči jiným vrstvám rolníků.

Linie tzv. postupného omezování a zatlačování „vesnických boháčů“, vyhlášená na počátku kolektivizace, nepřinášela očekávaný výsledek, proto se hledaly jiné možnosti k odstranění této vrstvy z organismu vesnické komunity. Jedním ze způsobů byla i akce K (kulaci). Od **1. listopadu 1951** byla zahájena, v duchu směrnic tří ministrů a na ně navazujících výkonných předpisů, celostátní státněbezpečnostní akce K. Směrnice určovaly, že rodinným příslušníkům „vesnických boháčů“ (manželce, dětem, rodičům, sourozencům) odsouzených soudem nebo národním výborem, kterým byl uložen **trest propadnutí veškerého majetku**, určí Ministerstvo národní bezpečnosti pracovní místo a **místo nového pobytu mimo obvod obce** dosavadního bydliště. K **vystěhování** docházelo **do 24 až 48 hodin od vydání příkazu** s tím, že uvězněné osoby měly následovat vystěhovanou rodinu bezprostředně po propuštění z vězení.

Vlastní realizaci celé akce od podzimu 1951 do léta 1953 zajišťovaly krajské a okresní sekretariáty KSČ a KSS, krajská a okresní velitelství StB a Veřejné bezpečnosti, zemědělské a bezpečnostní referáty krajských a okresních národních výborů, Ministerstvo zemědělství a Ministerstvo státních majetků, státní prokuratura, soudy a na Slovensku rovněž Pověřenectvo vnitra, spravedlnosti a zemědělství. Rozhodující slovo při výběru vystěhovávaných osob a následně při jejich dalším sledování měly orgány StB. Přesídlené rodiny byly přiděleny jako **pomocné síly na státním statku**, a to výhradně na manuální práce v rostlinné výrobě. Organizované a centrálně řízené vystěhování začalo 22. listopadu 1951. Celý rok, až do listopadu 1952, probíhalo jen v českých zemích. V průběhu roku 1952 bylo nuceně vystěhováno asi 140 českých rodin a jen jedna slovenská rodina z Bratislavského kraje. V květnu 1952 byla akce K dočasně zastavena, ale o několik měsíců později, v říjnu, byla obnovena v plném rozsahu.

Oproti původním předpokladům se celá akce rozbíhala pomalu. Důvodem byla jednak nedostatečná připravenost státních statků na přijetí těchto nucených přesídlenců, a to jak po pracovní stránce, tak z hlediska ubytovacích kapacit, jednak nezáměr o přebírání „kulackých“ hospodářství s břemenem

vysokých dodávkových povinností ze strany JZD a státních statků. K vystěhovávání docházelo na základě tří typů rozhodnutí: na základě rozsudku soudu, rozhodnutím zvláštní komise KNV a ONV a na základě příkazu k vystěhování ze strany Ministerstva národní bezpečnosti nebo jím pověřeného krajského výboru StB. Kritéria pro vystěhovávání „kulacké“ rodiny byla velmi pružná. Prvotním hlediskem bylo vlastnictví více než 15 ha zemědělské půdy, často však stačilo i pár hektarů ve spojení s malou živností. Rozhodujícím kritériem byl **odmítavý postoj ke kolektivizaci**. Pravidla byla dostatečně vágní, takže nabízela prostor i pro vyřizování si osobních účtů v dané lokalitě.

Ze zachovaných dokumentů a evidenčních materiálů v kmenových knihách StB vyplývá, že v akci K bylo od listopadu 1951 do léta 1953 k nucenému vysídlení vytipováno v celé republice celkem **8246 osob, z toho 3246 mužů, 2722 žen, 1606 dětí a 672 starých a práce neschopných**. Z evidovaných 1888 „rodinných celků“ bylo vystěhováno minimálně 1629 rodin odsouzených „vesnických boháčů“. Z toho na Slovensku bylo represivními orgány vytipováno 355 „rodinných celků“, z nich reálně bylo 207 nuceno přesídlit na státní statky do Čech a 44 v rámci Slovenska, dalších 48 slovenských rodin čekalo na určení místa svého bydliště. Akce probíhala s různou intenzitou ve všech krajích republiky. Největší vysídlovací vlna postihla Pražský, Jihlavský a Bratislavský kraj.

Na přelomu července a srpna 1953 vydal ministr národní bezpečnosti Karol Bacílek ústní pokyn k **ukončení akce K**. Důvodem byly mezinárodní okolnosti a projevy vnitřní nestability komunistického režimu v Československu (nepokoje v souvislosti s měnovou reformou, rozpad družstev atd.). Vystěhovávání odsouzených „vesnických boháčů“ a jejich rodin doznávalo ještě do října 1953. Až 18. ledna 1954 přijal politický sekretariát ÚV KSČ návrh na zrušení směrnic tří ministrů z 22. října 1951 a vykonávacích předpisů s nimi souvisejících. Se značným opožděním kriticky přiznal (ovšem nikoliv veřejně), že v mnoha případech se postupovalo nesprávně a vinu za akci K připsal regionálním orgánům. Od akce K jako celku se ale nikdo nedistancoval. Celá akce K neměla zákonný podklad, byla vysoce nehumánní, porušovala lidská i občanská práva.

Akce B

Akce B, tj. **vystěhování „státně nespolehlivých osob“ z Prahy, Bratislavy a dalších měst**, byla jednou z forem mimosoudní perzekuce používané komunistickým režimem především v jeho prvním období (do roku 1953). Základní motiv vysídlování byl politický, v prvé řadě snaha postihnout odpůrce režimu, skutečné i domnělé, a příslušníky „vykořisťovatelských tříd“. Provázela ho i další motiv – snaha **snadno a rychle získat byty** pro potřeby armády, bezpečnosti, stranického a státního aparátu.

Návrh na „očistění velkých měst od reakce“ zazněl už na schůzi předsednictva ÚV KSČ 9. září 1948, po pohřbu bývalého prezidenta E. Beneše a nastolení „ostrého kurzu proti reakci“. Všichni účastníci s návrhem souhlasili a chtěli dosáhnout toho, aby byty ve středu velkých měst obsadili „třídně a politicky uvědomělí dělníci“. Záměr nebyl realizován, za rok, na podzim **1949**, se však opět objevil už v podstatně konkrétnější verzi jako **akce T-43**. Ani ta se však neuskutečnila v plánované podobě a po několika dnech byla zastavena. Zůstaly však seznamy „nepřátelských osob“ a ty byly (po doplnění a inovaci) využity v letech **1952–1953 v akci B**.

Akce vznikla v době urychlené výstavby armády a především té měla sloužit. V březnu 1952 pojednal politický sekretariát ÚV KSČ návrh ministra národní obrany Alexeje Čepičky na „vystěhování státně nespolehlivých osob nebo osob, které užívají bytu proti veřejnému zájmu“. Akce se prakticky začala realizovat v červenci 1952, a to nejen v Praze, ale i v Brně, Ostravě, Bratislavě, Košicích a dalších větších městech. Výběr vysídlovaných osob a jejich rodinných příslušníků prováděly speciálně k tomuto účelu vytvořené komise. Jejich činnost byla utajována a formálně vydávaly rozhodnutí o vystěhování orgány národních výborů. Argumenty pro vystěhování dodávala Státní bezpečnost, která je získávala od místních funkcionářů komunistické strany nebo národních výborů. Nejčastěji se argumentovalo třídním původem, předcházejícími majetkovými poměry, příslušností k bývalým „reakčním stranám“, „nepřátelským vztahem“ k režimu, emigrací rodinných příslušníků či jejich uvězněním atd.

Akce B probíhala od léta 1952 do přelomu léta a podzimu 1953. V červenci 1953 politický sekretariát ÚV KSČ a v září 1953 sekretariát ÚV KSS rozhodly o jejím zastavení, ještě několik měsíců však v individuálních případech „dobíhala“. Vedoucí stranické orgány byly nuceny konstatovat, že akce B probíhala často v rozporu s platnými zákony a nesplnila svůj původně zamýšlený účel. Podle oficiálních údajů bylo v jejím průběhu v **Praze** obsazeno **1016 bytů** a vystěhováno celkem 3700–4000 osob. Z **Bratislavy** pak asi **800 rodin**, z **Brna 600**. Není to údaj zcela přesný a skutečné počty postižených byly o něco vyšší. Ucelené údaje o počtech vysídlených z dalších měst nejsou dosud známy, především proto, že celostátní evidence se nevedla. Akce B však proběhla v podstatě ve všech krajských a okresních městech republiky a krutým způsobem postihla tisíce rodin.

Vysídlování z pohraničí

Vedle hromadného odsunu přibližně tří milionů Němců za hranice státu, uskutečněného v prvních poválečných letech, přesídlily československé úřady z českého pohraničí také další vybrané skupiny obyvatel i řadu jednotlivců v rámci Československa. Tzv. **vnitřní odsuny** probíhaly v rozdílné intenzitě a na různých místech od skončení druhé světové války přibližně do poloviny padesátých let 20. století a postihly podle hrubých odhadů kolem **100 000 osob**. Nucené přesuny obyvatel z českého pohraničí do vnitrozemí byly součástí poválečné národnostní a sídelní politiky československého státu, ale významnou roli sehrávaly také státněbezpečnostní důvody spojené s ostrahou hranic a „očistou“ pohraničí od „státně nespolehlivých obyvatel“. Takto definovaná kategorie zahrnovala zvláště v prvních poválečných letech především starousedlíky z řad neodsunutých Němců, lidi ze smíšených manželství, cizí státní příslušníky a další skupiny obyvatelstva, které měly vazby na druhou stranu státních hranic nebo byl jejich pobyt v pohraničí hodnocen bezpečnostními a vojenskými úřady jako nežádoucí.

Ve snaze dokončit vytvoření národně homogenního státu prováděla československá vláda v letech **1947 až 1949 přesun a rozptýl německých obyvatel**, kteří z různých důvodů zůstali v zemi i po skončení hromadného odsunu za hranice. Plán na rozptýlení a asimilaci českých Němců se dotkl několika desítek tisíc osob, z nichž část se však po určité době vrátila do pohraničí. Navíc tisíce německých obyvatel z různých míst bývalých Sudet byly v roce 1948 přesídleny nikoliv do vnitrozemí, ale z hospodářských důvodů koncentrovány jako pracovní síly **do oblasti uranové těžby v okolí Jáchymova** v Krušných horách, čímž se na mnoho dalších let významně posílil „německý živel“ v této pohraniční oblasti. Kromě osob německého původu byly přesídlovány z pohraničí další skupiny jeho původních obyvatel.

Specifickým opatřením byl přesun kolem **50 000 slovenských Maďarů**, kteří podobně jako Němci ztratili na základě dekretu č. 33/1945 československé občanství, do českých zemí. Jejich deportace probíhala ve třech vlnách v letech 1945–1949, větší část maďarských přesídlenců se však během jednoho až dvou let vrátila na Slovensko. Mezi léty 1947 a 1950 postihlo přesídlení také **371 rodin jihomoravských Charvátů** žijících v okolí rakouských hranic na Mikulovsku; ti byli natrvalo vystěhováni a rozptýleni do řady obcí především na severní Moravě. Ztráta domova postihla rovněž několik tisíc národnostně indiferentních obyvatel českého původu a jazyka ve Vitorazsku, kteří byli vysídlováni do vnitrozemí v několika vlnách od roku 1946, jejich největší část pak v letech 1952 a 1953. Naproti tomu k některým jiným připravovaným nebo zamýšleným transferům specifických skupin obyvatel, jako byli například starousedlíci na Hlučínsku nebo Těšínsku, nakonec nedošlo.

Po únoru 1948 se v procesu „očisty pohraničí“ začala vedle dosavadní národnostní „stigmatizace“ mnohem více uplatňovat politická nebo sociální kritéria a třídní hlediska. Požadavek na etnický čistý pohraničí ustupoval potřebě komunistického režimu zajistit především větší **ostrahu státních hranic** a zabezpečit kontrolu nad obyvateli žijícími v jejich okolí. Rozhodnutím akčních výborů působících v pohraničních národních výborech od roku 1948 museli opustit svá bydliště lidé nepohodlní nastupujícímu komunistickému režimu, přičemž vedle „starousedlíků“ zde byli postiženi již také někteří noví osídlenci označovaní dobovou terminologií jako „reakční živly“ (veřejní činitelé, národní správci, živnostníci, odpůrci kolektivizace aj.) nebo se jako důvod pro přesídlení uváděly různé morální a povahové charakteristiky (pašeráci, šmelináři, asociálové apod.).

Na počátku padesátých let proběhlo přesídlení několika tisíc obyvatel z **hraničního pásma, zřízeného 1. dubna 1950** podél československé hranice s Rakouskem a západním Německem. V širším hraničním pásmu, zasahujícím až deset kilometrů od hranic, byly vystěhovány vybrané skupiny „státně nespolehlivých“ osob, v jeho užším, přibližně dvoukilometrovém pásmu podél hranice vzniklo o rok později **zakázané pásmo**, odkud se museli na přelomu let **1951 a 1952 vystěhovat všichni místní obyvatelé** bez ohledu na jejich etnický a sociální původ, politické smýšlení nebo morální kvality. Toto opatření postihlo v zakázaném pásmu 448 rodin, tj. asi 1600 osob. Z širšího hraničního pásma bylo přesídleno 806 rodin, tj. asi 3000 osob. Další vysídlovací akce probíhaly v menším měřítku jak v hraničním pásmu, tak v širším pohraničí také v následných letech a můžeme k nim zařadit rovněž **nucené přesídlování** několika tisíc civilních obyvatel z obcí nacházejících se **v rozlehlých vojenských újezdech**, které zabírala do své správy československá armáda.

Seznamy tzv. nepřátelských osob

První seznamy osob nepřátelských režimu se vytvářely bezprostředně po únoru 1948, respektive navazovaly na dílčí seznamy vzniklé ještě dříve. Charakteristickým rysem se brzy stalo evidování nikoliv pouze na základě alespoň údajné protirežimní aktivity, nýbrž na základě třídního původu, sociálního postavení, minulých politických či spolkových aktivit apod. Nejrozsáhlejším seznamem se staly podklady pro **akci T-43** (výběr osob do táborů nucených prací, který údajně zahrnoval **210 000 jmen**). Podnětem ke sjednocení různých evidencí se stal rozkaz ministra vnitra č. 1/1959 o evidenci, pozorování a rozpracování „bývalých lidí“, určený Veřejné i Státní bezpečnosti. Rozkaz rozdělil „bývalé lidi“ do šestnácti kategorií, odvozených od jejich původu a minulosti, které měly být důvodem nepřátelství k režimu a zakládaly **předpoklad „trestné činnosti“**.

Bezpečnostní složky měly tyto osoby evidovat, sledovat a případně „operativně rozpracovávat“. Již na konci roku 1959 seznamy obsahovaly 86 592 jmen, **nejvyššího počtu bylo dosaženo v roce 1961 – 97 943 osob**. Využívány byly StB jak pro konstruování nových politických procesů, tak ve spolupráci s Veřejnou bezpečností v represivních a propagandistických akcích, např. proti bývalým soukromým podnikatelům údajně skrývajícím majetek ke spekulacím účelům.

V roce 1964 byl rozkaz o evidenci bývalých lidí zrušen jako příliš široký a nahrazen rozkazem č. 10/1964 o evidenci nepřátelských osob. Ten předpokládal evidování nikoliv pouze na základě minulosti, ale i „signálů“ o aktivním (případně potenciálním) nepřátelském postoji. Rozkaz rozdělil sledované skupiny osob do osmi kategorií, v zásadě ovšem opět odvozených z osobní minulosti. Přestože do nových seznamů bylo zařazeno „jen“ 5863 osob a jejich počet později nepatrně poklesl, značná část již zrušené evidence bývalých lidí zůstala v držení jednotlivých součástí StB, kde byly nadále využívány a uvedené osoby policejní aparát stále sledoval.

Bez náhrady byla tato **evidence zrušena v květnu 1968** rozkazem ministra vnitra Josefa Pavla č. 22/1968, normalizační režim ovšem rychle vytvořil evidence nové. Již v září **1970** vyšel rozkaz č. 44/1970 o **evidování a rozpracování nepřátelských osob**, nahrazený v roce 1978 nařízením ministra vnitra č. 21/1978 o evidenci osob ohrožujících vnitřní pořádek a bezpečnost státu, které bylo platné až do konce roku 1989. Obě databáze obsahovaly značný počet osob (v roce **1974** téměř **12 000**, v roce **1989** přes **7000**), rozdělených do čtyř kategorií „nebezpečnosti“, z nichž vyplýval i způsob sledování a provádění preventivních opatření. Ke značnému posunu došlo ve výběru evidovaných v souvislosti s odklonem od „třídního“ hlediska: podstatnou část tvořili bývalí členové KSČ, vyloučení a vyškrtnutí ze strany počátkem normalizačního období. Část evidovaných osob byla terčem neustálé „drobné“ šikany (např. akce Prevence) – zabavování řidičských průkazů, odebírání telefonních přístrojů apod. Jednotlivé součásti Ministerstva vnitra vedly pak paralelně vlastní seznamy nepřátelských osob podle svého zájmu, např. X. správa Ministerstva vnitra v rámci akce Pavouk (osoby židovského původu) nebo tzv. garnitury vnitřního nepřítele.

Podstatným prvkem těchto evidencí bylo i jejich **propojení s plánovanými akcemi pro případ ohrožení státu**, kdy značná část evidovaných spadala do seznamů osob v takové chvíli buď internovaných v nápravněvýchovných ústavech (opatření Z), nebo nasazených na určené (nucené) práce (opatření P). Úvahy o těchto opatřeních začínaly v polovině padesátých let, definitivní podobu nabraly v polovině sedmdesátých let, od roku 1978 byl projekt veden jako operačně-bezpečnostní úkol Norbert. Podle dostupných údajů z roku 1988 by se omezení svobody týkalo více než 14 000 osob.

Zvláštní seznam „nepřátelských osob“, známý jako seznam exponentů pravice, se také pokusilo vytvořit normalizační vedení KSČ. Návrh na vytvoření vzešel ze schůze sekretariátu ÚV KSČ v lednu 1971, kdy bylo zároveň dohodnuto, že seznamy by zůstaly důvěrným materiálem při ÚV KSČ, využívaly by se při přijímání do vybraných funkcí a zároveň by sloužily k izolování „představitelů pravice“. Předsednictvo ÚV KSČ návrh schválilo. Celkem bylo krajskými vedeními KSČ a odděleními ÚV KSČ navrženo k evidování 10 504 osob, zvláštní komise jich pak akceptovala konečných 6418 a tento seznam měl být v březnu 1974 předložen k projednání sekretariátu ÚV KSČ. Z nejasných důvodů se tak nestalo a seznam schválen nebyl. Jeho příprava a vyhledávání „představitelů pravice“ však pochopitelně negativně zasáhly do života lidí navržených do seznamu.

Prověrky v roce 1958

Prověrky třídní a politické spolehlivosti v roce 1958 byly jednou z nejrozsáhlejších forem politických perzekucí ve druhé polovině 50. let. Byly reakcí na aktivizaci veřejnosti po XX. sjezdu KSSS v roce 1956. Vedení KSČ prověrky odůvodňovalo mimo jiné jistou liberalizací v kádrové politice po roce 1954 a upřednostňováním odborných kritérií před politickými při obsazování vedoucích postů ve státní a hospodářské sféře. Již před povstáním v Maďarsku začaly orgány StB mapovat působení „slovenských buržoazních nacionalistů“ a „nepřátelských“ („fašistických“) živlů v centrálních úřadech. K přípravám prověrek se vedení KSČ vrátilo **po konsolidaci komunistického režimu a potlačení opozičních projevů** na jaře a v létě 1957.

Mezi **dubnem a prosincem 1957** byly ve spolupráci s StB vyhotoveny seznamy „závadných osob“, přičemž zvláštní důraz se kladl na jejich zaměstnání. O provedení prověrky rozhodlo politické byro ÚV KSČ 10. prosince 1957. Schválené zásady kritizovaly oslabení třídních a politických hledisek a liberální názory některých vedoucích pracovníků při obsazování míst v centrálních a hospodářských úřadech, když kvůli nedostatečnému vzdělání museli tato pracoviště opustit někteří „dělničtí“ funkcionáři. Ze státního aparátu byli nuceni odejít bývalí podnikatelé, „venkovští boháči“, velkostatkáři, příslušníci seskupení, která kolaborovala s nacistickými okupanty (například v Čechách Vlajka), stejně tak vedoucí činitelé mocenského aparátu předválečné ČSR, vysocí hospodářští úředníci a aktivisté nekomunistických politických stran z období před druhou světovou válkou. Prověrky postihovaly rovněž jejich nejbližší příbuzné, lidi mající příbuzné v „kapitalistické cizině“ a příbuzné stíhaných za politické delikty, včetně členů KSČ. Na Slovensku se podle rozhodnutí byra ÚV KSS z 11. ledna 1958 prověrky týkaly rovněž členů fašistických organizací i jejich příbuzných, dále významných představitelů politického, státního a hospodářského aparátu za Slovenského státu (1939–1945), aktivních účastníků války proti SSSR a příslušníků tzv. Haššíkovy armády. Prověrky postihly rovněž ty, kteří byli označeni za „nositele buržoazního nacionalismu“.

V čele pěti- až sedmičlenných **prověrkových komisí** na ministerstvech, pověřenectvech a na centrálních úřadech byli stálí pracovníci aparátu KSČ. Složení těchto komisí určovalo příslušné oddělení ÚV KSČ (ÚV KSS), přičemž v jejich čele byl zpravidla zástupce vedoucího oddělení nebo předseda odboru ÚV KSČ (ÚV KSS). Členy byli náměstek ministra (pověřence), vedoucí kádrového odboru, předseda organizace KSČ na pracovišti a další pracovníci KSČ. Prověrka se v intencích rozhodnutí vedení KSČ týkala **všech pracovníků ministerstev a ústředních úřadů** s výjimkou Ministerstva vnitra a Ministerstva národní obrany a pracovníků jim podřízených organizací. V případě potřeby se počítalo s vytvořením pomocných komisí.

Prověřovaní lidé byli buď hodnoceni jako nezávadní, a mohli tak zůstat na původním místě, nebo centrální úřad museli opustit. Jestliže jejich nedostatky byly hodnoceny jako méně závadné, byl zaměstnanec přeřazen do nižší instituce či na nižší funkci, v případě vážnějších výhrad prověrkové komise byl přeřazen na manuální práce do výroby nebo poslán do důchodu. V případě velkého počtu pracovníků označených za nevhodné měl být jeden až dva roky sledován jejich odborný a politický vývoj a poté se mělo rozhodnout o jejich následujícím osudu. Další měli být uvolňováni postupně, až se za ně podaří sehnat náhradu.

Kritériem pro zařazení do seznamu „závadných osob“ v letech 1957–1958 a pro postih v prověrkách byly kromě jiného také výroky v soukromých rozhovorech, členství v sionistických organizacích, hlášení se k německé národnosti, perzekvovány byly rovněž děti drobných živnostníků nebo například řadových příslušníků četnictva. Prověrky se rozšířily na **krajské a okresní orgány, na řídící, technický, projekční a administrativní aparát některých podniků a závodů**, rovněž na resort školství včetně vysokých škol. Údajně se počítalo s propuštěním 8600 učitelů. Častým důvodem byla příslušnost ke katolické církvi nebo členství v Československé straně lidové. O osudu vysokoškolských studentů rozhodovaly permanentní „disciplinární“ komise, působící na fakultách od roku 1957. Důvodem k vyloučení ze studia mohla být třeba aktivní účast na studentských protestních akcích v roce 1956.

Podle údajů ÚV KSČ bylo prověřeno celkem 28 686 zaměstnanců ministerstev, centrálních úřadů a institucí. Z tohoto počtu bylo 905 (3,1 %) přeřazeno do výroby a dalších 1089 (3,7 %) odešlo z politických důvodů do starobního důchodu. Podle K. Kaplana postihly prověrky v centrálních úřadech 7755 lidí, ve výzkumu bylo postiženo 1583 lidí. Vysoký byl počet obětí na nižších stupních řízení, v kraji Olomouc a Hradec Králové to bylo přibližně 5000 lidí. Na Slovensku bylo prověřeno 16 221 zaměstnanců pověřenectev, centrálních úřadů, výzkumných a projekčních ústavů a celoslovenských složek centrálních úřadů. Na nižší složky bylo přeloženo 1280 (7,9 %) lidí, na manuální práci 568 (3,5 %) lidí a do důchodu odešlo pro „politickou nespolehlivost“ 162 (1 %) lidí. Podle odhadů K. Kaplana je celkový počet perzekvovaných v rámci prověrek z roku 1958 **okolo 50 000 lidí**. Po roce 1964 byla postupně přijímána opatření na zmírňování politických kritérií při volbě povolání a pracovního uplatnění. Předsednictvo ÚV KSČ 21.–22. května 1968 definitivně anulovalo závěry prověřkových komisí o třídní a politické prověrce.

Čistky na přelomu šedesátých a sedmdesátých let

Široce pojaté „prověrky“ postojů obyvatelstva na přelomu šedesátých a sedmdesátých let se dotkly všech členů komunistické strany a značné části jinostranické a nestranické veřejnosti. Jsou jedním ze symbolů nástupu normalizačního režimu, který se jimi etabloval jako politická moc, skrze prověrku se zbavoval skutečných i potenciálních oponentů a zároveň vytvářel nový, závazný obraz pražského jara jako „kontrarevoluce“.

O předpokládaných personálních změnách spjatých s novou politickou linií hovořil už v květnu 1969 nový první tajemník Gustáv Husák. Řekl, že vedení strany nezamýšlí „dělat nějakou prověrku ve straně“ a že se lidé budou prověřovat sami, svou činností ve prospěch politiky KSČ. Odpovídalo tomu i schválené usnesení, které při posuzování lidí kladlo důraz na jejich angažovanost a odmítalo „revanš“. U lidí, kteří v minulém období „zakolísali“, považovalo za rozhodující, zda se zbaví „chyb a omylů“, a jako „čestné východisko“ připouštělo „odchod těch, které se nepodařilo přesvědčit“.

V praktické politice však vedení KSČ postupovalo velmi razantně. Ústřední výbor vyloučil ze svých řad šest exponentů dřívější politiky a proti dalším zavedl „stranické šetření“. Personálními změnami i administrativními zásahy vedení umlčelo svobodná média. Jeho stoupenci v krátké době ovládli krajské a okresní výbory a také aparát KSČ. „Zdravé síly“ získaly rozhodující vliv v armádě a resortu Ministerstva vnitra, kde měly tradičně silné pozice. To vše umožnilo Husákovu vedení tvrdě zasáhnout proti demonstrovacím občanům v srpnu 1969 a zlomit jejich masový spontánní odpor proti normalizačnímu režimu.

Přesto lidé, kteří opouštěli různé funkce, odcházeli většinou z vlastního rozhodnutí (i když pod nátlakem) a jen menší část byla odvolána a vystavena „stranickému šetření“. Výrazný zlom znamenalo zasedání ÚV KSČ v září 1969, které schválilo kurz „urychlení konsolidace“. Odsoudilo rovněž polednový vývoj a odvolalo protiokupační usnesení předsednictva ze srpna 1968. Otevíralo tak cestu **masovým čistkám**, neboť poskytovalo prostor pro trestání aktivních stoupců reformní politiky i funkcionářů, kteří byli – vzhledem ke svému postavení – za vývoj po lednu 1968 odpovědni. Ústřední výbor sám šel příkladem. Vyloučil deset svých členů, přijal rezignaci dalších devatenácti a schválil návrhy na **personální změny ve vládních funkcích**.

Několik dní po zasedání ÚV KSČ nově jmenovaná vláda uložila svým členům provést do konce roku „důkladnou očistu státního aparátu od oportunistických a antisocialistických živlů“. Ústavní zákon č. 117 z 15. října 1969, o **prodloužení volebního období národních výborů, národních rad a Federálního shromáždění**, také umožňoval zbavit funkce poslance zákonodárných a zastupitelských sborů, pokud ji již delší dobu neplní nebo svou činností „narušují politiku Národní fronty“. V listopadu byla schválena kritéria pro hodnocení nomenklaturních kádrů v hospodářské oblasti. Zásadní význam pro uplatňování sankcí pak měl zákon č. 153 z prosince 1969, který upravoval zákoník práce a umožňoval sankce včetně propuštění při široce uplatnitelném narušování „socialistického společenského řádu“.

Nejnámějším článkem „očisty“ veřejného života se stala **čistka v samotné komunistické straně**, vyhlášená zasedáním ústředního výboru KSČ v lednu 1970. Ovšem již před jejím zahájením, do konce roku 1969, opustilo KSČ více než 120 tisíc členů. Čistka v KSČ spojená s **výměnou stranických legitimací** byla prováděna shora – již „očistěnými“ orgány, aparátem a příslušníky „zdravého jádra“. Do konce října nedostalo členské legitimace asi 330 tisíc členů. Velká část z nich současně opouštěla

různé veřejné funkce a na jejich místa přicházeli často příslušníci „zdravého jádra“, kteří pak ochotně a důsledně prováděli „očistu“ ve všech oblastech života společnosti. Výměna těch, kteří v tzv. krizovém období let 1968 a 1969 „politicky zklamali“, se stala hlavním úkolem v kádrové politice komunistické strany. Potvrdilo to předsednictvo ÚV KSČ svým usnesením ze 7. listopadu 1970. Předsednictvo také až do února 1973 důsledně kontrolovalo, jak „očista“ probíhá. Čistky komunistickou stranu výrazně změnily: **v letech 1969–1971 ztratila zhruba třetinu členů a došlo k výrazné obměně funkcionářů na všech stupních organizační výstavby KSČ.**

Od začátku roku 1970 také probíhaly na různých úrovních prověrky nestrannické, které vrcholily od konce léta 1970 v tzv. **pracovně-politickém hodnocení**, prováděném **na jednotlivých pracovištích pod dozorem KSČ**. Týkalo se velké části zaměstnanců, na určitých pracovištích dokonce všech. Mohlo vést i ke ztrátě zaměstnání, hlavním cílem však bylo získání alespoň částečného přihlášení k normalizačnímu režimu a přijetí verze o pražském jaru jako kontrarevoluci. Prověrky byly v zásadě skončeny do konce roku 1970 s tím, že v řadě případů se po čase znovu otevíraly a přehodnocovaly.

Existují poměrně přesné údaje o **čistkách v zákonodárných a zastupitelských sborech**. Od ledna 1969 do března 1971 rezignovalo nebo bylo odvoláno 127 poslanců (26,4 %) Federálního shromáždění, 95 poslanců (47,5 %) České národní rady a 33 poslanců (22 %) Slovenské národní rady. Vysoké procento poslanců České národní rady lze vysvětlit tím, že vznikla v době pražského jara, a jejich poslanci proto byli ve větší míře představitelé reformních snah. Z národních výborů všech stupňů odešlo v průběhu roku 1970 v českých zemích 21 866 poslanců, tj. 14,8 %. Zhruba stejné procento (8864 poslanců) opustilo národní výbory na Slovensku. Relativně více poslanců odcházelo z okresních a krajských národních výborů (v českých zemích zhruba čtvrtina). Ne zcela kompletní a přesné, nicméně velmi závažné jsou údaje o čistkách ve státní a hospodářské správě. Z federálních ministerstev a úřadů do 31. července 1970 odešlo 394, tj. 3,8 % pracovníků. Současně bylo rozhodnuto, že do konce roku bude propuštěno 244 pracovníků, tj. 2,3 %. Od 1. ledna 1971 do konce října 1972 pak odešlo 1041, tj. 9,93 % zaměstnanců. Na ministerstvech a úřadech české vlády bylo v období od ledna 1971 do října 1972 propuštěno 683, tj. 10,32 % a slovenské vlády 211, tj. 5,09 % pracovníků. Celkově tedy (od ledna 1971 do října 1972) 1935, tj. 9,11 % zaměstnanců těchto úřadů.

Pro poslední období jsou rovněž k dispozici údaje o **čistkách v organizacích přímo podřízených ministerstvům a ústředním úřadům**. Z celkového počtu 620 710 zaměstnanců těchto organizací odešlo 8095, tj. 1,3 %. V kompetenci federálních úřadů to bylo 1,79 %, úřadů české vlády 1,37 % a slovenské 0,73 % zaměstnanců. Rozsah čistek na Slovensku byl tedy podstatně menší než na úrovni federace a české vlády. Vzhledem k politické příslušnosti zaměstnanců těchto úřadů byli relativně více postiženi exkomunisté, což vyplývá z toho, že před zahájením čistek zastávali jako členové KSČ významnější funkce. Předcházející údaje nezahrnují **armádu**, odkud muselo odejít asi 6000 lidí, a resort vnitra, z něhož v letech 1969–1974 odešlo 3500 až 4000 pracovníků. Čistky výrazně zasáhly **novináře**, z nichž celá čtvrtina nemohla vykonávat svoji profesi, pracovníky výzkumných ústavů a škol. Z **vysokých škol** v českých zemích muselo z politických důvodů odejít 1141 pedagogů a 308 studentů, ze slovenských 297 pedagogů a 27 studentů. Ze společenských organizací postihly čistky nejvíce **odborovou organizaci**. V lidové straně bylo v rámci čistky vyměněno 700 funkcionářů okresních a vyšších výborů, v socialistické straně (podle neúplných údajů) přes 850 funkcionářů.

Odchod funkcí a ztráta zaměstnání nebyly jedinými důsledky čistek. Lidé byli rovněž přeřazováni na nižší místa s menším platem, byl zdržován jejich platový či funkční postup, byli omezováni při získávání vědeckých hodností, podrobováni kárným řízením aj. Souhrnnější údaje o těchto formách perzekuce však nejsou k dispozici. Povelem k **ukončení masových čistek** se stala jednání předsednictva ÚV KSČ v únoru a březnu 1973, která korigovala dosavadní linii kádrové politiky, zamítla návrhy na další „očistu“ a stanovila jako hlavní článek kádrové politiky „výchovu kádrů“. Důvodem změny byl zřejmě fakt, že čistky již splnily svůj úkol. V radikálních požadavcích na další čistky (především z řad pracovníků kontrolních a revizních komisí komunistické strany) viděl G. Husák oprávněně i kritiku dosavadní politiky vedení. Obával se také, že neustálé čistky by vnašely nejistotu mezi „normalizační“ funkcionáře.

Zároveň se hlavní zadání prověrek zdálo splněné. Svá místa opustili tzv. exponenti pražského jara, normalizační režim si v prověrkách zároveň dokázal, že je politickou realitou, neboť v menší či větší míře prosadil svou verzi interpretace pražského jara a zapojil značnou část obyvatelstva do staronových rituálů, včetně počtu vstupů do KSČ.

Pomocné technické prapory

Pomocné technické prapory (PTP) byly **zvláštní vojenské jednotky** vytvořené k **1. září 1950** pro **brance** nastupující základní vojenskou službu, kteří byli označeni za politicky méně spolehlivé nebo nespolehlivé. Po krátkém základním výcviku beze zbraně byli nasazeni na fyzicky náročné práce především ve stavebnictví a hornictví, část se podílela na budování vojenských objektů a zařízení. Od podzimu 1951 byly PTP doplňovány také osobami povolány na tzv. výjimečné vojenské cvičení; šlo o **záložníky**, kteří byli při prověrkách shledáni „politicky nespolehlivými“ a měli být izolováni. Původní dvouletá základní služba u PTP byla v roce 1951 prodloužena na neurčito, stejně jako délka výjimečného cvičení.

K vyhledávání „politicky nespolehlivých“ branců i osob v záloze byl postupně vytvořen **system prověrek**, na kterém se vedle orgánů Bezpečnosti a Obranného zpravodajství podílely také územní orgány (národní výbory) a stranické, mládežnické i další organizace. Kritéria výběru byla stanovena tak, aby do nich bylo možno zahrnout každého, kdo komunistickému režimu z různých příčin nevyhovoval: od příslušníků nekomunistických politických stran a lidí postižených akcemi výbory Národní fronty přes studenty vyloučené ze studia, bývalé kapitalisty a živnostníky až po zemědělce odmítající vstoupit do jednotných zemědělských družstev. Často docházelo při prověrkách také k vyřizování osobních účtů. Vybrané osoby dostaly nově zavedenou **klasifikaci E – politicky nespolehlivý** –, která je provázela i po odchodu z vojenské služby, a dopláceli na ni také rodinní příslušníci.

Pomocné technické prapory se dělily na **lehké (stavební)** a **těžké (důlní)**. První čtyři lehké PTP byly zřízeny k 1. září 1950 reorganizací čtyř silničních praporů ženijních pluků vytvořených pro „politicky nespolehlivé“ již na podzim 1948, první čtyři těžké PTP vznikly k 1. říjnu 1950 na Ostravsku a Kladensku a nahradily vojenské báňské oddíly, které se brigádnickou formou podílely na těžbě uhlí od září 1946. Prapor měl pět nebo šest rot, jedna z nich byla tzv. kněžská, protože do ní byli soustředěni kněží, řeholníci a studenti bohosloveckých fakult. Pro prapory vytvářené především z osob povoláných na výjimečné cvičení se používal název „kulacké“. Vedle práce v úkolové i časové mzdě byli příslušníci PTP podrobováni **masivnímu ideologickému působení**, které je spolu s fyzickou dřinou a různými formami šikan a ponižování mělo „**převychovat**“ – kdo prokázal „úspěšnou převychovu“, mohl být klasifikace E zbaven a přemístěn k bojovému útvaru. Při svém vzniku byly PTP podřízeny velitelství ženijního vojska, od 1. ledna 1951 podléhaly Hlavní stavební a ubytovací správě Ministerstva národní obrany a k 1. lednu 1952 byla pro jejich řízení vytvořena zvláštní složka – Velitelství vojenských pracovních jednotek, které také připravilo první právní předpis pro tyto jednotky: statut vojenských pracovních jednotek schválený v srpnu 1952. Počet PTP byl neustále zvyšován a v září 1952 existovalo již 20 praporů, v nichž sloužilo kolem **35 000 mužů**. Vedle „politicky nespolehlivých“ do nich byli zařazováni i někteří specialisté (horníci, zedníci a další řemeslníci), dále osoby se sníženou zdravotní klasifikací, Romové, analfabeti a lidé trestaní za kriminální delikty. Velitelský sbor byl tvořen většinou těmi nejméně schopnými důstojníky, jichž se chtěly útvary zbavit, velké procento představovali bývalí příslušníci Obranného zpravodajství. Nižší velitelské funkce zastávali vybraní poddůstojníci, připravení především po ideologické stránce ve zvláštních poddůstojnických školách pro PTP.

Zařazeným do praporů náležela za jejich práci odměna, která však byla různými způsoby krácena. „Pétépák“ si navíc ze své mzdy platil i ubytování, stravování a další náležitosti včetně služného, které mu měla bezplatně poskytnout vojenská správa. Polovina zbývajících výtěžku, která mu byla ukládá-

na na vkladní knížku, již disponoval velitel jednotky, byla v mnoha případech zcizena. Před měnovou reformou v roce 1953 přinášely PTP armádě roční zisk ve výši kolem 40 milionů Kčs.

Vytvoření a existence PTP odporovaly nejen mezinárodním dohodám o nucené práci, které byly ratifikovány Československem, ale i čs. právním předpisům, především ústavě a brannému zákonu. Šlo o **skrytou formu politické perzekuce obdobnou táborům nucené práce**, jež z určitých skupin osob vytvářela nejen občany, ale i vojáky „druhé kategorie“, kteří byli nuceni k těžké a nebezpečné fyzické práci, žili v katastrofálních ubytovacích i hygienických podmínkách a byli vůči vojenské správě v bezprávném postavení. Celkově prošlo v letech **1950–1954** pomocnými technickými prapory okolo **60 000 mužů**, z nichž asi 25 000 mělo klasifikaci E.

Zahraniční protesty proti zneužívání vojenské služby k politickým perzekucím spolu se změnami po Stalinově a Gottwaldově smrti vedly od roku 1953 k postupné **reorganizaci PTP na technické prapory**, která vyvrcholila k 1. květnu 1954 zrušením posledních PTP, klasifikace E i institutu výjimečných cvičení. Pomocné technické prapory vystřídaly vojenské technické jednotky, které byly nadále využívány také k perzekuci osob označovaných jako „kádrově závadné“.

První pokus o otevření problematiky PTP, vytvoření organizace bývalých „pétépáků“ a jejich rehabilitaci byl v roce 1968 násilně ukončen nastupující normalizací. Až v roce 1990 bylo možné založit **Svaz PTP – vojenských táborů nucených prací** a přijmout zákony, které zmírnily křivdy komunistického režimu.

Přehled pomocných technických praporů v letech 1950–1954

jednotka	charakter *	dislokace	vznik	ukončení **
51. PTP	lehký	Mimoň	1. 9. 1950	1. 11. 1953 - tpr
52. PTP	lehký	Sv. Dobrotivá	1. 9. 1950	1. 3. 1954 - tpr
53. PTP	lehký	Libavá	1. 9. 1950	1. 11. 1953 - tpr
54. PTP	lehký	Komárno	1. 9. 1950	31. 12. 1953
55. PTP	těžký	Ostrava	1. 10. 1950	1. 3. 1954 - tpr
56. PTP	těžký	Horní Suchá	1. 10. 1950	1. 3. 1954 - tpr
57. PTP	těžký	Kladno	1. 10. 1950	1. 5. 1954 - tpr
58. PTP	těžký	Most	1. 10. 1950	1. 11. 1953 - tpr
59. PTP	lehký K	Most	15. 4. 1951	1. 11. 1953 - tpr
60. PTP	lehký K	Děčín	15. 4. 1951	1. 11. 1953 - tpr
61. PTP	lehký K	Rumburk	15. 4. 1951	1. 11. 1953 - tpr
IV. PTP	těžký	Orlová	24. 9. 1951	1. 11. 1953 - tpr
V. PTP	těžký	Horní Suchá	24. 9. 1951	1. 11. 1953 - tpr
62. PTP	lehký	Děčín	1. 10. 1951	1. 1. 1954
63. PTP	lehký K	Komárno	1. 12. 1951	1. 3. 1954
64. PTP	lehký K	Varnsdorf	1. 12. 1951	1. 11. 1953 - tpr
65. PTP	lehký K	Dolní Žitovice	1. 12. 1951	1. 5. 1954 - tpr
66. PTP	lehký K	Bílina	1. 9. 1952	1. 11. 1953 - tpr
67. PTP	lehký K	Zdechovice	1. 9. 1952	1. 5. 1954 - tpr
68. PTP	lehký K	Komárno	1. 9. 1952	1. 5. 1954 - tpr

* lehký K – lehký prapor „kulacký“

** tpr – reorganizován na technický prapor

Tábory nucené práce

V totalitních režimech 20. století se izolace a věznění lidí z politických, náboženských, sociálních nebo třídních, národnostních či rasových důvodů spojené s nucenou prací staly masovým nástrojem politické perzekuce, realizovaným zejména v různých typech koncentračních a pracovních táborů. V Československu můžeme od roku 1945 sledovat formování tří táborevých soustav. První z nich představovaly v letech 1945–1948 různé druhy táborů a středisek pro Němce včetně zajatců. Další byla soustava vězeňských táborů spojená s retribučním soudnictvím, zvláštními nucenými pracovními oddíly retribučních vězňů v českých zemích a vězněním retribučních i správních vězňů v pracovních táborech na Slovensku.

Od slovenských pracovních táborů, resp. od března 1948 pracovních útvarů, kam byli vedle vězňů mimosoudní cestou zařazováni lidé nepohodlní režimu, vedla na podzim 1948 přímá cesta k **táborům nucené práce** (TNP). Byly specifickou formou perzekuce obyvatelstva, používanou komunistickým režimem v Československu **od prosince 1948 do února 1954**, a završily vývojovou řadu pracovních táborů lehčího typu začínající zde v roce 1939, v níž se prolínaly různé tradiční domácí i nové totalitní prvky. K těm prvním patřila např. **izolace a nucená práce** tzv. asociálních osob se snahou o jejich **převýchovu**, ke druhým postupně **podřízení táborů politické policii**, tj. StB, která iniciovala jejich vznik, zavádění prvků sovětského či nacistického soudnictví v činnosti různých komisí zařazujících do táborů nebo možnost prodlužovat zákonnou dobu trestu. Tábory nucené práce měly sloužit především k rychlé a tvrdé mimosoudní politické perzekuci obyvatelstva a **zajistit dostatek zdánlivě levných a mobilních nesvobodných pracovníků pro těžkou práci v dolech, hutích a stavebnictví**. Jejich existenci zakotvil vnitřně rozporný zákon č. 247/1948 Sb., přijatý v říjnu 1948 jako jedna z nových represivních norem, který převzal klíčové prvky dřívějších slovenských norem (společnou internaci právně nesouměřitelných skupin občanů, použití dvojího trestu za jeden čin a pojetí nucené práce jako trestu a výchovného prostředku současně).

Podle dalších trestních zákonů č. 86–89/1950 Sb., přijatých v rámci sovětizace legislativy, představovala od srpna 1950 internace v TNP jednak nejtvrďší formu **správního trestu**, jednak protiklad podmíněného propuštění pro soudní vězně; společným znakem přitom bylo údajné projevení nepřátelství k režimu. Nová úprava měla přeměnit TNP v represivní nástroj režimu při kolektivizaci zemědělství a likvidaci soukromého podnikání. Při závěrečné etapě sovětizace legislativy a sjednocení vězeňství v resortu Ministerstva národní bezpečnosti došlo v říjnu 1952 novelou trestního zákona k **přejmenování na tzv. přechodné ústavy nápravných zařízení** (PÚNZ). Existenci TNP po právní stránce ukončil zákon č. 103/1953 Sb. z prosince 1953, podle něhož mohly národní výbory ve správním řízení ukládat pouze nápravná opatření, zatímco o trestu odnětí svobody rozhodovaly jen soudy.

O internaci v táborech nucené práce rozhodovaly totiž až do července 1950 tříčlenné tzv. **příkazovací komise**, složené z **dělnických a komunistických kádrů** a zřízené u **krajských národních výborů** (zpočátku u Ministerstva vnitra). Komise tvořily základní článek složitěho policejně-správního aparátu pro výběr, zařazování i propouštění osob, jen volně spojený se soustavou táborů a fakticky řízený Ministerstvem vnitra. Měly do táborů zařazovat především osoby vyhýbající se práci nebo ohrožující výstavbu lidově demokratického zřízení nebo hospodářský život, zvláště veřejné zásobování, a osoby, které jim to umožňují. Komise odesílaly do táborů i všechny osoby odsouzené podle vybraných zákonů po odpykání soudního trestu; v tomto případě šlo tedy o dvojí trest. V táborech byli ale umístěni

i tzv. **správní či administrativní vězni odsouzení okresními národními výbory (ONV)**, resp. jejich správními komisemi, k trestům na svobodě vyšším než tři měsíce, které by si dříve odpykávali v do-nucovací pracovně. Délka trestu v TNP činila tři měsíce až dva roky, věk internovaných se pohyboval od 18 do 60 let.

Dvojaký charakter internace i práce v táborech, vydávaných oficiálně za „výchovný“ prostředek, zaznamenaný ale v rejstříku trestů a spojený s řadou dalších opatření po propuštění, vedl od počátku k nejasnostem a libovůli v zařazování osob. **Komisím se nedařilo naplňovat požadované počty ani sociální složení internovaných.** Místo politických protivníků a „třídních nepřátel“ převládali dělníci, drobní řemeslníci a další příslušníci „pracujících vrstev“, což nezměnily ani účelové perzekuční akce, z nichž nejnámější byla akce T-43. Selhaly představy o zapojení občanů i masových organizací do vyhledávání obětí, klesala iniciativa komunistických funkcionářů i správních orgánů, zmírňovaly se i výroky komisí, které v roce 1950 nejčastěji zněly na dva roky, v následujícím roce na jeden rok.

Tento neúspěch byl jedním z hlavních důvodů ke zrušení zákona o TNP. Od 1. srpna 1950 rozhodovaly o uvěznění v TNP v případech správních trestů trestní komise ONV, u soudních vězňů po odpykání trestu příslušné komise pro podmíněně propuštění u krajského soudu. Prostor pro svévolné rozhodování se tím do jisté míry omezil, což spolu s přesunem těžiště hromadných perzekucí na politické procesy a zavedením sovětské formy nucené práce na svobodě v podobě tzv. nápravného opatření vedlo k pronikavému snížení počtu osob zařazovaných do TNP, mezi kterými mimořádně vzrostl podíl dělníků. Celkový počet osob zařazených do TNP za celou dobu jejich existence s největší pravděpodobností mírně přesáhl **21 tisíc osob**. Lze však předpokládat, že skutečný počet osob dodaných do táborů se pohyboval pod hranicí 20 tisíc, neboť mnoha z nich se podařilo různými cestami nástupu do TNP vyhnout.

Ve vývoji táborové soustavy, kterou v letech 1948–1954 tvořilo postupně 40 TNP, lze rozlišit čtyři stadia. Na podzim roku 1948 se počítalo s vytvořením sítě hlavních a pobočných táborů téměř ve všech krajích českých zemí, která se měla opírat o **dřívější střediska pro Němce** a přednostně vznikat **u dolů**. Představy o „klasickém“ modelu táborového systému byly ale ještě ve fázi příprav opuštěny, stejně jako plány na vytvoření rozsáhlejší sítě táborů na Slovensku. Poté se zhruba do července 1949 vytvořila v českých zemích základní soustava 16 táborů sběrných, kde se soustřeďovaly a třídily zařazené osoby, a táborů pracovních. Na Slovensku, které mělo sloužit jako rezervoár pracovních sil pro české země, se od podzimu 1948 počet pracovních útvarů a později TNP naopak zmenšoval, takže na jaře 1949 zde zůstaly pouze dva tábory, v Novákách a Ilavě.

Druhá polovina roku 1949 byla ve znamení rozšiřování sítě TNP v českých zemích pro potřeby akce T-43. Přes krach akce bylo do konce roku zřízeno devět nových táborů, z toho dva pro uranové doly, ale další vesměs mimo těžký průmysl. **Konec roku 1949**, kdy v Československu existovalo celkem **27 TNP**, představuje **kulminační bod táborové soustavy**, jejíž rozsah ale začal současně klesat. Názory o nutnosti vytvářet větší tábory spolu s potřebou pracovních sil na Jáchymovsku vedly do počátku března 1950 ke zrušení čtyř TNP, z toho tří v českých uhelných revírech. Situace na Slovensku se výrazněji neměnila.

Na podzim 1950 znovu vyvstala potřeba pracovních sil pro tři nové **tábory na Jáchymovsku**; stavy obětí TNP však rychle klesaly. Nové vedení vězeňského sektoru proto oficiálně vyhlásilo záměr likvidovat většinu táborů i pracovních skupin a udržovat pouze tábory na Jáchymovsku a několik větších sběrných táborů ve vlastních objektech. Tento záměr se realizoval s některými změnami od listopadu 1950 do října 1951, přičemž od ledna 1951 začala postupně také likvidace menších táborů na Jáchymovsku. Při delimitaci táborů k 1. červnu 1951 Ministerstvu spravedlnosti tak velitelství Sboru vězeňské stráže převzalo jen několik větších táborů s pracovními skupinami. Po dalších změnách a redukcích provedených již Ministerstvem spravedlnosti zůstaly od 1. listopadu 1951 v provozu jen čtyři TNP.

Vytvoření tří mužských táborů (v severních Čechách ve Všebořicích, na jižní Moravě v Brně a na východním Slovensku v Ruskově, vždy s jedním nebo více detašovanými oddíly) a ženského tábora na Moravě v Gottwaldově znamenalo návrat ke „klasickému“ typu vcelku pravidelně rozložených táborů, které tvořily nevýznamný organizační celek v rámci vězeňství. Byly začleněny do soustavy věznic a pracovních útvarů a po předání vězeňství Ministerstvu národní bezpečnosti v září 1952 spojeny

s bývalými vojenskými věznicemi v Libochovanech a Olbramovicích jako přechodné útvary nápravných zařízení. V polovině roku 1953 začala jejich likvidace, která skončila zrušením TNP v Brně počátkem února 1954.

V direktivně-byrokratickém a centralistickém způsobu řízení TNP lze rozlišit tři delší etapy. Od **září 1948 do září 1949** byly TNP řízeny z ústředí bezpečnostních složek na **Ministerstvu vnitra**, resp. Pověřenectvu vnitra a řízení českých a slovenských TNP zůstalo odděleno. Zahájení akce T-43 znamenalo i počátek další etapy trvající více než půldruhého roku (**říjen 1949 – květen 1951**), kdy TNP řídila **Státní bezpečnost**. Zpočátku ještě částečně přetrvávala dosavadní dvojkolejnost řízení táborů, na přelomu let 1949 a 1950 pak začínají snahy o zostření režimu, reorganizaci sítě TNP a zavedení „třídně“ diferencované perzekuce. Povýšení Bezpečnosti na samostatný resort v květnu 1950 se po novelizaci trestních zákonů projevilo mj. tím, že Správa TNP začala řídit správní věznice i tábory na Slovensku a v říjnu 1950 byla přeměněna na vězeňský sektor MNB. Nové vedení sektoru začalo v listopadu razantní likvidaci stagnujících TNP, završenou „výměnou“ zbylých TNP za jáchymovské vězeňské tábory, které měly v rámci československého vězeňství klíčový význam. V závěrečné etapě řídil tábory **od června 1951** značně redukovaný referát TNP na **velitelství Sboru vězeňské stráže** a od září 1952 Správa nápravných zařízení MNB.

Rozhodující část obětí TNP, jejichž skutečný počet v táborech byl nejvyšší od konce roku 1949 do července 1950, kdy se pohyboval mezi pěti a šesti tisíci osob, i když počet evidovaných byl značně vyšší, tvořili po celou dobu jejich trvání lidé bez politické příslušnosti. Šlo tedy o typické **oběti postupující kriminalizace společenských vztahů**, mezi nimiž převažovali **dělníci a řemeslníci**. Zdravotní stav a pracovní schopnost internovaných se stále zhoršovaly a věkový průměr zvyšoval, zejména při pokusech využít TNP k masové politické perzekuci. Z dobových statistik lze usuzovat na řadu podstatných rozdílů mezi tábory v českých zemích a na Slovensku (až čtyřnásobně častější přerušení internace ve slovenských TNP, dvojnásobně vyšší podíl útěků na Slovensku apod.). Rozdílnou dynamiku přítom nepochybně ovlivňovala jak ekonomická úloha Slovenska, tak mocenské plány StB, pro niž nebyly slovenské tábory kromě Ilavy zajímavé.

Přes všechny snahy se TNP nestaly nástrojem masové perzekuce politických protivníků režimu, nepochybně však přispěly ke kriminalizaci společenských vztahů, náhodné perzekuci a zastrašování bezúhonných občanů i k nepřiměřenému postihu tzv. asociálů a lidí dopouštějících se drobných přešlapků. Od počátku měly tábory plnit hlavně **ekonomickou funkci** jako zdroj výkonných pracovních sil pro těžký průmysl, především hornictví a hutnictví, a pro stavebnictví. Splnění těchto požadavků se však navzájem vylučovalo s perzekučními záměry; kromě toho je komplikovala jak neschopnost naplnit tábory dostatečným počtem obětí, tak regionální zájmy podniků i úřadů. Tyto skutečnosti ve svých důsledcích vedly k relativně rychlému konci TNP a k jejich **nahrazení pracovními útvary vězňů**.

Jáchymov

Se jménem města Jáchymova jsou v období 1945–1989 spojeny především dva významné pojmy: **vězeňství** a **těžba uranu**. Oba souvisejí s režimem československých komunistů a pomáhají jej přesvědčivě charakterizovat. Vězeňské tábory na Jáchymovsku byly ukázkou represivní povahy režimu, těžba a dodávky uranové rudy Sovětskému svazu pak dokladem jeho naprosté politické nesvéprávnosti a koneckonců i ekonomické neschopnosti.

Vězeňské tábory v místech těžby uranové rudy začaly být postupně zřizovány v letech 1949–1953, kdy nahrazovaly pracovní tábory německých válečných zajatců a tábory nucených prací. Nejprve v oblasti **Jáchymova** (celkem jedenáct táborů), **Horního Slavkova** (čtyři tábory) a nakonec na **Příbramsku** (dva tábory). Organizačně tvořily tyto tábory jeden celek, v letech 1949–1951 označovaný Stanice Sboru vězeňské stráže Ministerstva spravedlnosti Ostrov a poté Vězeňský ústav, respektive **Správa táborů Ostrov**. Od 18. července 1951 byly tajným rozkazem ministra národní bezpečnosti součástí **uzavřené oblasti s krycím názvem Jizera**, zahrnující území Jáchymovska, Horního Slavkova, Příbrami a části okresů Karlovy Vary, Kraslice, Sokolov, Dobříš a Chomutov. Po některých organizačních úpravách byla v souvislosti s likvidací uranových dolů na Jáchymovsku Správa zrušena ke dni 31. prosince 1959. Vnitřní režim v táborech zajišťoval do 1. června 1951 Sbor vězeňské stráže Ministerstva spravedlnosti, poté Ministerstvo národní bezpečnosti. Za vnější ostrahu táborů i celé oblasti v letech 1949–1954 odpovídal útvar Sboru národní bezpečnosti SNB s krycím názvem Jeřáb a poté do roku 1959 6. brigáda Vnitřní stráže Ministerstva vnitra.

Specifickým znakem místních vězeňských táborů bylo nasazení vězňů většinou na práce v dolech uranové rudy. Životní podmínky vězňů, ve velké míře odsouzených v politických procesech, tam byly na jedné straně velmi tvrdé: vyčerpávající a životu nebezpečná práce v dolech, přísný režim života v táborech a hlad. K **výraznému zhoršení** došlo zejména **po převedení táborů pod pravomoc Ministerstva národní bezpečnosti** od poloviny roku 1951. Na druhé straně v táborech oproti „pevným“ věznicím (např. Leopoldov či Mírov) nebyli vězni tak izolováni, existovaly možnosti kontaktu se světem venku pomocí civilních zaměstnanců, různá ekonomická přilepšení z této strany a také snadnější možnost útěku. Takové pokusy byly ale riskantní, hrozilo zastřelení ostrahou a přísné tresty, někdy i tresty absolutní. V letech 1949–1959 se o útěk přesto pokusilo minimálně 584 vězňů.

Z táborů je doložena řada událostí svědčících o **hrubém porušování** dokonce i **tehdejších zákonů**. Byly to případy až několikaměsíčního svévolného držení vězňů v trestních „bunkrech“ v otřesných životních podmínkách s trvalými zdravotními následky, někdy dokonce končící i smrtí. Je doloženo až padesátihodinové takřka nepřetržitě stání vězňů na mraze na táboře Rovnost v březnu 1953, bití či zastřelení vězně za nejasných okolností. Příslušníci ostrahy využívali tajných spolupracovníků mezi vězni k inscenování demonstrativních zákroků při pokusech o útěk. Využívali i kriminálních vězňů k šikanování a fyzickému napadání vězňů politických. Vůbec se nedodržovaly předpisy o práci v dolech, scházely ochranné pomůcky proti radioaktivnímu záření, odsouzení pracovali na tři směny včetně nedělí.

Počty vězňů v táborech na Jáchymovsku se pohybovaly od 1130 v roce 1949 až po zhruba 14 000 v roce 1953. Jejich nasazení na práci v uranových dolech v oblasti Jáchymova a Horního Slavkova skončilo v první polovině roku 1961. V šedesátých letech se stav vězňů v dolech v oblasti Příbrami pohyboval

okolo 1700 mužů a poslední byli na těžbě uranové rudy nasazeni na Příbramsku v roce 1986. Tábory Správy Ostrov v letech 1949–1962 prošlo **70 737 osob**. V táborech existujících v místech těžby uranové rudy zemřelo v letech 1949–1986 přinejmenším **443 vězňů** (v letech 1949–1961 342). Z nich bylo nejméně 32 zastřeleno ostrahou při pokusu o útěk (v letech 1949–1961 31 vězňů) a na následky pracovních úrazů zemřelo nejméně 210 vězňů (v letech 1949–1961 145 vězňů).

Druhým důležitým pojmem spjatým s Jáchymovem je samotná **uranová ruda**. Její těžba pro vojenské účely začala po roce 1945, kdy pro Sovětský svaz představovaly doly v Jáchymově první otevřené a dosažitelné ložisko připravené k okamžité těžbě. Bezprostředně po válce tak byla československá vláda víceméně přinucena k podepsání dohody, která zaručovala **přebírání veškeré produkce v budoucích dvaceti letech Sovětským svazem**. Samotné jáchymovské ložisko se však nakonec neukázalo tak výnosné: z celkového objemu 96 660,6 tun uranové rudy vyvezené z Československa do SSSR v letech 1945–1989 šlo pouze o 7189 tun, z oblasti Horního Slavkova 2553 tun oproti velkému podílu 41 527 tun uranu z oblasti Příbrami. Další významné množství pak bylo dodáno z chemické těžby z ložisek v severních Čechách.

Původní smluvní podmínky nebyly pro Československo teoreticky nevýhodné, znamenaly úhradu výrobních nákladů a určitý zisk, ale postupně se pod tlakem SSSR měnily v podmínky prakticky tržní, přičemž z porovnání skutečných výrobních cen československého uranu se známými světovými prodejními cenami v kterémkoliv období let 1945–1989 je patrné, že nepružné socialistické hospodaření nedokázalo produkovat uranovou rudu za konkurenceschopné ceny. SSSR totiž požadoval těžit nejen ložiska rentabilní, ale také ztrátová. Celkové náklady na těžbu a zpracování téměř sta tisíc tun uranové rudy činily podle oficiálních zdrojů zhruba 67,5 miliardy Kčs. Prodejní cena veškeré vyprodukované rudy měla dosáhnout celkové výše 77,5 miliardy Kčs. Zisk za československý uran by měl činit přibližně 10 miliard Kčs. Tento výpočet ovšem nebere v úvahu dotace ceny uranu ve výši až 23,9 miliardy Kčs, poskytované v letech 1967–1989 ze státního rozpočtu. Tak by představoval hospodářský výsledek československého uranového průmyslu za léta 1945–1989 ztrátu až 13,9 miliardy Kčs. Připočítáme-li ovšem dodatečné investice do asanace oblastí severních Čech zamořených po těžbě uranu loužením kyselými roztoky ve výši několika desítek miliard Kč, které budou poskytovány ze státního rozpočtu ČR ještě několik dalších desítek let, zvýší se tato ztráta na nejméně 40 miliard Kč. Toto číslo přitom jistě není konečné.

Přehled táborů v oblastech Jáchymova, Horního Slavkova a Příbrami

Vývoj názvů pracovních táborů:

1949 – Trestanecké pracovní tábory

1951 – Pracovní útvary vězňů

1. 6. 1954 – Nápravné pracovní tábory MV

1. 3. 1961 – Útvary nápravných zařízení MV

název tábora	krycí písmeno	
Vykmanov, Ústřední tábor	(D)	4. 2. 1950 – 28. 2. 1961
Jáchymov, Bratrství	(M)	21. 2. 1950 – 12. 6. 1954
Vykmanov I	(C)	1. 3. 1949 – existuje dodnes jako Věznice Ostrov
Vykmanov II.	(L)	1951 – 26. 5. 1956
Jáchymov, Svornost	(K)	4. 2. 1949 – 29. 10. 1954
Jáchymov, Mariánská	(B)	4. 6. 1949 – 1. 4. 1960
Jáchymov, Rovnost	(P)	15. 9. 1949 – 1. 6. 1961
Jáchymov, Nikolaj	(A)	1. 9. 1950 – 15. 2. 1951, 1. 11. 1951 – 1. 7. 1958 pracovní útvar vězňů

Jáchymov, Eliáš I.	(N)	29. 7. 1949 – konec roku 1951
Jáchymov, Eliáš II.	(N)	8. 12. 1950 – 1. 4. 1959
Jáchymov Vršek, Barbora	(E)	3. 10. 1949 – 25. 4. 1951, 1. 8. 1951 – 1. 4. 1957 pracovní útvar vězňů
Horní Slavkov, Prokop	(T)	2. 7. 1949 – lokalita dosud slouží vězeňským účelům
Horní Slavkov, Ležnice	(O)	26. 1. 1950 – 22. 8. 1955
Horní Slavkov, Svatopluk	(V)	duben 1950 – 14. 5. 1955
Horní Slavkov, XII.	(X)	září 1951 – 9. 8. 1954
Příbram, Vojna	(U)	září 1951 – 1. 6. 1961
Příbram, Bytíz	(Z)	květen 1953 – lokalita dosud slouží vězeňským účelům

Amnestie

V období komunistického režimu bylo vyhlášení amnestie, a to hlavně v případech, kdy se mezi amnestovanými měli objevit i političtí vězni, závislé na momentální vnitropolitické situaci. Ta v mnoha případech odrážela situaci na mezinárodněpolitické scéně, především pak situaci v některých zemích východního bloku v čele se Sovětským svazem, byť i při těchto příležitostech bylo poukazováno na projev lidskosti a humanity. K zařazení politických vězňů do rozhodnutí prezidenta republiky o vyhlášení amnestie měl také vliv samotný popud odsouzených nebo jejich nejbližších či žádosti známých osob z veřejného a společenského života. V této souvislosti je však nutné uvést jeden důležitý fakt: bylo to nakonec **výhradně samotné nejužší vedení KSČ**, které s konečnou platností **rozhodlo**, a to na základě dodaných podkladů centrálních státních a bezpečnostních orgánů, **kdo bude účastníkem amnestie**, tedy kdo bude v rámci vyhlášené amnestie propuštěn na svobodu. Amnestie bývala vyhlašována především při významných příležitostech (zvolení nového prezidenta republiky, kulatá výročí osvobození Československa Rudou armádou).

Praxe vyhlašování **amnestií prezidenta republiky** nebyla aktem, který by vymyslel komunistický režim. Rozhodnutí prezidenta republiky o amnestii měla poměrně dlouhou tradici, sahající do doby vzniku samostatného Československa v říjnu 1918. Komunistický režim tak měl možnost navázat na tuto zavedenou praxi. Je tedy jistým paradoxem, že pro komunistický režim nepředstavovala instituce amnestie buržoazní přežitek z doby první republiky či z období Rakousko-Uherska, ale naopak mu dávala pocit legitimacy.

Mezi první akty nového prezidenta **Klementa Gottwalda** po uvedení do úřadu patřilo vyhlášení o všeobecné aboliční a agraciační amnestii dne **19. června 1948**. Návrh amnestie v oboru občanského trestního soudnictví byl podložen důvodovou zprávou, ve které se uvádělo, že amnestie se bude týkat jak obecně kriminálních deliktů, tak politických trestných činů. Zařazení politických trestných činů předkladatel návrhu zdůvodnil změněnými politickými a společenskými poměry v Československu, kdy nastala vhodná doba pro vyhlášení široké politické amnestie. Amnestie se neměla vztahovat na zločiny podle zákona č. 50/1923 Sb., na ochranu republiky, podle retribučního dekretu č. 16/1945 Sb. a na trestné činy podle zákona č. 15/1947 Sb., o stíhání černého obchodu a podobných pletich. Celkem se amnestie týkala asi 2100 odsouzených z celkového počtu 18 000, kteří se v té době nacházeli v československých věznicích.

Gottwaldova smrt a následná volba **Antonína Zápotockého** prezidentem republiky 21. března 1953 přinesla naději, že s tímto aktem dojde k vyhlášení amnestie, zvláště když k rozsáhlé amnestii politických vězňů došlo v Sovětském svazu. Jako tíživé dědictví se především jevila skutečnost, že Gottwald a jeho léta vlády za sebou zanechaly tisíce nevinných a protiprávně odsouzených občanů v politických procesech, jejichž pokračování se nezastavilo ani po jeho smrti, ba v roce 1953 dosáhl počet odsouzených za protistátní trestné činy 18 312 osob. Aby alespoň trochu zmírnilo toto neblahé dědictví, které bylo navíc umocněno změnami v trestní politice v Sovětském svazu, rozhodlo se také československé stranické a vládní vedení vyhlásit **4. května 1953** amnestii prezidenta republiky. Amnestie měla aboliční, agraciační a rehabilitační charakter. Promíjela celé tresty nápravného opatření, z trestů odnětí svobody uložených přede dnem rozhodnutí o amnestii jednu třetinu, nejméně však jeden rok, a doživotní tresty zkracovala na tresty odnětí svobody na dvacet let. Z rozhodnutí o amnestii však byli vyloučeni všichni ti, kteří se dopustili protistátních trestných činů velezrady,

sabotáže, vyzvědačství a obdobných trestných činů. Amnestie se rovněž nevztahovala na trestné činy podle zákona č. 165/1950 Sb., na ochranu míru, poškozování národního majetku a majetku lidových družstev, pokud byl za ně uložen trest odnětí svobody více než pět let, a na retribuční trestné činy. Početní stav vězeňské populace dosahoval přitom v lednu 1953 v Československu 46 021 odsouzených. Tresty nápravného opatření byly na celém území Československa prominuty celkem 13 018 pravomocně odsouzeným osobám.

Jako gesto „dobré vůle“ se v souvislosti s určitými korekcemi na poli trestní politiky a především pod vlivem změn v sousedních zemích tzv. socialistického tábora, Sovětský svaz nevyjímaje, jeví amnestie prezidenta republiky oficiálně vyhlášená k 10. výročí osvobození Československa dne **9. května 1955**. Amnestie vycházela z obdobných zásad jako prezidentská amnestie z roku 1953, zahrnovala poměrně široký rozsah trestných činů, ze kterých ale byly vyloučeny nejzávažnější trestné činy protistátního (velezrada, sabotáž, vyzvědačství apod.) a ekonomického charakteru (rozkrádání a poškozování národního majetku), retribuční trestné činy, trestné činy podle zákona na ochranu míru a trestný čin vraždy. Předkladatelé rovněž dbali na dodržení tzv. socialistického humanismu, který byl vyjádřen ve vztahu k odsouzeným mladistvým, těhotným ženám, ženám pečujícím o děti, přestárlým osobám a odsouzeným trpícím nevléčitelnou nemocí. Přitom k 1. březnu 1955 se nacházelo ve výkonu trestu celkem 32 314 vězňů, kteří ve 14 617 případech byli odsouzeni za protistátní trestné činy. Z tohoto počtu se měla amnestie týkat asi 15 000 odsouzených.

Hluboký otřes, který prožívaly komunistické režimy po odhalení tzv. kultu osobnosti na XX. sjezdu KSSS, se projevil několika pozitivními opatřeními na poli trestní politiky. Politické byro ÚV KSČ na své schůzi dne **28. května 1956** rozhodlo o udělení individuální amnestie mladistvým, odsouzeným matkám s dětmi do 15 let, odsouzeným těhotným ženám a nevléčitelně nemocným a přestárlým osobám. Podle zprávy o výsledku z 14. ledna 1957 se amnestie týkala celkem 935 osob, z nichž 380 odsouzených bylo propuštěno na svobodu, 45 odsouzeným byl snížen trest odnětí svobody a v 510 případech byla udělena amnestie osobám, které se v té době již nacházely na svobodě.

K rozhodnutí o další amnestii režim přikročil po nástupu **Antonína Novotného** do funkce prezidenta republiky v listopadu **1957**. Dne **1. prosince** vyhlásil Novotný amnestii, která měla aboliční, agraciační a rehabilitační charakter a vztahovala se jak na trestné činy, tak na přestupky. Stejně jako předcházející amnestie z roku 1955 vylučovala politické trestné činy, jejich okruh dokonce rozšířila. Vedle trestných činů proti základům republiky, vyzvědačství, neoprávněného vniknutí na území republiky a trestných činů obdobné povahy se nevztahovala na retribuční trestné činy, trestné činy podle zákona na ochranu míru, rozkrádání a úmyslné poškozování majetku v socialistickém vlastnictví, úmyslné porušení povinnosti veřejného činitele, vojenské a hospodářské trestné činy a trestné činy kriminální povahy. Z výkonu trestu odnětí svobody tak bylo na svobodu propuštěno 4811 odsouzených.

V souvislosti s deklarovaným vítězstvím socialismu v Československu rozhodl v roce 1960 prezident republiky a vláda Republiky československé o amnestii. Rozhodnutí bylo oficiálně publikováno ve Sbírce zákonů Republiky československé pod číslem 54/1960 Sb. Jednalo se o **nejrozsáhlejší politickou amnestii**, která byla v poválečných dějinách Československa vyhlášena. Měla aboliční, agraciační a rehabilitační charakter. Rozhodnutí o amnestii bylo oficiálně vydáváno jako právní akt k 15. výročí osvobození republiky sovětskou armádou a zároveň jako výraz údajné síly a pevnosti socialistického zřízení, které je prodchnuto myšlenkou „humanismu“. Prezident republiky promíjel odsouzeným osobám tresty odnětí svobody či jejich zbytky uložené za trestné činy proti republice s ošidným dovětkem, že se „do deseti let od tohoto rozhodnutí nedopustí úmyslného trestného činu“. Amnestovaní byli zároveň ti, kteří „pod vlivem nepřátelské propagandy bez povolení opustili území republiky“. Na základě amnestie prezidenta republiky z **9. května 1960** bylo z věznic a nápravně-pracovních táborek z celkového počtu 32 332 odsouzených propuštěno 7092 osob, z nichž 5601 tvořily osoby odsouzené za protistátní trestné činy z celkového počtu 8708 obětí politických procesů, 1491 se rekrutovalo z osob odsouzených za kriminální zločiny. Amnestovaní se sice s úlevou po dlouhých letech vraceli na známá místa, kde

ovšem mnohé čekala osobní zklamání: rozpad rodiny, nemožnost najít si vhodné zaměstnání, sledování jejich pohybu a styků ze strany bezpečnostních orgánů, nemalé finanční problémy těch amnestovaných důchodového věku, kterým byla vyměřena mizivá penze.

Velké zklamání, křivdu a bolest prožívali ti z politických vězňů, na které se amnestie nevztahovala. Většina takto postižených se nechtěla smířit s faktem, že ve vězení musí trávit další roky svého života. Nejvíce deprimujícím faktorem se stávala skutečnost, že na místo propuštěných politických vězňů přicházeli kriminálníci – pachatelé odsouzení za vraždy, ublížení na zdraví, loupeže, příživnictví a další obecné trestné činy. Jejich promíchání s politickými vězni vedlo jen k zvlgarizování vězeňského života a jeho odcizení. Tento stav tak jen ilustroval známou skutečnost, že komunistický režim není schopen se s tímto problémem se ctí vypořádat. Po amnestii z roku 1960 totiž zůstávalo za branami vězeňských zařízení 2985 obětí politických procesů, ke kterým v průběhu roku 1961 přibýlo dalších 1713. Jen 832 osobám během roku 1961 trest vypršel.

Všechny tyto případy měl vyřešit návrh na amnestii, která byla vyhlášena při příležitosti 17. výročí osvobození republiky. Rozhodnutí prezidenta republiky o amnestii mělo politický charakter a **vztahovalo se na osoby odsouzené za protistátní trestné činy**. V platnost vešlo dne **9. května 1962** a bylo otištěno ve Sbírce zákonů Československé socialistické republiky pod číslem 46/1962. Amnestie promíjela tresty odnětí svobody nebo jejich zbytky (zároveň i tresty ztráty čestných práv občanských, nezaplacené peněžní tresty či jejich zbytky) všem, kteří byli přede dnem vydání rozhodnutí odsouzení za trestné činy pobuřování, hanobení republiky a jejích představitelů, hanobení spojeneckého státu a jeho představitelů, opuštění republiky, nedovolené vniknutí na území republiky, hanobení národa, rasy a přesvědčení, nedovolené ozbrojování, šíření poplašné zprávy a zneužívání náboženské funkce. Propouštění amnestovaných probíhalo postupně ve dnech 9. až 11. května po předchozím seznámení odsouzených se zněním amnestie. Všechny komise přezkoumávaly případy 4556 odsouzených osob, z nichž byl 69 prominut celý trest, 1950 osobám zbytek trestu a 501 osob se dočkalo prominutí části trestu.

Do vnitropolitické situace 60. let jako logický prvek pokračujících změn vstupovalo rozhodnutí prezidenta republiky Antonína Novotného o **amnestii z 9. května 1965**, které bylo publikováno ve Sbírce zákonů pod číslem 43/1965 Sb. Ke dni 15. června 1965 se amnestie vztahovala na celkem 67 159 osob, z toho 10. a 11. května bylo propuštěno z výkonu trestu 3024 odsouzených a do konce května dalších 124 osob. Dalších 262 osob pak opustilo ve dnech 10. a 11. května brány vojenského nápravněvýchovného ústavu Sabinov. Z tohoto počtu patřilo do skupiny protistátních trestných činů 170 amnestovaných, ostatní připadaly na kriminální zločiny obecné povahy. Amnestie se rovněž týkala osob, které opustily Československo. Dne **2. února 1965** schválilo předsednictvo ÚV KSČ také **individuální amnestii pro duchovní katolické církve**. Podle návrhu na udělení individuální amnestie se k 9. květnu nacházelo ve vězeňských zařízeních 69 kněží a dvě řeholnice. Nejvíce z tohoto počtu, 59 osob, bylo odsouzeno za údajné protistátní činy.

Jako důležitý prvek pražského jara se jevil rozhodnutí o amnestii prezidenta republiky **Ludvíka Svobody z 9. května 1968**. Amnestie byla vyhlášena především v souvislosti s nadcházejícím 50. výročím vzniku samostatného Československa a také v souvislosti s nástupem Ludvíka Svobody do prezidentského úřadu. Amnestie, která obsahovala aboliční a agraciační prvky, se příliš nelišila od předcházejících amnestií, také rozsah a vymezení byly obvyklé. Vztahovala se jak na politické, tak na kriminální trestné činy. Z politických trestných činů menšího významu prezident prominul nevykonané tresty uložené za trestné činy opuštění republiky (trest nesměl být vyšší než pět let) a dále za trestné činy ohrožení hospodářského či služebního tajemství nebo jejich zbytky (trest nesměl převyšovat sazbu tří let odnětí svobody). Vlastnímu průběhu amnestie předcházela výběr odsouzených, na které se měla amnestie vztahovat. Celkem opustilo brány vězeňských zařízení ve dnech 9. a 10. května 5425 amnestovaných, z tohoto počtu bylo amnestováno 469 osob odsouzených za protistátní trestné činy.

Na závěr je třeba zdůraznit, že komunistický režim vyhlášoval amnestie i v období tzv. normalizace, tyto akty prezidenta republiky však neměly zdaleka takový význam jako v předchozím období a navíc se dotýkaly jen nepatrného množství politických vězňů.

Soudní a politická rehabilitace a vyšetřování nezákonností

Politický vězeň (oběť politického procesu), který se vracel na svobodu s nadějí, že bude moci své jméno před soudem očistit a doložit tak nezákonnost svého zatčení, měl fakticky dvě možnosti domoci se pravdy, které mu umožňoval tehdejší trestní řád: obnova soudního trestního řízení a zákon č. 82/1968 Sb., o soudní rehabilitaci, který vstoupil v platnost 1. srpna 1968.

V zákoně č. 87/1950 Sb., o trestním řízení soudním (trestní řád), se píše, že trestní stíhání, pokud skončilo pravomocným rozsudkem, lze znovu zahájit, jestliže bylo obnoveno, a to z důvodu nových skutečností, které byly dříve soudu neznámé, nebo jestliže se prokurátor nebo soudce v původním řízení dopustil hrubého porušení úřední povinnosti. Rozhodnutí o **návruhu na obnovu řízení** bylo plně v kompetenci soudu, který o napadené věci rozhodoval v původním řízení. Jestliže shledal, že návrh je neodůvodněný, zamítl jej. Obnova soudního řízení nemusela skončit pro navrhovatele, resp. obviněného vůbec podle jeho předpokladů a v případě politických vězňů tak v mnoha případech také neskončila. Jako druhá možnost se v daném případě jevila **soudní rehabilitace**, o které se nejprve opatrně hovořilo již od druhé poloviny 50. let, ale která byla přijata až zákonem č. 82/1968 Sb., o soudní rehabilitaci.

Rokem 1954 skončila největší vlna politických procesů v Československu. Již od roku 1953 však můžeme pozorovat **zárodky první rehabilitační vlny**, jejíž impulzy přicházely ze Sovětského svazu a posléze z Polska a Maďarska. Těmi byly nejen vnější události, ale i nespokojenost odsouzených v politických procesech, která se projevovala ve stížnostech na nesprávnost rozsudku a použité vyšetřovací metody, zasílaných samotnými vězni stranickým a státním orgánům a žádajících nápravu nezákonností. Komunistické vedení však nejdříve tyto oprávněné žádosti mlčky přecházelo a jako neodůvodněné je zamítalo. Přesto se již v roce 1953 začaly v usneseních stranických a státních orgánů objevovat výzvy k dodržování tzv. socialistické zákonnosti.

Situace však nazrávala k podstatně radikálnějšímu řešení i v této oblasti. Nejvíce k ní asi přispěly množící se **stížnosti obětí politických procesů** z řad komunistů i nekomunistů a také výsledky **šetření uvnitř StB**, které nařídilo politické byro ÚV KSČ v srpnu 1954. Výsledky šetření, které byly politbyru předloženy v listopadu 1954, skutečně přinesly zjištění o hojném používání nesprávných a často velmi brutálních vyšetřovacích metod. Tyto skutečnosti se odrazily v personálních změnách.

První **stranická rehabilitační komise**, zřízená na základě rozhodnutí politického byra ÚV KSČ, se poprvé sešla v **lednu 1955**. Přestože prozkoumala výsledky několika politických procesů s vysokými představiteli KSČ, většinou potvrdila správnost výroků o vině a výši trestů, pouze některé rozsudky z hlediska výše trestů zmírnila. Závěrečná zpráva komise, která byla naprosto poplatná době svého vzniku a neodpovídala zjištěným skutečnostem, zapůsobila na členy pléna doslova jako rozbuška. Její předseda **Rudolf Barák** přednesl **závěrečnou zprávu komise** na zasedání pléna ÚV KSČ dne **2. října 1957**. Ve zprávě se hovořilo o praktickém fungování justičního aparátu v letech 1949–1954, kdy se zavedl systém tzv. kabinetní justice, který prosazovali tehdejší ministři spravedlnosti Alexej Čepička a Štefan Rais. Za hlavního viníka porušování zákonnosti byla určena Státní bezpečnost, **politickou odpovědnost nesl výhradně Rudolf Slánský** a jeho společníci. Výsledky práce obou Barákových komisí (druhá komise byla ustanovena v dubnu 1956) splnily očekávání komunistického vedení, tj. nerehabilitovat v pravém

slova smyslu, ale spíše jen provést **revizi politických procesů**, popřípadě dát **podnět k propuštění nezákonně uvězněných osob**. Barákovy komise prověřily 300 případů, obnovu trestního řízení či snížení trestů však navrhly jen u 52 z nich. Přesto situace nastolená v druhé polovině 50. let umožnila propustit na svobodu několik stovek obětí politických procesů – komunistů i nekomunistů.

V říjnu 1961 se uskutečnil XXII. sjezd KSSS, jehož závěry se staly impulzem také pro vedení KSČ. První tajemník ÚV KSSS Nikita S. Chruščov se v projevu k delegátům sjezdu kromě dalších vnitropolitických a mezinárodněpolitických otázek zaměřil také na problematiku kultu osobnosti a překonávání jeho důsledků. Tento referát přispěl k otevření diskuse o odstraňování důsledků kultu osobnosti také v Československu. Problematika neblahé minulosti spojené s politickými procesy se opět stala vysoce aktuální záležitostí. Již usnesení ÚV KSČ ze dne 17. listopadu 1961 neslo ve svém zárodku první nepatrný ústupek v dosud odmítavém postoji většiny vedení KSČ, která v první reakci na závěry XXII. sjezdu KSSS odmítla ústup z dosavadních pozic na půdě tohoto neblahého dědictví. Důležitější než usnesení se jevil referát prvního tajemníka ÚV KSČ A. Novotného ze dne 15. listopadu, který v části Dodržování leninských metod je základem života strany znovu zopakoval, že hlavním viníkem hrubého porušování zákonnosti byl „u nás Slánský a jeho nejbližší spolčenci i jeho pomocníci ve špičkách tehdejšího bezpečnostního aparátu a mnozí jeho pomocníci jak v ústředních, tak krajských orgánech strany“. Slánský měl navíc eliminovat činnost Gottwalda ve vedení KSČ, který se po svém nástupu do funkce prezidenta republiky uchýlil na Pražský hrad, kam mu o práci strany podával zprávy právě Slánský. Ten se tak prý stal „faktickým vedoucím činitelem strany“. Novotný navíc důrazně odmítl rehabilitaci „těch lidí, kteří se sami provinili hrubým porušováním socialistické zákonnosti v éře Slánského. Podle jeho názoru byl tento požadavek lehce zneužitelný a vedl by jen „k demagogickým výpadům proti naší straně“. S jeho stanoviskem se ztotožnili členové ÚV KSČ.

Trvalo dalších devět měsíců, než se tato neudržitelná a neustále opakovaná teze začala rozpadat. Dne 30. srpna 1962 schválilo politické byro ÚV KSČ Novotného návrh na „prošetření nejdůležitějších politických procesů proti osobám, které zastávaly významné politické funkce“. V září 1962 tedy začala na základě usnesení politbyra ÚV KSČ pracovat další **stranická komise pro přezkoumání politických procesů s vysokými komunistickými funkcionáři** z let 1948–1954 v čele s tajemníkem ÚV KSČ **Drahomírem Kolderem**. Práce komise se vyznačovala jasnými zadáními vedoucích orgánů ÚV KSČ, měla se soustředit jen na prošetření procesů se členy KSČ. Ústřední výbor měl od komise získat závěry, které by směřovaly jak do oblasti soudní, tak do oblasti stranické. Komise při své práci vycházela z přísně utajovaných dokumentů. Na základě jejich studia vzniklo v rámci pracovních skupin komise několik zajímavých studií a zpráv, které se zabývaly příčinami vzniku nezákonností v jednotlivých státních a stranických orgánech. Komise také hledala odpověď na otázku osobní odpovědnosti vedoucích komunistických představitelů za politické procesy.

Svoji činnost měla komise ukončit do začátku XII. sjezdu KSČ, který se konal v prosinci 1962. Její práce se však protáhla až do dubna 1963, kdy její **závěrečnou zprávu** projednávalo plénum ÚV KSČ, a to ve dnech **3. a 4. dubna 1963**. I když uvedená fakta většinu přítomných šokovala, následná diskuse vyvrcholila jejím schválením. Činnost komise posléze skončila po předložení závěrečných doporučení (dne 7. května je schválilo předsednictvo ÚV KSČ), která se týkala příštích úkolů stranických a státních institucí v souvislosti s vyřešením členství ve straně **rehabilitovaných komunistů**, uhrazení odškodnění za léta věznění a zajištění sociálního zabezpečení rehabilitovaným a jejich příbuzným. Závěrečná zpráva komise sice trpěla dobovou tendenčností a ideologickými klišé, přesto přinesla i v rámci tehdejších omezených možností některé pozitivní výsledky. Především pojmenovala řadu konkrétních viníků, kteří zastávali významné stranické a státní funkce, přispěla k vyjasnění výroby politických procesů, které označila za vykonstruované.

Proces se „slovenskými buržoazními nacionalisty“ v čele s Gustávem Husákem měla prověřit pracovní skupina nazvaná podle bývalého kláštera barnabitek na Hradčanském náměstí v Praze, kde pracovala. **Komise vedená Jozefem Lenártem** byla vytvořena v rámci Kolderovy komise usnesením předsednictva ÚV KSČ dne 22. června 1963. S tzv. **barnabitskou komisí** spolupracovali další experti z řad historiků,

ekonomů a právníků, a to nejen ze stranických, ale i vědeckých pracovišť. Mnozí členové komise při studiu archivního materiálu docházeli k závěru, že obvinění z nacionalismu byla vykonstruovaná a neodpovídala objektivní pravdě. Především Novotný však nechtěl závěry komise, které byly předloženy na zasedání pléna ÚV KSČ ve dnech 18.–19. prosince 1963, přijmout a vehementně trval na svém odmítavém postoji. I přes jeho odpor byla zpráva schválena, ale rehabilitovaným straníkům byl odepřen návrat do vysoké politiky.

Rehabilitační komise vznikly také na **Ministerstvu národní obrany** a měly přezkoumat případy postihu bývalých vojáků z povolání a záložních důstojníků z let 1949–1953. První komise **pod vedením** náčelníka Hlavní politické správy generála **Václava Prchlíka** se zabývala případy generálů a spolupracovníků bývalého náměstka ministra národní obrany pro kádrové věci Bedřicha Reicina, odsouzeného k trestu smrti v procesu s Rudolfem Slánským a spol. Druhá, v jejímž čele stál náčelník kádrové správy plk. Josef Širůčka, projednávala všechny ostatní žádosti bývalých vojáků z povolání a důstojníků v záloze, kteří byli v letech 1949–1953 nespravedlivě poškozeni.

Pražské jaro 1968 se od počátku neslo ve znamení předběžného zrušení cenzury, což byla zřejmě jediná systémová změna, kterou se podařilo v poměrně krátké době dokončit. Tento krok znamenal, že vedení KSČ již nemělo monopol na informace. Média se tak stala jakousi nejlivnější „opoziční stranou“, která kromě denních zpráv přinášela i témata dříve zapovězená: politické procesy a s nimi spojené vyšetřovací metody orgánů Státní bezpečnosti, rozhovory s bývalými politickými vězni, podmínky ve věznicích, v nichž žili odsouzení za protistátní trestné činy. Tabuizovaná témata nepřinášela jen **svědectví obětí politických procesů**, ale zároveň upozorňovala na konkrétních případech na porušování tzv. socialistické zákonnosti ze strany bývalých soudců, prokurátorů a především příslušníků Státní bezpečnosti. Stranou nezůstala ani **poukazování na osobní odpovědnost bývalých i současných vedoucích funkcionářů KSČ**, kteří se na nezákonnostech podíleli. Všimla si také obrovského **zneužívání osobní moci** v období tzv. kultu osobnosti. Pod tlakem veřejnosti přistoupili i vedoucí představitelé KSČ k urychlenému přijetí **zákona o soudní rehabilitaci**.

Samotný zákon č. 82/1968 Sb., o soudní rehabilitaci, schválila 24. schůze pléna Národního shromáždění **25. června 1968** hlasy 218 přítomných poslanců, jeden se hlasování zdržel, proti nebyl nikdo z přítomných. V preambuli se hovořilo o odčinění křivd u těch postižených, kteří byli „odsouzeni a potrestáni jako škůdci socialismu, ač se na zájmech socialistické společnosti trestnou činností neprovinili“. Zákon však neměl „odstraňovat akty revoluční zákonnosti, oslabovat či dokonce popírat socialistický právní řád. Rehabilitace nemůže se týkat nepřátel socialistické výstavby, kteří trestnými činy proti republice nebo jinou trestnou činností porušili platné zákony a byli podle nich právem potrestáni.“ Už tímto úzkým vymezením zákon dokládal jasnou snahu zákonodárce nepřipustit důslednou rehabilitaci, která by se týkala všech bez rozdílu.

Ze zákona byly paušálně **zrušeny všechny akty mimosoudní politické represe**, zvláště zařazení nepohodlné osoby do tábora nucené práce, dále pravomocné rozsudky vůči bývalým živnostníkům a drobným rolníkům. Zákon se rovněž podrobně zabýval odpovědností pracovníků, kteří se v původním řízení dopustili nezákonného jednání. O jejich provinění měly pak rozhodovat prověřkové komise příslušných státních orgánů a v případě soudců, kteří v původním řízení hrubým způsobem porušili zákony, měl o jejich dalším působení rozhodnout zvláštní kárný senát. Vedle prověřkových komisí vznikaly také **rehabilitační komise**, které měly za úkol provést profesní rehabilitaci bývalých zaměstnanců ve státních úřadech, společenských organizacích, školách a hospodářském sektoru a stranickou rehabilitaci bývalých členů politických stran neoprávněně propuštěných ze zaměstnání či vyloučených z politické strany. Důležitá role v celém rehabilitačním procesu připadla rodící se občanské společnosti. Mezi důležité organizace, které přímo zasáhly do rodícího se zákona o soudní rehabilitaci, patřilo **sdružení bývalých politických vězňů**, známé pod zkratkou **K 231**, které založili českoslovenští občané odsouzení po únorovém převratu 1948 podle zákona č. 231/1948 Sb., na ochranu lidově demokratické republiky.

V souvislosti s přípravou zákona o soudní rehabilitaci se připravoval i zákon o mimosoudní rehabilitaci, který měl napravit nezákonnosti v oblastech, kde o postihu či perzekuci nerozhodovaly přímo soudní orgány. Mimosoudní rehabilitace měla být uplatněna např. při zařazení do táborů nucené práce, u trestních věcí správního charakteru, u nezákonností spáchaných v zemědělství (např. násilné vystěhování rolníků a jejich rodin), vystěhování „nepřátel režimu“ z měst, u nezákonností v sociálním zabezpečení, ve školství, při rozpouštění spolků a organizací, v personálních otázkách nebo v případě nevyplacených náhrad za zkonfiskovaný majetek. Návrh zákona, který měl úzce navazovat na zákon o soudní rehabilitaci, byl připravován od léta roku 1968, k jeho schválení ale vzhledem ke změněným politickým poměrům v Československu po srpnové okupaci chyběla politická vůle a návrh zůstal jen na papíře.

Dne 21. března 1968 se na schůzi předsednictva ÚV KSČ probírala zpráva Ústřední kontrolní a revizní komise ÚV KSČ, která měla název Problémy rehabilitace osob postižených porušováním socialistické zákonnosti a norem stranického života. Zpráva obsahovala nejen závěry tzv. Kolderovy komise, ale rovněž doporučení, která mělo předsednictvo ÚV KSČ schválit. Dne **5. dubna 1968** pak schválili členové ÚV KSČ na plenárním zasedání vznik **komise pro dokončení stranické rehabilitace pod vedením Jana Pillera**. Podnětem k jejímu vzniku bylo volání veřejnosti po objasnění událostí z konce 40. a počátku 50. let spojené s vyvozením osobní odpovědnosti komunistických funkcionářů, příslušníků Státní bezpečnosti a pracovníků justice, kteří se podíleli na vlně bezpráví a masového porušování zákonnosti. Plenární zasedání ÚV KSČ rovněž schválilo doporučení předsednictva ÚV KSČ plně stranicky rehabilitovat bývalé čelné představitele strany Rudolfa Slánského a Ottu Šlinga a vrátit jim členství v ÚV KSČ a v KSČ, plně stranicky rehabilitovat Marii Švermovou, Josefa Smrkovského, Hanuše Lomského, Viléma Nového, Kolomana Moškoviče, Vítězslava Fuchse, Růženu Dubovou a Bedřicha Gemindera a vrátit jim členství v ÚV KSČ a vrátit členství v KSČ Mikuláši Landovi. Mezi hlavní úkoly nové Pillerovy komise patřilo zhodnocení dosavadních opatření přijatých orgány ÚV KSČ k rehabilitaci. Důslednou rehabilitaci odsouzených vedoucích komunistů se podařilo naplnit bez velkých komplikací.

Po srpnové okupaci Československa docházelo k postupnému **útlumu činnosti Pillerovy komise** a nakonec byla na jaře **1969 rozpuštěna**. Požadavek na uzavření případů pozastaveného členství ve straně bývalým vedoucím představitelům KSČ, mezi kterými nechyběla jména Antonína Novotného nebo Viliama Širokého, se však znovu vynořil v **dubnu 1971**, kdy došlo k ustavení další, v pořadí již **páté stranické komise v čele s Josefem Kempným** a členy Drahomírem Kolderem, Oldřichem Švestkou a Viliamem Šalgovičem, která měla vypracovat závěrečnou zprávu k ukončení prací rehabilitační komise. Komise se ve své **tendenční a hrubě zkreslené zprávě**, kterou předložila plénu ÚV KSČ dne 19. května 1971, tedy pouhý měsíc po zahájení své práce, nejprve tvrdě vypořádala se závěrečnou zprávou Pillerovy komise, které „bylo hrubě a tendenčně zneužito proti zájmům strany a našim vztahům k Sovětskému svazu. Zpráva byla koncipována především tak, aby se podněcovala atmosféra antisocialismu a antisovětsismu.“ Naopak se přiklonila k závěrům Kolderovy komise. Přijaté usnesení pléna ÚV KSČ mělo tajný charakter a nebylo určeno k publikování. Objevilo se v něm zhodnocení politické činnosti Antonína Novotného, Viliama Širokého, Karola Bacílka, Pavola Davida, Bruno Köhlera, Štefana Raise a Josefa Urválka, kterým bylo, na základě usnesení pléna ÚV KSČ z 29. května 1968, pozastaveno členství v komunistické straně. Členství ve straně bylo nakonec po diskusi všem jmenovaným vráceno zrušením usnesení pléna ÚV KSČ z 29. května 1968.

Nové vedení KSČ v čele s Husákem se snažilo udělat vše pro to, aby rehabilitační vlna nastoupená podle zákona č. 82/1968 Sb., o soudní rehabilitaci, přestala být věcí veřejnou a postupně se vyvíjela do ztracena. Kritika se naopak snesla na samotný rehabilitační zákon a v situaci postupující normalizace se prostor pro pokračování rehabilitací rychle zužoval, mnozí z těch, kdo prosazovali spravedlivé a rychlé provádění rehabilitací, odcházeli ze svých postů nebo byli z těchto míst odvolávání v rámci čistek nastolených normalizačním režimem. Další průběh rehabilitačního řízení dostal touto snahou

vysoce politický rozměr, který přinesl „plody“ v podobě přijetí novelizovaného zákona č. 70/1970 Sb. ze dne 8. července 1970, kterým se mění a doplňuje zákon č. 82/1968 Sb., o soudní rehabilitaci, a to zcela v duchu nového normalizačního režimu.

Komunistické vedení mělo v roce 1968 jedinečnou šanci vyrovnat se v podobě činnosti vlastních komisí se svou minulostí. Že se tak nestalo, vyplývalo ze samé podstaty nastupujícího normalizačního režimu, který tvrdě kritizoval všechny, kteří se chtěli poctivě a do důsledků vyrovnat s nezákonnostmi. Rehabilitační proces probíhal v Československé socialistické republice od jara 1968 po dobu téměř deseti let. Jeho začátek představoval jeden z kladných výsledků pražského jara. Toto pevné spojení s obdobím, které bylo po nástupu normalizačního režimu tvrdě kritizováno, mělo vliv i na samotný rehabilitační proces a v konečném důsledku mělo i podobný osud.

Celkem byl zrušen rozsudek u 2900 osob, z toho u 2718 zcela, u zbývajících byl vynesena nový, mírnější trest. Po nástupu normalizačního režimu došlo k novému zhodnocení již vyřešených případů, takže plná rehabilitace byla u 1714 osob zrušena. V souhrnu tak lze odhadnout, že **do roku 1989** bylo **rehabilitováno jen asi 1500 nevinně odsouzených**, a normalizační režim tyto křivdy zcela odmítal řešit. Po pádu komunistického režimu byl nejprve v **dubnu 1990** přijat **zákon č. 119/1990, o soudní rehabilitaci**, a následně zákon č. 87/1991, **o mimosoudní rehabilitaci**, který konečně otevřel cestu k alespoň symbolické nápravě většiny křivd.

Protirežimní aktivity

15

Protirežimní aktivity v letech 1948–1989 | *Tomáš Bursík – Jaroslav Pažout*

XI. všesokolský slet | *Dušan Janák*

Pohřeb Edvarda Beneše | *Dušan Janák*

Babice | *Jaroslav Cuhra*

Bílá legie | *Jaroslav Cuhra*

Brno 1951 | *Jiří Pernes*

Protestní akce proti vyhlášení peněžní reformy 1953 | *Zdeněk Jirásek*

Majáles | *Jiří Pernes*

Protestní akce studentů v Bratislavě 1956 | *Juraj Marušiak*

Strahovské demonstrace | *Nina Pavelčíková*

Hnutí revoluční mládeže | *Milan Otáhal*

Černá kniha | *David Weber*

Brněnští socialisté proti tzv. normalizaci | *Jiří Pernes*

Charta 77 | *Blanka Císařovská*

Výbor na ochranu nespravedlivě stíhaných | *Milan Otáhal*

Výbor na ochranu práv maďarské menšiny v Československu | *Juraj Marušiak*

Underground | *Petr Blažek*

Proces s undergroundovou hudební skupinou

The Plastic People of the Universe | *Milan Otáhal*

Jazzová sekce | *Miroslav Vaněk*

Manifest Sto let socialismu (Nezávislí socialisté) | *Blanka Císařovská*

Demokratická iniciativa | *Milan Otáhal*

Hnutí za občanskou svobodu | *Blanka Císařovská*

Obroda – Klub za socialistickou přestavbu | *Zdeňka Kokošková – Stanislav Kokoška*

Dubčekovy aktivity (1969–1989) | *Antonín Benčík*

Nezávislé mírové sdružení – Iniciativa za demilitarizaci společnosti | *Petr Blažek*

Kruh nezávislé inteligence | *Milan Otáhal*

České děti | *Petr Blažek*

Východoevropská informační agentura | *Tomáš Vrba*

Mírový klub Johna Lennona | *Petr Blažek*

Demokratická iniciativa | *Milan Otáhal*
Hnutí za občanskou svobodu | *Blanka Císařovská*
Obroda – Klub za socialistickou přestavbu | *Zdeňka Kokošková – Stanislav Kokoška*
Dubčekovy aktivity (1969–1989) | *Antonín Benčík*
Nezávislé mírové sdružení – Iniciativa za demilitarizaci společnosti | *Petr Blažek*
Kruh nezávislé inteligence | *Milan Otáhal*
České děti | *Petr Blažek*
Východoevropská informační agentura | *Tomáš Vrba*
Mírový klub Johna Lennona | *Petr Blažek*

Samizdat v českých zemích | *Tomáš Vrba*
Lidové noviny | *Jiří Pernes*
Samizdat na Slovensku | *Juraj Marušiak*
Bratislavské listy | *Juraj Marušiak*
Letáky | *Tomáš Vrba*
Bytové univerzity, semináře | *Blanka Císařovská*
Bytové divadlo | *Jaroslav Pažout*

Katolický disent na Slovensku | *Norbert Kmeť*
Velehradská pouť 7. července 1985 | *Jaroslav Cuhra*
Aktivity kardinála Františka Tomáška | *Jaroslav Cuhra*
Anežské poutě 1988 a 1989 | *Jaroslav Cuhra*
Vigilie v Bratislavě 25. března 1988 | *Jozef Žatkuliak*

Iniciativa kulturních pracovníků | *Milan Otáhal*
Povolená manifestace nezávislých iniciativ 10. prosince 1988 | *Blanka Císařovská*
Několik vět | *Blanka Císařovská*
Československý helsinský výbor | *Jaroslav Pažout*
Společnost přátel USA | *Jaroslav Pažout*
Společnost za veselejší současnost | *Jaroslav Pažout*
Protestní akce na konci osmdesátých let 20. století | *Jaroslav Pažout*

Protirežimní aktivity v letech 1948–1989

Období československých dějin ohraničené roky 1948 a 1989, které se vyznačovalo mocenským monopolem Komunistické strany Československa, či lépe řečeno její vrcholné nomenklatury, nebylo homogenní. Politické vedení země nicméně muselo vždy čelit opozičním a nonkonformním aktivitám, byť se proměňovaly jejich formy i hlavní nositelé. Silný odpor vyvolalo již uchopení moci komunistickou stranou v únoru 1948 a následná likvidace demokratického systému a potírání občanských svobod. Samotný převrat probíhal ve znamení **nezákonného jednání nastupujícího komunistického režimu**, projevujícího se např. činností akčních výborů, hromadným zatýkáním odpůrců režimu, jejich dlouhodobým držením ve vazbě a násilím na vyšetřovaných osobách, zastrašováním, hromadnými výpověďmi z práce i některými fingovanými sebevraždami. Kořeny tohoto postupu lze nalézt již před únorem 1948 např. ve využívání komunisty ovládaných složek bezpečnostního aparátu proti odpůrcům KSČ či v konstruování falešných obvinění vůči některým politikům nekomunistických stran.

Po komunistickém převratu v **únoru 1948** započala v Československu radikální proměna politického systému, byť první půlrok po nastolení komunistické diktatury by mohl pro nezavěšeného pozorovatele vypovídat o něčem jiném. Vedení KSČ v čele s Klementem Gottwaldem jako by chtělo sebe i celou společnost přesvědčit o tom, že jejich program socialistické výstavby, odpovídající možnostem a potřebám země, je možné realizovat. Na jaře 1948 byla z úst komunistických funkcionářů nejednou slyšet ujištění, u některých možná upřímně myšlená, že metody uplatňované v řízení státu v Sovětském svazu se v Československu opakovat nebudou, že k beztřídní společnosti lze dospět bez pronásledování názorových oponentů. Od počátku nicméně docházelo k jejich násilné eliminaci. Na konci května proběhly parlamentní volby, kde si voliči mohli poprvé vybírat pouze mezi jednotnou kandidátkou Národní fronty nebo bílým lístkem. Přesto docházelo k manipulacím a nátlaku na svobodnou vůli voliče.

I pod vlivem zostřující se mezinárodněpolitické situace – v poslední červnové dekádě začala první berlínská krize – zintenzivnil vládnoucí režim postup vůči svým oponentům. Došlo k **posílení postavení bezpečnostního aparátu**, který se stal jednou z hlavních mocenských opor komunistické strany. Její vedení si bylo vědomo toho, že nelze nereagovat na dva protestní pochody studentů na Pražský hrad v únoru 1948, na odchody významných osobností do exilu, na velké množství protirežimních tiskovin vyskytujících se v průběhu celého roku 1948, mohutné manifestace při XI. všesokolském sletu, vyjadřování odporu proti politice KSČ na slavnostech spojených s Orlem, na protestní akce spojené s pohřbem bývalého prezidenta Edvarda Beneše v září roku 1948 nebo na stále větší množství kurýrů západních zpravodajských služeb na československém území. Ve společnosti navíc narůstala nespokojenost s politikou a prací nejvyšších komunistických funkcionářů, kterým se nedařilo dostatečně rychle naplňovat proklamované vize o dostatku pro všechny. Reakcí bylo přijetí několika zákonů z října 1948, jež měly umožnit efektivnější likvidaci domnělé i skutečné opozice – konkrétně **zákona č. 231/1948 Sb., na ochranu lidově demokratické republiky**, a na něj navazujícího **zákona o Státním soudu a zákona o táborech nucené práce**. Došlo k výraznému omezení základních lidských práv. Systém tzv. lidově demokratické republiky setřel rozdíly mezi výkonnou, zákonodárnou a soudní mocí. Z jejich představitelů se stali pouze vykonavatelé rozhodnutí přijatých vrcholnými orgány KSČ.

Zásadním problémem československé **protikomunistické opozice** byla absence výrazné síly či charismatické osobnosti, která by ji dokázala sjednotit. Politici nekomunistických stran dva a půl roku spolupracovali s komunisty v rámci Národní fronty, proto nepůsobilo věrohodně, pokud se najednou profilovali výrazně protikomunisticky. Bezpečnostní aparát komunistického režimu s velkým množstvím agenturních spolupracovníků navíc proti jakýmkoliv náznakům opoziční aktivity aktivně vystoupil (viz např. perzekuci slovenských demokratických politiků, zatýkání národněsocialistických, lidoveckých a sociálnědemokratických politiků apod.). Očekávání nenaplnila ani Rada svobodného Československa ustavená v exilu v prvních měsících roku 1949. Nedocházelo navíc k očekávanému vypuknutí válečného střetu mezi Západem a Východem.

V Československu přesto existovalo nemálo osob, které se s nástupem tzv. lidové demokratického režimu neztotožňovaly. Z nich se rekrutovaly více či méně **organizované skupiny**, které se rozhodly proti nově nastolenému režimu aktivně vystoupit. Některé se v ojedinělých případech dopouštěly násilí na reprezentantech režimu, jímž reagovaly na represí ze strany totalitní moci (např. skupina MAPAŽ, bratři Mašínové, skupina Světлана). Další se rozhodly připravovat na válečný konflikt, o kterém byly přesvědčeny, že vypukne. Mnozí členové těchto skupin navazovali na svou odbojovou činnost z druhé světové války. Zásadním problémem zůstala **nekoordinovanost těchto uskupení**. Jejich sjednocení do značné míry bránily rozdílné představy o směřování Československa po pádu komunistického režimu. Teprve další výzkum odpoví na otázku, do jaké míry byly jednotlivé skupiny sociálně (ne)homogenní (jejich členy byli studenti, drobní živnostníci, sedláci) a jejich kooperaci ztěžovala příslušnost k rozdílným sociálním vrstvám. Ke koordinaci odboje nepříspěly ani stovky vycvičených kurýrů, kteří se do Československa vraceli jako agenti západních zpravodajských služeb. Svou úlohu v potírání protirežimních aktivit sehrály i **provokace StB**. Projevy odporu byly přísně trestněprávně postihovány. V období 1948–1953 byly pro tzv. protistátní trestnou činnost odsouzeny tisíce osob, velké množství z nich k drakonickým trestům. Ty byly udělovány všemi tehdejšími soudy, nejvíce (přes dvacet sedm tisíc) jich vynesl Státní soud, existující v letech 1948–1952. Navíc se postupně stabilizovala mezinárodní situace. Západní političtí vůdci neměli i s ohledem na vlastní obyvatele, kteří se ještě nevzpamatovali z následků ničivé války, zájem na brzkém vypuknutí další války, jež by v čase atomových a vodíkových bomb znamenala pro svět katastrofu. Politické reprezentace obou bloků navíc v řadě oblastí spolupracovaly.

Na československém území se v průběhu let 1948–1953 objevilo veliké množství **protirežimních letáků** a jiných, které představovaly nejjednodušší prostředek k informování širokého okruhu obyvatel, k jejich probuzení z letargie. V těchto letáčkách se poprvé objevuje pojem III. odboj. Některé z nich měly ambici oslovit obyvatele v různých koutech země, jiné měly regionální, resp. lokální dosah. Vyjadřovaly nespokojenost s politikou KSČ, upozorňovaly na konkrétní činy veřejně známých komunistických politiků. Řada tiskovin odkazovala na slova prvních dvou československých prezidentů. Další vyjadřovaly frustraci z konkrétních omezení občanských práv, z konfiskací živností, nezákonného zatýkání, zabírání majetku a ze stále většího oklešťování náboženských svobod, především aktivit katolické církve. Vedle toho se opisovaly například texty náboženského charakteru i literární díla, vznikly mj. edice Půlnoc Egona Bondyho a Ivo Vodseďálka a tři manifesty explosionismu Vladimíra Boudníka.

Smrt J. V. Stalina a boj o jeho nástupnictví způsobily první výraznější krizi východního bloku. V souvislosti s neuspokojivou hospodářskou situací přistoupil režim k měnové reformě, kterou připravil obyvatele o podstatnou část jejich úspor. Vyvolal tím **masové demonstrace**, z nichž nejsilnější proběhly v Plzni. Řada demonstrantů se ocitla za mřížemi (např. v Plzni bylo zadrženo přes šest set osob). Motivace účastníků demonstrací se lišily, na řadě míst vystoupila na povrch celková nespokojenost s politikou vládnoucí KSČ. Nejvíce byli postiženi dělníci. Podobně tomu bylo i v rámci celé perzekuce na konci čtyřicátých a v průběhu padesátých let, přestože vládnoucí režim předstíral, že je odvozen z jejich vůle.

Ještě v průběhu let 1954–1956 docházelo v Československu k **soudním procesům**, v nichž byli k vysokým trestům odsuzováni členové odbojových skupin (např. Černý lev 777) či členové bývalých politických stran, především sociální demokracie. Na území Československa byly pomocí balonů distribuovány letáky rozhlasové stanice Svobodná Evropa, která česky a slovensky pravidelně vysílala od

roku 1951. Další protirežimní letáky se objevovaly v souvislosti s X. sjezdem KSČ v červnu 1954, s volbami do zastupitelských orgánů v témže roce či událostmi v Maďarsku a Polsku na podzim 1956. Celý rok 1956 byl výrazně ovlivněn průběhem XX. sjezdu Komunistické strany Sovětského svazu a částečným odhalením stalinských zločinů. I v československé společnosti se ozvaly některé kritické hlasy požadující revizi dosavadního způsobu řízení státu, zmínit je třeba především II. sjezd Svazu československých spisovatelů v dubnu 1956 a studentský majáles následující měsíc, vládnoucímu režimu se však kritickou diskusí podařilo potlačit. Již od roku 1957 je opět posilován systém represivních zásahů a utužována ideologická kontrola nad společností. Polovina padesátých let přinesla i změnu taktiky západních mocností ve vztahu k zemím východního bloku. Cílem již nebylo pokusit se o svržení komunistických režimů silou zvenčí (např. vojensky), ale spíše dosáhnout jejich změny ovlivňováním (především propagandistickým) situace v rámci jednotlivých zemí tzv. východního bloku.

V roce 1960 bylo najednou propuštěno několik tisíc osob odsouzených v první polovině padesátých let za protirežimní aktivity na konci čtyřicátých let a v padesátých letech. Propuštění bývalí „muklové“ byli i nadále StB dlouhodobě sledováni. Někteří z nich byli v první polovině šedesátých let odsouzeni znovu, uvést můžeme například členy údajné „ilegální“ křesťansko-demokratické strany (proces „Jaroslav Cuhra a spol.“ aj.). Šedesátá léta jsou obecně nicméně ve znamení liberalizace komunistického režimu. Dochází k diskusím o nedávné minulosti země a jejím dalším směřování, o ekonomických problémech a nutnosti hospodářských reforem, o nerovnoprávném postavení Slovenska v rámci unitárního státu či o vztahu kultury a moci. Mezi největší kritiky Novotného režimu patřili intelektuálové, což se jasně ukázalo na IV. sjezdu Svazu československých spisovatelů v červnu 1967, a vysokoškolská mládež. Její nespokojenost se nejviditelněji projevovala na majálesech či pravidelných setkáních u sochy Karla Hynka Máchy v Praze na Petříně v předvečer prvního máje, končících střety s bezpečnostními složkami a trestními postihy. Brutální potlačení spontánní demonstrace studentů z vysokoškolských kolejí v Praze na Strahově 31. října 1967 bylo jedním z bezprostředních příčin pádu Antonína Novotného na počátku ledna 1968.

Tyto nonkonformní projevy, objevující se i v oficiálních organizacích a institucích včetně samotné komunistické strany, které většinou nezpochybňovaly samotný systém a směřovaly spíše k jeho revizi, byly čas od času trestány, spíše ale administrativními metodami (pracovněprávními postihy, vyloučením ze škol atd.) než trestněprávně. Ani tato forma perzekuce z politických důvodů nicméně nezmizela. V létě 1967 proběhl politický proces se spisovatelem Janem Benešem, studentem Karlem Zámečnickem a v nepřítomnosti s Pavlem Tigridem, kterým si chtěl komunistický režim vyřídit účty s exilovým časopisem *Svědectví*, vycházejícím od roku 1956. Tomu se dařilo v Československu spolupracovat s celou řadou významných osobností nejen československé kultury, a hlavně ovlivňovat dění v zemi.

Především v letech 1963 a 1964 konstatovala Státní bezpečnost útlum aktivit oponentů komunistického režimu (v žargonu tajné policie označovaných jako „zbytky vnitřních nepřátel“). Na počátku roku 1964 bylo StB tzv. rozpracováno tisíc sto dvacet pět osob, během roku tento počet poklesl. V prosinci roku 1964 bylo kontrarozvědkou sledováno přes tisíc osob, z toho přes sedm set v tzv. pozorovacích svazcích. Pokud jde o trestněprávní postihy, je možno pro představu uvést údaje z roku 1964, kdy bylo devět osob odsouzeno pro spáchání trestného činu vyzvědačství, dvacet devět osob pro podvracení republiky, čtyřicet jedna osob pro pobuřování, jedna osoba za vlastizradu, šest osob pro poškozování zájmů republiky v cizině a dvanáct osob pro trestný čin hanobení republiky a jejích představitelů. Přes sto osob bylo souzeno pro pokus nedovoleně opustit Československo. Dalších čtyři sta třicet lidí bylo pro „páchání trestné činnosti menší společenské nebezpečnosti“ předáno orgánům Veřejné bezpečnosti.

V letech 1964–1965 se v Československu uskutečnily volby do orgánů na celostátní i regionální úrovni, proběhla volba prezidenta, v lednu 1965 zasedal ústřední výbor Komunistické strany Československa. Tyto události se odrazily ve zvýšeném počtu zachycených anonymů, letáků i dalších tiskovin ve zmiňovaném období. Podle dokumentů StB byl v letech 1964–1966 patrný nárůst „protistátních“ letáků zasílaných do Československa ze zemí západní Evropy. Jen za první čtyři měsíce roku 1966

bylo „zachyceno“ více než pět tisíc kusů tiskovin. Vedle již uvedených letáků Rádia Svobodná Evropa přicházely do ČSSR i z jiných míst, např. z Vídně či z Bruselu. Autoři zprávy to přičítali mj. konání XIII. sjezdu Komunistické strany Československa na přelomu května a června 1966. Obsah letáků byl zaměřen především na kritiku zavádění tzv. nové soustavy československého hospodářství; dalším výrazným objektem kritiky se stala KSČ a její aparát, autoři letáků rovněž vyzývali ke konání svobodných a demokratických voleb a kritizovalo se spojenectví se Sovětským svazem. Vycházeli z předpokladů, že komunistický režim se takřka po dvacetiletém vládnutí zprofanoval a KSČ by v demokratických volbách propadla. Řada anonymních písemností v podobě manifestů, prohlášení apod. byla zasílána na adresy zastupitelských úřadů demokratických států. Další letáky byly adresovány ředitelům významných podniků, zástupcům ROH, funkcionářům komunistické strany na krajské a okresní úrovni. V roce 1967 byl zaznamenán další nárůst počtu anonymů a letáků. V písemnostech se opakovaly požadavky na konání svobodných a demokratických voleb, povolení existence jiných politických stran či výzvy k uskutečnění stávek.

Po pádu režimu Antonína Novotného v lednu 1968 docházelo v Československu k živelné obnově občanské společnosti. Urychlení tohoto procesu nastalo po okupaci v **srpnu 1968**, kdy **spontánní lidový odpor** vedl ke krachu původních plánů interventů. I po okupaci stále převládala podpora Dubčekovu vedení, se stále větším znepokojením a pobouřením však veřejnost sledovala, jak se pod tlakem Kremlu a domácích neostalínistů odklání od reformní politiky. Při několika příležitostech – např. při demonstracích k výročí vzniku Československa a bolševické revoluce na konci října a na počátku listopadu 1968, během celostátní studentské stávky v listopadu 1968, po sebeupálení Jana Palacha v lednu 1969 nebo po vítězstvích československých hokejistů nad sovětským mužstvem na mistrovství světa ve Švédsku 21. a 28. března 1969 – dala aktivní část společnosti najevo svoji nespokojenost s omezováním teprve nedávno získaných svobod.

Zprvu celonárodní odpor proti okupaci a jejím důsledkům se ovšem postupně tříštil, mezi československými občany začal převládat pocit poraženectví a beznaděje. Za stávající mocenské konstelace, určované především „dočasnou“ přítomností sovětských vojsk v zemi, se rizika spojená s pokračováním v boji proti počínající tzv. normalizaci jevila většině společnosti jako nepřiměřená. Kromě obav z uvěznění, profesní či další perzekuce k tomu přispělo to, že reformní politiku opouštěli sami její hlavní protagonisté. Ti přistupovali na stále nové ústupky, odmítali i akce na svou podporu. Tak tomu bylo např. při snaze odstranit Josefa Smrkovského z funkce předsedy parlamentu, kdy odborové organizace spolu se studenty hrozily vyhlášením generální stávky. Nástup Gustáva Husáka do čela KSČ v dubnu 1969 se již odehrál bez větších projevů odporu ze strany veřejnosti. Ta naposledy masově vystoupila u příležitosti prvního výročí okupace Československa v srpnu 1969, protestní demonstrace však byly represivním aparátem tvrdě potlačeny.

V **srpnu 1969** byly definitivně ukončeny politické aktivity nezávislé občanské společnosti na legální bázi. Z veřejného života byli vyloučeni ti, kteří se aktivně angažovali v reformním procesu, nebo dokonce chtěli jeho rámec překročit. Mezi občany, kteří se nestáhli do soukromí a nerezignovali na své právo vyslovovat se k věcem veřejným, našlo svou základnu **vznikající opoziční hnutí**. To ovšem zůstalo omezeno pouze na ojedinelé skupiny a jednotlivce. S jistým zjednodušením je možno konstatovat, že se v zásadě zformovaly tři ideové proudy, které tvořily reformní komunisté, bývalí členové Československé strany socialistické a příznivci radikální nové levice (skupina Hnutí revoluční mládeže). Všechny se programově hlásily k socialismu, lišily se však v jeho pojetí. Proti aktivitám členů těchto skupin i jiných občanů normalizační režim tvrdě zasáhl. V letech 1969–1972 se staly oběma politické perzekuce desítky československých občanů. Mezi nejpřísněji potrestané patřili Jan Tesař, Milan Hübl, Jaroslav Šabata, Jirí Müller nebo Petr Uhl. Tyto **tvrdé postihy**, které byly jedním z prostředků ke konsolidaci nastupujícího normalizačního režimu, na několik let výrazně utlumily opoziční hnutí. Objevily se sice některé zajímavé aktivity, zmínit můžeme mj. otevřený dopis Václava Havla Gustávu Husákovi z dubna 1975 obsahující ostrou kritiku normalizačního režimu, jednalo se však o do značné míry izolovaná a jednorázová vystoupení.

Tento stav se začal měnit v polovině sedmdesátých let, a to i díky mezinárodněpolitické situaci. V roce 1975 byl v Helsinkách přijat Závěrečný akt Konference o bezpečnosti a spolupráci v Evropě (KBSE), v němž se jeho signatáři včetně Československa mimo jiné přihlásili k zásadě **ochrany lidských práv**. O rok později se součástí československého právního řádu staly **Mezinárodní pakt o občanských a politických právech a Mezinárodní pakt o hospodářských, sociálních a kulturních právech**. Helsinský proces a mezinárodní pakty byly mocným impulzem pro rozvoj nezávislých iniciativ v Československu. Představovaly důležitý faktor, od kterého mohli jejich protagonisté odvozovat svou činnost a legitimizovat ji. Odvolávalo se na ně i Základní prohlášení Charty 77 datované 1. lednem 1977.

Vznik **Charty 77**, která byla se svým uceleným programem výjimečným jevem v celém sovětském bloku, znamenal výrazný kvalitativní předěl v opozičním hnutí v Československu. Charta 77 představovala platformu pro sjednocení různých opozičních proudů, skupin a jednotlivců, a to na základě obhajoby občanských a lidských práv. Pluralita tohoto prostředí se projevovala i ve složení mluvčích Charty 77 – jeden byl reformní komunist, druhý reprezentoval nezávislou kulturu a třetí náboženský demokratický proud. Vznik a působení Charty 77 měly též velký význam ve vztahu k **mezinárodní veřejnosti**, kde se setkala se značnými sympatiemi, posílenými především represemi vůči jejím signatářům. Chartě 77 se podařilo překonat krize vyvolané perzekučními opatřeními režimu a nenaplněním základního deklarovaného cíle, tedy navázání dialogu s mocí, a přes četné spory o podobu jejího působení aktivně vystupovala i v následujících letech a až do pádu komunistického režimu se stala hlavní základnou opozičních aktivit. Zaměřila se především na **vydávání dokumentů**, často diskusní povahy, které se zabývaly jednotlivými problémy země nebo se vyjadřovaly k významným historickým událostem či celosvětovým tématům (mj. boj za mír). Na její půdě se zrodila řada významných iniciativ a aktivit, mj. byl v dubnu 1978 založen Výbor na obranu nespravedlivě stíhaných (VONS). Na jejím významu nic nemění ani skutečnost, že k ní do listopadu 1989 přistoupilo pouze něco přes dva tisíce signatářů a že se vůči ní vymezovaly některé skupiny. Jednalo se např. o politické vězně z padesátých let, kterým vadila skutečnost, že mezi signatáři z řad exkomunistů byli i lidé, kteří byli odpovědní za jejich perzekuci, část katolického disentu nebo skupina bývalých členů redakce časopisu *Tvář*, z níž se později zformovala nezávislá skupina Demokratická iniciativa.

Druhá polovina osmdesátých let byla ve znamení **výraznější aktivizace veřejnosti**, která souvisela jednak s prohlubujícími se ekonomickými problémy, jež politické vedení země nebylo schopno řešit, jednak s politikou glasnosti a perestrojky Michaila Gorbačova, od roku 1985 generálního tajemníka ÚV KSSS. Stoupl počet lidí, především mladých, kteří se podíleli na nonkonformních aktivitách. Rostoucí nespokojenost a ochota širšího okruhu občanů ji veřejně projevit se odrazila v účasti na protirežimních shromážděních konaných za účasti velkého množství lidí především v hlavním městě. Stoupal též počet petic i individuálních žádostí a protestních dopisů adresovaných nejvyšším politickým orgánům v zemi. Některé petice, především **petice** Augustina Navrátila z listopadu 1987, požadující v 35 bodech respektování náboženských svobod, a petice Několik vět z června 1989, výrazně přispěly k aktivizaci veřejnosti. Vznikla celá **řada nezávislých iniciativ**, jejichž aktivisté se na výše uvedených akcích výrazně podílejí. Mezi nejvýznamnějšími je možno uvést Nezávislé mírové sdružení – Iniciativu za demilitarizaci společnosti, České děti, Hnutí za občanskou svobodu, Demokratickou iniciativu, Klub za socialistickou přestavbu Obroda, Společnost přátel USA či Společnost za veselejší současnost. Tyto nezávislé iniciativy pomáhaly též rozvíjet zájem o některé dílčí problémy, mj. o otázkách míru a odzbrojení či – v souvislosti s devastací životního prostředí a některými plánovanými projekty nešetrnými k životnímu prostředí (vodní dílo Gabčíkovo-Nagymaros či koksovny ve Stonavě aj.) – o ekologickou problematiku. Došlo též ke kvantitativnímu i kvalitativnímu nárůstu **samizdatové produkce** a jejich čtenářů, vedle zavedených samizdatových periodik, jakými byly např. *Informace o Chartě 77*, *Informace o církvi* nebo undergroundové *Vokno*, začala vycházet nová periodika, z nichž je třeba zmínit především *Lidové noviny*.

Velký význam pro rozvoj opozičního hnutí měla **nezávislá kulturní scéna**, do níž patřila celá řada aktivit, jako bylo vydávání kulturního samizdatu (viz mj. samizdatové edice Petlice, Edice Expedice, Popelnice), bytová divadelní představení, nezávislá výtvarná tvorba a její prezentace na neoficiálních

vystavách a především rocková, folková či jiná neoficiální hudba. Řada umělců byla za své občanské postoje nebo uměleckou činnost zakázána, další se odmítli podřídit administrativním opatřením, která výrazně omezovala svobodu uměleckého projevu. Vzniká tak pestré prostředí, jehož součástí byla řada často velmi rozdílných uměleckých skupin a jednotlivců. Významnou součástí alternativní či druhé kultury představoval **underground**, jehož protagonisté se od většinové společnosti odlišovali svým zjevem a chováním. Vyznačovali se odmítáním či ignorováním režimu a jeho institucí, výraznou orientací na oblast kultury, lpěním na tvůrčí nezávislosti, uzavřeností do vlastního světa a s tím spojeným vytvářením relativně malých kulturních enkláv. Důrazně odmítali názor, že se v jejich případě jedná o primárně vědomý politický postoj, jejich aktivity byly zpolitizovány teprve represivním postupem režimu. Zásah proti rockové skupině The Plastic People of the Universe, jejímž byl Jirous manažerem, se koneckonců stal bezprostředním impulzem pro vznik Charty 77.

Nespokojenost s režimem projevovalo obyvatelstvo různými způsoby. Bezpečnostní orgány evidovaly mnoho **verbálních projevů nespokojenosti**, od vyprávění anekdot až po urážky funkcionářů komunistické strany, zastupitelských orgánů a společenských organizací či příslušníků SNB. Setkáme se i s případy **fyzického napadení**, někdy ovšem vykonstruovanými nebo vyprovokovanými. Zřejmě nejrozšířenějším projevem odporu části československé společnosti vůči normalizačnímu režimu bylo **vytváření a šíření kritických či přímo protirežimních písemností**. Mezi ně patřila široká škála dokumentů – jednorázová prohlášení (manifesty) jednotlivců či skupin občanů, často šířená ve formě letáků, podepsané i anonymní dopisy ústavním i jiným politickým činitelům a orgánům obsahující stížnosti či žádosti o pomoc i tzv. protistátní nápisy či kresby, které byly často výrazem okamžitého hnutí myslí jejich tvůrce. Spadala sem rozsáhlá, často politicky indiferentní samizdatová produkce včetně mnoha časopisů, edic různého charakteru či jednotlivých prací z oblasti kulturního a náboženského samizdatu.

Následující tabulka přináší přehled tzv. protistátních písemností zachycených bezpečnostními orgány v období tzv. normalizace. Vzhledem k původu hlášení, z nichž byla sestavena, vychází z typologie Státní bezpečnosti. Byť je neúplná, dokumentuje kvantitativní vývoj výskytu těchto písemností. Velké množství letáků, nápísů a jiných dokumentů je registrováno na počátku tohoto období v roce 1969, kdy se ještě poměrně široký okruh občanů angažoval v boji proti omezování svobod. Někteří z nich dosud měli přístup k rozmnožovacím prostředkům v institucích a podnicích, v nichž byli zaměstnáni buď přímo oni, nebo jejich přátelé a známí. Zvýšená letáková produkce je pak viditelná v roce 1971, což souviselo především s rozsáhlou kampaní opozičních skupin proti volbám do zastupitelských sborů na podzim 1971. Poté následoval pokles, zvyšující se tendence je opět patrná od roku 1977 v souvislosti se vznikem Charty 77. Vyšší výskyt tzv. protistátních písemností pak byl zaznamenán od roku 1987, což je dokladem aktivizace společnosti na konci osmdesátých let. Souvisel do značné míry se vznikem nových nezávislých iniciativ, z nichž především České děti a Nezávislé mírové sdružení podnikaly rozsáhlé letákové kampaně, jejichž prostřednictvím chtěly oslovit potenciální účastníky protirežimních demonstrací. Nejmhutnější letáková akce proběhla před 21. srpnem 1988, což se odrazilo i v celkovém vysokém počtu zajištěných letáků za tento rok. V souvislosti s 20. výročím okupace Československa bylo zajištěno 6067 letáků, z toho 4472 na území hlavního města Prahy a Středočeského kraje. Od roku 1977 evidovaly bezpečnostní orgány samostatně materiály Charty 77, jejichž počet se výrazně zvýšil koncem 80. let. Naopak anonymní dopisy ustupovaly v druhé polovině 80. let do pozadí.

Výskyt protirežimních písemností v letech 1969–1989

	letáky	nápisy	anonymní dopisy	materiály Charty 77
1969	13 231	1 199	3 903	-
1969 (1. pololetí)	2 938	426	346	-
1970	4 097	541	1 911	-
1970 (1. pololetí)	1 743	167	1 061	-
1971	9 506	574	2 610	-
1972	1 348	167	1 324	-
1973 (1. pololetí)	576	101	585	-
1977	1 110	499	2 888	2 316
1978	835	500	1 321	730
1980	1 410	400	1 056	174
1981	2 051	678	1 066	173
1982	870	701	795	77
1983	1 371	544	1 247	407
1984	291	563	669	341
1985	1 631	402	319	376
1986	935	469	419	766
1987	3 922	276	484	3 397
1988	11 975	416	333	2 225
1989 (leden–září)	2 843	484	645	2 044

Všechny výše uvedené opoziční a nonkonformní aktivity byly objektem zájmu ze strany bezpečnostních orgánů. Řada občanů za ně byla vystavena různým perzekučním opatřením, mezi něž patřily výpovědi ze zaměstnání, vylučování z politických stran a společenských organizací, ke kterým ve velké míře docházelo především na počátku sedmdesátých let, hrozba použití násilí i přímé násilí páchané příslušníky SNB či „neznámými pachateli“, odebrání řidičských průkazů a pasů, zásahy proti bytovým seminářům a divadlům, nezávislým výstavám a koncertům, policejní šikanování formou domovních prohlídek nebo krátkodobých zadržení a v neposlední řadě trestní stíhání a věznění. Tato represivní opatření, jejichž intenzita se v průběhu dvacetiletí tzv. normalizace měnila (a odlišovala se i místně), sice většinu obyvatel obávajících se postihů jich samých nebo rodinných příslušníků dlouho udržela v pasivitě a řadu nezávislých a protestních aktivit alespoň na čas utlumila, k jejich úplnému potlačení však nevedla.

XI. všesokolský slet

Po únoru 1948 představovala Československá obec sokolská (ČOS, Sokol) s dobře organizovanou milionovou členskou základnou (570 tis. členů, 132 tis. dorostenců a 303 tis. žáků) a ideově vycházející z principů vlastenectví a politické demokracie zastávaných Tomášem Garriguem Masarykem a Edvardem Benešem, v níž měli rozhodující vliv národní socialisté, významného potenciálního protivníka vznikajícího totalitního režimu. Komunistické vedení tomu chtělo čelit využitím sokolské obce se slavnou tradicí ke sjednocení tělovýchovy a sportu v nové masové organizaci ovládané Národní frontou (NF). Nadcházející XI. všesokolský slet pak potřebovalo doma i v zahraničí prezentovat jako důkaz souhlasu občanů s novým režimem. Proto omezilo represe vůči sokolským orgánům i jednotlivým a konflikty vznikající na jaře 1948 (např. při zrušení akčních výborů NF v Sokole) řešilo s jeho vedením kompromisem.

Nespokojenost v sokolských řadách však narůstala a po abdikaci prezidenta Beneše se řada župních a okrskových sletů v polovině června změnila v demonstrace na jeho podporu. Bezpečnost se snažila tyto události zveličit dodáváním hrozivých zpráv o chystaných protikomunistických akcích a výskytu protivládních letáků. Ústředí KSČ již 17. června rozeslalo pokyny k zajištění sletu a mj. uložilo komunistům v Sokole osobní zodpovědnost za odhalování „provokatérů“, kterým zakázalo cvičit na sletu, což sokolská obec odmítla akceptovat.

Hlavními akcemi sletu, rozděleného do tří relativně samostatných a časově navazujících sletů žactva (18.–20. června), dorostu (27.–29. června) a členstva (2.–9. července), byly **průvody Prahou a cvičení na Strahově**, doprovázené řadou kulturních a sportovních událostí. Podle dobových sokolských statistik na sletu vystoupilo 521 tisíc cvičenců, které zhlédly téměř dva miliony návštěvníků. Při **vystoupeních žactva** ještě k vážnějším incidentům nedošlo (mj. se pro špatné počasí nekonal průvod Prahou), pouze za spontánní zdravici prezidentu Benešovi při vystoupení žaček byla náčelnice ČOS Marie Provazníková předvedena k výslechu. V neděli 27. června dopoledne při průvodu 70 tisíc **dorostenců a dorostenek** však již jednotlivé župy skandovaly různá hesla zdůrazňující demokratické tradice a některé nesly americké vlajky, jejichž rozvinutí při vystoupení dorostenců i stávce cvičenců se údajně podařilo sokolským funkcionářům-komunistům zabránit. Během průvodu Státní bezpečnost (StB) zatkla 16 osob, včetně třináctileté školačky, z nichž bylo sedm uvězněno. Konflikty vyvrcholily při **sletu dospělých**. Pozornost StB se od počátku upřela na početnou jugoslávskou delegaci (4134 cvičenců a hostů), vůči níž společně s evidenčním oddělením ÚV KSČ inscenovala provokaci vrcholící prohlídkou jugoslávských ubytoven, při které byly údajně nalezeny „štvavé“ letáky a písemnosti, a zabavením celého nákladu brožury s odpovědí KS Jugoslávie na rezoluci Informbyra v nakladatelství Jugoslávská kniha; hrozící mezinárodní zápletka byla nakonec urovnána diplomatickou cestou.

Nespokojenost s poúnorovým režimem se přes rozsáhlá preventivní opatření naplno projevila při **sokolském průvodu** v úterý 6. července, kterého se zúčastnilo na 85 tisíc sokolů a sokolek, provázených sokolskou jízdou, 111 hudbami a čtyřmi tubačskými sbory, přes tři tisíce zástupců odbojářů, dělnických tělovýchovných jednot (DTJ) a Revolučního odborového hnutí (ROH) a pět a půl tisíce zahraničních hostů. Sokolské župy opět skandovaly při pochodu za bouřlivé odezvy diváků hesla vyjadřující především důvěru a **úctu prezidentu Benešovi**, ale i **nesouhlas s panujícími poměry**. Před prezidentskou lóží

na Staroměstském náměstí, kde se měla vojenským způsobem vzdát pocta Klementu Gottwaldovi, většina cvičenců pochodovala mlčky s odvrácenými hlavami, ihned za tribunou však začalo opět skandování hesel.

Hlavní sletové dny doprovázely **živelné demonstrace občanů v centru Prahy**, které pokračovaly ještě i v noci 6. července. První kolo represí, při nichž bylo během sletu zatčeno 237 a potrestáno přes 200 lidí, skončilo 12. července, kdy bylo vězením od pěti do čtrnácti dnů postiženo 31 osob. V novodobých českých dějinách se tak XI. všesokolský slet stal první velkou tělovýchovnou a kulturní akcí, při níž byl z politických příčin zatčen zhruba stejný počet lidí jako za kriminální delikty.

Iniciativa k protestům přicházela od členů a funkcionářů z jednot a žup, proti nimž směřovaly odvetné čistky nařízené komunistickým vedením a prováděné akčními výbory NF, resp. jejich sokolskými komisemi. Zahájení perzekucí vyvolalo **na počátku srpna 1948 vlnu protestů sokolských žup**, iniciovanou prohlášením vedení župy Moravskoslezské Jana Čapka v Ostravě a postupující od Ostravy a Orlové po Plzeň. Tzv. **oběžníková akce** (regionální sokolský tisk byl tehdy již převážně zastaven) nebyla předem organizovaná, i když nechyběly pokusy koordinovat postup župních orgánů ve větších regionech (např. na Ostravsku a ve Slezsku i na střední a severní Moravě). Veřejné sokolské protesty zastavilo v polovině srpna nasazení všech složek mocenského aparátu, rezoluce se však šířily ilegální cestou ještě v podzimních měsících. Komunistické vedení dalo volnou ruku StB, která zřejmě chtěla vykonstruovat protistátní sokolské spiknutí a uspořádat výstražný politický proces. Výsledky soudního přelíčení se sokolskými funkcionáři v Ostravě počátkem září 1948 však ukázaly, že vůči těmto praktikám existuje dosud odpor i v řadách justice.

Po úmrtí a pohřbu Edvarda Beneše komunistické vedení veřejně obvinilo sokolstvo z přípravy protistátního puče a vyhlásilo politiku tzv. **ostrého kurzu proti reakci**. Tento postup měl i mezinárodní aspekt, neboť představitelé KSČ ve vystoupení sokolů spatřovali důkaz o správnosti rezoluce Informbyra o jugoslávském vedení a stalinské teze o zostřujícím se třídním boji. Při drastických mocenských zásazích a represích **od září do prosince 1948** bylo vyloučeno nebo jinak postiženo více než **15 tisíc členů** a hlavně **nižších funkcionářů**, z nichž někteří byli dále pronásledováni a vězněni. Dověřila se tak závěrečná etapa destrukce Sokola a jeho přeměny v masovou organizaci NF, která ale ani po čistkách a vynucených vnitřních změnách neskýtala záruku loajality k režimu a až do opětovného rozdělení v roce 1952 se potýkala s řadou problémů.

Pohřeb Edvarda Beneše

V pátek **3. září 1948** v 18 hodin 10 minut v **Sezimově Ústí**, kde se po únoru 1948 usídlil, zemřel v důsledku kornatění mozkových cév prezident Edvard Beneš. Jeho zdravotní stav se od léta 1947, kdy jej postihl první záchvat mrtvice, dlouhodobě zhoršoval a koncem srpna 1948 byl již natolik vážný, že konzilium předních odborníků, které o něj pečovalo, přistoupilo k vydávání lékařských zpráv. První z nich zveřejnil denní tisk 31. srpna, poslední byla vydána bezprostředně po jeho smrti a tisk ji přinesl spolu s oslavnými články i s dalšími údaji ošetřujících lékařů o průběhu nemoci. Přesto mnoho lidí úřední zpráve o příčinách smrti nevěřilo a kladli ji spíše za vinu komunistům, jak to rozšiřovaly ilegální letáky. Ve chvílích, kdy vzhledem k napjaté vnitropolitické situaci i ekonomickým problémům začali kolísat a pochybovat i komunističtí funkcionáři, se Benešovo úmrtí stalo dramatickým katalyzátorem celospolečenské krize.

Týž den vláda na své mimořádné schůzi rozhodla o uspořádání **státního pohřbu**, který měl přispět k uklidnění politické situace a upevnění pozic komunistů, a pověřila jeho přípravou meziministerskou komisi. Pět dní mezi Benešovou smrtí a státním pohřbem, který se konal **8. září**, bylo ve znamení obrovského zájmu lidí veřejně vzdát poslední poctu zesnulému a zúčastnit se pohřbu, ale i do té doby nejrozsáhlejších politických demonstrací proti komunistickému režimu.

Krátce po oznámení Benešovy smrti se před jeho vilou sešlo přes pět set lidí, pozdě večer se přes tři sta občanů pokusilo demonstrativně pochodovat na Václavském náměstí a při zásahu Bezpečnosti bylo několik z nich zatčeno, v noci **spontánní projevy smutku** začaly i v dalších městech. Všude zaválaly černé prapory a státní vlajky na půl žerdi, v oknech a výkladech se objevily Benešovy fotografie a večer svíčky, lidé nosili odznaky s jeho portrétem. V podvečer se začali na **Václavském náměstí** scházet lidé ozdobení červenobílými karafiáty, kteří se později pokusili o tichou demonstraci, při níž bylo čtyřicet osob zadrženo. V neděli 5. září se přišlo ke katafalku v **Sezimově Ústí** poklonit na 50 tisíc lidí, další dva dny byl katafalk instalován v **Památníku odboje na Žižkově** a kolem něj dnem i nocí nepřetržitě postupoval průvod, který ráno 7. září měřil dva a půl kilometru a stále se prodlužoval. Účastníci se chovali důstojně, konflikty s Bezpečností začaly až před půlnocí při převozu rakve **do panteonu Národního muzea** a v napjaté atmosféře v ulicích Prahy, kam přes drastická opatření represivního aparátu přijížděly tisíce lidí, pokračovaly až do zahájení odpolední tryzny.

Mocenský aparát, zejména StB a KSČ, byl uveden do pohotovosti 3. září večer, kdy byli v Praze první zatčení, následující den v poledne byla vyhlášena **všeobecná pohotovost útvarů SNB** v Čechách. Od 4. září sílilo v českých zemích rozšiřování ilegálních protikomunistických letáků a nápisů a probíhalo zatýkání lidí i v dalších městech. Komunisté se od počátku obávali, že by se pohřeb mohl stát velkou politickou manifestací, a chtěli masovou účast občanů omezit pořádáním mimopražských tryzen a smutečních shromáždění v režii výborů Národní fronty. Přesto se do Prahy chystaly zájezdy z celé republiky, pro které bylo objednáno 120 zvláštních vlaků a ještě více autobusů a aut. Ty však musely být zrušeny, když komunistické vedení zahájilo 7. září **kampaň proti zájezdům**.

Stalo se tak poté, co představitelé Československé obce sokolské nabídli meziministerské komisi, že vytvoří na Václavském náměstí a Národní třídě špalír asi z 50 000 mužů v krojích a pomohou při zajištění pořádkové služby; kromě toho se chystala sokolská tryzna 7. září ve 20 hodin na nádvoří Tyršova domu. Informace o těchto akcích byly připraveny do *Sokolského věstníku* a vysílány rozhlasem. Ráno

7. září však zástupce ústředního akčního výboru Národní fronty nařídil tryznu telefonicky i prostřednictvím rozhlasu odvolat a na základě článku Účast Sokolstva na pohřbu, schváleného cenzurou, zastavil expedici *Sokolského věstníku* a dal skoro celý náklad zabavit; následoval postih zúčastněných osob.

Prakticky téměř současně komunistické vedení na základě zprávy, že sokolové chtějí oddělit rakev od Gottwalda a oficiálních hostů, i dalších poplašných zvěstí dodávaných StB vydalo příkaz **zabránit sokolům v příjezdu do Prahy**. Celý stranický aktiv byl uveden do pohotovosti, vláda vytvořila zvláštní komisi vedenou jejím předsedou, která měla činit potřebná opatření během pohřbu. Na nádražích se konaly kontroly a podle vyjádření Rudolfa Slánského dokonce komunisté a příslušníci Sboru národní bezpečnosti (SNB) kontrolovali cestující ve vlacích, svlékali sokoly z uniforem a zastavovali vlaky a autobusy. Během dne a hlavně noci ze 7. na 8. září Bezpečnost cílevědomě přilévala olej do ohně nepotvrzenými zprávami, že si sokolové v Praze rozdělují zbraně, mají zde ilegální tiskárnu apod. Stranické sekretariáty zase šířily neklid mezi dělníky v závodech, kde inscenovaly odesílání rezolucí požadujících tvrdý zákrok proti „reakci“.

Ráno 8. září se ve všech velkých závodech konaly schůze, po nichž vyrazily do ulic měst ozbrojené útvary a **hlídky Lidových milicí**. V Praze byly už v podvečer 7. září soustředěny stovky příslušníků SNB ze Slovenska, Státní bezpečnost byla posílena o 350 příslušníků z českých zemí, početné skupiny komunistů byly vyslány z pražských závodů. Mezi členy Lidových milicí, zajišťující se SNB pořadatelskou službu, bylo rozdáno 10 000 pušek a v den pohřbu bylo na Václavském náměstí a Národní třídě soustředěno 14 000 milicionářů (další dva tisíce čekaly na Pankráci), kteří podle ministra vnitra Václava Noska „psychologicky“ působili více než příslušníci SNB. **Tvrdość represivních opatření**, z nichž některá svým rozsahem předčila únorový převrat, dokládá i skutečnost, že do preventivní vazby bylo StB v den pohřbu vzato 79 osob a že od 4. září bylo v českých zemích zatčeno 249 a v Praze 263 osob a u značné části následovalo trestní řízení.

Tryzna zahájená v **panteonu Národního muzea** v 15 hodin i **smuteční průvod**, který až do 21 hodin procházel Národní třídou a nábřežím na Pankráci, proběhly v klidu. Několik set tisíc účastníků pohřbu na trase průvodu i v přilehlých ulicích respektovalo pietní ráz chvíle, při tryzně i v průvodu lidé plakali a hlasitě se loučili slovy: „Sbohem, pane prezidente, věrni zůstaneme.“ Kolem půlnoci byla rakev převezena v doprovodu ministrů národní obrany a vnitra **do Sezimova Ústí**, kde se 10. září za účasti nejbližších pozůstalých a představitelů vlády a parlamentu konal **vlastní pohřeb**.

Na rozdíl od Prahy byla na odpoledních tryznách organizovaných komunisty, kteří je chtěli zneužít proti „reakci“, v řadě měst jen malá účast, v některých pohraničních oblastech se z rozhodnutí komunistů vůbec nekonaly. Hned po státním pohřbu, 9. září 1948, označilo předsednictvo ÚV KSČ spontánní snahu statisíců lidí, zejména členů Sokola, důstojně se rozloučit s prezidentem Benešem za pokus o protistátní puč a využilo situace k vyhlášení tzv. **ostrého kurzu vůči reakci**. Přes všechny snahy a opatření komunistů byl ale pohřeb především velkou manifestací úcty k prezidentu Benešovi, jehož hrob se stal, zejména v roce 1949, kdy by prezident dovršil 65 let, doslova poutním místem, a nejmasovější poučnou demonstrací proti totalitnímu režimu.

Babice

V pozdních večerních hodinách **2. července 1951** byli **ve škole v Babicích** (nedaleko Třebíče) zastřeleni tři funkcionáři místního národního výboru a jeden poraněn. Útok provedli čtyři členové **místní ilegální protikomunistické odbojové skupiny**, inicioval jej a vedl údajný agent zahraniční zpravodajské služby **Ladislav Malý**, nárokující si roli koordinátora odbojové činnosti v kraji. O den později byla skupina vypátrána a po společném zásahu bezpečnostních složek a Lidových milicí Malý a další člen skupiny zahynuli, dva byli zraněni. Paralelně Státní bezpečnost zatýkala desítky skutečných i údajných spolupracovníků pachatelů. Babická tragédie se měla stát prologem tragédií dalších.

Již **12. července** začal první **soudní proces s „vrahy a teroristy“**, pojatý jako monstrózní divadlo, jehož smyslem nebylo posoudit vinu obžalovaných, ale zužitkovat neštěstí k vlastním cílům režimu. Výběr prvních čtrnácti obžalovaných, z nichž sedm bylo souzeno za vraždu, přičemž akce se zúčastnil jediný z nich, měl doložit propagandistickou tezi o spojení „bohatých“ sedláků (kulaků), římskokatolické církve a zahraničních teroristů. Tvrdý odpor sedláků ke kolektivizaci a dosud pevné postavení duchovních ve vesnickém společenství mělo zlomit **exemplární potrestání**. Výsledek soudního přelíčení, probíhajícího podle předem daných instrukcí Státní bezpečnosti a Ministerstva spravedlnosti, tomu odpovídal. Sedm obžalovaných, včetně dvou kněží, bylo odsouzeno k trestu smrti, vykonanému 3. srpna 1951, ostatní k vysokým trestům odnětí svobody. V listopadu následoval další proces, který skončil trestem smrti pro dalšího duchovního. Celkem bylo ve vztahu k babickému případu odsouzeno **jedenáct osob k trestu smrti a sto k vysokým trestům odnětí svobody**. Represe se nemilosrdně dotkla i příbuzných obětí, již 10. července (před prvním procesem!) rozhodl politický sekretariát ÚV KSČ nejen o udělení sedmi trestů smrti, ale i o nuceném přestěhování rodin odsouzených. Deportováni byli bez jakéhokoliv upozornění, bez možnosti odvozu věcí a do naprosto nevyhovujících podmínek.

Kolem celého případu zůstává dodnes řada nejasností. První záhadou je postava **Ladislava Malého**, u nějž existují náznaky spolupráce se Státní bezpečností, respektive nepřímého řízení jeho aktivit. Za těchto okolností nelze vyloučit možnost zapojení StB, která tragédii formou provokace iniciovala nebo nechala psychicky labilního Malého provádět nesmyslné akce, aniž včas zasáhla. Existují i nedoložená tvrzení o tom, že přestřelku přežil a dál žil civilním životem, podle některých údajů také své spolupachatele v obklíčení zastřelil či postřelil sám. Teze o **provokaci StB** také podporuje výběr potrestaných, neboť řada z nich (včetně dvou ze zmíněných kněží) byla zatčena dlouhou dobu před vraždami, bezprostředně po kontaktu s Malým. Skutečností je, že cílů procesu (ať už předem, nebo narychlo po babických událostech připravených) bylo v podstatě dosaženo. Odpor a odboj vůči režimu a konkrétně kolektivizaci byl rozvrácen, obyvatelé i katolická církev zastrašeni a režim získal další argumentační materiál k tažení proti svým domácím i zahraničním odpůrcům.

Bílá legie

Bílou legii tvořily **skupiny protikomunistického odboje**, vznikající po roce 1948 zejména **na území středního a východního Slovenska**. Nebyla to centrálně řízená organizace, ale více na sobě nezávislých skupin. Jejich členové dávali svůj odpor proti režimu najevo různým způsobem, od pasivní rezistence přes zpravodajskou činnost až po pokusy o ozbrojený odpor a teror. Činnost těchto skupin inspirovaly osoby z emigrace (poválečné i poúnorové) přicházející ilegálně na Slovensko a od dubna 1950 i vysílání **rozhlasové stanice Bílá legie** z amerického okupačního pásma v Rakousku (vysílání řídil nejprve emigrant Jozef Viccen, později i další osoby). Některé skupiny udržovaly spojení se zahraničím, další však spojení neměly, zpravodajskou činnost proto nevykonávaly a omezovaly se jen na rozšiřování vlastních řad.

Orgány Státní bezpečnosti prezentovaly Bílou legii jako masovou polovojenskou teroristickou organizaci řízenou ze zahraničí. Zdrojem této fikce byla činnost některých emigrantů v USA, kteří prostřednictvím mediální kampaně vytvořili záměrně **nadsazený obraz o Bílé legii jako masovém organizovaném partyzánském hnutí** operujícím ve slovenských horách. Prostřednictvím čs. velvyslanectví v USA se tato informace dostala na Ministerstvo národní bezpečnosti, které si ji osvojilo, a následně od orgánů StB, vyslaných na jaře 1951 na Slovensko, požadovalo odhalení takovéto organizace.

Skupiny Bílé legie byly silně **infiltrovány agenty StB**. Některé StB agenturně v plném rozsahu kontrolovala, o jiných naopak vůbec nevěděla a o jejich existenci se dozvěděla až později. V mnohých skupinách se objevily zbraně, pocházející částečně od agentů StB a částečně od odpůrců režimu, odhodlaných je použít. Násilné působení té které skupiny provokovali někdy agenti StB, i když podle dostupných pramenů zřejmě organizovaná provokace nedosáhla takového rozsahu jako např. při likvidaci skupiny Viliama Žingora a spol. koncem roku 1949.

StB zlikvidovala skupiny Bílé legie postupně od jara 1951 do jara 1952 v celostátně řízené **akci Duben**. Jako první byly na jaře 1951 „realizovány“ skupiny na **středním Slovensku**. Jejich skutečná „protistátní činnost“ byla však víceméně platonická a omezovala se jen na rozšiřování vlastních řad. Členové skupin byli navíc převážně dělníci (mnozí se aktivně zúčastnili SNP), což bylo pro režim nepříjemné, protože právě tyto vrstvy považoval za svou oporu. Souzena proto byla jen menší část vyšetřovaných osob a ani tresty nebyly příliš vysoké. Nejostřeji postupovala StB při likvidaci skupin Bílé legie na **východním Slovensku** na přelomu let 1951 a 1952. Situace zde nejvíce získávala formu ozbrojeného odporu a byli tu i mrtví. Právě zastřelení dvou příslušníků SNB při zatýkání vedoucího jedné skupiny Bílé legie Františka Bodnára bylo podnětem k urychlené „realizaci“ případu. Členové Bílé legie z východního Slovenska byli souzeni ve dvou velkých skupinách. Ve **skupině Ján Rešetko a spol.** bylo souzeno 39 osob. Tři byly odsouzeny k trestu smrti (J. Rešetko, F. Bodnár a B. Gruber) a popraveny. Ve druhé skupině bylo soudně stíháno a odsouzeno 29 osob, z toho **Michal Mihók** (mladší) k trestu smrti, který byl vykonán. Jako poslední byla v dubnu 1952 zlikvidována tzv. **piešťanská skupina Ernesta Strečanského a spol.** Z přibližně padesáti zatčených bylo 17 odsouzeno, tři osoby k doživotním trestům.

Brno 1951

Počátkem 50. let se začaly projevovat první příznaky ekonomické krize, do níž komunistický režim v Československu zabředával. Jedním z jejích projevů bylo snižování životní úrovně obyvatelstva a nedostatek spotřebního zboží. Vláda se musela potýkat s nadbytkem peněžních rezerv mezi lidmi, které nebyla schopna pokrýt odpovídající nabídkou zboží. Rozhodla se tedy omezit příjmy zaměstnanců, z politických důvodů to však nemohla udělat snižováním platů a mezd. Vhodný způsob se nabízel ve **zrušení vánočního příspěvku**, který byl po roce 1945 vyplácen všem kategoriím dělníků jako doplněk pravidelné měsíční mzdy a jehož výše závisela na věku pracovníka. Ještě v roce 1950 na II. všeodborovém sjezdu označovalo vedení odborů (ROH) jeho výplatu za jeden z úspěchů „péče o pracujícího člověka“. Nyní se vláda rozhodla jeho výplatu v co největší míře omezit. Proto na své 165. schůzi, konané 20. listopadu 1951, rozhodla o diferenciaci v jeho poskytování. Argumentovala tím, že vánoční příspěvek má povahu výlučně sociální, a tudíž na něj nemají nárok všichni, nýbrž jen sociálně slabší zaměstnanci. Určila tedy, že v roce 1951 bude vyplácen jen těm, jejichž průměrná mzda nebo plat za dobu od 1. června do 30. listopadu nepřesáhly po odečtení odměny za práci přesčas částku 3500 Kčs měsíčně. Avšak 22. listopadu 1951 přiznal Antonín Zápotocký v rozhlasovém projevu skutečný důvod: „I při tomto omezení bude náklad na výplatu vánočního příspěvku činit kolem dvou miliard 500 milionů korun. To je suma, která dělá starosti. Starost nekotví v tom, kde peníze opatřit. Starost kotví v tom, co za ně poskytnout.“

Vládní opatření z 20. listopadu 1951 vyvolalo mezi dělnictvem nespokojenost, která dostala nejvýraznější podobu v Brně a některých dalších městech tehdejšího Brněnského kraje. Zde přerostla ve **stávky, protivládní demonstrace** a spontánní kritiku komunistického režimu. K nejprudším projevům nesouhlasu došlo **21. listopadu 1951 v brněnské Zbrojovce**, přejmenované po únoru 1948 na Závod Jana Švermy. V továrně byla zastavena práce a její osazenstvo vyšlo do ulic, kde se přidávali zaměstnanci dalších podniků, textilních i strojírenských. V **centru Brna** se shromáždilo **8–10 tisíc lidí**, kteří zde provolávali protirežimní hesla, zaznamenan byl také útok proti úřadovně Státní bezpečnosti. Proti stávkujícím a demonstrantům byly **nasazeny oddíly Lidových milicí**, jimž se podařilo situaci zklidnit. Následujícího dne, 22. listopadu 1951, sice nepokoje pokračovaly, ale jen v omezené míře a do večera se je podařilo potlačit. Pro tuto dobu je charakteristické, že vedení KSČ proti stávkujícím dělníkům nepoužilo policii ani armádu, nýbrž se snažilo o politické řešení, a teprve když neuspělo, nasadilo oddíly Lidových milicí.

Policie sehrála svoji roli až při vyšetřování nepokojů a trestání jejich údajných organizátorů. Výsledkem její činnosti byl **politický proces se skupinou JUDr. Rejtar a spol.** Příznačné však je, že před soudem nestanuli skuteční organizátoři stávky, přestože úřady jejich jména znaly. Odsouzení byli naopak lidé, kteří sehráli jen roli okrajovou, byli však režimu z nějakého jiného důvodu nepohodlní.

Protestní akce proti vyhlášení peněžní reformy 1953

Peněžní, respektive měnová reforma byla připravována jako **akce tajná**, obyvatelstvo bylo v denním tisku, v rozhlase i na různých schůzích téměř do poslední chvíle přesvědčováno, že žádná měnová opatření nehrozí. Přesto již několik týdnů před jejím vyhlášením propukala **nákupní panika** a mezi obyvatelstvem se šířily nejrůznější zvěsti a informace o zamýšlených opatřeních. Zásady peněžní reformy byly poprvé oficiálně vyhlášeny v **rozhlasovém projevu tehdejšího premiéra Viliama Širokého** v sobotu **30. května 1953** odpoledne. Od této chvíle bylo možno registrovat řadu projevů nesouhlasu u obyvatelstva.

Od sobotního večera a noci a v následující neděli se odpor projevoval v individuální rovině. Bezpečnostní síly registrovaly reptání lidí v zábavních podnicích a centrech měst, na řadě nedělních schůzí pořádaných na všech stupních organizační struktury komunistické strany se objevily ojedinělé hlasy odmítající celou akci nebo kritizující vedoucí činitele státu za její přípravu, utajování a předchozí propagandistickou kampaň. Ojediněle odmítli předsedové organizační svolat tato vysvětlující, ale především souhlasná shromáždění.

Daleko masovější odpor však zaznamenáváme od pondělí **1. června 1953**, kdy především v továrnách došlo k větší koncentraci lidí, kdy ve výměnných střediscích rostla nervozita čekajících a kdy se obyvatelstvo mohlo se zásadami reformy seznámit podrobněji v denním tisku. Formy odporu byly relativně široké. Šlo především o akce individuální, šeptanou propagandu, tvorbu a **šíření letáků** apod. Letáků bylo zadrženo na území celé republiky značné množství. Byly psány rukou, na psacím stroji nebo tištěny primitivní ruční tiskárnou. Obecně odsuzovaly měnovou reformu, komunistickou stranu, její představitele apod. Ani v jednom dosud známém případě ovšem nedošlo na našem území k jejich masovější výrobě, např. na cyklostylu. Leták Hladová koruna – dar Sovětského svazu byl jako jediný vyroben profesionálně a ve větším počtu exemplářů, stalo se tak ovšem ve Spolkové republice Německo a na československé území byl dopravován balony. K letákům lze zařadit i některé materiály, které se objevily na nástěnkách v továrních halách. Bezpečnost zaznamenala i několik nesouhlasných nápisů na silnicích či zdech.

Šeptaná propaganda se šířila nesmírně rychle. Některá sdělení měla naprosto bizarní obsah, např. fáma, že nedávno zemřelý Klement Gottwald byl otráven, neboť s měnovou reformou nesouhlasil. K určitým formám odporu lze přiřadit i „švejkoviny“ – např. v Kladně fronta před výměnným střediskem začala zpívat budovatelskou píseň *Ted' už máme, co jsme chtěli*.

Daleko významnější však byly akce masového charakteru, tedy **stávky a demonstrace**, zahájené od 1. června 1953. Jejich počet je uváděn různě, v podstatě šlo o 120–130 stávek. Mezi nimi však byly značné rozdíly. V některých případech zastavila práci celá továrna, jindy šlo o stávku dílny nebo i jen několika jednotlivců. Požadavky stávkujících se týkaly většinou nejasností v poměru při vyplácení mezd či různých odměn, jen výjimečně se objevily požadavky obecnější (např. odvolání měnové reformy). První stávka propukla v brzkých ranních hodinách 1. června v Motorletu Velešín (její pacifikace se jako agitátor zúčastnil i pozdější komunistický předseda vlády Lubomír Štrougal), poslední byla zaznamenána 6. června v České zbrojovce Blatná. Některé stávky přerostly v demonstrace, kdy lidé opustili objekty závodů, a na určitý čas ovládly některá veřejná prostranství, kde se k nim přidaly i další občané.

Nejznámější jsou **události v Plzni**. Začaly stávkou ve Škodových závodech, dílnách Československých státních drah a v Elektrotrakci Doudlevec. Davy stávkujících v průvodech směřovaly **do centra města**. Zde se shromáždilo několik tisíc demonstrantů a jejich deputace požadovala na vedení národního výboru odvolání měnové reformy. Demonstranti posléze obsadili budovu národního výboru, ovládli městský rozhlas a úspěšně zaútočili na krajský soud. Demonstrující se nadále pohybovali v centru města, ale od 14. hodiny počala demonstrace zvolna skomírat. Paralelně se k Plzni začaly stahovat represivní složky. Proti zbytkům demonstrantů zasáhli příslušníci Sboru národní bezpečnosti, Státní bezpečnosti, Pohraniční stráž a Lidových milicí. Ve večerních hodinách, kdy bylo již centrum Plzně bez demonstrantů, byla narychlo zorganizována **protiakce**, tedy manifestace odsuzující předchozí demonstrace a souhlasící s reformou (během ní byl zničen i pomník T. G. Masaryka).

V pondělí 1. června vypukly **demonstrace rovněž v Praze**. Dělníci ČKD Stalingrad a Aero Praha se pokusili pochodovat do centra města. Přístupové cesty však přehradily kordony Lidových milicí, jejichž příslušníci podle výpovědí následně zajištěných postupovali vůči demonstrantům s nebývalou brutalitou.

Následující den byly bezpečnostními útvary v zárodku potlačeny **demonstrace v Horšovském Týně, v Horažďovicích** a demonstrace žen **v Ústí nad Labem**. Ohniska demonstrací se 3. června přenesla na Ostravsko, které zůstalo dosud relativně klidné. V samotné **Ostravě** stávka autobusové dopravy zablokovala jeden z hlavních dopravních uzlů a davy dělníků odcházejících z ranní směny zaplnily ulice. V centru krajského města se však menší hloučky podařilo rychle rozptýlit. Naopak v **Bohumíně** přerostla stávka v Bohumínských železárnách Gustava Klimenta v demonstraci na náměstí, ke které se přidali i mnozí další obyvatelé. Demonstrantům se podařilo ovládnout i vlakové nádraží. Proti shromážděným zasáhly nejen bezpečnostní složky, ale i armáda. V **Orlové** propukly demonstrace na jámách Žofie, Václav a Pionýr. Horníci zde ovládli závodní rozhlas, nepokoje však byly potlačeny Bezpečností a Lidovými milicemi. Mimo region Ostravska propukla demonstrace 3. června rovněž ve **Strakonících**. Jejím zárodkem byly stávky ve Zbrojovce a Fezku. Po krátké době byla demonstrace rozeznána Lidovými milicemi. Poslední demonstrace se uskutečnila 4. června ve **Vimperku**. Podíleli se na ní pracovníci Šumavanu a Armastavu. Byla potlačena jednotkami Pohraniční stráže.

Odpor obyvatelstva proti měnové reformě byl **poměrně rozsáhlý**. Jeho intenzita tehdejší mocenské špičky evidentně zaskočila a po zvládnutí situace přikročil režim k poměrně **tvrdé represí**. Jen u Krajského soudu v Plzni se konalo čtrnáct soudních procesů, v nichž bylo odsouzeno 331 osob i k několikaletým trestům odnětí svobody. Celkový počet zatčených v republice byl podle neúplných údajů větší než osm set občanů. Souběžně docházelo i k mimosoudní represí (propouštění ze zaměstnání, vystěhovávání z bytů apod.).

Majáles

V průběhu politického uvolňování v Československu po XX. sjezdu Komunistické strany Sovětského svazu v roce 1956 a v rámci boje proti tzv. kultu osobnosti vystoupili v dubnu a květnu téhož roku českoslovenští vysokoškolští studenti veřejně s kritikou pomalého provádění demokratizačních změn ve společnosti. V některých vysokoškolských městech uspořádali průvod, v němž kráčeli převlečení do různých masek a žertovných kostýmů, po němž zpravidla následovala studentská veselice, a tak navázali na tradici studentských majáles, která byla po komunistickém převzetí moci v roce 1948 přerušena. Přestože majáles byly do značné míry akcí recesní, odpovídající naturelu mladých lidí, byly současně také ostrým politickým protestem proti přežívajícím praktikám: studenti nesli transparenty s kritickými nápisy a provolávali obdobně politicky laděná hesla. Pořádání a charakter majáles ovlivnil významnou měrou II. sjezd Svazu československých spisovatelů, který se konal 22.–29. dubna 1956 a jehož průběh sledovala se sympatiemi větší část veřejnosti.

Už začátkem dubna 1956 se v aule **Matematicko-fyzikální fakulty Univerzity Karlovy** v Praze konalo **nepovolené shromáždění**, jehož se zúčastnilo na 300 studentů a zaměstnanců této školy, mezi nimi i značné množství komunistů. Probírali aktuální otázky politického vývoje v Československu a v Polsku, jehož příklad budil iluze, že komunistický režim lze reformovat. Podle svědectví účastníků všichni cítili, že „se něco musí udělat“. Organizátoři schůze si uvědomovali, že jejich aktivita je pod dohledem tajné policie, a proto se pro pořádání dalších shromáždění rozhodli využít Československého svazu mládeže (ČSM) – organizace, jež ve svých řadách soustřeďovala všechny studenty i mladé učitele a ostatní zaměstnance školy a navíc mohla legálně pořádat veřejná shromáždění.

Fakultní organizace ČSM svolala **velkou veřejnou schůzi na 26. dubna 1956**. „Sál praskal ve švech a vládla v něm bojová atmosféra,“ popsal její průběh jeden z účastníků. Po bouřlivé diskusi schválilo shromáždění rezoluci, která v příštích měsících výrazně ovlivnila smýšlení a postoje československých vysokoškoláků. Především ostře kritizovala tehdejšího ministra školství Františka Kahudu. Vedle vyřešení problémů ryze studentských žádala také splnění řady **požadavků obecně politických** jako např. „dodržování principů socialistické demokracie v praxi“, právo občana vědět, co je napsáno v jeho tzv. osobním spisu, pohotovější, přesnější a nezávislejší informovanost než dosud, zákaz rušení zahraničních rozhlasových stanic, omezení servility vůči SSSR, která se mj. projevovala i tím, že čs. rozhlas denně po skončení vysílání hrál sovětskou hymnu, a také vyvěšováním sovětských státních vlajek. Nejdůležitější však bylo, že studenti prohlásili, že nepovažují za správný názor, že „ústřední výbor (KSC) rozhoduje a musí rozhodovat o nejdůležitějších otázkách strany a státu“. Stejně zásadní a do té doby neslýchaný byl požadavek na revizi procesu se Slánským, potrestání osob, které umožnily užívání násilí při výsleších, a vyhlášení amnestie pro politické vězně po vzoru Polska. O schůzi i přijaté rezoluci dokonce přinesl 28. dubna 1956 informaci deník *Mladá fronta*.

Pražští studenti k prosazování svých požadavků využili i **prvomájového průvodu** a před hlavní tribunou, na níž stáli členové politbyra ÚV KSC, volali, že chtějí diskutovat. Studenti požadovali, aby rezoluce, kterou schválili 26. dubna, byla zveřejněna v denním tisku, a jejich zástupci o tom jednali 4. května i s ministrem školství Kahudou. Protože požadavek vysokoškoláků nebyl splněn, rozhodli se svoji rezoluci rozšířit také mezi posluchače ostatních vysokých škol v Československu. Přestože v řadách KSC se stále silněji ozývaly hlasy označující požadavky a chování studentů za „zcela nepřija-

telné“, nemohly proti nim mocenské orgány otevřeně vystoupit, neboť na jejich stranu se 11. až 13. května postavilo i zasedání ÚV ČSM. **Československý svaz mládeže** se rovněž zasadil o **povolení pořádat znovu majáles**, studentské veselice, které byly v Československu zakázány od roku 1948.

Majáles se konaly nejprve **12. května 1956 v Bratislavě** a proběhly bez konfliktů a v klidu. Situace v hlavním městě Slovenska se vyostřila až následujícího dne. V **Praze** se majáles konaly **20. května 1956**. Měly obdobný charakter jako v Bratislavě, jen s tím rozdílem, že jejich alegorie byla mnohem více politická a namířená **proti kultu osobnosti**. Na rozdíl od Slovenska v Praze také čas od času proti studentům zasáhli příslušníci policie v civilu a sebrali jim transparenty, které nejvíce urážely jejich politické cítění. Také v Praze majáles skončily bez incidentů. V obou případech však budily **pozornost široké veřejnosti**, v obou případech také byly angažovány směrem, který se vedení KSČ nezamlouval. Majáles – více či méně politicky laděné – probíhaly i v dalších československých vysokoškolských městech, například v **Olomouci** a v **Pardubicích**.

Politbyro opozičním náladám mezi studenty věnovalo pozornost 14. května 1956. O majáles informoval ministr vnitra Rudolf Barák a během jednání padaly radikální návrhy. Členové politbyra se demonstrací obávali. Nejdále šel Antonín Novotný, který žádal, aby ministr školství František Kahuda doručil na vysoké školy upozornění, „že budou zavřeny“. Žádný z radikálních požadavků však neprošel a ministr vnitra Barák dostal za úkol „sledovat vývoj situace a v případě potřeby svolat politické byro ÚV KSČ k provedení nutných opatření“. Ale nebylo toho třeba, veřejné demonstrace studentů se už neopakovaly a politbyro se k projednávání situace na československých vysokých školách vrátilo až 5. února 1957.

Přestože zejména zkouškové období, které nastalo, zabránilo dalším protestním akcím studentů, klid mezi vysokoškoláky nenastal. Naopak, rozvíjela se mezi nimi agitace za prosazení obecněji pojatých požadavků. Mezi studenty vyvolávala neklid především zpráva, že má být zrušena vojenská příprava na vysokých školách a že budou muset po skončení studií nastoupit na dva roky do kasáren. Proto požadavek zkrácení vojenské služby zaujímal mezi jejich přáními významné místo. Chtěli však také obnovu akademických titulů, zvýšení stipendií atd. Politbyro si stěžovalo, že pro tyto požadavky se „podařilo získat značnou část poctivých studentů“, především v Praze, Bratislavě a v Hradci Králové. Vyčítalo jim také, že „nedovedli rozpoznat, že takové požadavky slouží jen k vytvoření masové základny pro prosazení reakčních cílů“. Za zvláště znepokojivé pokládali, že se „našli dokonce i mnozí komunisté, kteří nesprávné názory podporovali“.

Protestní akce studentů v Bratislavě 1956

První spontánní vystoupení vysokoškolských studentů proběhlo v noci **17. ledna 1956** na internátu v Suvorovově ulici v Bratislavě. Studenti Filozofické a Právnické fakulty UK protestovali proti rozhodnutí ministra obrany Alexeje Čepičky o **prodloužení základní vojenské služby** pro vysokoškoláky. Na shromáždění s prvky studentské recese se v internátní jídelně sešlo **200–300 studentů**. Vzhledem k tomu, že účastníci shromáždění byli oblečeni v pyžamu, mluví se o „**pyžamové revoluci**“. Třebaže motivace této akce nebyla politická, bratislavští funkcionáři KSS ji tak interpretovali a zúčastněné vyšetřovala StB a student **Ján Beňo** byl obviněn z organizace celé akce a vyloučen z KSČ.

Projevy nespokojenosti mezi vysokoškoláky v Bratislavě, ale i v jiných městech Slovenska, zesílily v květnu 1956 pod vlivem „diskuse“ ve společnosti po XX. sjezdu KSSS, na němž byl odsouzen tzv. kult osobnosti J. V. Stalina. Nespokojenost byla též odezvou na vystoupení vysokoškoláků v Praze, na kterém nastolili jednoznačně politické požadavky. S pozitivním ohlaselem veřejnosti se setkal **studentský karneval** uspořádaný **12. května 1956** v bratislavských ulicích. Přestože byl organizován oficiálním ČSM, masky a alegorické vozy v průvodu signalizovaly nespokojenost studentů se situací na vysokých školách i s panujícími politickými poměry – např. ve vztahu mezi ČSR a SSR a absencí akademické svobody. Vedení KSS sice nevystoupilo otevřeně proti nespokojeným vysokoškolákům, tisk však reagoval na karneval negativně.

Přesto diskuse mezi studenty pokračovaly a **14. května 1956** na internátu Mladá garda patřícímu Slovenské vysoké škole technické (SVŠT) proběhlo první **spontánní shromáždění 1200 vysokoškoláků**, které nebylo organizováno ČSM. Popudem bylo stržení rezoluce studentů pražské Strojní fakulty VUT pracovníky aparátu ÚV KSS z internátní nástěnky. Studenti podpořili pražskou rezoluci a zvolili si tzv. **deklarační výbor, nezávislý na ČSM**. Jeho členy se stali **Lubomír Mrňa, Ladislav Kliman** a **Richard Volek**. V rezoluci požadovali zkvalitnění podmínek studia. Některé požadavky měly politický charakter (zkrácení základní vojenské služby pro vysokoškoláky, provádění „veřejné kádrové politiky“ a projevy nespokojenosti s dogmatickým charakterem přednášek marxismu-leninismu). Dále žádali publikování textu rezoluce v denním tisku. Tento text se dostal i na ostatní internáty a vysoké školy v Bratislavě, kde se v následujících dnech (15. a 16. května 1956) konala další shromáždění organizovaná nezávisle na ČSM. V čele deklaračního výboru studentů v internátu v Suvorovově ulici byl **Jozef Jablonický**. Na tomto internátu studenti vypískali přítomné univerzitní funkcionáře KSS Petra Colotku a Pavla Ondruse. Zkrácení základní vojenské služby i ustanovování akademických funkcionářů na časově omezené funkční období požadovali i studenti a pracovníci Veterinární fakulty Vysoké školy zemědělské v Košicích. Přestože požadavky v rezolucích slovenských vysokoškoláků neměly tak otevřeně politický charakter jako v Praze, zazněly v diskusích i názory požadující radikálnější demokratizaci veřejného života. Vedení KSS v čele s Karolem Bacilkem se obávalo, že studentská shromáždění mohou přerůst do pouličních demonstrací, a bylo rozhodnuto jim za každou cenu zabránit. Do pohotovosti byly uvedeny jednotky Lidových milicí. Na vysoké školy byly vyslány tzv. **dělnické delegace z průmyslových podniků**, jejichž úkolem bylo demobilizovat studenty. Situace se vyhrtila **16. května 1956**. Z obav před propuknutím demonstrací přislíbilo vedení KSS **přetištění tzv. pražské rezoluce**, se kterou se bratislavští vysokoškoláci ztotožnili. Následující den byla rezoluce zveřejněna v deníku *Smena*,

a to společně s již schváleným usnesením ÚV KSČ o částečné nápravě situace na vysokých školách. Rezoluce bratislavských vysokoškoláků byla publikována jen v bratislavském regionálním vydání deníku *Smena*, kde zároveň vyšly útočné články proti autorům rezoluce.

Události na vysokých školách v květnu 1956 byly jednou z příčin **zprísnění politických kritérií pro přijetí studentů na střední a vysoké školy** od podzimu 1956 a také pro udělování stipendií. První postihy vůči účastníkům tzv. studentských diskusí nebyly přísné a omezovaly se jen na nepřidělování internátu, nepřidělování nebo odmítání stipendií apod. Pramenilo to mimo jiné z neochoty pedagogů sáhnout i přes nátlak centrálních úřadů (např. pověřenec školství a kultury Ernest Sýkora) k represím a z přetrvávání politického uvolnění do podzimu 1956. Až poté začaly **disciplinární komise na fakultách** aktivně působit. Nejméně sedm studentů bylo za své aktivity v květnu 1956 vyloučeno ze školy, jako příčina se jen v ojedinělých případech uvádělo vystoupení během „studentských událostí“.

Na podzim 1956 bylo zahájeno **propouštění „politicky nespolehlivých“ vysokoškolských pedagogů**, přičemž jako zdůvodnění posloužilo vystupování během studentských shromáždění v květnu 1956. Právě proto byla při prověrkách v roce 1958 na vysokoškolské pedagogy uplatňována stejná kritéria jako na pracovníky centrálních úřadů. O osudu studentů rozhodovaly nové disciplinární komise na jednotlivých fakultách, mnozí z nich byli v letech 1957–1958 ze školy vyloučeni. Jako jeden z důvodů byla v mnoha případech kromě třídního původu či někdejší politické příslušnosti rodičů uváděna aktivita v květnu 1956.

Strahovské demonstrace

Dne 31. října 1967 po 21. hodině vyšlo 1500–2000 studentů Vysokého učení technického v Praze z kolejí na Strahově směrem do středu města. Bezprostřední příčinou jejich spontánní demonstrace byl dlouho-trvající havarijný stav elektrického osvětlení, přívodu teplé vody a tepla do budov kolejí. Demonstranti nesli v rukou zapálené svíčky a volali: „Chceme světlo!“ Spíše ojediněle se ozývaly výkřiky, že by se mělo jít nahoru na Hrad, kde právě zasedal ÚV KSČ. Městská správa VB reagovala na zprávu o pochodu tím, že zatarasila východ z Nerudovy ulice na Malostranské náměstí pomocí sedmi hlídkových vozů a asi 25 svých příslušníků. Ti se snažili studenty přemluvit, aby zanechali protestu, a začali je pomocí vozů a s použitím obušků vytlačovat zpět ke Strahovu. Studenti ustupovali, v úzké a příkré Nerudově ulici byla řada z nich zraněna najíždějícími vozy a obušky. Velitelství VB si mezitím od předsednictva ÚV KSČ vyžádalo souhlas k zásahu.

Příslušníkům VB se podařilo vytlačit studenty až na Strahov, kolem 23. hodiny se stáhli a nechali v areálu kolejí jen hlídku a tři vozy. Mezi studenty se však rozšířila zpráva, že byli zadrženi tři účastníci pochodu, začali se znovu srocovat a žádali jejich propuštění. VB však po jednání se správou kolejí propustila pouze dva a třetího odvezla na velitelství. Protesty studentů sílily, ozývaly se kritické hlasy na adresu VB i státních orgánů. Před koleje přijížděly další hlídky VB a snažily se vytvořit kordon proti studentům, kteří se vydali na pochod směrem k Dlabáčovu. Při provádění zákroku se kordon rozpadl, velitel nebyl schopen jednání svých mužů kontrolovat. Jejich agresivita vzrostla, začali používat slzný plyn, napadení se bránili kamením, další studenti házeli z oken na příslušníky VB různé předměty, z obou stran se ozývaly výhrůžky. Jednotlivé skupinky policistů vnikly do tří bloků kolejí a tam opět brutálním způsobem zasahovaly proti studentům (včetně těch, kteří se demonstrace neúčastnili), mlátili a kopali do ležících apod. Teprve kolem jedné hodiny po půlnoci byl obnoven klid. Po zákroku vyhledalo třináct studentů lékařské ošetření, dva byli zraněni vážně. Údajně došlo také k menším zraněním tří policistů.

Zárok VB vyvolal množství **protestních rezolucí vysokých škol**. ÚV ČSM dne 19. listopadu 1967 odsoudil demonstraci studentů, zároveň však poukázal na neřešené nedostatky na všech pražských kolejích a vysokých školách. Situaci na zařízeních VŠ se zabývala komise ÚV KSČ pod vedením ministra školství Jiřího Hájka, na základě jejího šetření bylo 28. listopadu přijato usnesení o reorganizaci správy účelových zařízení VŠ, o prošetření podněcovatelů protisocialistických nálad z řad studentů, ale také stížností demonstrantů na brutální zásahy členů VB. Podle hlášení MV z března 1968 bylo sedm útočníků dodatečně kázeňsky potrestáno, mezi nimi i pracovníci městské správy VB.

Hnutí revoluční mládeže

Část československé mládeže, především studentů, ovlivnila koncem 60. let tzv. **nová levice na Západě**, která odmítala západní systém, ale kritizovala i socialismus ve východní Evropě. Prostřednictvím **Petra Uhla** navázala osobní kontakty s jejími představiteli a mluvčím radikálních studentů **Rudim Dutschkem**, který v dubnu 1968 navštívil Prahu, ale i s pracovníky IV. internacionály.

Hnutí revoluční mládeže (HRM), nazývané též **Revoluční socialistická strana** (Československo), založila skupina mladých lidí **2. prosince 1968** na schůzce ve vysokoškolských kolejích Větrníků. Klíčovou úlohu při tom hráli studenti Filozofické fakulty UK v Praze **Jan Frolík**, **Egon Čierný**, **Jaroslav Suk** a **Jaroslav Bašta**, kteří spolupracovali s Petrem Uhlem. Studenti tvořili asi polovinu členů, zastoupení však byli i dělníci (asi 10–20 %) a intelektuálové. Vznik HRM byl výrazem radikalizace části mladé generace, která se nechtěla smířit s okupační zemí armádami pěti zemí Varšavské smlouvy v srpnu 1968, odmítala stalinský a byrokratický socialismus, ale nesouhlasila ani s kompromisními postoji Dubčekova vedení a jeho vírou v možnost pokračovat v reformní politice.

Svůj program formulovali členové organizace v Zakládajícím manifestu Hnutí revoluční mládeže i v dalších dokumentech. **Současný systém nepokládali za socialismus**, nýbrž za režim centralistický, byrokratický a autoritářský, neboť moc mělo v rukou mocenskybyrokratické centrum podřízené sovětskému. Ideologií byrokracie se stala zkomolená a zneužitá proletářská ideologie, která neměla nic společného s marxismem. Cílem hnutí byla **antibyrokratická revoluce** a vytvoření **nové společnosti založené na samosprávě**, v níž orgány moci představovaly rady pracujících jak na pracovištích, tak v obcích. HRM nechápal tento program jen jako vizi, ale budovalo svou organizaci jako akceschopnou. Podle členů hnutí nelze získat svobodu darem, ale musí se za ni bojovat. Rozhodujícím činitelem v boji se měla stát dělnická třída, ale důležitou roli měli sehrát studenti a mládež. Zakládající manifest byl sice zveřejněn na Filozofické fakultě UK, ale skupina přešla záhy po srpnových událostech v roce **1969 do ilegality**, i když se nevzdávala možností využívat legálních organizací. Vznikly **tři asociace**, které se dělily na menší buňky, v jejichž čele byli volení koordinátoři, kteří buňky zastupovali v koordináčním výboru. Tato organizační struktura byla zakotvena v návrzích stanov, které však nebyly nikdy schváleny.

HRM reagovalo i na některá opatření nového mocenského centra, zvláště na politické procesy, jimž chtělo zabránit stávkami. Letákem **Výzva k solidaritě** vyzvalo k takové akci v souvislosti se zatčením několika signatářů **Deseti bodů**. HRM se podílelo také na přípravě demonstrace k prvnímu výročí 21. srpna v roce 1969 rozšiřováním několika tisíc letáků s názvem **Všem, všem, všem**, v němž vyzvalo k protestním akcím. Důsledky zásahu ozbrojených sil proti demonstrantům zaznamenalo v Částečné zprávě o vraždách spáchaných v noci z 20. na 21. srpna 1969.

Státní bezpečnost pronikla do HRM pomocí agenta a v **prosinci 1969** byli její členové **zatčeni**. Prokurátor obžaloval 19 osob pro podvracení republiky podle § 98, odsouzeno bylo celkem 16 mladých lidí, mezi nimi Němka a Francouz. **Soud** se konal v Praze **od 1. do 19. března 1971** a tresty byly vysoké. Hlavní obžalovaný **Petr Uhl** byl odsouzen na čtyři roky odnětí svobody. Soud byl **prvním velkým politickým procesem** v Československu **po srpnové okupaci** a nástupu G. Husáka do čela KSČ. Jeho záměrem bylo také zastrašit obyvatelstvo. Vyvolal protesty po celém světě, ozvala se mj. skupina francouzských intelektuálů jako Jean-Paul Sartre či Ernest Bloch. V řadě amerických i evropských měst se uskutečnily demonstrace na podporu odsouzených.

Vliv Hnutí revoluční mládeže zůstal omezen na úzkou skupinu studentů a intelektuálů a až na malé výjimky se mu nepodařilo proniknout mezi dělníky. Jeho význam spočíval v tom, že se bez vyčkávání změn v Moskvě aktivně postavil proti okupaci a odmítl sovětský typ socialismu.

Černá kniha

„Černá kniha“ je označení publikace, jejíž přesný název zní *Sedm pražských dnů 21. 8. – 27. 8. 1968. Dokumentace*. Pojmenování „Černá kniha“ bylo odvozeno od černé barvy obálky. V dokumentaci, kterou vydal v listopadu 1968 Historický ústav ČSAV, jsou publikována prohlášení, novinové články, texty letáků, záznamy rozhlasového vysílání a osobní svědectví, doplněné dokumentárními fotografiemi a fotografiemi plakátů, pouličních nápisů a texty průpovědek a říkanek, v nichž je zachyceno dění v hlavním městě Československa během prvního týdne po okupaci republiky armádami pěti států Varšavské smlouvy. Navíc je v knize publikován text komuniké vydaného po návratu československých představitelů z moskevského jednání a reakce občanů na něj. Tedy až po 28. srpnu 1968. Celkový rozsah původní brožované publikace vydané na podzim 1968 byl 494 stran textu a fotografické přílohy.

Myšlenka na sestavení edice dokumentů zachycujících průběh prvního týdne okupace v Praze se objevila bezprostředně po vpádu vojsk, kdy zaměstnanci ústavu zprvu spontánně přinášeli a shromažďovali stále větší množství materiálů reagujících na okupaci a její průběh. Oficiálně přednesl návrh připravit k publikování pramennou dokumentaci František Graus na celoustavním shromáždění dne 28. srpna 1968. Práce na edici se ujalo oddělení nejnovějších dějin, přímými koordinátory pak byli Milan Otáhal a Vilém Prečan. Práce na dokumentaci pokračovaly celé září. V prvním říjnovém týdnu byla provedena konečná redakce rukopisu. Během října a začátku listopadu byla dokumentace vytištěna a v polovině listopadu byl její náklad čítající 2910 výtisků distribuován mezi osm set vybraných adresátů v českých zemích. Mezi ně patřily zejména státní, podnikové a závodní archivy a knihovny, archivy a sekretariáty ústředních státních a politických institucí a jiných společenských organizací, vědecké instituce a vysoké školy i několik jednotlivců, významných představitelů společenského a kulturního života. Pro distribuci na Slovensku bylo vyhrazeno pět set výtisků a jejich rozdělení proběhlo v prosinci, po tajném převozu do Bratislavy, podle podobného klíče.

Sedm pražských dnů se tedy v roce 1968 nedalo koupit v žádném knihkupectví, přesto se vydání dokumentace setkalo u široké veřejnosti se značným ohlasem. Na adresu Historického ústavu přicházely často dojemné dopisy od občanů, kteří děkovali historikům za to, že nenechali hanobit národ a přispěli ke vzkříšení národní hrdosti. Také v demokratických státech Evropy i v zámoří vyvolala dokumentace velký zájem. Informace o vzniku a obsahu knihy přinesla hned začátkem prosince 1968 řada renomovaných deníků a během prvních měsíců roku 1969 byly v několika zemích publikovány i překlady celé publikace. Ohlasy ale nebyly jen kladné. První odezva ÚV KSČ se omezila jen na žádost o podání informace o účelu vydání dokumentace. Mnohem ostřejší ale byla reakce sovětského vedení a Leonida Brežněva. Ten při jednáních s československou delegací 7. a 8. prosince 1968 v Kyjevě tloukl „Černou knihou“ o stůl a křičel, že je to důkaz, že tzv. normalizace nijak nepostoupila. Dne 27. prosince zaslala sovětská vláda vládě československé ostrou protestní notu, ve které je dokumentace mimo jiné charakterizována jako „akt hrubého porušení moskevských dohod, pomluva politiky Sovětského svazu a urážka sovětského lidu“. Dále Sovětský svaz požadoval okamžité zastavení rozšiřování a stažení publikace a povolání k odpovědnosti osob, které se podílely na jejím vydání. V odpovědi z 20. února 1969 se československá vláda ještě za historiky postavila. Připustila sice možné zneužití dokumentace a nařídila její stažení, ale žádným způsobem nedala podnět k postihu jejích autorů.

Nástup nového vedení komunistické strany v dubnu 1969 a zahájení politiky tzv. normalizace s sebou ale přinesly změnu postoje odpovědných československých představitelů. V průběhu jarních a letních měsíců roku 1969 se množí tiskové i verbální **útoky proti celému Historickému ústavu** jako sestaviteli a vydavateli dokumentace a následující tlak ze strany etablované moci byl pak ve věci „Černé knihy“ už veden se snahou o postižení konkrétních osob. Hlavní „právní“ oporu měl tento proces v zákoněm opatření předsednictva Federálního shromáždění č. 99/1969 Sb., o některých přechodných opatřeních nutných k upevnění a ochraně veřejného pořádku. První obětí čistek z řad pracovníků Historického ústavu byl tehdejší ředitel akademik **Josef Macek**. Ten se snažil kampaň vedenou proti Historickému ústavu zastavit a přebral plnou politickou i odbornou odpovědnost za všechny důsledky vydání a rozšiřování dokumentace. To ale nestačilo.

V závěru roku 1969 bylo rozhodnuto, že **reorganizací projde celý Historický ústav**. Normalizátoři toto přední vědecké pracoviště totiž považovali za místo, „kde se projevovala řada protimarxistických tendencí, které vedly k hrubému zkreslování pohledu na historický vývoj“, a za jejich vyvrcholení pokládali vydání zvláštního čísla *Československého časopisu historického* v srpnu 1969 a publikace *Sedm pražských dnů*. V důsledku reorganizace, zahájené 1. března 1970, bylo nejdříve **zrušeno oddělení nejnovějších dějin**. Bylo vybráno jako zřejmý viník zpracování dokumentace. Vyvrcholením celého procesu byl konkurz na místa vědeckých a odborných pracovníků v květnu 1970, jehož výsledkem byl nucený odchod dvaceti z nich. Existenční postih poloviny pracovníků ale nestačil. V očích normalizátorů byla práce a působení historiků v uplynulých letech tak závažným proviněním, že považovali za nutné alespoň některé z nich stíhat trestně. Jako záminka pro zahájení trestního stíhání bylo opět vybráno sestavení a publikování dokumentace *Sedm pražských dnů*.

Trestní stíhání ve věci trestného činu podle §104 trestního zákona – hanobení státu světové socialistické soustavy a jejího představitele, s nejvyšší trestní sazbou dva roky odnětí svobody, zatím proti neznámému pachateli, začalo 20. července 1970. Dne 24. února 1971 sdělil vyšetřovatel Státní bezpečnosti major Oldřich Noga prokuratūře České socialistické republiky předběžný výsledek vyšetřování. Jeho závěrem bylo, že na základě řady svědeckých výpovědí, které se ve své podstatě shodují v tom, že za skladbu, vydání a distribuci publikace *Sedm pražských dnů* nesou plnou odpovědnost **Milan Otáhal, Vilém Prečan a Viktorie Čečková**, a proto bude proti těmto třem dne 2. března 1971 zahájeno **trestní stíhání** na svobodě. Během dalšího vyšetřování došlo v případě ke dvěma závažným změnám. V první řadě byla změněna kvalifikace údajné trestné činnosti obviněných. Původní obvinění z hanobení státu světové socialistické soustavy a jeho představitele bylo překvalifikováno na pobožování podle § 100 tehdejšího trestního zákona, s nejvyšší sazbou tři roky odnětí svobody. Druhá změna se týkala počtu obviněných. Dne 30. června 1971 vyšetřovatel zastavil trestní stíhání Viktorie Čečkové. Své rozhodnutí odůvodnil tím, že byla v době svého zaměstnání v Historickém ústavu, a tudíž i v době sestavování dokumentace, vůči M. Otáhalovi i V. Prečanovi v podřízeném postavení, ve kterém nemohla nést odpovědnost. Trestní spis proti M. Otáhalovi a spol. byl zpracován do začátku srpna roku 1971 a v polovině téhož měsíce bylo vyšetřování pro forma ukončeno seznámením obviněných s výsledky vyšetřování.

Represivní postup proti dvojici československých historiků nezůstal utajen před zahraniční veřejností. Ve Velké Británii organizoval kampaň na podporu obou vědců jejich bývalý kolega z Historického ústavu Mikuláš Teich, který požádal o pomoc řadu významných britských vědců. Americké kolegy požádal o pomoc pro M. Otáhalu a V. Prečana dopisem ze 14. září 1971, adresovaným americkému historikovi českého původu Radomíru Lužovi, Jan Tesař. Na Lužův podnět zaslala skupina amerických historiků 7. října 1971 protestní dopisy přímo prezidentovi Ludvíku Svobodovi a Gustávu Husákovi.

I přes odpor světové odborné veřejnosti obvodní prokurátor pro Prahu 1 dne 6. března 1972 podal u obvodního soudu na M. Otáhalu a V. Prečana obžalobu. Po necelých šesti týdnech byla ale stažena a uložena v trezoru. Náhlý obrat v celém případě je s největší pravděpodobností možné vysvětlit změnou stanoviska politických orgánů. Ve stejné době bylo totiž odloženo i několik dalších politických kauz souvisejících s rokem 1968. Tento postoj ale zřejmě nemohlo tehdejší československé vedení zaujmout

bez konzultací se Sovětským svazem a jeho představiteli nebo bez jejich pokynu. Sovětské vedení tedy nejspíše rozhodlo vzhledem k celkové politické situaci československé události roku 1968 už nijak nepřipomínat, a proto bylo od soudního přelíčení i v případě M. Otáhal a V. Prečana upuštěno.

Tím ale celá kauza neskončila. V roce 1973 příslušné orgány nevěnovaly včas dostatečnou pozornost důsledkům únorové amnestie prezidenta republiky, která se vztahovala i na trestný čin pobuřování, z něhož byli oba obviněni. Tak se stalo, že když M. Otáhal a V. Prečan v dubnu roku 1974 požádali o písemné potvrzení zastavení jejich trestního stíhání, došlo ke zpětnému, platným zákonům odporujícímu překvalifikování trestného činu, tentokráte podle § 98 trestního zákona na podvracení republiky s vyšší trestní sazbou. Proti postupu Generální prokuratury České socialistické republiky neúnavně protestoval hlavně M. Otáhal. V březnu roku 1976 bylo proto na generální prokuratuře vypracováno nové stanovisko k celému případu, kde bylo překvalifikování trestného činu označeno za zákonné. Svůj souhlas s tím vyjádřil podpisem i generální prokurátor ČSR Jaroslav Krupauer. Trestní stíhání proti M. Otáhalovi bylo proto zastaveno až v roce 1980. V. Prečan se v červenci 1976 vystěhoval z Československa. V jeho případě bylo trestní řízení pouze přerušeno a s konečnou platností zastaveno až v roce 1990.

Brněnští socialisté proti tzv. normalizaci

V průběhu roku 1968 se členská základna **městské organizace Československé strany socialistické (ČSS)** v Brně výrazně rozrostla. Zatímco počátkem roku měla 180 členů, na podzim to již bylo takřka desetkrát více. Do strany se vraceli bývalí členové předúnorové Československé strany národně socialistické, v ještě větší míře však přistupovali lidé mladí, takže průměrný věk nově přijímaných členů byl 37,8 roku. Většina z nich do ČSS vstupovala s úmyslem přetvořit ji v nezávislou politickou sílu, která by se aktivně zapojila do probíhající transformace společnosti. Velkou roli v brněnské organizaci ČSS sehrály výrazné osobnosti, které do ní vstoupily v lednu až březnu 1968: **Jaroslav Mezník, Zdeněk Pokorný, Jarmila Potměšilová, Jan Schopf, Milan Šilhan** s manželkou **Brigitou Šilhanovou, Alois Vyroubal** a **Petr Wurm**. Ti – bez ohledu na platný organizační řád ČSS – založili v rámci brněnské organizace **diskusní klub**, který se stal organizátorem vnitrostranických změn, působil na dosavadní funkcionáře, aby zaujímal radikálnější postoje, a navazoval kontakty se stejně smýšlejícími členy v jiných částech republiky. Jeho členové se podíleli na vzniku nových místních organizací strany a také na zakládání závodních organizací ČSS v brněnských podnicích. Díky činnosti diskusního klubu se v brněnské městské organizaci vytvořila početná skupina stejně smýšlejících členů, která na městské konferenci 23. listopadu 1968 dosáhla úspěchu při volbě nového Městského výboru ČSS v Brně a obsadila v něm významné pozice.

Nově zvolený městský výbor, jehož předsedou se stal **Jan Schopf**, vyvíjel aktivní činnost a odmítal ustoupit politickým tlakům vyvíjeným ústředním výborem ČSS zejména poté, co do čela KSČ nastoupilo Husákově vedení, které začalo vyžadovat, aby se nekomunistické strany Národní fronty navrátily k praxi běžné před rokem 1968. Z tohoto důvodu rozhodlo předsednictvo ÚV ČSS **městský výbor v Brně rozpustit** a místo něj jmenovalo správní komisi. Několik členů rozpuštěného výboru bylo ze strany vyloučeno, řada jiných vystoupila sama. Politické práce se však nevzdali. Scházeli se nyní v soukromých bytech, jejich činnost pozvolna nabývala **protirežimního ilegálního charakteru**. Členové skupiny navázali kontakt s ostatními opozičními iniciativami, s nimiž vypracovávali společnou **názorovou platformu**, kterou nazvali Malý akční program Československého hnutí za demokratický socialismus; podle něj také celá skupina přijala svůj název – **Československé hnutí za demokratický socialismus**. Ve dnech 31. ledna a 1. února 1972 Státní bezpečnost proti skupině udeřila a její členy pozatýkala. Mnozí z nich skončili před soudem jako obžalovaní z členství v protistátních skupinách MUDr. Šilhan a spol. a MUDr. Zbyněk Novotný a spol. a byli odsouzeni k poměrně vysokým trestům odnětí svobody.

Charta 77

Charta – nezávislá občanská iniciativa v letech 1977–1992 v Československu, usilující o důsledné plnění demokratických požadavků, zejména občanských práv a svobod, po pražském jaru 1968–1969 nejvýznamnější událost v období komunistického režimu. Byla vyvrcholením aktivity nekonformních občanů, kteří se nesmířili s pookupačním režimem a nekompromisně odmítali autoritativní systém moci, vládnoucí pomocí politických a policejních represí.

Občanský odpor proti režimu v letech 1970–1977 prošel třemi fázemi: **opozice v prvních letech tzv. normalizace** byla výrazně **politická**, vycházela z reformních myšlenek pražského jara, byla silně konfrontační vůči režimu a představovali ji hlavně **komunisté, nezávislí socialisté a revoluční mládež**. Normalizační vládcí se se svými oponenty tvrdě vypořádali v politických procesech s následným vězněním, či alespoň tvrdými existenčními represemi. V polovině 70. let tento způsob opoziční činnosti ztrácel v důsledku tvrdých represí na síle.

Druhou fází boje politických oponentů bylo **vystoupení jednotlivých osobností**, většinou veřejně známých a populárních, jako byli např. **A. Dubček, J. Škvorecký, V. Havel, P. Kohout**, kteří se formou dopisů adresovaných nejvyšším představitelům státu pokusili o kritický dialog. Rovněž jejich iniciativa zůstala bez odezvy. Poznání, že politická forma odporu je v rámci totalitarismu neprůchodná, vedlo k úvahám o jiné taktice.

Zakladatelé Charty přišli s myšlenkou, že jediné možná, schůdná a **efektivní cesta odporu je forma zákonná**, tj. na základě oficiálních, státem přijatých zákonů upravujících občanská, politická, sociální, hospodářská a kulturní práva. Tato tzv. **nepolitická politika** rovněž pomohla Chartě překonat jistou společenskou izolaci předchozích iniciativ tím, že poskytla **prostor i pro nepoliticky orientované aktivisty**, např. katolíky, evangelíky, mladé lidi, příslušníky kulturních aktivit a ostatní, kteří se nechtěli smířit s danými poměry. Bezprostředním podnětem na cestě k Chartě bylo setkání lidí různého věku a názorů u **soudu s hudební skupinou The Plastic People of the Universe** na podzim 1976, kde si přítomní uvědomili důležitost širokého společenství lidí pro příští opoziční akci. Avšak koalice širokého spektra politicky a duchovně různě orientovaných lidí měla své předznamenání již na počátku 70. let v nekonformním umění, v moderní hudbě, v samizdatové literatuře. V roce 1973 začala vycházet samizdatová edice Petlice L. Vaculíka, vzniklo mnoho samizdatových časopisů, knih, hudebních nahrávek „druhé kultury“, zahradních a sklepních výstav, bytových přednášek a jiných neoficiálních aktivit.

Pro ideové základy Charty byla rovněž připravena půda **orientací na lidská práva**. Evropské myšlení a reálnou politiku ovlivnil **Helsinský proces** roku 1975, který upravoval vztahy mezi státy a občany dvěma mezinárodními pakty o lidských právech. V naší zemi byly oba pakty – **Mezinárodní pakt o občanských a politických právech** a **Mezinárodní pakt o sociálních, kulturních a hospodářských právech** – přijaty již v roce 1968, ale pookupační moc je držela v tajnosti, ratifikovala je až po helsinské konferenci. Pakty vstoupily u nás v platnost 23. března 1976.

Tím, že se Charta deklarovala jako ochránkyně lidských práv, zařadila se mezi podobná disidentská hnutí v ostatních zemích východoevropského bloku. V roce 1970 akademik A. Sacharov a A. Tverdochlebov založili Výbor pro lidská práva, v roce 1976 prof. Orlov Veřejnou skupinu pro lidská práva. Koncem roku 1975 vznikl v Polsku Výbor na obranu dělníků, postupně se na lidská práva orientovaly skupinky disidentů v NDR, Maďarsku a Bulharsku.

Vzniku Charty předcházely tři schůzky na sklonku roku 1976, jichž se zúčastnili bývalý ministr zahraničních věcí **Jiří Hájek**, dramatik **Václav Havel**, filozofové **Ladislav Hejdlánek** a **Václav Vendelín Komeda**, spisovatelé **Pavel Kohout** a **Ludvík Vaculík**, politologové **Zdeněk Mlynář** a **Petr Uhl**, **Jaroslav Kořán**. Bylo rozhodnuto, aby za Chartu promlouvali **tři mluvčí** a po roce se střídali. Pro rok 1977 se stali mluvčími Charty **Jiří Hájek**, **Václav Havel** a **Jan Patočka**.

První dokument Charty 77 – **Prohlášení Charty 77** (č. 1/77 z 1. ledna 1977) – si především kladl za cíl usilovat o to, aby všichni občané mohli požívat svá základní práva, která jsou jim zaručena zákony. Prohlášení analyzuje všechny projevy porušování těchto práv, jako např. diskriminace v zaměstnání a povolání těch, kteří zastávají neoficiální názory, ve školách diskriminace dětí a mládeže, jejichž rodiče byli vyloučeni z KSČ nebo byli propuštěni ze zaměstnání z politických důvodů; dále porušování svobody projevu a shromažďování, svobody náboženského vyznání, zasahování do soukromého života, tj. např. odposlouchávání telefonů a bytů, kontrola pošty, domovní prohlídky, sledování lidí Státní bezpečností či omezování možnosti cestování a vystěhovávání. Charta se nedeclarovala jako organizace, ale jako iniciativa, která usiluje o dialog s mocí a oslovuje nejvyšší představitele státu, prezidenta, vládu, Federální shromáždění a Generální prokuraturu s konkrétními událostmi omezujícími lidská práva. Byla jakýmsi „stínovým kabinetem“, který vydával svědectví o společnosti z neoficiálních hledisek.

První dokument Charty, Prohlášení, podepsalo **243 signatářů**, z nichž více než polovina patřila k exkomunistům (bývalým členům KSČ postiženým represemi po roce 1969). Ke dni 24. dubna 1977, tedy v nejhorším období represí proti Chartě, stoupl počet signatářů k číslu 978. Sociální složení signatářů bylo určováno podle stávajícího stavu v době Charty, tedy kdy exkomunisté pracovali hlavně jako dělníci (67,5 % signatářů náleželo k dělnickému či podobnému povolání, 14 % tvořili vědci, 13,4 % spisovatelé a novináři, 3,4 % kněží, 1,7 % studenty).

Když 6. ledna, na svátek Tří králů, měli V. Havel, P. Landovský a L. Vaculík odevzdat Prohlášení Charty do Federálního shromáždění, na předsednictvo vlády a do ČTK, vozy Státní bezpečnosti obklíčily jejich automobil, Prohlášení Charty i s podpisy prvních signatářů bylo zabaveno a všichni tři byli předvedeni k policejním výslechům. Za zajištění doručil Prohlášení Charty 77 příslušným institucím druhého dne, 7. ledna, **Jan Patočka**. Tentýž den napsal J. Patočka na obranu Charty své poselství o duchovním a mravním významu Charty 77 **Čím je a čím není Charta 77** a v tomto poselství zařadil Chartu mezi základní hodnoty našeho národa. Jako celoživotní badatel zkoumající Masarykovo dílo chápal Chartu jako pokračovatelku Masarykova humanismu a jako další moderní etapu demokratických tradic našich dějin. Dne 8. března 1977 napsal stať **Co můžeme očekávat od Charty 77**, kde odkázal národu svou závět: „Lidé dnes zase vědí, že existují věci, pro které stojí za to trpět. Že věci, pro které se eventuálně trpí, jsou ty, pro které stojí za to žít. [...] To všechno dnes vím – nemalou mírou díky Chartě a všemu tomu, co s ní souvisí.“ Byla to jeho poslední slova věnovaná Chartě, zemřel několik dní poté, vyčerpan několika hodinovými policejními výslechy.

Prohlášení Charty – tento minimální program prostý vší politické kritiky, požadující jen to, co ukládá zákon – vzbudilo u mocenských orgánů nenávistnou odezvu. Od ranních hodin 7. ledna byli signatáři Charty odváděni ze svých bytů příslušníky SNB k výslechům, někteří byli současně podrobena domovní prohlídce. Okamžitě 7. ledna 1977 jednalo o Chartě předsednictvo ÚV KSČ. Jednání probíhalo ústně, bez zápisu, a ve stručném usnesení bylo uloženo G. Husákovi, aby „informoval stranické orgány o akci nepřátelské skupiny, která předala západním sdělovacím prostředkům pamflet pod názvem Charta 77“. Již den předtím bylo zaktivizováno Ministerstvo vnitra. Správa SNB hl. města Prahy a Středočeského kraje vydala **6. ledna 1977** usnesení, jímž zahájila proti Chartě **trestní stíhání ve věci trestného činu podvracení republiky** podle § 98 odst. 1 trestního zákona. V odůvodnění bylo uvedeno, že Prohlášení Charty 77 hrubě napadá socialistické a státní zřízení. Poté, 11. ledna, vydala Státní bezpečnost další usnesení, v němž rozšířila trestní stíhání proti Chartě o poškozování zájmů republiky v cizině rozšiřováním nepravdivých zpráv (§ 112 tr. zákona). V odůvodnění tohoto usnesení StB naprosto jednoznačně označila osoby, které „vyhotovovaly, rozmnožily a rozšiřovaly písemnost ‚Prohlášení Charty‘, jako nepřátelské, které hrubě a tendenčně napadají socialistické společenství a státní zřízení republiky“.

Státní bezpečnost si těmito výnosy zařídila **legalizaci trestního stíhání**, ať už za pouhý přepis Prohlášení Charty 77, či **za cokoliv, co souviselo s Chartou 77**, a především s písemným materiálem. Proto se prvními vězni stali spisovatelé V. Havel, J. Lederer, F. Pavlíček a O. Ornest.

V noci ze 6. na 7. ledna a v následujících dnech se ve světovém tisku, rozhlasu a v televizních zpravodajstvích objevily první zprávy o vzniku Charty. **Světový ohlas byl obrovský**, význam Charty byl srovnáván s pražským jarem. V Československu však byla Charta skandalizována a hanobena, občané mohli získat informace o Chartě jen ze samizdatového tisku a ze zahraničního vysílání. Dne 12. ledna 1977 vyšel v *Rudém právu* redakční článek **Ztroskotanci a samozvanci**, v němž bylo Prohlášení Charty 77 napadáno jako kontrarevoluční pamflet a hanopis, signatáři Charty jako nejnebezpečnější protistátní element. Tímto článkem byla zahájena **kampaň proti Chartě** ve všem domácím tisku, v rozhlase, v televizi. Na všech pracovištích se organizovaly veřejné schůze, aktivity a konference, na nichž lidé ze strachu ze ztráty zaměstnání a pod nátlakem zvedali ruce na podporu rezolucí, aniž většinou znali text Prohlášení. *Rudé právo* denně publikovalo jména organizací, závodů, podniků a jednotlivců, kteří „pamflet Charta“ odsuzovali. Tažení proti Chartě vyvrcholilo slavnostním prohlášením pěti uměleckých svazů **28. ledna v Národním divadle v Praze**, kde bylo přijato slavnostní provolání Za nové tvůrčí činy, ve jménu socialismu a míru, jímž umělci měli podpořit stranu a její kulturní politiku a odsoudit „skupinku odpadlíků a zrádců“. V provolání čs. uměleckých svazů bylo psáno: „Pohrdáme těmi, kdo v nezkratné pýše, ješitné nadřazenosti, v sobeckém zájmu nebo dokonce za mrzký peníz [...] se odtrhnou a izolují od vlastního lidu, jeho života a skutečných zájmů a s neúprosnou logikou se stávají nástrojem antihumanistických sil imperialismu a v jejich službách hlasateli rozvratu a nesvářů mezi národy.“ Pod toto prohlášení, později označené jako **Anticharta**, se před televizními kamerami a zraky celého národa podepsali mnozí českoslovenští umělci.

Nastala doba **hysterických útoků na Chartu**, zlá, nevybíravá slova v masových médiích vzbuzovala hrůzu, signatáře Charty 77 stíhal výslech za výslechem, domovní prohlídky, odebírání telefonů a cestovních pasů, pracovní výpovědi, vazební zajišťování. Generální prokuratura ČSSR vynesla 30. března 1977 nad Chartou soudní verdikt. Sdělila, že Prohlášení Charty 77 je „celkově zaměřeno proti ČSSR a je způsobilé ohrožovat socialistické zřízení a je nerozhodné, zda tento škodlivý následek nenastal“. V praxi to znamenalo, že jako dostatečný důkaz pro existenční postihy stačilo pouhé schvalování Prohlášení Charty 77. Skutečně se zaměstnavatelé opírali o toto vyjádření Generální prokuratury ve svých výpovědích vůči lidem, kteří se provinili jen tím, že schvalovali Chartu 77.

V letech 1977–1979 Chartu stíhala rána za ranou. Mluvčí Charty 77 J. Patočka byl uštván k smrti, v květnu se vzdal role mluvčího V. Havel, jediným mluvčím Charty zůstal Jiří Hájek. Chartu morálně podpořila světová pokroková veřejnost a značná část české a slovenské emigrace. Dne **14. ledna 1977** byl založen v **Paříži Mezinárodní výbor pro podporu Charty 77**, v jehož čele stály přední osobnosti světového kulturního a uměleckého života: Saul Bellow, Heinrich Böll, Pierre Daix, Friedrich Dürrenmatt, Günter Grass, Graham Greene, Arthur Miller, Tom Stoppard aj. Za Chartu se postavila vrcholná **organizace českých a slovenských emigrantů** Rada svobodného Československa a další významné zahraniční organizace Čechů a Slováků – Společnost pro vědy a umění, Čs. poradní sbor v západní Evropě, Čs. národní sdružení v Kanadě aj. Společnou podporu Chartě vyjádřilo 17 českých a slovenských organizací a spolků v zahraničí v Petici 78, k níž se přihlásilo asi čtvrt milionu lidí. Neocenitelnou pomoc Chartě poskytovaly **zahraniční agentury** a zejména české vysílání Hlasu Ameriky, Svobodné Evropy, BBC, Deutsche Welle aj. Všechny **emigrantské noviny a časopisy** přinášely zprávy z domova, zejména *Listy Jiřího Pelikána* v Římě a *Svědectví* Pavla Tigrida v Paříži publikovaly dokumenty o Chartě a komentáře o veškerém nezávislém hnutí v Československu. Vilém Prečan založil **Československé dokumentační středisko** v Scheinfeldu, kde shromažďoval a distribuoval veškeré materiály Charty, početné samizdaty a exilovou zahraniční literaturu. Jan Kavan vedl v Londýně **Palach Press**, ve Stockholmu založil František Janouch **Nadaci Charty 77**, pomocí níž byly především podporovány rodiny vězňů v Československu.

Kampaň proti Chartě, plná zloby a jedu, Chartu ochromila, ale nezničila. Charta zůstala v izolaci, ale značná část obyvatelstva s ní skrytě a tiše souhlasila, neodhodlala se však veřejně riskovat svou existenci a životní jistoty. Ministr vnitra Jaromír Obzina na přednášce na Vysoké stranické škole v březnu 1977 tuto situaci vystihl, když řekl: „Nebýt silné kampaň proti Chartě 77, mohlo by ji podepsat na milion lidí, protože byla srozumitelná.“ KSČ si byla tohoto nebezpečí vědoma a věnovala Chartě velkou pozornost. Na několika zasedáních předsednictva ÚV KSČ v lednu až v březnu 1977 se vyhodnocovaly výsledky akcí proti Chartě, zejména projednání dopisu ÚV KSČ o Chartě v okresních a krajských stranických organizacích. Dále se na zasedáních předsednictva strany sledovaly ohlasy na Chartu v zahraničí. Nejvyšší straníční představitelé v čele s G. Husákem se obávali roztržek a kritiky v bratrských komunistických stranách, protože Charta 77 získala značné sympatie v řadách některých komunistických stran v Evropě, zejména v Itálii, Francii, Španělsku a Velké Británii. Ideologické oddělení ÚV KSČ sledovalo zprávy zahraničních zpravodajů *Rudého práva*, především ohlasy na Chartu, a postupovalo je předsednictvu ÚV KSČ, které zpětně řídilo propagandu proti Chartě do zahraničí. Přesto měla Charta silný vliv na demokratizační proces komunistických a dělnických stran v Evropě a na vzrůst kritických postojů západních komunistů k sovětské hegemonii.

Léta 1977–1979 byla především dobou úsilí Charty o udržení své existence. Proto byl **27. dubna 1978** založen **Výbor na obranu nespravedlivě stíhaných (VONS)**, v jehož čele stálo 17, od roku 1980 30 členů. Jeho hlavním úkolem bylo dokumentování všech policejních a soudních represí, o nichž podával informace ve svých sděleních. Byl oceněn v zahraničí tím, že se stal členem Mezinárodní federace pro lidská práva, přidružené k OSN. Od roku 1978 vydával **Petr Uhl** (v době jeho věznění 1978–1984 jeho žena **Anna Šabatová**) *Informace o Chartě 77*, samizdatové nezávislé periodikum, které publikovalo veškeré materiály Charty 77, sdělení VONS a zprávy ze života disidentského hnutí vůbec.

Dne 30. května 1979 proběhla na VONS policejní razie. Bylo zatčeno deset členů VONS – O. Bednářová, J. Bělíková, V. Benda, J. Dienstbier, V. Havel, V. Malý, L. Lis, D. Němcová a J. Němec. Ve dnech 23.–25. října 1979 proběhl se šesti členy VONS soud, v němž byli k trestu odnětí svobody odsouzeni P. Uhl (5 let), V. Havel a V. Benda (4 roky), O. Bednářová a J. Dienstbier (3 roky), D. Němcová (podmíněně). Proces byl přímým ohrožením existence Charty, ale cíl policejní akce Kmen, zničení Charty, se nepodařil. V zahraničí vyvolal soud s VONS velké pobouření, prezidentovi, Federálnímu shromáždění, vládě přicházely tisíce protestů od jednotlivců, organizací či nejvyšších zahraničních představitelů – Jimma Cartera, Margaret Thatcherové, Olofa Palmeho aj. Doma došlo k podstatnému posunu ve společnosti – Charta po soudním procesu vstoupila do povědomí obyvatelstva a vyvolala sympatie a solidaritu, sami chartisté byli stimulováni k vůli vydržet a pokračovat. Jubilejní dokument vydaný 1. února 1980 k 3. výročí Charty je svědectvím, že Charta důstojně přestála protivenství, zpevnila se vnitřně a ztratyla, které ji postihly, ji vyburcovaly k další činnosti.

Léta 1980–1982 znamenají dobu určitého útlumu, jenž je jasně zřetelný z poměrně malého počtu dokumentů. V důsledku skandálu, který vyvolal proces se členy VONS v zahraničí, vládní a straníční představitelé změnili svůj postoj k Chartě a upustili od přímého útoku. Dne 11. listopadu 1980 bylo zastaveno trestní stíhání Charty s odůvodněním, že Prohlášení Charty 77 nenabývalo na veřejnosti velkého významu a vliv Charty zanikl postupem času. V podstatě to byl zastírací manévr, jímž byla kampaň proti Chartě z vládní a stranické agendy svěřena do rukou Státní bezpečnosti. V roce 1981 byla vyhlášena **akce Izolace**, nový plán na likvidaci Charty. Charta 77 měla být kompromitována **akcí Kamion**, údajným odhalením, že je spojena se západními nepřátelskými centry. Další plán **akce Izolace** spočíval v taktice „osekávání okrajů“ (V. Benda), tj. v pronásledování řadových, nepřilíhých známých signatářů. V tomto období se mnoho chartistů pro neustálé šikany rozhodlo k emigraci. Státní bezpečnost pronásledovala disidenty všemožnými obviněními – za maličkosti, za vzpurné písničky, za opisování a přechovávání samizdatů, za korespondenci s emigranty atd. Charta v té době ztratila zejména mladé lidi, kteří odešli do zahraničí.

Vlastní práce Charty se v letech 1980–1982 měnila. Odpoutávala se z obranných, zákopových pozic a obracela svůj zájem větší měrou na problematiku stavu československé společnosti, snažila se **najít spojení v zahraničí, konkrétně v Polsku**. Již v létě 1978 se sešli čeští a polští disidenti na hranicích v Krkonoších, aby navázali kontakty a dohodli se na spolupráci. Za výjimečného stavu v Polsku se Charta začátkem roku 1982 připojuje k mezinárodní podpoře polskému lidu a vzniká hnutí **Československo-polská solidarita**.

V těchto letech vydala Charta řadu kritických a **analytických dokumentů**, např. o vězeňství, o situaci důchodců, o životním prostředí, o hospodářské situaci, o vědeckém výzkumu, o výchově a vzdělávání, o literatuře, náboženské svobodě, o pracovněprávní problematice. Na těchto a dalších dokumentech spolupracovali četní odborníci z tzv. šedé zóny, kteří prospěli Chartě svými kvalifikovanými znalostmi. Současně věnovali nezištně a obětavě své síly a čas spolupracovníci, o nichž dřív ani nyní téměř nikdo neví, a přece by bez nich Charta ani opoziční hnutí nebyly. Vykonyvali drobné práce, přepisovali na psacích strojích, distribuovali samizdaty a exilovou literaturu.

V letech 1983–1985 se práce Charty rozrostla ještě do širších mezinárodních rozměrů. Do popředí její pozornosti se dostalo **mírové hnutí** a otázka bezpečnosti Evropy. V červnu 1983 se v Praze uskutečnilo **Světové shromáždění za mír a život proti jaderné válce**. Charta sice nebyla na tento oficiálně řízený kongres přizvána, ale vydala k této příležitosti *Sborník o míru* a získala kontakty s účastníky kongresu ze západní Evropy. Od té doby udržovala Charta písemné i osobní styky s mírovými organizacemi ve Francii (CODENE), ve Velké Británii (END a CND), Holandsku (IVK) a s jinými aktivisty, kteří usilovali o mírové soužití, zničení atomových zbraní, odchod cizích vojsk z Evropy. Nejvýznamnějším mírovým dokumentem byla **Pražská výzva** (dok. č. 5/85), vydaná 11. března 1985, koncept ideje mírové koexistence, v němž se předvídá sjednocení Německa a vyhláší myšlenka zrušení dvou existujících válečných paktů – Varšavské smlouvy a Severoatlantického paktu. O rozpuštění obou paktů pojednával i pozdější dokument z 23. května 1989 (č. 40/89).

Dokumenty Charty 77 v tomto období pokračovaly v kritických analýzách jednotlivých odvětví společenského života, obzvláště významné byly **zprávy o kulturním stavu české společnosti**. Dne 20. května 1984 vydala Charta dokument o současném stavu československé oficiální historiografie nazvaný **Právo na dějiny** (č. 11/84), adresovaný prezidiu Čs. akademie věd. Dokument nevyjadřoval stanovisko Charty, ale byl významný svými podněty, které vyvolaly bohatou a zajímavou dvouletou diskusi, nejdelší v dějinách Charty, jejíž začátek byl v kritice marxistické historie a zakončení v pojednání o smyslu českých dějin. Dokumenty o zabavování literárních a uměleckých děl (dok. č. 14/83) a o zákazu a omezování rockové hudby (dok. č. 31/83), analyzující represe proti svobodné kulturní činnosti, postoupila Charta k jednání Evropskému kulturnímu fóru v Budapešti (dok. č. 24/85).

V letech 1986–1987 vyrostla v zemích východoevropského bloku naděje na uvolnění a oživení politických poměrů, kterou vyvolala Gorbačovova perestrojka. S tím souviselo i toužebné očekávání uvolnění mezinárodního napětí mezi Západem a Východem, odvrácení hrozby jaderné války, odchod okupačních vojsk, zákaz rozmisťování jaderných raket. Charta se aktivně zapojila do **evropské sítě pro dialog Východ–Západ**, přispěla k mírovému programu obsaženému v Milánské výzvě (1986) a zúčastnila se alespoň svými připomínkami i poselstvími mírových kongresů a konferencí o bezpečnosti a spolupráci v Evropě (Madrid 1980–1983), Bern (dok. č. 14/86), Kodaň (dok. č. 28/86), Coventry (dok. č. 46/87), Vídeň (dok. č. 55/87), Paříž (dok. č. 36/89).

Dne **6. ledna 1987** vydala Charta dokument **Slovo k spoluobčanům** (č. 2/87), v němž se poprvé přímo obrátila na československou veřejnost s **výzvou k aktivnímu občanskému životu**. Právě tak se obrátila k mládeži dokumentem *Prostor pro mladou generaci* (č. 7/86). Mladým lidem dedikovala sborník *O odpovědnosti v politice* a uspořádala anketu o problémech mládeže. Dokumenty v těchto letech vyjadřují stanoviska Charty daleko razantněji než dříve. Dokument č. 21/87 předkládá prezidentu republiky a nejvyšším představitelům státu soubor požadavků hospodářského a politického charakteru, které vyjadřují představu Charty 77, jak řešit krizi československé společnosti. Opakovaně Charta požaduje odchod vojsk Varšavské smlouvy (dok. č. 47/87). A jako dříve, nyní však daleko naléhavěji, odsuzuje

Charta 21. srpen 1968, vrací se k odkazu 28. října 1918 a v souvislosti s 50. výročím smrti T. G. Masaryka se hlásí k jeho humanistickému a demokratickému odkazu prostřednictvím projevu Ladislava Hejdánka, který pronesl u hrobu v Lánech (dok. č. 52/87).

Léta 1988–1989 jsou vrcholným obdobím, kdy se občanská aktivita oproti předcházejícím letům zvyšuje. Jako první zahájila svou činnost Demokratická iniciativa (1987), v roce 1988 mj. Hnutí za občanskou svobodu, Nezávislé mírové sdružení, Obroda, České děti. Začínají vycházet *Lidové noviny*, jež řídil Jiří Ruml, který marně usiloval o registraci. V únoru a březnu proběhly mohutné akce za náboženskou svobodu a za požadavky věřících – vznikla petice o 31 bodech nazvaná Podněty katolíků k řešení situace věřících, která byla masově podepisována v Čechách i na Slovensku. Dále byla uspořádána mohutná celonárodní pouť na Velehradě na počest blahoslavené Anežky České. Dne 25. března 1988 proběhla velká demonstrace v Bratislavě, tzv. svíčková. V roce 1988 zemřeli po vězeňských útrapách spisovatel Jaromír Šavrd a bojovník za svobodné demokratické volby Pavel Wonka. Doba byla dramatická, neklidná, vzrušená, plná očekávání.

Řada chartistů, zejména mladí, usilovala o **větší politickou aktivitu**. Charta uspořádala v květnu 1988 politické fórum, bylo však rozeznáno policií ještě dřív, než začalo. Po celou dobu trvání Charty se ve vnitřních diskusích řešila otázka, zda Charta má, či nemá zůstat toliko na platformě prohlášení, tj. nepolitická, zda má, či nemá změnit organizační strukturu. Charta však nechtěla jít do předčasného konfliktu s mocí. Dokumenty z předsednictva ÚV KSČ těchto let dokazují, jak detailně a soustavně byla Charta sledována, za jak nebezpečného protivníka byla považována a jaký respekt u zahraničních zpravodajů v Praze požívala a jak byla ceněna v cizině. Proto si režimní moc nemohla vzhledem k mezinárodní autoritě Charty dovolit příliš razantní zásahy a Charta sama dbala také o to, aby nepřekročila práh své zásady zákonného odporu. Charakteristické je, že ani značně nepolitické aktivity členů Charty neušly zájmu komunistické moci.

Ve dnech 17.–19. června uspořádala Charta mezinárodní mírový seminář Praha 88, ale jako i jindy byl rozeznán policií. K 70. výročí Československa uspořádala mezinárodní konferenci Československo 1918–1988 ve Slovanském domě v Praze, příslušníci Bezpečnosti však místo konference předem obklíčili a účastníky policejně zajistili. Pro očištění od stalinských deformací připravovala Charta na listopad 1989 evropský seminář o stalinismu, v důsledku listopadových událostí už k němu nedošlo. Poprvé se však podařilo uspořádat **veřejnou manifestaci** ke 40. výročí Všeobecné deklarace lidských práv na Škroupově náměstí v Praze (**10. prosince 1988**), protože si policie nedovolila manifestaci rozeznat pro hrozící mezinárodní aféru. Tu mohl vyvolat francouzský prezident **François Mitterrand**, který při své návštěvě Československa přijal představitele Charty.

Rok 1989 začal bouřlivě. K 20. výročí upálení Jana Palacha se konal **Palachův týden**. Na Václavském náměstí se konaly demonstrace provázené policejní razií proti účastníkům a zakončené trestním stíháním řady z nich. Poté 22. ledna 1989 vydala Charta **Prohlášení k lednovým událostem** (dok. č. 8/89) a dál podporovala všechny akce za propuštění vězňů, za petiční právo a zejména **petici Několik vět**, vyhlášenou v červnu 1989. Všechny významné dokumenty vydávala Charta společně s ostatními občanskými iniciativami, poprvé protest proti tzv. zákonným opatřením na obranu právního pořádku v březnu 1989. Jako téměř každý rok, v roce 1989 dokonce třikrát, 3. července, 2. října a 11. listopadu, žádala Charta spolu s ostatními iniciativami odchod vojsk Varšavské smlouvy z Československa.

Charta a ostatní iniciativy připravovaly manifestaci k 10. výročí Dne lidských práv, ale události získaly živelný průběh už **17. listopadu** na studentské manifestaci. Starý režim se začal hroutit. Ani Charta, ani další nezávislé iniciativy se neprosadily jako jednotná skupina, která by byla připravena předložit koncepci příštích změn a která by měla jasný plán způsobu jednání s představiteli KSČ a státní správy. **Prosadili se však jednotlivci** (v čele s V. Havlem) a řada chartistů vstoupila do vysoké politiky nového demokratického státu.

V březnu 1990 se chartisté setkali na slavnostním sjezdu v Obecním domě v Praze, druhý sjezd v Paláci kultury za účasti V. Havla byl už méně slavnostní a třetí sjezd předznamenal začátky konce Charty. V. Havel v poselství sjezdu vzkázal, že idea Charty by neměla zaniknout a zmizet z našeho světa.

Rovněž většina chartistů, kteří odpověděli na anketu Charty, si přála Chartu udržet. Dne 22. května vydali mluvčí Charty s kolektivem mluvčích dokument Slovo k spoluobčanům II, v němž vyzvali k zamyšlení nad nebezpečím zmarnění šance, kterou přinesla svoboda. Většina dokumentů z období 1990–1992 byla věnována příležitostným událostem, hlavní snahou mluvčích (v letech 1991–1992 výhradně žen) byly etické problémy současného života. Poprvé v historii Charty byly v roce 1991 vydány čtyři dokumenty společně se Slováky (z hnutí Human) o problémech soužití Čechů a Slováků, provázené výzvou zachránit společně Československo. V tomto duchu bylo dále vydáno Prohlášení k 28. říjnu 1991, které kromě hnutí Human spolupodepsali představitelé Konfederace politických vězňů ČSFR a Český svaz bojovníků za svobodu. Charta postupně dohrávala svou historickou roli. Dne **3. listopadu 1992** na setkání 39 bývalých a současných mluvčích byla **činnost Charty ukončena**. V krátkém posledním dokumentu Charty bylo sděleno, že v nových podmínkách je model Charty k veřejnému působení nepoužitelný. Péčí o odkaz Charty byli pověřeni R. Battěk, D. Němcová, J. Vohryzek.

Od 1. ledna 1977 do 3. listopadu 1992 vydala Charta celkem 643 dokumentů (596 do roku 1989, 47 v letech 1990–1992). Abecední seznam signatářů sestavený Jiřím Gruntorádem k 31. prosinci 1989 čítá 1886 signatářů Charty.

Výbor na ochranu nespravedlivě stíhaných

Perzekuce, kterou státní moc rozpoutala proti opozičním hnutím a jednotlivcům po vyhlášení Charty 77, vyvolávala potřebu bránit se. Proto po několikaměsíční neveřejné činnosti v dubnu 1978 založilo 17 signatářů (Rudolf Battěk, Otta Bednářová, Jarmila Bělíková, Václav Benda, Jiří Dienstbier, Václav Havel, Přemysl Janýr, Elžbieta Ledererová, Václav Malý, Ivan Medek, Dana Němcová, Ludvík Pacovský, Jiří Ruml, Gertruda Sekaninová-Čakrtová, Anna Šabatová, Jan Tesař a Petr Uhl) Výbor na obranu nespravedlivě stíhaných (VONS). Bylo to v souladu s intencemi Charty „podporovat vznikání užších pracovních společenství, zaměřených k dílčím úkolům“, jak bylo uvedeno v Prohlášení. Jeho cílem bylo „sledovat případy osob, které jsou trestně stíhány či vězněny za své přesvědčení nebo které se staly oběťmi policejní a justiční svévole. Budeme s těmito případy seznamovat veřejnost i úřady a podle svých možností pomáhat postiženým osobám. Chceme spolupracovat s každým, u nás i v zahraničí, kdo projeví o spolupráci zájem. Žádáme zároveň občany, aby nás (nejraději osobně) na takové případy upozorňovali.“ VONS tak rozbíjel výlučnost postavení známých disidentů, neboť se ujímal neznámých; tím byl pro normalizační režim nebezpečnější. V roce 1979 se stala tato nezávislá skupina součástí Mezinárodní federace pro lidská práva jako **Československá liga pro lidská práva**.

VONS pod vedením Petra Uhla vydával po svém založení časopis *Informace o Chartě 77*, který byl znám pod zkratkou *Infoch*. Redakce v něm uveřejňovala dokumenty Charty 77, sdělení VONS o perzekuci konkrétních osob i krátké zprávy, články a fejetony. Časopis vycházel nepřetržitě až do roku 1990 a v podstatě zachytil všechny případy perzekuce, takže se stal cenným a nenahraditelným pramenem.

Státní organizace a orgány KSČ si záhy uvědomily význam VONS, a proto 29. května 1979 podnikla Státní bezpečnost řadu akcí proti jeho členům. Zadrženo bylo čtrnáct jeho členů, u nichž byla provedena domovní prohlídka, která byla odůvodněna trestním stíháním proti neznámému pachateli podle § 7/1 a 98/1 tr. z., tj. příprava k podvracení republiky. Ta měla spočívat ve „vyhotovování značného počtu písemností, schopných podrývat důvěru obyvatel ČSSR ve státní orgány a vyvolávat nálady nepřátelské socialistickému zřízení“. Počátkem června 1979 byli vzati do vazby Otta Bednářová, Václav Benda, Jiří Němec, Jiří Dienstbier, Jarmila Bělíková, Václav Havel, Ladislav Lis, Václav Malý, Petr Uhl. Všichni byli obviněni, že 1. jako organizovaná skupina po delší dobu soustavně konstruovali lživé informace, rozmnožovali je a rozšiřovali na území ČSSR i v zahraničí s cílem vyvolat nedůvěru veřejnosti vůči státnímu zřízení republiky a jejím orgánům, a 2. obhajovali pravomocně odsouzené pachatele různých trestných činů jako například únosce letadel a teroristy, kteří ohrozili životy 40 studentů říčanského gymnázia a způsobili smrt řidiče autobusu.

UVĚZNĚNÍ mnohých členů VONS vyvolalo nutnost rozšířit jej, neboť jeho činnost by mohla být ohrožena. Dne 19. června 1979 se do VONS přihlásili další občané, takže pracoval ve složení: Rudolf Battěk, Otta Bednářová (t. č. ve vazbě), Jarmila Bělíková (ve vazbě), Václav Benda (ve vazbě), Albert Černý (ve vazbě), Jiří Dienstbier (ve vazbě), Karel Freund, Zina Freundová, Václav Havel (ve vazbě), Zbyněk Hejda, Marin Hybler, Elžbieta Ledererová, Ladislav Lis (ve vazbě), Jan Litomiský, Václav Malý (ve vazbě), Michael Matzenauer, Ivan Medek (Viedeň), Ervín Motl, Dana Němcová (ve vazbě), Ludvík Pacovský, Jan Pavelka, Jan Roubal, Jan Ruml, Jiří Ruml, Gertruda Sekaninová-Čakrtová, Andrej Stankovič, Anna Šabatová, Petruška Šustrová, Jan Tesař, Jakub Trojan, Petr Uhl (ve vazbě), Zdeněk Vokatý. Zásah proti členům VONS

vyvolal protesty mnoha československých občanů, kteří je adresovali například prezidentu Gustávu Husákovi nebo předsedovi federální vlády Lubomíru Štrougalovi. **Julius Tomin** zahájil na podporu vězňů hladovku, k níž se připojilo dalších patnáct občanů. Projevy solidarity s vězňůmi vyjadřovaly také některé organizace ze zahraničí jako například Helsinki Watch nebo National Council for Civil Liberties.

Ve dnech 5. a 6. července 1979 byla vysokými důstojníky SNB udělena výstraha těmto členům VONS: Elžbietě Ledererové, Jakubu Trojanovi, Květě Markové, Jiřímu Bednářovi, Zině a Karlu Freundovým, Petrušce Šustrové, Zdeňku Vokatému, Martinu Hyblerovi, Svatopluku Karáskovi, Zdeně Tominové, Janu Litomiskému, Janu Tesařovi, Jiřímu Müllerovi a Tomáši Bízkovi. Uvádělo se v ní, že se jmenovaní podíleli na činnosti VONS a že se pokoušeli obnovit jeho činnost.

Proces se šesti členy VONS byl zahájen **22. října 1979** u Městského soudu v Praze a rozsudek byl vyneseno den poté. K trestu odnětí svobody byli odsouzeni **O. Bednářová** na tři roky, **V. Benda** na čtyři roky, **V. Havel** na čtyři a půl roku, **J. Dienstbier** na tři roky, všichni v I. nápravné skupině, **P. Uhl** na pět let v II. nápravné skupině a **D. Němcová** na dva roky s podmíněným odkladem na pět let. V průběhu procesu byla učiněna řada bezpečnostních opatření, jako policejní ostraha či zadržení řady nezávislých aktivistů, obklíčení soudní budovy bezpečnostními složkami. Účast na procesu, s výjimkou blízkých příbuzných, byla znemožněna nejen československým občanům, ale například i členům francouzské delegace. Dne 20. prosince 1979 se konalo před Nejvyšším soudem v Praze odvolací řízení. Soudkyně JUDr. Marie Dojčárová odvolání obžalovaných zamítla, vyhověla však odvolání prokurátora a zabavené věci, jako psací stroje a písemnosti, propadly státu. V době zasedání soudu se před budovou shromáždilo asi 60 přátel obžalovaných, které začali příslušníci Veřejné bezpečnosti rozhánět. Zadrženi byli Julius Tomin a vydavatel francouzské mutace časopisu *Listy Jean-Jacques Marie*. Ani tento zásah státní moci proti VONS jeho činnost neumrtvil a VONS nadále působil po celou dobu tzv. normalizace.

Výbor na ochranu práv maďarské menšiny v Československu

Nezávislé aktivity orientující se na ochranu práv menšin se zrodily v reakci na projevy nacionalismu v politice vedení KSS 70. let. Koncem března 1978 na protest proti plánovanému zavedení dvojjazyčného vyučování některých předmětů na školách s maďarským vyučovacím jazykem vznikl **Výbor na ochranu práv maďarské menšiny v Československu**. Jeho zakladateli byli **Miklós Duray**, **László Nagy** a **Péter Püspöki-Nagi**. Výbor tento záměr odmítl a označil jej za projev národnostní diskriminace a tendenci k asimilaci maďarské menšiny. Vznik Výboru měl podíl na odsunutí připravovaných legislativních opatření. Vedoucí osobností Výboru byl M. Duray, který jako jediný podepisoval jeho dokumenty.

V květnu 1979 M. Duray navázal **kontakt s Chartou 77** a v roce 1983 se stal jejím signatářem. Kontakty se slovenským disentem byly až do konce 80. let jen sporadické. Výbor publikoval další **dokumenty o menšinové politice, o stavu lidských práv v ČSSR** a v druhé polovině 80. let také **o soustavě vodních děl na Dunaji Gabčíkovo-Nagymaros**, které adresoval oficiálním představitelům KSČ a do zahraničí. Dne 10. listopadu 1982 byl **M. Duray zatčen** za vydání knihy *Kutyaszorító (V kleštích)* a organizací protestů proti plánům na slovakizaci škol s maďarským vyučovacím jazykem. Byl obviněn z trestného činu podvracení republiky. Přestože byl proti němu zahájen soudní proces, rozsudek vynesen nakonec nebyl a 22. února 1983 byl M. Duray propuštěn na svobodu. Během prvního uvěznění M. Duraye pokračovala činnost Výboru pod hlavičkou Výbor na ochranu maďarských škol na Slovensku. Ten byl složen z mladých liberálně orientovaných intelektuálů udržujících kontakt s liberální opozicí v Maďarsku. Jeho nejvýznamnějším představitelem byl Károly Tóth.

Nová vlna protestů propukla v roce 1983, když vedení KSS a slovenská vláda opět připravovaly slovakizaci škol s vyučovacím jazykem menšin. Zamýšlená opatření se sice nerealizovala, ale 10. května 1984 byl v Bratislavě opět **zatčen M. Duray a osm jeho spolupracovníků**. M. Duray byl obviněn z hanobení národa, rasy a přesvědčení. Ján Čarnogurský, Miroslav Kusý, Jozef Jablonický a Milan Šimečka napsali individuální protestní dopisy proti pronásledování M. Duraye za projevený kritický názor, třebaže se neztotožnili s jeho názory na postavení maďarské menšiny a stav jejího školství na Slovensku. Pod tlakem protestů byl M. Duray 11. května 1985 z vězení propuštěn. Charta 77 společně s Výborem na ochranu práv maďarské menšiny v Československu vydala v roce 1987 prohlášení, ve kterém upozorňovala na práva menšin v mezinárodních dokumentech. Byla to reakce na útoky neznámých pachatelů na objekty patřící maďarským menšinovým organizacím v Bratislavě.

Po odchodu M. Duraye na studijní pobyt do USA v roce 1988 převzal vedení Výboru historik **Alexander Varga**. Koncem 80. let politickou iniciativu převzala skupina aktivistů okolo **Károlyho Tótha**, který v té době působil jako redaktor ve vydavatelství maďarské literatury Madách. Na půdě tohoto vydavatelství vznikla petice proti plánům rumunského komunistického diktátora Nicolae Ceaucesca na likvidaci venkova. V červnu 1988 byl z iniciativy K. Tótha založen opozičně orientovaný PEN klub maďarských spisovatelů na Slovensku, který ve svém prvním prohlášení požadoval propuštění uvězněných českých spisovatelů.

Maďarský disent na Slovensku z iniciativy K. Tótha od roku 1988 vyvíjel veřejné aktivity jako například Memorandum 1988 u příležitosti 70. výročí vzniku ČSR, připravované od července 1988. Memorandum volalo po změně – místo po reformě – politického systému v zemi a po zapojení ČSSR do procesu evropské integrace. Celkově se sešlo 266 podpisů, včetně legálně publikujících

maďarských spisovatelů žijících na Slovensku. Iničiátoři Memoranda 1988 stáli rovněž u zrodu Memoranda 33 (podle počtu signatářů), podepsaného aktivisty z roku 1968. Přes jednání s příslušníky slovenského disentu nedošlo k vyhotovení společného stanoviska k návrhu nové ústavy ČSSR ani společného dokumentu o otázkách maďarské menšiny. K. Tóth a další byli aktivní při sbírání podpisů pod petici Několik vět i při přípravě protestů proti zatčení tzv. bratislavské pětky. Dne 18. listopadu 1989 vznikla v Šale v bytě K. Tótha liberálně orientovaná nezávislá politická organizace maďarské menšiny **Maďarská nezávislá iniciativa (MNI)**.

Underground

V konzumním socialismu budovaném od počátku sedmdesátých let hrála oficiální kulturní oblast – obdobně jako v letech padesátých – zejména legitimizující úlohu, jejímž smyslem byla stabilizace politického režimu. Souhlas s veřejným vystupováním hudebních skupin udělovaly vybrané komise krajských kulturních agentur, jež v rámci tzv. rekvalifikačních přehrávek hodnotily vedle hudebních znalostí také postoje k politickému režimu. Z prostředí rockové skupiny **The Plastic People of the Universe** se během první poloviny sedmdesátých let zformovalo společenství různě orientovaných osob, pro něž se pod vlivem teoretika umění, spisovatele a manažera Plastic People **Ivana M. Jirouse** začalo používat označení underground. Hlásily se k němu osoby často z okraje společnosti, většinou s nápadnými vnějšími rysy, mezi něž patřily dlouhé vlasy a džínové oblečení. Spojoval je zájem o západní rockovou hudbu, nechuť k názorovým ústupkům jako nutné podmínky pro zapojení do oficiální kultury a solidarita postižených policejní diskriminací.

Skupina Plastic People, ovlivněná tvorbou newyorské skupiny Velvet Underground, se však nejdříve snažila hrát s povolením a nezaujímalá otevřené politické postoje. Teprve pod dojmem z přímých represivních zákroků převážily mezi jejími členy a okruhem spřízněných osob tendence vyloučit jakýkoliv kompromis. Přelomem se v březnu 1974 stal razantní policejní **zákrok proti účastníkům koncertu undergroundových skupin v Rudolfově** nedaleko Českých Budějovic. V první polovině sedmdesátých let vznikly další skupiny: **Hever & Vazelína Band**, **Umělá hmota** či **Sen noci svatojánské**, založený členy Křižovnické školy čistého humoru bez vtípu. Od roku 1973 působila skupina **DG 307**, založená básníkem Pavlem Zajíčkem a baskytaristou Plastic People Milanem Hlavsou. K undergroundu se rovněž hlásilo několik **výtvarníků**, například Karel Nepraš, Nada Plíšková, Jan Šafránek, Zbyněk Benýšek a David Němec. Blízko k němu měli od poloviny sedmdesátých let **písníčkáři** Vlastimil Třešňák a Jaroslav Hutka.

Ve *Zprávě o třetím českém hudebním obrození* (1975) popsal Jirous underground jako duchovní postoj intelektuálů a umělců, kriticky se vymezujících vůči světu. Podle tohoto dokumentu bylo cílem undergroundu vytvořit tzv. **druhou kulturu, nezávislou na oficiálních kulturních strukturách a hodnotách establishmentu**. Výzva k zpřetrhání vazeb s majoritní společností a vytvoření výlučné pospolitosti zazněla také v románu *Invalidní sourozenci* (1974) od Egona Bondyho (vlastním jménem Zbyněk Fišer), solitéra podzemní literatury z padesátých let, jehož některé básně undergroundové skupiny zhudebnily. Pro postupnou proměnu tvorby hudebních skupin, ovlivněných psychedelickou hudbou skupiny The Primitives Groups, měla dále značný význam vystoupení hudební skupiny **Aktual**, zpívající od konce šedesátých let česky psané texty Milana Knížáka.

Hlavními aktivitami undergroundového prostředí se od roku 1973 stalo pořádání **soukromých hudebních festivalů**, často na venkově u příležitosti svateb. V **září 1974** se v **Postupicích u Benešova** uskutečnil **První festival druhé kultury**, vedle rockových skupin zde vystupovali také písničkáři Karel „Charlie“ Soukup a Svatopluk Karásek. Druhý festival se v roce **1976** uskutečnil v **Bojanovicích**, třetí na podzim **1977** na chalupě Václava Havla na **Hrádečku u Trutnova** a čtvrtý v roce **1979** v **Nové Vísce u Chomutova**, kde žila na venkovské usedlosti jedna z undergroundových komunit. Krátce po bojanovickém festivalu zadržela policie řadu osob spojených se skupinami Plastic People a DG 307. Proti připravovanému procesu s undergroundovými hudebníky, doprovázenému diskreditační

mediální kampaní, protestovali představitelé různých opozičních proudů, kteří se v této souvislosti poprvé sjednotili, aby v roce 1977 vystoupili se společným prohlášením jako Charta 77. Pod vlivem jejich a zahraničních protestů byla řada osob propuštěna, přesto byli v Praze **odsouzeni Pavel Zajíček, Ivan Jirous, Svatopluk Karásek a Vratislav Brabenec**. V souběžném procesu byli v Plzni za uspořádání koncertu Plastic People odsouzeni **František „Čuñas“ Stárek, Karel Havelka a Miroslav Skalický**.

Undergroundové společenství se následně zapojilo do aktivit Charty 77 a dalších opozičních skupin. Tato skutečnost však znamenala vedle posílení pocitů výlučnosti hnutí také zvýšený policejní nátlak. Na počátku osmdesátých let skončila řada jeho představitelů ve vězení nebo v **nuceném exilu**. Nejvíce osob odešlo do Vídně, kde vznikl časopis *Páternoster*. Teprve v Paříži vydal **Jan Pelc** proslulý román *A bude hůř*, kde šokujícím způsobem zobrazil život severočeského undergroundu. Státní bezpečnost rovněž rozehnala několik venkovských komunit, některé domy dokonce zapálila. Na druhou stranu vznikla v tomto období řada pozoruhodných hudebních projektů a vyšla první čísla samizdatového undergroundového periodika *Vokno*, jehož vydavatelem byl od roku 1979 František Stárek.

V osmdesátých letech, kdy byla činnost původní pospolitosti okolo skupiny Plastic People v důsledku represe utlumená, působily výrazněji některé **nové okruhy**, vytvořené mladými lidmi. V roce 1985 vznikl druhý nejvýznamnější **undergroundový časopis** *Revolver Revue* (původně *Jednou nohou*), na jehož podobě se podíleli například **Viktor Karlík, Ivan Lamper** či **Vít Kremlička**. V tomto pražském okruhu působili také spisovatelé **Jáchym Topol, Petr Placák** (zakladatelé opoziční iniciativy České děti) a **J. H. Krchovský**; spojeny jsou s ním dále hudební skupiny Garáž, Psi vojáci (Filip Topol) a Národní třída. Nová undergroundová společenství vznikala rovněž mimo hlavní město, často okolo místní hudební skupiny (např. přerovská Stará dobrá ruční práce, valašskomeziříčské Slepé střevo či jihočeský Rozladěn).

Proklamovaná **duchovní výlučnost undergroundu**, jak ji popsali Ivan Jirous či Egon Bondy, byla předmětem řady sporů. Z různých názorových pozic kritizovali údajnou netolerantnost, uzavřenost a nekulturnost tohoto hnutí například Václav Černý, Iva Kotrlá, Ivan Sviták či Radim Palouš. Nejvíce odmítána byla Jirousova teze o nutnosti vytvoření tzv. druhé kultury, spojená často s ostentativním odstupem od všeho, co vzniklo mimo undergroundový okruh. S tímto postojem polemizovali zejména hudebník Mikoláš Chadima a výtvarník Milan Knížák. Naopak o výrazné sblížení alternativní kultury a undergroundu se v osmdesátých letech zasloužil Petr Cibulka, vydavatel samizdatových hudebních nahrávek. Pozitivně se o undergroundu často vyjadřoval Václav Havel, blízko k němu měli rovněž jiní představitelé Charty 77, například Petr Uhl či Václav Malý.

Proces s undergroundovou hudební skupinou The Plastic People of the Universe

V polovině 60. let 20. století vznikla v Československu řada undergroundových hudebních skupin. Od počátku tzv. normalizace se stávaly pro režim nepohodlnými, neboť se jejich členové snažili žít podle vlastních představ a provozovat hudbu svobodně. Jejich činnost neměla původně politický charakter, postupně se však stávaly společenským fenoménem. Normalizačnímu režimu vadily totiž všechny svobodné aktivity, a proto začal proti nim zasahovat. Přední místo mezi těmito kapelami zaujímal skupina **The Plastic People of the Universe**, která začala koncertovat v lednu 1969. V roce 1971 ztratila profesionální status a mohla vystupovat pouze soukromě, například u příležitostí svateb či narozenin. Složení kapely se měnilo, mezi nejznámější patřili **Vratislav Brabenec**, **Jiří Kabeš**, **Josef Janíček**, **Pavel Zeman**, **Jiří Števích**, **Milan Hlavsa**. V čele stál **Ivan Martin Jirous**, teoretik undergroundu. V roce 1973 byl odsouzen na deset měsíců odnětí svobody za narušování veřejného pořádku.

Vliv kapely na mládež, a to i dělnickou, a její zaměření proti establishmentu patřily k příčinám, proč byli její členové perzekuováni. Ve dnech **5. a 6. července 1976** proběhl v Plzni **proces s pořadateli koncertu** skupiny The Plastic People of the Universe, který se konal se souhlasem místní organizace Svazu socialistické mládeže v prosinci 1975 v Přešticích. Jeho organizátoři byli obviněni z výtržnictví, neboť v písních se prý objevovaly vulgární výrazy a společensky nebezpečná ideologie undergroundového hnutí. K odnětí svobody byli odsouzeni **Karel Havelka** na dva a půl roku, **Miroslav Skalický** na jeden a půl roku a **František Stárek** na osm měsíců. V odvolacím řízení byl K. Havelkovi snížen trest na jeden a půl roku a F. Stárkovi na čtyři měsíce.

Ve dnech **21.–23. září 1976** se uskutečnilo v Praze další **soudní líčení**, tentokrát přímo s **členy skupin The Plastic People of the Universe a DG 307**. Václav Havel, který se zajímal o hudební underground a některé hudebníky osobně znal, reagoval na jeho přípravu dopisem německému spisovateli Heinrichu Böllovi z 16. srpna 1976, v němž jej požádal o podporu představitelů evropské kultury, neboť šlo o osoby, které nebyly veřejně známy, a právě proto byly snadněji postižitelné. Dopis podepsali dále básník Jaroslav Seifert, filozofové Jan Patočka a Karel Kosík, profesor Václav Černý a spisovatelé Ivan Klíma a Pavel Kohout. Za rušení veřejného pořádku byli odsouzeni **Ivan Jirous** na osmnáct měsíců, **Pavel Zajíček** na dvanáct měsíců, **Vratislav Brabenec** a **Svatopluk Karásek** na osm měsíců.

Z hlediska práva kritizovalo oba procesy deset právníků, před rokem 1969 veřejných činitelů, mezi nimi Zdeněk Jičínský, Oldřich Kaderka, Vladimír Klokočka a Zdeněk Mlynář. V soudní síni v Praze se shromáždili jak mladí lidé z undergroundu, tak bývalí přední funkcionáři KSČ a představitelé vědecké inteligence. Perzekuce hudebního undergroundu tak dala popud k **sjednocení opozičních proudů** a byla jedním z podnětů, který vedl k založení Charty 77.

Jazzová sekce

Jazzová sekce vznikla 31. listopadu 1971 jako součást Svazu hudebníků ČSR a na samém počátku nikdo ani zdaleka netušil, jak zásadní bude její role ve znormalizovaném Československu. Zejména pro kulturní a hudební veřejnost se v letech sedmdesátých a osmdesátých stala nositelem aktivity a nonkonformity vůči komunistickému režimu, symbolem odporu proti represivnímu mocenskému aparátu. Aktivity Jazzové sekce, „dobrovolného, samostatného a otevřeného zájmového amatérského sdružení“, jak sama sebe definovala, se od poloviny sedmdesátých let rozvinuly do nepřehlédnutelné šíře a začaly zásadním způsobem spoluvytvářet jazzovou a rockovou hudební scénu. Do svého programu si Jazzová sekce vpsala tato slova: „Jazzová sekce organizuje vystoupení, koncerty, festivaly, výstavy, zabývá se i otázkami výchovy, podílí se na tiskové a ediční činnosti ve svém oboru.“

K původní hrstce fanoušků jazzu (v prvních třech letech mělo toto sdružení kolem tří stovek příznivců) přibýlo časem **několik tisíc členů**. Podle dostupných údajů jich v polovině sedmdesátých let bylo kolem 3000 a o deset let později (podle posledního oficiálního seznamu z června 1986) stoupl počet členů Jazzové sekce už na 6068. Během patnáctileté existence se v Jazzové sekci vystříдалo 8220 osob. Horlivých nevidovaných příznivců bylo ale mnohem více, některé studie hovoří dokonce o desítkách tisíc.

Jazzová sekce byla původně zaměřena výlučně na hudební sféru a jeden hudební žánr – **jazz a jazzrock**. Od poloviny sedmdesátých let začala výrazně podporovat také **rock**, především amatérský a alternativní, který v té době neměl šanci proniknout do popředí a nalézt uplatnění na veřejné scéně. **Alternativní hudba** byla nejen alternativou vůči běžné nebo spotřební hudbě a na úrovni textů i součástí alternativního literárního dění, ale zároveň hlasatelem alternativního (nekonzumního) životního stylu. Na něj byla svým způsobem navázána řada dalších aktivit, které tento hudební směr spontánně vyvolával. **Rocková avantgarda** byla neodmyslitelně propojena s experimentálními výboji ve výtvarném umění a s tím související literární a kritickou produkcí a dalšími kulturními počiny.

V letech 1974–1982 uspořádala sekce celkem jedenáctkrát **Pražské jazzové dny** (ty v letech 1980 a 1982 už nebyly oficiálně povoleny), kterých se zúčastnily desetitisíce mladých lidí a stovky kapel. Jejich cílem bylo povzbudit amatérské a poloprofesionální soubory. Jazzová sekce se soustavně věnovala práci s amatéry, kterým například pomáhala svou Amatérskou scénou u Zábřanských v Karlíně, jakož i semináři nazvanými podle Komenského: **Jazzová škola hrou**. Pořádala přednášky o moderní hudbě za účasti zahraničních lektorů a organizovala pro své členy zájezdy na jazzové festivaly a významné koncerty v Polsku, Maďarsku a v NDR.

Záslužná a rozsáhlá byla také **publikační činnost**. Za patnáct let stačila Jazzová sekce vydat dvacet osm bulletinů *Jazz* (od čísla 20 se z „metodické publikace členů Jazzové sekce“ stal „bulletin současné hudby“, poslední dvojčíslo dosáhlo úctyhodných 142 stran) a nepravidelný členský zpravodaj s netradičním názvem *43/10/88*. V edici *Situace*, určené modernímu výtvarnému umění, vydala sekce portréty patnácti současných umělců. Vyšly zde například práce Adrieny Šimotové, Karla Milera, Jitky Svobodové, Milana Grygara, Emily Medkové a dalších. V ediční řadě *Jazzpetit* vydala sekce celkem 24 knih. Tuto řadu bez bližšího edičního vymezení zahájila antologie *Rocková poezie*, s krátkým časovým odstupem následovaly knihy další (namátkou studie Jindřicha Chaloupeckého *O dada, surrealismu a českém umění*, publikace Jiřího Valocha *Partitury, vizuální poezie, akce, parafráze, interpretace*, výběr z literární tvorby

Borise Viana, studie o českém rock and rollu Vladimíra Kouřila, knížka *John Ono Lennon* s unikátními fotografiemi z Kamy, sociálněantropologický esej *Hudba přírodních národů* Zdeňka Justoně, dokument Ludmily Vrkočové *Hudba tereziánského ghetta*, próza Jaroslava Klavdy *Poslední z transportu* a konečně – z pohledu komunistické moci zřejmě vrchol provokace – román Bohumila Hrabala *Obsluhoval jsem anglického krále*, odmítnutý několik let předtím nakladatelstvím Československý spisovatel. Mimo edice vyšla řada neperiodických publikací, katalogů k výstavám (obvykle neuskutečněným), kalendářů, plakátů a dalších propagačních materiálů.

V říjnu 1980 přijela na pozvání sekce divadelní skupina Living Theatre (vybavena toliko čtyřicetihodinovým průjezdním vízem) s improvizovaným zpracováním Antigony. Již legendární představení se uskutečnilo v pronajatém sále agitačního střediska NF se sídlem v restauraci Na Ořechovce. O necelý rok později se sekce podílela na akci Most 81/82, uměleckém projektu v postupně demolované staré části hornického města. V roce 1979 byla Jazzová sekce přijata do Mezinárodní jazzové federace při Hudební radě UNESCO. V letech osmdesátých se pak stala členem Evropského sdružení pro výzkum populární hudby, Evropského výboru pro nukleární odzbrojení, navázala styky s mírovými organizacemi po celém světě.

Vývoj situace nezadržitelně posouval Jazzovou sekci mezi organizace, které státní orgány hodnotily jako nepřátelské, a její existence se stala pro režim nepřijatelnou. O Jazzové sekci se poprvé rozhodovalo v roce 1980, kdy předsednictvo ÚV Svazu hudebníků ČSR vydalo rozhodnutí o **zastavení její činnosti k 15. prosinci 1980**. Toto rozhodnutí Jazzová sekce nerespektovala. Situace se neměnila, zůstala v podstatě zakonzervovaná, Jazzová sekce nadále působila až do dubna 1983, kdy Svaz hudebníků obdržel dopis MK ČSR, v němž byla navržena organizační opatření ve Svazu hudebníků ČSR.

Dne 19. července 1984 rozhodlo Ministerstvo vnitra ČSR (podle zákona č. 126/68 Sb.) o **zrušení celé organizace Svazu hudebníků ČSR**, včetně jeho složek (tedy i Jazzové sekce). Ministerstvo vnitra zdůvodnilo svůj krok tím, že „Jazzová sekce ani Svaz hudebníků ČSR neprovedly opatření k tomu, aby uvedly svou činnost do souladu se svými stanovami a s právními předpisy“. Po odvolání Jazzové sekce (rozhodnutím ministra vnitra ČSR bylo zamítnuto) nabylo rozhodnutí o zrušení Svazu hudebníků ČSR právní moci a organizace byla rozhodnutím MV ČSR dne **22. října 1984 rozpuštěna**.

Dále bylo prověřováno hospodaření Jazzové sekce v letech 1979–1984. Na základě výsledků „šetření“ (vyšetřovatelé určili, že vše, co Jazzová sekce od zákazu vydaného Svazem hudebníků vydělala, bylo považováno za nedovolené podnikání) bylo 26. července 1985 zahájeno **trestní stíhání** a 6. prosince 1985 vzneseno obvinění **proti Karlu Srpovi** (předsedovi Jazzové sekce) pro trestný čin porušování povinnosti při nakládání s finančními a hmotnými prostředky a posléze i nedovolené podnikání. Dne 1. září 1986 bylo trestní stíhání rozšířeno i na další členy výboru Jazzové sekce a obvinění byli: **Vladimír Kouřil, Čestmír Huňát, Joska Skalník, Miloš Drda, Vlastimil Drda a Tomáš Křivánek**. Hlavní líčení se konalo ve dnech 10. a 11. března 1987. Všichni obžalovaní byli uznáni vinnými ve smyslu obžaloby; Karel Srp byl odsouzen k odnětí svobody na 16 měsíců nepodmíněně a Vladimír Kouřil na deset měsíců nepodmíněně. Ostatní odešli s podmíněnými tresty.

Po vykonstruovaném procesu a zatčení členů výboru začal fungovat nový (nejprve tříčlenný) pracovní výbor. Hlavním úkolem se stala opětovná **legalizace Jazzové sekce**, kontakt se členskou základnou a informační kampaň v tuzemsku i v zahraničí o perzekuci kulturní organizace. Se stejnou intenzitou, s jakou začal nový výbor obnovovat činnost a hledat cesty k uznání existence, pokračovala Státní bezpečnost ve sledování aktivity podmíněčně propuštěných i nově kooptovaných členů výboru. V dubnu K. Srp společně s J. Průšou, V. Kouřilem a J. Skalníkem požádali o povolení založit novou organizaci. V **červnu 1989** obdržel K. Srp od Národního výboru hlavního města Prahy povolení ke zřízení pražské kulturní organizace pod názvem **Artforum**.

Ačkoli se tomu Jazzová sekce bránila, byla postupně vtačována mezi českou opozici a stala se jejím výrazným článkem. Především úpornou a mnohdy strastiplnou cestou nezávislého myšlení a nezávislé kultury přispěla i Jazzová sekce k postupné destabilizaci komunistického režimu v Československu a k procesu, který vedl až k listopadové revoluci 1989.

Manifest Sto let socialismu (Nezávislí socialisté)

Sto let českého socialismu byl manifest vydaný 7. dubna 1978 k stému výročí ustavujícího sjezdu Československé sociální demokracie dne 7. dubna 1878 v Praze-Břevnově. Text zformulovali nezávislí socialisté (**Rudolf Battěk**), podepsali jej i jednotlivci, kteří se za nezávislé socialisty nepovažovali: V. Havel, L. Hejdránek, P. Janýr, B. Komárková, A. Koutná, F. Kriegel, K. Kyncl, M. Machovec, E. Motl, P. Pithart, A. Richter, Z. Richterová, G. Sekaninová-Čakrtová, Jan Šabata, Jaroslav Šabata, J. Tesař, J. Trojan, Z. Vašíček, J. Vladislav.

Signatáři manifestu se hlásili k tradicím počátků českého dělnického hnutí a v textu připomínali principy břevnovského programu, formulovaného průkopníky dělnického a socialistického hnutí, a to: 1. požadavek spravedlivého rozdělení pracovního výtěžku; 2. všeobecné, rovné a přímé volební právo; 3. svoboda tisku, shromažďování a spolčování; 4. neodvislost soudů, volba soudců z lidu, zavedení bezplatného a ústního řízení soudů, bezplatná ochrana práva; 5. odstranění sociální a politické nerovnosti. Signatáři konstatovali, že tyto sto let staré zásady se neplní a že naopak snaha o jejich realizaci je tvrdě potlačována. Dále vyjadřovali svou osobní zodpovědnost za naplnění principů manifestu Sto let socialismu.

Nezávislí socialisté – opoziční skupina vzniklá v roce 1978, která volně navazovala na levicové a revoluční proudy v českých zemích. Jádro nezávislých socialistů tvořili první signatáři Charty 77 (prosinec 1976) **Rudolf Battěk**, **Jaroslav Mezník** a **Jiří Müller**, na činnosti skupiny se dále podíleli **V. V. Komeda**, **Pavel Bergmann**, **Albert Černý**, **Jan Šimsa**, **Pavel Jelínek**, **Dušan Slavík** aj. První z pracovních textů skupiny je stať *Názory a východiska (1977–1978)*, v níž R. Battěk, J. Mezník a J. Müller vytyčili hlavní programové cíle – demokratický socialismus, humanismus, samosprávu a ideje Socialistické internacionály. Dalším významným programovým dokumentem jsou Battěkovy Politologické teze, předložené v dopise Socialistické straně Rakouska 27. března 1978.

Dne 7. dubna 1978 formulovali nezávislí socialisté spolu s dalšími signatáři manifest Sto let českého socialismu, v němž porovnali program průkopníků socialismu v českých zemích se stavem socialismu v současnosti, který původní ideje nenaplnil. Jedním z nejvýznamnějších dokumentů nezávislých socialistů byl **dopis generální radě Socialistické internacionály** (1. července 1979), v němž se zdůrazňuje **potřeba kontaktů se socialistickými stranami Západu**. K užšímu spojení s čs. exilovou sociální demokracií dochází na sjezdu v srpnu 1983 v Curychu, jemuž zaslali J. Mezník a J. Müller pozdravné poselství se zprávou o věznění R. Battěka. Nato zvolil sjezd R. Battěka za čestného člena ústředního výboru. Představitelé sociálnědemokratických stran a Socialistické internacionály (např. Willy Brandt, Bruno Kreisky, François Mitterrand) často protestovali u čs. státníků proti politickým procesům v Československu a proti všem projevům pronásledování Charty 77. V osmdesátých letech vydali nezávislí socialisté několik dokumentů. Po listopadu 1989 tato skupina zanikla a politické cesty jejích členů se rozešly.

Demokratická iniciativa

Základem **Demokratické iniciativy** (DI) byla tzv. **realistická skupina**, kterou tvořili bývalí členové **redakční rady časopisu *Tvář***. Svě místo v disentu vymezila v roce **1986**, když se charakterizovala jako jistý směr společenského myšlení, který jednak „hledá a formuluje východiska ke zlepšení života společnosti, jednak nechce vytvořit politickou opozici, konfrontující se s politickou mocí ve státě“. Veřejně vystoupila 18. září 1987, kdy **Emanuel Mandler, Jan Štern, Miroslav Štengl a Karel Štindl** jménem padesáti československých občanů zaslali dopis poslancům Federálního shromáždění ČSSR. Mezi signatáři byli Václav Havel, Petr Pithart, Rudolf Slánský, Jan Sokol, Rudolf Battěk, ale i lidé, kteří nepatřili k disidentům a intelektuálům, jako zedník, třídička pošty, programátor a další. Od ledna 1988 byly dokumenty podepisovány jménem Demokratické iniciativy.

Příčinu stabilizace normalizačního režimu viděla DI v „**sociální smlouvě**“, jejíž podstatou byla „tichá spolupráce na základě výhod a z ní vyplývající blahobyti. Každý, kdo respektuje zvyklosti, se smí na tomto omezeném blahobytu podílet; ten, kdo by je ignoroval, se nevystavuje jen nebezpečí, že mu tato možnost bude odňata, ale všeobecnému opovržení a nesouhlasu. Jeho jednání se obvykle spontánně chápe jako společensky škodlivé.“ S Václavem Havlem se shodovala v názoru, že v normalizačním režimu je člověk zároveň objektem i subjektem ovládnutí, ale odmítla jeho tezi, že řešení krize leží v oblasti mravní, naopak podtrhla, že je to problém politický, a proto se musí řešit v oblasti politické.

Krizi společnosti chápala DI nejen jako krizi jedince, nýbrž i národa, který se rozpadl v masu pracujících. Svůj úkol tedy spatřovala v **obnovení národní integrity** prostřednictvím národní politiky, jejíž podmínkou bylo usmíření a všeobecné odpuštění. To vnímala nikoli jako usmíření s vládnoucí politickou garniturou, nýbrž jako odstranění diskriminace politických odpůrců. Podmínkou národního smíru mělo být zrovnoprávnění všech občanů, **sblížení státu a občanů**, tedy jeho demokratizace. Aby se tohoto cíle dosáhlo, požadovala DI úpravu nevyhovujících zákonů, zavedení veřejné kontroly nad bezpečnostními orgány, **legalizaci nezávislých skupin**, ale i liberalizační opatření v ekonomice, tj. svobodu podnikání a pluralitu vlastnictví, vedle státního a družstevního i soukromé. Jisté přechodné období mělo ukončit vypracování nové ústavy ústavodárným národním shromážděním zvoleným v demokratických a svobodných volbách.

DI se zamýšlela i nad způsobem, jak dosáhnout splnění svého programu. Podle jejího názoru se krize nedala „překonat naráz (revolučně) a bez působení silného revolučního hnutí, které pochopí demokratizaci a lidská práva jako věc svých zájmů a nevyhnutelných potřeb“. Změně postoje k vládnoucí moci mělo přispět vytváření základů občanské společnosti cestou „drobné práce“ zaměřené k obecnému prospěchu, a to zejména v nekrizových obdobích. DI se pokusila proniknout mezi širší vrstvy obyvatelstva a ovlivnit je v duchu svého programu i vydáváním **samizdatových zájmových časopisů**, jako byly *Pohledy spotřebitele*, věnované problémům, s nimiž se občan každodenně setkával. S touto snahou souvisela i vlastní organizátorská práce. Skupiny DI vznikly také mimo Prahu, v jižních a severních Čechách, vysokoškoláci založili studentskou sekci. Představitelé tohoto nezávislého sdružení usilovali o založení politické strany mimo Národní frontu, a tak v **září 1989** vznikla **Československá demokratická iniciativa**. Registrace, o kterou požádala, za vlády komunistů nedosáhla.

Bezprostředním cílem DI nebylo tedy odstranění normalizačního režimu, ale jeho **postupná demokratizace ve všech oblastech společenského života**. Vedle návrhů na řešení situace v této oblasti zaujímali její představitelé stanovisko i ke konkrétním opatřením vlády, jako byla například novela zákoníku práce, a vyjadřovali se k významným událostem, jako bylo výročí srpnové okupace, založení Československé republiky či sebeupálení Jana Palacha. Protestovali také proti pronásledování odpůrců režimu a již koncem roku 1988 dali popud k Vánoční petici za osvobození politických vězňů. Aktivně se angažovali také v návrhu na udělení Nobelovy ceny míru V. Havlovi.

DI si uvědomovala důležitost sjednocení opozice. Proto v říjnu 1989 vyzvala ostatní disidenty k založení Koordinačního výboru československé politické opozice, který měl „reprezentovat široké vrstvy obyvatelstva, hájit jejich zájmy a vést dialog se stávající mocí“. Na podnět reagovala pouze Obroda – Klub za socialistickou přestavbu, sdružující reformní komunisty, která však vycházela ze zcela odlišného ideového základu. DI se podařilo navázat kontakty s opozičním hnutím v Polsku a Maďarsku.

DI představovala jistou **alternativu vůči hlavnímu disidentskému proudu**, například dva její představitelé, E. Mandler a K. Štindl, nepodepsali Prohlášení Charty 77, neboť nesouhlasili s jeho obsahem a koncepcí. Oba směry se lišily názorově a programově, ale zaujaly odlišný postoj i ve vztahu k některým závažným společenským událostem. Projevilo se to například při přípravě demonstrace k 21. srpnu 1989. Opozice stála před otázkou, jak reagovat na výročí vpádu armád Varšavské smlouvy; problém byl o to závažnější, že k intervenci se již vyslovilo jak Polsko, tak Maďarsko. DI, Hnutí za občanskou svobodu a Sdružení T. G. M. ve svém prohlášení zhodnotily význam vojenské intervence, jež vedla k přerušení demokratického vývoje a nastolení autoritativního režimu, a současně vyzvaly obyvatelstvo, aby toho dne vyšlo do ulic a demonstrovalo proti politice komunistického vedení. Opatrnější stanovisko zaujala Charta 77 a Václav Havel, který vyslovil obavy před možnou konfrontací s mocí, jež by mohla vést k obětem na životech. Proto doporučoval nenásilné prostředky odporu jako podepisování peticí a přípravu nové ústavy.

Československá demokratická iniciativa navrhovala odlišný postup také po 17. listopadu 1989. Na rozdíl od Občanského fóra, jehož strategií byl dialog se státní mocí reprezentovanou předsedou federální vlády Ladislavem Adamcem, žádala ve svém **prohlášení z 19. listopadu**, aby **současná vláda odstoupila**, a umožnila tak přechod k demokratickému způsobu správy země. Navrhla, aby vláda podala demisi k 25. listopadu a v mezidobí vedla rozhovory s Alexandrem Dubčekem a státními činiteli z období před 21. srpnem 1968 a s Václavem Havlem a dalšími představiteli opozice o vytvoření **vlády občanského soužití**, která měla být složena ze zástupců těchto skupin a z nezkompromitovaných členů dosavadní vlády. Jejím hlavním úkolem mělo být vypracování nového volebního zákona a uspořádání svobodných voleb 1. února 1990.

Československá demokratická iniciativa měla malý vliv na společnost a neprosadila své názory v Občanském fóru. Dne 31. ledna 1990 byla pak zaregistrována jako politická strana a ještě před volbami v červnu 1990 se přejmenovala na **Liberálně demokratickou stranu**.

Hnutí za občanskou svobodu

Nezávislá občanská iniciativa s názvem **Hnutí za občanskou svobodu** (HOS) byla ustavena **15. října 1988** na počest 70. výročí vzniku Československa 28. října 1918. Veřejně vystoupila s **manifestem Demokracie pro všechny**, který ke dni založení podepsalo **126 signatářů**. Kontaktní adresy poskytli **Rudolf Battěk, Václav Benda, Ján Čarnogurský, Tomáš Hradílek, Jiří Kantůrek, Jan Kozlík, Ladislav Lis, Anna Marvanová, Jaroslav Šabata, Jan Štern a Alexandr Vondra**.

Hlavním inspirátorem a organizátorem nové občanské iniciativy byl sociolog a politik **Rudolf Battěk**, v 60. letech místopředseda Klubu angažovaných nestraníků (KAN), vůdčí duch skupiny nezávislých socialistů, kteří v roce 1978 publikovali významný manifest *Sto let českého socialismu*. R. Battěk byl v 70. a 80. letech za svou politickou činnost devět let vězněn, naposledy za činnost v Chartě 77. Manifest HOS se připravoval od ledna 1988 a základní teze – Společenství pro demokracii – připravil R. Battěk. Na mnoha dalších schůzkách se program upřesňoval a na konečné, osmé (16.–17. září 1988) pracovali V. Havel, R. Battěk, J. Kantůrek, L. Lis, P. Nauman, R. Palouš, Jaroslav Šabata, J. Štern a A. Vondra. Názory slovenských signatářů tlumočil na redakční skupině v Praze Milan Šimečka.

Mottem manifestu byla slova, která vyjadřovala nejdůležitější úkol dané doby: „Čas dozrál k práci vpravdě politické.“ Politiku měly v programu další nezávislé iniciativy, zejména Demokratická iniciativa a Obroda, ale Hnutí za občanskou svobodu bylo nejradikálnější. V manifestu byl vysloven požadavek zrušení vedoucí úlohy strany a vytyčeny hlavní principy pluralitní demokracie: 1. naší tradicí je demokracie; 2. politický pluralismus; 3. nová demokratická ústava; 4. obnova právního řádu; 5. záchrana životního prostředí; 6. cesty k hospodářské prosperitě; 7. svobodný duchovní život; 8. svoboda víry; 9. nezávislé odbory; 10. proti militarizaci společnosti; 11. národní svěbytnost; 12. Československo – součást Evropy.

O socialismu nebylo v manifestu ani slovo, inspirací byl návrat k **odkazu T. G. Masaryka a duchovní tradici Evropy**. Je podtrženo, že především jde o skutečnou demokracii, o demokracii jako systém založený na duchovní, politické i hospodářské pluralitě, vzájemné toleranci a mravní obrodě společnosti. V jednotlivých odstavcích je řada návrhů, jak zajistit **konkrétní demokracii zdola**, demokracii pro všechny, např. komplexní péči o životní prostředí, transformaci ekonomiky do všech čtyř typů vlastnictví, zavedením referenda, různých typů občanské reprezentace.

Po organizační stránce bylo Hnutí za občanskou svobodu charakterizováno jako „volné sdružení svobodně vznikajících a žádnému centru nepodřízených politických klubů v různých místech republiky, v nichž se budou soustřeďovat lidé, kterým není lhostejná budoucnost naší vlasti, kteří jsou připraveni k otevřené rozpravě o všech politických otázkách, kteří respektují princip plurality a kteří jsou odhodláni se přímo angažovat, ať už pořádáním diskusních fór na pracovištích či v obcích, prosazováním různých všeobecných i místních požadavků, úsilím o nezávislou kandidaturu ve volbách do zastupitelských orgánů, či jinak“.

Hnutí za občanskou svobodu bylo jakýmsi **zárodkem politické strany** (organizační řád a stanovy byly přijaty až po listopadu 1989). V čele HOS stál prozatímní **koordinační výbor se zástupci z Prahy, Brna a Bratislavy**, místní skupiny byly zastoupeny po celé republice, zejména v západních Čechách, v Severomoravském a Západoslovenském kraji. HOS měl ze všech občanských iniciativ nejsilnější **zastoupení na Slovensku**. Členy prozatímního koordinačního výboru byli R. Battěk, V. Benda, P. Bratin-

ka, J. Čarnogurský, T. Hradílek, J. Konečný, L. Lis, I. Mašek, P. Nauman, Jiří Ruml, F. Řehánek, Jaroslav Šabata, M. Šimečka, J. Štern. V Brně byl jedním z hlavních představitelů prof. Jelínek. V červnu 1989 vznikl pražský výbor (M. Holata, J. Kozlík, I. Květoň, J. Skalický, V. Wágner, T. Zelenka aj.), později výbory v několika krajích republiky. Vedle organizačního začlenění zavazoval manifest své signatáře v místních skupinách a širších setkáních k politické aktivitě, k **přímé angažovanosti ve věcech veřejných**. Tím otevřelo hnutí svým signatářům a občanům cestu k přípravě na otevřený politický život. Svým sociálním a věkovým složením bylo hnutí pestrým předobrazem občanské společnosti. Vedle signatářů Charty 77, kteří dlouhodobě žili v opozici proti režimu, vstupovala do řad HOS mládež ze všech sociálních vrstev, zejména mládež dělnická. Mladí lidé působili na činnost hnutí svým radikalismem a energií. Ještě před listopadem došlo k setkáním a jednáním mezi signatáři HOS a zástupci továren (např. TOS), v květnu 1990 hnutí spolu se čtyřmi odborovými svazy pražských továren vydalo společnou výzvu k prošetření činnosti KSČ.

Jakmile se ustavilo HOS, představitelé moci si uvědomili, jaké nebezpečí znamená. V předvečer oslavy 28. října byla zorganizována policejní razie proti dvanácti signatářům, kteří poskytli kontaktní adresy. Nastaly policejní výsledky, domácí prohlídky a vězeňská zadržení. Přesto se hnutí od svého vzniku významně podílelo na všech veřejných akcích. Poprvé se pokusil veřejně vystoupit za HOS **L. Lis na Václavském náměstí 28. října 1988** s projevem Více svobody. **R. Battěk** promluvil za HOS **10. prosince 1988 na Škroupově náměstí**. Oba vyslali do světa Provolání k evropské veřejnosti (28. října 1988), v němž burcovali k podpoře proti teroru v Československu. Hnutí mělo přímý **podíl na demonstracích v Palachově týdnu**. Vydalo dokument Výzva Jana Palacha (10. ledna 1988), v němž vyzvalo mladé lidi k zodpovědnosti k národu v duchu „poznané a žité pravdy“. Zásadní dokument nazvaný Cesty k demokracii (16. února 1989) vyzval představitelé moci k odstoupení z funkcí a odsoudil nová zákonná opatření jako prostředky na pokraji výjimečného stavu.

Od jara 1989 se činnost HOS prohloubila o koncepční práci, o přípravu nové ústavy, o vytváření alternativních koncepcí ekonomické struktury, základních zákonů a zejména o mezinárodní odsouzení srpnové okupace. V červnu 1989 komise HOS pro vypracování ideových východisek ústavy vydala **Principy nové ústavy**, které byly zaslány stovkám oficiálních institucí od národních výborů po Federální shromáždění. Zůstaly bez odezvy. Ve skupinách HOS, na stránkách **časopisu Zpravodaj HOS** a na setkání signatářů HOS v restauraci Na Hadovce byly vedeny diskuse o ústavě, na jejichž základě pak byla připravena pracovní verze ústavy v paragrafovaném znění o 37 článcích. HOS a ostatní občanské iniciativy se v několika dokumentech zasazovaly o stažení vojsk Varšavské smlouvy z Československa a o odsouzení vojenské intervence (např. dokument z 3. července 1989 pěti představitelům Bulharska, východního Německa, Polska, Maďarska a SSSR).

Hnutí za občanskou svobodu vydávalo dvě **samizdatová periodika**: *Zpravodaj HOS* a *Alternativu*. *Zpravodaj HOS* byl informátorem o práci prozatímního koordinačního a pražského výboru a místních skupin; poskytoval všem řadovým signatářům možnost svobodně publikovat. *Alternativa* byla revue pro nezávislou politiku, obsahovala teoretické a ideové studie o programu HOS, o tom, zda socialismus definitivně selhal, o problematice demokracie přímé a zastupitelské, o názorech na budoucí vývoj v Československu atd.

Hnutí za občanskou svobodu připravovalo spolu s Demokratickou iniciativou, Obrodou a Nezávislým mírovým sdružením první kroky k **vytvoření jednotného disidentského orgánu**, který by měl pravomoc, autoritu i kvalifikaci pro jednání o přechodu moci z totality v demokracii. Už v září 1987 byl učiněn ze strany Demokratické iniciativy pokus získat poslance Federálního shromáždění k demokratickým změnám v čs. společnosti. Tento pokus ztroskotal, znovu ožil v létě a zejména na podzim, kdy se připravoval koordinační výbor čs. politické opozice – Občanský či Národní výbor. Jaroslav Šabata navrhoval Mezinárodní výbor, organizační propojení s disidenty zemí východního bloku. Současně s úsilím o integraci disidentských politických iniciativ vznikalo v HOS **štěpení podle politicko-stranické orientace**. V rámci hnutí se vytvořila skupina křesťanských demokratů v čele s V. Bendou, R. Battěk založil sociálnědemokratickou skupinu, D. Kroupa a P. Bratinka položili základy k občanskodemokra-

tickému proudu. Po studentské demonstraci 17. listopadu 1989 se za živelných podmínek uskutečnila disidentská idea občanského koordinačního výboru v podobě Občanského fóra, kam přišlo z HOS asi 150 předních politiků, kteří se posléze uplatnili ve svobodném Federálním shromáždění, v České národní radě, ve vládních orgánech atd.

Vliv manifestu HOS **Demokracii pro všechny** se promítl do **programu Občanského fóra**. První programové prohlášení OF **Co chceme** z 26. listopadu 1989 bylo určitou modifikací programu HOS. Jednotlivé místní skupiny po celé republice sehrály po listopadu významnou roli, kdy pomáhaly organizovat místní občanská fóra. Po listopadu 1989 většina vůdčích představitelů HOS – R. Battěk, V. Benda, D. Kroupa, L. Lis, J. Skalický aj. – přešli do Občanského fóra a do nových politických stran. Hnutí však nezanklo, v rámci OF fungovalo dál. Působili v něm zejména mladí signatáři, kteří nechtěli vstoupit do žádné z politických stran a chtěli HOS zachovat jako nadstranické občanské hnutí. Z chartistů to byli J. Kozlík, J. Štern aj., z bývalého pražského výboru M. Holata, I. Květoň, T. Zelenka aj., později F. Kostlán, P. Cibulka aj.

Činnost polistopadového HOS byla charakterizována dvojím směrem: na jedné straně silným **antikomunismem**, na druhé úsilím naplnit smysl manifestu – uskutečnit demokracii pro všechny, tj. budovat **demokracii zdola**. Proto se vedení HOS rozhodlo, že ve volbách 1990 nebude usilovat o moc, umožní kandidovat ve svém rámci nezávislým kandidátům a soustředí se na kontrolu moci. Dále HOS přijalo program o svobodné obci, který pojednával o vzkříšení obecní a územní samosprávy (autor J. Štern).

Vedení HOS dopracovalo stanovy a organizační řád, v letech 1990–1993 se uskutečnilo pět celostátních setkání (sněmů), avšak hnutí se začalo postupně tříštit. V říjnu 1990 vznikl **Klub demokratické pravice** (kontaktní adresy M. Holata a F. Kostlán), v listopadu 1991 byl založen **Klub signatářů manifestu HOS Disiklub**, jehož cílem bylo vrátit HOS do „avantgardní politiky“ z doby před listopadem 1989. Někteří členové HOS založili v září 1991 **Antikomunistickou alianci** jako novou občanskou iniciativu. O znovuoživení HOS se pokusil především P. Cibulka, který jménem koordinačního výboru HOS vypracoval návrh programového prohlášení Hnutí za občanskou svobodu (20. března 1993). Podrobil manifest Demokracie pro všechny srovnání s vývojem české společnosti a konstatoval, že cíle manifestu v roce 1988 nebyly zdaleka splněny. Programové prohlášení mělo být cestou k nápravě. Názorové polemiky a osobní neshody vedly v roce 1993 k ukončení činnosti HOS.

Obroda – Klub za socialistickou přestavbu

Kořeny vzniku této nezávislé iniciativy sahají do přelomu šedesátých a sedmdesátých let, kdy v důsledku nastupující tzv. normalizace bylo z Komunistické strany Československa vyloučeno nebo vyškrtáno na půl milionu členů. Tuto specifickou sociální skupinu, v níž důležité místo zaujímala bývalá **intelektuální elita československého reformního komunismu**, považoval Husákův režim po dlouhou dobu za hlavní zdroj možného ohrožení. Ve skutečnosti však nešlo o názorově homogenní skupinu a navíc většina příslušníků této hypotetické „strany vyloučených“ již neprojevovala aktivní zájem o politické dění. Z prostředí reformního komunismu přesto po celou normalizační éru vycházely snahy po organizování opoziční činnosti a i programové dokumenty různých nezávislých iniciativ se zpočátku nechávaly inspirovat idejemi reformátorů z roku 1968. V převážné míře se jednalo o různá **diskusní setkání**, která se konala u **Jiřiny Zelenkové**, později u **Zdeňka Jičínského** a nakonec se jejich pořádání ustálilo na pravidelné střední schůzky v bytě **Rudolfa Slánského ml.**, syna popraveného komunistického funkcionáře. Bývalí reformní komunisté rovněž od samého počátku tvořili výraznou názorovou skupinu v **Chartě 77**. Na přípravě jejího prvního prohlášení se koncem roku 1976 významně podílel **Zdeněk Mlynář**, funkci mluvčího v letech 1977–1989 čtrnáctkrát zastávali exkomunisté (např. **Miloš Hájek**, **Jaroslav Šabata**, **Ladislav Lis**). Postupem doby se však většina bývalých členů KSČ, kteří se stali signatáři Charty 77, rozešla s idejemi reformního komunismu a v druhé polovině osmdesátých let jen menší část z nich byla ochotna podílet se na vzniku levicové nezávislé iniciativy, jež by se programově přihlásila k odkazu pražského jara 1968.

Vznik **klubu Obroda** bezprostředně souvisel s nástupem reformního kurzu v Sovětském svazu. Gorbačovova perestrojka, která od konce roku 1986 nabírala na tempu a ostře kontrastovala se strnulostí zdejšího normalizačního režimu, byla současně vnímána i jako nepřímá rehabilitace myšlenek československého reformního komunismu. První úvahy o vytvoření nové **nezávislé iniciativy se socialistickým programem** se objevily na **jaře 1987**. Hlavními nositeli této myšlenky byli **Miloš Hájek** a dále pak **Vojtěch Menci** a **Čestmír Císař**, kteří doposud nepatřili k veřejným kritikům Husákova režimu. Iniciátoři vzniku budoucího klubu Obroda (zpočátku se zvažoval i název Klub obnovy socialismu) současně připravili několik dokumentů, v nichž kritizovali politiku ÚV KSČ a vyzývali k přehodnocení událostí z roku 1968. Už v dubnu 1987 zaslali M. Gorbačovovi dopis s rozborem politické situace před jeho návštěvou Československa, v lednu 1988 vydali prohlášení k dvacátému výročí lednového pléna ÚV KSČ v roce 1968, v dubnu zveřejnili obdobný dokument připomínající bývalý Akční program KSČ a v červnu vyzvali delegáty 19. všesvazové konference KSSS, aby Sovětský svaz přiznal plnou pravdu o vojenské intervenci v roce 1968.

Kolem těchto dokumentů vznikla širší iniciativní skupina, která od jara **1988** začala připravovat „zformování společenství příslušníků obrodného progresivního hnutí jako aktivní síly podněcující revoluční přestavbu“. V létě téhož roku vyšlo první číslo nového **samizdatového časopisu *Dialog***, jehož hlavním redaktorem se stal **Václav Vrabec**. Později vzniklo v Brně podobné periodikum, které vycházelo pod názvem *Impuls k dialogu o socialismu a demokracii*. Ještě na podzim 1988 pak bylo rozhodnuto, že nová nezávislá iniciativa bude mít podobu klubu s regionálními pobočkami, jehož členem se stane každý, kdo podepíše ustavující manifest. V lednu **1989** iniciativní skupina dopracovala organizační řád a počátkem února zveřejnila i prohlášení **přípravného výboru Klubu za socialistickou přestavbu**

Obroda. Předsedou se stal **Vojtěch Mencl**, místopředsedou byl **Josef Domaňský** a funkci jednatele vykonával **Vladimír Kabrna**. Zbývajících členy přípravného výboru pak byli zvoleni **Antonín Benčík**, **Miluše Fischerová**, **Václav Kural** a **Josef Stehlík**. Už 6. února 1989 klub Obroda požádal Ministerstvo vnitra ČSR o úřední registraci a o tři dny později informoval dopisem o svém ustavení i evropské komunistické a socialistické strany.

Klub Obroda zahajoval svoji existenci v době, kdy se začala vyostřovat domácí vnitropolitická situace. Průběh lednového Palachova týdne jasně ukázal, že zatímco stále více lidí podporuje požadavky nezávislých iniciativ, komunistický režim hodlá i nadále používat represivních metod a odmítá jít cestou vnitřní demokratizace. Jako krajně problematická se tak záhy začala jevit představa, že je nutné především dosáhnout legálního působení klubu, kterou prosazoval zejména Vojtěch Mencl. Nereálnost tohoto konceptu ostatně záhy ukázaly **pokusy o jednání s komunistickou mocí**. *Rudé právo* ještě v únoru reagovalo na Menclův dopis otištěním denunciačního článku z pera Jaroslava Kojzara, jenž obvinil vedení Obrody, že ve skutečnosti usiluje o rehabilitaci svých bývalých politických postojů a požaduje návrat před únor 1948. Obdobně dopadlo i jednání Vojtěcha Mencla s vedoucím oddělení společenských organizací ÚV KSČ Janem Bouchalem, ke kterému došlo 21. února 1989. Na jednu stranu se sice naznačovala možnost „dialogu“ s klubem Obroda, současně však StB začala podnikat kroky k zamezení jeho činnosti. Stejná situace se opakovala při druhé, rozšířené schůzce se zástupci aparátu ÚV KSČ, která proběhla 4. května 1989 a Obrodu na ní zastupovali Vojtěch Mencl, Vladimír Kabrna a Vladimír Kolmistr. Formálně se sice opět hledaly možnosti vzájemného dialogu, ale ve skutečnosti režimní establishment nehodlal připustit oficiální existenci klubu a pokoušel se brzdit jeho aktivitu.

Klub Obroda současně hned od svého vzniku fungoval jako „regulérní“ nezávislá iniciativa. V únoru 1989 podpořil petici kulturních pracovníků požadující propuštění Václava Havla a dalších aktivistů zadržovaných v průběhu Palachova týdne a v březnu protestoval proti jejich odsouzení. Hlavní důraz byl však kladen především na přípravu teoretických diskusí, které se tematicky týkaly možnosti demokratizace stávajícího politického systému a současně měly zhodnotit i historickou zkušenost roku 1968. Důležitou úlohu v tomto směru plnily zejména oba samizdatové časopisy, *Dialog* a *Impuls*, na jejichž stránkách vycházely analýzy Milana Hübla, Miloše Hájka, Zdeňka Jičínského, Josefa Domaňského, Věňka Šilhána a dalších levicových intelektuálů. Současně se počítalo s uspořádáním veřejných diskusí o Gorbačově knize *Přestavba a nové myšlení*, jež vyšla v českém překladu v roce 1987 a tvořila základní programovou práci sovětské perestrojky, a s uspořádáním mezinárodní konference o československém obrodném procesu v roce 1968. Těžiště teoretické práce však především představovala **příprava programových tezí Obrody**. Z pohledu klubu šlo o klíčový dokument, ve kterém měla být představena vize uspořádání společnosti v duchu demokratického socialismu. Na programových tezích pracovali hlavně Čestmír Císař, Miloš Bárta a Igor Kratochvíl, kteří počátkem roku 1989 dokončili jejich diskusní podobu. Obroda v nich mj. požadovala zrušení mocenského monopolu KSČ včetně Lidových milicí, vytvoření právního státu, rozvolnění systému Národní fronty a přechod k plánovitě regulovanému tržnímu ekonomickému modelu.

Rozhodující událostí z hlediska dalšího vývoje klubu Obroda se stalo rozšířené **shromáždění členů klubu** svolané do Prahy na **17. června 1989**. Komunistická moc se sice pokusila této akci zabránit, ale setkání se nakonec přece jen uskutečnilo v bytě **Jana Urbana**. Fakticky znamenalo obrat v dosavadní „politice dvou tváří“, kdy klub sice vystupoval jako nezávislá iniciativa, ale současně se snažil jednat s aparátem ÚV KSČ o možnostech své legální existence. Tato změna se odrazila i ve složení nového vedení klubu. **Předsedou výkonného výboru** byl na tomto shromáždění zvolen nedávný mluvčí Charty 77 **Miloš Hájek**, místopředsedy Vojtěch Mencl a Josef Domaňský, jednatelem Vladimír Kolmistr. Členy výkonného výboru se stali vyjma Antonína Benčíka a Miluše Fischerové bývalí členové přípravného výboru doplnění o Čestmíra Císaře, Miroslava Grégra, Zdeňka Hradiláka ml., Karla Němce, Věňka Šilhána, Jana Urbana a Václava Vrabce. Jádrem výkonného výboru Obrody tak tvořili **reformní komunisté**, z nichž někteří byli členy ústředních orgánů KSČ zvolených na **vysočanském sjezdu v roce 1968**

(Č. Císař, V. Kabrna, V. Kolmistr, V. Šilhán). Vedle nich se však v čele klubu objevili i představitelé mladší generace – **nestraníci** (Z. Hradilák, J. Urban, K. Němec). V uvedeném složení pak pracovaly vedoucí orgány klubu až do listopadu 1989.

Aktivita klubu vzrostla s blížícím se výročím srpnových událostí. Již 3. srpna 1989 vydal výkonný výbor prohlášení, v němž zdůraznil **nutnost odsouzení vojenské intervence z roku 1968** a kritizoval režimní pokus zredukovat tzv. přestavbu pouze na velice omezené ekonomické reformy. V den výročí 21. srpna 1968 se člen zastupitelstva klubu Luboš Kohout obrátil s písemným protestem na Federální shromáždění ČSSR, které odmítlo odsouzení intervence ze strany Senátu a Sejmu Polské lidové republiky. Koncem srpna pak vyjádřili představitelé Obrody poděkování mladým maďarským demokratům (FIDESZ) za účast na pražské protestní demonstraci k výročí vojenské invaze pěti států Varšavské smlouvy do Československa a výkonný výbor klubu vydal prohlášení na obranu slovenských demokratických aktivistů, kteří byli v této souvislosti obviněni z pobuřování. Počátkem října pak výkonný výbor Obrody zaslal zdravici sjezdu Maďarské socialistické dělnické strany, v níž poděkoval za odsouzení srpnové agrese v roce 1968.

Po červnovém shromáždění se Obroda současně začala více sbližovat s ostatními nezávislými iniciativami. Členové klubu patřili k prvním signatářům výzvy Několik vět a solidarizovali se s oběťmi režimních represí. Na druhou stranu Obroda zaujímal vcelku **zdrženlivý vztah k pořádání demonstrací**, o kterých se domnívala, že režimu poskytují zbytečnou záminku k rozpoutání policejního násilí. Ani tento vcelku umírněný postoj však nevedl k tomu, že by se StB spokojila s pouhým monitorováním činnosti klubu a ovlivňováním jeho činnosti pomocí Vladimíra Kabrny a několika dalších tajných spolupracovníků. Svým neustálým poukazováním na odkaz pražského jara 1968 Obroda ohrožovala samotnou ideovou podstatu normalizačního režimu. Jako krajně nebezpečné byly hodnoceny i **pokusy oslovovat členskou základnu KSČ** a v souvislosti s přípravou XVIII. sjezdu ji vyzývat k obrodě strany v duchu sovětské perestrojky. V létě 1989 proto StB provedla sérii policejních zásahů proti vedení klubu, jejichž cílem bylo zkomplikovat přípravu prohlášení Obrody k 21. výročí vojenské intervence v Československu a otevřeného dopisu členům KSČ.

Na podzim 1989 vystupovala Obroda proti totalitní moci v podstatě jednotně spolu s jinými nezávislými iniciativami a její představitelé spolusignovali většinu důležitých opozičních dokumentů. Od Charty 77 a dalších významných neformálních skupin ji odlišovalo to, že místo univerzální kritiky totalitního režimu přicházela i s konkrétním politickým programem hlásícím se k zásadám demokratického socialismu. Nejblíže Obrodě stálo Battékovo sociálnědemokratické křídlo Hnutí za občanskou svobodu a Společnost pro studium demokratického socialismu, která se rovněž hlásila k sociálnědemokratickému odkazu. Jako společenské a politické hnutí se už v září 1988 definovala i Demokratická iniciativa, jež se řadila k liberálnědemokratickému proudu. Klub Obroda byl nicméně první nezávislou iniciativou, která nesla všechny znaky politické organizace včetně stanov, vnitřně definované struktury a řádně zvolených orgánů.

Obdobně jako ostatní nezávislé iniciativy, i Obroda byla překvapena událostmi 17. listopadu 1989. Patřila sice k **spoluzakladatelům Občanského fóra**, ale v rámci jeho struktury nezaujímal nijak výrazné postavení. Dílem tak doplácela na svůj vyhraněný politický charakter, dílem šlo i o důsledek nedostatečně koordinovaných kroků jejich čelných představitelů. Negativní odezvu v rámci OF vyvolala schůzka Čestmíra Císaře, Vojtěcha Mencla a Josefa Domaňského se zástupci ÚV KSČ Janem Bouchalem a Miroslavem Zajícem, ke které došlo 26. listopadu 1989. Přestože setkání mělo pouze sondážní charakter, někteří čelní představitelé OF je považovali za důkaz obojetné taktiky klubu. Ještě vyhocenější reakci vzbudil **postup Čestmíra Císaře**, který počátkem prosince jednal s designovaným premiérem Mariánem Čalfou o **zastoupení Obrody v tzv. vládě národního porozumění**. Poté, co byla jeho iniciativa OF odmítnuta, vystoupil z klubu a přijal **kandidaturu ÚV SSM na úřad prezidenta republiky**. Obroda se sice od celé záležitosti distancovala a opakovaně zdůrazňovala, že bude působit pouze v rámci OF, avšak všeobecná nedůvěra k její politice již zůstala.

Obrodě se v rámci OF nedařilo plnit ani deklarovanou úlohu demokratické levice. Už 27. listopadu 1989 zveřejnila svůj manifest *Kam směřujeme*, ve kterém stručnou formou shrnula své programové teze. Při jejich prosazování však narážela jak na koncept „nepolitické politiky“, který byl pro činnost OF určující, tak na skutečnost, že socialistické myšlenky nebyly schopny dostatečně silně oslovit tehdejší československou společnost. Pokud šlo o další vývoj samotné Obrody, ještě v prosinci 1989 byla odmítnuta alternativa, že by se měla přeměnit na samostatnou stranu nebo politické hnutí. Pod svým novým názvem **Obroda – Klub za demokratický socialismus** nadále působila v rámci OF a na společné kandidátce se i účastnila voleb v červnu 1990. Jako samostatná politická síla se nekonstituovala ani po rozpadu OF a v květnu 1991 se sloučila se sociálnědemokratickou stranou.

Dubčekovy aktivity (1969–1989)

Po násilném potlačení srpnových demonstrací v roce 1969 byl A. Dubček zbaven jakékoliv možnosti přímo ovlivňovat situaci v Československu. Na zasedání ÚV KSČ 25.–26. září 1969 vystoupil ještě s obhajobou reformního procesu. Vzápětí byl na návrh předsednictva ÚV KSČ odvolán z funkce předsedy Federálního shromáždění a z funkce člena předsednictva ÚV KSČ. Aby byl zbaven jakéhokoli dalšího vlivu na stoupence reformního hnutí, byla mu nabídnuta funkce **vyslance ČSSR v Turecku**, ale s podmínkou, že se vzdá členství v ÚV KSČ. Po jejím splnění nastoupil do této funkce koncem ledna 1970. Brzy se však dověděl, že mu Husákovo vedení hodlá zabránit v návratu do Československa. Odmítl řadu nabídek západních zemí na pohostinství a již v červnu 1970 se tajně vrátil. Dne 24. června byl „oficiálně“ z funkce vyslance odvolán.

Plénní zasedání ÚV KSČ 25.–26. června 1970 potvrdilo jeho **vyloučení z řad členů KSČ** a sdělovací prostředky toto rozhodnutí zveřejnily. Po několikaměsíčních obstrukcích stranických orgánů mu bylo dovoleno, aby 1. prosince 1970 nastoupil do zaměstnání jako mechanizátor Západoslovenských státních lesů na Lesní správě Krasňany. Současně byl spolu s celou rodinou postaven pod nepřetržitou a systematickou **kontrolu a sledování orgány StB**. Během krátké doby byl **vyloučen ze všech společenských organizací** včetně Slovenského svazu protifašistických bojovníků, přestože se prokazatelně zúčastnil ilegálního antifašistického odboje a jako partyzán Slovenského národního povstání, v němž utrpěl zranění.

Systematická kontrola a sledování A. Dubčeka, jeho rodiny a přátel byly často doplňovány nejrůznějšími formami diskriminace a šikanování. Ale ani tím se nepodařilo Dubčeka zlomit a umlčet. Svědčí o tom mimo jiné více než dvacet **dopisů Generální prokuratury, Nejvyššímu soudu a dalším orgánům**, v nichž nebojácně protestuje a často podrobně popisuje jednotlivé akce orgánů Bezpečnosti včetně SPZ automobilů nasazených ke sledování. Jeho dopisy však zůstávaly většinou bez odpovědi. Nebojácné odhalování praktik a důsledků postupu orgánů StB proti němu, ale i proti statisícům stoupenců reformního hnutí – to byla jen jedna část Dubčekovy aktivity v letech 1969–1989. Za toto období, podle neúplných pramenů, napsal či poskytl ke zveřejnění sto dopisů, článků a interview, adresovaných stranickým a státním orgánům a poskytnutých sdělovacím prostředkům v Československu i v zahraničí. Jejich obsahem byla obhajoba reformního procesu a statisíců jeho diskriminovaných a pronásledovaných stoupenců – kritiků důsledků srpnové intervence i následné tzv. normalizace, požadavky na odvolání jejich opodstatněnosti, kritika metod vlády totalitního režimu a jeho bezpečnostních orgánů a porušování socialistické zákonnosti. Později to byla obhajoba sovětské perestrojky a glasnosti a výzvy k následování jejich příkladu v Československu.

Evropská a část československé veřejnosti měly možnost se poprvé seznámit s Dubčekovou opoziční aktivitou z kondolenčního dopisu zasláního Katrin Smrkovské k úmrtí Josefa Smrkovského, který byl zveřejněn v italském časopise *Giorno – Via Nuove* z 13. března 1974 a následně i v řadě dalších evropských a světových deníků. Mimořádný ohlas ve světě, ale i doma v Československu vyvolal jeho **dopis Federálnímu shromáždění a Slovenské národní radě** z 28. října 1974. Dopis obsahoval ostrou kritiku porušování demokracie a socialistické zákonnosti orgány federálního i slovenského ministerstva vnitra, a to nejen vůči němu a jeho rodině, ale i vůči statisícům politicky, morálně a sociálně nespravedlivě postiženým stoupencům reformního hnutí z roku 1968. Dále obsahoval kritiku husákovsko-biřakov-

ského normalizačního režimu a jeho „bible“ – Poučení z krizového vývoje, jehož obsah vedl k pěstování pokrytectví, dvojtvárnosti a ke korupci. Dubček v tomto dopise poukázal na to, že orgány StB stojí opět nad všemi zákony a institucemi včetně soudů a prokuratur, i nad společenskými organizacemi.

Po několikaměsíčním čekání na odpověď se adresátům připomněl dalším dopisem z 1. února 1975. Dne 29. března 1975 napsal dopisy vedení Polské sjednocené dělnické strany, Jednotné socialistické straně NDR a vedení KS Itálie. Naléhavě v nich žádal o posouzení a projednání politické situace v Československu na plánované mezinárodní poradě komunistických a dělnických stran v Berlíně ve dnech 29.–30. června 1976. Zveřejnění těchto **dopisů v Itálii, Anglii, NSR, ve Švédsku, v Dánsku a v dalších zemích** i jejich mimořádný ohlas vyvolaly v Československu prudkou reakci G. Husáka i StB. G. Husák v téměř hysterickém projevu na zasedání ústředních výborů Národní fronty 16. dubna 1975 zaútočil proti Dubčekovi, reformistům a reformnímu hnutí. Nediplomaticky polemizoval se švédským ministerským předsedou Olofem Palmem, který vystoupil na obranu Dubčeka a proti režimu G. Husáka.

Následovala rozsáhlá **pomlouvačná kampaň proti Dubčekovi**, iniciovaná usnesením předsednictva ÚV KSČ z 18. dubna 1975. Byl do ní zapojen i Pavel Minařík, který působil jako čs. agent v zahraničí, zvláště v redakci Svobodné Evropy. Dubček byl podroben mnohahodinovým výslechům Státní bezpečností a bezpečnostní orgány ještě více zesílily jeho hlídání, šikanování a terorizovaly celou rodinu. Nechyběly úvahy a pokusy „zformovat“ kolem něho nějakou „protistátní“ skupinu a úsilí zbavit Dubčekovu rodinu střechy nad hlavou. Celá tato kampaň byla doprovázena domovními prohlídkami u představitelů a stoupenců reformního hnutí v Praze, v Brně i v Bratislavě. Zprávy o nich a protesty proti nim vyvolaly v zahraničí další ohlas a kritiku totalitního režimu G. Husáka. Jméno A. Dubčeka se za této situace stalo pojmem. Po dlouhé týdny a měsíce vévodilo na seznamu aktivních odpůrců Husákova režimu. Navzdory rozsáhlé pomlouvačné kampani, přes veškeré šikanování, terorizování i pokusy o úplnou izolaci od společnosti a přátel pokračoval Dubček v kritice režimu, v obhajobě reformního hnutí a jeho stoupenců v řadě dalších dopisů Generální prokuratuře, Nejvyššímu soudu a stranickým a státním orgánům. Když totalitní režim počátkem roku 1977 zahájil kampaň proti právě vzniklé Chartě 77, A. Dubček se postavil na její obranu, na obranu jejích signatářů.

Na přelomu 70. a 80. let zavládlo kolem A. Dubčeka ze strany režimu jakési mlčení. Když dosáhl důchodového věku (1981), opustil Lesní závod Krasňany a přešel pracovat jako svářeč konstrukcí nákladních automobilů do dílen v Pezinku. Jeho jméno se začalo na stránkách tisku opět častěji objevovat po nástupu M. Gorbačova do funkce generálního tajemníka ÚV KSSS v březnu 1985 a po zahájení sovětské glasnosti a perestrojky.

Velký ohlas v zahraničí i doma vyvolala **Dubčekova replika na Biľakovo interview** pro časopis *Der Spiegel* z 28. října 1985, v němž Biľak hrubě zaútočil proti reformnímu procesu pražského jara, jeho představitelům, a hlavně proti A. Dubčekovi. Neštítel se ani takové lži, jako bylo tvrzení, že Dubček na bratislavské poradě 3. srpna 1968 podepsal přiznání existence kontrarevoluce v Československu. Když redakce *Rudého práva* odmítla zveřejnit Dubčekovu repliku a předsednictvo ÚV KSČ na jeho kritický dopis z 18. listopadu 1985 neodpovědělo, rozhodl se **zveřejnit své stanovisko v zahraničí**. Dne 21. listopadu 1985 je otiskl deník KS Itálie *L'Unitá* a poté i časopis *Der Spiegel* a řada dalších zahraničních časopisů a tiskových orgánů. Dubčekovo dementi Biľakových pomluv vyvolalo aktivitu a diskusi i v řadách socialistické protihusákovské opozice nejen v zahraničí, ale i na domácí půdě.

Dubčekova obnovená opoziční aktivita vyvolala nové protidubčekovské aktivity bezpečnostních orgánů, na něž Dubček odpovídal **kritickou korespondencí** adresovanou opět Generální prokuratuře, Nejvyššímu soudu, stranickým a státním orgánům. Zvláště významné místo v Dubčekově aktivitě – pod vlivem Gorbačovovy perestrojky – zaujímala kritika stávajícího režimu, obhajoba reformního procesu roku 1968, požadavky rehabilitace jeho stoupenců, následování sovětského příkladu a odvolání opodstatněnosti srpnové intervence v roce 1968. V tomto duchu píše počátkem roku 1987 **dopis M. Gorbačovovi**.

V opoziční aktivitě pokračoval Dubček i poté, kdy oficiální dubnová návštěva M. Gorbačova v Československu v roce 1987 nesplnila jeho očekávání, ale vyvolala naopak velké zklamání v celém opozičním hnutí. M. Gorbačov místo omluvy a odsouzení srpnové intervence vyslovil pochvalu a dobrozdání

Husákovu vedení i jeho politice. Vedle řady jiných aktivit A. Dubček odeslal 18. září 1987 rozsáhlý dopis předsednictvu ÚV MSDS a osobně generálnímu tajemníkovi Jánosi Kádárovi, obsahující výše uvedené názory a požadavky. V té době dospěl k závěru, že nadešel čas, aby se svými názory na události roku 1968 a další vývoj v Československu po srpnové intervenci, na současnou situaci i na budoucí vývoj vystoupil veřejně na mezinárodním fóru. Toto rozhodnutí uskutečnil v **interview pro italský deník *L'Unitá* 10. ledna 1988**. Jeho zveřejnění vyvolalo velký ohlas nejen v zahraničí, ale i na domácí půdě. Interview bylo převzato a zveřejněno v řadě evropských a světových deníků a jiných sdělovacích prostředků. Mnozí obyvatelé Československa měli možnost se s ním seznámit v Pelikánových *Listech*, tajně dopravovaných z Itálie, a poté i z četných samizdatových strojopisných opisů či ze zahraničního rozhlasu. Vedení KS Itálie – i pod jeho vlivem – intervenovalo u M. Gorbačova s požadavkem rehabilitace A. Dubčeka, reformního hnutí a reformistů a přehodnocení postoje k srpnové intervenci. Vedení nejstarší evropské univerzity v Bologni se rozhodlo udělit Dubčekovi čestný doktorát.

Zveřejněním interview a jeho ohlasem vstoupil A. Dubček opět do **mezinárodní politiky jako nejvýraznější představitel čs. opozičního hnutí**. Současně jím zahájil dvouleté období mimořádné opoziční aktivity. Napsal řadu polemických dopisů a článků proti falšování historie reformního procesu v oficiálních kampaních Husákova či Jakešova režimu. Napsal dlouhou řadu kritických dopisů stranickému a státnímu vedení Československa i výzev k následování příkladu sovětské perestrojky a k přehodnocení dosavadních postojů k reformnímu procesu, k jeho stoupencům i k srpnové intervenci. Své názory a výzvy adresuje také sovětským představitelům. Nadále posílá kritické dopisy Generální prokuratuře a Nejvyššímu soudu. Zahraničním redakcím poskytuje četná interview. Jeho článek k dvacátému výročí invaze byl zveřejněn v římských *Listech* u příležitosti mezinárodní konference v Bologni pod názvem Pražské jaro po 20 letech. Prohlášení účastníků červencové konference obsahovalo mj. apel na M. Gorbačova k přehodnocení postoje k pražskému jaru.

Snad ještě větší ohlas v zahraničí, ale i na domácí půdě, než lednové interview v *L'Unitá* vyvolala jeho **dvoutýdenní návštěva v Itálii** v listopadu 1988, kdy mu byl na bolognské univerzitě udělen čestný doktorát. Jeho projevům na univerzitě či improvizovaným projevům ke studentům se dostalo velké publicity nejen v Itálii, ale i v tisku, rozhlase a televizi řady dalších evropských zemí. V průběhu návštěvy byl přijat řadou vedoucích politických osobností Itálie: generálním tajemníkem KS Itálie Achillem Occhetem, prvním tajemníkem Italské socialistické strany Bettinem Craxim, předsedkyní italského parlamentu Nilde Iotti a také papežem Janem Pavlem II. Pozváním k dalším zahraničním návštěvám a vystoupením v Itálii, Španělsku a Francii již nemohl vyhovět, neboť čs. orgány mu odmítly vydat povolení k výjezdu a bezpečnostní orgány jej nadále silně střežily a znemožnily mu i setkání s francouzským prezidentem Françoisem Mitterrandem při jeho oficiální návštěvě v Československu v prosinci 1988.

Dubček se však nedal odradit od pokračování ve své aktivitě. Jeho **schůzka s V. Havlem** po Havlově propuštění z vazby v **květnu 1989** představovala důležité setkání dvou hlavních představitelů čs. opozice. K nejvýraznějším projevům Dubčkovy aktivity v roce 1989 patří dopis představitelům varšavské pětky, v němž je – spolu s Oldřichem Černíkem – vyzývá mj. k přehodnocení a odvolání opodstatněnosti srpnové intervence.

Je nesporné, že opoziční aktivita vynesla A. Dubčeka v letech 1988–1989 do role uznávaného představitel opozičního protihusákovského a protijakešovského hnutí. Do role představitel a obhájce ideálů reformního procesu pražského jara a jeho stoupenců, respektujícího však novou situaci i požadavky „dětí srpna“. Neboť to byly ony „dětí srpna“, kdo na všech nepovolených demonstracích k 20. výročí srpnové intervence, k 28. říjnu, k 20. výročí sebeupálení studenta Jana Palacha v lednu 1989 a konečně i na listopadové studentské demonstraci 17. listopadu skandovaly mj. jméno A. Dubčeka.

A. Dubček byl při zahájení **demonstrace na Albertově**, kde byl naposledy orgány StB zatčen spolu se svým italským přítelem. Nebylo také náhodné, že na listopadových manifestacích opozice, za aktivní účasti Dubčeka, na Letné či na Václavském náměstí statisícová shromáždění spontánně skandovala „Dubček na Hrad“. Ještě v průběhu sametové revoluce se dostalo Dubčekovi dalšího mezinárodního uznání. Počátkem prosince 1989 mu francouzský velvyslanec Jacques Humann tlumočil sdělení

předsedy Evropského parlamentu Enriqua Crespoa, že mu tento parlament udělil **cenu A. Sacharova za mimořádnou angažovanost na obranu lidských práv**. O několik dnů později se dověděl, že dvě italské univerzity, v Bologni a v Perugii, jej navrhly na udělení Nobelovy ceny za jeho „morální hodnoty a mimořádnou roli, kterou sehrál před dvaceti lety i v současné době v obnově své země“.

Bylo tudíž samozřejmé a logické, že se v listopadové sametové revoluci vedle V. Havla stal kandidátem na úřad prezidenta. A ačkoliv veřejné mínění na Slovensku, ale i v Čechách dávalo větší šance Dubčekovi, obě rozhodující grémia, OF a VPN, se rozhodla pro V. Havla. Pro A. Dubčeka byla určena **funkce předsedy Federálního shromáždění**. Značnou roli přitom sehrála určitá nevole vůči reformistům a reformnímu hnutí v obou těchto grémiích. Dne **28. prosince 1989** byl A. Dubček zvolen předsedou Federálního shromáždění a příští den – 29. prosince – byl za jeho předsednictví zvolen Federálním shromážděním V. Havel do funkce prezidenta ČSSR. Současně bylo dohodnuto, že ve svobodných volbách v červnu 1990 bude umožněno kandidovat do této funkce i A. Dubčekovi. Tato dohoda však naplněna nebyla.

Nezávislé mírové sdružení – Iniciativa za demilitarizaci společnosti

V druhé polovině osmdesátých let se v opozičním hnutí začali výrazněji projevovat příslušníci mladé generace, která nebyla traumatizována prožitkem srpnové okupace. Ochotou používat netradiční formy působení, zejména jasným vnímáním veřejných shromáždění jako legitimního nátlakového prostředku, se výrazně odlišovali od většiny představitelů tradičního disentu. V roce 1988 vznikly tři nezávislé iniciativy sdružující především mládež, které přispěly k rozšíření a diferenciaci činnosti opozičního hnutí: Nezávislé mírové sdružení – Iniciativa za demilitarizaci společnosti, České děti a Mírový klub Johna Lennona. **Nezávislé mírové sdružení (NMS)** volně navazovalo na spolupráci signatářů Charty 77 se západním mírovým hnutím, v jehož rámci vzniklo několik programových návrhů na překonání bipolárního rozdělení evropského kontinentu, a na tradici neformálních setkání mládeže ve výroční den úmrtí Johna Lennona na pražské Kampě. Bezprostředním podnětem pro založení sdružení byl **úspěch petiční kampaně za uzákonění náhradní civilní služby z důvodů svědomí**, která byla vyvolána v březnu 1987 otevřeným dopisem absolventa evangelické bohoslovecké fakulty Jana Svobody.

Ustavující prohlášení sdružení bylo zveřejněno dne **16. dubna 1988**, podepsali jej **Tomáš Dvořák, Jan Chudomel, Jáchym Kaplan, Hana Marvanová a Jiří Pavlíček**. Sdružení se definovalo jako volné společenství bez pevné organizační struktury a vazeb na jakýkoliv politický, ideologický a náboženský systém a vyzvalo k ustavení náhradní civilní služby pro osoby odmítající brannou povinnost z náboženských či morálních důvodů. Od května 1988 začalo vydávat **samizdatový časopis**; do ledna 1990 bylo v Praze vydáno dvanáct čísel *Bulletinu NMS*, jedno zvláštní číslo bylo navíc věnováno mezinárodnímu mírovému semináři Praha 88. Postupně začala vycházet také periodika mimopražských sdružení, která vznikla v několika českých a moravských městech. Pouze přibližně lze stanovit celkový počet jeho aktivistů. Ačkoliv byla jména signatářů ustavujícího prohlášení zveřejňována, nebyl uváděn počet okolo 500 osob zřejmě úplný, navíc samotný podpis nevyplýval o skutečné činnosti. Na aktivitách sdružení se podle odhadu podílelo pravidelně okolo sta osob, které působily zejména v Praze, Liberci a Brně. Okruh sympatizantů, kteří se příležitostně zúčastňovali veřejných shromáždění a podpisových kampaní, byl několikanásobně vyšší.

Představitelé sdružení navázali kontakty s několika západními mírovými skupinami, s nimiž vydali několik společných prohlášení věnovaných otázkám uvolnění napětí na evropském kontinentu, celosvětového odzbrojení a dodržování lidských práv. Zvláštní pozornost věnovali **spolupráci** s obdobně orientovaným **polským opozičním hnutím Svoboda a mír** (Wolność i Pokój – WiP), s jehož zástupci se 20. května 1989 tajně sešli na státních hranicích. S polským prostředím udržovali kontakty také prostřednictvím Polsko-československé solidarity, na jejíž výzvu se zúčastnili několika akcí na podporu vězněných polských aktivistů. Od počátku spolupracovali rovněž s domácími nezávislými iniciativami, s Chartou 77 uspořádali krátce po zahájení své činnosti mezinárodní mírový seminář Praha 88.

Obdobně jako ostatní nezávislé iniciativy vzneslo sdružení v srpnu 1988 požadavek odsouzení intervence armád pěti států do Československa v srpnu 1968 a odchodu sovětských jednotek. Před dvacátým výročím okupace rozšiřovali **letáky s výzvou k účasti na demonstraci 21. srpna 1988**. Jeho představitelé Tomáš Dvořák, Hana Marvanová a Luboš Vydra přečetli na této demonstraci dokumenty sdružení a podíleli se na zformulování **Prohlášení ze dne 21. srpna 1988**, které podepsalo několik

set osob. Text obsahoval řadu politických požadavků včetně vyhlášení svobodných demokratických voleb, propuštění politických vězňů a zrušení cenzury. Při demonstraci se aktivisté sdružení spolu se zástupci Českých dětí dohodli na pořádání pravidelných veřejných vystoupení, která se měla konat na Václavském náměstí každou poslední sobotu v měsíci. Uskutečnění prvního sobotního veřejného setkání dne 24. září 1988 však znemožnila předběžná zadržení představitelů obou skupin a masivní nasazení policejních složek v centru Prahy. **Snahu o organizaci pravidelných veřejných vystoupení** zpočátku nepodpořili představitelé Charty 77, kteří nechtěli riskovat předčasnou konfrontaci s režimem. S návrhem na uspořádání demonstrace k výročí založení republiky dne 28. října 1988 však již zástupci Charty 77 souhlasili. Opoziční skupiny začaly společně koncipovat a podepisovat dokumenty, ve kterých vyslovovaly své požadavky a postoje k různým otázkám. Velké množství otevřených dopisů, oznámení, stížností a výzev adresovaly zejména domácím vládním a stranickým představitelům. Aktivisté sdružení se na podzim 1988 také podíleli na přípravě pražského mezinárodního symposia Československo 1988.

Představitelé sdružení postihly různé formy represe: domovní prohlídky, výslechy, krátkodobá zadržení, či dokonce odsouzení k několikaměsíčním trestům. Převážná většina případů souvisela s účastí na veřejných protirežimních shromážděních. Další represivní kroky směřovaly proti snaze zorganizovat schůzku signatářů ustavujícího prohlášení. V sobotu 22. října 1988 přepadla ozbrojená skupina příslušníků Bezpečnosti ve spolupráci s jednotkou Lidových milicí aktivisty sdružení ve Lbíně u Litoměřic. Na konci října 1988 byli vzati **do vazby Tomáš Dvořák a Hana Marvanová**, kteří byli za svou účast na srpnové demonstraci již dříve obviněni z trestného činu výtržnictví. V souvislosti s demonstracemi dne 28. a 29. října 1988 bylo mnoho aktivistů krátkodobě zadrženo, aby se nemohli dostavit na plánovaná shromáždění.

Neúspěšná snaha o pokračování v sobotních diskusních setkáních v říjnu a listopadu 1988 vedla představitele sdružení k rozhodnutí pořádat je v uzavřených prostorech. Tento krok, jenž se však neuskutečnil, neboť na výzvu o poskytnutí sálu úřady nereagovaly, odmítli zástupci Českých dětí a na organizaci dalších shromáždění se již nepodíleli. V tomto období se představitelé sdružení soustředili na **kampaň za propuštění politických vězňů**. Zúčastnili se jediné povolené předlistopadové demonstrace, která se uskutečnila na **Škroupově náměstí dne 10. prosince 1988** u příležitosti Dne lidských práv (promluvila zde **Jana Petrová**), a podíleli se na přípravě **vzpomínkového shromáždění na Václavském náměstí dne 15. ledna 1989** u příležitosti dvacátého výročí sebeupálení Jana Palacha.

Značný ohlas v opozičním prostředí vzbudil **dialog zástupců NMS s představiteli několika oficiálních organizací**. Již dne 10. května 1988, krátce po založení sdružení, se jeho zástupci setkali na základě telefonického pozvání s **několika členy Československého mírového výboru**, zastřešující organizace oficiálního mírového hnutí. Nová jednání se na základě opakovaných výzev sdružení uskutečnila až na počátku ledna 1989, kdy se schůzek zúčastnili vedle členů mírového výboru také zástupci dalších oficiálních organizací. V polovině února 1989 zahájila činnost společná pracovní skupina, která se zabývala otázkami spojenými s uzákoněním náhradní civilní služby, odpíráním branné povinnosti a konverzí zbrojního průmyslu.

Ve stejném období navázali zástupci sdružení kontakty s **členem ústředního výboru SSM** Lubomírem Ledlem, který nabídl pro tradiční sobotní setkání sál v restauraci Riegrovy sady. V sobotu 25. února 1989 se veřejné diskuse na témata, jež souvisela s výkonem základní vojenské služby, existencí Lidových milicí, přítomností sovětských vojsk v Československu a propuštěním politických vězňů, zúčastnilo okolo 250 osob. Průběh dalšího rozhovoru s členy vedení svazácké organizace, který proběhl 16. dubna 1989 bez přítomnosti veřejnosti ve Slovanském domě na Žofíně, ukázal limity vzájemné spolupráce. Někteří radikálnější aktivisté sdružení následně odmítli případné pokračování dialogu, jež vnímali jako zbytečné posilování legitimacy oficiálních organizací v očích veřejnosti. Po nesmělém pokusu o spolupráci se svazáckými funkcionáři záhy skončilo také jednání zmíněné pracovní skupiny. O dialog ztratili nakonec zájem i představitelé umírněného proudu uvnitř sdružení a kontakty v květnu 1989 definitivně skončily.

Neúspěšně skončila rovněž snaha o jednání se **zástupci Výboru československé veřejnosti pro lidská práva a humanitární spolupráci**, který byl ustaven v prosinci 1988 z podnětu ústředního výboru Komunistické strany Československa jako protiváha disidentského Československého helsinského výboru. Obdobně jednostranným pokusem zůstala snaha o spolupráci s **představiteli státní správy**. Dne 16. ledna 1989 se Pavel Jégl, Jiří Pavlíček a Tomáš Tvaroch rozhodli pod vlivem násilných zákroků proti demonstrantům na Václavském náměstí, zadržení představitelů opozičních skupin a zveřejnění jejich osobních údajů ve sdělovacích prostředcích navštívit předsedu vlády Ladislava Adamce, aby ho upozornili na vyhrocenou situaci. V budově předsednictva vlády však jednali bez hmatatelného výsledku pouze s poradcem premiéra. Stejný průběh mělo dne 22. června 1989 předání petice požadující milost pro vězněné odpírače vojenské služby v Kanceláři prezidenta republiky na Pražském hradě. Bez úspěchu skončila rovněž snaha mimopražských aktivistů o navázání obdobných kontaktů na místní úrovni.

V **Brně** se na počátku roku 1989 ustavila **samostatná pobočka**, jejímiž hlavními představiteli byli **Hana Holcnerová** a **Vladimír Vyskočil**. Někteří brněnští zástupci sdružení založili na jaře 1989 skupinu tzv. Zelenomodrých, která se bez úspěchu snažila o vstup do oficiálního mírového hnutí. Obdobná jednání proběhla se stejným výsledkem také v **Liberci**, **Jihlavě** a **Plzni**. Ve všech uvedených případech měly kontakty pouze neoficiální charakter a byly podrobně monitorovány StB. Průběh rozhovorů přispěl k profilaci názorových proudů uvnitř sdružení, které se postupně začalo transformovat do podoby politického hnutí s pevnější strukturou. K diferenciaci přispěl vedle násilného potlačení lednových protirežimních demonstrací v centru Prahy během tzv. Palachova týdne rovněž průběh soudních procesů s představiteli opozičních skupin na jaře 1989. Ze zástupců sdružení byli odsouzeni k několikaletým trestům **Hana Marvanová**, **Tomáš Dvořák** či **Jana Petrová**. Na jejich obranu byl v únoru 1989 založen **Výbor na obranu mírových aktivistů**, jehož úvodní prohlášení podepsali vedle zástupců sdružení také představitelé Charty 77 **Jiří Dientsbier** a **Václav Malý**.

Vzpomenuté rozpory vedly k vytvoření systému **volených mluvčích**, kteří měli během svého ročního mandátu zastupovat sdružení při jednáních a podepisovat jeho dokumenty. Na počátku **července 1989** bylo vyhlášeno pět mluvčích: **Jana Petrová**, **Jan Chudomel**, **Hana Holcnerová**, **Jan Svoboda** a **Ruth Šormová**. Mluvčí se v následujících měsících zapojili do příprav na vytvoření reprezentativního opozičního výboru. Hlavními důvody, proč k jeho ustavení nedošlo, představovaly vedle osobních antipatií aktérů odlišný pohled na soudobou politickou krizi a různé představy o jejím překonání. Konflikty mezi nezávislými iniciativami se projevily v létě 1989, kdy se v opozičním prostředí diskutovalo nad otázkou, zda vyzvat veřejnost k protirežimním demonstracím v souvislosti s jednadvacátým výročím srpnové okupace Československa.

Zástupci sdružení v období **od 1. do 20. srpna** uspořádali **každodenní korza na pražské pěší zóně u Můstku**, kterých se zúčastnilo pravidelně okolo sta osob. Ačkoliv nikdy nezpochybnili význam veřejných vystoupení, přiklonili se krátce před výročním dnem okupace Československa k několika opozičním skupinám, které se obávaly razantního zásahu proti demonstrujícím a v prohlášení varovaly občany před případnou účastí. Na podzim roku 1989 se v pražském prostředí začalo diskutovat o přeměně skupiny po vzoru maďarského Svazu mladých demokratů na samostatnou politickou organizaci zastupující mládež, jež se však vzhledem k následné akceleraci vývoje neuskutečnila.

Významné téma, kterému se někteří aktivisté sdružení v posledních měsících před listopadovými událostmi věnovali, představovaly **ekologické otázky**. Aktivisté se vedle několika lesních brigád rozhodli přispět ke zlepšení situace účastí na tzv. ekologických demonstracích v Praze, mezi něž patřilo shromáždění občanů proti výstavbě komplexu hotelových zařízení na Malé Straně ve dnech 30. května a 26. června 1989, několik demonstrací za záchranu Stromovky či neformální korzo na pěší zóně dne 19. června u příležitosti Mezinárodního dne životního prostředí a ekologie. Nejvíce se angažovali v **protestech proti výstavbě koksovny ve Stonavě**, která vzbuzovala odpor zejména na nedalekém polském území. Činnost a zaměření sdružení také výrazně ovlivnily několik regionálních opozičních skupin, vzniklých v posledních dvou letech komunistického režimu: havlíkobrodskou **Havlíčkovu mládež**

a brněnské nezávislé iniciativy **Moravská mládež** a **Hnutí za nenásilí**. Někteří aktivisté sdružení se navíc zapojili do činnosti jiných opozičních skupin. V roce 1989 se Ladislav Novák a Miloš Cihelka například podíleli na obnovení anarchistického hnutí v českém prostředí.

Představitelé sdružení se v listopadu 1989 podíleli na vytvoření Občanského fóra a po jeho rozpadu někteří z nich vstoupili do nově vzniklých politických stran a hnutí. Zástupci sdružení spoluzaložili na počátku roku 1990 novou zastřešující mírovou organizaci, **Informační středisko mírových skupin**, v jejímž čele stanul po svém návratu z exilu **Jan Kavan**. Na jaře 1990 se podíleli na změně branného zákona a uzákonění náhradní civilní služby. V druhé polovině devadesátých let sdružení, jehož činnost byla v polistopadovém období spíše formální, definitivně zaniklo.

Kruh nezávislé inteligence

Pasivní postoj většiny vědeckých pracovníků k panujícím normalizačním poměrům se začal postupně měnit nástupem Michaila Gorbačova k moci v Sovětském svazu. Mezníkem v jejich postoji k normalizačnímu režimu se staly lednové demonstrace v roce 1989. Podobně jako umělecká inteligence připravili vlastní **petici**, kterou zaslali začátkem února 1989 **předsedovi federální vlády Ladislavu Adamcovi**, nikoli představitelům KSČ, které vědomě nepovažovali za partnery. Jejimi iniciátory byli přírodní vědci **Ladislav Hlavatý** a člen korespondent ČSAV **Ladislav Trlifaj**, ale patřil k nim i sociolog **Ivan Gabal**. Odsoudili v ní nepřiměřený zásah bezpečnostních sil proti shromáždění k výročí upálení Jana Palacha, žádali propuštění zadržených a dále se vyslovili pro dialog všech občanů. V nedostatku možností „vyjadřovat se veřejně k vedení společnosti a případně je kritizovat“, psalo se dále v petici, pak spatřovali jednu z „příčin ekonomické a politické krize“. Podpořili také proces přestavby československé společnosti, který měl vyústit v demokracii a vytvoření prostoru pro pluralitu názorů. Na rozdíl od petic disidentů či Iniciativy kulturních pracovníků reagoval L. Adamec na dopis L. Trlifaje z 28. února 1989 s žádostí o schůzku s tím, že na ni vyslal úředníka svého úřadu. Kontakty skončily neúspěšně, neboť předseda vlády neměl zájem na dialogu nejen s disentem, ale ani s představiteli rodící se občanské společnosti.

Petice měla velký ohlas, podepsalo ji na **1300 osob**. Téměř polovina signatářů pracovala ve **vědeckých ústavech Československé akademie věd a na vysokých školách**. Většina z nich byli přírodní vědci, ale nezanedbatelný počet podpisů pocházel také ze společenskovědních ústavů. Podepisovali ji i příslušníci dalších vrstev inteligence jako výzkumní pracovníci, inženýři a lékaři; její autoři však vědomě opomíjeli ostatní vrstvy společnosti. Celou akci zamýšleli jako celostátní a předpokládali, že získají podporu i na Slovensku.

Vědecká inteligence v této petici dala poprvé od obrodného procesu mocenské elitě i spoluobčanům najevo svůj skutečný vztah k normalizačnímu režimu, který se již nadále nemohl spoléhat na její podporu, ale ani pasivitu či neutralitu. Začala si uvědomovat změnu ve svém postavení a nutnost vystoupit jako samostatná skupina, která cítí potřebu a povinnost přispět k řešení problémů společnosti. **Odmítavá reakce L. Adamce** na pokusy o kontakty a dialog vedla iniciátory petice k závěru, že jednorázová akce nepovede k cíli a že je třeba využít potenciálu, který představovalo oněch 1300 příslušníků vědecké inteligence, a sdružit je do nezávislé organizace. Tato myšlenka byla formulována v nesignovaném dopise určeném vědeckým pracovníkům, v němž jeho autoři **navrhli vytvořit Nezávislé akademické sdružení**, „jehož náplní bude upozorňovat na krizové jevy naší společnosti, pokoušet se je analyzovat a případně navrhnout způsoby řešení“.

K vytvoření samostatného sdružení přispívala také nezbytnost koordinovat další aktivity vědeckých pracovníků, zejména různá diskusní setkání, z nichž nejznámější byl seminář, který pořádali ekonomové na Novotného lávce. Představa vytvoření samostatné společné organizace inteligence se postupně ujasňovala na schůzkách **iniciátorů**, mezi něž patřili fyzikové **L. Hlavatý**, **L. Trlifaj**, **Jaromír Juna**, sociolog **I. Gabal** a uměnovědec **Petr Kratochvíl**, matematici akademik **Miroslav Katětov**, který celou akci zaštiťoval jak svou autoritou, tak věkem, a **Libor Pátý**; aktivně se podílel také novinář **Petr Kučera**. Účastníci si zde upřesňovali především smysl organizace a otázku, zda ji zaměřit pouze odborně, či se zabývat i politickou činností. I když si tyto problémy ujasnili již před prázdninami, došlo k založení organizace až **6. září 1989**, a to pod názvem **Kruh nezávislé inteligence**. Schválené komuniké jej charakterizovalo

jako „otevřené společenství, které si klade za cíl přispět k rehabilitaci vzdělanosti a racionality, pravdy a poznání, dialogu a tolerance v době, kdy Československo se ocitlo na křižovatce a rozhoduje o svém dalším vývoji a mezinárodním postavení“. Kruh viděl svůj úkol v „povzbuzování dialogu všech složek společnosti, rozšiřování poznání a informovanosti, zpracování nezávislých stanovisek ke klíčovým společenským problémům, rehabilitaci etiky vědeckého a kulturního života, navazování nezávislých mezinárodních vědeckých kontaktů a v neposlední řadě v obhajobě těch vědeckých a kulturních pracovníků, kteří jsou postihováni za prosazování akademických a občanských svobod“.

Programové prohlášení konstatovalo, že československá společnost se na konci 80. let nachází v obtížné situaci, jejíž příčiny spatřovalo v postupu politického vedení státu, které se přihlásilo k reformnímu procesu probíhajícímu v ostatních socialistických státech jen formálně. Jedním z důsledků byla pasivita a neangažovaný postoj, které se podle autorů prohlášení mohlo změnit v explozi sociální nespokojenosti. K řešení situace mohla přispět její **analýza nezatížená ideologií**, přičemž předpokládali spolupráci všech společenských sil a **skutečný dialog** vedený především zájmem o budoucnost. Prohlášení i program poslali účastníci shromáždění československým masovým sdělovacím prostředkům a disidentské Východoevropské informační agentuře, která jej po čtrnáctidenním embargu měla předat k uveřejnění na Západě.

Ustavující schůze Kruhu nezávislé inteligence (KNI), která se konala v Nebušicích, přijala také **stanovy** nazvané **Světlo rozumu a hlas svědomí**. Podle nich se jeho členem mohli stát nejen pracovníci vědy, školství a kultury, ale byl „otevřen i studentům a dalším zájemcům o odborné posuzování věcí veřejných“. Jedinou podmínkou členství byl souhlas s programem a aktivní podíl na činnosti. Na tomto shromáždění byla také zvolena exekutiva, která stála v čele KNI a jejímž úkolem bylo koordinovat činnost odborných skupin i místních klubů, a to ve složení Ivan Gabal, Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV, Ladislav Hlavatý, Fyzikální ústav ČSAV, Jaromír Juna, Ústřední ústav geologický, akademik Miroslav Katětov, Lubomír Kopecký, Ústřední ústav geologický, Petr Kratochvíl, Ústav pro teorii a dějiny umění ČSAV, Libor Pátý, Matematicko-fyzikální fakulta UK, Josef Vavroušek, Výzkumný ústav pro vědecko-technický rozvoj. Deváté místo zůstalo rezervováno pro Výzkumný ústav matematických strojů, jehož pracovníci hráli při zakládání organizace klíčovou roli, desáté pro zástupce Ekonomického ústavu ČSAV. Do listopadu 1989 vstoupilo do KNI téměř **900 vědeckých, pedagogických, výzkumných a jiných pracovníků**. Představovali takovou sílu, že mohli splnit svůj hlavní úkol, tj. přispět analýzou společenských poměrů k řešení krizové situace, v níž se Československo nacházelo. K tomuto účelu byly vytvořeny odborné skupiny, které se měly zabývat takovými problémy, jako byl politický systém, ekonomická reforma, ekologická situace. Do listopadu 1989 stačil KNI svou činnost teprve zahájit, takže vytčené úkoly již nemohl splnit. Vypracoval pouze odbornou expertizu k novele tiskového a vysokoškolského zákona a protestoval proti perzekuci některých svých členů.

Aktivní roli sehrál KNI v listopadových dnech 1989. Na žádost studentů vystoupil na **shromáždění na Albertově** člen jeho exekutivy **Miroslav Katětov** a řada členů spolupracovala se studenty v průběhu stávků na jednotlivých fakultách. Byl také jedinou nedisidentskou organizací, jejíž zástupci spoluzakládali 19. listopadu 1989 v Činoherním klubu Občanské fórum. Nestal se však jeho samostatnou složkou, ale jeho jednotliví členové pracovali aktivně v koordinačním centru Občanského fóra. Kruh nezávislé inteligence byl vytvořen, aby umožnil tvůrčí inteligenci jako společenské vrstvě se samostatně, nikoli prostřednictvím disentu aktivně angažovat proti komunistickému režimu v určité fázi jeho vývoje. Po jeho pádu ztratil význam a postupně zanikl.

České děti

Dne 28. května 1988 ohlásila **Manifestem Českých dětí** svůj vznik nezávislá iniciativa, která rozšířila spektrum opozičního hnutí o novou specifickou složku. Ustavující manifest, jehož autorem byl spisovatel **Petr Placák**, se svým archaizujícím jazykem i obsahem výrazně odlišoval od dokumentů ostatních nezávislých iniciativ. V manifestu skupina sama sebe nijak nedefinovala a nevznesla žádný požadavek vůči státnímu a stranickému vedení. Cílem skupiny byla **příprava na příchod panovníka**, který bude zárukou ochrany proti „vládnoucím kriminálním živlům bez nejmenšího pozastavení loupčím a ničícím poklady země“. Druhá část byla věnována několika předběžným návrhům na **ustanovení království**, které předpokládaly obnovení klášterů, vrácení majetku církvi, předání správy původně poddanských měst šlechtě, odvrát od těžkého průmyslu a přechod politických stran mezi charitativní či zábavní subjekty.

Pozoruhodný manifest skupiny, která neměla pevnou strukturu a konkrétní politický program, historici většinou vysvětlovali **snahou o mystifikaci a recesi**. Svou roli však sehrál také zájem Petra Placáka o české dějiny, katolickou religiozitu a royalismus. Mezi prvními osmadvaceti signatáři manifestu převažovali představitelé kulturního undergroundu, např. spisovatelé **Jáchym Topol**, **Luděk Marks**, **Vít Kremlička**, **Andrej Stankovič** či **Ivan Martin Jirous**. Na činnosti se pravidelně podílelo zejména několik desítek mladých lidí z okruhu undergroundového periodika *Revolver Revue*, které vzniklo pod původním názvem *Jednou nohou* v roce 1985. O aktivitách Českých dětí informovala především tři čísla zpravodaje skupiny, **samizdatového časopisu Koruna**, která vyšla v roce 1989. V lednu 1989 otiskl část manifestu deník ÚV KSČ *Rudé právo*. V dezinformační kampani uvedl o Českých dětech, že jsou skupinou vystupující nejen proti „našemu společenskému řádu, ale i proti republice vůbec“.

Aktivisté Českých dětí se od svého vzniku soustředili především na **pořádání veřejných protirežimních vystoupení**, která vnímali jako legitimní nátlakový prostředek. Dokládá to také skutečnost, že naprostá většina případů policejní a soudní represe proti této skupině souvisela s účastí postižených na veřejných protirežimních vystoupeních či výrobě a distribuci letáků. K několikaměsíčnímu podmínnému trestu a peněžité pokutě byl **odsouzen** například **Petr Placák** či **Lucie Váchová**. U příležitosti dvacátého výročí srpnové okupace Československa armádami pěti států distribuovaly České děti v létě 1988 okolo deseti tisíc kusů letáku, ve kterém zároveň vyzvaly občany k demonstraci na Václavském náměstí a vládu odpovědnou za morální a ekonomickou devastaci země k odstoupení. Spolu s Nezávislým mírovým sdružením se od září 1988 snažily uskutečnit každou poslední sobotu v měsíci diskusní setkání na Václavském náměstí. Jejich snaha však nebyla vzhledem k razantním policejním zákrokům příliš úspěšná. V prosinci 1988 odmítly rozhodnutí NMS o přesunutí shromáždění na jiné místo a přestaly se na pořádání dalších setkání podílet.

České děti spoluorganizovaly také několik dalších **protirežimních demonstrací na Václavském náměstí v Praze**, které se konaly u příležitosti výročí různých historických událostí: založení republiky 28. října 1988, sebeupálení Jana Palacha v lednovém týdnu 1989, okupace armádami pěti vojsk Varšavské smlouvy 21. srpna 1989 a založení republiky 28. října 1989. Představitel Českých dětí **Petr Placák** vystoupil s projevem na jediné povolené předlistopadové demonstraci, která se uskutečnila na **Škroupově náměstí dne 10. prosince 1988** u příležitosti 40. výročí vyhlášení Všeobecné deklarace lidských práv. Spolu s Mírovým klubem Johna Lennona České děti veřejně vystoupily s transparenty

na podporu politických vězňů dne 1. května 1989 během oficiálního prvomájového průvodu na Václavském náměstí. Aktivisté skupiny se rovněž zúčastnili několika katolických bohoslužeb v chrámu sv. Víta u příležitosti svátku národních světců.

Mezi Českými dětmi se také výrazně prosadil **zájem o ekologické otázky**, který souvisel s rapidním poklesem kvality životního prostředí. Na konci května 1989 se u příležitosti pražské schůzky představitelů států sousedících s Československem uskutečnila první ekologická demonstrace. Na pěší zóně v centru Prahy požadovaly členky nezávislé iniciativy **Pražské matky**, mezi nimiž byla řada aktivistek Českých dětí (např. Anna Hradílková a Lucie Váchová), pravdivé informace o stavu životního prostředí. Zvláštní pozornost věnovaly České děti **kampani za záchranu Stromovky**, kde byla plánována výstavba rozsáhlého tunelu pro silniční okruh. V jejím rámci bylo od června 1989 uspořádáno několik protestních veřejných shromáždění na různých místech v Praze. Přestože většina z nich skončila razantním policejním zásahem, přišlo na poslední shromáždění, které se konalo dne 5. listopadu 1989 před budovou městského zastupitelstva na Mariánském náměstí, několik set osob. Od listopadu 1989 se řada aktivistů Českých dětí věnovala publicistické práci v *Informačním servisu*, ze kterého později vznikl týdeník *Respekt*.

Východoevropská informační agentura

Východoevropská informační agentura (VIA) vznikla v roce 1988 jako první tisková agentura nezávislá na státních orgánech zemí, v nichž působila. Opírala se o mezinárodní spolupráci nezávislých novinářů ze střední a východní Evropy, od počátku měla zpravodaje v Československu, Maďarsku, Polsku a SSSR, později získala kontakty do Bulharska a Jugoslávie. V Československu VIA založili a až do listopadu 1989 pro ni pracovali Petr Pospíchal, Petr Uhl a Jan Urban. V Moskvě ji vedl Alexandr Podrabinek, jemuž se podařilo zřídit síť zpravodajů v řadě sovětských republik, ve Varšavě byla VIA propojena s informačním servisem zahraničního oddělení Solidarity a řídil ji Wojciech Maziarski.

VIA se ve své činnosti odvolávala na znění Závěrečného dokumentu vídeňské schůzky KBSE, a přestože její pracovníci byli vystaveni zásahům tajné policie, podařilo se jí získat ohlas v mezinárodních médiích, která ji používala jako důvěryhodný zdroj informací. Pravidelný odběr zpráv (nejvýznamnějším zákazníkem byla rozhlasová stanice RFE/RL) agentuře zajistil profesionální provoz. Zprávy se přejímaly i vydávaly telefonicky, později i faxem, zpravodajové byli vybaveni kvalitními reportážními magnetofony. Pražské pracoviště agentury mělo svou pravidelnou uzávěrku a vydávalo jednou nebo dvakrát týdně tři až pět stran zpráv a rozhovorů. Od prosince 1989 se VIA stala součástí tiskového střediska Občanského fóra a začala svůj informační servis vydávat denně, a to až do června 1990.

Mírový klub Johna Lennona

Na počátku **prosince 1988** založili v Praze **Ota Veverka**, **Stanislav Penc** a **Heřman Chromý** novou nezávislou iniciativu, **Mírový klub Johna Lennona**. V základním prohlášení zakladatelé odmítli rozpor mezi slovními proklamacemi o mírovém soužití a opačnými skutky vládních představitelů. Za tiskový orgán prohlásili **samizdatový časopis JAZZsTOP**. Činnost klubu bez pevné organizační struktury byla soustředěna zejména na **rozvíjení alternativní kultury** a spolupráci s ostatními nezávislými iniciativami, s nimiž spolupracoval na **pořádání demonstrací**, kampaní za osvobození politických vězňů, zasílání dopisů a prohlášení s nejrůznějšími požadavky. V polovině května 1989 měl klub okolo osmdesáti členů, převážně z řad mládeže. V červenci 1989 se několik jeho představitelů s minimálním úspěchem pokusilo o uskutečnění celodenní hladovky před průmyslovými závody, jíž chtěli upozornit na případy politických vězňů. V létě 1989 pořádali **diskusní fóra na Karlově mostě** a zúčastnili se několika pietních setkání, která měla připomenout oběti potlačené studentské revolty v Pekingu. S otevřením možnosti seberealizace v různých oblastech společenského života se v polistopadovém období většina jeho bývalých členů věnovala jiným aktivitám a činnost klubu se soustředila na pořádání kulturních akcí.

Vznik Mírového klubu Johna Lennona přímo souvisel s tradicí neformálních shromáždění mládeže, která se **od roku 1981** každoročně scházela **8. prosince**, ve výroční den úmrtí Johna Lennona, u jeho symbolického pomníku **na Velkopřevorském náměstí na pražské Kampě**. Původně malá spontánní setkání přerostla v **protirežimní veřejná vystoupení**. Přelom nastal v roce 1984, kdy shromáždění poprvé vyšlo mimo prostor Kamy a bylo příslušníky VB rozehnáno pomocí služebních aut a psů. Arogance policejního aparátu vedla k postupné politizaci vzpomínkových shromáždění, jejichž průběh začaly ovlivňovat osoby z disidentského prostředí. Od roku 1985 se zde pořádaly petice za propuštění politických vězňů, uzákonění náhradní civilní služby, odchod sovětských jednotek a odstranění jaderných zbraní z československého území.

V **prosinci 1985** se okolo tisíce účastníků vzpomínkového setkání za skandování pacifistických hesel vydalo **centrem Prahy na neoficiální pochod**. V reakci na prosincový průvod Prahou vydala Charta 77 dokument **Prostor pro mladou generaci**, ve kterém navrhla řadu kroků ke zlepšení podmínek života mladých lidí. Pochod byl v tomto textu hodnocen jako událost, která neměla za posledních patnáct let v hlavním městě obdoby. Na základě zkušenosti z prosincového shromáždění se **Tomáš Dvořák** rozhodl s několika přáteli založit novou organizaci **Mladé umění pro mír**. V květnu 1986 požádal přípravný výbor Ministerstvo vnitra o schválení organizačního řádu, podle něhož se chtěl věnovat zejména kulturním aktivitám, podobně jako právě likvidovaná Jazzová sekce. Přestože se v červnu 1986 přípravný výbor rozhodl po několikahodinovém výslechu příslušníky StB na další činnost rezignovat, znamenal tento pokus první krok k ustavení neoficiálního mírového hnutí. O průvodu Prahou informovaly západní rozhlasové stanice, zprostředkovaly tak informace o výročním setkání mimopražským posluchačům, kteří v následujícím období tvořili významnou část jejich účastníků.

V příštích dvou letech připravilo vedení krajské správy SNB podrobný plán opatření, kterých se následně zúčastnilo několik stovek příslušníků represivního aparátu. V předstihu byly provedeny desítky preventivních pohovorů a byla aktivizována síť tajných spolupracovníků. **Pod hlavičkou SSM** navíc podle policejních pokynů uspořádalo v roce **1987** Pražské kulturní středisko v sále Městské knihovny **odpolední koncert věnovaný Johnu Lennonovi** a promítání filmu *Perný den*, což mělo odlákat část případných

účastníků setkání na Kampě. Na Velkopřevorském náměstí se přes uvedená opatření opakovaně sešlo několik set osob, jejichž věk se pohyboval mezi sedmnácti a dvaceti pěti lety. Podle sociálního zařazení převládaly osoby s dělnickou profesí, učni, studenti středních škol a pracovníci služeb.

V dubnu 1988 vzniklo **Nezávislé mírové sdružení** – Iniciativa za demilitarizaci společnosti. Na svou činnost upozornili jeho představitelé veřejnost 21. srpna 1988 na Václavském náměstí na demonstraci, která se konala ve výroční den okupace Československa. Ačkoliv nebyla jejich následná snaha o pokračování ve veřejných diskusních setkáních příliš úspěšná, počet členů rychle stoupal a sdružení začalo působit také v dalších městech. Jeho zástupci se z tohoto důvodu stali během podzimu 1988 předmětem rozsáhlé represe. **Věznění Tomáše Dvořáka a Hany Marvanové** se na počátku **prosince 1988** následně stalo jedním z důvodů, které **vedly k založení Mírového klubu Johna Lennona**.

Bezprostředním podnětem pro jeho vznik však bylo především ohlášené převzetí vzpomínkového shromáždění na Kampě funkcionáři Městského výboru Socialistického svazu mládeže v Praze. Na organizaci měli původně spolupracovat také bývalí účastníci předchozích neoficiálních setkání, kteří byli na pokyn ústředního výboru Komunistické strany Československa několik dní před výročním dnem vyzváni příslušníky Státní bezpečnosti, aby pomohli pietní shromáždění odložit. Důvodem tohoto nátlaku byla **návštěva francouzského prezidenta Françoise Mitterranda**, jenž se měl v době vzpomínkové akce pohybovat na Velkopřevorském náměstí, kde sídlilo francouzské velvyslanectví. **Shromáždění** se uskutečnilo v původním termínu a **nebylo** na rozdíl od předchozích let **doprovázeno policejními zásahy**. Během večera se před několika sty diváků představilo několik folkových zpěváků a po ukončení oficiálního programu **vystoupil** s projevem obdobně jako před rokem **signatář Charty 77 písničkář Ota Veverka**. O měsíc později byl spolu s několika dalšími opozičními představiteli zadržen na Václavském náměstí při pokusu o položení květin u příležitosti výročí sebeupálení Jana Palacha a o několik týdnů později byl odsouzen k nepodmíněnému trestu odnětí svobody. Z vězení byl propuštěn teprve v listopadu 1989 na nátlak Občanského fóra.

Samizdat v českých zemích

Pro nezávislou českou literaturu 70. a 80. let dvacátého století se nejčastěji používá souhrnného pojmenování původně ruským termínem samizdat. K výhodám termínu patří bezesporu jeho jednoslovnost a snadná skloňovatelnost, především však jeho přímá významová skloubenost s vydáváním. Někteří autoři se mu však vyhýbají a používají výrazů jako nezávislá, příp. necenzurovaná literatura nebo nezávislé písemnictví apod. nebo slovem samizdat označují jen spontánní, samoobslužné a anonymní opisování a šíření textů – na rozdíl od pečlivě redigovaných strojopisných edic, které lze považovat za skutečně vydání, a knižní dílny, které za ně ručily, za nakladatelství a vydavatelství, jakkoli skromná. Zavádějící je občas používané spojení „ineditní vydání“. Anonymní opisy (většinou strojopisy) vznikaly a šířily se bez jakékoli redakční, typografické a vydavatelské ambice, tedy zpravidla bez korektury, bez redakčních či vydavatelských doprovodných informací jako vrocení, místo vydání, jméno edice, nemluvě o úvodu, ediční poznámce nebo tiráži, bez známek pro pravidelnou ediční řadu příznačných znaků, jako formát papíru, grafická úprava, materiál a provedení vazby, autograf autora či vydavatele. Jejich jediným cílem bylo další šíření textu.

Příkladem raného českého literárního samizdatu byla na konci 40. a počátku 50. let **poetická edice Půlnoc**. Veškeré formální znaky samizdatové produkce měly **surrealistické sborníky** pořádané již od raných 40. let, nebyly však nikdy určeny k šíření mimo okruh uzavřené skupiny. Samizdatová informační samoobsluha (obsahem tehdy nad beletrii převažovaly informace o domácím i zahraničním dění, politické analýzy a historické dokumenty) se osvědčila v období restaurace režimu po roce 1968, v prvních letech jeho „normalizace“. První nezávislá informační periodika se objevila počátkem sedmdesátých let. Šlo o tuzemskou obdobu *Kroniky současných událostí*, v tehdejší Sovětském svazu vydávané strojopisné publikace, a výběr informací, styl i grafická úprava identifikovaly prostředí, v němž časopisy (šlo zpravidla o měsíčníky) vznikaly, jako prostředí exkomunistické. Jiné samizdatové texty byly již tehdy systematicky rozšiřovány ve skrytých náboženských společenstvích a teprve později se ustavují edice a okruhy další, většinou nepolitické, často čistě literární. V té době se česká kulturní obec přehledně rozdělila na menší část spolupracující s režimem, umlčenou většinu a malé zárodky budoucího aktivního odporu. Již v první polovině 70. let přibývalo svobodné literární tvorby původní i překladové. Edice, které postupně vznikaly (**Petlice** v roce 1973, **Edice Expedice** a **Kvart**, 1975, a další), byly výrazem hluboké potřeby představovat původní českou tvorbu i překlady systematicky, **v profesionálním redakčním zpracování** a pokud možno **v kvalitní typografické i knihařské úpravě**. Jejich největší rozmach pak nastal nedlouho po vzniku Charty 77.

Český samizdat se vyvinul do podoby „**kulturní instituce**“, která sdružovala řadu řemesel a propojovala řetězce lidí ve strukturovaném společenství. Z původně ryze praktických kontaktů přitom leckdy vznikaly pevné mezilidské vztahy. Vyspělé samizdatové vydavatelství s každým titulem absolvovalo cyklus redakční (autor – lektor – vydavatel – redaktor) a výrobní (opis – korektura – vazba – distribuce). Průměrný náklad nepřesahoval **dvě tři desítky exemplářů**, každý však měl řadu čtenářů. Pro vydavatele byly cenné zpětné vazby (poptávka, statistiky čtenosti, literární kritika v samizdatových časopisech). Čtenářská obec se někdy spontánně sebeorganizovala (podle nejběžnějšího způsobu opisu „originál plus 11 průklepů“). Nejznámější české nezávislé edice zůstaly až na výjimky **strojopisné**. Počítače a kopírovací stroje se ve větší míře začaly používat až koncem osmdesátých let (*Lidové noviny*). Katolický

samizdat pracoval s **cyklostylem**, jehovisté měli síť ilegálních tiskáren. Zkušený samizdatový vydavatel byl schopen za rok uvést do distribuce několik desítek titulů, celková produkce Edice Expedice nebo Petlice dosáhla téměř 300, resp. 400 svazků. Celkový **počet původních děl i překladů**, které byly šířeny v českém samizdatu, podle odhadů **přesahuje tisíc, časopisů** různého rozsahu a trvání je **evidováno přes 150**.

Rozsáhlé sbírkové fondy a další dokumentaci nezávislé české knižní produkce i periodik shromáždily a dále bibliograficky i badatelsky zpracovávají společnost Libri prohibiti, Ústav pro soudobé dějiny AV v Praze a někdejší Čs. dokumentační středisko nezávislé literatury v Scheinfeldu přestěhované do Prahy, jehož kolekci na podzim roku 2003 převzalo do správy Národní muzeum. V zahraničí se fenoménem samizdatu zabývá mj. Výzkumný ústav pro východní Evropu při Univerzitě Brémy, který též použil svých sbírek střeoevropského a ruského literárního a výtvarného samizdatu při uspořádání rozsáhlé putovní výstavy (2000–2002).

Lidové noviny

Lidové noviny – kdysi nejrozšířenější český deník, založil roku 1893 v Brně advokát a politik JUDr. Adolf Stránský. Zpočátku byly orgánem Moravské lidové strany (mladočeské), později inklinovaly k národní demokracii, po převzetí podniku dr. Jaroslavem Stránským, synem zakladatele, se staly listem nestranickým. Za první republiky do nich přispívali nejvýznamnější českoslovenští novináři, spisovatelé a vědci. Až do roku 1939, kdy rodina Stránských musela opustit republiku a vzdát se vlivu na způsob jejich psaní, patřily *Lidové noviny* k oporám demokracie v Československu a měly blízko ke skupině Hradu. Za nacistické okupace se staly orgánem Národního souručenství a pod vedením šéfredaktora Karla Z. Klímy se snažily udržet si zbytky původní vysoké úrovně i politické orientace. Roku 1941 se šéfredaktorem *Lidových novin* stal aktivistický novinář Leopold Zeman, který je proměnil v kolaborantský plátek; jejich poslední číslo vyšlo 17. dubna 1945.

Po osvobození Československa v roce 1945 nemohly *Lidové noviny* v souladu s nařízeními „lidově demokratické“ republiky nést původní název, stejně jako jejich vydavatelem nemohla být rodina Stránských: 23. května 1945 začaly znovu vycházet pod názvem *Svobodné noviny* jakožto list Sdružení kulturních organizací pod redakcí **Eduarda Basse**. V srpnu 1945 se šéfredaktorem *Svobodných novin* stal **Ferdinand Peroutka**, který je řídil až do 24. února 1948, kdy byl v průběhu státního převratu z funkce sesazen a nahrazen komunistickým spisovatelem **Janem Drdou**. V roce 1948 byl obnoven původní název *Lidové noviny*, vycházely však jen do roku 1952. Dne 8. února toho roku vyšlo poslední číslo *Lidových novin* s tím, že jejich nástupcem se mají stát *Literární noviny*, týdeník **Svazu československých spisovatelů**.

V rámci demokratizačního procesu se 18. dubna 1968 Svaz československých spisovatelů rozhodl obnovit vydávání *Lidových novin* s *Literárními novinami* jako jejich týdenní přílohou. Již 22. května 1968 se sešla na první schůzi správní rada *Lidových novin*, jejím předsedou se stal Karel Kosík, designovaným šéfredaktorem Antonín J. Liehm. Úmysl svazu spisovatelů vyvolal ve veřejnosti pozitivní ohlas, podpořil jej také ministr vnitra Josef Pavel, který 12. července 1968 redakci *Lidových novin* sdělil, že podniká kroky, aby jí byla přidělena budova v Benediktinské ulici v Praze, která až dosud sloužila cenzuře. Vpád armád Varšavské smlouvy však učinil konec i tomuto projektu a *Lidové noviny* vycházet nezačaly.

V **září 1987** vyšlo pod názvem *Lidové noviny* nulté číslo **samizdatového časopisu**, které redakčně připravil signatář Charty 77 **Jiří Ruml**. V lednu 1988 vyšlo další číslo, označené jako „první“, tentokrát již s vyjmenováním členů redakční rady, a dokonce s adresou redaktora, jímž zůstal Jiří Ruml. Vydavatelé měli v úmyslu pokusit se o úřední registraci *Lidových novin*, což ovšem narazilo na odpor státních orgánů. Úřady a policie proti vydavatelům používali různých metod, od přestupkového řízení s ukládáním pokut až po **zatčení Jiřího Rumla a Rudolfa Zemana** 12. října 1989 a jejich obvinění z trestného činu pobuřování. Změna politických poměrů v Československu po listopadu 1989 se odrazila i v osudech samizdatových *Lidových novin*. Federální úřad pro tisk a informace udělil **5. prosince 1989** předsedovi redakční rady Jiřímu Dienstbierovi **předběžný souhlas s vydáváním** a registrací *Lidových novin*. První legální číslo *Lidových novin* od jejich zastavení v roce 1952 vyšlo 5. ledna 1990.

Samizdat na Slovensku

V letech 1945–1948 a v omezené míře i po roce 1948 se o vydávání ilegálních časopisů pokoušeli **příznivci režimu bývalého Slovenského státu**. Byly to například *Slovák* vydávaný ve Velkých Chlievanech (okres Topoľčany), v průběhu roku 1946 byly zaznamenány dva pokusy o vydávání stejnojmenného samizdatového periodika v Bratislavě. V okruhu bratislavských a trnavských příznivců ľudácké politiky dále vycházely tiskoviny *Križiak*, *Hlas mladých*, *Vesna* a jiné. Tato periodika se hlásila ke kontinuitě s ľudáckým režimem, což některá z nich dávala najevo také převzetím názvu bývalého ústředního deníku zakázané Hlinkovy slovenské ľudové strany. Na svých stránkách obhajovala státní samosprávnost Slovenska, zároveň se vyslovovala proti procesu s bývalým prezidentem Slovenského státu Jozefem Tisem.

Podle orientace a obsahového zaměření lze na Slovensku rozlišovat **samizdat křesťanský, samizdat z okruhu tzv. alternativní kultury, ekologický a reformněkomunistický**. Do začátku 70. let v samizdatu kolovaly především menší původní i překladové neperiodické publikace a překlady děl publikovaných v zahraničí. Převážně šlo o **náboženské texty** rozšiřované v úzkém okruhu kolem tzv. tajné církve. V 50. a 60. letech to byly zejména publikace popisující průběh likvidace řeholních řádů nebo zápisky z vězení či pracovních táborů. Jedním z prvních samizdatových časopisů na Slovensku vycházejících za komunistického monopolu moci byl **křesťansky orientovaný Vzlet** (1947–1949), který vydávali gymnazisté z Levoče. Sporadicky se objevovaly další pokusy o vydávání samizdatových periodik, které ovšem měly jen omezený dosah. V polovině 50. let členové nelegální **organizace Slovenský zlatý orel**, vedené **Jánem Manasem**, která sdružovala křesťansky orientované mladé lidi na principech skautského hnutí, vydávali samizdatové časopisy *Táborák* a *Bystrina*. Když časopis *Táborák* uveřejnil článek odsuzující sovětskou intervenci v Maďarsku v roce 1956, byli členové Slovenského zlatého orla pozatýkáni a vyšetřováni.

Perzekuce v 50. a 60. letech způsobily oslabení činnosti tzv. tajné církve. Křesťanský disent se začal upevňovat po propuštění vedoucích osobností tajné církve a laického apoštolátu z vězení ve druhé polovině 60. let a zejména počátkem 70. let. Na **organizaci křesťanského samizdatu** se významnou měrou podíleli žáci jezuitského kněze Tomislava Kolakoviče-Pogljajena, zakladatele křesťanského společenství Rodina (**Vladimír Jukl** a **Silvestr Krčméry**). V období tzv. normalizace byl prvním slovenským samizdatem křesťansky orientovaný mládežnický časopis *Emanuel* (1970–1971). Prvním významnějším samizdatem na Slovensku se ale stal až časopis *Orientácia* (1973–1985), vydávaný kněžími kolem Spišské diecéze. Redakci tvořili Ján Maga, Peter Fidermak a Jozef Jarab. V časopise publikovali křesťansky orientovaní intelektuálové jako například Ladislav Hanus, Štefan Hatala, Jozef Kútnik-Šmálov, Štefan Šmálik, Josef Zvěřina, Janko Silan a další. Prvním celoslovenským křesťanským samizdatovým časopisem bylo *Náboženstvo a súčasnosť* (1982–1989). Jeho cílem bylo prohloubit náboženský a duchovní život, informovat o zatajovaných skutečnostech, aktuálních politických i náboženských problémech a aktivitách tzv. tajné církve. Redakci tvořili Martin Lauko, Ján Čarnogurský a Vladimír Jukl. V roce 1984 převzal vedení časopisu Rudolf Fiby. V prostředí křesťanského disentu vycházelo v 70. a 80. letech **víc než dvacet periodik**. Jejich zaměření bylo filozoficko-teologické (např. *Orientácia*, *Myšlienky z večeradla*), společensko-výchovné a mládežnické. Národně orientované byly časopisy *Hlas Slovenska* (1988–1989, vydavatel Martin Lauko) a *Historický zápisník* (1986–1987, vydavatel Ivan Polanský),

křesťanskodemokraticky byly zaměřeny *Bratislavské listy* (1988–1989, vydavatelé Ján Čarnogurský a Ján Langoš). Významná byla rovněž knižní produkce **křesťanského samizdatu** a **publikace vydávané v exilu**. Nejvýznamnější střediska slovenského křesťanského samizdatu se nacházela v okolí spišské kapituly, v Bratislavě, na horní Nitře, v okolí Šurian a v Nové Dubnici. Křesťanská literatura ve slovenském jazyce se v zahraničí vydávala především v Kanadě a Itálii. K nejvýznamnějším autorům křesťanského samizdatu patřili Viktor Trstenský, Anton Srholec, Ján Letz, Ján Chryzostom Korec, Rudolf Lesňák, Pavol Strauss, z evangelických autorů to byli Július Cibulka, Ján Greš a Peter Zaľko.

Jeden z prvních nekatolických samizdatových časopisů byl *Rodina-Centrum Kozmu*, který v letech 1972–1973 vydávalo náboženské Hnutí sjednocení. Ve druhé polovině 70. let se začal rozvíjet i **samizdat v okruhu občanského disentu** a s ním spřízněného **okruhu alternativní kultury**. V samizdatu publikovali spisovatelé jako například Ivan Kadlečík, Dominik Tatarka, Martin M. Šimečka, Albert Marenčin, Miroslav Pius, Pavol Hružík. Kromě nich publikovali v samizdatu filozof Milan Šimečka, historik Miroslav Kusý a další. Iniciativa k vydávání prvního **nenáboženského časopisu** *Kontakt* (1981–1983) vzešla z okolí bratislavského uměleckého undergroundu. Redakci tvořili Oleg Pastier, Ján Budaj, Jaro Štuller, Martin M. Šimečka, Igor Kalný, Vladimír Archleb a Jiří Olič. Časopis kromě české a slovenské samizdatové umělecké a esejistické produkce publikoval také zakázaná díla západních autorů. Nezávisle na bratislavském undergroundu vydal košický undergroundový filozof a básník Marcel Strýko čtyři čísla samizdatového sborníku *Trinásta komnata* (1978–1980). Jednou za rok vycházel časopis *Altamira* (1983–1985) redigovaný Jánem Langošem a Borisem Lazarem. Bratislavský výtvarník František Guldán vydával časopis *Kvartál* (1983–1984), který přinášel překlady zahraničních článků a úvah o výtvarném umění, naopak v něm nevycházely původní texty.

Časopis *Fragment*, navazující na *Kontakt*, začal vycházet v roce 1987. Redigoval jej J. Olič ve spolupráci s F. Mikloškem, J. Langošem a dalšími. Paralelně vycházel také časopis *K*, který redigovali Martin M. Šimečka, J. Budaj a J. Langoš. Začátkem roku 1988 se oba časopisy sloučily pod hlavičku *Fragment K*. Redakci tvořili Martin M. Šimečka, O. Pastier, J. Olič a Ivan Hoffman. Časopis reagoval také na aktuální politické dění, například na potlačení demonstrace za náboženskou svobodu 25. března 1988 v Bratislavě. Kromě časopisů vycházely v samizdatu také knižní publikace, celkově na Slovensku v letech 1945–1989 vyšlo přibližně **1300 neperiodických samizdatů**.

V oblasti **ekologického samizdatu** si pozornost zaslouží zejména aktivity ochránců přírody v Bratislavě. Z podnětu Jána Budaje vznikly začátkem 80. let samizdatové publikace informující například o boji za záchranu historických hřbitovů v Bratislavě. Nejvýznamnější iniciativou v oblasti ekologického samizdatu bylo vydání publikace *Bratislava nahlas* v roce 1987, která obsahovala nejen do té doby nezveřejněné údaje o stavu životního prostředí ve městě, ale i kritiku metod ovládání společnosti. Na vydání tohoto samizdatu se podíleli i odborníci, kteří se předtím do činnosti nezávislých iniciativ nezapojovali.

Okruh příznivců bývalého prvního tajemníka ÚV KSS a ÚV KSČ Alexandra Dubčeka vydával v Bratislavě v letech 1988–1989 časopis *Myšlienka a čin*. Cílem tohoto časopisu, který redigovali Hvezdoň Kočtúch, Ivan Lалуha a Ivan Tirpák, bylo aktivizovat bývalé členy KSČ vyloučené za své postoje v roce 1968.

V samizdatu vycházely také časopisy a občasníky vydávané skupinami trampů. Tyto tiskoviny zpravidla neměly politický obsah, ale prezentovaly nezávislý pohled na život. **Trampské samizdatové časopisy** vycházely na různých místech Slovenska, například v Bratislavě (*Slamiha*, *Tramp*), v Košicích (*Ešus*), v Handlovej (*Saloon*), v Martině (*Tulák*), v Brezové pod Bradlom (*Bra-lo*). Mezi samizdatová periodika lze zařadit rovněž časopisy, které vydávaly **sci-fi kluby** ve formě interních publikací bez kontroly oficiální cenzury, jako například *Prit* (Košice), *Pollux* (Spišská Nová Ves), *Lémai* (Žiar nad Hronom). Hudebníci a příznivci stylu **punk rock** vydávali v letech 1987–1989 časopis *Inflagranti*, který se od roku 1989 vyjadřoval také k politickým otázkám.

Vydavatelé a autoři samizdatu museli kvůli svým aktivitám čelit permanentním perzekucím a hrozbám. Byli vyslýcháni StB, často byli vystaveni domovním prohlídkám a za svou činnost byli pod různými záminkami souzeni. Nejvýznamnějším perzekučním případem vůči vydavatelům samizdatu na Slovensku se stala **kauza katolického aktivisty Ivana Polanského** z Nové Dubnice, který vydával

hned několik periodik. Za vydání dvou čísel samizdatového časopisu *Historický zápisník* v letech 1986–1987, věnovaných vůdci Hlinkovy slovenské ľudové strany před rokem 1938 Andreji Hlinkovi a prezidentovi Slovenského státu Jozefu Tisovi, byl 5. listopadu 1987 zatčen a obviněn z trestného činu podpory a propagace fašismu. Cílem publikovaných čísel časopisu byla rehabilitace obou osobností. V průběhu vyšetřování bylo obvinění změněno na podvracení republiky ve větším rozsahu a ve spojení s cizí mocností. Senát Krajského soudu v Banské Bystrici I. Polanského 17. června 1988 odsoudil na čtyři roky vězení nepodmíněně.

Podporu I. Polanskému vyjádřil z podnětu Jána Čarnogurského Výbor na obranu nespravedlivě stíhaných (VONS), který případ označil za „nejzávažnější útok proti nezávislým náboženským a občanským aktivitám, jakého jsme byli v posledních letech svědky“. Po zveřejnění této kauzy následovala **podpisová kampaň na Slovensku**, v rámci níž se sešlo na 4000 podpisů. **Proti odsouzení I. Polanského** vystoupily také další nezávislé iniciativy v Česku včetně Charty 77 a také kardinál František Tomášek, který ocenil jeho zásluhu na vydávání katolického samizdatu. Případ byl předmětem intervencí představitelů Velké Británie na jednání schůzky KBSE ve Vídni a Amnesty International. Kampaň za propuštění I. Polanského vyvrcholila ustanovením **Výboru solidarity s Ivanem Polanským** dne 12. října 1988. Jeho prohlášení podepsalo víc než 90 vydavatelů samizdatu z celého Československa, kteří zastupovali všechny vydavatele samizdatových tiskovin. Mezi signatáři převažovali vydavatelé z Česka. Vydávání nezávislé publicistiky a rozšiřování literatury prohlašovali za nedělitelnou součást práva na svobodu projevu, proto uvěznění I. Polanského označili za útok proti celé nezávislé vydavatelské scéně. Signatáři vyzvali vedoucí představitele KSČ a ČSSR, aby I. Polanského buď propustili, anebo aby uvěznilo všechny vydavatele samizdatu. Výbor ve své činnosti pokračoval i po propuštění I. Polanského 15. prosince 1988 na základě prezidentské amnestie u příležitosti 70. výročí vzniku Československa. Přestože propuštění I. Polanského znamenalo velký úspěch československých nezávislých iniciativ v jejich boji s vládní mocí, bylo šest členů výboru i nadále stíháno a čtyři z nich zůstávali ve vazbě. Podpora Charty 77 I. Polanskému měla velký vliv na posílení spolupráce českých a slovenských opozičních aktivistů a na jejich postupné sjednocování.

Bratislavské listy

Samizdatový časopis *Bratislavské listy* vycházející v letech 1988–1989 v Bratislavě založil **Ján Čarnogurský** a vydával jej společně s **Jánem Langošem**. Jestliže se předcházející samizdatové časopisy orientovaly především na aktuální kulturně-společenskou nebo nábožensko-duchovní problematiku, *Bratislavské listy* se otevřeně přihlásily k západní civilizaci a vstoupily do otevřené polemiky s komunistickou mocí a ideologií.

Na rozdíl od jiných samizdatových časopisů oznámil v červenci 1988 J. Čarnogurský vydávání *Bratislavských listů* Ministerstvu kultury Slovenské socialistické republiky oficiálně. Cílem časopisu mělo být vytvoření prostoru „pro svobodnou diskusi o problémech ve společnosti, v zemi a o alternativách budoucího vývoje s vědomím národních a evropských souvislostí“. Za správnou alternativu považoval budování společnosti na křesťanských etických principech. *Bratislavské listy* počítaly s publikací příspěvků slovenských exulantů a hned v prvním čísle se časopis přihlásil ke křesťanské orientaci a západní představě demokracie, přičemž J. Čarnogurský konstatoval, že komunismus selhal. V časopise se tedy vedle zpráv z oblasti historie, filozofie, politiky, kultury, náboženství a ekonomiky objevily články požadující povolení soukromého podnikání a vystoupení rolníků z jednotných zemědělských družstev.

K jeho hlavním přispěvatelům patřili především křesťansky orientovaní autoři (**J. Čarnogurský**, jeho bratr **Ivan Čarnogurský**, **František Mikloško**, **J. Langoš**, **Ivan Hoffman**, **Anton Selecký**, **Vladimír Palko**, **Pavol Matejovič** nebo český křesťanský filozof **Václav Benda**), z exilových autorů v něm publikovali například **Boris Lazar** nebo **Imrich Kružliak**. Časopis se nikterak neuzavíral před autory jiné politické orientace, s nimiž „chtěl svobodným dialogem hledat pravdu“. K jeho přispěvatelům patřili rovněž příslušníci tzv. občanského disentu jako například **Jozef Jablonický**, **Milan Šimečka** nebo **Martin M. Šimečka**.

Problematika, kterou se časopis zabýval, byla velmi široká, věnoval se tabuizovaným tématům z oblasti historie, politiky, kultury, filozofie, náboženství, ekonomiky, ale také dění v sousedních zemích. Byl prvním samizdatovým časopisem na Slovensku, kde byla uvedena adresa redakce. V letech 1988–1989 vyšlo celkem pět čísel o průměrně 12 stranách tištěných ofsetem. Vydávání pokračovalo i po pádu komunismu, a to v roce 1990 jako týdeník, v letech 1990–1995 jako měsíčník a od roku 1996 vychází jako čtrnáctideník. V roce 1994 se jeho název změnil na *Listy časové a nadčasové*.

Letáky

Letáky jsou nejjednodušší a nejstarší formou opoziční tiskoviny. Po válečných letácích a časopisech protinacistického odboje následovaly letáky a tiskoviny vyjadřující odpor proti komunistickému režimu. Objevovaly se **ve vlnách spojených s významnými událostmi**: 1948–1949 (převrat a bezprostřední reakce na něj), 1953 (měnová reforma), 1956 (krize stalinismu, nepokoje v Polsku, povstání v Maďarsku), 1967 (studentská demonstrace), 1968 (okupace Československa), 1969 (restaurace stalinistického režimu), 1977 (Charta 77), 1989 (masivní podpisové akce na podporu opozice).

Většinou byly letáky šířeny spontánně a jednorázově, jindy však šlo o akce dlouhodobější (odbojová skupina Světлана, balony šířené letákové periodikum *Svobodná Evropa* v letech 1954–1956, text Charty 77 a *Informace o Chartě*). Ke způsobům distribuce patřila osobní kolportáž (blízkým známým, ve městech i namátkou do dopisních schránek), rozesílání poštou, volné umístění nebo výlep ve veřejných prostorech nebo dopravních prostředcích. Nejběžnějším způsobem rozmnožení býval strojopis, cyklostyl, fotokopie nebo tisk, až od 80. let xerokopie.

Zatímco v letech německé okupace a v 50. letech letáky spíše **burcovaly k odporu**, v 70. a 80. častěji **informovaly o událostech**, oznamovaly data konání soudních líčení, pohřbů, demonstrací, vyzývaly k podpoře rodin politických vězňů, přinášely programy zahraničního rozhlasového a televizního vysílání. Od poloviny 70. let byly populární letákovou formou šířeny **fejtonové glosy Ludvíka Vaculíka** a dalších autorů k událostem. Letáky a tiskoviny s náboženským obsahem se šířily hlavně v obci věřících. Mnohé byly tištěny v cizině a až na výjimky se nevyslovovaly k politickým otázkám. Až v 80. letech, po zvolení papeže Jana Pavla II., se objevují radikálnější výzvy k obhajobě svobody víry.

Vedle tradičních letáků se různé informace, výzvy či vyjádření postojů ve stručné podobě šířily formou předtištěných samolepicích štítků a odznaků (např. Jazzová sekce, Sixty-Eight Publishers, polská Solidarita), fotografií (portréty politických vězňů) nebo otisků razítek, ale i tajně vyrobených pohlednic (*Revolver Revue*).

Bytové univerzity, semináře

Neoficiální vzdělávací systém, který fungoval v Československu zejména v letech 1979–1989, zahrnoval bytové semináře, pro něž se užívala různá označení: podzemní semináře, podzemní univerzita, Patočková univerzita (v Polsku fungovala tzv. létající univerzita). Začátky bytových seminářů vznikly v letech 1947–1948, kdy prof. Jan Patočka ve svém bytě konal soukromé přednášky o fenomenologické filozofii Martina Heideggera, jehož učení vzhledem k jeho pronacistické minulosti nebylo oficiálně přijatelné. V 50. letech přednášela vedle prof. Patočky ještě řada dalších, kteří museli po únoru 1948 odejít z univerzit a vědeckých pracovišť. Po dalších čistkách, které přišly po porážce pražského jara, se bytové přednášky a semináře rozrostly a postupně se rozšířily na mnoha místech v republice.

Nová etapa začíná vznikem Charty 77. Bytové semináře se stávají součástí tzv. druhé kultury (palelní polis), kdy vedle oficiální kultury vzniká nezávislý kulturní společenský proud, který čerpá ze svobodných myšlenkových a uměleckých zdrojů a projevuje se v samizdatové literatuře, nezávislé hudbě, v bytových seminářích a divadle. První pravidelné bytové semináře (každé pondělí) začal v roce 1979 organizovat **Julius Tomin** a jako první požádal profesory Oxfordské univerzity o pomoc ve výuce. Na Tominově semináři a posléze i na ostatních přednášeli britští filozofové z Oxfordu Ch. Taylor, R. Hare, T. Rafto, B. Newton-Smithe a A. Kenny. Tominovy semináře byly otevřené, a proto byly vystaveny neustálému ohrožení ze strany Státní bezpečnosti, která často vtrhla do bytů a rozehnala přítomné.

V říjnu 1980 J. Tomin emigroval a jeho seminář převzal **Ladislav Hejdiánek**, který jej vedl devět let, od podzimu 1980 do podzimu 1989. Tento seminář fungoval pravidelně každé pondělí, byl však přerušen poté, kdy byl v prosinci 1981 v Praze zatčen francouzský filozof Jacques Derrida, držen v cele a vyhoštěn: do kufru mu byly podstrčeny drogy a byl protiprávně kriminalizován. Incident vyvolal silné protesty ve světě a od té doby už čs. státní policie tak brutálně proti seminářům nezasáhla.

Kromě semináře L. Hejdánka existovaly významné semináře **Ivana Havla**, kde často přednášeli Zdeněk Neubauer a Jan Sokol, semináře **Radima Palouše** – známé jako Kampakademie –, **Milana Machovce**, **Ivana Dejmalu**, **Petra Pitharta**, politologické semináře **Rudolfa Kučery**, teologické **Milana Balabána** a **Jakuba S. Trojana**. Dále se o průběhy bytových seminářů zasloužili Alena Hromádková, Zdenk Pinc, Petr Rezek, Karel Palek (pseud. Petr Fidelius), Pavel Bratinka, Václav Benda.

Významnou pomoc bytovým seminářům poskytovala Vzdělávací nadace J. Husa, založená v Anglii roku 1980. V roce 1981 byla ve Francii ustavena její pobočka – Asociace J. Husa, posléze vznikly odbočky i v USA a v Kanadě. Vzdělávací nadace měly za úkol zprostředkovávat přednášky filozofů a vědců na seminářích a zajišťovat vedle vzdělávací činnosti i finanční otázky. Koordinátorem mezi nadací a semináři byla filozofka Kathleen Wilkesová a později Barbara Dayová, jedním z vůdčích činitelů seminářů v Československu byl filozof Roger Scruton.

Bytové semináře fungovaly na mnoha místech v republice, zejména v **Brně**, kde se o ně zasloužili: **Václav Čermák**, **Milan Jelínek**, **Božena Komárková**, **Iva Kotrlá**, **Jiří Müller**, **Petr Oslzlý**, **Miroslav Pospíšil**, **Jaroslav Šabata**, **Jan Šimsa**, **Milan Uhde**, **Zdeněk Vašíček**. V roce 1977 vypracovali P. Oslzlý a J. Müller dlouhodobý ideový projekt podzemní univerzity, který obsahoval plán ucelených tematických kurzů a vytkl si za cíl zapojit do bytových seminářů posluchače ze šedé zóny a snažit se o kontakty opozičního kulturního proudu s lidmi z oficiálních struktur. Na **Slovensku** organizačně i výukově zajišťovali bytové semináře **Ján Čarnogurský**, **František Mikloško** a **Miroslav Kusý**.

Bytové divadlo

Bytové divadlo představovalo hlavní projev disidentského divadla, jehož vývoj započal v polovině sedmdesátých let a celkově souvisel s formováním paralelních struktur vytvářejících prostor k realizaci perzekvovaných umělců. Přestože je tento pojem v moderních dějinách spojován především právě s obdobím tzv. normalizace, setkáváme se s jeho formami i předtím. Od počátku padesátých let vyvíjeli pravidelné neveřejné divadelní i **paradivadelní aktivity** členové **pražské surrealistické skupiny** sdružené kolem **Vratislava Effenbergera**. V poměrně liberálních šedesátých letech pak nebyla tato forma divadelního projevu potřebná.

Opravdový rozkvět však bytové divadlo zaznamenalo až v následujících dvou dekadách, kdy se rozvíjelo v různých formách, od autorského a scénického čtení až po komorní, většinou původní divadelní inscenace. Od prosince 1973 do června následujícího roku se v **Brně v bytě Jiřího Frišaufa** uskutečnilo šest večerů s inscenacemi bytového divadla nazvaného **Šlápěj v okně**, na jejichž realizaci se podíleli Pavel Švanda, Jiří Kuběna, Petr Mikeš nebo filozof Josef Šafařík, který byl autorem dramatického kusu složeného z promluv jediné postavy *Mefistův monolog*. Na ně pak v **Brně a Olomouci** navázala pravidelná **autorská čtení dramatických textů Milana Uhdeho** (mj. *Smrt u telefonu, Velice tiché Ave, Hodina obrany, Modrý anděl, Zvěstování aneb Bedřichu, ty jsi anděl*), na konci osmdesátých let pak představení brněnského **Divadla u stolu**, které např. v březnu 1989 uskutečnilo scénické čtení z prací Josefa Šafaříka *Průkaz totožnosti*. V květnu 1989 se uskutečnily i dvě veřejné produkce v klubech v Praze (pouze pro zvané) a v Brně, které režíroval František Derfler a v nichž účinkovali herec Jan Vlasák a klavírista Jiří Bulis, dramaturgicky se na nich podílel Antonín Přidal. V sezoně 1988/89 vzniklo v Brně také **bytové divadlo VáHa**, které ve svém názvu skrývalo iniciály svého kmenového autora Václava Havla.

Do poloviny sedmdesátých let spadá i vznik **Divadla Na tahu Andreje Kroba**, v němž především zpočátku působili v široké míře i ochotničtí nadšenci nezapojení do disidentských struktur. V listopadu 1975 jeho členové zinscenovali v sále hospody U Čelíkovských v Horních Počernicích světovou **premiéru Havlovy Žebrácké opery**, která byla sice určena pouze pro zvané, ale jednalo se o úředně povolenou akci – při ohlášení představení bylo totiž zatajeno jméno skutečného autora a uváděn pouze Bertolt Brecht jako autor předlohy. Další představení Divadla Na tahu, jimiž byly mj. **Havlovy hry Audience** (1976) a *Pokoušení* (1987), pak již nesla typické znaky bytového divadla, odehrála se tedy bez úředního souhlasu v soukromých prostorách.

Největšího ohlasu se pak dostalo **bytovému divadlu Vlasty Chramostové**, s nímž je též tato forma projevu alternativní kultury dodnes nejvíce spojována. Specifikem tohoto divadla bylo, že pro něj dramatici psali nové texty. Činnost zahájilo v říjnu 1976 **scénickým čtením** ze souboru vzpomínkových próz Jaroslava Seiferta *Všecky krásy světa*, které režírovali Luboš Pistorius a Vlasta Chramostová. V prosinci 1977 byla **inscenována scénická koláž** z textů Bertolta Brechta a Jerzyho Andrzejewského i soudobých zakázaných autorů Václava Havla, Ludvíka Vaculíka, Pavla Kohouta, Karola Sidona a Františka Pavlíčka na cyranovské téma *Apelplatz II – Bít se pro Ano a pro Ne též se bít*, kterou upravila a režírovala samotná aktérka Vlasta Chramostová. V červenci 1978 měla premiéru Shakespearova tragédie upravená a režírovaná Pavlem Kohoutem pod názvem *Play Macbeth*, v níž vedle Vlasty Chramostové vystupovali též Pavel Landovský, Pavel Kohout, jeho dcera Tereza Boučková (Kohoutová) a Vlastimil Třešňák, který se

staral i o hudební doprovod. Filmový záznam hry pořízený **Stanislavem Milotou** se díky Jiřině Šiklové podařilo dopravit do zahraničí a Pavel Kohout, pobývající již v Rakousku, zařídil, aby hru v roce 1979 vysílala místní televize ORF.

Poslední premiérou bylo v prosinci 1979 **monodrama Františka Pavlíčka** na motivy života Boženy Němcové *Dávno, dávno již tomu – Zpráva o pohřbívání v Čechách* v režii Luboše Pistoria. Poslední představení této hry se uskutečnilo speciálně pro Ivana Kyncla, který na něm několik dní před svou emigrací do Velké Británie pořídl sérii unikátních snímků. Na základě této zkušenosti se poté stal jedním z nejlepších britských divadelních fotografů. Představení bytového divadla Vlasty Chramostové byla hojně navštěvována, každé z nich mělo dvacet i více repríz (vedle Prahy též v Brně a Olomouci), což bylo víc než mnohé inscenace oficiálních divadel. Jeho tvůrci, kteří stejně jako většina publika patřili k disentu, však svoji činnost v roce 1980 sami po více než sedmdesáti reprízách předčasně ukončili v reakci na rozsáhlé policejní represe spojené se zatýkáním divadelníků i diváků, násilným vyvážáním a vysazováním mnoho kilometrů za Prahou i propouštěním ze zaměstnání.

Katolický disent na Slovensku

Vedle disentu občanského byl na Slovensku neaktivnější disent katolický. Měl silné **zázemi ve strukturách tajné církve**, působící od roku 1949. To ale neznamená, že by se lidé jiného vyznání nepodíleli na akcích, které vyjadřovaly nesouhlas s komunistickým režimem a dodržováním lidských práv a občanských svobod v Československu. Známa je například činnost Michala Hreška, Jána Vecana ml., Jána Juhaščíka nebo dalších členů evangelické či bratrské církve.

Organizace katolického disentu začala vznikem malých společenstev a na jejich rozšiřování měli velkou zásluhu žáci Tomislava Kolakoviče-Pogljajena: **Silvestr Krčméry** a **Vladimír Jukl**. Během tzv. normalizace byla důležitá zejména **aktivita laiků**. Pro 70. léta byla charakteristická „tichá“ práce, která své plody přinesla v 80. letech. Jedním z nich byly samizdaty. V normalizačním období byla většina křesťanských textů vydaných v samizdatu katolického původu.

V 80. letech činnost křesťanského disentu a tajné církve čím dál více pronikala na veřejnost, mimo jiné prostřednictvím soudních procesů, petic, poutí a samizdatů. Ze soudních procesů se stal známý například **proces s Jozefem Labudou a Emilií Kesegovou**, kteří byli obviněni z „trestného činu maření dozoru nad církvemi“. Během tohoto soudního jednání v říjnu 1980 v soudní síni v Rimavské Sobotě veřejně projevilo sympatie s obžalovanými 20–30 lidí a poprvé se ve slovenském procesu projevila „organizační pomoc Charty 77“. Významnou roli Charta 77 sehrála rovněž v **procesu proti Ivanu Polanskému**.

Katolický disent organizoval spolu s tajnou církví **podepisování různých petic**, například v roce 1983 na podporu stíhaných františkánů. Dopis adresovaný prezidentu ČSSR G. Husákovi podepsalo na 87 osobností. V této kauze sehrál významnou roli též Výbor na ochranu nespravedlivě stíhaných (VONS). Výsledkem těchto aktivit bylo stažení žaloby a zastavení trestního stíhání. U příležitosti 70. výročí vzniku Československa čeští, moravští a slovenští představitelé katolického disentu vydali společné prohlášení. V roce 1983 zorganizovali celostátní **petici na podporu pozvání papeže do ČSSR**. Významnou součástí činnosti katolického disentu a tajné církve byla organizace **poutních shromáždění**. Nejvýznamnější setkání poutníků, které proběhlo v červenci 1985 na Velehradě, zorganizoval V. Jukl. Významné byly také **šaštínská pouť** v roce 1984 či **nitranská** roku 1988. Vyvrcholením aktivit katolického disentu a tajné církve na Slovensku byla bratislavská **svíčková manifestace** v roce 1988 a akce na podporu členů tzv. bratislavské pětky v roce 1989.

Velehradská pouť 7. července 1985

Na rok 1985 připadlo 1100. výročí smrti sv. Metoděje, apoštola Slovanů a spolu s bratrem sv. Konstantinem (Cyrilem) a sv. Benediktem patrona Evropy. Vzhledem k významu výročí pro československou katolickou církev, která je úzce spojena s cyrilometodějskou misí, plánovala církev na jubilejní rok **řadu slavnostních bohoslužeb**, jejichž vrcholem měla být tradiční velehradská pouť 7. července 1985 na místo údajného hrobu sv. Metoděje. Na výzvu věřících odeslal kardinál Tomášek 8. února 1984 osobní **dopis papeži Janu Pavlu II.**, ve kterém jej vyzval k návštěvě oslav. O této iniciativě následně informoval předsednictvo československé vlády, 16. května 1984 pak vládu v dalším dopise seznámil s papežovou kladnou odpovědí. V reakci byl Tomášek představiteli státní správy označen za zmanipulovaného tajnou církví a možnost papežova příjezdu byla odmítnuta. **Akcemi k omezení oslav** se zabýval sekretariát ÚV KSČ 19. června 1984, připravovaná opatření odpovídala dřívější praxi – změnit ideovou náplň z náboženského pojetí k mírové slavnosti, omezit církevní význam výročí i teze o pozitivním vlivu křesťanství na národní dějiny. V praktické rovině měla státní správa ztížit konání pouti, zabránit ekumenickým snahám spojeným s oslavou výročí apod. Opis tohoto dokumentu pronikl do církevního prostředí a byl publikován v samizdatu i v zahraničí, dopisem G. Husákovi i vládě proti němu také 18. března 1985 protestoval kardinál Tomášek. Státní správou byl materiál označen za podvrh.

Přes veškerá opatření směřující k omezení počtu účastníků se velehradské poutě zúčastnilo přibližně **150 000 věřících**, z toho značná část mládeže, včetně mnoha poutníků ze Slovenska. Po celonoční adoraci, která se po zásahu státní správy musela konat před uzavřenou bazilikou, byly zahájeny hlavní oslavy. **Vatikánskou delegaci** vedl namísto odmítnutého papeže **kardinál Agostino Casaroli**, slavnosti se zúčastnila i řada zástupců dalších církví, za vedení státu ministr kultury ČSR Milan Klusák. Podle vlastní koncepce se zástupci státu pokusili obrátit pouť v „mírové shromáždění“, tento pokus se však setkal s hlasitým odporem poutníků, naopak s nadšením bylo přijato jak papežovo poselství, přečtené kardinálem Tomáškem, tak vystoupení A. Casaroliho. V průběhu oslav dal shromážděný dav opakovaně najevo **touhu po náboženské svobodě** a proklamoval **věrnost papeži** a odvážněji vystupujícím biskupům, které prvořadě reprezentoval kardinál Tomášek (tomu nebylo umožněno samostatně vystoupit). Vatikánská delegace následně absolvovala rozhovory se všemi československými ordináři o stavu jejich diecézí, zásadní význam však mělo **nadšené a odvážné vystoupení poutníků na Velehradě**, které přispělo k proměně náhledu Vatikánu na možnosti a sílu katolické církve v Československu. Velehradská pouť byla jako bod obratu vnímána i církví v Československu a v následujících letech vystupuje katolická církev s větší odvahou a s vědomím podpory, na kterou pro své požadavky může odkázat. Překvapivá širě autority církve měla svůj odraz i v přístupu občanského disentu ke katolické církvi i k samotnému kardinálu Tomáškovi.

Aktivity kardinála Františka Tomáška

Vzrůstající prestiž katolické církve ve společnosti a její širší zapojení do občanského zápasu za lidská práva a všeobecnou svobodu je silně spjata s postavou českého primase **Františka kardinála Tomáška** (1899–1992), od roku 1978 do poloviny roku 1989 jediného sídelního biskupa v českých zemích. **Nárůst Tomáškovy autority** v Československu i v zahraničí byl pozorovatelný od počátku 80. let a vyvrcholil v posledních dvou letech režimu.

Přechod od opatrnější a skryté aktivity na obranu církve k otevřenému zápasu byl poprvé výrazný v souvislosti s **jednoznačným vystoupením proti kolaborantskému kněžskému Sdružení katolických duchovních Pacem in terris (SKD PIT)** v roce **1982**, ihned po publikování dekretu podepsaného Janem Pavlem II. s názvem *Quidam episcopi*, zakazujícího účast duchovních v organizacích sledujících politické cíle. Přes otevřený nátlak státní správy trval kardinál Tomášek na uplatnění dekretu v českých a moravských diecézích, a výrazně tak přispěl k postupné nivelizaci významu organizace. Ve stejné době v reakci na opakované zveřejňování stanovisek SKD PIT odebral církevní schválení *Katolickým novinám*, jedinému veřejnosti určenému katolickému periodiku v českých zemích. V následujících letech se kardinál vícekrát **zastal trestně stíhaných v náboženských procesech**, své výhrady vůči církevním zákonům a jejich zneužívání adresoval vedení církevního sekretariátu i ministru kultury ČSR, v roce **1984 pozval papeže Jana Pavla II. k návštěvě Československa** při příležitosti 1100. výročí úmrtí sv. Metoděje. Tato návštěva se neuskutečnila a na velehradské pouti nebylo kardinálovi umožněno ani samostatně vystoupit. V roce **1987 kardinál podpořil ideu Desetiletí duchovní obnovy**, v lednu **1988** v otevřeném listě **vyzval věřící k podpisu 31bodové petice Augustina Navrátila**. Na jaře 1988 vydal kardinál tři zásadní listy: Velikonoční poselství duchovním a věřícím všech křesťanských církví a všem lidem dobré vůle v zemi (vyzval k zapojení se do Desetiletí jako prostředku k tomu, aby nesváry minulosti nepřešly do nového tisíciletí) a dva dopisy k petici A. Navrátila (věřícím a federální vládě). V prvním dopise připomněl mandát, který mu věřící svými podpisy pod petici svěřili, a vyzval k odvaze žádat svá práva, v druhém protestoval proti zastrašování signatářů petice a upozornil na nadále neúnosný způsob provádění státně-církevní politiky. V září 1988 u příležitosti svátku sv. Václava v novém dopise věřícím připomněl, že povinností křesťana je nést také odpovědnost v občanském životě a vyhnout se lhůstevnosti, počátkem roku **1989 protestoval** dvěma dopisy **proti policejnímu zásahu v tzv. Palachově týdnu**. V obou dopisech předsedovi federální vlády odmítl tvrzení, že protesty byly vyprovokovány ze zahraničí, a vyzval k otevřenému dialogu vlády s občany. V průběhu roku 1989 své přesvědčení o **potřebě zahájení dialogu** ještě několikrát zopakoval (v dopise G. Husákovi z 9. června, katolickým věřícím z 25. července, vládním činitelům a občanům z 4. srpna). Dokladem vzrůstu jeho autority se stala oslava devadesátých narozenin v létě 1989, při které byla sloužena slavnostní bohoslužba v katedrále sv. Víta za účasti desítek zahraničních kardinálů a biskupů, stejně jako početného zástupu věřících. V **listopadu 1989** se kardinál zúčastnil **svatořečení Anežky České**, ihned po návratu do republiky schválil a podepsal **poselství Všemu lidu Československa** (autor Oto Mádr), ve kterém se jednoznačně přihlásil k požadavkům občanských iniciativ a studentů. Provolání bylo veřejně přečteno 21. listopadu 1989 na Václavském náměstí, **25. listopadu 1989** Tomášek při slavnostní bohoslužbě v katedrále toto **přihlášení se celé katolické církve k revolučnímu dění** zopakoval.

Anežské poutě 1988 a 1989

Od velehradské poutě v roce 1985 význam katolických náboženských poutí a poutních bohoslužeb výrazně narostl a staly se jedním z nejotevřenějších prostředků vyjádření touhy po náboženské svobodě i dokladem obnovující se odvahy k veřejnému prezentování víry, zvláště u mládeže. Na významu nabývaly **příležitostné poutě**, pořádané na diecézní či provinční úrovni, spojené v českém prostředí od roku 1987 s **Desetiletím duchovní obnovy**, na Slovensku zvláště s **Mariánským rokem** (1987–1988). Ze slovenského prostředí se rozšířila praxe celonočních adorací mládeže (pokud nebyla umožněna v kostele, tak v jeho okolí), v Čechách se tyto poutě stále více stávaly součástí širšího zápasu za lidská práva, včetně účasti předních obhájců lidských práv i představitelů tzv. podzemní církve. V případě tradičních poutí se účast pohybovala od desítek tisíc po sto tisíc poutníků (Velehrad, Šaštín, Levoča) a přes veškerou snahu státní správy jejich **popularita rostla**. Z menších poutí a poutních setkání měly širší dopad tzv. anežská pout 6. března 1988, bratislavská pout 25. března 1988 a pout do Říma na svatořečení blahoslavené Anežky České v listopadu 1989.

Úmysl uspořádat **slavnostní bohoslužbu ve Svatovítské katedrále na svátek blahoslavené Anežky** (v prvním roce Desetiletí, zasvěceném právě této světici) deklarovala církev státní správě již v předstihu a předsednictvo ÚV KSČ se opatřeními k minimalizaci její velikosti a významu zabývalo 26. února 1988. Na zasedání bylo rozhodnuto o **omezení přístupu poutníků do Prahy**, o speciálních omezeních pražské MHD, uzavření části hradních nádvoří a zapojení členů strany a Lidových milicí do dalších akcí. Koordinací všech akcí byla pověřena pětičlenná skupina, zastupující KSČ i vládu. V rámci předběžných opatření provedl příslušný odbor X. správy SNB více než čtyři desítky tzv. nucených styků zaměřených na představitele opozice a „nelegální“ církve s cílem znemožnit jejich účast a nejméně 18 představitelů Charty 77 bylo v den poutě zadržováno na policejních stanicích. K vyhocení atmosféry přispěl i anonymní dopis kardinálu Tomáškovi, odeslaný údajnými satanisty, s hrozbami zaměřenými proti poutní bohoslužbě (organizátoři sami jej sice vnímali jako dezinformační akci StB, přesto však byla státní správa požádána o bezpečnostní opatření, a ta požadavku využila vlastním způsobem). Samotné poutě v katedrále se zúčastnilo přibližně **8000 lidí**, řadě dalších poutníků byl pod nejrůznějšími záminkami odepřen přístup do Prahy. V průběhu bohoslužby kardinál Tomášek přečetl pozdravná slova Jana Pavla II. k českému Desetiletí duchovní obnovy a ve vstupní modlitbě vzpomněl těch, kdo se z nejrůznějších příčin nemohli zúčastnit. Po bohoslužbě se část věřících odebrala před arcibiskupský palác na Hradčanském náměstí, kde opakovaně pozdravovala kardinála, zpívala náboženské písně a dožadovala se skutečné náboženské svobody. Přes nižší účast, způsobenou mocenskou mobilizací, demonstrovala pout nárůst prestiže církve a stala se impulzem pro další podobné akce.

Odlišný průběh mělo modlitební **shromáždění věřících v Bratislavě na svátek Zvěstování Páně 25. března 1988**. Shromáždění, iniciované více z prostředí tzv. podzemní církve, mělo ve svých modlitbách podpořit papeže, jmenování nových biskupů v zemi a náboženskou svobodu. Dne 10. března 1988 odeslali Ján Čarnogurský a František Mikloško oznámení o konání na ONV Bratislava I., v následujících dnech o něm informovala i zahraniční rozhlasová vysílání. Podle pokynu ÚV KSS byla vytvořena komise zabývající se přípravou protiopatření, národní výbor konání demonstrace nepovolil a prostřednictvím slovenského církevního sekretariátu byla část církevní hierarchie přinucena od akce se distancovat. Samotné pokojné shromáždění, jehož se zúčastnilo podle nejrůznějších odhadů **od 2000 do 10 000**

osob, skončilo tvrdým policejním zásahem, včetně použití vodních děl, nejméně 120 účastníků bylo krátkodobě zadrženo, několik z nich následně obviněno z různých trestných činů (pobuřování, napadení veřejného činitele). Bezdůvodný a **násilný zásah policie** byl ostře kritizován českou i slovenskou opozicí, včetně protestního dopisu slovenského tajného biskupa Jána Korce předsedovi slovenské vlády Peteru Colotkovi, značně kritický ohlas měl policejní zásah i v zahraničí.

Poslední poutí zorganizovanou v socialistickém Československu se stala cesta českých věřících do Říma na **svatořečení blahoslavené Anežky České 12. listopadu 1989**. O termínu svatořečení bylo rozhodnuto na jaře roku 1989, Vatikán oficiálně informoval československou vládu prostřednictvím delegace určené k jednání o jmenování nových biskupů v dubnu 1989, 28. dubna téhož roku souhlasilo předsednictvo ÚV KSČ s širší účastí poutníků na kanonizaci. Příprava poutě byla ponechána do jisté míry v kompetenci církve, některá omezení vznikla v souvislosti s neochotou poskytnout cestovní doklady některým aktivistům tzv. podzemní církve (Václav Malý, Josef Zvěřina). K přípravě poutě byly zřízeny dva výbory, v Římě působícímu předsedal exilový biskup Jaroslav Škarvada, pražskému pomocný biskup Antonín Liška. Celkově do Říma odcestovalo z Československa více než **10 000 poutníků** (čtyři zvláštní vlaky, více než 100 autobusů), včetně celé katolické hierarchie, mohutně se jí zúčastnili zástupci exilu, krajských spolků i Němců odsunutých po roce 1945. V průběhu poutě probíhaly v Československu paralelně další akce – vigilie, slavnostní bohoslužby, záznam ze slavnostní bohoslužby ve Vatikánu byl vysílán v televizi, včetně poutnické audience u papeže Jana Pavla II. Hlavní domácí oslavy svatořečení byly naplánovány na 25. listopad 1989 a konaly se již v nové atmosféře listopadové revoluce.

Vigilie v Bratislavě

25. března 1988

Zejména od druhé poloviny 80. let sílily na Slovensku projevy odporu či nesouhlasu s církevní politikou na mnohatisícových poutích věřících, které sledovala Státní bezpečnost. Komunistický režim se snažil zabránit pořádání poutí a účasti na nich a shromažďování věřících vůbec. Rozsáhlá zpráva sekretariátu vlády SSR pro věci církevní ze 14. prosince 1987 mimo jiné uvedla, že se od roku 1971 snížil počet kněží všech hlavních konfesí na Slovensku (nejvíce u římskokatolické církve, mezi lety 1971 a 1986 se snížil počet kněží z 2067 na 1729). A právě na konci roku 1987 začala Státní bezpečnost s **akcí Klín**, jejímž cílem bylo rozdělit a izolovat „protisocialistické elementy“ a „konfrontační proudy“, včetně křesťanské opozice (např. Jána Čarnogurského, Františka Mikloška, Jána Ch. Korce, Ladislava Stromčeka). Komunistický režim však už nedokázal zabránit náboženským aktivitám. Příkladem toho se stala **petice moravských katolíků za náboženské svobody**. Sbíрка podpisů byla za výrazné podpory pražského kardinála Františka Tomáška zahájena v prosinci 1987. Z 501 590 podpisů bylo 291 284 ze Slovenska a 210 306 z Čech a Moravy. Byl to jeden z nejrozsáhlejších projevů občanského odporu proti komunistickému režimu. Na rozšíření petice mezi občany na Slovensku měla značnou zásluhu dobře vybudovaná tajná církev, proti níž režim používal represivní prostředky.

Pokojné **shromáždění věřících v podvečer na Velký pátek** (podvečerní vigilie se zapálenými svíčkami, **25. března 1988**) v Bratislavě bývá označováno také jako **svíčková demonstrace** (manifestace). K represím došlo už před 25. březnem 1988. Státní bezpečnost a Veřejná bezpečnost vypracovaly plán mimořádných bezpečnostních opatření. Byla sestavena politická komise v čele s předsedou bratislavských komunistů Gejzou Šlapkou (v komisi rovněž byli ministři vnitra a kultury Štefan Lazar a Miroslav Válek i náměstek ministra vnitra ČSSR Aloiz Lorenc). Oficiální místa zamítla žádost F. Mikloška o povolení demonstrace pod nepřijatelnou záminkou nedostatečných záruk zachování veřejného pořádku. Mezi další opatření patřilo udělení volna vysokoškolákům, **rozběhla se antikampaň**, a dokonce ulicemi Bratislavy projíždělo několik obrněných transportérů. Ráno 25. března byli vyslýcháni četní aktivisté tajné církve a v podvečerních hodinách na tisíc příslušníků bezpečnostních sil a provokatérů z řad Státní bezpečnosti obklíčilo Hviezdoslavovo náměstí.

Poklidné shromáždění věřících začalo v 18 hodin. Věřící se zapálenými svíčkami na **Hviezdoslavově náměstí v Bratislavě** volali po dodržování lidských práv a náboženských svobod. Shromáždění občané požadovali **jmenování katolických biskupů** na neobsazené diecéze, **úplné náboženské svobody a dodržování občanských práv**. Příslušníci VB a Státní bezpečnosti se snažili toto shromáždění, které neuposlechlo jejich výzvy, aby se rozešlo, rozehnat, poté policejní vozy se zapnutými majáky začaly do davu najíždět. **Brutální zásah** byl umocněn použitím obušků, vodních děl, kropicích vozů a psů i proti starým lidem a dětem. Policie mnohé z účastníků zbilá a **138 občanů zatkla** (z toho 12 cizích státních příslušníků). Rozsah zásahu byl značný, neboť se pokojného shromáždění zúčastnilo několik tisíc lidí (odhad byl 10 000). Část shromážděných zasahující složky surově natlačily na blízký kostelík Notre Dame, část vytlačily proudy studené vody a část přímo zatkly. Tuto scénu tvrdého postupu brachiální moci sledovali její představitelé zpoza oken hotelu Carlton. Brutální zásah proti věřícím odsoudila veřejnost doma i v zahraničí.

Význam událostí, které se odehrály na Hviezdoslavově náměstí, si uvědomili mnozí občané Slovenska. Z podnětu biskupa Jána Ch. Korce začali aktivisté tajné církve sbírat po celém Slovensku **svědectví účastníků manifestace** a dostupné údaje. Z nich byla v Rakousku sestavena a vydána **publikace Bratislavský veľký piatok. Zbierka autentických dokumentov o zhromaždení veriaticich 25. marca 1988**. V červnu 1988 byl náklad knih propašován z Rakouska přes Maďarsko na Slovensko.

Svíčková demonstrace byla až do listopadu 1989 jedním z největších projevů občanského odporu proti totalitnímu režimu a za náboženskou svobodu v Československu. Měla značný **ohlas v zahraničí** (Rádio Vatikán, Svobodná Evropa a Hlas Ameriky), zejména v sousedním Rakousku, Maďarsku či Polsku. Režim ji nejen odsoudil, ale rovněž prohlašoval, že na organizování demonstrace měl výrazný podíl Světový kongres Slováků, jehož předseda Marián Šťastný vyzval koncem roku 1987 k protestním demonstracím před budovami československých zastupitelstev.

Iniciativa kulturních pracovníků

Pod vlivem perestrojky a glasnosti začali aktivně vystupovat **členové tvůrčích svazů**, v nichž se snažili prosadit autonomní postavení kultury a její větší nezávislost na komunistické straně. Impulz k otevřeným vystoupením, která nabývala stále více protirežimní charakter, daly lednové demonstrace v roce 1989. Pod jejich bezprostředním vlivem se v redakci samizdatového časopisu *O divadle* zrodila myšlenka veřejně se ozvat. Z popudu Olgy Havlové a dalších disidentů vzniklo prohlášení nazvané **Iniciativa kulturních pracovníků**, jehož text připravili a zformulovali signatáři Charty 77 **Karel Kraus, Zdeněk Urbánek a Sergej Machonin** spolu s **Přemyslem Rutem**. Sbírání podpisů mezi umělci působícími v oficiální kultuře se ujali zejména známí herci jako **Petr Čepek, Daniela Kolářová a Jiří Bartoška**. Text Iniciativy s podpisy byl poslán 26. ledna 1989 předsedovi federální vlády Ladislavu Adamcovi.

Signatáři ve svém prohlášení protestovali **proti zatčení Václava Havla** v průběhu lednových demonstrací; ocenili ho jako „vynikajícího dramatika a čestného člověka“. Současně odmítli násilí, zatýkání a odsouzení jako prostředek řešení společenských problémů a **vyslovili se pro dialog**. Jeho podmínkou však bylo propuštění Václava Havla, všech neprávem při demonstracích zadržovaných a pravdivé informování veřejnosti. Iniciativu kulturních pracovníků podepsalo do konce února přes tisíc občanů, převážně umělců. Jednou z příčin byla i skutečnost, že petice nebyla přímo spojena s disentem, a proto se k ní lidé nebáli připojovat.

Reakce umělecké inteligence, která pracovala ve státních institucích, překvapila orgány KSČ i představitele státu. Uvědomili si, že Iniciativa je výrazem diferenciací mezi umělci, z nichž mnozí se již nechtěli smířovat s normalizačním režimem. Podle názoru ideologické komise ÚV KSČ se mezi nimi objevovaly negativistické tendence, ale i projevy nedůvěry vůči politickým strukturám. Perzekuční opatření, která orgány KSČ zamýšlely uplatnit vůči signatářům, například zákaz vystupování v televizi, se však ukázala jako málo účinná, selhala i snaha zastrašit je v individuálních pohovorech. Vážnost celé akce podtrhla i skutečnost, že se jí zabývaly umělecké svazy, které ji sice odsoudily, ale snažily se pochopit, proč se umělci v takovém počtu pod Iniciativu podepisovali. Hlavní důvod spatřovaly v „emocionální odezvě na zásah pořádkových sil při lednových událostech“.

Novou vlnu protestů vyvolalo odsouzení V. Havla. Nesmělý nesouhlas vyslovili dokonce i představitelé oficiálních organizací, jako byl Výbor československé veřejnosti pro lidská práva a humanitární spolupráci a předsednictvo Svazu českých spisovatelů. Část dramatických umělců, kteří se podíleli na Iniciativě, spolu s dalšími založila 5. dubna 1989 Výbor na podporu žádosti V. Havla o podmínečné prominutí poloviny trestu. I po Havlově propuštění zůstali herci aktivní, i když jejich akce již neměly takový ohlas jako Iniciativa. Velký podíl měli například při **získávání podpisů pod Několik vět**. Kulturní pracovníci, kteří se již nechtěli smířit s omezováním tvůrčí svobody, byli první vrstvou, jež dala otevřeně a veřejně najevo nesouhlas s mocenskou elitou a svým postojem přispěla k její izolaci ve společnosti, a tím i k její porážce v listopadu 1989.

Povolená manifestace nezávislých iniciativ 10. prosince 1988

Manifestace na **Škroupově náměstí**, pořádaná **10. prosince 1988** k 40. výročí vyhlášení Všeobecné deklarace lidských práv, byla **první úředně povolenou manifestací nezávislých občanských iniciativ**. Původně se měla konat na Václavském náměstí, ale odbor vnitřních věcí Prahy 1 nevydal souhlas s odůvodněním, že vyhláška Národního výboru hl. města Prahy zakazuje konání veřejných shromáždění v památkové rezervaci. Poté dal souhlas k manifestaci ONV v Praze 3.

Na manifestaci se sešlo několik tisíc lidí, s projevy vystoupili **Ladislav Lis**, poté **Václav Havel**, **Bohumír Janát**, **Jana Petrová** za Nezávislé mírové hnutí, **Petr Placák** za České děti a **Rudolf Battěk** za Hnutí za občanskou svobodu. Úryvky ze Všeobecné deklarace lidských práv přednesla **Vlasta Chramostová**. Na manifestaci byla přijata rezoluce, v níž se požadovalo, aby orgány československé státní moci v souladu se svými závazky: 1. propustily všechny politické vězně a zastavily perzekuci nezávislých občanských iniciativ; 2. uvedly československý právní řád do souladu s mezinárodními pakty o lidských právech; 3. vydaly tiskem Všeobecnou deklaraci lidských práv a mezinárodní pakty o lidských právech a postaraly se o jejich popularizaci; 4. umožnily společnosti skutečnou účast na přípravě nové ústavy a zřídily ústavní soud; 5. zahájily na základě petice o 31 bodech, kterou podepsalo více než 600 000 občanů, jednání s církvemi o zajištění náboženských svobod.

Několik vět

Vznik petice Několik vět souvisí s návratem Václava Havla z vězení 17. května 1989. Druhý den po propuštění se **Václav Havel**, **Jiří Křížan** a **Alexandr Vondra** dohodli, že je třeba pokračovat v iniciativách, které vznikly po Palachově týdnu po zatčení V. Havla (Iniciativa kulturních pracovníků, petice československých občanů). Smyslem petice byla snaha získat co největší počet lidí ze všech společenských vrstev a **zesílit tlak na vládnoucí moc, aby přistoupila k jednání u kulatého stolu**. Během několika dní připravil V. Havel text, J. Křížan a A. Vondra dali připomínky a začátkem června bylo Několik vět rozhozeno mezi lidí, aby byl proveden průzkum, zda bude mít text ohlas. Zamýšleli získat první stovku lidí a publikovat text k 21. srpnu. Jako organizátor podpisové kampaně se připojil s adresou **Stanislav Devátý**. Již v prvních dnech získali čtyři signatáři Několicu vět přes tisíc podpisů. Množství podpisů urychlilo vydání petice. Ke dni **zveřejnění petice**, tj. **29. června 1989**, ji podepsalo **1800 lidí**.

Text petice obsahoval **sedm požadavků**: okamžité propuštění všech politických vězňů, neomezenou osobní svobodu, legalizaci nezávislých občanských iniciativ, nezávislé sdělovací prostředky bez politické manipulace, respektování náboženské svobody, péči o životní prostředí s tím, aby projekty změn byly posuzovány odborníky i veřejností, a zahájení svobodné diskuse o hlavních problémech poválečných dějin Československa. Petice byla otevřená a mohl ji podepsat každý, kdo souhlasil s jejím zněním. Všechny nezávislé občanské iniciativy petici podpořily a pomáhaly sbírat podpisy. **Jména signatářů** byla následně **zveřejněna** prostřednictvím zahraničního **vysílání Rádia Svobodná Evropa**.

V. Havel zhodnotil petici Několik vět: „Společenské probuzení prozatím vyvrcholilo v provolání Několicu vět [...] Nejde jen o obranu společnosti proti konkrétnímu bezpráví, ale o pozitivní sebeartikulaci [...] jediným východiskem [...] je zásadní změna společenského klimatu.“

Bezprostředně po vydání petice zahájila režimní moc domovní prohlídky, policejní výslechy a trestní stíhání. Ke dni 30. září 1989 bylo trestním stíháním postiženo celkem padesát občanů za přečin proti veřejnému pořádku, jehož se měli dopustit rozšiřováním petice Několik vět, eventuálně sbíráním podpisů. Dne 20. září 1989 zaslalo 22 signatářů Několicu vět předsedovi vlády ČSSR L. Adamcovi dopis, v němž žádají, aby L. Adamec považoval Několik vět za petici vzniklou v souladu s petičním právem, a píše, že „signatáři Několicu vět tvoří už dnes nezanedbatelnou společenskou sílu“. Počet signatářů k **10. listopadu 1989** dosáhl **38 251**.

Československý helsinský výbor

Československý helsinský výbor (ČsHV) byl založen 5. listopadu 1988 z podnětu zástupců renomovaných mezinárodních lidskoprávních organizací Mezinárodní helsinské federace a Helsinki Watch. Zakládající prohlášení podepsalo 21 občanů, většinou **významných postav opozice** (mj. Rudolf Battěk, Ján Čarnogurský, Jiří Dienstbier, Václav Havel, Zdeněk Jičínský, Ladislav Lis, Emanuel Mandler, Anna Marvanová, Libuše Šilhánová nebo Petr Uhl, též předseda Společnosti pro lidská práva působící v době pražského jara Milan Machovec), mezi dalšími jedenácti členy pak byli uvedeni třeba Miroslav Kusý, Martin Palouš, Bedřich Placák nebo Milan Šimečka. **Předsedou** byl zvolen **Jiří Hájek**. Výbor se ve svém ustavujícím prohlášení odvolával na Závěrečný akt Konference o bezpečnosti a spolupráci v Evropě, podepsaný 1. srpna 1975 v Helsinkách. Chtěl se občansky angažovat ve smyslu zásad a ustanovení Závěrečného aktu KBSE i následných dokumentů přijatých účastnickými zeměmi. **V souladu s československým právním řádem a mezinárodními závazky** přijatými československými ústavními orgány si kladl za cíl napomoci dostatečnému zveřejňování všech zásad a ustanovení Závěrečného aktu a následných jednání KBSE týkajících se lidských práv (včetně expertních setkání) a jejich uvádění do praxe. Členové výboru chtěli též zaznamenávat případy porušování těchto zásad a přispět k jejich řešení.

Výbor usiloval o konstruktivní dialog s vrcholnými československými orgány, ale i s dalšími oficiálními či polooficiálními institucemi, jako byl Československý výbor pro evropskou bezpečnost, a se všemi zainteresovanými občany. Vedle jiných nezávislých iniciativ, především Charty 77 a Výboru na obranu nespravedlivě stíhaných, tak výbor představoval další významnou nezávislou iniciativu věnující se problematice dodržování, resp. porušování lidských práv v Československu, přičemž význam měla především **mezinárodní dimenze jeho působení**. Záhy po svém založení se 1. prosince 1988 ČsHV stal **členem Mezinárodní helsinské federace**. Svou činnost zaměřil především na analýzu rozporů řady zákonů a jiných právních norem, mj. shromažďovacího a sdružovacího zákona a trestního zákona a řádu, s principy lidských práv formulovanými v Mezinárodním paktu o občanských a politických právech a v Mezinárodním paktu o hospodářských, sociálních a kulturních právech, které byly přijaty Organizací spojených národů v roce 1966. (Československo k nim přistoupilo o dva roky později, v roce 1968, a právně závazné se pro něj staly publikováním ve Sbírce zákonů v roce 1976.)

Vedle této spíše teoretické činnosti poukazoval výbor na **konkrétní způsoby porušování lidských práv** (byť na tomto poli ležela hlavní tíha práce stále na Výboru na obranu nespravedlivě stíhaných), mj. v souvislosti s protirežimními vystoupeními občanů při různých demonstracích a shromážděních. Dne **20. února 1989** vydal tzv. **bílou knihu** nazvanou **Palachův týden, obsahující dokumenty k zásahu bezpečnostních sil proti občanům na Václavském náměstí v Praze a ve Všetatech**, kteří si připomínali dvacáté výročí smrti Jana Palacha. Výbor též protestoval proti přijetí zákonných opatření Federálního shromáždění, ČNR a SNR „na ochranu a upevnění veřejného pořádku“ 14., resp. 17. února 1989. V květnu 1989 zaslal ČsHV spolu s mluvčími Charty 77 a Výborem na obranu nespravedlivě stíhaných konferenci KBSE v Paříži zabývající se „lidskou dimenzí“ helsinského procesu dopis obsahující zprávu o porušování lidských práv v Československu. Informačnímu fóru KBSE v Londýně adresoval v květnu 1989

zprávu, v níž rozebíral situaci v oblasti šíření a dovozu periodických tiskovin a přístupu k periodickým i neperiodickým publikacím, kde poukazoval mj. na vyřazování děl zakázaných autorů z knihoven a zamezení přístupu k periodikům z období pražského jara.

Představitelé Československého helsinského výboru připravovali fórum věnované jednání o závěrečném protokolu následné schůze účastnických zemí KBSE ve Vídni. To však muselo být čtyřikrát odloženo, neboť úřady znemožnily pronájem sálu, a tak se nakonec uskutečnila 27. května 1989 za účasti aktivistů dalších občanských iniciativ na výletní lodi. V říjnu 1989 se mělo uskutečnit plenární zasedání výboru věnované jeho dosavadní práci, připomínám k novelizaci trestního zákona, přehledu represí v roce 1988 a ustavení pracovní skupiny pro přípravu stanov. Bezpečnostní orgány však proti jeho účastníkům zasáhly pod záminkou údajné přípravy „konfrontačních vystoupení nelegálních struktur“ u příležitosti výročí vzniku republiky. Policie zakročila též proti setkáním členů ČsHV se zástupci polské Helsinské nadace práv člověka, Amnesty International či Mezinárodní helsinské federace. Neúspěchem skončilo též jednání s představiteli Výboru československé veřejnosti pro lidská práva a humanitární spolupráci, čímž se potvrdilo, že jeho založení na konci roku 1988 bylo pouhým taktickým manévrem vedení KSČ směřujícím i v souvislosti s vrcholící následnou vídeňskou schůzkou účastnických zemí KBSE k oslabení kritiky režimu za nedodržování lidských a občanských práv. Výbor vydával vedle jednotlivých dokumentů svůj *Informační zpravodaj*, spolusignoval též některá další prohlášení nezávislých iniciativ věnovaná ochraně a porušování lidských práv.

Československý helsinský výbor **pokračoval** v obhajobě lidských práv **i po pádu komunistického režimu**, a to jak v obecné rovině (monitoring zákonů a novel, příprava Ústavy a Listiny základních práv a svobod atd.), tak v případech nezákonného nebo nespravedlivého jednání vůči konkrétním občanům či skupinám obyvatel (děti, cizinci, uprchlíci, národnostní menšiny, vězni aj.). Na počátku roku 1990 byl registrován jako organizace s mezinárodním prvkem. V souvislosti s rozdělením federace na přelomu let 1992 a 1993 došlo k vytvoření dvou samostatných výborů – Českého helsinského výboru a Slovenského helsinského výboru. Na půdě Českého helsinského výboru vznikla **Poradna pro uprchlíky** a v souvislosti s problémy některých obyvatel se státním občanstvím po rozdělení federace **Poradna pro otázky státního občanství**, přičemž obě poradny se později osamostatnily. Agenda výboru, jehož působení pokračuje dodnes, se dále rozrostla např. o **výchovu k lidským právům ve školách** a v různých profesních skupinách. Aktivity Slovenského helsinského výboru byly postupně utlumovány, až v roce 2006 de facto zanikl. O šest let později, v roce 2012, byla nicméně jeho činnost pod názvem Helsinský výbor pre ľudské práva na Slovensku obnovena.

Společnost přátel USA

Společnost (Společenství) přátel USA (SPUSA) byla jedna z nezávislých iniciativ, které vznikly v Československu v druhé polovině osmdesátých let v souvislosti s celkovým pohybem ve společnosti. V květnu 1987 se v Gottwaldově, Lipníku nad Bečvou, Ostravě, Brně a Praze vytvořil **přípravný výbor Společnosti přátel USA**, který měl 43 členů, z nichž bylo devatenáct z Gottwaldova (dnes Zlín). Společnost se pokusila své působení ukotvit oficiálně, včetně toho, že aspirovala na vstup do Národní fronty ČSR, nicméně 19. června 1987 byla **žádost přípravného výboru o registraci zamítnuta** Ministerstvem vnitra ČSR, 21. října 1987 pak zamítl ministr vnitra ČSR Josef Jung rozklad přípravného výboru SPUSA proti tomuto rozhodnutí. Přípravný výbor se pak ještě neúspěšně snažil zvrátit usnesení těchto správních orgánů žádostí o přezkoumání žádosti ministru vnitra ČSSR Vratislavu Vajnarovi. Členové přípravného výboru byli naopak od počátku vystaveni sledování, domovním prohlídkám, zadržování, výslechům a dalšímu policejnímu šikanování. Ve výroční den vyhlášení americké nezávislosti uspořádali aktivisté z Gottwaldova oslavu na parníku, který si pronajali na výletní plavbu po řece Moravě z rekreačního střediska v Napajedlích. Už druhý den vyšetřovali v Napajedlích příslušníci StB činnost údajné protistátní skupiny, která se projevila pouze zpěvem a hrou na kytaru během plavby parníku. Čtyřicetiletý fotograf z Gottwaldova Vladimír Kolínek, zaměstnaný v distribuci státního filmu, byl v souvislosti se vznikem SPUSA několik hodin vyslýchán příslušníky Státní bezpečnosti, kteří mu vyhrožovali, že proti jejím členům bude zahájeno trestní stíhání pro špionáž, neboť výbor měl prostřednictvím Stanislava Devátého styky s americkým velvyslanectvím v Praze.

Po zamítnutí žádosti o registraci výkonná rada přípravného výboru 13. února 1988 prohlásila, že bude pokračovat v činnosti jako **neformální společenství**. To se odrazilo i ve změně názvu na Společenství přátel USA, které se definovalo jako nezávislá mírová iniciativa usilující o nastolení důvěry mezi americkými a československými občany. Zrušena byla výkonná rada SPUSA, jejíž funkci převzala trojice zástupců – **Petr Bartoš, Pavel Jungmann a Petr Koutný** (všichni žili v Gottwaldově). Za své úkoly si společenství v přijatém úvodním prohlášení určilo **poznávat americkou společnost**, její demokracii, sociální strukturu, způsob života, tradice a hodnoty, **navazovat kontakty mezi občany USA a Československa, rozvíjet znalosti anglického jazyka** s přihlédnutím k jeho americkým zvláštnostem, pořádat společenské večery u příležitosti amerických svátků a další kulturní a sportovní akce. Pomocí hlubšího poznání americké společnosti chtělo společenství přiblížit svým aktivistům i ostatním československým občanům přednosti Spojených států, ale naučit se též chápat chyby této mnohotvárné země. Americkým občanům chtělo dát možnost poznat skutečný život obyvatelstva Československa a k této zemi je přitáhnout seznámením s jejími krásami a kulturním a společenským životem. Do budoucna chtělo vytvářet program americko-československých sesterských měst.

Společenství samizdatově vydávalo *Magazín SPUSA*, jehož úkolem bylo informovat o jeho akcích a bez jakéhokoliv zkršlování a cenzury přinášet informace o americké společnosti. V roce 1988 vyšla tři čísla (č. 1, 2 a 3), v následujícím roce ještě jedno dvojčíslo (č. 4–5). Magazíny obsahovaly informace o vlastní činnosti SPUSA, včetně seznamů členů, korespondence s úřady a informací o perzekuci jeho aktivistů. Informovaly též o aktivitách jiných nezávislých iniciativ. Velká pozornost byla věnována americkým dějinám, československo-americkým vztahům a jednotlivým oblastem života americké společnosti (školství, zdravotnictví, církev, životní styl, indiánská otázka aj.), především pak americké

kultuře. Magazín obsahoval i povídky, poezii, rozhovory, glosy či recenze. Zhruba třetina příspěvků byla původních, třetina překladů z amerických originálů a třetina převzatých (dokumenty a jiné samizdatové texty). Společenstvo zavedlo i svou ediční řadu **Knihovna SPUSA**, v níž však byly vydány do konce roku 1989 pouze dva svazky – *Pražské orgie* od Philipa Rotha a *Od A k B a zase zpět* Andyho Warhola.

SPUSA se výrazně podílela na opozičních aktivitách, mj. na **organizaci protirežimních demonstrací**. Byla spolupořadatelem sympozia Československo 88 a spolusignovala společně s mluvčími Charty 77 a zástupci dalších nezávislých iniciativ významné dokumenty vzešlé z opozičního prostředí (např. před 21. výročím okupace Československa v srpnu 1968 *Slovo k srpnovému výročí* z 10. 8. 1989). Výrazná byla **petiční činnost aktivistů** společenství. V červnu 1988 požádala prezidenta republiky o udělení amnestie Josefu Römerovi, nespravedlivě vězněnému od ledna 1977 pro údajné vyzvědačství. Dne 31. prosince 1988 zaslali Federálnímu shromáždění ČSSR petici podepsanou 430 občany požadující okamžité propuštění vězňů svědomí z výkonu trestu odnětí svobody i z vazby, propuštění katolického aktivisty Augustina Navrátila z psychiatrické léčebny, ukončení diskriminace aktivistů a stoupenců nezávislých iniciativ a spisovatelů, umělců a vědců postižených zákazem činnosti (za pravost podpisů ručil Stanislav Devátý). Obrátili se též na mezinárodní hudební vydavatelství, časopisy, rozhlasové stanice a gramofonové společnosti se žádostí o intervenci ve prospěch Petra Cibulky vězněného za rozšiřování nezávislých hudebních nahrávek. SPUSA odsoudila, stejně jako další nezávislé iniciativy, násilné potlačení demonstrací v lednu 1989 v rámci tzv. Palachova týdne a následné soudní postihy jejich účastníků.

V souvislosti se zahájením trestního stíhání kvůli prosincové petici SPUSA provedla 16. března 1989 Státní bezpečnost v Brně, Znojmě a Gottwaldově sérii domovních prohlídek u aktivistů SPUSA, při nichž byly zabaveny nezávislé časopisy a jiné publikace, videokazety, materiál sloužící k rozmnožování apod. **Stanislav Devátý**, který byl též jako člen Výboru na obranu nespravedlivě stíhaných a jeden z mluvčích Charty 77 pro rok 1988 vystaven nejsilnější represi, byl zadržen a posléze na něj byla uvalena vazba, proti čemuž zahájil protestní hladovku. Tu ukončil po třiceti dnech poté, co byl 14. dubna 1989 z vazby propuštěn; jeho trestní stíhání pro trestný čin pobuřování nicméně pokračovalo. Ve vazbě se pak opět ocitl v květnu 1989 v souvislosti se svou účastí na prvomájové manifestaci v Praze, kterou se snažil spolu s dalšími nezávislými aktivisty využít k vyjádření kritických postojů k politické situaci v zemi. Také při tomto pobytu ve vazbě držel protestní hladovku. Nakonec byl S. Devátý na konci srpna 1989 Okresním soudem v Gottwaldově odsouzen pro trestný čin pobuřování k dvacetiměsíčnímu nepodmíněnému trestu odnětí svobody. Před uskutečněním odvolacího jednání u Krajského soudu v Brně v říjnu 1989 přešel do ilegality, kterou opustil nečekaně brzy, po změně politické situace v zemi.

Mocenské orgány pokládaly působení SPUSA za nebezpečné, a to jak z ideologického hlediska, tak pro výraznou aktivitu i poměrně početnou členskou základnu (k 30. červnu 1989 uváděla sama SPUSA počet 277 členů). V informacích bezpečnostních orgánů předkládaných vedení KSČ byla SPUSA řazena do radikálního proudu opozice, který organizuje paralelní struktury a usiluje o pořádání hromadných protirežimních vystoupení. Aktivisté SPUSA proto byli vystaveni **permanentní perzekuci**. Proti jejich shromáždění u Litovle zasáhla 27. května 1989 asi stopadesátičlenná jednotka Veřejné bezpečnosti se psy ozbrojená střelnými zbraněmi, obušky a štíty a kolem padesáti účastníků setkání zadržela, podrobila osobní prohlídce, výslechům a poté propustila. Již předtím, 8. dubna 1989, podnikly bezpečnostní orgány rozsáhlý zákrok proti setkání aktivistů SPUSA a dalších nezávislých iniciativ převážně z Východočeského kraje v Pardubicích, na němž byl schválen text dopisu generálnímu prokurátorovi požadující propuštění Stanislava Devátého na svobodu. Řadě z nich byla posléze v přestupkovém řízení uložena několikatisícová pokuta pro údajné spáchání přestupku proti opatřením k upevnění veřejného pořádku.

Společnost za veselejší současnost

Společnost za veselejší současnost (SVS) založili mladí nezávislí aktivisté Petr Payne, Bára Štěpánová a Luboš Rychvalský (první dva byli signatáři Charty 77), kteří se na konci 80. let účastnili různých protirežimních aktivit. V souvislosti s demonstracemi v Praze byli několikrát zatčeni a poté trestně stíháni. Proti režimu chtěli místo „vážných“ aktivit vystupovat humorem. Programem společnosti byla vždy probíhající akce, do které se mohl každý aktivně zapojit. Společnost za veselejší současnost tím vnesla do prostředí nezávislých iniciativ nový prvek. Svými **recesistickými akcemi** zesměšňovala představitele moci, čímž ji delegitimovala možná více než některé „vážné“ míněné opoziční aktivity. Ironizovat však chtěla – a také ironizovala – všechny, kdo se berou příliš vážně, včetně představitelů disentu.

Vznik této nezávislé iniciativy je možno klást do **1. května 1989**, kdy se konala její první akce – **běh třídou Politických vězňů za propuštění politických vězňů** od rohu Petschkova paláce k hlavní poště v Jindřišské ulici uskutečněný pod heslem: „**Dnes běžíme my za vás, zítra poběžíte vy za nás!**“ Běhy se pak konaly každodenně až do listopadu 1989, a to většinou bez konfliktu s bezpečnostními složkami. Za tu dobu se jich zúčastnilo několik tisíc běžců (již od 1. do 25. května to bylo podle evidence společnosti 488 osob, mj. jen 5. června proběhlo 50–60 osob). Po doběhnutí někteří z nich házeli do schránky před hlavní poštou pohlednice s podpůrnými pozdravy vězněným občanským aktivistům, jejichž soupisy s adresami společnost vydávala, často ve spojení s výzvou k účasti na běhu.

Aktivisté skupiny pořádali též další happeningy. V polovině května 1989 nabídli maďarskému velvyslanci svou **pomoc při likvidaci signálního a zabezpečovacího zařízení na maďarsko-rakouských hranicích** pod heslem: „**Dnes budeme stříhat my u vás, zítra budete stříhat vy u nás!**“ S poděkováním byli odmítnuti s odůvodněním, že tuto práci vykonává armáda a nelze do ní zapojit civilisty. Dne 15. srpna 1989 sehráli na Příkopech před tehdejším Dětským domem **zásah proti korzujícím občanům**, kteří takto od 1. do 20. srpna každodenně protestovali mezi 17. a 18. hodinou proti okupaci Československa v roce 1968 a následné tzv. normalizaci. Přibližně dvacetičlenná jednotka Veselé bezpečnosti vyzbrojená obušky ze salámů, okurek a vek, vodními slony nahrazujícími vodní děla, umělohmotným psem na vodítku, štíty z papíru a přilbami z vydlobaných melounů s nápisem VB zasáhla proti těmto občanům, aby se po zhruba dvacetiminutové potyčce stáhla před jejich přesilou. Pendrekly byly snědeny a helmy hozeny do odpadkových košů. K odlehčení napjaté atmosféry panující v Praze těsně před 21. srpnem 1989 vytiskly v českém, anglickém, holandském a francouzském jazyce letáčky s informací, že podle zpráv astrologů doplňuje **20. srpna do Prahy modrá velryba**, kterou skutečně vyrobili a za pomoci vodáků spustili na Vltavu. Příslušníci SNB ji z vody vytáhli a na břehu rozdupal. Luboš Rychvalský si na policejní výzvu ostatky velryby vyzvedl a pohřbil je na Střeleckém ostrově. Se Střeleckým ostrovem souvisel i happening konaný v červenci 1989 pod heslem: „**Pořád jste u vesla Vy, chvílku budeme u vesla My!**“ Jeho účastníci si zde hromadně vypůjčili lodičky a toto heslo vytvořili na Vltavě z velkých písmen, která drželi v rukou. Na pískovišti v Libni zorganizovali v září 1989 zástupci jednotlivých nezávislých iniciativ (mj. za účasti Václava Havla, Jiřího Gruntoráda, Petra Placáka, Stanislava Pence a Hany Marvanové) **stavění báboviček**, které byly ve finále zasypány korbou písku. Aktivisté SVS

nicméně vyvíjeli i vážnější aktivity. Po masakru na náměstí Nebeského klidu v Pekingu 4. června 1989 se na Karlově mostě účastnili **Týdne solidarity s čínskými studenty**, během něhož byl policií dvakrát zadržen Luboš Rychvalský.

Několik recesistických akcí podnikli aktivisté společnosti i **v průběhu listopadové revoluce**. Politikům rozdávali „**sebekritické zrcátko**“. V pionýrských krojích vtrhli na jedno z jednání Občanského fóra, přítomné oslovovali „soudruzi“ a rozdávali jim rudé karafiáty. Ve vesnici Bezprávi u Chocně ve východních Čechách, kam již před listopadem plánovali uskutečnit 10. prosince na Den lidských práv pouť, položili 9. prosince 1989 za účasti zhruba čtyř set lidí základní kámen „skanzenu komunismu“. Na počátku roku 1990 předali čerstvě zvolenému prezidentu republiky Václavu Havlovi koloběžku, aby se mohl rychleji pohybovat po dlouhých chodbách Hradu. (Herečka Bára Štěpánová byla v letech 1990 a 1991 sekretářkou Václava Havla.) Činnost Společnosti pro veselejší současnost se postupně samovolně utlumovala, byť ještě např. v květnu 1992 připravila happening související se zánikem Občanského fóra.

Protestní akce na konci osmdesátých let 20. století

V druhé polovině osmdesátých let se v Československu prohlubovaly ekonomické problémy plynoucí z orientace na těžký průmysl a z centrálního plánování, československé hospodářství viditelně zaostávalo za Západem. Normalizační režim měl stále větší problémy se zajištěním jednoho ze základních předpokladů své stability, s udržením trvalého růstu životní úrovně. Politika **glasnosti a perestrojky** a postupné prosazování zásady nevměšování se do záležitostí socialistických zemí související s nástupem **Michaïla Gorbačova** do funkce generálního tajemníka Komunistické strany Sovětského svazu v roce 1985 zvýšila naději československého obyvatelstva na změny. Značně se rozšířil okruh především mladých lidí podílejících se na opozičních a nonkonformních aktivitách. Stále více občanů začalo dávat otevřeně najevo svou nespokojenost. Vzniká několik nezávislých iniciativ, částečně i jako snaha o jisté vymezení se vůči Chartě 77.

Jedním z nejvýznamnějších projevů aktivizace veřejnosti byly **protirežimní demonstrace**, kterých se často účastnilo poměrně značné množství občanů. Již na **demonstraci za propuštění politických vězňů** konané **10. prosince 1987**, na Den lidských práv, se sešlo odhadem 1000–2500 osob, velká bývala též účast na shromážděních konaných na pražské Kampě v předvečer smrti Johna Lennona. Dne **25. března 1988** zasáhly bezpečnostní orgány v **Bratislavě proti manifestaci**, jejíž účastníci (na Hviezdoslavově náměstí se demonstrace zúčastnilo asi dva až čtyři tisíce lidí, celkem jich bylo i s přílehlými ulicemi osm až deset tisíc) požadovali jmenování katolických biskupů na uprázdněné diecéze na Slovensku podle rozhodnutí Svatého otce, respektování úplné náboženské svobody a dodržování občanských práv v Československu. Shromážděním u příležitosti dvacátého výročí okupace Československa **21. srpna 1988** pak započal **cyklus velkých demonstrací**, kterých se v Praze účastnily tisíce občanů. Tato mnohatisícová demonstrace, které předcházela rozsáhlá letáková akce uskutečněná některými aktivisty nezávislých iniciativ (především České děti a Nezávislé mírové sdružení), byla vnímána jako významný mezník i komunistickým režimem.

Impulzem pro pořádání těchto shromáždění bývaly většinou **výzvy nezávislých iniciativ**. Pořadatelé byly ohlašovány příslušným úřadům, které je však až na jednu výjimku zakazovaly. Bezpečnostní orgány proti nim vesměs násilně zasahovaly, nezřídka podnikly především před významnými výročími (28. říjen, 21. srpen) **preventivní akce**, při nichž řadu potenciálních účastníků zadržely. Rozsáhlá policejní akce se dále konala např. v souvislosti s katolickou národní poutí zasvěcenou blahoslavené Anežce Přemyslovně na počátku března 1988. Výjimku představovalo **povolení veřejného shromáždění 10. prosince 1988 ke Dni lidských práv**, ovšem na **Škroupově náměstí**, mimo centrum hlavního města. Násilný postup ze strany režimu se po tomto experimentu plně prosadil v průběhu **vzpomínkových akcí v Praze konaných od 15. do 20. ledna 1989** u příležitosti **dvacátého výročí smrti Jana Palacha** (zadrženo bylo mnoho set osob, proti řadě z nich – včetně Václava Havla – bylo vedeno trestní stíhání), ten však již neměl takový zastrášující účinek, jaký od něj byl očekáván. K vystupňování represí vůči nonkonformním občanům se již představitelé režimu neodhodlali a s ohledem na mezinárodněpolitickou situaci pravděpodobně ani odhodlat nemohli. Hrozby ze strany režimu nicméně přispěly k jistému **rozkladu v opozičním hnutí**, který se projevil především ve vztahu k demonstraci připravované na **21. srpna 1989**. Proti jejímu pořádání se postavila umírněná část Charty 77 včetně Václava Havla,

kteřá se obávala obětí na životech. Proti se stavěla i Obroda, která se stále orientovala na dialog s mocí. Tento konflikt se nicméně podařilo překonat a demonstraci 28. října 1989 již opět pořádaly všechny nezávislé iniciativy.

Kromě velkých demonstrací v Praze konaných u příležitosti významných výročí stoupal v hlavním městě i v regionech počet menších shromáždění, poutí, diskusních setkání i různých happeningů (zde je třeba zmínit především Společnost za veselejší současnost, pořádající různé akce s recesistickým nábojem). Opozičními aktivisty byly k vyjádření názoru na politickou situaci v zemi využity i prvomájové oslavy, jako tomu bylo mj. 1. května 1989 v Praze i v jiných městech. Již o dva roky dříve rozvinuli Tomáš Hradílek a Rudolf Bereza v prvomájovém průvodu v Olomouci po oficiálních projevech čtyři metry dlouhý transparent s heslem „Charta 77 vybízí k občanské kuráži“. K projevům odporu proti režimu patřily i hladovky. V létě 1987 se např. konala mezinárodní řetězová hladovka za propuštění Pavla Wonky z vězení. Kvantitativně stoupla i samizdatová produkce, stejně jako okruh jejích čtenářů. Za zmínku stojí především vydávání časopisu *Lidové noviny*, jehož první číslo vyšlo pod vedením Jiřího Rumla v lednu 1988 (nulté číslo bylo vydáno již v září 1987).

Ke konci 80. let se též množily **žádosti, dopisy a petice adresované státním a stranickým orgánům** a počet jejich signatářů. Nejvíce signatářů – některé zdroje uvádějí až 600 000 osob – je podepsáno pod peticí **Podněty katolíků k řešení situace věřících občanů v ČSSR**, zveřejněnou na konci **listopadu 1987**, která v 31 bodech požadovala mj. odluku církve od státu, plnou náboženskou svobodu, omezení zásahů státu do vnitřních záležitostí církve, obnovu činnosti mužských i ženských řeholních společností, zabezpečení náboženské literatury podle potřeb věřících, rehabilitaci nezákonně odsouzených kněží, řeholníků a laiků i obecně dodržování občanských a lidských práv. Svou podporu jí veřejným dopisem vyjádřil i kardinál František Tomášek, který vyzval věřící k jejímu podepsání. Vedle věřících ji signovali i lidé, kteří se k žádné církvi nehlásili. Její hlavní autor, agilní katolický aktivista z Kroměřížska a vydavatel samizdatu **Augustin Navrátil**, se stal několikrát terčem perzekuce ze strany státních orgánů. Za rozšiřování svých textů byl nuceně hospitalizován v psychiatrické léčebně.

Pod vlivem tragické smrti Pavla Wonky vypracovali v létě 1988 Ivan M. Jirous a Jiří Tichý dosti ostře formulovanou **petici** nazvanou **Tak dost**, která obsahovala připomenutí represí komunistické moci vůči svým odpůrcům, **protest proti zabítí Pavla Wonky**, žádost o propuštění vězňů svědomí z vězení, novelizaci trestního práva, potrestání příslušníků Sboru nápravné výchovy odpovědných za zločiny a umožnění představitelům mezinárodních organizací objektivně posoudit poměry ve věznicích. Na obranu Ivana Jirouse, který byl za autorství petice odsouzen, se vytvořil **Výbor na obranu Ivana Jirouse**, který požadoval jeho propuštění. Podobné **výbory** vznikaly i **ve prospěch dalších trestně stíhaných či již odsouzených osob**, mj. Hany Marvanové, Lubomíra Vydry, Tomáše Dvořáka a Tomáše Tvarocha, Petra Cibulky, Stanislava Devátého nebo Jaroslava Popelky. Obětem politicky motivované perzekuce stále věnoval pozornost Výbor na obranu nespravedlivě stíhaných i další nezávislé iniciativy.

Na konci 80. let jsou stovky osob trestně stíhány v souvislosti s vysokým nárůstem občanských aktivit. Při řešení těchto kauz se setkáme s dosti rozdílnými přístupy. Nutno však obecně konstatovat, že pokud se již tyto osoby dostaly před soud (a zdaleka ne vždy tomu tak bylo), odcházely většinou v porovnání se situací v sedmdesátých letech a první polovině let osmdesátých s mírnými tresty, v řadě případů byly dokonce osvobozeny. Takový postup řady soudců vůči nonkonformním občanům, ať již se jednalo o projev osobní statečnosti, byť někdy poněkud opožděný, nebo byl motivován působením tlaku veřejného mínění, především vysíláním zahraničních rozhlasových stanic (v prosinci 1988 přestalo být rušeno vysílání Rádia Svobodná Evropa), či snahou vytvořit si alibi pro zachování svého postavení i v případně změněných politických podmínkách, je zjevně příkladem eroze komunistického režimu, která stále více zasahovala i sféru justice.

Jedním z aktivistů nezávislých iniciativ, kteří se ocitli ve vězení, byl Václav Havel. Bylo mu kladeno za vinu, že u příležitosti výročí Palachovy smrti organizoval manifestaci na Václavském náměstí a zval na ni prostřednictvím zahraničních rozhlasových stanic další osoby, ačkoliv podle svých dosavadních zkušeností údajně musel vědět, že při ní dojde k výtržnosti. Dále byl obviňován z toho, že 16. ledna,

kdy byl zadržen, se takového vystoupení na Václavském náměstí sám zúčastnil. Havel byl odsouzen k devíti měsícům nepodmíněně ve II. nápravněvýchovné skupině. V jeho prospěch se zvedla mohutná vlna solidarity. Pro normalizační režim byl alarmující především dopis nazvaný Iniciativa kulturních pracovníků z 27. ledna 1989 předsedovi federální vlády požadující Havlovo propuštění z vazby, kterou podepsalo sedm set osob, včetně oficiálně působících a veřejnosti známých umělců. Po velkém tlaku domácí i zahraniční veřejnosti byl Havel v polovině května 1989 z vězení propuštěn, zbytek trestu (necelé čtyři měsíce) mu byl podmíněně odložen. Přes pět tisíc občanů se do dubna 1989 podepsalo pod petici vyvolanou represemi spojenými s tzv. Palachovým týdnem požadující propuštění zadržených, vyšetření zákroku bezpečnostních sil a potrestání jejich provinivších se příslušníků a zahájení dialogu o řešení kritické situace v zemi. Nezávislé iniciativy i jednotliví občané protestovali proti zákonnému opatření předsednictva Federálního shromáždění ČSSR č. 10/1989 Sb., k ochraně veřejného pořádku, ze 14. února 1989, které přitvrzovalo tresty za účast na protirežimních shromážděních a dalších nonkonformních aktivitách. Aktivizovalo se též vysokoškolské studentstvo. Část studentů využívala pro své nonkonformní aktivity oficiálních struktur Socialistického svazu mládeže. Radikálnější z nich se v průběhu roku 1989 na některých fakultách orientovali na vytvoření nezávislé organizace. Toto úsilí vyvrcholilo v létě 1989 založením Nezávislého studentského sdružení STUHA, v němž hráli aktivní roli i studenti spojení rodinnými vazbami s disidenty. Studenti i umělci sehráli významnou roli v průběhu listopadové revoluce.

V červnu 1989 pak vznikla v prostředí Charty 77 **petice Několik vět** (hlavním autorem byl Václav Havel), která žádala propuštění politických vězňů, svobodnou činnost sdělovacích prostředků a nezávislých iniciativ, veřejnou diskusi o všech otázkách dějin, zejména roku 1968, politiky a významných investičních akcí. Počet signatářů neustále rostl, do listopadu 1989 ji podepsalo na 40 000 lidí, včetně známých osobností, jako byla zpěvačka Hana Zagorová, oblíbení herci Zdeněk Svěrák, Jiří Bartoška, Rudolf Hrušínský, Jan Čenský, Martin Stropnický nebo národní umělec akademický malíř Jan Bauch. Jména signatářů petice byla pravidelně vysílána rozhlasovou stanicí Svobodná Evropa. Proti petici byla zahájena pomlouvačná kampaň, která se ovšem již nesetkala, na rozdíl od kampaně proti Chartě 77 po jejím zveřejnění, s požadovaným výsledkem. Dokonce i při projednávání petice v základních organizacích KSČ a přijímání odsuzujících rezolucí se někteří komunisté zdrželi hlasování nebo proti rezoluci hlasovali.

Na konci osmdesátých let dochází k nárůstu občanských aktivit, jejichž projevem byly vznik nových nezávislých iniciativ, protirežimní demonstrace, petiční hnutí, individuální protestní dopisy vedoucím politickým představitelům nebo kvalitativní i kvantitativní nárůst samizdatové produkce. Protirežimní aktivity sice nedosáhly masového charakteru, vytvořily však určitý potenciál, který se mohl projevit v průběhu listopadové revoluce.

Exil a emigrace

16

Československý exil 1948–1989 | *Jiří Pernes*

Exilové organizace | *Jiří Pernes*

Rada svobodného Československa | *Jiří Pernes*

Vztahy exilu a domova | *Jiří Pernes*

Národní výbor pro svobodnou Evropu | *Jiří Pernes*

Kulturní exil | *Jiří Pernes*

Politické strany v exilu | *Jiří Pernes*

Sociální demokracie v exilu | *Karel Hrubý*

Ústav dr. Edvarda Beneše pro politické a sociální studium | *Věra Olivová*

Československá (česká a slovenská) krajanská sdružení | *Miloš Trapl*

Zahraniční rozhlasové stanice | *Jiří Pernes*

Vysílání a osobnosti RFE | *Olga Kopecká*

Letákové akce RFE | *Jiří Pernes*

BBC | *Eduard Strouhal*

Exilová nakladatelství | *Aleš Zach*

Svědectví | *Petr Blažek*

Studie | *Karel Skalický*

Proměny | *Karel Hrubý*

Listy | *Jiří Vančura*

Opus Bonum | *Richard Belcredi*

Palach Press | *Petr Blažek*

Křesťanská akademie v Římě | *Karel Skalický*

Slovenský politický exil roku 1945 | *Róbert Letz*

Slovenský demokratický exil roku 1948 | *Slavomír Michálek*

Stálá konference slovenských demokratických exulantů | *Norbert Kmeť*

Slovenský osvobozovací výbor | *Robert Letz*

Slovenská národní rada v zahraničí | *Michal Barnovský*

Světový kongres Slováků | *Michal Štefanský*

Československý exil 1948–1989

Počátky novodobého československého exilu můžeme spatřovat již v roce 1945, kdy se celá řada osobností, jež v cizině bojovaly proti německým okupantům, odmítla vrátit do vlasti. Vedl je k tomu především odpor vůči systému tzv. lidové demokracie, který byl v Československu v letech 1945–1948 budován. V čele této exilové skupiny stál československý generál **Lev Prchala** a jím založený **Český národní výbor**. Jeho činnost však měla omezený dosah a vývoj ve vlasti ovlivňoval jen nepatrně. Početně silnější byl **slovenský exil**, jehož představitelé odmítali existenci Československé republiky a v zahraničí vyvíjeli aktivity k obnově samostatného slovenského státu.

Avšak teprve komunistický převrat v únoru 1948 a nastolení totalitního režimu v Československu měly za následek odchod tisíců občanů za hranice a přispěly ke kvalitativní proměně československého exilu. Lidé většinou opouštěli republiku nedobrovolně – někteří se ocitli v důsledku změny politických poměrů v ohrožení života, jiní nový režim odmítali a dospěli k závěru, že doma proti němu nemohou účinně bojovat. Bezprostředně po převzetí moci komunisté státní hranice nedokázali uhlídat ani sledovat všechny, u nichž se dalo předpokládat, že odchodu za hranice dají přednost před životem v diktatuře. Vzpomínky uprchlíků i archívní výzkumy potvrzují, že například moravsko-rakouská hranice zůstávala průchodná nejméně do začátku roku 1950. Noví vládcové republiky si však uvědomovali, jaké nebezpečí v sobě exil skrývá, a proto brzy překročili ke **zdokonalování ostrahy státních hranic**.

Vzdor tomu se podařilo z vlasti uprchnout velkému množství osob; jejich přesný počet není dodnes znám. Ve druhé polovině roku 1948 Státní bezpečnost uváděla, že za hranice odešlo přibližně 10 000 československých občanů, v lednu 1953 již hovořila o 43 037 osobách a k 1. lednu 1954 se tento údaj zvýšil na 44 198 lidí. Čím dokonalejší překážky na hranicích rostly, tím se počet úspěšných útěků zmenšoval. Přibývalo naopak těch, jimž se odchod za hranice nepodařil. Někteří dopltili na vlastní neopatrnost či na špatnou přípravu útěku, jiní se stali obětí **policejní provokace**. Nejznámější v tomto směru je policejní akce s krycím názvem Kámen. Policejní agenti nabízeli vybraným jednotlivcům i skupinám bezpečný přechod do zahraničí a fiktivně je přes hranice převedli a předali do rukou „německých pohraničnicků“, případně „amerických vojáků“. Teprve později uprchlíci zjistili, že ti, jimž tak podrobně líčí svoji protikomunistickou aktivitu, jsou důstojníky komunistické policie.

Protože odchod za hranice byl stále obtížnější, hledali nespokojení Češi a Slováci pořád nové způsoby, jak hlídky oklamat a překážky překonat. V září 1951 například projel z nádraží v Aši do Německa vlak se 106 cestujícími, z nichž 27 zůstalo za hranicemi, jiní přeplavali některou z pohraničních řek nebo překonali zátarasy pomocí vlastnoručně vyrobeného balónu.

Po počátečním pobytu ve **sběrných táborech** nacházeli exulanti nový domov ve všech státech svobodného světa. Jejich začátky byly obtížné a trvalo dlouho, než se domohli slušné existence. Většina z nich se pokládala za součást ne českého, nýbrž československého exilu. Stejně tak byla přesvědčena, že **komunistický režim nebude mít dlouhého trvání**, a snažila se přispět k jeho porážce. Očekávali, že stupňující se mezinárodní napětí přeroste ve skutečnou válku mezi demokratickým Západem a komunistickým blokem. Československý exil se snažil co nejrychleji zorganizovat a vytvořit vedení, které by jej zastupovalo při jednáních s vládami demokratických států. Dne 20. února 1949 vznikla **Rada svobodného Československa**, která se stala představitelem demokratického exilu. Důležitou roli v životě Čechoslováků žijících v zahraničí sehrála **Společnost pro vědy a umění** – Czechoslovak Society

of Arts and Sciences, Inc., která organizovala jejich nepolitickou činnost. Exil vydával množství novin a časopisů, z nichž největší proslulosti dosáhl časopis *Svědectví*, založený roku 1956 Pavlem Tigridem v Paříži. Vznikla také řada **nakladatelství**, která vydávala knihy exilových i domácích autorů, jež v Československu vyjít nesměly.

Zcela mimořádné místo v dějinách československého exilu a boje proti komunismu patří **rozhlasové stanici Svobodná Evropa**. Její československá redakce začala vysílat 1. května 1951 a od té doby až do pádu komunismu šířila do vlasti necenzurované informace. Svobodná Evropa se však neomezovala jen na rozhlasové vysílání, vydávala v češtině a slovenštině rovněž letáky, které vzdušnými balóny vysílala do Československa. V popředí zájmu většiny Čechoslováků v exilu byl boj za svobodu vlasti a demokracii se zbraní v ruce. Mnozí se dali k dispozici západním zpravodajským službám a vraceli se jako **agenti-chodci** domů, aby vznikajícímu protikomunistickému odboji doručili zprávy, zbraně a vysílačky. Celá řada z nich při plnění tohoto úkolu zahynula.

Vývoj mezinárodní situace však vedl k tomu, že se snahy československého exilu podílet se na osvobození republiky od komunismu nemohly realizovat. Nejpozději od roku 1956 bylo zřejmé, že život v cizině se protáhne na dlouhá léta a boj za demokracii se musí vést jinými prostředky. Tato skutečnost formovala podobu druhé exilové vlny, která se vzedmula po sovětské okupaci Československa v srpnu 1968.

Neúspěch pokusu o reformu československého komunismu v letech **1968–1969** vyvolal **novou vlnu emigrace**, mnohem silnější, než byla ta, k níž docházelo v předchozím dvacetiletí. Především vpád sovětských vojsk 21. srpna 1968 pohnul desetitisíce lidí, aby odešli do ciziny. Byl to šok provázený velmi silným pocitem nejistoty. Nikdo nevěděl, co bude dál, pověsti o násilném připojení Československa k Sovětskému svazu nemohl nikdo odbýt mávnutím ruky. Ani druhá alternativa nebyla o nic lákavější: nastolení neostalinské diktatury, omezení občanských svobod a lidských práv, stejně jako trestání těch, kdo se v průběhu reformního hnutí angažovali. To vše bylo možno zcela reálně očekávat a také se to stalo.

Odchodu lidí za hranice zpočátku napomáhala **solidarita celníků a pohraničnicků**. Navíc se v okamžiku vpádu vojsk Varšavské smlouvy do Československa nacházelo v západních zemích a v Jugoslávii asi 80 000 československých občanů, z nichž se pak téměř polovina neplánovaně v cizině zdržela a nakonec značná část z nich požádala o politický azyl. Proud uprchlíků postupně slábnul, až takřka skončil úplně – úměrně tomu, jak nová prosovětská politická garnitura v Československu přijímala opatření směřující k opětovnému uzavření státních hranic.

Tak dokonale izolovat Československo jako v 50. letech však Husákovo vedení díky změněné mezinárodně politické situaci nedokázalo. Pořád existovala možnost rekreačních pobytů v Jugoslávii a turistických zájezdů do západních zemí – třebaže z politických a ekonomických důvodů nebyla dopřána každému – a lidé jí využívali k odchodu do exilu. Tento trend neklesal: zatímco v 60. letech si lidé dělali iluze, že komunistický režim lze reformovat, a byli ochotni spojit s ním svůj osud, v letech 70. a zejména 80. si to nemyslel skoro nikdo. Zpráva kolegia ministra vnitra ČSSR z 11. března 1988 uvádí, že „počty nedovolené emigrace zůstávají v posledních letech kolem 5 tisíc ročně, přičemž k nedovolené emigraci je nutno připočítat i emigraci legální – vystěhování. Ročně se vystěhovává cca 2 500 čs. občanů“. Komunistická policie ve svých materiálech uváděla, že od komunistického převratu v únoru 1948 do roku 1987 Československo opustilo 172 659 lidí, z toho od srpna 1968 větší část tohoto počtu – 136 876. Rokem 1987 pokusy o odchod do emigrace ovšem nekončily – pokračovaly vlastně až do pádu komunistického režimu v závěru roku 1989.

Počet uprchlíků z Československa je tedy pochopitelně vyšší, než uvádí citovaná policejní zpráva. Zatímco údaje o uprchlících v letech 1948–1968 je třeba brát s rezervou a chápat je jako čísla podhodnocená, lze počty těch, kdo odešli do exilu po roce 1968, brát jako číslo poměrně přesné. Při střízlivém hodnocení všech dat, která máme k dispozici, lze odhadnout, že **za 40 let komunistické vlády odešlo z Československa do exilu více než 200 000 lidí**.

Podle policejních údajů se počet osob odcházejících do exilu soustavně zvyšoval od roku 1977. Tento fakt lze dát do přímé souvislosti s vystoupením Charty 77, kdy jednak dostala průchod dlouho tajená nespokojenost lidí s tzv. normalizačním režimem, který v zemi panoval, a také s tím, že policie

začala vybrané skupiny osob k odchodu do ciziny nutit, případně jim bránila v návratu. Do exilu ovšem odcházely nejen osoby nepohodlné domácímu režimu. Naopak i lidé, kteří se politicky neangažovali a navenek vzorně plnili své povinnosti vůči státu, se pořád častěji rozhodovali pro odchod za hranice. A když k němu z nějakého důvodu nemohli využít cesty turistické či služební, volili nejednou způsoby dramatické a nebezpečné: právě v osmdesátých letech došlo k pokusům proniknout za ostatné dráty po vedení vysokého napětí při použití závěsného kluzáku s pomocným motorem, objevila se nejrůznější letadla vlastní konstrukce či rogala. Lidé se pokoušeli prorazit hraniční uzávěry těžkými či obrněnými vozidly, neváhali sáhnout ani k únosům rukojmí a letadel.

Mezi uprchlíky, kteří v západních státech právě v této době žádali o politický azyl, se už neobjevovali jen lidé odporující komunistické totalitě. Stále častěji se mezi nimi objevují členové KSČ a dokonce její funkcionáři, případně další veřejní činitelé: kupříkladu mezi těmi, kdo uprchli za hranice v roce 1979, byl aktivista OV KSČ, člen městského štábu Lidových milicí při MV KSČ, předsedkyně obvodního soudu, úřednice Federálního ministerstva zahraničních věcí, posluchač Vysoké školy vojenské atd., tedy všechno osoby politicky prověřené. Pro režim byla stejně málo lichotivá skutečnost, že mezi emigranty se objevovalo pořád více dělníků, kteří podle oficiální propagandy měli být jeho oporou: v roce 1979 tvořili dělníci 42 % celkového počtu emigrantů z ČSSR.

Máme-li hovořit o posrpnové emigraci z Československa a o jejím charakteru, je třeba hned z počátku zdůraznit, že ji nelze oddělovat od emigrace předsrpnové. Pořád se jednalo o reakci na stejného původce – na komunistickou totalitu, která lidem znemožňovala žít svobodně. Po srpnu 1968 se jen dramaticky zvýšil počet těch, kdo se s myšlenkou tzv. socialismu, jak byla v Československu praktikována, vnitřně rozešli a raději volili odchod do exilu.

Srovnání s první vlnou emigrace nám umožní zřetelněji pojmenovat hlavní faktory, které ji charakterizovaly: **první generace uprchlíků po únoru 1948** odcházela s přesvědčením, že komunistická diktatura se dlouho neudrží, oni budou mít v zahraničí příležitost **bojovat** za její svržení a brzy se vrátí domů, po srpnu 1968 tomu již nevěřil nikdo. Všichni odcházeli s úmyslem se v cizině usadit a prosadit. Zatímco poúnorový exil byl **politický**, byl organizován na základě politických stran a Radu svobodného Československa, která vznikla v únoru 1949, chápal jako jakousi exilovou vládu, **po srpnu 1968** měl spíše **hospodářský a kulturní charakter**. Emigranti častěji zakládali jiné organizace než politické strany – například kulturní, pomocné či zábavné, které jim měly usnadnit život v cizím prostředí. Charakteristický je vznik exilového Klubu 231, který sdružoval bývalé politické vězně z komunistických žalářů a koncentračních táborů. Politická práce se v období po srpnu 1968 soustřeďovala spíše na vyvíjení tlaku na vlády demokratických států, aby upozorňovaly na **porušování lidských práv** v komunistických státech a protestovaly proti němu.

Změněné mezinárodně politické prostředí 70. a 80. let rovněž umožnilo, aby **posrpnový exil pomáhal domácí opozici** – to bylo v letech 1948–1968 vyloučeno. Po vzniku Charty 77 vznikla v západních státech řada organizací, které domácím disidentům poskytovaly materiální i morální pomoc. Když komunistický režim začal disidenty nutit k odchodu do exilu, poskytovaly jim tyto organizace nezbytnou první pomoc.

Zatímco v poúnorovém období hrála v exilovém prostředí významnou úlohu **Rada svobodného Československa**, v období posrpnovém byla její autorita minimální a život exilu začala naopak ve značné míře ovlivňovat **Společnost pro vědy a umění**, která soustřeďovala Čechy a Slováky z celého svobodného světa, bez ohledu na politické přesvědčení. V životě československého exilu zaujímal **významné místo nakladatelství**, vydávající jednak knihy autorů žijících v zahraničí, v ještě větší míře však knihy autorů žijících v Československu, kteří nesměli být doma tištěni. Tím posrpnový exil udělal pro rozvoj české a slovenské kultury obrovský kus práce, která ještě nebyla dostatečně doceněna. Zatímco po únoru 1948 pokládali takřka všichni demokraticky smýšlející Češi a Slováci, kteří odešli do exilu, za svoji povinnost pracovat na obnovení demokracie v zemi a oslabení komunistického režimu, po srpnu 1968 tomu tak většinou nebylo. Valná část exulantů se vědomému kontaktu s ostatními krajany vyhýbala a snažila se o asimilaci v novém prostředí. Mnohdy došlo k tomu, že poúnoroví emigranti nedokázali najít s novými uprchlíky společnou řeč. Například ve Vídni si nově příchozí raději založili Kulturní klub Čechů a Slováků, než by se zapojili do činnosti stávajících krajanských či exilových organizací.

Během komunistické vlády opustilo Československo několik set tisíc občanů, zpravidla podnikavých, odvážných a ochotných riskovat. Většina z nich ve svých nových domovech uspěla a do staré vlasti se již vrátit nechtěla. Český národ tak utrpěl obrovskou ztrátu, která nepochybně přispěla k formování jeho současné podoby. Nelze však přehlédnout, že exil k pádu komunismu a znovudobytí národní svobody přispěl nezanedbatelným způsobem.

Exilové organizace

Nejvíce uprchlíků z komunistického Československa skončilo v záchytných táborech především v Německu a v Rakousku. Přestože většina exulantů zpočátku žila v přesvědčení, že jejich pobyt za hranicemi nepotrvá dlouho a že budou moci přispět ke zničení komunistického režimu, opak se ukázal být pravdou. Pobyt v táborech byl velmi obtížný a jejich obyvatelé trpěli nedostatkem základních prostředků, potřebných k životu. Situaci výrazně zlepšilo založení organizace **Czechoslovak Relief Committee for Political Refugees** 8. dubna 1948 v Londýně. Její pobočky začaly vznikat takřka ve všech částech světa. V USA vznikl **Americký fond pro pomoc československým uprchlíkům** – American Fund for Czechoslovak Refugees, který založil bývalý československý velvyslanec u OSN **Ján Papánek**. Také tato organizace vykonala obrovský kus sociální práce, jíž ulehčila život exulantů. Demokraticky smýšlející Češi a Slováci, kteří po únoru 1948 odešli za hranice, si většinou představovali, že v demokratické cizině budou mít příležitost zapojit se do boje za osvobození vlasti od komunistické totality. Proto již v uprchlických táborech začali organizovat národní život: zakládali organizace politických stran, vytvořili sokolské spolky, vydávali cyklostylované oběžníky, noviny a časopisy – komunistická rozvědka registrovala v roce 1949 celkem 76 exilových titulů.

Československý demokratický exil byl po únoru 1948 založen **na principu politického stranictví** – v zahraničí vznikaly nejen organizace nekomunistických politických stran Národní fronty, které podlehly ve střetu s komunisty, ale také politické strany, jejichž činnost nebyla ve vlasti po roce 1945 povolena. Do čela exilu se postavila **Rada svobodného Československa (RSC)**, která vznikla 20. února 1949 a která měla koordinovat a reprezentovat úsilí demokratických Čechů, Slováků a Podkarpatských Rusínů. Předsedou rady byl zvolen **Petr Zenkl**, bývalý místopředseda vlády a předseda Československé strany národně socialistické, podpředsedou se stal **Jozef Lettrich**, bývalý předseda Slovenské národní rady a Demokratické strany Slovenska. Následně se utvořily Oblastní sbory Rady svobodného Československa v Londýně a v Paříži. Prvním sídlem rady byl Washington, v roce 1974 přesídlila do New Yorku. Dne 25. února 1949 vydala RSC svoji programovou Deklaraci. Americké orgány RSC a její členy materiálně podporovaly prostřednictvím Committee for a Free Europe – Výboru pro svobodnou Evropu, který vystupoval jako soukromá organizace.

Ani neskrývaný americký zájem na udržení jednoty československého exilu nedokázal přimět členy rady k překonání vzájemných rozporů. Její činnost se brzy dostala do **krize**, která si vynutila **několikerou reorganizaci**. V důsledku otřesů, které přinášel vývoj exilu a mezinárodně politické situace, se RSC v roce 1967 rozpadla do dvou nesmiřitelných táborů: jeden z nich pokračoval pod názvem Rada svobodného Československa, druhý začal pracovat jako Výbor svobodného Československa. Oba dva orgány ovšem ztratily na jakémkoli významu a ocitly se na periferii zájmu jak demokratických mocností, tak exilu samotného. Teprve generační výměna, k níž došlo v průběhu 70. let, vedla k tomu, že se 27. září 1974 ve Washingtonu jednota československé exilové reprezentace znovu obnovila pod názvem Rada svobodného Československa. Ta již existovala na zcela nových základech a pod vedením **Mojmíra Povolného** dokázala smysluplně pracovat. Po pádu komunistického režimu v Československu se přeměnila v Radu vzájemnosti Čechů a Slováků.

S RSC úzce spolupracovaly další exilové organizace, které v zahraničí vznikaly. Patřila k nim např. **Hospodářská rada svobodných Čechoslováků**, založená 12. února 1949 v Londýně, která si kladla za cíl připravit plány na hospodářskou přestavbu Československa po pádu komunistického režimu, nebo **Národní výbor československých žen v exilu**, jehož ustavující schůze se konala 9. září 1949 v Londýně; předsedkyní se stala Jaromíra Žáčková-Bátková. V seznamu členek čteme jména manželek a dcer mnoha významných představitelů exilu: Jana Feierabendová, Božena Kopecká, Růžena Bernardová, Marie Krajínová, čestnými členkami byly Pat Jostenová nebo Milada Stránská.

Pokusem o překonání stranické roztržičnosti československého exilu se stalo založení **Masarykova demokratického svazu** v Paříži 28. ledna 1949. U jeho zrodu stál Ferdinand Peroutka, který se stal i jeho předsedou. Pobočky Masarykova demokratického svazu vznikaly i v jiných zemích svobodného světa, postupem času však jeho činnost ztrácela na intenzitě a Masarykův demokratický svaz ustoupil RSC.

Významným nadstranickým činitelem čs. exilu se stala tělovýchovná organizace **Sokol. Ústředí československého sokolstva v zahraničí** se ustavilo v roce 1951, jeho náčelnicí se stala Marie Provaníková, která tuto funkci zastávala až do roku 1976. Exilový Sokol byl organizován v pěti župách – Australské, Kanadské, Švýcarské, Vídeňské a Západoevropské. Ty sdružovaly 31 sokolských jednot a tři pobočky v 11 západních zemích. Podle statistiky k 31. prosinci 1981 bylo v Ústředí čs. sokolstva v zahraničí organizováno 7 705 mužů, 1 387 žen, 256 členů dorostu a 563 žáků. Od roku 1951 vydávalo časopis *Československý Sokol v zahraničí* a uspořádalo pět sletů: v roce 1962 ve Vídni, 1967 v Montrealu, 1972 ve Vídni, 1976 v Curychu a 1982 opět ve Vídni.

Důležitou roli ve vědeckém životě exilu sehrál **Ústav dr. Edvarda Beneše**, založený v Londýně 7. března 1950. U jeho vzniku stál kancléř prezidenta Beneše **Jaromír Smutný**. Edvard Beneš zabezpečil činnost ústavu finančně a dal mu k dispozici dům na londýnském předměstí Putney, kde bydlel za svého druhého exilu. Ústav přispíval k objektivnímu výkladu moderních československých dějin, jeho činnost řídilo pětičlenné kuratorium, ředitelem byl Jaromír Smutný. Ústav vyvíjel rozsáhlou činnost badatelskou, přednáškovou, publikační a výstavní. Jeho součástí byla knihovna s výstřížkovým archivem, s čítárnou časopisů a také archiv, který se podařilo Smutnému vyvézt z Prahy. V roce 1955 k nim přibýly dokumenty z Benešova soukromého archivu, které tajně z Prahy přivezla Amélie Posse-Brázdová. Významnou součástí činnosti Ústavu bylo vydávání publikační řady *Doklady a rozpravy*. Smutný 14. července 1964 zemřel a jeho odchod znamenal i konec činnosti Ústavu dr. Edvarda Beneše.

Organizací, která zastřešovala kulturní činnost československého exilu, se stala **Společnost pro vědy a umění**, založená v roce 1958. Od svého založení až do dnešních dnů pořádá pravidelné sjezdy na různých místech světa (a po roce 1989 rovněž v České republice a na Slovensku). Jejím tiskovým orgánem se stal časopis *Proměny*, založený v roce 1964 v USA jako čtvrtletník, který vycházel až do konce roku 1991.

Vhodné podmínky k životu našly v zahraničí i náboženské organizace. V uprchlických táborech se soustředil velký počet Čechoslováků římskokatolického vyznání, kteří již v roce 1948 založili **Cyrlometodějskou ligu**. Jejím předsedou se stal Zdeněk Ehler. Intelektuálně založení členové Cyrlometodějské ligy založili v jejím rámci studijní ústav, který nazvali **Křesťanská akademie**, jež měla za úkol vytvářet síť české duchovní správy v zemích, kde se soustředil největší počet českých uprchlíků, podchyvat jejich mládež a organizovat letní tábory mládeže s výukou češtiny, starat se o pomoc emigrantům přicházejícím do uprchlických táborů, vydávat potřebnou českou literaturu. Akademie vydávala měsíčník *Nový život* a od roku 1958 občasník *Studie*. Když roku 1965 kardinál Beran založil České náboženské středisko Velehrad, soustředila se Křesťanská akademie plně na vydavatelskou činnost.

Postupem doby vznikla řada dalších exilových organizací. Některé sdružovaly Čechy a Slováky žijící v té které konkrétní zemi, např. Cyrlometodějská liga v Kanadě či Česká jednota v Austrálii a mnoho podobných, ale i organizace, které měly ambici spojit příslušníky československého exilu po celém světě, jako například Československá obec legionářská, Klub Milady Horákové, Ústřední svaz československého studentstva, Svaz československých letců, Syndikát českých novinářů, Ženská národní rada či Svaz československých důstojníků v exilu.

Československá obec legionářská v exilu, která vznikla v roce 1949, budovala pobočky v různých státech demokratického světa. Na jaře 1951 registrovalo londýnské ústředí 429 řádných členů a 112 členů mimořádných; spojení mezi nimi zajišťoval zpravodaj *Osvobození*, jehož první číslo vyšlo v Londýně v roce 1950. Jejím cílem, stejně jako partnerské organizace **Svaz československých letců v exilu**, bylo soustředit československé exulanty k možnému nasazení se zbraní v ruce v boji proti světovému komunismu. Stejný úkol si vytkl **Svaz československých důstojníků v exilu**, který vznikl 25. dubna 1953 v New Yorku. Účelem jeho existence bylo „bojovat za obnovení jednotné, svobodné, demokratické a sociálně spravedlivé Československé republiky a přispívati k jejímu zabezpečení a obraně proti nepřátelům vnitřním a vnějším v duchu národním a Masarykovy humanitní demokracie“. Avšak ani členové těchto organizací nedostali v důsledku mezinárodněpolitického vývoje příležitost svůj program uskutečnit a do ozbrojeného boje proti komunismu se zapojit. Stejně neúspěšně dopadli i českoslovenští studenti, kteří jménem **Ústředního svazu československého studentstva v exilu** zaslali po vypuknutí války v Koreji memorandum Organizaci spojených národů, jež zakončili slovy: „Dáváme se vám k dispozici a očekáváme vaši výzvu, abychom nastoupili pod vlajkou Spojených národů do přímého boje proti komunistickým útočnickům.“

Některé československé politické strany v exilu sice trvaly i nadále, bylo to však spíše ze setrvačnosti než ze skutečné potřeby exilu. Emigranti častěji zakládali jiné organizace – kulturní, pomocné či zábavné, které jim měly usnadnit život v cizím prostředí. Charakteristický je vznik exilového **Klubu 231**, který sdružoval bývalé politické vězně z komunistických žalářů a koncentračních táborů. Pro exilové organizace vzniklé po srpnu 1968 byla charakteristická snaha udržovat kontakt se stejně smýšlejícími osobami ve vlasti. Jako příklad lze uvést **tiskovou a literární agenturu Palach Press**, ustavenou v únoru 1976 v Londýně. Ta publikovala opoziční dokumenty, organizovala kampaně za propuštění politických vězňů a udržovala kontakty s opozicí ve východoevropských zemích. Na jejím vzniku měl hlavní podíl Jan Kavan, který se v roce 1970 rozhodl zůstat v exilu. Vedle výše uvedených aktivit se agentura věnovala zejména tajné distribuci exilové literatury do Československa, odkud kurýři na zpáteční cestě přiváželi samizdatovou produkci, dopisy a dokumenty. Po vzniku Charty 77 se agentura Palach Press spolupodílela na publikování anglické verze Informací o Chartě 77 (Information on Charter 77) a vydávala periodikum *Bulletin Palach Press Limited*. Do roku 1981 byl spolutvůrcem agentury Jiří Pelikán, později s ní po svém odchodu do exilu spolupracovali signatáři Charty 77 Zdena Tominová a Aleš Macháček.

Rada svobodného Československa

Mezi uprchlíky z Československa byly politické osobnosti, které měly v úmyslu vytvořit **třetí zahraniční odboj**. Mezi nimi byli bývalí ministři, poslanci, straniční funkcionáři, univerzitní profesori, spisovatelé, novináři i důstojníci z povolání a další osobnosti, které reprezentovaly československý demokratický tábor. Od samého začátku vedli politická jednání o způsobu, jakým vyjádřit svůj odpor vůči poměrům v Československu. Už 28. května 1948 se v Londýně v Caxton Hall uskutečnilo veřejné vystoupení 21 československých poslanců, kteří žádali obnovu demokracie ve vlasti.

Ve Washingtonu byl 11. února 1949 ustaven třicetičlenný výbor **Rady svobodného Československa**, který si zvolil dvanáctičlenné předsednictvo; v jeho čele stanul **Petr Zenkl**. O vytvoření Rady svobodného Československa (RSC) se mezinárodní veřejnost dozvěděla z prohlášení publikovaného **25. února 1949**. Americká administrativa měla na ustavení RSC neskrývaný zájem a finančně ji podporovala. Zenkl byl ve velmi těsném kontaktu se State Departementem (Ministerstvo zahraničí Spojených států amerických) a těšil se jeho podpoře. Následně vznikly v různých částech světa pobočky RSC, takzvané „zemské“ rady. V Londýně se ustavující schůze Oblastního sboru Rady svobodného Československa pro Velkou Británii konala 30. března 1949, obdobně byl založen Oblastní sbor RSC v Paříži. Vznik RSC uvítala většina československých exulantů a navázala s ní spolupráci.

Československý exil po únoru 1948 byl postaven na existenci politických stran. Ve svobodných podmínkách demokratického Západu okamžitě obnovily činnost nejen strany, které před komunistickým převratem ve vlasti legálně pracovaly v rámci Národní fronty, ale také strany, které v roce 1945 svoji činnost nesměly obnovit. Mnozí politici si uvědomovali nebezpečí, které se skrývalo ve stranické roztržitosti československého exilu. Významným pokusem o její překonání se stalo založení **Masarykova demokratického svazu** v Paříži 28. ledna 1949. U jeho zrodu stál novinář **Ferdinand Peroutka**, který se stal jeho předsedou. Pobočky Masarykova demokratického svazu pak vznikaly i v jiných zemích svobodného světa. Vzdor všemu optimismu bylo nesporné, že hlavního cíle – ustavení exilové vlády, která by byla obdobou londýnské vlády za druhé světové války a kterou by uznávaly hlavní demokratické mocnosti – se dosáhnout nepodařilo. V této době ovšem skoro všichni žili v přesvědčení, že se situace radikálně změní po vypuknutí globálního válečného konfliktu, o jehož nevyhnutelnosti a brzkém začátku byli přesvědčeni. Přesto se ustavení exilové vlády nezdařilo ani počátkem roku 1949, ani během žádného z oněch 40 let, po něž komunisté v Československu vládli.

RSC spolupracovala s **National Committee for a Free Europe Inc.** – Národním výborem pro svobodu Evropy, který byl založen 11. května 1949 jako nezisková **organizace podporující protisovětskou propagandu**, mj. z vládních prostředků USA. Pod patronací tohoto výboru vznikly také exilové organizace dalších evropských národů, které se dostaly pod komunistickou nadvládu. Už v roce 1946 založili svůj exilový výbor v USA Bulhaři, mimořádné místo mezi exilovými organizacemi na Západě zaujímal Poláci. Bývalý místopředseda polské vlády Stanislaw Mikolajczyk v roce 1947 v USA založil Polish National Democratic Committee. V Londýně navíc přetrvávala polská exilová vláda, s níž Sovětský svaz v průběhu války přerušil diplomatické styky. V roce 1947 vznikl v New Yorku také Hungarian National Council a v lednu 1948 Romanian National Council. Jako poslední vznikl National Committee for a Free Albania.

Zvláštní roli v životě československého exilu sehrála **Jugoslávie**. Zařazení mezi komunistické země se podstatně změnilo v roce 1950, kdy z Československa emigroval bývalý předseda sociálnědemokra-

tické strany **Bohumil Laušman**, který na podzim téhož roku odešel právě do Jugoslávie. Domníval se, že v této zemi, která se dokázala vymanit ze Stalinova jha, a přesto se nevzdala ideálu socialismu, by mohl vybudovat **exilové centrum**, které by soustřeďovalo československé demokratické socialisty a mohlo by se stát protívahou jak stalinského komunistického modelu ve vlasti, tak i „kapitalistického“ křídla exilu kolem RSC v USA. K Laušmanovu velkému zklamání mu sice Titův režim nabídl politický azyl, nikoli však prostor pro politickou práci. V roce 1951 proto přesídlil do Rakouska. Odtud jej však 23. prosince 1953 agenti Státní bezpečnosti unesli zpět do Československa. Tím skončil neúspěšný pokus o vybudování socialistického exilového centra v Jugoslávii.

Vznik RSC provázely od samého počátku **hluboké rozpory**. Způsobovala to řada nevyřešených otázek, které si československý demokratický exil přinášel z vlasti: otázka česko-slovenská, vztah k sudetským Němcům, především však základní problém Národní fronty v ČSR, která z politického života vyřadila pravicově orientované síly, tedy agrární, národnědemokratickou a živnostenskou stranu, a otevřela cestu postupné socializaci země, růstu vlivu komunistů a sovětizaci. Pod tlakem zejména Američanů se v letech 1948 a 1949 podařilo československým demokratickým politikům tyto problémy překonat, avšak jen s největším sebezapřením, protože pod povrchem zdánlivé jednoty zůstávaly nevyřešeny. Bylo jich tolik, že se musely dříve či později projevit a činnost RSC komplikovat.

Důvodem k vypuknutí krize v radě se stal převrat v jejím pařížském sboru a odstranění Huberta Ripky z funkce předsedy; to vedlo také k rozštěpení washingtonského ústředí. Když **národní socialisté** v čele se Zenklem a Ripkou nedokázali své názory prosadit, odešli z rady a 21. ledna 1951 oznámili, že pokládají RSC za rozpuštěnou a že ji obnovují jako **Národní výbor svobodného Československa** na nové organizační základně. Zenkl a jedenáct jeho nejbližších opustilo zasedání výboru RSC. Ostatní členové, kteří stáli vůči národním socialistům v opozici a jichž byla většina, v zasedání pokračovali. Američanům rozkol ve vrcholném orgánu československého exilu vadil a snažili se jej urovnat. Neshody pokračovaly a další smysluplná existence RSC se zdála být nereálnou. Odpověď na otázku, proč tak výjimečné osobnosti, tvořící Radu svobodného Československa, vynakládaly tolik energie k boji mezi sebou, místo aby ji soustředily k boji proti komunistické totalitě, se hledá těžko. Nepochybně však šlo o boj o mocenské pozice, ovšem reálně neexistující a naprosto imaginární, a pokračování ve zběsilém stranictví tzv. třetí republiky za každou cenu.

Pod tlakem Američanů začaly obě skupiny vyjednávat o alespoň optické normalizaci vztahů. **Pokusy o znovusjednocení československé exilové reprezentace** začaly na jaře 1951. Smiřovací akce probíhala pod dohledem a z iniciativy National Committee for a Free Europe, jehož velkým pomocníkem se stal člen RSC a ředitel československé redakce Rádia Svobodná Evropa **Ferdinand Peroutka**. Do května 1952 se po složitých jednáních podařilo dosáhnout shody – obě strany přijaly nová pravidla společné práce a utvořily nové vedení RSC: předsedou výkonného výboru rady se stal opět Zenkl. Na podzim 1953 ztratili národní socialisté v RSC vedoucí postavení a vedení se s pomocí Američanů chopili republikáni v čele s Josefem Černým. V uskutečnění tohoto záměru jim velmi energicky pomáhal Ferdinand Peroutka. Nepomohlo to však, v průběhu roku 1954 se Rada propadala do stále hlubší krize. Američané neviděli jiné východisko než další reorganizaci, tentokrát uskutečněnou pod záštitou autority Ferdinanda Peroutky, který v březnu 1955 sepsal memorandum Přítomný stav Rady svobodného Československa a cesta k nápravě. Byl velmi kritický k její činnosti a text memoranda předložil Američanům spolu s návrhy na řešení. Ti je akceptovali a Peroutku podpořili. V důsledku toho vznikl v rámci rady takzvaný Pracovní sbor, nepolitický orgán, který měl řešit všechny konkrétní problémy. Peroutka se sice formálně stal jen jedním z jeho dvanácti členů, ve skutečnosti však měl hlavní slovo. Ne náhodou jeho protivníci hovořili o „Peroutkově puči“, který v Radě proběhl.

RSC začala znovu ve změněné podobě aktivně pracovat. V zimě 1955 začal vycházet nový časopis *Československé noviny* s podtitulem *Měsíčník Pracovního sboru RSC v New Yorku*. Jeho šéfredaktorem se na základě Peroutkova návrhu stal národněsocialistický novinář **František Klátil**. Vnitřní nejednota v RSC však byla tak hluboká, že spory mezi jejími členy neustávaly ani nyní a v průběhu roku 1955 se projevily vlnou rezignací členů jejího vedení na své funkce. Nejen Američané, ale ani exil sám už nebral

Radu vážně – „neimponovala“ nikomu, jak si Peroutka několikrát postěžoval. K tomu přistoupilo hluboké rozčarování z vývoje mezinárodně politické situace v roce 1956 a především nečekané zklamání z chování Čechů a Slováků ve vlasti v tomto roce. Nakonec i sám Peroutka, který až dosud vyvíjel mimořádné úsilí o rekonstrukci RSČ, její udržení při životě a zefektivnění činnosti, nakonec rezignoval: po porážce maďarského povstání z Rady vystoupil a o její činnost se dále nezajímal. RSČ však ani nyní nezanikla a v hlubokých vnitřních sporech se zmlátala dál. Fakticky přestala existovat v roce 1967. K životu ji za nových podmínek **po roce 1968** přivedli příslušníci mladé exilové generace reprezentovaní **Mojmírem Povolným**. Její úkoly i možnosti ve změněné době byly samozřejmě jiné než v letech padesátých, ale lze říci, že v úsilí o osvobození komunisty zotročené vlasti sehrála roli důstojnější a úspěšnější než v prvním dvacetiletí své existence.

Stále zřejmější neúspěch RSČ vyvolával mezi demokratickými Čechoslováky v zahraničí potřebu najít nějakou alternativu a pokusit se o efektivnější akce proti totalitnímu režimu ve vlasti. Symbolem těchto snah se stal **časopis Svědectví**, vycházející od podzimu roku 1956 v New Yorku. U jeho zrodu stála skupina příslušníků mladší exilové generace, v jejich čele novinář a jeden ze zakladatelů československého vysílání Rádía Svobodná Evropa **Pavel Tigríd**. *Svědectví* sice vycházelo v exilu, ale primárně bylo určeno čtenářům doma. Jeho vydavatelé už v úvodním článku prohlásili, že „v podobě těchto listů, jež posílají domů, vyzývají všechny opravdové Čechoslováky ke společnému hledání cesty, jež vede k budoucnosti v míru, ve svobodě a spravedlnosti“. Pavel Tigríd uváděl, že první číslo vyšlo nákladem tisíce kusů a z nich „tak asi sto, možná sto padesát výtisků“ poslali do vlasti. Vydavatelé předpokládali, že články otiskované ve *Svědectví* čtenáře doma přimějí k přemýšlení o věcech veřejných z jiného úhlu a že by je mohly inspirovat ke krokům směřujícím k reformám komunistického režimu. Je příznačné, že jako jedna z prvních se proti novému časopisu a jeho směřování postavila RSČ, sama v té době již naprosto neschopná jakékoliv akce. Proti se postavily rovněž exilové politické strany. Naopak většina řadových exulantů jej přijala se sympatiemi a podporovala jeho vydávání předplatným i peněžitými dary, což umožnilo jeho existenci na další desetiletí, vlastně až do pádu komunistického režimu doma.

V New Yorku nevydrželo *Svědectví* dlouho: v roce 1956 se jeho redakce přestěhovala do Paříže. Časopis byl každým rokem úspěšnější a tuto skutečnost si uvědomil rovněž National Committee for a Free Europe, který jej začal finančně podporovat, stejně jako americká organizace pro protikomunistickou propagandu International Advisory Council. Podle údajů komunistické Státní bezpečnosti vycházelo *Svědectví* v roce 1967 nákladem asi 2500 výtisků. Časopis splnil očekávání, která do něj jeho vydavatelé vkládali. Skutečně se stal **nejčtenějším exilovým periodikem v komunistickém Československu** a výrazným způsobem ovlivnil názory některých vrstev československé společnosti. I komunističtí propagandisté dospěli k závěru, že *Svědectví* představuje pro jejich režim reálné nebezpečí. V roce 1967 byl v Praze uspořádán soudní proces, v němž byl obžalován a v nepřítomnosti odsouzen P. Tigríd a jeho domácí příspěvatel spisovatel Jan Beneš, který skončil ve vězení. Vzdor všem těmto skutečnostem *Svědectví* pracovalo dál až do pádu komunistického režimu ve vlasti, jeho poslední čísla dokonce vyšla počátkem 90. let v Praze a Tigríd se stal ministrem vlády svobodné České republiky.

Díky mladší generaci čs. exulantů obnovena a reorganizovaná RSČ sehrála v 70. a 80. letech důstojnou roli v boji o dodržování lidských práv v zotročené vlasti a stejně jako další exilové organizace, exilové politické strany, časopisy, noviny a vydavatelství necenzurovaných knih pomáhala udržet ducha odporu proti komunistickému režimu.

Vztahy exilu a domova

Jak Rada svobodného Československa (RSČ), tak jednotliví politikové v exilu se snažili udržovat kontakt se stejně smýšlejícími lidmi ve vlasti, s přáteli a stoupenci, s bývalými členy svých stran a vlastně všemi, kdo byli ochotni proti komunistům bojovat. Přehled ilegálních styků exilu s domovem se pravděpodobně nepodaří plně rekonstruovat. Víme, že v tomto směru byl velmi aktivní **národněsocialistický politik** a bývalý ministr zahraničního obchodu **Hubert Ripka**. Spolupracovníkům ve vlasti posílal tajné dopisy se zprávami, politickými analýzami, doporučeními i pokyny. Některé padly do rukou Státní bezpečnosti. Dopisy spolustraníkům do vlasti posílal i jiný národní socialista, bývalý ministr **Jaroslav Stránský**.

O snahách exilové **sociální demokracie** udržet kontakty se členy ve vlasti vypovídají dopisy v pozůstalosti generálního tajemníka této strany **Blažeje Vilíma**, o kontaktech s protikomunistickou opozicí ve vlasti píše ve svých pamětech také další sociální demokrat **Radomír Luža**. Jistě nebyli jediní, o podobné kontakty se snažili i ostatní politikové v exilu. Jsou doloženy případy, kdy se uprchlíci z Československa vraceli, aby převedli přes hranice další členy své rodiny nebo odnesli za hranice majetek, někdy bylo důvodem i pašeráctví a také doručování informací, zpráv a pokynů vytvářejících se exilových center. Úspěšnost těchto pokusů klesala úměrně tomu, jak vládnoucí komunisté uzavírali hranice a zesilovali teror vůči opozici, v první řadě proti příslušníkům bývalých nekomunistických stran, kteří neprojevili dostatek ochoty ke spolupráci s novým režimem a u nichž se dalo předpokládat, že jsou s emigrací ve styku. **Komunistická strana pokládala všechny takové vazby za zločin** a právě kontakty s demokratickým exilem se staly jedním z hlavních bodů obžaloby v procesu s Miladou Horákovou. Vedení RSČ si to nepochybně uvědomovalo a drastické tresty, které v procesu padly, vedly k jistému přehodnocení nelegálních vazeb udržovaných s domovem. Domácí odpůrci režimu si samozřejmě museli být vědomi nebezpečí, které jim hrozilo ze spolupráce se západními rozvědkami, s demokratickým exilem i s RSČ. Boj za svobodu a demokracii si vyžaduje obětí a přinášeli je nejen českoslovenští vlastenci.

Specifickou formou kontaktu exilu s odpůrci komunistického režimu v Československu byly **mise agentů-chodců** vysílaných ze Západu přes hranice rozvědkami demokratických států. Jednalo se především o tajné služby USA (Counter Intelligence Corps – CIC, Central Intelligence Agency – CIA a Military Intelligence Service – MIS), Velké Británie (Secret Intelligence Service – SIS), v jejichž rámci dokonce vznikl Československý zpravodajský úřad (Czechoslovak Intelligence Office – CIO), a Francie (Service de Documentation Extérieure et de Contre-Espionnage – SDECE). Tito agenti-chodci přecházeli tajně nejrůznějšími způsoby československé hranice, aby udržovali spojení s domácími odpůrci komunistického režimu, organizovali ve vlasti **zpravodajské sítě** a přenášeli na obě strany potřebné informace. Tito lidé byli vystaveni velkému riziku, v případě dopadení **nepožívali žádné právní ochrany** a Západ v jejich prospěch nepodnikl žádné politické, diplomatické ani humanitární kroky. Z dosavadních výzkumů vyplývá, že Státní bezpečnost evidovala v letech 1950–1960 nejméně 2 299 osob napojených na zpravodajské služby USA, několik set jich bylo zatčeno a 12 popraveno. Nejméně 1 090 osob evidovala jako spolupracovníky britských tajných služeb, z nichž bylo několik desítek zatčeno a dva popraveni, na francouzskou tajnou službu mělo být napojeno nejméně 535 kurýrů, tedy těch, kteří padli do rukou komunistické policie.

K jisté renesanci snah československého exilu o obnovu kontaktu s domácí protikomunistickou opozicí došlo až ve druhé polovině 70. let v návaznosti na akce **Charty 77**, kdy některá exilová centra, např. kolem **Pavla Tigrida** a redakce *Svědectví* v Paříži či **nakladatelství Palach Press** v Londýně, tajně do ČSSR vysílala tiskoviny a rozmnožovací přístroje. Tyto pokusy se Státní bezpečnosti několikrát podařilo odhalit a staly se pak vděčným tématem komunistické propagandy.

Národní výbor pro svobodnou Evropu

Národní výbor pro svobodnou Evropu – **National Committee for a Free Europe Inc. (NCFE)** byl oficiálně založen **11. května 1949** a vystupoval jako soukromá organizace amerických občanů odhodlaných bojovat proti stále vážnějšímu komunistickému nebezpečí. Avšak skutečnost, že jeho prvním prezidentem byl Allen W. Dulles (1893–1969), který se stal jen o několik málo let později šéfem Ústřední zpravodajské služby Spojených států amerických (CIA), naznačuje, že jeho vazby s touto organizací byly velmi těsné. Ve skutečnosti byl NCFE **financován vládou USA** a založen s **cílem pomáhat příslušníkům demokratického exilu** ze států podmaněných Sovětským svazem a koordinovat boj za osvobození národů podmaněných komunismem. Americká vláda sice financování výboru veřejně nepřiznala, avšak na tiskové konferenci 23. června 1949 mu státní sekretář Dean Acheson jednoznačně vyjádřil podporu.

NCFE se podílel na organizování řídicích orgánů exilu z jednotlivých zemí, mimo jiné i Rady svobodného Československa, **finančně přispíval** na jejich činnost a podporoval některé jejich představitele. Založení NCFE jako privátní neziskové organizace bylo promyšleným a chytrým tahem. Organizace tohoto typu totiž nad sebou neměla žádné řízení a podléhala jen omezené kontrole – za co a jakým způsobem utrácela peníze, které měla k dispozici, se musela zodpovídat jen své správní radě; dokonce i kongres Spojených států měl jen omezené možnosti zasahovat do její činnosti. Jako privátní organizace nebyl výbor nikomu odpovědný ani politicky.

Na první tiskové konferenci, kterou NCFE uspořádal 1. června 1949, byly zveřejněny základní úkoly této organizace:

- Nalezení vhodného a **důstojného zaměstnání pro exulanty z východní a střední Evropy**. Nemělo se jednat o filantropickou aktivitu, ale o přípravu uprchlíků v tom smyslu, aby po návratu mohli ve svých zemích začít s budováním demokratických režimů. Praktického naplnění se tento bod dočkal v založených a výborem podporovaných exilových organizacích osmi národů střední a východní Evropy.
- Vytvoření média, které exilovým představitelům umožní oslovit lidi ve svých domovech jejich rodným jazykem. Výsledkem této snahy bylo **rozhlasové vysílání** a vydávání tištěných materiálů.
- Poskytnout uprchlým politickým představitelům střední a východní Evropy možnost **zůstat v kontaktu s americkou politikou** a porozumět demokratickým principům, na nichž je založena. To mělo zajistit, aby se nedostali mimo politickou realitu, kterou exil přináší, a zároveň umožnit, aby zkušenosti ze Spojených států přenesli do svých mateřských zemí.
- Spojit všechny exilové představitele ke vzájemné spolupráci na demokratické obnově střední a východní Evropy. Výsledkem bylo založení **Shromáždění podmaněných evropských národů (ACEN)**.

Členy správní rady National Committee for a Free Europe, která byla zvolena 2. června 1949, se staly vskutku významné osobnosti amerického veřejného života: Frank Altschul, Adolf A. Berle, jr., Francis Biddle, Robert Woods Bliss, James B. Carey, generál Hugh A. Drum, Allen W. Dulles, generál Dwight D. Eisenhower, Mark F. Ethridge, James A. Farley, William Green, Joseph C. Grew, Charles R. Hook, Arthur Bliss Lane, Henry R. Luce, Arthur W. Page, Charles P. Taft, DeWitt Wallace a Matthew Woll. Členy výboru se stali představitelé Demokratické i Republikánské strany.

NCFE se dělil na čtyři hlavní sekce:

1. **Oddělení národních rad** (National Councils Division), jehož smyslem bylo podporovat politické vůdce v exilu a jejich organizace;
2. **Rádio Svobodná Evropa** (Radio Free Europe), které vysílalo do cílových oblastí;
3. **Centrum pro studium střední Evropy** (Mid-European Studies Center) pro dlouhodobou výzkumnou činnost;
4. **Oddělení amerických kontaktů** (American Contacts Division), které na vyžádání zajišťovalo přednášky exulantů, především pro americké odborové organizace.

National Committee for a Free Europe v roce 1950 zahájil zvláštní kampaň, která mu měla pomoci získat finanční prostředky. Jmenovala se **Crusade for Freedom** – Křížové tažení za svobodu – a zároveň plnila **funkci propagační**. Jednalo se o největší **vnitropolitickou kampaň proti komunismu v USA** za celou dobu jejich existence. První tažení začalo 4. září 1950 a trvalo šest týdnů. Mělo oslovit miliony Američanů a přimět je, aby podpořili symbolickým příspěvkem a také svým podpisem boj za svobodu zemí za železnou oponou. Jeho výnosu bylo použito na zhotovení desetitunového **Zvonu svobody** (Freedom Bell), který je kopií zvonu z Filadelfie – symbolu americké svobody. NCFE jej daroval městu Berlín a zde jej nechal umístit v americké okupační zóně.

Na **1. května 1951** splnil NCFE další z úkolů, které si vytýčil – začala pracovat **rozhlasová stanice Svobodná Evropa** (Radio Free Europe – RFE), která měla své sídlo v **Mnichově** v americké okupační zóně Německa a měla objektivně informovat posluchače v komunistických zemích. Během prvních deseti let své existence vysílala ve více než deseti jazycích světa, **1. března 1953** vzniklo v Mnichově také **Rádio Osvobození** (Radio Osvoboždění), které vysílalo pro národy Sovětského svazu.

V roce 1951 přikročil NCFE k dalšímu opatření, které mělo představitele demokratického exilu z komunistických zemí připravit na návrat do vlasti. Bylo jím vybudování vlastní **univerzity pro příslušníky inteligence, studenty a mladé lidi, kteří prchali ze střední a východní Evropy**. Sídlem univerzity se stal zámek **Robertsau** (Robertsau Chateau) ve **Francii**. Univerzita začala pracovat **1. listopadu 1951**, jejím kancléřem se stal viceprezident NCFE Levering Tyson a rektorem bývalý maďarský diplomat John Pelenyi. Jedním z prvních studentů exilové univerzity se stal Josef Pluhař, student práv na Karlově univerzitě a jeden ze čtrnácti vězňů, kteří uprchli z jáchymovských uranových dolů. V jarním semestru 1952 už studovalo v Robertsau 84 mužů a 13 žen ve věku 18 až 32 let. Opravy zámku a provoz univerzity vyšly v té době podle oficiálního sdělení NCFE na 250 000 dolarů (USD). Ve škole přednášeli lidé z celé Evropy včetně Čechoslováků.

V roce 1953–1954 činily výdaje na univerzitu 743 160 USD z celkového rozpočtu výboru, který se blížil dvaceti milionům USD. V roce 1954 univerzita stála 800 000 USD. Tehdy na ní již studovali zástupci všech sovětzovaných národů střední a východní Evropy, největší skupinu tvořili Poláci, jichž bylo 54, a Jugoslávci s 28 studenty. Činnost vlastní univerzity NCFE ukončil v roce 1958, kdy se rozhodl místo vydržování vlastní drahé univerzity vyplácet vybraným vysokoškolákům z východní a střední Evropy stipendia, která jim umožnila studium na univerzitách po celé Evropě.

Od roku 1957 se v americkém tisku začaly objevovat zmínky o **propojení NCFE se CIA** a o jeho financování vládou. Skutečná aféra, která National Committee for a Free Europe zlomila vaz, se odehrála v roce 1971. Byla jí aktivita republikánského senátora za New Jersey Clifforda Case, který žádal, aby bylo Rádio Svobodná Evropa transparentně financováno a prohlásil, že CIA utratila za jeho provoz stovky milionů dolarů. V reakci na to oznámil NCFE, že počínaje lednem 1972 přestane financovat Shromáždění podmaněných evropských národů, a krátce poté přestal výbor de facto a posléze i de iure existovat. Rádio Svobodná Evropa bylo následně transformováno a podporováno zvláštní finanční subvencí od Kongresu a z Board for International Broadcasting jmenovaného prezidentem. RFE se v roce 1976 spojilo s Radio Liberty a vytvořilo neziskovou organizaci RFE/RL, Inc. Dohled nad ní od roku 1995 vykonával tzv. Broadcasting Board of Governors, odpovědný za „nevojenské“ americké mezinárodní vysílání. RFE/RL dnes vysílá do 21 zemí ve 28 jazycích, včetně Íránu, Iráku, Afghánistánu, Pákistánu a Ruska.

Kulturní exil

Čím více si uprchlíci z komunistického Československa uvědomovali, že pád totalitního režimu ve vlasti bude dlouhodobou záležitostí a že se domů pravděpodobně jako vítězové po boku americké armády nevrátí, tím více se vedle politické činnosti věnovali i kulturním aktivitám. Všichni dobře věděli, že doma je kulturní život spoután tuhou cenzurou a ideologickým dohledem. Nejdříve z důvodů informačních a organizačních začali vydávat vlastní tiskoviny, prvním z nich byl zřejmě týdeník *Svoboda*, který vydával Pavel Tigrid ve Frankfurtu nad Mohanem pro uprchlíky soustředěné v utečeneckých táborech. Postupem doby vznikly noviny a časopisy, které přesahovaly rámec táborů a měly dosah celoexilový. Potom začali exulanti podnikat kroky ve prospěch vysokoškolských studentů, kterých mezi nimi bylo velké množství. V **táboře Ludwigsburg v Německu**, kde se jeden čas soustředilo přes 180 akademiků z Československa (k 1. červnu 1948 se v celé americké okupační zóně Německa nacházelo 311 vysokoškoláků a 73 středoškoláků), dokonce vznikla **Masarykova univerzita v exilu** a také **exilový Svaz studentů**.

Většina československé žurnalistiky v zahraničí trpěla přebujelým stranictvím, jež se projevovalo přehnaným vymezováním vůči druhým subjektům, nepřátelskými útoky a malou ochotou ke spolupráci. Z **listů politických stran** a hnutí mělo zřejmě největší význam národněsocialistické *České slovo*, které začalo vycházet v roce 1955 v Mnichově; řídil je Josef Pejskar. Jeho existenci se podařilo udržet až do roku 1990, posledním redaktorem byl František Meloun. Exilová sociální demokracie začala své *Právo lidu* vydávat až v roce 1983 v německém Wuppertalu jako čtvrtletník pod redakcí Jiřího Loewyho. Československá strana lidová v exilu vydávala v letech 1955–1959 v Mnichově měsíčník *Demokracie v exilu*. Po několikaleté přestávce vycházela znovu od roku 1963 jako nepravidelný dvouměsíčník; její poslední číslo vyšlo roku 1992.

O své místo na slunci se však hlásily i strany v poválečné republice nepovolené, především Republikánská strana (agrární), která již v roce 1949 začala v Paříži vydávat časopis *Novina* redigovaný Josefem Šámalem. List však již následujícího roku zanikl a obnoven byl až po 15 letech v Chicagu. *Novina* pak vycházela až do poloviny 80. let, a když Šámal zemřel, stanuli v čele redakce Vladimír Dostál, Josef Černý a Martin Hrabík. Rovněž obnovená živnostensko-obchodnická strana vydávala v letech 1949–1957 v Paříži a pak ve Washingtonu měsíčník *Národní střed*. Několik časopisů vycházelo s orientací národně demokratickou; zejména *Národ*, který vydával Rudolf Kopecký od března 1948 do roku 1953 v Londýně, dále pařížský *Návrat*, vydávaný v letech 1949–1950 Helenou Koželuhovou, a *Národní demokrat* v Chicagu, vycházející jen krátce v letech 1954–1956. Většina těchto listů byla kritická k Radě svobodného Československa.

Mnohem konzervativnější a vůči bývalým stranám Národní fronty i Radě svobodného Československa nepřátelštější zaměření měly tiskoviny Křesťansko-demokratického hnutí, které se odtrhlo od Československé strany lidové. Od roku 1950 do roku 1957 vydávalo v Bruselu list *Rozpravy*, který redigoval Simeon Ghelfand. V letech 1954–1958 vydávalo toto seskupení v New Yorku časopis *Křesťanská demokracie*, jež řídil Josef Kalvoda. Ještě vyhraněnější zaměření proti bývalé Národní frontě a politikům tzv. lidové demokracie mělo Sdružení českých demokratických federalistů (původně Česká národní skupina v Německu), které mělo blízko ke generálu Prchalovi. To vydávalo v letech 1950–1960 v Mnichově nebezvýznamný list *Bohemia*.

Od samého začátku existence československého exilu docházelo k pokusům o překonání této stranické roztržičnosti na bázi organizační i žurnalistické. O nadstranickou organizaci exilu usiloval Masarykův demokratický svaz, založený v Paříži Ferdinandem Peroutkou, neměl však dlouhého

trvání. K časopisům, které usilovaly o jistou míru **nadstranickosti**, patřil měsíčník *Svobodný zítřek*, jehož vydávání v roce 1948 po odchodu za hranice obnovil Luděk Stránský; časopis pak zanikl v roce 1950. Skupina studentů v čele se Zdeňkem Sudou začala v roce 1949 v Ženevě vydávat revue *Skutečnost*, kterou se jim podařilo udržet do roku 1953. Nezávislý týdeník *Čechoslovák v zahraničí*, od roku 1959 jen *Čechoslovák*, vydával v Londýně novinář Josef Josten.

K nejvýznamnějším exilovým časopisům patřil čtvrtletník *Svědectví*, který od roku 1956 nejprve v New Yorku a později v Paříži vydával Pavel Tigrid. Poslední číslo vyšlo v roce 1992 v Praze. Dopadem na čtenáře ve vlasti se *Svědectví* výrazně odlišovalo od ostatních periodik vydávaných v zahraničí. Významnou roli v životě exilu sehrála kulturní revue *Sklizeň*, která vycházela v Hamburku od roku 1953 až do konce 70. let.

Mnohé časopisy byly platformou různých krajaňských sdružení, kulturních, vědeckých či vzdělávacích spolků. K nejvýznamnějším patřil Ústav dr. Edvarda Beneše pro politické a sociální studium, který vznikl v Londýně 7. března 1950 z iniciativy kancléře prezidenta Beneše Jaromíra Smutného. Beneš vznik této instituce ještě za svého života se Smutným projednal a určil i zaměření ústavu, jeho smysl a cíl. Ústav dr. Edvarda Beneše se stal exilovým badatelským centrem, které přispívalo k nezávislému zkoumání moderních československých dějin a udržovalo a teoreticky rozvíjelo Masarykovy a Benešovy politické myšlenky. Součástí jeho aktivit bylo rovněž vydávání měsíčníku *Tribuna*. Krom toho ústav vydával knižnici *Doklady a rozpravy*, v níž vyšlo 30 svazků zaměřených na klíčové problémy moderních čs. dějin, např. na příčiny a průběh komunistického převratu v únoru 1948. Po smrti Smutného v roce 1964 ukončil ústav činnost.

K nejvýznamnějším institucím exilu patřila Společnost pro vědy a umění, založená roku 1957, která v roce 1964 začala v New Yorku a v Torontu vydávat revue *Proměny*. Časopis vycházel i ve slovenské verzi pod názvem *Premeny*, kterou řídil Jozef Špetko. Revue vycházela také až do 90. let.

Opomenout nelze ani katolicky orientovanou kulturně-politickou revue *Studie*, která vycházela od roku 1958 až do roku 1990 a kterou pod redakcí Karla Vrány vydávala Křesťanská akademie v Římě. Tato katolicky orientovaná instituce vydávala rovněž měsíčník *Nový život*. České náboženské středisko Velehrad vydávalo tři knižnice: náboženskou edici, v níž vycházely knihy převážně výchovně-náboženského, historického a bohoslužebného charakteru, edici *Vigilie*, zaměřenou na poezii a krásnou literaturu, a edici *Studium* s texty vědecky náročnými.

Poúnoroví uprchlíci z Československa se zapojovali do práce již dříve existujících krajaňských spolků a organizací, především sokolských. S novým komunistickým režimem ve staré vlasti odmítla spolupracovat velká většina sokolských jednot, které společně s exulanty vytvořily **Ústředí československého sokolstva v zahraničí** s celou řadou žup. Optimální podmínky našli exulanti v Rakousku, konkrétně ve Vídni, kde tradičně působilo silné krajaňské hnutí. Zdejší československé spolky se vlivem politického vývoje rozdělily na dvě části. Větší se sdružila v Menšinové radě české a slovenské větve v Rakousku. Tvořila ji většina sokolských jednot soustředěná v Sokolské župě Rakouské, Orel, Svaz skautů Junák, DTJ, organizace politických stran, spolek České srdce aj. Jejich tiskovým orgánem byl časopis *Vídeňské svobodné listy*. S komunistickým režimem v Československu spolupracovalo Sdružení československých spolků v Rakousku. Pod jeho vliv se dostaly české školy ve Vídni, finančně podporované pražskou vládou. Sdružení od roku 1950 vydávalo *Vídeňské menšinové listy*, od roku 1972 *Krajaňské noviny*. Nejvýznamnější ze členů sdružení byl školský spolek Komenský a Tělocvičná jednota Sokol Vídeň I/V. Noví uprchlíci po srpnu 1968 vytvořili významný kulturně politický spolek Kontaktforum.

Kromě Rakouska nacházeli exulanti vhodné podmínky pro spolupráci s krajaňskými spolky a organizacemi především v **Severní Americe**, USA a Kanadě. Ve Spojených státech existovala vlivná American Sokol Organization, která vznikla již v roce 1865. Také významná Československá rada americká (založená roku 1917) se stala důležitým centrem našeho politického i kulturního exilu. Exulanti podpořil i Národní svaz českých katolíků, založený roku 1917. Také téměř všechny ostatní krajaňské spolky v USA, kterých byly desítky, stály na protikomunistických pozicích. Jejich aktivita ještě vzrostla po srpnu 1968 příchodem nové vlny emigrace.

Československý pouónorový exil se ovšem neomezoval pouze na politické, žurnalistické a sportovní aktivity. Významnou složku v jeho činnosti hrála i činnost nakladatelská, vydávání českých a slovenských knih – a to jak z tvorby spisovatelů, kteří před komunisty uprchli za hranice, tak i autorů, kteří zůstali doma a totalitní režim je umlčel. K prvním pokusům vydávat knihy došlo v Paříži. Byly to **Knížnice Svobodného zítřka a Svazky úvah a studií** z roku 1949, **Rencontres**, vydávané v letech 1950–1959 Jaroslavem Trnkou, a nakladatelství **Editions Sokolova** z let 1952–1956, které založila s kruhem spolupracovníků časopisu *Skutečnost* Meda Sokolová. Brzy začala exilová nakladatelství vznikat i na jiných místech. V Chicagu založil v roce 1952 Antonín Nehasil **Kruh přátel československé knihy**, který však skončil již o rok později, a ve Vídni vznikla v letech 1954–1957 edice **Bohemica Viennensia** Karla Matala-Polana, která se plně věnovala současné exilové tvorbě. Básník, prozaik a překladatel Robert Vlach inicioval v roce 1953 vznik **České kulturní rady v zahraničí**, pod jejíž záštitou vydával po 11 let (1955–1966) edici *Sklizeň svobodné tvorby*.

V USA, kam se postupně přesouvaly ediční aktivity pouónorového exilu, působilo v letech 1955–1958 nakladatelství **Moravian library** založené v New Yorku Ladislavem Koldou. Vlastní publikační činnost vyvíjela Společnost pro vědy a umění a také **Universum Press** v New Yorku v letech 1959–1966. P. Tigríd řídil **Edici Svědectví** a v roce 1956 založil stejnojmenný časopis. Edice kladla důraz na esejistiku a politickou publicistiku se zájmem o domácí problematiku a tvorbu.

Rok 1968 se stal v životě československého exilu významným mezníkem – příchod nových uprchlíků mu vliv novou krev. Zatímco ti, kdo odcházeli za hranice po roce 1948, dlouhou dobu počítali s tím, že se dříve či později vrátí domů, posrpnoví exulanti v to nedoufali. Jejich aktivity byly proto více ekonomické a kulturní. Představitelé poraženého reformního křídla KSČ, kteří odešli do ciziny, začali vytvářet vlastní organizace, vydávat vlastní tisk, příp. i knihy. Se starší generací exulantů často nedokázali najít společnou řeč, neboť ti je pro jejich komunistickou minulost mnohdy ignorovali. Čelným představitelem této nové emigrace byl **Jiří Pelikán**, který v roce 1971 v Římě začal vydávat časopis *Listy*, jenž s dvouměsíční periodicitou vycházel až do roku 1989. Svým názvem a zaměřením *Listy* navazovaly na tradici *Literárních novin* a dalších českých a slovenských periodik, zastavených na přelomu 60. a 70. let. Jejich směřování vyjadřoval podtitul „časopis československé socialistické opozice“. Publikace názorově blízké reformním komunistům vydávalo nakladatelství **Index**, které v Kolíně nad Rýnem v roce 1971 založil a až do roku 1990 řídil Adolf Müller. Další významný nakladatelský podnik realizoval v Kanadě spisovatel Josef Škvorecký, který se svou manželkou Zdenou Salivarovou-Škvoreckou v Torontě v roce 1971 založil **Sixty-Eight Publishers**, jež vydávalo knihy až do roku 1994.

Z dalších vydavatelských podniků je třeba zmínit **Universum Sokol Publications**, které sídlilo v letech 1968–1985 v Perth Amboy, a také **nakladatelství Konfrontace**, které v Curychu v roce 1973 založil autor literatury faktu Petr Pašek. Konfrontace vydávala především původní exilovou tvorbu, překlady, např. *Souostroví Gulag* Alexandra Solženicyna, a také např. reprinty děl Pavla Eisnera. Od roku 1978 v Konfrontaci vydával vlastní knihy Vladimír Škutina, spolupracovník dalších curyšských vydavatelství **Magazín** (1979–1984) a **Polygon** (1982–1990) i nakladatelství **Konfrontace Cramerius** (1985–1990) v Affoltern am Albis. Opomenout nelze nakladatelství **CCC Books** v Mnichově (1971–1974) s pobočkou CCC Haarlem v Holandsku (1975–1978) a **Freie Presse Agentur** – Edice Archa (1976–1984), které v Mnichově založili Richard Belcredi, Karel Friedrich a Josef Kučera. Poezii se věnovalo specializované nakladatelství **PmD** – Poezie mimo domov, později *Obrys/Kontur* – PmD (1975–1990), které v Mnichově vedl básník Daniel Stroj. Rovněž v Mnichově vzniklo v roce 1980 z iniciativy Karla Jadrného nakladatelství **Arkýř**, které kromě poezie a esejů vydávalo uměnovědné studie. Politickým a historickým studiím se věnovala **Edice Národní politiky** (1984–1989), kterou v Mnichově při stejnojmenném měsíčníku založil vydavatel českých exilových časopisů Miloš Svoboda.

Významnou roli v duchovním životě československého exilu sehrála katolická organizace **Opus Bonum**, která působila od roku 1972 ve Frankfurtu nad Mohanem a od roku 1979 v Mnichově. Její činnost je nerozlučně spojena s postavami benediktinského mnicha **Anastáse Opaska** a teologa **Vladimíra Neuwirtha**. Pozornost vzbudila organizováním diskusních setkání ve Frankenu, věnovaných kontroverzním

otázkám exilu. Krom toho vydávala v letech 1975–1988 v úzké součinnosti se samizdatovými aktivitami původní i přeloženou filozofickou a historickou literaturu i beletrii. Neoficiální spojení mezi domovem a exilem zprostředkovalo vedle dalších, mj. i publikačních aktivit, od roku 1986 **Československé dokumentační středisko nezávislé literatury**, jehož činnost zprvu v Hannoveru, později v Scheinfeldu ve Spolkové republice Německo organizoval **Vilém Prečan**. Podobnou činnost – včetně tajného dovozu literatury do Československa – vyvíjelo nakladatelství **Rozmluvy**, které v roce 1982 v Londýně (od roku 1985 do roku 1989 v Purley) řídil **Alexandr Tomský**.

Četné exilové kulturní podniky se podařilo udržet až do pádu komunistického režimu ve vlasti a některé dokonce po nějaký čas vyvíjely činnost i v demokratickém Československu.

Politické strany v exilu

Protože převážná většina československých občanů, kteří po únoru 1948 odešli do exilu, brala svůj pobyt v zahraničí jako záležitost přechodnou a byla odhodlána využít jej k boji proti komunistické diktatuře za obnovení nezávislého a demokratického Československa, byl pouňorový exil vrcholně politický. Po příchodu do západních demokratických států se exulanti ocitli v prostředí, v němž nejen neplatily totalitní praktiky nastolené komunistickým režimem, ale ani omezení vyplývající z politického systému Národní fronty, zavedeného v republice v roce 1945. Proto bylo možné, aby zde začali budovat nejen organizace nekomunistických politických stran Národní fronty, které podlehly ve střetu s komunisty, ale také politických stran, jejichž činnost nebyla ve vlasti po roce 1945 povolena. V exilu tedy vedle Československé strany národně socialistické, Československé strany lidové, Československé strany sociálně demokratické a stran slovenských vznikla i Československá republikánská strana v zahraničí, Československá živnostensko-obchodnická strana v exilu a Československá národní demokracie v zahraničí, které se sdružily v tzv. **Občanském bloku**.

Nejdříve obnovila svoji činnost v zahraničí **sociální demokracie**. Využila skutečnosti, že se mohla opřít o pomoc sociálnědemokratických a socialistických stran především v Rakousku a ve Velké Británii a již v květnu 1948 ustavila centrální orgán strany v zahraničí – **Ústřední výkonný výbor v Londýně**. V jeho čele stál generální tajemník strany **Blažej Vilím** a bývalý ministr **Václav Majer**, který se stal předsedou exilové strany. Do její práce se zapojilo velké množství členů a funkcionářů, kteří z komunistického Československa utíkali – Arno Hais, Vilém Bernard, Václav Holub, Radomír Luža a další. Dne 26. května 1948 odmítlo exilové vedení sociální demokracie její tzv. sloučení s KSČ ve vlasti. Od začátku roku 1950 vydávala **Československá sociální demokracie v exilu** cyklostylovaný časopis *Demokracie a socialismus*, který s přestávkami vycházel až do roku 1964. V 70. letech jej nahradilo *Právo lidu*. Ani sociální demokracie nezůstala ušetřena vnitřních rozporů, jimiž procházel celý exil – nejprve se projevila rozdílnost názorů mezi Vilímem a Majerem, která skončila Vilímovým odchodem z aktivní politiky, k další hluboké krizi ve straně došlo počátkem 80. let.

Národněsocialističtí funkcionáři i obyčejní členové této strany hráli od samého začátku velmi aktivní roli při organizování demokratického exilu i ve všech formách jeho života. **Československá strana národně socialistická** (ČSS) však výstavbu své vlastní organizace zahájila až v roce 1952. Na schůzi jejích funkcionářů ve dnech 15. a 16. dubna téhož roku v New Yorku padlo rozhodnutí obnovit její činnost pod vedením **Petra Zenkla**, po jeho smrti se předsedou strany stal **Vladimír Krajina**. Původně totiž vedení strany váhalo, zda vůbec má práci strany v exilu obnovit, neboť předpokládalo, že exil bude jen krátký, a respektovalo zásadu, že exilové síly mají být jednotné a nemají se tříštit. Politický vývoj a prodlužující se trvání exilu je však vedly k závěru, že obnova strany v zahraničí je nezbytná.

Exilové angažmá **Československé strany lidové** (ČSL) omezovala skutečnost, že po únorovém převratu odešli za hranice pouze dva členové jejího nejužšího vedení – generální tajemník **Adolf Klimek** a bývalý ministr **Adolf Procházka**. Na rozdíl od ostatních stran Národní fronty odešlo do exilu také málo lidoveckých poslanců. Aktivitu naopak začali ve zvýšené míře projevovat funkcionáři, kteří před únorem nepatřili k nejvyššímu vedení. Především to byl Ivo Ducháček a Bohdan Chudoba. V červenci 1948 založili členové a příznivci ČSL v Paříži její přípravný výbor, koncem roku vznikla Rada zahraniční reprezentace Československé strany lidové. Její činnost však byla od začátku paralyzována jednak

osobními spory Procházky s Klimkem o místo v čele strany, jednak skutečností, že část exilových členů strany chtěla i nadále pokračovat v politice předúnorové Národní fronty, zatímco druhá část ji rozhodně odmítala a preferovala spolupráci s Občanským blokem. Rozpor měl vyřešit sjezd exilové ČSL, který se konal počátkem roku 1949 v Ludwigsburgu, na němž získal pravicový směr převahu. Postupně docházelo ke štěpení strany na dvě skupiny: v roce 1949 v Bruselu vzniklo České křesťansko-demokratické hnutí kolem B. Chudoby, v polovině 50. let pak založil A. Procházka Československou křesťansko-demokratickou stranu.

Ze stran **Občanského bloku** měla největší význam **Československá republikánská strana v zahraničí**, která se hlásila k tradicím prvorepublikové **strany agrární**. První porada jejích stoupenců se konala již 25. července 1948, její ustavující „svatováclavský“ sjezd se konal 28. září 1948 v Paříži. Přihlásil se k odkazu Antonína Švehly a ostře odsoudil komunismus, ale i systém Národní fronty. V čele strany stál nejprve bývalý ministr **Josef Černý**, později exposlanec Martin Hrabík. Posledním předsedou byl Vladimír Dostál. Ani agrární strana v exilu nebyla vnitřně jednotná, také ji rozděloval vztah k bývalým stranám NF. Stoupencem spolupráce byl Ladislav Feierabend, který se v letech 1945–1948 angažoval v národněsocialistické straně. V exilu však ani on, ani jeho stoupenci nezaujali v nově organizované straně významnější místo. Přesto nakonec republikánská strana přistoupila na spolupráci s Radou svobodného Československa, v níž její zástupci zasedali až do rozpadu Rady v roce 1967. Do obnovené Rady po roce 1974 již republikánská strana zástupce nevyšlala. Byla členem Mezinárodní rolnické unie.

Počáteční fáze obnovy **Československé národní demokracie** je spojena se jménem novináře **Rudolfa Kopeckého**, který na jaře 1948 začal vydávat čtrnáctideník *Národ* a anglicky psaný časopis *Hard Times*, nejprve za svou osobu, poté pod hlavičkou Czech Liberal Information Service. Obě tiskoviny vyvolaly zájem mezi exulanty a část z nich se rozhodla prvorepublikovou národní demokracii obnovit v cizině. Ustavující schůze **Československé strany národně-demokratické v zahraničí**, jak zněl její název, se uskutečnila 29. června 1948 v Londýně. Vrcholným orgánem se stalo londýnské „zahraniční vedení strany“, jemuž podléhaly vznikající „místní organizace“ v jednotlivých zemích. Až do uskutečnění řádného sjezdu strana neměla mít předsedu, pouze politického jednatele. Zemské organizace se postupně ustavily v americké okupační zóně Německa, konkrétně v uprchlickém táboře Ludwigsburg poblíž Stuttgartu, dále v Itálii v táboře Bagnoli u Neapole, ve Francii, Švédsku, Švýcarsku, v USA a Kanadě. Skupiny národních demokratů o sobě daly vědět také v Austrálii, Jižní Africe a na Novém Zélandu. Od roku 1952 měla jednoho svého zástupce v Radě svobodného Československa. Avšak i tato strana velmi brzy, již v roce 1949, zabředla do vnitřních rozporů, které snižovaly její vážnost, a to vzdor tomu, že se k ní hlásily takové osobnosti, jako byla Helena Koželuhová či Miroslav Rašín. Již v polovině 50. let byla národně demokratická strana v zahraničí paralyzována vnitřními spory a její existence ztratila význam.

Cesta do bezvýznamnosti však potkala všechny československé politické strany v exilu – hlavní roli v tom sehrály jejich neschopnost jakkoli ovlivnit život v republice, dlouhotrvající odloučenost od domácího prostředí a postupný úbytek jejich členů. Význam politického stranictví v exilu upadal a v pozdějších etapách jeho vývoje zvítězil princip nadstranický.

Sociální demokracie v exilu

Po únoru 1948 byli funkcionáři, kteří odporovali Fierlingerově snaze o včlenění sociální demokracie do komunistické strany, zbavováni funkcí, vylučováni ze strany a ohrožováni policejními zásahy. Některým z ohrožených se podařilo odejít záhy do zahraničí. V květnu 1948 byl v Londýně ustaven **Ústřední výkonný výbor Československé sociální demokracie v exilu**, složený z členů a náhradníků zvolených do tohoto orgánu na 21. sjezdu v Brně v listopadu 1947; byl doplněn poslanci, funkcionáři různých stupňů a redaktory stranických časopisů. Dne 26. května 1948 vydala exilová strana prohlášení k chystanému „sloučení“ fierlingerovského křídla s KSČ, v němž tento krok prohlašuje za neplatný a odporující většině členstva strany. (Ve „slučovací“ kampani odmítly dvě třetiny členstva vstoupit do KSČ.) Předsedou exilové strany se stal bývalý ministr výživy **Václav Majer**, generálním tajemníkem zůstal dosavadní tajemník **Blažej Vilím**, kterého později nahradil **Václav Holub**. Sídlem ústředních orgánů byl Londýn. Postupně se vytvořily zemské organizace v Anglii, Francii, Švédsku, Rakousku, USA, Kanadě a Austrálii. Za své hlavní úkoly považovala exilová strana informovat svět o nelidských praktikách diktátorského režimu a usilovat o návrat svobody a demokracie do Československa. Vhodnou půdou pro tuto práci byla Socialistická internacionála a vlivné socialistické strany Západu.

V květnu 1949 byla vytvořena **Socialistická unie střední a východní Evropy** (SUCEE), jejímiž členy se staly exilové sociálnědemokratické strany Československa, Polska, Maďarska, Bulharska a Jugoslávie, k nimž se později přidaly i strany estonská, lotyšská, litevská a ukrajinská. Unie se stala členem **Socialistické internacionály** (SI), v níž jednotlivé strany měly poradní hlas. Jejich delegáti se zúčastňovali kongresů SI a práce v jejích komisích, do nichž vnašeli témata týkající se středo- a východoevropských problémů. Významná byla zejména Studijní skupina SI, kde bylo možno upozorňovat na situaci v zemích s komunistickou diktaturou a korigovat naivní představy levicových prosovětských proudů v některých velkých stranách SI. Podobně působili mladí sociální demokraté v **Socialistické internacionále mládeže** (IUSY). Proti „socialistické“ diktatuře sovětského typu požadovala exilová strana skutečný socialismus v nezávislém státě, obnovení demokracie, svobodu slova a tisku, svobodu shromažďovací, nezávislost justice a ochranu před zneužitím politické a policejní moci.

V roce 1968 došlo v Československu k pokusu o obnovení činnosti sociální demokracie. Vpád „spojeneckých vojsk“ tento pokus zmařil a vyvolal odchod dalších desetitisíců občanů do exilu, mezi nimiž byli i stoupenci sociálnědemokratické myšlenky. To dalo exilové straně další impulz: vznikly nové zemské organizace v Evropě (Švýcarsko, Benelux, západní Německo). V září 1973 se sešli zástupci všech organizací na konferenci ve švýcarské obci Rotschuo, na níž byl doplněn ÚV a předsednictvo novými členy. Předtím, v roce 1972, zemřel předseda strany Václav Majer i Josef Šádek, který po příchodu do exilu v roce 1968 převzal vedení sekretariátu strany po Václavu Holubovi. Bylo proto třeba postavit do čela nové pracovníky. Předsedou byl zvolen **Vilém Bernard**, místopředsedy Jožka Mrázek a Karel Hrubý, tajemníkem Josef Jíša. Třicetičlenný ÚV tvořili zástupci z USA, Kanady, Anglie, Francie, Německa, Rakouska, Švédska a Švýcarska. Sídlo sekretariátu bylo přeneseno do Švýcarska. Později po rezignaci J. Jíši vykonával funkci tajemníka strany Miroslav Tuček.

Práce na půdě SI se zintenzivnila, úzká spolupráce byla zejména se stranami Německa, Rakouska, Anglie, Nizozemska, Francie a skandinávskými stranami. Solidarita SI s exilovou stranou se silně projevila zejména po založení Charty 77 a v následujícím roce 1978, kdy si českoslovenští sociální demokraté

připomínali **sté výročí vzniku strany**. Oslav v Curychu se zúčastnili zástupci četných socialistických stran a generální tajemník SI. Bylo vydáno jubilejní číslo *Práva lidu*, které připravil Jiří Loewy – vycházelo pak jako čtvrtletník v redakci J. Loewyho v mnohatisícovém nákladu až do roku 1990.

Exilová strana se nevyhnula názorovým diferencím, které vedly zejména po uveřejnění Slova k odsunu (kryptonym Bohemus) v *Právu lidu* 1980 k vážné polarizaci v předsednictvu. Rozdílné názory se projevily nejen v hodnocení odsunu a česko-německých vztahů, ale i ohledně nestejných představ budoucího vývoje ve střední a východní Evropě. K vyjasnění těchto otázek byl svolán na dny 20.–21. srpna 1983 do Curychu 22. sjezd, který potvrdil Viléma Bernarda ve funkci předsedy a českým členem ÚV byl zvolen chartista **Rudolf Battěk**, v té době vězněný pro své sociálnědemokratické přesvědčení komunistickým režimem. Po curyšském sjezdu zesílila komunikace s domácími sympatizanty a také ÚV se scházel častěji (Londýn 1984, Toronto říjen 1984, Vídeň 1985, Curych 1986, Kochel am See 1987).

V červnu 1989 se konal v Heidelbergu 23. řádný sjezd (poslední v exilu). Probíhal už v době, kdy se schylovalo ke konci komunistických systémů, a sjezd dal zřetelně najevo, že strana je připravena ke spolupráci se všemi demokratickými silami v Československu zbaveném komunistické diktatury. Za nemocného V. Bernarda zvolil sjezd do čela **Karla Hrubého**, místopředsedy se stali Jaroslav Krejčí a Jaroslav Zběhlík. Ústředním tajemníkem byl zvolen redaktor *Práva lidu* Jiří Loewy. Dalšími členy se stali M. Halouzka (USA), V. Holub (V. Británie), L. Kolín (Rakousko), M. Janeček (Kanada) a I. Pfaff (Německo). Na kongresu SI, který se konal v létě 1989 ve Stockholmu, navrhli zástupci strany, aby vzhledem k očekávaným změnám ve střední a východní Evropě bylo stranám Socialistické unie přiznáno plné členství. K tomu došlo na zasedání byra SI v listopadu 1989 v Ženevě.

Exilová strana se po listopadových událostech snažila spojit dvě centra, kolem nichž se doma začala organizovat sociální demokracie (R. Battěk, S. Klaban). V lednu 1990 bylo dosaženo dohody, že bude vytvořen jednotný celostátní přípravný výbor, který připraví **obnovovací sjezd**. K tomu došlo v březnu 1990 (24. sjezd, Praha-Břevnov). Zástupcům exilové strany v domácím ÚV se nedařilo vždy prosazovat principy, jimž se svou minulostí cítili zavázáni. Jejich podíl na práci domácí strany postupně slábl. Proto se v březnu 1995 – po 47 letech práce mimo hranice vlasti – exilový ÚV třípětinou většinou vyslovil pro ukončení činnosti exilové strany.

Ústav dr. Edvarda Beneše pro politické a sociální studium

Iniciátorem zřízení Ústavu byl prezident Edvard Beneš. Po komunistickém převratu v únoru 1948 si byl vědom následné destrukce demokratických tradic v zemi, a proto před svou smrtí pověřil kancléře **Jaromíra Smutného** vybudováním exilového ústavu v **Londýně**. Zabezpečil budoucí chod ústavu i finančně a dal mu k dispozici svůj dům v ulici Gwendolen č. 26 na londýnském předměstí Putney, kde bydlel počátkem svého druhého exilu. Určil i zaměření instituce, jeho smysl a cíl.

Ústav měl navázat na činnost **Ústavu T. G. Masaryka**, na jehož rozvoji se Edvard Beneš od jeho vzniku aktivně podílel. Od roku 1932 byl předsedou jeho kuratoria a po obnovení v roce 1945 se stal jeho předsedou. Snažil se zabezpečit činnost instituce i po únoru, v té době byla však již činnost Masarykova ústavu ochromena a v roce 1953 byl zrušen.

Zpráva o zřízení Ústavu dr. Edvarda Beneše byla vydána v Londýně **7. března 1950** „u příležitosti 100. výročí narozenin prezidenta T. G. Masaryka“. V Programovém prohlášení ústavu, vydaném téhož dne, bylo zdůrazněno, že jde „o vytvoření střediska politického a sociálního studia, bez něhož není možná vážná a úspěšná politika“. Londýnský Ústav dr. Edvarda Beneše se stal **exilovým badatelským centrem**, přispíval k objektivnímu výkladu moderních československých dějin a udržoval a teoreticky rozvíjel Masarykovu a Benešovu ideu pokrokové demokracie, tj. demokracie nejen politické, ale i hospodářské a sociální. V Benešově ústavu byl vytvořen ideový základ třetího exilu a třetího odboje.

Činnost Benešova ústavu řídilo pětičlenné kuratorium, jehož členy byli: Vojta Beneš, Jaromír Smutný, František Smetánka, Jaroslav Stránský a Lev Sychrava. Po úmrtí Vojty Beneše a po návratu Lva Sychravy do Prahy bylo kuratorium doplněno o historika Jana Opočenského a bývalého československého diplomata Karla Lisického. Ředitelem Ústavu byl Jaromír Smutný.

Ústav vyvinul ve velmi krátké době po svém založení značně rozsáhlou činnost. Vznikly čtyři badatelsky zaměřené komise – ideologická, sociálně-hospodářská, státoprávně-politická a mezinárodně politická. Byla vytčena i tři aktuální studijní témata: Mnichov a jeho důsledky, únorový komunistický převrat a stav a vývoj Sovětského svazu. V prostorách najatých v roce 1951 v domě na Hans Place č. 45 v londýnské čtvrti Kensington byla vedle kanceláří a přednáškové síně zřízena **knihovna** s výtřížkovým archivem a s čítárnou časopisů. Knihovna se rychle rozrostla na několik tisíc svazků a obsahovala i řadu unikátních časopisů z okruhu českých a slovenských krajanských organizací od doby první světové války. Mimořádně cennou součástí Ústavu byl archiv, jehož základ tvořily materiály, které se podařilo Jaromíru Smutnému vyvézt po únoru 1948 z Prahy. V roce 1955 k nim přibýly další dokumenty z prezidentova **soukromého archivu**, které byly tajně vyvezeny z Prahy do Stockholmu, odkud je přivezla do Londýna švédská zapisovatelka Amelie Posse-Brázdová.

Ústav pořádal pravidelné **přednášky** a **diskuse** k historickým tématům i k aktuálním politickým problémům. Velkou akcí byla v říjnu 1953 výstava k 35. výročí vzniku republiky, na níž byla mj. vystavena i korespondence Masaryka a Beneše s francouzskými a britskými politiky za první světové války. V květnu 1954 se konal večer k 70. výročí narození prezidenta Beneše, na kterém promluvili Bruce Lockhart a Jaromír Smutný. Vedle Ústavu se na něm podílely i další exilové organizace: Československá kolonie, Československá obec legionářská, Klub Milady Horákové, Svaz čs. demokratických studentů, Svaz čs. letců, Syndikát českých novinářů, Sokol, Zemská organizace československé sociální demokracie a Ženská národní rada. O činnosti informovaly Zprávy vydávané pro členy Ústavu.

Zvlášt' významnou součástí činnosti Ústavu bylo vydávání **publikační řady** *Doklady a rozpravy*. Bylo vydáno 30 svazků zaměřených na klíčové problémy moderních dějin. Mimořádný význam mělo vydání rukopisu memoárové práce Edvarda Beneše *Mnichovské dny*. Poslední svazek řady vyšel v roce 1958 jako *Úvahy k čtyřicátému výročí republiky*. V něm byl vylíčen pochmurný obraz světa rozděleného železnou oponou a dlouhodobá bezvýchodnost exilu.

V té době již také činnost Ústavu výrazně upadala. Dne 25. března 1962 opustil Ústav dům na Hans Place. Svou knihovnu věnoval knihovně Školy slovanských a východoevropských studií (School of Slavonic and Eastern European Studies) na londýnské univerzitě, movitý majetek československému Národnímu domu v Londýně. Archiv byl uložen v domě v ulici Gwendolen. Přednášky Ústavu však dále pokračovaly. Konaly se na různých místech Londýna (Allied Circle 46 Green Str. W. 1, či v Národním domě – West End Lane), ztrácely však svůj původní politický smysl a cíl. Jednou z posledních byla 28. února 1964 přednáška Jaromíra Smutného o Janu Masarykovi. Poslední přednáška byla věnována výsledkům moderní biologie a konala se 14. května 1964. Dne 14. července 1964 zemřel Jaromír Smutný a jeho odchod znamenal i konec činnosti londýnského Ústavu dr. Edvarda Beneše. Bohatý archiv Ústavu byl předán do archivu Kolumbijské univerzity v New Yorku, kde tvoří zvláštní fond.

V roce 1990 byla v Praze založena **Společnost Edvarda Beneše**, která se stala nástupnickou organizací londýnského Ústavu. V roce 1996 obdržela od syna Jaromíra Smutného JUDr. Miroslava Smutného materiály z činnosti londýnského ústavu: Kroniku ústavu, záznamy o diskusích, Zprávy, Doklady a rozpravy. Na jejich základě vydala v roce 2000 k padesátému výročí založení londýnského Ústavu pamětní tisk: *Ústav Edvarda Beneše v Londýně 1950–1964*. Obsahuje vylíčení historie Ústavu, Zprávu o zřízení Ústavu a jeho Programové prohlášení ze 7. března 1950, přehled publikací vydaných v řadě *Doklady a rozpravy* i mimo ni a přehled Knihnice Společnosti Edvarda Beneše.

Československá (česká a slovenská) krajanská sdružení

V západní Evropě a zvláště v USA bylo i po druhé světové válce velké množství našich krajanů, z nichž řada byla tradičně organizována v různých krajanských spolcích a sdruženích. Únorový převrat rozdělil krajany na menšinu, která udržovala s Československem tradiční styky i nadále, a na většinu, která se postavila proti komunistickému režimu. Do těchto spolků vstupovala i naše pouťorová emigrace. Ke spolkům, které odmítly spolupráci s komunistickým Československem, patřila velká většina sokolských exilových jednot, které společně s exulanty vytvořily i Ústředí československého sokolstva v zahraničí s celou řadou žup. Velmi početné byly hlavně v USA, kde se sdružovaly hlavně ve vlivné **American Sokol Organization**, mající počátek již roku 1865. Také významná **Československá rada Americká** (založená roku 1917) se stala důležitým podpůrcem i centrem našeho exilu v USA. Exulanty podpořilo i další přední severoamerické krajanské sdružení **Národní svaz českých katolíků**, založený roku 1917. Téměř všechny krajanské spolky v USA, kterých byly desítky, stály na protikomunistických pozicích. Jejich aktivita ještě vzrostla po srpnu 1968 příchodem nové vlny emigrace.

Ve Vídni, kde byla tradičně nejsilnější česká menšina na světě, se zdejší krajanské spolky rozdělily. **Menšinová rada** české a slovenské větve v Rakousku sdružovala některé sokolské jednoty ze Sokolské župy Rakouské, Orel, Svaz skautů „Junák“, DTJ, organizace krajanských politických stran, tradiční spolek **České srdce** a další organizace. Menšinová rada vydávala časopis *Vídeňské svobodné listy*. S režimem v Československu byly v kontaktu spolky spojené ve Sdružení československých spolků v Rakousku, které se soustřeďovaly kolem českých škol ve Vídni, finančně podporovaných pražskou vládou. Nejvýznamnější z nich byl školský spolek Komenský a Tělocvičná jednota Sokol Vídeň I/V. Sdružení vydávalo od roku 1950 *Vídeňské menšinové listy*, od roku 1972 pak *Krajanské noviny*. Po srpnu 1968 vytvořili noví emigranti významný kulturně politický spolek **Kontaktforum**.

Také ve Švýcarsku, kde byla dlouholetá tradice českého krajanského hnutí, se zdejší ústředí Svaz československých spolků ve Švýcarsku postavilo až na dva spolky proti komunistickému režimu. Po roce 1968 převzali vedení zdejších spolků exulanti, kterých přišlo do země velké množství. Výrazně se rozšířily sokolské jednoty, které získaly samostatnou župu. Tradiční konservativismus krajanů však vedl k značným výhradám vůči levicové části nového exilu.

Také v ostatních zemích svobodného světa byly významné krajanské instituce podporující exil, v Kanadě např. **Československé sdružení** v Kanadě, dále v Austrálii, ve Velké Británii, Francii a v dalších zemích. Značný počet našich krajanů byl v Latinské Americe, zvláště v Brazílii, Venezuele a v Argentině. Větší význam zde však postupně nabývaly organizace exulantů samých. Exulanti ostatně pronikali do tradičních krajanských spolků a mnohé postupně ovládli. Krajanské spolky existovaly také ve východoevropských zemích, ale až na některé v Jugoslávii styk s exilem pochopitelně neudržovaly.

Zahraníční rozhlasové stanice

Po převzetí moci zavedli komunisté v Československu tuhou cenzuru. O to větší význam mělo vysílání zahraničního rozhlasu v českém a slovenském jazyce, který šířil objektivní informace, pomáhal udržovat kontakt exilu se stoupenci ve vlasti a přispíval k posilování odporu proti komunistickému režimu. Nejvýznamnějším činitelem v tomto směru se stalo **Rádio Svobodná Evropa** – Radio Free Europe (RFE), které bylo jedním z nástrojů, jichž ve svém boji proti sovětské expanzi využíval americký Národní výbor pro svobodnou Evropu – **National Committee for a Free Europe Inc.** (NCFE), oficiálně založený 11. května 1949. Zkušební vysílání Svobodné Evropy v českém jazyce proběhlo 4. července 1950 z krátkovlnného vysílače umístěného na nákladním automobilu poblíž československých hranic. Pravidelné vysílání RFE v českém a slovenském jazyce začalo o rok později, **1. května 1951 z Mnichova**, na střední vlně 417 metrů a několika připojených krátkých vlnách. Symbolem stanice se stal americký Zvon svobody, jehož repliku nechalo vedení NCFE odlít po skončení své první úspěšné kampaně **Křížové tažení za svobodu** – Crusade for Freedom.

Ředitelem československé redakce, jež sídlila v Empire State Building v New Yorku, se stal **Ferdinand Peroutka**, šéfem mnichovské redakce **Pavel Tigrid**, který v jejím čele působil do konce roku 1952. Nejen v československé, ale ve všech redakcích RFE působili výhradně exulanti, vedení rádia se nikdy nesnažilo nahradit pracovníky vysílání do cílových zemí Američany nebo Němci. Díky tomu našla v RFE možnost uplatnění řada významných osobností československého exilu. V 50. letech měla československá redakce RFE necelou stovku zaměstnanců – přímo v Mnichově asi 80 a 14 v New Yorku. V roce 1961 se redakce RFE, včetně československé, přestěhovaly do Mnichova a v New Yorku zůstal jen provoz zachycující události v USA. V 70. letech usilovala část amerických politiků o ukončení či alespoň omezení vysílání RFE, protože v něm viděli překážku uvolňování napětí mezi Západem a Východem. Nakonec zvítězili zastánci vysílání, v letech 1973 až 1976 však došlo k reorganizaci a změně financování rozhlasových stanic Svobodná Evropa a Svoboda, které se 1. 10. 1976 sloučily pod hlavičkou RFE/RL.

Státní bezpečnost sledovala činnost RFE od samého začátku její existence. Krátkodobě se jí věnovala Vojenská kontrarozvědka, od roku 1952 pak 4. oddělení I. sektoru velitelství StB, jehož agenda spočívala v „rozpracovávání“ československého exilu, jeho kurýrů přecházejících ilegálně do ČSR (v terminologii StB tzv. agenti-chodci) a konečně v „rozpracovávání“ Rádia Svobodná Evropa. K proniknutí z ČSR do RFE byli v první polovině roku 1952 vysláni I. sektorem Velitelství StB tajní spolupracovníci, ovšem nikomu z nich se nepodařilo „napojit na objekt“ (rozuměj RFE) nebo se v něm zaměstnat. Na podzim 1955 vykazovalo vedení Státní bezpečnosti čtyři tajné spolupracovníky, jimž se v RFE podařilo uchytit, tato infiltrace RFE agenty StB však byla spíše fiktivní než skutečná. V této praxi StB pokračovala i po sovětské okupaci roku 1968; jejím nejznámějším agentem v RFE byl **Pavel Minařík**. V roce 1981 se československá redakce RFE dokonce stala obětí útoku: německý člen ultralevicové teroristické bojůvky Johannes Weindrich odpálil v těsné blízkosti budovy RFE – shodou okolností právě v části, v níž sídlila československá redakce – plastickou trhavinu. Atentát zranil tři její pracovníky.

Všední den v RFE měl dvacet vysílacích hodin – od pěti ráno do jedné po půlnoci, v neděli o dvě hodiny méně. Hlas svobodného Československa – první věta ve vysílání zněla „Volá hlas svobodného Československa, rozhlasová stanice Svobodná Evropa“ – vysílal na střední vlně 417,2 metru a na krátkých vlnách v pásmech 80, 49, 31, 25, 19 a 16 metrů. Program na střední vlně se od samého začátku

šířil z vysílače v Holzkirchenu nedaleko Mnichova a z vysílače Biblis u Frankfurtu nad Mohanem. Protože signál z krátkovlnného vysílače směřuje do ionosféry, od níž se pod stejným úhlem odráží zpět k zemskému povrchu, byl pro vysílání do Československa jako nejvýhodnější místo vybrán Lisabon. Z Mnichova tam nejprve posílali připravený program vzduchem, později kabelem a od roku 1990 se používal satelit. V dobách, kdy připravený materiál směřoval do Portugalska vzduchem, se často stával obětí **komunistických rušiček**. Ty se totiž snažily mařit nejen výsledné vysílání do Československa a ostatních komunistických států, ale také tuto „vnitropodnikovou“ komunikaci.

Do komunistického Československa také vysílaly rozhlasové stanice západních demokratických států, např. **Hlas Ameriky** z USA, **BBC** z Velké Británie, **Deutsche Welle** ze Spolkové republiky Německo, **Rádio Vatikán** a mnohé další. Také ony přinášely objektivní informace o událostech v Československu a ve světě a také ony pomáhaly udržet svobodného ducha československých občanů. Protože se však jednalo o oficiální instituce států, které s komunistickým Československem udržovaly oficiální diplomatické styky, musel tomu být uzpůsoben i charakter jejich práce a musely být mnohem zdrženlivější než RFE/RL.

Zahraniční rozhlasové stanice začal komunistický režim rušit již od samotného začátku vysílání. V lednu 1952 uložil Politický sekretariát ÚV KSČ Ministerstvu národní bezpečnosti úkol organizovat „obránná opatření proti nepřátelskému vysílání“. Ve stejné době vzniklo za spolupráce se sovětskými poradci v rámci Československého rozhlasu zvláštní oddělení „k rušení nepřátelské propagandy a pořadů, zaměřených proti našemu lidově demokratickému zřízení“. Rušení se provádělo pomocí zvláštních stanic, kterých bylo zpočátku vybudováno sedm, na středních a dlouhých vlnách bylo výlučně k rušení využíváno 18 vysílačů, 14 dalších vysílačů Československého rozhlasu pak rušilo programy západního rozhlasu v době, kdy samy nevysílaly program Čs. rozhlasu. K rušení programů na krátkých vlnách bylo vybudováno centrum na Petříně s 19 vysílači. Na rušení se však podílely i stanice v Sovětském svazu. **Rušení RFE/RL skončilo před Vánoce 1988** a tato skutečnost o rok později sehrála významnou roli v průběhu tzv. sametové revoluce, v jejímž důsledku komunistický režim v Československu padl.

Vysílání a osobnosti RFE

V roce 1950 bylo zahájeno přijímání zaměstnanců československého oddělení, které mělo vzniknout jako první z řady redakcí vysílajících do zemí střední a východní Evropy. Zaměstnanci se přijímali výhradně z řad politických exulantů a prvním ředitelem československého oddělení rozhlasové stanice Svobodná Evropa se stal známý demokratický novinář **Ferdinand Peroutka**.

České a slovenské vysílání Svobodné Evropy si vzalo za úkol vyvážit domácí sdělovací prostředky. Ve zprávách, komentářích, glosách a rozhovorech dodávalo informace z domova i ze zahraničí, které komunistický režim veřejnosti tajil nebo jež zkresloval, ať už se týkaly přítomnosti či minulosti. Z politických a ekonomických komentátorů vynikli **Ferdinand Peroutka**, **Pavel Tigrid**, **Miloš Vaněk** (alias Pravdomil Bašta), **František Vohryzka** (alias Josef Konopa), po roce 1968 **Sláva Volný**.

Do kulturních pořadů přispívali vynikající čeští spisovatelé, kteří odešli po komunistickém převratu do exilu: **Jan Čep**, **Egon Hostovský**, **Zdeněk Němeček**, **Ladislav Radimský**, dále skladatel **Karel Stelibský** (Praha je krásná...), filmový režisér **Josef Holman** (Modrý závoj), populární komik **Jára Kohout**, redaktorka hudebního vysílání **Rozina Jadrná Pokorná**. O náboženské pořady se starali doktor **Alexandr Heidler** (alias Otec Křišťan), Slovák doktor **Felix Mikula**, dále Mons. **Karel Fořt** (alias Otec Karel) a evangelický myslitel a humanista **Přemysl Pitter**. Svobodná Evropa se těšila také podpoře českých a slovenských exilových politiků: jejím prostřednictvím hovořili k národu **Petr Zenkl**, **Štefan Osuský**, **Alice Masaryková**, ale i další známé osobnosti: **Rafael Kubelík**, **Rudolf Firkušný** či **Marie Provazníková** (náčelnice Sokola). V roce 1968, po invazi vojsk Varšavské smlouvy do Československa, přišlo do československého oddělení mnoho čerstvých exulantů z domova.

Československé oddělení Rádia Svobodná Evropa mělo styk s posluchači po celou dobu své existence. Počátkem padesátých let to byli čerství uprchlíci, po zdokonalení železné opony však už jen ojedinělé dopisy posílané prostřednictvím zahraničních návštěvníků Československa. Situace se zlepšila v polovině šedesátých let, kdy režim začal povolovat svým občanům návštěvy příbuzných na Západě či turistické zájezdy. Jak se s blížícím se pražským jarem uvolňovala cenzura poštovních zásilek, přicházelo do redakce Svobodné Evropy stále víc dopisů z Československa. Posluchači dokonce její centrálu v Mnichově navštěvovali. Zvláště populární byly u české a slovenské mládeže odpolední hudební pořady **Roziny Jadrné Pokorné** a **Ludovíta Šebesty** (alias Ludo Dvorský). Po roce 1968 našly v Rádiu Svobodná Evropa uplatnění emigranti z řad populárních osobností: **Karel Kryl** (nejprve jako sportovní redaktor) nebo **Yvonne Přenosilová**.

K dramatické změně došlo v tomto směru v roce 1985, když československé oddělení zavedlo **telefonickou službu**. Posluchači mohli na záznamník, který se po dvou minutách s ohledem na jejich bezpečnost vypínal, telefonovat své názory, vzkazy a dotazy. Prostřednictvím tohoto zařízení došlo k čilému styku mezi Svobodnou Evropou a angažovanými zastánci lidských práv doma. Mezi prominentními osobnostmi, které promlouvaly prostřednictvím tohoto telefonického spojení na vlnách Svobodné Evropy k národu, byli pražský arcibiskup kardinál **František Tomášek** a dramatik **Václav Havel**.

Když před Vánoce 1988 skončilo rušení vysílání Svobodné Evropy, zintenzivnil se styk s domovem a vysílání hrálo významnou roli prostředníka mezi disidenty a národem. V létě 1989 přineslo padesátiminutový rozhovor s Václavem Havlem, právě propuštěným z vězení. V listopadu přímým přenosem vysílalo reportáž ze svatořečení Anežky České ve Vatikánu a přineslo první interview s kardinálem

Františkem Tomáškem o situaci katolické církve v Československu. Řediteli československého oddělení **Pavlu Pecháčkovi** se podařilo získat novinářské vízum a z Václavského náměstí vysílal **reportáž o událostech po 17. listopadu**. Svobodná Evropa tak informovala posluchače o tom, co se děje v Praze, v době, kdy oficiální média ještě převrat nevzala na vědomí. Pavel Pecháček byl sice po třech dnech z Československa vykázán, v jeho práci však pokračovali spolupracovníci Svobodné Evropy. Už v květnu 1990 otevřela Svobodná Evropa kancelář v Praze – slavnosti se zúčastnil i prezident Václav Havel a 1. srpna zahájila československá redakce své regulérní vysílání.

Po Ferdinandu Peroutkovi se ředitelem československého oddělení stal český novinář a nakladatel Julius Firt. Po něm nastoupil **Jaroslav Pecháček** (alias Pavel Borový), jehož nástupcem se stal po desíti letech Slovák **Samuel Belluš**. V roce 1989 se stal ředitelem **Pavel Pecháček**, pod jehož vedením se tato rozhlasová stanice v roce 1994 přestěhovala do Prahy.

Letákové akce RFE

Exil se pokusil v masovém měřítku ovlivnit mínění spoluobčanů ve vlasti spoluprací se západními rozhlasovými stanicemi, především s Rádiem Svobodná Evropa; v čele jeho československé redakce stál Ferdinand Peroutka. Nejen on, ale i jeho nadřízení z National Committee for a Free Europe (NCFE) přišli s myšlenkou **aktivizovat veřejnost** k odporu proti komunistickému režimu. Peroutka byl hluboce přesvědčen, že ve vlasti **existuje proti vládě KSČ opozice**, která se však nemůže prosadit vzhledem k nevybíravým prostředkům, jež režim proti každému nepřátelskému hlasu používá. „My vycházíme z předpokladu, že v zemi je opozice,“ řekl ve svém „talku“ z 27. března 1954. „Kdyby nebyla, všechny naše výzvy byly by směšné, mluvili bychom do prázdna. Opozice buď je, nebo není – opozice se nedá napodobit. Ale o to nemáme velkou starost: stačí číst vládní noviny, poslouchat na radiu projevy ministrů, vzpomenout na události po měnové reformě, kdy obrazy Stalina a Gottwalda náhle byly házeny z oken, abychom věděli, že v zemi existuje silná, široko daleko rozvětvená opozice, která zápasí s vládou o pojem slušného života a důstojné politiky.“

Události, na něž se ve své řeči Peroutka odvolával a k nimž v Československu došlo v červnu 1953, se zdály dávat mu za pravdu. Uvědomoval si, že opozice ve vlasti není organizovaná, že se jedná spíše o masy nespokojených lidí než o skutečnou „opozici“, která by mohla režimu ublížit. Pokládal tedy za nutné přispět nějakým způsobem k jejímu stmelení. Vedení Rádía Svobodná Evropa i Peroutkovi se vhodným prostředkem k organizování nespokojenců proti vládě KSČ zdálo být zasílání tištěných materiálů přes železnou oponu. Přistoupilo k němu v létě roku 1951, kdy zorganizovalo **balonovou akci s krycím jménem Winds of Freedom**. Spočívala ve vypouštění balonů s letáky obsahujícími necenzurované informace a pokyny pro boj proti komunismu. Na první, které přeletěly československé hranice z bavorského území, upozornilo československé vysílání RFE **14. srpna 1951**. Podle vysílačky vypustili její pracovníci v noci ze 13. na 14. srpna 1951 dva a půl tisíce balonů se dvěma a půl miliony letáků. Leták obsahoval i přehled vlnových délek západních rozhlasových stanic. Podle údajů československého Ministerstva vnitra se jeho orgánům podařilo zajistit jen asi 300 000 letáků; zbytek si rozebrali buď nálezci na čs. území, nebo se zničilo kvůli povětrnostním vlivům.

Druhá letáková akce Svobodné Evropy pro Československo dostala **krycí název Prospero** a došlo k ní v létě 1953. Reagovala na dělnické nepokoje, k nimž krátce předtím došlo v Německé demokratické republice, především však na vystoupení československé veřejnosti proti peněžní reformě v **červnu 1953**. Spontánní protesty proti komunistické politice proběhly prakticky na celém území republiky a exulantům dodaly naděje, že by doma mohlo dojít ke změně poměrů. Proto Výzkumná a publikační služba Svobodné Evropy (dříve divize Tisk Svobodné Evropy) připravila materiály s informacemi o obou událostech – v NDR i v ČSR, které opět doručila na československé území pomocí balonů. První přeletěly hranice v noci ze 13. na 14. července 1953, celkově pracovníci Svobodné Evropy vypustili 6 500 balonů se 12 miliony letáků.

Třetí akce, která dostala **krycí označení Veto**, měla větší ambice než jen informační. Chtěla přispět k organizování dalších nepokojů, obdobně jako k nim došlo v létě 1953. Proto její autoři přišli s myšlenkou Československé lidové opozice. Vedení Svobodné Evropy bylo vedeno představou, že když v československé veřejnosti vzbudí představu o existenci skutečné masové opozice vůči režimu, dodá jí odvahy a přiměje ji k vystoupení proti vládě KSČ. K zahájení akce využili rozhodnutí domácího režimu uspořádat

16. května 1954 volby do národních výborů. V Československu dosud k volbám do těchto orgánů nedošlo; od roku 1945, kdy se objevily v politickém životě, byly jen jmenovány a od roku 1948 leželo jejich obsazování výhradně v rukou komunistické strany. Po Stalinově a Gottwaldově smrti přicházely z Moskvy pokyny, aby také satelitní státy v Evropě učinily nějaké kroky k symbolické demokratizaci poměrů: volby do národních výborů měly být jedním z nich. V rámci **projektu Československá lidová opozice** zformulovalo vedení Svobodné Evropy deset požadavků, s nimiž měla „opozice“ vystoupit. Patřilo k nim:

- Odbory odborářům – Odboroví funkcionáři jsou odpovědní těm, kdo je zvolili.
- Více peněz, méně řečí – Za dnešní mzdy si občané koupí méně než před válkou. Je proto povinností závodů a úřadů zvýšit do konce října tohoto roku mzdy a platy.
- Dělník nepatří na řetěz – Zaměstnanci musí mít právo opustit svoje zaměstnání bez povolení závodu a odmítnout zaměstnání, které by jim vnucoval stát.
- Nesahat na volný čas – Správy závodů nesmějí prodlužovat pracovní dobu.
- Konec selské roboty – Rolníci mají právo vystupovat z JZD a nesmějí být pronásledováni za to, že vystoupili.
- Větší dodávky – menší úroda – Dodávky jsou dočasným zlem. Dokud však trvají, je třeba, aby místní národní výbory prosazovaly u ONV spravedlivý rozpis.
- Samospráva, ne úřad – Rady a zaměstnanci MNV [místních národních výborů] musí zastupovat skutečné zájmy obyvatelstva, jemuž jsou odpovědny.
- Zboží pro lid, ne pro Sověty – Režim je nutno přinutit, aby plnil své sliby a vyráběl více spotřebního zboží.
- Obnovit službu zákazníkům – Protože ústřední plánování a státní velkoobchod jen šíří zmatek, nechť se správci maloobchodních prodejen obrací o zboží přímo na továrny.
- Stavět pro rodiny, ne pro stát – Národní výbory musí vymáhat daleko více peněz na stavbu domů, než jim režim přidělí.

Aby československá veřejnost byla o „činnosti“ takto vytvářené lidové opozice informována, rozesílala Svobodná Evropa **od dubna 1954** do Československa pomocí balónů **statisíce letáků**, které měly ovlivnit veřejné mínění. Odesílání letáků s požadavky „lidové opozice“ nad československé území bylo vskutku masové a navázalo v distribuování tiskoviny nazvané *Svobodná Evropa*. Podle citované zprávy zadržely úřady v roce 1954 celkem 2 974 450 letáků, nejvíce v působnosti Krajské správy ministerstva vnitra v Plzni (1 351 246) a v roce 1955 (do května) 801 540 letáků, z toho nejvíce na Českobudějovicku (372 777).

Ferdinand Peroutka si od proběhlé akce hodně sliboval, ale třebaže deset požadavků Československé lidové opozice mluvilo většinou československých občanů z duše, **odezva na akci byla minimální** (zatčeno bylo 6 osob a na 3 bylo podáno trestní oznámení). Koncepce „lidové opozice“ měla i uvnitř Svobodné Evropy své odpůrce, kteří nevěřili v existenci latentní opozice v komunisty ovládané republice. Vývoj jim dal za pravdu v roce 1956, kdy se všechny naděje, že by se československý lid mohl vydat cestou statečných Maďarů a Poláků bojujících proti komunistické nadvládě, ukázaly být lichými. Celá akce proto byla na podzim toho roku zastavena. Od dubna 1954 do října 1956 vyšlo celkem 57 čísel časopisu *Svobodná Evropa/Slobodná Európa* v českém a slovenském jazyce a řada dalších neperiodických tiskovin. Jejich náklad byl obrovský: tiskoviny RSE uváděly, že do května 1955 dopravilo 180 000 balonů do Československa 90 milionů letáků, které vážily 180 000 tun.

BBC

BBC (British Broadcasting Corporation) provozuje rozhlasové a pak televizní vysílání ve Spojeném království od roku 1922 a do zahraničí začala vysílat už v roce 1932, nejprve v angličtině pro britská území v zámoří, později v klasické arabštině a pak i v dalších jazycích. V lednu 1939 jich bylo 6, v prosinci už 14. Vysílání do zahraničí bylo několikrát přejmenováno, nejpozději na současné **BBC World Service**. I když je vysílání do zahraničí jako součást BBC financováno grantem ministerstva zahraničí, který schvaluje parlament, nemá britská vláda vliv na obsah vysílání ani domácího, ani zahraničního, který je dán královskou chartou obnovovanou každých deset let.

Pravidelné vysílání v češtině (a později i ve slovenštině) z Londýna začalo 8. září 1939 a prvním mluvčím byl bývalý vyslanec Československa v Británii **Jan Masaryk**, který, mezi jiným, pronesl památná slova „Hodina zúčtování udeřila“. Během války byla vysílací doba postupně rozšiřována a diferencována. Relace tlumočily názory československé exilové vlády, podněcovaly k přímým akcím, přenášely kódovaná poselství domácímu odboji a parašutistům vyslaným z Británie. S poválečným ochlazením mezinárodních vztahů poslech zahraničního vysílání pokračoval, ovšem v menší míře než za války. Šest měsíců před únorem 1948 zjistilo Ministerstvo informací na základě celostátního průzkumu, že každý pátý občan poslouchal BBC. Na druhé straně „sovětské“ vysílačky hlásaly nepřetržitě od roku 1945 „mírovou“ propagandu a označovaly západní spojence za „válečné štváče“. Tento tón ještě zesílil v letech 1948 a 1949. Dne 24. dubna 1949 začal Sovětský svaz bez výstrahy rušit ruské vysílání BBC. V listopadu téhož roku to veřejně přiznal sovětský představitel Andrej Vyšinskij. Cílem bylo vymýtit, jak řekl, bezuzdné a pomlouvačné politické lži.

V roce 1952 pokrývalo **rušení** všechny země v Evropě pod vládou komunistů s výjimkou Jugoslávie. Bylo mnohem účinnější než nacistické. BBC se tomu snažila čelit jednak zlepšením kvality vysílaného signálu a jednak koordinací frekvencí s některými jinými rozhlasovými stanicemi v NATO. Na rozdíl od nacistické okupace v komunistické ČSR poslech zahraničního vysílání sám o sobě trestný nebyl, trestné bylo rozšiřování informací tímto poslechem získaných. Rušení příjmu českých a slovenských pořadů BBC začalo v únoru 1952 a s přestávkami trvalo do května 1979. Úplně přestalo až za Michaila Gorbačova v roce 1988.

Celková skladba i délka pořadů pochopitelně prodělaly mnoho změn. Významná úprava redakční práce Československého oddělení BBC nastala v květnu 1952, kdy týdenní jedenáctihodinová vysílací doba byla rozdělena na samostatná vysílání v češtině a slovenštině. V té době také začíná vysílání kurzu angličtiny s českými vysvětlivkami. Většina vysílací doby byla věnována **dennímu zpravodajství**, které bylo jen s menšími regionálními dodatky připravováno centrálně pro všechna jazyková oddělení. Zbývající část vyplňovaly přehledy tisku, aktuality, časové komentáře, zájmové rubriky, později zábavná hudba a soutěže pro posluchače. Vysílala se pro rozhlas zpracovaná díla britské i světové literatury, pásma a rozhlasové hry.

Po Helsinské konferenci v roce 1975 a po vzniku Charty 77 se postupně zvyšoval počet pořadů věnovaných vývoji událostí v Československu. Britské sdělovací prostředky projevovaly v té době rostoucí zájem o působení různých občanských iniciativ i o jejich pronásledování v celé střední a východní Evropě a referáty o tom byly vždy bezprostředně zaznamenány ve vysílání pro ČSSR. Když Václav Havel dostal 9. ledna 1989 anonymní dopis, v němž mu autor oznamoval, že na podporu činnosti Charty 77 „opět

zazáří jedna lidská pochodeň“, byl tím velmi zneklidněn. „Jelikož nemám jinou možnost,“ napsal, „jak neznámého odesilatele oslovit, aby od svého záměru upustil, požádal jsem zahraniční rádia o pomoc.“ V. Havel svou výzvu napsal a telefonicky sdělil do zahraničí 9. ledna 1989; téhož dne večer ji vysílaly rozhlasové stanice Svobodná Evropa, BBC a Hlas Ameriky.

Prvními pracovníky Československého oddělení BBC byli Češi a Slováci, kteří buď působili v Anglii ještě před německou okupací Československa, nebo tam po ní uprchli. Po válce se většinou vrátili do vlasti, i když někteří zůstali jako zaměstnanci BBC. Po jejich odchodu do důchodu je nahradili nově příchozí uprchlíci z komunistického Československa. Podmínkou zaměstnání byl hlas vhodný pro rozhlasové vysílání a dobrá znalost angličtiny a češtiny nebo slovenštiny. Při vysílání většinou užívali pseudonymy. Každý nový zaměstnanec prošel řadou proškolovacích kurzů, aby si osvojil zásady vysílání BBC. Implicitně k nim patřilo i heslo na znaku BBC: Nation Shall Speak Peace Into Nation (Národ národu ať hlásá mír).

Exilová nakladatelství

Formování vydavatelských aktivit poúnorového exilu znesnadňovaly jak poválečná ekonomická situace a politická nestabilita západoevropských zemí, tak i počáteční iluze exilu o rychlém zvratu poměrů u nás a brzkém návratu. Pozdější odchod exulantů do zámořských zemí neumožnil ani vytvoření nezbytné silné odběratelské základny. Struktura poúnorové exilové produkce je proto bližší předchozímu válečnému exilu (příležitostné edice při časopisech a sdruženích bez dlouhodobějšího programu a soukromé náklady) než období posrpnovému. Důvodná obava z kriminalizace jakéhokoliv kontaktu s exilem účinně bránila domácím nepublikujícím autorům poskytovat svá díla do zahraničí i pronikání exilových publikací do Československa. Izolace od domácí tvorby, teprve od poloviny 50. let sporadicky připomenuté posmrtnými tisky (František Halas, Jaroslav Durych, Jan Zahradníček) spolu s absencí výrazných literárních děl (těžiště literární tvorby tohoto období zůstává v časopisech) omezovaly význam většiny exilových nakladatelských aktivit 50. a 60. let na vzdorné gesto potvrzení existence svobodné tvorby.

Po prvních improvizovaných pokusech z roku 1949 (pařížské Knihnice Svobodného zítřka a Svazky úvah a studií) poskytla exilové tvorbě základnu krajanská vydavatelství v různých zemích, mj. česko-francouzská edice **Rencontres** (1950–1959) Jaroslava Trnky v Paříži, **Kruh přátel československé knihy** (1952–1953) Antonína Nehasila v Chicagu a zejména edice **Bohemica Viennensia** (1954–1957) Karla Matala-Polana ve Vídni, již plně věnovaná současné exilové básnické, esejistické a prozaické tvorbě. Jen zlomek programu realizovalo nakladatelství **Editions Sokolova** (1952–1956) v Paříži, které založila s kruhem spolupracovníků časopisu *Skutečnost* studentka ženevské univerzity Meda Sokolová s cílem vydávat jak původní českou a slovenskou, tak i anglickou a francouzskou literaturu, seznamující západní veřejnost s českou kulturou. Nejvýraznější vydavatelská osobnost 50. let, iniciátor a organizátor exilových kulturních aktivit, básník, prozaik a překladatel **Robert Vlach** po autorské i redakční spolupráci na **Edici satiry** (1952–1954), kterou anonymně v Londýně vydával Stanislav Brzobohatý, založil ve Stockholmu nejprve básnickou **Knihnici lyriky** (1953–1955). Zaštitěn sdružením Česká kulturní rada v zahraničí, jehož vznik v roce 1953 sám inicioval, rozvinul roku 1955 ve Švédsku na subskripčním principu edici **Sklizeň svobodné tvorby** (1955–1966), jejíž distribuci (předpokládal 300 subskribentů při nákladu 500 výtisků) měla zajišťovat síť spolupracovníků v různých zemích. Edice v prvních letech (vycházela ve Stockholmu, pak v Lundu) soustředila s výjimkou Egona Hostovského a Ferdinanda Peroutky všechny významnější exilové autory. Pokles odbytu, prohloubený Vlachovým odchodem do USA roku 1958 a jeho sporem se jmenovcem a vydavatelem edice *Sklizeň* (1954–1964) v Hamburku Antonínem Vlachem, řešil vydavatel koprodukcemi s **Křesťanskou akademií v Římě** a mnichovskými edicemi **Kamenný erb** (1953–1961) a **Lucernička** (1953–1962) redaktora Svobodné Evropy Antonína Kratochvila. Jejich vydavatel také edici v letech 1969–1975 obnovil. Jedinou trvalou ediční základnu poúnorového exilu vytvořila katolická **Křesťanská akademie v Římě**. Kromě základních náboženských děl a církevních dokumentů soustředila v edicích *Studium* (od 1951) a *Vigilie* (od 1953) v redakci filozofa a teologa Karla Vrány původní i přeloženou esejistiku, křesťanskou filozofii a převážně původní beletrii. Koncem 60. let je doplnila bohemikální hagiografická edice *Sůl země* (1967–1989). V USA, kam se postupně přesouvaly ediční aktivity poúnorového exilu, působilo nakladatelství **Moravian Library** (1955–1958), které v New Yorku založil bývalý filmový producent Ladislav Kolda. Těžiště významu publikační činnosti Společnosti pro vědu a umění, která zahájila činnost z podnětu Václava Hlavatého a Jaroslava Němce roku 1958 ve

Washingtonu, je v časopisu *Proměny*, nikoliv v nesoustavné a nevyrovnané knižní produkci. Poměrně bohatá ediční činnost **Universum Press** (1959–1966) v New Yorku a **Universum Sokol Publications** (1968–1985) v Perth Amboy, kterou spolu s časopiseckou produkcí řídil typograf, vydavatel a redaktor Frank Švehla, přinášela v širokém spektru tituly od vrcholů české exilové tvorby přes závažná vzpomínková svědectví až k příležitostným titulům. Jen příspěvkem k politickým dějinám exilu zůstaly drobné rozptýlené edice politické publicistiky (Národ a politika Vojtěcha Vojře, Časové epistoly Františka Klátily, Etapa Sdružení čs. exulantů v Chicagu, Čin Miloslava Jana Broučka aj.). Styl budoucí exilové ediční práce předjala **Edice Svědectví** (1956–1972, red. Pavel Tigrid) vydávaná příležitostně spolu s časopisem zprvu v New Yorku, pak v Paříži. Akcentujíc esejistiku a politickou publicistiku, rozšiřovala horizont zájmu o domácí problematiku a tvorbu i o protirežimní hnutí v dalších zemích.

Ekonomické, sociální i politické podmínky, do nichž vstupoval exil po srpnu 1968 (prosperita a zprvu vstřícně naladěné veřejné mínění v cílových zemích), se výrazně lišily od podmínek exilu poúnorového. **Nakladatelství posrpnového exilu**, konstituující se od roku 1971 zpravidla na principu **čtenářských klubů s připraveným edičním plánem**, se tak zprvu obracela k poměrně široké odběratelské základně. Zlepšující se komunikační možnosti integrujícího se světa umožňovaly udržovat kontakty s potenciálními odběrateli v různých zemích (jednotlivá nakladatelství jich evidovala 300–3000), takže místo působení nehrálo rozhodující roli. Nové reprodukční techniky zjednodušující výrobu, skladování a přenos sazby umožňovaly nejen operativní dotisky, ale i rozšíření produkce o reprinty starších rozebraných, nedostupných nebo v Československu prohibičních prací, případně o kolibří mutace pro tajnou distribuci do Československa. Průměrné náklady se pohybovaly mezi 1 000–2 000 výtisky (oproti zhruba 500 v 50. a 60. letech), několikrát vydání atraktivních titulů, zejména některých memoárů, umožňovala i finanční zisk. V edičních programech zprvu převažovala díla připravená původně pro domácí nakladatelství, nová publicistika i beletrie posrpnových exulantů a reedice děl v Československu prohibičních autorů (současných i starších), publikační nabídka nových nakladatelství však rychle prolomila i počáteční skepsi či averzi tvůrců poúnorového exilu, z nichž některé podnítila k nové tvorbě. Nebezpečí opětového uzavření produkce do exilové diaspory s perspektivou jejího pozvolného vyhasínání odvrátil otevřený vstup současné domácí nepseudonymní tvorby do edičních programů v polovině 70. let. Postupně rozšiřovanou spoluprací mezi formujícími se domácími **samizdatovými aktivitami** a exilovými nakladatelstvími nepřerušily ani pokusy československého režimu o kriminalizaci kontaktů s exilem, vzhledem k odlišné mezinárodní situaci méně účinné než po únoru 1948. Alternativní publikační možnost, kterou exilová nakladatelství nabídla, tak i při jejich kvantitativně zanedbatelném podílu na knižní produkci účinně rozrušovala ediční monopol domácí direktivně řízené nakladatelské sítě. Pokračující nepatrný podíl slovenských autorů a editorů ve formálně „československých“ edičních aktivitách současně předjímal budoucí odlišnou cestu obou národních společenství.

Obecně sdílený program „vydávat současnou (jenom zcela výjimečně starší) českou a slovenskou literaturu, již československá nakladatelství doma vydávat nechtějí (nebo přesněji řečeno nemohou) buď proto, že autoři žijí za hranicemi, nebo ačkoliv žijí doma, píší tak, že vydat jejich díla je možné pouze za hranicemi“ formulovalo a nejmórazněji naplňovalo nakladatelství **Sixty-Eight Publishers** (1971–1994) založené v Torontu **Zdenou Škvoreckou-Salivarovou**. Těžíc z profesionální zdatnosti spoluzakladatele, anglisty a překladatele Josefa Škvoreckého, nakladatelství přineslo převážně v jeho redakci či za spolupráce Jaroslavy Blažkové, Antonína Brouska, Jaroslava Strnada aj. reprezentativní výběr exilové i samizdatové prózy, poezie a literatury faktu (zvláště zaměřené na memoáry), doplněný aktuálními cizojazyčnými bohemiky.

Současně vzniklé nakladatelství **Index** (1971–1990), které s okruhem spolupracovníků v Kolíně nad Rýnem řídil politolog a publicista **Adolf Müller** (zprvu s novinářem a překladatelem Bedřichem Utitzem), spjaté zejména s iniciativami bývalých reformních komunistů, akcentovalo kromě exilové i domácí beletrie především aktuální politickou publicistiku k širší problematice tehdejšího sovětského bloku, po roce 1977 též k aktivitám Charty 77, a dále překlady beletristických, publicistických i vzpomínkových děl disidentů, exulantů a obětí stalinských represí. Konzervativněji

orientovaný program nakladatelství **Konfrontace** (1973–1986), které založil v Curychu autor literatury faktu **Petr Pašek**, s širokou škálou původní exilové tvorby, překladů (*Souostroví Gulag* Alexandra Solženicyna) a značným podílem reprintů (díla Pavla Eisnera) formoval v 70. letech zejména prozaik a redaktor Jaroslav Strnad, od roku 1978 oddechovým čtivem s dominantou vlastní tvorby Vladimír Škutina, kmenový spolupracovník dalších curyšských vydavatelství **Magazín** (1979–1984) a **Polygon** (1982–1990) i nástupnického nakladatelství **Konfrontace Cramerius** (1985–1990) v Affoltern am Albis. Předčasný zánik a minimální podíl domácí tvorby na edičním programu spojuje Konfrontaci s prvním posrpnovým exilovým nakladatelstvím **CCC Books** v Mnichově (1971–1974) s mutacemi CCC Haarlem v Holandsku (1975–1978) a **Freie Presse Agentur** – Edice Archa (1976–1984) postupně v Mnichově, Wurmansquicku a Eggenfeldenu. Založili je novinář Richard Belcredi, nakladatelský redaktor Karel Friedrich a výtvarník a publicista Jaroslav Kučera, pokračoval novinář, prozaik a hudebník Josef Staněk a nakonec je řídil jen Jaroslav Kučera. Vydávalo především publicistiku a prózu redaktorů nakladatelství a jejich generačních druhů, rozšířenou záhy i o tvorbu příslušníků pounorového exilu a původní i přeloženou protikomunistickou literaturu faktu.

Nadprodukcí exilové i domácí poezie bez kvalitativního výběru absorbovalo specializované nakladatelství **PmD – Poezie mimo domov** (později též *Obrys/Kontur* – PmD, 1975–1990), které v Mnichově vedl básník Daniel Strož. Další kulturní aktivity (výstavy, setkání) provázely drobné básnické **edice Akt** (1974–1977) Jaroslava Shillinga a Lucie Radové ve švýcarském Gelterkinden a **Framar Publishers** (1975–1988) Jiřiny Fuchsové v Los Angeles (USA).

Rozšiřující se nabídka rukopisů, syčená zejména postupným propojováním samizdatových a exilových aktivit i stálými odchody výrazných osobností do exilu, umožnila vznik edic zaměřených na vybrané čtenářské okruhy. **Edice Arkýř** (1980–1989) Karla Jadrného v Mnichově soustředila pečlivě edičně připravené a kvalitně tištěné komentované soubory veršů, esejů a uměnovědných studií. Především adresátu mimo české prostředí směřoval knižní tvorbu, přidruženou k periodiku *Revue K*, básník a výtvarník Jiří Kolář v Paříži. Cizojazyčné výtvarné monografie doplnila série rozmnožených textů **Edice K** (1987–1999, red. Lubomír Martínek) v češtině a bibliofilská vícejazyčná **Defektní řada/Collection défectueuse** (1988–1989), založená na výtvarném účinku nepřesných soutisků barev. Edici politických a historických studií **Edice Národní politiky** (1984–1989) v Mnichově při stejnojmenném měsíčníku založil vydavatel českých exilových časopisů Miloš Svoboda, po jeho smrti v ní pokračoval redaktor Svobodné Evropy Jaroslav Dresler.

Pokračující produkci **Křesťanské akademie v Římě** – jediného pounorového vydavatelského střediska českého exilu, které pokračovalo i v 70. a 80. letech – doplnily další katolické aktivity. Neortodoxní katolická organizace **Opus Bonum** (působila od roku 1972 ve Frankfurtu nad Mohanem, od 1979 v Mnichově z iniciativy benediktina Anastáze Opaska a teologa Vladimíra Neuwirtha), proslulá zejména organizací diskusních setkání ke kontroverzním otázkám exilu ve Frankenu, vydala v letech 1975–1988 v úzké součinnosti se samizdatovými aktivitami původní i přeloženou filozofickou a historickou literaturu i beletrii. Jen několika tituly doplnily v 80. letech katolickou produkci mnichovské **edice Speranza** (inicioval Karel Mácha) a **Kruh přátel českého baroka** (Antonín Kratochvíl) a protireformní katolická **edice Stojanov** (ekonom František Pindřák) v holandském Rotterdamu.

Příležitostně finanční dotace Společnosti pro vědy a umění a dalších organizací exilovým nakladatelstvím doplnily od počátku 80. let subvence Nadace Charty 77 k podpoře rukopisů napsaných v Československu. Neoficiální agenturní spojení mezi domovem a exilem zprostředkovalo vedle dalších, mj. i publikačních aktivit od roku 1986 **Československé dokumentační středisko nezávislé literatury**, jehož činnost zprvu v Hannoveru, později v Scheinfeldu Schwarzenbergu (SRN) organizoval historik Vilém Prečan. Na rozšiřující se komunikaci s domovem, finanční podpoře tajného dovozu literatury do Československa a na poptávce po rozebraných titulech exilových nakladatelství postavilo svůj program nakladatelství **Rozmluvy** (1982–1989), které ve Velké Británii (v Londýně, od 1985 v Purley) řídil zprvu se stejnojmennou revuí publicista, překladatel a politolog katolické orientace Alexander Tomský. Kromě vybrané původní exilové i samizdatové esejistiky a beletrie se zaměřilo především na reprinty domácích cenzurovaných titulů a na nová vydání (vesměs reprinty) exilových bestsellerů.

Svědectví

Dne **28. října 1956** vyšlo v New Yorku první číslo exilového časopisu *Svědectví*. Čtvrtletník pro politiku a kulturu, jak bylo periodikum v podtitulu nazváno, založila redakční rada, jejímiž členy byli Vilém Brzorád, Radomír Luža, Jiří Horák, Mojmír Povolný, Josef Jonáš, Jiří Kármel, Jan M. Kolár a Emil Kovtun. Později se na její práci podíleli také Jan Čep, Jiří Kovtun, Vladimír Peška, Jan Starý či Josef Ševčík. Redaktorem se na dlouhých čtyřiatřicet let stal **Pavel Tigrid**, publicista se značnými žurnalistickými zkušenostmi. Za války pracoval pro rádio BBC a po válce řídil týdeník *Obzory*. Po únorovém převzetí moci KSČ odešel do exilu a v roce 1951 se po založení Svobodné Evropy stal do listopadu 1952 jejím programovým ředitelem. V roce 1960 se redakce *Svědectví* přestěhovala do Paříže, kde zůstala až do roku 1990. Časopis se tak stal důstojným, byť skromnějším souputníkem polského exilového měsíčníku *Kultura*, který řídil ve francouzské metropoli Jerzy Giedroyc.

Nový exilový časopis se přihlásil k tzv. gradualistické koncepci, reagující na postupné uvolňování mezinárodního napětí a neúspěch maďarského povstání. Podle představ Pavla Tigrida, který tento pragmatický přístup popsal v knize *Marx na Hradčanech*, již nemělo za dané situace násilné řešení nadějí na úspěch. Navrhoval proto vnímat komunistickou moc jako dynamickou, proměnnou a vystavenou vnitřním společenským změnám. V této souvislosti *Svědectví* neodmítalo případný kritický rozhovor s reformně orientovanými členy komunistické strany, neboť jej vnímalo jako cestu k překonání stalinistické praxe. I z tohoto důvodu se časopis zaměřoval i na čtenáře z nově nastupujících generací v Československu, kam byla část nákladu zasílána. Již první číslo, které vyšlo v nákladu tisíc kusů, vyvolalo v exilovém prostředí velkou pozornost. Redakce časopisu se v následujících letech stala opakovaně předmětem kritiky pro svůj údajně kompromisní postoj. Například v únoru 1962 popsal Výbor svobodného Československa ve Washingtonu ve svém oběžníku koncepci časopisu jako neospravedlnitelné přijetí sovětské teorie o mírové koexistenci států s odlišnými politickými systémy.

Ohlas získalo *Svědectví* také u představitelů komunistického režimu v Československu. Dokládají to mimo jiné články v *Rudém právu*, v nichž bylo opakovaně označeno za protistátní tiskovinu. Vedle tradičních verbálních útoků se činnost pařížské redakce stala předmětem trvalého zájmu **komunistické rozvědky**. Ta využívala vedle tajných odposlechů také řadu svých agentů, mezi nimiž měl výjimečné postavení ředitel vídeňské kanceláře Svobodné Evropy Ivo Šafář, který zprostředkoval pod kontrolou Státní bezpečnosti rozesílání časopisu do Československa. V roce **1967** proběhl v **Praze soudní proces**, v němž byl Pavel Tigrid v nepřítomnosti odsouzen na čtrnáct let nepodmíněně. Spolu s ním byl odsouzen k pěti letům odnětí svobody nepodmíněně také pražský dopisovatel *Svědectví* spisovatel **Jan Beneš**. Z vězení byl propuštěn v květnu 1968, kdy mu odstupující prezident Antonín Novotný udělil amnestii. Během pražského jara přestal časopis vycházet; hlavním důvodem byla vedle zrušení cenzury obava redakce, aby nebyly případné kritické články zneužívány k nátlaku proti domácímu reformnímu proudu. Krátkodobé uvolnění napomohlo navázat nové osobní kontakty s domovem, které se zužitkovaly v následujícím období. Jedním z návštěvníků pařížské redakce *Svědectví* byl například Václav Havel.

Po srpnové okupaci začalo *Svědectví* opět vycházet a na jeho stránkách dostávali prostor reprezentanti reformního hnutí, kteří odešli do exilu. Do časopisu přispívali také ve stále větší míře **autoři přímo z Československa**. Byly zde publikovány politologické a historické studie, komentáře, rozhovory, diskusní příspěvky, literární texty, bibliografické přehledy a po vzniku Charty 77 také její dokumenty. Na podzim 1977 byl za spolupráci s exilovými časopisy (včetně *Svědectví*) odsouzen ke třem letům

odnětí svobody nepodmíněně signatář Charty 77 publicista **Jiří Lederer**. Na přelomu sedmdesátých a osmdesátých let se spolupráce *Svědectví* s domácím opozičním hnutím prohloubila; obsah dvou čísel (59 a 62) byl v tomto období dokonce připraven přímo v Praze. V roce 1981 byl pracovníky StB zadržen kempinkový vůz s exilovou literaturou vypravený do Československa Janem Kavanem z podnětu Pavla Tigrida a Jiřího Pelikána. Na základě nalezeného seznamu odběratelů *Svědectví* byla následně zadržena řada signatářů Charty 77, z nichž někteří strávili ve vazbě několik měsíců. V květnu 1984 se Pavel Tigrid po dlouhodobých osobních neshodách rozhodl ukončit spolupráci s dosavadními členy redakční rady a dále řídit časopis ve spolupráci s anonymní radou (jejímiž členy byli zřejmě mj. Ilja Kuneš, Jan Otava či Jacques Rupnik).

Časopis byl rovněž vydáván ve zmenšeném, kapesním formátu a zásadní články vycházely v osmdesátých letech jako samostatná čísla pod názvem *Výběr ze Svědectví*. Reprint prvních devíti ročníků časopisu vydalo exilové nakladatelství *Dialog* ve Frankfurtu nad Mohanem. Vedle časopisu vznikla od počátku navíc **knižní Edice Svědectví**, v níž do roku 1972 vyšlo celkem třináct samostatných svazků. V druhé polovině osmdesátých let se *Svědectví* stalo zřejmě **nejčtenějším exilovým časopisem v domácím prostředí**. Potvrzuje to náklad posledního předlistopadového čísla: z jednadvaceti tisíc kusů putovalo do Československa patnáct tisíc výtisků. V roce 1990 vyšlo *Svědectví* poprvé zcela legálně; první pražské dvojčíslo přineslo zásadní příspěvky z minulých čísel. Na počátku devadesátých let vyšla ještě tři monotematická čísla a v roce 1992 se posledním, třiadevadesátým číslem historie nejvýznamnějšího exilového časopisu definitivně uzavřela.

Studie

Časopis *Studie* byl založen roku 1958 z iniciativy prof. Karla Vrány a spoluprací Mons. Františka Plannera jako tiskový orgán české **Křesťanské akademie v Římě**, a to vedle už vycházejícího měsíčníku *Nový život*. Původním účelem *Studií* bylo umožnit publikaci obsažnějších česky psaných studií a článků, které se pro svůj rozměr nevešly do *Nového života*. *Studie* tak začaly vycházet nepravidelně jako cyklostylovaný občasník až do roku 1966. Do té doby byl jejich redaktorem **Karel Vrána**, který v osmi letech vydal dvanáct čísel. V roce 1965 přišel do Říma kardinál Beran, který se o tento časopis zajímal do té míry, že umožnil jeho pravidelné vydávání tiskem čtyřikrát do roka. Prof. Vrána, který bydlel i pracoval mimo Řím, požádal tenkrát **Karla Skalického**, aby se ujal redakce. Skalický nabídku přijal a byl pověřen funkcí hlavního redaktora. V prvních dvou letech mu z Londýna pomáhal básník Ivan Jelínek.

Časopis byl v té době veden tak, aby odrážel pokoncilové teologicko-filozofické vření v katolické církvi. V polovině 70. let se však začaly pocíťovat meze tohoto příliš akademického zaměření a požadovala se větší angažovanost směrem k českému národu a církvi. Proto na symposiu Křesťanské akademie v Brixenu roku 1976 převládl názor, aby *Studie* vycházely už ne čtyřikrát, ale šestkrát ročně a věnovaly pozornost i hospodářským, společenským a politickým problémům.

V roce 1977 se začalo s pomocí Jaroslava Pecháčka a později Antonína Kratochvíla s touto novou linií. *Studie* se otevřely dokumentaci a teoretické reflexi nově ustanovené občanské iniciativy Charty 77, což mělo za následek vlnu kritiky jak ze strany komunistického režimu, tak ze strany představitelů disentu, kteří se při této otevřenosti obávali přílišného „levičáctví“. To donutilo Skalického, aby jasně formuloval svou linii, což učinil v druhé polovině února 1979, kdy napsal Nástin ideové linie *Studií*. Ta byla schválena na schůzi širší redakční rady v římském Nepomucenu 4. března 1979. Kritiky ovšem neustaly.

Vytyčená linie však byla schválena na plenárním sjezdu Křesťanské akademie v Brixenu (1981), potvrzena na sjezdu v Tridentu (1982) a znovu na sjezdu ve Veroně (1983). Aby se účinněji čelilo kritice, ustavila se úzká redakční rada ve složení Mons. Josef Benáček, P. Josef Koláček S. J., P. Václav Steiner a prof. Karel Skalický jako hlavní redaktor. V duchu linie vytyčené v Nástinu a uveřejněné v č. 132/1990 *Studií* byl tento časopis veden až do roku 1990 včetně, kdy jeho vydávání ustalo z důvodů změněné politické situace.

Proměny

Čtvrtletník **Společnosti pro vědy a umění (SVU)** byl založen v USA roku 1964 (vydáván byl do konce roku 1991 a celkem vyšlo 28 ročníků). Jeho posláním bylo informovat české a slovenské čtenáře ve světě o dění v české a slovenské kultuře, přinášet výsledky vědecké a umělecké práce v zahraničí a propagovat českou a slovenskou kulturu ve světě. Časopis poskytoval prostor i autorům z Československa, kteří se v komunistickém režimu nemohli svobodně vyjadřovat a publikovat. Přinášel studie, eseje, polemiky, ukázky z poezie i beletrie, recenze a zprávy o kulturních událostech doma i v exilu. Byl rozšiřován i mimo členskou základnu SVU mezi českými a slovenskými krajany ve Spojených státech, Kanadě, Evropě i Austrálii. V 80. letech se dařilo dopravovat *Proměny* různými cestami i do Československa. Rozsah vzrostl z původních 64 stránek na 128 a v posledním desetiletí, kdy *Proměny* přinášely i hodnotné ilustrace, se rozsah jednotlivých čísel rozšířil až na 192 stránek.

Prvním redaktorem (1964–1970) byl **Ladislav Radimský** (pseudonym Petr Den), jemuž se podařilo získávat příspěvky od známých exilových vědců, umělců i politiků (J. Hlavatý, R. Kubelík, R. Firkušný, E. Hostovský, Jan Čep, I. Jelínek, F. Listopad, A. Procházka, L. Feierabend, J. Lettrich, J. Slávik, F. Peroutka, J. Urzidil, M. Součková, O. Valeská). V roce 1971 převzal řízení časopisu **Jiří Škvor** (básnickým jménem Pavel Javor). K autorskému jádru přibyla jména jako J. W. Brügel, J. M. Čapek, R. Jakobson, E. Kohák, K. Skalický, V. Kusín, A. Selucký, J. Škvorecký, I. Pfaff, M. Povolný, R. Preisner aj. Od roku 1979 řídil *Proměny* **Ladislav Matějka**, slavista na univerzitě v Ann Arbor. Okruh přispěvatelů se v té době rozšířil zejména o autory žijící v Československu jako V. Černý, J. Gruša, V. Havel, J. Chaloupecký, J. Seifert; z Paříže přispíval J. Kolář.

Od roku 1982 až do zastavení časopisu na konci roku 1991 byl řídícím redaktorem **Karel Hrubý**, sociolog působící v Basileji. *Proměny* se tiskly u Zdeny Škvorecké-Salivarové v Torontě. Na stránkách časopisu se v té době častěji objevují jména autorů posrpnové exulantské vlny jako V. Bělohradský, K. Chvatík, J. M. Lochman, A. Měšťan, J. Mlynářík, T. Strauss, M. Vaněk; zesílila spolupráce domácích českých a slovenských autorů, kteří do *Proměn* posílali své příspěvky (většinou prostřednictvím Prečanova Dokumentačního střediska v Scheinfeldu): z básníků J. Hauková, J. Skácel, J. Vladislav, filozofové V. Benda, L. Hejdánek, B. Komárková, M. Machovec, Z. Neubauer, R. Palouš, P. Rezek, z historiků zde byli zastoupeni J. Křen, J. Mezník, F. Šamalík, F. Kautman, J. Jablonický, ze sociologů a politologů M. Kusý, J. Kohout, M. Šimečka, J. Šiklová, z kritiků vedle J. Chaloupeckého O. Sus, M. Jungmann, S. Machonin, z literátů V. Havel, B. Hrabal, E. Kantůrková, K. Pecka, H. Ponická, D. Tatarka, L. Vaculík a mnoho jiných.

Většina čísel měla smíšený charakter (vědecké stati, ukázky z literární tvorby, kritické marginálie ap.), některá čísla však byla monotematická, např. padesátému výročí Československé republiky bylo věnováno jedno číslo v roce 1968; v roce 1970 se vzpomnělo na 300. výročí úmrtí J. A. Komenského; k 10. výročí smrti Jana Patočky vyšel sborník věnovaný jeho myšlení a dílu (čís. 1/1987). Také přednášky Evropských konferencí SVU, které se konaly ve Švýcarsku, byly zachyceny v samostatných číslech: filozofie českých a slovenských dějin (Interlaken, 1976), Masarykův humanitní odkaz (Interlaken 1980), My v Evropě – Evropa v nás (Bern-Gurten, 1983), Ohrožené dědictví střední Evropy (Thun, 1985). V *Proměnách* se také na podnět chartistů konala diskuse mezi domovem a exilem (č. 2/1987). Zejména poslední léta před listopadem 1989 a ještě dva roky po něm byly stránky *Proměn* plodným setkáním domácí a exilové kultury, která přes rozdílnost podmínek a prostředí byla svým duchem stále jednotná.

Listy

Dvoutměsíčník *Listy* založil v roce 1971 Jiří Pelikán. V letech 1971 až 1989 vycházely v Římě, od roku 1990 jsou vydávány v Praze. Představují nejdéle trvající periodikum založené v exilu.

Svým názvem a zaměřením navazovaly *Listy* na tradici *Literárních novin*, *Reportéra*, *Politiky*, *Kulturného života*, *Smeny*, *Zitřka* a dalších českých a slovenských periodik úředně zastavených na přelomu 60. a 70. let. V letech exilu nesly podtitul „časopis československé socialistické opozice“. Vymezovaly se tak jako časopis tzv. třetí, tj. **posrpnové emigrace**, zahrnující převážně reformní komunisty. Tuto část československého exilu po řadu let spojovalo úsilí o přeměnu socialismu moskevského typu v demokratický socialismus, představa sdílená jak reformními kruhy v zemích sovětského bloku, tak většinou levicových západoevropských stran. Přes toto vymezení zahrnovaly *Listy* širší názorové spektrum, a naplnily tak své výchozí předsevzetí „zveřejňovat i protichůdné názory bez jakéhokoli známkování“.

Stejně programový a v praxi naplněný byl záměr *Listů* nestát se dalším časopisem Čechů a Slováků v zahraničí, ale tiskovinou, která bude především reflektovat poměry v normalizované vlasti a **bude určena zejména čtenářům v Československu**. V průběhu několika let zde již převládaly autorské materiály přicházející z domova. Doplněvaly je informace o opozičním hnutí v ostatních zemích sovětského bloku a podrobné zprávy o nových myšlenkových proudech v zahraničí.

Nejrůznějšími cestami, zahrnujícími jak důmyslné hromadné dopravování *Listů* do ČSSR, tak i např. vkládání jednotlivých čísel do vlaků směřujících do Československa, dostávaly se *Listy* ve stovkách a někdy i tisících exemplářů domácím čtenářům. Dělo se tak za výrazného přispění mladých aktivistů, zejména studentů ze západoevropských zemí. Protože každý z výtisků byl pak půjčován dalším a dalším československým zájemcům, lze střízlivě odhadovat počet jejich stabilních čtenářů na sedm až deset tisíc. Této, normalizačně chápané, „ideové diverzi“ věnovala stálou pozornost Státní bezpečnost. Materiály StB týkající se *Listů* a jejich vydavatele Jiřího Pelikána představují dnes významnou položku československých archivních fondů. Nechybějí zde ani doklady o provokacích tehdejší zahraniční rozvědky, zprávy o *Listech* zabavených při domovních prohlídkách a soudní rozsudky vynášené nad občany, kteří *Listy* rozšiřovali.

Vydávání exilového časopisu v Římě, kde tehdy nebyl jediný sazeč ovládající češtinu, znamenalo práci neobyčejně obtížnou i nákladnou, hrazenou z prostředků sympatizujících jednotlivců a nevládních organizací. Od svého počátku a přes mnohé těžkosti *Listy* vycházely zcela pravidelně, jejich obsah se stále víc přibližoval problémům domova a rozsah časopisu se zvýšil z původních čtyřiceti na osmdesát stránek. Již ve druhém desetiletí existence *Listů* byla vždy uprostřed roku věnována mimořádná pozornost i rozsah domácí literární tvorby podle výběru pořádaného A. J. Liehmem. Tyto soubory, nazvané *Čtení na léto*, dokumentovaly skutečnost, že vedle oficiální československé literatury existuje také hodnotná svobodná tvorba. Od roku 1973 byla vydávána cizojazyčná verze *Listů*, která německou a zanedlouho také francouzskou, italskou a skandinávskou veřejnost informovala o československé demokratické opozici.

Dvacet exilových ročníků *Listů* představuje nezastupitelný pramen ke dvěma závěrečným desetiletím československé protitotalitní rezistence. Mnohé ze zpráv a analytických článků uveřejněných v *Listech* byly věnovány skutečnostem jinde nezaznamenaným a zapomínaným, přestože významně dokreslují tehdejší dobu. Značná pozornost byla např. věnována perzekuci, již totalitní režim postihoval opoziční

aktivity. Od roku 1977 zde také byla podrobně zaznamenávána činnost Charty 77 a hlavní dokumenty, které vydala, následně také zprávy Výboru na podporu nespravedlivě stíhaných, včetně podrobností o trestním stíhání členů této iniciativy.

Opus Bonum

Katolická laická organizace Opus Bonum byla založena v roce 1972 ve **Frankfurtu nad Mohanem**. Jejím iniciátorem byl křesťanský filozof **Vladimír Neuwirth**. Pod předsednictvím břevnovského arciepiskopa **Anastáze Opaska** navazovala na dílo katolického myslitele a vydavatele Josefa Floriána. Počátkem 70. let uspořádalo sdružení v obci Hünfeld u Fuldy v Badensku-Würtenbersku několik tzv. **akademických týdnů**, věnovaných tématům křesťanské filozofie. Od roku 1972 pořádalo Opus Bonum každoročně o svatodušních svátcích v dolnobavorském klášteře Rohr **setkání mládeže** věnované tématům jak z českých dějin, tak i ze současnosti (např. Charta 77).

K výraznému zintenzivnění činnosti došlo v letech 1976–1990, kdy se stal jednatelem organizace **Richard Belcredi**. K aktivním členům a spolupracovníkům Opus Bonum patřily od té doby významné osobnosti českého exilu jako Pavel Tigrid, Ivan Medek, Karel Skalický, Petr Kolář, Karel Kryl, Milan Schulz, Antonín Měšťan, Jiří Lederer, Vilém Prečan, Vladimír Blažek, Vladislav Krtíl, Ivana Schustrová, Milan Kubes a další. Od roku 1976 pořádalo sdružení každým rokem v severobavorském Frankenu **ce-loxilová setkání**, věnovaná převážně politickým a aktuálním tématům (např. Únor 1948 očima vítězů a poražených, Charta 77, Češi a Slováci, Česko-polské vztahy, *Svědectví* Pavla Tigrida, Problematika mladé generace, Současná kultura apod.). Tato setkání byla otevřena všem bez ohledu na náboženské, filozofické či politické přesvědčení. Referáty a příspěvky zasílali do Frankenu (pod pseudonymy) i opoziční intelektuálové z okruhu Charty 77. Pozornost nejenom v exilu vzbudilo tzv. **Frankenské prohlášení** z roku 1978, které podepsala řada exilových osobností: „Po roce 1945 byly v ČSR postaveny mimo zákon nejdříve miliony občanů německé národnosti a princip odplaty zvítězil nad principem spravedlnosti a práva. Po únoru 1948 byli mimo zákon postaveni občané, v nichž diktatura viděla politickou opozici proti komunismu, v dalších letech to pak byli všichni ti, kteří kriticky vystupovali proti vládnoucí totalitní moci – až nakonec po srpnu 1968 to spolu s ostatními občany byla i velká část komunistů samých.“

Významná byla také **vydavatelská činnost Opus Bonum**. Do konce 70. let vydalo sdružení několik příležitostných tisků a podílelo se na vydávání některých titulů v exilových nakladatelstvích (Křesťanská akademie, Index-Kolín, Poezie mimo Domov). Soustavnější nakladatelská činnost se rozvinula od počátku 80. let za redakce Milana Kubese. Vydávány byly sborníky ze symposií, původní i přeložené filozofické i historické literatury a křesťanská poezie. Současně byli do edičního programu zařazováni i autoři ze samizdatů. Téměř celý náklad každé publikace byl určen do Československa. Celkem bylo vydáno na 30 titulů.

Jako sesterská organizace sdružení sudetoněmeckých katolíků Ackermann-Gemeinde usilovalo Opus Bonum o **smíření mezi Čechy a sudetskými Němci**. U příležitosti 40. výročí konce druhé světové války vydaly v květnu 1985 v Pasově obě organizace společné prohlášení, v němž označují události roku 1945 v tehdejší ČSR mj. za triumf myšlenky kolektivní viny, jež přinesla milionům lidí bezpráví, strádání a ztrátu domova, a vyzvaly obě strany ke kritické a sebekritické reflexi minulosti. Ve spolupráci s Ackermann-Gemeinde a s nadací Hanns-Seidel Stiftung uspořádalo Opus Bonum v 80. letech několik symposií s mezinárodní účastí věnovaných situaci v církvi a věřících v tehdejší ČSSR a zemích sovětského bloku.

Palach Press

V únoru 1976 byla v Londýně ustavena tisková a **literární agentura Palach Press**, která publikovala **opoziční dokumenty**, organizovala **kampaně** za propuštění politických vězňů a udržovala kontakty s opozicí ve východoevropských zemích. Na jejím vzniku měl hlavní podíl Jan Kavan, který se v roce 1970 rozhodl zůstat v exilu. V druhé polovině šedesátých let se jako student Filozofické fakulty Univerzity Karlovy podílel na činnosti levicově orientovaného vysokoškolského hnutí. Politickým aktivitám se věnoval také v Londýně, kde studoval od roku 1968. Jako zástupce Československého vysokoškolského výboru se v roce 1970 zúčastnil ve Stockholmu konference mírové nadace Bernarda Russela, na níž byla odsouzena srpnová okupace Československa. Spolu s několika dalšími levicovými intelektuály mladší generace založil na počátku 70. let londýnský Výbor na obranu československých socialistů.

Agentura Palach Press se vedle výše uvedených aktivit věnovala zejména **tajné distribuci exilové literatury do Československa**, odkud kurýři na zpáteční cestě přiváželi samizdatovou produkci, dopisy a dokumenty. Po vzniku Charty 77 se spolupodílela na publikování anglické verze Informací o Chartě 77 (Information on Charter 77) a vydávala své periodikum *Bulletin Palach Press Limited*. Do roku 1981 byl spolutvůrcem agentury **Jiří Pelikán**, v dalším období pracovali v britské metropoli po svém odchodu do exilu signatáři Charty 77 **Zdena Tominová** a **Aleš Macháček**. Mezi pomocníky londýnské agentury patřili od jejího vzniku zejména levicově orientovaní občané západoevropských států, kteří působili především jako řidiči kempinkových vozů převážejících do Československa exilovou literaturu. Mezi české spolupracovníky patřili Jiřina Šiklová, Petr Uhl, Anna Šabatová, Miroslav Tyl či Jiří Müller. V dubnu 1981 bylo po zachycení jedné ze zásilek příslušníky Státní bezpečnosti, která měla ve skupině **Jiřiny Šiklové** nasazeného tajného spolupracovníka, zadrženo velké množství signatářů Charty 77, z nichž někteří strávili ve vazbě několik měsíců. V souvislosti s tímto případem byl Jan Kavan opakovaně obviněn z neopatrnosti (v zásilce byl seznam adres českých odběratelů pařížského *Svědectví*).

V 80. letech patřili Jan Kavan a Zdena Tominová mezi hlavní iniciátory dialogu východoevropského disentu a části západního mírového hnutí. V jeho rámci proběhlo za spolupráce agentury několik petičních kampaní a byly publikovány společné programové návrhy na překonání blokového rozdělení evropského kontinentu. V druhé polovině osmdesátých let zintenzivněla vzájemná spolupráce exilových i domácích opozičních hnutí v sovětském bloku; jedním z jejích výsledků byl vznik společného exilového časopisu *East Reporter Revue*. Jan Kavan v tomto období uskutečnil pod změněnou identitou několik cest do Polska, Maďarska a Československa, kde se setkal s představiteli Charty 77. Od roku 1988 spolupracoval s **Východoevropskou informační agenturou (VIA)**, jejíž zprávy zprostředkovala západním médiím, zejména britské BBC. V 90. letech byl Jan Kavan označen za tajného spolupracovníka StB a celá kauza skončila v roce 1996 výrokem Městského soudu, podle něhož se prokázalo, že Jan Kavan s StB vědomě nespupracoval.

Křesťanská akademie v Římě

Počátky české Křesťanské akademie v Římě leží v německých uprchlických táborech roku 1948. Tam se po únorovém komunistickém puči soustředil veliký počet českých a slovenských utečenců, mezi nimiž bylo i hodně křesťanů římskokatolického vyznání. Ti založili Katolickou akci, kterou nazvali **Cyrilo-metodějská liga**. Jejím předsedou se stal **Zdeněk Ehler**, akademický činitel v diplomatických službách, jenž se stal profesorem na univerzitě v Dublinu a později profesorem slavistiky na univerzitě v Lundu. Jelikož v členstvu Cyrilometodějské ligy bylo mnoho intelektuálů, založili při ní studijní ústav, který nazvali **Československá křesťanská akademie**. Jejím předsedou se stal též dr. Ehler. Třeba však dodat, že tato akademie, která se jmenovala „československá“, byla prakticky čistě česká.

Postupně, jak čeští uprchlíci odcházeli ze sběrných táborů do emigračních zemí, se členská základna Cyrilometodějské ligy rozšířila do světa a byla do značné míry absorbována novým prostředím. V červenci 1949 začal vycházet **vestník londýnské Cyrilometodějské ligy**, který od roku 1950 nesl název *Nový život* a jako měsíčník se udržel do roku 2001. Významnou proměnou prošel roku 1954, kdy se vydávání časopisu přesunulo do Říma a jako vydavatel je už uváděna **Křesťanská akademie (KA)**. V té době byl také do Říma poslán Mons. František Planner, aby ve funkci vicerektora československé bohoslovecké koleje Nepomucenum vystřídal jejího dosavadního vicerektora Mons. Josefa Bezdíčka. Ten se však už nemohl do Československa vrátit a zůstal i nadále ve funkci vicerektora. **František Planner** se tedy jako sekretář mohl naplno věnovat práci v akademii, která se díky tomu přesunula z Londýna do Říma.

V 50. letech se tato instituce málo podobala akademii. Měla vyhrazenou část třetího patra v koleji Nepomucenum na via Concordia 1. Práce KA byla v této době mnohostranná, neboť musela: 1) vytvářet a posilovat síť české duchovní správy v zemích, kde se soustředil největší počet českých uprchlíků, 2) podchycovat jejich mládež a organizovat letní tábory mládeže s výukou češtiny, 3) starat se o pomoc emigrantům přicházejícím do uprchlických táborů, 4) vydávat potřebnou českou literaturu bohoslužebnou, náboženskou, vědeckou a krásnou, 5) vypomáhat církvi ve vlasti zasláním léků, knih, tiskovin a dopravních prostředků pro kněze mající ve správě více farností. Na opravdu studijní činnost tak nebyl ani čas, ani síly, ani finance. Jen v roce 1958 se zrodil z iniciativy prof. Karla Vrány vedle měsíčníku *Nový život* i cyklostylovaný občasník *Studie*, který připravoval K. Vrána z Beneventu a F. Planner tiskl v Římě.

V roce 1965 však přibyl do Říma z Československa vypovězený kardinál Josef Beran. Ten založil vedle KA instituci zvanou **České náboženské středisko Velehrad**, které mělo za úkol převzít od KA všechnu činnost neodpovídající povaze akademie. Předsedou Velehradu byl zvolen roku 1967 Mons. Jaroslav Škarvada a jeho sekretářem byl jmenován salesián P. Vojtěch Hrubý. Velehrad tak vytvořil pro KA solidnější základnu, takže se mohla plně věnovat vydavatelské činnosti. Vedle už zmíněných dvou časopisů si vytvořila tři knižnice: **náboženskou edici** vedenou Mons. Jaroslavem Polcem, v níž vycházely knihy převážně výchovně-náboženského, historického a bohoslužebného charakteru, **edici Vigilie** vedenou Mons. J. Benáčkem a P. J. Koláčkem, kde vycházela poezie a krásná literatura a **edici Studium** vedenou prof. Vránou, kde vycházely texty vědecky náročné. J. Polc pak ještě vedl knižní řadu komentářů ke koncilovým dokumentům.

O studijní činnost KA se přičinili Karel Vrána a Karel Skalický. Začalo se nejprve schůzkami širšího redakčního kruhu *Studií*, jež z vůle kardinála Berana začaly vycházet roku 1967 pravidelně tiskem pod vedením K. Skalického. První schůzka byla v Innsbrucku 20. srpna 1970 (téma Místo a úkol teologie v dnešním světě). Druhá byla ve Frascati u Říma 31. 8.–2. 9. 1973 (na téma Církev ve společenských proměnách našeho světa). Tím byla připravena půda pro studijní setkání celé KA, k němuž došlo v Brixenu 2.–3. září 1974 (téma Křesťanství v dnešním světě). Druhé setkání, k němuž došlo rovněž v Brixenu 23.–25. srpna 1976, mělo za námět teologické zesoučasnění. Třetí brixenské setkání (29. 8.–1. 9. 1977) se tázalo: Co vyslovila česká křesťanská literatura v posledním čtvrtstoletí? (dokumentace vyšla ve sborníku *Slovo a naděje*, 1978). Další studijní setkání pak následovala téměř každoročně. V této době byl předsedou KA kníže dr. Karel Schwarzenberg. Sekretářem byl po J. Plannerovi, který se stal v roce 1963 rektorem Nepomucena, jezuita P. Petr Ovečka. V této době vznikla i čilá spolupráce mezi KA a Opus Bonum (Vl. Neuwirth, A. Opasek, R. Belcredi), neboť K. Vrána a K. Skalický byli jeho zakládajícími členy. Živá spolupráce byla i s Československou společností pro vědy a umění díky osobnímu přátelství mezi Karlem Hrubým a Karlem Skalickým.

KA se pokusila také o **ekumenický dialog**. Z iniciativy K. Skalického a prof. Jana Miliče Lochmana se redakční kruh *Studií* účastnil dvou ekumenických setkání českých katolických a evangelických teologů. První bylo v Maulsu poblíž Brixenu 5.–8. září 1977, druhé ve Švýcarsku, v Baulmes 24.–27. září 1979. Tím byla připravena půda pro ekumenické setkání, jehož se zúčastnila celá KA a jež se konalo v Brixenu 9.–11. září 1981 na téma Osobnost a dílo Mistra Jana Husa (srov. *Studie* 78/1981).

Po smrti Karla Schwarzenberga byl po delším interregnu zvolen roku 1990 do funkce předsedy KA prof. Karel Vrána. Pád komunismu vtáhl převážnou část činnosti římské KA do Československa a v České republice působí nástupce akademie jako zapsaný spolek (od roku 2006) pod názvem **Křesťanská akademie Řím**. Měsíčník *Nový život* vycházel v Římě do roku 2001.

Slovenský politický exil roku 1945

Slovenský exil z roku 1945 byl prvním masovým politickým exilem v moderních slovenských dějinách. Před příchodem Rudé armády z obavy před pronásledováním opustilo Slovensko asi 5 000 osob. Byli to přední **političtí představitelé Slovenského státu** (prezident, členové vlády, poslanci), zaměstnanci nejrůznějších úřadů, kulturní pracovníci, funkcionáři Hlinkovy slovenské lidové strany, představitelé armády a Hlinkovy gardy. Celý politický exil z roku 1945 byl svázán s **existencí Slovenského státu** a jeho autoritativním režimem. Navíc jeho významná část trvala na právní kontinuitě s tímto státním útvarem, což problematizovalo postavení exilové reprezentace u západních spojenců, kteří diplomaticky uznali Československu republiku.

Emigranti z roku 1945 se zpočátku usadili na rakouském a bavorském území, která patřila do americké, britské a francouzské okupační zóny. Po příchodu spojeneckých vojsk část z nich postupně odešla do Itálie. Pak následoval rozchod exilové vlny do více států Evropy a světa, zejména do Francie, Španělska, Argentiny, Kanady, USA a Austrálie. Československá vláda měla už krátce po skončení války zájem na vydání prominentních osob slovenského exilu z okupačních zón Rakouska a Německa, což se jí v několika případech (J. Tiso, A. Mach, V. Tuka, Š. Tiso, G. Medrický) podařilo.

Oporou slovenské emigrační vlně po roce 1945 byli bývalí slovenští diplomaté **Karol Sidor** a **Josef Kirschbaum**. K nim se přidal **Ferinand Ďurčanský** (v roce 1938–1940 ministr zahraničních věcí Slovenského státu). Přední osobnosti slovenského exilu po roce 1945 měly společný cíl – **vytvoření samostatného slovenského státu** – proto si uvědomovaly nutnost společného postupu. F. Ďurčanský založil v lednu 1946 v Římě **Slovenský akční výbor (SAV)**, a to bez ohledu na původní záměr sjednotit exil v rámci stávající Slovenské národní rady v Londýně (SNRvL). Přispělo to k vyhrocení sporů mezi F. Ďurčanským a K. Sidorem. F. Ďurčanský vycházel z předpokladu, že v brzké době vypukne nový vojenský světový konflikt mezi západními velmocemi a SSSR. Prosazoval proto radikální postup a chtěl do své činnosti zapojit rovněž osoby žijící na Slovensku. K. Sidor byl zastáncem umírněného přístupu a počítal s jistou stabilizací politické situace. Otevřené politické aktivity v zahraničí chtěl zahájit poté, co se emigranti usadí a zajistí si podporu amerických Slováků. K. Sidor a F. Ďurčanský se ve svých záměrech neshodli. SAV, v roce 1949 **přejmenovaný na Slovenský osvobozovací výbor (SOV)**, pokračoval ve své činnosti. Mezi jeho aktivisty patřili Š. Polakovič, R. Dilong, C. Pokorný či J. Ďurčanský. SNRvL se 12. září 1948 přejmenovala na Slovenskou národní radu v zahraničí (SNRvZ). V této organizaci se angažovali K. Sidor, P. Prídavok, J. Kirschbaum, J. C. Hronský, F. Hrušovský, J. Paučo, F. Tiso, K. Čulen, E. Böhm a další. SNRvZ na rozdíl od SAV přijala do svých řad rovněž slovenské politiky z emigrační vlny po únoru 1948. Činnost obou organizací se přenesla na americký kontinent a své pobočky si vybuďovaly v západní Evropě i v Austrálii. Po smrti Sidora propukly v SNRvZ spory o vedení organizace. V roce 1956 se od SNRvZ odtrhla frakce vedená E. Böhmem, která přijala název Demokratický blok.

V roce 1945–1948 sehrál důležitou roli početně malý, ale dobře organizovaný **Slovenský revoluční odboj (SRO)**. SRO se sídlem v Mnichově se zformoval kolem **Ladislava Jankoviče** a bývalých pracovníků Vyšší vůdcovské školy Hlinkovy mládeže. Podobně jako Ďurčanského SAV, také SRO vysílal na Slovensko kurýry, kteří získávali informace o místních poměrech. Krátce po vzniku SRO se od něj odpojila skupina vedená Jozefem Vicenem. Vicen se usadil ve Vídni, spolupracoval s americkou CIC a v roce 1949 založil

antikomunistickou organizaci **Bílá legie** s dosahem až na Slovensko. Vlastní iniciativu vyvinul poslední ministr Slovenského státu Štefan Haššík, který v září 1945 v Itálii založil **Unii slovenských kombatantů**. Unie sdružovala důstojníky a vojáky Slovenského státu žijící v exilu.

Představitelé slovenského exilu z roku 1945 spolupracovali s exilovými organizacemi národů v sověty okupované části Evropy. Byli terčem útoků oficiálních sdělovacích prostředků v Československu a zajímala se o ně československá rozvědka. Osobní spory a rozdílné názory na metodu práce způsobovaly přetrvávající dvoukolejnost slovenského exilu, který se hlásil k ideji slovenského státu. Významným pokusem o její překonání bylo po několikaletém úsilí vytvoření (28.–29. května 1960 v New Yorku) společné organizace **Slovenská osvobozovací rada** (SOR). Funkci předsedy výkonného výboru obsadil F. Ďurčanský a předsedou rady se stal J. Kirschbaum. Očekávané podpory ze strany Slovenské ligy v Americe se však sjednocené organizaci nedostalo a dřívější spory rovněž přetrvávaly. Novou dynamiku do slovenského politického exilu vnesl Štefan B. Roman, úspěšný slovenský podnikatel z Kanady.

Vhodné prostředí pro další činnost vytvořilo politické uvolnění v ČSSR v roce 1968 a její federalizace. Š. B. Roman podpořil myšlenku J. Kirschbauma svolat **Světový kongres Slováků** (SKS). V roce 1969 vznikl přípravný výbor pod vedením biskupa Andreje G. Grutky a Š. B. Romana, dalšími členy byli F. Ďurčanský a J. Kirschbaum. Přípravné generální shromáždění SKS se konalo 19.–21. června 1970 v New Yorku. SKS se přihlásil k tradičním hodnotám, díky nimž se slovenský národ stal součástí západní evropské civilizace, a požadoval plnou demokratickou slovenskou státnost, rovněž souhlasil se slovenskou participací na integračním procesu v Evropě. Předsedou SKS byl zvolen Š. B. Roman, který v této funkci setrval do roku 1988. Definitivně byl SKS ustaven na generálním shromáždění 17.–21. června 1971 v Torontu. Jeho součástí se stala většina slovenských exilových spolků, na jeho stranu se rovněž přiklonil slovenský exilový tisk. Po mnoha jednáních nedošlo k dohodě SKS se skupinou československy orientovaných slovenských emigrantů ze **Stálé konference slovenských demokratických exulantů** (SKSDE) – J. Lettrich, M. Kvetko, R. Fraštacký ad. Důvodem byl fakt, že tato skupina chtěla do SKS vstoupit nikoliv jako jedna z organizací, ale jako rovnocenný partner. SKS sdružoval většinu slovenských exilových aktivistů ze všech emigračních vln (1945, 1948, 1968). Informoval vlády západních demokracií o poměrech na Slovensku a usiloval o propagaci slovenské otázky. Slovenská politická emigrace z roku 1945 si jako první vytvořila zázemí v zahraničí, zejména u slovenských krajanů v USA a v Kanadě. Hájila Slovenský stát, což komplikovalo její postavení. Po příchodu dalších emigračních vln spolupracovala s aktivisty, kteří přijali ideu vytvoření samostatného slovenského státu.

Slovenský demokratický exil roku 1948

Slovenský politický poučnorový exil tvořili zástupci nekomunistických stran, zejména Demokratické strany, nestraníci a diplomaté (Jozef Lettrich, Samuel Belluš, Rudolf Frašťacký, Martin Kvetko, Michal Múdry-Šebík, Mikuláš Franek, Emanuel Böhm, Michal Zibrín, Kornel Filo, Matej Josko, Štefan Kočvara, Štefan Osuský, Juraj Slávik, Ján Papánek, Mikuláš Ferjenčík, Jozef Dieška a další). Větší část slovenského exilu se usadila v USA a v Kanadě, ale významný pokus o vytvoření exilové politické organizace spolu s demokraticky smýšlejícími Čechy proběhl i v Evropě. Dne 20. srpna 1948 bylo v Londýně založeno **Ústředí demokratických Čechů a Slováků**. Slovenskou část v něm reprezentovali **Samuel Belluš** a **Štefan Kočvara**. Základním cílem tohoto orgánu bylo sjednocení československého exilu, vytvoření oficiálních kontaktů v zahraničí a pomoc dalším uprchlíkům z komunistického Československa. Součástí organizace byly ústřední výbor a oblastní rady.

Simultánně se vznikem londýnského ústředí se začali organizovat rovněž Češi a Slováci v Americe. Nejvýhodnějším a nejreálnějším se totiž ukázalo umístění jejich ústředního orgánu v USA. Iniciativní v této věci byli zejména Slováci kolem **Jozefa Lettricha** a **Štefana Osuského**. Na pracovním setkání zástupců Slováků a Čechů 17. června 1948 v New Yorku vytvořili 14členný přípravný výbor (bylo v něm 8 Slováků – Ján Ambruš, Fedor Hodža, Jozef Lettrich, Michal Múdry-Šebík, Štefan Osuský, Ján Papánek, Juraj Slávik, Ludovít Ruhmann; a 6 Čechů – Miloš Hanák, Ferdinand Jičínský, Jindřich Kolovrat, František Němec, Jan Mládek, Vladimír Laška), jehož cílem bylo založit **Radu svobodného Československa**.

Uvedenému setkání předcházelo sepsání Memoranda (jeho autoři byli Jozef Lettrich, Štefan Osuský a Fedor Hodža), které 25. června odevzdal Štefan Osuský na State Departement (Ministerstvo zahraničí Spojených států amerických) a které definovalo pozici politických reprezentantů československé demokracie k současným československým událostem. Toto memorandum vyjadřovalo základní postuláty demokratického exilu a ujařmeného domova v boji proti komunismu, za národní svobodu Slováků a Čechů a za obnovení nezávislosti Československé republiky. Další důležité pracovní setkání Slováků a Čechů v americkém exilu se konalo 9. až 10. října 1948 ve Washingtonu. Vytvořil se tam devítičlenný výbor, v jehož čele stanul národní socialista Petr Zenkl a místopředsedou se stal slovenský demokrat Jozef Lettrich. Začátkem listopadu schválil činnost budoucí rady State Departement USA.

Zakládající schůze Rady svobodného Slovenska se konala 11. února 1949 a vedl ji Jozef Lettrich. Přítomné informoval o tom, že tento orgán bude reprezentační a bude složen zejména ze zástupců politických stran. Už během tohoto jednání se projevil dřívější rozdílné názory na strukturu a účel rady. Vznik byl veřejně vyhlášen na první výročí pražského převratu **25. února 1949**. Předsedou byl zvolen **Petr Zenkl**, místopředsedou **Jozef Lettrich**. Rada měla 12členné předsednictvo (z toho 6 Slováků – Jozef Dieška, Mikuláš Franek, Štefan Osuský, Ján Papánek, Jozef Lettrich, Juraj Slávik) a 30členný výkonný výbor. Jeho vytvoření bylo oznámeno vládám západoevropských států a USA, aby podporovaly boj Slováků a Čechů proti komunistické totalitě a za obnovení nezávislosti, svobody a demokracie v Československu. Americká podpora byla veřejně prohlášena 15. prosince 1949. Praktická americká podpora rady byla realizována prostřednictvím nově vytvořeného National Committee for a Free Europe, který její činnost financoval. Rada navázala spolupráci s dalšími exilovými jednotkami a stala se spoluvůrcem a členem Shromáždění podmaněných evropských národů, jakéhosi exilového parlamentu evropských exilových vlád.

Největším problémem Rady svobodného Československa byla od zahájení činnosti jeho **vnitřní nejednotnost a rozpornost**. Kamenem úrazu jejího působení byly rozdílné pohledy na podstatné **otázky slovensko-českých vztahů**. Tyto pohledy v atmosféře nedůvěry a neupřímnosti vyplývaly ze dvou příčin – programových a osobních. Dvě stávající skupiny – Lettrichova a Zenklova – nezpochybňovaly existenci společného státu Čechů a Slováků. Zenklovi příznivci se ale vyhýbali srozumitelné řeči a jasnému postoji v otázce formulování stanoviska k národní rovnoprávnosti Čechů a Slováků a setrvali na přesvědčení, že by se vztah obou národů měl řešit doma až po osvobození od komunismu.

Problémem rady ale nebyly jen neshody mezi Čechy a Slováky ve zmíněných otázkách, ale v užším pohledu i **rozpory mezi samotnými Slováky**, zatímco představitelé bývalé Demokratické strany z okolí Jozefa Lettricha, Rudolfa Fraštického, Fedora Hodži a Mikuláše Franeka prosazovali **federalistický princip** mezi Čechy a Slováky, Štefan Kočvara, Jozef Dieška, Ján Papánek a Juraj Slávik se přikláněli k českým národním socialistům Petra Zenkla. Další významný Slovák Štefan Osuský byl příliš silnou a vyhraněnou osobností, a přestože politicky inklinoval k příznivcům Lettricha, byl politickým sólistou s vlastními koncepcemi a úvahami v horizontu evropanství. Podobný obraz rozpolcenosti poskytoval v radě český tábor, ale zde příčiny nespočívaly v rozporu národně státní otázky, ale spíše stranicko-osobní.

Veřejný rozkol mezi dvěma tábory v Radě svobodného Československa nedal na sebe z výše zmíněných příčin dlouho čekat. Na zasedání výkonného výboru 21. ledna 1951 se Zenklova skupina otevřeně postavila proti požadavkům Lettricha, Osuského a dalších ohledně parity v předsednictvu a 40 % slovenského zastoupení ve výkonném výboru a stejně odmítla kodifikaci etnické, politické a právní rovnoprávnosti Slováků a Čechů ve statutu rady. Dne 31. ledna 1951 oznámila vytvoření platformy **Národní výbor svobodného Československa**. Z původního 12členného předsednictva rady odešli do národního výboru tři členové (dva Slováci – Ján Papánek a Jozef Dieška). V 30členném výkonném výboru rady zůstalo 17 osobností z řad sociálních demokratů, lidovců, agrárníků, slovenských demokratů (slovenští demokraté – Jozef Lettrich, Mikuláš Franek, Martin Kvetko, Pavol Víboch), ze slovenské strany Svobody Tibor Šabo a nestraníci Juraj Slávik a Štefan Osuský. Výkonný výbor ze Slováků opustili Ján Papánek, ze slovenské Demokratické strany Štefan Kočvara, ze Strany svobody Jozef Dieška a Pavol Blaho. Vytvoření dvou exilových center, vzájemná netolerance a osobní velikášství představovaly politický babilon, ze kterého nebylo možné najít východisko. Špička politického exilu se proměnila v arénu rozporů mezi socialisty a katolíky, slovenskými demokraty a českou buržoazií, ve které dominovaly intriky a boj o vlastní moc.

Počátkem roku 1952 se ale v rozhádaném československém politickém exilu našla symbolická společná „střecha“. Hlavním motivačním faktorem těchto snah byly peníze – tlak National Committee for a Free Europe, který hrozil zastavením finančních toků, jestliže se oba tábory nedohodnou. Provizorium, kdy vedle sebe obě strany působily a jejich činnost koordinovali určení statutární zástupci – Arnošt Heidrich a Ján Papánek – se brzy ukázalo jako nevyhovující. Proto v červenci 1952 činnost orgánů rady (předsednictva a výkonného výboru) doplnily nové politické orgány (102členné zastupitelstvo v čele se Štefanem Osuským a Sdružení přátel rady).

Rovněž v následujících letech byla rada vnitřně nejednotná. Ve slovenském táboru navíc přibyl další **rozpor mezi Jozefem Lettrichem** na jedné straně a **Fedorem Hodžou** na druhé. Přestože oficiálně byly předmětem sporů rozdílné názory na vnitřní organizaci Rady svobodného Československa a jejích hlavních orgánů, nelze zapomínat na **generační rozpory** ani na vůdcovské ambice obou aktérů. Toto „chvění“ ve slovenském táboru Rady využila skupina Petra Zenkla, která postupným doplňováním kádrů získala převahu. Scénář otevřeného rozkolu z roku 1951 se opakoval, ale v obráceném gardu. Z Rady vystoupila skupinka vedená Václavem Majerem, Štefanem Osuským, Fedorem Hodžou a Jozefem Lettrichem a v březnu 1960 ohlásila vytvoření nového exilového tělesa – **Výboru svobodného Československa**. To vyvolalo další otevřené útoky a veřejné osočování mezi znesvářenými stranami.

Z dusné atmosféry a osobní averze se snažila najít východisko – novou platformu – v rámci slovenského demokratického exilu „**kanadská**“ skupina vedená **Rudolfem Fraštickým**. Z jejich iniciativy proběhla 8. prosince 1963 v Torontu schůzka, jejímž výsledkem bylo založení nového politického tělesa –

Stálé konference slovenských demokratických exulantů. V jejím vedení stanuli Jozef Lettrich, Fedor Hodža, Rudolf Fraštacký, Martin Kvetko a Michal Múdry Šebík. Štefan Osuský se stáhl do ústraní a již se politicky neangažoval.

Stálá konference slovenských demokratických exulantů byla volným politickým sdružením, které oslovilo lidi podobného politického smýšlení bez ohledu na dřívější stranickou příslušnost. Byla postavena na vnitropolitické platformě československé federace, což vyjadřovala její rezoluce oficiálně prezentovaná v lednu 1964. Rezoluce komentovala mezinárodní vztahy, eskalaci světových rozporů a poukázala na právo národů na sebeurčení. Odmítla pasivní čekání Západu na rozpad komunistického bloku a v užším – československém – měřítku odmítla pražský centralismus a postavila se za princip národní rovnoprávnosti Slováků a Čechů a za všeobecný ideál svobody jednotlivce. Rezoluce volala po uznání slovenské národní individuality a po integračním začlenění Československa do demokratických evropských struktur. Dále v rezoluci byla projevena nespokojenost se slovenskou a českou exilovou spoluprací a naděje na ozdravení poměrů.

Nová emigrační vlna, tzv. posrpnová, přinesla do činnosti slovenského a československého demokratického exilu nové horizonty i problémy. Projevilo se to **znovusjednocením československého exilu v Radě svobodného Československa** v roce 1974 a rozšířením základny Stálé konference slovenských demokratických exulantů. Tato poinvazní generace vnímala své místo v nové vlasti podstatně flexibilitněji a v první řadě řešila svou sociální otázku pracovním implantováním se do původní komunity. Rozhodujícím faktorem tu bylo vědomí či poznání, že komunismus z ČSSR v brzké době neodejde.

70. léta a období perestrojky byly v činnosti amerického slovenského demokratického exilu, sdruženého kolem Rady svobodného Československa a Stálé konference slovenských demokratických exulantů, obdobím hledání spolupráce a kompromisů. Rovněž to bylo období zásadního **odmítání starého čechoslovakismu a hájení faktické federalizace československé státnosti**. Uvedená stanoviska potvrzuje dobový tisk (např. *Naše snahy*), pracovní setkání, kongresy a konference. Přední místo mezi demokratickými Slováky v americkém exilu zaujímali Rudolf Fraštacký, Martin Kvetko, Samuel Belluš, Michal Hrubovčák, Ján Kučerák, Ján Smerek, Ján Beharka, Miroslav Ličko a další. Po pádu komunismu v Československu se někteří vrátili na Slovensko, jiní zůstali aktivní v kulturních a fraternalistických organizacích a podporovali rozšiřování kontaktů – studijních, kulturních, ekonomických, obchodních – s původní vlastí.

Stálá konference slovenských demokratických exulantů

Iniciativa založit Stálou konferenci slovenských demokratických exulantů (SKSDE) vzešla od **Rudolfa Frašťackého**, pověřence výživy. Svou roli sehrála také „relativní izolace“ torontské a montrealské skupiny DS, které se na činnosti v centru československého exilového politického dění ve Washingtonu přímo nepodílely. Vznik SKSDE ovlivnila rovněž situace v **Radě svobodného Československa (RSČ)**, která jejím kanadským členům připomínala vývoj v Národní frontě v Československu v letech 1945–1948.

V Torontu R. Frašťacký 8. prosince 1963 zahájil Ustavující shromáždění SKSDE. Referát o mezinárodní situaci přednesl **Fedor Hodža**, poslanec NS. Vnitropolitické situaci v Československu věnoval pozornost ve svém vystoupení **Martin Kvetko**, pověřenec půdního hospodářství a pozemkové reformy, později pověřenec výživy. **Jozef Lettrich**, předseda DS a SNR zase ve svém referátu zhodnotil situaci v exilu. Poukázal na rozpory, které vznikly v RSČ a podepsaly se na československé delegaci na Shromáždění podmaněných evropských národů (ACEN). Ustavující shromáždění schválilo 8. prosince 1963 rezoluci a každý zájemce o členství v SKSDE se jejím členem stal po podpisu rezoluce. Krajanské veřejnosti byla představena 25. ledna 1964. Vedení SKSDE tvořili J. Lettrich, F. Hodža, R. Frašťacký, M. Kvetko a M. Múdry. Na prvním setkání se rovněž naplánovalo pravidelné svolávání schůzek.

Přijatá rezoluce se skládá ze tří částí. První se zabývá mezinárodní situací, kdy signatáři rezoluce byli přesvědčeni, že pro realizaci jejich záměrů je nejdůležitější politika USA. Jasnou a jednotnou politiku Západu vůči SSSR signatáři rezoluce pokládali za nejdůležitější faktor obnovení svobody a nezávislosti ve střední a jihovýchodní Evropě. Dále upozornili na to, že Západ se musí vyvarovat jakékoli smlouvě se SSSR, která by potvrzovala „komunistickou nadvládu ve střední a východní Evropě“. Druhá část rezoluce se zabývala vnitropolitickým vývojem v ČSSR a procesem destalinizace. Komunistický režim podle rezoluce „vážně poškodil česko-slovenské vztahy zejména tím, že částečně zlikvidoval a degradoval slovenské národní orgány a že nastolil státní byrokratický centralismus“. Na základě celkové analýzy československé společnosti dospěli k závěru, že obnovení svobody se podaří jen vymaněním se z komunistické nadvlády. Představitelé slovenského demokratického exilu byli zároveň přesvědčeni, že „lid se nesmířil s komunistickým systémem“ a nevzdává se „naděje na úspěch svého zápasu o svobodu“. V závěru druhé části se uvádí, že „slovenský lid si přeje budovat svou národní a politickou budoucnost na půdě Československé republiky“ a cílem je svobodné a demokratické Československo. Ve třetí části rezoluce se píše o situaci v exilu: československý exil musí být jednotný a bude dodržovat principy národní rovnoprávnosti. Politický exil „má existenční oprávnění jen tehdy, pokud drží krok s vývojem doma a je spolehlivým tlumočnickem přání domova“.

Tento Program SKSDE byl uveřejněn v roce 1964 v krajanském časopise *Nový domov* a na jaře 1970 v dalším exilovém periodiku *Naše snahy* (vydávaném SKSDE od ledna 1965). Od prosince 1963 do listopadu 1989, kdy jejich aktivita skončila, organizovali členové SKSDE společná setkání. Setkání členů SKSDE plánovaná na jaro 1990 do New Yorku se již nekonala. Kanadští členové SKSDE se naposledy sešli 1. prosince 1990 a shodli se na novém názvu Nezávislá slovenská demokratická iniciativa.

Slovenský osvobozovací výbor

Slovenský osvobozovací výbor – původní název zněl **Slovenský akční výbor** (SAV) – patří k nejdůležitějším organizacím slovenského politického exilu z roku 1945. Zrodil se z iniciativy **Ferdinanda Ďurčanského**, v letech 1939–1940 ministra zahraničních věcí a vnitra Slovenského státu. F. Ďurčanský emigroval přes Rakousko do Švýcarska a pak do Itálie. Zpočátku spolupracoval s K. Sidorem, bývalým slovenským vyslancem ve Vatikánu. Již koncem roku 1945 se osamostatnil a v lednu 1946 založil v Římě SAV (předseda – F. Ďurčanský; generální tajemník – Š. Palkovič; tajemník – R. Dilong; mezi členy byl i J. Ďurčanský, bratr Ferdinanda Ďurčanského). Na rozdíl od vyčkávacího postoje K. Sidora, který se od roku 1948 angažoval ve Slovenské národní radě v zahraničí (SNRvZ), prosazoval SAV urychlené otevření otázky **samostatného slovenského státu** před světovou veřejností. Počítal s brzkým vypuknutím válečného konfliktu mezi západními spojenci a SSSR.

SAV trval na **právní kontinuitě Slovenského státu** (1939–1945). Argumentoval násilným způsobem jeho zániku příchodem Rudé armády a znemožněním slovenskému národu svobodně se vyjádřit k otázce vlastní státnosti. Podle teze o kontinuitě se Slovenským státem SAV odvozoval svou činnost z § 37, odst. 2 ústavy Slovenské republiky: Dojde-li k demisi vlády v období bez prezidenta, rozhodne o demisi vlády a dočasném vedení vládních záležitostí předsednictvo sněmu. SAV si nárokoval přenesení práv předsednictva sněmu. Vedoucí představitelé SAV pracovali konspirativně a svá první dvě memoranda z roku 1946 adresovali mírové konferenci v Paříži. Stav na Slovensku považovali za bezprávný a žádali uzavření mírové smlouvy se Slovenskou republikou a provedení plebiscitu na Slovensku k otázce vlastního státu. Následovaly desítky memorand a dopisů adresovaných OSN a významným politikům na Západě. SAV vydával bulletin *Slovak Information Service* a ze severní Itálie zajišťoval vysílání **rádía Barcelona**, které bylo možné naladit na Slovensku. SAV usiloval o přenesení své činnosti na Slovensko. Cílem bylo světové veřejnosti ukázat nespokojenost Slováků s ČSR a jejím politickým režimem.

Tato činnost SAV probíhala s nedostatečným utajením a posloužila státní bezpečnosti k rozsáhlým zatýkáním a ke kompromitaci Demokratické strany na Slovensku. Retribuční Národní soud v Bratislavě v nepřítomnosti odsoudil dne 15. dubna 1947 předsedu SAV F. Ďurčanského k trestu smrti. Výši trestu ovlivnila i jeho poválečná aktivita. F. Ďurčanský ještě v roce 1947 odjel **do Argentiny**, kde se postupně vytvořilo centrum činnosti SAV. Podle jeho stanov jej tvořilo předsednictvo, exekutiva a rada. Z propagačních důvodů byly v rámci SAV formálně zřízeny politické strany: Agrární strana, Národní strana, Strana národní obnovy a Dělnická strana Slovenska. SAV si vybudoval pobočky v Americe, Austrálii i západní Evropě.

K reorganizaci SAV došlo 12. března 1949, kdy Š. Polakoviče ve funkci generálního tajemníka nahradil A. Bugan. SAV se přejmenoval na **Slovenský osvobozovací výbor** (SOV) kvůli zprofanování názvu akční výbor komunistickým režimem v ČSR. Po neúspěšném pokusu o sjednocení soupeřících emigračních skupin v roce 1951 v Niagara Falls se F. Ďurčanský v roce 1952 vrátil do Evropy a usadil se v **Mnichově**. SOV nadále vyvíjel svou činnost a snažil se informovat o slovenské otázce politické osobnosti, vědecké kruhy i světovou veřejnost. Představitelé SOV byli zároveň členy a funkcionáři různých organizací založených v antikomunistickém duchu, například zástupce SOV C. Pokorný zastával funkci generálního tajemníka v mezinárodní organizaci Antibolševický blok a F. Ďurčanský byl předsedou Rady národů.

SOV se nebránil myšlence **sjednocení slovenského politického exilu** usilujícího o vytvoření slovenského státu. Na společné schůzi představitelů dvou nejdůležitějších exilových organizací SOV a SNRVZ ve dnech 28.–29. května 1960 v New Yorku došlo k jejich sjednocení, čímž vznikla Slovenská osvobozovací rada (SOR), F. Ďurčanský v ní figuroval jako předseda výkonného výboru. Na přípravném generálním shromáždění Světového kongresu Slováků (SKS) ve dnech 19.–21. června 1970 v New Yorku byl F. Ďurčanský jako přední postava slovenského exilu zvolen místopředsedou SKS.

SAV, resp. SOV sehrály v dějinách slovenského politického exilu významnou roli. Svou koncepci samostatného Slovenska prosazovaly důrazně až radikálně, čímž přispěly k hlubší diferenciaci a atomizaci slovenského exilu. SAV jako první organizace slovenského exilu právně, politicky a filozoficky formuloval a zdůvodňoval myšlenku samostatného slovenského státu. Působení výboru zhoršovala reálná existence československého státu, spojitost některých předních činitelů se Slovenským státem a soustavná diskreditační kampaň komunistického režimu v Československu.

Slovenská národní rada v zahraničí

Slovenská národní rada v zahraničí (SNRvZ) – převážně **ľudácká organizace slovenské emigrace** – vznikla v září 1948 reorganizací, rozšířením a přejmenováním **Slovenské národní rady v Londýně** (SNRvL) vedené **Petrem Prídavkem**. Jejím zrodu předcházely rozsáhlé aktivity Petra Prídavka a **Karola Sidora**, bývalého vyslance Slovenské republiky ve Vatikánu. Z iniciativy K. Sidora se v **Římě** 8.–14. května 1948 konala schůzka jeho stoupenců, na které padlo rozhodnutí, že se společnou politickou organizací slovenské emigrace stane SNRvL (tzv. římský plán). P. Prídavok se svou londýnskou skupinou zaujal na zasedání 16. května 1948 ke sjednocovacím snahám kladné stanovisko, ale zároveň navrhol zapojit do nové organizace rovněž Ferdinanda Ďurčanského, hlavní osobnost Slovenského akčního výboru (SAV) – radikální ľudácké organizace – a na předsednický post doporučil Emanuela Böhma, bývalého funkcionáře Demokratické strany na Slovensku. Oslovený F. Ďurčanský ale nesouhlasil s názvem organizace a dal najevo, že nemá zájem o spolupráci s K. Sidorem a že si naopak přeje sjednocení na platformě SAV. V reakci na to P. Prídavok svolal na 12. září 1948 schůzku SNRvL, kde byla schválena přeměna SNRvL na SNRvZ a K. Sidor se stal jejím předsedou.

Většina slovenského ľudáckého exilu a krajanských spolků v USA a Kanadě přijala vznik SNRvZ pozitivně, pouze příznivci F. Ďurčanského ji neakceptovali. SNRvZ – na rozdíl od Ďurčanského výboru – vycházela z umírněnější ľudácké platformy. Ke spolupráci se SNRvZ se přihlásil rovněž Český národní výbor v čele s gen. Lvem Prchalem. O vánocích 1948 SNRvZ vystoupila s „Ohlasem“ a veřejnosti představila svůj program: organizovat v zahraničí boj a činnost po boku západních demokracií, a to za osvobození Slovenska od komunistické diktatury a české státní nadvlády, za vytvoření demokratického slovenského státu v rámci etnických a historických hranic, za začlenění Slovenské republiky do mezinárodních organizací jako rovnoprávného člena, dále reprezentovat slovenské osvobozovací hnutí, organizovat sociální činnost ve prospěch slovenské emigrace atd.

Po odchodu K. Sidora z Říma do Montrealu na počátku roku 1950 se rovněž sídlo SNRvZ přestěhovalo **do Kanady**. V roce 1952 se užší předsednictvo SNRvZ rozhodlo přenést direktorium z Kanady do USA. Po smrti K. Sidora (1953) byl jeho nástupcem zvolen František Hrušovský a po jeho smrti na post předsedy nastoupil Jozef Cíger Hronský. V květnu 1960 se SNRvZ vedená předsedou shromáždění Jozefem M. Kirschbaumem sloučila se SOV. Tím vznikla nová organizace **Slovenská osvobozovací rada (SOR)**. J. M. Kirschbaum se stal předsedou valného shromáždění a F. Ďurčanský předsedou exekutivy. Ani toto sjednocení však nepřekonallo všechny rozpory v táboře ľudácké organizace.

Světový kongres Slováků

Z podnětu představitelů slovenských spolků v USA a Kanadě se v New Yorku ve dnech 19.–21. června 1970 sešlo ustavující shromáždění **Světového kongresu Slováků** (SKS). Kongres sdružoval 160 spolků a organizací Slováků žijících na všech kontinentech (kromě Asie) a také individuální členy. Posláním kongresu mělo být dosažení **rovnoprávnosti slovenského národa na základě práva na sebeurčení**. SKS deklaroval podporu Slováků doma v oblasti politických, kulturních, sociálních, ekonomických a náboženských aktivit s cílem dosažení státnosti a představitelé kongresu se považovali za legitimní zástupce Slováků žijících na Slovensku.

Mezi nejvýznamnější organizace na americkém kontinentu patřila **Slovenská liga v Americe** (SLvA) a **Kanadská slovenská liga** (KSL). Světovost a přitažlivost zastřešující organizace Slováků v zahraničí – podobné Světovému kongresu Ukrajinců – měl umocnit fakt, že prvním předsedou SKS byl zvolen **Štefan Boleslav Roman**, významný kanadský podnikatel v oblasti uranového průmyslu, který žil v Kanadě od roku 1937, byl funkcionářem Kanadské slovenské ligy, hlásil se ke slovenskému původu a před rokem 1970 třikrát navštívil Slovensko. Vznikem SKS stávající slovenské spolky a organizace nezanikly. Některé spolky na americkém kontinentě (v USA a Kanadě) se dostaly pod dvojí podřízenost, evropské nebo australské spolky měly vůči SKS jen reprezentační povinnost účastnit se generálních shromáždění SKS.

Zvolený 150členný výbor SKS představoval pestré ideové složení skládající se z členů konfesionalních, svépomocných a jiných spolků a organizací. V SKS byla zastoupena slovenská **politická emigrace ze tří vln** – 1945, 1948 a 1968. Dominantní postavení měli představitelé emigrace z roku 1945 spojení se Slovenským státem a jeho ideologií (F. Ďurčanský, J. Paučo, K. Kirschbaum, K. Murín, A. Grébert, A. Macek, L. Jankovič) nebo s obhajobou Slovenského státu historiky (F. Vnuk, M. S. Ďurica). Mezi skupinu umírněných v SKS lze zařadit J. Staška, F. Braxatora, E. Löbla, E. Böhma, J. Suchého a J. Šrámka. Kromě nich působila ve 150členném výboru ještě další skupina, zástupci mladší generace, jež inklinovala k radikálům z emigrační vlny roku 1945. Emigranti z roku 1968 se zapojili do činnosti SKS (E. Löbl), samostatný názorový proud nevytvořili a rozdělili se do již existujících skupin.

O potřebě dialogu s českou politickou emigrací hovořil předseda SKS Š. B. Roman. Dialog podmiňoval požadavkem, aby se Češi v zahraničí vyjadřovali jen svým jménem a své postoje neprezentovali jako československé. Přes snahy Š. B. Romana se **slovensko-český dialog** a spolupráce nerozvinuly, neboť skutečnému zájmu o rozvoj vzájemných vztahů bránily **protičeské nálady radikální části SKS** pramenící na slovenské straně z obav, že označením „československý“ se ztrácí slovenská identita. V tomto směru radikální část emigrace setrvala na svém negativním hodnocení českých politiků, volila pouze mírnější slovník.

Spíše než s Čechy preferovala SKS **vztahy s Vatikánem**, sudetskými a karpatskými Němci. Š. B. Roman se v 60. letech (před založením SKS) zúčastnil jako laický pozorovatel II. vatikánského koncilu. S podporou kongresu jmenoval papež Jan Pavel II. Slováka M. Rusnáka sídelním řeckokatolickým biskupem v Kanadě. Představitelé SKS **obnovili spolupráci s Karpatskoněmeckým sdružením** (v roce 1985). Obnovené vazby na karpatské Němce měly dokládat vůli kongresu ke konsensu a ukázat, že pro spolupráci neexistují žádné překážky, ani ty z minulosti. Vina za vysídlení karpatských Němců se připisovala české politice nebo „Čechoslovákům“ z řad Slováků. Podobně navázal kongres spolupráci se Sudetoněmeckým sdružením (vzájemná vyznamenání Š. B. Romana a předsedy sdružení F. Neubauera). Spolupráce SKS se Sudetoněmeckým sdružením měla zjevné protičeské zaměření.

Představitelé SKS ze všech kontinentů se scházeli na **generálních shromážděních**, která se konala ve 2–3měsíčních intervalech. Většina shromáždění se uskutečnila v Kanadě (Toronto 1971, 1981 a 1987) a USA (New York 1970 a 1984; Chicago 1973; Washington 1978). Jen jednou se tak stalo v Evropě (Řím 1975). Za jeden z hlavních cílů považoval SKS informovat světovou veřejnost o slovenské otázce. V letech 1970–1989 zaslali představitelé SKS mnoho memorand o slovenské otázce americkým prezidentům, vládám západních zemí, OSN, KBSE, UNESCO, vládě Československa i Matici slovenské. V západních zemích byla tato memoranda přijímána se zdvořilostním verbalismem, ale bez praktických výsledků. Určité pochopení a podporu v propagaci programových cílů nacházela SKS u konzervativních politiků západních zemí s tím, že zprostředkovali přijetí zástupců SKS v Evropském parlamentu ve Štrasburku (Otto von Habsburg) nebo podpořili neoficiální účast reprezentantů SKS na helsinské a následných konferencích KBSE (pod názvy různých mezinárodních novinářských organizací).

První předseda SKS Š. B. Roman zemřel 23. března 1988 v Unionville v Kanadě. Jeho nástupcem se stal slovenský hokejista a československý reprezentant **Marián Šťastný**, emigrant žijící v Kanadě. Pádem komunismu v roce 1989 vznikla zcela nová situace. Během své návštěvy Kanady v květnu 1990 navázala oficiální delegace (ve složení: R. Schuster – předseda Slovenské národní rady; M. Čič – předseda vlády a A. Dubček – předseda Federálního shromáždění) kontakty se SKS.

V SKS chyběly vazby na disidentské hnutí v Čechách a na Slovensku. Z disentu kongres kladně hodnotil jen ty Slováky, kteří byli pronásledováni za národní a křesťanské cítění, a některým disidentům vyčítali, že se nedokázali odpoutat od komunistické minulosti. **Antikomunismus** a **důraz na národní sebeurčení** byl jednotící myšlenkou představitelů slovenské emigrace v SKS. Dělicí čarou mezi slovenskou emigrací obecně byl vztah ke Slovenskému státu a českým politikům z minulosti i přítomnosti. To bylo důvodem proč se SKS nestal společnou vrcholnou organizací celé politické emigrace.

Ekologie

17

Ekologické problémy Československa | *Miroslav Vaněk*

Černobyl a Československo | *Miroslav Vaněk*

Devastace severozápadních Čech | *Miroslav Vaněk*

Ekologická hnutí v Československu | *Miroslav Vaněk*

Demonstrace v Teplicích 1989 | *Miroslav Vaněk*

Bratislava nahlas | *Stanislav Sikora*

Ekologické problémy Československa

V mezinárodních průzkumech kvality životního prostředí se Československo v době komunismu pravidelně objevovalo na nejhorším či druhém nejhorším místě v Evropě. Ekologická krize na sklonku komunistického režimu byla dokonce hrozivější než krize hospodářská. Jedním z faktorů, které přispívaly k nepříznivé ekologické situaci v naší zemi, byla bezesporu i její geografická poloha. Česká republika se nachází v bohatě zalidněné oblasti Evropy, reliéf její krajiny je přímo ideální k zadržování exhalací. Poměrně malé území státu umožňuje jak pronikání zplodin atmosférou i vodami do okolních států, tak z jejich území k nám. Po zásadní politické změně v Československu v únoru 1948 se zrodila nová koncepce československého průmyslu, orientovaná na rozvoj těžkého průmyslu včetně těžké chemie. Tato koncepce kladla značné nároky na životní prostředí.

Ekologické problémy (především **znečištěné ovzduší, znečištěné vodstvo, narušená krajina**) se začaly objevovat již **na přelomu 50. a 60. let**, tedy v době, kdy ještě kouřící komíny elektráren, železáren a chemických provozů představovaly symbol pokroku. Ve skutečnosti však zahalovaly města a přírodu oblaky toxického dýmu. První varovné hlasy především z řad odborníků zazněly sice už v polovině 60. let, avšak ani XIII. sjezd KSČ v červnu 1967, ani další stranické sjezdy v sedmdesátých letech nevěnovaly těmto varovným signálům zvláštní pozornost.

Z hlediska péče o životní prostředí a pochopení, že již jde opravdu o závažný problém, bylo snad významné jen zasedání byra ÚV KSČ pro řízení stranické práce v českých zemích v červenci 1970. Snad poprvé v historii svého „hospodaření“ KSČ vymezila **pět oblastí s tak závažným znečištěním**, že trvalý pobyt v nich ohrožoval bezprostředně zdraví obyvatel (severočeská hnědouhelná pánev, Zhořecká pánev, Trutnovsko, Ostravsko a Praha). To, že se nakonec nepodařilo uvést do života ani dílčí a nedostatečná opatření na ochranu životního prostředí, přerostlo v budoucnosti v jakousi schizofrenii politického vedení státu. Státní i politické orgány všech stupňů vydávaly po celá 70. a 80. léta bezpočet prohlášení i konkrétních usnesení týkajících se ochrany přírody, ale jejich realizace byla takřka nulová. Vláda a vedení komunistické strany však ještě nepovažovaly za nutné, aby problematice životního prostředí věnovaly odpovídající pozornost.

Posun ve vnímání životního prostředí na počátku 70. let se projevil pouze v tom, že politické vedení bylo poprvé přinuceno reálný stav životního prostředí alespoň vzít na vědomí a opatrně konstatovat. Spolu s tímto přiznáním přispěchalo politické vedení také s optimistickou vírou v překonání ekologické krize. Účinným lékem zabraňujícím postupující devastaci prostředí se měla stát **vědeckotechnická revoluce**, resp. vědeckotechnická revoluce v podmínkách socialismu. Podstatou tohoto nového pohledu na svět bylo téměř absolutní ztotožnění hospodářského pokroku se socialistickou cestou ekonomiky a s vědeckotechnickou revolucí. Ohrožení životního prostředí, které s sebou tento trend přinášel, bylo přitom tendenčně **označováno za přechodný a dočasný jev**. Jako doklad necitlivých zásahů může sloužit devastace severočeské hnědouhelné pánve, kde „tvůrci“ hospodářské politiky prosazovali výstavbu těžkého průmyslu (jednalo se např. o výstavbu tepelných elektráren bez patřičných odsiřovacích filtrů), ačkoli věděli o nevyhnutelných ekologických důsledcích.

Rovněž usnesení ÚV KSČ Základní směry rozvoje specializace a koncentrace výroby a jejich organizačních forem v **zemědělství a potravinářském průmyslu** z roku 1971 považovali odborníci a spolu s nimi část zemědělců za jednoznačně škodlivé, neboť nastartovalo proces masivního ničení krajiny.

Vznikající zemědělské továrny na rostlinnou i živočišnou výrobu se chovaly k původní krajině zcela nešetrně (vytváření velkých výrobních celků nebralo ohledy na louky, lesy ani vodstvo a v nich žijící faunu i flóru, svázení zemědělců na třicetkilometrové vzdálenosti bylo náročné na spotřebu pohonných hmot, k velkým ztrátám docházelo při sklizni zemědělských produktů a jejich transportu do vzdálených sušiček a sil, problematické výsledky přineslo mohutné nasazení chemie do zemědělství atd.).

Jediným reálným výsledkem opětovných stranických jednání o této problematice byl v roce 1971 vznik **rad pro životní prostředí při české a slovenské vládě**. Jako poradní orgány republikových vlád měly koordinovat péči o životní prostředí na úrovni republik a činnost národních výborů. Analogicky byly na počátku 70. let zřízeny **komise pro životní prostředí** při radách krajských, okresních a většinou městských národních výborů. Ustavení rad a komisí bylo sice pokusem vytvořit komplexní a koncepční systém v péči o životní prostředí, ale doporučení těchto orgánů nebyla závazná, neboť statut jim uděloval pouze roli poradní, koordinační a iniciativní. Federální organ, který by byl vybaven patřičnými pravomocemi a komplexně řešil narůstající ekologické problémy celé země, však do konce roku 1989 zřízen nebyl.

Na základě závěrů XIV. sjezdu KSČ pověřila vláda ČSR péči o nejvýznamnější složky životního prostředí **jednotlivá ministerstva**. V praxi to znamenalo, že odpovědnost za stav konkrétních složek a aspektů životního prostředí byla svěřena těm resortům, které k nim měly užší či volnější právní vztah. Práva a povinnosti gestorů však nebyly nikdy jednoznačně stanoveny. Časté neekologické přístupy způsobovalo i to, že zodpovědnost za jednotlivé složky péče o životní prostředí byla svěřena orgánům hospodářského řízení. To vedlo nutně k **rozporům a střetům mezi výrobními úkoly** (například produkce dřevní hmoty) a **potřebami ochrany přírody** (zdraví lesů), protože ekonomické zájmy byly kladeny nad požadavky ekologické.

Legislativa v této oblasti byla stejně nedostatečná a vágní jako administrativně řízená péče o životní prostředí. Právní úprava ochrany životního prostředí a hospodaření s přírodními zdroji byla roztržena ve velkém množství resortně koncipovaných předpisů a nikdy nevytvořila ucelený systém. Ústava republiky pojednávala o pojetí ochrany přírody (hlava 1, článek 15) příliš úzce a mlhavě.

V roce 1975 byla federální vláda donucena vymezit již sedm důležitých sídelně-průmyslových oblastí, v nichž se nejvíce soustřeďovaly všechny známé negativní dopady na životní prostředí. Poté, co se začaly důsledky zdevastovaného životního prostředí výrazněji projevovat, rozhodla se státní propaganda čelit této „nepříjemnosti“ neustálým zlehčováním problémů, frázemi o potřebách lidu, o zajišťování a zlepšování životní úrovně, chápané ovšem jen jako pouhé uspokojování materiálních potřeb obyvatelstva.

Československo v **70.–80. letech** nereagovalo na prudké zvyšování cen surovin a na rychlé zhoršování životního prostředí změnou své ekonomiky. Produkce všech výrobků přispívajících k narušování prostředí (elektrické energie, tepla, cementu, oceli apod.) dále vzrůstala, zvyšovala se i potřeba obnovitelných i nenahraditelných přírodních zdrojů (uhlí, dřeva, kaolinu apod.). **Struktura československé ekonomiky** se dostávala do čím dál větších **rozporů s požadavky ekologickými**, ale i se svými vlastními, tj. hospodářskými hledisky. Naddimenzována byla u nás odvětví produkující podstatný podíl celkového znečištění prostředí, poddimenzována naopak odvětví založená na nejprogresivnějších technologiích, tedy odvětví schopná přinést zvrat ve vztahu mezi užitečnými výrobky, čerpáním přírodních zdrojů a ziskem z případného exportu do zahraničí.

V sedmdesátých letech se stav životního prostředí **ve všech sledovaných ukazatelích znovu výrazně zhoršil**. Zhoršovalo se zejména znečištění vodních toků a ovzduší. Jednou z příčin bylo nedůsledné plnění povinností dodavateli stavebních prací a čistírnami odpadních vod, neustálé odsouvání termínů dokončování jednotlivých staveb v rozporu s platnou právní úpravou i řadou vládních usnesení. **Čistírna odpadních vod** nedosahovaly předpokládaného efektu, byly přetížené a pro nová technologická opatření chyběly náhradní díly. Situaci nejlépe charakterizuje skutečnost, že Praze, Bratislavě a krajským městům byla udělena výjimka ze zákona, přičemž Hradec Králové a Ústí nad Labem dokonce žádné zařízení na čištění odpadních vod neměly. Analogická situace panovala u okresních měst. Česká vláda udělila výjimku ze zákona 44 městům, z nichž 21 vypouštělo odpadní vody přímo do nejbližších potoků a řek.

Také znečištění ovzduší, zejména plynými emisemi, se zhoršovalo daleko rychleji a ve větším rozsahu, než předpokládaly prognózy z roku 1970. **Vzestup emisí** odpovídal rychlému trendu rozvoje spotřeby primárních zdrojů energie, stále se zhoršovala kvalita hnědého uhlí, které se z více než 60 % podílelo na primárních energetických zdrojích republiky. Podle údajů Evropské hospodářské komise OSN bylo Československo zatížením svého území, zejména oxidem siřičitým, na třetím místě v Evropě. Ovzduší velkých měst pánevních okresů, kde bylo obyvatelstvo vystaveno až 80 dnů v roce dokonce třináctkrát vyšší denní koncentraci škodlivin v ovzduší, než norma připouštěla, patřilo mezi nejhorší na světě!

Do roku 1980 bylo poškozeno asi 18 % z celkové plochy **lesů**, což představovalo roční ztrátu zhruba 420 mil. Kčs – nepočítáme-li již škody bezprostředně postihující jak samotnou přírodu, tak zdravý obyvatel zasažených oblastí: odhadovalo se, že 28 % obyvatelstva republiky (asi 4 miliony lidí) žilo v oblastech s narušeným a znečištěným ovzduším. Projevilo se to ve střední délce života obyvatel těchto oblastí (byla o 2–4 roky nižší než jinde) a u dětské populace pak ve větší nemocnosti, v prokazatelně opožděném vývoji (zejména šlo o kostní zrání – opoždění přesahovalo jeden rok), ve vyšším procentu onemocnění dýchacích cest atd.

Odborné expertizy zdůrazňovaly, že je nezbytné věnovat na zlepšení životního prostředí minimálně 2–3 % z objemu investičních prostředků vkládaných do národního hospodářství. Dosavadní prostředky určené pro tyto účely nedosahovaly do roku 1980 ani celé 1 %. Jestliže se otázka životního prostředí v šedesátých letech i v průběhu let sedmdesátých jevila vládním a stranickým orgánům jako téměř bezvýznamná, představují pak léta osmdesátá nepřehlédnutelnou změnu. Přímou úměrně se zhoršující se kvalitou životního prostředí v Československu vzrůstala četnost jednání vládních i stranických orgánů o této problematice.

Bylo logické, že alarmující zjištění se odrazila i v usneseních vládních a komunistických orgánů. Vláda se zavázala zabezpečovat postupné zastavení růstu znečišťování vod a ovzduší tuhými emisemi. Prioritně se měla řešit situace v Severočeském kraji, Praze a v Bratislavě. Předsednictvo ÚV KSČ ve svém usnesení zdůraznilo, že ekologická situace země již přesahuje rámec péče o přírodní prostředí a má závažné hospodářské a politické důsledky, mj. pro zdravotní stav obyvatelstva. Vysocí státní i straníční činitelé poprvé veřejně přiznali především politické důsledky, k nimž vedlo podcenění stavu životního prostředí. Na rozdíl od svého postoje v 70. letech ústřední politické orgány připustily, že v některých oblastech Československa existuje přímá souvislost mezi zdravotním stavem obyvatelstva a znečištěním, zejména znečištěním ovzduší. Zdá se však, že ani nejvyšší funkcionáři si v této fázi ještě plně neuvědomovali, k jakým politickým důsledkům může dosavadní, pouze formální řešení ekologických otázek v ČSSR skutečně vést (nenapadlo je ještě počítat s aktivizací veřejnosti ani s nezvládnutelnou migrací lidí). Bylo čím dál jasnější, že establishment se nedokáže se vzrůstajícími problémy vyrovnat.

Druhá polovina osmdesátých let, respektive léta 1987–1989, byla pro československou společnost charakteristická vzrůstající aktivitou, a to i aktivitou ekologickou, která nesporně souvisela se změnami probíhajícími v Sovětském svazu, spojenými s osobou M. S. Gorbačova a jeho úsilím o reformy. Působily tu však také důležité impulzy domácí. **Informace o stále rychlejším zhoršování životního prostředí** se na sklonku osmdesátých let již **nedaly utajit**.

V březnu 1988 bylo již Federální ministerstvo vnitra donuceno vzrůstajícím mezinárodním i vnitropolitickým tlakem odtajnit některé skutečnosti tvořící předmět státního, hospodářského a služebního tajemství. Týkalo se to samozřejmě i stavu životního prostředí. Informace pocházející z odborných a někdy i z politických kruhů pronikaly stále intenzivněji mezi veřejnost (například v roce 1988 koncepční studie Souhrnná ekonomická prognóza Prognostického ústavu ČSAV, v roce 1987 velmi významná publikace slovenských ochránců přírody a krajiny Bratislava nahlas, v roce 1989 studie Stav a vývoj životního prostředí v Československu vydaná Ekologickou sekcí při Biologické společnosti ČSAV). Mnoho příspěvků přinesla **ekologicky orientovaná periodika Nika, Ekologický bulletin, Ekomonitor**. Ekologická aktivita se čím dál více projevovala v **nezávislých občanských iniciativách**, a dokonce u některých vysokých

funkcionářů ÚV KSČ (tak se např. Rudolf Hegenbart jako předseda Rady pro životní prostředí při vládě ČSR postavil proti stavbě přečerpávací nádrže Křivoklát a proti likvidaci zámku Jezeří, když dal v obou případech za pravdu spontánní petiční aktivitě občanů a ekologů).

V druhé polovině 80. let se establishment ocitl ve dvojitým tlaku – domácím a mezinárodním. Od poloviny 80. let zajímala ekologická politika československého státu každou zahraniční delegaci. Výsledky byly navzdory tomu stále žalostné. Nezlepšily se ani poté, co byla v roce **1985** přijata nová **Státní koncepce ochrany životního prostředí** a na ni navazující usnesení federální vlády z července 1988. Zásady koncepce přijaté vládou se nepromítly ani do legislativy, ani do organizačního zajištění péče o životní prostředí a přírodní zdroje. Nově vytvořená (pouze) republiková ministerstva vnitra a životního prostředí mohla vykonávat jen koordinační a kontrolní funkci, přičemž hrstka odborníků, navíc pod „ochrannými křídly“ Ministerstva vnitra, postrádala rozhodovací pravomoci. Také tzv. komplexní přestavba ekonomického mechanismu nepřinášela žádné změny.

Pokud bychom celou problematiku životního prostředí nahlíželi jen počtem přijatých usnesení, mohli bychom konstatovat, že životní prostředí bylo balvanem zatěžujícím mocenské centrum čím dál více. Samotná jednání ale ke kýženému obratu ve stavu životního prostředí nevedla, nepomohlo ani zřízení komise ÚV KSČ pro tvorbu a ochranu životního prostředí v říjnu 1988. Všechny kroky k odstranění hlavních zdrojů znečištění životního prostředí se uskutečňovaly nedostatečně, byla přijímána polovičatá opatření a vhodná řešení se většinou nerealizovala. Bylo to především proto, že **nefungoval účinný systém řízení státní ekologické politiky**, a také pro malou účinnost legislativních a finančně-ekonomických nástrojů. Systém v podstatě nebyl schopen efektivním způsobem životní prostředí chránit. Zdevastované životní prostředí se zařadilo mezi nejzávažnější problémy socialistického Československa.

Černobyl a Československo

K havárii jaderné elektrárny v Černobylu v bývalém Sovětském svazu došlo **26. dubna 1986**. Uniklé radioaktivní látky dosáhly přibližně výšky jednoho kilometru. V severním a severozápadním proudění vzduchu se radioaktivní oblak pohyboval z místa nehody přes území Československa. V té době již neobsaňoval radionuklidy s velmi krátkým poločasem rozpadu. Ve směsi radioaktivních látek převažovala aktivita jodu 131 a teluru 132 s jodem 132. V Československu tyto radioaktivní látky zaznamenali poprvé 29. dubna v jaderné elektrárně Jaslovské Bohunice a v Krajské hygienické stanici v Hradci Králové. Tato a jiná místa vybavená měřicí technikou vhodnou k monitorování radiační situace (Institut hygieny a epidemiologie v Praze, Ústav jaderného výzkumu v Řeži) začala s měřením 29. dubna, na základě zpráv sovětských médií z předchozího dne, které převzal 29. dubna i československý tisk a rozhlas.

Teprve čtyři dny po havárii, **30. dubna 1986**, se poprvé sešla k tomuto účelu oficiálně ustanovená **havarijní komise federální vlády** řízená místopředsedou vlády Ladislavem Gerlem. Týž den byla konstituována **monitorovací síť** a stanoven postup zainteresovaných orgánů a organizací ke sledování a vyhodnocování situace a přijímání nezbytných opatření.

Jako první se průběžně vyhodnocovaly zdravotní následky havárie. Podle vyjádření odborníků nemohlo dojít k akutnímu poškození zdraví dětí ani dospělých na celém území republiky, zatímco pozdní následky vedoucí k smrti způsobené zhoubným bujením nebo dědičným poškozením nebyly zcela vyloučeny (nejčastěji byl Světovou zdravotnickou organizací uváděn v našem případě počet asi 200 lidí ročně). V Československu dávka z Černobylu zhruba odpovídala průměrné roční dávce na jednoho obyvatele z rentgenového vyšetření. Přesto nelze pominout názor části odborníků, kteří prohlašovali, že „neškodné ozáření“ de facto neexistuje. Přes všechna prohlášení o protisocialistické a protisovětské „západní hysterii“ a o zneužití havárie ke kapitalistické propagandě nemohly státní orgány popřít fakt, že z hlediska úniku radioaktivních látek do okolí šlo o dosud největší havárii jaderné energetiky.

Československá vláda vydala prostřednictvím tisku sdělení, že se „na území ČSSR provádí kontinuální měření a po celou dobu měření nebylo zjištěno žádné zvýšení radioaktivity“, až ve středu 30. dubna. O vlastní havárii se československá veřejnost dověděla **29. dubna** ve večerním **vysílání rozhlasu a televize**. Po těchto naprosto nedostatečných informacích následovalo pětidenní **informační vakuum**. Teprve 5. května ČTK vydala zprávu, která konstatovala „mírné zvýšení radioaktivity“. To byly všechny oficiální informace, kterých se obyvatelstvu Československa o situaci na jeho území dostalo. Chyběly jakékoli zdravotnické a hygienické pokyny a informace o případných opatřeních při zhoršení situace. Deset dnů po havárii, kdy už nebylo možné utajit skutečnost, že radioaktivní mrak přešel i přes československé území, vystoupila v rozhlase hlavní hygienička ČSR Dana Zusková. Přiznala, že „naměřené hodnoty jsou sice vyšší, než bývá obvyklý stav“, a v rozporu s první zprávou dokonce uvedla, že „v prvních dnech bylo zaznamenáno zvýšení radioaktivních látek“. Tyto hodnoty byly podle jejích slov mnohokrát nižší, než aby mohly ohrozit zdraví lidí.

Občané však vládě a politickému vedení příliš nedůvěřovali a hledali informace v zahraničních, především západních, ale i polských a maďarských médiích. V Československu nedošlo na rozdíl od Maďarska, Polska a NDR v souvislosti s černobylskou havárií ještě v roce 1986 k žádné viditelné aktivitě veřejnosti

proti hrozící jaderné katastrofě. Ale i u nás znamenal Černobyl určitý **zlom v důvěře občanů ve státem řízené informace**. Černobylské memento přispělo k posílení obecné nedůvěry k režimu a jeho tvrzení, že je ochráncem veřejných zájmů.

V případě Černobylu a jeho následků se ukázalo mnohem drastičtěji než jindy, jak je zatajování informací nezodpovědné. Bralo lidem možnost iniciativy na poli zvláště podstatném – chránit vlastní zdraví. Odepřít veřejnosti informace jenom proto, aby se zachovalo zdání, že si režim dokáže se vším poradit a o všechno se postarat, bylo v tomto případě neomluvitelné.

Devastace severozápadních Čech

Jedním z nejkřiklavějších případů ekologické devastace, která neměla v Evropě obdoby, byl severočeský region. Důsledkem „dějinné nutnosti a dějinného pokroku“, jak o něm mluvila vládnoucí elita, byla proměna živého rázovitého kraje v uhelné jámy, kaliště elektráren a skládky odpadů, těžbě uhlí dokonce musela ustoupit i řada obcí.

Zdejší obce však zanikaly a pustly nejen „díky“ velkorypadlům uhelných společností, ale i v důsledku vylidnění kraje po odsunu sudetských Němců v roce 1945. Málo humánní způsob odsunu, oběti na životech a loupění zanechaného majetku jako by předurčovaly atmosféru drancování a pohrdání zděděnými hmotnými statky (o duchovních ani nemluvě) v budoucích letech totality. Po odsunu prakticky zanikl zdejší folklor, místní tradice a kultura, novým obyvatelům chyběla identifikace s krajem a pocit příslušnosti k tomuto těžce zkoušenému regionu. Mnohem více než v ostatních oblastech státu se zde projevovala vysoká zločinnost a asociální postoje (zejména mezi mládeží v průmyslových centrech), nápadně nízká kulturní úroveň, malá odborná i mravní úroveň řídicích kádrů ve všech oblastech, korupce a alkoholismus, vzrůstající toxikomanie. Velkoplošná devastace se stala nepochybně jednou z hlavních příčin tzv. **životního provizoria**, psychického fenoménu pramenícího z toho, že za života jedné lidské generace se v kraji změnily toky řek, komunikace, zanikala tradiční sídla a vznikaly panelákové noclehárny.

Vážným sociálním a ekonomickým fenoménem, se kterým se vedení státu potýkalo po celá 70.–80. léta, byla **migrace obyvatelstva** v nejhůře postižených regionech. K jejímu zastavení přijímaly vlády ČSSR a ČSR každoročně zvláštní usnesení. Nejprve přišlo na řadu uplácení obyvatelstva v oblastech severozápadních Čech. Lidé byli do postižených lokalit lákáni především slibem řešení jejich bytové otázky, byli zvýhodňováni finančními příplatky, možnostmi prodloužené rekreace atd. Od 1. ledna 1982 začal být lidem z pánevních oblastí Severočeského kraje žijícím zde minimálně deset let vyplácen **roční věrnostní stabilizační příspěvek** ve výši 2000 Kčs na osobu. Místní obyvatelstvo pro něj našlo výstižný název „pohřebné“.

Když ani tato zvýhodnění nepřinesla kýžený obrat v migraci obyvatelstva a Severočeský kraj se začal vylidňovat, přistoupil režim k administrativním opatřením vůči určitým skupinám obyvatelstva, především vůči příslušníkům vzdělanějších vrstev. Lidé věděli, proč utíkají. Oproti zbytku republiky byla v Severočeském kraji vyšší průměrná úmrtnost. Střední délka života zde byla o 2–3 roky kratší než v ostatních krajích ČSSR. Vyšší byla i tzv. standardizovaná úmrtnost, více bylo samovolných potratů, rizikových těhotenství, předčasných porodů, vývojových vad a duševních chorob.

Kvalifikovaným pracovníkům (lékařům, učitelům a technicko-hospodářským pracovníkům z některých oborů) se zprvu skrytě **znemožňovalo vystěhovat se z kraje** už od počátku 80. let, kdy toto „stabilizační“ opatření fungovalo na mezikrajové domluvě odpovědných funkcionářů (nejčastěji tak, že potenciální zájemce o vystěhování z uvedených profesí jen těžko sehnal byt nebo zaměstnání mimo kraj). V roce 1984 se pak u severočeských lékařů praktikovaná ústní dohoda změnila v oficiální usnesení vlády. O dva roky později však vláda tento bod pro jeho „politickou neúnosnost“ změnila a v podstatě od něj ustoupila. Takové patologické prostředí, jaké představovaly především pánevní okresy Severočeského kraje a Sokolovsko, postupně devalvovalo tradiční životní hodnoty a vedlo k utilitárnímu přístupu k životu. Lidé se nenaučili nebo si odvykli hodnotit vlastní zdraví jako statek cennější než materiální hodnoty.

Přítom cesta k částečnému zlepšení životního prostředí a zdravotního stavu obyvatelstva alespoň teoreticky existovala v postupném odsiřování hlavních zdrojů znečištění. Odsíření dvou elektráren v severních Čechách by podle zpracovaných expertiz snížilo emise oxidu siřičitého o 500 000 tun za rok. Žádná z doporučení však nebyla uskutečněna, protože **chyběla politická vůle investovat finanční prostředky do odsiřovacích zařízení**. Místo toho stát zcela nesystémově vkládal finance do různých příplatků, půjček a dalších finančních zvýhodnění severočeské populace. Chyběla odvaha ke strukturálním změnám průmyslu, především k snížení těžby hnědého uhlí v pánevních okresech kraje. Trend byl právě opačný, těžba uhlí se neustále zvyšovala, stoupala výroba elektrické energie, těžké chemie a dalších technologií k životnímu prostředí nešetrných.

V 80. letech 20. století tak v severních Čechách vyvrcholil jeden z gigantických pokusů na živých lidech. Severočeský kraj se stal vlastně pokusnou laboratoří, v níž vládnoucí moc nejen provozovala své experimenty na přírodě, ale testovala i výdrž zdejšího obyvatelstva.

Ekologická hnutí v Československu

Krise životního prostředí v Československu sehrála spolu s dalšími faktory významnou úlohu při změně vztahu obyvatelstva k režimu. Veřejnost si postupem let čím dál více uvědomovala, že komunistická strana není schopna katastrofální ekologickou situaci řešit. V tomto směru sehrávala významnou roli ekologická hnutí.

Na počátku sedmdesátých let se v ochraně přírody angažovala osamocená ochránářská organizace **Tis – Svaz pro ochranu přírody a krajiny**. I když Tis musel od samého počátku překonávat řadu překážek (jako snad jediný svaz neměl ve stanovách zakotvenu vedoucí úlohu KSČ, byl obviňován ze zavádění skautských metod do výchovy mládeže), mohla jeho členská základna až do pozastavení činnosti (1979) vyvíjet ochránářské aktivity. V polovině 70. let pak vzniklo hnutí **Brontosaurus** a na samém konci 70. let byl likvidovaný Tis nahrazen shora vytvořenou ochránářskou organizací – **Československým svazem ochránců přírody** (ČSOP). Je jistě zajímavé, že ochránářské organizace vznikaly v době, kdy byly ostatní zárodky občanské společnosti systematicky potlačovány, kdy bylo zakázáno téměř vše. Politické vedení se zřejmě domnívalo, že ekologickou aktivitou části obyvatelstva nemůže být ohroženo, ba naopak, že takto ventilovaná aktivita zabrání z hlediska moci nežádoucí společenské aktivitě v oblasti politiky.

I když se československá ochránářská hnutí snažila po celá sedmdesátá léta pracovat ve prospěch přírody, státní a komunistický aparát jejich činnost záměrně poškozovaly a omezovaly, v případě Tisu organizaci zlikvidovaly. Dokonce i oficiálně ustanovené organizace byly ochromovány tlakem zvenčí. **Administrativní překážky** stály v cestě jak šíření informací, tak získávání zkušeností od pokročilejších zahraničních hnutí. Za takové situace prosazovala nezávislý pohled na skutečný stav přírody v podstatě jen jednotlivá aktivní jádra – základní organizace ochránců přírody, komise hnutí Brontosaurus a některé jeho základní organizace, nejvytrvalejší ochránáři z postupně likvidovaného Tisu, některé redakční kolektivy (například lidé kolem časopisu *Nika*).

Zatímco na Západě se zformovaly radikální skupiny nekompromisně hájící zájmy přírody proti nepříznivému politickému a ekonomickému vývoji, ochránci přírody v Československu do politického života přímo nezasahovali. Po celá sedmdesátá léta (a převážně až do roku 1987) zde chyběl pokus ovlivnit rozhodování v politické a řídicí sféře třeba formou petic či demonstrací. Opozice našich ochránářských hnutí vůči totalitní moci byla spíše implicitní. To, o co usilovali ochránci přírody u nás svou pokornou a obětavou prací, bylo při hlubším pohledu v zásadním protikladu k vládní orientaci na extenzivní ekonomický růst, či později aspoň na udržení spotřebního statu quo za každou cenu, tj. i za cenu devastace přírody. Vypovídá to spíše o jakési ideové hodnotě práce českých ekologických iniciativ. Měřeno pohledem praktickým a z hlediska faktických výsledků byla činnost těchto lidí vlastně pošetilá. Naši ochránci přírody zachraňovali jednotlivé rostlinné exempláře, evidovali mraveniště, chránili na silnici migrující obojživelníky apod. Vládní politika však dokázala škrtem pera proměnit celé oblasti v poušť.

Ve srovnání se stejně orientovaným hnutím na Západě byly **postoje ochránářských hnutí v Československu v 70. letech mírné**. Uvážíme-li, že ochrana přírody se tu formovala pod represivním politickým tlakem, je to pochopitelné. Na rozdíl od environmentalistů v západní Evropě nehrázily našim ochránářům jen pokuty, ale i ztráta zaměstnání, a dokonce i vězení. Teprve v samém závěru 80. let se naši lidé ochotní vystavit se tvrdým represím za ochranu přírody. Přesto nebyla ochránářská hnutí v postupně

„normalizované“ československé společnosti, zejména s ohledem na jejich každodenní praktickou činnost, bezvýznamná. Jejich společenský význam je třeba vidět především ve dvou úrovních: ve formování vztahu k přírodě u nemalé části populace a v aktivizaci veřejnosti.

Druhá polovina osmdesátých let, respektive léta 1987–1989, byla pro československou společnost charakteristická vzrůstající aktivitou, a to i aktivitou ekologickou. Pytel s utajovanými informacemi o akcelerujícím zhoršování životního prostředí se na sklonku osmdesátých let povážlivě trhal. O první **narušení informačního embarga** v oblasti stavu životního prostředí se již v roce 1983 zveřejněním Zprávy o životním prostředí v Československu postarala **Ekologická sekce při Biologické společnosti ČSAV** a nezávislá občanská iniciativa Charta 77. V březnu 1988 Federální ministerstvo vnitra, donuceno vzrůstajícím mezinárodním i vnitropolitickým tlakem a bezesporu také tlakem ekologických organizací, dokonce odtajnilo některé skutečnosti tvořící předmět státního, hospodářského a služebního tajemství v oboru působnosti Ministerstev zdravotnictví ČSR a SSR. Informace pocházející z odborných a někdy i z politických kruhů pronikaly stále intenzivněji mezi veřejnost (například v roce 1988 koncepční studie Souhrnná ekonomická prognóza **Prognostického ústavu ČSAV**, rok před tím velmi významná publikace základní organizace č. 6 a 13 **Slovenského svazu ochránců přírody a krajiny Bratislava nahlas**, v roce 1989 studie Stav a vývoj životního prostředí v Československu vydaná Ekologickou sekcí při Biologické společnosti ČSAV). Mnoho příspěvků přinesla nezávislá **ekologicky orientovaná periodika**, především *Ekologický bulletin* a *Ekomonitor*, pozadu však nezůstala ani oficiálně vycházející *Nika*. Ostatní nezávislá periodika věnovala ekologii pozornost spíše v případech obzvláště křiklavých. Do jisté míry to odráželo stav, kdy se ekologie ještě nestala organickou součástí programu, popřípadě součástí práce většiny nezávislých občanských iniciativ.

Ekologické společenství nepostihlo to, co se projevilo například v oblasti kultury; totiž rozdělení na oficiální a neoficiální proud. Cíl ekologů byl po léta neměnný – zabránit prohlubující se devastaci životního prostředí. Rozdílné byly jen prostředky a metody, jak zmíněného cíle dosáhnout. Působení neoficiálních ekologických iniciativ zpravidla nastupovalo tam, kde již oficiální organizace narážely na tuhé odpor totalitního státu.

Trendy, které ovlivnily vývoj v posledních letech před listopadem 1989, naznačovaly, že ekologická dimenze může patřit k hlavním společenským a politickým tématům v Československu. Před rokem 1989 bylo patrné **rostoucí ekologické uvědomění** u poměrně velké části společnosti především v ohrožených regionech. V tomto období přicházelo také do nezávislých ekologických organizací stále více mladých, razantnějších lidí. Tito mladí lidé byli ochotni, pokud byli o své pravdě přesvědčeni, opakovaně demonstrovat proti záměrům státních orgánů. Vznikaly nové nezávislé iniciativy (**České děti, Pražské matky, Nezávislá ekologická společnost, Nezávislé mírové sdružení** ad.), u nichž ekologie a otázky životního prostředí hrály významnou, ne-li prioritní roli. Ekologické hnutí se stalo jakýmsi ventilem, do něhož ústily tenze odporu proti dožívajícímu systému. V roce 1989 přešla ekologická seskupení od předchozího psaní petic za záchranu životního prostředí, uplatňovaných především v letech 1987–1988, k otevřeným demonstracím, proti nimž moc neváhala zakročit silou.

Ekologické hnutí osmdesátých let bylo podobně jako v desetiletí předcházejícím zaměřeno především na řešení konkrétních případů, byť si v množících se konfliktech s mocí začínalo uvědomovat, že pro potřeby životního prostředí budou nutné zásadnější kroky. Až do samého pádu režimu nepřerostla aktivita ekologů v politický odpor proti systému samotnému. Většina ochránců ještě nespojovala změnu v oblasti ekologie s nutností změnit systém, i když kupříkladu v severních Čechách se již ekologové i veřejnost začali obracet proti místním funkcionářům a výjimky se samozřejmě našly i v ekologickém disentu a v některých oficiálních organizacích. Přesto se spontánně ve společnosti i v disentu aktivizovaly síly, jimž ležela na srdci ochrana životního prostředí, přičemž významná byla již sama účast části veřejnosti. V této fázi se československé ekologické hnutí podobalo ekologickému hnutí v západní Evropě z počátku sedmdesátých let.

Ve stavu mobilizace sil a podpory obyvatelstva se ekologické hnutí dočkalo listopadové revoluce 1989. Snad k ní svým dílem i přispělo. Během revolučních událostí figuroval poukaz na katastrofální stav životního prostředí jako jeden z hlavních argumentů v politických projevech na tribunách.

Demonstrace v Teplicích 1989

Jen několik dní před 17. listopadem 1989 proběhly demonstrace v severočeských Teplicích. Demonstranti požadovali tu nejsamozřejmější věc nutnou k životu – čistý vzduch. „Vřed Evropy“, jak byl region označován, patřil k nejzamořenějším na „starém kontinentu“ a **okresy Teplice, Most, Ústí nad Labem a Chomutov** patřily k nejzdevastovanějším na světě. Na přelomu října a listopadu 1989 bylo Podkrušnohoří opět prosyceno směsí oxidů síry, dusíku a těžkých kovů. Na mnoha místech byla naměřena pětkrát až desetkrát překročená průměrná hodnota koncentrace škodlivin v ovzduší.

Jestliže ještě při lednových a únorových imisních situacích byli Severočeši ochotni vše řešit jen stížnostmi a peticemi na příslušných místních a krajských orgánech, v listopadu 1989 již pohár trpělivosti přetekl a obyvatelé severočeských měst vyšli do ulic.

Opatření stranických orgánů města a okresu přijatá k zamezení shromáždění byla neúspěšná, možná i proto, že se autor letáků, které zvaly **teplickou veřejnost na manifestaci** za zlepšení životního prostředí, ač to sám nepředpokládal, trefil svou pozvánkou na manifestaci 11. listopadu do černého: Severočeský kraj právě o tomto víkendu čelil dosud největší **inverzi** za poslední roky, kdy naměřené hodnoty znečištění kulminovaly právě ve dnech 11.–14. listopadu.

V sobotu **11. listopadu** se v Teplicích sešlo asi 600–800 demonstrantů, většinou mladých lidí. S rouškami přes ústa a vybaveni plynovými maskami volali „Chceme čistý vzduch!“, „Kyslík!“, „Chceme zdravé děti!“. Policie byla tak velkým počtem shromážděných lidí očividně zaskočena a jistou dobu byla bezradná. Na závěr se také v Teplicích, podobně jako při lednových demonstracích v témže roce v Praze, ozvalo „Zítřka zase tady!“.

V neděli **12. listopadu** proběhla další, již lépe zorganizovaná demonstrace. Opět ovšem nepovolená. Do centra města přišlo asi tisíc demonstrantů. Většinu tvořili stejně jako v sobotu mladí lidé – studenti teplických středních škol, učni, vysokoškoláci studující na pedagogické fakultě v nedalekém Ústí nad Labem a tzv. nonkonformní mládež (příslušníci hnutí punk). Na rozdíl od soboty tentokrát policie neváhala proti demonstrantům zasáhnout. Demonstrantům se ještě během manifestace podařilo vytvořit **krizový štáb**, který byl občany pověřen vedením rozhovorů s místními funkcionáři. Tomuto krizovému štábu se podařilo sesbírat několik set podpisů pod připravenou **petici**.

S podpisovými archy se zástupci občanů v pondělí **13. listopadu** odebrali na MěNV. Mezitím více než tisíc demonstrantů čekalo na zaplněném náměstí na to, jak jejich zástupci na jednání s funkcionáři města dopadnou. Když se zanedlouho dozvěděli, že předseda MěNV zve vybraného zástupce občanů na veřejné plenární zasedání na téma ekologie, které se má konat v polovině prosince, nemohli být spokojeni. Atmosféra na náměstí opět zhoustla a mnohasetčlenný dav začal skandovat hesla „Máme holé ruce!“, „Nechte nás žít!“, „Máme tady naše děti!“, „Co vám za to dali?!“. Stejně jako v neděli policie zasáhla. Nasazeny byly navíc pohotovostní posily z Ústí nad Labem. K dispozici byli psi a vodní děla. Zásah si vyžádal ošetření několika osob (tržné rány, zhmožděnin), několik desítek osob bylo převezeno na útvar SNB. Demonstranti ale dosáhli i **dílčího úspěchu**. Vedoucí tajemník OV KSČ Antonín Váňa byl donucen slíbit zorganizování veřejného shromáždění na téma ekologie na městském zimním stadionu dne 20. listopadu. Jednalo se o příslib prvního skutečného dialogu občanů s funkcionáři a zodpovědnými pracovníky okresu a kraje. **20. listopadu** zaplnilo **zimní stadion v Teplicích** více než šest tisíc lidí.

Nedošlo k žádné konstruktivní debatě. Stadion vřel, místní funkcionáři byli vypískáni a vyprovozeni skandovaným heslem „Zůstali jste sami...“. Lidé, kteří přišli kvůli ekologii, jasně cítili, že teď, po 17. listopadu, už jde o víc.

Teplické demonstrace vyvolaly dominový efekt v celém kraji. Bezpečnostní opatření, která mezitím orgány místní správy již uskutečnily, dosáhla pouze toho, že se demonstrací (15. 11. v **Litvínově**, 16. 11. v **Mostě**, 17. 11. v **Děčíně** a 21. 11. v **Liberci** a v **Ústí nad Labem**) zúčastnilo méně občanů. Co do obsahu a výsledků měla všechna shromáždění podobný ráz: demonstranti vyjadřovali odhodlání, že pokud nedostanou na své dotazy a připomínky uspokojivé odpovědi, budou v demonstracích za životní prostředí pokračovat. Místní funkcionáři byli přinuceni otevřený dialog přislíbit.

V souvislosti s významem či hodnocením listopadových teplických demonstrací je třeba zdůraznit, že demonstrace v Teplicích byly **první významnější policejně rozehnané demonstrace mimo Prahu**, o nichž informoval i celostátní tisk. Zatímco v Praze probíhaly demonstrace pravidelně již od srpna 1988, teplické demonstrace ukázaly, že nespokojenost není jen lokální pražskou záležitostí.

Bratislava nahlas

Poválečné snahy o rychlou industrializaci, kolektivizace zemědělství a obecně přezíravý postoj komunistického režimu k ochraně životního prostředí vedly od 50. let k postupnému narůstání ekologických problémů také na Slovensku. Koncem osmdesátých let pak mezi obyvatelstvem vzrůstaly oficiální i neoficiální aktivity směřující k ochraně přírody a krajiny. Na tyto hlasy zdola byly státní i stranické orgány nuceny určitým způsobem reagovat, ale ekologické problémy stály až do konce komunistického režimu vždy na druhém místě za zájmy hospodářskými. Nejlépe je to možné ukázat na příkladu **vodního díla Gabčíkovo**, jehož stavba byla realizována navzdory rozsáhlému zničení kulturní krajiny, odporu občanů a v neposlední řadě také postupně se zvyšujícímu nesouhlasu maďarské strany. Jedním ze zásadních projevů ekologického povědomí slovenské veřejnosti se stala **publikace Bratislava nahlas**.

Bratislava nahlas je publikace o ekologických problémech slovenského hlavního města, kterou v říjnu 1987 vydala skupina ochranářů a s nimi spojených opozičně zaměřených odborníků z nejrůznějších oborů. V autorském kolektivu, který vedl **Ján Budaj**, byli **Juraj Flamík** a **Gabriela Kaliská** z Městské správy památkové péče a ochrany přírody v Bratislavě, Fedor Gál z Prognostického ústavu Slovenské akademie věd, Eugen Gindl, redaktor časopisu *Kozmos*, Mikuláš Huba z Geografického ústavu Slovenské akademie věd, Ivan Kusý z Ústavu stavebnictví a architektury Slovenské akademie věd, Peter Kresánek z Fakulty architektury Slovenské vysoké školy technické, Ivan Štúr z Polikliniky v Bezručově ulici v Bratislavě, Peter Tatár z Ústavu experimentální endokrinologie Slovenské akademie věd ad.

V úvodu autoři upozornili, že „cílem materiálu není stávající problémy samoúčelně skandalizovat, ale pojmenovat je a začít pracovat na jejich řešení“. V textu dále autoři **posuzovali základní životní podmínky v Bratislavě**. Začali tím, že znečištění ovzduší ohrožovalo zdraví obyvatel, ekologické stavby prakticky neexistovaly, ve městě vládla nadměrná hlučnost, dále kritizovali bourání historických staveb, nedostatek zeleně a v neposlední řadě občanskou vybavenost a hromadnou dopravu, která podle nich silně zaostávala za aktuálními potřebami, atd. Publikace také ostře odsuzovala úvahy o výstavbě školního jaderného reaktoru v Mlynské dolině a zanedbávání historického jádra města. Autoři uvedli, že za 33 let od vyhlášení památkové rezervace (1954) město Bratislava přišlo o více historických objektů než za všechny minulé války (např. při výstavbě Mostu SNP jich bylo zničeno 49). Nakonec **autoři vyzvali k zahájení veřejné diskuse** o řešení zmíněných problémů.

Odmítavé stanovisko komunistického tisku bylo nejlépe formulováno ve stranickém deníku *Pravda* v článku Nic nového pod sluncem..., pod kterým byla podepsaná Dana Piskorová, což byl pseudonym Arnošta Baka, zástupce šéfredaktora *Pravdy*. Ten nejprve uvedl, že „fakta“ uvedená v téměř apokalyptickém ‚zeleném‘ elaborátu nepředstavují seriózní argumenty, ale pro efekt vybrané fragmenty záměrně posbíraných a tendenčně zpracovaných údajů z fundovaných a široce koncipovaných výzkumných a odborných průzkumů prováděných ... na společenskou objednávku řídicích státních orgánů v zájmu řešení potřeb společnosti“. Nakonec autor článku v *Pravdě* konstatoval, že se tvůrci Bratislavy nahlas pokusili skrze ekologii destabilizovat politickou situaci na Slovensku.

Únorový převrat 1948

18

**Poválečný vývoj v Československu jako předpoklad
únorových událostí 1948** | *Karel Kaplan*

Únor 1948 – kronika událostí | *Karel Kaplan*

Nastolení a upevnění mocenského monopolu KSČ | *Karel Kaplan*

Akční výbory Národní fronty | *Michal Barnovský*

Únor 1948 na půdě OSN | *Slavomír Michálek*

Poválečný vývoj v Československu jako předpoklad únorových událostí 1948

Poválečná Československá republika navazovala kontinuálně na předmnichovskou republiku včetně jejího právního řádu. Vytvořený „**lidově demokratický**“ režim se však lišil tím, že odpovídal změněným poměrům, náladám obyvatelstva a postojům politických subjektů, které jej na konci druhé světové války a bezprostředně po válce vytvářely. Byl ovlivněn zkušenostmi občanů i politiků z hospodářské krize 30. let, Mnichovem, následným rozbitím republiky a bezprostředními prožitky z války. Ve společnosti převažovalo přesvědčení, že budoucnost samostatného státu může zaručit pouze **spojenství se Sovětským svazem**. Velmi silně byla pocíťována **potřeba národní jednoty** i úprava politických poměrů předmnichovské republiky, především redukce počtu politických stran a **odstranění stranické řevnivosti**. Naprostá většina společnosti byla rovněž přesvědčena o **nezbytnosti sociálně-ekonomických reforem**. Bezprostředně po válce se zostřily vztahy mezi občany české a německé národnosti a na Slovensku také mezi občany slovenské a maďarské národnosti. Rozruch a nesrovnalosti ohlašovaly problém uspořádání ústavně-právního vztahu českého a slovenského národa.

Politicky aktivní část zejména českého národa byla nakloněna **socialistickému směřování** dalšího vývoje. Bylo to zřejmé především u politických stran, které se k socialismu, byť různě chápanému, programově hlásily. Komunisté z taktických důvodů nastavili socialismus jako hlavní cíl, nikdo však o jejich zaměření nepochyboval. Program XX. sjezdu sociální demokracie z října 1945 jednoznačně deklaroval, že úkolem strany není „kapitalistický řád“ reformovat, ale odstranit jej. Předseda národních socialistů Petr Zenkl viděl základ „národního socialismu“ v harmonickém spojení zásad „nacionalismu, socialismu a demokracie“. K socialismu se hlásily i odbory a mládežnická organizace. Také prezident Edvard Beneš hovořil o „socializující demokracii“, o přebudování předválečné demokracie „ve smyslu socialistickém“. Většina kulturních a veřejných osobností spatřovala v socialismu budoucnost země. Také strany, které se vymezovaly jako nesocialistické, hledaly se socialismem shodné body. Programové prohlášení lidové strany z května 1945 zvěstovalo občanům, že válka udělala tečku „za érou kapitalismu“ a že „stojíme na prahu nového hospodářského a sociálního řádu“. V tiskovém orgánu demokratické strany se lze v září 1945 dočíst, že „vědecky prohloubený“ Masarykův „socialistický idealismus“, který „s ruskou pomocí“ uskutečňuje Masarykův žák E. Beneš, je „každému poctivému vlastenci přijatelný“. Nekomunistické, socialisticky orientované strany hlásaly ve shodě s prezidentem výstavbu „československé podoby socialismu“, kterou chápaly jako spojení socialismu a demokracie. Usilovaly tak o realizaci myšlenky o „třetí cestě“ (mezi kapitalismem a sovětským modelem socialismu), která byla v té době v Evropě rozšířená. Tuto možnost jako by potvrdzoval umírněný postup komunistů, kteří vystupovali jako bojovníci za národní zájmy a demokracii. Později, v druhé polovině roku 1946, dokonce předseda KSČ Klement Gottwald několikrát hovořil o vlastní specifické cestě k socialismu.

Obecnému požadavku národní jednoty vycházela vstříc existence **Národní fronty**, která vznikla za války jako koordinační orgán protifašistického boje. Po válce se změnila v politickou základnu státu, v mocenskou instituci, ve které se rozhodovalo jak o tvorbě státní politiky, tak o konkrétních opatřeních. Přes různé názory na její působení prakticky fungovala jako **koalice politických stran**. Její rozhodnutí měla podobu dohod, nikoliv odhlasovaných usnesení, a byla závazná pro všechny strany. Zvláštností Národní fronty, která odlišovala „lidově demokratický režim“ od parlamentních demokracií západoevropského typu bylo, že všechny strany, které Národní frontu tvořily, byly současně stranami vládními.

Případný vznik nových stran byl možný jen se souhlasem Národní fronty, a to pod podmínkou, že souhlasí s programem Národní fronty. Opoziční strana, která by vystupovala proti programu Národní fronty, nemohla existovat. Na základě dohody politických stran byl formulován a v dubnu 1945 schválen vládní program, dohodnuta a realizována politická, právní a ekonomická opatření vůči Němcům, Maďarům, zrádcům a kolaborantům, uskutečnily se i významné sociálně-ekonomické reformy – znárodnění a první etapa pozemkové reformy.

Politický vývoj do značné míry závisí na mocenské pozici jednotlivých politických stran. Ta vyplývala z významu ministerstev a institucí, které strany řídily a ovládaly. Důležitým činitelem se staly samy politické strany, počet jejich členů, organizace, schopnost prosazovat své záměry a přirozeně úspěch ve volbách. Ve vládě, v parlamentu a ve většině národních výborů měly politické strany po osvobození paritní zastoupení. To bylo výhodné pro komunisty, neboť existovaly dvě komunistické strany – KSČ působila v českých zemích, KSS na Slovensku. Komunisté získali některá důležitá ministerstva (vnitřní, zemědělství, informací). Nejvíce také pokročili ve výstavbě svých stran. Již před sjezdem v březnu 1946 dosáhl počet členů KSČ 1 000 000. KSS měla kolem 120 000 členů. Sociální demokracie měla po roce své činnosti více než 350 000 členů, národní socialisté vykazovali koncem roku 1945 kolem 500 000 členů. Lidovci a demokraté uváděli shodně asi 400 000 členů.

Nové rozdělení mocenských pozic přinesly parlamentní volby v květnu 1946. Jako nejsilnější z nich vyšli komunisté, kteří získali v českých zemích 40 % a na Slovensku 30 % hlasů (v celostátním měřítku 38 %). Druhou nejsilnější stranou v českých zemích byli národní socialisté (celostátně 18 %), následovali lidovci (16 %) a sociální demokraté (12 %). Na Slovensku se vítězem voleb stali demokraté, kteří získali 62 % hlasů (celostátně 14 %). Dvě nové strany, které vznikly těsně před volbami – Strana práce a Strana svobody – měly jen marginální význam.

Po více než měsíčním jednání jmenoval prezident 2. července novou vládu. Nejvíce – sedm míst – v ní získala KSČ, dvě místa KSS. Čtyřmi členy byli ve vládě zastoupeni národní socialisté, lidovci a demokraté, třemi sociální demokraté. Dvě ministerstva (zahraničí a obrany) byla vedena nestraníky (Jan Masaryk a generál Ludvík Svoboda). Předsedou vlády byl Klement Gottwald, náměstkyně předsedy vlády se stali zástupci ostatních stran (kromě demokratů vždy předsedové stran). Komunisté získali další klíčové ministerstvo (financí), sociální demokraté udrželi dvě významná ministerstva (průmyslu, výživy), národní socialisté si uchovali dvě důležitá ministerstva (spravedlnosti, zahraničního obchodu), získali školství a navíc byl jejich předseda (Josef David) zvolen předsedou parlamentu. Předsedou Slovenské národní rady se stal vůdce demokratů Jozef Lettrich, předsedou sboru pověřenců komunistů Gustáv Husák.

Navzdory slibům o slušně vedeném předvolebním boji a dohodě o opětovném vytvoření společné vlády posunulo ostré předvolební klání do popředí názorové rozdíly jednotlivých stran. Přesto se po volbách dohodly na vládním programu, který Národní shromáždění 11. července schválilo. V dalším období se politický život v republice vyznačoval početnými spory o jednotlivé body vládního programu, především o pozemkovou reformu a tzv. konfiskáty, tj. podniky konfiskované Němcům, Maďarům a kolaborantům. Přestože komunisté organizovali k prosazení svých záměrů různé kampaně, ještě rok po volbách převažovalo úsilí politických stran řešit vzniklé rozpory dohodou na půdě Národní fronty – a do značné míry úspěšně.

Další vývoj v Československu značně ovlivnily změny v mezinárodních vztazích a v sovětské evropské politice. Marshallův plán a jeho odmítnutí Sovětským svazem (později také Československem) bylo posledním krokem k dovršení postupného rozpadu protihitlerovské koalice. Spolupráce Sovětského svazu a západních velmocí při řešení poválečného uspořádání poměrů v Evropě byla nahrazena rozdělením Evropy a světa do dvou mocenských bloků. V této nové situaci se Sovětský svaz rozhodl přeměnit svou dosavadní sféru vlivu v jednotný, pevně organizovaný mocenský blok řízený z jednoho centra, z Moskvy. Základní podmínkou takového bloku ovšem bylo nastolení komunistického režimu ve všech státech, s nimiž Sovětský svaz počítal, tedy i v Československu. Nástrojem nové sovětské politiky se stalo Informbyro, v plném názvu Informační byro komunistických a dělnických stran, koordinační orgán devíti evropských komunistických stran. Na jeho ustavující schůzi v září 1947 vyložil představi-

tel sovětských komunistů oficiální hodnocení mezinárodní situace – rozdělení světa do dvou táborů a z toho vyplývající změny v politice komunistických stran. Informační byro opustilo „specifickou cestu k socialismu“, kterou komunistické strany ještě před rokem propagovaly.

Vedení KSČ vždy připravovalo stranu na parlamentní i mimoparlamentní formy boje včetně rozhodujícího mocenského střetnutí. Po úspěchu v parlamentních volbách v květnu 1946 považovalo za reálné získat ve volbách v roce 1948 více než 50 % voličských hlasů a v lednu 1947 veřejně vyhlásilo za svůj prvořadý úkol boj o většinu národa. Představitelé KSČ po odmítnutí Marshallova plánu a zejména po zasedání informačního byra v září 1947 pochopili změnu situace i sovětské politiky a – vychováni Kominternou – příslušně změnili svou politiku. Již 21. srpna projednávalo předsednictvo **plán ofenzivního nástupu k moci**. Dne 2. října se zabývalo výsledky zasedání informačního byra a jeho závěry se promítly do plánu činnosti KSČ před parlamentními volbami, který schválil ústřední výbor koncem listopadu. Plán orientoval stranu na čtyři hlavní úkoly: **získat většinu národa v příštích volbách, zos- třit boj s domácí i zahraniční reakcí** a vyhnat ji z Národní fronty, urychleně a systematicky **formovat „levé frakce“ v nekomunistických stranách, využívat pozic ve státní správě, v hospodářství a ve společenských organizacích k prosazování politiky komunistické strany**.

Rozhodování ústředního výboru ovlivnilo rovněž podezření, že se nekomunistické strany pokusí vytlačit komunisty z vlády, jako se to stalo ve Francii a v Itálii. Gottwald počítal se snahou odpůrců ustavit úřednickou vládu. Levicové frakce v nekomunistických stranách měly postupně své strany rozkládat, ochromovat je a v rozhodujícím momentě převzít vedení. (Při formování frakcí postoupili komunisté nejdále v sociální demokracii. V žádné jiné straně nedospěla levice do stádia, kdy by byla schopna splnit očekávanou roli.) Závěry ústředního výboru potvrzovaly, že vedení KSČ stupňuje zápas o moc, a to všemi prostředky.

Vedoucí komunističtí funkcionáři začínali pochybovat o možnosti dosáhnout mocenského cíle v parlamentních volbách. Rodily se proto různé varianty a koncepce konečného mocenského střetu. Týkaly se voleb (možnost zařazení nekomunistů na kandidátku KSČ, postavení kandidátky Národní fronty), situace po volbách, pokud by komunisté nedosáhli v parlamentě většiny (získání některých nekomunistických poslanců), i mimoparlamentního postupu. Existovaly úvahy o vyřešení mocenské otázky ještě před volbami „revoluční aktivitou mas“, vystupňováním masových akcí odborů, rolnických komisí, partyzánů – tedy organizací, které KSČ ovládala. Vyskytly se rovněž názory akceptující přípravu na ozbrojený konflikt. Jako samostatná politická síla vystupovali komunističtí funkcionáři na přelomu let 1947/1948 v **bezpečnostních**, zejména **zpravodajských složkách**. Podle nich měl být rozhodující mocenský střet vyřešen jednorázovou akcí, administrativně mocenským zásahem. I když některé kritické úvahy se týkaly „váhavosti“ a „parlamentních iluzí“ vedení KSČ, směřovaly všechny ke shodnému cíli: nastolit mocenský monopol KSČ.

Reálnou možností, jak zastavit frontální nástup komunistů k získání mocenského monopolu, byl **společný a organizovaný postup nekomunistických stran**. Touto cestou se však jejich představitelé vydali příliš pozdě. Společnému postupu bránily nahromaděné a dosud nepřekonané rozpory mezi stranami. K nejzávažnějším patřily **rozdílné názory slovenské demokratické strany a českých stran na řešení česko-slovenských vztahů**. Přesto se během druhé poloviny roku 1947 národní socialisté, lidovci a demokraté politicky velmi sblížili a společným postupem ve vládě či parlamentu dosáhli řady dílčích úspěchů. Další nekomunistická strana, **sociální demokracie**, vystupovala jako **samostatná, nezávislá síla**. Její vedoucí představitelé si uvědomovali, že jednoznačné připojení sociální demokracie k bloku tří nekomunistických stran (nebo ke komunistům) by snadno vedlo k rozkolu ve straně. Při řešení konkrétních problémů postupovali zpravidla tak, že při obraně demokracie proti komunistickým záměrům podporovali nekomunistické strany, a při rozhodování o hospodářských a sociálních otázkách komunisty.

Nekomunistické strany spojovalo úsilí o udržení demokratického režimu, o právní stát a respektování třísektorové ekonomiky. Oprávněně obviňovaly komunisty ze snahy potlačit demokratické principy a z hrozby policejního státu. V boji proti nim používaly metody běžné v demokratických režimech

západního typu. V parlamentě, ve vládě i v národních výborech dosahovaly větších či menších úspěchů a více či méně úspěšně využívaly tisk a veřejné schůze. Postrádaly však další mimoparlamentní nástroje, jež by použily proti komunistům v případech, kdy by komunisté po zamítnutí svých návrhů ve vládě či v Národní frontě přenesli spor „na ulici“ a „mobilizovali masy“.

Nekomunistické strany se zaměřily na volby jako hlavní způsob rozhodujícího mocenského střetnutí. Věřily v porážku komunistů v parlamentních volbách, která oslabí jejich podíl na moci a zatlačí je do postavení jednoho z rovnocenných partnerů v **Národní frontě**. V účasti komunistů v Národní frontě viděly jednu ze záruk udržení vnitropolitického vývoje na dosavadní demokratické cestě. Tato koncepce, která se v souvislosti se zahraničněpolitickou orientací Československa jevila jako nezbytná, měla slabiny. Neobešla se bez ústupků, které si komunisté vynucovali. Opakované výzvy k zachování národní jednoty a ujišťování o potřebě osvědčené Národní fronty zastíraly ve vědomí občanů hloubku rozporů mezi oběma tábory.

Nekomunistické strany spojovala politická i programová spřízněnost s **prezidentem Edvardem Benešem**. Využívaly jeho autority v české i slovenské společnosti, hlásily se k jeho nabádání, aby byly respektovány demokratické principy, svoboda a aby byla zachována československá podoba režimu „socializující demokracie“. Vedoucí komunističtí činitelé tuto spojitost zaznamenali jako nepříznivou okolnost, nedovolili si však prezidenta veřejně kritizovat. Hovořili o ní v úzkém kruhu a sdělovali ji ve zprávách do Moskvy. Představitelé nekomunistických stran však považovali prezidenta Beneše za víc než pouhého inspirátora a oporu ve svém zápase. Očekávaly, že se za ně veřejně postaví a v rozhodující chvíli vystoupí v jejich čele. Tato role však neodpovídala Benešovým možnostem ani jeho názoru na poslání prezidentské funkce a byla nad jeho síly.

Největším problémem v politickém zápase nekomunistických stran byla jejich **trvalá orientace na spojenectví se Sovětským svazem**, motivovaná obavami z německého nebezpečí. To předurčovalo i poměr ke KSČ, jejíž účast na moci považovaly ostatní strany za důkaz upřímného přátelství se Sovětským svazem. Proto také nepočítaly s vytěsněním komunistů z vlády a z mocenských institucí. Ve všech stranách existovali jednotlivci i skupiny členů a funkcionářů, kteří si přáli napodobit Francii a Itálii, tj. vyloučit komunisty z vlády. Skutečný vliv nositelů těchto názorů na utváření politiky jejich stran byl však velmi malý. Nekomunistické strany nedocenily důsledky nové evropské politiky Sovětského svazu a neuvědomovaly si, že ve státě, který patří do sovětského bloku, pro ně není místo. Vyhlašovaly věrnost přátelství a spojenectví se Sovětským svazem ještě v únoru 1948, kdy už sama jejich existence byla v rozporu se sovětskými velmocenskými zájmy.

Usilování KSČ o mocenský monopol a odpor nekomunistických stran proti němu se **od podzimu 1947** stávaly určujícím faktorem vnitropolitického vývoje, který stál v pozadí každého významnějšího rozporu mezi stranami, měnil politické poměry v zemi i v Národní frontě. Komunisté se řídili zásadou, že na pochodu k moci nelze prohrát žádný spor, proto byli při prosazování svých návrhů na řešení významnějších politických a hospodářských problémů neústupní. Postupně byla takřka vyloučena možnost kompromisů i dosavadní praxe dohod, tento základní princip Národní fronty, což ohrožovalo samu její existenci. Sporných bodů, na nichž se politické strany nedokázaly shodnout, přibývalo a každý z nich hrozil přerůst v krizi Národní fronty a vlády.

Koncem **srpna 1947** se rozhořel **spor o tzv. milionářskou daň**. Návrh KSČ, aby se výdaje na státní pomoc zemědělcům postiženým suchem hradily mimořádným zdaněním milionářů, ministři všech nekomunistických stran zamítli. Nato vedení KSČ rozpoutalo politickou kampaň „proti ochráncům milionářů“. Hrozil rozpad vládní koalice. Zabránila mu dohoda komunistů a sociálních demokratů z 12. září o prosazení milionářské daně a o zachování dosavadního demokratického vývoje.

Nepodařilo se vyřešit dohodou **spor o úpravu platů státních veřejných zaměstnanců**, způsobený požadavkem národních socialistů zvýšit tyto platy o 30 %. Komunisté považovali návrh za předvolební heslo neúměrně zatěžující státní rozpočet a označili jej za snahu vyvolat hospodářský rozvrat. Kompromisní návrhy připravené vedením odborů a podporované komunisty nekomunistické strany odmítly. Odbory také požadovaly další znárodnění – průmyslových podniků s více než padesáti zaměstnanci,

velkoobchodu a zahraničního obchodu – jako cestu k řešení tehdejších hospodářských a politických potíží. Mezi požadavky odborů také patřilo urychlené schválení zákona o národním pojištění. Dne 12. února svolalo předsednictvo ÚRO na podporu svých požadavků sjezd závodních rad (na 22. února).

Na odpor narazil komunistický **návrh zákona o trvalé úpravě vlastnictví zemědělské půdy**. Návrh předpokládal vyvlastnění půdy nad 50 ha a překračoval vládní program. Komunistické vedení proto schválilo uspořádání celostátního sjezdu rolnických komisí 29. února s cílem prosadit zákon i další opatření předkládaná ministrem zemědělství J. Ďurišem.

Od podzimu 1947 zatěžovaly vztahy v Národní frontě stupňující se **spory o poměry v bezpečnostních složkách**, které často vyústovaly v konflikt dvou významných resortů – vnitra a spravedlnosti. Ukázalo se to hlavně při vyšetřování „**pokusů o atentát**“ **na tři ministry** (Zenkla, Drtina a Masaryka), do jejichž sekretariátů došly v září 1947 krabičky s „pekelnými stroji“. Justiční orgány spadající pod národněsocialistického ministra spravedlnosti tvrdily, že původci pokusu o atentát jsou komunističtí funkcionáři ze střední Moravy a z obce Krčmář (krčmářská aféra) a kritizovaly bezpečnost (řízenou komunisty), že nevěnovala šetření dostatečnou péči a že původce hledala v Praze. Odhalit původce akce se však nepodařilo.

Komunisté ve vedení politického civilního a vojenského zpravodajství zorganizovali provokaci, která mířila proti představitelům národněsocialistické strany. Šlo o tzv. **mosteckou špionážní aféru** – zkonstruování skupiny, která měla provádět zpravodajskou činnost pro západní státy a připravovat protistátní puč. Od zatčených osob chtěli dosáhnout přiznání, že o přípravě věděli a podporovali ji národněsocialističtí členové vlády Zenkl, Drtina a generální tajemník strany Krajina. Ti se o provokaci dozvěděli a obvinili komunistické činitele ze zneužití zpravodajské služby. Žádali, aby byla záležitost vyšetřena, iniciátoři potrestáni a zjednána náprava.

Provokace komunistů ve zpravodajských složkách hrála důležitou roli v politické krizi na Slovensku, jejímž podnětem se stalo vydání zprávy pověřenectva vnitra o tzv. **spiknutí na Slovensku**. Podle zprávy měla skupina politicky činných osob, bývalých příslušníků Hlinkovy strany, připravovat akce proti ČSR. Prostřednictvím provokatéra se zpravodajci pokusili zapojit do „spiknutí“ funkcionáře demokratické strany včetně dvou jejích generálních tajemníků. Řada osob byla vzata do vazby a připravoval se politický proces. Komunisté, kteří usilovali o likvidaci mocenské dvoutřetinové převahy demokratů, počítali v plánu politické krize na Slovensku s tím, že předseda a členové sboru pověřenců z řad komunistické strany podají demisi a při sestavování nového sboru se prosadí takové změny, aby demokraté ztratili většinu. Toho docílili, ale neuspěli s druhým požadavkem, aby ke stejné změně došlo i v národních výborech.

Politická krize na Slovensku byla komunistickou předejrou státního převratu v únoru 1948. Předseda sboru pověřenců G. Husák podal demisi 31. října 1947, následovaly sjezdy závodních rad a rolnických komisí. Mezi slovenskými vedoucími funkcionáři se objevovaly návrhy, aby krize přerostla v krizi celostátní a vyústila v definitivní vyřešení mocenského problému. Vedení KSČ tuto variantu odmítlo jako předčasnou.

Na přelomu let 1947/1948 v důsledku vyhrocujících se rozporů očividně slábla schopnost ústavních a koaličních orgánů dospět k dohodě o řešení naléhavých problémů. Dělnost vlády se v polovině února 1948 zcela vytratila. **Do krize se dostávala i Národní fronta** – místo, kde se měly vzniklé rozpory řešit. Po neúspěšném pokusu komunistů změnit složení Národní fronty (ve prospěch jimi ovládaných společenských organizací) přestal Gottwald od 18. listopadu svolávat schůze Národní fronty na nejvyšší úrovni. Výjimkou byla schůze 8. února, která měla projednat přípravu voleb a ústavy. Skončila však bez dohody, hádkou o poměrech v resortu ministra vnitra.

Spory o poměrech v bezpečnostních složkách, způsobené rostoucími obavami nekomunistických představitelů ze zneužívání bezpečnostního aparátu komunisty, se v lednu a únoru 1948 odehrávaly na každé schůzi vlády. Jeden z nich, nepříliš významný, se stal impulzem k rozhodujícímu mocenskému střetnutí v únoru 1948.

Únor 1948 – kronika událostí

13. únor, pátek

Na schůzi vlády došlo k prudké kontroverzní diskusi, v níž nekomunističtí ministři jednomyslně vystoupili proti snahám KSČ monopolizovat si funkce v bezpečnostních složkách a zneužívat je. Vláda pak většinou hlasů nekomunistických ministrů přijala usnesení, ve kterém uložila ministru vnitra Václavu Noskovi, aby zastavil výkon rozhodnutí velitele SNB o výměně několika nekomunistických oblastních velitelů v Praze. Nato K. Gottwald prohlásil, že ministři jeho strany nemohou s vládním usnesením souhlasit. Konflikty ve vládě, které narůstaly již delší dobu, se tak neobyčejně vyostřily.

16. únor, pondělí

Na pravidelném setkání vysokých funkcionářů národněsocialistické strany se účastníci dohodli, že budou trvat na splnění vládního usnesení z 13. února – a dokud se tak nestane, nezúčastní se schůzí vlády, a vyzvou ostatní nekomunistické strany, aby je následovaly. V případě, že komunisté odmítnou usnesení splnit, podají demisi a budou usilovat o to, aby demisi podali i ministři lidové a demokratické strany. Poté budou informovat sociálnědemokratické ministry.

17. únor, úterý

Dopoledne se konala schůze vlády. Bouřlivou diskusi o splnění vládního usnesení z 13. února předseda vlády v **11.55 hodin** přerušil a odjel na Hrad informovat o situaci prezidenta Beneše. V té době se sešli ministři národněsocialistické, lidové a demokratické strany k poradě o dalším postupu. Dohodli se, že v druhé části schůze budou rezolutně trvat na splnění sporného usnesení a nebude-li splněno, opustí schůzi a jako nátlakový prostředek použijí eventuálně i demisi svých členů.

Přes protesty ministra Zenkla a dalších ministrů Gottwald odpolední schůzi vlády přerušil a další svolal na 20. února, kdy měl ministr Nosek podat vysvětlení. Po schůzi vlády informoval sociálnědemokratický ministr V. Majer prezidenta, že komunisté připravují násilné řešení sporu.

Sociálnědemokratické vedení dospělo na večerní schůzi představenstva k rozhodnutí nevytvářet blok proti komunistům, nepřipustit úřednickou vládu a řešit spory v rámci Národní fronty.

Předsednictvo ÚV KSČ přijalo stanovisko k situaci, v němž vyzvalo občany, aby byli připraveni „v zárodku zmařit jakékoli podvratné záměry reakce“. Současně nařídilo „uvést stranu do bojové pohotovosti“ a ministru vnitra uložilo vyhlásit stav bojové pohotovosti v důležitých bezpečnostních útvech včetně pohraničních pluků.

18. února, středa

Ráno se sešla užší komise Národní fronty k řešení sporných bodů v návrhu ústavy. Nekomunističtí členové komise požadovali, aby se schůze zabývala poměry v bezpečnostních složkách a situací ve vládě a Národní frontě. Komunisté odmítli a Gottwald schůzi ukončil. Na odpoledne svolal předsednictvo vlády. Nekomunističtí členové předsednictva se odmítli schůze zúčastnit, dokud nebude sporné usnesení z 13. února splněno.

Dopoledne přijal prezident Beneš národněsocialistické členy vlády Zenkla a Ripku. Podle Ripky souhlasil Beneš s jejich postupem včetně chystané demise. Když se zajímal o postoj ostatních politických stran, informoval jej Ripka, že demisi podají i ministři lidové a demokratické strany a že je zřejmě budou následovat i sociální demokraté. Beneš je poté ujistil o podpoře, ale zároveň je nabádal k rozvaze. O obsahu rozhovoru pak Zenkl a Ripka informovali některé představitele lidové a demokratické strany.

Poslanecký klub a vedení socialistické strany po informaci o prezidentově stanovisku schválily dosavadní postup svých ministrů a zmocnily je k podání demise.

Poslanecký klub lidové strany souhlasil s návrhem předsedy Šrámka nezúčastňovat se práce vlády, dokud se předsedové politických stran nedohodnou na dalším postupu. Poslanci byli informováni i o možnosti demise, ale převládlo mínění, že komunisté „v nynější vládní krizi ustoupí“ a že dojde k dohodě v Národní frontě.

Sociálnědemokratičtí poslanci se na schůzi klubu vyslovili pro zachování Národní fronty a pro řešení sporu dohodou.

Vedoucí funkcionáři ústředního sekretariátu KSČ na své poradě označili aktivity nekomunistických stran za činnost namířenou proti lidově demokratickému režimu a rozhodli: 1) připravit sjezd závodních rad, 2) formovat „novou, skutečnou Národní frontu“, 3) uvést stranu do pohotovosti a připravit se na pokus o nastolení úřednické vlády. Odpovědí na takový pokus měla být generální stávka.

19. únor, čtvrtek

Komunisté Gottwald, Slánský a Kopecký se sešli se sociálními demokraty Laušmanem, Tymešem a Vilímem a nabídli jim vytvoření společné levicové vlády. Sociální demokraté odmítli.

Dopoledne přijal prezident Beneš delegaci sociální demokracie. Souhlasil s jejím zásadním stanoviskem řešit existující rozpory v rámci Národní fronty a trvat na splnění usnesení vlády z 13. února.

V **16 hodin** přijal prezident K. Gottwalda, který ho informoval, že situace ve vládě se velmi zhoršuje, protože nekomunistické strany v čele s národními socialisty směřují k jejímu rozbití. Beneš ho ujistil, že úřednickou vládu nepřipustí a v případě ustavení nové vlády bude Gottwald jejím předsedou.

Na setkání představitelů tří stran informoval Zenkl přítomné o jednání s prezidentem a o rozhodnutí vedení strany podat druhý den demisi. Představitel lidové a demokratické strany s rozhodnutím národních socialistů souhlasili a slíbili připojit se, schválili-li to jejich stranické vedení.

Večer jednali Zenkl a Drtina s Laušmanem a Tymešem, kteří slíbili svou podporu ve sporu o SNB na příští schůzi vlády. O připravované demisi informováni nebyli. Předsednictvo lidové strany schválilo postup svých ministrů nadále trvat na splnění vládního usnesení z 13. února i za cenu demise. Vedení demokratické strany změnilo po dramatické diskusi své původní usnesení, v němž demisi odmítalo. Dalo ministrům a předsedovi strany právo rozhodnout podle situace a vlastní úvahy o dalším postupu včetně demise.

Ve vedení sociální demokracie se střetli zastánci jednoznačné spolupráce s komunisty a jejich odpůrci. Většina členů vedení jednostrannou spoluprací s komunisty odmítla, ale vyslovila se i proti vládě bez komunistické účasti. Vedení se rozhodlo působit k uklidnění poměrů, k dohodě v Národní frontě a trvat na provedení sporného vládního usnesení. O výsledcích jednání sociální demokraté informovali Gottwalda.

Odpoledne přiletěl do Prahy nečekaně náměstek sovětského ministra zahraničních věcí a dřívější velvyslanec v ČSR Valerian Zorin. Jako důvod své návštěvy uvedl kontrolu dodávek sovětského obilí. Americký velvyslanec Laurence A. Steinhardt sdělil tisku optimistické přesvědčení o vítězství demokracie v Československu.

V pozdních večerních hodinách informoval Gottwald vedení KSČ o jednáních se sociálními demokraty a prezidentem a o rozhodnutí ministrů tří stran podat druhý den demisi.

20. únor, pátek

V **10 hodin** se měla konat schůze vlády. Kromě komunistů se dostavili pouze Ludvík Svoboda a ministři sociální demokracie. Na Gottwaldovu výzvu, aby se chybějící členové vlády dostavili na schůzi, odpověděl Zenkl dopisem, v němž kladl jako podmínku účasti splnění sporného usnesení z 13. února. Po Gottwaldově odpovědi, že o celé záležitosti bude referovat ministr Nosek, sdělili národněsocialističtí ministři písemně Gottwaldovi, že jim nezbyvá nic jiného než podat demisi. Po společném poradě se k demisi připojili i členové vlády za lidovou a demokratickou stranu. Své rozhodnutí sdělili ministru zahraničních věcí Janu Masarykovi a představitelům sociální demokracie. Masaryk byl tímto krokem překvapen a stejně jako sociální demokraté ho odmítl. Ministři tří stran se ještě pokusili získat k samostatné rezignaci V. Majera, který však svou demisi podmínil souhlasem vedení své strany.

Ve **12 hodin** oznámil Zenkl telefonicky prezidentovi rozhodnutí tří stran podat demisi. Prezident byl tak rychlým postupem překvapen a varoval, „aby neuklouzli“.

Ve **13 hodin** jednalo o situaci představenstvo sociální demokracie. Vyslechlo informace o výzvě k vytvoření socialistické vlády, kterou jménem odborů navrhl sociálním demokratům A. Zápotocký, o demisi dvanácti členů vlády i o prezidentově reakci. Další jednání odročilo představenstvo na večer.

Na Hradě jednal od **15.40 hodin** prezident Beneš s Gottwaldem, Noskem a Svobodou o některých bezpečnostních problémech a zejména o situaci ve vládě. Během jednání obdrželi prezident i Gottwald zprávu o písemném podání demise národněsocialistických ministrů. O několik hodin později následovaly demise ministrů demokratické a lidové strany. Demisí dvanácti členů vlády (z dvaceti šesti) otevřeně vypukla vládní krize. Prezident zvažoval řešit situaci jednáním politických stran, k jejichž dohodě chtěl přispět. Gottwald však označil demisi za komplot namířený proti KSČ sloužící k vytlačení komunistů z vlády a navrhl demisi přijmout a vládu doplnit.

V **18 hodin** se sešlo předsednictvo národněsocialistické strany. Schválilo postup svých ministrů, rozhodlo svolat ústřední výbor na 24. únor a do té doby nepodnikat žádné veřejné akce na podporu postupu strany. Naopak, přesvědčeno o svém vítězství ve stávajícím konfliktu, vydalo výzvu ke klidu. Zenkl, Ripka a Krajina odjeli z Prahy na dříve připravené veřejné schůze.

Po 20. hodině zahájilo jednání představenstvo sociální demokracie. Předcházela mu řada jednání jeho členů s komunisty i národními socialisty. Klíčovým se stal spor o to, zda se má strana připojit k demisi (prosazoval Majer), nebo zda má vytvořit vládu s komunisty (prosazoval Fierlinger a John). Vedení opět odmítlo oba návrhy s tím, že o dalším postupu rozhodne 23. února ústřední výbor a nadále trvalo na řešení situace v rámci Národní fronty za účasti všech koaličních stran.

Komunistické vedení zasedalo ten den nepřetržitě. Zásadní rozhodnutí přijalo ihned po Gottwaldově návratu z Hradu: využít vládní krize k rozhodujícímu zápasu o moc, prosadit přijetí demise a doplnit vládu podle Gottwaldova návrhu bez jednání s vedením ostatních politických stran. Z mocenskopolitického hlediska bylo nejzávažnějším rozhodnutím zakládat výbory Národní fronty složené z komunistů a „pokrokových“ zástupců politických stran a společenských organizací. Byl pro ně zvolen název akční výbory Národní fronty. Zápotocký měl zajistit, aby sjezd závodních rad pověřil vedení odborů přípravou vytvoření ústředního akčního výboru. Ministru Noskovi uložilo vedení rozšířit pohotovost bezpečnostních složek a zajistit ostrahu důležitých institucí. Krajsí tajemníci měli zajistit pohotovost celé strany, organizovat schůze, přijímat a odesílat rezoluce prezidentu republiky s požadavkem přijmout Gottwaldovu koncepci řešení krize, vytvářet akční výbory a sledovat počínání „reakce“. Ve stanovisku k situaci, vyslaném v **19.15 hodin** rozhlase, obvinili komunisté představitele odstupujících stran z vyvolání krize, ze snahy o politický rozvrat a „ohrožení republiky agenty zahraniční reakce“. Pozdě v noci rozhodl Gottwald svolat na druhý den velkou manifestaci v Praze, která měla podpořit požadavky komunistické strany.

Ve večerních a nočních hodinách se v Praze tvořily hloučky diskutujících občanů, kteří vyjadřovali sympatie k jedné či druhé straně konfliktu.

21. únor, sobota

Na Staroměstském náměstí v Praze se konala demonstrace, kterou během noci zorganizovala KSČ. Průběh přenášel rozhlas a v závodech i na náměstích velkých měst jej vyslechla narychlo svolaná shromáždění občanů. Gottwald ve svém projevu označil odstoupivší ministry za vlastizrádce, vyhlásil svou koncepci řešení vládní krize a vyzval k zakládání akčních výborů Národní fronty.

Vedoucí funkcionáři nekomunistických stran se účastnili veřejných a stranických schůzí, většinou mimo Prahu. Ohlas jejich projevů byl ve srovnání s komunistickými velmi malý.

Od ranních hodin docházely na Hrad telegramy a rezoluce požadující přijetí demise a Gottwaldových návrhů. Dne 21. února jich došlo 1037, během celé vládní krize 5327. Nekomunistické strany podpořilo jen 150 rezolucí.

Od **10.20 hodin** jednal Beneš se sociálními demokraty Laušmanem, Tymešem a Vilímem. Vyslovil souhlas s jejich postupem, tj. setrvat ve vládě.

V **11 hodin** se na Hrad dostavila pětičlenná delegace ze shromáždění na Staroměstském náměstí. Silně naléhala, aby prezident přijal demisi a Gottwaldův návrh na řešení vládní krize. Beneš obhajoval svou představu s důrazem na svou povinnost udržet Národní frontu.

Během demonstrace přišli za prezidentem Gottwald a Nosek. Informovali ho o demonstracích mimo Prahu, které probíhaly ve stejném duchu jako pražská. Gottwald vytkl prezidentovi, že krizi prodlužuje tím, že demisi dosud nepřijal. V **16 hodin** odjel Beneš do Lán.

V poledne obdrželi Drtina a Ripka zprávu z Hradu. Prezidenta prý demise překvapila a udivuje ho pasivita stran, od nichž očekával manifestační vystoupení.

Po setkání s prezidentem jednal Laušman s Drtinou a nejenže se nehodlal připojit k odstoupivším ministrům, ale označil demisi za politickou chybu. Poté navštívil nemocného Masaryka, který stejně jako prezident s postupem sociálních demokratů souhlasil.

Představitelé „levice“ v sociální demokracii (Fierlinger a John) jednali s Gottwaldem a Slánským, jimž se postup „levice“ zdál příliš pasivní a přáli si, aby co nejdříve ovládla vedení strany. Podle Fierlingera mělo k rozhodujícímu kroku dojít na zasedání ústředního výboru 23. února.

Majerovi, který byl nejvíce nakloněn demisi, byl znemožněn přístup do rozhlasu, kde chtěl veřejně varovat před nebezpečím nadvlády jedné strany. Komunistům se podařilo získat poslance lidové strany Aloise Petra a Josefa Plojgara pro svou koncepci řešení vládní krize a zajistit jejich případnou účast ve vládě. Vedení demokratické strany schválilo postup svých ministrů a protestovalo proti vylučování svých členů z Národní fronty a proti změně její struktury.

Vedení KSS přijalo svolání k občanům, schválilo kampaň veřejných schůzí a uložilo bojovou pohotovost komunistům-partyzánům. Večer předseda sboru pověřenců G. Husák oznámil písemně pověřencům za demokratickou stranu, že demisi jejich ministrů ve vládě je nutno považovat i za demisi ve sboru pověřenců, a zbavil je funkcí. Postižení pověřenci proti tomu protestovali. Týž den jednali slovenští komunisté s „opozicí“ v Demokratické straně.

Vedení KSČ vypracovalo a zaslalo dopis prezidentovi a vedení sociální demokracie. Dopis prezidentovi obsahoval komunistickou koncepci řešení krize. Sociálním demokratům navrhovalo vedení KSČ utvořit vládu, jejímž základem budou jejich dvě strany doplněné o zástupce dalších stran a společenských organizací. Principem „socialistického jádra“ Národní fronty a vlády vycházeli komunisté vstříc vedení sociální demokracie, které chtělo zachovat Národní frontu a řešit krizi na jejím základě. Dále se komunistické vedení zabývalo přípravou sjezdu závodních rad. Pro dobu trvání vládní krize ustavilo několik komisí. Jednu z nich tvořili straničtí představitelé ozbrojených složek; zabývala se použitím represivních opatření. Jiná komise měla za úkol připravit do pondělního rána návrhy na nové členy vlády za nekomunistické strany. Členům poslaneckého klubu uložilo vedení zajistit odvolání schůze parlamentu svolané na 24. února a udržovat kontakty s poslanci nekomunistických stran, u nichž bylo možno předpokládat podporu Gottwaldovy vlády. Protože si vedení KSČ nebylo zcela jisto loajalitou důstojnického sboru, rozhodlo ozbrojit dělníky a zřídit Lidové milice.

Ministerstvo vnitra vydalo několik rozkazů a pokynů pro útvary bezpečnosti, které měly zabránit aktivitě nekomunistických stran, sledovat jejich tisk a podávat informace o jejich funkcionáři. Ve večerních hodinách se konaly porady delegátů sjezdu závodních rad českých nekomunistických stran. Zástupci vedení národněsocialistické a lidové strany vyzývali delegáty ke klidu a k odvaze hlasovat proti některým rezolucím připraveným vedením odborů. Nezískali však jednoznačnou podporu. Na poradě sociální demokracie hovořili zástupci obou směrů ve straně; každý získal zhruba polovinu delegátů. Komunisté se soustředili na udržování nepřetržité pohotovosti strany v závodech, na zakládání akčních výborů a Lidových milic. Pod jejich vlivem dělníci odmítali tisknout noviny nekomunistických stran.

22. únor, neděle

Nejdůležitější událostí byl sjezd závodních rad. Proběhl podle představ a scénáře komunistů, kteří jej využili k podpoře své koncepce řešení vládní krize. Na podporu svých požadavků vyhlásil sjezd na 24. únor hodinovou generální stávkou. Na slavnostním zasedání Svazu československo-sovětského přátelství promluvil K. Gottwald podobně jako na sjezdu závodních rad. Svůj projev zaměřil na řešení vládní krize. Obvinil vedení tří stran z pokusu zvrátit zahraničněpolitickou orientaci na spojení se Sovětským svazem.

Představitelé českých a slovenských komunistů jednali v různých komisích a skupinách po celý den. Odpoledne měla skupina připravující návrhy na doplnění vlády příslibu účast A. Petra, J. Plojgara, E. Šlechty, J. Ševčíka a A. Neumana, který však své konečné rozhodnutí podmiňoval prezidentovým souhlasem. Jiné komise jednaly o eventualitách dalšího vývoje, o přípravách generální stávky, ustavování akčních výborů a vývoji na Slovensku. Do Bratislavy byl vyslán J. Ďuriš. Vedení KSS sdělilo Gottwaldovi, že se rozhodlo vzít pevně do rukou pověřenectva spravovaná dosud představiteli demokratické strany.

Vedení demokratické strany vyslalo do všech okresů své zástupce, aby zabránili účasti členů strany v akčních výborech.

Nedělní sovětská *Pravda* se vyslovila k československé krizi a jednoznačně a důrazně podpořila stanovisko československých komunistů.

Beneš se v **16.20 hodin** nečekaně vrátil z Lán na Hrad, kam pozval na **17. hodinu** Laušmana. Opětovně vyjádřil souhlas s postupem sociální demokracie a dal najevo, že demisi nejspíš přijme.

Večer se v Drtinově bytě sešli představitelé národněsocialistické a lidové strany, aby si vyslechli vzkaz prezidenta Beneše. Ten zněl, že na základě rozboru situace považuje prezident za nejlepší řešení demisi přijmout a doplnit vládu jinými osobami. Všichni byli prezidentovým vzkazem otřeseni a shodli se na odpovědi, že nemohou souhlasit s tím, aby se nyní ustupovalo komunistickému nátlaku. Požádali prezidenta, aby své rozhodnutí odložil až po rozhovoru s odstupujícími ministry.

V noci se Drtina, Ripka a Krajina ještě pokusili získat Laušmana a Vilíma pro demisi sociálnědemokratických ministrů, ale pochopili, že naděje na jejich demisi je malá, spíše žádná.

Od **22 hodin** do rána jednalo předsednictvo ÚV KSČ. Zabývalo se přípravou generální stávky, ustavujícího sjezdu ÚAV NF a návrhy na doplnění vlády. Během schůze se sešel Gottwald s Laušmanem a oznámil mu, že doplnění vlády nekomunistickými politiky má již hotové a čeká jen na rozhodnutí sociální demokracie. Upozornil ho, že odmítnutí nabídky na sestavení vlády může vést k rozkolu jeho strany. Nejdůležitějším výsledkem jednání předsednictva bylo přijetí řady opatření, jímž měl být politický tlak na protivníky rozšířen o administrativně-represivní akce. Jejich bezprostředním podnětem byla zpráva Státní bezpečnosti o přípravě „ozbrojeného puče“, opírající se o agenturní hlášení o chystaném obsazení rozhlasu národními socialisty. Předsednictvo uložilo ministru vnitra zesílit ochranu veřejných budov a zařízení, stáhnout do Prahy další útvary pohotovostních pluků, zajistit vyzbrojení Lidových milic v Praze, zatknout vybrané osoby a provést domovní prohlídky stranických sekretariátů, zejména národněsocialistické strany. Tyto kroky měly nejen demonstrovat sílu, zastrašit odpůrce a urychlit řešení vládní krize, ale především učinit rozhodující krok k uchopení moci.

23. únor, pondělí

Ráno se na ministerstvu vnitra konala důležitá porada, která se zabývala realizací usnesení nočního jednání předsednictva ÚV KSČ. Vedení KSČ dopoledne instruovalo stranické funkcionáře, kteří se odpoledne rozjeli do jednotlivých krajů zajišťovat úkoly uložené předsednictvem. Komunisté v krajích měli obsadit všechny vedoucí funkce v bezpečnostních složkách, zajistit klíčové pozice v závodech, zakládat akční výbory a jejich prostřednictvím ovládnout národní výbory, odstranit nespolehlivé úředníky a během stávky 24. února zasílat prezidentovi rezoluce požadující přijetí demise ministrů. Také měli sestavovat seznamy „aktivních představitelů reakce“ a v nutných, ojedinělých případech přistoupit k zatýkání.

Od ranních hodin zasedal ústřední výbor lidové strany. Někteří členové obhajovali politiku odstupujících členů vlády, ujišťovali ostatní podporou Beneše a prosazovali, aby se za žádnou cenu komunistům neustupovalo. Plojhar a Petr však označili demisi za chybu a vyjádřili názor, že komunisté už nebudou s nynějším vedením jednat. Ústřední výbor pak schválil další postup: vyřešit vládní krizi na půdě Národní fronty a vypsát předčasné volby. Odmítl vylučování strany z Národní fronty, ustavování akčních výborů a zakázal svým členům účastnit se jejich zakládání. Pověřil Šrámka, aby jednal o nové vládě. O obsahu přijatých rozhodnutí informoval dopisem prezidenta republiky.

Na zastupitelstvu Demokratické strany podal obsáhlý výklad o situaci J. Lettrich. Zdůvodňoval dosavadní postup strany a odsoudil vyloučení zástupců Demokratické strany ze sboru pověřenců. Rozhodně odsoudil vytváření akčních výborů a takto konstruovanou Národní frontu označil za diktaturu. Vyslovil naději, že se prezident nenechá ovlivnit komunistickým nátlakem. Zastupitelstvo schválilo Ohlas slovenskej verejnosti a dopis prezidentu Benešovi. Oba dokumenty obsahovaly představu řešení vládní krize a v dopise prezidentovi zastupitelstvo vyjádřilo ochotu ke spolupráci v rámci Národní fronty při zachování lidově demokratického systému zahraničněpolitické orientace. Protože členové demokratické strany nadále vstupovali do akčních výborů, vyslalo vedení do všech krajů a okresů kurýry, kteří měli zabránit účasti členů v akčních výbořech a tomu, aby se vzdávali členství v okresních národních výbořech.

Slovenští komunisté dosáhli v závodní radě tiskáren toho, že zaměstnanci odmítli tisknout ústřední a krajské noviny Demokratické strany. Vedení odborů v Bratislavě využilo svého vlastnictví budovy, v níž sídlil ústřední sekretariát demokratické strany, a s pomocí partyzánů ji obsadilo.

Ráno se sešli k poradě i vedoucí představitelé národněsocialistické strany. Konstatovali, že v důsledku stupňující se agresivity komunistů a postoje prezidenta z 21. a 22. února se situace nevyvíjí pro ně příznivě. Jednání bylo přerušeno prezidentovým pozváním odstupujících členů vlády na Hrad. Akční výbory Národní fronty vyzvaly ministry Stránského a Ripku, aby opustili úřad. Oba se podřídili. V ústředním sekretariátu národněsocialistické strany provedla bezpečnost domovní prohlídku a vyslýchala vedoucí úředníky ministerstva spravedlnosti.

V **9.30 hodin** obdržel Beneš Drtinovu informaci o zatýkání na ministerstvu spravedlnosti a žádost o přijetí.

V **11.20 hodin** přijal Beneš Gottwalda a jednal s ním o řešení vládní krize. Zřejmě ustoupil od myšlenky přijmout demisi a trval na jednání o doplnění vlády se stávajícím vedením všech politických stran. Gottwald tato jednání odmítl a trval na přijetí demise. Neustoupil ani pod pohrůžkou Benešovy abdikace. Na prezidentův dotaz, zda má zástupce jiných stran ochotné přijmout účast v jeho nové vládě, odpověděl Gottwald kladně. V době Gottwaldovy návštěvy na Hradě přicházely do prezidentské kanceláře další zprávy o zatýkání. Beneš si pozval k vysvětlení ministra Noska. Ten ho ujistil, že poslanci byli pouze předvedeni k výslechu. Beneš se s vysvětlením zřejmě spokojil.

Po **11. hodině** začalo zasedání ústředního výboru sociální demokracie. Předcházelo mu jednání představenstva, které opětovně odmítlo Majerův návrh, aby se sociální demokraté připojili k demisi, a jednání Gottwalda s Tymešem, které bylo de facto Gottwaldovým vzkazem sociální demokracii, aby do večera oznámila, „zda jde s nimi, nebo proti nim“, protože v každém případě bude mít Gottwald návrh nové vlády do večera hotový. V bouřlivé diskusi se projevovaly nejen protichůdné názory na demisi, vládu dvou stran a akční výbory, ale i obavy o charakter a další osud strany. Ze závěrečného usnesení bylo zřejmé, že jednoznačně neuspěla ani „pravice“, ani „levice“ a ústřední výbor potvrdil dosavadní postoj

představenstva – zachovat stávající Národní frontu a na jejím základě překonat vládní krizi, odmítnout vládu dvou stran i princip „socialistického jádra vlády“. Ústřední výbor neměl námitek proti vstupu svých členů do akčních výborů, ovšem se souhlasem příslušných institucí strany. Schválil rovněž delegaci na ustavující schůzi ÚAV NF. V tomto duchu byl koncipován i dopis prezidentovi a odpověď na dopis KSČ z 21. února. Laušman a Vilím o usneseníh ústředního výboru informovali ještě v pozdních večerních hodinách prezidenta. Ten přijal zprávu s uspokojením.

Bezprostředně po zasedání ústředního výboru oznámili Fierlinger a John Gottwaldovi, že pokud druhý den na zasedání představenstva neprosadí své požadavky, budou jednat s komunisty o doplnění vlády jako samostatný politický subjekt. Poté jednal Gottwald s delegací vedenou Laušmanem, které dal konečné ultimátum, že se musí rozhodnout do poledne následujícího dne, kdy jde k prezidentovi s návrhem na doplnění vlády.

V **16 hodin** přijal prezident národněsocialistické ministry a po nich v **17.40** ministry lidové strany. Ministři vyjádřili uspokojení z prezidentova stanoviska, že tlaku komunistů neustoupí ani za cenu abdikace a že před rozhodnutím o demisi s nimi bude jednat. Prezident souhlasil s vystoupením v rozhlase. Představitelé obou stran slíbili, že zorganizují na 24. a 25. únor veřejné schůze a vyhlásí pohotovost svých tělovýchovných organizací Sokola a Orla. Možnost sovětské intervence považovali za nepravděpodobnou. O rozhovoru informoval večer Drtina představitel demokratické strany.

V **16.30 hodin** se sešlo předsednictvo parlamentu a jednomyslně schválilo odvolání plenární schůze 24. února. Návrh předložil A. Petr.

Na Slovensku přebírali komunisté v doprovodu příslušníků SNB pověřenectva, která dosud řídili členové Demokratické strany.

Na **17. hodinu** svolal Lettrich schůzi předsednictva Slovenské národní rady. Dostavili se všichni tři členové demokratické strany, zatímco dva komunističtí zástupci nepřišli. Předsednictvo odsoudilo protizákonné vyloučení pověřenců za Demokratickou stranu ze sboru pověřenců. Komunisté dostali druhý den Lettrichovo písemné sdělení, že na ně podává trestní oznámení.

V **18 hodin** se sešlo předsednictvo národněsocialistické strany. Odstupující ministři informovali přítomné o rozhovoru s prezidentem a změně jeho stanoviska z 22. února. V dopise prezidentovi předsednictvo ujišťovalo, že trvá na dosavadní politice Národní fronty, z níž národní socialisté nikdy nevystoupili. Vyvracelo i obvinění ze snahy vytvořit úřednickou vládu. O nějakých dalších krocích však předsednictvo nerozhodlo. Někteří členové vedení už tušili či předpokládali, že zápas s komunisty je prohraný.

V **19 hodin** se v Obecním domě konala ustavující schůze ústředního akčního výboru Národní fronty, svolaná vedením odborů. Zúčastnilo se jí kolem tří set pozvaných, mnozí pozvaní se však nedostavili. Po projevech Gottwalda, Zápotockého a dalších byl zvolen přípravný výbor a schváleno prohlášení Lide český.

Ve stejné době a na stejném místě se konalo shromáždění uspořádané vysokoškolskými funkcionáři národněsocialistické strany a Klubem akademiků s cílem demonstrovat podporu politice stranického vedení. Po projevech V. Krajiny a J. Lesáka se shromáždění vydali na Hrad.

24. únor, úterý

Po celý den pokračovaly zákroky bezpečnostních složek a akčních výborů, zejména proti národněsocialistickým funkcionářům. Konaly se domovní prohlídky sekretariátů, funkcionáři byli zbavováni funkcí, podrobováni výslechům, propouštěni ze zaměstnání. Podobné zákroky probíhaly i na Slovensku vůči demokratické straně. Na svá ministerstva se buď nedostavili, nebo byli akčními výbory donuceni odejít ministři Stránský, Ripka, Zenkl, Pietor, Kočvara, Hála a J. Kopecký.

Od **9 hodin** jednalo představenstvo sociální demokracie. Po bouřlivé diskusi o dalším postupu strany se usneslo dále jednat s Gottwaldem. Během poledního přerušení schůze svolal Fierlinger poradu několika funkcionářů levice, kteří pak podepsali prohlášení, v němž odsoudili postup vedení a oznámili, že budou samostatně jednat o spolupráci s KSČ. Polední přestávky využil i Laušman k jednání

s Gottwaldem o účasti sociální demokracie v nové vládě. Po odchodu se dozvěděl, že skupina sociálních demokratů obsadila ústřední sekretariát strany. Odjel do poslaneckého klubu, kde už o obsazení věděli a rozhodli se, že „celý poslanecký klub jako jeden muž přijde hájit sekretariát“, a trvali na okamžitém odchodu „obsazovatelů“. O sekretariát a Lidový dům se pak svedla dvanáctihodinová „bitka“. Celou akci připravili komunisté bez vědomí představitelů sociálnědemokratické, „levice“ jako demonstraci nespokojenosti dělníků s politikou vedení strany a s úmyslem vynutit si rychlý souhlas vedení s Gottwaldovými návrhy. Představenstvo pokračovalo odpoledne v přerušené schůzi. Když „levice“ pochopila, že svoje názory neprosadí, opustila ve **21.30 hodin** schůzi. Po jejím odchodu však představenstvo změnilo postoj a Laušman odjel ke Gottwaldovi s oznámením, že se sociální demokracie zúčastní vlády na základě nové Národní fronty. Fierlinger mezitím předal rozhlasu připravené prohlášení, podepsané šestnácti funkcionáři, které rozhlas ve **22.30 hodin** odvysílal. Když ve **23 hodin** Fierlinger a John navštívili Gottwalda, dozvěděli se o usnesení představenstva, které již Laušman sdělil Gottwaldovi. Ten jim doporučil, aby se s Laušmanem dohodli.

Před polednem se sešel poslanecký klub a užší představenstvo lidové strany (chyběli Petr, Plojhar a Šrámek). Hála informoval přítomné, že ústřední výbor setrvává na dosavadním stanovisku s jednou výjimkou – ochotou vyměnit své dosavadní ministry za jiné. V diskusi zaznívaly názory jak na dobrovolný odchod strany a přechod do ilegality, tak na záchranu strany za každou cenu. K žádnému závěru však poslanecký klub nedospěl. Zatímco probíhala tato schůze, ustavili poslanci Petr, Plojhar a Polanský akční výbor v lidové straně. Převzali tiskové podniky strany a rozhodli se převzít druhý den i ústřední sekretariát. V lidové straně nastalo krátké, čtyřiaadvacetihodinové „dvojvládí“. Během něj zanikala stará a rodila se jiná lidová strana.

V **11 hodin** přijal Beneš delegaci demokratické strany v čele s Lettrichem, která ho žádala, aby demisi nepřijímal. Beneš delegaci ujistil, že novou vládu bude jmenovat po dohodě všech vládních stran. Poté delegace jednala se Stránským. Do Bratislavy se vracela s přesvědčením, že prezident i čeští ministři již počítají s porážkou.

V **poledne** proběhla hodinová generální stávka, již se zúčastnilo kolem 2,5 milionu zaměstnanců. Jejím původním cílem bylo prosadit hospodářské požadavky odborů, ale komunisté ji využili i k podpoře své koncepce řešení vládní krize a stávku prezentovali jako projev vůle lidu a podporu KSČ. Stávka byla dosud nejmasovější formou a nejvyšším stupněm politického tlaku komunistů. Potvrdila, že jejich pozice v závodech jsou velmi silné.

Od poledních hodin do noci probíhaly různé porady funkcionářů KSČ. Nejdůležitějším výsledkem bylo rozhodnutí předsednictva ÚV KSČ ukončit druhý den vládní krizi. K tomu byly stanoveny dva úkoly. Zařídít na závodech přijímání rezolucí žádajících Beneše o přijetí demise a návrhů K. Gottwalda a připravit generální stávku pro případ, že by prezident Gottwaldovy návrhy odmítl. Předsednictvo dále rozhodlo, že ve středu půjdou k prezidentovi Gottwald, Zápotocký a Nosek. Dokončilo také návrh na složení vlády a rozhodlo o ozbrojení Lidových milicí, i když ozbrojené střetnutí nepředpokládalo.

Odpoledne v **14.45 hodin** začala schůze zastupitelstva národněsocialistické strany. Referáty o vzniku, průběhu krize a postupu vedení přednesli Zenkl, Drtina a Stránský. Na novou situaci však nereagovali, další postup nestanovili, spíše naznačovali jistou rezignaci a záchranu už viděli jen v prezidentovi. V debatě se nejvíce probíralo doplnění vlády. Neuman na přímý dotaz přiznal, že s komunisty o své účasti ve vládě jednal. Byl označen za zrádce a zasedání opustil. (Šlechta nebyl na schůzi přítomen.) V diskusi i v usnesení se už objevila ochota strany jednat s Gottwaldem o vládě i za cenu výměny ministrů. Jednoznačně však bylo odmítnuto zřizování akčních výborů. V usnesení i v dopise prezidentovi se konstatovalo, že každý funkcionář, který přijme členství v akčním výboru nebo ve vládě bez vědomí stranických orgánů, „je automaticky ze strany vyloučen“. I na sekretariátě probíhaly živé diskuse. Padaly úvahy o ilegality, emigraci, ale i o možnosti výměny vedení strany a založení akčního výboru. To tajemníci vesměs odmítli a opustili svá místa. Za několik hodin poté ustavil akční výbor v národněsocialistické straně Emanuel Šlechta.

Od 16 do 18 hodin jednal s prezidentem na Hradě K. Gottwald. Informoval Beneše, že návrh nové vlády předloží následující den dopoledne. Beneš už připouštěl, že demisi přijme, ale spojoval ji s podmínkou vlastního setrvání v úřadě: Gottwald bude o doplnění vlády jednat s dosavadními představiteli politických stran. To však Gottwald rozhodně odmítl.

V 17.15 hodin přijel na Hrad Jan Masaryk. Radil se s Benešem o účasti ve vládě, kterou mu Gottwald nabídl. Prezident se nevysovil ani pro, ani ho nevyzval k podání demise. Rozhodnutí ponechal na Masarykovi.

V centru Prahy došlo během dne k několika demonstracím, zejména studentů a příznivců národně-socialistické a lidové strany. Zakročila proti nim bezpečnost. Komunisté uspořádali „protidemonstraci“ na Václavském náměstí.

25. únor, středa

Během dne opět sílila vlna čistek a represí. Ministři Majer a Drtina byli přinuceni opustit svá ministerstva.

V časných ranních hodinách skončilo noční jednání mezi představiteli „levice“ v sociální demokracii a Laušmanem. Došlo k dohodě o zastoupení sociálních demokratů v nové vládě.

Polák a Kyselý, představitelé akčního výboru v Demokratické straně založeného v noci, vystoupili v rozhlase s kritikou dosavadního vedení a s výzvou k zakládání akčních výborů. Dosavadní vedení v čele s Lettrichem vydávalo pokyny opačné, což přispívalo k dezorientaci a bezradnosti funkcionářů i členů strany. Část jich hledala záchranu ve vstupu do komunistické nebo sociálnědemokratické strany. Ráno se sešli odstoupení národněsocialističtí ministři a Krajina a očekávali zprávy z Hradu, hlavně pozvání k prezidentovi. Kolem 10. hodiny po Ripkově telefonátu na Hrad dostali odpověď Smutného a Jíny, kteří je ujistovali, že prezident demisi nepřijme a že jim termín jejich návštěvy sdělí. Poté se Krajina vydal na Hrad, ale prezident ho nepřijal.

V 9 hodin přišel A. Petr se čtyřmi spolupracovníky převzít ústřední sekretariát lidové strany. Užší vedení, které se sešlo v 11 hodin, už jen vyslechlo zprávu o převzetí tiskových podniků a ústředního sekretariátu akčním výborem lidové strany. Členové vedení byli zklamáni, že většina pracovníků ústředního sekretariátu slíbila akčnímu výboru spolupráci a zůstala ve službě. I část poslanců již projevovala loajalitu akčnímu výboru. Odpoledne si vyslechli Šrámkův vzkaz „zastavit veškerou činnost strany“.

V 10.30 hodin začala v Praze ustavující schůze ústředního akčního výboru Národní fronty.

V 11 hodin se na Hrad dostavili Gottwald, Zápotocký a Nosek a předložili prezidentovi návrh nové vlády. Beneš si vyžádal čas na rozmyšlenou, ale ujistil je, že nechce dělat potíže. Konečnou odpověď slíbil dát ještě týž den. Po odchodu komunistické delegace přijal prezident J. Masaryka a v přítomnosti svých nejbližších spolupracovníků mu sdělil své rozhodnutí přijmout demisi a jmenovat vládu podle Gottwaldova návrhu. Své stanovisko zdůvodnil obavami z chaosu a marností odporu proti komunistům.

Po 12. hodině přijal prezident předsedu parlamentu J. Davida a oznámil mu své rozhodnutí jmenovat novou vládu a odstoupit z úřadu.

O přijetí u prezidenta marně žádali H. Ripka a V. Majer, který dopisem oznamoval svou demisi. V 16 hodin byla v Praze zahájena demonstrace, připravovaná již od ranních hodin. Na Václavském náměstí se sešlo více než 100 000 občanů. Demonstrace měla v případě nepřijetí demise prezidentem vyústit v pochod na Hrad. V případě přijetí demise měla na Hrad odejít delegace s poděkováním. K pochodu do středu města bylo připraveno 6550 ozbrojených milicionářů a v pohotovosti byly téměř 4000 příslušníků bezpečnostních složek. V řadě dalších míst se chystala podobná shromáždění.

Ve stejné době, kdy se zaplňovalo Václavské náměstí, se dali na demonstrační pochod vysokoškoláci.

V 16.30 hodin se prezident Beneš setkal s Gottwaldem. Beneš přijal demisi a vyslovil souhlas s doplněním vlády podle Gottwaldova návrhu. Gottwald sdělil výsledek jednání s Benešem na ustavující schůzi ÚAV NF a poté demonstrantům na Václavském náměstí.

Bývalí národněsocialističtí ministři a V. Krajina byli po zprávě o přijetí demise prezidentem zdrzeni. Po úvahách co dál přijali Ripkův návrh rezignovat na všechny funkce ve straně a vzdát se poslaneckých mandátů. Druhý den tak učinili.

Navečer se sešli poslanci lidové strany. V debatě se projevovaly jak názory nekompromitovat se spoluprací s komunisty, tak názory, že je třeba udržet, co se dá, a chránit funkcionáře strany před perzekucí. K jednotnému názoru nedospěli. Šrámek demonstroval svůj postoj tím, že ještě ten den rezignoval na svůj poslanecký mandát.

Ve **20 hodin** se sešlo představenstvo sociální demokracie, aby projednalo dohodu, kterou ráno uzavřela „levice“ s Laušmanem. Všichni až na výjimky považovali za nutné přizpůsobit se situaci a spolupracovat s komunisty. Václav Majer dohodu odmítl a označil poslední události za nástup komunistické diktatury.

Ve **21 hodin** se v Praze konala přehlídka Lidových milicí a pohraničních pluků SNB jako demonstrace síly KSČ.

Nastolení a upevnění mocenského monopolu KSČ

Únorovým mocenským střetnutím se završil poválečný zápas o charakter „lidově demokratického“ režimu. Skončil jednoznačným vítězstvím komunistů. Jejich vedoucím představitelům bylo bezprostředně po únorovém převratu jasno, že tvorba politické linie státu a rozhodování o zásadních politických otázkách jsou vyhrazeny vedení komunistické strany. Přesnější představy o podobě politické struktury a způsobu její přestavby však postrádali. Ty se postupně rodily jako odpověď na otázky, které přinášel poúnorový vývoj.

Do léta 1948 převažovalo v politickém životě Československa řešení problémů souvisejících s únorovým střetnutím. Komunisté se zaměřili na rychlé prosazení svých záměrů, jejichž realizace před únorem narážela na odpor nekomunistických stran, a na řešení bezprostředních důsledků převratu. Všechna jejich opatření směřovala k **prosazení mocenského monopolu do všech oblastí společnosti**.

Československá cesta k získání monopolní moci komunistické strany se v mnoha směrech lišila od průběhu ve všech dalších státech sovětské sféry vlivu. Vyznačovala se tím, že **českoslovenští komunisté získali** pro prosazení svých záměrů **podporu většiny občanů**. Komunisté toho ve své politice a propagandě náležitě využívali. Svě únorové vítězství prezentovali jako vítězství dělnické třídy a všech pracujících nad reakcí. **Sjezd závodních rad** 22. února označovali za projev vůle dělnické třídy. Také **sjezd rolnických komisí** 28.–29. února, který podpořil požadavky komunistů a skončil manifestací na podporu zemědělské politiky KSČ, vydávali za projev vůle rolnictva. Cílevědomě usilovali o to, aby jejich politiku veřejně podporovali představitelé kulturního života. Toto úsilí vyvrcholilo **sjezdem národní kultury** 10.–11. dubna, který komunisté koncipovali právě v tomto duchu. Podařilo se jim vytvořit takovou atmosféru, že vítězi se cítili nejen komunisté, ale i ti dělníci a příslušníci středních vrstev, kteří očekávali od nové vlády splnění svých požadavků a komunistických slibů.

Komunisté tak úzkostlivě dbali o to, aby **změna vlády formálně odpovídala ústavnímu postupu**. Vláda 27. února složila ústavní slib a 10. března přednesl její předseda Klement Gottwald v Národním shromáždění vládní program. Hlasovalo pro něj všech 230 přítomných poslanců (59 se nedostavilo, 11 opustilo před hlasováním zasedací sál). Dne 21. března schválil parlament divadelní zákon, vymezující podmínky zřízení divadel. O den později schválil osnovy sedmi zemědělských zákonů, z nichž zásadní byl zákon o pozemkové reformě (vyvlastnění půdy o výměře nad 50 hektarů). V dubnu odhlasoval zákon o národním pojištění, školský zákon, kterým se zaváděla jednotná škola, a znárodňovací zákony, jimiž se vyvlastňovaly podniky s více než padesáti zaměstnanci, velkoobchod a podniky zahraničního obchodu. Na slavnostním zasedání 9. května přijali poslanci novou ústavu. Jejím přijetí předcházely spory se slovenskými komunisty, kteří chtěli rozšířit pravomoc slovenských národních orgánů. Většina přijatých zákonů včetně ústavy byla před únorem 1948 předmětem sporů mezi politickými stranami. Konečná formulace již plně odpovídala představám komunistů.

Komunistická strana postupně obsazovala svými lidmi mocenské instituce, orgány hospodářského řízení, kulturní a společenské organizace. Prostředkem k tomu byly rozsáhlé **politické čistky prováděné akčními výbory Národní fronty**, v nichž si zajistila většinu a jež se přechodně staly nejmocnějšími veřejnými útvarů. Politické čistky ve všech oblastech společenského života byly namířeny proti odpůrcům komunistické strany a měly likvidovat jejich politický a ekonomický vliv. Kritéria osob, jež měly být vyřazeny z politického a veřejného života, byla stanovena opožděně a dosti všeobecně, takže umožňovala různou interpretaci. Čistky proto probíhaly jako „zúčtování s reakcí“ a přes nabádání

vedení KSČ k umírněnosti měly často podobu politické msty. Jejich rozsah byl obrovský. Z národních výborů všech stupňů bylo odvoláno kolem 69 000 členů. Na Slovensku v obcích, kde většinu zastupitelů tvořili členové Demokratické strany, byly rozpuštěny národní výbory a místo nich zřízeny správní komise. Přes 4000 zaměstnanců, kteří se nezúčastnili generální stávky 24. února, dostalo výpověď. Ze závodních rad bylo odvoláno přes 20 000 členů a přibližně stejný počet funkcionářů byl odvolán z tělovýchovných organizací, především Sokola. Z politického života byla vyřazena většina z více než 200 000 funkcionářů nekomunistických stran. Podle oficiálních údajů bylo na podnět akčních výborů propuštěno 28 000 úředníků. Čistka v armádě postihla 27,8 % důstojníků. Z bezpečnostních složek odešlo přes 3000 pracovníků. Z 600 vedoucích pracovníků znárodněného průmyslu bylo propuštěno 294. Celkově se počet osob přímo postižených politickou čistkou a různými formami perzekuce pohyboval mezi 280–300 000. Čistky nastolily **atmosféru strachu a nejistoty**. Protože odporovaly platným zákonům a ústavě, přijalo Národní shromáždění (21. července) zákon č. 213/1948 Sb., kterým se všechny akty akčních výborů prohlašovaly za platné.

Již v dubnu začaly **politické procesy**, které příslušné bezpečnostní složky připravovaly už před 25. únorem a jejichž politickou koncepci lze charakterizovat jako dovršení únorového převratu. Dne 29. dubna byli odsouzeni k vysokým trestům bývalý místopředseda vlády Ján Ursíny a 16 dalších osob. Nezákonné politické procesy, jimiž se snažili vedoucí činitelé ministerstev spravedlnosti a vnitra prokázat protistátní činnost bývalých funkcionářů nekomunistických stran už před únorem 1948, začaly 4. května. Šlo o 30 funkcionářů národněsocialistické strany působících v resortu Ministerstva vnitra. Proces s 22 osobami obviněnými z velezrady (účast na údajně špionáži v severních Čechách) skončil 12. května. O tři dny později byl vynesena rozsudek nad slovenskými politiky v čele s Jozefem Kempným a Milošem Bugárem. Některé bývalé ministry a poslance zachránil před zatčením odchod do exilu.

Během čtyř měsíců po únorovém převratu se vytvořily základy mocenskopolitického systému, řízení hospodářství a kultury. O osudu nekomunistických stran neměli komunisté bezprostředně po 25. únoru jasno. Orientovali se na oslabení jejich „vlivu v masách“. Jednou z cest k tomu byl **masový nábor do komunistické strany**, vyhlášený komunistickým vedením již 8. března. Komunisté si dali za cíl získat do dvou měsíců 2 000 000 členů. Nižší složky měly podněcovat přestup členů z jiných stran do KSČ a „dobrovolné“ rozpouštění organizací těchto stran. V rámci hromadného náboru (trval do 11. července) vstoupilo do KSČ 515 797 občanů, z toho 13,5 % bývalých národních socialistů, 2,95 % lidovců a 9,5 % sociálních demokratů. Po ukončení náboru měla KSČ 2 267 000 členů a KSS vzrostla na 407 150 členů. Podíl komunistů činil 22,12 % obyvatel, z toho v českých zemích 25,88 % a na Slovensku 12,3 %. S nábořem do komunistické strany souvisela jedna z variant možného řešení stranickopolitického systému, která se objevila již v roce 1945 a která měla své příznivce i mezi komunistickými funkcionáři: vytvoření jednotné a jediné „strany pracujícího lidu“, již měla být KSČ.

Bezprostředně po převratu uvažovali někteří vedoucí představitelé KSČ o zachování nekomunistických stran s určitým vlivem. Gottwald dokonce hovořil o možnosti a prospěšnosti opoziční strany. Po dvou měsících však všechny tyto představy vzaly za své. Vedení KSČ se rozhodlo zachovat nekomunistické strany jako jakousi fasádu a začlenit je do nového politického systému jako bezvýznamné instituce, „převodové páky“ své monopolní moci.

Národněsocialistická strana se vnitřně rozpadla, její vedení se rozložilo. Na torze strany vznikla 3. března **Československá strana socialistická** v čele s Emanuelem Šlechtou a Aloisem Neumanem, ministry vlády. Nové vedení bez výhrad uznalo vedoucí roli KSČ ve státě a možnost vybudovat stranu nejméně s 30 000 členy.

Rozpadem své organizace byla zlikvidována **Demokratická strana Slovenska**, jejíž členové hromadně přešli do KSS. Část vedoucích funkcionářů emigrovala, několik bylo uvězněno, jedinci z vedení vstoupili do KSS. Skupina funkcionářů založila **Stranu slovenské obrody**.

Lidová strana poměrně dlouho odolávala silnému tlaku ze strany vedení KSČ. Zůstávala početně silná a někteří její funkcionáři odmítali být „filialičkou Národní fronty“ a komunistické strany. Teprve razantní čistka ve straně a později opadnutí zájmu o členství – v důsledku podpory církevní politiky komunistů – z ní učinily malou a poslušnou stranu Národní fronty.

Když se vedení **sociálnědemokratické strany** po únoru opět ujal představitel „levice“ Z. Fierlinger, vyzýval ho Gottwald k výstavbě strany. Brzy to však komunisté označili za pokus „shromážďovat reakční živly“ a zaměřili se na likvidaci sociálnědemokratických organizací, strana jako celek byla zlikvidována sloučením s KSČ 27. června 1948. Z 380 000 sociálních demokratů se 167 000 stalo členy KSČ.

Po únorovém převratu se rovněž **změnila role Národní fronty**. Přestala být lidově demokratickou koalici politických stran a stala se nástrojem komunistů k prosazení jejich záměrů v ostatních stranách a společenských organizacích, nástrojem kontroly a dozoru nad společností. **Integrovaní společenských a zájmových organizací**, které vedení KSČ degradovalo do role „převodových pák“, vedlo k likvidaci tradiční občanské společnosti. Nejzávažnějším počinem proti občanské společnosti bylo prosazení jednotné organizace mládeže a povinné sjednocení tělovýchovných a sportovních organizací na základě Sokola.

Důsledky politického převratu se projevily i v hospodářské oblasti, především politickými čistkami v orgánech řídicího mechanismu a **znárodnovacími zákony**, které vedly k likvidaci třísektorové ekonomiky a k vyřazení soukromého sektoru středního podnikání. Skončilo také zavádění dosavadního řídicího systému nazývaného hospodářská demokracie (silné samosprávné prvky s účastí volených zástupců zaměstnanců, lidí z vedení podniků a odborníků mimo podnik).

KSČ se zaměřila rovněž na ovládnutí kultury. V ministerstvu informací a v ústředí KSČ vznikly instituce dohlížející na publikační činnost, povolující a zakazující vydávání děl. Omezily rovněž vydávání novin a dovoz zahraničního tisku. Během několika měsíců zanikly všechny krajské noviny nekomunistických stran, některé časopisy církevních a společenských organizací. Proběhla politická čistka mezi novináři, která postihla také umělce a jejich tvůrčí svazy. Systém monopolní moci, její vedoucí funkcionáři a ideologové už otevřeně prohlašovali, že poúnorová lidová demokracie je jednou z forem diktatury proletariátu.

Vedení KSČ chtělo ještě před parlamentními volbami ovládnout katolickou církev dohodou s její hierarchií, avšak podmínky nebyly příznivé a jednání zástupců státu a církevní hierarchie byla konfliktní.

Prováděné změny se promítly do přípravy a způsobu **parlamentních voleb**, které se konaly **30. května**. Ještě v březnu počítalo vedení KSČ s tím, že by každá strana šla do voleb samostatně, aby se nejméně 70% vítězstvím komunistů stvrдила oprávněnost státního převratu. Na Slovensku měla být – z obavy před vlivem katolické církve – **jednotná kandidátka Národní fronty**. Komunisté se 5. dubna rozhodli pro jednotnou kandidátku v celé republice s tím, že samostatná kandidátka by mohla pomoci obnově jiných stran. Hlavní příčina však zřejmě spočívala v tom, že předpovědi neukazovaly na výrazné vítězství komunistů. Gottwald dohodl se stranami, že KSČ obsadí v parlamentu 70% křesel, ostatní strany 30%. Voliči byli vystaveni politickému nátlaku, mnohde nebyla dodržena tajnost voleb a došlo k postihům voličů, u nichž se zjistilo, že nevolí jednotnou kandidátku. V mnoha okresech byly volební výsledky upravovány. Voleb se oficiálně zúčastnilo 93,5% voličů, jednotnou kandidátku volilo 89,25%.

Komunistům se podařilo uspokojivě vyřešit konflikt s prezidentem Benešem. Prezident původně uvažoval o abdikaci již po jmenování nové vlády. Svě rozhodnutí však oddálil v naději, že snad bude moci i v nových podmínkách pozitivně ovlivnit politický vývoj. Podle kancléře Smutného však cítil, že „přijdou věci, s nimiž už absolutně nebude moci souhlasit“. Takovými věcmi byly ústava a parlamentní volby. Pro abdikaci se prezident rozhodl na začátku května. V připraveném konceptu dopisu předsedovi Národního shromáždění ji zdůvodnil tím, že jeho chápání demokracie, lidských a občanských práv mu nedovoluje souhlasit s některými články nové ústavy. Nátlakem na prezidenta se komunistům podařilo oddálit jeho abdikaci až na dobu po přijetí ústavy a po parlamentních volbách. Prezidentův abdikací dopis, který byl zveřejněn 7. června, však již obsahoval jen zdravotní důvody odstoupení. Novým **prezidentem** zvolilo Národní shromáždění **14. června Klementa Gottwalda**, který pak podepsal ústavu.

S časovým odstupem od únorového převratu se rozrůstala skupina vystrašených, nejistých, mlčících a umlčených občanů. Viditelně upadl zájem občanů o věci veřejné. Předvolební kampaň probíhala bez zájmu obyvatelstva. Politickou lhostejnost přeměněnou ve „vynucený souhlas“ považovali vedoucí funkcionáři za stabilizační faktor režimu. Již v létě 1948 však živelné **projevy nespokojenosti a odporu**

svědčily spíše o opaku. Do léta se projevy odporu vyskytly jen ojediněle. Převažovaly v něm živelné akce, většinou jednotlivců: letáky proti komunistům, proti způsobu parlamentních voleb. Organizovaný odpor proti režimu s politickým programem se teprve rodil. Státní bezpečnost zakročovala proti živelnému odporu, předpokládané iniciátory z řad bývalých funkcionářů nekomunistických stran měla pod dohledem a některé uvěznila.

Únorový konflikt v roce 1948 hluboko zasáhl do života české a slovenské společnosti. Předurčil dalších čtyřicet let její existence a byl i významnou událostí evropské poválečné historie. Stal se proto předmětem zájmu historiků a publicistů nejrůznějšího zaměření. Komunistická oficiální propaganda dávala únoru 1948 přívlástek Vítězný a obvykle jej v duchu své ideologie prezentovala jako důsledek přerůstání národně demokratické revoluce v socialistickou. Exilová historická literatura a publicistika jej označovaly za puč. Podrobný rozbor únorového konfliktu a jeho bezprostředních následků však vede k závěru, že šlo o **státní převrat**, jehož cílem bylo **odstranit dosavadní „lidově demokratický“** režim, mocenskopolitický systém budovaný na koalici Národní fronty – a **vytvořit systém monopolní komunistické moci** jako předpoklad výstavby režimu komunistického. Komunisté zdůrazňovali ústavní rámec únorového převratu. V rámci ústavy a v souladu s tehdejšími parlamentními zvyklostmi se však uskutečnilo jen vyřešení vládní krize. Ostatní opatření s nimi byla v rozporu. Otázka ústavnosti postupu komunistické strany v únorovém převratu však není z hlediska jeho obsahu, cíle, ani budoucnosti jediná a hlavní. Rozhodující je, že cílem a důsledkem státního převratu bylo nastolení systému monopolní moci, zničení existujícího parlamentního lidově demokratického režimu, likvidace demokracie.

K provedení státního převratu využili komunisté všech svých politických a mocenských pozic, kterých měli jako nejsilnější strana nejvíce. Používali při tom všech prostředků či forem politické aktivity i mocenských opatření. **Aktivita „revolučních mas“** byla sice organizována jako politický nátlak, ale zároveň byla demonstrací souhlasu a podpory iniciátorům převratu. V prospěch komunistů rovněž působilo **zdání jakési kontinuity s dosavadním vývojem**, kterého všestranně využívali mimo jiné k zakrytí samotného charakteru mocenské změny. Pomáhala jim také programová nečinnost a nedostačící politická aktivita jejich odpůrců. Tento nedostatek umožňoval, že pro uskutečnění mocenských změn nemuseli komunisté jít cestou ozbrojeného puče, jehož součástí by byly okamžité masové represe, rozsáhlé zatýkání funkcionářů nekomunistických stran, použití vojenské síly apod.

Představitelé tří nekomunistických stran se 20. února rozhodli pro demisi svých ministrů a toto řešení považovali za nejlepší. Brzy se však ukázalo, že se pustili do střetu, o jehož dalším vývoji neměli správné představy a nebyli na něj připraveni. Ke stejnému nebo podobnému neúspěchu by však byla dospěla každá jiná varianta, kterou by zvolili. Pro jejich vítězství totiž neexistovaly vnitropolitické ani mezinárodní podmínky.

Únorový převrat vedl k **zapojení Československa do sovětského mocenského bloku**. Také v tomto směru se tento fakt jevil jako přirozený důsledek poválečné zahraničněpolitické orientace na spojení se Sovětským svazem, kterou v předúnorovém období uznávaly všechny politické strany.

Akční výbory Národní fronty

Akční výbory Národní fronty byly **mocenskopolitické orgány komunistické strany**, která jejich prostřednictvím nastolila monopol moci a změnila strukturu a charakter Národní fronty. K zakládání akčních výborů vyzval Klement Gottwald během únorové krize (21. února 1948) na demonstraci na Staroměstském náměstí v Praze a ještě téhož dne odpoledne a večer vznikaly první z nich.

Dne 22. února přijal sjezd závodních rad a odborových organizací usnesení, že iniciativu při utváření ústředí akčních výborů převezme **Ústřední rada odborů (ÚRO)**. Následující den svolalo odborové vedení do Obecního domu v Praze zástupce politických stran, celostátních organizací a „významné osobnosti“. Celkem bylo pozváno na 300 účastníků, ale oficiálními zástupci politické strany byli pouze komunisté. Hlavní referát na shromáždění přednesl K. Gottwald a pak jej následovalo dalších 18 řečníků. Poté byl zvolen přípravný výbor pro vytvoření ústředního akčního výboru Národní fronty (již v rozšířené a obrozené podobě) a schváleno prohlášení s dramatickým oslovením Lide český. Přípravný výbor měl za úkol jednat se všemi politickými stranami a složkami – i s těmi, které se schůze v Obecním domě nezúčastnily – a svolat další konferenci. Na té byl 25. února zřízen **ústřední akční výbor Národní fronty** jako **vrcholná instituce „obrozené“ Národní fronty (ÚAV NF)**, která sdružovala politické strany a velké zájmové organizace. Předsedou ÚAV NF byl zvolen předseda ÚRO **Antonín Zápotocký**, generálním tajemníkem se stal **Alexej Čepička**. Ve stejný den (25. února) byl v Bratislavě zřízen přípravný výbor ústředního akčního výboru Slovenské národní fronty (ÚAV SNF). V jeho čele stanul **Viliam Široký** a na postu generálního tajemníka **Ladislav Holdoš**. Dne 8. března 1948 ÚAV SNF delegoval 20 členů do československého ÚAV NF a 5 členů do jeho předsednictva.

Akční výbory vznikaly různě, ale **vždy z iniciativy komunistů**. V českých zemích se utvářely nejprve krajské akční výbory, na Slovensku okresní akční výbory. Nechyběly také případy, kdy vznikly nejprve místní akční výbory, které si potom zvolily okresní akční výbor. V některých podnicích byly akční výbory ustaveny závodními radami, jinde jednáním nebo na celostátních schůzích. ÚAV NF vydal 29. února pokyn, aby se **akční výbory nevolily, ale ustanovovaly**. Vedení občanských stran označilo akční výbory za komunistický podnik a vyzvalo své členy k jejich bojkotu. Tento postoj občanských stran se změnil, až když v jejich čele stanuli prokomunističtí představitelé.

V prvních dnech vládní krize akční výbory demonstrovaly „vůli lidu“. Vydávaly prohlášení adresované veřejnosti, předsedovi vlády nebo prezidentovi, přijímaly rezoluce podporující požadavky komunistů a odborů, odsuzovaly „reakční“ vedení politických stran, jejichž ministři podali demisi, apod. Už 23. února nedovolily některým demisionovaným ministrům vstup do úřadu. Akční výbory byly součástí nátlakového mechanismu komunistické strany, rozbíjely jednotu ostatních nekomunistických stran. Později, v závěru vládní krize a po ní, přistoupily ke svému hlavnímu úkolu – očistě, tj. k odstranění odpůrců KSČ a KSS z politického a veřejného života.

Akční výbory vznikaly revoluční cestou, **bez právní normy a vymezení kompetencí**. První pokyny o jejich zakládání dostali komunističtí funkcionáři od stranického vedení důvěrnou cestou 21.–22. února. V těchto instrukcích byl kladen důraz na získání komunistické většiny v akčních výborech. Od 24. února byla činnost akčních výborů usměrňována ÚAV NF a vyhláškami ministerstva a pověření vnitra. Ministerstvo vnitra 24. února nařídilo Národním výborům, aby navázaly kontakty s akčními výbory

a zohledňovaly jejich podněty. Dalšími vyhláškami z 25. a 27. února o přechodné úpravě odvolávání a doplňování Národních výborů získaly akční výbory de facto pravomoc odvolávat členy Národních výborů a navrhopvat nové. Analogické směrnice vydalo na Slovensku Pověřenectvo vnitra 2. března 1948.

Činnost akčních výborů však uvedený rámec přesahovala a po dobu několika týdnů **disponovaly téměř neomezenou mocí**. Přisvojily si funkce, jež příslušely ústavním orgánům a exekutivě. Jmenovaly národní správy majetků „nespolehlivých“ živnostníků, přebíraly vedení občanských politických stran a zájmových organizací apod. Předsednictvo ÚV KSČ se 26. února usneslo, že akční výbory **provedou čistku politických stran**, budou kontrolovat složení jejich ústředních výborů, redakcí novin a zasahovat do všech masových organizací. Předsednictvo ÚV KSČ však nemělo jasnou představu o budoucím postavení akčních výborů v politickém systému. Zpočátku převládal názor, že by mohly plnit politickou funkci s výkonnou mocí. Někteří komunističtí funkcionáři navrhovali zakotvení akčních výborů v nové ústavě, jiní zastávali názor, že se mají stát kontrolorem politických stran a zájmových organizací nebo koordinátorem politických aktivit.

Dne 30. března 1948 předložil A. Čepička předsednictvu ÚV KSČ návrh zákona, který činnost akčních výborů právně legitimizoval a zároveň omezoval. Vedení KSČ tento návrh zamítlo jako předčasný. Až **21. července 1948** přijalo Národní shromáždění **zákon upravující ochranu veřejného zájmu**, který právně **potvrdil existenci akčních výborů**. Nový zákon říkal, že všechna opatření a rozhodnutí akčních výborů, které slouží ochraně lidové demokratického zřízení, jsou právní, a to i tehdy, když nejsou v souladu s právním pořádkem. Současně zákon zavázal veřejné orgány a úřady respektovat rozhodnutí akčních výborů.

Akční výbory měly dvojí strukturu – územní a rezortně institucionální. Územní akční výbory – **místní, okresní a krajské** (na Slovensku od roku 1949 oblastní) – byly podřízeny ústředí v Praze (ÚAV NF) a Bratislavě (UAV SNF). Jejich rozhodnutí byla závazná pro instituce v obvodu jejich působnosti. Naproti tomu kompetence akčních výborů v podnicích, úřadech, kulturních institucích, nekomunistických stranách, zájmových organizacích a spolcích se vztahovaly jen na příslušný odbor nebo organizaci. Podléhaly územnímu akčnímu výboru a tam, kde existovala odborová organizace, také okresní a krajské odborové radě. Územní akční výbory se staly trvalými institucemi, zatímco **akční výbory s rezortně-institucionální působností** byly po provedení očisty rozpuštěny.

S výjimkou některých spolků a nekomunistických stran měli komunisté v akčních výborech absolutní většinu. Delegováni byli vrcholnými orgány strany a velkými zájmovými organizacemi. Také všichni předsedové akčních výborů byli komunisté. V polovině roku 1948 měla KSČ 80–90% zastoupení v místních, okresních a krajských akčních výborech. KSS měla v okresních akčních výborech zastoupení 65,3 % (údaj z roku 1949). Podíl zástupců nekomunistických stran byl jen nepatrný: Československá strana lidová 4,5 % a Československá strana národně socialistická (později socialistická) 3,9 %. Na Slovensku v okresních akčních výborech měla Strana slovenské obrody zastoupení 2,2 % a Strana svobody 1,6 %.

„**Obrozená**“ **Národní fronta** s akčními výbory byla od předúnorové Národní fronty v mnohém odlišná. Sdružovala nejen politické strany, ale i velké zájmové organizace. Nižší složky byly podřízeny vyšším a všechna usnesení byla přijímána hlasováním. Národní fronta už **nebyla lidově demokratickou koalici** ani **neurčovala politiku státu**, ale v jejím rámci se uplatňovala „vedoucí úloha“ komunistické strany a ostatní politické subjekty byly pouhými satelity. Po dobu několika měsíců byly akční výbory autoritativními orgány, ale po završení únorového převratu rozsáhlými čistkami se staly formálními, o ničem nerozhodujícími politickými útvary a pouhou převodovou pákou KSČ.

K. Gottwald zdůvodnil potřebu zachování „obrozené“ Národní fronty tím, že představuje „svazek pracujícího lidu měst a venkova“ a „nejdůležitější politický nástroj k vedení mas“. Ve skutečnosti hlavním posláním Národní fronty bylo předstírání demokracie a zastírání komunistického monopolu moci. Místní akční výbory postupně zanikly, na vyšších stupních se udržely po celou dobu komunistického režimu. Od roku 1954 se upustilo od termínu „akční“ a od roku 1957 se přestalo používat spojení „obrozená Národní fronta“. Přešlo se na používání názvu Národní fronta, resp. výbory Národní fronty.

Únor 1948 na půdě OSN

Únorový převrat sice vyvolal vlnu odporu na Západě, ale nikoliv rozhodnutí zasáhnout. State Department (Ministerstvo zahraničí Spojených států amerických) vydal 26. února 1948 prohlášení, v němž tři vlády – USA, Francie a Velké Británie – zaujaly stanovisko k událostem v Československu. **Nejhlasitější odpůrce** byl **Ján Papánek, československý velvyslanec při OSN**, který hned 25. února navštívil generálního tajemníka Trygva Lieho, aby mu odevzdal protestní nótu. V ní uvedl, že existence československé vlády řádně ustavené v demokratických květnových volbách roku 1946 byla 22. února 1948 podlomena a ohrožena násilím komunistické menšiny. Této menšině přitom byla v případě potřeby slíbena pomoc představitelů SSSR, kteří pod vedením náměstka ministra zahraničních věcí Zorina přijeli za tímto účelem do Prahy. Pod hrozbou použití ozbrojené moci Sovětského svazu, člena OSN, byla zrušena politická nezávislost Československa, což označil za přímý rozpor se 4. odstavcem 2. článku Charty OSN.

Po delším rozhovoru a výměně názorů Trygve Lie zdůraznil, že se právě vrátil z Prahy, kde hovořil s Janem Masarykem a Edvardem Benešem. Má prý tedy čerstvější a přesnější zprávy než Ján Papánek, a ty nemohou být podkladem pro zásah Spojených národů. Rovněž dodal, že sám nemůže v této věci nic udělat, a žádal J. Papánka, aby svou nótu stáhl. Ten ustoupil s tím, že získá z Prahy důkazy a zjistí, co se v Československu děje.

Zprávy Československé tiskové kanceláře v New Yorku, ministerstva zahraničí i světového tisku pravdivost obsahu Papánkovy nóty postupně potvrzovaly. Pro Jána Papánka ale byla rozhodující událostí záhadná smrt Jana Masaryka 10. března 1948. Ještě ten den navštívil v Lake Success znovu Trygva Lieho a odevzdal mu novou nótu, která vycházela z té první z 25. února, a dovolával se ustanovení článku 34 Charty, jež se vztahoval na situace, kdy jeden člen OSN násilně poruší nezávislost jiného člena.

Dne 13. března přišla z Prahy instrukce podepsaná novým ministrem zahraničních věcí Vladimírem Clementisem: „S okamžitou platností jste odvolán z Úřadu československého delegáta při OSN k nástupu do ústředí.“ Za dané situace hrozilo, že se protest Jána Papánka v Radě bezpečnosti řešit nebude, proto bylo nutno najít jiný postup. Pomoc přišla ze strany **Chile**, když její velvyslanec při OSN Herman Santa Cruz Papánkovi oznámil, že se jménem své vlády ujme československé věci a napomůže **předložení protestu na jednání Rady bezpečnosti**. Stalo se tak 12. března, ale Trygve Lie odmítl chilskou nótu akceptovat. Musel však zaujmout kladný postoj k další chilské nótě z 16. března 1948. Trygve Lie byl poté nucen československou otázkou Radě bezpečnosti předložit.

Projednávání československé záležitosti zahájila **Rada bezpečnosti 17. března** na svém 268. zasedání. Často dramatická jednání vyvolala pozornost americké i mezinárodní veřejnosti. Bylo to pochopitelné, neboť se jednalo o první případ, kdy byl na půdě OSN Sovětský svaz přímo obviněn z agresivní politiky zasahující do suverenity jiného státu. Poté, co předseda Rady bezpečnosti, čínský zástupce Tingfuom F. Tsiang, zahájil 17. března zasedání, se o slovo přihlásil **sovětský zástupce Gromyko**, aby kategoricky odmítl záměr zahrnout do jednání chilskou nótu. Jána Papánka prohlásil za zrádce lidu a státu, kterého československá vláda z úřadu odvolala. Podle Gromykova je Československo suverénním státem, jehož forma vlády je jeho vnitřní záležitostí.

V březnu 1948 se Rada bezpečnosti zabývala Československem ještě dvakrát. Nejprve 23. března vystoupil Francouz Alexandre Parodi, aby podpořil chilskou iniciativu a vyjádřil podporu Papánkovi, přičemž zdůraznil povinnost Rady bezpečnosti zabývat se touto stížností seriózně a v plné vážnosti.

Do diskuse přispěl rovněž zástupce USA Warren R. Austin, když žádal vysvětlení nejasností kolem československého uranu a jeho nekontrolovaného vývozu do SSSR.

Zasedání 31. března probíhalo podle předcházejícího scénáře. Santa Cruz obhajoval chilskou nótu a požadoval vytvoření komise na prošetření událostí v Československu. Kanadský zástupce gen. Andrew McNaughton vyslovil názor, že povinností Rady bezpečnosti je vyslechnout jak Papánka, tak přímé svědky únorových událostí, kteří byli nuceni Československo opustit.

Okamžitého hmatatelného výsledku Papánkova iniciativa nedosáhla. **Sovětský svaz** využil dostupných prostředků – sáhl po opatřeních přijatých velmocemi v San Franciscu – a **využil práva veta**. Gromyko označil Papánka za zrádce národa, neboť lid rozhodl, že chce jít cestou bez reakce.

Československá reforma 1968–1969

19

Mezinárodní souvislosti pražského jara | *Jitka Vondrová*
Srpnové dny 1968 – kronika událostí | *Jiří Hoppe*

Akční program KSČ | *František Koudelka – Jitka Vondrová*
Dva tisíce slov | *Jiří Hoppe*

Občanská společnost v roce 1968 | *Jiří Hoppe*

Společnost pro lidská práva | *Jiří Hoppe*

Klub angažovaných nestraníků (KAN) | *Jiří Hoppe*

K 231 | *Jiří Hoppe*

Pokus o obnovu sociální demokracie v roce 1968 | *Jiří Hoppe*

Koordinační výbor tvůrčích svazů | *Jiří Hoppe*

Dělnické výbory na obranu svobody tisku | *Jiří Hoppe*

Federace lokomotivních čet | *Jiří Hoppe*

Aktivity církví v roce 1968 | *Jan Pešek*

Vojensko-politická příprava okupace, srpen 1968 | *Jitka Vondrová*

Moskevský protokol | *Jitka Vondrová*

Mimořádný XIV. sjezd KSČ | *Jitka Vondrová*

Mimořádný XIV. sjezd KSS | *Michal Štefanský*

Období od srpna 1968 do dubna 1969 | *Ondřej Felcman*

Oběť Jana Palacha (a dalších) | *Ondřej Felcman*

Hokejový týden | *Ondřej Felcman*

Mezinárodní souvislosti pražského jara

Československo bylo i v roce 1968 součástí sovětského bloku, a proto jakékoli změny v jeho politice i ekonomice závisely na postoji Sovětského svazu, kde v 2. polovině 60. let končilo období „tání“. Vedení KSSS přednostně zajímalo, jak dosáhnout stability svého režimu. Odklánělo se proto od všech reformních pokusů, které by přinesly jen jediné – zhroutil celého politického systému. Podobně – s jistou výjimkou Maďarska – postupovaly i další státy sovětského bloku. Československo tak bylo v roce 1968 ve svém **úsilí reformovat politický systém osamoceno**. Naopak, jak v jeho vývoji postupně nabývaly na síle prvky, které hrozily otrávit stávajícím politickým systémem a zejména mocenským monopolem komunistické strany, se setkávalo se **stále negativnější reakcí Sovětského svazu a jeho spojenců**, která nakonec vedla až k vojenské intervenci proti Československu. Svou roli přitom sehrála nejen snaha Moskvy zachránit režim v Československu, ale i zájem zachovat soudržnost svého bloku a neohrožit velmocenské postavení Sovětského svazu v období počínající politiky uvolnění – détente, která na jedné straně přinášela zmírnění mezinárodního napětí, dialog a spolupráci mezi Východem a Západem, na druhé straně posilovala tendence k bipolárnímu vidění světa a upevňovala jeho rozdělení na dva bloky, jež USA a s nimi prakticky celý západní svět plně respektovaly.

Okolní socialistické státy reagovaly na **nástup Alexandra Dubčeka** do funkce 1. tajemníka ÚV KSČ **5. ledna 1968** přinejmenším zdrženlivě. Projevovaly tak svůj nesouhlas se změnou v nejvyšší stranické funkci i způsobem, jakým se uskutečnila. Jedinou výjimku představovalo Maďarsko. **János Kádár** byl také prvním reprezentantem východního bloku, s nímž se Dubček v nové funkci setkal (20. ledna). Moskva od počátku pozorně sledovala vývoj v Československu, které pro ni dosud představovalo pevného a spolehlivého spojence, a brzy dala najevo, že nepřipustí žádné experimenty, které by od slibované pouhé nápravy chyb směřovaly někam jinam – k vytváření nových modelů socialismu. První náznaky, že by lednová změna mohla přerůst v reformu, donutily sovětské vedení okamžitě jednat. Dubček byl urychleně pozván k návštěvě Sovětského svazu, která se uskutečnila 29.–30. ledna. Ujišťoval na ní sovětské vedení, které kritizovalo vstřícnost k požadavkům spisovatelů, médií či studentů, úvahy odchýlit se od politické linie stanovené XIII. sjezdem KSČ či zpochybňování lednového kompromisu mezi A. Dubčkem a A. Novotným, že nic z toho nepovede ke změně politické linie KSČ a zamýšlené reformy nepřekročí rámec stávajícího politického systému.

Myšlenky podpořit vedení KSČ v jeho polednovém složení, tedy nejen Dubčeka, ale i Novotného, působit na ně, aby příliš neurychlovalo připravované reformy, a demonstrovat jednotu socialistických zemí stály i za návrhem **Leonida Brežněva**, aby se **oslav 20. výročí února 1948 v Praze** zúčastnily delegace socialistických států na nejvyšší úrovni. Při nich Brežněv ve svém projevu vyslovil první varování nejen směrem k vedení KSČ a jeho úvahám o úloze národních specifik a „novém modelu“ socialismu, ale i směrem ke kapitalistickému Západu. Připomněl v nich nezpochybnitelné principy sovětského politického systému a vyzval k bdělosti před „nebezpečím kontrarevoluce“ – vnějším i vnitřním. Své postoje dala Moskva najevo i tím, jak Brežněv zasáhl do návrhu Dubčeka únorového projevu – rozhodně odmítl úvahy o nových vztazích mezi třídami a nové společenské situaci a z nich vycházející nové pojetí mocenského monopolu komunistické strany, které návrh obsahoval a jež Dubček nakonec na doporučení sovětského vůdce vypustil.

Ve dnech 6.–7. března jednal v Sofii **Politický poradní výbor Varšavské smlouvy**. Hlavní problém představovalo Rumunsko se svým negativním stanoviskem ke Smlouvě o nešíření jaderných zbraní, která byla krátce před dokončením, a k fungování Varšavské smlouvy, jež potlačovalo nezávislost jednotlivých členských zemí. Československá delegace v čele s Dubčekem se loajálně postavila na stranu Moskvy, proti Rumunsku. Otázka vývoje v Československu tak zřejmě nebyla nastolena. Okolní socialistické státy jej však pozorně sledovaly a jejich obavy o osud socialismu v této zemi rostly. Násobilo je nejen zrušení předběžné cenzury na počátku března, ale i tolerování shromažďovacího práva pořádaním různých mítinků, kde zazněly i výzvy ustavit „oficiální opozici“, personální změny, realizované či teprve požadované, které se dotkly především prosovětsky orientovaných činitelů v československém vedení a zastánců konzervativní linie, ale i **útek generála Jana Šejny** na Západ. Znepokojení vyvolávaly i materiály k připravované politické reformě, které podle Moskvy mohly vést k popření mocenského monopolu komunistické strany ve společnosti a k omezení demokratického centralismu uvnitř KSČ.

Sovětské vedení o situaci v Československu jednalo 15. a opět 21. března a dospělo k závěru, že se československý vývoj ubírá „nebezpečným směrem“, kdy hrozí odtržení Československa od socialistického tábora a SSSR. Dokonce ani neváhalo označit tento vývoj za „kontrarevoluci“. Úvahy, co dělat pro záchranu socialismu v Československu, se již tehdy ubíraly po dvojí linii – sovětské vůdci nevyklučovali možnost vojenské intervence, i když zatím dávali přednost politickému nátlaku na čs. vedení. Přizvali k němu i vedoucí politické představitele svého bloku. Dne **23. března** se v **Drážďanech** sešli **představitelé pěti zemí Varšavské smlouvy** (SSSR, NDR, PLR, MLR a BLR, tedy budoucí „pětka“) s představiteli ČSSR a KSČ v čele s Alexandrem Dubčekem. Na programu byly **výlučně události v Československu**, označené za společnou věc všech socialistických států. Československá delegace tuto tezi neodmítla. Dovolila tak ostatním účastníkům, aby nejen posuzovali vnitřní problémy Československa, ale aby se i přímo vměšovali do tamního vývoje.

Dubček, jenž poradu zahajoval, přiznával vážnost situace i existenci určitých „extrémních jevů“ (jako např. Šejnova aféra, psaní tisku), ale nepřikládal jim větší význam. Za hlavní totiž považoval „prosocialistický proud“. Řešení vážné situace spatřoval v připravované politické reformě i v přijetí akčního programu, které povedou k odstranění „extrémních jevů“ i k upevnění tzv. vedoucí úlohy strany. **Brežněv oponoval** jeho slovům – **vývoj v Československu** se odchýlil od socialismu natolik, že již **směřuje ke „kontrarevoluci“**. Řešení podle Brežněva nespočívalo v reformě, ale naopak v upevnění mocenského monopolu komunistické strany tak, aby vývoj určovalo výlučně vedení KSČ, protože jinak by akční program nebyl účinný.

Brežněvova slova doplnili ostatní účastníci – od nepřátelsky naladěného **Waltra Ulbrichta** a **Władysława Gomułky** přes **Todora Živkova** po umírněného **Jánose Kádára**. Dotkli se i tématu silně rezonujícího v Československu – tzv. specifické cesty k socialismu a nového modelu socialismu – a odmítli je. Na kritiku reagovali ostatní členové čs. delegace – polemizovali s návrhem komuniké, které ostře hodnotilo situaci v Československu a aktivity „revizionistických, antisocialistických žvlů“ směřujících ke „kontrarevoluci“. Dosáhli jeho změny – společné komuniké tak pouze uvádělo, že na programu porady byly zejména otázky ekonomické spolupráce v rámci RVHP. Neinformovalo o kritickém hodnocení čs. vývoje Moskvou a jejími spojenci, původně obsaženém v návrhu, ani o příslibu čs. vedení zjednat nápravu zejména ve sdělovacích prostředcích.

Čs. veřejnosti a té části vedení, která nebyla v Drážďanech přítomna, i ústřednímu výboru KSČ se dostalo jen omezené informace, formulované v duchu komuniké. Interně však českoslovenští vůdci, kteří si po drážďanské poradě uvědomili, že v reformě politického systému existuje pevná hranice, kterou Moskva nedovolí překročit, a tou je mocenský monopol komunistické strany ve společnosti a demokratický centralismus ve straně, **přizpůsobili svou politiku doporučením vysloveným v Drážďanech**. Na poslední chvíli změnil program zasedání ÚV KSČ, stáhli z něj materiály týkající se politické reformy a fungování komunistické strany a zcela přepracovali úvodní referát A. Dubčeka. Moskva tyto kroky přivítala, domnívala se totiž, že povedou k návratu k požadovanému statusu quo a že udají „správný směr vnitropolitické a zahraničněpolitické orientace KSČ“. Přesto přistoupila i ke konkrétní

přípravě vojenské intervence. V Drážďanech byla přítomna početná delegace Sovětské armády a již 8. dubna podepsal sovětský ministr národní obrany Andrej Grečko rozkaz o zahájení předběžných příprav k eventuální intervenci.

Bezprostředně po dubnovém zasedání ÚV KSČ se Moskvě zdálo, že se KSČ daří stabilizovat situaci. Brežněv na stranické konferenci v Moskvě v polovině dubna vyjádřil „plnou důvěru a sympatie“ KSČ a jejím představitelům i přesvědčení, že KSČ opět kontroluje a řídí pohyb společnosti. Koncem dubna však sovětské vedení své hodnocení změnilo. Vývoj v Československu svědčil podle něj o tom, že vedení KSČ ztrácí kontrolu nad situací v zemi, politika stabilizace a konsolidace vyhlášená na dubnovém zasedání ÚV KSČ vyzněla do prázdna a převahu získávaly „kontrarevoluční elementy“, které již předložily otevřené politické požadavky na účast při řízení země.

Ve dnech 4.–5. května rokovala čs. delegace ve složení **Alexander Dubček, Oldřich Černík, Josef Smrkovský a Vasil Biľak** se sovětskými představiteli v Moskvě, kteří se o situaci v Československu vyjadřovali kriticky – zopakovali mnohé argumenty vyslovené již v Drážďanech a přidali nové, např. o sjezdu KSČ, jež „bude dobrý jen k tomu, aby byl přijat reformistický program a aby se zcela opustila marxisticko-leninská cesta“, či o údajně nedostatečné ochraně československých hranic s Rakouskem a SRN, která „ohrožuje společnou věc socialistického tábora“. Sovětská kritika a požadavky „bránit věc socialismu v Československu“ i za použití mocenských prostředků zapůsobily na čs. činitele. Přiznali vážnost situace a slíbili provést opatření k odstranění jevů vytykánych Moskvou.

Sovětské vedení, shledávající slibovaná opatření jako nedostatečná a pochybuující i o připravenosti Dubčeka a spol. je realizovat, připravovalo zatím vlastní kroky, které měly zahrnovat vojenské cvičení na čs. území, tiskovou kampaň k „pravcovému nebezpečí“ v Československu, navázání kontaktů s prosovětsky orientovanými čs. politiky a poradu komunistických stran. Dne 8. května se v Moskvě sešli vedoucí představitelé zemí, které se účastnily setkání v Drážďanech, nyní však **bez Československa, ale kvůli Československu**. Definitivně se ustavila „pětka“. Jednání zahájil Brežněv v ostrém tónu. Obvinil čs. předáky, že ustupují „kontrarevoluci“. Ke konci svého vystoupení však tón změnil – zapůsobily zprávy z Prahy o dvoudenní schůzi PUV KSČ, zprostředkované sovětským velvyslancem v Praze Štěpanem Červoněnkem. Fakt, že čs. vedení přiznalo „kontrarevoluční nebezpečí“ a projevilo odhodlání s ním bojovat, vedl k tomu, že se „pětka“ rozhodla zatím nic nepodnikat a vyčkat, jak se KSČ s tímto nebezpečím vyrovná. Původně navrhované kroky se zredukovaly na vojenské cvičení, zamýšlené nyní nejen jako forma nátlaku na vedení KSČ, ale i jako forma pomoci. Původně se mělo konat až v roce 1969, nyní se pracovalo na jeho urychlení. Tisk v zemích „pětky“ se měl držet zpátky. Jako potřebné se ukázalo poznat situaci ve vedení KSČ, vytipovat, kdo by mohl patřit do prosovětského křídla, mezi tzv. zdravé síly, jimž se mělo dostat pomoci a podpory ze strany „pětky“. Uvažovalo se o Kolderovi, Biľakovi, Indrovi, Voleníkovi, ale i o Smrkovském či Černíkovi a z úvah nebyl vyloučen ani Dubček.

K psychologickému tlaku na vedení KSČ v rozhodujícím momentu mělo sloužit **vojenské cvičení**, které se konalo **na československo-polských hranicích** ve dnech 10.–23. května. Po celý květen četné **sovětské delegace sondovaly situaci přímo v Československu**. Nejvýznamnější byly návštěvy sovětské vojenské delegace v čele s ministrem obrany A. Grečkem a sovětského premiéra Alexeje Kosygina. Grečko přinesl uklidňující zprávy o stavu čs. ozbrojených sil. Kosygin, pobývajíc od 17. května v Československu údajně na léčení, se seznamoval s poměry v čs. vedení. Přesvědčil se o pevné pozici vládnoucí centristické frakce, do níž patřil Dubček, Černík, Smrkovský a Svoboda, o nepřipravenosti těch, které Moskva řadila k tzv. zdravým silám, jež měly prosazovat sovětské zájmy, i o nutnosti odstranit tzv. revizionisty (Františka Kriegela, Čestmíra Císaře) z vedení KSČ. Dubček se tak v očích Moskvy stal garantem obnovení mocenského monopolu komunistické strany.

Květnové zasedání ÚV KSČ a jím přijatá **rezoluce**, jež označila „nebezpečí zprava“ za hlavní hrozbu demokratizačního procesu, přiblížila podle Moskvy tento cíl a uklidnila sovětské obavy, pokud jde o uhájení a uplatnění vedoucí úlohy KSČ a základů socialismu v Československu, o zachování spojeneckých svazků se SSSR a dalšími socialistickými zeměmi a o orientaci československé zahraniční a vojenské politiky. Obě strany si však představovaly odlišně, co znamená plnit květnovou rezoluci,

bojovat s „pravicí“. Čs. vedení setrvalo na koncepci, kterou předložilo již na drážďanské poradě, tedy reformní, „ofenzivní politikou“ odstraňovat nedostatky, tím brát argumenty kritikům politiky KSČ a eliminovat „pravivé síly“. Moskva a její spojenci požadovali napřed odstranit tyto síly, a to i za použití administrativních metod.

Brežněv, jehož zneklidňoval Dubčekův přístup ke květnové rezoluci i skutečnost, že nenásledovala konkrétní opatření proti „nebezpečí zprava“, která by zaručila, že KSČ zvládne svůj připravovaný sjezd a nepřemění se ve stranu sociálnědemokratického typu, vyzval dopisem z 11. června československého vůdce k tajnému setkání v Tatrách či Užhorodu. Chtěl se s ním a těmi, kteří mohli patřit do prosovětského křídla, jako byl Černík, Biřak, Indra, Lenárt, Kolder a Barbírek, dohodnout na opatřeních směřujících proti médiím, která „stále vystupují z pravicových až kontrarevolučních pozic, bez ohledu na usnesení přijatá na květnovém plénu“, a proti tzv. druhému centru v KSČ. Brežněv se svou iniciativou neuspěl. Dubček se odvolal na svou zaneprázdněnost a setkání odmítl.

Ve dnech 4.–15. června pobývala v **Sovětském svazu delegace Národního shromáždění vedená J. Smrkovským**, jenž projevil větší pochopení pro sovětské obavy o osud socialismu v Československu než Dubček. S touto návštěvou souvisí i dosud nevyjasněná otázka možného nástupnictví Smrkovského ve funkci prvního tajemníka ÚV KSČ, učiněná údajně v soukromém rozhovoru Smrkovského a Brežněva 14. června, kdy oba účastníci přiřítají iniciativu druhé straně – podle Brežněva se jako nástupce Dubčeka nabídl sám Smrkovský, podle Smrkovského tak učinil naopak Brežněv.

Přes snahu Smrkovského přesvědčit sovětské vedení, že již pominul kulminační bod napětí ve vývoji v Československu a KSČ pevně ovládá situaci, Moskva tyto názory nesdílela. Obrat v politice, zahájení boje s „pravicí“, se stále nedostavoval a nepřiblížil jej ani aktiv Lidových milicí, který se za organizátorského přispění Sovětů sešel 19. června v Praze, ani zahájení **spojeneckého cvičení Šumava** o den později. Sovětské vůdce znepokojovala především situace v samotné KSČ – sílící diferenciaci, rostoucí počet těch, kteří požadovali urychlení demokratizačního procesu a projevovali nesouhlas s květnovou rezolucí a její tezí o hlavním „pravicovém nebezpečí“, a oslabování principu demokratického centralismu. Stávalo se tak stále nejasnějším, jaký bude průběh XIV. sjezdu KSČ a který politický proud na něm převáží.

Nové argumenty ke stupňování nátlaku na československé vedení dodala Sovětům výzva **Dva tisíce slov**, publikovaná 27. června. Sovětské vedení ji okamžitě označilo za platformu kontrarevolučních sil a ještě téhož dne večer požadoval Brežněv po Dubčekovi, aby byly proti nim zahájeny rozhodné akce.

Ve dnech 2.–3. července jednalo **politbyro ÚV KSSS o čs. otázce**, o tom, jak zabránit ztrátě své hegemonie nad Československem. Shodlo se, že je třeba jednat dříve, než se sejde sjezd KSČ, a buď politickými metodami, nebo vojenským zásahem donutit čs. vedení ke změně politického kurzu. Svou **nátla-kovou akci proti československému vedení** zahájilo dopisem adresovaným 4. července předsednictvu ÚV KSČ. Sověti v něm připomněli svá předcházející varování a upozornili, že Československu reálně hrozí „likvidace socialistického zřízení“. A požadovali „zajistit politické vedení společnosti ze strany komunistické strany“. Dopis měl sloužit i jako platforma „zdravých sil“ a vést k polarizaci vedení KSČ.

Argumenty sovětského dopisu doplnily ostatní strany „pětky“ po své linii. Představitelé NDR se postarali i o to, že se o kritických postojích „pětky“ vůči Československu dozvěděla veřejnost.

Následovalo **pozvání na schůzku šesti stran do Varšavy**, o němž vedení KSČ jednalo 8. a 12. července. Stálo před obtížnou volbou – rozejít se s vlastní veřejností a riskovat ztrátu její podpory, nebo riskovat konflikt se „spojenci“. Čs. vedení se ji snažilo obejít nabídkou dvoustranných schůzek, po nichž by se teprve sešel společný summit. Postavení československých představitelů bylo o to komplikovanější, že odsun vojsk po skončení vojenského cvičení Šumava se zastavil a v zemi zůstávala bez náležitého vysvětlení sovětská vojska. Jejich pobyt na čs. území doprovázela kampaň v tisku „pětky“ naznačující možný vojenský zákrok proti Československu. Přes značný nátlak **československé vedení na svém rozhodnutí nejet do Varšavy trvalo**. Podpořila je v tom i část mezinárodního komunistického hnutí informovaného 11. července Moskvou o hrozící roztržce s čs. komunisty. Zejména Jugoslávie a Rumunsko na Východě a francouzští a italské komunisty na Západě odmítli sovětské vměšování do čs. záležitostí.

14.–15. července tak jednali ve **Varšavě** pouze **představitelé „pětky“** – znovu o Československu bez Československa. Účastníci se přes počáteční Kádárovo váhání shodli na tom, hodnotit situaci v Československu jako „aktivní ofenzivní kontrarevoluci“, kdy se už zformovala politická opozice, jejímž posláním je uskutečnit v Československu restauraci kapitalistického řádu; shodli se i na opatřeních, jak tomu zabránit. Opatření byla jednak politická – vedení KSČ měl být zaslán společný dopis „pětky“ s hodnocením situace v Československu a radami, co dělat pro obnovení mocenského monopolu KSČ, jednak vojenská, která by připadala v úvahu v případě neúspěchu politických kroků.

V tzv. **varšavském dopise**, předaném **16. července** vedení KSČ, vysvětlovala „pětka“ své zasahování do československých záležitostí tezí o obraně socialismu jako společné věci všech komunistických a dělnických stran a států vázaných spojenectvím, spoluprací a přátelstvím. Situace podle ní vyžadovala neodkladný zásah proti „pravicovým a antisocialistickým silám“, zastavení činnosti všech politických organizací vystupujících proti stávajícímu politickému systému, ovládnutí sdělovacích prostředků a „sjednocení komunistické strany na základě marxismu-leninismu“, tedy provedení personálních opatření a eliminaci tzv. revizionistů z vedení KSČ. Dopis byl pro zesílení účinku i uveřejněn. Reakce Prahy na něj byla odmítavá – 17. července přijalo nejprve předsednictvo a 19. července pak i ústřední výbor KSČ stanovisko, v němž vyjádřily svůj nesouhlas s hodnocením situace v Československu i navrhovanými kroky.

„Pětka“ zároveň připravovala „extrémní opatření“ – 20. července přijaly **země „pětky“ rozhodnutí o mobilizaci**. Konkretizovaly se sovětské plány sestavit iniciativní skupinu „zdravých sil“, která by byla schopna sehrát příslušnou úlohu při případné invazi. V noci z 20. na 21. července o tom jednal Bílak s P. Šelestem na setkání zprostředkovaném Kádárem u Balatonu. Moskva se zároveň ujistila o postoji Západu, především USA, k možné vojenské akci. Prohlášení státního tajemníka USA D. Ruska z 22. července, že se USA nevměšovaly a nebudou vměšovat do čs. záležitostí, jasně ukázalo, že případná vojenská akce nevyvolá protiakce ze strany Západu.

Realizovaly se i **bilaterální schůzky** požadované vedením KSČ a schválené na varšavské poradě. Nejvýznamnější byla **schůzka mezi KSSS a KSČ**. Byla naplánována na 29. července do Čierné nad Tisou na československo-sovětských hranicích. Předcházela jí důkladná příprava na obou stranách. Pro Moskvu představovalo setkání poslední pokus přimět čs. vedení ke změně politického kurzu. Účast celého předsednictva ÚV KSČ dávala Sovětům příležitost působit na ty jeho členy, kteří zaujímali kompromisní, nerozhodnou pozici, zastrašit je, přimět k odklonu od přijaté politiky KSČ, a tak změnit poměry v československém vedení a podpořit v něm prosovětské křídlo a izolovat stoupence reformních změn. Mezi ně Moskva počítala Kriegela, Špačka, Císaře, Slavíka, Šika, Pavla, Prchlíka aj. – v Čierné nad Tisou chtěla požadovat jejich odchod z funkcí ve vedení KSČ či v čs. vládě. Zároveň mohla vyvíjet tlak na „zdravé síly“ v něm, které zatím neprokazovaly dostatečnou aktivitu v prosazování sovětských požadavků.

Vedení KSČ odjíždělo do Čierné se záměrem dosáhnout toho, aby se Sověti distancovali od varšavského dopisu, tedy přesvědčit je, že hodnotit situaci v Československu jako kontrarevoluční není opodstatněné, a získat čas a prostor pro postupné vyjasňování sporných otázek. Přestože čs. vedení odmítalo ustoupit od svého stanoviska, učinilo před jednáním některé závažné konsensuální kroky – především vyšlo vstříc kritice, kterou sovětská strana vznášela vůči činnosti státně administrativního oddělení ÚV KSČ a jeho vedoucího **Václava Prchlíka** a 25. července toto oddělení zrušila.

Reagovalo i na některé požadavky obsažené ve varšavském dopise a dvakrát – 22. a 25. července – jednalo o přijetí mimořádných zákonných opatření státu. Měla se týkat sdělovacích prostředků, otázky tzv. klubů a zákona o Národní frontě, který by zabránil vzniku nových politických uskupení. Oldřich Černík byl pověřen, aby mimořádná opatření připravil i na úseku armády, bezpečnosti a spojů. Jejich přijetí však bylo za stávající politické situace neprůchodné, a tak bylo nakonec odmítnuto.

Dne **29. července** se obě delegace sešly v **Čierné nad Tisou**. Hned první den se jednání zablokovala, když přes **útočná vystoupení Brežněva a Kosygina** trvali českoslovenští představitelé dál na svém stanovisku. Ani jedna z delegací však neměla zájem, aby jednání ztroskotala, protože zatím žádná z nich

nedosáhla svých cílů – Moskva nepřiměla čs. vůdce ke změně politiky ani nepokročila ve formování prosovětského křídla, Praha neměla zájem stupňovat konflikt, který hrozil přerůst ve vojenskou střetnutí, jak naznačovalo Kosyginovo vystoupení. Východiskem se staly rozhovory v užších seskupeních, v tzv. čtyřkách, kde KSSS zastupovali Brežněv, Kosygin, Podgornyj a Suslov a KSČ Dubček, Černík, Smrkovský a Svoboda. Ve „čtyřkách“ a pak jen mezi Dubčkem a Brežněvem se dojednávaly společné závěry.

S čím nakonec z Černé obě delegace po čtyřech dnech jednání 1. srpna odjely, je dodnes předmětem sporů a různých výkladů. Podle sovětské strany dosáhly oboustranné ústní dohody, která podle Brežněva výkladu na summitu v Bratislavě obsahovala závazky československého vedení, že zabezpečí vedoucí úlohu KSČ, ovládne sdělovací prostředky a obnoví cenzuru, zakáže činnost všech „protisocialistických“ organizací, provede oddělení Státní bezpečnosti od Ministerstva vnitra a některé personální změny. Na setkání „pětky“ 18. srpna v Moskvě Brežněv toto pojetí zopakoval, svou informaci pro ostatní účastníky navíc doplnil o datum 25. srpna, dokdy měly být závazky splněny, tedy jeden den před zahájením sjezdu KSS. Potvrdil tím, že konečným cílem plnění všech těchto závazků je zabránit, aby se uskutečnil mimořádný sjezd KSČ, který by vedl k „sociáldemokratizování“ strany.

Čs. strana nebyla ve svém výkladu tak konkrétní – o závěrech z Černé nad Tisou se vyjádřila jen v obecné rovině, ve smyslu, že obhájila pokračování v polednové politice a zabránila roztržce s KSSS. I v návrhu sjezdové zprávy se hovořilo o „rozumné dohodě, k níž nakonec po dlouhém jednání došlo“, aniž by se specifikovalo, co bylo jejím obsahem. Ani interně na schůzích PÚV KSČ 6. a 13. srpna se nediskutovalo o tom, jak chápat závěry z Černé a jak je plnit. Dubček sice připomínal, že je nutné řešit problém médií, tzv. klubů – KAN, K 231, sociální demokracie, přijmout zákon o Národní frontě i některé personální změny – tedy ty otázky, které byly podle sovětské interpretace předmětem „závazků“ –, spolehal však na to, že nebyly stanoveny závazné termíny, a odsouval jejich řešení na dobu po XIV. sjezdu KSČ.

S výsledky rokování v Černé nad Tisou byli seznámeni další účastníci varšavské schůzky na **setkání „pětky“ a KSČ v Bratislavě 2.–3. srpna**. Zúčastněné strany měly před celým světem demonstrovat jednotu socialistického společenství a k tomu měly přijmout a podepsat dokument, který by odstranil rozpory a nedorozumění nahromaděné v poslední době, různost výkladu těch či oněch otázek a mohl „rozhodujícím způsobem usměrnit vývoj událostí správným směrem“. Podle sovětské interní informace bylo úkolem Bratislavy dosáhnout toho, aby všechny zúčastněné strany včetně KSČ potvrdily svou „věrnost principům marxismu-leninismu, proletářskému internacionalismu, své úsilí rozvíjet, upevňovat a bránit výdobytky socialismu, přátelství a spolupráci mezi bratrskými stranami a zeměmi“, tedy v obecné poloze, bez adresných výtek toho, co požadoval varšavský dopis. Dokument, který summit přijal, tzv. **bratislavská deklarace**, zdůrazňoval tezi, zmíněnou poprvé již na drážďanské poradě, o **obraně socialismu jako společné internacionální povinnosti**, jíž „pětka“ zdůvodňovala své vměšování do vnitřních záležitostí Československa a jež po necelých třech týdnech posloužila ke zdůvodnění vojenské invaze do Československa. Čs. straně se **nepodařilo** zmírnit tuto formulaci a **prosadit** do textu deklarace **zásadu nevměšování se do vnitřních záležitostí druhé země**. S neúspěchem se setkala i její snaha doplnit pasáž připomínající, že se podepsané státy musí řídit společnými zákonitostmi při budování socialistické společnosti a brát přitom v úvahu národní zvláštnosti a podmínky, o princip, že vztahy mezi nimi musí být založeny také na vzájemné důvěře, respektování rovnoprávnosti stran a odlišností konkrétních forem rozvoje socialismu.

Podle „pětky“ se podpisem pod tento dokument československé vedení zavazovalo obnovit mocenský monopol komunistické strany. K tomu, zda toho bude schopno, panovala značná skepse. Souběžně tak **pokračovaly přípravy vojenské intervence**. Jejich součástí byla vojenská cvičení Němen a Horizont i tzv. **zvací dopis**, předaný při bratislavském setkání, v němž **Indra, Kolder, Švestka, Biřak a Kapek** žádali o „internacionální pomoc všemi prostředky proti kontrarevoluci v Československu“.

Dubčekovi byl vymezen krátký čas na to, aby prokázal připravenost plnit „závazky“. Naléhali na něj Červoněnko v osobních setkáních a Brežněv v telefonických rozhovorech (9. a 13. srpna). Dubček chtěl získat čas do XIV. sjezdu KSČ, a tak volil taktiku slibů a ujišťování, že se již realizují některá opatření v boji s „pravíci a antisocialistickými silami“, připravuje se rozdělení Ministerstva vnitra a brzké svolání

ÚV KSČ, ač to vše zůstávalo jen v rovině úvah a návrhů a ke konkrétnímu projednávání se nepřikročilo. Utvrzoval tak Moskvu v tom, že není připraven plnit okamžitě sovětské požadavky a že čs. otázku bude nezbytné řešit „extrémními“ opatřeními. Na **schůzi politbyra ÚV KSSS 17. srpna** bylo přijato **definitivní rozhodnutí o vojenské intervenci do Československa**. Den poté s ním na poradě v Moskvě byli seznámeni vedoucí představitelé ostatních zemí „pětky“ – NDR, PLR, MLR a BLR – a odsouhlasili jej. Následujícího dne bylo toto rozhodnutí sděleno stranickému aktivu KSSS se zdůvodněním, že se Československo ocitlo „na prahu kontrarevolučního převratu“.

Prosovětské síly v Československu, jejichž pozice hodnotilo vedení KSSS značně nerealisticky a přecenilo je, sladily své kroky s Moskvou, sbíraly podpisy pod novou verzí zvacího dopisu, upraveného sovětskou stranou, a dokončovaly přípravy k ustavení „revoluční dělnicko-rolnické vlády“. Na jejich stranu byl získán i **prezident Svoboda**. Dne 17. srpna s ním hovořil Červoněnko a podařilo se mu ho přimět, aby změnil názor na situaci v Československu a východisko z ní. Platformou „zdravých sil“ se měl stát **dopis sovětského politbyra** (PB ÚV KSSS) pro předsednictvo ÚV KSČ (PÚV KSČ) ze 17. srpna s konkrétním výčtem tzv. závazků z Černé neplněných čs. stranou, což vedlo údajně k tomu, že „se pravicové, kontrarevoluční síly aktivizují a jsou v útoku“. Dopis obdrželi Bilak a Indra a 19. srpna ve večerních hodinách jej Červoněnko předal Dubčekovi. V rozhovoru s ním se dotkl otázky dohody z Černé. Dubček popíral existenci jakýchkoli závazků a dohodu charakterizoval jen jako výměnu názorů na to, co by mělo čs. vedení řešit, v níž nebyly stanoveny žádné závazné termíny.

Do hry tak vstoupila druhá varianta řešení čs. otázky – v noci z 20. na 21. srpna se uskutečnila intervence pěti států Varšavské smlouvy do Československa.

Srpnové dny 1968 – kronika událostí

13. srpen, úterý

Generální tajemník ÚV KSSS Leonid Iljič Brežněv telefonicky vyzval prvního tajemníka ÚV KSČ Alexandra Dubčeka, aby provedl korekci dosavadního politického kurzu v souladu s dohodami z Černé nad Tisou a z Bratislavy. V oboustranně velmi emotivním rozhovoru Brežněv žádal dodržení Dubčekových slibů, tedy mocenský zásah proti sdělovacím prostředkům a okamžité odvolání některých neloajálních příslušníků komunistické garnitury (Kriegel, Císař, Pelikán). Dubčkova neochota k přímé akci vedla Brežněva ke konečnému rozhodnutí – vojensky obsadit Československo.

16. srpen, pátek

V rekreačním středisku ÚV KSČ na Orlíku v jižních Čechách se sešli promoskevní členové vedení KSČ (Alois Indra, Drahomír Kolder, Oldřich Švestka, Karel Hoffmann a Oldřich Pavlovský, do skupiny patřil i nepřítomný Vasil Biľak), aby během víkendu vypracovali intervenční scénář převzetí moci. Podstatou scénáře bylo vyvolání rozkolu v předsednictvu ÚV KSČ v noci z 20. na 21. srpna, vyslovení nedůvěry „pravičákům“ v čele s Dubčekem a zvolení nového vedení KSČ složeného ze členů promoskevní skupiny. Následně se měly tyto „zdravé síly“ obrátit k „bratrským stranám“ s žádostí o vojenskou pomoc při potlačení „kontrarevoluce“. Sovětský svaz, Polsko, Maďarsko, Bulharsko a východní Německo měly tuto pomoc okamžitě poskytnout.

17. srpen, sobota

Politbyro ÚV KSSS na své schůzi rozhodlo vojensky intervenovat v Československu: „Vzhledem k tomu, že ze strany KSSS a ostatních bratrských stran byly již vyčerpány všechny politické prostředky působení na vedení KSČ, které by je podnítily, aby se postavilo na odpor pravičákům, antisocialistickým silám, politbyro ÚV KSSS soudí, že nadešel okamžik, aby byla k obraně socialismu v ČSSR přijata účinná opatření, a jednomyslně se rozhodlo: poskytnout komunistické straně a lidu Československa pomoc a podporu ozbrojenými silami; považovat za účelné obrátit se na bratrské strany socialistických zemí – BLR, MLR, NDR a PLR – s návrhem na svolání porady vedoucích stranických a státních představitelů do Moskvy na 18. srpna 1968 a projednat na ní danou otázku.“

18. srpen, neděle

V Moskvě se uskutečnila schůzka šéfů pěti komunistických stran – Sovětského svazu, Polska, Maďarska, Bulharska a východního Německa –, na níž byl všemi přítomnými vysloven souhlas „s poskytnutím okamžité vojenské pomoci socialistickému Československu“.

19. srpen, pondělí

Ve 22.10 hodin předal sovětský velvyslanec v Praze Červoněnko Dubčekovi dopis politbyra ÚV KSSS adresovaný předsednictvu ÚV KSČ. Dopis obsahoval výzvu, aby předsednictvo ÚV KSČ začalo neodkladně plnit dohody z Černé nad Tisou a z Bratislavy, tedy aby ovládlo sdělovací prostředky, zastavilo „protisocialistická a protisovětská vystoupení“, zmařilo činnost nezávislých organizací včetně Klubu

angažovaných nestraníků, Klubu 231 a sociálnědemokratické strany a aby zajistilo „upevnění pozic socialismu v Československu“. Dubček dopis přečetl na schůzi předsednictva ÚV KSČ v prvních okamžicích sovětské invaze.

20. srpen, úterý

V **10.00 hodin** byl maďarským jednotkám určeným k nasazení v operaci Dunaj přečten rozkaz, podle něhož „internacionální pomoc Československu bude poskytnuta 20. srpna přesně o půlnoci“. Dopoledne se v kanceláři tajemníka ÚV KSČ Aloise Indry konala schůze promoskevske skupiny ve vedení KSČ, které se kromě Indry zúčastnili Drahomír Kolder, Miloš Jakeš, Oldřich Švestka, Jan Piller, Jozef Lenárt a Antonín Kapek. Pravděpodobně jednali o plánu převzetí moci. Dopoledne přikázal náměstek ministra vnitra pro StB Viliam Šalgovič zástupci náčelníka II. správy StB podplukovníku Josefu Riplovi soustředit dvacetičlennou skupinu příslušníků StB se znalostí letištní a rozhlasové techniky k provedení blíže neurčené akce.

Od **14.00** zasedalo předsednictvo ÚV KSČ, které projednávalo podklady pro mimořádný sjezd. Promoskevska skupina ve vedení KSČ (Indra, Biřak, Kolder) se celé odpoledne pokouřela změnit pořad schůze, aby mohla vyslovit neúvěru Dubčekovi a odvolat jej z funkce.

V **17.00 hodin** přijal zpravodaj ČTK v Budapeřti anonymní telefonát, že o půlnoci začne vojenská intervence do Československa. V **18.10** předal československý velvyslanec Jozef Púčik tuto informaci do Prahy.

Odpoledne se nečekaně vrátil z dovolené do zaměstnání ústřední ředitel ČTK Miroslav Sulek, který ihned vydal příkaz, že všechny domácí zprávy musí být nejprve předloženy jemu.

Po **20.00** náčelník pohraniční kontroly na ruzyňském letišti Doležal zahájil konkrétní přípravy na vysazení invazních vojsk.

Kolem **20.00** se do budovy rozhlasu dostavil bývalý ředitel Miloš Marko a prohlásil, že se opět ujímá vedení.

Asi ve **20.00** začalo předsednictvo ÚV KSČ projednávat Kolderův a Indrův písemný dokument s názvem Návrh stanoviska předsednictva ÚV KSČ k vnitropolitické situaci po skončení jednání v Čierné nad Tisou a v Bratislavě a před mimořádným XIV. sjezdem. Podle původních představ promoskevske kliky měl tento „Návrh“ vyvolat diskusi, v jejímž průběhu by byla vyslovena neúvěra prvnímu tajemníku Dubčekovi. Nové vedení KSČ by ihned požádalo země sovětského bloku o vojenskou pomoc v boji proti „kontrarevoluci“. Tím by byla zajiřtjena politická legitimita intervence. Avřak větřina členů předsednictva se postavila proti „Návrhu“ a osočila předkladatele ze zrahy. Vzruřená diskuse pokračovala až do okamžiku vstupu cizích vojsk na československé území.

Krátce po **21.00** zaznamenala zpravodajská ústředna NATO v mnichovském Pulachu zákaz radio-provozu v okolí Československa.

Ve **21.05** přistál v Brně sovětský speciál AN-24 s 20 civilisty v uniformách letecké společnosti Aeroflot, kteří měli za úkol připravit přistání invazního výsadku.

Ve **21.30** sekretariát Ministerstva národní obrany opakovaně žádá od Hlavní správy StB (HS StB, pod kterou spadala všechna oddělení pohraniční kontroly) zprávy o situaci na hranicích.

Ve **21.40** naruřily dva sovětské tanky a dva obrněné transportéry u Vejprtu československé hranice. Po chvíli se vrátily zpět na území NDR.

Ve **22.00** přistál na letišti v Ruzyni civilní speciál AN-24 z Moskvy, který zůstal stát na letištní ploře a později řídil přiletý a odletý sovětských vojenských letadel.

Kolem **22.00** zahájily činnost ve prospěch interventů vybrané skupiny příslušníků StB. Kontrolovaly a poslěze i blokovaly centrálu kontrarozvědky v Sadové ulici v Praze-Bubenci, ústřední budovu Ministerstva vnitra na Letné, budovu rozvědky a krajskou správu StB Praha.

Ve **22.00** obdržel dozorcí důstojník Hlavní správy StB první informace o soustředování cizích vojsk okolo československých hranic.

Ve **22.30** dostalo 25 příslušníků oddělení pasové kontroly (vedení Jiřím Doležalem), spadající pod StB, na ruzyňském letišti rozkaz, aby zastavili provoz civilních letadel a rozsvítili všechna světla. Akce byla prováděna na Riplův rozkaz s výslovným upozorněním, že se tak děje s vědomím prezidenta, vlády a vedení KSČ. Po splnění těchto úkolů a po příletu sovětských letadel byli příslušníci OPK vykázáni z prostoru letiště a zavřeni do sklepa.

Ve **22.40** přišla z hraničního přechodu Cínovec na Hlavní správu StB zpráva o narušení československé hranice. Vzápětí bylo přerušeno spojení se všemi přechody. Kolem **23.00** se začal do Československa valit hlavní sled vojenských jednotek pěti zemí Varšavské smlouvy (Sovětského svazu, Polska, NDR, Maďarska a Bulharska) o síle asi 28 divizí a za podpory 4 leteckých armád. První odhady hovoří o 200 000 vojácích.

Krátce po **23.00** oznámil vedoucí sekretariátu ministra vnitra plukovník Hošek předsedovi vlády Černíkovi, že vojska Varšavské smlouvy překročila československé hranice. Černík pak tuto informaci asi půl hodiny prověřoval telefonicky, mj. i s ministrem obrany Martinem Dzurým, který byl již od **21.00** prakticky internován ve své kanceláři.

Krátce po **23.00** zaznamenala zpravodajská ústředna NATO v Německu rušení radarů cizími impulzy.

Ve **23.15** překročila sovětská vojska hranici ve Vyšném Německém na východním Slovensku.

Ve **23.30** se sovětský velvyslanec Červoněnko dostavil k prezidentu Svobodovi a sdělil mu, že vojska pěti zemí vstoupila na území Československa.

Ve **23.40** předseda vlády Oldřich Černík oznámil na schůzi předsednictva ÚV KSČ, že vojska pěti zemí Varšavské smlouvy překročila hranice a obsazují Československo. **Kolem půlnoci** se na schůzi dostavil prezident Ludvík Svoboda a ministr vnitra Josef Pavel.

Ve **23.45** vyhlásil zástupce náčelníka II. správy HS StB pplk. Ripl z rozkazu šéfa StB Viliama Šalgoviče stoprocentní pohotovost pro všechny příslušníky StB.

Před půlnocí ředitel Ústřední správy spojů Karel Hoffmann zakázal spojovat mezistátní telefonické hovory a mezistátní telefonickou ústřednu nechal obsadit 20 příslušníky StB. Později bylo na jeho rozkaz přerušeno i meziměstské spojení.

V noci rozhodlo předsednictvo ÚV KSSS vyslat svého člena Kirila Mazurova (pod krycím jménem generál Trofimov) do Československa, aby politicky řídil intervenci.

21. srpen, středa

V prvních minutách dne se na letišti v Praze-Ruzyni začali sjíždět příslušníci KGB v doprovodu zástupce sovětské letecké společnosti Aeroflot.

Asi dvacet minut po půlnoci vydal internovaný ministr obrany Martin Dzur rozkaz, v němž československé armádě nařizoval, aby „v žádném případě nebylo použito zbraní, sovětským vojskům, která přišla na naše území, poskytnout maximální všestrannou pomoc“. V druhém rozkazu vydaném v **0.45** zakazoval vzlet československých vojenských letadel a vyzýval „zabezpečit přistání sovětských letadel na letištích v Brně a Ruzyni“.

V **0.30** hlásila ústředna Veřejné bezpečnosti (VB) v Bratislavě, že do města vjela sovětská vojska.

V **0.55** vyhlásil šéf StB Viliam Šalgovič stoprocentní pohotovost pro všechny příslušníky SNB. Zároveň přikázal, aby policejní jednotky ihned obsadily všechny veřejné sdělovací prostředky.

Krátce po **1.00** odhlasovalo předsednictvo ÚV KSČ většinou hlasů (7:4) text provolání nazvaného Všem lidu Československé socialistické republiky: „Včera, dne 20. 8. 1968, kolem 23. hod. večer překročila vojska Sovětského svazu, Polské lidové republiky, Německé demokratické republiky, Maďarské lidové republiky a Bulharské lidové republiky státní hranice Československé socialistické republiky. Stalo se tak bez vědomí prezidenta republiky, předsedy Národního shromáždění, předsedy vlády i prvního tajemníka ÚV KSČ a těchto orgánů. V těchto hodinách zasedalo předsednictvo ÚV KSČ a zabývalo se přípravou XIV. sjezdu strany. Předsednictvo ÚV KSČ vyzývá všechny občany naší republiky, aby zachovali klid a nekladli postupujícím vojskům odpor. Proto ani naše armáda, Bezpečnost a Lidové milice nedostaly rozkaz k obraně země. Předsednictvo ÚV KSČ považuje tento akt za odporující nejenom všem zásadám vztahů mezi socialistickými státy, ale za popření základních norem mezinárodního práva. Všichni vedoucí

funkcionáři státu, KSČ i Národní fronty zůstávají ve svých funkcích, do nichž byli jako představitelé lidu a členů svých organizací zvoleni podle zákonů a jiných norem platných v Československé socialistické republice. Ústavními činiteli je okamžitě svoláváno zasedání Národního shromáždění, vlády republiky, předsednictvo ústředního výboru KSČ svolává plénum ÚV KSČ k projednání vzniklé situace.“

Krátko po 1.30 ráno přistála v Praze-Ruzyni dvě obří letadla typu Antonov 12, z nichž vystoupili ozbrojení sovětsí výsadkáři a začali obsazovat prostor letiště. V minutových intervalech začala přistávat další letadla s intervenčními vojsky a těžkou technikou, která vzápětí vtrhla do Prahy. Obdobný scénář mělo i obsazení brněnského a bratislavského letiště.

Ve 2.15 přepadly maďarské jednotky kasárna a místní služebnu Veřejné bezpečnosti ve Štúrově. Voják základní služby vyháněly polonahé z ubikací a důstojníky vyslychaly až do poledních hodin.

Několik vteřin před druhou ráno začal text prohlášení předsednictva ÚV KSČ vysílat Československý rozhlas. Na příkaz ředitele Ústřední správy spojů Karla Hoffmanna byl přesně ve 2.00 vypnut vysílač na středních vlnách, takže většina posluchačů slyšela jen část první věty. Celé provolání mohli slyšet posluchači rozhlasu po drátě.

Ve 2.14 se skupina občanů pokusila proniknout do budovy rozhlasu v Praze-Vinohradech. VB tomu zabránila. Občané se začali shromažďovat na Václavském náměstí, na Staroměstském náměstí a jinde v centru Prahy. Na projíždějící vozidla Sovětské armády házeli kameny a Molotovovy koktejly.

Ve 2.15 střeoevropského času (20. 8. ve 20.15 místního času na americkém východním pobřeží) přijal americký prezident Lyndon Johnson sovětského velvyslance Anatolije Dobrynina, který ho informoval o probíhající invazi do Československa.

Po 3.00 byl v budově předsednictva vlády zatčen sovětskými výsadkáři předseda vlády Oldřich Černík.

Kolem 3.00 padly při projíždění sovětských jednotek Liberem výstřely do přihlížejícího davu. První mrtví a těžce zranění.

Ve 4.15 byl sovětskými vojsky obsazen areál Pražského hradu. Bydliště a pracoviště prezidenta zůstalo pod československou správou.

Ve 4.15 střeoevropského času se sešla Rada národní bezpečnosti USA v čele s prezidentem Lyndonem Johnsonem, ministrem zahraničí Deanem Ruskem a ředitelem CIA Richardem Helmssem. Prezident konstatoval, že invaze do Československa je agrese a že USA proti ní budou protestovat na půdě Rady bezpečnosti OSN.

Ve 4.30 byly zapnuty vysílače Československého rozhlasu. Vysílal provolání předsednictva ÚV KSČ a zprávy a komentáře k invazi spojeneckých vojsk.

Ve 4.50 zamířila k budově ÚV KSČ v Praze kolona tanků a transportérů a obklíčila budovu. Část osádky budovu obsadila, část se snažila střelbou rozehnat sročené občany. Jeden výstřel zasáhl do hlavy dvacetiletého mladíka, který byl na místě mrtev. Do kanceláře prvního tajemníka vzápětí vrazili sovětsí výsadkáři. Přítomným členům vedení KSČ – Alexandru Dubčekovi, Josefu Smrkovskému, Františku Kriegelovi, Josefu Špačkovi, Bohumilu Šimonovi, Zdeňku Mlynářovi, Václavu Slavíkovi a Štefanu Sádovskému – se samopaly v rukou nařídili, aby neopouštěli místnost a aby nechodili k oknům a nemluvili.

Ve 4.50 obsadili sovětsí výsadkáři budovu Ministerstva národní obrany, předsednictva vlády a Ministerstva vnitra.

Kolem 5.00 byly do ulic Prahy vyslány radiovozy VB vybavené megafony, jejichž prostřednictvím příslušníci VB nabádali občany ke klidu a rozvaze.

Kolem 5.00 přiletěl do Prahy z polské Legnice velitel intervenčních vojsk generál Ivan Pavlovskij a obsadil se svým štábem budovu Generálního štábu ČSLA. Přibližně ve stejné době přiletěl z Moskvy Kiril Mazurov alias generál Trofimov pověřený politickým řízením intervence.

Kolem 5.25 začala intervenční rozhlasová stanice Vltava vysílat Prohlášení TASS ke vstupu vojsk pěti států Varšavské smlouvy do Československa. V prohlášení se tvrdilo, že „straničtí a vládní činitelé Československé socialistické republiky se obrátili na Sovětský svaz a ostatní spojenecké státy se žádostí o poskytnutí bezodkladné pomoci bratrskému československému lidu včetně ozbrojených sil“. Podobná prohlášení vydaly i tiskové agentury ostatních intervenujících států.

V **5.30** střeoevropského času se setkal americký ministr zahraničí Dean Rusk s velvyslancem Dobrynimem a sdělil mu, že USA jsou znepokojeny sovětským sdělením a nechápou jej: „Důvody uváděné Sovětským svazem jsou zřejmě nepravdivé. Československá vláda nepožádala své spojence, aby zasahovali do jejich vnitřních záležitostí. Žádná vnější agrese Československo neohrožovala.“

Kolem **6.00** vysílal Československý rozhlas osobní vzkaz Alexandra Dubčeka občanům. Vyzval je, aby „nastoupili na svá obvyklá pracoviště, neboť to je v tomto okamžiku jediná možnost“.

V **6.35** opakovaně vysílal rozhlas výzvy ke klidu a k pasivní rezistenci.

V **6.53** zahájila vysílání Československá televize. Vysílalo se přímo z vysílače Cukrák.

Asi v **7.00** se objevily první sovětské tanky v blízkosti ústředí Československého rozhlasu na Vinohradské třídě v Praze. Krátce před **8.00** došlo k prvním obětem při neozbrojené obraně budovy. Těsně před **9.00** sovětská vojska rozhlas obsadila. Obrana budovy si vyžádala 17 obětí, z toho 3 v přímém boji, 12 při výbuchu munice a 2 vyskočili ve strachu a panice z okna. Zraněno a hospitalizováno bylo 52 osob.

V **7.10** oznámil rozhlas, že v Praze se tvoří fronty před obchody s potravinami.

V **8.00** uspořádal spolkový kancléř Kurt-Georg Kiesinger poradou k situaci v Československu a pak se konalo zasedání západoněmecké vlády.

V **8.00** střeoevropského času navštívil sovětský velvyslanec v Londýně Smirnovskij lorda Chalfonta, zastupujícího ministra zahraničí Stewarta, v jeho bytě a učinil prohlášení ve smyslu zpráv TASS o pozvání intervenčních jednotek československými vůdci.

Kolem **8.00** obsadila sovětská vojska Československý rozhlas v Bratislavě. Na schodech Univerzity J. A. Komenského byla zastřelena sedmnáctiletá Danka Košanová a v ulicích Bratislavy byli další mrtví a zranění.

V **8.15** vysílal rozhlas projev prezidenta Svobody, který vyzval občany, aby „zachovali plnou rozvahu a naprostý klid“.

V **8.30** se znovu střetlo civilní obyvatelstvo se sovětskými jednotkami v Liberci. Na dlažbě zůstalo šest mrtvých a větší počet zraněných.

V **9.10** žádal Viliam Šalgovič krajské správy SNB, aby mu neprodleně poslaly denní situační zprávy. Rovněž je vyzýval, aby policejní orgány vyčkaly na „prohlášení nového vedení KSČ a státu“.

Mezi **9.00 a 10.00 hodinou** přijelo do budovy ÚV KSČ 10–12 příslušníků StB společně se 6 muži z KGB. Zatkli přítomné nejvyšší představitele KSČ (Dubček, Smrkovský, Kriegel, Špaček) s tím, že budou postaveni před revoluční tribunál vedený Aloisem Indrou.

Krátce po desáté hodině vydalo předsednictvo Národního shromáždění protiokupační prohlášení. Předsednictvo rovněž přijalo protestní dopis adresovaný sovětskému velvyslanci v Praze Červoněnkovi.

V dopoledních hodinách se sešlo plénum Národního shromáždění a zahájilo svoji 26. mimořádnou schůzi. Jedním z prvních bodů jednání se stala protestní deklarace, v níž se poslanci přihlásili k prohlášení předsednictva ÚV KSČ a žádali odchod okupačních vojsk.

V **10.07** byla zahájena 85. mimořádná schůze předsednictva Národního shromáždění. Předsednictvo přijalo protestní výzvu adresovanou předsedům vlád a parlamentů pěti států podílejících se na okupaci.

V **10.15** se sešla Stálá rada NATO.

Dopoledne hlásila VB v Košicích, že v ulicích města bylo zastřeleno 6 občanů.

Dopoledne se telefonicky spojil prezident Svoboda s Brežněvem. Brežněv prý Svobodu ujišťoval, že vydal rozkaz, aby se žádnému československému občanovi nic nestalo.

Dopoledne s Brežněvem telefonicky hovořili i Biľak, Kolder a Indra, kteří se nacházeli na sovětském velvyslanectví. Brežněv jim vyčetl, že nedokázali zajistit politickou legitimitu intervence.

V **11.55** hlásila střelbu Plzeň, 1 mrtvý a 2 ranění.

Kolem poledne obsadila sovětská vojska televizní vysílač Cukrák u Prahy.

Ve **12.00** se sešlo na Pražském hradě 9 členů vlády (Hanus, Kadlec, Krejčí, Macháčová, Penc, Rázl, Sucharda, Valeš, Hromádka), kteří se ztotožnili s prohlášením předsednictva ÚV KSČ, přihlásili se ke všem legálně zvoleným ústavním a politickým orgánům. Potvrzovali, že obsazení Československa se událo bez vědomí a souhlasu československé vlády.

Krátce po **12.00** toto prohlášení vysílal Československý rozhlas a pak znovu ve **12.55**.

Ve **12.45** hlásila Banská Bystrica, že brzy ráno byl postřelen policista, který odmítl vydat maďarským vojákům služební zbraň.

Do **13.00** se k protiokupačnímu prohlášení 9 členů vlády připojilo dalších 8 ministrů nebo náměstků ministra (Kučera, Pavel, Vlček, Galuška, Štancel, Toman, Döbert, Pleskot).

Ve **13.30** byli hlášeni další ranění na třídě Wilhelma Piecka (dnes Korunní) v Praze.

Po **14.00** byli zatčeni funkcionáři KSČ (Dubček, Smrkovský, Kriegel, Špaček) odvezeni na letiště a přepraveni do internace mimo území Československa. Podobně dopadli i Černík a vedoucí tajemník pražského MV KSČ Šimon. Celkem tedy bylo takto odvečeno 6 vysokých představitelů vedení KSČ.

Ve **14.00** hlásil Pražský dopravní podnik, že hlavní město je zcela bez autobusového a tramvajového provozu. Sovětská vojska zabrala sklady pohonných hmot.

Ve **14.30** informovala služebna Veřejné bezpečnosti Hradec Králové, že se z Pardubic vypravil tisícový dav ke Kunětické hoře, kde byly rozmístěny polské okupační jednotky.

Ve **14.35** byla v Praze zahájena 26. mimořádná schůze pléna Národního shromáždění.

Od **15.00 do 18.00** zasedala na Pražském hradě československá vláda. Protiokupační prohlášení devíti ministrů schválila jako své řádné usnesení. Následující den, po svém propuštění z internace, se k prohlášení připojili i Štrougal, Hamouz a Hůla.

Odpoledne na Hradě proběhlo jednání mezi prezidentem Svobodou a Kolderem, Biřákem, Indrou a Lenártem. Kolder jako mluvčí navrhl ustavit dělnicko-rolnickou vládu. Jednání bezvýsledné. Vzápětí přijal Svoboda zástupce legální vlády vedené Boženou Macháčovou-Dostálovou.

Po **18.00** středoevropského času odsoudil okupaci Československa generální tajemník OSN Sithu U Thant, který také zrušil plánovanou cestu do Prahy. Šest zemí (Kanada, Dánsko, USA, Francie, Paraguay, Velká Británie) požádalo o svolání Rady bezpečnosti OSN. Tuto žádost následujícího dne podpořil i jugoslávský zástupce při OSN. Okupaci odsoudily všechny země Západu, ze socialistických zemí Jugoslávie a Rumunsko. Až do 25. srpna hrozilo nebezpečí, že SSSR bude vojensky intervenovat i v Rumunsku.

V **19.00** procházel Celetnou ulicí v Praze průvod mladých lidí, kteří v čele nesli zkrvavenou státní vlajku.

V **19.00** hodin se na Vysoké škole ekonomické v Praze konala porada delegátů XIV. sjezdu KSČ.

V **19.35** středoevropského času chtěl československý velvyslanec v Moskvě předat na sovětském Ministerstvu zahraničí nótu s protestem proti okupaci Československa. Sovětský diplomat nótu nepřevzal s tím, že „je v rozporu s fakty známými z oficiálních zpráv sovětského tisku“.

V **19.45** informoval československý velvyslanec ve Vídni o rozhovoru s Kurtem Waldheimem. Rakousko bylo připraveno poskytnout pomoc a azyl všem československým občanům, kteří o to požádají.

Od **20.00 do 5.00** příštího dne byl v Bratislavě vyhlášen zákaz vycházení.

Ve **20.00** hodin byli z budovy ÚV KSČ propuštěni Zdeněk Mlynář, Václav Slavík a další.

Po **21. hodině** přikázal prezident Svoboda stálému zástupci ČSSR při OSN Janu Mužíkovi: „Zasedání Rady bezpečnosti se nezúčastní vzhledem k určitým možnostem přímých jednání mezi ústavními orgány ČSSR a pěti vládami.“

Ve **22.00** hlásila služebna Veřejné bezpečnosti Plzeň, že v Rokycanech a v Karlových Varech byl stržen pomník rudoarmějce.

Ve **22.00** po vypálení barevných světlic zahájily sovětské jednotky na různých místech Prahy palbu.

Ve **22.30** vysílal rozhlas druhý projev prezidenta Svobody, v němž informoval o jednáních na Hradě a apeloval zvláště na mládež, aby se zdržela veškerých provokativních aktivit.

Večerní a noční (do 1.30) zasedání části ÚV KSČ (za účasti 51 členů) se uskutečnilo ve stranickém hotelu Praha za účasti důstojníků Sovětské armády, které na jednání přivedli Kolder, Indra, Biřák a Barbírek.

Asi ve **23.30** středoevropského času se v New Yorku sešla Rada bezpečnosti OSN, aby zaujala stanovisko k situaci v Československu. Výsledkem jednání byla rezoluce odsuzující intervenci a vyzývající pět států k zastavení jakéhokoli zásahu do vnitřních záležitostí Československa. Rezoluci vetoval Sovětský svaz; Maďarsko, Indie, Pákistán a Alžírsko se zdržely hlasování.

Těsně **před půlnocí** byla Československému rozhlasu předána výzva vojenského velitele okupačních vojsk v Praze generála Velička o zákazu vycházení mezi **22.00 a 5.00**.

22. srpen, čtvrtek

V 7.00 bylo zastaveno rušení rozhlasové stanice Svobodná Evropa.

Od 8.00 do 12.00 zasedala na Pražském hradě československá vláda. Usnesla se, že bude trvat na neprodleném odchodu okupačních vojsk a že bude usilovat o oficiální jednání s velitelem okupačních vojsk. Požadovala okamžité zastavení všech násilných akcí proti obyvatelstvu. Hodlala obnovit plnou působnost vlády na celém území státu. Snažila se o trvalé spojení se všemi sdělovacími prostředky. Za zvláště důležité považovala okamžité propuštění svých dvou členů: předsedy Černíka a ministra obrany Džúra.

Po 8.00 vnikla skupina sovětských vojáků do budovy prezidia ČSAV.

V 8.45 se konala schůze neinternovaných členů vedení KSČ v budově ÚV.

V 9.00 znovu začala vysílat Československá televize.

V 9.00 pokračovala 26. mimořádná plenární schůze Národního shromáždění. Připravila protestní dopis parlamentům intervenujících států.

V 9.00 se na Ministerstvu vnitra uskutečnila porada náčelníků jednotlivých správ StB. Přítomen i šéf StB Šalgovič. Na pokyn Šalgoviče podal Ripl ostatním zprávu o zajišťování ruzyňského letiště a o opatřeních vůči televizi a rozhlasu. V průběhu porady vysílal rozhlas zprávu, že Šalgovič je zrádce a že StB zatýká československé občany.

V 9.20 hlásil rozhlas výsledek podpisové akce v Gottwaldově na odvolání poslance Indry z funkce. Bylo sebráno nejméně 20 000 podpisů na jeho odvolání.

V 9.30 hlásilo východní Slovensko oběti na životech: v Michalovcích 6 a v Košicích 3. V kraji evidováno 35 těžce a 26 lehce zraněných.

V 10.30 oznámil Československý rozhlas, že náměstek ministra vnitra Viliam Šalgovič se spojil s okupanty a vydává příkazy k zatýkání.

V 11.00 přestal v Praze vysílat rozhlas po drátě.

Po 11. hodině odjelo z budovy ÚV KSČ na sovětské velvyslanectví několik členů vedení KSČ, aby se pokusili o spojení s internovaným Dubčkem, Černíkem a dalšími. Během pobytu na velvyslanectví došlo k rozhovorům o ustavení dělnicko-rolnické (kolaborantské, loutkové) vlády a o jejím personálním složení. Biřák a Indra dorazili v pancéřovém voze Sovětské armády.

V 11.18 v Praze-Vysočanech delegáti XIV. sjezdu KSČ proměnili svoji poradu v jednodenní sjezd KSČ. Zúčastnilo se jej 1192 řádně zvolených delegátů z 1543. Delegáti schválili několik protiokupačních dokumentů, především ale zvolili nové předsednictvo ÚV KSČ, složené z přívrženců Alexandra Dubčka a z radikálních reformních komunistů z okruhu pražského městského výboru. Jednání skončilo ve 21.15.

Krátko před polednem navštívil velitel intervenčních vojsk generál Pavlovskij v doprovodu velvyslance Červoněnka prezidenta Svobodu. Informoval jej o hladkém průběhu intervence, ale na prezidentovu žádost o propuštění internovaných členů vedení KSČ odpovídal vyhýbavě.

Ve 12.00 byla v Československu zahájena jednohodinová generální stávka na protest proti okupaci.

Ve 12.07 bylo sovětským velitelstvím v Košicích vyhlášeno stanné právo.

Ve 12.45 Hlavní správa Veřejné bezpečnosti vyzvala všechny příslušníky policie, aby zůstali věrní legálně zvolenému prezidentovi a vládě a řídili se jejich pokyny.

Ve 13.30 vydal velitel intervenčních vojsk generál Pavlovskij rozkaz neodzbrojovat jednotky československé armády, zásobovat se z vlastních zdrojů a rozmisťovat se mimo kasárna ČSLA. Ve městech měly zůstat jen síly nezbytné k udržení „klidu a pořádku“.

Po 15.00 na přímý pokyn velvyslance Červoněnka začaly na sovětském velvyslanectví rozhovory o ustavení „revoluční dělnicko-rolnické vlády“. Neaktivněji vystupovali Biřák, Indra, Kolder, Jakeš, Lenárt, Švestka a Pacovský. O pokusech ustavit kolaborantskou vládu telefonicky z velvyslanectví informoval vysočanský sjezd KSČ Zdeněk Mlynář. Odtud se zpráva rozšířila do sdělovacích prostředků, což nezůstalo bez odezvy nejen u veřejnosti, ale rovněž v řadách kolaborantů.

V 15.00 bylo na rozkaz ministra vnitra Josefa Pavla zahájeno občasné rušení okupantské rozhlasové vysíláčky Vltava.

V **15.00** byla sovětskými vojsky násilně obsazena ústředna vládního spojení.

V **15.15** přijala Hlavní správa Veřejné bezpečnosti hlášení o výjimečném stavu v Prešově. Odpoledne odeslal Kiril Mazurov alias generál Trofimov do Moskvy hlášení o politickém nezdaru intervence. Navrhl přímá jednání s Dubčekem a Černíkem.

V **16.20** informovalo Ministerstvo národní obrany, že spojené velení okupačních armád vydalo tento rozkaz: 1. Neodzbrojovat československé jednotky; 2. Opustit prostory, kde jsou umístěna československá vojska; 3. Malá místa zcela vyklidit, rozmístit se mimo ně; 4. Ve velkých městech umístit vojenské jednotky v parcích a na volných prostranstvích; 5. Upustit od blokování budov státních a stranických orgánů ČSSR; 6. Banky mají pracovat normálně; 7. Veškerá spojenecká vojska se budou zásobovat vlastními silami.

V **17.00** uposlechli Pražané výzev Československého rozhlasu a policie a upustili od zamýšlené demonstrace na Václavském náměstí.

V **19.00** byla do Bělehradu odeslána depeše s pokynem prezidenta Svobody pro ministra zahraničí Jiřího Hájka, který byl v Jugoslávii na dovolené. Svoboda nesouhlasil s tím, aby Hájek vystoupil na jednání Rady bezpečnosti o situaci v Československu. V té době však již Hájek přilétal do New Yorku.

Asi v **19.30** vydal zástupce náčelníka Hlavní správy StB Zdeněk Formánek rozkaz, jímž nařizoval všem příslušníkům StB, aby se řídili výlučně pokyny československých ústavních institucí. Rozkaz vydal proto, aby zamezil bezvládní a zmatku, který do činnosti bezpečnostních orgánů vnesl promoskevský šéf StB Viliam Šalgovič.

Asi ve **21.00** zasedala na Pražském hradě československá vláda. Pověřila Františka Hamouze (do dubna ministr zahraničního obchodu) a Boženu Macháčovou-Dostálovou (ministrině spotřebního průmyslu), aby se zúčastnili rozhovorů mezi Svobodou a velvyslancem Červoněnkem. Nejzásadnějším požadavkem bylo propuštění internovaných členů vlády a funkcionářů KSČ. Vláda souhlasila s cestou prezidenta Svobody do Moskvy a pověřila Husáka, aby ji na jednáních v Moskvě zastupoval. Vláda rovněž rozhodla o tom, aby se ministr zahraničí Hájek nezúčastnil zasedání Rady bezpečnosti OSN a co nejdříve odletěl do vlasti.

Okolo **21.00** začalo na Hradě jednání delegace vedení KSČ s prezidentem Svobodou o návrhu na ustavení revoluční dělnicko-rolnické vlády neboli kolaborantského kabinetu. Návrh přednesl Jan Piller. Jednání byli přítomni zástupci legální československé vlády Štrougal, Hamouz a Macháčová-Dostálová. Štrougal a po něm i Svoboda jednoznačně odmítli. Vzápětí Svoboda informoval přítomné o svém rozhodnutí odletět do Moskvy k přímým rozhovorům s Brežněvem.

Okolo **21.15** začali v Rožňavě na východním Slovensku sovětsí vojáci z přesně nezjištěných příčin střílet do hotelu Kras, přičemž byl zraněn jeden občan a vznikl požár.

Ve **22.00** začala členská schůze KSČ v ústředí StB v Sadové ulici v Praze. Někteří příslušníci StB se přiznali, že nevědomky, na Riplův rozkaz, napomáhali vstupu vojsk Varšavské smlouvy do země.

Ve **22.30** sdělili na Hradě Svoboda, Biřák a Hamouz velvyslanci Červoněnkovi, že vznik revoluční dělnicko-rolnické vlády nepřichází v úvahu. Svoboda oznámil, že je ochoten odletět do Moskvy k přímým rozhovorům s Brežněvem. Červoněnko rozčileně odešel. Kolaborantská vláda nevznikla díky celonárodnímu odporu proti okupaci.

Asi od **23.00 do 10.00** hodin následujícího dne znovu zasedala československá vláda. K jednání byl přizván Ludvík Svoboda. Prezident informoval vládu, že se všemi prostředky snažil o propuštění internovaných členů vedení KSČ. Po vyčerpání všech možností se rozhodl odletět do Moskvy. Požádal vládu, aby určila dva své členy, kteří jej doprovodí. Vybráni byli Gustáv Husák (místopředseda vlády) a Martin Dzúr (ministr národní obrany), za Národní frontu měl do Moskvy letět také Bohuslav Kučera (ministr spravedlnosti).

23. srpen, pátek

V **0.30** přijalo předsednictvo Národního shromáždění usnesení, v němž doporučovalo prezidentu republiky Svobodovi, „aby za žádných okolností neopustil území naší republiky“.

Ve **3.30** byli sovětskými vojsky internováni tři vedoucí pracovníci StB: náčelník II. správy StB (kontrarozvědky) podplukovník Zdeněk Formánek, náčelník II. správy StB (kontrarozvědky), podplukovník Jankrle a major Pešek. Dne 26. srpna je převezli do Drážďan, kde byli podrobeni výslechům. Propuštěni byli 6. září 1968.

Brzy ráno skončilo první zasedání ústředního výboru KSČ zvoleného na mimořádném XIV. sjezdu. Řízením předsednictva byl po dobu nepřítomnosti Alexandra Dubčeka pověřen Věněk Šilhán.

V **8.20** hlásil Československý rozhlas, že z celé republiky docházejí rezoluce požadující neutralitu Československa.

V **8.45** vysílal Československý rozhlas projev prezidenta Svobody, v němž národu oznámil, že odjíždí do Moskvy k jednáním o situaci v Československu. Československý rozhlas opakovaně vysílal příkaz okupačního velitele v Praze o zákazu nočního vycházení.

V ranních hodinách skončilo mimořádné zasedání Rady bezpečnosti OSN, na němž zástupce Sovětského svazu Jakov Malik vetoval rezoluci proti obsazení Československa.

V **9.30** odletěl prezident Svoboda se svým doprovodem (Gustáv Husák, Martin Dzúr, Vasil Biľak, Alois Indra, Jan Piller a Bohuslav Kučera) do Moskvy k jednáním o budoucnosti Československa. Národní shromáždění s jeho odletem nesouhlasilo, ale nakonec mu dalo – podobně jako československá vláda a „vysočanské“ vedení KSČ – mandát pouze k odmítnutí intervence, k žádosti o okamžitý odchod okupačních vojsk a k jednání o návratu šesti zatčených funkcionářů.

Po **9.30** vyzvala československá vláda šéfa StB Viliama Šalgoviče, aby se s ní neprodleně spojil. Následující den jej odvolala z funkce.

Po **9.30** vyzvala československá vláda Karla Hoffmanna, ředitele Ústřední správy spojů, aby zajistil obnovení telefonického spojení na území celého státu.

Po **10.00** znovu zasedala na Pražském hradě československá vláda. Čtyři její členové informovali o činnosti Národního shromáždění. Vláda navázala kontakt s novým „vysočanským“ vedením KSČ a ocenila práci veřejných sdělovacích prostředků.

V **10.30** přišla do budovy Hlavní správy VB v Praze skupina 5 důstojníků Sovětské armády, kteří se měli podílet na řízení Veřejné bezpečnosti. Po protestech se stáhli do ústraní, ale v budově zůstali.

V **11.00** obsadila sovětská vojska pražské Karolinum.

Od **12.00 do 13.00** se na celém území Československa konala protiokupační stávka.

Kolem poledne se telefonicky spojil Podgornyj s Dubčekem, v té době už internovaným na Zakarpatské Ukrajině, a nabídl mu jednání. Vzápětí byl Dubček eskortován do Moskvy a rovnou z letiště byl odvezen do Kremle k rozhovorům s Brežněvem, Podgorným, Kosyginem a Voroncovem. Později byl k rozhovorům dopraven i Černík.

V **17.00** moskevského času přistálo v Moskvě letadlo s prezidentem Svobodou a dostalo se mu velkolepého oficiálního přivítání.

Nedlouho poté došlo v Kremle k rozhovoru Svobody a Brežněva mezi čtyřma očima. Rýsující se dohoda obsahovala: prohlášení XIV. sjezdu za neplatný, demise Dubčeka, návrat internovaných do vlasti a obnova legální vlády.

Odpoledne byla v Košicích napadena neznámým mladíkem manželka plukovníka ČSLA, který byl podezřelý ze spolupráce s okupačními vojsky. Ženě potrhali šaty, natřel ji červenou barvou a takto ji hnal několik set metrů, přičemž se připojilo několik set občanů. Osvobodili ji příslušníci VB.

Vpodvečer se štáb velitele intervenčních vojsk generála Pavlovského přesunul do Milovic.

Krátce po **19.00** moskevského času začalo jednání mezi prezidentem Svobodou a sovětským vedením. Lapidárně obsah jednání shrnul Kosygin: „Jsou jen dvě alternativy: buď válka, nebo dohoda.“

Ve **21.00** oznámila československá vláda, že se ministr vnitřního obchodu Pavlovský dostavil na její noční zasedání a plně schvaluje její dosavadní činnost. (Pavlovský byl právem podezírán z aktivní spolupráce s okupanty.)

Ve **22.50** přepadlo sedm východoněmeckých vojáků nádraží v Jiříkově na Ústecku. Ohrožovali železniční personál, strhali protiokupační hesla a stáhli se zpět na státní hranici.

Ve **23.10** střelili sovětsí vojáci na hlídku Veřejné bezpečnosti v Pařížské ulici v Praze.

Ve **23.30** československá vláda oznámila, že v Moskvě začaly rozhovory mezi Svobodovou skupinou politiků a sovětskými představiteli.

Pozdě v noci byl v Praze na Václavském náměstí vykraden automat Jizera. Zadrženi 3 pachatelé a 10 jejich pomocníků.

24. srpen, sobota

V **1.00** hlásila služebna Veřejné bezpečnosti v Ústí nad Labem, že v Lovosicích, Štětí a Žatci byly poškozeny pomníky Rudé armády. Na silnici mezi Chomutovem a Křimovem si mladí Romové zahalení do státních vlajek lehli do cesty okupačním kolonám. Sovětský velitel v Lounech prohlásil, že nezmizí-li do dvou hodin protisovětská hesla, zasáhne vojenskou silou.

V **6.20** oznámil rozhlas, že podle zprávy od Gustáva Husáka se jednání v Moskvě zúčastňují i Dubček, Černík a Smrkovský.

Kolem **8.00** havaroval v katastru obce Kostomlaty pod Milešovkou sovětský vrtulník s nákladem propagačního materiálu. Pilot nezvládl v husté mlze řízení a narazil do svahu. V troskách uhořeli dva sovětsí novináři, avšak tříčlenná posádka se zachránila. Sovětská oficiální místa se snažila využít havárii ve svůj prospěch a tvrdila, že stroj sestřelili českoslovenští kontrarevolucionáři.

V **9.30** československá vláda odvolala z funkce Viliama Šalgoviče a prohlásila veškeré jeho rozkazy počínaje 20. srpnem 1968 za neplatné. Řízení Státní bezpečnosti převzal ministr vnitra Josef Pavel.

Asi v **10.00** odvolal ministr vnitra Josef Pavel z funkce tři vysoké funkcionáře StB pro důvodné podezření ze spolupráce s cizí mocností a intervenčními vojsky. Byli to: náčelník krajské správy StB v Praze Bohumil Molnár, zástupce náčelníka II. správy StB podplukovník Josef Ripl a náčelník 7. odboru Hlavní správy StB podplukovník Albín Kožuch.

Dopoledne vyzvalo vysočanské vedení KSČ společně s československou vládou a Národním shromážděním prezidenta Svobodu, aby v Moskvě jednal až po přímém osobním kontaktu mezi internovanými funkcionáři a zástupci československých legálních orgánů a aby si neprodleně vyžádal konzultativní skupinu z Prahy, která by ho informovala o pravém stavu věcí v republice.

Dopoledne v Liberci podlehla svým zraněním zdravotní sestra Eva Livečková. Zraněna byla v první den okupace.

Dopoledne vystoupil na zasedání Rady bezpečnosti OSN československý ministr zahraničí Jiří Hájek s protestem proti okupaci Československa. Nerespektoval tedy pokyn prezidenta Svobody a vlády, aby na zasedání nevystupoval. Později se hájil tím, že výzvy nepovažoval za autentické.

Dopoledne zabavili intervenční jednotky zbraně Lidových milic v budově Vysoké školy politické ÚV KSČ v Praze. Podle dostupné dokumentace se podobných případů stalo 24.

V **10 hodin** moskevského času začalo jednání vedoucích představitelů pěti okupačních států (Brežněv, Ulbricht, Gomulka, Kádár, Živkov).

V **11.00** informovala československá vláda veřejnost o probíhajících moskevských jednáních: „Prezident i delegace požadují uvolnění zadržených činitelů, aby mohli plně vykonávat své funkce a obnovit činnost ústavních orgánů. Toto druhá strana přijímá s určitým porozuměním. Další informace by byly předčasné.“

V **11.25** vysílal rozhlas rozhovor s Věňkem Šilhánem, novým (zastupujícím) prvním tajemníkem ÚV KSČ. XIV. sjezd KSČ prohlášen za permanentní.

Ve **12.40** vysílal Československý rozhlas zprávu, že velitelé okupačních vojsk zprostředkovali rozhovor člena předsednictva ÚV KSS Viktora Pavlendy s Gustávem Husákem. Husák z Moskvy do Bratislavy sdělil, že se chce s Alexandrem Dubčekem zúčastnit sjezdu Komunistické strany Slovenska a žádal, aby se vyčkalo jejich příjezdu.

Ve **13.30** začal Československý rozhlas „štafetové“ vysílání. Krajské stanice si předávaly slovo v pravidelném sledu.

Odpoledne vyhlásil velitel okupačních vojsk v Praze generál Veličko zákaz nočního vycházení platný pro celý Středočeský kraj.

Odpoledne byli ze Zakarpatské Ukrajiny do Moskvy dopraveni další internovaní členové vedení KSČ: Josef Smrkovský, Bohumil Šimon, Josef Špaček a František Kriegel.

V **18.50** získala československá vláda od prezidenta republiky tuto informaci: „Naše jednání pokračuje a dosahuje pokroku. Prosím všechno obyvatelstvo, orgány a instituce, abyste byli klidní a rozvázní a tím nejlépe podpoříte odpovědnou práci prezidenta a celé delegace. Předějte československému lidu mé vřelé pozdravy a požádejte jej, aby zabezpečil, aby nám případnými nepředloženými skutky nebyla ztěžována naše jednání. Předem za to všem děkuji.“

Ve **21.45** v Praze-Podolí zastřelili sovětsí vojáci dva mladé muže a jednoho zranili.

Ve **22.15** obdržela československá vláda další vzkaz od prezidenta Svobody z Moskvy. Potvrdil, že jednání se sovětskými politiky se účastní i všichni internovaní a že právě tato jednání jsou důvodem, proč ještě zůstávají v Moskvě.

Ve **22.45** vysílal rozhlas poselství prezidenta republiky z Moskvy. Žádal od občanů „klid, rozvahu a důvěru“.

V noci z 24. na 25. srpna vnikli sovětsí vojáci násilím do dosud neobsazených budov ministerstev a centrálních úřadů. Prohlédli všechny prostory, zabavili zbraně Lidovým milicím a stáhli se. Obsazeno zůstalo Ministerstvo těžkého průmyslu.

25. srpen, neděle

V **7.30** dementovala československá vláda zprávy tiskových agentur pěti socialistických zemí, že po Praze rozváží civilní auta zbraně pro kontrarevolucionáře. Vláda rovněž protestovala proti násilnému vniknutí do budov ministerstev a proti obsazení Ministerstva těžkého průmyslu. Protesty byly předány velvyslancům pěti okupačních zemí v Praze.

Dopoledne generál Načinkin, zástupce náčelníka hlavní politické správy u intervenčních vojsk, v rozhovoru se svým protějškem v ČSLA generálem Bedřichem prohlásil: „Československé armádě a československému lidu musí být jasno, že tady socialismus ubráníme, i kdyby tu mělo být zemětřesení, a není na světě síly, která nás odtud dostane. My svůj úkol splníme. To musíte bezpodmínečně pochopit. Žádná protisovětská kampaň nás nezastaví. Když bude třeba, zasáhneme i ostře.“

Dopoledne vydal velitel Jižní skupiny sovětských vojsk generál Provalov rozkaz k přesunu 8. maďarské motostřelecké divize a k její přípravě na potlačení případného odporu československé armády na Slovensku.

Dopoledne se průzkumné a zpravodajské jednotky východoněmecké armády (NLA NDR) začaly stahovat z československého území.

Ve **12.00** poděkovala československá vláda těm občanům, kteří nastoupili do práce i v neděli. Podle vlády tak zmírnili hospodářské důsledky invaze a podpořili ústavní orgány.

V **poledne** demonstrovala na Rudém náměstí v Moskvě skupina osmi sovětských občanů proti okupaci Československa (Larisa Bogorazovová, Konstantin Babickij, Vladimír Dremljuga, Vadim Delone, Pavel Litvinov, Natalia Gorbaněvská, Viktor Fajnberg a Taťána Bajejová, která se později od akce distancovala). Všichni účastníci byli zatčeni.

Ve **14.30** informovali společně generální prokurátor a hlavní vojenský prokurátor, že přešetřili činnost vojenské kontrarozvědky a Státní bezpečnosti v právě uplynulých dnech. Podle nich oficiální orgány StB i vojenské kontrarozvědky nezatkly ani jinak nepostihly žádného československého občana. Tentýž výsledek vyplynul z inspekce ve vojenské kontrarozvědce.

Po **17.00** odletěla do Moskvy další část vedení KSČ. V delegaci byli mj. Zdeněk Mlynář a Jozef Lenárt. Díky Mlynářovi se internovaní a segregovaní českoslovenští politici v Moskvě seznámili se skutečnou situací v zemi.

Odpoledne zběhlo ze strážní služby 6 vojáků základní služby se zbraněmi a municí. Měli v úmyslu přesunout se do Beskyd a zde vytvořit partyzánskou skupinu. Nadřízeným důstojníkům se podařilo vojáky přemluvit k návratu do kasáren.

V **19.30** vysílal Československý rozhlas rozhovor s ministrem vnitra Josefem Pavlem. Pavel vyzdvihl práci uniformovaných příslušníků policie (Veřejná bezpečnost), kteří „pomáhají našim občanům, chrání je před zatčením, pomáhají roznášet letáky, podporují náš rozhlas a televizi a dezinformují okupanty“. Ohledně StB byl kritičtější: upozornil na to, že někteří její příslušníci se „propůjčili k protizákonnostem“.

Ve večerních hodinách zahájila intervenční vojenská jednotka projíždějící Prostějovem bezdůvodně palbu do přihlížejících obyvatel. Byli zabiti 3 občané a 9 jich bylo těžce zraněno.

Ve večerních hodinách našli českoslovenští celníci v rychlíku do Vídně 25 československých občanů bez pasu. Všichni byli vráceni zpět.

Ve **21.45** obdržela československá vláda z Moskvy další vzkaz o pokračujících jednáních. Podepsáni byli Svoboda, Dubček, Černík a Smrkovský.

Ve **21.45** došlo na západním nádraží v Ústí nad Labem k rozporům v názorech na současnou situaci mezi zaměstnanci ČSD, které přerostly ve rvačku.

Asi ve **22.30** zdemolovaly sovětské jednotky televizní vysílač Krašov v západních Čechách a jeho 17 pracovníků dočasně internovaly.

V nočních hodinách střílela sovětská hlídka před Pražským hradem na členy československé vlády.

Pozdě večer se podařilo navázat spojení mezi novým předsednictvem ÚV KSČ a předsedou vlády Oldřichem Černíkem. Černík z Moskvy oznamoval, že jednání tam skončila a na dotaz po výsledku odpověděl: „Je to zlé, ale nedalo se nic jiného dělat.“

Pozdě v noci se v moskevském Kremlu sešla celá československá „delegace“ (kromě indisponovaného Dubčeka, internovaného Kriegela a hospitalizovaného Indry), aby projednala hlavní teze tzv. moskevského protokolu a vyslovila se k nim. Prezident Svoboda ostatní členy obvinil, že se „dožvanili až k obsazení země cizími armádami a ještě pořád žvaní“. Rovněž Husák naléhal, aby se přítomní jasně vyjádřili. V této atmosféře se téměř všichni vyslovili pro schválení protokolu. Schůze skončila **mezi 2.00 a 3.00** ráno 26. srpna.

26. srpen, pondělí

V **0.30** byli z budovy Ministerstva vnitra, kde byli již od 21. srpna internováni, převezeni do Drážďan Stanislav Padrůněk, 1. náměstek ministra vnitra, a Jiří Hošek, vedoucí sekretariátu ministra vnitra. S nimi byl v internaci i Jankrle, Formánek a Pešek. Všichni byli vyslýcháni. Propuštění byli 6. září 1968.

Ranní vydání listu *L'Unita* uveřejnilo kritické stanovisko Italské komunistické strany k okupaci Československa. Italští komunisté vyzvali vládnoucí strany intervenujících zemí, aby odvolaly svá vojska z Československa.

Ráno na svém zasedání schválila československá vláda text protestní noty, jíž protestovala u vlády Sovětského svazu proti nepřístojnostem páchaným sovětskými vojsky a proti tomu, že jsou stále obsazeny vládní budovy.

Od **9.00 do 9.15** se konala po celém Československu protiokupační stávka za návrat československých představitelů z Moskvy.

Během dne se z větších měst a zejména z Prahy začala částečně stahovat sovětská vojska.

V **15.15** oznámila československá vláda, že zprávy o obsazení Státní banky československé se ukázaly být mylné. Státní banka i přes potíže způsobené okupací zajistila bezproblémový chod bank.

Odpoledne se v Liberci konala tryzna za oběti okupace.

Odpoledne sovětské vojáky demontovali svazarmovský vysílač na Doubravce v okrese Teplice.

V **16.00** sdělila československá vláda, že zprávy cizích tiskových agentur o výsledcích jednání československé delegace v Moskvě nemusí být přesné. Vláda si vyhrazovala právo na zveřejnění prověřených informací z moskevských jednání.

Kolem **20.00** uvolnila okupační vojska budovu předsednictva vlády.

Odpoledne členové předsednictva ÚV Komunistické strany Slovenska v Bratislavě Anton Zrak, Anton Ťažký a Viktor Pavlenda požadovali na velitelství intervenčních vojsk spojení se skupinou československých politiků v Moskvě, ale místo toho byli se souhlasem maršála Grečka zatčeni. Stejný osud

postihl i další členy předsednictva Samuela Faltána a Róberta Harenčára, kteří šli zjišťovat jejich osud. Teprve když jednání v Moskvě dospělo k podpisu moskevského protokolu, dal šéf KGB Jurij Andropov příkaz k jejich propuštění.

Odpoledne přednesli náčelník Generálního štábu ČSLA generál Rusov a náčelník Hlavní politické správy generál Bedřich v Národním shromáždění zprávu o vojenskopolitické situaci v zemi. Podle nich bylo v Československu 27 intervenčních divízi, z toho 12 tankových, 13 motostřeleckých, 2 výsadkové, jedna letecká armáda se všemi prostředky včetně raketových, 6300 tanků a 2000 děl. Náčelníci a funkcionáři StB v Bratislavě vydali prohlášení, že nebudou plnit rozkazy okupačních vojsk a zrádců národa.

Pozdě odpoledne byl do Kremlu k československé „delegaci“ přivezen dosud izolovaný František Kriegel. Odmítl podepsat tzv. moskevský protokol, a to i přesto, že na něj prezident Svoboda křičel tak, že se Kriegel musel ohradit. Vzápětí byl vězňiteli znovu odvezen mimo Kreml.

Pozdě odpoledne začalo v moskevském Kremlu společné československo-sovětské jednání, které posléze vyústilo v podpis tzv. moskevského protokolu. Jednání mělo dramatický průběh. Zahájil jej Brežněv žoviálně pronášenými frázemi o přátelství a společných zájmech. Na to odpověděl vcelku střízlivě Černík, když se pokoušel charakterizovat podstatu obrodného procesu a opatrně kritizoval intervenci. Po něm převzal štafetu projevů Dubček. V nepřipravené a místy zadržávající řeči, ale posléze stále bojovněji obhajoval pražské jaro. Jeho projev záhy přerostl v polemiku a obžalobu interventů. Na Dubčekovu emotivní řeč ihned reagoval Brežněv, který zcela jasně a konkrétně vytkl Dubčekovi, že dělal vnitřní politiku bez jeho předběžného schválení a výslovného souhlasu, a že dokonce nedbal jeho rad a pokynů. Z toho nakonec pro Brežněva vyplynul jediný závěr: na pražské vedení se nedá spolehnout. Potom začal mluvit o druhé světové válce a o obrovských obětech, které musel Sovětský svaz přinést na oltář vítězství. Za tuto cenu si Sovětský svaz zajistil svou bezpečnost, jejíž zárukou je poválečné rozdělení Evropy a konkrétně i to, že Československo je se Sovětským svazem spojeno „na věčné časy“. Podle Brežněva to byl logický a oprávněný důsledek faktu, že i za osvobození Československa položily životy tisíce sovětských vojáků. Ve jménu mrtvých z druhé světové války byl podle Brežněva Sovětský svaz plně oprávněn poslat do Československa své vojáky, protože československé hranice jsou i sovětskými hranicemi. Ze střední Evropy proto neodejde ani za cenu nového válečného konfliktu a bude to tak „na věčné časy“. Brežněv byl udiven, jak je možné, že to českoslovenští politici nechápou. Po Brežněvově projevu bylo jednání přerušeno. Obnoveno bylo až po sérii kuloárových rozhovorů, v nichž hrál velkou roli prezident Svoboda a Vasil Biľak. Těsně před půlnocí byl pak tzv. moskevský protokol všemi československými delegáty podepsán (kromě internovaného Františka Kriegela).

V noci se v Mělníku pokoušela skupina asi 60 osob odstranit pomník v podobě ruského tanku. Po dialogu s příslušníky VB od tohoto záměru upustili.

Krátce po půlnoci se potřetí sešli v Moskvě zástupci „varšavské pětky“. Podepsali tajný dokument o tom, že ve vztahu k Československu budou vycházet jednotně z právě uzavřeného československo-sovětského protokolu.

27. srpen, úterý

Ve 3.00 opustila sovětská vojska areál Pražského hradu.

V 8.05 oznámil Československý rozhlas, že se do vlasti vrátili všichni českoslovenští účastníci moskevských jednání v čele s prezidentem Svobodou a prvním tajemníkem ÚV KSČ Dubčekem.

Dopoledne na Pražském hradě zasedala československá vláda. Předseda Černík informoval o průběhu a výsledcích moskevských jednání. Na schůzi zavítal i prezident Svoboda, který doplnil Černíkovo expozé. Na informaci předsedy vlády navázali další členové delegace, a to místopředseda vlády Husák, ministr národní obrany Dzur a ministr spravedlnosti Kučera.

Ve 14.10 vysílal Československý rozhlas poprvé oficiální komuniké z moskevských jednání. Samotný tzv. moskevský protokol zůstal utajen. Zveřejnění komuniké vyvolalo velkou vlnu nevole a rozhořčení.

Před 15.00 vystoupil v rozhlasu prezident Ludvík Svoboda. Sovětská vojska začala opouštět střed Prahy.

Okolo 17.30 vystoupil v rozhlasu Alexander Dubček s velmi emotivním projevem plným zámlk, vzdechů a vzlyků. Apeloval na jednotu národa, na rozvahu a odsuzoval rezoluce a komentáře zahrocené proti výsledkům moskevských jednání. Kiril Mazurov alias generál Trofimov ukončil své poslání v Praze a vrátil se do Moskvy. Podle zdrojů VB bylo od 21. do 27. srpna usmrceno 59 občanů, těžce zraněno 194 a lehce zraněno 344 osob. (Do 17. prosince 1968 bylo v souvislosti se vstupem cizích vojsk na československé území usmrceno celkem 94 občanů.)

Akční program KSČ

Otázka programu strany se stala jedním z klíčových témat v politickém sporu proreformních a konzervativních sil v KSČ na sklonku roku 1967. Proti požadavku vypracovat program hlavních úkolů v činnosti strany se stavěl Antonín Novotný a jeho stoupenci, a tak jeho pád v lednu 1968 otevřel cestu i tomuto požadavku. Obsahovala jej proto i lednová rezoluce ÚV KSČ, která počítala jak s krátkodobým, tak i dlouhodobým **programem politické práce strany**. Jeho vypracováním byla pověřena komise v čele s tajemníkem ÚV KSČ **Drahomírem Koldrem**. Navázala přitom na činnost teoretických týmů a komisí působících v předešlém období při ÚV KSČ (jako byl tým kolem R. Richty pro otázky vědeckotechnické revoluce a studijní skupiny kolem O. Šika zaměřené na ekonomickou reformu, Machoninova týmu pro otázky vývoje československé společnosti a Mlynářovy skupiny zabývající se politickým systémem). Mnozí jejich členové se také autorsky podíleli na textu Akčního programu KSČ. Zpracovávalo jej **pět pracovních týmů**: 1) Cesta Československa k socialismu (Fojtík, Kaplan a Richta); 2) Za rozvoj socialistické demokracie, za nový systém politického řízení společnosti (Mlynář); 3) Národní hospodářství a životní úroveň (Šimon, Červinka, Kouba a Šik); 4) Rozvoj vědy, vzdělanosti a kultury (Richta, Provazník); 5) Mezinárodní postavení a zahraniční politika Československa (Auersperg).

Již 22. ledna byl předložen nástin akčního programu, naznačující některé změny ve vztahu komunistické strany ke společnosti a uvnitř strany samé. Stávající instituce měly zůstat, ale měl se **rozšířit prostor nejen pro odbornost**, ale zároveň i pro uplatňování a **prosazování zájmů všech** vrstev společnosti **včetně nestraníků**. Akční program KSČ byl v podstatě **hotov koncem února** 1968 (předsednictvo ÚV KSČ projednávalo konkrétní návrhy akčního programu 19. února a 21. března). Dubček se však obával obtíží při jeho přijetí – pro konzervativní část ÚV KSČ totiž představoval revizionistický dokument, který podceňoval úlohu dělnické třídy a popíral vedoucí úlohu komunistické strany ve společnosti. Odkládal proto jeho přijetí a vázal je na dořešení mocenského sporu ve stranickém vedení. Program byl proto **přijat až 5. dubna** a teprve o 5 dní později byl publikován v ústředním stranickém tisku.

Akční program KSČ představoval **projekt shora řízené reformy**. Vycházel z přesvědčení, že stávající systém je nejvyšší možnou formou společenského uspořádání, a proto neexistuje jiná cesta než „socialistická“, v níž musí KSČ i nadále hrát ústřední roli, vedoucí úlohu, protože pouze komunistická strana jako marxisticko-leninská strana je schopna najít nejsprávnější cestu vývoje socialistické společnosti. Stávající **systém se měl zlidštit, získat „lidskou tvář“ a liberalizovat**, ale tak, aby se **nenarušila jeho socialistická podstata**, tj. plánování, „společné vlastnictví výrobních prostředků“ a **mocenský monopol komunistické strany**. Cestou k tomu bylo přizvat k formulaci celospolečenských rozhodnutí celou společnost – tak by vznikl „široký prostor pro společenskou iniciativu, pro otevřenou výměnu názorů a nejšířší demokratizaci celého společenskopolitického systému“, jak stálo v návrhu předloženém v polovině února.

Akční program KSČ se v pěti kapitolách vyjadřoval ke všem základním problémům, před nimiž stála čs. společnost – k dvaceti letům výstavby socialismu, demokratizaci politického systému, ekonomice a životní úrovni, vědě, školství a kultuře a k zahraniční politice. Navrhovaná řešení a změny měly vést k vytvoření „**nového modelu socialismu**“ – termínu, který nebyl nikdy blíže definován a na jehož používání posléze rezignovala i čs. politická reprezentace. Jako teoretické zdůvodnění práva KSČ a Československa hledat svůj model socialismu sloužily **odkazy na čs. specifickou cestu k socialismu v poválečném období**.

KSČ se tímto programem zavazovala uplatňovat „vedoucí úlohu strany“ demokratickými, politickými prostředky a nikoli přímo, ale prostřednictvím obnoveného mechanismu **Národní fronty**. Na její platformě by se prosazovaly zájmy těch, kteří do tvorby politiky zatím nesměli mluvit. Ostatním politickým stranám a významným společenským organizacím akční program přiznával právo podílet se v úloze „partnerů“ na formulování politiky, ovšem za podmínky, že uznají vedoucí úlohu KSČ. Podporu pro svou politiku chtěla KSČ získávat na základě dobrovolnosti – nikoli tím, že by byla i nadále „monopolním a universálním správcem společnost“, ale tím, že „by vyvolávala socialistickou iniciativu, ukazovala cesty a reálné možnosti komunistických perspektiv“. Existence **opozice nebyla dovolena, možná byla jen oponentura v rámci Národní fronty**. Komunistická strana se přitom odvolávala na únor 1948, jenž – jak se domnívala –, jednou provždy vyřešil otázku, komu patří politická moc.

Podmínkou předpokládané demokratizace společnosti se měla stát **proměna vlastní strany**, jež by přinesla **posílení vlivu členů strany** na tvorbu politické linie a posílení úlohy skutečně demokraticky volených orgánů. V tomto směru formuloval program některé principy vnitrostranické činnosti, mezi nimi dodržování demokratických pravidel a tajné hlasování při rozhodování o personálních a všech závažných otázkách.

Akční program obsahoval i náznak určité dělby moci (mezi KSČ, vládou a parlamentem), sliboval zajistit ještě v roce 1968 praktické **uplatňování ústavních politických a občanských svobod**: svobody shromažďovací a spolčovací, svobody projevu (vyločení předběžné cenzury) a svobody pohybu včetně možnosti dlouhodobého či trvalého pobytu v zahraničí. Proklamoval **rovnoprávnost Čechů a Slováků**, jíž mělo být dosaženo federativním uspořádáním státu – o něm měl rozhodnout až XIV. sjezd KSČ. Rozvíjel myšlenky **ekonomické reformy** i na oblast politiky a celkového řízení společnosti – v podnicích měly vzniknout demokratické orgány s vymezenou pravomocí vůči vedení podniku. Vědě, vzdělanosti a kultuře mělo být zajištěno svébytné autonomní postavení **nepodléhající cenzuře**. Akční program uzavírala kapitola o mezinárodním postavení a zahraniční politice Československa, kde se mělo dbát, aby čs. zahraniční politika plně vyjadřovala jak národní, tak internacionální zájmy státu.

Opožděné přijetí tohoto dokumentu vedlo k tomu, že akční **program neodpovídal aktuální situaci** ani požadavkům kladeným společností. Nemohl proto splnit očekávání, jež s ním vedení KSČ spojovalo – dát společnosti pevný orientační bod, na němž by se pohyb společnosti zastavil. V některých pasážích byl zastaralý ještě dříve, než byl 10. dubna publikován – názorným příkladem je řešení nového státoprávního uspořádání formou federalizace Československa.

Mnohé v něm bylo vypracováno **pouze v obecných konturách** a nedávalo ani jasnou a úplnou odpověď na to, čím měla být reforma. Jeho konkrétní realizace proto mohla vyvolávat řadu rozporných představ a skutečně také probíhala za faktických rozporů a konfliktů. Týkaly se mj. koncepce Ministerstva vnitra a Státní bezpečnosti, vyznačující se spory mezi vedením KSČ a ministrem vnitra Josefem Pavlem, které se táhly až do srpnové intervence a staly se i součástí tzv. závazků z Čierné nad Tisou.

Kriticky se k Akčnímu programu KSČ stavěla Moskva a její spojenci. Považovala jej za **revizionistický dokument**. Po srpnové invazi do Československa prosadila, že moskevský protokol neobsahoval žádnou zmínku o tomto programu, a postupně **donutila čs. vedení k jeho odvolání**. První krok k tomu představovala již rezoluce ÚV KSČ, přijatá na zasedání ÚV v listopadu 1968.

Dva tisíce slov

Manifest Dva tisíce slov vznikl v červnu 1968 na popud vědců z Československé akademie věd (ČSAV) jako výraz obav a pochybností o dalším směřování tzv. obrodného procesu. U jeho zrodu stál **František Kriegel**, člen předsednictva ÚV KSČ a předseda ÚV Národní fronty, který začátkem června 1968 zatelefonoval **Janu Brodovi** (řediteli Ústavu pro choroby oběhu krevního) a ptal se jej, proč čeští vědci doposud nepřišli s vlastním prohlášením k obrodnému procesu. Brod se tedy obrátil na **Otto Wichterleho** (ředitel Ústavu makromolekulární chemie), **Otakara Poupu** (Fyziologický ústav), **Miroslava Holuba** (básník, Mikrobiologický ústav), **Bohumila Seklu** (lékař a genetik) a pravděpodobně i na další a společně přemýšleli o obsahu budoucího manifestu, v němž chtěli „jasně říci to, co si myslí nekomunisté, takzvaní nestraníci, o soudruzích, kam to dopracovali. A povědět jim, proč si myslíme, že vládli a vládnu mizerně...“ Zároveň si uvědomili, že není v jejich silách vtisknout textu náležitou formu. Proto se 6. června setkali se spisovatelem a novinářem **Ludvíkem Vaculíkem**, kterého požádali, aby jim napsal souvislý a literárně vytríbený text. Vaculík jim sepsání manifestu bez váhání přislíbil s tím, že text bude pravdivý a krátký, „nanejvýš dva tisíce slov“. Hotový text přinesl již **11. června** a vědci začali neprodleně organizovat **podpisovou akci**. Do 14 dnů manifest podepsalo více než 70 významných osobností všech věkových kategorií a různého politického přesvědčení, například Jan Werich, Jaroslav Seifert, Jiří Šlitr, Jiří Suchý, Věra Čáslavská, manželé Zátokovi, Otomar Krejča, Rudolf Hrušínský, Jiří Menzel, Karel Krautgartner nebo Yvonne Přenosilová. Vzápětí po publikaci textu se připojovaly tisíce československých občanů a jejich jména na pokračování vycházela v tisku; celkem jich podepsalo zřejmě víc jak 150 tisíc.

Samotný text zdánlivě nepřinášel nic nového. Některá média informovala veřejnost v mnoha případech daleko kritičtěji. **Celospolečenský ohlas** na Dva tisíce slov vznikl hlavně proto, že se Vaculíkovi podařilo mimořádně působivě zformulovat to, co si o poválečném československém vývoji mohl myslet „běžný“ občan. Text měl ráz výzvy, manifestu, který podepsaly mnohé respektované osobnosti, přičemž nabádaly ostatní, aby je následovaly.

Manifest je možno rozčlenit na tři části, z nichž každá obsahuje jedno nosné téma. V úvodní části Vaculík popsal **proměnu poválečných nadějí v rozčarování, nespokojenost a posléze rezignaci většiny občanstva**, přičemž poslední dvě dekády charakterizoval jako „špatné časy“, které ohrozily duševní zdraví a charakter národa. Program socialismu, s nímž po revoluci 1945 sympatizovala značná část veřejnosti, se kvůli komunistické straně dostal do nesprávných rukou. Z komunistické strany se stala mocenská organizace, která přitahovala „vládychtivé sobce, vypočítavé zbabělce a lidi se špatným svědomím“. Poměry v komunistické straně se promítly i do poměrů v celém státě, což vedlo k všeobecnému společenskému úpadku. Viníka Vaculík viděl ve všech občanech, ale větší díl odpovědnosti přisoudil komunistům, zvláště těm, kteří v rukou drželi rozhodující mocenské nástroje.

V druhé části se zamýšlel nad současným **stavem obrodného procesu**. Ten podle Vaculíka v zásadě nepřinášel nic nového; mnohé myšlenky, s nimiž přicházel, byly „starší než omyly našeho socialismu a jiné vznikaly pod povrchem viditelného dění“. Nyní tyto myšlenky nevtěží „silou pravdy“, nýbrž protože nejprve „musely do plné formy dozrát všechny vadné prvky skryté v základech a ideologii tohoto systému“ a nakonec „pravda tedy nevtěží, pravda prostě zbývá, když se všecko ostatní prošustruje“. Vaculík pak zdůraznil, že obrodný proces začal v komunistické straně, jejíž členové mohli na rozdíl od ostatních občanů žít určitým politickým životem, a proto ani nemohl vzniknout jinde. Vyjádřil jednoznačnou, i když kritickou **podporu reformnímu křídlu uvnitř komunistické strany**, které jediné mělo relevantní

politický program. Zároveň varoval před těmi komunisty, kteří se z předchozího vývoje nepoučili, brání se před změnami a mají dosud ve svých rukou významné mocenské prostředky. Přisuzoval mimořádnou důležitost národnímu hospodářství, ve kterém viděl zdroj společenských změn.

Relativně nejproblematictější byla třetí část, ve které se Vaculík obracel ke spoluobčanům s **výzvou k větší aktivitě, k vlastní iniciativě a rozhodnutím**. Byla jakýmsi amatérským návodem k politické akci, což s ohledem na mezinárodní souvislosti pražského jara vyvolalo i u reformních komunistů nejen obavu z reakce Moskvy, ale také obavu z další radikalizace požadavků i činů občanské společnosti a z dalekosáhlého překročení hlavních zásad obrodného procesu. Vaculík například navrhol, aby „k otázkám, které nikdo nechce znát“, občané zakládali vlastní výbory a komise. Nebo přemýšlel o způsobech, jak přinutit k odchodu dlouholeté představitele moci (i když jen na místní úrovni), kteří zneužili své postavení nebo jednali nečestně a krutě („veřejná kritika, rezoluce, demonstrace, demonstrační pracovní brigády, sbírka na dary pro ně do důchodu, stávka, bojkot jejich dveří“). Rozpaky hlavně na Slovensku vzbudila jeho **zmínka o federalizaci** jako o opatření, které nemusí automaticky vyřešit nerovnoprávné postavení Slováků a nápravu tamních poměrů, což svědčilo o rozdílné úrovni vnímání obrodného procesu na české a na slovenské straně. V samotném závěru se alespoň zčásti dotkl utajovaného aspektu československého osmašedesátého, a sice přímého politického a latentního vojenského nátlaku spojenců z Varšavského paktu, především Sovětského svazu: „Tváří v tvář všem přesílám můžeme jediné trvat slušně na svém a nezačínat si. Svě vládě můžeme dát najevo, že za ní budeme stát třeba se zbraní, pokud bude dělat to, k čemu jí dáme mandát, a své spojence můžeme ujistit, že spojenecké, přátelské a obchodní smlouvy dodržíme.“ Takové prohlášení, zcela legitimní ve svobodomyšlném ovzduší tehdejší společnosti, se však zcela míjelo s proklamacemi vedoucích politiků o pevném politickém i vojenském spojení s ostatními socialistickými zeměmi, a také proto vyvolaly Dva tisíce slov obrovskou vlnu souhlasu i nevole doma i v zahraničí.

Manifest Dva tisíce slov vyšel **27. června 1968** současně v *Literárních listech*, *Mladé frontě*, *Práci* a *Zemědělských novinách* (29. června jej otiskla také ostravská *Nová svoboda* a slovenská *Smena*) v souhrnném nákladu asi 1 300 000 výtisků. Vyšel v předvečer okresních konferencí KSČ, které měly zvolit delegáty na mimořádný sjezd strany (plánován na 9. září), a v době, kdy Národní shromáždění schválilo zákon o rehabilitaci a novelu tiskového zákona. Publikování manifestu právě v tomto okamžiku a takovým způsobem bylo uvnitř komunistického aparátu chápáno jako útok na linii komunistické strany danou Akčním programem KSČ, jako jeho určitý radikálnější „protiprogram“. Ve **vedení KSČ vyvolal zděšení** a prudce odmítavou reakci. Někteří, v zjevném souhlasu s Moskvou, jej rovnou označili jako otevřené vystoupení „kontrarevolučních sil“. Už 27. června dopoledne generál a poslanec **Samuel Kodaj**, představitel promoskevského směru, ohledně manifestu v parlamentu velice ostře interpelel vládu, přičemž prohlásil, že **jde o výzvu ke kontrarevoluci**. Později, ve třináct hodin, se kvůli manifestu sešli na mimořádné schůzi členové a kandidáti předsednictva ÚV KSČ. Během odpoledne předsednictvu **telefonoval Brežněv**, který Dva tisíce slov označil jako „nástup sil, které navodí kontrarevoluční situaci“ a navrhol Dubčekovi, aby zavelel k okamžitému útoku proti „kontrarevolučním silám“ a aby se přitom opřel o „zdravé síly ve straně a dělnické třídy a ozbrojené oddíly Lidových milicí“. Kolem osmnácté hodiny byla schůze předsednictva přerušena a Alois Indra (člen sekretariátu ÚV KSČ) ještě večer rozeslal dálnopisem přes okresní oddělení Veřejné bezpečnosti sdělení regionálním stranickým sekretariátům, že předsednictvo ÚV KSČ považuje Dva tisíce slov za kontrarevoluční platformu, a vyzval je, aby „v případě konkrétních zjevů anarchie neváhaly využít existujících zákonných možností“. Hlavně kvůli Kodajově interpelaci se ještě též den **večer do televize dostavili iniciátoři manifestu**, aby zklidnili celkovou atmosféru ve společnosti a vysvětlili pohnutky, které je vedly k uveřejnění Dvou tisíc slov (do televize je doprovodil František Kriegel). Poté pokračovalo zasedání předsednictva ÚV KSČ, které se protáhlo až do ranních hodin následujícího dne. Po vysilující a bouřlivé debatě plné silných slov dospělo k **odmítavému stanovisku k manifestu** (sepsali jej tajemníci Zdeněk Mlynář a Čestmír Císař), přičemž připouštělo „subjektivně dobré úmysly“ autorů a signatářů. Podobný postoj v následujících dnech zaujala i československá vláda. Ostřeji reagoval ústřední výbor slovenských komunistů, který obvinil iniciátory manifestu z „pobuřování“.

Jinak zřejmě hodnotila manifest veřejnost. Jenom do redakce *Mladé fronty* totiž přišlo v následujících dnech na 20 000 rezolucí podporujících manifest. V *Literárních listech* i v jiných tiskovinách pak na pokračování vycházely dlouhé seznamy signatářů Dvou tisíc slov. Mimořádné **konference okresních a krajských organizací komunistické strany** (28.–30. června) rovněž ukázaly pokračující demokratické strany, neboť přes negativní stanovisko vedení **manifest jednoznačně neodmítly**. Rozvášněnou náladu poněkud zmírnil televizní projev Alexandra Dubčeka z 28. června, v němž vyzval „všechny poctivé občany ke společnému dílu“. O vnitropolitickém zklidnění svědčil fakt, že nebyl založen ani jediný občanský výbor nebo komise.

Manifest Dva tisíce slov a s ním spojená aktivizace občanů byly pro Moskvu jen dalším důkazem toho, že Dubčekovo vedení zčásti ignoruje její instrukce a není schopno použít rozhodující mocenské mechanismy. Když Dubček i přes radu Brežněva nesáhl k represii a k rozhodným akcím proti občanské společnosti, stávaly se sovětské reakce stále ostřejší a kritičtější. Už 3. července odsouhlasilo politbyro ÚV KSSS dopis předsednictvu ÚV KSČ, který obsahoval skrytou hrozbu, že sovětská strana nebude nečinně přihlížet k tomu, jak „protisocialistické síly vedou věci ve státě ke kontrarevolučnímu puči“. Odtud pak vedla cesta k separátní schůzce pěti komunistických stran ve Varšavě, po které následovala otevřená roztržka mezi Československem a ostatními státy bloku a posléze i invaze.

Občanská společnost v roce 1968

Základním impulzem pro aktivizaci občanské společnosti v období pražského jara 1968 se stalo **zrušení cenzury**. Náhle osvobozená média začala doslova ze dne na den informovat veřejnost o tématech, která byla ještě přednedávnm tabu. V novinách, rádiu a televizi měli lidé možnost číst, slyšet a vidět svobodomyšlné příspěvky, z nichž některé pocházely přímo z nejvyšších sfér mocenské pyramidy. Občané získávali pocit, že „pádlují ve vlastní kánoi“, a svým zájmem a aktivitou podněcovali novináře, aby psali stále otevřeněji a svobodněji. Vysokou popularitu si okamžitě získaly především obnovené *Literární noviny* vycházející pod názvem *Literární listy* (v únoru 1967 náklad 135 000 výtisků, v roce 1968 přes 300 000 výtisků), které už od poloviny 60. let plnily úlohu opozičního týdeníku. Významné postavení měl také deník *Práce*, týdeník *Reportér* nebo daleko nejradičálnější periodikum pražského jara – časopis *Student*. Nástup sdělovacích prostředků byl tak rychlý, že už v březnu 1968 bylo možné hovořit o **znovuzrození nezávislého veřejného mínění**. Tomu odpovídala i **poptávka po tiskovinách všeho druhu**: například 20. března 1968 občané v Praze zakoupili 557 192 výtisků deníků, tedy všechny dostupné exempláře. Tisk, rozhlas a televize tak záhy překročily mez, která byla pro nové stranické vedení únosná; to však již nemělo ani sílu, ani nástroj, kterými by mohlo zastavit jejich rostoucí vliv. Média se (téměř na den po dvaceti letech) vymkla kontrole komunistického aparátu; lze tvrdit, že strana v oblasti médií ztratila vedoucí úlohu.

Swoboda informací měla okamžitý vliv i na veřejný život. Občanská společnost se začala překotně a spontánně obnovovat. Aktivity občanské společnosti lze od tohoto okamžiku do invaze v srpnu 1968 nalézt v následujících oblastech: politicky orientované organizace vzniklé mimo Národní frontu, emancipační aktivity uvnitř Národní fronty, družstevní hnutí, sociální akce a programy, oživení církví a aktivity národnostních menšin.

Organizace a hnutí vzniklé mimo Národní frontu

Od března 1968 se začaly formovat první zárodky zcela nových organizací vznikajících mimo Národní frontu. Mnozí občané, poučení dvacetiletým útlakem, už dále nechtěli spoléhat jen na instituce zřizované, financované a kontrolované státem či komunistickou stranou. Proto se rozhodli využít dočasného rozkolísání systému a jít vlastní cestou. Ti neaktivnější prezentovali na veřejných schůzích a ve sdělovacích prostředcích své politické (ale také sociálně-ekonomické) názory, které nezřídka značně přesahovaly parametry a limity reformě komunistického projektu. Sdružovali se s podobně naladěnými kolegy, debatovali o formě a programu budoucích organizací a posléze ustavovali jejich přípravné výbory. I když tyto snahy provázela živelnost a programové nejasnosti, dominovala v nich přímočará vůle vytvořit základy pluralitního politického systému. Jako první (31. března) vzniklo **K 231 – Sdružení bývalých politických vězňů**. Následoval **Klub angažovaných nestraníků (KAN)**, vzniklý mezi mladou technicky zaměřenou inteligencí jako zjevná kopie západoevropské mimoparlamentní opozice (5. dubna). Za udržení dosud nekodifikované svobody informací bojovaly **Dělnické výbory na obranu svobody tisku**; první vznikl v Moravských chemických závodech v Ostravě 23. dubna. Na pomezí mezi politickou organizací a odborovou centrálou stála **Federace lokomotivních čet** (ustanovená 29. dubna), která hájila sociálně-ekonomické zájmy strojvůdců i přes odpor Revolučního odborového hnutí. Značnými ambicemi se netajila **Společnost pro lidská práva**, která pro československé občany znovuobjevila

Chartu lidských a občanských práv. Velký ohlas ve společnosti vzápětí získali **sociální demokraté**, kteří začátkem května oznámili úmysl obnovit svoji stranu. Ve svém boji za nezávislost uspěli vysokoškolští studenti, pro něž se rozklad monopolního ČSM stal impulzem pro založení **Svazu vysokoškolského studentstva** (26. května).

Mimo rámec Národní fronty se zformovaly také další organizace, které si získaly díky popularitě svých členů velkou váhu ve společnosti a ve sdělovacích prostředcích. Jednalo se především o velmi vlivný **Koordinační výbor tvůrčích svazů**, který svými aktivitami stál na pomezí mezi zájmovou a politickou organizací a který zaujímal stanoviska k jednotlivým událostem pražského jara. Na půdě Akademie věd vznikl jako rovnocenný pendant ke Koordinačnímu výboru tvůrčích svazů nezávislý **Svaz vědeckých pracovníků**, mezi jehož členy se zrodil jeden z významných dokumentů pražského jara – manifest Dva tisíce slov.

Emancipační aktivity uvnitř Národní fronty

Prudký rozvoj občanských aktivit zasáhl i Národní frontu, v níž byly od roku 1945 soustředěny všechny československé politické strany a společenské či zájmové organizace. Demokratizační procesy pražského jara rozrušily v Národní frontě staré transmisivní funkce (převodové páky) od mocenského centra k občanovi, otevřely prostor pro vyjádření dosud potlačovaných představ a pro formulaci nově se rodících zájmů.

Národní fronta se začala měnit v živý společenský organismus tlakem zdola. Vyšší stupně takřka všech stran a organizací však ovládali funkcionáři, kteří dlouhá léta nezřídka násilím či administrativními zásahy prováděli příkazy komunistického aparátu. Členstvo za ně muselo nejprve najít vhodnou náhradu a teprve poté mohlo začít s přípravami nových organizačních a programových platforem. Oproti jiným složkám občanské společnosti se výraznější pohyb v Národní frontě objevil o něco později. Organizace Národní fronty měly ale nespornou výhodu v tom, že nemusely státní orgány žádat o legalizaci a rozvíjely svoji činnost bez zbytečných průtahů.

Pro Národní frontu jako instituci bylo důležité, že v jejím čele stál od 8. dubna 1968 **František Kriegel**, jeden z přesvědčených zastánců reformního kurzu. Jako předseda ÚV NF zastával Kriegel názor, že „program Národní fronty je nutno chápat jako neuzavřený a že Národní fronta měla být místem demokratické konfrontace různých názorů vycházejících z rozličných zájmů společenských skupin a vrstev demokratickou cestou“. Společně s ostatními vrcholnými funkcionáři KSČ však tyto teze omezoval prohlášeními o stále platném principu vedoucí úlohy strany a nepřipustnosti politické organizace mimo Národní frontu. Národní fronta jako instituce tak v jistém smyslu ukazovala limity reformě-komunistického projektu.

Politické poměry uvolněné reformním pohybem ve vedení KSČ podnítily programové úvahy i v ostatních českých stranách Národní fronty. **Československá strana lidová** (20 642 registrovaných členů) a **Československá strana socialistická** (10 715 registrovaných členů) hrály v politickém životě velmi malou roli. V roce 1968 jen s velkými obtížemi hledaly své místo a autoritu ve společnosti. Už koncem března se obě strany rozloučily s hlavními představiteli politické podřízenosti komunistické straně, čímž si vytvořily předpoklady pro novou orientaci svého působení a pro rozšíření členské základny. Československá strana socialistická se prohlásila za nemarxistickou stranu usilující o uplatnění „humanistického a demokratického pojetí společnosti a mnohotvárný život občanů“. Program Československé strany lidové zase spočíval na křesťanském světovém názoru a Národní frontu chápal jako základnu pro dialog politických stran. Po invazi se však vedení obou stran nově deklarovaných postulátů vzdalo (s jistou výjimkou brněnské buňky Československé strany socialistické).

Stabilní postavení v Národní frontě mělo od únorového převratu roku 1948 **Revoluční odborové hnutí**. Členem ROH bylo v roce 1967 více než pět milionů československých pracujících, kteří se však většinou chovali pasivně. Emancipační snahy se na půdě ROH začaly projevovat v polovině března 1968, kdy se ozvaly první výhrady vůči dosavadnímu vedení. Kritikové z řad nižších odborových funkcionářů se shodovali v tom, že odbory nehájily zájmy svých členů a zbyrokratizovaný aparát působil jako

nástroj zájmů komunistické strany a státu. Pod tlakem odborové veřejnosti se v březnu vzdali svých funkcí předseda Ústřední rady odborů a jeho dva tajemníci, kteří byli nahrazeni novými lidmi. Ústřední rada odborů se poté rozhodla svolat celostátní poradu delegátů základních odborových organizací (18.–20. června 1968) a přislíbila brzké uskutečnění VII. všeodborového sjezdu (4.–7. března 1969). **Iniciativa** přicházela také **zdola**, od jednotlivých odborových svazů, které požadovaly **větší samostatnost**, i když jinak uznávaly princip jednotného ROH (na rozdíl od Federace lokomotivních čet). Nejpočetnější z nich byly svaz kovoprůmyslu (1 147 610) a svazy dopravy a spojů (500 000) a chemického průmyslu (176 879). V letech 1968–1969 se také **zvýšil počet odborových svazů** z původních 17 až na 31 v Čechách a 27 na Slovensku.

Větší samostatnost žádaly v roce 1968 téměř všechny společenské organizace Národní fronty, jako byl například Svaz protifašistických bojovníků, Československý svaz žen, Československý červený kříž, Svazarm (Svaz pro spolupráci s armádou), Československý svaz požární ochrany, Československý myslivecký svaz, Československý rybářský svaz nebo Československý svaz chovatelů drobného zvířectva. Jedinou výjimku tvořil Svaz československo-sovětského přátelství, který usiloval spíše o svoji profesionalizaci. V mnohých organizacích se proces emancipace promítl i do jejich vnitřní skladby. Například uvnitř **Svazu protifašistických bojovníků** vznikla čtyři uskupení: politických vězňů a pozůstalých po obětech fašismu, partyzánů a domácího odboje, bojovníků českého povstání, bojovníků I. a II. zahraničního odboje. Před otázkou zachování či rozpadu jednotné organizace stál také **Svazarm**, z něhož se odštěpil například Autoklub ČSSR, Svaz modelářů ČSSR, svazy radioamatérů, potápěčů, branných sportů, střelecké a kynologické svazy. O své osamostatnění se v roce 1968 pokusilo i několik ze 13 zájmových klubů Svazu chovatelů drobného zvířectva, zejména chovatelé poštovních holubů a kynologové. Emancipační procesy v Národní frontě zasáhly rovněž československé tělovýchovné organizace, zvláště střechový **Československý svaz tělesné výchovy**. V polovině dubna 1968 bylo zvoleno nové vedení ČSTV, které muselo čelit rozhořčeným zástupcům jednotlivých sportů žádajících větší samostatnost a štedřejší finanční podporu ze svazové pokladny. Situaci uvnitř ČSTV navíc komplikoval **přípravný výbor České obce sokolské**, jenž vystoupil s legitimním požadavkem znovuoživení své organizace, přičemž nárokoval svůj původní majetek. Ačkoli se ČOS přihlásila k principu jednotné tělovýchovné organizace, do níž by byl integrován i Sokol, vyzněla všechna klíčová jednání do ztracena.

S nezájmem a odmítáním mladých lidí se v průběhu pražského jara potýkal **Československý svaz mládeže**. Byl to důsledek krize politického systému, v němž tato organizace podléhala přímému řízení komunistické strany. V březnu 1968 se v plném rozsahu projevila neudržitelnost pozice monopolní organizace mladých, když s požadavkem na osamostatnění vystoupili čeští a slovenští vysokoškoláci, vznikl **Svaz pracující mládeže, přípravný výbor Junák**, organizace **Zálesák, Táborník a Pionýr**. Československý svaz mládeže se ocitl na pokraji zániku. Proto byl ČSM 5. března 1969 rozpuštěn a jeho funkce pak převzal nově vzniklý Socialistický svaz mládeže (SSM).

Družstevní hnutí

Od prvních okamžiků pražského jara hledalo svou tvář i družstevní hnutí. Po lednu 1968 se objevil požadavek na úplnou politickou a ekonomickou **rehabilitaci družstev**, která byla v celém předchozím období diskriminována především monopolním postavením státního obchodu a potravinářského průmyslu. Důležitou roli mezi družstevními rolníky sehrál **VII. sjezd Jednotných zemědělských družstev** (1.–3. února 1968), kde zaznělo volání po nezávislé organizaci družstevníků, která by je reprezentovala jak ve výrobně hospodářské oblasti, tak v oblasti společenské. V dubnu a květnu tyto plány podnítily v celém družstevním hnutí intenzivní diskusi, jež vyústila v návrh ustavit dvě odlišné organizace: jedné společenské a jedné hospodářské, umožňující účelně sjednocovat specifické společenské a ekonomické zájmy družstevníků. Obě organizace by měly za úkol prosadit žádoucí postavení družstev (a zemědělství všeobecně) ve společnosti, zajistit jejich potřeby a přispět k řešení společenských otázek souvisejících s životem na vesnici. Díky diskusi se poněkud živelně začaly ustavovat samozvané **přípravné výbory Svazu družstevních rolníků**, přičemž každý přípravný výbor měl jinou představu o pracovní náplni

budoucí organizace. Na celostátní **konferenci družstevních rolníků v Nitře** (9.–11. července 1968) byly tyto přípravné výbory sjednoceny a konstituovány dva **národní Svazy družstevních rolníků**. Pro neshody mezi českými a slovenskými delegáty konference se však nevytvořil celostátní orgán.

Trochu odlišná byla situace ve výrobních a spotřebních družstvech. I tam sice mělo svůj vliv úsilí o rehabilitaci, ale svoji organizaci (Svaz spotřebních družstev, resp. Svaz výrobních družstev) tato část družstevního hnutí nikdy v poválečném období neztratila. Proto se v době pražského jara do čela obou svazů prosadili radikální zastánci společenských reforem, kteří se aktivně zúčastnili politického dění, zvláště v podpisové akci na podporu manifestu *Dva tisíce slov*.

Sociální a podpůrné akce a programy

Značná míra identifikace s tzv. polednovou politikou se v srpnu 1968 projevila ve spontánních sbírkách na **Fond republiky** a zlatý poklad. Iniciativa vznikla na Mostecku na počátku srpna a záhy se díky médiím rozšířila do celého Československa. Do 30. července 1969 poukázali občané na účet Fondu republiky 272 024 952,50 korun (české země 208 229 853,06 korun, Slovensko 63 795 099,44 korun) a tato částka se ještě zvýšila o úroky, takže celkem se podařilo shromáždit 278 807 267,50 korun. Ke stejnému datu bylo na **zlatý poklad** sebráno 86 190,46 g zlata a v devizách a valutách bylo navíc darováno 107 404,29 korun. Peníze z Fondu republiky a zlatého pokladu použila později československá vláda na financování bytové výstavby.

Živý ohlas získaly i další sociální akce, z nichž nejvýznamnější byl **projekt SOS dětské vesničky**. Jednalo se o iniciativu převzatou z Rakouska, jejíž podstatou bylo zavést nové účinné formy náhradní rodinné péče pro opuštěné děti. Dne 16. dubna 1968 se vytvořil kruh přátel SOS dětské vesničky v ČSSR, který současně zvolil **přípravný výbor Sdružení přátel SOS dětské vesničky**. Do června přípravný výbor vypracoval návrh stanov sdružení a předložil je úředníkům Ministerstva vnitra ke schválení. V srpnu bylo založeno konto 777 na podporu SOS dětských vesniček, na němž se ke konci roku 1968 nacházelo 10 000 000 korun, později, v červnu 1969, dosáhla částka na kontě 28 000 000. Ministerstvo vnitra chválilo stanovy sdružení 12. prosince 1968, čímž legalizovalo jeho činnost. V červnu 1969 byl na ustavující schůzi sdružení zvolen čtyřicetičlenný výbor, jehož předsedou se stal MUDr. **Jiří Dunovský**. Organizace začala okamžitě budovat první SOS dětskou vesničku v **Doubí u Karlových Varů** (zahájení stavby 28. dubna 1969) a připravovala k výstavbě dvě další lokality v Brně a v Chvalčově v okrese Kroměříž. Odborné komise vybraly z původních 63 uchazeček 13 matek-pěstunek, které absolvovaly kurz a získaly osvědčení. Současně vedly v dokumentaci asi 140 vhodných dětí. Dne 1. června 1970 zahájila první SOS dětská vesnička v Doubí běžný provoz. Celkem bylo do poloviny 70. let postaveno 12 domů v Doubí, 9 ve Chvalčově a 2 v Brně. Koncem roku 1976 byla veškerá činnost SOS dětských vesniček převedena pod pravomoc státu (společně s veškerým movitým i nemovitým majetkem).

Oživení církvi

Významnou aktivitu vyvíjely na jaře 1968 církve a židovské obce, které požadovaly rehabilitaci a právo na svobodný náboženský život. Za členy církvi se podle hrubého odhadu statistiků pokládalo 58 % obyvatelstva, přičemž k římskokatolické církvi se hlásilo 44 % (bez Slovenska). Na území Československa legálně působilo 18 státem uznaných církvi. Vedení KSČ si uvědomovalo míru perzekuce, které byly církve v předchozím období vystaveny, a snažilo se o zlepšení vztahu státu a církvi. Prvním krokem byla relativně **liberální koncepce církevní politiky**, schválená předsednictvem ÚV KSČ 21. března; druhým výměna na postu **ředitele sekretariátu pro věci církevní při Ministerstvu kultury** (25. března byla vedením sekretariátu pověřena vědecká pracovnice Sociologického ústavu ČSAV **Erika Kadlecová**); třetím pak zmínka o přirozeném **právu každého občana na svobodný náboženský život** v Akčním programu KSČ. I přes tyto vstřícné kroky však mezi věřícími panovala nespokojenost s podmínkami pro činnost církvi.

Dominantní postavení měla v Československu **katolická církev**. Po roce 1948 ji komunisté zbavili majetku, rozvrátili její organizační strukturu (uznávaná hlava církve, kardinál Josef Beran, byl donucen odejít z vlasti do římského exilu, většina biskupských stolců nemohla být obsazena – jediným

státem uznávaným biskupem v českých zemích byl v 60. letech František Tomášek), znemožnili spojení s Římem a mnohé kněží na dlouhá léta uvěznil (dohromady asi na 39 000 let). Na jaře 1968 věřící žádali návrat biskupů do diecézí, rehabilitaci a propuštění dosud vězněných hodnostářů, navázání serióznějšího dialogu státu s Vatikánem, obnovení řeckokatolické církve a konec mocenských zásahů do života církve. Také tyto, ale i některé další požadavky (otázka legalizace církevních řádů) byly obsaženy v **dojise** apoštolského administrátora pražské diecéze **Františka Tomáška z 25. března 1968**, jímž se jménem československých katolických biskupů a více než 60 000 laiků obracel na československou vládu. K prvnímu **jednání mezi představiteli katolické církve a vlády** došlo **16. dubna 1968**, přičemž nejzávažnější otázkou bylo **udělení státního souhlasu biskupům**, kteří dosud nemohli vykonávat svou funkci (litoměřický Štěpán Trochta, brněnský Karel Skoupý, českobudějovický Josef Hlouch). Všichni ještě do srpna 1968 obdrželi souhlas k návratu do svých diecézí. Pozitivního výsledku však nebylo dosaženo ohledně tajně vysvěcených biskupů Karla Otčenáška (Hradec Králové) a Ladislava Hlada. Státní orgány také nevyhověly žádosti o registraci zcela nové katolické organizace, nazvané Dílo koncilové obnovy, která se začala konstituovat v květnu 1968 na troskách Mírového hnutí katolického duchovenstva; žádost úřady odmítly v září 1968.

Z nepřehledného množství aktivit evangelických církví je nutno zmínit alespoň výrazný hlas **Česko-bratrské církve evangelické**, v jejímž prohlášení ze 14. března 1968 zazněla snaha o aktivní spoluúčast na tvorbě církevní politiky státu. Široký ohlas ve společnosti si také získalo úsilí o znovuoobnovení tradičních organizací evangelické mládeže, jako byla **YMCA** a **IWCA**.

Oživení zaznamenaly i v **židovské náboženské obci**. Židé v českých zemích především požadovali, aby se československá vláda v rámci rehabilitace distancovala od veřejných projevů antisemitismu z počátku 50. let. Stejný význam přikládali také ničím nerušeným stykům s židovskými organizacemi v zahraničí. Mimořádnou událostí s mezinárodním dosahem se měla v létě 1968 stát oslava milénia příchodu Židů do českých zemí a 700 let Staronové synagogy. Kvůli průtahům ze strany státu však byla oslava přesunuta na červenec 1969.

Aktivita národnostních menšin

O kodifikaci rovnoprávného postavení začaly v období pražského jara usilovat rovněž organizace, spolky a sdružení národnostních menšin (Poláci, Němci, Maďaři, Rusíni). Díky jejich iniciativě byla zřízena **Komise vlády ČSSR pro národnostní menšiny**, která vypracovala ústavní zákon č. 144 o postavení národnosti v Československé socialistické republice. Národním shromážděním byl tento zákon schválen 27. října 1968 a v platnost vešel k 1. lednu 1969.

V českých zemích si na nerovnoprávné postavení stěžovali hlavně **Němci**, kteří na rozdíl od ostatních národnostních menšin žijících v Československu neměli po válce možnost vybudovat ani kulturně-osvětovou organizaci. Proto se zástupci německé menšiny už v dubnu 1968 obrátili na ÚV KSČ s návrhem na založení vlastní organizace. Tato iniciativa byla korunována úspěchem 14. června 1969, kdy se konal ustavující sjezd **Kulturního sdružení občanů ČSSR německé národnosti**.

Společnost pro lidská práva

Společnost pro lidská práva byla na jaře 1968 jednou z nezávislých organizací vzniklých mimo Národní frontu. Za hlavní cíl své činnosti považovala **důsledné uplatňování Všeobecné deklarace lidských práv v československém právním řádu**. Členy Společnosti se mohli stát všichni českoslovenští občané, kteří se chtěli podílet na prosazování hlavních postulátů deklarace.

S myšlenkou založit **Společnost pro lidská práva** přišel koncem března 1968 **Emil Ludvík**, hudební skladatel a v letech 1945–1948 sekretář prezidenta Beneše. Vycházel z toho, že na dodržování Všeobecné deklarace lidských práv by měla dohlížet zvláštní organizace, složená z dostatečně reprezentativního vzorku české inteligence. Proto se obrátil na **Otto Wichterleho** s prosbou, aby v prvním období zaštil Společnost svým jménem. Wichterle souhlasil a přijal předsednictví přípravného výboru. Na práci výboru se vedle Wichterleho a Ludvíka, který vykonával funkci generálního tajemníka, dále podíleli **Eduard Goldstücker**, **Bohuslav Kučera**, **Vladimír Vlček** a **Milan Machovec**. Přípravný výbor takřka okamžitě předložil stanovy Společnosti Ministerstvu vnitra, které je 3. května 1968 schválilo.

Sjezd Společnosti pro lidská práva, který se odehrál **17. května 1968**, zvolil řádné předsednictvo ve složení: Milan Machovec – předseda a Emil Ludvík – generální tajemník. Původní představy o činnosti Společnosti pro lidská práva byly poměrně dalekosáhlé. V rozhovoru pro *Kulturní noviny* v dubnu 1968 Emil Ludvík prohlásil, že společnost by mohla být „praktickou školou demokracie“. K tomu účelu měly být zakládány místní kluby a skupiny. Společnost chtěla vydávat vlastní týdeník *Občanské noviny*, dále odbornou revui *Lidská práva* a uvažovala dokonce o zřízení vlastního nakladatelství. Hodlala rovněž prosadit zákaz trestu smrti, spoluřešit sociální problémy nemajetných a starých lidí aj.

Z těchto plánů však Společnost musela slevit. Navzdory legalizaci a slibné se rozvíjejícím projektům **nebyla přijata do Národní fronty**, a nedostala tak finanční dotaci od státu. Nesrovnalosti ohledně statutu Společnosti vznikaly také kvůli tomu, že na Slovensku existovala **Slovenská spoločnosť na ochranu ľudských práv**, která vykonávala fakticky činnost českého K 231 – Sdružení bývalých politických vězňů.

Do srpna 1968 se Společnost snažila o úzkou loajální spolupráci se státními orgány a vyvíjela **osvětovou a vysvětlovací činnost**. Na druhé straně, bez konzultace s československými oficiálními institucemi, navázala kontakty s Komisí pro lidská práva při OSN a s Mezinárodní federací pro lidská práva v Paříži. Emil Ludvík opakovaně vystoupil v československé televizi a v rozhlase, kde Společnost představil a objasnil její cíle. Delegaci Společnosti několikrát přijal předseda Národního shromáždění Josef Smrkovský, který se kladně vyjádřil k možné spolupráci na tvorbě nových zákonů. Machovec s Ludvíkem též úspěšně jednali s Ministerstvem školství, které vyslovilo předběžný souhlas s tím, aby se Všeobecná deklarace lidských práv stala součástí výuky na školách. O stoupající prestiži svědčilo setkání delegace Společnosti s prezidentem Svobodou 2. července 1968.

Invaze sovětských vojsk do Československa znamenala i pro Společnost pro lidská práva dokonalou proměnu podmínek pro činnost. Ještě v srpnových dnech se Emil Ludvík obrátil na zahraniční sesterské organizace se žádostí o pomoc a generálnímu tajemníkovi OSN U Thantovi adresoval otevřený dopis, v němž jej žádal, aby učinil vše pro obnovení československé suverenity. Ludvík se také veřejnými projevy přihlásil k legálním představitelům státní moci a na Arbesově náměstí uspořádal **veřejnou podpisovou akci na podporu Alexandra Dubčeka**.

Společnost pro lidská práva se díky legalizaci a dřívější loajální spolupráci se státními institucemi nedostala v tzv. moskevském protokolu na seznam nežádoucích organizací jako jiná, nově vzniklá uskupení. Invaze však přispěla k významné radikalizaci a polarizaci sil uvnitř Společnosti. Jedna její část, vedená Emilem Ludvíkem, stále ostřeji protestovala proti postupnému oklešťování občanských práv a svobod, druhá část, zvláště vysocí státní představitelé, ustupovala do pozadí. Ostatně tato část se významněji nezapojila do práce Společnosti ani před srpnem. Naopak **do Společnosti se začali hlásit bývalí členové zakázaných organizací** (KAN, K 231). Společně s vedením uvažovali o tom, že by mohli vytvořit mohutnou organizaci sdružující všechny odpůrce obnovování pořádku. Tuto tendenci ihned zachytila Státní bezpečnost.

Ani ve změněných, poinvazních podmínkách Společnost neustoupila od svých hlavních cílů. Její členstvo se rozrůstalo a k 1. listopadu 1968 měla již 1952 registrovaných členů. Dál pokračovala ve své osvětové činnosti. Společnost pro lidská práva se aktivizovala také v souvislosti se sebeupálením Jana Palacha. Nová tisková komise navázala kontakty s televizí, rozhlasem, ČTK a s redakcemi *Svobodného slova* a *Lidové demokracie* a předala jim **prohlášení k Palachově činu**. Z pověření Emila Ludvíka rozšiřovali členové Společnosti v těchto dnech materiály studentských organizací, a pomáhali tak formovat veřejné mínění.

To už však zbývalo Společnosti pro lidská práva jen pár týdnů času. Pro vedení KSČ znamenala existence nezávislé a revoltující Společnosti, do níž se hlásili noví a noví odpůrci obnovování pořádku (nakonec 3327 členů), ohrožení jeho záměrů. Dne 18. února 1969 byl Emil Ludvík pozván na Ministerstvo vnitra, kde byl upozorněn na leták šířený společností na severní Moravě, což prý bylo v rozporu se zákonem. Současně mu ministerští úředníci sdělili, že společnost porušuje schválené stanovy a že její činnost „směřuje proti důležitým zahraničně politickým zájmům státu“. Proto ministr vnitra Josef Grösser 28. května 1969 v souladu se zákonem č. 126/1968 Sb., o některých přechodných opatřeních k upevnění veřejného pořádku, rozhodl o rozpuštění Společnosti pro lidská práva.

Klub angažovaných nestraníků (KAN)

Klub angažovaných nestraníků byl na jaře 1968 jednou z nově vzniklých **nezávislých organizací s politickými ambicemi**. Založili jej občané, které spojovaly tehdy hojně rozšířené výhrady proti politickým stranám. Chtěli vybudovat organizaci zcela nového, zvláštního typu, jež by neměla nic společného s minulostí a jež by nabídla každému možnost veřejně diskutovat a posléze se i podílet na správě věcí veřejných.

Nápad založit politický klub nestraníků dostal tehdy třicetiletý chemik **Ludvík Rybáček** po přečtení článku spisovatele Alexandra Klimenta Aktivita nepojmenovaných, který vyšel v *Literárních listech* 14. března 1968. Když Rybáček zjistil, že jeho nápad získal mezi přáteli a kolegy z branže pozitivní odezvu, uspořádal sérii schůzí, na nichž budoucí členové přípravného výboru kolektivně vymysleli název nové organizace – **Klub angažovaných nestraníků (KAN)**. Dne **5. dubna 1968** nově vzniklý výbor v čele s Rybáčkem uspořádal **ustavující schůzi**, kterou navštívilo asi 200 lidí. Z programového prohlášení předneseného na schůzi vyplývalo, že Klub měl sdružovat občany politicky neangažované, kteří ale nyní cítili potřebu zapojit se do dění v Československu. Zatímco straníci mohli projevovat své názory na půdě svých stran, nestraníci byli stále politicky izolováni a odsouzeni k pasivitě. Klub chtěl dát svým členům možnost formovat a konfrontovat názory ve veřejné diskusi. Tímto postupem by Klub v členstvu vyvolal vědomí spoluzodpovědnosti a zbavil by je pocitu, že se o nich rozhoduje bez nich. Konkrétní každodenní činnost se měla soustředit na pořádání **diskusních večerů s významnými osobnostmi**, na důsledné prosazování občanských práv s možností **publikace v médiích** a na **aktivní spoluúčast na volbách** do národních výborů a do Národního shromáždění. Kromě těchto tří hlavních okruhů činnosti chtěl klub vystupovat proti nedemokratickým jevům, chtěl spolupracovat se všemi nově vznikajícími organizacemi s cílem jejich integrace a konečně Klub rovněž hodlal **prosazovat rovnoprávnost komunistů a nestraníků**.

Takřka vzápětí po ustavující schůzi o sobě Klub dal vědět. Na Národní výbor hl. města Prahy putovala žádost o registraci a v *Literárních listech* vyšla zpráva o vzniku Klubu. Klub také začal pořádat diskusní večery, na nichž se ke hnutí asi na jeden měsíc připojil tehdy již dost známý filozof Ivan Sviták. Do veřejného povědomí se Klub natrvalo zapsal zvláště **vystoupením v prvomájovém průvodu**, což vedlo k tomu, že KAN přerostl původně zamýšlený lokální rámec a stal se hnutím s celorepublikovým ohlasem. Přípravný výbor na to reagoval žádostí o schválení nových stanov, jež podal na Ministerstvo vnitra. V nich už byl KAN definován jako „politické sdružení celostátní“.

Vedení KSČ zprvu zaujalo ke KANu opatrný, ale nikoli zásadně odmítavý postoj. Hlavní reformátor politického systému pražského jara Zdeněk Mlynář se domníval, že organizace nestraníků by mohla vytvořit jakousi vlajkovou loď reformované Národní fronty. Brzy se však ukázalo, že tento předpoklad není správný. Členové předsednictva ÚV KSČ také museli brát zřetel na mínění Moskvy, které bylo vůči Klubu otevřeně nepřátelské.

Velký veřejný úspěch KAN zaznamenal na **1. mítinku**, který se konal **18. května 1968** za velkého zájmu veřejnosti a médií. Řečníci, rekrutující se z řad přípravného výboru, vyjadřovali **výhrady proti politickému systému** a proti tomu, že dosud v této sféře nebyly provedeny žádné změny. Volali po důsledném naplnění občanských práv a svobod a odmítali „monopol správného názoru“. Řešení momentálně

viděli ve **svobodných volbách**, které by do základu změnilo složení parlamentu, v kodifikaci svobody slova, v rehabilitaci politických vězňů a v důsledném zrovnoprávnění komunistů a ostatních občanů. Pražské jaro definovali jako „období pokojného přechodu od totalitních principů řízení společnosti k metodám demokratickým“.

Po prvotních úspěších KANu se začalo ukazovat, že příliš široký programový a organizační rámec přestává stačit, protože za KAN mohl mluvit a jednat v podstatě kdokoli. Do budoucna bylo třeba mlhavé základy zpevnit. Před přípravným výborem stál úkol vypracovat reálný politický program a závazně stanovit vertikální a horizontální strukturu. Dvojitá absence – programová a organizační – způsobovala vnitřní krizi, kterou dále prohlubovala dosud nevyřešená otázka legalizace. **Přípravný výbor** tomu čelil vlastní reorganizací, při níž byla část původního osazenstva vyměněna novými lidmi. Ti do výboru přinesli silnou, ale nesouroudou dynamiku. V přípravném výboru vykristalizovaly dvě zřetelné, ale rozdílné skupiny, které měly odlišné představy o dalším směřování KANu. Jedna z nich se držela „ortodoxní tendence KANu: to znamená dbát na to, aby se KAN nestal politickou stranou“, a druhá inklinovala k přeměně celého hnutí na standardní politickou stranu. Příkré rozdíly v koncepcích a z toho vyplývající zhoršení osobních vztahů dovedly výbor až na pokraj rozkladu. Členové výboru však pokládali za svou prvořadou povinnost dovést Klub k legalizaci, a proto i v těchto těžkých podmínkách dál poměrně úspěšně organizovali diskusní večery s osobnostmi, vydávali tisková stanoviska KANu k stěžejním událostem pražského jara a vyjížděli na besedy a schůze pořádané regionálními buňkami. Na konci července uspořádali 2. mítink KANu, který ale už nezbudil takovou pozornost jako ten první.

Jednání o legalizaci KANu především ovlivňoval dokonaný obrat Dubčekova vedení v pohledu na KAN; od květnového pléna ÚV KSČ byl i KAN pod vlivem vzrůstajícího sovětského nátlaku označován jako „antisocialistická organizace“ a také činnost KANu chtěli členové vedení KSČ zastavit za pomoci dvou právních norem – ústavního zákona o Národní frontě a tzv. zákonného opatření. To mělo významný vliv na konkrétní jednání o legalizaci, která se odehrávala ve třech různých liniích. Jednání na Ministerstvu vnitra, kam KAN podal žádost o schválení stanov podle zákona č. 68/1951 Sb., o dobrovolných organizacích, skončila víceméně do ztracena, neboť ministerstvo argumentovalo tím, „že ve věci není příslušné a nemůže ji tedy rozhodnout“. Jednání s ústředním výborem Národní fronty, který však zastupovali výhradně Zdeněk Mlynář a František Kriegel, vlastně rovněž nebylo uzavřeno, protože oba komunističtí vyjednaváci se zdráhali vydat jednoznačný verdikt. V úvahu podle nich přicházelo jen uznání místních KANů místními organizacemi Národní fronty. Pro KAN pozitivní výsledek tak měla jen jednání s představiteli Městského výboru KSČ v Praze. Místopředseda Klubu **Rudolf Battěk** se na jejich základě stal poslancem nově zřizované České národní rady, i když sám Battěk se v ČNR cítil být za Československou akademii věd.

Invaze vojsk pěti zemí Varšavské smlouvy dramaticky ukončila i všechny snahy o vybudování KANu. Přípravný výbor se několik dnů po invazi sešel na poslední schůzi a rozhodl o tom, že KAN ve své činnosti okamžitě ustane. Pro členy výboru bylo nemyslitelné, že by pokračovali v akci konspiračním způsobem, neboť se domnívali, že jsou všichni dost známi policii a měli oprávněnou **obavu z perzekuce**. Rozhodli se nečekat na konečný úřední zákaz, který přišel z Ministerstva vnitra 5. září 1968, a uzavřeli pětiměsíční budovatelské snahy vlastním svébytným rozhodnutím.

K 231

K 231 – **Sdružení bývalých politických vězňů** (nebo také **Klub 231**) byl jednou z nově vzniklých nezávislých organizací v období pražského jara 1968. Jeho hlavním cílem byla plná soudní, občanská a sociální **rehabilitace všech bývalých politických vězňů**, souzených po únoru 1948 podle zákona č. 50/1923 Sb., na ochranu republiky, podle zákona č. 231/1948 Sb., na ochranu lidově demokratické republiky, podle trestního zákona č. 86/1950 Sb. a podle zákona č. 140/1961 Sb. Ačkoli K 231 sdružoval bývalé politické vězně, veřejně deklaroval svoji úplnou apolitičnost.

Rehabilitace bývalých politických vězňů se v době pražského jara 1968 staly jedním z nejvíce diskutovaných témat. Do veřejného prostoru je poprvé ve větší míře vnesli někteří vrcholní politici, např. **Josef Smrkovský** nebo **Alexander Dubček**, kteří už v úvodní fázi „obrodného procesu“ (v lednu a v únoru 1968) **volali po nápravě „deformací socialismu“**. Faktický zánik cenzury na přelomu února a března 1968 pak vedl k tomu, že média se v mnohaměsíční permanentní debatě věnovala hodnocení uplynulých 20 let a zveřejňovala stále nová a nová fakta o politických procesech 50. let. Oprávněné výhrady veřejnosti sklízela dosavadní způsob rehabilitace, která se soustředila jen na relativně úzký okruh bývalých komunistických funkcionářů. Všeobecně sílilo přesvědčení o nutnosti nápravy, aby se podobné tragické události nemohly opakovat. S kritickým pohledem na minulost souvisely požadavky na změnu politického systému a hledání viníků a odpovědných osob. Z publikovaných dokumentů a svědectví vyplývala nejenom trestněprávní odpovědnost vrcholných funkcionářů KSČ, ale také otázka morální viny řadových komunistů.

Taková proměna politického a společenského klimatu nemohla nemít vliv na „bývalé lidi“, „nepřátelské osoby“ a „amnestanty“, jak byli úředním žargonem nazýváni skuteční i domnělí odpůrci režimu. Otázka rehabilitací již nebyla jen jejich vlastním bojem. Prvním, kdo přišel s nápadem ustavit **K 231 – Sdružení bývalých politických vězňů**, byl pravděpodobně **Jaroslav Brodský**, který také vymyslel **název odvozený od čísla zákona z roku 1948** na ochranu lidově demokratické republiky. Brodský se pohyboval v okruhu asi 50 aktivistů, kteří se po počátečních debatách a váháních rozhodli vstoupit do veřejného prostoru s vlastní organizací. Po nezbytných organizačních přípravách uspořádali **31. března 1968 ustavující schůzi**, na níž byl zvolen pětičlenný prozatímní přípravný výbor za předsednictví **Karla Nigrína**. Ustavující schůzi provázela neobvykle **vysoký zájem médií**, čímž se K 231 stal veřejně známou organizací.

Výbor neprodleně začal s budováním organizace a mohl se přitom opřít o pomoc mnoha anonymních sympatizantů: už za 14 dnů od vzniku disponovala nová organizace jednak vlastními místnostmi v Praze, jednak relativně vysokým kontem v bance. Práce se nejprve soustředily na vytvoření jasného programu. Výbor považoval za nutné, aby členové K 231 při svých veřejných projevech objasňovali poslání, cíle a strukturu nové organizace a aby vystupovali jednotně. Za K 231 nemohl mluvit kdokoliv a říkat cokoli. Program, schválený přípravným výborem, byl závazný pro každého, kdo chtěl K 231 reprezentovat. Hned v úvodu programu se jasně konstatovalo, že „jsme nepolitická organizace“, která sdružuje všechny osoby, které byly po roce 1948 odsouzeny za údajně politické delikty. K 231 měl vzniknout na zásadách plné legality a smysl jeho existence spočíval v **aktivní spolupráci na vypracování zákona o rehabilitaci**. Členové „Káčka“ chtěli také podle programu dosáhnout plné občanské rovnoprávnosti. Ve veřejném dění hodlali podporovat „proces demokratizace“ a signalizovat jeho ohrožení. Zvláštním

přínosem K 231 mělo být **soustředění velkého množství dokumentačního materiálu** o způsobech a porušování zákonů. Členové K 231 zároveň odmítali „revanš ve smyslu oko za oko, zub za zub“. Žádali však **potrestání těch osob, které se provinily proti zákonům**, popř. žádali přeřazení vyšetřovatelů StB a dozorců v káznících na místa, „kde jejich abnormalita bude společnosti nejméně na škodu“.

Oba dokumenty, program a instrukce k zakládání okresních poboček významně přispěly k růstu organizace. Ústřední přípravný výbor dokázal využít pravého okamžiku, kdy byl pohyb ve společnosti nejprudší. Střetávala se tu iniciativa zdola i shora: ti zdola měli chuť do práce a volali po návodu, ti shora jim jej rychle poskytli. Celkově bylo založeno v **českých zemích 80 poboček** K 231, které sdružovaly až 30 000 zájemců o členství, a předpokládalo se, že nakonec bude organizace mít až 100 000 členů (ze 128 000 postižených; tento počet uvádělo Ministerstvo spravedlnosti). Vybudování **husté sítě poboček** K 231 mělo pro organizaci mimořádný význam, protože veškerou dokumentační a jinou činnost chtěli lidé z ústředí převést sem. Naopak neúspěchem pro K 231 skončil pokus o rozšíření činnosti na Slovensko. Stejně lze hodnotit i fakt, že v Brně na vrcholu léta vznikla samostatná Organizace na ochranu lidských práv K 231 v Brně, což jinými slovy znamenalo, že K 231 se v moravské metropoli prakticky rozdělil a „situace je zde nepřehledná“.

Rychlý a úspěšný růst K 231 podnítil i úsilí o naplnění hlavního programového cíle: plně soudní, občanské a sociální rehabilitace. Ačkoli KSČ ve svém akčním programu a vláda ve svém programovém prohlášení deklarovaly vůli urychleně vypracovat a v Národním shromáždění schválit rehabilitační zákon, K 231 se nechtěl spoléhat jen na dobrou vůli zákonodárců a naopak chtěl do tvorby zákona aktivně zasáhnout. Šlo o to, jaké parametry bude nový zákon mít a jak široký akční rádius bývalých politických vězňů bude zasahovat. Členové K 231 vypracovali vlastní svébytný návrh rehabilitačního zákona, který nazvali **Zákon o obecném smíru**. Za hlavní zásadu rehabilitace stanovili **rehabilitaci ze zákona**, což znamenalo, že automaticky měli být rehabilitováni (s určitými přesně definovanými výjimkami) všichni občané, kteří byli od počátku roku 1948 do konce roku 1967 odsouzeni za trestné činy politické povahy. Těmto občanům měla být vrácena všechna občanská práva, hodnosti, tituly, řády a také společenské postavení, kterého nabyl před zatčením a odsouzením. Zákon těmto občanům přisuzoval i přiměřené odškodnění. Tvůrci zákona rovněž předpokládali, že bude **zřízena zvláštní státní instituce**, která bude zkoumat podíl určitých pracovníků justice a bezpečnosti na nezákonnostech. Zákon o obecném smíru považovali členové K 231 za svůj příspěvek k národnímu usmíření a zcela jasně říkali, že je to velkorysost z jejich strany. Cítili se být věřiteli, nikoli prosebníky. Byli ale připraveni podpořit i ten rehabilitační zákon, který měl vyjít z usnesení Národního shromáždění.

Legislativní proces tvorby zákona o soudní rehabilitaci č. 82/1968 Sb. však do značné míry šel mimo přímý vliv K 231. Parametry zákona stanovovali a o schválení zákona hlasovali lidé přímo spjatí s režimem a režimem delegovaní. Hlavní zásadou zákona č. 82/1968 Sb., schváleného 25. června 1968, bylo individuální přezkoumání trestní věci soudem na základě návrhu odsouzeného nebo jeho příbuzného. Schválený zákon tedy nakonec nebral v potaz základní požadavek K 231, tedy rehabilitaci ze zákona. Zásadní rozdíl tkvěl také v tom, že **K 231 předpokládal rehabilitaci zhruba 128 000 bývalých politických vězňů**, kdežto **nový zákon se vztahoval jen asi na 30 000 z nich**. Přezkumné řízení mělo být podle zákona č. 82/1968 Sb. zahájeno v podstatě jen u tzv. vykonstruovaných procesů. Bez revize měly zůstat ty rozsudky, které byly právně korektní, ale byly založeny na formulaci skutkových podstat vycházejících ze „zákonitostí zotřování třídního boje v etapě budování socialismu“. Zákon rovněž neotvíral otázku, zda tehdejší trestní zákony, resp. jejich právní interpretace, byly v souladu s ústavou, mezinárodním právem nebo principy demokracie. Členové K 231 se museli s tímto pojetím soudní rehabilitace smířit.

Vedení KSČ zaujalo vůči K 231 hned od počátku ostře zamítavý postoj, který vyplýval také z toho, že vznik K 231 byl pro Sovětský svaz jedním z důkazů, že v Československu bují „kontrarevoluce“. Tento zamítavý postoj charakterizoval výrok Zdeňka Mlynáře, jenž na adresu K 231 prohlásil, že „to je vlastně spolek lidí zčásti právoplatně odsouzených, kteří sami sebe prohlásili za odsouzené neprávoplatně“. Vůči K 231 *Rudé právo*, zřejmě ve spolupráci s některou ze složek Státní bezpečnosti, na přelomu května a června spustilo **mediální kampaň**, v jejímž rámci byly použity dosud tajné archivy Ministerstva vnitra,

což odporovalo jednomu z klíčových postulátů akčního programu. Ačkoli se členové K 231 pokoušeli zapojit do „obrodného procesu“, na tuto snahu nebyl brán zřetel. Z toho vyplýval i praktický postup, jenž vedení KSČ a státní úřady zaujaly k úsilí K 231 o legalizaci. Bezvýsledně dopadlo jak jednání na Ministerstvu vnitra, tak na ústředním výboru Národní fronty, který plně ovládali komunisté. Stejně jako sociální demokracie a Klub angažovaných nestraníků i K 231 měl být v červenci 1968 buď administrativně, nebo násilím rozpuštěn na základě dvou norem – ústavního zákona o Národní frontě a tzv. zákonného opatření. Když selhala mediální kampaň a všechny pokusy o úřední zákaz, byli vrcholní komunisté před schůzkou československých a sovětských představitelů v Čierné nad Tisou donuceni hledat s K 231 oboplně přijatelnou dohodu. Její podstatou mělo být stažení žádosti K 231 o legalizaci jakožto organizace s celostátní působností. Na oplátku se měli členové K 231 přímo zapojit do občanské a sociální rehabilitace v rámci nově zřízeného úřadu při Ministerstvu práce a sociálních věcí. Hledání dohody však dospělo jen do přípravné fáze a bylo přerušeno příchodem vojsk Varšavské smlouvy.

Po invazi neměli členové přípravného výboru K 231 pochybnosti o tom, že další činnost jejich organizace je v okupované zemi nemožná. Po prvotním šoku, který vyvolala invaze, a po odeznění obav z okamžité represe proti členům K 231 přípravný výbor projednal likvidaci organizace a způsob úschovy části dokumentace. Vrcholným funkcionářům K 231 výbor doporučil legální emigraci na platný cestovní pas. **Úřední zákaz** organizace přišel **5. září 1968**, kdy Ministerstvo vnitra vydalo rozhodnutí o tom, že stanovy K 231 neschvaluje. Na základě tohoto rozhodnutí rozeslal přípravný výbor hned nazítří všem okresním pobočkám oběžník, v němž je vyzval k ukončení činnosti a k likvidaci veškerých závazků. Protokol o likvidaci všech pohledávek a závazků odevzdal na Ministerstvu vnitra 20. září 1968 osobně předseda K 231 Karel Nigrín.

Pokus o obnovu sociální demokracie v roce 1968

Pokus o obnovu sociální demokracie na jaře roku 1968 byl jednou z nejvýznamnějších aktivit tehdejší občanské společnosti. Vznik nového politického subjektu mohl při dlouhodobějším působení ohrozit princip vedoucí úlohy KSČ.

Sociální demokraté se k prvním rozhovorům o obnovení strany scházeli již od ledna 1968, ale až v dubnu uspořádali plenární schůzi asi 40 osob, které zastupovaly všechny regiony Čech a Moravy. Přítomní sociální demokraté, z nichž podstatná část měla za sebou dlouholetý pobyt ve vězení, tehdy ještě váhali s obnovou strany, neboť měli obavy z možné represe. Po dalším kole porad se však **8. května 1968** rozhodli pro **obnovu strany** a zvolili **pětičlenný přípravný výbor**. Vycházeli přitom z faktu, že strana byla v červnu 1948 sloučena s KSČ na „komunistickém ideovém a organizačním základě“ proti vůli většiny jejího členstva a v rozporu s jejími stanovami. Domnívali se proto, že v rámci napravování křivd a „deformací socialismu“ postačí, když oficiálním místům oznámí nárok na členství v Národní frontě a stranu obnoví. Do noty jim hrály i články v tisku a průzkumy veřejného mínění, v nichž se občané vyslovovali pro to, aby se ve svobodných volbách mohli rozhodnout pro jednu z několika na sobě nezávislých politických stran. Naopak vrcholní komunisté na volání po opoziční straně reagovali v polovině března 1968 dohodou, že v žádném případě nepřipustí vznik takového politického subjektu, který by připomínal opozici a ohrozil princip vedoucí úlohy KSČ.

Protože se sociální demokraté chtěli se svými aktivitami pohybovat na legální půdě, hned po vzniku přípravného výboru, 12. května 1968, oznámili komunistickému ústředí, že chtějí obnovit stranu a že nárokují místo v Národní frontě. Byl to začátek **zdlouhavého vyjednávacího procesu**, který nevedl k žádným výsledkům a který končil až v okamžiku sovětské invaze. Vysocí funkcionáři KSČ se v souladu se strategií nepřipustit vznik nové strany nejprve pokoušeli sociální demokraty získat příslibem osobních rehabilitací a vysokých a dobře placených funkcí ve státním aparátu. Přímý vliv na jejich jednání měl postupně vzrůstající nátlak z Moskvy, která v některých nezávislých organizacích pražského jara viděla příznaky „kontrarevoluce“, jak nazývala zpochybňování komunistického mocenského monopolu. Už na jedné z prvních schůzek předseda Národního shromáždění **Josef Smrkovský** prohlásil, že **sociálnědemokratická strana vzniknout nemůže** a že jediná možnost pro uplatnění sociálních demokratů v politice je vstup do komunistické strany. Totéž zopakoval i předseda ÚV Národní fronty **František Kriegel** a dodával, že komunisté nehodlají nikomu dobytou moc předat. Jelikož však sociální demokraté přes všechny nabídky dál trvali na obnovení strany, ztrácela tato jednání rychle smysl. Nejvyšší představitelé KSČ a státu využili svého postavení a podnikli proti vzniku sociální demokracie řadu kroků. V období pražského jara však nemohli použít přímý mocenský zásah, pouze zákulisní nástroje. Na květnovém plénu ÚV KSČ byla sociální demokracie označena za jednu z „antisocialistických sil“, které je třeba eliminovat. To pro sociální demokraty znamenalo konec nadějí na brzkou a snadnou dohodu. Sociální demokraté se proti těmto útokům bránili, ale měli k tomu jen omezené prostředky podmíněné sympatiemi některých novinářů a médií, především časopisů *Student* a *Literární listy*. Proto se rozhodli pro metodu „politické a organizační infiltrace“, která spočívala v tom, že místo snahy o dohodu měly **na místní, okresní a krajské úrovni** vznikat **přípravné výbory**, které měly místním výborům Národní fronty písemně oznamovat svůj vznik. Současně bylo úkolem místních aktivistů snažit se o co největší publicitu v regionálních médiích. Úřady by tak byly postaveny před hotovou věc, vznik strany by ne-

mohly utajit a byly by nuceny se jím zabývat. Zvýšená aktivita sociálních demokratů vedla až k tomu, že komunistické vedení muselo při městském výboru KSČ v Praze zřídit zvláštní pracovní skupinu pro styk se sociální demokracií. Prvním a také nejvýznamnějším výsledkem práce této skupiny byla polooficiální „džentlmenká dohoda“ se sociálními demokraty, jejíž podstatou se stal slib, že sociální demokraté do XIV. mimořádného sjezdu KSČ (9. září 1968) veřejně neobnoví svou stranu. Oba partneři si vzápětí tuto dohodu začali vysvětlovat jinak; sociální demokraté počítali s obnovou strany po sjezdu KSČ, a naopak komunisté měli za to, že nyní je potřeba „skutečně dovršit proces sloučení sociální demokracie s KSČ“. Z tohoto dvojího výkladu vyplývaly nové konfliktní situace.

Vedle snahy o legalizaci svých aktivit se sociální demokraté věnovali i programovým otázkám a momentálním úkolům strany. Nezpochybňovali tzv. vedoucí úlohu KSČ a plně podporovali „obrodný proces“ zahájený KSČ. Chtěli se ale výraznou měrou podílet na kontrole dominantní KSČ, státní moci a hospodářství. Stejně naléhavě pociťovali potřebu pomoci se **zaváděním samosprávy**. Do těchto kontrolních a tvořivých procesů hodlali vtáhnout co nejvíce občanů. Chtěli být jakýmsi iniciačním střediskem.

Fakticky vznikající sociální demokracie, která měla na vrcholu léta až **350 místních organizací**, i další organizace občanské společnosti přinutily komunistické ústředí k tomu, že se v červenci 1968 dvakrát pokusilo tyto aktivity zastavit za pomoci legislativních opatření. Prvním z nich byl ústavní zákon o Národní frontě, jenž každý politický subjekt mimo Národní frontu označoval za nelegální a proti němuž tedy mohl stát použít represí. Ale zákon vznikl narychlo a zasahoval do právního systému tak pronikavě, že se proti jeho přijetí postavili jak právní experti, tak poslanci Národního shromáždění. Druhá norma byla připravována v přímé souvislosti s československo-sovětským summitem v Čierné nad Tisou. Dubčekovo vedení, znervóznělé sovětským nátlakem, chtělo přijmout tzv. zákonné opatření předsednictva Národního shromáždění, jímž by byla okleštěna tisková svoboda a zakázána činnost takových organizací, jako byla sociální demokracie, Klub angažovaných nestraníků a K 231. Přijetí tzv. zákonného opatření však opět odmítli přízvaní právní experti a rovněž někteří členové předsednictva Národního shromáždění, kteří jej měli schvalovat. Titíž právníci, k nimž se posléze přidali Smrkovský, Kriegel a pak i ostatní členové Dubčekova vedení, pak současně doporučili, aby byl přepracován, znovu projednán a schválen ústavní zákon o Národní frontě. Kabinetní jednání o jeho přijetí přerušila 20. srpna 1968 sovětská invaze. Zákon o Národní frontě byl jednomyslně přijat Národním shromážděním 13. září 1968.

O snaze schválit zákon o Národní frontě a zákonné opatření měli sociální demokraté dobré informace a stejně tak si uvědomovali rostoucí mezinárodní napětí. Proto se **před schůzkou v Čierné nad Tisou** (29. července – 1. srpna 1968) **rozhodli dobrovolně a ve státním zájmu přerušit svoji obnovovací činnost**. Byl to akt do značné míry formální, neboť sociální demokraté počítali s tím, že se po „vyjasnění situace“ k budování strany opět vrátí. Ono „vyjasnění“ však přišlo v noci z 20. na 21. srpna 1968. Sociální demokraté se shodli na tom, že veškerá organizační činnost strany invazí vojsk států Varšavské smlouvy končí, členové strany v ní nebudou pokračovat, ústřední přípravný výbor se nezúčastní žádné ilegální práce, všechen písemný materiál, který by mohl ohrozit osobní bezpečnost členů strany, bude spálen a zpráva o tomto rozhodnutí bude rozeslána všem regionálním buňkám.

Koordinační výbor tvůrčích svazů

Prvotní impulz založit Koordinační výbor tvůrčích svazů – tedy výbor složený ze zástupců československých svazů architektů, divadelních umělců, filmových a televizních umělců, skladatelů, spisovatelů, výtvarných umělců a také novinářů – vzešel z neformální schůzky v bytě **Adolfa Hoffmeistera** někdy v předjaří roku **1967**, kde představitelé tvůrčích svazů projednávali otázku autorských práv a zdaňování umělecké činnosti. Spisovatel **Jan Procházka** tehdy navrhl, že by se z tohoto soukromého shromáždění mohl stát výkonný orgán, jenž by byl svoláván k řešení otázek, které zajímají všechny umělecké svazy. I když se delegovaní zástupci svazů občas scházeli i nadále, první společnou akcí bylo až **prohlášení k dvacátému výročí únorových událostí roku 1948**. Jím se umělecká fronta přihlásila k „humanitním cílům socialistické společnosti“. Vzápětí následovaly další společné akce, především **otevřený dopis ústřednímu výboru KSČ z 28. března 1968**, publikovaný v *Literárních listech*. Více než stovka umělců různého politického přesvědčení v něm vyslovila naději, že současný „demokratizační proces“ vyústí ve „stálou demokracii“.

K faktické integraci různých uměleckých organizací došlo nejdříve v **Brně**, kde **5. dubna 1968** zástupci brněnských tvůrčích svazů ustavili **společný koordinační výbor**. (Jeho předsedou se stal Václav Zykmund, tajemníkem Igor Zhoř.) Zároveň vydali prohlášení, v němž požadovali vytvořit systém záruk pro základní demokratické svobody, zvláště svobodu tisku.

V **Praze se koordinační výbor** ustavil o měsíc později, **6. května**. Byly v něm zastoupeny všechny umělecké svazy a navíc i právě vznikající Svaz vědeckých pracovníků. Představoval střechovou organizaci, která reprezentovala kulturní a uměleckou frontu. Prim v koordinačním výboru hráli zástupci svazu filmových a televizních umělců, **Ladislav Helge** a **Ludvík Pacovský**, kteří se stali předsedou a tajemníkem výboru. Hlavní cíl své činnosti viděl výbor především v **jednotném postupu všech svazů vůči státním institucím**. Národní fronta se – podle plánů výboru a s jeho přispěním – měla proměnit ve skutečnou politickou sílu a jejím prostřednictvím se tvůrčí svazy měly podílet na moci. Na úvodní schůzce se také hovořilo o ambiciózním projektu nového celostátního deníku s názvem *Lidové noviny*, jenž měla řídit správní rada složená ze zástupců tvůrčích svazů. (Po brněnském a pražském vzoru vznikly koordinační výbory i v Ostravě, Bratislavě, Košicích a později i v menších městech.)

Od svého vzniku do srpnové invaze se koordinační výbor sešel asi desetkrát a svými stanovisky, protesty, rezolucemi a ultimáty se snažil ovlivňovat politické klima v zemi. Vystupoval zejména **na obranu médií**, která čelila kritice z nejvyšších politických míst. Dne 15. května 1968 poslali zástupci koordinačního výboru dopis Alexandru Dubčekovi, ve kterém vyslovili podiv nad postoji vedení KSČ vůči tisku, rozhlasu a televizi. Podobný postoj zaujal koordinační výbor i ve stanovisku k hromadným sdělovacím prostředkům ze 7. června. Jednoznačné bylo i prohlášení k manifestu *Dva tisíce slov*. Zástupci tvůrčích svazů dali velice zřetelně najevo, že stojí za jeho iniciátory i signatáři a vyjádřili nesouhlas s negativním postojem vedení KSČ.

V týdnu **po 21. srpnu 1968 zasedal výbor takřka nepřetržitě**. Okamžitě vydal ostře odmítavé stanovisko k okupaci Československa. Pravidelně pořádal **tiskové besedy** za účasti novinářů a politiků, jednal s představiteli Národního shromáždění a vlády. Koordinační výbor se pokusil **zabránit hromadnému exodu tvůrčí inteligence** tím, že v prohlášení vědců, novinářů a umělců z 31. srpna apeloval na jejich vlastenecké cítění a varoval před okamžitým pocitem beznaděje. Do Vídně byli dvakrát za sebou vysláni

delegáti výboru (Josef Balvín, Ludvík Pacovský, Jiří Lederer), aby se pokusili přemluvit tamní posrpnou emigrační komunitu k návratu domů. (Šlo hlavně o Jana Wericha.) Aktivita výboru se obrátila také k zemím, které se podílely na invazi. V dopisech vědeckým a kulturním organizacím protestoval výbor proti vojenskému zásahu a vyzýval uměleckou frontu v té které zemi, aby pomohla vysvětlit „tragický omyl“, ke kterému v Československu došlo. Dne 18. října poslal do Sovětského svazu otevřený dopis, v němž protestoval proti soudním procesům se skupinou sovětských intelektuálů, kteří 25. srpna na Rudém náměstí v Moskvě demonstrovali proti invazi do Československa.

Koordinační výbor se díky své aktivitě stal **vlivnou nátlakovou organizací**, s níž se muselo počítat. Již 1. září 1968 se uskutečnilo setkání mezi prezidentem Svobodou, předsedou vlády Černíkem, ministrem kultury Miroslavem Galuškou a padesátičlennou delegací koordinačního výboru. Svoboda a Černík přesvědčovali přítomné o nutnosti „normalizace“ jako základního předpokladu pro odchod okupačních vojsk a následného uskutečnění hlavních cílů pražského jara.

Na výsledky listopadového zasedání ÚV KSČ považovaného za další výrazný ústup od Akčního programu KSČ reagoval koordinační výbor **22. listopadu na společné schůzi ústředních výborů všech tvůrčích svazů, Odborového svazu umění a kultury a zástupců Československé akademie věd**. Jednání symbolicky zahájil Jaroslav Seifert, projev přednesl předseda koordinačního výboru Ladislav Helge a v následné diskusi vystoupilo 27 řečníků. V sále zazněly většinou **velmi radikální projevy** (nejzdařilejší příspěvky přednesli Ladislav Helge, Bohumil Hrabal a zvláště Jiří Lederer), které signalizovaly, že umělci, vědci a novináři již nadále nebudou „opatrnicky vyčkávat“ a že vyžadují záruky „plné svobody umění a vědy“. Komunistické vedení poté nabídlo tvůrčím svazům přímé rozhovory. Svazové jednání bylo přerušeno a na předsednictvu vlády se 25. listopadu setkala asi pětadvacítičlenná deputace s Dubčekem, Černíkem, Erbanem a novým tajemníkem ÚV KSČ Josefem Kempným. Vedoucí představitelé komunistické strany a státu slíbili, že bude odstraněna většina represivních kroků proti tisku, rozhlasu a televizi. Jednání tvůrčích svazů pak pokračovalo. Jeho výsledkem bylo přijetí Stanoviska českých a slovenských vědců, umělců a novinářů k současné situaci, které bylo určitým morálním apelem na politickou reprezentaci, avšak bez případných sankcí či návodů na přímou protestní akci.

Výrazný obrat v postojích koordinačního výboru nastal s příchodem Gustáva Husáka do čela KSČ (17. dubna 1969). Převážná část umělců v čele s koordinačním výborem zprvu nechtěla nové komunistické garnituře komplikovat vstup na politické kolbiště a zdržovala se komentáře. Husákovy vedení však nikoho nenechalo na pochybách, jakým směrem se bude ubírat politický vývoj v zemi. Zvláště v *Rudém právu* a *Tribuně* se začaly množit útoky proti nejagilnějším novinářům, umělcům a vědcům. Koordinační výbor byl nařčen z budování „protistranické platformy“, v níž se soustřeďují „pravičácké síly“. Vyčkávat dále už nemělo smysl, a tak se koordinační výbor rozhodl odpovědět. Na **22. května 1969 svolal zasedání ústředních výborů tvůrčích svazů** a už předem bylo jasné, že se z jednacích sálů ozve **ostrý protest proti normalizačnímu kurzu**. Nejpodstatnější část společného zasedání byla věnována koncipování a závěrečné redakci **Provolání českých umělců, vědců, publicistů a kulturních pracovníků**. Objevily se v něm všechny výhrady vůči obnovování pořádku. Konstatovalo se zde, že v Československu „jsou nyní ohrožena všechna lidská práva a všechny občanské svobody“ a že za této situace není žádná záruka pro důstojnost a jistotu života dalších generací. Dále se v provolání pravilo, že se „znovu a beze studu vynořují lidé, kteří v uplynulých obdobích neprokázali věrnost, ale ochotu k přizpůsobení, neprokázali schopnosti, nýbrž nedostatečnou odbornost, nesloužili pravdě, nýbrž mocným lidem“.

Předsednictva ústředních výborů svazů se sice **3. června** ještě jednou sešla na společném zasedání, ale jenom proto, aby prohlásila, že nové vedení komunistické strany administrativním zásahem zneemožnilo koordinačnímu výboru plnit ty funkce, pro něž byl ustaven, a proto jeho **činnost pozastavují**.

Dělnické výbory na obranu svobody tisku

Zrušení cenzury na přelomu února a března 1968 lze považovat za jeden ze stěžejních okamžiků pražského jara 1968. Média doslova každý den objevovala a otvírala nové pohledy na nedávnou minulost i na současnost, ve stále větší míře „proreformně“ ovlivňovala veřejné mínění, a dokonce plnila úlohu jakési alternativní opoziční síly.

Ústřední publikační správa (cenzurní úřad) přestala vykonávat tiskový dozor **na konci února 1968** a tento stav potvrdilo i usnesení předsednictva ÚV KSČ ze 4. března. Vedení KSČ také pověřilo Ministerstvo kultury a informací, aby shromáždilo připomínky k tiskovému zákonu a současně předložilo své návrhy k jeho novelizaci. Legislativní proces však trval dlouho a vůbec nebylo jisté, zda bude stávající relativní tisková svoboda udržena, či zda dojde k jejímu okleštění. Pro tyto obavy existovaly velmi pádné důvody. Proti přílišné volnosti československých médií vystupovali někteří spojenci z Varšavské smlouvy, kteří se nechávali slyšet, že taková míra tiskové svobody je nepřijatelná. Proto když v dubnu 1968 na krajské konferenci KSČ v Ostravě promluvil jeden z nejvyšších komunistických funkcionářů Alois Indra o „zneužívání svobody projevu“, rozhodli se **dělníci v Moravských chemických závodech** založit první **Dělnický výbor na obranu svobody tisku**. Vznikl spontánně **23. dubna 1968** „z pocitu, že svoboda slova není záležitostí jen novinářů, ale každého občana. A že je tou základní svobodou, na níž jsou ostatní občanské svobody závislé.“. Podle jeho vzoru se v průběhu května a června 1968 ustavilo dalších **59 dělnických výborů**, které aktivně, většinou rezolucemi, peticemi a prohlášeními, oslovovaly státní a stranické orgány s požadavkem na zákonem garantovanou svobodu slova a zrušení cenzury.

Aktivita Dělnických výborů nezůstaly nepovšimnuty *Literárními listy*, v nichž 23. května 1968 vyšel článek o prvních dvou dělnických výborech, ustavených na severní Moravě. Vzbudil pozornost u jednoho z nejznámějších československých novinářů, **Jiřího Lederera**, který se takřka okamžitě stal sympatizantem hnutí. Lederer hned do následujícího čísla *Literárních listů* přispěl článkem o nebezpečích pro tiskovou svobodu a navrhoval, aby se vytvořil celostátní výbor na obranu svobody tisku. Do čtrnácti dnů se ozvaly další, právě vznikající výbory, které požadovaly více informací. Jiří Lederer vzápětí oznámil, že na přechodnou dobu **přijímá funkci jakéhosi dokumentačního střediska** a zároveň vyzval ostatní výbory, aby mu podaly zprávu o své činnosti. Administrativní práce se však záhy neúměrně rozrostla a přesáhla možnosti jednotlivce. Proto se předsednictvo **Svazu českých novinářů** rozhodlo vytvořit **sekcí pro styk s dělnickými výbory**. Tím byly vytvořeny alespoň provizorní základy pro budování pevnější organizační struktury.

Dělnické výbory se aktivizovaly rovněž v souvislosti s manifestem *Dva tisíce slov*, který vyšel 27. června 1968. Text manifestu totiž obsahoval i výzvu, aby byly ustavovány výbory na obranu svobody slova. Zástupci dělnických výborů pochopili tuto zmínku jako výraz sympatií s jejich úsilím a zahrnuli státní i komunistické orgány stovkami rezolucí, v nichž vyjadřovali souhlas s obsahem manifestu. Podobně dělnické výbory reagovaly i na „varšavský dopis“, jednání v Černé nad Tisou a Bratislavě. Ale žádný impuls už nebyl silnější než jednání o kodifikaci tiskového zákona a manifest *Dva tisíce slov*.

Začátkem července 1968 se v činnosti Dělnických výborů ve zjevné souvislosti s Ledererovou nabídkou začaly prosazovat **integrační prvky**. Ve Frýdku-Místku se 5. července 1968 sešlo 108 delegátů z 27 závodů Severomoravského kraje. Byla zvolena 27členná Krajská rada dělnických výborů, která měla koordinovat hnutí v rámci severní Moravy a iniciovat setkání zástupců dělnických výborů ze všech

krajů. Počátkem srpna vypracoval předseda severomoravské rady Zdeněk Mička návrh programového prohlášení, jenž se netýkal jen svobody tisku, ale směřoval k uskutečnění zásad Deklarace lidských práv OSN z roku 1948.

Přes první pokusy o integraci převládala v hnutí i nadále **značná roztržitost**. Jednotlivé výbory se o své vůli angažovaly pouze písemnými rezolucemi či podpisovými akcemi za ten který požadavek jak celostátního, tak regionálního rázu. V cestě za silnější pozicí na společenském žebříčku stála dělnickým výborům především značná **neformálnost hnutí a z ní vyplývající volná organizační struktura**, která dospěla nejdále na severní Moravě ustavením Severomoravské krajské rady. Ani tam však nestála na pevných základech – podniková rada Dělnických výborů Vítkovických železáren, tedy největší továrny v kraji, se osamostatnila a pokoušela se o prosazení svých myšlenek a zájmů v redakční radě podnikového časopisu.

Srpnová intervence zastavila náznaky integračního procesu. Aktivita hnutí se nejprve soustředila na **protiokupační protesty**, později převážily **reakce na zastavení časopisu *Reportér*** (8. listopadu), listopadové zasedání ÚV KSČ, studentskou stávkou, Biřakovo interview pro *Daily World* (17. prosince) a kampaň za kandidaturu Josefa Smrkovského na funkci předsedy Federálního shromáždění. Koncem roku 1968 se Dělnické výbory odmlčely nadobro.

Federace lokomotivních čet

Federace lokomotivních čet byla jedinou **nezávislou odborovou organizací** v období let 1948–1989. Vytvořili ji v roce 1968 **strojvůdci a další zaměstnanci lokomotivních dep**, kteří odmítali způsob, jakým Revoluční odborové hnutí (ROH) hájí jejich zájmy. Na rozdíl od ostatních nově vzniklých občanských iniciativ pražského jara vyvíjela federace svou činnost nejen v Čechách a na Moravě, ale také na Slovensku.

Federace lokomotivních čet vznikla na ustavujícím sjezdu **29. dubna 1968**. Sjezdu se zúčastnilo 282 řádně zvolených delegátů, kteří odhlasovali stanovy a zvolili dvacetičlenný ústřední výbor federace v čele s předsedou **Františkem Erbou**. Z programového prohlášení vyplývalo, že federace bude usilovat o vstup do ROH, ale nikoli jako sekce mamutího Svazu pracovníků dopravy a spojů, nýbrž jako samostatný svaz. Během následujících dní se do federace přihlásilo 23 000 strojvůdců ze 111 československých lokomotivních dep.

Pro legalizaci federace mělo rozhodující význam stanovisko Ústřední rady odborů (ÚRO), které bylo odmítavé. Zástupci ÚRO a federace vedli řadu neúspěšných jednání, kdy každá strana trvala na svých argumentech; federace chtěla být samostatným svazem uvnitř ROH, ÚRO nabízelo statut sekce. Faktický vznik federace tak narušil dosavadní jednotu československého odborového hnutí. Proti vůli vedení odborů a nejvyšších funkcionářů KSČ na železnici vedle sebe reálně existovaly dvě odborové ústředny, což popíralo základní princip poválečného odborového systému („jeden závod – jedna organizace“). Ústřední rada odborů vytrvale odmítala uznat federaci jako samostatný svaz v rámci ROH a tím i jako legitimní zástupkyni strojvůdců. Proto se členové federace rozhodli reagovat **stávkou a 24. května 1968** většina vlaků nedorazila na místo svého určení. Ještě tentýž den pak muselo Ministerstvo dopravy rozeslat do všech železničních uzlů telegram, v němž byli nadřízení strojvůdců vyzváni, aby federaci respektovali a jednali s jejími členy o všech otázkách týkajících se jejich práce. Telegram Ministerstva dopravy z 24. května se stal pro federaci jediným dokumentem potvrzujícím její legitimitu. Naopak **26. července ÚRO definitivně rozhodla** o tom, že federace lokomotivních čet **nebude uznána jako samostatný svaz v rámci ROH**. Přesto federace, také díky telegramu Ministerstva dopravy, úspěšně budovala organizační strukturu a rozvíjela svou činnost až do srpna 1968.

Ani ve změněném politicko-spoločenském kontextu po okupaci Československa vojsky pěti států Varšavské smlouvy neustali členové federace v úsilí za uznání své organizace. V říjnu 1968 rozeslali nejvyšším voleným představitelům komunistické strany a státu obšírné dopisy, v nichž vylíčili své programové zásady a všechny peripetie, které je potkaly na cestě za legalizací federace. Znovu a znovu vedli bezvýsledné rozhovory s vysokými představiteli ÚRO i KSČ. Na začátku ledna 1969 dokonce začali vydávat vlastní *Zpravodaj* jako neperiodický informační tisk. Ale 24. dubna 1969 Ministerstvo vnitra definitivně odmítlo žádost o registraci federace a nařídilo rozpuštění celé organizace. Přesně rok po ustavujícím sjezdu, **29. dubna 1969**, rozhodl ústřední výbor Federace lokomotivních čet o **ukončení činnosti**.

Aktivity církví v roce 1968

Církev a náboženské společnosti přijaly pokus o společenskou reformu po lednu 1968 s nadějami a očekáváním pozitivních změn. Vzrostla **aktivita duchovních a věřících občanů**. Vedení církví vystupovala s požadavky na odstranění diskriminace a zabezpečení skutečné náboženské svobody, ale aktivně se angažovala i v podpoře „obrodného procesu“ a reformního vedení KSČ a státu. Uvnitř církví a náboženských společností se prohlubovala diferenciacie, sílila kritika duchovních, kteří se v předcházejícím období angažovali v proticírkevním tažení režimu. Rozpadlo se prorežimní **Mírové hnutí katolického duchovenstva** a formovalo se nové **Dílo koncilové obnovy**. V evangelických a dalších církvích docházelo k rozporům mezi vedením, respektive jeho částí a reformně angažovanými duchovními. Nejvyhroceněji se to projevilo konfliktem uvnitř slovenské evangelické a. v. církve a tlakem na odstoupení celého vedení v čele s generálním biskupem Jánem Chabadou.

Jménem katolické církve formuloval základní požadavky pražský biskup **František Tomášek**. V **dopisu vládě koncem března 1968** požadoval uzavření právní dohody se Svatou stolicí o životě církve v Československu, znovunastoupení všech biskupů do jejich úřadů a umožnění činnosti biskupské konference, zrušení překážek pro svobodnou pastorační, umožnění činnosti řádů a kongregací, obnovení řeckokatolické církve, nápravu křivd z předcházejícího proticírkevního tažení, svobodnou výuku náboženství ve školách, možnost přístupu do veřejných médií, povolení pastorační ve věznicích, nemocnicích a ústavech sociální péče. V polovině dubna 1968 se o těchto požadavcích jednalo na setkání biskupů s vládní delegací v čele s podpředsedou vlády G. Husákem, který vyjádřil pozitivní stanovisko vlády. Obdobné požadavky jako katolická církev vznesla i vedení ostatních církví.

Postupující „obrodný proces“ přinášel uvolnění dosavadního mocenského sevření církví; umožnil to i **nástup reformně orientovaných pracovníků do Sekretariátu pro věci církevní Ministerstva kultury a informací**. Byla **povolená činnost řeckokatolické církve**, znemožňovaná od roku 1950. Státní orgány přestaly zasahovat do vnitřního života církví, zrušila se cenzura církevního tisku a umožnilo se podstatné zvýšení jeho nákladů. Mnohým duchovním byl umožněn **návrat do pastorační**. Zrušil se numerus clausus v přijímání počtu studentů na bohoslovecké fakulty. Od začátku školního roku 1968/1969 se upravila **výuka náboženství na základních školách** a státní orgány už do ní nezasahovaly. Vzrostl počet dětí přihlašovaných na výuku náboženství a jejich účast na různých církevních akcích. Řádům a řeholím se umožnilo obnovení činnosti v takovém rozsahu jako do roku 1950, kdy byla drasticky omezena. Katolická církev organizovala **masovou účast věřících na poutích**; zřejmě nejvýznamnější se stala pouť na Velehradě v květnu 1968, kde mši sloužili i ti biskupové, kteří dosud neměli státní souhlas k výkonu funkce, respektive i někteří tajně vysvěcení biskupové apod. Celý společenský pohyb v průběhu roku 1968 vedl ve svých důsledcích k tomu, že církev a náboženské společnosti jako by vystoupily ze stínu, který je po 20 let zahaloval.

Změny ve stranickém a státním vedení na jaře 1969 a nástup tzv. normalizace pozitivní vývoj vztahů státu a církví zastavily. Zejména od podzimu 1969 sílilo ve vedení režimu přesvědčení, že církvím, zejména katolické, se v roce 1968 příliš ustoupilo a tento stav je potřebné změnit. Začalo postupně zatlačování církví a náboženských společností do předlednových poměrů roku 1968.

Vojensko-politická příprava okupace, srpen 1968

Úvahy o vojenském zásahu proti Československu v případě, že by země směřovala mimo politický systém sovětského typu, a opustila tak jeho mocenský blok, se ve vedení KSSS objevily záhy – již v **polovině března 1968** Moskva nevyučovala, že by při záchraně socialismu v Československu a pro obranu zájmů socialistického tábora nasadila vojenskou sílu, i když z mnoha důvodů upřednostňovala politický nátlak na vedoucí činitele KSČ. S konkrétními vojenskými přípravami začala počátkem dubna. Jejich součástí bylo i **vojenské cvičení Šumava** ve druhé polovině června. Po varšavské schůzce „pětky“ v polovině července 1968 byla uskutečněna poslední fáze příprav invazní operace do Československa **pod krycím jménem Dunaj** – kolem 20. července byla vojska států „pětky“ (Sovětského svazu, Polska, NDR, Maďarska a Bulharska) uvedena do stavu bojové pohotovosti a čekala jen na rozkaz vyrazit.

S vojenským vpádem souvisela i otázka, kdo v případě invaze převezme moc a zajistí uplatnění sovětských zájmů v Československu. Ve vedení KSČ i státu bylo třeba najít vhodné představitele a vytvořit prosovětskou garnituru. Poprvé se tímto problémem zabývala schůzka představitelů komunistických stran (KSSS, SED, PSDS, MSDS a BKS) v Moskvě 8. května. Po varšavské schůzce „pětky“ se přistoupilo ke konkrétním krokům – patřily k nim mj. schůzky V. Biřaka s představiteli KSSS a MSDS 20. července v Maďarsku. Zřejmě zde došlo k dohodě o vypracování tzv. **zvacího dopisu**, jímž by se před československou veřejností a na mezinárodním fóru zdůvodnila vojenská akce. Měl obsahovat **žádost čs. politických činitelů určenou vládám pěti států Varšavské smlouvy, aby zasáhly „proti kontrarevoluci“ v ČSSR**. První „zvací dopis“ byl podepsán **A. Indrou, D. Kolderem, V. Biřakem, O. Švestkou a A. Kapkem** a předán sovětské straně 3. srpna na schůzce „pětky“ a KSČ v Bratislavě. Autoři v něm žádali „sovětské komunisty, vedoucí představitele KSSS a SSSR, o poskytnutí opravdové pomoci a podpory všemi prostředky, které máte k dispozici. Pouze s vaší pomocí je možno vyprostit ČSSR z hrozícího nebezpečí kontrarevoluce.“. Sovětská strana poté text upravila, aby bylo zřejmé, že případná podpora zahrne i vojenské prostředky, a vrátila jej zpět. Prosovětská garnitura pak pod takto upravený zvací dopis získala podpisy asi 50 čs. činitelů.

Určitá role v sovětských plánech připadla i prezidentu L. Svobodovi, který byl od varšavské schůzky v polovině července šířeji zapojován do práce vedení KSČ. Z podnětu Moskvy se zúčastnil i rokování v Čierné nad Tisou, které vedení KSSS chápalo jako poslední příležitost danou československé straně, aby obnovila mocenský monopol komunistické strany vlastními silami, „normalizovala“ situaci bez přítomnosti sovětských vojsk.

Hrozba vojenského zásahu proti Československu se stávala stále zjevnější. Začátkem srpna se proto konalo setkání zástupců čs. politického vedení s vojáky, na němž konzultovali možnost obrany území ČSSR v případě vstupu vojsk Varšavské smlouvy. Shodli se, že obrana nepřipadá v úvahu, a tohoto postoje se drželi i poté, co se možnost změnila v realitu.

V srpnu sovětská strana doladovala jak vojenské kroky, tak politický scénář intervence. Dne **16. srpna** se někteří představitelé **prosovětské garnitury v Československu** (Kolder, Indra, Švestka, Pavlovský aj.) sešli v rekreačním středisku KSČ Orlík, aby definitivně domluvili svůj **plán převzetí moci**. Poté 17. srpna přiletěla do Prahy skupina specialistů KGB, která se měla podílet na organizování převratu.

Po telefonátu L. Brežněva s A. Dubčekem 13. srpna, dosvědčujícím nepřipravenost části vedení KSČ plnit sovětské požadavky a rázně zasáhnout proti „kontrarevoluci“, přijala Moskva 17. srpna roz-

hodnutí vojensky intervenovat. Následujícího dne s ním byli seznámeni vedoucí představitelé „pětky“ a odsouhlasili jej. Dne 19. srpna bylo toto rozhodnutí sděleno stranickému aktivu KSSS se zdůvodněním, že se Československo „ocitlo na prahu kontrarevolučního převratu“. Téhož dne ve večerních hodinách předal sovětský velvyslanec v Praze S. Červoněnko Dubčekovi, ale zároveň i Biřakovi a Indrovi dopis PB ÚV KSSS pro PÚV KSČ (datovaný k 17. srpnu) se stížností na neplnění údajných dohod z Čierné nad Tisou. Období přesvědčování a dohod skončilo.

V noci z 20. na 21. srpna se uskutečnila **intervence do Československa**, kterou Sověti poprvé organizovali jako **společnou akci pěti států Varšavské smlouvy**. Proti ČSSR nasadili 500 000 vojáků. Těsně před zahájením vpádu podnikla Moskva některé diplomatické kroky. Ve Washingtonu sovětský velvyslanec A. Dobrynin informoval tamní administrativu o intervenci a zdůvodnil ji žádostí čs. politických činitelů o pomoc proti reakci uvnitř i vně země. Podobně postupovali sovětští diplomaté v dalších západních zemích. Dne 20. srpna v pozdních hodinách navštívil v Praze S. Červoněnko L. Svobodu, aby mu sdělil, že do Československa vpadnou vojska pěti států Varšavské smlouvy a že se tak stane na pozvání PÚV KSČ, vlády a Národního shromáždění.

Prosovětská skupina ve vedení KSČ se mezitím snažila splnit svůj úkol – **zorganizovat puč ve vedení**, převzít moc, a potvrdit tak zdůvodnění hlásané sovětskou stranou. Selhala již na schůzi předsednictva ÚV KSČ 20. srpna – pro nedostatek rozhodnosti, odvahy i politického umu v něm nedokázala získat většinu a zrežimovat ji tak, aby PÚV KSČ potvrdilo slova v žádosti adresované sovětské straně, ani zabránit přijetí prohlášení (v poměru hlasů 7:4), v němž předsednictvo ÚV KSČ označilo „tento akt za odporující nejen všem zásadám vztahů mezi socialistickými státy, ale za popření základních norem mezinárodního práva“. Prohlášení však nenaznačovalo žádné východisko a i další jednání Dubčekova vedení byla ve znamení politické rezignace, když většina členů jen trpně čekala, co bude dál. Ještě 21. srpna dopoledne byli postupně zatčeni A. Dubček, J. Smrkovský, F. Kriegel, J. Špaček a O. Černík (odpoledne k nim přibyl ještě B. Šimon) a převezeni na sovětské území.

První a zásadní neúspěch pučistů, jimž se **nepodařilo ovládnout předsednictvo ÚV KSČ**, přivodil pád původního scénáře, podle nějž měly být dalšími kroky svolání ÚV KSČ a Národního shromáždění na 21. srpna, které by potvrdily nové stranické i vládní vedení. Naopak ještě téhož dne se jak čs. vláda, tak i Národní shromáždění vyslovily v podobném duchu jako předsednictvo ÚV KSČ. Prosovětská skupina se sice i v dalších dvou dnech snažila převzít moc, leč marně. Usilovala o **sestavení tzv. dělnicko-rolnické vlády**, loutkového vedení, které by dodalo legitimitu vojenskému vpádu „pětky“ do Československa. Poté 21. a 22. srpna o tom několikrát jednala na sovětské ambasádě a na Hradě s L. Svobodou, který se nejprve zdráhal jednoznačně vyslovit proti, ale nakonec myšlenku dělnicko-rolnické vlády odmítl. Neodvážil se jít proti vůli obou národů ani jejich legálních zástupců. Jako jediné politicky možné řešení viděl návrat internovaných politiků. Rozhodl se jej dosáhnout osobním jednáním se sovětskými činiteli v Moskvě, na kterém trval i přes nesouhlas domácích nekolaborantských politiků.

Učinil tak v situaci, která byla pro sovětské vedení velmi obtížná. Pučisté neuspěli se svým plánem, naopak se z iniciativy pražského městského výboru KSČ sešel **mimořádný XIV. sjezd KSČ, ačkoli zabránit sjezdu KSČ bylo jedním z cílů intervence**. Delegáti sjezdu kategoricky požadovali odchod okupačních vojsk a umožnění legální činnosti čs. vedení. V reakci na snahu pučistů převzít moc a legalizovat intervenci „pětky“ zvolili i nové stranické orgány. Sítil občanský odpor, podporovaný sdělovacími prostředky, které, včetně *Rudého práva*, zůstaly svobodné a sehrály významnou úlohu v celonárodním odporu proti intervenci. Zvyšovaly jej i četné oběti z řad civilního obyvatelstva. Vyžádaly si je mj. boje u budovy Čs. rozhlasu v Praze či střelba v Liberci. (Do konce roku 1968 zemřelo celkem 108 čs. občanů.)

Situace se komplikovala i na mezinárodním poli, když vlády šesti západních států včetně USA požadovaly ještě 21. srpna svolání Rady bezpečnosti k řešení čs. záležitosti. K této žádosti se den poté připojila též Jugoslávie. Přes odpor sovětského zástupce J. Malika, který namítal, že nic neopravňuje k projednávání této otázky Radou bezpečnosti, protože vstup vojsk se uskutečnil na žádost čs. vedoucích představitelů, se Rada bezpečnosti sešla.

Neúspěch politického scénáře intervence donutil Sověty improvizovat. S vojenským okupačním režimem původně nepočítali a ani mocenské poměry a civilní odpor v okupované zemi, ani mezinárodní protesty nečinily tuto alternativu příhodnou. Přivítali tak nejen Svobodův návrh, ale dospívali k poznání, že **bude nutné zapojit do jednání i internované čs. politiky**. Dne **23. srpna**, v den, kdy se v Československu uskutečnila protestní jednohodinová generální stávka, začala v **Moskvě série rozhovorů**, nejprve separátně s **Dubčekem a Černíkem**. Brežněv navrhl nevracet se k minulým událostem, ponechat u moci Černíkovu vládu a zaměřit se na hledání řešení, které „by prospělo KSČ, aby mohla normálně a samostatně provádět svou činnost podle těch zásad, které byly vyjádřeny v Bratislavské deklaraci“. Podle Kosygina bylo třeba hledat východisko a sestavit plán, který by byl přijatelný pro Sověty, pro další intervenující země i pro Čechoslováky. Nejdůležitější bylo dosáhnout toho, aby KSČ neuznala vysočanský XIV. sjezd za legální. Brežněv připomněl, že v novém ÚV KSČ jsou všichni „absolutní pravičáci“, a Kosygin požadoval, že tento sjezd nesmí nikdo uznávat, protože všechny jeho orgány jsou nezákonné. Dubček označil ozbrojený vpád za předčasný, za obrovskou politickou chybu, která bude mít tragické důsledky. Váhal s neuznáním sjezdu a chtěl se nejprve seznámit se vzniklou situací a poradit se s ostatními členy vedení, zatímco Černík přistoupil na důvody uváděné sovětskou stranou pro nelegálnost sjezdu. Oba tedy projevíli ochotu i připravenost hledat politické východisko při uznání vojenského obsazení země, ale i rozdílná stanoviska v otázce neuznání XIV. sjezdu KSČ. Sověti tuto nejednotu rychle zaregistrovali a dokázali jí využít pro zlomení čs. odporu.

Poté **sovětští představitelé v čele s Brežněvem jednali se Svobodou** a jeho zetěm Milanem Klusákem, pracovníkem Ministerstva zahraničních věcí ČSSR. Svoboda žádal, aby se čs. zákonní představitelé mohli vrátit do Československa a zůstali zatím ve svých funkcích. Počítal však s tím, že by na sebe po návratu do země vzal Dubček veškerou vinu a složil funkci. Později se Sověti sešli s celou Svobodovou delegací (představovali ji **V. Biřak, M. Dzúr, G. Husák, A. Indra, B. Kučera, J. Piller a V. Koucký** jako čs. velvyslanec v Moskvě). Neskrývali před ní, že z čs. politické linie souhlasí pouze se závěry lednového a květnového zasedání ÚV KSČ. Vyslovili se pro návrat internovaných čs. politiků do jejich funkcí pod podmínkou, že neuznají XIV. sjezd KSČ za legální a dají garance, že budou plnit sovětské požadavky formulované v Čierné nad Tisou. Za čs. delegaci vystoupil Husák, podle něhož sovětská strana zveličila pravicové nebezpečí. Viděl dvě možnosti řešení situace: buď totální okupační správu Československa, nebo politickou dohodu. Požadoval propustit internované činitele a vytvořit podmínky pro normální práci vlády, strany a národních orgánů Československa. Poté Biřak promluvil o antikomunistickém spiknutí, dobře promyšleném, jemuž se předešlo vstupem vojsk Varšavské smlouvy. Sjezd podle něj nebyl legální. Rozhovory se Svobodovou delegací skončily ve prospěch sovětské strany, když se z čs. strany nikdo nepostavil proti Brežněvovým návrhům uznat vysočanský sjezd za nelegitimní.

Dne **24. srpna** se pokračovalo v jednání rozhovory Brežněva, Kosygina a Podgorného se **Smrkovským, Špačkem a Šimonem**. Základní otázkou se opět stalo uznání či neuznání vysočanského sjezdu KSČ. Smrkovský souhlasil, že sjezd je nezákonný, zatímco Špaček a Šimon s podobným souhlasem váhali.

Dne **25. srpna** rozšířili řady čs. reprezentace v Moskvě **J. Lenárt, O. Švestka, M. Jakeš, F. Barbírek, E. Rigo a Z. Mlynář**. Probíhající jednání, jichž se jako jediný odmítl účastnit F. Kriegel, Sovětům ukazovala, že značná část čs. delegace je připravena k dalekosáhlým ústupkům bez přesně daných protislužeb.

Paralelně jednala vedení ostatních stran „pětky“. Při prvním zasedání 24. srpna nastínil Brežněv složitou situaci v Československu, kde vojáci stále nebyli schopni ovládnout sdělovací prostředky, zabránit sjezdu KSČ a demonstračním odporu obyvatelstva, a **plán sestavit prosovětskou vládu utrpěl nezdár**. Projevil rozčarování nad chováním prosovětské garnitury ve vedení. Ohodnotil dosavadní jednání s čs. delegací jako celkem úspěšná – zejména proto, že již prakticky souhlasila s tezí o nelegálnosti vysočanského sjezdu výměnou za svůj návrat do původních funkcí a za odchod spojeneckých vojsk z velkých měst. Nová kompromisní linie sovětského vedení nalezla pochopení pouze u Kádára, zatímco Ulbricht protestoval proti tomu, aby u moci zůstali původní politikové. Podobně smýšlel i Gomulka. Oba požadovali tvrdé kroky – mj. i zavedení vojenské diktatury –, které však v dané situaci nebyly reálné a Sovětům se je posléze podařilo neutralizovat.

Neustále zasedalo i **politbyro ÚV KSSS**. Dne 25. srpna na něm Kosygin rekapituloval výsledky dosavadních jednání a načrtl varianty řešení otázky, komu předat moc v Československu. Stále se mj. uvažovalo o revoluční vládě, buď v čele se Svobodou, nebo s Černíkem, resp. Husákem, jejichž postoje shledali sovětszí vedoucí činitelé jako nejvstřícnější. Další varianta počítala se zachováním dosavadního čs. politického vedení za podmínky, že dá určité garance, že učiní vše, aby byl obnoven stávající politický systém – byly shrnuty v návrhu, zhruba totožném s později podepsaným moskevským protokolem. Oproti konečnému textu obsahoval formulace o kontrarevoluci, pasáž o ponechání vojsk a konkrétní jména čs. politiků nepřijatelných pro Moskvu. S touto variantou i návrhem protokolu souhlasily i ostatní strany „pětky“. Až na Ulbrichta byly i pro to, aby protokol zůstal tajným, aby si čs. vůdcové udrželi u vlastního národa svou prestiž, bez níž by asi těžko mohli plnit jednotlivá ustanovení protokolu.

V Moskvě zasedalo i **předsednictvo ÚV KSČ**. Po celou dobu rokování v Moskvě nebylo s to vypracovat jednotný postup, vlastní vyjednávací strategii. **Svoboda** a **Husák** požadovali pouze uznání stávajících stranických a vládních orgánů a **jako první se postavili na stranu neuznání vysočanského sjezdu**. Husák argumentoval nepatrnou účastí slovenských delegátů a hrozbou separatistických nálad na Slovensku. Dále šli **Černík**, **Dubček**, **Smrkovský**, kteří trvali na některých zásadách – **neoznačovat vývoj v Československu za kontrarevoluční**, nepožadovat zrušení prohlášení PÚV KSČ z 21. srpna, **nelikvidovat Akční program KSČ** a neprovádět personální změny. V otázce XIV. sjezdu KSČ navrhovali kompromisní myšlenku, která nakonec převážila. Podle Černíka se měl sjezd uznat jako užitečná samostatná iniciativa, ale odmítnout bylo třeba nově zvolený ústřední výbor KSČ, který mohl vést ke vzniku dvojvládní ve straně. Již v Moskvě se objevila myšlenka část jeho členů kooptovat do stávajícího ústředního výboru. Shoda panovala jen v jedné otázce – **všichni požadovali úplný odchod spojeneckých vojsk**.

Dne **26. srpna** skončila československo-sovětská jednání **podpisem protokolu**. Černík a Dubček se před tím marně pokusili docílit některých změn, které by dovolily uvést do souladu očekávání čs. společnosti jednotně odmítající okupaci se spojeneckými zájmy a jejich požadavkem realizovat opatření dohodnutá v Čierné nad Tisou, tedy obnovit vedoucí úlohu komunistické strany. Oba zdůrazňovali „prosocialistický charakter reformního procesu v Československu“ a vyslovili pochybnosti o důvodech vpádu do Československa. Brežněv oponoval obsáhlou rekapitulací čs. sovětských styků po lednu 1968 a obviněním čs. komunistů z nečinnosti vůči „kontrarevoluci“. Nato sovětská delegace opustila jednání. Po hodině se však emoce uklidnily a téměř **bez diskusí se projednala sovětská varianta protokolu, který nakonec všichni čs. účastníci (až na F. Kriegela) podepsali**. Podrobili se tak diktátu vnuceného jim Moskvou. Vedlo je k tomu jejich komunistické přesvědčení, loajlnost k Sovětskému svazu i strach z možného krveprolití.

K moci se vrátili i Dubček i Černík – tentokrát jim však svázaly ruce nikoli ústní sliby, ale písemně fixované závazky zavazující je k odstranění všeho, co nebylo v souladu s politickým systémem sovětského typu. Na zasedání PB ÚV KSSS 27. srpna Brežněv obhajoval tento krok jako správný, protože i přes pochopitelnou nedůvěru k čs. vůdcům (výjimku představoval jen L. Svoboda) zaručovala plnění protokolu sovětská vojska, která na čs. území zůstávala.

Obhájit své podpisy museli i čs. vedoucí představitelé, kteří se v ranních hodinách **27. srpna vrátili do vlasti**. Utvrzovali se v přesvědčení, že protokol představuje kompromis a nevylučuje pokračování v polednové politice, a v tomto duchu přesvědčovali i čs. veřejnost. Skryli před ní hloubku svých ústupků, udržovali ji v iluzích o možnostech realizovat Akční program KSČ, přestože sovětské vedení neskrývalo svůj odmítavý postoj k němu, o tom, že okupační vojska odejdou během krátké doby, ačkoli formulace moskevského protokolu o odsunu vojsk to nepotvrzovala, naopak mlhavost pasáže o pozdějším uzavření dohody k této otázce naznačovala, že Sověti usilují o „dočasnou“ okupaci. Podobnou hodnotu měly i obvyklé fráze a sliby Moskvy o „nevmešování“, iluzorní vzhledem k okupaci země i přítomnosti prosovětských kolaborantů v řadách vedení KSČ.

Nelehký úkol Dubčeka a spol. obhájit svou kapitulaci jim usnadňovalo **utajení protokolu**. Zveřejněno bylo pouze komuniké o československo-sovětských srpnových rozhovorech. Jeho text vyvolával zděšení, že se jedná o druhý Mnichov. Nebyla v něm žádná zmínka o požadavcích předkládaných od prvních chvil

veřejností, jako byl okamžitý a úplný odchod vojsk, respektování sjezdu KSČ a nového ÚV KSČ, náhrada materiálních škod. Především **zásluhou Dubčeka a jeho emocionálního projevu**, v němž ujišťoval čs. veřejnost o existenci prostoru pro polednovou politiku, se však podařilo **pacifikovat odpor spo-lečnosti**. Na Slovensku se o to zasadil Husák. Na sjezdu KSS, zahájeném 26. srpna, docílil, že původní přihlášení se k závěrům XIV. sjezdu KSČ jako jediné legální celostátní směrnicí pro stranickou práci bylo po dvou dnech odvoláno a sjezd KSČ byl uznán za nelegální kvůli údajnému nedemokratickému postupu vůči slovenským komunistům. Husák mystifikoval zúčastněné řečmi o „čestné dohodě, která dává v poměrně krátké době výhled na plné obnovení normálního života, na odchod vojsk a naše vlastní řešení našich vlastních problémů“. Otázka, zda uznat výsledky moskevských jednání, nebo je odmítnout byla Husákem postavena kategoricky: buď je pevně podpořit a stát za Dubčekem a jeho vedením – a jejich plněním dosáhnout v brzké době plné suverenity, plné svobody, plné samostatnosti, nebo jim vyslovit nedůvěru a vystavit společnost katastrofickému vývoji. Jen nemnozí oponovali takto postavené otázce a připomínali, že neexistují žádné garance ze strany agresora, že bude dodržovat dohody. Husák však sjezd plně ovládl. Stávající první tajemník ÚV KSS V. Biľak se jej ani nezúčastnil a při volbě nových orgánů nebyl zvolen ani do nového ÚV KSS. Novým prvním tajemníkem se stal G. Husák.

I v Praze se Dubčekovi a spol. podařilo přesvědčit vysočanský ústřední výbor, který zasedal ve dnech 27.–28. srpna, aby jeho členové složili své mandáty za slib kooptace do původního ÚV KSČ. Výsledky moskevských jednání osvětlil účastníkům zasedání B. Šimon – v rozporu se skutečností uvedl, že čs. vnitřní politika vcelku nebyla předmětem kritiky a nebyla uváděna jako důvod intervence. Přiznal však, že některé aspekty byly kritizovány – činnost sdělovacích prostředků, politický systém, XIV. sjezd – a že v této oblasti bude muset dojít k nápravě. Šimona doplnil Smrkovský, který tvrdil, že čs. delegace v Moskvě obhájila, že bude pokračovat v reformní politice. Na základě těchto falešných premis a slibu, že se XIV. sjezd KSČ bude konat v maximálně krátké době, složili členové vysočanského ÚV KSČ své mandáty a slíbili disciplinovaně podporovat vedení strany v čele s A. Dubčekem. Učinili tak i přes varování některých členů vysočanského ústředního výboru, že jejich postup může mít význam jen v případě, že druhý partner, který čs. straně vnutil svůj diktát, neporuší dohodu. Přesvědčovací akce byla završena 31. srpna, kdy ÚV KSČ schválil výsledky moskevských jednání.

Moskevský protokol

Moskevský protokol (Protokol o rozhovorech delegací Svazu sovětských socialistických republik a Československé socialistické republiky) byl přijat **26. srpna 1968** v poslední den jednání mezi československými a sovětskými politickými představiteli v Moskvě. Různorodá **československá politická reprezentace** se svými podpisy pod 15 bodů moskevského protokolu – s výjimkou Františka Kriegela – **podrobila diktátu Moskvy**, de facto legalizovala intervenci pěti států Varšavské smlouvy do Československa z 21. srpna 1968 i omezení státní suverenity ČSSR.

První body protokolu souvisely s dodržováním **bratislavské deklarační** a tzv. **dohody z Čierné nad Tisou**, tedy se sovětským požadavkem obnovit mocenský monopol KSČ ve společnosti a ve státě. Čs. strana se v nich zavazovala svolat do 6 až 10 dnů zasedání ÚV KSČ a provést na něm takové změny, které by ze stranického vedení odstranily osoby nepřijatelné pro Moskvu. Dále se zavazovala přijmout opatření zaručující ovládnutí médií včetně personálních výměn ve vedení tisku, rozhlasu a televize, zastavit činnost různých skupin a organizací stojících na „antisocialistických pozicích“ (tedy mimo politický systém Národní fronty) a nedovolit činnost sociálnědemokratické strany. Při plnění těchto bodů se nevyklučovalo ani použití dočasných mimořádných opatření vlády.

Další body vyplývaly z faktu intervence. Sovětská strana se zavázala, že se vojska „pětky“ nebudou vměšovat do vnitřních záležitostí ČSSR a odejdou po etapách v závislosti na vývoji situace. O podmínkách pobytu a úplného odsunu spojeneckých vojsk měla být uzavřena smlouva mezi spojeneckými státy a Československem. Závazky čs. strany se týkaly zejména neuznání platnosti vysočanského XIV. sjezd KSČ, vztahů mezi obyvatelstvem a spojeneckými vojsky, postojů k promoskevským, tzv. zdravým silám, stažení bodu o situaci v Československu z jednání Rady bezpečnosti OSN a personálních změn ve stranických i státních orgánech, kde se počítalo se zhodnocením činnosti členů vlády, kteří v době intervence pobývali a působili za hranicemi ČSSR, a Ministerstva vnitra.

Protokol uzavírala obecná ustanovení o jednání mezi ČSSR a SSSR o ekonomických otázkách, o potřebě dalšího upevnění obranného systému Varšavské smlouvy a zvýšení jeho efektivity, o dodržování principu koordinace činnosti v mezinárodních vztazích, o brzké výměně stranických a státních delegací a o prohlubování tradičního přátelství národů obou zemí. Předposlední, 14. bod obsahoval slib přísně utajit to, o čem obě strany po 20. srpnu jednaly včetně obsahu protokolu. S jeho obsahem tak byli seznámeni pouze nejvyšší straníční a vládní představitelé. V případě členů ÚV KSČ se tak stalo na zasedání ústředního výboru 31. srpna, kde Smrkovský přečetl téměř doslova celý protokol (s menšími odchylkami v bodech 5 a 6, týkajících se pobytu a odsunu vojsk pěti států Varšavské smlouvy). **Veřejnosti bylo určeno komuniké** přijaté na závěr československo-sovětských rokovaní, vysílané rozhlasem obou zemí 27. srpna odpoledne.

Ačkoli se před zasedáním ÚV KSČ 31. srpna vedení KSČ dohodlo, že moskevský protokol je mezi, za niž nemíní ustoupit, již po měsíci přistoupilo na její závažné překročení v části o podmínkách pobytu a úplném odsunu spojeneckých vojsk i na tezi prosazovanou Moskvou o dočasném významu moskevského protokolu, proti němuž stavěla Moskva do popředí bratislavskou deklaraci a její ustanovení o společných zákonitostech budování socialistické společnosti. Postoj vedení KSČ na rokovaní v Moskvě počátkem října 1968 potvrdil, že jeho podpis pod moskevským protokolem znamenal jeho plnou kapitulaci a začátek politiky faktické kolaborace s Moskvou.

Mimořádný XIV. sjezd KSČ

Sjezd KSČ, který se konal **22. srpna 1968** v **Praze-Vysočanech** v podmínkách okupovaného Československa, představoval nenaplněný počátek přerodu komunistické strany v demokratickou stranu hájící národní zájmy vlastního státu.

V květnu 1968 si vedení KSČ stále více uvědomovalo, že zvládnout rostoucí diferenciaci stranických řad bude možné jen díky sjezdu, a tak krátce před květnovým zasedáním ÚV KSČ rozhodlo o jeho svolání na 9. září 1968. Spojovalo s ním naději, že sjezd dá straně autoritu, kterou Akční program KSČ nezískal, a že budou z politického života odstraněni nejen konzervativci, ale především stoupcí radikálnější proměny politického systému. Sjezd se tak podle představ stranického vedení měl stát základním krokem v konsolidaci situace v Československu.

ÚV KSČ na svém květnovém zasedání rovněž schválil **politickou komisi pro přípravu sjezdu** v čele s **A. Dubčekem**, časový harmonogram přípravy a způsob volby delegátů (na sjezd bylo zvoleno 1543 delegátů, z toho 1251 z českých zemí). Zároveň byla ustavena komise, vedená A. Indrou, která by posoudila a eventuálně připravila **vznik Komunistické strany českých zemí**. Po sjezdu KSČ se měl konat sjezd KSS. Termín tohoto sjezdu byl však po nátlakové akci organizované G. Husákem posunut a zasedání ÚV KSS konané 18. července rozhodlo o jeho svolání již na 26. srpna.

Do 20. srpna byly připraveny a projednány předsednictvem ÚV KSČ základní dokumenty sjezdu (návrh stanov, směrnice k federativnímu uspořádání, zpráva o činnosti strany, zpráva ÚKRRK – Ústřední kontrolní a revizní komise).

Otázka svolání mimořádného sjezdu se nestala předmětem přímých sporů mezi čs. a sovětskou stranou. V květnu vyslovila Moskva prostřednictvím A. Kosygina souhlas s jeho svoláním. Posléze však, když bylo stále zřejmější, že se původní představy vedení KSČ o sjezdu jako základním konsolidačním opatření nenaplní, vyslovovala Moskva obavy o osud sjezdu a snažila se mu zabránit – nejprve nepřímo, oklikou přes plnění tzv. závazků vedením KSČ, posléze vojensky. S ohledem na data obou sjezdů bylo stanoveno i datum zahájení intervence pěti států Varšavské smlouvy do Československa.

Z iniciativy pražského MV KSČ se již 22. srpna sešla v Praze-Vysočanech (v závodě ČKD Elektrotechnika) **porada delegátů sjezdu**, která se na návrh tajemníka MV KSČ v Praze Jaromíra Lityry prohlásila za XIV. sjezd KSČ. Podle platných stanov bylo přítomno **dostatečné množství delegátů** (2/3 delegátů), aby bylo možné sjezd svolat – **sjezd byl tedy legální**. Jeho zahájení se zúčastnilo 935 delegátů a 22 hostů, při jeho ukončení bylo přítomno 1219 delegátů. Negativem byla **malá účast slovenských delegátů** – z 5 stoupla asi na 50 slovenských delegátů.

Sjezd zasedal jeden den a zabýval se pouze současnou situací. Kategoricky **požadoval odchod okupačních vojsk a umožnění legální činnosti čs. vedení**. V tomto duchu byly formulovány i dokumenty přijaté sjezdem, především **Prohlášení mimořádného XIV. sjezdu KSČ**. V něm se oponovalo tvrzením „pětky“, že Československu hrozila kontrarevoluce; intervence byla označena za akt, který pošlapal svrchovanost Československa, spojenecké závazky a Varšavskou smlouvu i dohody z Čierné nad Tisou a z Bratislavy. Důrazně se žádalo, aby byly ihned vytvořeny normální podmínky pro činnost všech ústavních a politických orgánů, aby byli ihned propuštěni zadrženi pracovníci a umožnil se jim výkon jejich funkcí. Po komunistech se požadovalo, aby se stali neaktivnějšími a nejobětavějšími organizátory

v úsilí o odchod cizích vojsk. Zde účastníci sjezdu výrazně změkčili původní formulaci, která hovořila o osvobození Československa od cizích okupantů. Prohlášení zakončila výzva k protestní jednodinové stávce 23. srpna ve 12.00 hodin.

Původně se nepředpokládalo, že budou zvoleny nové stranické orgány. Ale neschopnost stávajícího ústředního výboru KSČ adekvátně reagovat na vzniklou situaci a snaha části jeho členů převzít moc a legalizovat intervenci „pětky“ vedly k rozhodnutí **zvolit nový ÚV KSČ**. Po zvolení nového, 144členného ústředního výboru, **s výraznou převahou proreformních sil**, se delegáti sjezdu večer 22. srpna rozešli poté, co prohlásili sjezd za permanentní – v jednání o programových otázkách se mělo pokračovat až po odchodu vojsk. V noci z 22. na 23. srpna poprvé zasedal nový ÚV KSČ, který mj. zvolil předsednictvo ÚV KSČ. Prvním tajemníkem se stal opět A. Dubček. Po dobu jeho nepřítomnosti ho zastupoval tajemník ÚV KSČ V. Šilhán.

Vysočanský sjezd KSČ spolu se spontánním lidovým odporem **měl velký podíl na tom, že prosovětská skupina ve vedení KSČ nepřevzala moc** a neustavila tzv. revoluční dělnicko-rolnickou vládu. Potvrdil nejen reformní směřování KSČ, ale ukazoval i na určitou **proměnu strany samé**. KSČ ztrácela charakter komunistické strany upřednostňující sovětské zájmy. Zříkala se tradičního proletářského internacionalismu a na první místo položila povinnost vyjadřovat mínění i zájem vlastního lidu a usilovně za ně bojovat. Ve funkcích obhájil internované členy vedení – Dubčeka aj. Při rokováních v Moskvě mezi čs. a sovětskou stranou se otázka neuznání platnosti vysočanského sjezdu stala jednou z klíčových. Posléze i čs. vedoucí představitelé přistoupili na stanovisko Sovětů, že vysočanský sjezd je nelegální. Ustanovení o jeho neplatnosti obsahoval i **moskevský protokol** (v bodě 2). První krok k prosazení tohoto bodu učinil G. Husák na sjezdu KSS, který ve své argumentaci proti platnosti vysočanského sjezdu využil faktu malé účasti slovenských delegátů. Svých funkcí se nakonec vzdali i členové vysočanského ÚV KSČ a rozhodli se disciplinovaně podporovat stávající vedení strany v čele s Dubčkem. Výměnou měli být někteří delegáti XIV. sjezdu kooptováni do starého ÚV KSČ, mělo být rekonstruováno předsednictvo a sekretariát ÚV a ÚV KSČ a urychleně svolán XIV. sjezd, který by projednal otázky politické situace, státoprávního uspořádání i složení vrcholných orgánů strany. Již v září 1968 se však ukazovalo, že vedení KSSS konání sjezdu nedovolí.

Zasedání ÚV KSČ v září 1969 přijalo usnesení, jímž se tzv. vysočanský sjezd, jeho dokumenty a výsledky prohlašují za ilegální a protistranické, protože byly „výsledkem nepřípustné frakční činnosti některých členů ÚV KSČ, městského výboru KSČ v Praze a dalších pravicově oportunistických sil, při jeho organizování byli zneužití delegáti mimořádného XIV. sjezdu KSČ. Vzhledem k mimořádné atmosféře nátlaku pravicových sil, ve které byli voleni delegáti, ruší ÚV KSČ jejich mandát.“

Mimořádný XIV. sjezd KSS

Sjezd se konal ve dnech **26.–29. srpna 1968** za mimořádných okolností po vojenské intervenci vojsk pěti států Varšavské smlouvy. Termín sjezdu určilo zasedání ÚV KSS 18. července 1968. Permanentní zasedání předsednictva ÚV KSS ve dnech 21.–26. srpna zaujalo rozdílná a protichůdná stanoviska na konání sjezdu. Iniciativu, aby se sjezd konal, vyvinul **Městský výbor KSS v Bratislavě** a podporu získal od delegátů na XIV. sjezd KSČ a na sjezd KSS. Zasedání předsednictva ÚV KSS 26. srpna rozhodlo sjezd zvolat. Předsednictvo vedl **Anton Ťažký**, který vystřídal **Miloslava Hruškoviče** úzce spjatého s Vasilem Biľakem.

Odložení sjezdu do návratu delegace z moskevských jednání telefonicky požadoval 23. srpna G. Husák a V. Biľak a o den později též A. Dubček. Třetí telefonický rozhovor členů předsednictva ÚV KSS s delegací v Moskvě se neuskutečnil. Před začátkem sjezdu byli **Jozef Zrak, Anton Ťažký, Viktor Pavlenda, Samuel Falčan** a **Robert Harenčár** sovětským velitelstvím internováni v Bratislavě-Petržalce. Z internace je propustili až večer 26. srpna po informaci, že čs. delegace podepíše moskevský protokol.

Ve večerních hodinách 26. srpna začala v Bratislavě v **závodním klubu Dimitrovka** první část mimořádného sjezdu KSS za účasti více než poloviny delegátů. Jednání vedl A. Ťažký a delegáti schválili program a komise sjezdu. Druhá část sjezdu se konala ve dnech 27.–29. srpna v **Parku kultury v Bratislavě** za účasti **G. Husáka**, jehož A. Dubček pověřil, aby vedl delegaci ÚV KSČ na sjezdu. G. Husák ve dvou improvizovaných vystoupeních **informoval delegáty o jednáních v Moskvě**. Jeho vystoupení byla optimisticky podbarvena úvahami, že v průběhu několika měsíců budou vojska z našeho území odcházet. V zájmu tzv. normalizace požadoval různá opatření, zejména v omezování svobody slova. G. Husák interpretoval hlavní myšlenky moskevského protokolu o antisocialistických silách, **zpochybnil legálnost XIV. sjezdu KSČ**, odmítl názory o neutralitě Československa a přimlouval se za obnovu důvěry ke spojencům. Jeho informace o moskevských jednáních nebyly přijaty částí delegátů, kteří požadovali jasné formulace o agresi a okupaci. G. Husák intervenci označil za tragické nedorozumění. Důležitý návrh sjezdu KSS jménem bratislavské organizace KSS předložil Hvezdoň Kočtúch. Obsahoval požadavek, aby vedení KSČ a KSS garantovalo, že nedojde v následujícím období ke křížení stalinského modelu s modelem demokratického socialismu, a aby byl konkretizován Akční program KSČ.

Mimořádný sjezd KSS zvolil **nový ústřední výbor především z proreformně složených komunistů**. Do nového vedení ne zvolil V. Biľaka, M. Hruškoviče, Viliama Šalgoviče ani jiné konzervativní představitele. Prvním tajemníkem ÚV KSS se stal **G. Husák**, který na sjezdu vyhlásil těsné spojení s A. Dubčekem.

Období od srpna 1968 do dubna 1969

Československé vedení se po podpisu moskevského protokolu vrátilo do vnitropolitických poměrů, v nichž intervence způsobila zásadní mocenskou změnu. Přítomnost sovětských vojsk v Československu dávala sovětskému vedení záruky, že československé reformní hnutí bude zastaveno, i když cesta k cíli bude zdělavější, než se na začátku invaze zdálo. Brežněvova skupina musela totiž kvůli **politickému neúspěchu intervence** souhlasit s ponecháním dosavadních politiků v jejich funkcích pro vysokou popularitu, kterou požívali u Čechů a Slováků, a usilovat o prosazení návratu k neokonzervativnímu pojetí komunistického režimu s jejich pomocí. Z toho důvodu také protokol ještě nesměřoval k plné obnově socialismu sovětského typu, ale nařizoval odstranit nejhorší prohřešky proti jeho politické praxi. V každém případě byla cílová podoba tzv. normalizace pravým opakem předchozího úsilí KSČ směřujícího na základě Akčního programu KSČ k reformování dosavadního politického systému. **Normalizovat situaci** znamenalo totiž podle představitelů Varšavské pětky „zabezpečit výdobytky socialismu a postavit se na odpor reakci“, tedy **obnovit sovětský totalitní systém** včetně jeho dominantního rysu – politické kontroly komunistické strany nad společností.

Veřejnost, a zejména česká, chápala „normalizaci“ v původním slova smyslu jako konsolidaci okupací narušených poměrů a jejich návrat k předokupačnímu stavu včetně řešení ekonomických důsledků invaze a odchodu okupačních vojsk. O objektivních a subjektivních možnostech dalšího postupu panovalo mnoho nejasností daných rozdílnými politickými názory i **nejasnostmi o podstatě moskevského protokolu**. Jeho podpisem se však vedení KSČ zavázalo omezit nabyté demokratické svobody ve sdělovacích prostředcích i v politickém životě a současně obnovit mocenské pozice KSČ a tím také přispět k dosažení „normalizace“. Jelikož tento obrat k opětovnému ukázněvání společnosti v zásadě navazoval na závěry květnového pléna ÚV KSČ, Dubček a někteří z reformně vystupujících politiků se zpočátku domnívali, že při respektování závěrů z moskevských jednání a jejich ukázněném plnění bude možné v omezené podobě a při volnějším tempu zachovat některé kroky předsrpnového úsilí stranických a státních orgánů, označované od jara 1968 jako polednová politika. Různé vykládaný obsah tohoto často používaného pojmu však dovoľoval rozdílné interpretace v názorech na další postup a zatajovaná podstata závěrů moskevských jednání to ještě podporovala. Existující rozdíly v náhledech na podobu politické koncepce vytvářely prostor pro rozdílné přístupy v praxi a fakticky znemožňovaly jinak tolik proklamovaný a požadovaný jednotný postup. Obtíže s formulováním koncepce jen prohlubovaly diferenační nálady, zvláště když si Moskva podržela monopol na hodnocení realizace úkolů vyplývajících z protokolu a velmi rychle odmítla povolit konání XIV. sjezdu.

Ke zformování linie, která by snad mohla zabránit úplné porážce reformy a zachovat alespoň její jádro stejně jako její lidský potenciál, nijak nenapomohly změny schválené na plénu ÚV KSČ 31. srpna 1968, ačkoliv některé z nich byly pozitivní. Patřila k nim zejména kooptace 80 delegátů XIV. sjezdu z českých zemí i ze Slovenska do pléna ÚV a shodně provedené rozšíření jeho předsednictva také o prezidenta L. Svobodu. **Posílení proreformních sil ve skladbě ÚV KSČ a předsednictva** bylo jediným krokem, kterým chtěl A. Dubček zmírnit dikci moskevského protokolu v personálních mocenských posunech, protože jinak zasedání ÚV vyhovělo sovětským požadavkům. Schválilo podpis protokolu a provedlo požadované **odstavení některých reformních osobností** – František Kriegel opustil vedení Národní fronty, Jiří Hájek, Ota Šik a Josef Pavel skončili ve funkcích ministrů, Čestmír Císař přestal být ta-

jemníkem ÚV KSČ a **Zdeněk Hejzlar** a **Jiří Pelikán** byli zbaveni funkcí ústředních ředitelů Čs. rozhlasu a Čs. televize. Tyto ústupky byly poněkud zmírněny odstavením Drahomíra Koldera, Emila Riga a Oldřicha Švestky z předsednictva ÚV KSČ a posledního z nich i z funkce šéfredaktora *Rudého práva*. Kolder stejně jako Císař odstoupil z funkce tajemníka ÚV KSČ. S přispěním hlasů kooptovaných členů odvolalo ÚV platnost vysočanského sjezdu a ponechalo na přání Sovětů ve funkcích člena PÚV KSČ Vasila Biľaka a jako tajemníky ÚV KSČ Aloise Indru a Josefa Lenárta, tedy jádro skupiny tzv. zvatelů. Početné předsednictvo ÚV KSČ a setrvání na kabinetním stylu politiky vedly o týden později k zformování tzv. pětky z představitelů KSČ, KSS a nejvyšších činitelů státu, odůvodněné potřebou vyšší operativnosti jednání vedoucích orgánů ÚV KSČ. K uznávané, ba legendární čtveřici čs. politiků (A. Dubček, L. Svoboda, O. Černík a J. Smrkovský) se tak připojil G. Husák, ale na oblíbenosti u občanů mu to nepřidalo.

Požadavky moskevského protokolu, přibližující poměry v Československu sovětským představám, začala intenzivně naplňovat také vláda. V několika dnech na přelomu srpna a září projednala návrhy několika zákonů, jež 13. září schválilo Národní shromáždění. Tyto zákony posílily státní **kontrolu nad sdělovacími prostředky**, státní moci umožnily přijmout různá opatření k upevnění veřejného pořádku a zákon o Národní frontě zakázal veřejné aktivity mimo její rámec (fakticky se jednalo o **uzavření Národní fronty**, když již byly **zakázány K 231 a KAN**). Schválením svou povahou restriktivních zákonů parlament ukázal, že vzdává původní odhodlání neustoupit z linie odporu zastávané do nedávna. Pro kontrolu tisku vláda 5. září zřídila Úřad pro tisk a informace, o týden později Vládní výbor pro tisk a informace v čele s Peterem Colotkou a nařídila **obnovit autocenzuru novinářů**. Vedle personálních změn, na něž kladli představitelé SSSR velký důraz, kde se ale i při vědomí perspektivy jejich etapovitého řešení nedařilo plně dosáhnout vytčených cílů, si Moskva s podporou ostatních spojenců velmi rychle vynutila zcela jiný výklad 5. bodu protokolu o sovětských vojscích v Československu. Výsledkem byla v rychlém tempu projednaná a **18. října 1968** československým parlamentem naprostou většinou hlasů schválená **Smlouva o podmínkách dočasného pobytu sovětských vojsk v Československu**, poskytující sovětské straně dostatečnou platformu pro řešení československé krize.

Tlak Moskvy směřující k upevnění centralizované politické moci poznamenal také závěrečnou fázi přípravy **zákona o československé federaci**. 21. srpen redukoval demokratické rozměry federalizačního úsilí, když zpochybnění státní suverenity a prosazování obnovy nadřazené moci KSČ nad státem ze strany SSSR znemožnily jak celkovou reformu politického systému, tak jeho komplexní federalizaci (především federalizaci samotné KSČ), a zdůraznily potřebu silných federálních orgánů. Na druhé straně právě proto, že intervence vyvolala obavy o dokončení federalizačních snah, nebyla příprava zákona přerušena, ale naopak se urychlila. Přes složitá jednání o podobě federálního zákonodárního sboru, názvu státu a především kompetencí a struktury federálních orgánů byly ústavní **zákony o federaci státu a o národnostech** přijaty v původně stanoveném datu, tj. k 50. výročí vzniku společného státu, a slavnostně **vyhlášeny 30. října 1968 v Bratislavě**. Avšak úsilí slovenského národa o vytvoření federace jako státoprávního potvrzení rovnoprávnosti obou národů, které nebylo v měsících rozvíjející se reformy v české národní politice plně doceňováno, nabylo v podmínkách ztracené suverenity a zatlačované demokracie v mnohém **formální charakter**. Velmi rychle se také projevil náznak skutečnosti, že souhlas Moskvy s novým státoprávním uspořádáním bude využit k vrazení klínu mezi Čechy a Slováky. I když z hlediska vztahů obou národů byla realizace zákona o československé federaci posunem kupředu, v nastupujícím normalizačním období se nestala faktorem podporujícím další demokratizaci politického systému. Přijetím ústavního zákona o federalizaci a souhlasem většiny poslanců s ponecháním části sovětských vojsk v zemi (proti byli pouze František Kriegel, František Vodsoň, Božena Fuková a Gertruda Sekaninová-Čakrtová, deset dalších se zdrželo hlasování) rovněž definitivně skončilo období, v němž československý parlament patřil mezi politické subjekty s jasně reformními stanovisky.

Tlak sovětské diplomacie na rozložení jednoty členů vrcholového vedení úspěšně pokračoval. Pod společným, cíleným stranickým, diplomaticko-politickým a ideologickým nátlakem zvenčí a druhým tlakem uplatňovaným prostřednictvím posádek Střední skupiny sovětských vojsk zevnitř se začalo ještě na podzim 1968 štěpit odhodlání mnoha předních komunistických funkcionářů **udržet ve změkčené**

podobě politiku akčního programu a s podporou veřejnosti tak i jádro reformy a její kádry. Přítomnost sovětských vojsk příliš omezovala a v nevyjasněných poměrech napomáhala váhání, kolísavosti a posléze ochotě přizpůsobovat se, přecházející v poddajnost a ústup. Část vrcholových politiků, zejména zkušení technokraté (Oldřich Černík, posléze Lubomír Štrougal) nebo pragmaticky uvažující politici (Gustáv Husák a další představitelé KSS včetně Štefana Sádovského, ale i Evžen Erban a postupně i Čestmír Císař) v reformním proudu KSČ, se začala v různé míře a intenzitě s okupační realitou smiřovat a považovat ji za vodítko pro další postup. Pozvolné odpadávání těchto doposud reformních činitelů do tábora tzv. realistů, posilované do značné míry **růstem preferencí technokratických přístupů k řízení společnosti**, a přistupování na požadavky, s kterými Sověti neustále přicházeli a nekompromisně je vyžadovali, přinášelo Dubčekově nevyhraněné politice další neúspěchy. Těmi bylo Brežněvem odmítnuté zvažované svolání sjezdu českých komunistů, původně zamýšlené jako náhražka za nepovolený XIV. sjezd KSČ, prosazení zjevně k Sovětům loajálního G. Husáka do vedoucí skupiny politiků, v září započatá **izolace Josefa Smrkovského**, dočasné zastavení časopisu *Reportér* a *Politika* a další. Tyto posuny se negativně promítaly do smýšlení veřejnosti, protože přestávala chápat kroky své politické reprezentace stále akcentující možnost udržení polednové politické linie.

Nedávné sebevědomí z vyvzdorovaného návratu svých vůdců z Moskvy občanskou společnost rychle opouštělo, nahrazovala ho nedůvěra, způsobující erozi srpnové jednoty vládnoucích a ovládaných, kteří byli nespokojeni s obnoveným kabinetním stylem politiky. Potvrzovaly to **demonstrace mládeže 28. října** v Praze při 50. výročí vzniku státu a při výročí VŘSR **6. a 7. listopadu na několika místech republiky**, proti nimž – poprvé po strahovských událostech z října 1967 – zasáhly bezpečnostní síly, především však **stávka vysokoškolských studentů 18.–20. listopadu**, podpořená jednodenní pasivitou střední škol, která nejen reagovala na politiku ústupků, ale bezprostředně i na závěry listopadového pléna. Fakticky praktikovanou a ze sovětské strany nikterak nekompenzovanou linii politického ústupu domácí vrcholové garnitury provázal na podzim 1968 zjevný vzestup veřejných a sociálních aktivit usilujících uchovat dosažený prostor svobody.

Stávka vysokoškoláků vyhlášená na podporu deseti požadavků (zastavení kabinetní politiky a zachování Akčního programu KSČ jako základu politiky, omezení cenzury, udržení svobody výjezdu do zahraničí a dodržování shromažďovacích a společovacích práv stejně jako právních jistot občanů, tvůrčí svoboda ve vědě a umění, odchod neoblíbených politiků z funkcí a návrat k suverénní zahraniční politice) byla vyvrcholením procesu demokratického sebevědomování studentské obce. Také **volby výborů a delegátů na VII. sjezd ROH** v základních odborových organizacích a sjezdy odborových svazů dotvrzovaly, že pokračuje obnova nezávislého odborového hnutí. Součástí tohoto procesu bylo i **zakládání podnikových rad** (v září a říjnu 40 nových rad), které se vláda pokusila koncem října neúspěšně zastavit, což stávkující vysokoškoláci rovněž odmítli. V dalších týdnech pokračoval trend živelného zakládání podnikových rad natolik, že počátkem následujícího roku jich bylo celkem 120 – v podnicích s téměř milionem zaměstnanců, především v českých zemích. Příznačné bylo, že v tomto vzepětí občanského odporu vůči ztrátě politické samostatnosti, které nasvědčovalo, že se společnost alespoň částečně dostávala z posrpnové letargie, zůstávala zároveň popularita čtyř hlavních osobností pražského jara na samém vrcholu. Ačkoliv v listopadu 1968 se původní jednotu reformního křídla ve vedení KSČ a státu, stejně jako jednotu politických představitelů a veřejnosti stala fakticky minulostí, vedoucí představitelé KSČ a státu individuálně požívali stále plné důvěry veřejnosti.

Rezoluce listopadového zasedání ÚV KSČ, zcela se lišící ve své konečné podobě od původního dokumentu Hlavní úkoly strany v současné době připravovaného od konce září 1968, výrazně **zesílila i nespokojenost stranické základny**, která pochopila její skutečný obsah zakrývaný proreformními frázemi. Přijatá rezoluce fakticky kapitulovala před agresorem a pod hlavičkou uchování polednové politiky připravovala její faktickou likvidaci. Nápor konzervativců, kritika radikálního reformismu ze strany realistů a politiky Dubčekova vedení před 21. srpnem G. Husákem to dotvrdila. Porážku důsledně reformního křídla symbolizoval odchod **Zdeňka Mlynáře** z funkce tajemníka ÚV i volba **Vasila Biřaka** a **Josefa Kempného** za **nové tajemníky ÚV**. Ačkoliv byl V. Biřak pověřen oblastí zahraničních vztahů,

jeho postavení tajemníka ÚV mu umožnilo otevřít dveře k ovládnutí aparátu konzervativci, jejichž **ofenzíva zahájená prosovětsky vystupujícími skupinami** libeňských komunistů kolem Emanuela Famíry a Josefa Jodase, ostravských a olomouckých stalinistů dotvářela složitou atmosféru podzimu 1968. Narůstající přesvědčení o potřebě zabezpečit nastolení disciplíny a upevnění mocenské role strany zejména v českém prostředí potvrdilo **zřízení Byra pro řízení stranické práce v českých zemích**, jež zároveň mělo alespoň formálně nahradit neexistující stranu českých komunistů. Do jeho čela byl postaven **L. Štrougal**, demonstrující na plénu svůj přechod mezi realisty. K upevňování pořádku mělo vést i ustavení osmičlenného výkonného výboru, v němž měli převahu právě realisté. Přesto tlak ze strany veřejnosti zabránil úplné kapitulaci, neboť plénum zatím setrvalo na domácí interpretaci srpnových událostí.

Novou angažovanost nevzdávající se občanské společnosti podpořily další kroky na přípravě **federalizace republiky**. Postupné konání sjezdů odborových svazů, a to samostatně v jejich české a slovenské části, potvrzovalo, že v rámci odborového hnutí nebyl proces federalizace zadušen a stal se stejně jako rozdělení předchozích zbytných svazů do menších celků nástrojem další demokratizace odborového života. Obdobně se začínaly emancipovat jako samostatné organizace české části celostátních uměleckých tvůrčích svazů. Jinak však příprava vzniku federace ještě zhoršila prohlubující se společenské napětí, jakmile se naplno rozhořel zápas o obsazení J. Smrkovského do funkce předsedy federálního parlamentu, který byl v lednu 1969 bez voleb transformován z původního Národního shromáždění v dvoukomorový orgán. V závěrečné etapě příprav na ustanovení federace republiky se totiž ukázalo, že špičky slovenské politiky k demokratické reformě již nic nepoutá. Zejména G. Husák považoval vyhlášení federace za příležitost, jak pod záminkou rovnoprávného zastoupení obou národů ve vrcholových federálních státních funkcích dosáhnout odstranění reformistů nepohodlných Sovětům, posílit tak pozice a reálnost vlastních ambicí při prosazování prosovětských normalizačních představ.

Začátek otevřeného vytěsňování **Josefa Smrkovského** nastal ve chvíli, kdy bylo československé vedení znovu pozváno do SSSR, avšak předseda parlamentu nebyl do delegace zahrnut. Dohady západního tisku o tom, co znamená **neúčast Smrkovského na kyjevských jednáních 7.–8. prosince 1968**, byly při nedostatku informací a pokračujících útocích konzervativců impulzem k nové vlně odporu vůči ústupkům vrcholové politiky. V tisícovkách dopisů, rezolucí a telegramů i návštěvami v Národním shromáždění byla vyjádřena jednoznačně podpora předsedovi parlamentu a jeho setrvání ve funkci i v dalším období. Totéž potvrdily i výsledky sjezdu Českého odborového svazu pracujících v kovoprůmyslu, který mimo jiné ocenil činnost sdělovacích prostředků, odmítl kabinetní politiku a rovněž rezolucí požadoval, aby se J. Smrkovský stal předsedou Federálního shromáždění. Navíc sjezd kováků uzavřel dohodu o spolupráci při obraně polednové politiky se zástupci vysokoškoláků. V nepřehledné situaci, v níž postupně zasedaly další sjezdy celkem 31 odborových svazů a konalo se i nové zasedání ÚV KSČ věnované ekonomické reformě a výstavbě federálních orgánů, zůstávající však ve společnosti bez větší odezvy, vyprovokoval skutečnou radikalizaci české veřejnosti požadavek na zastoupení slovenského národa ve vrcholových státních funkcích, vznesený před vánočními svátky zasedáním ÚV KSS a SNR. Slovenský národní zájem, oprávněný za normálních okolností, byl v českých zemích pochopen jako další přímý útok na polednovou politiku, jíž byl J. Smrkovský symbolem. Výsledkem byl vznik rozsáhlého dva miliony stoupců čítajícího hnutí, které na sjezdech odborových svazů, ve sdělovacích prostředcích, **na závodních shromážděních a v apelech společenských organizací vystupovalo na obranu J. Smrkovského**. PÚV KSČ tyto akce odmítlo jako neodůvodněné s tím, že J. Smrkovský zůstává ve vysokých státních a stranických funkcích. Konečné řešení přineslo **zasedání ÚV KSČ 16.–17. ledna 1969**, které **do funkce předsedy federálního parlamentu** vybralo slovenského politika, dosavadního místopředsedu vlády **P. Colotku**, a **J. Smrkovského** schválilo do funkce **předsedy Sněmovny lidu a prvního místopředsedy Federálního shromáždění**. Ve skutečnosti ale české demokratické hnutí bitvu prohrálo. Salámová taktika slavila úspěch: J. Smrkovský sice zatím zůstal ve vysokých stranických funkcích, ale ze státní funkce ústavně druhého nejvyššího činitele musel odejít a ještě s tím veřejně souhlasit. Výsledek sporu objektivně **oslabil reformní skupinu ve vedení KSČ, narušena byla také česko-slovenská jednota**, a to vše ve chvíli, kdy bylo zahájeno sblížování realistů a konzervativců.

Zoufalý čin Jana Palacha z poloviny ledna 1969 měl vrcholovou politiku varovat před dalšími ústupky a zejména českou veřejnost povzbudit k odvaze a novému tlaku na obranu státní suverenity a uchování demokratických forem vlády. Tzv. **palachiáda** se stala další vlnou celonárodního vzepětí proti politice ústupků a ještě prohloubila existující politické napětí. U vedení KSČ a vlády vzbudila obavy, konzervativce podnítila k novým nenávislým atakům, tolik kontrastujícím se symbolem výzvy k morálnímu vzepětí a následným majestátem Palachovy smrti. Sověti označili palachiádu za akci živící protisovětské nálady a požadovali od vlády učinit pravicovému extremismu přítrž, zvláště když po mrazivém, ale klidném vyznění Palachova pohřbu došlo v Praze a několika dalších městech k menším demonstracím a nepokojům. Vláda proto odmítla – kvůli obavám z reakce Sovětů – studentský nátlak a požadavky na zrušení cenzury a odchod sovětských vojsk. Vzápětí překročila jednak k dalšímu posílení svého vlivu v oblasti sdělovacích prostředků a vypověděla ze země řadu západních novinářů. Možnosti zbývajících reformistů v nejvyšším vedení země se spíše zhoršily, protože je dále oslaboval **nápor konzervativců i prohlubující se příkop mezi veřejností a politickou elitou**. Konzervativci usilovně rozšiřovali vliv v řadách centrálního, ale částečně i regionálního stranického aparátu, jak to dotvrzovaly i výsledky lednového zasedání ÚV KSČ. Málokdo také mohl odhadnout, kam směřuje myšlení velení armády a Bezpečnosti, které se měly stát mocenskou oporou obnovované byrokratické moci. Stále častější vzájemné návštěvy sovětských a československých vojenských delegací a s tím spojená opatření posilovaly rozhodnutí většiny vedoucích funkcionářů armády postupovat v linii úzké spolupráce se sovětskými vojsky a v resortu vnitřní, zejména uvnitř StB, otevíraly příležitost ke zvýšené aktivitě ostře protireformních skupin. K nim se přidružovaly **akce ultrakonzervativců**, jako bylo setkání v hotelu Tichý v Praze na Žižkově v předjaří 1969, kteří otevřeně požadovali Dubčekův odchod a návrat k dogmatickému komunistickému režimu.

Situace se přesto postupně zklidňovala, neboť počátek roku přinesl i pozitivní kroky. Namísto centrálního plánu v podobě státního zákona byl jako součást ekonomické reformy zaveden systém smluv mezi podniky a státem o roční výrobě a současně vstoupila v platnost dohoda vlády a ÚRO o zvýšení životní úrovně v roce 1969. Hotova byla také zatímní osnova **zákona o socialistickém podniku**, který by v případě schválení znamenal výrazný posun k odbourání staré institucionální struktury ekonomického řízení a legalizaci podnikové samosprávy. V nově utvořených národních republikách se ujaly moci **národní vlády**, přičemž zejména česká představovala stále sbor reformně smýšlejících osobností; také o padesát poslanců doplněná ČNR tvořila proreformní orgán. S federalizací státu postupovala i **decentralizace státní správy**. Jednoznačně potřebným krokem bylo úspěšné pokračování **procesu stranických a občanských rehabilitací** osob postižených politickou nezákonností a státním terorem z přelomu 40. a 50. let. Zjevným dokladem nezastaveného procesu demokratizace ve strukturách občanské společnosti byly **národní sjezdy odborových organizací**, volící koncem ledna v Praze a Bratislavě reformně složené národní rady odborových radů, a posléze VII. všeodborový sjezd konaný v Praze 4 dne 7. března 1969. Sjezdem přijatá Charta odborového hnutí zakotvovala všechny pokrokové myšlenky předchozího období, samostatnost odborů jako reálné síly politické organizace společnosti, jejich svébytnou politiku vůči státu a politickým stranám, úkol hájit sociální a lidská práva odborářů, podporu rozvoji demokracie a socialismu, ekonomické reformě a podnikovým radám. Také nově přijaté stanovy, necenzurovaná diskuse a zvolení radikálního křídla odborových předáků do celostátního vedení odborů znamenaly, že odborové cíle formulované před srpnem 1968 byly úspěšně dokončeny.

Vyznění odborového sjezdu a od ledna 1969 pokračující proces **zakládání nových profesních spolků** a ustanovování českých orgánů dalších společenských organizací a tvůrčích svazů potvrzovaly, že především **česká společnost i přes nedobrý vývoj ve vedení země zatím nekapitulovala**. Také proto, ačkoliv pronormalizační trendy sílily, Moskva hodnotila Dubčekovu politiku tzv. normalizace jako nedůraznou a dospívala k rozhodnutí její trvání co nejrychleji ukončit. **Dubčekovo další setrvávání na čele KSČ bylo nežádoucí** i z dalších důvodů – stále ještě bylo otevřené téma rehabilitací a mezi straníky se v diskusích objevovala myšlenka o potřebě konání voleb a přípravě stranického sjezdu. Kromě toho měl vést delegaci KSČ na blížícím se zasedání mezinárodního kongresu komunistických a dělnických stran v Moskvě. Proto nabíralo na intenzitě hledání způsobů, jak Dubčeka z funkce vytlačit. Ale ani

při množících se pozváních politiků z řad realistů do SSSR, přípravě nového vojenského cvičení a úzké spolupráci sovětského velvyslanectví s konzervativci, kteří usilovně získávali pozice ve stranickém aparátu, nebyl nalézán vhodný podnět, kterým by bylo možné Dubčekovu výměnu odůvodnit. Ultra-konzervativní síly nabízely dokonce provedení převratu, což jen stupňovalo všeobecnou nervozitu. Teprve oslavy veřejnosti po dvojnásobném vítězství československého mužstva nad sovětskou sbornou na mistrovství světa, které dostaly charakter všenárodní manifestace odporu proti postupné sovětizaci politiky a vedly ke střetům s okupačními jednotkami a útoku na kancelář Aeroflotu v Praze, posloužily jako záminka pro masivní sovětskou ofenzivu sledující ukončení nedůsledné normalizační praxe a změnu ve vedení KSČ.

Grečkova delegace již 1. dubna zastrašila velení ČSLA natolik, že ve svém provolání koncipovaném jako dosud neobvyklá forma výhrůžky vůči politickému vedení státu požadovalo okamžité záruky, že převezme nad situací v zemi plnou kontrolu. Následovala série setkání A. Grečka a V. Semjonova s L. Svobodou, L. Štrougalem, J. Kempným a G. Husákem, při nichž Sověti jednak zjišťovali stupeň ochoty realistů odstavit Dubčka, jednak si ověřovali, kdo ze skupiny nejvyšších československých představitelů by mohl být přijatelným kandidátem na Dubčekova nástupce. Mezitím byla zajištěna na základě rozhodnutí předsednictva ÚV KSČ a vlády **úplná cenzura tisku**, zastaveny některé časopisy, provedena výměna části vedoucích oddělení v aparátu ÚV KSČ a zavedena **opatření pro udržení klidu v ulicích** a vydáním rozkazů ministra obrany M. Dzúra zahájen **proces pacifikace všech armádních jednotek**. Další schůze výkonného výboru a předsednictva ÚV KSČ rozhodla o změně programu nejbližšího zasedání ÚV KSČ a jeho termín stanovila na 17. dubna. V krátké době se v zákulisních jednáních ukázalo, že jako **nejvhodnější kandidát na vedoucí funkci v KSČ** se jeví **G. Husák**, který získal důvěru konzervativců i podporu ze strany většiny rozhodujících realistů. Navíc se mu podařilo přesvědčit o správnosti své volby mnohé z reformních komunistů. **Jednání v Užhorodě s L. Brežněvem** 13. dubna vyústilo v konečné potvrzení jeho kandidatury oplátkou za ztotožnění se se sovětským požadavkem vrátit se k sovětskému modelu socialismu. A. Dubček zároveň vlastním rozhodnutím odstoupil z funkce umožnil, aby jednání o hlavním cíli sovětského nátlaku, změně v osobě prvního tajemníka ÚV KSČ, přešlo do závěrečné fáze. V jednáních o způsobu, jakým bude změna na připravovaném zasedání ÚV KSČ provedena, se angažovali další členové a funkcionáři ÚV KSČ včetně některých reformních komunistů.

Půldenní **zasedání ÚV KSČ znamenalo zásadní přelom v politickém vývoji** okupovaného Československa. Jeho jednání ukázalo, že se přes názorové pozice většina členů ÚV shodla na potřebě ukončit proces trvalých krizí, přičemž **zvolení G. Husáka prvním tajemníkem ÚV KSČ** mělo tento cíl zabezpečit. Konzervativci v něm viděli východisko k úplné obnově sovětského totalitního systému, zatímco reformisté se domnívali, že konsolidace umožní udržet část polednových reforem a zachovat reformním komunistům pozice. K celkovému ztotožnění se s předloženými změnami přispěl i odstupující A. Dubček, když zdůraznil, že je nutno účinněji uskutečňovat kurz z ledna 1968 v nových politických podmínkách, a tak jen výjimečně zazněla kritika z úst vysočanských členů ÚV KSČ. Ve skutečnosti závěry jednání představovaly naprosté politické vítězství nad reformními proudy, neboť způsob výběru kandidáta s absencí jakéhokoliv demokratismu a vytvoření nového užšího předsednictva bez dělnických zástupců, v kterém byla po zrušení výkonného výboru **obnovena moc úzké stranické a státní elity**, vedlo ke **znovunastolení totálně centralistického politického systému**, jenž neměl s reformními trendy jara 1968 žádné podobnosti. Potvrdil to Husákův závěrečný projev, v němž se přihlásil jak k polednovému kurzu, tak k potřebě obnovit KSČ jako marxisticko-leninskou stranu a její moc nad společností. Realisté ve vedení KSČ tak vlastním nasazením zabezpečili konečné naplnění těch sovětských velmocenských a ideologických cílů, které se nepodařilo v srpnu 1968 prosadit ani vojenskou invazí, ani podporou domácích prosovětských internacionalistů.

Ačkoliv G. Husák zdaleka neměl vyhráno, na základě výsledků dubnového pléna ÚV KSČ mohla být **první fáze „obnovení pořádku“ zahájena**. První kroky v nové normalizační linii směřovaly k ukáznění tisku, ovládnutí rozhodujících pozic ve vedoucích stranických orgánech a ubezpečení představitelů zemí Varšavské pětky o tom, že KSČ a Československo patří do monolitní jednoty sovětského bloku a jeho společenského systému.

Oběť Jana Palacha (a dalších)

Čtvrt roku od podpisu Smlouvy o dočasném pobytu sovětských vojsk na území Československa uplynulo v ústupech domácí politiky před sovětskými zájmy a v drobných, avšak rostoucích prohrách Dubčekova vedení KSČ. Československá společnost a zejména její česká část představovala na počátku roku 1969 společenství frustrované děním ve vrcholných politických kruzích, kde se opatrně a pozvolna prosazoval a narůstal vliv politického proudu ochotného podřídit se sovětským požadavkům. Zmáhající se beznadějí a zklamání z konání politiků se rozhodl vzdorovat student druhého ročníku Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze Jan Palach. Dne **16. ledna** v odpoledních hodinách se u **Národního muzea na Václavském náměstí polil hořlavinou a zapálil**. Palachův čin šokoval celou veřejnost, především však bylo jeho drastické sebeobětování **výzvou k zastavení politiky ústupků a pozvolné kolaborace**, mělo pozdvihnout morálku národa. V dopise, který Palach zanechal, požadoval v pětidenní lhůtě okamžité zrušení cenzury a zákaz rozšiřování prosovětského časopisu *Zprávy*; v případě nesplnění měly vzplanout další živé pochodně.

Reakce na Palachův protest byly různorodé, ale jejich obsah a vyznění byly veskrze politickou odpovědí. Již druhý den začali v horní části Václavského náměstí držet **hladovku** 2 mladí lidé, v krátké době se k nim přidalo dalších 14 osob, jimž vyjadřovaly podporu stovky kolemjdoucích. Obdobně se k hladovce připojili mladí lidé v dalších městech republiky. Celkem jich tak bylo více než 70. Vláda se polekala výzvy k podpoře požadavku svobody slova formou masových stávek a rozhodla dopis nepublikovat, aby dále nevyostřovala politickou krizi. Současně se její zástupci v jednání se zástupci studentů snažili vysvětlit nemožnost požadavky splnit, bagatelizovali zhoršení poměrů v oblasti tisku a veřejných informací a přesvědčovali, že *Zprávy* nikdo nepovolil, a tudíž jsou nelegální, a že se o jejich zákazu vedou obtížná jednání. Naproti tomu vědecká rada Filozofické fakulty UK v Praze se v prohlášení k sebezničení J. Palacha sklonila před majestátem jeho smrti a žádala vedoucí politiky a členy ÚV KSČ, aby si uvědomili stav společenských poměrů a prosadili změnu politického trendu posledních měsíců.

Vláda považovala Palachův krok za čin v nevhodné době, kdy se podle ní situace uklidňovala. Po naléhání studentských vůdců a kvůli obavám, že budou následovat další slíbené živé pochodně, povolila jejich zástupcům **19. ledna** večer, několik hodin poté, co **Jan Palach zemřel na následky rozsáhlých popálenin**, vystoupit před veřejností. Před projev předsedy SVS Michaela Dymáčka v televizi a Jana Kavana v rozhlasu bylo však předsunuto vystoupení předsedy ČNR Čestmíra Císaře, který nabádal ke klidu a rozvaze a prohlašoval, že pro neustálé napětí a zmatky nelze plnit program vlády a vedení KSČ.

Palachův pohřeb 25. ledna se stal **celonárodním vyjádřením úcty** následníku Jana Husa a Jana Opletala a manifestací odhodlání nevzdat se. Jenom v Praze se pohřbu zúčastnilo 200 000 lidí a další **smuteční průvody se konaly na mnoha místech republiky**. Z vysoce postavených politiků se přihlásil k jeho důslednému odkazu ministr školství Vilibald Bezdíček; Alexander Dubček hovořil o bolestném nedorozumění, a Gustáv Husák dokonce cynicky o zneužití protestu antisocialistickými silami, což bratislavští vysokoškolští studenti rezolutně odmítli. Také rezoluce studentů Filozofické fakulty UK se velmi kriticky vyslovila na adresu vedení KSČ a státu.

Náznak oživení národní jednoty a odhodlání vytrvat a nevzdat se, který Palachova oběť přinesla, zůstal však nevyužit. Připomněl to **16. února** svou **další obětí student Jan Zajíc** ze Šumperka, který se rovněž upálil, aby protestoval proti politickým ústupkům a zradě páchané na národních zájmech, proti

bezmoci prostých občanů vůči politické manipulaci. Učinil tak opět Praze, v chodbě domu na Václavském náměstí a na místě zemřel. Jeho činu se dostalo poměrně menšího ohlasu, neboť ohrožoval nejen zájmy realistů a konzervativců, ale ohrožoval i linii stále ještě formálně vládnoucího reformistického Dubčekova křídla KSČ.

O dva měsíce později, **4. dubna 1969**, zvolil tuto bolestnou a pro evropskou kulturu neobvyklou formu protestu **Evžen Plocek**, který se zapálil **v Jihlavě na náměstí**. Po nedávných oslavách hokejového vítězství nad Sovětským svazem a v podmínkách nově vyprovokovaného vyostření politické situace reagoval sebeupálením na zápas o politickou moc, probíhající již jen jako útok na samotného Dubčka. Jeho protest proti začínající nesvobodě a obnovovanému bezpráví byl zaváženou cenzurou umlčen, a tak s výjimkou Jihlavska zůstal na dlouhá léta zcela nepoznán. Podobně zapomenutý zůstal i čin vsetínského muzejníka **Bohumila Peroutky**, který se na protest upálil **28. října 1969**.

Hokejový týden

Dvě vítězství československého hokejového mužstva na mistrovství světa v ledním hokeji ve Švédsku v březnu 1969 v zápasech s favorizovanou sovětskou sbornou se staly pro sovětské vedení a domácí konzervativce příležitostí pro konečné vyřešení otázky moci v okupovaném Československu. Výhra 2:0 v prvním zápase 21. března podnítila úvahy o možnosti umělého vyvolání politické krize v případě druhého vítězství československých hokejistů, jehož nepochybně bouřlivé oslavy by se mohly stát zámkou pro razantní nátlak Sovětů na Dubčekovo vedení KSČ. Součástí **příprav provokací vyvíjených prosovětskými skupinami v resortu vnitra a v StB** od první výhry bylo zrušení pohotovosti zásahových jednotek (nařízené již v lednu 1969) a hlídkové služby VB, absence bezpečnostních opatření v okolí dislokovaných sovětských jednotek, ale snad i navezení hromady dlažebních kostek před výkladní skříň Aeroflotu v Praze. Nastražení nové pasti československému obrodnému hnutí režírované se souhlasem nejvyšších míst KSSS nepřímo potvrzovalo mlčení sovětského tisku, který překvapivě ponechal bez povšimnutí nevelké protisovětské demonstrace po prvním vítězství československých hokejistů. Oslavy veřejnosti po hokejovém vítězství nad mužstvem SSSR měly charakter všenárodní manifestace odporu proti okupaci a sovětizaci politiky a útok na kancelář Aeroflotu v Praze posloužil jako vítaná záminka k prosazení prosovětského kursu.

Další vývoj měl rychle předčít jakákoliv očekávání. Téhož dne přiletěl do Milovic sovětský ministr obrany maršál A. A. Grečko a s ním náměstek ministra zahraničí V. S. Semjonov. Skutečným cílem jejich příletu odůvodňovaného inspekční návštěvou Střední skupiny vojsk bylo vynutit si v duchu nóty urychlené svolání pléna ÚV KSČ a se změnou jeho programu přimět vedení KSČ k výměně osob na nejvyšší politické funkci. Rozhodnutí Kremlu co nejrychleji znemožnit Dubčekovi další pokusy o udržení reformní linie ve hře se začalo uskutečňovat.

Pád komunismu 1989

20

Pád komunismu | *Jan Bureš*

Přestavba v Československu | *Jan Bureš*

17. listopad 1989 – kronika událostí | *Jiří Suk – Miroslav Vaněk*

Občanské fórum | *Jiří Suk*

Veřejnost proti násilí | *Jozef Žatkuliak*

Pád komunismu

Pád režimu v roce 1989 v Československu byl do značné míry ovlivněn politickým pohybem v Sovětském svazu a ostatních zemích bloku, iniciovaným Gorbačovovým pokusem o reformu komunistického systému. Byl zároveň důsledkem specifické domácí situace, především pak zhoršujícího se stavu ekonomiky, neochoty normalizačního stranického vedení realizovat hlubší společenské a ekonomické reformy a zároveň jeho neschopnosti řešit narůstající protesty veřejnosti a opozičních skupin jinak než jejich násilným potlačováním. Zatímco v Maďarsku a Polsku stály konzervativní síly uvnitř vládnoucích stran již na okraji politického dění, v Československu naopak tvořily vedení KSČ.

V létě roku 1989 odstranila maďarská vláda zátarasu na hranici s Rakouskem, v Polsku komunisté prohráli první (polosvobodné) volby, v červenci byl posmrtně rehabilitován vůdce maďarské revoluce z roku 1956 Imre Nagy a občané NDR začali masově odjíždět do Maďarska, aby se odtud dostali přes Rakousko do SRN. Proti tomu svět sledoval masakr studentů v Pekingu v červnu 1989. V té době podepisují tisíce československých občanů petici **Několik vět**, ostře kritizující nedemokratickou povahu režimu. Petici podepsalo během několika měsíců na 40 000 lidí, na tu dobu nevídaný počet těch, kteří se již nebáli otevřeně projevit nesouhlas. K výraznějším změnám došlo na podzim roku 1989. Díky **masivnímu přílivu východoněmeckých občanů do Prahy** – s úmyslem dostat se přes Československo do západního Německa – byli českoslovenští občané poprvé konfrontováni s veřejně vyjádřeným odporem obyvatel komunistického státu proti tomuto režimu. V průběhu dvou následujících měsíců se východoněmecký režim zhroutil.

Konzervativci ve vedení KSČ se obávali, že přijetí **polského a maďarského demokratizačního modelu** povede ke ztrátě jejich moci, umírněně reformističtí politici okolo premiéra Adamce naopak nechtěli riskovat vypuknutí občanské války nebo nepokojů v případě prosazení ostře konzervativního kurzu. Události, které se v listopadu 1989 odehrály v Praze a jejichž vyústěním byla změna politického systému, měly několik center a byly tvořeny několika hlavními procesy, s různou mírou organizovanosti a řízenosti na jedné straně, a nahodilosti či chaotičnosti na straně druhé.

Po násilném potlačení studentské manifestace 17. listopadu 1989 na Národní třídě v Praze přetekl pohár trpělivosti dosud potlačovaných občanů. Násilí na bezbranných studentech, navíc v den 50. výročí nacistických represí proti studentům z roku 1939, překrylo ve zbytku populace strach z důsledků veřejného protestu proti režimu. Již 18. listopadu zahájily stávkou pražské vysoké školy a všechna divadla. Zejména odhodlání herců, požívajících ve veřejnosti vysoké autority, postavit se na obranu studentů mělo velký ohlas ve společnosti. V neděli 19. listopadu se organizace veřejného protestu ujala dosavadní protirežimní opozice – z iniciativy Václava Havla bylo založeno Občanské fórum (OF). Zakladatelům OF šlo zejména o to, aby Občanské fórum nebylo založeno pouze jako čistě opoziční organizace, ale naopak aby v něm byly zastoupeny co nejširší vrstvy československé společnosti: hlavní sociální skupiny, povolené politické strany (i ty kolaborující s komunisty), církve apod. Hlavním důvodem tohoto postupu byl fakt, že dosavadní opozice byla v Československu slabá a její stopa ve společnosti mělká. Bylo tedy třeba zabránit rozdělení společnosti a naopak přesvědčit veřejnost, že demokratizace politických poměrů je v jejím zájmu jako celku.

Fórum se v následujících dnech stalo hnutím za národní demokratickou rekonstrukci. Václav Havel byl ústřední postavou hnutí, určoval jeho základní strategii, byl autorem většiny prohlášení OF a scenáristou demonstrací organizovaných v následujících týdnech Občanským fórem. Vedení OF,

tzv. krizový štáb koordinačního centra, tvořilo přibližně deset osob, které se zúčastňovaly všech porad, tvorby strategií a následně i vyjednávání s představiteli moci. Založením OF dochází k institucionalizaci veřejného protestu.

Také na Slovensku vzniklo podobné protestní hnutí pod názvem Veřejnost proti násilí (VPN – Verejnoscť proti násiliju), v němž se sešli představitelé dosavadního katolického a liberálního disentu a umělci. Vůdčími osobami VPN byli v prvním období zejména Ján Budaj, Ján Čarnogurský a Milan Kňažko.

Občanské fórum formulovalo své první požadavky (19. prosince 1989) spíše ještě opatrně a směřovalo je primárně k vyvození zodpovědnosti za zásah proti studentům 17. listopadu. Proti radikální strategii, prosazované ovšem menšinou disidentů ve vedení OF (jednat s komunisty až po splnění základních požadavků OF), prosadil V. Havel vstřícnější postup, tedy že OF bude „operativním partnerem moci při jednání“, při kterém bude klást své první požadavky: odstoupení nejzkompromitovanějších představitelů vládnoucího režimu, ustavení komise k vyšetření masakru studentů na Národní třídě 17. listopadu a propuštění politických vězňů. Opatrná strategie byla dána především předchozí disidentskou zkušeností izolace a malého ohlasu opozice ve veřejnosti, represivní povahou režimu a také obavou, zda i tento protest po několika dnech neskončí opět pasivitou občanů. Již 20. listopadu se však ukázala skutečná nálada veřejnosti: v Praze na Václavském náměstí se v odpoledních hodinách shromáždilo přes 100 000 občanů, kteří přišli nikým neorganizováni protestovat proti násilí režimu. V následujících dnech již OF plně převzalo režii masových demonstrací, jejichž hlavní charakteristikou byla pokojnost, snaha o zdůraznění jednotného zájmu veřejnosti na změně režimu, ale také humor a tolerance.

Opozice se obrátila na federálního premiéra Adamce s výzvou k jednání o řešení politické krize. Ladislav Adamec výzvě vyšel vstříc a zároveň se zaručil, že proti pokojným demonstracím nebude napříště násilně zasahováno. Výsledkem jednání spojené delegace OF a VPN s premiérem Adamcem, zahájených 21. listopadu, byly klíčové liberalizační změny: uznání legality opozičních hnutí, zajištění jejich organizačního a mediálního působení a propuštění politických vězňů.

S přibývajícím podporou veřejnosti pomalu rostlo i sebevědomí předáků OF ve vztahu k režimu. V podrobnějším programovém prohlášení Občanského fóra nazvaném Co chceme (26. listopadu) se již OF vymezilo proti dosavadnímu režimu mnohem radikálněji: připomnělo nespravedlnosti, jichž se po desetiletí dopouštěl nedemokratický režim, historicky odsoudilo režim tím, že jej učinilo zodpovědným za morální, duchovní, ekologickou, sociální, ekonomickou a politickou krizi. Opozice zároveň upozornila, že se nespokojí s pouhou změnou osob v mocenských pozicích, ale že naopak bude usilovat o vytvoření právního a demokratického státu. Za nezbytný předpoklad k tomu považovalo OF uskutečnění svobodných voleb a přijetí nové ústavy, tedy základní podmínky k zakončení první fáze přechodu k demokratickému systému. Hloubku požadované změny vyjádřila opozice poukazem na nutnost vytvoření „zásadních, důsledných a trvalých změn politického systému společnosti“. To znamenalo vytvořit demokratické instituce a mechanismy, jež umožní důslednou kontrolu občanů nad rozhodováním politiků.

Opozice se vyslovila pro rovnost všech politických stran při účasti ve svobodných volbách, čímž nabídla vstřícnou ruku také KSČ, která ovšem podle názoru OF musela nejdříve upustit od své ústavně zajištěné vedoucí role ve společnosti. Také v oblasti zahraniční politiky požadovala opozice výraznou změnu, a to integraci Československa do evropských struktur. Nejradiálněji změny ovšem opozice žádala v ekonomické oblasti. Patrně rozhodující vliv ekonomů z Prognostického ústavu ČSAV na sestavení tohoto prohlášení OF se projevil zásadním odmítnutím pouhých dílčích, kosmetických reforem hospodářského systému v Československu. Občanské fórum ve svém prohlášení požadovalo vytvoření „rozvinutého, byrokratickými zásahy nedeformovaného trhu“, rozbití státních monopolů a vytvoření skutečné konkurence, ovšem za současné existence smíšené ekonomiky a otevření se československého trhu světu. Role státu měla být minimalizována do pozice regulátora sociálních vztahů. Tyto základní teze ekonomického programu byly doplněny poukazem na nutnost vytvoření sociálně spravedlivé společnosti, ukončení devastace životního prostředí a následnou nápravu škod a také odideologizování kultury, vědy a výchovy. Radikalizace požadavků OF vycházela jednak z masové podpory, již se v týdnu

od 20. listopadu Občanskému fóru dostávalo od veřejnosti na početně rychle rostoucích demonstracích nejen v Praze, ale už i v dalších větších městech republiky, jednak z prvních dílčích úspěchů, jakým byla demise vedení KSČ. Nemalou roli sehrálo také prolomení informační bariéry v československých médiích, která se rychle zbavovala svých cenzurních omezení. Když Československá televize poprvé vysílala v přímém a nezkráceném přenosu demonstraci 750 000 Pražanů na Letné dne 25. listopadu, diváci ve zbytku republiky se mohli již naplno přesvědčit o masovém rozsahu protestu proti režimu a zároveň podpory demokratické opozici. To odbourávalo bariéry a vedlo občany k účasti na podobných demonstracích v dalších městech a také k zakládání místních občanských fór a na Slovensku sdružení VPN.

Od 29. listopadu byl do politického dění částečně zapojen také parlament (Federální shromáždění), jímž schválené legislativní změny postupně petrifikovaly demokratizační proces. Po dvouhodinové generální stávce (27. listopadu), ke které se připojilo až 80 % zaměstnanců a která zlomila faktický vliv KSČ ve společnosti, schválil parlament (29. listopadu) změny ústavy (zrušení vedoucí úlohy KSČ a ideologie marxismu-leninismu ve společnosti, zrušení monopolu Národní fronty na organizaci stranického systému).

Jednání OF s premiérem Adamcem byla limitována řadou omezení z obou stran. Opoziční hnutí požadovala provedení zásadních změn, ale odmítala na výzvu premiéra vstoupit do vlády. To bylo dáno jednak obavou o možnou předčasnou kompromitaci opozice spoluprací s odmítaným režimem, personální nepřipraveností opozice k přijetí vládní zodpovědnosti (částečně odstraněnou příklonem ekonomů z Prognostického ústavu ČSAV na stranu OF dne 22. listopadu), jednak nevyzrálostí struktur opozičních hnutí. Také premiér Adamec se zmítal mezi mnoha tlaky. Na jedné straně si jako vysoký ústavní činitel uvědomoval svou zodpovědnost za řešení politické krize, zároveň se jako člen předsednictva ÚV KSČ obával tlaku konzervativců. Vedení KSČ, zaskočeno rozsahem veřejných demonstrací a paralyzované vlastními spory, však nebylo schopno jakékoli účinné obrany režimu. To se projevilo 24. listopadu demisí celého Jakešova předsednictva strany. Adamec zároveň s tím, jak ustupoval požadavkům opozice, doufal v možnost dohody, jež by v nějaké reformované podobě umožnila komunistické straně udržet si zásadní vliv na další vývoj. Když se na začátku prosince přesvědčil o absenci podpory moskevského vedení pro svou mocenskou ambici, a po zásadním odmítnutí pokusu o vytvoření nové vlády s tříčtvrtinovou většinou komunistů ze strany veřejnosti a Občanského fóra (3. prosince) se rozhodl nepokračovat v roli hrobaře režimu a podal demisi na funkci předsedy vlády. Protože však zároveň nechtěl eskalovat společenský konflikt, navrhl prezidentovi Gustávu Husákovi jako svého nástupce Mariána Čalfu, zkušeného legislativce dosavadní vlády. Za rozhodnutím prezidenta jmenovat Čalfu premiérem (7. prosince) pravděpodobně také stála Husákova snaha zabránit volbě Alexandra Dubčeka, jeho největšího politického rivala, prezidentem republiky. Vycházel totiž z praxe uplatňované po federalizaci republiky (od roku 1969), že dvě nevyšší ústavní funkce (prezident a premiér) by měly být obsazovány podle národnostního klíče (je-li prezidentem Slovák premiérem je Čech a obráceně).

Čalfa sehrál v dalších měsících zásadní roli, když demokratické opozici poskytl své znalosti dosavadního mocenského systému a jeho mechanismů k tomu, aby jej pomohl transformovat do demokratické podoby. Nové vedení KSČ, reprezentované širší veřejnosti dosud neznámým Karlem Urbánkem, se pod tlakem silícího odporu veřejnosti rozhodlo změnit taktiku a nadále už nebránit demokratizačním změnám. KSČ čelila masivnímu útěku svých členů (v období po 17. listopadu 1989 do konce března 1990 opustily její řady dvě třetiny členů, celkem 1 000 000 osob). Strana se nyní orientovala na strategii vlastní záchrany, jež spočívala v těchto cílech: připravit se na přechod a fungování v novém politickém systému, nedopustit zákaz politického působení strany a zachovat tak její legálnost, uchovat organizační struktury, zastavit, či alespoň zmírnit rapidní úbytek členské základny a uchovat co možná největší část majetku strany. Šlo také o to, udržet si vliv na podobu nově přijímaných liberalizačních zákonů, zejména volebního, kde usilovala o prosazení pro ni výhodného poměrného volebního systému. Nová strategie vedení strany se projevila v jednání generálního tajemníka Karla Urbánka se zástupci OF (6. prosince), kde Urbánek ustoupil téměř všem jejich požadavkům.

Nový federální premiér M. Čalfa sestavil (10. prosince) po dohodě s opozicí vládu „národního porozumění“, ve které již OF (poté, co se na základě masových protestů proti Adamcově vládě rozhodlo opustit strategii vnější kontroly moci) mělo sedm ministrů: vicepremiéry (V. Komárka, J. Čarnogurského a V. Dlouhého), ministra zahraničí (J. Dientsbiera), financí (V. Klause), práce a sociálních věcí (P. Mille-
ra) a R. Sachra, který se později stal ministrem vnitra. Vláda získala důvěru parlamentu 19. prosince s programem, jehož klíčovým cílem bylo uskutečnění demokratických voleb a příprava ekonomické reformy, a také s ohledem na premiérem veřejně deklarovanou podporu návrhu, aby se novým prezidentem republiky stal V. Havel.

Ihned po jmenování federální vlády odstoupil dne 10. prosince z funkce prezident republiky G. Husák. Po předchozí interní poradě OF a VPN, na níž představitelé dřívějšího českého i slovenského protikomunistického disentu prosadili, aby se kandidátem na tuto funkci stal V. Havel, oznámilo Občanské fórum na své manifestaci Havlovu kandidaturu veřejnosti. Komunisté se pokusili tomuto scénáři zabránit návrhem na zavedení všelidové volby prezidenta (přičemž uvažovali o kandidatuře L. Adamce). Navíc na Slovensku nenacházelo stanovisko VPN k podpoře V. Havla příliš velké pochopení. Řada politických a společenských organizací navrhovala kandidaturu A. Dubčeka. Občanské fórum tak bylo postaveno do paradoxní situace, kdy jako hlavní demokratizační hnutí muselo odmítat komunisty prosazovaný návrh přímé volby hlavy státu. Vzhledem k tomu, že KSČ ovládala parlament, hrozilo, že bude schopna tento záměr prosadit. Zde především M. Čalfa prokázal schopnost obratného vyjednavče uvnitř komunisty ovládaného Federálního shromáždění. Na schůzce s V. Havlem 15. prosince společně dohodli způsob, jakým by bylo možno Havla zvolit do nejvyššího úřadu ještě do konce roku 1989. Poslancům bylo přislíbeno, že si ponechají své mandáty až do červnových voleb. M. Čalfa v následném vyjednávání s parlamentním klubem KSČ zřejmě využil i znalost různých nepříjemných informací na různé poslance, jakož i obecný argument, že by se strana ve vlastním zájmu neměla stavět proti vůli veřejnosti. Občanské fórum tuto strategii doplnilo doporučením, aby se prezidentská volba uskutečnila veřejnou aklamací v přímém televizním přenosu. Společnou strategii OF, VPN, M. Čalfy i značné části české veřejnosti za zvolení V. Havla však mohla ohrozit pokračující prezidentská ambice A. Dubčeka, podporovaná částí slovenské veřejnosti a politických stran, jakož i některými reformními komunisty („osmašedesátníky“). V jednáních, která s Dubčekem vedli zástupci Havlova tábora v prosinci 1989, jej kombinací připomínek nepříjemných stránek jeho minulosti z let tzv. normalizace a slibů o pokračování jeho politické kariéry v budoucnosti přesvědčili o tom, aby se záměru kandidatury vzdal výměnou za funkci předsedy Federálního shromáždění. Do té byl 28. prosince 1989 skutečně zvolen několik minut poté, co byl kooptován za poslance. Úspěch Čalfova scénáře, korunovaný zvolením Václava Havla prezidentem republiky dne 29. prosince 1989, byl také důvodem úzké spolupráce prezidenta a předsedy federální vlády v následujících dvou letech. Volba V. Havla prezidentem byla v československé veřejnosti i v zahraničí obecně vnímána jako ukončení tzv. sametové revoluce a považována za dostatečnou záruku nezvratitelnosti demokratického vývoje. Také proto až po volbě prezidenta ukončili studenti vysokých škol stávkovou pohotovost.

Přechod k demokracii v Československu však volbou Václava Havla prezidentem republiky rozhodně neskončil. Realizace hlavních demokratizačních reforem trvala ještě celé dva roky. Komunistická strana sice přišla o svůj mocenský monopol, ale i nadále si – až do svobodných voleb v červnu 1990 – uchovávala dominantní postavení v parlamentu. To bylo jen částečně zmírněno tzv. **kooptacemi**. Na základě dohod hlavních politických sil u kulatého stolu rezignovalo nebo bylo odvoláno 157 z celkového počtu 350 poslanců FS – ve dvou vlnách (do 28. prosince 1989 a následně do 27. února 1990). Po těchto změnách zůstalo KSČ 120 z původních 242 poslanců, OF a VPN získaly celkem 114 křesel, nestraníci obsadili 41 míst a dosavadním stranám NF byly jejich počty křesel ponechány (ČSL 18, ČSS 18, DS 4, Strana svobody 4). Obdobně došlo také k výměnám poslanců národních rad republik. Touto **personální rekonstrukcí parlamentů** došlo v průběhu **února 1990** k přesunu politického života z neformálních jednání u kulatých stolů na parlamentní půdu, bytí prvky „revoluční přímé demokracie“ (občasné demonstrace veřejnosti na podporu OF proti „nepohodlným“ rozhodnutím ústavních institucí, dominantní vliv prezidenta republiky, petice) zůstávaly i nadále významnou součástí politické praxe.

Další zásadní transformační kroky v politické oblasti byly učiněny již v období do konání **prvních svobodných voleb**, tedy v první polovině roku 1990. Tyto změny byly prováděny v rámci nezměněné struktury základních ústavních institucí a federativního uspořádání, jež bylo dle principu právní kontinuity převzato ze starého režimu v obavě, že by snaha o rychlou změnu těchto systémových základů ústavnosti mohla vyvolat hlubokou politickou krizi. Rozhodující politické síly se proto dohodly, že zásadní změna ústavní konstrukce čs. federace bude realizována až nově a demokraticky zvolenými parlamenty.

Na schůzi parlamentu 17.–29. března byly přijaty **liberalizační zákony**, zajišťující základní politická práva a občanské svobody: např. svobodu slova, shromažďování, sdružování, petiční právo, novela občanského zákoníku. Justice pomalu začala realizovat plně **rehabilitace všech obětí komunistického režimu**. Postupně byla liberalizace poměrů v zemi dovršena přijetím Listiny základních práv a svobod (9. ledna 1991). V květnu 1990 pak Československo zrušilo trest smrti.

Komplikovaným procesem byla **změna názvu státu a jeho státních symbolů**. Původním smyslem návrhu prezidenta V. Havla z ledna 1990 bylo především vypustit ideologické adjektivum „socialistická“. Po několik týdnů trvající urputné parlamentní bitvě, odhalující dosud tabuizované problémy národnostního soužití ve společném státě, byl nakonec na zásah prezidenta V. Havla (který ovšem zpočátku přispěl k rozpoutání této tzv. pomlčkové války problematickým způsobem, kterým návrhy na změny státních symbolů parlamentu předložil) dne 20. dubna 1990 schválen název **Česká a Slovenská Federativní Republika**.

Součástí liberalizačních změn politického systému bylo také přijetí tzv. **malého zákona o politických stranách** (23. ledna), jenž nově a v české legislativě vlastně poprvé v historii upravoval podmínky pro zakládání a fungování politických stran. Na základě dohody u kulatého stolu si především strany starého režimu zajistily zákonnou garanci své další existence (zákon je, stejně jako nová „politická hnutí“ OF a VP, vyňal z povinnosti nové registrace). Zákon nastavil velmi liberální podmínky pro založení politické strany či hnutí, jež bez významnějších změn zůstávají v platnosti dodnes, a stal se tak impulzem pro rozsáhlou **pluralizaci stranického systému** – jen do voleb v roce 1990 bylo v Československu zaregistrováno 66 politických subjektů, z nichž však ve volbách kandidovalo pouze třiaadvacet.

Nové politické strany začaly vznikat již prakticky ihned po 17. listopadu 1989 a přijetí zákona o politických stranách tento proces nejen uvedlo do právního rámce, ale také jej urychlilo. Proces tvorby nového stranického systému byl ovlivněn několika faktory. Zaprvé v Československu (zejména v českých zemích) existovala již od poslední třetiny 19. století bohatá tradice stranického života, která se úspěšně rozvíjela také v demokratických poměrech první čs. republiky (1918–1938). Nicméně i přes tuto bohatou stranickopolitickou minulost neměla česká a slovenská společnost po listopadu 1989 téměř žádnou možnost využít zkušeností demokratických politiků z doby první či třetí republiky (1945–1948). Dlouhá časová vzdálenost od těchto období prakticky způsobila, že na tvorbě českých a slovenských politických stran po roce 1989 se (až na nepatrné podmínky) prakticky vůbec nepodílely osobnosti mající přímou osobní zkušenost s těmito dávnými demokratickými poměry. Stejně tak se jen výjimečně v nových poměrech uplatnili představitelé čs. exilu (J. Horák v ČSSD). Naopak, nová česká a slovenská politická elita byla utvářena z velmi pestrého spektra různých proudů, víceméně odvislých od vývoje čs. politiky v uplynulém čtyřicetiletí.

Podle historika Jiřího Suka bychom tak mohli rozlišit následujících šest politických typů osobností, které utvářely politiku v přechodném období do svobodných voleb:

1. **exkomunisté** – bývalí politici KSČ, kteří realizovali či podporovali demokratizační reformy Dubčekova vedení komunistické strany na jaře 1968 a následně byli v době tzv. normalizace za tuto svou politiku z KSČ vyloučeni (předseda FS A. Dubček a jeho místopředseda Z. Jičínský),
2. **neokomunisté** – mladší generace členů KSČ a KSS, kteří se po listopadu 1989 ujali vedení svých stran a pokoušeli se rehabilitovat jejich politiku spíše na demokratickém základě (V. Mohorita, J. Stank, P. Weiss),
3. **starokomunisté** – politici bývalé KSČ, kteří si zachovali své přesvědčení; nejkompromitovanější z nich museli ze svých funkcí odejít ihned, ale řada jich v parlamentu zůstávala (předseda KSČ L. Adamec),

4. **postkomunisté** – členové KSČ, kteří pragmaticky rychle po listopadu 1989 odhodili své stranické legitimace a dali se do služeb demokratizace (federální premiér M. Čalfa, místopředseda vlády V. Dlouhý, předseda slovenské vlády M. Čič, předseda SNR R. Schuster),
5. **nekomunističtí občanskí aktivisté**, kteří do roku 1989 působili v disentu (prezident V. Havel, předseda české vlády P. Pithart, první náměstek federálního ministra vnitra J. Ruml),
6. **pragmatictí aktivisté** – do svých funkcí se dostali bez jakýchkoli předchozích politických zkušeností až díky revolučním změnám v listopadu 1989 (federální ministři financí V. Klaus a práce a sociálních věcí P. Miller; stejně tak ale aktivisté okresních a krajských OF a VPN).

Spolu s těmito proudy se na obnově demokratické politiky podíleli v různé míře také staro(noví) reprezentanti dalších politických stran bývalé NF.

Z hlediska základních prvků demokratického politického systému představovala nejdůležitější systémovou změnu shoda partnerů u kulatého stolu na novém **volebním systému**. Cílem jeho reformy nebylo pouze nahradit nedemokratický charakter volebního procesu z doby komunistického režimu skutečně demokratickými volbami, ale také nastavit takové parametry volebního systému, které by po 44 letech nedemokratického režimu umožnily postupné vybudování pluralitního stranického systému. Návrh volebního zákona byl připraven ústavně-právními experty Občanského fóra a jeho podstatou byl návrat k **poměrnému volebnímu systému**, používanému v době první Čs. republiky (1918–1938), jejíž hluboce demokratická tradice byla právě po pádu komunistického režimu vzývána jako ideál, na který chce nový demokratický režim navazovat. Ústavně-právní experti OF získali pro svůj návrh většinu rozhodujících politiků OF. Pro zavedení poměrného volebního systému argumentovali především potřebou vytvořit příznivé podmínky pro rozvoj pluralitního stranického systému. A byli přesvědčeni, že právě poměrný volební systém, který svými parametry nijak výrazně nezkrsluje vůli voličů a umí relativně citlivě reagovat na změny voličských nálad, může takové podmínky vytvořit. Rozhodující pro přijetí poměrného volebního systému bylo právě jeho projednávání u kulatého stolu. Zde zástupci stran, jež přešly do demokratických poměrů ze starého režimu (tedy KSČ, lidovci a socialisté) jednoznačně z vlastních sebezáchovných důvodů preferovali právě poměrný volební systém, který by jim mohl v době výrazné ztráty prestiže těchto stran u voličů zachránit alespoň nějakou politickou pozici v nově zvolených parlamentech. Spolu s většinou zástupců OF tedy tyto strany prosadily ve FS nový volební zákon (27. února), jenž dohodnuté změny realizoval. Jeho základními parametry byly volby na základě stranických kandidátních listin, jež se předkládaly voličům (v případě Federálního shromáždění) ve 12 volebních obvodech (kopírovaly dosavadní hranice osmi krajů českých a moravských a čtyř krajů slovenských podle krajské reformy z roku 1960); pro vstup do parlamentu bylo třeba pro strany získat minimálně 5 % hlasů alespoň v jedné ze dvou republik federace. Počet poslanců FS byl snížen na 300, z nichž se do **Sněmovny národů** volilo po 75 poslancích v každé z národních republik a do **Sněmovny lidu** (v roce 1990) 101 poslanců v české části a 49 poslanců ve slovenské části federace (v roce 1992 se pak volilo 99 českých a 51 slovenských zástupců). Obdobně byly následně přijaty volební zákony pro národní rady. Počet poslanců **České národní rady** zůstal zachován (200), stejně jako počet členů **Slovenské národní rady** (150; zde byla ovšem vstupní klauzule snížena na 3 %).

První **svobodné parlamentní volby** do Federálního shromáždění, České národní rady a Slovenské národní rady, konané **8.–9. června 1990**, uzavřely liberalizační etapu přechodu k demokracii. Jejich výsledkem bylo z politického hlediska jasné vítězství prodemokratických sil (OF v českých zemích v průměru 52 % hlasů, VPN na Slovensku 35 % hlasů, KDH 18 % hlasů) a porážkou donedávna monopolně panujících komunistů (v průměru 13 % hlasů). Z ústavního hlediska znamenaly demokratickou legitimizaci revoluční politické elity.

Nezvratnost politických změn potvrzovaly také zásadní kroky v oblasti ekonomiky a zahraniční politiky. Již v dubnu 1990 byly přijaty zákony umožňující rychlé **obnovení soukromého podnikání** (zákony o akciových společnostech, o podnikání fyzických osob, o státním podniku). Vlády zahájily kroky k realizaci radikální ekonomické reformy, dokončené až na konci 90. let.

V oblasti zahraniční politiky byly jednak odstraněny technické a legislativní bariéry pro **cestování občanů na Západ**, a jednak a především byly učiněny klíčové kroky k obnovení plně vnější suverenity státu. Na základě jednání se sovětskou vládou byla dne 26. února 1990 podepsána **dohoda o odchodu sovětských vojsk z Československa**, postupně uskutečněná do 27. června 1990. Na jednání politického poradního výboru Varšavské smlouvy v Moskvě 6. června 1990 se členské státy (navzdory rezervovanému postoji SSSR) shodly na záměru zrušit tuto vojenskou organizaci; 25. února 1991 byly **rozpuštěny vojenské struktury Varšavské smlouvy** a formálně byl protokol o rozpuštění celé organizace podepsán 1. července 1991 v Praze. Zároveň byly v průběhu roku 1990 především formou série zahraničních návštěv prezidenta V. Havla obnoveny reálné politické vztahy hlavně se západními státy. Tomu odpovídala opatrná a diplomatická vyjednávání s pomalu se rozpadajícím Gorbačovovým Sovětským svazem. Neméně významná byla proevropská orientace zahraniční politiky – již 7. května 1990 podepsalo Československo první **smlouvu o obchodní a hospodářské politice s Evropským společenstvím**.

Z pohledu teorie přechodů k demokracii není možné jednoznačně pojmenovat proces, který v Československu na konci roku 1989 proběhl. Někteří politologové jej označují jako „přemístění“, jehož podstatou bylo přesunutí moci od starých k novým elitám na základě jejich vzájemné dohody (S. Huntington). Jiní pojmenovávají čs. tranzici jako „reformu“, zahájenou mobilizací mas zdola, na základě které vyřešily elity politickou krizi kompromisní dohodou (T. L. Karlová, P. C. Schmitter). Další z těchto teoretiků hovoří o „kolapsu“ komunistického režimu, který vedl k radikální změně všech struktur a k marginalizaci představitelů starého režimu (J. J. Linz, A. Stepan). Český politolog M. Novák považuje čs. tranzici za „vynucenou“ masovou mobilizací, opozičním hnutím a vlivem mezinárodních faktorů, zejména defenzivní sovětskou zahraniční politikou. Patrně nejvýstižnější se nám jeví přístup slovenské politoložky S. Szomolányi, která definuje čs. tranzici jako „sjednaný kolaps“, který kombinuje prvky kolapsu starého režimu (v důsledku masových demonstrací veřejnosti) a následných jednání mezi vládnoucí elitou a opozicí.

Přestavba v Československu

Přestavba v Československu představovala svéráznou odpověď jednak na vnější faktory ovlivňující podobu komunistického režimu v Československu (tedy vývoj v SSSR po nástupu M. Gorbačova), jednak na změněné vnitřní politické i ekonomické poměry režimu. V 80. letech si již značná část veřejnosti, intelektuálních elit, a dokonce i část mocenské elity začala pod tlakem vnějšího ekonomicko-politického vývoje (globalizace, nutnost otevírání se mezinárodní ekonomické spolupráci) výrazněji uvědomovat hluboký rozpor mezi oficiálně hlásanými ideály o rozvinuté socialistické společnosti a realitou ekonomického i společenského života v pozdně normalizační státněsocialistické diktatuře. Mezi klíčové **dlouhodobé příčiny krize režimu** patřily především pocit frustrace z nemožnosti změny režimu v důsledku studené války, nemotivační charakter základních stavebních prvků komunistického systému a jeho antimeritokratická podstata; dále pak absence ekonomických svobod, byrokraticko-autoritářský styl řízení země úzkou stranickou elitou, všeobecně rozbujeý systém korupce a nepotismu. Aktuálně v druhé polovině 80. let byly dále jako projevy úpadku společnosti pocíťovány neefektivní byrokratické metody řízení hospodářství, technologická zaostalost, energetická náročnost a z toho vyplývající stagnace a postupný úpadek ekonomiky a následná neschopnost uspokojovat zvyšující se materiální potřeby obyvatelstva; dále devastace životního prostředí a z ní vyplývající zdravotně-sociální, demografické a psychologické důsledky; a také zhoršující se kvalita a dostupnost lékařské péče.

Náklady, které s sebou přinášela pookupační snaha normalizačního režimu alespoň materiálně vykompenzovat občanům absenci politických a občanských svobod, začaly v 80. letech výrazně převyšovat možnosti stále více **zaostávající československé ekonomiky**. Vysoká energetická náročnost výroby, nízká produktivita práce, slabá konkurenceschopnost československých výrobků na zahraničních trzích, levné nájmy, energie, vysoké dotace cen potravin, rozsáhlé výdaje na sociální politiku (vysoké dětské přídatky, relativně vysoké důchody) či masivní investice do dopravní infrastruktury (dálnice, pražské metro) vedly při stále výraznějším nedostatku finančních prostředků potřebných na modernizaci průmyslu i zemědělství k hlubokému propadu čs. hospodářství a jeho neschopnosti zajišťovat zásobování občanů již i předměty běžné osobní spotřeby. Varovné a závažně krizové jevy se však odehrávaly především na makroekonomické úrovni. Ačkoli československý stát až do roku 1989 oficiálně hospodařil s vyrovnanými či přebytkovými rozpočty, výrazně **narůstal vnitřní dluh** v podobě všeobecné zastaralosti výrobních technologií, jež spolu se zcela běžným falšováním mikroekonomických statistik, nepružným centrálním řízením ekonomiky a zastavením růstu HDP vedl k stále častěji i veřejně se projevujícím krizovým momentům v podobě **nedostatku základního spotřebního zboží**. V druhé polovině 80. let také trvale stoupal i **zahraniční dluh**, který činil přibližně 80 mld. dolarů. K dalším projevům krizového stavu hospodářství patřila pokračující dominance těžkého průmyslu, rostoucí objem neprodejných zásob, růst spotřeby a neschopnost investovat do modernizace výroby. Nutno ovšem podotknout, že úpadek ekonomiky se v Československu až do roku 1989 neprojevoval nijak fatálně (spíše stále častějšími výpadky v dodávkách spotřebního zboží na trh), rozhodně ne v tak kritické podobě jako v předluženém Polsku či Maďarsku, kde se tyto problémy staly primárním zdrojem otevřené nespokojenosti veřejnosti a ve svém důsledku způsobily pád těchto režimů. Jestliže však většina občanů proti režimu veřejně neprotestovala, znamenalo to z jejich strany tichou a pasivní toleranci, která vzala za své v okamžiku, kdy režim přestával plnit základní podmínky výše zmíněného sociálního kontraktu. To jasně ukazoval i výrazný nárůst nespokojenosti s režimem na konci 80. let, zejména v Praze.

Ačkoliv se uvnitř československé mocenské elity v 80. letech (na rozdíl od situace v Maďarsku či Polsku) nevytvořilo čitelné reformní křídlo, bylo možné pozorovat víceméně otevřený mocenský boj o reformu. Na jedné straně stáli představitelé vládní administrativy premiérů Štroukala a Adamce, kteří více naslouchali odborným expertizám a podporovali snahy o reformy (a rétoriku sovětské přestavby spojili s potřebou ekonomické reformy), a na druhé straně vysocí představitelé KSČ a vlády, jejichž legitimita byla založena na okupaci v roce 1968 a kteří v duchu dvacet let uplatňované normalizační „stability“ odmítali jakékoli reformy, jež by v souvislosti s odkazem pražského jara v jejich očích znamenaly riskovat úplnou erozi systému a tím také jejich mocenskou delegitimaci. Také proto se později neobratně pokoušeli zdůrazňovat rozdíly mezi reformním procesem z roku 1968, který interpretovali jako projev pravicového oportunismu, a sovětskou přestavbou. Limity režimu byly od roku 1968 nastaveny faktickou vojenskou okupací Sovětskou armádou. Ke změnám tak mohlo dojít pouze za předpokladu zahájení reformem v samotném SSSR, což se stalo skutečností po příchodu Gorbačova k moci.

Postupná eroze systému i v Československu v letech 1988–1989 byla tedy především důsledkem vnějších vlivů. Gorbačovova reformní politika v SSSR, nástup reformátorů v Polsku a Maďarsku a následné spuštění procesu liberalizace v těchto zemích však výrazně oslabovalo moc v Československu. Paradoxně zejména v případě Československa se i samotný Gorbačov obával možné destabilizace režimu, bude-li aplikována perestrojka, a v důsledku toho i oslabení své domácí pozice. Především proto byl jeho pozdější veřejný postoj k československým reformám rezervovaný. Pragmatické křídlo ve vedení KSČ kolem federálního premiéra Štroukala si uvědomovalo, že lpění na odporu proti jakýmkoli reformám s odkazem na pražské jaro 1968 se dávno přežilo a stává se brzdou ekonomického, ale i politického rozvoje společnosti. Pro představitele tohoto pragmatického křídla nebylo primární otázkou ani tak to, zda změnit postoj k pražskému jaru, jako spíše to, jak ze sebe setřást stigma spoluviníků za jeho potlačení.

Proces přestavby v československých podmínkách můžeme rozdělit do tří etap:

1. etapa (březen 1985 – prosinec 1986): vedení KSČ v tomto období po nástupu M. Gorbačova k moci spíše jen reflektuje první náznaky reformních záměrů přicházející ze SSSR.
2. etapa (leden 1987 – červen 1988): období vymezené dvěma klíčovými jednáními sovětského vedení. Na zasedání ÚV KSSS (27.–28. 1. 1987) byl odstartován ambiciózní program reformem, který zastánci reformem ve vedení KSČ využili pro **otevření reformistického diskurzu** také v Československu.
3. etapa (červen 1988 – listopad 1989): Na jednání 19. všesvazové konference KSSS (28. 6. – 1. 7. 1988) byly schváleny další, ještě radikálnější reformní záměry (především politického systému), které již však vyvolávaly rozporuplné i odmítavé reakce ve vedení KSČ. Následný konflikt mezi čs. stranickým vedením o vztah k sovětským návrhům výrazně zbrzdil ochotu k reformním krokům, další vývoj pak ještě výrazněji oslabil pozice reformistů ve vysokých stranických i státních funkcích.

Zpočátku si československé vedení nehodlalo připustit žádné změny dosavadního moskevského kurzu. Nevěnovalo proto velkou pozornost ani Gorbačovovu upozornění členům delegací socialistických zemí již na pohřbu K. Černěnka, že každá komunistická strana musí být zodpovědná za vývoj ve své zemi, čímž do určité míry zpochybnil platnost tzv. Brežněvovy doktríny. Nicméně předseda vlády L. Štrougal již od března 1985 veřejně zdůrazňoval nezbytnost reformy hospodářství a poukazoval na nedostatečnou podporu pro své záměry. Snaha spíše zakonzervovat stávající stav než podpořit reformy byla patrná také z **rozpačitých závěrů XVII. sjezdu KSČ** (24.–28. března 1986), především pak z minimálních personálních změn provedených sjezdem v nejvyšších stranických orgánech. Přestože v předsjezdových debatách členové předsednictva ÚV uvažovali o potřebě „omlazení“ stranického vedení, na sjezdu samotném byl v plném rozsahu potvrzen mandát stávajícího předsednictva. To ostře kontrastovalo se změnami, jež o měsíc dříve přinesl XXVII. sjezd KSSS, na němž bylo obměněno 38 % členů ÚV i politbyra. To ukazovalo, že k přestavbě se většina členů vedení KSČ postavila jako ke všemu, co dříve přicházelo z Moskvy: je třeba vyjádřit povinnou podporu, ale není nutné dělat o mnoho víc. Takové **pojetí přestavby jako předstírání reformem** mohlo v této době ještě fungovat jenom proto, že většina občanů nedávala masově a veřejně najevo, že by režim zásadně odmítala.

Základem reformního snažení KSČ se měl stát dokument Zásady pro postupné přebudování hospodářského mechanismu, schválený předsednictvem ÚV KSČ dne 17. prosince 1986. Ten na jedné straně zdůrazňoval neměnnost hlavních principů socialistické ekonomiky (společenské vlastnictví výrobních prostředků, centrální plánování, vedoucí úloha KSČ), ale zároveň připouštěl nutnost jejich zásadnější reformy (posílit samostatnost podniků, uplatnit princip jejich ekonomické efektivity a posílit účast pracujících na jejich řízení). Po jednání představitelů členských států RVHP v Moskvě (10.–11. listopadu 1986) o hlubší ekonomické integraci společenství získaly reformy podporu některých dalších členů stranického vedení, zejména generálního tajemníka strany G. Husáka. Výsledkem **snahy vyhovět sovětskému reformnímu tlaku**, ale i snahy přesvědčit veřejnost o „domácích kořenech“ zvažovaných změn, byl dne 9. ledna 1987 (tedy ještě před klíčovým zasedáním ÚV KSSS) v *Rudém právu* zveřejněný materiál Zásady přebudování hospodářského mechanismu. Pojem „reforma“ byl také v březnu poprvé vysloven G. Husákem. Obsahově však přijaté Zásady nepředstavovaly žádný radikálnější posun od již dříve schválených dokumentů.

Závěry lednového zasedání ÚV KSSS znamenaly zásadní zlom ve vývoji sovětského systému a nemohly zůstat bez odezvy i v ostatních státech společenství. **Gorbačov** totiž prosadil celou **řadu politických reforem** (uplatnění zásady voleb do vysokých stranických funkcí, rozšíření vnitrostranické demokracie, zavedení demokratické praxe do práce sovětů vč. institutu interpelace poslanců, provedení reformy volebního systému), jež zpochybňovaly dosavadní pojetí tzv. demokratického centralismu. Schválen byl také návrh zákona o státním podniku, který přinášel rozsáhlé změny v dosavadní praxi centrálně řízené ekonomiky. Československá veřejnost byla v plném rozsahu médií informována o těchto závěrech, dávala veřejně najevo jejich podporu; proto vedení KSČ nemohlo mlčet: sovětské reformy podpořilo, byť na jednotlivé záměry panovaly ve vedení KSČ odlišné názory. Za počátek realizace reformních záměrů československého vedení je možno považovat výsledky 27. schůze předsednictva ÚV KSČ (18. a 26. února 1987). Průběh jednání charakterizovalo vědomí nutnosti změn v dosavadní ekonomické i politické praxi. Vedle federálního premiéra **L. Štrougala** (hovořil o ekonomických reformách, reformě politického, stranického i volebního systému) se k nim přihlásili i další – prezident **G. Husák** (zdůraznil kladný ohlas sovětských reforem u čs. veřejnosti), předseda FS **A. Indra** (požadoval, aby ÚV KSČ nezasahoval do rozhodování ministerstev, navrhl zřídit komisi pro přípravu nové ústavy). Také ti členové vedení strany, kteří byli považováni za konzervativce, připouštěli nutnost změn, byť se k nim vyjadřovali s jistou distancí: V. Biřák podporoval rozšíření vnitrostranické demokracie, ale s K. Hoffmanem připomínal platnost Poučení z krizového vývoje s tím, že není možné slepě přejímat vše, co (nyní) přichází ze SSSR. Také J. Fojtík připomněl „varovné“ důsledky pražského jara 1968 pro stranu. Reformní záměry výrazně podporoval **A. Kapek** a doporučoval, aby nebyly omezeny pouze na ekonomické záležitosti. Stranické vedení schválilo **přípravu reformních návrhů** v celé řadě oblastí, od ekonomiky přes politický a volební systém, ústavní instituce, odbory, vnitrostranické rozhodovací mechanismy, justici, média až po reformu byrokracie.

Nicméně **realizace většiny těchto návrhů byla postupně zpomalována či zpochybňována**, mj. také v důsledku narůstajících osobních konfliktů ve stranickém vedení. Reformisté byli oslabeni jednak výsledky 5. zasedání ÚV KSČ (18.–19. března 1987), jednak Gorbačovovým „neutrálním“ chováním během jeho návštěvy v dubnu téhož roku. Gorbačov veřejně mlčel jak o pohledu SSSR na události pražského jara, tak o zvažovaných personálních změnách ve vedení KSČ a vnitřní spory o reformách ponechal na čs. vedení.

Klíčovou, ale také téměř jedinou reformou, kterou se podařilo prosadit, bylo přijetí **zákona o státním podniku** v roce 1988. Zaváděl do praxe posílení samostatnosti podnikových vedení, a tím oslaboval jejich závislost na rozhodování centrálních orgánů; dále bylo jeho cílem zejména motivování podniků k vlastní podnikatelské aktivitě. Předmětem ostré kritiky na jednání předsednictva ÚV KSČ se stal především návrh na zavedení rad pracujících, prostřednictvím nichž mělo dojít k prohloubení účasti zaměstnanců na řízení podniků. Rady totiž dostaly pravomoc volit podnikové ředitele. I přes výše zmíněné výhrady členů stranického vedení byl zákon v původní podobě schválen a od 1. srpna 1988 realizován v praxi.

Zásadní význam mělo 7. zasedání ÚV KSČ (17.–18. prosince 1987), na němž **demisi z funkce generálního tajemníka strany** oznámil **G. Husák**. Učinil tak poté, co jej konzervativci v předsednictvu ÚV KSČ přinutili k rezignaci, a to patrně ve snaze vyvolat ve veřejnosti dojem sebereflexe stranického vedení tím, že jí jako obětího beránka „předhodili“ právě generálního tajemníka strany. Výběr Husákova nástupce, kterým se stal **Miloš Jakeš**, však jen potvrzoval formálnost této změny a bezradnost stranického vedení. Jakeš představoval kompromis mezi konzervativci a reformisty; v rámci zvažovaných reforem podporoval pouze ty, jež byly méně konfliktní. Husákovým odchodem do značné míry ztratili přívrženci reforem svého hlavního ochránce. Všichni ti, kteří podporovali Husákovo setrvání v nejvyšší funkci, byli **zastánci reforem** a všichni také z **nejvyšších stranických funkcí** do jednoho roku **odešli** (M. Beňo, P. Colotka, J. Haman, J. Havlín, A. Kapek, F. Pitra, J. Poledník, L. Štrougal).

Zasedání ÚV KSČ v prosinci 1987 také přijalo Usnesení ÚV KSČ o komplexní přestavbě hospodářského mechanismu ČSSR a jejím zabezpečení. Plán reforem počítal s jejich spuštěním v roce 1988 a dokončením do roku 1991. Ani zde ovšem nebylo možno očekávat opuštění základních stavebních kamenů socialistické ekonomiky: tu měl i nadále řídit centrální pětiletý plán a tvorba cen i mezd měla také zůstat v rukou ústředních institucí státu. Ve skutečnosti však byla realizace jednotlivých reformních kroků neustále zpožďována. Také proto rozhodla federální vláda v říjnu 1988 o urychlení reformy s tím, že má být jako celek realizována již k 1. lednu 1990.

Na 9. zasedání ÚV KSČ (8.–9. dubna 1988) došlo k personálnímu zemětřesení: z vysokých stranických a státních pozic odešlo několik desítek osob, většinou právě příznivců reforem. Většina z nich opouštěla své funkce zklamána **neochotou konzervativců pokračovat v reformách**. Do předsednictva ÚV KSČ nově vstoupili opět konzervativci – J. Fojtík a I. Janák. Odchod protagonistů reforem situaci uvnitř stranického vedení paradoxně uklidnil – ubylo koncepčních sporů.

Druhým významným jednáním sovětských komunistů, na němž byly prosazeny další zásadní reformy, byla 19. všesvazová konference KSSS, konaná na začátku léta 1988. Konference projednala a schválila záměry rozsáhlé politické reformy, sahající od vnitrostranických změn (omezení vlivu stranického aparátu, větší pravomoci volenému ústřednímu výboru vůči výkonným orgánům strany) přes změny ústavního systému (zřízení nové parlamentní komory – Sjezdu lidových poslanců, voleného demokratičtějším způsobem) až po příslib ochrany lidských práv a budování právního státu v SSSR.

V průběhu druhé poloviny roku 1988 se předsednictvo ÚV KSČ neustále zabývalo vlastní odpovědí na výše uvedené sovětské záměry. Z diskusí byla patrná **stále menší ochota pokračovat v reformách**, zejména ne v politickém systému. Vedení strany se proto rozhodlo částečně reformovat maximálně organizaci vnitrostranického života; k výraznějším reformám ústavního systému, jež by skutečně zasáhly celou společnost, však nepřikročilo. Předsednictvo ÚV KSČ bylo i obsahem analýzy, kterou si k závěrům sovětské stranické konference dalo zpracovat experty z Ústavu marxismu-leninismu ÚV KSČ, přesvědčováno o tom, že mnoho sovětských návrhů je již součástí usnesení předchozích jednání ÚV KSČ. Zřejmě i po zkušenosti s průběhem pražského jara 1968 se většina členů vedení v roce 1988 zabývala **otázkou hranic možných „přestavbových“ reforem**. Shoda, i když ne jednoznačná, panovala v tomto období již jen na opatrném pokračování ekonomických reforem. Předsednictvo ÚV KSČ následně dne 30. září 1988 schválilo seznam 57 úkolů, jež v zásadě odpovídaly závěrům sovětské konference. Z nich byly pak do listopadu 1989 realizovány jen určité vnitrostranické změny a také byl předložen návrh nového volebního zákona. Snad nejvýraznější změnou ve vnitřní organizaci KSČ byl **nový kádrový pořádek**, přijatý předsednictvem strany dne 25. listopadu 1988. Ten předpokládal určitou **pluralizaci výběru kandidátů do zodpovědných vedoucích funkcí** ve stranickém i státním aparátu, když navrhoval výběr z většího množství kandidátů, využívání konkurzů a tajných voleb. Především však byl poměrně významně snížen počet stranických funkcí obsazovaných vedením: řadoví tajemníci ÚV přišli zcela o právo jmenovat jakékoli funkcionáře, sekretariátu ÚV a plénu ÚV byla odebrána polovina jím dosud jmenovaných pozic; předsednictvu strany byl počet jím obsazovaných pozic snížen pouze o pětinu. Nicméně ani takto pojatá reforma nemohla ohrozit monopol stranického vedení na obsazování většiny rozhodujících pozic.

Samotný konec roku 1988 se znovu nesl v duchu personálního otřesu. Na 10. zasedání ÚV KSČ (10.–11. října 1988) byl přečten Štrougalův rezignační dopis, jímž „požádal o uvolnění“ ze všech svých funkcí. Jeho rezignace vyplývala především ze stupňujících se konfliktů směřujících vůči jeho osobě na jednání vedení strany, z rozporů mezi vládou prosazovanými reformami a snahou konzervativní většiny stranického vedení o jejich zmírňování, relativizování či úplné znemožnění. Odchod hlavního reformátora byl vzápětí jen symbolicky zmírněn vynuceným odchodem nejkonzervativnějšího člena předsednictva strany V. Biřáka na 12. zasedání ÚV KSČ (15.–16. prosince 1988); spolu s ním odešli také M. Beňo a dosavadní předseda ČNR J. Kempný. Hlavním argumentem členů předsednictva pro Biřákových odchod ze stranického vedení byla snaha ukázat veřejnosti, že „to myslíme s přestavbou vážně“ (L. Adamec). Třináctičlenné předsednictvo ÚV KSČ již pak až do listopadu 1989 nezaznamenalo žádnou personální změnu. Štrougalův nástupce ve funkci federálního premiéra L. Adamec sice také patřil k oné nevelké skupině politiků, kteří si uvědomovali nutnost změn zkostnatělého politického a hospodářského systému, jeho možnosti však byly rovněž silně limitovány výraznou pozicí konzervativců v předsednictvu ÚV KSČ.

Jakešovo konzervativní vedení, slibující „nový a svěží vítr“, „otevřenost vůči kritice a sebekritice“ či návrat k zásadě „čelem k masám“, nedokázalo najít odvahu k zásadnějšímu přehodnocení dosavadního vývoje, především v oblasti ideologie a vztahu k minulosti vlastního režimu. Nebylo ochotno otevřít debatu o kritických momentech nedávného vývoje, ať už se to týkalo interpretace okupace z roku 1968, platnosti Poučení z krizového vývoje, či pobytu sovětských vojsk v Československu. V době, kdy Gorbačovovo vedení v SSSR povolilo otevření debaty o stalinských zločinech, Jakeš v Československu hovořil o potřebě obnovy „gottwaldovské tradice“, jež byla dále připomínána například při 40. výročí února v roce 1988 tehdy vznikajícím normalizačním seriálem či veřejnost již vysloveně provokujícím vydáním nové stokoruny s Gottwaldovým portrétem v září 1989. Tato gottwaldovská renesance však nebyla náhodná – byla právě výrazem vnitrostranického boje o udržení legitimacy stávajícího vedení. Režim sice již nemohl na konci 80. let snadno uplatňovat mocenské nástroje kontroly nad občany typické pro autoritářský systém, zároveň ale neměl vybudovány mechanismy, jež by mu umožnily přizpůsobit svou politiku vůči občanů. Především nedokázal tolerovat autonomní organizace občanské společnosti, jež se – nejen v podobě opozice – postupně formovaly.

Přestavba v Československu zůstala do značné míry spíše směsí příslibů, náznaků či záměrů na papíře. Skromné reformy, které se podařilo v letech 1987–1989 prosadit, nemohly vést k liberalizaci režimu, protože ta ve skutečnosti nebyla jejich cílem. O realizaci rozsáhlejších reforem i personálních změn se uvažovalo až v souvislosti s plánovaným XVIII. sjezdem KSČ v květu 1990. Konzervativní vedení KSČ, posílené politickou neutralizací reformátorů na konci roku 1988, se spíše jen snažilo manévrovat mezi vlastní neochotou ke skutečným reformám, stále hlasitějším voláním veřejnosti po nich a schizofrenním postojem Gorbačovova vedení ke specifické situaci v Československu. Přestavba však vnesla do strnulého vývoje konce 80. let dosud nevídanou dynamiku. Vedla mimochodem k dočasnému, byť početně zajímavému odhodlání řady lidí opět vstupovat do KSČ. Do úzké vládnoucí stranické elity vnesl ideový konflikt o pojetí reforem vysokou intenzitu sporů, která vedla k nejrozsáhlejším personálním změnám od čistek na počátku tzv. normalizace. Mírná pluralizace politického systému a reforma kádrové politiky KSČ zapojila v dosud nejširší míře do politického procesu další aktéry – například ostatní politické strany Národní fronty a nechtěně samozřejmě také média, obnovující se občanskou společnost i opozici. Významným projevem změněné situace na konci 80. let bylo také postupné uvolňování poměrů v kultuře.

17. listopad 1989 – kronika událostí

17. listopadu 1939 nařídila nacistická okupační moc uzavření všech českých vysokých škol, popravila devět studentů a 1200 jich deportovala do koncentračního tábora. Reagovala tím na studentské protiokupační demonstrace, které začaly 28. října a vyvrcholily 15. listopadu pohřbem medika Jana Opletala – oběti střelby do řad demonstrantů. Po válce byl 17. listopad vyhlášen Mezinárodním dnem studentstva.

17. listopad, pátek

V pátek 17. listopadu 1989 se studenti pražských vysokých škol rozhodli uctít padesáté výročí pokojnou manifestací. Příprava akce, již se vedle vysokoškolských studentů z nezávislého hnutí Stuha ujala Městská vysokoškolská rada Socialistického svazu mládeže, se stala předmětem vyjednávání s Obvodním národním výborem v Praze 2. Po intervenci vysokých funkcionářů komunistické strany byla manifestace povolena pod podmínkou, že se průvod nevydá do centra města, ale na Vyšehrad ke hrobu českého básníka Karla Hynka Máchy, kde bude akce ukončena a lidé se rozejdou. V souladu s dosavadní praxí vyhlásil ministr vnitra František Kincel na 17. listopad „mimořádnou bezpečnostní akci“, která ukládala odpovědným funkcionářům a pořádkovým jednotkám VB zabezpečit veřejný klid a pořádek. Podle intencí nezávislých studentů neměla být manifestace pouze pietním aktem, ale i vyjádřením občanského postoje mladé generace k soudobé situaci ve společnosti. Rozhodnutí „přihlásit se k ideálům svobody a pravdy“ bylo ovlivněno děním v ostatních střeoevropských státech sovětského bloku v roce 1989, za kterými Československo v liberalizačním a demokratizačním procesu výrazně zaostávalo.

V Praze na Albertově se tohoto dne shromáždilo kolem 20 000 studentů vysokých škol a dalších občanů. Projevy většiny řečníků, hesla na transparentech a skandování demonstrantů jednoznačně dokládaly touhu po výraznějších společenských změnách. Demonstranti požadovali odstoupení zkompromitovaných politiků, propuštění politických vězňů, akademické, politické a občanské svobody, zrušení tajné policie, zahájení dialogu státní moci s představiteli nezávislých iniciativ apod. Po **17. hodině** se vytvořil průvod, který se vydal po plánované trase směrem na Vyšehrad, kde měla být manifestace kolem **18. hodiny** ukončena. Její účastníci se však rozhodli pokračovat v pochodu do středu města. Průvod směřoval Vyšehradskou ulicí k centru, byl však v **18.25** zastaven policejní jednotkou. Zátaras přinutil demonstranty vydat se do centra města po nábřeží. Přidávali se další občané. Podle svědectví mnohých účastníků panovala uvolněná euforická nálada – skandovala se hesla oznamující konec starého režimu. Pietní akt se spontánně proměnil v nejmohutnější protirežimní demonstraci od roku 1969, podle některých odhadů se jí účastnilo kolem 50 000 lidí. V **19.20** dospěli demonstranti k Národnímu divadlu a zabořili na Národní třídu ve snaze projít na Václavské náměstí. V **19.25** je na úrovni ulic Spálená a Na Perštýně zastavil policejní kordon. O čtvrt hodiny později uzavřela průvod policejní jednotka i z druhé strany – v místě křižovatky ulic Národní třída, Voršilská a Karoliny Světlé. Mezi oběma kordony se v tomto okamžiku nacházelo asi 10 000 lidí. Jediná úniková cesta – Mikulandská ulice – byla vzápětí uzavřena také. Než se tak stalo, využila možnosti úniku značná část demonstrantů, čímž shromáždění ve vymezeném prostoru prořídlo a kordon stojící v týlu zástupu postoupil kupředu na úroveň Mikulandské ulice. Ve **20.18** byl prostor neprodyšně uzavřen.

Demonstranti si sedali si na zem, zpívali písně, zvedali ruce na znamení nenásilí a vyzývali příslušníky policejních jednotek, aby je nechali odejít. Ve **20.25** vydal velitel zásahu pokyn k zákroku. Kordon stojící u Mikulandské ulice se dal do pohybu a postupně vytvořil takový tlak, že lidem hrozilo nebezpečí udu-

šení či ušlapání. Panika se stupňovala. Příslušníci policejní jednotky začali vytvářet propusti, v kterých byli prchající lidé tlučeni a kopáni. Ve 20.33 posílily uzávěru dva obrněné transportéry se zábranami a asi ve tři čtvrtě na devět se dal do pohybu kordon stojící na úrovni Spálené ulice, aby vytlačil zbytek demonstrantů k propustím na druhém konci. Do 21.10 byla tímto způsobem demonstrace rozptýlena. Poté podnikali příslušníci policejních jednotek společně s členy Útvary rychlého nasazení (tzv. červené barety) výpady proti jednotlivcům na Národní třídě, v přilehlých ulicích a prostorách metra. Několik desítek lidí bylo zadrženo. Nezávislá vyšetřovací komise zdravotníků později uvedla, že na Národní třídě bylo onoho večera zraněno 568 lidí; u 180 z nich nevyloučili lékaři trvalé následky. Nepřiměřený policejní zákrok, hraničící s nevázanou brutalitou, vyvolal mezi studenty pražských vysokých škol, kteří zůstali na místě zákroku až do konce, okamžitou reakci – rozhodli se vstoupit do protestní stávky. Někteří z nich navštívili pražská divadla a požádali herce o podporu svého rozhodnutí.

18. listopad, sobota

V sobotu 18. listopadu od ranních hodin se studenti pražských vysokých škol rozhodovali, jakým způsobem vyjádří své rozhořčení a protest. Zrodilo se několik ohnisek odporu, která jednala zpočátku paralelně, avšak postupně se informačně a organizačně propojovala. Studenti uměleckých škol (především Divadelní a Filmové akademie múzických umění) se okamžitě rozhodli zahájit týdenní protestní stávku, zástupci ostatních fakult se k ní tohoto nebo následujícího dne připojovali. Vznikala první prohlášení vyzývající ostatní občany k podpoře stávky, k objektivnímu vyšetření pátečního zákroku a k potrestání viníků. Objevily se požadavky propuštění politických vězňů, legalizace samizdatových *Lidových novin*, okamžitého zahájení politického dialogu držitelů moci s opozičními proudy, objektivního zpravodajství ze strany médií.

Ve 14 hodin začala v Realistickém divadle schůzka studentů a zástupců pražských divadel. Účastníci páteční demonstrace popsali její průběh a okolnosti násilného ukončení. Poté přečetl zástupce divadelní obce návrh společného prohlášení, které podpořilo požadavek vytvoření zvláštní komise pro vyšetření policejního zákroku. Vyzvalo všechna divadla, aby se připojila k týdenní protestní stávce studentů tím, že místo plánovaných představení seznámí obecenstvo se stanoviskem studentů a umělců k pátečnímu policejnímu zákroku a poskytnou divadelní prostory k široké veřejné diskusi; navrhlo vyhlásit na pondělí 27. listopadu od 12 do 14 hodin protestní generální stávku. Do večera se všechna pražská divadla ke stávce přidala, stávkovat začaly i některé mimopražské soubory.

Zahraniční sdělovací prostředky vysílaly v druhé polovině sobotního dne zprávu, že při pátečním policejním zákroku na Národní třídě zahynul student Matematicko-fyzikální fakulty Univerzity Karlovy Martin Šmíd. Údaj o mrtvém studentovi poskytl Petr Uhl – signatář Charty 77 a pracovník nezávislé Východoevropské informační agentury – na základě výpovědi svědkyně Šmídovy údajné smrti Drahomíry Dražské. Zpráva o oběti policejní zvučel výraznou měrou akcelerovala občanský odpor proti komunistickému režimu i v těch složkách společnosti, které zůstávaly zatím zdrženlivé, a to i navzdory skutečnosti, že již v neděli 19. listopadu večer televize a rozhlas prokázaly její nepravdivost. Pro aktivizaci uměleckých a intelektuálních kruhů na Slovensku, z kterých se v následujících dnech zrodilo hnutí Veřejnost proti násilí, měla význam stěžejní.

19. listopad, neděle

V neděli 19. listopadu společenský kvas sílil. Ohniska občanského odporu se propojovala, objevovaly se první pokusy o koordinaci jejich činnosti. Na několika místech v centru Prahy se demonstrovalo. Státní moc již nedokázala aktivitě narůstajícího počtu občanů účinně čelit. V nočních hodinách bylo z iniciativy nejvýznamnějšího odpůrce komunistického režimu Václava Havla v pražském divadle Činoherní klub založeno Občanské fórum – jako sdružení nezávislých občanských iniciativ, uměleckých svazů i zástupců některých oficiálních organizací – a prohlásilo se za mluvčího kriticky smýšlející veřejnosti a zprostředkovatele její vůle. Protitotalitní demokratické hnutí získalo vedle rozměru protestního, který do něj vnesli studenti a umělci, i rozměr politický.

Události 17. listopadu 1989 vyvolaly takřka ihned různé spekulativní úvahy a kombinace o jejich pozadí, které neodezněly ani s odstupem let. Naléhavě kladené otázky nedokázaly zodpovědět ani obě parlamentní komise pro vyšetření těchto událostí, které shromáždily velké množství výpovědí, svědectví a dokumentačního materiálu. Závěry, k nimž v letech 1990–1991 dospěly, byly přijaty s rozpaky. K dispozici je řada kontroverzních faktů, které vylučují možnost přesného, definitivního a srozumitelného vysvětlení. Publicistika proto osciluje mezi několika výkladovými konstrukcemi. Podle jedné strnulá státní moc stupňovala represivní politiku tak dlouho, až proti ní povstala většina obyvatelstva. Jiní se domnívají, že předpokládaná reakce na brutální policejní zákrok měla státní moci posloužit jako záminka pro vyhlášení stanného práva a zahájení tvrdých a plošných represí proti odpůrcům režimu. Jako příliš spekulativní se jeví další konstrukce: Státní bezpečnost se domluvila s představiteli nezávislých občanských skupin na odstranění komunistického režimu. Patrně nejdiskutovanější je představa, že rozehnnání studentské manifestace s fingovaným úmrtím studenta mělo vyvolat personální změny ve vedení Komunistické strany Československa. Zastánci tvrdého konfrontačního kurzu měli být odstraněni a nahrazeni příznivci sovětské „perestrojky, glasnosti a nového myšlení“. V širším historickém kontextu můžeme události 17. listopadu 1989 vyložit jako součást dlouhodobého a složitého společenského procesu, který ovlivňovaly četné vnější a vnitřní faktory a který je obtížné vysvětlit jednoduchým schematickým způsobem.

Občanské fórum

V neděli **19. listopadu 1989**, dva dny po brutálním potlačení studentské manifestace policejními jednotkami, vzniklo v **pražském divadle Činoherní klub Občanské fórum (OF)** jako odpověď opozičních občanských iniciativ na rozjitřenou, v podstatě již revoluční situaci v ulicích Prahy. Nevznikla ani politická strana, ani koalice stran, ale **občanské hnutí**, otevřené všem, kteří si přáli změny v politickém uspořádání Československa. Základním cílem hnutí bylo zahájení dialogu se státní mocí, jenž měl vést k liberalizaci a demokratizaci společenského života. OF požadovalo odstoupení zkompromitovaných politiků, propuštění politických vězňů, objektivní vyšetření brutálního zákroku proti studentské manifestaci a přístup do sdělovacích prostředků. OF se připojilo k návrhu studentů a umělců z předchozího dne a podpořilo dvouhodinovou generální stávkou v pondělí 27. listopadu 1989.

Úvodní prohlášení podepsalo osmnáct osobností z různých oblastí společenského života, které tvořily formální výbor reprezentující OF v prvních dnech. Ústřední postavou, jež se nejvíce zasloužila o vznik a charakter OF, byl nejnámější odpůrce komunistického režimu, spoluzakladatel Charty 77 **Václav Havel**. Kolem něj se od počátku shromažďovali aktivisté, kteří posléze vytvořili první grémia, skupiny a komise OF. V prvním týdnu (do 26. listopadu) vykristalizovala vnitřní struktura OF do svého prvního improvizovaného schématu, které se podobalo trojstupňové hierarchii: **plénium – akční skupina – krizový štáb**. Plénium bylo nejširším grémiem, v němž se zpočátku každý den scházelo více než padesát aktivistů OF, kteří měli možnost vyslovit se k politické taktice a personálním záležitostem hnutí. Takzvanou páteř krizového štábu, ve které se soustředilo politické rozhodování, tvořili **Václav Havel, Alexandr Vondra a Jiří Křižan**. Vedle nich v něm nejčastěji působili zástupci kontaktní iniciativy **Most Michael Kocáb a Michal Horáček**, Havlovi důvěrníci **Vladimír Hanzel a Eda Kriseová** a dále **Petr Pithart, Václav Klaus, Václav Malý, Radim Palouš, Ladislav Lis, Zdeněk Jičínský, Pavel Rychetský** a další. Akční skupina byla asi dvacetičlenným grémiem, které se stalo exekutivním orgánem krizového štábu a zprostředkovatelem styku mezi ním a odbornými komisemi OF (první z nich byly ustaveny již 24. listopadu). V méně významných případech na sebe akční skupina vzala rozhodovací pravomoci. Schůze akční skupiny a zasedání pléna většinou řídil Radim Palouš.

Občanské fórum zvolilo strategii **politického dialogu se státní mocí**, která byla ve shodě s proklamacemi opozičních skupin, zejména Charty 77. V úsilí přimět představitele starého režimu k jednání bylo úspěšné díky masovým demonstracím, kterých se od pondělí 20. listopadu do neděle 26. listopadu zúčastňovaly v ulicích větších měst statisíce lidí. Do čela demonstrací se postavila místní fóra, jejichž počet rychle rostl. Jako partnera k dialogu si OF zvolilo předsedu federální vlády **Ladislava Adamce**, s nímž se již od léta 1989 pokoušela navázat kontaktem iniciativa **Most**. Představitele Komunistické strany Československa nepovažovalo Občanské fórum v této chvíli za partnery. Moc se přesunula ze stranického sekretariátu do kabinetu předsedy federální vlády, s nímž se v neděli **26. listopadu** poprvé setkala delegace OF vedená Václavem Havlem.

O dva dny později – den po generální stávce, v níž se naplno projevila síla spontánního demokratického hnutí – položilo OF společně s VPN na stůl své stěžejní požadavky: **rekonstrukci federální vlády, odstranění ústavních článků o vedoucí roli komunistické strany** ve společnosti a v politickém systému Národní fronty a o marxismu-leninismu jako státní ideologii. **Federální shromáždění** požadované změny v ústavě realizovalo **29. listopadu** a ustavilo parlamentní komisi pro dohled nad vyšetřováním

událostí 17. listopadu 1989. OF se spokojilo s příslibem premiéra Adamce, že do neděle 3. prosince provede rekonstrukci federální vlády tak, aby v ní nekompetentní a zdiskreditované ministry nahradili skuteční odborníci; ve vládě měli vedle komunistů zasednout také ministři bez politické příslušnosti a z ostatních politických stran. OF odmítlo podíl na vytváření této vlády, protože nebylo připraveno na převzetí moci. Potřebovalo čas na vytvoření vlastních struktur a politického programu. Uplatněním strategie vnější kontroly moci chtělo získat čas alespoň do konce roku 1989.

Tato strategie se však rozpadla již v neděli **3. prosince**, kdy československá **veřejnost odmítla uznat rekonstruovanou federální vládu** a obnovila demonstrační akce, které Občanské fórum po 28. listopadu zastavilo. Důvodem nové protestní vlny bylo složení vlády, v níž se vedle patnácti komunistů objevili pouze tři nestraníci, po jednom místu obsadili zástupci Československé strany socialistické a Československé strany lidové. Pod tlakem veřejnosti se Občanské fórum rozhodlo vyslat do federální a české vlády **předsunuté hlídky**, a to do oblastí národního hospodářství a mocenských nástrojů státu. Předsedovi federální vlády Adamcovi se nepodařilo prosadit vlastní politickou představu inspirovanou sovětskou perestrojkou a 7. prosince odstoupil. Demise posledního politika starého režimu, jenž ještě vystupoval autoritativně a z pozice síly, uvolnila prostor pro nástup demokratického hnutí. Při jednání politických stran a hnutí u kulatého stolu 8. prosince si Občanské fórum plně uvědomilo své dominantní postavení v české politice. Opustilo zdrženlivou strategii předsunutých hlídek a předsevzalo si, že v krátké době obsadí většinu důležitých resortů federální vlády.

Ve dnech 4.–9. prosince se o problému převzetí moci diskutovalo nejvíce v krizovém štábu a rozšířeném krizovém štábu, v němž se scházelo kolem třiceti aktivistů. Základními impulzy ke koncepčním a strategickým změnám byly ochota **Prognostického ústavu Československé akademie věd** převzít odpovědnost za ekonomickou transformaci a rozhodnutí Václava Havla kandidovat do úřadu prezidenta republiky. Prognostický ústav poskytl Občanskému fóru personální zázemí pro obsazení ekonomických resortů ve federální vládě. Do federální vlády národního porozumění byli 10. prosince 1989 jmenováni tři pracovníci tohoto ústavu: **Valtr Komárek** (KSČ) jako první místopředseda odpovědný za ekonomickou reformu, **Vladimír Dlouhý** (KSČ) jako místopředseda vlády a předseda Státní plánovací komise a **Václav Klaus** jako ministr financí. Hnutí OF a VPN ve vládě dále reprezentovali: slovenský katolický disident **Ján Čarnogurský** jako první místopředseda vlády odpovědný za legislativu a mocenské nástroje státu, signatář Charty 77 a nezávislý novinář **Jiří Dienstbier** jako ministr zahraničních věcí, dělnický předák **Petr Miller** jako ministr práce a sociálních věcí. Přestože z celkového počtu dvaceti ministerských křesel devět zůstalo komunistické straně, vznikl kabinet, který v krátké době ovládl Občanské fórum.

Premiér Marián Čalfa (KSČ), který působil ve funkci ministra od roku 1988, se významnou měrou zasloužil o zvolení Václava Havla prezidentem, vyvázal se z vazeb ke komunistické straně (z níž i záhy vystoupil) a stal se součástí nové politické elity. Ještě před parlamentními volbami v červnu 1990 byli v několika resortech vyměněni ministři ve prospěch OF. Po úspěšném obsazení vlády dynamizovala aktivitu demokratického hnutí rozsáhlá **kampaň za zvolení Václava Havla prezidentem republiky**. Prezidentské aspirace Ladislava Adamce přiměly aktivisty rozšířeného krizového štábu a přítomné zástupce slovenské demokratické opozice k rychlému rozhodnutí kandidovat do nejvyšší státní funkce vůdčího představitele demokratického hnutí. Počáteční potíže s prosazováním Havlovy kandidatury ve Federálním shromáždění – zákonodárném sboru, který prezidenta podle ústavy volil – vedly k přesvědčení, že je nevyhnutelná částečná personální rekonstrukce formou kooptací nových poslanců do Federálního shromáždění, České národní rady a Slovenské národní rady. OF a VPN začaly kooptace připravovat ve spolupráci se svými krajskými a okresními centry.

Dne 28. listopadu 1989 začalo **koordináční centrum Občanského fóra** (KC OF) s registrací místních, podnikových a zájmových občanských fór, která kvapem přibývala. První kontakty mezi centrem a místy daly vzniknout úvahám o budoucnosti hnutí. Bezprostředním impulzem k reformě jeho vnitřní struktury však byla kritika na adresu rozhodujících grémií za to, že v první dekádě prosince 1989 jednaly o obsazení vlád a prezidentského úřadu bez pravidelného kontaktu s plénem. Avšak reforma uvedená v život 11. prosince nemohla ještě přinést požadovanou demokratizaci hnutí, neboť doba okamžitých

improvizovaných rozhodnutí, mimořádných politických řešení dosud nekončila a skupina odpovědná za politiku OF chtěla mít pro svá rozhodnutí volné ruce. Namísto revolučního schématu, v němž bylo působení nižších složek KC OF (akční skupiny a odborných komisí) zcela podřízeno okamžitým potřebám krizového štábu, vznikla nyní formálně demokratická struktura. Nejvyšším orgánem OF se stal **sněm**, složený ze zástupců KC OF a krajských OF. Sněm se měl scházet jednou týdně, rozhodovat o politické orientaci a vnitřní organizaci OF, volit patnáctičlennou (později vícečlennou) **radu**, kontrolovat a schvalovat její činnost. Rada KC OF, která si vyhradila právo rozhodovat o operativních otázkách samostatně a bez schválení sněmem, mohla vytvářet **odborné komise**. V prosinci 1989 vznikly následující komise – politická, pro styk se stávkovými výbory a místními OF, organizační, zahraniční, programová, informační, historická a archiv, národnostní, technická, pro styk s ústředními orgány.

Reforma vnitřní struktury byla kompromisem, který ovšem četné formální i neformální složky hnutí trvaleji neuspokojil. První radu nevolil sněm, svolaný až na 23. prosince, ale jmenovali ji Václav Havel a jím vybraný nástupce Petr Pithart. Rada, jejíž každodenních zasedání se zúčastňoval větší počet aktivistů, se záhy stala neoperativním orgánem. Byla odsunuta na vedlejší kolej a nahrazena **užším operativním kruhem**. Havlův vliv na profil a směřování OF zůstával velice silný i v druhé polovině prosince 1989, po vyhlášení jeho prezidentské kandidatury, kdy se poněkud stáhl do ústraní a zasedání rady KC OF se zúčastňoval sporadicky. První sněm schválil jeho představu o budoucnosti Občanského fóra jako závaznou definici. Nepřál si, aby se Občanské fórum stalo klasickou politickou stranou ani účelovou koalici vznikajících politických stran. Mělo si až do voleb podržet svou improvizovanou, nepřiliš vyprofilovanou strukturu, která podle Havla nejlépe odpovídala jeho základnímu úkolu – být garantem pokojného přechodu ke svobodným volbám a obrození angažovaného občanství, nespoutaného žádnou partajní doktrínou či politickou ideologií.

Na počátku ledna 1990 schválil sněm OF **stanovy hnutí**, do nichž se promítly předchozí úvahy a doporučení. Definovaly OF jako občanské politické hnutí, jehož hlavním cílem je otevření prostoru pro politickou pluralitu a boj proti jakékoliv formě totalitarismu. OF sice sdružovalo vznikající politické strany, avšak primárně mělo být **hnutím aktivních občanů**. Za své vzala původní představa, že OF ukončí svou činnost ještě před volbami rozdělením do svébytných politických proudů. Stanovy předpokládaly, že po volbách umožní činnost těm občanům, kteří nevstoupí do žádné politické strany a přitom budou chtít uplatňovat bezprostřední vliv na věci veřejné.

Do konce roku 1989 se Občanskému fóru podařilo převzít pod kontrolu oblast výkonné moci. V lednu 1990 se stalo prioritou ovládnutí moci zákonodárné. OF hodlalo ihned zahájit politické a ekonomické reformy a k tomu potřebovalo mít pod kontrolou nejvyšší zákonodárné sbory, které se beze změn měly stát součástí nové moci. Prosazovalo nejrychlejší a nejméně komplikovaný **koncept personální rekonstrukce** – komunistická strana, která de facto i de iure přišla o postavení politického hegemonu, se měla vzdát většiny ve federálním a obou republikových parlamentech a posléze i v zastupitelstvech (místních, okresních a krajských národních výborech). OF a VPN měly na uprázdněná místa **kooptovat své poslance**. V případě nejvyšších zastupitelských sborů se tak stalo na rozhraní ledna a února 1990. Do třístapadesátičlenného Federálního shromáždění kooptovalo OF a VPN celkem 119 poslanců, do dvousetčlenné České národní rady jich OF vyslalo 50 a společně s ostatními politickými stranami a zákonodárci bez politické příslušnosti získalo v obou parlamentech většinu. OF se ještě před svobodnými volbami stalo **významnou parlamentní silou** a převzalo odpovědnost za státní politiku. Vznik poslaneckých klubů a zapojení sněmu do politické praxe zahájilo složitý proces integrace a demokratizace hnutí.

Napětí mezi požadavkem úplné demokratizace a potřebou operativního (tj. rychlého a nedemokratického) rozhodování poznamenávalo vývoj OF i v první polovině roku 1990. Na počátku roku se projevilo především v diskusích o podobě volebního zákona a o způsobu obsazování vůdčích grémií hnutí. Rozhodnutí operativního kruhu a rady byla kritizována sněmem, politickou komisí (sdružující politické strany OF) a vlivnými aktivisty hnutí, kolem nichž se vytvářely **názorové frakce**. O volebním systému a podobě volebního zákona rozhodovala úzká skupina představitelů KC OF. V politickém procesu, jenž se zkomplikoval, ztrácelo Občanské fórum dynamiku a bylo za to z různých stran kritizováno. Muselo se potýkat se záplavou politických problémů, jejichž rychlé vyřešení od něj očekávaly četné nátlakové

skupiny, vznikající organizace a jednotlivci (napravení křivd starého režimu, tajná policie a armáda, majetek komunistické strany a jeho nezákonné převádění do soukromých rukou, výměna ve vedení podniků, příprava volebních a liberalizačních zákonů, personální rekonstrukce místních zastupitelstev, politický radikalismus v místních fórech atd.). KC OF bylo přetíženo a permanentně se potýkalo s problémem priorit, nemění potíže mělo s vlastní identitou.

Na počátku února odešel jeho vůdčí představitel **Petr Pithart**, který přijal funkci předsedy české vlády. O tom, kdo ho v neformální roli nahradí, se k nelibosti sněmu nerozhodlo demokratickou cestou. Po dohodě prezidenta Havla s Pithartem se jím stal nezávislý novinář **Jan Urban**, který ovšem deklaroval, že v čele OF zůstane pouze do svobodných voleb, po kterých odejde z politiky. Jeho slova signalizovala provizorium, nikoli jasnou koncepci. Politiku KC OF tvořilo několik vlivných osobností, především poslanci Federálního shromáždění **Petr Kučera**, **Ivan Fišera** a **Zdeněk Jičínský**. Aktivisté z řad předlistopadových opozičních skupin – v KC OF marginalizovaní – je obviňovali z oligarchizace. KC OF však ve skutečnosti nebylo centrem, ve kterém by – jako na přelomu listopadu a prosince 1989 – vznikala strategická rozhodnutí a které by koordinovalo činnost svých představitelů ve vládách, parlamentech a na jiných místech státní správy. Skutečná moc byla rozptýlena v těch strukturách, které nová politická elita obsazovala ve chvatu revoluční doby. Převzala ji v několika týdnech, dříve, než se mohla organizačně a programově sjednotit. Od poloviny prosince 1989 se KC OF personálně vyprazdňovalo **nepřetržitými odchody aktivistů do státních struktur**; ti většinou zpřetrhali vazby s mateřským hnutím. Vztahy KC OF k nejdůležitějším státním institucím se vytvářely za pochodu a byly až na výjimky kontroverzní a nedostatečné. Představitelé hnutí si to uvědomovali a snažili se na to v únoru 1990 reagovat zřízením nových grémií – poslaneckých klubů a kolegia KC OF. V kolegiu se měli pravidelně scházet zástupci OF působící ve státním aparátu a koordinovat svoji činnost. Snaha však nepřinesla očekávané výsledky. Struktura OF byla mnohokrát zpochybňována a několikrát reformována. V květnu 1990 se rada KC OF usnesla, že o definitivní podobě KC OF rozhodnou všichni jeho aktivisté po červnových volbách.

Od počátku dubna se OF soustředilo především na **přípravu volebního programu a kandidátek** pro červnové parlamentní volby. Byl to základní úkol, jenž dokázal názorově a zájmově heterogenní společenství plně odstředivých sil udržet pohromadě. Všechny tři kandidátní listiny Občanského fóra čítaly celkem 579 osob, z nich 488 bylo bez politické příslušnosti a o 91 míst se podělilo čtrnáct malých politických stran působících v rámci OF. V **parlamentních volbách**, které se za vysoké účasti voličů konaly **8. a 9. června 1990**, **Občanské fórum triumfovalo**. Ve stopadesátičlenné Sněmovně lidu Federálního shromáždění obsadilo OF 68 míst, v české části Sněmovny národů FS získalo 50 ze 75 a v České národní radě 126 z 200 křesel.

Četné rozpory, které Občanské fórum poznamenávaly a které úspěch v parlamentních volbách na čas utlumil, se v druhé polovině roku 1990 prodraly na povrch. Spory o podobu a rychlost ekonomické transformace a o vyrovnání se s komunistickou minulostí prohlubovaly **diferenciaci v poslaneckých klubech OF**, které se postupně rozdělily podle politické orientace. Dne 12. října se ustavil meziparlamentní **klub demokratické pravice**, 6. prosince vznikl **klub sociálních demokratů OF**, 13. prosince pak **liberální klub**. Mezitím pokračovala kontroverzní diskuse o podobě OF. Většina aktivistů se shodovala, že je třeba zpřesnit organizační strukturu a zvolit do čela OF předsedu s vymezenými pravomocemi. Na sněmu 13. října byl velkou většinou hlasů zvolen předsedou federální ministr financí a nejvýraznější představitel radikální ekonomické reformy **Václav Klaus**. Do čela hnutí ho zvolili především zástupci místních a okresních OF, trvale nespokojení s prací rady a vůdčích představitelů KC OF. Za svůj hlavní úkol považoval Klaus transformaci názorově heterogenního a vnitřními spory zmítaného hnutí v pravicovou politickou stranu, o kterou by se mohl opřít při prosazování svého pojetí ekonomické reformy. Na zasedání politických představitelů a zástupců okresních OF v Olomouci 8.–9. prosince 1990 byly vypracovány dva koncepty transformace OF: většina podpořila vytvoření politické strany, ti zbývající se vyslovili pro zachování politického hnutí s propracovanější organizační strukturou. Názorová diference se ukázala jako nepřekonatelná a vedla k rozdělení OF na dva samostatné subjekty – **Občanskou demokratickou stranu (ODS)** a **Občanské hnutí (OH)**. Stalo se tak na posledním sněmu OF **23. února 1991**.

Veřejnost proti násilí

Vznik Veřejnosti proti násilí (VPN – Verejnost proti násilii) souvisel s pádem komunistického režimu v Československu a s utvářením nového demokratického společenského systému na Slovensku. VPN tyto změny spoluiniciovala a spoluorganizovala a poté, co se stala platformou pro vznik dalších politických subjektů, se zapojila do postupného formování pluralitního politického systému.

Ideovou a personální základnu VPN vytvořily slovenské opoziční proudy a iniciativy z druhé poloviny 80. let (občanské, katolické, zelení, umělci, zejména výtvarní, maďarská opozice, část vědecké a kulturní obce atd.). VPN byla založena **20. listopadu 1989** v Bratislavě jako širokospektrální občanské hnutí, což dokládá její personální složení: spisovatel a disident **Milan Šimečka**, křesťanský disident a přírodovědec **František Mikloško**, z „ochranářské opozice“ **Ján Budaj** (*Bratislava nahlas* a jiné samizdaty), další představitel tzv. druhé kultury a spisovatel **Oleg Pastier**, ochranář a archeolog **Ladislav Snopko**, herec **Milan Kňažko**, literární vědec **Peter Zajac**, malíř **Rudolf Sikora**, z maďarské opozice **László Sziget**, sociologové **Fedor Gál**, **Martin Bútor** a **Soňa Somolányi**, básník, dramatik a spisovatel **Lubomír Feldek**, malíř a grafik **Miroslav Cipár**, další představitelé opozičně laděné inteligence **Juraj Záriš** a **Miloš Žiak**.

VPN organizovala na náměstích slovenských měst stávky a mítinky za svobodu slova a demokracii a vedla boj slovenské společnosti za zrušení mocenského monopolu komunistické strany. VPN zpočátku absorbovala prakticky všechny požadavky společnosti. V **programovém prohlášení**, vydaném společně s koordinačním výborem slovenských vysokoškoláků **25. listopadu 1989**, byly následující požadavky: reorganizace SNR, svoboda tisku, podnikání, shromažďování, svědomí a další občanské svobody, zrušení vedoucí role KSČ v ústavě, odideologizování školství a kultury, vytvoření právního státu, odluka církve od státu, vznik svobodných odborů a nezávislých studentských organizací, zrovnoprávnění všech forem vlastnictví, důsledná demokratická federace a práva pro národnosti, právo na zdravé životní prostředí a stejné šance pro všechny při volbě životní dráhy.

Ve své politické linii se VPN postupně soustředila na jedné straně na **zrušení ústavního zakotvení vedoucí role KSČ**, aby byly umožněny mocenskopolitické změny, a na straně druhé na urychlené **vyhlášení svobodných voleb**, aby se na základě jejich výsledků kodifikovaly demokratické společenské změny. VPN vyjadřovala podporu studentským požadavkům na „očistění“ veřejného života od konzervativních a zkompromitovaných komunistů a jejich metod, dále požadavkům na celospolečenský dialog a nenásilí a na občanskou iniciativu.

Činnost VPN řídil **koordinační výbor** a na úrovni krajů a okresů vznikaly místní pobočky. První **celoslovenský sněm VPN**, který se konal **27. ledna 1990** v Bratislavě, se zabýval stavem slovenské společnosti a jejím vývojem po 17. listopadu 1989. Na druhém sněmu (10. února 1990) byly přijaty stanovy hnutí a byla zvolena Slovenská rada VPN, která měla 21 členů a v jejímž čele stanul J. Budaj. Hnutí mělo celoslovenskou působnost a jeho tiskovým orgánem se od 15. prosince 1989 staly noviny *Veřejnost*.

Transformace politického systému na Slovensku měla oproti stejnému procesu v českých zemích několik odlišných rysů. Bylo to dáno rozdílným profilem opozice a disentu a také charakterem problémů, před nimiž česká a slovenská veřejnost v listopadu 1989 stála. Na druhé straně se tím nevylučoval společný postup VPN s jejím českým partnerem – Občanským fórem. VPN a OF vydaly v následujících měsících několik společných prohlášení. Oba subjekty vyjadřovaly nespokojenost s komunistickým režimem

a zachovaly si formu politického hnutí, v jehož čele stanuli intelektuálové. Rozdílly byly v jejich schopnosti či odhodlání vstoupit do praktické politiky a do výkonných orgánů státní moci. To se projevilo už při sestavování první slovenské vlády, při mocenské rekonstrukci zákonodárných sborů a během kooptací poslanců Slovenské národní rady a Federálního shromáždění. Příkladem může být podpora Rudolfa Schustera a Milana Čiče (členové KSČ) do vedení slovenských národních orgánů (v předsednictvu SNR 6. prosince 1989 bylo 38 % komunistů, Strana svobody a Strana slovenské obrody byly zastoupeny po 14 % a 38 % členů bylo bez politické příslušnosti). VPN **nedostatečně kontrolovala výkonnou moc** a personální změny v mnoha institucích naznačovaly, že si komunisté do značné míry udrželi pozice. Do konce března 1990 se ve SNR obměnilo 82 poslanců, z toho 29 bylo odvoláno. V SNR bylo asi 50 % nestraníků, ale zůstalo tam 45 % poslanců zvolených v roce 1986. Pokus Jána Budaje ze začátku března 1990, aby se stal předsedou nedemokraticky zvoleného slovenského parlamentu, byl neúspěšný. Stal se prvním místopředsedou SNR. V březnu 1990 R. Schuster a M. Čič vystoupili z komunistické strany.

VPN se nevyhnula vnitropolitickým sporům o dominantní postavení na slovenské politické scéně, zejména s **Křesťansko-demokratickým hnutím (KDH)**. Pozice VPN ve slovenské společnosti klesala rovněž proto, že se na jaře 1990 jen **nevýrazně angažovala v otázce názvu společného státu**, dále vyvolávala averzi u ostatních politických subjektů svým dominantním postavením v politickém životě Slovenska a nakonec i tím, že podle mínění veřejnosti preferovala řešení postavení maďarské menšiny atd. VPN a další politické subjekty, které ve svých státoprávních pohledech nepřekročily rámec federace, zčásti nepochopily oprávněné snahy slovenské společnosti o zvýraznění národně-státních zájmů Slovenska a jeho postavení ve federaci. VPN se stavěla **jednoznačně proti nacionalismu** a rovněž **podcenila hloubku slovensko-maďarských sporů**. Rozhodující ale bylo, že VPN dokázala získat většinu slovenské společnosti pro společenské a politické změny, což se projevilo ve výsledku parlamentních voleb.

Profil VPN formuloval předvolební **program Šance pro Slovensko**, ve kterém se hnutí vyslovilo pro demokratický politický systém, právní stát, lidská a občanská práva pro každého a dále pro rozvoj samosprávy. Slovenská státnost měla být založena na společné demokratické federaci, respektující suverenitu republik, dále na plnohodnotném soužití menšin se slovenským národem apod. Podle VPN byla v uspořádání společného státu suverenita národních republik s kompetentními vládami a parlamenty, a teprve z této suverenity se odvozovala suverenita federální. V zahraniční politice zdůrazňovala VPN potřebu začlenění Slovenska do integračních evropských procesů. V ekonomické oblasti kladla důraz na tržní hospodářství, svobodné podnikání, rovnoprávnost vlastnických forem, volný pohyb kapitálu – včetně zahraničního –, pracovních sil a zboží, přičemž VPN byla pro omezené zásahy státu do podnikání. Značný prostor věnovalo hnutí ochraně životního prostředí a zdraví člověka, reformám školství a vědy, sociální oblasti a rodině. VPN před parlamentními volbami nabídla přední místa na kandidátce populárním osobnostem, zejména pak bývalým komunistům (Alexander Dubček, Marián Čalfa, Milan Čič, Vladimír Mečiar, Miroslav Kusý a dalším), kteří jí pomohli získat mocenskou a státní převahu na Slovensku.

V **parlamentních volbách**, které se konaly **8.–9. června 1990**, VPN **zvítězila** před KDH, Slovenskou národní stranou (SNS) a Komunistickou stranou Slovenska (KSS) a stala se nejsilnějším politickým subjektem na Slovensku. Ve volbách do SNR získala více než 29,34 % hlasů a 48 mandátů (KDH 19,20 %, SNS 13,94 % a KSČ-S 13,34 % hlasů) a do sněmoven lidu a národů FS ČSFR 32,54 % a 37,28 % hlasů (na následujících místech se umístily KDH, KSČ-S, SNS a Soužití-MKDH, a to ve stejném pořadí v obou sněmovnách Federálního shromáždění). Do **čela vlády postavila Vladimíra Mečiara** a **předsedou SNR** byl zvolen **František Mikloško**, představitel křesťanského směru ve VPN. Předsedy federálního parlamentu a federální vlády se stali **Alexander Dubček** a **Marián Čalfa**. Předsedou Sněmovny národů FS ČSFR byl zvolen **Milan Šútovec**.

VPN lze charakterizovat jako politický subjekt, který preferoval liberální demokracii, tržní ekonomiku a ve státoprávní oblasti federaci. Po volbách se ale průvodním jevem vnitřního vývoje VPN staly **spory**, zejména o **plné uplatnění slovenské národní emancipace**, koncepci ekonomické reformy, o fungování politického systému a o způsob fungování mechanismu moci. Částečně se proto hnutí dostávalo

do konfrontace s ambicemi KDH, které rovněž trvalo na rovnoprávné federaci, ale dokázalo jasněji formulovat národnostní zájmy Slovenska. Navíc konzervativismus měl na Slovensku dlouhodobé kořeny, ale liberalismus, který se spíše prosazoval ve VPN, se nemohl opřít o tradice a širší sociální základnu. To se projevilo v listopadových **komunálních volbách** (1990), kdy **KDH zvítězilo před VPN**.

Část VPN nedostatečně reagovala na potřebný přesun pravomocí z federace na republiky v zápase o kompetenční zákon (přerozdělení společných výkonných kompetencí federace a republik) v druhé polovině roku 1990, ve kterém předsedové slovenských národních orgánů (F. Mikloško a V. Mečiar) postupovali více méně společně. Vládní koalici (a VPN především) oslabily také **spory o jazykový zákon** a návrh slovenské ústavy. Hnutí se začalo štěpit a četní představitelé jej opouštěli. Vytvořila se dvě hlavní křídla – kolem F. Gála a V. Mečiara. VPN se rozdělila na **mimořádném sněmu v Košicích 26.–27. dubna 1991** na dva politické subjekty – VPN a **Hnutí za demokratické Slovensko** (HZDS). V čele HZDS stanul V. Mečiar, kterého předsednictvo SNR odvolalo z postu předsedy slovenské vlády (nástupcem se stal Ján Čarnogurský, předseda KDH). Na republikovém sněmu v Popradu (19. října 1991) se VPN přejmenovala na **Občanskou demokratickou unii – Veřejnost proti násilí** (ODÚ–VPN, Občianská demokratická únia – Verejnost proti násiliu). Její představitelé se dostávali do častých sporů s členy HZDS v rámci rokovaní o podobě společného státu (česko-slovenská federace kontra konfederace) s českou stranou. HZDS postupně získávalo výrazné předvolební preference a podpora vládní koalice, s výjimkou KDH (kam přešel z VPN i F. Mikloško), klesala. V parlamentních volbách, které se konaly v červnu 1992, nedosáhlo hnutí na volební práh a ODÚ–VPN se v listopadu 1992 rozpadla.

Summary

The Topical Handbook of Czechoslovak History, 1948–1989 is the final result of a series of interdisciplinary projects coordinated by Jiří Kocian at the Institute of Contemporary History of the Czech Academy of Sciences. It has brought together several generations of Czech and Slovak researchers, who have contributed to the volume as authors, consultants or editors. The handbook is published both as a physical book and as an interactive e-book for download or online search at the Institute website.

The publication has been designed to offer a wide community of experts, students, teachers and journalists an easy access to creditable interpretation of essential subjects of Czechoslovak history from 1948 to 1989, such as the Socialist political and legal system, the economy, social institutions, cultural scene, and lifestyle. Besides providing an explanation of more general phenomena and historical developments, the publication will also enable a quick search for reliable facts about events, institutions, and concepts. The approach focuses on the character, functioning and power aspect of Communist governance, but it also explores its origins and development, including the question of how it penetrated significant spheres of society, from ownership relations and social stratification to arts or leisure time. The concept has been inspired by similar projects of dictionaries dealing with the Communist practice in the former GDR.

More than 300 interpretative entries provide the desired combination of serious explanation and easy access. The volume is divided into twenty topical sections that, on the one hand, address the character of Communist dictatorship and its key phases, while on the other, try to depict a number of important social spheres affected by the dictatorship. These involve the principle stages of the Communist regime and key government bodies and institutions (Sections 1 and 2); their legal background (Section 3); the state security forces (Section 4); political parties and social associations (Section 5); the ethnic composition and relations in Czechoslovakia (Section 6); the economy and social security (Section 7); the system of education, cultural activities, religion and churches, youth and life style (Sections 8 to 12); media and propaganda (Section 13); the repression and various forms of resistance (Sections 14 and 15), the political and cultural activity of Czech and Slovak exile (Section 16); the environment and ecological movement (Section 17); and finally, an outline of several turning points and focal events, such as the February 1948 coup, the Prague Spring reform of 1968, and the 1989 democratic revolution (Sections 18 to 20).

The entries are organized on a hierarchical basis: entries of the first type, comprising several pages, open the sections with a text introducing the historical background and main actors; medium-type entries, usually about two pages long, further explore selected aspects of the topic, specify chronological phases or further sub-topics; the brief entries of last type describe individual institutions, legislation or social phenomena.

The authors are well aware of key discussions that have challenged the basic concepts and methods of research into the Socialist dictatorship in recent years, such as the totalitarian paradigm. They still opt for its implementation, but do so consciously, only within certain periods, and in a nuanced and reflective mode. In this sense, the Topical Handbook of Czechoslovak History, 1948–1989 also represents a unique document of a specific era of contemporary-history research.

Seznam zkratek

ACEN	Assembly of Captive European Nations, Shromáždění podmaněných evropských národů
ADN	tisková agentura Allgemeiner Deutscher Nachrichtendienst (NDR, Berlín)
AFP	tisková agentura Agence France-Presse (Paříž)
AJDC	American Jewish Joint Distribution Committee
AK	alternativní kultura
AP	tisková agentura Associated Press (New York)
APA	tisková agentura Austria Presse Agentur (Vídeň)
APN	tisková agentura Agentstvo pečati Novosti (Moskva)
BKS	Bulharská komunistická strana
BPPOV	Buď připraven k práci a obraně vlasti
BTA	tisková agentura Balgarska telegrafna agencija (Sofie)
CIA	Central Intelligence Agency
CIC	Counter Intelligence Corps
CIO	Czechoslovak Intelligence Office
CKM	Cestovní kancelář mladých
CO	Civilní obrana
Csemadok	Csehszlovákiai Magyar Dolgozók Kultúregyesülete, Kulturní spolek maďarských pracujících v Československu
ČAVU	Česká akademie věd a umění
ČAZ	Československá akademie zemědělská
ČHF	Český hudební fond
ČK	Činoherní klub
ČNR	Česká národní rada
ČNTO	České národní tělovýchovné organizace
ČOS	Československá obec sokolská
ČSAV	Československá akademie věd
ČSAZV	Československá akademie zemědělských věd
ČSF	Československý státní film
ČSFR	Česká a Slovenská Federativní Republika
ČsHV	Československý helsinský výbor
ČSL	Československá strana lidová
ČSLA	Československá lidová armáda
ČSM	Československý svaz mládeže
ČSMV	Československý mírový výbor

ČSNS	Československá strana národně socialistická
ČSOP	Československý svaz ochránců přírody
ČSR	Česká socialistická republika
ČSS	Československá strana socialistická
ČSSPB	Československý svaz protifašistických bojovníků
ČSSR	Československá socialistická republika
ČST	Československá televize
ČSTV	Československý svaz tělesné výchovy
ČSVTS	Československá vědeckotechnická společnost
ČTK	Československá (Česká) tisková kancelář
ČTS	Československý tělocvičný svaz
ČVOM	Československý výbor obránců míru
ČVRT	Československý výbor pro rozhlas a televizi
ČVUT	České vysoké učení technické v Praze
DČA	Divadlo československé armády (dnes Vinohradské divadlo)
DI	Demokratická iniciativa
DJC	Divadlo Járy Cimrmana
DNZ	Divadlo Na zábradlí
DP camps	displaced persons camp, tábory pro zavlečené osoby
DPA	tisková agentura Deutsche Presse Agentur (Hamburg)
DS	Demokratická strana
DSE	Dimokratikos Stratos tis Elladas, Řecká demokratická armáda
DSO	dobrovolná sportovní organizace
DTJ	dělnická tělovýchovná jednota
EAPA	Aliance evropských tiskových agentur
EFTA	Evropské sdružení volného obchodu
EHS	Evropské hospodářské společenství
EPE	Výbory emigrantů z Řecka
FIR	Fédération Internationale des Résistants, Mezinárodní federace odbojářů
FITES	Svaz československých filmových a televizních umělců
FMV	Federální ministerstvo vnitra
FO	Fučíkův odznak
FPT	Federace proletářské tělovýchovy
FS	Federální shromáždění
FSB	Filmové studio Barrandov
GATT	Všeobecná dohoda o clech a obchodu
GŠ	Generální štáb
HAÚ	Hudební a artistická ústředna
HIS	Hlavní informační správa
HOS	Hnutí za občanskou svobodu
HRM	Hnutí revoluční mládeže
HS	Hlavní správa
HS OBZ	Hlavní správa obranného zpravodajství
HS PS OSH	Hlavní správa Pohraniční stráže a ochrany státních hranic

HS PVS	Hlavní správa Pohraniční a Vnitřní stráže
HS VKR	Hlavní správa vojenské kontrarozvědky
HSTD	Hlavní správa tiskového dohledu
HŠ	Hlavní štáb
HV PS OSH	Hlavní velitelství Pohraniční stráže a ochrany státních hranic
HZDS	Hnutí za demokratické Slovensko
ICSU	International Council of Scientific Union, Mezinárodní rada vědeckých unií
IGY	International Geophysical Year, Mezinárodní geofyzikální rok
Informbyro	Informační byro komunistických a dělnických stran
IQSY	International Quiet Sun Year, Mezinárodní rok klidného slunce
ISC	International Student Conference
IUSY	International Union of Socialist Youth, Socialistická internacionála mládeže
JKZ	Jednotná klasifikace zaměstnání
JOČR	Jazzový orchestr Československého rozhlasu
JSBVO	jednotný systém branné výchovy obyvatelstva
JSČZ	Jednotný svaz českých zemědělců
JZD	jednotné zemědělské družstvo
JZSR	Jednotný svaz slovenských rolníků, Jednotný svaz slovenských zemědělců
KA	Křesťanská akademie
KAN	Klub angažovaných nestraníků
KBSE	Konference pro bezpečnost a spolupráci v Evropě
KC OF	koordináční centrum Občanského fóra
KDH	Kresťanskodemokratické hnutie, Křesťanskodemokratické hnutí
KGB	Komitět gosudarstvennoj bezopasnosti
KKE	Kommunistiko Komma Elladas, Komunistická strana Řecka
KMK	Křesťanská mírová konference
KNI	Kruh nezávislé inteligence
KNS	Karpatoněmecký spolek
KNV	krajský národní výbor
KS MV	krajská správa Ministerstva vnitra
KS Řecka	Komunistická strana Řecka
KSL	Kanadská slovenská liga
KSONN	Kulturní sdružení občanů německé národnosti
KSS	Komunistická strana Slovenska
KSSS	Komunistická strana Sovětského svazu
KZUP	Kultúrny zväz ukrajinských pracujúcich, Kulturní svaz ukrajinských pracujících
LM	Lidové milice
LŠU	lidová škola umění
LV	Landesversammlung der Deutschen in Böhmen, Mähren und Schlesien, Shromáždění německých spolků v České republice
MěNV	městský národní výbor
MEVRO	Mezinárodní výstava rozhlasu
MFN	Mezinárodní federace novinářů, International Federation of Journalists
MHKD	Mírové hnutí katolického duchovenstva

MIS	Military Intelligence Service
MMF	Mezinárodní měnový fond
MNB	Ministerstvo národní bezpečnosti
MNI	Maďarská nezávislá iniciativa
MNO	Ministerstvo národní obrany
MNV	místní národní výbor
MON	Mezinárodní organizace novinářů, International Organization of Journalists
MSDS	Maďarská socialistická dělnická strana
MSS	Mezinárodní svaz studentstva
MTI	tisková agentura Magyar Tavisati Iroda (Budapešť)
MV	Ministerstvo vnitra
MV KSČ v Praze	Městský výbor KSČ v Praze
MZNV	Moravskoslezský zemský národní výbor
NB	Národní bezpečnost
NCFE	National Committee for a Free Europe Inc., Národní výbor pro svobodnou Evropu
ND	Národní divadlo
NDR	Německá demokratická republika
NF	Národní fronta
NLA	Národní lidová armáda, Nationale Volksarmee
NMS	Nezávislé mírové sdružení
NS	Národní shromáždění
NVS	nápravněvýchovná skupina
NVÚ	nápravněvýchovný ústav
OBÚ	operačně-bezpečnostní úkol
OBZ	obranné zpravodajství
ODS	Občanská demokratická strana
ODÚ–VPN	Občianská demokratická únia – Verejnost proti násiliu, Občanská demokratická unie – Veřejnost proti násilí
OF	Občanské fórum
OH	Občanské hnutí
OIRT	Organisation Internationale De La Radio Et Television, Mezinárodní organizace pro rozhlas a televizi
ONV	okresní národní výbor
OSA	Ochranný svaz autorský
OV KSČ	okresní výbor Komunistické strany Československa
PAP	tisková agentura Polska Agencja Prasowa (Varšava)
PB ÚV KSSS	politické byro ústředního výboru KSSS
PF UK	Právnická fakulta Univerzity Karlovy
PMIP	prostředky masové informace a propagandy (dobový termín pro masová média)
PO	Pionýrská organizace
PO SSM	Pionýrská organizace SSM
POCO	příprava obyvatelstva k civilní obraně
PP VB	Pohotovostní pluk VB

PPOV	Připraven k práci a obraně vlasti
PPS	pomocník Pohraniční stráže
PS	Pohraniční stráž
PSDS	Polská sjednocená dělnická strana
PTP	pomocný technický prapor
PULS	Poddukelský umělecký lidový soubor, Poddukelský umelecký ľudový súbor
PÚNZ	přechodný ústav nápravných zařízení
PÚV KSČ	předsednictvo ústředního výboru Komunistické strany Československa
PV	Pověřenectvo vnitra
PV VTS	přípravný výbor vědeckotechnické společnosti
PVOS	Velitelství protivzdušné obrany státu
PZKO	Polski Związek Kulturalno-Oświatowy, Polský kulturně-osvětový svaz
R VTS	Rada vědeckotechnických společností
RFE	Radio Free Europe, rozhlasová stanice Svobodná Evropa
ROH	Revoluční odborové hnutí
RSČ	Rada svobodného Československa
RVHP	Rada vzájemné hospodářské pomoci
RŽNO	Rada židovských náboženských obcí v Čechách, na Moravě a ve Slezsku
SAI	Svaz autorů a interpretů
SAK	Socialistická akademie
SAV	Slovenský akční výbor
SAV	Slovenská akademie věd
SAVU	Slovenská akademie věd a umění
SCR	Svaz Cikánů-Romů
SČDFU	Svaz československých divadelních a filmových umělců
SČDU	Svaz českých (československých) dramatických umělců
SČM	Svaz české mládeže
SČS	Svaz československých skladatelů
SČSKU	Svaz českých skladatelů a koncertních umělců
SČSP	Svaz československo-sovětského přátelství
SČSS	Svaz československých spisovatelů
SČSVU	Svaz československých výtvarných umělců
SDECE	Service de Documentation Extérieure et de Contre-Espionnage
SED	Sozialistische Einheitspartei Deutschlands, Jednotná socialistická strana Německa
SI	Socialistická internacionála
SIS	Secret Intelligence Service
SKD PIT	Sdružení katolického duchovenstva Pacem in terris
SKŘO	Státní komise pro řízení a organizaci
SKS	silniční kontrolní stanice
SKS	Světový kongres Slováků
SKSDE	Stálá konference slovenských demokratických exulantů
SL	Sněmovna lidu
SLvA	Slovenská liga v Americe

SMP	Stowarzyszenie Młodzieży Polskiej, Sdružení polské mládeže
SN	Sněmovna národů
SNB	Sbor národní bezpečnosti
SNČMS	Shromáždění Němců v Čechách, na Moravě a ve Slezsku
SND	Slovenské národní divadlo
SNF	Slovenská národní fronta
SNP	Slovenské národní povstání
SNR	Slovenská národní rada
SNRvL	Slovenská národní rada v Londýně
SNRvZ	Slovenská národní rada v zahraničí
SNS	Slovenská národní strana
SNV	Sbor nápravné výchovy
SOR	Slovenská osvobozovací rada
SOSH	správa ochrany státních hranic
SOV	Slovenský osvobozovací výbor
SP	sbor pověřenců
SPÖ	Sozialdemokratische Partei Österreichs, Sociálně demokratická strana Rakouska
SPOZ	Sbory pro občanské záležitosti
SPPT	Spolek řeckých politických emigrantů
SPUSA	Společnost přátel USA
SRN	Spolková republika Německo
SRO	Slovenský revoluční odboj
SSDS	Společnost pro studium demokratického socialismu
SSkSV	Střední skupina sovětských vojsk
SSM	Socialistický svaz mládeže
SSO	Strana slovenskej obrody, Strana slovenské obrody
SSR	Slovenská socialistická republika
SSSR	Svaz sovětských socialistických republik (Sovětský svaz)
StB	Státní bezpečnost
STD	Správa tiskového dozoru
STIS	Studentské tiskové a informační středisko
SÚC	Státní úřad pro věci církevní
SUCEE	Socialistická unie střední a východní Evropy
Svazarm	Svaz pro spolupráci s armádou
Světová banka	Mezinárodní banka pro obnovu a rozvoj
SVOČ	studentská vědecká odborná činnost
SVRT	Slovenský výbor pro rozhlas a televizi
SVS	Sbor vězeňské stráže
SVS	Společnost za veselejší současnost
SVS	Svaz vysokoškolského studentstva Čech a Moravy
SVŠT	Slovenská vysoká škola technická
SVU	Společnost pro vědy a umění, Czechoslovak Society of Arts and Sciences, Inc.

TASS	tisková agentura Telegrafnoje agentstvo Sovetskogo Sojuza, Telegrafní agentura Sovětského svazu (Moskva)
THP	technickohospodářský pracovník
TNP	tábor nucené práce
TOČR	Taneční orchestr Československého rozhlasu
ÚAV ČOS	ústřední akční výbor Československé obce sokolské
ÚAV NF	ústřední akční výbor Národní fronty
ÚAV SNF	ústřední akční výbor Slovenské národní fronty
ÚAV Sokola	ústřední akční výbor Sokola
ÚČSZ	Ústředí československého sokolstva v zahraničí
ÚLD	Ústřední loutkové divadlo
UNRP	Ukrajinská národní rada Prjaševščiny
UNRRA	United Nations Relief and Rehabilitation Administration, Správa Spojených národů pro pomoc a obnovu
ÚNS	Ústavodárné Národní shromáždění
ÚNTV	Ústřední národní tělovýchovný výbor
ÚNZ	útvary nápravných zařízení
UPI	tisková agentura United Press International (New York)
ÚRD	Ústřední rada družstev
ÚRO	Ústřední rada odborů
ÚV ČSM	ústřední výbor Československého svazu mládeže
ÚV KSČ	ústřední výbor Komunistické strany Československa
ÚV KSS	ústřední výbor Komunistické strany Slovenska
ÚV KSSS	ústřední výbor Komunistické strany Sovětského svazu
ÚV NF	ústřední výbor Národní fronty
ÚV SČSS	ústřední výbor Svazu československých spisovatelů
ÚVTEI	Ústředí vědeckých, technických a ekonomických informací
ÚVV	ústřední výkonný výbor
ÚZZNO	Ústřední svaz židovských náboženských obcí v Slovenskej republike, Ústřední svaz židovských náboženských obcí ve Slovenské republice
VB	Veřejná bezpečnost
VHJ	výrobně-hospodářská jednotka
VIA	Východoevropská informační agentura
VKR	vojenská kontrarozvědka
VONS	Výbor na obranu nespravedlivě stíhaných
VPN	Verejnost proti násiliu, Veřejnost proti násilí
VŘSR	Velká říjnová socialistická revoluce
VS	Vnitřní stráž
VŠMU	Vysoká škola múzických umění
VTS	vědeckotechnická společnost
VÚP	Výzkumný ústav penologický
VVZS	Velitelství vojenské zpravodajské služby
WiP	Wolność i Pokój, Svoboda a mír

WMO	World Meteorological Organization, Světová meteorologická organizace
ZDŠ	základní devítiletá škola
ZMNO	zástupce ministra národní obrany
ZO/GŠ	Zpravodajské oddělení Generálního štábu
ZOS	základní organizační složka
ZSM	Zváz slovenskej mládeže, Svaz slovenské mládeže
ZSS	Zváz slovenských spisovateľov, Svaz slovenských spisovatelů
ZTV	základní tělesná výchova
ZV SNB	Zemská velitelství SNB

Seznam doporučené literatury

- ALAN, Josef (ed.): *Alternativní kultura. Příběh české společnosti 1945–1989*. Praha 2001.
- ANEV, Petr – BÍLÝ, Matěj (eds.): *Biografický slovník vedoucích funkcionářů KSČ (1921–1989)*. Praha 2018.
- ARENDTOVÁ, Hannah: *Původ totalitarismu*. Praha 1996.
- BALÍK, Stanislav – HANUŠ, Jiří: *Katolická církev v Československu 1945–1989*. Brno 2007.
- BAŇACKÁ, Mira (ed.): *Vladimír Clementis*. Bratislava 2002.
- BARNOVSKÝ, Michal: *Na cestě k monopolu moc. Mocenskopolitické zápasy na Slovensku v letech 1945–1948*. Bratislava 1993.
- BARNOVSKÝ, Michal: *Prvá vlna destalinizácie a Slovensko (1953–1957)*. Brno 2002.
- BÁRTÍK, František: *Tábory nucené práce se zaměřením na tábory zřízené při uranových dolech v letech 1949–1951*. Praha 2009.
- BARTOŠ, Josef – TRAPL, Miloš – SCHULZ, Jindřich (eds.): *Historický místopis Moravy a Slezska*. Olomouc 1963–2011.
- BARTOŠEK, Karel: *Český vězeň. Svědectví politických vězeňkyň a vězňů let padesátých, šedesátých a sedmdesátých*. Praha – Litomyšl 2001.
- BEDNAŘÍK, Petr – JIRÁK, Jan – KÖPPOVÁ, Barbora: *Dějiny českých médií. Od počátku do současnosti*. Praha 2011.
- BENČÍK, Antonín: *Operace „Dunaj“. Vojáci a Pražské jaro 1968*. Praha 1994.
- BENČÍK, Antonín – RICHTER, Karel: *Vražda jménem republiky. Tragický osud generála Heliodora Píky*. Praha 2006.
- BÍLEK, Jiří: *Československá armáda jako oběť i nástroj politické perzekuce*. Praha 2005.
- BÍLEK, Jiří: *Pomocné technické prapory*. Praha 2002.
- BÍLEK, Jiří – LÁNÍK, Jaroslav – MINAŘÍK, Pavel – POVOLNÝ, Daniel – ŠACH, Jan: *Československá lidová armáda v koaličních vazbách Varšavské smlouvy: květen 1955–srpen 1968*. Praha 2008.
- BÍLEK, Jiří – LÁNÍK, Jaroslav – ŠACH, Jan: *Československá armáda v prvním poválečném desetiletí: květen 1945–květen 1955*. Praha 2006.
- BÍLEK, Petr – ČINÁTLOVÁ, Blanka (eds.): *Tesilová kavalérie. Popkulturní obrazy normalizace*. Příbram 2010.
- BLÁHOVÁ, Ivana – BLAŽEK, Lukáš – BOŠTÍK, Martin – STARÁ, Tereza: *Jménem republiky! Osm případů z vůle komunistické justice*. Praha 2015.
- BLÁHOVÁ, Ivana a kol.: *Oběti komunistické spravedlnosti. Právní aspekty politických procesů 50. let 20. století*. Praha 2015.
- BLAIVE, Muriel: *Promarněná příležitost. Československo a rok 1956*. Praha 2001.
- BLAŽEK, Petr (ed.): *Opozice a odpor proti komunistickému režimu v Československu 1968–1989*. Praha 2005.
- BLAŽEK, Petr – BURSÍK, Tomáš: *Pražský proces 1979. Vyšetřování, soud a věznění členů Výboru na obranu nespravedlivě stíhaných*. Praha 2010.
- BLAŽEK, Petr – EICHLER, Patrik – JAREŠ, Jakub a kol.: *Jan Palach '69*. Praha 2009.
- BLAŽEK, Petr – JECH, Karel – KUBÁLEK, Michal: *Akce „K“. Vyhánění sedláků a jejich rodin z usedlostí v padesátých letech. Studie, seznamy a dokumenty*. Praha 2010.

- BLAŽEK, Petr – KUBÁLEK, Michal (eds.): *Kolektivizace venkova v Československu 1948–1960 a střeoevropské souvislosti*. Praha 2008.
- BOBEK, Michal – MOLEK, Pavel – ŠIMÍČEK, Vojtěch (eds.): *Komunistické právo v Československu. Kapitoly z dějin bezpráví*. Brno 2009.
- BOHÁČ, Lubomír – KALOUS, Jan – KOCIAN, Jiří – LESÁK, Josef – PRAVDA, Ilja – SUM, Antonín – ŠEDIVÝ, Zdeněk F.: *Jan Masaryk (úvahy o jeho smrti)*. Praha 2010.
- BOLTON, Jonathan: *Světy disentu. Charta 77, Plastic People of the Universe a česká kultura za komunismu*. Praha 2015.
- BORÁK, Mečislav: *Spravedlnost podle dekretu. Retribuční soudnictví v ČSR a Mimořádný lidový soud v Ostravě (1945–1948)*. Šenov u Ostravy 1998.
- BORÁK, Mečislav – JANÁK, Dušan: *Tábory nucené práce v ČSR v letech 1948–1954*. Opava 1996.
- BREN, Paulina: *Zelinář a jeho televize. Kultura komunismu po pražském jaru 1968*. Praha 2013.
- BRENNER, Christianne: *Mezi Východem a Západem. České politické diskurzy 1945–1948*. Praha 2015.
- BŘEZINA, Vladimír – PERNES, Jiří (eds.): *Závěrečná fáze kolektivizace zemědělství v Československu 1957–1960*. Brno 2009.
- BURSÍK, Tomáš: *Přišli jsme na svět proto, aby nás pronásledovali. Trestanecké pracovní tábory při uranových dolech v letech 1949–1961*. Praha 2009.
- BYSTROV, Vladimír: *Únosy československých občanů do Sovětského svazu v letech 1945–1955*. Praha 2003.
- CARBOL, Pavel: *Ústav Edvarda Beneše v letech 1950–1964*. Ostrava 2014.
- CIGÁNEK, František (ed.): *Kronika demokratického parlamentu 1989–1992*. Praha 1992.
- CIGÁNEK, František – FELCMAN, Ondřej (eds.): *Národní shromáždění. Srpen 1968–leden 1969*. Praha 2009.
- CIHLÁŘ, Josef: *Dějiny čs. exilového skautingu, léta 1939–1992. Čeští a slovenští oldskauti v exilu*. Praha 2004.
- CUHRA, Jaroslav: *Církevní politika KSČ a státu v letech 1969–1972*. Praha 1999.
- CUHRA, Jaroslav: *Československo-vatikánská jednání 1968–1989*. Praha 2001.
- CUHRA, Jaroslav: *Proces s „ilegální křesťanskodemokratickou stranou“ v roce 1961*. Praha 1997.
- CUHRA, Jaroslav: *Trestní represe odpůrců režimu v letech 1969–1972*. Praha 1997.
- CUHRA, Jaroslav – SUK, Jiří – KOUDELKA, František: *Chronologie zániku komunistického režimu v Československu 1985–1990*. Praha 1999.
- ČAPKA, František: *Dějiny zemí koruny české v datech*. Praha 2010.
- ČAPKOVÁ, Kateřina: *Češi, Němci, Židé? Národní identita Židů v Čechách: 1918–1938*. Praha 2013.
- ČELOVSKÝ, Bořivoj: *Politici bez moci. První léta exilové Rady svobodného Československa*. Šenov u Ostravy 2000.
- ČERMÁKOVÁ, Barbora – WEBER, David (eds.): *Československu věrni zůstali. Životopisné rozhovory s německými antifašisty*. Praha 2008.
- ČERNÁ, Marie – CUHRA, Jaroslav a kol.: *Prověrky a jejich místo v komunistickém vládnutí. Československo 1948–1989*. Praha 2012.
- ČINÁTL, Kamil – MERVART, Jan – NAJBERT, Jaroslav (eds.): *Podoby česko-slovenské normalizace. Dějiny v diskusi*. Praha 2017.
- ČORNEJOVÁ, Alžběta – DEVÁTÁ, Markéta – FRANC, Martin – POKORNÝ, Jiří – SCHINDLER, Petra – TŮMA, Oldřich: *Volný čas v komunistickém Československu*. Praha 2010.
- DANĚK, Břetislav: *Československá strana lidová – její krize a obroda*. Praha 1990.
- DEJMEK, Jindřich: *Edvard Beneš. Politická biografie českého demokrata. Část druhá. Prezident republiky a vůdce národního odboje (1935–1948)*. Praha 2008.
- DEJMEK, Jindřich a kolektiv: *Československo. Dějiny státu*. Praha 2018.
- DENČEVOVÁ, Ivana – STEHLÍK, Michal (eds.): *Fenomén Karel Kryl*. Praha 2014.
- DEVÁTÁ, Markéta – OLŠÁKOVÁ, Doubravka – SOMMER, Vítězslav – DINUŠ, Peter: *Vědní koncepce KSČ a její institucionalizace po roce 1948*. Praha 2010.

- DEVÁTÁ, Markéta – SUK, Jiří – TŮMA, Oldřich (eds.): *Charta 77. Od obhajoby lidských práv k demokratické revoluci 1977–1989*. Praha 2007.
- DOLEŽAL, Miloš: *Jako bychom dnes zemřít měli. Drama života, kněžství a mučednické smrti číhoštského faráře P. Josefa Toufara*. Pelhřimov 2012.
- DOSKOČIL, Zdeněk: *Duben 1969. Anatomie jednoho mocenského převratu*. Brno 2006.
- DOUBEK, Vratislav – POLÁŠEK, Martin a kol.: *Parlament v čase změny. Případové studie z vývoje českého a československého parlamentarismu*. Praha 2011.
- DRÁPALA, Milan: *Na ztracené vartě Západu. Antologie nesocialistické publicistiky 1945–1948*. Praha 2000.
- DVOŘÁK, Tomáš: *Vnitřní odsun 1947–1953. Závěrečná fáze „očisty pohraničí“ v politických a společenských souvislostech poválečného Československa*. Brno 2013.
- DVOŘÁKOVÁ, Jiřina: *Státní bezpečnost v letech 1945–1953 (Organizační vývoj zpravodajských a státně bezpečnostních složek)*. Praha 2007.
- DVOŘÁKOVÁ, Zora: *Politikové na útěku. Osudy změněné 25. únorem 1948*. Praha 2004.
- ELŠÍKOVÁ, Monika: *Opat chuligán aneb Dobré dílo Anastáze Opaska*. Kostelní Vydří 2005.
- Encyklopédia Slovenska*. Bratislava 1977–1982.
- EPELMANN, Rainer – MÖLLER, Horst – NOOKE, Günter – WILMS, Dorothe (eds.): *Lexikon des DDR-Sozialismus: Das Staats- und Gesellschaftssystem der Deutschen Demokratischen Republik*. Paderborn 1997.
- FELCMAN, Ondřej: *Československý parlament na prahu Pražského jara. Národní shromáždění na cestě k reformě (1964–duben 1968)*. Praha 2015.
- FIALA, Petr – FORAL, Jiří – KONEČNÝ, Karel – MAREK, Pavel – PEHR, Michal – TRAPL, Miloš: *Český politický katolicismus 1848–2005*. Brno 2008.
- FIDELIUS, Petr: *Řeč komunistické moci*. Praha 1998.
- FORMÁNKOVÁ, Pavlína – KOURA, Petr: *Žádáme trest smrti! Propagandistická kampaň provázející proces s Miladou Horákovou a spol.* Praha 2008.
- FORMANOVÁ, Lucie – GRUNTORÁD, Jiří – PŘIBÁŇ, Michal: *Exilová periodika. Katalog periodik českého a slovenského exilu a krajanových tisků vydávaných po roce 1945*. Praha 1999.
- FRANC, Martin: *Řasy nebo knedlíky. Postoje odborníků na výživu k inovacím a tradicím v české stravě v 50. a 60. letech 20. století*. Praha 2003.
- FRANC, Martin – KNAPÍK, Jiří: *Volný čas v českých zemích 1957–1967*. Praha 2013.
- FROMMER, Benjamin: *Národní očista. Retribuce v poválečném Československu*. Praha 2010.
- GAWRECKI, Dan a kol.: *Dějiny českého Slezska 1740–2000*. Opava 2003.
- GJURIČOVÁ, Adéla – KOPEČEK, Michal – ROUBAL, Petr – SUK, Jiří – ZAHRADNÍČEK, Tomáš: *Rozdělení minulostí. Vytváření politických identit v České republice po roce 1989*. Praha 2011.
- GJURIČOVÁ, Adéla – ZAHRADNÍČEK, Tomáš: *Návrat parlamentu. Češi a Slováci ve Federálním shromáždění 1989–1992*. Praha 2018.
- GRONSKÝ, Jan (ed.): *Komentované dokumenty k ústavním dějinám Československa*. Sv. III., 1960–1989. Praha 2007.
- HANÁKOVÁ, Jitka a kol.: *Pavel Tigríd. Svědek dvacátého století*. Praha 2018.
- HANZLÍK, František: *Krajané v USA a vojenský exil pro obnovu demokracie v Československu po únoru 1948*. Praha 2012.
- HANZLÍK, František: *Vojenské obranné zpravodajství v zápasu o politickou moc 1945–1950*. Praha 2003.
- HANZLÍK, František – KONEČNÝ, Karel: *Čs. vojenský exil pro obnovu demokracie v Československu po únoru 1948*. Brno 2009.
- HAVELKOVÁ, Hana – OATES-INDRUCHOVÁ, Libora (eds.): *Vyvláštěný hlas. Proměny genderové kultury české společnosti 1948–1989*. Praha 2015.
- HEUMOS, Peter: *„Vyhráme si rukávy, než se kola zastaví!“ Dělníci a státní socialismus v Československu 1945–1968*. Praha 2006.
- HLAVÁČKOVÁ, Konstantina: *70 „Kytky v popelnici“ Společnost a móda v sedmdesátých letech v Československu*. Praha 2007.

- HLAVOVÁ, Viera: *Kulak triedny nepriateľ! „Dedinský boháč“ v kontexte kolektivizácie na Slovensku (1949–1960)*. Bratislava 2010.
- HLAVOVÁ, Viera – ŽATKULIAK, Jozef (eds.): *Novembrová revolúcia a česko-slovenský rozchod. Od česko-slovenskej federácie k samostatnej demokratickej slovenskej štátnosti*. Zv. XIV. Bratislava 2002.
- HLEDÍKOVÁ, Zdeňka – JANÁK, Jan – DOBEŠ, Jan: *Dějiny správy v českých zemích od počátků po současnost*. Praha 2005.
- HOPPE, Jiří: *Opozice '68. Sociální demokracie, KAN a K 231 v období pražského jara*. Praha 2009.
- HOPPE, Jiří – ŠKODOVÁ, Markéta – SUK, Jiří – CACCAMO, Francesco: *„O nový československý model socialismu.“ Čtyři interdisciplinární vědecké týmy při ČSAV a UK v 60. letech*. Praha 2015.
- HORÁK, Pavel: *Bohumil Laušman – politický životopis. Riskantní hry sociálnědemokratického lídra*. Praha 2012.
- HORÁK, Pavel: *Stranické legitimize, vážení! Československá sociální demokracie na útěku poválečnou Evropou (1948–1953)*. Praha 2016.
- HORÁK, Pavel – PREČAN, Vilém: *Únor 1948 očima poražených. Záznam diskusí exilových politiků z let 1949–1950*. Praha 2018.
- HRADECKÁ, Vladimíra – KOUDELKA, František: *Kádrová politika a nomenklatura KSČ 1969–1974*. Praha 1998.
- HRADEČNÝ, Pavel: *Řecká komunita v Československu. Její vznik a počáteční vývoj (1948–1954)*. Praha 2000.
- HRUBEC, Marek – BÁRTA, Miloš (eds.): *Dějiny českého a československého sociálnědemokratického hnutí*. Praha – Brno 2006.
- HRUBÝ, Karel (ed.): *Léta mimo domov. K historii Československé sociální demokracie v exilu*. Praha 1996.
- HUBATOVÁ-VACKOVÁ, Lada – ŘÍHA, Cyril (eds.): *Husákovo 3 + 1. Bytová kultura 70. let*. Praha 2007.
- HUDEK, Adam: *Najpolitickejšia veda. Slovenská historiografia v rokoch 1948–1968*. Bratislava 2010.
- CHMEL, Rudolf (ed.): *Slovenská otázka v 20. storočí*. Bratislava 1997.
- JANÁK, Dušan: *Kapitoly o československém vězeňství 1945–1955. Historické souvislosti, právní základy a politické aspekty*. Opava 2002.
- JANDEČKOVÁ, Václava: *Falešné hranice. Akce „Kámen“. Oběti a strážci nejutajovanějších zločinů StB 1948–1951*. Praha 2018.
- JANOŠEK, Pavel a kol.: *Přehledné dějiny české literatury 1945–1989*. Praha 2012.
- JECH, Karel: *Kolektivizace a vyhánění sedláků z půdy*. Praha 2008.
- JECH, Karel: *Soumrak selského stavu. 1945–1960*. Praha 2001.
- JECHOVÁ, Květa: *Lidé Charty 77. Zpráva o biografickém výzkumu*. Praha 2003.
- JIČÍNSKÝ, Zdeněk: *Československý parlament v listopadovém období*. Praha 1993.
- JIČÍNSKÝ, Zdeněk: *Charta 77 a právní stát*. Brno 1995.
- JIČÍNSKÝ, Zdeněk: *Právní myšlení v 60. letech a za normalizace*. Praha 1992.
- JIČÍNSKÝ, Zdeněk: *Vznik České národní rady v době Pražského jara 1968 a její působení do podzimu 1969*. Praha 1990.
- JIRÁSEK, Zdeněk: *Česká pounorová emigrace a počátky exilu*. Brno 1999.
- JIRÁSEK, Zdeněk: *„Ocelová koncepce“ hospodářství českých zemí 1947–1953*. Opava 2014.
- JIRÁSEK, Zdeněk – ŠŮLA, Jaroslav: *Velká peněžní loupež v Československu 1953 aneb 50 : 1*. Praha 1992.
- JIRÁSEK, Zdeněk – TRAPL, Miloš: *Exilová politika v letech 1948–1956*. Olomouc 1996.
- JUNEK, Marek a kol.: *Svobodně! Rádio Svobodná Evropa 1951–2011*. Praha 2011.
- JUROVÁ, Anna: *Vývoj rómskej problematiky na Slovensku po roku 1945*. Bratislava 1993.
- JUST, Vladimír a kol.: *Divadlo v totalitním systému. Příběh českého divadla (1945–1989) nejen v datech a souvislostech*. Praha 2010.
- KABELE, Jiří: *Z kapitalismu do socialismu a zpět. Teoretické vyšetřování přerodu Československa a České republiky*. Praha 2005.

- KALINOVÁ, Lenka: *Konec nadějí a nová očekávání. K dějinám české společnosti 1969–1993*. Praha 2012.
- KALINOVÁ, Lenka: *Společenské proměny v čase socialistického experimentu. K sociálním dějinám 1945–1969*. Praha 2007.
- KALOUS, Jan a kol.: *Biografický slovník představitelů ministerstva vnitra v letech 1948–1989. Ministři a jejich náměstci*. Praha 2009.
- KALOUS, Jan – KOCIAN, Jiří (eds.): *Český a slovenský komunismus (1921–2011)*. Praha 2012.
- KAŇÁK, Petr – DVOŘÁKOVÁ, Jiřina – JUROVÁ, Zdeňka: *Československá rozvědka a pražské jaro*. Praha 2016.
- KAPLAN, Karel: *Československo v letech 1948–1953, 2. část. Zakladatelské období komunistického režimu*. Praha 1991.
- KAPLAN, Karel: *Československo v letech 1953–1966, 3. část. Společenská krize a kořeny reformy*. Praha 1992.
- KAPLAN, Karel: *Československo v poválečné Evropě*. Praha 2004.
- KAPLAN, Karel: *Československo v RVHP*. Praha 1995.
- KAPLAN, Karel: *Druhý proces. Milada Horáková a spol. – rehabilitační řízení 1968–1990*. Praha 2008.
- KAPLAN, Karel: *Národní fronta 1948–1960*. Praha 2012.
- KAPLAN, Karel: *Nebezpečná bezpečnost*. Brno 1999.
- KAPLAN, Karel: *Největší politický proces „M. Horáková a spol.“* Praha 1995.
- KAPLAN, Karel: *Nekrvavá revoluce*. Praha 1993.
- KAPLAN, Karel: *Pět kapitol o únoru*. Brno 1997.
- KAPLAN, Karel: *Politický proces s Miladou Horákovou a spol. Komentované dokumenty*. Praha 2019.
- KAPLAN, Karel: *Poslední rok prezidenta. Edvard Beneš v roce 1948*. Brno 1994.
- KAPLAN, Karel: *Poúnorový exil 1948–49*. Liberec 2007.
- KAPLAN, Karel: *Proměny české společnosti 1948–1960. Část I. Dělnictvo*. Praha 2007.
- KAPLAN, Karel: *Proměny české společnosti 1948–1960. Část II. Venkov*. Praha 2013.
- KAPLAN, Karel: *Protistátní bezpečnost 1945–1948. Historie vzniku a působení StB jako mocenského nástroje KSČ*. Praha 2015.
- KAPLAN, Karel: *Sociální demokracie po únoru 1948*. Brno 2011.
- KAPLAN, Karel: *Stát a církve v Československu v letech 1948–1953*. Praha 1993.
- KAPLAN, Karel: *Těžká cesta. Spor Československa s Vatikánem 1963–1973*. Brno 2001.
- KAPLAN, Karel – PALEČEK, Pavel: *Komunistický režim a politické procesy v Československu*. Brno 2001.
- KAPLAN, Karel – VÁCHOVÁ, Jana (eds.): *Perzekuce po měnové reformě v Československu v roce 1953*. Praha 1993.
- KARNER, Stefan: *Stoj! Tragédie pri železnej oponě. Tajne spisy*. Bratislava 2015.
- KÁRNÍK, Zdeněk – KOCIAN, Jiří – PAŽOUT, Jaroslav – RÁKOSNÍK, Jakub: *Bolševismus, komunismus a radikální socialismus v Československu. Svazek VI*. Praha 2009.
- KNAPÍK, Jiří – FRANC, Martin a kol.: *Průvodce kulturním děním a životním stylem v českých zemích 1948–1967*. Praha 2011.
- KNAPÍK, Jiří: *Únor a kultura. Sovětizace české kultury 1948–1950*. Praha 2004.
- KOCIAN, Jiří: *Československá strana národně socialistická v letech 1945–1948. Organizace – program – politika*. Brno 2002.
- KOCIAN, Jiří – DEVÁTÁ, Markéta (eds.): *1948. Únor 1948 v Československu. Nástup komunistické totality a proměny společnosti*. Praha 2011.
- KOCIAN, Jiří – PAŽOUT, Jaroslav – RÁKOSNÍK, Jakub: *Bolševismus, komunismus a radikální socialismus v Československu. Svazek VII*. Praha 2010.
- KOCIAN, Jiří – SMETANA, Vít (eds.): *Květnové volby 1946 – volby osudové? Československo před bouří*. Praha 2014.
- KOKOŠKOVÁ, Zdeňka – KOCIAN, Jiří – KOKOŠKA, Stanislav (eds.): *Československo na rozhraní dvou epoch nesvobody*. Praha 2005.

- KONČELÍK, Jakub – VEČĚRA, Pavel – ORSÁG, Petr: *Dějiny českých médií 20. století*. Praha 2010.
- KONEČNÝ, Karel: *Československá strana lidová a Československá strana (národně) socialistická na Olomoucku 1945–1989*. Brno 2006.
- KOPEČEK, Michal: *Hledání ztraceného smyslu revoluce. Počátky marxistického revizionismu ve střední Evropě 1953–1960*. Praha 2008.
- KOPEČEK, Michal a kol.: *Architekti dlouhé změny: Expertní kořeny post-socialismu*. Praha 2019.
- KOUDELKA, František: *Státní bezpečnost 1954–1968. (Základní údaje)*. Praha 1993.
- KOUŘIL, Vladimír: *Jazzová sekce v čase a nečase 1971–1987*. Praha 1999.
- KOUTEK, Ondřej: *Prokop Drtina. Osud československého demokrata*. Praha 2011.
- KOVÁČ, Dušan: *Vysídlenie Nemcov zo Slovenska (1944–1953)*. Praha 2001.
- KRAMEROVÁ, Daniela – SKÁLOVÁ, Vanda (eds.): *Bruselský sen. Československá účast na světové výstavě Expo 58 v Bruselu a životní styl 1. poloviny 60. let*. Praha 2008.
- KRAPFL, James: *Revoluce s lidskou tváří. Politika, kultura a společenství v Československu v letech 1989–1992*. Praha 2016.
- KRATOCHVIL, Jan a kol.: *Český a slovenský exil 20. století. Tschechisches und Slowakisches Exil des 20. Jahrhunderts* [katalog k výstavě]. Brno 2003.
- KREJČÍ, Jana: *Internační tábor v Želivě*. Plzeň 2008.
- KŘEN, Jan: *Dvě století střední Evropy*. Praha 2019.
- KUKLÍK, Jan: *Znárodně Československo. Od znárodnění k privatizaci – státní zásahy do vlastnických a dalších majetkových práv v Československu a jinde v Evropě*. Praha 2010.
- KUKLÍK, Jan a kol.: *Jak odškodnit holocaust? Problematika vyvlastnění židovského majetku, jeho restituce a odškodnění*. Praha 2015.
- KUKLÍK, Jan a kol.: *Dějiny československého práva 1945–1989*. Praha 2011.
- KUSÁK, Alexej: *Kultura a politika v Československu 1945–1956*. Praha 1998.
- LAGOVÁ, Veronika (ed.): *Smrt za mrežami*. Prešov 2008.
- LINKOVÁ, Marcela – STRAKOVÁ, Naďa (eds.): *Bytová revolta: Jak ženy dělaly disent*. Praha 2017.
- LIŠKA, Otakar a kol.: *Vykonané tresty smrti. Československo 1918–1989*. Praha 2000.
- LONDÁK, Miroslav: *Ekonomické reformy v Československu v 50. a 60. letech 20. století a slovenská ekonomika*. Bratislava 2012.
- LONDÁK, Miroslav: *Otázky industrializácie Slovenska (1945–1960)*. Bratislava 1999.
- LONDÁK, Miroslav: *Rok 1968 a ekonomická realita Slovenska*. Bratislava 2007.
- LONDÁK, Miroslav a kol.: *Rok 1968. Eto vaše delo*. Bratislava 2008.
- LONDÁK, Miroslav – MICHÁLEK, Slavomír a kol.: *Dubček*. Bratislava 2018.
- LONDÁK, Miroslav – SIKORA, Stanislav – LONDÁKOVÁ, Elena: *Od predjaria k normalizácii. Slovensko v Československu na rozhraní 60. a 70. rokov 20. storočia*. Bratislava 2016.
- LONDÁK, Miroslav – SIKORA, Stanislav – LONDÁKOVÁ, Elena: *Predjarie: Politický, ekonomický a kultúrny vývoj na Slovensku v rokoch 1960–1967*. Bratislava 2002.
- LONDÁKOVÁ, Elena: *Slovenská kultúra v rokoch 1968–1970*. Bratislava 2015.
- LUŇÁK, Petr: *Plánování nemyslitelného. Československé válečné plány 1950–1990*. Praha 2007.
- LUŽA, Radomír: *Československá sociální demokracie. Kapitoly z let exilu 1948–1989*. Praha–Brno 2001.
- MACURA, Vladimír: *Šťastný věk (a jiné studie o socialistické kultuře)*. Praha 2008.
- MACHÁČEK, Michal: *Gustáv Husák*. Praha 2017.
- MALÍŘ, Jiří – MAREK, Pavel a kol.: *Politické strany. Vývoj politických stran a hnutí v českých zemích a Československu 1861–2004. Díl 2. Období 1938–2004*. Brno 2005.
- MAŇÁK, Jiří: *Čistky v Komunistické straně Československa 1969–1970*. Praha 1997.
- MAŇÁK, Jiří: *Proměny strany moci. Díl 3. Početnost a složení pracovníků stranického aparátu KSČ 1948–1968*. Praha 1999.
- MANDLER, Emanuel (ed.): *Dvě desetiletí před listopadem 89: Sborník*. Praha 1993.
- MAREK, Pavel: *České živnostnictvo 1945–1960. Likvidace živnostníků, řemeslníků a obchodníků v českých zemích*. Brno 2006.

- MAREK, Pavel (ed.): „*Bílá místa*“ v dějinách Československé strany lidové. Olomouc 2010.
- MAREK, Pavel a kol.: *Přehled politického stranictví na území českých zemí a Československa v letech 1861–1998*. Rosice u Brna 2000.
- MARŠÁLEK, Pavel: *Právo a společnost*. Praha 2008.
- MARUŠIAK, Juraj: *Slovenská literatúra a moc v druhej polovici päťdesiatych rokov*. Brno 2001.
- MAŘÍKOVÁ, Hana – PETRUSEK, Miloslav – VODÁKOVÁ, Alena: *Velký sociologický slovník, Svazek 1. a 2.* Praha 1996.
- MAŠKOVÁ, Tereza – RIPKA, Vojtěch: *Železná opona v Československu. Usmrcení na československých státních hranicích v letech 1948–1989*. Praha 2015.
- MAYER, Françoise: *Češi a jejich komunismus. Paměť a politická identita*. Praha 2009.
- MĚCHÝŘ, Jan: *Velký převrat či snad Revoluce sametová?* Praha 1999.
- MERVART, Jan: *Kultura v karanténě. Umělecké svazy a jejich konsolidace za rané normalizace*. Praha 2015.
- MERVART, Jan: *Naděje a iluze. Čeští a slovenští spisovatelé v reformním hnutí šedesátých let*. Brno 2010.
- MICHÁLEK, Slavomír: *Nádeje a vytriezvenia (Československo-americké hospodárske vzťahy v rokoch 1945–1951)*. Bratislava 1995.
- MICHÁLEK, Slavomír – LONDÁK, Miroslav a kol.: *Gustáv Husák. Moc politiky – politik moci*. Bratislava 2013.
- MINÁČ, Vladimír: *Návraty k prevratu*. Bratislava 1993.
- MLČOCH, Lubomír: *Zastřená vize ekonomické transformace*. Praha 1997.
- MOC, Pavel: *Výstřely na šumavské hranici 1949–1951*. České Budějovice 2018.
- MŮCKE, Pavel – KRÁTKÁ, Lenka (eds.): *Turistická odysea. Krajinou soudobých dějin cestování a cestovního ruchu v Československu v letech 1945 až 1989*. Praha 2018.
- NEČASOVÁ, Denisa: *Buduj vlast – posílíš mír! Ženské hnutí v českých zemích 1945–1955*. Brno 2011.
- NEKOLA, Martin: *Petr Zenkl. Politik a člověk*. Praha 2014.
- NĚMEČEK, Jan: *Mašínové. Zpráva o dvou generacích*. Praha 1998.
- NĚMEČEK, Tomáš: *Vojtěch Cepl. Život právníka ve 20. století*. Praha 2010.
- NĚMEČEK, Tomáš – RYCHETSKÝ, Pavel: *Diskrétní zóna*. Praha 2012.
- NOSKOVÁ, Helena: *Návrat Čechů z Volyně. Naděje a skutečnost let 1945–1954*. Praha 1999.
- NOSKOVÁ, Helena (ed.): *Sborník studií k národnostní problematice Československa (1945–1954)*. Praha 2001.
- NOSKOVÁ, Helena – VÁCHOVÁ, Jana: *Reemigrace Čechů a Slováků z Jugoslávie, Rumunska a Bulharska (1945–1954)*. Praha 2000.
- NOVOTNÝ, Vojtěch: *Odvaha být církví. Josef Zvěřina v letech 1913–1967*. Praha 2014.
- OLŠÁKOVÁ, Doubravka – JANÁČ, Jiří: *Kult jednoty. Stalinský plán přetvoření přírody v Československu 1948–1964*. Praha 2017.
- ONDRUŠ, Vladimír: *Atentát na nežnú revolúciu*. Bratislava 2009.
- ORSÁG, Petr: *Mezi realitou, propagandou a mýty. Československá exilová média v západní Evropě v letech 1968–1989*. Praha 2016.
- OTÁHAL, Milan: *Opozice, moc, společnost 1969–1989. Příspěvek k dějinám „normalizace“*. Praha 1994.
- OTÁHAL, Milan: *Opoziční proudy v české společnosti 1969–1989*. Praha 2011.
- OTÁHAL, Milan – SLÁDEK, Zdeněk (eds.): *Deset pražských dnů (17.–27. listopad 1989). Dokumentace*. Praha 1990.
- PÁNEK, Jaroslav – TŮMA, Oldřich a kol.: *Dějiny českých zemí*. Praha 2018.
- PAUER, Jan: *Praha 1968. Vpád varšavské smlouvy*. Praha 2004.
- PAVELČÍKOVÁ, Nina: *Romové v českých zemích 1945–1989*. Praha 2004.
- PAVKA, Marek: *Kádry rozhodují vše! Kádřová politika KSČ z hlediska teorie elit (Prvních pět let komunistické vlády)*. Brno 2003.
- PAVLÍČEK, Václav: *O české státnosti: úvahy a polemiky. Část 3. Demokratický a laický stát*. Praha 2009.
- PAŽOUT, Jaroslav: *Mocným navzdory. Studentské hnutí v šedesátých letech 20. století*. Praha 2008.
- PECKA, Jindřich: *Odsun sovětských vojsk z Československa 1968–1991*. Praha 1998.

- PECKA, Jindřich – BELDA, Josef – HOPPE, Jiří: *Občanská společnost 1967–1970. Sociální organismy a hnutí Pražského jara*. Praha–Brno 1998.
- PEČENKA, Marek – LUŇÁK, Petr (eds.): *Encyklopedie moderní historie*. Praha 1995.
- PEHR, Michal: *Zápas o nové Československo 1939–1946. Válečné představy a poválečná realita*. Praha 2011.
- PEJČOCH, Ivo: *Protikomunistické puče. Historie pokusů o vojenské svržení komunistického režimu v Československu 1948–1958*. Cheb 2011.
- PEJČOCH, Ivo: *Přechody přes železnou oponu*. Cheb 2011.
- PEJČOCH, Ivo: *Vojenské osoby popravené v období politických procesů v Československu v letech 1948–1955*. Praha 2009.
- PEJČOCH, Ivo – TOMEK, Prokop: *Agenti-chodci na popravišti. Kurýři západních zpravodajských služeb, popravení v letech 1949–1958*. Cheb 2010.
- PEJČOCH, Ivo – TOMEK, Prokop: *Okupace 1968 a její oběti. Nové pohledy na invazi armád Varšavské smlouvy do Československa roku 1968, počátek okupace a její oběti*. Praha 2017.
- PEJČOCH, Ivo – TOMEK, Prokop: *Policisté na popravišti. Příslušníci SNB popravení v Československu z politických nebo kriminálních důvodů v letech 1949–1962*. Cheb 2013.
- PERNES, Jiří: *Krize komunistického režimu v Československu v 50. letech 20. století*. Brno 2008.
- PERNES, Jiří: *Svět Lidových novin 1893–1993. Stoletá kapitola z dějin české žurnalistiky, kultury a politiky*. Praha 1993.
- PERNES, Jiří: *Takoví nám vládli. Komunističtí prezidenti Československa a doba, v níž žili*. Praha 2003.
- PERNES, Jiří – FOITZIK, Jan (eds.): *Politické procesy v Československu po roce 1945 a „případ Slánský“*. Praha 2005.
- PEŠEK, Jan: *Komunistická strana Slovenska. Dejiny politického subjektu*. I. díl. Bratislava 2012.
- PEŠEK, Jan: *Slovensko na prelome 50. a 60. rokov. Politicko-mocenské aspekty vývoja*. Brno 2005.
- PEŠEK, Jan: *Štátna bezpečnosť na Slovensku 1948–1953*. Bratislava 1996.
- PEŠEK, Jan: *Štátna moc a spoločnosť na Slovensku 1945–1948–1989*. Bratislava 2013.
- PEŠEK, Jan a kol.: *Aktéri jednej éry na Slovensku 1948–1989. Personifikácia politického vývoja*. Prešov 2003.
- PETRÁŇ, Josef: *Filozofové dělají revoluci. Filozofická fakulta Univerzity Karlovy během komunistického experimentu (1948–1968–1989)*. Praha 2015.
- PINEROVÁ, Klára: *Do konce života. Političtí vězni padesátých let – trauma, adaptace, identita*. Praha 2017.
- PLACHÝ, Jiří: *Horší než doba války. Osudy parašutistů z Velké Británie v poúnorovém Československu*. Cheb 2014.
- PODOLEC, Ondrej (ed.): *Február 1948 a Slovensko*. Bratislava 2008.
- POLIŠENSKÁ, Milada: *Čechoslováci v Gulagu a československá diplomacie 1945–1953*. Praha 2006.
- POLIŠENSKÁ, Milada: *Zapomenutý „nepřítel“ Josef Josten. Free Czechoslovakia Information na pozadí československo-britských diplomatických styků 1948–1985*. Praha 2009.
- POPPER, Karl: *Otevřená společnost a její nepřítel*. Sv. 1 a 2. Praha 1994.
- POSPÍŠIL, Filip – BLAŽEK, Petr: *„Vratte nám vlasy!“ První máničky, vlasatci a hippies v komunistickém Československu*. Praha 2010.
- Pramene k dejinám Slovenska a Slovákov. XIII.b – Slováci a ľudovodemokratický režim*. Bratislava 2016.
- Pramene k dejinám Slovenska a Slovákov. XIII.c – Slováci a nástup socializmu*. Bratislava 2017.
- Pramene k dejinám Slovenska a Slovákov. XIV. – Novembrová revolúcia a česko-slovenský rozchod*. Bratislava 2018.
- PREČAN, Vilém (ed.): *Charta 77 (1977–1989). Od morální k demokratické revoluci*. Scheinfeld – Bratislava 1990.
- PREČAN, Vilém (ed.): *Ke svobodě přes Prahu. Exodus občanů NDR na podzim 1989. Sborník dokumentů*. Praha 2009.
- PRIBÁŇ, Michal: *České krajanské a exilové noviny a časopisy po roce 1945*. Olomouc 1995.
- PRŮCHA, Václav a kol.: *Hospodářské a sociální dějiny Československa 1918–1992*. 2 díl. *Období 1945–1992*. Brno 2009.

- PULLMANN, Michal: *Konec experimentu. Přestavba a pád komunismu v Československu*. Praha 2011.
- RÁKOSNÍK, Jakub – SPURNÝ, Matěj – ŠTAIF, Jiří: *Milníky moderních českých dějin. Krize konsenzu a legitimacy v letech 1848–1989*. Praha 2018.
- RÁKOSNÍK, Jakub – ŠUSTROVÁ, Radka: *Rodina v zájmu státu. Populační růst a instituce manželství v českých zemích 1918–1989*. Praha 2016.
- RÁKOSNÍK, Jakub – TOMEŠ, Igor a kol.: *Sociální stát v Československu. Právně-institucionální vývoj v letech 1918–1992*. Praha 2012.
- RAŠKA, Francis D.: *Opuštění bojovníci. Historie Rady svobodného Československa 1949–1961*. Praha 2009.
- ROKOSKÝ, Jaroslav: *Rudolf Beran a jeho doba. Vzestup a pád agrární strany*. Praha 2011.
- ROKOSKÝ, Jaroslav – SVOBODA, Libor (eds.): *Kolektivizace v Československu*. Praha 2013.
- ROUBAL, Petr: *Československé spartakiády*. Praha 2016.
- RUPNIK, Jacques: *Dějiny Komunistické strany Československa. Od počátků do převzetí moci*. Praha 2002.
- RYCHLÍK, Jan: *Češi a Slováci ve 20. století. Spolupráce a konflikty 1914–1992*. Praha 2012.
- RYNDA, Ivan: *Krize: společnost, kultura a ekologie*. Praha 2015.
- SCHINDLER-WISTEN, Petra: *O chalupách a lidech. Chalupářství v českých zemích v období tzv. normalizace a transformace*. Praha 2017.
- SCHULZE WESSEL, Martin: *Pražské jaro: Průlom do nového světa*. Praha 2018.
- SIKORA, Stanislav: *Po jari krutá zima. Politický vývoj na Slovensku v letech 1968–1971*. Bratislava 2013.
- SIKORA, Stanislav (ed.): *Kapitoly z dejín sociálnej demokracie na Slovensku*. Bratislava 1996.
- SIWEK, Tadeusz – ZAHRADNIK, Stanisław – SZYMECZEK, Józef: *Polská národní menšina v Československu 1945–1954*. Praha 2000.
- SMETANA, Vít: *Ani vojna, ani mír. Velmoci, Československo a střední Evropa v sedmi dramatech na prahu druhé světové a studené války*. Praha 2016.
- SNIEGOŇ, Tomáš: *Zmizelá historie. Holocaust v české a slovenské historické kultuře*. Praha 2017.
- SOMMER, Vítězslav: *Angažované dějepisectví. Stranická historiografie mezi stalinismem a reformním komunismem (1950–1970)*. Praha 2012.
- SOUKUPOVÁ, Blanka: *Židé v Českých zemích po šoa. Identita poraněné paměti*. Praha 2016.
- SPURNÝ, Matěj: *Most do budoucnosti. Laboratoř socialistické modernity na severu Čech*. Praha 2016.
- SPURNÝ, Matěj: *Nejsou jako my. Česká společnost a menšiny v pohraničí (1945–1960)*. Praha 2011.
- SRBA, Bořivoj: *Múzy v exilu. Kulturní a umělecké aktivity československých exulantů v Londýně*. Brno 2003.
- STANĚK, Tomáš: *Německá menšina v českých zemích 1948–1989*. Praha 1993.
- STANĚK, Tomáš: *Němečtí váleční zajatci v českých zemích v letech 1945–1950. Nástin vybraných problémů*. Opava 2011.
- STANĚK, Tomáš: *Retribuční vězni v českých zemích 1945–1955*. Opava 2002.
- STEIN, Eric: *Česko-Slovensko. Konflikt, roztržka, rozpad*. Praha 2000.
- SUK, Jiří: *Labyrintem revoluce. Aktéři, zápletky a křížovky jedné politické krize (od listopadu 1989 do června 1990)*. Praha 2009.
- SUK, Jiří: *Občanské fórum*. 1 a 2. díl. Brno 1997 a 1998.
- SUK, Jiří: *Politika jako absurdní drama. Václav Havel v letech 1975–1989*. Praha–Litomyšl 2013.
- SUK, Jiří: *Veřejné záchodky ze zlata. Konflikt mezi komunistickým utopismem a ekonomickou racionalitou v předsrpnovém Československu*. Praha 2016.
- SUK, Jiří – KOPEČEK, Michal – ANDĚLOVÁ, Kristina – VILÍMEK, Tomáš – HERMANN, Tomáš – ZAHRADNÍČEK, Tomáš: *Šest kapitol o disentu*. Praha 2017.
- SYRNÝ, Marek: *Slovenská demokrati '44–48. Kapitoly z dejín Demokratickej strany na Slovensku v rokoch 1944–1948*. Banská Bystrica 2010.
- ŠEBO, Juraj: *Bratislava 60. rokov*. Bratislava 2008.
- ŠEDIVÝ, Zdeněk, F.: *Domeček. Mučírna na Hradčanech*. Brno 2004.
- ŠIMKOVÁ, Dagmar: *Byly jsme tam taky*. Praha 2003.
- ŠLOUF, Jakub: *Spříznění měnou. Genealogie plzeňské revolvy 1. června 1953*. Praha 2016.

- ŠOLC, Jiří: *Útěky a návraty Bohumila Laušmana. Osud českého politika*. Praha 2008.
- ŠTEFAN, Ivo: *Čí je ta krajina? Rozhovory s Janem Klápště o středověku a našem světě*. Praha 2019.
- ŠTEFEK, Martin: *Za fasádou jednoty. KSC a SED po roce 1985*. Červený Kostelec 2014.
- ŠTVERÁK, František: *Schematismus k dějinám Komunistické strany Československa (1921–1992). Základní informace o ústředních orgánech a biografické údaje o vedoucích představitelích strany*. Praha 2018.
- ŠULC, Zdislav: *Stručné dějiny ekonomických reforem v Československu (České republice) 1945–1995*. Brno 1998.
- ŠUTAJ, Štefan: *Maďarská menšina na Slovensku v 20. storočí*. Bratislava 2012.
- ŠÚTOVEC, Milan: *Semióza ako politikum alebo „Pomlčková vojna“*. Bratislava 1999.
- TÍŽIK, Miroslav – KMEŤ, Norbert (eds.): *Príliš ľudská tvár socializmu? Reforma zdola a okolnosti reformného procesu v Československu 1968*. Bratislava 2016.
- TOMEK, Prokop: *Československá redakce Radio Free Europe. Historie a vliv na československé dějiny*. Praha 2015.
- TOMEK, Prokop: *Estébáckou Prahou. Průvodce po pražských sídlech Státní bezpečnosti*. Praha 2013.
- TOMEK, Prokop – PEJČOCH, Ivo: *Černá kniha sovětské okupace. Sovětská armáda v Československu a její oběti 1968–1991*. Cheb 2018.
- TOMEŠ, Josef a kol.: *Český biografický slovník XX. století. I–III*. Praha–Litomyšl 1999.
- TŮMA, Oldřich: *Zítřka zase tady! Protirežimní demonstrace v předlistopadové Praze jako politický a sociální fenomén*. Praha 1994.
- TŮMA, Oldřich – VILÍMEK, Tomáš (eds.): *Česká společnost v 70. a 80. letech. Sociální a ekonomické aspekty*. Praha 2012.
- UHL, Petr: *Právo a nespravedlnost očima Petra Uhla*. Praha 1998.
- VACULÍK, Jaroslav: *Poválečná reemigrace a usídlování zahraničních krajanů*. Brno 2002.
- VANĚK, Miroslav: *Byl to jenom rock'n'roll? Hudební alternativa v komunistickém Československu 1956–1989*. Praha 2010.
- VANĚK, Miroslav: *Nedalo se tady dýchat. Ekologie v českých zemích v letech 1968 až 1989*. Praha 1996.
- VANĚK, Miroslav a kol.: *Ostrůvky svobody. Kulturní a občanské aktivity mladé generace v 80. letech v Československu*. Praha 2002.
- VANĚK, Miroslav a kol.: *Sto studentských evolucí. Vysokoškolští studenti roku 1989. Životopisná vyprávění v časosběrné perspektivě*. Praha 2019.
- VANĚK, Miroslav a kol.: *Sto studentských revolucí. Studenti v období pádu komunismu. Životopisná vyprávění*. Praha 2019.
- VANĚK, Miroslav – KRÁTKÁ, Lenka (eds.): *Příběhy (ne)obyčejných profesí. Česká společnost v období tzv. normalizace a transformace*. Praha 2014.
- VANĚK, Miroslav – URBÁŠEK, Pavel (eds.): *Vítězové? Poražení? Životopisná interview. 1. díl: Disent v období tzv. normalizace, 2. díl: Politické elity v období tzv. normalizace*. Praha 2005.
- VEBER, Václav: *Osudové únorové dny*. Praha 2008.
- VEBER, Václav – BUREŠ, Jan a kol.: *Třetí odboj. Kapitoly z dějin protikomunistické rezistence v Československu v padesátých letech 20. století*. Praha – Plzeň 2010.
- VILÍMEK, Tomáš: *Solidarita napříč hranicemi. Opozice v ČSSR a NDR po roce 1968*. Praha 2010.
- VILÍMEK, Tomáš: *„Všichni komunisté do ureni!“ Volby v Československu v letech 1971–1989 jako společenský, politický a státněbezpečnostní fenomén*. Praha 2016.
- VILÍMEK, Tomáš – TŮMA, Oldřich (eds.): *Pět studií k dějinám české společnosti po roce 1945*. Praha 2008.
- VILÍMEK, Tomáš – TŮMA, Oldřich (eds.): *Projevy a podoby protirežimní rezistence v komunistickém Československu 1948–1989*. Praha 2018.
- VLČEK, Vojtěch: *Perzekuce mužských řádů a kongregací komunistickým režimem 1948–1964*. Olomouc 2004.
- VLČEK, Vojtěch: *Ženské řehole za komunismu*. Olomouc 2005.
- VODIČKOVÁ, Stanislava: *Uzavírám vás do svého srdce. Životopis Josefa kardinála Berana*. Praha–Brno 2018.

- VONDROVÁ, Jitka – NAVRÁTIL, Jaromír – MORAVEC, Jan: *Komunistická strana Československa. Pokus o reformu. Říjen 1967–květen 1968*. Praha 1999.
- VONDROVÁ, Jitka: *Reforma? Revoluce? Pražské jaro 1968 a Praha*. Praha 2013.
- WAGNEROVÁ, Alena: *Žena za socialismu. Československo 1945–1974 a reflexe vývoje před rokem 1989 a po něm*. Praha 2017.
- WIEDEMANN, Andreas: *„Pojď s námi budovat pohraničí!“ Osídlování a proměna obyvatelstva bývalých Sudet 1945–1952*. Praha 2016.
- WINTR, Jan: *Česká parlamentní kultura*. Praha 2010.
- WINTR, Jan: *Principy českého ústavního práva*. Plzeň 2018.
- ZACH, Aleš: *Kniha a český exil 1949–1990. Bibliografický slovník nakladatelství, vydavatelství a edic*. Praha 1995.
- ZÍDEK, Petr: *Češi v srdci temnoty. Sedmadvacet historických reportáží o prvním čtvrtstoletí vlády komunistů*. Praha 2013.
- ZILYNSKIJ, Bohdan: *Ukrajinci v českých zemích v letech 1945–1948*. Praha 2000.
- ŽÁČEK, Pavel: *Odvrácená tvář pražského jara. Státní bezpečnost v Praze a srpen 1968*. Cheb 2010.
- ŽATKULIAK, Jozef: *Federalizácia československého štátu 1968–1970. Vznik česko-slovenskej federácie roku 1968*. Brno 1996.
- ŽATKULIAK, Jozef a kol.: *November '89. Medzník vo vývoji slovenskej spoločnosti a jeho medzinárodný kontext*. Bratislava 2009.

Seznam autorů

(s uvedením čísla oddílu v knize)

- Barnovský, Michal; 1, 10, 14, 16, 18
Bauer, Michal; 9
Belcredi, Richard; 16
Benčík, Antonín 15
Beňušková, Zuzana; 13
Bílek, Jiří; 4, 14
Blahynka, Miloslav; 9
Blažek, Petr; 13, 15, 16
Brabec, Jiří; 9
Brádlarová, Daniela; 5
Březina, Vladimír; 3, 4
Bureš, Jan; 1, 20
Burešová, Jana; 7
Bursík, Tomáš; 15
Búzík, Bohumil; 7
Císařovská, Blanka; 15
Cuhra, Jaroslav; 10, 14, 15
Cysařová, Jarmila; 13
Čapkova, Kateřina; 6, 10
Dehner, Jan; 9
Felcman, Ondřej; 1, 4, 19
Fialová, Alena; 9
Franc, Martin; 5, 8, 12
Gajdoš, Marián; 6
Hájek, Miloš; 5
Hlavová, Viera; 5, 7, 14
Hoppe, Jiří; 20
Hradecká, Vladimíra; 13
Hradečný, Pavel; 6
Hrubý, Karel; 16
Janák, Dušan; 2, 3, 5, 6, 12, 14, 15
Jech, Karel; 5
Ješutová, Eva; 13
Jirásek, Zdeněk; 7, 15
Jurová, Anna; 6
Just, Vladimír; 9
Kalinová, Lenka; 7
Kaplán, Karel; 1, 18
Kmeť, Norbert; 15, 16
Knapík, Jiří; 5, 8, 9, 12
Kocian, Jiří; 5, 6
Kokoška, Stanislav; 15
Kokošková, Zdeňka; 15
Kolář, František; 5, 12, 13
Končelík, Jakub; 13
Konečný, Stanislav; 6
Kopecká, Olga; 16
Köpplová, Barbara; 13
Kostlán, Antonín; 8
Kotek, Josef; 9
Koudelka, František; 14, 19
Kovařík, David; 14
Kusák, Alexej; 9
Kvapilová, Iva; 4
Letz, Róbert; 16
Londák, Miroslav; 7
Londáková, Elena; 8, 9
Maršálek, Pavel; 3
Marušiak, Juraj; 9, 11, 14, 15
Michálek, Slavomír; 16, 18
Minařík, Pavel; 4
Nečasová, Denisa; 5, 7
Němcová, Lidmila; 7
Nosková, Helena; 6
Olivová, Věra; 16
Olšáková, Doubravka; 8
Otáhal, Milan; 1, 5, 15
Pavelčíková, Nina; 6, 11, 15
Pavlíček, Václav; 2, 3
Pažout, Jaroslav; 4, 15
Pehr, Michal; 5
Pernes, Jiří; 1, 2, 5, 15, 16
Pešek, Jan; 4, 5, 10, 14, 19
Petišková, Terezie; 9
Petřík, Vladimír; 9
Piscová, Magdalena; 7
Průcha, Jan; 8
Průcha, Václav; 7
Sikora, Stanislav; 5, 17
Skalický, Karel; 16
Skupa, Lukáš; 9
Slabotínský, Radek; 14
Soukup, Ladislav; 3
Staněk, Tomáš; 6
Státník, Dalibor; 5
Strouhal, Eduard; 16
Suk, Jiří; 1, 20
Šebesta, Karel; 13
Štefániková, Antonia; 7
Štefanský, Michal; 14, 16, 19
Šulc, Zdislav; 7
Šutaj, Štefan; 14
Tomek, Prokop; 14
Trapl, Miloš; 16
Trunečková, Ludmila; 13
Vališ, Zdeněk; 10
Vančura, Jiří; 16
Vaněk, Miroslav; 15, 17, 20
Vencovský, František; 7
Vlček, Josef; 7
Vokrouhlický, Zbyněk; 11
Vondrová, Jitka; 19
Vrabec, Václav; 5
Vrba, Tomáš; 9, 15
Weber, David; 2, 11, 15
Wintr, Jan; 2
Zach, Aleš; 16
Zelinský, Miroslav; 9
Žatkuliak, Jozef; 2, 6, 15, 20

88

44

99

88

9 788072 852444

